

AMERICAN ENCYCLOPEDIA
OF HISTORY AND BIOGRAPHY

**ILUSTROWANA ENCYKLOPEDJA
TRZASKI, EVERTA I MICHALSKIEGO**

ILUSTROWANA
ENCYKLOPEDJA
TRZASKI, EVERTA I MICHALSKIEGO

Z WIELOMA MAPAMI, TABLICAMI
I ILUSTRACJAMI W TEKŚCIE

OPRACOWANA POD REDAKCJĄ
Dra **STANISŁAWA LAMA**

TOM DRUGI

F-K

NAKŁADEM KSIĘGARNI TRZASKI, EVERTA I MICHALSKIEGO
WARSZAWA, KRAKOWSKIE-PRZEDMIEŚCIE NR. 13 GMACH HOTELU EUROPEJSKIEGO

WSZYSTKIE PRAWA ZASTRZEŻONE
TRZASKA, EVERT i MICHALSKI, SP. AKC. WARSZAWA
PRAWA AUTORSKIE NA AMERYKĘ ZASTRZEŻONO NA PODSTAWIE
PROKLAMACJI PREZ. ST. ZJED. AM. PÓŁN. z d. 16. II 1927 (DZ. URZ. RZPL. POL.
NR. 12 z r. 1927)

COPYRIGHT 1928 BY TRZASKA, EVERT & MICHALSKI
PRINTED IN POLAND

Nr. Inw. 3515
152

16395

0/9. (03)

F

F, szósta litera alfabetu, czwarta spółgłoska. W alfabecie fenickim nieznaną. Alfabet łaciński przyjął literę **F** dla oznaczenia dźwięku zbliżonego do *ph*. **F** (*fa*), w muzyce czwarty stopień gamy *C dur*; *F dur* — tonacja o 1 bemolu; *F moll* — tonacja o 4 bemołach; *Fa bemol* — *f* z bemołem, *fes*. W chemii: symbol pierwiastka fluoru.

Faba vulgaris, bób zwyczajny, roślina z rodziny motylkowych (*Papilionaceae*), kwiaty duże (2—5 cm. dł.), białe, strąg duży, gruby z b. dużymi nasionami. Powszechnie uprawiany.

Faber Frederic Wilhelm, oratorjanin, * 1814, † 1863; pisarz ascetyczny. Będąc już duchownym anglikańskim, przeszedł na łono Kościoła katolickiego pod wpływem kard. Neuman'a. W r. 1847 otrzymał święcenia kapłańskie z rąk bpa Wisemana. Karol Manning podziwiał jego talent kaznodziejski. Najwięcej jednak sławy przyniosły mu pisma ascetyczne, jak: „Wszystko dla Jezusa” (1853); „Postęp duszy” (1854) i wiele innych.

Faber, zw. *Stapulensis* (wł. Jacques Lefèvre d'Estaples), * ok. 1455, † 1536; humanista i egzegeta francuski; przełożył Biblię na język francuski.

Faber du Faur Otto von, batalista niemiecki, * 1828, † 1901; obrazy z wojny 1870—1871, panorama bitwy pod Wörth.

Fabert Abraham, wódz francuski, marszałek Francji za Ludwika XIV; * 1599. Wstał się zwycięstwem pod Stenay; † 1662.

Fabian (*Fabianus*) św., papież od 236 do 250; święto 20 stycznia.

Fablan, 1) **Aleksander**, lekarz; * 1847; ogłosił szereg prac specjalnych, tłumaczył wiele dzieł lekarskich; 2) **Oskar**, matematyk, brat poprz.; * 1846; prof. na uniw. lwowskim; ogłosił m. in.: „Zarys mechaniki analitycznej” (1886).

Fablan Society, stowarzyszenie socjalistyczne, powstałe w Londynie w r. 1883 w celu propagowania socjalizmu drogą opracowywania, z punktu widzenia reformistycznego, różnych zagadnień społecznych. **F. S.** prowadzi intensywną działalność naukowo-wydawniczą, głównie wśród sympatyzującej z socjalizmem części inteligencji. Najwybitniejszymi przedstawicielami **F. S.** są: Sidney i Beatryce Webbowie oraz J. Bernard Shaw.

Fabiański, 1) **Erazm**, malarz; * 1826; kształcił się w Ak. Szt. P. w Petersburgu. Po powstaniu 63 r. emigrował do Paryża, potem

mieszkał we Lwowie i Krakowie; † 1891; z obrazów bardziej znane: „Kościół Bożego Ciała” i „Widoki Krakowa”; 2) **Stanisław**, malarz; * 1865; studja w Krakowie i Monachium, obrazy rodzajowe i portrety.

Fabisz Paweł Władysław, ks., historyk kościelny; * ok. 1823. Napisał: „Kronika parafialna baranowska” (1853), „Spis legatów i nuncjusów w Polsce” (1859), „Kronika dekanalna kempfiska” (1855), „Spis kardynałów i biskupów w Polsce” (1860), „O synodach prowincjonalnych gnieźnieńskich” (1861), „O kardynałskiej godności i kardynałach gnieźnieńskich” (1868).

Fabjusze, sławny starożytny ród rzymski, 1) **Quintus F. Rullianus Maximus**, sławny wódz i dwukrotnie dyktator rzymski. Zwyciężył Samnitów i Gallów w bitwie pod Sentinum w 295 przed Chr.; 2) **Quintus F. Maximus Cunctator**. Objął dyktaturę po klęsce nad jez. Trazymeńskim (217 przed Chr.). Usiłował zgnieść Hannibala przez wygrywanie na czasie i gnębienie go akcją podjazdową. Rzymianie wszakże po upływie jego dyktatury zerwali z powyższą taktyką; 3) **Quintus Fabius Pictor**, najstarszy annalista rzymski, piszący po grecku z końca III w. przed Chr. Roczniki jego, użytkowane przez Tacyta, zaginęły.

Fabliaux (franc.), krótkie, anegdotyczne opowiadania w dawnej literaturze francuskiej.

Fabre, 1) **Ferdinand**, powieściopisarz franc., * 1827, † 1898; napisał: „L'abbé Tigrane” (1873), „Lucifer” (1884), autobiografię „Ma vocation” (1889); 2) **Jean Henri**, entomolog francuski; * 1823; naucz. w Ajaccio i w Avignon, w końcu poświęcił się wyłącznie studjom entomologicznym w Sérignan, a rezultaty ich ogłaszał w swoich „Souvenirs entomologiques” (od 1879); † 1915. Nie mogąc w ojczyźnie swej uzyskać warunków do pracy naukowej, powołany został do Niemiec i tam rozwijał do końca życia nader wydatną i płodną działalność.

Fabre d'Églantine Philippe François, rewolucjonista i poeta francuski, * 1750, sekretarz generalny przy Dantonie; zginął na gilotynie 1794; autor piosenki: „Il pleut, il pleut, bergère”, komedji: „Les précepteurs” i in.

Fabriani Severino, ksiądz i pedagog włoski, * 1792, † 1849. Założył instytut dla głuchoniemych, oraz ułożył metodę nauczania głuchoniemych, używaną do czasów ostatnich.

Fabriano, m. w prow. Ankonii, w rzym. Apeninach (Włochy pn.) 23.750 mieszk., piernic.

Fabriano Gentile da, malarz włoski, *1370, †1428; malował w Wenecji, w pałacu Dożów, „Sceny z życia Aleksandra III.“ (1409 do 1411), w Brescii (1411—19), w Fabriano, w Sienie (1425), w Orvieto i w Rzymie, gdzie rozpoczął freski w kościele Laterańskim, również we Florencji, gdzie jest pochowany w S. Maria Nuova. Dzieła jego subtelne i pełne wdzięku (gentile) wnoszą do tradycji giottystów realizm północny i umbryjską poetyckość. Zachowały się: poliptyk „Koronacja“ (muz. Brera), „Madonna“ (muz. w Perugji) i arcydzieło „Pokłon trzech królów“ (1423, Akademia floreńska).

Fabrica ecclesiae, majątek kościoła; według przepisów kanonicznych każdy kościół posiadać powinien swój majątek, przeznaczony na utrzymanie budynku i na wydatki, połączone z odprawianiem nabożeństwa. Przep. kanon. pozwalają na powoływanie do zarządu majątkiem kość. laików, którzy tworzą wówczas radę zarządu (consilium fabricae ecclesiae); członków rady mianuje biskup.

Fabrielus, 1) David, astronom holenderski, *1564, †1617, proboszcz w Osteel, odkrył 1596 gwiazdę Mira Ceti; 2) Jan, syn poprz., astronom, *1587, †1617, odkrył 1610 plamy na Słońcu i ze zmiennego ich położenia względem brzegów tarczy słonecznej wyprowadził wnioski o obrocie osiowym Słońca.

Fabrielus (Fabrizi) Hieronymus, chirurg i anatom włoski, *1537, †1619, prof. w Padwie; dokonał wielu odkryć i ogłosił liczne prace z dziedziny anatomii opisowej.

Fabrielus Jan, drukarz królewicki w XVII. Wydał m. in.: „Passia t.j. Historia o śmierci Jezusa Kristusa“ (1615) i Frenchinga „Satyra ad Opplam“ (1618) z listami polskimi.

Fabrielus Lucius Gajus, konsul rzymski 282 przed Chr. Walczył z Samnitami i królem Pyrrhusem, od którego po bitwie pod Herakleą (280), nieugięty na wszelkie groźby i pokusy, wyjednał uwolnienie jeńców bez żadnego okupu. Umarł w ubóstwie. Senat publicznym kosztem wyposażył jego córki, a jemu samemu i jego potomkom wyznaczył na znak czci miejsce grzebania w obrębie Rzymu.

Fabrielus Carel malarz holenderski; *1620 prawdopodobnie w Haarlem; †1654; jeden z najlepszych uczniów Rembrandta; malował portrety i obrazy rodzajowe; z nich najważniejsze: „Placówka“, „Szczygieł“, oba w muzeum w Schwerinie i „Portret męski“ (Rotterdam).

Fabrowic Sebastjan, drukarz krakowski XVII w. Wydał m. in.: poemat J. Chryz. Kurkowicza „Proces sądu i pogrzebu piekielnego Kara-Kasz-baszy- budzińskiego, hetmana tureckiego“ (1621), i K. Miaskowskiego „Pielgrzym wielkanocny, albo rozmowa podróżnych z Jeruzalem do Emaus“ (1621, Kraków).

Fabryczna marka, ob. znak ochronny.

Fabryka, zakład przemysłowy, zatrudniający pewną ilość rąk przy wyrobie mechanicznym artykułów dla potrzeb życia, np. f. wyrobów tkackich, f. broni etc.

Fabula docet (łac.), opowiadanie, bajka uczy.

Fabulistyka, dział poezji, obejmujący bajki, bajkopisarstwo.

Fabula (łac.), treść, osnowa utworu literackiego.

Fabvier Charles Nicolas, generał francuski, *1782, wstąpił się w wojnie o niepodległość Grecji, †1853.

Face (franc.), twarz. Przednia strona.

Face-à-main (franc.), rodzaj binokli z rączką do trzymania.

Facecja (łac. facetia = żart, dowcip), krótka zabawna opowiadka, częsta w literaturze staropolskiej i w utworach ludowych.

Fachingen, miejscowość lecznicza w Nadrenji (w prowincji Nassau) w pobliżu Ems; źródła alkaliczne (0,3‰), stosowane przy dnie i kamicy nerkowej.

Fachoda, ob. Kodok.

Fachowlec, człowiek wykształcony, posiadający dokładną znajomość przedmiotu lub znający pewną dziedzinę wiedzy.

Facja (z łac. facies, oblicze), nazwa w geologii, oznaczająca osady, które powstały w przeciągu tego samego okresu na powierzchni ziemi (na lądzie, w morzu, w rzekach), różniące się materiałem skalnym i pozostałościami zwierząt. Istnieją facje morskie, rzeczne, jeziorne, brzegowe, lądowe.

Facjata, środkowa część ściany frontowej domu, wysunięta ponad dom; mieszkanie pod dachem, poddasze.

Facjenda, interes kupiecki, transakcja, spekulacja, afera.

Facsimile (łac. uczyń podobnym), dokładne oddanie pisma, rysunku w druku; w filatelistyce: podobna znaczka pocztowego; w handlu grawiurami: fotochemigraficzna kopia z barwnych i czarnych sztychów, zwłaszcza z rycin francuskich i angielskich artystów z końca XVIII w.

Facta Luigi de, minister włoski; *1861; adwokat przys., 1906—9 podsekretarz stanu, 1911 minister skarbu, 1922 prezes ministrów i minister spraw wewn.

Factotum (łac.), dosł. wszystkorób. W przenośni ktoś, kogo obarczają wszelkimi zleceniami.

Facyt, w księgach rachunkowych suma, wynik obliczenia.

Fadiejew Rostisław, pisarz rosyjski; *1826, wybitny generał, ogłosił m. in.: „Woorużennija sily Rossii“ (1868) oraz „Mnienie o wostocznom woprosie“ (1870); w ostatniej z tych prac przepowiadał nieuniknioną wojnę Rosji z Austro-Węgrami i Niemcami, †1884.

Fading (ang.: blednięcie), spolszczone jako „zanikanie“; jest to zmiana natężenia odbieranych sygnałów radiotelegraficznych lub dźwię-

ków radiotelefonicznych, pochodzących z odległej radiostacji nadawczej. Zmiany te, wywołane są warunkami atmosferycznymi, terenowymi i t. p. wywierającymi wpływ na rozchodzenie się fal elektromagnetycznych (odbijanie się fal, interferencja itp.).

Faenza, m. w prow. raweńskiej (Włochy środk.), 40.200 mieszk.; słynne ze swych wyrobów majolikowych i fajansowych.

Faeton, w mitologii greckiej syn Heliosa i Klimeny. Wymógłszy na ojcu przyrzeczenie spełnienia każdego swego życzenia, zażądał ustąpienia mu na dzień jeden prawa kierowania wozem słonecznym. Wskutek nieumiejętnego kierownictwa o mało nie spowodował pożaru świata, za co, rażony piorunem przez Zeusa, został stracony w nurty Erydanu.

Faeton, powóz resorowy, wygodny, lżejszego typu, z podnoszoną w razie niepogody budą.

Faeton, ob. Phaeton aetherus.

Fafka, małe, okrągłe kowadełko do wykuvania różnych przedmiotów i do ich gładzenia.

Fafle, wargi ogara.

Fagara, jedwab dziki, wytwarzany przez jedwabnika atlasowego, karłowego się liśćmi różnych drzew; jest trudny do rozmotania z oprzędu i przerabiany bywa zwykle na jedwab fioletowy (czesankowy), służący do wyrobu przędzy jedwabnej.

Făgaras, stolica komitatu F. w Siedmiogrodzie (Rumunia), nad rzeką Aluta, 6.460 mieszk.

Fagedeniczny (greck.), zgorzelinowy, zapadający się; tkanka f-a jest czarna, sucha, cuchnąca. Niekiedy (szczególnie u ludzi z cukrzycą lub bardzo osłabionych) fagedenicznicy ulegają rany na ciele lub zakażenia weneryczne na członku (np. ulcus molle phagedaenicum).

Fagnes, bagnista dzielnica w płd. części prow. Hainaut i Namur (Belgia). Po flamandzku — Veene.

Fagocytoza (greck.), zdolność białych ciałek krwi do wchłaniania i unieszkodliwiania ciał obcych (zarazków, obumarłych tkanek), krążących we krwi lub znajdujących się na powierzchni lub wewnątrz ciała. F. po raz pierwszy stwierdzona została przez biologa rosyjskiego Miecznikowa w 1901. Im większa jest f. w ustroju, tem mniejsze niebezpieczeństwo zarazków dla tego ustroju. Ciała białe, dzięki swym własnościom żernym (fagocytarnym), nazywane są również fagocytami.

Fagopyrum, gryka, rodzaj roślin z rodziny rdestowatych (Polygonaceae); znane dwa uprawne gatunki: F. sagittatum, g. zwyczajna, pochodząca z Azji środkowej o kwiatach większych czerwonawo białych; F. tartaricum, tataraka, przeniesiona z Tartarii i Syberji, o kwiatach mniejszych zielonawo białych.

Fagot (Fagotto, Basson), instrument muzyczny, należący do grupy dętych drewnianych. Składa się z dwu przylegających do siebie rur, z których dłuższa kończy się u góry wąską

czarą głosową, krótsza zaś cienkim wygiętym ustnikiem. Obie opatrzone są klapami. Fagot jest w swej grupie instrumentem najniższym, kontrafagot bowiem — odmiana w nowszych czasach często używana, — sięga najniższych tonów skali muzycznej. Zwykły fagot obejmuje szereg chromatyczny tonów od kontra B do b. Dzieli się one na trzy rejestry, różniące się siłą i charakterem dźwięku. Zastosowanie fagotu jest bardzo szerokie, zarówno bowiem podwaja on basowe nuty z kontrabasem i wiolonczelą, jak używany bywa do solowych ustępów o charakterze rubasznym a nawet komiecznym. Fagoty znane w XVI stuleciu, pochodzą od tzw. pomortow (Bombaw). W dobrze obsadzonej orkiestrze dętej używa się również kwartfagot o jedną kwartę i kontrafagot o całą oktawę niżej brzmiający od f. zwyczajnego.

Faguet Emile, francuski pisarz i historyk literatury, *1847, †1916. W 1900 członek Akademji Napisał: „Notes sur le théâtre contemporain“ (1880—90); „Politiques et moralistes du XIX siècle“ (1891—1900); „Histoire de la littérature française“ (1900); „Le pacifisme“ i inne.

Fagus silvatica, buk zwyczajny, drzewo liściaste. Dorasta do 40 metrów, posiada pień prosty, gładki, korę szarą, liście jajowate, na brzegu orzeszone, naprzemianległe. Kwiaty męskie, zebrane w kotki na długiej szypułce, w górę skierowanej. Owoc zwany buczyną lub bukwia: dwa trójkanciaste orzeszki, zawarte w miseczce owocowej. Ma drewno twarde, cenione przez tokarzy. Tworzy cenniejsze lasy w południowej i zachodniej Polsce.

Fa hien, podróżnik chiński, mnich buddyjski; w 399 r. udał się przez Azję środk. do Indji po teksty święte, powrócił do ojczyzny wozem w 414 r. Jego relacja w dziele pt.: „Fo Kuo ki“, stanowi źródło pierwszorzędnej wartości do geografji historycznej Azji środk. i płd.

Fahrenheit Daniel Gabriel, fizyk i mechanik, *1686 w Gdańsku, †1736 w Amsterdamie. Poprawił termometr, wprowadziwszy do niego rtęć zamiast spirytusu; odkrył zależność temperatury wrzenia od ciśnienia zewnętrznego i oparł na tem odkryciu konstrukcję wynalczoną przez siebie termobarometru; skonstruował pierwszy aerometr; dostrzegł, że woda może być bez zamrznięcia oziębiona poniżej temperatury krzepnięcia.

Fahrenheitla skala termometryczna, wzorowana na skali ustanowionej przez Fahrenheitta (1724). Wg tej skali temperatura zamrzania wody oznaczona jest przez 32° F., wrzenia przez 212° F. Skala F. jest używana w Ameryce i krajach anglosaskich.

Fablo (franc.), słabość, upodobanie; stąd: feblik.

Faidherbe Louis Léon César, generał francuski; *1818. Zorganizował kolonję francuską w Senegalu. Dowodził podczas wojny

Fagot.

1870 r. 1-szą armją północną i na jej czele odznaczył się pod Bapaume i Pont-Noyelles. †1889 w Paryżu.

Faily Pierre Louis Charles Achille de, generał francuski; *1810. Rozbił Garibaldiego 1867 pod Mentana; W wojnie francuzim. 1870—71 poniósł klęskę pod Beaumont. †1892.

Failsworth, m. fabr. w hr. Lancaster (Anglia pln.-zach.); 16.000 mieszk., przemysł włókienniczy.

Fain Agathon Jean Frédéric baron, historyk francuski; *1778, †1837. Napisał: „Manuscrit de l'an 1814, trouvé dans les voitures impériales prises à Waterloo“ (Paryż, 1823); „Manuscrit de l'an 1813, contenant le précis des événements de cette année“, „Manuscrit de l'an 1812“.

Fair (ang.), odpowiednio, uczciwie. **Fair play**, uczciwa gra.

Fairbairn William sir, inż. angielski, *1789, †1874; wprowadził w użycie belki żelazne, budował mosty i kotły parowe na podstawie nowej własnej konstrukcji, ogłosił wiele prac technicznych.

Fairfax Thomas lord, wódz angielski z czasów pierwszej rewolucji; *1611; rozbił Karola I pod Naseby; 1660 brał udział w restauracji Stuartów. †1671.

Fairfield, m. w stanie Connecticut (St. Zjedn. Am. Płn.), 11.500 mieszk.

Fairmont, m. w stanie Wirginii zach. (St. Zjedn. Am. Płn.), 17.900 mieszk.

Fait (franc.), fakt. **F. accompli**, fakt dokonany.

Fajalit, krzemian żelazowy, minerał.

Fajans, technikę fajansu znano oddawna w Egipcie, Assyrii i Persji (okładziny, polewane barwnie cegły lub płytki). Stąd wyrób rozszerzył się w Azji Mniejszej; udoskonalony przez Arabów dostał się do Hiszpanji, Lindos (na wyspie Rodos, XIV w.), Sycylii i na wyspy Baelarskie. We Włoszech fajanse polewane wyrabiano w Faenzy (stad nazwa F.) w końcu w. XIV, i na Majorce (stad nazwa — majolika). W końcu w. XV f. osłagnał we Włoszech szczyt rozkwitu w Gubbio, Pesaro, Urbino, Durante i in. We Francji pojawił się f. od XVI w., za pośrednictwem Włochów; pierwsze fabryki w Paryżu, Lyonie, Rouen i Saintes, (Bernard Pailssy). W XVIII w. zasłynęły wytwórnie f. w Nevre, Rouen, Mustiers, Strassburgu, Brukseli, Lunevili (pod nazwą „Manufacture royal de Stanislas“) i in. W Niemczech — fabryki f. w Norymberdze (XV i XVI w.), we Frankenthal, Anspach i in. W Holandji — słynna fabryka w Delft. W końcu XVIII w. rozpowszechniają się f. angielskie fabr. Johna Wedgwood'a. W Polsce używano f. albo majoliki już od XIII w. (naczynia, kafle i tafle posadzkowe, Halicz, Zwinoigród) zwano f. farfura. W XVIII i XIX w. najznakomitsze fabryki f. w Korcu (wazony niebieskie), Baranówce, Cmielowie (dzbanki i figurki), Lubartowie (dzbanki) i Nieborowie (podstawki, świeczniki). Obec-

nie wytworne f. fabryki Czarkowskich w Warszawie.

Fajans Kazimierz, fizyko-chemik, profesor uniwersytetu w Monachium, *1887 w Warszawie. Rozgłoszyskał dzięki pracom z dziedziny chemji pierwiastków promieniotwórczych. Z pośród wielu prac wyróżniają się badania nad rozmieszczeniem pierwiastków promieniotwórczych w układzie periodycznym pierwiastków, nad izotopami, nad izotopem ołowiu. Od badań nad pierwiastkami promieniotwórczymi przeszedł do badań nad powinowactwem chemicznym, w związku z rozwiniętą przez Rutherforda i Bohra teorią budowy atomów. W 1925 oznaczył temperaturę topnienia grafitu.

Fajans Maksymilian, litograf, *1827 w Sieradzu, wychowaniec Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie, założył 1853 własny zakład litograficzny, w którym wykonał wiele robót artystycznych, †1890.

Fajans Wacław, ekonomista; *1884; był wiceministrem skarbu, obecnie docent Wyższej Szkoły Handlowej; dyrektor banku w Warszawie; wydał: „Die russische Geldwährung“ (1909), „Wahania walutowe w świetle doświadczeń wojny“ (1917), „Kryzys walutowy w państwach Koalicji“ (1920).

Fajerka, krawężek żelazny, przykrywający otwór blachy kuchennej; naczynie z węglem rozżarzoną (do kadzenia); plecyk przenośny do grzania kolb do lutowania.

Fajerwerki (niem.), ob. ognie sztuczne.

Fajter (niem.), w wojsku polskim muzyk, przygrywający dobosowi na piszczałce. Nazwa gołębia Columbia Gyrastrix, umiającego w locie wywracać koziółki.

Fajka, przyrząd do palenia tytoniu, lulka.

Fajki, w myślistwie — górne kły dzika, inaczej toczydła lub oselki.

Fajnkaszebi, Kaszubi północni, zachowujący więcej istotnych znamion kaszubskich, niż południowi „Grobkaszebi“.

Fajstawice, w. w pow. krasnostawskim, woj. lubelskie, nad rz. Wieprzem; bitwa 1863.

Fajum (ang. Fayum), oaza i prow. w Egipcie środk., depresja 44 m. poniżej p. m., z jez. Birket el Karun (225 km², głęb. 5 m.), częścią dawnego jeziora Moeris i ruinami labiryntu; słynna z starożytnych obrazów i artyst. tkanin. Dzięki sztucznemu nawodnieniu nadzwyczaj żyzna; 12.815 km², 508.000 mieszk.; stol. Medinet el Fajum; 44.000 mieszk.

Fajumskie portrety, tak zw. od Fajum, prowincji Środkowego Egiptu, gdzie były odnalezione w grobowcach w znacznej ilości, — są to portrety zmarłych, umieszczone na sarkofagach w miejscu twarzy. Wykonywane na drzewie sposobem enkaustycznym, rzadziej temperą, przez malarzy greckich; niektóre odznaczają się wielką ekspresją i realizmem. Pochodzą z czasów rzymskich, mianowicie z V. do II. w. przed Chr. Charakter tych głów, zwłaszcza oczu nadmiernie powiększonych i zaokrąglonych, miał wpływ na ukształtowanie się hieratycznego typu w sztuce bizantyjskiej.

Fajzabad, dzielnica indobryt. zjednocz. prowincji Agra i Oudh, 31.537 km², 6.907.000 mieszk., stol. F. nad rz. Gogra, 54.660 mieszk.; przemysł cukrowniczy.

Fakhr-eddin, historyk i poeta perski na przełomie 13 i 14 w.

Fakir (arab. ubogi), nazwa, nadawana derwiszom mahometańskim, prowadzącym życie ascetyczne, w oderwaniu od świata, dla pokrośnienia zmysłowości i zatopienia się zupełnego w rozmyślaniu o Bogu i życiu religijnym.

Faktis, kauczuk olejny; otrzymuje się przez działanie S₂Cl₂ na olej rzepakowy, który ogrzewa się mocno i zagęszcza; pod względem elastyczności zbliżony do kauczuku.

Faktor (łac.), kierownik, pośrednik. Czynniki.

Faktorje, osady lub składy towarów, zakładane w kolonjach przez firmy europejskie.

Faktotum, ob. factotum.

Faktura (franc.), w rachunkowości — zestawienie sum za nabyte przedmioty, rachunek. Robota, budowa techniczna utworu muzycznego albo literackiego, sposób układu.

Fakultatywnie (łac.), według woli, upodobania.

Fakultet (franc.), wydział na uniwersytecie lub na politechnice.

Falaise, m. w dep. Calvados (Francja zach.), nad rz. Ante, 6.900 mieszk., przemysł włókienniczy i farbiarski.

Falanga (phalanx), u Greków pierwotnie nazwa zwartego szyku. Później szyk ciężkozbrojnej piechoty linowej greckiej lub macedońskiej (hoplity), ustawiony w zbitą masę o głębokości 16 szeregów. F. była szykiem małoobrotnym i słabo nadającym się do manewrowania, dlatego zazwyczaj towarzyszyły jej po bokach oddziały średniozbrojnych pelastów. Walka falangi polegała na starciu się ze sobą dwóch zbitych mas. Aleksander Wielki uczynił f. znacznie obrotniejszą.

Falanster, w systemie społecznym określa zbiór budynków, zajmowanych przez jedno zrzeszenie (falangę), żyjące na zasadach wspólnoty majątkowej.

Falb Rudolf, meteorolog niemiecki, *1838; głośny w swoim czasie wskutek hipotezy o powracaniu trzęsień ziemi oraz przepowiedni pogody; †1903.

Falc, ob. Felc.

Falcegi, cęgi do falcowania.

Falcidia lex testamentaria, prawo rzymskie wprowadzone przez Falcydysza w I w. przed N. Chr., na którego mocy wolno było zmniejszyć zapisy, poczynione przez spadkodawcę, tak, by przynajmniej 1/4 część majątku spadkodawcy musiała się dostać spadkobiercom w przypadku, jeśli spadkodawca zapisami dla różnych osób wyczerpał cały majątek.

Falck Jeremiasz, znakomity rytownik XVII w.; podpisywał się „Polonus“ lub „Gedanensis“, *1610 w Gdańsku, † tamże 1667; wykonał ok. 500 sztychów, przeważnie por-

tretów polskich, scen biblijnych i alegorycznych.

Falckenberg Richard, filozof niemiecki, *1851, prof. w Erlangen, ogłosił: „Historje filozofji nowożytnej“ (przekł. polski 1896).

Falcmaszyna, falcówka, maszyna do składania całych arkuszy w formę książki, maszyna do falcowania.

Falco communis (= peregrinus, sokół wędrowny), ptak z rodziny sokołowatych, rzędu drapieżnych (Falconiformes); dawniej ceniony przez myśliwych; samica była często używana do polowania na większe zwierzęta, np. na czaple, samiec mniejszy na kuropatwy. Do tegoż rodzaju należy kobus (F. subbuteo). Częściej do polowań były używane rarogi (Hierofalco cherrug), zamieszkujące przeważnie południowo-wschodnią część Europy, oraz białoróg śnieżny (Hierofalco candicans), gnieżdżący się na północy. Pokrewna puszczyka (Cerchneis tinnuncula), wielkości gołębia, niesłusznie prześladowana; żywi się głównie myszami.

Falcon, stan Wenezueli pln. (Am. Płd.) nad zatoką Maracaibo, 24.800 km², 128.250 mieszk., stol. Coro.

Falconer, 1) Hugh, paleontolog angielski, *1809, †1865, dyr. ogrodu botanicznego w Kalkucie; ogłosił: „On the species of Mastodon and Elephant“ (1858), „Fauna antiqua Silvalensis“ i in.; 2) William, poeta angielski; *1732, †1769; marynarz, autor poematu: „The Shipwreck“ (1762).

Falconet Étienne Maurice, rzeźbiarz francuski, *1716, †1791, wykonał mnóstwo rzeźb i statuetek; w latach 1766—78 przebywał w Petersburgu, gdzie wykonał pomnik Piotra I-go.

Falconius (Sokołowski lub Sokołowicz) Tomasz, socynjanin, autor pieśni kościelnych i dzieła p. t. „Sprawy i słowa Jezusa Krysta Syna Bożego“, Brześć L. 1566.

Falcować, falcować, łączyć na zakładkę, zwijając razem brzegi dwóch kawałków blachy; składać w formę książki arkusze papieru.

Fale morskie, ruchy nieokresowe wody morskiej, powstające głównie skutkiem działania wiatru; w płd. części Atlantyku dosięgają 12 do 13 m. wys. i 200—250 m. dług.; największa mierzona wys. 15 m., najw. predkość 36 m. na sekundę (ob. Falowy ruch).

Faleas z Chalcedonii, twórca układu społecznego, podobnego w niektórych częściach do „Republiki“ Platona; znany jest tylko z obzernego świadectwa Arystotelesa.

Falenty, w. obok Raszyna (woj. warszawskie), 14 km. od Warszawy, pamiętna walka, stoczona tu w 1809 r. przez ks. Józefa Poniatowskiego przeciw Austriakom.

Faleński Felicjan (pseud. Felicjan, Medard), poeta, powieściopisarz, dramaturg, tłumacz i krytyk literacki; *1825, †1910 w Warszawie. Wydał oddzielnie poezje: „Kwiaty i kolce“, „Z ponad mogił“, „Odgłosy gór“, „Świsłki Sylena“, „Meandry“ i „Pieśni spóźnione“; powieści: „Sama jedna“, „O glu-

pim Gawle klechda niemadra"; dramaty: „Syn gwiazdy“, „Althea“, „Francesca z Ravenny“, „Królowa“; przekłady obcych poetów: „Pieśni Petrarcki“, „Orlandy ocalały“.

Falerii, staroż. m. na skale w pld. Etrurii (obecnie Civita Castellana), zburzone przez Rzymian w 241 przed Nar. Chr.

Falerium, osada w starożytnej Italii, niedaleko morza Tyrreńskiego w Kalabrii, słynna z winnic, dających niegdyś jedno z najszlachetniejszych win rzymskich.

Falezy (franc. falaise) lub klify (ang. cliff), skaliste strome wybrzeża morskie, o stokach mniej lub bardziej prostopadłych, spotykane np. na wyspie Helgoland lub na wybrzeżach Estonii, Normandji i Anglii pld. (słynna Shakespeara Cliff w Dover, wys. 106 m.).

Falecki Hilaryon, zakonnik, sławny kaznodzieja krakowski z pierwszej połowy XVIII w. Autor osławionej książki: „Wojsko serdecznych noworekrutowanych na większą chwałę Boską afektów“.

Falecki Józef, lekarz, * 1829, † 1879. Wydział lekarski ukończył w Krakowie; przez kilka lat był adjuktem kliniki prof. Dietla. Od 1868 przebywał stale w Królestwie. Napisał sporo rozpraw, które ogłaszał w pismach lekarskich.

Falguière Jean Alexandre, rzeźbiarz francuski, * 1831, † 1900; wykonał m. in. rzeźby: „Zwycięzca w walce kogutów“ (1864, muz. Luksemburskie), „Djana“, posągi Lamartine'a, Courbet'a (1890, Abbeville), Lafayette'a (Waszyngton), projekt grupy zbiorowej na Łuku Triumfalnym i wiele in.

Falibowski albo **Falbowski**, nazwisko szlachyca, który jakoby zemścił się na Mazepie za uwiedzenie jego żony. Według znalezionej w roku 1886 dokumentu, owym zdradzonym mężem miał być nie Falibowski, lecz Jan Zahorowski.

Falleri, znakomity ród wenecki, z którego pochodził szereg dożów. Najślawniejsi z nich: F. Orde lafo (1102—1117) i F. Marino (1354 do 1355).

Falmierz Stefan, autor pierwszego dzieła botaniczno-lekarskiego w języku polskim; rodem z Poznania, lekarz nadworny Jana Tarnowskiego; wydał w 1534 zielnik łaciński, którego przekład pt.: „Falmierza Zielnik imprimowany w Krakowie u Florjana Unglera“, znaleziono w 1859.

Falk Adalbert, minister pruski, * 1827; zafany Bismarcka, 1872—79 minister wyznań rel. i oświaty, jeden z twórców tzw. „Kulturkampfu“ czyli walki z kościołem katolickim, twórca ustaw majowych 1873, poddających kler katolicki pod władzę urzędników pruskich; wyrugował całkowicie język polski ze szkół i seminarjów duchownych w Poznańskiem i na Pomorzu; w końcu prezydent sądu w Hamm, † 1900.

Falk Johann Daniel, pisarz i filantrop niemiecki, * 1768, † 1826; twórca instytutu dla moralnie zaniedbanych i opuszczonych dzieci; pisał dużo w zakresie pedagogicznym.

Falke Gustaw, pisarz niemiecki; * 1853, † 1916. („Gesammelte Dichtungen“, 5 t. 1912).

Falkenau, ob. Falknov.

Falkenberg, ob. Niemodlin.

Falkenburg, m. na Pomorzu pruskim nad rz. Drawa, 4.750 mieszk.

Falkenhagen-Zaleski Piotr, ekonomista i kartograf; * 1809; emigrował po 1831 do Anglii, wydał w Londynie wraz z J. Bansemmerem atlas historyczny polski (1837); ogłaszał prace ekonomiczne; † 1883.

Falkenhayn Erich, generał niemiecki, * 1861. W czasie wojny światowej dowodził armią Niem. w Rumunji i Palestynie; † 1922. Pozostawił pamiętniki o wojnie.

Falkenstein, 1) m. w Saksonji, 14.120 mieszk., znaczny przemysł, tkactwo; 2) w. i lotnisko na pld.-zach. od Frankfurtu n. Menem, 400 m. n. p. m.; zakłady lecznicze dla chorych płucnych.

Falkiewicz Lucjan Łukasz, pedagog, żył w drugiej połowie XIX w. Napisał: „O poznawaniu temperamentów dzieci w zastosowaniu do wychowania dla rodziców, opiekunów i nauczycieli szkół ludowych“ (Kraków, 1874).

Falkirk, m. w hr. Sterling (Szkocja), nad kanałem Forth and Clyde, 33.570 mieszk.; kopalnie węgla, przemysł metalurgiczny.

Falklandzkie wyspy (ang. Falkland Islands, hiszp. Las Malvinas), archipelag na Atlantyku; dwie większe wyspy zamieszkałe i ok. 100 wysepek bezludnych; 500 km. na wsch. od wjazdu do cieśniny Magellana; kolonia W. Brytanji od 1771, zaludniona od 1820; 12.532 km², 2300 mieszk.; stol. Port Stanley.

Falknov (niem. Falkenau), m. pow. w żupie Karolowe Wary (Czechosłowacja), nad rz. Ohře, 10.150 mieszk.; kopalnie węgla brunatnego, wyroby szklane, przędzalnictwo.

Falkonet albo **sokół**, mała, szybkostrzelna armatka polowa, używana w XVI i XVII w. F. w różnych krajach posiadał rozmaity ciężar. W Anglii były to działka 2-funtowe. Niekiedy f. był skonstruowany w ten sposób, iż można go było ładować od zamku specjalnym magazynem ładunków, dzięki czemu można go uważać za prototyp mitraljezy.

Falköping, m. w prow. Skaraborg (Szwecja), 48.000 mieszk.

Falkowski Emil, budowniczy polski; * 1833, † 1881; Ukończył szkołę Sztuk Pięknych w Warszawie, praktykował u H. Marconiego. Od 1869 adjukt budowniczy w Komisji Skarbu. Przebudował wnętrze teatru Rozmaitości (przed ostatnim pożarem), kierował odnowieniem kolumny Zygmunta, wybudował kilka domów w Warszawie i in.

Falkowski Jan Zebedeusz ks., pedagog i filantrop, * 1775, † 1848. 1807 rektor szkół w Szczuczynie; 1817 po zwiedzeniu zagranicą szkół specjalnych, założył w Warszawie instytut dla głuchoniemych, którym kierował do 1831. Napisał wiele prac z zakresu nauczania. m. in. „Uwagi o nauczaniu głuchoniemych i ociemniałych“.

Falkowski Juliusz, historyk i pamiętnikarz, * 1813, † 1892; ogłosił: „Obrazy z życia kilku

ostatnich pokoleń w Polsce“ (5 t., 1877—87), „Wspomnienia z 1848 i 1849“ (1879).

Fall Leo, kompozytor; * 1873; kapelmistrz teatralny w Wiedniu, twórca operetek: „Księżniczka dolarów“, „Róża Stambułu“ i w. in.; † 1925.

Fall River, m. portowe w stanie Massachusetts w St. Z. Am. Płn., nad zatoką Narragansett; 120.500 mieszk.; przędzalnie bawełny, żegluga morska.

Falla (de) Manuel, kompozytor hiszpański, przedstawiciel stylu francuskiego w muzyce współczesnej; * 1876.

Fallières Armand, mąż stanu francuski, * 1841 w Mezin; 1882 minister spraw wewn., 1899 przewodniczący senatu, 1906—1913 prezydent Republiki (z ramienia stronnictwa lewicy).

Fallmerayer Philipp Jakob, historyk niemiecki; * 1791; prof. w Monachjum; odbył kilka podróży na Wschód. † 1861; ogłosił m. in.: „Fragmente aus dem Orient“ (1845), „Das albanische Element in Griechenland“ (3 t., 1857—60).

Fallopio Gabriele, anatom włoski, * 1523 w Modenie, † 1562; wykładał anatomję i chirurgję w Ferrarze, Pizie i Padwie; zasłużony szczególnie badaniami nad narządem rodnym kobiecym.

Fallopjusza kanał (canalis Fallopii), wyźłobienie we wnętrzu kości skroniowej; w wyźłobieniu tem przebiega część nerwu twarowego (nervus facialis).

Fallopjusza trąbka (tuba Fallopii), jajo-wód; waziutki przewody, łączące wnętrze macicy z jamą otrzewną.

Falloux Frédéric, hr., mąż stanu i publicysta francuski; * 1811, † 1866; gorący obrońca katolicyzmu liberalnego, jako minister oświaty i wyznań religijnych przyczynił się do przeprowadzenia prawa o swobodzie nauczania, nazwanego „loi Fallux“. Napisał: „Mémoires d'un royaliste“, „Histoire de Louis XVI“, i „Histoire de Pie VII“, „Madame Swetchine“ i inne.

Fallus, u staroż. Greków symbol twórczej siły rozrodczej.

Falmouth, m. i port obronny na pld. wybrzeżu hr. Cornwall (Anglia pld.-zach.), nad lejkowatym ujściem rz. Fal; 14.700 mieszk., kąpiele morskie.

Falochron, urządzenie na statku, które chroni przed zalewem fal, np. podwyższenie burt statku, lub przedłużenie jej z płótna żaglowego.

Falometer, przyrząd, służący do mierzenia długości fal elektromagnetycznych, a właściwie częstości prądów szybkozmiennych, stosowanych w radjotechnice. Istnieje kilka systemów falometrii; najszerzej jednak zastosowanie znajduje f. rezonansowy, którego działanie polega na dostrajaniu elektrycznego obwodu drgań do rezonansu (ob.) częstości prądów. Falometer składa się z cewki samaindukcyjnej L, oraz wskaźnika rezonansu W. Dostrajanie obwodu F. usku-

teczenia się przez zmianę pojemności kondensatora lub samoindukcji cewki dopoty,

dopóki wskaźnik W nie wykaże

najsilniejszego

prądu w obwodzie

falometrii. Długość fali oblicza się wówczas

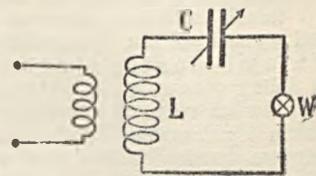
z odpowiednich wartości pojemności

lub samoindukcji według wzoru Thomson'a.

Oprócz f. rezonansowych istnieją f. wskazówkowe, których wskaźówka samoczynnie ustawia się na odpowiednią podziałkę pod wpływem mierzonych prądów.

Falowa maszyna służy do demonstrowania ruchu falowego. F. m. Macha składa się z waładek równej długości, zawieszonych szeregiem jedno obok drugiego. Wahadła mogą wykonywać ruchy zarówno w kierunku prostopadłym do kierunku szeregu (fale poprzeczne), jak również wzdłuż szeregu (fale podłużne).

Falowy ruch powstaje przez rozprzestrzenianie się ruchu drgającego i polega na zmianach periodycznych zarówno w czasie, jak i w przestrzeni. W danym punkcie zachodzi prawidłowy szereg zmian, powtarzających się w równych odstępach czasu, zwanych okresem ruchu falowego; w danym zaś czasie napotykamy zmiany, powtarzające się w równych odstępach przestrzennych, zwanych długością fali. Każdy układ fal charakteryzuje trzy wielkości: 1) natężenie, które jest wprost proporcjonalne do kwadratu amplitudy cz. obszerności drgań; 2) częstość drgań, która równa się odwrotności okresu; 3) prędkość rozchodzenia się ruchu falowego. Ruch falowy prosty wyraża się matematycznie zapomocą równania: $x = a \cdot \sin \alpha$, gdzie a oznacza amplitudę. Wykresem równania ruchu falowego prostego jest krzywa zwana sinusoidą, przypominająca swym wyglądem fale na wodzie. Wyniesienie się krzywej ponad poziom nazywamy grzbietem albo górą fali, część zaś fali pod poziomem nazywa się jej doliną. Góra i dolina stanowią całą falę. Najwyższe wyniesienie góry, względnie najgłębsze obniżenie doliny, nazywa się amplitudą. Często powstają ruchy falowe złożone, dają się one wszakże rozłożyć na ruchy falowe proste (udowodnił to Fourier). Jeśli drgania, tworzące fale, odbywają się wzdłuż kierunku rozchodzenia się fal, to fale powstałe nazywamy podłużnymi, jeśli zaś drgania są prostopadłe do kierunku rozchodzenia się fal, to powstałe fale nazywamy falami poprzecznymi. Spotykające się ciągi fal wywołują zjawisko interferencji (ob.). Interferencja dwóch przeciwnie skierowanych jednakowych ciągów fal daje fale stojące. W falach stojących wszystkie punkty na fali znajdują się zawsze w tej samej fazie drgania, posiadają jednak rozmaite amplitudy. Miejsca o największej amplitudzie nazywamy strzałkami, miejsca o

Falometer.

amplitudzie równej zeru, nazywamy węzłami. Zarówno strzałki jak i węzły nie posuwają się naprzód, skąd pochodzi nazwa fal stojących. W falach stojących odległość pomiędzy węzłami wynosi pół fali. Wszystkie pozostałe fale są falami postępującymi: ich grzbiety i doliny posuwają się. Na powierzchni zetknięcia dwóch różnych ośrodków, fale ulegają odbiciu i załamaniu. Teoria ruchu falowego odgrywa bardzo ważną rolę w nauce o głosie i o promieniowaniu (ob. drganie).

Falset (włosk.), w muzyce oznacza rodzaj głosu ludzkiego.

Falstaff John Sir, świetna postać komedjowa w dramatach Szekspira: „Henryk IV” i „Wesołe kumoszki z Windsoru”. Wesoły, rozpustny a tchórzliwy towarzysz zabaw następcy tronu Henryka, późniejszego Henryka V; prototyp Zagłoby.

Falster, wyspa duńska na Bałtyku na pld. od Seeland, 474 km², 34.450 mieszk.; żyzna, zalesiona; gł. m. Nykjöbing.

Falsyfikat, rzecz sfalszowana, podrobiona.

Falszkił, belka, zabezpieczająca kil od spodu.

Fälticeni, m. w Mołdawii (Rumunja), 9.650 mieszk.; handel bydłem.

Falun, m. w Dalekarlii (Szwecja), 12.800 mieszkańców; akademja górnicza, przemysł włókienniczy, produkcja siarczanu miedzi.

Fał, lina, zapomocą której wciąga się skośne żagle do góry.

Fałat Julian, malarz polski. * 1853; znakomity akwarelista, twórca licznych pejzaży i obrazów myśliwskich; 1895 dyr. Szkoły Szt. Pięknych w Krakowie.

Fałdy, dyslokacje skorupy ziemskiej, powstałe wskutek wygięcia lub pochylecia warstw skorupy przez ciśnienie boczne. F. dzielimy na 1) normalne, których skrzydła opadają w przeciwne strony; 2) izoklinalne o skrzydłach równoległych; 3) wachlarzowe, których skrzydła są rozbieżne a potem zbliżają się do siebie. Najrozleglejsze f. nazywają się płaszczowinami. Części f. wypukłe ku górze nazywają się siodłami, a zagłębienia wklęsłe pomiędzy nimi — łękami.

Falsz, niezgodność z prawdą. W prawie karzem odnosi się głównie do dokumentów i innych przedmiotów, mogących służyć jako dowód (oszustwo).

Falszywe kryształki, ob. pseudomorfozy.

Fama (łac.), wieść, pogłoska, opinja.

Famagusta, m. port. na wyspie Cypr, 6.130 mieszk.

Familijna rada, ob. rodzina.

Familijne prawo, ob. rodzina.

Familijny pakt, układ przeprowadzony w 1761 przez Choiseula, pomiędzy dworami burbońskimi: francuskim, hiszpańskim i neapolitańskim, dla przeciwwagi potędze morskiej Anglii.

Familja, w połowie XVIII w. nazwa stronnictwa Czartoryskich i spokrewnionych z nimi rodów magnackich. Po elekcji 1764 zbliz-

żone do rządów, usilowało swój program reform (wzmocnienie władzy króla i sejmu, zniesienie liberum veto i t. d.) przeprowadzić drogą oparcia się o Rosję. Wobec jawnie antyreformistycznego stanowiska Rosji, zmieniło później swą orientację i w czasie sejmu czteroletniego (1788—91) zbliżyło się do stronnictwa patriotycznego, antyrosyjskiego.

Familjarność, poufalość.

Famulus (łac.), służący, pomocnik, sługus.

Fan, Fang, lud w Afryce zachodniej, językowo pokrewny szczepom Bantu; mieszka w prawym dorzeczu rz. Ogowe.

Fanar, dzielnica grecka w Konstantynopolu. Od 1601 była siedzibą patriarchatu kościoła wschodniego.

Fanarjoci, greccy mieszkańcy Fanaru, dzielnicy Konstantynopola, położonej dokoła latarni morskiej; w ściślejszym znaczeniu członkowie greckiej arystokracji rodowej i urzędniczej, z pośród której aż do r. 1821 powoływani byli dragomani Wysokiej Porty oraz gospodarowie Mołdawii i Wołoszczyzny.

Fanatyk (łac.), ślepo oddany, zwolennik, zapaleniec.

Fanatyzm (łac.), gorliwość i zapal religijny; bezwzględne i namiętne wyznawanie zasad religijnych lub politycznych.

Fancel, jajko kurze gotowane na mleku i jajka czarnych mrówek, podawane jako pokarm młodym bażantom.

Fandango, hiszpański taniec ludowy na $\frac{3}{8}$ w rytmie właściwym ($\frac{1}{8}$ $\frac{4}{32}$ $\frac{1}{8}$ | $\frac{4}{32}$ $\frac{1}{8}$ |) ostro wybijanym kastanietami. Para tańcząca oddala się od siebie i przybliża w ruchach bardzo swobodnych, nie obejmując się jednak wcale. Fandango przeszło i do salonów.

Fanega, dawna miara objętości, używana w Hiszpanii i Portugalii. Wielkość f. była różna, najczęściej równa 54,8 litrom.

Fanfara (franc.), utwór muzyczny na trąby i bębny; pobudka myśliwska; sygnał do ataku.

Fanfaron (franc.), samochwał, pyszałek.

Fango, szlam z ciepicy włoskiej Battaglia koło Padwy; masa ciemnowo-szara, mazista, bez zapachu, stosowana w stanie ogrzanym do okładów przy gościec stawowym, dnie, nerwobólach. F. składa się z glinki, węgla wapnia, krzemionki, chlorku sodu oraz substancji promieniotwórczych.

Fankidejski Jakób ks., historyk Pomorza, * 1843, † 1883 w Pelplinie; ogłosił szereg opracowań w „Słowniku geograficznym”, osobno: „Utracone kościoły w dawnej diecezji chełmińskiej”.

Fanning Islands, brytyjskie wyspy koralowe w Polinezji na oc. Spokojnym, na pld. od wysp Sandwich; łącznie z wyspami Malden i Starbuck 668 km², 350 mieszk.; największa z nich Christmas Island (wyspa Bożego Narodzenia) 607 km².

Fano, m. portowe nad Adriatykiem, w prow. Pesaro e Urbino (Włochy środk.), 27.000 mieszk.

Fanõ, wysepka duńska u zach. wybrzeża Jutlandji, 54 km², 3.200 mieszk.; kąpiele morskie i szkoła marynarki w Nordby.

Fant, zastaw, przedmiot zabezpieczający zwrot pewnej pretensji, pożyczki.

Fantasmagoria, złudzenie optyczne wywołane przez eksperyment.

Fantasmoskop, fantasmoskop, przyrząd służący do rzucania na ekran obrazów optycznych, zwany również latarnią czarnoksięską.

Fantastyczny, urojony, wytworzony przez gre wyobraźni.

Fantazja, wyobraźnia.

Fantin-Latour Ignace Henri, malarz francuski, * 1836, † 1904; obrazy alegoryczne, portrety, litografie.

Fantem (greck.), widziadło, zjawia; w medycynie przedmiot sztuczny, przeznaczony do uczenia się na nim zabiegów operacyjnych: f. położnicze, oczne.

Fantoskop, inaczej stroboskop (ob.).

Fantowanie, zajmowanie zastawu, np. cudzego bydła za szkodę w polu wyrządzoną, siekiery za bezprawne rabanie drzewa w lesie itp.

Fao, port w Mezopotamii pld., u ujścia Szat-el-Arab do zatoki Perskiej; st. telegr., początek kabla morskiego bryt. do Buszehr.

Farad, praktyczna jednostka pojemności elektrycznej, równa 9·10¹¹ ES.

Faraday Michael, znakomity fizyk i chemik ang., * 1791, z zawodu introniglator; samouk; † 1867. Od najmłodszych lat zdradzał zamiłowanie do nauki; po wysłuchaniu czterech popularnych odczytów Davy'ego o prof. chemii, napisał do niego list z prośbą o zajęcie w instytucji; Davy przyjął F. (1813). Do obowiązków F. należała nie tylko pomoc w przygotowaniach do doświadczeń, lecz również odkurzanie wszystkich przyrządów i mycie naczyń szklanych. Wkrótce F. przystąpił do samodzielnych badań naukowych i przewyższył swego mistrza. Jednym z pierwszych odkryć F. było skroplenie chloru w zatopionych naczyniach; później skroplił wiele innych gazów. Szczególnie wielkie zasługi F. położył dla nauki o elektryczności i magnetyzmie. Poznał prawo elektrolizy, był twórcą nauki o indukcji i diamagnetyzmie, odkrył wpływ pola magnetycznego na płaszczynę polaryzacji światła. Z czasem został prof., a następnie dyrektorem Instytutu Królewskiego. Wydał m. in. rzecz podstawową pt.: „Researches in electricity”.

Faraday'a ciemna przestrzeń, nazwa ciemnego obszaru, którym oddzielone jest w rurkach Geisslera światło ujemne od światła dodatniego.

Faraday'a prawa, ob. elektroliza.

Faraday'a puszka, metalowe naczynie dowolnej postaci, zamknięte metalową nakrywką; służy do demonstrowania zasadniczych praw elektrostatyki.

Faraday'a zjawisko, ob. magnetooptyka.

Faradyzacja, ob. elektroterapia.

Farafrah, grupa oaz w pustyni Libijskiej (Egipt), 3.300 km²; 632 mieszk. w miejsc. Kasr Farafrah.

Farallones, grupa małych wysp skalistych nad brzegami Kalifornii; latarnia morska.

Farandola, prowansalski taniec na $\frac{3}{8}$ wprowadzony do literatury muzycznej przez Gounoda i Bizeta (Mireille, Arlésienne). Polega na łączeniu się tańczących w łańcuch, w rondo lub spirale. Wydobywanie się par z łańcucha, splatanie wieńca, lub przechodzenie przez wszystkie pokoje apartamentu balowego, często stosowane u nas w koteljonie, kadrylu lub mazurze, wzięło początek swój podobno od farandoli.

Faraon, tytuł królów egipskich; znaczy dwór (por. tur. „Wysoka Porta”). Pismo Św. z pośród 10-ciu Faraonów tylko 4-ch nazywa po imieniu.

Faraon, dawna gra w karty.

Farbiarnia, zakład, w którym tkaninom lub niciom nadają żadaną barwę.

Farbiarstwo, umiejętność barwienia tkanin. Już starożytni Indusi, Egipcjanie i Babilończycy znali tę sztukę; Rzymianie używali do barwienia marzanny, kermesu, alkany i purpury, a rolę zapraw odgrywały m. in. alun, siarczan i galasówka. Odkrycie Ameryki wpłynęło na rozwój farbiarstwa, poznano bowiem wiele drzew barwiących. Z chwilą odkrycia i wyrobu na szerszą skalę barwników organicznych syntetycznych (ok. 1859) f. staje się gałęzią przemysłu chemicznego.

Farbniki, ob. barwniki.

Farbotrop, gatunek psa myśliwskiego, który idzie za postrzelonym zwierzem tak długo, dopóki go nie dojdzie, dając wtedy szczeraniem znak myśliwemu.

Farbówka, młoda kuropatwa lub bażant, który dostaje naturalne upierzenie; młoda gęś dzika, kaczką lub kuropatwą mało jeszcze upierzona, u której poczynają dopiero wyraść dłuższe pióra.

Farby, używane w malarstwie, zależnie od spoiwa, zowią się olejnymi, akwarelowymi, temperą, pastelami, gwaszem i t. d. Pod względem trwałości dzieli się one na trwałe i t. j. odporne na działanie światła i siarkowodoru, oraz na niezupełnie trwałe i niebezpieczne, czerniejące od siarkowodoru i płowiejące od światła. F. trwałe: Biel cynkowa, czerń słoniowa, ugrzy jasne, złociste, ciemne, brunatne, palone, ciemne, pomarańczowe i czerwone, kadmy średnie, ciemne, pomarańczowe i czerwone, żółta aureolinowa (w akwarelach), czerwieni wenecka, czerwieni indyjska, marsy czerwone, pomarańczowe i brunatne (braunrot), sieni naturalne i palone, caput mortuum, zielona, szmaragdowa (chromowa), kobalt niebieski i fioletowy, ceruleum, ziemia zielona (terreverte), ultramarina (w akwarelach); f. niezupełnie trwałe, ale często niezbędne ze względu na kolor: lak garans (czerwony), madder lake, rose madder, kadm jasny, żółte cynkowe i ba-

rytowe, żółta neapolitańska, Van Dyck czerwony i brunatny, ultramaryna zielona i fioletowa, zielony permanent, kobalt zielony; f. nie trwałe, których używania należy się wystrzeżać albo stosować je bardzo ostrożnie: cynobry zielone, cynober czerwony, chromowe: żółta, pomarańczowa i czerwona, zielona Veronesa i wogóle zielone miedziane, żółta indyjska, sepja, indygo, większa część garansów, ziemia kasselska i kolońska, mumja, minja, neutraltinte, kadm cytrynowy i gummiguta. Do rządu energicznych niszcycieli obrazów należą: karmin, asfalt, większość kolorowych laków (żółtych, błękitnych, zielonych, fioletowych i brunatnych) i f. anilinowe.

Farby naturalne, znane z malowideł jaskiniowych od paleolitycznego okresu w Francji pld. i Hiszpanji pln. Najczęstszy są ochry (żółta, czerwona i brunatna) oraz mangan (czarna). Wapień, gips i kreda dostarczały farb białych. W okresie neolitycznym dochodził znajomość cynobru, oraz barwników roślinnych.

Farciemes, m. górnicze nad rz. Sambre, (Belgia), 8.500 mieszk.

Farduny, liny, podtrzymujące maszt z tyłu.

Fareham, m. w hr. Hants (Anglia pld.) nad zatoką Portsmouth, 9.000 mieszkańców.

Farel Guillaume, reformator szwajcarski i francuski, *1489, †1565; pracował od 1522 w Genewie. W 1536 namówił Kalwina do pracy w Genewie.

Farensbach Jerzy, znakomity wojownik polski, *1551 w Inflantach; walczył za Stefana Batorego i Zygmunta III przeciw Moskwie i Szwedom; †1602 przy zdobyciu Felina.

Farewell, 1) skrajny pld. przylądek Grenlandji; 2) skrajny pln.-zach. przylądek pld. wyspy N. Zelandji, nad cieśniną Cooka.

Farfur lub **farfura** (z arabsk. f a g f u r = porcelana), używana dawniej w Polsce nazwa naczyń podlejszych od porcelanowych, a przedniejszych od pospolitych polewanych, czyli takich, które nie mają przezroczystości i w przelamaniu są „ziarniste“. W XVIII w. weszła w użycie zamiast f. nazwa „fajans“ — od włoskiej Faenzy.

Fargo, m. w stanie Dakoty pln. (St. Zj. Am. Pln.), 22.000 mieszk.; handel pszenicą.

Faridkot, państwo holdownicze w Pendżabie (Indje bryt.); 1.665 km.², 120.000 mieszk.

Farina, m. nad zatoką F. w Tunisie pln. (Afryka pln.) u ujścia rz. Medżerdy; 10.000 mieszk.

Farina Johann Maria, wynalazca i fabrykant wody kolońskiej, *1685 w Santa Maria Maggiore we Włoszech, †1766.

Farina Salvatore, powieściopisarz włoski, *1846, †1918; ogłosił: „Il Signor Jo“ (1873), „Don Chisciotino“ (1889), „Amore benedato“ (1875); „Il Tesoro de Donnina“ (1877) i w. in.

Farinelli Arturo, historyk literatury włoskiej, *1867, prof. w Turynie; ogłosił: „Dante nei secoli“ (1921) i in.

Farinelli Carlo (właśc. Broschi), słynny w XVIII w. śpiewak (kastrat), *1705; ułubieniec, w końcu minister króla hiszp. Filipa V; †1782.

Faringdon, m. w hr. Berks (Anglia), 11.100 mieszk.

Farini Luigi Carlo, mąż stanu włoski, *1812; lekarz, publicysta, 1851 minister oświaty; 1859 położył wielkie zasługi w sprawie zjednoczenia Włoch, jako komisarz królewski w Modenie i Parmie; 1862 prezes gabinetu ministrów, †1866; ogłosił: „Storia dello Stato Romano dall'anno 1814 al 1850“ (4 t., 1851).

Farmacja (greck., od pharmakon, środek leczniczy), nauka, rozpatrująca metody przygotowywania i dozorowania leków. F. dzieli się na farmakognozę, chemię farmaceutyczną i recepturę.

Farmakodynamika (greck.), nauka o działaniu leków na ustrój ludzki lub zwierzęcy. F. jest nauką ściśle teoretyczną.

Farmakognozja (greck.), dział farmacji (ob.), zajmujący się opisem własności fizycznych i chemicznych leków surowych (surowców) z uwzględnieniem miejsca i sposobu otrzymania tych leków.

Farmakologia (greck.), dział medycyny, zajmujący się rozpatrywaniem, w jakich przypadkach chorobowych i w jakiej dawce każdy środek leczniczy może i powinien być używany. F. stoi w ścisłym związku z farmakodynamiką (ob.).

Farmakopea (greck.), kodeks apteczny, ustanowiony przez władze spis leków, jakie w każdej aptece znajdować się winny; podaje sposoby otrzymywania leków, ich własności podstawowe, dawki i metody badania.

Farman Henri, lotnik i wynalazca francuski, *1872; zrazu malarz, potem automobilista, w końcu awiator; obmyślił wraz z bratem swym Maurice'm (*1877), nowy znakomity typ dwupłatowca.

Farmazon, (franc. franc maçon, wolny mularz), używana dawniej w znaczeniu lekceważącym nazwa uczestników wolnomularstwa oraz ludzi bez przekonania religijnych, tak zwanych przez lud „niedowiarłów“.

Farnakes, 1) F. I, król Pontu, dziad Mitydatesa; w 180 prz. Chr. zdobył greckie miasto Synopę; 2) F. II, zwyciężony przez Cezara p. Zela w 47 przed Nar. Chr. t. r. zamordowany; o zwycięstwie tem Cezar doniósł senatowi: „Veni, vidi, vici“ (przybyłem, zobaczyłem, zwyciężyłem).

Farnborough, m. w hr. Hants (Anglia), 14.200 mieszk.; mauzoleum Napoleona III, Eugenj i ich syna.

Farnese, sławny ród włoski, pochodzący z okolic Orvieto. Z rodu tego pochodził papież Paweł III (Alessandro F. wybrany 1534, †1549) i Alessandro F. ks. Parmy (1546—1592), wódz i zarządca Niderlandów z ramienia kr. hiszpańskiego Filipa II. Elżbieta F. hiszpańska, ob. Elżbieta.

Farnesina, słynna willa rodu Farnese w Rzymie, ozdobiona przepięknymi freskami Rafaela.

Farnezyjski Herkules, słynna rzeźba Glykona, kopia z Lisyppa, odkr. 1504

w termach Caracalli. F. Byk, obrzymia rzeźba Apolonjusza i Tauryskusa z Tralles, z III w. przed Chr., odkr. w termach Caracalli, obecnie w Muz. neapolitańskim. Obie rzeźby były w posiadaniu rodziny Farnese, skąd ich nazwy.

Byk farnezyjski.

Farnham, m. w hr. Surrey (Anglia pld. wsch.), 13.000 mieszk.

Farniente (włosk., od far — czynić i niente — nic); bezczynność, próżniactwo.

Farnowski Stanisław (Farnovius), pisarz i propagator arjanizmu w Polsce; †1615. Od 1568, jako minister zboru i rektor szkoły, przebywał w Sączu; po śmierci Piotra z Goniądza był głową Arjan polskich. Z pism jego przechowało się tylko: „O znajomości i wyznaniu Boga zawždy jednego“ (1573)

Farnworth, m. w hr. Lancaster (Anglia pln.-zach.), 28.150 mieszk.; fabryki bawełny, kopalnie węgla, huty żelazne.

Faro, stolica prow. Algarve (Portugalia) nad Atlantykiem, 12.680 mieszk.

Faro (Capo del), pln.-wsch. przylądek Sycylii (Włochy pld.).

Faroer lub **Fär-Oer** (wyspy Owcze), archipelag duński na oceanie Atlantyckim; 25 bazaltowych, stromych i wysokich wysp, 1.399 km.², 21.330 mieszk. Na największej z wysp Strömø stolica Thorshavn. Mieszkańcy mówią dialektem norweskim.

Farragut David Glasgow, admirał amerykański, *1801; wstąpił się podczas wojny domowej 1861—65 wdarciem się od morza na rzekę Missisipi i zdobyciem Nowego Orleanu; †1870.

Farrère Claude (właściwe nazwisko: Frédéric Bargone), *1876; pisarz francuski, autor wielu powieści egzotycznych. Wyd. m. in.: „Fumée d'opium“ (1904), „Les civilisés“ (1905), „Thomas l'Agnelet“ (1913), „Les condamnés à mort“, „Les hommes nouveaux“.

Farsa, lekki utwór sceniczny, o podkładzie komicznym; w muzyce f. oznacza wesoly wodevil, żart muzyczny.

Farsal, dziś Fersala, w. w Tessalji (Grecja) nad rz. Enipeos; 48 przed N. Chr. bitwa pomiędzy Cezarem a Pompeuszem.

Farthing, szeląg angielski, 1/4 penny.

Faruchabad, m. okręg. w prow. Agra-Oudh (Indje bryt.), nad Gangesem; 60.000 mieszk.

Farwater, miejsce wśród mielizn, przez które można przejechać okrętem.

Far West (ang. daleki zachód), nazwa dawana pustkowiom zach. St. Zjedn. Am. Pln. W miarę postępów kolonizacji i zaludnienia, obszary, pojmowane pod tą nazwą, coraz bardziej przesuвано na zach. i zmniejszano.

Faryzeusze (hebr.), nazwa jednej z 4 sekt żydowskich; konserwatyści religijni, którzy ściśle przestrzegali litery prawa i zwyczajów przodków, ale zważali tylko na zewnętrzne cechy pobożności. Wierzyli w determinizm, nieśmiertelność duszy i metempsychozę. Znani byli także z obłudy religijnej, stąd nazwa f. oznacza dzisiaj obłudnika.

Farzan, grupa wysp koralowych na m. Czerwonem; palmy daktylowe, połów perel.

Farzistan, prow. pld.-zach. Persji, ok. 140 tys. km.²; na pln. przeważnie pustynna, zamieszkała przez koczowniców; stolica Sziraz; słynne kobierce; g. port Buszehr.

Fas, stolica Marokka, ob. F ez.

Fasa, f a s k a, duże naczynie drewniane, cylindryczne lub koniczne, mające dno w części węższej; kadź, stągiew, w gospodarstwie do mąki, masła; w garbar. naczynie do garbowania skór.

Fasada (łac.), przednia strona budynku.

Fasano, m. w prow. Bari w Apulji (Włochy środk.), 20.000 mieszk.; winnice.

Fasces, w star. Rzymie godło najwyższej władzy państwowej, wiązki pretów, z których wyglądał topór. Nosili je l i k t o r o w i e przed królami, za czasów republiki przed konsulami i pretorami, a za czasów cesarstwa przed cesarzami.

Fasciola hepatica (motylca), ob. Trematodes.

Fascisti (włosk.), faszyci, ob. Faszyzm.

Fascykuł (łac.), mała wiązka, zeszyt.

Fascynować (łac.), przykuwać uwagę, czarować, olśniewać.

Faseta, ścięcie kanciaste w wyrobach metalowych; w stereotypach służy do ujęcia rama przy podawaniu pod prasę.

Fashion (ang.), moda, wykwintne manjery.

Fashionable (ang.), odpowiadający wymaganiom mody, zwyczajom eleganckiego świata.

Fasja (łac.), wyznanie, podanie stanu swego majątku do celów podatkowych.

Fasola, ob. Phaseolus.

Fason (franc.), wygląd, kształt, krój.

Fastel Heinrich, budowniczy wiedeński, *1828; prof. politechniki, twórca Votivkirche i gmachu uniwersytetu wied., †1883.

Fasti (dies F.), w staroż. Rzymie dni czynności sądowych, dni powszednie; później nazwą tą objęto kalendarz rzymski.

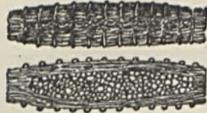
Fastów lub **Chwastów**, m-ko na Ukrainie w pow. białocerkiewskim (gub. kijowska), nad rz. Unawa, węzł. st. kol.; 8.000 mieszk.; kościół katol. z końca XVI w.

Fasulec, narzędzie, służące w odlewnictwie do ubijania piasku w skrzyniach formierskich; w hutnictwie drąg przy wielkich piecach do zatykania otworów spustowych; w upręży

rzemyki, idące od uzdy do chomąta i normujące ruchy głowy konia.

Faszoda, ob. Kodok.

Faszyna, cięte gałęzie drzew, używane do wzmocnienia dróg na mokradłach, przy budowie tam brzegowych, grobli itp.; dawniej podczas szturmów, wiązkami faszyny wypełniano rowy obronne lub mniejsze rzeczki dla łatwiejszego ich przebycia.

Faszyna.

Faszyzm, kierunek nacjonalistyczny we Włoszech, który, zwalczając niebezpieczeństwo rewolucji socjalnej, propaguje ideę użycia siły i rządów dyktatury. Wyrósł z Iona związków („fasci”), domagających się wojny w 1914. Po wojnie, wobec groźnego położenia wewnętrznego, zdobył poparcie znacznej części klas posiadających; najbardziej szerzył się wśród młodzieży, wśród warstw drobnomieszczańskich, proletariackich i zdemobilizowanych żołnierzy („fasci combattimento” 1919). Zamach stanu 1922 doprowadził faszystów do władzy: przywódca ich, Benito Mussolini, został prezesem ministrów, a faktycznie dyktatorem Włoch. Wybory do parlamentu 1924 dały faszystom, jako partii rządzącej, przeszło 4,6 milij. głosów, podczas gdy cała opozycja łącznie zdobyła 2 i pół milij. głosów.

Fata morgana, zjawisko optyczne w pustyniach piaszczystych i na morzach; ob. miraż.

Fatalizm (łac.), zasada, według której czyni i los człowieka podlegają niezmiennemu przeznaczeniu. Wiara w przeznaczenie istniała u starożytnych Greków (por. boginie moiry), u Chaldejczyków w formie astrologicznej i u Mahometan. Pewną jej odmianą jest predestynacja.

Fatehpur Sikri (m. zwycięstwa), m. w prow. Agra-Oudh (Indje bryt.), 25.000 mieszk.; ruiny rezydencji cesarza Akbara.

Fatra, dwa pasma górskie w pld.-zach. Karpatach (Słowacja): Mała F. między Wagiem i Nitra, szczyt Mały Krywań, 1.711 m.; Wielka F. (Słowackie Góry Kruszcowe), między Wagiem i Hronem, szczyt Ostredok 1.591 m., gęsto zalasowana, bogata w kruszce.

Fattori Giovanni, malarz włoski, * 1825, prof. we Florencji; † 1908; sceny wojenne, obrazy historyczne i rodzajowe.

Fatum (łac.), los, przeznaczenie, tajemnicza potęga, która zgóry wyznacza nieuchronny bieg zdarzeń. Wiara w fatum jest bardzo dawna. Starożytni Grecy wierzyli, że fatum (mojra) jest silniejsze od bogów. W filozofii wiara w fatum występuje jako nauka o predestynacji.

Fatyma, Fatma, czwarta córka Mahometa, żona kalifa Alego, * 606, † 632.

Fatymidzi, dynastia muzułmańska, wyprowadzająca swe pochodzenie od Fatimy. Rządziła kalifatem kairskim (egipskim) od 909 do 1171.

Faublas, bohater lekkiego romansu franc. płora Louvet de Couvray.

Fauche Hippolyte, orientalista francuski, * 1797; znakomity sanskrytolog, tłumacz „Ramajany” (9 t., 1854—58); przełożył również trzecią część „Maha-Bharaty” (10 t., 1863—1872), † 1869.

Fauche Borel Louis, tajny agent w służbie Ludwika XVIII, * 1762, † 1829.

Faucher Léon, polityk francuski; * 1804; 1848 został ministrem spraw wewnętrznych, † 1854.

Fauchet Claude, * 1744, członek konwentu, żyrondyista, biskup konstytucyjny Calvados, stracony 1793.

Faucigny, dzielnica w Sabaudji górnej (Francja pld.-zach.), obejmująca dolinę rz. Arve; 1.980 km².

Faucille (Col de la), przełęcz w Jurze franc., 323 m. n. p. m., na dawnej drodze z Paryża do Genewy.

Faucilles (Monts), wyżyna 613 m. n. p. m., na pld. stokach Wogezów i gór Lotaryńskich; źródła rz. Saôny i Mozy.

Faulhorn, szczyt w Alpach Berneńskich (Szwajcaria), na pld. od jez. Brienz; 2.683 m.

Faun (łac.), staroitalskie bóstwo urodzajów; bóg pasterstwa, lasów i pól, a także bożek wieszczów. Na jego cześć urządzano uroczystości 6 grudnia.

Fauna, ogół zwierząt, żyjących w określonym środowisku lub okolicy, np. fauna mórz, fauna gór Świętokrzyskich i t. p.

Faure Félix, polityk franc., * w Paryżu 1841, prezydent Republiki 1895—1899, † 1899.

Faure Gabriel, kompozytor francuski, * 1845, autor wielu oper, suit orkiestralnych, pieśni, sonaty skrzypcowej i kompozycji z zakresu muzyki kameralnej; 1905—1920 dyr. konserwatorium paryskiego; † 1924.

Faure Maurice, polityk i literat francuski, * 1850, poseł do parlamentu, kierunkowo radykalnego; 1898 wiceprezes Izby posł., 1902 senator; prezes Kom. Wybor. stronnictwa radykalnego, † 1919.

Faure Sébastien, anarchista francuski, * 1858; założył 1892 w Marsylii dziennik „Agitation”, a 1895 pismo „Liberte”; wkrótce został redaktorem „Journal du peuple”. Z powodu swej pracy propagandystycznej kilkakrotnie więziony; autor „La Douleur universelle” (1885).

Faust Johannes, doktor; * ok. 1480, † ok. 1540; półlegendarna postać czarnoksiężnika niemieckiego, który, celem zaspokojenia głodu władzy, zawarł pakt z diabłem (Mefistofelem) i padł jego ofiarą. Przedmiotem bardzo wielu utworów poetyckich. Utwór ludowy o F. 1587. Dramat angielski Marlowe’a (ok. 1590). Sławny utwór Goethego. Opera Gounoda.

Faustyn I, cesarz wyspy Haiti (nazwiskiem Soulouque); * 1782 jako niewolnik murzyński. 1847 obrany prezydentem republiki, koronował

Faun.

się 1849 na cesarza; 1859 musiał abdykować; † 1867.

Faustyna, imię dwu cesarzowych rzymskich: 1) żona Antoniusza Piusa (104—141 po Chr.), 2) żona Marka Aureliusza (125—175 po Chr.).

Faux-bourdon (franc.), wielogłosowa forma muzyki, szczeg. w XVI wieku, idąca w równoległych tercjach i sekstach.

Faux pas (franc., błędny krok), niezręczność, nietakt.

Favara, m. na Sycylii (Włochy), 21.600 mieszk.; kopalnie siarki.

Favart Charles Simon, pisarz franc., * 1710, † 1792; autor oper i komedii.

Faversham, m. port. w hr. Kent (Anglia pld.-wsch.), 10.620 mieszk.; połów ostrzeg i ryb.

Favignana, największa z wysp Egadyjskich na zach. wybrzeżu Sycylii (Włochy pld.), 20 km²; 6.100 mieszk.

Favorinus z Arelate, grecki filozof i sofista z I w. przed Chr., ceniony przez Rzymian i wkońcu stale mieszkający w Rzymie. Autor licznych dzieł, głównie popularno-filozoficznych, mów i deklamacji, tudzież „Pamiętników” z zakresu historii filozofii i pewnego rodzaju encyklopedji filozoficznej pt.: „Pantodape Historia”.

Favrat Franz Andreas, generał pruski; wydał ciekawy przyczynek do powstania kościuszkowskiego, przeciwko któremu walczył, pt.: „Beiträge zur Geschichte der polnischen Feldzüge 1794—96”.

Favre Jules, polityk francuski, * 1809, przeciwnik Napoleona III; od 1858 członek Ciała Ustawodawczego; 1870—71, jako członek rządu Obrony Narodowej, podpisał kapitulację Paryża i pokój w Frankfurcie; 1876 senator; † 1880.

Favus (łac.), choroba skórna, zwana pospolicie parchem, a naukowo woszczyna lub strupieniem (ob.).

Fawcett Henry, ekonomista angielski, * 1833, prof. w Cambridge; 1880 minister poczty; † 1884; ogłosił prace: „Ekonomia polityczna” (tłum. polskie, 1874), „Płace i zarobki” (tłum. polskie, 1887).

Fawkes Guy, spiskowiec angielski, * 1570, przywódca utworzonego przez sprzyśnięcie katolickie „spisku prochowego”, który zamierzał 1605 wysadzić w powietrze pałac Westminsterski wraz z królem i posłami; stracony 1606.

Faworki, wstążki kolorowe ozdobne u koszul ludu krakowskiego; również rodzaj związanych kruchych ciastek, chrust.

Faworyt, ulubieniec; faworyty, bokobrody

Fay Andrzej, poeta węgierski; * 1786; se-dzia, polityk, działacz społeczny; † 1864; ogłosił: „Fois bokreta” (1818), „Mesek” (1820) i in.

Fayal, jedna z portug. wysp Azorskich, 179 km²; wulkaniczna, 1021 m. n. p. m.; stolica Horta, 6.750 mieszk.

Faye Hervé, astronom francuski, * 1814, † 1902; znany z badań nad plamami słonecznymi;

mi; twórca hipotezy kosmogonicznej („Sur l'origine du monde”).

Fayolle Marie Emille, marszałek Francji, * 1852, † 1928. W wojnie światowej dowodził 6-tą armią franc. nad Sommą (1916), następnie armią włoską (1917) i temi częściami armji, które wyparły Niemców aż do Renu (1918).

Fayot Alfred Frédéric Charles, dziennikarz francuski; * 1797, † 1861. Napisał m. in.: „Histoire de Pologne depuis son origine jusqu'en 1831” (3 t., Paryż, 1831) z objaśnieniami Lelewela i L. Chodźki, „Essai historique sur Thaddée Kościuszko” (Paryż, 1820), „Conjuration de quatre-vingt-seize gentils-hommes polonais” (Paryż, 1821).

Fajum, ob. Fajum.

Faz reguła, w fizykochemji rozwiązuje zagadnienia spólstnienia faz w układach jedno- lub wieloskładnikowych. Gibbs sformułował ją (1874) w sposób następujący: liczba zmienności układu więcej liczba faz równa się liczbie składników układu więcej dwa.

Faza, 1) funkcja czasu, pozwalająca obliczyć położenie punktu drgającego w każdym momencie czasu. Ob. drganie; 2) fizycznie jednorodna część układu, która może być oddzielona mechanicznie od pozostałej reszty.

Fazogil, kraj górski w Sudanie anglo-egipskim, u stóp wyżyny Abisyńskiej.

Fazy Księżyca, a także niektórych planet (Merkury, Wenus), odmiany ich wyglądu, zależne od położenia względem obserwatora oświetlonej przez Słońce części ich powierzchni.

Fe, symbol chemiczny żelaza.

Feakowie, według „Odyssei” Homera mieszkańcy wyspy Scherij, dokąd przybył Odyszeusz podczas tulactwa swego na morzu.

Fear River, rz. w stanie Karoliny pln. (St. Zj. Am. Pln.); wpada do Atlantyku, dług. 350 km. Inaczej: Cape River.

Fearnley Thomas, pejzażysta i grafik norweski; * 1802, † 1842.

Feb (Phoebus), ob. Apollon.

Febra (łac.), ob. zimnica.

Febronjanizm, pogląd polityczno-kościelny, propagowany przez Justyna Febroniusza (pseud. Jana Mikołaja z Hontheim), biskupa Trewiru, w dziele: „De statu ecclesiae et legitima potestate romani pontificis” (Frankfurt n/M. 1763). Według F. papież jest tylko „pierwszym wśród równych sobie biskupów”; prymat p. służy tylko do zachowania jedności kościoła. Dzieło powyższe zwrócone jest przeciwko władzy papieża, a broni niezależności kościołów narodowych.

Fécamp, m. portowe nad cieśniną La Manche w dep. Seine-Inférieure (Francja zach.); kąpiele morskie.

Fechner Gustav Theodor, znakomity filozof i fizyk niemiecki. * 1801 w Grosssärchen (Łużyce), 1834 prof. w Lipsku; wykładał najprzód fizykę, potem filozofię, † 1887 tamże. Jako fizyk zasłużony badaniami nad galwanizmem, twórca psychofizyki (w tej dziedzinie: prawo Webera, rozszerzone przez Fechnera)

i estetyki psychologicznej, którą oparł na doświadczeniu i indukcji. Jego system filozoficzny jest pokrewny filozofii Schellinga. Choć bierze za punkt wyjścia atomistyczno-mechanistyczny pogląd na przyrodę, wznosi się jednak, przekraczając zakres doświadczenia, do metafizycznej koncepcji, iż wszechświat jest uduchowiony. Główne dzieła: „Nanna, oder über das Seelenleben der Pflanzen“, „Zenda Vesta oder über die Dinge des Himmels und des Jenseits“, „Elemente der Psychophysik“, „Vorschule der Aesthetik“, „Tagesansicht gegenüber der Nachtsicht“.

Fechtmistrz, nauczyciel fechtunku, szermierki.

Fechtunek, ob. szermierka.

Fecit (łac.), oznacza „wykonał”; napis często spotykany na obrazach, sztychach itp. obok nazwiska artysty.

Fecunditas, bóstwo rzymskie, uosobienie płodności.

Fedaja, przełęcz 2.046 m. n. p. m., w południowych Dolomitach.

Fedzenko Aleksiej, podróżnik rosyjski, *1844; badacz Azji środk.; †1873 na Mont Blanc.

Fedderson Wilhelm, fizyk; *1832, †1918; kształcił się w Berlinie i Getyndzie. Znany ze swych prac nad wyładowaniami elektrycznymi. Pierwszy wykazał, że iskra elektryczna ma przebieg wahadłowy (1858).

Federacja, związek dwóch lub więcej państw, posiadających swoją odrębność państwową, ale jednocześnie posiadających pewne wspólne instytucje centralne, zarówno ustawodawcze jak i wykonawcze. Ustawodawstwo wspólne obejmuje zwykle (prócz polityki zagranicznej), sprawy wojskowe, monetarne, kolei żelaznych itp. Niekiedy federacja bywa ściślejsza, przenosząca na centralny aparat państwowy szereg innych jeszcze spraw wewnętrznych, głównie o charakterze społeczno-gospodarczym („państwo związkowe“). Najwybitniejsze przykłady federacji: Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, Unia pld.-afrykańska, Republika australijska, Szwajcaria, Niemcy.

Federacji święto, wielka uroczystość zbratania, zorganizowana na Polu Marsowym pod Paryżem w 1790, w pierwszą rocznicę zdobycia Bastylii. Tysiące delegatów z prowincji, reprezentujących 83 departamenty Francji, złożyły przysięgę na uchwaloną przez Zgromadzenie Narodowe konstytucję, manifestując w ten sposób zjednoczenie Francji. Manifestacja ta, wiążąc ściśle prowincję z rewolucyjnym Paryżem, wzmocniła poważnie stanowisko obozu konstytucyjnego.

Federer Heinrich, pisarz szwajcarski, *1866. Autor powieści i opowiadań („Lachweiler Geschichten“, 1911).

Federighi Antonio de Tolomei, architekt i rzeźbiarz seneński; * ok. 1420, † ok. 1490. Odznaczał się wytworną dekoracyjnością. Pracował w Orvieto do r. 1456, gdzie wykonał „Sybillę“ na fasadzie katedry; następnie w Sienie: posąg: śś. Vittore, Ansano i Savino w ka-

tedrze (1456—1463), ławy w Loggia degli Uniti, Mojżesza, Bachusa, chrzcielnicę w kaplicy św. Jana w katedrze. Jako architektowi przypisują mu: „Loggia del Papa“ (1460), fasadę kościoła św. Katarzyny i kaplicę w „Palazzo dei Diavoli“.

Federowicz Jan Kanty, *1858, †1924, polityk, z zawodu kupiec; 1918—1924 prezydent miasta Krakowa; 1919—1922 poseł do Sejmu Ustawodawczego z Krakowa.

Federowiczowa Maria (Valery), artystka dramatyczna; *1870; występowała w rolach salonowych w Rozmaitościach warsz.; wystawiła parę sztuk własnych, m. in.: „Na przepadle“ (1908); †1922.

Federowski Michał, etnograf. *1855; ogłosił prace: „Lud okolic Żarek, Siewierza i Pilicy“ (2 t., 1889) oraz „Lud białoruski na Rusi litewskiej“ (3 t., 1897—1902), †1923.

Federsee, jez. w Wirtembergii (Niemcy), 256 ha. obszaru; tworzy rezerwat przyrody.

Federweil, trywialna nazwa minerału talku.

Fedi Pio, rzeźbiarz włoski; *1815, †1892; główne dzieło: „Porwanie Polikseny“ (1865, w Loggia dei Lanzi).

Fedkowicz-Hordynskij Osyp, poeta ruskim; *1834, †1888; ogłosił szereg poezji lirycznych, epickich i dramatycznych oraz opowiadania z życia Huculów bukowifskich.

Fedon, uczeń Sokratesa; jego imieniem Platon zatytułował jeden ze swych dialogów.

Fedor, imię 3 carów moskiewskich: 1) F. Aleksiejewicz, car moskiewski 1676—1682, ożeniony z Polką, Agatą Gruszecką; starszy brat Piotra W.; 2) F. Borysowicz, syn Borysa Godunowa, car moskiewski 1605, zamordowany; 3) F. Iwanowicz, syn Iwana Groźnego, car mosk. 1580—1598; za niego nastąpiło ostateczne przykucie chłopów do ziemi (1592); utworzył godność odrębnego patriarchy moskiewskiego w 1589; na nim wygasł dom Ruryka na tronie mosk.

Fedor Korjatowicz, wnuk Gedymina, książę na Nowogródku, później książę Podola; podniósł bunt przeciwko Witoldowi, ale pobity i uwięziony, zmarł po 1403.

Fedor Lubartowicz, wnuk Gedymina, przez krótki czas książę na Łucku i Włodzimierzu, †1431.

Fedor ks. Nieświcki, z Nieświcza na Wołyniu, wzniecił powstanie przeciwko Jagiellom na rzecz Świdrygiełły; potem przeszedł na stronę króla, otrzymał w dożywocie Zbaraż, był protoplastą rodu ks. Zbarskich oraz Wiśniowieckich, Poryckich i Woronieckich.

Fedorowicz Józef, inżynier; *1865; obecnie prof. politechniki Warszawskiej. Wydał: „Betony cementowe“ (1910), „Zastosowanie keosonów-dzwonów do fundowania na polach“ (1912), „Roboty murarskie“ (1915).

Fedotow Paweł, znakomity malarz rosyjski; *1816 w Moskwie, †1852 w Petersburgu. Uczeń petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych. Malował obrazy rodzajowe z życia kupiectwa rosyjskiego, odznaczające się realizmem i wyrazistością charakterystyki. Z nich najważniejsze: „Wdówka“, „Swaty“, „Naza-

jutrz po nocnej hulance“. „Przyjazd małżonka“.

Fedra (Fajdra), córka Minosa, żona Tezeusza; zakochawszy się w swym pasierbie Hipolyte (który, zamilowany jedynie w ćwiczeniach fizycznych, stronił od miłości), i nie mogąc uzyskać jego wzajemności, oczerniła go przed ojcem, jakoby nastawał na jej cześć, po czym odebrała sobie życie. Tezeusz przeklął niewinnego Hipolyta i to spowodowało jego tragiczną śmierć. Temat tragedji Eurypidesa pt.: „Hippolytos“.

Fedrus (Iac.), Phaedrus, bajkopisarz rzymski; żył w czasach panowania cesarza Tyberjusza i Klaudjusza, przerabiał bajki Ezopa; próbował również twórczości samodzielną. Z 5 ksiąg jego „Bajek Ezopejskich“ zachowały się tylko wyciągi i przeróbki, które jednak wywarły ważny wpływ na bajkopisarstwo nowoczesne.

Feerja (franc. féerie od fée — czarodziejka), przedstawienie teatralne, polegające na scenach czarodziejskich oraz fantastycznych dekoracjach, zwykle z udziałem baletu i orkiestry.

Fehling Hermann, chemik niem.; *1811, †1885; znany z prac nad metodami chemii analitycznej.

Fehlinga roztwór, alkaliczny roztwór soli miedziowej w obecności winianów. Odczynnik na cukry; składa się z 2 płynów: I 69,28 gr. chem. czystego siarczanu miedziowego w litrze wody destylowanej, II alkaliczny roztwór Seignette'a 346 gr. chem. czystej soli Seignette'a oraz 100 gr. wodorotlenku sodowego w litrze wody destylowanej. Płyn przechowuje się oddzielnie i dopiero przed użyciem miesza się je w równych objętościach.

Fehmarn (lub Femern), wyspa na Bałtyku; należy do rej. szlezwickiej (Prusy), 185 km², 10.000 mieszk.; gł. m. Burg.

Fehrenbach Konstantin, polityk niemiecki; *1852; członek centrum katolickiego, reprezentujący w nim kierunek demokratyczny i republikański. Od 1903 poseł do parlamentu, 1918 i 1919 prezydent parlamentu, 1920—1921 kanclerz Rzeszy.

Feininger Lyonel, malarz; *1871 w Nowym Yorku, jeden z głównych przedstawicieli kubizmu w Niemczech. Od 1910 prof. w Bauhaus w Wejmarze.

Felsal, książę arabski z rodu wielkich emirów Mekki; 1921 z podniety Anglików wybrany królem Iraku, 1924 zatwierdzony przez Ligę Narodów.

Felérvary Geza, mąż stanu węgierski, *1833; 1884—1903 minister obrony krajowej, 1905—6 prezes ministrów węg. †1914.

Fejgin Bronisł., bakterjolog. polska. *1887 w Warszawie; ogłosiła prace z dziedziny bakterjofagów, duru plamistego i duru brzuszno-go. Stwierdziła, że pod wpływem czynnika litycznego występują mutacje bakterji, co ma doniosłe znaczenie w badaniach epidemiologicznych, zwłaszcza gdy chodzi o nosicielstwo.

Felbiger Johann Ignaz, pedagog austr.

*1724; 1758 opat klasztoru w Zeganiu, 1778 dyrektor szkolnictwa w Austrii, twórca państwowych szkół początkowych, †1788.

Felc (falc), żłobek, rowek, zakładka; odpowiednie wyźłobienie w deskach przy spajaniu części wyrobu.

Felczer (niem.), osoba, powołana i wyszkolona do czynności pomocniczych przy lekarzu. Według ustawy z 1921 f. mają prawo: a) do samodzielnego udzielania pomocy lekarskiej przed przybyciem lekarza, b) do pielęgniarstwa, c) do szczerpienia ospy, d) do niesienia pomocy w chorobach nagminnych (przed przybyciem lekarza), e) do wykonywania czynności z zakresu t. zw. małej chirurgji (opatunki, masaże i t. p.).

Feldstetten Hans, budowniczy w XVI. Pracował nad odbudową zamku w Grabinie (Prusy Król.).

Feldberg, 1) najwyższy szczyt Schwarzwald (Niemcy pld.), 1.493 m.; 2) Wielki (880 m.) i Mały F. (827 m.), najwyższe szczyty Taunusu; na ostatnim obserwatorium sejsmograficzne.

Feldberg, m-ko w Meklemburg-Strelitz, na półwyspie jez. Hausee, 1.550 mieszk.; na pobliskiej górze zamkowej nad jez. Tollersee mieściła się w średniowieczu świątynia słowiańska Retra, obok Arkony na Rugii najbardziej czczona przez Słowian połabskich.

Feldcechmistrz (niem. Feldzeugmeister), stopień generalistki w wojsku austriackim, odpowiadający generałowi broni. W Niemczech feldcechmistrzostwo, utworzone w 1899, stanowiło do 1919 urząd, zajmujący się zarządaniem nad dostawami i gospodarką wszelkiego rodzaju środków walki i sprzętu.

Feldfibel, ob. sierżant.

Feldjeger (z niem. Feldjäger, strzelec polny), członek specjalnego korpusu feldjegrów, istniejącego w pocz. XIX wieku w Rosji, a pełniącego te same funkcje, co później korpus żandarmów.

Feldkirch, m. pow. w prow. Voralberg (Austria) nad rz. Ill, 4.600 mieszk.; wielki zakład wychow. jezuitów (Stella matutina), przedziałnie bawelny.

Feldman Wilhelm, powieściopisarz, dramaturg, krytyk i publicysta, *1868 w Zbarażu, †1919 w Krakowie. Wydał 10 tomów powieści, nowel, oraz ośm utworów scenicznych; nadto: „Współczesna literatura polska“, „O twórczości Żeromskiego i Wyspiańskiego“, „Pomniejszyciele obrzymów“, „H. Ibsen“, „Współczesna krytyka literacka“, „Stronictwa i partie polit. w Galicji“, „Dzieje polskiej myśli politycznej“ i w. in.

Feldmanowski Hieronim, literat, *1823, †1885; ogłosił m. in. „Pieśni ilirskie“ (1861), „Pieśni kroackie“ (1867).

Feldmarszałek odpowiadał dawniej stopniowi hetmana polnego; w wielu wojskach najwyższa ranga wojskowa; w Austrii, obok stopnia feldmarszałka, istniał stopień feldmarszałka-porucznika (Feldmarschall-Leutnant), odpowiadający stopniowi generała dywizji.

Félegyháza lub **Kiskún F.**, m. na równinie Clsy (Węgry), 36.800 mieszk.; winnice.

Fellbre, nazwa założonego 1854 stowarzyszenia poetów nowoprowansalskich, mającego na celu ożywienie języka w poezji prowansalskiej; członkami jego byli Mistral, Aubanel, Brunet.

Felicjanki, zgromadzenie zakonne, trudniące się głównie wychowywaniem ubogich sierot dziewcząt.

Felicyta, dwie święte, 1) wdowa, umęczona wraz z siedmiu synami za cesarza Antonina; święto 23 listopada; 2) towarzyszka św. Perpetui, wraz z nią umęczona w Kartaginie w III w.; święto 7 marca.

Felidae (koty), nazwa rodziny zwierząt; gromada: ssące (Mammalia), rząd: drapieżne (Carnivora). Głowy okrągłe, mięsne, zęby i wysuwalne pazury ogromnie rozwinięte. Jedzą tylko świeże mięso. Do tej rodziny należą najpotężniejsze i najbardziej drapieżne zwierzęta, jak: lew, tygrys i inne. Ob. *Felis leo*.

Feliks (felix, łac. szczęśny), imię pięciu świętych, z nich: F. wraz z siostrą, św. Regalą, jeden z pierwszych krzewicieli chrześcijaństwa w Szwajcarii, poniósł śmierć męczeńską nad jez. Zurychskiem; święto 11 września.

Feliks, imię pięciu papieży: F. I, 269—274; F. II, 355—358; F. III, 483—492; F. IV, 526 do 530; F. V (Amadeusz VIII, ks. Sabaudzki), antypapież 1439—1449.

Fellin lub **Fellin** (est. Wiljandi), m. pow. w Estonji, nad jez. F., 7.700 mieszk.; ruiny warowni z 1224; od 1582—1629 F. należał do Polski.

Felińska Ewa z **Wendorffów**, autorka pamiętników, * 1793 w pow. nowogrodzkim; 1838 za udział w spisku Szymona Konarskiego zesłana do Berezowa, po kilku latach przeniesiona do Saratowa, † 1859. Oprócz wielu powieści ogłosiła cenne „Pamiętniki z życia” (5 t., 1856—58) oraz „Wspomnienia z podróży do Syberji i pobytu w Berezowie i w Saratowie” (3 t., 1852—53).

Feliński Alojzy, poeta i dramaturg z okresu pseudoklasycyzmu, * 1771 w Łucku, † 1820 w Krzemieńcu, mieszkał przeważnie na wsi w Ossowie na Polesiu wołyńskim. W 1819 został dyrektorem liceum w Krzemieńcu i prof. literatury polskiej. Wydał oddzielnie lub ogłosił w czasopiśmie poematy: „List poetycki do Stanisława Trembeckiego”, „Pochwała Kościuszki”, „Epigrama na powstanie Krakowa i Warszawy”, „Hymn” z muzyką Jana Kaszewskiego („Boże coś Polskę”); tragedje: „Barbara Radziwiłłówna”, „Wirginja”, (przeróbka z Alfieri’ego), „Radziwiłł i Zenobia” (z Crébillona); tłumacz.: „Ziemianina” Delille’a i in.

Feliński Roman, architekt współczesny; * 1886; wykonał projekty szeregu gmachów we Lwowie i w Warszawie. W ministerstwie robót publ. zorganizował wydział regulacji polskich miast i miasteczek. Wyd.: „Budowa miast” (1916) i „Kwestja mieszkaniowa przyszłości” (1919).

Feliński Zygmunt Szczęśny, ks. ar-

cybiskup metropolita warszawski, * 1822, ukończył studia matematyczne w uniw. moskiewskim, był bliskim przyjacielem Słowackiego; 1848 ranny w bitwie pod Miłosławiem, 1849 obrał stan duchowny, 1855 ukończył Akad. Duchowną w Petersburgu; 1862 prekonizowany w Rzymie na arcybiskupa metropolite warsz. 1863, z powodu listu do cara, w którym prosił o przywrócenie samodzielności Polski, wezwany do Gątczyna, a następnie zesłany do Jarosławia. 1883 zrzekł się arcybiskupstwa warszawskiego, a otrzymał tytuł arcybiskupa Tarsu. † 1895 w Krakowie; zostawił „Pamiętniki” (2 t., 1897).

Felis leo (lew), zwierzę; gromada: ssaki (Mammalia), rząd: drapieżne (Carnivora), rodzina: koty (Felidae). Długość do 3½ m. Ubarwienie żółtawo-brunatne, ogon długi, sztywny, kończący się kitą włosów. Samce mają grzywy, których gęstość i długość jest zmienna i prawdopodobnie zależna od warunków klimatycznych, w jakich żyją. Przebywające na wyżynach, gdzie nocą są chłodne, mają grzywy długie, czarne, jedwabiste. Siła lwa jest tak wielka, że zębami zmiążdżyć może kręgosłup wołu. Żeruje głównie w nocy, napadając na większe zwierzęta roślinożerne, jak bawoły, antylopy, a także na zwierzęta domowe. Na ludzi napada rzadko. Afryka, pld.-zach. Azja. *Felis tigris* (tygrys), do 4 m. długości, lecz niższy od lwa. Ubarwienie rdzawo-żółte, czarne lub ciemno-brunatne poprzeczne pręgi; na ogonie ciemne pierścienie. Naokoło policzków jasny zarost. Silny, chytry, krwiożerczy, zuchwały. Przebywa najczęściej w dżunglach, gdzie, dzięki kolorowi swego futra i poprzecznym pręgom, jest trudno dostrzegalny. Napada na wielkie i małe ssaki i ptaki, a także i na ludzi, szczególnie w okolicach mało przez Europejczyków zamieszkałych. Azja pld., zwłaszcza Indie i na ptn. od Himalajów aż do granic Syberji. *Felis pardus* (pantera), ubarwienie rozmaite, zależnie od miejsca pochodzenia: żółte, brązowe, białe, czarne. Centkowana. Mniejsza, niż tygrys, lecz bardziej od niego krwiożercza. Żeruje w nocy. Nadzwyczajnie silna. Napada na mniejsze i duże ssaki, a nawet i na człowieka. Azja. *Felis onca* (jaguar), większy od pantery, o wyraźniejszych centkach. Skóra jego należy do bardzo cennych. Żyje w lasach i na brzegach rzek. Doskonale pływa i lazi po drzewach. Karmi się ssakami, rybami, jajami. Napada na stada, rzadko na ludzi. Ameryka środk. i Pld. Dżelwicz lasy. *Felis concolor* (puma, kuguar, srebrny lew), podobny z wyglądu do lwicy, lecz mniejszy i bez włochatej kiści na końcu ogona. Okrutny, napada na jagnięta i koźleta. Ameryka. *Felis catus* (żbik), wielkości dużego kota, lecz szerszy od niego; głowa duża, gęsto porośty gruby ogon. Nadzwyczajnie dziki, odważny, złośliwy i krwiożerczy. Poluje na zające, króliki, cietrzewie, małe ptaszki i nadbrzeżne ryby. Żeruje nocą. Raniony lub podrażniony, rzuca się nawet na człowieka. Broni się mądrze i wytrwale. Czasem zakrada się do kurników. Północna i środkowa Europa, Kaukaz.

Azja mniejsza. Gęste lasy. *Felis lynx* (ryś), długości 1 m., ogon do 24 cm. Żółtawo-biała w liczne ciemniejsze centki. Uszy zakończone pendzelkami z włosia. Największy kot europejski. Gęste lasy. Żeruje w dnie, a czasem i w nocy na drobne ssaki i ptaki. W braku pożywienia napada na stada. Cierpliwy, wytrwały, zręczny w skoku; wzrok bystry. Europa, Azja, Ameryka. *Felis jubata* (gepard), głowa kocia, tułów podobny do tułowa psa, pazury niewysuwalne. Szerść żółtawo-szara, ciemno centkowana. Długość do 1 m. Chytry, lecz dość łagodny, daje się oswajać. Używany do polowania, prowadzony bywa z zawiązanymi oczami. *Felis ocreata*, zamieszkuje całą Afrykę; od egipskiej rasy tego gatunku (*Felis ocreata maniculata*) pochodzą nasze koty domowe. Udomowienie nastąpiło w Egipcie, gdzie F. ocreata był czczony, jako zwierzę święte, poświęcone bogini Bast; po śmierci święte koty były mumifikowane. Rozprzestrzenienie kota domowego (*Felis ocreata domestica*) poza Egiptem rozpoczęło się dopiero w I wieku po Chr. w Europie południowej, a w początkach II wieku w Europie środkowo-zachodniej.

Feljanct (franc. feullants), zakonnicy z klasztoru Cystersów, założonego 1562 w Feullants koło Tuluzy. W klasztorze F. w Paryżu gromadzili się w czasie wielkiej rewolucji franc. członkowie stronnictwa umiarkowanego liberalno-monarchistycznego, któremu wskutek tego nadano nazwę F.; 1791 rozpedzeni przez tłum rewolucyjny.

Feljeton (franc.), odcinek, dział gazety, przeznaczony ku rozrywce czytelnika; utwór lekki, beletrystyczny lub popularno-naukowy, przeznaczony do tego działu. **Feljetonowy**, zajmujący, łatwy.

Fellahowie lub **Fellachowie** (po arabsku „chłopi”), ludność wiejska i rolnicza Egiptu, potomkowie dawnych Egipcjan.

Felling, m. w hr. Durham (Anglia ptn.), przedmieście m. Gateshead, 25.100 mieszk., kopalnie węgla.

Felloplastyka (greck.), rzeźba z korka.

Fellow’a syrop, środek wzmacniający, w którego skład wchodzi żelazo, sole kwasu podfosforowego, chinina i mała ilość strychniny.

Fellows (ang.), towarzysze; w Anglii członkowie kolegów i fundacji naukowych.

Felonja, w wiekach średnich złamanie wiary, zaprzysiężonej panu przez wasalę; f. pociągała za sobą utratę lenna. W Anglii oznacza wogóle ciężkie przestępstwo.

Felpa, gatunek aksamitu wełnianego.

Felryt, ob. liparyty.

Felsina, etruska nazwa Bolonji.

Felsó, po węgiersku: górny; wyraz częsty w nazwach geogr. węgierskich.

Felspaty, ob. skalenie.

Felsztyn, m-ko w pow. starosamborskim (woj. lwowski), w dolinie rz. Strwiąża; st. kol. 95 km. od Stryja, 1.500 mieszk.

Felsztyński (z Felsztyna) **Sebastian**, kompozytor, teoretyk muzyczny polski, * 1490; † 1544. Był proboszczem w Samborze i Sa-

noku. Z kompozycji kościelnych, zostających pod wpływem pierwszej szkoły niderlandzkiej, głównie msze i hymny. Autor pierwszych podręczników teoretycznych polskich: „Opusculum musicae compilatum noviter per dominum Sebastianum presbyterum de Felstin. Pro institutione adolescentium in cantu simplici seu Gregoriano” i „Opusculum utriusque musicae item choralis quam etiam mensuralis”.

Feltre, m. w prow. Belluno, w dolinie Piawy w Alpach Wenecjańskich (Włochy ptn.), 15.500 mieszk.; siedziba biskupa; garbarnie, jedwabiarne.

Feluka, mały korsarski statek, długi i wąski, lekko zwrotny, z wiosłami i żaglami.

Femina (łac.), kobieta.

Feminizacja, przemiana samca w samiczkę. Zjawisko to wywołują uczeni (Steinach, Sand, Athias i inni) sztucznie w ten sposób, że nasamprzód kastrują dane zwierzę (szczyry, świnki morskie, koguty i inne), a następnie przeszczepiają im jajniki samiczek tegoż gatunku. Wskutek tego u samców rozwijają się wszystkie cechy samiczek (psychiczne i fizyczne).

Feminizm, dążenie kobiet do równouprawnienia z mężczyznami. Ob. kobieca kwestja. **Feministka**, zwolenniczka emancypacji kobiet.

Fen (ang.), bagno.

Fenacetyna, acetofenetydyna, związek organiczny krystaliczny, stosowany przeciw nerwobólom i gorączce.

Fenakistoskop, ob. stroboskop.

Fenakit, minerał BeSiO₄, krzemian berylu. Romboedryczny. Bardzo rzadki. Kryształy twarde jak topaz i podobne doń barwą winno-żółta, bywają czasami używane na klejnoty.

Fen-czou-fu, m. w prow. Szansi (Chiny ptn.-zach.), 50.000 mieszk.

Fenek, ob. *Canis zerda*.

Fénelon François de Salignac de la Mothe, pisarz i kaznodzieja francuski, * 1651, † 1715. Wychowawca wnuka Ludwika XIV, arcybiskup w Cambrai, autor znanych i tłumaczonych wielokrotnie „Przygód Telemaka”.

Fenestella, rzymski pisarz * 52 przed Chr., † 19 po Chr.; autor dzieł odnoszących się do rzymskiej kultury, prawa, obyczajów i literatury.

Fen-ho, dopływ Hoang-ho (Chiny ptn.-zach.), 500 km. długi.

Fenicja, kraj na wschodnim wybrzeżu morza Śródziemnego, w starożytności zamieszkały przez Fenicjan, ludność semickiego pochodzenia, blisko spokrewniona z Kanańczykami. F. nie tworzyła jednolitego państwa, lecz szereg państweczek miejskich: Sydon, Tyr, Arad i in., przeważnie o ustroju oligarchicznym. Wskutek szczupłości przetrzeźni, nadającej się do rolnictwa, ludność jeła się rybołówstwa, żeglugi morskiej i handlu, i wcześniej (XII—IX wieku) zaczęła emigrować na oddalone zachodnie wybrzeża m. Śródziemnego, zakładając tu kolonie fenickie (Utyka, Gades, Kartagina i w. in.). Dzięki temu Fenicjanie zdobyli olbrzymie znaczenie międzynarodowe, jako pośrednicy pomiędzy wysoko roz-

winięty wóczas wschodem (zwł. Babilonją) a barbarzyńskim zachodem. Rozpowszechnili na zachodzie babiloński system miar, podania religijne, wiadomości astronomiczne, pismo gloskowe. W IX w. F. została zhołdowana przez Asyrję, w końcu VII w. przeszła pod władzę Babilonii, 539 pod władzę Persji, 332 została zajęta przez Aleksandra Macedońskiego, 301 weszła w skład „syryjskiego” państwa Seleucydów, 63 podbita przez Rzymian. Przy podziale cesarstwa Rzymskiego (395 po Nar. Chr.) przyłączona do cesarstwa Bizantyjskiego, w połowie VII w. podbita przez Arabów, w XI w. przez Turków Seldżuków, w XV w. przez Osmanów. Po wojnie światowej (1920) wraz z Syrią została zajęta przez Francuzów.

Fenicka sztuka. Architektura. Mury potężne z olbrzymich bloków (zabudowania portu w Marathos [Amrith]), świątynki na monolitowych cokołach (tabernakle w Amrith). Stosowano profil egipski (wkleśki i ureusze). Grobowce okrągłe i sklepione, zdobione motywami ząbkowanymi asyryjskimi. Własnych motywów zdobniczych mało. Świątynie typowe: w Byblos, z zamkniętym dziedzińcem na wysokim wzniesieniu, ze stożkiem, umieszczonym wewnątrz; ślupy z głowicami roślinnymi (wpływ Egiptu i Asyrii). Św. Salomona (X w.), na sztucznym tarasie z wielkim trójdzielnym zamkniętym dziedzińcem, składającym się z przedsionka (Elam), sali głównej, wyłożonej drzewem (Hekal) i części świętej (Debir); korytarz trzypiętrowy otacza świątynię z trzech stron. Rzeźba, najczęściej importowana (sarkofagi). Rozwinięty wyrób przedmiotów zbytku spowodował wysoki poziom obróbki miedzi (cypryjskiej i małoazjatyckiej), zdobionej złotem. Rozkwit farbiarstwa, szklarstwa, garncarstwa i fajansu (X do VII w. przed Chr.).

Fenig (niem. Pfennig), drobna moneta niemiecka, w średniowieczu bita w srebrze, zwana niekiedy denarius; szło ich wówczas 12 na 1 szyling (solidus), a 240 na 1 funt (libra); obecnie 100 f. tworzy 1 markę.

Feniks, mityczny święty ptak Egipcjan, który, według podania, w pewnych okresach z ojczyzny swej, Arabii, przylatywał do Heliopolis, egipskiego miasta słońca, gdzie w świątyni bożka słońca budował gniazdo z mirry i w niem się na stosie palił, aby z popiołów znowu powstać odmłodzony.

Fenjanie, rewolucyjne niepodległościowe stronnictwo irlandzkie, zorganizowane w 1861. W 1865—68 dokonało ono całego szeregu zamachów przeciwko przedstawicielom władz angielskich. Społeczny ruch niepodległościowy irlandzki, który zmusił rząd angielski do uznania odrębności państwowej Irlandji, jest bezpośrednim dalszym ciągiem ruchu fenjańskiego.

Fennomani lub **Finnomani**, partja w Finlandji, stawiająca sobie za cel używanie wyłącznie języka fińskiego, w przeciwieństwie do **swedomanów**, dążących do zapewnie-

nia przewagi językowi szwedzkiemu i kulturze szwedzkiej.

Fenol, kwas karbolowy, oksybenzol, związek organiczny bezbarwny, krystaliczny, rozp. w wodzie. Roztwór 2%-owy znany jako woda karbolowa. Środek odkażający, wycofany z użycia do okładów i ran, gdyż powoduje zgorzel.

Fenolftaleina, związek organiczny, pochodna kwasu ftalowego; białawo-żółty, w wodzie nierozpuszczalny proszek, stosowany w laboratorjach chemicznych i lekarskich, jako wskaźnik (indykator) do odróżnienia reakcji cieczy (f. czerwienieje w obecności zasad, odbarwia się kwasami). F., zmieszana z cukrem mlecznym, stosowana jest jako środek przeczyszczający, pod nazwą purgenu.

Fenologia zajmuje się zjawiskiem zależności życia zwierząt od stosunków klimatycznych, i z tego punktu widzenia bada rozmaite przejawy życia zwierząt, jak: sen zimowy zwierząt, odlot i przylot ptaków, rozmnażanie itp.

Fenomen (greck.), zjawisko; rzecz lub istota, posiadająca cechy niezwykle.

Fenomenalizm (łac.), pogląd, doktryna lub kierunek filozoficzny, według którego jedynym materiałem, dostępnym dla poznania, są zjawiska (phaenomena) czyli zmiany podmiotu poznającego, niezależnie od tego, czy te zmiany są samorzutne czy też uwarunkowane przez jakiś byt pozapodmiotowy i niepoznawalny.

Fenton, m. w hr. Stafford (Anglja środk.), 25.650 mieszk.; warsztaty kolejowe, garncarstwo.

Fenylochloroarsyna, $C_6H_5.AsCl_2$, ciecz o zapachu ostrym, drażniącym błony śluzowe. Stosowana w wojnie chemicznej.

Feo Francesco, kompozytor włoski, * 1685, † 1740. Następca Scarlatti, należał do szkoły neapolitańskiej; komponował popularne opery („Zenobia”), komiczne intermezja, nadto oratoria i msze.

Feodosja, ob. Teodozja.

Feofilina, brunatny barwnik roślinny, zawarty w chromatoforach glonów brunatnic (Phaeophyceae).

Ferialia, święto rzymskie ku czci zmarłych, przypadające 21 lutego.

Feralne dni, właściwie dni żałoby, pogrzebów; w mowie potocznej oznaczają dni, uważane przesądnie za nieszczęśliwe, w które nie należy zaczynać żadnej pracy.

Ferber Ferdinand, konstruktor lotniczy francuski, * 1862; po studiach na politechnice stawić zaczął ok. 1898 pierwsze kroki na polu lotnictwa, budując aparaty cięższe od powietrza; zginął 1909 w Boulogne-sur-Mer podczas konkursu lotniczego.

Ferdinandea, wyspa na pld.-zach. wybrzeżu Sycylii, powstała skutkiem podmorskiego wybuchu wulkanicznego w lipcu 1831; znikła w grudniu tegoż roku.

Ferdynand, imię trzech cesarzy rzymsko-niemieckich, 1) F. I. wnuk ces. Maksymiljana I, syn Filipa Pięknego, * 1509, cesarz 1556—1564; bezpośredni protoplasta austriackiej linii Habsburgów. Przy podziale monarchii

Karola V, prócz korony cesarskiej, otrzymał Austrię i bezpośrednie posiadłości austriackie (Styrię, Karyntję, Krainę, Tyrol); 2) F. II., wnuk poprzedniego, cesarz od 1619 do 1637. Jego nienawiść do protestantyzmu była jednym z czynników wojny trzydziestoletniej; 3) F. III., syn poprzedniego, cesarz od 1637—57. Za jego panowania został zawarty pokój Westfalski (1648), ostatecznie osłabiający władzę cesarską.

Ferdynand, imię siedmiu królów hiszpańskich, 1) F. I Wielki, 1035—65; 2) F. II, 1157 do 1188; 3) F. III, 1217—52; 4) F. IV, 1295 do 1312; 5) F. V Katolik, 1479—1516, jeszcze jako królówiczy aragoński ożeniony z kr. kastylijską Izabella, dokonał zjednoczenia obu tych królestw hiszpańskich, i przez zdobycie Grenady wyparł ostatecznie Arabów z półwyspu. 1504 odziedziczył koronę neapolitańską. Po nim imię F. nosiło jeszcze dwóch królów z linii Burbonów; 6) F. VI, syn Filipa V, 1746—59; 7) F. VII bezpośrednio po objęciu tronu 1808 usunięty przez Napoleona, 1813 ponownie doszedł do władzy i panował do 1833. Przywrócił w kraju absolutyzm i, dzięki zbrojnej pomocy Francji, zgniół ruch rewolucyjny 1821 do 1823. Kolonie hiszpańskie w środkowej i południowej Ameryce w tym czasie (1822) wszystkie niemal oderwały się od Hiszpanji, tworząc niepodległe państwa.

Ferdynand, imię dwóch królów neapolitańskich, 1) F. I, 1458—1494; 2) F. II (wnuk poprzedniego), 1495—1496.

Ferdynand, imię dwóch królów obojga Sycylii, 1) F. I, od 1759. W 1799 wypędzony przez wojska francuskie i demokratów neapolitańskich z Neapolu i południowych Włoch, powrócił niebawem dzięki zwycięstwom Suworowa; 1805 ponownie zmuszony ustąpić z tronu neapolitańskiego, 1815 ostatecznie zjednoczył oba „królestwa Sycylijskie” (t. j. Sycylię i Neapol), † 1825; 2) F. II., zwany „Ré Bomba”, gdyż podczas rewolucji 1848 kazał w maju zbombardować Neapol; panował 1830—1859.

Ferdynand, imię czterech książąt Toskanji, 1) F. I, 1587—1609; 2) F. II, 1621—1670; 3) F. III, panował od 1790. Wypędzony w czasie wojen rewolucyjnych, powrócił do władzy 1815, † 1824; 4) F. IV, 1859—1860.

Ferdynand I, cesarz austriacki, * 1793, syn ces. Franciszka I., panował 1835—1848: z powodu rewolucji rzekł się tronu; † 1875 w Pradze.

Ferdynand, król rumuński, * 1865, syn ks. Leopolda Hohenzollerna, 1889 następca tronu rum., objął tron 1914 po królu Karolu. † 1927.

Ferdynand, car bułgarski, * 1861, syn ks. Augusta Sasko-Koburskiego, 1887 książę bułgarski, 1908 ogłosił się carem niepodległej Bułgarii. W czasie wojny światowej trzymał stronę mocarstw centralnych; po przegranej wojnie abdykował 1918 na rzecz syna, Borysa.

Fere (La), twierdza w dep. Aisne (Francja pld.), przy ujściu rz. Serre do Oise; 5.100 mieszk.

Ferekrates, wybitny grecki komedjopisarz V w., z okresu „starej komedji” attyckiej.

Ferekydes, 1) F. z Syros, pierwszy grecki prozaik (VI w. przed Chr.); teolog filozoficzny; 2) F. z Lezos, zw. „Ateńczyk”, historyk grecki ok. połowy V w. przed Chr.

Ferentino, m. w prow. rzymskiej (Włochy środk.), 13.000 mieszk.

Feret (włosk. Feretto, franc. Ferret), wypukła ozdoba metalowa, najczęściej złota, ozdabiana drogiemi kamieniami, przytwierdzana do strojów niewieścich w XVII w., zwłaszcza na piersiach, rękawach i kołnierzach; także sprzączka, kłamra, agrafa.

Fereiron, przenośny ołtarzyk, obraz z podstawą w kształcie stolika, noszony podczas procesji.

Ferezja (tureck. Feredže), suknia zwierzchnia stroju polskiego, sięgająca do połowy голени lub nawet dłuższa, najczęściej z czerwonego sukna, podbita i obramowana na zewnątrz futrem; nieopasywana nigdy, zapinana była na potrzeby, które były jej główną, niekiedy bardzo bogatą ozdobą (w. XVI i XVII).

Fergana (od 1877 do 1907 Nowyj Margelan, do 1920 Skobelew), główne m. obwodu fergańskiego w rep. Turkiestańskiej (Rosja środk.-azjatycka), 11.200 mieszk.; obwód F. obejmuje głównie dolinę górnej Syr-Darji, 142.790 km², ok. 3 milj. mieszk.; uprawa bawełny, jedwabnictwo; sztuczne nawadnianie.

Fergusson Robert, poeta szkocki, autor pieśni ludowych; * 1750, † 1774.

Ferje (łac. feria e), u Rzymian dni poświęcone nabożeństwu. Dni wolne od zajęć, wakacje.

Ferlachówka, rodzaj myśliwskiej strzelby.

Ferma (franc. ferme), niewielka posiadłość wiejska.

Ferma, **fermata**, znak muzyczny, wyrażający dłuższy odpoczynek w muzyce.

Umieszcza się nad nutą lub pauzą.

Ferman lub **firman** (persk. = rozkaz), w cesarstwie tureckim nazwa każdego rozkazu wielkiego wezyra, wydawanego w imieniu sułtana.

Fermanagh, hr. w pld.-zach. części prow. Ulster (Irlandja pld.), 1.851 km², 61.850 mieszkańców; stol. Enniskillen.

Fermat Pierre de, wybitny matematyk francuski, * 1601; był przez długi czas radcą parlamentu w Tuluzie, † 1665 tamże. Zajmował się teorią liczb (Wielkie twierdzenie F., małe twierdzenie F.), pracował również nad teorią prawdopodobieństwa. Dzieła F. wyszły zbiorowo pt.: „Oeuvres de P. de Fermat” (3 t., 1891—96).

Fermentacja, zjawisko chemiczne, które wywołują tzw. fermenty ustrojowe, drobnoorganiczne, jak grzybki, pleśniaki, bakterje, powodujące zmiany chemiczne w środowisku, w którym się znajdują. Np. roztwór cukru grochowego pod wpływem drożdży ulega rozkładowi na alkohol etylowy i bezwodnik kwasu węglowego: $C_6H_{12}O_6 = 2CO_2 + 2C_2H_5O$. Proces ten nazywa się fermentacją alkoholową, w której mogą nie brać udziału żywe drobnoustroje według doświadczeń Buchnera 1897; f. może mieć miejsce przez działanie wyciągu

z kłódek drożdżowych. F. stanowi podstawę dla wielu gałęzi przemysłu; winiarstwo, piwowarstwo i gorzelnictwo związane są ściśle z procesami f.

Fermenty, enzymy, ciała organiczne o charakterze katalizatorów, wywołujące rozkład (gnicie, utlenianie, fermentacje) innych ciał organicznych, same zaś nie ulegające żadnym zmianom podczas tego rozkładu. F. zawarte są w każdej żywej komórce zwierzęcej lub roślinnej; wiele f. o rozmaitem działaniu chemicznym znajduje się w bakterjach i grzybach jednokomórkowych (drożdżach). Dostaje się wysoka temperatura (około 80°—100° C.), lub oziębienie (— 15° C), substancje odkażające oraz trucizny (najbardziej kwas pruski) znoszą działanie f. Do f. należą: pepsyna, trypsyna, erepsyna (trawienne), ptyalina (ferment śliny), emulsyna (ferment gorzkich migdałów) i in.

Fermo, m. w prow. Ascoli Piceno (Włochy środk.), 22.570 miesz.

Fern, przełęcz w Alpach wsch. (Tyrol pñ.), 1.204 m. wys.

Fernambuk, ob. *Caesalpinia brasiliensis*.

Fernandez Alejo, malarz hiszpański z końca XVI w. Prace jego noszą ślady wpływów flamandzkich i weneckich. Najważniejsze z nich: „Biczowanie“ (muz. w Kordobie), „Chrystus przy kolumnie“ (kości. del Pilar w Saragossie), „Dziewica z różą“ (S-ta Anna de Triana).

Fernandez Gregorio, znakomity rzeźbiarz hiszpański; * 1566 w Pontevedra, † 1636 w Valladolid. Walczył z wpływami włoskimi w sztuce hiszpańskiej, studiował naturę i odtwarzał ją z potężną ekspresją. Najcenniejsze jego dzieła, znajdujące się w muz. Valladolid: „Chrystus Chrystusa“, „Chrystus, niosący krzyż“, „Św. Franciszek“, dwie „Św. Teresy“, „Pieta“.

Fernandez Juan, podróżnik hiszpański, † 1576; odkrył południowe brzegi Ameryki Płd. i liczne wyspy, z których jedna otrzymała z czasem jego miano.

Fernandez y Gonzales, powieściopisarz i dramaturg hiszpański; * 1821, † 1888.

Fernando de Noronha, wyspa wulkaniczna na Atlantyku, należąca do Brazylii, 2.000 miesz., przeważnie przestępców brazylijskiej kolonii karnej Remedios; pokłady fosfatu.

Fernando Po, największa wyspa hiszp. w zatoce Gwinejskiej w Afryce zach., 2.027 km², 20.900 miesz., wulkaniczna i górzysta (S-ta Isabel 2.850 m.); klimat niezdrowy, wilgotny; lasy dziewicze, plantacje kakao, kawy, tytoniu, trzciny cukr.; stol. Santa Isabel, dawn. Clarence, 1.420 miesz.

Fernel Jean, matematyk, astronom i lekarz francuski, * 1497, † 1558; w 1525 roku jadąc z Amiens do Paryża, zapomocą obliczenia liczby obrotów koła u wozu, zmierzył długość stopnia łuku ziemskiego i z tego pomiaru obliczył długość obwodu ziemi, stosunkowo bardzo dokładnie.

Ferney-Voltaire, m-ko w dep. Ain (Francja pñ.-wsch.), 6,5 km. od Genewy, 1.180 miesz.; siedziba Voltaire'a 1759—78.

Fernig Théophile i Félicité, siostry; służyły w armji rewolucyjnej francuskiej w szarzy oficerskiej w sztabie gen. Dumouriez.

Ferotypia, sztuka nadawania polysku fotografji.

Ferować, wydawać wyrok, orzec, postanowić.

Ferrand czyli **Ferdynand**, ks. Flandrii, syn króla portugalskiego, Sanchy I; walcząc po stronie cesarza Ottona IV i króla ang. Jana Bez Ziemi, został wzięty do niewoli i w kajdanach oprowadzany po ulicach Paryża; † 1233.

Ferrara, prow. w Emilji (Włochy pñ.-wsch.) na pñd. od dolnego Po, 2.640 km², 326.500 mieszkańców; stolica tejże nazwy nad Po, twierdza, 107.700 mieszkańców; uniwersytet, słynne zabytki po książętach Este; dom Ariosta, w szpitalu św. Anny cela więzienna Tassa.

Ferrari, 1) **Bartolomeo**, rzeźbiarz włoski, * 1780, † 1844; z dzieł jego: „Pieta“ oraz rzeźby z drzewa; 2) **Luigi**, syn poprz., * 1811; również rzeźbiarz, prof. w Wenecji, twórca nowego „Laokoona“, „Endymiona“ i w. in., † 1894; 3) **Ettore**, także rzeźbiarz, * 1847; wykonał m. in. 6 pomników Garibaldiemu we Włoszech oraz pomnik Giordana Bruno.

Ferrari Gaudenzio, malarz i rzeźbiarz włoski; * ok. 1480, † 1546; malował m. in. „Męczeństwo św. Katarzyny“ (w Medjolanie).

Ferrari Giuseppe, historjograf włoski, * 1812, prof. w Turynie i Medjolanie; główne dzieło: „Filosofia della rivoluzione“ (1851), † 1876.

Ferrari Paolo, dramaturg włoski, * 1822, † 1889; liczne komedje i dramaty, „Opere drammatiche“ (14 t., 1877—80).

Ferrari Pompeo vel Ferreri, budowniczy w. XVIII; † 1736; Włoch z pochodzenia, pracował w Polsce. Wykonał m. in.: kaplicę Potockich przy katedrze gnieźnieńskiej (1728 do 1730), pałac biskupów w Poznaniu (1732), kościoły w Obrzycku (1714) i w Owińskach.

Ferraris Galileo, fizyk i matematyk włoski, * 1847, prof. w Turynie, † 1897; pracował specjalnie nad elektrotechniką, był jednym z twórców techniki prądów zmiennych i prądów o wielu fazach.

Ferrata Ercole, rzeźbiarz włoski w XVII, † 1686. Uczeń Orsolina w Genui, pracował głównie w Rzymie. Dzieła ważniejsze: posąg „Potęga“ na grobowcu Leona X (kości. św. Piotra i Pawła), posąg „Miłosierdzie“ na grobowcu Klemensa IX (kości. St. Maria Maggiore), grobowiec kardynała Bonelli (S-ta Maria Sopra Minerva) i in. Od r. 1651 członek akademii św. Łukasza w Rzymie.

Ferrer Francisco, polityk, wolnomyśliciel i rewolucjonista hiszpański; * 1859, † 1909. Studiował teologję, był kolejno konduktorem, szynkarzem, nauczycielem języków. Odziedziczywszy znaczny majątek, oddał się polityce. Oskarżony o wywołanie zaburzeń rewolucyjnych w Barcelonie, skazany na śmierć przez rozstrzelanie.

Ferrerius, niekiedy **Ferrarius**, **Ferrero Zacharjasz**, biskup włoski, poeta łaciński, legat apostolski w Polsce 1519—1521; napisał m. in. „Vita B. Casimiri“ (1521); † ok. 1530.

Ferrero Guglielmo, socjolog i historyk włoski, * 1871, autor dzieła pt.: „Wielkość i upadek Rzymu“ (5 t., 1902—7).

Ferret (Col), przełęcz (2536 m i 2492 m.) w Alpach Penińskich, na wsch. od Mont Blanc.

Ferri Enrico, prawnik włoski, * 1856; zrazu adw., 1886 poseł socjalistyczny, 1909 prof. w Rzymie; twórca wraz z Ces. Lombroso i R. Garofalo antropologii kryminalnej; ogłosił: „La scuola positiva di diritto criminale“, „Sociologia criminale“, „L'omicidio nell' antropologia criminale“ (2 t., 1895), „Socialismo e scienza positiva“ (1894) i in.

Ferri Jan Chrzyciel, malarz, budowniczy i szynerz włoski w. XVI, z Padwy. Pracował w Polsce na dworze królewskim na początku w. XVI.

Ferri G., generał, członek Akad. Franc., twórca i organizator Wojskowej Radiotelegrafji Francuskiej.

Ferrier Gabriel, malarz francuski, * 1847, † 1914, członek Akademii Sztuk Pięknych w Paryżu; wykonał dekoracje sal w ratuszu tamże, wiele obrazów rodzajowych, biblijnych i portretów.

Ferrières, miejscowość w dep. Seine-et-Marne (Francja pñ.); w 1870 główna kwatery króla pruskiego, Wilhelma I; toczyły się tam, zresztą bez rezultatu, układy pokojowe między Bismarkiem a Favrem.

Ferrières de Marsay Charles Elie, * 1741, członek konstytuancy franc. 1789. Zostawił pamiętniki, † 1804.

Ferro, najbardziej na zach. i pñd. wysunięta, najmniejsza z 7 zamieszkałych hiszp. wysp Kanaryjskich na Atlantyku, 278 km², 6.500 mieszkańców, do 1.415 m. n. p. m.; gł. miejsc. Balverde; południk, przechodzący przez F. (17° 39' 59" na zach. od Greenwich) uważano dawniej za pierwszy (ob. południk).

Ferrochrom, stal chromowa; zawiera 0.5% do 2% chromu, odznacza się szczególną twardością.

Ferrol (El), m. portowe ufortyfikowane w Hiszpanji, nad zatoką F. Atlantyku, 26.250 mieszkańców; warsztaty okrętowe, doki, akademia morską, największy arsenał hiszp.

Ferromagnetyczne ciała, ciała silnie magnetyzujące się w polu magnetycznym. Należą do nich żelazo, nikiel, kobalt i niektóre ich związki, ponadto stopy metali odkryte przez Heuslera.

Ferromangan, surowiec żelazny o znacznej zawartości manganu (do 80%) i węgla (do 5%); ma zastosowanie do wyrobu stali syst. Bessemiera.

Ferrotypia, fotografowanie pośpieszne na płytach żelaznych, polewczonych asfaltem; polega na tem, że asfalt przechodzi pod wpływem światła w odmianę nierozpuszczalną w benzolu.

Ferrum (lac.), żelazo.

Ferry Jules, francuski mąż stanu, * 1832. 1870 został merem m. Paryża. Od 1880 do 1881 i 1883—85 był prezesem ministrów; zwalcząc ruch bulanzystowski; 1891 członek, 1893 prezes senatu; † 1893.

Ferryville, m. założone przez Francuzów 1899 w Tunisie, w pobliżu Bizerty, 4.675 mieszkańców (4.060 Europejczyków).

Fersen Iwan, generał rosyjski, * 1739; odznaczył się w latach 1769—75 w wojnie tureckiej, 1790 walczył w Finlandji, 1792 przeciwko Polsce; w czasie powstania Kościuszkowskiego uczestniczył w oblężeniu Warszawy; 1794 wzięty do niewoli Kościuszkę pod Maciejowicami; brał udział w szturmie Pragi, † 1800.

Fertaki cz. **Zmierzchnice**, ob. *Sphingidae*.

Ferula assafoetida, zapalniczka lekarska, roślina z rodziny baldaszkowatych, rosnąca w Persji; otrzymuje się z niej substancję zwaną assafetydą, o czosnkowym odorze, smaku gorzkim, ostrym (środek lekarski).

Ferwor (lac.), zapał, gorliwość, żarliwość.

Fes, w muzyce „fa bémol“, f. z bemolem.

Festa Constanzo, kompozytor kościelny, założyciel szkoły rzymskiej; * 1467, † 1545. Pisał motety, wzorowane na muzyce niderlandzkiej; słynne do dziś 4-głosowe „Te Deum“, hymny, lamentacje pełne powagi i majestatu.

Festina lente (lac.), śpiesz się powoli.

Festiniog, m. w Walji pñ. (Anglja), 12.060 miesz.; łomy łupku, kopalnie miedzi.

Festival, uroczystość muzyczna; **festivamente**, świątecznie, radośnie, wesoło.

Feston, ornament dekoracyjny, naśladowujący girlandy kwiatne, rozwieszane między kolumnami lub na ścianach. Motyw często stosowany w sztuce greckiej i rzymskiej, a także za czasów Odrodzenia i baroku.

Festuca, kostrzewa, rodzaj pospolitych traw, posiadających kwiatostan zw. wiechą. W Polsce 23 gatunki.

Festus, 1) **S. Pompeius Festus**, gramatyk rzymski w II w. po Chr.; 2) historyk rzymski z IV w. po Chr.

Fet (franc.), ucztą uroczystą.

Fet Afanasyj (właściwie **Szen-szin**), poeta rosyjski, * 1820, † 1892; ogłosił kilka zbiorów poezji m. in. „Ognie wieczorne“ (3 t., 1883—88), tłumaczył poetów łacińskich i niemieckich.

Fetescl, miejsc. i punkt węzłowy kol. Bukareszt—Konstanca, nad odnogą dolnego Dunaju, Borrea.

Feti Domenico, malarz włoski; * 1589, † 1624. Uczeń Lodovica Cardi'ego. Prace jego odznaczają się realizmem i wyrazistą krępką, nieraz nieco prostacką, lecz pełną charakteru. Najważniejsze z nich: „Melancholia“.

Feston.

Festuca.

„Neron“ i „Anioł Stróż“ w Luvrze, „Robotnicy w winnicy“ (Pitti), „Miłosierny samarytanin“ i „Siewca“ (Wenecja, Akademia). Wywarł wielki wpływ na naturalistów francuskich w XIX w., głównie na Courbet'a.

Fetować (franc.), wystawnie przyjmować, urządzić na czyjaś cześć obchody, uczyty itp.

Fetwa (arab.), orzeczenie religijno-prawne w Islamie.

Fetysz, posążek (wzgl. jakikolwiek przedmiot), uważany za wcielenie bóstwa. Fetysyzm, światopogląd polegający na animizmie, oparty na wierze w rzeczywistą boskość fetyszów. Przeżytki f-zmu spotyka się w wielu religiach, rozwiniętych nawet wysoko; fetysyzm w medycynie: zbroczenie (przeważnie u mężczyzn), polegające na zaspakajaniu popędu płciowego przez dotykanie lub oglądanie takich przedmiotów, jak bielizna, pantofle, futra.

Feuchtersleben Ernst, poeta i filozof austriacki, z zawodu lekarz; * 1806, † 1849. Wyd. „Ausgew. Werke“ (1907) i in.

Feudalizm, ustrój społeczno-polityczny, który w IX—XII w. panował we wszystkich niemal krajach zachodnio-europejskich. Wyrósł z zespolenia się pewnych form ustroju rzymskiego ze swoistym wojennym ustrojem najeźdźców germańskich. Charakteryzowały go: przewaga gospodarki naturalnej i rolnictwa, przewaga wielkiej własności rolnej, przykucie chłopów do ziemi i eksploatawanie go (tytułem użyczenia mu prawa korzystania z ziemi) przez obszarników-rycerzy, ściśle zespolenie posiadania ziemi (w postaci „feodów“, „lenn“ lub „beneficjów“) z obowiązkiem pełnienia służby wojskowej, wreszcie rozbieżność dzielnicowa, ściśle związane z wytworzeniem się administracyjno-wojskowej hierarchii feudalnej (król; wielcy senjorowie — jako to: książęta, hrabiowie, margrabiowie, biskupi i t. d.; mniejsi senjorowie czyli baronowie; zwykle rycerstwo). Rozwój gospodarki pieniężnej, wzrost mieszczaństwa i zmiany w technice wojennej (proch), stopniowo — ku końcowi średniowiecza — zniszczyły podstawy ustroju feudalnego.

Feuerbach, m. w Wirtembergii (Niemcy), 16.730 mieszk.; wytwórnie chemiczne i metalowe.

Feuerbach, 1) **Anselm**, kryminolog niemiecki, twórca kodeksu karnego bawarskiego z r. 1813, * 1775; prof. w Jenie i Kilonii, 1817 prezydent sądu apelacyjnego w Ansbach; † 1833; napisał: „Lehrbuch des gemeinen in Deutschland geltenden peinlichen Rechts“ (1800) i in.; 2) **Ludwig**, syn poprzedniego, filozof niemiecki, * 1804, † 1872. Zrazu wyznawca Hegla, potem uniezależnił się od niego. Główne dzieła: „Das Wesen des Christentums“, „Das Wesen der Religion“, „Theogonie“; 3) **Anselm**, malarz niemiecki, * 1829. 1873 prof. w Wiedniu; † 1880; przedstawiciel kierunku klasycznego; główne dzieła: „Pietà“, „Hafis przy studni“, „Uczta Platona“, „Ifigenja“, „Pożegnanie Medei“, „Bitwa amazonek“, „Sąd Parysa“.

Feullet Octave, pisarz francuski, * 1821, † 1890; członek Akademii, autor powieści i dramatów, m. in. „Le roman d'un jeune homme pauvre“ (1854), „Le journal d'une femme“ (1878).

Feuquères Antoine, generał francuski, * 1648, † 1711; autor „Mémoires sur la guerre“ (4 t., 1770).

Feydeau, 1) **Ernest**, powieściopisarz francuski, * 1821, † 1873; 2) **Georges**, pisarz sceniczny francuski, * 1862, † 1921, autor „Damy od Maksyma“ i in.

Fez, nakrycie głowy u Turków.

Fez lub **Fas**, stol. Marokka (Afryka płn.), nad dopływem rz. Sebu, siedziba sultana i od (1912) rezydenta francuskiego, połączona linią kol. z Rabatem i Tangerangem, 109.200 mieszkańców (1.440 Francuzów); otoczona wysokim murem; uniwersytecki, rozległy handel tkaninami.

Fez.

Fezan (włosk. Fezzan), dawna Phazania lub kraj Garamantów, grupa oaz w Saharze środk., olbrzymi kraj wyżynny, 400.000 km², 43.000 mieszk.; przejście od Trypolisu (Libja wł.) do Sudanu środk.; 95% pustyni, 5% stepów i ziem uprawnych; mieszkańcy Berberowie, Tibbu i Tuaregowie; język arabski; gł. m.: Gat, Murzuk, Gadames, Gatrun, leżą na starych szlakach karawanowych; daktyle.

Fezzan, ob. Fezan.

Flakier, powóz do wynajęcia, dorożka. Nazwa pochodzi od św. Fiakra, którego obraz znajdował się na gospodzie paryskiej, przy której zatrzymywały się te powozy.

Fiakr św. (Fiacrius), pustelnik szkocki czy też irlandzki, żyjący w VII w. w lesie de Breuil we Francji, gdzie wstąpił się życiem świętobliwym i cudami. † ok. 670; święto 30 sierpnia.

Fiala Oskar, malarz czeski; * 1860 w Pradze; kształcił się także w Akademii, malował pejzaże Czech i Słowacji.

Fianarantsoa, m. na Madagaskarze, położone w górach nad źródłem rz. Mangoka, 8.300 mieszkańców.

Flasko (włosk. fiasco), niepowodzenie.

Fiat (łac.), niech się stanie. **F. justitia et per eat mundus**, sprawiedliwość musi stać się zadość, choćby świat miał zginąć.

Fiber zibethicus (szczur piżmowy), zwierzę; gromada: ssące (Mammalia), rząd: gryzoni (Rodentia). Do 30 cm. długości. Futerko gęste, koloru brązowego, w handlu dość poszukiwane, zwane piżmowcem. Buduje sobie domy z trzciny, które układa nakształt wzgórka, a także na brzegu rzek kopie sobie nory z licznymi korytarzami, prowadzającymi do wody. Żywi się wodnymi ślimakami i roślinami. Północna Ameryka. Kanada. W 1905 kilka par wypuszczono do jednego z parków w Czechach; zwierzęta rozmnożyły się szybko i rozeszły po całym kraju, w 1913 przekroczyły granice Saksonii. Zagrożają gospodarstwu rolnym, gdyż przez kopanie nor w groblach stawów, osłabiają je; częste by-

wały wypadki zerwania osłabionych grobli przez wodę.

Fibich Zdenko, kompozytor czeski; * 1850, † 1900; twórca wielu ballad, poematów symfonicznych i oper narodowych: „Bukowin“, „Blanik“, „Nevesta Messinska“, „Hedy“, „Sarka“, i inne.

Fibonacci Leonardo (Filius Bonacci), matematyk włoski; * ok. 1180, † ok. 1228; wprowadził do Europy cyfry indyjsko-arabskie i pierwszy napisał dzieło o użyciu tych znaków.

Fibrolizyna, związek organiczny; biały, w wodzie rozpuszczalny proszek, stosowany w zastrzykach podskórnych i domięśniowych, jako środek, wywołujący znikanie (wsysanie się) blizn.

Fibroma, włókniak; nowotwór dobrotliwy, utworzony z tkanki łącznej, umiejscawiający się najczęściej w macicy, rzadziej w jamie nosowo-gardzielowej lub w skórze. Włókniaki tworzą guzy o spoiwości rozmaitej, najczęściej okrągłe, zwykle łatwo dające się wyodrębnić z otaczających tkanek.

Fibryna, ob. włóknik.

Fibrinogen (greck.), substancja włóknikoodna; ciało białkowe (globulina), rozpuszczone w osoczu krwi; substancja macierzysta, z której, pod wpływem specjalnego fermentu (trombiny, czyli fermentu włóknikowego), powstaje włóknik, czyli fibryna. Tworzenie się fibryny z f. jest istotą krzepnięcia krwi.

Fibula (łac.), kość strzałkowa, inaczej łydka; jedna z kości podudzia (ob. kończyny).

Fibula (łac.), zapinka, inaczej agrafta, stanowiąca zarazem ozdobę. Znana od epoki brązu, odegrała w typologii i klasyfikacji przedhistorycznej dużą rolę, jako wskaźnik chronologiczny.

Fichna **Bolesław**, prawnik i działacz polityczny Narodowej Partji Robotniczej, * 1891, prezes rady miejskiej Łodzi; był posłem na Sejm Ustawodawczy (1919—1922).

Fichte Joh. Gottlieb, znakomity filozof niemiecki; * 1762; syn tkacza; 1794—1799 prof. w Jenie, 1805 w Erlangen, od 1810 w Berlinie; † 1814 tamże. Stworzył system skrajnie idealistyczny, którego podstawową zasadą jest jaźń (czysta, nie zaś osobowa). Pierwotnie istnieje tylko jedna substancja: jaźń. Świadomość świata przedmiotowego jest wytworem jaźni. Świat jest tylko materialem naszej działalności. Z tych twierdzeń podstawowych wysnuł F. swój system idealizmu etycznego. W późniejszych dziełach zmodyfikował podstawę swej filozofii, wprowadzając na miejsce jaźni „byt absolutny“ (Boga), który objawia się w etycznej działalności wolnych podmiotów. Z licznych dzieł jego najważniejsze: „Über den Begriff der Wissenschaftslehre“, „Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre“, „System der Sittenlehre“, „Die Bestimmung des Menschen“; jako patriota i wychow-

wawca narodu wypowiedział się w słynnych: „Reden an die deutsche Nation“ (1800). Filozofia F. wywarła głęboki wpływ tak na niemiecką twórczość filozoficzną (Schelling, Hegel), jak i na poglądy religijne, społeczne i polityczne ówczesnego ogółu niemieckiego.

Fichtelberg, szczyt w Rudawach, najwyższa góra w Saksonii, 1.213 m.

Fichtelgebirge, lesiste pasmo górskie w Górnej Frankonii (Bawaria), z źródłami rzek: Białego Menu, Salii Turynskiej i Egeru; trzon granitowy otoczony łupkami, w grupie środkowej Schneeberg (1.051 m.) i Ochsenkopf (1.023 m.).

Ficinus Marsilius, humanista włoski; * 1433, † 1499; ogłosił: „Platonica theologia“ (1482).

Fick Adolf, lekarz niemiecki, * 1829; 1862 prof. fizjologii w Zurychu, 1868 w Würzburgu; zasłużony w zakresie fizjologii nerwów, zmysłów i odżywiania się. † 1901.

Fick August, językoznawca niemiecki, * 1833; prof. w Getyndze i Wrocławiu; † 1916; główne dzieła: „Vergleichendes Wörterbuch der indogerman. Sprachen“ (1870), „Die griech. Personennamen“ (2 wyd. 1894).

Ficus carica, figa pospolita albo karyska, drzewo z rodziny morwowatych (Moraceae); pochodzi z okolic śródziemnomorskich Azji Mniejszej, od niepamiętnych czasów sprowadzona do Europy pld. Liście duże o 3—7 kłapkach. Kwiaty zebrane w kwiatostany, których rozszerzony osadnik gruszkowatej postaci wraz z okwiatami jest po dojrzeniu jadalny pod nazwą figi. Inne gatunki (do 300) fig stanowią wielkie drzewa krajów zwrotnikowych, jak: **Ficus religiosa**, dostarczająca żywicy, szelaku, **Ficus elastica**, której sok mleczny dostarcza kauczuku. Ta ostatnia hodowana jest u nas w cieplarniach, jako roślina dekoracyjna.

Fideikomis (łac.), dosł. rzecz powierzona wieczności. Majątek, który dla utrzymania świętości rodu, musi przy nim pozostać tak, że danemu właścicielowi wolno tylko korzystać z dochodów, a do sprzedaży koniecznym jest pozwolenie rodziny.

Fideizm, teoria, uznająca wiarę, jako jedyne źródło poznania prawd religijno-moralnych.

Fide jussio (łac.), poręczenie jednej osoby za drugą.

Fidells św., właśc. Marek Roy, * 1577 w Sigmaringen w Niemczech, adwokat, obrońca ubogich; od młodych lat ujawniał skłonności do życia ascetycznego; wstąpiwszy 1612 do zakonu kapucynów, wysyłany był niejednokrotnie w misjach do okolic protestanckich; zamordowany okrutnie przez chłopów szwajcarskich 1622; święto 24 kwietnia.

Fides (łac.), rzymska bogini wierności. Wierność, wiara.

Ficus carica; (a) pyłki, czajająca żywicy, szelaku; (b) płemnik, (c) owoc figi.

Fidjasz (Phidias), najznakomitszy rzeźbiarz starożytnej Grecji; * na początku V w. przed Chr. w Atenach, twórca wielu słynnych w swoim czasie arcydzieł (m. in. posągu Zeusa Olimpijskiego, zaliczonego do siedmiu cudów świata i Ateny Parthenos), z których żadne nie dochowało się do naszych czasów; pod jego kierunkiem powstały najwspanialsze pomniki epoki Peryklesa, nieporównane dzieła sztuki greckiej, rzeźby Partenonu. Dzieła jego znane są tylko (bardzo niedokładnie) z opisów, pewnych reprodukcji i wizerunków na monetach.

Fidzi (ang. Fiji), archipelag na oceanie Spokojnym (Polinezja), obejmujący 250 wysp i wyspek (80 niezamieszkałych), częściowo górzystych (do 1.290 m. n. p. m.) i wulkanicznych (Viti Levu i Vanua Levu), częściowo niskich, koralowych; 19.256 km², 154.600 mieszk., w tem 88.680 krajowców (Melanezyjczyków i Polinezyjczyków), 4.500 Europejczyków i ok. 60.000 Indusów, pracujących w plantacjach. Klimat zwrotnikowo oceaniczny i znaczne opady umożliwiają uprawę trzciny cukrowej, bananów, owoców. Wyspy podzielone na 17 prowincji, stol. i gł. port Suva na Viti Levu. Wyspy F. są od 1874 kolonią brytyjską.

Fiedler Karol August, pisarz i działacz społeczny Łużycki; * 1835, naucz. semin. w Budziszynie, redaktor mies. „Dużičan“, kierownik stowarzyszeń śpiewackich na Łużycach.

Field John, kompozytor irlandzki; * 1782, † 1837; autor słynnych nokturnów, które wywarły wpływ na Chopina.

Fielden John, polityk angielski; * 1784, † 1849; zwolennik unormowania długości dnia pracy, przyczynił się do uchwalenia billu o skróceniu dnia roboczego do 10 godzin. Napisał m. in.: „A Selection of facts and arguments in favour of the ten hours bill“ (1845).

Fielding Henry, pisarz angielski, * 1707, † 1754. Autor słynnych ongiś powieści obyczajowych: „Joseph Andrews“ (1742), „Tom Jones“ (1749) i in.

Field-spaniel, rasa psów, spanieli polowych.

Field-trial, polowe próby wyzłów.

Flerens - Gevaert Hippolyte, historyk i krytyk sztuki belgijski; * 1870 w Brukseli. Wydał m. in.: „Studja o sztuce współczesnej“ (1896), „Van Dyck“ (1905), „Jordaens“ (1905); „La Renaissance septentrionale dans les Flandres“ (1906).

Flerich Franciszek Ksawery, prawnik, * 1860, prof. w Krakowie, wybitny procesualista, współautor polskiej procedury cywilnej, prezydent Komisji Kodyfikacyjnej Rzpl. Pol.; ogłosił szereg prac z zakresu swej specjalności. † 1923

Fleschi Giuseppe Marco, spiskowiec włoski, * 1790. Stracony 1836 za przygotowywanie zamachu na króla franc. Ludwika Filipa zapomocą maszyny piekielnej.

Flesco Giovanni Luigi hr. Lavagna, * 1524, † 1547, przywódca spisku przeciw doży Genui, Andrzejowi Dorii; utonął przed wykonaniem planu. Bohater dramatu Schillera: „Sprzysiężenie F. w Genui“.

Fiesole, m. w prow. florenckiej (Włochy środk.), 7 km. na płn.-zach od Florencji, 10.440 mieszk.; starożytności etruskie i rzymskie.

Fiesole Antoni da, zw. Phizolanus, kamieniarz w. XVI; † 1542. Współpracownik B. Berecci'ego przy budowie kaplicy Zygmunto-wskiej.

Fiesole, Fra Angelico lub Fra Giovanni da, zwany niekiedy wprost Fra Angelico, malarz włoski; * 1387, dominikanin w Fiesole, † 1455 w Rzymie; malował freski w klasztorze San Marco we Florencji, w katedrze w Orvieto i w Watykanie.

Fife, hr. w Szkocji wsch. nad morzem Północnym, półwysp między zatokami Tay i Forth; 1.275 km², 267.750 mieszk.; stol. Cupar.

Figa, ob. Ficus carica.

Figaro, postać sprytnego służącego z komedij Beaumarchais „Cyrukil sewilski“ (1775) i „Wesele Figara“ oraz z oper Mozarta i Rossini'ego.

„Figaro“, pismo francuskie satyryczne, założone 1854 przez H. Villemessant. W. 1866 przekształciło się w dziennik polityczny i literacki.

Figig (franc. Figuig), oaza u stóp płd. gór Atlasu, na pograniczu Marokka i Algeru, nawadniana rz. Wadi Susfana, bardzo urodzajna; 14 km², 15.000 mieszkańców.

Figline Valdarno, m. w prow. florenckiej (Włochy środk.), nad Arnem, 12.000 mieszkańców.

Figner Wiera, rewolucjonistka rosyjska, * 1852; była członkiem stow. „Ziemi i Woli“, później członkiem Kom. Wykon. „Narodnej Woli“. 1883 uwięziona, skazana na śmierć, ułaskawiona, przebyła 20 lat w więzieniu Szlisselburskim; 1905 zwolniona, zajęła się organizacją pomocy dla więźniów politycznych.

Figueira da Foz do Mondego, m. portowe w Portugalji nad ujściem rz. Mondego, 7.900 mieszk.; kąpiele morskie.

Figueras, m. w Katalonii (Hiszpania płn.-wsch.), 10.700 mieszk.; gł. m. żywnego Ampurdanu, twierdza.

Figueras y Moragas Estanislao; * 1819; 1873 prezydent proklamowanej przez rewolucję krótkotrwałej republiki hiszpańskiej; † 1882.

Figuer Guillaume Louis, przyrodnik francuski, * 1819, prof. chemji, † 1894; ogłosił ok. 80 prac, głównie z dziedziny popularyzacji przyrody, m. in. „Exposition et histoire des principales découvertes scientifiques modernes“ (4 t., VI wyd., 1862), „Histoire des plantes“ (1864), „Le tableau de la nature“ (10 t., 1862—73, kilka z nich wyszło w przekładzie polskim).

Figura, w muzyce oznacza grupę nut; figuracja, używanie grup nutowych w różnych głosach zamiast akordów zwyczajnych; figuralna muzyka lub śpiew oznacza muzykę bardziej urozmaiconą, w przeciwieństwie do plain-chant, składającego się z nut jednakowej wartości.

Figura geometryczna, dowolny zbiór punktów (dow. część przestrzeni). Figura geometryczna linjowa — leżąca na linii pro-

stej, płaska — leżąca na płaszczyźnie (ale nie na prostej), przestrzenna — leżąca w przestrzeni (ale nie na płaszczyźnie). F. g. jedno-, dwu-, trójwymiarowa — ob. Wymiar. F. g. ograniczona — będąca częścią pewnej kuli. Fig. symetryczna — ob. Symetria. Fig. obrotowa — ob. Obrót.

Figurant, statysta, członek zespołu teatralnego, grający na scenie członków tłumu i inne postacie, nie mające własnego tekstu do wygłoszenia. F. polityczny, polityk bez znaczenia.

Figury wytrawione, ob. wytrawione figury.

Fijałek Jan Nep. ks., historyk, * 1864; studja w Krakowie i w Rzymie, prof. historii kościelnej i b. rektor we Lwowie i Krakowie; ogłosił wiele prac, głównie z dziejów kościoła w Polsce, m. in. „Ustalenie chronologii biskupów wrocławskich“, „Jakób z Paradyża“, „Polonia apud Italos“, „Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę“ i in.

Fijałkowski, nazwisko dwóch arcybiskupów polskich, 1) Antoni Melchior, arcyb. metropolita warsz., * 1778 w Poznańskiem. 1842 mianowany bisk. hermopolitańskim in partibus, 1845 objął administrację archidiecezji warszawskiej, 1856 prekonizowany na arcybiskupa warszawskiego; na stanowisku tem cieszył się uznaniem zarówno duchowieństwa, jak i szerokich kół społeczeństwa. † 1861, pogrzb jego stał się wielką manifestacją patriotyczną i uroczystością zbratania wszystkich wyznań; 2) Antoni, arcyb. metropolita mohilewski, * 1798 na Białorusi, prof. nauk moralnych i polit. w uniw. w Wilnie, 1855 administrator archidiecezji mohilewskiej, 1860—1866 ostatni biskup kamieniecki, 1872 metropolita mohilewski, † 1883.

Fijałkowski, 1) Ignacy, * 1783 w Małopolsce. Doktorat w Wiedniu. W 1809 lekarz szp. św. Rocha w Warszawie, mianowany później naczelnym lekarzem I Dyw. Wojsk Pol. W 1823 objął na Uniw. Warsz. po prof. Walburgu katedrę położnictwa; † 1855. Prace przeważnie z dziedziny położnictwa; 2) Mieczysław, komedjopisarz współczesny; * 1888; napisał komedje, grane na scenach polskich: „Gorąca krew“, „Pan Posel“, „Czarodziejka“, „Wierna kochanka“, „Drugi mąż“ i „Rycerz Antychrysta“.

Fiji (Islands), ob. Fidzi.

Fikcja (łac.), stworzone zapomocą wyobraźni postacie, stosunki i wypadki, które w rzeczywistości wcale nie istniały, lecz dzięki sile sugestji lub talentu wydają się tak prawdziwe, że budzą wiarę w ich przedmiotowe istnienie.

Filadelfia (ang. Philadelphia), m. w Pensylwanji (St. Zjedn. Am. Płn.) przy ujściu rz. Shuylkill do Delaware, 160 km. od Atlantyku; 1.824.000 mieszk., w tem 55.250 Polaków; ważny port, połączony kanałami z N. Jorkiem i Baltimore, wielki ośrodek przemysłowy i handlowy; warsztaty okrętowe i parowozowe, dwa uniwersytety z 20.000 stud.

Filadelfowie (greck.), członkowie spisku

w armji francuskiej, mającego na celu obalenie Napoleona I i przywrócenie Rzeczypospolitej; na czele jego stał gen. Oudet, zastrzelony podobno w zasadzce wraz z 35 sprzyśnięzonymi po bitwie pod Wagram.

Filaleci (greck.), miłośnicy czyli przyjaciele prawdy; w XVIII w. członkowie loży masonskiej „Des Amis réunis“; w XIX w. sekta deistyczna w Niemczech płn., występująca przeciw dogmatom religijnym.

Filangieri Gaetano, publicysta włoski, zwolennik fizjokratyzmu, * 1752, † 1788.

Filantropja (greck.), miłość ludzi; opieka nad ubogimi i nieszczęśliwymi.

Filar, w technice budowlanej określenie wszelkiej podpory jakiegokolwiek bądź konstrukcji.

Filareci, stowarzyszenie patriotyczne młodzieży polskiej na uniwersytecie wileńskim 1820—1823, założone przez T. Zana i A. Mickiewicza. Działalność jego zakończyła się wskutek masowych aresztowań 1823, które doprowadziły do słynnego procesu filaretów.

Filaret, patriarcha moskiewski, ojciec cara Michała Fedorowicza; przebywał lat kilka w więzieniach w Polsce, 1618 uwolniony, † 1633.

Filarete, właściwie Antonio di Pietro Averlino, rzeźbiarz i architekt florencki, pracował od 1433—1465. Najcenniejsze dzieło: drzwi bronzowe w katedrze św. Piotra w Rzymie.

Filaria medinensis (nitkowca podskórny), zwierzę; typ: robaki (Scolecida), gromada: (Aschelminthes); rząd: obleńce (Nematodes). Do 80 cm. długości. Jajka jego rozwijają się w wodzie. Larwy przebywają w oczlikach (Cyklopidae). Gdy człowiek polknie, pijąc wodę, oczlika z larwą nitkowca, larwa ta przegryza tkanki i dostaje się pod skórę człowieka, wywołując ból, stan zapalny i duży ropięjący bąbel, najczęściej na nodze. Również u psów, koni i innych zwierząt. Kraje podzwrotnikowe.

Filasiewicz Hilary, działacz społeczny, * 1842; studja w Wiedniu, od 1871 dyrektor Tow. oszczędności i zaliczek w Cieszynie, był tamże przez lat 20 prezesem zarządu Macierzy Szkolnej Księstwa Cieszyńskiego, † 1922 w Krakowie.

Filatelist (nowo-greck.), zbieracz marek.

Filatelistyka, wiadomości dotyczące się zbierania znaczków (marek) pocztowych. Wiadomości te grupują się w wielkiej ilości miesięczników, katalogów oraz w dziełach specjalnych i albumach. Najstarsze pismo „The Mantly Advertiser“, Liverpool, zaczęło wychodzić 15. XII 1862. Pierwszy katalog: „Catalogue des Timbres Poste créés dans les divers Etats du Globe“, Paryż, 1861. Pierwsze dzieło: „Übersicht aller bekannten und Franco-Marken“ 1863, Leipzig, Verlag Zuchische Köder. Pierwszy, prymitywny album wydany został w Paryżu 1861. W dzisiejszych czasach istnieje wiele setek czasopism oraz wiele katalogów, a albumy do znaczków pocztowych spotykamy w wykonaniu zwykłym lub luksusowym. W Polsce od 1919 do 1924 mieliśmy dwa pl-

sma: „Filatelista Polski“, wydawany w Krakowie od 1919 do 1922, oraz „Nowy Filatelista“, wydawany w Warszawie od 1922 do 1924. Główni współpracownicy: W. Bernstein, K. Gryżewski, Wl. Polański i Wl. Rachmanow. Od 1925 wychodzi w Toruniu „Ilustrowany Przegląd filatelistyczny“. Poza tym W. Bernstein wydał „Podręcznik filatelistyki polskiej“, Kraków, 1921, a Wl. Polański — „Znaczki i marki pocztowe w Polsce w XVIII i XIX w.“ w 1923.

Filatelja (Philately, Philatelie, Timbrologie), nazwa powstała z połączenia dwóch wyrazów greckich: φίλος; miłośnik i — ἀτέλεια; wolność od opłat podatkowych. Wyraz ten błędnie oznacza zamykanie do studiów nad znaczkami pocztowymi, ale pomimo to zaaklimatyzował się we wszystkich językach.

Filc, ob. pilśń.

Filehne, ob. Wieleń.

Filemon z Syrakuz; † 262 w Atenach, jeden z trzech najwybitniejszych przedstawicieli greckiej tzw. „Komedji nowiej“ (obok Diphlosa i Menandra). Napisał około stu komedji, z których znane są tylko fragmenty, a z niektórych przeróbki rzymskie („Kupiec“, „Dzień trzygroszowy“ Plauta).

Filemon i Baucis, para małżeńska, sławna z wiernej wzajemnej miłości. W podaniach greckich za gościnne przyjęcie Zeusa i Hermesa, ukrywających się pod postacią podróżnych, ocaleni przez nich od zesłanej na wioskę powodzi.

Filer (le son), w muzyce oznacza trzymanie długo głosem jednego tonu, to wzmacniając go, to zcisząc.

Filetas, ob. Filitas.

Filharmonja Warszawska, stowarzyszenie Miłośników Muzyki, założone 1900, które stało się zewnętrznym znakiem odrodzenia muzyki polskiej.

Filla (fac.), córka.

Filicaja Vincenzo, poeta włoski, wybitny liryk; utwory jego cechuje patriotyzm. * 1642, † 1707; napisał m. in. pięć pieśni, sławiących zwycięstwo Jana Sobieskiego pod Wiedniem.

Filicinae, paprocie, rośliny bezkwiatowe o łodydze pojedynczej lub rozgałęzionej i wielokrotnie pierzastych liściach. Ich zarodnie znajdują się zwykle na spodniej stronie liści.

Filicis extractum, wyciąg z kłącza paproci samczej (aspidium filix mas), środek przeciwczerniowy (anthelminticum), stosowany przeciw tasiemcom; aby uniknąć zatrucia ustroju, po użyciu wyciągu z paproci zawsze stosuje się jakiś środek przeczyszczający (olej rycynowy, kalomel i t.p.).

Filigran, wyroby jubilerskie, odznaczające się dokładnym wykonaniem deseni i wzorów, z cienkich drucików, gładkich, skręconych i ziarnistych; najstarsze znane z Troi (2500 przed Chr.), następnie z Egiptu; bardzo licznie wyrabiane

Filigranowa robota.

były w staroż. w Grecji i Etrurji, potem zwłaszcza w Wenecji.

Filip św., 1) jeden z dwunastu apostołów, rodem z Betsaidy, biskup heropolitański w Frygji; poniósł śmierć męczeńską; święto 1 maja; 2) jeden z siedmiu diakonów jerozolimskich, których apostołowie wybrali po wniebowstąpieniu Chrystusa; święto 6 czerwca.

Filip, imię pięciu królów macedońskich; ważniejsi: 1) F. II, król macedoński 359—336, ojciec Aleksandra Macedońskiego; zorganizował finanse i armję macedońską, stworzył nowy szyk bojowy, słynna falanga, rozszerzył granice państwa od strony Tracji; zdobył Olint; biorąc stronę Delf przeciwko Fokidzie, wtargnął do środkowej Grecji. 338 rozbił Ateńczyków i sprzymierzone wojska greckie pod Cheronea, poczem został uznany za hegemonia całej Grecji. Zamordowany został przez Pauzaniasza w czasie przygotowań do wielkiej wojny z Persami; 2) F. V, król macedoński 221—179, zwyciężony przez konsula rzymskiego Flamininusa w bitwie pod Kynoskefalaj.

Filip, imię sześciu królów francuskich, z nich ważniejsi: 1) F. I, 1060—1108; za jego rządów Wilhelm ks. Normandji (1066) podbił Anglię; 2) F. II August, 1180—1223, uczestniczył w III wyprawie krzyżowej, walczył z Ryszardem Lwie Serce († 1199) i następcą jego Janem Bez Ziemi (kr. ang.), którego, wraz ze sprzymierzonym z Anglikami ces. Ottonem IV, rozbił w bitwie pod Bouvines, wskutek czego niemal wszystkie posiadłości angielskie we Francji przeszły w jego ręce; 3) F. III Śmiały, 1270—1285, syn Ludwika IX Świętego; 4) F. IV Piękny, 1285—1314. Wcielił do posiadłości królewskich Szampanję z jej bogatymi jarmarkami. Prowadził wojnę z Anglią, z miastami flandryjskimi (bitwa pod Courtrai) i z papieżem Bonifacym VIII. W czasie tej walki poraż pierwszy zwołał Stany Generalne 1302; 5) F. VI, syn Karola Valois, pierwszy król franc. z linii Walezjuszów, 1328—1350; objęcie przezeń tronu z pominięciem Edwarda III, króla angielskiego (męża córki Filipa Pięknego) było jednym z bezpośrednich powodów wojny stuletniej, w tym okresie wybitnie dla Francji niepomyślnej. 1349 przyłączył do Francji Delfinat. 1348—49 Francję, podobnie jak całą zach. Europę, nawiedził rodzaj dżumy, zwany „czarną śmiercią“.

Filip, imię pięciu królów hiszpańskich, a mianowicie: 1) F. Piękny, syn ces. Maksymiljana I, arcyks. austr., kr. Kastylii, władca Niderlandów (1504—06). Żonaty z Joanną Szalona (ks. kastylijska), ojciec Karola V; przez małżeństwo to Habsburgowie doszli do posiadania korony hiszp.; 2) F. II, syn Karola V, żonaty z Marią Krwawa, kr. angielska, panował od 1555—1598. Głowa ówczesnej reakcji katolickiej w Europie. Polityka jego doprowadziła do powstania Niderlandów, do klęski w wojnie z Anglią (rozbił „niezwyciężonej armady“), do niepowodzenia interwencji podjętej we Francji na rzecz Ligi katolickiej; 3) F. III, 1598—1621; zubożył Hiszpanję przez wy-

pedzenie pół miliona pracowitych Morysków (Maurów); 4) F. IV, 1621—1665; utracił Portugalję, Niderlandy, Roussillon, Artois, zrzekł się pretensji do Alzacji; 5) F. V, z dynastji Burbonów (wnuk Ludwika XIV), 1701—1746. Otrzymał koronę hiszpańską w rezultacie uporczywej wojny o sukcesję hiszpańską, musiał wszakże zrzec się wielu posiadłości Hiszpanji na rzecz Habsburgów austriackich.

Filip Dobry, książę burgundzki, 1419—1467, syn i następcą ks. Jana burgundzkiego, sprzymierzeniec Anglików. Początkowo walczył po stronie Anglików, później wszakże (1435) przeszedł na stronę Karola VII franc., czem przeważył ostatecznie szalę zwycięstwa na rzecz Francji. † 1467.

Filip Marcus Julius, cesarz rzymski, 244—249, Arab z pochodzenia; zginął pod Weroną, zamordowany przez żołnierzy.

Filip Szwabski, król niemiecki, 1198—1208; zamordowany w czasie wojny z Ottonem IV.

Filip z Konopli, wyrażenie przysłowiowe; „wyrwał się, jak F. z K.“; pierwotnie brzmiało: „wymknął go (wypłoszył), jak F. z K.“.

Filipi, słynne mowy Demostenesa przeciwko Filipowi Macedońskiemu (351—341); ob. Demostenes.

Filipini, zgromadzenie księży świeckich św. Filipa Nereusza, zwanych gdzieindziej oratorjanami, miało w Polsce klasztory w Gostyniu pozn. i w Studziannie.

Filipiński rów, najgłębszy z wielkich rowów Oceanu Spokojnego, na wsch. od Filipinów, 9,780 m. głęb.

Filipińskie wyspy, najbardziej ku północy wysunięta grupa wysp w archipelagu Malajskim, składa się z 7,083 wysp i wysepek (z nich 2,441 z osobnemi nazwami, największe: Luzon, Mindanao, Samar, Negros, Palawan, Panay, Mindoro), ogółem 296,310 km² i (1918) 10,350,000 mieszk., przeważnie należących do 24 szczepów plemienia malajskiego; odkryte 1521 przez Magalhaesa, były własnością Hiszpanji, ustąpione 1899 Stanom Zjedn. Am. Płn. za 20 milionów dolarów; liczne wulkany, klimat i roślinność podzwrotnikowe, wielkie bogactwa kopalne (złoto, żelazo, srebro, miedź i węgiel kamienny); stolica Manila.

Filipkiewicz Stefan, malarz, * 1879; studja w Krakowie; pejzażysta.

Filiponi, sekciarze rosyjscy, raskolnicy, którzy w XVIII w. schronili się przed prześladowaniami do Polski; w r. 1829 wyemigrowali do Prus Wschodnich, gdzie utrzymują się do dziś dnia w szeregu osad nad jeziorami mazurskimi, tworząc wyspę etnograficzną wśród ludności polskiej. Odłam Filiponów osiadły na Bukowinie nosi nazwę Lipowanów.

Filipopol (tur. Filibe, bułg. Płowdiw), gł. m. tzw. Rumelji Wschodniej, od 1885 m. pow. w Bułgarii; nad rz. Marica; 63,418 mieszk.; handel zbożem, przemysł jedwabniczy i skórzany.

Filipowicz, 1) January, pedagog, * 1815, † 1869, profesor w Wilnie; brał udział w wy-

dawnictwie „Słownika języka polskiego“; opracował „Elementarz polski“ (1862); 2) Tytus, działacz społeczny i dyplomata; * 1880; studja w Londynie, przed wojną światową wybitny działacz P. P. S.; autor wielu broszur agitacyjnych; obecnie poseł w Finlandji.

Filippi Parys, rzeźbiarz, * 1836; studja w Krakowie i Monachium; przebywał w Krakowie i Lwowie; † 1874 w Warszawie; liczne grupy alegoryczne, nagrobki i popiersia.

Filippino Lippi, ob. Lippi Filippino.

Filippo Lippi, ob. Lippi.

Filipsyt, minerał, jeden z zeolitów, mieszanina równopowiciowa związków (CaNa₂K₂). Al₂Si₂O₁₀ · 6H₂O i (CaNa₂K₂). Al₂Si₂O₁₀ · 3H₂O; jednoskośny. Znany z powodu wielokrotnej bliźniętości kryształów o budowie i kształcie bardzo swoistym.

Filipy lub Filippi, w staroż. m. w Macedonji, zabudowane przez Filipa Macedońskiego; w 42 przed N. Chr. zwycięstwo Antonjusza i Oktawjana nad Brutusem i Kasjuszem.

Filister, nazwa, zaczerpnięta od studentów niemieckich; przezwisko każdego osobnika, nie należącego do stowarzyszeń (Burschenschaftów); w przenośni określenie ludzi o małostkowym sposobie myślenia, samolubów, obojętnych na wszystko, co wkracza w sferę ideałów.

Filistyni, lud starożytny szczepu semickiego, osiadły na pld.-zach. pograniczu Palestyny; odznaczał się ruchliwością i wojowniczością.

Filitas (błędnie Filetas) z Kos, żył między r. 340 a 285 przed Chr. na dworze Ptolomeusza I. w Aleksandrii; mistrz aleksandryjskiej poezji, nauczyciel Teokryta. Były sławne jego elegje, epigramy i epeja pt.: „Hermes“. Wywarł wielki wpływ na rzymskich poetów.

Filius (fac.), syn.

Filja (fac.), odgałęzienie, urząd, sklep boczny, znajdujący się w odrębnym miejscu, a zależny od głównej instytucji, przedsiębiorstwa.

Filjacja, wykazanie dokumentami swoich praw do szlachectwa.

Filjał, jednostka administracyjna, zależna od zboru macierzystego.

Filleborn Seweryn, poeta i przywódca „cyganerji“ warszawskiej, * 1820, † 1847 w Warszawie; założył i redagował organ „cyganerji“ p. t. „Nadwiślanin“; ogłaszał swe poezje w „Nadwiślaninie“, „Przeglądzie naukowym“, „Jaskółce“, „Bibliotece warsz.“; Osobno wydał: „Poezje“ (1847).

Fillmore Millard, 13-ty prezydent Stanów Zj. Am. Płn., * 1800; w latach 1850—53 prezydent Unji po Taylorze. † 1874.

Film, płytka żelatynowa, przeznaczona do zdjęć fotograficznych; zwinięta w rulon, ma zastosowanie w kinematografji.

Filmaron, związek organiczny, wyodrębniony z kłącza paproci; żółtawy, w wodzie nierozpuszczalny proszek; środek przeciw czerwiom (anthelminticum).

Filochowska Helena (pseud. Janusz Wroński, Fiammetta), powieściopisarka, * 1887;

wydała nowele: „Nasz kruk“, „Czarne łabędzie“, „Kobieta w masce“, oraz powieści: „Macierzyństwo“, „Sztylet“ i „Historja jednej nocy“.

Filochowski Wacław, nowelista, literat, * 1890; ogłosił: „Chińskie cienie“, „Czarcimłyn“, „Znak“, „Amulet Oziris“.

Filodemos z Gadary, uczeń Epikurejczyka Zenona; pisarz filozoficzny grecki; żył ok. 60 roku przed Chr.; oprócz prac filozoficznych pisał epigramaty erotyczne. Dzieła jego odnaleziono częściowo w zwęglonych papierach w Herkulancum.

Filogeneza (greck.), termin wprowadzony przez Haeckela dla oznaczenia procesu rozwoju rodowego organizmów, od początku życia organicznego na ziemi do chwili obecnej. Przeciwwstawieniem f., jako rozwoju rodowego, jest ontogeneza, czyli rozwój osobniczy danego gatunku.

Filogenja, historia rozwoju rodowego organizmów, nauka o ich pochodzeniu, o powstawaniu gatunków, rodzin, rzędów, typów z innych gatunków i rodzin. Ponieważ proces rozwoju odbywał się w przeszłości, nie mógł być bezpośrednim przedmiotem obserwacji naukowej; nauka więc opiera się na wskazówkach pośrednich, zaczerpniętych z anatomii porównawczej, embriologii i paleontologii.

Filoksenos, poeta dytyrambiczny grecki, z wyspy Cytery, żyjący w V wieku przed N. Chr.; z poezji jego pozostały tylko ułamki.

Filoksera, ob. Phylloxera.

Filoktetes, syn Pojarta, król Tessalii, jeden z najslawniejszych wodzów greckich w wojnie trojańskiej. Odziedziczył po ojcu łuk i strzały Heraklesa. Jedną z tych strzał pozabawił życia Parysa. Mitem Filoktetesa bardzo interesowała się tragedia grecka. Każdy z trzech mistrzów (Eschilos, Sofokles, Eurypides) napisał „Filoktetesa“.

Filolaos z Krotonu, pisarz filozoficzny grecki, współczesny Platona, należał do szkoły Pitagorasa; głosił naukę w Tcbach; twórca układu świata, według którego ziemia wykonywa ruch dzienny dookoła ognia centralnego. † w Heraklei.

Filologia (greck.), oznacza pierwotnie u Greków zamiłowanie do rozmów uczonych, później wszelkie naukowe badanie, zajmowanie się literaturą, sztuką, starożytnościami. W epoce nowoczesnej jest to nauka, zajmująca się badaniem języka, literatury, mitologii, prawa, obyczajów i całej kultury starożytnych Greków i Rzymian (filologia klasyczna); w ciągu XIX w. rozciągnięta również na badanie języków i przeszłości ludów wschodnich (fil. orientalna), oraz ludów europejskich, przeważnie według grup szczepowych (fil. słowiańska, germańska, romańska). Historia filologii klasycznej stanowi dziś osobną naukę.

Filomaci, ściślejże stowarzyszenie młodzieży uniwersyteckiej wileńskiej, które tworzyło kierowniczą grupę wśród filaretów i promiennych. Rozbite wraz z filaretami wskutek prześladowań 1823/4.

Filon, żydowsko-grecki filozof, który w pocz. I w. po Chr. głosił w Aleksandrii swą naukę, polegającą na wyprowadzaniu greckiej filozofii (głównie platońskiej) ze źródeł mozaistycznych i przyjmowaniu pośrednictwa „Jogosu“ między bogiem a światem. Wśród zachowanych jego pism znajduje się „Obrońca Żydów“ i „Poselstwo do Gajusa“ (ces. Kaliguli) w sprawie prześladowań Żydów.

Filonardi Marjusz, arcybiskup awinjoński, nuncjusz papieski w Polsce za panowania Władysława IV, namawiał króla do ograniczenia swobód wyznaniowych; opuścił Polskę 1643.

Filopojmen, przywódca związku achajskiego, zwany „ostatnim Grekiem“; * 253, † w więzieniu 183 przed Chr.

Filoporfiryna, ciało krystaliczne o ślicznej ciemno-fioletowej barwie, które otrzymuje się z chlorofilu. F. pod wpływem środków redukujących daje między innymi hemopyrol (ob.).

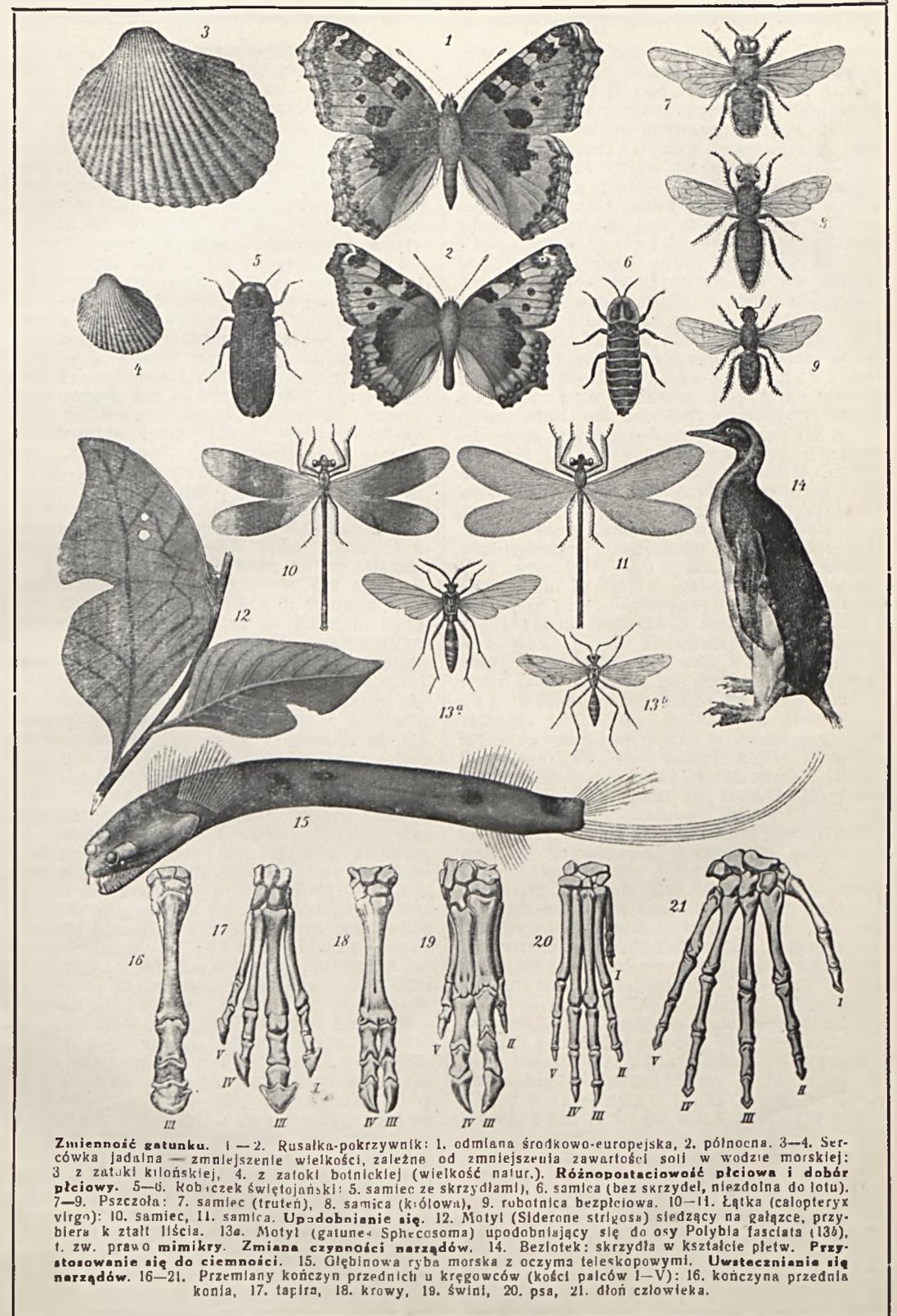
Filosemityzm, sympatja dla żydów, sprzyjanie żydom; przeciwieństwo antysemityzmu.

Filostratos. Znane są 4 osobistości tego nazwiska, 1) F. I, * przed poł. II w. po Chr., sofista, autor „Nerona“, zachowanego wśród pism Lukjana; 2) F. II, syn F. I, * ok. 170 po Chr.; studiował w Atenach, przebywał w Rzymie; autor biografii Apolonjusza z Tjany, „Zyciorysów sofistów“, „Listów“ i in.; 3) F. III, wnuk F. I, autor opisów rzekomo autentycznej galerji obrazów w Neapolu („Ejkones“); 4) F. IV, wnuk F. III; pisał dalszy ciąg „Ejkones“.

Filotas, wódz macedoński, dowódca gwardji Aleksandra Macedońskiego, † 330 przed N. Chr., stracony za udział w spisku.

Filou (franc.), łajdak, szelma, spryciarz; stąd: filut.

Filozofja (greck.), dosłownie: miłość mądrości; w tem znaczeniu wyraz ten użyty był zapewne poraz pierwszy w szkole Sokratesa, zgodnie z krytycyzmem Sokratesa, który nie chęłpił się posiadaniem mądrości, ale jej dopiero poszukiwał. Filozofja jest po dziś dzień pojęciem nieustalonym i z natury swej nie może ono być ściśle ustalone. Na pytanie, jaką dziedziną wiedzy jest filozofja, jaki obejmuje zakres badań i dociekań, tak dawni, jak i współcześni myśliciele, dają rozmaite odpowiedzi. Podział na odrębne dziedziny naukowe, z których każda ma swój określony przedmiot badań, jest tylko względnie stały, gdyż wraz z pogłębieniem się i rozszerzeniem wiedzy, zmieniać się musi i podział, a pewne kwestje są tak ogólne lub podstawowe, że wychodzą poza zakres wszelkich poszczególnych nauk. Zagadnienia, wychodzące poza zakres poszczególnych dziedzin naukowych, a ustawicznie wylaniające się wraz z postępem wiedzy ludzkiej, są z zagadnieniami filozoficznymi. Filozofja jest więc tą dziedziną badania, myśli, wiedzy ludzkiej, w której dokonywa się łączność między wszystkimi zagadnieniami, powstającymi na ostatecznych krańcach wiedzy ludzkiej. Poszczególne nauki, rozgałęziając się, postępują drogą różniczkowania, w filozofji zaś myślenie ludzkie po-

Zmienność gatunku. 1—2. Rusalka-pokrzywnik: 1. odmiana środkowo-europejska, 2. północna. 3—4. Sercówka jadalna — zmniejszenie wielkości, zależne od zmniejszenia zawartości soli w wodzie morskiej; 3 z zatoki kilońskiej, 4 z zatoki botnickiej (wielkość natur.). Różnorodność płciowa i dobór płciowy. 5—6. Roboczek świętojański: 5. samiec ze skrzydłami, 6. samica (bez skrzydeł, niezdolna do lotu). 7—9. Pszczoła: 7. samiec (trutén), 8. samica (kółowna), 9. robotnica bezpłciowa. 10—11. Łątka (calopteryx virgo): 10. samiec, 11. samica. Upodobnienie się. 12. Motyl (gatunek Sphecosoma) upodobniający się do osy Polybia fasciata (13b), t. zw. prawo mimikry. Zmiana czynności narządów. 14. Bezłotek: skrzydła w kształcie płetw. Przystosowanie się do ciemności. 15. Głębiniowa ryba morska z oczyma teleskopowymi. Uwsteczanie się narządów. 16—21. Przemiany kończyn przednich u kręgowców (kości pałców 1—V): 16. kończyna przednia konia, 17. tapira, 18. krowy, 19. świni, 20. psa, 21. dłoń człowieka.

stępuje w kierunku przeciwnym: szuka łączności, wykazując względność granic, albowiem świat jest jednością. Wszelako i myślenie filozoficzne, choć usiłuje łączyć w jedność wszelkie wyniki badań szczegółowych, rozpada się na kilka działów, które wytworzyły się drogą tradycji filozoficznej; w istocie swej działy te powstały i rozrosły się wskutek sztucznego dzielenia tego, co jest nierozdzielne. Według tradycji filozofję dzieli się na metafizykę, logikę, teorię poznania, psychologię, etykę, estetykę, do tego dodaje się jeszcze działy takie, jak filozofję przyrody, kultury, prawa, religii itd. Usiłowania filozoficzne ludzkości myślącej sięgają głęboko wstecz poza erę chrześcijańską. Niektórzy filozofowie czynili próby ustalania w historii myśli filozoficznej — jakiejś prawidłowości, celowego rozwoju; dzielili więc rozwój ten na poszczególne okresy, nadając im dowolne nazwy, jak: okres „nawno-metafizyczno-dogmatyczny“, okres „sceptyczny“, „krytyczny“, „pozytywistyczny“ i t. p. Jeden z szablonowych podziałów (Windelband: *Geschichte der Philosophie*) rozróżnia: 1) filozofję Greków, od początków myślenia naukowego aż do śmierci Arystotelesa, a więc okres od około 600—322 przed Chr.; 2) filozofję helenistyczno-rzymską aż do ostatnich ogniw neoplatonizmu, okres od 322 przed N. Chr. aż do ok. 500 po Chr.; 3) filozofję średniowieczną od Augustyna do Mikołaja Cusana od V aż do XV w.; 4) filozofję Odrodzenia, okres od XV—XVII w.; 5) filozofję Oświecenia, od Locke'a aż do schyłku XVIII w., okres od 1689 aż do 1781; 6) filozofję niemiecką, od Kanta aż do Hegla i Herbarta, okres czasu od 1781—1820; 7) filozofję w. XIX i czasów najnowszych. Przyjęte powszechnie podziały historyczne rozpoczynają od filozofji greckiej z tego powodu, że filozofja europejska pochodzi od filozofji greckiej... Wyrazy filozofji naszej są potomkami wyrazów greckich. Gdy mówimy filozoficznie, mówimy po grecku lub w tłumaczeniach z greckiego“ (Mauthner: *Wörterbuch der Philosophie*). Główne kierunki filozofji greckiej: I okres przeważnie kosmologiczny. 1) Jońscy filozofowie przyrody, którzy usiłowali rozwiązać zagadnienie pramaterji: Thales (624—525) Anaksymander (610—547), Anaksymenes (566—500); 2) Pythagoras (580—500) i jego szkoła, upatrująca w liczbach istotę rzeczywistości; 3) Eleaci, rozwijający pojęcie bytu jednego i niezmiennego: Ksenophanes (570—480), Parmenides z Elei (ok. 540—515), Zenon z Elei (490 do 430); 4) Heraklit z Efezu (ok. 535—475) wprowadził pojęcie stawania się, ciąglej przemiany; 5) Anaksagoras (ok. 500—428) i Empedokles (494—434) — cbał wprowadzający zasadę dualizmu; 6) atomiści Leukipp i Demokryt (460—370), twórcy hipotezy, która aż po nasze czasy wywierała wpływ głęboki na przyrodoznawstwo. II okres, przeważnie antropologiczny, w którym głównym przedmiotem dociekań był człowiek. Okres ten ma wiele cech wspólnych z tzw. epoką Odro-

żenia w XVIII w.; 7) Sofiści, których działalność przypada przeważnie na drugą połowę V w. przed N. Chr., zajmowali się zagadnieniami logiki i teorii poznania, wykrywali sprzeczności w rozumowaniach. Najwybitniejsi: Prodicus z Keos (jego etyczne poglądy wywarły wpływ na cyników i stoików), Hippias z Elis, Protagoras (autor dzieła o bogach), który wypowiedział słynne zdanie: „Człowiek jest miarą rzeczy“; Gorgiasz z Leontini (w Sycylii), mistrz stylowej, artystycznej prozy greckiej; 8) Sokrates (470—399) zwrócił się ku zagadnieniom etycznym; sądził, że cnoty można nauczać; 9) Antystenes i cynicy, upatrujący szczęście jedynie w ograniczeniu potrzeb, w jaknajwiększym uniezależnieniu się od otoczenia; 10) Euklides z Megary i Megaryjczycy (zasada: jest tylko Jedno, a to Jedno jest dobrem); charakterystyczną ich cechą jest bezpłodna dyalektyka; 11) Arystyp z Cyreny i Cyrenaicy, głoszący etykę hedonistyczną (celem wszelkiej działalności jest przyjemność, czyli doznawanie wrażeń miłych, wszelako nie gwałtownych). III okres, zwany przez niektórych okresem „systematycznym“, obejmuje działalność: 12) Platona (427—347) i 13) Arystotelesa (384—322). IV okres: helenistyczno-rzymski; 14) Stoicy; założyciel szkoły Zenon z Ciltium (342—270); rozróżnia się stoę starszą (główni kierownicy Zenon z Chryzypy), średnią (Paneczusz z Rodosu, który przeniósł stoicyzm do Rzymu) i młodszą (Seneca, Epiktet, Marek Aureliusz); „Stoicyzm, to filozofja charakteru, która ze sposobem życia w duchu poglądów Sokratesa i Cyników, łączyła fizykę Heraklita i zmodyfikowaną logikę Arystotelesa“. (Weygoldt: „Die Philosophie der Stoa“); 15) Epikurejczycy; twórca szkoły Epikur (341—271), opierający się w swej filozofji przyrody na Demokrycie, w etyce na Arystypie; 16) Sceptycy: Pyrrhon z Elidy (320—270 przed N. Chr.); miał on nauczać: „Nic nie jest ani piękne, ani brzydkie, ani sprawiedliwe, ani niesprawiedliwe; nic nie jest naprawdę; ludzie działają wedle przypuszczenia i przyzwyczajenia, gdyż żadna rzecz nie jest ani tem, ani tamtem“; Timon z Phlius († 241 przed N. Chr.), nauczał: „Ani nasze wrażenia, ani myślenie, ani współdziałanie wrażeń i myślenia nie daje nam poznania rzeczy. Należy się wstrzymywać od wydawania sądów“; Arkesilaos († 241 przed N. Chr.); Karneades († 129 przed N. Chr.), Enesidem (1 w. po Chr.), odrzucają nawet prawdopodobieństwa; E. podał 10 sposobów (tropoi) czyli dowodów przeciwko poznaniu; akcentował względność wszelkiego poznania; Sextus Empiricus (ok. 200 po Chr.). Myśli sceptyków podjęła i rozwinęła filozofja nowoczesna; 17) Eklektycy, łączący myśli różnych poprzednich filozofów: Ciceron (106 do 43 przed Chr.), Plutarch; neopytagorejczyk Filon z Aleksandrii (25 po Chr. — 50 po Chr.), filozof grecko-żydowski, którego myśli wcieliły się w dogmatykę chrześcijańską; 18)

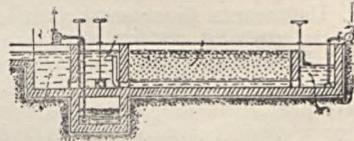
Neoplatonicy; twórca kierunku: Plotyn (205—270 po Chr.); w nauce jego wyraża się wpływ Pytagorejczyków, Platona i Arystotelesa, przeważają jednak pierwiastki mistyki wschodniej: świat jest emanacją Boga, który jednak pozostaje niezmienny. Na neoplatonizm kończy się filozofia grecka. Epoka patrystyczna. Apologeta: Justyn Męczennik, Tertullian (160—230), gnostycy, Orygenes, Augustyn, mistyka starochrześcijańska (Dionizy Areopagita). Epoka scholastyczna. Filozofja staje na usługach teologii (ancilla theologiae), jej zadaniem jest uzgodnienie wiary z rozumem, w ten sposób, iżby wiara ostała się wobec wszelkich argumentów rozumu. Wielkie zainteresowanie budzą kwestje logiczne (dialektyczne). Główny problemat: Jaka jest istota pojęć ogólnych (universalia) i jaki jest stosunek tych pojęć do rzeczy poszczególnych? Jedni, tzw. realiści, uważali pojęcia ogólne za rzeczy, które posiadają wyższą realność, niż przedmioty poszczególnie. Drugi, tak zw. nominaliści, przyznawali rzeczywisty byt jedynie przedmiotom konkretnym, poszczególnym, a universalia uważali jedynie za słowa, znaki dla oznaczenia przedmiotów i ich własności. Przedstawiciele realizmu: Wilhelm z Champlaux (1070—1121), Anselm z Canterbury (1033—1109), twórca ontologicznego dowodu istnienia Boga. Przedstawiciel nominalizmu: Roscelin z Compiègne († 1120), Piotr Abelard (1079—1142), którzy zajął stanowisko pośrednie. W tym czasie zaznacza się wpływ filozofii arabskiej i żydowskiej Averroës (1126—98), Mojżesz Maimonides (1135—1204). W ciągu XIII w. rozpowszechniła się na Zachodzie znajomość Arystotelesa, zaczerpnięta z tekstów oryginalnych. System filozofa greckiego wniknął w scholastykę: Albert Wielki (1193—1280), Tomasz z Akwinu (1225—1274) — największy filozof scholastyczny, który w swym systemie dokonał złączenia nauk kościoła z filozofią Arystotelesa (Tomizm jest od 1874 oficjalną filozofią kościoła katolickiego). Odrębne drogi wytknęli myśliciele filozoficzni Jan Duns Scotus (1274—1308), Roger Bacon (1214—94), Wilhelm Occam (1270—1347); wyrażali oni poglądy, zawierające już najważniejsze zarodki filozofii nowoczesnej. Obok filozofii scholastycznej rozwijała się w średniowieczu i mistyka. Najwybitniejszy mistyk: mistrz Eckart († 1327). Filozofja Odrodzenia: obudzenie się twórczego ducha badawczego, uniezależnienie się od autorytetów, zwrot ku doświadczeniu, ku badaniom przyrodniczym: Mikołaj Chrypps Kuzańczyk (Cusa, † 1464), Tomasz Campanella (1568—1639), Montaigne (1533 do 1592), Macchiavelli (1469—1527), Bernardino Telesio († 1588), Kopernik, Kepler, Galilei, Giordano Bruno, Leonardo da Vinci. Filozofja nowoczesna. Można ją pojąć, jako podjęcie na innym poziomie i w innych warunkach, zasadniczych myśli filozofii greckiej. Dwa kie-

runki myślenia filozoficznego zaznaczają się od czasów Odrodzenia, ściślej od schyłku 16 wieku: racjonalistyczny i empiryczny. Obie te dążności wyrażają się w całości kształcie wysiłków poznawczych, analizy i konstrukcji, stanowiących treść filozofii nowoczesnej. Naczelne umysły filozofii nowoczesnej: Descartes (Kartezjusz), Spinoza, Berkeley, Locke, Hume, Leibniz, Kant i Mach.

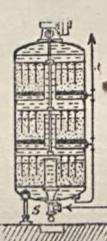
Filtr, urządzenie, służące do filtrowania, cedzenia, przesączania, roz-

Filtr z bibuty.

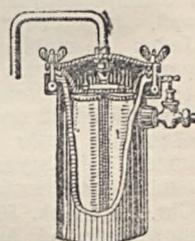
Filtr żwirowy.

Filtr płaskowy.

Filtr węglowy.

Filtr węglowy o dwu sączkach.

dzienia ciał, szczególnie ciekłych od stałych, zapomocą materiałów porowatych jak bibuła, glina palona, węgiel drzewny, żwir, piasek itp. Podczas filtrowania na powierzchni ciał służących za sączki, mogą osadzać się również ciała rozpuszczone i bakterje (wskutek adsorpcji).

Filtry barwne, stosowane w fotometrii i fotografii barwnej kolorowe płytki przezroczyste, zatrzymujące, zależnie od swej własnej barwy, niektóre składniki światła.

Filtz Antoni, kompozytor, przedstawiciel szkoły mannheimskiej, najwybitniejszy obok Stamitza. * 1730, † 1760. W twórczości swojej pielegnował formy tradycyjne, z nowych zaś form, uprawianych przez kompozytorów szkoły mannheimskiej, trio orkiestralne i symfonie.

Filuszkka, ob. Galerita cristata.

Finale lub final,stęp końcowy utworu muzycznego, jak sonaty, symfonii, aktu, opery.

Finale nell' Emilia, m. w prow. Modena (Włochy ptn.) nad rz. Panaro, 13.400 mieszk.; przemysł jedwabniczy.

Finanse, ob. Skarbowość.

Finchley, ptn. przedmieście Londynu, 54.350 mieszkańców.

Finck Heinrich, kompozytor niemiecki, * 1492, † 1545. Wykształcenie muzyczne otrzymał w Krakowie. Był nadwornym muzykiem królów polskich; napisał wielogłosowe pieśni: „Schöne auserlesene Lieder“, wiele hymnów kościelnych i motetów.

Finckh Ludwig, powieściopisarz niemiecki, * 1876. („Der Rosendoktor“, „Biskra“).

Fin de siècle (franc.), koniec wieku. Termin, określający znużony, przerafinowany nastrój w życiu duchowym u schyłku XIX wieku.

Finezja (franc.), subtelność, dokładność.

Fingal, właściwe imię Fin Mac Coul, bohater galickiej pieśni bohaterskiej. Pod imieniem F. przeszedł do podań szkockich; opiewał go syn jego Ossjan.

Fingala grotą, odkryta 1772 na wybrzeżu wyspy Staffa w grupie Hebrydów, wsparta jest na wyniosłych kolumnach bazaltowych; spadająca kroplami w jej wnętrzu woda wydaje dźwięki o melodyjnym brzmieniu.

Fingować (łac.), tworzyć, wymyślać, udawać, kłamać.

Fingu, szczerp Kafrów, na ptn.wsch. od rz. Keif, 310.700 mieszk.; ich obszar włączony został 1875 do kraju Przylądkowego Afryki pld.

Finimetr, przyrząd w aparatach tlenowych, rodzaj zegarka z podziałką od 0—150 atm., który wskazuje ilość zużytego tlenu.

Finis (łac.), koniec. F. coronat opus, koniec wieńczy dzieło.

Finish (ang.), dokończenie, walka końcowa przy wyścigach.

Finistère, dep. Dolnej Bretanii nad Atlantykiem (Francja zach.), 6.722 km², 762.500 mieszkańców; bogaty w wyspy i zatoki; rybołówstwo, kąpiele morskie; stol. Quimper.

Finisterre, ptn.-zach. przylądek Hiszpanii, prow. Coruna, pod 42° 52' szer. ptn.

Finkel Ludwik, historyk polski, * 1858, prof. Uniw. lwowskiego, autor szeregu rozpraw historycznych oraz trzypięciotomowej „Bibliografii historii polskiej“ (1891—1914), obejmującej dzieje Polski do 1815.

Finlandja (Suomi lub Suomen Tassavalta), republika w Europie ptn., pomiędzy oc. Lodowatym a zatokami m. Bałtyckiego: Botnicka i Fińska. Geologicznie fundament F. stanowią skały archaiczne (gnejsy i łupki krystaliczne).

Geograficznie jest przejściem od wyżyn Skandynawskiej do niziny Wsch.-Europejskiej; największe wyniosłości są na granicy z Skandynawją (do 1254 m.); przeciętny poziom wynosi tylko 150 m. Wody i bagna w F. zajmują 1/3 powierzchni, jeziora 40.464 km². Klimat: długie i śnieżne zimy, lata krótkie i gorące;

Finlandja.

dzięki wpływowi Bałtyku temperatura jest dosyć łagodna. Głównym bogactwem F. są lasy sosnowe i brzozone (57% powierzchni); z roślin: żyto i ziemniaki. Obszar wraz z wyspami Alandzkimi (przyznanymi przez Ligę Narodów w 1921, lecz pod wzgl. wojsk. zneutralizowanymi) wynosi 388.451 km². Na 3.460.000 mieszkańców jest znaczna większość Finnów; Szwedów 344.370 (1910); do wyznania ewang.-augsb. należy 98% mieszk. Głównymi zajęciami są: hodowla bydła, rybołówstwo, żegluga, przemysł papierniczy, drzewny i włóknisty; rolnictwo słabo rozwinięte. Kraj podzielony jest na 19 okręgów (län). Stolica Helsingfors (Helsinki), 189.000 mieszk. Większe miasta: Abo (Tarku) 60.000, Tammerfors (Tampere)

47.000, Wyborg (Viipuri) 30.000 mieszk. Długość linii kol. w 1919 wyn. 4.318 km., linii telegraficznych 9.434 km. Historia. W XII wieku Finlandja dostała się pod zwierzchnictwo szwedzkie i przyjęła chrześcijaństwo. W XVI w. upowszechnił się tu luteranizm. 1581 F. otrzymała tytuł Wielkiego Księstwa. Na skutek wojny ros.-szwedzkiej 1808—1809, została oderwana od Szwecji i połączona z Rosją unją personalną z pewnymi cechami unji realnej. Konstytucja W. Księstwa Finlandzkiego od początku była gwałcona przez carów rosyjskich. Od czasu sejmku 1809, przez przeszło pół wieku, sejm finlandzki nie był zwoływany, i funkcje ustawodawcze faktycznie pełnił petersburski sekretarz stanu do spraw Finlandji przy pomocy senatu finlandzkiego. Dopiero wskutek klęski w wojnie krymskiej i silnego wstrząśnienia, jakiego doznał carat w czasie ruchu rewolucyjnego w Polsce 1862—63, w 1863 przywrócono sejm finlandzki. Pod koniec XIX w. zaczęły się systematyczne próby łamania odrębności Finlandji, które w 1903 doprowadziły do zawieszenia konstytucji finlandzkiej. W czasie rewolucji 1905 roku droga strajku powszechnego Finlandja odzyskała swą samodzielność (manifest 4 listopada 1905) i przekształciła się w państwo demokratyczne. Od 1907 zaczęły się próby ustawodawcze wcielenia Finlandji do Rosji (1910). Rewolucja 1917 umożliwiła Finlandji zdobycie pełnej niepodległości. Rewolucja robotnicza została złamana przy pomocy Niemiec (armja v. Goltza) i Fryderyk Karol heski został wybrany królem F. 1919 F. została ogłoszona republika. Traktatem, zawartym z Rosją w Dorpacie w październiku 1920, F. zrzekła się praw do Karelii, uzyskała zato na wąskim pasie dostęp do morza Lodowatego. Nowa granica rozpoczyna się od ptn. cypla półwyspu Rybackiego (Kalastajasaarents) w zatoce Wajda i biegnie prosto na pld.-zach. do miejsc. Korvatunturi, skąd na pld.-wsch. idzie dawna granica Finlandji.

Finlay George, historyk angielski, * 1799, przyjaciel Byrona, z umiłowania tradycji greckich osiadł na stałe w Atenach; ogłosił szereg dzieł, poświęconych dziejom Grecji i półwyspu Bałkańskiego. † 1876; główna jego praca: „History of Greece from its conquest by the Romans to the present time“ (7 t.), ogłoszona została już po jego śmierci (1877).

Finmarken, najbardziej na ptn. wysunięty okrąg Norwegji; wyżyna, poprzercinana fjordami; 48.018 km², 45.750 mieszk., przeważnie kocujących Lapończyków; gł. m. Vadsö.

Finna, ob. Taenia.

Finnowie, jedna z dwóch gałęzi ludów fińskougryjskich. Gałąź fińska (po obu brzegach zatoki Fińskiej oraz w Rosji ptn. i wsch.) dzieli się językowo i kulturalnie na cztery grupy: Finnowie bałtyccy, Lapończycy, Finnowie nadwołżańscy i Permjacy. Finnowie bałtyccy dzielą się na właściwych Finnów (2.754.228 w Finlandji), Karelszczyków w gub. twerskiej, ołonieckiej, archangelskiej i nowogrodzkiej (220.400), Wepsów nad jez. Onega

oraz w gub. ołonieckiej i nowogrodzkiej (25.820), Wotów (1.000), Estów (969.976) i Liwów (1.500). Laponczycy (30.000) mieszkają na półwyspie Kola, w Finlandji, Szwecji i Norwegji. Finowie nadwołżańscy dzielą się na Mordwinów (1.023.000) i Czeremisów (375.400). Wśród Permkjanów wyróżniają się Wotjacy (421.000) i Zyrianki (258.300). Gałąź ugryjska dzieli się na trzy grupy: Węgrzy (8.892.300), Wogulowie (4.886) i Ostjacy (18.000).

Finow, l. dopływ Odry w rejencji poczdamskiej (Prusy); wpada do kanału Finow, łączącego kanał Vossa z Starą Odą pod Lipą.

Finsbury, północna dzielnica Londynu.

Finsch Otto, podróżnik niemiecki, * 1839, † 1917; najważniejsze podróże po wyspach oceanu Spokojnego i N. Gwinei, o których napisał kilka dzieł.

Finsen Niels, lekarz duński, * 1860, † 1904, wynalazca metody leczenia chorób skórnych (lupus) przy pomocy promieni świetlnych. Metoda F. zyskuje obecnie coraz szersze zastosowanie w lecznictwie nie tylko chorób skórnych.

Finsena lampa, lampa do naświetlania promieniami pozafioletkowymi; ma zastosowanie, z najlepszymi wynikami, przy leczeniu tocznia (lupus vulgaris).

Finsteraarhorn, najwyższy szczyt Alp Berneńskich (Szwajcaria), 4.275 m., na granicy kantonów Bern i Wallis.

Finstermünz, wawóz rz. Inn w Alpach Tyrolskich, granica Kantonu Gryzonów (Szwajcaria) i Tyrolu (Austria); 978 m. n. p. m.

Finsterwalde, ob. Grabin.

Finta (włosk.), pozorny atak przy fechtunku. Wykręt, podstęp, kłamstwo.

Fińska zatoka, część Bałtyku, wrzynająca się między Finlandję i Estonję, dług. 370 km., szer. od 50—110 km.; z powodu licznych mielizn i skał niebezpieczna dla żeglugi.

Fioł Świętopełk, drukarz polski, z Neustadt we Frankonji; † 1525 w Lewoczy. Pierwszy w Polsce drukarz ksiąg słowiańskich, posiadał w Krakowie oficynę słowiańską najnamniej w latach 1483—1491. Wydał „Oktoich“ (zbiór pieśni), „Czasosłowic“, „Psaltir sledowannaja“, „Trijod cwietaja“ i „Trijod postaja“.

Fiołek, ob. Viola.

Fiołkowate, ob. Violaceae.

Fionja, (duńsk. Fyn), wyspa duńska na Bałtyku, pomiędzy Małym a Wielkim Białym, żywna; 2.915 km.², 279.800 mieszk.; stol. Odense.

Fiorafante Arystoteles di, właśc. Fioravante Rudolf, inżynier i architekt włoski; * 1418 w Bolonji, † 1486 w Rosji. Przebudował w Bolonji Palazzo Comunale w duchu renesansu. W r. 1473 wyjechał do Moskwy, gdzie z polecenia cara Iwana III przebudował cerkiew Wniebowzięcia, wybudował cerkiew św. Michała, ozdobił Kreml i wykonał szereg innych prac.

Fioravanti Leonardo, medyk i alchemik, * w Bolonii ok. 1520, † 1588.

Fjordy (norw. fjord), długie i wąskie zatoki, występujące na stromych, skalistych wybrze-

zach Skandynawji, Szkocji (firth), Grenlandji, Patagonji i wogółem w wyższych szerokościach geograficznych. Są pozostałościami dawnych dolin, rzek i jezior, pokrytych lodowcami, o stromych ścianach i rozwidleniach w głębi łąd. Przez połączenie dwóch przeciwległych f. powstaje cieśnina fiordowa, np. cieśnina Magellana. Ten sam typ przedstawiają firdy Jutlandji.

Florentini Piotr, właściwy twórca miejskiej galerji obrazów w Warszawie, * 1791, † 1858; oficer wojsk pol. za Napoleona, później nac. komory celnej w Krakowie; zebrał ok. 200 płócien dawnych mistrzów i zapisał je byłej Szkole Sztuk Pięknych; tworzą one podwalinę obecnego Muzeum Narodowego w Warszawie.

Florenzo di Lorenzo, znakomity malarz włoski z końca w. XV., * prawdop. 1446; uczeń Niccola Alunno i B. Bonfigli. Rówieśnik P. Perugina, z którym razem pracował w Perugji. Arcydziełami jego są: cykl z ośmiu obrazów „Historja św. Bernardyna“ i „Hołd pastuszków“ w Pinakotece w Perugji.

Floritur, w muzyce oznacza ozdoby, pasaże; **florito**, kontrapunkt ozdobny.

Fircyk, trzpiot, wierzycięta; komedia Złobockiego: „F. w zalotach“.

Firdusi, właściwie **Abdul-Kasim-Mansur ben Ahmed**, najslawniejszy epiczny poeta perski, * 939, † 1020; jest autorem dzieła „Szahnameh“ („Księga królów“), wielkiego poematu bohaterskiego w 60.000 wierszy, w których opisuje czyny władców perskich od początku świata do upadku dynastji Sasanidów.

Firenze, ob. Florencia.

Firkowicz Abraham, pisarz karaicki, * 1786 w Łucku; rabin w Eupatorji; zgromadził bogaty zbiór starych rękopisów żydowskich, włączonych później do biblioteki publicznej w Petersburgu; † 1874.

Firlej, ród szlachecki herbu Lewart; ważniejsi z rodu: 1) Mikołaj z Dąbrowicy, hetman wielki koronny, kasztelan krakowski. Zawód wojskowy rozpoczął w Czechach, skąd przyniósł sposób walki taborem. W 1487 brał udział w wyprawie na Turków i zwycięstwo pod Kopestrzynem (1489). W tym samym roku posłował do Porty i zawarł z nią pokój. Brał udział w wyprawie Jana Olbrachta do Bukowiny. Posłował powtórnie do Porty za Aleksandra. W 1508 został wysłany na wyprawę przeciwko Moskwie wraz z Konstantym Ostrogskim. Przyczynił się dwukrotnie do zwycięstwa pod Orszą w 1508 i 1514. W międzyczasie posłował do Węgier. W 1515 otrzymał buławę w. k. Przez szereg lat walczył z Tatarami na Podolu i Rusi. Podczas wojny z Zakonem Krzyżackim wykazał w całej pełni swe zdolności, zmuszając zakon do podpisania rozejmu toruńskiego (1521). W 1524 walczył raz jeszcze z Turkami i Tatarami. † 1526; 2) Jan, syn popr., wojewoda krakowski i marsz. w. koronny, głowa wyznania helweckiego w Polsce; † 1574; 3) Henryk, syn popr., prymas arcybiskup gnieźnieński, * 1573, odznaczał się rozumem i prawością charakteru; † 1626.

Firlej, 1) m-ko w pow. lubartowskim (woj. lubelskie), 13 km. od Lubartowa; 2.000 mieszk.; 2) w pow. radomskim (woj. kieleckie), nad rz. Mleczna, 5 km. od stacji Radom; zakłady przemysłowe, olejarnia.

Firlej, ludowa nazwa ptaka.

Firlejowszczyzna, folwark pod Lublinem, miejsce urodzenia (1811) Wincentego Pola; obecnie cementownia.

Firlejów, m-ko w pow. rohatyńskim (woj. stanisławowski), nad rz. Gniłą Lipą; st. kol. 11 km. od Rohatyna; 1.300 mieszk.

Firletka, ob. *Lychnis flos cuculi*.

Firma, nazwa, którą kupiec lub przemysłowiec, jako jednostka lub spółka, przybiera dla prowadzonego przedsiębiorstwa.

Firmament (łac.), sklepienie nieba.

Firman, ob. *Ferman*.

Firmicus Maternus, autor chrześcijański z IV w., który zwalczał misterja wschodnie w dziele „De errore profanarum religionum“.

Firminy, m. w dep. Loire (Francja środk.), 17.000 mieszk.; kopalnie węgla.

Firn, śnieg, leżący na dolnej granicy wiecznych śniegów; wskutek topnienia w dzień, a zamarzania w nocy, jest ziarnistej, nawpół lodowej budowy, a w dolnych warstwach przechodzi w lód; obszar akumulacyjny lodowca, pokryty śniegiem i lodem, nazywamy polem firnowym.

Firozpur (ang. Ferozpoor), m. okręg. w prowincji Pendżab (Indje bryt.), 50.850 mieszk.; forteca.

Firsov Iwan, malarz rosyjski drugiej poł. XVIII w., prekursor rodzajowego malarstwa rosyjskiego pocz. XIX w. Dzieło najważniejsze: „W pracowni artysty“ (gal. Tretjakowa w Moskwie).

Firth, nazwa zatok (fiordów) na wybrzeżach Szkocji.

Fis, w muzyce oznacza f z krzyżykiem (fa dźwięk); **Fis dur** — tonacja o 6 krzyżykach; **Fis moll** — tonacja o 3 krzyżykach; **Fisis**, podwójny krzyżyk od F.

Fischart Johann, zwany **Mentzer** (z Moguncji); * ok. 1550, † 1591; satyryczny poeta niemiecki.

Fischbeck Otto, polityk niemiecki, * 1865. Jeden z przywódców stronnictwa demokratycznego. Od 1895 (z przerwami) poseł do parlamentu, 1918—21 pruski min. handlu.

Fischer Adam, etnolog, * 1889; studja we Lwowie i Berlinie. 1924 prof. etnologji na uniwers. we Lwowie; prace: „Okrucy ludoznawcze“ (1911), „Polskie widowiska ludowe“ (1916), „Zwyczajne pogrzebowe ludu polskiego“ (1921), „Święto umarłych“ (1923), „Lud kaszubski“ (1923), „Lud polski“ (1926).

Fischer Emil, chemik niemiecki, * 1852, † 1919; głośny ze swych badań w chemji organicznej. Dokonał syntezy cukru i części składowych białka. Laureat Nobla (1902).

Fischer Johann, kompozytor, przedstawiciel niemieckiej muzyki skrzypcowej na przełomie XVII i XVIII w., * 1646, † 1721. Sławny kompozytor suit. Z dzieł: „Tafel-Musik“ (1702).

Fischer Kuno, historyk literatury i filozof niemiecki, * 1824, † 1907. Pisał o dziejach nowszej filozofji, o Kancie, Heglu, Schillerze, Goethem; prof. w Jenie i Heidelbergu.

Fischer Otokar, poeta, dramaturg i krytyk czeski o wysokiej kulturze uczucia i słowa, * 1883; bardzo ceniony wśród młodszej generacji literackiej.

Fischer von Erlach Joh. Bernhard, znakomity architekt austriacki, * 1656, † 1723; pracował głównie w Wiedniu, gdzie zbudował pałac Schönbrunn, Kościół św. Karola Boromeusza oraz szereg innych budowli, wykończonych przeważnie po śmierci Fischera przez jego syna, Józefa Emanuela (* 1680, † 1740).

Fischhausen, ob. Rybaki.

Fisharmonja, instrument muzyczny, połączenie fortepianu z organami.

Fisher John Arbutnot, admirał angielski; * 1841; 1892—97 lord admiralicji, 1904—09 i 1914—19 pierwszy lord morski; organizator nowoczesnej marynarki angielskiej; † 1920.

Fishguard, m. portowe w Walji nad zatoką Cardigan (Anglja); punkt końcowy linii przewozowej Cunard (z N. Jorku).

Fiskał, oskarżyciel przy sądach duchownych; nowy kodeks prawa kanonicznego wymaga, żeby w każdej diecezji biskup mianował f., który ma czuwać nad karnością, bronić praw i przywilejów kościoła, oraz ścigać przestępstwa. Instytucja f. rozwinęła się we Francji w XIII w. w związku z stosowaniem wówczas systemem inkwizycyjnym; sędziowie, żeby uchylić się od zarzutu, iż są jednocześnie oskarżycielami, mianowali specjalnych urzędników do prowadzenia śledztwa. W XVI wieku instytucja f. znana już była powszechnie; w 1724 Benedykt XIII ustanowił generaln. prokuratora przy kurji rzymskiej; w 1880 Leon XIII nakazał wprowadzić go do każdej kurji.

Fiskus (łac. fiscus), w starożytnym Rzymie nazwa skarbu cesarskiego, potem wogóle skarbu państwa; stąd dobra fiskalne czyli skarbowe i fiskał — urzędnik skarbu.

Fissura (łac.), szczelina, nazwa często spotykana w anatomji opisowej, np. f. calcarina, szczelina ostrogowa w mózgu, f. petro-tympanica, szczelina w kości skroniowej itp.

Fistula, ob. przetoka.

Fisz Zenon (pseud. Padalica Tadeusz), * 1820, † 1870 w majątku Prusach na Ukrainie. Wraz z Jurkiewiczem i Marcinkowskim założył w Petersburgu czasop. postępowe „Gwiazda“; ogłosił: „Opowiadania i krajoznawstwo“, „Pokojułka“, „Noc tarasowa“. W „Przeglądzie naukowym“ ogłosił bezimiennie tragedję wierszem pt.: „Konaszewicz w Białogrodzie“. Osobno: „Listy z podróży“ i „Wiadomości historyczne o Smilańskim parafjalnym kościele na Ukrainie“.

Fiszbiny, blaszki rogowe w paszczy wieloryba, 3—4 m. dług., 15 cm. szer., zastępujące mu zęby w szczęce górnej (dwa rzędy); wygotowane i połupane na oddzielne płytki, służą do wyrobu prętów elastycznych (do gorsetów, pasasoli itd.), guzików i in.

Fiszblok, blok do podnoszenia łap kotwicy.
Fiszer Stanisław, generał polski, * 1770, adiutant Kościuszki, legionista. Walczył w armii gen. Moreau przeciw Austriakom. Szef sztabu generalnego armii Ks. Warsz. Poległ w czasie odwrotu z pod Moskwy w 1812 (pod Winkowem); pozostawił dziennik 1792—1809.
Fisz-hak, hak do podnoszenia łap kotwicy.
Fita, narzędzie do mierzenia średnicy drzew, używane w leśnictwie.

Fitchburg, m. w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Płn.), 41.000 mieszk.; łomy granitu.

Fitelberg Grzegorz, kapelmistrz i kompozytor; * 1879; dyrygent Filharmonii warszawskiej, później opery w Wiedniu i w Petersburgu; poematy symfoniczne: „Pieśń o sokole” i „W głębi morza”.

Fitger Arthur, malarz i pisarz niemiecki; * 1840 w Delmenhorst, † 1909 w Horn koło Bremy. Malowidła ścienne w Bremie i Hamburgu; napisał tragedję „Die Hexe” (1876).

Fitri, bagniste jez. w Darfurze (Sudan angloegipski), 225 km. na wsch. od jez. Czad.

Fityna, związek organiczny, sól wapniowo-magnezowa kwasu inozytowo-fosforowego; biała, w wodzie rozpuszczalny proszek, używany przy krzywicy, gruźlicy, neurastenji, jako środek wzmacniający.

Fitz Roy, szczyt w Andach chilijskich na terytorjum Magellana, 2.130 m. wys.

Fitzroy, dwie rzeki australijskie: 1) w Queensland, wpada do zatoki Keppel pod Rockhampton, dostępna do żeglugi morskiej; 2) w Australji zach., wpada do cieśniny King Sound.

Fiumare (włosk. fiume = rzeka), rzeki okresowe, wysychające podczas suszy.

Fiume (chorw. Rjeka), m. portowe nad

Adriatykiem; 49.806 mieszkańców; do 1919 należało do Węgier. Na mocy pokoju 1919 przyznane Jugosławiji, lecz już w październiku t. r. zagarnięte samowolnie (na rzecz Włoch) przez wyprawę zbrojną d'Annunzia. Odtąd okrąg F. tworzył „wolne miasto”. 1924 wcielone do Włoch, ale część zw. Sušak, należy do Jugosławiji.

Five o'clock tea (ang.), dosł. herbata o piątej godz.; podwieczorek.

Fizeau Armand Hippolyte Louis, fizyk francuski, * 1819, † 1896; wstawił się wyznaczeniem prędkości światła (1849); badał zjawisko interferencji i wykonał wiele prac doświadczalnych w rozmaitych dziedzinach fizyki.

Fizerajza, narzędzie introligatorskie do wyciskania linii, zdobiących okładki wzdłuż brzegów.

Fizjatria (greck.), nauka o naturalnem leczeniu chorób, to jest o pozostawieniu leczenia siłom natury.

Fiume, wieża ratuszowa.

Fizjografja, zbiór wiadomości o kraju pod względem fizycznym.

Fizjokracja, szkoła ekonomistów XVIII w., przyjmująca za zasadę, że natura jest źródłem wszelkich dóbr, a więc i bogactwa narodowego; według F. jedynie rolnicy tworzą klasę ludzi produkujących, podczas gdy inne klasy społeczne niczem nie przyczyniają się do pomnażania bogactw kraju.

Fizjokratyzm, ob. fizjokracja.

Fizjologiczny roztwór, roztwór, zawierający 6—9 gramów soli kuchennej na litr wody; roztwór taki zachowuje się obojętnie względem tkanek ustroju i dlatego stosowany bywa do zastrzyków podskórnych (w dużej ilości, 1—1½ l.), przy utracie płynów przez ustroj (po obfitych krwotokach, przy silnych biegunkach itp.).

Fizjologia (greck. od physis, natura i logos, nauka), nauka o czynnościach i warunkach istnienia ustroju zwierzęcego lub roślinnego. F. rozpatruje odżywianie, oddychanie, rozmnażanie się, krążenie krwi, przemianę materji, tworzenie i regulację ciepła oraz czynności ruchowe, zmysłowe i psychiczne istot żywych. F. stosuje do tłumaczenia zjawisk życiowych prawa chemji i fizyki.

Fizjonomia (greck.), ukształtowanie i wyraz twarzy; fizjonomika, sztuka poznawania usposobienia i charakteru człowieka z rysów i wyrazu jego twarzy.

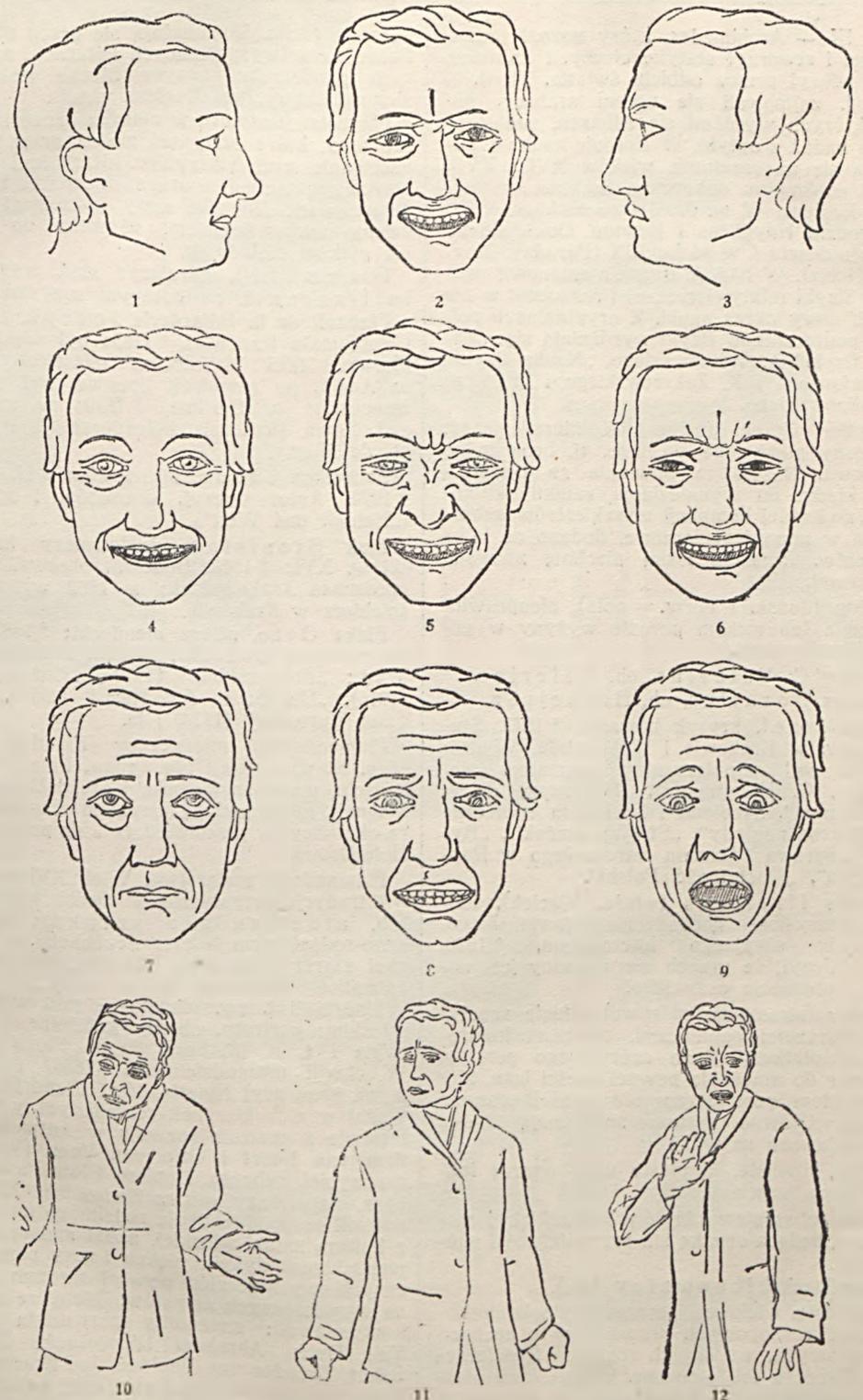
Fizjoterapia (greck.), nauka o leczeniu przy pomocy czynników fizycznych: światła (heljoterapia), wody (hydroterapia), powietrza (aeroterapia) i t. p.

Fizostygmina, ob. ezeryna.

Fizyczno-techniczny Instytut Państwowy (Physikalisch-Technische Reichsanstalt), instytut naukowy w Charlottenburgu, służący do badań fizycznych oraz do sprawdzania przyrządów i pomiarów.

Fizyk (greck.), nazwa lekarza urzędowego miejskiego lub powiatowego. F. istnieli w Polsce już od wieku XIV-ego. Obecnie nazwa f. zachowała się tylko w Małopolsce. Obowiązkiem f. prócz ogólnego nadzoru sanitarno-higienicznego, jest występowanie w sądach w charakterze biegłych. Również uczone, zajmujący się fizyka.

Fizyka w najobszerniejszym znaczeniu obejmuje cały ogół nauki o przyrodzie, i w ten sposób pojmowana była przez starożytnych. Obecnie f. jest to gałąź nauki przyrody, która zajmuje się takimi zjawiskami, przy których nie zachodzą zmiany w wewnętrznym ustroju ciał. Jednakże w latach ostatnich badania fizyczne dotarły do wnętrza elementarnych składników ciał, atomów, i stworzyły w ten sposób doniosłą gałąź fizyki: naukę o budowie atomów (Rutherford, Bohr, Moseley, Laue). Zadaniem f. jest odkrywanie, badanie i objaśnianie zjawisk; f. posilkuje się przytem metodą zarówno doświadczalną, jak i teoretyczną. Starożytni niewiele przyczynili się do rozwoju fizyki. Z pośród nich wyróżnili się: w wieku VI przed naszą erą Pitagoras, który zajmował się harmonją muzyczną,

Wyraz twarzy przy reagowaniu na: 1) smak słodki, 2) kwaśny, 3) gorzki. Układ twarzy wyrażający: 4) uśmiech, 5) gwałtowny śmiech, 6) płacz, 7) smutek, 8) ból, 9) lęk paniczny, 10) bezradność, 11) gniew, 12) wstręt.

w w. III — Archimedes, który poznał prawo dźwigni i stworzył statykę cieczy, i Euklides, który odkrył prawa odbicia światła. W w. X i XI f. zajmowali się uczeni arabscy, wśród których wyróżnił się Alhazen, znany ze swych badań z optyki. W Europie nauka f. odrodziła się na przełomie wieków XVI i XVII, dzięki epokowym odkryciom Stevina, Galileusza i Keplera. W w. XVII i początkach XVIII przewodzili Huyghens i Newton. Do istotnego rozwoju doszła f. w wieku XIX (Faraday, Maxwell, Hertz). W 1905 A. Einstein ustanowił podstawy fizyki relatywistycznej i rozpoczął w ten sposób nowy okres nauki. Z oryginalnych polskich podręczników fizyki wyróżniają się: „Zasady fizyki” A. Witkowskiego, „Nauka fizyki” W. Natanson’a i K. Zakrzewskiego i „Fizyka” S. Kalinowskiego.

Fizyler (franc. fusilier), żołnierz pieszy, uzbrojony pierwotnie w fuzję, tj. broń palną skałkową. Nazwa ta powstała za Ludwika XVI, kiedy, po wynalezieniu zamku skałkowego, do każdej kompanii muszkieterów uzbrojonych w muszkiety lontowe, dodano po kilku fizylerów. Z czasem lekką piechotę nazwano fizylerami.

Fjeldy (duńsk. i norw. = pola), nieuprawione, nagie lub mchem porośłe wyżyny w górach Skandynawji.

Flaccus C. Valerius, ob. Valerius.

Flaccus Horatius, ob. Horacjusz.

Flach Józef, krytyk literacki, * 1873. Studja uniwersyteckie w Krakowie i w Wiedniu. Wydał: „Studja nad współczesnym dramatem niemieckim. G. Hauptmann”, „Najnowsze dzieło Hauptmanna”, „Weimar”, „Schillera społecznie i politycznie poglądy”, „St. Wyspiański”, „Byron”, „Sprawa Muzeum narodowego w Rapperswilu”, „Dostojność Polski”.

Flacius Illyricus (właśc. Vlacich), teolog ewangelicki pochodzenia słowiańskiego, zwolennik skrajnego luteranizmu, * 1520, † 1575. Uczyl, że grzech pierworodny jest naturą i substancją człowieka.

Fładry (straszydła piórowe), długie sznurki z nawiązanymi papierkami, piórkami kolorowymi i płatkami jasno czerwonego perkalu, używane do otaczania pewnej części lasu, aby zwierzęta odstraszone nie opuściły danego miejsca. Główne zastosowanie mają fładry przy obławach na wilki.

Fiafor, obwisłe, klapiaste ucho ogara; inaczej kłapa, zawiasy.

Flaga, chorągiew okrętów kupieckich i wojennych, będąca oznaką ich przynależności państwowej.

Flagellanci, biczownicy (ob.).

Flagellata, wiciowce, gromada jednokomórkowych mikroskopowych organizmów o cechach przejściowych, wspólnych roślinom i zwierzętom. Komórka ich otoczona jest gęstszą plazmatyczną osłonką, wewnątrz której w plazmie znajduje się jądro, tętniące wodniczki i często zielone chromatofory. Ponadto plazma tworzy liczne rzęsy-biczki (flagella), służące jako

narządy ruchu. Rozmnażają się przez podział Pospolita w wysychających kałużach, na których powierzchni tworzy błonkę jaskrawej zielonej barwy, jest Euglena viridis.

Flageolet (flażolet), w muzyce oznacza wyższe tony, które otrzymać można przez lekkie naciskanie strun (skrzypiec, gitary itp.) w pewnych punktach; f. w organach oznacza rejestr dwustopowy. Również mały instrument dęty, zwany także flecikiem, używany do uczenia ptaków melodyjek.

Flagrans (łac.), gorejący; stąd wyrażenie in flagranti, na gorącym uczynku.

Flahault de la Billarderie Joseph, generał i dyplomata francuski, * 1785; był adiutantem Murata, 1813 Napoleona, mieszkał potem w Anglii, po rewolucji lipcowej był posłem francuskim w Berlinie, † 1870; w związku z królową Hortensją holenderską był ojcem ks. de Morny.

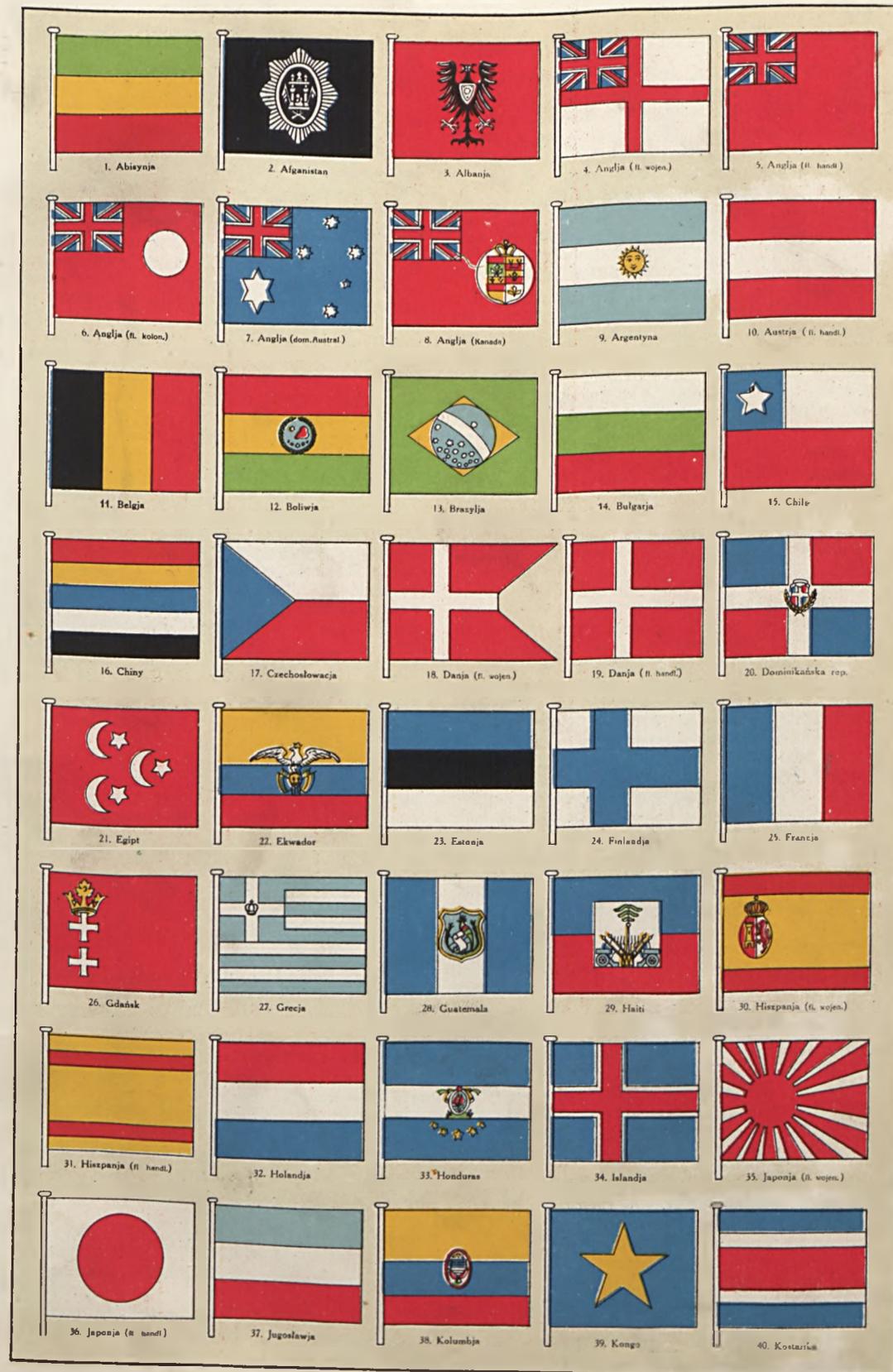
Flaischlen Cäsar, pisarz niemiecki, * 1864, † 1920. Autor poezji, dramatów i powieści („Heimat und Welt”).

Flak Stanisław, budowniczy krakowski w. XVI; † 1563. Budował przeważnie dla mieszczan krakowskich; w 1562 wybudował śpichlerz w Krakowie.

Flake Otto, pisarz niemiecki; * 1882. Autor powieści, dramatów, szkiców filozoficznych. Wyd.: „Freitagsskind“ (1913), „Horns Ring“ (1916), „Die Stadt des Hirs“ (1919), „Zum guten Europäer“ (1924) i in.

Flamandowie, mieszkańcy Flandrii franc. (dep. Nord) i Belgji płn. (prow. Flandrii zach. i wsch., prow. antwerpska i część Brabancji); 3½ milj. głów; mówią językiem flamandzkim; rz. - katolicy (w przeciwieństwie do pokrewnych Holendrów).

Flamandzkie malarstwo. Wiek XVI pozostał tradycje artystyczne w dwóch kierunkach (ob. niderlandzka sztuka): realistyczno-rodzajowym (Pieter Brueghel, Jan Brueghel starszy, Josse de Momper, braća Brill, animalista Sebastjan Vronx, marynista Adam Willaerts) i t. zw. oficjalnym, pod wpływem włoskim: portrety, obrazy kościelne, dekoracyjne i t. p. (Mabuse, Frans Floris i in.). W chwili usamodzielnienia (1598) południowych prowincji Niderlandów (Flandrii), przeważał w nich klerunek romanistyczny w malarstwie z centrum rozwoju w Antwerpii: Adam van Noort i Otto van Veen (Vaenius), nauczyciel Rubensa. Dopiero Piotr Paweł Rubens, największy mistrz flamandzki XVII w., potrafił zspolnić tradycję rodzimego malarstwa z kulturą sztuki włoskiej, nadał malarstwu flamandzkiemu stylowe piękno i przy pomocy licznych swych uczniów wywarł ogromny wpływ na współczesnych artystów. Zdobywcze mistrza kontynuowali: znakomity portrecista Antoni Van Dyck, Abraham Diepenbeck, Cornelis Schut, Theodor van Thulden, Jan Erazm Quellinus, malarz zwierząt i martwych natur Frans Snyders, pejzażysta Jan Wilens i in. Samodzielniejsza była grupa malarzy, powstała pod wpływem naturalistycznej szkoły Caravaggia:

Abraham Janssens, Gérard Legers, Theodor Rombouts, Caspar de Crayer, rdzennie flamandzki mistrz — Jakób Jordaens, portrecista Cornelis de Vos. Szkołę akademicko-klasycyzującą, uprawiającą malarstwo historyczne stanowili: Bartholet Flémalle, Gérard de Lairese, Gérard Douifet. Zamilowanie do drobnej obserwacji i odtwarzania rzeczywistości wytworzyło obok wielkich szkół barokowych Rubensa i Jordaensa — specjalny rodzaj w malarstwie antwerpskim, oparty na realistycznych tradycjach w. XVI, uprawiający rodzajowe scenki z życia towarzyskiego, rodzinnego, sceny wiejskie, karczemne. Główni przedstawiciele: Adrian Brouwer, Dawid Teniers, Jeroom Janssens, Adam F. van Meulen, marynista Bonawentura Peters, malarz wnętrz architektonicznych Peter Neefs i in. Z końcem XVII w. upadło malarstwo flamandzkie. W XVIII w. zapanował francuski akademizm, z którego Jacques Herreyens starał się wyzwolić, wznawiając niderlandzkie tradycje malarskie. W w. XIX, od 1830 r. datuje się nowy rozkwit malarstwa historycznego (Gustaw Wappers, Ludwik Gallait, Edouard von Bléve) i rodzajowego (Henryk Leys, Henryk de Braekeleer). W drugiej poł. w. XIX w Belgii, klasycznym kraju socjalizmu, rozwinęło się malarstwo realistyczne o charakterze społecznym: Charles de Groux, Léon Frédéric, Ensor (grafik), Laermans, Henryk J. E. Evenepoel, Franciszek Courtens i in. Wpływ szkoły pejzażu z Fontainebleau: Hipolit Boulenger, Teodor Verstraete, później Albert Baertsen, Wiktor Gilsoul. Obrazy z życia zwierząt malowali Alfred Verwée, Jerzy Parmentier. Obrazy fantast. — Antoni Wiertz. Impresjoniści: Alfred Stevens, Emile Claus, symbolista Fernand Knopff, Franciszek Melchers, Felicjan Rops. W XX w. kubista Jacob van Heemskerck.

Flamberg (niem.), długi miecz obosieczny z ostrzem falistym, używany w XV i XVI w.

Flamboyant, gotyk płomienisty, forma późnego gotyku, panująca w XV i XVI w. we Francji i Anglii. Styl, z przypominającą kształt płomieni ornamentyką, zwłaszcza w otworach okiennych.

Flameng François, malarz francuski, * 1856; obrazy historyczne i biblijne: „Marja Antonina idąca na śmierć“, „Zwycięzcy Bastylli“, „Kamil Desmoulins“ i in.; † 1923.

Flaming, ob. *Phoenixopterus roseus*.

Flamini, starożytni kapłani rzymscy, namaszczani i wyświęceni przez najwyższego kapłana (Pontifex Maximus).

Flamininus Titus Quinctius, konsul rzymski 198 przed Chr.; zwyciężył pod Kynoskefalaj króla macedońskiego Filipa V i na igrzyskach Istmijskich proklamował wolność Grecji.

Flaminus Gajus, konsul rzymski, pobity przez Hannibala w 217 przed Nar. Chr. w bitwie nad jez. Trazymeńskim w Etrurji, gdzie też poległ.

Flamm Filip, prawnik polski; * 1826 w Kaliszu; † 1895; napisał: „Interpretacja ko-

deksu cywilnego“ (1888). „O prawach spadkowych“ (1865), „Rzecz o wekslach i czekach“ (1882), „Spółki ekonomiczno-rolnicze“ (1890).

Flammarion Camille, astronom francuski, * 1842; od 1882 posiadacz własnego obserwatorium w Juvisy pod Paryżem, ogłosił szereg prac, popularyzujących astronomię: „La pluralité des mondes habités“ (1862), „Les Mondes imaginaires et les mondes réels“ (1864), „Des forces naturelles inconnues“ (1907), „Mémoires d'un astronome“ (1911) i in.; † 1925.

Fiamsteed John, * 1646, † 1719, założyciel obserwatorium astr. w Greenwich, autor słynnego katalogu gwiazd pt. „Historia coelestis britannica“.

Flandrin Hippolyte, malarz francuski, * 1809, † 1864; malował głównie obrazy kościelne i portrety („Sw. Elżbieta i cud róż“, „Johanna d'Arc“ i in.).

Flandrja (flam. Vlaanderen), kraj nizinny i wilgotny nad m. Północnem od wyżyn Artois do dolnej Skaldy. Należy do trzech państw: 1) Francji (dep. Nord, stol. Lille); 2) Belgji (F. zach., 3.234 km², 802.160 mieszk.; stol. Bruges, oraz F. wsch., 3.000 km², 1.105.050 mieszk.; stol. Gandawa); 3) Holandji (płd. część prow. Zelandji przy ujściu rz. Skaldy). Zamieszkiwana przez Flamandów, ludność pochodzenia germańskiego, blisko spokrewniona z Holendrami. Na mocy pokoju w Verdun 843 F. wchodziła w skład Francji, tworząc najbardziej północną jej część. W czasach podziałów tworzyła osobne hrabstwo. W późnym średniowieczu F. była jednym z najbardziej gospodarczo rozwiniętych (tkactwo) i najbogatszych krajów Europy. Zależność gospodarcza od Francji i Anglii stała się jedną z głównych przyczyn wojny stuletniej. W XIV wieku Flandrja weszła w skład dziedzictwa ks. burgundzkich. W rezultacie wojen o dziedzictwo burgundzkie w końcu XV w. zagarnięta została przez Maksymiljana Habsburga, a w 1515 oficjalnie ustąpiła przez Francję cesarstwu. Pokojem akwizgrańskim 1668 południowa część Flandrii odzyskana została przez Francję, część północna została przy cesarstwie i dzieliła losy Niderlandów płd., z których w 1830 powstała niepodległa Belgja.

Flanela, tkanina wełn. o splocie płóciennym albo skośnym, wyrabiana w różnych odmianach i grubościach, na wierzchniej stronie nieco kosmacona i strzyżona; używa się na podszewki, do wyrobu bielizny itp.

Flank albo **bok**, w sztuce wojennej bok uzyskowanego oddziału lub umocnionej linii.

Flankierzy, dawniej w kawalerji mniej więcej to samo, co tyraljerzy w piechocie.

Flatau Edward, lekarz polski, wybitny neurolog, autor wielu cennych prac naukowych; * 1868 w Płocku.

Flatow, ob. **Złotów**.

Flatt, 1) Benjamin, agronom; * 1778, † 1860, pierwszy dyrektor Instytutu agronomicznego w Marymoncie; wydawał pismo: „Ceres“; wydał osobno: „Wiadomość history-

czna o instytucie agron. w Marymoncie" (1830); 2) Oskar, literat, synowiec poprz., *1822, †1872, urzędnik z zawodu; ogłosił kilka prac krajoznawczych: „Opis m. Piotrkowa" (1850), „Opis m. Łodzi" (1853), „Brzegi Wisły od Warszawy do Ciecchocinka" (1854), „Gawędy i notatki z podróży" (1855).

Flatters Paul, *1832, podpułkownik francuski, badacz Sahary, zamordowany 1881 wraz z towarzyszami przez Tuaregów.

Flaubert Gustave, realizm powieściopisarz francuski, *1821, †1880. Wzorowy, niesłychanie pracowity stylista; napisał słynną powieść realistyczną: „Madame Bovary" (1857), oraz powieść z dziejów Kartaginy „Salammbô" (1862); dalej „La tentation de saint Antoine" i „L'éducation sentimentale, histoire d'un jeune homme", „Bouvard et Pécuchet", „Trois contes".

Flaugergues, astronom francuski, odkrywca komety 1811 — zjawiska, które opisuje Mickiewicz w „Panu Tadeuszu" (astronomja Wojskiego).

Flaum Franciszek, rzeźbiarz polski, *1866, †1917; mieszkał w Berlinie. Ważniejsze prace: „Wizja Prometeusza", „Modlitwa", „Szekspir" i t. d. Wykonał portret Sienkiewicza. Wystawiał przeważnie w Poznaniu i w Warszawie w Salonie Krywulca.

Flaum Maksymilian, chemik i lekarz polski; *1864; tłumacz i popularyzator wiedzy przyrodniczej; ogłaszał prace z zakresu medycyny w pismach lekarskich i farmaceutycznych.

Flautato, gra na skrzypcach w bliskości gryfu, przez co dźwięk ma charakter bardziej fletowy.

Flavius, sławny, plebejskiego pochodzenia, ród starożytny rzymski; z rodu tego pochodzili cesarze: Wespazjan, Tytus i Domicjan.

Flawizm, zjawisko występowania żółtej barwy u zwierząt domowych lub u zwierząt zamkniętych. Np. żółty kolor kanarka.

Flawja s.w., panna, zamordowana 545; święto 5 października.

Flawjan s.w., 1) rodem z Antiochji, zwalczał arjanizm, biskup antiocheński; †404; święto 21 lutego; 2) patriarcha konstantynopolitański, †449; święto 18 lutego.

Flawjusz Józef, ob. Józef Flawjusz.

Flaxman John, rysownik i rzeźbiarz angielski, *1755, prof. akad. w Londynie, †1826; ilustrował dzieła Homera i Dantego, wykonał pomniki Nelsona, Pitta i w. in.

Flażolet, ob. Flageolet.

Flądra, ob. Pleuronectes.

Flèche (La), m. w dep. Sarthe (Francja zach.), nad rz. Loire; 10.850 mieszk.; szkoła wojskowa.

Fleetwood, m. portowe na pld. zatoki Morecambe w Anglii pln.-zach., 15.900 mieszk.; kąpiele morskie, doki.

Fliegel Robert, podróżnik niemiecki, *1855; w 1882 odkrył źródła rz. Benue i zdjął większą część jej biegu; †1886.

Flegma (greck.), płwocina, wydzielina błony śluzowej krtani, gardzieli i oskrzeli; plyn najczęściej śluzowy, w przypadkach chorobowych śluzowo-ropny, ropny lub krwawy. W f. zawarte są rozmaite bakterie chorobotwórcze, które wykryć można przez badanie mikroskopowe. Najczęściej bada się f. na prątki gruczołowe.

Flegmatyk, człowiek o charakterze powolnym.

Flegmona (greck.), ob. ropowica.

Fleischer, 1) Heinrich Leberecht, orientalista niemiecki; *1801; prof. w Lipsku; †1888; ogłosił wiele prac z zakresu języka i literatury arabskiej; 2) Oskar, historyk muzyki; *1856; prof. w Berlinie, założyciel 1899 międzynarodowego Stow. muzycznego; ogłosił wiele prac z zakresu swojej specjalności; 3) Victor, historyk sztuki i literat niemiecki; *1882; mieszka w Wiedniu; wydał wiele powieści i komedji.

Fleksja (łac. flexio= zgięcie, zginanie, odmiana), w językoznawstwie oznacza właściwość pewnych języków odmiennia postaci ich wyrazów dla uwydatnienia różnych stosunków pomiędzy pojęciami, jakie wyrazy te oznaczają.

Fleksura, fałda góraska.

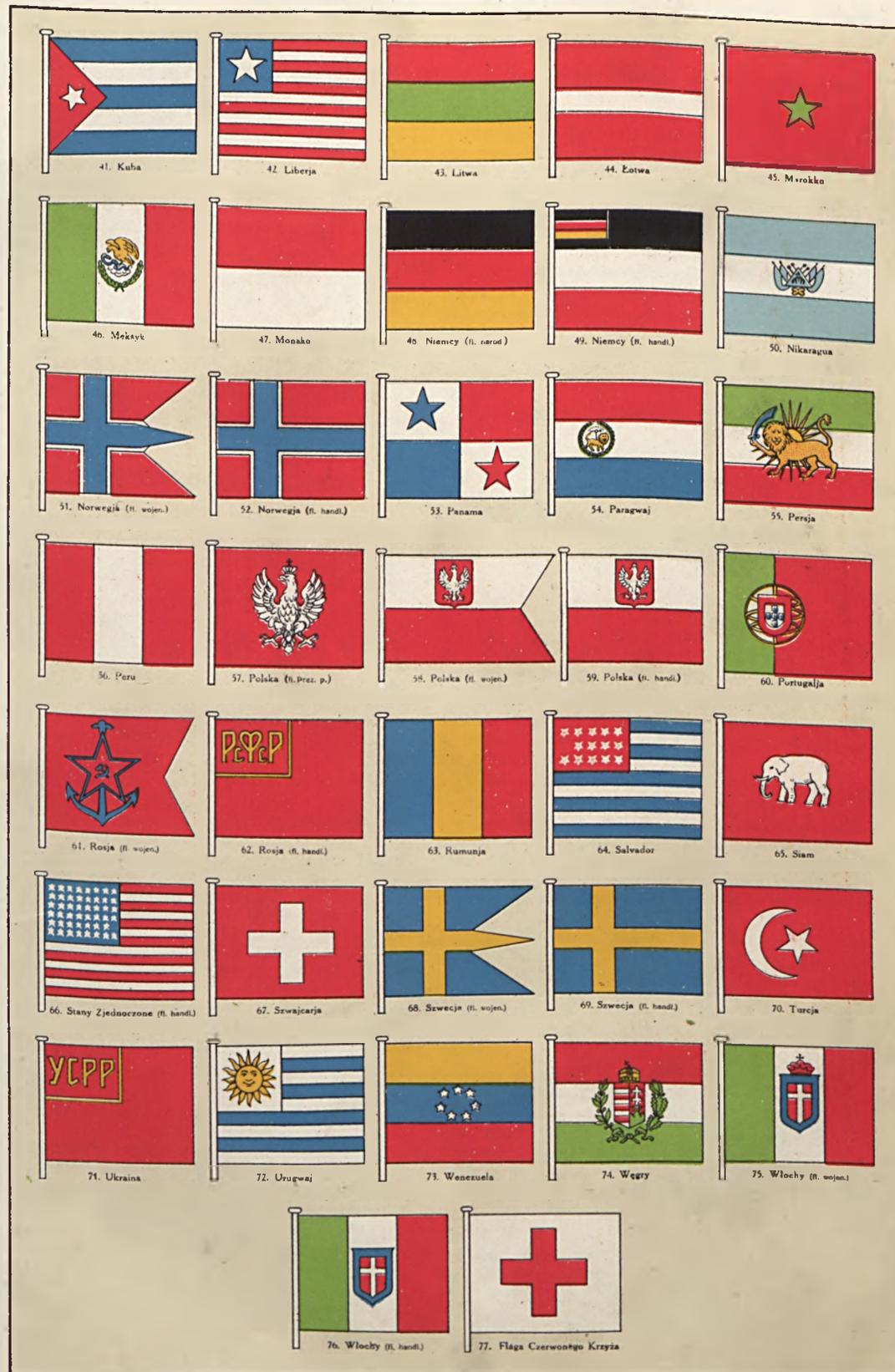
Flemalle Bartholet, malarz flamandzki, *1614 w Lüttich, †1675 tamże. Uczeń Douffet'a. Mistrz szkoły walońskiej. Pracował w Paryżu dla Marji Médicis. Z dzieł: „Ucieczka Eneasza z Troi" (Gal. drezdeńska).

Fleming J. A. M. A. D. Sc. F. R. S., prof. Uniwersytetu Londyńskiego, *1849. Wyznacza lampy katodowej, zwanej również lampą Fleminga; jeden z pionierów radiotechniki. Autor wielu prac naukowych w tej dziedzinie.

Flemming, 1) Heinrich, generał w służbie saskiej i brandenburskiej; *1632, minister wojny, 1672 należał do oddziału pomocniczego, wysłanego do Polski przeciwko Turkom, 1683 dowodził oddziałem saskim w odsieczy wiedeńskiej; †1706; 2) Jakób Henryk, mąż stanu sasko-polski, *1667; jako poseł saski na sejm elekcyjny warszawski 1697 głównie przyczynił się do obioru Augusta II na króla; dowodził potem wojskiem saskim, 1710 był generałem artylerji koronnej w Polsce; dążył do wzmocnienia władzy królewskiej; ożeniony był dwukrotnie z Polkami; †1728; 3) Jan Jerzy, synowiec poprz., *1699, służył w wojsku we Francji, potem w Polsce; 1724 generał artylerji litewskiej, 1746 podskarbi w lit., jeden z lepszych urzędników Rzplitej; właściciel Terespola, ożeniony kolejno z dwiema siostrami Czartoryskimi; †1771; zostawił jedyną córkę, Izabelę, żonę Adama Czartoryskiego.

Flensburg, m. pow. w rejencji szlezwickiej (Prusy), w głębi fiordu F.; 61.000 mieszk., z tego 1/4 Duńczyków; szkoła marynarki.

Flers, m. w dep. Orne (Francja zach.-płn.), 13.600 mieszk.; przemysł przedziałniczy i bawełniany.

Flers Camille, pejzażysta francuski, * 1802, † 1868; jeden z inicjatorów romantyczno-realistycznego kierunku w malarstwie francuskim, który na nowe tory skierował krajobraz. Najcelniejsze z jego prac: „Les quatre saisons“ i „Widok okolic Paryża“.

Flers Robert, znany komedjopisarz francuski („Król“); * 1872.

Flessingue, ob. Vlissingen.

Flesza, ob. strzałczan.

Fleszar Albin, major Legionów Polskich, * 1888, † 1916; geograf, autor prac z zakresu morfologii ziemskiej.

Flet (flauto, flûte, Flöte) instrument muzyczny; jest to rurka długości około 60 cm., drewniana lub metalowa, zaopatrzona w pewną ilość dziurek i klap. Posiada skalę od c_4 do c_5 ; na pierwszym (najniższym) odstepie kwartowym pełny w dźwięku, na drugim

Flet.

(kwinta f_1-c_2) słaby, na trzecim (od c_2-c_4) bardzo donośny. W grupie instrumentów dętych drewnianych, flet jest najwyższym instrumentem. W mechanizmie różni się głównie tem od innych instrumentów dętych, że ustnika nie posiada; usta przytyka się do otworu w bocznej ścianie i trzyma się instrument równolegle do piersi w położeniu nieco ukośnem (stąd nazywa Querflöte, flûte à travers). W orkiestrze prowadzi melodie ze skrzypcami lub sam. Odmiana fletu wielkiego zwana „piccolo“ (petite flûte) ma w nutach tę samą skalę, lecz brzmi o oktawę wyżej, dochodzi zatem do c_5 . Jest to rurka znacznie mniejsza i wydaje ton ciekli, bardzo przenikliwy. Flety w rozmaitych odmianach znane były w starożytności jako tzw. syrinx, flet podwójny, lub flet bożka Pana, składający się z kilku w całość związanych piszczałek, które dały początek późniejszym organom. Sporządzano ten instrument z rozmaitego materiału, nawet z kości słoniowej, ale drzewo okazuje się najodpowiedniejsze. Dzisiejsze flety sporządzane są według systemu Böhma.

Fletcher Giles, dyplomata i podróżnik angielski, * 1549, wysłany 1588 w misji dyplomatycznej do Rosji, opisał swój pobyt tam w cennym dziele: „Of the russe Common Wealth“ (1591).

Fletcher John, ob. Beaumont Francis.

Fletschhorn, szczyt w Alpach Penińskich, 12 km. na pld.-zach. od Simplonu, 4.001 m.

Fleurieu Charles Pierre, mąż stanu i uczyony francuski, * 1738, dyrektor fortów i arsenałów Francji; wydał m. in.: „Atlas du Cattégat et de la Baltique“ (1809); † 1810.

Fleurus, m. w prow. Hainaut (Belgia), 6.350 mieszk.; kopalnie węgla, przemysł przedziałniczy; znane z bitew w 1622, 1690 i 1794.

Fleury, 1) André Hercule, kardynał, minister Ludwika XV; * 1653. W czasie tzw.

wojny o sukcesję polską, kierował zagraniczną polityką Francji. Starając się utrzymać pokój z Anglią i biorąc stronę Stanisława Leszczyńskiego przeciwko Austrii, zdołał uzyskać dla Francji Lotaryngię, którą oddano w dożywocie Leszczyńskiemu (1737). Zmarł w początkach wojny o sukcesję austriacką 1743; 2) Claude, ksiądz, spowiednik Ludwika XV; * 1640, † 1723; autor cennej „Historji kościoła“ (1691).

Fleury-devant-Douaumont, w. w dep. Meuse (Francja wsch.), 5 km. na pln. od Verdun, na pld. od Douaumont; miejsce bitew w wojnie światowej.

Flevö, jezioro, które za czasów rzymskich leżało w Holandji pld., części dzisiejszego Zuijderzee.

Flibot, okręt dwumasztowy z zaokrągloną rufą.

Flibustjerzy, korsarze francuscy i angielscy z wysp San Domingo i Jamajka, którzy 1600 do 1675 łupili posiadłości hiszpańskie w zatoce Meksykańskiej.

Fliedner Theodor, założyciel wielkich zakładów diakonis ewangelickich w Kaiserwerth n./R.; * 1800, † 1864.

Flinck Govert, malarz holenderski, * 1615 w Cleve, † 1660 w Amsterdamie. Uczeń Rembrandta, którego w obrazach swych naśladował. Z dzieł: „List Urjasza“ (Drezno), „Człowiek w czerwonym kapturze“ (Drezno).

Flinders Matthew, żeglarz angielski, * 1774, † 1814; opłynął z Bass'em Tasmanję, zbadał wybrzeża Australji, stwierdzając ostatecznie jej wyspowy charakter.

Flinders Island, największa wyspa z archipelagu Furneaux, na pln.-wsch. od Tasmanji.

Flinders River, rz. w Queensland (Australia pln.-wsch); wpada do zatoki Karpentaria, dług. 775 km.

Flinsberg, miejscowość kąpielowa na Śląsku pruskim w rej. lignickiej; posiada źródła szcziawowe.

Flint (flintglas), szkło, zawierające związki ołowiu; posiada znaczny spólczynnik załamania światła i zdolność rozszczepiająca, stąd zastosowanie do wyrobów ozdobnych i szkieł optycznych. W połączeniu ze szkłem potasowym (crownglas) usuwa aberację chromatyczną.

Flint, 1) hr. w Walji pln. (Anglja zach.), bogate w minerały; 630 km², 106.500 mieszk.; stol. Mold; 2) m. w stanie Michigan (St. Zj. Am. Pln.) nad rz. Flint; 91.600 mieszk.; handel zbożem, fabryki samochodów.

Flint Robert, filozof angielski, * 1838, prof. w Edyburgu; napisał dzieło: „History of the Philosophy of History“ (1874, wyd. II, 1893). † 1910.

Flint River, rz. w stanie Georgia (St. Zj. Am. Pln.), tworzy wraz z rz. Chattahoochee, rz. Apalachicolę; dług. 480 km., żeglowna.

Flinta, dawniej strzelba skalkowa. Obecnie nazwa gwarowa wszelkiej strzelby myśliwskiej.

Flirey, w. w dep. Meurthe-et-Moselle (Francja wsch.); 275 mieszk.; miejsce krwawych walk w wojnie światowej od października 1914 do maja 1915.

Flirt (ang.), kokietowanie się, miłość.

Fils (z niem. Flösserei), spław drzewa i towarów na tratwach, galarach i skutach; na wielką skalę rozwijał się na Wiśle, począwszy od drugiej połowy XV wieku i dotrwał aż do początku XX wieku, upadając stopniowo w miarę wzrostu transportu koleją. Filsem trudnili się flisacy, „lud wodny“, rekrutujący się z wsi nadbrzeżnych; tworzyli oni odrębną grupę, mającą swe zwyczaje i własną gwara zawodową. Flisacy, jadący na tratwach i galarach, przyjechawszy do Gdańska, sprzedawali prymitywne te statki na drzewo i sami pieszo wracali do domów; jedynie trwale zbudowane skutki holowano w górę rzeki. Transporty jeździły zbiorowo; kierownikiem technicznym był retman, handlowym szyper. Żeglarsstwo wiślane w pełni jego rozwoju opisał Klonowicz we „Flisie“ 1595; prócz Wisły spotykamy się z flisactwem także na Odrze i Warcie, na Niemnie i Prypecl.

Fliż, miękkie utwory skalne, składające się z warstw zlepieńca, piaskowca i łupków. U nas występuje f. w Karpatach, które prawie całkowicie z niego się składają.

Flobert, ob. Flower.

Flocon Ferdinand, publicysta i polityk radykalny francuski, *1800. W lutym 1848 wszedł do Rządu Tymczasowego, powołanego przez rewolucję, w charakterze sekretarza, jako jeden z przedstawicieli skrajnej lewicy; †1866.

Floardo, albo **Frodoard**, kronikarz francuski, *894, †966. Zachowały się jego dzieła: „Historja kościoła w Reims“, „Historja papieży do Leona VII“ i „Chronicon rerum Inter Francos gestarum 916—966“.

Flogiston, według Stahla 1697, twórcy teorii flogistonowej palenia się ciała, była to „substancja nieważka“, łatwo palna, która się wydzielala przy zjawiskach palenia. Ciała palne uważane były za połączenia substancji niepalnych z flogistonem. Teorię tę obalił Lavoisier 1775.

Flogopit, ob. Biotyty.

Floquet Charles Thomas, mąż stanu franc., *1828, adw. w Paryżu, 1876 poseł do parlamentu, 1885 prezydent Izby poselskiej, 1888 prezes gabinetu ministrów, 1892 zamieszany w sprawę Panamy, †1896.

Flora, jedna z małych planet, krążących pomiędzy Marsem i Jowiszem.

Flora, bogini kwiatów i ogrodów u Rzymian.

Flora, ogół roślin, występujących na pewnym obszarze ziemi.

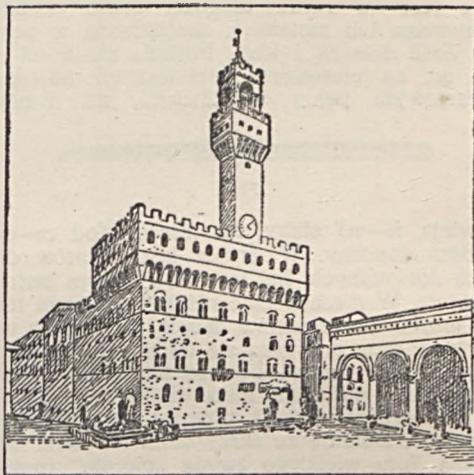
Floréal, w kalendarzu pierwszej republiki francuskiej nazwa miesiąca, który obejmował okres czasu od 20 kwietnia do 19 maja.

Floren (złoty). Pierwsza złota moneta wybita w Europie w 1252 r. we Florencji; przed-

stawia na aw. herb miasta „lilję“ i napis: „FLORENTIA“, a na rev. wizerunek św. Jana Chrzciciela z ręką podniesioną do błogosławieństwa i napis: S. IOANNES. B.; później floreny bite były w Niemczech, Austrii (równy guldenowi); obecnie jednostka monetarna w Holandji nosi nazwę florena.

Florence, 1) m. w stanie Alabama (St. Zjedn. Am. Płn.), 10.500 mieszk.; 2) m. w stanie Karoliny pld. (tamże), 11.000 mieszk.

Florenceja (włosk. Firenze), stol. prow. Toskanji (Włochy środk.), w żyznej okolicy nad rz. Arno; 253.400 mieszk.; dzięki bliskim przeziściom przez Apeniny środk., od wieków śred-

Florenceja. Pałac seniorji.

nich ważne miasto handl.; założone przez Rzymian w II w. przed Chr., rozwinęło się zwłaszcza na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych, szczególnie w epoce Medyceuszów; jedno z najważniejszych ognisk sztuki, literatury i nauki włoskiej. Do 1859 stolica w. księstwa Toskanji, 1865—1870 stolica Włoch, siedziba arcybiskupa; 80 kościołów; słynna katedra S-ta Maria del Fiore z oddzielną dzwonnica (84 m.), Battistero, S-ta Maria Novella, S-to Spirito, Panteon S-ta Croce, San Lorenzo, San Marco i in.; pałace i muzea: Pitti, Bargello, Uffizi, Della Signoria, Medici, Strozzi; uniwersytet, akademja, instytuty naukowe, biblioteki; przemysł marmurowy i alabastrowy, wyroby porcelanowe, majolika, jedwab, plecionki ze słomy, meble. Prow. florencka ma 5.858 km², 999.500 mieszk.

Flores, 1) najbardziej na zach. wysunięta wyspa z grupy Azorów portug., 141 km², 12.000 mieszk., stol. Santa Cruz; 2) jedna z małych wysp Sundzkich na pld. od Celebes, należąca do Indji wsch. holend.; 15.174 km², 250.000 mieszk.; gł. port Larantuka; wywóz drzewa sandałowego; 3) prow. Urugwaju (Am. Płd.), 4.519 km², 24.900 mieszk.; stol. Trinidad.

Flores (łac.), kwiaty; w lecznictwie stosowane są odwary (decoctum) i napary (infusum) z kwiatów wysuszonych.

Floresy, fantastyczne, krzywolinijne figury rysunkowe (esy floresy).

Floret, sportowa broń szermiercza, posiadająca wąską czworograniastą klingę, opatrzoną na końcu gałką skórzaną w celu zabezpieczenia przeciwnika przed pchnięciem.

Floret.

Florlan Jean Pierre, pisarz franc., *1755, autor licznych powieści („Numa Pompilius“, „Gonzalwo z Kordowy“), komedji, poematów („Galatea“) oraz sławnych bajek (1792), ustępujących w literaturze francuskiej tylko bajkom Lafontaine'a; †1794.

Florlanopolis (dawn. Desterro), stol. stanu S-ta Catharina (Brazylja pld.); 35.000 mieszk.; port nad Atlantykiem, handel.

Florida Key lub **Florida Reefs**, szereg wysepek koralowych, ciągnący się półkolem obok półwyspu Florydy (St. Zjedn. Am. Płn.); dług. 230 km.; najw. Key Largo i Key West (port woj.); na ostatniej st. krańcowa linii kol., przeprowadzonej przez całe półkole.

Floridae, ob. Rhodophyceae.

Florida, m. w pld. Sycylii, 12.500 mieszk.

Floridsdorf, ptn. dzielnica Wiednia (Austria), na lew. brzegu Dunaju, 38.750 mieszk.

Florina, m. okręgowe w Macedonii greckiej, 10.200 mieszk.

Floris Cornelis de Vriendt, budowniczy flamandzki; *1518 w Antwerpii, †1575; kształcił się przez czas dłuższy we Włoszech. Z dzieł najbardziej znane: chór w katedrze w Tournai.

Floris Frans de Vriendt, malarz flamandzki; *ok. 1517 w Antwerpii, †1570 tamże. Uczeń L. Lombarda w Zurychu. We Włoszech uległ wpływom Michała Anioła. Pracował w Antwerpii. Z dzieł: „Wenus i Amor“ (Brunświk), „Hold pasterzy“ (Drezno), „Lot z córkami“ (Drezno) i in.

Florjan św., rodem z Austrii Niższej, uwięziony za wiarę i utopiony w rzece Enns w połowie III w.; święto 4 maja.

Florjański (właśc. Wł. Koman) Władysław, śpiewak operowy, *1856; początkowo urzędnik pocztowy; 1884 wystąpił w operetce, 1887 pierwszy tenor w operze praskiej.

Florkiewicz Witold, malarz polski, *1874 w Krakowie; uczeń Stanisławskiego, pejzażysta. Z prac: „Jesień“ (Tow. Przyj. Sztuk Pięk. w Krakowie, 1902), „Potok leśny“, „Chata“ i inne.

Floroglucyna, związek organiczny, trójksoxybenzol; ciało krystaliczne, w wodzie rozpuszczalne. Roztwory f., zadane solami żelaza, nabierają barwy ciemnofioletkowej. F. wraz z innym związkiem organicznym — waniliną — jest odczynnikiem na kwas solny w treści żołądkowej (t. zw. odczynnik Günsburga).

Florus Publius Annius, rodem z Afryki, retor rzymski za czasów Trajana i Hadriana; autor rozprawy na temat „Czy Wergilusz był większym mówcą niż poeta“ i żartobliwych wierszyków, a może także pięknej pie-

śni na cześć Wenery („Pervigilium Veneris“). Prawdopodobnie identyczny z Florusem, autorem zarysu historii rzymskiej w 2 księgach, zachowanej pt.: „Epitoma de T. Livio“.

Floryda (ang. Florida), ptn.-wsch. stan St. Zj. Am. Płn., 1845 przyjęty do Unji; zajmuje nizinny półwysep F., pokryty bagnami i jeziorami (największe Okeechobee); wraz z otaczającym go rafami i wyspami koralowymi (ob. Florida Key) oraz obszarami nad zatoką Meksykańską, ogółem 151.939 km². F. jest najsłabiej zaludnionym stanem wschodnim Stanów Zjedn. Am. Płn., ma 939.000 mieszk., w tem 329.500 murzynów. Uprawa kukurydzy, ryżu, owsa, bawełny, tytoniu, pomarańcz, cytryn, fig i orzechów; chów bydła, rybołówstwo, fosfaty, drzewo, cygara. Stol. F. jest Tallahassee, 5.650 mieszk. Nazwa półwyspu i stanu pochodzi od Niedzieli Palmowej (Pascua Florida) 27. III. 1513, dnia wyładowania hiszp. odkrywcy Juana Ponce de Leon.

Florysta (łac. flos=kwiat), młotnik lub zawodowy hodowca kwiatów; niekiedy również — zbieracz i badacz okazów flory.

Floryzyna, glikozyd z kory i korzeni jabłoni; organiczny związek chemiczny, którego wprowadzenie do ustroju (podskórnie, domięśniowo) wywołuje cukromocz.

Flota, ogół okrętów wojennych (fl. wojenna) względnie okrętów handlowych (fl. handlowa), należących do jakiegoś państwa. W pojęciu wojskowym: zespół okrętów wojennych, zostających pod rozkazami jednego dowódcy.

Flotow Friedrich, kompozytor niemiecki, *1812, †1883. Z oper najpopularniejsze: „Alessandro Stradella“ (1844) i „Marta“ (1847).

Flotte Paul, działacz polityczny francuski; *1817; †1860, walcząc na Sycylii po stronie Garibaldięgo.

Flotwell Edward Heinrich, mąż stanu pruski, *1786, mianowany w grudniu 1830 naczelnym prezesem W. Ks. Poznańskiego, zaciekle germanizator; opracował m. in. memoriał z projektem przymusowego wywłaszczenia Polaków z ziemi; 1840 usunięty, był potem ministrem skarbu i spraw wewnętrznych, †1865.

Flotylla, mniejszy oddział floty wojennej.

Flourens, 1) Gustave, działacz polityczny francuski, *1838; po wybuchu komuny stał się jednym z najwybitniejszych jej wodzów. Połegł w czasie wycieczki przeciw wersalscykom pod Mont Valérien 1871; 2) Pierre Jean, ojciec poprz., fizjolog francuski; *1794, †1867; badacz układu nerwowego; autor błędnej teorii o braku ścisłej lokalizacji w korze mózgowej; członek akademii paryskiej; w r. 1837 wykrył środek oddechowy w rzedniu przedłużonym.

Flower (niekiedy flobert od nazwiska wynalazcy Fr. Flaubert'a), małego kalibru odcylkowa broń palna, z której zwykle strzela się na niewielkie odległości do celu i drobnego ptactwa. Specjalnie fabrykowane naboje nie wydają dymu ani huk, i dlatego można f. używać do ćwiczeń w zamkniętych lokalach.

Flüe Nicol z (wł. naz. Lövenbrugger), patron krajowy kantonów szwajcarskich; *1417, †1487; kanonizowany w r. 1671.

Flüela, przełęcz w grupie Albula w Alpach Retyckich, 2.388 m. n. p. m.; prowadzi do dolnej Engadyny.

Flügel John, leksykograf angielski; *1788; w latach 1810—19 przebywał w Płn. Ameryce, od r. 1824 lektor jez. ang. na uniwersytecie w Lipsku. †1855. Wydał: „Dictionary of the English and German languages“ (1847).

Fluid, płyn; f. elektryczny — w dawniejszej fizyce płyn hipotetyczny, stanowiący istotę elektryczności.

Fluidalna struktura, ob. Liparyty.

Fluksja (franc. fluxion), nazwa popularna obrznięcia zapalnego tkanki łącznej dziąsła albo policzków.

Fluktuacja (łac.), chęłbotanie; objaw świadczący o obecności płynu w jakiejś jamie naturalnej (staw, otrzewna) lub sztucznej (ropień, ropowica). F. stwierdza się przez równoczesne przyłożenie palców obydwóm rąk do miejsca badanego; jeżeli w miejscu tem znajduje się płyn, to uderzenie palcami jednej ręki odczuwane jest natychmiast przez palce drugiej ręki. Stwierdzenie f. odgrywa wielką rolę w chirurgii. W biologii, w teorii dziedziczności, stałe, powolne zmiany, jakim ulegają organizmy, w przeciwstawieniu do nagłych, skokowych. Ob. Mutacja.

Fluor (Fluorum, F = 19,0), pierwiastek chemiczny z grupy chlorowców; występuje w przyrodzie w minerałach: fluorycie (fluorek wapnia Ca F₂) i kryolicie (Al F₃ Na₃); f. czysty otrzymał elektrolitycznie Moissan w 1886. Jest to gaz zielonkawy, skrapla się pod zwykłym ciśnieniem, wrze w temp. —187°. Łączy się b. łatwo z metalami i wodorem; z tlenem wcale się nie łączy.

Fluorescencja, ob. luminescencja.

Fluoroforta, odbitka z rysunku, wytrawionego na płycie szklanej zapomocą kwasu fluorowodorowego (rysunek wydrapuje się igielką rytowniczą na cienkiej warstwie wosku, pokrywającego płytę). Pomysł prof. T. Estreichera, stosowali: Wyspiański, Ruszczyk, Wyczółkowski i inni.

Fluoryt, minerał, rodzimy fluorek wapniowy Ca F₂. Regularny. Wspaniałe kryształy, przeźwajnie szcziány, rzadziej ośmiościany. Doskonała łupliwość, równoległa do płaszczyzn ośmiościanu. Tw. 4., c. wł. 3,183. Mały współczynnik załamania światła i mała zdolność rozszczepiająca sprawia, że jest on cennym materiałem do wyrobu najwytworniejszych obiektów mikroskopowych.

Fluotaramit, jeden z amfibolów, zawierający dużo sodu, potasu i fluoru.

Flushing, ob. Vlissingen.

Fluwjoglacjalne osady, żwiry i płaski, osadzone przez rzeki lodowcowe, w Islandii zwane zandrami.

Fly, najw. rz. w płd. N. Gwinei; wpada do zatoki Papua; granica pomiędzy posiadłościami bryt. i holend.

Fławicki K. D., malarz rosyjski, *1830, †1866; należał do szkoły Briullowa; znany jest głównie z dzieła: „Księżna Tarakanowa“ (1864, galerja Tretjakowa w Moskwie).

Fo, chińska nazwa Buddy (ob.).

Fob, skrót kupiecki angielskiego wyrażenia „Free on board“, przewóz na pokładzie opłacony.

Fobos, pierwszy według odległości satelita Marsa, odkryty przez A. Hall'a 17 sierpnia 1877 r. Odległość = 2.77 równikowych promieni Marsa; obrót gwiazdowy 7^h 39^m 13^s. 9; wielkość gwiazdowa 10; średnica = 8.5 km.

Foceja (Fokia, staroż. Fokeja, tur. Eskidsz Fotsza), m. portowe w zach. Azji Mniejszej (Turcja), nad zatoką Smyrnecką; ok. 8.000 mieszk.

Foch Ferdinand, marszałek Francji, Wielkiej Brytanji i Polski, *1851 w Tarbes. Wstąpił jako ochotnik do wojska w czasie wojny 1870—71. Po ukończeniu szkoły politechnicznej rozpoczął służbę jako podporucznik artylerji. Na początku bieżącego stulecia był profesorem sztuki wojennej w École de Guerre i jej komendantem. Na wojnę światową wyruszył jako dowódca korpusu, lecz już w okresie bitwy nad Marną otrzymał dowództwo 9 armji. Następnie otrzymał polecenie regulowania współdziałania armji francuskiej z angielską. W 1917 r. zajął stanowisko szefa Sztabu generalnego, a w 1918 naczelnego wodza wszystkich sił sprzymierzonych. Jego zasługą było złamanie mocarstw centralnych i ostateczne zwycięstwo. Jako wódz odznaczał się zawsze nadzwyczajnie metodycznym przygotowaniem każdej operacji. Wybitny teoretyk sztuki wojennej. Autor dwóch klasycznych dzieł o „Zasadach sztuki wojennej“ i „O prowadzeniu wojny“.

Focjon, ob. Fokion.

Focjusz, patriarcha konstantynopoliński, twórca schizmy, założyciel kościoła wschodniego; *820, †891. Jego „Biblioteka“, dzieło, zawierające wyciągi z 280 pogańskich i chrześcijańskich pisarzy, jest bardzo cenne dla historii literatury klasycznej, podobnie jak i jego „Lexikon“, objaśniający dawniejszych pisarzy greckich, gdyż F. korzystał z wielu dzieł, dziś zaginionych.

Focoso, (włosk.), w muzyce z ogniem.

Focșani (Fokszany), m. w Moldawji (Rumunia), nad rz. Milcov; 25.300 mieszk.; handel zbożem i winem.

Focyda (Phokis), kraina w Grecji środk. na północ od zatoki korynckiej, obejmująca głównie żyzną dolinę rzeki Kefizos i pogórze Parnasu. W starożytności związek miast fokijskich prowadził politykę, zależną głównie od Delf (leżących na terytorjum Focydy). Historia Focydy polega na zmianach zależności tego kraju od sąsiadów bliższych i dalszych, głównie Aten i Beocji. Dziś prow. w Grecji wsch. 2.157 km², 62.250 mieszk.

Foe Daniel de, pisarz angielski, ob. De foe.

Foecunditatis mare, ob. mapa księżycyca.

Foehn, wiatr gorący i suchy, spotykany w okolicach górskich. Powstaje wtedy, gdy poziomy prąd powietrza napotyka przeszkodę w postaci gór. Powietrze wznosi się wówczas po pochyłości góry, oziębiając się stopniowo; ponieważ jednak na pewnej wysokości rozpoczyna się kondensacja pary wodnej, przeto spadek temperatury jest częściowo wyrównywany i wynosi mniej więcej 0,5° na 100 m. Dosięgnąwszy wierzchołka góry, wiatr jest już osuszony. Spływa teraz po stoku przeciwnym, ogrzewając się o 1° co każde 100 m. U podnóża góry wiatr ma zwykle temperaturę znacznie wyższą od temperatury danej miejscowości. Do typu foehnu należy także „wiatr halny“, wiejący w Tatrach, „shinook“ w górach Skalistych Ameryki Półn., „sirocco“ na półwyspie pirenejskim.

Foeniculum capillareum, koper włoski, roślina z rodziny baldaszkowatych (Umbelliferae); owoc kopru (fructus foeniculi) zawiera olejki eteryczne.

Foeniculum;
a kwiat, b owoc.

Foerster Ernst, malarz i historyk sztuki niemiecki, *1800, †1885; napisał: „Geschichte der deutschen Kunst“ (5 t., 1851—63), „Geschichte der ital. Kunst“ (5 t., 1869—78).

Foerster Heinrich, książę biskup wrocławski, *1800, poseł do zgromadzenia narodowego we Frankfurcie, 1853 objął rządzą djecezi wrocławskiej; w czasie „walki kulturalnej“ nie uznał pruskich przeciwkościelnych „praw majowych“, za co 1875 złożony z urzędu; †1881.

Foerster Józef, współczesny kompozytor czeski, *1859. W twórczości swojej jest przedstawicielem nowych prądów w muzyce. Kompozycje F. cechuje głęboki liryzm. Do najcenniejszych należą: poematy orkiestralne, symfonje i opery.

Foerster 1) Ludwig, architekt austriacki, *1797, †1863, twórca specjalnego kierunku architektury wiedeńskiej; założył 1836 czasopismo „Bauzeitung“, opracował pierwszy projekt regulacji i rozszerzenia Wiednia; 2) **Emil**, syn i uczeń poprz., również architekt, *1838, †1909; wybudował w Wiedniu szereg okazałych gmachów, m. in. teatr opery komicznej, kilka banków.

Foerster 1) Wilhelm, astronom niemiecki, *1832, prof. i dyrektor obserwatorium w Berlinie, założył tamże 1889 „Uranję“, †1921; 2) **Friedrich Wilhelm**, syn poprzedn., filozof i pedagog, *1869, prof. w Monachjum, 1919 poseł bawarski w Bernie; ogłosił m. in.: „Mein Kampf gegen das militaristische und nationalistische Deutschland“ (1920).

Foetus (łac.), ob. płód.

Fogaras, m. w płd. Siedmiogrodzie (Rumunia), nad rz. Alutą. 6.500 mieszk.; plantacje tytoniu. Na południe góry F., część Alp Transylwańskich (Negoj, 2.544 m.).

Fogazzaro Antonio, poeta i powieściopisarz

włoski, *1842, †1911; ogłosił kilka zbiorów poezji oraz powieści: „Daniele Cortis“ (1887), „Il piccolo mondo antico“ (1895), „Il piccolo mondo moderno“ (1901), „Il Santo“ (1905) i in.

Fogelberg B. Erland, rzeźbiarz szwedzki, *1786, †1854, przedstawiciel kierunku thorswaldsenowskiego; wykonał m. in. posagi królów, postacie bóstw skandynawskich.

Foggia, m. w Apulji (Włochy płd.wsch.), 88.970 mieszk.; prow. F. 6.951 km², 467.000 mieszk.

Foggia Francesco, kompozytor włoski, spadkobierca tradycji palestrinowskich (szkoła rzymska), przedstawiciel stylu oratoryjnego, *1605, †1688. W twórczości swojej szedł śladami Carissimiego, przyczyniając się do rozwoju oratorjum, jako formy wyłącznie muzycznej, bez scenicznego wykonania. Z oratorjów F. do najświetniejszych należą: „Tobia“ i „David“.

Fo-hi, legendarny władca Chin, 3.300 lat przed Chr.

Föhr, wyspa na morzu Północnym na brzegu Sleszwigu (Prusy); 82 km², 4.400 mieszk.

Foix, stol. dep. Ariège (Francja płd.), 6.800 mieszk.; w średniowieczu stolica udzielnego królestwa. Za Henryka IV (1589) wcielona do posiadłości Korony francuskiej.

Fok, żagiel trójkątny, rozpinany na przodzie statku, między pokładem a wierzchołkiem kolumny masztu.

Foka, ob. Phocidae.

Fokas, cesarz bizantyński, 602—610.

Fo-kien, ob. Fu-kien.

Foklon, uczeń Platona i Ksenofonta, wódz ateński w 2. poł. IV w. przed Chr.; zasłużył w walkach z Filipem i Aleksandrem Macedońskim.

Fokis, ob. Focyda.

Fokker Antoni Herman, konstruktor aparatów lotniczych, *1890 na wyspie Jawie; obmyślił typ małych, jednoosobowych samolotów; mieszka w Holandji.

Foksal (angiel. Vauxhall), dzielnica Londynu; w Warszawie za króla Stanisława Augusta główny ogród, służący do wesolych zabaw publicznych, obecnie nazwa ulicy; również niekiedy — dworzec kolejowy.

Fokszany, ob. Focșani.

Folengo Hieronimo, włoski, który pisał pod pseudonimem Merlin Coccaie, *1491, †1544; twórca makaronizmu włoskiego; krotchwile i farsy.

Folia (łac.), liście, w lecznictwie stosowane są jako liście sproszkowane, albo jako odwary lub napary z liści. Niektóre liście, np. naparstnicy (Digitalis), przy dłuższym leżeniu traca swoje własności lecznicze.

Folie d'Espagne, dawny taniec hiszpański, żywy, lekki, pelen kroków pośpiesznych w takcie 3/4, rytmem mieszanym z ćwierci i ósemek. F. tańczyła kobieta solowo przy akompaniamencie fletu i kastanietów. Muzyka F. (idée fixe) przedstawia jeden z najdawniejszych typów przerabiania danego basu na różne sposoby. Kompozytorowie: Stefani, Corelli, Vivaldi i in. wieku XVII.

Folligno, m. w Perugii (Włochy środk.), 28.400 mieszk.

Folja (łac.), cienka blacha metalowa; służy m. in. do podkładania pod imitację drogich kamieni dla spotęgowania ich blasku.

Foliant (łac.), książka wielkiego formatu. **Folio**, strona powstała z raz przełamane arkusza.

Folkestone, m. portowe nad cieśniną Kaleską w hr. Kent (Anglia pd.-wsch.), 37.600 mieszk.; kąpiele morskie, komunikacja statkami z Vlissingen i Boulogne-sur-Mer.

Folkething, izba poselska w Danii.

Folkierski, 1) **Władysław**, inżynier i matematyk, *1841; po ukończeniu politechniki w Karlsruhe walczył jako oficer w powstaniu 1863, następnie na emigracji kontynuował studia w Paryżu; był wiceprezesem polsk. Tow. nauk ścisłych tamże i redaktorem „Pamiętnika” tego Tow.; 1873 powołany przez rząd peruwiański, budował koleje przez Andy; 1886 prof. uniwersytetu w Limie, 1889 powrócił do kraju, †1904; ogłosił m. in.: „Zasady rachunku różniczkowego i całkowitego” (2 t., 1870—73); 2) **Władysław**, syn poprz., krytyk literacki, *1890 w Paryżu, prof. uniwersytetu w Krakowie. Wydał oddzielnie: „Cyd Corneille’a w Polsce”, „Ze studiów nad XVIII w.”, „Estetyka Shaftesbury’ego”, „Cyd Corneille’a w tłum. Morsztyna”.

Folklor (ang. folklore), wiedza ludowa. Jest to międzynarodowy termin na oznaczenie tradycyjnej wiedzy ludowej (literatury, wierzeń, praktyk czarodziejskich, lecznictwa); badanie folkloru należy więc do ludoznawstwa. Terminu tego użył poraz pierwszy W. J. Thoms w r. 1846.

Folkungowie, dynastia szwedzka, której przedstawiciel Waldemar objął tron 1250; sprawowała rząd w Szwecji do 1365, zaś w Norwegii do 1387.

Follemente, w muzyce: wesole, szalenie.

Follen, 1) **August** lub **Adolf Ludwig**, poeta niemiecki, *1793; jeden z najczynniejszych członków patriotycznych „Burschen schaften”; w okresie reakcji więziony, później emigrant w Szwajcarii, †1855; ogłosił m. in.: „Freie Stimmen frischer Jugend” (1819); 2) **Karl**, brat poprz., *1795, również poeta o odcieniu radykalnym; napisał „Das grosse Lied” (1819); musiał emigrować do Ameryki Płn. i tam, jako prof., zmarł 1840.

Folowanie, w węglarstwie dokładanie węgla do wypalonych już przetworów.

Folticeni, ob. **Fälticeni**.

Folusz, zakład mechaniczny do filcowania sukna.

Foluszowanie, przemiana tkaniny na filc; polega na ubijaniu, wzgl. wygniataniu tkaniny wełnianej, zwilżonej wodą lub roztworem mydła. W ten sposób z szałki gęstej powstaje filc, gdyż włókna pęcznieją, zaczepiają się nawzajem i częściowo zlewają. F. w górnictwie oznacza oczyszczanie sztolni ze szlamu.

Folwark (niem. Vorwerk), jednostka gospodarcza, oddzielona od głównego fundum czyli dworu; nazwa ta użyta już była w stacucie wiślickim.

Fomalhaut (v), gwiazda pierwszej wielkości w konstelacji Piscis Austrinus (Ryb południowych). Odległość jej od słońca wynosi około 25 lat świetlnych. Należy do gwiazd typu Syrjusa.

Fonacja (greck.), wydawanie głosu ludzkiego; do f. niezbędna jest skoordynowana czynność mięśni krtani.

Fonautograf, przyrząd, który na walcu obracającym się, zaznacza wgłębienia, odpowiadające drganiom fal głosowych, a następnie może te dźwięki reprodukować.

Fonberg Ignacy, chemik polski, *1799, †1891; profesor chemii w Wilnie, potem w Kijowie; ogłosił: „Chemja z zastosowaniem do nauk i rzemiosł” (3 t., 1827—29).

Fond (franc.), grunt, tylne siedzenie, głąb; **Au f.**, w gruncie.

Fond du Lac, m. w stanie Wisconsin (St. Zj. Am. Płn.) nad jez. Winnebag, 23.500 mieszk.

Fondi, m. w Kampanii (Włochy pd.-zach.), 11.400 mieszk.; winnice.

Fonds (franc.), kapitały; à f. perdu, kapitał, z którego się zgóry rezygnuje. Na stracone.

Fonetyka, ob. **głosownia**.

Fonofotografia, badanie dźwięków za pomocą fotografii; polega na tem, że błona drgająca odbija promień światła, który kreśli krzywą na papierze światłoczułym.

Fonograf, przyrząd wynaleziony przez Edisona (1878), służący do utrwalania głosu ludzkiego lub innych dźwięków, w celu ich odtwarzania. Składa się z walca, pokrytego warstwą mieszaniny wosku i stearyny, do której przylega lekki rylce, połączony z błoną sprężystą. Głos, wydawany w pobliżu, za pośrednictwem błony wprawia w ruch rylce, który pozostawia ślad drgań błony na obracającym i przesuwającym się walcu. Jeżeli następnie walec będzie obracany tak, aby dotykał znowu rylca, to rysy na walcu, poprzednio utworzone, wprawiać będą rylce w odpowiednie drgania, a wraz z nim błona, przez co odtworzą się dźwięki, które poprzednio rysy te utworzyły.

Fonogram, depesza nadana telefonicznie.

Fonolity, czyli trachity nefelinowe, skały wylewne magmasyjnitów eoleolitowych, a więc składające się z kryształków sanidynu i nefelinu z niewielką ilością egirynu. Zamiast nefelinu lub obok niego bywa w nich leucyt, sodalit, nozean. Czechy, Francja środkowa.

Fonometr, przyrząd służący do fizycznego, czyli obiektywnego, mierzenia natężenia dźwięku. Konstrukcja f. opiera się na mechanicznym działaniu fal głosowych.

Fonoskop, przyrząd, posiadający mikrofon i słuchawkę, za pomocą których można subiektywnie porównywać natężenia głosu.

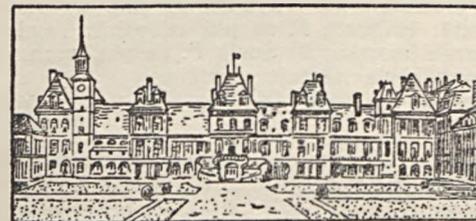
Fonsagrada, m. w prow. Lugo (Hiszpanja półn.-zach.), 18.000 mieszk.

Fonseca, zatoka oceanu Spokojnego na zach. wybrzeżu Am. środk., między republikami Nikaragua i San Salvador; 2.000 km.².

Fonseca, 1) **Deodoro da**, pierwszy prezydent St. Zjedn. Brazylii, *1837, †1892; 1889 pozbawił władzy cesarza Don Pedra II, 1891 sam został obalony; 2) **Hermes da**, *1855, reorganizator armii brazylijskiej, prezydent Brazylii 1910—14.

Fontaine Pierre François, znakomity architekt francuski; *1762 w Pontoise, †1853 w Passy. Wspólnie z arch. Percierem wznawili tradycje budownictwa antycznego i wpłynęli na ukształtowanie stylu empire, t. zw. stylu cesarstwa. Od 1807 pierwszy arch. Napoleona, architekt Luwru i Tuilerjów. Arcydziełem F. i Perciera jest Łuk triumfalny du Carrousel w Paryżu. Samodzielnie restaurował pałac Luwru, Tuilerie i Wersal, oraz szpital w Pontoise i in. Wydał (razem z Percierem): „Palais, maisons et autres édifices de Rome moderne” (1802, Paryż), „Résidences des souverains” (1833, Paryż) i in.

Fontainebleau, m. w dep. Seine-et-Marne (Francja), wśród wielkich lasów (16.880 ha), na l. brzegu Sekwany; 14.700 mieszk.; historyczny pałac, szkoła artyleryjska.

Fontainebleau. Zamek z XIII—XIV w.

Fontana Antoni, budowniczy polski, *1690, †1758. Pracował w komisji brukowej (1742—1762), według jego projektów wykonano prawie wszystkie ówczesne kanały w Warszawie. Przerabiał wnętrze Zamku król. w Warszawie, tamże wybudował kilka pałaców, obie wieże kośc. św. Krzyża (1730 i 1754), szpital Dzieciątka Jezus na placu Wareckim (1754—1757).

Fontana, 1) **Carlo**, architekt włoski, *1634, †1714, budowniczy papieski, twórca wielu kościołów i gmachów publicznych w stylu barokowym; 2) **Domenico**, architekt włoski, *1543, †1607; ustawił 1586 wielki obelisk na placu św. Piotra, zbudował bibliotekę watykańską, pałac królewski w Neapolu i in.

Fontana Jakób, budowniczy polski, *1710, †1773. W 1743 dokonał pomiaru nieruchomości Warszawy i przedmieść. Z prac: Szpital św. Rocha w Warszawie (1749), dwie zakryte wieże w kośc. św. Jana (tamże, 1767), kośc. OO. Bernardynów w Górze Kalwarji, kilka projektów przebudowy Zamku warszaw. (1764—1767).

Fontana Julian, pianista i kompozytor muzyczny polski, *1810 w Warszawie, kolega i przyjaciel Chopina; po 1831 emigrant, koncertował w Ameryce, ogłosił wiele utworów Chopina, sam napisał szereg drobnych kompozycji muzycznych, †1870.

Fontane Theodor, literat niemiecki, *1819;

pisal ballady i powieści, m. in. romans historyczny: „Przed burzą” (1876), †1898.

Fontanges Marie Angélique de Scoraillies de Roussille, księżna de, kochanka Ludwika XIV, *1661, †1681; od jej nazwiska otrzymała nazwę fontaż (ozdoba głowy).

Fontanill, pas u podnóża Alp na nizinie lombardzkiej (Włochy płn.), między Ticino i Minicio, dopływami rzeki Po. Na płn. osady morenowe i przepuszczalny pas luźnego żwirowiska, naniesionego przez dawne potoki lodowcowe; żwirowisko to spoczywa na nieprzemakalnej glinie, która wychodzi na jaw ku pd., gdzie znika żwirowisko. Na linii tego wyjścia szereg obfitych źródeł, „fontanill”, skąd nazwa pasa.

Fontanka, jedno z ramion Newy w Petersburgu.

Fontanna, ob. **wodotrysk**.

Fontanus Walenty, matematyk i lekarz polski, *1536; studiował medycynę we Włoszech, od 1609 był profesorem wydziału lekarskiego w Krakowie; jako matematyk i lekarz cieszył się dużą sławą.

Fontany przestrzenne (przestwory), drobne luki, znajdujące się w ściankach komory przedniej oka, służące do odprowadzania nazewnątrz tak zw. płynu wodnego (humor aquanis) z tej komory.

Fontaż, ob. **Fontanges**.

Font-de-Gaume, jaskinia w Francji środk. w dep. Dordogne, słynna z świetnie zachowanych paleolitycznych rysunków i malowideł ściennych, wyobrażających mamuty, reny, bizona, dzikie konie, wilki i in., pochodzących przeważnie z okr. magdaleńskiego.

Fontenay-le-Comte, m. w dep. Vendée (Francja zach.) nad rz. Vendée; 10.400 mieszk.

Fontenay-sous-Bols, kolonia will w dep. Seine, 8 km na wsch. od Paryża, obok parku Vincennes; 15.200 mieszk.

Fontenelle Bernard Le Bovier, literat francuski, *1657, †1757; 1697 sekretarz dożywni Akademji francuskiej; ogłosił m. in. „Entretiens sur la pluralité des Mondes” (1686).

Fontenoy, 1) w. w prow. Hainaut (Belgia), 10 km. na płn.-wsch. od m. Tournay, pamiętna zwycięstwem Francuzów 1745 pod wodzą marszałka Maurycego Saskiego nad połączonymi armiami Anglików, Holendrów i Austriaków; 2) w. w dep. Yonne (Francja), pamiętna bitwą 841 między synami króla Ludwika Pobożnego.

Fon-Wizln Dionizy, komedjopisarz rosyjski, *1745, †1792; kom. „Niedorosł”.

Foot (ang.), stopa, ang. miara długości, stanowi 1/3 yarda, dzieli się na 12 cali = 0,3048 metra.

Football (futbal), ob. **piłka nożna**.

Foppa de Brescia Vincenzo, malarz ze szkoły medjołańskiej, *ok. 1425, †1492. Malował w Padwie, w Medjolanie (kilka prac w Ospedale Maggiore, „Historja św. Piotra męczennika” w kaplicy Portinari), w Genui i Pawli.

Forain Jean Louis, malarz i rysownik francuski, * 1852. Uczeń Gérôme'a. Zasiadł dzięki rysunkom satyrycznym w pismach i akwafortom o treści religijnej. Z prac ważniejsze: akwaforty — „Powrót syna marnotrawnego”, „Modlitwa przed grota w Lourdes”, „Komunja chorych” i rysunki w pismach: „Figaro”, „Courrier Français”, „Fifre”.

Forbach, m. w Lotaryngii (Francja wsch.), 10.100 mieszk.; zamek, kopalnie węgla.

Forbes, 1) Archibald, dziennikarz angielski, * 1838; wstąpił się swemi korespondencjami z wojny francusko-niemieckiej, rosyjsko-tureckiej, w Afganistanie, w Afryce pd.; ogłosił kilkanaście tomów wrażeń i wspomnień, † 1900; 2) Edward, przyrodnik angielski, * 1815, prof. w Londynie i Edyburgu, † 1854; ogłaszał prace z dziedziny zoologii; pierwszy zaczął badać głębiny morskie zapomocą przyrządów.

Forbin Auguste hr. de, malarz francuski, * 1777 w La Roque, † 1841 w Paryżu. Uczeń Boissieu'a i David'a. Malował przeważnie wnętrza. Od 1816 członek Instytutu. Był dyrektorem muzeów królewskich. Najsłynniejsze dzieło: „Wnętrze klasztoru” (Luwr).

Force (franc.), siła, potęga; F. majeure, siła wyższa.

Force(la), słynne w dziejach Rewolucji więzienie paryskie, miejsce rzezi wrześniowych. Nazwa pochodzi stąd, że pałac książąt de La Force, położony w paryskiej dzielnicy Marais, obrócono w 1780 na więzienie; zamknięte w 1850.

Forcellini Egidio, słownikarz włoski, * 1688, † 1768; prof. w Padwie; ogłosił: „Totius latinitatis lexicon” (5 t.).

Forchhelm, m. w Górnej Frankonii (Bawaria), 9.200 mieszk.; zamek z muzeum, papiernia, przedsiębiorstwo.

Ford Edward Onslow, rzeźbiarz angielski, † 1901 w Londynie; od 1895 członek Akademii londyńskiej. Wykonał m. in. pomniki królowej Wiktorji, J. Whitehead'a, Schelley'a.

Ford Henry, przemysłowiec amerykański, * 1863; właściciel największej w świecie fabryki samochodów. Wydał rzecz ekonomiczno-społeczną, opartą na podstawie własnych doświadczeń, pt.: „Moje życie i dzieło” (przekład polski, wyd. II 1925).

Ford John, poeta dramatyczny angielski, * 1586, † 1656, jeden z następców Szekspira; „Dramatic Works”.

Forda system, organizacja pracy, ściśle stosowana w zakładach H. Forda, zmierzająca do maximum wydajności przez stałe wprowadzanie udoskonaleń technicznych, masowość wyrobów, drobiazgową specjalizację, doprowadzającą każdego poszczególnego robotnika do wykonywania tylko bardzo nielicznych, ściśle obliczonych, zmechanizowanych ruchów. Jednocześnie wysokie wynagrodzenie pracy robotce.

Fordon (niegdyś Wyszogród), m-ko na lewym brzegu Wisły w pow. bydgoskim (woj.

poznańskie); najdl. most w Polsce, na Wiśle, 1.325 m.; 2.150 mieszk.; fabryki tektury i papieru.

Fordon lub **fordan**, w dawnej Polsce nazwa cła rzecznoego, od wyrazu anglosaskiego „feordhung” i „feovor” — cztery, czwarcizna, czyli czwarty grosz celny. Stąd nazwa m-ka na Wisłą poniżej Torunia.

Foreign Office, (ang.), Min. Spraw Zagranicznych Wielkiej Brytanji w Londynie.

Forel, 1) François Alphonse, przyrodnik szwajcarski, * 1841, prof. w Lozannie, † 1912; prowadził badania jezior słodkowodnych, zwłaszcza szwajcarskich, ogłosił szereg prac z różnych dziedzin przyrody, z których wyróżnia się klasyczna monografia: „Le Léman” (3 t., 1892—1904); 2) Auguste, brat stryjeczny poprz., lekarz i przyrodnik, * 1848, 1879 prof. w Zurychu oraz dyr. zakładu dla obłąkanych pod tem miastem; ogłosił m. in. „Les fourmis de la Suisse” (1879), „Die sexuelle Frage” (7 wyd. 1907), „Der Hyponotismus” (11 wyd. 1921).

Forela, ob. pstrąg.

Foreland, dwa przylądki na pd. wybrzeżu Anglii: 1) North F. na pd. od ujścia Tamizy, latarnia morska; 2) South F. na pln.-wsch. od Dover, dwie latarnie morskie.

Forest, pd. przedmieście Brukseli, 33.000 mieszk.

Forest City, m. w stanie Pensylwanji (St. Zj. Am. Pln.); 6.000 mieszk., w tem 1.500 Polaków.

Forest Park, m. w stanie Illinois (St. Zjedn. Am. Pln.), 10.800 mieszk.

Forestite, nazwa kwasu pruskiego jako gazu bojowego, używanego w wojskach francuskich.

Forey Elie Frédéric, marszałek Francji, * 1804. W 1862—63 był dowódcą wyprawy meksykańskiej; † 1872.

Forez, dawna prow. Francji środk. z stol. w Feurs, później w Montbrison; pln. część dep. Loire.

Forez (Monts du), łańcuch górski pomiędzy rz. Loirą i Allier (Francja środk.), utworzony z granitów i porfirów; najwyższy szczyt Pierre-sur-Haute, 1.640 m. n. p. m.

Forfar, stol. hr. F. (lub Angus) w dolinie Strathmore, 10.850 mieszk.; tkactwo; hr. F. 2.267 km² i 270.950 mieszk.

Forges, strumień w Francji wsch.; wpada pod Verdun do Mozeli. Nad nią w F. i las F., znane z wojny światowej.

Forio, m. portowe na zach. wybrzeżu wyspy włoskiej Ischia, 5.620 mieszk.; kąpiele mineralne.

Forlana, taniec wenecki w takcie 3/8, zbliżony do tarantelli, lecz spokojniejszy. U kompozytorów niemieckich XVIII wieku podobny do głgi, bardzo wesoly i żywy w takcie 3/8 lub 3/4. Według francuskich źródeł miał to być taniec, a raczej pias spokojny w takcie całym, jak t. zw. Allemande.

Forli, m. w Emilji (Włochy pln.-wsch.), 49.000 mieszk.; prow. F. 1.892 km², i 301.408 mieszk.

Forli Melozzo da, ob. Melozzo.

Forma, przyrząd, do którego wlewa się surowiec płynny; służy do nadawania kształtu wyrobom, np. w odlewnictwie, garniarstwie, w hutach szklanych etc.

Forma, w muzyce oznacza budowę kompozycji; nauka form uczy o budowie różnego rodzaju kompozycji.

Formacja geologiczna, ob. Geologia.

Formacja roślinna, rodzaj roślin i formy występowania: lasy, mangrowja, makkje, sawanny, stepy, torfowiska.

Formacja w wojsku, oddział. F. z zapasowa, oddział zapasowy, t. j. oddział, którego zadaniem jest ćwiczenie rezerwistów podczas wojny i uzupełnianie strat w oddziałach linjowych.

Formaldehyd, aldehyd mrówkowy, związek organiczny (H₂CO); gaz bezbarwny o nieprzyjemnym drażniącym zapachu; silny środek dezynfekcyjny. Otrzymuje się przez utlenienie alkoholu metylowego tlenem z powietrza, przyczem jako katalizator używana jest platyna lub miedź. W wodzie rozpuszcza się łatwo, a jego 40% roztwór nosi nazwę formaliny, obszernie stosowanej do odkażania, utrwalania i przechowywania preparatów anatomicznych i zoologicznych.

Formalina, ob. Formaldehyd.

Formalizm (łac.), przywiązywanie zbyt wielkiej wagi do formy zewnętrznej, przy równoczesnym niedocenianiu istoty rzeczy, treści istotnej. Objawy f. spotyka się w dziedzinach: sztuki, moralności, prawa, administracji i t. d.

Format, wielkość, wymiary; jako wymiar arkusza papieru w drukarstwie, zależnie od wielkości strony druku i stosunku jej do arkusza, rozróżniamy Folio, Quarto, ósemkę i szesnastkę. W handlu książkowym istnieją następujące f. książkowe: szesnastka (16°) — przy wysokości do 15 cm.; mała ósemka (mała 8°) — przy wys. do 18,5 cm.; ósemka (8°) — do 22,5 cm.; wielka ósemka — do 25 cm.; kwarto (4°) — do 35 cm. i folio (2°) do 45 cm.

Formenter Damian, architekt i rzeźbiarz hiszpański, * w Walencji, † 1541 w San Domingo de la Calzada. Wykonał szereg słynnych ołtarzy, z których ważniejsze: w Gandji, Saragossie (kości. del Pilar i San Pablo), w Huesca (katedra) i w Santo Domingo de la Calzada (1527—1528).

Formentera, jedna z hiszp. wysp Balearskich na m. Śródziemnem; 96 km², 2.500 mieszk.

Formia, dawn. Mola di Gaeta, m. portowe w prow. Caserta (Włochy pd.); 8.100 mieszk.

Formicidae (mrówki), nazwa rodziny owadów; rząd: błonkoskrzydłe (Hymenoptera). Wszystkie gatunki żyją społeczeństwami, składającymi się z samic, samców i płciowo niedorozwiniętych samic, czyli tzw. robotników. Tylko samcy i samice do czasu zapłodnienia posiadają skrzydła. Samcy wkrótce po zapłodnieniu giną. Robotnicy trudnią się budową mrowisk, pielęgowaniem potomstwa,

które karmione jest pokarmem, przechowywanym przez robotników w rozszerzeniu przełyku, a potem podawanym do otworu gębowego larw. U niektórych gatunków występuje wielopostaciowość u robotników, w związku z rozmaitemi funkcjami, jakie spełniają, a więc: są robotnicy rozmaitej wielkości; robotnicy o nadmiernie rozwiniętych szczękach, zwani żołnierzami, gdyż główną ich funkcją jest obrona przed nieprzyjacielem; osobniki o nadmiernie rozwiniętym odwłoku, zawierającym zapasy słodkiego soku. Bywają też t. zw. niewolnicy. Są to mrówki, wyhodowane z poczwarek, zrabowanych w mrowiskach innych gatunków. Spełniają one wszystkie prace w mrowisku. Poczwarki mrówek otoczone są białym kokonem i nazywają się niesłusznie „mrówczemi jajami”. W rzeczywistości mrówcze jaja są znacznie mniejsze. Mrówki są roślinożerne i wszystkożerne. W środkowej Afryce mieszkają wielkie, czarne mrówki, które napadają gromadnie na żywe, choćby i wielkie zwierzęta. Równie niebezpieczne są mrówki, żyjące w Indjach Wschodnich, które nadzwyczaj szybko przegryzają drzewo domów, a także, wykorzystując najdrobniejsze szparki, przedostają się poprzez mury do wnętrza spiżarni, wyrządzając w przeciągu kilku godzin olbrzymie straty w zapasach. Niektóre gatunki mrówek hodują mszyce, które wydzielają słodką ciecz z dwu kanałków, znajdujących się w odwłoku, gdy mrówki głaszczą je swemi różkami. Mszyce te zwane są krowami mrówek. Rodzaj Atta, zamieszkujący lasy zwrotnikowe Ameryki, zakłada hodowle grzybów na przeżutych liściach, czem wyrządza szkody w lasach. Gniazda mrówek mają kształt kopców, budowanych na ziemi z piasku, gałązek i igieł, albo też mieszczą się pod ziemią, pod kamieniami, w pniach drzewnych, lub wreszcie na drzewach. Z gatunków europejskich: Formica rufa, mrówka leśna.

Forminks (phorminx) instrument starożytny grecki (ob. kitarą).

Formosa, terytorjum Argentyny (Am. Pld.), obejmujące równiny Chaco Central; 107.277 km², 21.330 mieszk.; stol. F. nad rz. Paraguay, 9.130 mieszk.

Formosus, papież 891—896.

Formoza (chińsk. i jap. Tajwan), wyspa japońska na m. Chińskiem, 35.847 km², 3.654.400 mieszkańców; z pln. na pd. jest przecięta łańcuchem górskim z szczytem najwyż. Niitakajama, 4.145 m.; w dolinach klimat zwrotnikowy; stol. Taihoku połączona jest koleją z najw. portem Kelung.

Formuła konkordji (zgody), księga symboliczna kościoła ewangelicko-luterskiego z 1576.

Formuła matematyczna, ob. w ó r.

Fornarina, kochanka Rafaela.

Forneron Henri, historyk francuski; * 1834, † 1886. Wydał: „Histoire des débats politiques du parlement anglais depuis la révolution de 1688” (1871), „Histoire de Philippe II” (1887) i w. in.

Forniry, cienkie deseczki drewniane (0,5 do 1,5 mm. grub.), wyrabiane z lepszego gatunku drzewa zapomocą specjalnych maszyn; służą do oklejania sprzętów z drzewa mniej cennego.

Foronomja, dział mechaniki, zwany również kinematyką. F. zajmuje się prawami ruchu z pominięciem sił działających.

Forpoczty, to samo, co czaty (ob.).

Forser, pies gończy do polowania na jelenie.

Forsować (franc.), wysilać się, zmuszać.

Forst in der Lausitz (tuż. Barść), m. w Dolnych Łużycach w Brandenburskiej (Prusy), nad rz. Nisą Łużycką; 32.200 mieszcz.; wyrób płótna i sukna.

Forster François, miedziorytnik francuski, * 1790, † 1872. Najcenniejsze prace: „Vierge au basrelief“ podług Leonardo da Vinci, „Vierge de la maison d'Orléans“, „Trzy gracie“ podług Rafaela, „Św. Cecylja“ podług Delaroché'a i in.

Forster, 1) **Johann Reinhold**, podróżnik i przyrodnik niem., * 1729, † 1798, uczestnik drugiej wyprawy Cook'a dookoła ziemi; opracował częściowo rezultaty tej podróży, wydał historję podróży polarnych; 2) **Georg**, syn poprzedz., również podróżnik i przyrodnik, * 1754, † 1794; odbył podróż dookoła ziemi wraz z ojcem; 1784—87 prof. w Wilnie, potem bibliotekarz w Moguncji; ogłosił szereg prac podróżniczych i literackich.

Forster John, literat i biograf angielski, * 1812, † 1876. Napisał szereg życiorysów autorów angielskich, m. in. najlepszą biografję Dickensa, wydaną 1872—74.

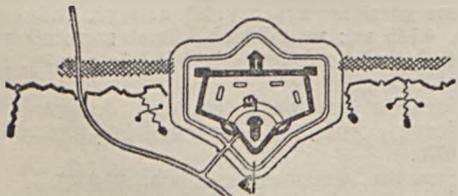
Forster Karol, pisarz polski, * 1800 w Warszawie; pracował w sztabie generalnym, po 1831 emigrował, zamieszkał w Paryżu, 1849 w Berlinie, gdzie † 1879; ogłosił szereg prac historycznych i publicystycznych, m. in. „Pologne“ (1840).

Förster Wiktor, mozaikarz czeski, * 1868 w Pradze, uczeń Akademii paryskiej. Z prac: mozaiki w Budziejowicach, obraz M. Boskiego w kośc. P. Marij Śnieżnej w Pradze.

Forsteryt, ob. oliwiny.

Forsyth Andrew Russell, * 1858; profesor matematyki w Cambridge (1895), autor dzieła „Theory of differential equations“.

Fort, niewielkie umocnienie stałe, mające na celu obronę przejść. F. zaporowe, budo-

Fort Antwerpil.

wane na ważniejszych liniach komunikacyjnych, przeprawach lub u wylotów cieśnin. F. stanowią system obronny fortecy, bronią dostępu do jej centrum, utrudniając

przeciwnikowi posuwanie się na jej przedpolu i międzypolach fortów.

Fort Dodge, m. w stanie Iowa (St. Zj. Am. Płn.) nad rz. Des-Moines; 19.000 mieszcz.; kopalnie gipsu.

Fort-de-France (dawn. Fort-Royal), stol. Martyniki (Antyle franc.), 26.400 mieszcz.; port, arsenal, cukrownie, towary kolonialne.

Fortaleza lub **Ceara**, stol. stanu Ceara w Brazylii płn.-zach. nad zatoką Atlantyku; 70.000 mieszcz., wywóz bawełny i skór.

Forte (włosk. mocno, silnie), wyrażenie muzyczne, w skróceniu: f. — silnie; ff, fortissimo — bardzo silnie.

Forteca albo **twierdza**, miejscowość (miasto, przeprawa rzeczna itp.) umieszczona w ten sposób, aby możliwie jak najslabszymi siłami, stanowiącymi jej załogę, można było stawiać opór przeciwnikowi znacznie przeważającemu. Nowoczesne f. są to duże obozy warowne, posiadające znaczne magazyny broni i zaopatrzenie, oraz stanowiące oparcie dla manewrujących armij, lub też mniejsze umocnienia (forty zaporowe), stanowiące zaporę na drodze marszu przeciwnika (drogi ważne pod względem strategicznym, koleje żelazne, wyjścia z cieśniny itd.). Obozy warowne, czyli f. we właściwym znaczeniu, bronione są przez pas szeroko rozrzuconych fortów, mogących się ostrzeliwać nawzajem, i ostrzeliwujących całe przedpole, poszczególne działa i działobitnie. Każdy z takich fortów jest umocniony, posiada zazwyczaj betonowe ochrony, wieże pancerne do dział oraz własną załogę, składy amunicji i zaopatrzenie (forty niemieckie posiadały 250—500 l. załogi i 20—50 dział, francuskie do 100 dział i załogę 1.500—2.000 l.). Dawniej f. posiadały obwarowanie ciągłe, dzisiaj broni miasta tylko pas fortów, który leży w rozmaitej odległości od miasta: 5—15 km. F. mają naogół za zadanie utrudniać manewrowanie przeciwnika, więzając i rozpraszając jego siły. Stworzenie w Niemczech całego umocnionego rejonu Metz—Thionville pozwoliło na początku wojny światowej rzucić większość sił niemieckich na północ, gdyż fort, nagromadzone w tym rejonie, dawały gwarancję związania tutaj Francuzów. Z drugiej strony, system fortec, zbudowanych na południowym odcinku granicy francusko-niemieckiej, uniemożliwił tu manewr niemiecki na większą skalę. Jakkolwiek w okresie wojny światowej upadły twierdze nawet tak potężne, jak Antwerpja, jednak przykład obrony Verdun, leżącego na ważnych liniach komunikacyjnych, jak również manewr Francuzów, opierających się na twierdzy paryskiej, wykazują, że znaczenie f. dotychczas nie przeminięło.

Fortepian, instrument muzyczny, ze wszystkich najbardziej rozpowszechniony z powodu wielkiego obszaru dźwięków i możliwości wydobycia wszelkich możliwych akordów; składa się ze skrzyni i dna rezonansowego, z mechanizmu strunowego i młotkowego wraz z tłumikiem, z klawiatury i pedałów. Posiada skalę od A₂ (subkontra A) aż do c₆, tylko wlec or-

gany przewyższają go ilością tonów. Ma zastosowanie bardzo szerokie: w salonie, na estradzie i w sali prób, jako instrument solowy i w zespołach, a zarówno doskonały do celów wirtuozowskich, jak pedagogicznych i kameralnych. Za początek fortepianu uważamy monokord, znany jeszcze w starożytności, instrument o jednej strunie. Przez psalterion i organistrum, klawikord i klawesyn oraz wiele odmian o rozlicznych nazwach, rozwijał się w coraz doskonalszy instrument. Z chwilą wprowadzenia mechanizmu młotkowego (około r. 1720), osiągnąwszy możliwość wydawania dźwięków o rozmaitych stopniach dynamiki: silnych (forte) i słabych (piano), przybrał nazwę „fortepiano“ lub „pianoforte“, a w rękę mistrzowskich swych wytwórców, jak Erard, Pleyel, Broadwood, Bechstein, Blüthner, Bösendorfer i Steinway, doszedł do szczytu obecnej doskonałości. Cały szereg najwybitniejszych kompozytorów i wirtuozów poświęcił mu swą pracę, dzięki czemu literatura fortepianowa, obejmująca dzieła Bacha, Beethovena, Chopina, Schumana, Brahmsa i w. in., jest bezsprzecznie najbogatszą w zakresie muzyki instrumentalnej. Popularną uczynił ją słynni wirtuozowie XIX wieku: Liszt, Tausig, Rubinstein, Hoffman, Paderewski, Busoni i w. inni.

Forth, rz. w Szkocji środk., dług. 160 km., żeglowna do Stirling; wpada przez zatokę (dawny fiord) Firth of Forth do m. Północnego.

Forth: Most nad zatoką.

Zatoka ta, dług. 75 km., łączy się kanałem Forth and Clyde (Canal), dł. 57 km., z zatoką Clyde; pod Queensferry blisko Edynburga wspaniała żelazny most o dwóch torach kolejowych nad zatoką F., 2.470 m. dług.

Fort Paul, poeta francuski; * 1872. Autor „Ballad francuskich“.

Fort-Royal, ob. Fort-de-France.

Fort Smith, m. w stanie Arkansas (St. Zj. Am. Płn.), 28.900 mieszcz.

Fortuna, bogini szczęścia u Rzymian, czczona pod rozmaitemi przydomkami. Fortuna, bogini przypadku.

Fortuny Mariano, malarz rodzajowy hiszpański, * 1838, † 1874. Dzieła jego odznaczają się niezwykłą techniką i świetnym kolorytem. Z prac ważniejsze: „Batalle de Tétouan“ (Barcelona), „Marja Krystyna

Fortuna (rys. Holbeina).

z córką“ (Madryt), „Wybór modelki“, „Moldący się arabowie“ i in.

Fortuński Leon, malarz polski, * ok. 1864 † 1895 w Monachjum. Uczeń A. Wagnera w Monachjum. Z prac: „Do świątyni“, „U mecenas sztuki“ i in.

Fort Wayne, m. w stanie Indiana (St. Zj. Am. Płn.) nad rz. Maumee, 86.550 mieszcz.; przemysł metalurgiczny i drzewny.

Fort Williams, m. w prow. Ontario (Kanada) nad jez. Górnm, 16.500 mieszcz.; handel zbożem.

Fort Worth, m. w stanie Teksas (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Trinity, 104.500 mieszcz.; uniwersytet, muzeum, znaczny handel bawełną i bydłem.

Fortyfikacja, sztuka umacniania (fortyfikowania) terenu wojny, t. j. przysposabianie go do celów wojennych, przede wszystkim do celów obrony. Naukę o f. można podzielić na: 1) stałą — zajmującą się przysposobieniem do obrony pewnych miejscowości już w czasie pokoju, zapomocą budowy fortec, fortów itd.; dzieła f. stałej budowane są zazwyczaj z materiału trwałego (betonu, kamieni itd.); 2) półstałą — częściowo opracowującą szczegóły (plany) umocnień, które mają być wzniesione w czasie wojny i gromadzącą materiał do ich budowy; 3) polową — zajmującą się budową umocnień podczas wojny, zwłaszcza podczas wojny polowej, i to z materiału podręcznego. Dzieła jej budowane są przeważnie z ziemi i drzewa. Najstarszy system fortyfikacyjny polegał na otaczaniu miejsca obronnego palisadami, wałami ziemnymi lub kamiennymi (prototypem polskich twierdz były grody czyli grodziszczka). W średniowieczu wytworzył się typ warownego (drewnianego lub kamiennego) zamku, otoczonego, prócz muru lub palisady, głębokim rowem — fosą, często napełnianą wodą. Przez fosę prowadził most zwodzony, murów i bram bronity baszty, z których ostrzeliwano z kusz szturmującego przeciwnika. Zamek stanowił ośrodek oporu. Zazwyczaj miasto otaczano również murami i basztami. System f. miast rozwinął się należycie w XVI i XVII w. Z czasem baszty miejskie lub zamkowe zastąpiło basztami narożnymi. Z systemów f. bastjonowej najważniejszą były: 1) niemiecki — Dürera († 1528); 2) włoski — Sanmicheli († 1559); 3) niderlandzki — wprowadzony przez Polaka, Freitaga († 1704); 4) system Vaubana († 1707). Stopniowo nad systemem bastjonowym zaczął otrzymywać przewagę system kółcowy, wprowadzony przez Montalamberta († 1800). Poza to, w celu utrudnienia przeciwnikowi podchodzenia do fortecy, zaczęto wysuwać na przedpole oddzielne fort, będące ze sobą w łączności ogniowej, tj. mogące ostrzeliwać ogniem krzyżowym przeciwnika, znajdującego się na międzypolu fortów. Ostatecznie system samodzielnych fortów wyeliminował fortece o ciągłym obwarowaniu. Obecnie, przy nadzwyczajnym rozwoju potęgł ognia oraz techniki wojennej, dzieła f. mają tendencję do coraz lepszego przystosowywania się do terenu i ma-

skowania się, oraz do posługiwania się potężnymi schronami betonowymi i wieżami pancernymi.

Forum (łac.), 1) rynek, podłużny plac publiczny u starożytnych Rzymian, przeznaczony do odbywania targów, sądów i zgromadzeń ludowych. Mianem tem (F. Romanum) oznaczony był zwykle główny plac Rzymu, położony w dolinie między wzgórzem kapitolijnem i palatyńskim, główny ośrodek całego ruchu miejskiego i życia politycznego, zabudowany czasem dookoła najwspanialszymi gmachami stolicy; zniszczone przeważnie przez średnio-wiecznych barbarzyńców i przez magnatów rzymskich, budujących (głównie w epoce Odrodzenia) swe wspaniałe pałace z burzonych starożytnych budowli („Quod non fecere barbari, fecere Barberini”). Z biegiem lat wysoka warstwa ziemi pokryła dawne ruiny i jeszcze z końcem XVIII w. plac cały, służący za pastwiska dla bydła, nosił nazwę „Krowie pole” (Campo vaccino). Wykopalka rozpoczęta w r. 1788 odsłoniła (głównie od r. 1898) resztki wszystkich prawie dawnych budowli, jak np. łuk Septymjusza Sewera, łuk Tytusa, kolumny świątyni Saturna i in. Poczawszy od I w. przed Chr. zakładano inne podobne place (fora caesarum), które świetnością swych budowli współzawodniczyły z Forum Romanum, np. Forum cesarza Trajana z stojącą po dziś dzień wspaniałą kolumną; 2) sądowe lub targowe miasto (stolica) prowincji rzymskiej, np. Forum Julii, dzisiejsze Fréjus.

Forum mixtum, w dawnej Rzeczypospolitej sądy duchowne z udziałem przedstawicieli sądownictwa cywilnego w sprawach o testamenty; trybunały w sprawach o gwałty i naruszenie pokoju publicznego pod bokiem trybunału, składające się z 8 członków: 4 delegatów kapituły i 4 delegatów województw; prezydentem bywał przedstawiciel kapituły gnieźnieńskiej.

Forys (niem. Vorreiter, przodem idący), niegdyś u możnej szlachty pachołek, idący z trąbką konno przed karetą dla zbadania drogi, nieraz trudnej do przebycia z powodu złych mostów, wywrotów leśnych i t. p.; później nazwę f. dawano służącym oficerów.

Fosa, głęboki rów, często napełniony wodą, broniący dostępu do zamku, twierdzy lub fortu.

Foscarl Francesco, mąż stanu wenecki, * 1372, † 1457; zrazu prokurator św. Marka, obrany 1423 dożą, przez 34 lata sprawował rząd w rep. Weneckiej; rozszerzył znacznie jej granice; liczni wrogowie F. prześladowali syna jego, Jakóba, jako rzekomego zdrajce kraju.

Foscolo Ugo, pisarz i poeta włoski, * 1778, † 1827, nieustraszonego pracownika w sprawie Odrodzenia Włoch; 1817 schronił się jako zbieg do Anglii, gdzie zmarł w Londynie. Z utworów najcenniejsze: poezje „Dei Sepolcri” i powieść „Ultime lettere di Jacopo Ortis”.

Fosfaturja (greck.), stan chorobowy, przy którym w moczu wydzielą się zwiększona ilość

fosforanów; f. występuje przy stanach wyczerpania nerwowego. Mocz przy f. jest metny.

Fosfatydy, związki organiczne o budowie chemicznej bardzo złożonej (zawierają azot, kwas fosforowy i kwasy tłuszczowe). Pod względem własności fizycznych należą do grupy tzw. lipidów (ob.). Znajdują się w mózgu (kefalina i lecytyna), sercu (knoryna), krwi, nerwach, mleku.

Fosfeny (greck.), wrażenia smug lub plam świetlnych, odczuwane przy działaniu elektrycznym lub mechanicznym (ucisk, uderzenie) na gałkę oczną.

Fosforany, sole kwasu fosforowego. Najważniejsze kwasy fosforowe: ortofosforowy H_3PO_4 , pyrofosforowy $H_4P_2O_7$ i metafosforowy HPO_3 . Ortofosforan wapniowy $Ca_3(PO_4)_2$ występuje w przyrodzie jako fosforyt. Inne sole tego kwasu mają duże znaczenie w lecznictwie, jako środki wzmacniające tkankę kostną i nerwową (np. przy chorobie angielskiej).

Fosforescencja, ob. luminescencja.

Fosforescencja morza, świecenie morza, zjawisko wywołane przez organizmy morskie, świecące w ciemności, przedewszystkiem przez drobnego wiciowca (Noctiluca miliaris).

Fosforos („Światłonośny”), syn Jutrzenki, nazwa, którą Grecy nadawali gwiazdzie porannej, gdy świeciła na niebie przed wschodem słońca, w odróżnieniu od gwiazdy wieczornej, zwanej Hesperos („Wieczór”).

Fosforoskop, przyrząd służący do obserwowania i mierzenia czasu trwania fosforescencji, trwającej bardzo krótko.

Fosforyty, minerały. Nazwa zbiorowa skupień różnych fosforanów, przeważnie wapnia. Ortofosforan wapniowy, $Ca_3(PO_4)_2$, ma właściwość łączenia się i tworzenia związków podwójnych z bardzo wieloma solami, szczególnie wapiennymi. Bulaste skupienia, tzw. kule fosforytowe, rozpowszechnione są we Francji, w Algierze, w Rosji środkowej, na Podolu w dolinie Dniestru pomiędzy Uszycą a Mohylowem, w Małopolsce wsch. Pomiędzy minerałami fosforytowymi największe znaczenie mają połączenia ortofosforanu wapniowego z węglanem wapnia. Jak podolit, dalit i in. Do f. możemy zaliczyć guano, t. j. nagromadzenie ekstrementów, przeważnie ptasich. Największe pokłady guano znajdują się na wyspach Chinęka koło wybrzeży peruwiańskich. Są one mieszaniną fosforanu wapniowego z fosforanem magnezowo-amonowym. Guano jest nawozem niezmiernie cennym.

Fosfor, phosphorós (greck. światłonośny), P = 31.04, pierwiastek chem. b. rozpowszechniony w przyrodzie w postaci fosforanów; w stanie wolnym nie występuje ze względu na wielkie powinowactwo do tlenu. Złożone związki organiczne fosforowe są istotnymi składnikami protoplazmy, substancji nerwowej i mózgowej. Ortofosforan wapniowy $Ca_3(PO_4)_2$ jest ważnym składnikiem kości i zębów zwierząt; w przyrodzie martwej występuje w postaci minerału fosforytu. Znamy dwie odmiany alotropowe f.: 1) biała, topiąca się w 45°

o c. wł. 1,8, silnie trującą już w dawce niżej 0,15 g.; w ciemności świeci w powietrzu, od lekkiego ogrzania (np. od tarcia) zapala się, i płonąc tworzy pięciotlenek f. P_2O_5 ; 2) czerwona — proszek matowy czerwony, krystaliczny, o c. wł. 2,1—2,34, tworzący się przez ogrzewanie odmiany białej do 250° bez dostępu powietrza; nie topi się, nie jest trujący i na powietrzu samorzutnie się nie zapala. Był używany do masy, o którą pociera się lebkki zapalek.

Fosgen, $COCl_2$, tlenochlorek węgla, powstaje przez działanie chloru na tlenek węgla pod wpływem światła słonecznego. Technicznie otrzymuje się przez przepuszczanie mieszaniny tlenku węgla i chloru nad węglem aktywowanym. Produkcja f. w Niemczech przed wojną dochodziła do 1.000 ton rocznie, f. stanowi bowiem produkt podstawowy dla wyrobu rozmaitych barwników i preparatów farmaceutycznych. F. w ostatniej wojnie był używany jako gaz bojowy.

Foss Henrik Herman, poeta i polityk norweski; * 1790 w Bergen; nauczyciel szkoły realnej, od 1827 poseł do storthingu (sejm), następnie deputowany Chrystianii; od r. 1845 radca stanu; z kolei minister marynarki (do r. 1849); † 1853. Zostawił liczne utwory wierszem.

Fossano, m. w Piemontcie (Włochy płn.), 18.750 mieszcz.; jedwabniarnia, wody mineralne.

Fossilis, kopalniane. Resztki zwierząt i roślin, znajdujące w głębi ziemi, a pochodzące od gatunków już wymarłych. Tzw. zwierzęta i rośliny przedpotopowe.

Fossombrone, m. w prow. Pesaro e Urbino (Włochy środk.) nad rz. Metaure; 9.700 mieszkańców.

Fot, praktyczna jednostka oświetlenia, odpowiadająca 1 lumen na 1 cm^2 . Oświetlenie powierzchni, ustawionej w odległości 1 cm. od świecy międzynarodowej (1 candle) prostopadle do kierunku padających na powierzchnię promieni, wynosi 1 fot. Oświetlenie karty książki przy czytaniu nie powinno być słabsze niż 4×10^{-3} , ani silniejsze niż 8×10^{-3} fot.

Fotheringhay, w. w hrab. Northampton (Anglia) nad rz. Nen; ruiny zamku (F. Castle), w którym została stracona Marja Stuart.

Fotoceramika, sztuka wykonywania obrazków fotograficznych na szkłe, porcelanie, emalii.

Fotochalkografia, otrzymywanie miedziorytów fotograficznych.

Fotochalkotypja, przygotowywanie nowych płyt miedzianych ze starych odbitek.

Fotochemja, nauka, badająca stosunek między energią promienistą światła a energią chemiczną. Rozwój naukowej f. wiąże się z zagadnieniami fizjologicznymi i technicznymi. Tak więc w 1772 Priestley spostrzegł wpływ roślin zielonych przy współdziałaniu światła słonecznego na jakość powietrza. Senebier i Ingenhousz poznali, że chodził tu o asymilację dwutlenku węgla i wydzielanie tlenu. Schultze

(1727), Scheele (1777), Ritter (1801) i zwłaszcza Daguerre (1838) założyli podwaliny współczesnej fotografii, badając wpływ światła na światłoczułe związki srebra. Według Edera (1880) każdy promień świetlny, od pozaczarowanych do pozafioletkowych, może być fototechnicznie czynny, o ile ulegnie pochłonięciu przez związki chemiczne. Pochłonięciu jednak promieni niezawsze towarzyszy działanie chemiczne.

Fotochromja, fotografia, przedstawiająca przedmioty w barwach naturalnych.

Fotochromografia, ob. fotografia barwna.

Fotochromotypografia, metoda otrzymywania ilustracji barwnych zapomocą trzech klisz drukarskich, skopjowanych z tyłu zdjęć fotograficznych, otrzymanych przy użyciu odpowiednio dobranych sączków świetlnych.

Fotocynkografia, sztuka otrzymywania obrazów na cynku do odbijania farbą drukarską.

Fotodruk, ob. fototypja.

Fotoelektryczne ogniwo. Jeśli naświetlać jedną z dwóch jednakowych elektrod, zanurzonych w elektrolicie, to wskutek zmian chemicznych, wywołanych na powierzchni naświetlonej światłoczułej elektrody, występuje na elektrodach różnica potencjałów i, po połączeniu elektrod, otrzymuje się prąd elektryczny. Po przerwaniu naświetlania prąd szybko zanika. Zjawisko to badali i objaśniali m. in.: Becquerel, G. C. Schmidt i zwłaszcza Wildermann (1905).

Fotoelektryczne zjawiska, zjawiska elektryczne, wywołane przez światło. Hertz zauważył (1887), że światło pozafioletkowe, o ile trafia ujemną elektrodę iskiernika, ułatwia bicie iskierek. Hallwachs spostrzegł (1889), że blacha cynkowa izolowana, świeżo oczyszczona, elektryzuje się dodatnio, skoro się ją wystawi na działanie promieni pozafioletkowych; metal, naelektryzowany już z początku ujemnie, traci w tych samych warunkach swój nabój. Podobnie zachowują się i ciała niemetaliczne. Najwrażliwszymi na działanie fotoelektryczne są sód i rubid, które tracą nabój ujemny już pod wpływem światła żółtego. Lenard dowiódł, że działanie fotoelektryczne polega na wytrącaniu elektronów z atomów i jest niezależne od natężenia wzbudzającego światła. Innego rodzaju działanie światła polega na zmniejszeniu oporu elektrycznego krystalicznego selenu pod wpływem światła, głównie promieni czerwonych i pozaczarowanych. Zjawisko to objaśnia się powstawaniem innej, lepiej przewodzącej odmiany selenu (Gezechus). Podobnie, aczkolwiek w stopniu znacznie słabszym, zachowują się tellur, sadza i niektóre inne ciała.

Fotofobia (greck.), światłowstręt; odruchowe zamykanie powiek przy patrzeniu na światło; objaw niektórych chorób ocznych (zapalenie spojówki, tęczówki) oraz niektórych chorób zakaźnych, najtypowej odry.

Fotofon, przyrząd wynaleziony przez Bella (1880), służący do przenoszenia głosu przy pomocy światła. Polega na własnościach elek-

trycznych selenu, którego przewodnictwo elektryczne jest zależne od oświetlenia. Składa się z posrebrzanej płytki, na którą skierowane są promienie świetlne i która drga pod wpływem głosu. Promienie, odbite od płytki, dochodzą do zwierciadła wklęsłego, w którego ognisku znajduje się komórka selenowa, włączona w obieg prądu, przepływającego przez telefon. Drgania płytki przerywają dopływ światła do komory i wywołują zmiany przewodnictwa selenu, a wraz z nimi zmiany natężenia prądu, co w dalszym ciągu powoduje drgania płytki telefonowej.

Fotoforetyczne siły, fotoforeza, obciążenie światła.

Fotografowanie, sposób otrzymywania klisz drukarskich, podobny do fotografury (ob.).

Fotografja, sztuka otrzymywania trwałych obrazów za pomocą światła. Polega na światłoczułości niektórych związków chemicznych, w szczególności bromku i jodku srebra. Niépce (1825) próbował użycia płytek asfaltu, który pod wpływem światła przechodzi w postać nierozpuszczalną w benzolu, Daguerre (1838) używał tafelek srebrnych, pokrytych jodkiem srebra, Talbot (1839) papieru napoleońskiego chlorkiem srebra. Metody te zostały wyparte przez sposób kolodjumowy, ten zaś wreszcie ustąpił metodzie żelatynowej, przy której tafelkę szklaną powleka się zawieszoną bromku srebra w roztworze żelatyny. Tak przyrządzoną i wysuszoną kliszę wprowadza się do ciemni optycznej i rzuca na nią obraz przedmiotu fotografowanego. Po stosownym naświetleniu kliszy w ten sposób (ekspozycja), w miejscach naświetlonych bromek srebra ulega częściowemu rozkładowi, który należy doprowadzić do końca przy pomocy pewnych środków chemicznych (redukujących), zwanych wywołaczami. Przytem, zależnie od natężenia światła, wydziela się w naświetlonych punktach kliszy mniejsza lub większa ilość b. subtelnie rozdrobionego srebra metalicznego czarnego. Tak powstaje obraz przedmiotu, zwany negatywem. Do wywoływania używa się hydrochinonu, pirogalolu, siarczanu żelazowego i innych ciał silnie redukujących. Resztę nierozłożonego bromku, wzgl. jodku srebra, usuwa się z kliszy za pomocą roztworów tiosulfanu sodowego, który te związki rozpuszcza (utrwalanie kliszy). Dla otrzymania obrazu dodatniego, czyli pozytywu, umieszcza się negatyw na papierze pokrytym chlorkiem lub bromkiem srebra i poddaje działaniu silnego światła. Ciemne miejsca negatywu nie przepuszczają światła, poza nimi przeto papier pozostaje jasny, miejsca zaś jasne przepuszczają światło, więc poza niemi związki srebra rozkładają się i czernieją. Po usunięciu nierozłożonych związków srebra otrzymuje się utrwalony pozytyw. Przezroczysty obraz, w ten sam sposób skopjowany na szkło, nazywa się diapozytywem.

Fotografja barwna, fotografowanie przedmiotów w barwach naturalnych. Istnieją trzy

zasadniczo różne metody. Pierwsza opiera się na fakcie, że z trzech barw kolorowych, odpowiednio dobranych, można przez mieszanie optyczne otrzymać wszystkie barwy widma i barwy szare. Na płycie szklanej umieszcza się zmieszane z sobą, zabarwione sztucznie na czerwono, zielono i niebiesko, ziarna krochmalu o średnicy $\frac{1}{100}$ mm., i pokrywa warstwą żelatyny, zawierającej rozpuszczone sole srebra. Kliszę taką zakłada się do kasetki szkłem nazwaną, aby promienie świetlne przeniknęły najpierw przez warstwę ziarn barwnych krochmalu, a dopiero potem podziały na warstwę światłoczułą kliszy. Ziarna krochmalu działają tu jak filtr barwny i, stosownie do swej barwy, przepuszczają tylko promienie tej samej barwy. Zatem rozmaite barwy rozmaicie oddziałują na warstwę światłoczułą. Negatywy, otrzymane po wywołaniu kliszy, kapie się w odpowiednim płynie, który rozpuszcza wydzielone srebro, wskutek czego czarne miejsca kliszy stają się jasnymi. Jednocześnie jasne miejsca ulegają działaniu światła i stają się po ponownym wywołaniu czarnymi. Otrzymany w ten sposób pozytyw, oglądany w świetle białym, przechodzącym, daje obraz przedmiotu sfotografowanego w jego barwach naturalnych (Lumière). Metoda druga opiera się na odkrytych przez Wienera (1889) zmianach strukturalnych w warstwie światłoczułej żelatyny, wywołanych przez stojące fale świetlne. Fotografje otrzymane na takich płytkach, oglądane w świetle odbitem, zachowują barwy przedmiotów fotografowanych (Lippmann 1891, Wiener 1898). Trzecia wreszcie metoda opiera się na istnieniu ciał, przyjmujących barwę promieni, na których działanie są wystawione. Otrzymane w ten sposób barwy płytki, wiernie oddają barwy światła, są jednak nietrwałe (Wiener, Carey Lea, Neuhauß).

Fotografja na odległość, metoda fotografowania przedmiotów odległych, wynaleziona przez Korna w 1907 i polegająca na zastosowaniu komórki selenowej (ob. selenowa komórka). Dotychczas nie udało się otrzymać rezultatów zupełnie zadowalających.

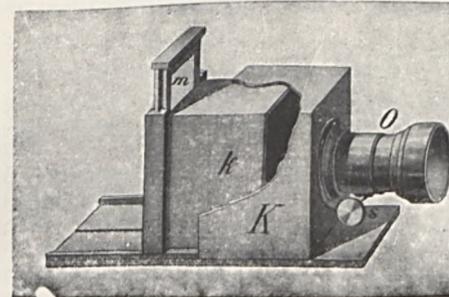
Fotogram, obraz otrzymany drogą fotograficzną.

Fotogrametria, sposób zdjęć geodezyjnych, który pozwala, przy pomocy 2 zdjęć fotograficznych oraz dokładnej znajomości ich wzajemnego położenia, wykonywać plany sytuacyjne i wysokościowe.

Fotografura, metoda uwielokrotniania w druku obrazów fotograficznych. W tym celu z wypukłych obrazów, otrzymanych w żelatynie, zdejmuje się galwanicznie odciski na miedzi, z których przenosi się obrazy za pomocą prasy drukarskiej na papier.

Fotoheliograf, aparat do fotograficznych zdjęć tarczy słońca w celu studjowania zmian, zachodzących na powierzchni słońca: przesuwania się plam etc.

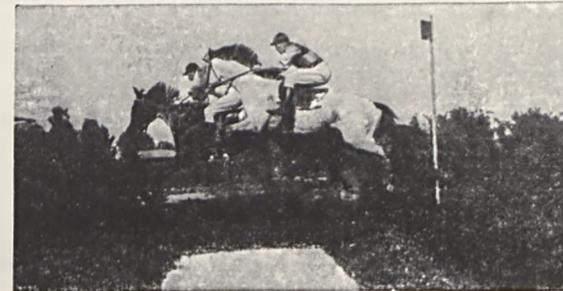
Fotoksylografja, otrzymywanie obrazów fotograficznych na drzewie.

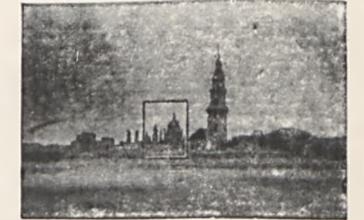
1. Pierwotny aparat fotograficzny. k pudło aparatu, K część wysuwana, m matówka, O obiektyw ze śrubą regulującą s.

2. Fotografja: a negatyw, b pozytyw

3. Skok przez rów. Zdjęcie przez „Telegor” Goerza. Ekspozycja $\frac{1}{1000}$ sek.

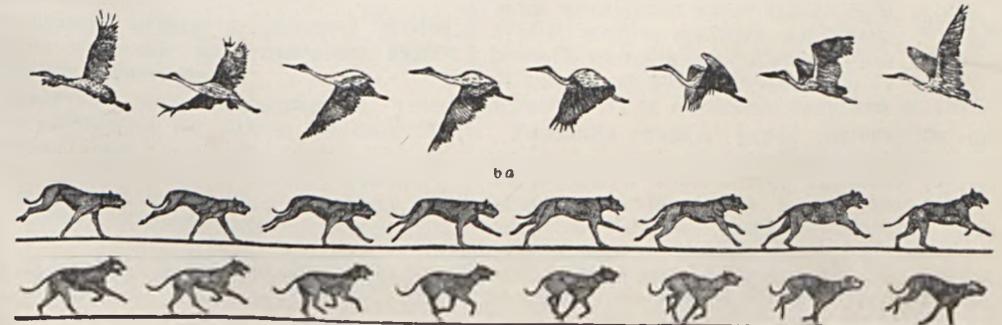
5a

5. Telefotografja z odległości 2,5 km. za pomocą teleobiektywu; 8-miokrotne powiększenie obrazu ujętego w ramkę na fig. 5a.

4. Zdjęcie z aeroplanu.

6b

6. Obrazy serjowe według O. Anschütz'a; a Lot becziana (1 uderzenie skrzydeł w 8 fazach), b Skok psa w 16 fazach.

Fotolit, fotolityczne ciało, ciało ulegające rozkładowi pod wpływem światła.

Fotolitografia, sztuka otrzymywania obrazów fotograficznych bezpośrednio na płycie kamiennej.

Fotoluminescencja, ob. luminescencja.

Fotometr, przyrząd służący do względnych pomiarów dzielności promieniowania jasnego. Znane są fotometry: Bouguera (najstarszy); cieniowy Lamberta i Rumforda; z plamą tłusta Bunsena; Ritschiego; Lummera z kostką fotometryczną; interferencyjny Lummera; absorbcyjny; polaryzacyjny i inne. Pomiaru wykonywane są przez nastawienie przyrządu na zgodność działań dwóch różnych źródeł światła.

Fotometrija, dział optyki, poświęcony mierzeniu dzielności promieniowania jasnego, czyli natężenia światła. Zasada pomiarów jest zawsze porównanie dzielności danego źródła światła z natężeniem światła, przyjętego za jednostkę. Kongres elektrotechniczny (1884) obrał za jednostkę fotometryczną światło, jakie wysyła 1 cm² roztopionej platyny w temperaturze jej krzepnięcia; jednostka ta nazywa się *violle*. Obok tej jednostki istnieją inne, jak lampa Carcela (olejna), świeca parafinowa o średnicy 2 cm. i wysokości płomienia 5 cm., świeca octano-amylowa Hefner-Altenecka i in. Pomiaru wykonywa się zapomocą fotometrów. Badane źródło światła umieszcza się w takiej odległości od fotometru, aby wywierało takie same wrażenie, jak źródło światła obrane za jednostkę; natężenie światła badanego ma się wtedy do natężenia światła jednostkowego, jak kwadraty ich odległości od fotometru. Podstawy naukowe fotometrii podał Kepler w „*Paralipomena ad Vitellonem*” (1604), Bouguer (1729) i Lambert (1760).

Fotometrografia, ob. fotogrametria.

Fotometryczna kostka, przyrząd pomocniczy w fotometrze, pozwalający widzieć jednocześnie obie strony tabliczki, oświetlanej przez dwa porównywane źródła światła (Swan, Lummer i Brodhun).

Fotomikrografia, fotografowanie obrazów mikroskopowych.

Fotoplankton, rośliny i zwierzęta wodne, swobodnie w wodzie się poruszające, żyjące w miejscach naświetlonych.

Fotoplastykon, zbiór stereoskopów, przed którymi przesuwają się zdjęcia fotograficzne.

Fotopsja (greck.), wrażenie błysku, zjawiające się nagle (bez żadnej podniety zewnętrznej) przy niektórych chorobach oczu (przy mętach w ciałku szklistem, przy oderwaniu siatkówki).

Fotosfera, widzialna powierzchnia słońca, świecąca, otaczająca bezpośrednio jego wnętrze; jest prawdopodobnie powłoką gazową. We wnętrzu tej warstwy pływają mniej lub więcej zagęszczone pary, z których powstają zjawiska plam, ziarnistości powierzchni i pochodni. Warstwa gazowa, powodująca ciemne linie w widmie słonecznym (warstwa odwracająca),

otacza prawdopodobnie fotosferę i jest jej częścią chłodniejszą (ob. słońce).

Fotoskop, przyrząd, zapomocą którego można otrzymać na ekranie powiększony obraz przedmiotów mikroskopijnych.

Fotoskulptura, rzeźba fotograficzna, polega na połączeniu fotografii z pantografem. Otrzymuje się naraz większą ilość odbić fotograficznych przedmiotu zapomocą tyluż przyrządów (wzgl. zwierciadeł), wokoło tego przedmiotu ustawionych. Zarysy otrzymanych w ten sposób obrazów przenosi się zapomocą pantografu na brykę gliny.

Fotosynteza, tworzenie się związków chemicznych pod wpływem światła; ob. ciałka zieleni.

Fototaksyzm, zjawisko reagowania roślin, nieprzytwierdzonych do miejsca, i zwierząt na światło wogóle (niekoniecznie słoneczne). Reagowanie to wyraża się w ruchu w kierunku ku światłu lub też w przeciwnym od światła. Naprz. pływki wodorostów, które kręcą się na wszystkie strony, gdy są w ciemności, a płyną wyraźnie ku światłu. Cmy nocne.

Fototechnika, sztuka oświetlania, technika oświetlania.

Fototerapia, ob. heljoterapia.

Fototropizm, zjawisko reagowania roślin przytwierdzonych na światło wogóle (niekoniecznie słoneczne). Ob. Heliotropizm.

Fototypja, otrzymywanie wypukłych klisz do odbijania obrazów pod prasą (otrzymywania fotodruków).

Fototypografia, ob. fototypja.

Foucart Paul, archeolog i helenista francuski, * 1836; napisał „*Recherches sur l'origine et la nature des mystères d'Eleusis*” i in.

Foucault, 1) Charles, * 1858, podróżnik francuski; odbył w latach 1883—1884, przebrany za Żyda, podróż do Marokka; później wstąpił do zakonu i osiadł jako pustelnik na Saharze; zamordowany 1916 r.; 2) Léon, fizyk francuski, * 1819, † 1868; najznakomitszym z jego doświadczeń było wyznaczenie prędkości światła zapomocą wirującego zwierciadła (1850). Wielki rozgłos zjednało mu zastosowanie wahadła do okazania obrotu dziennego ziemi; doświadczenie to wykonał F. w Panteonie paryskim w 1851.

Foucaulta prądy, prądy indukcyjne, powstające w masach metalicznych postaci dowolnej, np. w walcowatych żelaznych jądrach elektromagnesów. Prądy te, zauważone przez Arago w 1824, nie mają określonych torów i noszą dlatego również nazwę *wirowych*; obniżają one sprawność maszyn lub przyrządów elektrycznych. Elektrotechnika unika prądów F. przez zastępowanie masywnych brył metalicznych związkami cienkich drutów lub płytek metalowych.

Fouché Joseph, mąż stanu franc., * 1759, zrazu członek konwentu, jakobin; za czasów Napoleona, zerwawszy z rewolucyjną prze-

Wahadło Foucaulta.

szłości, został ministrem policji i otrzymał tytuł księcia Otranto; 1810 w niełasce, 1816 skazany na banicję, przyjął obywatelstwo austriackie; † 1820 w Trjeście.

Fougères, m. w Bretanii w dep. Ille-et-Vilaine (Francja zach.) nad rz. Nançon; 22.200 mieszk.; przemysł przędzalniczy i skórzan.

Fouillée Alfred, filozof francuski, * 1838 w La Pouéze, profesor filozofii w Bordeaux, potem w Paryżu; † 1912. Wybitny psycholog. Dzieła: „Le mouvement idéaliste et la réaction contre la science positive”, „La liberté et le déterminisme”, „La psychologie des idées-forcées” (1893) — najwybitniejsza jego praca: „La science sociale contemporaine”, „L'avenir de la métaphysique” i in.

Fould Achille, finansista i mąż stanu francuski, * 1800, † 1867; z pochodzenia żyd, został ministrem skarbu za Napoleona III.

Foullon Joseph François, francuski minister skarbu po upadku Neckera, * 1715, † 1789; powszechnie znienawidzony za bezmierną chciwość i nieludzki sposób rządzenia w swych dobrach, stał się jedną z pierwszych ofiar Rewolucji; nazajutrz po wzięciu Bastylji lud paryski powiesił go na latarni, potem odciął mu głowę.

Fouqué Ferdinand, mineralog francuski, * 1828, prof. w Paryżu, † 1904; dokonał licznych cennych badań i odkryć, ogłosił wraz z M. Lévy'm: „Synthèse des minéraux et des roches” (1882).

Fouqué de la Motte Friedrich, romantyczny poeta niemiecki, * 1777, † 1843; autor dramatów, bajek („Undine”), powieści („Pierścień czarodziejski”).

Fouquet (Foucquet) Jean, znakomity miniaturowy francuski z Tours, * ok. 1415, † ok. 1480. Malarz i iluminator królewski; wykonał ogromną ilość dzieł dla króla i wielkich dygnitarzy dworu. Wykonał 150 miniaturowych „Biblii moralizujących” (Biblioteka Narodowa w Paryżu), 53 miniaturowe do „Wielkiej kroniki Francji” (tamże), znakomite „Livre d'Heures d'Etienne Chevalier” (1458), portrety Karola VII, Juvénala des Ursins (1460, Louvre) i in.

Fouquet Nicolas, nadintendent skarbu za Ludwika XIV-go; dzięki swemu stanowisku zdobył olbrzymi majątek, którego używał na popieranie przedstawicieli sztuki i literatury: Molière'a, La Fontaine'a, Poussin'a i in. Oskarżony przez Colberta o nadużycia, uwięziony (1661) i zasadzony, zmarł w więzieniu 1680.

Fouquier-Tinville Antoine, prokurator trybunału rewolucyjnego w czasie rewolucji francuskiej za rządów Robespiera, * 1746. Surowy, bezwzględny zwolennik masowego teroru; po obaleniu Robespiera, stracony 1795.

Fourcroy Antoine François de, chemik francuski, * 1755; 1792 był członkiem komitetu dla ujednostajnienia miar, 1796 prezydentem Akademii Nauk, † 1809; ogłosił m. in.: „Système des connaissances chimiques” (6 t., 1801).

Foureau Fernand, podróżnik francuski po nieznanych częściach Sahary, * 1850, † 1914;

ogłosił: „D'Alger au Congo par le Tchad” (1902).

Fourier Charles, myśliciel i działacz socjalistyczny francuski, * 1772, † 1837; twórca szkoły „falansterskiej”. Falanstery miały to być duże osady, zamieszkałe przez falangi, czyli twórcze zrzeczenia robotnicze wraz z ich rodzinami, możliwie samowystarczalne pod względem gospodarczym i kulturalnym. Ustrój ten miał usunąć sprzeczności ustroju kapitalistycznego, regulując produkcję zgodnie z potrzebami konsumpcji, i wyznaczając stały określony udział w korzystaniu z owoców wytwórczości społecznej pracy, inteligencji i kapitałowi (5 : 3 : 4). Urzeczywistnienia swych idei spodziewał się P. głównie drogą zjednania dla nich panujących, bankierów, przedsiębiorców itp. Podstawowe jego dzieło: „Quatre Mouvements” („Cztery ruchy”) 1808. Fourierizm wywarł znaczny wpływ międzynarodowy, m. in. na emigrację polską i na rewolucjonistów rosyjskich pierwszej połowy XIX w.

Fourier Jean Baptiste, matematyk francuski, * 1768. W bardzo młodym wieku został profesorem matematyki na politechnice paryskiej; był z wyprawą Napoleona w Egiptie; † 1830. Pracował nad teorią ciepła, analiza, szczególnie teorią funkcji, rachunkiem całkowym i równaniami różniczkowymi (F. w z ó r, F. szeregi).

Fourmies, m. w dep. Nord (Francja półn.), 14.150 mieszk.; przedalnia, huty szklane.

Fournier August, historyk austriacki, * 1850, prof. w Pradze i Wiedniu, † 1920; główne dzieło: „Napoleon I” (3 t., 1886—89).

Fournier Jean Alfred, lekarz francuski, * 1832, † 1914; zasłużył się specjalnie w badaniach nad kiałą; napisał kilka prac z zakresu syfilidologii.

Fournier Paul, rzeźbiarz i autor dramatyczny francuski, * 1859, autor pomnika Szekspira w Paryżu i Balzaka w Tours; wystawił w teatrach paryskich szereg komedji: „Comme va le monde”, „L'Honorable” i in.

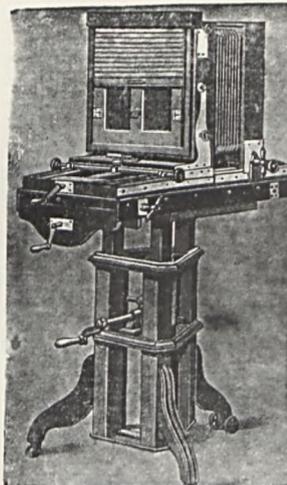
Powey, m. portowe ufortyfikowane w hr. Cornwall (Anglia), nad ujściem rz. F., 8.150 mieszkańców.

Powlera kropie (sołutio arsenicalis Fowleri), 1% wodno-alkoholowy roztwór arsenianu potasu (1 gram kwasu arsenowego i 1 gram węgla potasu na 100 gr. wody), środek leczniczy, stosowany przy niedokrewnościach (anaemia), białaczce (leukaemia) i niektórych chorobach skórnych (luszczyca, tzw. liszaję czerwonym — lichen ruber — i in.).

Fox Charles James, angielski mąż stanu, * 1749; wybitny przywódca stronnictwa wigów, spółzawodnik Pitta; 1806 został prezesem ministrów; † 1806.

Fox George, założyciel „Towarzystwa przyjaciół”, sekty kwaków, zwolennikowi spirytualizmu i skrajnego indywidualizmu religijnego; * 1624, † 1691.

Foxa cieśnina, odnoga morza Lodowatego między ziemią Baffina a półwyspem Melville.

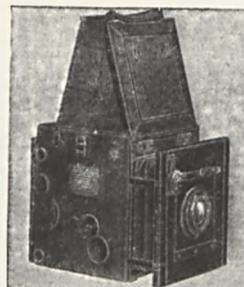
1. Aparat dla fotografów zawodowych.

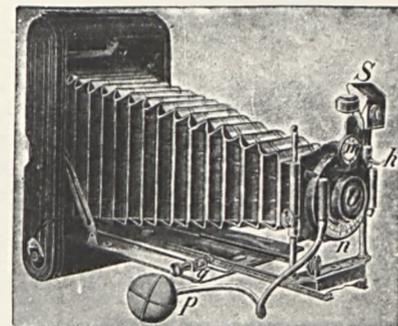
2. Migawkowy aparat składany.

3. Aparat statywowy rozciągnięty i złożony.

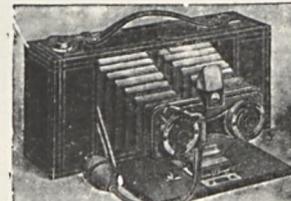
2b. Aparat zwierciadłowy

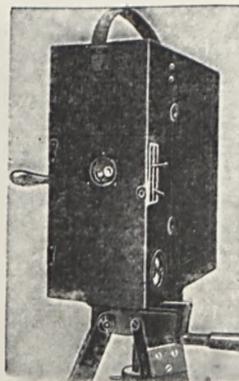
4. Aparat migawkowy; S diopter, O obiektyw, g tryb do nastawiania na ostrość, m nastawiacz migawki, n nastawiacz diafragmy, h naciskacz migawki, p pneumatyczny naciskacz migawki, P wałek do nacłagania filmu.

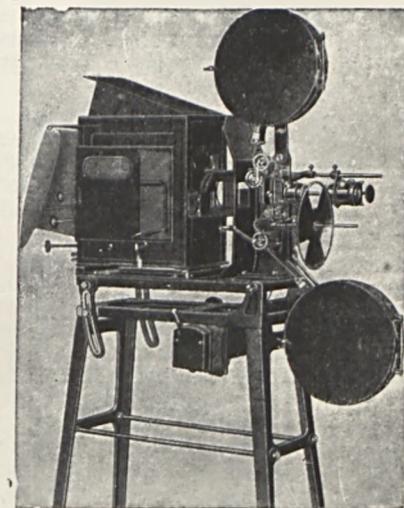
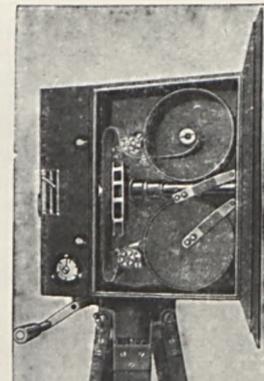
5. Aparat do zdjęć z natury; o obiektyw ruchomy, h drążek do nastawiania obiektywu, ab film.

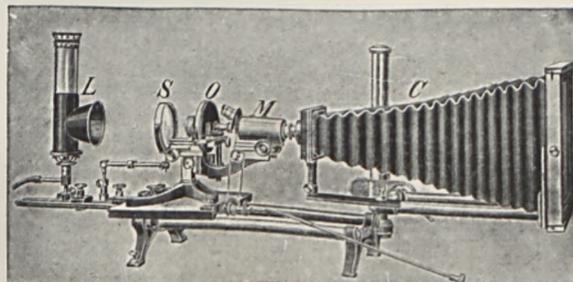
6. Aparat stereoskopowy podwójny.

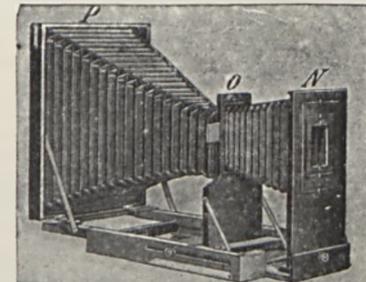
7. Aparat kinematograficzny, gotowy do zdjęć (na lewo) i otwarty (na prawo).

8. Kinematograficzny aparat projekcyjny.

9. Aparat mikrograficzny. Połączenie mikroskopu z aparatem fotograficznym; L lampka, S soczewka zbierająca, O stolik mikroskopu, M mikroskop, C aparat fotograficzny.

10. Aparat powiększający przy świetle dziennym; P klisza fotograficzna, O rama z obiektywem, N rama do powiększania negatywu.

Foxterrier (ang.), gatunek psów, niegdyś myśliwskich, dziś przeważnie domowych, niewysokich, zwinnych, krótkowłosych, najczęściej białych z czarnymi lub czerwonymi łatami.

Foxterrier.

Foxtrot (ang. chód lisa), współczesny taniec amerykański, mający naśladować ruchy posuwającego się naprzód lisa.

Foy Maxmilien, generał franc. * 1775. Oslonił 1814 odwrót armii franc. z Hiszpanji, ranny 1815 pod Waterloo; 1819 i 1824 był deputowanym (liberalnym); świetny mówca; † 1825.

Foyer (franc.), ognisko; korytarz lub sala obok sali teatralnej, koncertowej, sali posiedzeń, przeznaczona do wypoczynku w czasie przerw.

Foyna ziemia, ląd antarktyczny na pld, od zachodniej części morza Weddella, widziany w 1893 przez Larsena, dotychczas niezbadany.

Fr., skrót wyrazu frank.

Fra Angelico, ob. Fiesole.

Fra Diamante, malarz włoski XV w., * ok. 1430 w Terranuova, uczeń Filipo Lippi i jego współpracownik. W 1481 z polecenia papieża Sykstusa IV pracował w kapł. Sykstyńskiej, gdzie przypuszczalnie wykonał „Przejście przez Morze Czerwone”. Po śmierci F. Lippi wykończył freski w Spoleto.

Fra Diavolo, rzeczywiste nazwisko Pezza Michele, słynny przywódca rozbójników włoskich, walczący jednocześnie przeciwko władzy Francji w Neapolu. Wzięty do niewoli 1806, został powieszony.

Fra Mauro, mnich z zakonu kamedułów w Murano pod Wenecją, * 1459; wykonał dwie mapy ziemi; jedna z nich wielka mapa kolistą, należy do najwybitniejszych pomników kartografii z epoki przed odkryciem Ameryki.

Fracasso (kapitan Fracasso), typ żołdaka fanfaronu w starych komediach włoskich.

Fracht, 1) przewóz, transport towarów; 2) ładunek czyli towary przewożone; 3) opłata za przewóz towarów. W mowie potocznej oznacza najczęściej zaświadczenie kolejowe na wysłane towary.

Fraenkel Albert, klinicysta niemiecki, * 1848, † 1916; od 1884 profesor w Berlinie, specjalista chorób płucnych i sercowych; wykrył zarazki zapalenia płuc (dwoinki Fraenkla).

Fraenka bakterie (dwoinki, pneumococcus F.), małe drobne ziarenkowce (kokki), zwykle ułożone grupkami po dwie (diplococci), znajdujące się zazwyczaj w ślinie osób zdrowych. Dostanie się bakterii F. do płuc wywołuje zapalenie płuc (pneumonia crouposa). Bakterie F. niekiedy wywołują ostry nieżyt spojówek oraz tzw. wrzód drażący rogówki (ulcus corneae serpens).

Fraga, m. w prow. Huesca (Hiszpanja), nad rz. Cinca, 6.900 mieszk; zamek maurytański.

Fragaria vesca, poziomka pospolita, roślina z rodziny różowatych (Rosaceae). Liście trójdzielne, kwiaty białe, owocnia czerwona, wonna. Lasy, zbocza gór.

Fraget Józef, przemysłowiec polski, * 1797 we Francji; założył 1824 w Warszawie fabrykę wyrobów platerowanych (zwanych „frazetowskimi”), † 1867.

Fragment (łac.), ułamek, część.

Fragonard Honoré, znakomity malarz francuski, * 1732 w Grasse, † 1806. Uczeń Boucher'a. Malarz zabaw i scen z życia wytwornego towarzystwa ówczesnego. Dzieła: cykl obrazów p. t.: „Rendez-vous”, „Figle luźtawki”, „Śpiąca bachantka” (Luwr), „Kapiące się” (Luwr) i in.

Fraikin Charles Auguste, rzeźbiarz belgijski, * 1819, † 1893; główne dzieła: posąg Egmonta i Hoorna, „Amor w niewoli”, grobowiec królowej belgijskiej.

Fraise (franc.), poziomka, kolor poziomkowy.

Frajbejter lub **Freibiter** (niem.), korsarz, blokujący wybrzeża nieprzyjacielskie. Zygmunt Stary, podczas wojny z w. ks. moskiewskim 1520, listami królewskimi upoważnił do tej czynności trzech gdańszczan.

Frak, 1) wieczorowy strój męski, wprowadzony do Polski za Stanisława Leszczyńskiego, rozpowszechniony za Stanisława Augusta; 2) popularna w b. Kongresówce skrócona nazwa członków Frakcji Rew. P. P. S., dla odróżnienia od członków Lewicy P. P. S. (lewicowców), gdyż obie te partie, aż do zjednoczenia się Lewicy P. P. S. z S. D. K. P. i L. w Komunistyczną Partię Robotniczą Polski, upierały się przy wyłącznym prawie do nazwy P. P. S.

Frakcja, odłam. Nazwa używana dla oznaczenia samodzielnie zorganizowanej części jakiejś większej jednostki; np. frakcja sejmowa, klub sejmowy, będący częścią jakiejś partii politycznej.

Frakcja Rewolucyjna P. P. S., powstała w 1906 wskutek rozłamu w Polskiej Partii Socjalistycznej, w której, pod wpływem rewolucji 1905, większość (tzw. Lewica) zerwała ze starym powstańczo-niepodległościowym kierunkiem partii i stanęła na stanowisku ściśle marksowskiego socjalizmu. Frakcja rewolucyjna trzymała się starego programu oraz taktyki teroru i akcji partyzanckiej (Rogów, Bezdany). Na drugim swym zjeździe w 1909 partia ta przyjęła nazwę „Polskiej Partii Socjalistycznej” (bez dodatków F. R.), pod którą znana jest dotychczas.

Fraknoi Wilhelm ks., historyk węgierski, * 1843, nadinspektor muzeów i bibliotek węgierskich, protonotarjusz apostołski; ogłosił szereg prac z dziejów Węgier, zainicjował wyd.: „Monumenta Vaticana Hungariae”; † 1924.

Frakpagina, stronica podzielona pionowo na połowy, z których jedna jest zapisana; stronica dwuszpaltowa; cytata na marginesie.

Fraktura, niemieckie łamane pismo; w medycynie — złamanie kości; w organach — mechanizm do zatrzymywania lub puszczenia wiatru z miechów do piszczałek.

Fram (norw., naprzód), nazwa statku, użytego do podróży polarnych przez Nansena, a potem również przez Sverdrupa i Amundsona.

Framboesia, choroba skórna, przypominająca kile; cechuje się występowaniem czerwonych guzowatości na powierzchni ciała. F. panuje w okolicach zwrotnikowych, wywoływana bywa, podobnie jak kila, przez kretki (spirochaete).

Framerles, m. w prow. Hainaut (Belgia), 12.000 mieszk., kopalnie węgla.

Frampol, m-ko w pow. zamojskim (woj. lubelskie), nad rz. Ładą, 3.500 mieszk.; tkactwo i garncarstwo.

Framuga, wgłębienie w ścianie, wzgl. jej załom pod kątem prostym.

François François Louis, malarz francuski, *1814, †1897; obrazy rodzajowe, historyczne i pejzaże; główne dzieło: „Dafnis i Chloe“.

Francavilla, 1) F. Fontaneto, m. w prow. Lecce (Włochy pld.), 21.530 mieszk.; 2) F. de Sicilia, m. w Sycylii nad rz. Alcantera, 5.570 mieszkańców.

France Anatole (właściwe nazwisko Thibault), najznakomitszy pisarz francuski ostatnich czasów, *1844, †1924. Powieściopisarz, nowelista, krytyk i historyk. Sceptyczny pogląd na świat podaje w pełnym subtelnej ironii stylu, w iskrzącym się od dowcipu, erudycji i idei filozoficznych dialogu. Jako tematy wybiera pierwsze czasy chrześcijaństwa („Thaïs“), wielką rewolucję francuską („Bogowie łakną krwi“), dzieje współczesne („Histolre contemporaine“). W 1921 otrzymał nagrodę Nobla.

Francesca da Rimini, córka Guido da Polenta, pana na Rawennie, wydana 1275 za mąż za Gianciotto Malatestę, pana na Rimini, który, spozreglwszy jej skłonność do swego brata, Paolo, zamordował oboje 1288. Dzieje jej opiewał Dante w „Boskiej komedji“, później wielokrotnie przejęcia jej brane były za osnowę dramatów (Silvio Pellico, P. Heyse, G. d'Annunzio i in.).

Francesco di Giorgio Martini, malarz, rzeźbiarz i budowniczy włoski, *1439, †1502, jeden z najwybitniejszych artystów swej epoki; zostawił w rękopisie: „Trattato di Architettura“ (2 t., 1841).

Franch-Comté (czyli hr. Burgundji), dzielnica, leżąca między Saoną a Rodanem. Powstała z rozkładu feudalnego hr. burgundzkiego, tworząc najbardziej północną jego część, i od w. XI, wraz z całem hr. burgundzkim, zaliczona do cesarstwa rzymsko-niemieckiego. W wieku XIV i XV, nie przestając być nominalnie częścią cesarstwa, dostała się w posiadanie ks. burgundzkich (francuskich), lecz po śmierci ostatniego księcia z tej linii, Karola Śmiałego, przeszła w ręce Habsburgów (w osobie Maksymiljana, żonatego z córką Karola Śmiałego — Mariją). Po zrzeczeniu się tronu przez ces. Karola V, 1555, przeszła w posiadanie hiszpańskiej linii Habsburgów, aż wreszcie pokojem w Nimwegen, 1678, została ustąpiona Francji.

Franchet d'Esperey Louis Félix, marszałek francuski, *1856. W 1918, dowodząc armjami sprzymierzonymi w Salonikach, doko-

nał przełamania frontu bułgarskiego, co w dalszej konsekwencji doprowadziło do kapitulacji Austrii i osaczenia Niemiec. W r. 1918 zawarł zawieszenie broni z Węgrami, Turcją i Bułgarią; 1919 członek Najwyższej Rady wojennej; 1921 marszałek Francji.

Franchetti Alberto baron, kompozytor włoski, *1860; pisze utwory orkiestrowe, kameralne i opery („Azrael“ 1888, „Krzysztof Kolumb“ 1892 i in.).

Franchville (Franqueville) Pierre, rzeźbiarz, malarz i architekt francuski, *1548, †około 1618; wykonał płaskorzeźby na piedestale posagu Henryka IV na Pont Neuf, posagi: „Dawid“, „Grupa jeńców“ i inne.

Francja (łac.), nazwa kraju Franków, obejmująca hrabstwa dookoła Paryża, połączone w księstwo przez Kapetów; stąd późniejsza nazwa prow. franc. Ile-de-France.

Francja, 1) **Francesco**, właściciel Raibolini, znakomity malarz boloński, *1450 w Bolonji, †1518 tamże. Zrazu kształcił się jako złotnik, następnie jako malarz u Fr. Cossa w Bolonji (od 1470). Kontynuator tradycji szkoły ferrarskiej L. Costy. Głowa ówczesnej szkoły bolońskiej. Miał kilkuset uczniów. Dzieła: „Madonna w otoczeniu czterech świętych“ (1515, Parma), „N. P. Marija między świętymi“ (Bolonja), „Małżeństwo św. Cecylii“, „Ukoronowanie N. P. Marii“ (Ferrara); 2) **Giacomo**, malarz włoski, *ok. 1486 w Bolonji, †1557 tamże. Syn i uczeń Francesco F., pracował z ojcem i bratem Giulio, od 1518 samodzielnie w Bolonji. Dzieła: „Madonna w glorii“ (1525, Berlin), „Święta dysputa“ (Bolonja), „N. P. Marija z dzieckiem i św. Janem“ (Drezno).

Francja José Gaspar, dyktator Paragwaju, *1757; adwokat; 1811 sekretarz kongresu, zwanego „Junta“, 1813 konsul, od 1814 dyktator, rządził despotycznie aż do zgonu 1840.

Franciabigio, właściciel Francesco di Cristofano Bigli, malarz florencki, *1482 we Florencji, †1525. Uczeń Mariotto Albertinelli, później Andrea del Sarto, którego wpływowi uległ. Do dzieł najlepszych F. należą liczne portrety młodzieńców w gal. Pitti, w National Gallery i muz. Berlińskim.

Franciszek, imię dwóch królów francuskich, 1) **F. I.**, *1494, panował 1515—1547; w wyprawie 1515 rozbił najemne wojska szwajcarskie pod Marignano i zdobył Medjolan. Kandydatura jego na cesarza na elekcji 1519 upadła. Rozbity przez ces. Karola V pod Pawią i wzięty do niewoli (1525), przyjął narzucone warunki pokoju, zrzekając się m. i. pokojem madryckim praw do Flandrii. Po uwolnieniu wznowił działania wojenne, lecz na mocy pokoju w Cambrai (1529) ostatecznie musiał ustąpić z Włoch. Dalsze wojny nie dały już poważniejszych rezultatów. Niepowodzenie polityki francuskiej w wojnach włoskich przygotowało grunt dla wzrostu opozycji religijno-politycznej pod postacią hugonotyzmu; 2) **F. II.**, syn Henryka II, *1544; panował 1559—60; pozostawał całkowicie pod wpływem Gwizjuszów.

Franciszek, imię dwóch cesarzy niemieckich, 1) **F. I.**, od 1736, jako Stefan Franciszek rządził Lotaryngią, a po ustąpieniu jej Stanisławowi Leszczyńskiemu, Toskanją; mąż Marii Teresy, ojciec Marii Antoniny, panował jako cesarz 1745—1765; 2) **F. II.**, syn Leopolda II, *1768, panował jako ces. niem. 1792—1806, od 1804 przyjął również tytuł cesarza austriackiego. Rządy jego były pasmem ciągłych wojen z rewolucją francuską i Napoleonem (1792—97, 1799—1801, 1805, 1809, 1813—14). Po wojnie 1805, wskutek utworzenia Związku Reńskiego pod protektorem Napoleona, wobec zupełnego faktycznego rozbicia Niemiec, złożył koronę cesarsko-niemiecką. Jako cesarz austriacki rządził do 1835.

Franciszek, imię dwóch królów obojga Sycylii; 1) **F. I.**, panował 1825—30; 2) **F. II.**, ostatni król obojga Sycylii, panował 1859—60. Obalony przez wyprawę Garibaldięgo, uciekł do Gaety, potem do Rzymu, a po wzięciu w 1870 Rzymu, przeniósł się do Bawarii, następnie do Paryża. Posładości jego zostały wcielone do król. włoskiego; †1894.

Franciszek a Paulo św., *1416 w Paula w Kalabrii, od lat najmłodszych odznaczał się pobożnością i zamiłowaniem w modlitwie i umartwieniu; założyciel zakonu braci Najmniejszych (Fratres Minimi); †1508; święto 2 kwietnia.

Franciszek Ferdynand, arcyksiążę austriacki, *1863, zamordowany w Sarajewie 1914; morderstwo to stało się dla Austrii bezpośrednim pretekstem do wystąpienia przeciwko Serbji, co doprowadziło do wybuchu wojny światowej.

Franciszek Józef I, cesarz austriacki, król węgierski, *1830. Wstąpił na tron 1848 po zrzeczeniu się, wskutek rewolucji, tronu przez stryja jego, ces. Ferdynanda. Na jego rządy przypada złamanie rewolucji w Austrii właściwej, w Czechach i w Galicji, stłumienie powstania włoskiego w Medjolanie i Wenecji i rozbicie armji sardyńskiej przez gen. Radeckiego (1848/9), wreszcie przy pomocy Rosji — złamanie powstania węgierskiego (1849). Kleśki w wojnie z Francją i Sardynją 1859 i w wojnie z Prusami 1866 doprowadziły do przebudowy Austrii na zasadach konstytucyjnych w duchu dualizmu austro-węgierskiego, autonomii prowincyj i równouprawnienia narodowego. Za jego rządów doszło do demokratyzacji ustroju Austrii (powszechne głosowanie 1914). Zawarcie trójprzymierza austriacko-niemiecko-włoskiego 1883 stało się prologiem przyszłej wojny światowej, która wybuchła pod sam koniec rządów Fr. Józefa w 1914; †1916.

Franciszek Ksawery św., *1506 w Hiszpanji; 1541 udał się, jako misjonarz, do Indji Wschodnich, później do Malakki, wysp Moluskich, Japonji, wkońcu do Chin, gdzie zmarł niebawem po przybyciu 1552; zwany jest „Apostolem Indji“, święto 3 grudnia.

Franciszek Salezy św., biskup genewski, *1567, †1622, znany w kościele katolickim z misjonarstwa i działalności duszpasterskiej; założyciel z Joanną de Chantal zgromadzenie

Wizytek. Kanonizowany w 1665, od 1878 zaliczony w poczet doktorów kościoła. Święto 29 stycznia.

Franciszek z Asyżu św. (Seraficki), *1181, †1226; odnowiciel kościoła; syn bogatego kupca Piotra di Bernardone, wiódł we wczesnej młodości życie światowe. W latach 1204—1206 po ciężkiej chorobie dokonał się w jego życiu zasadniczy zwrot; poświęcił się opiece nad ubogimi chorymi, twardościami, a otrzymawszy od opata Benedyktynów mały kościółek z częścią gruntu, który nazwał Portiuncula, osiadł w jego pobliżu. Pod wpływem słów Jezusa (Mat. 10,7) złożył ślub bezwzględnej ubóstwa i stał się kaznodzieją wedrownym, wzywając do pokuty. Wnet przylączyło się do niego dwunastu zwolenników, dla których św. Fr. opracował pierwszą regułę. W 1212 Klara degli Scifi, złożyła na ręce św. Fr. potrójny ślub, stając się założycielką zakonu Klarisek. W następnych latach rozpoczęła się działalność misyjna i dalsze organizowanie zakonu św. Fr., lub Minorytów. Papież Grzegorz IX zaliczył św. Fr. w poczet świętych. Z pism jego zachowały się: listy, kazania, testament, rozprawy, pieśni duchowne, uwagi, różne reguły i rozmowy. Tomasz z Celano, towarzysz św. Fr., napisał 2 życiorysy p. t. „Vita sancti Francisci“. Wybór ludowych podań o św. F. znany jest pod nazwą „Fioretti“ (Kwiatki). Święto 4 października.

Franciszka św., Rzymianka, wdowa, *1384; poświęcała się pielęgnowaniu chorych w szpitalach. Założyła zakon Oblatek; †1440; święto 9 marca.

Franciszka Józefa fiord, na wsch. wybrzeżu Grenlandji pod 73° szer. płn.

Franciszka Józefa ziemia, archipelag obejmujący ok. 60 wysp na oceanie Płn. Lodowatym, na płn. od Nowej Ziemi, 19.700 km²; pokryty lodowcami, niezamieszkały, odkryty 1873/4 przez wyprawę Payera i Weyprehta.

Franciszka Kanał (niem. Franzenskanal), łączy Dunaj poniżej Mohacza z dolną Cisą (Jugosławja), 108 km. długo.

Franciszkanie lub **Minorcy** (skrót: O. F. M.), obok Dominikanów najpoważniejszy zakon żebraczy, wywodzący się od św. Franciszka z Asyżu; dzieli się na trzy grupy: Konwentalnych, Obserwantów (te dwie gr. od r. 1517 za Leona X) i Kapucynów. Do Polski sprowadzeni zostali prawdopodobnie ok. r. 1231.

Franciszkanin i Franciszkanka.

Franciszkowe Łaźnie (czes. Františkova Lázně, niem. Franzensbad), mjejsc. kąpielowa w płn.-zach. Czechach, 3.040 mieszk.; 12 źródeł mineralnych, zalecanych do leczenia chorób kłębiectw, serca, niedokrwistości etc.

Francja, republika w Europie zachodniej między środkowym biegiem rzeki Renu,

oceanem Atlantyckim i morzem Śródziemnym, ma 550.986 km², jest zatem po Rosji (Z. S. S. R.) najrozleglejszym państwem w Europie. Granice naturalne bardzo dobre, zwłaszcza od pld. i zach., wybrzeża morskie mają 3.120 km. długość (kanał La Manche 1.120, oc. Atlantycki 1.385, m. Śródziemne 615 km.), są jednak naogół dość słabo rozczłonkowane. Pod względem ukształtowania powierzchni przeważają we F. niziny, jedynie na wsch. i pld. leżą okolice góryste, ważniejsze z nich: Pireneje (Vignemale 3.290 m.), Alpy zach. (Mont Blanc 4.810 m.), masyw Centralny (wyżyna Owernji do 1886 m., Sewenny do 1.754 m.), Jura zach. (Crêt de la Neige 1.723 m.), Wogezy (do 1.425 m.), Argony (do 450 m.) i Ardeny (do 500 m.). Klimat umiarkowany: na zach. i pld. o charakterze wybitnie morskim (znaczne opady); w masywie Centralnym ostre zimy, na wybrzeżu pld. (Riviera) stałe temperatura łagodna, ściągająca liczne rzesze kuracuzów. Nawodnienie obfite, liczne rzeki żeglowne (Sekwana, Loara, Garonna, Rodan, Ren, nadto ok. 50 ich dopływów i rzek mniejszych, również nadających się do żeglugi), wiele kanałów. Szata roślinna należy naogół do typu środkowo-europejskiego, jedynie na pld., w Prowancji i dolinie Rodanu, ma już cechy śródziemnomorskie. Zaludnienie F. wynosi (1921) 39.800.000 głów (37.659.317 podd. franc., 1.550.449 cudzoziemców), według podziału na narodowości było 96,2% Francuzów, nadto zaś 470 tys. Włochów, 415 tys. Belgów, 303 tys. Hiszpanów, 90 tys. Szwajcarów, 55 tys. Anglików, 34 tys. Rosjan, 31 tys. Amerykanów, 25 tys. Polaków, 17 tys. Greków i 16 tys. Luksemburczyków. W latach 1921—25 skutkiem imigracji zarobkowej najbardziej wzrosła liczba Polaków i wynosi już ok. 400 tys. Naród fr. należy do szczepu romańskiego, zwłaszcza pod względem lingwistycznym, gdyż język fr. kształtował się głównie pod wpływem łaciny; antropologicznie przeważa typ celtycki ze znaczną domieszką romańskiego i mniejszą — germańskiego (nazwa Francji pochodzi od Franków, odgałęzienia plemienia germańskiego). Poza Francuzami (wśród których wyróżniamy językowo gałąź pld. — Prowansalczyków) odrębne elementy narodowościowe tworzą: Bretończycy, Baskowie, Flamandzcy i Alzaccy (język niemiecki, poczucie państwowe francuskie). Głównym zajęciem ludności jest rolnictwo (46% rolników wśród ogółu mieszk.); lasy zajmują 15% całego obszaru, 3% ziemi uprawnej zajmują winnice, które tworzą znaczne bogactwo kraju (wina szampańskie, burgundzkie, bordeaux i t. d.); na pld. kwitnie jedwabnictwo i wyrób oliwy. Bogactwa kopalne niezbyt obfite. Duże pokłady rudy żelaznej odzyskała F. dopiero w 1919 w Lotaryngji; produkcja węgla wynosiła w 1913 tylko 40 milj. t. (gdy w Niemczech 278 milj. t.), po traktacie wersalskim przybyło zagłębie

Godło Francji.

węglowe Saary (17 milj. t. rocznie). Obfitość źródeł mineralnych (najstynniejsze Vichy). Przemysł bardzo rozwinięty (fabryki wyrobów wełnianych, płótna, jedwabiu, huty żelazne); specjalnością F. są zwłaszcza wyroby luksusowe. Handel znaczny: w 1924 import wynosił 40.132 milj. fr. (bawełna, węgiel, len, produkty zbożowe, kawa, nafta), zaś eksport 41.454 milj. fr. (ubrania gotowe, wyroby jedwabne, bawełniane, samochody, wyroby żelazne, wina, wyroby gumowe, chemiczne, mydła, perfumy, owoce). Długość linii kolejowych (1922) 52.424 km., telegraficznych (państw.) 223.480 km. Główne porty: Marsylja, Le Havre, Rouen, Boulogne s. M., Calais, Dunkierka, Bordeaux. Stolicą jest Paryż (2.906.472 mieszk.), większe miasta z kolei: Marsylja (586.341), Lyon (561.592), Bordeaux (267.409), Lille (200.952), Nantes (183.704), Tuluza (175.434). Królestwo francuskie powstało z podziału dawnej monarchji frankońskiej Karola Wielkiego, na mocy traktatu w Verdun w 843. Koronę francuską otrzymał wówczas wnuk Karola W. — Karol Łysy. Posiadłości jego obejmowały ziemie na zachód od Skaldy, Mozy, Saony i Rodanu. Dynastia Karolingów wygasła jeszcze w czasach feudalizmu (w końcu X w.). W 987 oddano koronę fr. Hugonowi Capetowi, księciu Ile-de-France. Dynastia Kapetyngów w prostej linii rządziła Francją do początku XIV w. (1328). Francja dzieliła się wówczas na kilkadziesiąt dzielnic, z których najważniejsze: Ile-de-France, Orleanja, Flandria, Normandia, Bretonja, Andegawenja (Anjou), Poitou, Guyenne, Gaskonia, Langwedocja, Owernja, Burgundja, Szampanja. Władza pierwszych Kapetyngów była niemal czysto nominalna: byli oni słabsi od niejednego ze swych wasalów (np. Wilhelma Zdobywcy lub Henryka Plantageneta). Z rozwojem gospodarki pieniężnej — poczynając od Ludwika VI (XII w.) — królowie francuscy, opierając się na miastach, zaczęli stopniowo skupiać kraj w swoich rękach, usuwając baronów, wypędzając Anglików z kraju (wojna stuletnia), zajmując jedną dzielnicę po drugiej. Ten proces jednoczenia trwał do wieku XV. Jednocześnie za Walezjusów granice Francji przesunęły się za Rodan, obejmując Delphinat (1349) i Prowancję (1480). Stany Generalne, zwołane po raz pierwszy w 1302, po złamaniu powstania mieszczańskiego 1357, a zwłaszcza po zwycięstwie zakończonym wojny stuletniej (1453), szybko upadły i od 1484 ustalił się we Francji absolutyzm, który, wskutek niepomyślnego wyniku wojen włoskich i szerzenia się reformacji kalwińskiej (hugonotyzmu), załamał się w okresie wojen religijnych (od 1560) pomiędzy organizacją hugonotów a Ligą katolicką. Za Burbonów po 1614 ustalił się ostatecznie absolutyzm, opierający się głównie na szlachcie i duchowieństwie, i osłaniający przeżytki feudalizmu, lecz w polityce ekonomicznej coraz więcej liczący się z potrzebami przemysłu. Absolutyzm zlikwidował ostatecznie ruch hugonocki, złamał „Frondę”, usunął sta-

ny prowincjonalne, czynił parokrotne wysiłki rozwiązania „parlamentów”. Rozkwit absolutyzmu przypada głównie na czasy Ludwika XIV (1643—1715) i Ludwika XV (1715—1774). Jednocześnie rozszerzyły się granice Francji na wschodzie, obejmując: Alzację (1648), Franche-Comté (1679), Lotaryngię (1737), Korsykę (1768). W czasach późniejszych została przyłączona już tylko jedna prowincja — Sabaudja (1859 za Napoleona III). Ciężary finansowe, związane z wojnami i częściami niepowodzeniami ostatnich wojen Ludwika XIV i XV, ostre zróżnicowanie wśród klas panujących oraz wzrost sił mieszczaństwa doprowadziły do wybuchu Wielkiej Rewolucji Francuskiej 1789, która wywołała okres długotrwałych wojen rewol. (1792—1814), przyczem władza dostała się w ręce Napoleona Bonaparte, jako cesarza (1804). Po obaleniu Napoleona przez koalicję mocarstw nastąpiła restauracja Burbonów (1814). Wielka rewolucja zniósła przeżytki feudalizmu i urzeczywistniła równość obywateli wobec prawa. Rewolucja francuska XIX w.: lipcowa 1830, lutowa 1848 i wrześniowa 1870 utrwaliły we Francji ustroj konstytucyjno-parlamentarny, republikę i demokrację (Konstytucja 1875). Ruchy proletariackie z maja i czerwca 1848 i komuna paryska 1871 zostały złamane siłą zbrojną, lecz z rozwojem wielkiego przemysłu ruch socjalistyczny i syndykalistyczny szerzy się coraz bardziej. W wojnie światowej Francja wraz ze przymierzońcami dokonała złamania potęgi Niemiec i odzyskała utracone w wojnie 1870/1 Alzację i pld. Lotaryngię. (Ob. Francuska literatura; Francuska sztuka; Francuskie kolonie).

Franck César, kompozytor francuski, * 1822; poematy symfoniczne, symfonia D-moll, sonata skrzypcowa, kwintet fortepianowy, kwartet smyczkowy, wiele utworów fortepianowych i organowych, oratoria i opery: „Hulda” i „Ghiselle”; † 1890 w Paryżu.

Franck Sebastian, prozaik niemiecki, * 1499, † 1542; początkowo gorliwy luteranin, później wróg wszelkiej organizacji kościelnej, wyznawca spirytualizmu i mistycznego panteizmu. Napisał m. in.: „Chronica”, pierwszą próbę historii powszechnej.

Francke August Hermann, niemiecki teolog ewangelicki i filantrop; * 1663, † 1727; założyciel wielkich zakładów dobroczynnych i wychowawczych w Halli n. S.

Franc-maçonnerie (franc.), wolnomularstwo, ob. masoneria. Stąd: farmazon.

Franco (włosk. franco = wolno), termin pocztowy, wypisywany na listach i przesyłkach dla oznaczenia, że są już opłacone przez wysyłającego.

François Hermann von, generał pruski, * 1856; w czasie wojny światowej w bitwie pod Szymbarkiem (Tannenbergiem) dowodził I korpusem, następnie 9 armią; 1915 w okresie przelamania frontu rosyjskiego pod Gor-

licami, kierował natarciem na Gorlice. Wystąpił ze służby czynnej 1918.

François Louise, powieściopisarka niemiecka, * 1817, † 1893.

François-waza, duże naczynie staroattyckie, dzieło artystów Klitiasa i Ergotimosa z połowy VI w. przed Chr., odkryte w r. 1845 przez A. François koło Chiusi. Wyobraża zaślubiny Peleusa z Tetydą.

Franc Port, zamek w dep. Oise (Francja wsch.) 6 km. na wsch. od Compiègne; rozejm w listopadzie 1918.

Francs-archers, francuskie kompanie wolnych łuczników, uzbrojonych w łuki i miecze. Kompanie te zostały wprowadzone w 1448.

Francuska choroba (morbus gallicus), nazwa pospolita kity (syfilisu); z Francji bowiem w wieku XV i XVI kłta rozpoznać się miała na całą Europę.

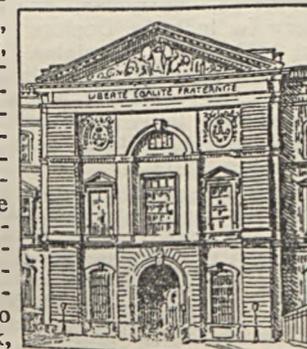
Francuska literatura. Do IX w. twórczość ludowa wyrażała się w narzeczach ludowych (lingua romana rustica), coraz bardziej się od łaciny oddalających. Na początku IX w. powstały dwa samodzielne narzecza: południowe (langue d'oc) i północne (langue d'oïl). Najdawniejsze zabytki langue d'oïl: „Cantilène de sainte Eulalie” (IX w.), „Poème sur la Passion” (X w.), „La vie de saint Léger” (X w.). Supremacja polityczna północnych prowincji nad południowymi zdecydowała o przewadze językowej i narzecza północne zapanowało w literaturze. W XI w. rozwinął się narodowy epos bohaterski (Chansons de geste), najtypowszy „Chanson de Roland”. W XII w. ten rodzaj twórczości upadł, ustępując miejsca baśniom cudownym, z Anglii i Ameryki zapożyczonym, legendom bretońskim o królu Artusie i św. Graalu, utworom, zacierpniętym z podań greckich i łacińskich. W XII i XIII w. (feudalizm, wojny krzyżowe, przewaga stanu rycerskiego) rozwinęła się rycerska poezja (trouvères); fabliaux, krótkie ludowe powiastki wierszowane, często mocno swawolne i trywjalne, przeważnie przez żonglerów ku uciesze niewybrednej gawiedzi układane; satyryczno-dydaktyczne epeje zwierzęce (Roman de Renart); kroniki rymowane, kroniki proza pisane, pamiętniki (Villehardouin); początki sztuki dramatycznej (Mystères, Miracles). Od końca XIII do połowy XV w., wraz z wzmagającą się władzą królewską i rosnącym znaczeniem mieszczaństwa, ideały rycerskie ustępowały przed realnymi interesami kraju, zmienił się też kierunek literatury. Znaczyła się przewaga rodzaju dydaktycznego i dramatycznego nad utworami wyobraźni. Stare epeje poprzerałane na opowieści (Dits), na romanse prozaiczne, na książki ludowe; podania o pięknej Magelonie, Meluzynie — na prozę (Les cent nouvelles). Proza pisano dzieła historyczne (Joinville „Pamiętniki”, Froissart „Chroniques de saint Denis”). Upodobanie do traktatów politycznych, prawniczych, do kompilacji naukowych uwypukla się w „Roman de la Rose”, poemacie w pierwszej części (Guillaume de Lorris), w drugiej zaś (Jean de Meung), raczej encyklopedji moralizatorskiej i nauko-

wej. Szybkiemu rozwojowi teatru sprzyjało powstawanie, prócz „Confréries de la Passion”, przedstawiających *Mystères* i *Miracles*, bractw świeckich, które grywały utwory świeckiej treści (*moralités*, *soties*, *farces*). Poezja liryczna zachowała jeszcze cechy rycerskie (*Ruteboeuf*, *Machaut*, *Charles d'Orléans*). Wojny włoskie zapoznały Francję z arcydziełami twórczości starożytnej, jednocześnie Reformacja wprowadzała ducha krytycyzmu, to też twórczość końca XV i początku XVI w. odznaczała się duchem wykwiintnej satyry i przenikliwej obserwacji, co uwydatniają poezje *François Villon*, *Olivier Basselin*, nowele *Antoine'a* i *de la Salle'a*, historia *Philippe de Comines*. Poeta *Clément Marot* był zwiastunem Odrodzenia, którego najwybitniejszym przedstawicielem stał się *François Rabelais*. Silny wpływ studjów klasycznych przejawiał się w t. zw. *Plejady* (na wzór plejady z czasów *Ptolomeusza Filadelfosa* w III w. przed N. Chr. z 7 poetów złożonej), w której skład za *Henryka III* wchodził: *Ronsard*, *Du Bellay*, *Remi Belleau*, *Jodelle*, *Dorat*, *Baif* i *Pontus de Thiard*; za *Ludwika XIII*: *Rapin*, *Commiré*, *Larue*, *Santeul*, *Ménage*, *Duperrier* i *Petit*. Rozkwitła proza i pamiętnikarstwo (*Michel de Montaigne*, *Guillaume de Vois*, *Olivier de Serres*, *François de Salles*, *Jean Calvin*, *Marguerite de Valois*, *Pierre de Bourdelles*, *Brantôme*, *de Montluc*, *Michel de Castelnau*, *Duplessis-Mornay*). Początki XVII w. nie przedstawiały ściśle określonego charakteru. Obok libertynizmu (*Pierre Gassendi*), odrodzenie religijne (*jansenizm*), którego przedstawicielami byli skupieni w *Port-Royal* uczeni samotnicy (*Pascal*, *Le Maître*, *Pierre Nicole*, *Antoine Arnauld*, *Claude Lancelot*), wykwiintność hotelu *Rambouillet*, wpływy włoskie i hiszpańskie. Z chaosu tego, pod wpływem filozofii *Descartes'a* (*Kartezjusza*), wyloniła się sztuka klasyczna, zapoczątkowana przez *François de Malherbe*. Tę różnorodność kierunków ilustrowała powieść: sentymentalna i ciekwa (*Madeleine de Scudéry*, *Honoré d'Urfé*), żartobliwo-satyryczna (*Paul Scarron*), realistyczna (*Charles Sorel*). Udoskonaliła się sztuka dramatyczna; *Jean Mairret* wprowadził zasadę trzech jedności, *Pierre Corneille* założył podwaliny tragedji francuskiej. Za *Ludwika XIV* do rozkwitu doszła sztuka klasyczna dzięki grupie niepospolitych a różnorodnych talentów, jak: *Jean de Lafontaine*, *Nicolas Boileau*, *Molière*, *Jean François Regnard*, *Florent Dancourt*, *Alain René Le Sage*, *Philippe Quinault*, *Jean Racine*, *M-me de la Fayette*, *François de La Rochefoucauld*, *Jacques Bossuet*, *Louis Bourdaloue*, *Fénélon*, *M-me de Sévigné*, *Louis de Saint-Simon*. Literatura XVIII w. była siewcą Rewolucji. Cechował ją rozkwit filozofji (*Encyklopedyści*), duch krytyki, do wszystkich dziedzin wiedzy ludzkiej stosowany. Pochłubić się może takimi pisarzami, jak: *Voltaire*, *Condillac*, *Jean Jacques Rousseau*, *Bernard de Fontenelle*, *Pierre Bayle*, *Charles de Montesquieu*, *Buffon*, *Diderot*, *d'Alembert*, *Condorcet* i in. Poezja liryczna nie wychodziła poza stan mlerności. Dopiero w końcu stulecia zabyli

dwaj bracia, *Joseph* i *André Chénier*. W komedji *Pierre Marivaux* wprowadził analizę uczucia, *Pierre Augustin Beaumarchais* — satyrę społeczną. Epoka Rewolucji nie sprzyjała rozwojowi literatury. Z pośród poetów rewolucyjnych najgłośniejszymi byli *Joseph Chénier*, *Lebrun*, *Rouget de Lisle* (autor „*Marsylianki*”). Niebywałego rozkwitu dosięgła wymowa. Obok najwybitniejszego mówcy, *Honoré Gabriel Mirabeau*, zasłynęli: *Georges Jacques Danton*, *Camille Desmoulins*, *Pierre Victorien Vergniaud*, *Maximilien Robespierre*, *Louis Saint-Just*, *Jean Paul Marat* i inni. W pierwszej połowie XIX w. zapanował romantyzm, zapoczątkowany przez *M-me de Staël* i *François René de Chateaubriand*. Nowe pokolenie pisarzy celowało zwłaszcza w lirycę (*Alphonse de Lamartine*, *Victor Hugo*, *Alfred de Musset*, *Théophile Gautier*, *Alfred de Vigny*). Dramat romantyczny wprowadzili *Victor Hugo*, *Alfred de Vigny*, *Alexandre Dumas ojciec*. Na okres ten wypadł niebywały rozwój powieści: *Charles Nodier*, *George Sand*, *Stendhal*, *Prosper Mérimée*, *Alexandre Dumas ojciec*, *Honoré Balzac*, twórca realizmu. W dziedzinie historii wybili się cennymi pracami *Augustin Thierry*, *Jules Michelet*, *François Guizot*, *Adolphe Thiers*. Jako świetny krytyk odznaczył się *Charles Augustin de Sainte-Beuve*. Filozofowie: *Lamennais*, *Bonald*, *Joseph de Maistre*. Jako reakcja przeciwko liryzmowi nastąpił okres realizmu, oparty na pozytywistycznej filozofji *Auguste Comte'a*. Oba okresy łączyli niejako *Théophile Gautier* i *Théodore de Banville*, ale naogół poezja, porzucawszy subiektywizm romantyczny, uległa kultowi formy (*Charles Leconte de Lisle*, *parnasisci*: *François Coppée*, *Armand Sully Prudhomme*, *José Maria de Heredia*). Zmysłowy mistyk, *Charles Baudelaire*, zwiastował przyszły symbolizm. Teatr, po nieudanych próbach nawiązania do tragedji klasycznej (*François Ponsard*), opanowali realisci *Alexandre Dumas syn*, *Emile Augier*, komedjopisarze: *Victorien Sardou*, *Henry Meilhac*, *Ludovic Halévy* i inni. W powieści zapanował realizm (*Gustave Flaubert*, *Guy de Maupassant*, *Edmond i Jules Goncourt*, *Alphonse Daudet*, *Emile Zola*, ojciec naturalizmu, wraz z licznymi następcami i naśladowcami (*Octave Mirbeau*, *Joris Karl Huysmans*, *Edouard Rod*, *Paul i Victor Margueritte*, *Henri i Justin Rosny*, *Paul Adam* i wielu innych). Wśród niezależnych różnym kierunkom holdowali *Octave Feuillet*, *Barbey d'Aureville*, *Eugène Fromentin*, *Edmond About* i inni. Na nowy tory wprowadzili krytykę *Hippolyte Taine* i *Ernest Renan*. W ostatniem ćwierćwieczu XIX stulecia i na początku XX w. ujawniły się nowe kierunki. Poeci symbolisci i dekadenci tworzą nową formę sztuki, wtęcej muzykalną, niż obrazową, usiłując wyrazić to, co nie dale się określić; jednocześnie romantyzm, parnasizm i inne prądy są nadal reprezentowane (*Paul Verlaine*, *Stephane Mallarmé*, *Jean Moréas*, *Henri de Regnier*, *Albert Samain*, *Paul Fort*, *Francis Jammes*, *Paul Valéry*, *Jean Cocteau*, *Aristide Bruant*, *Paul Géraudy*, *Paul Claudel*, *Jean Richepin*, *Edmond Haraucourt*,

M-me de Noailles i inni). Najbardziej rozpowszecznioną formą literacką jest powieść wszelkich rodzajów: psychologiczna, naturalistyczna, realistyczna, nadrealistyczna, historyczna i t. d. (*Anatole France*, *Paul Bourget*, *Pierre Loti*, *Romain Rolland*, *Marcel Proust*, *Henri Barbusse*, *George Duhamel*, *Paul Morand*, *Pierre Louys*, *Claude Farrère*, *M-me Colette*, *Pierre Benoit*, *André Gide*, *Abel Hermant*, *Panaït Istrati*, *Maurice Barrès*, *Marcel Prévost* i inni). Autorzy dramatyczni łączą naturalizm z analizą moralną (*H. Becque*, *Hervieu*, *Lavedan*, *Donnay*, *Porto-Riche*, *Brieux*, *J. Lemaitre*, *F. de Curel*, *Alfred Savoir*, *H. R. Lenormand*, *A. Picard*, *Jean Sarmant*, *Capus*, *Bataille*, *Bernstein*, *Flers*, *Caillaudet*, *Courteline* i inni). *Edmond Rostand* odnawia dramat wierszowany. W historii zaznacza się dążenie do obiektywizmu (*H. Taine*, *Fustel de Coulanges*, *Albert Sorel*, *Ernest Lavisse*, *Frédéric Masson*, *Théodore Lenôtre*, *Camille Jullian* i inni). W krytyce przedstawicieli swych ma zarówno dogmatyzm klasyczny, jak impresjonizm (*F. Brunetière*, *J. Lemaitre*, *E. Faguet*, *M. de Vogüé*, *F. Sarcey*, *R. Doumic*, *A. Chevoillon* i inni). Filozofowie: *Th. Ribot*, *H. Bergson*, *J. Ravaisson*, *A. Fouillé*, *J. Lachelier*, *E. Boutroux*, *E. Meyerson*.

Francuska sztuka. a) **Budownictwo.** W I w. przed i po Chr. wspaniały rozwój miast rzymskich na terenie Francji dzisiejszej (*Vienne*, *Orange*, *Nîmes*, *Arles*); na tem podłożu kształtowało się w w. VII i VIII budownictwo Merowingów: kościoły w typie bazylik w *St. Denis*, *Poitiers*, *kruchta St. Gerwals* w *Rouen* i in. W miarę zaniku bezpośredniego kontaktu z cywilizacją rzymską architektura upadła. Za Karolingów (VIII i IX w.) — jedynie klasztor murowane (*St. Gallen*), rozpowszechnienie budownictwa drewnianego (zamki otoczone palisadą, czatownie i t. p.). W w. XI, w związku z opanowaniem konstrukcji sklepień krzyżowych, powstał styl romański; na poł. Francji — sklepienia beczkowe (kościoły w *Avignon*, *Vienne*, *Clermont*), w Burgundji — rozwój chóru, okolonego wieńcem kaplic (*Cluny*, *Autun*), w poł. zach. Francji — kościoły kopulaste pod wpływem Bizancjum (*Perligieux*) i w Normandji — bazyliki sklepione krzyżowo (*Caen*, *Bayeux*, *Rouen*). W w. XII powstał w *Ile-de-France* styl gotycki („opus francigenum”): kościół opacki w *St. Denis*. W XIII w. — rozkwit architektury gotyckiej: katedry w *Paryżu*, *Chartres*, *Reims*, *Amlens*, *Rouen*; zamki w *Gaillard*, *Coucy*, *Carcassonne*, *Avignon*, *Pierrefonds*. W w. XVI upadek gotyku i ponowne zbliżenie

Fragment Luwru.

z tradycjami budownictwa rzymskiego za pośrednictwem Włochów: renesans francuski, Pałace: *Amboise*, *Blois*, *Chambord*, wspaniałe ratusze, domy miejskie (*Agnieszki Sorel* w *Orleanie*, pałac *Carnavalet* i wieża św. *Jakóba* w *Paryżu*). *Philibert Delorme* buduje *Tuileries*, *Pierre Lescot* przebudowuje *Luwru*. W w. XVII — rozkwit klasycznej architektury francuskiej. Odpadła drobiazgowość i chaotyczna ekspresyjność średniowiecza — powstał styl majestatyczny, nacechowany szlachetnością form. Okres szczytowy — panowanie *Ludwika XIV*. *Cl. Perrault* (kolumnada *Luwru*), *Fr. Blondel* (kościół *Inwalidów* i Łuk triumfalny u bramy *St. Denis*), *J. Hardouin-Mansart* (*Wersal*). Rozkwit sztuki ogrodniczej (*A. Lenôtre*). W w. XVIII rozwój architektury wnętrza; ornamentyka z linii falistych (*Ludwik XV*, *rococo*); wpływ chińszczyzny na zdobnictwo. W II poł. w. XVIII nawrót do tradycji rzymskiej i greckich: *J. G. Soufflot* (*Panteon* i *Palais Royal*), *J. Gondouin* (*Szkoła lekarska*) i in. — Po rewolucji zapanował na początku w. XIX „styl cesarstwa” (*Empire*): *Ch. Percier* i *P. Fontaine*, prawodawcy stylu, *R. Chalgrin* (*L'arc de l'étoile*); kolumna *Vendôme*. W pierwszej poł. w. XIX, romantyzm wraz z kultem średniowiecza spowodował upadek architektury: zapanował eklektyzm stylowy, zdobnictwo naśladowcze. *Viollet-le-Duc* i *Lassus* restaurowali zabytki (*Notre Dame* w *Paryżu*, zamek *Pierrefonds*, *Carcassonne* i in.). *Hausmann* przebudował za *Napoleona III* centrum *Paryża*, *Ch. Garnier* zbudował *Operę paryską*. U schyłku stulecia powstał styl tzw. żelazny: wieża *Eiffela*, *Hale Targowe*, *czytelnia* w *Bibliotece Publ.* w *Paryżu*, i in. W XX w. zainteresowanie racjonalną budową miast i poszukiwanie nowych form architektury w związku ze stosowaniem nowego budulca żelazo-betonu (*G. Perret*, *T. Garnier*, *Le Corbusier*, *A. Lurçat*). — b) **Rzeźba.** Okres romański. Rzeźba dekoracyjna; w ornamentyce motywy zwierzęce i roślinne; połączenie wpływów bizantyjskich z tradycjami gallo-rzymskimi. *Szkoła Prowansalska*: portal kościół w *St. Gilles*, św. *Trofima* w *Arles* (XII); *Szkoła Langwedocka*: portal w opactwie *Moissac*; *szkoła Burgundzka*: opactwo w *Vezelay*, portal w *Autun*. Rozwój odlewnictwa z brązu: drzwi kościoła w *St. Denis* (opat *Suger*), *chrzcielnice* w *Liège*. Okres gotycki. Rozkwit w XIII w.: rzeźby (posągi, ornamenty, figury dekoracyjne i t. p.) w katedrach *Paryża*, *Chartres*, *Bourges*, *Amlens*, *Reims*. W w. XIV zasłynęli jako rzeźbiarze wspaniałych grobowców: *Pepin Huy* (pomniki *Rob. d'Artois*, *Marg. d'Artois*), *R. Loisel*, *A. Beauneveu*. Zmiana stylu w poł. XV w. pod wpływem malarstwa minjaturowego (niderlandzkiego):

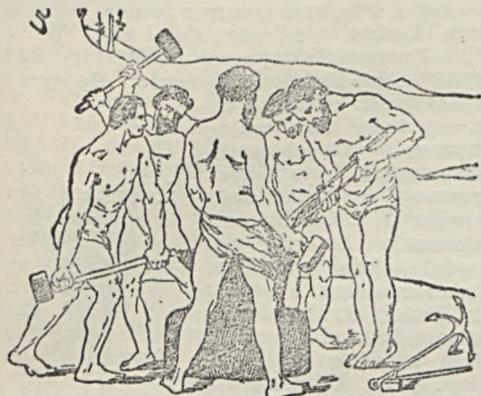
z tradycjami budownictwa rzymskiego za pośrednictwem Włochów: renesans francuski, Pałace: *Amboise*, *Blois*, *Chambord*, wspaniałe ratusze, domy miejskie (*Agnieszki Sorel* w *Orleanie*, pałac *Carnavalet* i wieża św. *Jakóba* w *Paryżu*). *Philibert Delorme* buduje *Tuileries*, *Pierre Lescot* przebudowuje *Luwru*. W w. XVII — rozkwit klasycznej architektury francuskiej. Odpadła drobiazgowość i chaotyczna ekspresyjność średniowiecza — powstał styl majestatyczny, nacechowany szlachetnością form. Okres szczytowy — panowanie *Ludwika XIV*. *Cl. Perrault* (kolumnada *Luwru*), *Fr. Blondel* (kościół *Inwalidów* i Łuk triumfalny u bramy *St. Denis*), *J. Hardouin-Mansart* (*Wersal*). Rozkwit sztuki ogrodniczej (*A. Lenôtre*). W w. XVIII rozwój architektury wnętrza; ornamentyka z linii falistych (*Ludwik XV*, *rococo*); wpływ chińszczyzny na zdobnictwo. W II poł. w. XVIII nawrót do tradycji rzymskiej i greckich: *J. G. Soufflot* (*Panteon* i *Palais Royal*), *J. Gondouin* (*Szkoła lekarska*) i in. — Po rewolucji zapanował na początku w. XIX „styl cesarstwa” (*Empire*): *Ch. Percier* i *P. Fontaine*, prawodawcy stylu, *R. Chalgrin* (*L'arc de l'étoile*); kolumna *Vendôme*. W pierwszej poł. w. XIX, romantyzm wraz z kultem średniowiecza spowodował upadek architektury: zapanował eklektyzm stylowy, zdobnictwo naśladowcze. *Viollet-le-Duc* i *Lassus* restaurowali zabytki (*Notre Dame* w *Paryżu*, zamek *Pierrefonds*, *Carcassonne* i in.). *Hausmann* przebudował za *Napoleona III* centrum *Paryża*, *Ch. Garnier* zbudował *Operę paryską*. U schyłku stulecia powstał styl tzw. żelazny: wieża *Eiffela*, *Hale Targowe*, *czytelnia* w *Bibliotece Publ.* w *Paryżu*, i in. W XX w. zainteresowanie racjonalną budową miast i poszukiwanie nowych form architektury w związku ze stosowaniem nowego budulca żelazo-betonu (*G. Perret*, *T. Garnier*, *Le Corbusier*, *A. Lurçat*). — b) **Rzeźba.** Okres romański. Rzeźba dekoracyjna; w ornamentyce motywy zwierzęce i roślinne; połączenie wpływów bizantyjskich z tradycjami gallo-rzymskimi. *Szkoła Prowansalska*: portal kościół w *St. Gilles*, św. *Trofima* w *Arles* (XII); *Szkoła Langwedocka*: portal w opactwie *Moissac*; *szkoła Burgundzka*: opactwo w *Vezelay*, portal w *Autun*. Rozwój odlewnictwa z brązu: drzwi kościoła w *St. Denis* (opat *Suger*), *chrzcielnice* w *Liège*. Okres gotycki. Rozkwit w XIII w.: rzeźby (posągi, ornamenty, figury dekoracyjne i t. p.) w katedrach *Paryża*, *Chartres*, *Bourges*, *Amlens*, *Reims*. W w. XIV zasłynęli jako rzeźbiarze wspaniałych grobowców: *Pepin Huy* (pomniki *Rob. d'Artois*, *Marg. d'Artois*), *R. Loisel*, *A. Beauneveu*. Zmiana stylu w poł. XV w. pod wpływem malarstwa minjaturowego (niderlandzkiego):

Rzeźba Fr. Biarda „Stawa”.

szkoły w Journal i w Dijon (Claus Sluter). Okres renesansu. Rozkwit w XVI wieku. Opanowanie form, proporcji ciała. Wpływy włoskie. Jean Goujon, P. Bontemps, szkoła Fontainebleau z G. Pilon'em, J. d'Angoulême, M.

Puvis de Chavannes: „Praca”.

Bachelier'em, B. Prieur'em. W 1-ej poł. w XVII — J. Sarrazin, G. Guillaume. W XVII w. zwłaszcza za Ludwika XIV, rzeźba monumentalna doszła do szczytu: A. Coysevox, F. Girardon, N. i G. Coustou, Pierre Puget. Okres baroku. W XVIII w. rzeźba stawiała się coraz bardziej dekoracyjna, teatralna: R. Le Lorrain, J. B. Lemoyne, E. Falconet, J. B. Pigalle, E. Bouchardon, Clodion, A. Pajou, J. J. Caffieri, J. Houdon. W XIX w. David d'Angers zakłada podwalny nowożytnej rzeźby francuskiej. F. Rude. W poł. wieku, łącznie z romantyzmem zapanował styl eklektyczno-historyczny: L. Barrias, J. Dalou, A. Falguière, A. Mercié, J. B. Carpeaux, P. Dubois, E. Fremlet. Impresjoniści: C. Meunier, A. Rodin, A. Bartholomé. U schyłku wieku nawrócił do wartości czysto rzeźbiarskich (klasycznych): Bourdelle, A. Maillol. — c) Malarstwo. W okresie rromańskim zaczęło się rozwijać malarstwo freskowe (kość. St. Savin koło Poitiers). Iluminacje ksiąg, witrażnictwo (kościół w Angers, S-t. Denis, Bourges). Okres gotycki: rozkwit sztuki witrażowej (S-te Chapelle w Paryżu); polichromia ścienna, naśladująca przeważnie tkaniny; wysoki poziom iluminacji, minjatur i kaligrafii. Wprowadzenie motywów naturalistycznych do zdobnictwa. Od XIV w. stopniowy upadek witrażnictwa. W XV w. szkoła malarska z Tours, J. Fouquet. W XVI w. malarstwo portretowe: J. Clouet, F. Clouet, J. Cousin. Rozkwit przemysłu artystycznego. Emalie z pracowni w Limoges (malowane). W ceramice — Bernard Palissy. W XVII w. wpływy włoskie: S. Vouet, E. Lesueur. Powstało klasyczne malarstwo francuskie: M. Poussin, Mignard, Ch. Le Brun, grafik Callot. W 1648 założenie Akademii malarstwa. Ph. de Champaigne. J. Stella, L. de la Hire, S. Bourdon, de la Fosse, F. Veudrier. W 1-ej poł. XVIII w. portreciści: N. Largillière, H. Rigaud; pejzażyści: H. Gellée Lorrain, G. Dughet, F. Millet, A. Watteau roz-

począł okres rococo: J. Pater, N. Lancret, Coypel, de Troy, I. Silvestre, Van Loo, P. Subleyras, F. Le Moine, Ch. Natoire, F. Boucher, J. H. Fragonard; portreciści: A. Pesne, J. Nattier, O. de La Tour, E. Liotard (pastele), E.-L. Vigée Lebrun; pejzażyści: K. L. Vernet. Na przełomie wieku: J. S. Chardin i J. B. Greuze; graficy: Drevet, Pierre-Jimbert, Claude, S. Wille, B. Audran, N. Tardieu, J. Moreau, H. Gravelot, N. Cochran, Ch. Eisen. Po wielkiej rewolucji klasycyzm zapanował i trwał do poł. XIX w.: J. L. David, P. Prud'hon, F. Gérard, Girodet, A. Gros, P. Guérin, J. Ingres. Romantyzm i nawrót do baroku: T. Géricault, E. Delacroix, T. Chasserieu; graficy: H. Daumier, P. Gavarni, C. Guys, G. Doré; okres monarchii lipcowej: A. Decamps, E. Fromentin, N.-R. Fleury, E. Déveria, L. Cognlet; realisci i szkoła barbizońska: T. Rousseau, Ch. Daubigny, C. Troyon, F. Millet, C. Corot; mal. historyczne: P. Delaroche, H. Vernet, A. Schaffer, G. Courbet. Impresjoniści: E. Manet, C. Monet, A. Sisley, C. Pissarro, A. Renoir, E. Degas, H. Toulouse-Lautrec. Neo-impresjoniści G. Seurat, P. Signac, P. de Chavannes. Seccsjoniści: Odilon Redon, G. Moreau, P. Gauguin. Ekspresjoniści: V. Van Gogh, H. Matisse. W XX w. kubiści: P. Picasso, A. Dérain, Ozenfant, Jeanneret, Léger, G. Braque.

Francuski strój, w muzyce oznacza nastrojenie instrumentu muzycznego podług paryskiego kamertonu, gdzie a jednokreślne daje 870 drgań na sekundę.

Francuskie kolonie. Dawna potęga kolonialna Francji, która zaczęła się rozwijać z początk. XVII stulecia, a rozrosła się zwłaszcza w związku z merkantylistyczną polityką Colberta, runęła niemal doszczętnie wskutek wojen z Anglią w XVIII w. W czasie wojny o sukcesję hiszpańską Francja utraciła Akadnię, w czasie wojny siedmioletniej Kanadę, Luizjanę i wszystkie niemal posiadłości w Indiach. Przy Francji zostały tylko nieznaczne posiadłości: Gujana, Guadelupa, Martynika, Senegambia i Pondichery (w Indiach). Dopiero po rewolucji lipcowej 1830 potęga kolonialna Francji zaczęła się rozwijać na nowo. Francja opanowała stopniowo Alger (1833) i resztę Indochin, Tunis (protektorat 1881), Annam (1883), Madagaskar (1885), Marokko (1907) oraz Afrykę pń.-zach. Po wojnie (1914—18) dołączone zostały części b. niemieckiego Kamerunu i Togo, oraz Syryja, jako tzw. terytorja mandatowe. Całość francuskich posiadłości kolonialnych wynosi obecnie 12,052.000 km², z ludnością 58,500.000 głów; terytorja mandatowe Francji obejmują 636.000 km² i 4,325.000 mieszcz. Posiadłości kolonialne Francji są największe po angielskich.

Francusko-rosyjskie przymierze (tzw. dwuprzymerze), zawarte między Francją a Rosją w 1891 w celu utworzenia przeciwwagi względem „trójprzymierza” niemiecko-austriacko-włoskiego). Stało się zaczątkiem „trójporozumienia” (fr.-ros.-ang.) i ententy.

Franek z Wielkopolski, pseud. Franciszka Staszka.

Franeker, m. w prow. Fryzji (Holandia), 7.650 mieszcz.; uniwersytet, przemysł wełniany i jedwabny.

Frangula alnus, kruszyna pospolita, roślina z rodziny szakłakowatych (Rhamnaceae). Lasy, zarosła.

Frangulae cortex (fac.), korzeń kruszyny (frangula), używany w postaci odwaru (decoctum) jako środek przeczyszczający.

Frangulina C₂₁H₂₀O₈, glikozyd, znajdujący się w korzeniu Rhamnus frangula; żółty barwnik rozpuszczalny w alkoholu.

Frank (franc. „franc”), od 1796 jednostka monetarna we Francji, zawierająca według ustawy 5 gramów srebra; dzieli się na 100 centimów.

Frank Jakób Józef, założyciel sekty żydowskiej, która z czasem przyjęła katolicyzm. * 1726; przebywał za młodu w Turcji i na Wołoszczyźnie, 1755 głosił zaczął nowe teorie wśród żydów na Podolu i zjednał sobie okazałą liczbę zwolenników, z którymi przyjął chrzest w 1759; uwieczony w r. następnym, jako oskarżony o przedstawianie się w roli pomazańca boskiego, więziony był 13 lat w Czestochowie, potem przebywał w Bernie, wreszcie w Offenbachu, gdzie † 1791.

Frank. 1) Peter, lekarz; * 1745 w Padwie, 1795 był dyrektorem szpitala w Wiedniu; 1804 powołany do Wilna na katedrę terapii, stąd zaś 1806 do Petersburga; 1808 wrócił do Wiednia; † 1821; pozostawił liczne dzieła i rozprawy; 2) Josef, syn poprzedz.; * 1771; nauki ukończył w Padwie; od 1804 był przez lat 18 profesorem patologii w Wilnie, gdzie założył Tow. lekarskie; 1823 wyjechał do Wiednia, a następnie do Como, † 1842 w Karlsbadzie; pozostawił liczne prace oraz ciekawe „Pamiętniki”.

Franko Jan Nepomucen, matematyk, * 1846; 1871—1892 prof. politechniki lwowskiej; potem wizytator szkół realnych i przemysłowych w Galicji; ogłosił długi szereg prac specjalnych, m. in.: „Mechanika teoretyczna” (1889) i „Podręcznik dla maszynistów” (3 wyd. 1899).

Franko Marjan, lekarz polski; * 1877; profesor Uniwers. lwowskiego; wydał: „Diagnostics choroby serca i naczyń”, oraz szereg rozpraw z zakresu patologii chorób serca i nerek.

Frankenberg, m. w Saksonji, 12.900 mieszcz.; przedalnia, fabryki stali i cygar.

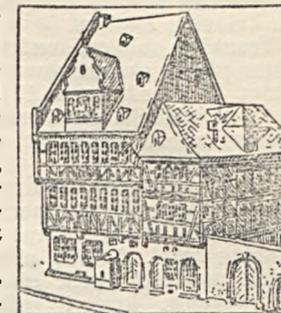
Frankenhansen, stol. okręgu Schwarzburg-Rudolfstadt w Turynji, 6.900 mieszcz.; kąpiele solankowe.

Frankental, m. w Palatynacie bawarskim, 22.870 mieszcz.; odlewnie dzwonów, fabryki maszyn, zwłaszcza drukarskich.

Frankenwald, ob. Frankoński Las.

Frankfurt nad Menem, m. w Niemczech na prawym brzegu dolnego Menu, 433.450 mieszcz. (w tem 26.300 żydów); od 1914 uniwersytet, liczne zakłady naukowe, muzea, biblioteki; jedno z głównych ognisk handlo-

wych Niemiec, banki, przemysł (maszyny, wyroby chemiczne, elektrotechniczne, powroźnicze, odlewnie czołonek); F. od 1245 był wolnym miastem, od 1562 miejscem koronacji cesarzy, od 1815 wolnym miastem, od 1816 siedzibą Związku Niem., w 1848/9 parlamentu niem., w 1866 został zagarnięty przez Prusy.

Frankfurt n/M.: Dom w którym urodził się Goethe.

Frankfurt nad Odrą, stol. rej. frankfurckiej w Brandenburcji (Prusy), 100 km. od pogr. st. polskiej w Zbąszyniu, 65.100 mieszcz., od 1506 uniwersytet, przeniesiony w 1811 do Wrocławia; liczne zakłady naukowe; 3 targi do- roczne, handel, warsztaty kolejowe.

Frankfurter Zeitung, dziennik polityczny niemiecki z odzieniem demokratycznym. Założony w r. 1856.

Frankistan, nazwa Europy na Wschodzie. **Frankiści**, sekta kabalistyczna, antytmudyczna, założona w w. XVIII przez Jakóba Franka (ob.). Zwolenników sekta ta zyskiwała głównie wśród żydów w Polsce, na Wołoszczyźnie i w Turcji.

Frankland Edward, fizyko-chemik angielski, * 1825, † 1899, prof. w Instytucie królewskim w Londynie; dokonał w chemii organicznej wielu odkryć, stworzył podstawy organicznej chemii strukturalnej; badał wpływ ciśnienia na widma gazów i dowiódł (1868), że rozżarzone gazy, znajdujące się pod znacznym ciśnieniem, dają widmo ciągłe; zbadał wpływ ciśnienia na natężenie światła w płomieniu gazowym.

Franklin, m. w stanie Pensylwanji (St. Zjedn. Am. Płn.), 10.000 mieszcz.

Franklin Benjamin, amerykański mąż stanu i publicysta; * 1706 w Bostonie; jeden z twórców niepodległości amerykańskiej; prowadził układy z Francją o przymierze (1777), w latach 1778—85 był przedstawicielem Stanów Zjednoczonych we Francji, 1782 podpisał w Paryżu preliminarz pokojuowy z komisarzami angielskimi, 1785—88 był prezydentem kongresu w Pensylwanji, † 1790 w Filadelfii; w dziejach fizyki znane są jego prace nad elektrycznością, które doprowadziły go do odkrycia piorunochronu.

Franklin John, żeglarz angielski, * 1786, † 1847; w latach 1819—1822 i 1825—1826 przedsięwziął wyprawy polarne, dzięki którym określone zostały granice lądowe Ameryki Płn. W 1845 objął kierownictwo wyprawy w celu przepłynięcia z zatoki Baffina do cieśniny Beringa i dokonania pomiarów magnetycznych. Wszyscy członkowie tej wyprawy zgineli.

Franklin Bouillon Henri, polityk francuski; * 1870; z zawodu dziennikarz; 1910—19 poseł

do parlamentu; 1924 ponownie wybrany posłem; w r. 1921 podpisał traktat z Angora.

Franklin Mount, góra na N. Zelandji, 3,047 m.

Franklina tablica, kondensator płaski, skonstruowany przez B. Franklina w 1747.

Franklinizacja, stosowanie elektryczności statycznej w lecznictwie.

Frank-masoneria, wolnomularstwo, ob. Masoneria.

Franko Iwan, literat i etnolog ruski, * 1876; pisał wiele powieści i prac etnograficznych.

Frankonia, kraj i państwo germańskiego szczepu Franków. Zająwszy (w III w.) ziemię nad dolnym Renem, w końcu V w. Frankowie pod Chlodwigem posunęli się w głąb Galji (486), obalając ostatnie namiestnictwo rzymskie (Sjagrusza) i tworząc na jego gruzach swoją monarchję. Następcy Chlodwiga (z dyn. Merowingów), wyparli Wizygotów z płd. Galji, przyłączyli posiadłości burgundzkie (nad rz. Rodanem), podbili ziemie Fryzów, Alemanów (Szwabję) i Turynów, uzależnili Bawarów. Składając się z ziem romańskich i germańskich, p. frankońskie już od początków VI w. ulegało niejednokrotnym podziałom na Neustrię (zach.-romańską) i Austrację (wsch.-germańską). Syn zwycięzcy z pod Tours, Karola Martela, majordomus Pepin, w 751 obalił dynastję Merowingów i zapoczątkował dynastję Karolingów. Syn i następca jego, Karol Wielki, w końcu VIII w. podbił królestwo Longobardów (774), wyparł Arabów z Hiszpanji za rzekę Ebro, pokonał Sasów, podbił ostatecznie Bawarię i Karyntję. W 800 Karol Wielki, w porozumieniu z papieżem, koronował się w Rzymie na cesarza, wskutek czego monarchja frankońska przekształciła się w Cesarstwo Rzymskie. Wojny domowe po śmierci Karola (814) doprowadziły do rozpadu monarchji frankońskiej i podziału jej traktatem w Verdun 843 na 3 części pomiędzy trzech wnuków Karola W. Zachód (Francja) otrzymał Karol Łysy; wschód (Niemcy) — Ludwik; część środkową (Włochy północne, Burgundję, Lotaryngę z Niderlandami) wraz z tytułem cesarskim — Lotar. Część dawnej Frankonii, która weszła w skład Niemiec, tworzy Frankonię niemiecką. Dzielnica ta rozpadła się z czasem na Fr. zachodnią (Palatynat Reński) i Fr. wschodnią (Hessję).

Frankońska dynastja zasnadała na tronie ces. niemieckim od 1138 do 1254; należeli do niej Konrad III (1138—1152), Fryderyk I Barbarossa (1152—1190), Henryk VI (1191—1197), Fryderyk II (1220—1250), Konrad IV (1250—1254). Przez małżeństwo Henryka VI z Konstancją, ks. sycylijską (z dyn. normańskiej), F. d. otrzymała również koronę sycylijską. Rządziła tam od 1194 do śmierci syna Konrada IV — Konradyna, tj. do 1268.

Frankoński Las (niem. Frankenwald), pasmo górskie w Bawarii i Reuss, utworzone z łupków gnejsu i granitu; najwyższe

wzniesienia Döbraberger (794 m.) i Wetzsteiner (785 m.).

Frankopol, m-ko w pow. kamienieckim, gub. podolskiej (Ukraina), ok. 1.500 mieszk.

Frankovský Józef, wybitny aktor czeski, * 1840, † 1901; znakomity komik i odtwórca ról charakterystycznych.

Frankowie, szczep zachodnio-germański, od III w. po Nar. Chr. nad dolnym Renem, podzielił się następnie na F. salickich, przy ujęciu Renu i Sommy, i F. nadbrzeżnych po obu brzegach Renu. Około 500 oba odłamy tworzyły jedno państwo po obu stronach Renu aż do jez. Zuider. F. salicy, po posunięciu się na zach. do Galji, stali się współtwórcami państwa frankońskiego (ob. Frankonia).

Frankowscy, trzech bracia: Jan (* 1834), Leon (* ok. 1842) i Stanisław (* ok. 1836), wybitni spiskowcy polscy z okresu 1861/3, jedni z najczynniejszych w ówczesnym ruchu rewolucyjnym. Wszyscy trzej należeli do „koła“, z którego Iona w 1861 wyrósł pierwszy komitet ruchu. Jan został aresztowany w r. 1862 i skazany na katorgę; Leon, komisarz rewolucyjny na województwo lubelskie, ranny w bitwie, został wzięty do niewoli i powieszony 1863; Stanisław był komisarzem na województwo mazowieckie i członkiem wrzesniowego Rządu Narodowego 1863, potem emigrował.

Frankowski Eugenjusz, etnolog; * 1884; dyrektor Muzeum etnograficznego w Warszawie. Zastąpił się jako badacz etnografji półwyspu iberyjskiego. Prace: „Los signos quemados y esquilados sobre los animales de tiro de la Peninsula Iberica“, 1916; „Horreos y palafitos“, 1918; „Estelas discoideas de la Peninsula Iberica“, 1920; „Wycinanki i ich przeobrażenia“, 1924; „Zabiegi magiczne przy pożyczaniu, kupnie i sprzedaży u ludu polskiego“, 1925 i w. in.

Frankowski Karol, literat, * 1795, † 1846; przebywał przez długi czas zagranicą, 1844 był dyrektorem Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie. Wydał: „Paris de juillet à mars 1837“, „Etudes physiologiques sur les grandes métropoles de l'Europe occidentale“, „Moje wędrówki po obczyźnie“.

Frankowski Władysław, lekarz, * 1819, † 1895 w Charkowie; studiował medycynę w Wilnie i Charkowie, gdzie w 1845 został ordynatorem kliniki terapeutycznej; założył szpital dla dzieci, odznaczył się jako filantrop i dobroczyńca biednych.

Frankstein Jan, vel Frankenstein, budowniczy krakowski w. XVI. Projektował schody do górnej sali Sukiennic krakowskich (po pożarze 1555). Od 1574 architekt królewski.

Franktirerzy (z franc. francs-tireurs), wolni strzelcy, partyzanci.

Franque Jean Pierre, malarz francuski, * 1774; uczeń Davida; malował sceny historyczne i religijne, również portrety. † 1860.

Frant, wykwiński, spryciarz.

Františkovy Lázně, ob. Franciszkowe Łaźnie.

Franz Robert, kompozytor niemiecki;

* 1815, † 1892; twórca ok. 350 pieśni, utworów chóralnych i t. d.

Franciszkowe Łaźnie.

Franz Karl Emil, pisarz niemiecki, * 1848 w Czortkowie, † 1904. Opowiadania z Galicji, powieści.

Frappant (franc.), uderzający, zwracający uwagę.

Frascati, m. w prow. rzymskiej (Włochy środk.), u stóp Gór Albańskich, 10.580 mieszk.; ruiny dawnego Tusculum, winnice.

Fraser, rz. w Kolumbji bryt. (Am. Płn.); wypływa z Gór Skalistych, uchodzi do oc. Spokojnego nawprost wyspy Vancouver, dług. 1.180 km.

Fraserburgh, m. portowe w Szkocji wsch., 10.000 mieszk.

Frasobliwy Pan Jezus, przydrożna figura z drzewa, nazywana tak na Mazowszu, gdyż przedstawia Chrystusa zadumanego, siedzącego z głową, wspartą na dłoni. Na Podhalu zowią te ludowe rzeźby „smutnym Panjezusem“, na Litwie zaś „Smutkielisem“.

Fraszka (włosk. frascheria, drobnostka); w literaturze nazwa żartobliwych epigramatów.

Fratercula arctica (karłonur), ptak. Rodzina: alki (Alcae). Grzbiet czarny, spód biały z szarą obwódka. Dziób, z boku widziany, ma kształt trójkąta i jest czerwony. Morze Północne i płn. część Atlantyku.

Fratricelli (włosk.), początkowo nazwa zakonników św. Franciszka, później ludzi pobożnych, przypominających sposobem życia i ubiorem zakonników; niekiedy oznaczano tą nazwą sekciarzy.

Fratrja (greck.), bractwo, związek kilku pokrewnych rodów w dawnej organizacji państwa attyckiego.

Fratia Maggiore, m. na płn. od Neapolu (Włochy środk.), 13.720 mieszk.

Fraucymer (niem.), grono kobiet z rodów magnackich i szlacheckich, należące do dworu królewskiego lub wielkopańskiego w dawnej Polsce.

Frauenburg, ob. Frombork.

Frauenfeld, stol. kantonu Turgowji (Szwajcaria), nad rz. Murg, 8.930 mieszk.

Fraunhofer Joseph, fizyk niemiecki, * 1787 w Straubing w Bawarii, † 1826. Urodził się jako dziesiąty syn ubogiego szklarza. Wczesnie osierocony, udał się do Monachjum i w 12 roku życia otrzymał zajęcie w szlifierni. Po dwóch latach założył za podarowane mu pieniądze własną szlifiernię. Wkrótce szkla jego zdobyły tak wielkie uznanie, że 19-letniego młodzieńca powołano jako optyka do słynnej szlifierni Utzschneidera. W 1814 F. został współwłaścicielem firmy. W 1819 objął katedrę fizyki w Monachjum. Wstawił się dzięki opisaniu ciemnych linii widma słonecznego, nazywanych od niego (1817), i odkryciu widm dyfrakcyjnych (1821).

Fraunhofer linje, ciemne linje w widmie słonecznym, które powstają wskutek pochłonięcia niektórych promieni, wysyłanych przez

środkową masę słońca, w fotosferze, albo w atmosferze ziemi. Linje te pierwszy zaobserwował Wollaston, o odkryciu tem jednak zapomniano; zjawisko to zostało odkryte ponownie i zbadane przez Fraunhofera (1817). Wyjaśnienie zjawiska podali w 1860 Kirchhoff i Bunsen.

Fraustadt, ob. Wschowa.

Fravaszli (persk.), duchy opiekuńcze w religji Zoroastra a, wedle wierzeń irańskich, wogóle dusze.

Fraxinus, lesion; drzewo, należące do rodziny oliwnikowatych (Oleaceae), 3 gatunki: F. excelsior (j. wyniosły), drzewo dosięgające 35 m. wys.; F. oxycarpa (j. ostroworkowy) i F. ornus (j. mannowy).

Fray Bentos, stol. prow. Rio Negro w Urugwaju (Am. Płd.), 7.000 mieszk.

Frazeologia. 1) nauka o zwrotach i zdaniach, które są właściwe danemu językowi; 2) określenie pogardliwe pięknych zdań bez głębszej treści.

Frazer James G., etnolog angielski; * 1854; prof. w Liverpoolu. Dzieła: „The golden bough“ (1900), „Totemism and exogamy“ (1910), „Taboo“ (1911), „The Magic Art and the Evolution of arts“ (1911).

Frazowanie, w muzyce oznacza oddzielanie myśli muzycznych przy odzwierciedlaniu danego utworu i odpowiednie akcentowanie.

Frączkiewicz Augustyn, matematyk, * 1796; prof. uniw. warsz. na tzw. Kursach dodatkowych i w Szkole Głównej, aż do jej zamknięcia 1869; prowadził obserwacje meteorologiczne w Warszawie; † 1883; ogłosił dużo prac specjalnych.

Frech Fritz, geolog niemiecki, * 1861, † 1917; prof. uniw. we Wrocławiu, podróżnik po Am. Płn. i Azji Mniejszej.

Fredegar (Frédégaire), imię, przypisywane kronikarzowi z epoki Merowingów, którego „Kronika“ jest bardzo cennym źródłem do historii monarchji frankońskiej z VI w.

Fredegunda, najpierw służebnica pierwszej żony Chilperyka I, króla Neustrii, * 543, † 597; zamordowała drugą jego żonę, Galswinthę i zajęła jej miejsce. Czyn ten, pobudziwszy do zemsty Brunhilde, żonę Zygberta, króla Austracji, dał hasło do szeregu krwawych zbrodni.

Fredensborg, zamek w pobliżu m. Hilleröd na wyspie Zelandji (Danja), rezydencja duńskiej rodziny królewskiej.

Frédéric Léon Henri, malarz belgijski, * 1856; członek Akademii belgijskiej; obrazy rodzajowe, pejzaże.

Fredericia, ufortyfikowany port Jutlandji (Danja), przy płn. wejściu do Małego Beltu, 15.200 mieszk.

Fredericton, stol. N. Brunświku w Kanadzie (Am. Płn.), nad rz. Saint John, 7.200 mieszk.; uniwersytet.

Frederiksborg, zamek królewski z muzeum historycznym na wyspie Zelandji (Danja); pow. P. ma 1.344 km², 99.400 mieszk., główne m. Hilleröd.

Frederikshald, m. w Norwegji płd., 11.100 mieszk.; handel drzewem. Obok forteca Fre-

deriksten, pod którą (1718) zginął Karol XII.

Frederikshavn, m. portowe na wybrzeżu Jutlandji (Danja), nad Kattegatem, 7.200 mieszkańców.

Fredholm Erik Ivar, współczesny matematyk szwedzki, * 1866. Kształcił się w Sztokholmie i Upsali. Od 1906 jest profesorem mechaniki teoretycznej i fizyki matematycznej w Sztokholmie. Pracuje nad równaniami całkowymi (równanie całkowite F., wyznacznik F.). Z prac F. wymienić należy: „Sur une classe d'équations fonctionnelles“ (Acta math. t. 27).

Fredrikshamm (fińsk. Hamina), m. portowe w Finlandji, nad zatoką Fińska, 3.230 mieszkańców; pamiętne traktatem z 1809, którym Szwecja ustąpiła Finlandji Rosji.

Fredriksstad, m. i twierdza w Norwegji pld., przy ujściu rz. Glommen do fiordu Kristianji, 15.550 mieszk.; handel i przemysł drzewny.

Fredro Aleksander, znakomity komedjopisarz polski, * 1793 w Surochowie pod Jarosławem, † 1876 we Lwowie; kształcił się w domu, 1809 wstąpił do wojska, odbył kampanię 1812, przebywał przez jakiś czas w Paryżu, po upadku Napoleona wrócił w randze kapitana do kraju i mieszkał w Beńkowej Wiszni, zajmując się gospodarstwem. Od 1833 był deputatem Stanów, członkiem lwowskiej Rady Narodowej i zasiadał w pierwszym sejmie w 1861. Szeregami drobnych wierszy rozpoczął swą twórczość literacką. Pierwszą próbą komedjopisarską był utwór p. t. „Strach nastraszony“, napisany, gdy miał lat 12-cie. Pierwszą sztuką, wystawioną na scenie w 1817 we Lwowie, była jednoaktówka „Intryga na przedce“. Do najwcześniejszych należy też kom. pt.: „Dyliżans“. Pierwszy okres twórczości od 1817 do 1835 obejmuje następujące sztuki: „Intryga na przedce“, „Pan Geldhab“ (nap. w 1819), „Zrzedność i przekora“, „Mąż i żona“ (wyst. we Lwowie w 1822), „Cudzoziemczyni“, „Pierwsza lepsza“, „Nowy Don Kiszot“, „Damy i Huzary“ (wyst. w 1825), „List“, „Odlutki i poeta“ „Nikt mię nie zna“, „Przyjaciele“, „Śluby panięskie“ (wyst. w Warszawie w 1834, pisane w 1827), „Dyliżans“, „Pan Jowialski“, „Zemsta“ (wyst. w Warszawie w 1845), „Ciotunia“, „Dożywocie“, „Gwałtu, co się dzieje“. Utwory z drugiego okresu twórczości były grane i wyszły w druku dopiero po śmierci autora. Są to nast. komedje: „Co tu kłopotu“, „Dwie bliźny“, „Koncert“, „Ożenić się nie mogę“, „Pan Benet“, „Lita et Compagnie“, „Wychowanka“, „Ostatnia wola“, „Jestem zabójcą“, „Godzien liłości“, „Z jakim się wdajesz, takim się staje“, „Rewolwer“, „Teraz“, „Świeczka zgasła“, „Brytan i Bryś“, „Rymond“, i „Z Przemysła do Przeszowy“. Nadto wydano: pamiętnik „Trzy po trzy“, „Zapiski starucha“, „Dziennik wygnańca“ i szereg wierszy, ballad, bajek i satyr.

Fredro Andrzej Maksymiljan, autor traktatu o wymowie, pisarz polityczny, wybitny teoretyk wojskowości i pierwszy zbieracz przysłów; * ok. 1620, † 1679. Pisał po łacinie i po polsku. Wydał: „Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walejszcem“, „Przysłowia

mów potocznych, obyczajowe, radne, wojenne“, „Monita politico-moralia“, „Potrzebne konsyleracje około porządku wojennego i pospolitego ruszenia“.

Fredro Jan Aleksander, syn Aleksandra, również komedjopisarz, * 1829, uczestnik Legjonu polskiego na Węgrzech; przebywał na emigracji we Francji do 1857, po amnestji wrócił do kraju, † 1891; napisał m. in.: „Drzemka pana Prospera“, „Piosenka wujaszka“, „Posażna jedynaczka“, „Consilium facultatis“.

Fredum, w średniowieczu opłata, składana przez zabójcę jakiejś osoby państwu lub rodzinie zabitego. W dawnej Polsce „frej“.

Free Church of Scotland (ang.), niezależna organizacja kościelna w Szkocji, założona przez Chalmersa w 1843.

Freeman Edward Augustus, historyk angielski, * 1823, † 1892; jego „Dzieje Europy“ (w skróceniu) i „Polityka porównawcza czyli instytucje starożytnych Greków, Rzymian i Germanów“ są przetłum. na język polski.

Freetown, stol. kolonji bryt. Sierra Leone w Afryce zach., 34.100 mieszk.; najlepszy i największy port Afryki zach., stacja węglowa.

Fregata, dawniej żaglowy okręt wojenny, nieco mniejszy od okrętu linowego, ale silny i dobrze uzbrojony. Fregata posiadała do 60 dział, umieszczonych na pokładzie oraz pod pokryciem okrętu. Był to w XIX w. najbardziej rozpowszechniony typ statku wojennego, używanego do wojny krążowniczej.

Fregata aquila (fregata), ptak; rząd: rudlonogie (Steganopodes). Ciało długie, smukłe, do 90 cm. długości; skrzydła olbrzymie, siąg ich dochodzi do 3-ch metrów. Upierzenie lśniące, barwy czarno-brunatnej, o zielonawym połysku, nogi czerwone. Lot bardzo szybki; chwytka w locie latające ryby. Wydziera innym ptakom ich zdobycz; jest prawdziwym drapieżcą morskim. Gnieździ się na drzewach blisko brzegu, lub na skałach. Morza podrównikowe.

Fregellae, starożytne m. Wolsków nad rz. Liris (Garigliano), zburzone w 125 przed Nar. Chr. w czasie buntu miast italskich przeciw Rzymowi; ruiny pod m. Ceprano.

Fregenal della Sierra, m. w prow. Badajoz (Hiszpanja zach.), 9.620 mieszk.

Freiberg, m. w Saksonji w Rudawach wsch., 33.000 mieszk.; akademja górnicza, ośrodek przemysłu górniczego, do 1915 kopalnie srebra.

Freiburg: 1) in Breisgau, ob. Fryburg w Bryzgowji; 2) in Schlesien, ob. Frybork.

Freie Bühne (Wolna scena), stowarzyszenia dramatyczne, wystawiające niedopuszczone na sceny oficjalne utwory modernistyczne (na wzór paryskiego Théâtre libre). Pierwszą F. B. założył w Berlinie Otto Brahm (1889), wkrótce powstały w Dreźnie, Monachjum, Hamburgu, Wrocławiu, Wiedniu i t. d.

Freiherr, tytuł niemiecki, od XIV w. przysługujący panu feudalnemu, bezpośrednio od monarchy zależnemu; od XV w. tytuł szlachecki, równoznaczny z tytułem barona, niższy od tytułu hrabiego (Graf).

Freiligrath Ferdinand, poeta niemiecki, * 1810, † 1876. Wskutek udziału w ruchu wolnościowym w 1848 zmuszony był do wyemigracji do Anglii, gdzie przebywał do 1867; autor wierszy epicznych i lirycznych, między innymi pieśni na cześć Polski.

Freischütz, ob. Frejszyc.

Freising, m. w Górnej Frankonji (Bawarja), nad rz. Izera, 15.650 mieszk.; katedra; malarstwo na szkłe.

Freistadt, ob. 1) Frysztat, 2) Kożuchów.

Freital, m. w Saksonji, na pld.-zach. od Drezn, 27.570 mieszk.; kopalnie węgla, znaczny handel.

Frej Jan Zacharyasz, malarz polski, * 1771, † 1829; był nauczycielem rysunków w konwiktie Pijarów na Żoliborzu pod Warszawą; liczne obrazy historyczne.

Freja (Frejja), w mitologii ludów północnych bogini miłości, córka Njörda, siostra Freyry.

Frejszyc (niem. Freischütz = wolny strzelec), według podania niemieckiego był to strzelec, który dostał od diabła siedem kul zaczerwowanych pod warunkiem, że sześcioma z nich będzie trafiał do celu, jak sam sobie oberze, siódmą zaś czart kierować będzie według swej woli. Na tem tle znana opera Webera (1821).

Fréjus, masyw w Alpach Kotyjskich, na pograniczu Sabaudji i Piemontu, 3.291 m.; przełęcz F. 2.528 m.; tunel Mont Cenis.

Fréjus, starożytn. Forum Julii, m. w dep. Var (Francja pld.), nad m. Śródziemnem, 4.020 mieszkańców.

Frekwencja (łac.), częstość; napływ, ilość wzdów, słuchaczy.

Fremantle, m. portowe w Australji zach., przy ujściu rz. Swan, 25.530 mieszk.

Frémiet Emmanuel, rzeźbiarz francuski, * 1824, twórca wielu pomników, m. in. Joanny d'Arc w Paryżu (1889), ponadto specjalista w rzeźbie ze świata zwierzęcego; † 1911.

Fremont John Charles, oficer amerykański, badacz gór Skalistych i Kalifornji; * 1813, † 1890.

Frémy Edmond, chemik francuski, * 1814, † 1894; ogłosił wiele rozpraw o kwasach tłuszczowych, celulozie, chlorofilu, o otrzymywaniu sztucznych drogich kamieni; 1875 prezes Akademii Nauk.

French John, hr. Ypres, marszałek polny angielski, * 1852; 1907 generalny inspektor armii ang., 1911 szef sztabu generalnego, 1914 do 1915 naczelny dowódca wojsk angielskich we Francji; 1918 wicekról Irlandji; † 1925.

French Shore, nazwa zach. wybrzeża N. Fundlandji (Kanada), ogółem 900 km², na których, na zasadzie traktatu utrechckiego z 1713 r. i późniejszych umów francusko-brytańskich, rybacy francuscy mają prawo połowu sztokfiśzów.

Frenetyczny, gwałtowny, burzliwy, zapalczywy.

Frenkiel Mieczysław, artysta dramatyczny; * 1860; od 1881 występował w teatrze

krakowskim, od 1885 we Lwowie, 1890 zaangażowany do Warszawy; znakomity odtwórca stylowych ról komedjowych; jest jednym z filarów teatru Narodowego.

Frenologia (greck.), umiejętność wnioskowania z kształtu czaszki o zdolnościach umysłowych. Lekarz niemiecki Franz Gall, * 1758, † 1828, stworzył teorię, według której każde uzdolnienie ma specjalne siedlisko w zwojach mózgowych, lecz już Flourens (1822) wykazał, że teoria ta nie posiada żadnych podstaw naukowych.

Frère - Orban Hubert, przywódca partji liberałów w Belgji; * 1812, † 1896.

Fréron Elie-Catherine, krytyk francuski; * 1718, † 1776; zwalczał Woltera i encyklopedystów, za co Wolter mścił się zjadliwymi epigramatami i satyrami (satyra „Le pauvre diable“). Stanisław Leszczyński otaczał go swą opieką.

Frescobaldi Girolamo, wirtuoz gry organowej, kompozytor włoski; przyczynił się wielce do rozwoju muzyki organowej XVII wieku; * 1583, † 1644.

Fresenius Karl Remigius, chemik niemiecki, * 1818, † 1897; prace z zakresu chemji analitycznej.

Freski (włosk. fresco, świeżo), malowidła ściennie na świeżym, mokrym tynku; tego sposobu malowania używają już starożytni Grecy i Rzymianie (w Pompei), potem Włosi w epoce Odrodzenia (Michał Anioł i Rafael), w XIX w. głównie artyści niemieccy (Cornelius, Kaulbach), francuscy (Puvion de Chavannes).

Freskowe malarstwo, ob. freski.

Fresnel Augustin Jean, fizyk francuski, * 1788, † 1827. Badania naukowe F. dotyczące optyki, ugruntowały teorię falową światła. Słynne są doświadczenia jego nad interferencją i polaryzacją światła.

Fresnillo, m. w Meksyku środk., 6.300 mieszkańców, kopalnie srebra i węgla.

Fresno, m. w stanie Kalifornji (St. Zj. Am. Płn.), 45.100 mieszk.; winnice.

Freud Sigmund, wybitny neurolog współczesny; * 1856; prof. w Wiedniu; twórca metody badania zw. „psychoanaliza“. Główne dzieła: „Zur Psychopathologie des Alltagslebens“ (1912), „Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie“ (3 wyd., 1915), „Die Traumdeutung“ (5 wyd., 1919), „Ueber Psychoanalyse“ (5 wyd., 1920).

Freund August, chemik polski, * 1835, † 1892; opracował nową metodę syntezy ketonów, wykrył węglowodory aromatyczne w nacie galicyjskiej, ogłosił badania nad sulfopochodnymi fenoli.

Freundlich Herbert, współczesny fizykochemik niemiecki, znany ze swych prac z dziedziny chemji stanu koloidalnego, zwłaszcza z badań nad adsorbcją. Autor podstawowego dzieła pt.: „Chemja kapilarna“. Obecnie członek Instytutu im. cesarza Wilhelma w Berlinie.

Frey Heinrich, anatom i zoolog, * 1822 w Frankfurcie n. M.; † 1890 w Zurychu; pro-

fesor w Zurychu, napisał kilka wybitnych dzieł, przeważnie z zakresu histologii; niektóre tłumaczone były na język polski, jak np.: „Histologie und Histochemie des Menschen“.

Freycinet Charles Louis, polityk francuski, * 1828, † 1923. Inżynier. 1870 z Gambetta organizował armie republikańskie, 1876 senator, 1877 min. robót publ., prez. min. i min. spraw zagr., 1879—1880. 82. 85—6. 88—93 i 98—99 min. bez teki. Położył zasługi około rozwoju potęgi kolonialnej Francji.

Freyer Jan Bogumił, lekarz, * 1778 w Siedlcach, † 1828; 1809—1813 był fizykiem powiatu warszawskiego i miasta Warszawy, 1817 prezesem rady ogólnolekarskiej; równocześnie był profesorem terapii i kliniki terapeut. na uniw. warszawskim; pozostawił kilka większych prac.

Freytag Gustav, literat niemiecki, * 1816, † 1895; pisał powieści („Soll und Haben“), komedie („Die Journalisten“, w niej postać Szmarka). Dzieło teoretyczne „Die Technik des Dramas“.

Freytag-Loringhoven Hugo von, generał pruski, * 1855 w Kopenhadze, 1915 kwatermistrz generalny, 1916 szef sztabu generalnego wewnątrz kraju, historyk wojskowy niemiecki.

Frez, narzędzie stalowe, zakładane do frezarki, służące do obróbki metali.

Frezarka, rodzaj obrabiarzy do metalu. F. poziome, zwłaszcza t. zw. uniwersalne nadają się do b. wielu robót, jak heblowanie płaszczyzn, wycinanie nutów i t. p.; F. pionowe pracują zapomocą frezów tarczowych. F. specjalne służą do nacinania zębów kół zębnych, gwintów i t. p.

Friaul, ob. Friul.

Fribourg, ob. Fryburg.

Frida Emil Bohusz, poeta czeski, piszący pod pseud. Jaroslav Vrchlický (ob.).

Fridigianus, budowniczy włoski w. XVII; budował według planów J. Zaora w latach 1668—1684 kościół św. Piotra i Pawła w Wilnie.

Friedberg Wilhelm, paleontolog i geolog; * 1873; prof. uniw. poznańskiego. Wyd.: „Studia geologiczne w okolicy Rzeszowa i Łańcuta“ (1899), „Atlas geologiczny Galicji zes. 16 i 19“ (1903), „Nowe skamieliny miocenu ziem polskich“ (1907), „Zasady geologii“ (1913), „Z zagadnień paleontologii“ (1924) i in.

Friedeberg, ob. Strzelce.

Friedek, ob. Frydek.

Friedel Charles, chemik francuski, * 1832, † 1899; prof. chemii organicznej w Sorbonie; znane są jego ogólne metody syntez organicznych.

Friedenau, przedmieście Berlina, w 1920 włączone do miasta, 43.920 mieszk.; wyrób narzędzi optycznych.

Friedlaender Karl, patolog i bakterjolog niemiecki, * 1847, † 1887, profesor w Berlinie; wykrył prątki zapalenia płuc.

Friedlaendera bakterie (pneumobacillus Friedlaenderi), mały nieruchomy prątek (ba-

cillus), znajdujący się u ludzi zdrowych w ślinie, w śluzie z nosa i gardzieli. Bakterje F-a wywołują mogą zapalenie płuc, zwykle o przebiegu bardzo ciężkim.

Friedland; 1) ob. Frydland; 2) ob. Frydland.

Friedmann Ignacy, kompozytor i pianista, * 1882; w twórczości swojej należy do kierunku „Młodej Polski“.

Friedreich Nicolas, klinicysta niemiecki, * 1825, † 1882; profesor w Würzburgu; zasłużony badaniami nad patologią serca, mięśni i układu nerwowego.

Friedrich Kaspar David, malarz szkoły Drezdeńskiej, * 1774 w Greifswald; † 1840 w Dreźnie. Uczeń Quistorpa, należał do pierwszych przedstawicieli kierunku romantycznego w niemieckim malarstwie pejzażowym. Od 1824 profesor Akademii drezdeńskiej. Z dzieł: „Odpoczynek kosiarzy“.

Friedrichroda, m. w Turynji (Niemcy), u pń. podnóża Lasu Turynjskiego, 5.500 mieszkańców; lotnisko, sporty zimowe.

Friedrichsfelde, przedmieście Berlina, w 1920 włączone do miasta, 24.360 mieszk.; główny cmentarz berliński.

Friedrichsgraben, kanał w rej. królewieckiej (Prusy Wsch.), łączący Niemen z Pregolą, 19 km. długi.

Friedrichshafen, m. w Wirtembergii nad Jez. Bodeńskim, 10.300 mieszk.; zamek, budowa statków napowietrznych systemu Zeppelina.

Friedrichsthal, gmina w okręgu Saary (Prusy), 13.875 mieszk., kopalnie węgla i rudy żelaznej, huty szklane.

Friemann Witold, pianista i kompozytor; * 1889; wyd.: koncert fortepianowy z orkiestrą, dwie kantaty relig. do psalmów Kochanowskiego, sonaty na fortepian i skrzypce, szereg utworów skrzypcowych i wiolonczelowych, 12 kompozycji fortepianowych, utwory chóralne z akomp. orkiestr. i fortep., oraz kilkadziesiąt pieśni na głos solowy i fortepian.

Friendly Islands, tj. wyspy Przyjacielskie, ob. Tonga wyspy.

Fries Jakob Friedrich, filozof niemiecki, * 1773, prof. w Heidelbergu i w Jenie, † 1843; zwolennik Kanta, stworzył własny system: „Neue oder anthropolog. Kritik der Vernunft“ (1807).

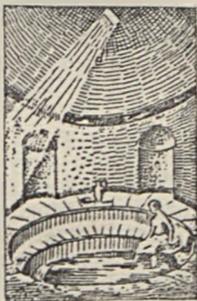
Friesland, ob. Fryzja.

Frigg (Frijja), germańska królowa bogiń, żona Odyna, opiekunka małżeństw. Często utożsamiana z Freją, która przejęła od niej wiele rysów. Od niej pochodził germańska nazwa piątku (Frei-tag, dzień Frei).

Frigidarium, u staroż. Rzymian pokój do zimnych kąpiel.

Frigoris mare, ob. mapa księżycy.

Frimalre, w republikańskim kalendarzu francuskim trzeci miesiąc w roku od 22 listopada do 21 grudnia.

Frigidarium.

Fringilla coelebs, zięba, ptak; rząd: wróblowate (Passeriformes). Grzbiet ciemnoniebieski, ciemnie i kark szarawo-czarne, bokł czerwono-brązowe, środek piersi jasno-czerwony. Lasy. Gniewdzi się w rozwidleniu gązeli. Żywy, wesoły. Żywi się owadami i nasionami. Samcy częścilo zostają u nas na zimę, samice odlatują. Z północnej Europy i Azji przylatuje do nas jesienią licznymi stadami Fringilla montifringilla. Wysoko w Alpach mieszka większa od naszej zięby Montifringilla nivalis (zięba alpejska), trzymająca się przeważnie śnieżnych szczytów górskich, karmiąc się latem owadami, a zimą nasionami roślin alpejskich.

Frisco, skrót nazwy m. San Francisco, używany w St. Zj. Am. Płn.

Frisches Half, ob. Świeży zalew.

Frisling, ob. Świeżawka.

Frisius Gemma, geograf holenderski, (* 1508, † 1555), jeden z twórców szkoły kartogr. belgijskiej, autor globusów, wydawca dzieł geogr.; w pracy „Libellus de locorum describendorum ratione“ (1533) podał myśl triangulacji.

Friithjofssaga, ob. Frytjofowa saga.

Fritsch Gustav, przyrodnik niemiecki, podróżnik po Egipcie i bliskim Wschodzie, badacz Afryki pld.; * 1838; prof. uniw. w Berlinie.

Fritsche (lub Frycz) Gustaw, lekarz i działacz społeczny, * 1838, studia medyczne w Warszawie i Jenie, prakt. w Częstochowie i Warszawie, redaktor „Medycyny“, zasłużony dla rozwoju „Kolonij letnich“; pisał wiele z dziedziny społeczno-lekarskiej, † 1893.

Fritz Jan Mikołaj, * 1809, † 1870; nauczyciel, właściciel pensjonatu w Krakowie; od 1846 lektor języka polskiego na uniwersytecie wrocławskim; tłumacz dzieł literatury polskiej na niemiecki, etnograf śląski.

Friul (włosk. Friuli, niem. Friaul), kraina we Włoszech pñ., obejmująca włosk. prow. Udine i okrag Portogruaro prow. weneckiej, oraz odebrane Austrii po wojnie światowej okręgi Gorycji i Gradiski; stol. Udine. Mieszkańcy, Furlanie; w Gorycji i Gradisce przeważają Słowęcy.

Froben Johann, znakomity drukarz z Bazyli; * ok. 1470 w Hammelburg, † 1527. Pierwsze jego dzieło: Biblia w oktawie, 1491. Oficynę jego przejął syn Hieronim F. († 1563). Trwała ona do 1603.

Frobenius Ferdinand Georg; * 1849, † 1917; znakomity matematyk niemiecki, profesor politechniki w Zurychu (od 1875), później uniwersytetu berlińskiego (od 1902).

Frobenius Leo, etnolog i podróżnik niemiecki po Afryce środk. i pñ.; * 1873; napisał m. in.: „Und Afrika sprach“ (4 t., 1912—13).

Proberger Johann Jakob, kompozytor niemiecki, nadworny organista w Wiedniu, * 1605, † 1667.

Frobisher Martin, żeglarz angielski, * ok. 1535, † 1594; w 1576, poszukując przejścia pñ.-zach., dotarł do wybrzeży Grenlandji, opłynął Labrador i posunął się do cieśniny nazw. jego imieniem.

Froebel Friedrich, pedagog niemiecki, * 1782; w 1811 objął kierownictwo zakładu naukowego w Berlinie, urządzony według zasad Pestalozziego, 1831 założył w Wartensee w Szwajcarii własny instytut wychowawczy z ogródkiem dziecięcym. Wydał szereg prac, omawiających szeroko jego metodę wychowania (ob. Froeblovska metoda); † 1852.

Froeblovska metoda polega na równomiernym rozwoju dziecka: fizycznym, umysłowym i moralnym. W tym celu zajęcia w szkółkach początkowych dzielą się na dwie grupy: do zajęć ruchowych należą gry, marsze, taniec i gimnastyka, zaś do zajęć siedzących pogadanki i różne roboty.

Froelicha choroba, nadmierna otyłość, połączona z niedorozwojem narządów płciowych. Choroba F. wywołana jest zaburzeniami w wydzielaniu wewnątrzprysadki mózgowej (hypophysis cerebri).

Frohschammer Jakob, filozof niemiecki, * 1821, prof. w Monachjum, † 1893.

Froissart Jean, poeta i historyk francuski, * 1338, † ok. 1410. Napisał cenną kronikę Francji, Anglii, Szkocji i Hiszpanji.

Frombork (niem. Frauenburg), m. na Warmji, w Prusach Wschodnich, mały port nad zatoką Świeżą, 2.650 mieszk.; siedziba biskupa i Kapituły Warmji; katedra z 1342 z grobowcem Kopernika, zmarłego tu w 1543.

Frome, m. nad rz. F. w hr. Dorset (Anglia pñ.), 12.000 mieszk.

Froment d'Uzès Nicolas, malarz francuski z XV w. Pracował dla króla René d'Anjou. Malował pod wpływem prymitywów niderlandzkich. Arcydziełami jego są: „Wskrzeszenie Łazarza“ (Ufficje florenckie, 1461) i znakomity tryptyk „Krzak płonący“ w katedrze w Aix, 1475. Przepuszczalnie jego dziełem jest dyptyk „Król René i Joanna de Laval“ (Luwr).

Froment-Meurice François, złotnik i jubiler francuski, * 1802, † 1855; wykonał wiele znanych wyrobów artystycznych.

Fromentin Eugène, malarz i pisarz francuski, * 1820 w La Rochelle, † 1876. Uczeń Cabat'a. Malował obrazy z życia Algeru i Egiptu. W 1876, po podróży do Holandji, napisał dzieło o artystach flamandzkich i holenderskich, pt.: „Starzy mistrzowie“ — arcydzieło krytyki artystycznej XIX wieku.

Frona, ruch powstańczy za Ludwika XIV, 1648—53, wszczęty przeciwko stronnictwu dworskiemu przez arystokrację parlamentarną i część możnowładztwa. Ruch ten zmierzał do ograniczenia władzy królewskiej na rzecz parlamentu i zdobycia gwarancji nietykalności osobistej. Pozbawiony głębszych podstaw, nie miał poważnych szans obalenia istniejącego stanu rzeczy: stał ironiczna nazwa (franc. fronda = proca). W języku potocznym wyrażenia fronda używa się dla oznaczania ostrej opozycji w łonie jakiegoś jednolitego ciała.

Front, w architekturze przód budowli; w znaczeniu wojskowym: do nieprzyjaciela zwrócona część ugrupowania wojsk.

Frontinus Sextus Julius, pisarz, konsul i wódz rzymski w Brytanii; † ok. 106 po Chr.; pisał o wodociągach Rzymu: („De aquis urbis Romae”) i o podstępach wojennych („Strategematicon”).

Fronto M. Cornelius, mówca i pisarz łaciński II w. po Chr., nauczyciel Marka Aureliusza.

Fronton, szczyt trójkątny pomiędzy belkowaniem ściany wąskiej strony budynku a linią dachu dwuspadowego. W architekturze grecko-rzymskiej obramiano zazwyczaj gzymsem i wypełniano grupami figur albo wypukłą płaskorzeźbą. Jako motyw zdobniczy stosowano f. nad niszami, oknami, drzwiami i t. p., przy czym forma jego stawała się często fantastyczna (np. w baroku).

Frotiep Ludwig Friedrich, lekarz niemiecki, * 1779, † 1847; prof. w Jenie, następnie w Halli i w Tubindze, był właściwym twórcą akuszerji, jako osobnej nauki; jego „Podręcznik położnictwa” miał kilkanaście wydań.

Frosinone, m. we Włoszech środk., 11.650 mieszk.; winnice.

Frossard Charles Auguste, generał francuski, * 1807; walczył w Algierze 1833—37, na Krymie 1855, we Włoszech 1859, 1870 został rozbity pod Spicheren, następnie wzięty do niewoli po kapitulacji Metz. Autor dzieła: „Sur les opérations du 2 corps”; † 1875.

Frottola, czterogłosowy utwór muzyczny ludowy włoski z XV i XVI wieku.

Froude James Anthony, historyk angielski, * 1818, † 1894, ogłosił: „History of England”, „The English in Ireland in the 18 century” (1871).

Fruktidor (miesiąc owoców), w kalendarzu republikańskim francuskim miesiąc dwunasty, obejmujący czas od 18 sierpnia do 16 września. Pod względem historycznym pamiętny jest dzień 18 F. roku V (4 września 1797), jako data zamachu stanu ze strony dyrektorjatu przeciwko rezultatom zwycięstwa rojalistów na wyborach.

Fructus (łac.), owoce; w farmakologii owoce niektórych drzew i krzewów używane są jako środki lecznicze (dzięki zawartości olejków eterycznych), np. f. anis, owoc badjanu, f. aurantii, pomarańcze, f. cubebae, Kubeba (ob. cubebae).

Fruktoza, cukier owocowy, ob. cukry.

Frumencjusz św., apostoł Abisynczyków, zrazu niewolnik, potem nauczyciel, w końcu biskup Axum (336); święto 27 października.

Fruntsberg Georg, twórca piechoty zaciężnej niemieckiej, zwanej landsknechtami. Przyniósł się znacznie do zwycięstwa wojsk cesarskich pod Pawją w 1525, dowodził 12.000 landsknechtów cesarskich w czasie wyprawy na Rzym.

Frunze Michail, komisarz do spraw wojskowych i floty w Rosji sowieckiej, * 1885; przebywał 8 lat w katordze za przynależność do soc.-dem.; po 1915 agitował w armji za rewolucją,

1917 był dowódcą armji frontu pd., dowodził potem wojskami bolszewickimi na Syberji w walkach z Koczakiem, † 1925.

Fruszka Gora, wyżyny leśne w Słowacji między Dunajem a Sawą, do 539 m. wys.; winnice.

Frutti di mare (włosk. owoce morskie), nazwa, nadawana jadalnym stawonogom i mięczakom, stanowiącym ważną część składową pożywienia włoskiej ludności nadmorskiej.

Fry Elisabeth, inicjatorka nowoczesnej opieki nad wleźniami, szczególnie kobietami; * 1780, † 1845.

Frybork (niem. Freiburg), m. na Śląsku Dolnym (Prusy), 8.350 mieszk.; wyroby linańskie, fabr. zegarków.

Fryburg (franc. Fribourg, niem. Freiburg), stolica kantonu F. w Szwajcarii, nad rz. Sarine, 20.650 mieszk.; ośrodek duchowy Szwajcarii kat., siedziba biskupa, uniwersytet. Kanton fryburski, utworzony 1481, 1.675 km², 143.060 mieszk. (większość francuska i rym.-kat.); wyrób serów, mleka skondensowanego i czekolady.

Fryburg w Bryzgowji (niem. Freiburg in Breisgau), m. w Badenji u stóp Schwarzwald, 88.000 mieszk.; siedziba arcybiskupa, uniwersytet; przemysł jedwabniczy.

Fryc, żartobliwa nazwa, oznaczająca niedoświadczoną osobę, wstępującą dopiero w szeregi myśliwych. Ogólnie, człowiek niedoświadczony. **Fryc o w e**, placenie za brak doświadczenia. **Fryc ó w k a**, zwyczaj, które mają wprowadzić nowicjusza do pewnego grona zawodowego lub społecznego.

Frycz, ob. **Modrzewski Andrzej**.

Frycz Karol, art. malarz, * 1879; dekorator Teatru Polskiego i Małego w Warszawie.

Frydek (niem. Friedek), m. pow. na Śląsku Cieszyńskim (Czechosłowacja), nad Ostrawicą, 10.050 mieszk.

Fryderyk: imię trzech cesarzy rzymsko-niemieckich, 1) F. I, Barbarossa (Rudobrody), panował 1152—90, przedsięwziął kilkakrotnie wyprawy do Włoch płn., zburzył Medjolan 1162, zwyciężony jednak pod Legnano 1176, musiał uznać wewnętrzną samodzielność związku miast północno-włoskich; utonął 1190 w Cylicji w czasie III-ej wyprawy krzyżowej; 2) F. II, * 1194, król od 1215, cesarz od 1220, prowadził uporczywe walki z papieżami Grzegorzem IX i Inocentym IV, oraz z miastami włoskimi (stronictwem gwelfów) — w których rezultacie faktycznie upadło zwierzchnictwo Niemiec nad Rzymem i osłabł ich wpływ w północnych Włoszech; był wodzem VI-tej wyprawy krzyżowej, w czasie której, drogą układów pokojowych, odzyskał Jerozolimę; † 1250; 3) F. III, * 1415, zrazu arcyksiążę austriacki, po zgonie Albrechta II cesarz 1441—1493.

Fryderyk, imię ośmiu królów duńskich: 1) 1523—33; 2) 1558—88; 3) 1648—70; 4) 1699—1730; 5) 1746—66; 6) 1808—1839. Ci wszyscy byli jednocześnie do r. 1814 królami Norwegii; 7) 1848—1863; 8) 1906—1912.

Fryderyk August, imię trzech królów saskich: 1) F. A. I, elektor od 1763—1807; otrzymał od Napoleona tytuł królewski oraz koronę ks. Warszawskiego; † 1827; 2) F. A. II, współregent od 1830, król 1836—1854; 3) F. A. III, 1904—1918 (wypędzony przez rewolucję).

Fryderyk August, ob. August II i August III, królowie polscy.

Fryderyk I, król szwedzki, 1720—1751.

Fryderyk I, pierwszy król pruski; syn Fryderyka Wilhelma, wielkiego elektora, * 1657, panował w Prusach i Brandenburgji (jako elektor Fryderyk III) od 1688, przyjął tytuł królewski 1701, † 1713.

Fryderyk Jagiellończyk, szósty syn Kazimierza Jag. i Elżbiety Habsburskiej; * 1468 w Krakowie, przeznaczony od młodości do stanu duchownego, 1488 mianowany biskupem krakowskim, 1493 ogłoszony kardynałem oraz arcybiskupem gnieźnieńskim; † 1503 w Krakowie.

Fryderyk II Wielki, król pruski, syn Fryderyka Wilhelma I, * 1712. Panował 1740—1786. W wojnach o sukcesję austriacką (zagarnął Śląsk) i siedmioletniej utrwalił mocarstwą potęgę Prus. Udział w I rozbiórce Polski (Prusy królewskie i obwód nadnotecki). Filozof wolterjanin, znakomity administrator, rządził w duchu światłego absolutyzmu (zakaz rugowania chłopów, tolerancja wyznaniowa, rozbudowa centralnego aparatu państwowego, ekonomiczna polityka merkantylistyczna).

Fryderyk III, król pruski 1888 († po 3 mies. rządów).

Fryderyk Piękny, król niemiecki 1314—1330.

Fryderyk Wilhelm, wielki elektor brandenburski, książę pruski 1640—1688; popierał Karola Gustawa szwedzkiego przeciwko Janowi Kazimierzowi. Uzyskawszy traktatem wawelsko-bydgoskim w 1657 uznanie niezależności Prus, przeszedł na stronę Polski. Zapoczątkował politykę absolutyzmu; za niego przestano zwolywać landtag brandenburski.

Fryderyk Wilhelm, imię czterech królów pruskich, 1) F. W. I, 1713—1740; stworzył podwaliny militarnej potęgi Prus; wprowadził surowy porządek biurokratyczny; 2) F. W. II, 1786 do 1797; w czasie konfliktu z Austrią w 1790 zawarł przymierze z Polską, które umożliwiło stronictwu patriotycznemu w Polsce przeprowadzenie reform wbrew Rosji. W 1792 zerwał z Polską i przystąpił do drugiego rozbioru (Wielkopolska), a w 1795 do trzeciego rozbioru Polski (Mazowsze z Warszawą, część trockiego do Niemna). 1792—95 niepomyślna wojna z Francją rewolucyjną, zakończona pokojem w Bazylei i utratą dalszych zarenkich posiadłości Prus; 3) F. W. III, 1797—1840. W wojnie 1806/7 Prusy zostały rozbite i traktatem tylickim rozdzielone przez Napoleona. Traktat wiedeński 1815 przeważnie przywrócił (z wyjątkiem Polski), a częściowo rozszerzył dawne granice Prus; 4) F. W. IV, 1840—1861.

W 1849 odrzucił propozycję przyjęcia korony cesarskiej niemieckiej. 1850 nadał Prusom konstytucję.

Frydland (niem. Friedland), 1) m. na Śląsku pruskim w pow. wałbrzyskim, 4.360 mieszk.; przemysł drzewny; 2) m. pow. w Czechosłowacji w pobliżu granicy Saksonji, 6.200 mieszkańców; przedalnia wełny i bawełny.

Frydład (niem. Friedland), m. pow. w prow. Prusy Wschodnie, nad rz. Łyna, 3.600 mieszk.; w dn. 14 czerwca 1807 r. bitwa pomiędzy wojskami francuskimi i rosyjskimi.

Frydład Marchijski (niem. Märkisch-Friedland), m. w pow. waleckim (Prusy), 4.000 mieszkańców.

Frydład Pruski (niem. Preussisch Friedland), m. w pow. człuchowskim (Prusy), nad rz. Dobrzyńką, 3.000 mieszk.

Frydolln św., miał przybyć w VI w. ze Szkocji w misji religijnej do Francji, później do Niemiec i Szwajcarii; † po 511; święto 6 marca.

Frygijska czapka (czapka wolności albo czapka jakobińska), używana w początkach wielkiej rewolucji francuskiej, czerwona, kończąca czapka skazańców, uwalnionych z galer marsylskich.

Frygijska tonacja, w muzyce starogreckiej nazwa gamy zaczynającej się od tonu d; w muzyce kościelnej (jedna z czterech autentycznych albo głównych tonacji kościelnych), gama zbudowana na tonice e: e f g a h c d e.

Frygia, w starożytności kraj w Azji Mniejszej, zamieszkały przez Frygów, ludność pochodzenia trako-illiryskiego. W końcu VII w. państwo frygijskie zostało spustoszone przez Lymrów, a wkrótce uległo podbojowi Lidyjczyków. Z upadkiem Lidji (546 przed Chr.) kraj ten dostał się pod panowanie Persów, następnie Macedończyków, Galatów, wreszcie Rzymian (130 przed Chr.).

Frykasy, potrawy cudzoziemskie.

Frykcja (łac.), wcieranie; stosowanie leków w postaci maści, wcieranej w skórę; f. stosuje się prawie wyłącznie do wcierania tzw. szarej maści rtęciowej przy leczeniu kiły.

Fryne, słynna z piękności hetera grecka z IV wieku przed Nar. Chr.

Frynichos, 1) jeden z najdawniejszych greckich tragiczków, żyjący ok. 470 r. przed Chr.; 2) grecki komik, współczesny Arystofanowi; 3) grecki gramatyk, ok. 180 przed Chr.

Fryszerka, piec fryszerski, piec do świeżenia żelaza; nawęglanie żelaza, przerabianie surowca na miękkie żelazo kowalne.

Fryszowanie żelaza, proces, odbywający się w specjalnych piecach, tzw. „gruszkach Bessemera”; polega na odjęciu możliwie jak największej ilości węgla od surowca i, jako produkt, daje żelazo kowalne i stal.

Frysztak, m-ko w pow. strzyżowskim w woj. lwowskim, st. kol. 23 km. od Jasła; 1.500 mieszkańców.

Czapka frygijska.

Frysztat, m. pow. na Śląsku Cieszyńskim (Czechosłowacja), nad rz. Olszą, 7.500 mieszk., w tem ok. 60 proc. Polaków; fabryki wyrobów żelaznych; pow. frysztański ma 84.900 mieszk., w tem ok. 65 proc. Polaków.

Frythjofowa saga (Frithjofssaga), podanie islandzkie, zapisane w XIV w., o bohaterze norweskim Frythjofie (właściwie Frithjof: złodziej spokoju) i jego miłości dla Ingebjörgi, córki króla Bell, żyjących około 700 lub 800 po Chr. Na tem tle znany poemat szwedzki Izajasza Tegnera: „Frithjofssaga” (przekłady polskie: Jagielskiego, Grajnera i Wiernikowskiego).

Frytura (franc.), przetopiony łój wołowy, używany do smażenia.

Frywolny (łac.), lekkomyślny, nieprzyzwolony.

Fryxell Anders, historyk szwedzki, * 1795, † 1881; ogłosił „Opowiadania z historii szwedzkiej” (46 t., 1832—80).

Fryz, w architekturze klasycznej oznacza środkową część belkowania, w kształcie pasa poślonego, często ozdobnego, pomiędzy architrawem (nasłupiem) i gzymsem. W budow-

Część fryzu z Panteonu.

nictwie romańskim i gotyckiem f. nazywa się wszelki pas ozdobny na ścianie pod gzymsem, utworzony z szeregu luków, ząbców, łusek, dźwobków i t. p. motywów zdobniczych.

Fryz, koń fryzyjski, rosły i ciężki; tak nazywano w dawnej Polsce wielkie konie niemieckie o kosmatych nogach.

Fryzja, 1) Feliks, publicysta, * 1843, † 1907. Założył 1877 „Kurier poranny” w Warszawie i był jego redaktorem do 1902; 2) Ludwik Feliks, synowiec popr., * 1874, od 1902 redaktor „Kurjera porannego”.

Fryzja (niem. i holend. Friesland), 1) pln. prow. Holandji, 3.320 km², 385.360 mieszk.; płaska, torfiasta, żyzna kraina z licznymi rybnymi jeziorami i kanałami, stol. Leeuwarden; chów bydła, owiec i koni, mleczarstwo; 2) F. wschodnia, bagniste i zatorfione wybrzeże m. Północnego między zatokami Dollart i Jade, należące do Niemiec.

Fryzowie, szczerp germański, zamieszkały wzdłuż morza Północnego od jez. Zuider do Syltu, podbity przez Franków, następnie podzielony między Francję i Niemcy; obecnie znajduje się w granicach Niemiec i Holandji. Język fryzyjski, pokrewny holenderskiemu, a będący narzeczem dolno-niemieckiem, używa-

ny jest na zach. wyspach fryzyjskich, holend. prow. Fryzji; w granicach Niemczech na pln. wyspach fryzyjskich u wybrzeży Szlezwiugu, na wyspie Helgoland oraz w Saterland w rej. oldenburskiej przez ok. 200.000 ludności.

Fryzyjskie wyspy, wydmy piaszczyste, odcięte przez zalew morza Pln. od ładu, ciągnące się wieńcem od Holandji pln. do Jutlandji. Na zach. i pd. wyspach zachował się język fryzyjski, na wsch. panuje niemiecki. Ludność zajmuje się rybołówstwem i żeglarsstwem. Liczne miejscowości kąpielowe: Borkum, Norderney, Juist, Westerland na w. Sylt i in.

Ftalowy kwas, związek organiczny; bezbarwne kryształki, rozpuszczalne w wodzie, alkoholu i eterze. Połączenie kwasu f. z fenolem daje fenolfaleinę (ob.).

Fu, chiński okrąg administracyjny, coś pośredniego między powiatem a prowincją; na końcu nazw miejscowych oznacza siedzibę prefekta.

Fuad I. * 1868, od 1917 sultan, od 1922 król Egiptu.

Fuad basza, mąż stanu turecki, * 1814, w latach 1852—53 oraz 1855 i 1858 minister spraw zagr., 1861 wielki wezyr, † 1869.

Fuchs Emmanuel Lazarus, matematyk niemiecki, * 1833; prof. w Getyndze, Heidelbergu, od 1884 w Berlinie, † 1902; pracował głównie nad równaniami różniczkowymi linjowymi.

Fucino lub Celano, jez. wysuszone od 1869 w prow. Aquila degli Abruzzi (Włochy środk.), u stóp góry Velino; 158 km² zyskanych pod uprawę roli.

Fu-Czou, stolica prowincji Fu-kien (Chiny pd.-wsch.), nad rz. Si-ho lub Min, 55 km. od morza, 1.491.000 mieszk.; port otwarty od 1842 dla handlu zagranicznego, wywóz herbaty; wyroby jedwabne i bawełniane, papier.

Fudakowski Bolesław Herman, fizjolog polski, * 1834 na Ukrainie. Wykładał w Szkole Głównej chemję fizjologiczną; † 1878.

Fudakowski Kazimierz, działacz społeczny; * 1879; od r. 1923 prezes Centr. Tow. Rolniczego; ponadto prezes związku Pol. Org. Roln., prezes Rady Nadzorczej Związku Ziemi, etc. Ogłosił szereg artykułów fachowych w pismach ekonomicznych i rolniczych.

Fudałowski Władysław w ks., literat, * ok. 1850, proboszcz w Białowie, prałat kolegiaty opatowskiej, ogłosił m. in.: „Miasto Opatów podług miejscowych źródeł i podań” (1895), „Kunów nad Kamienną w powiecie opatowskim” (1900); † 1918.

Fudzi Jama lub Fuzijama (ang. Fuji-Yama), wulkan na wyspie Hondo (Japonja), 3.787 m.; święta góra Japonji starożytnej.

Fuego, wulkan czynny w Guatemali (Am. środk.), 4.001 m.

Fuego (Tierra del), ob. Ognista (Ziemia).

Fuengirola, zamek w Hiszpanji nad m. Śródziemnym w pobliżu m. Malagi, głośny obroną w 1810 przez kap. Młokosiewicza przeciwko wojskom angielskim.

Fuenterrabia, m. w Hiszpanji nad zat. Biskajską, w pobliżu granicy Francji, 5.000 mieszkańców; przystań, kąpiele morskie.

Fuerte (Rio del), rz. w Meksyku, ujście do zatoki Kalifornijskiej, dług. 515 km.

Fuerteventura, jedna z hiszp. wysp Kanaryjskich na Atlantyku, z licznymi wygasłymi wulkanami, 1.720 km², 11.700 mieszk.; uprawa zbóż i bawełny, winnice.

Fuga, utwór muzyczny wielogłosowy, osnuty na jednym temacie, powtarzającym się w każdym głosie bez zmiany w porządku dowolnym. J. S. Bach doprowadził tę formę do najwyższej doskonałości.

Fugas czyli mina kamienna, lejokowaty dół, wykopany zazwyczaj nieco skośnie, na którego spodzie umieszcza się nabój wybuchowy, przykryty drewnianym kręgiem oraz kamieniami; zgóry wszystko przysypane zostaje ziemią. Wybuch fugasów wyrzuca kamienie na odległość kilkuset kroków. Fugas używane są w wojnie pozycyjnej i oblężniczej, jako przeszkody utrudniające dostęp do stanowisk.

Fuggerowie, głośny ród bankierski niemiecki XIV—XVI w. (z Augsburga). Kredyty Jakóba F. były jedną z głównych podstaw finansowych polityki wojennej Karola V. 1535 F. otrzymał prawo bicia monety.

Fuggerowie w Polsce. Niektórzy członkowie słynnego z bogactw niemieckiego rodu przesiedlili się do Polski, gdzie nazwisko ich zostało zmienione na Fukar lub Fukier. Królowie polscy obdarzali ich przywilejami handlowymi. Dostarczali srebro do mennicy królewskiej w Warszawie, prowadzili najznakomitszy handel zbożowy z Gdańskiem. W Warszawie na Starem Mieście słynna po dziś dzień kamienica Fukiera.

Fugówka, strzelba z podłużnymi rowkami wewnątrz lufy.

Fuhrich Józef dr., wybitny polonofil czeski, prezes ruchliwego Klubu czesko-polskiego w Pradze, autor wartościowego „Słownika dyferencyjnego polsko-czeskiego”.

Fujarka, ob. piszczałka.

Fu-kien, prow. nadmorska Chin pd.-wsch. w dorzeczu rz. Min; 111.200 km², 8.557.000 mieszkańców; główne produkty: herbata, jedwab, bawełna, zboże, owoce, tytuń, cukier, materiały jedwabne i bawełniane, płótno, papier; bogate rudy i pokłady węgla mało wyzyskane; stol. Fu-czou, porty Amoi i San-tu-ao otwarte dla handlu zagranicznego.

Fukoldy, resztki wodorostów morskich, spotykane w skałach fiiszowych.

Fuksyna, barwnik zasadowy organiczny czerwony z grupy trójfenylometanów; piękne zielone kryształy o metalicznym połysku. Nie trwały na światło, w farbiarstwie mało stosowane, częściej w drobnym przemyśle, nadto w histologii i bakterjologii.

Fukul, m. na wyspie japońskiej Hondo, 55.900 mieszkańców.

Fukuoka, m. na wyspie Kio-Sziu (Japonja), nad zatoką przesmyku Koreańskiego, 98.580 mieszkańców.

Fukuszima, m. w pln. części wyspy Hondo (Japonja), 25.000 mieszk.

Fukuszima, generał japoński, * 1853; w czasie wojny z Rosją był w sztabie generalnym armji jap. w Mandżurji, 1906 mianowany szefem sztabu generalnego.

Fukuzawa Yukichi, pedagog japoński, * 1834. Podróżował po Europie i Ameryce, celem zwiedzenia różnych zakładów wychowawczych. W 1866 założył prywatny instytut w Tokio, w którym uczyło się tysiące uczniów.

Fular, cienka tkanina jedwabna z przędzy pojedynczej, gładka lub w deseń, używana przeważnie do wyrobu chustek na szyję.

Fulbe, Fellata lub Fellani, lud hamicki, wojowniczy i przeważnie pasterski; muzułmanie; pochodził z Darfuru, osiadł wśród plemion murzyńskich w średnim i zach. Sudanie w połowie XV w.; na początku XIX w. zdobył państwo Hanosa, utworzył kilka mahometanickich państw: Gando, Sokoto, Bambara, Futa Dżalon, Joruba; liczy 6—8 milj. głów.

Fulda Ludwig, poeta niemiecki, * 1862; autor dramatów i komedji, tłumacz Moljera, Rostanda i in.

Fulda, 1) m. pow. w Hesji (Prusy) nad rz. F., 23.900 mieszk.; katedra, zamek, przedziałnie, fabryki obuwia; 2) rz. w zach. Niemczech; przebiegłszy 124 km. łączy się z Werą pod Müندن i tworzy rz. Wezerę.

Fulgentius, autor łacińskiego zbioru wiadomości mitologicznych, gramatycznych i kroniki świata, prawdopodobnie identyczny z biskupem Fulgencjuszem z Ruspae (w dzisiejszym Trypolisie), żyjącym na przełomie w. V i VI po Chr.

Fulgenty św., * 468, wygnany przez króla Wandalów, zwolennika arjanizmu, założył klasztor na wyspie Sardynji; ogłosił szereg dzieł teologicznych, † 533; święto 2 stycznia.

Fulguryty, rurki powstałe w skałach pod wpływem wylądowań elektryczności atmosferycznej.

Fulica atra (łyska), ptak; rząd podkasałe (Gerani). Upierzenie czarne, biała łątka na czole. Palce nóg obrzeżone błoną. Pływa doskonale. Jezióra i stawy, zarosłe trzcina i sitowiem. Europa, Azja, Afryka.

Fuliński Benedykt, zoolog współczesny, prof. politechniki lwowskiej; wydał szereg prac z embriologii stawonogów i robaków.

Fullerton Georgiana, powieściopisarka angielska, * 1812, † 1885; napisała m. in.: „Constance Sherwood” (1865), „A stormy life” (1867).

Fulman Leon Marjan, biskup lubelski, * 1866, wyśw. na kapłana w 1899, prekonizowany, konsekrowany i intronizowany jako biskup lubelski w 1918. Był posłem do I Dumy z gub. piotrkowskiej.

Fulmarus glacialis (fulmar północny), ptak; rząd: rurkonose (Tubinares). Znajduje się w znacznej liczbie w Wielkiej Brytanji. Na wyspie S-tej Kildy zabijają rocznie do 20 tysięcy małych, z których wydobywają tłuszcz, a z mięsa robią konserwy.

Fulton Robert, mechanik pln.-amerykański. * 1765 w Pensylwanii, † 1815; pierwszy zbudował statek parowy (1807).

Fumaria, dymnica, roślina z rodziny dymnicowatych (Fumariaceae), spotykana często na polach, o kwiatach purpurowych, ze-

Fumaria officinalis.

branych w gronka wierzchołkowe, opatrzonych ostrogą, przystosowanych do samoopylania. Gatunek *F. officinalis*, d. lekarska, ma zastosowanie w leczeniu.

Fumariaceae, dymnicowate, rodzina roślin należąca do rzędu makowców (Rhoeadales), obejmująca zioła bez soku mlecznego, o kwiatach pozornie dwuwargowych.

Fumarole, wyziewy wulkaniczne, zawierające salmiak, węglan amonu i siarkowodor (t. zw. solfatare) lub bezwodnik węglowy (t. zw. mofete); szczególnie liczne w N. Zelandji i w parku narodowym Yellowstone w St. Zj. Am. Płn.

Fumoir (franc.), pokój do palenia tytoniu.

Fumy, próżność, nadętość, kaprysy (pańskie fumy).

Funchal, stol. i port ufortyf. na płd. wybrzeżu portug. wyspy Madery, 24.700 mieszk.; zimowa miejscowość kuracyjna.

Funck-Brentano Théodore, filozof i socjolog francuski, * 1830, prof. prawa międzynarodowego w Paryżu, † 1906; ogłosił m. in.: „La civilisation et ses lois” (1876), „Précis du droit des gens” (1877).

Fundacja, przeznaczenie majątku nieruchomości lub pewnej sumy na cel, mający charakter społeczny lub naukowy.

Fundacja kościelna, akt, na którego mocy ktoś składa na cele kościoła świadczenia natury majątkowej; fundacja pobożna stanowi majątek, przeznaczony na odprawianie aktów kultu lub miłosierdzia. Według przepisów kanonicznych do przyjęcia fundacji konieczne jest zezwolenie biskupa, który udziela go w formie specjalnego aktu; fundacja w prawie kanonicznym ma charakter umowy dwustronnej.

Fundamenty, podstawa budowli, przeciwstawiająca opór ciśnieniom, jakie te budowle wywierają. F. mogą być: 1) zwyczajne (na terenie suchym), 2) hydrauliczne (w wodzie). F. zwyczajne stawiane są z kamieni lub cegły na zaprawie wapiennej. Przy f. wystawionych na ciśnienie boczne, nadaje się im kształt schodowy lub żebaty. Na terenie wilgotnym f. wspierają się na palach lub słupach kamien-

nych wzgl. betonowych, albo też na warstwie narzutowej kamienia, poczem muruje się f. łukowe. F. hydrauliczne ustawia się bądź po wypompowaniu wody z miejsc ujętych w odpowiednie ramy, bądź też bez wypompowywania — przez wrzucanie kamieni z zaprawą z wapna hydraulicznego.

Fünfkirchen, ob. Pécs.

Fungi, grzyby, rośliny bezzieleńiowe, zbliżone, mimo powierzchownych różnic, do glonów. Komórki ich posiadają cienką błonę, utworzoną z ciała zbliżonego do chityny. W plazmie występują pojedyncze lub liczne jądra, kropelki tłuszczu, glikogen, węglowodór, zastępujący skrobię typowych komórek roślinnych; są bezbarwne (w masie białe), pozbawione asymilującego barwnika (chlorofilu) i tworzą grzybnię, bytującą na żywych organizmach (g. pasorzyty) lub martwych (g. roztozce, saprofity). Rozmnażają się przeważnie na drodze bezpłciowej, tworząc zarodniki zewnętrzne (konidja), lub wewnętrzne, powstające w zarodniach (sporangium), będących częścią strzępka. Znane są prócz tego sposoby płciowego rozmnażania (analogiczne do rozm. glonów). Grzyby są bardzo rozpowszechnione, gdyż ich lekkie zarodniki unoszą się w powietrzu i osiadają wszędzie, gdzie tylko znajdują odpowiednią pożywkę i warunki — rozwijają się; zarodnik, kielkując, tworzy długie jedno- lub wielokomórkowe nitki-strzępki (hyphae), tworzące grzybnię (pleśń na chlebie, konfiturach, rdza na liściach itp.). Dzielimy grzyby na jednokomórkowe, niższe, mikroskopijne pleśniaki (Phycomycetes) i na wielokomórkowe, znane powszechnie grzyby wyższe (Eumycetes).

Fungus (łac. dosłownie, grzyb), tzw. grzybiasta postać gruźlicy stawów; tworzenie się dużych, wrzecionowatych zgrubień okołostawowych, uniemożliwiających ruchy w chorych stawach. F. prowadzi do tworzenia się przetok (fistul), z których się saczy rzadka wodnista ropa. Leczenie: unieruchomienie stawu na czas 3—6 miesięcy, albo też resekcja chorych powierzchni stawowych.

Funikularny, linowy albo sznurowy; kolejka f., złożona z kilku wagoników, ciągniętych pod górę zapomocą liny drucianej, używana jest specjalnie w górzystych okolicach.

Fu-Ning, m. portowe w prow. Fu-kien (Chiny płd.-wsch.), nad zatoką F.; plantacje herbaty; okrąg wraz z portem San-tu-ao dostępny od 1899 dla handlu zagranicznego.

Funk Kazimierz, chemik, * 1884 w Warszawie; studja w Bernie i Londynie. Stworzył naukę o witaminach. Ogłosił szereg prac z dziedziny chemii fizjologicznej, witamin i odżywiania. Obecnie kierownik biochemicznego oddziału Państwowej Szkoły Higieny w Warszawie.

Funkcja, działalność, czynność, spełnianie czegoś.

Funkcja (w matematyce) wielkość zmienna, której zmiany są uzależnione od zmian innej wielkości — argumentu. W matematyce

najczęściej rozważa się tego rodzaju f., iż zarówno wartościami argumentu, jak i wartościami f., są wyłącznie liczby rzeczywiste, względnie zespolone; są to tzw. f. zmiennej rzeczywistej, wzgl. f. zmiennej zespolonej. Wśród nich najważniejszą kategorię stanowią f. ciągłe, występujące we wszystkich niemal zastosowaniach matematyki zwłaszcza zaś w fizyce (ob. Ciągłość f.). Inną ważną kategorię f. zmiennej rzeczywistej, wyróżniającą się prostotą swych własności, stanowią f. monotoniczne, tj. f. (stałe) rosnące, (stałe) malejące i stałe. F. rośnie, gdy większej z dwóch dowolnych wartości argumentu odpowiada większa wartość f.; f. maleje, gdy większej wartości argumentu odpowiada mniejsza wartość f.; f. jest stała, gdy wszystkie jej wartości są równe. Z pośród f. zmiennej zespolonej dokładnie zbadane są w chwili obecnej jedynie f. analityczne (ob. Teoria funkcji analitycznych); do f. tych należą m. in. wszystkie f. elementarne, f. wymierne, w szczególności zaś całkowite (ob. Wielomian), dalej f. goniometryczne czyli trygonometryczne (ob. Goniometria), f. kolowe (ob. Arcus), f. logarytmiczna (ob. Logarytm) i f. wykładnicza (ob. Potęga). Dwie f.: $f(x)$ i $F(x)$ nazywamy f. odwrotnymi, jeżeli warunek: $y=f(x)$ pociąga za sobą stałe: $x=F(y)$ i naodwrot. F. pierwotna, f. całkowalna (ob. Całka), f. pochodna, f. różniczkowalna (ob. Pochodna).

Funkcyjne równanie, ob. Równanie.

Funke Otto, fizjolog niemiecki, * 1828 w Chemnitz, † 1879; prof. chemii fizjologicznej w Lipsku, później prof. fizjologii we Fryburgu.

Funt, dawna jednostka ciężaru; funt nowopolski = 32 lutom = 405 gramom; nazwa utrzymała się i używana jest obecnie dla oznaczenia $\frac{1}{2}$ kilograma = 500 gram.

Furaż (franc.), pożywienie dla koni.

Furdyment, garda u pałasza.

Furlant, taniec ludowy czeski, bardzo żywy i silnie akcentowany w takcie zmieniającym się ($\frac{3}{4}$ i $\frac{2}{4}$). Znakomity przykład w „Sprzedanej narzeczonej” Smetany.

Furioso (włosk.), wściekle, namiętnie.

Furius, sławny, starorzymski ród patrycjuszowski, 1) M. F. Camillus, ob. Camillus; 2) F. Bibaculus, poeta epigramatyczny z I w. przed Chr.

Furje, w mitologii rzymskiej nazwa greckich Erynił czyli Eumenid, istot, występujących, jako mścicielki krzywoprzysięstwa, mordu, zgwałconego prawa gościnności itp.

Furjer, w dawnym wojsku polskim niższy kwatermistrz, pełniący w kompanii piechoty czynności gospodarcze.

Furka, przełęcz w Alpach berneńskich (Szwajcaria), 2.436 m. n. p. m., łączy dolinę Urseren z doliną górnego Rodanu. Kolej F. z Disentis do Brig, 97 km., przechodzi pod przełęczą F. na wysokości 2.164 m. tunelem 1.800 m. dług. i łączy doliny górnego Renu i górnego Rodanu.

Furkot, szczyt w płd. odnodze Tatr, 2.408 m. n. p. m.

Furlana, ob. Forlana.

Furnarius rufus (garncarz), ptak; rzad: wróblowate (Passeriformes). Ciekawy ze względu na oryginalną budowę gniazda, które podobne jest do małego pieca piekarskiego i zbudowane z gliny i błota. Południowa Brazylja.

Furieux, grupa wysp skalistych między Tasmaniaj i Australją, 2.070 km², 825 mieszk.; największa Flinders.

Furor (łac.), wściekłość, szał.

Furora (włosk.), pełne zapalu oklaski. Zrobić f., zwrócić na siebie powszechną uwagę, osiągnąć wielkie powodzenie.

Fürstenberg Joh. Wilhelm, zrazu komtur w Aszeraden, 1557—1559 mistrz zakonu krzyżacko-inflanckiego; ustąpił władzy Kettlerowi, 1560 bronił Felina przed wojskiem moskiewskim, został wzięty wkońcu do niewoli i wywieziony do gub. jarosławskiej, gdzie † 1568.

Fürstenwalde, m. w Brandenburgji (Prusy), nad Szprewą, 21.530 mieszk.; fabryki maszyn, wagonów kol. i chemikalij.

Furtwangen, m. w Badenji nad rz. Brega, 5.100 mieszk.; fabrykacja zegarów.

Furtwängler Adolf, profesor uniwersytetu w Berlinie i Monachjum, * 1853, † 1907; jeden z najwszechstronniejszych i najgenialniejszych archeologów klasycznych nowoczesnych. Jego prace dotyczą głównie wykopaliisk w Olympji i Eginie, rzeźby greckiej i gemm klasycznych.

Furunkul (łac.), czyrak; ropne zapalenie torebki włosowej (ob. Włosy). Czyraki wywoływane bywają przez zakażenie gronkowcami (staphylococci). Występowanie równoczesne wielu czyraków u jednego osobnika nosi nazwę czyrzaczności (furunculosis).

Füssli, 1) Johann Kaspar, malarz szwajcarski, portrecista; * 1706 w Zurychu, † 1782; wydał słownik znakomitszych sztycharzy i ich dzieł (1771); 2) Johann Heinrich, syn poprzedniego, malarz angielski; * 1741 w Zurychu, † 1825 w Putney Hill pod Londynem. Od 1799 profesor Akademii królewskiej w Londynie. Historyczne obrazy jego, do których brał tematy głównie z Szekspira i Miltona, cechuje melodramatyczność. Najcenniejsze z dzieł: „Sen królowej Katarzyny” (South Kensington), „Tytanja ze Spodkiem” (National Gallery); 3) Johann Rudolph, miniaturzysta szwajcarski, * 1709 w Zurychu, † 1793; wydał „Powszechny słownik artystyczny” (Zurych, 2 wyd., 1799), uzupełniony następnie w 1806 do 1821 przez jego syna Hansa Heinricha F. (* 1745, † 1832).

Fustel de Coulanges Numa-Denis, znany historyk francuski, * 1830, prof. w Strasburgu i Paryżu, † 1889; autor: „La Cité antique” (21 wyd., 1910), „Histoire des institutions politiques de l’ancienne France” i in.

Fusulinae, otwornice z okresu węglowego; występowały w bardzo niewielkiej ilości, two-

rzac następnie wapienie fusulinowe; dochodziły do 5 cm. długości.

Futa, przełęcz w Apeninach środk. (Włochy), 903 m. n. p. m.; droga z Florencji do Bolonii.

Futa Działon, państwo murzyńskie pod zwierzchnictwem franc. w Gwinei (Afryka zach. franc.), 110.000 km², 750.000 mieszk., przeważnie mahometan; wyżyna górzysta z skał krystalicznych, bogata w lasy, wodę i minerały, do 1.500 m. wys.; złoto, miedź, kauczuk, bawelna; ogrodnictwo, chów bydła i owiec; stol. Timbo, 1.500 mieszk.

Futa Toro, dzielnica Senegambji w Afryce zach., na płd. od Senegalu, ok. 114.000 mieszk. szczepu Fulbe.

Futerat, skrzynka, pudełko, opakowanie, w które się wkłada przedmioty wartościowe; kształt tego opakowania odpowiada kształtom przedmiotu, np. futerał fletu, biżuterji etc.

Fu-tol, namiestnik prowincji w Chinach.

Futor, mały, ustronny folwark na Ukrainie lub Podolu.

Putra, skóry zwierząt, pokrytych mniej lub więcej miękkim i gęstym włosem; pozatem wyprawione skóry różnych zwierząt z zachowanym włosem, używane do wyrobu zwierzchniego odzienia, kołnierzy itp.; kosztowne futra: skunksowe, bobrowe, sobolowe, gronostajowe, wydrowe i in.

Futrować, objąć statek nazewnątrz i wewnątrz deskami albo blachami; zabezpieczać dom na zimę.

Futuryzm, kierunek literacko-artystyczny,

według mniemania swych twórców i wyznawców, sięgający w przyszłość (łac. futurum) i dopiero od przyszłych pokoleń spodziewający się uznania. Początek ruchowi temu dali ok. 1907 artyści włoscy: Marinetti, Boccioni, Severini, Cavacchioli, Buzzi i in.; ma on obecnie zwolenników we wszystkich krajach.

Fux Joh. Joseph, kompozytor austriacki, * 1660, † 1741; kapelmistrz na dworze cesarza Karola VI w Wiedniu. Autor teoretycznego dzieła „Gradus ad Parnassum” (1725); komponował utwory kościelne, opery, oratorja itd.

Fuzan, m. port. na płd. wybrzeżu Korei nad zatoką P., naprzeciw wyspy Cuszima, 81.500 mieszkańców; jeden z najważniejszych portów Japonji.

Fuzel, inaczej niedogon, produkty uboczne, które powstają przy fermentacji cukru.

Fuzijama, ob. Fudzi Jama.

Fuzja (łac.), w polityce połączenie, zlanie się przedsiębiorstw, partyj.

Fyn, ob. Fionja.

Fyne (Loch), płn. część zatoki Clyde w hr. Argyll (Szkocja zach.).

Fyt Jan, znakomity malarz flamandzki;

* 1611 w Antwerpii, † 1661 tamże. Uczeń Fr. Snydersa. Podróżował po Włoszech i Francji, pracował przeważnie w Antwerpii, malując zwierzęta i martwe natury. Z dzieł: „Posiłek orła” (w Antwerpii i w Kolonji), „Walka psów z niedźwiedziem” (Monachjum), „Martwa natura” (ryby i kwiaty, Berlin) i in.

Fyzabat, ob. Fajzabad.

G

G, siódma litera alfabetu; w muzyce oznacza piątą stopień gamy s dur; G. dur, tonacja o 1 krzyżku; G. moll, tonacja o 2 bemolach; g w fizyce oznacza przyspieszenie, z którym ciała w próżni spadają na ziemię (ob. **Przyspieszenie**).

γ promienie, ob. gamma promienie.

Ga, symbol chemiczny pierwiastka galu.

Gabaa, nazwa kilku miasteczek i wzgórz palestyńskich.

Gabaon, m. stołeczne Hewejczyków pomiędzy Jerozolimą i Bethoron. Dzięki przymierzom, podstępnie zawartym z Jozuem i księżętami izraelskimi, H. zdołał uchronić się od śmierci. Pod Gabaon miała miejsce sławna bitwa zwycięska Izraelitów z Chananejczykami, w której Jozue rozkazał słońcu, aby się zatrzymało: „Słońce przeciw Gabaon nie ruszaj się” (Joz. 10, 12).

Gabara, płaski, szeroki statek towarowy.

Gabba Carlo Francesco, prawnik włoski; * 1835, † 1920; profesor prawa cywilnego w Pizie; od 1876 we Florencji; napisał: „Della condizione giuridica delle donne”, „Intorno ad alcuni più generali problemi della scienza so-

ziale”. „Teoria della retroattività delle leggi” i in.

Gabbatha (aram.), miejsce, z którego Piłat ogłosił wyrok na Chrystusa.

Gabbro, ob. gahro.

Gabelle, podatek konsumcyjny, zwłaszcza od soli w dawnej Francji, wprowadzony za Filipa IV w r. 1286, zniesiony w 1790.

Gablsberger Franz, wynalazca stenografji niemieckiej, * 1789 w Monachjum, † tamże 1849; ogłosił 1834 r. dzieło „Anleitung zur deutschen Redezeichenkunst oder Stenographie”, potem „Stenographisches Lesebuch” (1838) i in.

Gabes, oaza w Tunisie płd. (Afryka płn.), nad zatoką G. (Mała Syrta), 29 km², ok. 10.000 mieszk.; m. G. mały port morski nad zatoką G.

Gabes lub Mała Syrta, zatoka na płd-wsch. wybrzeżu Tunisu.

Gabli, m. w starożytnym Latium, 15 km. na wsch. od Rzymu; dziś ruiny pod Castiglione.

Gabinet (franc.), mały pokój, pracownia, biuro, pomieszczenie jakiejś kolekcji. Rząd. **Gabinetowy rząd** (czyli parlamentarny),

rząd oparty na większości parlamentu; cecha takiego rządu jest solidarna odpowiedzialność polityczna wszystkich ministrów. Gabinet urzędniczy wylania głowa państwa wówczas, gdy wskutek braku większości parlamentarnej, niemożliwe jest utworzenie rządu gabinetowego.

Gabinet filatelistyczny, dział muzeum pocztowego, poświęcony kompletowaniu i przechowywaniu zbiorów znaczków pocztowych, literatury i archiwów, odnoszących się do powstawania znaczków pocztowych. Najslawniejsze gabinety w Londynie przy Muzeum Brytyjskim (British Museum) ze znakomitym zbiorem T. K. Taplinga, przedstawiającym wartość kilku milionów funtów i Muzeum pocztowe w Berlinie we wspólnym gmachu własnym na Leipzigerstr.

Gabinus Aulus, trybun ludowy rzymski. Przyczynił się do wygnania Cyncerona, ale później korzystał z jego obrony w procesie o zdradstwo. Umarł z początk. 47 r. przed Chr.

Gablrol Salomon Ibn (Avicebron), żydowski filozof i poeta średniowiecza; żył ok. 1020—1070.

Gablonz, ob. Jabloniec.

Gablotka, szafka oszklona, pudełko oszklone na towary, kosztowności, okazy muzealne.

Gabon albo Gabun, 1) rzeka w Afryce równikowej, wpadająca do oceanu Atlantyckiego; przy ujściu tworzy wielkie estuarjum G.; 2) autonomiczna kolonia francuska w Afryce równikowej, nad estuarjum G., z stolicą Libreville.

Gaboriau Emile, powieściopisarz francuski, * 1833, † 1873. Twórca powieści kryminalnych.

Gabreta silva, łac. nazwa Lasu Czeskiego.

Gabriell Andrea, * 1510, † 1586, oraz bratanek jego **Gabrieli Giovanni**, * 1557, † 1612, kompozytorzy, przedstawiciele weneckiej szkoły muzycznej.

Gabrjel (hebr. „bohater boży”), archanioł; duch opiekunicy u starożytnych Żydów. Według Nowego Testamentu zwiastował Marji Pannie, iż urodzi Zbawiciela. Według tradycji muzułmańskiej podyktował Mahometowi Koran.

Gabrjela, pseudonim Narcyzy Żmichowskiej.

Gabro (gabbro), skała barwy zielonej, zawierająca diatlag. W petrografji g. oznacza ogólnie skały magmowe, gębinowe, gruboziarniste, składające się z plagioklazą i z jednego z piroksenów jednoskośnych. Słynne skały G. w okolicach Florencji.

Gabrowo, m. w Bułgarii przy przełęczy Szyпки, nad rz. Jantra, 9.000 mieszk.; fabryki płótna i wyrobów żelaznych.

Gabrszek Franciszek, pedagog słowacki, * 1856; nauczyciel, potem inspektor szkolny. Prace jego są drukowane w różnych pismach pedagogicznych.

Gabryl Franciszek ks., * 1866, † 1914. Studja średnie w Wadowicach, wyższe w Krakowie, Wiedniu, Rzymie, Lowanium i Wrocławiu. Poświęcał się głównie filozofji. Przez długie lata był profesorem Uniwersytetu Jagiellońskiego. Ks. G. należy do najwybitniejszych

filozofów polskich, którzy sobie zdobyli także imię zagranicą. Jest autorem wielu dzieł wysokiej wartości naukowej, jak: „Nieśmiertelność duszy w świetle rozumu i nowożytnej nauki”, „Logika”, „Noetyka”, „Psychologia”, „Filozofja religijna w Polsce” itd.

Gace Brulé, starofrancuski liryk z drugiej połowy XII w.

Gacek wielkouch, ob. *Plecotus auritus*.

Gaclic, ogacać, opatrywać budynek na zimę przez okładanie ścian z zewnątrz liśćmi, mchem, chróstem, słomą, nawozem, ziemią itp.

Gackl Józef ks., monografista historyczny.

* 1805; naucz. historii w Piotrkowie, potem proboszcz w Jedlni, † tamże 1876; ogłosił m. in: „Benedyktynski klasztor w Sieciechowie”, (1872), „Benedyktynski klasztor św. Krzyża na Łysej Górze” (1873), „Jedlnia, w niej kościół i akta...” (1874), „O rodzinie Jana Kochanowskiego, o jej majątnościach i fundacjach” (1869).

Gad, jedno z bóstw babilońskich, czczono również przez część Żydów.

Gad, 1) syn Jakóba i Syłpy; 2) plemię izraelskie, które mieszkało w Zajordanji; 3) prorok z czasów Dawida.

Gadames (Ghadamès), m. i oaza w Saharze (Libja włoska), 7.000 mieszk.; punkt handlowy.

Gadara, staroż. stol. syryjsko-heleńska w wsch. Jordanji w Palestynie.

Gaddi, florencka rodzina malarzy. **Gaddo**, * 1260, † ok. 1333; wykonywał mozaiki. Najlepsze z nich są w katedrze florenckiej i pizańskiej. **Tadddeo**, malarz i architekt, * ok. 1300, data śmierci niewiadoma (żył jeszcze w 1366); uczeń Giotta. Prace ważniejsze: „Cykl z życia Marji Panny” (fresk w kaplicy Baroncelli w kościele Santa-Croce we Florencji) oraz budowa katedry florenckiej; **Agnolo**, malarz, * 1350, † 1396. Praca główna: „Legenda św. Krzyża” w Santa-Croce we Florencji.

Gade Niels Wilhelm, kompozytor duński, * 1817, † 1890. W twórczości swojej wzorował się na Mendelsohnie, komponując w stylu niemieckiej muzyki romantycznej: ośm symfonij, uwertury, suity na orkiestrę smyczkową, utwory kameralne itd. Wyjątek stanowi pierwsza kompozycja G., o cechach wybitnie narodowych, mian. uwertura „Echa z Ossjana”.

Gadebusch Friedrich Konrad, badacz dziejów Inflant, * 1719, adwokat, burmistrz Dorpatu; † 1788; ogłosił szereg prac historycznych; najważniejsza z nich: „Livländische Jahrbücher” (9 t., 1780—83).

Gades, staroż. nazwa m. Cadiz w Hiszpanji. Założone przez Fenicjan opodal m. Tartessos w Andaluzji w XI stul. przed Chr.: G. zdobyli Grecy w VII w. prz. Chr.; od r. 535 pod panowaniem kartagińskim. W II w. dostał się pod panow. Rzymian, którzy tam wzniesli świątynię Heraklesa. Ważne centrum staroż. handlu na m. Śródziemnem i na półw. iberyjskim.

Gadlacz, ob. *Hadziacz*.

Gadolin Jan, chemik duński, * 1760 w Abo, † 1852. Profesor chemji w Upsali. Od niego otrzymał nazwę minerał *gadolin*.

Gadolin Aksel, wybitny mineralog i krystalograf rosyjski, *1828, †1892; z r. 1875 akademik Akademii Umiejętności w Petersburgu. Napisał klasyczną krystalografię (1867—71), w której wszystkie układy krystalograficzne wprowadził z tej samej zasady.

Gadolin (Gadolinium), cięż. atom. = 157,3, pierwiastek chemiczny, należący do tzw. „ziem rzadkich”; daje związki typu GdX_3 (trójwartościowy). Odkryty został przez Marignac'a w r. 1880.

Gadolinit, krzemian ziem rzadkich, mineral jednoskośny, b. rzadki; ciężar właściwy 4—4,5. Główne źródło ziem itrowych, których zawiera 36—47%. Znajduje się głównie w Szwecji w granitach.

Gadomski Jan, literat i publicysta, *1859, autor tragedii „Larik”, redaktor „Gazety Polskiej” od 1898 r.; †1907.

Gadomski Walec, rzeźbiarz polski, *1834, †1911; od r. 1877 profesor krakowskiej Szkoły Sztuk Pięknych. Z dzieł: posąg Kopernika, popiersie Matejki, statua Zygmunta Augusta i inne.

Gadon, 1) **Ludomir**, historyk i publicysta, *1831 na Żmudzi, po 1863 r. emigrant w Londynie, potem w Paryżu, sekretarz Wład. ks. Czartoryskiego, dyrektor Biblioteki Polskiej i sekretarz Towarzystwa historyczno-literackiego w Paryżu; †1908 w Krakowie; ogłosił m. in.: „Z życia Polaków we Francji” (1883), „Książę Adam Czartoryski podczas powstania listopadowego” (1900), „Emigracja polska, pierwsze lata po upadku powstania listopadowego” (3 t., 1902); 2) **Michał**, marszałek pow. telszewskiego na Żmudzi, *1855; wydał: „Opisanie powiatu telszewskiego w gubernii kowieńskiej” (1846); 3) **Włodzimierz**, obywatel ze Żmudzi, emigrant po 1831 r., †1842 w Nancy; autor dzieł: „O reformie Izraelitów polskich” (1835), „Statystyka księstwa Żmudzkiego” (1839).

Gadsen, m. w stanie Alabama (St. Zjedn. Am. Płn.); 15.000 mieszk.

Gadulka, bułgarski instrument o dwu strunach, używany do wtóru przy śpiewaniu ludowych pieśni epicznych.

Gadus morrhua (lac.), wątlusz lub dorsz; ryba, dochodząca do 1—1,5 m. dł. i 50 kg. wagi, żyjąca w półn. części oceanu Atlantyckiego i w oc. Lodowatym; w morzu Bałtyckim dochodzi do zat. Botnickiej; należy do rodziny wątluszowatych, rzędu kostnoszkieletowych (teleostei). Z wątroby wątlusza otrzymuje się tran leczniczy. Suszone wątlusze noszą miano stekliszy. Pomimo corocznego polowu w ilości wielu setek milionów sztuk, ilość tej cennej ryby nie uległa dotąd zmniejszeniu, dzięki jej wielkiej płodności.

Gady, ob. Reptilia.

Gady latające, ob. Pterosauria.

Gadzina, płaz, gad; u ludu wiejskiego zwierzeta i ptactwo domowe.

Gadzinowy fundusz, fundusz przyznany rządowi przez parlament do jego dyspozycji w sprawach dyskrecjonalnych; używany często na subwencje dla prasy. **Gadzinowa pra-**

sa, prasa, biorąca zasilki od rządu i od niego zależna.

Gaeđe'go pompa, rotacyjna pompa rtęciowa, z której pomocą można otrzymać ciśnienie do 10^{-5} mm Hg.

Gaelicki język, w znaczeniu ściślejszym język górnych Szkotów; w znaczeniu obszerniejszym jedna z gałęzi celtyckiej grupy języków.

Gaertner Friedrich von, znakomity architekt niemiecki, *1792, †1847; uczeń Percier'a i Fontaine'a. Z dzieł: pałac Wittelsbachów w Monachjum, kośc. św. Ludwika (tamże), uniwersytet i biblioteka (tamże).

Gaeta, staroż. Cajeta, m. portowe i forteca w prow. Caserta, nad zat. G. morza Tyrreńskiego (Włochy pd.); 5.350 mieszk. Miejsce schronienia w r. 1848 papieża Piusa IX, a w roku 1861 Franciszka II Neapolitańskiego.

Gaetani Gaetano Enrico, legat nadzwyczajny w Polsce za Zygmunta III. W r. 1596 przybył z polecenia papieża Klemensa VIII w poselstwie do Polski, w celu nakłonienia rządu Rzplitej do zawarcia zaczepno-opornego przymierza z Austrią przeciwko Turcji. Misja jego pozostała bez rezultatów; *1550, †1601.

Gań, część omasztowania, drewno, którego obydwie końce są zawieszane na linach.

Gaifky Georg, bakterjolog niemiecki, *1850, †1918; od 1904 następcą Kocha w pruskim instytucie państwowym do walki z chorobami zakaźnymi. Wynałazł skalę do określania liczby bakterij w 1 cm³ hodowli.

Gaifa, m. i oaza w Tunisie pd. na krańcu Sahary; 10 km², ok. 4.500 mieszk.; kopalnie fosfatu.

Gaifopsel, żagiel trójkątny, rozciągnięty pomiędzy stęgą a końcem gafa.

Gaifurlus Franchinus (Franchino Gafori), włoski teoretyk muzyki, *1451, †1522; był kapelmistrzem w katedrze mediolańskiej; napisał: „Practica musicae sive musicae actiones in IV libris” (1496).

Gagarin Iwan S., konwertyta, pochodzący ze starożytnego rodu książąt rosyjskich, *1814, †1882; attaché przy ambasadzie rosyjskiej w Monachjum, potem sekretarz poselstwa w Wiedniu i Paryżu; tu zapoznał się i zaprzyjaźnił z Ravignanem, słynnym kaznodzieją francuskim, pod którego wpływem w 1842 r. przyjął katolicyzm; wkrótce wstąpił do zakonu OO. Jezuitów; pracował nad nawróceniem Rosji i w tej sprawie napisał wiele znakomych artykułów i rozpraw naukowych.

Gagarin Matwiej, mąż stanu rosyjski za Piotra Wielkiego; jako gubernator Syberji oskarżony o chęć ogłoszenia się niezależnym władcą Syberji, powieszony w Petersburgu 1721 r.

Gagat, ciemna, prawie czarna spoista odmiana węgla kamiennego o przełomie muszlowym; służył dawniej, w epoce neolitycznej i bronzowej, do wyrobu wielu przedmiotów galanterijnych; obecnie zastępują go czarnym szkłem, ebonitem itp.

Gagatek, 1) mały, ozdobny sprzączek z gagatek; 2) ulubieniec, pieszczoch, oczko w głowie.

Gagatkiewicz Walenty, dr. med., *1750 w Warszawie, †1805; kształcił się we Francji, w r. 1770 wrócił do Warszawy, gdzie pozyskał dużą praktykę. Założył szkołę chirurgiczną w Warszawie, był lekarzem nadwornym króla Stanisława Augusta i członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Gagea lutea (a kwiat, b owoc, c słupek).

Gagea lutea, ziołc. żółta, roślina kwitnąca z rodziny Liliaceae. Pospolita w lasach i zarostach.

Gagern, 1) **Hans Christoph Ernst**, niemiecki mąż stanu, *1766, †1852; 1815 poseł niderlandzki na kongresie wiedeńskim. Od życia politycznego usunął się w roku 1848. Wydał: „Die Nationalgeschichte der Deutschen”, „Mein Anteil an der Politik” (5 t., 1823—1844); 2) **Friedrich Balduin**, syn poprzedniego, generał holenderski, *1794, †1848. W r. 1848, będąc w Niemczech, przyjął naczelną dowództwo nad wojskami rządowymi bałkańskimi, walczącymi z armią republikańską, i został rozstrzelany; 3) **Helnrich Wilhelm**, brat poprzedniego, działacz polityczny niemiecki kierunku liberalnego, *1799, †1880; w r. 1848 został przewodniczącym Niem. Zgrom. Narodowego. Od grudnia 1848 do marca 1849 stał na czele gabinetu ministrów, broniąc stanowiska realizacji „małych Niemiec” (bez Austrii). 1864—72 był posłem heskim w Wiedniu.

Gagliano da Marco, kompozytor włoski, przedstawiciel stylu florenckiego; *1575, †1642. Oprócz oper, w których chóry odgrywają ważną rolę („Il Medoro”, „Giuditta”, „Dafne”, „La Flora”), pisał świetne madrygaly. Należał do wybitnych kompozytorów na polu muzyki kościelnej.

Gagliarda, ob. Gaillarde.

Gagry, w. i miejscowość kuracyjna na Kaukazie, na wybrzeżu m. Czarnego, w auton. rep. Abchaskiej. Łagodny klimat, kąpiele morskie.

Gaguin Robert, kronikarz i dyplomata francuski; *1440, †1502.

Gala (Villa Nova de), m. w portugalskiej prow. Minho nad rz. Duero, naprzeciw Oporto, 14.750 mieszk.

Gaidoz Henri, historyk i etnograf francuski, *1842; prof. „École des hautes études”, założyciel czasopism „Revue celtique” (1870) i „Mélusine” (1877); autor licznych prac z mitologii i historii religijnej.

Gaik, obchód u ludu polskiego, nazywany też gaj, maj, maik, sad, nowe latko, turzyca, a poświęcony witanu wiosny, odbywający się zwykle we wtorek po Wielkijonocy lub na Zielone Świątki, a niekiedy, niezależnie od tych świąt, w pierwszych dniach maja; obchód polega na przystrajaniu we wstążki, świecidełka i dzwonki zielonej gałęzi sosnowej i obnoszeniu jej ze śpiewem po wsiach i dworach.

Gail, pr. dopływ rz. Drawy, wypływający z Alp Karyńczyk; ujście poniżej m. Villach; 130 km. dług.

Gail Jean Baptiste, hellenista francuski, *1755, †1829.

Gaillard Ferdinand, rytownik francuski, *1834, †1887; wykonał szereg sztychów z dzieł Antonella Messiny, Botticellego, Ingres'a, van Eyck'a i in.

Gaillarde, dawny taniec francuski na $\frac{3}{4}$ wesoly i skoczny. Nazywano go także „romanesca”. Polegał na częstej zmianie kroku posuwistego ze skokami, w który to sposób przechadzano się po sali wzdłuż i wszerz. Za Henryka III, był we Francji b. lubiany. Łączono go z sarabandą, jako dwa tańce, należące do siebie, jeden poważny, a drugi żywy, czyli, jak Niemcy nazywali Reigen i Nachtanz. Razem z sarabandą znikła i gaillarda w początkach XVIII wieku.

Gaillardia, roślina ozdobna, o koronie kwiatów promienistej.

Gaillardia plectra.

Gainesville, m. w stanie Florydy (St. Zj. Am. płn.); 6.900 mieszk.; punkt węzłowy, uniwersytet.

Gainsborough, m. w hr. Lincoln (Anglia wsch.), nad rz. Trent; 21.700 mieszk. Przemysł, żegluga.

Gainsborough Thomas, malarz angielski, *1727, †1788; zwany „ojcem pejzażu angielskiego”; wybitny portrecista. Prace ważniejsze: „Pejzaż leśny o zachodzie słońca”, „Błękitny chłopiec”, portret mrs. Siddons, portret miss Graham.

Gairdner, jez. słone w płn. części półwyspu Eyre (Australia pd.); 110 m. n. p. m., dług. 200 km., szer. do 50 km.

Gaistford Thomas, prof. uniw. w Oksfordzie, *1779, †1855; największy uczonej angielski w zakresie późnogreckiej literatury; wydawca Etymologicum Magnum, Stobaios i in.

Gaj Ljudewit, działacz polityczny i poeta chorwacki, *1809, †1872; założyciel czasopisma: „Novine Horvatskie”, autor rozpraw historycznych i pieśni patriotycznych; za działalność swą, zmierzającą do politycznego, językowego i religijnego zjednoczenia południowych ludów słowiańskich, kilkakrotnie więziony przez władze austro-węgierskie. Najpopularniejsze pieśni: „Doletisze ptice, kukavice”, „Hajda braćo, hajd junaci”, „Jós Hrvatska nij propata”.

Gaja (Ge — ziemia), małżonka Urana, matka tytanów, cyklopów, hekatonchejrów (sturekich) i gigantów.

Gaja (ang. Gaya), m. w prow. bengalskiej (Indje bryt.), 68.000 mieszk.; 11 km. na pd. od G. leży **Budda Gaja**, kolebka buddyzmu i cel pielgrzymek.

Gajdy, instrument muzyczny, zwany także dudami albo kobzami, a czasem mylnie kobza, używany w Karpatach.

Gaje święte, gaje, czczone przez Słowian i innych Indoeuropejczyków.

Gajewski Franciszek z **Błociszewa**, pulk. wojsk polskich i pamiętnikarz, *1792

w Wielkopolsce; był oficerem naprzód przybocznej gwardji saskiej, później wojska polskiego i francuskiego, wreszcie sztabu Napoleona; po 1815 r. osiadł na roli w Poznańskiem; uczestniczył w kampanji 1831 r.; † w Poznaniu 1868 r. Zostawił dwutomowe „Pamiętniki“, ogłoszone później drukiem.

Gajowe, czynsz za korzystanie z gaju; kara za szkody w cudzym lesie.

Gajówka, mieszkanie gajowego; grunt po wyrabaniu gaju; zbieranie suchych gałęzi w borze.

Gajówka szczebiotliwa czyli szczebiotka żółto brzucha, ob. Hippolais.

Gajster Justyn Feliks, polski pisarz historyczny, * 1848, † 1910; ogłosił prace: „Rys dziejów czeskich“ (2 t., 1888—92), „Dzieje Węgier w zarysie“ (1898), „Przeszłość Chorwatów“ (1907) i in.

Gajus, prawnik rzymski w II wieku przed Chrystusem. Najgłośniejsze dzieło jego: „Institutionum commentarii IV“ stanowi część „Corpus juris civilis“ i zaznajamia najlepiej z prawem rzymskiem.

Gal, jednostka przyspieszenia, równa $1 \frac{\text{cm}}{\text{sek}^2}$ wymiar LT⁻².

Gal (Gallium) ciężar atomowy = 69,72, pierwiastek chemiczny, b. rzadki, o własnościach chemicznych podobnych do glinu, dający związki typu Ga X₃ (trójwartościowy); temp. topnienia 30°, ciężar wł. = 5,92. Przewidziany przez Mendelejewa w r. 1869 i odkryty przez Lecoque de Boisbaudran'a w r. 1875. Znajduje się w niektórych blendach cynkowych.

Gala (hiszp.), uroczystość, bankiet, biesiada. Uroczysty strój.

Galacia, kraj w Azji Mniejszej (część d. Frygji), zajęta w 278 r. przez Celtów (tzw. Galatów). W 25 r. przed Chr. stała się prowincją rzymską. Obecnie część Turcji azjatyckiej; słynie z chowu kóz angorskich.

Galacz (rum. Galați), najw. m. portowe i handlowe w Rumunji na l. brzegu Dunaju; 72.500 mieszk. Poczatek żeglugi morskiej na Dunaju. Wywóz zboża.

Galago galago, zwierzątko nocne, należące do rzędu: lemury (Prosimiae), podrzędu: lemurowate (Lemuroidea). Wielkości kota. Karmi się małymi zwierzątkami. Afryka podzwrotnikowa.

Galaktometr, areometr do mierzenia gęstości mleka.

Galaktonowy kwas (prawy), COOH.(CH₂.OH).CH₂.OH, jednozasadowy kwas; powstaje przez utlenienie galaktozy; skręca płaszczyznę polaryzacji na prawo.

Galaktorrhoe (greck.), obfite wydzielanie się mleka z piersi kobiet karmiących; najczęściej występuje po odstawieniu niemowląt od piersi.

Galaktoskop, przyrząd do badania jakości mleka, oparty na mierzeniu przezroczystości.

Galaktoza, związek organiczny, C₆H₁₂O₆, na-

leżący do grupy cukrów-monosacharydów (węglowodanów), optycznie czynny. Odróżniamy lewą (l) i prawą (d) galaktozę; ważniejsza jest d. G. otrzymuje się zapomocą hydrolizy cukru mlecznego. d-g. jest ciałem krystalicznym, o temp. topnienia 166°; w wodzie i alkoholu rozpuszcza się dość trudno. Utleniana daje kwas galaktonowy, przez dalsze utlenienie powstaje kwas śluzowy (ob.).

Galaktyczne współrzędne, współrzędne w odniesieniu do płaszczyzny największego zagęszczenia gwiazd w Drozdzie Mlecznej. Obecnie płaszczyzna ta jest pochylona do ekliptyki pod kątem 61°2, zaś długość węzła jej wynosi 268°6.

Galaktyczny układ, układ gwiazdowy, obejmujący Drogę Mleczną, skąd pochodzi nazwa „lacta“ — mleko. Przypuszczają, że U. g. ma strukturę mgławic spiralnych. Słońce nasze znajduje się niedaleko środka układu.

Galanos Demetrios, orientalista grecki, * 1760, † 1833; przetłumaczył indyjskie utwory epiczne i dramatyczne: „Balabharata“, „Mahabharata“, „Bhagavadgita“, „Raghuvamsha“.

Galant (franc.), człowiek uprzejmy, zwłaszcza wobec kobiet; modniś, dandys.

Galanterja, wykwintność, układność, wytworność obyczajów; galanteryjne towary, ozdobne części stroju, cacka wykwintne.

Galanthus nivalis, przebiśnieg pospolity, roślina z rodziny liljowatych, do 2 dm. wysokości. Lasy liściaste, zarosła i łąki, szereg. w Karpatach.

Galapagos (Islas), ob. Zółwie wyspy.

Galar, statek używany przez flisaków, bezmasztowy, ale trwale zbudowany, a więc służący także do podróży w górę rzeki. Do obsługi potrzeba 5—10 flisów; obciążenie około 30 łasztów.

Galaretowata tkanka, rodzaj tkanki łącznej, występującej we wczesnych okresach rozwoju zarodka, zaczynający u człowieka zanikać już od 2—3 mies. życia płodowego i przy urodzeniu dziecka pozostający tylko w pepowinie. Tkanka g. składa się z gwiazdkowatych komórek, przedzielonych półpłynną, śluzową masą.

Galaretowaty rak (carcinoma gelatinosum), nowotwór złośliwy (rak), którego komórki uległy zwyrodnieniu śluzowemu, nadając nowotworowi wygląd szarawej galarety. Występuje najczęściej w żołądku, łatwo daje przerzuty i prędko prowadzi do śmierci.

Galashiels, m. w hr. Selkirk (Szkocja pld.), 14.530 mieszk.; przemysł wełniany, garbarnie.

Galasiewicz Jan, pisarz i artysta dramatyczny; * 1849, † 1911; napisał m. in.: „Czartowska ława“ (1880), „Wlejski światek“ (1886).

Galasówki, ob. Cynipidae.

Galasy (orzeczy galasowe, deblanki), okrągłe narośle, powstające na liściach przez złożenie jajek galasówek. U nas spotyka się je często

Galanthus nivalis.

Galega officinalis (z kwiat).

na liściach dębowych. Zawierają kwas garbnikowy i galusowy.

Galata, dzielnica m. Konstantynopola, na wsch. od Złotego Rogu, ok. 40.000 mieszk.; centrum obrotów handlowych i giełdowych.

Galatea, nimfa. Porzuciła cyklopa Polifema dla pasterza Akisa. Polifem, mszcząc się, zmiądzdził rywala ułamkiem skały.

Galati, ob. Galacz.

Galatina, m. w prow. Lecce (Włochy pld.), 15.400 mieszk.

Galatowski Joannicjusz, autor dzieł kościelnych, pisanych po rusku i po polsku; † 1688. Kształcił się w Kolegium kijowskim; był archimandrytą monasteru czernihowskiego uspeńsko-jeleckiego. Wydał: „Rozmowa białocerkiewska wielebnego ojca Joannicjusza Galatowskiego z wielebn. ks. Adrianem Piekarskim S. J.“ i „Mesjasz prawdziwy Jezus Chrystus Syn Boży“.

Galaxias (greck., łac. Circulus lacteus), droga mleczna.

Galba Serwiusz Sulpicjusz, cesarz rzymski, następca Nerona, panował 68—69 r. Zamordowany przez pretorianów.

Galbanum (galban), gumożywica, otrzymywana z rośliny zapalniczki rumianej (Ferula erubescens), rosnącej w Persji. G. używa się w medycynie.

Galca, lud pochodzenia aryjskiego, zamieszkały w Pamirze (Azja środk.); pod względem językowym przejściowy między grupą irańską, a indoaryjską, a pod względem kulturalnym mieszanina przybyszów aryjskich z ludnością pierwotną; ok. 25.000 głów.

Galdos Benito Perez, powieściopisarz hiszpański; * 1845, † 1920.

Galeassa, żaglowy okręt, poruszany także wiosłami. Wielki okręt wojenny dawnej republiki weneckiej.

Galega officinalis, rutwica lekarska, roślina dochodząca 4—6 dm. wysok., o 11—17 lancetkowatych liściach. Kwiaty w gronach, koloru lekko niebieskiego, niekiedy białe. Rośnie w miejscach mokrych; na łąkach na Podkarpaciu.

Galen Jan van, żeglarz holenderski, * 1604. Zwycięsko walczył przeciw Anglikom w wojnie 1652—53. Poległ 1653 pod Livorno.

Galena, minerał, ob. galenit.

Galent, siarczek ołowiu PbS, minerał regu-larny. Najważniejszy kruszec ołowiu. Doskonale łupliwy równoległe do ścian sześcianu. Twardość 2,5, ciężar wł. 7,5. Barwa zupełnie podobna do barwy ołowiu z odcieniem czerwonym. Prawie stale drobna domieszka srebra, bywa więc eksploatowany na srebro (Olkusz). Bardzo rozpowszechniony, znany zarówno w skałach pochodzenia ogniwego, jak i w skałach osadowych. U nas w pasmie Olkuszko-bytomskim. Duże zastosowanie przy stacjach odbiorczych radja, jako detektor.

Galenos Klaudjusz, lekarz grecki, * 131 w Pergamon; praktykował tamże, potem w Rzymie, † 201; pozostawił wiele dzieł medycznych, na których późniejsza medycyna opierała się przez kilka wieków.

Galenstock, szczyt w Alpach Berneńskich (Szwajcaria), 3.597 m.

Galeona, wielki okręt wojenny, używany w Hiszpanji i Portugalji w XV—XVIII w.

Galeopithecus volans, lotokot, zwierzę; gromada: ssące (Mammalia), rząd: owadożerne (Insectivora). Wielkość dużego kota. Szeroka błona, łącząca tylne i przednie kończyny wraz z palcami przednie łapy z głową i tylne łapy z ogonem. Może robić skoki na 70 m. odległości. Żyje na drzewach i przelatuje stadami z jednego na drugie. Indje i Wyspy Sundskie.

Galeota, galera o 16—20 wiosłach. W czasach późniejszych zwano g. średnie statki wojenne, uzbrojone w lekką artylerię i posiadające zbrojnych wiosłarzy.

Galera, statek wojenny, poruszany przy pomocy wiosel i tylko wyjątkowo przy pomocy żagli. G. powstała w średniowieczu i przetrwała do XVII wieku. Miała 40—45 m. długości i 16—20 szerokości. Posiadała 110—130 wiosłarzy na 22—26 wiosłach. Uzbrojenie jej stanowiły: na dziobie 24 funt. armata, dwa lekkie działa po bokach oraz dwa 6 funtowe działa na tyle. Na przodzie g. znajdował się kryty pokład dla załogi. Do pracy przy wiosłach używano jeńców wojennych i pospolitych przestępców, tzw. galerników.

Galerita cristata, dzierlatka, śmieciuszka; ptak; rząd: wróblowate (Passeriformes), rodzina: skowronkowate (Alaudinae). Szara, charakterystyczny czubek na głowie. Gnieździ się blisko mieszkań ludzkich na ziemi. Zimą żeruje wraz z wróblami.

Galerja (franc.), wielka sala podłużna. Służy najczęściej do wystawy obrazów i innych dzieł sztuki. Stąd zbiory dzieł sztuki zwane są galerjami. G. zowie się też ganek z poręczami, ciągnący się w pewnej wysokości naokoło sali, lub nazewnątrz gmachu.

Galerje kryte, groby megalityczne, rozwinięte z dolmenów z III okresu neolitu, rozpowszechnione w Skandynawji, pld. Niemczech, Belgji, Anglii, Francji i Hiszpanji.

Galerjusz (Galerius Cajus Valerius Maximianus), zlec Dioklecjana i jego następca, cesarz rzymski 305—311, główny sprawca jednego z największych prześladowań chrześcijan we wsch. części państwa rzymskiego.

Galesburg, m. w stanie Illinois (St. Zj. Am. Pld.), 23.800 mieszk.

Galgoz, ob. Hlohovec.

Gallani Ferdinando filozof, ekonomista i literat włoski, * 1728, † 1787. Ogłosił szereg prac ekonomicznych. Dzieło najważniejsze: „Dialogues sur le commerce des blés“, zyskało uznanie Encyklopedystów.

Galicja (hiszp. Galicja) dzielnica pld.-zach. Hiszpanji, 29.154 km², 2.090.750 mieszk. Obejmuje prow. Lugo, Coruña, Pontevedra i Orense; górzysta; chów bydła, na wybrzeżach półw. sardynek.

Galicia (obecnie Małopolska, właściwiej Polska południowa), od rozbiorów 1772 i 1795 do 1918 kraj koronny Austrii. Pełna nazwa: Królestwo Galicji i Lodomerji. W r. 1910 — 78.497 km², 8.025.675 mieszk., w tem 3.731.570 rz.-kat. Polaków, 3.379.620 gr.-kat. przeważnie Rusinów, 871.900 żydów, 37.150 ewang. Dawny podział: Galicja zach. z Krakowem i wsch. z Lwowem. W czasach przedhistorycznych daje się w b. Galicji stwierdzić podział na zasadnicze dwa terytoria kultury, które się wzajemnie przenikały, jednakże wykazywały wyraźnie przewagę cech i wpływów zachodnich i zach.-północnych, oraz wschodnich i wsch.-półn. Różnice te dają się wyśledzić zwłaszcza w epoce neolitycznej, w starszym okresie żelaza i w okr. wczesnohistorycznym, tzn. od VI w. po nar. Chr. Granica tych dwu obszarów waha się między wschodn. dorzeczem Sanu, a gór- nym dorzeczem Bugu i Dniestru. Nazwa G. pochodzi od dawnej ruskiej dzielnicy Halicko-Włodzimierskiej (ob. Halickie księ- stwo). Węgrzy, którzy od końca XI wieku (w r. 1099 i 1149—52) parokrotnie interwenjo- wali w Haliczu, po śmierci ks. Jarosława Halickiego (1187) zdołali osadzić na krótko na tronie halickim królewicza węgierskiego An- drzeja (syna Beli III). Po wygaśnięciu na synu Jarosława, Włodzimierzu, linii Rościszawców halickich w r. 1198, wybuchły gwałtowne wal- ki o tron halicki, przyczem Halicz znowu kilka- krotnie dostawał się w ręce Węgrów. W roku 1206 król węgierski Andrzej II, zająwszy Ha- licz, po raz pierwszy przyjął tytuł „Rex Gal- iciae et Lodomeriae“, którego odtąd stale u- żywali pomniejsi królowie węgierscy, a, po o- dziedziczeniu korony węgierskiej, i monarcho- wie austriaccy, jakkolwiek faktycznie królowie węgierscy nigdy nie zdołali utrzymać się przy Haliczu dłużej niż lat kilka (1214—20, 1227—29, 1378—87). Od 1340 r. ks. halickie weszło w skład państwa polskiego (województwo ruskie). Dyplomacja austriacka udział Au- strii w pierwszym rozbiore Polski motywowa- ła dążeniem do przywrócenia prawowitej wła- dzy monarchów austr. nad ich dziedzictwem „Galicia“ (jakkolwiek zabór austr. już wówczas obejmował również i ziemie czyste polskie). Nowa, czyli tak zwana wówczas „Zachodnia Ga- licja“, przyłączona do Austrii 1795 r., obejmuj- ąca ziemie na północ od „starej Galicji“ do Pilicy i Bugu (Kraków, Sandomierz, Lublin) — pozostawała przy Austrii tylko do wojny 1809 r., kiedy została wcielona do Ks. Warszawskie- go. Tylko wykrojona z Księstwa w 1815 maleń- ka Rzplita krakowska, została po powstaniu 1846, które wywołało słynną „rapację“ chłopską w Galicji, połączona później znowu z Galicją austriacką (1846). Po r. 1815 Galicja Za- chodnią w mowie potocznej nazywano zachodnią, czysto polską niemal, część Galicji (na zachód od Sanu), w przeciwstawieniu do Galicji Wschodniej z przewagą lud- ności ruskiej (na wschód od Sanu). Rusini domagali się oficjalnego podziału Galicji: „Za San Lachiw“. Rząd austriacki pa- rokrotnie skłaniał się już do tego projektu, ale ostatecznie utrzymał jedność G. Po okresie rza-

dów biurokratyczno-germanizacyjnych, za- chwianych na krótko przez rewolucję 1848, wraz z przebudową państwa austr. na zasa- dach konstytucyjnych, Galicja otrzymała, szcze- płą zresztą, autonomię prowincjonalną z rów- nouprawnieniem języka polskiego (i ukraińskie- go) z niemieckim w życiu wewnętrznym kraju. 1861 r. zebrał się pierwszy sejm galicyjski (ku- rjalny, o przewadze szlacheckiej). Walka o odrębność państwową Galicji (1868—1872) zosta- ła przegrana i posłowie galicyjscy, wybierani jak w innych prowincjach p. austriackiego, wprost przez głosowanie ludności, zasiedli w parlamencie austriackim. Galicja miała dwa równoległe niejako rządy: krajowy (marszałek. Wydział krajowy, Sejm) i państwowy (namiest- nik). Podobny dualizm władz państwowych i sa- morządowych istniał również w powiatach (sta- rostwach). W rządzie centralnym interesy Ga- licji były reprezentowane przez ministra Galicji. Kwestia chłopska w Galicji w znacznej mie- rze była już rozwiązana w okresie ubiegłym reformami Józefa II (zniesienie poddaństwa) i dzięki rewolucji 1848 r. (zniesienie pańszczy- zny). Wewnętrzne dzieje Galicji, od czasu uzy- skania autonomji, wypełniają głównie walki ludowe o demokratyzację Sejmu galicyj- skiego i walka Ukraińców o pełne równoupra- wienie i wyodrębnienie Galicji Wschodniej. Wal- ka o demokratyzację Sejmu doprowadziła do wydania ustawy o reformie wyborczej 1914 r., która rozszerzała prawa wyborcze ludności i reprezentację rusińską, zachowała wszakże kurjalny charakter sejmu i przewagę szlachty (mimo, iż do parlamentu ogólnopaństwowego w roku 1907 było wprowadzone głosowanie czteroprzymiotnikowe). Walka narodowoscio- wa, zwłaszcza od 1907, zaostrzała się coraz bar- dziej. Naczelnym praktycznym postulatem polityki ukraińskiej było żądanie otwarcia uniwer- sytetu ukraińskiego we Lwowie. Wobec odmowy władz uniw. uznania równouprawnienia ję- zyka ukraińskiego, młodzież rusińska w 1907 r. zdemolowała gmach Uniw. 24. IV. 1908 padł z ręki Ukraińca (Mirostawa Siczynskiego) namiest- nik hr. Andrzej Potocki. 1910 r. Sejm stał się widownią gwałtownej obstrukcji posłów rus- kich, domagających się radykalnej reformy wy- borczej. Praktycznie jednak rozwiązanie kwe- stji ukraińskiej w Galicji zgoła nie posuwało się naprzód. Konserwatyzm Sejmu galic. i wal- ka polsko-ukraińska tamowały potężnie budzą- ce się dążenia do wyodrębnienia Galicji. Usta- wa 1907 r. nieznacznie tylko rozszerzała au- tonomję krajową. Konflikt austriacko-rusijski, zaostrzający się od r. 1909, uczynił z Galicji podstawę polskiej polityki niepodległościowej. Tu wyrosły Związki i Drużyny Strzeleckie, któ- re stały się załazkiem legionów polskich w woj- nie światowej. Od 1919 obszar dawnej G. po- dzielony jest na 4 województwa: krakowskie, lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie.

Galicyzm, zwrot pochodzenia francuskiego w języku polskim.

Galilaei vicisti!, Galilejczyku, zwyciężyłeś! Według podania, okrzyk Juljana Apostaty, rannego śmiertelnie w bitwie z Persami 363 r. **Galilea**, pln.-zach. część Palestyny, na zach.

od Jeziora Genezaret, urodzajna i lesista; część pln. G. górzysta (Safed 1.200 m.), część pld. G. pagórkowata (Tabor 562 m.). Za czasów Jezu- sa wchodziła w skład tetrarchji Heroda An- typsy. Ważniejsze miejscowości: Nazaret, Ka- na, Magdala. Z G. pochodził Jezus Chrystus.

Galilejczyk, nazwa dawana Chrystusowi i chrześcijanom przez Faryzeuszów, dla wy- rażenia pogardy dla nich, gdyż Galilejczycy odznaczali się nieuctwem. Poganie zaczęli tak nazywać chrześcijan od czasów Juljana Apo- staty.

Galilejskie morze, ob. Genezaret.

Galileusz (Galilei) Galileo, jeden z najgenialniejszych uczonych świata, *1564 w Pizie, †1642 w Arcetri. W 19 roku życia, pobudzony ruchami lampy, wiszącej w kate- drze pizańskiej, odkrył prawa ruchu wahadło- wego (izochronizm), w 22 r. zbudował wagę hydrostatyczną, w 25 objął katedrę matema- tyki w Pizie. Tu wystąpił przeciwko fizyce scholastycznej i udowodnił, że ciężar ciała nie ma wpływu na prędkość ich spadku. W 1592 objął katedrę matematyki w Padwie. W 1602 ogłosił prawa spadku ciała, co uczyniło G. twórcą mechaniki nowoczesnej i fizyki do- świadczalnej. W 1603 zbudował pierwszy termoskop, a w 1609 lunetę, zapomocą której do- konał wiele odkryć astronomicznych. Jako go- rący obrońca systemu Kopernika, ścigał na siebie gniew kościoła katolickiego. Wezwany do Rzymu, musiał przyrzec, że więcej za nim przemawiać nie będzie. G. pierwszy twierdził, że istnieje paralaksa roczna. W pracy, ogłoszo- nej w r. 1632, przedstawił spór pomiędzy stronnikami systemu Ptolemeusza a stronni- kiem systemu Kopernika. Za tę sprawę zo- stał wezwany przed sąd inkwizycji i skazany na więzienie. Uwolniony z więzienia, został umieszczony na wsi pod Florencją z zakazem spotykania się z innymi uczonymi. Pomimo nadwątlonego procesem i więzieniem zdrowia, zajmował się nadal nauką, odkrył librację księ- życa, zbudował pierwszy zegar wahadłowy. W 1637 stracił wzrok. W 1638 ukazały się słynne „Discorsi“, najważniejsze dzieło G., obejmujące jego odkrycia w mechanice.

Galileusza luneta, zwana również holer- derską, zbudowana przez Galileusza w roku 1609. Obiektywem jest soczewka zbierająca, okulariem — rozpraszająca. Obrazy są urojo- ne i w postawie prostej. Długość l. równa się w przybliżeniu różnicy odległości ogniskowych obu soczewek. Lornetka teatralna jest zbu- dowana na wzór lunety Galileusza.

Galimatjas, zamęt, nieporozumienie, zamie- szanie.

Galmski Władysław, malarz pejzażysta. *1860 w Kijowie; studja w Akademji Sztuk Pięknych w Petersburgu; maluje głównie wi- doki z Ukrainy: „Młyn“, „Las dębowy“, „W sosnowym lesie“ i w. in.

Gallndja, dawny kraj pogańskich Galindów, jednego z najbardziej znanych plemion ru- skich, w dzisiejszych Prusach Wsch.; siedziba obecna Mazurów i Warmjaków.

Gallsoga parviflora, żółtlica drobnokwiato-

wa, roślina 4—4,5 dm. wysok., o lodydze roz- gałęzionej, liściach naprzemianległych, kwia- tach języczkowatych do 5 cm., koloru białego. Kwitnie od czerwca do września; rośnie na polach i w ogrodach.

Gallsoga parviflora
(a kwiaty środkowe,
b i c kwiaty brzeżne,
d owoc).

Galium mollugo
(a kwiat z góry, b kwiat
z boku, c owoc,
d kłaczce).

Galium mollugo, przytulja łąkowa, roślina o kłaczach krótko pełzających, lodydze do 15 dm. wysokości. Korona kwiatu 2—4 mm. Kwitnie od czerwca do września; pospolita w ca- tej Polsce.

Galja (łac. Gallia, franc. la Gaule), nazwa, na- dana przez Rzymian ziemi pomiędzy Alpami, Pirenejami, Atlantykiem i Renem, dzisiejsza Francja, Belgja, Szwajcaria, część Niemiec zach. i część Włoch pln. Celtycy mieszk. G. podbili zostali przez J. Cezara 58—50 przed Chr. Terytorjum to zwano G. transalpina lub ulterior, w odróżnieniu od G. cisalpina lub interior (Włochy pln.). W r. 486 Chlodwig wcie- lił G. do państwa Franków.

Gall Franz Joseph, lekarz niemiecki, twórca frenologii. *1758, †1828; miał wielu zwolenników.

Gall Jan, kompozytor polski; *1856, †1912. Dyrektor towarzystwa śpiewaczego „Echo“ we Lwowie. Jako pieśniarz rozwijał typ pieśni moniuszkowskiej. Pieśni G. odznaczają się niezwykłą melodyjnością. Oprócz nich duża war- tość artystyczna posiadają harmonizacje ludo- wych pieśni polskich na chór.

Gall Ludwig, chemik i inżynier niemiecki, *1791, †1863. Robił wynalazki i ulepszenia w gorzelnictwie. Między innymi podał sposób ulepszenia wina, otrzymanego z niedojrza- łych winogron, zwany gallizowaniem wina.

Gall Stanisław dr., biskup połowy wojsk polskich; od 1918 biskup in part. infidel. (Hall- karnaski), biskup sufragan warszawski; *1865, wyświęcony na kapłana w r. 1887.

Galla (po hamicku: Oromo), lud Hamitów wsch. w Afryce wsch. od wyżyny abisyńskiej do góry Kenia, ok. 3.000.000 głów; większość mahometan, pozatem chrześcijanie i poganie; główne zajęcie: chów bydła.

Gallaix Louis, malarz belgijski, *1810, †1887. Zapoczątkował malarstwo historyczne w Belgji. Malował również portrety i sceny rodzajowe. Prace ważniejsze: „Abdykacja Ka- rola V“, „Ostatnie chwile hr. Egmonta“.

Galland Antoine, orientalista francuski, *1646, †1715, tłumacz „Tysiąca i jednej no-

cy"; autor kilku prac, m. in.: „Paroles remarquables, bons mots et maximes des orientaux“, „Les contes et fables indiennes“.

Gallarate, m. w Lombardji (Włochy ptn.), 15.870 mieszk.; tkactwo.

Gallarum tinctura, nalewka galasowa; rozczyn alkoholowy orzeszków galasowych. Tinctura g. zawiera garbnik (taninę); stosowana jest do smarowania skóry przy odmrożeniu oraz do smarowania dziąseł przy zapaleniach (gingivitis).

Gallias Matthias, wódz austriacki z czasów wojny trzydziestoletniej. Ujawnił przed cesarzem ambitne zamiary Wallensteina. * 1584, † 1647.

Galle (Pointe-de-Galle), m. na pld.-zach. wybrzeżu Cejlonu, dawniej główny port wyspy; 39.000 mieszk.

Galle Andrea, budowniczy, tokańczyk, żył w w. XVII. Zaprojektował i postawił pierwotną kolumnę Zygmunta III w Warszawie.

Galle Henryk, współczesny literat polski, badacz literatury; * 1872 w Warszawie. Studja w Warszawie. Wydał oddzielnie: „Aleks. Świętochowski“, „Józef Korzeniowski“, „Maria Konopnicka“, „Adam Asnyk“, „Stylistyka oraz teoria literatury“, „Poemat Konopnickiej“, „Wypisy polskie“, „Zarys dziejów literatury“, „Pisarze polscy“ i in.

Galle Johann Gottfried, astronom niemiecki, * 1812, † 1910. Odkrył 3 komety, 1846 pierwszy spostrzegł planetę Neptun, teoretycznie obliczoną przez Leverrier'a.

Gallego, l. dopływ rz. Ebro w Aragonji (Hiszpanja), ujście pod Saragossą, dług. 215 km.

Gallego Fernando, malarz hiszpański XV wieku. Mnóstwo malowideł jego (powstałych ok. 1465 r.) znajduje się w katedrze w Zamora. Prace ważniejsze: „Madonna ze św. Krzysztofem i Andrzejem“, „Życie św. Wawrzyńca“, „Dzieciństwo Chrystusa“.

Gallén Axel, malarz fiński, * 1865. Z dzieł: „Kullervo“ (muz. w Helsingforsie).

Galley-Hill, miejscowość w Anglii, słynna z odkrytych w r. 1888 zabytków staropaleolitycznych i czaszki, prawdopodobnie pochodzącej z młodszego paleolitu.

Gall (kurowate), nazwa rządu ptaków. Ptaki o skrzydłach krótkich, szerokich, niezbyt silnych. Nogi silne. Dziób krótki, mocny, na wierzchołku nieco zaagięty.

Galli Edward Marjan, lekarz i literat polski; * 1813 na Wołyniu, wychowanek liceum w Krzemieńcu i Akad. medycznej w Wilnie; osiadł jako lekarz w Żytomierzu, gdzie † 1893; zbieracz dzieł sztuki i minerałów, autor wielu utworów powieściowych i dramatycznych: „Pisma“ (3 t., 1842).

Gallia, ob. Galja.

Gallus morbus (łac.), ob. francuska choroba.

Gallieni Joseph Simon, generał i administrator francuski; * 1849, † 1916. Od roku 1896—99 gubernator Madagaskaru. 1914 gubernator Paryża. Współdziałał w zwycięstwie nad Marną (IX. 1914 r.); 1915—16 minister wojny.

Gallienus Publiusz Licynjusz, cesarz rzymski, 253—268. Syn ces. Walerjana. Faktycznie rządził tylko w Italji, gdyż w prowincjach zbuntowane legjony obwoływały swych dowódców cesarzami.

Galliffett Gaston Alexandre Auguste, generał francuski; * 1830, † 1909. Ze względu na zdolności strategiczne i brawurę wojenną, jeden z najsłynniejszych wodzów francuskich. Znany również z barbarzyńskiej rozprawy nad komunistami w maju 1871.

Gallikanizm, dążenie do utrzymania odrębności kościoła galikańskiego.

Gallikański kościół, kościół rzymsko-katol. we Francji (Galji), samoistny niemal pod względem wewnętrznego zarządu i luzno tylko, pod względem organizacji, związany z kurją rzymską. Jako źródło prawne odrębności kościoła g. należy uważać sankcję pragmatyczną Ludwika IX z r. 1269, oraz sankcję pragmatyczną, uchwaloną na Synodzie duchow. francuskim w Bourges (w r. 1438) za Karola VII, a zatwierdzoną przez papieża Eugeniusza IV, który, wobec stanowiska, zajętego przez sobór bazyliki, zmuszony był szukać oparcia w bezpośrednim porozumieniu z rządami poszczególnych państw. Sprawę stosunku kościoła do kurji rzymskiej unormował później konkordat boloński, zawarty w r. 1516 za Franciszka I, oraz artykuły galikańskie Ludwika XIV z roku 1682. Gwa. antowały one zupełną niezależność władzy świeckiej od kościoła, oraz zawierały klauzulę, iż rozporządzenia papieskie mogą być ogłoszane we Francji jedynie po uzyskaniu uprzednio zgody władzy świeckiej. Papież Aleksander VIII odrzucił te artykuły w r. 1690, a Innocenty XII w. 1693 r. zmusił Ludwika XIV do ich odwołania. Ludwik XV jednak znowu je przywrócił w r. 1766. Nawet wielka rewolucja nie zdołała zniszczyć ducha galikańskiego. Dopiero Sobór Watykański zadał ostateczny cios galikanizmowi przez ogłoszenie dogmatu o nieomyślności papieskiej.

Gallina Giacinto, komedjopisarz włoski, * 1852, † 1897. Napisał: „Gnente di novo“, „Mia fia“, „Tutti in campagna“, „Serenissima“, „La famiglia di Santolo“ i inne.

Gallinula chloropus, kokoszka wodna, ptak; rzad: podkasała (Gerani). Długość do 30 cm., grzbiet brunatny, reszta ciała szara. Długie palce bez błony. Plywa i nurkuje doskonale. Żywi się owadami, ślimakami, ikra. Gnieździ się w sitowiu. Przelotna. Europa, Azja, Afryka.

Gallipoli, 1) w staroż. Chersonesz Tracki, półwysep dług. 80 km., szer. 18 km., odgraniczający od ptn.-zach. cieśninę Dardaneelską. Silnie ufortyfikowany przez Turków, wskutek czego, czynione przez mocarstwa zachodnie podczas wielkiej wojny, w l. 1915—1916, próby opowania półwyspu, nie zostały uwieńczone powodzeniem; 2) m. na ptn.-wsch. krańcu półwyspu G. nad cieśniną Dardaneelską, 14.000 mieszk.; w r. 1912 częściowo zniszczone przez trzęsienie ziemi; 3) m. w Apulji, prow. Lecce (Włochy pld.), na skalistej wyspie w zatoce Taranto, połączone mostem z lądem; 11.430 mieszk., wywóz oliwy, rybołówstwo.

Gallizowanie wina, sposób ulepszenia wina z niedojrzałych winogron, wynaleziony przez L. Galla (ob.), polegający na dodawaniu wody i cukru w takim stosunku, aby zawartość kwasu, wody i cukru w soku gronowym dorównywała składowi dobrych winogron. Metoda ta nadaje się też i do naprawy win kwaśnych.

Gallois Lucien, francuski geograf i historyk geogr., prof. uniwersytetu paryskiego. * 1857.

Galloway, półwysep pld.-zach. Szkocji.

Gallowie, ob. Celtowie.

Gallupi Pasquale, filozof włoski, * 1770, † 1831; prof. uniwersytetu neapolitańskiego; inicjator modernizmu katolickiego. Napisał: „Saggio filosofico sulla critica della conoscenza“, „Elementi di filosofia“, „Lettere filosofiche“, „Considerazioni filosofiche sull'idealismo trascendentale e sul razionalismo assoluto“, „Filosofia della volontà“ i niedokończoną „Storia di filosofia“.

Gallus („Gallus Anonymus“, „Gall-Anonim“, „Marcin Gallus“), najdawniejszy kronikarz polski; kronikę pisał w r. 1110 do 1113.

Gallus Aelius, wybitny prawnik rzymski. Ważne jest jego dzieło, które jednak nie dochoowało się w całości, pt.: „De verborum, quae ad ius civile pertinent significatione“. Żył pod koniec Rzeczypospolitej.

Gallus Cajus Vibius Trebonianus, cesarz rzymski od r. 251—253. Zginął w bitwie.

Gallus Jacobus (Petelin Jakob), kompozytor niemiecki, przedstawiciel stylu palestrinowskiego (szkoła rzymska); * 1550, † 1591. Działalność twórczą rozwijał w Pradze. Pisał motety („Ecce quomodo moritur“), msze 7-o i 8-o głosowe, „Opus musicum“, zawierające, prócz 4-8 głos. motetów, pasje chóralne.

Gallus bankiwa (Kura bankiwa), ptak z rzędu kurowatych (Galli), zamieszkujący Himalaje, Indie Środkowe i wyspy Sundzkie, od którego pochodzą kury domowe. Cechą charakterystyczną jest naga głowa, koronkowy grzebień i broda, oraz silne ostrogi u nóg.

Gallwitz Max, generał pruski; * 1852. Podczas wojny światowej dowodził grupą operacyjną. Przelamał front pozycyjny rosyjskich nad Narwią w lecie 1915. Walczył w zimie 1915 do 1916 r. w Serbji, w 1916—1918 pod Verdun. Od r. 1911 był inspektorem artylerji polowej.

Galman, minerał, krzemian cynku; twardość 3, ciężar właściwy 3,4. G. nazywają również węgiel cynku.

Galois Evariste, matematyk francuski; * 1811. Był profesorem matematyki w Paryżu. † 1832. Pracował nad teorią liczb i algebrą wyższą; rozwinął bardzo i posunął naprzód teorię grup przekształceń. Literatura o G.: J. Bertrand: „Eloges académiques, Nouvelle série“ (Paryż, 1902).

Galon, 1) naszywka, lamówka, bramowanie srebrne lub złote przy mundurach, liberji; 2) rodzaj taśmy przy meblach, portjerach; 3) angielska miara objętości (= 4.54 litr.).

Galop, galopada, szybki bieg; w muzyce oznacza szybki taniec w takcie 2/4.

Galopujące suchoty (phtisis florida), gruźlica płuc o bardzo szybkim przebiegu; cechuje się zwykle gorączką tzw. wyniszczającą (hektyczna).

Galworthy John, angielski pisarz współczesny; * 1867; satyryk i reformator społeczny. Do najlepszych jego powieści zaliczają krytycy: „The man of property“, „The patrician“ i „The country house“.

Galt, m. w prow. Ontario w Kanadzie, 13.200 mieszk.

Galton Francis sir, przyrodnik angielski; * 1822; podróżował od 1851 r. po Afryce pld.; † 1911; ogłosił m. in.: „Tropical South Africa“ (1853), „Hereditary genius“ (1869), „Natural inheritance“ (1889) i in.

Galtona gwizdanka, przyrząd, zapomocą którego można określić granicę słyszalności dźwięków. Przez stopniowe zmniejszanie długości gwizdanki wytwarza się w niej coraz to wyższe tony, aż wreszcie przy pewnej długości nic się już nie słyszy. Doświadczenie wskazuje, że drgania głosowe, o częstości mniejszej, niż kilkanaście, a większej niż kilkadziesiąt tysięcy na sekundę, nie wywołują wrażenia głosu. Granice te są zmienne; niektórzy słyszą jeszcze 50.000 drgań na sekundę.

Galusowy kwas (Galasowy kwas), kwas trójoksy-benzoowy; tworzy drobne kryształki o temp. topnienia 239°, dalsze ogrzewanie powoduje rozkład na CO₂ i pyrogallol; łatwo rozpuszcza się we wrzącej wodzie i alkoholu. Redukuje sole złotowe i srebrne, z FeCl₃ daje błękitnawo czarny osad, na powietrzu utlenia się i brunatnieje. K. g. służy do wyrobu atramentu. Występuje w stanie wolnym w herbacie, diwi-diwi i in. roślinach. Otrzymuje się przez gotowanie taniny z rozcieńczonymi kwasami.

Galvani Luigi, fizjolog włoski; * 1737 w Bolonji, † 1798; od 1775 profesor anatomji praktycznej w Bolonji. W 1780 wykonał pierwsze swe doświadczenie nad wpływem elektryczności na mięśnie. Doświadczenia te doprowadziły G. do odkrycia nowych zjawisk elektrycznych, które dały początek działowi fizyki, od jego nazwiska nazwanemu galwanizmem. Badania swe ogłosił w r. 1791.

Galveston, m. portowe w stanie Texas (Am. Ptn.), położone na wyspie w zatoce Meksykańskiej; 44.250 mieszk.; wywóz bawełny.

Galwanauskas, prezes ministrów Litwy kołowieńskiej od 1923 r.

Galwaniczna bateria, ob. ogniwo elektryczne.

Galwaniczna polaryzacja, ob. elektrolytyczna lub galwaniczna polaryzacja.

Galwaniczne ogniwo, ob. ogniwo elektryczne.

Galwaniczny prad, prad otrzymywany z ogniwa galwanicznego; również każdy prad elektryczny.

Galwanizacja, zastosowanie stałego prądu elektrycznego do celów leczniczych (ob. elektroterapia).

Galwanizm, historyczna nazwa działu fizyki, traktującego o prądach elektrycznych i ich powstawaniu.

Galwanochromja, galwaniczne farbowanie metali. Opiera się na zjawisku, spostrzeżonym przez Nobili'ego (1827), zwanem pierścieniami Nobili'ego.

Galwanoglijja, metoda otrzymywania wypukłych płyt drukarskich przez działanie prądu galwanicznego.

Galwanografia, odkryty w r. 1842 przez Kobbella sposób kopjowania, zapomocą prądu elektrycznego, obrazów malowanych na płytach metalowych. Otrzymany tą metodą odcisk galwaniczny używa się do odbić na papierze.

Galwanoliza, ob. elektroliza.

Galwanomagnetyczne zjawiska, ob. elektromagnetyzm.

Galwanometalurgia, otrzymywanie czystych metali przez elektrolizę roztworów wodnych soli lub soli stopionych (glin).

Galwanometr, każdy przyrząd, służący do mierzenia natężenia stałych prądów elektrycznych, oparty na działaniu elektromagnetycznym. G. składa się z dwóch części, z których jedna jest nieruchoma, druga

zaś ruchoma. Nieruchomym bywa układ elektryczny, ruchomym natomiast układ magnetyczny; bywa jednak i odwrotnie (w galwanometrach z cewką obracalną). Istnieją trzy typy g. W typie pierwszym układ magnetyczny, składający się z jednej lub kilku igiełek magnetycznych, obraca się w polu magnetycznym badanego prądu elektrycznego. Pierwowzorem tego typu jest pierwszy g. zbudowany w 1820 przez Schweigera. W drugim typie prąd badany płynie w cewce z drutu, zawieszony na cienkim paśmie metalowym i obracającej się w stałym polu magnetycznym (Kelvin, 1867). Trzeci typ opiera się na zbudowanym w 1897 przez Adera galwanometrze strunowym; prąd płynie przez napiętą strunę, która wygina się w stałym polu magnetycznym (Einthoven).

Galwanometr ballistyczny służy do mierzenia natężenia prądów krótkotrwałych. Miara natężenia prądu jest pierwsze wychylenie z położenia równowagi.

Galwanoplastyka, sztuka otrzymywania metalicznych odcisków przedmiotów zapomocą elektrolizy. Przedmiot, stanowiący katodę w roztworze soli danego metalu (np. miedzi), pokrywa się warstwą metalu, która, po odjęciu od przedmiotu, jest jego dokładną kopją (negatywem).

Galwanoskop służy po wykazania obecności i kierunku prądu elektrycznego. W zasadzie jest to mniej dokładny galwanometr.

Galwanostegja, sposób pokrywania przedmiotów warstwą metali przez elektrolizę roztworów soli

tych metali, odkryty 1836 przez Jacobiego w Petersburgu. Używa się w celu pozłacania, posrebrzania, niklowania i in.

Galwanotechnika, przemysłowe zastosowanie elektrolizy.

Galwanotropizm albo **galwanotaktyzm**, wpływ prądu elektrycznego na ruch organizmów; np. wymoczki pod wpływem prądu przeważnie oddalają się od bieguna dodatniego i skupiają się przy ujemnym.

Galwanotyp, płyta drukarska, otrzymana z pomocą prądu elektrycznego.

Galwanotypja, przygotowywanie płyt drukarskich z pomocą prądu elektrycznego.

Galway, stol. hr. G. w prow. Connaught (Irlandja zach.), nad zatoką G. oceanu Atlantyckiego; 13.250 mieszk.; port rybacki; kolegjum uniwersyteckiego. Hr. G. 6.351 km², 182.220 mieszk., słabo zaludnione.

Galaduś, jez. w pow. sejmeńskim (woj. białostockie), przez które przechodzi granica Polski i Litwy; 10 km. długość, do 2 km. szer.

Galaska Stanisław, prawnik polski XVII w.; napisał: „Summarjusz do statutu litewskiego“.

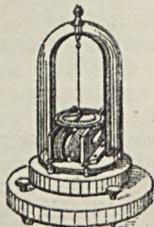
Galecki Antoni, fizyko-chemik, * 1882; studja na Uniw. Jagiel. i Warszawskim, w l. 1910 do 1913 w Getyndze. Od r. 1919 prof. chemii fizycznej na Uniw. w Poznaniu. Wyd. oddzielnie: „Świat atomów“ (1923), „Budowa materji“ (1923), „Życie materji nieożywionej w pewnych jej stanach“ (1926), „Laboratorium chemiczne dawniej a dzisiaj“ (1926) oraz szereg prac w „Chemiku polskim“, „Kosmosie“, „Rozp. Pol. Akad. Umiej.“ i „Wszecchwicie“.

Galecki Tadeusz (pseud. Strug Andrzej), współczesny powieściopisarz i nowelista polski, * 1873. Wydał: „Ludzie podziemi“, „Jutro“, „Ze wspomnień starego sympatyka“, „W twardej służbie“, „Dzieje jednego pocisku“, „Ojcowie nasi“, „Portret“, „Chimera“, „Odznaka za wierną służbę“, „Pieniądz“, „Mogła nieznanego żołnierza“, „Kronika świeciechowska“, „Z powrotem“, „Pokolenie Marka Świdry“.

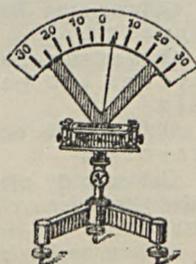
Galeczka Jan ksiądz, pierwszy szerczyel oświaty polskiej na Górnym Śląsku; * 1766; proboszcz w Byczynie, Oleśnie i Łakętach; założył 1804 pierwszą drukarnię polską na G. Śląsku i drukował w niej wiele własnych pieśni nabożnych. † 1845.

Galex Stanisław, współczesny malarz polski; * 1876; kształcił się w Szkole zaw. w Zakopanem, następnie w Krakowie, Monachium i Paryżu. Maluje widoki tatrzańskie, mieszka w Zakopanem.

Gałęzowski Józef, pułk. w powstaniu 1863 r., potem działacz na emigracji; * 1834 w Lipowcu na Ukrainie, kapitan sztabu gen. ros., prof. Akademii wojskowej w Petersburgu; był w powstaniu 1863 r. dyrektorem Wydziału wojny w Rządzie Narodowym w Warszawie. Na emigracji w Paryżu dał się poznać jako zdolny finansista i objął wysokie stanowisko w „Crédit Foncier“. Był ponadto prezesem rady Szkoły polskiej w Batignolles, a po śmierci Wład. Płatera w roku 1889 został wy-

Galwanometr.

Galwanoskop.

konawcą jego testamentu i prezesem Rady naczelnej Muzeum w Rapperswylu. † 1916 w Paryżu.

Gałęzowski Ksawery, lekarz polski, brat poprz., * 1832; kształcił się w Petersburgu, następnie w Paryżu, gdzie doktoryzował się w r. 1865. Był jednym z najznakomitszych okulistów paryskich; ogłosił mnóstwo prac naukowych pierwszorzędnej wartości. † 1907 w Paryżu.

Gałęzowski Seweryn, lekarz polski, * 1801, † 1878; kształcił się na Uniwersytecie Wileńskim, gdzie następnie był adiunktem przy katedrze chirurgii; od r. 1834 przebywał w Brazylii, gdzie zyskał wielką wziętość, od 1848 w Paryżu. Znany był jako filantrop.

Gałęźnik (podgwieźnik), sokół albo jastrząb niezdolny jeszcze do lotu, przelatujący za matką z gałęzi na gałąź; młody ptak wzięty na łowczego.

Gałka Jędrzej z Dobczyzna, ksiądz, profesor Akademii krakowskiej w XV w., zwolennik nauki reformatora angielskiego Wycliffe'a, autor „Pieśni o Wklefie“ (drukowanej dopiero w 1816 r.); w 1449 r. uciekać musiał na Śląsk i tam zapewne zmarł.

Gałka muszkatołowa, owoc rośliny muszkatołowej (ob. Myristicaceae).

Gałuszka, paproć wodna, ob. Pilularia.

Gama, skala tonów kolejnych, od tonu wyjściowego do jego oktawy. Ob. chromatyczna skala i diatoniczna skala.

Gama Vasco da, żeglarz portugalski; * ok. 1469, † 1524; w 1497 r. wysłany przez króla Emanuela dla odkrycia drogi morskiej do Indji, opłynawszy Afrykę, dotarł do Kalikutu; w 1502—1503 r. powtórnie udał się do Indji, założył faktorie portug. na wybrzeżach Mozambiku; zmarł jako wicekról Indji portug. Dzięki odkryciu drogi wsch. przez V. de G. i podbojom portug. w Indjach, zostały nawiązane bezpośrednie stosunki handl. Europy z Azją pdł., wsch. i pdł.-wsch.

Gamaliel, imię uczonych żydowskich, z których: 1) G. I, był nauczycielem św. Pawła, 2) wnuk jego, G. II, odgrywał wielką rolę w Jabne ok. 90—110 po Chr.

Gamaston, ob. Kamieński Gustaw.

Gamasus fucor (żukowiec), zwierzę; typ: stawonogi (Arthropoda), gromada: pajęczaki (Arachnoidea), rząd: roztocze (Acarina). Małe, brunatne, do 1,5 mm. długości; często znaleźć je można na brzusznej stronie chrząszczy, najczęściej na żuku gnoicy (Geotrupes).

Gamba (włosk. goleń), oznacza w muzyce pewien szereg organowych piszczałek otwartych, zbliżonych w dźwięku do instrumentów smyczkowych jak skrzypce lub odmiana wioli zwana viola da gamba, od której nazwa pochodzi.

Gambara Veronica, poetka włoska, * 1485, † 1550. Napisała: „Rime e lettere di V. G.“.

Gambetta Léon, francuski mąż stanu, * 1838. Pod koniec cesarstwa wystąpił jako

działacz republikański; w r. 1869 został posłem Paryża. Jako członek rządu Obrony Narodowej 1870—71 r. organizował na prowincji masowy opór. Ustąpił ze stanowiska w lutym 1871 r. Zasługi jego z czasów wojny i plomien na wymowa zapewniły mu wpływowe stanowisko w partii republikańskiej. Kierując z ramienia republikańców akcją wyborczą 1877, osiągnął decydujące zwycięstwo nad grupami rojalistycznymi, przez co utrwalił byt Republiki, 1879 został przewodniczącym Izby Poselskiej, 1881 prezesem ministrów. † 1882.

Gambey Henri, mechanik francuski; * 1787, † 1847. Wynalazł i udoskonalił wiele przyrządów fizycznych i astronomicznych. W 1837 wszedł do Akademii Nauk.

Gambier James, admirał angielski, * 1756, † 1833; zbombardował Kopenhagę w r. 1807.

Gambler lub **Mangareva**, franc. grupa wysp koralowych na oceanie Spokojnym; 230 km², 1.540 mieszk.

Gambir, wyciąg z liści gałązek roślin Ourouparia (rodzina Rubiaceae) i Acacia Catechu (rodz. Mimosaceae); używany w garbarstwie i farbiarstwie.

Gambit, taktyka gry szachowej, polegająca na poświęceniu pionka na początku partji.

Gambja, 1) rz. w Afryce zach.; źródła w kraju Futa Dżalon (Gwinea franc.); wpada pod przyłaskiem S-te Marie, tworząc estuarjum o szer. 22 km. do oc. Atlantyckiego; długość 740 km.; 2) najstarsza kolonia bryt. w Afryce zachodniej, wraz z obszarem protektoratu 11.650 km², 210.530 mieszk.; stol. Bathurst; klimat niezdrowy; wywóz złota, skór, ryżu, bawełny, kauczuku, wosku.

Gambrinus, legendarny król flamandzki, uważany za wynalazcę piwa; prawdopodobnie imię to pochodzi od „Jan Primus“ (książę bra-bancki z XIII w.).

Gameta, komórka służąca u pierwotniaków (Protozoa) i niższych roślin do rozmnażania, przyczem dwie gamety łączą się ze sobą i zlewają w jedną komórkę (kopulacja); jeśli obydwie kopulujące gamety są zupełnie jednakowe, zowiemy je izogametami; jeśli różnią się one wielkością, większe noszą nazwę makrogamet, mniejsze mikrogamet; pierwsze z nich odpowiadają komórce jajowej tkankowców, drugie plemnikowi.

Gamma (γ) promienie, jeden z rodzajów radioaktywnego promieniowania. Nie ulegają odchyleniu w polu elektrycznym ani magnetycznym, rozchodzą się z prędkością światła. Podobieństwo do promieni Röntgena wskazuje na to, że są to promienie wtórne, spowodowane przez promienie β. Długość fali promieni γ jest rzędu 10⁻⁸ cm.

Gammarus pulex (kieleż zdrojowy), zwierzę; typ: stawonogi (Arthropoda), gromada: skrzepłodszy (Branchiata); rząd: sładłookie (Arthrostraca). Niewielki raczek, długości do 1,5 cm. Ciało płaskie, łukowato wygięte; żyje w bystrych czystych wodach. W Polsce pospolity. Blisko z nim spokrewniona jest Synurella ambulans (= Goplana polonica).

Gamrat, 1) kolega, kamrat, kompan; 2) rozpusznik, gach, kochanek; 3) świnia dzika w porze odczuwania popędu płciowego.

Gamrat Piotr, prymas, arcybiskup gnieźnieński; * 1487, † 1545, zausznik królowej Bony; słynął z wystawnego życia.

Gamratka, nierządnicza.

Ganasze, w gwarze ludowej szczeka dolna u konia czyli zuchwa, między której ramionami znajduje się rów podszczekowy.

Gandak, l. dopływ Gangesu (Indje bryt.), wypływa z Nepalu i wpada pod Patną; dług. 650 km.

Gandara Antonio de la, malarz hiszpański; * 1862 w Paryżu. Uczeń Gérôme'a. Jeden z wybitniejszych malarzy-impresjonistów. Prace ważniejsze: „Kobieta z różą” (1889, muz. Luksemburskie), „Księżna de Chimay” (1894), „Sarah Bernhardt” (1895).

Gandawa (franc. Gand, flam. Gent), stol. Flandrii wsch. (Belgia), nad rz. Skaldą; wraz z przedmieściami 211.000 mieszk.; uniwersytet (od 1923 flamandzki), starożytne gmachy i kościoły; ośrodek przemysłu włókienniczego i maszynowego, cukrownie, ogrodnictwo i handel kwiatami; wielkie urządzenia portowe, połączone kanałami z wybrzeżem.

Gandersheim, m. pow. w Brunswiku (Niemcy), nad rz. Gandą; 2.800 mieszk.; opactwo benedyktyńskie od 852—1570; źródła słone, sanatorium, schronisko dla nauczycielek.

Gandharwa, w mitologii hinduskiej istoty półboskie, odpowiadające aniołom. W Rigwedzie G. jest bóstwem płodności, ojcem Jama i Jami, pierwszej pary ludzkiej.

Gandhi Mohandas Karamczand, najwybitniejszy z przywódców społecznego ruchu narodowego hinduskiego; * 1869. Był jednym z organizatorów kongresu hinduskiego, który uchwalił bojkot Anglików. W marcu 1922 aresztowany, uwolniony 1924.

Gandia, m. w prow. Walencja (Hiszpania wsch.), 3 km. od m. Sródzimnego, 10.000 mieszk.; jedwabiarnie, owoce południowe, rybołówstwo.

Gando, stol. kraju G. w Sudanie zach. na pld.-zach. od Sokoto (Nigeria pld.), 15.000 mieszk.; kraj G. na lewym brzegu Nigru, państwo szczepu Fulbe, obecnie podzielony jest między franc. Afrykę zach. i bryt. Nigerię.

Gandza (ros. Elizawetpol), m. na Kaukazie w rep. Azerbejdżańskiej, nad rz. Gandzą, dopływem Kury; 63.400 mieszk.

Ganeça czyli **Vighnecwara** (Ganesza), bóg mądrości w mitologii hinduskiej, opiekun nauk; syn Siwy i Parwati.

Ganek, szczyt w Tatrach, 2.465 m.

Ganganelli, nazwisko papieża Klemensa XIV.

Ganges (hind. Ganga), główna rz. w bryt. Indjach zach.; wypływa na pld. stronie Himalajów na wys. 4.495 m.; pod Hardwar (320 m. n. p. m.), dosięga równiny Indyi pld. Dopływy pr.: Dżumna, Son, l.: Gogra, Gandak. Tworzy wraz z rz. Bramaputą wielką deltę (44.000 km.). Dorzecze G. ma obszar 1.060.000

km². G. jest spławny od Hardwar. Wpada do zatoki Bengalskiej. Hindusi czczą G. jako rzekę świętą.

Granzhofer Ludwig, pisarz niem., * 1855, † 1920. Autor powieści, opowiadań i sztuk dramatycznych, zwłaszcza z życia bawarskiego.

Ganglia, liczba mnoga od ganglion, ob. zwoje nerwowe.

Gangrena, ob. zgorzel.

Gangri, łańcuch górski w Tybecie zach., 6.650 m. n. p. m.; po stronie pld. źródła rz. Indusu.

Ganić, w średniowiecznej polszczyźnie znaczyło apelować od wyroku sędziego do trybunału króla.

Ganimedes, syn kr. Troja i nimfy Kallirhoe. Zeus, zwróciwszy uwagę na niezwykłą jego urodę, spuścił się w postaci orła na ziemię i, porwawszy G., uniósł go na Olimp. Odtąd, obdarzony wieczną młodością, G. stale przebywa wśród bogów w charakterze podczaszego.

Ganimedes, satelita Jowisza (ob. Jowisz).

Gan Libach, pasmo gór w Somalisie pld. (Afryka wsch.), do 2.895 m.

Gannal Jean Nicolas, chemik francuski; * 1791, † 1852. Wynałazł metodę balsamowania ciał ludzkich, polegająca na wstrzykiwaniu do naczyń krwionośnych roztworu alunu.

Ganoida (kostnołuskie). Rząd ryb (Pisces); szkielet chrząstkowy lub kostniasty, w skórze twarde łuski lub tarcze kostne; tu należą Jesiotry (Acipenseridae), wielopłetwy (Polypterygiae), łuskosty (Lepidosteidae).

Ganowce (niem. Gansdori), w. na Spiszu (Czechosłowacja), w dorzeczu Hernadu, 5 km. od Popradu. Źródło (24° C) wapienno-żelaziste, zakład kąpielowy.

Gans Eduard, prof. prawa na uniwersytecie berlińskim; * 1797, † 1839. Z dzieł ważniejsze „System des römischen Zivilrechtes” (1827) i „Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung” (1824—35) i in.

Ganszyniec Ryszard, religjoznawca i filolog klasyczny, * 1838; prof. Uniwersytetu Lwowskiego od 1920 r. Prace „Hippolytos Capitel gegen die Magier” (1913), „De Agathodaemone” (1919), „Ursprung der Zehngebote-tafeln” (1920), „Pas magiczny” (1922), „A brodite epitragia” (1923), „Polskie listy miłosne dawnych czasów” (1925) i w, in.

Ganta, sieć podwójna na ryby.

Gaon, tytuł uczonych żydowskich ok. 700 po Chr., w okresie potalmudycznym.

Gap, stol. dep. Hautes-Alpes (Francja pld.-wsch.) nad rz. Luye, dopływem rz. Durance, 10.600 mieszk.; włókiennictwo.

Gapon Georgij, duchowny i działacz rewolucyjny ros., * 1873, † 1906. 22 stycznia 1905 poprowadził do cara olbrzymi pochód robotników petersburskich, rozpadziony krwawo przez wojsko (krwawa niedziela). Zamordowany skrytobójczo. Był prowokatorem ze strony policji.

Ganimedes (gemma antyczna).

Garat Dominique Joseph, polityk francuski; * 1749, † 1833. Minister sprawiedliwości po Antonie. Senator za czasów cesarstwa.

Garay Johann, poeta węgierski, * 1812, † 1853; wzorował się na Uhlandzie. Napisał dramaty historyczne: „Orsząg Ilona”. „Az utolsó kán” (Ostatni chan), epopeję: „Csator” (Harcownik), liryki patriotyczne, wydane w r. 1846 pod tytułem: „Tollrajzok” (Pociągnięcia piórem), ballady, nowele.

Garaż (franc.), pomieszczenie dla samochodów.

Garb (gibbus), uwypuklenie kręgosłupa ku tyłowi. G. może mieć formę łukowatą (g. starczy lub krzywicy), albo też kątową, przeziętą (g. gruźliczy). Leczenie g. gruźliczego — gorset unieruchamiający. G. krzywicy i starczy nie wymagają leczenia miejscowego.

Garbarstwo, wyprawianie skór, przemysł chemiczny, który dotychczas opiera się na podstawach nietyle naukowych, ile doświadczalnych; chociaż istnieje specjalne uczelnie, naukowo umiające garbarstwo, we Fryburgu, Leeds, Wiedniu, ale dotychczas mało uczyniono na tem polu. W Polsce najwięcej garbarń jest w Kongresówce (w Radomiu i Warszawie); w r. 1914 było 162 g., które zatrudniały blisko 7.000 robotników, w 1924 — 153 z liczbą robotników 5.300.

Garbatka, w. w powiecie kozienickim (woj. kielecki), st. kol. 21 km. od Dębina; lotnisko.

Garbei Aleksy, węgierski działacz komunistyczny. Po przewrocie na Węgrzech i ogłoszeniu rządów radzieckich, był w r. 1919 węg. prezesem ministrów.

Garbiński. 1) **Kajetan**, matematyk, * 1796; 1822—31 prof. matematyki elementarnej i geometrii wykresłnej na Uniw. Warszawskim, jednocześnie od 1825 dyrektor Szkoły przygotowawczej do Instytutu politechnicznego; później administrator dóbr w ordnacji zamojskiej, od 1842 r. redaktor „Roczników gospodarstwa krajowego”; † 1847; 2) **Władysław**, syn poprzedniego, rolnik i ekonomista; * 1827; po zgonie ojca swego redaktor „Roczników”; w latach 1858—61 sekretarz Tow. rolniczego w Warszawie, tłumacz wielu prac naukowych; † 1866.

Garbniki czyli kwasy garbnikowe, ciała pokrewne kwasowi galusowemu, rozpuszczalne w wodzie, słabo kwaśne, o smaku cierpkim, ślągającym; z związkami żelaza dają zabarwienie ciemno-błękitne lub zielone; tracą żelatynę i białko z roztworów wodnych i tworzą ze skórą niepoznane dotąd związki chemiczne, które skórę garbuja. Najbardziej znanym garbnikiem jest tanina, która znajduje się w korze dębowej, oraz tzw. galasówkach. G. w lecznictwie mają zastosowanie, jako środki ślągające (adstringentia), używane nawewnętrznie, najczęściej przy biegunkach (tanina, tannalina), lub nazewnatr (dermatol do osuszania ran).

Garborg Arne, pisarz norweski; * 1851, † 1924. Autor realistycznych powieści, nowel i dramatów.

Garbowanie skór polega na procesie chemicznym, którego istota nie jest zbadana. Według

nowszych badań przy procesie g. zachodzi utlenianie. Najstarszym i najczęściej używanym sposobem garbowania jest garbowanie roślinne przy pomocy kory dębowej. Skóry, oczyszczone od tłuszczu i włosów, wrzuca się do kadzi drewnianych, przekłada się je grubą warstwą kory dębowej mielonej, następnie zalewa wodą i zostawia na przeciąg kilku miesięcy. Proces przesypania skór korą i zalewania wodą powtarza się kilkakrotnie, aż dopiero po upływie 2-ch do 3-ch lat skóra jest zupełnie wygarbowana, tzn. wiotka, trwała i nie kruszeje, co daje się stwierdzić przez działanie na nią kwasem octowym: skóra wygarbowana pozostaje bez zmiany, niewygarbowana pęcznieje. Obecnie garbowanie roślinne ustępuje miejsca garbowaniu chromowemu; na skórę działa się alkalicznym roztworem alunu chromowego, lub też dwuchromianu potasowego w obecności kwasu solnego. G. chromowe jest stosowane do skór cięższych, jak: cielęce, owcze, baranie, kozie itp., a proces g. chromowego jest o wiele krótszy, bo trwa zaledwie od 6-ciu godzin do 2-ch dni. W Niemczech w r. 1910, 12% wszystkich skór było garbowane związkami chemicznymi.

Garbów, w. w pow. puławskim (woj. lubelski); cukrownia „Garbów” w sąsiedniej wsi Przybysławicach.

Garcia Gutierrez Antonio, dramaturg hiszpański, * 1813, † 1884; autor wielu dramatów romantycznych dużej wartości.

Garcia y Paredes Diego, wojownik hiszpański, sławiony w legendach, * 1466, † 1530.

Garcilaso de la Vega Sebastian, jeden ze zdobywców (konkwistadorów) Peru; * 1500, † 1559. Syn jego, historyk hiszpański, * 1535, † 1568, pozostawił cenne prace o Peru.

Garcinia, (smaczelina, żółtopla), roślina z rodzaju stocznich (Guttiferae). Niektóre gatunki wydają dobre owoce i sok gumo-żywiczy, używany w medycynie. Drewno wielu gatunków nadaje się na wyroby. G. mangostana rośnie na Malakce i wydaje owoce jadalne wielkości pomarańczy.

Garcinia (przekrój owocu).

Garczyński Stefan, statysta polski z pierwszej połowy XVIII w., wojewoda kaliski, wkońcu poznański, † 1756; autor dzieła: „Anatomja Rzplitej polskiej” (1753), w którym m. in. nawoływał do podniesienia stanu ludu wielkiego.

Garczyński Stefan, poeta romantyczny, przyjaciel Mickiewicza; * 1805 w Kosmowie pod Kaliszem, † 1834 w Awinionie. Studja początkowe w Bydgoszczy i w Trzemesznie, liceum w Warszawie, uniwersytet w Berlinie. Brał udział w powstaniu r. 1831. Po powstaniu udał się do Dreżna, skąd razem z Mickiewiczem wyjechał do Paryża. Drukował w różnych czasopiśmiech. Mickiewicz zbierał utwory Garczyńskiego i wydał je po śmierci przyjaciela pt.: „Poezie”. Wydanie to zawiera: poemat „Wacława dzieje”, „Wspomnienie z cza-

sów wojny narodowej polskiej 1831 r. „Sonety wojenne” i wiersze różne.

Gard, 1) dep. Francji pld. nad m. Sródzimnem, 5.836 km², 396.170 mieszk., stol. Nimes. Kopalnie węgla i rudy żel., przemysł jedwabniczy; 2) pr. dopływ Rodanu, powstaje ze zlewu potoków górskich (zwanych „gardon”): gardon d’Anuze, gardon d’Alais; płynie w górach Cevennes w dep. Lozère, 68 km. dług.

Garda, inaczej furdymant, blacha na głowni broni siecznej, zabezpieczająca garść.

Garda (Lago di), rzym. Benacus Lacus, najw. z jez. włoskich (Włochy ptn.), 65 m. n. p. m., dług. 55 km., 370 km², do 346 m. głęb.; przepływa przez nie rz. Mincio. Malownicze położenie, liczne stacje klimatyczne zimowe (Gardone Riviera, Salò, Tortona, Riva, Arco). Do r. 1918 częściowo austriackie, częściowo włoskie, od 1919 włoskie. Neolityczne osady nawodne i terramary z epoki brązu.

Gardaja (franc. Ghardaia), m. w Algierji, 8.550 mieszk.

Gardarsholm, dawna nazwa Islandji od odkrywcę nazwiskiem Gardar (w IX w.).

Garde (franc.), straż, doborowy oddział wojska. Z tego g w a r d j a.

Garde nationale (franc. straż narodowa), milicja obywatelska, organizowana we Francji dla chwilowych potrzeb (1830, 1848, 1870—71).

Gardeja (niem. Garnsee), m-ko w Prusiech Wsch. (Niemcy), pow. kwidzyński, na granicy Polski, 1.100 mieszk.; dworzec kol. G. na pld. od m-ka G., od maja 1921 należy do Polski: wyroby gliniane, rybołówstwo.

Garden-city, miasto-ogród, miasto zabudowane nie zwartymi kompleksami budynków, lecz domami pojedynczemi, umieszczonemi każdy wśród ogródka. Typ zabudowania coraz bardziej rozpowszechniający się przy budowie przedmieść w Europie i Ameryce; ze względów zdrowotnych bardzo dodatni.

Gardenia, przepyszlin, rodzaj roślin z rodz. marzhanowatych; obejmuje drzewa i krzewy o białych kwiatach; rośnie w krajach gorących. G. florida i g. thunbergiana należą do roślin ozdobnych; G. gummifera dostarcza żywicy.

Gardenia florida.

Gardeńskie jezioro (niem. Gardescher See), w pobliżu Bałtyku w Pomeranii pruskiej, 23 km², przepływ rz. Lupy.

Garderoba (franc.), odzież. Szafa, pokój, w którym się odzież przechowuje, szatnia. Pokoje w teatrze, w których przebierają się aktorzy.

Gardiner Samuel Rawson, historyk angielski; * 1829, † 1902; autor dzieł historycznych o ruchu ludowym za czasów Kromwela. Napisał „History of England from the accession of James I.” (10 tom., 1883—1884). „Oliver Cromwell” (1899), „History of the Commonwealth and of Protectorate, 1649—1655” (1903) i in.

Gardiner Stephen, sekretarz stanu króla ang. Henryka VIII, * ok. 1483, † 1555; biskup Winchesteru. Jeden z najzagorzalszych przeciwników reformacji. Za kr. Marii został kanclerzem.

Gardłacz, ob. garłacz.

Gardner, m. w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Ptn.), 17.000 mieszk.

Gardone Riviera, gmina, złożona z szeregu wiosek nad jez. Garda (Włochy ptn.), od 1885 zimowa stacja klimatyczna; 2.410 mieszk.

Gárdonyi Géza, powieściopisarz i nowelista węgierski, * 1863. Wybitniejsze utwory: „Szaz novella” (Sto nowel), „Szerelmes történetel” (Historje miłosne), „A világjaro angol” (Anglik objeżdżający świat), „Láthatatlan ember” (Człowiek niewidzialny), „Hossúhajú veszedelem” (Długowłose niebezpieczeństwo) i w. in.

Gardowski Ludwik, malarz i grafik polski, * 1890. Położył wybitne zasługi na polu podniesienia kultury graficznej książki. Wynalazca czcionki zdobniczej, nadającej się do układania z niej różnorodnych ornamentów i wzorów. Był redaktorem „Grafiki”. Od 1925 wykłada w Wyższej Szkole Sztuk Pięknych w Warszawie.

Gardziel (pharynx), część przewodu pokarmowego, znajdująca się między jamą ustną a przełykiem; g. stanowi równocześnie drogę oddechową i pokarmową; ścianki jej składają się z mięśni poprzecznie prążkowanych, ułożonych w postaci dachówek (tzw. zwieracze g.). Czynność fizjologiczna g. polega na tykaniu.

Garlein-Garski, Stanisław, prawnik i filozof; * 1868; adw. w Krakowie, ogłosił m. in.: „Materiaлистyczne pojmowanie dziejów a etyka” (1906), „Zagadnienie filozofji narodowej polskiej” (1911), „Uwagi nad zagadnieniem dziejów powszechnych i polskich”.

Garlein-Posnerowa 1872, pisała krytyki i sprawozdania z literatury zagranicznej oraz przekłady z literatury skandynawskiej; pod pseud. Marii Zabojeckiej utwory powieściowe: „Dusza” (1900), „Gromnice” (1910) i in.

Garfield, m. w stanie N. Jersey (St. Zj. Am. Ptn.), 20.000 mieszk.

Garfield James Abraham, prezydent Stanów Zjednoczonych 1881; * 1831, zamordowany w 1881.

Gargano (Monte), odosobniona grupa górska w prow. Foggia (Włochy pld.), wapienna i bezleśna. Szczyt Monte Calvo 1.056 m. n. p. m.

Gargantua, bohater i tytuł I-ej księgi satyrycznego romansu francuskiego Rabelais’go.

Gargas nad Garonna, miejscowość z jaskinią, odznaczająca się malowanymi sylwetkami z górą 120-tu rak ludzkich i wspaniałemi rysunkami z okresu orinjackiego.

Gargas Zygmunt, prawnik i ekonomista polski; * 1876; działacz społeczny, prof. ekonomii polit. w Akad. handlowej we Lwowie; ogłosił m. in.: „Poglądy ekonomiczne w Polsce

z XVII w.” (1897), „Statystyka, jej istota i znaczenie” (1900), „Staszic jako statystyk” (1902), „Stosunki polskie z Ameryką” (1909).

Gargasenka, dawna strzelba myśliwska.

Gargulce (fr. gargouilles), wyloty rynien na dolnej krawędzi dachu budowli gotyckiej. G. po raz pierwszy weszły w użycie w XII w. Każdy z nich składał się z 2 części: z dolnego złołka i jego górnej pokrywy; później obie części łączono w jedną całość. G. rąbano w kamieniu i rzeźbiono, nadając im formy zwierząt lub fantastycznych potworów, z których paszcz lała się woda; g. nazywa się także obrobione figuralnie otwory, wypuszczające wodę z rur fontanny do basenu.

Garibaldi Giuseppe, słynny wódz i patriota włoski, * 1807 w Nizy. W 1834 za udział w powstaniu genueńskim skazany na śmierć, zbiegł do Francji, a następnie do pld. Ameryki, gdzie służył w marynarce urugwajskiej. W r. 1848 wrócił do kraju i został dowódcą oddziałów partyzanckich powstania medjołańskiego. W roku 1849 walczył w szeregach obrońców Rzymu przeciwko okupacyjnej armii francuskiej. W roku 1854 osiedlił się na wyspie Caprera. Po wybuchu wojny 1859 roku, mianowany dowódcą strzelców alpejskich z rangą generała, kilkoma zwycięstwami pociągnął do walki przeciw Austrii całą Lombardję. Po zwycięstwie wojsk sprzymierzonych pod Magentą, wkroczył do Tyrolu. Po pokoju w Villafranca wziął dymisję. 11 maja 1860 r. z nieśmiertelnym „tysiacem” wylądował w Marsali na Sycylii. Wobec przychylności ludności i chwiejności armii neapolitańskiej, bez walki niemal zajął 7. IX. Neapol, opanował radę kr. Obojga Cytylii, ogłosił się dyktatorem i wreszcie radę kr. Obojga Sycylii przekazał królowi Wiktorowi Emanuelowi, dokonywując w ten sposób zjednoczenia Włoch południowych z północnymi. W czerwcu 1862 przedsięwziął pochód na Rzym, lecz pod naciskiem Francji został zaatakowany przez wojska rządowe włoskie i rozbity pod Aspromonte. W wojnie 1866 objął dowództwo nad korpusem ochotników, który otrzymał polecenie atakowania pozycji austriackich w Tyrolu. 1867 r. przedsięwziął ponowną niepomyślną wyprawę na Rzym. Po rewolucji wrześniowej 1870 r. we Francji, zgłosił się do służby wojskowej francuskiej i objął dowództwo ochotniczej armii wogeskiej. W armii tej tworzył się m. in. legion polski, który wszakże nie zdążył już stanąć na linii bojowej. G. popierał usilnie dążenia niepodległościowe polskie. † 1882. Syn jego, Menotti Garibaldi, * 1840, zaproponował w r. 1863 pol. Rządowi Narodowemu utworzenie korpusu ochotniczego włoskiego. † 1903.

Garigliano (rzym. Liris), rz. we Włoszech środk.: wypływa jako Liri z Abruzzów, wpada do zatoki Gaëty m. Tyrreńskiego, dług. 148 km.

Garizim, góra w Przedjordanji, dziś Dżebel et-Tor, święta góra sekty Samarytan.

Garjan Dżebel, środkowa część gór Trypoliśu środk. (Afryka ptn.), szczyt Tekut 910 m.

Garkuchnia, podrzędna jądłoda jnia.

Garlicki Stanisław, matematyk i polityk; * 1875; studja w Charlottenburgu, od 1915 wykłada geometrię wykreślną w politechnice warszawskiej; drukował prace z dziedziny geometrii syntetycznej; jako polityk należał pierwotnie do P. P. S., podczas wojny był jednym z założycieli aktywistycznej Ligi Państwowości Polskiej, 1918 członkiem Rady Stanu.

Garlikowska - Orlicz Halina, autorka kilku powieści; * 1883 w Służewie na Kujawach. Wydała: „Z pamiętnika młodego małżeństwa”, „Niekomediantka”, „Opinja”, „Szablon”, „Cud” (nowele), „Misterjum”, „Zar” i 3 akt. sztuki pt.: „Satannela”.

Garliński Czesław, założyciel popularnego Salonu Artystycznego w Warszawie, w którym od 1922 r. są urządzane wystawy malarzy, reprezentujących najnowsze prądy w sztuce.

Garłacz, specjalny przyrząd do rzucania granatów przy pomocy karabinu. Przyrząd ten ma kształt lejka, nakładanego na luźną karabinu, w którym umieszcza się granat. Dawniej g. nazywano ręczną strzelbą z lułą, rozszerzającą się ku wylotowi. Zazwyczaj z g. strzelano siekawkami.

Garłuch, Gerlach lub Gierlach (czes. Štit Legionařů), najw. szczyt Tat. 2.663 m. Obok ku pld. Mały G., 2.608 m.

Garmont, rodzaj czcionki wysokość 8 punktów drukarskich, większy od petitu i mniejszy od cycera. Nazwa pochodzi od odlewacza czcionek Garamonda.

Garncarz, ob. Furnarius rufus.

Garncarstwo, umiejętność kształtowania, wypalania i pokrywania szklivem naczyń z gliny różnych gatunków. Wyroby dziela się na nieprzezroczyste (w przełomie ziemiste) i przezroczyste (w przełomie krystaliczne). Wyroby nieprzezroczyste bywają: bez polewy i werniksu-terakoty (naczynia przedhistoryczne); ze słabym polyskiem (silico-alcalin) bezbarwnym lub zabarwionym czarno — naczynia „lustres” (wazy antyczne); fajansowe dobre (fine) — z gliny białej, pokrytej polewą przezroczystą bezbarwną (temperatura wypalania 1.200°), fajansowe zwykłe (stannifère) z gliny zwyczajnej (żółtej, brunatnej itp.) i pokryte polewą opakową (białą albo barwną), posiadająca olów lub cynę (temp. wyp. 1000°). Wyroby przezroczyste bywają: przezroczyste do pewnej głębokości, z gliny zwykłej — fajans wypalany przy 1200°; z kaolinu przezroczyste — porcelana twarda (dure), wypalana przy temp. 1220—1400°; z elementów analogicznych do szkła — porcelana krucha, wypalana przy bardzo niskich temperaturach (angielska porcelana krucha zawiera pewną domieszkę gliny). Wyroby garncarskie kształtują się przez wiercenie zapomocą kółka garncarskiego (porcelana zapomocą szablonów), przez odlewanie z form albo odręcznie. Ozdoby wyrobów g. bywają: naclete; płaskorzeźbione z nakładanej pasty; inkrustowane z past barwnych; malowane pod powłoką, wykonane pendzlem albo aerografem na sztuce surowej po pierw.

szem wypaleniu i pokrytej następnie polewą; najbardziej trwałe i artystyczne są ozdoby pod powłoką. Stosuje się też splekanie sztuczne polew (craquelé). Dobroć wyrobów glinianych zależy od dobroci gliny, od sposobu jej przygotowania i wypalania. Początki g. sięgają okr. zw. mezolitycznym, tj. przedściowym od paleolitu do neolitu. Rozwijało się nader szybko i w epoce brązu znano w całym kręgu nadśrodiemnomorskim użytek koła garncarskiego, który upowszechnił się od epoki żel. w całej Europie. Znane są zabytki asyryjskie, egejskie, etruskie, greckie i rzymskie. Za pośrednictwem Bizancjum i Maurów g. przeniosło się do Włoch, gdzie w XV i XVI w. doszło do swego największego rozkwitu, skutkiem wynalezienia białej, nieprzezroczystej emalii, zwanej majoliką. Wprowadzenie porcelany chińskiej stało się przyczyną upadku g-a. Ważniejsze obecnie fabryki w Polsce: w Cmielowie, Kołe, Itzy, Denkowie, Skawinie i in.

Garnerin, francuska rodzina aeronautów. 1) Jean Baptiste Olivier, * 1766, † 1849; André Jacques, * 1769, † 1823; 3) Elise, córka 1), * 1791.

Garnett Richard, angielski poeta i historyk literatury; * 1835, † 1906. Autor licznych biografii i monografii, oraz dzieł historycznych.

Garniec, dawna polska miara pojemności. Dzieli się na 4 kwarty, 16 kwatek, 32 półkwatki i równa się w przybliżeniu 4 litrom.

Garnier Charles, architekt francuski, * 1825, † 1898. Zbudował gmach Opery paryskiej (1860—1875).

Garnier Francis, oficer marynarki francuskiej, badacz Chin pld., pionier kolonizacji franc. w Indochinach; * 1839, † 1873. Ogłosił: „Voyage d'exploration en Indo-Chine 1866—68” (2 t., 1873).

Garnier Joseph Clément, ekonomista francuski, * 1813, † 1881. Współzałożyciel w r. 1841 czasopisma „Journal des économistes”, stowarzyszenia „Association pour la liberté des échanges”, w 1842 „Société d'économie politique”. Napisał: „Traité d'économie politique”, „Traité des finances”, „Richard Cobden, les ligueurs et la ligue”.

Garnier Robert, poeta francuski, * 1534, † 1590. Rozgłosz uzyskał dzięki swym tragedjom: „Porcie” (1568), „Bradamante” (1582), „Les Juives” i in.

Garnieryt, minerał, zawitego składu hydrokrzemian magnezowoniklowy. Ważny jako kruszec zupełnie czystego niklu. Nowa Kaledonia, Oregon.

Garnitur (franc.), ozdoba, okucie. Szereg przedmiotów, stanowiących całość (komplet odzieży, ozdób).

Garnizon lub **załoga**, oddziały rozmieszczone w mieście lub twierdzy.

Garnizonowa służba polega na pełnieniu wart i patroli. Regulaminy służby garnizonowej przepisują cały bieg służby w garnizonie. Pierwszy polski regulamin służby garnizonowej datuje się z r. 1775. Obecnie wojsko nasze nie posiada jeszcze regulaminu tej służby.

Garnki lodowcowe, zamknięte, głębsze lub płytsze zagłębienia skalne, wyżłobione przez wody podlodowcowe przy współdziałaniu poruszanych wirem glazów.

Garofalo właściwie Benvenuto Tisi da, malarz włoski, * 1481 w Garofalo, † 1559 tamże. Malował obrazy religijne. Najlepsze z nich znajdują się w galerjach rzymskich. W Medjolanie, w muzeum Brera jest jego patetyczny „Chrystus”.

Garonna (franc. Garonne, łac. Garumna), trzecia co do wielkości rzeka Francji; źródła w hiszpańskiej dolinie Aran w Pirenejach środk., 1872 m. n. p. m., ujście do Atlantyku: wraz z rz. Dordogne tworzy estuarium zwane Gironde. Długość 650 km., dorzecze 84.800 km². Liczne dopływy (z prawej strony Ariège, Tarn, Lot); żeglowna od Bordeaux (25 km. od ujścia) dla statków morskich; od Castets do Tuluzi równoległy kanał, długość 193 km. (Canal latéral à la G.).

Garonne (Haute), dep. Francji pld. u stóp Pirenejów, graniczący z Hiszpanią na przestrzeni 90 km.; 6.367 km², 424.480 mieszk.; stol. Tuluz; bardzo urodzajny; chów owiec i bydła.

Garrick David, aktor i poeta angielski, * 1716 w Heresford, † 1779. Niezrównany wykonawca postaci szekspirowskich. Pochowany w Westminsterze.

Garston, przedmieście portowe Liverpoolu w hr. Lancaster (Anglia pld.-zach.), ok. 14.000 mieszk.; doki, przemysł metalurgiczny.

Garszin Wsiewołod, powieściopisarz rosyjski, * 1855, † 1888 w Petersburgu. Ukończył instytut Górny. Jako ochotnik brał udział w wojnie tureckiej. W r. 1877 ukazała się pierwsza jego powieść „Cztery dni”, następnie „Tchórz”, „Artyści” i kilka innych drobnych utworów. Najbardziej charakterystycznym dziełem jego jest „Czerwony kwiatek”, utwór, mający charakter autobiografii.

Gartempe, l. dopływ rz. Creuse (Francja środk.), długość 190 km.

Gartok, stol. Tybetu zach. (Azja środk.), 4.467 m. n. p. m.; punkt handl. nad górnym Indusem na drodze do Indji; herbata, sól, szerść kóz, len, żelazo, bawełna.

Garuga, wiatr boczny.

Garwolin, m. pow. nad rz. Wilgą (woj. lubelskie), 4.970 mieszk.

Gary, m. w stanie Indiana (St. Zj. Am. Płn.) na pld. wybrzeżu jez. Michigan (port), 55.400 mieszk. (w tem 3.810 Polaków); przemysł metalurgiczny.

Garycki Bonifacy, prof. prawa akademii krakowskiej; * 1742, † 1822. Napisał: „O prawie przyrodzonym” i in.

Garz, m. na wyspie Rugji (Prusy), na Bałtyku; 1.950 mieszk.; resztki grodu wendyjskiego Chareża.

Gascoyne, rz. w Australji zach., długość 600 km., ujście do zatoki Sharks-bay.

Gaskell Elizabeth, powieściopisarka angielska; ogłosiła m. in. pow.: „Mary Barton” (1848), „North and South” (1855), w których przedstawiła życie i walkę o byt warstw robotniczych. Najlepszym jej utworem jest

„Cranford”, opis życia małego miasteczka; * 1810, † 1865.

Gaskonja (franc. Gascogne), dawna prow. pld.-zach. Francji (od r. 1453), pomiędzy Pirenejami, Atlantykem i Garonna, z stol. w Bordeaux; charakterystyczna przez dialekt i charakter mieszkańców (gasconade — fanfaronada); obecnie dep.: Landes, Hautes-Pyrénées i Gers, oraz pld. dzielnice Basses-Pyrénées, Haute-Garonne, Tarn-et-Garonne i Lot-et-Garonne, 26.590 km².

Gaskońska zatoka, pld.-wsch. część zatoki Biskajskiej oc. Atlantycznego.

Gasnawidzki kalifat, zwany tak od stolicy swej Gasna (na Iranie, w Kabulu). Jest to jedno z państw, na które rozpadł się wielki kalifat arabski. Ok. 960 r. Gasna została opanowana przez Alp-Tekina, założyciela turańskiej (mahometkańskiej) dynastji Gasnawidów. Za sultana Mahmuda (997—1028) państwo Gasnawidów obejmowało cały niemal Iran, oraz północne Indie. Ostatni z władców tej dynastji, Chosru-Melik, w r. 1186 wypędzony został z Gasna przez dynastję Ghurydów (z północno-zach. Afganistanu). Odtąd przez krótki czas (do r. 1192) dynastja Gasnawidów trzymała się jeszcze w północnych Indjach.

Gasparri Pietro, kardynał; * 1852; przewodniczący komisji do rewizji i kodyfikacji prawa kanonicznego. Sekretarz stanu papieża Benedykta XV i Piusa XI.

Gassendi Pierre, matematyk i astronom franc.; * 1592, † 1655; w r. 1645 prof. matematyki w Collège Royal de Paris. Zwolennik systemu Tycho Brahe, występował przeciwko Arystotelesowi; krzewiciel empiryzmu. Napisał: „Institutio astronomica etc.” (Paryż, 1645), „Tychonis Brahe, Nicolai Copernici etc. vitae” (Paryż, 1654) i in. Zbiór dzieł jego wyszedł w Lejdzie w r. 1658 (6 tomów).

Gassera zwój, zwój nerwowy, utworzony przez korzonki nerwu trójdzielnego (nervus trigeminus), znajdujący się w jamie czaszkowej zajmujący specjalne zagłębienie (wyżłobienie) na tzw. piramidzie kości skroniowej.

Gastaldi Giacomo, kartograf włoski; † po 1565; autor mapy Polski (1562).

Gastein, miejscowość lecznicza w Salzburgu (Austria), nad rz. G-er Ache; 1.040 m. n. p. m.; źródła mineralne alkaliczno-solne (28—50° C.) i kapiele.

Gasteromycetes, purchawki, rząd grzybów podstawczaków (Basidiomycetes), posiadających ciała owocowe o bardzo złożonej budowie; zamknięte aż do czasu zupełnej dojrzałości zarodników; żyją jako roztozce po łakach i lasach. Z pospolitych należą tu: Scleroderma, Bovista, Lycoperdon, Phallus.

♣ **Gasterosteus aculeatus** (ciernik pospolity), ryba; rząd: kostnoszkieletowe (Teleostei), rodzina: ciernikowate (Gasterosteidae). Małe rybki do 7 cm. długości. Zamiast przedniej płetwy grzbietowej, 3 długie kolce. G. p u n g i t i u s (cierniczek), do 6 cm. długości, zamiast przedniej płetwy grzbietowej, 9 cierni. Słodководny. G. s p i n a c h i a (ciernik morski), do

20 cm. długości, 15 krótkich cierni. Wylącznie w morzach, zachodnie brzegi Europy, morze Bałtyckie. Bardzo żarłoczny, zjada ikry i zarybek. Samiec wije w piasku lub wśród roślin wodnych gniazdo, do którego ikra zostaje złożona, poczem aż do wyklucia potomstwa i w pierwszych dniach jego życia samiec pełni straż przy gnieździe.

Gastoldi Giovanni, kompozytor, słynny madrygalista włoski; * 1556, † 1622. Madrygaly G. odznaczają się najwyższym mistrzostwem i zachowały do dziś swą popularność i wysoką artystyczną wartość. G. napisał: „Balletti di lantarc, sonare e ballare” (1591).

Gastralgja, bolesny skurez żołądka; bóle napadowe, obejmujące okolice żołądka, trwające 3—5 minut. Bólom g-icznym towarzyszyć mogą wymioty, odbijanie, omdlenie.

Gastreia teoria, Haeckla teoria rozwoju zwierząt, według której cały świat zwierzęcy podzielony można na 2 grupy: Protozoa (jednokomórkowce) i Metazoa (wielokomórkowce). Pochodzenie Protozoa jest polifiletyczne (z kilku form pierwotnych), pochodzenie Metazoa jest monofiletyczne (z jednej formy pierwotnej). Ta hipotetyczna forma pierwotna, z której pochodzą wszystkie Metazoa, miała jakoby kształt woreczka, którego ścianki składały się z dwóch warstw komórek. Nazwaną ją: gastrea (gastreaea). Dowodem istnienia gastrei jest, według Haeckla, powtarzanie się u wszystkich wielokomórkowców formy gastruli w pewnym okresie rozwoju embrjonalnego, która to gastrula składa się z dwóch warstw komórek czyli tzw. liści zarodkowych. Badania ostatnich kilkudziesięciu lat zaprzeczają słuszności teorii Haeckla.

Gastrektazja, rozszerzenie (roztrzeń) żołądka, choroba albo samoistna albo wywoływana przez utrudnione opróżnianie się żołądka (z powodu zwężenia odźwiernika). G. wywołuje bóle, odbijania, wymioty. Leczenie przyczynowe — operacyjne; doraźne — uregulowanie diety.

Gastrektomia, wycięcie żołądka całkowite lub częściowe; operacja najczęściej stosowana przy nowotworach żołądka. Metodę g. podał u nas chirurg L. Rydygier.

Gastritis, katar żołądka, choroba przebiegająca bądź ostro (z wymiotami, odbijaniem, podwyższeniem ciepłoty, brakiem łaknienia), bądź przewlekłe z bólami w okolicy żołądka, odbijaniem najczęściej kwaśnym, zgaga, spadkiem wagi i wymiotami. Leczenie przy ostrym przebiegu — przegłodzenie się, przy przewlekłym — dieta odpowiednia (najlepiej mleczna) oraz picie wód mineralnych (Karlsbad, Kissingen, Truskawiec i inne).

Gastroenteritis, katar żołądka i jelit, choroba, przebiegająca wśród wymiotów, biegunki, odbijania się zgnięcia treści; zwykle bywa podwyższenie ciepłoty. G. spowodowane najczęściej bywa zjedzeniem jakiegoś nieświeżego pokarmu (miesa, ryby, itp.). Leczenie: środek przeczyszczający i dieta. Trwanie G. — kilka dni.

Gastroenterostomja, zabieg operacyjny, mający na celu stworzenie bezpośredniego połączenia między światłem żołądka a jelitami. G. stosowana bywa w przypadkach niedrożności odźwiernika (blizny, owrzodzenia, nowotwory okolicy odźwiernikowej).

Gastrologja, nauka, zajmująca się chorobami żołądka i ich leczeniem. Lekarz, zajmujący się g., nazywa się gastrologiem.

Gastronomja, sztuka kulinarna, kucharstwo.

Gastropacha neustria (pierzścienica), ob. *Malacosoma neustria*.

Gastrophilus equi (gierz koński), ob. *Oestridae*.

Gastropoda (brzuchonogi czyli ślimaki), nazwa gromady zwierząt; typ: mięczaki (Mollusca). Budowa ciała asymetryczna, co wyraża się nie tylko w budowie muszli, ale i w układzie narządów wewnętrznych. Formy muszli bywają rozmaite, skręcone w prawo lub też w lewo. Niektóre gatunki mają muszle szczątkowe lub brak im zupełnie muszli. Ciało typowych brzuchonogów podzielić można na 3 części: nogę, głowę i worek trzewiowy. Noga wydłużona, poduszowata, służy do pełzania lub pływania. Na głowie znajdują się czułki (1 lub 2 pary). Na wierzchołkach lub u podstawy czulków umieszczone są oczy. Worek trzewiowy zawiera znaczną część narządów wewnętrznych i umieszczony jest w muszli. Noga i głowa mogą być także w głąb muszli wciągnięte. Skóra zawiera różnorodne gruczoły. Oddychanie zapomocą skrzel, umieszczonych w jamie płaszczowej; u ślimaków płucodysznych (Pulmonata) skrzel zanikły, a jama płaszczowa, w której ściankach leży sieć naczyń krwionośnych, przystosowała się do oddychania powietrzem sprężystym, przekształcając się na „płuca“. Narządy zmysłowe: narząd wzroku, dotyku, równowagi i czucia chemicznego. Rozdzielnopłciowe i hermafrodyty. Łądy, morza, wody słodkie. Dwadzieścia kilka tysięcy gatunków, m. in. *Helix pomatia* (winniczek), *Helix hispida* (ślimak kosmaty), *Vitrina pellucida* (przeźrotka), *Succinea putris* (bursztyńka), *Limnaea stagnalis* (błotniarka), *Planorbis corneus* (zatozeczek), *Paludina vivipara* (żyworodka), *Murex* (rozkolec), *Arion empiricorum* (podróżec). G. kopalne występują we wszystkich okresach od kambru, najobficiej w trzeciorzędzie.

Gastroptosis, opuszczenie żołądka (zwykle równocześnie z opuszczeniem okrężnicy — *colon transversum* — oraz nerki prawej), choroba, poraz pierwszy opisana przez lekarza francuskiego Glénarda. G. powodować może bóle w okolicy żołądka, odbijania, zgagę; niekiedy jednak przebiega bez objawów. Leczenie polega na wzmocnieniu ustroju (dobre odżywianie).

Gastroskopia, metoda rozpoznawcza, polegająca na możliwości bezpośredniego oglądania błony śluzowej żołądka zapomocą przyrządu zw. wziernikiem żołądkowym — *gastroskopem*. G. odgrywa ważną rolę przy rozpoznawaniu owrzodzeń i nowotworów żołądka.

Gastrostomia, operacja, polegająca na otwarciu żołądka od zewnątrz, celem bezpośrednie-

go dostarczenia pokarmów przez otwór operacyjny. G. stosowana jest w przypadkach niedrożności przelyku (nowotwory, oparzenia truciznami żrącymi).

Gastrosuccorhoë, choroba żołądka, opisana poraz pierwszy w r. 1888 przez polskiego gastrologa Rajchmana; polega na wydzielaniu w żołądku kwasu solnego naczczo, czego u ludzi zdrowych nie ma. G. przejawia się bólami w okolicy żołądka, zgagą, wymiotami.

Gastrotomia, operacja, polegająca na otwarciu żołądka z zewnątrz, w celu usunięcia z niego ciała obcego, lub guza.

Gastrula, ob. *Embriologia*.

Gastrulacja, okres tworzenia, u rozwijających się zarodków, wewnętrznego lub środkowego listka zarodkowego (entodermi lub mezodermi).

Gastryczny, odnoszący się do żołądka lub przez zaburzenia żołądkowe wywołany. G. gorączka (febris gastrica), gorączka, wywołana przez niestrawność. Niekiedy gorączkę g. uważa się za synonim duru brzuszego.

Gastrzyca (kustrzyca), kuper u ptaka; kość ogonowa.

Gaszczyńska Wiga, współczesna malarka polska; maluje przeważnie stylizowane portrety i martwe natury. Zbiorowa wystawa w Tow. S. P. w 1920 r.

Gasztold, możny ród litewski herbu Habdank.

Gasztów Wacław, literat i działacz wśród emigracji polskiej w Paryżu, syn emigranta; * 1844 we Francji; uczestnik wyprawy morskiej w powstaniu 1863 r., potem nauczyciel szkół franc. i polskich w Paryżu, założyciel i redaktor od 1875 r. miesięcznika „Bulletin Polonais“, tłumacz na jęz. francuski arcydzieł poezji polskiej („Pana Tadeusza“, „Konrada Wallenroda“, „W Szwajcarii“ i w. in.); † 1920 w Paryżu.

Gaszyński Konstanty, poeta i dziennikarz polski; * 1809, † 1866 w Aix. Kształcił się w Warszawie. Brał udział w powstaniu 1831. Jako emigrant przebywał przez jakiś czas w Paryżu i w Brukseli, osiadł w końcu w Aix i oddał się pracy dziennikarskiej. Po trzyletnim współpracownictwie został redaktorem gazety „Mémorial d'Aix“, przedtem pisywał do „Gazette du Midi“. Bliżej zetknął się z Krasieńskim w l. 1850—53. Utwory poetyckie rozproszone po czasopiśmie. Oddziennie ogłosił: „Pieśni pielgrzyma polskiego“, „Zgon Sowińskiego na Woli pod Warszawą“, „Sielanka młodości“, „Pro publico bono“, „Pan Dezydery Baczkowski i sługa jego Pafnucy“, „Notatki oficera polskiego o obchodzeniu się rządu pruskiego z korpusem wojska polskiego“, „Reszta pamiętników Macieja Rogowskiego, rotmistrza konfederacji Barskiej“, „Dzień 8, września 1831 r. w Warszawie“, „Kontuszowe pogadanki“, „Listy z podróży po Włoszech“ i „Dwa wspomnienia z mojej podróży po Korsyce“.

Gat lub **Ghat**, oaza w Saharze środk. (Libja włoska), na pld. od Fezanu; m. G. ok. 4.000 mieszk. (Berberów); palmy daktylowe.

Gata (Sierra), góry w Hiszpanii zach. do 1.700 m. n. p. m.

Gatczyzna lub **Gatczyno**, od 1923 urzędowo Trockoje, m. w pow. dietskosielskim w gub. petersburskiej (Rosja pld.), nad rz. Iżora, 12.250 mieszk.; pałac dawn. carów rosyjsk. z r. 1770.

Gateshead, m. portowe w hr. Durham (Anglja pld.-wsch.), nad rz. Tyne; 116.000 mieszk.; przemysł metalurgiczny, szklarski, chemiczny, budowa okrętów.

Gatha, strofa do śpiewu w literaturze Indów i staroirańskiej. G. nazywają się najstarsze części Awesty, zawierające wyroki Zaratursty.

Gâtinals, dawna dzielnica Francji na zach. i pld. od Paryża, żyzna i rolnicza; obecnie część dep. Seine-et-Marne i Loiret.

Gâtineau, dopływ rz. Ottawa w Kanadzie wsch. (Am. Pld.), dług. 362 km.; spław drzewa.

Gattamelata Erasmo, kondotjer włoski, * ok. 1370, † 1443; od 1427 na służbie papieża Marcina V, następnie pap. Eugeniusza IV, w r. 1434 przeszedł na służbę Wenecji przeciwko Medjolanowi. W 1438 otrzymał tytuł „Capitano generale“ i szlachectwo. Donatello wykonał jego pomnik, wzniesiony w Padwie 1453.

Gatunek (Species), w systematyce zoologicznej i botanicznej obejmuje osobniki zwierzęce lub roślinne, których cechy dziedziczne są jednakowe lub tylko w stopniu niewielkim różnią się od siebie; osobniki jednego gatunku, skrzyżowane między sobą dają potomstwo płodne; cechy gatunku są zawsze podane w opisie gatunku (diagnoza gatunkowa).

Gaucha, ludność pampasów rep. Argentyńskiej (Am. Pld.), metysi indyjsko-hiszpańscy, zajmujący się chowem bydła.

Gaudeamus! (łac.), cieszymy się! Bądźmy weseli! Początek pieśni studenckiej, której autorem jest pastor Kindleben z Drezna († 1785).

Gaudium (łac.), radość, uciecha.

Gaudez Adrien Etienne, rzeźbiarz francuski, * 1845 w Lyonie.

Gaudy Franz, poeta niemiecki; * 1800, † 1840. Autor humorystycznych nowel i piosenek. Pieśni z czasów Napoleona.

Gaurès Mathieu Jules, pedagog francuski, * 1827, † 1892. Napisał: „Claude Baduel, ou la réforme des études au XVI siècle“ (1880).

Gauguin Jean, fizyk francuski; * 1810 w Sully, † 1880. Znany z prac nad zjawiskami elektrycznymi.

Gaugamela, miejsc. w Asyrii, 90 km. od Arbeli, dziś Tel Gomel; w r. 331 przed N. Chr. zwycięstwo Aleksandra W. nad królem perskim Dariuszem III.

Gaugamopteris, paprocie kopalne o liściu niepodzielnym z okresu karbońskiego i permskiego; rosły w południowej Afryce, Indiach i Wschod. Australii i Ameryce południowej.

Gauguin Paul, malarz francuski, rzeźbiarz i grafik, * 1848; twórca tzw. kierunku syntetycznego; zrazu urzędnik bankowy, malować zaczął w kierunku impresjonistycznym, potem malował szerokimi płaszczymi z wyraźnym dążeniem do syntezy w rysunku; † 1903 na wyspie Dominice; główne obra-

zy: „Walka Jakóba z aniołem“, „Zagroda w Olivet“, „Chrystus w żółtej szacie“; zajmował się również ceramiką, rzeźbą w drzewie i innymi rodzajami sztuki; wywarł znaczny wpływ na nowoczesne malarstwo francuskie.

Gaulle Edmond, rzeźbiarz francuski, * 1770 w Langres, † 1841 w Paryżu. Uczeń Devosge'a. Pracował przy wykonaniu kolumny Vendôme, według rysunków Bergeret'a.

Gaulois (Le), konserwat. dziennik paryski, założ. w r. 1867. Redaktor: René Lara.

Gaurizankar, szczyt w Himalajach środk., na zach. od góry Everest, 7.150 m.

Gaus, jednostka natężenia pola magnetycznego; ob. *magnetyzm*.

Gauss Karl Friedrich, matematyk, astronom, geodeta i fizyk niem., * 1777, † 1855; po ukończeniu szkoły śr. w r. 1795, wstąpił na uniwersytet w Getyndze, który ukończył już w r. 1798. Od 1805 był profesorem na uniwersytecie w Getyndze, oraz dyrektorem nowego obserwatorium. Pracował we wszystkich dziedzinach astronomii i matematyki. Najśłynniejsze prace jego: „Disquisitiones arithmeticae“ (Lipsk, 1801) oraz „Theoria motus corporum coelestium“ (Hamburg, 1809). Zbiór dzieł jego wydrukowany został w Getyndze w latach 1863—1874 (7 tomów).

Gauss-Berg, wulkan wygasły na Ziemi Wilhelma II w Antarktydzie, 371 m. n. p. m.; odkryty przez wyprawę Drygalskiego (1901 do 1903) na statku „Gauss“.

Gautama, nazwisko założyciela religii buddyjskiej; ob. *Budda*.

Gauthier, rycerz burgundzki, zwany „Sans Avoir“, dowódca awangardy w pierwszej wyprawie krzyżowej. Poległ w bitwie pod Nicea 1097 r.

Gautier Léon, paleograf francuski, * 1832, † 1897; wydał: „Chanson de Roland“, „Les Epopées françaises“ i in.

Gautier Théophile, romantyczny poeta francuski i historyk sztuki; * 1811, † 1872. Słynna powieść: „Kapitan Fracasse“. Wiersze, opowiadania i opisy podróży.

Gautsch (von Frankenthurm) Paul, polityk austriacki kierunku chrześcijańsko-demokratycznego; * 1851, † 1918. Prezydent ministrów austr. w latach 1897—98, 1905—06 i 1911.

Gauvain Auguste, dziennikarz francuski, * 1861; kierownik „Journal des Débats“ od r. 1908. Napisał: „Les origines de la guerre européenne“ (1915), „L'Europe avant la guerre“ (1917), „L'encerclement de l'Allemagne“ (1919), „L'Europe au jour le jour“ (1919—22).

Gavarni Guillaume Sulpice, rysownik i litograf francuski, * 1804 w Paryżu, † 1866. Prace ważniejsze: „Propos de Thomas Vireloque“ i „Lorettes vieilles“.

Gave, nazwa potoków górskich we Francji pld., wpływających z Pirenejów, np. Gave de Pau, l. dopływ rz. Adour, Gave d'Oloron.

Gavialidae (Gawjale), rodzina rzędu krokodyli (Emydosauria); gromada: gady (Reptilia), podtyp: kręgowce (Vertebrata); u gawjali pierwszy ząb szczęki dolnej wchodzi w specjal-

ne wycięcie kości, a czwarty w takież wycięcie szczęki górnej. *Gavialis gangeticus* — Indie.

Gawalewicz Marjan, powieściopisarz polski; * 1852 we Lwowie; studja na Uniw. Jagiellońskim, poczem zamieszkał w Warszawie, gdzie brał żywy udział w ruchu literackim, jako redaktor, feljtonista, autor studiów literackich, licznych komedylek, humoresek i powieści („Cma“, „Mechesy“, „Mgła“, „Gasnace dusze“, „Szubrawcy“, „Dla ziemi“ itd.); ostatnio był kierownikiem teatru we Lwowie; † 1910 tamże.

Gawarecki Wincenty Hipolit, prawnik i historyk; * 1788, † 1852; prezes trybunału plockiego; oprócz paru rozpraw prawnych ogłosił szereg monografii krajoznawczych i zbiorów materiałów historycznych, m. in.: „Opis topograficzno-historyczny ziemi Wyszogrodzkiej“ (1823), także opis ziemi Dobrzyńskiej (1825), „Wiadomości historyczne o mieście Pułtusk“ (1826), „Pamiętnik historyczny plocki“ (z r. 1828—30).

Gawelek Franciszek, etnograf polski, * 1886, † 1919. Prace: „Bibliografia ludoznawstwa polskiego“ (1914), „Bibliografia ludoznawstwa litewskiego“ (1915), „Konik Zwierzyniecki“ (1918) i in.

Gawęda, nazwa utworu literackiego (prozaicznego lub wierszowanego), mającego charakter poufalego opowiadania, pisanego stylem prostym, bezpretensjonalnym, okraszonym niekiedy jowialnym żartem, ze swobodnym zatrzymywaniem się na dowolnych szczegółach, bez ścisłego trzymania się głównego wątku. Wprowadzony do piśmiennictwa polskiego przez Mickiewicza („Popas w Upicie“), rodzaj ten rozwinięty został zwłaszcza w połowie XIX w. przez W. Pola („Pamiętniki Imię Pana Benedykta Winnickiego“) i W. Syrokomle; w prozie uprawiał go głównie K. Wł. Wójcicki.

Gawiński Antoni, malarz; * 1876; uczeń Gersona; odbywał studja w Krakowie i Monachjum; wystawia stale w Warszawie kompozycje fantastyczne o bogatym kolorycie; czynny jest nadto jako ilustrator; ogłosił pare powieści.

Gawiński Jan, sielankopisarz XVII w.; * pomiędzy 1622—26, † 1684. Z początku pisywał po łacinie. Oddzielnie wydał: „Treny żalobne na śmierć J. M. Księskiego“, „Sielanka i różne nagrobki“, „Dworzanki albo epigramata rozmaitej treści“, „Sielanki nowo napisane“, „Venus polska“ i „Fortuna albo szczęście“.

Gawja, pr. dopływ Niemna; źródła we wsi Jankuny (pow. wileński) ujęcie poniżej wsi Gawji, dług. 93 km.; gł. dopływy: Klewa, Opita i Zguna.

Gawjał, ob. *Gavialidae*.

Gawot (gavotte), nazwa staro-francuskiego tańca w takcie 3/4.

Gawra, zimowe miejsce pobytu (legowisko) niedźwiedzia, maceznik, bartłóg.

Gawron, ob. *Corvidae*.

Gawroński Andrzej, syn Franciszka, * 1885; profesor porównawczej gramatyki języków indoeuropejskich na uniwersytecie lwowskim; prace: „Sprachliche Untersuchun-

gen über das Mrchakatika und des Dasakumaracarita“ (1907), „Gleanings from Aśvaghosa's Buddhacarita“ (1914), „Studies about the Sanscrit Buddhist literature“ (1919) i w. in. prac. wydanych w języku polskim i w obcych.

Gawroński Franciszek Salezy, pułk. wojsk polsk., pamiętnikarz; * 1787; od 1809 do 1817 służył w wojsku, potem rolnik, w 1831 walczył znów w rewolucji listopadowej; potem przebywał na emigracji, w końcu w Krakowie, gdzie † 1871; zostawił: „Pamiętnik 1830—31 i kronikę pamiętnikową 1787—1831“, wydane w 1916.

Gawroński Rawita Franciszek, historyk; * 1846; szkoły średnie w Kijowie, studja rolnicze w Dublanach i Wiedniu. Wydał oddzielnie: „Ustrój państwowo-społeczny Rusi w XI i w XII w.“, „Zorjan Dołęga Chodakowski“, „Sadyk pasza“, „Historja ruchów hajdamackich“, „Rok 1863 na Rusi“, „Studia i szkice historyczne“, „Bohdan Chmielnicki“, „Próba ugody z Rusią“, „Konferencja narodu polskiego 1876 r.“, „Henryka Pustowójtówna“, „Materiały do historii polskiej XIX w.“, „Włodzimierz Antonowicz“, „Z różnych sfer“, „Kwestja ruska wobec Austrii i Rosji“, „Zakon Dominikanów w Kijowie“, „Żydzi w poezji ludowej i historii ruskiej“; nadto powieści: „Na kresach“, „Pan Hetman Mazepa“, „Na strasnym dworze“, „Cmy nocne“, „Poszukiwacze szczęścia“, „Błędne ogniki“, „Król i carowa“.

Gawroński Włodziech, kompozytor polski; * 1868 pod Wilnem; studja w Instytucie Muzycznym w Warszawie; założył i prowadził przez szereg lat szkołę muzyczną w Warszawie, potem pracował jako pedagog-pianista; † 1910; zostawił opery: „Marja“, „Pojata“ oraz utwory fortepianowe i 3 kwartety smyczkowe.

Gay Henryk, budowniczy polski; * 1875; projektował szereg budowli publicznych w Warszawie i na prowincji; zbudował m. in. Szkołę handlową w Kielcach, hale targowe na placu Kazimierza Wielkiego w Warszawie i w. in.

Gay Jakób, budowniczy polski; * 1800 w Warszawie, † 1849. Prace ważniejsze: gmach banku polskiego, „Gościnnie dwór“, wystawiony wspólnie z Alfonsem Kropiwnickim, cześć gmachu Towarzystwa Dobroczynności. G. przyczynił się do rozpowszechnienia blachy cynkowej na pokrycie dachów.

Gay Nikołaj, malarz rosyjski; * 1831, † 1894. Pod wpływem P. Delaroche'a malował obrazy historyczne. Autor wielu portretów, m. in. Tolstoja. Prace ważniejsze: „Jezus w Gethsemanie“, „Golgota“, „Chrystus i Piłat“.

Gay-Lussac Joseph Louis, fizyk i chemik francuski; * 1788, † 1850. W 1804—5 odbył kilka podróży napowietrznych dla badań nad magnetyzmem ziemskim. W 1816 został profesorem fizyki, w 1834 profesorem chemii. Odkrył, że gazy łączą się w związki chemiczne według prostych stosunków objętościowych, zbadał prawo rozszerzalności cieplnej gazów, sformułował prawo stopniowych reakcji chemicznych (powtórnie później odkryte przez Wilh. Ostwalda), badał związki siarki itd.

Gay-Lussac'a prawo dotyczy cieplnej rozszerzalności gazów i głosi, że współczynnik cieplnej rozszerzalności gazów wynosi dla wszystkich gazów w przybliżeniu $1/273$. Prawo to nie jest jednak ściśle, gazy stosują się do niego tylko w stopniu przybliżonym. Prawo Gay-Lussac'a określa w identyczny sposób wartość współczynnika rozprężliwości cieplnej gazów. Również i pod tym względem wartość tego prawa jest ograniczona.

Gay-Lussac'a wieża, ob. siarkowy kwas.

Gaya, ob. *Villa Nova de Gaya*.

Gayzler Ludwik, dziennikarz polski, * 1831, † 1911 w Poznaniu. Był kolejno redaktorem „Kurjera Poznańskiego“, „Dziennika Kujawskiego“, „Wiarusa Polskiego“ i „Pielgrzyma Pelplińskiego“. Za artykuły w obronie ludu polskiego wielokrotnie skazywany na więzienie przez rząd pruski.

Gaz, ciało nieposiadające własnej objętości; wskutek nieograniczonej dążności do rozprężania się (rozprężliwości), poddające się bierne ciśnieniu jednokierunkowym (zmianom postaci), opierające się ciśnieniem, zmierzającym do zmniejszenia jego objętości, oznaczające się jednakże znaczną (w porównaniu z cieczami i ciałami stałymi) ściśliwością. Wszystkie gazy, poddane znacznym ciśnieniom, przy jednoczesnym ich oziębieniu, stają się cieczami. Ze wszystkich gazów najtrudniej skrapla się hel. Wszystkie własności gazów wyjaśnia kinetyczna teoria gazów.

Gaz błotny, ob. metan.

Gaz doskonały albo idealny, ciało fikcyjne, które w każdej gęstości i w każdej temperaturze czyniłoby ściśle zadość zarówno prawu Boyle'a, jak prawu Gay-Lussaca. Właściwości gazów rzeczywistych zbliżają się do własności gazów doskonałych, gdy gęstość jest dostatecznie mała, a temperatura dostatecznie wysoka.

Gaz kopalniany, ob. metan.

Gaz naftowy ziemny, gaz uchodzący z szybów naftowych. Składa się prawie całkowicie z metanu CH_4 ; towarzyszy ropie naftowej; używany do ogrzewania, jako siła motorowa, pozatem stanowi materiał, z którego otrzymuje się gazolinę. U nas występuje w Boryslawiu, Bitkowie; produkcja gazonośnych szybów w 1920 r. wynosiła 278,000,000 m³; w Ameryce w 1916 r. 21,310,000,000 m³. Wartość opałowa 1 m³ gazu = 10,000 kal., co się równa 1 kg. repy.

Gaz rozwesalający, podtlenek azotu, N_2O ; gaz bez barwy i zapachu; temp. skraplania 88°, temp. krytyczna 38°8', w zimnej wodzie łatwo rozpuszczalny; N_2O otrzymuje się przez ogrzewanie azotanu amonowego: $NH_4NO_3 = 2H_2O + N_2O$. Wdychanie powoduje odurzenie, oraz wywołuje znieczulenie, dawniej stosowane przy operacjach.

Gaz świetlny, paliwo gazowe, otrzymuje się przez suchą destylację węgla kamiennego, która odbywa się w dużych zamkniętych naczyniach z gliny ogniotrwałej, tzw. retortach, o-

grzewanych koksem do 1.100° (ob. destylacja). Po oczyszczeniu, mającym na celu usunięcie z gazu ciał stałych i ciekłych, po usunięciu smoły, naftaliny, siarkowodoru, amonjaku, cyanowodoru i dwutlenku węgla, gaz św. przechodzi przez zegar, którym mierzy się wytwórczość, a w końcu do zbiornika. Jest to duży dzwon z blachy żelaznej o pojemności 10.000—25.000 m³, który pływa w betonowym zbiorniku wody; do zbiornika doprowadzona jest rura od aparatów oczyszczających gaz i druga, która gaz odprowadza do miejsc zużycia. G. św. składa się z: 48—52% wodoru, 29—36% metanu, 8% tlenu węgla (stąd trująca działająca na organizm ludzki), 4% etylenu i 4% azotu, dwutlenku węgla i innych domieszek. Pali się jasnym płomieniem a, zmieszany z powietrzem w stosunku 10—20 proc., tworzy mieszaninę wybuchającą. Wartość opałowa g. św. jest b. duża; 1 kg. węgla kamiennego wydziela przy spalaniu 8.000 kal., kg. a 1 m³ gazu, ważący 0,520 kg., daje średnio 5.000 kal. kg. Zastosowanie g. św. w technice: służy do oświetlania, ogrzewania, wytwarzania siły motorowej. Oświetlenie gazowe wynaleziono w Anglii w 1792 r. Paryż uzyskał oświetlenie gaz. w 1815 r., Warszawa w 1856.

Gaz wodny powstaje jako dalsza przeróbka koksu, który się tworzy z węgla kamiennego przy fabrykacji gazu świetlnego, a mianowicie: koks w powietrzu pali się b. trudno, jednak, rozżarzony w obecności pary wodnej, zabiera tlen z wody, tworząc tlenek węgla CO i wodór; ta mieszanina tlenu węgla i wodoru jest właśnie gazem wodnym, łatwo palnym. Wartość opałowa g. w. wynosi 98% całkowitej energii cieplnej użytego koksu.

Gaza, m. portowe w pld. Palestynie, 5 km. od morza Śródziemnego, stolica dawnych Filistynów, 17.500 mieszk.; wywóz jęczmienia i oliwy, punkt wyjściowy karawan do Jerozolimy, półwyspu Synaj i kanału Suezkiego.

Gaza, cienka, bardzo luźna tkanina ze skrzyżowanymi nitkami osnowy i prostokątnymi dziurkami w liczbie 7—20 na 1cm. G. wyrabia się przeważnie z przędzy bawełn., bywa jednak również jedwabna, półjedw. i lniana.

Gaza Teodor, uczynek grecki, * 1398 w Tealonice; w 1430 przybył do Włoch, 1440 r. bawił w Ferrarze, Neapolu i Rzymie, 1458 wikary w Opactwie San-Giovanni a Piro; † 1478 w Kalabrii. Tłumaczył greckich pisarzy, głównie Arystotelesa i przez to zwrócił uwagę zachodu na literaturę i kulturę grecką. Zostawił gramatykę grecką (wydana w 1495).

Gazela, ulubiona w piśmiennictwie perskiem i tureckim forma utworów lirycznych, składających się z 5 do 18 strof dwuwierszowych, połączonych ze sobą powtarzającym się stałym rymem drugiego wiersza.

Gazella, ob. *Antylopy*.

Gazeta Administracji i Policji państwowej, tygodnik publicystyczny naukowy, założony w Warszawie w r. 1917.

Gazeta lwowska, organ rządowy, założony po zajęciu Galicji przez Austrię; ukazywał się

bez przerwy od r. 1811—1918; od 1919 do dziś jako wydawnictwo prywatne, ogłaszające jedyną komunikaty urzędowe, edykty sądowe etc. Do G. L., jako pisma codziennego, dołączany był w l. 1817—48 i w 1854—59 dodatek „Rozmaitości“, od r. 1872—1920 „Przewodnik naukowy i literacki“. Redaktorami G. L. byli: Fr. Kratter, M. Sartyni, J. N. Kamiński, A. Rudyński, Fr. Waligórski, St. Nowiński, Wł. Łoziński, Ad. Krechowicki; obecnie M. Rolle. „Przewodnik naukowy i literacki“ redagował Wł. Łoziński, potem Ad. Krechowicki. Bibliografię „Rozmaitości“ i „Przewodnika naukowego i literackiego“ opracował Wł. Staniszewski i Fr. Krček (Lwów, 1913—14).

Gazeta Narodowa, dziennik lwowski, założony w 1862 r. przez L. Powidaję, M. Romanowskiego i L. Gumpłowicza; wychodził następnie pod redakcją Jana Dobrzańskiego, jako wybitny organ obozu patriotycznego; zamknięta w r. 1915.

Gazeta Polska, dziennik warszawski, założony 1826 r. przez Ksawerego Bronikowskiego, przy głównym współpracownictwie M. Mochackiego; przetrwał do 30. IX. 1832 r. Na jej miejsce powstała 1831 r. „Gazeta Codzienna“, która w r. 1861 pod redakcją J. I. Kraszewskiego powróciła do nazwy „Polskiej“; wychodziła od r. 1863 pod red. Józefa Sikorskiego, od r. 1874 Edwarda Leo, a od r. 1898 Jana Gadomskiego. Zamknięta w r. 1907.

Gazeta sądowa, tygodnik prawniczy o charakterze naukowym; założona w r. 1872; wychodzi w Warszawie.

Gazeta Warszawska, dziennik, założony przez ks. Stefana Łuskię w r. 1774, o charakterze konserwatywnym; wychodziła w 1793—94 przez czas jakiś pod redakcją Włodka, potem kilku pokoleń rodziny Lesznowskich; zamknięta w r. 1906, zaczęła znów wychodzić jako główny organ stronnictwa dem.-nar.; w roku 1925 złączona została z „Gazetą Poranną“, jako „Gazeta Poranna Warszawska“.

Gazette de France (pierwotnie „La Gazette“), czasopismo, założone w 1631 r. przez Teofrasta Renaudot'a pod patronatem Richelieu'go. Pismo to dało początek rozwojowi prasy francuskiej. Istnieje dotychczas. Reprezentuje poglądy rojalistyczne.

Gazety, ob. Czasopisma.

Gazolder, zbiornik dla gazu świetlnego w gazowniach.

Gazier Augustin, francuski historyk literatury, * 1844, † 1922; profesor Sorbony, wydawca dzieł Boileau, Lafontaine'a, Racine'a, Pascala. Napisał: „Le centenaire de Port-Royal“, „Blaise Pascal et Escobar“, „Bossuet et Louis XIV“, „Histoire générale du mouvement janseniste“ i in.

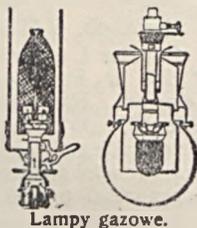
Gazolina (eter naftowy), najlotniejsza część (40—100°) ropy naftowej; występuje też w gazach ziemnych, towarzyszących ropie naftowej, skąd daje się łatwo skroplić pod ciśnieniem do 50 atmosfer i oddzielić. G. ma zastosowanie jako siła motorowa przy silnikach au-

tomobilowych, aeroplanowych i in. W Polsce pierwsza fabryka skraplania gazu ziemnego w gazolinę powstała w 1907 r. w Humaniskach, w 1913 została wybudowana w Bitkówe, a w 1914 w Boryslawiu; ostatnia w 1916 wyprodukowała 405.855 kg. gazu.

Gazomierz, przyrząd do mierzenia ilości zużytego gazu, np. świetlnego.

Gazon, trwanik, miejsce porośnięte trawą.

Gazowa lampa, lampa, posiadająca palnik gazowy; istnieją palniki różnych systemów, lecz najczęściej używany jest system Auera.

Lampy gazowe.

Gazowa maska.

Gazowa maska, ochroniacz przed szkodliwym działaniem bojowych gazów trujących, wprowadzony poraz pierwszy w czasie wojny światowej. Działanie maski ochronnej polega na przefiltrowaniu gazów, zanim dostaną się do organów oddechowych. Maskę gazową składa się z gumowego nakrycia głowy, które szczelnie przylega do ciała, okularów i rury oddechowej w miejscu ust i nosa. Wewnątrz rury znajdują się sita, na których spoczywa wata, napojona chemikaliami, neutralizującymi działanie gazów trujących.

Gazowanie, ta część procesu suchej destylacji węgla, w której zaczyna tworzyć się gaz. G. rozpoczyna się już w temp. 300°, a do całkowitego wygazowania potrzebna jest temperatura 1.000°; w praktyce stosuje się temperaturę 1.200° do 1.500°.

Gazowa stała występuje w równaniu zasadniczym gazów, zwanem równaniem Clapeyron'a; równa się liczbowo pracy, którą wykonywa 1 mol gazu, ogrzany o jeden stopień przy stałym ciśnieniu, mianowicie: $8,31 \times 10^7$ erg na stopień.

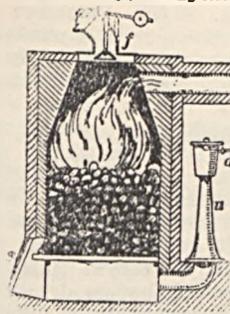
Gazowa turbina, turbina czynna z pomocą eksplozji gazu. Od 1919 r. należycie zbudowana i zastosowana.

Gazowe kapienie, kwas węglowe kapienie, kapienie naturalne lub sztuczne w wodzie, zawierającej dwutlenek węgla (bezwodnik kwasu węglowego, CO₂). W celach leczniczych zastosowane zostały w r. 1872 przez Benekego. Powodują rozszerzenie naczyń obwodowych, obniżają ciśnienie krwi (Skórczewski, 1911), zwalniają ilość uderzeń tętna, pogłębiają oddychanie. Wskazane są przy chorobach serca (jeśli wydolność mięśnia sercowego jest jeszcze zachowana). G. kapienie naturalne znajdują się w Polsce w Krynicy; w Niemczech: w Nauheim i w Homburgu; w Czechosłowacji: w Marienbadzie i w Pyromoncie. Sztuczne kapienie g. pod względem swego działania leczniczego nie ustępują naturalnym.

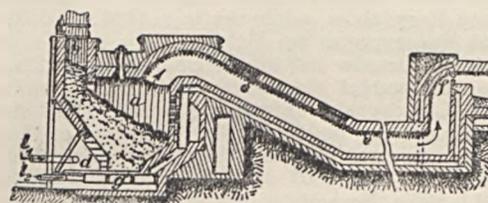
Gazownia, fabryka gazu oświetlającego.

Gazowy automat, przyrząd, zapomocą którego, po wrzuceniu określonej monety, otrzymuje się pewną ściśle określoną ilość gazu świetlnego.

Gazowy generator, urządzenie do wytwarzania gazów palnych. G. g. bywają różnych konstrukcji. G. szybowy (ob. rys.): *f* zamknięcie gazoszczelne, *d* doprowadzenie pary, *u* przyrząd smoczkowy do wdmuchiwanego powietrza, *s* drzwiczki. G. poddmuchowy syst. Smith-Casson'a (ob. rys.): *a* palenisko, *b* szyb do wrzucania paliwa, *l* doprowadzenie sprężonego powietrza, *d* ruszt,

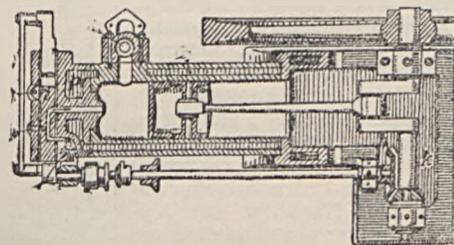
Generator gazowy szybowy.

Generator gazowy syst. Smith-Cassona.

l, odprowadzenie powietrza, które dąży przez kanał *g* do *f*, po drodze ogrzewa się od ścian kanału gazowego *ee* i łączy się przy *f* z gazem.

Gazowy motor, motor, polegający na zużyciu energii, powstającej przy wybucho-

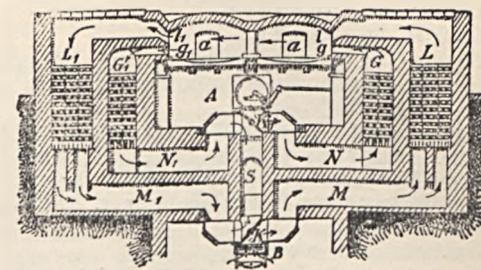

Gazowy motor.

wem spalaniu gazów, np. gazu świetlnego. Twórcą motoru gazowego jest Lenoir (1860).

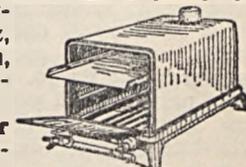
Gazowy piec (palenisko), piec do spalania gazów, które wytwarza się w generatorach gazowych, albo wprowadza, jako gazy gotowe. Palenisko regeneracyjne syst. Siemens'a (ob. rys.): *A* doprowadzenie gazu z generatora; gaz przechodzi przez regeneratory *G* (urządzenie do wstępnego ogrzewania gazów zapomocą gazów kominowych), dostaje się do paleniska i pieca pudlingowego *aa* i spala się przy *gl*, zmieszany z powietrzem, które wchodzi do pieca przez *B*, przechodzi przez kanał *M* i regeneratory *L*. Gazy kominowe dążą przez *li* *Li* *M*, i *gi* *Gi* *N*, do komina *S* i ogrzewają po drodze regeneratory *Gi* i *Li*. Zapomocą przesta-

wienia klap przy *A* i *B* kierunek gazu może być odwrócony.

Piec gazowy regeneracyjny syst. Siemens'a.

Gazowy piec kucharski składa się z małego, przenośnego paleniska gazowego i pokrywy, mającej na celu utrzymanie ciepła. Wewnątrz, na wsuwanych blachach, można piec drób, mięso etc.

Gazowy piec kucharski.

Gazowy termometr składa się z szklanej bańki napełnionej gazem, zwykle wodorem, połączonej z manometrem rtęciowym; skala opiera się na rozprężliwości gazu w objętości stałej. Znaczenie termometru g. polega na tem, że rozszerzalność cieplna gazów przewyższa około 150 razy rozszerzalność szkła, więc rozszerzenie bańki przy nagrzewaniu wpływa w stopniu bardzo nieznacznym na wyniki pomiarów; termometr g. może być stosowany zarówno w b. wysokich, jak i b. niskich temperaturach. Termometr g. (wodorowy wzgl. helowy) jest najdoskonalszym termometrem.

Gazowy zegar, ob. gazomierz.

Gazy szlachetne: hel, neon, argon, krypton, ksenon oraz emanacje toru, radu i aktynu pod względem chemicznym obojętne.

Gazy trujące, szereg gazów (chlor, fosgen, chloropikryna, ketony bromowane etc.), działających przeważnie na drogi oddechowe i stosowanych szeroko podczas wojny europejskiej 1914—1918. G. trujące, wdychane, wywołują duszność, silny kaszel, ból w piersiach, osłabienie, sinicę, wymioty (szczególniej chloropikryna), Izwawienie, obrzęk płuc (ketony bromowane). Śmierć nastąpić może w krótkim czasie po zatruciu; o ile śmierć nie nastąpiła zaraz, w parę dni po zatruciu zaczyna się gorączka i powstaje zapalenie, albo nawet zgorzel płuc.

Gazzoletti Antonio, poeta włoski, * 1813, † 1866; pisał liryki, melodramaty i dramaty. Najwięcej znane: monolog „Cristoforo Colombo“ i dramat „Paolo“.

Gaża (franc.), płaca, wynagrodzenie miesięczne.

Gąbin lub **Gomblin**, 1) m. w pow. gostyńskim (woj. warszawskie), nad rz. Nidą, dopytywem Bzury, 5.750 mieszk.; 2) niem. Gumbinnen, m. pow. i stol. rej. G. w prow. Prus Wschodnich (Niemcy), nad rz. Pissą, 16.070 mieszk.; rej.

gabińska, zmniejszona w r. 1919 o okrąg Kłajpedy, obecnie 8.260 km², 550.100 mieszcz.

Gąbki, ob. Spongiae.

Gądział, ob. Ajuga.

Gasawa, m. w pow. znińskim (woj. poznańskie), 835 mieszcz.; tu zamordowany został w r. 1227 Leszek Biały.

Gaslanowski Józef, pułkownik polski, *1764, †1840. Służył w wojsku Karola Radziwiłła. W czasie powstania Kościuszki mianowany pułkownikiem; autor „Pamiętników z r. 1793 do 1794” (1860).

Gasienica, ob. owady.

Gasienicowych Stawów (dolina) lub dolina Suchej Wody, polana w Tatrach Polskich z dwoma stawami (Czarnym i Zmarzłym) w części wsch., dziewięcioma w części zach.

Gasior, 1) samiec gęsi; 2) naczynie szklane, balon szklany; 3) dachówka, obejmująca kant dachu, wystająca część dachówki; 4) nazwa przegierza wiejskiego, który znajdował się niedługo przy domach wójtów i w każdym podwórzu folwarcznym, do którego przymykano wiejskich przestępców.

Gasiorowska Natalia, współczesna historyczka polska oraz popularyzatorka. Wydała następujące prace: „Górnictwo i hutnictwo w Król. Polsk. 1815—1830”, „Historja Bułgarii w zarysie”, „Książę Józef”, „Polska na przełomie życia gospodarczego (1764—1830)”, „Wiosna ludów”, „Komuna paryska”, „Historja powszechna” (kurs elementarny), „Przegląd literatury historycznej popularnej” i w. in.

Gasiorowski Feliks, architekt polski XIX w. W r. 1839 przebudował Hotel Angielski w Warszawie.

Gasiorowski Ludwik, lekarz polski, *1807, †1863; kształcił się w Wrocławiu, od 1836 r. przebywał w Poznaniu, gdzie, poza pracą lekarską, czynny był na polu społecznym; zbierał i wydawał materiały do historii medycyny w Polsce.

Gasiorowski Wacław (pseud. Sclavus), powieściopisarz historyczny; *1869 w Warszawie. Wydał: „Pamiętnik nowonarodzonego”, „Huragan”, „Rok 1809”, „Pani Walewska”, „Pigularz”, „Kajetan Stuart”, „Rapsody napoleońskie”, „Szwoleżerowie gwardji”, „Czarny General”, „Nihilisci”, „Ugodowcy”, „Królóbójcy”, „Bem”, „Babilon”.

Gaska albo pieprznik jadalny, ob. *Cantharellus cibarius*.

Gassowski Jerzy, wojskowy i literat; *1891, uczestnik wielkiej wojny; †1921 skutkiem katastrofy hydroplanu w zatoce Puckiej; ogłosił parę tomów nowel („Ziarna szaleju” 1913, „Wiosna śmierci” 1921).

Gaszewska, ogniwo rzemieńne, łączące w cepach uwłazaki bijaka i dzierzaka.

Gaszewninkowce, ob. *Loranthiflorae*.

G. B. & I., skrót angielski = Wielka Brytania i Irlandja.

Gbur, 1) chłop bogaty, posiadający własny grunt; 2) prostak, grubjanin.

Gdańsk (niem. Danzig, łac. Gedanum), m.

przy ujściu rz. Motławy do Wisły, port morski 7 km. od Bałtyku; 194.950 mieszcz., w tem ok. 30.000 Polaków; średniowieczne zabytki budownictwa z pamiatkami polskimi: ratusz, dom Artusa; kościoły: P. Marii, św. Barbary, św. Mikołaja, św. Katarzyny, św. Jana; Wysoka Brama, zbrojownia. Śpichlerze; politechnika od 1904, gimnazjum polskie od 1922; wielkie stocznie okrętowe, warsztaty kolejowe; rafinerie cukru, przemysł żelazny, fabryki likierów; handel zbożem, drzewem, węglem i cukrem. Gdańsk od 2-ej połowy wieku XII był stolicą odrębnego księstwa pomorskiego, w r. 1294 przeszedł pod panowanie Przemysława II; w 1308 roku po krwawej rzezi, zabrany podstępnie przez Krzyżaków, odebrany w r. 1454 zawdzięczał Rzeczypospolitej Polskiej cały swój rozkwit. Za czasów najazdu szwedzkiego na Polskę, nie poddał się obcym wojskom, w roku 1734 Leszczyński opierał się w G., a miasto zmuszone do poddania się, poniosło ciężkie straty. Zagarnięty przez Prusy w roku 1793, był G. od roku 1807 do 1815 wolnym miastem pod opieką Francji, potem stolicą Prus Zach. i rej. gdańskiej. D. 10 stycznia 1920 na mocy postanowienia traktatu Wersalskiego z r. 1919 art. 104, G. stał znowu wolnym miastem pod opieką Polski. Wolne miasto Gdańsk wraz z obszarem wiejskim 1.920 km², 365.000 mieszcz., w tem ok. 60.000 Polaków, połączony jest z Polską unją celną, oddaje jej swobodne użytkowanie portu i jego urządzeń, kontrolę i administrację Wisły, wszystkich kolei i dróg komunikacyjnych oraz przedstawicielstwo zagraniczne. Senat w. m. G., złożony przeważnie z b. urzędników pruskich. Pośrednikiem z ramienia Ligi Narodów jest Wysoki Komisarz; przedstawicielem Polski jest Gen. Komisarz; oprócz tego istnieje niezależna Rada Portu.

Godło wolnego miasta Gdańska.

Gdańska zatoka, płd. część Bałtyku u brzegów Polski i w. m. Gdańska, do 82 km. szerokość i do 113 m. głębokość; zachodnia część, odgraniczona mierzeją Helską, tworzy zatokę Pucką; w części wsch. zalew Świeży, odgraniczony mierzeją Świeżą.

Gdańskie żuławy, niziny na obszarze w. m. Gdańska między dolną Motławą a Wisłą; uprawa pszenicy, chów bydła.

Gdańskie żuławy, niziny na obszarze w. m. Gdańska między dolną Motławą a Wisłą; uprawa pszenicy, chów bydła.

Gdów, m-ko w pow. wielickim (woj. krakowskie), 1.600 mieszcz.; zakład koszykarski.

Gduła, ob. *Cykliamen*.

Gdyk Ludwik, działacz polityczny stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji; *1874;

poseł z Warszawy na Sejm ustawodawczy i na Sejm; od r. 1922 jest wicemarszałkiem Sejmu.

Gdynia, m. (od 1926) nad zatoką Gdańską w pow. wejherowskim (woj. pomorskie); budowa wielkiego portu; lotnisko, kąpiele morskie.

Ge, symbol chemiczny pierwiastka germanu.

Gea, gaea (greck.), ob. Gaja.

Geant (Col du), przełęcz w Alpach Sabaudzkich pomiędzy doliną rz. Arve i doliną rz. Doire Baltée, 3.362 m. n. p. m.

Gebauer Jan, uczonek czeski; *1838, †1907; profesor filologii czeskiej i słowiańskiej na uniwersytecie w Pradze, twórca nowej gramatyki czeskiej i nowoczesnego sposobu historycznych badań naukowych w dziedzinie czeskiego językoznawstwa. Z prof. T. G. Masarykiem zwycięsko przeprowadził naukowo-literacką kampanię przeciw autentyczności Rękopisów Królowodworskiego i Zielonogórskiego, uważanych dawniej za najstarszy zabytek literatury czeskiej.

Geber Abu Abdallah Dżabir Ibn Hajjan, uczonek arabski, rodem z Harranu w Mezopotamji; jeden z najznakomitszych alchemików arabskich w. VIII.

Gebethner i Wolff, firma księgarska i wydawnicza; założ. w Warszawie 1857 r. przez Gustawa G. (*1831, †1900) i Roberta W. (*1832, †1910), prowadzona następnie przez dr. Józefa Wolffa (*1862, †1918) i Jana Gebethnera (*1860, †1910); obecnie stanowi własność spadkobierców. Prócz nakładów książkowych oraz nut, wydawnictwo: „Tygodnik ilustrowany” (od r. 1883), mies. „Naokoło Świata” (1924) i „Przeglądu bibliograficznego” (1905). Produkcja wydawnicza: w l. 1857—1907 dzieł 1595 (6.415.000 egzempli.), w 1925 r. dzieł 248 (2.852.625 egz.).

Gebhard Hannes, mąż stanu finlandzki, *1864; zajmuje się specjalnie kwestją agrarną; od 1918 jest rzeczoznawcą w tej dziedzinie przy rządzie finlandzkim.

Gebhardt Eduard von, malarz niemiecki, *1838 w St. Johannis w Estonji, †1925. Jeden z odnowicieli malarstwa religijnego. Prace ważniejsze: „Wejście Jezusa do Jerozolimy”, „Ukrzyżowanie”, „Wskrzeszenie córki Jaira” (Galerja Narodowa w Berlinie)

Gebhart Emile, francuski historyk literatury, *1839, †1908; napisał: „Rabelais” (1877), „Les origines de la renaissance en Italie” i in.

Gebweiler, ob. Guebwiller.

Geckonidae (gekony), nazwa rodziny podrzędu jaszczurki (*Lacertilia*), rzędu: luskonośne (*Squamata*), gromady: gady (*Reptilia*). Zwierzeta nocne; powiek brak, oczy duże, błyszczące. Palce opatrzone krawkami lub podszczętkami przyssawkowemi, mogą więc biegać po gładkiej powierzchni pionowej, a nawet grzbietem do dołu. Do 30 cm. dług. Azja południowa, Australia, okolice morza Śródziemnego, Madagaskar.

Ged William, złotnik angielski; †1749; wynalazca stereotypji (1725).

Gedakty (z niem. od gedekt), piszczałki organowe zakryte u wylotu. G. 32-stopowe dają głos najniższy, zwany rozmaicie: burdon, subbas itp. Istnieją także g. 8 i 4 stopowe pod rozmaitemi nazwami; najczęściej bywają to piszczałki o brzmieniu niskim, z tego powodu bardzo chętnie używane, że długość ich przy tej samej stopowości (16) jest o połowę mniejsza niż otwartych piszczałek również 16-to stopowych, tzw. Principal. Nawet tępość brzmienia g. i ich niedoskonałość tonalna, nie zniechęca do dawania im pierwszeństwa przed pryncypałem, w dźwięku czystszej i piękniejszej.

Gedanit, odmiana bursztynu bałtyckiego, występująca razem z sukcyntem, ale znacznie kruchsza. Nie posiada kwasu bursztynowego. Temperatura topnienia 260—270°.

Gedanum, łac. nazwa Gdańska.

Geddes, 1) sir Auckland Campbell, angielski mąż stanu, *1879; profesor anatomji; 1919 minister handlu, 1920—24 poseł w Waszyngtonie; 2) sir Eric Campbell, brat poprz., *1876; 1917—18 pierwszy lord admiralicji, 1919—21 minister komunikacji.

Gedeon, według Biblii piąty z „sędziów” izraelskich, zwłoczca Madjanitów.

Gedike Friedrich, pedagog niemiecki; *1754 w Boberowie brandenburskim, †1803. Był zwolennikiem „wychowania humanitarnego”. Od 1790 r. członek akademji nauk. Wydał podręcznik do nauki czytania bez pomocy elementarza i sylabizowania.

Gedis, rz. w Azji Mniejszej (Turcja), wypływa z pod Murad Dag (2.500 m.); ujście do zatoki Smyrnejkiej m. Egejskiego, na ptn. od Smyrny; dług. 300 km.

Gedrozia, południowo-wschodnia prowincja starożytnej Persji, dzisiejszy Beludżystan.

Gedyt, minerał, jeden z antofilitów, mianowicie antofilit, zawierający dość znaczną domieszkę jednego z glinokrzemianów. Występuje w niektórych skałach tatrzańskich.

Geelong, m. portowe w prow. Wiktorji (Australia płd.-wsch.), nad zatoką Port Phillip; 37.100 mieszcz.; przemysł wełniany; handel wełną i skórą; warsztaty okrętowe.

Geer Dick Jan de, holenderski mąż stanu, *1870; 1921—23 minister finansów, od marca 1926 prezydent ministrów.

Geeraardsbergen (franc. Grammont), m. we Flandrii wsch. (Belgja), nad rz. Dender, 13.000 mieszcz.; przedsiębiorstwo.

Geertgen tot sint Jans, ob. Gérard de Saint-Jean.

Geestemünde, m. pow. w rej. Stade (Prusy), na pr. brzegu rz. Wezery, naprzeciwko Bremerhaven; 24.510 mieszcz. Port ufortyfikowany, warsztaty okrętowe; główna przystań rybołówstwa morskiego w Niemczech; fabrykacja tranu, znaczny handel rybami, Od r. 1925 Geestemünde nosi nazwę Wesermünde.

Geffcken Friedrich Heinrich, prawnik niem., *1830; zrazu minister wolnych miast hanzeatyckich w Berlinie, od 1872 prof. nauk państwowych i prawa publ. na uniw. strasburskim; †1896 w Monachjum; napisał szereg dzieł, m. in. „Staat und Kirche in ihrem Verhältnis“ (1875), „Die Verfassung des Deutschen Bundesstaates“ (1870).

Geffroy Mathieu Auguste, historyk francuski; *1820, †1895.

Gefjon, nazwa bogini Freyi, w pierwotnej formie. Głównie czczono ją w Danji, a specjalnie na Zelandji, jako boginię płodności.

Gefle, stol. okręgu Gefleborg w Szwecji, nad ujściem rz. Geflea, wpadającej do zatoki botnickiej; 39.000 mieszk.; port, warsztaty okrętowe, handel żelazem i drzewem.

Gefn, bogini morska w starogermańskiej mitologii.

Gefrel Gaïmar, kronikarz anglo-normandzki. Pozostawił, częściowo tylko zachowaną, kronikę obejmującą okres 1147—1151: „L'estorie des Englés“ (2 t., 1888).

Geireiter albo **Freiter**, ob. starszy żołnierz.

Gegenbaur Karl, anatom niemiecki; *1826 w Würzburgu; był profesorem w Jenie, następnie w Heidelbergu. Wstąpił się głównie na polu anatomii porównawczej; napisał szereg wybitnych dzieł z tego zakresu; †1903 w Heidelbergu.

Gebenna (hebr.), dolina koło Jeruzolimy. W Nowym Testamencie: piekło.

Gehler Johann Samuel Traugott, fizyk niemiecki; *1751 w Görlitz, †1795. Wydał słownik fizyczny pt.: „Physikalisches Wörterbuch“ (5 tomów, 1787—95, wyd. II, w 11 tomach, 1825—45).

Geibel Emanuel, poeta niemiecki, *1815, †1884. Autor wierszy lirycznych, dramatów i przekładów.

Geiger Abraham, teolog żydowski, *1810 w Frankfurcie nad Menem; kolejno rabin w Wiesbaden, Wrocławiu, Frankfurcie nad Menem i Berlinie; †1874. Wydawał: „Wissenschaft. Zeitschrift für jüdische Theologie“ (1835—47) oraz „Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben“ (1862—74), napisał: „Das Judentum und seine Geschichte“ (3 t., 1865 do 1871) i in.

Geiger Heinrich, współczesny fizyk niemiecki, znany badacz pierwiastków promieniotwórczych. Razem z Nutall'em stwierdził, że uran składa się z dwóch pierwiastków U_1 i U_{11} . Razem z Marsden'em odkrył tor A. Liczne prace o pierwiastkach promieniotwórczych.

Geiger Ludwig, historyk literatury i cywilizacji, *1848, †1919 w Berlinie; wydawał: „Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland“; napisał dzieło: „Renaissance und Humanismus in Italien und Deutschland“ (1882, przekł. polski 1896) i in.

Gelger Erik Gustaf, historyk szwedzki; *1783, †1847. Autor dzieł: „Prehistorja Szwecji“, „Dzieje Szwecji 1520—1654“.

Geijerstam Gustaf, pisarz szwedzki, *1858, †1909. Autor realistycznych powieści i nowel.

Geikle, 1) Archibald, geolog angielski; *1835, †1924. Przez długi czas był dyrektorem „Geological Survey“; 2) James, brat poprz., geolog i geograf angielski, *1839, †1915; prof. uniw. w Edyburgu, założyciel i prezes Szkockiego Tow. Geogr.

Geislingen, m. pow. w Wirtembergji (Niemcy) nad rz. Rohrbach; 13.800 mieszk.; fabryki maszyn, wyrobów metalowych i szklanych.

Geismar Teodor baron von, generał rosyjski; *1783 pod Monasterem; w 1804 przeszedł ze służby austriackiej do rosyjskiej. Brał udział w wojnach 1805 i 1806 r. Śmiała akcja rozstrzygnął los bitwy pod Kulm. Walczył w r. 1828 w wojnie rosyjsko-tureckiej. W czasie powstania 1831 r. został dwukrotnie pobity; pod Stoczkiem 14. II. przez Dwernickiego i pod Wawrem 31. III. przez Skrzyneckiego. †1848 w Petersburgu.

Geissler Heinrich, mechanik niemiecki; *1814 w Ingelshieb, †1879. Konstruktor przyrządów fizycznych i chemicznych. Wynałazca rurek Geisslera.

Geisslera rurki służą do demonstrowania wyładowań elektrycznych w gazach rozrzedzonych i widm gazów rozżarzonych. Są to zamknięte rurki szklane, zawierające nieco badane gazu; włącza się je w obwód prądu za pomocą dwóch wtopionych w nie elektrod platynowych.

Gejsza, japońska śpiewaczka i tancerka.

Gejtawy, liny do podciągania dolnych rogów żagla przy zwijaniu go.

Geltner Ernst August, chemik niemiecki, *1783, †1852; wynalazł nowe srebro („Neusilber“), metodę barwienia za pomocą chromianów i różne barwniki.

Gejza, imię szeregu książąt i królów węgierskich, 1) G. książę 972—997; 2) G. I (król) 1074—77; 3) G. II 1141—61.

Gejzery, źródła gorącej wody, wybuchające okresowo w zupełnie regularnych odstępach czasu. Największe są w Ameryce Północnej w tzw. Parku Narodowym, gdzie się znajduje przeszło 100 gejzerów. G. w miejscach wybuchu mają przeważnie kraterzy krzemionkowe, barwy śnieżnobiałej lub różowej. G. zwany Olbrzymim (Giant) wybuchł co 6 dni; czas trwania wybuchu wynosi 90 minut, woda zaś wyrzucona zostaje na wysokość 80 metrów. G. mniejsze wybuchają w odstępach parogodzinnych, a nawet kilkunastu lub kilkunastu minut. Najregularniej bije Old Faithful (co 65 minut) G. znajdują się również na Islandji i Nowej Zelandji; wogóle towarzyszą terenom wulkanicznym.

Gekony, ob. **Geckonidae**.

Gela, staroż. kolonia doryjska na wybrzeżu pld. Sycylii, założona w r. 690 przed Chr.; dziś Terra Nuova.

Gelazjusz, imię papieży: G. I 492—96; G. II antypapież 1118—19.

Gelboe, góry w Palestynie, gdzie poniósł klęskę Saul w walce z Filistynami.

Gelder Aert de, malarz holenderski, *1645, †1727. Uczeń Rembrandta i Sam. van Hoogstraaten'a. Z dzieł: „Halabardnik“ (Drezno).

Geldrja (holend. Gelderland), prow. Holandji wsch., 5.081 km², 776.400 mieszk.; stol. Arnheim. Uprawa zbóż, tytoniu, owoców; przedzalnictwo, wyroby lniane i bawełniane; wywóz koni. Dawniej księstwo po obu brzegach Renu, przyłączone przez Karola V (r. 1543) do Niderlandów.

Gelimer, ostatni król Wandalów w Airyce. Zwycięzony został przez wodza bizant. Belizariusza w r. 533, poczem posiadłości wandaljskie stały się prowincją wschodnio-rzymską.

Gella Jan, współczesny poeta polski; wyd.: „Muszla i perła“, „Rozmowy o miłości“; †1923.

Gellert Christian Fürchtegott, poeta niemiecki; *1715, †1769. Autor bajek, pieśni religijnych i komedji.

Gellus Aulus, gramatyk rzymski z II w. po Chr. Autor zbioru ekscerptów, zebranych w czasie studiów w Atenach, pt.: „Noctes Atticae“. Dzieło to, w 20 księgach, obejmuje zbiór bardzo cennych dla nas wiadomości i fragmentów literackich z zakresu języka, literatury, historii, filozofji itd.

Gelon, tyran Geli i Syrakuz, 484—77 przed Chr.; zwycięzca kartagińczyków.

Gelsenkirchen, m. pow. w Westfalji (Prusy); 207.150 mieszk.; kopalnie węgla; fabryki narzędzi, maszyn i chemikalij; walcownia żelaza.

Gemara, druga część talmudu.

Gematrja, zamiana liczb na litery i odwrotnie, uprawiana przez pitagorejczyków, a później w kabale.

Gembarszewski Bronisław, historyk wojskowości, muzeolog; *1872; ogłosił dzieła: „Wojsko polskie 1815—1830“ (1903) oraz „Wojsko polskie i Księstwo Warszawskie 1807—14“ (1905), „Kopia a lanca“ (1921), „Rodowody pułków polskich“ (1925); od 1916 dyrektor Muzeum Narodowego (miejskiego) w Warszawie.

Gembloux (Gembloers), m. w prow. Namur (Belgia) nad rz. Orneau, 5.100 mieszk.; opactwo benedyktynów z r. 922; instytut rolniczy.

Geminl (astr.), ob. **Bliźnięta**.

Geminiani Francesco, kompozytor włoski, przedstawiciel szkoły rzymskiej; *1680, †1762. Uczeń Corelliego. Napisał szkołę gry skrzypcowej, wydana w Londynie i dzieło teoretyczne „Guida harmonica“. Z kompozycji: 24 sonaty skrzypcowe, 12 concerti grossi.

Gemma (łac.), w pierwotnym znaczeniu każdy kamień drogi, sztućcznie wygładzony, w ściśle-

szem zaś, obecnie używanem — taki kamień, na którym, po wygładzeniu wycięto lub wyrzeźbiono rysunek. W starożytności lubowano się bardzo w tego rodzaju kosztownościach: rysunki wklęsłe (włosk. „intaglio“) robiono przeważnie na ametystach, chalcedonach, agatach, zaś wypukłe (kamee) na onyksach.

Gemma Frisius Rainer, ob. **Frisius Gemma**.

Gemmula, 1) małe grupki komórek, wyodrębniające się w ciele gąbek słodkowodnych, otoczone mocną błoną, często wzmocnioną przez promienisto ułożone amfidyski (twory krzemionkowe, złożone z dwóch krzązków, połączonych pośrodku paleczką), lub przez proste igły krzemionkowe; w takim stanie trwają one przez pewien czas (często przez zimę), poczem komórki uwalniają się z błony i wytwarzają nową gąbkę; 2) podług teorii Darwina (1866), mającej na celu wyjaśnienie dziedziczności, wszystkie komórki organizmu dzielają z siebie malutkie, niewidzialne cząsteczki, Gemmulae, które się zbierają przedewszystkiem w komórkach rozrodczych i wpływają na rozwój następnej generacji.

Gemonje (łac. Gemoniae scalae), miejsca kaźni w starożytn. Rzymie; skazanych na śmierć wrzucano do studni, która tak była urządzona, że skazaniec, wpadając w głębie, roztrzaskiwał się na kamiennych schodach.

Gen w teorii dziedziczności to części gamet i zygot (komórek płciowych), które powodują poszczególne cechy morfologiczne roślin i zwierząt i podlegają prawom dziedziczności.

Genappe (flam. Genepien), miejscowość w prow. brabanckiej (Belgia), nad rz. Dyle; 1870 mieszk.; pamiętna bitwa Wellingtona z Neyem 17. VI. 1815 i pościgiem Blüchera za Francuzami, pobitymi pod Waterloo.

Genealogja, rodowód, nauka o pochodzeniu, następstwie przodków i pokrewieństwach rodów i familij. Genealogiczne badania opierają się na księgach kościelnych, aktach urzędowych, zapiskach kronikarskich, matrykułach uniwersyteckich, dokumentach szlacheckich, oraz wszystkich dostępnych i wiarogodnych źródłach archiwalnych. Następstwo przodków ustala się według tzw. tablic genealogicznych lub pogładowo według „drzewa genealogicznego“. Nowsze badania genealogiczne, prócz materiałów historycznych, obejmują także biologię, uwzględniając dziedziczność (budowa ciała, choroby, długość życia, ilość potomstwa etc.).

Genealogiczne tablice, ob. **Genealogja**.

Genelli Bonaventura, rysownik i malarz niemiecki; *1798, †1868 w Weimarze; główne prace: „Porwanie Europy“ (1859), ilustracje do Homera, Danta itd.

Generacja, pokolenie.

Generacji zmiana, ob. **Zmiana pokoleń**.

General Court (ang.), parlament w Stanach Zjednoczonych.

Antyczna gemma grecka.

Generalicja, zespół generałów lub wogóle najwyższych naczelników armji.

Generalissimus, tytuł naczelnego wodza. We Francji tytuł ten przysługuje zastępcy przewodniczącego Wyższej Rady Wojennej, który jest przewidziany na stanowisko naczelnego wodza na wypadek wojny.

Generalizacja (łac.), uogólnienie.

Generalja (łac.), zasadnicze szczegóły, nazwisko, wiek, stan, wyznanie, określające obywatela w legitymacjach, paszportach, aktach i t. d.

Generalna Konfederacja Pracy (Confédération Générale du Travail, C. G. T.), organizacja zawodowa robotników francuskich, powstała w 1895 z połączenia Zjednoczenia Związków Zawodowych (utworzonego w 1886) z Federacją Gield Pracy. Organizacja liczyła przed wojną pół miliona członków. Przeważał w niej kierunek anarcho-syndykalistyczny, wrogi nie tylko względem państwa burżuazyjnego, lecz i względem działalności parlamentarnej. Po wybuchu wojny światowej większość C. G. T. stanęła na stanowisku walki z Niemcami i „świętego pojednania“ z klasami posiadającymi (Union Sacrée). Po wojnie, w związku z rozłamek w partji socjalistycznej (1920), w C. G. T., liczącej już wówczas ok. 2 i pół milj. członków, również nastąpił rozłam na prawicę i lewicę.

Generalne sejmiki (generały), w dawnej Polsce sejmiki całych prowincji, składające się z delegatów sejmików ziemskich, np.: generał wielkopolski, małopolski, ruski, później pruski, mazowiecki. Największe znaczenie miał generał pruski, który do r. 1569 był jedynym przedstawicielstwem ustawodawczym Prus Królewskich.

Generalne Stany, ob. Stany generalne.

Generał, ob. generalne sejmiki.

Generał, stopień wojskowy, w Polsce wprowadzony w XVII w. Według źródłosłowa generał jest ogólnym naczelnikiem, najwyższym zatem oficerem. W tem znaczeniu istniała w dawnej Polsce godność generała artylerji, tj. jej naczelnika, odpowiadająca dzisiejszemu stanowisku inspektora generalnego artylerji. Obecnie różniła się kilka stopni generalskich: generała brygady (gen. porucznika, gen. majora); generała dywizji (gen. porucznika, gen. lejtnanta) i generała broni. W wojsku niemieckim istnieje pozatem stopień gen.-pułkownika i gen.-feldmarszałka. Stopnie generalskie w hierarchji wojskowej są wyższe od stopnia pułkownika.

General-bas, wyrażenie w muzyce współczesnej nieużywane, oznaczało bas cyfrowany.

Generał gubernator, w carskiej Rosji administrator, który posiadał pod swym zarządem kompleks kilku gubernij.

Generał inspektor, ob. inspektor generalny.

Generał intendent albo **intendent generalny** jest w Niemczech najwyższą władzą w zakresie zaopatrzenia wojskowego.

Generał starosta, starosta, przełożony nad kilku grodami w dawnej Polsce. Istnieli generałowie: wielkopolski, małopolski, ziem podolskich itd.

Generał zakonu, nazwa przełożonego niektórych zakonów, rezydującego zazwyczaj w Rzymie.

Generatio spontanea, samoródtwo, powstawanie samoistne istot żywych z materji martwej (nieorganicznej). Teoria samoródtwa nie jest teorią naukową.

Generator, wszelki przyrząd, w którym wytwarza się gaz, w szczególności zaś przyrząd do wytwarzania gazu przy ogrzewaniu gazem, ob. gazowy generator; również przyrząd do wytwarzania prądu elektrycznego, jak dynamomaszyna itp.

Generatory prądów szybkozmiennych, wytwarzające prądów o wielkiej częstotliwości m. in. dla celów radiotechnicznych (ob. Radiotechnika i Radiokomunikacja). Różniamy generatory iskrowe, łukowe, lampowe oraz maszynowe.

Generatule, nazwa nadana przez biologa Hallschek'a tej części molekuł żywych organizmu, których zadaniem jest wzrost, rozmnażanie i dziedziczenie, w odróżnieniu od tzw. „Ergatul“.

Generoso Monte, szczyt w Alpach Lombardzkich, pomiędzy jez. Lugano i jez. Como, 1.704 m. n. p. m.

Genesee River, rz. w St. Zi. Am. Płn.; źródła w Pensylwanji, ujście do jez. Ontario; dług. 230 km.; wodospady pod Rochester.

Genetta genetta vulgaris (geneta), zwierzę; gromada: ssące (Mammalia), rząd: drapieżne (Carnivora), rodzina: wiwery (Viverridae). Dł. 47 cm., długość ogona 38 cm. Futro szare z czarnymi plamami. Ciało wydłużone, sprężyste. Karmi się małymi ssakami, węzami, ptakami i ich jajami. Używane do łapania szczurów. Połudn. Europa, północna Afryka.

Genetyczny, odnoszący się do tworzenia; **genetyczna metoda**, metoda, polegająca na rozpoznawaniu przedmiotu na zasadzie jego powstania.

Genetyka, nauka o prawach zmienności i dziedziczności, oparta na Mendelizmie.

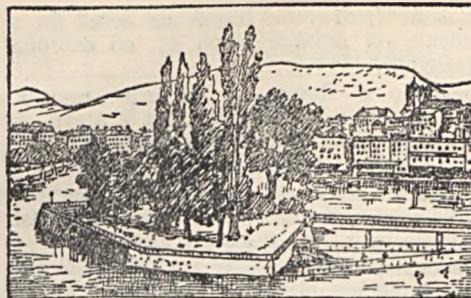
Geneva, m. w stanie N. Jork (St. Zi. Am. Płn.) nad jez. Seneca; 14.650 mieszk.; instytut rolniczy; eksport winogron.

Genève, ob. Genewa.

Genewa (franc. Genève, włosk. Ginevra, niem. Genf), stol. kantonu genewskiego w Szwajcarii (282 km², 171.000 mieszk.), przy wpływie Rodanu z jez. Genewskiego; zabudowana po obu brzegach Rodanu, połączona mostami; 135.000 mieszk. wraz z przedmieściami. Uniwersytet, szkoła techniczna, fabryki zegarków i biżuterji. Winnice, sadownictwo. Miejsce działalności Kalwina, ojczyzna Jana J. Rousseau (jego pomnik na wyspie na Rodanie). Siedziba Międzynar. Czerwonego Krzyża i Ligi Narodów.

Genewa.

Genewa. Wyspa J. J. Rousseau.

Genewska Konwencja, umowa sanitarna, zawarta w r. 1864, gruntownie przejrzana i uzupełniona w r. 1906; dotyczy niesienia pomocy rannym podczas wojny lądowej, grzebania umarłych na placu boju oraz popierania towarzyszt Czerwonego Krzyża.

Genewski protokół, umowa międzynarodowa, zawarta przez państwa na piątym Zgromadzeniu Ligi Narodów 2 października 1924 r., zawierająca szereg poprawek do Statutu Ligi, zaprowadzających obowiązkowe sądownictwo arbitrażowe między państwami.

Genewskie jezioro (franc. Lac de Genève lub Lac Lemán), najw. i najp. jez. alpejskie, 375 m. n. p. m., 578 km² (349 km² należy do Szwajcarii, 229 km² do Francji), 72 km. dług., do 14 km. szer., do 310 metr. głęb. Przepływ Rodanu. Na wybrzeżach miejsc. turystyczne i klimatyczne; płn.: Clarens, Vevey, Montreux, Morges; pd. Evian-les-Bains, Thonon.

Geneza, pochodzenie, ob. Genezys.

Genezaret, jezioro w Galilei, za czasów Chrystusa m. Galilejskie lub jez. Tyberjadzkie (arab. Bahr Tabarije); przepływ Jordanu; 208 m. poniżej poziomu morza, 21 km. dług., 11 km. szer., 48 m. głęb.; słabo słone, obfitość ryb.

Genezys (genesis), pochodzenie; nazwa pierwszej księgi mojszowego.

Genga Simone vel **Gengo**, budowniczy z Urbino w w. XVI. Pracował w Polsce, był budowniczym nadwornym króla Stefana Batorego.

Genil, l. dopływ rz. Gwadalkiwir (Hiszpanja pd.); źródła w górach Sierra Nevada; dług. 211 km.; niezeglowny.

Genista germanica; a liść, b kwiat, c gałązka z kwiatem.

Genista tinctoria; a kwiat, b dojrzale strączki.

Genista, janowiec, roślina z rodziny Papilionaceae (motylkowate). Kilka rodzajów, m. in.

G. germanica, j. ciernisty, posiada lodyge gałęzistą, 3—6 dm wysokości. Liście podługne eliptyczne. Kwitnie w gronach od maja do sierpnia; lasy sosnowe, wzgórze. **G. tinctoria**, j. barwierski, 9—15 dm wysok.; liście podługne lancetowate, kwiatostan na szczytach pędów. Kwitnie od czerwca do sierpnia; suche lasy, słoneczne wzgórze, pospolity w całej Polsce.

Genitalia, narządy płciowe.

Genius morbi, charakter przebiegu danej choroby (łagodny, złośliwy etc.).

Genjalny, niezwykle, twórczo uzdolniony.

Genjusz, duch opiekuńczy u Rzymian. Niezwykle, twórczo uzdolnienie.

Genlis M-me Stephanie Félicité du Crest de Saint-Aubin; * 1746, † 1830. Pisarka francuska, autorka powieści i pamiętników („Mémoires“, 10 t., „Lettres“).

Gennadius (Gennadios) z Konstantynopola, pierwszy patriarcha (1453—1456) pod rządami tureckimi. † 1460.

Gennargenta Monti, najwyższa grupa gór Sardynji (Włochy pd.) ze szczytami Brunco Spina (1.829 m.), Punta la Marmora (1.834 m.).

Gennevilliers, m. w dep. Seine (Francja), ok. 17.150 mieszk.; wywóz jarzyn do Paryża.

Genoud Claude, wynalazca stereotypji papierowej; w 1829 r. wyrobił sobie w Lyonie patent na ten wynalazek, który pierwsze zastosowanie znalazł w angielskim czasopiśmie „Times“ podczas wojny krymskiej.

Genowefa, święta, patronka Paryża, * 422, † 512.

Genre (franc.), rodzaj, gatunek.

Genro, rada „starych“ u boku Mikada.

Gens (łac.), ród, pokolenie.

Gen San lub **Won San**, m. port. na płn. wybrzeżu Korei.

Gent, ob. Gandawa.

Gentbrugge, wsch. przedmieście Gandawy (Belgia), 13.730 mieszk.; ogrodnictwo.

Gentiana, goryczka, roślina z rodziny Gentianaceae (goryczkowate); kilka rodzajów. **G. verna**, g. wiosenna, ma kłącze z rozłogami, zakończonymi różyczkami liści. Łodygi 4—15 cm wys., kwiat jeden na szczycie łodygi, koloru ciemno lazurowo-błękitnego. Kwitnie od maja do sierpnia. Pospolita w Tatrach. **G. lutea**, g. żółta, roślina o grubym, pomarszczonym kłączu, łodydze grubej, bez gałęzi, 12 dm. wys. Liście duże, eliptyczne, kwiaty skupione w kątach liści i na szczycie łodygi. Kwitnie w lipcu i sierpniu. Pospolita w Karpatach.

Gentiana verna.

Gentiana lutea; a kwiat.

Gentile da Fabriano, ob. Fabriano.

Gentilhomme (franc.), człowiek honorowy, uprzejmy. Szlachcic.

Gentili Alberigo, uczyony prawnik, z pochodzenia Włoch; * 1552, † 1608; wykładał na uniwersytecie w Oksfordzie. Liczne dzieła naukowe.

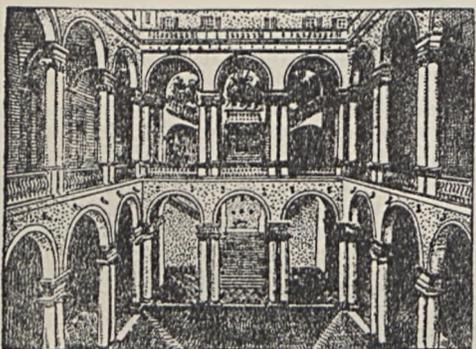
Gentilly, m. w dep. Seine (Francja), nad rz. Bièvre, 6 km. od Paryża; 14.000 mieszk.; garbarnie.

Gentleman (ang.), człowiek wyższego pochodzenia. Człowiek honorowy, poprawny, bez zarzutu.

Gentry (ang.), niższa szlachta; również wyższe sfery mieszczaństwa.

Genz Friedrich, publicysta niemiecki; * 1764 we Wrocławiu, † 1832; w r. 1802 przeszedł na służbę austriacką. Zwalczał Napoleona. Po r. 1815 powiernik Metternicha.

Genua (włosk. Genova, franc. Gênes), stol. prow. tejże nazwy, twierdza i port nad m.

Genua. Dziedziniec gmachu uniwersytetu.

Sródziemnem we Włoszech; piękne położenie („la Superba“), 329.350 mieszk.; arcybiskupstwo, uniwersytet z r. 1243, akademія sztuk pięknych, wyższa szkoła marynarki, wyższy instytut handlowy; największy port włoski (nad zatoką Genueńską). Przemysł: wyroby jedwabne i aksaminne, mydło, garncarstwo, papiernictwo. Ojczyzna Krzysztofa Kolumba. Republika od r. 958—1797, prowadziła długoletnie wojny z Pizą i Wenecją; 1284 zdobyła Korsykę i Elbę, posiadała osady na Krymie, w Afryce płn., na Wschodzie; 1797 Napoleon I utworzył z G. republikę liguryjską, włączoną do Francji w 1805 r.; 1815 r. G., jako księstwo, została połączona z król. Sardyńskiem, 1861 r. z Włochami. Prow. G. 3.377 km² i 1.050.000 mieszk. W G. odbyła się w 1922 roku konferencja gospodarcza 28 państw, przy współdziałaniu Niemiec i Rosji.

Genueńska zatoka (włosk. Golfo di Genova), zatoka półkolista m. Śródziemnego, wrzyna się od płn.-zach. w półwysep Apeniński; malownicze wybrzeże na zach. od m. Genui nazywa się Riviera di Ponente, na wsch. — Riviera di Levante.

Genunus, w medycynie, samoistny, bez dających się wykazać przyczyn, np. nephritis g-a.

samoistne (pierwotne) zapalenie nerek (w odróżnieniu od zapaleń nerek np. po chorobach zakaźnych).

Genzano di Roma, m. w prow. rzymskiej (Włochy środk.), nad brzegiem krateru, wypełnionego jeziorem Nemi, w górach Albańskich; 7.150 mieszk.; winnice.

Genzeryk (Gaiserich), król Wandalów. * 406, † 477; w r. 428 założył państwo wandaliskie w Afryce, w r. 445 zrabował Rzym.

Geocentryczna teoria. W starożytności mniemano, że słońce, planety oraz gwiazdy są umocowane na tzw. sferach kryształowych, poruszających się dookoła ziemi. Teoria ta powoli ulegała ewolucji i wreszcie została obalona przez Kopernika.

Geodetyczna linia, najkrótsza odległość między dwoma punktami na powierzchni krzywej.

Geodezja, miernictwo, nauka badająca kształt i wielkość ziemi; dzieli się na g. niższą, która zajmuje się sposobami pomiaru i kartowania niewielkich obszarów pow. ziemi, rozpatrywanych jako części płaszczyzny, i na g. wyższą, która bada ziemię jako całość, i większe obszary jej powierzchni rozpatruje jako części pow. kuli lub elipsy obrotowej (ob. **Triangulacja**).

Geody, próżnie skalne o powierzchni pokrytej kryształami.

Geoffrin Marie Thérèse, żona bogatego kupca i przemysłowca. * 1699, † 1777; przyjaciółka „encyklopedystów“, prowadziła w Paryżu świetny salon literacki; w r. 1875 ogłoszona została jej: Correspondance inédite du roi Stanislas Auguste Poniatowski et de M-me Geoffrin.

Geoffroy Saint-Hilaire, 1) Etienne, przyrodnik francuski. * 1772, † 1844; profesor zoologii w Paryżu; ogłosił szereg prac, ożywionych przewodnią myślą o jedności państwa organicznego. m. in.: „Philosophie anatomique“ (2 t., 1818—22); 2) Isidore, syn poprz., zoolog. * 1805; profesor zoologii, założył „Jardin d'Acclimatation“ w lasku Bulońskim; † 1861; ogłosił m. in.: „Histoire naturelle générale des règnes organiques“ (2 t., 1854—59).

Geofizyka, nauka badająca zjawiska, wpływające na kształt i ruch ziemi, na ruchy mórz i atmosfery, oraz dociekająca przyczyn obecnego wyglądu kuli ziemskiej.

Geofon, przyrząd, wynaleziony we Francji w czasie wielkiej wojny, w celu wykrywania kierunku podkopu wroga, potem zastosowany do celów górniczych. W zasadzie jest to mały sejsmograf, połączony rurami kauczukowymi z uszami obserwatora. G. pozwala określić z odległości do 200 m. miejsce pobytu zasypanych w kopalni górników, uderzających w ściany komory, lub miejsce niewidocznego pożaru (dzięki powstającemu szmerom). Wreszcie stosuje się G. do określania położenia w głębi ziemi różnych jej pokładów, na tej samej zasadzie, że różne materiały przepuszczają dźwięki z niejednakową łatwością.

NAJWAŻNIEJSZE PODRÓŻE I ODKRYCIA GEOGRAFICZNE

Rok	Odkrycia wzgl. podróże naukowe	Rok	Odkrycia wzgl. podróże naukowe
	Przed narodzeniem Chrystusa:	ok. 1432	Skolonizowanie Azorów.
600	Domniemane opłynięcie Afryki ze wsch. na zach. przez Fenicję z rozkazów króla egipskiego Necho	1434	Gil Eannes opływa przylądek Bojador.
ok. 465	Himilko, żeglarz kartagiński, zwiedza europejskie wybrzeża Atlantyku aż do Bretanii.	1436	Gil Eannes i A. Gonsalves Balduya nad Rio de Oro.
ok. 465	Hanno, brat poprzedniego, dociera na afrykańskim brzegu Atlantyku w okolice półwyspu Palmas.	1441	Nuno Tristão dociera do przylądka Blanc.
ok. 450	Herodot podróżuje po Azji Mniejszej, Egipcie, Cyrenaice, Syrii i Scytji.	1445	Deniz Dias przy ujściu Senegalu i przylądku Zielonym.
ok. 325	Pyteasz z Marsylii dociera do m. Północnego i Skandynawii.	1455	Ca da Mosto dopływa do ujścia Gambji i do Złotego Wybrzeża.
ok. 325	Nearchos, wódz floty Aleksandra Wielkiego, płynie od ujścia Indusu do wybrzeży Mezopotamji.	1461—1462	Diogo Afonso dociera do najbardziej zachodnich wysp Zielonego Przylądka.
300	Megasthenes w Indjach.	1466—1472	Afanasj Nikitiń, kupiec moskiewski, w Indjach.
120	Eudoxus z Kyzikos próbuje opłynąć Afrykę ze wsch. na zachód.	1472	Odkrycie wysp Gwinejskich.
30	Rzymianie za Augusta nawiązują stosunki handlowe z Azją środk. Aemilius Gallus dociera do Arabji połudn.	1474	Paolo dal Pozzo Toscanelli przesyła do Portugalji list w sprawie drogi zach. do Indji.
	Po narodzeniu Chrystusa:	1482	Diogo Cão i Marcin Behaim u ujścia rzeki Kongo, docierają do 22° szer. połudn.
ok. 60	Wyprawa wojenna rzymska za Nerona dociera w dorzeczu Nilu do 9° szer. półn.	1487—1488	Bartolomeu Diaz opływa przylądek Dobrej Nadziei.
ok. 60	Nieznanym bliżej rycearz rzymski podróżuje nad Bałtyk, na „bursztynowe wybrzeże“ (Sambja?)	1487	Pero de Covilhão wysłany do Indji i Abisynji.
80	Julius Maternus wysłany przez cesarza Domicjana dociera do kraju Agisymba (Air?)	1492	Pierwsza podróż Kolumba, 12/XI odkrycie Ameryki (Guanahani = wyspa Watlings, następnie Kuba i San Domingo).
84	Gnadius Julius Agricola opływa W. Brytanię.	1493—1496	Druga podróż Kolumba. Odkrycie Dominiki, Guadelupy, Jamajki.
160	Kupcy z Antiochji wysyłają poselstwo do Chin.	1497	Giovanni Caboto, szukając przejścia półn.-zach., dociera do stałego lądu Ameryki Północnej.
399—414	Fa-hien, chiński mnich buddyjski, zwiedza Azję środk. i Indje.	1497—1498	Vasco da Gama, opłynąwszy Afrykę, dociera do Indji.
629—645	Hsien-tsang, chiński mnich buddyjski, podróżuje po Azji środk. i Indjach.	1498	Druga podróż Giovanni Caboto do wybrzeży Ameryki Półn.
ok. 750	Islandja odkryta przez mnichów irlandzkich.	1498—1500	Trzecia podróż Kolumba. Odkrycie Trinidad, dotarcie do stałego lądu Ameryki Połudn. (u ujścia Orinoko).
851	Sulejman płynie z Maskatu do Indji Chin.	1499—1500	Alonso de Hojeda, Juan de la Cosa i Amerigo Vespucci u ujścia Essequibo.
przed 890	Oter, wzdłuż wybrzeży Norwegji, opłynął Nordkap, dociera do m. Białego.	1499—1500	Vicente Yañez Pinzon dopływa do ujścia Amazonki.
przed 890	Wulfstan bada południowe brzegi Bałtyku; dopływa do ujścia Wisty.	1500—1501	Pedro Alvares Cabral, płynąc do Indji, odkrywa Brazylię.
960—965	Ibrahim ibn Jakób, kupiec żydowski z Hiszpanji, zwiedza Niemcy, Czechy, Polskę (?)	1500—1501	Gaspar i Miguel Corte Real na Labradorze.
ok. 975	Ibn Haukal podróżuje po krajach maho-metańskich.	1501—1504	Amerigo Vespucci na wybrzeżach Ameryki Połudn.
985	Eryk Czerwony w Grenlandji.	1501—1502	João da Nova odkrywa Wyspę Wniebo-wstąpienia i Sw. Heleny.
ok. 985	Mokadasi zwiedza Wschód mahometański.	1502	Alonso de Hojeda dociera do zatoki Bahia Honda.
ok. 1000	Domniemane odkrycie Ameryki przez Normanów (Vinland).	1502—1503	Druga podróż Vasco da Gamy do Indji. Odkrycie Seceili i Admirantów.
1160—1173	Benjamin z Tudell w Azji Mniejszej, Syrii, Mezopotamji, Persji, Egipcie.	1502—1504	Czwarta podróż Kolumba. Dociera do wybrzeży Hondurasu.
1245	Misja Ascelina w Persji i Turkestanie.	1503	Podróż Alfonso de Albuquerque do Indji.
1245—1247	Giovanni Piano di Carpine i Benedykt Polak na dworze W. Chana w Mongolji.	1504—1507	Ludovico Varthema w Indjach i archipelagu Malajskim.
1253—1256	Wilhelm Rubruk w Karakorum.	1505	Antonio Gonsalves odkrywa Madagaskar.
1261—1295	Podróże Nicolò, Maffeo i Marco Polo po Azji.	1506	Tristão da Cunha, płynąc do Indji, odkrywa wyspę noszącą jego imię.
1291	Giovanni da Montecorvino w Chinach.	1508	Vicente Yañez Pinzon i Juan Diaz de Solis docierają do Jukatana.
1318—1330	Odorico da Pordenone w Azji południowej i połudn.-wschodniej.	1509	Diogo Lopez de Sequeira na Malacce, Sumatrze, Ceylonie.
1325—1352	Ibn Batuta zwiedza kraje od Afryki zach. do Chin i od Jenisjeju do Timbaktu.	1511	Duarte Fernandez w Siamie.
1339—1353	Giovanni de Marignolli, legat papieski, w Azji wsch. i połudn.	1513	Juan Ponce de Leon odkrywa Florydę.
ok. 1340	Żeglarze włoscy odkrywają Azory i Madagę.	1513	Vasco Nufez de Balboa przez przesmyk Panamski dociera do Oceanu Spokojnego.
1396—1418	Hans Schiltberger w Azji Mniejszej, Mezopotamji i Turkestanie.	1515—1516	Juan Diaz de Solis dopływa do La Platy, osiąga 40° szer. połudn.
1402	Jean Bethencourt podbija wyspy Kanaryjskie.	1516—1517	Fernão Perez d'Andrade w Indochinach, na wyspach Liu-kiu i w Chinach.
1403—1406	Ruy Gonzales de Clavijo postępuje do Samarkandy, na dwór Tamerlana.	przed 1517	Leo Africanus (Ali Hasan al Wezaz) podróżuje po Afryce północnej.
1416—1440	Nicolò de Conti podróżuje po Azji połudn.	1518	Fernando de Grialva bada wybrzeże Jukatana i Meksyku.
ok. 1418	Portugalczyki odkrywają powrotnie Madagę.	1519	Alfonso Alvarez Pineda opływa całą zatokę Meksykańską.
		1519—1522	Pierwsza podróż dookoła ziemi. Kieruje nią Fernão Magalhães, zaś po jego śmierci Juan del Cano. Hiszpanie przez cieśninę M. docierają do Moluków.

Rok	Odkrycia wzgl. podróże naukowe	Rok	Odkrycia wzgl. podróże naukowe
1519—1521 1524	Fernando Cortez podbija Meksyk. Giovanni da Verrazzano bada wybrzeża Ameryki Północnej.	1761—1767 1764—1767 1766—1767	Carsten Niebuhr w Syrii, Arabii, Persji. John Byron odbywa podróż dookoła ziemi. Samuel Wallis i Philip Carteret płyną dookoła ziemi.
1525 1527—1529	Jorge de Meneses odkrywa Nową Gwineę. Alvar de Saavedra udaje się z Meksyku do wysp Moluckich, odkrywa Karoliny wsch.	1766—1768	Louis de Bougainville odbywa podróż dookoła ziemi.
1532—1534 1534—1542	Francisco Pizarro podbija Peru. Jacques Cartier w Kanadzie.	1768—1770	Pierwsza podróż Jamesa Cooka. Zbadanie wysp Towarzystwa, brzegów N. Zelandii i Australii.
1535 1535—1537 1539—1542	Pedro de Mendoza bada bieg La Platy. Diego Almagro w Chile. Fernando de Soto toczy walki z Indianami nad dolnym Missisipi.	1768—1773 1768—1774	Simon Pallas bada Syberję. James Bruce podróżuje po Egipcie, Nubii, Abisynji. Odkrywa źródła Białego Nilu.
1540—1541	Vasque de Coronado dociera do Kolorado i preryj.	1769—1771	Samuel Hearne dociera łodem z zatoki Hudsona do ujścia rzeki Miedzianej.
1541	Estevan da Gama opływa całą Afrykę ze wschodu na zachód.	1770—1773 1771—1772	Liachow odkrywa Wyspy Nowo-Syberyjskie. Maurycy Beniowski uciekając z Kamczatki, dociera do póln. wybrzeży Ameryki Póln., odwiedza Japonię, Formozę.
1541	Francisco de Orellana płynie Amazonką z Peru do ujścia.	1772	Kerguelen de Tremerec odkrywa wyspy nazwane jego imieniem.
1542 1553 1556	Fernão Mendes Pinto w Japonii. Richard Chancellor na morzu Białym. Burrough odkrywa połudn. wybrzeże Nowej Ziemi.	1772—1775	Druga podróż J. Cooka (pierwsza podróż dookoła ziemi z zach. na wschód). Dotarcie do 67° szer. połud., odkrycie N. Kaledonii.
1558—1562 1567—1569 1595	Anthony Jenkinson w Bucharze i Persji. Alvaro Mendana na oceanie Spokojnym, odkrycie Salomonów i Markizów.	1776—1779	Trzecia podróż J. Cooka. Odkrycie wysp Hawajskich i Bożego Narodzenia, zbadanie cieśniny Beringa.
1576—1578	Martin Frobisher szuka przejścia póln.-zach., odkrywa zatokę F.	1783 1786—1788 1788	Samuel Turner w Butanie. François LaProuse na oceanie Spokojnym Założenie „African Association” w Londynie.
1577—1580	Francis Drake dokonuje drugiej podróży dookoła ziemi.	1789—1793	Alexander Mackenzie odkrywa rzekę nazwaną jego imieniem.
1578 1581	Duarte Lopez nad rzeką Kongo. Jerzak Timofiejew rozpoczyna podbój Syberji.	1791—1793	George Vancouver bada zach. wybrzeża Ameryki Póln.
od 1585 1585—1587	Matteo Ricci bada Chiny. John Davis odbywa trzy podróże arktyczne, dociera do 72° szer. póln., odkrywa cieśninę D.	1792—1793	Antoine d'Entrecasteaux poszukuje La Perouse'a. Odkrycia na Pacyfiku.
1592	Thomas Cavendish i John Davis odkrywają wyspy Falklandzkie.	1793	George Browne, pierwszy Europejczyk w Darfurze.
1594—1597	Wilhelm Barents bada Nową Ziemię i morze Karskie.	1795—1797	Pierwsza podróż Mungo Parka. Dotarcie z Gambii do Nigru.
1596 1602—1605	Rijp i Heemskerck odkrywają Szpicbergen. Goes z Agry przez Kabul dociera do Kaszgaru, Ak-Su, Turfanu, Su-czou.	1797—1799	George Bass i Matthew Flinders stwierdzają wyspowość Tasmanji. Odkrycie cieśniny Bassa.
1605 1605	Willem Janszoon w zatoce Karpentaria. Pedro Fernandez de Quiros odkrywa Tahiti, Nowe Hebrydy i inne wyspy na Pacyfiku.	1798—1800	Friedrich Hornemann z Egiptu przez Murzuk dociera do Airu i Bornu.
1606	Luiz Vaz de Torres odkrywa cieśninę nazwaną jego imieniem.	1799—1804	Alexander v. Humboldt i Aimé Bonpland podróżują po Ameryce Połud., Środkowej i Meksyku.
1607—1615	Hendrik Hudson odkrywa w czasie swych trzech podróży rzekę, zatokę i cieśninę H. Willem Baffin i Robert Bylot dosięgają w zatoce Baffina i cieśninie Smitha 77° 30' szer. póln.	1801—1804	Podróże Johna Barrowa po Kraju Przylądkowym.
1616	Jacob Le Maire i Willem Schouten opływają przylądek Hoorn.	1803—1806	Iwan Krusenstern odbywa podróż dookoła ziemi.
1616—1617	Antonio d'Andrada przez Tybet udaje się do Chin.	1804—1806	Meriwether Lewis i William Clarke w górach Skalistych u źródeł Missisipi.
1642—1644	Abel Tasman odkrywa ziemię Van Diemena (obecna Tasmancja).	1805—1806	Druga podróż Mungo Parka do rzeki Niger (Sokoto).
1643	Martin de Vries bada wsch. wybrzeża Japonii, Kuryle, Sachalin.	1805—1807 1808 1808—1817	Zebulon Pike bada górny bieg Missisipi. William Spencer bada górny bieg Gangesu. Johann Ludwig Burckhardt bada Nubję, Syrię i Arabję. Dociera do Mekki i Medyny. Książę Max von Neuwied w Brazylji.
1644—1646	Wasilij Pojarkow z Irkucka dociera do Amuru i m. Ochockiego.	1815—1817 1815—1818	Otto von Kotzebue odbywa w towarzystwie Adalberta Chamisso podróż dookoła ziemi.
1648 1649—1653 1654—1691	Semen Deszniew odkrywa cieśninę Beringa. Chabarow w Mandżurji. Giovanni Carazzi da Montecuccolo w dorzeczu Konga.	1818	Pierwsza podróż arktyczna Johna Rossa. Badanie póln.-zach. Grenlandji.
1661	Grueber i Dorville z Pekinu, przez Tybet i Nepal, docierają do Indji.	1819—1820	Edward Parry dociera do wysp Melville'a i ziemi Banksa.
1666—1677 1669—1682	Jean Chardin w Persji. Cavalier de la Salle bada bieg Ohio, Illinois, płynie Missisipi do ujścia.	1819—1821	Wyprawy rosyjskie Bellingshausena i Łazarewa. Odkrycie ziem Aleksandra i Piotra I.
1690—1692 1701—1718 1722	Engelbert Kämpfer w Japonii. Prace misji jezuitów w Chinach. Jacob Roggeveen odkrywa wyspę Wielką-nocną i Samoa.	1820—1821	Fedor Timkowski przez Mongolię dociera do Pekinu.
1728	Vitus Bering odkrywa (powtórnie) cieśninę nazwaną jego imieniem.	1820—1823	Ferdinand Wrangell odbywa cztery podróże do oceanu Lodowatego, na północ od Syberji.
1733—1743 1734—1743	Georg Gmelin podróżuje po Syberji. Wyprawy rosyjskie na m. Białym i w Syberji póln.	1820—1821	Weddell, Palmer i Powell na wybrzeżach Antarktydy.
1736—1744	La Condamine bierze udział w pomiarach południka w Peru, powraca do Europy, płynąc Amazonką.	1820—1826	John Franklin, John Richardson i George Back badają póln. wybrzeża Ameryki Póln.
1742	Czeluskin dociera do póln. przylądka Azji.	1821 1822—1824	Założenie pierwszego towarzystwa geogr. „Société de Géographie” w Paryżu. Clapperton, Denham i Oudney docierają z Trypolis do jez. Czad i Sudanu.

Rok	Odkrycia wzgl. podróże naukowe	Rok	Odkrycia wzgl. podróże naukowe
1823—1830 1839—1862 1824—1833	Philipp Siebold w Japonii. Edward Rüppel w Kordofanie, Abisynji i na Synaju.	1860—1861	Robert O'Hara Burke przebywa Australję z południa na północ.
1825—1826	Alexander Laing dociera z Trypolis przez Gadames i Ait Saleh do Timbaktu.	1860—1861	Isaac Hayes dosięga w cieśninie Smitha 81° 35' szer. póln.
1825—1827	Druga podróż Clappertona. Z Lagos dociera do Sokoto.	1860—1864	John Speke i James Grant docierają z Bagamojo do jez. Wiktorji, skąd Nilem do Egiptu.
1826—1827 1826—1829	Podróż Fedora Lütke dookoła ziemi. Dumont d'Urville odbywa podróż dookoła ziemi i wyjaśnia losy La Perouse'a.	1861—1862	Mac Donell Stuart przebywa Australję z południa na północ.
1827—1828	René Caillié z Sierra Leone przez Timbaktu dociera do Tangeru.	1861—1863 1861—1864	Adolf Bastian w Indochinach. Teodor Heuglin w Abisynji. Samuel Baker bada Afrykę środk. Odkrywa jezioro Alberta.
1827—1836	Statek bryt. „Beagle” odbywa podróż dookoła ziemi (wśród uczestników Ch. Darwin).	1862	William Palgrave przebywa Arabję z póln.-zach. na połudn.-wsch.
1828—1830	Adolf Erman odbywa podróż po Syberji i Kamczatce. Odkrycie bioguna zimna.	1862—1864 1863	Armin Vambery w Bucharze. Ignacy Zagliel w Mecce, Medynie i z Abisynji łodem do Egiptu.
1828—1830 1829	Charles Stuart bada bieg Murray i Darling. A. v. Humboldt bada Ural, Ałtaj, Dżungarję, wybrzeża morza Kaspijskiego.	1863—1864	Gerhard Rohlfs jako pierwszy Europejczyk w Tuacie.
1829—1833	Druga podróż arktyczna Johna Rossa. James Ross odkrywa na póln. Boothia Felix biegun magnetyczny póln.	1864—1878	Nikołaj Siewiercow w Tian Szanie i Pamirze.
1831—1846	Thomas Mitchell w Australji. Zbadanie dorzecza Murray i Darling.	1864—1882	Benedykt Dybowski bada jezioro Bajkał i Kamczatkę.
1835—1849 1855—1864	Wilhelm Junghuhn na Jawie i Sumatrze.	od 1865	Podróże panitów (topografów indyjskich w służbie bryt.) na póln. od Himalajów.
1838—1840 1833—1848 od 1838 1839—1844	Wyprawa antarktyczna Dumont d'Urville'a. Bracia d'Abbadie w Abisynji. Ignacy Domejko bada Chile. Paweł Strzelecki podróżuje po N. Połud. Walji, nadaje najwyższemu szczytowi Alp Australijskich nazwę góry Kościuszki.	1865—1867	Gerhard Rohlfs dociera z Trypolis do Borku do Lagos.
1839—1841	Edward Eyre odkrywa góry Flindersa, jezioro Torresa i Eyre.	1865—1870 1866—1867 1866—1873	Alfred Grandidier na Madagaskarze. Piotr Krapotkin bada Syberję. Daniel Livingstone w dorzeczu górnego Konga. Odkrycie Luapul, Luabaly, jezior Meru i Banguelo.
1839—1840 1840—1843	Charles Wilkes u brzegów Antarktydy. Wyprawa antarktyczna Jamesa Rossa dosięga 78° szer. połud.	1868—1869	Robert Shaw dociera z Indji przez Jarkend do Kaszgaru.
1842—1845 1843—1845 1844—1845	Teodor v. Middendorff na Syberji. François de Castelnau w Brazylji środk. Charles Stuart próbuje przebyć Australję z południa na północ.	1868—1870 1868—1872 1869—1870	Aleksiej Fedczenko bada Turkiestan. Ferdinand v. Richthofen w Chinach. Wyprawa arktyczna niemiecka pod kierunkiem K. Koldewey'a na wsch. wybrzeżu Grenlandji.
1844—1846	Misjonarze Huc i Gaber docierają z Pekinu do Lassu.	1869—1871	Georg Schweinfurth w dorzeczu Bahr el Gazal. Odkrycie rzeki Ueete.
1844—1848	Próby Ludwiga Leichhardta przebycia Australji ze wsch. na zachód, zakończone katastrofą wyprawy.	1869—1874	Gustav Nachtigal przez Saharę [Tibet], Czad, Darfur dociera do Kordofanu.
1845—1847	Wyprawa arktyczna Johna Franklina ginie bez wieści.	1869 i 1873 —1874 ok. 1870	Gerhard Rohlfs w pustyni Libijskiej.
1846—1847	John Rae dosięga zatoki Boothia. Zarzwy póln. wybrzeży Ameryki Póln. ustalone.	1870—1882	Karol Brzozowski w Kurdystanie. Nikołaj Mikłuchka-Makłaj na Nowej Gwinei i w Oceanji.
1846—1848 1847—1852	August Gregory bada Australję zachodnią. Krapp i Rebmam badają Afrykę Wsch. Odkrycie Kilimandżaro i Kenji.	1870—1888	Nikołaj Przewalskij odbywa cztery podróże do Azji środkowej (dorzecze Tarymu, Gobi, Tybet).
1847—1858	Podróże Piotra Czichaczewa po Azji Mniejszej.	1871—1872	Henry Stanley odnajduje Livingstone'a nad jez. Tanganika.
1848—1859	Wyprawy polarne na poszukiwanie Franklina (21 różnych ekspedycji).	1872—1875	Henry Cameron przebywa wszcz Afrykę ze wschodu na zachód, z Bagamojo do Bengueli.
1849—1851	David Livingstone przez Kalahari dosięga jeziora Ngami i rz. Zambezi.	1872—1876 1886—1887 1873	Emil Holub w Afryce Połudn.
1850	Robert Mac Clure odkrywa przejście póln. zachodnie.	1873—1874	Julius Payer i Karl Weyprecht odkrywają Ziemię Franciszka Józefa.
1850—1855	Heinrich Barth podróżuje po Saharze i Sudanie (początkowo z J. Richardsonem i A. Overgemem), odkrywa Benue.	1873—1874	Misja bryt. Douglasa Forsyth'a w Turkiestanie wsch.
1852—1854	David Livingstone przebywa Afrykę Południową z Capetown do Loandy.	1873—1874	Egerton Warburton dociera z Alice Springs do zach. wybrzeży Australji.
1853—1856 1854—1856	Edward Vogel w Sudanie i Uadaju. David Livingstone przebywa wszcz Afrykę; odkrycie wodospadów Wiktorji.	1873—1875	Johann Rein w Japonii.
1855—1857	Adolf, Hermann i Robert Schlagintweit przez Himalaje dostają się z Indji do Turkiestanu.	1874—1877	Aleksander Czekanowski bada okolice Bajkału, dorzecza Dolnej Tunguzki i Leny. Henry Stanley odbywa drugą podróż do Afryki środk., odkrywa jez. Edwarda oraz Kagere.
1855	Elisha Kent Kane dociera w cieśninie Smitha do 80° 30' szer. póln.	1874—1887	Podróże Wilhelma Junkera w dziale wodnym Nilu i Konga.
1857 1958	Piotr Siemionow w Tian Szanie. Richard Burton i John Speke odkrywają jeziora Tanganikę i Wiktorji.	1875—1876	George Nares dociera na póln. cieśninie Smitha do 83° 20' szer. póln.
1858—1864	David Livingstone odkrywa jeziora Szirua i Niassa.	1875—1882 1875—1883 1875—1896 1876—1886 1876—1891	Richard Parkinson w Oceanji. Pierre Savorgnan de Brazza w Kongo. Francesco Moreno bada Patagonię. Grigorij Potanin w Azji środk. Bronisław Grabczewski podróżuje po Kaszgarji, Pamirze, Kandzucie i Tybecie póln.
1859	Francis Mac Clintock odnajduje ślady wyprawy Franklina i wyjaśnia jej losy.	1876—1892	Emin Pasza (Edward Schnitzler) w Afryce wschodniej.
1859—1861	Henri Duveyrier bada Saharę, Tunis, Trypolitanię, Fezan.	1877—1880 1877—1882	Szechenyi i Loczy w Chinach połud. i Tybecie. Jules Crevaux w Gujanie i dorz. Amazonki.

Rok	Odkrycia wzgl. podróże naukowe	Rok	Odkrycia wzgl. podróże naukowe
1877—1879	Serpa Pinto przebywa połudn. Afrykę z zach. na wsch.	1900	Cagni na saniach dosięga 86° 33' szer. półn.
1878	Gerhard Rohlfs jako pierwszy Europejczyk dociera do oazy Kufra.	1899—1901	Plotr Kozłow w Turkiestanie, Tybecie i Mongolji.
1878—1879	Adolf Nordenskiöld na statku „Vega” zdobywa przejście półn.-wschodnie (z zach. na wsch.).	1907—1909	Carsten Borchgrevink dosięga 78° 50' szer. połudn.
1879—1881	Wyprawa arktyczna De Longe'a na statku „Jeannette” zakończona katastrofą.	1900—1916	Aurel Stein w Turkiestanie i w Chinach zachodnich i Iranie.
1881—1882	Greely dociera do 83° 24' szer. półn.	1901—1903	Wyprawa antarktyczna E. v. Drygalskiego.
1881—1882	Józef Siemiradzki w Ameryce połudn.	1902—1903	Odkrycie ziemi ces. Wilhelma II.
1881—1882	Helmrich Wissmann przebywa Afrykę z zachodu na wschód.	1902—1904	Max Friederichsen w górach Tian-Szan.
1886—1887	Wyprawa Stefana Szolc Rogozińskiego do Kamerunu.	1902—1904	Robert Scott odkrywa ziemię króla Edwarda VII i dochodzi do 82° 17' szer. połudn.
1883—1900	Alfred Hettner w Kolumbji, Peru i Boliwji.	1902—1908	Gottfried Merzbacher w Tian Szanie.
1883	Adolf Nordenskiöld dociera w głąb Grenlandji zach.	1903—1904	Francis Younghusband w Lassie.
1883—1884	Charles de Foucault w Marokko.	1903—1905	Wyprawa francuska antarktyczna Jeana Charcota.
1883—1900	Ferdinand Foureau bada Saharę.	1903—1906	Roald Amundsen przepływa przejście półn. zach. (ze wsch. na zach.).
1884—1888	Karl von den Steinen w Brazylii środk.	1904—1905	Wilhelm Filchner i Albert Tafel u źródeł Hoang-ho.
1884—1893	Wilhelm Siewers w Wenezueli.	1905—1908	Sven Hedin w Persji i Tybecie.
1885	Otto Finsch odkrywa rzekę Sepik na Nowej Gwinei.	1905	Gautier i Chudeau badają Saharę zach. Docierają z Tuatu do Nigru.
1886—1902	Edward Toll bada Nową ziemię i Wyspy Nowo-Syberyjskie.	1906	Ks. Luigi Amadeo di Savoia na Ruwenzori.
1887—1888	Teleki i Höhnel odkrywają w Afryce wsch jeziora Rudolfa i Stefani.	1906	Robert Peary dosięga w cieśninie Smitha 87° 6' szer. półn.
1887—1890	Francis Younghusband w Azji środk.	1906—1908	Wyprawa Mylius i Erichsena na statku „Danmark” do Grenlandji półn.-wsch.
1887	Gabriel Bonvalot przez Pamir dociera z Turkiestanu do Indji.	1905—1907	Einar Mikkelsen w Grenlandji wsch.
1887—1888	David Lindsay przebywa Australję z Port Darwin do Adelajdy.	1905—1907	Wyprawa ks. Adolfa Meklemburskiego do Afryki środk. Bierze w niej udział Jan Czekanowski.
1887—1889	L. Binger na Wybrzeżu Kości Słoniowej.	1907—1908	Ernest Shackleton dosięga na Ziemi Wiktorji 88° 23' szer. połudn.
1887—1889	Henry Stanley przebywa Afrykę z zach. na wschód (ze Stanley Pool do Bagamojo).	1910	Alois Musil w Arabji północnej.
1887—1898	Hans Meyer bada Kilimandżaro.	1908—1909	Książę Luigi Amadeo di Savoia w Karakorum.
1888—1896	Henri Couderau bada Gujanę i dorzecze Amazonki.	1909	Robert Peary dosięga 61/4 bieguna półn.
1888—1900	Karl Sapper w Ameryce środkowej.	1909—1910	Antoni Jakubski nad jeziorem Rikua i na Kilimandżaro (Kibo).
1888	Fridtjof Nansen pierwszy przebywa Grenlandję (ze wsch. na zach.).	1910—1912	Wyprawa antarktyczna Roberta Scotta 18.I 1912 dosięga bieguna połudn.
1889—1890	Gabriel Bonvalot i książę Henri d'Orléans docierają z Taszkientu przez Tybet do Hanoi.	1911	Roald Amundsen 15/XII dociera pierwszy do bieguna południowego.
1889—1891	Nikołaj Piewcow bada Turkiestan i Tybet półn. Towarzyszy mu Karol Bohdanowicz.	1911—1912	Wilhelm Filchner na morzu Weddella.
1890—1892	Jacob Morgan w Persji.	1911—1913	Douglas Mawson odkrywa ziemię Jerzego V. de Quervain przebywa wszcz Grenlandję z zach. na wsch.
1890—1892	Louis Monteil z Saint Louls przez Sudan i Saharę dociera do Trypolis.	1912	Bingham i Bowman badają Peru.
od 1891	Podróż Roberta Peary'ego po Grenlandji półn.	1912—1913	Niedermeyer w Persji i Afganistanie.
1891—1892	Jean Dybowski w dorzeczu Konga.	1912—1914	J. P. Koch i Alfred Wegener przebywają Grenlandję ze wsch. na zachód.
1891—1894	Jules Dutreuil de Rhins i François Grenard w Tybecie.	1913—1914	Wilkićkiej przepływa przejście półn.-wsch. (po raz pierwszy) ze wsch. na zachód.
1892—1898	Karol Bohdanowicz podróżuje po Syberji i Kamczatce.	1913—1915	Erland Nordenskiöld w Andach argentyńskich.
1893—1896	Bracia Sarazin na Celebesie.	1913—1918	Wyprawa arktyczna Vihjamura Stefanssona.
1901—1903	Wyprawa arktyczna F. Nansena na „Framle”. N. na saniach dociera w 1895 r. do 86° 14' 36".	1914—1916	Ekspedycja antarktyczna Shackletona do m. Weddella.
1894—1897	Jackson bada ziemię Franciszka Józefa.	1914	De Filippi w Himalajach zach. i Karakorum.
1894—1897	Sven Hedin w dorzeczu Tarymu i w Tybecie.	1915	Tilho w Tibesti.
1896—1899	Jean Marchand dociera z nad Konga do Faszody (Kodok) nad Bahr-el-Gazal.	1916—1918	Knud Rasmussen w Grenlandji półn. zach.
1896—1897	Emile Gentil nad Ubangi Szari.	1921—1924	Lauge Koch okrąży pierwszy Grenlandję od półn.
1896—1899	Ole Olufsen na Pamirze.	1920—1923	Trzy wyprawy angielskie na zdobycie Everestu.
1896—1911	Wyprawy Workmanów w Himalaje. (W ostatniej bierze udział Maciej Kofcza).	1921—1923	Rosita Forbes (Artur Mc Grath) w oazie Kufru i w Asirze.
1897	Książę Luigi Amadeo di Savoia na górze św. Eljasza (Alaska).	1923	Legendre w Chinach zach.
1898—1899	Wyprawa antarktyczna na statku „Belgica” de Gerlache'a. Biorą w niej udział Henryk Arctowski i Antoni Dobrowolski. Pierwsze zimowanie w Artanktydzie.	1923	Pierwsze przebycie Sahary na samochodzie.
1898—1900	Ferdinand Foureau podróżuje po Saharze i Sudanie.	1923—1925	Bruneau de Laborie na Saharze (w oazie Kufru).
1898—1902	Otto Svedrup dosięga 88° 21' szer. półn.	1923	Ole Olufsen na Saharze.
1898—1925	Badania Kocha-Grünberga w dorzeczach Amazonki i Orinoko.	1923—1924	George Pereira podróżuje po Tybecie.
1899	Halford John Mackinder na szczycie Kenji.	1924—1925	Wyprawa R. C. Andrews do Mongolji.
1899—1900	Wyprawa arktyczna na statku „Stella Polare” Ks. Luigi Amadeo di Savoia.	1925	Niem. wyprawa oceanograf. na Atlantyk.
		1925—1926	Podróż Roalda Amundse na samolotem i balonem sterowym do bieguna półn.

Geognozja, dawna nazwa geologii.

Geograficzne Tow. Polskie, założone w Warszawie w r. 1918; posiada własny organ „Prz. geogr.”. Do r. 1925 wyszło 5 t.; oddział w Krakowie.

Geografia, jedna z najstarszych gałęzi wiedzy, która dopiero w ostatnich czasach stała się nauką o ściśle określonym przedmiocie badania i metodach pracy; jako wiedza praktyczna jest g. tak dawna, jak dawnym jest początek rodu ludzkiego; traktowaną jako naukę, spotykamy g. już u najstarszych filozofów greckich. Do czasów nowożytnych zarysowały się wyraźnie dwa kierunki: pierwszy rozpatrywał ziemię i zjawiska na niej zachodzące jako całość (g. ogólna), drugi traktował zjawiska według przestrzennych części ziemi (g. opisowa). Te dwa kierunki rozwijały się prawie oddzielnie, zlewając się czasem z naukami o pokrewnych zadaniach — pierwszy z naukami przyrodniczymi, drugi z historią. W czasach nowożytnych, dzięki rozszerzeniu horyzontu g. i rozwojowi nauk pokrewnych, zaczęto dążyć do połączenia obu kierunków. Przygotowaniem do tego była działalność dwóch klasyków g.: Aleksandra Humboldta i Karola Rittera w pierwszej poł. XIX w. Humboldt dał syntezę astronomiczno-fizycznej części g. ogólnej, Ritter położył nacisk na ideę związku między przyrodą i człowiekiem i podniósł do rzędu nauki dawną suchą, przeładowaną szczegółami g. opisową. Odtąd g. uznano za naukę samodzielną. G. współczesną określić można jako naukę o zjawiskach fizycznych, biologicznych i społecznych, zachodzących na ziemi i pozostających ze sobą we wzajemnym związku i oddziaływaniu. Wskutek rozległości obejmowanych zjawisk rozpadła się g. na wiele działów i poddziałów. Zasadniczymi działami całokształtu g., tj. g. powszechnej, są: g. ogólna, obejmująca ziemię jako całość, i g. szczegółowa, dawniej zw. opisowa, zajmująca się poszczególnymi częściami ziemi. G. ogólna dzielimy na trzy poddziały: g. astronomiczną, rozpatrującą stanowisko ziemi we wszechświecie; g. fizyczną, poświęconą badaniu dziedzin klimatycznych ziemi (klimatologia), form i własności jej powierzchni (morfologia ziemiska) i zbiorników wody na pow. ziemi (hydrografia); biogeografię, zajmującą się badaniem dzielnic florystycznych i faunistycznych ziemi (g. botaniczna lub fitogeografia i g. zoologiczna cz. zoogeografia), do której należy także g. człowieka cz. antropogeografia, studująca stanowisko człowieka na ziemi. Częściami antropogeogr. są: g. ekonomiczna, polityczna i wojskowa. W g. szczegółowej bada się zjawiska według ich ugrupowania się przestrzennego. G. szczegółowa polega na uogólnieniu zjawisk danego obszaru i nie można jej identyfikować z krajoznawstwem, które jest luźnym zbiorem wszelkich wiadomości o danym obszarze.

„Geographisches Jahrbuch”, rocznik, wydawany przez zakład kartograficzny J. Perthesa w Gotha, założony w 1866 r.

Geoida, teoretyczny kształt bryły ziemskiej,

którego częścią widoczną jest powierzchnia mórz (bez uwzględnienia przypadkowych i okresowych jej deformacji wskutek wiatrów, przyływów i odpływów itp.). G. można zastąpić w przybliżeniu przez elipsoidę obrotową.

Geozotermia, miejsca we wnętrzu ziemi, na których leżą punkty o jednakowej temperaturze.

Geok-Tepe, m-ko w auton. rep. Turkiestan-skiej (Azja środk. ros.), w obwodzie turkmeńskim, w oazie Achał-Teke; niegdyś twierdza Turkmenów, zdobyta przez Rosjan 1881.

Geologia, geognozja, nauka, badająca budowę skorupy ziemskiej i jej historię. Wynikiem dotychczasowych badań jest podział historii ziemi, zestawiony na tablicy (ob.).

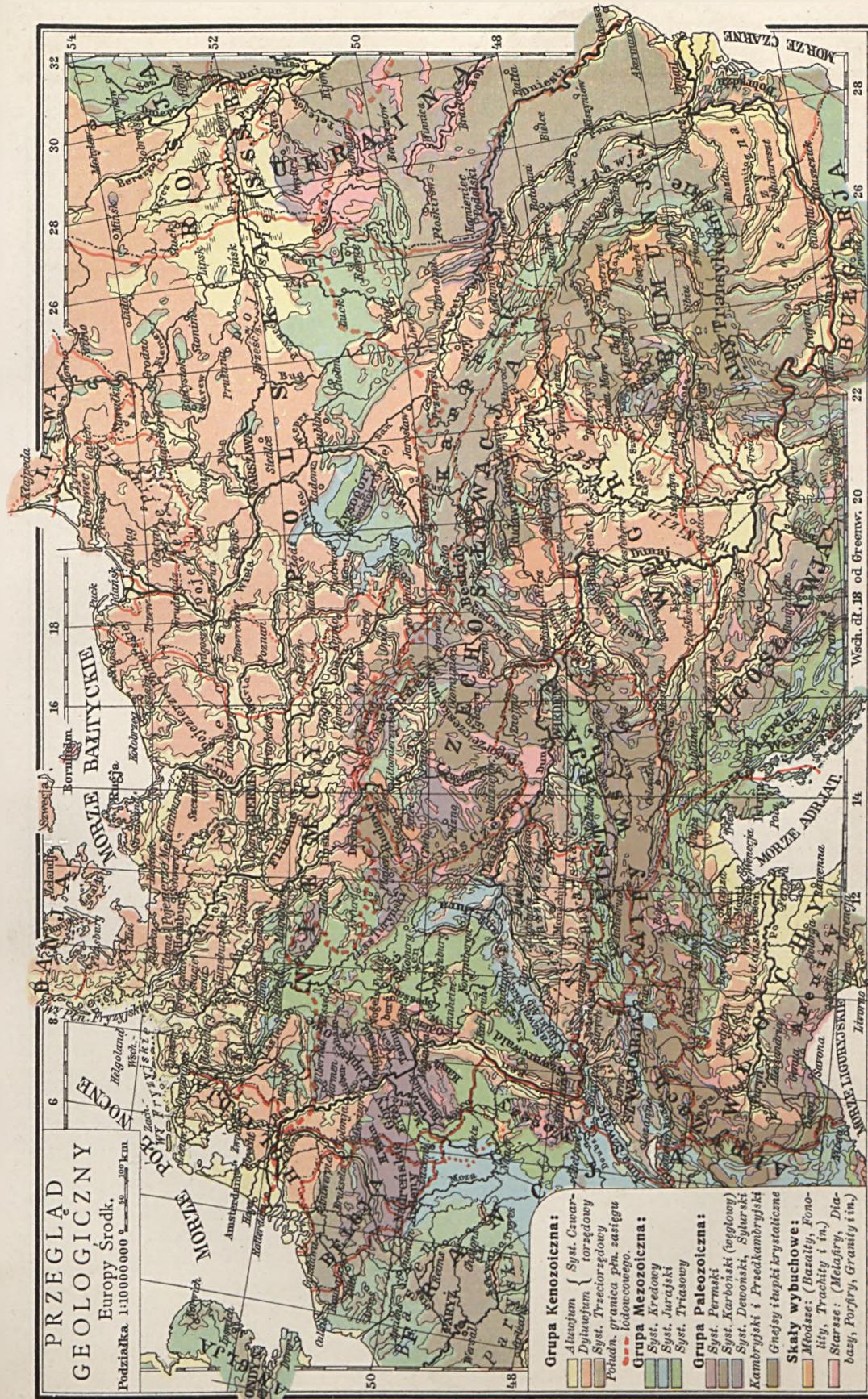
Geometra, mierniczy, fachowiec, zajmujący się pomiarem gruntów i zdejmowaniem planów.

Geometridae (miernikowce), nazwa rodziny motyli. Skrzydła w czasie spoczynku szeroko rozłożone. Gąsienice, o 5 parach nóg, podciągają tylną część ciała na przednich nóżkach, poczem wyprostowując całe ciało, czepiają się przednimi nóżkami podłoża. Szczecinowate różki. Geometra papilionaris.

Geometria (greck.), dosł. nauka o mierzeniu ziemi; nazwa ta posiada jedynie historyczne znaczenie, gdyż pomiarami ziemi zajmuje się dziś geodezja. Przedmiotem badań geom. są własności tworów przestrzennych (figur geometrycznych). Zaczątki wiedzy geometrycznej, zdobyte na drodze doświadczałnej, spotykamy już u starożytnych Egipcjan. Dopiero Grecy jednak uczynili z g. naukę matematyczną (Euklides ok. 300 przez Chr.) i doprowadzili ją do wysokiego poziomu. W wiekach średnich g. uprawiali głównie Arabowie. Szybszy rozwój g. rozpoczyna się dopiero w XVII w.; g. zdobywa nowe metody badania i rozpada się na szereg działów. Najważniejszymi z nich są: 1) g. elementarna (euklidesowa); krocząc śladami star. Greków, bada ona elementarne figury geom.: proste, płaskie, okręgi itd. Por. Wł. Wojtowicz: „Zarys geometrii elementarnej” (wyd. II). Odrębny dział g. elementarnej stanowi trygonometria wraz z goniometrią (ob. odnośne wyrazy); 2) g. syntetyczna czyli rzutowa, stworzona na początku XIX w. przez Poncelleta, a udoskonalona przez Chaslesa, Steinera i Staudta, bada własności rzutowe f. geom. (ob. Rzut). Por. F. Enriques: „Wykłady geometrii rzutowej” (przekład F. Włodarskiego, 1917); 3) g. wykreslna, której twórcą jest G. Monge (koniec XVIII w.), uczy przedstawiać twory przestrzenne przy pomocy obrazów graficznych (płaskich); oparta ściśle na g. elementarnej i rzutowej, posiada przedewszystkiem praktyczne znaczenie, będąc niezbędnym środkiem pomocniczym dla nauk technicznych. Por. K. Bartel: „Geometria wykreslna”, wyd. II, 1922 r.; 4) g. analityczna, stworzona w pocz. XVII w. przez Descartes'a, tem się głównie różni od pozostałych działów g., że zamiast tworów geom., bada podporządkowane im liczby i zbiory liczb,

G E O L O G J A

Grupy	Systemy	Serje	Piętra	Krótką charakterystyka
Kenozoiczna	Czwartorzędowy	Aluwjum	—	Utwory współczesne (torfy, wydmy, osady rzeczne).
		Dyluwjum (Pleistocen) (epoka lodowcowa)	—	W pewnym momencie północne części Ameryki Płn. i Europy pokryte czaszą lodową; w Polsce lodowiec sięgał po Kraków i Lwów; również pokryte były lodem Alpy i Tatry; mamut, niedźwiedź jaskiniowy, człowiek.
	Trzeciorzędowy	Neogen (trzeciorząd młodszy)	Pliocen	Rozwój ssaków, roślin dwuliścieniowych i jednoliścieniowych. Piaskowce, piaski, ility, węgiel brunatny. W Polsce: w Karpatach, na Podkarpaciu, na Podolu, w pld. wsch. części woj. kieleckiego, w lubelskim, w Wielkopolsce.
		Paleogen (trzeciorząd starszy)	Miocen Oligocen Eocen	
Mezozoiczna	Kredowy	Górna kreda	Senon Turon Cenoman	Olbrzymie gady; w triasie pojawiają się pierwsze ssaki; w jurze — pierwsze ptaki; silny rozwój amonitów i belemnitów. Rośliny sagowcowe i iglaste; w kredzie pojawiają się dwuliścieniowe.
		Dolna kreda	Gault Neocom Vealden	
	Jurajski	Jura Górna (J. biała, Malm.)	—	Piaskowce, piaski, kreda, wapienie, dolomity, rudy żelazne, rudy cynkowe. W Polsce — trias; Tatry, Śląsk, Krakowskie, Kieleckie; jura: Pieniny, pasmo Krakowsko-Częstochowskie, Świętokrzyskie; kreda: Krakowskie, niecka nizinna, Lubelskie Wołyń, Podole, Karpaty.
		Jura Środkowa (J. brunatna Dogger)		
Triasowy	Kejper	—		
	Wapień muszlowy Pstry piaskowiec			
Paleozoiczna	Permski (Dyas)	Cechsztyn Czerwony spagowiec	—	Od syluru pojawiają się pierwsze kręgowce; rozwój trylobitów, lilijowców. Roślinność: olbrzymie widłaki, skrzypy, paprocie. Kwarcyty, wapienie, tępki, węgiel kamienny z systemu węglowego, rudy. Polska — kambr.: Świętokrzyskie; sylur: Świętokrzyskie i Podole; dewon: Świętokrzyskie, Krakowskie i Podole; karbon (s. węglowy): polskie Zagłębie węglowe, Świętokrzyskie; perm: Tatry, Krakowskie, Świętokrzyskie.
	Węglowy (Karboński)	Górny	—	
		Dolny	—	
	Dewoński	Górny	—	
		Środkowy	—	
	Sylurski	Górny	—	
Dolny		—		
Kambryjski	Górny	—		
	Środkowy Dolny	—		
Pozoiczna algonkjańska	—	—	—	Bardzo nikiłe ślady skamielin, kwarcyty, zlepieńce, piaskowce, tępki.
Archaiczna	—	—	—	Skamieliny nieznanne, skały krystaliczne, Polska: płyta wołyńska.

stosując tzw. metodę współrzędnych. Por. F. Schur: „Podręcznik geometrii analitycznej“ (przekł. T. Łopuszańskiego, 1901); 5) g. różniczkowa, zawdzięczająca swe powstanie Newtonowi i Leibnitzowi (2-a poł. XVII wieku), rozwijana dalej przez Eulera, Monge'a, Gaussa i Riemanna, zbliżona jest do geom. analitycznej, różni się od niej jednak stosowaniem pojęć i metod rachunku różniczkowego i całkowego. Por. E. Goursat: „Analiza“, t. I, cz. 2 (przekł. T. J. Łazowskiego, 1917); 6) topologia czyli analysis situs, ob. topologia; 7) podstawy geometrii — dział, którego zadaniem jest ustalenie pewników, wystarczających dla ugruntowania całej geometrii lub poszczególnych jej gałęzi i zbadanie wzajemnych zależności między pewnikami. Badania te, których początek odnosi się do Euklidesa, znalazły pełny swój wyraz dopiero w pracach Pascha, Hilberta, Pieriego, Veblena i Huntingtona (kon. XIX w. i XX w.). W związku z badaniami nad rolą niektórych pewników powstały systemy geom., oparte na innych podstawach, niż system Euklidesa — nieeuklidesowe i niearchimedesowe; ob. Pewnik o równoległych, Pewnik Archimedes. Por. F. Enriques: „Zagadnienia dotyczące geometrii elementarnej“, t. I (przekł. St. Kwietniewskiego i Wł. Wojtowicza, 1914). Z innego stanowiska g. dzieli się na g. płaszczyzny (dwuwymiarową) czyli planimetrię, g. przestrzeni (trójwymiarową) czyli stereometrię i g. wielowymiarową. Dla historii g. por. G. Loria: „Przeszłość i stan obecny najważniejszych teorii geometrycznych“ (przekł. S. Dicksteina, 1889).

Geometryczny ornament, znany w czasach przedhistor. w paleolicie młodszym, specjalnie w kręgu kultur oriniackich i magdaleńskich środkowo-wschodniej Europy (np. odkrycia w Pędmost na Morawach, Mezina na Ukrainie). Cechuje sztukę neolityczną północno-i środkowoeuropejską. Charakterystyczny jest też dla epoki brązu i okresu żelaza w niemal całej Europie. Doskonała umiejętność kompozycji deseni geometrycznych, zarówno na wyrobach ceramicznych, jakoteż na wyrobach kościanych i metalowych. Stanowi samodzielnie rozwinięty sposób dekoracyjny i niezawsze łączy się ze stylizacją form roślinnych i zwierzęcych.

Geomorfologia, morfologia ziemiska, ob. Geografia.

George Dandin, ob. Dandin George.

George Henry, amerykański działacz społeczny, * 1839, † 1897. W r. 1879 wydał pracę „Progress and Poverty“. W latach 1886—1887 stanął na czele szerokiej agitacji za reformą gruntową, domagając się wydzierżawiania gruntów przez państwo bezpośrednio rolnikom.

George Lloyd David, ob. Lloyd George.

George Sand, ob. Sand George.

George Stefan, współczesny liryk niemiecki, * 1868. Wywarł wielki wpływ na literaturę

dzięki nowym formom rytmu („Hymnen“).

Georgens Jan Daniel, pedagog niemiecki, * 1823, † 1886. Założył pierwszy w Wiedniu zakład wychowawczy dla dzieci niedorozwiniętych umysłowo.

Georgetown, 1) stol. Gujany bryt. przy ujściu rz. Demerara; 55.640 mieszk.; port ufort.; 2) gł. m. na wyspie Grand Cayman (Antyle bryt.), 1.000 mieszk.; 3) stol. wyspy Grenady (Antyle bryt.); wywóz kakao; 4) Pinang, m. portowe na wsch. wybrzeżu wyspy Pulo Pinang; 150.000 mieszk.; wywóz cyny.

Georgević Władan, polityk serbski, postępowiec; * 1844. Był posłem serbskim w Atenach, potem w Konstantynopolu. 1897 prezes ministrów serbskich.

Georgi Friedrich, austriacki minister obrony krajowej w l. 1907—1917. * 1852.

Georgi Johann, chemik oraz podróżnik rosyjski, pochodzenia niemieckiego, * 1729, † 1802. Prace z zakresu chemii analitycznej. Główna praca: „Geographische, physikalische und naturhistorische Beschreibung des russischen Reiches“ (1797—1802), 3 tomy.

Georgian Bay, zatoka w płn.wsch. części jez. Huron w Kanadzie (Am. Płn.), oddzielona od niego wyspą Manitoulin; 13.800 km².

Georgiki, poemat dydaktyczny Wergiljusza, opiewający rolnictwo.

Georginia, ob. Dahlia.

Georgja (ang. Georgia), stan pld.-wsch. St. Zj. Am. Płn., nad wybrzeżem Atlantyku; 153.490 km², 2.894.700 mieszk. (przeważnie metodystów i baptystów), w tem 45% murzynów; na wybrzeżu płaski i bagnisty, okolony wyspami, na płn. górzysty. Rzeki: Savannah, Altamaha; uprawa bawełny, kukurydzy; przemysł drzewny, terpentyniarnie; owoce, chów bydła; przedsiębiorstwo i taktwo bawełniane; stol. Atlanta. W r. 1766 jeden z 13 pierwszych stanów, które ogłosiły swoją niepodległość. Przyjęty ponownie do konfederacji stanów po wojnie secesyjnej w r. 1870.

Georgja, ob. Gruzja.

Georgja, cieśnina morska pomiędzy wyspą Vancouver i Kolumbią bryt.

Georgja Południowa (ang. South Georgia), wyspa należąca do W. Brytanii w pld. części Atlantyku, na wsch. od Ziemi Ognistej; 4.075 km², 1.000 mieszk.

Geosynklinaly obszary skorupy ziemskiej, które w ciągu długich okresów czasu opuszczają się, w miarę wypełniania zagłębienia przez osady. Po nagromadzeniu się wielkich mas osadów w g. zachodzą ruchy górotwórcze.

Geotermiczny stopień głębokości, grubość warstwy ziemi, wzdłuż której temperatura ziemi podnosi się o 1° C. Pomijając warstwę powierzchniową, w której temperatura zależna jest od ciepła słonecznego, g. st. głębi. waha się od 20—120 m., zależnie od przewodnictwa cieplnego skał. Średnio przyjmuje się 35 m. Doświadczenia były robione do 2 km. głębokości. O temperaturze w większych głębokościach nie mamy żadnych danych.

Geotermometr, termometr dostosowany do mierzenia temperatury ziemi w znacznych głębokościach.

Geotropizm, zjawisko reagowania roślin na siłę przyciągania ziemi: korzeń główny zwraca się zawsze w dół (geotropizm dodatni), łodyga roślin przeważnie ku górze (geotropizm ujemny).

Geotrupes (żuk gnojak), ob. *Lamellicornia*.
Gepidowie, lud germański, pokrewny Gotom. Wyprowadzili Gotów w wędrówce z Skandynawii na południe. Przez dłuższy czas przemieszkiwali na wyspach i półwyspach bałtyckich, niedaleko ujścia Wisły. Po wyjściu Gotów nad m. Czarne, rozszerzyli swoje domeny na Pomorzu i, w III w. po Chr., zaczęli dalsze wędrówki. Król ich, Fastida, walczył szczęśliwie z Burgundami. Walczyli przeciw Ostrogotom w Dacji. Zaciągnęli się do hufców Attyli pod wodzą króla Hardarika. Potem zwrócili się przeciw Hunnom i zdobyli Dację. W r. 567 zostali rozgromieni przez Longobardów i Awarów. Część ich powędrowała z Longobardami do Włoch, reszta została w Dacji pod jarzmem Awarów. W r. 600 istniało jeszcze nad Cisą kilka wsi gepidzkich, które dotwały do X. wieku, jak świadczą źródła historyczne.

Gepner Bolesław Ryszard, lekarz polski, * 1864, † 1923; wydział lekarski skończył w Warszawie, w r. 1888 poświęcił się okulistyce; w r. 1891 został asystentem, a w r. 1900 ordynatorem Instytutu Oftalmicznego w Warszawie. Pozostawił 24 oryginalne prace z dziedziny okulistyki; był pierwszym prezesem Polskiego Towarzystwa Okulistycznego.
Ger (Plc de), szczyt w Pirenejach (Francja pdł.), 2.612 m.

Gera, stol. dawniejszego ks. Reuss w Turynji (Niemcy), nad rz. Białą Elsterą; wraz z przedmieściami 80.660 mieszk.; fabryki sukna i dywanów, przędzalnie.

Gerace Marina, m. w prow. Reggio di Calabria nad m. Jońskim (Włochy pdł.), 3.060 mieszk.; muzeum greckie; kopalnie rudy żel.; wywóz wina; źródła siarczane.

Geraniaceae (bodziszkowate), rodzina roślin (rzad Gruinales, dziobowe) do której należy kilkanaście rodzajów bodziszków, jak b. żółty, łąkowy, błotny, leśny, alpejski, czerwony, syberyjski, pirenejski, czeski, drobny, wielokielichowy, okrąglisty, rozłożysty, kosmaty, trwałe, lśniące, cuchnący etc. W Polsce pospolite.

Geraniol, $C_{10}H_{16}O$, alkohol nienasycony. Znajduje się w olejkach: różanym, geranjo- wym, pelargonowym.

Geranium (bodziszek), roślina z rodziny Geraniaceae, należąca do roślin trwałych; kwiaty zwykle duże, o płatkach, przeważnie większych od kielicha; w Polsce pospolite.

Gérard Balthasar, fanatyk katolicki, * 1562 w Villofons (Franch-Comté); zamordował z pobudek religijnych Wilhelma Orańskiego; poćwiartowany 1584.

Geranium sanguineum.

Gérard François baron, malarz francuski, * 1770 w Rzymie, † 1837 w Paryżu. Uczeń Davida. Prace ważniejsze — portrety: pani Récamier, pierwszego konsula, Letycji Bonaparte, oraz szereg dzieł o treści historycznej i mitologicznej.

Gerard James Watson, polityk amerykański; * 1867, † 1922, 1913—17 ambasador St. Zjedn. w Berlinie. Ogłosił „Pamiętniki“.

Gérard Maurice Etienne, marszałek Francji; * 1773 w Danoillers, † 1852. Wstąpił do wojska 1791. Brał udział we wszystkich kampaniach Napoleona. Po pierwszej abdykacji dowodził obozem warownym Belfort. W okresie Stu Dni otrzymał dowództwo Armii Mozeli. Walczył pod Waterloo i został ranny 18. VI. 1815. Skazany na wygnanie, powrócił do Francji w 1817 r. W czasie rewolucji lipcowej stanął na czele ludu. Po rewolucji został ministrem wojny. W 1832 r. został mianowany marszałkiem, w 1834 powtórnie ministrem wojny.

Gérard de Nerval (właśc. nazwisko G. Labrunie), poeta francuski; * 1808, † 1855. Autor dramatów, opowiadań i elegij.

Gérard de Saint-Jean, zwany również Geertgen tot sint Jans lub Gérard z Haarlemu, znakomity malarz holenderski, * ok. 1465 w Lejdzie, † ok. 1493 w Haarlemie. Z dzieł: „Pieta“ (Wiedeń), znakomity „Św. Jan Chrzci- ciel na puszcy“ (Berlin), „Pokłon trzech kró- li“ (Amsterdam), „Madonna“ (Berlin).

Gerard św., rodem z Wenecji, przybył ok. 1030 r. na Węgry jako misjonarz; w 1046 poniósł śmierć męczeńską. Święto 24 września.

Gérardmer, m. w dep. Vosges (Francja wsch.), nad jez. G. (3 km. dług., do 800 m. szer., do 35,3 m. głęb.); 17.240 mieszk.; wyroby lnia- ne; wywóz bydła, sera i drzewa.

Gerbert, ob. Sylwester II.

Gercen Aleksander, ob. Hercen.

Gercenstein, ob. Hercenstein.

Gerdauen, ob. Gierdawy.

Gereza abisyńska (*Colobus abyssinicus*), zwierze, gromada: ssaki (Mammalia), rząd: naczelne (Primates), podrząd: małpy wąskonosie (Catarrhina), rodzina: kotowce (Cercopitheci- dae). Lśniące, czarne futro; długie białe włosy, tworzące biały płaszcz po bokach ciała. Abisyńscy pokrywają swe tarcze tem futrem. Abisynja.

Gergovla, starożytne m. górskie Arwernów w dawnej Galji (dziś dep. Puy-de-Dôme w O- wernji we Francji).

Gerhardt Charles Frédéric, chemik francuski; * 1816 w Strassburgu, † 1856. Zasłu- żony badacz w dziedzinie chemii organicznej, autor teorii typów chemicznych.

Gerhardt Karl, lekarz niemiecki; * 1833 w Speyer, † 1902. Był profesorem w Jenie, następnie w Würzburgu i w Berlinie. Znakomity specjalista w chorobach płuc. Pozostawił szereg wybitnych dzieł z tego zakresu; niektóre były tłumaczone na język polski, np.: „Lehr- buch der Auskultation und Perkussion“.

Gerhardta objaw, jeden z objawów jam gru- źliczych (kawern) w płucach: zmiana odgłosu

opukowego nad jama, w zależności od tego, czy chory leży, czy siedzi.

Gerhardta próba, próba obecności kwasu octooctowego w moczu; polega na nabieraniu barwy ciemno-wiśniowej przez mocz, zawierają- jący kwas octooctowy, po dodaniu chlorku żelazowego (FeCl₃). Próbę G-a wykonywa się z moczem chorych na cukrzyce.

Géricault Théodore, malarz francuski, * 1791 w Rouen, † 1824 w Paryżu. Uczeń Ver- neta i Guérina. Batalista; romantyk. Najstyn- niejsza z prac: „Tratwa Meduzy“ (1819, Lou- vre“).

Gerjon, według mitycznych opowieści greckich, pan wielkich stad bydła, które pasły się na wyspie Erythei, położonej na oceanie poza słupami Herkulesa. Zabił go wraz z pasterzem i psem Herakles.

Gerki, m. w Nigerji bryt. (Afryka zach.), 15.000 mieszk.

Gerlach, ob. Garluch.

Gerlach Helmut, polityk i publicysta nie- miecki, * 1866. Napisał: „Geschichte des preus- sischen Wahlrechts“.

Gerlache de Gomery Adrian, żeglarz bel- gijski; * 1866; odbył w 1895 r. podróż na wy- spę Jan Mayen i do Grenlandji wsch., w 1898 do 1899 r. kierował belgijską wyprawą antark- tyczną, która pierwsza przezimowała w Antark- tydzie i przyczyniła się do wyjaśnienia zary- su lądów Antarktydy płn.-zach. Uczestniczyli w niej Polacy: Henryk Arctowski i Antoni B. Dobrowolski.

Gerlache'a kanał, cieśnina między wyspą Antwerpią a półwyspem Antarktydy zach.

Gerland Georg, geograf niemiecki, * 1833, † 1919; profesor uniwers. w Strassburgu; za- łożyciel wydawnictwa: „Beiträge zur Geophy- sik“ (1887); autor wielu prac, szczególnie z za- kresu geofizyki i etnologji, z których najważ- niejsza jest „Atlas der Vökerkunde“ (1892), wydany jako część „Physikalischer Atlas“ Berghausa.

Germain (Saint G.), biskup Auxerre we Francji; * ok. 390, † 448. Kościół paryski jego imienia, Saint Germain l'Auxerrois, sąsiadują- cy z Louvrem, początkami swemi sięga VI w.

Germaine Sophie, matematyczka francuska, * 1776, † 1831. Napisała: „Recherches sur la théorie des surfaces élastiques“, „Mémoire sur la courbure des surfaces“, „Oeuvres philoso- phiques“.

Germain St. en Laye, m. niedaleko Paryża z centralnym muzeum prehistorycznym i pro- tohistorycznym Francji, zw. „Musée des An- tiquités Nationales“, urządzonem w starożyt- nym zamku.

German (Germanium), ciężar atomowy 72,60, pierwiastek chemiczny b. rzadki, zajmuje miej- sce między krzemem a cyną; temp. topnienia 958°; ciężar wł. = 5,46; daje związki typu GeX₄ (czterwartościowy). Przewidziany przez Men- delejewa w r. 1871, odkryty został przez Winklera w minerale argyrodycie (Fryburg), (Ag₂S)₃GeS₄.

German Juliusz, powieściopisarz i drama- turg; * 1880 w Jarosławiu. Studja na uniwers.

we Lwowie i Wiedniu. Wydał: powieści: „His- torja o pajacach“, „W gospodzie pod trzema zbójcami“, „Gwiazdzista noc“, „Światła z dale- ka“, „Skrzydła“, „Błękitny generał“, „Twarz z za kurtyny“, „Iwonka“ i „Iwonka i gwiazdy“; utwory sceniczne: „Dramat“, „Lilith“, „Wie- źnie“ i „Mściciel“; nadto książki dla dzieci i przekłady.

German Ludomir, literat i polityk polski; * 1851, † 1922; działacz narodowo-demokratycz- ny w Galicji. W r. 1910 przeszedł do stronnictwa demokratycznego.

„Germania“, dziennik stronnictwa katolickie- go w Berlinie, założony w r. 1871.

Germanie, szczepek indo-europejski w środko- wej i zachodniej Europie; dzieli się pod wzglę- dem językowym i politycznym na: Niemców (80 milj.), Holendrów (7 milj.), Flamandów (6 milj.), Anglików (45 milj.), Szwedów (6,5 milj.), Norwegów (2,5 milj.) i Duńczyków (3 milj.). Od III wieku po Chr. powstawały wśród Germanów zach. nowe ugrupowania: Alemanni, Frankowie, Bawarczycy, Saksońscy, Anglosasi; Germanie wsch. (Goci, Burgundowie, Wandale), wy- parci w IV w. przez Hunnów, zdobyli państwo zach.-rzymskie, w następstwie zromanizowali się lub wyginęli; jedynie Germanie płn. zachowali swoje pierwotne siedziby w Skandynawji.

Germanik (Germanicus) Cezar, syn Dru- zusa, adoptowany przez ces. Tyberjusza, * 24 przed Chr. Wódz rzymski, wstawiony w woj- nach z Germanami (13—17), zwycięzca Armi- niusza. Był ojcem Agrypiny (małżonki Klau- djusza i matki Nerona). † 19 po Chr., podobno otruty z polecenia Tyberjusza.

Germanizacja, niemczenie. Największe zna- czenie miała polityka germanizacyjna rządu pruskiego w stosunku do Polaków. Wysiłki w tym kierunku zaczęły się zaraz po rozbio- rach, rozwinęły się zaś w planową, systema- tyczną akcję po upadku powstania styczniowe- go, a zwłaszcza po r. 1871. Wówczas zwinęto resztę polskich szkół średnich, wprowadzono język niemiecki jako wykładowy do szkół lu- dowych (1873), utworzono „komisję koloniza- cyjną“ w celu wykupywania ziemi z rąk Pola- ków (1886), przeprowadzono w duchu germa- nową ustawę osadniczą (1904), wreszcie prze- prowadzono kagańcową ustawę o zgromadze- niach (niepozwalającą przemawiać po polsku w powiatach, gdzie Polacy stanowili poniżej 60 proc. ludności) i ustawę wywłaszczeniową (1908).

Germanja, u Rzymian kraj na płn. od Duna- ju i na wsch. od Renu. Od cesarza Augusta prowincja rzym. na l. brzegu Renu, dzieląca się na G. superior z Moguncją i G. inferior z Kolonją jako stolicami.

Germanofil, zwolennik Niemców, zwłaszcza podczas wojny światowej.

Germańskie języki, ob. języki indoeu- ropejskie.

Germaśir (Deczistan), kraina nadbrzeżna nad płn.-wsch. częścią zatoki Perskiej.

Germinal (franc.), miesiąc kielkowania. Siód- my miesiąc w francuskim kalendarzu rewolu- cyjnym 21. III—16. IV. Tytuł powieści Emila Zoli z życia robotniczego.

Germiston, m. w Transwalu pld. (Unja Pld. Afryki); 42.000 mieszk., w tem 16.200 ludności białej; przemysł górniczy, kopalnie złota.

Gero, margrabia Marchii Wschodniej (połabskiej) w latach 937—965. * ok. 900, † 965. W pieśniach Nibelungów sławiony jako bohater niemiecki w walkach ze Słowianami. W r. 963 zwyciężył ks. polskiego Mieszka i zmusił go do czasowego uznania zwierzchnictwa cesarza.

Gerok Karl, religijny poeta niemiecki, autor wierszy i pamiętników; * 1815, † 1890.

Geroldseck, dawne hrabstwo w pow. Offenburg w Badenji (Niemcy); 125 km², 5.000 mieszkańców; ruiny zamku.

Gerolstein, miejsc. w rej. trewirskiej (Trier) w wulkanicznych górach Eifel (Prusy); 2.470 mieszk.; źródła mineralne, miejsce kuracyjne.

Gérome Jean Leon, malarz franc., * 1824 w Vesoul, † 1904 w Paryżu. Uczeń Delaroche'a. Uprawiał malarstwo historyczne i rodzajowe. Prace ważniejsze: „Walka kogutów” (1847), „Gładjatorowie”, „Wiek Augusta” (1855).

Gerona, dawn. Gerunda, stol. prow. G. (5.865 km², 330.150 mieszk.) w Katalonji (Hiszpania pln.-wsch.) nad rz. Oñar; 15.800 mieszk.; forteca; źródła mineralne; przemysł włókienniczy, korkowy, papierniczy. Słynne z bohaterstwa obrony w 1809 r.

Geronimo de San Yuste, klasztor zakonu św. Hieronima w prow. Caceres w Hiszpanii, zbudowany w r. 1408, zburzony w 1809; ostatnie miejsce pobytu cesarza Karola V.

Gerontoxon, szara obwódka naokoło rogówki u ludzi starszych, utworzona z rozmaitych lipidów, przeważnie z cholesteryny.

Gerowit lub **Jarowit**, bóstwo wojny u Słowian zachodnich.

Gers, 1) l. dopływ rz. Garonny (Francja pld.-zach.), źródła w Pirenejach, ujście pod Agen; dług. 178 km.; 2) dep. pln.-zach. Francji, część dawnej Gaskonii, 6.291 km², 194.400 mieszk.; stol. Auch.

Gersau, gmina i wieś w kantonie Schwytz (Szwajcaria), u stóp góry Rigi nad jez. Czterech Kantonów; 2.000 mieszk.; miejsc. klimatyczna.

Gersdorff, minerał, NiAsS, regularny o postaciach pryzmu. Znane złoża w Szwecji i w Marchii Styryjskiej.

Gerson Jean de (właśc. Jean Charlier), kanclerz uniwers. paryskiego, * 1362, † 1428; przywódca kierunku, domagającego się drogą pokojową reformy kościoła. Autor wielu dzieł teologicznych.

Gerson Wojciech, malarz polski, * 1831 w Warszawie, ukończył tamże w roku 1851 Szkołę Sztuk Pięknych; dalsze studia w Akademii petersburskiej i w Paryżu, poczem otworzył w Warszawie pracownię malarską, rozpoczynając jednocześnie działalność pedagogiczną, jako nauczyciel rysunków i malarstwa (z uczniów jego wymienić należy Chelmońskiego, Wyczółkowskiego i w. in. znakomych później artystów). Plon twórczości arty-

stycznej G. jest bardzo obfity: blisko 500 obrazów olejnych, przeważnie treści historycznej („Oplakane apostołstwo”, „Chrzest Litwy”, „Kazimierz Odnowiciel”, „Kopernik”, „Wit Stwoszcz”, „Sobieski w Wilanowie”) itd.; obrazy religijne, krajoznawcze (widoki Tatr), portrety, obrazy rodzajowe; pracami ilustratorskimi zasilal przez szereg lat czasopisma warszawskie; dostarczał rysunków do wydawnictw ozdobnych („Wzory sztuki średniowiecznej w Polsce”, „Hetmani polscy”, „Album Wilanowskie”); † 1901.

Gerson-Dąbrowska Marja, malarka i rzeźbiarka; * 1869; kształciła się pod kierunkiem ojca, Wojciecha G., potem w Akad. paryskiej; w salonach warszawskich wystawia od r. 1891 („Ucieczka do Egiptu”, „Melancholia”); jest nauczycielką rysunków; wydała m. in.: „Praktyczne wzorki rysunkowe dla dzieci” (1920), „Obrazy żywe” (1920).

Gerstäcker Friedrich, powieściopisarz niemiecki, * 1816, † 1872; przez długi czas podróżował po Ameryce; opowiadania swoje czerpał przeważnie z wrażeń z podróży; ogłosił m. in.: „Die Regulatoren in Arkansas” (1845), „Die Flusspiraten des Mississippi” (1848), „Tahiti” (1854).

Gerstner, 1) Franciszek Józef, fizyk i mechanik czeski, * 1756, † 1832; 2) Franciszek Antoni, inżynier, syn popr., * 1793 w Pradze, † 1840. Zbudował pierwszą koleją żelazną w Rosji.

Gerszom ben Jehuda, rabin, komentator Talmudu, * ok. 960.

Gerthe, gmina w zagłębiu Ruhry, między Bochum i Kastrop, 12.560 mieszk.; kopalnie węgla, smołownia.

Gertruda św., 1) księżniczka benedyktynek w Nivelles (w Brabancie), * 626, † 659; patronka podróżników; 2) córka św. Elżbiety turyngijskiej, * 1227, † 1297; 3) siostra św. Mechtyldy, * 1232, † 1292; 4) autorka pism mistycznych, * 1256, † 1302; 5) córka króla Lotara III, † 1143; matka rodu Gwelfów.

Geruzja, rada starców w starożytnej Sparcie, odpowiadająca rzymskiemu Senatowi. W skład jej (prócz obu królów) wchodziło 28 starców, obieranych dożywotnio przez Zgromadzenie Ludowe. Rada ta miała prawo przedkładania Zgr. Ludowemu wniosków, które lud bez dyskusji winien był przyjąć lub odrzucić. Dominujące znaczenie owej arystokratycznej Rady było najbardziej charakterystyczną cechą ustroju politycznego Sparty.

Gervais Alfred Albert, wiceadmirał francuski, * 1837, † 1921. Jeden z twórców przyimierza francusko-rosyjskiego.

Gervinus Georg Gottfried, historyk niemiecki. Autor dzieła pt.: „Historja XIX w. od traktatu wiedeńskiego”; * 1805, † 1871.

Gerwazy i Protazy, święci, pierwsi męczennicy medjolańscy, bliźniacy, zawsze razem wspominani; ponieśli śmierć przez ścięcie w I wieku po Chr.; święto 19 czerwca.

Gerylasi (Guerrilleros), ochotnicze oddziały hiszpańskie, nękające nieprzyjaciela

wojną podjazdową; wstawili się swoim oporem, stawianym wojskom napoleońskim 1808 do 1813.

Ges, w muzyce oznacza g z bemolem; **Gesdur** — tonacja o 6 bemolach.

Gês, grupa Indian w Brazylii wsch., z nich najwięcej znani Botokudzi, zamieszkałi w lasach nadbrzeżnych.

Geserich-See, ob. **Jezieryce**.

Gesner Konrad, uczonec szwajcarski, * 1516, † 1565; profesor medycyny, fizyki i języka greckiego kolejno w Bazylei, Montpellier i Zurychu. Napisał: „Bibliotheca universalis”, „Historia animalium”, „Opera botanica”, „De omnium rerum fossilium genere”, „Epistole medicinales”.

Gesner(ia), roślina pospolita w Ameryce pld., znana także jako ozdobna roślina doniczkowa. Nazwana od Konrada Gesnera (ob.).

Gesnera bulbosa.

Gessen, kraj północno-wschodniej części Egiptu Dolnego, gdzie zamieszkiwali Izraelici przez czterysta lat (od XIX—XV wieku przed Chr.).

Gessler Hermann, namiestnik austriacki w Uri (w Szwajcarii), według podania zabity przez Wilhelma Tella w r. 1307.

Gessler Otto, polityk niemiecki; * 1875; do r. 1924 członek stronnictwa demokratycznego, potem bezpartyjny. W r. 1919 min. odbudowy. Od r. 1920 min. obrony kraj.; reorganizator armii niemieckiej.

Gessner Salomon, poeta niemiecki; * 1730 w Zurychu, † 1788; pisał sielanki. Był również malarzem.

Gesta (łac.), czyny, wydarzenia. **G. Romanorum**, zbiór opowiadań i anegdot, który ok. 1300 powstał w Anglii.

Gestrin, u Słoweńców duch wodny o „rybich nogach”. Niebezpieczny dla rybaków i podróżnych.

Gestrin Franciszek, pedagog słowieński; * 1856, † 1893. Również pisarz teatralny.

Getsemane (hebr.), ogród na zachodnich stokach góry Oliwnej, znany z opisu męki Chrystusa. Dziś ogród G. jest w posiadaniu zakonu Franciszkanów.

Getto, ob. **Ghetto**.

Getulowie, staroż. szczep libijski w zach. Afryce Północnej, na pld. od Mauretanii i gór Atlasu; przodkowie dzisiejszego szczepu Tuaregów.

Getynga (niem. Göttingen), m. w Hanowerze (Prusy) nad rz. Leina, 41.070 mieszk.; uniwersytet z r. 1737; fabryki płótna, wyrobów bawełnianych, instrumentów chirurgiczn. i naukowych.

Getyt, minerał rombony, jeden z rodzimych wodorotlenków żelazowych. W skupieniach krystalicznych lub zbity. Twardość 5,2. Ciężar właściwy 4,0.

Geulincx Arnold, filozof niderlandzki; * 1625 w Antwerpii, † 1669. Twórca systemu, zwanego okazjonalizmem. Opierając się na

dualizmie Descartes'a, nauczał, że przy okazji zjawiska psychicznego w człowieku występuje odpowiednio zjawisko fizyczne, przy okazji zaś zjawiska fizycznego, zjawisko psychiczne. Dzieje się to za sprawą Boga. Człowiek jest tylko widzem tego, co się odbywa; pozostaje mu tylko bierne poddawanie się biegowi rzeczy: „ita est, ergo ita sit” (tak jest, więc niechaj tak będzie).

Gevensberg, m. w Westfalji (Prusy); 19.000 mieszk.; przemysł żelazny.

Gex, m. okręg. w dep. Ain (Francja wsch.), nad rz. Journan, dopływem Rodanu; ok. 2.800 mieszkańców; dzielnica G., dawna część Burgundji, oddzielona od Francji górami Jura (przełęcz Faucille).

Gębice (niem. Gembitz), m-ko w pow. mogileńskim (woj. poznańskie), 1.280 mieszk.; 85,8% Polaków.

Gębicki, 1) **Jakób**, autor kancjonałów protestanckich, stworzonych z niepospolitym talentem, * 1569, † 1633. Nauki w kraju i na uniwersytetach niemieckich. Był ministrem wyznania helweckiego przy zborze Dębickim. Wydał wspaniałe hymny pt.: „Hymny Starożytności i Nowego Testamentu”; 2) **Łukasz**, poeta pierwszej połowy XVII w. Przebieg życia nieznan. Wydał: „Threny żalose Jeji M. Paniel P. Annie Krzeszowej, Matce ukochanego syna, Jana Krzesza”.

Gędźba (w języku czeskim hudba), jest starodawną polską nazwą muzyki. Gędziebne narzędzia oznaczały instrumenty muzyczne.

Gęgawa, gęś (Anser cinereus), ptak; rząd: blaszkodziobe (Chenes). Upierzenie prawie całe szare, podbrzusze białe. Dziób, nogi i powieki czerwone. Gnieździ się w nieprzystępnych miejscach na bagnach. Przelotna. Zbliżone do niej są gęsi domowe. Zamieszkuje Europę i Azję. U nas od lutego do sierpnia. Bardziej na północy gnieździ się **Anser fabalis**. in. **A. segelum** (posiewnica), która zlatuje do nas na zimę. Prócz nich występują w Polsce liczne inne gatunki gęsi: mała, krótkodzioba, białoczarna.

Gęś, ob. **Gęgawa**.

Gęsia skórka, objaw, występujący przy działaniu zimna na skórę ludzką; polega na skurczu mięśni przywłosnych. Niekiedy g. skórka występuje pod wpływem podrażnienia nerwowego.

Gęśl, nazwa prymitywnego instrumentu, złożonego z płaskiej deszczulki, na której nawiazane jest kilka strun, i ze smyczka lub drewnianka, służącego do ich poruszania. Instrument ten był w odległej przeszłości rozpowszechniony zarówno w Polsce, jak w całej Słowiańszczyźnie, o czem świadczą odmiany tej nazwy: guśla, husla.

Gęstościomierz, przyrząd do wyznaczania gęstości lub ciężarów właściwych ciał stałych i cieczy; ob. **areometr**.

Gęstość lub masa właściwa, stosunek masy do objętości; wymiar gęstości ML⁻³. Gęstość wody w temperaturze 4° C. równa się jednośc.

Najmniejszą gęstość ma wodór: 9×10^{-8} (przy 0° i 76 cm Hg); największą metal osm, $22\frac{1}{2}$. Jednostka gęstości: 1 gr/cm³.

Gęstość ziemi wynosi, według ostatnich obliczeń 5,58 gr/cm³.

Ghadamès, ob. G a d a m e s.

Ghasni (Ghasna lub Ghisni), m. w płn.-wsch. Afganistanie nad persko-induską drogą karawanową; 10.000 mieszk.

Ghat, ob. G a t.

Ghazal (Bahr-el-), rz. w Afryce równikowej; powstaje z licznych rzek Sudanu wsch. i tworzy wraz z Bahr-el-Dżebel Biały Nil.

Ghazl (arab.), zwyczajca; tytuł nadawany zwycięskim wodzom muzułmańskim, m. in. Kemalowi paszy, prezydentowi Republiki tureckiej.

Ghazipur, m. w Indjach bryt. nad Gangesem; 39.000 mieszk.; handel opjum.

Gheel, m. w prow. antwerpskiej (Belgia) nad rz. Wielką Nethą; 15.460 mieszk.; zakład dla umysłowo chorych; fabrykacja skóry, sukna i koronek.

Ghegowie, północna i środkowa grupa Albańczyków, po rzekę Szkumbi, w przeciwieństwie do południowych Albańczyków, zwanych Toskami.

Ghetto (włosk.), nazwa części miasta (dawniej ściśle odgraniczonej), zamieszkałej przez Żydów.

Ghiberti Lorenzo di Cione, rzeźbiarz włoski, * 1378 we Florencji, † ok. 1455. Wykonał mnóstwo posągów, płaskorzeźb i relikwiarzy dla różnych kościołów włoskich. Arcydziełem jego są drzwi brązowe w Bazylice św. Jana we Florencji.

Ghika, ród albański, z którego pochodził szereg włoskich książąt i mężów stanu XVII do XX wieku.

Ghildźije, plemię afgańskie w Afganistanie zachodnim.

Ghirlandajo Domenico (Tomasso Bigordi), malarz włoski, * 1449 we Florencji, † 1494 tamże. Uczeń Baldovinettiego, mistrz Michała Anioła. Prace ważniejsze: freski w kościele i w refektarzu klasztoru Ognissanti, w kaplicy Sassetti kościoła św. Trójcy, w chórze S-ta Maria Novella we Florencji; sceny z życia M. Panny, oraz „Pokłon Magów“.

Ghirlandajo Ridolfo, malarz florencki, * 1483, † 1561. Syn i uczeń Domenico G. Z dzieł: „Koronacja Najśw. Panny“ (Louvre, 1503), „Młody złotnik“ (Palazzo Pitti), „Monaca“ (tamże), „Św. Zenobiusz wkrzeszający dziecko“ (Uffizi, Florencja).

Ghor (El-), dolina Jordanu, najniższa depresja kuli ziemskiej, do 394 m. poniżej poziomu morza.

Ghurydowie, dynastia wschodnio-irańska z północnego Afganistanu, założona przez Hussein-Ebn-Sama. W połowie XII w. uniezależniła się i opanowała stolicę kalifatu irańskiego, Gassne. Pod koniec XIV wieku (1393) ziemie Ghurydów zostały podbite przez Tamerlana.

Giac Pierre, minister Karola VII, króla francuskiego, słynny ze swych zbrodni; * 1380, † 1427.

Giallo antico, starożytny marmur żółty, spotykamy tylko w b. dawnych zabytkach architektury.

Gianibelli Federigo, włoski budowniczy wojskowy XVI w. Ulepszył maszynę piekielną podczas obrony Antwerpji, oraz zastosował brandery.

Giants Causeway (ang. droga olbrzymów), grobla naturalna z 40.000 słupów bazaltowych na wybrzeżu hr. Antrim (Irlandja płn.); 275 m. dług., 170 m. w morzu, do 60 m. szer.

Giantse lub Gyangse, m. w Tybecie nad rz. G., dopływem Tsanpo (Bramaputry), na drodze z Sikkimu do Lassy.

Giaretta, rz. na wyspie Sycylii (Włochy płd.); ujście pod m. Catania do morza Jońskiego, dług. 150 km.

Giarrè, m. w prow. Catania na Sycylii (Włochy płd.); 21.600 mieszk.

Giaur (tureck.), niewierny; obelżywe określenie dla niemuzułmanów.

Giaveno, m. w Piemontcie (Włochy płn.); 10.500 mieszk.; winnice, jedwabnictwo, garbarnie; przemysł metalurgiczny.

Gibara, m. portowe na płn. wybrzeżu Kuby (Antyle); ok. 20.000 mieszk.

Gibbon Edward, polityk i historyk ang. Autor: „History of the decline and fall of the Roman Empire“ („Dzieje upadku ces. rzymskiego“); * 1737, † 1794.

Gibbons Orlando, kompozytor angielski; * 1583, † 1625. Przyczynił się do rozwoju literatury klawicymbalowej. Kompozycje G. znajdują się w zbiorze utworów angielskich wirginalistów: „Fitzwilliam Virginal-Book“.

Gibbs Josiah Willard, fizyko-chemik amerykański; * 1839, † 1903. Ogłosił doniosłe prace z teorii równowagi chemicznej (1874 do 1878), dzięki którym chemia poczęła posilko-wać się metodą badań termodynamicznych. Z pomiędzy praw przez G. odkrytych, szczególnie szeroko i z powodzeniem stosowana jest reguła faz.

Gibbs Olivier Wolcott, chemik amerykański, * 1820, † 1908; był profesorem na Uniwersytecie Harvardzkim.

Gibbsa reguła, ob. faz reguła.

Gibbus, ob. garb.

Gibelini, w wiekach średnich (gł. w w. XIII), stronnictwo cesarskie we Włoszech, popierające niem. dynastję Hohenztaufów, oparte przeważnie na rycerstwie i senjorach. W XIV w. nazwa stronników cesarstwa (w przeciwstawieniu do gwelfów, stronników papieża).

Gibony, nazwa zwierząt; gromada: ssące (Mammalia), rząd: naczelnie (Primates), podrząd: małpy wąskonosne (Catarrhina); rodzina małpy długorekie (Hylobatidae). Nadzwyczajnie długie ręce, pozwalające im doskonale łazić po drzewach. Spokojne, łagodne. Posiadają skłonność do przyjaznego współżycia z ludźmi. Mogą chodzić w pozycji pionowej; Archipelag Malajski, północne Indie.

Gibraltar (arab. Dżebel al Tarik, tj. góra Taryka), skała i miasto (19.650 mieszk.) w Andaluzji (Hiszpanja płd.) nad cieśniną G., łączącą Atlantyk z m. Śródziemnym, jedna z najsilniejszych twierdz skalnych; stacja morska i węglowa. Od r. 1704 należy do W. Brytanji; port handlowy i wojenny, doki. Poza pasem neutralnym, na terytorjum hiszp., m. Linea de la Concepcion.

Gibraltarska cieśnina, szer. 14—20 km., głęb. od 300 do 1.000 m., oddziela półwysp Iberyjski (Gibraltar) od Marokka (Dżebel Muza). W staroż. znana pod nazwą Słupów Herkulesa.

Gibson, płd. część Wielkiej Pustyni Piaszczystej w płn.-zach. Australji.

Gibson Thomas Milner, liberalny polityk angielski, zwolennik wolnego handlu; * 1806, † 1884. 1859—66 minister handlu.

Gibsył, ob. Hydrargilit.

Gichel Jakób, budowniczy polski wieku XVII. W r. 1624 zbudował bramę Spaska w Wilnie. Był burmistrzem wileńskim.

Giddings Hosea Reed, amerykański działacz społeczny; * 1795 w Pensylwanii, † 1864. Od 1838—1859 zasiadał w kongresie, gdzie stanowczo występował z żądaniem zniesienia niewolnictwa. Wydał „Zbiór mów przeciwko niewolnictwu“.

Gide André, znany poeta i powieściopisarz francuski; * 1869. Z powieści: „L'immoraliste“, „La porte étroite“, „Les fauxmonnayeurs“ i in.

Gide Charles, ekonomista francuski; * 1847; od 1874 profesor prawa w Bordeaux, od 1880 w Montpellier, od 1898 w Paryżu; założył czasopismo „Revue d'économie politique“ (1887); ogłosił m. in. prace: „Zasady ekonomji politycznej“ (przekł. polski 1907), „Rozwój instytucji społecznych w ciągu XIX w.“ (przekł. polski 1910).

Gidle, w. w pow. radomskim (woj. łódzkie); kościół z XI w.; miejsce pielgrzymek; fabryka pługów.

Gidowie, w dawniejszych wojskach przewodnicy kolumn. W wojsku napoleońskim straż przyboczna cesarza. W Belgji obecnie g. nazywają się niektóre oddziały lekkiej jazdy.

Giedrojc, 1) Melchjor, biskup żmudzki; † 1608; 2) Jan Stefan, biskup inflancki 1765—78, potem żmudzki; † 1801; 3) Józef A., biskup żmudzki od 1801; † 1837; 4) Romuald, generał w polskich; * 1750; walczył 1771, 1792, 1894 i 1812; jako generał inspektor organizował wojsko na Litwie; † 1824.

Giedroyć Franciszek, lekarz polski, * 1860. Napisał m. in.: „Eksperyta lekarska w dawnych sądach polskich“, „Ustawy cechów cyrulickich w dawnej Polsce“, „Zapiski do dzieł szpitalnictwa w dawnej Polsce“, „Słownik lekarski polski do działu chorób skórnych i wenerycznych“, „Źródła biograficzno-bibliograficzne do dzieł medycyny w Polsce“.

Giedymn, wielki książę litewski, od 1316 do 1341. Od początków panowania swego staczał uporczywe walki z Krzyżakami, którym odebrał Żmudź. Rozszerzył podboje litewskie na Białej Rusi, zagarniając Podlasie, Polesie, Mińsk.

Witebsk. Umarł w czasie rozpoczynających się wielkich wojen z Polską o dziedzictwo Haličko-Włodzimierskie. Zostawił siedmiu synów: Monwida, Narymunta, Olgierda, Jawnuta, Kiejstuta, Korjata i Lubarta, oraz kilka córek, z których Aldona w r. 1325, w celu nawiązania przymierza polsko-litewskiego przeciw Krzyżakom, została wydana za Kazimierza, królewicza polskiego, a Ofka (Eufemja) w r. 1331 za Bolesława Jerzego Trojdenowicza.

Giegużyn (lit. Gegužynė), m. na Litwie w pow. koszedarskim nad rz. Wilją; 4.280 mieszk., w tem 50% Polaków.

Giejstuny, w. w pow. oszmiańskim (wojew. wileński); niegdyś siedziba poety Ant. Edw. Odyńca.

Gielniów, m-ko w pow. opoczyńskim (woj. kielecki) nad rz. Brzuśnią; 1.400 mieszk.; wyrób oselek i brusów.

z Gielniowa Ł a d. bł., patron m. Warszawy. Gieł jego spoczywa w kościele św. Anny (pobernaldyńskim).

Giełczew lub Radomirka, l. dopływ Wieprza; ujście pod Siostrzytówem; dług. 49 km.

Giełda, instytucja, mająca na celu ułatwienie, przyspieszenie i regulowanie handlu wewnętrznego; periodyczne, w ściśle określonej porze, zebrania kupców i bankierów w publicznym lokalu dla zawierania transakcji obrotowych przedmiotami, któremi na danej g. wolno handlować, i które wolno na niej notować. G. mogą być pieniężne i towarowe. Przedmiotem obrotów g. pieniężnej są papiery wartościowe, weksle, czek, przekazy, waluty, monety i kruszce szlachetne (złoto i srebro); g. towarowej — wartości niezatrzymane g. pieniężnej. Transakcje odbywają się przy udziale pośrednika (agenta giełdowego, maklera), który, z chwilą zaakceptowania umowy, wręcza stronom karty umowy (szluzetle), zawierające nazwiska kontrahentów, przedmiot transakcji, sumę, kurs, sposób i termin likwidacji oraz istotne warunki umowy. Makler otrzymuje wynagrodzenie od każdego obrotu (kurtaż, prowizja). Zreasumowane karty umowy stanowią cennik, układany pod kontrolą zwierzchności giełdowej (ceduła giełdowa). Początków g. doszukać się można w starożytnym Rzymie (Collegia mercatorum — zebrania kupców). Właściwy rozwój urządził, do dzisiejszej g. zbliżonych, zaczął się, wraz z rozwojem handlu, w wiekach średnich pierwotnie pod postacią gildyjnych i cechowych zebrania kupieckich. Pierwsze g. powstały w XVI w. (w Antwerpii 1531, w Lyonie i Tuluzie 1549, w Hamburgu 1558, w Rouen 1566, w Londynie 1565, w Bordeaux 1571). Z biegiem czasu g. tworzyły się w różnych miastach handlu. Na kontynencie Europy g. jest to pewien typ instytucji społecznej i publicznej, pozostającej pod kontrolą rządu, lecz z wewnętrzną autonomją, w Anglii i Ameryce — stowarzyszeń prywatnych. Oprócz g. urzędowej istnieje tzw. kulisa, g. napół pokątna, tolerowana, gdzie czynności pośredników załatwiający agenci prywatni. Kulisa mieści się często w przedsiönku g., lub za barj-

ra na sall. Pokątna, ścigana przez policję mniej lub więcej potajemnie, w przygodnych lokalach zbierająca się czarna g., zdobyła znaczny wpływ na kurs walut zagranicznych i akcyj w czasach powojennych w okresie inflacji. W Polsce największa jest g. warszawska, istniejąca urzędowo od 1817 r. Charakter wyłącznie pieniężny, do dziś zatrzymany, nadała jej ustawa z 1872. Istnieją jeszcze g. w Poznaniu, Krakowie, Lwowie, Wilnie i Łodzi. Od czasu odzyskania niepodległości wydane zostały 2 Ustawy o organizacji giełd w Polsce: 1) 20. I. 1921; 2) 28. XII. 1924. Według tych ustaw pozwolenia na otwarcie g. udzielają w porozumieniu minister skarbu i minister przemysłu i handlu i sprawują nadzór (nad g. pieniężną minister skarbu, nad towarową — minister przem. i handlu) za pośrednictwem mianowanego przez nich komisarza giełdowego. G. jest osobą prawną, której władzami są: ogólne zgromadzenie członków g., rada giełdowa, sądy rozjemcze i komisja dyscyplinarna. Członków tych wszystkich władz, jak również maklerów przysięgłych, zatwierdza odnośny minister.

Giełdy pracy we Francji, zrzeszenia lokalne, obejmujące związki robotnicze różnych zawodów danej miejscowości. Pierwsza g. p. powstała w Paryżu w r. 1887 przy poparciu finansowym gminy. W r. 1892 powstała ogólnofrancuska federacja giełd pracy („Fédération des bourses du travail”), w której zdobył przewagę kierunek syndykalistyczny.

Giełgud Antoni, generał w. polski, *1792; w 1812 r. uformował własnym kosztem pułk piechoty, w 1831 r., wysłany na Litwę po bitwie pod Ostrołęką z 2-ą dywizją piechoty dla wywołania tam powstania, zawiódł pokładane w nim nadzieje; gdy przechodził z wojskiem granicę pruską, zastrzelony został 13 lipca 1831 r. przez jednego z oficerów.

Giemza, skóra kozia, inaczej zawana chevreau (z franc.).

Giemza, ob. antylopy.

Gienjusz Paweł ks., przeor klasztoru Kartuzów w Berezie; w zniesieniu tego klasztoru, przeor Benedyktynów w Starych Trokach; *1805, †1848 w Łuninie; tłumaczył na język polski pisma św. Augustyna; zostawił materiały do dziejów klasztoru w Berezie.

Gientyl, w myśliwstwie sokół, złowiony w czerwcu, lipcu lub sierpniu, łatwy do ułożenia **Gieralt**, **Gerald** lub **Osmioróg**, herb polski; na tarczy w polu czerwonym między czterema jabłkami złotymi lub zielonymi, krzyż srebrny z rozwartymi ramionami; nad hełmem w koronie cietrzew.

Gierdawy (niem. Gerdaun), m. pow. w rej. królewieckiej (Prusy Wsch.); 2.900 mieszk.; garbarnie i farbiarnie.

Gierdziejewski Ignacy, malarz polski; *1826 w Warszawie, †1860. Ważniejsze prace: „Dżuma i topielec”, „Twardowski, rozmawiający z djabełem”, „Dante i furje”.

Giermek, w średniowieczu młodzieniec, pełniący służbę przy rycerzu i noszący za nim jego tarczę i kopję. Młodzież rycerska kształci-

ła się wówczas na zamkach możnych rycerzy, początkowo w charakterze paziów, ucząc się jednocześnie władania bronią. W wieku 14 lat paż odbierał przy ołtarzu poświęcony miecz i odtąd miał prawo noszenia rycerskich ostróg oraz występowania do walki, i nosił nazwę giermka, przechodząc z tą chwilą ze służby pani na służbę swego rycerza. G. zaprawiał się przy nim do zawodu rycerskiego.

Giers Nikola j, dyplomata rosyjski, *1820, †1895.

Gierszyński Henryk, lekarz i działacz polityczny; *1848; ukończył studia medyczne w Paryżu, zamieszkał na stałe w Ouarville w dep. Eure et Loir; wybitny działacz demokratyczny na emigracji, uczestniczył w wielu stowarzyszeniach, wydawał „Wolne Słowo Polskie” w Paryżu, ogłosił kilka rozpraw publicystycznych i historycznych.

Gierydón, stolik o jednej nodze, przeważnie okrągły; również stół narożny lub podstawa lichterza albo świecznika.

Gierymski, 1) **Aleksander**, malarz polski, *1849 w Warszawie; kształcił się w Warszawie i Monachjum, mieszkał kolejno w Paryżu, Krakowie, Monachjum i Rzymie, gdzie †1901. Z licznych dzieł jego, w których zwłaszcza znakomicie oddane są efekty światłocienia, znane są bardziej: „Święto trabek”, „Powiśle”, „Austerja rzymska”, „Gra w morze”, „Anioł Pański”, „Plac Maksymiljana w Monachjum”, „Mosty na Sekwanie w Paryżu”, „W altanie”; 2) **Maksymilian**, brat poprzedniego, także malarz, *1846 w Warszawie; uczestnik powstania 1863 r., z którego później wziął wiele motywów do swych obrazów; studia w Warszawie i Monachjum; wstąpił się szybko, jako znakomity twórca scen batalistycznych i rodzajowych, oraz krajobrazów; † w zaraniu twórczości 1874 w Reichenhall w Bawarii; z obrazów jego: „Powrót Pana Tadeusza”, „Pojedynek”, „Wieczornice”, „Kozacy kubańscy, pędzący do ataku”, „Przypadek w drodze”, „Oddział ułanów na śniegu”, „Wyjazd na polowanie”, „Ulica przedmiejska”, „Alarm w obozie”, „Zwiady”, „Polowanie par force”. Był jednym z najświetniejszych przedstawicieli tzw. szkoły monachijskiej w malarstwie polskim.

Giesebrecht Wilhelm, historyk niemiecki, *1814, †1889. Wydał: „Geschichte der deutschen Kaiserzeit”.

Giesel Friedrich, *1852, współczesny chemik niemiecki, badacz pierwiastków promieniotwórczych; w r. 1902 odkrył emanację toru, oraz aktyn (razem z A. Deblerne'm).

Glessbach, l. dopływ jez. Brienz w Kantonie berneńskim (Szwajcaria); dług. 14 km.; 7 wódospadów.

Glessen, stol. prow. górnoheskiej (Niemcy), nad rz. Lahn, 31.620 mieszk.; uniwersytet z r. 1607; fabryki wyrobów bawełnianych i cygar.

Giesshübl (czes. Kysibl), miejscowość kąpielowa w okr. karlsbadzkim w Czechosłowacji, ze sławnymi szczawiami alkalicznymi.

Gietrzwałd (niem. Dietrichswalde), w. na Warmji (Prusy Wsch., Niemcy) w pow. olsz-

tyńskim; kościół z cudownym obrazem Matki Boskiej; miejsce pielgrzymek.

Giewont, szczyt w Tatrach polskich, 1.900 m., wznoszący się bezpośrednio nad Zakopanem.

Gieysztor Jakób, działacz polityczny polski; *1827 na Żmudzi, †1897. Członek „Wydziału Wykonawczego” na Litwie w czasie powstania styczniowego. Był jednym z organizatorów stronnictwa białych na Litwie. Zwolennik uwłaszczenia chłopów. Po wybuchu powstania i rozwiązaniu czerwonego Komitetu Litewskiego mianowany został przewodniczącym nowopowstałego „Wydziału Zarządzającego prowincjami Litwy”, przekształconego później na „Wydział Wykonawczy” R. N. na Litwie. Aresztowany 31. VII. 1863, zesłany był do katorgi. Po powrocie do kraju prowadził w Warszawie znany antykwariat. Autor „Pamiętników z lat 1857—1865” (wyd. 1913).

Giez, ob. Oestridae.

Giełto, gżół, obszerna szata lniana, koszula.

Giełkość, ob. Spreżystość.

Gifford Wilhelm, poeta i publicysta angielski; *1757 w Ashburton, †1826, przeciwnik demokracji angielskiej; autor utworów satyrycznych.

Gifu, m. okręgowe na wyspie Hondo (Japonia), 57.900 mieszk.; przemysł papierniczy.

Gig, lekki pojazd jednokonnny, dwukołowy.

Giga czyli **Gigue**, w środkowej Europie, a w szczególności we Francji, pogardliwa nazwa dla pewnej odmiany wioli z powodu wydętego jej kształtu, przypominającego udo (Gigot). Nazwa niemiecka Geige dla skrzypiec zwanych przedtem Fidel, powstała prawdopodobnie z G. Spotykany w suitach instrumentalnych XVIII w. bardzo często taniec pod tą samą nazwą, nie ma nic wspólnego z instrumentem i zdaje się pochodzić od angielskiego Jigg.

Giganci, w mitologii olbrzymy, żyjące na Olimpie, synowie bogini Gai. Zbuntowali się przeciw bogom. Z rozkazu bogów i przy ich pomocy zostali pokonani przez Heraklesa.

Gigantismus, olbrzymi wzrost człowieka (190 do 200 cm.); powody g. nie są dokładnie znane, przypuszczalnie w powstawaniu olbrzymiego wzrostu odgrywają rolę zaburzenia w wydzielaniu wewnątrzczym; g. Caspra, znaczny obrzęk, zbieranie się gazów, pęknięcie naskórka; zmiany, występujące w zwłokach topielców po przebywaniu w wodzie do 2 tygodni latem i do 2—3 miesięcy zimą.

Gigantostroma, raki olbrzymie z okresu sylurskiego i dewońskiego do 2 m. długości. Tułów i głowę miały opancerzone, odwłok składał się z 12 odcinków, ostatni zakończony był kolcem lub płetwą ogonową.

Gigerl (niem.), śmieszny, przesadny strojnisk; elegancj. Słowo używane zwł. w Wiedniu.

Gigoux Jean, malarz, litograf i rysownik franc., *1806, †1894; uprawiał przeważnie malarstwo historyczne i portretowe: „Ostatnie chwile Leonarda da Vinci”, „Kleopatra, próbująca trucizny”, „Aresztowanie w epoce terrorizmu”; portrety, m. in.: ks. Radziwiłła i Jen. Dwernickiego (1833, Louvre).

Gijon, m. portowe nad Atlantykiem w Austrii (Hiszpanja ptn.); 57.900 mieszk.; kopalnie węgla, fabryki tytoniu, huty szklane; wywóz owoców.

Gilk, część omasztowania, służąca do wyciągania dolnego rogu żagla skośnego.

Gil, ob. Pyrrhula coccinea.

Gil Vicente, portugalski pisarz sceniczny; * ok. 1470, † po 1536.

Gil Blas, francuski romans humorystyczny Lesage'a.

Gil y Zarate don Antonio, pisarz sceniczny hiszpański; *1786, †1863.

Gila, l. dopływ rz. Kolorado w N. Meksyku i Arizonie (St. Zj. Am. Ptn.); dług. 955 km.; przepływa pustynię G.

Gilacy, nieliczne plemię paleoazjatów we wsch. Syberji nad dolnym Amurem i w ptn. części Sachalinu, liczące ok. 4.300 głów; zajmuje się rybołówstwem.

Gilan, prow. Persji ptn.; niezdrowy, gorący i wilgotny pas nadbrzeżny na pld.-zach. wybrzeżu m. Kaspijskiego; 11.000 km², ok. 200.000 mieszk.; stol. Reszt; droga handlowa z Reszt do Teheranu.

Gilbert Charles Grove, geolog amerykański, badacz Am. Ptn.; *1843, †1918.

Gilbert Humphrey, żeglarz angielski; w r. 1583 założył na N. Fundlandji pierwszą brytyjską kolonię w Am. Ptn.; †1583 w podróży powrotnej do kraju.

Gilbert sir John, malarz i ilustrator angielski; *1817 w Blackheath pod Londynem, †1897. Od 1876 członek Akademii Sztuk Pięk. w Londynie. Wykonał ilustracje do angielskich klasyków. Do prac swych przeważnie czerpał tematy z Don Quichota, z życia Joanny d'Arc i Karola I.

Gilbert William, lekarz i fizyk angielski z Colchesteru, *1540, †1603; W dziele jego „De magnete magneticisque corporibus” zawarte są pierwsze naukowe spostrzeżenia o elektryzowaniu ciała przez tarcie.

Gilbert William, komedjopisarz angielski; *1836, †1890 („The Mikado”, „Plays”).

Gilbert River, rz. w prow. Queensland (Australia ptn.-wsch.); ujęcie do zatoki Karpentaria; na brzegu G., w Gilberton, kopalnie złota.

Gilbert'a wyspy, grupa 16 wysp koralowych na oc. Spokojnym w Mikronezji na równiku, pomiędzy 3° szer. ptn. a 2° szer. pld.; 428 km², 26.860 mieszk.; największa wyspa: Tarawa; na wyspie Paanapa znajduje się fosfat; należą do W. Brytanji.

Gildas (G. Mądry), najdawniejszy angielski pisarz historyczny; *516, †570.

Gildje, w średniowieczu różnego rodzaju stowarzyszenia robotników, artystów, a przede wszystkim kupców.

Gilead, m. kraj i góry w Palestynie nad rz. Jabbok, na wsch. od Jordanu; siedziba szczepów Gad i Manasse; dziś: Dżebel Dżilad.

Giles Ernest, podróżnik angielski po nieznanych częściach środk. i zach. Australji

(1872—1882); * 1847, † 1897; ogłosił m. in.: „Australia twice traversed“ (2 t., 1889).

Gilewski Karol, lekarz polski, * 1832 w Czerniowcach, † 1871. Wydział lekarski ukończył w Wiedniu; od 1861 był profesorem medycyny sądowej w Krakowie, od 1865 kierownikiem kliniki wewnętrznej; ogłosił liczne prace naukowe.

Gilja, ob. Gilja.

Gilgenburg, ob. Dąbrowno.

Gilgit, kraina górską w Dardystanie w pń. zach. Himalajach; 6.500 km²; uprawa owoców i winogron; ok. 30.000 mieszk., mahometan-szytów; stol. ufortyf. G. nad rz. G., dopływem Indusu.

Gilibert Jean Emmanuel, lekarz francuski; * 1741 w Lyonie, † 1814. Powołany na profesora chirurgii i historii naturalnej w Grodnie w r. 1776, założył tam ogród botaniczny, teatr anatomiczny, oraz szpital. W r. 1781 otrzymał katedrę nauk przyrodn. w Wilnie; w 1783 wrócił do Lyonu. Wydał wiele dzieł botanicznych i lekarskich, w tem kilka prac, dotyczących się przyrody Litwy: „Flora Lituania“ (Grodno, 1781).

Gilja lub **Gilga** (niem Gilge), główna pld. odnoga Niemna przy jego ujściu; odłącza się od Niemna poniżej Tyży, ma 37 km. dług., wpada do zatoki Kurońskiej; z rz. Pregola łączy ją dwa kanały.

Gilkin Iwan, poeta belgijski; * 1858 w Brukseli.

Gill André, właściwie Alexandre Goset de Guines, malarz francuski, * 1840, † 1885. Karykaturzysta, współpracownik pism: „La Lune“, „L'Eclipse“. Z dzieł: „Rocamboles“, „Płatek melona“, „Mossieu Loyal“, „Juliusz Grévy, grający w szachy“.

Gill sir David, astronom angielski; * 1843 w Aberdeen, † 1914. W latach 1872—76 astronom prywatnego obserwatorium lorda Lindsay'a. Obserwował przejście Wenus przez tarczę słońca (1874). Wyznaczył paralaksę słońca z obserwacji Marsa, znajdującego się wówczas (1877) w dogodnej opozycji. Wyznaczył również paralaksę dużej ilości gwiazd. Był dyrektorem obserwatorium na przylądku Dobrej Nadziei.

Giller Agaton, historyk, literat i publicysta polski, członek Rządu Narodowego 1863 r.; * 1831, † 1887; autor cennego 3-tomowego dzieła pt.: „Opisanie zabajkalskiej krainy w Syberji“, 4-o tomowej „Historji powstania narodowego 1861—64 r.“ oraz w. in. prac i przyczynków.

Giller Stefan, pedagog i poeta; * 1834; nauczyciel szkół w Kaliszu, † 1918; pisywał przeważnie pod pseud. „Stefan z Opatówka“; ogłosił m. in. poemat: „Jan Kochanowski w Czarnolesiu“, „Kartka z legendy 1794 r.“, „Elegje i sonety“ (1890).

Gillingham, wsch. przedmieście m. Chatham w hr. Kent. (Anglja pń.-wsch.); 54.050 mieszk.

Gilly, m. górnicze i przemysłowe w prow. Hainaut (Belgia); 25.000 mieszk.; kopalnie węgla.

Gilm zu Rosenegg Hermann, poeta tyrolski, * 1812, † 1864 („Gedichte“ 1864—68)

Giloszowanie, ozdabianie, zapomocą ryłca mechanicznego, sprzętów metalowych linjami, splatającymi się w kręgi, lub krzyżującymi się symetrycznie; gliszowanie klisz drukarskich, tonowanie ich zapomocą t. zw. siatki surowej lub też linii poprzecznych.

Gilotyna, przyrząd do ścinania głowy skazańcom, wprowadzony we Francji w r. 1791. Nazwa pochodzi od nazwiska, lekarza francuskiego, Józefa Ignacego Guillotina'a. Stosowana w czasach masowego terrorku we Francji, zwłaszcza w r. 1793 i później.

Gilowski Paweł, teolog ewang.-reform. polski; * 1534, † 1595. Pracował nad złączeniem trzech kościołów ewang. w Polsce; autor kilku dzieł teologicznych.

Giltine, litewskie bóstwo śmierci.

Gilza (luska), rurka używana do wyrobów la-dunków broni palnej, zrobiona z metalu lub kartonu.

Gimnastyka (greck.), metoda higieniczna, ćwicząca siły i zręczność zapomocą odpowiednio wykonywanych ruchów. G. miała ogromne znaczenie w pedagogice dawnych Greków i Rzymian. Przez długi czas zaniedbana zupełnie, w nowszych czasach odzyskała znaczenie. Gimnastyka lecznicza, ortopedyczna, ćwiczenia cielesne, mające na celu usunięcie zniekształceń i wad organizmu. Gimnastyka niemiecka, system gimnastyczny stworzony przez Gutsmuthsa i L. Jahna; cechą charakterystyczną są ćwiczenia na przyrządach jak: drążek, poręcze, orczyk, kółka i t. p. Gimnastyka rytmiczna, rytmika muzyczna, ćwiczenia ciała, mające na celu wyrobienie poczucia rytmu muzycznego. Gimnastyka szwedzka, system gimnastyki racjonalnej, stworzony przez P. H. Linga, Szweda, oparty na znajomości anatomii i fizjologii człowieka, dający ćwiczenia wszechstronne, umiejętnie stopniowane; gimnastyka ta odbywa się częściowo bez przyrządów.

Gimnazjum, u starożytnych Greków miejsce, gdzie młodzież przez ćwiczenia cielesne nabywała zręczności i siły. Od XVI w. szkoły, specjalnie dbające o wysoki poziom języków starożytnych. Obecnie średni zakład naukowy.

Gimone, l. dopływ rz. Garonny (Francja pld.); źródła w Pirenejach, ujście pod Castelsarrasin; dług. 135 km.

Gin, wódka jałowcowa albo zbożowa, wyrobiana w Anglii.

Ginatilan, m. na wyspie Cebu (Filipiny); ok. 13.000 mieszk.

Gineceum, w starożytnej Grecji część domu, przeznaczona dla kobiet.

Ginekokracja, rządy kobiet. Powodem legendy o istnieniu g. były zaobserwowane już przez starożytnych mniej lub więcej silne u wielu ludów ślady matryarchatu.

Ginekologia, część medycyny, nauka o chorobach kobiecych.

Ginekomasta, mężczyzna z silnie rozwiniętymi gruczołami sutkowymi (piersiowymi).

Gingiva, dziąsło; część błony śluzowej jamy ustnej, otaczająca nasadę zębów (czyli tzw. szyjkę zębową). Normalna barwa dziąsła jest żywo-czerwona; blade dziąsła świadczą o ogólnej niedokrwiistości.

Gingivitis, zapalenie dziąsła; zaczerwienienie i rozpułchnienie ich, łatwe krwawienie przy dotyku, rozluźnienie umocowania zębów, wydzielanie się ropy z brzegów dziąsła. G. spowodowane bywa przez nieczyste utrzymywanie jamy ustnej (kamień zębowy) albo też przez zatrucie przewlekłe rtęcią, bizmutem lub ołowiem.

Ginosa, staroż. Genusium; m. we Włoszech pld.; 10.000 mieszk.; fabr. oliwy.

Ginsberg Aleksander, optyk polski; * 1871 w Sosnowcu; studiował w Paryżu i Berlinie. W 1899 założył w Warszawie pierwszą w kraju fabrykę przyrządów optycznych „Fos“. Zbudował kilka przyrządów oryginalnych, które znalazły zastosowanie w marynarce wojennej.

Gintl, 1) Julius Wilhelm, fizyk, * 1804 w Pradze, † 1883. Wynałazł przyrząd do telegrafowania podwodnego; 2) Wilhelm, chemik, syn popr., * 1843 w Wiedniu, † 1908. Opracował nowe wydanie „Technisches Wörterbuch“ Karmarscha i Heerena. Prof. uniwersytetu w Pradze.

Gintowt Aleksander Kazimierz, arcybiskup metropolita mohilewski; * 1821 w gubernii kowieńskiej; kształcił się w seminarjum w Wilnie; od 1872 administrator diecezji płockiej, 1883 został arcybisk. i metrop.; † 1889.

Gioberti Vincenzo, publicysta włoski i filozof, twórca ontologizmu, który jako podstawę i przyczynę wszelkiego poznania ludzkiego, przyjmuje bezpośrednie widzenie Boga, pierwszego bytu (primum ontologicum).

Gioconda, ob. Mona Liza.

Giocondo Fra, architekt włoski z Werony, * 1435, † 1515. Z dzieł: „Palazzo del Consiglio“ (Werona), „Fondaco del Tedeschi“ (Wenecja). Po śmierci Bramante'a pracował przy budowie katedry św. Piotra w Rzymie. Odnalazł pisma Pliniusza Młodsze.

Gioja Flavio, legendarny żeglarz włoski z XIV w., któremu przypisywano mylnie wynalezienie busoli.

Gioja del Colle, m. w prow. Bari (Włochy pld.), 21.000 mieszk.; zamek normandzki.

Giolitti Giovanni, polityk włoski; * 1842. Prezes ministrów 1903—5, 1906—9, 1911—14, 1920—21; zdecydowany przeciwnik udziału Włoch w wojnie światowej. † 1928.

Giona, najwyższy szczyt w górach Pindos w Grecji na pń.-zach. od Parnasu; 2.512 m.

Giordano Bruno, ob. Bruno G.

Giordani Pietro, prozaik włoski, * 1774, † 1848; pisał rozprawy o sztuce i literaturze, studia estetyczne, bardzo cenione we Włoszech. Prace jego wyszły pt.: „Opere“ (1851), „Prose scelte“ (1884), „Lettere inedite“ (1891).

Giordano Luca, malarz włoski; * 1632 w Neapolu, † 1705 tamże. Uczeń Giuseppe Ribera i Pietro da Cortona. Z powodu nadzwyczajnej

szybkości, z jaką malował, otrzymał przezwisko „Fa Presto“ (śpiesz się). Prace ważniejsze: „Judyta“, „Waż miedziany“ (S. Martino w Neapolu).

Giordano Umberto, kompozytor włoski, * 1867; przedstawiciel typu werystycznej opery włoskiej. Napisał opery: „Fedora“ (1903), która zdobyła sobie niezwykle powodzenie, „Siberia“ i inne.

Giorgione da Castelfranco, właściwie Giorgio Barbarelli, malarz włoski, * ok. 1478 w Castelfranco, † 1510 w Wenecji. Uczeń G. Bellini'go. Prace jego znajdują się w Paryżu, Medjolanie, Wenecji, Wiedniu i Dreźnie. Najważniejsza praca: „Święta Rodzina“ (Louvre).

Giottino, prawdopodobnie wł. nazwisko Maso di Banco, malarz florencki z XIV w. Vasari przypisuje mu obraz „Pietà“ (Uffizzi), Ghiberti zaś freski w kaplicy św. Sylwestra w S-ta Croce.

Giotto, właściwie Ambrogio di Bondone, malarz włoski; * ok. 1266 w Vespignano pod Florencją, † 1337 we Florencji. Uczeń Cimabue'go. Jeden z największych mistrzów wczesnego Renesansu. Prace ważniejsze: freski w kaplicy S-ta Maria dell' Arena w Padwie, „Sceny z życia św. Franciszka“ (w górnym kościele w Asyżu), „Siedem Sakramentów“ (Neapol). Według projektu własnego wybudował dzwonnice katedry florenckiej.

Giovanni d'Alemagna, malarz XV w., * prawdopodobnie w Bawarii (data nieznana), † 1450. Pracował z Antonio Vivarinim (od 1441). Prace ważniejsze: „Matka boska i Święci“, „Madonna“ (muz. Poldi Pezzoli w Medjolanie).

Giovanni da Bologna, malarz boloński z w. XIV. Dzieła jego znajdują się w Wenecji i Padwie.

Giovanni da Fiesole (Fra Angelico), ob. Fiesole.

Giovanni di Cosma, rzeźbiarz i mozaikarz rzymski z końca XIII w. Z dzieł: grobowce Guglielma Durante (S-ta Maria Sopra Minerva), Gonsalva di Roderigo (S-ta Maria Magi-giora) i kapelana papieskiego de Surdi (S-ta Balbina).

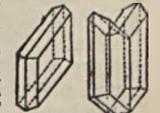
Giovinazzo, m. w prow. Bari (Włochy pld.), nad m. Adriatyckim; 10.000 mieszk.; fabrykacja oliwy.

Giovinezza, tytuł hymnu faszystów.

Gippius Zinaida (Mereżkowskaja), poetka rosyjska; * 1867.

Gippsland, okrąg rolniczy i górniczy w prow. Wiktorji (Australja pld.-wsch.), osłonięty Alpami Australskimi.

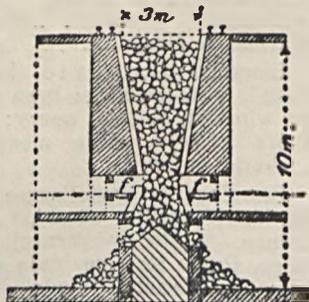
Gips, mineral, siarczan wapnia z wodą krystalizacji CaSO₄·2H₂O, jednooskowy, znakomicie łupliwy równoległe do ślany bocznej. W pięknych, nieskazitelnie bezbarwnych kryształach pospolity (selenit); zazwyczaj towarzyszy w tej postaci soli kamiennej (Bochnia, Swo-szowice, Wieliczka). W dużych, również przezroczystych osobnikach, w kieleckim (Busk).

Gips.

W skupieniach ziarnistych, włóknistych, blaszkowych, nieraz tworzy wielkie masy i rozległe skały, np. pomiędzy Wiślicą a Pińczowem; także w karpackiej formacji solonośnej. Użytkowanie bardzo różnorodne: zmielony w stanie surowym używa się do poprawy własności gleb ornych, drobnoziarnisty, biały (alabaster), jako materiał rzeźbiarski (Volterra we Włoszech). Gips mielony i poddany działaniu temperatury niewiele wyższej ponad +100° C., traci część swej wody krystalizacji. Zmieszany z wodą, przyłącza ją zpowrotem i zastyga na masę dość spoiwą. Na tem opiera się użycie gipsu na odlewy.

Piec do wypalania gipsu.

Gipsowy bandaż, zwykły bandaż, posypany gipsem i zmocony wodą. Po wyschnięciu staje się twardy. Używany w chirurgii przy opatrunkach unieruchamiających (przy złamaniach, skręceniach itp.).

Gir, góry na półwyspie Katiawar w Gudźaracie (Indie bryt. zach.), ze szczytem granitowym Gimar, 1.117 m.

Giralda, czworokątna wieża w Sewilli (Hiszpanja), niegdyś minaret (1184—1196), zabytek architektury maurytańskiej.

Girard Aimé, chemik francuski, *1830, †1898. Pracował w zakresie chemii rolniczej i przemysłowej.

Girard Philippe, wynalazca francuski, *1775, †1845. Najslawniejszym z jego wynalazków była maszyna do przędzenia lnu. W r. 1826 objął w Polsce kierownictwo wielkiej przedsiębiorstwa mechanicznego lnu w osadzie, nazwanej od jego nazwiska, Żyrardowem. Tutaj wynalazł również przyrząd do wytłaczania soku burakowego, koło hydrauliczne i in.

Girardin Emile, polityk i dziennikarz francuski; *1806 w Paryżu, †1881. Założyciel wielu pism, m. in. konserwatywnej „La presse”. Położył wielkie zasługi dla organizacji dziennikarstwa we Francji. Od r. 1834—1848 był deputowanym.

Girardin Jean Pierre Louis, chemik francuski; *1803 w Paryżu, †1884. Wydał podręczniki: chemiczny, mineralogiczny i botaniczny; pozatem ogłaszał prace naukowe.

Girardon François Auguste, rzeźbiarz francuski, *1628, †1715. Prace ważniejsze: nagrobek Richelieu'go w kościele Sorbony, konny posąg Ludwika XIV (zniszczony podczas W. Rewolucji).

Giraud Pierre François Eugène, malarz francuski; *1806 w Paryżu, †1881. Malował przeważnie sceny wschodnie.

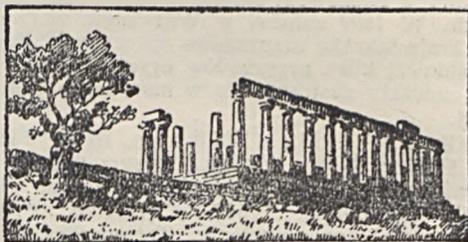
Girdwoj, 1) Aleksander, pomolog, *1852 na Żmudzi, naucz. szkoły pomologicznej, potem główny ogrodnik w ogrodzie pomologicznym w Warszawie; 2) Michał, ichtiolog, brat

poprz., *1841; napisał m. in.: „Anatomja pszczoły” (2 wyd., 1875), „Łodzie rybackie dla naszych jezior i stawów” (1881), „O hodowli ryb i przyrządzie wylęgowym własnego pomysłu” (1881); założył w Polsce szereg gospodarstw rybnych.

Girej lub Giraj, dynastia hanów tatarskich, pochodząca od Tochtamysza. Panowała w chanacie krymskim przeszło lat 300 (1441—1783).

Girga (Girge, ang. Guerga), stol. prow. G. w Egipcie Górnym na l. brzegu Nilu; 20.000 mieszk. (1/4 Koptów); prow. G.: 15.703 km², 863.200 mieszk.

Girgenti (greck. Akragas, rzymsk. Agrigentum); stol. prow. G. w pld. Sycylii (Włochy pld.); 29.650 mieszk.; w odległości 5 km. port

Girgenti. Świątynia Junony.

(Porto Empedocle); zamek, ruiny greckie; handel zbożem. Prow. G.: 3.043 km², 394.000 mieszk.; produkcja siarki.

Girndt Otto, dramaturg niemiecki; *1835, †1911; napisał: „Căsar Borgia”. „Charlotte Corday” i w. in.

Girodet Trioson (Anne Louis G. de Roucy), malarz francuski, *1777 w Montargis, †1824. Ważniejsze prace: „Sen Endymiona”, „Potop” (1806, Louvre).

Girometr, przyrząd do mierzenia prędkości obrotowej.

Gironde, 1) dolny bieg połączonych rz. Garonny i Dordogne w pld.-zach. Francji; dług. 75 km.; 2) dep. pld.-zach. Francji, 9.740 km², 899.000 mieszk.; stol. Bordeaux; winnice i sady.

Giroskop, przyrząd zbudowany przez Foucaulta (1852), w celu okazania ruchu obrotowego ziemi koło swojej osi. Składa się z kółka, obracającego się dookoła osi, osadzonej w pierścieniu. Polega na własności zachowywania niezmiennego kierunku (względem gwiazd stałych) osi obrotu, dookoła której masa ciała symetrycznie jest rozłożona.

Girostat, przyrząd, utrzymujący w równowadze ciała, do których jest przymocowany; używany na okrętach, statkach powietrznych, kolejach jednoszynowych.

Girotrop (przerwywacz, komutator), ogólna nazwa przyrządów, służących do zamykania i przerywania prądu elektrycznego, lub do zmiany jego kierunku.

Girsztowt Polikarp, lekarz polski; *1827, †1877. Ukończył medycynę w Petersburgu, gdzie był następnie asystentem kliniki chirurg.; od 1857 profesor chirurgii w Warszawie; reda-

gował i wydawał „Gazetę lekarską”. „Przegląd postępów nauki lekarskiej”. „Bibliotekę umiejętności lekarskich”. Najważniejsze dzieło: „Chirurgja ogólna i szczegółowa” (1870).

Girtler Sebastian, lekarz polski; *1767 w Krakowie, †1833. Ukończył wydział medyczny Uniw. Krakowskiego i był tam następnie profesorem chirurgji położnictwa i historii medycyny. Od r. 1826 rektor Uniwersytetu krak. od r. 1831 senator m. Krakowa. Napisał między in.: „Naukę anatomji”.

Giry Arthur, pisarz francuski, *1848, †1899. Autor: „Manuel de diplomatie”.

Gisborne, m. portowe w prow. Auckland na ptn. wyspie N. Zelandji nad zatoką Poverty Bay; 14.450 mieszk.

Giselher, najmłodszy z królów burgundzkich, występujących w Pieśni o Nibelungach.

Gisernia, ob. odlewnia.

Giskon, wódz kartagiński, zamordowany w r. 241 przed Chr. przez zbuntowanych niewolników.

Gisleni Giambattista (v. Gislenus), architekt, rodem z Rzymu; *1600, †1672. Budowniczy królów Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. Domniemany twórca kaplicy psalterzystów w katedrze krakowskiej. W r. 1655 wykonał rysunek katafalku do obrzędu żałobnego w Warszawie.

Gismondyn, ob. zeagonit.

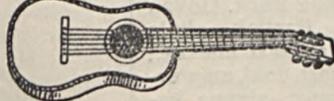
Gisors, m. w dep. Eure (Francja ptn.-zach.), nad rz. Epte; 69 km. od Paryża; 4.900 m.

Giszowice (niem. Gischewald), wieś w pow. katowickim (woj. śląskie); 4.400 mieszk. W okolicy kopalnie węgla.

Gitagina, glikozyd trujący, otrzymywany z kakolu (agrostemma githago).

Gitalina, jeden z glikozydów, zawarty w liściach i nasionach napastrnicy (digitalis purpurea); środek nasercowy, dotychczas nie otrzymany jeszcze w stanie chemicznie czystym.

Gitara, instrument muzyczny z grupy lutniowych, pochodzenia wschodniego, w Europie bardzo rozpowszechniony jako akompanujący do śpiewu.

Gitara.

Składa się z drewnianego korpusu rezonansowego, rozmiarami większego od skrzypiec, z listwy chwytowej, kołków i sześciu strun strojonych kwartami, pomiędzy które wchodzi raz tercja. Zapomocą tzw. „kapo-tastru” można te struny przetrząć o pół tonu niżej. Struny szarpie się bezpośrednio palcami. Gitara, mimo nazwy podobnej, niema żadnej łączności ze starożytną grecką kitarą.

Gitschin, ob. Jičín.

Giullani Giambattista, uczonek włoski, *1818 w Canelli, †1884. Matematyk, filozof i filolog. Znany szczególnie jako komentator Danta.

Giullano in Campania, m. we Włoszech pld.; 12.500 mieszk.

Giullo Romano (właściwie Giulio Pippi), malarz i architekt włoski, *1492 w Rzymie, †1546 w Mantui. Uczeń i współpracownik Rafaela, z którym pracował w Rzymie nad freskami w Watykanie i Farnesinie. Od 1524 w Mantui, gdzie zbudował wiele kościołów i pałaców (Palazzo del Te) i udekorował freskami. Z obrazów: „La Madonna della Catina” (Drezno), „Pan i Olympos” (tamże).

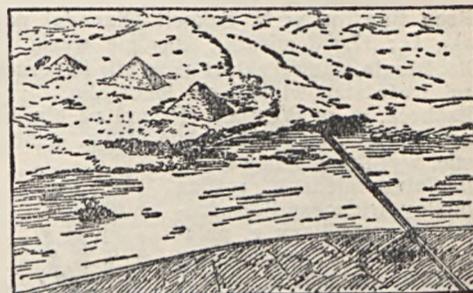
Giurgiu lub Giurgevo, m. w pow. Vlaŝca, w prow. Muntenia w Rumunii na l. brzegu Dunaju naprzeciwko Ruszczuku; zamek; ośrodek handlowy; 21.000 mieszk.

Giusti Giuseppe, włoski poeta satyryczny, *1809 w Monsummano, †1850. Najbardziej znane utwory: „Il dies irae” i „La terra de'morti”.

Givet, m. i twierdza w dep. Ardennes (Francja ptn.), nad rz. Moza; 2 km. od granicy belg.; 7.450 mieszk.; garbarnie, fabryki fajansu, przemysł metalurgiczny.

Givors, m. w dep. Rhône (Francja pld.-wsch.), nad Rodanem i kanałem G., 12.310 mieszk.; kopalnie węgla, huty szklane, przemysł metalurgiczny i jedwabniczy.

Giza lub Gizeh, stol. prow. G. w Egipcie Górnym na l. brzegu Nilu, 14 km. od Kairu; 8 km.

Giza (Gizeh). Nil i piramidy (fotogr. z aeroplanu).

na wsch. piramidy i sfinks. Prow. G.: 1.030 km², 524.350 mieszk.

Gizewjusz Herman Marcin Gustaw, kaznodzieja gminy ewangelickiej polskiej w Ostródzie (niem. Osteroda); *1810, †1848. Działacz oświatowy na Mazurach. Walczył usilnie przeciwko niemieczeniu ludu polskiego w zaborze pruskim.

Giżycki Franciszek Ksawery, geolog i krajoznawca polski; *1786, †1850; autor prac: „Badania w przedmiocie rzeczy przyrodzonych w Galicji, w Królestwie Pol., na Wołyniu i Podolu”, „Wiadomość historyczna o krajach połączonych z Polską i o jej lennościach” i in.

Giżycki Jan Marek, pisarz historyczny, badacz dziejów kościoła i szkolnictwa na Litwie i Rusi; *1844 w Bogdanówce na Wołyniu, nauczyciel gimn. w Mitawie, osiadły na emeryturze w Krakowie; ogłosił, pod pseud. „Wołyńska” i in., długi szereg prac i mniejszych rozpraw, m. in. „Akademja Połocka”, „Powiat starokonstantynowski”, „Z przeszłości Karmelitów” (2 t.), „Wiadomości o Dominikanach” (2 t.).

Giżycki Jerzy, filozof niemiecki; * 1850, † 1895; od r. 1883 profesor filozofii na uniwersytecie berlińskim. Autor wielu dzieł filozoficznych, m. in.: „Die Ethik David Humes“, „Grundzüge der Moralphilosophie“. Redaktor tygodnika „Ethische Kultur“.

Gjalski Ksawery (Szandor), właściwie Babicz Ludomir, powieściopisarz chorwacki; * 1854, adwokat w Zagrzebiu i Wiedniu; ogłosił szereg realistycznych powieści obyczajowych: „Janko Berislavič“ (1887), „U noći“, „Osvit“, „Za materinska rijec“.

Gjellerup Karol Adolf, pisarz duński; * 1857, † 1919. Autor realistycznych powieści i nowel, 1917 otrzymał nagrodę Nobla („Pielgrzym Kamanita“, „Wędrowcy świata“).

Glabella (gładyszka), część czoła (kości czołowej), znajdująca się nad brwiami i nad nasadą nosa.

Glaber Jędrzej z Kobyłina, lekarz i pisarz polski z XVI w.; * w Kobylinie; studja odbywał w Krakowie; † ok. 1548. Ogłosił w języku polskim szereg prac lekarskich, tłumaczył z łaciny opis Sarmacji Miechowity.

Glaber Raoul, kronikarz burgundzki XI w. Jego kronika, obejmująca czasy od r. 900 do r. 1046, jest cennym źródłem do dziejów pierwszych Kapetyngów. † 1050.

Glac Bay, m. w N. Szkocji (Kanada) nad zatoką G.; 17.000 mieszk.; kopalnie węgla.

Glaciologia, nazwa gałęzi geografii fizycznej, której treść stanowi badanie lodowców.

Gladbeck, m. w Westfalii (Prusy) na pń. od Essen; 53.600 mieszk.; kopalnie węgla, cementownie, wyroby metalowe.

Gladolus, mleczyk, roślina z rodziny Iridaceae (kosaćcowate), najpospolitszy g. paluster, m. błotny, posiadający kwiatostan groniasty, luźny, 2—5 kwiatowy, koloru liljowoczerwonego. Kwitnie w końcu czerwca i lipca. Rośnie na łakach wilgotnych. Ponadto g. imbricatus, m. dachówkowaty i g. parviflorus, m. drobnokwiatowy.

Gladolus.

Gladus, krótki mleczyk rzymski.

Gładjatorzy, w starożytnym Rzymie specjalnie ćwiczeni szermierze, zapaśnicy, których obowiązkiem było publiczne staczenie wzajemnych walk na arenie cyrkowej. Rekrutowali się przeważnie z b. żołnierzy, jeńców wojennych. Zbuntowani gładjatorzy wielką rolę odgrywali w powstaniach niewolniczych, zwłaszcza w powstaniu Spartakusa.

Gladstone, 1) William Ewart ang. mąż stanu; * 1809, † 1898. Początkowo występował jako konserwatysta. Po śmierci Palmerstona w r. 1865 został przywódcą liberałów w Izbie Gmin. Kilkakrotnie był prezesem ministrów: 1868—74, 1880—85, 1886, 1892—94. Na tym stanowisku przeprowadził, trzecią reformę wyborczą (1884—85), starał się przeprowadzić bill o autonomii Irlandji, ale usiłowania te w r. 1893 rozbiły się ostatecznie o opór Izby Lordów; 2) Herbert John, syn poprzed.; * 1854.

W r. 1880 został posłem do parlamentu. W 1894 do 1895 był ministrem robót publicznych, 1895—1909 ministrem spraw wewnętrznych. 1910—1914 generalnym gubernatorem Unji Południowo-Afrykańskiej.

Glais-Bizoin Alexandre Olivier, polityk francuski; * 1800, † 1877. Członek rządu Obrony Narodowej 1870—71.

Glaize, 1) Auguste Barthélemy, malarz francuski; * 1807, † 1893; zostawił liczne obrazy historyczne i religijne, ozdobił malowidłami ściennymi wiele kościołów paryskich; 2) Léon, syn poprzed.; * 1842, również malarz historyczny i portrecista.

Glamorgan, górzyste hr. w Walji (Anglja zach.), 1.981 km², 1.252.700 mieszk.; kopalnie węgla, przemysł metalurgiczny; stol. Cardiff.

Glarneńskie Alpy, zach. część Alp Wysokich od St. Gotharda, wzdłuż l. brzegu Renu; szczyty najwyższe; Tödi (3.623 m.) i Silentis (2.504 m.)

Glarńisch, góra nad m. Glarus (Szwajcaria) w Alpach Glarneńskich, 2.921 m.

Glarus (franc. Glaris), stol. kantonu G. w Szwajcarii wsch. nad rz. Linth; 5.170 mieszk.; Kanton G. 685 km², 33.830 mieszk. (w tem 1/4 katolików); język niemiecki. Przemysł bawełniany, wełniany, jedwabniczy; kamieniołomy.

Glaser Eduard, orientalista i podróżnik niemiecki; * 1855, † 1908; badacz Jemenu w Arabji pd.; zasłużony na polu archeologii, ogłosił m. in.: „Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens“ (1889—90).

Glaser Julius, prawnik austriacki, * 1831, † 1885. Z dzieł jego ważniejsze: „Abhandlungen aus dem österreichischen Strafrechte“ (1858), „Schwurgerichtliche Erörterungen“ (1875), „Beiträge zur Lehre vom Beweis im Strafprozess“ (1883).

Glaser Stefan, prawnik polski, * 1895; profesor Uniwers. w Wilnie. Ogłosił szereg rozpraw fachowych w czasopiśmie prawniczych.

Glasgow, 1) największe miasto w Szkocji, przy ujściu rz. Clyde; wraz z przedmieściami Kinning Park, Govan i Partick około 1.100.000 mieszk.; port, dokł, uniwersytet, słynna katedra; przemysł przedziałniczy, chemiczny i metalurgiczny, fabryki lokomotyw i statków parowych; wywóz węgla i rudy z pobliskich kopalń; ożywiony handel; port zewnętrzny, Greenock; 2) m. w N. Szkocji w Kanadzie wsch. (Am. Płn.); 12.000 mieszkańców.

Glasgow Kolegium techniczne.

Glass Grzegorz (pseud. Avanti), literat i publicysta polski, * 1869. Pisywał artykuły

treści społecznej, studja krytyczne, nowele. W 1906 przeniósł się do Lwowa. Oddzielnie wydał: „Błyski“, „Wizerunek człowieka w 1906 w Polsce pocziwego“. „W dzień sławy“.

Glass Jakób, prawnik, * 1864; studja odbywał w Warszawie i Heidelbergu; przez czas dłuższy pisarz hipoteczny; od 1917 prof. prawa hipotecznego na uniwersytecie warszawskim; prokurator sądu najwyższego, prezes konsystorza ewang.-augsbursk. w Warszawie; ogłosił przedkład kodeksu Napoleona oraz szereg rozpraw.

Glasson Ernest, prawnik francuski, * 1839, † 1907; profesor prawa i procedury cywilnej w Sorbonie paryskiej, przedstawiciel dawnej, klasycznej szkoły prawa we Francji; ogłosił m. in.: „Histoire du droit et des institutions de la France“.

Glatz, ob. Kładzko.

Glauber Johann Rudolph, alchemik niemiecki; * 1604, † 1668; ulepszył fabrykację saletry, szkła, octu i odkrył kilka związków chemicznych, między innymi siarczan sodu zw. sola Glauberska.

Glauberska sól, dziesięciowodan siarczanu sodowego, Na₂SO₄·10H₂O; tworzy słupki jednoosobne; na powietrzu traci wodę krystalizacji; topi się w 32° C. G. s. stosowana jest w lecznictwie jako środek czyszczący; jest składnikiem wielu wód mineralnych.

Glauberit, minerał, siarczan sodowowapniowy, Na₂SO₄·CaSO₄. Mało rozpowszechniony. W niektórych złożach towarzyszy soli kamiennej.

Glaubicz, herb polski: na tarczy w polu błękitnym karp złoty; nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy pióra strusie.

Glaubicz, budowniczy polski z XVIII w. Zbudował kościół ewangelicki w Wilnie.

Glauchau, m. w Saksonji nad rz. Muldą; 22.860 mieszk.; fabryki tkackie, farbiarnie, przędzalnie.

Glaucoma, ob. jaskra.

Glaukonit, minerał; są to ziarenka drobne, zielone, okrągłe, podobne do prochu strzelniczego; znajdują się w marglach, glinach, płaskowcach, albo same stanowią piasek, który łatwo daje się rozcierać. Jest to żelazohydrokrzemian potasu, składu chwiejnego. Zawartość tlenku potasowego dochodzi w nim do 12%, co czyni go minerałem, sprzyjającym vegetacji roślinnej, a więc nawozem sztucznym. W Polsce znany w wielu miejscowościach. Geologowie uważają go za charakterystyczny utwór przybrzeżny płytkich mórz.

Glaukos, rzeźbiarz grecki z Chios lub Samos, pracował prawdopodobnie w drugiej poł. VII wieku przed Chr. Starożytni przypisują mu wynalazek lutowania metali, co znacznie wpłynęło na rozwój brzoźnictwa. Ok. 605 wykonał dla króla lldyjskiego Alyattes krater srebrny, przeznaczony do świątyni Delfickiej.

Glajre Maurice, dyplomata polski; * ok. 1743 w kantonie Vaud w Szwajcarii; od 1764 jeden z sekretarzy króla Stanisława Augusta, na służbie polskiej spędził lata 1765—67 w Petersburgu; potem wysyłany był do Berlina, Wiednia i Paryża; w r. 1787 osiadł na stałe

w Lozannie; † tamże 1819; Eug. Mottar ogłosił 1897 w Paryżu: „Stan. Poniatowski et Maurice Glajre, correspondance relative aux partages de la Pologne“.

Glazenapp Sergiej, astronom i popularyzator astronomji w Rosji, * 1848; profesor uniwersytetu petersburskiego. W r. 1874 obserwował zjawisko przejścia Wenus przez tarczę słoneczną. Zajmował się pomiarami gwiazd podwójnych, wyznaczeniem paralaks gwiazd. Jeden z założycieli Rosyjskiego Towarzystwa Astronomicznego.

Glazura, rodzaj polewy na kamienie palone. G. zawiera tlenek cynowy lub ołowiany i posiada lekkie zabarwienie. Dobra g. nie powinna okazywać pęknięć.

Gleba, ostateczny produkt wietrzenia skał. G. składa się z ilów lub piasków, w których znajdują się butwiejące szczątki roślinne, tzw. związki humusowe, tworzące próchnicę. W zależności od podłoża, na którym gleba powstaje, różni się g. wapnista, piaszczysta (lekką), gliniastą (ciężką), borowinową. Na jakość gleby wpływa również temperatura: niska temperatura i nadmiar wilgoci nie sprzyja rozkładowi substancji organicznych i gleba staje się kwaśna; w okolicach podzwrotnikowych zbyt wysoka temperatura powoduje zbyt szybki rozkład ciał organicznych, i próchnica nie ma wskutek tego dobrych warunków do powstawania; w miejscach suchych i w klimacie umiarkowanym tworzą się gleby żyzne, tzw. czarnoziem.

Glebae adscripti (łac. przypisani, przywiązani do ziemi), termin pochodzący z czasów rzymskich; w czasach średniowiecznych chłop, odbywający pańszczyznę u pana, nie mogący bez jego pozwolenia opuścić ziemi. Chłopi ci zupełnie byli zdani na łaskę pana.

Glechoma, bluszczyk, roślina z rodziny Labiateae (wargowce); lodyga pelzająca lub wspinająca się, gałęzista; liście nerkowate. Pospol. w Polsce.

Gleditschia, glediczja, roślina z rodz. Papilionaceae (motylkowate); pospolita w Azji, Afryce i Ameryce. G. sinensis, g. chińska, i g. triacanthos, g. trójcierniowa, pochodząca z Ameryki płn. są u nas hodowane jako drzewa ozdobne z dużymi, czerwono-brunatnymi cierniami i zielonawymi kwiatami.

Gleditschia (a kwiat, b strąk, c ciern, d ciern g. trójcierniowej).

Glee, nazwa rodzaju kompozycji wokalnych a capella, rozpowszechnionych w Anglii. Wrowadzał je często A. Sullivan do swych oper.

Gleichen-Russwurm, 1) Alexander, pisarz niemiecki, estetyk i historyk kultury. Prawnuk Schillera, * 1865; 2) Emilie, córka Schillera, * 1804, † 1872, wydała wiele monografii o Fryderyku Schillerze.

Gleichenberg, miejscowość lecznicza w Styrii (Austria), 300 m. n. p. m.; źródło alkaliczne

Gleim Johann Wilhelm Ludwig, poeta niemiecki; * 1719, † 1803; liryk. Wydał: „Pieśni grenadjera pruskiego“ (1778) i in.

Glelwitz, ob. Gliwice.

Gielzes Albert, malarz francuski; * 1881 w Paryżu; współtwórca franc. kubizmu. Napisał „O kubizmie“ (1921).

Gleja (glia), nazwa tkanki, której zadaniem jest ochranianie (podpieranie) komórek nerwowych w mózgu i rdzeniu. Komórki g. są to tworzywa małe, gwiazdkowate, opatrzone wypustkami. Nowotwory, powstające z tkanki g., noszą nazwę glejaków.

Glejak (glioma), nowotwór ośrodkowego układu nerwowego; stoi na pograniczu nowotworów dobrotliwych i złośliwych, ma kształt okrągłych, szarawych guzów, łatwo krwawiących. Najczęstsze umiejscowienie — kora mózgowa.

Glejt (niem. Geleit), w wiekach średnich list bezpieczeństwa, gwarantujący posiadaczowi bezpieczny przejazd lub przebywanie w danym miejscu, albo zabezpieczający przepięcie od ścigania, wzgl. zaarrestowania. Z czasem glejt wszedł do procedury karnej i oznacza zwolnienie przestępcy od stawienia się przed sądem, wzgl. od przesiadywania w areszcie aż do prawomocności wyroku.

Glejta, tlenek ołowiu PbO; ma zastosowanie w hutnictwie szkła, jako domieszka.

Glen, nazwa dolin podłużnych w Szkocji, wypełnionych często jeziorami, np. Glen More, dług. 160 km.

Glenarda choroba, gastroenteroptosis, splanchnotoptosis, — opuszczenie (obniżenie się, opadnięcie) narządów jamy brzusznej, szczeg. żołądka i jelit, a często także nerek. Choroba, występująca przeważnie u kobiet (szczeg. po wielu porodach). Czynnikiem usposabiającym do choroby G. jest a) słaba budowa ciała (z bardzo słabym rozwojem mięśni i więzadeł). Objawami choroby G. są bóle, zaburzenia trawienne, zaparcia stolca. Z badaczy polskich chorobą G. zajmował się dr. Edward Zieliński.

Glendale, m. w Kalifornii (St. Zjedn. Am. Płn.), 13.600 mieszk.

Glens Falls, m. w stanie N. Jorku (St. Zjedn. Płn.), 16.700 mieszk.

Glesiae, nazwa wysp, sąsiadujących z brytyjskimi, gdzie, według Pliniusza, rodził się bursztyn.

Glessit (glesyt), odmiana bursztynu, dobowanego na półwyspie sambijskim; jest barwy brunatno-szarej, podobny w przełomie do krzemienia, nieprzezroczysty, nie zawiera kwasu bursztynowego, którego zawartość cechuje sukcynt. Temperat. topnienia 200° C. Rzadko używany do wyrobów galanteryjnych.

Gletkau, ob. Jelitkowo.

Gleukometr, areometr do oznaczania gęstości moczku.

Glewikowate (Anthocerothaceae), rząd roślin, należących do typu: zarodnikowe (Sporophyta), gromady: rodniove (Achegonlatae), klasy: wątrobowce (Hepaticae). Nieliczne ga-

tunki o plesze, podzielonej na płyty, i ściśle przytwierdzonej do ziemi zapomocą chwytników. Komórki ich plechy, w przeciwstawieniu do pozostałych wątrobowców, zawierają tylko po jednym dużym ciałku chlorofilowym. Rodnie mieszczą się w zagłębieniu górnej powierzchni plechy.

Gleyre Gabriel Charles, malarz francuski, * 1808; podróżował długo po Wschodzie, skąd czerpał wiele tematów do swych obrazów; zwolennik kierunku klasycznego; † 1874; ważniejsze dzieła: „Królowa Saba“, „Diana“, „Rozwiane złudzenia“, „Rozejście się w świat apostołów“ oraz epizody historyczne z dziejów Szwajcarii.

Glicenstein Henryk, rzeźbiarz; * 1870 w Turku pod Kaliszem; studja w Monachium i Rzymie; główne dzieła: „Kain i Abel“, „Orfeusz płaczący“, „Circe“, „Merkury“, liczne popiersia portretowe. Wystawa zbiorowa w Warszawie 1916.

Glicerofosforowy kwas, związek organiczny, połączenie gliceryny i kwasu fosforowego, składnik wielu lipidów. Sole kwasu g., szczególnie sól wapniowa (calcium glycerinophosphoricum), stosowane są w lecznictwie, jako środki wzmacniające.

Gliceryna, alkohol trójwodorotlenowy, C₃H₅(OH)₃; ciecz bezbarwna oleista, o słodkim smaku; ciężar wł. = 1,260; temp. topnienia g. zestalonej +17°; temp. wrzenia +290°. Z wodą i alkoholem etylowym miesza się w każdym stosunku.

Glicerynowy kwas, C₃H₅O₄, otrzymuje się jako pierwszy produkt ostrożnego utleniania gliceryny.

Glicyna, ob. glikokol.

Gliczner-Skrzetuski Erasm, pastor i pedagog polski, * ok. 1535, † 1603; był uczniem Akademii krak. Ważniejsze dzieła: „Nauka i praktyka“, „Książki o wychowaniu dzieci“, „Taniec i rozmowa o nim“, „Confessia wiary“, „Appellatia“, „Chronicon Regum Poloniae“.

Glifografia, techniczne zastosowanie galwanotechniki do naśladowania drzeworytów; sposób otrzymywania płyt drukarskich bez grawowania.

Glikocholowy kwas, związek organiczny, połączenie glikokolu z kwasem cholowym, składnik żółci ludzkiej; tworzy kryształki w postaci bezbarwnych igieł; trudno rozpuszcza się w wodzie, łatwo w alkoholu.

Glikogen (C₆H₁₀O₅)_x, związek organiczny, węglowodan, znajdujący się przeważnie w wątrobie i mięśniach prążkowych (rozmaite ilości g. znajdują się jednak i w innych tkankach ustroju). G. przedstawia się jako biały proszek bez smaku i zapachu, pęczniejący w wodzie; jodem barwi się na czerwono. G. tworzy się ze spożytych węglowodanów i białek.

Glikokol (glicyna), NH₂.CH₂.COOH, kwas aminooctowy, ciało krystaliczne o temp. topnienia 232°. W wodzie rozpuszcza się łatwo, w alkoholu absolutnym nierozpuszczalne. Syn-

tetycznie otrzymujemy przez działanie amoniaku na kwas jednoclorooctowy.

Glikole, alkohole dwuwodorotlenowe. Są to ciecz gęste, bezbarwne, o smaku słodkim, skąd pochodzi ich nazwa. Najprostszy glikol CH₂ OH. CH₂ OH. (etylenowy); ciecz o temp. wrzenia 197,5°.

Glikoproteidy (greck.), ciała białkowe koloidalne. Z g., wprowadzonych do ustroju, może się tworzyć glikogen. G. rozpuszczają się w lu-gach.

Glikoza, glukoza, cukier gronowy, związek organiczny, węglowodan o wzorze C₆H₁₂O₆ + H₂O. Znajduje się w skrobi, miodzie, słodkich owocach, w moczu (normalnym w ilości znikomej, przy cukrzycy — obficie). G. tworzy drobne płytkowate albo igielkowate kryształki, w wodzie rozpuszcza się łatwo, przy ogrzewaniu zmienia się w syrop; ulega fermentacji z drożdżami, tworząc alkohol etylowy; skręca płaszczyznę polaryzacji na prawo. W ustroju normalnym łatwo ulega spalaniu, nadmiar zaś g. gromadzi się w wątrobie, jako glikogen. Przy cukrzycy nie spala się, ale wydziela się w moczu.

Glikoamina, C₆H₁₅NO₃, związek organiczny, aminoaldehid. Ciało krystaliczne o temp. topnienia 105—110°; w wodzie rozpuszcza się łatwo, w alkoholu trudno. Jest pochodną glikozy; składnik chitiny.

Glikozurja, cukromocz, wydzielanie z ustroju cukru w moczu. Jeden z objawów cukrzycy. G. alimentarna, cukromocz, spowodowany nadmiernym spożywaniem cukrów.

Glikozydy, związki roślinne, które pod wpływem rozcieńczonych kwasów, rozpadają się na cukier i jedno lub kilka różnych ciał.

Glin, aluminium, Al. = 27,1 pierwiastek chemiczny. Metal o barwie srebrzystej, bardzo lekki, c. wł. = 2,58; topi się w temp. 658° C., temp. wrzenia ok. 2.000°; na działanie powietrza odporny. Otrzymuje się na drodze technicznej przez elektrolizę tlenku glinowego, Al₂O₃, rozpuszczonego w stopionym kryolicie. Należy do pierwiastków b. rozpowszechnionych w przyrodzie: w postaci krzemianu tworzy glinę, tlenek glinu występuje jako korund (szafir, rubin), wodorotlenek jako hydralgit i boksyt. G. daje związki typu AlX₃ (trójwartościowy). G. rozpuszcza się w kwasie solnym, a na gorąco w siarkowym. G. ma zastosowanie do wyrobu naczyń kuchennych, części samochodów i aeroplanów, poza tem używany jest, jako środek silnie redukujący, do otrzymywania innych metali, np. manganu i chromu, oraz do przyrządzania mieszanin ogrzewających, tzw. termitów (ob. aluminotermja).

Glina, ob. gliny.

Glina zwalowa, osad lodowcowy, składający się z gliny i tkwiących w niej głazów skalnych; stanowi główny materiał budujący morenę denną.

Gliniany, m. w pow. przemyskim (woj. tarnopolskie), 4.395 mieszk.; pamiętne „wojna kokoszą“ z r. 1537.

Gliniański rokosz, ob. Kokosza wojna.

Glinik Marjampolski, w. w pow. gorlickim (woj. krakowskie), 4 km. od Gorlic; kopalnie i rafinerje nafty.

Glinka, 1) Michaił Iwanowicz, kompozytor rosyjski, * 1804, † 1857. Napisał opery: „Życie za cara“ (1836) i „Ruslan i Ludmiła“ (1842); 2) Sergiej, pisarz rosyjski, * 1776, † 1847; ogłosił m. in.: „Zapiski o 1812 roku“ (1836) i „Zapiski o Moskwie“ (1837); 3) Fiedor, brat poprz., * 1788, † 1880; autor „Listów“ o kampanjach 1805—6 i 1812—15 (8 t., 1815—16).

Glinka porcelanowa, ob. Kaolin.

Gliniojeck, w. w pow. ciechanowskim (woj. warszawskie), cukrownia „Izabelin“.

Glinowe związki (w lecznictwie), nieorganiczne i organiczne związki metalu glinu: alun (alumen) KAl(SO₄)₂·12H₂O, środek antyseptyczny; octan glinu (aluminium aceticum), stosowany w rozczynach do okładów, jako tzw. płyn Burowa — działanie ściągające; glinka, krzemian glinu (bols alba, argilla), biały proszek, stosowany do wyrobu pigulek oraz jako środek dezynfekujący jelita (przy cholercie, czerwonce).

Glinowy bronz, stop miedzi z glinem (5 do 12%); ma połysk złota, jest łatwo topliwy. Odporność na wpływy mechaniczne i chemiczne jest większa, niż innych bronzów; ma szerokie zastosowanie.

Gliny, minerały ziemiste, krystaliczne lub bezpostaciowe, zawierające krzemionkę (SiO₂), glinę (Al₂O₃·2SO₂) i wodę (H₂O). Z zachowania się ich chemicznego możemy je uważać za kwasy glinowokrzemowe i ich mieszaniny. Ponieważ są one prócz tego nietylko zanieczyszczone licznymi drobnymi domieszkami, ale ponadto chemicznie wchłaniają w siebie obficie różne substancje obce, przeto badanie ich jest bardzo trudne, i klasyfikacja obecnie dużo jeszcze pozostawia do życzenia. G. są ciałami bardzo ważnymi z wielu względów. Na powierzchni ziemi są one bardzo rozpowszechnione. G. są od czasów najdawniejszych niezastąpionym materiałem budowlanym (cegła i cementy, które się robi przez wypalanie mieszaniny wapienia z gliną) i ceramicznym (cegły, dachówki, naczynia gliniane, terakotowe, majolikowe, fajansowe, stajngutowe, porcelanowe). Ponadto niektórych g., szczególnie chłonnych tłuszczu, używa się do odtłuszczania (wałkowania, czyli folowania) tkanin wełnianych, a w Boliwji glina biaława i łagodna jest „ziemią jadalną“ i bywa spożywana.

Glińska, 1) Anastazja, córka Ks. Wasyla Glińskiego (brata Michała G.), żona W. Ks. Moskiewskiego Wasyla IV; 2) Helena, siostra Anastazji. W r. 1526 wyszła za mąż za W. Ks. Moskiewskiego Wasyla III. Matka cara Iwana Groźnego. Po śmierci W. Ks. Wasyla (1533) stała na czele regencji, rządzącej państwem, † 1537.

Gliński Antoni Józef, zbieracz bajek ludowych; * 1817 w Lezorcach, † 1866 w Wilnie; ogłosił 4-tomowy „Bajarz polski“ (1853), w którym zebrał pieśni, powieści i gawędy ludowe, zasłyszane w pow. nowogrodzkim.

Gliński Kazimierz, poeta i powieściopisarz polski; * 1850 w Wasylówce na Ukrainie, † 1920 w Warszawie. Studja uniwers. w Krakowie. Wydał m. in.: „Wspomnienie Tatrów“, „Poezje“, „Wybór poezji“, „Ballady“, „Spizowe dźwięki“, „Oblakani“, „Z walk życia“, „Anna Firlejówna“, „Bolesław Śmiały“, „Żydz“, „Dlaczego“, „Szaławiła“, „Baśka“, „Królewska pieśń“, „W Babinie“, „Boruta“, „Ślub krwi“, „Pan Filip z Konopi“, „Stare lwy“, „Z nocy bezsennych“ i w. innych.

Gliński Kazimierz, lekarz polski, profesor anatomii patologicznej na Uniwersytecie Krakowskim, * 1873, † 1918. Zostawił liczne prace fachowe. Podkreślał wagę naukową i praktyczną organizowania prosektur wojskowych w czasie wojny europejskiej 1914—1918.

Gliński Mateusz, krytyk muzyczny i kapelmistrz, * 1892; od r. 1924 redaktor miesięcznika „Muzyka“. Kompozycje: pieśni, sonata fortepianowa, ilustracje muzyczne do „Orlecia“ Rostanda, opracowania muzyczne, m. in. instrumentacja i dokończenie poematu symfonicznego Fr. Liszta, pt.: „Pieśniarz niewidomy“ (1926).

Gliński Michał ks., pochodził z rodu tatarskiego, osiedlonego na Litwie. 1499 r. został marszałkiem dworu, 1505 namiestnikiem bielskim. Po zgonie kr. Aleksandra rozbił Tatarów pod Klekiem (1506). W r. 1508, w porozumieniu z W. Ks. mosk. Wasylem, wszczął bunt, zmierzając do utworzenia samodzielnego księstwa ruskiego. Po stłumieniu buntu i klęsce wojsk mosk. pod Orszą uszedł do Moskwy. Na skutek ujawnienia jego rokowań z Zygmuntem Starym i konfliktu z w. ks. Helena, uwięziony i oślepiiony. † 1534 w więzieniu.

Gliptoteka, zbiór rytowanych kamieni. Ludwik I, król bawarski, pod nazwą tą założył muzeum rzeźby w Monachjum.

Gliptyka (z greck.), umiejętność wyrzynania w szlachetnych kamieniach wzorów wklęsłych (intaglio), albo wypukłych (kamee), pod ogólną nazwą gemm. Diament z powodu twardości najmniej nadaje się do rzeźbienia; również szafiry, rubiny, topazy i szmaragdy. Zwykle używane są w tym celu różne rodzaje kwarcu, kryształy górskie, ametysty, onyksy, agaty, jaspisy sardoniksy itp. Kamee wyrabia się przeważnie z kamieni zabarwionych warstwico. G. intaglio znana była w odległej starożytności. W Egipcie stosowano ją do wyrzynania napisów i wizerunków na talizmanach, zwłaszcza skarabuszach. Najdawniejsza gemma sięga 4000 przed Chr. W Chaldej i Asyrii rżnięto na cylindrach (pieczętkach) postacie bogów, ludzi, zwierząt i sceny historyczne lub mitologiczne. Grecy pierwsi zaczęli stosować rzeźbę wypukłą — kamee, użytkując barwę warstw kamienia. Odtwarzano na kameach znakomite dzieła rzeźbiarzy. Najslawniejsze z okresu hellenistycznego: z wizerunkiem Ptolomeusza II i Arsinoe (Petersburg, Ermitaż), talerz farnezyjski (Neapol). Etruskowie i Rzymianie posługiwali się g. w rzeźbieniu czarek, waz, pieczęci. Znamiennymi rzeźbiarzami: Dioscorides (I w. po Chr.), Aspa-

sios i Pamphilos. Z tego okresu najslawniejsza: Wielka kamea Francji (agat Tyberjusza w Gabinecie Inwalidów). G. od II w. ztraca charakter artystyczny. Po krótkim rozkwicie w Bizancjum i kontynuowaniu umiejętności w czasach średniowiecza rozkwit ponowny w okresie Renesansu. Artyści: Giovanni delle Corniole, Valero Belli, Giovanni Bernardi, Matteo del Nassaro, Leone Leoni, Domenico Compagni wzniesli poziom g. na wielkie wyżyny. We Francji królowie protegowali artystów: Julien'a de Fontenay, Olivier'a Codoré, Guillaume'a Dupré (XVI i XVII) w w. XVIII Jacques Guay (1715—1787) i Jean-Laurent Natter (1705—1763). W wieku XIX upadek techniki, trwający do dziś dnia.

Glissando, wyrażenie muzyczne, oznacza: ślizgając się. Piszę się w utworach na fortepian i harfę.

Glisson Francis, anatom angielski, * 1596, † 1677, profesor w Cambridge; wślawiony przez swe studia nad budową anatomiczną wątroby. Otoczka łącznotkankowa wątroby nosi jego nazwę (capsula Glissoni).

Glista, robak z gromady robaków obłych (Aschelminthes), rzad; obleśnie (Nematodes). G. mają ciało wałeczkowate, długie, otwór ustny otoczony trzema wargami; pasorzytują w ciele ludzi i zwierząt. Do g. należą: Ascaris lumbricoides (g. ludzka), 20—30 cm dług., bytująca w jelitach cienkich, oraz Ascaris megalocephala, żyjąca w jelitach końskich.

Glistnik, ob. *Chelidonium majus*.

Gliszczyński Adam, lekarz polski, * 1830, † 1903; kształcił się we Wrocławiu; od 1861 profesor Szkoły Głównej w Warszawie, 1869—1871 docent ginekologii na uniwersytecie warszawskim; ogłosił wiele prac naukowych.

Gliszczyński Antoni, ekonomista polski; * 1770; w młodości służył w wojsku, 1806—13 prefekt departamentu Bydgoskiego, 1818 senator kasztelan, w sejmie 1820 członek komisji dla spraw wojskowych i administracyjnych. Przełożył na język polski „Ekonomję polityczną“ Schloetzer'a i in. † 1835.

Gliszczyński Michał, nauczyciel i literat, * 1814, † 1874, ogłosił m. in.: „Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporozża“ (1849), „Hus i Husyci, szkice historyczne“ (1859).

Gliwiec Hipolit, ekonomista polski, * 1878 w Warszawie. Po ukończeniu w r. 1900 uniwersytetu w Odessie i w r. 1907 instytutu górniczego w Petersburgu, zajmował w Rosji szereg kierowniczych stanowisk w wielkich przedsiębiorstwach górniczo-hutniczych, instytucjach bankowych i organizacjach społeczno-gospodarczych; od 1919—25 w polskim poselstwie w Waszyngtonie był kolejno radcą handlowym i delegatem ministerstwa skarbu, radcą legacyjnym i chargé d'affaires; w grudniu 1925 r. powołany do Warszawy na stanowisko dyrektora departamentu handlowego ministerstwa przemysłu i handlu; urząd ten piastował do połowy maja 1926 r.; w pierwszym. prowizorycznym, gabinecie Bartla objął tekę ministra przemysłu i handlu i opuścił to stanowi-

ska po obiorze prezydenta Mościckiego i sformowaniu drugiego gabinetu Bartla. Wydał m. in.: „Ewolucja syndykatów“, „Przemysł żelazny w Rosji“, „Spożycie żelaza w Rosji“, „Podstawy ekonomiki światowej“

Gliwice (niem. Gleiwitz), m. pow. na pruskim Śląsku Górnym, rej. opolska, nad rz. Kłodnicą i kanałem Kłodnickim; 70.170 mieszkańców; wielkie piece, odlewnie żelaza, huty szklane, fabryki chemiczne, szkoły przemysłowe.

Glixelli Stanisław, chemik polski, * 1882, studja w Warszawie i Krakowie; 1918 docent w politechnice warszawskiej, 1920 prof. chemii ogólnej w uniw. poznańskim.

„Globe“, dziennik konserwatywny angielski, założony 1811.

Globetrotter (ang. dosł. kłusujący po ziemi), wieczny podróżnik, turysta.

Globigerina, otwornice, pierwotniaki okresu kredowego, wchodzą w skład kredy piszącej. Dzielą żyją pelagicznie na otwartych oceanach, a wielokomorowe ich skorupki pokrywają na olbrzymich przestrzeniach dno głębin morskich.

Globularia vulgaris, kulnik pospolity, roślina z rodz. Globulariaceae (kulnikowatych); bylina 5—30 cm. wysok.; liście dolne w różyczce, łopatkowate, liście łod. jajowate lub lancetowate, kwiaty fioletowo-niebieskie; rośnie na suchych łąkach i skrajach lasu.

Globuliny, ciała białkowe w wodzie nierozpuszczalne, rozpuszczalne w roztworach czonych roztworach soli, kwasów lub zasad. Znajdują się w surowicy krwi, mleku, w roślinach.

Globus, model kuli ziemskiej lub sfery nieba. Używa się przeważnie do nauczania. Pierwsze znane g-y są pochodzenia greckiego.

Globus hystericus, jeden z objawów hysterji: wrazenie, jakby kuli, sterczącej w gardle.

Glochidium, forma larwalna małży rzecznych i jeziornych, z rodziny Unionidae (Unio i Anodonta), zaopatrzona na brzegu każdej z dwóch skorupki w zakrzywiony hak, przy którego pomocy przyczepia się do skóry ryb; dalszy rozwój aż do metamorfozy przebiega na rybie.

Glockenspiel, ob. carillon.

Glockner, najwyższy szczyt w pasmie Hohe Tauern w Alp. wsch. i w Austrii na granicy Tyrolu i Karintji. Wielki G. (Grossg.) 3.798 m.; Mały G. (Kleing.) 3.764 m. U pn. podnóża góry znajduje się teren ochronny przyrody od r. 1914.

Glogau, ob. Głogowa.

Gloger Zygmunt, zasłużony krajoznawca, * 1845, † 1910; z zawodu ziemianin, osiadł na Podlasiu nadnarwiańskim; pracował od wczesnej młodości w zakresie historii, etnografii i prehistorji ziem polskich. Z ważniejszych prac: „Obchody weselne“ (1869), „Pieśni ludu“

(1892) — wybór z muzyką Z. Noskowskiego. Wielką zasługą Glogera są wydawnictwa wielkich prac encyklopedycznych, poświęconych kulturze staropolskiej, zwłaszcza „Encyklopedia staropolska ilustr.“, 4 t. (1901—3), jedyna do dziś dnia próba ujęcia całości dawnej kultury polskiej; ten sam materiał ujmuje w skrócie „Księga rzeczy polskich“. Całokształt staropolskich i dzisiejszych ludowych zwyczajów dorocznych ujął Gloger w popularnej, ale dużo ciekawego materiału zawierającej, książce „Rok polski w życiu, tradycji i pieśni“ (dwa wydania). Śmierć autora przerwała w połowie drugiego tomu encyklopedyczne wydawnictwo „Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce“ (1907—1909, lit. A—L). Gloger był założycielem i pierwszym prezesem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Gloggnitz (Glocknitz), m. i lotnisko w Austrii Dolnej u podnóża Semmeringu; 6.670 mieszcz.

Glomeridae (skulice), rodzina zwierząt należąca do wijów (Myriapoda), typu stawonogów (Arthropoda); niewielkie zwierzątka o krótkim, z niewielu członów złożonym ciele, mające zdolność zwijania się w kulkę w razie niebezpieczeństwa.

Gloppen, najw. rz. w Norwegji; przepływa jez. Aursund; katarakty pod Sarpsborg; ujście pod Fredrikstad do Skagerraku; dług. 567 kilometrów.

Glonoina, nazwa lekarska nitrogliceryny.

Głony, wodorosty, niższe plechowe, przeważnie mikroskopowe rośliny, żyjące w przasnym lub słonym wodach, wyglądające najczęściej jak masa zielonego śluzu. Należy odróżniać je od roślin wodnych, które, ze względu na swą złożoną organizację, należą już do roślin wyższych (rodniowców, kwiatowych). G. posiadają w swych komórkach barwnik chlorofilowy, nieraz zamaskowany (u morskich) innymi barwnikami. Rozmnażają się, obok najprostszego sposobu przez podział, i na drodze płciowej. Należą tu: sinice (Cyanophyceae), ozkremki (Diatomaceae), sprzężnice (Conjugatae), zielenice (Chlorophyceae), brunatnice (Phaeophyceae), krasnorosty (Rhodophyceae).

Gloria in excelsis Deo... (łac.), hymn, odprawiany przez kapłana przy mszy św. po „Kyrie eleison“.

Glorja (łac.), chwała, blask otaczający Chrystusa, aniołów i świętych.

Glorjeta (franc.), altana, budowla ogrodowa.

Gloryfikować, sławić, wynosić, uwielbiać.

Glosa (greck. język, mowa), pierwotnie wyraz, wymagający objaśnienia, później samo wyjaśnienie niezrozumiałych, przestarzałych słów. W poezji — utwór, złożony z czterech strof, których końcówki wiersze, razem zestawione, stanowią samodzielny rymowaną strofę czterowersową. W nauce prawa — objaśnienia, pisane od XII w. na marginesie (g. marginales) lub między wierszami (g. interlineales) dzieł Justynjana; Glosarjusz, zbiór glos.

Globularia vulgaris (a korona kwiatu, b kwiat pojedynczy).

Glosatorowie, prawnicy średniowieczni, którzy dołączali do tekstu prawa kanonicznego krótkie uwagi, pisząc je między wierszami tekstu oryginalnego (glossae interlineales), lub też na marginesie (glossae marginales).

Glosolalia (greck.), niezrozumiała mowa ekstazy.

Glossina morsitans, mucha tse-tse; przynosi zapomocą pasorzyta, pierwotniaka Trypanosoma brucei, straszną chorobę, zwaną nagana, od której ginie masowo bydło w Afryce. **Glossina palpalis**, mucha przenosząca pasorzyta Trypanosoma gambiense, powodującego u ludzi chorobę, zwaną śpiączką.

Glossitis, zapalenie języka, obrzęk, zaczerwienienie, bolesność na mniejszej lub większej przestrzeni. G. spowodowane bywa ugryzieniem się, skaleczeniem lub oparzeniem (termicznym albo chemicznym). Rozległe zapalenie języka prowadzi do utrudnienia oddychania lub wytworzenia się ropnia (abscessus linguae).

Glossop, m. w hr. Derby (Anglia środk.); 25.000 mieszk.; przemysł bawełniany i metalurgiczny.

Glossopharyngeus, nerw językowo-gardzielowy, zaopatrujący we włókna czuciowe język, krtani, gardziel, a we włókna ruchowe — podniebienie i gardziel.

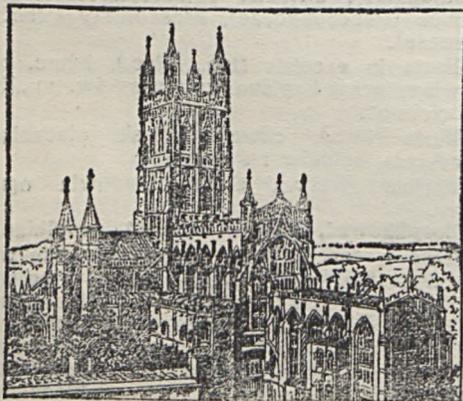
Glossopteris, paprotniki z okresu węglowego, niepodobne do naszych; liście miały nierozdzielne; charakterystyczne dla półkuli południowej i ładu Gondwana.

Głosy św. Teresy, wysokiej wartości poetyckiej mistyczne improwizacje św. Teresy.

Glót (glut), żelazo albo ołów porabany w drobne części, a służący do nabijania strzelby; siekaniec, śrut.

Glottis, głośnia; część krtani, zawarta między strunami głosowymi; jest to szeroki trójkątny otwór, którego przednia część zamyka się przy wydawaniu głosu, wskutek zbliżenia się strun głosowych ku sobie.

Gloucester, 1) hr. w Anglii pld.-zach., 3.181 km², 757.700 mieszk.; ogrodnictwo, chów bydła,

Katedra w Gloucester.

wyrób serów; na zach. ruda żel. i węgiel; 2) stol. hr. G., 51.330 mieszk.; port, słynna

katedra; wywóz węgla, soli i żelaza; 3) m. w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Płn.), 23.000 mieszk.; 4) m. w stanie N. Jersey (St. Zj. Am. Płn.), 12.200 mieszk.

Glower'a wieża, ob. siarkowy kwas.

Gloxinia, gloksynja, niemowdzienka, roślina; rodzina: ostrojowate (Gesneriaceae), klasa: dwuliścienne (Dicotylae), typ: jawnopłciowe (Phanerogamae). Ozdobna roślina o wspaniale zabarwionej koronie; pochodzi z Brazylii, w naszym klimacie tylko sztucznie hodowana.

Gloxinia hybrida.

Gluck Christoph Willibald, kompozytor niemiecki, reformator opery. * 1714 w Weidenwang, † 1787. Uczeń Cernohorskiego i Sammartiniego. W początkowej swej twórczości wzorował się na stylu Jomelliego. Po powrocie z Londynu i Paryża, gdzie poznał muzykę Händla i Rameau, dążył do reformowania opery przez pogłębienie pierwiastka dramatycznego, usunięcie balastu wirtuozowskiego i rozwinięcie charakterystyki instrumentalnej. Arcydzielnymi jego idej reformatorskich są do dziś utrzymane w repertuariach: „Orfeusz“, „Alcesta“, „Armida“, „Ifigenia w Aulidzie“, „Ifigenia w Taurydzie“. Zasady reformy sformułował i ogłosił w przedmowie do opery „Alcesta“ (1769).

Glück auf! powitanie górników, używane także przez polskich górników.

Glucyn, to samo, co beryl (cb.).

Glukoza, ob. Glikoza.

Glumae, bezpłodne plewy, znajdujące się w kwiatostanach traw.

Glümer Adolf, generał pruski; * 1814 w Lengefeld, † 1896. Odznaczył się w czasie wojny francusko-pruskiej 1870—71.

Glumiflorae, plewowiec, rząd roślin jednoliściennych, obejmujących dwie rodziny: turzyc (Cyperaceae) i traw (Gramineae). Charakteryzują się obecnością suchych, błoniastych przykwiatków zw. plewami, które zastępują okwiat. Posiadają słupek górny o załączni jednokomorowej i pierzastych znamionach (cecha roślin wiatropylnych). Owocem są ziarna.

Glut, ob. glot.

Glutaeus, pośladowcy; musculi glutaei, mięśnie, znajdujące się na tylnej powierzchni miednicy i uda; mięśni tych jest 3 w każdej połowie ciała; czynność ich polega na podnoszeniu nogi ku górze, względnie pociąganiu jej w tył.

Glutenowy chleb, chleb dla chorych na cukrzyce, sporządzany z glutenu, substancji białkowej, zawartej w nasionach zbóż, zwłaszcza pszenicy.

Glutol, połączenie formaldehydu z żelatyną; proszek do zasypywania ran.

Glutyna, ob. klej.

Gluźniński, 1) Franciszek, lekarz. * 1823 w Małopolsce; dyplom doktorski uzyskał na u-

niwersytecie Jagiellońskim, a po potwierdzeniu go przez ówczesną Radę Zdrowia b. Królestwa Kongresow., osiadł w Sompólnie (Kaliskie). W r. 1863 z ramienia Rządu Narodowego pełnił obowiązki komisarza powiatowego. Zasiadł korespondencjami ówczesne pisma lekarskie; 2) Wład. Antoni, lekarz, syn poprz., * 1856 we Włocławku; dyplom doktorski na Uniw. Jagiell. w r. 1881. B. profesor patologii ogólnej i doświadczalnej na Uniw. Jagiell., b. profesor patologii i terapii szczegółowej chorób wewnętrznych i dyrektor kliniki Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, obecnie profesor tego samego przedmiotu i dyrektor kliniki na Uniw. Warszawskim. B. dziekan wydziału lekarskiego Uniwersytetu we Lwowie i Warszawie, a w r. 1905—6 rektor Uniwersytetu Jana Kazimierza. Założyciel i prezes honorowy T-wa Internistów polskich, założyciel i redaktor „Polskiego archiwum medycyny wewn.“, b. członek redakcji „Przeglądu lekarskiego“ w Krakowie i lwowskiego „Tygodnika lekarskiego“, a obecnie członek warsz. redakcji „Polskiej Gazety lekarskiej“. Ogłosił przeszło 100 prac naukowych w czasopiśmie fachowych polskich, francuskich i niemieckich i dwa obszerniejsze dzieła: „Zarys ogólnej patologii i terapii gorączki“ i „Choroby serca i naczyń obwodowych“; 3) Lesław, syn Franciszka, * 1858 w Sompólnie; dyplom doktorski w 1883 na Uniw. Jagiell., poczem przez dwa lata asystent przy katedrze fizjologii tegoż uniwersytetu. Pracując następnie przez szereg lat w Szczawnicy, podniósł szeroko znaczenie tego zdrojowiska; równocześnie kształcił się w klinikach wiedeńskich w chorobach wewn., a szczególnie w chorobach narządów oddechowych, poczem osiadł na stałe we Lwowie, zdobywając sobie szerokie uznanie jako pierwszorzędnego dajnosty i terapeuty. Z szeregu prac ogłoszonych drukiem lub wygłoszonych w Towarzystwie lekarskim lwowskim, ważniejsze: „O okresowości stanów zapalnych płuca przy grypie“, „O gruźlicy krtani i jej leczeniu“, „O dziedziczności gruźlicy i jej wpływie na przebieg i rokowanie“.

Glyceria fluitans, manna jadalna, trawa wyrastająca obficie na mokrych łąkach, nad brzegami rzek; z ziaren można przyrządzać kasze manne. Specjalnie nie hodowana.

Glycyrrhiza, lukrecja, bylina, rosnąca w Europie południowej; roślina z rodziny motylkowatych (Papilionaceae).

Gładkowska Cecylja (pseud. Julian Morosz) powieściopisarka polska, † 1894. Utwory swe ogłaszała w czasopiśmie warszawskich.

Gładysz Jan, malarz polski; * 1762, † 1830; obrazy religijne, portrety i widoki Warszawy.

Głagolica, najstarszy alfabet słowiański, wprowadzony przez św. Cyryla.

Głazunow Aleksander, rosyjski kompozytor współczesny, należąca do szkoły noworosyjskiej, * 1865. W twórczości swojej podlega wpływom Wagnera i Czajkowskiego. Charakterystyczną cechą jego kompozycji jest niezwykle kolorystyczny instrumentalny i har-

moni. Najcenniejszymi są jego utwory kameralne i symfoniczne: poematy „Stienka Razin“, „Karnawał“, „Wiosna“, symfonie, serenady, uwertury, suita „Chopiniana“ (składająca się z utworów Chopina w opracowaniu instrumentalnym Głazunowa), koncert fortepianowy i w. in.

Głazy narzutowe, ob. Eratyczne kamienie.

Głęb, krótka, gruba, mięsista łodyga, na której wierzchołku wyrastają liście, jak u sałaty, kapusty itp.

Głabiński Stanisław dr., ekonomista i działacz polityczny polski, profesor Uniwersytetu Lwowskiego, * 1862; autor licznych dzieł naukowych z zakresu ekonomii i skarbowości. Poseł do parlamentu austriackiego w latach 1902—1918, b. Prezes Koła polskiego w Wiedniu i b. austriacki minister kolei (1911). Pierwszy polski minister spraw zagranicznych w gabinecie Świeżyńskiego (1918 r.), poseł na Sejm Ustawodawczy (1919—1922), prezes Klubu Związku Ludowo-Narodowego; godność tę piastuje również w Sejmie zwyżczajnym, którego jest członkiem od 1922 r. Był ministrem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w r. 1923 w gabinecie Witosy.

Głda lub **Gwda** (niem. Kuddow), pr. dopływ Noteci, uchodzący do niej na wprost m. Ujścia, na przestrzeni kilku km. granica polsko-niemiecka; długość 75 km.

Głębina fauna (f. abysalna), obejmująca te formy zwierząt, które żyją w morzu poniżej 400 m. głębokości.

Głębiny skały, skały ognio-owe, zastygłe w znacznych głębokościach.

Głęboki Adriań, malarz polski; * 1833 † 1906; kształcił się w Warsz. Szk. Szt. Pięk. Malował obrazy rodzajowe i religijne, głównie jednak odtwarzał zabytki przeszłości. Był przez wiele lat prof. rysunków w Warsz. Szkole realn.

Głęboki Józef Teodor, pisarz wojskowy polski; * 1810 w Krakowie, † 1886. Kształcił się na Uniwersyt. Jagiellońskim. Służył w wojsku polskim w r. 1831. Po powrocie z wojny oddał się pracy pisarskiej na polu wojskowości, a zwłaszcza historii wojskowej. Może być uważany za jednego z pierwszych jej pionierów w Polsce. Autor prac: „Rys dziejów wojennych, jako wstęp główny do umiejętności sztuki wojowania“ (Kraków, 1852), „Napad Karola Gustawa szwedzkiego na Polskę za Jana Kazimierza w latach 1655, 1656 i 1657“ (Kraków, 1861) i in.

Głębokie, źródła w Nowosądeckim koło Piwnicznej nad Popradem; woda alkaliczna z domieszką bezwodnika kwasu węglowego. Najważniejsze źródło Kingi.

Głębokość celu, odległość pomiędzy najbliższą a najdalejszą częścią celu względem strzelającego.

Głębokość marszu, odległość pomiędzy czołami i tyłami maszerujących kolumn.

Głogowa lub **Głogów** (niem. Glogau), zw. Dolną lub Wielką G., m. pow. i twierdza w rej.

lignickiej (Śląsk niem.), nad rz. Odra; 23.850 mieszk.; warsztaty kolejowe, cukrownie; zakład kartograficzny Flemminga; obrona G. przez królów polskich Bolesławów w r. 1008 i 1109 przeciw Niemcom. W l. 1255—1506, stolica księstwa Głogowskiego.

Głogowczyk Jan (Jan z Głogowa), astronom i filozof scholastyczny z w. XV., * w Głogowie (data nieznaną), † 1507 w Krakowie. Był profesorem Akademii Krak. Wykładał język łaciński, filozofię Arystotelesa i astronomię. Najważniejsze dzieła: „Liber posteriorum analyticorum“, „Exercitium novae logicae“, „Exercitium veteris artis“, „Questiones librorum de anima“.

Głogowski Jerzy, budowniczy polski; * 1777 we Lwowie, † 1838 tamże. W r. 1803 z ramienia rządu kierował naprawą baszt i bram Krakowa. Wykonał dla Lwowa liczne projekty bram triumfalnych, katafalków i dekoracji z okazji różnych uroczystości.

Głogówek lub **Głogowa Górna** (niem. Ober-Glogau), m. w pow. prądnickim rej. opolskiej (Śląsk niem.), 7.100 mieszk.

Głos. Przez głos rozumiemy bądź wrażenie zmysłowe, bądź też dziejące się poza nami zaburzenie, które jest źródłem tego wrażenia. Badaniem wrażeń zmysłowych zajmuje się psychologia wraz z fizjologią; fizyce przypada w udziale poznanie przebiegu zjawisk głosowych w świecie zewnętrznym. Dział fizyki, poświęcony temu zadaniu, nazywa się akustyką. G., jako zjawisko fizyczne, sprowadza się do drgań ośrodka sprężystego. Ponieważ istnieją drgania, które na organ słuchu nie działają, aczkolwiek nie różnią się zasadniczo od tych drgań, które słyszymy, fizyka zajmuje się więc również głosem niesłyszalnym (ob. Galtona gwizda w k). Źródłem głosu może być każde ciało drgające. Drgania ciała udzielają się ośrodkowi, w którym rozchodzi się pod postacią fal podłużnych (ob. falo wy ruch). Prędkość rozchodzenia się fal podłużnych w powietrzu została po raz pierwszy zmierzona przez Mersenne'a (1640); według nowszych badań (Bourguignon, 1913) wynosi ona przy 15° C. 339,3 m/sec. Prędkość głosu w wodzie wynosi w przybl. 1.500 m/sec., w stali wynosi około 5.000 m/sec. Drganiom prostym odpowiadają tony proste, czyli muzyczne, drganiami złożonymi współmiernymi — tony złożone czyli dźwięki, drganiami o częstości niewspółmiernej — hałas, szelest, szmer itp. Jeśli głos rozchodzi się we wszystkich kierunkach, to natężenie głosu maleje odwrotnie proporcjonalnie do kwadratu odległości. Jeśli głos rozchodzi się w jednym kierunku, to natężenie jego maleje w stopniu bardzo nieznacznym wraz ze wzrostem odległości od źródła głosu: na tem polega stosowanie tub, głośników itp.

„Głos Narodu“, dziennik, wychodzący w Krakowie od r. 1892; organ chrześcijańskiej demokracji.

Głoski, pojedyncze brzmienia, wydawane przez narządy głosowe człowieka, ob. Samogłoski i Spółgłoski.

Głogowski Maciej, matematyk i poeta pol-

ski, żyjący w XVII w., † prawdopodobnie przed 1658 r. Kształcił się w Holandji. Był nauczycielem Wilhelma II z Oranji. Po roku 1645 przebywał na wsi lub w Lesznie. Wydał: „Sława potomna JWP. Rafała hrabiego z Leszna“, „Zegarek albo pamiątka gorzkiej męki i śmierci Zbawiciela“, „Griselida“ i „Geometra peregrinus“.

Głosowanie, sposób, w jaki bywają powzięte uchwały przez zgromadzenia (parlamenty, stowarzyszenia etc.). Każdy z głosujących wyraża opinię swoją, oddając swój „głos“. Statut, względnie ustawa, określa, w jaki sposób uchwała ma dojść do skutku. A więc może rozstrzygać bezwzględna większość głosów, tzn. wynosząca więcej niż połowę ogólnej liczby głosów, albo zwykła większość, tzn., że jeśli np. na 100 głosów jedno zdanie uzyska 40, drugie 35, a trzecie 25 głosów, to 40 głosów stanowi uchwałę, chociaż bezwzględna większość wynosi 51 głosów. Dalej należy rozróżnić głosowanie jawne i tajne (kartkami). Głosowanie może być powszechne (np. do parlamentu), zależne od cenzusu podatkowego lub cenzusu inteligencji, albo ograniczone tylko do mężczyzn. Dalej może być równe lub pluralne, w którym pewne jednostki mają 2 lub więcej głosów. Wreszcie system głosowania może być proporcjonalny. Polega on na ochronie mniejszości przed majoracją. Jeśli np. w 10 okręgach wyborczych pewne stronnictwo otrzymuje 60% głosów, a drugie 40%, to stronnictwo, otrzymujące 60%, uzyskałoby wszystkie mandaty. Jeśli natomiast 10 okręgów połączonych będzie w jeden okrąg, wybierający 10 przedstawicieli, wówczas stronnictwo, mające 60%, uzyska 6, a stronnictwo, mające 40%, 4 przedstawicieli. Będzie to wynik proporcjonalny do liczby głosów. W nowoczesnych państwach demokratycznych obowiązuje zazwyczaj powszechne prawo wyborcze do parlamentu. W Polsce istnieje 5-cio przymiotnikowe prawo wyborcze do sejmu i senatu, a więc powszechne, równe, tajne, bezpośrednie i proporcjonalne, bez różnicy płci (ob. prawo wyborcze).

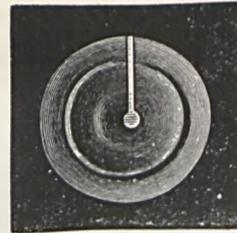
Głosowe struny, dwie pary sprężystych fałd, przymocowanych do chrząstek krtni. Tylko dolna para tych fałd, tzw. struny g. prawdziwe (plicae ventriculares), mają znaczenie przy wytwarzaniu głosu.

Głosownia, fonetyka, część gramatyki, nauka o dźwiękach językowych i ich zmianach.

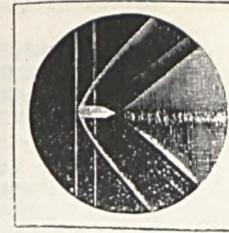
Głośnia, ob. glottis.

Głośnik, czyli głośnomówiąca słuchawka telefoniczna (ob. telefon), znajduje zastosowanie w radiotelefonii dla silnego odtwarzania odebranych dźwięków. Zazwyczaj jest to silnie zbudowana słuchawka telefoniczna, zaopatrzona w tubę specjalnego kształtu. Pozatem budowane są głośniki na odmiennych zasadach, aniżeli zwykłe słuchawki.

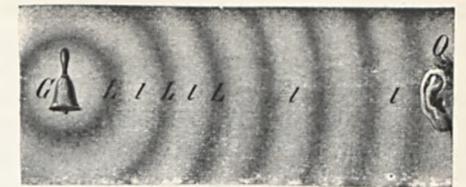
Głowa (łac. caput), górna część ciała ludzi, kręgowców i wielu innych zwierząt, złożona z czaszki, chroniącej mózgowie, i przedniej części (twarz u ludzi), zawierającej jamę ustną, narządy wzroku (oczy), powonienia (nos), słuchu (uszy), pokryta skórą i (u ludzi na tylnej

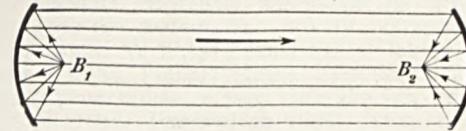
1. Fala głosowa (fotografowana metodą smug)

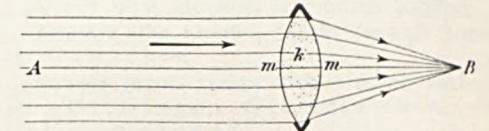
2. Fala powietrzna, wytworzona przez pocisk (fotografow. metodą smug)

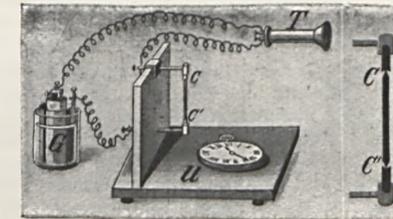
3. Schematyczny obraz kulistych fal głosowych (tonu); fale podłużne, składające się z zgręszczeń powietrza L i z rozrzedzeń l, G dzwonek, O ucho.

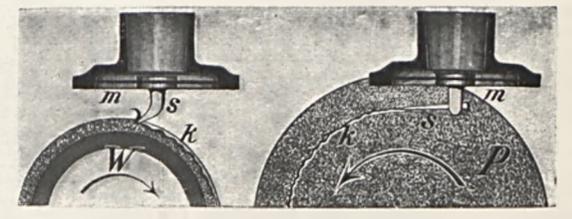
4. Odbicie głosu od zwierciadła wklęsłych. Słaby dźwięk w ognisku B₁, zwierciadła wklęsłego jest wyraźnie słyszalny w ognisku B₂, drugiego, oddalonego zwierciadła wklęsłego.

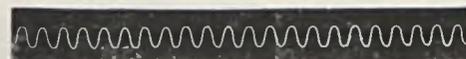
5. Zahamianie głosu w soczewce Sondhaus'a; m, m membrany kauczukowe, k kwas węglowy; oddalony szelest w A jest wyraźnie słyszalny w ognisku B z drugiej strony soczewki.

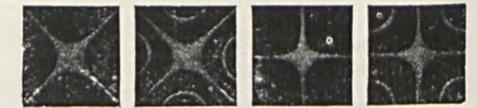
6. Wzmocnienie i przesyłanie na odległość głosu za pomocą mikrofonu. U zegarek, którego tykanie słyszy się wyraźnie w oddalonym telefonie T, G ogniwo galwaniczne, CC' kontakty węglowe (obok w przekroju).

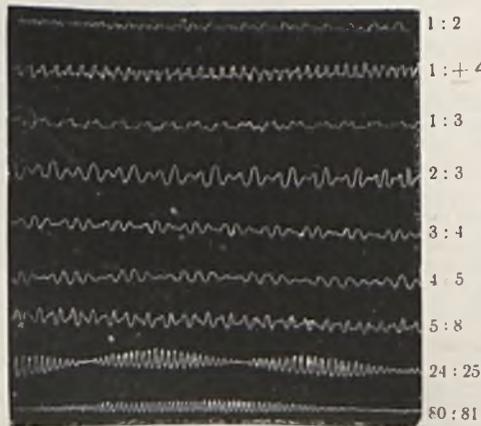
7. Rysowanie krzywej dźwięku na płycie fonografu; m membrana, s ostrze, P obracająca się płyta, k krzywa wyrzyta.

9. Krzywa drgań kamertonu, narysowana ostrzem kamertonu na przeciąganej przed nim taśmie papierowej.

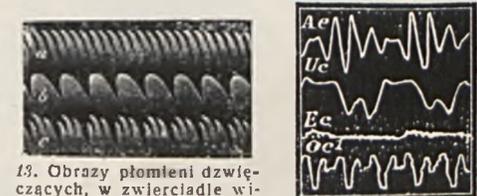
11. Dźwięczące płyty z figurami Chladni'ego.

10. Krzywe interferencji dwóch kamertonów o różnym stosunku częstości drgań (1:2, 1:3 itd.; Δ drobne odchylenie od stosunku czystego), otrzymane za pomocą przyrządu do interferencji kamertonów. [Tabl. II, 1].

12. Dźwięczący słup powietrza z figurami Kundt'a.

13. Obrazy płomieni dźwięczących, w zwierciadle wirującym; a i b drgają w stosunku 3:1, c jest obrazem interferencyjnym drgań a i b

14. Krzywe gramofonowe samogłosek A, U, E, O, śpiewane na nuty e, c, c'.

15. Figury interferencyjne Lissajou, odpowiadające stosunkom częstości drgań: 1:2, 2:3, 3:4, 4:5, 6:7, 8:9

części) uwłosieniem; z resztą ciała połączona jest u ludzi, wyższych kręgowców, owadów i t. d. zapomocą szyi, u innych zwierząt zlewa się niekiedy bezpośrednio z tułowiem (cephalotorax).

Głowacki Aleksander (pseud. Prus Bolesław), powieściopisarz, nowelista i publicysta polski, * 1847 w Hrubieszowie, † 1912 w Warszawie. Szkoła realna w Lublinie i powiatowa w Siedlcach. Mając lat 16-e brał udział w powstaniu 1863 r. W rok później wstąpił do liceum w Lublinie. Następnie uczęszczał na wykłady wydziału matem.-fiz. Szkoły Głównej w Warszawie. W r. 1872 pracował w fabryce Lilpopy i Raua. Publicystyczna działalność G. trwała równorzędnie z jego działalnością powieściopisarską. Pisywał do wielu pism codziennych i czasopism: w l. 1872—76 do „Opiekuna domowego” („Listy ze starego obozu”) i do „Niwy”, jednocześnie redagując „Muchę” i pisząc do „Kolców”; od 1874 „Kroniki tygodniowe” do „Kurjera Warszawskiego”; w l. 1876 do 78 „Kroniki miesięczne” do „Ateneum”, od r. 1878 fejetony w „Nowinach”, które od 1882 do 1883 redagował. W l. 1883—85 pisywał do „Kraju”, pisząc ponownie „Kroniki” w „Kuri. Warsz.”. Od 1887—1901 prowadził dział kronikarski w „Kurjerze Codziennym”, w latach 1904—5 w „Gońcu”, a w l. 1905—12 w „Tyg. Ilustr.”. Część swych powieści i nowel drukował w czasopismach, część wydawał osobno aż do czasu wyd. zbiorowego. W czasopismach ogłosił: „Pałac i rudera” („Gaz. Polska”, 1874), „Lokator z poddasza”, „Sen Jakóba”, „Sukienka balowa”, „Przeklecie szczęście”, „Sieroca dola”, „Dusze w niewoli” („Kurjer Warsz.”, 1877), „Przygoda Stasia” („Kłosy”, 1879), „Anielka” („Kurjer warsz.”, 1880), tamże „Katarzynka” i „Michałko”, „Powracająca fala” („Bluszcz”), „Grzechy dzieciństwa” („Kurjer Warsz.”, 1883). Osobno wyszły: „Pierwsze opowiadania”, „Szkie i obrazki”, „Omyłka”, „Placówka”, „Lalka”, „Drobiazgi”, „Emancypantki”, „Faraon”, „Ze wspomnień cyklisty”, „Dzieci” i „Dziwni ludzie”. Nadto wydał rozprawy społeczne: „Szkic programu w warunkach obecnego rozwoju społeczeństwa”, „Najogólniejsze ideały życiowe” i „O ideałach doskonałości”.

Głowacki Bartosz, właściwie Wojciech Bartos, chłop polski ze wsi Rzędowice w krakowskim. Odznaczył się jako kosynier w bitwie pod Raclawicami 4. IV. 1794 w szturmie na baterję rosyjską; pierwszy dopadł nieprzyjacielskiej armaty, przyczyniając się w ten sposób do zdobycia pozycji nieprzyjacielskiej i do zwycięstwa, które wywarło wielki wpływ na losy powstania. Otrzymał wówczas nazwisko Głowacki i rangę chorążego. Poległ 6. VI. 1794 w bitwie pod Szczekocinami.

Głowacki Edward, malarz i grafik, * 1898 w Warszawie. Studjował w Warsz. Szkole Ryśunkowej, następnie pod kierunkiem Br. Kowalewskiego. Specjalność: portrety i karykatury. Wystawy karykatur w Warszawie: Tow. Zach. Szt. Pięk. (1918), Pol. Klub Art. (1919), Kamienica Baryczków (1924), Salon Garlińskiego (1926).

Głowacki Jan Nepomucen, malarz; * 1802; prof. malarstwa na Uniw. Jagiellońskim i w szkole technicznej w Krakowie, † 1847; malował przeważnie widoki z okolic Krakowa i z Tatr; wydał: „Dwadzieścia cztery widoki Krakowa i jego okolic wraz z ich opisami” (litogr. w Paryżu, 1836).

Głowacz (Cottus), ryba z rzędu kostnoszkieletowych (Teleostei), należąca do nielicznych gatunków ryb, opiekujących się swem potomstwem. Samce wykopują dołki w piasku i strzegą ikry, złożonej tam przez samice.

Głowacz albo **branka**, żeński osobnik konopi, ob. *Cannabis*.

Głownia, grzyb, zwany także niekiedy **śnieć**, ob. *Ustilago*; **Głowniowate**, ob. *Ustilaginaceae*.

Głowonogi (Cephalopoda), nazwa gromady zwierząt typu: mięczaki (Mollusca); zwierzęta o dość wysokiej organizacji, zajmujące naczelnne miejsce wśród mięczaków, bogato reprezentowane w faunie dawnych epok geologicznych; obecnie pozostało ich kilkaset gatunków. Głowa dobrze rozwinięta, szkielet chrząstkowy, oddychają skrzelami; przednia część nogi okraża głowę w postaci silnie wydłużonych macek, tylna część nogi przekształcona w lejek; otwór gębowy otoczony jest wieńcem 8—10 ramion, opatrzonych przyssawkowatemi brodawkami. Przyssawki mają wygląd talerzyków i posiadają silne mięśnie; u niektórych gatunków (*Architeuthis*) dochodzą do 2 decymetrów średnicy. U większości gatunków, obecnie żyjących, muszla jest szczątkowa, u niektórych brak jej zupełnie np. u ośmiornicy (*Octopoda*); jeden tylko z żyjących gatunków, łodzik (*Nautilus*) posiada stałą muszlę zewnętrzną. Większość g. posiada gruczoł czernidłowy, otwierający się tuż koło otworu odbytowego do jelita; gdy zwierzę znajduje się w niebezpieczeństwie, wytryskuje zawartość tego gruczołu do jamy płaszczowej, skąd wraz z prądem wody ciec wylewa się przez lejek i kryje g. przed wzrokiem nieprzyjaciela. Narządy zmysłów bardzo dobrze rozwinięte, narządy oczne posiadają wysoką organizację, zbliżoną do organizacji kręgowców. Wszystkie g. są rozdzielnopłciowe, dymorfizm płciowy bywa u nich bardzo silnie wyrażony. Główna różnica polega na odmiennym wykształceniu jednego lub dwu ramion u samca, które są przystosowane do kopulacji. Jaja g., bądź pojedynczo, bądź też grupami, są przyłączone do rozmaitych przedmiotów podwodnych, niektóre tylko gatunki samic noszą ze sobą jaja, uciepione do ich ciała G. dzieli się na dwie podgromady: czteroskrzelne (*Tetrabranchiata*) i dwuskrzelne (*Dibranchiata*). Do gromady pierwszej należą kopalne *amonyty* (*Ammonoidea*) i *Nautiloidea* z jedynym żyjącym przedstawicielem, łodzikiem (*Nautilus pompilius*), zamieszkującym ocean Spokojny. Gromadę tę cechują cztery skrzelne, muszla zewnętrzna, brak gruczołu czernidłowego. Gromadę drugą charakteryzują 2 skrzelne, muszla szczątkowa lub zupełny jej brak; większość gatunków posiada gruczoł czernidłowy; dzieli się

na dwa rzędy: Dziesięciornice (Decapoda) i ośmiornice (Octopoda). Głównymi kopalniami występują w okresie kambryjskim i zbliżone są do łodzików; z końcem syluru wytwarzają się amonity, znikające z końcem epoki kredowej, zarówno jak i belemnity, powstałe w triasowych łodzików.

Głód, przykre uczucie, pobudzające do przyjęcia pokarmu: siedlisko jego jest po części w żołądku, po części w całym organizmie. Spożycie jadła albo wstrzyknięcie pożywnych pokarmów do krwi znosi g.

Głóg pospolity (Crataegus oxyacantha), roślina z rodziny różowatych (Rosaceae), rzędu różowców (Rosiflorae); krzew ciernisty, dziko u nas rosnący; kwiaty różowe, owoce szkarłatne; kwitnie w maju.

Główna, w. w pow. poznańskim, 6 km. od Poznania, 6.065 mieszcz.; fabryka maszyn Cegielskiego.

Główne płaszczyny soczewki, wzgl. układu soczewek, są to dwie płaszczyny, przeprowadzone przez punkty główne prostopadle do osi układu. Mają one tę własność, że promień, przechodzący przed załamaniem przez jakikolwiek punkt pierwszej płaszczyny głównej, przechodzi po załamaniu przez punkt drugiej płaszczyny głównej, położony nawprost punktu poprzedniego. Wprowadzenie (Gauss) płaszczyn głównych ułatwia znakomicie konstrukcję obrazów w soczewkach.

Główne punkty soczewki, wzgl. układu soczewek, są to dwa punkty na osi układu, które mają tę własność, że promień, przechodzący przed załamaniem w jakimkolwiek kierunku przed pierwszym punktem, przechodzi po załamaniu równoległe do pierwotnego kierunku przez drugi punkt (Gauss).

Głuchoniemy, człowiek, który nie może słyszeć ani mówić. Głuchoniemota występuje u ludzi głuchych od urodzenia, albo u których głuchota wytworzyła się w młodym wieku. G. porozumiewa się z otoczeniem zapomocą mimiki. G. można nauczyć wymawiania wyrazów przez naśladowanie układu warg i języka, odpowiadającego wymawianym dźwiękom (metoda Ponsa 1570 r.; Épée 1760 r.). Instytut G. założony został w Warszawie w r. 1817 przez ks. Falkowskiego.

Głuchota (surditas), zniesiona, albo w wysokim stopniu ograniczona możliwość słyszenia. Przyczyną jej mogą być choroby różnych części uszu, choroby nerwu słuchowego lub mózgu. Możliwość wyleczenia nie zawsze istnieje.

Głuchowski Jan, autor broszur politycznych z końca XVI w., ksiądz. Wydał: „Interregnum“, „Ikones principum et regnum Polonorum“.

Głuchów, m. pow. na Ukrainie, gub. czernihowska, 15.000 mieszcz.

Głupczyce (niem. Leobschütz), m. pow. na Śląsku Pruskim, rej. opolska, nad rz. Cynną; 13.100 mieszcz.; w powiecie częściowo ludność polska.

Głupkowatość (imbecillitas), przytępienie umysłowe wrodzone: mały zapas pojęć umysłowych, nieumiejętność krótkiego a treściwego

wypowiedzenia swych myśli, brak pojęć oderwanych, mowa niewyraźna, bełkotliwa; skłonność do silnych afektów (gniewu) z najbliższych powodów.

Głuptak (ptak), ob. *Sula bassana*.

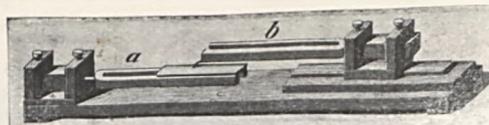
Głuszc, ob. *Tetrao urogallus*.

Gmelin, 1) **Johann Georg**, botanik niemiecki, * 1709, † 1755; w r. 1731 był profesorem w Petersburgu, od 1733—43 zwiedzał Syberję, w 1749 był prof. w Tübingen; główne dzieła: „Flora Siberica“ i „Reisen durch Sibirien“; 2) **Leopold**, chemik niemiecki, * 1788, † 1853; 1814—51 profesor w Heidelbergu; pozostawił epokowe dzieło: „Handbuch der theoretischen Chemie“.

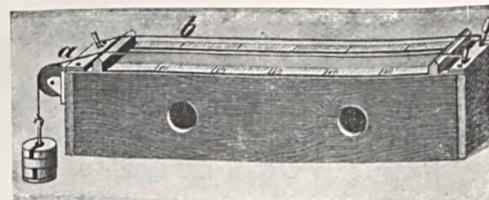
Gmelina próba, odczyn, pozwalający wykryć obecność barwników żółciowych w moczu; polega na tworzeniu się pierścienia kolorowego przy dodaniu do moczu kwasu azotowego.

Gmerki, znaki własnościowe, używane przez rybaków kaszubskich i bartników na Kurpiach.

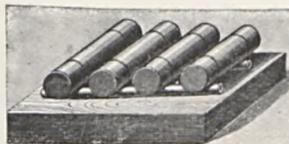
Gmina, wspólnota, obecnie państwowa jednostka administracyjna; pochodzi od g. wiejskiej, ustroju społecznego, powstałego w okresie rolniczym, a wywodzącego się od patriarchalnej wspólnoty rodzinnej. G. wiejska, złożona z poszczególnych rodzin, wspólnie władających danym obszarem ziemi, wspólnie wykonywujących prace, niezbędne dla dobrobytu i bezpieczeństwa członków, z wszechwładną władzą zwierzchnią (prawodawczą, wykonawczą i sądową), sprawowaną przez ogólne zebranie głów rodzin (mężczyzn i kobiet), stała się zarodkiem współczesnych narodów i państw europejskich. W wiekach średnich bezustanne wojny, odcinające mężczyzn od pracy na roli, rujnowały gospodarstwa wiejskie. Królowie, książęta, biskupi, opaci itd., zaczęli wolnych chłopów uzależniać od siebie (czynszownictwo, poddaństwo), lecz przynależność do gminy dawała potężne oparcie organizacyjne; całe średniowiecze wypełnione jest walkami między właścicielami ziemskimi i g. wiejskimi, zakończonymi w czasach nowożytnych uwolnieniem chłopów, zarówno od poddaństwa, jak i od czynszownictwa. W miarę rozwoju gospodarstwa na własny użytek i, co za tem idzie, wymiany handlowej (pojawienie się środka zamiennego, pieniądza), powstawały grody, jako targowiska (rynk), otoczone wałami i murami obronnymi; grody, wraz ze wzrostem ludności i rozszerzaniem się stosunków zamiennych, przeradzały się w miasta. Rynki takie z natury rzeczy powstawały w pobliżu dworów pańskich, rezydencji cesarskich, królewskich, biskupich, jako punktów, skupiających orszaki dworzan i urzędników, ściągających liczne rzesze ludu na uroczystości, zabawy, roki sądowe itp., i wreszcie kupców, przeważnie cudzoziemskich. Miasto pierwotne było wsią, otoczoną murem, składającą się z części podzielnej i niepodzielnej (pastwiska, lasy, woda); ustawa miasta była ustawą dawnej g. wiejskiej. Ciągły wzrost napływu ludności do miast (rzemieślnicy, kupcy) obudził czujność autochtonów (patrycjat miejski), którzy nie dopuszczali przybyszów do zarządu g. miejska.

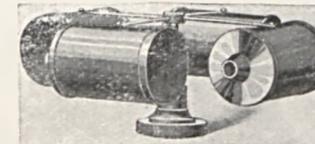
1. Przyrząd do interferencji kamertonów, a kamerton nieruchomy, opatrzony płytką, na której ostrze kamertonu ruchomego b rysuje krzywą interferencji.

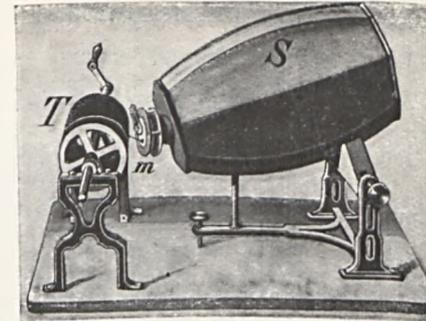
2. Monochord, a struna badana, której wysokość tonu zmięnia się wraz ze zmianą obciążenia i jej długości; b struna stała, służąca do porównywania.

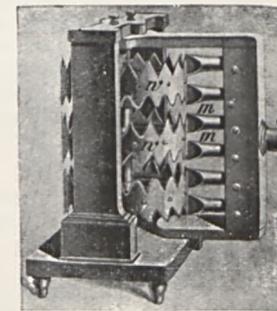
3. Pręty o dużej częstotliwości drgań podłużnych, służące do wyznaczenia górnej granicy słyszalności tonów.

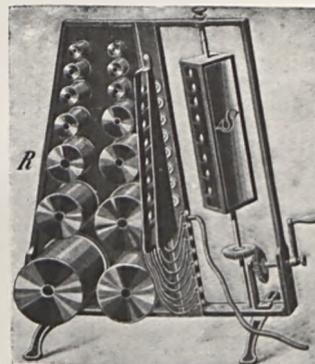
4. Akustyczny młotek z 4 rezonatorów; młotek zaczyna wibrację z chwilą powstania w pobliżu tonu.

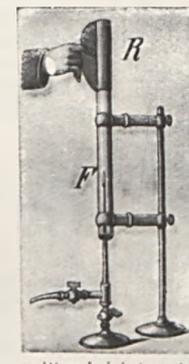
5. Fonograf. S tuba głosowa, m membrana, opatrzona ostrzem, rysującym krzywą głosu na obracającym się bębnie T, pokrytym sadzą.

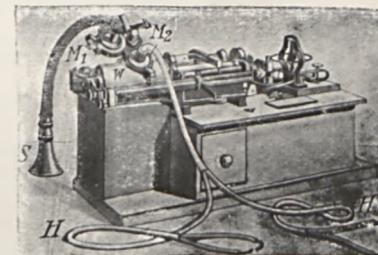
6. Syr na falowa dla różnych barw dźwięku. W walec, H rurka do wdmuchiwania powietrza.

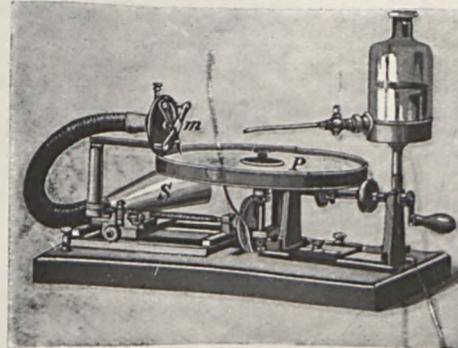
7. Przyrząd do rozkładania dźwięków na tony proste, za pomocą rezonatorów R i płomieni współdziałających, obserwowanych w zwierciadle wirującym S.

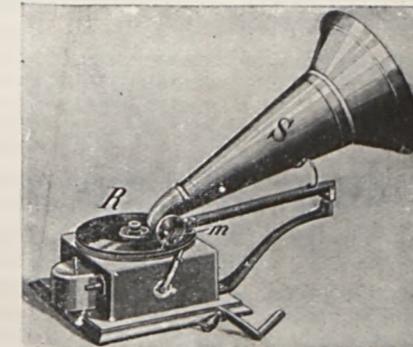
8. Płomień spi wający F, którego wysokość tonu można zmieniać przez przesuwanie rurki R.

9. Fonograf. M, membrana odbiorcza z tubą odbiorczą S, W walec, M, membrana oddająca głos, H, H słuchawki.

10. Gramofon odbiorczy. S tuba głosowa, m membrana z ostrzem, P płyta.

11. Gramofon wysyłający. P płyta reprodukująca, m membrana z ostrzem, S tuba głosowa.

Dla obrony swych interesów, dla walki o udział w zarządzie miasta, przybysze ci pozakładali potężne organizacje (cechy, gildje) i w XIV i XV w. obalili przewagę rodów patrycjuszowskich, zdobywając udział w zarządzie miejskim. Państwa nowoczesne sprowadziły g. do znaczenia najniższego okręgu administracyjnego, pozostawiając im samorząd, ograniczony do spraw ściśle określonych. W Polsce termin g. spotykamy dopiero po upadku Rzeczypospolitej; pojęciu temu odpowiadała nazwa osady, opola. W województwach b. zaboru rosyjskiego g. obejmuje od kilkunastu do kilkudziesięciu wsi wraz z obszarami dworskimi i drobnymi osadami; w wojew. pld. i zach. (b. zabory pruski i austriacki), tylko pojedyncze wsi.

„Gmina polska“, jedna z najdawniejszych prób zorganizowania Polaków amerykańskich, utworzona w Chicago w r. 1866; organizatorem jej był major wojsk polskich, Mikołaj Michalski; organizacja zasłużyła się około krzewienia poczucia narodowego u Polaków amerykańskich, skąd nazwana „matką“ towarzystw narodowych polskich w Ameryce.

Gmünd, 1) Schwäbisch G., m. pow. w Wirtembergji (Niemcy) nad rz. Rems; 19.900 mieszk.; przemysł jubilerski, odlewnie żelaza, fabryki maszyn i mebli; 2) czeskie Gmunt, m. pow. w Austrii Dolnej nad granicą Czechosłowacji; 2.700 mieszk.; warsztaty kolejowe, huty szklane; stacja G. od r. 1919 czechosłowacka.

Gmunden, m. pow. w Austrii Górnej u wpływu rz. Traun z jez. Traun (lub Gmunden); 3 zamki (jeden Cumberlandów); miejscowość kuracyjna; cmentarz przedhistoryczny; 7.800 mieszk.

Gnaphallium leontopodium, szarotka, roślina z rodziny Compositae; 3–10 cm. wysok.; łodyga pojedyncza, prosta; dolne liście zebrane w różyczkę, językowate. Listki okrywają welniste, koloru białego; pospolita w Alpach, u nas w Tatrach.

Gnatki, sanie używane na Podhalu do zwożenia budulca.

Gnatowski Jan ksiądz, pisarz religijny i powieściopisarz, * 1855 na Podolu, † 1925 w Warszawie; ogłaszał zrazu rozprawy z historii literatury i sztuki; po odbyciu w latach 1884 do 1888 studjów teologicznych w Innsbrucku, został księdzem we Lwowie, prefektem szkół i pralatem papieskim; prócz „Studjów literackich“ ogłosił powieści i zbiory nowel „Pasterz“ (1895), „Z doliny łez“ (1900), „Proboszcz z Prieslau“, „Mag“ i inne. Używał pseudonimu literackiego: Jan Łada.

Gnelsenau August hr. Neithardt von, wybitny generał pruski, * 1760 w Schildau, † 1831. Wstąpił do wojska w r. 1782. W 1807 bronił Kołobrzega. Jako szef sztabu Blüchera przyczynił się w znacznym stopniu do jego zwycięstw. W r. 1818 został gubernatorem Berlina, w 1825 feldmarszałkiem.

Gneist Rudolf, prawnik niemiecki, * 1816, † 1895; proesor prawa na uniwersyt. berlińskim. Zajmował się prawem rzymskim, państwowem i karnem. Z dzieł jego ważniejsze: „Die Bildung der Geschworenengerichte in Deutschland“ i „Der Rechtsstaat“.

Gnejs, minerał, łupek krystaliczny. Składa się z ziarn skaleni, kwarcu i najczęściej z obu łyszczyków, tj. muskowitu i biotyty, aczkolwiek licznie znane są gnejsy, zawierające inny minerał barwny: amfibole, granaty, kordjeryt, sylimanit, turmalin, tytanit. Minerale skalotwórcze leżą w gnejsie warstewkami, czem się g. różni od granitu, który jest jednostajnie ziarnisty. Pospołu z granitami gnejsy są najbardziej rozpowszechnionymi skałami we wszelkich górach, dostatecznie mocno wypiętrzonych. Niektórzy badacze rozróżniają tzw. ortognejsy, powstałe drogą metamorfozy granitów, i paragnejsy, powstałe z przeobrażenia się skał osadowych. W ten sposób tłumaczą oni istotnie wielką rozmaitość chemiczną tych skał.

Gnetaceae, ob. Gnetinae.

Gnetinae, gnetowce, rząd roślin nagonasiennych (Gymnospermae), stanowiący przejście od nagonasiennych do okrytonasiennych; posiadają liście przeciwnie, kwiaty w kwiatach przeważnie rozdzielonych dwupiennych, pozbawione są przewodów żywicznych. Do rzędu tego należy tylko jedna rodzina: gnetowate (Gnetaceae) z trzema rodzajami: 1) prześl (Ephedra), krzew bezlistny (zamiast liści łuski), rosnący w suchych i ciepłych okolicach całej półkuli północnej, 2) welwiczja (Welwitschia) z jedynym gatunkiem W. mirabilis w pustyniach pld.-wsch. Afryki, posiadającym przez całe życie tylko dwa liście, wciąż u podstawy narastające i 3) gnet (Gnetum), drzewa lub liany zwrotnikowe o szerokich siatkowatych liściach, ułożonych parami; G. gnemon rośnie w Indiach wschodnich, g. ovalifolium i g. edule na Jawie.

Gniazda, w budownictwie prostokątne wgłębienia w murze, służące do układania w nich końców belek stropowych (tramów).

Gniazda (niem. Kneisen, słow. Gnezda), m-ko Gnetum gnemon (a pączek na Spiszu (Czechosłowacja), 1.100 mieszk.; jedno z 16 miast spiskich, zastawionych w Polsce w 1412.

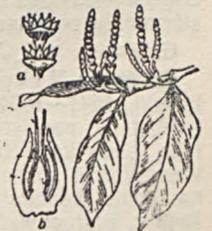
Gniazdo bocianie, inaczej mars, miejsce na topie masztu dla ludzi pracujących na maszcie.

Gniazdo oporu, stanowisko, zajmowane przez drużynę bojową podczas działań obronnych.

Gniazdo strzeleckie, dół, wykopany przez jednego strzelca w czasie walki ruchowej. W czasie natarcia atakujący zwykle rozpoczynają budowę okopu, kopiąc szereg g. strzeleckich, które następnie zostają połączone w jeden okop.

Gnaphallium leontopodium (szarotka) (a korona kwiatu), b kwiat pojedynczy.

Gnetum gnemon (a pączek na Spiszu (Czechosłowacja), b kwiat w przekroju).

Gnicie (putrefakcja), rozkład związków białkowych, odbywający się pod wpływem drobnoustrojów (bakteryj) przy dostatecznym dostępie powietrza oraz odpowiedniej temperaturze i wilgoci. Przy gniciu tworzy się szereg substancji chemicznych: albumozy, peptony, ptomainy, kwasy aminowe: leucyna, tyrozyna, tryptofan oraz gazy o nieprzyjemnym zapachu: siarkowodór (H₂S), fosforowodór (PH₃), amoniak (NH₃), metan (CH₄). G. zwłok (rozkład bakteriacyjny zwłok) zaczyna się od tworzenia się zielonkawych smug na skórze brzucha, kończy się zaś zupełnym rozplynięciem narządów zewnętrznych i wewnętrznych.

Gnida, jajo niektórych owadów pasorzytnych, w szczególności wszy głowowej (*Pediculus capitis*); niewielki błyszczący, owalny twór, wielkości małego ziarnka maku, przylepiony do włosów.

Gnidosz, roślina półpasorzytnicza, ob. *Pedicularis*.

Gniedicz **Nikołaj**, poeta rosyjski, * 1784, † 1833; ogłosił przekład „Iliady“ (1821), „Poezje“ (1832).

Gniew (niem. Mewe), m. pow. w woj. pomorskim, przy ujściu Wierzycy do Wisły; 3.300 mieszk.; fabryka narzędzi rolniczych.

Gniewkowo (niem. Argenu), m-ko w pow. inowrocławskim woj. poznańskiego, 3.335 mieszkańców; fabryka maszyn.

Gniewkowskie księstwo, małe księstwo dzielnicowe, wyodrębnione pod koniec XIII wieku (1287) z dzielnicy inowrocławskiej. Rządzili nim: Kazimierz, syn Ziemomysła inowrocławskiego, i Władysław Biały, syn Kazimierza, który w r. 1363 sprzedał je Kazimierzowi Wielkiemu.

Gniewomir z Czarnkowa, ks. pomorski, w r. 1081 stanął na czele powstania Pomorzan przeciw Bolesławowi Krzywoustemu. Wkrótce po stłumieniu powstania został zabity.

Gniewosz, ob. *Coronella austriaca*.

Gniewosz **Nikołaj Olbrycht**, biskup kujawski 1641—1654. Jako sekretarz królewski jeździł w poselstwie do ces. Ferdynanda II i kr. Ludwika XIII do Francji. W 1635 mianowany został sekretarzem wielkim krakowskim, a następnie kanclerzem. Na sejmie elekcyjnym 1648 r. zastępował nieobecnego z powodu choroby prymasa; † 1654.

Gniewosz z Dalewic, magnat polski, stronnik Wilhelma rakuskiego, którego przywiózł z Wiednia do Krakowa, i usiłował, celem consumatio matrimonij z Jadwigą, wprowadzić na zamek, do czego nie dopuścili panowie krakowscy, przychylni Jagielle. Chcąc zaskarbić sobie łaski Jagiell, rzucił na królową oszczerstwo, które musiał „odszczerkać“. Pod Grunwaldem wystawił chorągiew najemną. Około 1399 r. był podkomorzym krakowskim. Wielkie skarby, pozostałe po nim, przypadły klasztorowi św. Katarzyny w Krakowie.

Gnieszno (niem. Gnesen), m. pow. w woj. poznańskim, 25.900 mieszkańców; niegdyś siedziba książąt polskich; katedra, założona w X

w., przebudowana w XVIII w., z licznymi pamiatkami i zabytkami, m. in. trumną ze zwłokami św. Wojciecha; znaczny przemysł.

Gnieźnieńskie księstwo, w czasie podziału na dzielnice jedno z księstw, na które rozpadła się w XII w. dzielnica Wielkopolska, drogą oderwania od posiadłości Mieszka Starego ziemi poznańskiej (którą w r. 1177 opanował Odo

i czasowego wyodrębnienia ziemi kaliskiej. Pomimo parokrotnego łączenia się ziem wielkopolskich pod jednym berłem (1231—32, 1279—96 itd.), księstwo gnieźnieńskie tworzyło przeważnie odrębną całość polityczną z pełną własną hierarchią urzędniczą. Natomiast w połowie w. XIII, po podziale dzielnicy wielkopolskiej między synami Władysława Odonicza, ks. gnieźnieńskie z ks. kaliskiem przeszło w posiadanie Bolesława i, tracąc swych osobnych wojewódów, stopniowo zlało się w jedno województwo. Dopiero w r. 1768 ziemię gnieźnieńską odłączono od woj. kaliskiego, i utworzono z niej osobne województwo gnieźnieńskie.

Gnieźnik, rodzaj roślin, ob. *Neottia*.

Gniła Lipa, l. dopływ Dniestru; źródła ma w Gologórach, ujście po Haliczem, dług. 80 kilometrów.

Gniłe jezioro lub **Sasyk**, największe jezioro na Krymie, od m. Azowskiego oddzielone wąską mierzeją; 79 km².

Gniłe morze, ob. *Siwasz*.

Gniński Jan, podkanclerzy koronny za Jana III., 1658 poseł na sejm i marszałek trybunału radomskiego; 1659 marszałek Sejmu i komisarz do rokowań o pokój ze Szwecją; 1668 podskarbi koronny; 1681 podkanclerzy koronny; 1683 brał udział w wyprawie wiedeńskiej. † 1685.

Gniłotek, istota demoniczna, właściwa ludowi małopolskiemu, odpowiadająca zmorze.

Gnom, nazwa wymyślona przez Paracelsusa, alchemika szwajcarskiego (1493—1541), spopularyzowana dopiero w XVIII w., oznaczająca potwornych karłów nadprzyrodzonych, którzy zamieszkują wnętrza ziemi, strzegąc tam skarbow.

Gnoma, krótki, treściwy utwór liryczny, zawierający jednocześnie jakąś myśl głęboką, często dydaktyczną. Grecy poeci gnomicy: Solon, Simonides, Theognis i in.

Gnomon, najprostszy zegar słoneczny. W pierwotnej postaci jest to słupek pionowy (czasem opatrzone u góry tarczą z otworem), który rzuca cień słoneczny. Mierząc długość cienia, możemy wyznaczyć moment rzeczywistego południa.

Gnostycyzm, chrześcijański kierunek religijno-filozoficzny, powstały pod wpływem filozo-

Katedra gnieźnieńska.

fij greckiej i dualistycznych wierzeń wschodnich. Sekta gnostyków rozpowszechniona była na wschodzie w II w. po Chr. Dualizm gnostyków znalazł swój wyraz w nauce, iż cały świat materialny i grzeszny jest tworem niższego bóstwa, z pod którego władzy człowiek powinien się wyzwolić przez wyniszczenie ciała. Gnostycyzm wywarł silny wpływ na powstanie późniejszych sekt kacerskich Bogumilów i Albigenów.

Gnostyków krzyż, ob. *swastyka*.

Gnoza (greck. gnosis), nauka, wiedza. U gnostyków jest to wiedza, potrzebna najwyższemu organizacjom ludzkim (pneumatykom) do oswobodzenia się z materii i powrotu ich żywiołu boskiego do Boga.

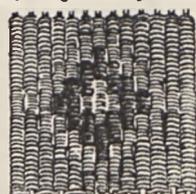
Gnu (*Connochoetes gnu*), gatunek antylopy, pospolity na równinach południowo-afrykańskich.

Goa lub **Gowa**, posiadłość portug. na wybrzeżu Malabarskim w Indiach zach.; 3.270 km²; 515.800 mieszk. Indusów i Metysów (2/3 rzym.-kat.). Palmy, uprawa ryżu, pieprzu; sality; stol. Pandżim (*Villa nova de Goa*), 9.000 mieszk.; port, siedziba gubernatora gen.; fabryki araku; grób św. Franciszka Ksawerego, apostoła Indyj.

Goajira, komisarjat (prow.) Kolumbji płn. (Ameryka Płd.), część półwyspu G.; 12.000 km², 22.650 mieszk.; stol. San Antonio, gł. port Rio Hacha.

Goal, cel gry, np. w grze w piłkę nożną oznacza wbicie piłki w bramkę przeciwników.

Gobeliny albo **szpalery**, dywany ścienne, tkane techniką gobelinową na osnowie ustawionej prostopadle (*Haut-lisse*) lub poziomo (*Basse-lisse*), przyczem watek, kształtujący wzór, wprowadza się odrębnie zapomocą tzw.

Technika gobelinowa.

szpul i przyklepuje się grzebieniem. Nazwa pochodzi od warsztatów tkackich w posiadłościach rodziny Gobelina, gdzie Henryk IV zainstalował dwóch tkaczy, Marka de Comans i Franciszka de la Planche. Ludwik XIV fabrykę upaństwowił. Dyrektorem jej od 1662—90 był Le Brun. Na g. zwykle wyobrażano sceny grupowe i widoki, za Ludwika XIV z kartonów Rafaela, Poussina i in., za Ludwika XV sceny pasterskie. Warsztaty pracują do dzisiaj, i m. in. wykonywano g. z kartonów Puvisa de Chavannes'a, Cazin'a, Merson'a i in. G. imituje się obecnie zapomocą maszyny Jacquarda.

Gobl, pustynia kamienista, częściowo piaszczysta (chińs. nazwa Szamo) w środk. Mongolji, przecięta pasmem gór Peczan do 2.300 m. wys.; powierzchnia falista, jeziora słone; ok. 2 milj. km²; słabo zaludniona przez koczownicze plemiona mongolskie.

Gobineau **Joseph Arthur**, pisarz i dyplomata francuski, * 1816, † 1882. Napisał: „Histoire des Perses“, „Renaissance“, „Essai sur l'inégalité des races humaines“.

Goblet René, polityk francuski, jeden z przywódców stronnictwa radykalnego; * 1828, † 1905.

Gočar **Josef**, współczesny architekt czeski, * 1880. Podług jego planów postawiony jest „Dom Handlowy“ w Pradze, zakłady kąpielowe w Bohdanece, „Bank Legionistów“ w Pradze.

Goch, m. w Nadrenji (Prusy), 10.700 mieszkańców; fabryki pluszu, cygar i margaryny; garbarnie.

Goci, zbiorowa nazwa szeregu dawnych szczepów germańskich. Wywodzą się z Gotlandji; w I w. po Chr. przybyli przez Bałtyk na Pomorze nad dolne Powiśle. Stąd w II w. przeszli przez Polskę nad m. Czarne. W poł. III w. po Chr. zajęli Dację i wpadli na Bałkany oraz do Azji Mniejszej. Odparci, dzięki układowi z ces. Aurelijanem, utrzymali linję Dunaju. Przyjęli chrześcijaństwo w obrządku arjańskim. Biskup ich Ulfilas ok. 350 r. przetłumaczył Biblię na język gocki. Pod wpływem uderzenia Hunów (375) częściowo im ulegli, częściowo wpadli w granice cesarstwa wschodniego, rozpoczynając w ten sposób wielką wdrówkę ludów germańskich, w której rezultacie utworzyli na byłych ziemiach ces. rzymskiego dwa królestwa germ.: **Wizygockie** lub **Westgockie** (zach.) i **Ostrogockie** lub **Ostgockie** (wsch.).

Goczalkowice, zdrojowisko solankowe na Górnym Śląsku (powiat pszczyński); silne solanki (4%) z domieszką wapnia i magnezu. Frekwencja do 2.000 kuracjuszy.

Goczalkowski **Wojciech**, wojskowy i pamiętnikarz, † 1866; ogłosił „Pamiętniki ułana“ (1855) oraz „Wspomnienia lat ubiegłych“ (2 t., 1861—62).

Godard **Benjamin**, kompozytor francuski, * 1849, † 1895. Przedstawiciel muzyki romantycznej, podlegający w twórczości wpływowi muzyki niemieckiej.

Godawari (**Godaweri**), rz. w Indiach środk.; ujście w delcie do zatoki bengalskiej; dług 1.345 km., częściowo żeglowna.

Goddam (ang.), „niech mnie Bóg ukarze!“, zaklęcie angielskie.

Godebski, 1) **Cyprjan**, polski poeta legionowy, * 1765 na Polesiu, † 1809 w bitwie pod Raszynem. Po upadku powstania 1794 zaciągnął się do legionów polskich we Włoszech; w Mantui redagował gazetę dla żołnierzy p. t.: „Dekada legionowa“. Po kapitulacji Mantui udał się do Paryża, gdzie wstąpił do legii naddunajskiej gen. Książewicza. Uczestniczył w szeregu bitew. W r. 1803 wrócił do kraju i wydawał w ciągu trzech lat wraz z Ksaw. Kosseckim „Zabawy przyjemne i pożyteczne“. Wezwany przez Dąbrowskiego utworzył w Poznaniu pułk piechoty. Wydał oddzielnie: „Grenadier-filozof“, „Wiersz do legionów polskich“, „Wiersz do JW. Dąbrowskiego“, i w. in.; 2) **Ksawery**, literat, syn Cyprjana, * 1801, † 1861; poseł z Wołynia na sejm rewolucyjny 1831 roku; potem na emigracji; konserwator

biblioteki królewskiej w Wersalu; od 1857 kustosz Zakładu Ossolińskich we Lwowie; napisał i przetłumaczył kilkadziesiąt dzieł scenicznych, wydał nadto „Reformy społeczne w Polsce pod koniec XVIII wieku”, i inne; 3) Cyprjan, rzeźbiarz polski, syn Ksawerego * 1835 we Francji, † tamże 1909; kształcił się w Paryżu. Był przez pewien czas profesorem petersburskiej Ak. Szt. P. (1872—1875). W 1875 przybył do Warszawy, gdzie wywierał duży wpływ na ówczesne życie artystyczne. Mieszkał przeważnie w Paryżu, gdzie też pozostawił swe prace (pomnik Teofila Gauthiera). Twórca pomnika Mickiewicza, postawionego w Warszawie 1898 r., Kopernika w dziedzińcu biblj. Jagiellońskiej, Moniuszki w kościele W.W. Świętych w Warszawie, dra Gałęzowskiego w Batignolles. W muzeum Luxemburskim w Paryżu jest jego „Faun i Niedźwiadki”.

Godecki Teofil, rzeźbiarz polski, * 1852; studja w Warszawie i Rzymie; wykonał posągi i grupy: „Galileusz”, „Chrystus wstępujący do nieba”, „Madonna szkaplerzna”, „Kopernik”, „Anioł stróż” i in., przeważnie do kościołów i dla cmentarzy; † 1918.

Godefroy de Bouillon, książę dolnej Lotaryngji, * 1040, † 1100. Wódz pierwszej wyprawy krzyżowej 1096 r. Pierwszy król Jeruzolimy (1099—1100).

Godefroy Frédéric Eugène, francuski historyk literatury; * 1826, † 1897. Główne dzieło: „Dictionnaire de l'ancienne langue française du IX au XV siècle”.

Godegzel, 1) król Burgundów od r. 473. Pobił swojego brata Gundobada pod Dijon w r. 500, został zamordowany przez niego w kościele w Vienne w r. 516; 2) pierwszy znany król Wandalów, pobity przez Franków nad Renem w r. 406.

Godesberg, miejsc. lecznicza w rej. kolońskiej w Nadrenji (Prusy), 19.130 mieszk.; źródła alkaliczne, solankowe i żelaziste; sanatorium; ruiny zamku.

Godhavn, port na wyspie Disko w duńskim inspektoracie póln. Grenlandji, nad zatoką G.; ok. 350 mieszk.; stacja arktyczna.

Godin Louis, astronom francuski; * 1704, † 1760. Brał udział w ekspedycji, wysłanej do Peru w celu pomiarów długości stopnia południka ziemskiego.

Godiva, małżonka hrabiego Chestera, założycielka klasztoru w Coventry; według legendy angielskiej, spełniając warunek swego małżonka, uwolniła w 1040 r. m. Coventry od ogromnej przysięgi; przejechała bowiem naga na koniu przez miasto. Ta ofiara jej opiewana była w poemacie Tennysona.

Godlewska Ludwika, powieściopisarka, * 1863; napisała pod pseud. Exterus powieści: „Kato”, „Po zdrowie”, „Dobrane pary”, „Kwiat aloesu”; † 1890.

Godlewski, 1) Emil, botanik, * 1847; studja w Warszawie, Würzburgu i Jenie; wykładał botanikę i zoologię we Lwowie i w Dublinach, wreszcie został dyrektorem Studium rolniczego na Uniw. Jagiellońskim; ogłosił szereg prac

specjalnych, m. in. „O oddychaniu roślin”, „Wpływ światła na wzrost roślin”; 2) Emil junior, syn poprz., biolog i embriolog. * 1875; prof. Uniw. Jagiel.; ogłosił liczne rozprawy naukowe; szczególnie duży rozgłos zyskały niektóre prace, dotyczące się dziedziczności; ogłosił pozatem podręcznik embriologii.

Godlewski Franciszek ks., kaznodzieja i literat, * ok. 1769, pijar, potem kanonik brzeski; † 1838; ogłosił kilka tomów „Kazań” oraz przekłady tragedji Corneille'a i Racine'a.

Godlewski Marceli ks., działacz społeczny; * 1865; prof. seminarjum duchownego w Warszawie; ogłosił szereg wydawnictw religijnych i społecznych, m. in. „Archeologia biblijna” (2 części, 1903), „Potrzeby naszej ludności robotniczej” (1907).

Godlewski Michał, biskup-sufagan, pisarz historyczny; * 1872 w Warszawie; studja teologiczne odbywał w Petersburgu i Fryburgu, następnie prof. i inspektor Akademii duchownej w Petersburgu; pracował wiele na polu historycznym i ogłosił szereg prac; w 1917 mianowany został biskupem-sufaganem łucko-żytomierskim.

Godlewski Mściwaw, prawnik i publicysta; * 1846; po ukończeniu Szkoły Głównej pracował w sądownictwie; od r. 1872 redaktor „Biblioteki umiejętności prawnych”, od 1875 prowadził redakcję „Niwy”, wreszcie od 1887 stanął na czele redakcji konserwatywnego „Słowa” w Warszawie; † 1908.

Godlewski Stefan, publicysta i działacz społeczny; * 1852; po odbyciu studjów prawnych został adw. przys. w Warszawie; prowadził wydawnictwo „Zbioru praw Królestwa Polskiego”, był współpracownikiem pism zachowawczych; 1909 wybrany do Rady Państwa w Petersburgu.

Godlewski Tadeusz, fizyk; * 1878 we Lwowie; uniw. ukończył w r. 1903 w Krakowie, od r. 1906 prof. fizyki na politechnice lwowskiej; † 1921. Ogłosił prace o ciśnieniu osmotycznym roztworów, dysocjacji elektrolitów w roztworach alkoholowych, o szeregu aktywnym, o hydrolizie produktów radioaktywnych, o działaniu koloidów na produkty radioaktywne i in.

Godlewski Wiktor, przyrodnik polski, towarzysz pracy Benedykta Dybrowskiego w jego badaniach Bajkału (1867—1876).

Godło lub **Zawołanie** (łac. Proclama), miało być według Lelewela w czasach przedhistorycznych znakiem, służącym całym gminom słowiańskim, i z czasem dopiero zamienionym na znaki rodów szlacheckich. Przez długi czas godła utrzymywały związek między rozrzuconymi po obszarach Rzeczp. Polskiej różniamiennymi często rodami, a dla szlachty drobnej były nieraz jedyną oznaką, wyróżniającą ją od ludności włościańskiej.

Godöllö, w. na Węgrzech nad Dunajem 37 km. na pld. od Budapesztu; zamek i park do 1918 r. letnia rezydencja Habsburgów.

Godomar, ostatni król burgundzki (od r. 523). Padł w r. 532 pod Autun w walce z Fran-

kami, poczem posiadłości burgundzkie zostały wcielone do ks. frankońskiego.

Godowski Leopold, pianista; * 1870 w Wilnie, studja w Berlinie i Paryżu, 1908 prof. konserwatorium wiedeńskiego, znakomity wirtuoz.

„God save the king” (albo „the queen”), „Niech. Bóg zachowa króla” (albo królową) Hymn narodowy angielski, ułożony i skomponowany w r. 1740 przez Henryka Careya.

Godthaab, osada duńska na zach. wybrzeżu Grenlandji, nad zatoką Davisa, 990 mieszk. Założona 1721 r.

Godunow Boris, car rosyjski, * 1552. Pochodził z Tatarów. Wychowywał się na dworze Iwana Groźnego. Za syna Iwana — cara Fiedora — był faktycznym władcą państwa. Rozszerzył podboje ros. w Syberji. Ustanowił patriarchat moskiewski (1589). Głos ludu pomawiał go o morderstwo carewicz Dymitra, młodszego brata Fiedora (1591). Po śmierci Fiedora sam został carem (1598—1605). † 1605 w czasie wojny z Dymitrem Samozwańcem (podsywającym się pod zabitego carewicz Dymitra), popieranym przez magnatów polskich Mniszchów i Wiśniowieckich.

Godwin Austen Henry, wojskowy angielski, * 1834, † 1923; badacz Himalajów.

Godwin William, polityk i powieściopisarz angielski; * 1756, † 1836. Autor dzieła „Enquiry concerning political Justice”, powieści „Caleb Williams” i in.

Gody, ludowa nazwa na Boże Narodzenie lub na czas od Bożego Narodzenia do Trzech Króli.

Godziemba, herb polski: na tarczy w polu czerwonym sosna o trzech konarach i pięciu korzeniach; nad hełmem w koronie szlacheckiej pół zbrojnego rycerza, trzymającego w prawicy sosnę taką samą, jak na tarczy.

Godzina, 1/24 część doby.

Godzinki, pacierze, nabożeństwo do Matki Boskiej; śpiewać, odprawiać g.

Godziny kat, kat między płaszczyzną południka, przechodzącego przez gwiazdę, i płaszczyzną południka miejsca obserwacji; liczymy go wzdłuż równika od południa przez zachód.

Godziny, w dawnym prawie litewskim odroczenie sprawy na kilka godzin.

Godziszewskie jezioro lub **Obozińskie**, w pow. tczewskim (woj. pomorskie), ok. 5 km. dług., ok. 1 km. szerok.

Goebel Artur, budowniczy polski, * 1835, † 1913. Wykonał: kościoły w Wieńcu, w Postawach, w Pacynie i w Lubieniu; pałace w Brzeźni i w Wieńcu (1873).

Goeben August Karl, generał pruski, * 1816 w Stade, † 1880. Walczył w l. 1836—40 w Hiszpanji, w r. 1849 w Badenie, w r. 1860 w Maroku, w r. 1864 w Holsztynie. W r. 1870 do 1871 dowodził VIII korpusem, a następnie I armją. Zwycięzca pod St. Quentin w r. 1871.

„Goeben”, niemiecki krążownik pancerny, na początku wojny światowej sprzedany Turcji wraz z krążownikiem „Breslau” w sposób dotychczas niewyjaśniony.

Goedeke Karl, historyk literatury niemieckiej i bibliograf, * 1814, † 1887. Napisał: „Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung”.

Goeje De Jan, orientalista holenderski; * 1836, † 1909; autor dzieł z zakresu historii geografii arabskiej; założył „Bibliotheca Geographorum Arabicorum”.

Goeneutte Norbert, malarz i grafik francuski, * 1854 w Paryżu, † 1894. Z prac: „La Noce debarque” (1878), „La Lecture” (1890).

Goertz Jerzy Henryk, minister króla szwedzkiego Karola XII, * 1668, zasądzony i stracony w r. 1719.

Goes Hugo van der, malarz flamandzki, * ok. 1440, † 1482. Arcydziełem jego jest Oltarz Portinarich, wyobrażający pokłon pastery (1476, Florencja, Uffizi).

Goes, gł. m. na wyspie Zuid-Beveland w prow. Zelandji (Holandia); 7.620 mieszk.; budowa statków, wyroby tytoniowe.

Goetel Ferdynand, polski powieściopisarz współczesny, * 1890. Wyd. „Karchat”, „Pamiętnik Karapeta”, „Ludzkość”, „Z dnia na dzień” oraz rzecz podróżniczo-opisową: „Przez płonący Wschód”, „Egipt”, „Wyspa na chmurnej północy”.

Goetel Walery, geolog polski; * 1889; prof. geologii w Akad. Górniczej w Krakowie, badacz Spisza, Orawy, Tatr; propagator parku narodowego w Polsce.

Goethe Johann Wolfgang, poeta niemiecki, * 1749 w Frankfurcie nad Menem, † 1832; studjował 1765—68 w Lipsku, 1775 osiadł na stałe w Weimarze. Podróże do Włoch 1786—88 i 1790. W r. 1779 został tajnym radcą, od r. 1815—28 był pierwszym ministrem, 1791—1817 kierownikiem teatru. Od 1794 w przyjaźni z Schillerem. Od r. 1788 mieszkał z Krystyną Vulpius, z którą się ożenił w r. 1806. Twórczość: 1) Okres młodości (Sturm- und Drangperiode) 1768—75. Pieśni, dramata „Goetz von Berlichingen”, „Cierpienia Wertera”, większa część i cz. „Fausta”, „Clavigo”. 2) Okres podróży i studjów (Lehr- und Wanderjahre) 1775—1810; w przyjaźni z Schillerem, „Ifigenja”, „Egmont”, „Elegje rzymskie”, „Torquato Tasso”, „Lata nauki Wilhelma Meistera”, „Herman i Dorota” i in. 3) Starość: autobiografia, powieść „Dichtung und Wahrheit”, „Podróże Wilhelma Meistera”, druga część „Fausta”. G. zajmował się również studjami nad przyrodą („Metamorfoza roślin i zwierząt”, „Przyczynki do optyki”, „Nauka o barwach”).

Goetz von Berlichingen, ob. Berlichingen Goetz.

Goetz Franciszek, * 1894, najwybitniejszy z krytyków i estetów wśród najmłodszej generacji literackiej czeskiej.

Goez Benedykt, misionarz portugalski; * 1562, † 1607. w 1603 r. odbył podróż z Indji do Chin przez Mongoleję.

Gog i Magog, nazwa mitycznego króla z póln. kraju Magog, wroga Izraela; nazwa Antychrysta.

Gogel Nikołaj, urzędnik rosyjski, * 1838, † 1870. W latach 1863—1867 był członkiem

specjalnej komisji śledczej w Wilnie, której zadaniem było wykrycie i likwidacja polskiej organizacji powstańczej na Litwie. Na podstawie aktów komisji Gogel opublikował pracę p. t.: „Jozafat Ogryzko i petersburski rząd rewolucyjny“ (1868 r.).

Gogh Vincent van, malarz holenderski, *1853, †1890. Jeden z twórców ekspresjonizmu. Wywarł b. silny wpływ na malarstwo współczesne.

Gogol Nikołaj, powieściopisarz i nowelista rosyjski, *1809 w Soroczyńcach, †1852. Po ukończeniu gimnazjum w Nieżyniu przeniósł się do Petersburga, gdzie był początkowo urzędnikiem państwowym, następnie nauczycielem historii w Instytucie Patryjotycznym. W r. 1829 wydrukował nowele „Noc majowa“, „Jarmark Soroczyński“ i in. drobne obrazki rodzajowe. W 1835 ukazał się „Taras Bulba“, „Wij“ i in. W 1836 r. ukazała się jego komedia obyczajowa „Rewizor“ — rzecz przełomowa w dziejach sceny rosyjskiej. W tymże roku G. poraz pierwszy wyjechał zagranicę, gdzie zaczął pracować nad epokowym swym dziełem p. t.: „Martwe Dusze“, osnutym na tle stosunków pańszczyźnianych w ówczesnej Rosji. Pod koniec życia wpadł w manję religijną.

Gogra, l. dopływ Gangesu (Indje bryt.), ujęcie pod Patna, dług. 975 km.

Göhre Paul, pastor, działacz społeczny niemiecki; *1864; 1888—90 redagował pismo „Christliche Welt“. W r. 1898 założył z pastorem Neumannem „partię narodowo-społeczną“. W r. 1899 przyłączył się do socjalnej demokracji. 1903 i 1910 obrany posłem do parlamentu. Ogłosił: „Drei Monate Fabriksarbeiter und Handwerksbursche“ (1891), „Die evangelisch-soziale Bewegung, ihre Geschichte...“ (1896), „Wie ein Pfarrer Sozialdemokrat wurde“ (1902), „Die Kirche im 19 Jahrhundert“ i w. in.

Göhring E., historyk niemiecki. Wydał następujące dzieła, dotyczące się dziejów Polski: „Geschichte des polnischen Volkes von seinen Ursprüngen bis zur Gegenwart“ (1846); „Polen unter russ. Herrschaft. Reisen und Sittenschilderungen aus der neuesten Zeit“ (1843); „Warschau eine russ. Hauptstadt“ (1844) i inne.

Gök-Su, staroż. Kalykadnos, rz. w zach. Azji Mniejszej (Turcja); 200 km. dług., wpada do m. Śródziemnego.

Göl (tureck.), jezioro.

Golański Filip, pedagog polski; *1753 w krakowskim, †1824. G. był zwolennikiem metody indukcyjnej w nauczaniu; domagał się też solidniejszego kształcenia dziewcząt, jako przyszłych wychowawczyń młodego pokolenia. Ogłosił: „O wymowie i poezji“, „Listy, memorjały i supliki“ i in.

Golatowski Joanicjusz, teolog ruski XVII w. 1659—1662 rektor Akademii Kijowskiej, później archimandryta Ławry Pezerskiej. Wydał „Odpowiedź kościoła greko-ruskiego Rzymianom na ich księgę: Fundament wiary, napisaną przez Jezuitę Skargę“

i wiele innych dzieł, pisanych w obronie kościoła wschodn. przeciwko Jezuitom; †1700.

Golcz z Golczewa, 1) Jerzy Wilhelm, polityk polski. W r. 1748 został pułkownikiem, 1750 gen.-majorem, 1760 gen.-lejtanantem. 1763 jako poseł nadzwyczajny wysłany do Berlina. W r. 1767 został marszałkiem dysydenckiej konfederacji toruńskiej, †1767; 2) August Stanisław (brat poprzedniego), od r. 1758 generał wojsk koronnych. Po śmierci brata objął godność marszałka konfederacji toruńskiej.

Gold Coast, ob. Wybrzeże Złote.

Goldberg Henryk, filozof polski, *1845; studja w Szkole Głównej i w Lipsku; nauczyciel szkolny, †1915; ogłosił prace: „Filozofia zasady bezwiednej“ (1875), „O psychologicznym źródle moralności“ (1874), „Filozofia i wiedza“ (1877) i in., nadto przełożył „Wstęp do socjologii“ Spencera (1884).

Goldflam S., polski lekarz współczesny, *1852 w Warszawie. Ogłosił wiele prac z zakresu neurologji.

Goldmark Karol, kompozytor węgierski, epigon stylu wagnerowskiego; *1832, †1915. Ważniejsze dzieła: „Königin von Saba“ (1875), „Merlin“, „Götze von Berlichingen“, suita „Ländliche Hochzeit“, koncert skrzypcowy.

Goldoni Carlo, poeta i komedjopisarz włoski; *1707 w Wenecji, †1793 w Paryżu. Pozostawił przeszło 120 utworów scenicznych, pełnych humoru i odtwarzających współczesne mu obyczaje.

Goldsboro, m. w stanie Karoliny pñ. (St. Zjedn. Am. Pñ.), 11.300 mieszk.

Goldscheider Alfred, klinicysta niemiecki; *1858 w Sommerfeld; 1895 profesor, a od 1909 dyrektor instytutu „Charité“ w Berlinie; autor wielu prac z dziedziny neurologji.

Goldschmidt Heinrich, współczesny chemik norweski, profesor na Uniwersytecie w Oslo, *1857; liczne prace z dziedziny chemji organicznej; odkrył tzw. aluminotermję (ob.), przy pomocy której można otrzymać liczne trudnooplliwe metale w stanie czystym, oraz spawać metale.

Goldschmidt Hermann, astronom niemiecki; *1802 w Frankfurcie n. M.; †1866. Odkrył 14 drobnych planet.

Goldschmidt'a maszyna wielkiej częstości. Jest to generator prądów szybkozmiennych dla celów radiotechnicznych, głównie dla radiotelegrafji.

Goldschmidt Henryk, ob. Korczak Janusz.

Goldsmith A. N., prof. Columbia University, redaktor najpoważniejszego naukowego czasopisma radiotechnicznego. „Proceedings of the Institute of Radio Engineers“.

Goldsmith Oliver, pisarz angielski, *1728, †1774. Autor znanej powieści „Wikary z Wakefield“, komedji i in.

Goldstein Eugen, fizyk niemiecki, *1850. Odkrył promienie kanalikowe (1886).

Goldstücker Theodor, sanskrytolog niemiecki; *1821, †1872; prof. uniw. w Londy-

nie. Najważniejsza praca: „Dictionary Sanscrit and English“.

Goldtman Józef Joachim, biskup sandomierski; *1782 na Pomorzu, 1832 sufragan djecezji kujawsko-kaliskiej; 1842 otrzymał godność biskupia w Sandomierzu, gdzie †1852.

Goldynga (lot. Kuldiga, niem. Goldingen), m. pow. w Kurlandji (Łotwa) nad rz. Winda-wą; 5.200 mieszk.

Goldziher Ignacy, orientalista węgierski, *1850; profesor w Budapeszcie; autor licznych prac naukowych.

Golem (hebr.), postać ludzka z gliny, ożywiona mocą modlitwy. Tytuł powieści niemieckiej Meyrincka.

Goleniszczew-Kutuzow, ob. Kutuzow.

Goleń (łac. tibia), część nogi od kolana do stopy, złożona z dwu długich równoległych kości: przedniej grubej — piszczelowej i tylnej cieńszej — łydkowej, otoczonych warstwą mięśni, najgrubszą od strony łydki.

Goleszów, w. w pow. cieszyńskim woj. śląskiego, 2.560 mieszk.; zakłady wapienne, fabryka portland-cementu.

Goleta, ob. szkuner.

Goletta (franc. La Goulette, arabsk. Halk-el-ued); port Tunisu na mierzei pomiędzy zatoką tuniską i zatoką El Bahira; 6.000 mieszk.; kąpiele morskie.

Golf, Golfe, Gulf, Golfo, zatoka w językach niem., franc., ang. oraz włoskim, portug. i hiszp.

Golfstrom, ob. Zatokowy prąd.

Golgi Camillo, lekarz włoski, *1844 w Corteno. Odkrył mikroba malarij. Laureat Nobla z r. 1906.

Golgota, pagórek pod Jerozolimą, miejsce Ukrzyżowania Chrystusa.

Golicyn, 1) Boris, wychowawca Piotra Wielkiego, *1641, †1710; 2) Dimitrij, *1665 r. Posel ros. w Konstantynopolu, później minister skarbu. Przywódca stronnictwa Golicynych, które osadziło na tronie carycę Anne. Zmarł w więzieniu szlisselburskim w 1738; 3) Michaił, generał rosyjski, *1674 za czasów Piotra W. za udział w wielu kampanjach od prostego żołnierza doszedł do rangi generała; pod Połtawą dowodził wojskami gwardji. W 1725 Katarzyna I mianowała go feldmarszałkiem; †1730; 4) Wasyl, *1633; w 1686 zawarł w imieniu rządu rosyjskiego wieczysty traktat pokoju z Polską. 1687 z 200-tys. armją przedsięwziął niepomyślną wyprawę na Krym, †1713; 5) Nikołaj, *1850. W r. 1917 (od stycznia do marca) prezes min. rosyjskich.

Golicyn ks. Dymitr, dyplomata i chemik rosyjski, †1803; napisał podręcznik mineralogji; liczne prace z zakresu chemji.

Golińska-Daszyńska Zofja, ob. Daszyńska-Golińska Zofja.

Goljan Zygmunt ksiądz, kaznodzieja polski, *1824 roku. Święcenia kapłańskie otrzymał

w 1849 roku; 1862 roku wezwany do Warszawy na prof. Akademii Duchownej, zaczął wygłaszać częste kazania przeciw ówczesnemu ruchowi narodowo-rewolucyjnemu. Po zwinięciu Akademii osiadł na stałe w Krakowie (1869). Pierwszy podjął próby organizowania robotników w duchu chrześcijańsko-społecznym. Redagował pismo „Tygodnik soborowy“. Pod koniec życia otrzymał probostwo w Wieliczce, gdzie †1885.

Gołjat, obrzym filistyński, według Biblii zabity przez Dawida pociskiem z procy.

Gołkonda, ruiny twierdzy i dawnej stolicy władców Hajderabadu (Indje bryt.); w XVI i XVII w. słynne szlifiernie diamentów.

Goll Jaroslav, czeski poeta i historyk; *1846.

Golla pęczek, pęczek nerwowy, znajdujący się w tylnej części rdzenia i przewodzący do mózgu tzw. czucie głębokie (mięśniowe). Przy władze rdzenia (tabes dorsalis) pęczek G. ulega degeneracji.

Goltz Bogumil, humorysta i satyryk niemiecki; *1801 w Warszawie, †1870.

Goltz Colmar, generał niemiecki; *1843, †1916. W r. 1898 został inspektorem generalnym korpusu inżynierów i pionierów, w r. 1902 komendantem korpusu w Królewcu, w r. 1911 mianowany feldmarszałkiem, w r. 1914 generał-gubernatorem niemieckim w Belgji. W r. 1915 objął dowództwo 1-ej armji tureckiej (w Konstantynopolu), w r. 1916 — VI armji (w Mezopotamji).

Goltz Friedrich Leopold, fizjolog niemiecki; *1834 w Poznaniu, †1902; był profesorem w Królewcu, w Halli i w Strassburgu; pracował nad fizjologją serca, zmysłu dotyku, a szczególnie nad ośrodkami nerwowymi. Napisał szereg dzieł naukowych.

Goltz Rüdiger hr., dowódca wojsk niemieckich w Finlandji, *1865. W r. 1919 objął dowództwo nad siłami ochotniczymi w Kurlandji. Wydał: „Meine Sendung in Finland und in Baltikum“.

Goltza odruch, odruch, polegający na zatrzymaniu się ruchów serca (w doświadczeniach nad żabami) przy uderzeniu żaby w brzuch. Odruch G. ma ważne znaczenie przy objaśnianiu fizjologii ruchów serca.

Goltzius Hendrick, rytmownik holenderski, *1558 w Mühlbracht, †1617. Naśladowca Dürrera, Rafaela i in. Prace ważniejsze: „Wódz“, „Dziecko z psem“.

Göltzsch, pr. dopływ Białej Elstery w Saksonji; nad doliną trzypiętrowy most kamienny dla kolei Lipsk—Hof, 80 m. wys., 580 m. dług.

Golub lub **Gołub**, m-ko nad rz. Drwęca w pow. wąbrzeskim (woj. pomorskie); 3.100 mieszk.; ruiny zamku.

Golaszewski Antoni, biskup przemyski; *1745; studja teologiczne odbył w Krakowie, 1786 mianowany biskupem w Przemyślu; † tamże 1824.

Gołab, ob. Phapes.

Gołabek (Russula emetica), trujący grzyb z rodziny bedłkowatych (Agaricaceae). Grzyb

Kościółek na Gulgocie (według rys. z IX w.).

ten posiada cały szereg nazw polskich: serowiatka gorzkowata, serowiatka zielonawa, brzoźówka, cyganka, stęgniówka, syrojieszka miezliwa.

Gołabska konfederacja, zawiązana w r. 1672 na skutek wrzenia, jakie ogarnęło szlachtę w związku z przyjęciem przez komisarzy polskich haniebnych warunków pokoju w Buczaczu. Konfederacja zwracała się ostro przeciwko stronnictwu francuskiemu i domagała się usunięcia prymasa Prażmowskiego. Marszałkiem konfederacji został Stefan Czarniecki, starosta kamieniecki i pisarz polny koronny. Wobec zawiązania przez Jana Sobieskiego konfederacji wojskowej w Szczepreszynie, zajmującej wrogie stanowisko względem k. g., oraz ze względu na niebezpieczeństwo tureckie, doszło pomiędzy obu wrogimi konfederacjami do ugody w Ujazdowie 1673 r.

Gołdapia (niem Goldap), m. pow. w rej. gabińskiej (Prusy Wsch.) nad rz. G.; 7.880 mieszkańców; chów koni, młyny parowe

Gołdapia lub **Jarka**, pr. dopływ rz. Węgorapi w Prusiech Wsch.; źródła nad granicą Polski; dług. 50 km.

Gołdowie, szczerp tunguski nad dolną rz. Sun-gari, rz. Ussuri i Amurem; rybacy i myśliwi.

Gołek, rodzaj roślin, ob. Gymnadenia.

Gołemberski **Władysław**, publicysta, członek Rządu Narodowego w 1863 r.; * 1834, ukończył wydział matematyczny na uniwersytecie w Moskwie; był naucz. szkół; w organizacji narodowej 1863 najpierw był wojewodą krakowskim, od czerwca do sierpnia członkiem Rządu Narodowego. Jako kierownik Wydziału spraw zagranicznych; przebywał potem na emigracji w Szwajcarii i na Węgrzech; † 1891 we Lwowie.

Gołębowski **Chryzostom**, kaznodzieja polski; * 1654, † 1700 w Warszawie. W r. 1671 wstąpił do zakonu Augustynów w Krakowie. Studja wyższe w Paryżu, doktorat teologii w Valence. Po powrocie do Warszawy został kaznodzieją nadwornym króla Jana III. Głównym jego dziełem jest: „Głos wołającego na puszczy Augustjańskiej” (są m. n. kazania sejmowe).

Gołębowski **Łukasz**, archeolog polski, * 1773 w Pokoście, † 1849; ukończył szkoły piarskie w Dąbrowicy. W 1794 brał udział w kampanji kościuszkowskiej. Potem był przez jakiś czas bibliotekarzem w Porycku u Czackiego, po jego śmierci zaś objął to samo stanowisko w Puławach. W r. 1823 osiadł w Warszawie, gdzie został sekretarzem Tow. Prz. Nauk. i brał udział w pracach Kom. Wyzn. i Oświecenia. Był prof. liter. w Instyt. Pedag., a w kilka lat później bibliotekarzem Bibl. Publicznej. W r. 1833 przeniósł się na wieś. Główne dzieła jego są następujące: „Opisanie historyczno-statystyczne miasta Warszawy”, „O dziejopisach polskich, ich duchu, zaletach i wadach”, „Lud polski, jego zwyczaje i zabawy”, „Ubiory w Polsce”, „Domy i dwory”, „Gry i zabawy różnych stanów”, „Dzieje Polski za panowania Jagiellonów”, „Gabinet medalów polskich za Stan. Augusta”

Gołębowski **Stanisław**, budowniczy polski; * 1814, † 1866. Od 1858 r. osiadł w Warszawie. Wykonał kościół w Żytnem i projekt biblioteki ordynacji Zamoyskich w Warszawie. Napisał: „O kosztorysach w budownictwie cywilnym...” (Kraków, 1845) i „Słownik budownictwo-rzemieślniczy...” (Prospekt z 1850, samo dzieło niedrukowane).

Gołoborze, obszary na szczytach gór Świętokrzyskich, pokryte rumowiskami skalnymi, powstałymi wskutek rozsadzania piaskowców i kwarcytów przez zamarzającą w szczelinach wodę.

Gołogóry, wyniosła północna krawędź wyżyny Podolskiej, ciągnąca się od Lwowa do Złoczowa w woj. lwowskim i tarnopolskim, sięgająca 477 m. wys.

Gołoledź, śliska powłoka lodowa, tworząca się na ziemi wskutek ściecia mrozem wilgoci.

Gołonóg, w. w pow. będzińskim (woj. kielecki), 3 km. od Zabkowie; kopalnie węgla.

Gołoński **Andrzej**, budowniczy polski; * 1799 we Włocławku, † 1854. Wykładał architekturę na uniwersytecie warszawskim. Pod kier. Kubickiego restaurował pałac Łazienkowski. Prace: Pałac hr. Uruskiego (Warszawa), przebudowa szpitala Dzieciątka Jezus (1840, Warszawa).

Gołown **Fiedor**, polityk rosyjski kierunku konst.-demokr.; * 1867, 1904 został prezesem ziemstwa gubern. moskiewskiej. Był jednym z głównych organizatorów zjazdu ziemców. 1907 r. obrany posłem do Dumy.

Gołownin **Wasilij**, dyplomata i podróżnik rosyjski po Kamczatce, Alasce i Japonii, * 1776, † 1831.

Gołuchowski, 1) **Agenor** hr. (senjor), austr. mąż stanu, * 1813, † 1875. W 1848 mianowany radcą gubernjalnym we Lwowie, następnie wiceprezydentem rządu krajowego, a w r. 1849 namiestnikiem Galicji. W l. 1859—61 pełnił obowiązki ministra spraw wewnętrznych i ministra stanu. Później dwukrotnie jeszcze wracał na stanowisko namiestnika Galicji: za rządów Belcrediego (1866) i za Hohenwartą (1871); 2) **Agenor** hr. (junjor), austriacki mąż stanu; * 1849; w 1872 został wysłany jako attaché do Berlina, gdzie awansował na stanowisko sekretarza ambasady. Od r. 1886 był posłem w Bukareszcie, 1895—1906 austro-węg. ministrem spraw zagran. Na stanowisku tem specjalną uwagę zwracał na utrwalenie wpływów austriackich na Bałkanach, † 1921.

Gołuchowski **Józef**, filozof polski; * 1797 w Łączkach pod Tarnowem, † 1858 w Garbaczach. Kształcił się w Theresianum w Wiedniu, w Warszawie, w Heidelbergu i w Erlangen. Profesor filoz. w Wilnie do r. 1824. W r. 1831 został obrany dyrektorem Komisji Oświecenia. Po powstaniu usunął się na stałe na wieś. Ważniejsze dzieła i rozprawy: „Ansicht des Einflusses der Mathematik auf die Bildung des Menschen”, „Die Philosophie in ihrem Verhältnisse zum Leben ganzer Völker und einzelner Menschen” — polski przekład P. Chmielowskiego pt.: „Filozofja i życie”, „Otwarcie kursu filozofji w Wil-

nie”, „Kwestja włościańska w Polsce”, „Rozbiór kwestji włościańskiej w Polsce i Rosji”, „Kwestja reformy Żydów” i „Dumania nad najwyższymi zagadnieniami człowieka”.

Gołuchów, w. w woj. poznańskim w pobliżu m. Pleszewa, z zamkiem ks. Czartoryskich ze wspaniałymi zbiorami artystycznymi.

Gołub, ob. **Gołub**.

Gomar (**Gomarus**) **Franciszek**, flamandzki teolog ewang.-reform.; * 1563 w Bruges, † 1641. Wiódł spór z Arminizmem co do predestynacji. Ważniejsze dzieła: „Anti-Costerus” (1599), „Exhortatio Belgica”, „Specimen doctrinae Arminiana”. Zwolennicy jego zwali się **Gomarystami** albo **Kontraremonstrantami**.

Gomara **Francisco Lopez de**, historyk hiszpański, * 1510, † 1560; przez czas jakiś sekretarz Korteza, autor dzieła „La historia general de las Indjas” (Saragossa, 1553), stanowiącego jedno z najważniejszych źródeł do historii odkrycia i podboju Ameryki.

Gombe, m. w Nigerji pñ. (Afryka zach.), nad rz. Godzēm (Gongola); 20.000 mieszk.

Gomera, jedna z wysp Kanaryjskich na pñ.-zach. od Teneryfy; 374 km², ok. 15.500 mieszk.; lasy laurowe; stol. San Sebastian de G.

Gomes **Carlo**, kompozytor brazylijski, * 1839 w stanie San Paulo, † 1896. Opery: „Il Guarany”, „Tosca” (1873), „Salvator Rosa” i in.

Gomes **João Baptista**, dramaturg portugalski, * 1775 w Porto, † 1803. Tragedja „Nova Castro”.

Gomes de Amorim **Francisco**, poeta portugalski, * 1827 w Avelomar, † 1892. Napisał: „Cantos mutatinos”, „Ephemeros”, „O amor de patria” i in.

Gomes **Leal Antonio Duarte**, poeta portugalski, * 1848 w Lizbonie. Napisał: „A traição, earta o el rei D. Luiz”, „O Antechriste”, „A Canalha” i in.

Gomółka **Mikołaj**, kompozytor polski, członek królewskiej kapeli, * 1539, † 1609. Napisał „Melodie na Psalterz polski, wg. Pisma Świętego” (Kraków, 1580) do przekładów psalmów Jana Kochanowskiego.

Gömör (słow. Gemer), do r. 1919 komitat na Węgrzech ze stol. Rożnąwą (węg. Rimaszombat), obecnie część pñ. żupy liptowsko-spiskiej w Słowacji (Czechosłowacja).

Gomora, nazwa miejscowości w Palestynie, zniszczonej razem z m. Sodomą ogniem z nieba.

Gompers **Samuel**, przywódca i organizator ruchu robotniczego w Ameryce, założyciel „American Federation of Labour”, na którą wpływał w duchu umiarkowanym, * 1850 w Anglii, † 1924.

Gomperz **Theodor**, filolog austriacki, * 1832 w Brünn, † 1912. Profesor w Wiedniu i członek Akademii Umiejętności. Odcyfrował napisy herkulańskie. Ogłosił b. wiele prac naukowych. Najważniejsze dzieło: „Griechische Denker” (1893).

Gomphrena globosa, rzecznik kulisty, roślinna z rodziny amarantowatych, pochodzi z Indji wsch.; u nas hodowana dla pięknych kwiatów koloru czerwonego lub białego.

Gomulicki **Wiktor**, poeta i powieściopisarz polski; * 1850 w Ostrołęce, † 1919 w Warszawie. Wydał poezje: „Poezje”, „Nowe pieśni”, „Pieśń o Gdańsku”, „Wybór wierszy”, „Wiersze”, „Biały sztandar” i „Schadzka”; nowele i powieści: „Kolorowe obrazki”, „Z otchłani”, „Obrazki prawdziwe”, „Przy słońcu i przy gazie”, „Róże i osty”, „Nowele”, „Nowele, studia i obrazki”, „Złote ogniwa”, „Zielony kajet”, „Do niej i do niego”, „Obrazki weneckie”, „Cudna mieszczka”, „Wyzwolona”, „Miecz i łokieć”, „Warszawianka”, „Zakazana”, „Brylantowa strzała”, „Ciury”, „On i ona”, „Siódme amen JMC. Pana Mokrzeckiego”, „Car widmo”, „Grandmuskietier”, „Dwa romanse”, „Na rozłogach białoruskich”, „Bój olbrzymów”, „Wybór nowel”, „Pokłosie”; utwory dla młodzieży: „Niedziele Romcia” i „Wspomnienia niebieskiego mundurka”; nadto obrazek dram.: „Dobosz z pod Eylau”, „Opowiadania o starej Warszawie” i „Szkice literackie”.

Gomuł, róg młodego jelenia.

Gonady, gruczoły płciowe: jajniki, produkujące jajka i jadra, produkujące plemniki.

Gonaives (**Les**), m. portowe na zach. wybrzeżu wyspy i rep. Haiti; ok. 8.000 mieszk.; wywóz drzewa i kawy.

Gonçalves **Nuno**, malarz portugalski drugiej poł. XV w. Praca ważniejsza: „Adoracja Św. Wincentego” (muz. w Lizbonie).

Goncourt **Edmond**, pisarz francuski, * 1822, † 1896. Wraz z bratem Jules'em, * 1830, † 1870, pisał powieści naturalistyczne („Germine Lacerteux”, „Renée Mauperin” i in.) i dzieła z historii kultury. Testamentem swoim stworzył Akademię Goncourt'ów.

Gonczarow **Iwan**, powieściopisarz rosyjski; * 1812, † 1891. Studja odbył na wydziale literackim Uniwersytetu Moskiewskiego. Pierwszą jego powieść pt.: „Zwykła historia” zyskała od razu uznanie. W r. 1859 wydał najbardziej dla jego talentu i epoki ówczesnej charakterystyczną powieść: „Obłomow”. („obłomow-szczyna” stała się określeniem gnuśności i filisterstwa). Trzecia jego powieść „Parów”.

Gond, szczerp Drawidów w krainie Gondwana w dorzeczu Waingangi (Indje bryt.).

Gondar, stol. prow. Amhara (Abisynja pñ.); ok. 3.000 mieszk.; do 1860 stol. Abisynji.

Gondinet **Edmond**, pisarz teatralny francuski, * 1829, † 1888. Napisał: „Le homard”, „Le panache” i in.

Gondokoro, stacja końcowa żeglugi parowej na Białym Nilu w bryt. Ugandzie.

Gondola, mały

Gondola wenecka.

Gomphrena globosa.

statek do 9 m. długości, bez steru i żagli, kierowany wiosłami, używany na rzekach, zwłaszcza na kanałach weneckich. Gondoljer, wiosłarz na tych statkach.

Gondoljera albo **barkarola**, pieśń gondoljerów weneckich.

Gondouin Jacques, znakomity architekt francuski, * 1737 w Saint Ouen sur Seine, † 1818. Uczeń J. H. Blondela. Wybitny przedstawiciel i współtwórca klasycyzmu francuskiego w II-ej poł. XVIII w. Od 1774 członek Akademii Architektury, od 1795 członek Instytutu. Zbudował słynną Szkołę Chirurgiczną w Paryżu.

Gondwana, nazwa ładu, który istniał od wczesnego paleozoikum na półkuli pld.; rozpadł się ku końcowi epoki kredowej; obejmował Brazylię wsch., Afrykę środk. i pld.; Madagaskar, Dekan i Australję zach.; zw. często ładem Indo-Afrykańskim; odpowiada Lemurji zoogeografów.

Goneslus Piotr z Grudziądza, arjanin polski; * 1525, † 1581; jeden z pierwszych wyznawców anabaptyzmu w Polsce.

Gonfalonjer, dosłownie: noszący sztandar (gonfalone); w śr. wiekach nazwa zwierzchnika miejskiej republiki włoskiej.

Gong (tam-tam), instrument perkusyjny, należący do instrumentów nastrojonych według skali; składa się z płyty metalowej, opatrzonej pośrodku wypukłością, w którą uderza się dla otrzymania tonu brzmiącego długo i przeciągle. G. sprowadzony został do Europy z Chin.

Gonjadz, m. nad Biebrzą w pow. i woj. biłostockim; 5.000 mieszk.

Gonidia, nazwa nadawana komórkom glonów, wchodzącym w współzycie (symbiozę) z grzybami w porostach.

Goniec bojowy, żołnierz przeznaczony do przenoszenia rozkazów lub meldunków do wódcy w czasie walki.

Goniony, staropolski taniec, polegający na ściganiu.

Gonitis, zapalenie stawu kolanowego. Bywa na tle zakażenia: gronkowcami (staphylococci), pałkowcami (streptococci), dwóinkami rzęzączkowymi oraz prątkami gruźliczymi.

Gonitwa myślowa (fuga idearum), bezładny bieg myśli, przeskakowanie z przedmiotu na przedmiot, skłonność do skojarzeń dźwiękowych — jeden z objawów manji.

Gonjometr, przyrząd do mierzenia kątów pomiędzy ścianami, np. kryształów; składa się z koła podzielonego na stopnie i jego części, kolimatora do rzucania promieni równoległych na ściany kryształu, i lunety do obserwacji tych promieni.

Gonjometrja (greck. mierzenie kątów), dział geometrii elementarnej, którego przedmiotem są zależności między kątami i pewnymi, zwią-

zanymi z nimi, wielkościami, a mianowicie tzw. funkcje gonjometryczne czyli trygonometryczne i funkcje kołowe. Najważniejszymi funkcjami gonjometrycznymi są: sinus czyli wstawa (symboliczne sin), cosinus czyli dostawa (cos) i tangens czyli styczna (tg), ponadto contangens czyli dotyczna (cotg), secans czyli sieczna (sec) i cosecans czyli dosieczna (cosec). Jeżeli A jest dowolnym punktem na jednym z ramion danego kąta o wierzchołku O, B, zaś punktem, w którym prosta, poprowadzona z punktu A prostopadle do drugiego z ramion, przecina to ramie, jeśli nadto OA, OB i AB są to długości odcinków, łączących odpowiednio p. O, A i B, wówczas sinus danego kąta = $\frac{AB}{OA}$ (stosunek AB do OA), cosinus = $\frac{OB}{OA}$, tangens = $\frac{AB}{OB}$. Zasadnicze związki między trzema temi funkcjami dla danego kąta x: $\sin^2 x + \cos^2 x = 1$, $\frac{\sin x}{\cos x} = \operatorname{tg} x$. Trzy pozostałe funkcje określają wzory: $\operatorname{cotg} x = \frac{1}{\operatorname{tg} x}$, $\operatorname{sec} x = \frac{1}{\cos x}$, $\operatorname{cosec} x = \frac{1}{\sin x}$. Co do funk. kołowych, ob. Arcus. G. stanowi teoretyczną podstawę trygonometrii. Funk. gon. odgrywają nadto ważną rolę w matematyce wyższej, gdzie określone są zapomocą odpowiednich szeregów potęgowych.

Gonochorystyczny, rozdzielnopłciowy.

Gonococcus, gonococci, bakterje, dwóinki rzezączkowe, wykryte przez dermatologa niemieckiego Neissera w r. 1879. G-i są to drobne małe bakterje (właściwie ziarenkowce), układające się w grupki po dwie i przypominające swym wyglądem ziarenka kawy lub fasoli. Zakażenie następuje przeważnie drogą płciową.

Gonolobus Condurango, roślina podzwrotnikowa (rodz. Asclepiadaceae). Wyciąg i odwar z kory g. stosowane są obecnie jako środki, wzmagające łaknienie.

Gonorrhoea, ob. rzezączka.

Gonosa, roztwór żywicy kawa-kawa w olejku santalowym; środek leczniczy przeciwko rzezączce; stosowany bywa w postaci kapsulek do użycia wewnętrznego.

Gonta Iwan, setnik kozaków nadwornych Fr. Potockiego. Po wybuchu „koliszczyzny” w r. 1768, mając powierzona sobie obronę m. Humania przeciwko hajdamakom, porozumiał się z przywódcą ich Żeleźniakiem i przeszedł na jego stronę, powodując w ten sposób rzeź humańską. Po stłumieniu buntu przy pomocy wojsk gen. Kreczetnikowa, wzięty do niewoli i stracony.

Gonty, deszczułki do pokrywania dachów, otrzymywane przez łupanie kłoca drzewa według promieni i zaopatrzone w zagłębienia do zakładania jednego gonta w drugi. G. masywny są gorsze, niż wyrabiane ręcznie. G. przybija się do łań drewnianych. Pokrycie g. wytrzymuje do 12 lat.

Gontyna albo **kontyna**, świątynia pogań-

ska u dawnych Słowian, Prusów i Litwinów; najświeższa na wyspie Rugii.

Gonzaga, m. w prow. Mantua (Włochy pñ.), 9.060 mieszk.; ruiny zamku książąt G.

Gonzaga, ród książęcy włoski, który panował w Mantui od 1328 do 1708; G. Marja Ludwika, królowa polska, żona Władysława IV, a następnie Jana Kazimierza; * 1612, † 1667.

Gonzaga Tomasso Antonio, liryk portugalski, * 1744, † 1807; autor wierszy miłosnych.

Gonzales, malarz hiszpański, * 1564 w Valladolid, † 1627; uczeń florentczyka Particio Cajesi; malarz nadworny Filipa III; malował kompozycje religijne i portrety.

Gonzalez Bravo Luigi, hiszpański mąż stanu; * 1811, † 1871. W r. 1843—44 oraz 1868 był prezesem ministrów. Polityka swą przyczynił się wielce do wybuchu rewolucji.

Gonzalvo de Cordoba Hernandez, jeden z najwaleczniejszych wodzów hiszpańskich swojego czasu, * 1453 w Montilla, † 1514; brał udział w zdobyciu Grenady w 1492 r. Walczył z Francuzami w Królestwie Neapolitańskim i opanował je na czele nielicznej armji kondotjerów (5.600 l.), za co otrzymał przydomek Grand Capitano. W 1501 r. został naczelnym wodzem Hiszpanów w Neapolu, po bił Francuzów w r. 1503 pod Geminara i Cesignola. Czasowo piastował godność wicekróla Neapolu.

Gończarz, myśliwy, polujący z psami gończymi.

Gończy (gończak), pies, używany w myślistwie do gonięcia zwierzyny. ogar.

Good bye (ang.), do widzenia!

Goodwin Sands, ruchoma mielizna piaszczysta na wsch. wybrzeżu hr. Kent (Anglja pld.-wsch.) w cieśninie Kaletańskiej, 5—11 km. szer., 15 km. dług.

Goodyera repens, tajemna jednostronna, roślina o kłazu gąszczem, czolągajcem się. Łodyga 10—25 cm. wys., liście jajowate, kwiatostan jednostronny; kwiaty białe, wewnątrz zielonawe; pospolita w lasach szpilkowych w Karpatach.

Goole, m. portowe w zach. hr. York (Anglja pñ.), nad rz. Ouse; 17.000 mieszk.; kanał do Liverpoolu; wyrób płótna żaglowego, warsztaty okrętowe.

Goplana, 1) według klechd słowiańskich jedna z zapadlisek, t. j. nimf wodnych, noszących imiona od nazwy jeziora, w którym przebywają; G. zamieszkuje Gopło, Świtczianka — Świtcz itd.; 2) tytuł opery Żeleńskiego.

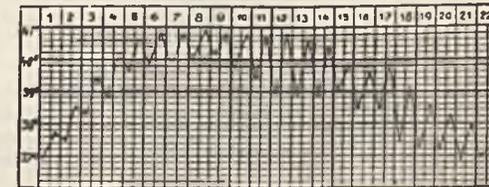
Goplana polonica, ob. G a m m a r u s p u l e x. **Gopło**, jez. na Kujawach na pograniczu pow. strzeleckiego (woj. poznańskie) i niezawskiego (woj. warszawskie); 36,5 km², do 15,7 m. głęb.

Göppingen, m. w Wirtembergji (Niemcy) nad rz. Fils; 21.680 mieszk.; zamek; źródła mineralne, znaczny przemysł.

Gorachpur albo **Gorakhpur**, m. w prow. Agra-Oudh (Indje bryt.); 56.900 mieszk.; handel drzewem i zbożem.

Gorajski Dymitr (z Goraja), mąż stanu, podskarbi koronny za króla Ludwika; po koronacji królowej Jadwigi 1384 r. popierał usilnie projekt małżeństwa jej z Jagiellą; † ok. 1400.

Gorączka (febris), wzniesienie temperatury ustroju ludzkiego ponad normę (ponad 37° C). G. spowodowana bywa przez nieprawidłowy

Wykres gorączki w czasie trwania tyfusu.

rozpad ciał białkowych. Rozpad taki najczęściej wywołany jest przez działanie bakterji, które dostały się do ustroju (g. przy chorobach zakaźnych, przy ropieniach). G. pochodzenia niebakteryjnego nosi miano g. aseptycznej (przykład: g. po stłuczeniach lub złamaniach kończyn). Sposób powstawania g.: nieprawidłowo rozpadłe cząsteczki białkowe działają na ośrodek ciepliny (w mózgu), zniżając zdolność tego ośrodka do utrzymywania temperatury ciała w stałych granicach.

Gorączkomierz, ciepłomierz, termometr maksymalny, zawierający skalę od 33—43° C, podzieloną na dziesiąte części stopnia; służy do badania temperatury ciała.

Görbersdorf, w. i stacja klimat. w Sudetach na Śląsku pruskim w pow. wabrzyjskim w rej. wrocławskiej; 561 m. n. p. m.; 1.475 mieszk.; zakłady lecznicze dla chorych płucnych.

Gorce, pasmo górskie, część Beskidów zach., od doliny Skawy po dolinę Dunajca; najwyższe szczyty: Turbacz (1311 m.) i Kudłoń (1276 m.).

Gorczakow, 1) Aleksander, gen. rosyjski; * 1764. Brał udział w szturmie Pragi. W r. 1812 minister, później członek Rady Państwa; † 1825 r.; 2) Aleksander, rosyjski mąż stanu; * 1798. W r. 1856 został ministrem spraw zagranicznych. W r. 1862 mianowany wicekanclerzem, a w 1870 kanclerzem państwa (do r. 1881). W czasie powstania 1863 r. odparł próby interwencji dyplomatycznej mocarstw zachodnich na rzecz Polski i jednocześnie zawarł z Prusami tajne przymierze dla stłumienia powstania; † 1883; 3) Michaił, generał rosyjski, * 1795. Od r. 1856 namiestnik w Królestwie Polskiem; † 1861; 4) Piotr,

Gorączkomierz

Goodyera repens (a kwiat).

województwa smoleński z ramienia Rosji. W czasie kampanji 1609—11 bronił Smoleńska wraz z Szeinem przeciwko wojskom Zygmunta III.

Gorczyca (sinapis), roślina krajowa z rodziny krzyżowych (cruciferae). W nasionach zawiera olejki lotne, bardzo gryzące, które przy wdychaniu wywołują przekrwienie płuc, a przy stosowaniu na skórę — podrażnienie jej i przekrwienie. G. stosowana jest celem miejscowego podrażnienia skóry, w postaci t. zw. synapizm, oraz w postaci kąpieli, celem pobudzenia działalności serca i oddychania.

Gorczycki Grzegorz Gabriel, kompozytor polski, przedstawił szkoły krakowskiej na przełomie XVII—XVIII w.; † 1734. Był kapelmistrzem kapeli romantystów na Wawelu. W twórczości swojej (msze, hymny, motety) wzorował się na stylu palestrinowskim.

Gorcyczewski Jan, kanonik katedralny poznański, poeta i tłumacz; * ok. r. 1750, † 1823. Osobno ogłosił: „Satyry Boileau Despréaux wierszem polskim przełożone”, „Poezje przekładane i własne” i „Skotopaski Pub. Wirgiliusza Marona”.

Gorczycki, ob. **Barbarea**.

Gorczycki Piotr, wierszopis z czasów Zygmunta III. Szczegóły życia nieznane. Wydał: „Pean... na szczęśliwe zwrócenie J. O. P. Jegomości Samuela, księcia na Korcu Koreckiego”, „Thren albo lament żalony więźniów koronnych do hord tatarskich zabranych”, „Zelus Korony Polskiej na złe dzisiejsze obczaję”, „Lzy świeżo smutne Podola utrapionego w roku Pańskim 1618”.

Gorczyński Adam, literat; * 1805; ziemianin z pod Zatora; ogłosił pod pseud. „Jadama z Zatora” szereg powieści obyczajowych, legend i utworów scenicznych; † 1876.

Gorczyński Bolesław, polski dramaturg i powieściopisarz; * 1880. Studia uniwersyteckie w Warszawie. Obecnie kierownik literacki teatrów A. Szymańskiego. („Gwiazdka błysnęła”, „Parodie miłości”, „Sublokator”, „W noc lipcową”, „Sytuacja z dramatu”, „Bagienko”, „Policzek”, „Karuzel”, „Wyzwanie” i „Na tropie trucizny”).

Gorczyński Władysław, * 1879; meteorolog i klimatolog polski, badacz w dziedzinie promieniowania słonecznego i jego rozkładu na powierzchni ziemi, w związku z czym odbył kilkanaście podróży naukowych po Europie, Azji, Afryce i Ameryce. Autor szeregu prac z zakresu meteorologii i klimatologii.

Gordan Paul Albert, znakomity matematyk niemiecki, * 1837, † 1913; profesor uniwersytetu w Giessen i w Erlangen (od 1875). Prace z dziedziny algebry wyższej (teoria form algebraicznych).

Gordianus, cesarz rzymski 238—244.

Gordiejewka, osada fabr. w gub. niżegorodzkiej (Rosja środk.), 10.260 miesz.

Gordidae (nitnikowate), rodzina robaków rz. Nematomorpha; żyją w młodości w jamie ciała owadów wodnych jako pasorzyty, poczem wydostają się do wody, gdzie dojrzewają i roz-

mnażają się. Nitnik wodny (*Gordius aquaticus*) przebywa w rzekach, strumieniach i źródłach.

Gordjusz, król Frygów. Według podania związał słynny „węzeł gordyjski”, którego rozwiązanie miało dać sprawcy panowanie nad Azją. Aleksander Macedoński rozciął ów węzeł mieczem.

Gordon Charles George, angielski gubernator Sudanu, * 1833. Poległ w walce z Mahdim w 1885 r.

Gordon Jakób, literat polski, * 1825; zesłany do bataljonów orenburskich, po powrocie przez długi czas mieszkał w Ameryce Płn.; ogłosił m. in.: „Obrazki caryzmu” (1863), „Sofdat czyli sześć lat w Orenburgu i Uralsku”, „Przechadzki po Ameryce” (1866), „Podróż do Nowego Orleanu” (1867), „Obrazki galicyjskie” (1869); † 1894 we Lwowie.

Gordon Patryk, generał rosyjski; * 1635 w Szkocji; walczył w szeregach szwedzkich, polskich, wreszcie w rosyjskich; † 1699. pozostawił ciekawy pamiętnik angielski o swoim pobycie w Rosji, wydany w przekładzie niemieckim: „Tagebuch des Generals Patrick G.” (1849 do 1852).

Gordyjski węzeł, ob. **Gordjusz**.

Gordziatkowski Jan, prof. uniwersytetu w Warszawie (wydział weterynaryjny), * 1862. Wydał: „Istota chorób zakaźnych zwierząt domowych”, „W sprawie zwalczania zarazy płucnej u bydła”, „Nosacizna” i w. in.

Gore Catherine Grace, powieściopisarka angielska, * 1779, † 1861. Pisała wiele powieści, które w swoim czasie były popularne i powszechnie czytane („Cecil” 1845).

Gorecka Marja z Mickiewiczów, córka Adama, * 1835; ogłosiła pamiętnik: „Wspomnienia o Adamie Mickiewiczu, opowiedziane najmłodszemu bratu” (1875). † 1922.

Gorecki Antoni, bajkopisarz; * 1787 w Wilnie, † 1861. Studja na uniwersytecie w Warszawie. Był członkiem Tow. Szubrawców i współpracownikiem „Wiadomości brukowych”. Walczył w powstaniu w r. 1831. Po upadku powstania osiadł w Paryżu, gdzie był jednym z założycieli „Braci Zjednoczonych”. Przez pewien czas był wyznawcą towarzyskiego. Wydał oddzielnie: „Poezje Litwina”, „Bajki i poezje nowe”, „Kłosek polski”, „Wolny głos”, „Siewba”, „Nowy zbiorek wierszy”, „Jeszcze tomik pism”, „Wiersze różne”, „Nowe pisemko” i „Rozmaitości”.

Gorecki Leonard, historyk polski z XVI w.; napisał po łacinie 24-tomowe dzieło, obejmujące dzieje Polski od początku do czasów Zygmunta I. Ogłoszone tylko dwa wyjątki: „Descriptio belli Ivoniae” w przekładzie polskim Syrokomli i „Historia de bello Hungar-Valachico”.

Gorecki Tadeusz, malarz; * 1825; po studiach w Akad. petersburskiej, bawił przez czas dłuższy w Hiszpanji i we Włoszech, poczem osiadł w Paryżu, gdzie † 1868; zdolny portrecista, malował również obrazy rodzajowe i religijne.

Goremykin Iwan, rosyjski mąż stanu; * 1840. W l. 1895—99 minister spraw wewnętrznych; w 1906 i 1914—16 prezes ministrów. W 1917 r. zamordowany. Autor pracy p. t. „Zarys historii Włochów w Polsce”.

Gorgany, nazwa części Beskidów Wschodnich, dochodzącej na wschodzie do Czarnohory i źródeł Prutu; jest to jedna z dzikszych i mniej znanych części Karpat polskich; najwyższy szczyt Siwula — 1818 m.; bardziej znane: Popadja 1742 m. i Chomiak 1544 m.

Görgey Artur, generał węgierski; * 1818. Po wybuchu rewolucji 1848 na Węgrzech wstąpił do wojska węgierskiego i dosłużył się rangi generała. Po kilku zwycięstwach zajął Bude i został ministrem wojny. Po usunięciu się Kossutha został dyktatorem. W sierpniu 1849 złożył broń pod Vilagos przed przeważającą armią rosyjską. Kapitulacja jego położyła kres rewolucji na Węgrzech. W r. 1852 wyszły jego pamiętniki. † 1916.

Gorgiasz (Gorgias), retor i sofista grecki, * 483 przed Chr. w Leontinoi na Sycylii, † 375. Uczeń Empedoklesa, nauczyciel Tuczdydesa.

Gorgiasz, tytuł dialogu Platona, zwróconego przeciw retoryce sofistycznej.

Gorgolewski Zygmunt, budowniczy polski; * 1845, † 1903 we Lwowie. Przebudował część zamku w Berlinie i restaurował tamże kaplicę królewską. W 1885—86 w Halli nad Salą zbudował gmachy uniwersytetu i muzeum archeologiczne. Ważniejsze prace w Polsce: Dom. Tow. Przyj. Nauk. w Poznaniu, pałace w Kobylnikach, w Raszewach i in., teatr miejski we Lwowie (1897—1900), restauracja katedry w Poznaniu, odnowienie zamku w Gołuchowie i in.

Gorgony, w mitologii greckiej trzy córki Forkysa i Keto, z kłami jak u dzika, z węzłami włosów i straszny spojrzaniem, które zamieniało w kamień. Jedną z nich, Meduzę, została zabita przez Perceusza, który jej odciął głowę (maska Gorgony jest b. rozpowszechnionym elementem dekoracyjnym).

Gorgonzola, m-ko w prow. medjołańskiej w Lombardji (Włochy Płn.), 5.200 miesz.; wyrób słynnych serów tejże nazwy.

Gori, m. pow. na Kaukazie w rep. Gruzińskiej nad rz. Kura; 10.000 miesz.; źródła mineralne.

Gorica, ob. **Gorcycja**.

Gorilla gorilla = G. gina (goryl), zwierzę; gromada: ssące (Mammalia), rząd: naczelnie (Primates), podrząd: małpy wąskonose (Carrhina), rodzina: czelkoksztaltne (Anthropomorphidae). Największa, najsilniejsza i najmniejbezpieczniejsza z małp. Do 1½ metra wysokości, klatka piersiowa i ramiona ogromnie rozwinięte. Ręce sięgają do połowy nóg, 5 palców, opatrzonych paznokłami, wielki palec krótki, przeciwstawny do innych. Układ palców u nóg podobny do rąk. Szyja krótka. Łuki nad-

oczodołowe wybitne. Twarz, spód dłoni i stopy nagie. Ciało pokryte brązowo-czarnym włosem, ubieżenie zupełne, kły potężne. Żyje rodzinami w gęstych lasach. Na niższych drzewach urząda namiot dla rodziny i leże dla samicy. Chodzi po ziemi na czworakach, rzadko przyjmuje pozycję pionową. Żywi się owocami. Napadnięty bije łapami i rozrywa zębami. Trudny do oswojenia. Afryka zachodnia, między 2° a 5°. Wilgotne lasy.

Gorinchem, m. i twierdza w prow. Zuid-Holland (Holandia) nad rz. Merwede; 12.200 mieszkańców; budowa statków, rybołówstwo.

Gorkij Maksim (pseudonim Aleksiego Pieszkowa), współczesny pisarz rosyjski, * 1862 w Niżnim Nowogrodzie. Opisuje sferę, z której sam wyszedł, ludzi, będących z nawiasem społeczeństwa, włóczęgów, tzw. „bo-siaków”. Do najlepszych utworów jego należą: „Troje”, „Na dnie” (sztuka teatralna, r. 1903), „Malwa”, „Wieżenie”, „Miasto złotego diabła”, „Człowiek” (1906), „Lato”, „Chan i jego syn”, „Makar Csudra” (1901), „Mieszczanie” (1902), „Tomasz Gordiejew”, „Starucha Izergil”. Za rewolucyjne poglądy w 1905 uwięziony, zwolniony ze względu na protest europejskiego świata artystycznego i naukowego.

Gorlice, m. pow. w woj. krakowskim nad rz. Ropą u podnóża Karpat; 5.600 miesz.; fabryka kwasu siarkowego, rafineria nafty, garbarnia; ośrodek handlu naftą; m. G. zostało prawie zupełnie zniszczone w r. 1915.

Görlitz, ob. **Zgorzelec**.

Gorm Stary, król duński; † 940.

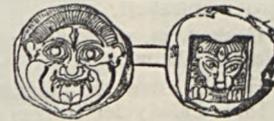
Gorner, drugi co do wielkości lodowiec Alp szwajc. na płn. zboczu Monte Rosa w kantonie walijskim; 69 km², 15 km. dług.; na płn. **Gornergrat**, 3.136 m., z widokiem na Matterhorn i z koleją elektr. z Zermatt.

Görres Jakob Joseph, uczonej i publicysta niemiecki, * 1776, † 1848. Zrazu zwolennik rewolucji francuskiej, później skrajny pisarz katolicki. G. Gesellschafft — stowarzyszenie niemieckie, oddziałyujące na naukę w duchu katolickim.

Gorski Gabriel, śpiewak; * 1867 we Lwowie; ukończył studia prawne w Krakowie, potem szkołę śpiewu w Medjolanie; wystąpił po raz pierwszy jako baryton w operze lwowskiej w 1893; od 1898 śpiewał w operze warszawskiej.

Gorski Konstanty, współczesny malarz polski; * 1869 w kowieńszczyźnie; kształcił się w Petersburskiej Akademii, potem w Monachjum. Paryżu i we Włoszech. Od 1894 mieszka w Warszawie, gdzie wykonał szereg ilustracji do powieści Prusa, Sienkiewicza, Rodziwiczówny, Weysenhoffa i w. in. Oprócz tego wyszły oddzielnie: cykl komp.: „Sybir” oraz ilustracje do „Krzyżaków”. G. maluje również obrazy rodzajowe i portrety; urządził parokrotnie swe zbiorowe wystawy w Tow. Z. S. P.

Gorski Stefan, publicysta; * 1882 w Płocku; pracował czas dłuższy w dziennikarstwie, w 1912 r. założył w Warszawie pismo codzienne: „Dzień”, którego został redaktorem; po paru latach zamieszkał na wsi w płockim;

Głowa Gorgony na antycznej monecie greckiej.

ogłosił osobno m. in.: „Łódź współczesna“ (1904), „Dziennikarstwo polskie, zarys historyczny“ (1905), „Niemcy w Królestwie Polskim“ (1908).

Gorton, m. połączone obecnie z Manchesterem, w hr. Lancaster (Anglja ptn.-zach.); 26.570 mieszcz.; wyroby bawełniane, chemikalja.

Gorup Besanez Eugen, chemik austriacki, * 1817 w Gracu, † 1878. Wydał podręcznik chemji nieorganicznej i organicznej.

Gorycja (włosk. Gorizia, niem. Görz, słow. Gorica), m. w prow. Wenezja Giulia nad rz. Isonzo (Włochy ptn.), do r. 1918 stol. kraju koronnego austr. G.; 25.600 mieszcz.; zamek, katedra; przemysł włókienniczy, papierniczy; zimowa stacja klimatyczna; G. została zniszczona w r. 1915—18.

Goryczka, ob. *Gentiana*.

Goryczki (amara), substancje bezazotowe o budowie chemicznej niezupełnie znanej, o smaku wybitnie gorzkim; znajdują się w pewnych roślinach (*Gentiana*); działają na ustrój ludzki, zwiększając łaknienie i ułatwiając trawienie.

Goryl, ob. *Gorilla gorilla*.

Görz, ob. *Gorycja*.

Gorzelnictwo, fabrykacja alkoholu z ziemniaków. Praca gorzelnicy polega na przygotowaniu ziemniaków przez poddanie ich działaniu pary wodnej, pod której wpływem skrobia ziemniaków pęcznieje, a ścianki komórek pękają. Ziemniaki mechanicznie rozdrobnione miesza się ze słodem w stosunku na 100 kg. ziemniaków 5—6 kg. siodu zielonego, który cukrzy skrobię w ziemniakach i służy za pożywkę dla drożdży. W ten sposób przygotowuje się zacier gorzelniany, w którym odbywa się przemiana skrobi na cukier słodowy i dekstrynę. Następnie, pod wpływem drożdży w stosunku 100 kg. ziemniaków, 4½ kg. siodu i 1—2 litrów drożdży, następuje już po 6 godzinach fermentacja alkoholowa, i jako produkt otrzymuje się alkohol i dwutlenek węgla, pozatem 2,5% gliceryny, 0,6% kwasu bursztynowego, 0,4% innych związków. Fermentację alkoholową przerywa się, gdy ilość alkoholu wytworzonego dochodzi do 14%. Produkcja alkoholu w Polsce wynosi 938.000 hl. rocznie; zakładów gorzelnianych jest 1.252, zatrudniają przeszło 7.000 robotników.

Gorzka sól, siarczan magnezu ($MgSO_4 \cdot 7H_2O$), zw. również solą angielską, związek nieorganiczny o smaku wybitnie gorzkim; rozpuszcza się łatwo w wodzie; w lecznictwie stosowany jako środek czyszczący. G. s. jest składnikiem wielu wód mineralnych.

Gorzki olej migdałowy (oleum amygdalarum amararum), olejek, wyciskany z migdałów g., składnik wielu emulsyj; ma słabe działanie przeczyszczające.

Gorzki migdałowy woda (aqua amygdalarum amararum), przedestylowany wodny roztwór migdałów g.; zawiera kwas pruski (cyanowódór, HCN); stosowana jest jako środek uspakajający (10—20 kropel).

Gorzkie żale, pieśni o Męce Pańskiej, śpie-

wane w kościołach katolickich w czasie Wielkiego Postu.

Gorzowski (*Bitterman*), spiskowiec polski. W czasie powstania kościuszkowskiego działał jako emisariusz w Warmji. W r. 1796 zawiązał na Podlasiu spisek chłopski o radykalnych tendencjach społecznych. Skazany na śmierć przez sąd austriacki, ulaskawiony przez cesarza.

Gorzowski Marjan, literat i historyk sztuki; * 1830 na Ukrainie, sekretarz Szkoły Szt. Pięknych w Krakowie za dyrekcji Matejki, bibliofil i zbieracz; † 1911; ogłosił m. in.: „Cymeliarchium, histor. poszukiwania nad znaczeniem pierścionka“ (1864), „Choromanja, historyczne poszukiwania o tańcach“ (1867), „Przegląd kwestyj spornych o Rusi“ (1877), nadto wspomnienia o Matejce i obraz sceniczny w języku polsko-ruskim: „Hapka w utrapieniu“ (1861).

Gorzycki, 1) **Kazimierz Józef**, historyk, * 1865; studja odbywał na uniwers. lwowskim, dr. fil., nauczyciel, potem urzędnik archiwalny we Lwowie, czynny działacz socjalistyczny; † 1912; ogłosił m. in.: „Zarys społecznej historii państwa polskiego“, „Historja chłopów polskich“, „Chłopskie poddaństwo w Polsce“; 2) **Wincenty**, historyk, * 1893, pierwszy absolwent wznowionego uniw. warszawsk., dr. fil., autor monografii o oświacie w Księstwie Warszawskim; † 1923.

Goschen Georg Joachim, polityk i dyplomata angielski; * 1831, † 1907; pochodzenia niemieckiego. W 1874 min. marynarki, w 1880 do 1881 ambasador w Konstantynopolu, w 1887 do 1892 min. skarbu, w 1895—1900 pierwszy lord admiralcji.

Goshen, m. w stanie Indjana (St. Zjedn. Am. Ptn.), 9.530 mieszcz.

Goshin, malarz japoński, * 1741 w Kioto, † 1811. Założyciel (razem z Okio) szkoły Schijo. Wywarł znaczny wpływ na współczesnych sobie i późniejszych artystów japońskich.

Gosienlecki Wawrzyniec, współczesny malarz polski; * 1872 w Gnieźnie; kształcił się w Monachjum. Maluje przeważnie obrazy treści religijnej, wykonał kilka polichromij kościołów oraz szereg rysunków, przedstawiających stare kościoły na Śląsku. Jest profesorem Szk. artystycznej w Poznaniu.

Gosiewski, 1) **Aleksander**, starosta piński. W r. 1611/12 dowódca załogi polskiej w Moskwie, 12. X. 1612 zmuszony do kapitulacji; † 1639; 2) **Krzysztof**, wojew. smoleński, pisarz w. litewski, w r. 1640 wysłany jako poseł nadzwyczajny do Paryża celem traktowania o uwolnienie Jana Kazimierza; † 1642; 3) **Wincenty**, hetman polny lit. za Jana Kazimierza. Po wybuchu drugiej wojny moskiewskiej w r. 1662 zamordowany przez konfederatów ze „Związku Święconego“.

Gosiewski Władysław, matematyk polski, * 1842; po ukończeniu Szkoły Głównej dalsze studja odbywał w Paryżu, potem był nau-

1

2

3

4

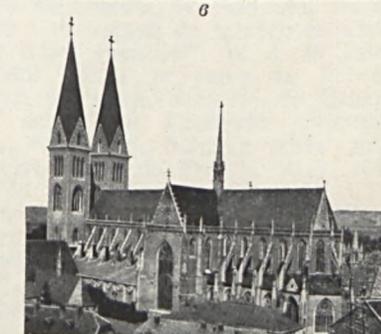
5

6

8

9

10

11

12

1. Notre Dame w Paryżu (XII—XIII w.). 2. Nawa główna katedry w Amiens (XIII w.). 3. Katedra w Burgos (1221—1487). 4. Katedra w Yorku (1291—1410). 5. Kościół św. Barbary w Kulmburgu (koniec XIV w.). 6. Katedra w Medjolanie (1386—1577). 7. Kościół Najśw. Marii Panny w Lubece (1280—1304). 8. Wnętrze kościoła św. Elżbiety w Marburgu (1235—1283). 9. Kościół w Halberstadt (1235—1492). 10. Świątynia w Fryburgu (w Brysgowji; XIII—XIV w.). 11. Wnętrze kościoła w Strassburgu (XII—XIV w.). 12. Katedra w Kolonii (1248; budowa ukończona 1880).

zycielem i urzędnikiem w Warszawie; † 1911; ogłosił długi szereg prac, m. in.: „Wykład mechaniki cząsteczkowej” (1873), „Zasady rachunku prawdopodobieństwa” (1906).

Goslar, m. w prow. hanowerskiej (Prusy) na ptn. stoku Górnego Harzu nad rz. Gose; 20.500 mieszk.; starożytnie budowle; kopalnie srebra, miedzi, ołowiu i cynku; fabrykacja kwasu siarkowego.

Goslar Juljan, poeta i spiskowiec polski; * ok. 1820; czynny, niezmordowany agitator niepodległościowy wśród szerokich warstw ludowych, dwukrotny więzień stanu, powieszony w Wiedniu 1852; z poezyj jego znane są zaledwie drobne ułamki.

Gosławski Ludwik, budowniczy polski; * 1832, † 1885. Restaurował katedrę w Płocku, wybudował tamże szereg domów i nowe seminarjum.

Gosławski Maurycy, poeta polski, * 1802 we Frampolu, † 1834 w więzieniu w Stanisławowie. Ukończył liceum Krzemienieckie. Przez jakiś czas był nauczycielem prywatnym na Podolu. Wstąpiwszy do armii rosyjskiej, odbył kampanię turecką 1828—29. W r. 1831 dezertował i brał udział w powstaniu. Ukrywał się potem w Galicji. Schwytany przez władze austriackie, został uwieczony. Wydał oddzielnie: „Poezje”, „Oda do Karola Lipińskiego”, „Poezje ułana polskiego” i in.

Gospport, m. portowe w Anglii pld., naprzeciwko Portsmouth; wraz z miejsc. Alverstoke 33.300 mieszk.

Gossau, m. w kantonie St. Gallen (Szwajcaria); 8.340 mieszk.; przedzalnictwo, hafciarstwo.

Gossec François Joseph, kompozytor francuski doby rewolucyjnej, przedstawiciel stylu mannheimskiego we Francji; * 1734, † 1829. Twórca symfonii francuskiej. Był oficjalnym kompozytorem republiki. Pisał kwartety, sonaty, symfonie, opery. Do najpopularniejszych dzieł G. należał: „Le triomphe de la République”.

Gosselles, m. w prow. Hajnaut (Belgia); 9.940 mieszk.; kopalnie węgla, przemysł metalurgiczny, huty szklane, garbarnie.

Gossellin Joseph, geograf francuski; * 1751, † 1830; autor prac z zakresu geografii historycznej.

Gossner Johannes, teolog niem., * 1773, † 1858; proboszcz katolicki, później ewangelicki, mistyk, założyciel towarzystwa misyjnego, autor wielu dzieł religijnych.

Gostkowski Roman, inżynier polski, * 1837, † 1910; prof. politechniki lwowskiej, prezes

Stary dom w Goslar. (1527)

Tow. politechnicznego we Lwowie; ogłosił m. in.: „Zarys ruchu kolejowego” (1883).

Gostomski, 1) Anzelm, autor pierwszego polskiego dzieła gospodarczego; * ok. 1507, † 1587. Gorliwy protestant. Wydał: „Gospodarstwo”; 2) Walery, literat i krytyk polski; * 1854 r. Wydał: „Historja literatury powszechnej”, „Arcydzieło poezji polskiej”, „Z przeszłości i z teraźniejszości”, „Studia i szkice krytyczno-literackie”, „Arcytwór dram. Wyspiańskiego „Wesele”; † 1915.

Gostynin, m. pow. w woj. warszawskim nad rz. Skrwą; 6.700 mieszk.; tkactwo ręczne. W zamku był więziony i zmarł w r. 1612 car Wasyl Szujskij.

Gostyń, m. pow. w woj. poznańskim; ok. 6.000 mieszk.; pod G. na wzniesieniu klasztor pofilipiński z XVII w., miejsce pielgrzymek; cukrownia, fabryki płótna i maszyn rolniczych.

Gostyński Andrzej, pedagog polski z XVI wieku, profesor Akademii krakowskiej. Ogłosił rozprawę o wychowaniu i dydaktyce.

Goszcza, w. w pow. miechowskim, woj. kieleckie; 10. III. 1863 r. nastąpiło tu ogłoszenie dyktatury Marjana Langiewicza.

Goszczyński Seweryn, poeta, literat i publicysta polski; * 1801 w Hlincach na Ukrainie, † 1876 we Lwowie. W 1820 udał się do Warszawy i tu wstąpił do tajnego związku „Wolnych Braci Polaków”. W d. 29 listop. 1830 r. wziął udział w ataku na Belweder. Po upadku powstania udał się do Galicji. W r. 1834 założył w Krakowie „Stowarzyszenie Ludu Polskiego”. Ścigany przez policję austriacką, uciekł do Francji. W r. 1842 wstąpił do Koła Towiańczyków. W l. 1870—71 przetrwał oblężenie i komunę paryską. W następnym roku wrócił do kraju i osiadł we Lwowie. Utwory poetyckie drukował w „A-strei”, „Głosie” i „Nowej Polsce”. Przeważna ich część jest przepojona nutą patriotyczną. Osobno wydał: „Zamek kaniowski”, „Król zamczyska”, „Słowo o poświęceniu”, „Boga rodzica”, „Posłanie do Polski”, „Noc Belwederka” i „Dziennik podróży do Tatrów”. Nadto ogłosił po czasopismach i umieścił w zbiorowym wydaniu dzieł: „Pieśni Ossjana”, rozprawę p. t.: „Nowa epoka poezji polskiej”, „Anna z Nabrzeża”, „Straszny strzelec”, „Sobótka” i „Oda”. Szereg artykułów polityczno-społecznych i literackich ogłosił w „Piśmie Tow. Demokrat. polskiego” i w „Demokracji polskim”.

Gościński Jerzy, obywatel ziemski i działacz polityczny, * 1879; był posłem do IV-tej Dumy z gubernji plockiej. Od 1922 r. jest posłem do Sejmu, w r. 1923 był ministrem rolnictwa w gabinecie Witosa.

Gościec stawowy (rheumatismus articulo-rum), choroba cechująca się obrzmieniem, zaczerwienieniem i bolesnością stawów, zwykle połączona z gorączką (ostry g. stawowy). Objawy te mogą po paru dniach minąć, albo też może się wytworzyć g. stawowy przewlekły (zniekształcenie stawów, bolesność przy ruchach). G. stawowy wywołwany bywa przez bakterje: pałczkowce (staphylococci), dwolin-

ki rzeźączkowe (gonococci) lub bardzo rzadko przez prątki gruźlicze. Często komplikacją g-a stawowego są ostre zapalenia wsierdza (endocarditis).

Gościniec, 1) droga publiczna, trakt, szosa; 2) podarek z podróży przywieziony.

Goślicki Wawrzyniec, pisarz i mówca polski XVI w., * ok. 1530, † 1607. Uczył się we Włoszech, w Bolonii i w Padwie. Był sekretarzem królewskim, biskupem kamienieckim, chełmskim, przemyskim, a w końcu poznańskim. Główne dzieła jego: „De optimo senatore“, „De victoria Sig. Aug.“ i mowy: „Mowa duchowieństwa koronnego na Sejmie Warsz. do króla JM.“ i „Witanie rad i stanów koronnych polskich do króla JM. Zygmunta trzeciego“.

Götaelf, rz. w pld-zach. Szwecji; wypływa z jez. Wener, tworzy wodospad Trollhätta, wpada do Kattegatu pod Göteborgiem, dług. 90 km.

Gotard św., biskup z Hildesheimu od r. 1022; ok. r. 1300 zbudowano szpital jego imienia na górze, która stąd wzięła swą nazwę (St. Gotthard).

Gotarda kolej (Gotthard), od jez. Immen w kantonie Schwyz (Szwajcaria) przez tunel Gotarda (14,9 km. dług. 1109—1145 m. n. p. m.), Belinzoną do Chiasso na granicy włoskiej; razem z odgałęzieniami 274 km. dług.; od r. 1921 elektryczna.

Göteborg, m. w prow. Westergötland (Szwecja) przy ujściu rz. Götaelf do morza; 202.380 mieszk.; port, przemysł, handel morski, rybołówstwo.

Gotha, m. w Turynji (Niemcy); do r. 1918 stolica księstwa Sachsen-Coburg-Gotha; 39.430 mieszk.; zamek z XVII w. z biblioteką i zbiorem numizmatów, warsztaty kolejowe, fabryki maszyn i porcelany, zakład kartograficzny.

Gotha (Sachsen-Gotha), część rep. Turyngeńskiej (Niemcy), do r. 1918 część księstwa Sachsen-Coburg-Gotha, 1918—1921 osobne państwo; 1.450 km², 185.080 mieszk.

Gothelmin Georg, demokratyczny polityk niemiecki, * 1857 r. Od r. 1902 poseł do parlamentu. W r. 1919 min. bez teki.

Gotland (szwedz. Gotland), szwedzka wyspa na Bałtyku, 2.981 km²; wraz z sąsiednimi wyspami tworzy okrąg (län) G. lub Wisby, razem 3.160 km²; 55.800 mieszk.; stol. Wisby.

Gottesberg, m. na Śląsku pruskim w pow. wałbrzyskim, 10.000 mieszk.; kopalnie węgla, kamieniołomy.

Gottfried, 1) von Neifen, żył ok. r. 1240. poeta niemiecki ze Szwabji, twórca pieśni miłosnych („Minnesänger“); 2) G. ze Strassburga; † ok. r. 1220; poeta niemiecki, twórca eposu „Trystan“.

Gottlieb, 1) Maurycy, malarz polski, * 1856 w Drohobyczu, † 1879 w Krakowie; kształcił się w Wiedniu, Krakowie i Monachjum; ważniejsze prace: „Chrystus przed sądem“, „Urjel Acosta“, „Shylock i Jessyka“, „Arab“, „Żydzi w Synagodze“; 2) Leopold, współczesny malarz polski, * 1880 w Drohobyczu, brat Maurycego, kształcił się w Krakowie

i Monachjum. Uprawia przeważnie grafikę. Wydał album Legionistów polskich. Mieszka w Wiedniu.

Gottschalk (* ok. 805, † 867), teolog katolicki, z powodu fałszywej nauki o predestynacji potępiony na synodzie mogunckim.

Gottschall Rudolph, niemiecki poeta i historyk literatury, * 1823, † 1909. Wydał „Historję literatury niem. XIX w.“ i wiele poezji i powieści.

Gottsched Johann Christoph, literat i krytyk niem., * 1700, † 1766. Zwalczał patos i przesadę stylu i tępił obce naleciałości językowe.

Gotyck (opus francigenum), styl w architekturze, powstały w połowie w. XII w. Ile de France we Francji, skąd stopniowo rozprzestrzenił się w krajach chrześcijańskich i panował do w. XVI. Cechy charakterystyczne: sklepienia, leżące na sieci żeber ostrołukowych; przenoszenie ciężaru sklepień na szkarpy (przypory) za pośrednictwem łuków przyporowych, stąd możliwość podwyższenia i rozszerzenia nawy głównej w kościołach oraz zastąpienia ścian witrażami; wysmukłość elementów budowy. Okres rozkwitu g. przypada na w. XIII, względnie na w. XV (t. zw. g. promienisty). W w. XIV i w w. XV coraz bardziej dominuje skomplikowany ornament i przesada w zdobnictwie (t. zw. g. płomienisty). Najważniejsze przykłady: katedra Notre Dame w Paryżu (1163), katedry w Amiens, Chartres i Reims; katedra w Kolonii (zacz. 1248), kośc. M. Panny w Irewirze; katedra w Sansouy kaplica Henryka II w Westminster; katedry w Burgos i w Toledo; kościół Św. Franciszka w Asyżu i katedra w Medjołanie; kośc. Św. Anny w Wilnie, M. Panny i Św. Jana w Toruniu; kośc. Mariacki i barbakan w Krakowie itd.

Götz Hermann, kompozytor niemiecki, epigon stylu wagnerowskiego; * 1840, † 1876. Do najważniejszych kompozycji G. należy opera komiczna: „Der Widerspenstigen Zähmung“.

Götz Wilhelm, geograf niemiecki; * 1844, † 1911; prof. uniw. w Monachjum; pracował na polu geografii gospodarczej i historycznej.

Gouda, m. w prow. Zuid-Holland (Holandia); 26.300 mieszk.; garncarstwo, wyroby tytoniowe; handel masłem i serem.

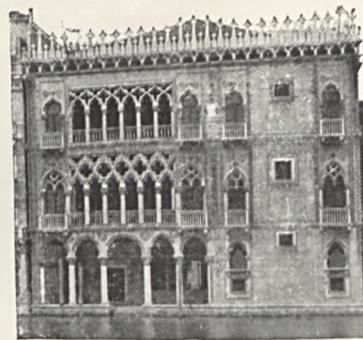
Goudelin (Goudoulin) Pierre, poeta langwedocki, * 1580 w Tuluzie, † 1649. Poezje jego wydane zostały przez Cayla i Paula w r. 1843—53.

Goudimel Claude, francuski kompozytor pieśni, * 1505 w Besançon, † 1572; zamordowany w noc św. Bartłomieja. Opracował psalterz kościoła kalwińskiego w formie motetowej i uproszczonej.

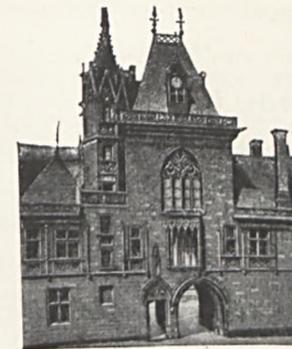
Gouges Olympe, pani Aubry, literatka, * 1748; brała udział w wielkiej rewolucji; stracona w r. 1793.

Goujon Alexandre, członek konwentu, jeden z ostatnich jakobinów; * 1766, stracony w r. 1795.

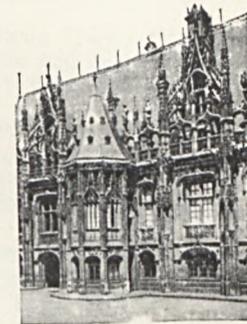
Goujon Jean, rzeźbiarz i budowniczy francuski, * między 1510 a 1514, † między

1

2

3

4

5

6

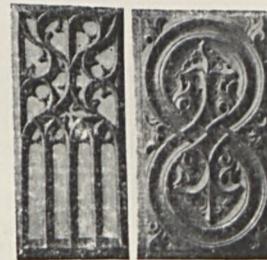
7

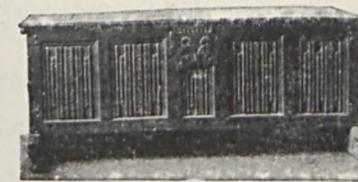
8

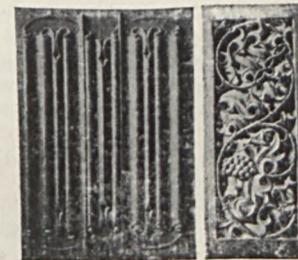
9

11

10

12

1. Pałac Cà d'Oro w Wenecji (XV w.). 2. Dom J. Coeur'a w Bourges (XV w.). 3. Fragment Pałacu Sprawiedliwości w Rouen (XVI w.). 4. Wieża prochni w Pradze (1475—84). 5. Sukiennice w Ypern (XIII w.). 6. Ratusz w Oudenaarde. 7. Szafa gotycka (z XV w.). 8. „Zwiastowanie“; obraz ol. (Maitre de Flemalle; ok. 1440). 9. Bronzowa płyta nagrobna; dzieło P. Vischera (1496). 10. Niderlandzka skrzynia (z XVI w.). 11 i 12. Gotyckie ornamenty snycerskie.

1564 a 1568. W zasadach swych zbliżony do Primaticcia. Założył podwaliny klasycyzmu we Francji. Prace ważniejsze: „Cztery karjatydy“ (Louvre), „Wodotrysk niewiniątek“ (1549, Louvre), posąg „Spoczywającej Diany“ (Louvre), „Fronton Luwru“ i w. in.

Goulburn, m. w Nowej Płd. Walji (Australia pld.-wsch.); 12.000 mieszk.; kopalnie srebra i miedzi.

Gould Benjamin Apthorp, astronom amerykański z Bostonu, * 1824, † 1896; wydał znany katalog gwiazd p. t.: „Urano-metria Argentina“, zawierający gwiazdy południowe. Badał gwiazdy zmienne i ruch własny gwiazd. Zajmował się problematem Drogi Mlecznej, położeniem układu słonecznego i mgławic względem niej. Według niego, system słoneczny należy do skupienia gwiazd, umieszczonego niedaleko środka Drogi Mlecznej. W r. 1866 zapomocą kabla transatlantycznego określił różnicę długości geograficznej między obserwatorjami w Greenwich i Waszyngtonie.

Gould Gerald, współczesny działacz społeczny angielski, prof. uniwersytetu londyńskiego i oksfordzkiego, współredaktor dziennika socjalistycznego „Daily Herald“. Wydał w r. 1920 „The Coming Revolution in Great Brit.“ („Nadchodząca Rewolucja w Anglii“), tłumaczona na różne języki, w tej liczbie i na polski.

Goulette (La), ob. Goletta.

Gounod Charles, kompozytor francuski, * 1818, † 1893. Profesor paryskiego konserwatorium, znakomity organista; przyczynił się do renesansu Bacha. Z oper jego najwybitniejsze: „Faust“ (1859) i „Romeo i Julia“ (1867).

Goura coronata (gołąb koroniec), ptak; rząd: gołębie (Phapes). Największy ze wszystkich gołębi. Upierzenie niebieskie, ramiona brązowo-czerwone. Biała opaska na skrzydłach, na głowie czubek z piór. Nowa Gwinea.

Gouraud Henri Joseph Eugène, generał francuski, * 1867. W czasie wojny światowej dowodził korpusem ekspedycyjnym, działającym przeciwko Dardanelom, później wojskami w Syrii. 1923 gubernator wojenny Paryża.

Gourdon de Genouillac Nicolas Jules Henri, literat i heraldyk francuski, * 1826 w Paryżu, † 1898.

Gourgaud Gaspard, generał francuski, * 1783, † 1852; 1815—1818 przebywał z Napoleonem na wyspie św. Heleny. Zostawił z tych czasów ciekawe wspomnienia.

Gourmont Remy de, powieściopisarz i krytyk francuski; * 1858, † 1915. Autor dzieł: „Le Latin mystique“, „Promenades littéraires“ i in.

Gournay Jean Claude Vincent, ekonomista francuski; * 1712, † 1759. Domniemany twórca maksymy fizjokratów: „Laissez faire, laissez passer“.

Goursat Edouard, współczesny matematyk francuski; * 1858. Kształcił się w Paryżu; obecnie jest profesorem matematyki w Sorbonie; autor dzieła: „Cours d'analyse mathématique“ (przekład polski S. Straszewicza

i Łazowskiego z wydania 2-go, Warszawa, 1914). Pracuje głównie nad rachunkiem różniczkowym i całkowym oraz nad równaniami różniczkowymi.

Gouvernement (franc.), rząd, namiestnictwo.

Govan, m. w hr. Lanark (Szkocja zach.), nad rz. Clyde, przedmieście Glasgow; ok. 90.000 mieszk.; budowa statków, przemysł metalurgiczny.

Governor's Island, wyspa w porcie Nowego Jorku, warowna 3 fortami.

Govl Gilberto, fizyk włoski, * 1826, † 1889. Prace głównie z dziedziny historii fizyki.

Govone Giuseppe, generał włoski; * 1825, † 1872. W r. 1866 zawarł z Prusami układ, zwrocony przeciwko Austrii. W r. 1869—70 minister wojny.

Gower John, poeta angielski, * ok. 1330, † 1408; autor poematu w języku łacińskim, pt.: „Vox clamantis“.

Gowersa pęczek, pęczek nerwowy, znajdujący się w bocznej części rdzenia kręgowego; kończy się w mózdzku; odgrywa ważną rolę w statyce ustroju ludzkiego, regulując napięcie mięśni przy stanie, siedzeniu i leżeniu. Nazwany od lekarza ang. Gowers'a.

Goworek, wojewoda sandomierski za czasów Leszka Białego.

Goworowo, m-ko w pow. ostrołęckim w woj. białostockim; 2.000 mieszk.

Goya, m. w prow. Corrientes w Argentynie na l. brzegu rz. Parany; ok. 8.000 mieszk.

Goya y Lucientes Francisco, malarz i miedziorytnik hiszpański, * 1746, † 1828; uczeń Rafaela Mengsa. Prace ważniejsze: „Sceny fantast.“ (80 rycin, 1793—1796), „Walki byków“ (33 ryc.), „Kłeski wojenne“ (80 ryc.).

Goyanna, m. w stanie Pernambuco w Brazylii (Am. Płd.) nad rz. Rio G., 12.000 mieszk.; wywóz bawełny i drzewa.

Goyaz, stan Brazylii środk. (Am. Płd.), 747.370 km², 528.880 mieszk.; stol. Villa Boa de G., ok. 25.000 mieszk.; wyniosłe, suche obszary; chów bydła, plantacje tytoniu.

Goyen Jan van, malarz holenderski, * 1596, † 1656. Świetny pejzażysta. Prace ważniejsze: „Pejzaż“ (Amsterdam), „Brzeg rzeki“, „Kanał“ (Louvre).

Gozdawa, herb polski: na tarczy w polu czerwonym podwójny kwiat lilii, z jednym kwiatem do góry, drugim na dół, przez środek związany; nad hełmem w koronie szlacheckiej pawie ogon, na którym taka sama lilija, jak na tarczy.

Gozzi Carlo, komedjopisarz włoski; * 1722 w Wenecji, † 1806. Celował w komedjach fantastycznych i burleskach ludowych. Najbardziej znany utwór: „Turandot“.

Gozzo (Isola del), wyspa bryt. na m. Śródziemnym, niedaleko Malty; górzysta, żyzna; 70 km², 20.000 mieszk.; wywóz zboża, bawełny, rybołówstwo; gł. m. Victoria.

Gozzoli Benozzo (właśc. Benozzo di Lesse), malarz florencki, * 1420 (albo 1424), † 1497; uczeń i współpracownik Fra Angelico.

Arcydziełem jego jest „Pochód Trzech Królów” w kaplicy pałacu Riccardi we Florencji. W Campo Santo w Pizie wykonał freski „Historja o Wieży Babel”, „Pijaństwo Noego” i in.

Goździenkowate (*Clavariaceae*), rodzina grzybów z rzędu oboczników (Hymenomycetes) o ciałach owocowych mięsistych, postaci maczugowatej, lub rozgałęzionych nakształt korali. Większe gatunki są jadalne, np. *Clavaria flava* (goździeniec żółty, przez lud zwany kozia bródka, kozie nóżki) z ciałami owocowymi, pomarańczowemi; *Clavaria botrytis* (goździeniec groniasty, inaczej goździanka kalafiorowa, płaskosz, kozia broda gałęzista), blado-czerwony, *Sparassis crispa* (szmaciak gałęzisty), rosnący na glebie płaszczystej w lasach iglastych, o bardzo dużych, do 1/2 m. średnicy, ciałach owocowych.

Goździk, ob. *Dianthus*.

Goździkowate, ob. *Caryophyllaceae*.

Gótkowski Józef, dziennikarz polski. W r. 1848 założył pierwsze pismo polskie w Pruszech Zachodnich, tygodnik „Szkoła Narodowa” (w Chełmie); w r. 1849 zał. tygodnik „Katolik ziemi chełmińskiej i in.”.

„Góra” (górale, francuskie „montagnards”), stronnictwo radykalno-demokratyczne w czasie Wielkiej Rewolucji Francuskiej, od klubu w klasztorze św. Jakóba zwane inaczej jakobinami. „Góra” zaczęło je przeżywać od czasów konwentu (1792 r.), w którym zwolennicy tego kierunku zajęli najwyższe ławy. Stronnictwo domagało się silnego, jednolitego centralnego rządu rewolucyjnego, zgniecenia siły przeciwników rewolucji, uwzględnienia interesów gospodarczych mas pracujących. Obalwszy w powstaniu 10. VIII. 1792 r. monarchję, stronnictwo to steroryzowało chwiejną środkową większość konwentu (tzw. „bagnó”) i doprowadziło do stracenia Ludwika XVI. Dzięki powstaniu 2. VI. 1793, faktycznie zagarnęło w swe ręce nieograniczoną władzę we Francji. Góra z pomocą Komitetu Ocalenia Publ., Konwentu, który ulegał jej naciskowi, i komisarzy stworzyła żelazną władzę rewolucyjną, terorem zgniotła opór, zarówno rojalistów jak i żyrondistów, i powołała pod broń wielką armię ludową dla odparcia najazdu. Sprzecznosci wewnętrzne rozbiły czasami Górę na trzy frakcje: dantonistów, robespierystów i libertystów. Zgniecenie przez Robespierre'a obu nieprzychylnych mu frakcyj (3. IV. 1794), przygotowało jednocześnie likwidację panowania Góry wogóle (VII. 1794). W rewolucji 1848 r. skrajną lewicę również przeżywano we Francji „Góra”.

Góra Kalwaria, m. w pow. grójeckim (woj. warszawskie), na l. wysokim brzegu Wisły; 5.500 mieszk.; dawne kolegium pijarów, obecnie przytułek.

Góralczyk Jan, współczesny rzeźbiarz polski; * 1878; kształcił się w Krakowie i Wiedniu. Rzeźbi przeważnie zwierzęta; mieszka we Lwowie.

Góralczyk Kazimierz, pseudonim *Anzycyca* Wł. L.

Górale, mieszkańcy gór i okolic górskich w pld. województwach Polski; pod względem antropologicznym należą do krótkogłowców; wzrost średni, cera i włosy dość ciemne, rysy twarzy ostre, czoło wąskie. Górale polscy zamieszkują w liczbie około 500.000 podnóża Beskidów od rzeki Ostrawicy do Dunajca i Popradu; dzielą się na g. jabłonkowskich, beskidowych (żywczaków i babiogórców), zagórzan (porebian i rabczan), podhalan, kliszczaków, lachów sądeckich i spiszaków; wśród górali ruskich, osiadłych u stóp Beskidów wsch. aż po Czeremosz, rozróżniamy 3 główne grupy: lemków, bojków i huculów.

Góraliska (Rupublika), sowiecka rep. na Kaukazie ze stol. w Władykaukazie.

Górecki Józef, budowniczy polski; * 1803, † 1870. W r. 1840 kierował przebudową pałacu w Puławach na Instytut Aleksandryjski.

Górne (jeziro), ang. Superior Lake, najbardziej na zach. położone i największe z Wielkich Jezior na pograniczu St. Zj. Am. Płn. i Kanady; 193 m. n. p. m., 83.000 km², najw. głęb. 307 m.

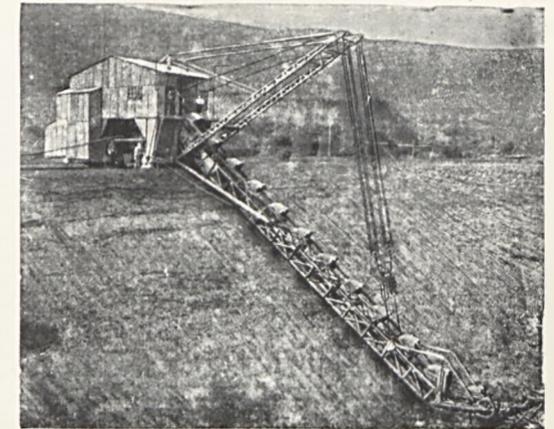
Górnica, długa, płócienna sukmana; płótnianka.

Górnicki Łukasz, polski pisarz obyczajowy i polityczny z złotego okresu literatury polskiej, pochodzenia mieszczańskiego; * 1527 w Oświęcimiu, † 1603; uczył się w Krakowie i we Włoszech; po powrocie przebywał na dworze Maciejowskiego, biskupa krakowskiego, następnie Zebrzydowskiego, wreszcie Przyrebskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego. Z nim towarzyszył królowi Zygmuntovi Augustowi do Gdańska, Malborka, Królewca i Litwy. W l. 1556—59 przebywał na studiach humanistycznych w Padwie i w Wenecji. Po powrocie został sekretarzem i bibliotekarzem Zygmunta Augusta. Wydał: „Dworzanin polski”, „Rozmowa Polaka z Włochem”, „Droga do zupełnej wolności”, „Dzieje w Koronie polskiej”, „Demon Socratis albo Rozmowa złodzieja z czartem”, „Troas” — trag. z Seneki, „Rzecz o dobrodziejstwach” i „Rozprawa o grafice”, wyd. przez Januszowskiego w dziełku zbiorowym pt.: „Nowy charakter polski” (Kraków, 1594).

Górnictwo, przemysł górniczy, polegający na wydobywaniu ciał kopalnych (jak węgiel, żelazo, sól, nafta) z ziemi. G. jest przemysłem bardzo starym, sięga czasów przedhistorycznych (krzemień, sól, miedź). Wiadomo np., że Egipcjanie na 2.000 lat przed Chr. prowadzili już obszerne roboty górnicze. Od neolitu datuje się znajomość g. u ludów germańskich, a i Słowianie oddawna się g. i związanym z nlem hutnictwem zajmowali. Rozkwit g. nastąpił w nowszych czasach w związku z rozwojem nauk przyrodniczych i wielkimi postęпами techniki. W Polsce aż do St. Augusta g. było zaniedbywane. Dobywano jednak rudy żelazne już w XI w., a sól w Wieliczce i Bochni w w. XII. Koło Olkusza istniały do początku XVIII w. kopalnie srebrno-olowianego błyszczu ołowianego, koło Kielc zaś rud ołowianych i miedzianych. W 1816 roku powstała dyrekcja górnicza i szkoła w Kielcach. G. w Polsce przedsta-

1. Praca w szybie węglowym.

2. Maszyna elektryczna do transportu węgla (bager suchy).

3. Świder ręczny, używany w salinach.

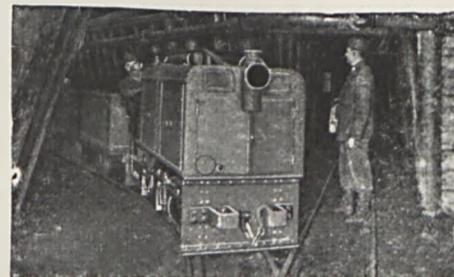
4. Młot pneumatyczny.

5. Zakładanie szybu.

6. Kolejka łańcuchowa w kopalni.

7. Lokomotywa benzynowa do transportów podziemnych.

8. Dawny popęd kwaterowy.

wia dziś przemysł bardzo poważny. Dobywamy węgiel (36 mil. ton rocznie), naftę (737 t. t. r.), sól (400 t. t. r.), rudy żelazne (350 t. t. r.), cynkowe, ołowiane, sole potasowe. W Krakowie istnieje Akademia Górnicza. Przed rozpoczęciem robót kopalnianych przeprowadza się badania geologiczne dla ustalenia położenia, wielkości i wartości pokładów. Badania te uskuteczniła się zapomocą próbnych wierceń lub próbnych szybów ew. sztolni (cz. galerij poziomych na terenie górzystym). Jeśli pokład znajduje się blisko powierzchni ziemi, to wydobywanie jest proste i polega na usunięciu przykrywających go warstw; są to kopalnie otwarte cz. odkrywkowe, zresztą rzadko dające się zastosować. Zwykle pod nazwą kopalni rozumiemy kopalnie właściwe, cz. podziemne. Tutaj roboty prowadzone są w głębi ziemi, a do pokładów prowadzi się szyby i sztolnie, wzmocnione drzewem, murem lub żelazem, jeśli sama skała nie jest dość mocna. Zależnie od rodzaju pokładu istnieją rozmaite systemy prowadzenia sieci galerij podziemnych. Skały wydobywa się ręcznie (łopaty, kilofy), zapomocą środków wybuchowych lub maszyn specjalnych. Do wywozu służą najczęściej wózki, ciągnięte po szynach przez konie, i wyciągane przez szyb na powierzchnię ziemi. Jako urządzenia pomocnicze należy wymienić maszyny wentylacyjne, pompy do usuwania wody itp. Do oświetlania używają górnicy tzw. lamp bezpieczeństwa (ob. Davy'ego lampka), rzadziej stosuje się gaz świetlny lub elektryczność. W zakres g. wchodzi także mechaniczne oczyszczanie wydobytych materiałów przez rozdrabnianie i przemywanie.

Górować, 1) w strategii, zajmować stanowisko wyższe, umożliwiające łatwy i bezpieczny ostrzał stanowisk przeciwnika; 2) strzelać z celownikiem wyższym niż trzeba, lub mierzyć zbyt wysoko.

Górowanie, astr., ob. Kulminacja.

Górski Antoni, prawnik i ekonomista; * 1862; prof. prawa handlowego i wekslowego na Uniwersytecie Jagiellońskim oraz prawa cywilnego i administracyjnego na studjum rolniczym tamże; ogłosił m. in.: „Zarys prawa handlowego austriackiego“ (1890), „Warunki gospodarcze dzierżaw angielskich“ (1899), „Prawo wekslowe i czekowe polskie“ (1925). † 1928

Górski Artur (pseudon. Quasimodo), literat polski; * 1870. Studja w Krakowie. Wydał oddzielnie: „Monsalwat“, „Na nowym progu“, „Przededniem“, „Godło“, „O wiecznym w sztuce“, dramaty: „Chłop“ i „O zmartwychwstaniu“; nadto „O teatrze ludowym“ i „Kucemu Polska szła“.

Górski Jakób, humanista i teolog polski; * ok. 1525, † 1595 w Krakowie. W języku łacińskim wydał kilka podręczników z zakresu retoryki i stylistyki. W l. 1558—63 ogłaszał traktaty teologiczne. Z dzieł najważniejsze: „De periodis atque numeris oratoriis“, „De generibus dicendi“, „De figuris tum grammaticis tum rhetoricis“, „Commentariorum artis dialecticae libri decem“, „Index errorum aliorum“, „Thalmodici operis“, „Orationes gratula-

toriae“ i „Pro tremenda et veneranda Trinitate“.

Górski Konrad, polski hist. liter., * 1895; doktor filozofii, autor kilku prac o młodych latach Mickiewicza; ostatnio pracuje nad filozofią Arjan polskich.

Górski Konstanty, pułkownik i historyk wojskowości polskiej; * 1826, † 1898 w powiecie bielskim. Kształcił się u Pijarów w Drohiczyźnie, studiował filozofję na uniwersytecie w Kijowie. W r. 1849 wstąpił do wojska rosyjskiego. Był właściwym twórcą współczesnej historii wojskowej polskiej. Pozostawił trzy klasyczne dzieła: historję jazdy, piechoty i artylerji polskiej, oraz znaczną ilość drobniejszych prac i artykułów.

Górski Konstanty Marjan, literat, * 1862; po studiach w Krakowie i Berlinie wykładał hist. sztuki w Ak. Szt. P. w Krakowie; † 1909; ogłosił szereg studiów literackich i artystycznych, przekładał Horacego, pisał nowele („Biblioman“).

Górski Ludwik, rolnik i ekonomista, przedstawiciel ziemiaństwa polskiego; * 1818; prowadził wzorowe gospodarstwo w dobrach własnych Sterdyni na Podlasiu; był prezesem wielu instytucji społecznych, m. in. komitetu Tow. Kredyt. Ziemińskiego; † 1908; prócz wielu mniejszych rozpraw ogłosił pracę: „Znaczenie większej własności i obowiązki większych właścicieli ziemskich w Królestwie Polskiem“ (1886).

Górski Mikołaj, biskup kamieniecki; * 1785; studja na Wszechnicy Wileńskiej; od 1842 administrator diecezji kamienieckiej, 1854 biskup; † 1855 w Kamieńcu.

Górski Prosper, malarz; * 1813 na Ukrainie; nacz. rysunków po dworach wiejskich, potem w Zytomierzu, gdzie † 1888; zostawił mnóstwo prac rysunkowych, przedstawiających widoki i typy ukraińskie, „Album widoków Zytomierza i jego okolic“ oraz ilustracje do utworów B. Zaleskiego, J. I. Kraszewskiego, Wł. Syrokomli i in.

Górski Stanisław, historyk-zbieracz polski, * ok. 1489, † 1572; zebrał akta i listy z czasów Zygmunta I. Z tego zbioru wydano t. 13, pt.: „Acta Tomiciana“. Do aktów i listów pododawał własne komentarze. Zostawił nadto 29 „Tek“, przechowywanych w bibliotece Zamyskich.

Górski Władysław, skrzypek i kompozytor, * 1846 w Warszawie, † 1915; pedagog, wirtuoz i krytyk; prof. konserwatorium w Warszawie; ogłosił „Szkołę teoretyczną i praktyczną na skrzypce“; z licznych jego kompozycji muzycznych ogłoszone zostały tylko niektóre (Suita c-mol na skrzypce, dwa mazurki i in.).

Górski Wojciech, pedagog, * 1849; studja w Szkole Głównej i na uniwersytecie warszawskim; zrazu naucz., potem dyrektor szkół przyw. w Warszawie; założył 1883 szkołę średnią we własnym wzorowym gmachu i prowadził ją dotychczas.

Góry, rozmaitego kształtu wyniosłości; rzadko stoją pojedynczo, zwykle tworzą albo grupę górską — g. masowe, albo ciągną się

szeregami prostolinijnemi, równoległemi lub różnokierunkowemi, rozgałęzionemi w pasma czyli łańcuchy; wznoszą się wśród wyżyny lub niziny, tworzą na krawędzi wyżynnej g. krawędziowe, lub obwałowanie na krawędzi niziny. Pod względem sposobu powstawania dzieli się na tektoniczne, erozyjne i akumulacyjne. G. tektoniczne powstają wskutek dyzlokacji wzdłuż linii pęknięć (uskoków), gdy jedne części skorupy ziemskiej opuszczają się, a drugie pozostają bez ruchu lub podnoszą się, tworząc g. uskokowe; jeżeli uskoki ograniczają wyniosłość z dwóch stron, powstają zręby czyli horsty; jeżeli dyzlokacje powodują (najczęściej w obszarach geosynklin) powstanie fałd i piaszczowin, tworzą one g. fałdowe, często o skomplikowanej budowie, wskutek nasunięcia się jednych fałd na drugie. Kształty obecne nadała górom erozja, która dąży do zniwelowania łańcuchów górskich, do przekształcenia ich w peneplene; ocalone od zniszczenia, odporniejsze części łańcucha, tworzą tzw. g. denudacyjne. Gdy erozja pokraje wyżynę, powstają g. erozyjne, zwykle o jednej wysokości, dość niskie, często o płaskim szczycie. G. akumulacyjne powstają albo z produktów wybuchów wulkanicznych, np. stożki wulkanów, lub z osadów lodowcowych, np. moreny, albo też z nawianego przez wiatr piasku, jak wydmy.

Góry lodowe, bryły lodu, odrywane przez fale morza od lodowców podbiegunowych; pływają, unoszone przez prądy, przyczem tylko 1/7 część ich jest widoczna nad pow. morza, wznosząc się czasami do 150 m. wys. G. l. z obszarów podbiegunowych płn. mają różne kształty; docierają w zach. części Atlantyku do 36° szer. płn., we wsch. części oceanu nie dochodzą do wybrzeży Norwegii; g. l. na obszarach płd., o kształcie płyt, wzdłuż wybrzeży Am. Płd. dochodzą czasem aż do ujścia La Platy, do przylądka Dobrej Nadziei i do N. Zelandji.

Graaf Regnier de, anatom holenderski, * 1641, † 1673; był lekarzem w Paryżu i w Delft. Dzieła jego („Opera omnia“) wyszły w r. 1677; od niego otrzymały nazwę pęcherzyki Graa, które wykrył w jajnikach.

Graafa pęcherzyki (folliculi coophori Graafi), drobne pęcherzykowate twory, znajdujące się w jajnikach żeńskich osobników ssaków dojrziałych płciowo; zawierają komórki jajowe (po jednym na każdy pęcherzyk). Wykryte w r. 1672 przez holendra Regnier de Graafa.

Graaf-Reinet, stol. okręgu G. de wschodnim Kraju Przylądkowym (Unja Płd. Afryki) nad rz. Sunday; ok. 6.000 mieszk. (3.880 białych).

Graal, ob. Gral.

Grab, ob. Carpinus betulus.

Grabarz (Necrophorus vespillo), ob. Silphidae.

Grabbe Christian Dietrich, wybitny dramaturg niemiecki; * 1801, † 1836. Dramaty: „Don Juan und Faust“, „Napoleon“, komedia: „Scherz, Satire, Ironie und tiefere Bedeutung“.

Grabia lub Grabianka, pr. dopływ Widawki w dorzeczu Warty; źródła w pow. piotrkowskim, dług. 86 km.

Grabianka Tadeusz, twórca sekty iluminatów czyli „Nowego Izraela“. * 1740 na Podolu w zamożnej rodzinie szlacheckiej, † 1807. Pod wpływem głównie Saint Martina, twórcy iluminizmu, założył w Awinionie sektę, która, według ambitnych planów założyciela, miała z czasem objąć władzę nad Polską, Rosją i Turcją, a w samej Jerozolimie założyć stolicę powszechną. W 1779 wyjechał do Paryża i, wskutek nieporozumień w łonie sekty, rozwiązał ją. W 1805 przeniósł się do Petersburga i założył tam sektę „Nowego Narodu“; został aresztowany 1807.

Grabliarka, maszyna do grabienia siana.

Grabie, narzędzie gospodarskie do grabienia siana i zboża.

Grabie, herb polski: na tarczy w polu złotym grabie srebrne o siedmiu zębach, wetknięte w kopczyk siana; nad hełmem w koronie szlacheckiej pięć piór strusich.

Grabiec, pseudonim Dąbrowskiego Józefa.

Grablin (niem. Finsterwalde), m. w Dolnych Łużycach w Brandenburgji (Prusy), 12.800 mieszk.; kopalnie węgla brunatnego, wyrób płótna.

Grabliński Józef, gen. polski; * 1767, † 1835. Zaciągnął się do legionów polskich we Włoszech, brał udział w wyprawie egipskiej Napoleona. W 1831, podczas wybuchu powstania we Włoszech środkowych, objął naczelné dowództwo nad wojskami powstańcziemi.

Grabliński Stefan (pseud. Żalny Stefan), nowelista i pisarz teatralny polski; * 1887 w Kamionce Strumiłowej pod Lwowem. Studja uniwers. we Lwowie. Wydał: „Z wyjątków“, „Na wzgórzu róż“, „Szalony pątnik“, „Demon ruchu“, „Księga ognia“, „Salamandra“ i „Cień Bafometa“ (1926); utwory dramatyczn.: „Willa nad morzem“ (wyst. w Teatrze Małym w Warszawie) i „Zaduszki“ (wyst. w Teatrze im. Słowackiego w Krakowie).

Grabki, 1) małe grabie; 2) przyrząd do wyrobu taśm; 3) pręty przy kosie, zagarniające pokos.

Grabow, m. nad rz. Odrą, przedmieście Szczecina; warsztaty okrętowe.

Grabowa (niem. Grabow), rz. w Pomeranji pruskiej w rej. koszalińskiej; l. dopływ Wieprza; ujście pod Dzierzłowem (Rügenwalde); dług. 122 km.

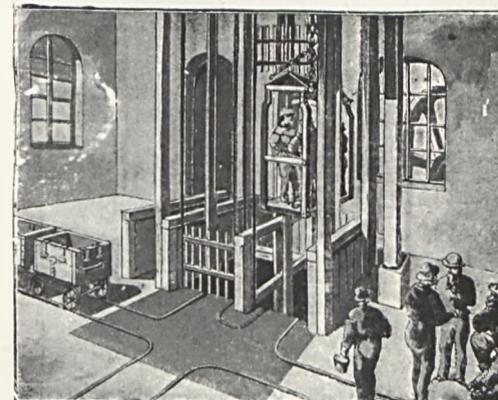
Grabowiec, m. w pow. hrubieszowskim w woj. lubelskim nad rz. Wolica; 4.700 mieszk.

Grabowska Elżbieta, kochanka, a później morganatyczna żona Stanisława Augusta, * 1748, † 1810.

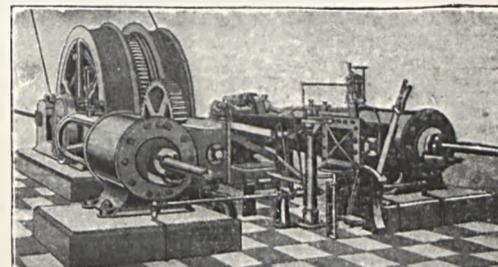
Grabowski Adam, współczesny malarz polski; * 1876 w Warszawie, kształcił się w Monachjum i Paryżu, mieszkał dłuższy czas we Włoszech, w Azji Mniejszej i płn. Afryce. Osiadł w Warszawie w 1913 r. Wykonał szereg podobizn sławnych Polaków, tekę „Warsza-

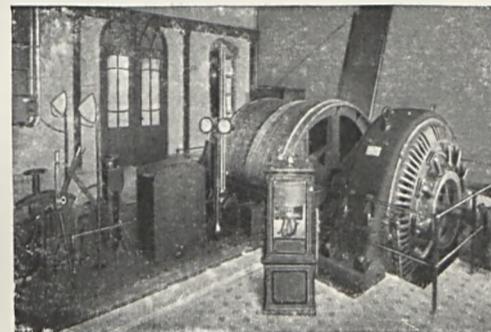
1. Budynek z wieżą szybową.

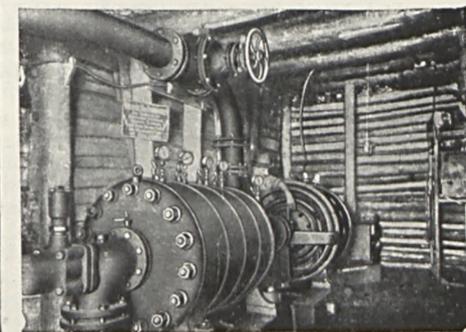
2. Zjazd linowy.

3. Parowa maszyna popędowa.

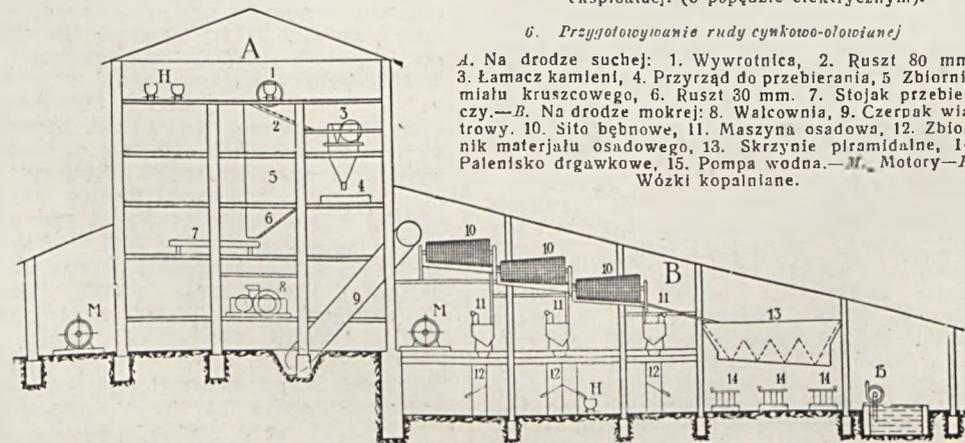

4. Elektryczna maszyna popędowa.

5. Wielostopniowa pompa wrotowa, używana przy eksploatacji (o popędzie elektrycznym).

6. Przygotowywanie rudy cynkowo-olowianej

A. Na drodze suchej: 1. Wywrotnica, 2. Ruszt 80 mm, 3. Łamacz kamieni, 4. Przyrząd do przebijania, 5. Zbiornik mialu kruszcowego, 6. Ruszt 30 mm, 7. Stojak przebieczy.—B. Na drodze mokrej: 8. Walcownia, 9. Czernak wiatrowy, 10. Sito bębnowe, 11. Maszyna osadowa, 12. Zbiornik materiału osadowego, 13. Skrzynie piramidalne, 14. Palenisko drgawkowe, 15. Pompa wodna.—M. Motory—H. Wózki kopalniane.

wa", wiele barwnych „martwych natur“ oraz „Widoki Wilanowa“, przeważnie akwarela.

Grabowski Ambroży, archeolog i antykwarjusz polski; * 1782 w Kętach, † 1868 w Krakowie. Samouk. Pracował w zawodzie księgarskim. Napisał: „Krótkie przypowieści dawnych Polaków“, „Historyczny opis miasta Krakowa“, „Groby królów polskich w Krakowie“, „Dawne zabytki m. Krakowa“, „Starożytnicze wiadomości o Krakowie“, „Starożytności historyczne polskie“, „Ojczyście spominiki“, „Władysława IV listy“, „Skarbniczka naszej archeologii“ i in.

Grabowski, 1) **Andrzej**, malarz polski, * 1833 w Krakowie, † 1886 we Lwowie. Kształcił się w Krakowie, Wiedniu i Monachjum. Malował przeważnie portrety arystokracji oraz współczesnych znakomitych ludzi, jak Kornela Ujejskiego, Stanisława Tarnowskiego, Kurzawę i in.; 2) **Wojciech**, malarz polski, brat poprzedniego, * 1850 w Krakowie, † 1885 we Lwowie. Kształcił się w Krakowie, Monachjum i Wiedniu. Mając zamiłowanie do motywów ludowych, dla studjów wędrował po kraju. Umieszczał wiele rysunków z życia ludu w „Kłosach“. Ważniejsze prace — cykle rysunkowe: „Życie artysty“, „Cztery pory roku“, „Czarownice“ i t. d.

Grabowski Bronisław, sławista i poeta polski, * 1841 w Kaliszu; studjował filologię na uniwersytecie petersburskim i w Szk. Główn., potem był naucz. kolejno w Warszawie, Częstochowie i Pińczowie; † 1901; ogłosił długi szereg rozpraw i studjów, poświęconych dziejom i literaturze narodów zachodnio- i południowo-słowiańskich, m. in. dzieje literatury czeskiej i chorwackiej (1890); nadto dokonał wiele przekładów poetyckich, zwłaszcza z obu literatur powyzszych.

Grabowski Czesław, inżynier, * 1871; chemik i dyrektor cukrowni na Ukrainie, 1919 prof. maszynoznawstwa ogólnego i chemicznego na politechnice warszawskiej, ogłosił szereg prac specjalnych.

Grabowski Edward, historyk literatury, * 1849; naucz. w Warszawie, pracował nad dziejami literatury powszechnej, napisał studjum o „Średniowiecznej literaturze narodów zachodnio-europejskich“ (1887), opracował wraz z P. Chmielowskim „Obraz literatury powszechnej w streszczeniach i przykładach“ (2 t., 1896—97). † 1912.

Grabowski Gabriel, sekretarz królewski za Zygmunta Augusta. W latach 1563—4 posłował do Danii, celem zawarcia przymierza przeciwko carowi Iwanowi.

Grabowski Ignacy, dramaturg i publicysta polski, * 1866 w Ogorzelicach. Występował w teatrach, względnie wydał oddzielnie: „Szarada“, „Burza“, „Bez wyjścia“, „Rodzeństwo“, „Franek Cygan“, „Król Stanisław August“, „Sokół“, „Przysięga Trzech“ i „Granum salis“.

Grabowski Jan, generał wojsk Rzeczypospolitej Polskiej. W r. 1767 marszałek słuckiej konfederacji dysydentów; † ok. 1784.

Grabowski Józef, inżynier, członek Rządu

Narodowego 1863 r.; * 1824; odbył studja w Szkole budowy dróg i mostów w Paryżu, po powrocie do kraju inżynier przy budowie kolei Warszawsko-Petersburskiej; czynny w organizacji powstania styczniowego, został w czerwcu członkiem Rządu i kierownikiem Wydziału wojny; w lipcu wyjechał do Galicji w charakterze komisarza pełnomocnego tegoż Rządu, w r. 1874 powrócił z emigracji; pracował przy budowie kolei Nadwiślańskiej, był kierownikiem „Przeglądu Technicznego“, ogłosił parę prac specjalnych; † 1894.

Grabowski Julian, chemik polski, * 1848 w Warszawie, † 1882. Chemję studjował w Warszawie, był asystentem przy katedrze chemii w Strassburgu, docentem we Lwowie; od 1877 prof. technologii chemicznej w instytucie techniczno-przemysłowym w Krakowie. Ogłosił badania o nacie i wosku ziemnym.

Grabowski Michał, krytyk literacki, * 1804 we wsi Żołotyjowie na Wołyniu, † 1863 w Warszawie. Nauki w Romanowie u jezuitów, w Humanii i w Warszawie. W r. 1863 za rządów Wielopolskiego został dyrektorem Komisji Oświecenia i Wyznań. Ogłosił szereg artykułów krytycznych w „Astrei“, w „Dzienniku warsz.“, „Tygodniku petersburskim“, „Rusalcu“, „Pielgrzymie“, „Athenaeum“ Kraszewskiego. Osobno: „Literatura i krytyka“ — 4 t., „Korespondencja literacka“ — 2 t., „Artykuły literackie, krytyczne i artystyczne“, „Ukraina dawna i teraźniejsza“, „Graf Genrich Rzewuski“, „Pamiętniki domowe“ i wraz z Przędzieckim i Malinowskim „Źródła do dziejów polskich“. Pod pseud. Edwarda Tarszy utwory powieściowe: „Koliszczyzna i stepy“, „Stаницa Hulajpolska“, „Tajkury“, „Pan starosta Zakrzewski“, „Pan starosta Kaniowski“, „Obalenie Płocka“, „Złotomierz“, „Zamięć w stepach“.

Grabowski Stanisław hr., syn naturalny króla Stanisława Augusta, * 1780, † 1841; W r. 1818 poseł na sejm w Warszawie, odznaczał się duchem reakcji; 1821—32 piastował godność ministra oświaty i wyznań, wywierając szkodliwy wpływ na tem stanowisku na poziom oświaty w kraju.

Grabowski Stefan, generał polski; * 1765, † 1844. Brał udział w powstaniu kościuszkowskim, był wzięty do niewoli i zesłany na Syberję. W r. 1812 walczył po stronie Francji przeciwko Rosji, wzięty do niewoli pod Lipskiem, wrócił do kraju i pozyskał względy ces. Aleksandra. W r. 1815 został dyrektorem wojny, w r. 1825 ministrem sekretarzem stanu.

Grabowski Tadeusz, historyk i badacz literatury, * 1874 w Krakowie. Studja w Krakowie i w Paryżu. Wydał oddzielnie: „Stanisław Staszic“, „Michał Grabowski“, „Poezja polska po roku 1863“, „Anatol France“, „Literatura kalwińska w Polsce“, „Literatura arjańska w Polsce“, „Piotr Skarga“, „Juliusz Słowacki“, „Krytyka literacka w epoce pseudo-klasycyzmu“, „Literatura luterańska w Polsce“, „Adam Mickiewicz“, „Z dziejów literatury unicko-prawosławnej w Polsce“ oraz szereg prac z romanistyki, dotyczących Diderota, Balzaca, Dumasa i t. d.

Grabowski Zygmunt, malarz polski, * 1892 w Radomiu; kształcił się w warszawskiej Szk. Szt. Pięknych. Z prac: liczne portrety (m. in. portret arch. Rogaczewskiego) i ilustracje do książek.

Grabski Stanisław, prawnik i polityk polski, * 1870 w Borowie powiatu łowickiego; profesor wydziału prawnego Uniwersytetu we Lwowie; działacz polityczny i społeczny, najpierw członek P. P. S., obecnie jeden z przywódców Narod. Demokr.; b. biblj. Muz. polskiego w Rapperswylu; od 1908 redaktor polityczny „Słowa Polskiego“ we Lwowie, w latach 1917—1919 członek Komitetu Narodowego w Paryżu; od 1919 do 1922 poseł na Sejm Ustawodawczy z miasta Krakowa; od 1922 poseł na Sejm z listy państwowej Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej. Był członkiem delegacji pokojowej do rokowań z rządem sowieckim w Mińsku (1920) i delegatem polskim do rokowań ze Stolicą Apostolską w sprawie Konkordatu, który przez niego został w 1925 podpisany. Minister wyznań religijnych i Oświecenia w 1923 w gabinecie Witosa; tekę tę piastował powtórnie od 1925 roku w gabinetach Skrzyńskiego i Witosa aż do dymisji prezydenta Wojciechowskiego i rządu Witosa 14. V. 1926.

Grabski Władysław, polityk, ekonomista, mąż stanu; * 1873 w Borowie (w łowickim). Ukończył gimnazjum w Warszawie, Szkołę nauk politycznych w Paryżu (1893), wydział historyczny w Sorbonie. Był posłem z ramienia stronnictwa narodowo-demokratycznego do pierwszej Dumy rosyjskiej, jako też do Dum następnych. Po odzyskaniu niepodległości parokrotnie powoływany do rządu. W r. 1923 w czerwcu, będąc ministrem skarbu w rządzie Witosa-Głabińskiego, a nie mogąc przeprowadzić swego sanacyjnego programu finansowego, ustąpił z zajmowanego stanowiska. Po upadku rządu Witosa i po odmowie przyjęcia misji tworzenia rządu przez Thugutta, w końcu 1923 r. w grudniu utworzył nowy rząd, w którym został premierem i ministrem skarbu. Oplerając się na otrzymanych od sejmu (4. I. 1924 r.) specjalnych pełnomocnictwach, przeprowadził reformę waluty. Ustąpił w listopadzie 1925 r.

Graby, u Serbów luźnycki duchy leśne o postaci ludzkiej, lecz z końskimi kopytami.

Graca, 1) narzędzie ogrodnicze do oczyszczania ścieżek z zielska; 2) narzędzie kominarskie do zeskrobywania sadzy z kominach; 3) narzędzie do lasowania wapna.

Gracjan Baltasar, pisarz hiszpański, * ok. 1600, † 1658. Wprowadził do prozy kwiecisty napuszony styl poezyj Gongory (Estilo culto).

Graciosa, jedna z portug. wysp Azorskich; 63 km², ok. 15.000 mieszk.; gł. m. Santa Cruz.

Gracja, wdzięk, urok.

Gracjan, syn Walentynjana I, od r. 375 cesarz zach. cesarstwa rzymskiego. Zamordowany 383 r.

Gracjan, zakonnik z XII w., prof. prawa na uniwersytecie bolońskim. Największą sławę zdobył sobie jako autor tzw. Decretum Gratia-

ni, pierwszej ze składowych części kodeksu prawa kanonicznego (Corpus Iuris Canonici).

Gracje, ob. Charity.

Graczyński Józef, współczesny malarz polski, * 1866 w poznańskim; kształcił się w Poznaniu. Maluje przeważnie krajobrazy. Mieszka w Poznaniu.

Grad, ob. Opady atmosferyczne.

Gradacja (łac.), stopniowanie. W retoryce przejście od słów lub zwrotów słabszych do mocniejszych (climax) lub odwrotnie (anticlimax).

Gradenigo, nazwisko trzech dożów weneckich. Pierwszy z nich Pietro G., doża w l. 1289—1311, był twórcą panowania arystokracji weneckiej przez ogłoszenie „Złotej Księgi“. Utworzył Radę Dziesięciu.

Gradisca, m. w prow. Wenezja Giulia (Włochy płn.) nad dolnym Isonzo; 3.200 mieszk.; założone w r. 1478 przez Weneccjan, później hrabstwo Rzeszy niem.; od r. 1813 do 1919 austrii, m. prow. w kraju koronnym Gorycji i Gradisce, od r. 1915 przez 3 lata na froncie wojennym, niemal zupełnie zburzone.

Gradiška, trzy m-ka w Jugosławii: 1) Stara G., na l. brzegu rz. Sawy w Sławonji, 3.000 mieszk.; warownia; 2) Bosanska lub Turecka G., m. okręg. na pr. brzegu rz. Sawy naprzeciw Starej G., 5.000 mieszk.; 3) Nowa G., w Sławonji u pld. podnóża gór Pożega, 3.020 mieszk.

Gradiżsk (Hradiżsk), m. w pow. i gub. krzemieńczuckiej na Ukrainie nad odnogą Dniepru; 9.500 mieszk.

Gradient, w fizyce oznacza spad, t. zn. stosunek różnicy dwóch wartości jakiegokolwiek wielkości zmiennej zależnej od odległości, do odległości punktów, którym te wartości odpowiadają; np. stosunek różnicy temperatur do odległości odpowiednich miejsc, albo stosunek różnicy nateżeń dwóch punktów pola elektrycznego lub magnetycznego do odległości tych punktów itp.; w meteorol. miara spadku ciśnienia barometrycznego w kierunku prostopadłym do izobary; wyraża się liczbą, wskazującą w mm. Hg. różnicę ciśnień, zaznaczającą się na długości łuku jednego stopnia ziemskiego, t. j. 111 km. Im większy g., tem wiatr silniejszy. G., wyrażonemu liczbą 1, odpowiada szybkość wiatru od 3—5 m. na sek.

Gradnauer Georg, niemiecki polityk socjalno-demokratyczny; * 1866. Od 1898 do 1906 i 1912 poseł do parlamentu, 1919—20 do Zgromadzenia Narodowego (jako soc. dem. „większościowiec“). Od marca 1919 do kwietnia 1920 saski prezes ministrów.

Grado, 1) m. w prow. Oviedo w Asturji (Hiszpanja płn.), 17.125 mieszk.; fabryka broni; 2) m. portowe nad Adriatykiem w prow. Wenezja Giulia, na wyspie w lagunie Murano (Włochy płn.); ok. 5.000 mieszk.; kąpiele morskie.

Gradowski Aleksandr, prawnik i publicysta rosyjski; * 1841; prof. prawa państwowego na uniwersytecie petersburskim; † 1889; główne dzieło: „Naczęta ruskogo gosudarstwiennago prawa“ (3 t., 1875—83).

Graduał (łac.), śpiew liturgiczny po Epistole, przed Ewangelią, śpiewany pierwotnie na stopniach ambony (oltarza).

Gradius = $\frac{1}{100}$ część kąta prostego = 54'. Z kolei G dzielimy na 100 centigradusów, każdy = 32."4, centigradus dzielimy na 100 części, każda = 0."324.

Gradus ad Parnassum (łac.), stopień na Parnas. Tytuł słownika łacińskiego, opracowanego przez Jezuitę Alera (1702).

Graebe Karl, współczesny chemik niemiecki, * 1841; profesor na uniwersytecie we Frankfurcie. Liczne prace z chemii organicznej; podał wzory strukturalne naftaliny, fenantrenu, antracenu (razem z Liebermann'em).

Graebner Fritz, etnolog, najwybitniejszy przedstawiciel metody historycznej w etnologii, * 1877; asystent Muzeum Etnologicznego w Kolonii (Rautenstrauch-Joest Museum); prof. uniwersytetu w Bonn. Prace: „Die Methode der Ethnologie“ (1911), „Ethnologie“ (1922), „Das Weltbild der Primitiven“ (1924) i w. in.

Graeser Erdmann, poeta i humorysta niemiecki; * 1870.

Graetz Heinrich, historyk żydowski, profesor uniwersytetu we Wrocławiu, * 1817, † 1891. Wiele ważnych dzieł historycznych („Historja Żydów“).

Graetz Leo, współczesny fizyk niemiecki; * 1856 we Wrocławiu; od 1908 prof. fizyki w Monachjum. Autor podręcznika fizyki, książki o elektryczności i wielu prac naukowych.

Graf Arturo, poeta i krytyk włoski, * 1848 w Atenach, † 1913. Z dzieł ważniejsze: „Medusa“, „Dopo il tramonto“.

Gräfe Albrecht, lekarz niemiecki; * 1828 w Berlinie, † 1870 tamże; jeden z największych nowoc. okulistów niem. Był profesorem w Berlinie, wprowadził sposób użycia zwierciadła ocznego i liczne metody lecznicze. Napisał wiele prac specjalnych.

Gräfe Heinrich, pedagog niemiecki, * 1802 w Buttstaedt, † 1868; zwolennik reformy szkół ludowych; od 1845 roku należał do najwyższej komisji szkolnej; w 1855 roku założył instytut pedagogiczny w Genewie. Wydał szereg dzieł, m. in.: „Allgemeine Pedagogik“ (1845) oraz „Die deutsche Volksschule“ (1847).

Gräfe Karl Alfred, oftalmolog niemiecki; * 1830 w Martinskirchen, † 1899; był od 1873 profesorem w Halli; znakomity klinicysta i operator, główny przedstawiciel szkoły Albrechta Gräfe'go. Napisał kilka wybitnych prac.

Gräfe Karl Ferdinand, chirurg, * 1877 w Warszawie, † 1840 w Hanowerze; był profesorem w Berlinie, założycielem chirurgii naukowej i kliniki chirurgicznej w Berlinie; wykonywał pierwszy w Niemczech operacje plastyczne; napisał o tem kilka rozpraw.

Gräfe objaw, jeden z objawów choroby Basedowa, brak koordynacji między ruchami powieki a galki ocznej.

Gräfenberg, miejscowość na Śląsku (Czechosłowacja); słynny zakład wodolecznicy.

Graff Anton, malarz niemiecki, * 1736 w Winterthur, † 1813 w Dreźnie; uczeń Joh. Ulricha Schellenberga; od 1789 profesor w Akademii w Dreźnie; wykonał ponad 300 portretów współczesnych znakomitości. Z dzieł: Portret Fryderyka Augusta (Drezno), autoportret w całej postaci (tamże). Karol G., syn jego, malarz pejzażysta, * 1774, † 1832.

Graff Kazimierz; * 1878 w Prochnowie, astronom polski, badacz powierzchni planet i księżyca; od r. 1909 jest obserwatorem w Bergedorf pod Hamburgiem; skonstruował fotometr, zwany fot. Graffa.

Graffigny Françoise, autorka francuska, * 1695, † 1758; pisała sztuki dramatyczne: „Cenie“, „La fille d'Aristide“ i in., prócz tego „Lettres d'une Péruvienne“ (polski przekład 1784) i „Vie privée de Voltaire et de Madame du Châtelet“.

Graffiti (wł.), rysunki, znaki i napisy, wyrzeźbione na ścianach, kamieniach, naczyńkach, przeważnie z rzymskiego, greckiego, arabskiego i wczesnochrześcijańskiego okresu. Wyobrażają znaki przeciw urokom, złorzeczenia, podpisy itp.

Grafika, umiejętność pisania (liternictwo, zdobnictwo książki), rysowania (węgiel, ołówkiem, sangwiną, piórkiem), rytowania na miedzi (miedziorytnictwo), na cynku (akwaforta, sucha igła, akwatinta), na drzewie (drzeworytnictwo) i na szkle (fluoroforta). Pojęcie to obejmuje i klisze, wykonane fotochemigraficznymi sposobami w drukarstwie. Ogólnie sztuka drukarska.

Grafit, minerał szaro-czarny o połysku metalicznym, miękki, smolący, najczęściej w postaci sześciokątnych płytek; jest czystym węglem; spala się bardzo trudno; znajduje się głównie na Syberji, Cejlonie i w Anglii, jako składnik przypadkowy niektórych skał. Używany do wyrobu ołówków, tyglów ogniotrwałych, w galwanoplastyce itd.

Grafiton, narzędzie do kreślenia tuszem.

Grafiologia, umiejętność określenia charakteru i zdolności umysłowych podług charakteru pisma.

Gräfrath, w. w rej. düsseldorfskiej na pld. od Elberfeldu (Prusy); 10.030 mieszk.; fabryki wyrobów stalowych.

Gragas (germ.), nazwa kodeksu prawnego, nadanego Norwegii przez króla Magnusa Dobrego (1035—1047). Należy odeń odróżnić analogiczny kodeks islandzki z drugiej połowy XIII w.

Gragnano, m. w prow. neapolitańskiej (Włochy pld.); 14.640 mieszk.; fabryki makaronu.

Graham Thomas, chemik angielski, * 1805 w Glasgowie, † 1869. Jego badania nad dializą doprowadziły do poznania roztworów koloidalnych (1861).

Grahama chleb, chleb zrobiony z otrębów żytnich, pszenicznych lub kukurydzianych (bez drożdży). Zalecany przy cukrzycy, jako zawierający mało węglowodanów.

Grahama ziemia, ląd górzysty na pld. od przylądka Hoorn (Antarktyda zach.).

Grahamstown, m. w Kraju Przylądkowym (Unja Pld. Afryki); 7.200 mieszk.; 43 km. od swego portu, Port Alfred; kolegium uniwersyteckie.

Grajcarek, korkociąg.

Grajewo, m. w pow. szczuczyńskim (woj. białostockie), pograniczna st. kolejowa; 7.360 mieszkańców.

Grajert Edward, malarz polski, *1876; kształcił się w Krakowie i w Rzymie; malował przeważnie krajobrazy z okolic Rzymu; wydał przewodnik po Rzymie; napisał podręcznik perspektywy. Zastrzelony na ulicy w Łodzi w 1907 r.

Grajert Józef, literat i etnograf polski, *1831; w latach 1866—72 redaktor „Zorzy”; pisał wiele dla ludu; ogłosił „Studia nad podaniami ludu naszego” (1859); †1910.

Grajskie (Alpy), ob. Alpy.

Grakchus, 1) Tiberius Sempronius, rzymski trybun ludowy, obrany w roku 134 przed Chr.; wódz stronnictwa popularów; dążył do utrzymania i wzmocnienia zrujnowanej (wskutek podbojów i konkurencji zboża sycylijskiego) warstwy chłopskiej; w r. 133 przeprowadził na Zgr. Ludowym wniosek, ograniczający prawo posiadania ziem państwowych (ager publicus) do 500 rzymskich morgów (ingera). Reszta ziem państwowych w postaci drobnych działek dzierżawnych miała być rozparcelowana pomiędzy ubogich obywateli. Też rok zamordowany; 2) Gajus Sempronius, brat poprzedniego, 123 obrany trybunem ludowym, wznowił ustawę agrarną Tyberjusa, podejmując na jej zasadach również i kolonizację prowincji; przeprowadził ustawę o rozdawnictwie zboża na koszt państwa, zreformował sądownictwo, kazał budować drogi, by zatrudnić bezrobotnych. Zamordowany 121.

Gral (Graal), według średniowiecznego podania naczynie, w którym Chrystus wleczerał i w którym Józef z Arymatel krew Jego przechował. Aniołowie złożyli je na górę Mont-Salvage, gdzie strzeżą go wyborowi rycerze. Podanie pochodzi z Hiszpanii; we Francji w XII w. opracował je Chrétien de Troyes i Guiot de Provins. Na tym ostatnim oparł się poeta niemiecki, Wolfram von Eschenbach. Por. dramat muzyczny Wagnera „Parsifal”.

Gralewski Jan, ksiądz, działacz społeczny polski i wybitny pedagog; *1868, †1924; był posłem do I-ej i II-ej dумы w latach 1906—1907 z gubernji Warszawskiej.

Gralewski Mateusz, literat, działacz państwowy, *1824, †1891; wciągnięty w 1844 do wojska na Kaukazie, przebywał tam lat 12; po powrocie do kraju publicysta i pisarz ludowy, czynny znów w 1863 r. w organizacji narodowej, jako referent departamentu wojny; zdołał zbiec zagranicę, wkońcu zamieszkał we Lwowie, gdzie w r. 1877 ogłosił pracę: „Kaukaz, wspomnienia z dwunastoletniej niewoli, opisanie kraju, ludność, zwyczaje i obyczaje”.

Grallatores, brodzce, rząd ptaków o długich nogach, brodzących; ciało wysmukłe, dziób przedłużony. Żyją nad wodami i moczarami.

Gram, w skróceniu gr., jednostka masy, tyśiączna część kilograma wzorcowego. Używa się również jako jednostka ciężaru (w skróceniu Gr.), oznacza wtedy ciężar masy jednego grama.

Gram-atom, ilość gramów pierwiastka, wyrażająca się liczbą, równą jego ciężarowi atomowemu.

Gram-centymetr (Gr. cm.), jednostka pracy w ciężarowym układzie miar.

Gram-drobina (gram-cząsteczka), ilość gramów związku chemicznego, wyrażająca się liczbą równą jego ciężarowi drobinowemu (cząsteczkowemu). Nazywa się również mol.

Gram-kaloria, ob. kaloria.

Gram barwienie, specjalna metoda barwienia bakterij (barwi się fioletem gencjanowym, traktuje się roztworem Lugola i odbarwia alkoholem; potem barwi się fuksyną). Jedne bakterie barwią się na niebiesko-fioletowo (Gram dodatnie: bakterie gruźlicze, paciorkowce, gronkowce, bakterie błonnicze), inne zaś na kolor czerwony (Gram ujemne: prątki durowe i rzekomodurowe, dwoinki rzeźączkowe i inne). Barwienie według G-a. odgrywa wielką rolę w mikroskopowym różniczkowaniu drobnoustrojów.

Gramatyka, nauka o właściwościach języka. Dzieli się na 3 zasadnicze części: 1) głosownie czyli fonetykę (nauka o dźwiękach), 2) morfologię (nauka o tworzeniu się wyrazów), 3) składnię, czyli syntaksę (nauka o zwrotach i budowie zdań). Do gramatyki należy też pisownia czyli ortografia.

Gramatyka Antoni, malarz polski, *1841, †1922. Kształcił się w Krakowie i Wiedniu. Malował obrazy religijne, rodzajowe i historyczne. Najlepszą jego pracą jest „Długosz”. Mieszkał w Krakowie.

Gramatyka Ostrowska Anna, współczesna malarka polska, córka Antoniego; zajmuje się przeważnie grafiką, wystawia w Krakowie (od 1900 r.) afisze, plakaty, ilustracje do bajek i t. d.

Gramineae, trawy, rodzina roślin jednoliściennych, należąca do rzędu plewocwów (Glumiflorae). Charakteryzują się kolankowatą łodygą, zw. źdźbłem, najczęściej pustą wewnątrz, liśćmi z dużą, obejmującą źdźbło, pochwą, zakończoną błonkowatym językiem. Kwiaty są skupione w złożone kwiatostany, kłosa lub wiechy, składające się z prostych kwiatostanów „kłosków”. Kłosek otoczony jest dwiema płonemi plewami (glumae) i zawiera kwiaty z plewkami (palea); kwiat składa się z trzech pręcików i 1 słupka o dwu pierzastych znamionach. Należą tu zboża, trawy pastewne, trzcina cukrowa i zwyczajna, proso, bambus.

Grammar schools (ang.), szkoły przygotowawcze w Anglii i Ameryce.

Gramme Zénobe Théophile, elektrotechnik belgijski, *1826 pod Leodjum w Belgii, †1901. Zbudował w 1871 twornik pierścieniowy, który odegrał ważną rolę w dziejach rozwoju prądu.

Gramofon, przyrząd podobny do fonografu, zbudowany 1887 przez Berlinerera. W g. fale głosowe rysują się na płytach, które dają się kopjować.

Gramont Antoine Alfred Agénor, minister spraw zagranicznych we Francji 1870 r., *1819, †1880.

Gramont Antoine, marszałek Francji, autor ciekawych pamiętników; *1604, †1678.

Grampians Mounts, wyżyny Szkocji pomiędzy kanałem Kaledońskim a doliną Clyde, podzielone przez doliny podłużne (glens); najwyższy Ben Nevis, 1.343 m.; liczne jeziora i bagna, lasy tylko w dolinach; słabo zaludnione; chów bydła.

Gran, dawniej używana przez aptekarzy jednostka masy, równa 0,0648 gramów.

Gran, ob. 1) Esztergom; 2) Hron.

Gran Canaria, ob. Canaria Gran.

Gran Paradiso, najwyższy szczyt Alp Grajskich (Włochy płn.), 4.061 m. wys.

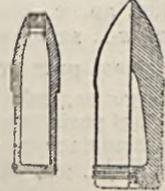
Gran Sasso d'Italia, masyw górski w Abruzach (Włochy środk.), najwyższe wzniesienie Apeninów, 2.914 m.

Granacci Francesco, malarz włoski, *1477, †1543. Uczeń Ghirlandaja. Współpracował z Michałem Aniołem w malowaniu plafonu w kaplicy Sykstyńskiej. Z dzieł: „Ostatnia wieczerza” (Florencja), „Św. Rodzina” (tamże), „Najświętsza Panna ze św. Tomaszem” (tamże).

Granada, 1) po polsku Grenada, stol. prow. G. w Andaluzji (Hiszpania pld.), u stóp gór Sierra Nevada nad rz. Genil; 83.000 mieszk. (niegdyś 400.000); uniwersytet, siedziba arcybiskupa, zabytki z czasów maurytańskich w Alhambrze; pod G. fabryki broni, wyroby piśniowe; prow. G (12.768 km², 545.200 mieszk.) należy do tytularnego królestwa G., od 1238 do 1492 królestwa maurytańskiego; 2) m. w rep. i nad jez. Nikaragua (Am. środk.); 20.750 mieszk. (Indian); uniwersytet, siedziba biskupa, stacja radio; uprawa kawy.

Granados Enriquez, kompozytor hiszpański, przedstawiciel szkoły katalońskiej; *1868, †1916 (na zatopionej „Lusitanji”). Utwory: „La nit del mort” (poemat symfoniczny), kompozycje fortepianowe „Danzas españolas”, „Goyescas”.

Granat, pocisk artyleryjski, składający się ze stalowego czerepu, napełnionego silnym ładunkiem materiału wybuchowego (melinit, trotyl itp.) oraz zapalnika czasowego lub uderzeniowego, umieszczonego zazwyczaj, w przedniej części pocisku. Rozróżniamy, ze względu na przeznaczenie, granaty kruszące i granaty przeciwpancerne; te ostatnie posiadają grubszy czerep. Poza działaniem kruszącym, specjalnie konstruowane granaty posiadają działanie rozpryskowe; te ostatnie stosowane są do ostrzeliwania celów żywych, podobnie jak szrapnel. Z zapalników należy wymienić jeszcze zapalnik uderzeniowy o działaniu powolnym. Zapal-

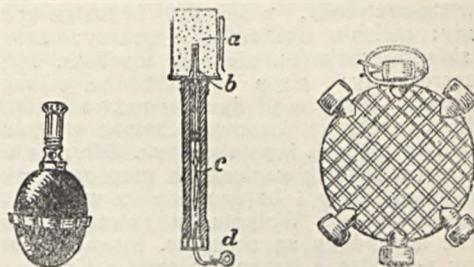

Przekroje granatów.

niki te używane są, gdy chodzi o to, by pocisk wybuchł po przebicciu schronu.

Granat karabinowy, granat przeznaczony do strzelania nim zapomocą specjalnego przyrządu (garlaczka) z karabinu.

Granat ręczny, pocisk do miotania ręką. G. ręczne po raz pierwszy zostały zastosowane na szerszą skalę w XVII w. Dawniej składały się z metalowego czerepu, wypełnionego prochem, oraz lontu. Obecnie zamiast lontu używa się zapalnika, działającego przez detonację (u-

Granat ręczny jajowy.

Granat ręczny trzonowy, (a) materiał wybuchowy, b zapalnik, c-d odrywacz).

Granat ręczny z zapalnikami uderzeniowymi.

derzeniowego lub czasowego). Przez pewien czas g. r. były zarzucone. Dopiero wojna ros.-japońska przywróciła ich znaczenie. W okresie walk pozycyjnych w wojnie światowej znaczenie ich znacznie wzrosło. Dzisiaj istnieją dwa zasadnicze typy g. r.: g. r. trzonowy i g. r. jajowy; oba posiadają prawie zawsze zapalnik czasowy z odpowiednim bezpiecznikiem i wypełniane są silnym kruszącym materiałem wybuchowym. G. odbezpiecza się bezpośrednio przed rzucającym, gdyż zapalnik obliczony jest na krótki czas (kilka sekund) po odbezpieczeniu.

Granatnik, działo pośrednie pomiędzy armatą a moździerzem, używane w XVIII i XIX w., przeznaczone do rzucania granatów strzałem narzutowym (stromy tor). Pod tym względem g. odpowiadał dzisiejszej haubicy. Obecnie przyrząd do rzucania granatów.

Granatoedr, ob. granaty i dwunastościan rombowy.

Granatowcowate, rodzaj roślin, ob. Punicaceae; Granatowiec właściwy, ob. Punica granatum.

Granatowca kora (cortex granati), kora rośliny azjatyckiej Punica granatum (rodzina myrtaceae); zawiera alkaloid pelletierinę; stosowana jest, jako środek przeciwczerwiowy (anthelminticum).

Granatu owoc, atrybut Zeusa, Hery, Ateny Nike i Hekaty, symbol miłości, płodności i żaloby.

Granatu wzór, motyw zdobniczy późno-gotyckich tkanin. Połączenie motywów ostro-lucznych ze stylizowanym owocem granatu i częściami roślin podobnych.

Granatu wzór jako ornament żaloby.

Granaty, szczyt w Tatrach polskich, 2.232 m. wys.

Granaty, minerały, glino-, żelazo- i chromo-krzemiany metali dwuwartościowych wzoru ogólnego $MesR_2Si_3O_{12}$, np. $Ca_3Al_2Si_3O_{12}$. Regularne. Najczęściej dwunastościany rombowe (gratnoedry). Twardość od $6\frac{1}{2}$ do $7\frac{1}{2}$. Ciężar właściwy od 3,4 do 4,3. Barwa różna, zależna od składu chemicznego: grosular $Ca_3Al_2Si_3O_{12}$ bezbarwny, żółty, zielony, zielonawo-brunatny; almandyn (granat szlachetny) $Fe_3Al_2Si_3O_{12}$ krwisto-czerwony, wiśniowy, brunatno-czerwony; melanit $Ca_2FeSi_3O_{12}$ czarny; apłom o składzie melanitu, zielony; topazolit, żółty przezroczysty; pirop $Mg_3Al_2Si_3O_{12}$, ciemnoczerwony. Pirop nosił dawniej nazwę karbunku. Granaty są rozpowszechnione w granitach i w łupkach krystalicznych. Zdarzają się czasami w skałach wapiennych, przeobrażonych działaniem lawy i bardzo rzadko w skałach wapiennych. Na Wołyniu, w Tatrach, niepozorne almandyny są pospolite. Piękne almandyny pochodzą z Brazylii, piropy z Czech.

Grand barré, w muzyce oznacza uderzenie wskazującym palcem lewej ręki naraz wszystkich strun gitary.

Grand Canal, kanał w Irlandji; dług. 129 km.; łączy rz. Shannon z morzem Irlandzkim pod Dublinem.

Grand Cañon, ob. Kolorado.

Grand-Carteret John, pisarz francuski, *1850. Wydał zbiory karykatur (Bismark, Wilhelm II, Mikołaj II i in.).

Grand choeur, francuski napis w nutach, oznaczający użycie wszystkich piszczałek organowych naraz.

Grand Combe (La), m. w dep. Gard (Francja pld.-wsch.); 11.500 mieszk.; kopalnie węgla i rudy.

Grand Forks, m. w stanie Dakoty pln. (St. Zjedn. Am. Pln.); 13.450 mieszk.; uniwersytet z akademią górniczą; handel pszenicą.

Grand jeu, francuska nazwa pełnej gry w harmonjum.

Grand Junction, 1) kanał w Anglii pld.-wsch., od rz. Brent, dopływ Tamizy, do kanału Oksfordzkiego. dług. 145 km.; 98 śluz; 2) m. w stanie Kolorado (St. Zj. Am. Pln.). 8.700 mieszk.

Grand Lahou, ob. La h u.

Grand orgue, francuskie oznaczenie głównego manuatu (klawiatyry) w organach.

Grand Rapids, m. w stanie Michigan (St. Zj. Am. Pln.) nad rz. Grand River; 137.640 mieszkańców; tartaki, fabryki mebli.

Grand Trunk, kanał od dorzecza rz. Trent do rz. Mersey w Anglii pln.; dług. 152 km., 90 śluz.

Grande Chartreuse, ob. Chartreuse (La grande).

Grande Soufrière, wulkan na wyspie Guadelupie, najwyższe wzniesienie na Małych Antylach, 1677 m.

Grandeza (hiszp.), grandeza (włosk.), godność granda. Zachowanie pełne godności.

Grandi Ercole di Giulio Cesare, malarz szkoły ferrarckiej; *1465 w Ferrarze, †1535. Wpływ pierwszych mistrzów Szkoły

Ferrarckiej. Prace ważniejsze: „Pieta”, „Sw. Sebastjan” (Palazzo de' Diamanti w Ferrarze), „Sw. Jerzy” (galeria Corsini w Rzymie).

Grandi Giuseppe, rzeźbiarz włoski, *1843, †1894; twórca „Odysusza napinającego luk”, pomnika filozofa Beccaria (w Medjolanie), pomnika „Pięciu dni” i in.

Grandi Orazio, powieściopisarz włoski, *1851; napisał m. in.: „L'abbandono”, „La nube”, „Ildelitto d'un galantuomo”.

Grandidier Alfred, francuski badacz Madagaskaru; *1836, †1921; wydawca monografii wyspy p. t.: „Histoire physique, naturelle et politique de Madagascar”.

Grandidier Guillaume, sekretarz Tow. Geograficznego Paryskiego, *1873; wydawca monografii Madagaskaru, rozpoczętej przez Alfreda Grandidier'a.

Grandowie (hiszp. grandes), od XIII w. obdarzona licznymi przywilejami najwyższa szlachta kastylska; g. w końcu XV w. zostali pozbawieni potęgi i przywilejów, a tytuł przemieniono na szlachtę dworską, podzieloną na 3 klasy; zniesiony od czasów rewolucji, przywrócony przez króla Alfonsa XII.

Grangemouth, m. portowe w hr. Sterling (Szkocja wsch.) przy ujściu kanału Clyde do zatoki Forth; ok. 10.000 mieszk.; budowa okrętów; wywóz żelaza, węgla i drzewa.

Graniastosłup, czyli przyzmat, wielościan, którego dwie ściany są wielokątami równymi (podstawy), leżącymi na płaszczyznach równoległych, pozostałe zaś ściany są równoległobokami (ściany boczne). Ściany boczne g. tworzą powierzchnię boczną, a wraz z podstawami — powierzchnie całkowite. G., którego ściany boczne są prostokątami — g. prosty. G. prosty, którego podstawy są wielokątami foremnymi — g. foremny.

Granica, 1) m-ko w pow. kozienickim (woj. kieleckie); 2.900 mieszk.; 2) osada na gruntach wsi Maczki, pow. będziński (woj. kieleckie) nad rz. Biała Przemszą; do 1914 st. pograniczna z komora celna między Rosją a Austrią (Król. Polsklem a Galicją).

Granica ciągu nieskończonego, liczba, od której wyrazy ciągu różnią się dowolnie mało, jeśli tylko wskaźniki ich są dostatecznie wielkie; np. g. ciągu: $\frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \dots$ jest liczba 0. Jeśli $a_1, a_2, a_3, \dots$ są wyrazami ciągu, to g. ciągu oznaczamy przy pomocy symbolu: $\lim_{n \rightarrow \infty} a_n$ („g. ciągu a_n , gdy n dąży do nieskończoności”). Ciągi posiadające g. — ciągi zbieżne, nieposiadające g. — ciągi rozbieżne. Np. $1, \frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \dots$ jest ciągiem zbieżnym; $1, 3, 5, 7, \dots$ — ciągiem rozbieżnym. Rozważa się nadto g. dowolnej funkcji $y = f(x)$, gdy argument x dąży do danej liczby a : $\lim_{x \rightarrow a} f(x)$; g. tą jest taka liczba b , od której wartości funkcji różnią się dowolnie mało, jeśli tylko odpowiadające im wartości argumentu różnią się dostatecznie mało od liczby a . Mówi się, że wyrazy ciągu, wzgl. wartości funkcji, dążą do liczby, będącej g. Pojęcie granicy jest jednym z najważniejszych pojęć matematyki, zwłaszcza analizy.

Granice polityczne państw dzielą się na naturalne i sztuczne; pierwsze opierają się o pewne linie, wyznaczone przez przyrodę, np. góry, brzegi rzek; drugie wynikają z układu państw sąsiadujących. Dawniej g. naturalne uważano za b. korzystne; w istocie, przy określaniu wartości granic, trzeba liczyć się z położeniem geograf. państwa, z budową obszaru, gęstością zaludnienia, z rozległością i łatwością obrony granic i t. d. Początkowo g. linearne nie istnieją, państwa ograniczone są pustyniami obszarami („dzikie pola”, puszcze i inne „pustynie polityczne”); czasem muszą powstać granice konwencjonalne (np. w miarę wzrostu ludności). W krajach, w nowszych czasach skolonizowanych, np. w Am. Pln. lub Australji, g. są często prowadzone wzdłuż równoleżników i południków; w krajach o starej kulturze i o gęstym zaludnieniu, odczuwających brak ziemi, g. są niestałe, t. zw. żywe (np. g. francusko-niemiecka); g., na które wzajemny napór państw zanikł, nazywamy martwymi (np. g. francusko-hiszpańska). Dla zorientowania się z ilu km² kraju ile sił i zasobów może dane państwo rzucić na obronę granicy, przyjęto liczby, wskazujące ile km² przypada na 1 km. granicy. Pojęcie g. linearnych jednowymiarowych nie da się ująć w geografii politycznej, w której przedmiotem studjów jest nie linia graniczna, lecz cała strefa pograniczna.

Graniczny kąt, ob. załamanie światła.

Granler de Cassagnac, 1) Bernard Adolphe, publicysta francuski, *1806, †1880. Bonapartysta, redaktor urzędowego „Le Pays”; 2) Paul, syn poprz., polityk i publicysta bonapartystyczny, *1842, †1904. Znany z gwałtowności wystąpień. 1876—93 poseł do parlamentu. Redaktor „Le Pays”, później „Autorité”.

Granit napisowy, ob. ortoklaz.

Granity, skały magmowe, głębinowe, jednostajnie ziarniste, składające się z ziarn skalenia potasowego lub sodowego i kwarcu. Te dwa minerały są istotnymi częściami składowymi granitu. Oprócz nich granit zazwyczaj zawiera jeszcze muskowitz (granity muskowitzowe), albo biotyt (g. biotytowe), albo oba te łyszczyki (g. dwułyszczykowe), albo amfibol, epidot, granat, turmalin. W każdym przypadku nosi on wtedy nazwę, zależną od tego minerału dodatkowego. Granity są skałami bardzo ważnymi, bowiem z nich przeważnie składa się skorupa ziemska. Wiemy o tem stąd, że gdziekolwiek procesy górotwórcze odsłoniły głębsze części skorupy ziemskiej lub gdzie nie pokrywał jej ocean, wszędzie widzimy tam występowanie granitów, n. p. w częściach środkowych wielkich gór i w tak zwanych starych płytach n. p. płyta wołyńsko-ukraińska. Granity są najcenniejszym materiałem budowlanym, szczególnie w budownictwie monumentalnym. Najslyniejsze kamieniołomy granitu znajdują się w Tyrolu, na Śląsku i w Finlandji.

Grankulka albo **grandkulka**, mała kula do strzelby; lołka, lotka, najgrubszy śrut.

Granityt, granit biotytowy; ob. granity.

Granne, w. w pow. bielskim (woj. białostockie) nad rz. Bugiem; miejsce starcia wojsk polskich i rosyjskich w d. 24 lipca 1792 r.

Granowski Kazimierz, wojewoda rawski. W 1746 oberstlejtant artylerji regimentu koronnego. W 1757 r. wojewoda rawski, później inspektor infanterji koronnej; †1774.

Granowski Timofiej, historyk rosyjski, *1813, †1855. Wydał „Cztery charakterystyki historyczne”: 1) Timur; 2) Aleksander Wielki; 3) Ludwik IX i 4) Bacon i in.

Grant James, wojskowy angielski; *1827, †1892; odkrył jako towarzysz Speke'a górny Nil (1860—1864).

Grant Ulysses Sydney, prezydent St. Zjedn. Ameryki Pln. w l. 1869—73 i 1873—77, *1822, †1885. Wsławił się jako generał w wojnie secesyjnej, walcząc przeciw południowcom.

Grantham, m. w hr. Lincoln (Anglja wsch.) nad kanałem, łączącym rz. Witham i Trent; 20.000 mieszk.; fabryki narzędzi rolniczych.

Granulacja (astr.), ob. Słońce.

Granulacja, ziarnina, młoda tkanka, wypełniająca ubytki tkankowe (rany, owrzodzenia). W okresie gojenia g-e mają wygląd czerwonych ziarnistych punktów, łatwo krwawiących przy dotknięciu. Nadmierne g-e noszą nazwę dzikiego mięsa (caro luxurians).

Granulatus (lac.), ziarnisty.

Granulity, skały magmowe głębinowe, będące produktem zakrzepnięcia pozostałości magmy granitowej. Otaczają one wielkie masy granitów i stanowią ich część zewnętrzną. Są to skały ziarniste, składają się ze skalenia potasowego i z kwarcu, prawie bez minerałów dodatkowych. G. znany w Saksonji i cejlońskie, słynne z żył grafitu, które w nich się znajdują.

Granulować, ob. granulacja.

Granum, średni ciężar ziarna zboża, używany w średniowieczu jako najmniejszy odważnik; Henryk II w r. 1267 ustalił w Anglii, że funt pieniężny o wartości 240 fenigów, posiada ciężar 7.680 ziarn pszenicy.

Granvella, 1) Nicolas Perrenot, 1530 sekretarz stanu ces. Karola V., *1468, †1550; 2) Antonio Perrenot, arcybiskup i kardynał, *1517, †1586, wielokrół Neapolu; 1580 do 1584 pierwszy minister Hiszpanji.

Granville, m. w dep. Manche (Francja zach.), przy ujściu rz. Bosq do kanału La Manche; 11.700 mieszk.; budowa statków; port handlowy i rybacki; połów ostryg; kąpiele morskie.

Granville George hr., działacz polityczny angielski z partji wigów; 1851—52, 1870—74 i 1880—85 minister spraw zagranicznych; *1815, †1891.

Granzow Władysław, współczesny malarz polski, *1872 w Warszawie; kształcił się w Monachjum i Paryżu, gdzie stale mieszka. W 1904 wydawał wraz z A. Potockim miesięcznik „Sztuka”.

Grań, krawędź, kant, węgiel, róg.

Grapa, 1) sagan, kociołek na trzech nóżkach z żelaza, z dwójgiem uszu; 2) grzbiet stromy wzgórze, urwisko.

Graptolity, najważniejsza skamielina przewodnia dla syluru. Były to zwierzątka drobniutkie, należące do jamochłonnych, żyły koloniami, tworząc komory. Komory polipów zbudowane były z substancji organicznej, zbliżonej do chityny, i te chitynowe resztki, znajdujące się w łupkach sylurskich, mają kształt rureczek lub pręcików z licznymi zgrubieniami, które były mieszkaniem pojedynczych graptolitów.

Graser Johann Baptiste, pedagog niemiecki, * 1766, † 1841. Radca szkolny. Staral się o podniesienie szkolnictwa ludowego. Grasera metoda polega na połączeniu nauki czytania z nauką pisaną w ten sposób, iż dziecku przedstawia się podobieństwo liter z położeniem i ruchem ust.

Grasica (thymus), narząd gruczołowy, znajdujący się w klatce piersiowej poza górną częścią mostka. Należy do gruczołów wydzielania wewnętrznego. Największych wymiarów dosięga u noworodków; od 2-go roku życia ulega zmianom wstecznym (zmniejsza się). Pozostawanie niezminiejszej g. u ludzi dorosłych może być powodem śmierci nagłej z najblahszych powodów (wzruszenie, podniecenie).

Graslitz, ob. Kraslice.

Grasse, m. w dep. Alpes Maritimes (Francja pld.-wsch.); 19.700 mieszk.; hodowla kwiatów, wyroby perfumeryjne.

Grasse François Joseph Paul hr., generał lejtnant franc. sił morskich w czasie wojny o niepodległość Ameryki; * 1722, † 1788.

Grasset Eugene, malarz i dekorator francuski, * 1846, † 1917; pracował w Paryżu; wykonywał afisze artystyczne, projekty przedmiotów przemysłu artyst. oraz kartony witrażowe.

Grassl, 1) Anton, rzeźbiarz wiedeński, * 1755, † 1807; naśladowca Canovy; 2) Joseph, malarz, * 1757 w Wiedniu; bawił przez czas jakiś w Polsce, gdzie sportretował szereg wybitnych osobistości ówczesnych; potem prof. w Dreźnie; † 1838.

Grassmann Hermann Ernst, matematyk, * 1857, † 1922; wykładał matematykę na uniwersytecie w Halli (od 1899).

Grassmann Hermann Günther, matematyk i fizyk niemiecki, * 1809 w Szczecinie, † 1877. Sławę zjednał mu dzieło p. t.: „Ausdehnungslehre“ (1844). Ogłosił ponadto teorie elektrodynamiki.

Gratiani Antonio Maria, biskup włoski, * 1536, † 1611; sekretarz nuncjusza papieskiego, Commendoniego, za jego bytności w Polsce 1572—1573; napisana przez niego biografia Commendoniego („De vita Joannis Francisci Commendonii Cardinalis libri IV“) zawiera cenne materiały do historii ówczesnej Polski. Pracę tę streścił w swym „Zbiorze pamiętników o dawnej Polsce“ J. U. Niemcewicz.

Gratiani Bonifacio, kompozytor włoski, przedstawiciel stylu oratoryjnego, wynawca tradycji Palestriny (szkoła rzymska); * 1605, † 1664; położył zasługi dla rozwoju oratorjum.

Z oratorjów G. najważniejsze: „Musiche sacre e morali“.

Gratiola officinalis, konitrud błotny; kłącze pełzające o krótkich rozłogach; lodyga dęta 15—40 cm wys.; liście lancetowate; kwiaty pojed. w kątach liści; pospolita na bagnach, łąkach i nad brzegami wód.

Gratis (łac.), darmo, bezpłatnie.

Grattan Henry, mówca i działacz polityczny irlandzki; * 1746, † 1820. Wszedłszy do parlamentu irlandzkiego, wyjednał w r. 1782 odwołanie aktu z r. 1721 (t. j. zniesienie zależności parlamentu irlandzkiego od ang.). W 1805—6 r. był posłem do parlamentu angielskiego.

Gratuar, nóż do zeszkrobienia farby ze szkła, porcelany; nóż szewski do krajania skór.

Gratyfikacja (łac.), wynagrodzenie dodatkowe.

Gratyna albo **grotyna**, bal, służący za pomost do promu.

Graubünden, ob. Gryzonów (kanton).

Graun Karl Heinrich, kompozytor niemiecki, wybitny reprezentant szkoły neapolitańskiej w Niemczech; * 1701, † 1759. Nadworny kompozytor cesarza Fryderyka II. Napisał 33 opery, ciesząc się dawniej wielką popularnością („Lucio Dapirio“, „Ifigenia in Aulide“), był autorem wielu ód (pieśni zwrotkowych). Z twórczości kościelnej oratorjum „Der Tod Jesu“ (1755) posiada wysoką wartość artystyczną.

Gravamen (łac.), zażalenie, skarga; w dawnym prawie oznaczało skargi stanów na niesprawiedliwe prawa, skąd też pochodzi, że pewne prawa oznaczano jako *resolutio gravaminum*.

Grave (włosk.), w muzyce: poważnie, uroczyście.

Gravelotte, w. w dep. Moselle w Lotaryngii (Francja wsch.), 13 km. na zach. od Metz; dn. 16. VIII. 1870 krwawa bitwa w wojnie francusko-niemieckiej.

's Gravenhage, ob. Haga.

Gravesande Jakob, fizyk holenderski, * 1688 w Bois-le-Duc, † 1742; wynalazł wiele przyrządów fizycznych.

Gravesande'a pierścienie, przyrząd do demonstrowania rozszerzalności cieplnej ciał stałych.

Gravesend, m. w hr. Kent (Anglia pld.-wsch.) na pr. brzegu Tamizy; 28.000 mieszk.; miejsce wycieczek; rybołówstwo, warzywnictwo.

Gravicembalo, dawna włoska nazwa klawesynu, używanego w zespole instrumentalnym w charakterze basu.

Graviditas, ob. ciąża.

Gravelle-Ste-Honorine, m. w dep. Seine-Inférieure (Francja pld.-zach.); ok. 13.000 mieszk.; huty szklane, przedziałnie, cukrownia, fabr. chemicznych.

Gratiola officinalis (a — gałązka z owocami, b — korzeń).

Gravina, m. w prow. Bari (Włochy pld.) nad rz. G.; ok. 20.000 mieszk.

Gravina Carlos, admirał hiszpański, ranny śmiertelnie w bitwie pod Trafalgarem, * 1756, † 1806.

Gravina Gian Vincenzo, słynny prawnik włoski, * 1664, † 1718; napisał m. mi.: „Originum juris libri tres“.

's Graven-Brakel, ob. Braine-le-Comte.

Gravosa, ob. Gruż.

Graver, rytownik, sztycharz, pieczętarz.

Gravitacja, ob. ciążenie powszechne.

Gravitacji albo **ciężkości stała**, stała we wzorze Newtona dla ciążenia powszechnego; równa się według Crémieua (1909) 6,674 10⁻⁸. Liczbowo s. g. równa się sile wyrażonej w dynach, z jaką przyciągają się wzajemnie dwie jednostki masy (1 gr.) w odległości równej jednostce (1 cm.).

Grawiura, staloryt, miedzioryt, rycina, sztych.

Gra wojenna, ćwiczenie na mapie lub w terenie, przeprowadzone przez dwie strony pod dowództwem kierownika, w celu przygotowania korpusu oficerskiego do rozstrzygnięcia rozmaitych położań bojowych i pobierania właściwej decyzji. Rozróżniamy gry wojenne strategiczne i teoretyczne, ze względu na stawiane założenie gry.

Gray Stephen, fizyk angielski, * w końcu XVII w., † 1736. Dokonał wielu zasadniczych odkryć w elektryczności.

Gray Thomas, liryk angielski, * 1716, † 1771.

Graybner Stanisław (pseud. Osterloff S. N.), powieściopisarz, nowelista i dramaturg polski; * 1846 w Chotyń, † 1918 we Lwowie. Wydał pow.: „Mamin synek“, „Na warszawskim bruku“, „Pan Wyreba“, „Marszałek“, „Półpanek“, „Ze świtem“, nowele: „Mój romans“, „Nie z fantazji“, „Bez ręki“, „Moralny koń“, „List sieroty“, „Guwerner“, „Słaby argument“, „Nemezis“, „Słowo honoru“, „Najwna“, „Prababcia“, „Czarnooka“, „Hic mulier“, „Namiestnik Berg na polowaniu“, „Kutwa“, „Loterja“, „Fujarka“, „Na niedźwiedzia“, „Pierwszy występ“ i „Teściowa“; dram. i kom.: „Fredzio“, „Hrabia Jerzy“, „Słodka trucizna“, „Irena“, „Maruder“, „Salamandra“, „Potwory“, „Truteń“, „Rothornówna“, „Totalizator“, „Nie dojechali“ i „Skazaniec“.

Grays Peak, najwyż. szczyt łańcucha Kolorado w Górach Skalistych (St. Zj. Am. Płn.), 4.371 m.

Graz, stolica Styrii (Austria), nad rz. Mur; 157.030 mieszk.; zamek, katedra, uniwersytet od r. 1586, politechnika, akademja handlowa; przemysł i handel; jarmarki.

Graziani Girolamo, poeta włoski, * 1604 w Pergola, † 1675. Najważniejsze dzieło: „Conquistato di Granada“.

Grazie Marie Eugenie delle, poetka niemiecka, * 1864; autorka poezji, dramatów, nowel („Robespierre“, „Narren der Liebe“, „Ver sacrum“ i in.).

Grazzini Antonio Francesco (Il La-sca), poeta włoski; * 1503 w Florencji, † 1584.

Grażdanka, nazwa liter i czcionek rosyjskich, wprowadzonych w użycie w r. 1708 przez Piotra W.

Grąbczewski Bronisław, podróżnik polski, * 1855 w Kowieńszczyźnie; po studiach w Instytucie Górniczym w Petersburgu, wstąpił do wojska rosyjskiego i w charakterze oficera brał udział w podboju Fergany (1875), w wyprawie alajskiej (1876) i marszu na Samarkandę (1878). W r. 1885 z ramienia władz rosyjskich uczestniczył w pracach wytyczenia granicy między Rosją i Chinami i wówczas odbył podróż do Kaszgarji; w r. 1886 badał góry Tian-Szan, w r. 1888 Kandżut, Pamir i Hindukusz, w r. 1889 starał się dotrzeć do Kafiristanu. Zebrane w czasie tych wypraw kolekcje naukowe liczą 36.000 okazów. W latach 1896—1903 był gen. komisarzem Kuantungu (był kilkakrotnie w Japonji), od 1903—1906 gubernatorem i hetmanem wojsk astrachańskich. Po założeniu protestu przeciw ograniczeniu konstytucji przez Stołypina, zwolniony z urzędu, wyjechał do Francji i Hiszpanji. W r. 1910 osiadł w Warszawie; w czasie wojny przebywał nad morzem Czarnym, poczem wrócił w 1920 przez Japonję, Cejlon, Londyn do Warszawy. † tamże 1926. Wydał szereg sprawozdań naukowych z podróży i broszur oraz cztery prace obszerniejsze: „Kaszgarja“ (1924), „Przez Pamiry i Hindukusz do źródeł rzeki Indus“ (1925), „W pustyniach Raskemu i Tybetu“ (1925) i „Wspomnienia myśliwskie“ (1926).

Grądzki Samuel, historyk polski XVII w., autor „Historia belli cosaco-polonici“ (wyd. 1789); † 1676.

Grdyka, ob. krtań.

Great Basin, ob. Wielka Kotlina.

Great Britain, ob. Brytania Wielka.

Great Falls, m. w stanie Montana (St. Zj. Am. Płn.); 24.100 mieszk.; huty, młyny.

Great Kanawha, dopływ rz. Ohio (St. Zj. Am. Płn.), dług. 644 km.

„Great Lakes Fire Insurance Company“, polsko-amerykańskie towarzystwo ubezpieczeń, założone w Chicago w r. 1918; rozwinęło się bardzo znacznie i działa dziś w dalekim od Chicago promieniu i w kilkunastu Stanach. Prezesem jego i głównym organizatorem jest N. L. Piotrowski.

Greater Punxsutawney, m. w Pensylwanji (St. Zjedn. Am. Płn.), 10.311 mieszk.

Grecja, od 1924 republika, obejmująca pld. część półwyspu Bałkańskiego i wyspy na m. Egejskim (oprócz Imbros i Tereos, należących do Turcji i grupy 12 wysp Dodekanez, przyłączonych do Włoch), 127.337 km², 5.850.000 mieszk.; górzysta, słabo nawodniona. Głównym pasmem górskim jest Pindus z licznymi odnogami (szczyty: Elymbos, dawn. Olimp, 2.985 m., Liakura, dawn. Parnas, 2.459 m., Katabotra, dawn. Oeta, 2.152 m. i in.); w Peloponezie wyżyna Arkadyjska do 650 m., otoczona szeregiem łańcuchów górskich (Ziria, dawn. Kylene, 2.374 m., Pentedaktylon, dawn. Tajget, do

2.409 m.). Rzeki niewielkie: Salambria, dawn. Peneus, Aspropotamos, dawn. Acheloos, Iri, dawn. Eurotas, Ruphia, dawn. Alpheus i in. Kraj skalisty, nieurodzajny; główne produkty: wino, oliwa, roźdzynki, figi, tytuń; rybołówstwo, połów gąbek, hodowla kóz i owiec; jedwabnictwo, pszczelnictwo; kopalnie rudy żelaznej i manganowej, ołowiu, cynku i miedzi; tomy marmuru w Paros i Pentelikonie, kamieni litograficznych w Eubei; przemysł słabo rozwinięty. W czasach przedhistor. G. zamieszkała była przez ludność nieznanego bliżej pochodzenia, której szczątki na Krecie późniejsi Grecy zwali Eteokretami. Od XV do XII w. prz. Chr. trwała wielka wędrówka szczepów greckich na pd. półwyspu Bałkańskiego. Pierwsi posunęli się na Peloponez Achajowie. Ich to prawdopodobnie potomków, zmieszanych z ludnością tubylczą, zwano „Pelazgami“. W końcu XII w. wysiedlili się na Peloponez Dorowie. Odtąd ruch emigracyjny Greków kierował się na wyspy morza Egejskiego i wybrzeża Azji Mniejszej (XI—IX w.), później do południowej Italii i na Sycylię (głównie w. VIII), wreszcie na wybrzeża morza Czarnego i pobraża Libiji (Cyrenaika — gl. w w. VII). Starożytna Grecja nie wytworzyła nigdy jednolitego państwa, lecz cały szereg drobnych państwek o ustroju pierwotnie arystokratycznym, rycerskim, później, wraz z rozwojem mieszczaństwa, niekiedy i demokratycznym. Najpotężniejszym państwem arystokratycznym w G. była Sparta — demokratycznym Ateny. Po odparciu wspólnym wysiłkiem najazdów perskich (ob. perskie wojny) w latach 493—479, pomiędzy dwoma wielkimi związkami greckimi: peloponeskim, grupującym się wokół Sparty i morskim — wokół Aten, doszło do zaciętych wojen (ob. Peloponeskie wojny), które zakończyły się klęską Aten i rozwiązaniem związku morskiego ateńskiego (431—404). Sparta popierała wszędzie rządy oligarchiczne. Wywołało to opór w całym szeregu państw greckich. W wojnach tebańskich hegemonia Sparty została obalona (362). Po krótkotrwałej hegemonii Teb, G., rozbita zupełnie i wyczerpana wewnętrznymi wojnami, uległa najazdowi macedońskiemu (klęska pod Cheroneą 338 r.). Po rozpadnięciu się p. macedońskiego Grecja stopniowo utrzędziła się od Macedonii (280—198). Utworzyły się dwa znaczące związki: etolski (w środkowej) i achajski (w pd. Grecji). Po wojnie 146 r., zakończonej zburzeniem Koryntu, G. ostatecznie uległa podbojowi rzymskiemu (Provincia Achajów). Starożytni Grecy położyli nieśmiertelne zasługi niemal we wszystkich dziedzinach wiedzy i sztuki. Kultura grecka, tzw. hellenistyczna, rozwijała się również bujnie na ziemiach wschodnich, zdobytych przez Aleksandra Macedońskiego, docierając aż do Baktirii i Indyi,

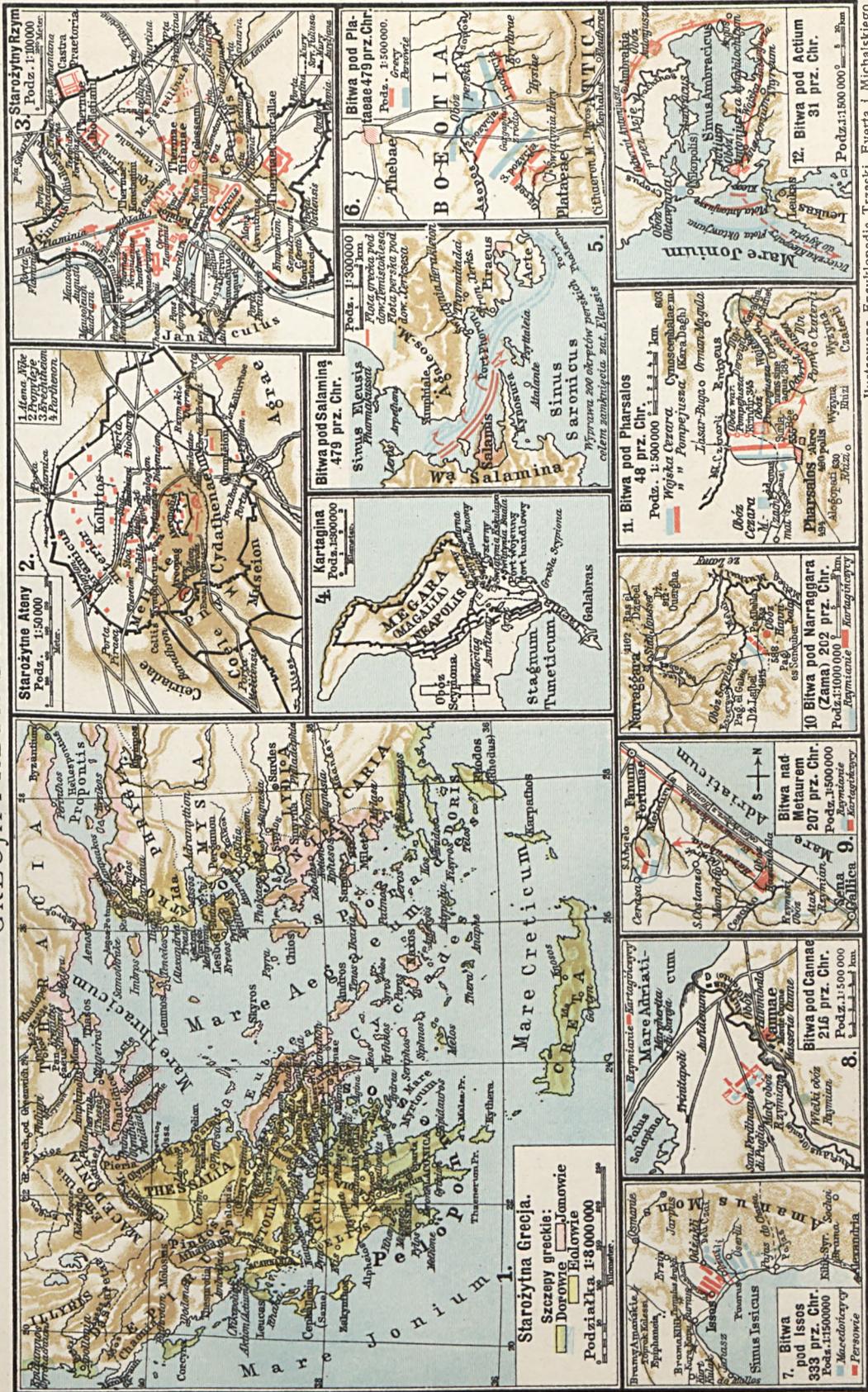
Grecja.

a zwłaszcza kwitła w Egipcie (Ptolomeusz, najslawniejszy geograf i astronom starożytności). Kulturą swą zdobyli Grecy olbrzymią przewagę nad swymi zdobywcami, Rzymianami. Zwłaszcza we wschodniej części państwa rzymskiego kultura grecka utrwaliła niepodzielnie swe panowanie. Było to jedną z głównych przyczyn, iż w okresie reorganizacji p. rzymskiego, część wschodnia cesarstwa wyodrębniła się i ostatecznie niezależniła pod nazwą cesarstwa wschodnio-rzymskiego czyli Bizantyńskiego (ob. Bizantyńskie cesarstwo), które nosiło charakter nawskroś grecki. W XIII w. po Chr., w czasie IV wyprawy krzyżowej, Konstantynopol i większa część Grecji były podbite przez krzyżowców (ob. Łacińskie cesarstwo). W w. XIV Grecja uległa podbojowi Turków-Osmanów; 1453 Turcy zdobyli Konstantynopol i ces. Bizantyński przestał istnieć. Odtąd przez kilkaset lat Grecja była prowincją turecką. Dopiero powstanie 1821 r. wysunęło sprawę niepodległości Grecji na forum międzynarodowe. Wskutek interwencji Rosji i mocarstw zachodnich, w 1830 na konferencji w Londynie, Turcja uznała niepodległość większej części Grecji. Odtąd zaczęły się stałe wysiłki Greków, mające na celu odzyskanie ziem północnych, przyłączenie Krety i t. d. Wojna ros.-tur. 1847 i układ 1897 rozszerzyły północne granice kr. greckiego mniej więcej do granic Grecji starożytnej. W wojnach 1912 G. uzyskała przyłączenie Krety i południowej Macedonii (z Salonikami). W wojnie światowej Grecy, skłonieni przez partje wojenna do walki po stronie koalicji, zagarneli jeszcze część Tracji; później okupowali jeszcze cały obwód Smyrny w Azji Mniejszej. Wojna jednak z Turcją o Smyrnę ostatecznie w r. 1922 zakończyła się zupełną klęską Greków i wyparciem ich z Azji Mniejszej. W kwietniu 1924 r. Grecja została ogłoszona republiką. Stosunki wewnętrzne Grecji dotychczas nie ustaliły się, i kraj ten jest widownią częstych wstrząszeń i przewrotów, wychodzących przeważnie z tonu partji wojskowych.

Grecka filozofia, ob. Filozofia.

Grecka literatura. W rozwoju g. l. dają się zauważyć 3 okresy: I. Od Homera do 475 przed Chr.; II. Okres attycki — od r. 475—300 przed Chr.; III. Okres sycylkowy — od r. 300 przed Chr. do 529 po Chr. Ostatni rozpadła się na dwa etapy: 1) aleksandryjski od r. 300 przed Chr. do wcielenia Grecji w skład Państwa Rzymskiego w 146 r. przed Chr., 2) greckorzymski — od 146 r. przed Chr. do zamknięcia szkół filozofii pogańskiej z edyktu cesarza Justyniana w 529 r. — Okres I. Stopniowy rozwój poezji epickiej oryginalnej. Zawiązkiem jej były pieśni, śpiewane przez rapsodystów z towarzyszeniem harfy, ułożone w wierszach heksametrycznych, tj. sześciostopowych. Powstała poezja epicka przed 700 r. przed Chr. Wykończonymi dziełami są tu poematy: „Iliada“ i „Odyssea“, powstałe pomiędzy 940—850 r. przed Chr. Autorstwo ich Grecy przypisywali Homerowi. Pogląd ten utrzymał się w nauce europejskiej do końca

GRECJA I RZYM STAROŻYTNY.

Ilustrowana Encyklopedia Trzaski, Everta i Michalskiego

XVIII w. W r. 1795 F. A. Wolf starał się udowodnić we wstępie do swego wydania Homera („Prolegomena”), że „Iliada” i „Odyssea” są dziełami rozmaitych autorów. Dziś wiemy jedynie, że obydwie poematy należą już do końca pewnego okresu poetyckiego, a nie do jego początku, i stanowią najwyższy punkt rozwoju, osiągnięty przez pewną szkołę poetycką w Jonii. Do okresu I-go należą także tzw. poeci cykliczni (szkoła jońska), którzy opracowują pomiędzy 776 r. a 550 r. przed Chr. materiał legend i śpiewów nieużytkowanych przez „Iliadę” i „Odysseę”. Opracowane przez późniejszych kompilatorów wyciągi (pisane prozą) z takich poematów, układane w porządku chronologicznym, nosiły nazwę „cyklów epickich”. Zaliczamy do nich Cykl Trojański i Cykl Tebański. Drugim wielkim poetą epickim tego okresu był, według tradycji greckiej, Hezjod (850—800 r. przed Chr.). Główne dzieło jego pt.: „Prace i Dni” jest najdawniejszym poematem dydaktycznym, pouczającym rolnika o rodzaju prac, jakie wykonywać powinien, a także o dniach pomyślnych lub niepomyślnych dla pracy na roli. Jego poemat pt. „Teogonia” czyli „Pochodzenie Bogów” (1.022 wiersze) nosi ślady późniejszych skażeń. Treścią dzieła jest powstanie widzialnego porządku przyrody i narodziny bogów. Źródłem, z którego poeta czerpał swe natchnienie, były: tradycja ustna ludu i dawne hymny, przechowywane w świątyniach. Przyписыwany Hezjodowi utwór epicki pt. „Tarcza Heraklesa” (480 wierszy), jest utworem późniejszym kilku poetów. Zbiór 33-ch poematów pt. „Hymny czyli Preludja Homera i Homerydów” powstał pomiędzy 750 i 500 r. przed Chr.; wszystkie, oprócz 8-go, mają charakter epicki, stworzone zostały przez rozmaitych autorów. W 1-ym hymnie tego zbioru znajduje się jedno preludjum do Apollina Delijskiego, drugie do Pityjskiego. Pomiedzy 700 a 500 r. przed Chr. powstaje i rozwija się poezja elegijna i jambicka. Najdawniejszym z elegików greckich jest Kallinos z Efezu, ok. 690 r. przed Chr. Następni elegicy: Tyrteusz (585—668 r. przed Chr.), Archilochos (670 r. przed Chr.), obydwaj jończycy, Mimnermos ze Smyrny (620 r. przed Chr.), Solon, wielki prawodawca (594 r. przed Chr.), który uczynił elegję narzędziem nauki moralnej, Teognis z Megary (540 r. przed Chr.) z olbrzymią spuścizną 1.400 wierszy elegijnych, Fokylides z Miletu (540 r. przed Chr.), Ksenofanes z Kolofonu, posługujący się elegją jako wyrazem myśli filozoficznej, Simonides z Keos (480 r. przed Chr.), słynny także ze swej poezji lirycznej, doprowadzili ten rodzaj poezji do prawdziwej doskonałości. Słynnym poetą jambickim był Hipponaks z Efezu (540 r. przed Chr.), ojcem jambografii Archilochos. Wiersz jambijski znalazł także naturalny wyraz w bajkach o zwierzętach. Bajki Ezopa pisane prozą, powstały w połowie VI-go wieku. W okresie I-ym zaczyna się również rozwijać poezja liryczna, równoległe z rozwojem muzyki. Poeci liryczni greccy są jednocześnie

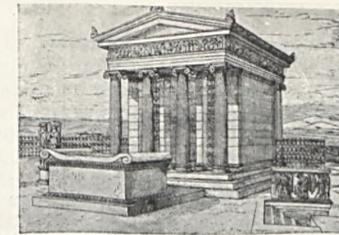
twórcami muzycznymi. W poezji lirycznej zasłynęli Eolczycy z Lesbos: liryk Alkaios (około 580 r. przed Chr.), poeta Sappho (610 r. przed Chr.), o istotnym geniuszu artystycznym, Anakreon z Teos (około 530 r. przed Chr.), z którego utworów posiadamy nieliczne tylko urywki. Liryka dorycka wprowadza chór, zamiast pojedynczego głosu, śpiewającego dany utwór. Alkman z Sardes (660 r. przed Chr.) tworzy artystyczną formę liryki chóralnej. Stesichoros z Sycylii (620 r. przed Chr.) jest twórcą tzw. epodu (trzecia część dodana do poprzednio utworzonych: strofy i anastrofy), Arion z Lesbos (600 r. przed Chr.), jest twórcą dytyrambu, tj. hymnu chóralnego do Dionizosa; należy on do szkoły doryckiej. Iberos z Regium (w Italii), 540 r. przed Chr., przypomina Stesichorosa. Pisał hymny chóralne w stylu epickim. Od Simonidesa z Keos (*556, †468 r. przed Chr.) zaczyna się rozwój poezji lirycznej, zwracającej się do całej Grecji. Simonides pisał hymny, peany, ody na cześć zwycięzców, pieśni pogrzebowe. Pindar (*522 r. przed Chr. w Beocji), czczony w całej Grecji; w urawkach jego dzieł, które do nas doszły, widzimy prawie wszystkie rodzaje poezji lirycznej: hymny, peany, dytyramby chóralne, śpiewy procesyjne, śpiewy ucztowe, żałobne itd. Posiadamy w całości jego 44 ody zwycięzkie, tzw. epinikia. W dziełach Simonidesa i Pindara poezja liryczna Grecji znalazła najszerszy swój wyraz. — Okres II wypełnia tzw. literatura attycka; w tym okresie powstaje dramat, którego początki sięgają VI w. Związki tej formy widzimy w ulubionym w Grecji kulcie Dionizosa, boga wina, radości życiowej i żywotności. Hymny na cześć jego śpiewane podczas uroczystości winobrania, nazywano dytyrambami. Rola Dionizosa przybierał przywódca chóru. Chór odpowiadał pieśnią radosną na opowieść przywódcy o jakimś czynie boga. W taki sposób powstał dramat: „tragedia” jako „śpiew kozłi”, „komedia” jako „śpiew wiejski”. Z elementarnych form tego kultu, uprawianych przez Dorów, powstaje artystycznie doskonalsza forma w Attyce. Tespis (536 r. przed Chr.), udoskonala ją, wprowadzając dialog pomiędzy przywódcą chóru, tzw. koryfeuszem, a jednym z chórzystów. Frynichos z Aten († 476 r. przed Chr.), zachowując jednego tylko aktora, udoskonala organizację chóru. W tym czasie też powstają sztuki satyryczne, jako specjalne przedstawienia satyrów, istniejących poprzednio w kulcie Dionizosa. Cherylos z Aten (524—465 r. przed Chr.) cieszył się sławą „króla przedstawień satyrycznych”. Rzeczywistym twórcą tragedji jest Eschilos, ateńczyk (* 524 roku, † 456 przed Chrystusem). Wprowadza on drugiego aktora, uniezależnia dialog od chóru. Obydwaj aktorowie wykonywują całą akcję. Śpiew chóralny podporządkowuje się tu już dialogowi. Eschilos napisał podobno 90 tragedji; zachowało się jednak 7: „Persowie”, „Siedmiu przeciw Tebom”, „Oresteia”, ta ostatnia, jako trylogja, składająca się z 3-ch tragedji: „Agamemnon”, „Ofiarnice” i „Eume-

nidy"; „Prometeusz skowany"; „Błagalnice". Nad losami bogów i ludzi autor stawia potęgę najwyższą: „konieczność", która nakazuje, aby prawu sprawiedliwości stało się zawsze zadość. Sofokles (* ok. 495, † 406 przed Chr.); napisał podobno 113 tragedii; pozostało z nich tylko siedm: „Antyгона", „Edyp król", „Elektra", „Trachiniai", „Ajas", „Filoktetes" i „Edyp w Kolonie". Sofokles wprowadza 3-go aktora i rozwija organicznie budowę samego dramatu; uwydatnia bardziej motyw postępowania swych postaci, tworzy bardziej dokładną charakterystykę osób. Widzi on rozwiązanie sprzeczności pomiędzy religią a faktami życia moralnego ludzi w analizie ich natury. Genjusz Sofoklesa odzwierciedla życie greckie świętej doby Periklesa. Trzeci znakomity tragik Eurypides (* między 485 a 480, † 406 przed Chr.), napisał podobno 75—98 tragedii, z których posiadamy 18. Swojski i popularny, mniej dbający o całość. Eurypides, jako myśliciel, ulegał wpływom racjonalisty — Anaksagorasa. Komedja attycka kształtuje się w formie artystycznej około 470 r. przed Chr. Najświetniejszy jej przedstawiciel. Arystofanes (* ok. 444 r. przed Chr. w Atyce. † 387). Miał napisać 54 komedje, z których posiadamy tylko 11. Zwykle dzielimy je na 3 grupy: do 1-ej należą te, w których autor smaga swobodnie satyrę. Należą tu: „Acharnowie", „Rycerze", „Chmury", „Osy", „Święto miru". W grupie drugiej spostrzegamy większą wstrzeźliwość w użyciu satyry politycznej. Tu mamy: „Ptaki", „Lizystratę", „Żaby". Do 3-ej grupy zaliczamy dwie komedje, pozbawione niemal satyry osobistej: „Wiecie kobiece" i „Plutos". Komedja Arystofanesa, to swobodna krytyka polityki, ustroju społecznego, różnych mężów stanu, wreszcie osób prywatnych. Obdarzony niezwykłą wyobraźnią, porywa nas Arystofanes przedewszystkiem prawdziwą poezją i fantazją. Literatura prozaiczna zaczyna się w dobie najwyższej doskonałości dramatu attyckiego. Najdawniejsza proza literacka zaczęła się w Jonji. Wymienić należy przedewszystkiem dwóch myślicieli greckich: Anaksymenesa i Anaksymandra. Przy końcu VI w. pojawiają się pisarze tzw. logografowie, czyli „opowiadający prozą". Posiadają oni cechy kompilatorskie. Herodot (* ok. 484, † ok. 424 przed Chr.), zwany „ojcem historii", jest pierwszym prawdziwym artystą w prozie, czem wynagradza niewielką stosunkowo wartość naukową swojej „Historji". Dzieło to dzieli się na 2 części: wstęp złożony z 5 ksiąg — to obraz rosnącej potęgi Persów. Pozostałe 4 księgi opisują najazd Persów na Grecję. Tukidides (* ok. 460, † ok. 396 przed Chr.), pierwszy filozof dziejów, kreśli swoją „Wojnę Peloponeską" dzieło w 3-ech częściach, z których ostatnia nie jest dokończona. Trzeźwy, bezstronny, opowiada zwięźle i dokładnie, szukając, w powiązaniu przyczynom faktów, wskazówek politycznych na przyszłość. Cechuje jego dzieło poważny patos. Ksenofont, współczesny Sokratesowi, jest autorem historii wyprawy wojska greckiego w głąb Persji (w r. 401 przed Chr.) pt.: „Anabasis". Jego „Hellenika" jest suchą historją Gre-

cji od 410—362 r. przed Chr. „Wspomnienia o Sokratesie", są apologją umiłowanego mistrza, „Kyropedia" czyli „Wychowanie Cyrusa" jest rodzajem powieści historycznej. Ktezjasz z Knidos († 398 r. przed Chr.), pierwszy napisał historję Wschodu — Persji i Indji. Zachowały się tylko urywki. Historja attyckiej wymowy ujawnia dokładnie rozwój prozy attyckiej. Widocznym jest tu wpływ sofistów. Słynni mówcy: Gorgiasz z Sycylii (427 r. przed Chr.), Antyfon (* 480 przed Chr.), Andokides i Lizjasz, przyczynili się do rozwoju czystej prozy attyckiej. Izokrates (* 436, † 338 przed Chr.), wytworzył prozę literacką. Posiadamy jego 21 mów, z których 5 są mowami sądowymi. Izeusz (420 r. przed Chr.) zostawił 11 mów w sprawach testamentowych. Demostenes (* 384 r. przed Chr.), najznakomitszy mówca starożytnej Grecji, napisał natchnione 4 mowy oskarżające, będące protestem przeciwko sprzedajnym rządóm w kraju, oraz słynne „Filipiki (9 mów), skierowane przeciw królowi Filipowi, tchnące głębokim umiłowaniem idei wolności. Z mówców mniejszej od Demostenesa miary, wymienić należy: Eschinesa, Likurga, Hyperidosa i ostatniego z szeregu 10-u mówców, Deinarchosa. Dialogi Platona (* 427, † 348 przed Chr.), są prawdziwymi arcydziełami genjuszu literackiego. Posiadamy około 25-u dialogów autentycznych Platona (z liczby 42-ch przypisywanych mu). Styl Platona stoi na pograniczu poezji i prozy. W dziełach filozoficznych Arystotelesa (* 384, † 322 przed Chr.), widzimy szczyt rozwoju prozy, tzw. naukowej. — Okres III. schyłkowy. Pierwszy etap tego okresu wypełnia literatura aleksandryjska od r. 300—146 przed Chr. Poezję uprawiają tu Kallimach (poezja uczona), Likofron, Apolonjusz z Rodos, Aratos, Nikander (poezja dydaktyczna), Teokryt (poezja sielankowa). Bion, Moschos. Naukę reprezentują: Zenodot, Arystofanes, Arystarch, Apollodor, Euklides, Eratostenes, Archimedes (240). Z historyków wymieniamy kapłana egipskiego, piszącego po grecku — Maneto i chaldejczyka Beroza. Drugi etap nosi nazwę hellenistyczno-rzymskiego (od 146 r. przed Chr. do 529 r. po Chr.). Najznakomitszym historykiem greckim po Herodocie i Tucydycie był Polibjusz (* ok. 204, † ok. 128 r. przed Chr.). Cechuje go wielkie doświadczenie polityczne. Twórczość jego nosi cechy mieszane: aleksandryjskie i rzymskie. Napisał „Historję" w 40 księgach. Opisuje podboje rzymskie od r. 264—146 przed Chr. Liwjuśz czerpał obficie z Polibjusza swój materiał historyczny. Szorstki styl jego nazwano słusznie „obozowym". Dzieło to napisane jest w narzeczu wspólnem (tzw. koiné). Diodor Sycylijski (40 r. przed Chr.) pisze historję świata w 40 księgach (do zdobycia Galji przez Cezara). Mamy tylko księgi od 1-ej do 5-ej i księgi od 11-ej do 20-ej. Literatura hellenistyczna od Augusta do Justynjana obejmuje 4 zasadnicze działy: historję z geografją i biografją; erudycję wraz z gramatyką, krytyką,

1

2

3

4

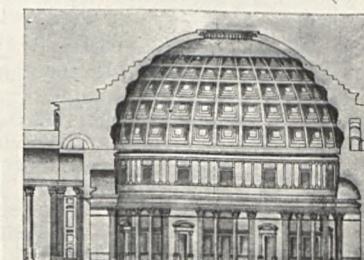
5

6

7

8

9

11

12

10

13

Grecja: 1. Partenon w Atenach (438 przed n. Chr.; styl dorycki) 2. Świątynia Ateny Nike w Atenach (V w. przed n. Chr.; styl jonicki; rekonstrukcja wg. Michaelis'a). 3. Pomnik Lizykratesa w Atenach (334 przed n. Chr.; styl koryncki) 4. Ołtarz Zeusa w Pergamie (II w. przed n. Chr.; rekonstrukcja wg. Bohn'a) 5. Okrągła świątynia (tolos) w Epidaurze (IV w. przed n. Chr.; rekonstrukcja wg. Kavvadias'a. — Rzym: 6. Świątynia w Nimes, (pseudoperipter, pocz. I w. po n. Chr.). 7. Świątynia w Tivoli (I w. przed n. Chr.). 8. Panteon w Rzymie (pocz. II w. po n. Chr.); rekonstrukcja Desgo etza. 9. Dom mieszkalny w Pompei, t. zw. „Dom dramaturga" (I w. po n. Chr.; widok z atrium poprzez tablium na peristilium; rekonstrukcja wg. Overbeck'a). 10. Koloseum, wł. amfiteatr Flawjuszów w Rzymie (koniec I w. po n. Chr.). 11. Kolumna Marka Aureliusza w Rzymie (II w. po n. Chr.). 12. Fragment termów Karakalli w Rzymie (pocz. III w. po n. Chr.; rekonstrukcja wg. Viollet-le-Duc'a). 13. Łuk triumfalny Konstantyna W. w Rzymie (312 po n. Chr.).

archeologią i miscellanea czyli mieszaniny literackie; retorykę wraz z prozą ozdobną (nowele, listy dialogi), wreszcie filozofję stoicką i neoplatonicką. Historycy: Dionizjusz z Halikarnasu (25 r. przed Chr.). Pragnął on oddać piękną prozę attycką. Józef z rodziny żydowskiej (do 66 r. po Chr.) pisze „Starożytną historję Żydów“. Arrian około 140 r. po Chr. opisuje wyprawę Aleksandra W. do Azji w 7-miu księgach. Plutarch (* ok. 40 r. po Chr., † 120) napisał 46 życiorysów (biografij) równoległych, ułożonych parami (jeden Grek — jeden Rzymianin) i „Moralia“ tj. „dzieła etyczne“ (około 80-u urywków). Diogenes Laercjusz — 84 życiorysy filozofów. Flawjusz Filostrates — 59 życiorysów sofistów. Strabo (18 r. po Chr.) pisze geografję w 17 księgach z większym poczuciem literackim, niż erudycją w tym przedmiocie. Zjawia się ozdobna forma literacka. Lukian z Samosaty tworzy „Rozmowę bogów“. W dobie Augusta powstaje także powieść grecka. Potężniejący chrystjanizm usiłuje przeciwstawić lżejszej literaturze pogańskiej swoje własne dzieła. Spostrzegamy tu pojawienie się powieści greckich chrześcijańskich (poczynając od 4-go stulecia). Filozofję reprezentują w tej dobie stoicy i neoplatonicy. Stoicy: Epiktet i Marek Aureljusz, neoplatonicy Porfyrios i Jamblichos z mistrzem Plotynem na czele (240 r. po Chr.). Ostatni wysiłek zjednoczenia wiedzy starożytnej widzimy w 5-ym stuleciu wśród umysłów systematycznych szkoły ateńskiej. Do tych należy Proklos (450 r. po Chr.). Poezja w ścisłym tego słowa znaczeniu zamilkła już od 700 lat. W późniejszej literaturze greckiej powstaje tzw. poezja mistyczna. Zbiorem krótkich epigramatów i krótkich peryj jest tzw. Antologia grecka. Obejmuje ona okres od Simonidesa z Keos do 6-go stulecia po Chr. Zaliczyć także należy do okresu końcowego literatury greckiej, cytowane przez dawnych pisarzy chrześcijańskich „Wyrocznie sybilińskie“ (pisane w heksametrach greckich). Upadek hellenizmu literackiego przyspieszyło oddalenie się świata chrześcijańskiego od literatury greckiej wogóle, a także różnica, jaka wytworzyła się stopniowo pomiędzy mową potoczną Bizancjum a językiem literackim. Dalszy rozwój ob. Bizantyńska literatura, oraz Nowogrecka literatura.

Grecka mitologia, ob. mitologia grecka i rzymska.

Grecka muzyka była uważana za jeden z najważniejszych czynników społeczno-wychowawczych (Plato, „Republika“); Arystoteles („Politica“ ks. VIII), Teofrast z Lesbos, Arystoksenes z Tarentu, Heraklides Ponticus, jak również, opierający się na ich pismach Plutarch (dialog o muzyce), a także i stoicy, podzielają zdanie Platona. Szkoła pytagorejska wyprowadza prawa harmonii wszechświata w zależności od harmonii muzycznej. Epikur, jak i Filodem, sprowadza znaczenie muzyki do czysto fizjologicznego działania na ucho. Wszystko, co

wiemy o m. g., zawdzięczamy pracom teoretycznym Pytagorasa z Samos, jego ucznia, Filolaosa, oraz trzech teoretyków: Arystoksenosa z Tarentu, Arystydesa Kwintyljanusa, oraz Klaudjusza Ptolomeusza. Zabytków muzycznych, notowanych na papyrusie lub rytych w kamieniu, posiadamy zaledwie sześć: trzy hymny Mesomedesa, pierwsza pytyjska oda Pindara, fragmenty pieśni na cześć jakiegoś Sejkilosa, fragment chóru z tragedji „Orestes“ oraz dwa hymny na cześć Apollina. Czy m. g. była wielogłosowa w rozumieniu dzisiejszem, nie wiemy; zasady teorji m. g. uznają za konsonanse odległości: oktawę, kwartę i kwintę; za dysonanse: sekundę, tercję, sekstę i septimę. Wpływa z tego brak budowy harmonicznej trójdźwiękowej według pojęć dzisiejszych. Podstawą systemu greckiego jest tetrachord, czyli kolejność dźwięków, w której skrajne tony stanowią kwartę czystą. Tetrachordy m. g. rozróżnia trojaki: diatoniczne, chromatyczne i enharmoniczne. Tetrachord diatoniczny obejmował dwa całe tony i półton: e. f. g. a. d. e. f. g. c. d. e. f. Położenie półtonu decydowało o typie tetrachordu. Najstarszy z nich i najbardziej poważany, mający półton na początku, nosił nazwę „dorycki“. Tetrachord z półtonem w środku, zwał się „frygijski“ (poświęcany Dionyzosowi); o półtonie na końcu, — „lidyjski“ (poświęcany Wenerze). Dwa jednoimienne tetrachordy, ustawione jeden za drugim, stanowiły skalę, czyli gamę, nazywaną w m. g. „harmonją“, jak np.: e. f. g. a. - h. c. d. e. (gama dorycka). Każda z trzech gam zasadniczych tworzyła pochodne, zapoczątkowane na 4-ym lub 5-ym stopniu gamy, zależnie od tego noszące nazwę gamy głównej, z dodatkiem: hypo (wdół od 4-go stopnia), lub hyper (w górę od 5-go stopnia). Gama hyperdorycka nosiła również nazwę mixolidyjskiej i była najczęściej używaną w tragedjach. System „chromatyczny“ m. g. opiera się na kolejności dwóch półtonów i małej tercji, np.: h. c. cis. - e. e. f. fis. - a. System „enharmoniczny“ opierał się na kolejności dwóch ćwierćtonów i wielkiej tercji. Zasada metryki m. g. były: spondej — —; daktyl — — —; oraz jego przeciwstawienie anapest — — —; trójdzielne: trochej — — i jamb — —. Ze stóp daktylicznych składał się heksametr oraz pentametr, których kolejność stanowi dystych, popularny w pieśniach greckich Instrumenty muzyczne w Grecji były: lira, oraz jej przekształcenia kytara i forminga: fletnia, czyli aulos; syringa (flet Pana, fletnia pastusza), oraz salpinx, rodzaj trąby, często drewnianej. M. g. znamy tylko woka'na, jako samodzielna; prawdopodobnie używano jej również samodzielnie przy tańcach, ćwiczeniach gimnastycznych, pantomimach oraz pochodach wojennych, ale śladów tej muzyki nie posiadamy. Przeważnie m. g. służyła do podkreślenia momentów dramatu, niekiedy stanowiąc coś, w rodzaju melodeklamacji. Pismo nutowe w Grecji opierało się na literach alfabetu, stawianych w różnych kierunkach, w zależności od nuty, jaka miała wyrażać dany znak.

Grecka sztuka. W w. VIII przed Chr. na podłożu sztuki mykeńskiej kształtuje się właściwa sztuka grecka. Rozróżniamy 8 okresów rozwoju. Architektura. Okres „średniowiecza“ (VIII—VI w. przed Chr.). Mury poligoniczne. Budowle przeddoryckie: Św. Demeter koło Selinuntu, skarbiec w Olimpii. Rozwój typu świątyni doryckich: Heraion w Olimpii, św. Hery w Mykenach, Apollina w Termos i Koryncie, świątynie C., D. i F. w Selinuncie, „Bazylika“ w Pestum. Świątynie wczesno-jońskie: Hery w Samos, Artemidy w Efezie (Chersifron i Metagenes) Apollina w Didymach. Okres pizystratydów (580—510). Dążność do typizacji stylowej: Hekatompedon w Atenach (ok. 520), św. G. w Selinuncie, Apollina w Delfach, także bud. miejskie użytkowe (mury obronne, wodociągi itp.). Okres wojen perskich (510—460). Ostateczne ukształtowanie się stylu doryckiego (doryk kanoniczny): św. Posejdon w Pestum, Zeusa w Olimpii, św. E. w Selinuncie, skarbiec w Delfach. Okres klasyczny. peryklesowski (460 do 431). Wpływ Fidjasza na budownictwo ateńskie: Akropolis, Partenon (Iktinos i Kallikrates). Propyleje (Mnesikles), św. Niki, Tezejon. Świątynia w Eleusis, św. Nemezis w Rammus. Hippiodamos z Miletu ustala zasady budownictwa miejskiego: budowa portu w Pirejach i attyckiej kolonii w Turioi (445). Okres wojen peloponeskich (431—403). Wpływ jońskiego stylu na dorycki i dominowanie typu jońskiego: św. Apollina w Bassach. Erechtejon w Atenach, pomnik Nereid w Ksantos. Powstanie głowicy korynckiej. Okres schyłku niepodległości (403—338). Nowe drogi budownictwa w płn.-wsch. Peloponezie: budowa okręgu Asklepiosa w Epidaurze (Tolos, teatr, św. Asklepiosa przez Teodotosa w 385). w Olimpii (Metroon, Leonideon), w Tegei (św. Ateny Alea); zabudowa miast (ok. 370) w Mantinei, Megalopolis i Messenie. W Attyce — budowle użytkowe: w Atenach mury obronne, arsenały (m. in. w Pirejach), teatr, luksusowe domy prywatne, pomnik Lizykratesa (klasyczny typ koryncki). W Azji Mniejszej rozkwit bud. jońskiego: Św. Artemidy w Efezie (Cheiokrates), św. Ateny w Prienle (Pyteos); grobowiec w Knidos, mauzoleum w Halikarnasie. Okres aleksandryjski (338—281). Zabudowa miast na sieci ulic prostokątnych: Sykjon (Demetros), Priena, Kremna, Syrakuzy, założenie Aleksandrii (Deimokrates); latarnia morska w Fariose (ponad 100 m. wys., arch. Sostratos z Knidos). Olbrzymie świątynie: Apollina (nowa) w Didymach (Peonjos z Efezu i Dafnis z Miletu, ok. 300). Okres hellenistyczny (281—30). Wpływy wschodnie; rozkwit „baroku“ greckiego. Na wschodzie panuje styl joński. Działalność arch. Hermogenesa. Nowy typ kolumn pod wpływem Egiptu, przekątniowa jońska głowica, wprowadzenie motywu czerepu byka do ozdób fryzu. Rozpowszechnianie się stylu korynckiego (Olimpejon w Atenach). Nowe typy rzutów świątyni: wielka św. Artemidy Leukofrionew Magnezji

(220—206), św. misterjów w Samotrace. Świątynie wznoszą się na podjum. Zamiłowanie do rzutów okrągłych (pomnik zwycięstwa w Efezie, Tolos ok. Magnezji, Arsinoes w Samotrace). Powstanie budowli kopułowych (wpływ wschodu) w Antjochji, Seleukach i in. Rozwój bud. prywatnego i miejskiego: domów, will, ogrodów, bazylik, hal, ratuszów (Buleuterion w Milecie), bibliotek, rynków (Puceoli), ulic, gimnazjów, palestr (Pompeje), murów obronnych, zabudowa miast (Pergamon i Samotraka). Rzeźba. (VIII—VI w. przed Chr.). Ukształtowanie się stylu staroattyckiego: metopy świątyni Selinuntu, zwłaszcza św. C., skarbiec w Delfach, płaskorzeźba ze św. w Assos. Rozwój rzeźby posagowej. Posągi stojących Apollinów. Kierunek kretański: Dipoinos i Skyllis i ich szkoła (posąg Polimedeza z Argos, ksoany, „Artemida“ Nikandra). Kierunek joński: „Hera“ Cheramiesa, siedzące posągi z Didymeonu (koło Miletu). Odlewnictwo z brązu stosują Roikos i Teodoros z Santos (ok. 600), prawdopodobnie pod wpływem Egiptu, Asyrii i Fenicji. Rozwój gliptyki: Mnesarchos, Deksamemos z Chios. Złotnik Teodoros z Samos. — (580—516). Wypracowanie typu posągów. Szkoła dorycka (na Peloponezie) z tradycjami Dipoinosa i Skillisa, z fakturą rzeźby w drzewie: Hegylos i Teokles, Medon i Dorykleidas, Smilis z Eginu. Lacedemońskie płaskorzeźby nagrobkowe. Szkoła jońska (faktura okrągłej rzeźby w kamieniu, marmurze): Archermos z Chiosu (1-a poł. VI w.), Bupalos i Atenis. Płaskorzeźby likijskie (pomnik harpij w Ksantos) i cykladzkie. Szkoła Attycka: Arystokles (grobowiec Arystjona); wpływ joński: posągi dziewic na Akropolu (m. in. dzieło ateńczyka Antenora). Rzeźby polichromowane. Grupy z frontonów Hekatompedonu w Atenach i św. Apollina w Delfach. — (516—460). Jońskie płaskorzeźby z Ksantos, Tasos i Naksos (Alksenor) i wpływy ich na Hiszpanję i Włochy środkowe (Wilczyca kapitolijaska, ołtarz z willi Ludovisi). Attyckie płaskorzeźby ze skarbcza w Delfach. Odlewnictwo peloponeskie: szkoły z Sykjonu (Kanachos), z Argos (Hageladas), z Eginu (Kallon i Onatas). Wierniejsze studjum natury. Rzeźby szczytowe z Eginu. Odlewnictwo attyckie: grupa morderców tyrańca, Kritios i Nesiotes, Hegias, nauczyciel Fidjasza. Rzeźby św. Zeusa w Olimpii (Alkamenes, Peonios), Kalamis, Miron z Eleutery (Dyskopol, grupa „Atena z Marsjaszem“). — (460—431). Fidjasz i jego szkoła. Atena Partenos, Metopy, fryz i szczytowe rzeźby z Partenonu. Zeus Fidjasza w Olimpii. Szkoła Fidjasza: Agorakritos, Alkamenes (hermy); płaskorzeźby: „Triptolemos“, „Orfeusz i Eurydyka“. Inne kierunki: Lykios, Styppaks, Kresilas. Grupa Niobid. Poliklet (Kyniskos, Doryforos, Amazonki, Diadumenos). — (431—403 przed Chr.). Grobowce attyckie (Strongylion, Kallimachos). Peloponeskie płaskorzeźby w Bassie. Kierunek joński: Peonios (Nike); pomniki likijskie, pomnik Nereid w Ksantos; wpływ na Attykę. W Sykylji rozkwit monetarstwa (Euenetos, Kimon). — (403 do 338 przed Chr.). Rzeźba sykjońska: Poliklet młodszy, Naukydes, Dedalos, Trazymedes,

Grecka: 1. Złoty dzbanek z Myken. 5 Szlak z motywem palmety. 6. Malarstwo wazowe attyckie (Wymordowanie zalotników wg. Odysej Homera; okres 510—460 przed nar. Chr.). 7 i 8 Złote kołczyki i opaska z t. zw. „Skarbcza Pifama“ w Troi. 9. Gmmy (Intaglio i kamea). 21. Płyta nagrobkowa z płaskorzeźbą. 22. Grupa Ateny z ołtarza Zeusa w Pergamie (wypukła płaskorzeźba, II w. przed n. Chr.). — **Rzym:** 2. Puchar srebrny z Pompei. 3. Puchar srebrny z Boscoreale. 4. Czara Ateny ze skarbu w Hildesheimie. 10. Róg do picia. 11. Naczynia ze szkła. 12. Przybory toaletowe (zwierciadło ręczne z Boscoreale, grzeblenie, ozdobne szpilki do włosów, puzderka). 13. Łódź brązowa (waletowa (zawiercałdo ręczne z Boscoreale, grzeblenie, ozdobne szpilki do włosów, puzderka). 13. Łódź brązowa). 14. Kandelabry. 15. Sygnet (widok z góry i z boku). 16. Kaganki (pojedynczy i podwójny). 17. Trójnóg brązowy z Pompei. 18. Waza. 19. Pompejańskie malowidło ściienne (Ofiarowanie Ifigenji) 20. Fragment mozaiki podługowej.

Timoteos. Attycka rzeźba: grobowce („Hege-so“). Demetrios, Silanion, Keftizodotos st., Eufranor, wreszcie Skopas i jego szkoła („Meleager“, „Herakles“, „Menada“, „Apollo Kitarodos“). Praksyteles (Apollo Sauroktonos, Hermes, Afrodyte z Knidos), Leochares (Apollo Belwederski). Portretowe posągi. W połudn. Włoszech (Wielkiej Helladzie) rozkwit przemysłu ceramicznego. — (338—281 przed Chr.). Lizyppos z Sykjonu (Apoksiomenos, rzeźby portretowe, m. in. Aleksandra W., Herakles). Naturalizm w rzeźbie. Lizystratos, Pyrgoteles. Szkoła Lizyppa: Eutykrates, Boedas, Chares, Eutykides (Nike samotracka). Rzeźba attycka: Polyektos, Keftizodotos młodszy, Timarchos. Tanagryjskie terakoty. Malarstwo. W. IX. Styl geometryczny w mal. waz (dypylonowych). VIII—VI w. Polichromja elementów architektonicznych i płaskorzeźb (metop). Wczesnoarchaiczne mal. na wazach: rodzaj protokoryncki z Sykjonu, VIII—VI w. (waza Chigi); rodzaj koryncki późniejszy (waza Dodwella) i wczesny z VI w. (Timonidas, Milonidas, Kleantes, Arydikos i in.). Malowane metopy ze św. Apollina w Termos; rodzaj rodyjski (joński): talerz rodyjski z muzeum Brytyjskiego; wazy z kolekcji Naukryatydy w Egipcie. Malarze: Bularchos i Kallifon z Samos; rodzaj wczesno-attycki (waza z Heraklesem i Nessosem w Atenach, krater François, wyk. przez Klitjasza i Ergotimos). — (580—510). Doryckie wazy z Cyrenaiki, jońskie z Chalkidy. Wypracowanie typu czarno-figurowego malarstwa waz w Attyce (wazy Ekzekiasa i Nearchosa, amfory panatenajskie). Rozwój malarstwa ściennego, na marmurze (płyty grobowcowe, m. in. steła Lyzeasa w Atenach). 510—460. — powstanie stylu czerwono-figurowego w mal. waz (Eufronios, Brygos, jończyk Duris). Monumentalne mal. ścienne Polignota (Lescha w Delfach), Onasios, Mikon i helleńska szkoła malarstwa. Mal. waz pod wpływem ściennych kompozycji. 460 do 431. — klasyczne tradycje Polignota w mal. attyckim. Agatarchos z Samos, Apollodoros z Aten. 431—403. — mal. azjatyckie: Aglaofon, Pauzon, Parrasios z Efezu. Zeuksis. Akcentowanie charakteru i naturalizm w kształtowaniu. Kierunek psychologiczny. Timantes z Kytos. Attyckie mal. waz (waza Pronoma, Neapol). 403—338. — szkoła z Sykjonu: Eupompos, Pamfilos, Melantios. Szkoła attycka: Arysteides z Teb, Eufranor z Istmu, Kydias z Kytos. Wazy Wielkiej Hellady (zwłaszcza z Tarentu). Motywy rzeźbiarskie w zdobnictwie waz. 338—281. — Jońska szkoła: Apelles z Kolofofu, Antifilos, Aetion, Protogenes. Attycka szk.: Arystedes mł., Filoksenos z Eretrji (malarstwo batalistyczne). Mozaiki (moz. „Aleksandra“ z Casa del Fauno w Pompejach). Niklas z Aten, 281—30. — mal. batalistyczne: Timantes i Nealkes; mal. rodzajowe: Limos i Grafikos, Filiskos, mozaiki Dioskuridów; mal. mitologiczne: Timomachos. Powstanie galerij obrazów. Dekoracja malarstwa ścian i mozaiki podłogowe.

Grecki alfabet. utworzony na podstawie a. fenickiego, składa się z 24 następujących liter:

A α	B β	Γ γ	Δ δ	E ε	Z ζ
a (lfa)	b (eta)	g (amma)	d (elta)	e (psilon)	z (eta)
H η	Θ θ	I ι	K κ	Λ λ	M μ
é (ta)	th (eta)	i (ota)	k (apa)	l (ambda)	m (i)
N ν	Ξ ξ	O ο	Π π	P ρ	Σ σ
n (i)	x (i)	o (mikron)	p (i)	r (o)	s (igma)
		Υ υ	Φ φ	X χ	Ψ ψ
				Ω ω	
				y (psilon)	f (i)
				ch (i)	ps (i)
				o (mega)	

Grecki język należy do gałęzi szczepu językowego indo-germańskiego, a w czasach swego rozkwitu dzielił się na narzecza. 1) jońskie (homeryckie, nowo-jońskie [Herodot]) i attyckie oraz 2) nie-jońskie (doryckie, północno-greckie, póln.-zach. greck.); grupy: eolska, arka-dyjska, cypryjska etc. Z końcem V w. dialekt attycki wyparł joński i w IV w. stał się powszechnym językiem literackim. Grecy posługiwali się alfabetem stworzonym na podstawie a. fenickiego. Obecny, tzw. nowo-grecki język wyszedł z języka starogreckiego, różni się jednak od niego wymową, odmiennym znaczeniem wielu słów, uproszczoną deklinacją i konjugacją, wprowadzeniem słów obcych, zwłaszcza z łaciny, tureckiego i włoskiego.

Grecki ogień, wynaleziony w 668 r. przez Kallinika z Heljopolis, jest mieszaniną siarki, saletry, smoły, olejów palnych i innych substancji. G. ogień oddawał znaczne usługi w bitwach, m. in. podczas oblężenia Konstantynopola przez Arabów.

Grecko-unickie kościoły, czyli k. grecko-katolickie, złączone z Rzymem, powstały na soborze Florenckim 1439 r. Zachowując pewne odrębne cechy i własną liturgię, przyjęli unicki dogmat filioque (o pochodzeniu Ducha św. i od Syna), naukę o czyszczeniu, oraz uznali papieża za jedyną głowę kościoła. Ze względu na różne formy i język liturgiczny, rozróżniamy 5 głównych obrządków grecko-unickich: armeński, koptycki, etiopski (lub abisyński), grecki (czysto-grecki, grecko-rumuński, grecko-rusiński, grecko-bułgarski, grecko-melchicki) i syryjski z trzema odmianami. W Polsce podstawę dla utworzenia kościoła unickiego stworzyły uchwały synodu biskupów ruskich w Brześciu 1595 r., zapadłe przy czynnym współdziałaniu metropolity kijowskiego Rahozy i biskupów Terleckiego oraz Pocięja i zatwierdzone przez papieża Klemensa VIII. Unja ta opierała się na zasadach unji florenckiej. Kościół ruski uznawał dogmaty katolickie i zwierzchnictwo papieża, zatrzymywał natomiast odrębność obrzędową, liturgię słowiańską, komunję pod dwiema postaciami, nieobowiązkowość celibatu dla duchownych itp. Unja, jakkolwiek porzucana już w roku następnym przez część biskupów, zwalczaną przez kozaczyznę, lekceważoną przez rząd polski (biskupi unicy nie uzyskali dostępu do senatu), utrzymała się jednak, a w początku XVIII w. stała się religią mas ludowych na znacznej części ziem ukraińskich i białoruskich (zwłaszcza w Halickiem, na Wołyniu, Podlasiu, w Mińszczyźnie). Po rozbiorach (1796) rządy carskie zaczęły próby masowego nawracania unitów na prawosławie. Po powstaniu listopadowym unja

w zaborze rosyjskim (poza Królestwem Polskim) została zniesiona i unicy zaliczeni do prawosławnych. To samo stało się w Królestwie w r. 1875. Unitów, którzy unikali i nadal wszelkiej styczności z cerkwią prawosławną, rząd rejestrował jako „opornych”, licząc ich pod koniec XIX w. w Królestwie (na Chełmszczyźnie i Podlasiu) około 100 tysięcy. Tolerancja religijna, ogłoszona w r. 1905, unijnie przywróciła, wobec czego znaczna część b. unitów, niechętna prawosławiu, przeszła na obrządek rzymsko-katolicki. Unia pozostała dziś tylko w b. zaborze austriackim, gdzie dotychczas jest religią ogromnej większości ludności ukraińskiej.

Grecko-wschodni kościół lub Prawosławny. Walka o pierwszeństwo pomiędzy patriarchami konstantynopolitańskimi a papieżami rzymskimi, już od końca IX w. doprowadziła do ostrych zatargów, które groziły rozłamem. Ostateczny rozłam nastąpił w 1054 za papieża Leona IX.

Nowa Metropolja w Atenach (1840—55)

Mimo licznych prób unij z Rzymem, zorganizował się wśród narodów wschodnich odrębny kościół, który za podstawę swej nauki uznał Pismo Św. i tradycję podług orzeczenia pierwszych 7-miu soborów powszechnych od r. 325 (w Nicei) do 786 (także w Nicei). W zarządzie kościelnym i obrzędach stosuje się również do orzeczeń tychże soborów. W nauce o Trójcy Św. uznaje pochodzenie Ducha Św. tylko od Boga-Ojca, nie uznaje żadnego następcy Chrystusa na ziemi i nauki o czyszceniu. Nabożeństwo ma charakter misterjum, odbywa się zwykle według liturgii Chryzostoma i składa się z 3-ch części. Rok kościelny rozpoczyna się dnia 1 września. Duchowieństwo dzieli się na świeckie i klasztorne, z pośród którego wybierani są biskupi, których obowiązuje celibat. W stolicy patriarchy danego kościoła zbiera się synod, którego decyzje zatwierdza sobór powszechny. Liczba wyznawców kościoła gr.-wsch. wynosi 122 milj., z tego w Polsce mieszka niespełna 3 miliony. Prócz Greków do kościoła wschodniego należą Rumuni i większa część Słowian: Bułgarzy, Serbowie, Rosjanie i większa część Ukraińców i Białorusinów. U Słowian obrządku grecko-wschodniego w liturgii zamiast języka greckiego, używa się języka starosłowiańskiego. Pod względem organizacyjnym wszystkie państwa, w których przeważa ob-

Ubiór duchowny go gr.-obrz.

rzadek grecko-wschodni, tworzą odrębne kościoły narodowe. Również osobny (autokefaliczny) kościół grecko-wschodni (zwany u nas z rosyjskiego — „prawosławnym”) posiada Polska. W Rosji, gdzie już od lat kilkuset opozycja względem urzędowego kościoła (tzw. staroobrzędowy), była bardzo silna, obecnie pod wpływem przewrotu społeczno-politycznego dokonywane się głęboka reforma kościelna: obok starego kościoła powstaje tak zwany „żywy kościół” („Żiwaja cerkow”) i jeszcze radykalniejszy t. zw. „kościół apostołski”. Na podstawie uchwał soboru florenckiego (1439) — kościół wschodni, pozostając przy swych obrzędach, miał połączyć się z kościołem zachodnim. Po upadku Konstantynopola jednak unia ta rozchwiała się zupełnie. W Polsce natomiast na zasadach unii florenckiej przeprowadzono (w r. 1595) unję miejscowego kościoła ruskiego z katolickim. Kościół ten nosi nazwę greko-katolickiego, czyli unickiego.

Greco Domenico el, właśc. Kiriatos Theotokopuli, znakomity malarz grecki, * ok. 1547 na Krecie, † 1614 w Toledo. W swoich zasadach kompozycyjnych jaskrawo różnił się od twórców swojej epoki. Malarstwo jego wywarło silny wpływ na niektórych artystów współczesnych (ekspresjonizm). Prace ważniejsze: „Męczeństwo św. Maurycego” (1584, Eskurjal), „Pogrzeb hr. Orgaza” (Toledo), „Św. Franciszek z Asyżu”.

Greco Gaetano, kompozytor, przedstawiciel szkoły neapolitańskiej; należał do najwybitniejszych znawców kontrapunktu z pierwszej połowy XVIII wieku. Uczeń Scarlattiego. Do cennych kompozycji G. należą: tokkaty, fugi oraz 4-głosowe lamentacje.

Grech Nikołaj, pisarz rosyjski, * 1787; zrazu nauczyciel, od 1812 redaktor i wydawca dziennika „Syn Otieczestwa”, od 1825—29 wydawał razem z Bułgarinem „Archiwum północne” i „Pszczolę Północną”; ogłosił m. in. gramatykę rosyjską, długo bardzo popularną. † 1867.

Grechaninow Aleksander, kompozytor rosyjski, * 1864. W twórczości swojej skłaniał się ku kosmopolitycznemu kierunkowi w muzyce rosyjskiej. Do najcenniejszych utworów G. należą pieśni i opery, wzorowane na Wagnerze i Liszcie.

Gredos (Sierra de), łańcuch górski w Hiszpanii środk., dziki i słabo zaludniony, dosięga 2.600 m. wys.

Greeley, m. w stanie Kolorado (St. Zj. Am. Płn.), 11.000 mieszk.

Greeley Horace, publicysta amerykański, * 1811, † 1872; założył w r. 1841 dziennik „New York Tribune”; walczył o zniesienie niewolnictwa w Stanach Zjednoczonych.

Green George, fizyk angielski, * 1793 w Nottingham, † 1841; był pierwotnie piekarzem; ogłosił teorię elektryczności i magnetyzmu (1825).

Green John Richard, duchowny anglikański, pisarz historyczny angielski; * 1837, † 1883; przez długie lata był proboszczem jednej z parafii Londynu; w r. 1865 porzucił ob-

wiązki duchowne i poświęcił się pisaniu historii. Wydał następujące dzieła: „Short history of the English People” (1874), „History of the English People” (1878—1880) i in.

Green Bay, 1) zatoka jez. Michigan (St. Zj. Am. Płn.); 2) m. w stanie Wisconsin (St. Zj. Am. Płn.), nad zatoką G.; 35.000 mieszk. (w tem około 3.000 Polaków); młyny, handel drzewem. G. B. jest siedzibą biskupa, którym jest od kilkunastu lat Polak, ks. Paweł Rhode, duchowy przywódca Polonii amerykańskiej.

Green Mountains, część Apalachów płn. w stanie Vermont (St. Zj. Am. Płn.); szczyt Mount Nooschilloch, 1.460 m.; tunel (Hoosac Tunnel) przez G. M. najdł. w St. Zj. (7.600 m.).

Green River, 1) l. dopływ rz. Ohio (St. Zj. Am. Płn.), 400 km. dług.; żeglowny; 2) płn. ramię rz. Kolorado (St. Zj. Am. Płn.); dług. 800 kilometrów.

Greenaway Kate, rysownicza angielska; * 1846, † 1901.

Greene Robert, poeta i dramatopisarz angielski, współczesny Szekspirowi; * 1560, † 1592.

Greenfield, m. w stanie Massachusetts St. Zj. Am. Płn.), 16.000 mieszk.

Greenock, m. w hr. Renfrew (Szkocja zach.) przy ujściu rz. Clyde do zatoki C., 81.000 mieszk.; port zewnętrzny Glasgow; warsztaty okret., przedalnicтво, wywóz wyrobów lnianych, śledzi i węgla.

Greenough G. Bellas, geolog angielski; * 1778, † 1855; założyciel „Geological Society of London”.

Greensboro, m. w stanie Karoliny płn. (St. Zj. Am. Płn.); 20.000 mieszk.

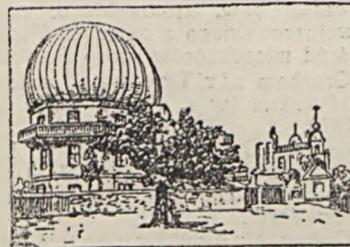
Greensburg, m. w Pensylwanji (St. Zj. Am. Płn.), 15.100 mieszk.

Greenville, m. w St. Zj. Am. Płn., 1) w stanie Karoliny pld., 23.200 mieszk.; 2) w stanie Mississippi, 11.600 mieszk.; 3) w stanie Texas, 12.400 mieszk.

Greenwich, część Londynu, nad Tamizą; 186.000 mieszk.; akademja morską, obserwatorium astronomiczne, zał. 1675; przez nie przechodzi 1-szy południk (17°39'51" na wsch. od Ferro, (2°20'9" na zach. od Paryża).

Greenwich'skie obserwatorium, założone w Greenwich (niedaleko Londynu) w r. 1675 za Karola II, staraniem znanego astronoma John'a Flamsteeda; obserwatorium posiada dwa duże refraktory:

70.5 cm.
(Grubb 1891)
wizualny i
66.5 cm.
(Grubb 1897)
fotograficzny, oraz inne narzędzia mniejsze. Zakres prac: katalogi gwiazd, astrografia etc.

Obserwatorium astronomiczne w Greenwich.

Greff Walenty (Bekwark. Bac-

fark), mistrz gry lutniowej w Polsce; * 1507, † 1576; z pochodzenia był Sasem siedmiogrodzkiem, przebywał w Polsce na dworze kr. Zygmunta Augusta przez lat 18. Napisał: „Ricercari”, „Intabulatura” (1552), „Harmoniae musicae” w 2 częściach (1565, 1568).

Gregarinida (gregaryny), nazwa rzędu zwierząt, należących do gromady: sporowce (Sporozoa), typu: pierwotniaki (Protozoa). Sporowce te mają mniej lub więcej wydłużoną postać ciała. Pasorzyty zwierząt bezkręgowych, n. p. Clepsidrina blattarum w przewodzie pokarmowym karaczana, Monocystis lumbrici — w dżdżownicach i inne. Rozmnażanie bardzo skomplikowane.

Gregorjanki, dawne święto szkolne w dzień św. Grzegorza, 12 marca. Gregorjankami zowie się dzieci szkolne, odświętnie ubrane, które rodzice prowadzą uroczysto do szkoły; w związku z tem odbywają się zabawy i śpiewy dzieci. Święto to, niegdyś w całej Europie znane, pozostało do dziś dnia w pamięci ludu, i do dziś dnia gdziegdzie jeszcze w dzień ten odbywają się procesje dzieci, śpiewających lub recytujących stare teksty.

Gregorjański chorał, przez Grzegorza W. uregulowany i ustalony śpiew kościelny, polegający na zachowaniu wolnej rytmiki mowy, rozszerzeniu i uporządkowaniu systemu tonacyjnego.

Gregorjański kalendarz, ob. kalendarz.

Gregorjański ołtarz, szczególnie uprzywilejowany ołtarz, którego prawór znajduje się w kościele św. Grzegorza.

Gregorjańskie msze, msze odprawiane w przeciągu 30 dni bez przerwy za zmarłych

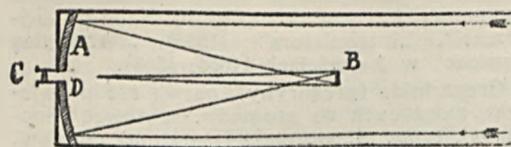
Gregorowicz Jan Kanty, zasłużony pisarz polski dla ludu i młodzieży; * 1818 r. w Warszawie, † 1890; był współpracownikiem „Gazety Niedzielnej”, redagował w r. 1851 „Gazetę Rolniczą”, w 1854 „Gazetę Codzienną” (wspólnie z Lewestamem i Prackim), w 1858 „Wolne Zarty”, w 1860 „Kmiotka”, następnie „Magazyn Mód”, przemianowany od r. 1862 na „Tygodnik Mód i Powieści”, wreszcie od r. 1867 aż do śmierci redagował „Przyjaciela Dzieci”. Wydał osobno m. in.: „Obrazki wiejskie”, „Zarysy wiejskie”. „Tomek Beznogi i Proszaki”, „Dwie sceny z życia wiejskiego”, „Różne różności”, „Dobry ekonom”, „Tomek Sandomierzczak”, „Gawędy księdza proboszcza pod lipami”, „Ukryte skarby”, „Wieża Świątyni”; nadto obrazki dramatyczne: „Nowomodne zaloty”, „Janek z pod Ojcowa”, „Werbel domowy”. Książki dla ludu wydawał pod pseudonimem Jaska z Bielca.

Gregory Francis, podróżnik angielski po Australji zach., * 1820, † 1888.

Gregory James, matematyk i astronom szkocki, * 1638 w New-Aberdeen, † 1675; skonstruował pierwszy teleskop zwierciadłowy.

Gregory'ego reflektor, teleskop zwierciadłowy, posiadający konstrukcję następującą: światło pada na zwierciadło wklęsłe, posiadające otwór w środku, następnie po odbiciu pada na małe zwierciadło wklęsłe, od którego odbija

się, przechodzi przez otwór w pierwszym zwierciadle i wreszcie wpada do okularu.

Gregory'ego reflektor. A—D zwierciadło wklęsłe; B małe zw. wkl.; C otwór okularu.

Gregr. 1) Edward, wybitny polityk czeski, z zawodu lekarz; * 1828, † 1907; przywódca stronnictwa młodoczeskiego, walczącego o prawa narodu czeskiego w Austrii; 1861 poseł do sejmiku czeskiego, 1873 do parlamentu austr.; 2) Juliusz, brat poprzedz., * 1831, † 1897; założył 1860 „Narodni Listy”, wielki dziennik czeski w Pradze, organ młodoczechów, obecnie narodowych demokratów czeskich; przez pewien czas poseł do sejmiku czeskiego i do parlamentu austr.

Greif Martin (właśc. nazw. Friedrich Hermann Frey), poeta niemiecki. * 1839, † 1911. Dramaty: „Nero”, „Prinz Eugen”, „Agnes Bernauer” i in.; poezje liryczne: „Freund in der Heimat”, „Hochsommernacht” i in.

Greifenberg, m. pow. w Pomeranii pruskiej, 8.000 mieszk.; cukrownie, chów bydła.

Greifenhagen, m. pow. w Pomeranii pruskiej, nad Wielką Reglicą, odnoga Odry; 7.350 mieszk.; fab. sukna i płótna, wyrobów skórzanych; handel zbożem i bytlem.

Greifswald, ob. Gryfja

Grein Józef, malarz polski, * 1886; kształcił się w Krak. Akad. Sztuk Pięknych. Znałca technik zdobniczych. Maluje pejzaże.

Greiz, m. w rep. Turynji (Niemcy) nad Białą Elsterą, 20.000 mieszk.; przędzalnictwo, wyrób sukna.

Gremjał, chusta jedwabna, leżąca na kolanach biskupa, gdy ten zasiada na tronie podczas celebrowania mszy.

Gremjum (łac.), kolegjum, towarzystwo, związek (dosłownie — łono). In gremio — w komplecie.

Grempla, szczotka lub walec, nabity igłami, służący do czesania włókien wełny i bawełny.

Gremplarka, maszyna do gremplowania.

Gremplować, czesać wełnę lub bawełnę.

Grenada, ob. Granada.

Grenada, wyspa w Małych Antylach w bryt. Indjach zach.; 345 km²; 67.000 mieszk.; wulkanicznego pochodzenia, b. żywna; kakao, korzenie, bawełna; stol. i port S. George.

Grenadyny (ang. Grenadines), 600 wysp wulkanicznych w Antylach bryt.; pld. należą do Grenady, pln. — do wyspy św. Wincentego (St. Vincent).

Grenadier, żołnierz, przeznaczony do rzucania ręcznych granatów. Z czasem z g. zaczęto tworzyć całe kompanie, wybierając do nich żołnierzy silnych i dobrze zbudowanych. Po zarzuceniu granatów ręcznych nazwę gre-

nadierów pozostawiono doborowym oddziałom (u nas za Królestwa Kongresowego pułk grenadierów gwardji). Obecnie znaczenie grenadierów zostało przywrócone. Dzisiaj nazwę grenadjera posiada żołnierz piechoty, należący do sekcji grenadjerskiej drużyny bojowej (ob. drużyna).

Grénard François, podróżnik francuski, towarzysz Dutreuil de Rhins'a w podróży do Tybetu (1891—1894); zebrał cenne wiadomości naukowe, wydane w „Mission scientifique dans la Haute Asie”.

Grendyszyński Ludomir, publicysta i działacz społeczny; * 1859 w Lipnie, studjował prawo w uniwersytecie warszawskim, zajmował się zrazu praktyką adwokacką, potem wstąpił do redakcji „Kraju”, z kolei pracował w „Niwie” i „Kurjerze Polskim”, w 1916 r. był członkiem i sekretarzem Tymczasowej Rady Stanu; † 1922.

Grenlandja, najw. ląd polarny pomiędzy Atlantykiem i zatoką Baffina oc. Płn. Lodowatego; 2.180.000 km²; wnętrze pokryte skorupą lodową, klimat surowy; wolny od lodów pas nadbrzeżny do 180 km szerokości; 14.500 mieszkańców, Eskimów. Liczne fiordy i wyspy; średnia temperatura roczna: — 8,4°; należy do Danji; stacja misyjna Upernivik; tran i tłuszczyk fok i wielorybów, futra, skóry fok, pierze; grafit; 2 inspektoraty duńskie, pln. i pld., ośrodki handl. Godthaab i Godhavn; stacja biologiczna; na wybrzeżu wsch. kolonia Angmagsalik. Od XI w. kolonie norweskie, w r. 1721 kol. duńska.

Grenobla (franc. Grenoble), stol. dep. Isère (Francja pld.-wsch.) nad rz. Isère, u podnóża Alp; 77.500 mieszk.; uniwersytet od r. 1339; nowoczesna twierdza, katedra (XII—XIII w.); wyrób rękawiczek, płótna, farbiarnie, cement.

Grenville William Wyndham, angielski mąż stanu; * 1759, † 1834. Od 1806 do 1807 r. ang. prez. ministr. Zagorzały przeciwnik francuskiej rewolucji.

Grenzmark Westpreussen-Posen, prow. pruska, utworzona w r. 1920 z odciętych od woj. pomorskiego i poznańskiego powiatów i części powiatów; obejmuje 7.722 km², 644 miejscowości i 324.800 mieszk.. Należą tu: cały powiat skwierzyński, części pow. wschowskiego, babimojskiego, międzyrzeckiego, wieleńskiego, czarnkowskiego i chodzieskiego z dawnego W. Ks. Poznańskiego, oraz cały pow. walecki i części pow. złotowskiego, człuchowskiego i wejherowskiego z dawnych Prus Zachodnich. Wśród mieszkańców sporo Polaków; stol. Piła.

Gresham sir Thomas, założyciel giełdy londyńskiej (w r. 1565); * 1519 w Londynie, † 1579.

Gresset Jean Baptiste Louis, poeta francuski, * 1709, † 1777. Autor tłumaczonego na wiele języków eposu komicznego „Vert-Vert”.

Grétry André Ernest Modeste, kompozytor francuski, * 1741 w Leodjum, † 1813 w Montmorency. W działalności kompozytorskiej wzorował się na włoskiej operze. W r. 1767, przybywszy do Francji, zyskał ogromną wzięłość przez swe opery komiczne, z któ-

rych najbardziej popularną była: „Dwa skapcy” i „Ryszard Lwie serce”.

Greuze Jean Baptiste, malarz francuski, * 1725 w Tournus, † 1805. Malował sceny rodzajowe z życia mieszczańskiego. Prace ważniejsze: „Przekleństwo ojcowskie” (Louvre), „Paralitik” (1763), „Dzbanek rozbity” (Louvre).

Grève (Place de), w Paryżu przed ratuszem plac, na którym tracono skazańców. Od 1806 roku plac ten nosi nazwę Place de l'Hôtel-de-Ville).

Gréville Henry (pseud. Alicji Durand), pisarka francuska; * 1842, † 1902. Autorka powieści z życia rosyjskiego.

Grévy Jules, francuski mąż stanu; * 1807, † 1891. Za czasów cesarstwa stał w ostrej opozycji względem rządów Napoleona III. Po upadku cesarstwa w r. 1879 oraz 1885—87 był prezydentem republiki.

Grew Nehemia, lekarz angielski, * 1628 w Coventry, † 1711. Był jednym z twórców anatomii roślin; podał teorię o ich składzie komórkowym; napisał: „The anatomy of plants”

Grey, 1) Albert, angielski mąż stanu, * 1851, † 1917. 1904—1911 gen. gubernator Kanady; 2) Charles hr., angielski mąż stanu, * 1764, † 1845. W roku 1806 pierwszy lord Admiralicji, 1807 minister Spraw Zagranicznych. Od 1807 r. przywódca liberałów w Izbie Lordów. 1830—1834 prezes ministrów; 1832 r. przeprowadził bill o reformie parlamentu, ujednostajniający prawo wyborcze obywateli angielskich (uzależnione od wysokiego cenzusu majątkowego) i pozbawiający drobne miasta ok. 180 mandatów na rzecz miast większych i hrabstw; 3) Edward, angielski mąż stanu; * 1862. 1905 do 1916 minister spraw zagranicznych, 1919 do 1920 r. poseł angielski w Waszyngtonie.

Grey Jane, królowa angielska od r. 1553; * 1537; stracona w r. 1554.

Grębów, w. w pow. tarnobrzeskim (woj. lwowski) przv ujściu rz. Brenia do Wisły; 5.600 mieszk.

Gribeauval Jean Baptiste, inżynier i artylerzysta francuski, * 1715 w Amiens. W czasie wojny siedmioletniej służył w wojsku austriackim. W 1776 roku mianowany gubernatorem wielkiego arsenału we Francji. Jeden z najwybitniejszych artylerzystów XVIII w. i właściwy twórca taktyki artylerji. Jako teoretyk wojskowy wywarł ogromny wpływ na kształtowanie się poglądów wojskowych Napoleona. † 1789.

Gribojedow Aleksandr, dramaturg rosyjski, * 1793 w Moskwie, † 1829 w Teheranie, zamordowany jako poseł rosyjski przez wzburzone tłumy. Od roku 1810—12 był słuchaczem uniwersyt. moskiewskiego, następnie służył 3 lata jako kawalerzysta, w r. 1819 pojechał do Persji, gdzie zaczął pracować nad swoją komedią: „Gorie ot uma”, niezwykle ostrą satyrą na wyższe sfery społeczeństwa rosyjskiego. Zamieszany w proces dekabrystów, wyszedł z niego bez szwanku.

Grieg Edvard Hagerup, kompozytor norweski, * 1843 w Bergen, † 1907. Wykształ-

cenie muzyczne odebrał w konserwatorium lipskim, stąd też początkową twórczość jego cechował wpływ romantycznych kompozytorów niemieckich. W kraju stał się wyznawcą idei narodowej i tworzył na tle motywów ludowych. Napisał utwory orkiestrowe (suity: „Peer Gynt”), fortepianowe minjatury: „Lyrische Stücke”, 3 sonaty skrzypcowe, sonatę na fortepian, kwartet smyczkowy, liczne pieśni i tańce norweskie.

Griesheim, m. nad Menem w Prusach (Niemcy), 11.700 mieszk.; fabryki chemiczne.

Griesinger Wilhelm, psychiatra niemiecki, * 1817 w Sztugarcie, † 1868; był dyrektorem szkoły lekarskiej i prezesem „Conseil de santé” w Egipcie, następnie profesorem w Tybindze, Zurychu i Berlinie.

Griffenfeldt Peder hr., duński mąż stanu, * 1635, † 1699. W r. 1673 został kanclerzem państwa. 1676 skazany na dożywotnie więzienie.

Griffith Arthur, polityk irlandzki, * 1872, † 1922. Założyciel stronnictwa niepodległościowego Sinnfein. 1921 prezydent Republiki Irlandzkiej.

Griffitha biel (cynkolit), farba biała, otrzymywana przez strącanie roztworu siarczanu cynku, siarczkiem baru. Przez żarzenie przechodzi w „biel Meissnera”.

Grignard Victor, współczesny chemik francuski, * 1871 w Cherbourgu. Prace z chemii organicznej. Laureat Nobla z r. 1912

Grigorowicz Dimitrij, powieściopisarz rosyjski; * 1822, † 1900. Ukończył Szkołę Inżynieryjną. Pisał przeważnie z życia wsi. Najbardziej znane są utwory: „Gutaperkowy chłopiec”, „Wies”, „Akrobaci dobroczynni”, „Rybacy” itd.

Grilwa, ob. Grzywa.

Grijalva, l. dopływ rz. Tabasco w Meksyku wsch., długo. 544 km.

Grijalva Fernando, jeden z hiszpańskich zdobywców N. Świata, * ok. 1490, † 1527; bacz zach. wybrzeża meksykańskiego.

Grikwa (kraj), ang. Griqualand, 2 okręgi w Kraju Przylądkowym (Unja Pld. Afryki); 265.000 mieszk. (6.250 białych); ludność hotentocka G.; West Griqualand, 39.359 km² na pln. od rz. Orange; kopalnie diamentów w Kimberley; East G., 19.668 km², na wsch. od gór Smocznych (Drakensbergen).

Grillparzer Franz, poeta austriacki, dramaturg i liryk, * 1791 w Wiedniu, † 1872. Dyrektor archiwum nadwornego w Wiedniu. Dramaty: „Matka rodu”, „Safo”, „Złote runo”, „Fale morza i miłości”, „Króla Ottokara wyniesienie i kres”, „Sen jest życiem”. Wiele z nich przetłumaczonych na język polski. Grillparzerpreis, nagroda, przeznaczona dla wybitnych dramaturgów niemieckich, ustan. w r. 1875.

Grimaldi, genueński ród szlachecki; panował od 980 r. w Monaco. Wygasł w 1731 r.

Grimaldi Francesco Maria, jezuita, * 1618 w Bolonji, † 1663. Znany ze swych badań zjawisk fizycznych. Odkrył zjawisko ugięcia światła.

Grimaux Edouard, chemik francuski; * 1835 w Rochefort, † 1900. Członek Akademii Nauk.

Grimm, 1) Friedrich Melchior baron, pisarz i krytyk niemiecki, piszący po francusku; * 1723, † 1807; 2) Jakob, twórca niemieckiego językoznawstwa; * 1785, † 1863. Autor niem. gramatyki, mitologii, dzieł języka niemieckiego, słownika niemieckiego. Wydał podania niemieckie i znane powszechnie bajki; 3) Wilhelm, brat i współpracownik poprz., * 1786, † 1859. Wydał niemieckie podania bohaterów („Die deutsche Heldensage“).

Grimma, m. w Saksonii (Niemcy) nad rz. Mulda; 10.600 mieszk.; zamek; fabr. wyrobów metalowych, papieru i maszyn.

Grimmelshausen Hans Jakob Christoph, pisarz niemiecki; * ok. 1610, † 1676; do r. 1646 żołnierz. Powieść: „Awanturyczny Simplicissimus“.

Grimshby, m. portowe w hr. Lincoln (w Anglii wsch.), nad ujściem rz. Humber; 82.330 mieszkańców; główny port rybacki Anglii nad m. Północnym; wywóz węgla, wełny, bawełny i maszyn.

Grimsel, przełęcz pomiędzy dolinami Rodanu i rz. Aar; 2.165 m. n. p. m.

Grindel Dawid, aptekarz i chemik. * 1776, † 1836 w Rydze. Od r. 1804 profesor chemii i farmacji na Uniwersytecie w Dorpacie; w l. 1810—12 rektor tegoż. w 1814 złożył tytuł profesora; w 1820 wstąpił na tenże uniwersytet jako student na wydział lekarski, który ukończył w r. 1823. Autor licznych prac z chemii i farmacji.

Grindella, roślina pospolita w Ameryce. Wyciąg z kalfornijskiej G. robusta, używany w lecznictwie jako środek przeciw astmie.

Grindelwald, w. w kantonie berneńskim (Szwajcaria); 4.000 mieszk.; słynne lodowce.

Gringore Pierre, pisarz francuski. * 1475, † 1538. Autor sztuk politycznych i satyr.

Grinnell'a ziemia, wielka wyspa na płn.-zach. od Grenlandji płn.

Griqualand, ob. Grikwa.

Grisaille, sposób malowania zapomocą dwóch farb: jasnej i ciemnej. W ten sposób dawni mistrzowie wykonywali przeważnie podkłady.

Grisebach Eduard, poeta niemiecki i historyk literatury niemieckiej; * 1845, † 1906. Napisał m. in.: „Der neue Tannhäuser“, „Tannhäuser in Rom“, biografie Schopenhauera. Wydał dzieła Kleista, Hoffmanna i in.

Griseldis, Griseldis (polsk. Gryzelda), bohaterka podania, opracowanego przez Petrarke i Boccaccia. Opera Masseneta (1898). Dramat G. Hauptmanna (1909).

Gris-Nez, przylądek z latarnią morską w dep. Pas-de-Calais (Francja płn.-zach.), przy najwęższej części kanału La Manche.

Grisons, Graubünden, ob. Gryzonów (kanton).

Grisee, m. na płn.-wsch. wybrzeżu Jawy (Indje wsch. holend.); 30.000 mieszk.

Gröber Adolf, polityk niemiecki, * 1854, † 1920. Jeden z przywódców centrum katol. Od 1887 był posłem do parlamentu, w 1918 zastępca kanclerza.

Grobla, zapora, zamykająca dolinę rzeki dla spiętrzenia wody, w celu uzyskania siły wodnej, zaopatrzenia w wodę, a także dla zabezpieczenia od zalewu. G. bywają murowane, betonowe, żelazobetonowe i ziemne.

Grobowiec, nagrobek, pomnik, mauzoleum.

Groch, ob. Pisum.

Grochmalicki Jan Gabriel, zoolog. * 1883; od r. 1913—19 sekretarz Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie; od r. 1919 prof. zoologii na uniw. poznańskim. Wydał szereg rozpraw specjalnych w Rozp. Wydz. Mat. Przyn. Pol. Akad. Umiejętn., „Kosmosie“, „Rozpr. i Wiad. z Muz. im. Dzieduszyckich“, „Przyrodniku“ etc.

Grocholski Kazimierz, pierwszy minister dla spraw Galicji w gabinecie Hohenwartera w 1871 r. * 1815, † 1888.

Grocholski Stanisław, współczesny malarz polski; * 1858 we wsch. Małopolsce; kształcił się w Krakowie, Wiedniu i Monachium, gdzie osiadł na stałe i przez pewien czas prowadził prywatną szkołę malarską. Był członkiem Monachijskiej „Secesji“ i współpracownikiem czasopisma „Jugend“. Ważniejsze prace: „Urlopnik“, „Śmierć sieroty“, „Żydzi modlący się w wagonie“, oraz wiele scen rodzajowych z huculskiej. W 1899 przeżył się do Ameryki i odtąd wszelki ślad o nim zaginął.

Grocholski Włodzimierz hr., działacz społeczny; * 1857 w Hrycowie na Wołyniu; odbył studja prawne w Dorpacie i Kijowie, poczem osiadł w Hrycowie; 1905 został redaktorem i wydawcą „Dziennika Kijowskiego“, 1906 wybrany do pierwszej Dumy państwowej; † 1914.

Grochowiska, tołwark w pow. pińczowskim (woj. kieleckie); 18. III. 1863 bitwa oddziału Marjana Langiewicza z wojskami rosyjskimi.

Grochownik, ob. Caragana arboreascens.

Grochowski Jan, generał polski; rozpoczął służbę wojskową w wojsku pruskim, a następnie przeszedł do polskiego. Brał udział w wojnie 1792 r. w stopniu majora. W 1794 r., mianowany generałem, przebił się z Wołynia z 6.000 ludzi w celu połączenia się z Kościuszką pod Opatowem. W bitwie pod Szczekocinami 6. VI. 1794 dowodził lewym skrzydłem armii polskiej i zginął od kuli działowej.

Grochowski Stanisław ks. (właśc. nazwisko: Wierzbowski herbu Lubicz), poeta polski z końca XVI w.; * ok. 1540, † 1612. Napisał i wydał szereg wierszy okolicznościowych i religijnych. Najważniejsze: „Kalliope słowieńska Zygmuntovi III na stolice polską wstępującemu“, „Pieśni Kalliope słowieńskiej na terazniejsze pod Byczyną zwycięstwo“, „Hymny kościelne“, „Babie koło“, „Włoskie miasta co przedniejsze“ i „Toruńskie noce“.

Grochowy wianek dać (staropolskie), odmówić starającemu się o rękę, dać odkosza.

Grochów, w. na prawym brzegu Wisły, włączona w r. 1910 do Warszawy. Tu stoczona została 25. II. 1831 przez Chłopickiego walna bitwa z Rosjanami. Pozycja Gr., obramowana z dwóch stron bagnami, stanowiła jedno z 2 przełęcz, prowadzących ku Pradze, i posiadała wysuniętą redutę w olszynie Gr.

Groddeck Gotfryd Ernest, znakomity filolog, piszący po łacinie, niemiecku, polsku i francusku, * 1762 w Gdańsku, † 1826. Gimnazjum kończył w Gdańsku, wyższe studja filologiczne w Getyndze. W r. 1803 został prof. literatury greckiej w Wilnie. Z dzieł najważniejsze: „Antiquarische Versuche“, „Historiae Graecorum litterariae elementa“, „De scena in Theatro Graecorum commentatio“. Rozprawy polskie drukował w „Dzienniku wileńskim“.

Grodecki Wacław, kartograf polski XVI w.; autor mapy Polski, wydanej po raz pierwszy w 1558 r.

Grodenapl (franc. gros de Naples = tkanina gruba z Neapolu), tkanina jedwabna, którą najpierw zaczęto wyrabiać w Neapolu.

Grodetur (franc. gros de Tours = tkanina gruba z Tours), ciężka tkanina jedwabna, którą wyrabiano w Tours.

Grodki lub **Hródki** (niem. Spremberg), m. pow. w Dolnych Łużycach, w Brandenburgji (Prusy), nad Szprewą; węzł. st. kol.; 10.700 mieszk.; węgiel brunatny; sukiennictwo.

Grodno, m. pow. w woj. białostockiem, na pr. brzegu Niemna; 35.000 mieszk.; wyroby tytoniowe, maszyny roln., odlewnie; w r. 1586 śmierć króla Stefana Batorego; smutnej pamięci sejm 1793 r.; miejsce pobytu i zgonu (1910) Elżby Orzeszkowej.

Grody Czerwieńskie, ob. Halickie księstwo.

Grodzicki Paweł, generał artylerji polskiej w XVII w. Za młodu służył w wojsku koronnym, następnie został wysłany do Holandji przez M. Sienkowskiego dla kształcenia się w sztuce wojennej. Po powrocie służył jako pułkownik. Przez Władysława IV został mianowany generałem, tj. inspektorem artylerji. Zorganizował i urządził arsenały w Krakowie, Warszawie i Lwowie. † 1645.

Grodzicki Stanisław, teolog polski; * 1541 w Poznaniu, † 1613. Studja w Rzymie. Po otrzymaniu doktoratu teologii wstąpił do zakonu jezuitów. Wydał prace: „O poprawie kalendarza“, „Ewangelik... albo rozmowy ewangelika z ministrem“, „O czyszczeniu pierwsze kazanie“.

Grodzlec, w. w pow. będzińskim (woj. kieleckie), nad rz. Brynicą; kopalnie węgla, fabr. cementu.

Grodzieńska konfederacja, zawładnana na sejmie grodzieńskim 15. IX. 1793, na żądanie Sieversera i Buchholza, przedstawicieli państw rozbiorczych, ratyfikowała traktaty podziałowe.

Grodzieńskie sejmy odbywały się na zasadzie uchwały sejmicy pacyfikacyjnej 1673 r., że każdy trzeci sejm, byle nie konwokacyjny,

elekcyjny ani koronacyjny, ma się odbywać w Grodnie pod łaską marszałkowską Litwina. Pierwszy zebrał się w 1678; ostatni („niemy“), zwolany na 16. VI. 1793 r. przez Stanisława Augusta na żądanie Sieversera, zniósł ustawy sejmu czteroletniego, podpisał traktat podziałowy z Rosją 22. VII. z Prusami 2. IX, związał konfederację grodzieńską 15. IX.

Grodziński Mikołaj, heraldyk polski, † 1643; napisał „Herby Królestwa Polskiego obojga narodów, które mi się rycerstwo tak w Koronie, jak w W. Ks. Litewskim pieczętuje“ (1631).

Grodzisk, 1) zw. G. Mazowiecki, m. w pow. błońskim (woj. warszawskie), nad rz. Mrówną; 11.250 mieszk.; zakłady chemiczne i elektrotechniczne; fabryki smarów i olejów mineralnych, waty, pończoch, wyroby lniane; zakład przyrodoleczniczy; 2) m. pow. w woj. poznańskim; 5.650 mieszk.; piwo „grodziskie“; fabryka mebli.

Grodzisko, góra skalista w dolinie Ojcowskiej z ruinami zamku z XIII w. i kościółkiem z XVII wieku.

Groener Wilhelm, generał niemiecki; * 1867. Organizator kolejnictwa. W 1917 dowódca armji niem. na Ukrainie, 1918 po Ludendorfie szef sztabu generaln., 1919 min. kolei.

Groenland, ob. Grenlandja.

Groffe Aleksander, budowniczy polski w. XIX. Przebudował szpital Dzieciątka Jezus w Warszawie w r. 1826.

Grog, gorący napój z rumu, araku albo kornjaku, z wodą i cukrem.

Groiński Bartłomiej, prawnik polski, * 1519, † 1599; znawca prawa magdeburskiego. Napisał: „Artykuły prawa magdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego“.

Grojcznik, ob. Cercis.

Groll Max, kartograf niemiecki, * 1876, † 1916; wydał cenne mapy batymetryczne.

Groll albo **Grell** Michał, drukarz i wydawca warszawski, * ok. 1722; od r. 1759 właściciel księgarni w zamku królewskim w Warszawie; w 1768 r. założył drukarnię, podniósł znacznie poziom druków warszawskich; wydawał od r. 1771 kalendarze polityczne; † 1806.

Grolman Karl, prawnik niemiecki, * 1775, † 1829; prof. prawa w Giessen. Wydał w r. 1800: „Grundsätze der Kriminalrechtswissenschaft“.

Gromada, mieszkańcy wsi albo gminy, zgromadzenie, zebranie gminne. **Gromadzki**, sołtys.

Gromada, termin używany w systematyce nauk biologicznych; ob. systematyka.

Grombecki Henryk, współczesny malarz polski; * 1884. Kształcił się w Warsz. Szkole Szt. P. i w Krak. Akademji. Mieszka w Warszawie. Ważniejsze prace: „Portret ojca“, „Nędzarka“ (w zbiorach T. Z. S. P.), „Stasia“ i in. G. urządził parokrotnie zbiorowe wystawy w Warszawie, ostatnią w Salonie Garlińskiego w 1926 r.

Gromnica, 1) świeca woskowa, poświęcana 2. II., w dzień Oczyszczenia Najśw. M. P. (świę-

Grindelia robusta

to Matki Boskiej Gromnicznej), zapalana przy konających, a także dla odpędzenia gromu; 2) sosna o strzelistej gałęzi środkowej; 3) gatunek roślin z rodziny kaktusowatych (Cactaceae).

Grondy, las iglasty starodrzewny, rzadko rosnący, do którego sarny w jesieni się wynoszą; kępy lasów na gruncie mniej więcej wyniosłym wpośród obszernej bagien albo łąk.

Groninga (holend. Groningen), stol. prow. G. w Holandji ptn.; 90.000 mieszk.; uniwersytet z r. 1614; przędzalnictwo; handel wełna, bydłem i zbożem; warsztaty okrętowe.

Gronkowiec, gronkowce, ob. staphylococcus.

Grono, bot. typ kwiatostanu o wydłużonym pedzie głównym i kwiatkach, opatrzonych szypułkami, np. kwiatostan berberysu, porzeczki, lewnonji.

Gronostaj, ob. Mustelidae.

Gronovius, 1) Johann Friedrich, profesor w Lejdzie, * 1611, † 1671; najwybitniejszy latynista Holandji, wydawca Liwjusza, Gelljusza, Plauta, Marcialisa; 2) Jacob, syn poprzedniego, autor 13 tomowego dzieła o starożytnościach greckich: „Thesaurus antiquitatum Graecarum“.

Gronowiec, ob. Botrychium.

Gronowski Tadeusz, współczesny rysownik polski, * 1895, wykonał wiele winiet, rysunków i ilustracji do książek i czasopism warszawskich.

Grönsund, cieśnina na Bałtyku pomiędzy wyspami duńsk. Falster na Møen.

Groom (ang.), mały chłopek do koni.

Groote Eylandt, wyspa górzysta w zatoce Karpentaria (Australia ptn.); 4.225 km².

Groote Gerhards, reformator i mistyk niderlandzki, * 1340, † 1384. Założyciel towarzystwa „Braci wspólnego życia”, zwanego również Hieronimjanami albo Gregorjanami; towarzystwo to miało na celu szerzenie chrześcijańskiego życia praktycznego.

Groote River, rz. w Kraju Przylądkowym (Unia Płd. Afryki); wpada do oc. Indyjskiego.

Gros (franc., dosł. gruby, wielki), 1) główna część, masa, całość; 2) w handlu 12 tuzinów.

Gros Antoine Jean, malarz francuski; * 1771 w Paryżu, † 1835. Uczeń Davida. Uprawił malarstwo historyczne. Prace ważniejsze: „Bonaparte pod Arcole” (Luwr), „Zaraza w Jaffie” (1804, Luwr), „Napoleon, zwiedzający pobożnik pod Eylau” (1808, Luwr).

Grosman Ludwik, kompozytor polski; * 1835. Napisał operę: „Duch wojewody”.

Grossek Marja (Korycka), poetka polska; * 1869 w Krakowie. Studja muzyczne w Warszawie, uniwers. w Petersburgu (medyc., potem matemat.). Wiersze rozproszone po czasopiśmie; w r. 1904 oddzielnie: „Poezje”; † 1926.

Grossenhain, m. w Saksonji (Niemcy), nad rz. Röder; 12.000 mieszk.; wyrób płótna.

Grosser Bronisław, działacz socjalistyczny żydowski; * 1884; jeden z najwybitniejszych klerowników „Bundu” w Polsce, jednocześnie

współpracownik „Wiedzy”, „Świata”, „Kuzni”; † 1912 w Petersburgu.

Grosseto, stol. prow. G. w Toskanji (Włochy środk.); 18.000 mieszk.

Grossstrelitz, ob. Wielkie Strzelce.

Grosswardein, ob. Oradea Mare.

Grostern Stefan, publicysta i dziennikarz. * 1887; od r. 1906 pracował w „Nowej Gazecie”, „Społeczeństwie”, „Przeglądzie wileńskim”, 1909—1918 w „Dzienniku petersburskim”, od 1919—1925 w „Kurjerze polskim”; od 1926 naczelny redaktor „Nowego Kurjera polskiego”.

Grosular, ob. granaty.

Grosz (grossus), gruba moneta srebrna, wybijana w Polsce w XIII w., tak zwana w przeciwieństwie do cienkich dużych brakteatów, które z biegiem czasu zastąpiły grube denary, bite według ordynacji Karola Wielkiego. Znane są z wieku XIII i XIV grosze z Tours, praskie, krakowskie, niżnieńskie itd.

Groszek albo lędźwian, rodzaj roślin, ob. Lathyrus.

Grot, drugi maszt, licząc od przodu.

Grot, z krzemienia, brązu lub żelaza, ostre zakończenie oszczepu, strzały, lancy.

Grot Jan ze Stupcy, biskup krakowski, † 1348, doradca Władysława Łokietka; ostro zwalczał nadmierną zachłanność poborcy świętopietrza, nuncjusza papieskiego, Piotra z Alwernji; jeździł 1336 r. do Rzymu w poselstwie od Kazimierza Wielkiego w sprawie z Krzyżakami i wyjednał przysłanie legatów papieskich dla rozstrzygnięcia sporu.

Grot Nikołaj, filozof rosyjski. * 1812 w Petersburgu. † 1899. Ważniejsze dzieła: „Psychologia uczuć”, „Filozofia sztuki”, „Giordano Bruno”.

Grot, wydrążenie w skale, jaskinia, pieczara. G. może być naturalna lub sztuczna.

Grote George, angielski mąż stanu i historyk. * 1794 w Clayhill, † 1871. Autor znanej „Historji Grecji” i „Platona”.

Grotfend Georg Friedrich, filozof i filolog niemiecki; * 1775, † 1853. Badacz piśma klinowego.

Grotesk, gatunek czcionek grubszych, czarniejszych od zwykłego druku, służących do uwydatniania wyrazów.

Groteska (włosk.), ornament fantastyczny, ułożony z form zwierząt, roślin i in. W literaturze: krótkie, dowcipne opowiadanie lub dramat o śmiesznych akcentach karykaturalnych. W choreografii: ruchy nienaturalne, mocno przesadzone.

Grotz Klaus, poeta niemiecki; * 1819, † 1899. Pisał głównie w dialekcie „plattdeutsch”.

Grotz Hugo, geograf niemiecki, * 1869; podróżnik po Azji Mn., Mezopotamji i Persji zach.

Grotius (de Groot) Hugo, holenderski mąż stanu. * 1583, † 1645. Praca swa pt. „De jure belli et pacis” (1625) ugruntował zasady prawa narodów.

Grotkowski Jan, poeta polski XVII w., rok urodzenia i śmierci nieznan; pisał poezje oryginalne (Andrzej Morsztyn uważał go za jed-

nego z najlepszych poetów współczesnych); przepisywano mu autorstwo przekładów „Sonetów” i „Triumfu miłości” Petrarcki i „Triumfu wiary” Guillaume Bartasa.

Grotowski Alfons, inżynier polski, * 1833, Wielkie zasługi położył około asenizacji miasta Warszawy; inżynier miejski od r. 1862, wielokrotnie wysyłany był zagranicę (do Anglii, Francji, Holandji, Niemiec), dla badania kwestji z tą sprawą związanych; jemu zawdzięcza Warszawa oddanie Lindley'owi do opracowania projektu kanalizacji i wodociągów miejskich. Napisał kilka studjów o studniach artezyjskich, o wyszukiwaniu źródeł, o oczyszczaniu wody.

Grott Teodor, współczesny malarz polski; * 1884 w Częstochowie; kształcił się w Krak. Ak. Szt. Pięk. Maluje przeważnie barwne martwe natury.

Grottger Artur, znakomity rysownik i malarz polski, * 1837 we Lwowie, † 1867 w Amélie les Bains; studja rysunku u Juliusza Kosaka, potem w Krak. Szkole Sztuk Pięknych oraz Akademji wiedeńskiej. Podczas pobytu w Wiedniu współpracował w „Illustrierte Blätter” i „Gartenlaube”. Pomieszczał tam szereg szkiców i karykatur. Z tych czasów pochodzą akwarele i obrazy olejne: „Patrol nocny”, „Ucieczka Henryka Walejusza”, „Rzeź humaniska”, „Szkoła szlachcica polskiego”. Sławę zjednał sobie kartonami „Warszawa”, „Litwania”, „Polonia”, „Wojna”. „Wieczory zimowe”. Zwłoki G., sprowadzone do kraju (1869), spoczywają na cmentarzu Łyczakowskiem we Lwowie.

Grotthus Theodor Chr. Joh. Dietrich, chemik i fizyk niemiecki, * 1785 w Lipsku, † 1822. Z pośród wielu prac G. największy rozgłos zyskały prace elektrotechniczne, z których pierwszą ogłosił, mając lat 20. W tej właśnie pracy podał swą słynną teorię elektrolyzy. Również w zakresie fotochemji poczynił zasadnicze spostrzeżenia, później zapomniane i przez innych ponownie odkryte. Napisał: „Mémoire sur la décomposition de l'eau et des corps qu'elle tient en dissolution à l'aide de l'électricité galvanique” (Rzym 1805).

Grouchy Emmanuel markiz, marszałek Francji, * 1766, † 1847. Walczył we wszystkich wojnach rewolucji i cesarstwa. W 1814 dowodził kawalerją Napoleona. W 1815 przyczynił się głównie do klęski cesarza pod Waterloo, dopuszczając Blüchera do udzielenia pomocy Wellingtonowi i nie biorąc udziału w bitwie. W latach 1815—19 przebywał w Ameryce.

Grousset Pascal, polityk i dziennikarz francuski, * 1845, † 1909. 1871 delegat komuny paryskiej dla spraw zagr. Zesłany do Nowej Kaledonii, skąd uciekł 1874. Od 1893 poseł do parlamentu.

Grove William Robert, fizyk angielski, * 1811 w Swansea, † 1896; w r. 1840 został prof. fizyki w Londynie. Prace z dziedziny optyki i elektryczności.

Grovego ogniwo, gazowe (tleno-wodorowe) ogniwo galwaniczne.

Groza Aleksander, poeta Ukrainy; * 1807 na Ukrainie, † 1875. Nauki w Humanium, Winnicy, Wilnie i Dorpacie. Wydał: „Poezje”, „Trzy palmy”, „Hryć” — dram., „Marek Jakimowski” — duma, „Śmieciński” — pow. szlach., „Twardowski” — misterjum; wiele utworów w wydawanych przez siebie pismach zbiorowych: „Rusalka” i „Grosz wdowi”. Proza ogłosił: „Władysław” — pamiętn., „Obrazki ukraińskie” i „Mozajka kontraktowa”.

Groznyj, m. pow. na ptn. Kaukazie (Rosja pld.), nad rz. Sunżą; 15.600 mieszk.; źródła nafty.

Grób Św., grób w Jerozolimie, w kościele tejże nazwy, w którym złożono ciało Jezusa. **Grobu Św. Zakony**: 1) Kongregacja jerozolimska kanoników regularnych od r. 1114, połączona w r. 1489 z Rycerzami św. Łazarza; 2) Kanonicki Św. Grobu; 3) Grobu św. Ojcowie — franciszkanie, pełniący służbę przy Grobie Św.; 4) Rycerze Grobu Św. (Rycerze złoci).

Gród albo **grodziszcz**, warownia u pierwotnych Słowian. Stanowił ją zamknięty, okragły lub owalny okep, umocniony wałem i palisadą. Później uzupełniały tę warownię drewniany zamek i także baszty. Gród budowano zazwyczaj na osobnych wzgórzach, na jeziorach lub moczarach, broniących doń przystępu. W czasach piastowskich w Polsce na grodzie siedział, jako dowódca, kasztelan, który sprawował również władzę sądową i administracyjną. G. służył jednocześnie za skład broni i żywności, w razie wojny za punkt zborny dla żołnierzy opola.

Gródek, 1) m-ko w pow. i woj. białostockim; sukiennictwo, przędzalnictwo, tkactwo; 2) m-ko w pow. łuckim (woj. wołyńskie) nad rz. Stochodem; 860 mieszk.; 3) m-ko w pow. wilejskim (woj. wileńskie), nad Berezyna Niemnowa; 4) nad Dniestrem, m-ko w pow. zaleszczyckim (woj. tarnopolskie), przy ujściu rz. Seretu do Dniestru; 930 mieszkańców; 5) m. w pow. kamienieckim, w gub. podolskiej (Ukraina); 8.000 mieszkańców, przeważnie Polaków; cukrownia; kościół katol. z XVI w.

Gródek Jagielloński, m. pow. (woj. lwowski), nad rz. Wereszyca; 10.500 mieszk.; pomnik króla Władysława Jagielly, zmarłego tu w r. 1434 w drodze na Ruś, celem odebrania holdu od hospodara wołoskiego; uprawa lnu.

Grójec, m. pow. w woj. warszawskim, nad Molnicą; 8.400 mieszk.; miejsce urodzenia Piotra Skargi w r. 1536.

Gruber Christian, geograf niemiecki, * 1858, † 1906; pracował głównie na polu geografji ekonomicznej, nad metodyką geografji oraz nad geografją Bawarii.

Gruber Johann Gottfried, autor filozoficzny niemiecki; * 1774 w Naumburgu, † 1851. Wydał wiele prac, głównie z dziedziny estetyki. Założyciel: „Allgemeine Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste”.

Gruber Max, współczesny higienista niemiecki; * 1853 w Wiedniu; w r. 1891 profesor

tamże; w r. 1903 profesor w Monachium. Współcześnie z Widalem wykrył odczyn aglutynacji przy durze brzusznym.

Gruber Wacław, anatom; * 1814, † 1890 w Czechach; był profesorem w Petersburgu; napisał wiele prac z zakresu anatomii.

Gruberski Eugeniusz ks., kompozytor muzyczny; * 1870 w Płocku; kształcił się w seminarjum duch. i w konserwatorium muzycznym w Warszawie; odbywał potem studia w Akad. muzycznej duchownej w Ratyźbonie; po powrocie do kraju regens chórów i orkiestry w katedrze płockiej, wydawca czasopisma „Śpiew kościelny”; napisał kilka kantat, mszy, oraz utworów fortepianowych; † 1922.

Gruberski Władysław, współczesny rzeźbiarz polski; * 1873 w Płocku; kształcił się w Krakowie i Paryżu, gdzie później przez dłuższy czas mieszkał. Ważniejsze prace: „Polonez Szopena”, „Sen”, nagrobek ks. E. Gruberskiego w Czerwińsku, tablica pamiątkowa w Czerwińsku ku uczczeniu Jagiellów oraz wiele portretów, popiersi i medalionów. Mieszka w Warszawie.

Grubiński Wacław, dramaturg i nowelista polski; * 1883 w Warszawie. Ukończył szkołę realną. Wydał oddzielnie utwory dramatyczne: „Na rubleży”, „Pijani”, „Kochankowie”, „Diogenes z Synopy i Aleksander Wielki”, „Piękna Helena”, „Niewierna”, „Lenin”, „Lampa Aladyna” i „Niewinna grzesznica”; w r. 1926 grano w Warszawie jego „Księżniczkę żydowską”; nowele: „Pocalunek”, „Uczta Baltazara”, „Bunt”, „Moc kamienna”, „Baal”, „Lwy i św. Grojnosław”; zbiór krytyk teatralnych pt.: „W moim konfesjonale”.

Grubite, bogini wiosny w pogańskiej Litwie. Uroczystości na jej cześć trwały do r. 1530.

Gruboszowate (Crassulaceae), rodzina roślin. rząd: różowce (Rosiflorae); mięsiste zioła lub podkrzewy z kwiatami obupłciowymi, owocami w kształcie torebki z licznymi nasionami, rozpowszechniona w Europie; ważniejsze rodzaje: rozchodnik (Sedum), bardzo u nas pospolity, rojnik (Sempervivum), rubasznica (Crassula), pochodząca z Afryki połudn.

Gruby Wierch, szczyt w Tatrach zach.; 2.174 m.

Gruczolaki (adenomata), nowotwory dobrotliwe, wychodzące z tkanki gruczolowej (w żołądka, wątrobie, macicy, tarczycy itd.); łatwo ulegają zwyrodnieniu złośliwemu, tworząc tzw. gruczolako-raki (adenocarcinoma).

Gruczoły (glandulae), narządy w ciele ludzkim lub zwierzęcym, służące do wytwarzania pewnych wydzielin, potrzebnych dla ustroju, lub przeznaczonych wprost do wydalania. Przeważna część g. (g. potowe, ślinowe, jelitowe, żołądkowe) oraz g. specjalnie zbudowane (wątroba, nerka) ma swoje przewody, przez które odchodzi ich wydzielina. G. także, jak tarczyca, nadnercze, przysadka, częściowo trzustka i jądro — przewodów wydalających nie posiadają, ale wydzielinę swą produkują bezpośrednio do krwi i noszą nazwę g. wydzielania wewnętrznego.

Gruczoły limfatyczne, nazwa prawidłowa

poliska: grudki chłonne (glandulae lymphaticae), twory niewielkie, okrągłe, składające się ze skupień tkanki limfatycznej (chłonnej) i przeznaczone do tworzenia nowych białych ciałek krwi (limfocytów, ob. krew).

Gruda, 1) kawał, bryła; 2) błotnista droga zamaznięta; 3) u zwierząt choroba skóry nad kopytem.

Grudziądz, m. pow. w woj. pomorskiem, na pr. wysokim brzegu Wisły; 34.000 mieszcz.; most na Wiśle dług. 1.092 m.; 1772—1919 twierdza; w b. cytadeli koszary, wieża zamkowa; odlewnia żelaza i emaliernia, fabryki maszyn roln., maszyn elektr., powozów, wyrob. tytuńowych.

Grudzińska Joanna, ob. Łowicka księżna.

Grudziński Stanisław, poeta i literat; * 1852 na Ukrainie; ogłosił kilka tomów „Pozyj”, powieści i nowele; † 1884.

Gruidae, żórawie, rodzina ptaków; rząd: podkasale (Gerani), dawniejsza nazwa rzędu: brodzace (Grallatores). Ptaki wielkie o dziobie prostym, zaostrozonym, szyi długiej, nogach bardzo wysokich z krótkimi palcami. W porze lęgowej przebywa u nas i w krajach bardziej północnych żóraw pospolity (Grus cinerea).

Gruinales, dźiobowce, rząd roślin o kwiatach dwupłciowych, przeważnie pięciocłonkowych z załaznią górna, podzieloną na komory. Należą tu rodziny: bodziszkowate (Geraniaceae), nasturcjowate (Tropaeolaceae), szczawikowate (Oxalidaceae), inowate (Linaceae), balsaminowate (Balsaminaceae), rutowate (Rutaceae), i inne.

Grünbaum Izaak, działacz sjonistyczny w Polsce, * 1879; poseł na Sejm Ustawodawczy (1919—1922) z Warszawy i od 1922 poseł do Sejmu, wybrany z listy państwowej Nr. 16 (bloku mniejszości narodowych w Polsce).

Grundtvig Nikoła Frederik Severin, znakomity teolog, historyk i poeta duński; założyciel uniwersytetów ludowych w Danii. Zwolennicy G. reprezentują kierunek narodowo-religijny, zwany grundtvigianizmem. * 1783, † 1872.

Gruner Justus, pruski maż stanu, * 1777, † 1820. W roku 1809—1811 prezydent policji w Berlinie; 1811—12 szef policji pruskiej; 1813—14 g.-gubernator w Nadrenji.

Grunert Johann August, matematyk niemiecki, * 1797, † 1872; profesor uniwersytetu w Greisswaldzie; założyciel czasopisma „Archiv der Mathematik und Physik” (1841).

Grunewald, od r. 1920 pld.-zach. część Berlina, place sportowe, pole wyścigowe.

Grünwald Matthias, malarz alzacki, * ok. 1480 pod Aschaffenburgiem, † ok. 1529. Uczeń Holbeina starszego. Prace ważniejsze: „Ukrzyżowanie” (1505), „Św. Cyrjak i Św. Wawrzyniec” ołtarz isenheimski (Colmar).

Grünfelde, ob. Grunwald.

Gruntowa renta, ob. renta gruntowa.

Gruntowa woda, inaczej woda denna, woda, zbierająca się pod powierzchnią ziemi w pewnej określonej głębokości, pochodzi głównie

z opadów atmosferycznych, które przesączają się przez powierzchnię ziemi, a także w znacznej mierze z kondensacji pary wodnej, zawartej w powietrzu, krażącym między cząsteczkami gruntu. Woda podziemna, gromadząca się płytko pod powierzchnią ziemi, nosi nazwę zaskórnej. Ulega ona łatwo zanieczyszczeniu, wskutek czego, użyta jako napój, może być bardzo szkodliwa, w przeciwieństwie do wody gruntowej, która, przesączając się nieraz bardzo głęboko, filtruje się i jest zdatna do picia.

Gruntówka, wędka z haczykiem nie na włosieniu, lecz na szpagacie; wędka bez pławika, z uwiązaniem do włosienia lub sznurka ciężarkiem.

Grunwald (niem. Grünfelde), w. na Mazowszu prus., w pow. ostródzkim (Prusy Wschodnie); 15. VII 1410 pogrom Krzyżaków przez króla Władysława Jagiellę; Niemcy nazywają tę bitwę, bitwą pod Tannenbergiem.

Grupa, 1) armii, kilka armii, znajdujących się pod wspólnym dowództwem; 2) artylerji, kilka baterji lub dywizjonów, złączonych dla celów bojowych pod wspólnym dowództwem; 3) demonstracyjna, ad hoc sformowany oddział, mający na celu ściągnięcie na siebie uwagi przeciwnika; 4) operacyjna, oddział, złożony z większych jednostek, złączonych pod wspólnym dowództwem w celu przeprowadzenia pewnej operacji.

Grupa przekształceń, w matematyce zbiór przekształceń tego rodzaju, iż iloczyn dowolnych dwóch przekształceń tego zbioru sam jest przekształceniem, należącym do zbioru. Pojęcie grupy powstało początkowo w pewnym szczególnym przypadku w algebrze (grupa podstawień — Galois); obecnie jest ono przedmiotem badań odrębnej nauki matematycznej, zw. teorią grup przekształceń.

Grupetto, w muzyce oznacza ozdobnik, dość często używany w kompozycjach, składający się z dwóch małych nutek, umieszczonych w górze i u dołu nuty głównej na sąsiednich stopniach gamy.

Grus cinerea (żóraw pospolity), ptak; rząd: podkasale (Gerani). B. duży, prawie 2½ m. siagu. Upierzenie popielato-szare. Pokrywy skrzydeł i ogona ozdobione kędzierzawymi piórami. Lubi otwarte, wilgotne niziny. Żywi się roślinami, robakami i nagłymi mięczakami, ponieważ dziób jego jest tylko na końcu twardy. Gnieździ się wśród bagien, na nieprzystępnych miejscach. Przelotny. Odlot w ukośnym szeregu lub w tak zw. „kluczu”, składającym się z 2-ch pod ostrym kątem zbiegających się szeregów. Europa, Azja, z wyjątkiem głębokiej północy.

Grus Kazimierz, współczesny rysownik polski; wykonał wiele ilustracji do czasopism polskich, był stałym współpracownikiem „Szczytka”.

Grusza, rodzaj roślin, ob. *Pirus communis*.

Gruszczyński Jan, kapłan i maż stanu polski z XV w.; najpierw pisarz Władysława Warneńczyka, w 1450 biskup kujawski, od 1455

wielki kanclerz koronny, w 1460 mianowany przez Kazimierza Jagiellończyka biskupem krakowskim wbrew woli kapituły, która obrała Lutka z Brzezin, i papieża, który nazaczył Jakóba z Sienna, podjął wraz z królem walkę przeciw kapitulie krakowskiej i kurji rzymskiej i, pomimo oporu papieża, katedrę biskupią w 1463 r. objął; w 1464, już bez sprzeciwu Rzymu, arcybiskup gnieźnieński i nadał wielki pleczętarz aż do r. 1468. Interesy Polski stawiał ponad interesy kościoła; skutecznie podtrzymywał Pomorzan, obarczonych klątwą papieską za ich usiłowania wyzwolenia się z pod jarzma krzyżackiego; na potrzeby kraju brał skarby kościelne; 1466 zwołał synod prowincjonalny do Łęczycy dla uchwalenia na wojnę podatków z dóbr kościelnych; † 1473.

Gruszecki Artur, powieściopisarz polski, * 1853 w Kołomyi; studia uniwersyteckie w Krakowie i Lwowie. Wydał oddzielnie: „Wykolejeni”, „Tuzy”, „Krety”, „Hutnik”, „Rugiwojscy”, „Szachraje”, „Szarańcza”, „W starym dworze”, „Dla miliona”, „Nowy obywatel”, „Stach Miślak”, „Zwyciężeni”, „Nawrócony”, „Na wyścigach”, „W tysiąc lat”, „Większością”, „Tam, gdzie się Wisła kończy”, „Cygarniczka”, „Na swobodzie”, „Pruski huzar”, „Stomiany ogień”, „Nad Wartą”, „Za króla Stefana”, „Litwackie mrowie”, „Na wulkanie”, „Bujne chwasty”, „Mariawita”, „Królewacy”, „Kandydat” i „Przed burzą”. Był redaktorem „Dwutygodnika naukowego” (1878) w Krakowie i „Wędrowca” (1883) w Warszawie.

Gruszka Bessemera (ob. Bessemer), piec do wytapiania żelaza z rud, w kształcie gruszki, zawieszony w silnym stalowym pierścieniu, i posiadający ruch obrotowy. Pod dno gruszki doprowadza się zimne powietrze pod ciśnieniem 1,5 atm., które przez szereg otworów w dnie pieca dostaje się do wnętrza, wypełnionego płynnym surowcem, przyczem tlen spala przymieszki żelaza a azot powoduje dokładne przemieszanie i ułatwia tę reakcję. W g. B. 15—20 tonn surowca zamienić można w ciągu 20 minut na żelazo kowalne.

Gruszów (czes. Hrušov), w. w pow. ostrawsko-polskim na Śląsku Cieszyńskim (Czechosłowacja), przy ujściu Ostrawicy do Odry; 7.500 mieszcz.; kopalnie węgla, fabr. sody.

Gruszyckowate, rodzina roślin, ob. *Pirrolaceae*.

Grütli, związek polityczny w Szwajcarii, założony w roku 1838, o charakterze politycznym. W czasie walki z Sonderbundem rozrósł się i radykalizował. W r. 1893 przyłączył się do partji socjalno-demokratycznej.

Grutyński Jędrzej (Grutinius), lekarz polski z XVI w. † 1599; od 1593 profesor na wydziale medycznym Akademji Jagiellońskiej. Napisał: „Concilium in febribus pestilentialibus et malignis his temporibus Cracoviae et aliis grassantibus” (1580), „Przymiot czyli o chorobie zaraźliwej” (1594).

Gruzelek (tuberculum), twór charakterystyczny dla gruźlicy, guzek niewielki, szaro-

zółtawy, pozbawiony naczyń krwionośnych a przeto niezdolny do życia i rozpadający się w masę, przypominającą ser lub twaróg (t. zw. zserowacenie, caseificatio). Masy serowate ulegają w następstwie dalszemu rozpadowi, zamiaszt nich powstają jamy (caverny). Niektóre gruzelki nie ulegają zserowaceniu a przerażają tkankę łączną.

Gruzini (w własnym języku Kartli lub Kartweli, pers. Gurdzi), oddzielna grupa ludów kaukaskich, ok. 1—3 milionów dusz; stary szczepek o wysokiej kulturze i pięknej budowie ciała.

Gruzińska droga wojenna na Kaukazie prowadzi z Władykaukazu, przełęczą Darjalską, do Tyflisu; wys. do 2.437 m., dług. 213 km., otwarta w 1863 r.

Gruzja, w starożytności zwana Iberją, kraj, obejmujący pld.-zach. zbocza pasma gór kaukaskich oraz dolinę rz. Rionu i częściowo Kury. Ludność gruzińska osiedliła się tu w VII w. przed Chr. W starożytności G. ulegała sąsiednim zdobywcom: Persom, Macedończykom, Rzymianom. Najazdy (Persów, Arabów, Seldżuków) nie ustawały w średniowieczu. Po wyparciu Seldżuków w drugiej połowie XI w. i w XII w. G. doszła do znacznej potęgi. W XIII w. G. została spustoszona przez najazd Mongołów a jednocześnie rozpadła się na swe składowe części: Imeretję, Mingralję, Kachetję, Kartalinję, Gurję, Swanetję i t. d. Ziemi zachodnio gruzińskie dostały się stopniowo pod wpływ Turcji, wschodnio-gruzińskie — Persji. Pod koniec XVIII w. królowie G. zaczęli szukać oparcia w Rosji. 1801 r. cała Gruzja stała się prowincją rosyjską. W wieku XIX Gr. zaczęła ulegać coraz silniejszej rusyfikacji. Ku końcowi stulecia rozwinął się tu silny ruch rewolucyjny o charakterze socjalistycznym. W czasie rewolucji 1905 r. wrzenie ogarnęło całą Gruzję, miejscami, zwłaszcza w Gurji, przechodząc w powstanie zbrojne. Ruch socjalistyczny wywarł znaczny wpływ na kształt ruchu socjalistycznego w państwie, dając cały szereg wybitnych przywódców s.-d. partji Rosji (Czheidze († 1926), Ceretelli, Czhenkell, Gegeczkori i in.). Po rewolucji 1917 w Gruzji utworzył się narodowy rząd socjalistyczny (kierunku mieńszewickiego) z Żordanją na czele, który, wobec zwycięstwa bolszewizmu w Rosji, ogłosił swą niezależność i szukał oparcia w Anglii. W lutym 1921 rząd ten, drogą powstania zbrojnego zwolenników ustroju radzieckiego w samej Gruzji i współdziałania armji sowieckiej, został obalony i Gruzja została ogłoszona Socjalistyczną Radziecką Republiką Gruzji. 12. III. 1922 Gruzja połączyła się z Azerbejdżanem i Armenją w „Zakaukaską Federację Republik Rad“, która jest samodzielną częścią składową S. S. S. R. (Związku Socj. Republik Radzieckich). Obejmuje obecnie 65.900 km², ma 2.372.400 mieszcz., prawie wyłącznie Gruzinów; pod względem administracyjnym dzieli się na: gubernię tyfliską, batumską, kutaiską, okrąg suchumski i część okręgu socyńskiego. Stolica Tyflis, zł. port Batum. Główne produkty: ruda man-

ganowa i miedziana, herbata, tytuń, wino, wełna i bawełna.

Gruź (włosk. Gravosa), m-ko i port m. Dubrownika nad Adriatykiem, w Dalmacji (Jugosławia); 2.150 mieszcz.; szkoła rolnicza.

Gruźewski Tadeusz, polityk i publicysta polski (pseud. „Topór“); * ok. 1870. Współpracował w „Przeglądzie Wszecpolskim“, w „Gońcu“, w „Kurjerze Warszawskim“ i in. Po roku 1905 zerwał ze stronnictwem narodowo-demokratycznym, stając na stanowisku niepodległościowca. Wydał prace: „Państwowość rosyjska“ (1907), „Kryzys państwowy w Rosji“ (1909) i in.

Gruźlica (tuberculosis, skrót lekarski — tbc). choroba, wywoływana przez prątki gruźlicze. Atakować może: płuca, gruczoły, skórę, kości, opony mózgowie, nerki, pęcherz moczowy, jelita, narządy rodne, narządy wzroku i słuchu. Gruźlica wieku dziecięcego zajmuje przeważnie gruczoły, kości i skórę. U dorosłych g. szerzy się przeważnie w płucach, jako przewlekłe, wyniszczające cierpienie. Dla początkowej g. charakterystyczne są stany podgorączkowe (37,2—37,3), spadek wagi, brak łaknienia i łatwe męczenie się. Dalsze stadja przebiegają z ciepłotą wyższą, kaszlem, nocnymi potami i znacznym wyniszczeniem. Niekiedy g. przebiega jako ostra gorączkowa choroba (prosówkowa, tbc. miliaris), zawsze śmiertelna. Procent zakażeń g-a: 95 na 100 zwłok sekcjonowanych. **Leczenie**: dietetyczne, klimatyczne i farmakologiczne (sole wapniowe, octan, preparaty kreozotowe i in).

Grybów, m. pow. w woj. krakowskim, nad rz. Białą; 3.020 mieszcz.; kopalnie nafty.

Gryczanie, mieszkańcy Nowogrodu w łomżyńskim, zwani tak dlatego, że trudnią się wypiekaniem i sprzedażą placków gryczanych.

Grydzewski Mieczysław, autor licznych artykułów z zakresu literatury i historii. * 1894 w Warszawie. Studja uniwers. w Moskwie i w Warszawie. Założyciel (1924) i redaktor „Wiadomości literackich“ i „Skamandra“.

Gryf, bajeczne zwierzę o czterech łapach, dwu skrzydłach i zakrzywionym dziobie. Używany w heraldyce.

Gryf, herb polski: na tarczy w polu czerwonym gryf biały, wspięty w prawo; nad hełmem, w koronie szlacheckiej, trąba złota lub czerwona, przy niej także gryf, jak na tarczy, ale bez łap.

Gryfbret (z niemieck.), właściwie listwa chwytowa, część instrumentu smyczkowego lub lutniowego, z hebanu lub innego czarno bąkowanego drzewa, którą się nakleja na szyję i korpus i po której biega wzduż struny, naciskane palcami lewej ręki. Przy instrumentach lutniowych, których struny szarpimy ręką bezpośrednio, listwa ta opatrzona jest przedziałkami mosiężnymi, ustalającymi dokładnie wszelkie chwytty pod względem tonalnym.

Gryfel, rysik do pisania na tabliczkach szarych.

Gryfina, córka Rościsława, ks. Sławonji, od r. 1265 żona ks. Leszka Czarnego; † ok. 1303.

Gryfja (niem. Greifswald), m. pow. w Pomeranii pruskiej, nad żeglowną rz. Ryck, która wpada do zatoki Gryfińskiej; 34.000 mieszcz.; gótyckie kościoły i budowle, uniwersytet od r. 1456; budowa okrętów i maszyn; handel drzewem i zbożem; rybołówstwo; kąpiele błotne i słone.

Gryfon, motyw zdobniczo-architektoniczny w kształcie gryfa (lwa z głową, dziobem i skrzydłami orła, z uszami konia). Motyw często używany w meblarstwie antycznym, za czasów renesansu i stylu empire.

Gryfon, szorstkowłosy pies myśliwski, pochodzący z północnej Francji i Belgii.

Gryt, skrzynia inspektowa.

Gryglewski Aleksander, malarz polski; * 1833 w Małopolsce, † 1879 w Gdańsku. Kształcił się początkowo w Krakowie, potem w Monachjum u słynnego perspektywisty Seibergera. Osiadł w Krakowie, gdzie malował zabytki architektoniczne tego miasta. Odtwarzał również Toruń, Warszawę (wnętrza sal zamkowych i Łazienek).

Gryka, ob. **Fagopyrum**.

Grylewska jezioro w pow. węgrowskim (woj. poznańskie), 110 ha, do 6,7 m. głęb.

Gryllotalpa vulgaris = *G. gryllotalpa* (turkuć podjadek), owad, rząd: prostoskrzydłe (Orthoptera), podrząd: skaczące (Saltatoria). Ciało grube, wydłużone, dochodzące do 5 cm. długości, barwy czerwono-brunatnej, porośnięte włosami; pokrywy skrzydeł krótsze, niż tylne skrzydła. Przednie nogi, przystosowane do kopania, przypominają nogi kreta. Żywi się owadami, robakami i korzonkami roślin. Kopie długie korytarze w ziemi, czem niszczy korzenie uprawnych roślin. Jaja składa w norkach w ziemi.

Gryllus domesticus, albo **Acheta domestica**, świerszcz domowy, gatunek owadów, rodzaj: świerszcze (Gryllidae), rodzina: Achetaeidae, podrząd: Saltatoria, rząd: prostoskrzydłe (Orthoptera); pospolity u nas szaro-żółty, dług. 2 cm., zamieszkuje zabudowania ludzkie, zdradzając swa obecność ćwierkaniem, wydobytym przez pocieranie skrzydeł. *G. campestris*, świerszcz polny, pospolity na suchych łąkach, buduje sobie przewody w ziemi.

Grynszan, zasadowy octan miedziowy, $Cu_2(OH)_2(C_2H_3O_2)_4$, w wodzie nierozpuszczalny, odporny na działanie światła; ma zastosowanie jako farba zielona. Silna trucizna.

Grypa (influenza), ostra choroba zakaźna, przebiegająca z wysoką temperaturą, bólami w kościach i stawach, nleżytem górnych dróg oddechowych oraz spojówek, zaburzeniami ze strony przewodu pokarmowego (zaparciem lub biegunką). G. trwa od 3—8 dni. Powikłania: zapalenie płuc, zapalenie osierdzia, pogorszenie gruźlicy już przedtem istniejącej. G. wywołana jest przez prątki, wykryte przez bakterjologa niemieckiego Pfeiffera. G. panowała epidemicznie, jak donoszą źródła historyczne, w krajach włoskich w r. 827, w krajach nadreńskich w 877, we Francji w 927, w Lo-

taryngji w r. 1000, w Anglii w 1173 i 1387, sięgając ogromne spustoszenie, zwłaszcza wśród osób dorosłych. Podczas ostatniej wojny pochłonęła wiele ofiar w całej Europie.

Gryphaea arcuata, skamielina małżów, należących do rodziny ostrzyg; przewodnia dla dolnej jury.

Gryphius, 1) **Andreas**, poeta niemiecki, * 1616, † 1664. Komedje: „Horribilicribrifax“, „Peter Squenz“; 2) **Sébastien**, drukarz francuski, * 1493, † 1556; pierwszy wydrukował „Gargantua“ i „Pantagruel“ Rabelais'a.

Gryphosis (onychogryphosis), szponowatość paznokci; nadmierny rozrost paznokci, prowadzący do zaginania się ich ponad opuszkę palców.

Gryzelda, ob. **Griseledis**.

Gryzlerka, ob. **Frezarka**.

Gryzетка, we Francji młoda, zalotna dziewczyna, prowadząca gospodarstwo studenckie. Typ wielu fars i komedji.

Gryzina, herb polski: na tarczy w polu czerwonym trzy srebrne lisy, jeden nad drugim, w prawo zwrócone; nad hełmem, w koronie szlacheckiej, trzy pióra strusie.

Gryzki, ob. **Corrodentia**.

Gryzonie, ob. **Rodentia**.

Gryzonów kanton (niem. Graubünden), kanton pld.-wsch. Szwajcarii; 7.114 km²; 122.050 mieszcz., mówiących językiem niemieckim, romańskim lub włoskim; górzysty (Alpy Adulskie i Retyckie), obejmując doliny: Renu, rz. Albuli, Engadyny i Prättigau; chów bydła, winnice, sadownictwo; stol. Chur; zdobyty przez Rzymian w r. 15 po Chr.; od r. 843 należał do państwa Alemanów; w w. XIV i XV spory związków gmin spowodowały interwencję Francji i Austrii; w w. XVII miejsce walk religijnych; w r. 1798 przyłączony przez Francję do związku helweckiego, przystąpił w r. 1803 do rep. Szwajcarskiej

Gryża, rodzaj zbóż, ob. **Andropogon Sorghum**.

Grządziel, dyszel u pługa i u sochy.

Grzbiec u zwierząt o budowie dwubocznej strona ciała, przeciwległa stronie brzusznej.

Grzbiec górski, najwyższa część łańcucha górskiego, na którą składają się wierzchołki gór, przełęcz i łączące je często, tereny podłużne i wąskie. Bardzo wąski g., przechodzący w krawędź, nosi nazwę grzebienia lub grani.

Grzbiecówka, strzelba, mająca pasek wzduż wierzchu rury, od tylnej śruby aż do muszki.

Grzbiecioród, ob. **Pipa americana**.

Grzeblące, termin zoologiczny dawniejszy, zastąpiony obecnie nazwą **kurowate** (Gallinaceae).

Grzeblenica, ob. **Cynosurus cristatus**.

Grzeblenice, dawna nazwa gromady zwierząt, obecnie typ: żebroplawy (Ctenophora).

Grzebień, narzędzie zębate do czesania włosów; narzędzie szmuklerskie do prostowania osnowy; zęby żelazne; wierzchnia krawędź łań, skały; szczyt, turnia; wyrostek mię-

sisty na głowie i dziobie u niektórych ptaków (kogut).

Grzebiółka, ludowa nazwa jaskółki brzegówki (*Riparia riparia*), ob. *Hirundinidae*.

Grzeblo, graca mularska do rozczyniania wapna; ożóg trójgraniasty do czyszczenia bródy w wielkim piecu.

Grzech, przekroczenie nakazów religijnych lub obyczajowych. G. pierwotny (pecatum originale), popełniony wg. Pisma św. przez Adama i Ewę, odtąd pg. kościołów chrześcijańskich jest wrodzony wszystkim ludziom i tylko przez chrzest może być zmyty; kościół rzymsko-katolicki uczy, że jedynie Matka Boska narodziła się bezgrzeszna (*Immaculata Conceptio*, dogmat proklamowany w 1854 r. przez Piusa IX). Kościół rz.-kat. różni g.: śmiertelne, powszednie, główne, przeciwko Duchowi św. (nieodpuszczalny), wołające o pomstę do nieba, popełnione myślą, słowem lub uczynkiem, własne i cudze, przeciwko Bogu i ludziom; spowiedź, skrucha, pokuta zmywają wszelkie g., zaś życie i śmierć bez spowiedzi, skruchy i pokuty skazują człowieka na wieczne potępienie. Kościoły protestanckie, w mniejszej znacznie mierze uznające zasadę wolnej woli, oparte niekiedy na wierze w predestynację, nie odróżniają grzechów odpuszczalnych i nieodpuszczalnych.

Grzeclotka, kołatka używana w czasie zabaw ludowych, a także przez nagonkę na zimowych polowaniach do wypłaszania zwierzęty, głównie zajęcy, inaczej — klekotka; także zabawka dziecięca.

Grzechotnik, ob. *Crotalus adamanteus*.

Grzegorz, imię 16-tu papieży; G. I (św.) Wielki, * ok. 540, papież 590—604 r.; w r. 593 skłonił Longobardów do zaniechania obłężenia Rzymu; za niego dokonano się nawrócenie na katolicyzm Longobardów i Wizygotów; twórca śpiewu gregoriańskiego; G. II (św.) pap. 715 do 731; wskutek najazdu Longobardów i rozporządzeń cesarza Leona Izauryjczyka w duchu obrazoburstwa (728) faktycznie uniezależnił Rzym i okolice od cesarstwa; G. III (św.), 731—741; G. IV, 828—843. G. V, 996—999; G. VI, od 1045; ustąpił w roku 1046; G. VII (Hildebrand), jeden z najstarszych papieży średniowiecza, * ok. 1020; jeszcze będąc kardynałem doprowadził do uznania zasady celibatu i obioru papieży przez conclave (kolegium kardynałów); zostawił papieżem (1073—85), rozpoczął długotrwałą walkę z cesarzem o inwestyturę i pierwszeństwo władzy duchownej nad świecką; w walce tej cesarz Henryk IV początkowo (1077) upokorzył się przed nim na zamku w Kanossie, lecz później zwyciężył go i wypędził z Rzymu; walka ta zakończyła się dopiero po śmierci obu współzawodników; reformy gregoriańskie stopniowo przyjęły się w całym kościele katolickim; G. VIII, † 1118 po 2 miesiącach panowania; G. IX, 1227—1241; walki z cesarzem Fryderykiem II.; G. X (św.), 1271—1276; G. XI, 1370 do 1378. G. XII, 1406—1409; złożył godność

papieską wskutek orzeczenia soborów w Pizie i w Konstantynopolu; G. XIII, 1572—1585; w r. 1582 przeprowadził reformę kalendarzową (kalendarz gregoriański), którą najpierw przyjęto we Włoszech i w Polsce a stopniowo, przeważnie po jego śmierci, i w innych państwach; G. XIV, 1590—91; G. XV, 1621—23; G. XVI, 1831—1846; potępił powstanie polskie 1830/1 r.

Grzegorz św. *Illuminatus*, apostoł Armenii i założyciel kościoła armeńskiego, * 275, † 325.

Grzegorz św. *Nazjazeński*, ojciec kościoła; zwalczał arjanizm, * 328, † 390.

Grzegorz św. *Nysseński*, ojciec kościoła gr.; biskup nysseński, * 331, † ok. 394.

Grzegorz Pauli, jeden z najwybitniejszych arjanów polskich, autor wielu dzieł teologicznych, † 1591.

Grzegorz z Sanoka, filozof i filolog polski, * 1406 w Sanoku, † 1477; kształcił się zagranicą; od r. 1439 spowiednik Władysława III; od r. 1451 arcybiskup lwowski; wszystkie jego pisma zaginęły, znane tylko dzięki Kalimachowi.

Grzegorz z Tours, biskup w Tours; kronikarz, autor 10 tomów „Historji Franków”; * ok. 538, † 594.

Grzegorz z Żarnowca, właściwie Koszarski, * ok. 1528; znakomity kaznodzieja i teolog ewangelicko-reformowany polski, autor „Po-stylli” (Kraków 1580); † po r. 1601.

Grzegorzew, m-ko w pow. kolskim (woj. łódzkie); 2.400 mieszk.

Grzegorzewska Sabina, publicystka polska i autorka pamiętników, * 1808, † 1872; ogłosiła: „Pamiętnik o Marii Wessłównie”, art. w „Bibl. Warsz.” p. t.: „Wpływ kobiet na duchowy rozwój społeczeństwa” i inne artykuły, nadto „Pamiętniki”.

Grzegorzewski Jan, literat, orientalista i etnograf; * 1850; zwiedził kraje bałkańskie i cały bliższy Wschód; zajmował się publicystyką, ogłosił długi szereg prac i wrażeń z podróży, między in.: „Spółczesna Bułgaria” (1884), „Z kresów połabskich” (1885), „Ze Szpizu” (1920); jeden z założycieli „Rocznika Orientalistycznego”; † 1922.

Grzejnik (radjator), w ogrzewaniu centralnym aparat, przez który przepływa para lub woda gorąca, ogrzewająca dane pomieszczenie przez promieniowanie i przez konweksję. Aby uzyskać dużą powierzchnię, robi się grzejnik w kształcie szeregu rur lub jednej rury z żebkami.

Grzęda, zagon między brzdami; drażek w kurniku dla kur; drażek do wieszania bieleziny.

Grzęplik (*Cypris pubera* i *Candona candida*), bardzo pospolity w naszych wodach gatunek drobnitki skorupiaków (2,7 mm. i 1,5 mm), należący do rzędu małżoraczków (*Ostracoda*).

Grzęśla morska (*Ruppia maritima*), roślina wodna, rodzina wrzecznikowatych (*Potamogetonaceae*), rząd wodnicowców (*Helobiae*, ob.).

Grzędawisko, trzęśawisko, bagno.

Grzmot, huk, towarzyszący piorunowi.

Grzybami zatucire przebiegać może w 3-eh

GRZYBY

1. Grzyb prawdziwy, Borowik (*Boletus edulis*), jadalny. 2. Grzyb grubo trzonowy, Grzybek szatan (*Boletus satanas*), trujący. 3. Grzyb świniak (*Boletus luridus*), podejrzan. 4. Grzyb szatan (*Boletus satanas*), trujący. 5. Grzyb kozłak, kozak (*Boletus scaber*), jadalny. 6. Pieczarka ogrodowa (*Pisillota campetris*), jadalna. 7. Muchomor żółty (*Amanita bulbosa*), trujący. 8. Pieprznik jadalny, kurki (*Cantharellus cibarius*), jadalny. 9. Pieprznik pomarańczowy (*Cantharellus aurantiacus*), trujący. 10. Mieczaj rydz (*Lactarius deliciosus*), jadalny. 11. Mieczaj wleńnik (*Lactarius torminosus*), trujący. 12. Muchomor plamisty (*Amanita pantherina*), trujący. 13. Bedka kania, Czubajka (*Lepiota procera*), jadalna. 14. Opienki brzożowe (*Armillaria mellea*), jadalne. 15. Muchomor czerwony (*Amanita muscaria*), trujący. 16. Mieczaj smaczny, świniarka (*Lactarius volemus*), jadalny. 17. Mieczaj Rudy, podryzyk (*Lactarius rutilus*), niejadalny. 18. Muchomor czerwony (*Amanita rubescens*), trujący. 19. Opienki olśniewe żółte (*Hypopholoma fasciculare*), trujące. 20. Opienki ziemne (*Pholiotia mutabilis*), jadalna. 21. Serowiatka jadalna (*Russula vesca*), jadalna. 22. Serowiatka nierżliwa (*Russula emetica*), trująca. 23. Zagłew zlewająca się (*Polyporus confluens*), jadalna. 24. Zagłew owcza (*Polyporus ovinus*), jadalna. 25. Godzieniec gronasty (*Clavaria botrytis*), jadalna. 26. Koleczak dachówkowy (*Hydnum imbricatum*), jadalna. 27. Koleczak obłączasty, Sarma, (*Hydnum repandum*), jadalna. 28. Smardz ostrokrotny (*Morchella conica*), jadalna. 29. Smardz bezwstydny (*Phallus impudicus*), niejadalny. 30. Sromotnik bezwstydny (*Phallus impudicus*), niejadalny. 31. Sromotnik bezwstydny (*Phallus impudicus*), niejadalny. 32. Trutia czarna (*Tuber aestivum*), jadalna. 33. Tęgoskór pospolity (*Scleroderma vulgare*), trujący.

postaciach: 1) silne bóle żołądka, biegunka i wymioty; 2) objawy, przypominające chole-
rę azjatycką (stolce ryżowate, wymioty,
drgawki, śpiączka); 3) objawy ze strony układu
nerwowego (podniecenie, ślinotok, zmiany
w żrenicach). Objawy zatrucia występują w kil-
ka do kilkunastu godzin po spożyciu grzybów
trujących. Postępowanie przy zatruciu: prze-
plukanie żołądka, środki przeczyszczające, mo-
czopędne i podniecające (excitantia).

Grzybieniwate, rodzina roślin, ob. *Nymphaeaceae*.

Grzybień biały (*Nymphaea alba*), ob. *Nymphaeaceae*.

Grzybieńczyk (dawniej *Limnanthemum*, obecnie *Nymphoides*), roślina wodna z liśćmi pływającymi, należąca do rodziny goryczkowatych (*Gentianaceae*).

Grzyb kolanowy (fungus), postać grzyźlicy stawu kolanowego, prowadząca do wrzecionowatego rozszerzenia i zniekształcenia okolicy stawowej. Wywołuje nieprawidłowe ustawienie podudzia oraz unieruchomienie stawu.

Grzybnia (mycelium), wegetacyjna część grzyba, złożona ze splecionych, najczęściej bardzo rozgałęzionych, bezbarwnych komórek, zwanych strzępkami (hyphae), wrastających w podłoże, z którego czerpią pożywienie. Wygląda jak delikatna, biała pleśń lub tworzy większe zbite masy, nie będące jednak tkanką w ścisłym znaczeniu.

Grzybowski Józef, prof. geologii i paleontologii na Uniw. Jagiellońskim; * 1869, † 1922; badacz Karpat, zwłaszcza naftonośnych obszarów karpaccich; podróżnik po Am. Płd., Europie płd. i Mezopotamji.

Grzybowski Leonard, chemik polski, * 1872, † 1905; prace naukowe z zakresu analizy i technologii cukrowniczej, najcenniejsza: „Metoda barytowa do oznaczania cukru, rafinozy i cukru przemianego“.

Grzybozwierzęta (Mycetozoa), ob. *Mycetes*.

Grzyby, ob. *Fungi*.

Grzyby trujące, najważniejsze: **grzyb szatan** (*Boletus satanas*) o kapeluszu żółto-brunatnym; trzon i powierzchnia dolna kapelusza czerwona; **muchomor** (*Amanita muscaria*) o kapeluszu pomarańczowym z porozrzucanymi białymi punktami; na dolnej stronie kapelusza równoległe blaszki (ciała zarodnikowe); **serowlatka gorzkowata** (*Russula emetica*) o czerwonym kapeluszu i równoległych blaszkach; **wełnianka** (*Lactarius torminosus*) o kapeluszu żółtawym lub brunatno-czerwonym kosmatym; **piestrzenica** (*Helvela*) o kapeluszu brązowym pofalowanym. G. trujące zawierają dużą ilość alkaloidów (muskarynę, neurynę, trójmetyloaminę i in.); większa część tych alkaloidów są to trucizny krwi.

Grzymała, herb polski: na tarczy w polu złotym mur forteczny ceglany z trzema basztami blankowanymi i bramą otwartą, w której spuszczone od góry jest krata; nad hełmem, w koronie szlacheckiej, na pięciu piórach strusich lub pawich trzy wieże, z których boczne nieco u góry odchylone od środkowej.

Grzymała Franciszek, publicysta polski; * ok. 1790, † 1871 w Paryżu. W r. 1821 wydawał „Sybillę Nadwiślańską“ i „Pielgrzyma Nadwiślańskiego“. Od r. 1821—25 wydawał „Astree“. W 1831 udał się do Paryża. G. umieścił pierwszą recenzję poezji A. Mickiewicza. Na emigracji wydał: „Prace rymotwórcze“.

Grzymała-Siedlecki Adam, ob. **Siedlecki Grzymała Adam**.

Grzymała Wincenty; * 1756. Brał czynny udział w powstaniu kościuszkowskim. Po wkroczeniu do Galicji ks. Józefa Poniatowskiego, mianowany członkiem rządu tymczasowego dla Galicji. 1815 mianowany kasztelanem. † 1824.

Grzymałów, m-ko w pow. skałackim (woj. tarnopolskie), nad rz. Gniłą; st. kolej.; 2.750 mieszk.; park i pałac Pinińskich (dawn. zamek obronny).

Grzymiśława, córka Ingwara, ks. łuckiego; od r. 1207 żona ks. Leszka Białego. † 1258.

Grzymułtowski Krzysztof, wojewoda poznański; * 1620, † 1687. W r. 1686, działając z ramienia Jana Sobieskiego, zawarł pokój wieczysty z Moskwą (zwany popularnie „pokojem Grzymułtowskiego“), wskutek którego terytorja, okupowana przez Moskwę i pozostawiona w jej posiadaniu na mocy rozejmu Andruszowskiego, zostały ostatecznie wcielone do Moskwy. Dotyczyło to m. in. Kijowa z obwodem, za który Moskwa wypłaciła 1½ miliona talarów odszkodowania. Również sprawa zwierzchnictwa nad Zaporozżem została przesądzona ostatecznie na korzyść Moskwy; wszystko to za cenę wciągnięcia Moskwy do „Ligi chrześcijańskiej“, walczącej z Turcją.

Grzymułtowski pokój, ob. **Grzymułtowski Krzysztof**.

Grzywa (tot. **Grihwa**), m. w Kurlandji w pow. illukszańskim, na l. brzegu Dźwiny, na przeciw Dyneburga; przed wojną ok. 8.000 mieszk. (przeważnie Polaków); zakłady przemysłowe.

Grzywna, u ludów słowiańskich jednostka pieniężna, pierwotnie stanowiąca pewną ilość skórek zwierzęcych; w Polsce (od XI w.), używana jako jednostka monetarna, ważyła ok. 103 gr. srebra (½ funta karolińskiego), dzieląc się na 240 den. (4 miarki, 24 szkójce); od pocz. XIV w. ważyła 197 gr. (48 groszy). Jako odrębna moneta nigdy bita nie była; liczone ją według denarów, szkójców, groszy etc. G. oznacza karę pieniężną.

Grzywo-Dąbrowski Wiktor, ob. **Dąbrowski-Grzywo**.

Gschnitz, w. w Alpach austr., nadała nazwę okresowi z czasu cofania się ostatniego lodowca dyluwjalnego.

Guadalajara, 1) stol. prow. G. w Nowej Kastylii (Hiszpanja), nad rz. Henares; 12.000 mieszk.; sukiennictwo; prow. G. 12.113 km². i 214.290 mieszk.; 2) stol. prow. Jalisco w Meksyku zach., zw. „Reina del Occidente“; 120.000 mieszk.; siedziba arcybiskupa; ośrodek handl. fabr. cygar i papieru.

Guadalaviar, rz. w prow. Walencji (Hiszpania wsch.), wpadająca do m. Śródziemnego, dług. 300 km.

Guadalcázar, wyspa na oc. Spokojnym w bryt. archipelagu Salomona; górzysta, żyzna; 6.500 km².

Guadalmar, pr. dopływ rz. Gwadalkwiwiru w Hiszpanji pld., dług. 150 km.

Guadalquivir, ob. G w a d a l k w i w i r.

Guadarama (Sierra de), granitowe pasmo górskie, przecinające wyżynę Kastylską, dobiega 2.405 m. wys.; szczyty pokryte wiecznym śniegiem.

Guadelupa (franc. Guadeloupe), 2 wyspy francuskie (od r. 1634) w Małych Antylach: wschodnia płaska, Grande Terre, 656 km², koraliczna, port Pointe à Pitre; zachodnia górzysta, Basse Terre, wulkaniczna, szczyt (najwyż.) w Małych Antylach) Grande Soufrière, 1.677 m.; stol. Basse Terre. Klimat zdrowy, temperatura śr. roczna +26°; 212.450 mieszk. metysów i murzynów; wywóz cukru, kawy, kakao, wanilii, rumu, tytoniu.

Guadet Marguerite Elie, jeden z przywódców żyrondyistów w czasie wielkiej rewolucji francuskiej, * 1758, † 1794 zgilotynowany.

Guadlana, rz. w Hiszpanji i Portugalji, dług. 820 km., z Sierra de Alcaraz do zatoki Kadyksu; słabo żeglowna.

Guadix, m. w prow. Granada w Andaluzji (Hiszpanja pld.), nad rz. G.; 14.000 mieszk.; winnice, fabr. broni, jedwabniarstwo; zabytki mauzyjne.

Guakuru, **Guaykuru**, szczepy Indian, osiadłe w Ameryce Pld. zwłaszcza nad Paragwajem; do tej grupy liczą się następujące szczepy: Mbayá, Kadiné, Payagua, Toba, Pilaga, Mokóvi, Abipóni.

Guaira (La), port m. Caracas, stol. Wenezueli (Am. Pld.); 14.000 mieszk.

Guajacum, drewno i żywica z gwajakowca indyjskiego lub południowo-amerykańskiego (g. officinale, rodzina Zygophyllaceae); środki niegdyś szeroko stosowane przeciw kile. Obecnie tylko żywica gwajakowa ma zastosowanie praktyczne w laboratorjach lekarskich.

Guajakol związek organiczny, eter jednometylowy pyrokatechiny C₆H₄(OH).O.CH₃; otrzymuje się z dżiegciu bukowego. G. jest używany do syntezy waniliny oraz w lecznictwie (Guajacolum carbonicum, ob. du o t a l).

Gualeguaychu, m. w prow. Entre-Rios w Argentynie (Am. Pld.), nad rz. G.; 18.000 mieszk.; chów bydła, rolnictwo.

Quattieri Luigi, powieściopisarz włoski, * 1826, † 1901; napisał: „Dio e l'uomo”, „L'ultimo papa”, „L'innominato”, „Misteri d'Italia”, „I piombi di Venezia” i wiele innych.

Guam, jedna z wysp Marjańskich na oc. Spokojnym, w r. 1898 odstąpiona St. Zj. Am. Ptn. przez Hiszpanję; 514 km², 15.000 mieszk.; stol. Agaña, stacja kablu i radio; wywóz kukurydzy, ryżu, kawy, kakao i cukru.

Guanutas, m. na wyspie Kubie (Antyle); 15.000 mieszk.

Guanabacoa, m. na wyspie Kubie (Antyle), 6 km. od Hawany; 15.000 mieszk.

Guanacaste, prow. w rep. Costa Rica (Am. Środk.); 45.150 mieszk.

Guanajuato, stan w Meksyku Środk., 28.363 km², 1,09 milj. mieszk.; stol. G., 36.000 mieszk.; uniwersytet.

Guanczowie, autochtoni wysp Kanaryjskich; pod względem rasowym typy jasnowłose, językowo zbliżeni do Berberów; wyginęli lub zmieszali się z napływową ludnością hiszpańską.

Guanidyna, związek organiczny CN₂H₅, pochodna kwasu węglowego; ciało stałe, krystaliczne, łatwo rozpuszcza się w wodzie i alkoholu; silna zasada. Przez ogrzewanie rodanku amonowego powstaje rodanowodorek G.

Guanina, związek organiczny azotowy, należący do grupy purynowej; wzór C₅H₇N₅O; biały proszek, nierozpuszczalny w wodzie, alkoholu i eterze; składnik mięśni, łusek rybich, guara oraz w bardzo nieznacznej ilości, moczu ludzkiego.

Guanit, ob. struwit.

Guano, ob. fosforyty.

Guantanamo, m. i port zapaszczonej na pld.-wsch. wybrzeżu Kuby (Antyle); 69.000 mieszk.

Guapore lub **Itenez**, pr. dopływ rz. Mamore w dorzeczu Amazonki (Am. Pld.), dług. 1.540 km.

Guaraju, szczep Indian, zamieszkały pomiędzy rz. San Miguel i Guapore w dep. Beni w Boliwji wsch.; pod względem językowym należy do rodziny Tupi.

Guarana, pasta z nasion rośliny amerykańskiej Paullinia sorbilis; zawiera duże ilości kofeiny; jest szeroko stosowana w Ameryce południowej, jako środek podniecający.

Guarani, szczep Indian, zamieszkały pomiędzy górną Parana i Paragwajem; małymi grupami rozrzucony w stanach São Paulo i Rio Grande; pod względem języka należy do rodziny Tupi.

Guardafui, przylądek na wsch. wybrzeżu Afryki, pod 11°47' szer. ptn.

Guardi Francesco, malarz wenecki; * 1712 w Wenecji, † 1793. Uczeń Canaletta. Sztuka jego ma wiele wspólnego z impresjonizmem. Malarz widoków i karnawałów weneckich.

Guarico, 1) l. żeglowny dopływ rz. Orinoko w Wenezueli (Am. Pld.); 2) stan Wenezueli, 66.400 km², 122.200 mieszk.; stol. Calabozo.

Guarini Giovanni Battista, poeta włoski, * 1537 w Ferrarze, † 1612. Najlepszym z jego utworów jest „Il pastor fido”, pastorałka tragicomiczna.

Guastalla, m. okręg. w prow. Reggio nell' Emilia (Włochy ptn.) nad rz. Po; 12.000 mieszk.; dawna stol. samodzielnego księstwa, oddane go w r. 1805 Paulinie Bonaparte, w r. 1815 przyłączonego do Parmy.

Guatemala, republika Am. Środk., 113.030 km², 2 milj. mieszk., przeważnie Indian i metysów („ladinos”); 23 departamenty; wąski pas nadbrzeżny na zach. podnosi się strumem ku Andom (Kordyljerom) Am. Środk., wysokim do 4.500 m., z wulkanem czynnym Fuego, 3.835 m.;

łagodny spadek ku wsch.; mało rzek żeglownych. Klimat zwrotnikowy, kraj bardzo żyzny. Konstytucja z r. 1879, parlament i rada państwa, prezydent na 6 lat, wyznaczenie państwowe rządk., język hiszpański.

Chów bydła, owiec i świń; kawa, cukier, banany, drzewo, guma, kukurydza, pszenica, bawełna, węgiel; przemysł słaby.

Waluta: 1 peso = 5 fr.; 987 km. kolei żel., 7.279 km. teleg., 857 km. telef. G. tworzyła od r. 1525

wraz z Hondurasem, San Salvadorem i innymi państwami, jedną rep. Am. Środk. od r. 1839 samodzielna.

Guatemala la Nueva, stol. rep. Guatemala, w 1916 r. 110.000 mieszk.; połączona koleją żel. z portem San José nad oc. Spokojnym; zniszczona przez trzęsienie ziemi w r. 1917 i 1918.

Guatimozin, ostatni władca Azteków w Meksyku. Bronił dzielnie Meksyku przed Hiszpanami. Pokonany, wzięty do niewoli i powieszony z rokazem Ferdynanda Korteza w r. 1522.

Guaviare, l. dopływ rz. Orinoko w Kolumbji (Am. Pld.), dług. 1.500 km.

Guayaquil (Santiago de G.), m. port. nad zatoką G. w Ekwadorze (Am. Pld.); 94.000 mieszkańców; uniwersytet; wywóz kakao; wyrób kapeluszy słomkowych.

Gubałówka, grzbiet górzysty, wys. 1.123 m., osłaniający od ptn. dolinę zakopiańską.

Gubbio, m. w prow. Perugia (Włochy Środk.); 27.400 mieszk.

Guben, ob. Gubin.

Gubernatis Angelo de, ob. De Gubernatis.

Gubernator, zarządca. We Francji przedrewolucyjnej tytułarny administrator prowincji. W Rosji carskiej zależny od rządu centralnego administrator gubernji. W dawnej Polsce g. zwano administratorów wielkich kluców magnackich.

Gubernja, w Rosji wielka jednostka administracyjna, złożona z kilku lub kilkunastu powiatów. Królestwo Polskie (po zniesieniu konstytucji w 1815 r.) było podzielone na kilka, ostatecznie na 10 gubernij: warszawską, płocką, łomżyńską, suwalską, siedlecką, lubelską, kielecką, radomską, piotrkowską i kaliską, odpowiadających w przybliżeniu polskim województwom. Przed samym wybuchem wojny z częścią gubernji siedleckiej i lubelskiej, w celach rusyfikacyjnych, wykrojono jeszcze gubernję chełmską.

Gubin (nlem. Guben), m. pow. w Dolnych Łużycach w Brandenburgji (Prusy) nad rz. Nisa Łużycką; 38.150 mieszk.; fabr. płótna, wyrób kapeluszy.

Gubrynowicz Bronisław, historyk literatury polskiej; * 1870 we Lwowie. Studja uniwersyteckie, w Berlinie, Monachjum i Paryżu. Jako delegat Akad. Umiej. Krak. pracował

Guatemala.

w archiwum watyk. w Rzymie. Wydał oddzielnie: „Romans w Polsce za czasów Stanisława Augusta”, „Malarze na dworze Jana III”, „Wincenty Reklewski”, „Kazimierz Brodziński”, „Piaśt Dantyszek J. Słowackiego”, „Stan dotychczasowych badań nad Słowackim”, „Kilka kart ze stosunków Kraszińskiego z Mickiewiczem”, „Andrzej Brodziński”, „Schiller w Polsce”, „Rozwój powieści w Polsce do połowy XVIII stulecia”, „Adam Krechowiecki jako powieściopisarz”, „Antoni Małcki”; nadto wydał: „Album P. Moszyńskiego”, „Pisma Sew. Duchinińskiej”, „Dziela J. Słowackiego” i w. in.

Od r. 1920 wykłada hist. lit. pol. na Uniw. warszawskim.

Guccia Giovanni Battista, matematyk włoski, * 1855, † 1914; profesor geometrii wyższej na uniwersytecie w Palermo (od 1889); założyciel międzynarodowego towarzystwa naukowego „Circolo matematico di Palermo”.

Gucewicz Wawrzyniec, budowniczy polski, * 1753; syn włościanina, wykształcony zagranicą kosztem biskupa Massalskiego; prof. architektury cywilnej w Akademii wileńskiej; † 1798; według jego planów przebudowano katedrę w Wilnie w 1801 r.; wznosił nadto na Litwie pałace Radziwiłłów (w Werkach), Massalskich, Paców, Chodkiewiczów, Tyzenhauzów, Pocięjów i in.

Gucin, 1) gaj pamiątkowy pomiędzy Służewem i Wilanowem, 7 km. od Warszawy, zał. w r. 1822, poświęcony „pamięcie rzadkich Braci i Obywateli”, Ignacego i Stanisława Potoczkich; 2) osada fabr. w pow. ostrowskim (woj. białostockie); st. kol.; cukrownia.

Guczko Aleksandr, polityk rosyjski, * 1862. Walczył po stronie Burów w wojnie ang.-burskiej (ranny) oraz w Mandżurji przeciwko Japończykom. Był organizatorem partji październikowców, 1909—1911 prezes Dumy, 1917 minister wojny.

Gudbrandsdalen, dolina w obwodzie Kristians (Norwegja); 16.500 km²; ok. 50.000 mieszkańców; rz. Gudbrandsdals-Laagen albo Logenelv; hodowla bydła.

Gudena, najw. rz. w Danji, ujście do Randersfjordu w Kattegacie; 158 km. dług.

Gudin Théodore, francuski malarz morski; * 1802, † 1880.

Gudjew Piotr, polityk bułgarski; * 1863. Brał udział jako ochotnik w wojnie z Serbią 1885 r. Był członkiem związku patriotycznego „Bołgaria za sebe”. W r. 1903 został przewodniczącym Sobranja, 1907—8 prezesem ministrów.

Gudohaje, w. w pow. oszmiańskim (woj. wileński); st. kol.; kościół z cudownym obrazem.

Gudowicz Iwan, feldmarszałek rosyjski; * 1741; odznaczył się w wojnach z Turcją; † 1820.

Gudron, masa asfaltowa, otrzymywana przez stopienie kilku gatunków asfaltu. Wskutek przetopienia przedstawia więcej zalet, niż asfalt surowy. Używa się do chodników, podłóg, do izolacji ścian przed wilgocią, do uszczelniania przewodów itp.

Gudrun, ludowa epopeja niemiecka w narzeczu średnio-górno-niemieckim, z początku w. XIII.

Gudula św., patronka Brukseli, gdzie znajduje się kościół pod jej wezwaniem. Święto 8 stycznia.

Gudźba (ang. Gudjba), m. w Bornu (Nigeria bryt.); 20.000 mieszk.

Gudżerat (ang. Gujerat), kraj na zach. wybrzeżu Indyj bryt.; niziny, b. żyzny; 27.000 km², 3,5 milj. mieszk.; uprawa zbóż, ryżu, bawełny, trzciny cukr.

Gudżranwala (ang. Gujranwala), m. okręg. w prow. Pendżab (Indje bryt.); 30.000 mieszk.

Guébriant Jean Baptiste, marszałek Francji, * 1602, † 1643. Od r. 1632 dowódca kompanji gwardji przybocznej Ludwika XIII. Ranny pod Rottwell.

Guebwiller (niem. Gebweiler), m. w Alzacji, dep. Haut-Rhin (Francja wsch.), nad rz. Lauch; 13.000 mieszk.; przedsiębiorstwo, fabryki sukna; winnice; na zach. najwyższy szczyt Wogezów Ballon de G. (1.426 m. n. p. m.).

Guelma, m. okręgowe w dep. konstantyńskim (Algerja); 10.340 mieszk.; handel bydłem.

Guelph, m. w prow. Ontario w Kanadzie (Am. Płn.); 20.500 mieszk.; akademja rolnicza; wyroby bawełn.; odlewnie.

Guercino Giovanni (Francesco Barbieri il), malarz włoski; * ok. 1591, † 1666 w Bolonii. Uczeń Carraccich. Prace ważniejsze: „Męczennictwo św. Piotra”, „Pogrzebanie św. Petronelli” (Kapitol), „Chrystus w koronie cierniowej”.

Guéret, stol. dep. Creuse (Francja środk.); 8.300 mieszk.

Guericke Otto, fizyk niemiecki. * 1602 w Magdeburgu, † 1686. Burmistrz magdeburki, z zamiłowaniem oddawał się studjom fizycznym. Zbudował termoskop (1653), wynalazł pompę, z której pomocą demonstrował w Regensburgu (1654) słynne doświadczenia, wykazujące ciśnienie powietrza; wynalazł maszynę elektryczną, manometr (1661). Zajmował się też astronomią.

Guerrilla (hiszp.), mała wojna, partyzantka. **Guerrilleros**, ob. Gerylasi.

Guérin Gilles, rzeźbiarz francuski, * 1606 w Paryżu, † 1678. Wykonał m. in. mauzoleum Henryka II Kondeusza dla kaplicy zamkowej w Valéry-en-Gâtinois (odlew w Wersalu).

Guernsey (franc. Guernesey), wyspa Anglo-Normandzka; 65 km². 45.000 mieszk.; stol. St. Peter Port (St. Pierre); klimat łagodny, uprawa zbóż, winnice, chów bydła i świń, rybołówstwo.

Guerrazzi Francesco Domenico, powieściopisarz i polityk włoski, * 1804, † 1872; brał czynny udział w tajnych stowarzyszeniach Młodych Włoch, wielokrotnie więziony i skazany na wygnanie; 1848 minister, 1849 dyktator, od 1860 członek parlamentu. Napisał satyrę „L'asino”, obronę swej działalności politycznej; „Apologia della vita politica di F. D. G.”, szereg powieści historycznych, m. l. „L'assedio di Firenze”, „Isabella Orsini”, „La battaglia di Benevento”, „Vita di Andrea Dorla”.

Guerrero, stan Meksyku zach. nad oc. Spokojnym; 64.756 km²; 605.450 mieszk.; stol. Chilpancingo; uprawa ryżu, kawy i bawełny.

Guerrero Francisco, kompozytor hiszpański, przedstawiciel stylu szkoły rzymskiej, * 1528, † 1599. Uczeń C. Moralesa. Kompozycje G. są wzorem kościelnego stylu a capella. Pisał msze, motety, pasje i psalmy.

Guesde Mathieu Basile, zw. Jules, publicysta i ekonomista francuski, * 1845, † 1922; jeden z przywódców socjalizmu francuskiego, redaktor kolejno kilku organów partyjnych; przez czas jakiś przebywać musiał w Genewie; po powrocie do kraju deputowany, od sierpnia 1914 do grudnia 1916 minister bez teki; ogłosił wiele broszur i rozpraw, m. in. „Essai de catechisme socialiste” (1878).

Guettard Jacques Etienne, geolog francuski, * 1715, † 1786; badacz przyrody polskiej, autor najdawniejszego opisu i mapy geolog. Polski (1764).

Guevara Antonio, historyk i moralista hiszpański; * 1490, † 1545.

Guevara Dueñas Luis Velez de, poeta, romansopisarz i dramaturg hiszpański, * 1578 w Andaluzji, † 1644. Pozostawił przeszło 400 utworów scenicznych. Sławę zyskał mu romans p. t. „Diablo cojuelo” („Djabek kulawy”).

Gugla, długi kaptur z białego, grubego sukna, należący do odświętnego ubrania Huculek.

Guglielmi Pietro, włoski kompozytor, * 1727, † 1804; od 1793 kapelmistrz kościoła św. Piotra w Rzymie. Pisał opery: „I due Gemelli”, „Didone”, „I viaggiatori”, „La serva innamorata”, „La bella pescatrice” i w. in., różne kompozycje kościelne i świeckie.

Gui albo **Guido d'Arezzo** (Aretinus) włoski teoretyk muzyki, * około 990, † ok. 1050; wynalazca nazw dla tonów i interwałów skali muzycznej; wprowadził linjowy system nutowy i klucze C i F.

Guibert, antypapież pod imieniem Klemensa III-go w r. 1080; † 1100.

Guibert de Nogent, benedyktyn francuski, * 1053, † 1124. Napisał „Historję wojen krzyżowych”.

Guicciardini Francesco, historyk włoski, * 1483, † 1540. Autor „Storia d'Italia 1492—1534”.

Guichenbach, w. w okręgu Saary (Prusy), na płn. od Saarbrücken; 12.050 mieszk.; kopalnie węgla.

Guido da Siena, Di Graciano, malarz włoski, * 1221, † 1281. Obrazy treści religijnej.

Guido Reni, malarz włoski, * 1575 w Calvenzano, † 1642. Uczeń Akademji Carraccich. Zwiastun baroku. Prace ważniejsze: „Zwiastowanie” (1609), „Rzeź Niewiniątek” (Bologna), „Judyta”, „Ecce homo”.

Guilberta reguła, empiryczna reguła, służąca do przepowiadania pogody; jeżeli wiatry cykloniczne są przeważnie za mocne w stosunku do gradientów, to cyklon osłabnie, jeżeli zaś za słabe, to się wzmożni. (Za wiatr normalny w stosunku do gradientu uważa Guilbert wiatr, ktrego siła w skali Beauforta

wyraża się liczbą dwa razy większą niż odpowiedni gradient).

Guilbert Yvette, pieśniarka i deklamatorka francuska, * 1869; stworzyła odrębny sposób artystycznego oddawania piosenek, napisała powieści: „Les demi-vieilles”, „La vedette”.

Guilford, stol. hr. Surrey (Anglja pld.-wsch.), węzł. st. kol., nad żeglowną rz. Wey; 23.800 mieszk.; odlewnie, browary.

Guilddhall (ang.), ratusz w śródmieściu Londynu, zbud. 1411—31.

Guillaumat Marie Louis Adolphe, generał francuski, * 1863. W r. 1916 dowodził armją fr. nad Somma, 1917 pod Verdun a następnie w Salonikach. 1918 mianowany gubernatorem wojennym Paryża.

Guillaume Charles Edouard, fizyk szwajcarski, * 1861 w Fleurier; dyr. Biura międzynarodowego miar i wag w Sèvres. Wynalazca (1897) stopu, zwanego inwarem. Laureat Nobla (1920).

Guillaume Eugène, rzeźbiarz francuski; * 1822 w Montbard, † 1905. Prace ważniejsze: „Życie św. Klotyldy” (plaskorzeźba w kościele św. Klotyldy w Paryżu), biust Napoleona I-go (1861), biust Ingres'a (1877) i inne.

Guillotin Joseph Ignace, lekarz francuski, * 1738, † 1814; jako członek Zgromadzenia Narodowego wygłosił 1789 r. mowę przeciwko ówczesnym okrutnym a różnorodnym metodom kar; wychodząc z zasady, że prawo powinno być równe dla wszystkich, czy gdy karze obywateli, czy gdy się nimi opiekuje, domagał się karanja jednakowych przestępstw w jednaki sposób, niezależnie od stanu i stanowiska winowajcy; 1789. kierowany uczuciami humanitaryzmu, barwnie odmawiał okropności ówczesnych systemów kar (palenie na stosie, łamanie kołem, pławienie, wieszanie na szubienicy, torturowanie, obcinanie członków itp.) i, powtórnie żądając równych kar dla jednakowych przestępstw bez różnicy stanu, proponował trawienie skazanych na śmierć przez uciecie głowy zapomocą jakiegoś prostego mechanizmu, oszczędzającego cierpień. Propozycja jego została teoretycznie uchwalona w 1791 a w 1792 r. polecono wynalezienie odpowiedniej maszyny Antoniemu Louis, sekretarzowi akademji chirurgicznej, który pożądaną przyrząd skonstruował i 17. IV. 1792 poddał próbie. Wbrew więc rozpowszechnionemu mniemaniu nie Guillotin, lecz Louis jest wynalazcą gilotyny. Z nazw, proponowanych dla nowej maszyny: Louison, Louise, Mirabelle, Guillotine, przyjęła się ta ostatnia i to jest niezawodnie przyczyna nieporozumienia.

Guilmant Félix Alexandre, kompozytor i organista francuski, * 1837, † 1911. Założyciel „Schola cantorum” w Paryżu i wydawca „Archives des Maîtres de l'orgue”.

Guimet Emile, podróżnik i etnograf francuski, * 1836, † 1918. Z częstych podróży przywiózł do Paryża ogromne zbiory, specjalnie dotyczące kultów religijnych u rozmaitych ludów wschodnich, i ofiarował je w r. 1884 r. państwu. Tworzą one obecnie w Paryżu jedy-

ne w swoim rodzaju muzeum, znane, jako „Musée Guimet”.

Guineta zieleń, wodny tlenek chromu Cr₂O₃. 2H₂O, posiada jaskrawą zieloną barwę, bardzo odporna na działanie alkali, kwasów oraz światła słonecznego; nietrująca. Pod wpływem wysokiej temperatury (powyżej 250°) traci wodę, przechodząc w Cr₂O₃ o barwie szaro-zielonej.

Guinicelli albo **Guinizelli Guido**, poeta włoski, * ok. 1240 w Bolonii, † 1276.

Guipuzcoa, jedna z 3 baszkjskich prow. Hiszpanji płn.; górzysta, żyzna; 1.885 km², 257.200 mieszk.; stol. San Sebastian; jarzyny, owoce; wywóz marmuru i rudy żel.

Guiscard Robert, książę Apulji i Kalabrii, syn Tankreda, * 1015. Zdobył Kalabrię i Sycylię. Podażył na pomoc papieżowi Grzegorzowi VII-mu, wypędzonemu z Rzymu i obleganemu przez ces. Henryka IV; † 1085.

Guise, ob. Gwizjusze.

Guittone d'Arezzo, poeta włoska, * ok. 1230 † 1294; udoskonaliła formę sonetową; pozostawiła „Rime” i „Lettere”.

Guizot Francois, polityk i historyk francuski kierunku konserwatywnego, * 1787 w Nîmes. Minister oświecenia 1832—37. min. spraw zagr. 1840—47, prezes ministrów 1847—1848. Błędy jego polityki przyczyniły się wiele do wybuchu rewolucji 1848 r. Napisał: „Histoire de la Révolution d'Angleterre”, „Histoire de la civilisation en Europe”, „Mémoires”; † 1874.

Gujana (franc. Guyane), kraj w płn.-wsch. Am. Płd. pomiędzy Atlantyką i rz. Orinoko, na płn. od Amazonki; ok. 2.000.000 km²; wyżyny z drobnymi pasmami górskimi (Tumuk-Humak i Roraima do 2.600 m.); na wsch. las pierwotny, w częściach niższych sawanny; klimat zwrotnikowy. Pod względem polit. dzieli się G. na: 1) wenezuelską, pomiędzy rz. Orinoko na płn. i G. bryt. na zach., obejmującą część stanu Bolívar i terytorjum Amazonas; 2) brazylijską, pomiędzy górami Tumuk-Humak i Amazonką, część stanów Amazonas i Para; 3) brytańska, na płn.-wsch. wybrzeżu Am. Płd., wraz ze zdobytą w r. 1796 b. częścią holenderską 231.800 km², 314.000 mieszk. Indian i Indusów; stol. Georgetown; trzcina cukr., ryż, kaka, kawa; kopalnie złota i diamentów; 4) francuską (od 1626) pomiędzy Surinamem (dawn. G. holend.) i Brazyliją; 88.240 km²; 49.000 mieszk. murłów i murzynów; stol. Cayenne. Wielkie lasy; ryż, manjok, kakao, cukier trzcinowy, indygo, tytuń, gutaperka, złoto, srebro, miedź, węgiel, fosfat; port Saint-Laurent du Maroni; kolonia karna (od r. 1885); komunikacja wodna, brak kolei i dróg; G. holenderska, ob. Surinam.

Gujański prąd morski, gałąź płn. prądu pld.-równikowego, płynie wzdłuż wybrzeża Gujany na płn.-zach.; po połączeniu się z częścią prądu płn.-równikowego wkracza między M. Antylami do m. Karaibskiego i otrzymuje nazwę prądu Karaibskiego.

Gujerat, ob. Gudżerat.

Gulardowa woda, roztwór alkoholowy zasadowego octanu sodu; środek, stosowany do okładów przy rozbiłach, oparzeniach, odmro-

zeniach; posiada własności ślągające (w słabym stopniu).

Gulbarga (Kulbarga), m. w państwie hold. Hajderabad (Indje bryt.); 30.000 mieszk.

Guldberg Cato Maximilian, fizyk i fizyko-chemik norweski, * 1836 w Chrystianij. Ważne prace z zakresu fizyki molekularnej, z termodynamiki roztworów i dysocjacji; odkrycie kryohydratów. Ogłoszone razem z P. Waage prace (1864—79) o chemicznym powinowactwie tworzą podstawę współczesnej nauki o równowadze chemicznej; † 1902.

Guldborgsund, cieśnina pomiędzy wyspami duńskimi Laaland i Falster, nad nią most z r. 1867.

Gulden, moneta srebrna, lżejsza od talaru, wybita w celach spekulacyjnych w krajach nad Renem. Według ordynacji z r. 1551, gulden miał być w stosunku do talaru jak 5 : 6, a gdy stała jego wartość spadała, Brunświk, Prusy i Saksonja zawarły konwencję w Zinna w 1667 r., na której ustanowiono z grzywny wybijać 12 talarów, a gulden miał być monetą zdawkową, oznaczoną na 2/3 talara. W Lipsku w 1690 r. zawarto dalszą konwencję, aby z grzywny kolońskiej, czystego srebra wagi 233.812 gr., wybijać 12 talarów (1 talar = 1/12 grzywny) albo 24 półtalarów, a gulden określono jako 2/3 talara. Według konwencji z 1837 r. państwa, należące do Związku celnego niem., uchwałyły wybijać z grzywny srebra 24 1/2 guldena południowo-niemieckiego. Konwencja wiedeńska z 24. I. 1857 r., do której przyłączyła się i Austria, ostatecznie uregulowała wartość guldena, nakazawszy wybijać z funta całego czyli metrycznego, wagi 500 gr. czystego srebra, 30 talarów w Północnych Niemczech, w Austro-Węgrzech 45 guldenów (po 100 krajerów konwencyjnych, Neukreutzer), a w obrębie Południowo-Niemieckiego związku monetarnego 52 1/2 guldeny. Odtąd, aż do skasowania, gulden w Austrii (złoty reński) stanowił 1/16 funta cłowego po 500 gr., czyli zawierał 11 5/16 gr. fajsu srebra, a w związku Południowo-Niemieckim, tj. w Badeniu, Bawarii, Wirtembergii, Saksonji, Brunświku, gulden Południowo-Niemiecki stanowił 1/325 funta cłowego po 500 gr. srebra czyli zawierał 9 275/325 gr. fajsu srebra.

Gulden gdański, od 18. XII. 1923 r. wyłączny prawny środek płatniczy W. M. Gdańska, (25 guldenów gdańskich = 1 funtowi ang.) emitowany przez Bank Gdański (kapitał zakładowy całkowicie wpłacony 7.5 milj. g.). Oprócz banknotów w odcińkach po 10, 35, 100, 500 i 1000 g., W. M. Gdańsk wypuściło monety srebrne po 1/2, 1, 2 i 5 g., oraz monety niklowe i miedziane.

Guldin Paul, matematyk; * 1577, † 1643; najważniejsze dzieło: „Centrobaryca“, zawierające tzw. regułę barycentryczną G.

Guldynka, strzelba myśliwska najgorszego gatunku; strzelba gwintowana.

Gulgowski Izidor, etnograf polski, założyciel muzeum kaszubskiego we Wdzydzach, twórca kaszubskiego przemysłu ludowego; † 1925.

Guliwer, bohater angielskiego romansu satyrycznego Swifta pt.: „Podróże Guliwera“.

Gullstrand Allvar, oftalmolog szwedzki, * 1862; w 1911 laureat Nobla za dzieło „Dioptryka oka“.

Gulo borealis (rosomak), zwierzę; gromada: ssaki (Mammalia), rząd: drapieżne (Carnivora), rodzina: kuny (Mustelidae); do 75 cm. długości; głowa krótka, kwadratowa; pazury ostre, kły długie i ostre; futro gęste, długie, lśniąca, o kasztanowato-brunatnej barwie, bardzo cennie; okolice północne Europy, Azji i Ameryki.

Guma, ob. Gummy.

Guma arabska (gummi arabicum), wysuszony sok akacji afrykańskich (Acacia Senegal). W połączeniu z wodą staje się lepkiem, kleistym płynem. W medycynie stosuje się jako środek pomocniczy do przygotowywania różnych leków, szczególnie emulsyj.

Gumienko, miejsce w gaju, gdzie posypuje się przynętę dla zwabienia ptaków; pasieczka; gąk na ptaki; stanowisko ptasznika.

Gumiguta (gomme-gutte, gambode), farba żółta, o odcieniu zbliżonym do żółtej indyjskiej. Jest to sok z drzewa Garcinia Flanburil, rosnącego na Siamie, Cejlonie i w niektórych częściach Indji. G. zawiera gumę i żywicę. Jest b. trująca. Na słońcu szybko blaknie. Używa się przeważnie w akwareli.

Gumikopal, smoła zasuszona drzewa Rhus copallinum, podobna do bursztynu.

Gumiński Władysław, malarz polski, * 1823; pejzażysta, wybitny odnowiciel starożytności; † 1898.

Gummersbach, m. pow. w Nadrenii (Prusy); 16.200 mieszk.; przemysł włókienniczy, kamieniołomy.

Gumniska, w. w pow. tarnowskim (woj. krakowskie) przy m. Tarnowie; pałac z archiwum i biblioteką Sanguszków; park.

Gumno, 1) stodoła; 2) podwórze gospodarskie, obejmujące stodołę, brogi i sterty.

Gumowski Jan, współczesny malarz polski; * 1883; kształcił się w Krak. Akad. Szt. Pięknych. Wydał tekę autolitografij zabytków architektonicznych w Małopolsce oraz album Częstochowy. Mieszka w Krakowie.

Gumowski Marjan, archeolog i numizmatyk, * 1881; dyrektor Muzeum wielkopolskiego w Poznaniu; napisał m. in.: „Monety polskie“ (1905), „Nieznane portrety Stefana Batorego“ (1905), „Medale Jagiellonów“ (1906), „Studia nad gdańską sztuką medalierską XVII w.“ (1925), „Medale polskie“ (1925) i w. in.

Gumozżywice (gummiresinae), zbita, skrzepla masa, utworzona przez mieszaninę balsamów (żywic, terpenów) z ciałami o charakterze gum. G., podobnie jak gumy, posiadają własności klejenia i używane są przy wyrobie plastrów lekarskich.

Gumplowicz Ludwik, socjolog, prawnik i historyk; * 1838 w Krakowie; studja uniwersytetu w Krakowie, 1876 docent, 1882 prof. nauk państwowych na uniwersytecie w Gracu, gdzie † 1909. Napisał wiele prac: „Prawodawstwo polskie wzglę-

dem Żydów“ (1867), „Konfederacja Barska, korespondencja między Stan. Augustem a Ksaw. Branickim“ (1872), „Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Oesterreich-Ungarn“ (1879), „Rechtsstaat und Sozialismus“ (1881), „Der Rassenkampf“ (1883), „Grundriss der Soziologie“ (1881, też po polsku), „Soziologie im Umriss“ (1910).

Gumplowicz Maksymilian, historyk polski, * 1864 w Krakowie. Z jego prac ukazały się: „Źródła Balduina Gallusa“, „Początki biskupstwa krakowskiego“; † 1897.

Gumplowicz Władysław, geograf i publicysta współczesny, prof. Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie. Ogłosił szereg prac popularnych, a także: „Pustynie i stepy jako środowisko zoogeograficzne“ (1922). Pseudonim Władysław Krakowski.

Gumti, 2 rz. w Indjach bryt.: 1) l. dopływ Gangesu, ujście poniżej Benares; długość 675 km.; 2) l. dopływ Bramaputry, ujście blisko jej delty; 195 km. długość.

Gumy, substancje organiczne o budowie chemicznej węglowodanów, nie rozpuszczające się, a pęczniące w wodzie; mają własność klejenia; w medycynie stosowane są do wyrobu emulsyj. Przykłady gum: g. arabska (ob.), g. tragantowa i in.

Gunaris D., grecki mąż stanu. Od 1908 minister; 1915 i 1921—22 prezes ministrów. W czasie wojny światowej opierał się wciągnięciu Grecji do wojny po stronie koalicji. 1922 stracony pod zarzutem zdrady stanu.

Günderode Karoline, poetka niemiecka, * 1780, † 1806.

Gundestrup, w Danji miejsce znalezienia w torii w r. 1891 naczynia srebrnego o 70 cm. średn. Jest to naczynie kultowe z II w. po Chr., pokryte trybwanami reliefami treści religijnej.

Gundikar (Gunter), król burgundzki, pokonany w 437 r. przez Hunnów. Imię jego zostało uwiecznione w pieśniach Nibelungów.

Gundulić Iwan, poeta dalmacki (serbsko-chorwacki), * 1588; mieszkał w Dubrowniku; przełożył „Jerozolimę wyzwoloną“ Tassa; pisał wiele utworów dramatycznych, najwięcej wstawił się poematem epickim pt.: „Osman“, opiewającym zwycięstwo chocimskie Polaków nad Turkami w r. 1621; † 1638.

Guniak (Rhizotrogus aestivum), ob. Lammelicornia.

Gunnera scabra, roślina, należąca do rodzaju Urticaceae (pokrzywowatych); liście duże, mięsiste, duże kwiaty koloru czerwonego. Rośnie w Chile; ozdobna roślina ogrodowa.

Gunnera scabra.

Gunong Dampo, wulkan na Sumatrze (Indje wsch. holend.); 3.000 m.

Güns (węg. Kőszeg), m. w Burgenlandzie

(Austria), nad rz. G., dopływem Raby, 8.000 mieszk.

Gunter, ob. Gundikar.

Günther, w. mistrz krzyżacki 1249—1253.

Günther Agnes, powieściopisarka niemiecka, * 1863, † 1911. Pow.: „Die Heilige und ihr Narr“.

Günther Antoni ks., filozof i teolog, * 1783, † 1863 w Wiedniu. Opierając się na filozofii Hegla, chciał ją pogodzić z wiarą objawioną. Jeden z głównych przedstawicieli racjonalizmu umiarkowanego, według którego rozum ludzki sam z siebie zdolny jest poznać i uzasadnić nawet t. zw. tajemnice, wprawdzie nie co do istoty, ale przynajmniej co do ich przyczyny. Przy końcu życia G. odwołał swe błędne zasady i poddał się nauce Kościoła.

Günther Johann Christoph, poeta liryczny niemiecki ze szkoły śląskiej; * 1695, † 1723.

Günther Karl Wilhelm Adalbert, anatom i operator niemiecki, * 1822 w Hanowerze, † 1896. Wydał kilka rozpraw specjalnych.

Günther Siegmund, matematyk i geograf niemiecki; * 1848, † 1923; prof. wyższej szkoły techn. w Monachium; autor prac z dziedziny geografii astronomicznej i przyrodniczej oraz historii geografii.

Gunung, wyraz, oznaczający górę w jęz. malajskim.

Gunung Api, nazwa kilku wysp wulkanicznych w Indjach wsch. holend.

Gunung Semeru, szczyt górski na wsch. Jawy (Indje wsch. holend.); 3.676 m.

Gunung Slamet, szczyt górski na Jawie środk.; 3.426 m.

Günz, nazwa najstarszego zlodowacenia Alp według Penck'a i Bruckner'a.

Günzburger odczynnik, mieszanina fluoroglucony i waniliny; odczynnik, pozwalający wykryć obecność kwasu solnego w treści żołądkowej.

Guranowski, 1) Jerzy, literat; * 1884 w Warszawie. Wydał: „Poezje“, ser. I, II i III i komedję: „Za króla Sasa“, wystaw. w r. 1920 na scenie krak.; 2) Mieczysław, literat; * 1883 w Warszawie. Wydał szereg powieści, nowel i utworów dram. („Za kulisami“ pow., „Modelka“ nowele, „Frowincja“ pow., „Padyśzach“ pow., „Bój o słońce“ baśń dramatyczna, „Pierwsza iza“ dram. i w. in.).

Gurara, grupa oaz w Algierji pld., stanowiąca ptn. część Tuatu; od r. 1900 franc.; 80.000 mieszk. Berberów; 3 milj. palm.

Gurdżystan, ob. Gruzja.

Gurgan, rz. w Persji ptn.-wsch., wpadająca do m. Kaspijskiego; 300 km. długość.

Gurguela, pr. dopływ rz. Parahyba w Brazylii ptn.-wsch.; długość 450 km.

Gurjew, m. pow. w rep. Kirgiskiej (Rosja pld.-wsch.) przy ujściu rz. Urału do m. Kaspijskiego; 9.300 mieszk.; przystań rybacka. Od 1924 nazywa się Czapaiew.

Gurjowie, plemię gruzińskie na Kaukazie, liczące 100.000 głów, w obszarze Kutais.

Gurka (ang. Gurkha), szcep indyjski, panu-

jący w Nepalu, pochodzący z Radżputany; osiadł na pd. stokach Himalajów w drugiej poł. XVIII w.; wojowniczy, dostarcza armii bryt.-indyjskiej najlepszych żołnierzy.

Gurko Osip, ob. Hurko Osip.

Gurlitt Cornelius, niemiecki historyk sztuki; * 1850; prof. politechniki w Berlinie, potem w Dreźnie; ogłosił szereg prac, m. in.: „Geschichte des Barockstils, Rokoko und Klassizismus“ (3 t., 1886—88), „Die Baukunst Frankreichs“ (1896—1900), „Handbuch des Städtebaus“ (1920), „Die Warschauer Bauten aus der Zeit der sächs. Könige“ (1917).

Gurlitt Ludwig, pedagog niemiecki, * 1855. Był nauczycielem w Hamburgu i Berlinie. Wydał wiele dzieł pedagogicznych, m. in.: „Der Deutsche und seine Schule“, „Die Schule“ (1907) i in.

Gurwal (ang. Garhwal lub Gurhwal), kraj górzysy w Indjach bryt. na pd. stokach Himalajów środk., u źródeł Dżumny i Gangesu; państwo holdownicze; 10.826 km², 318.500 mieszk.; stol. Tehri; wywóz herbaty, indygo, ryżu i trzciny cukrowej; na wsch. leży okrąg (division) G., 11.425 km²; stol. Srinagar.

Gusla, instrument muzyczny serbski o skleplonym korpusie drewnianym z rozpiętą na nim skórą, wytwarzającą rezonans. Dźwięk wydobywa się z jednej struny zapomocą smyczka. W Rosji tę samą nazwę nosiły dawne instrumenty strunowe, przybierające w ciągu wieków rozmaite kształty, aż w XVIII w. zmieniły się w rodzaj czworobocznego klawikordu, obejmującego około 4-ch oktaw skali.

Gusła, obrzędy przy wykonywaniu czarów i zaklęć; zabobony; wiara w g., wiara w skuteczność czarów, przechowuje się do dziś dnia między ludem.

Gusserow Adolf, lekarz niemiecki, * 1836; był profesorem położnictwa w Utrechcie, potem w Zurychu i w Strasburgu, następnie dyrektorem kliniki ginekologicznej i szkoły akuzerek w Berlinie; pisał o nowotworach macicy; † 1906 w Berlinie.

Gustav-Adolf-Verein, wielkie protestanckie stowarzyszenie niemieckie, zał. 1832 dla utrzymania szkół i kościołów w krajach katolickich.

Gustaw, imię szeregu królów szwedzkich. 1) G. I Waza, * 1496. Stał na czele powstania Szwedów przeciwko Danii, proklamowany królem niepodległej Szwecji w roku 1523. Wprowadził w kraju reformację; † 1560; 2) G. II Adolf, panował 1611—32. Zakończywszy w roku 1629 wojnę z Polską rozejmem w Altmarku (który pozostawił w ręku Szwecji Estonję, większą część Inflant i część Prus królewskich), wziął udział w wojnie 30-letniej przeciwko cesarstwu. Najślawniejszy wódz ówczesny. Rozbił wojska cesarskie w bitwach pod Lipskiem, nad Lechem i pod Lützen. W tej ostatniej bitwie poległ 16. XI. 1632 r.; 3) G. III, panował 1771—92. Usunął rządy arystokratyczne. Prowadził pomyślną wojnę z Rosją 1788—90; 4) G. IV Adolf, panował 1792 do 1809. W 1807 utracił resztę posiadłości na Pomorzu, w r. 1808 Finlandię na rzecz Rosji.

Detronizowany 1809; 5) G. V. panuje od r. 1907.

Gustawicz Bronisław, geograf, etnograf i przyrodnik polski, * 1852, † 1917; współpracownik „Słownika Geograficznego Król. Polskiego”, autor szeregu rozpraw i monografii.

Gustawson Gabriel, chemik rosyjski, * 1842, † 1908; w latach 1875—1890 profesor Akademii Piotrowskiej (koło Moskwy). Autor licznych prac z chemii organicznej i agronomicznej. Jeden z założycieli Ros. Tow. Chemicznego.

Güstrow, m. w pow. wendyjskim w rep. Meklemburg-Szweryn, nad rz. Nebel; 17.500 mieszkańców; zamek; przemysł rolniczy.

Guślarz, u dawnych Słowian, a także obecnie u ludu czarodziej, czarownik, znachor, zaklinacz.

Guta, m. w Słowacji (Czechosłowacja), przy zbiegu rz. Wagu z Mał. Dunajcem; 9.700 mieszkańców.

Gutakowski Ludwik, polski mąż stanu, * 1738 w pow. orszańskim, szambelan kr. Augusta III, 1779 marszałek Rady nieustającej, czynny i światły członek Komisji Edukacyjnej, 1807 prezes Rady stanu Królestwa Warszawskiego, 1809 prezydent senatu, † 1811.

Gutalagh, zabytek prawodawstwa obowiązującego na wyspie Gotlandji w XIII w.

Gutaperka, ciało pod wzgl. pochodzenia i składu chem. podobne do kauczuku, nie posiadające jednak jego elastyczności, otrzymywane z soku drzew Pallaquium, Payena i in., rosnących w Azji wsch. i na półw. Malajskim; pod wpływem ciepła staje się bardzo plastyczna, po ostygnięciu zaś daje się obrabiać jak drzewo, róg itp., daje się wulkanizować, rozpuszcza się w chloroformie i benzynie; ma zastosowanie w dentystyce, do izolacji przewodników elektr. jako powłoka do ochrony od wpływu wilgoci, do wyrobu aparatów chirurgicznych itd.

Gutenberg Johann (wł. Henne Gensfleisch), wynalazca cziłonek ruchomych i prasy drukarskiej, * 1397 w Moguncji, † 1468; w r. 1450 założył w Moguncji drukarnię wspólnie z Fustem; w r. 1465 wszedł do służby dworskiej elektora Adolfa II i oddał drukarnię uczniowi swojemu, Bechtermüntze'owi.

Gütersloh, m. w Westfalji (Prusy); 20.000 mieszk.; wyroby bawełn. i jedwabne.

Guthe Hermann, 1) geograf niemiecki, * 1825, † 1874; autor „Lehrbuch der Geographie”; 2) Hermann, niemiecki badacz Palestyny, * 1849.

Guthnick Paul, współczesny astronom niemiecki; wybitny astrofizyk, dyrektor obserwatorium astronomicznego w Babelsbergu; autor licznych prac z dziedziny fotometrii gwiazd; badał jasność księżyców Jowisza i Saturna; w r. 1907, podczas opozycji małej planety Erosa, stwierdził wahanie jej blasku; wynalazł bardzo czuły fotometr fotoelektryczny.

Guthrie, m. w stanie Oklahoma (St. Zj. Am. Płn.), 12.000 mieszk.

Guthrie Frederic, fizyk i chemik angielski; * 1833 w Londynie, † 1886; prace uad kry-

ohydatami, włoskowatością, przewodnictwem cieplnym w cieczach.

Gutkowski Jan Marcelli, biskup podlaski, * 1776, kapelan wojskowy; od 1826 objął władzę duchowną w diecezji podlaskiej, w 1840 został usunięty z niej przemocą i zesłany do Ozieran w gub. mohilewskiej; zrezygnował po 2 latach z biskupstwa i osiadł we Lwowie gdzie † 1863.

Gutkowski Mieczysław, profesor skarbowości na Uniw. Wileńskim, * 1893; wydał: „Ustrój municypalny i finanse miast Królestwa Polskiego“ (1919), „Zarys prawodawstwa z dziedziny skarbowości i gospodarki państwowej w 1924“ (Roczn. Prawniczy Wileński na r. 1925).

Gutkowski Tadeusz, inżynier-optyk polski, * 1881; wydał: „Algebra“, „Trygonometria“, „Fizyka“, „Arytmetyka“, „Tablice logarytmów“.

Guts-Muths Johann Christoph Friedrich, pedagog niemiecki, * 1759, † 1839. Prowadził gimnastykę w zakładzie Salzmanna w Schnepfental. Napisał wiele prac, podnoszących znaczenie gimnastyki w szkole.

Gutt Romuald, architekt polski współczesny; kształcił się w Szwajcarii. Z prac: dwór w Brudzewie, szereg domów w kolonii dla oficerów na Żoliborzu w Warszawie, gmach szkoły żeńskiej zawodowej (tamże), szereg szkół powszechnych w Piotrkowie i in.

Gutta (łac.), kropla; vitrum guttatum, buteleczka z dziobkiem do odmierzania kropeł.

Guttacja, zjawisko wydzielania się wody (np. z liści roślin) pod postacią kropeł.

Guttiferae, dziurawcowate, soczne, rodzina roślin, należąca do rzędu Cistiflorae; obejmuje drzewa i zioła podzwrotnikowe, posiadające własność wydzielania soków ze zbiorników wydzielinowych, jak np. gumiguty; kwiaty regularne z górnym słupkiem. Z krajowych należy tu dziurawiec (Hypericum).

Guttry Aleksander, działacz polityczny polski, * 1813; członek komitetu centralnego powstańczego 1846. Właził do Moabit, w 1863 r. członek narodowego Komitetu Wielkopolskiego, niosącego pomoc powstaniu w zaborze rosyjskim. Wydał: „Pan Ludwik Mierosławski“, „Pamiętniki z lat 1845—47“ i in.; † 1881.

Gutwiński Roman, botanik, * 1860; dyr. gimn. w Krakowie, ogłosił długi szereg rozpraw z zakresu swojej specjalności.

Gutzkow Karl Ferdinand, poeta niemiecki, * 1811 w Berlinie, † 1878. Autor dramatów („Uriel Akosta“) i powieści.

Guyau Jean Marie, filozof francuski, * 1854, † 1888 w Mentonie. Autor wybitnych prac z dziedziny etyki, estetyki i filozofii religii: „Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction“, „L'art au point de vue sociologique“, „Les problèmes de l'esthétique contemporaine“, „L'irréligion de l'avenir“.

Guyenne, dawna Akwitania, prow. Francji pd.-zach., połączona później z Gaskonią; obejmuje obecnie 6 dep.

Guyon Jeanne Marie Bouvier de la Motte, mistyczka francuska; * 1648, † 1717. Propagatorka kwiatyzmu.

Guyot Arnold, geograf szwajcarski, * 1807, † 1884; prof. uniw. w Princeton-College w New-Jersey. Wywarł wielki wpływ na rozwój geografii w Ameryce.

Guyot Yves, radykalny polityk i pisarz francuski; * 1843; 1885 poseł do parlamentu; 1889—92 i 1895—96 min. robót publ. Pisma społeczno-polityczne.

Guyski Marcelli, rzeźbiarz polski; * 1832 na Podolu, † 1893 w Krakowie; kształcił się w Warsz. Szk. Szt. P., we Włoszech i w Paryżu. Mieszkał w Krakowie, gdzie był przez kilkanaście lat profesorem Szkoły Szt. P. Wykonał wiele portretów, bustów, medalionów, popiersie A. Mickiewicza i projekt na jego pomnik. Wykonał również płaskorzeźby alegoryczne na fasadzie Tow. Kredyt. Ziemińskiego w Warszawie („Rolnictwo“, „Żegluga“), „Anioła Śmierci“ i inne prace treści religijnej lub alegorycznej.

Guzlec, ob. Suscrofa.

Guzman, popularny bohater hiszpański, * 1238, † 1309, którego opiewał Lope de Vega.

Guzman-Blanco Antonio, polityk wenezuelski, * 1830, † 1899. Prezydent Republiki 70—77, 79—84 i 86—87.

Guzów, 1) w. w pow. błońskim (woj. warszawskie) blisko Żyrardowa; cukrownia założona w r. 1829; 2) w. w pow. radomskim (woj. kielecki); 6. VII. 1606 bitwa Zygmunta III-go z rokoszami pod wodzą Zbrzydowskiego.

Guzewski Adolf, muzyk-pedagog i kompozytor polski, * 1876 na Zmudzi, † 1920. Był profesorem konserwatorium warszawskiego od 1911 r. Napisał operę: „Dziewica lodowców“, symfonie A-dur i koncert fortepianowy.

Gwadalkiwir (łac. Baetis), największa rz. Hiszpanji pd.; wypływa z Sierra del Pozo, wpada pod San Lucar de Barrameda do zatoki Kadyksu; od Sewilli żeglowna dla statków morskich; dług. 650 km.

Gwagnin (Guagnini) Alessandro, * 1538 w Weronie, † 1614, Włoch; wojskowy polski, autor opisu Polski (1578).

Gwajakol, ob. guajacol.

Gwajakowa próba, próba na obecność krwi w moczu, kale, wymiocinach; polega na niebieszczeniu płynu, zawierającego krew, po dodaniu nalewki gwajakowej oraz starej terpentyny.

Gwallow, stol. państwa hold. G. w Indjach bryt. płn.; 66.000 mieszk.; uprawa zboża i bawełny; ruda żel.; państwo G. ma 64.830 km² i 3,2 milj. mieszk.

Gwałt, bezprawie, popełnione zapomocą siły, przelamującej cudzy opór. Może to być działanie fizyczne lub moralne (pogróżki). Gwałt uważany jest w prawie karnem za przestępstwo. Zobowiązanie, wymuszone drogą gwałtu, jest nieważne. W dawnej Polsce nazywano gwałtem obowiązek chłopów, jako poddanych, spełniania pracy w polu przez całą wieś, jeśli pan miał pilną robotę.

Gwałt, zgwałcenie, stosunek płciowy z kobietą bez jej zgody. Ustawy karne (ustawa rosyjska z r. 1903) rozpatrują, czy dany g.

dokonywany został z użyciem siły fizycznej lub grózb (t. zw. „stuprum violentum“ — § 522), czy też bez (§ 520 i 521). Kara z § 522 wynosiła 4—10 lat ciężkiego więzienia; § 520 karze więzieniem na czas od 3 do 6 lat. Gwałt, dokonany nad dziećmi (oboja plici) poniżej lat 14, karany jest w myśl § 522. Usiłowanie zgwałcenia jest również karalne.

Gwara, narzecze ludowe, odmiana języka, żargon.

Gwara myśliwska, specjalna mowa polskich myśliwych, mająca za sobą kilkunastowieczną bogatą tradycję.

Gwarancja, poręka, poręczenie, rękojmia, ewikcja. Prócz tego znaczenia w prawie cywilnym, handlowym i wekslowym g. ma zastosowanie także w prawie publicznym i międzynarodowym (przy zawieraniu traktatów między państwami). Słabą stroną prawa międzynarodowego jest fakt, że gwarancje jego przestrzegania nie są dość silne. W prawie publicznym państwowym można także stosować g., np. gwarancja, że rząd będzie rządził zgodnie z ustawami, jest odpowiedzialność ministrów.

Gwardja, w pierwotnym znaczeniu straż przyboczna panujących, obce oddziały wyborowe. Gwardja w tem znaczeniu istniała już w starożytności: w Persji — nieśmiertelni, w Rzymie cesarskim — pretorianie, u nas do pewnego stopnia można uważać za g. we wczesnym średniowieczu drużyny książęca. W nowszych czasach szczególnie liczna była g. królów francuskich. Od czasów Fryderyka II i Napoleona gwardja zaczęto nazywać doborowe oddziały, przeznaczone do ostatecznego rozstrzygnięcia w bitwie, jako odwody naczelnego wodza. Przed wojną światową szczególnie liczna była gwardja rosyjska i pruska. W Polsce, poza drużyną książęca, g. stanowiły w późniejszych czasach wojska nadworne nie tylko królów ale i magnatów (Ostrogskich, Wiśniowieckich i t. d.). W 1646 r. sejm określił liczebność g. królewskiej na 1.200 ludzi. Za Stanisława Augusta g. stanowiły po jednym pułku plech. i jazdy z wojsk koronnych i litewskich. Za ks. Warsz. pułk lekkokonnym wchodził w skład g. Napoleona. Za Królestwa Kongresowego gwardje składały: pułk grenadierów g., pułk strzelców konnych g. i bateria pozycyjna artylerji konnej.

Gwardja narodowa, ob. Garde nationale.

Gwardjan, tytuł przełożonego niektórych klasztorów.

Gwarectwo, spółka z ogr. odp., oparta o ustawę górnictwą i zależna od władz górniczych; członkowie — gwarkowie.

Gwasz (włosk. guazzo), farba klejowa, farba wodna, zaprawiona rozcieńczoną gumą, która pokrywa powierzchnię jako farba nieprzezroczysta, w przeciwieństwie do przezroczystej farby w malarstwie akwarelowym.

Gwda, ob. Głda.

Gwebrowie, ob. Parsowie.

Gwelfowie (Welfowie), w gw. średnich (gl. w w. XIII) stronnictwo włoskie, zwalczają-

ce niemiecką ces. dynastję Hohenstaufów i w tym celu popierające przeciw niej dynastję Welfów (stad jego nazwa). Stronnictwo to opierało się głównie na mieszczaństwie, dążyło do usamodzielnienia Włoch i popierało papieża w ich walce z cesarstwem. Stronnictwo przeciwne nosiło nazwę gibelinów.

Gwiazd gęstość. Przyjmując gęstość słońca za jednostkę, gęstość gwiazd poszczególnych typów widmowych (ob. gwiazd stan fizyczny) oceniana jest w sposób następujący:

Wielkości bezwzględne	Klasa widmowa	Gęstość
0.8 m	A ₀ — F ₅	0.08
1.5	A ₀ — F ₅	0.14
3.6	A ₀ — G ₀	0.23
2.5	A ₅ — K ₅	0.24
4.6	F ₁ — G ₅	0.45
5.6	F ₅ — K ₀	0.40
6.2	F ₅ — K ₅	0.50
7.9	K ₁ — K ₅	0.47
10.8	M ₀	2.81

Gwiazd ilość, jasność (wielkość), i barwa. Jasność gwiazdy oznaczamy w tak zwanych wielkościach; różnica jednej wielkości odpowiada stosunkowi jasności 2.512 (lg 2.512 = 0.40.000). Za gwiazdę pierwszej wielkości przyjmuje się gwiazdę α Lyrae (Wega). Jasność gwiazd mierzymy zapomocą fotometrów. Ilość gwiazd 0-ej, 1-ej, 2-iej i t. d. aż do 16 wielkości jest następująca:

Wielkość	Ilość
0.0	2
1.0	12
2.0	39
3.0	105
4.0	445
5.0	1460
6.0	4720
7.0	15000
8.0	46100
9.0	139000
10.0	379000
11.0	1020000
12.0	2580000
13.0	5970000
14.0	13100000
15.0	27500000
16.0	57000000

Barwa gwiazd jest właściwie odcieniem barw: białej, żółtej i pomarańczowej; niektóre tylko mają odcień niebieskawy lub czerwony; barwa zależy od temperatury gwiazd.

Gwiazd katalogi zawierają położenie (wzniesienie proste α; zboczenie δ), ruch własny gwiazd pewnej części lub całego nieba, zazwyczaj do pewnej wielkości. Pierwszym znanym k. g. był katalog Ptolomeusza, „Almagest“, zawierający 1028 gwiazd; następny ważny k. g. był sporządzony przez Ulugh-Beg'a około XV w. i zawierał b. dokładne położenie 1018 gwiazd. Następne były wydane przez Ty-

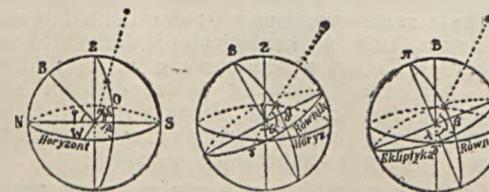
chona Brahe i Flamsteed'a. Współczesny katalog Argelander'a „Bonner Durchmusterung“ (mapy i katalogi), zawierający gwiazdy do —2° deklinacji, uzupełniony został przez Schönfeld'a do —23° deklinacji. Katalogi te zawierają położenie 489827 gwiazd od 9—10 wielkości. Oprócz tych katalogów wyjątkową wagę posiadają katalogi fundamentalne, zawierające nadzwyczaj dokładne położenia gwiazd jaśniejszych, oparte na specjalnych obserwacjach. Takim k. g. jest np. wydany przez Lewis'a Boss'a „Preliminary General Catalogue“, zawierający 6188 gwiazd, wszystkie do 6-wielkości i dużo mniejszych.

Gwiazd masy, ob. masy gwiazd.

Gwiazd odległość i wymiary. Z powodu wielkiego oddalenia, gwiazdy, nawet zapomocą potężnych lunet, przedstawiają się nam jako punkciki. Odległości g. wyrażamy w „parsec“ (ob.) i latach świetlnych (ob. długości jednostka). Jednakże dzięki metodzie interferencyjnej Michelson'a, udało się zmierzyć średnicę niektórych g. Znając paralaksę roczną, można obliczyć średnicę g. Poniższa tablica zawiera dane dla kilku najbliższych oraz większych g. (ob. masy gwiazd).

Nazwa	Wielkość	Paralaks	Odległość w latach świetlnych	Średnica (słońce=1)
α Centauri Gwiazda „Strzala“	0.3	0.776	4.2	—
α Canis majoris	-1.6	0.37	8.7	1
α Aquilae	0.9	0.21	15	2
α Orionis	0.9	0.031	105	290
α Scorpii	1.2	0.029	112	170

Gwiazd skupienia, grupy gwiazd, położonych w bliskości siebie. Niektóre s. g. można rozdzielać na poszczególne gwiazdy jedynie przy pomocy bardzo silnych środków optycznych. Gwiazdy, należące do skupienia, są zazwyczaj fizycznie ze sobą związane i mają wspólny ruch, np. Plejady. Najciekawsze s. g. znajdują się w konstelacji Herkulesa, Perseusza etc.

Gwiazd spótrzędne.

Gwiazd spótrzędne są 3-ch systemów: 1) odniesione do poziomu (azymut α, liczony od południa i przez zachód i wysokość h — od horyzontu do zenitu); 2) do równika niebieskiego (wzniesienie proste = rektascencja α, liczona od punktu wiosennego γ, w kierunku przeciwnym pozornemu ruchowi gwiazd, i zboczenie =

deklinacja δ od równika do biegunów ze znakiem + na N, i — na S) i 3) do ekliptyki (długość λ liczona od punktu wiosennego w kierunku jak wyżej, i szerokość β' od ekliptyki do biegunów płaszczyzny ekliptyki).

Gwiazd stan fizyczny oraz skład chemiczny. Spektroskop wykazuje, że gwiazdy dają widmo gazów rozżarzonych do wysokiej temperatury. Zapomocą założeń teoretycznych Stefan'a i Planck'a możemy obliczyć wysokość temperatury. G. podzielone są, w zależności od wyglądu widma, na kilka klas widmowych: P, O, B, A, F, G, K (S, R, N) i M. Stwierdzono, że temperatura spada od B (+20000°) do K (około +2500°). Co do składu chemicznego, to oprócz niektórych gwiazd z wysoką temperaturą, prawie wszystkie linie widmowe można utożsamiać z liniami znanych na ziemi pierwiastków. Ostatnią teorię rozwoju gwiazd podał Russel.

Gwiazda granatowa Herschel'a, niewielka (6-ej wielkości) gwiazda μ Cephei (Cefeusza), odznaczająca się intensywną barwą czerwoną. Gwiazda malinowa Hind'a, gwiazda zmienna R Leporis (Zajaca), posiadająca barwę czerwoną.

Gwiazdnica, rodzaj roślin, ob. Stellaria. Gwiazdnice albo gwiazdy morskie (Asteridae), rodzina szkarłupni, należąca do rzędu: Cryptozonia, gromady: Asteroidea (rozwiazdy).

Gwiazdowy obrót, ob. obrót gwiazdowy.

Gwiazdozbiory, konstelacje, perspektywowe ugrupowania gwiazd na kuli niebieskiej. Już w r. 400 przed Chr. całe sklepienie niebieskie, widzialne w Grecji, podzielone zostało na g.; nazwy g. zwykle zapożyczano z mitologii. W w. XII przybyło kilka nowych g. półkuli południowej według opisów podróżników, dalsze dodane zostały przez J. Bayer'a („Uranometria nova“ 1603), J. Bartscha („Ursus astronomicus planisphaerii stellari“ 1624), Heweljusza („Firmamentum Sobiescianum“ 1690); resztę g. nieba południowego dodał Lacaille (1752). Obecnie przyjmujemy 86 g. Poniższy wykaz g. ułożony jest według alfabetu nazw polskich.

Północne gwiazdozbiory

Północne gwiazdozbiory		liczba gwiazd do 6-7 wielkości według Heis'a
1. Andromeda	— Andromeda	139
2. Baran	— Aries	80
3. Bliźnięta	— Gemini	106
4. Byk	— Taurus	188
5. Cefeusz	— Cepheus	159
6. Delfin	— Delphinus	31
7. Herkules	— Hercules	227
8. Jaszczurka	— Lacerta	48
9. Kasjopeja	— Cassiopeia	126
10. Korona północ.	— Corona borealis	31
11. Lew	— Leo	161
12. Lew mały	— Leo minor	40
13. Lis	— Vulpecula	62
14. Lutnia	— Lyra	69
15. Łabędź	— Cygnus	197

Północne gwiazdozbiory	liczba gwiazd do 7 wielkości według Heis'a
16. Niedźwiedz. W. — Ursa major	227
17. Niedźwiedz. M. — Ursa minor	54
18. Pies mały — Canis minor	37
19. Pegaz — Pegasus	178
20. Perseusz — Perseus	136
21. Psy gończe — Canes venatici	88
22. Rak — Cancer	92
23. Ryby — Pisces	128
24. Ryś — Lynx	87
25. Smok — Draco	220
26. Strzała — Sagitta	18
27. Trójkąt — Triangulum	30
28. Warkocz Ber. — Cama Berenices	70
29. Wolarz — Bootes	140
30. Woźnica — Auriga	144
31. Żrebik — Equuleus	16
32. Żyrafa — Camelopardalis	138

Południowe gwiazdozbiory (g. widzialne w naszych szerokościach oznaczone są gwiazdkami).	liczba gwiazd do 7 wielkości według Gould'a
--	---

*33. Centaur — Centaurus	389
34. Cyrkiel — Circinus	48
35. Feniks — Phoenix	139
*36. Gołąb — Columba	112
*37. Jednorożec — Monoceros	165
38. Indjanin — Indus	84
39. Kameleon — Chamaeleon	50
40. Kątomiar — Norma	64
*41. Kompas — Pyxis	65
42. Korona połudn. — Corona austrina	49
*43. Kozłorożec — Capricornus	134
*44. Kruk — Corvus	53
45. Krzyż — Crux	54
46. Luneta — Telescopium	87
47. Malarz (Stalugi) — Pictor	67
48. Miecz (Ryba) — Dorado	43
*49. Mikroskop — Microscopium	69
50. Mucha — Musca	75
*51. Niedźwiadek — Scorpius	185
*52. Okręt — Argo	829
53. Oktans — Octans	88
54. Oltarz — Ara	86
*55. Orjon — Orion	186
*56. Orzeł i Antinous — Aquila et Antinous	146
*57. Panna — Virgo	271
58. Paw — Pavo	129
*59. Piec chemiczny — Fornax	110
*60. Pies wielki — Canis major	178
*61. Pompapneumat. — Antilla	85
62. Ptak rajski — Apus	67
*63. Puhar — Crater	53
64. Ryba latająca — Piscis volans	46
*65. Ryba połudn. — Piscis austrinus	75
66. Rylec — Caelum	28
*67. Rzeka Erydan — Eridanus	293
*68. Rzeźbiarz (warsztat rzeźbiar.) — Sculptor	131
*69. Sekstans — Sextans	75
70. Sieć — Reticulum	34
71. Stół (góra stolowa) — Mensa (Mons mensae.)	44

Południowe gwiazdozbiory	liczba gwiazd do 7 wielkości według Gould'a
*72. Strzelec — Sagittarius	298
*73. Tarcza Sobieskiego — Scutum Sobiescii	33
74. Trójkąt połudn. — Triangulum austrinum	46
75. Tukan — Tucana	81
*76. Waga — Libra	122
*77. Wąż — Serpens	123
*78. Wąż wodny (samica) — Hydra	393
79. Wąż wodny mały (samiec) — Hydrus	64
*80. Weźownik — Ophiuchus	209
*81. Wieloryb — Cetus	321
82. Wilk — Lupus	159
*83. Wodnik — Aquarius	276
*84. Zając — Lepus	103
85. Zegar wahadł. — Horologium	68
86. Zórąw — Grus	106

Niektóre z jasnych gwiazd mają specjalne nazwy, jaśniejsze oznaczone są literami greckimi, słabsze cyframi, gwiazdy zmienne (ob.) dużymi literami łacińskimi: R, S, T, RR, RS i tak dalej.

Gwiazdy, nazwa ogólna ciał niebieskich. Od różniamy gwiazdy stałe (stellae fixae) od planet (ob.). Nazwa g. stałych powstała stąd, że ruch oddalonych gwiazd na kuli niebieskiej jest nieznaczny w porównaniu z odnośnymi ruchami planet. Największy własny ruch roczny ma ją następujące g.:

Barnarda gwiazda „Strzała“	10".3
N 432 katalogu Obserwatorium w Kordobie	8".72
N 1830 katalogu Groombridge'a	7".04
Lacaille 9352	7".0

Większość gwiazd ma ruch własny < 0".1; stąd wyraźniejsza zmiana konfiguracji powstać może po upływie dziesiątków i setek tysięcy lat.

Gwiazdy nowe, gwiazdy, które nagle zjawiają się na sklepieniu niebieskim; zjawisko to jest dość rzadkie. Najwspanialsze było obserwowane przez Tychona Brahe w r. 1572. Gwiazda zjawiała się w konstelacji Kasjopei i była widoczna w dzień. Ostatnia nowa gwiazda była zaobserwowana na półkuli południowej 25 maja 1925 w konstelacji Malarza (Nova Pictoris). Teoryj powstawania g. n. jest kilka; np. Arrhenius tłumaczy je zderzeniem się dwóch gwiazd ciemnych, Jeans wejściem ciała ciemnego w ośrodek mgławicowy, wywołującym tarcie i wzrost temperatury gwiazdy.

Gwiazdy podwójne, gwiazdy położone perspektywowo blisko jedna względem drugiej. Rozróżniamy g. p. fizyczne i optyczne. Te ostatnie przypadkowo znajdują się w pobliżu promienia widzenia; pierwsze zaś są to gwiazdy, fizycznie ze sobą związane, obracające się naokoło wspólnego środka ciężkości. Poniższa tabela zawiera kilka danych, dotyczących niektórych g. p. fizycznych.

Gwiazdy podwójne:

Nazwa	Wielkość	T	m ₁	m ₂	
α Centauri	0.3	1.7	78.8	1.1	0.9
α Canis majoris	-1.6	8	50.0	2.4	1.0
α Canis minoris	0.5	13.5	39.0	1.1	0.4
ξ Ursae majoris	3.0	6.5	59.8	0.55	0.55

T — czas obrotu w latach; m₁ i m₂ masy gwiazd (masa słońca = 1).

Gwiazdy spadające, ob. meteory.

Gwiazdy zmienne, gwiazdy, których jasność ulega zmianie. Pierwszą gwiazdę zmienną odkrył 12 sierpnia 1596 r. Fabricius w konstelacji Wieloryba i nazwał Cudowna „Mira Ceti“. Niektórzy astronomowie dzielą gwiazdy zmienne na klasy następujące: I — jasność zmienia się nieprawidłowo przez okres dłuższy (miesiące, lata); II — jasność zmienia się niewiele, okres tej zmiany nieprawidłowy; III — zmienność jasności wykazuje okres regularny i stały; IV — jasność gwiazdy pozostaje przez jakiś czas (kilka godzin) stała, następnie prędko słabnie i równie prędko powraca do blasku pierwotnego.

Gwidon z Arezzo, ob. Gui, oraz aretyńskie sylaby.

Gwidońska ręka, rysunek, przedstawiający rękę, na której umieszczone były odpowiednio tony systemu muzycznego, począwszy od tonu I (gamma). Był to sposób prawidłowego wyuczenia i ułatwiający orientowanie się w systemacie nutowym Gwidona z Arezzo.

Gwinea, wybrzeże Afryki zach. nad zatoką Gwinejską z jej częściami Benin i Biafra i wyspami Fernando Po, Principe, São Thomé, Annobon; dzieli się na Górną i Dolną G.; G. Górna obejmuje G. portugalską i franc., Sierra Leone (bryt.), rep. murzyńską Liberję, Wybrzeże Kości Słoniowej (franc.), Złote Wybrzeże (bryt.), Dahomej (franc.) i Nigeryę (bryt.), wraz z był. koloniami niem.; G. Dolna obejmuje Kamerun (franc.), Rio Muni (hiszp.), franc. część Afryki równikowej (Gabon i Średnie Kongo), portug. Kabinę i belg. Kongo. Wybrzeża G. są płaskie i bagniste (laguny), wnetrze góryste (wulkan. góry Kameruńskie do 4.075 m.), klimat niezdrowy, wielkie opady; lasy zwrotnikowe, mangrowia, sawanny; główne produkty: kauczuk, olej palmowy, złoto. Mieszkańcy G. Górnej: murzyni sudańscy (ludy Mandingo, Aszanti i Dahomejczycy) i zmieszani z nimi Hamici, a mianowicie szczepy Fulbe i Hausa, które od XVI w. stworzyły kilka państw (Katsena, Futa Dżalon, Joruba, Sokoto); w G. Dolnej murzyni Bantu.

Gwinea francuska (Guinée Française), kolonia Afryki zach. franc. (od 1843). 232.000 km², 1,876.000 mieszk.; stol. i gł. port Konakri, połączonej koleją z Kurasą i Kankanem; wywóz kauczuku i oleju palm., chów bydła na wyżynie Futa Dżalon.

Gwinea hiszpańska, ob. Rio Muni.

Gwinea portugalska (Guinea Portuguesa), kolonia portugalska na wybrzeżu Senegambji z archipelagiem Bissagos (wyspa Bolama

z stol. B.); 36.125 km², 289.000 mieszk.; gł. port Bissau; wywóz kauczuku, kości słoniowej, skór.

Gwineja, złota moneta angielska, bita od 1663—1813 r., pierwotnie ze złota, z Gwiniel przywożonego; do 1717 r. nominalna jej wartość ustalona była na 20 szylingów, następnie na 21 szyl.

Gwinejska zatoka, wielka półkolista zatoka Atlantyku na zach. wybrzeżu Afryki, w niej wulkaniczne Wyspy Gwinejskie; hiszp. Fernando Po i Annobon, portug. São Thomé i Principe.

Gwinejski prąd morski na Atlantyku płynie od równika na wsch. i dzieli prąd równikowy na gałąź pln. i pd.

Gwinner Arthur, polityk i bankier niemiecki, * 1856; dyrektor Banku Niem., prezydent kolei anatolskiej i bagdadzkiej, członek izby panów.

Gwint, nacięcie w kształcie linii śrubowej na bocznej powierzchni śruby, G. dwu — lub wielozwojowy składa się z dwóch lub wielu linii śrubowych równoległych. Zależnie od kształtu nacięcia, g. może być ostry cz. trójkątny (śruby połączeniowe), prostokątny, płaski (śruby pociągowe), okrągły i t. p. W Europie używa się g. systemu Whitwortha, t. j. trójkątnego o kącie 55°, w Ameryce g. Sellera, o kącie 60°. Jako średnicę śruby podaje się średnicę zewnętrzną g. w calach angielskich. Ob. Śruba.

Gwintowana broń, gwintówka, broń. posiadająca lufę gwintowaną. Gwinty stanowią wewnątrz lufy wypukłe pola i wklęsłe bruzdy, których przeznaczeniem jest nadanie wylatującemu pociskowi ruchu obrotowego. Ruch ten utrzymuje pocisk w odpowiedniej pozycji, a przez to wpływa na zwiększenie doniosłości i dokładności broni.

Gwizjusze (Guise), francuski ród hrabiowski, młodsza linja domu Lotaryńskiego, wygasły 1675 r.; najwybitniejsi: Klaudjusz, * 1496, † 1550; walczył po stronie Franciszka I przeciw Karolowi V. Protoplasta rodu G.; Marna, córka Klaudjusza, żona Jakóba V, króla Szkocji, matka Marij Stuart; Franciszek, syn Klaudjusza, * 1519, wstąpił się w wojnie 1552—53 r. obroną Metz przed wojskami Karola V i wyparciem Anglików z Calais (1558); stanął na czele stronnictwa katolickiego przeciw hugonotom i postępowaniem swym doprowadził do wybuchu I-ej wojny hugonockiej (1562); zamordowany przez protestanta Poltro de Méré 1563 r.; Karol, brat Franciszka, kardynał, * 1524; za Franciszka II i Karola IX wywierał wraz z bratem wielki wpływ na rząd Francji; † 1574; Henryk (zwany „Balafre“ — od szramy na twarzy), syn Franciszka, książę G. * 1550; jeden z głównych organizatorów nocy św. Bartłomieja, założyciel Ligi Katolickiej (1576); walczył przeciw kr. Henrykowi III; zamordowany 1588 r.

Gwiźdź Feliks, poeta i nowelista podhalański, * 1885 w Odrowążu; studja w Krakowie; wydał: „Podcięty dąb“, „Kosba“, „Obrazy na szkle“, „Dobrzy ludzie“ i „Gody“.

Gwoźdecki Gustaw, współczesny malarz

polski, *1880; kształcił się w Warszawie i Monachium; holdując najnowszym kierunkom w sztuce, maluje obrazy przeważnie ekspresjonistyczne; mieszka obecnie w N. Jorku.

Gwoździec, m-ko w pow. kołomyjskim (woj. stanisławowski) nad rz. Czerniawą; 2.100 mieszkańców.

Gwóźdź, drut żelazny z łbem, ostro zakończony; podług kształtu dzieli się gwoździe na okrągłe, kwadratowe, papowe, podkówczaki, stolarskie, dachowe, tapicerskie.

Gyalla (O Gyalla), m-ko słow. w nizinie górnowęgierskiej; 2.400 mieszk.; obserwatorium astrofizykalne.

Gyangtse, ob. Giantse.

Gyergyo, wyżyna rumuńska nad górnym Maroszem w siedmiogrodzkim komitacie Csik; góry G., część pasma gór, okalających od wsch. Siedmiogród.

Gylden Hugo, astronom finlandzki, *1841, †1896; zasłynął pracami z mechaniki nieba, z których główne: „Undersökningar af teorien för himlakropparnas rörelser“ oraz „Traité analytique des orbites absolues des huit planètes principales“; pracował u Hansena, oraz w latach 1862—71 w Pułkowie; wyznaczył położenie apeksu, czyli kierunku, w jakim odbywa się ruch systemu słonecznego; zajmował się paralakсами gwiazd i zagadnieniami kosmogonicznymi.

Gymnadenia, golek, rodzaj roślin, rodzina: storczykowate (Orchidaceae), rząd: szyskoniowce (Gynandreae); rośnie w Europie środk.

Gymnophiona albo **Apdoe** (płazy beznogie), rząd zwierząt, należących do gromady: płazy (Amphibia), podtypu: kręgowce (Vertebrata), typu: strunowce (Chordata); nog brak, skóra zawiera kostne tarczki (nie u wszystkich); żyją wyłącznie w podzwrotnikowych okolicach Azji i Ameryki; żywią się robakami i owadami; w wilgotnej ziemi ryją sobie nory, oczy mają małe i pod skórą schowane, a kończyny zupełnie zredukowane; *Ichthyophis glutinosus*, Ceylon, *Caecilia gracillis*, Ameryka.

Gymnospermae, nagozalążkowe (urtarta, niezupełnie słuszną nazwą nagonasiennne), gromada roślin o zalążkach nieokrytych, umieszczonych na łuskach. Należą tu rzędy: Cycadinae (sagowce albo błodziniaście), Coniferae (iglaste) i Gnetinae (gnetowce).

Gymnotus electricus (strętwa), ryba; rząd kostnoszkieletowe (Teleostei), rodzina: strętwy (Gymnotidae). Do 2 m. długości. Bardzo silne organy elektryczne, których wyładowania zabijają nawet ssaki. Tylko w ciepłych (do 25° C.) wodach Ameryki Płd.; rzeki, bagna.

Gymple, m. w Queensland (Australja wsch.); 12.500 mieszk.; kopalnie złota.

Gynaceum, słupkowie, zbiór owocolistków, zakończenie kwiatu; g. apocarpum (słupkowie rozdzielnoowocowe) ma owocolistki wolne, z których każdy może tworzyć owoc; g. syncarpum (słupkowie zrosłoowocowe) owocolistki zrosnięte z sobą w zalążnię.

Gynandreae, szyskoniowce, rząd ro-

ślin owadopylnych, należący do podgromady Monocotylae (jednoliścienne), gromady: Angiospermae (odkrytozalążkowe).

Gynandryzm, zjawisko występowania cech samca u samiczek lub odwrotnie. Spotyka się u zwierząt starych, lub też w przypadkach zniszczenia gruczołów płciowych przez chorobę lub operację.

Gynerium, roślina z rodz. trawowatych, pospolita w Ameryce w pampasach. Pielegnowana jako roślina ogrodowa.

Gynomonezia, zjawisko występowania 2-ch rodzajów kwiatów na jednej i tej samej roślinie. Rosną na niej jednocześnie kwiaty obupłciowe, tj. zawierające pręciki i słupki, i jedno płciowe żeńskie, zawierające tylko słupki.

Gyoma, m. w komitacie Bekes (Węgry wsch.), nad rz. Kereszem; 11.700 mieszk.; chów bydła.

Gyöngyös, m. w komitacie Heves (Węgry środk.), u podnóża Matry; 18.400 mieszk.; winnice.

Győr (niem. Raab), stol. komitatu (Węgry zach.) przy ujściu Raby do Małego Dunaju; 50.050 mieszk.; katedra z XII w.; siedziba biskupa; fabr. maszyn i smarów, handel.

Gyp (pseud. hr. Sibylle de Martel de Janyville), współczesna powieściopisarka francuska, *1850 („Petit Bob“, 1882; „Le grand coup“, 1912).

Gypaëtus barbatus (sęp brodaty, orłosep), ptak; rząd: drapieżne (Hemeroharpages). Najdrapieżniejszy z ptaków Europy. Siąg samca 2 m., siąg samicy 3 m. Głowa duża, szyja krótka, skrzydła długie, spiczaste. Zwierzchu czarny, pod spodem czerwono-żółty. Jasna lamówka u skrzydeł. Napada mniejsze i większe zwierzęta, jak: lisy, świstaki, jagnięta, koty, kury itp. Najwyższe góry Europy i Azji, również w Arabii.

Gyps fulvus (sęp płowy), ptak; rząd: drapieżne (Hemeroharpages). Siąg 2,5 m.; jasnobronzowe ubarwienie, spód ciemniejszy. Gnieździ się na niedostępnych skałach. Karmi się padliną. Okolice morza Śródziemnego.

Gypsophila paniculata, lyszczec wlechowaty, roślina należąca do rodziny Caryophyllaceae, goździkowate; bylina 40—80 cm. wys., gałązki kwiatostanu nagłe, kwitnie w czerwcu. Pospolity w Polsce.

Gyridae (krętaki), nazwa rodziny owadów tęgopokrywych (Coleoptera). Drobne na powierzchni wody żyjące chrząszcze. Oczy roz-

Gynerium.

Gypsophila paniculata.

dzielone przez rynienkę na dwie części: górna i dolna; drapieżne. Łatwo poznać można po szybkich, gwałtownych ruchach na powierzchni wody. *Gyrinus natator* — krętak.

Gyrodactylus elegans, mały gatunek przywry (Trematodes); typu robaków (Scolecida); przy pomocy dużej przyssawki, umieszczonej na końcu ciała, otoczonej wieńcem haczyków, przyczepia się do nabłonka ryb, prowadząc życie pasoroczytne.

Gyrophera esculenta, jadalny gatunek porostów (Lichenes), spożywany w Japonii.

Gyroporella, wodorosty, spotykane często w triasie alpejskim.

Gyrus (łac.), zwój mózgowy; część powierzchni mózgowej, znajdująca się między dwiema brózdami mózgowymi (sulci cerebrales). Zwoje mózgowe (gyri) są ośrodkiem, regulującym rozmaite czynności ludzkie.

Gyula Fehervár (Alba-Julia), niem. Karlsburg, m. w Siedmiogrodzie (Rumunja) nad Maroszem; 11.600 mieszk.

Gyulay Franciszek hr., węgierski mąż stanu, *1798. Od 1849—50 austriacki minister wojny. W 1859 wódz naczelny w wojnie z Sycylią; †1868.

Gyulay Paweł, poeta i krytyk węgierski, *1826, †1909. Napisał: „Költemények“ (poezje), „Vázlatok es képek“ (szkice i obrazy), „Kritikal dolgozatok“ (prace krytyczne) i in.

Gzichów, w. w pow. będzińskim (woj. kieleckie); osada fabryczna, huty cynkowe, kopalnie węgla.

Gzlo, ob. giezlo.

Gzowski Gerwazy, działacz patriotyczny, *1817; prawnik; za udział w Stowarzyszeniu Ludu Polskiego, uwięziony 1843 i zesłany do katorgi w Nerczyńsku; powrócił do kraju w r. 1857; w 1863 r. czynny jako sekretarz przy kierownikowi Wydziału spraw zagr., Henryku Krajewskim; aresztowany i skazany na 15 lat katorgi; †1888 w Warszawie.

Gzyms, wystająca ze ściany część architektoniczna budynku, mająca znaczenie dekoracyjne, albo służąca do ochrony ścian przed opadami atmosferycznymi. G. przeważnie składa się z trzech części: dolnej — podpierającej; środkowej — wysuniętej płyty, podstawowej części gzymsu; górnej — koronującej. W stosunku do roli w budynku, g. dzieli się na: cokółowe, kordonowe albo przedziałowe (przebiegające fasady budynku w kierunku poziomym), okienne lub drzwiowe, główne albo koronujące (pod samym dachem budynku). G. wykonywane są z płyt kamiennych, cegieł, cementu, terakoty, blachy i t. p. Część gzymsów okiennych albo drzwiowych, znajdująca się nad otworem, nazywa się obdasznica.

Gzatsk, m. pow. w gub. smoleńskiej (Rosja zach.), 7.000 mieszk.

H

H, ósma litera alfabetu; **H**. (s i), siódmy stopień gamy c-d u r. Początkowo nosił nazwę b. Wskutek tego jednak, że to b nie zgadzało się ze wszystkimi tonacjami, pisano je dwójako: jako b-molle (b) i jako b-quadratum (b^q). Ze znaku tego przez zepsucie powstało h oraz znak, zwany kasownikiem (h^o). Ze znaku b-molle powstał znak b (b^o), oznaczający bemol. — **H**. oznaczało u staroż. Rzymian liczbę 200, **H** = 200.000. — **H** w mechanice i statyce budowlanej oznacza siłę poziomą (wzgl. składową poziomą siły ukośnej). — **h**. w obliczeniach i planach inżynierskich oznacza zazwyczaj wysokość. — **h** w fizyce oznacza stałą Plancka; ob. Plancka stała. **H**. w chemii oznacza symbol chemiczny wodoru.

Ha, skrót wyrazu hektar.

Haab Robert, mąż stanu szwajcarski, *1865; prezes sądu najwyższego w Zurychu, obrany 1922 prezydentem Związku Szwajcarskiego.

Haack Hermann, kartograf niemiecki, *1872; autor licznych map i atlasów.

Haag (den), ob. Haga.

Haake, rysownik polski XVIII w. Z prac: por-

trety kobiece, portret ks. prymasa Michała Poniatowskiego.

Haakon, imię kilku królów norweskich; pierwszy z nich panował w X—XIV w.; **H**. VII. *1872, syn kr. duńskiego, Fryderyka VIII. proklamowany królem Norwegii w r. 1905 po uniezależnieniu się Norwegii od Szwecji.

Haan, m. w prow. reńskiej (Prusy), 10.000 mieszk.; wyroby jedwabne i wełniane, fabryki mebli.

Haanen Remi van, malarz holenderski; *1812, †1894; głównie krajobrazy zimowe.

Haaparanta, ob. Haparanda.

Haapsalu ob. Hapsal.

Haar, malarz polski, *1838 we Lwowie. Z dzieł: „Św. Antoni Padewski z Chrystusem“ (Lwów, kośc. Dominikanów) oraz liczne minjatury. † z końcem XIX w.

Haar Bernard, poeta i historyk holenderski, *1806; profesor dziejów kościelnych w Utrechcie; †1880. pisał opowieści poetyckie, poezje liryczne itd.

Haardt, ob. Hardt.

Haarlem, ob. Harlem.

Haase (Hase), l. dopływ rz. Ems (Niemcy); wypływa z Lasu Teutoburskiego, dług. 130 km.

Haase Bogumił, sas z pochodzenia, drukarz czeski; * 1763, † 1824. Pozostawił drukarnię o 18 prasach, którą następnie rozszerzali jego synowie, doprowadzając zakłady do wysokiego stopnia doskonałości.

Haase Hugo, polityk niemiecki; * 1863, † 1919; 1897—1906 i od 1912 socjalistyczny poseł do parlamentu; 1911—1916 przewodniczący stronnictwa socjalistycznego; 1916 stanął na czele niezawisłych socjalistów, którzy występowali przeciw wojnie; 1918 członek rządu rewolucyjnego; 1919 padł ofiarą zamachu.

Hab, rz. w Beludżystanie, wpadająca do oc. Indyjskiego, dług. 750 km.

Habakuk, ósmy z dwunastu tzw. proroków mniejszych Starego Testamentu. Żył m. 650 a 627 r. przed N. Chr.; według podania żywił Daniela w jamie lwów. Księga H. obejmuje 3 rozdziały i zawiera w I części prorocwo o podboju Żydów przez Chaldejczyków, jako karze Bożej.

Habana (La), ob. **Hawana**.

Habanera, powolny taniec hiszpański na 3/4. Nazwa zawdzięcza swą popularność operze Bizeta „Carmen”, gdzie Habanera jest piosenką wstępną bohaterki tytułowej.

Habberton John, pisarz amerykański; * 1842, † 1921; liczne powieści i opowiadania: „Helen's babies” (1876) i in.

Abdank lub **Abdank**, herb polski; ob. **Abdank**.

Habeas corpus (dosłownie znaczy po łacinie: miej ciało), prawo angielskie z r. 1679, na którego mocy nikt nie mógł być uwięziony, nie będąc powiadomiony o powodzie uwięzienia, i musiał zostać wypuszczony na wolność, jeśli w ciągu 3 dni nie oddano go pod sąd. Tylko przy obwinieniach o ciężkie zbrodnie nie stosowano tego prawa.

Habemus papam (łac.: „mamy papieża”), okrzyk, którym pierwszy kardynał, po ukończeniu konklawe, zawiadamia wyczekujący wieści lud rzymski o dokonanej wyborze papieża.

Haber Ernst Fritz, fizyko-chemik niemiecki, laureat Nobla (1919), * 1868; 1906 prof. w Karlsruhe, 1910 kierownik Instytutu fizyczn.-chem. w Berlinie; prace z elektrochemii; synteza amoniaku i kwasu azotowego.

Haberkantówna Wanda, nauczycielka i przyrodniczka polska, dr. chemii, * 1871; wprowadziła nowy u nas rodzaj literatury pedagogicznej swymi książkami: „Protokoły lekcji przyrodoznawstwa” dla kl. I, II i III (1920, 1922, 1923); ponadto wydała: „Z naszych wycieczek”, „Staw”, „Łąka” (współ z J. Chrzyszczewską), „Śmietnik”; od 1919 bierze udział w pracach wydziału programowego Min. W. R. i O. P. jako wizytatorka i instruktorka szkół średnich.

Haberland Michael, etnolog austriacki, * 1860; założyciel Muzeum Etnograficznego w Wiedniu.

Habesz(el), ob. **Abisynja**.

Habib Ullah, emir Afganistanu, * 1872; objął tron 1901 r., zamordowany 1919.

Habilitacja (łac.), zezwolenie na prowadzenie wykładów w wyższym zakładzie naukowym (uniwersytecie, politechnice); otrzymuje się ją po napisaniu i obronieniu rozprawy naukowej.

Habit (łac. „habitus”), suknia zakonna.

Habsburg, ruiny zamku, kolebka Habsburgów, na szczycie góry Wülpelsberg w Kantonie Argowii (Szwajcaria).

Habsburgowie, starożytny ród panujących niemieckich. W połowie XII w. (1153) Habsburg Albrecht Bogaty zdobył znaczne posiadłości w Szwajcarii i w Alzacji. W osobie Rudolfa I w r. 1273 ród ten doszedł do posiadania korony cesarskiej niemieckiej. W 1278 Rudolf H. odebrał Ottokarowi, kr. czeskiemu, Austrię, Styrię, Krainę i Karyntię, które aż do rewolucji 1918 pozostawały w posiadaniu domu Habsburgów. Kraje te, wraz z przylączonym w w. XIV Tyrolem, tworzyły tzw. bezpośrednie posiadłości austriackie. Po wygaśnięciu dynastii luksemburskiej, tj. od r. 1437, Habsburgowie piastowali koronę cesarską niemiecką, która, pomimo elekcyjności, była faktycznie dziedziczna w linii męskiej Fryderyka III-go, aż do śmierci Karola VI (1740). Korona cesarska przeszła na męża córki Karola VI, Marji Teresy, ks. lotaryńskiego Stefana Franciszka (jako cesarza Franciszka I), czyli na linię habsbursko-lotaryńską, w której była dziedziczna aż do czasu rozwiązania cesarstwa (1806). Dziedziczne swe posiadłości H. zdołali rozszerzyć przeważnie dzięki umiejętności pomyślanym związkom małżeńskim. Syn ces. Fryderyka, Maksymilian, dzięki małżeństwu z Marją burgundzką, córką księcia burgundzkiego Karola Śmiałego, po śmierci tegoż (1477), zajął większą część ówczesnych posiadłości burgundzkich (Franche-Comté, Niderlandy, Flandrię). Syn cesarza Maksymiljana, Filip Piękny, wskutek małżeństwa z córką Ferdynanda Katolika, Joanną Szaloną ks. kastyljską, zdobył dla swego następcy Karola (I jego potomstwa) koronę hiszpańską wraz z jej posiadłościami w Europie (Sycylia, Neapol) i olbrzymimi posiadłościami kolonialnymi w środkowej i południowej Ameryce. Korona hiszpańska dziedziczona była w linii Habsburgów niemal przez 2 wieki (od 1516—1700). Gdy ces. Karol V w r. 1556 złożył koronę, posiadłości Habsburgów zostały podzielone pomiędzy syna jego — Filipa II (kr. Hiszpanji, posiadłości włoskie, burgundzkie) i brata — Ferdynanda (Austria i pozostałe posiadłości europejskie). W ten sposób dynastia H. rozpadła się na dwie główne linie: hiszpańską i austriacką. Ferdynand H. przez małżeństwo z Anną, siostrą Ludwika Jagiellończyka kr. czesko-węgierskiego, i na mocy układu wiedeńskiego z r. 1515, po śmierci

Zamek Habsburg.

Ludwika (1526), odziedziczył koronę czeską i węgierską (w praktyce na razie tylko zach. część Węgier — resztę korony węgierskiej dopiero traktatem karłowickim 1699 r.). W ten sposób w ręku austriackiej linii H. zostały zjednoczone bezpośrednio posiadłości austriackie oraz ziemie korony czeskiej i węgierskiej, czyli rdzeń późniejszych „Austro-Węgier” (O dalszym rozwoju posiadłości Habsburgów, ob.: Austria i Austro-Węgry). Cesarz Franciszek II, jeszcze przed złożeniem korony cesarskiej niemieckiej, w r. 1804 przyjął tytuł cesarza Austrii. Koronę cesarską austriacką (również jak i królewską węgierską) H. utrzymali aż do r. 1918, kiedy cesarz Karol, wskutek wybuchu rewolucji, abdykował, i monarchja austro-węgierska rozpadła się.

Habsburgowie, cesarze austriaccy: Franciszek I (1804—1835), Ferdynand I (1835—1848), Franciszek Józef (1848—1916), Karol (1916—1918).

Habsburgowie, cesarze rzymsko-niemieccy: Rudolf I (1273—1291), Albrecht I, syn Rudolfa (1298—1308), Albrecht II (1438—1439), Fryderyk III, stryjeczny brat Albrechta II (1440—1493), Maksymilian I, syn Fryderyka III (1493—1519), Karol V, syn Filipa Pięknego, wnuk Maksymiljana (1519—1556), Ferdynand I, brat Karola V (1556—1564), Maksymilian II syn Ferdynanda I (1564—1576), Rudolf II, syn Maksymiljana II (1576—1612), Maciej I, brat Rudolfa II (1612—1619), Ferdynand II, brat stryjeczny Macieja I (1619—1637), Ferdynand III-ci, syn Ferdynanda II (1637—1657), Leopold I-szy, syn Ferdynanda III (1658—1705), Józef I, syn Leopolda I (1705—1711), Karol VI, brat Józefa I (1711—1740), Franciszek I, ks. lotar., mąż Marji Teresy, córki Karola VI (1745—1765), Józef II, syn Franciszka I (1765—1790), Leopold II, syn Józefa II (1790—1792), Franciszek II-gi, syn Leopolda II (1792—1806).

Habsburgowie, królowie hiszpańscy: Karol I (1516—1556), Filip II, syn Karola I (1556—1598), Filip III, syn F. II (1598—1621), Filip IV, syn F. III (1621—1665), Karol II, syn F. IV (1665—1700).

Habsburska monarchja, ob. **Habsburgowie**, Austria, Austro-Węgry.

Habura Franc., nauczyciel polski, * 1843. Od 1877 inspektor okręgowy w Tarnowie. Wydał szereg prac, m. in.: „Stanowisko propedeutyki filozoficznej w systemie nauki gimnazjalnej i jej znaczenie w dydaktyce gimnazjalnej” (1888), „O gramatyce łacińskiej Piotrowskiego” (1900).

Hacel, ocel, gwóźdź do podkowy.

Haceldama albo **Hakeldama** (hebr. rola krwi), wg. św. Mateusza i Dziejów Ap. rola garncarzowa, kupiona przez Judasza za 30 srebrników, otrzymanych w nagrodę za wydanie Chrystusa.

Hachette Jeanne (właściwie Laisné Jeanne), bohaterka francuska, * ok. 1454; wstawiła się udziałem w obronie swego miasta rodzinnego, Beauvais, obleganego przez Karola Śmiałego w 1472; uderzeniem siekierki

(hachette — stąd jej przydomek) powaliła chorążego nieprzyjacielskiego.

Hachette Louis Christophe, księgarz francuski, * 1800, † 1864; założyciel wielkiej firmy nakładowej w Paryżu, noszącej w firmie jego nazwisko.

Hacienda (hiszp.), gospodarstwo rolne w dawnych hiszpańskich koloniach zamorskich; zwłaszcza budynki gospodarcze.

Hackensack, m. w stanie N. Jersey (St. Zj. Am. Płn.), 17.700 mieszk.

Hackländer Friedrich Wilhelm, pisarz i wydawca niemiecki: „Aus dem Soldatenleben” i in.; * 1846, † 1877.

Hacquet Baltazar, francuz zastrzyczony, prof. uniwersytetu w Lwowie, * 1740, † 1815; badacz Karpat i Alp wsch., autor dzieła o Karpatach.

Hacquetia Necker, cieszynianka, roślina z rodziny Umbelliferae, baldaszkowatych; H. epipactis, c. wiosenna, ma kłącze pełzające, łodygę bezlistną, 20 cm. wysoka; kwiaty krótkoszypułkowe; korona żółta; pospolita w lasach liściastych.

Haczetyń, minerał, rodzima parafina krystaliczna, rombowa, w drobnych kryształach; w Bonarce pod Krakowem.

Haczy-odźi (ang. Hachi-oji), m. na wyspie Hondo (Japonja), na wsch. od Tokio; 39.000 mieszkańców.

Haczów, w. w pow. brzozowskim (woj. lwowski), nad rz. Wisłokiem, kopalnia nafty.

Hać (białorusk.), grobla, nasyp.

Hadaczek Karol, archeolog i historyk polski, * 1873, † 1914; prof. we Lwowie; ogłosił m. in.: „Światowid” (1903), „Złote skarby Michałowskie” (1904), „Eneolityczna osada przemysłowa w Koszylowcach” i w. in.

Hadamard Jacques Salomon, matematyk francuski, * 1865; prof. mech. teoretycznej w Collège de France oraz analizy w politechnice paryskiej; pracuje nad teorią liczb i analizą (zwłaszcza teorią funkcji analitycznych, ra chunkiem i równaniami różniczkowymi). Wydał szereg prac z tego zakresu.

Haddington, stol. hr. H. (East Lothian) w Szkocji pód.-wsch., nad rz. Tyne; 4.000 mieszk.; hr. H. 692 km², 47.490 mieszk.

Hadeland, żyzna dzielnica w okręgu Kristians (Norwegja), na wsch. od Randsfjordu. 1.252 km², ok. 15.000 mieszk.

Hadeln, bagniste niziny na l. brzegu Elby, przy jej ujściu, w rej. Stade (Prusy).

Hades, w mitol. greckiej bóg podziemi, potem nazwa samego podziemia i świata pozagrobowego.

Hadramut, kraj w Arabji pód. na wybrzeżu zatoki Adeńskiej, 238.400 km², 500.000 mieszk. Drobna część H. wraz z Adenem należy do W. Brytanji, reszta, pozostająca pod władzą własnych władców, objęta jest sferą wpływów brytyjskich.

Hadrjan, cesarz rzymski, ob. **Adrian**.

Hadrjan, imię 6 papieży, ob. **Adrian**.

Hadrjana wał, wał w północnej Anglii między Newcastle on Tyne na wsch. i Carlisle na zach., usypany w r. 120 po Chr. na rozkaz ces. Hadrjana w celu obrony przeciwko Kaledoń-

czykom. Fortyfikacja ta miała 5—6 m. wys. 2—3 m. grub. i wyposażona była w 17 kasteli 320 wież i 80 bram. W. H. zburzony został w V w. przez Piktów.

Hadziacka ugoda, układ zawarty w r. 1658 pomiędzy rządem polskim a Janem Wyhowskim, sprawującym w zastępstwie Jurka Chmielnickiego godność hetmana kozaczyzny. Ugoda ta, za cenę powrotu kozaczyzny pod zwierzchnictwo polskie, przyrzekała kozakom zupełną amnestję, rejestr 30-tysięczny (prócz specjalnych zaciągów najemnych, pozostawionych do uznania hetmana), zniesienie unji kościelnej i utworzenie z trzech województw ukraińskich: kijowskiego, braclawskiego i czernihowskiego, osobnego W. Ks. Ruskiego, połączonego z Polską unją realną, podobnie jak i Litwa, tj. z własnym odrębnym rządem (oraz obleralnym hetmanem). Wobec trwających walk na Ukrainie ugoda ta, jakkolwiek zatwierdzona przez Sejm, nigdy w pełni w życie nie weszła; częściowo została ograniczona ugoda cudnowska z roku 1660, a ostatecznie unicestwiona wskutek rozejmu andruszowskiego z Moskwą (1667), który połowę Ukrainy wraz z Kijowem i Zaporozem pozostawił w ręku Moskwy.

Hadziacz (ros. Gadiacz), m. pow. w gub. poltawskiej na Ukrainie, przy ujściu Gruni do Psiołu; 8.000 mieszk.; do r. 1667 polskie; 16. września 1658 układ Rzplitej z hetmanem kozackim Wyhowskim.

Hadziawicz R a f a l, malarz, * 1806; studja w Paryżu; 1839 prof. w Moskwie, od 1846 w Warszawie; twórca kilkudziesięciu obrazów ołtarzowych, malował również portrety; † 1886.

Hadzi, tytuł honorowy, nadawany przez mahometan tym współwyznawcom, którzy odbyli pielgrzymkę religijną do Kaaby w Mekce.

Hadzi Girej, han krymski, * 1430, † 1466; właściwy twórca ordy krymskiej, założyciel dynastji Girejów; pochodził z rodu Dżengis-hana; był sprzymierzeńcem Kazimierza Jagiellończyka.

Hadzi Khalfa, zwany też Katib Czelebi, historyk, geograf i bibliograf turecki, * 1605, † 1657; sekretarz sultana Murada IV; autor słownika arabskiego: „Keszf-ul-Dsunum”, obejmującego tytuły przeszło 18.000 dzieł arabskich, perskich i tureckich wraz z notatkami o ich treści i życiorysami autorów, oraz dzieła „Dżihanumma” (obraz świata) z cennym opisem państwa tureckiego.

Hadziapur, m. w prow. Bihar-Orissa (Indje bryt.), nad Gangesem; 25.000 mieszk.; miejsce pielgrzymek.

Haecel Ernest, przyrodnik niemiecki, darwinista, twórca tzw. monizmu, * 1834, † 1918; skończył medycynę, ale praktyką lekarską się nie zajmował; 1862—1909 prof. zoologii w Jenie; 1907—08 założył „muzeum rozwojowe” („Phyletisches Museum”) w Jenie. Prócz całego szeregu pism specjalnych zoologicznych, ogłosił kilka dzieł biologicznych („Der Monismus”, „Die Lebenswunder”, „Die Welträtsel”).

Haecker Emil, publicysta i dziennikarz, * 1875; od r. 1892 współpracownik, od 1897 re-

daktor dziennika „Naprzód” w Krakowie. Prócz broszur politycznych wydał: „Rzecz o „Płomieniach” St. Brzozowskiego” (1909) „Stanisław Wyspiański” (1907), oprac. „Trybuny Ludów” Mickiewicz i zbiór. wyd. poezji E. Wasilewskiego.

Haemangioma (greck.), naczyniak krwionośny; nowotwór dobrotliwy, wytworzony z tkanki naczyniowej.

Haematemesis (greck.), wymioty krwawe. **Haematococcus**, rodzaj jednokomórkowych roślin (glonów); w kałużach deszczowych spotyka się często *H. pluvialis*, zawierający w protoplazmie czerwony barwnik, hematochrom; na wysokich górach i pod biegunem żyje gatunek *Chlamydomonas nivalis*, posiadający podobny barwnik i powodujący tzw. „czerwony śnieg”.

Haematoma (greck.), krwiak; wylanie się krwi do tkanki podskórnej, spowodowane uszkodzeniem większych naczyń tętniczych lub żylnych.

Haematopus ostralegus (kulik morski), ptak; rząd: kuliki (Limicolae). Do 40 cm. dług. Wierzch ciała czarny, spód biały. Nogi czerwone, dziób długi, prosty, twardy, czerwony. Żyje nad brzegami mórz, karmi się robakami, skorupiakami i drobnymi rybkami, które na brzegu wyszukuje. Jaja składa w dołku, wygrzebanym na brzegu. Morza Europy zach.

Haematozoa (greck.), pasożyty zwierzęce bytujące we krwi ludzi lub zwierząt, np. pasożyty zimnicy, nitkowca.

Haematuria (greck.), krwiomocz, krew, wydalana w moczu; pochodzić może z cewki (przy pęknięciach jej), z pęcherza (przy zapaleniach, nowotworach lub kamicy pęcherzowej), z moczowodów lub miedniczek nerkowych (przy kamicy nerkowej), z nerek (przy tzw. zapaleniach krwotocznych, przy nowotworach lub gruźlicy nerek).

Haemodipsa ceylonica, ob. Hirudinea. **Haemopsis sanguisuga** (pijawka końska), ob. Hirudinea.

Haemoptoe (greck.), krwiopłucie; odpluwanie krwi czystej lub zmieszanej z płwocina.

Haemorrhagia (greck.), krwotok, wylewanie się krwi z naczyń wskutek rozzerwania ściany naczyniowej (h. per rhexin), albo wskutek nadżarcia ściany naczyniowej (h. per dixrosin), albo wreszcie przez występowanie składowych części krwi przez nieuszkodzoną ścianę naczyniową (h. per diapedesin).

Haensch Konrad, polityk i pisarz socjalistyczny niemiecki; * 1876, † 1925. 1918—21 pruski min. oświaty.

Haeseler Gottlieb hr. v., feldmarszałek pruski, * 1835, † 1919; 1889 r. kwaterymistrz generalny armji pruskiej, 1903 feldmarszałek. Autor pamiętnika pt.: „Zehn Jahre im Stabe des Prinzen Friedr. Karl”.

Haff, ob. Zalew.

Hafis, poeta liryczny perski, rodem z Szirazu, † 1389; w swoim zbiorze „Dywan” opiewa wlnio, miłość i wesole użycie, jest jednak głębszym od greckiego Anakreonta.

Hafn (Hafnium, symbol Hf), c. atom. = 178,3; pierwiastek chemiczny, należący do tzw. „ziem rzadkich”, o własnościach chemicznych, podobnych do cyrkonu; daje związki typu HfX₄ (czerwartościowy). Odkryty został w mineralach cyrkonowych przez Hevesy'ego w r. 1924.

Hafsydowie, dynastia mahometańska, która panowała w Tunisie od 1228—1574 r.

Hafn, ornament wysyty na jakimś tle, przeważnie na płótnie, aksamicie, jedwabiu lub atlasie. Zależnie od rodzaju szeregów h. dzieli się na: tasię (ściegi różnej długości w kierunku dowolnym), rozłupane (ścieg zapuszcza się w poprzek), kolońskie (ściegi wszędzie prostopadłe i jednakowej długości), satynowe (ściegi rozmaite, nadające gładkość powierzchni i cieniułki), atlasek płaski (ściegi od brzegu do brzegu ornamentu), chorągiewne (jak poprzedni, nitki jednak przytrzymane innemi wpoprzek), kładzione jedwabne (nitki przytrzymane poprzecznie stębnówka), płomieniste (prostopadłe, ściegi niejednakowej długości), warkoczowe (ściegi przeplatane warkoczowo), nakładane (z nakładanych kawałków tkanin, cieniowanych różnie szcęgami), krzyżkowe (ściegi krzyżkowe) i in. Ważniejsze odmiany h. złotej i srebrnej: bajorkowy (nitki nałożone równoległe na podwleczeniu), kładzione (zwyczajny lub na podwleczeniu z nici i sznurczków lub cieniowany, tzw. or nué), przekładany (podobny do ściegu płaskiego jedwabnego) i wypukły (wykonany na podkładach z nici lub tzw. masek). H. znano w najodleglejszych czasach w Egipcie, Chinach, Asyrii, Indjach i Babilonii. W Rzymie h. uprawiali robotnicy frygijscy. Wysoki rozkwit h. w Bizancjum dla użytku kościelnego (dalmatyka Leona III, Atykan). W XII w. przeważał ścieg płaski. Motywy: ślimacznice, gafezianki, liście, zwierzęta typu wschodniego, rzadziej postacie ludzkie. Rozkwit h. w Palermo; w krajach północnych h. welniany (fryz haftowany z Bayeux, XI w., stuła Friedstana w Anglii, X w.). W XIII w. przeważa ornament z motywów żyjących, traktowanych bardziej naturalistycznie. Towarzyszą stałe motywy lilii, róży i innych kwiatów. W XIV i XV w. h. świecki. Stałe motywy-herby. H. rozwija się najsilniej w Burgundji, Flandrii i prow. nadreńskich (szaty Złotego Runa z XV w., Wiedeń). W Paryżu cech haftarski, w Kolonii szkoła, w Pradze czeskiej w Polsce rozkwit w II-jej poł. XIV w. (hafty kr. Jadwigi). W XIV w. h. rywalizuje z malarstwem, kopiuje obrazy. H. kolorowy na płótnie, groteski. Wprowadza się aplikacja (ścieg nakładany) i h. wypukły. Najstynniejsze h. włoskie i hiszpańskie. We Francji h. postaciowe. W Polsce haftarze: Balzer Perlenhafter de Oppavia, Jan Hoffelder, Mikołaj Gallus w Krakowie (1550), Jan Sebaldos. Cechy haftarskie. W XVII w. udoskonalenie techniki. H. wypukły. Daniel Marot (1650-1712) wprowadza technikę galonowania. Rozkwit pasmanterji i h. ażurowego. W XVIII w. zerwanie z symetrią, styl rokokowy. Przeważają: h. biały ze złotem, ścieg nakładany, h. oddzielnie wykonany i nakładany, h. biały na płótnie lub muslinie ażurowym.

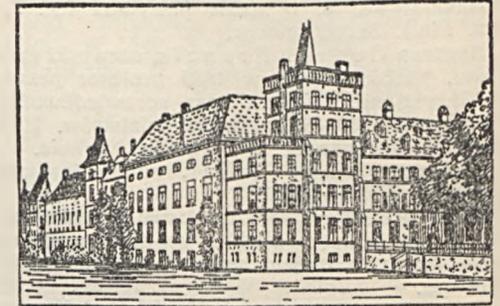
wym. Słyną h. francuskie, niemieckie, saskie i wiedeńskie. W Polsce — w Dukli; cechy: w Piotrkowie i Kowlu, w Grodnie, w Brodach i in. W XIX w. zmniejsza się produkcja h. artystycznego, przeważają h. kościelne.

Hafta, haftka, spinka drucziana, złożona z haczyka (konika) i uszka (kobyłki); klamerka, sprzączka.

Haftary (hebr.), wyjątki z ksiąg prorockich Starego Testamentu, czytane w synagodze.

Hafun (Ras), najbardziej na wsch. wysunięty przylądek Afryki, pod 51°28' dług. wsch.

Haga (holend. 's Gravenhage lub den Haag, franc. La Haye), stol. prow. Zuid-Holland (Holandia), rezydencja król. i siedziba władz, odległa o 5 km. od morza; wraz z Scheveningen

Haga

355.000 mieszk.; galerja obrazów, biblioteka (500.000 tomów); w Pałacu Pokoju, fundacji Carnegie'go, budow. 1907—13, Międzynarod. Sad Rozjemczy; przemysł artystyczny, fajansowy, metalurgiczny.

Hagada (hebr.), opowiadania, legendy, przypowieści, objaśniające historję świata.

Hagar (Agar), niewolnica egipska, nałożnica biblijnego Abrahama, wypędzona przezeń z poduszczania żony, Sary; matka Izmaela.

Hagedorn Friedrich, poeta niemiecki; * 1708, † 1754. Autor bajek i opowiadań.

Hageland, kraina płaszczysta na pń.-wsch. krańcu Brabancji w Belgji.

Hagemann Karl, intendent teatralny niemiecki, * 1871. Autor dzieł o teatrze („Reżyserja”, „Aktor”).

Hagen, m. pow. w Westfalji (Prusy), nad rz. Volme, 93.000 mieszk.; przemysł żelazny i bawelniany.

Hagen (Högni), w Pieśni o Nibelungach wasal Guntera, króla burgundzkiego, za poduszczeniem Brunhildy zobójca Zygfyryda; zamordowany za ten czyn przez Krynghilde.

Hagen Friedrich Heinrich, germanista niemiecki, * 1780, † 1856; prof. w Berlinie; opracowywał niemieckie podania bohaterkie; ogłosił: „Sammlung der Minnesänger” (4 t., 1838) i w. in.

Hagen Giovanni, ksiądz, współczesny astronom włoski, dyrektor obserwatorium w Watykanie. Badacz gwiazd zmiennych; wydał duże dzieło pt.: „Die veränderlichen Sterne” (Fryburg, 1913—1921).

Hagenau, ob. H a g u e n a u.

Hagenbach Peter, gubernator Alzacji za Karola Śmiałego, * ok. 1420. Stracony przez lud m. Brisach w r. 1474.

Hagenbeck Karl, wielki handlarz zwierząt w Hamburgu, * 1844, † 1913. Założyciel ogrodu zoologicznego w Stellingen pod Hamburgiem. Urządził tzw. wystawy narodów (1874 wieś lapońska w Hamburgu).

Hagenia, taslemecznik, roślina z rodziny Rosaceae (rózowate), podrodziny Roseae (rózowe); dwupienne drzewo ablijskie o liściach nieparzysto-pierzastych i kwiatostanie w kształcie bogato rozgałęzionej wiechy.

Hager Hermann, chemik - farmaceuta niemiecki, * 1816 w Berlinie, † 1897; ogłosił: „Handbuch der pharmaceut. Praxis“.

Hagerstown, m. w stanie Maryland (St. Zj. Am. Płn.), 28.000 mieszk.

Hagerup George Francis, norweski mąż stanu, * 1853, † 1921; w 1885 profesor prawa w Chrystjanji, 1893 minister sprawiedliwości, 1895—98 i 1903—5 prezydent ministrów, 1906 poseł w Kopenhadze, 1916 w Sztokholmie.

Haggard Henry Rider, powieściopisarz angielski, * 1856, † 1925.

Hagia Paraskevi, ważne cmentarzysko na Cyprze, pochodzące z końca neolitu i początku epoki brązu, zbadane przez dr. Ohnefalsch-Richtera.

Hagia Triada, wspaniały pałac na Krecie, pochodzący z okresu mykeńskiego, odkryty w r. 1901 przez prof. Halbherra. Zawiera bogate freski figuralne. W odróżnieniu od starszych pałaców kretejskich, nie posiada dziedzińca wewnętrznego.

Hagion Oros, ob. Atos.

Hagiografia (greck.), żywoty świętych, również nazwa trzeciej części kanonu starotestamentowego (hebr. Khetubim), obejmującego Psalmy. Przepowiedzi, Księgi Joba. Pieśń nad pieśniami, Treny Jeremiasza i in.

Hagiologia, nauka o rzeczach świętych, żywoty świętych.

Hagenau (niem. Hagenau), m. pow. w Alzacji dolnej (Francja), nad rz. Moder; 20.000 mieszk.; plantacje chmielu, przędzalnictwo.

Hahn Friedrich, geograf niemiecki, * 1852, † 1917; prof. uniwers. w Królewcu.

Hahn Johann Michael, * 1758, † 1817; mistyk ewangelicki i teozof w Würtembergji, wyznawca zasad J. Böhmeo. Zwolennicy H. nazywają się micheljanami.

Hahn Ludwig, historyk niemiecki, * 1820, † 1888; radca ministerjum spraw wewn.; ogłosił m. in.: „Geschichte des preuss. Vaterlandes“ (24 wyd., 1895), „Fürst Bismarck“ (5 t.).

Hahn Otto, współczesny fizyko-chemik niemiecki, badacz pierwiastków promieniotwórczych; odkrył pierwiastki radjotor, mesotor (1901) oraz jon (1904) razem z Boltwood'em i Marckwald'em.

Hahn Wiktor, bibliograf polski, * 1871 w Wiedniu; studja we Lwowie; wydał: „Bibliografia filologii klasycznej i literatury humanistycznej w Polsce za lata 1891—1910“, „Szymon Szymonowicz jako filolog“, „Tło historyczne w Irydjonie Kraslińskiego“, „Wy-

bór poematów Jac. Szymona Szymonowicza“, „Najważniejsze dezyderaty w sprawie badań nad literaturą humanistyczną w Polsce“, „Bibliografia jubileuszowa Uniw. Jagiellońskiego“, „Zapomniane utwory łacińskie Szymona Szymonowicza“, „Wincenty i Bonawentura Niemojowscy w Anhellim“, „Literatura dramatyczna w Polsce XVI w.“, „Karol Libelt“, „Stan. Żółkiewski w poezji polskiej“, „Szkice literackie o Słowackim“, „O życiu i dziełach J. Słowackiego“, „Pamiętnik zjazdu hist.-lit. im. Słowackiego“, „Rok Słowackiego“, „Rok 1863 w dramacie polskim“, „Rozwój poezji dram. w Polsce“, „Bibliografia bibliografji“ i w. in.

Hähnel Ernst, rzeźbiarz niemiecki, * 1811, † 1891; prof. w Dreźnie; główne dzieła w Lipsku, Dreźnie, Wiedniu i Berlinie.

Hahnemann Samuel, lekarz niemiecki, * 1755, † 1843; twórca homeopatii; zostawił szereg dzieł, z których podstawowe: „Organon der rationellen Heilkunde“ i „Reine Arzneimittellehre“.

Hahn-Hahn Ida hrabina, powieściopisarka niemiecka, * 1805, † 1880; „Gesammelte Werke“ (45 t.).

Hahnke Wilhelm, generał niemiecki, * 1833; 1888—1901 przewodniczący Rady Wojennej, 1901—1910 gubernator Berlina, 1905 feldmarszałek; † 1912.

Hal, morze w jęz. chińskim.

Halder-Ali, sultan Majuru, * 1722, † 1782; w ciągu dwudziestu lat walczył przeciwko panowaniu angielskiemu w Indjach.

Haifa, m. portowe w Palestynie, u stóp Karmelu; 24.500 mieszk., mahometan, chrześcijan i żydów; wywóz zboża, kukurydzy, oliwy, owoców.

Haig Douglas sir, feldmarszałek angielski, * 1861; naczelnny wódz wojsk angielskich po Frenchu 1915—18 r.; od marca 1918 pod głównym dowództwem marsz. Foch'a.

Hail, stol. państwa Wahabitów w Nedździe w Arabji środk.; 10.000 mieszk.; wyrób tkanin i broni.

Hailki, obchód świąteczny w dzień Wielkiej Nocy w niektórych krajach słowiańskich (u nas na Rusi).

Hai-nan, największa wyspa chińska w zatoce Tonkińskiej na wybrzeżu prow. Kuang-tung (Chiny pd.), 34.100 km², 2 milj. mieszk. (lud Li-mu), górzysta (do 2.620 m.); uprawa ryżu trzcinny cukrowej, tytoniu, rybołówstwo; stol. Kiung-czou, gł. port Hai-hao.

Hainaut (flam. Hageunau), pld. prow. Belgji, 3.722 km²; 1.219.700 mieszk., przeważnie Walonów; stol. Mons; przemysł włókienniczy, maszynowy, cukrowniczy, kopalnie węgla. hr. H. należało od r. 1051 kolejno do Flandrii, Burgundji, Habsburgów, Francji, Holandji; od r. 1830 do Belgji.

Hainbund, niemiecki związek młodych poetów, założony w 1772 r. w Getyndze, oparty na uwielbieniu dla Klopstock'a, i mający na celu przeciwdziałanie wpływowi francuskim w poezji; wydawał swój organ, „Göttinger Musenalmanach“.

Hainisch Michael, pisarz i polityk au-

strjacki, * 1858; od 1920 prezydent republiki austriackiej.

Hai-phong, gł. port Tonkinu (Indochiny francuskiej) nad ramieniem delty Song-Koi; 33.000 mieszk.; wywóz ryżu.

Haiti (hiszp. Santo Domingo, dawn. również Hispaniola), 1) bogata w zatoki wyspa w W. Antylach, wraz z przynależnymi wyspami 77.253 km², 3,2 milj. mieszk. (murzynów i mulatów); górzysta (do 3.140 m.) z licznymi podłużnymi dolinami, bardzo żyzna, rozległe lasy, sawanny; klimat gorący i wilgotny, w górach bardziej umiarkowany; 2) na zach. wyspy H. republika murzyńska (na wsch. republ. Santo Domingo), dawna kolonia francuska, od 1. I. 1804 niepodległa, od listopada 1915 pod protektorem St. Zjedn. Am. Płn.; 28.676 km², 2,5 milj. mieszk.; (%₁₀ murzynów); stol. Port-au-Prince; wywóz (skutkiem zniszczenia plantacji przez wojny zmniejszony) kawy, bawełny, kakao, kauczuku, drewna barwnego; przemysł słaby, bogactwa kopalne (złoto, srebro, miedź, ruda żel. węgiel) mało wyzyskane.

Haiti.

Haja, ob. Na ja.

Hajdamacy, kozacy ukraińscy, którzy uciekali w lasy i stepy, nie chcąc poddać się schłopeniu; z nich głównie rekrutowała się banda Żeleźniaka, która wespół z Gontą sprawiła w 1768 r. krwawą rzeź humańska.

Hajdarabad albo **Hajderabad** (ang. Hyderabad), 1) największe w Indjach brytyjskich i najludniejsze w Dekanie państwo holdownicze, zwane „posiadłościami Nizama“, 214.179 km², 13,4 milj. mieszk. (Mahratów na płn., Drawdów na pd., %₁₀ braministów, %₁₀ mahometan); rz. Godaweri i Kistna; uprawa bawełny, pszenicy i ryżu; stol. H. nad rz. Musi; 501.000 mieszk. (50% braministów, 40% mahometan); ważny punkt handlowy, wyroby bawełniane i jedwabne, tkactwo; przedmieście Chadar Ghat połączone z H. licznymi mostami, na płn.-wsch. Sikanderabad, najsiln. stacja wojsk. bryt., na zach. ruiny dawnej rezydencji Golkondy; 2) H.-Sindh, m. w prow. bombajskiej (okr. Sindh) Indyj bryt., przy ujściu Indusu, 76.000 mieszk.; wyroby artystyczne, tkaniny.

Hajdar-Pasza, port na wybrzeżu azjat. m. Marmara, naprzeciw Konstantynopola (Turcja); 35.000 mieszk.; początek kolei anatolijskiej.

Hajduböszörmény, stol. komitatu Hajdu (Węgry wsch.), 28.750 mieszk.

Hajduk, pierwotnie nazwa węgierskiego żołnierza piechoty. W Polsce h. zjawili się w większej liczbie za czasów Stefana Batorego i stanowili podporządkowaną piechotę węg. Czasem, gdy w XVII w. piechotę węg. zastąpiła u nas niemiecka, h. pozostali w nadwornych choragwiach królów i magnaterji, przekształcając się stopniowo w służbę nadworną.

W Serbji tureckiej zwano h. rozbójników, którzy bywali jednocześnie bohaterami narodowymi.

Hajduki Nowe, niem. Neu Heiduk w. w pow. świętochłowickim (woj. śląskie), 6.250 mieszk.; zakłady przemysłowe.

Hajduki Wielkie, niem. Bismarckhütte, w. w pow. świętochłowickim (woj. śląskie), 22.630 mieszk.; 6 pieców martinowskich, lejarnie i walcownie stali, fabryka rur i blach stalowych, spalnia gazowa.

Hajdunánás, m. w komitacie Hajdu (Węgry wsch.), 16.800 mieszk.

Hajduszoboszlo, m. w komitacie Hajdu (Węgry wsch.), 16.100 mieszk.

Hajek z Liboczan Wacław, kronikarz czeski, proboszcz rzymsko-katolicki, † 1553; ogłosił w 1540 „Kronikę czeską“.

Hajnówka, w. w pow. bielskim (woj. białostockie), st. kol., na skraju puszczy Białowiejskiej; fabr. suchej destylacji drzewa.

Hajota, pseudonim literacki Heleny Janiny z Boguskich Szolc-Rogozińskiej.

Hajsyn, m. pow. w gub. podolskiej na Ukrainie nad rz. Sobem, 10.000 mieszk.; cukrownia.

Hak, pręt żelazny, na końcu zakrzywiony, do chwytania lub grzebania; gwóźdź, mający zamiast główki zagięcie; u drzwi — zawłasa; mleczna, niebezpieczna dla statków.

Hakata (H. K. T. Verein), stowarzyszenie nacjonalistów niemieckich, założone w Poznaniu w 1894 r. dla popierania niemieczyny w prowincjach wschodnich; w r. 1899 przyjęło nazwę: „Towarzystwa kresów wschodnich“ (Ostmarkenverein), zwanego popularnie „hakata“, od pierwszych liter nazwisk założycieli (Hansemann, Kennemann i Tiedemann). Stowarzyszenie to domagało się bezwzględnej polityki antypolskiej, zmierzającej do zupełnego wytepienia polskości w zaborze pruskim. Stąd niemieckich wrogów polskości zwano hakatystami.

Hakenkreuz (niem.), krzyż łamany (ob. swastyka), godło radykalnych nacjonalistów i antysemitów niemieckich. Hakenkreuzlerzy.

Haki, herb polski: na tarczy w polu czerwonym dwa haki pionowe, złączone belkami ukośniami w prawo i w lewo przekrzyżowanymi; nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy pióra strusie.

Hakim (arabsk. mędrzec), u Turków tytuł lekarzy i sędziów.

Hakki Bey, turecki mąż stanu, * ok. 1863, † 1918; po rewolucji 1908 r. został min. oświaty, następnie spraw wewnętrznych, 1909 mianowany ambasadorem w Rzymie, 1910—11 wielkim wezyrem, od 1915 posłem w Berlinie.

Hakluyt Richard, geograf angielski, * 1553, † 1616; wydawca wielu opisów podróży.

Hakodate, najważn. port ufortyfik. na pd. krańcu wyspy japońskiej Hokajdo, 145.000 mieszk.; rybołówstwo.

Hakon lub **Hakan** ob. H a a k o n.

Hakować, radlić, odwracać; h. ziemię, orana

ziemię przerzynać radłem na ukos; bronować, okopywać.

Hakownica, ciężka ręczna strzelba lontowa, używana w XV, XVI i do poł. XVII w., ważyła 10—50 kg. i zaopatrzona w hak na przedzie do zaczepiania przy strzale o mur lub plot. H. używano pierwotnie do obrony twierdzy; czasem lżejsze używano również do walki polowej, przewożąc je na wozach i często grupując w baterje. Również lżejszych h. używano przy zdobywaniu zamków i twierdzy (tzw. szturmaki albo s z t u r m h a k i). Pocisk h. ważył 60—100 gramów.

Hakowski Natęcz Józef, rzeźbiarz-cyzele, * 1834 w Warszawie, † 1897. Dzieła ważniejsze: monstrancja w Zaborowie (1857), kopje kute w srebrze i w innych metalach z obrazów Matejki, „Jan Sobieski pod Wiedniem“, „Rejtan“, „Kościuszko pod Raclawicami“. W Anglii, gdzie jakiś czas pracował, wykonał m. in. „Utracenie raju“ (Kensington Museum).

Hakowy gwóźdź, gwóźdź o kształcie haka, używany do przytwierdzania szyn kolejowych do podkładu. Przekrój kwadratowy o boku 15 do 18 mm., długość 150—170 mm.

Hal, m. w Brabancji (Belgia), nad rz. Senne, 14.000 mieszk.; wyroby porcelanowe, miejsce pielgrzymek.

Halabarda, broń biała, sieczna i kłująca zarazem, w którą w średnich wiekach była uzbrojona piechota (głównie p. szwajcarska i lancknecht); drewniany trzon, zaopatrzony, prócz zwykłego grotu, w siekiere dwupiórą (t. zw. oksz); w h. uzbrajano również gwardję nadworną, t. zw. halabardników. Obecnie w h. uzbrojono Halabarda. Jona jest szwajcarska gw. papierska.

Halacha (hebr.), komentowanie przepisów prawnych lub rytualnych Starego Testamentu, uprawiane przez uczonych żydowskich według pewnych zasad.

Halawa (holawa, chalawa), miejsce bezdrzewne, niezarosłe lasem; wielka, odkryta zatoka jeziora lub stawu.

Halawnik (Hydroporus), ob. *Dytiscidae*.
Halban Alfred, prawnik i polityk polski, * 1865; prof. uniwers. we Lwowie, poseł do parlamentu austriackiego 1911—1918 i poseł na Sejm ustawodawczy 1919—1922; ogłosił szereg prac z dziedziny prawa.

Halbe Max, dramaturg niemiecki, * 1865; ogłosił szereg dramatów, pisanych pod wpływem Hauptmanna i Maeterlincka. („Gesammelte Werke“, 1918).

Halberstadt, m. pow. w rej. magdeburgskiej (Prusy) nad rz. Holtemme, 45.000 mieszk.; budowle średniowieczne, bazylika z XII w., katedra z XIII—XIV w.; przemysł górniczy i hutniczy, maszynowy, cukrowniczy, tytuńowy; warsztaty kolej.; obok Klusberge z jaskiniami przedhistorycznymi.

Halbertsma Eeltje, pisarz holenderski, * 1797, † 1858; ogłosił szereg opowiadań z życia ludowego we Fryzji, wraz z bratem Joostem, językoznawca.

Halcyonidae lub **Alcedinidae** (zimerodki), nazwa rodziny ptaków; rząd; łażące (Picariae); gatunki przeważnie pozaeuropejskie; u nas żyje *Alcedo ispida* (zimerodek); grzbiet niebieskawo-zielony, spód rdzawy; dziób długi, czarny, silny; karmi się rybami, ślimakami, pijawkami, owadami; gnieździ się w szczelinach ścian nadbrzeżnych, na brzegach rzek i stawów; draży sobie w ziemi kanały długości do 1 m.; przenosi się w miarę zamarzania wód z miejsca na miejsce; Europa, Azja, Afryka półn. *Dacelo gigas* (zimerodek olbrzymi australijski), wielkości kruska; upierzenie orzechowe, spód brunatno-biały; Australia. *Ceryle americana* (zimerodek amerykański); Ameryka południowa. *Merops apiaster* (żółna szurka) z długim bardzo ostrym dziobem. Europa pld. u nas rzadki.

Haldane Richard Burdon, polityk angielski, * 1856; † 1928; konserwatysta, później członek partji pracy; 1905—12 minister wojny, 1912 dażył do zbliżenia Anglii z Niemcami; 1912—1915 i 1924 lord-kanceler; członek Izby panów; autor dzieł filozoficznych.

Haldingham Richard († 1312), autor wielkiej mapy ziemi, zw. herefordzka, znajdującej się w katedrze w Hereford; mapa ta jest b. ważnym zabytkiem kartografii średniowiecznej.

Hale, upłaziste pastwiska w Tatrach, położone powyżej granicy lasów, miejscami dochodzące do najwyższych szczytów, jak np. na Czerwonych Wierchach, Kasprowej, Kondratowej, Pysznaj.

Hale Edward Everett, pisarz amerykański, * 1822, † 1909; pastor; ogłosił szereg powieści, nowel i wspomnień.

Hale George Ellery, współczesny astrofizyk amerykański, * 1868; dyrektor obserwatorium na Mount Wilson; badacz słońca, oraz widm gwiazd.

Hale Matthew, prawnik angielski, * 1609, † 1676; z dzieł jego ważniejsze: „History and analysis of the common law of England“ (1713) i „Original institution, power and jurisdiction of parliament“ (1707).

Haleakala, wulkan nieczynny na wyspie Maui w grupie Hawaj (należy do St. Zj. Am. Płn.), 3.060 m.; od 1916 należy do Hawaj-Parku, rezerwatu przyrody.

Haleb, ob. *Alep*.

Halecki vel Chalecki Oskar, historyk polski, * 1891; ukończył uniwersytet Jagielloński w roku 1913; 1918 profesor historii Europy wschodniej, od r. 1922 sekretarz generalny Komisji współpracy intelektualnej Ligi Narodów; autor wielu prac historycznych, m. in.: „Sejm obozowy szlachty litewskiej 1569 r.“, „Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do korony w r. 1569“, „Ostatnie lata Świdrygielny“, „Dzieje unji Jagiellońskiej“ (2 t.) i in.

Hálek Vitezslav, poeta czeski, * 1835, † 1874; ogłosił tom lirycznych „Pieśni wieczornych“ (1858), szereg dramatów, m. in.: „Zawłsza i Falkensztejn“ i „Krol Wukaszyn“; pisał

wiele ballad, redagował kilka pism; zbiór jego utworów wyszedł w 11 tomach.

Halensee, zachodnia dzielnica Berlina, włączona do miasta w r. 1920.

Halierz, drobna moneta polska, biała za króla Wacława; zwano również te monety obolami, szło ich 12 sztuk na 1 grosz; w nowszych czasach nazywano h. drobną monetę austriacką (heller), tworzącą setną część korony.

Hales Stephen, fizjolog angielski, * 1677, † 1761; wykonał i opisał znane doświadczenie nad wznoszeniem się soków w drzewie; napisał „Statykę roślin“.

Halévy Jacques, kompozytor francuski, * 1799, † 1862; skomponował operę „Żydówkę“, operę komiczną „L'éclair“ i in.

Halévy Joseph, orientalista i podróżnik francuski, * 1827, † 1917; ogłosił m. in. „Rapport sur une mission archéologique dans le Yemen“ (1872), „Mélanges d'épigraphie et d'archéologie sémitiques“ (1874).

Halévy Ludovic, pisarz francuski, * 1834, † 1908; wspólnie z Meilhac'em podał teksty do operetek Offenbacha; autor powieści.

Halfa, ob. *Wadi Halfa*.

Halfcasts, ob. *Euroazjaci*.

Haliaëtos albicilla, bielik, birmut, ptak z rzędu drapieżnych, 95 cm. długości; żyje na brzegach morza Śródziemnego; żywi się rybami.

Halicka Blanka, ob. *Zborowska Helena*.

Halickie księstwo. Grody Czerwieńskie (Czerwień, Przemysł), pogranicze między ziemią Wiślan a Rusią, w r. 981 zdobył na Lachach (Wiślanach) ks. kijowski Włodzimierz I i przyłączył do Rusi. Stąd nazwa Ruś Czerwona. Za Bolesława Chrobrego (1019—1031) i za Bolesława Śmiałego (1070—1079) grody te zostały zagarnięte przez Polskę. Od 1086, w okresie rozpadnięcia się całej Rusi na państwa dzielnicowe, Ruś Czerwona przeszła we władanie wnuków Włodzimierza Jarosławicza, Rościszawiczów (Ruryka, Wołodara i Wasyla), w posiadaniu której do linii utrzymywała się aż do jej wygaśnięcia w r. 1198. W XII w. Ruś Czerwona rozpadła się na parę dzielnic pomniejszych. Ok. 1134 r. ks. przemyski Włodzimierz (syn Wołodara) przeniósł stolicę swą do Halicza; odtąd księstwo to zaczęło nazywać się Halickiem i objęło wkrótce ponownie wszystkie ziemie Rusi Czerwonej. Po wygaśnięciu linii Rościszawiczów, ks. Halickie ostatecznie dostało się w ręce Romana ks. włodzimierskiego (władającego całym Wołyniem), wskutek czego powstało obszerne księstwo Halicko-Włodzimierskie, które za Romana (1204) i syna jego Daniela (1239) zagarnęło nawet Kijów. 1245 Daniel zmuszony był uznać zwierzchnictwo tatarskie; 1254 wszedł w porozumienie z pap. Inocentym IV, przyjął unję i koronował się na króla Rusi; faktycznie jednak nie uzyskał pomocy z zachodu, nie zdołał w zupełności zrzucić jarzma tatarskiego. Po śmierci Daniela (1264), ks.

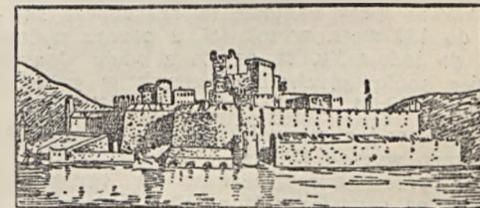
halicko-włodzimierskie to rozpadło się na dzielnice pomniejsze, to jednoczyło się znowu w rękach jednego władcy. Po wygaśnięciu (na ks. Jerzym I) linii Romanowiczów w 1324, dziedzictwo halicko-włodzimierskie objął siostrzeniec zmarłego księcia, Bolesław Jerzy Trojdenowicz, a po jego śmierci w r. 1340 część jego dziedzictwa (ziemię halicką) zagarnął Kazimierz Wielki, część zaś (ziemię wołyńską) — Litwin. Długotrwałe wojny z Litwą o dziedzictwo halicko-włodzimierskie zakończył dopiero traktat z r. 1366, na którego mocy ziemie halickie oraz ziemia chełmska i bełzka zostały przy Polsce, reszta zaś Wołynia — przy Litwie. Ludwik Węgierski (opierając się na traktacie z 1350) wcielił Ruś Czerwoną do korony węgierskiej (1378), lecz w r. 1387 załogi węgierskie bez walki niemal zostały wyparte przez królową Jadwigę, i kraj ten ostatecznie został przyłączony do Polski. Dawne ks. Halickie wraz z ziemią Chełmską zostało zorganizowane jako województwo ruskie i pozostało przy Polsce do r. 1772, kiedy zostało zagarnięte przez Austrię. Ob. *Galicja*.

Halicore dugong, ob. *Sirenia*.

Halicz, m. pow. w woj. stanisławowskim, nad Dniestrem, 3.470 mieszk. (40 rodzin Karatów); ruiny zamku Kazimierza W., w pobliżu kościoła św. Stanisława z portalem romańskim z XIII w.; od H. nazwa Galicji.

Halifax, 1) m. w zach. hr. York (Anglja płn.), 99.000 mieszk.; kopalnie węgla i rudy żelaznej, sukiennictwo; 2) stol. prow. N. Szkocji w Kanadzie (Am. Płn.), 73.000 mieszk.; port nad zatoką Atlantyku, przez cały rok wolny od lodów; uniwersytet, rybołówstwo, wyroby skórzanego i tytuńowego.

Halikarnas (greck. Halikarnassos), miejsce urodzenia Herodota, staroż. m. nad m. Egejskim (Azja Mniejsza), stol. królów Karji; mau-

Halikarnas.

zoleum; zburzone w r. 334 przed Chr. przez Aleksandra W.; w końcu XIV wieku siedziba zakonu templariuszów; obecnie na tem miejscu m. Budrum; wykopaliska.

Halit czyli sól kamienna (zwana też niesłusznie solą kuchenną; sól kuchenna oznacza wogóle chlorek sodu NaCl, a więc sztuczny i rodzimy, odparowany z wód źródłanych lub wody morskiej), kryształy lub skupienia ziarnorodzonego chlorku sodowego NaCl. Wielkie, bezbarwne, przezroczyste kryształy w postaci sześcianów regularnych nie są wcale rzadkością w jaskiniach i próżniach soli ziarnistej

w Wieliczce. Twardość 2, ciężar właściwy 2,167. Polysk szklisty. Doskonała lupliwość równoległa do ścian sześciennych. Bezbarwny, czasami wskutek domieszek czerwony, szary lub zielonawy. Halit alpejski najczęściej jest żółty, czerwony lub brunatny. H. wielickowski i halsztacki jest bezbarwny, szary lub zielonawy, a czasami w pięknych kryształach bezbarwnych zdarzają się małe błękitne ośboczki. Błękitne zabarwienie halitu i sylwinu (KCl) jest prawdopodobnie w związku z promieniotwórczością. Halit, po wybuchach, nie raz pokrywa wierzchołki stożków wulkanicznych w postaci igiełek. Jako pozostałość po wysychłych zatokach morskich stanowi grube pokłady. Z nich najznaczniejsze leżą w tzw. formacji solonożnej, która ciągnie się wzdłuż podgórze Karpackiego od Swoszowic, Wieliczki i Bochni w krakowskiemu aż do Kąkasza, Kosowa i Kut na granicy Polski i Rumunii. Zupy solne czyli saliny w Wieliczce i Bochni należą do najstarszych i słynnych na cały świat. Prace górnicze zagłębiły się tam na kilkaset metrów pod powierzchnię ziemi. W Wieliczce górnicy rozróżniają sól szybikową, spizową i zieloną. Najczystsza, szybikowa, nazywa się też jarką, solą perłową, solą lodowatą albo oczkową; jest to masa gruboziarnista, najczystsza, używana na pokarm. Sól spizowa składa się z ziarn krystalicznych h., spłaszczonych i wydłużonych. Jest nieco zanieczyszczona piaskiem i gliną. Sól zielona jest to gruboziarniste skupienie ziarn krystalicznych halitu, pomieszanych z anhydrytem i z gliną. Gdy zawiera dużo gliny, nazywa się błotnikiem albo zuberem. Dość obfite złoża solne są w Siedmiogrodzie, a także w pasie podalpejskim: Ischl, Aussee, Hallstadt oraz Hall w Tyrolu i Bex w Szwajcarii. Są to pokłady solne, geologicznie młodociane. W Inowrocławiu pokłady h. spoczywają pod wapieniami jurajskimi. Nie wszędzie sól ukrywa się głęboko pod powierzchnią ziemi: w Katalonii (pod Kordową) masy halitowe tworzą zbocza skalne do 180 metr. wysokości. z pozoru podobne do lodowców. H. osiada z wielu słonych jezior współczesnych: Baskunczak w guberni Astrachańskiej, zatoka morza Kaspijskiego.

Halka, w jez. mongolskim targ; zepsuta forma tego wyrazu (Kalgan i Kalgan) jest używana przez Europejczyków na oznaczenie młasta na pograniczu Mongolji z Chinami.

Halk-el-ued, ob. **Goletta**.

Hall, m. w Tyrolu (Austria), nad rz. Inn, 7.000 mieszk.; kąpiele słone, saliny.

Hall Asaph, astronom amerykański, *1829, †1907; 1857 asystent Harvardzkiego Obserwatorium morskiego w Waszyngtonie; w r. 1877 odkrył dwa księżycy Marsa, badał gwiazdy podwójne, mierzył paralaksy gwiazd, zajmował się ruchem systemu Saturna etc.

Hall James, geolog i paleontolog amerykański, *1811, †1898; dyrektor muzeum przyrodniczego w Albany; twórca tzw. teorii grawitacyjnej powstawania gór.

Halla nad Sałą (niem. Halle an der Saale),

m. pow. w rej. merseburskiej (Prusy), 181.000 mieszk.; zabytki budownictwa średniowieczn., rynek z kościołem P. M. z XVI w., ratusz, wieża czerwona, ruiny Moritzburgu (XV do XVI w.), uniwersytet od r. 1694, akademja przyrodnicza; archeologiczne muzeum regionalne; węgiel brunatny, źródła słone, fabr. masy i pierników, cukrownictwo, kopalnie soli.

Hallam Henry, angielski historyk dziejów średniowiecza, *1777, †1859. Wydał: „View of the state of Europe during the middle ages“, „The constitutional history of England“ (2 t., 1837—1839), „Introduction to the literature of Europe in the 15, 16 and 17-th centuries“.

Halland, okrąg (län) w pld. Szwecji nad Kattegatem, 4.921 km², 148.700 mieszk.; rolnictwo, rybołówstwo; stol. Halmstad.

Hall-Bad, miejscowość kuracyjna w Styrii (Austria górna), źródła słone bromojodowe.

Halleck Henry Wagner, generał północno-amerykański i pisarz wojskowy, *1815. Po wybuchu wojny secesyjnej wstąpił do służby w stopniu generała; zdobył 1862 Korynt oraz Chattanooga i został naczelnym wodzem i ministrem wojny; w 1864 r. ustąpił dowództwo gen. Grant i został szefem Sztabu Generalnego; †1872; napisał kilka dzieł z zakresu wojskowości.

Hallein, m. pow. w Salzburgu (Austria), nad rz. Salzach, 7.100 mieszk.; przedhistoryczne i współczesne kopalnie soli pod Dürnbergiem, kąpiele słone, wyroby ceramiczne i tytulowe; łomy marmuru w Adnet.

Halleluja, ob. **Aleluja**.

Hallen Andreas, kompozytor szwedzki, *1846; napisał opery, symfonie, ballady: „Herald von Wiking“, „Violetta“ i inne.

Haller Albrecht, uczony i poeta niemiecki, *1708, †1777; napisał poemat: „Alpy“, dzieło medyczne „Elementa physiologicae“ i inne.

Haller Jan, drukarz i księgarz krakowski z końca XV i początku XVI w.; wydał „Statut Łaskiego“ i szereg innych prac łacińskich; †1525.

Haller Józef, generał broni, inspektor artylerji, *1873 w Jurczycach w krakowskim. Studjował na Uniw. Krakowskim; 1894 wstąpił do wojska austriackiego, gdzie dosłużył się stopnia kapitana, poczem porzucił służbę, poświęcając się pracy społecznej. W r. 1914 został powołany na dowódcę „Legjonu Wschodniego“, rozwiązanego następnie przez władze austriackie. Dowodził 3 p. p. leg., następnie II Brygadą Karpacką, z którą wszedł 1. XII 1916 do Warszawy; następnie udał się na Bukowinę i, po starciu 15. II. 1918 pod Rarańczę, przeszedł kordon rosyjski dla połączenia się z powstającymi tam jednostkami polskimi. Brygada jego złączyła się z II korpusem, którego objął dowództwo. Otoczony przez Niemców, stoczył krwawą bitwę pod Kaniowem 11. V. 1918 r.; korpus częściowo został rozbrojony, sam H. przedarł się na Murmań, a stamtąd do Francji, gdzie stanął na czele tworzącej się armji polskiej; na wiosnę 1919

przybył z nią do Polski; walczył w Małopolsce. W okresie najazdu bolszewickiego tworzył armję ochotniczą, a następnie objął dowództwo frontu północnego w okresie bitwy warszawskiej. Po wojnie pełnił do r. 1926 obowiązki inspektora artylerji, przejściowo zajmując krzesło poselskie w sejmie.

Haller Stanisław, generał dywizji, *1872; służył początkowo w armji austriackiej, od 1918 w polskiej; 1919 zast. szefa sztabu gen., 1920 na czele 13 dyw. piechoty rozbił pod Zamościem armję Budiennego; 1923—26 szef sztabu; po przewrocie majowym podał się do dymisji.

Halley Edmund, astronom angielski; *1656, †1742; po ukończeniu szkoły w Oksfordzie, mając 20 lat, ogłosił pierwszą pracę o teorii planet. obserwował gwiazdy półkuli połudn. („Catalogus stellarum australium“, Londyn 1679); pracował nad teorią magnetyzmu ziemskiego; wydał pierwszą mapę deklinacji magnetycznej; opracował i obliczył na zasadzie wzorów Newton'a drogi przeszło 20 komet; jedna z nich, której okresowość H. stwierdził, została nazwana jego imieniem; od r. 1720, po śmierci Flamsteeda, był królewskim astronomem i dyrektorem obserwatorium Greenwich.

Halley'a kometa, kometa z okresem około 75 lat; okresowość jej stwierdził Halley, który zidentyfikował komety (1682) z kometami lat 1607 i 1531. Na podstawie obliczeń zdolano stwierdzić, że po raz pierwszy kometa ta była zaobserwowana w r. 12 przed nar. Chr. Później obserwowano tę komety w 1759 (obliczali Clairaut i m-me Lepaute), w 1835 (obliczali Pontécoulant i Rosenberger), i w 1910 (obliczali Crommelin i in.). Następnego powrotu komety do słońca należy oczekiwać około r. 1985.

Haller Ernst, botanik i filozof niemiecki; *1831, †1904; prof. w Jenie, potem w Monachium; ogłosił m. in.: „Kulturgeschichte des 19. Jahrhunderts. in ihren Beziehungen zu der Entwicklung der Naturwissenschaften“ (1889), „Aesthetik der Natur“ (1890).

Halligen, grupa 13 wysp na m. Północnym w archipelagu Fryzyjskim na zach. wybrzeżu Szlezewiku (Niemcy), ok. 20 km², 500 mieszk.; chów bydła.

Halling, taniec norweski, tańczony na 3/4 przy melodji, granej na specjalnych ludowych skrzypcach dawnego pochodzenia. Wśród utworów Griega znajdujemy także melodje hallinga.

Hallstatt, m-ko w Austrii Górnej w Salzkammergucie, nad jez. H., 1.730 mieszk.; przedhistoryczne i współczesne kopalnie soli; wykopaliska z ep. „halsztackiej“ (1000—500 przed Chr.). Odkryto tam przeszło 1000 grobów szkieletowych i ciałopalnych i blisko 7000 dodatków grobowych w postaci broni, narzędzi, ozdób, naczyń bronzowych, żelaznych i glinianych.

Hallstroem Gustav Gabriel, fizyk fiński, *1755, †1844; prof. w Abo i Helsingforsie; przeprowadził badania nad rozszerzalnością wody, nad tonami kombinacyjnymi i in.

Hallstroem Per, pisarz szwedzki, *1866; autor wielu dramatów i powieści.

Hallsztacka epoka, wczesna (przedhistoryczna) epoka żelaza, charakteryzująca się jeszcze przewagą wyrobów bronzowych. Nazwa ta pochodzi od miejscowości Hallstatt, w której pobliżu (w r. 1846) odkryto cmentarzysko przedhistoryczne. W H. małe muzea regionalne. Przeważna część wykopalisk z H. w muzeach państwowych w Wiedniu i Linzu.

Halluin, m. w dep. Nord (Francja pln.) nad rz. Lys, 16.600 mieszk.; tkactwo.

Hallwachs zjawisko, ob. **fototelegraficzne zjawiska**.

Hallwil, jez. w kantonie Argowji (Szwajcarya pln.), przepływ rz. Aa, dopływu Aaaru, 18 km².

Halm Friedrich (właśc. nazw. Eligius baron Münch-Bellinghausen), poeta niemiecki; *1806, †1871; autor dramatów i powieści.

Halma, japońska gra na szachownicy, zbliżona do gry w warcaby.

Halmahera, ob. **Dżilolo**.

Halmstad, stol. okręgu Halland (Szwecja pln.), nad zatoką Laholms, odnoga Kattegatu; 18.400 mieszk.; port. kąpiele morskie; połów łososi; wyroby żelazne.

Halny wiatr, wiatr ciepły, występujący w Tatrach, odpowiadający foehnowi.

Halo, typ zjawisk optycznych w atmosferze, powstających przez odbijanie się i załamywanie promieni słonecznych lub księżycowych w igielkach i kryształkach lodowych, unoszących się wysoko w powietrzu. Zjawiska h. bywają rozmaite. Należą do nich wielkie koła barwne, pojawiające się naokoło słońca lub księżyca, smugi świetlne oraz tzw. poboczne słońca i księżyce. Koła barwne mają kolor przechodzący od czerwonego do fioletowego od wewnątrz do zewnątrz. Do najczęstszych zjawisk z rodzaju h. należą koła, otaczające słońce lub księżyc, i posiadające promień 23°. Przy słabym natężeniu światła pierścień ten wydaje się biały, gdy zaś występuje intensywniej, widać barwy wyraźniej.

Halobates, pluskwy morskie, gatunek owadów; rząd: Rhynchota (pluskwiaki), rodzina: Gerridae; żyją na powierzchni mórz. H. sibiricus, na oceanie Spokojnym.

Haloidy, ogólna nazwa grupy pierwiastków chemicznych: fluoru, chloru, bromu i jodu.

Halometr albo **halimetr**, areometr, służący do oznaczania zawartości soli w solankach.

Halotrychit, minerał pokrewny alunom; wodny siarczan żelazowoglinowy: FeAl₂(SO₄)₂·24H₂O. Występuje w Dobrzyńcu nad Wisłą.

Halpern Mieczysław, lekarz polski, *1877 w Warszawie; 1900—1909 pracował na oddziale dra T. Dunina w Warszawie, w 1909 przeszedł do szpitala na Czyste, gdzie został początkowo kierownikiem pracowni szpitalnej, a następnie ordynatorem oddziału zakaźnego. †1915. Liczne prace z dziedziny biochemji (o zacczynach autolitycznych, roli chlorków w ustroju w stanach normalnych i patologicznych, roli siarki w przemianie materji).

Halpertowa z Żuczkowskich **Leontyna**, artystka dram., *1803, †1895; reformatorka dykcji teatralnej w kierunku prostoty.

Halphen George Henri, matematyk francuski, *1844, †1889; autor cennych rozpraw z dziedziny teorii niezmienników różniczkowych, krzywych algebraicznych i funkcji eliptycznych; Oeuvres de G. H. Halphen, 4 t. (Paryż, 1916—23); „Traité des fonctions elliptiques et de leurs applications“, 3 t. (Paryż, 1886—91).

Hals Frans, malarz holenderski, *1580, †1666; pionier holenderskiego realizmu w XVII wieku. Pozostawił około stu portretów pojedynczych i zbiorowych. Do arcydzieł należą: „Bankiet oficerów pułku św. Hadriana“ (1627, Haarlem), „Zebranie oficerów korporacji św. Hadriana“ (1633), dwa portrety „Regentów przytułku dla starców“ (1664), „Hille Bobbe“ (Berlin) i in.

Hal-Saffien, sanktuarjum na Malcie, wykute w skałe, z wieloma komorami wzdłuż galerii na dwu piętrach, zawierającymi liczne szczątki zmarłych i dodatki grobowe z okresu neolitycznego.

Halske Johann Georg, inżynier niemiecki, *1813, †1890; współzałożyciel znanej firmy elektrotechnicznej Siemens i Halske.

Halucynacja (greck.), omam zmysłowy; widzenie obrazów albo też słyszenie wyrazów lub dźwięków, nieistniejących w danej chwili w otaczającym środowisku; h-e zdarzają się w całym szeregu chorób umysłowych, najczęściej w ostrym obłądzeniu (amentia), lub w stanie majaczeniowym (delirium).

Halurgia, nauka o salinach, kopalniach soli.

Halver, m. w Westfalji (Prusy), 10.200 mieszkańców; wyrób żelaza i stali.

Halys, ob. Kizil Irmak.

Hałda albo warpa, ziemia i kamienie, wydobyte z szybu na powierzchni ziemi i usypane dookoła zrębu.

Hama, m. w prow. Damaszku (Syrja), nad rz. Nahr-el-Asi (Orontem); 80.000 mieszkańców; ożywa. handel; st. kol. linii Bejrut-Alepo.

Hamada, nazwa arabska wielkich skalistych wyżyn w Saharze, przeciętych dolinami uedów (rz. okresowych).

Hamada el Homra, wyżyna skalista Sahary pomiędzy Trypolisem i Fezaniem.

Hamadan, m. w Persji, staroż. Ekbatana, letnia rezydencja królów perskich z głośną świątynią słońca, otoczoną siedmioma różnokolorowymi murami; zewnętrzny mur ma 30 km. obwodu.

Hamak, rodzaj łoża wiszącego, zrobionego ze sznurków, siatek lub materij.

Hamamatsu, m. na wyspie Hondo (Japonja); 61.000 mieszcz.

Hamamelis virginiana, oczarowiec wirginijski, drzewo płn.-amerykańskie z rodziny hamamelidaceae; wyciąg z kory i liści oczarowca (extractum h-idis) stosowany jest jako środek przeciw krwawieniom przy guzach krwawicowych (hemoroidach).

Haman albo **Aman**, minister króla perskiego Ahaswerusa, wróg Żydów.

Hamann Johann Georg, mistyczny filozof niemiecki, *1730, †1788; lubował się w tajemnicach wiary chrześcijańskiej z odcieniem mistycznym, zwany dlatego „magiem północnym“; część pism jego ogłoszono pt.: „Sibyllinische Blätter des Magus aus Norden“ (1819).

Hamborn, m. w Nadrenji (Prusy) nad rz. Emscher i Renem; 110.000 mieszcz.; kopalnie węgla; huty cynkowe; walcownie ołowiu.

Hamburg, 1) republika z wolnym miastem H. (Niemcy); 415 km²; 1.050.400 mieszcz.; 4 okręgi: Geestlande, Marschlande, Bergedorf i Ritzebüttel; 2) wolne m. (Freie u. Hansestadt H.); jeden z najważniejszych portów Europy, na prawym brzegu Elby, 110 km. od jej ujścia do m. Północ.; 986.000 mieszcz. (48.000 rz.-kat., 19.000 żyd.), wraz z Altoną i Wandsbek 1.232.000 mieszcz.; m. dzieli się na wewnętrzne, stare, nowe, św. Pawła i św. Jerzego; gotycki kościół św. Mikołaja i św. Katarzyny z XV w.; uniwersytet, obserwatorium astron., ogród botaniczny, muzeum etnograf., dużo szkół i zakładów społecznych; port w bulwarze 169 km. dług. W r. 1913 przywóz morzem 16.427 statków = 14,24 milj. ton = 4.716 milj. mk.; wywóz 17.985 statków = 14,5 milj. ton = 3.865 milj. mk.; wyjazd 192.740 emigrantów. Obok w r. 808 zbudowanej twierdzy powstało miasto, w r. 831 śleźbiza biskupa, 834 r. arcybiskupa; znaczny rozwój od 1189, od 1241 m. hanzeatyckie, od 1510 m. Rzeszy, od 1810—15 francuskie, od 1815 wolne miasto, w r. 1919 zmiana konstytucji.

Hamburka, gatunek łodzi o dwóch krótkich wosłach; rodzaj krótkiej igły; rodzaj bułki.

Hamburskie skóry, skóry końskie, wyprawione garbnikami roślinnymi i silnie tłuszczocne; służą do wyrobu pospolitszego obuwia.

Hamel Joost Adriaan van, polityk holenderski, *1880; od 1910—1917 profesor prawa karnego w Amsterdamie, 1915 naczelny redaktor liberalnego tygodnika „De Groene Am-

Ratusz w Hamburgu.

sterdammer“. 1917 poseł do Izby niższej, 1920 powołany na kierownika sekcji prawnej sekretariatu Ligi Narodów; 1925 mianowany Wysokim Komisarzem Ligi Narodów w Gdańsku, objął ten urząd 1. III. 1926. Napisał szereg prac z zakresu prawa międzynarodowego, o poszukiwaniu ojcostwa, etc.

Hameln, m. w Hanowerze (Prusy), nad rz. Wezera; 23.000 mieszcz.; zabytki budownictwa; przystań, żegluga rzeczna, rybołówstwo, cukrownictwo, papiernictwo, wyroby skórzan.

Hamerling Robert, poeta niemiecki, *1830, †1889; autor poematów epickich („Ahaswer w Rzymie“, „Król Syjonu“), dramatów („Danton i Robespierre“) i powieści („Aspazja“).

Hamerlnia, ob. kuźnica.

Hamicl, ludy zamieszkujące Afrykę płn. do Sudanu i jej róg wsch. do równika, o niezbadanej bliżej łączności rasowej i językowej, o jasnej barwie skóry (czerwonawo-żółtej), wysokim wzroście, nosie orlim; niepozabawione obcych przymieszek, niektóre zatraciły już swój język. Do H. należą: Berberowie w Marokku, Algierji, Trypolisie i na obszarze Sahary (Tuaregowie), potomkowie dawnej ludności Egiptu — chrześcijańscy i mahometańscy Fellahowie, mieszkańcy Abisynji i Afryki wsch. (Danakil, Somalisowie i t. d.); ludy Fulbe i Haussa w Afryce zach. należą też do ludów hamickich lub shamityzowanych.

Hamlikar Barkas, naczelny wódz Kartagńczyków w czasie pierwszej wojny punickiej; zdobywca południowej Hiszpanii; ojciec Hannibala; †229 przed Chr. w Hiszpanii.

Hamilton, 1) rz. w Kanadzie (Am. Płn.), przepływa przez liczne jez., tworzy wodospady, wpada do Atlantyku, dług. 965 km.; 2) m. w hr. Lanark (Szkocja środk.), nad Clyde, 39.500 mieszkańców; kopalnie węgla, rudy żel., wapna i łomy piaskowca; tkactwo, hafciarstwo; owoce; 3) m. w prow. i nad jez. Ontario w Kanadzie, 114.000 mieszcz.; przemysł, ogrodnictwo; 4) m. w stanie Ohio (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Miami, 400.000 mieszkańców; wyroby metalowe.

Hamilton Alexander, amerykański mąż stanu, jeden z najbliższych współpracowników Washingtona; *1757, †1804.

Hamilton Antoine hr., *1646 w Irlandji; podążył za Stuartami do Francji i napisał tam „Memoires du comte de Gramont“ (1713). Pamiętniki te są ciekawą ilustracją życia dworskiego Francji i Anglii XVII w.; †1720.

Hamilton Emma, lady, z domu Lyon, słynna awanturka angielska, *1761, †1815; zrazu kochanka, 1791 żona pośta angielskiego w Neapolu, s/r Williama H., zasłużonego archeologa; prowadziła wielki salon polityczny; potem kochanka admirała Nelsona; zostawiła „Memoirs“ (1815).

Hamilton Ian, gen. angielski, *1853; brał udział w wojnie afgańskiej (1878—1880), boerskiej (1881 i 1900) i in. 1901 został sekretarzem wojny, 1903 generalnym kwatremistrzem, 1909 generał-adjutantem. W r. 1914 objął naczelną dowództwo armii ang., 1915 dowodził ekspedycją na Gallipoli i w Salonikach.

Hamilton James, pedagog angielski; *1769, †1831; wynalazca nowej metody nauczania języków obcych, polegającej na samodzielnym odnajdywaniu przez ucznia prawideł gramatycznych, oraz na porównywaniu danego wyrazu obcego z odpowiednim wyrazem języka ojczystego.

Hamilton William, filozof angielski; *1788, †1856; prof. historii, potem metafizyki i logiki w Edyburgu; ogłosił m. in.: „Discussion on philosophy and literature, education and university reform“ (3 wyd. 1869).

Hamilton William Rowan sir. słynny matematyk i astronom irlandzki, *1805, †1865, twórca teorii kwaternionów.

Hamiltona zasada, zasada mechaniczna, formułująca matematycznie ruch punktu pod wpływem sił zachowawczych.

Hamlet, legendowy książę duński, znany z podania, przekazanego przez Saxo Grammaticusa; miał żyć w V w.; bohater tragedji Szekspira.

Hamm, m. w Westfalji (Prusy), nad rz. Lippe, 47.000 mieszcz.; źródła gorące i kąpiele; kopalnie węgla i rudy żel.; przemysł chemiczny i maszynowy, wyroby emaljowe.

Hamm Eduard, polityk niemiecki, *1879; 1919 bawarski min. handlu, od 1920 poseł do parlamentu, 1923—24 niem. min. gospodarstwa publicznego.

Hammarskjöld Hjalmar, polityk szwedzki, *1862; 1914—17 prezydent ministrów.

Hamme, m. w Flandrii wsch. (Belgja), 14.000 mieszcz.; budowa statków, przedziałnictwo.

Hammerfest, najbardziej na płn. położone m. na ziemi (70°40'11"), w okręgu Finmarken (Norwegia); 2.700 mieszkańców; handel, rybołówstwo.

Hammer-Purgstall Joseph, historyk i orientalista niemiecki, *1774, †1856; autor „Historji cesarstwa Otomańskiego“.

Hammerschmidt Andreas, niemiecki kompozytor kościelny XVII wieku, *1612, †1675. W twórczości swojej naśladował muzykę włoską, posiadał wybitny wpływ na rozwój instrumentalnej muzyki niemieckiej. Z kompozycji najważniejsze: „Dialogi spiritali oder Gespräche zwischen Gott und einer gläubigen Seele“. Pisał również kompozycje taneczne, suity.

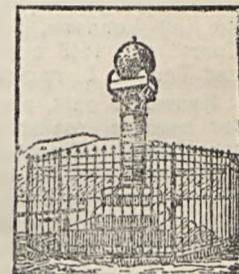
Hammerstein, ob. Czarne.

Hammerstein Hans von, generał pruski, *1867. Kwatremistrz 4 armji. W 1919 przewodniczący niemieckiej komisji do spraw zawieszenia broni.

Hammond, m. w stanie Indiana (St. Zj. Am. Płn.), 36.000 mieszcz.

Hammonia, łac. nazwa Hamburga.

Hammurabi, król babiloński, który panował ok. 2000 r. przed Chr. Był szóstym z ko-

Hammerfest: wieża południkowa.

lei władca Babilonu z dynastji amoryskiej. Zwierzchnictwo jego rozciągało się na Asyrię. Ustrój państwa babilońskiego za czasów H. przypomina czasy późnego feudalizmu zachodnio-europejskiego. Rządził lat 43.

Hammurabiego kodeks, wyryty na słupie z diorytu, wywieziony do Elamu, został odkryty tam przez Morgana w r. 1901. Jest to najstarszy w świecie znany zbiór praw. Obejmuje zarówno prawo karne jak i cywilne. Zawiera postanowienia dotyczące obchodzenia się zarówno z robotnikami wolnymi jak i niewolnikami, oraz szczegółowe rozporządzenia, dotyczące utrzymywania w należytym stanie i użytkowania kanałów. Cechuje go stanowczość i surowa, pierwotna sprawiedliwość, opierająca się na zasadzie odwetu. Kobieta jest upośledzona w stosunku do mężczyzny, ale również wzięta pod opiekę prawa.

Hamon Jean Louis, malarz francuski, * 1821, † 1874; twórca rodzaju „nowo-pompejańskiego”; wystawiał wiele prac rodzajowych, odznaczających się wdziękiem kompozycji.

Hampden John, polityk angielski, krewny Cromwella, * 1594, † 1643. Wstawił się wskutek procesu, który mu wytoczył rząd angielski z powodu odmowy zapłacenia tzw. podatku okrętowego, ściąganego bez zgody parlamentu.

Hampshire, ob. Southampton.

Hampstead, przedmieście Londynu; wzgórze H. Heath, miejsce wycieczek z stolicy.

Hampton, m. w hr. Middlesex (Anglia), 19 km. od Londynu, 7.000 mieszk.; zamek „H. Court” z r. 1515 z galerią obrazów i parkiem nad Tamizą, b. rezydencja królów ang.

Hamsun Knut, pisarz norweski, * 1860; Autor powieści realistycznych („Głód”, „Redaktor Lyngre”, „Błogosławieństwo ziemi”, „Pan”, „Wiktorja” i w. in.) i dramatów; otrzymał w r. 1920 nagrodę Nobla.

Hamtramc, m. przemysłowe w stanie Michigan (St. Zj. Am. Płn.), 49.000 mieszk.

Hamulec, urządzenie, służące do zwalniania prędkości lub zupełnego zatrzymywania wozów lub maszyn; naogół uzyskuje się ten cel przez zwiększenie tarcia. Na kolejach istnieją hamulce wstępowe dla drzewin i kłocowe (żeliwne). Hamulce, uruchamiane wszystkie z jednego miejsca nazywamy zespołowymi. Hamulce istnieją niesamoczynne (uruchamiane tylko przez personalne kolejowy) i samoczynne (uruchomienie następuje także wskutek wypadku, np. przzerwania pociągu). Zależnie od siły, naciągającej na kłocki hamulca, rozróżnia się h. ręczne, z przeciwwagą, sprężynowe, frykcyjne, elektryczne, parowe, powietrzne (używane najczęściej obok ręcznych). Najbardziej używany hamulec Westinghouse'a o powietrzu zgęszczonym, szybko działający, samoczynny.

Hamun, wielkie jez. słone na pograniczu Persji, Beludżystanu i Afganistanu, do którego wpada rz. Hilimend; zmienny poziom i obszar.

Hamy Ernest, antropolog, etnolog i geo-

graf francuski, * 1842, † 1908; założyciel muzeum etnograficznego w Paryżu; autor prac z powyższych dziedzin.

Hanacy lub **Hanakowie**, mieszkańcy okolic rz. Hany (dopływu Morawy) na Morawach w Czechosłowacji; mieszkają w nadzwyczaj żyznej okolicy, słyną z zamożności, a kobiety ich z piękności i malowniczych strojów ludowych.

Hanak Antoni, rzeźbiarz wiedeński, * 1875. Kształcił się w Akademji Sztuk Pięknych w Wiedniu, nast. w Rzymie. Do 1925 prof. w Kunstgewerbeschule w Wiedniu. Z prac: „Pomnik poległych” (1925, Wiedeń), „Fontanna” (tamże), „Der brennende Mensch”, „Erhebung” (Praga).

Hanau, m. w prow. Hessen-Nassau (Prusy), nad Menem, 36.000 mieszk.; zamek; wyroby złote, srebrne i biżuterja, szlifiernie diamentów; w pobliżu miejsc. kurac. Wilhelmsbad; 30. X. 1813 zwycięstwo Napoleona I nad Austriakami i Bawarami.

Hancewicze, m-ko w pow. łuninieckim (woj. poleskie); 1.000 mieszk.; fabryka szkła.

Hancornia speciosa, gatunek roślin; rodzina: Apocynaceae (toinowate), rząd: Contortae (skrzętowce); drzewo suchych camposów brazylijskich na pld. od wybrzeży Amazonki; dostarcza kauczuku „Mangabeira”.

Han-czung, m. w prow. Szensi (Chiny pld.), 100.000 mieszk.; uprawa zboża, ryżu, bawełny, tytoniu.

Handel, uprawiane zawodowo zakup lub wymiana dóbr w celu sprzedaży lub dalszej wymiany. Rozróżniamy h. wewnętrzny (krajowy) i zewnętrzny (zagraniczny); ten ostatni może być przywózowy cz. importowy, gdy granica dostarcza towarów; wywózowy cz. eksportowy, gdy kraj dostarcza towarów spóżywcom zagranicznym; przechodni cz. tranzytowy, gdy towary, sprowadzane z jednego kraju obcego, wywożone są do drugiego również obcego. Stosunek wartości towarów dowożonych i wywożonych z kraju w pewnym okresie czasu, np. w ciągu roku, nazywamy bilansem handlowym. Jeżeli wywóz przewyższa wwóz, bilans danego kraju nazywamy czynnym, w przeciwnym przypadku — biernym. Obliczeniem wartości towarów w chwili przekroczenia przez nie granicy zajmuje się statystyka handlowa. Handlem światowym nazywamy całokształt stosunków handlowych między wszystkimi narodami kulturalnymi. Najważniejszymi przedmiotami h. światowego są: zboża, kawa, kakao, herbata, cukier, wino, piwo i tytoń; surowce (wełna, kauczuk itd.); rudy (żelazo, miedź, cyna, cynk, złoto, srebro itd.), nafta i węgiel. Badaniem wymiany międzynarodowej towarów, jako zależnej przedewszystkiem od warunków geograficznych danych krajów, zajmuje się dział antropogeografji, zw. geografją ekonomiczną.

Handel czarny, wywożenie niewolników z ich ojczyzny i sprzedawanie w obcych krajach; walka z handlem czarnym uregulowana była całym szeregiem umów międzynaro-

dowych, zawartych w ciągu XIX w., z których ostatnią i najostrzejszą był akt generalny konferencji przeciwniewolniczej w Brukseli z 1890 roku.

Händel Georg Friedrich, najwybitniejszy kompozytor epoki przełomowej XVII i XVIII wieku, * 1685, † 1759; z pochodzenia Niemiec, uważany przez Anglików za ich narodowego kompozytora, gdyż tworzył i większą część życia spędził w Anglii. Działalność kompozytorską rozpoczął w Hamburgu. Tu powstały jego pierwsze opery: „Almira”, „Nero”, „Florindo e Dafne”. Podczas pobytu we Włoszech stworzył nowe opery oraz oratoria i kantaty. W 1712 wyjechał do Anglii, gdzie przez 20 lat był kierownikiem opery włoskiej, założonej przez tow. akcyjne. W tym okresie napisał kilkadziesiąt oper. Posiłkował się prawie wszystkimi formami współczesnej mu muzyki, jak: opery, oratoria, hymny, kantaty, duety kameralne, muzyka instrumentalna. Przeważną część swej twórczości poświęcił operze, widząc w niej ideał muzyczny. W twórczości oratoryjnej, która zyskała mu największą sławę, okazał się mistrzem genialnym. Oratoria jego biblijne i mitologiczne są nawiąskami dramatycznymi kompozycjami, składającymi się z 3-ch części: chóru i orkiestra mają największe znaczenie; muzykę jego znamionuje patos, heroizm i wzniosłość monumentalna. Najwspanialszym o. jest „Mesjasz”, różniący się lirycznym charakterem od innych oratorjów. Prócz nich napisał oratoria świeckie, 2 ody na cześć św. Cecylii, duety kameralne, koncerty na obój, 12 Concerti grossi na instrumenty smyczkowe, suity (Wassermusik i Feuermusik), 12 sonat skrzypcowych, 20 koncertów organowych i wiele kompozycji fortepianowych.

Handel-Mazzetti Enrika, powieściopisarka niemiecka, * 1871. Powieści: „Jesse und Maria”, „Ritas Briefe”, „Brüderlein u. Schwesterlein” i in.

Handel niewolnikami, ob. Handel czarny.

Handelsman Marcell, historyk polski, * 1882. Ukończył wydział filozoficzny w Zurychu (1908), studia specjalne odbywał w Ecole des chartes w Paryżu. Założyciel i kierownik gabinetu nauk historycznych Tow. Naukowego w Warszawie (1913); członek Akademji Umiejętności w Krakowie; od roku 1915 profesor uniwersyteckiego, autor wielu dzieł historycznych: „Rezydenci Napoleońscy w Warszawie 1807—1813”, „Żywot chłop polskiego na początku XIX w.”, „Zjednoczenie Włoch”, „Historyka” cz. I, „Cztery konstytucje polskie”, „Rozwój narodowości nowoczesnej” i in.

Handicap (ang. „hand in cap”, ręka w czapie, od wyciągania losów z kapelusza lub czapki), 1) dawna gra w karty; 2) wyścig koni różnego wieku i siły, w którym słabsze korzystają z przywilejów czasu, wagi i odległości, silniejszym zaś stawiane są cięższe warunki.

Handlowa geografja, część g. ekonomicznej,

traktująca o produkcji, wymianie i spożyciu towarów.

Handlowe prawo, ogół przepisów, dotyczących osób handlujących lub czynności handlowych. P. h. wytworzył się jako prawo specjalne w wiekach średnich. W Polsce obowiązuje francuski kodeks handlowy w b. Kongresówce, poza Kongresówką kodeks handlowy niemiecki. Prawo handlowe odznacza się elastycznością form prawnych oraz szybkością postępowania, wreszcie szerszym zastosowaniem zwyczajów, niż prawo cywilne. Poza tem w sądownictwie w sprawach handlowych mają udział, prócz prawników, także przedstawiciele stanu kupieckiego (tzw. sędziowie obywatelscy lub sędziowie laicy).

Hands off! (ang. precz z rękami!), słowa Gladstone'a, gdy w 1878 Austria okupowała Bośnię i Hercegowinę.

Handsworth, płn. przedmieście m. Birmingham w Anglii.

Handzelewicz Józef, architekt, * 1879; odznaczony kilkakrotnie na konkursach; przebudował m. in. gimnazjum im. Królowej Jadwigi w Warszawie.

Hanećci, jedna z czterech prawowitych sekt (szkół prawniczych) Islamu.

Haneńko Michał, hetman wojska zaporoskiego, współzawodnik Doroszeńki. W 1667 r. otrzymał buławę zaporoską od Suchowija i poddawał się jednocześnie Polsce i Moskwie. W 1670 otrzymał buławę od króla Michała, walczył z Sobieskim przeciwko Tatarom i Doroszeńce. Po pokoju buczackim zaczął hajdamaczyć. W 1673 r. rozbity przez Doroszeńkę pod Steblowem, poddał się Mnohohresznemu i uszedł na Sicz.

Hangar, wielka szopa na wozy, samoloty, narzędzia; remiza.

Hang-czou, 1) zatoka na wybrzeżu Chin wsch., ujście rz. T sien-tang-kiang; 2) stol. prow. Cze-kiang (Chiny wsch.), przy ujściu rz. T sien-tang-kiang do zatoki Hang-czou; 829.100 mieszk.; ośrodek przemysłu jedwabnego, wywóz herbaty i jedwabiu, port otwarty dla handlu zagranicznego.

Hangö (fińsk. Hanko), port i miejsc. kąpielowa w prow. Nyländ (pld.-zach. Finlandja), przy wjeździe do zatoki Fińskiej; handel; zwycięstwo Rosjan nad Szwedami 1714.

Hanka Wacław, sławista czeski, * 1791, † 1861; studjował filozofję w Pradze, prawo w Wiedniu; 1815 roku ogłosił swe „Pieśni” o podkładzie ludowym; ogłaszał wiele wydań dawnych pisarzy czeskich, rozgłos ogromny zyskał przez wydanie w r. 1819 tzw. „Rukopisu Královédvorského”, mającego zawierać oryginalne poematy czeskie z X—XIII w. Już jednak współczesny H. uczonego czeski Dobrowski podał w wątpliwość autentyczność tych utworów. Późniejsi historycy literatury przychyliłi się całkowicie do poglądu, że rękopis ten jest utworem samego H.

Hankel Wilhelm Gottlieb, fizyk niemiecki, * 1814, † 1899. Od 1849 prof. fizyki w Lipsku. Prace, dotyczące głównie elektryczności.

Han-kiang, l. dopływ rz. Jang-tse-kiang w Chinach środk., ujście pod Hankou, dług. 2.000 km., żeglowna na 900 km.

Hanko, ob. H a n g ō.

Hankou, m. w prow. Hu-pe, najważn. port rzeczny Chin Środkowych, przy ujściu rzeki Han-kiangu do Jang-tse-kiangu; wraz z przedmieściami przemysł. i górniczym Han-jiang i po drugiej stronie Jang-tse-kiangu leżącym Wozangiem, stol. prow. Hupe, 1.444.000 mieszk.; port 1.100 km. od morza, dostępny dla wielkich okrętów morskich, otwarty dla handlu zagran. od r. 1862, wywóz herbaty, oleju, bawełny, skór, tytoniu.

Hanley, m. w hr. Stafford (Anglia środk.), 70.000 mieszk.; garniarstwo, wyroby porcelanowe; źródła rz. Trent.

Hann vel Hanus, budowniczy i kamieniarz XV w.; wykonał we Lwowie krużganek przy katedrze lwowskiej (1493) i dwie kaplice boczne (1494).

Hann A n t o n i, chemik polski, * 1796 w Warszawie, * 1861; był dyrektorem mennicy warszawskiej.

Hann Julius, meteorolog i klimatolog austriacki, * 1839, † 1921; prof. uniw. w Grazu i Wiedniu, ogłosił m. in.: „Handbuch der Klimatologie“, „Lehrbuch der Meteorologie“.

Hannibal, m. w stanie Missouri (St. Zj. Am. Płn.), 20.000 mieszk.

Hannibal, wódz kartagiński, przywódca stronnictwa demokratycznego w Kartaginie; syn wodza kart. Hamilkara Barkasa, * 246 r.; obaleniem Saguntu rozmyślnie spowodował wybuch drugiej wojny punickiej, przeszedł Alpy, rozbił armię rzymską nad Ticino, nad Trebią (218) i jeziorem Trazymeńskim (217); odniósł wielkie zwycięstwo pod Kannami (216), gdzie zniszczył niemal doszczętnie armię rzymską i opanował całą południową Italię; od roku 212 wszakże, z powodu braku posiłków, nie mógł powstrzymać ofensywy rzymskiej; manewr strategiczny, zapomocą którego, symulując pochód na Rzym, chciał uwolnić od oblężenia Kapuę, nie powiódł się; po klęsce Hazdrubala nad rz. Metaurus (207), bronił się w połudn. Italii; 202 r., odwołany z Italii, poniósł decydującą klęskę pod Zama; w r. 195 zbiegł do walczącego przeciw Rzymowi króla syryjskiego Antiocha; otrul się 183 r.

Hannibal ante portas (łac. Hannibal przed bramami), okrzyk trwogi Rzymian po przegranej bitwie pod Kannami; używany wobec grożącego niebezpieczeństwa.

Hanno, żeglarz kartagiński, ok. 465 r. przed narodzeniem Chrystusa; zbadał wybrzeża Afryki zach.

Hanno Wielki, wódz kartagiński III w. przed narodzeniem Chrystusa.

Hannover ob. H a n o w e r.

Hanoi, stol. Tonkinu w Indochinach franc., w delcie Song-Koi; 74.000 mieszk.; wywóz ryżu, wyroby bawełn., złote i srebrne.

Hanotaux Gabriel, polityk i historyk francuski, * 1853; mln. spraw zagran. 1894—5

1 1896—7; napisał: „Histoire de la nation française“, „Histoire du cardinal de Richelieu“.

Hanower, niem. Hannover, 1) prow. pruska w płn.-zach. Niemczech nad m. Północnem, 38.511 km.²; 2.973.000 mieszk.; do r. 1866 samodzielne królestwo, skutkiem klęski króla Jerzego V pod Langensalza przeszła do Prus (20.IX 1866); 2) stol. rej. hanowerskiej, nad rz. Leine, węzł. st. kol.; po połączeniu z m. Linden 408.700 mieszk.; politechnika, instytut weterynaryjny, ratusz z XV—XVI w., dwa zamki; przemysł maszynowy, metalurg., włókienniczy, wyroby gumowe; od 1386 r. w Zw. Hanzeatyckim, od 1637 rezydencja.

Hanowerskie księstwo powstało wskutek podziału posiadłości brunszwicko-lüneburskich pomiędzy różne linie Welfów, pochodzące od ks. lüneburskiego, Wilhelma († 1592 r.); ks. hanowerski, Jerzy Ludwik (1698—1727) na mocy ang. aktu o następstwie tronu (z r. 1701) w r. 1714 został królem angielskim. Unja personalna Hanoweru z Anglią trwała do r. 1837. W czasie wojen napoleońskich H. był (od r. 1803) zajęty przez Francuzów i włączony do kr. Westfalskiego (1807). W r. 1815 uznany jako królestwo, wchodzące w skład Rzeszy niemieckiej. W r. 1833 kr. H. otrzymało konstytucję. W wojnie 1866 r. H. stanął po stronie Austrii, w ciągu kilku dni zajęty został przez Prusaków, po wojnie wcielony do Prus i zamieniony na pruską prowincję. Wśród ludności H. pozostało niezbyt silne stronnictwo „Welfów“, domagające się przywrócenia odrębności państwowej H. i powołania na tron wypędzonej dyn. Welfów.

Hans właśc. **Bockbinder**, duńczyk, drukarz w. XVI; w 1553 założył w Moskwie z polecenia Iwana Groźnego pierwszą w państwie moskiewskim drukarnię cerkiewno-słowiacką. Oskarżony o herezję z powodu błędów w tekstach, wyjechał do Polski i pracował w Wilnie i we Lwowie.

Hansen Olaf, poeta duński, * 1870; wydał: „Digte“ („Poezje“), „Nye digte“ („Nowe poezje“), „Undervejs“ („Po drodze“) i in.

Hansen Peter Andreas, astronom i geodeta niemiecki, * 1795, † 1874. Wybitny badacz teorii ruchu księżycy, której praktycznym wynikiem były „Tables de la Lune“. Pracował w teoretycznej i praktycznej astronomii, ulepszył niektóre narzędzia, oraz dał teorię metod obserwacji. Główne jego prace: teoria ruchu księżycy (1838, 1862—64), wyznaczenie orbit planet, perturbacje małych planet (1853—59) etc. Był nagrodzony złotym medalem Royal Astronomical Society. W 1857 zbudował nowe obserwatorium w Gocie.

Hansen Theophilus, architekt duński, * 1813 w Kopenhadze, † 1891 w Wiedniu; długo przebywał w Atenach, skąd wyniósł zamiłowanie do starożytnej architektury klasycznej; od 1843 profesor Akademii Sztuk Pięknych w Wiedniu; wykonał w Wiedniu parlament, gmach giełdowy, arsenał, Heinrichshof, pałac arcyks. Wilhelma I in., oraz gmach Akademii w Atenach i Dom inwalidów we Lwowie (1855—1863).

Hansjakob Heinrich, ksiądz katolicki, ludowy pisarz niemiecki, * 1837, † 1916; opowiadania, dzieła hist.

Hanslick Eduard, austriacki estetyk i krytyk muzyczny, * 1825, † 1904. Zwalczał ostro Wagnera („Vom Musikalisch-Schönen“).

Hanslik Erwin, geograf austriacki, * 1880 w Białej; autor prac, odnoszących się do geografii Polski, zwłaszcza Beskidów zach.

Hansson Olof, pisarz szwedzki, * 1860; autor naturalistycznych powieści, poezji i szkiców; „Sensitiva amorosa“ (1887) i in.

Hanswurst (niem.), komiczna postać, błazen, który występował od początku XVI w. na scenie niemieckiej; usunięty w XVIII w. przez Gottscheda.

Hantle, przyrządy do ćwiczeń gimnastycznych: dwie kule żelazne połączone rączką do chwytu.

Hanusz Ignacy Jan, filozof czeski, * 1812, † 1869; w l. 1838—47 prof. filozofii na uniw. lwowskim; ogłosił szereg prac niem. i czeskich z zakresu filozofii i starożytnictwa.

Hanusz Jan, językoznawca polski, * 1858 w Kołodziejówce pod Stanisławowem; studia w Krakowie i Lipsku; badacz staropolszczyzny, języków słowiańskich, ormiańskich i sanskrytu; † 1887 w Paryżu; pozostawił długi szereg cennych prac, ogłoszonych w wydawnictwach Akademii i czasopismach specjalnych.

Hanyn, ob. a j u i n.

Hanza (Wielka Hanza Niemiecka), związek miast niemieckich i in. leżących głównie nad m. Północnem i Bałtykiem, mający na celu utrzymanie w swych rękach monopolu handlowego i swoistego ustroju, opartego na przewadze patrycjatu kupieckiego. Początek temu związkowi dało przymierze Hamburga i Lubeki z r. 1241. Rozrastając się stopniowo, w połowie XIV stulecia związek ten ogarnął przeszło 90 miast nadreńskich, półn. saskich, wendzkich (t. j. północno-południowych), pruskich, inflanckich i in. Hanza posiadała wielkie składy towarów i składnice handlowe w Nowogrodzie, Londynie, Brugli, Antwerpii. Co trzy lata odbywały się „Tagi“ czyli zjazdy ogólnohanzeatyckie, na których zapadały postanowienia, obowiązujące wszystkie miasta związkowe. Za uchylenie się od wykonywania postanowień Tagów groziło wykluczenie ze związku. Po uporczywych wojnach z Danją o swobodę ruchu handlowego w cieśninach, w r. 1370 Hanza zdobyła pewnego rodzaju protektorat polityczny nad Danją. Potęgą gospodarczą i polityczną Hanzy zaczęła podupadać w końcu XV w., a w ciągu w. XVII i XVIII runęła całkowicie. Złożyły się na to nowe odkrycia morskie, upadek Nowogrodu, wrocie stanowisko państw konkurencyjnych, zwłaszcza Anglii, Itp. Od r. 1669 zjazdy hanzeatyckie zupełnie przestały się odbywać. Z miast hanzeatyckich Hamburg, Lubeka i Brema po dziś dzień zachowały stanowisko odrębnych, samodzielnych państw.

Hapaitidae, rodzina małp; gromada: ssące (Mammalia), rząd: naczelné (Primates), pod-

rząd: szerokonose (Platyrrhina); należą tu: *Callithrix jacchus* (Uistiti, białouszka), niewielka, bardzo delikatna i piękna małpeczka; ubarwienie szare, głowa i szyja brunatne, twarz koloru cielistego, przy uszach białe, gęste kosmyki włosów, oczy duże, ciemne: 22 cm. dł., ogon dł. 36 cm., chwytny; doskonale łażą po drzewach, posługując się ogonem; łagodne; dają się oswajać, lecz trudno wytrzymują zmianę klimatu; żyją na drzewach w gęstwinach dziewiczych lasów Ameryki południowej; głos ich przypomina świegot ptaków. *Midas rosalia* (midas czerwono-ogonowy), twarz niebieskawa-czarna, pokryta białym puszkami, głowa kędzierzawa, brunatna, tylko spód ciała i ręce białe. *Gujana i Wenezuela*. *Callithrix argentata*, jedna z najpiękniejszych małpek, długości 20 cm., ogon 25 cm.; długa jedwabista sierść jest srebrno-biała, ogon matowo-czarny.

Haparanda (Haaparanta), m. w okr. Norrbotten (Szwecja), nad ujściem rz. Tornea-Elf do zatoki Botnickiej, na granicy Szwecji przeciw fińskiego m. Torneo; 1.430 mieszk., ważna stacja meteorologiczna.

Haplobacteria, bakterje jednokomórkowe.

Haplomitriaceae, grupa roślin z klasy: Hepaticae (wątrobowce), rzędu: Jungermanniaceae (meszkowate); obejmuje dwa rodzaje: *Calobryum*, występujący tylko w krajach podzwrotnikowych, i *Haplomitrium*, którego jeden tylko gatunek, prawdopodobnie pozostałość flory wątrobowców z czasów przedlodowcowych, *H. Hookeri*, rośnie w Europie.

Haplostemones flores, kwiaty jednookółkowe, tj. kwiaty o jednym okółku pręcikowia; jedno ze zбочeń od typowego kwiatu okrytozależnych, ułożonego w pięć naprzemianległych okółków, z których dwa przypadają na okwiaty, dwa na pręcikowie i jeden na słupkowie.

Hapsal (est. Haapsalu), m. portowe w Estonii nad Bałtykiem, 3.300 mieszk.; kąpiele morskie.

Haptoforowe grupy (greck.), grupy chwytne, przypuszczalne ugrupowania, istniejące w cząsteczkach jadu, i przeznaczone do połączenia się jadu z komórkami ustroju. Pojęcie g. h. zostało wprowadzone przez bakteriologa niemieckiego, Pawła Ehrlicha.

Haraburda Michał, dyplomata polski XVI w., kasztelan miński; sprawował wielokrotnie poselstwo do Moskwy od 1560; † 1586.

Haracz (tureck. charadz), danina, nałożona na niemahometańskich mieszkańców Turcji, potem wszelka danina w ogólności. Pokój buczacki 1671 r. wyraźnie zobowiązał Polskę do płacenia Turkom h. rocznego, zniszczonego dopiero pokojem karłowickim 1699 r.

Harakiri, rycerskie samobójstwo szlachty japońskiej przez rozprucie brzucha, jako reakcja na obrazę lub jako zadośćuczynienie.

Harald, imię wielu królów Danii, Anglii i Norwegii; z nich *H. Harfagr* (pięknowłosa), twórca zjednoczenia Norwegii; † 933.

Haram-Basza, dawniej tytuł wodźcy hajduków tureckich.

Haran (Carrhae), staroż. m. w Mezopotamii, w XI w. przed Narodzeniem Chrystusa pod-

ległe Assyrii; w r. 53 przed Narodzeniem Chrystusa poległ tu Krassus w bitwie z Partami.

Harap, harapnik, bicz myśliwski z krótką rękojścią i długim sznurem rzemiennym.

Harar, m. w Abisynji (Afryka zach.), st. kol. do Dżibuti, 50.000 mieszk.; uprawa kawy i bananów, wywóz bydła i skór.

Harasimowicz Marcell, malarz polski, * 1859; uczeń Wurzingera, Lindenschmidta i Matejki; portrecista. Z prac: portrety Zyblikiewicza, hr. Ponfińskiego, Darowskiego i in.

Haracourt Edmond, poeta i literat francuski, * 1857; konserwator muzeum Cluny w Paryżu; ogłosił m. in.: „La Légende des sexes, poèmes hystériques“ (1883), „Les Vikings“ (1890), poemat, za który otrzymał wielką nagrodę Akad. franc.

Harbajtel (niem. Haarbeutel), worek do włosów, czworokątny worek z czarnej tafty, noszony na karku przez mężczyzn od końca XVII do końca XVIII w.; początkowo służył do chowania długich włosów na tyle głowy, końców peruki lub splecionego warkocza, później, używany tylko jako dekoracja, napełniany był watą lub pakulami.

Harbour, w jęz. angielskim przystań.

Harbour (Island), wyspa Bahamska w Antylach, zimowa stacja klimatyczna dla chorych.

Harburg, m. w Prusach, naprzeciw Hamburga, nad odnogą Elby, 66.000 mieszk.; port morski 203 ha, węzł. st. kol., wyroby gumowe, jutowe, chemiczne; maszyny, budowa statków, rybolówstwo.

Harcap (niem. Haarzopf), warkocz, noszony przez żołnierzy, jako ochrona przed uderzeniem w kark; do pruskiej armii wprowadzony w 1718 r., skasowany w 1806; Francuzi odrzucili go podczas W. Rewolucji.

Harce, walki w szuku rozproszonym, prowadzone przed rozpoczęciem bitwy; przeważnie polegały na walce bronią palną, niekiedy na szeregu pojedynków. Harce nie były bynajmniej, jak sądzono, zjawiskiem specyficznym polskiem; prowadzono je i na zachodzie (we Francji combat en enfants perdus). Przed rozpoczęciem bitwy harcowników ścigano albo na skrzydła albo do własnych chorągwi. Niekiedy u nas wyzyskiwano ten moment w celu wytworzenia dla siebie dogodnej do generalnego natarcia sytuacji (początek bitwy pod Kircholmem).

Harcerstwo, system i ruch wychowawczy odrodzeniowy, polskie przystosowanie angielskiego skautingu (scouting, od scout—zwiady); twórcą jest gen. Robert Baden-Powell. Pomysł sięga r. 1884. Pierwszy podręcznik „Aids to Scouting“, 1899 r. napisany przez B. P. dla żołnierzy, samorzutnie został używany przez młodzież w Anglii. W r. 1899—1900 w Mafekingu utworzono z młodzieży pomocniczy oddział skautów. Wyniki tej próby i powodzenie „Aids to Sc.“ skłoniły B. P. do zorganizowania 1907 próbnego obozu skaut. i do wydania 1908 podr. „Scouting for

Boys“. To dało początek żywiołowemu rozwojowi sk. w Anglii, a potem w całym świecie. B. P. stopniowo przystosował swój system do młodzieży żeńskiej („Girl Guiding“), do dzieci („The Wolf Cubs Handbook“, 1919), do starszej młodzieży („Rovering to Success a Life — Sport for Young Men“, 1922). W r. 1920 wydał B. P. podręcznik instruktorski „Aids to Scoutmastership“. W Polsce pierwsze zastępy i drużyny skautowe powstały w r. 1910, systematyczną pracę rozpoczęto w r. 1911. W tymże roku wyszedł podręcznik A. Małkowskiego „Scouting jako system wychowania“, a w r. 1912 Schreiber a i Piaseckiego, lepiej przystosowane do potrzeb polskich „Harce młodzieży polskiej“. Przyrzeczenie harc.: „Mam szczerą wolę całym życiem pełnić służbę Bogu i Ojczyźnie, nieść chętną pomoc bliźnim, być posłusznym prawu harcierskiemu“. Prawo obejmuje nadto obowiązki rzetelności, sumiennosci, braterstwa harcerczy, rycerskości, miłości przyrody, karność i lojalności, pogody, oszczędności i ofiarności, czystości i abstynencji od alkoholu i tytoniu. Hasło: „Czuwaj“. Cele harcerstwa: wychowanie jednostki na dzielnego i szczerliwego obywatela, pracującego dla społeczeństwa; wzmocnienie państwa polskiego; przez rozwój narodu do rozwoju ludzkości. Uwagę zwraca się przedewszystkiem na kształcenie charakteru, wymagając karność i lojalność. Praktyczne umiejętności nabywa harcercz, uprawiając tak zw. sprawność i rzemiosła. Organizacja: chłopcy po 6—8 tworzą zastępy, kilka zastępów — drużynę. Rzeczpospolita objęta jest przez 17 oddziałów, z których każdy ma chorągiew męską i żeńską; chorągwie dzielą się na hufce, obejmujące po kilka drużyn. W r. 1925 Harcerstwo Polskie liczyło ok. 40.000 młodzieży w 1306 druż., w ok. 400 miejscowościach. W r. 1924 urządzono 86 obozów dla 3.706 młodzieży. Skautów wogóle było w r. 1924, 1.406.000 w 46 państwach. Na Zlocie Międzynarodowym w Kopenhadze 1924, drużyna polska osiągnęła 5 miejsce.

Harcerze królewscy, oddziały nadworne, stworzone przez Stefana Batorego i wcielone do wojska nadwornego. W h. k. służyli przeważnie dworzanie. Oddziały te nie przetrwały, jak się zdaje, panowania tego króla. Odznaczyły się one znakomicie w bitwie pod Lubieszowem w 1576 r. oraz w wyprawach inflanckich.

Harcmlistrz, najwyższy stopień instruktorski w harcerstwie.

Harcourt Henri de Lorraine, wódz francuski, * 1601, † 1666; inny H. Henri hr., marszałek Francji, * 1654, † 1718.

Harcourt, 1) Lewis, angielski mąż stanu, * 1863; od 1904 członek parlamentu (liberal), 1905 minister pracy i kolonii, 1915 nadkomisarz robót publicznych, 1916 główny sekretarz dla spraw Irlandji; 2) sir William Vernon, ojciec poprzedni, angielski mąż stanu, * 1827, † 1904; od 1868 członek parlamentu (liberal), 1880—85 minister spraw wewnętrznych, 1892—95 min. skarbu.

Harcownik albo straceniec, ob. harce.

Hardangerfjord, fiord w okręgu Bergenhus (Norwegia), dług. 100 km., u stóp Hardangerfjeldu (2.054 m.).

Harden Maximilian (właściwie Witkowski Izidor), publicysta niemiecki, * 1861; sweimi rewelacjami 1907 r., kompromitującymi najbliższe otoczenie ces. Wilhelma, spowodował procesy Moltke'go i Eulenburga; 1892—1923 redaktor „Zukunft“; ogłosił 1918 książkę „Krieg und Friede“ (2 t.), za co otrzymał 1922 nagrodę Strindberga.

Hardenberg Friedrich bar., pisarz niemiecki, znany pod pseud. Novalisa, * 1772, † 1801; poeta romantyczny i filozof; ogłosił: „Hymnen an die Nacht“, „Geistliche Lieder“, niedokończoną powieść „Heinrich von Ofterdingen“ i in.

Hardenberg Karl August książę, dyplomata pruski, * 1750, † 1822. Reprezentował Prusy na kongresie wiedeńskim.

Hardenberg-Neviges, m. w Nadrenji (Prusy), 13.000 mieszk.; kopalnie rudy żel., gisierne; tkactwo.

Harderwijk, m. w prow. Geldrii (Holandja), nad Zuiderzee, 6.000 mieszk.; farbiarnie; rybolówstwo; od 1648 do 1811 uniwersytet.

Hardie James Keir, polityk angielski; * 1856, † 1915. Jeden z założycieli partji pracy (Labour party).

Harding Chester, malarz amerykański. * 1792 w Conway, † 1866. Wybitny portrecista; z dzieł: portret Daniela Webstera (muz. w Cincinnati).

Harding Karl Ludwig, astronom niemiecki, * 1765, † 1834. Zrazu zajmował się teologią. Był inspektorem obserwatorium Schröttera w Lilientalu (1800—1805), następnie profesorem astronomji w Getyndze. Odkrył małą planetę Juno oraz trzy komety. Napisał: „Atlas novus coelestis“ (Getynga, 1808—23).

Harding Warren G., polityk amerykański, * 1865, † 1923; republikanin; dziennikarz i wydawca; od 1915 senator, 1921 prezydent Stanów Zjedn.

Hardinge Charles lord, mąż stanu angielski, * 1858; w latach 1904—6 ambasador w Petersburgu, 1906—10 podsekretarz stanu w min. spraw zagr., 1910 wicekról Indji, 1916 ponownie podsekretarz stanu, 1920 ambasador w Paryżu.

Hardouin Mansart Jules, ob. Mansart Jules.

Ha(a)rdt, pasmo górskie w Palatynacie bawarskim (Niemcy), spadające stromo ku Renowi, winnice; szczyt Kalmit 683 m.

Hardt Ernst, poeta niemiecki, * 1876; autor nowel i dramatów: „An den Toren des Lebens“, „Bunt ist das Leben“ — nowele; „Gudrun“, „Tantris der Narr“ — dramaty i in.

Hardy Alfred, lekarz franc., * 1811, † 1893; badał przeważnie choroby skórne; napisał wiele prac z tej dziedziny.

Hardy Thomas, powieściopisarz angielski; * 1840; ogłosił m. in.: „Under the Greenwood tree“ (1872), „A pair of blue eyes“ (1873), „Far from the madding crowd“ (1874), „The return of the native“ (1878), „Jude the Obscure“ (1895). † 1928.

Harem (arab. haram), miejsce zakazane, święte. W domu muzułmańskim kobiecie komnaty, do których nikt nie ma dostępu, prócz męża.

Harfa (arpa, harpe, Harfe), instrument muzyczny strunowy w kształcie trójkąta, którego jedną ścianę stanowi słup zewnętrzny, zazwyczaj ozdobny i złożony, druga, najbliższa pierśi grającego, jest korpusem rezonansowym, a trzecia, górna, jest wygiętą listwą, do której przymocowane są struny. Dawniej listwa ta zaopatrzona była haczykami, służącymi do przestrajania strun (Hackenharfe); dzisiejsza harfa posiada w tym celu pedały w liczbie siedmiu. Dają się one dwukrotnie przesunąć, co pozwala skale instrumentu, z założenia diatoniczną (ces-dur), zmieniać po kolei na ges, des, as, es, b, f i c-dur, a następnie przy drugim przesunięciu na g, d, a, e, h, fis i cis-dur. Obszar skali przy 48 strunach obejmuje tony od kontra ces do as (względnie a i ais) w oktawie 4-tej wiolinowej. Harfa dzisiejsza, udoskonalona przez Erarda w Paryżu, ma zastosowanie bardzo wielkie w muzyce orkiestralnej, zwłaszcza operowej, gdzie bywa czasem podwójnie, a niekiedy nawet potrójnie obsadzona.

Harfa eolska, instrument, który wydaje dźwięki akordowe pod wpływem wiatru.

Hariri Abu Mohammed, poeta arabski, * 1054, † 1121 w Basiah; główne dzieło: „Makâmât“, zbiór 50 opowieści, niedościgniony wzór prozy arabskiej.

Harispe Jean Isidore, wojskowy francuski * 1768, † 1855, generał napoleoński od 1806, walczył w Hiszpanji; 1851 marszałek Francji.

Harkany, w. w komitacie Baranya (Węgry pld.); kąpiele siarczane.

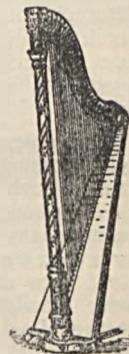
Harkawi Abraham, orientalista żydowski, * 1839; bibliotekarz wydziału hebrajskiego w Bibliotece publicznej w Petersburgu; ogłosił wiele prac z dziejów żydowskich; prowadził od r. 1880 wydawnictwo hebr.: „Zichron Iariszonim“, z materiałów rękopiśmiennych Biblioteki petersburskiej.

Harkłowa, w. w pow. jasielskim (woj. krakowskie), nad rz. Ropa; kopalnie nafty.

Harlay Achille, przewodniczący parlamentu paryskiego; * 1536, † 1619.

Harlay de Champvallon François, arcybiskup Paryża, * 1625, † 1695. Przyczynił się w znacznej mierze do odwołania edyktu nantejskiego.

Harlem (holend. Haarlem), stol. prow. Noord Holland (Holandja), nad rz. Spaarne, blisko m.

Harfa.

Północnego; 77.000 mieszk.; bazylika z XV w., ratusz; włókiennictwo; cebulki kwiatowe; morze Harlemskie, na pld.-wsch. od H., jez. osuszone 1840—53; 180 km²; żyzna ziemia.

Harlingen, m. port. w prow. Fryzji nad m. Płn. (Holandia), 12.000 mieszk.; wywóz masła i jaj do Anglii.

Harmatan, gorący i suchy wiatr na wybrzeżach Afryki zach. (ob. Sirocco).

Harmodios, ateńczyk, który wraz z Arystogejtonem utworzył sprzysiężenie przeciwko synom Pizystrata, Hiparchowi i Hipjaszowi (534 r. przed Chr.).

Harmoniczna czwórka, uporządkowany zbiór czterech punktów współlinjowych, albo prostych współpunktowych, o dwustosunku, równym jedności ujemnej. Czwórki harmoniczne występują w czworoboku i czworokacie zupełnym.

Harmoniczne tony, szereg tonów, których częstości drgań mają się do siebie, jak szereg liczb 1, 2, 3, 4... Według prawa Ohma każdy dźwięk jest sumą pewnej ilości tonów harmonicznycch. Najniższy z tych tonów, zwany zasadniczym, jest najsilniejszy, i częstość jego drgań nadaje cechę wysokości całemu dźwiękowi. Dalsze tony harmoniczne, zwane dodatkowymi, nadają dźwiękowi jego barwę. Zależnie od własności fizycznych źródła dźwięku, niektórych tonów harmonicznycch brak zupełnie. Np. dźwięki piszczałki zamkniętej tworzą tylko szereg tonów harmonicznycch nieparzystycch.

Harmonika (concertina, acordéon, Ziehharmonika), instrument muzyczny popospolity, złożony z młeccha, rozsuwanego ręką, i klawiaturki, regulującej dopływ powietrza do metalowych języczków, wydających dźwięk. Istnieje bardzo dużo systemów ręcznych harmonik; największe wyrabia Anglia.

Harmonistów, sekta, założona przez Jana J. Rappa (1757—1847) w Wirtembergii, a później w Ameryce Płn., o charakterze pietystyczno-komunistycznym.

Harmonja, według podań greckich córka Aresa i Afrodyty, małżonka Kadmosa; zażywała w Tebach czci, jako istota, opiekująca się zgołą i ładem w gminie i państwie.

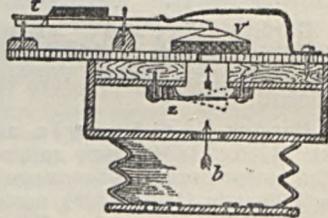
Harmonja barw, przyjemne wrażenie współprzynależności barw, wynikające z wypełnienia pewnych, w naturze barw tkwiących, prawidłowych stosunków pomiędzy barwami, tworzącymi harmonje. Ilość tych pr. „idłowości jest, ogólnie biorąc, nieograniczona, dają się jednak sprowadzić do kilku najprostycch. Zasadniczym warunkiem h. b. jest równość (psychologiczna) ich odstępów (wzgl. jakikolwiek inny prawidłowy stosunek odstępów). H. kolorowe jednotonowe muszą ponadto składać się z barw, zawierających jednakową ilość błęli lub czerni lub też posiadających jednakowy (psychologicznie) stopień czystości; h. wielotonowe powstają przez współwystępowanie rozmaitych barw o psychologicznie jedna-

kowej czystości. Teorję harmonji barw podał Wilh. Ostwald w „Harmonie der Farben“ (1918). W języku polskim „Południe“, IV (1922), artykuł T. Orynga.

Harmonja form, przyjemne wrażenie współprzynależności kształtów, wynikające z wypełnienia prawidłowych stosunków pomiędzy poszczególnymi kształtami.

Harmonja tonów, przyjemne wrażenie współprzynależności tonów, wynikające z wypełnienia prawidłowych stosunków pomiędzy poszczególnymi, harmonje tworzącymi, tonami. Prawidłowość stosunków, będąca fizykalnym odpowiednikiem harmonji tonów, polega przede wszystkim na współmiernej częstości drgań tonów, występujących obok siebie lub bezpośrednio po sobie. O tem podstawowym prawie harmonji muzycznej zdecydowało stałe, z właściwością bryl drgających wynikające, występowanie tonów dodatkowych obok tonu zasadniczego. Skale muzyczne składają się z tonów o częstości drgań dokładnie lub prawie dokładnie współmiernych.

Harmonjum, instrument, zastępujący w mniejszych przestrzeniach organy, i w dźwięku do nich podobny; jest zbudowany na innej zupełnie zasadzie niż organy, ponieważ tu nie słup powietrzny jest ciałem drgającym, lecz metalowe języczki, o które uderza powietrze, pompowane zapomocą pedałów, a doprowadzane do otworów przy pomocy klawiatury, wywołując ich drgania. Instrument ten został wynaleziony przy końcu XVIII stulecia przez bu-downiczego organów Kirsnika

Harmonjum: przekrój; (b) młecch, (z) met. języczek, (v) wentyl, (e) klawisz.

w Petersburgu, ale wyrabiać harmonja zaczął w r. 1810 Francuz Grenié, nazywając je początkowo orgue expressif. Nazwa ta zmieniła się, razem z odmianami w systemie, na Aeoline, Aeolodicon, Aerophon, Melophon, Acordion i inne. Przewrotu w budowie harmonjów dokonali Amerykanie przez wprowadzenie systemu, opartego na wciąganiu powietrza przez języczki; odtąd cały przemysł w zakresie tych instrumentów skoncentrował się w Ameryce. Niezbyt pożądanym w poważnych zespołach instrumentalnych i nieposiadającym literatury, instrument ten bardzo dobrze nadaje się do doświadczeń akustycznych.

Haridot, minerał, jeden z zeolitów: BaAl₂Si₂O₁₁·5H₂O, wybitny z powodu zawartości baru oraz z powodu kryształów, zupełnie podobnych do filipsytu.

Harms Klaus, teolog luterski, * 1778, † 1855; autor postyl, dwóch katechizmów i 95 tez, w których zwalczał racjonalizm.

Harnack Adolf, teolog i historyk niemiecki, * 1851; prof. uniwersytetu w Berlinie, autor wielu prac z historii kościoła i egzegezy Nowego Te-

stamentu. Wydał m. in.: „Podręcznik historii dogmatów“ w 3-ch tomach, 1909, „Historja literatury staro-chrześcijańskiej“. „Istota chrześcijaństwa“.

Harnaś, na Podhalu herszt zbójnicki.

Haro don Luis Mendez, dyplomata hiszpański; * 1598, † 1661; prowadził z Mazarinim układy o pokój pirenejski.

Harold I, król anglo-saski 1035—1040; Harold II, król anglo-saski, 1066 r. poległ w walce z ks. normandzkim, Wilhelmem Zdobywcą.

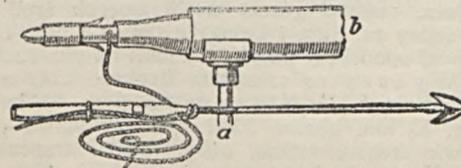
Harpagon, główna postać w komedji Moljera „Skapiec“; uosobienie skąpstwa.

Harpagos, ulubieniec króla Medji, Astjagesa; gdy nie spełnił rozkazu zamordowania Cyrusa, musiał za karę zjeść upieczone ciało swego syna; przez zemstę porozumiał się z Cyrusem i, jako wódz jego, podbił miasta greckie w Azji Mniejszej.

Harpignies Henri, malarz francuski, * 1819 w Valenciennes, † 1916; uczeń J. Achard'a. Malował widoki Fontainebleau, Bourbonnais, Nivernais, Auvergne. Z obrazów: „Widok na Rzym z Palatynu“ (1866, muz. Luksemburskiej), „Panneau dekoracyjne“ wytkane (1880, schody Senatu, (Paryż), „Wspomnienia z równiny Egerji“ (1870, Opera Paryska).

Harpje, w mitologii greckiej istoty demoniczne o kształtach ptaków drapieżnych z wielkimi szponami, z twarzą i pierśią kobiecą.

Harpun, oszczep do polowania wielorybów. H. pojawiły się po raz pierwszy, wyrobione z kości i rogu rena w mł. paleolicie w okr. magdałeńskim. Długości 10—15 cm., miały z jednej

Harpun, a ręczny, b wyrzucany jako pocisk.

lub z dwóch stron wycięte zadziory, u podstawy zaś zgrubiałe trzonek do umocowania w drzewcu. Harpuna były w użyciu również w okr. mezolitycznym, tzw. azylskim, i znacznie rzadziej w neolicie, wyrabiane przeważnie z rogu jelenia. Do dziś używane z żelaza.

Harrington James, pisarz polityczny angielski, * 1611, † 1677; ogłosił 1656 traktat „Oceana“, w którym bronił zasady, żeby urzędnicy państwowi wybierani byli przez głosowanie rządzących.

Harriot Thomas, matematyk angielski, * 1560; autor „Artis analytica praxis“; † 1621.

Harrisburg, stol. Pensylwanii (St. Zi. Am. Płn.), nad rz. Susquehannah; 76.000 mieszk.; przemysł metalurg.

Harrison Alexander, malarz amerykański, * 1853 w Filadelfji; kształcił się w School of Design tamże, nast. w Akad. Szt. Pięknych w Paryżu, zwłaszcza u Gérôme'a. Z prac: „Wieczór nad wodą“ (Drezno).

Harrison, 1) Benjamin, * 1833, † 1901; 23-ci prezydent St. Zjednoczonych 1889—1893; 2) Willia m. General amerykański, * 1773, † 1841; od 1840 r. 9-ty prezydent Stanów Zjednoczonych.

Harrison John, zegarmistrz angielski, * 1693, † 1776; za swoje chronometry otrzymał nagrodę 15.000 funt. szter., wyznaczoną przez parlament angielski.

Harrison Thomas, architekt angielski, * 1744 w Richmond, † 1829; zawodowo kształcił się w Rzymie. Z prac: most lankasterski, gmach sądowy, więzienie w Chester.

Harrisse Henry, historyk Ameryki, * 1829, † 1910; autor wielu prac, tyjących się historii odkryć.

Harrogate, m. w hr. York (Anglia płn.), 30.000 mieszk.; źródła żelaziste, siarczane i słone kąpiele.

Harrow-on-the-Hill, m. w hr. Middlesex (Anglia pld.-wsch.); 18.000 mieszk.; słynna szkoła z r. 1571.

Hart Heinrich, poeta i krytyk niemiecki, * 1855, † 1906. Wraz z bratem Juljuszem (* 1859) propagator naturalizmu w Niemczech.

Hart Willia m, malarz amerykański, * 1823, † 1894; samouk; pejzażysta doliny Hudsonu.

Harte Francis Bret, ob. Bret-Harte Francis.

Hartel Wilhelm, filolog austriacki, * 1839, † 1907; prof. w Wiedniu, minister oświaty; ogłosił m. in.: „Homerische Studien“, „Corpus scriptorum ecclesiasticorum“, „Bibliotheca patrum latinorum Hispaniens“.

Hartford, stol. stanu Connecticut w St. Zjedn. Am. Płn. nad rz. Connecticut; 138.000 mieszk.; port rzeczny; przędzalnictwo, przemysł metalurg., wyrób broni i samochodów.

Hartigus, twarde żelazo lane.

Hartknoch Krzysztof, historyk polski; * 1644 w Jablonce pod Pasymem, † 1687 w Toruniu; kaznodzieja ewang. w Slucku, mieszkał potem w Gdańsku, gdzie pracował nad dziejami Prus polskich; ogłosił m. in.: „Selectae dissertationes historicae de variis rebus historiae prussicae“ (1679), wydał kronikę Duisburga (1679), potem napisał: „Respublica Polonica duobus libris illustrata“ (4 wyd.).

Hartleb Kazimierz, współczesny historyk polski, * 1886; od 1920 doc. hist. kult. na Uniw. we Lwowie. Wyd.: „Kalwin a Polska“, „Józef Struś“, „Polskie dzienniki podróży XVI w.“ i w. in.

Hartleben Otto Erich, poeta niemiecki, * 1864, † 1905. Autor dramatów, poezji i opowiadań: „Meine Verse“ — poezje, „Hanna Jagert“, „Die Erziehung zur Ehe“, „Rosenmontag“ — dramaty, i w. in.

Hartlepool, m. portowe w Anglii pld.-wsch., nad zatoką Tees; 21.000 mieszk.; wraz z West-

H. 85.000 mieszk.; doki i warsztaty okrętowe; rybołówstwo; kapele morskie.

Hartmann Eduard von, filozof niemiecki, *1842 w Berlinie; był z zawodu oficerem; 1865 z powodu choroby spensjonowany; oddał się pracy filozoficznej i literackiej, †1906 w Gross-Lichterfelde; H. zbudował system metafizyczny, w którym w sposób pomysłowy połączone są pierwiastki filozofii Schopenhauera z niektórymi myślami Leibniza. Dzieła: „Philosophie des Unbewussten“, „Das Unbewusste vom Standpunkte der Physiologie und Deszendenztheorie“, „Grundprobleme der Erkenntnistheorie“, „Kategorienlehre“ i in.

Hartmann Martin, orientalista i geograf niemiecki, *1851; badacz Azji zach. i Turkestanu.

Hartmann Ludo Moritz, historyk austriacki, *1865, †1924; autor „Geschichte Italiens im Mittelalter“ (1897—1903), „Zur Wirtschaftsgeschichte Italiens im frühen Mittelalter“ (1904), „Weltgeschichte“, Wydawał „Vierteljahrsschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte“.

Hartmann Moritz, poeta niemiecki, *1821, †1872; członek lewicy w zgromadzeniu narod. frankfurckim 1848 r.; pisał poezje, powieści i nowele: „Kelch und Schwert“, „Reimchronik des Pfaffen Maurizius“ i inne.

Hartmann Pater, franciszkanin, kompozytor, naśladowający styl Brahmsa; *1863, †1914. Do najcenniejszych utworów H. należą oratoria: „Franziskus“, „Petrus“, „Die sieben Worte“.

Hartmann Peter Emilius, kompozytor duński, przedstawiciel kierunku narodowego w muzyce skandynawskiej, *1805, †1900.

Hartmann Robert, anatom, antropolog i etnograf niemiecki, *1832, †1893; profesor w Berlinie; ogłosił: „Völker Afrikas“ (1879), „Der Gorilla“ (1881), „Die menschenähnlichen Affen“ (1883) i in.

Hartmann von Auc, poeta niemiecki, * ok. 1170, † ok. 1210; autor pieśni i opowiadań poetyckich („Bledny Henryk“).

Hartnack Edmund, optyk niemiecki; *1826, †1891. Założył fabrykę mikroskopów. Wprowadził wynaleziony przez Amici'ego mikroskop immersyjny. Udoskonalił rozmaite przyrządy.

Hartowanie, nadawanie materiałom większej wytrzymałości; dokonywa się w różny sposób, zależnie od materiału (ob. h. stali i h. bronzu).

Hartowanie ciała, wzmacnianie ciała przez stosowanie zimnych kąpeli, natrysków, wystawianie na działanie powietrza i słońca itp. Zabiegi te mają na celu wzmocnienie naczyń skórných, których działaniem odgrywa dużą rolę przy powstawaniu t. zw. przeziębienia.

Hartowanie stali polega na ogrzewaniu do czerwonego żaru (950°) i następnie raptownym studzeniu poniżej 700°. H. bronzu dokonywa się nie przez nagrzewanie w ogniu i ochładzanie nagłe w wodzie, lecz przez specjalny aljaż, mianowicie 57—73 części miedzi, 18—31 części cyny, 8—10 cz. cynku i 7,7—8,5 cz. ołowiu.

W wyniku otrzymuje się bronz twardy. Sposób używany od epoki żelaza, stosowany często w średniowieczu.

Hartung Mikołaj, przyrodnik polski XIX w.; zesłany na Syberję, zebrał tam cenne kolekcje botaniczne i entomologiczne oraz materiały etnograficzne.

Hartzenbusch Juan Eugenio, hiszpański poeta i historyk literatury, *1806, †1880; dyrektor biblioteki w Madrycie, pisał głównie dramaty i bajki.

Harun al Raszyd, kalif bagdadzki z dynastji Abbasydów, *766, †809. Popierał uścisną naukę i sztukę. Na dworze jego było wielu uczonych, poetów i artystów. Utrzymywał stosunki z Karolem Wielkim.

Harunobu Suzuki, malarz i drzeworytnik japoński, * ok. 1730, †1770; uczeń Shigenaga i następca Okomuny w jego szkole. Tworzył obrazy rodzajowe, wzbogacił technikę drzeworytniczą. Z pomiędzy jego licznych prac najbardziej są znane: „Kobiety strzelające z łuku“ (1765), „Kobieta na moście“, „Kobiety nad morzem“ i in.

Harusewicz Jan, lekarz i działacz polityczny, był posłem do wszystkich 4 Dum rosyjskich z ziemi łomżyńskiej; 1922 poseł na Sejm, należał do Związku ludowo-narodowego.

Harvarda uniwersytet, najstarszy uniwersytet w Ameryce Północnej, w Cambridge w st. Massachusetts; nazwę otrzymał od nazwiska założyciela.

Harvey William, fizjolog angielski, *1578, †1657; 1615 profesor w Londynie; wyjaśnił krążenie krwi, opierając się na badaniach wiwsekcyjnych; podał zasadnicze twierdzenie embriologii: omne vivum ex ovo (wszelka żywa istota rozwija się z zapłodnionego jaja).

Harwich, m. portowe w hr. Essex (Anglja pld.-wsch.); 14.000 mieszk.; kapele morskie; komunikacja z Hoek van Holland.

Harz, masyw górski w Niemczech środk., pomiędzy rz. Sałą i Leiną, stromy na pld., łagodniej opadający na pld. i wsch.; na pld.-zach. H. Wyższy ze szczytem Broken, 1.142 m., na pld.-wsch. H. Niższy; og. dług. 98 km., szer. 33 km. obszar 2.312 km²; górnictwo od X w.: srebro, żelazo, ołów, miedź, arsenik, gips, kamienie budowlane.

Harzburg (Bad), miejsc. kąpielowa i klimatyczna w Brunświku (Niemcy), u stóp pld. Harzu, nad rz. Radau; 5.600 mieszk.

Hasdingowie, lud germański, występujący na widownię dziejową około r. 170 po Chr. Po klęsce zadanej im przez Lakryngów, przylączył się do Rzymian i walczył przeciwko Gotom.

Hasdrubal albo **Hazdrubal**, imię kilku wodzów kartagińskich: 1) szwagier Hamilkara, od 228 r. przed Chr. dowódca wojsk kartagińskich w Hiszpanji, założyciel Nowej Kartaginy; zamordowany w 220 r.; 2) brat Hannibala; w 209, prowadząc dla niego posiłki, dotarł do Umbrii, gdzie obległ Placencję. W 207 r. został pobity i zginął nad rz. Metaurus.

Hase, ob. **Haase**.

Hasenauer Karl, budowniczy austriacki, *1833, †1894; prof. Akad. wiedeńskiej; zbudował muzea państwowe w Wiedniu, teatr Hofburgu i w in.

Hasenclever Johann Peter, malarz niemiecki, *1810, †1853. Uczeń Schadowa. Należał do szkoły düsseldorfskiej. Malował obrazy rodzajowe i satyryczne. Z dzieł: „Jobsjady“, „Czytelnia“ (1843).

Hasenclever Walter, pisarz niemiecki, *1890; autor ekspresjonistycznych poezji i dramatów („Syn“, „Antygon“).

Hasenclever Wilhelm, polityk socjalistyczny niemiecki, *1837, †1889; od 1874 poseł do parlamentu; 1875 prezes partji.

Haska konferencja pokojowa, pierwsza odbyła się w r. 1899, druga 1907. Konferencje te nie tylko nie zdołały nic uczynić dla sprawy pokoju, lecz, przeciwnie, musiały skonstatować coraz gwałtowniejszy wzrost zbrojeń. Wypracowały natomiast szereg konwencji, ratyfikowanych później przez większość mocarstw, a regulujących pod niektórymi względami wzajemne kroki nieprzyjacielskie na wypadek wojny (np. w sprawie traktowania okrętów handlowych przeciwnika, zakładania min podwodnych i t. p.). Na drugiej konferencji były reprezentowane 44 państwa.

Haskie konwencje o międzynarodowym prawie prywatnym, zawarte w 1902 roku, dotyczą: 1) zawierania małżeństw, 2) rozwodów i rozdziału od stołu i łoża i 3) opieki nad małoletnimi; zawarte w 1905 roku dotyczą: 1) skutków małżeństwa; 2) ubezwłasnowolnienia i 3) praw procesu cywilnego.

Haskie konwencje pokojowe są owocem konferencji pokojowych, które obradowały w Hadze w latach 1899 i 1907. Na drugiej konferencji mocarstwa podpisały dnia 18 października 13 konwencji, które noszą nazwy liczbowe w kolejności, w jakiej zostały podpisane; umowy te dotyczą: pierwsza — pokojowego załatwienia sporów międzynarodowych, druga — ograniczeń chwytania się siły przy reklamowaniu długów umownych, trzecia — zacecha kroków wojennych, czwarta jest poświęcona ustaleniu praw i zwyczajów wojny lądowej, piąta dotyczy praw i obowiązków mocarstw i osób neutralnych w czasie wojny lądowej, szósta — obchodzenia się ze statkami handlowymi wroga przy wybuchu wojny, siódma poświęcona jest sprawie zamiany statków handlowych na wojenne, ósma zawiera przepisy o minach i torpedach, dziesiąta — o ostrzeliwaniu przez statki wrogiego wybrzeża, dziesiąta — o przystosowaniu genewskiej konwencji sanitarnej do wojny lądowej, jedenasta ogranicza prawo zdobyci podczas wojny morskiej, dwunasta (nieratyfikowana) ustanawia międzynarodowy sąd do spraw schwytych okrętów nieprzyjacielskich, trzynasta wreszcie określa prawa i obowiązki mocarstw i osób neutralnych podczas wojny morskiej.

Hasli, dolina rz. Aar w kantonie berneńskim od źródeł do jez. Brienz; 40 km. dług.; gł. miejsc. Melringen.

Haslingden, m. w hr. Lancaster (Anglja pld.-zach.); 20.000 mieszk.; kopalnie węgla; przędzalnictwo.

Hasło, naogół sygnał, znak rozpoznawczy. W służbie polowej i garnizonowej używa się czasami hasła w celu rozpoznania osób, uprawnionych do przekroczenia linii lub zbliżenia się do posterunku. Jest to umówione słowo, podawane do wiadomości posterunków oraz zainteresowanych osób. Posterunek, czujka lub patrol zatrzymują zbliżającą się osobę okrzykiem: „Stój! kto idzie!“, na co należy odpowiedzieć hasłem. Czasami w celu sprawdzenia, czy zatrzymujący ma prawo pytania o hasło, podaje się również o d z e w.

Haspe, m. w Westfalji (Prusy), przy ujściu rz. H. do Ennepe; 24.000 mieszk.; wyroby stali i żelazne.

Haspel (niem. motowidło, kołowrót), 1) kołowrót pozłomy w kopalni; 2) narzędzie do zwijania szpagatu, sznurów, lin.

Hassala ciałka, twory małe, okrągłe, o swojej budowie; występują w grasicy (thymus), stwierdzić je można tylko pod mikroskopem.

Hasse Ernst, statystyk i polityk niemiecki, *1846, †1908; prof. statystyki w Lipsku, prezes Związku wszech Niemców; ogłosił „Deutsche Politik“ (1905—7)

Hasse Johann Adolf, kompozytor niemiecki, *1699, †1782; kapelmistrz opery w Dreźnie, był przedstawicielem kierunku włoskiego w muzyce niemieckiej.

Hasselberg Per, rzeźbiarz szwedzki, *1850, †1894; postacie kobiece, biusty portretowe

Hasselt, stol. prow. Limburg (Belgia pld.-wsch.), nad rz. Demer, 17.000 mieszk.; przemysł rolniczy.

Hassenfratz Jean Henri, chemik i fizyk francuski, *1755, †1827; początkowo cieśla, później dyrektor pracowni chemicznej Lavoi sier'a; 1794 prof. fizyki; zasłużył się w górnictwie; w czasie rewolucji był członkiem klubu jakobinów.

Hassert Kurt, geograf niemiecki, *1868; prof. wyższej szkoły technicznej w Dreźnie.

Hassinger Hugo, geograf austriacki, *1877, profesor uniwersytetu w Bazylei.

Hassler Hans Len, kompozytor niemiecki, reprezentant stylu weneckiego; *1564, †1612; uczeń A. Gabrielego; zasłużony w muzyce kościelnej i świeckiej; z kompozycji religijnych pisał msze, wielogłosowe pieśni „Neue deutsche Gesänge zu 4—8 Stimmen“. Muzykę świecką wzbogacił cennymi madrygalami i zbiorem tańców: „Venusgarten oder neue lustige liebliche Tänze deutscher und polnischer Art.“ Muzyka H. wywarła wpływ na twórczość Bacha i Händla.

Hässler Johann Wilhelm, kompozytor, przedstawiciel nowego stylu fortepianowego (przed Mozartem), *1747, †1822; rozwijał nową technikę gry; z licznych kompozycji do najcenniejszych należą sonaty.

Hasta, rodzaj spisy, używanej przez rzymskich legionistów.

Hastati, u Rzymian żołnierze, uzbrojeni w hasty, stanowiący w szyku walczącego legionu pierwszy jego huf (rzut).

Hastings, 1) m. portowe w hr. Sussex (Anglia pdł.-wsch.), 67.000 mieszk.; rybołówstwo; kąpiele morskie; w 1066 r. zwycięstwo Wilhelma Zdobywcy nad Anglosasami; 2) m. okręgowe na pln. wyspie Nowej Zelandji, 13.600 mieszkańców.

Hastings Francis Rawdon, generał angielski, * 1754, † 1826; w latach 1812—24 generał-gubernator Indyj Wschodnich; pokonał Pindareów i górskie plemiona Nepalu; ustalił panowanie Anglii w Indjach; 1824 gubernator Malty.

Hastings Warren, mąż stanu angielski, * 1732, † 1818; od 1771 gubernator Bengalu, 1773—85 generalny gubernator Indyj Wschodnich; w pomyślnych wojnach rozszerzył panowanie Kompanii wschodnio-indyjskiej; 1785 stawiony przed sądem z oskarżenia o liczne nadużycia i łupiestwo, uwolniony 1795; ogłosił kilka prac o Indjach.

Haszcze, geste krzaki, zarośla.

Haszys, sok roślinny z konopi indyjskich (cannabis indica, rodz. Cannabinaceae), narkotyk, szeroko stosowany na wschodzie. Szczególnie przyjęte jest palenie h. Odurzenie h. wywołuje uczucie przyjemnego podniecenia z halucynacjami (widzeniami). Długotrwałe nadmierne używanie prowadzi do stanu osłabienia fizycznego i otępienia psychicznego.

Hathor, egipska bogini miłości, utożsamiana przez Greków z Afrodytą.

Ha-tinh, prow. w Annamie (Indochiny franc.), 7.000 km², 150.000 mieszk.; stol. H.

Hattala Marcin, filolog słowacki, * 1821, † 1894; naucz. gimn. w Bratisławie (Presburgu), potem prof. filologii słowiańskiej w Pradze; ogłosił „Gramatykę porównawczą słowacką“ (1860) i w. in. prac.

Hattl, ob. Hetycl.

Hattingen, m. w Westfalji (Prusy), nad rz. Ruhr, 15.000 mieszk.; kopalnie węgla i rudy żel., wielkie piece, wyroby tytoniowe.

Haubica, dawniej gładkie, dzisiaj gwintowane działo, pośrednie pomiędzy armatą a moździerzem. Posiada względnie krótką lufę i zmienny nabój. H. używa się do strzelania stromotorowego do celów, znajdujących się poza zastoną (ostrzeliwanie okopów, stanowisk umocnionych i t. d.). Obecnie h. są stosowane zarówno w wojnie fortecznej i pozycyjnej, jak w wojnie polowej. W niektórych wojskach h. zastępują dzisiaj całkowicie moździerze. Ilość baterij h. w artylerji polowej wszystkich wojsk wzrosła znacznie po wojnie światowej.

Hauch Joh. Carsten, poeta norweski, * 1790, † 1872; od 1851 prof. estetyki w Kopenhadze. Dramaty: „Tiberius“, „Mastrichts Beleiring“ i inne; powieści: „Wilhelm Zobern“, „Robert Fulton“ i inne; poezje.

Hauenstein, najmn. m. w Niemczech, w Badenji nad Renem; 198 mieszkańców.

Hauff Wilhelm, powieściopisarz i poeta niemiecki, * 1802, † 1827; autor utworów: „Pamiętniki szatana“, „Lichtenstein“, liczne opowiadania fantastyczne („Phantasien im Bremer Ratskeller“).

Haugesund, m. port w okręgu Stavanger (Norwegia), 17.000 mieszk.

Haugwitz Christian Heinrich, pruski mąż stanu, * 1752, † 1832; w latach 1792—1803 minister gabinetowy, zawarł 1805 i 1806 w imieniu Prus układy pokojowe z Francją, ustępując Napoleonowi Ansbach, Kliwje i Neufchatel, za co Prusy otrzymały miały Hanower.

Hauke, 1) Józef, zw. Bosak, jeden z najsłynniejszych wodzów powstania 1863, syn Józefa, synowiec Maurycego, * 1834, † 1871; wychowanie otrzymał w Carsko-sielskim korpusie kadetów i w korpusie paziów w Petersburgu. W walkach na Kaukazie dosłużył się rangi pułkownika. W r. 1861 podał się do dymisji. Po wybuchu powstania 1863 r., mianowany przez Rząd Narodowy naczelnikiem sił zbrojnych województwa krakowskiego i sandomierskiego, w szeregu bitw i potyczek (pod Jeziorkiem, Opatowem, Rakoszyńcem, Bodzechowem i in.), głównie jesienią 1863, stawiał opór Rosjanom. Trzymał się do wiosny 1864, poczem emigrował. W Zurychu usiłował stworzyć „Zmowę Ludową“, która miała przygotować przyszłe ludowe powstanie. Poległ w czasie wojny prusko-francuskiej 21.I. 1871 r. w bitwie pod Dijon, walcząc w szeregach armji Garibaldięgo po stronie Francji; 2) Maurycy, generał artylerji i senator Król. Polskiego, * 1775, † 1830; służył w legionach polskich we Włoszech, 1806 dosłużył się rangi pułkownika i został szefem sztabu H. Dąbrowskiego, 1809 komendantem Zamościa. Za Król. Kongresowego został 1815 r. generał-kwaternistrzem, radcą stanu, dyrektorem wydziału artylerji i inżynierji, wreszcie zastępcą ministra wojny (1826) i otrzymał godność hrabowska; 29.XI. 1830 r. zabity przy wybuchu rewolucji. Córka jego, Julja, była żoną Aleksandra, ks. heskiego, i otrzymała dziedziczny tytuł ks. Battenberg.

Haumann Filip Wacław, generał polski; w r. 1793 pułkownik W. P.; podczas insurekcji kościuszkowskiej został gen.-majorem; był główną przyczyną klęski gen. Zajączka pod Chelmem, którego chciał w drodze zamachu usunąć z dowództwa; po zdobyciu Warszawy został wysłany w głąb Rosji; potem służył w legionach w stopniu pułkownika; odbył wyprawę do Egiptu i dostał się tam do niewoli tureckiej; † 1829 r. w Uścimowie w Lubelskiem.

Haupt Moritz, germanista i filolog niemiecki, * 1808, † 1874; prof. w Lipsku, potem w Berlinie; krytyk tekstów poetów rzymskich.

Hauptmann, 1) Gerhart, współczesny poeta niemiecki, * 1862; napisał dramaty realistyczne pod wpływem Ibsena: „Przed wschodem słońca“, „Święto pokoju“, „Ludzie samotni“, „Kolega Crampton“, „Tkacze“, „Futro bobrowe“, „Woznica Hentschel“, „Michał Kramer“, „Róża Bernd“. symboliczne: „Hanusia“, „Dzwon zatopiony“, „A Pipa tańczy“; historyczne: „Florjan Geyer“; powieści: „Emanuel Quint“, „Atlantis“ i in.; 1912 otrzymał nagrodę Nobla; 2) Karl, brat poprz., poeta niemiecki, * 1858, † 1921; liczne dramaty („Bonaparte“) i powieści („Ismael Friedmann“).

Haur Jakób Kazimierz, ekonomista polski, * 1632, † 1709; kształcił się w Akad. krak.; główne dzieło: „Oekonomika ziemlańska generalna“ (1675).

Hauran, kraj górzysty i wyżynny oraz prow. w Syrii pln.-wsch. na wsch. od Jordanu; w górach bazaltowych, Dżebel Druz, wygasie wulkany Tell i Dżena i Tel el Kulub, 1830 m.; na żyznych stokach zach. zboża, tytuń, bawełna, owoce, na wsch. stepy; mieszkańcy od 1860 r. mahomet. Druzowie.

Hauser Kaspar, * ok. 1812, † 1833; znajda, zagadkowa postać, rzekomo syn księcia badeńskiego; więziony, zamordowany 1833 w Ansbach. ☹

Hauser Otto, prehistoryk i antropolog niemiecki, * 1874; głośny z odkryć z okresu paleolitycznego we Francji pdł., m. in. w 1905 r. w Moustier (Homo Mousteriensis Hauseri); napisał: „La Micoque“, „Die Kultur einer neuen Diluvialrasse“ (1916), „Der Mensch vor 100.000 Jahren“ (1917), „Ins Paradies des Urmenschen“ (1920), „Urmensch und Wilder“ (1921) dzieła o charakterze popularyzatorskim.

Haushofer Max, statystyk i ekonomista niemiecki, * 1840, † 1907; prof. w Monachjum; napisał m. in.: „Wykład statystyki na zasadzie najnowszych badań nauki“ (przekład polski 1874).

Hausner Otto, polityk i ekonomista polski, * 1827 w Brodach, † 1890; studja odbywał w Berlinie i Hohenheim, ziemianin; wybrany 1878 r. z okręgu samborskiego do parlamentu austriackiego, zaznaczył się jako świetny mówca w obronie spraw krajowych.

Hausruck, pasmo górskie w Alpach wsch. (Austria Górna), pomiędzy rz. Traunem i Innem, do 800 m. wys. (Göbelsberg).

Haussa, zhamityzowany lud murzyński, zamieszkujący Sudan zach. i wybrzeże Gwinea w Afryce zach.; mahometanie, zdolni kupcy, rzemieślnicy i żołnierze. Państwo ich w Afryce zach. zostały podbite przez lud Fulbe.

Hause (franc.), zwykła papierów wartościowych na giełdzie.

Haussmann Eugene Georges bar., administrator i polityk francuski, * 1809, † 1891; jako prefekt departamentu Sekwany dokonał w latach 1853—70 zupełnego przeistoczenia dawnego Paryża przez zburzenie całych dzielnic staromiejskich i przeprowadzenie na to miejsce wspaniałych nowoczesnych bulwarów; 1877—81 poseł do parlamentu.

Haussmann Konrad, polityk niemiecki, * 1857, † 1922; demokrata, od 1890 poseł do parlamentu, 1918 sekretarz stanu.

Haussonville, 1) Joseph hr. de, publicysta i historyk francuski, * 1809, † 1884; dyplomata, poseł i senator; ogłosił m. in.: „Histoire de la réunion de la Lorraine à la France“ (4 t. 1854), „L'église romaine et le premier empire“ (5 t., 1868—70), „Ma jeunesse 1814—50“ (4 wyd., 1886); 2) Gabriel, syn poprz., literat francuski, * 1843; członek Akademii, ogłosił m. in.: „Sainte-Beuve“ (1875), „Etudes biographiques et littéraires“ (1879), „Lacordaire“ (1895).

Hausstock, szczyt w Alpach Glarneńskich, 3.156 m.

Haustoria, nazwa wyrostków czyli ssawek u grzybka Phytophthora infestans (zaraza ziemniaczana); ob. Peronosporaceae.

Hautmont, m. w dep. Nord (Francja pln.), nad Sambrą, 13.000 mieszk.; przemysł metalurgiczny.

Hautpoul Jean Joseph, generał francuski, * 1754. ranny śmiertelnie w bitwie pod Hawą 1807 r.

Hauy, 1) René Just, mineralog francuski, * 1743, † 1822; prof. w Paryżu; 2) Valentin, brat poprz., * 1745, † 1822; wynalazca pisma wypukłego dla ociemniałych.

Havasa ajencja telegraficzna, założona w Paryżu przez kupca Karola Havasa w r. 1835, prowadzona później przez jego syna, przekształcona została w końcu 1879 r. na tow. akcyjne.

Havelock Henry, sir baronet Lucknow, generał angielski, * 1795; odznaczył się 1839 r. w Afganistanie, walczył w Persji i Indjach; 1857 pobił Nena Sahiba i uzyskał za to tytuł baroneta; † 1857 pod Lucknow.

Havenstein Rudolf, polityk i finansista niemiecki, * 1857, † 1923; od 1908 prezydent banku Rzeszy.

Haverhill, m. w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Pln.), 54.000 mieszk.; fabryki obuwia, warsztaty okrętowe.

Havlicek-Borovský Karol, poeta i publicysta czeski, * 1821, † 1856; jeden z twórców odrodzenia czeskiego, autor wielu utworów poetyckich, założyciel „Narodnych novin“ w 1848 r., poseł do sejmku wiedeńskiego, zesłany później do Brixen w Tyrolu; zbiory jego utworów i prac wyszły pt.: „Básnické spisy“ (1897) i „Politické spisy“ (1900).

Havre (Le), m. w dep. Seine-Inférieure (Francja zach.), po Marsylii drugi port handlowy Francji, 163.400 mieszk., przy ujściu Sekwany; budowa statków handlowych i wojsk.; maszyny, odlewnie żel., konserwy, czekolada.

Hawal lub Sandwich, archipelag w Polinezji na oc. Spokojnym, 16.702 km², wysepki koralowce i wyspy wulkaniczne: Hawai (wulkany nieczynne Mauna Kea, 4.210 m.; Hualala 2.520 m.), Maui (wulkan niecz. Haleakala 3.060 m.), Oahu, Kauai; wulkan czynny na Hawai: Mauna Loa, 4.170 m. Klimat podzwrotnikowy; kraj żyzny; trzcina cukrowa, kawa, ryż, owoce, tytuń, bawełna, przemysł cukrowniczy i metalurgiczny; stol. i port główny Honolulu na wyspie Oahu, obok ufortyfikowana stacja morska Pearl Harbour. Ludność: 284.550 mieszk.; pierwotni Kanakowie, według odkrywcy Cooka (1778) 300.000 głów, wymierają; wypiera ich ludność napływowa: Amerykanie, Anglicy, Niemcy, Japończycy, Chińczycy i in. Wyspy H. były do 1893 r. niepodl. królestwem, do 1898 republika, odtąd przyłączone do St. Zj. Am. Pln. z własnym senatem i parlamentem. Hawai, najw. z wysp hawajskich, 10.398 km², 47.000 mieszk.; na niej i wyspie Maui znajduje się Hawaii-Park, rezerwat przyrody, założ. 1916 r. przez St. Zj. Am. Pln., obejmujący 296 km², wulkany Mauna

Loa i Kilauea na Hawaj i Haleakala na Maui oraz lasy paproci drzewiastej.

Hawana, hiszp. San Cristobal de la Hab(v)ana, stol. rep. Kuby w Antylach, nad głęb. zatoką płn.-zach. wybrzeża, najważ. port handl. Indyi zach., 363.500 mieszk.; uniwersytet od r. 1721, w katedrze grób Krzysztofa Kolumba; fabr. cygar; wywóz cukru, tytoniu, owoców, kawy, rumu.

Hawarden, m. w Walji płn. (Anglia); 21.000 mieszk.; miejsce stałego zamieszkania W. E. Gladstone'a (1809—98).

Hawasz, rzeka w Afryce wsch., na płn.-wsch. od wyżyny abisyńskiej; uchodzi do jez. słonego Abhebbad, dług. 800 km.

Hawela (niem. Havel), prawy żeglowny dopływ Elby; tworzy liczne jeziora pomiędzy Szpandawą i Plaue, dług. 371 km.; lewy dopływ Szprewa; przez liczne kanały: finowski, ruppiński hawelandzki, plauenński i berlińsko-szczeciński połączenia z Odrą i Elbą.

Hawelandzki (kanal) w rej. poczdamskiej (Prusy), w latach 1718—25 przeprowadzony od jez. Hohennauen do Haweli przez kraj bagnisty, przezeń odwodniony; 76,4 km. długości.

Hawelanie (Stodoranie), lud słowiański, zamieszkujący w IX i X w. dzisiejszą Brandenburgię. Czasowo H. dostali się w zależność od Niemiec już za Henryka Ptasznika (928). Pełnego podboju ziemi Hawelan dokonała wyprawa krzyżowa niemiecka 1147—50 r., kiedy Albrecht Niedźwiedź podbił cały ich kraj aż do Odry i utworzył na ich ziemi Marchję Brandenburską. Resztki ich stopniowo zniemczyły się.

Hawelok (ang. nazwa od gen. ang. Havelocka), długi płaszcz męski z kołnierzem, bez rękawów.

Hawerz, staropolsk. kopacz górnik.

Hawick, m. w hr. Roxburgh (Szkocja pld.); 18.000 mieszk.; wyrób pończoch i pledów.

Hawke's Bay, prow. na płn. wyspy N. Zelandji; 11.421 km², 61.000 mieszk.; stol. Napier; chów bydła.

Hawkesbury, rz. w N. Płd. Walji (Australja), wypływa z gór Niebieskich, dług. 530 km.

Hawrań, szczyt w Tatrach bielskich, 2.121 metrów.

Hawthorne Nathaniel, powieściopisarz amerykański, * 1804, † 1864; napisał m. in.: „The scarlet letter“ (1850), oraz opowiadania: „Twice told tales“.

Hay John, mąż stanu amerykański, * 1838, † 1905; 1898 minister spraw zagran.; ogłosił „Life of Abraham Lincoln“ (wraz z Nicolay'em, 10 t., 1890).

Hayange (niem. Hayingen), m. w Lotaryngji (Francja wsch.); 12.000 mieszk.; ruda żel.; przemysł metalurgiczny.

Hayashi Tadasu hr., mąż stanu japoński, * 1850; 1895—96 poseł w Chinach, potem w Rosji i w Anglii, 1906—8 minister spraw zagr., † 1913.

Haydn Joseph, kompozytor austriacki, * 1732, † 1809. Historyczne znaczenie H., jako pierwszego klasyka, polega na tem, że udoskonalił on formę sonaty, symfonji i muzyki kameralnej, nadając im postać klasyczną;

na polu symfonji stał się twórcą orkiestry nowoczesnej. Symfonje H. cechuje pierwiastek ilustracyjno-programowy. Do najważniejszych symfonji H. należą paryskie, z których najdoskonalszą jest G-dur, 12 symfonji londyńskich, napisanych dla Anglii, dokąd H. jeździł dwukrotnie: „Militär-Symphonie“, „Mit dem Paukenschlag“ i inne; z programowych: „Le matin“, „Le midi“, „Le soir“, „La poule“, „La chasse“, „L'ours“ i inne. Twórczość oratoryjna H. wywarła wielki wpływ na rozwój muzyki wiedeńskiej. Z innych kompozycji najważniejsze: tria smyczkowe, fortepianowe, 165 kompozycji na baryton (viola di bordone), sonaty skrzypcowe i fortepianowe, wariacje fortepianowe F-moll, fantazja C-dur, 19 oper, z których najpopularniejsza „Singspiele“, i kompozycje kościelne.

Haydn Michael, brat poprz., muzyk, kompozytor kościelny; * 1737, † 1806 w Salzburgu, jako dyrektor orkiestry.

Haydon Benjamin Robert, malarz angielski, * 1786, † 1846; tworzył obrazy historyczne, biblijne i satyryczne.

Haye (La), franc. nazwa m. Hagi.

Hayema płyn, płyn do utrwalania czerwonych ciałek krwi. Składa się z 0,5 gr. sublimatu (HgCl₂), z 5 gr. siarczanu sodu (Na₂SO₄), 1 gr. chloroku sodu (NaCl) i 200 gr. wody destylowanej (H₂O). Stosowany jest przy obliczaniu zawartości czerwonych ciałek w 1 mm³ krwi.

Hayes Isaac, podróżnik amerykański, * 1832, † 1881; w latach 1860—1861 zorganizował własną wyprawę polarną, dotarł na morzu Baffina statkiem do 70°18' szer. płn., a na sankach do 81° 35' szer. płn.

Hayes Ruthfort, mąż stanu amerykański, * 1822, † 1893; prezydent Stanów Zjednoczonych Am. Płn. 1877—1881.

Hayes River, rz. w Kanadzie, wpadająca do zatoki Hudsona, dług. 600 km.

Haym Rudolf, niemiecki historyk literatury, * 1821, † 1901. Badał rozwój romantyzmu niemieckiego.

Haynau, ob. Hejnów.

Haynau Julius, feldmarszałek austriacki, * 1786; odznaczył się barbarzyńskimi represjami przy tłumieniu powstania węgierskiego 1848—49 r.; † 1853.

Hazard (franc.), przypadek, traf; wyzywanie przypadku, ryzykowanie.

Hazdrubal, ob. Hasdrubal.

Hazebrouck, m. w dep. Nord (Francja płn.), nad skanalizowaną rz. Bourne; 12.600 mieszk.; przedzalnictwo, garbarnie, fabr. mydła.

Hazleton, m. w stanie Pensylwanji (St. Zj. Am. Płn.); 32.300 mieszk., w tem 3.400 Polaków.

He, symbol chemiczny pierwiastka helu.

Heada strefy, wykryte i wyznaczone przez neurologa angielskiego H., strefy wzmoczonej wrażliwości na skórce. Każda nadwrażliwa strefa H. odpowiada pewnemu choremu narządowi wewnętrznemu, np. wątrobie, sercu, śledzionie. Określenie stref H. dopomaga w zorientowaniu się, jaki narząd wewnętrzny jest chory.

Healy Timothy Michael, patriota irlandzki, * 1855; adwokat w Dublinie, towarzyszył 1880 Parnellowi i Dillonowi w podróży do Ameryki w celach agitacyjnych, posłował później do parlamentu londyńskiego; więziony niejednokrotnie.

Heanor, m. w hr. Derby w Anglii, 20.000 mieszk.; kopalnie węgla, huty żelazne.

Hearn Lafcadio, pisarz angielski, * 1850; dziennikarz w Ameryce, potem w Japonii, prof. w Tokio; † tamże 1904; przybrał imię Jakumo Koizumi; ogłosił m. in.: „Glimpses of unfamiliar Japan“ (2 t., 1894), „Japan“ (1904).

Hearne Samuel, żeglarz angielski, * 1740, † 1792; badacz Am. Płn. arktycznej.

Heerst William Randolph, wielki wydawca, potentat prasowy w Ameryce; * 1863; 1903—7 demokratyczny poseł na kongres.

Heavside'a warstwa, zjonizowane (ob. jonizacja) a więc będące przewodnikiem elektryczności, obszary górne atmosfery, znajdujące się na wys. ok. 100 km. nad powierzchnią ziemi, stanowiące górną granicę przestrzeni, w której rozchodzą się wzbudzone na ziemi fale elektromagnetyczne.

Heban, twarde drewno z drzew zwrotnikowych, używane do wyrobów stolarskich i galanterijnych; istnieje w kilku gatunkach: h. prawdziwy czarny z drzewa hebanowego (Diospyros ebenum z rodz. Ebenaceae), h. żółty z Tecoma leucoxylo (rodz. Bignoniaceae), h. zielony z tego samego drzewa a także z Brya ebenus (rodz. Papilionaceae), h. senegalski i h. purpurowy z Dalbergia (rodz. Papilionaceae), h. pld.-afrykański z Euclea (rodz. Ebenaceae). Oprócz tych gatunków h. prawdziwego istnieje h. sztuczny, wyrabiany z drzew twardych, jak dąb, grusza, śliwa, grab.

Hebankowate (Ebenaceae), rodzina roślin, ob. Diospyros.

Hebanowski Stanisław, architekt polski, * 1820, † 1898 w Gieczu; kształcił się w Akademii berlińskiej; z prac: Teatr polski w ogrodzie Potockiego w Poznaniu (1872), pałace w Posadowie (1870), Zanlemyślu, Tarcach i in., kościoł w Brodnicy.

Hebbel Friedrich, dramaturg i poeta niemiecki, * 1813, † 1863. Dramaty: „Judyta“, „Marja Magdalena“, „Herod i Marjanna“, „Agnieszka Bernauer“, „Gyges i jego pierścienie“, trylogia „Nibelungi“, fragment o Dymitrze Samozwańcu; poezje i pamiętniki. Kompletnie wydanie z 1911, tom. 16.

Hebburn, m. w hr. Durham (Anglia wsch.), nad Tyne; 22.000 mieszk.; chemikalja.

Hebe, u Rzymian Juventas, bogini młodości, córka Zeusa i Hery. Pełniła w stosunku do bogów funkcje podczaszego, zanim objął to stanowisko Ganimeses. Zaślubiła Heraklesa.

Hebel (b, nóż, c, klin do regulowania i przytrzymywania noża).

Hebel, narzędzie do wygładzania powierzchni drzewa. Najstarsze, tzw. drapacze, wyra-

biane były z krzemienia w starszym i młodszym paleolicie i w neolicie. Żelazne heble w okresie ces. rzymskiego. Heble, podobne do dzisiejszych, wzmiankowane są w dziele Teofila z r. 1100. Pierwszy hebel mechaniczny skonstruowany został przez Hansa Lobsingera w Norymberdze około r. 1550.

Hebel Johann Peter, poeta niemiecki, * 1760, † 1826; pisał w dialekcie poezje i opowiadania.

Hébert Ernest, malarz francuski, * 1817 w Paryżu, † 1908; uczeń Davida d'Angers i Delaroche'a; od 1867 do 1873 i od 1885—1891 dyrektor Akad. francuskiej w Rzymie. Obrazy rodzajowe, zwłaszcza z życia włoskiego, i portrety współczesnych. Z prac: „Malarja“ (1850, Louvre), „Madonna Addolorata“ (1873).

Hébert Jacques René, jeden z kierowników rewolucji francuskiej, * 1755; zrazu służył, potem bileter teatralny, w okresie rewolucji redaktor pismka agitacyjnego „Père Duchesne“, czynny w klubie Jakobinów, przeciwnik religii; przeprowadził urzędowe ogłoszenie t. zw. „kultu rozumu“; chciał obalić Robespierre'a, ale, aresztowany 24. III. 1794 r., został stracony na gilotynie wraz z kilku bliźszymi przyjaciółmi.

Hebra Ferdinand, lekarz austriacki, * 1816, † 1880; 1849 prof. w Wiedniu; zasłużony specjalnie w zakresie chorób skórnych; pozostawił wiele prac z tej dziedziny.

Hebrajska literatura, jest to, ściśle biorąc, lit. unius libri. Tą jedyną księgą jest Thora, którą zwiemy Starym Testamentem, a ten wraz z nowym Testam. stanowi Biblię czyli Pismo Święte. Księgę Thory tworzą następujące części: 1) Pięcioksiąg Mojżesza, 2) ks. Jozue, 3) ks. Sędziów, 4) ks. Ruth, 5) ks. Samuela, 6) ks. królewskie, 7) Chronicon, 8) ks. Ezdrasza, 9) ks. Nehemiasza, 10) ks. Estery, 11) ks. Hioba, 12) Psalmi Dawida, 13) Przypowieści Salomona, 14) Kaznodzieja (Kohelet), 15) Pleśń nad Pieśniami, 16) Prorocy więksi, 17) Treń Jeremiasza, 18) Prorocy mniejsi. Są to tzw. księgi kanoniczne; pozatem istnieją liczne księgi niekanoniczne i apokryfy, tj. pisma dobrane później w formie objawień i wizyj (nowe księgi Ezdrasza, ks. Henocha, ks. Machabeuszów, ks. Daniela, ks. Barucha i in.). Ponieważ język hebrajski na 150 lat przed Chr. wygasł, Żydzi zaczęli używać innych języków, i między innymi Thore przełożyli na język grecki (tzw. Septuaginta). Po grecku też układali bezimienne Orphica i Sybille, tj. wróżby i pieśni prorockie dla propagandy jedynobóstwa. Cała późniejsza literatura hebrajska, zwana żydowską albo rabiniczną, jest komentarzem Thory. Największy komentarz, przez 500 do 600 lat układany, nazywa się Talmud (nauka); układali go Eleazar, Jehuda, Meir, Jochał, Akiba i inni uczeni. Zebrali oni tradycje ustne i komentarze w księgę pt. „Miszna“. Objasnienia „Miszny“ wytworzyły nowy zbiór pod nazwą „Gemara“. Inny dział Talmudu stanowi Hagada, zbiór legend i opowieści, a sama jest ona częścią wielkiego zbioru komentarzy, objaśnień, bajek, zdań mo-

ralnych itd. pod nazwą Midraszim. Poza tem istniał tajny mistyczny (okultny) wykład Biblii, który w XIII w. odkrył lub zebrał lub sam napisał Mojżesz z Leonu w Hiszpanji. Księga ta nosi nazwę Kabały i dzieli się na dwie części: Zohar (światło) i Sefer Jezirach. Liter. hebrajska w rozproszeniu obejmuje liczne pisma religijne, filozoficzne, poetyckie. Żydzi musieli walczyć z poganami, z chrześcijaństwem, z islamem, z herezją (karytymem) i ze sceptycyzmem. Wszystkie te walki znalazły swój wyraz w literaturze. Pisali oni w różnych językach, jak np. Józef Flawjusz i Filon po grecku; Majmonides (XIV w.) po arabsku (i po hebr. More nebuchim — przewodnik zbłąkanych) Awicenna również po arabsku. Wpływy arabskie były wielkie; stworzyły one tzw. gaonów (uczonych), którzy układali teologję żydowską (Saadin, Szerira, Hai). W Hiszpanji w XIII—XV w. Żydzi zaczęli uprawiać też liter. świecka, i powstała grupa bardzo uzdolnionych poetów, jak Mozes ben Ezra, Gabirol, Jehuda ben Halewi, Alcharizi (XV w.), Sahala i in. We Francji zasłynął Raszi (komentator pisma), w Lotaryngji tak zwani Chochme Lotar, a w Hiszpanji Ramban. Najgłośniejsza, i do dziś używana w szkołach, księga ułożona w XV w. rabin hiszp. Karo, pt. Szulchan Aruch. W końcu XVIII i począt. XIX w. zaczęła się budzić wśród Żydów oświata, która rozpoczął M. Mendelsohn, a po nim cały szereg innych, starając się dostosować pojęcia Żydów do norm europejskich. Inni poszli za nim, odrzucający zresztą zarówno hebrajski język jak i żargon, i pisząc w językach krajowych. Uczni jednak używają hebrajszczyzny tak, jak my łacny albo hindowie sanskrytu. Ostatniemi czasy powstała bardzo obfita literatura w żargonie niemiecko-żydowskim.

Hebrajski język przez długie czasy uważany był za pierwotny język ludzkości (Adama), i jeszcze Linde w swoim słowniku często zestawia wyraz polski z hebrajskim. Ale w. XIX (gramatyka porównawcza) wykazał mylność tego poglądu. Hebr. należy do grupy jęz. semickich, do której należą: arabski, aramejski, fenicki, nowopoznany asyryjski i in. Do XI—X w. przed Chr. języki te były do siebie b. podobne, później jednak rozeszły się. Nazwę hebrajski (ibri) zapewne nadali mu inni; Żydzi sami nazywali swój język kanaańskim lub judzkim, a siebie samych Izrael. Etymologia ludowa wyklada Ibr: „ten, który przeszedł“ (z tamtej strony Eufratu), ale jest to niepewne. W IV w. przed Chr. podania, zwane Thorą (Biblią) zebrano w jeden korpus. Ale już w II w. język ibri wygasł. Żydzi w Palestynie zaczęli

Hebrajski alfabet.

mówić po aramejsku. W Ewangelji np. trafiają się wyrazy żydowsko-aramiejskie. Hebrajski zachował się jako język uczonych i język synagogi.

Hebrajskie pismo jest pochodzenia fenickiego, Fenicjanie zaś litery swe zapożyczyli od Egipcjan. W pierwotnej formie (alfabet starohebrajski) prawie niczem nie różni się od fenickiego i starogreckiego. Dopiero w I w. przed Chr. powstało nowe, odrębne pismo hebrajskie, podług wzoru palmirskiego. Pismo to przetrwało do naszych czasów. Nazwy liter (alef, bet, gimel, dalet) pozostały te same, co w fenickiem. Samogłosek w piśmie tem niema, zastępują je znaki diakrytyczne, wynalezione w IX lub X w. Liter jest 22 oraz 3 pomocnicze.

Hebron, arab. El Chalil, m. w Judei (Palestyna), 37 km. na pld. od Jeruzolimy; 16.600 mieszk. Arabów mahom.; przedzaln. bawełny.

Hebrydy (ang. Hebrides lub Western Islands), archipelag wysp skalistych (z nich 100 zamieszkałych) na zachodnim wybrzeżu Szkocji, 7.285 km², 100.000 mieszk.; chów owiec, róbolówstwo; połów dzikich gęsi.

Hebrydy Nowe, grupa wysp na oc. Spokojnym, na ptn. od N. Kaledonii, wraz z wyspami Banko i Torres 13.227 km²; 50.000 mieszk.; częściowo wulkaniczne.

Hecel, budowniczy gdański XV w.; wykonał budowę sklepienia i południowej części kościoła N. M. P. w Gdańsku (1494).

Hecel Fryderyk Bogumił, lekarz polski, * 1795; kształcił się w Wilnie, był profesorem med. sądowej i policji lekarskiej w Krakowie; napisał kilka dzieł specjalnych; † 1851.

Hechingen, m. w rej. Sigmaringen (Prusy); 5.100 mieszk.; źródła siarczane; zamek Hohenzollernów.

Heck Korneli, polski badacz literatury, * 1860 w Zborowie; studja odbył we Lwowie, potem naucz. gimn. w Stryju i Lwowie; ogłosił m. in.: „Życie i dzieła Józefa Bartłomieja i Szymona Zimorowicza“ (1894), „Szymon Szymonowicz, jego żywot i dzieła“ (1903), „Spis perjodycznych pism polskich“ (1904), „Kto jest autorem Roksolanek“ (1905). † 1910.

Heckel Erich, malarz i grafik niemiecki, * 1883 w Döbeln.

Hecker Friedrich, przywódca rewolucji badeńskiej 1848 r., * 1811, † 1881; adwokat w Mannheim, po nieudanej rewolucji emigrował do Ameryki Płn., gdzie walczył w wojnie secesyjnej 1861—64.

Hectocotylus, objaw obserwowany u niektórych głowonogów, np. u żeglarka (Argonauta argo), u przedstawicieli rodziny Tremoctopodidae: jedno z ramion samca (hectocotylus), zaopatrzone w spermatofory, odrywa się od ciała, pływa po morzu i po pewnym czasie przenika do jamy płaszczowej samicy, powodując zapłodnienie. Dawniej uważano h. za samodzielne organizmy, pasorzytujące na ciele samicy głowonogów. W jamie płaszczowej samicy można znaleźć po kilka h.

Heczko Jerzy Bogusław, duchowny ewangelicki, * 1825 w Łyżbicach na Śląsku Cie-

szyńskim, † 1907; pproboszcz w Ligotce; ogłosił szereg książek religijnych i ludowych, zasłużył się wydaniem polskiego „Kancjonalu“ czyli zbioru 772 pieśni kościelnych (1865, od-tąd 11 wydań).

Hedemarken, okrag w Norwegji pld.-wsch.; 27.480 km², 149.600 mieszk.; b. żyzny, rz. Glommen; m. Hamer i Kongsvinger (stol.).

Hedenstjerna Alfred, pisarz szwedzki, piszący pod pseud. Sigurd, * 1852, † 1906; ogłosił kilkanaście zbiorów nowel i opowiadań.

Hedera Helix, bluszcz pospolity, gatunek roślin z rodziny Araliaceae (araliowate albo dzięglowate); krzew, czepiający się korzeniami powietrznymi, wyrastającymi z gałązek, pospolity w Europie zach. i w obszarze śródziemnomorskim, rośnie dziko w naszych lasach. Kwitnie w bardzo późnym wieku jesienia. Kwiaty pięciopłatkowe o żółto-zielonej koronie i pięciu pręcikach, w baldaszkach zebranych w grona. Owoce w ciągu zimy dojrzewają do wiosny w czarno-niebieskie jagody, chętnie zjadane przez kosi i inne ptaki. Żyje bardzo długo.

Hedin Sven, podróżnik i geograf szwedzki, * 1865; badacz Azji środk.; dokonał między 1885 a 1909 r. pięciu podróży po Azji; zwiedził Persję, Turanję, Pamirę, pustynię Takla-Makan, Turkiestan, Tybet, Mongolję itd.; ustalił topografię dorzecza Tarymu, zebrał olbrzymie materiały; badania jego i opisy podróży ogłaszane były w języku szwedzkim i niemieckim: „Przez pustynię Azji“ (2 t., 1899), „W sercu Azji“ (2 t., 1903), „Transhimalaja“ (3 t., 1909—12); rezultaty naukowe swych podróży ogłosił w dziele: „Southern Tibet“ (10 t., 1917—22). W czasie wielkiej wojny (w 1917) odbył podróż do Ziemi Świętej i Mezopotamji oraz na fronty niemieckie (zach. i wsch.), lecz opisy tych podróży nie mają charakteru naukowego.

Hedonizm (greck.), doktryna filozofa greckiego Arystypa, uważająca rozkosz zmysłową za najwyższy cel życia.

Hedysarcae, sikiernicowe, rodzaj roślin z rodziny Papilionaceae (Motylkowate), mają strąki rozczłonkowane, w których nasiona są poprzedzielane od siebie przegrodami; Coronilla (ciecioreczka), Ornithopus sativus (seradela), Arachis hypogaea (orzacha podziemna), rosnąca w okolicach zwrotnikowych i podzwrotnikowych, dająca cenny owoc oleisty.

Hedzas, państwo w Arabji nad m. Czerwonym, od r. 1916 niepodległe królestwo o nieustalonych bliżej granicach, pomiędzy Palestyną i Asirem, z świetem m. Mekką i Medyną; ok. 260.000 km², 900.000 mieszk.; chów koni; wywóz wełny i daktyli; stol. Mekka; port Dżidda; linja kol. z Damaszku do Medyny, ukończona 1913 r., łącząca H. z Palestyną i Svrją. W r. 1926 H. został zajęty zbrojnie przez Wahabitów.

Hedzra albo Heglra (arab.), ucieczka Mahometa z Mekki do Medyny dn. 16 lipca 622 r. po Chr. Od tej daty rozpoczynają mahometanie swą erę.

Heem Jan Davids de, malarz flamandzki, * 1606, † 1684; pracował głównie w Lejdzie

i w Antwerpji; świetny odtwórca martwej natury; „Wielka martwa natura“ (Drezno).

Heemskerk, 1) Jan, parokrotnie holenderski prezes ministrów, * 1818, † 1897; 2) Teodorus, * 1852, maż stanu holenderski, prezes ministrów 1908—13.

Heemskerk Martin van Veen, malarz holenderski, * 1498, † 1574; uczeń Jana van Scorela; najbardziej znanym jego obrazem jest „Sw. Łukasz malujący Najsw. Pannę“ (1532).

Heer Jakob Christoph, powieściopisarz szwajcarski, * 1859, „Nad świętymi wodami“, „Felix Notvest“, „Nick Tappoli“ i in.

Heer Oswald przyrodnik szwajcarski, * 1809, † 1883; prof. w Zurychu, autor szeregu prac, dotyczących się przyrody krajów alpejskich, m. in.: „Urwelt der Schweiz“ (2 wyd. 1879).

Heeringen Josias von, generał pruski, * 1850; w latach 1909—1913 minister wojny; podczas wojny światowej w 1914 r. dowódca 7-ej armji; brał udział w bitwach w Wożcach a następnie kierował obroną wybrzeży morza Północnego.

Heerlen, m. w prow. Limburg (Holandia pld.), 10.000 mieszk.; garbarnie, browary.

Hefajstos, grecki bóg ognia podziemnego; opiekun sztuki kowalskiej. U Rzymian Wulkan.

Hefele Karl Joseph, niemiecki teolog katolicki, * 1811, † 1893; historyk kościoła, biskup Rottenburga; należał początkowo do opozycji, zwalczającej dogmat nieomylności papieża.

Hefner-Alteneck, 1) Jakob Heinrich, niemiecki historyk sztuki, * 1811, † 1903; dyrektor Muzeum narodowego bawarskiego w Monachjum; ogłosił: „Trachten, Kunstwerke und Gerätschaften vom frühen Mittelalter bis Ende des 18. Jahrh.“ (10 t., 1879—90); 2) Friedrich, inżynier niemiecki, * 1845, † 1904; ulepszył dynamomaszynę, wynalazł elektryczną lampę różnicową i inne przyrządy z dziedziny elektrotechniki.

Heiner-Altenecka świeca, praktyczna jednostka dzielności światła. Jest to lampka, spalająca czysty octan amyłowaty; knot bawelniany, wypełniający rurkę metalową, wystaje z zbiornika na 2,5 cm., średnica wewnętrzna rurki 0,8 cm., zewnętrzna 0,83 cm.; wysokość płomienia 4 cm., 19,5 świec H. równa się 1 violle.

Hegar Friedrich H., kompozytor szwajcarski, * 1841; dyrektor konserwatorium w Zurychu; przyczynił się do rozwoju samodzielnej muzyki szwajcarskiej; autor oratorjów i utworów chóralnych.

Hegel Georg Wilhelm Friedrich, filozof niemiecki, * 1770 w Stuttgarcie, † 1831; 1816 prof. w Heidelbergu, 1818 w Berlinie. Według niego filozofja jest nauką o absolucie. Absolut: rozum absolutny, idea, duch. Duch jest jedyną rzeczywistością, więc wszelka rzeczywistość jest rozumna, a wszystko, co rozumne jest rzeczywiste. Rozum absolutny wychodzi poza siebie i przyjmuje byt odmienny w naturze, a wraca z tego odmiennego bytu

do siebie samego. Samotwórczy rozwój rozumu absolutnego jest więc trojakiemu rodzaju, według schematu: teza, antyteza, synteza. Filozofia jest myślącą obserwacją tego samotwórczego ruchu rozumu; jej formą konieczną jest metoda dialektyczna, która jest samotwórczym ruchem (rozwojem) idei świadomości myślącego podmiotu. Albowiem myślenie jest identyczne z bytem. Metoda dialektyczna polega na tym, że wszystko, co jest dane w jakiejś określoności, przekształca się w swoje przeciwieństwo, poczem to, co jest dane i jego przeciwieństwo (teza i antyteza), łączą się w wyższej jedności. Aksjomat o identyczności zastępuje Hegel mistycznym pojęciem jedności przeciwieństw (coincidentia oppositorum). Odpowiednio do tej metody, dzieli H. filozofię na trzy części: a) logikę, która jest zarazem metafizyką, ontologią; b) filozofię przyrody; c) filozofię ducha. Logika jest przedstawieniem Boga (tj. rozumu absolutnego), jakim Bóg jest w swej wiecznej istocie przed stworzeniem przyrody. Przyroda jest wyjściem idei ze siebie samej, przytem nie jest wolnością, ale koniecznością. Dąży ona do odzyskania jedności utraconej, któremu to odzyskaniem jedności jest duch, jako cel i kres przyrody. Jedną z konsekwencji, jakie H. wywodzi ze swych zasadniczych twierdzeń, jest: duch obiektywny urzeczywistnia się w prawie, moralności i etyczności, łączącej prawo z moralnością. Państwo jest samodzielną substancją etyczną; jest ono rozumna, boska wola, która się w ten sposób zorganizowała. W państwie dochodzi idea do najwyższej wolności na ziemi; państwo jest Bogiem na ziemi, posiada więc najwyższe prawo względem każdej jednostki. Pełnem urzeczywistnieniem państwa jest historia porzeczna, w którą narody kolejno wstępują, aby uwiecznić swego ducha w pracy, tworzącej państwa, a potem ustąpić z widowni. Dzieła: „Phänomenologie des Geistes“, „Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften“, „Grundlinien zur Philosophie des Rechts“, „Vorlesungen über die Naturphilosophie, über die Philosophie der Geschichte, über die Aesthetik etc.“. Filozofia H. wywarła wpływ głęboki na umysłowość niemiecką. Zwłaszcza dogadzała pruskiej racji stanu i była przez dwa dziesięć lat oficjalną filozofią państwa pruskiego. Wpływ H. tłumaczy się i tem, że filozofia jego zawierała jednak — mimo swego dowolnie spekulatywnego charakteru — pierwiastek twórczy. Była nim, zawarta w dialektyce H., idea rozwoju. H. stworzył szkołę, a uczniowie jego, heglisci, nadawali przez pewien czas ton umysłowości niemieckiej. Wnet po śmierci mistrza nastąpił rozłam wśród heglistów, którzy podzielili się na prawicę i lewicę. Wybitni heglisci kierunku radykalnego: D. F. Strauss, autor „Życia Jezusa“, Ludwik Feuerbach, Bruno Bauer, Arnold Ruge. Filozofia H. była punktem wyjścia zarówno dla światopoglądu socjalistycznego (Lassalle, Marx), jak i dla indywidualistycznego (Max Stirner). Marx zastosował ideę rozwoju, dokonywującego się z we-

wewnętrzną koniecznością, do dziedziny stosunków gospodarczych.

Hegel Karl, historyk niemiecki, * 1813, † 1901; profesor w Erlangen; ogłosił m. in.: „Geschichte der Städteverfassung in Italien“ (2 t., 1847).

Hegel Konstanty, rzeźbiarz polski, * 1799 w Warszawie, † 1876 tamże; 1844—63 profesor rzeźby w warszawskiej Szk. Sz. Pięknych; wykonał wiele prac rzeźbiarskich (m. in. kazalnica w kośc. św. Jana).

Hegeler Wilhelm, powieściopisarz niemiecki, * 1870; napisał: „Ingenieur Horstmann“ (1900), „Die frohe Botschaft“ (1910) i in.

Hegemonja, przodownictwo wojskowe lub polityczne.

Hegendorfinus (Hegendorff) Krzysztof, pedagog i humanista niemiecki, * 1506 w Lipsku, † 1540 r. w Luneburgu; w r. 1530 przebywał w Poznaniu; uczył jęz. greckiego i łac. w gimn. Lubrańskiego; szkołę tę zreformował; oskarżony o szerzenie luteranizmu, opuścił Polskę; z okresu jego pobytu w Polsce najważniejsze dzieła: „De recta studenti et vivendi ratione“, „Leges et instituta Novae Academiae Posnaniensis“, „Compendaria conscribendarum epistolarum ratio“, „De educandis erudiendisque pueris nobilibus“, „Stichologia“, „Dialogi pueriles“, „Adagiorum selectorum centuriae V“, „Oratio in coronationem Sigismundi Augusti“ i „Encomium terrae Poloniae“.

Hegner-Abrahamowicz Andrzej, budowniczy polski w. XVII, † 1623; zbudował Zamek Królewski w Warszawie (1603—23).

Hegyalja, łańcuch górski pomiędzy rz. Hernadem i Bodrogiem w póln. Węgrzech (w pld. części góry Tokajskie), częściowo w Słowacji z nazwą: Vrchy Slanske; do 1.092 m. wys. (Simonka); na pld. stokach winnice.

Hehn Victor, pisarz i uczonec niemiecki, * 1813, † 1890; prof. w Dorpacie, potem urzędnik Biblioteki publicznej w Petersburgu; ogłosił m. in.: „Italica“ (1867), „Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergange aus Asien nach Griechenland und Italien“ (1870), „Gedanken über Goethe“ (1887).

Heiberg Gunnar, poeta i dramaturg norweski, * 1857. Napisał: „Kong Midas“, „Det store Lod“, „Folkeraadet“ i in.

Heiberg Johann Ludwig, poeta duński, * 1791, † 1860; w l. 1849—56 dyrektor teatrów królewskich w Kopenhadze; pisał poezje liryczne, pieśni polityczne, dramaty ludowe i wodewile.

Heiberg Peter Andreas, poeta duński, * 1718, † 1841; wypędzony z kraju w 1799 r. za swoje poglądy liberalne; twórca komedij satyrycznych.

Heide, m. w Szlezwiku (Prusy), 10.000 mieszkańców.

Heidelberg, m. w Badenji (Niemcy), nad Neckarem, 60.000 mieszk.; ruiny zamku (zburzonego 1689 r.), uniwersytet z r. 1386, Akad. nauk., instytut radiologiczny, wyrób instrumentów chirurgicznych; fabr. cygar.

Heidenau, m. w Saksonji, nad Elbą, 15.000 mieszk.; fabryki maszyn, celulozy i papieru.

Heidenheim, m. w Wirtembergii (Niemcy), nad rz. Brenz, 18.500 mieszk.; wyroby bawełn., ceramiczne, tytoniowe.

Heidenreich Michał, jeden z wodzów powstania styczniowego, * 1831; będąc w Akad. sztabu generaln. w Petersburgu, należał do polskiej organizacji rewolucyjnej w wojsku rosyjskim; w 1863, opuściwszy służbę rosyjską w szarży rotmistrza dragonów, wstąpił do szeregów powstańczych i został naczelnikiem sił zbrojnych wojew. lubelskiego i podlaskiego. Jako pułkownik a później generał „Kruk“, odznaczył się w bitwach pod Kanią Wola, Chrusłina, a zwłaszcza pod Żyrzynom (8. VIII), gdzie rozbił 2 kompanie piechoty ros. i zdobył około 200 tys. rubli; była to jedna z najgłośniejszych bitw w powstaniu; rozbity 24. VIII. 1863 w bitwie pod Fajslawicami; † 1886 we Lwowie.

Heidenstam Werner, powieściopisarz i poeta szwedzki, * 1859; pisał powieści historyczne, opisy podróży; 1916 otrzymał nagrodę Nobla. Poezje: „Vallfarts-och Vandringsar“, „Dikter“; powieści: „Endymion“, „Karolinerna“, „Hans Alienus“ i in.

Heidenstein Reinhold, historjograf i pamiętnikarz, * 1556 na Pomorzu, † 1620 r. w Suleczynie; kształcił się w Niemczech, Włoszech i Francji; był powiernikiem Jana Zamoyskiego i sekretarzem Stefana Batorego, a po jego śmierci Zygmunta III; ułożył w 1597 „Korekturę pruską“. Napisał szereg dzieł historycznych po łacinie.

Heijermans Herman, pisarz i dziennikarz holenderski, * 1864, † 1924; powieści i dramaty („Nadzieja“, „Wnętrze“, „Miasto diamentów“, „Ghetto“, „Podpalacz“).

Heilbronn, m. w Wirtembergii (Niemcy), nad Neckarem, 44.000 mieszk.; ratusz z XV w., kopalnie soli, fabr. wyrobów srebrnych, maszyn i konserw.

Heiligelinde, ob. Święta Lipka.

Heiligenbeil, ob. Święta Sierkierka.

Heilpern, 1) Jakób, inżynier, * 1850 w Warszawie; studja politechniczne w Monachjum, inżynier na kolei warsz.-wied., opracował „Naukę mularstwa“ (2 cz., 1894—96), był w latach 1900 do 1908 redaktorem „Przeglądu Technicznego“; † 1910; 2) Maksymilian, przyrodnik, * 1856 w Warszawie, † tamże 1925; studjował przyrodę w Warszawie; w 1881 r. zesłany na Syberję, po powrocie w 1884 był nauczycielem prywatnym; od r. 1891 dyr. szkoły rzemiosł przy gminie żydowskiej w Warszawie; popularyzator nauk przyrodniczych, ogłosił wiele prac i podręczników z tej dziedziny.

Heilsberg, ob. Liebark.

Heim Albert, geolog szwajcarski, * 1849; prof. uniw. z Zurychu, glaciolog i badacz Alp.

Heim François Joseph, malarz franc., * 1787, † 1865; twórca wielu obrazów historycznych, zwolennik manieri klasycznej („Zwycięstwo Tezeusza nad Minotaurom“, „Przybycie Jakóba do Mezopotamji“, „Bitwa pod Rocroy“ i w. in.).

Heim Georg, polityk niemiecki, * 1865; przywódca chłopów katolickich w Bawarii; 1899 do 1911 i 1919—1924 poseł do parlamentu; z zawodu lekarz.

Heiman Teodor, lekarz, * 1848 w Warszawie, kształcił się w Szkole Głównej; pracował jako lekarz wojsk. i chirurg szpitala Ujazdowskiego, następnie poświęcił się studjom nad chorobami usznymi; napisał wiele rozpraw specjalnych; † 1917.

Heine Heinrich, liryk i satyryk niemiecki, * 1799, † 1856; pochodzenia żydowskiego, 1825 przyjął chrzest; od 1831 do końca życia mieszkał w Paryżu; liryki: „Księga pieśni“, „Nowe poezje“; w satyrach („Niemcy“, „Atta Troll“) ostro atakował stosunki polityczne w Niemczech i charakter niemiecki; z tego powodu znenawidzony przez znaczną część społeczeństwa niemieckiego. Opisy podróży i korespondencje z Paryża.

Heine Thomas Theodor, malarz i grafik niemiecki, * 1867 w Lipsku; od 1887 pracuje w Monachjum. Wybitny karykaturzysta. Współpracownik Simplicissimusa.

Heine Wilhelm, malarz i podróżnik niemiecki, * 1827; niemal całe życie spędził w podróży; † 1885; ogłosił wiele opisów, m. in. „Reise um die Erde“ (2 t., 1856).

Heine Wolfgang, polityk niemiecki, umiarkowany socjalista, * 1861; 1898—1922 poseł do parlamentu; 1918 pruski min. sprawiedliwości; 1919—20 niem. min. spraw wewnętrznych.

Heinicke Samuel, pedagog niem., * 1727, † 1790; organizator nauczania głuchoniemych w Niemczech; był dyrektorem pierwszego niemieckiego instytutu dla głuchoniemych w Lipsku, założonego w 1778 roku; odrzucał naukę pamięciową i sylabizowanie.

Heinrich Teodor, lekarz i aptekarz, * 1790, w Witembergu, † 1865 w Warszawie; studjował w Berlinie, Jenie i w Wilnie; od 1806 w Warszawie był profesorem chemji w instytucie agronomicznym w Marymoncie i członkiem Rady lekarskiej Królestwa Polskiego; napisał kilka prac z zakresu farmakologii.

Heinrich Władysław, filozof polski, * 1865; studja w Zurychu, prof. uniw. Jagiellońskiego; ogłosił: „Psychologja uczuć“ (1907), „Filozofja grecka do Platona“, „Zarys historii filozofji“ (t. I, 1926).

Heintsch (właśc. Heintsche) Jan Jerzy, malarz XVII w., rodem ze Śląska; † 1713 w Pradze. Z prac: „Znalezienie krzyża przez św. Helenę“ (Tyński chram w Pradze).

Heinze Max, filozof niemiecki, * 1835, † 1909; prof. w Lipsku; opracował m. in. nowe wydanie „Geschichte der Philosophie“ Ueberwega, ogłosił „Die Lehre von Logos in der griechischen Philosophie“ (1872).

Heis Eduard, astronom niemiecki, * 1806, † 1877; w r. 1852 profesor matematyki i astronomji w Münster. Obserwował skupienia gwiazd, drogę mleczną, światło zodiakalne, gwiazdy zmienne itd.; wydał atlas gwiazd „Atlas coelestis novus“, zawierający 2.000 gwiazd, widzialnych okiem nieuzbrojonym.

Hejnał, pieśń religijna, grywana co godzinę na wieżach w miastach. Do dziś utrzymał się ten zwyczaj w Polsce na wieży kościoła Marjackiego w Krakowie.

Hejnów, niem. Haynau, m. na Śląsku pruskim w pow. złotogórskim, 10.000 mieszk.; wyrób rękawiczek i obuwia.

Hekate, według podań greckich córka tytanów: Persesa i Asterji; z rozkazu Zeusa miała pełnić władzę na ziemi, pod ziemią i na morzu, stąd wyobrażana często w postaci potrójnej; specjalnie opiekunka dróg; niekiedy przedstawiana, jako bogini podziemi; oznakami jej były: psy, węże, pochodnie, klucze i sztylety.

Hekateusz z Miletu, kupiec grecki z VI w. przed Nar. Chrystusa, podróżnik, autor dzieła p. t.: „Obejście ziemi“ i jednej z pierwszych map greckich.

Hekatomba (greck.), ofiara, składająca się ze stu wołów; później miano to nadawano każdej wielkiej ofierze, składanej bogom podczas odpowiednich uroczystości.

Hekefony, instrumenty muzyczne dęte: oboje, klarnety, fagoty, ulepszonego systemu, przezwane niskie. Wynalazcą ich jest Wilhelm Heckel w Biebrich nad Renem. Ukazały się około roku 1909.

Hekla, island. Heklufljall, wulkan na wyspie Islandji na wsch. od Reykjavik, 1.557 m. wys., 5 kraterów; ostatni wybuch 1913.

Heksabiozy, cukry zbudowane z dwóch cząsteczek heksoz, np. cukier mleczny, trzcinowy etc.

Heksadaktylizm, zjawisko występowania 6 palców, zamiast pięciu.

Heksaedr, sześcián, tj. prostopadłościan, ograniczony sześcioma kwadratami.

Heksagonalne kryształy, kryształy o postaci takiej, którą można wyprowadzić z umiarkowanego słupa sześciobocznego.

Heksakisoktaedr, to samo co czterdziestościan (ob.).

Heksakistetraedr, jedna z regularnych form krystalograficznych, ograniczona dwudziestuczeremiankami o trzech nierównych odcinkach osiowych, mających pokrój, jakgdyby czworosłanu umiarkowanego z płaskimi piramidami sześciobocznymi zamiast każdej ściany tego czworosłanu.

Heksakord, sześciodźwięk należący do systemu Gwidona z Arezzo, obejmujący tony: ut, re, mi, fa, sol, la, z półtonem między mi—fa. Heksakordów liczył ten system 7, trzy niskie, trzy wysokie i jeden najwyższy, naturalne (od c) twarde (od g) i miękkie (od f).

Heksamet, rodzaj wiersza w dawnej poezji, zwany także wierszem epickim, składający się z sześciu stóp; używany przez Homera („Iliada“, „Odyssea“), Wergiljusza, Owidjusza, w nowszych czasach przez Goethego („Herman i Dorota“) oraz Mickiewicza („Powieść wajdeloty“).

Heksan, C_6H_{14} , związek organiczny, węglowodór nasycony, należący do szeregu parafin. Ciecz bezbarwna, temp. topn. $-94,0^\circ$, temp. wrzenia $+68,9^\circ$, ciężar wł. 0,658 ($20^\circ C.$)

Heksateuch (greck.), pięcioksiąg Mojżesza wraz z księgą Jozuego.

Heksatriozy, cukry zbudowane z trzech cząsteczek heksoz, np. rafinoza.

Heksozy, związki organiczne o wzorze $C_6H_{12}O_6$; są to ciała o smaku słodkim, bez barwy i zapachu, trudno krystalizujące się. Najważniejsze są: glikoza, fruktoza etc.

Heksylen, C_6H_{12} , związek organiczny, węglowodór nienasycony, należący do szeregu olefinów. Ciecz o temp. wrzenia $+68^\circ$.

Heksyty, alkohole sześciowodorotlenowe o wzorze $C_6H_8(OH)_6$, znane są: dylcyt i mannit.

Hektar (ha), jednostka powierzchni w systemie metrycznym = 100 arów (a) lub 10.000 m^2 ; 100 ha = 1 km^2 .

Hekto (hekt.), w metrycznym układzie miar 100 jednostek, po hekto wymienionych.

Hektograf, przyrząd z zastygłą żelatyną do kopjowania pisma w wielu odbitkach bez prasy.

Hektogram, jednostka = 100 gramom = $\frac{1}{10}$ kilograma.

Hektolitr, jednostka objętości = 100 litrom = 25 garncom polskim.

Hektometr, jednostka długości = 100 metr.

Hektor, syn króla trojańskiego Priama, mąż Andromachy; najdzielniejszy i najślawniejszy z wodzów trojańskich; zabił Patroklesa, przyjaciela Achillea, co skłoniło Achillea do pogodzenia się z Agamemnonem oraz do powrotu na pole walki; padł z ręki Achillea.

Hektor.

Hektor, planetoida odkryta przez Kopff'a w r. 1907.

Hektoster, jednostka objętości = 100 metrom sześciennym.

Hektowat, jednostka dzielności elektrycznej = 100 watom.

Hektyczna gorączka (greck.), gorączka wyniszczająca; cechuje się wysokimi wzniesieniami wieczornymi i znacznymi (poniżej normy) spadkami porannymi. Występuje przy zakażeniach ropnych oraz przy gruźlicy, daleko posuniętej.

Hekuba, żona króla trojańskiego, Priama; podczas wojny trojańskiej dożyła śmierci dziewnościorga swoich dzieci, męża i wnuka (Astjanaksa).

Hel (Helium), ciężar at. = 4,00, pierwiastek chemiczny, gaz bez barwy i zapachu o temp. wrzenia $-268,5^\circ$, należący do t. zw. gazów szlachetnych, wcale nie tworzących związków chemicznych. Wykryty został najpierw drogą spektroskopową przez Lockyer'a w roku 1868 w widmie słońca, skąd też pochodzi jego nazwa η λίος = słońce. W 1895 znaleziony przez Williama Ramsay'a w powietrzu, gdzie znajduje się w ilości ca. 0,005%; oprócz tego znaleziono go w niektórych minerałach uranowych i torowych, jak kłewit, uranit etc. Przy przemianach promieniotwórczych h. wydziela się w postaci promieni α .

Hel, 1) mierzeja piaszczysta w pow. puckim (woj. pomorskie), częściowo zalesiona, dług. 35 km., 300—2.500 m. szer.; leżą na niej wsie: Chałupy, Kuźnica, Jastarnia, Bór, Hel; 2) w. na cyplu mierzei H., st. kol.; 400 mieszk.; latarnia morska, kąpiele.

Helą, skrzynia do wożenia ziemniaków, buraków itp.

Helawy, na Wołyniu jeziora, zarosłe sitowiem.

Helbich Adam Bogumił, lekarz, * 1796, † 1881; kształcił się w Warszawie i w Berlinie, do 1831 był lekarzem wojsk., w 1840 osiadł w Warszawie, gdzie był członkiem rady lekarskiej i egzaminatorem anatomji; brał żywy udział w piśmiennictwie spec. i w życiu społecznym; współzałożyciel „Tygodnika Lekarskiego“.

Helbling, staroniem, pół feniga, moneta bilonowa, wprowadzona w X w. u Karolingów.

Helcel Antoni Zygmunt, prawnik, * 1808 w Krakowie; prof. prawa w uniw. krak.; poseł do parlamentu austriackiego w Kromieryżu, następnie deputowany do Rady Państwa w Wiedniu, redaktor „Kwartalnika naukowego“, † 1870; z prac naukowych najważniejsze: „Starodawne prawa polskiego pomniki“ (1870), „Listy Sobieskiego do Marii Kazimiery“, „Rys postępow prawodawstwa karnego“ i „Dawne prawo prywatne polskie“.

Held Heinrich, polityk i dziennikarz niemiecki, * 1868; przywódca katolickiej bawarskiej partji ludowej, poseł do parlamentu; od 1924 prezydent min. bawarski.

Helder (den), m. port. i handl. w prow. Noord-Holland (Holandia pń-zach.), nad kanałem pń.-holend., 29.000 mieszk.; stacja zoologiczna.

Heldt Max, socjalistyczny polityk niemiecki, * 1872; 1920—23 saski min. finansów, 1924 saski prezydent min.

Hele albo **Henlein** Peter, wynalazca zegarka kieszonkowego, * 1480 w Norymberdze, † 1542.

Helena, stol. stanu Montana (St. Zj. Am. Pń.). 12.000 mieszk.; huty, tartaki, kopalnie złota.

Helena, według podania córka Ledy i Zeusa, żona Menelausa, słynna z piękności; porwanie jej przez Parysa stało się bezpośrednim powodem wojny trojańskiej.

Helena, święta, matka Konstancyna Wielkiego, żarliwa chrześcijanka; odbyła pielgrzymkę do Ziemi Świętej, znalazła drzewo Krzyża św., † ok. 326.

Helena, córka Rościslawa, w. ks. kijowskiego, od r. 1163 żona Kazimierza Sprawiedliwego, matka Leszka Białego. Po śmierci męża (1194), wobec małoletności Leszka, sprawowała rządy w Krakowie; † ok. 1205 r.

Helena, córka Iwana III, w. ks. moskiewskiego; po wojnie 1494 r. poślubiona w. ks. litewskiemu Aleksandrowi (1495) dla zadokumentowania ugody rosyjsko-litewskiej; wobec widoków nowych podbojów na Rusi, rząd moskiewski wyzykiwał później prawosławie Heleny, jako pretekst do interwencji w sprawach litewskich; † 1513.

Helenos albo **Skamandrios**, według Iliady syn

Priama, króla trojańskiego; potajemnie przeszedł do Greków i doradził im wprowadzenie drewnianego konia do Troi.

Heleoplankton, plankton wód stojących, ob. Plankton.

Helfert Joseph, austriacki prof. prawa rzymskiego i kościelnego w Pradze, * 1791, † 1847; najważniejszym jego dziełem jest: „Handbuch des Kirchenrechtes“.

Helfferich Karl, polityk i finansista niemiecki, * 1872, † 1924; 1915 min. skarbu, 1916—1917 min. spraw wewn. i zastępca kanclerza, 1918 poseł niem. w Moskwie, od 1919 poseł do parlamentu i przywódca nacjonalistów; zaciekle zwalczał Erzbergera za jego pokojową i demokratyczną politykę.

Helgea, rz. w Szwecji pńd.; tworzy jez. Helge pod Kristianstadem; ujście pod Ahus do Bałtyku, dług. 193 km.

Helgoland, wyspa na m. Północnym, w pobliżu ujścia rz.: Elby, Wezery i Eideru; należy administracyjnie do rej. szlezwickiej (Prusy), ma 0,56 km^2 obszaru, 2.400 mieszk. Fryzów; dzieli się na część górną, dolną i wydmę z kąpielami morskimi; zakład biologiczny, muzeum m. Północnego, radio, latarnia morska, rybołówstwo; od r. 1714 duńska, od 1807 angielska, od 1890 niemiecka, od 1892 pruska; silne fortyfikacje, zburzone w czerwcu 1921 roku.

Heiland czyli **Heiland** (Zbawca), starosaski poemat z IX w., opowiadający dzieje Chrystusa.

Heliantheae, słonecznikowe, rośliny z rodziny Compositae (złożone), o dnie kwiatowym z plewinkami; *Helianthus annuus* (słonecznik pospolity), *Helianthus tuberosus* (słonecznik bukwiasty), *Dahlia* (georginia), *Tagetes* (aksamitka), *Zinnia* (jakóbinika) — wszystkie pochodzenia amerykańskiego; swojska: *Bidens* (uczep), ziele poczęści różnoliste.

Helianthemum vulgare, posłonek pospolity, roślina, należąca do rodz. Cistaceae, częsta na suchych wzgórkach trawiastych.

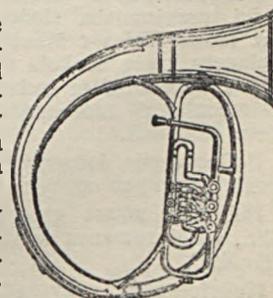
Hellantyna, org. związek chemiczny, kwas benzolo-sulfonowy azodumetylo-aniliny, ob. oranż metylowy.

Hellkon, obecnie Zagora, pasmo górskie na zach. Beocji (Grecja); szczyt Paleowuna 1.749 m.; w starożytn. świątynia Zeusa, gaj Apollina i muz.

Hellikon, blaszany instrument muzyczny, jeden z największych, używany tylko w orkiestrach wojskowych. Spełnia to samo zadanie, co tuba basowa. Tak samo na-

Helianthemum vulgare.

Hellikon.

zywał się w starożytności Istrument o czterech strunach, podobny do monochordu.

Helikopter, rodzaj maszyny latającej z zastosowaniem śruby i skrzydeł.

Helopollis, 1) egipskie On, ruiny m. w staroż. Egipcie na wsch. od Nilu, na ptn.-wsch. od Kairu; 2) H. Nowe (H. Oasis), willowe przedmieście Kairu, kolej elektr., tramwaj; 3) ob. Baalbék.

Heliotropium, heljotrop albo tomilek, rodzaj roślin z rodziny Boraginaceae (szorstkolistne); *H. peruvianum*, z Peru, roślina u nas sztucznie hodowana, o kwiatkach fioletowych z zapachem waniliowym; *H. europaeum*, białe kwitnący, rośnie dziko w Europie.

Heljotrop ogrodowy.

Heliozoa (słonecznice), rząd zwierząt należących do typu pierwotniaków (Protozoa), gromady korzenionózek (Rhizopoda); kształt ciała kulisty, o prostych, elastycznych, bardzo cienkich, promienisto ułożonych nibynózkach (pseudopodia), albo zupełnie nierozgałęzionych, lub co najwyżej podpartych gdzieś delikatnymi dodatkowymi nitkami protoplazmy. Szkieletu brak; rozmnażają się przez podział; przeważnie w wodach słodkich; rodzaje: *Actinosphaerium*, *Actinophrys* itp.

Helix pomatia (ślیمak winniczek), zwierzę: typ: mięczaki (Mollusca); gromada: ślیمaki czyli brzuchonogi (Gastropoda). Muszla koloru brązowego, szerokości i wysokości do 5 cm. Na głowie 2 pary czułków, służących za narząd dotyku. Tylna para dłuższa, na niej osadzone są oczy. Plucodyszny (wewnętrzna ściana jamy płaszczowej silnie unaczyniona). Hermafrodyta. Jajorodny. Roślinożerny. Ładowy. Jadalny. Zarośla, ogrody i lasy. Przeważnie gruntu wapienne. Europa. Na zimę poraża się w sen zimowy, zamykając uprzednio otwór w skorupie wieczkiem wapiennym.

Heljacyjny wschód gwiazdy, wschód gwiazdy, która, zniknąwszy na pewien przeciąg czasu w promieniach poruszającego się z zachodu na wschód słońca (ruch pozorny), wyłania się z promieni słonecznych.

Heljoby, ob. Eoby.

Heljocentryczna teoria, teoria w starożytności, przyjmująca słońce za środek świata. Już filozof Tales z Miletu twierdził, że ziemia i planety krążą dookoła słońca, czyli przyjmował t. h. Teoria ta była następnie porzucona na rzecz teorii geocentrycznej, którą obalili dopiero Kopernik.

Heljochromja, fotograficzny sposób otrzymywania barwnych odbitek; fotochromja.

Heljodor, pisarz grecki z III-go wieku p. Chr., autor romansu w 10 księgach p. t.: „Althiopika”.

Heljofotometr, przyrząd, służący do mierzenia natężenia jasnego promieniowania słonecznego.

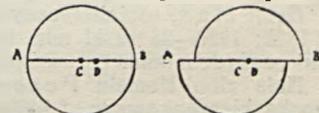
Heljogabal czyli Elagabal, cesarz rzymski 218—222 r.; słynny z rozpusty i okrucieństwa.

Heljograf, 1) przyrząd do pomiarów czasu trwania usłonecznienia w danej miejscowości. W przyrządzie tym słońce pozostawia znaki, wskutek swego działania cieplnego lub świetlnego w miarę przesuwania się nad horyzontem. Najczęściej używany h. Campbella składa się w swych częściach zasadniczych z kuli szklanej, umieszczonej na podstawie, oraz z metalowego wklęsłego pasa kulistego, w który wkłada się papierki do notowania liczby godzin słonecznych. Ten pas kulisty znajduje się na takiej odległości od kuli, aby promienie przechodzące przez tę ostatnią, zostawiały znak na papierkach, wypalając ślady na właściwych miejscach; 2) przyrząd do fotografowania słońca. Jest to luneta, zaopatrzona, zamiast okularu, w kamerę fotograficzną i migawkę. Obiektyw lunety jest achromatyzowany dla promieni chemicznych (niebieskie, fioletowe i pozafioletowe). Ekspozycja wynosi około 0,001 sekundy, przy bardzo nieczułych kliszach (emulsja z chlorkiem srebra). H. zwykle bywa ustawiany nieruchomo, promienie słoneczne rzucamy przy pomocy heljostatu.

Heljografia, sposób odbijania na papierze, zapomocą prasy drukarskiej, zdjęć fotograficznych, wytrawionych stosownymi bejcami.

Heljograwura, rycina, odbita z kliszy cynkowej sposobem fotograficznym; światłodruk.

Heljometr, luneta, służąca do pomiarów małych odległości katowych (pierwotnie średnicy słońca); soczewka jego obiektywu jest rozcięta na dwie równe części (rys. 1); w razie, jeśli przylegają do siebie wszystkimi punktami, dają jeden obraz jak zwykła soczewka; jeśli zaś przesunęliśmy część ruchomą wzdłuż

Rys. 1. Heljometr. Rys. 2.

AB, otrzymamy obraz podwójny. Chcąc wyznaczyć odległość katową dwóch punktów CD (rys. 1), (średnica słońca, księżyc lub planety, odległość katowa między gwiazdami, tworzącymi gwiazdę podwójną), doprowadzamy obrazy tych punktów najpierw do zupełnego zakrycia, a potem do zewnętrznego zetknięcia. Wówczas przesunięcie ruchomej półsoczewki, mierzone zapomocą śruby mikrometrycznej odpowiednio skalibrowanej, odpowiadać będzie odległości katowej C i D.

Heljominiatura, fotografia kolorowana zapomocą podkładania farb na jej odwrotnej stronie

Heljoplastyka, albo heljotypja, metoda heljograficzna, posługująca się rysunkami wypukłymi na płytach metalowych; opiera się na tem, że pewne substancje, po wystawieniu na działanie światła, silniej są nagryzane przez kwasy.

Heljos, u staroż. Greków bóg słońca, syn tytana Hyperiona.

Heljostat, zwierciadło posrebrzone, sprzężone z mechanizmem zegarowym. Odpowiednio ustawione, rzuca promienie słońca zawsze w tym samym kierunku.

Heljoterapia (greck.), leczenie zapomocą promieni świetlnych. Działanie lecznicze mają tylko promienie krótkofalowe — fioletowe. Najsilniejszym źródłem energii promienistej jest słońce (w miejscowościach górzystych lub nadmorskich), słabiej działają źródła sztuczne (lampy kwarcowe, Finsenowskie i inne).

Heljotermometr, przyrząd do mierzenia ciepła słonecznego.

Heljotrop, mineral, ob. Chalcodon.

Heljotrop, przyrząd do rzucania obrazów słońca oddalonemu obserwatorowi, jako sygnałów przy pomiarach geodezyjnych.

Heljotropizm, zjawisko reagowania protoplazmy żywej na światło słoneczne, np. wykrzywianie się ku światłu łodyg roślin doniczkowych, hodowanych w pokoju (heljotropizm dodatni). Korzenie roślin, hodowanych w wodzie, odwracają się od światła (heljotr. ujemny).

Heljotypja, ob. heljoplastyka.

Hellada (Alamana), staroż. Spercheios, rz. w Grecji ptn.; ujście pod Termopilami do zatoki Lamia.

Hellas lub **Hellada**, dawna nazwa środk. Grecji, później stosowana do całej Grecji.

Helle, wg. podania starogreckiego córka Atamasa i Nefeli, która, uciekając przed złą macochą, rzuciła się do zatoki morskiej, nazwanej od jej imienia Hellespont.

Helleborus niger, ciemiernik czarny; krzew swójski z rodziny jaskrowatych (ranunculaceae); zawiera glikozyd helleboreinę, stosowaną niegdyś jako środek moczopędny, obecnie zarzuconą.

Hellenos, syn Deukaliona i Pyrry, od którego mitologia grecka wyprawada pochodzenie Hellenów (Greków).

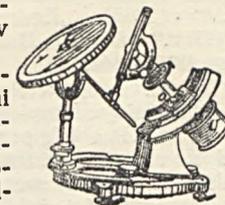
Heller Ludwik, dyrektor teatrów lwowskich i warszawskich, *1866, †1926. od r. 1895—1900 i 1906—14 prowadził teatr dramatyczny, operę i operetkę we Lwowie, 1919—21 organizował Tow. Teatrów stołecznych w Warszawie.

Heller Stephen, kompozytor niemiecki, *1814, †1888; epigon romantyzmu, w twórczości swojej wzorował się na stylu Chopina, czego wyrazem są jego miniatyry liryczne.

Hellerau, miasto-ogród pod Dreznem, założone w 1909 r.; szkoła gimnastyki rytmicznej Dalcroze'a, warsztaty szkolne dla rzemieślników, wyższa szkoła gospodarstwa wiejskiego.

Hellespont, staroż. nazwa Dardanel.

Hellich Józef Wojciech, malarz czeski,

Heljostat.

*1807, †1880; tworzył obrazy religijne, historyczne oraz liczne portrety.

Hellin, m. w prow. Albacete (Hiszpanja pld.), 13.000 mieszk.; wyroby wełn. i lniane.

Hello Ernest, literat francuski, *1828, †1885; autor wielu prac o podłożu religijnym, m. in.: „L'homme” (1871), „Les contes extraordinaires” (1879).

Hellqvist Karl Gustav, malarz szwedzki, *1851, †1890; przebywał długo w Niemczech; zostawił szereg wielkich płócien treści historycznej („Przywiezienie zwłok Gustawa Adolfa”, „Hus w drodze ku stosowi” i in.).

Hellwald Friedrich, wojskowy austriacki, *1842 †1892; autor dzieł geogr. i etnogr. oraz z zakresu dziejów kultury.

Helmert Friedrich Robert, geodeta niemiecki, *1843, †1917; 1869—70 obserwator w obserwatorium w Hamburgu; 1872 prof. wyższej szkoły technicznej w Aachen; 1887 dyrektor Instytutu geodezyjnego w Poczdamie. Najważniejsze dzieło: „Die Ausgleichsrechnung nach der Methode der kleinsten Quadrate” (2-e wydanie, Lipsk, 1907) i „Die mathematischen und physikalischen Theorien der höheren Geodäsie” (Lipsk, 1880—84).

Helmholtz Hermann, fizyk i fizjolog niemiecki, *1821, †1894; był profesorem fizjologii w Królewcu, w Bonn i w Heidelbergu, następnie profesorem fizyki w Berlinie; sformułował prawo zachowania energii, oznaczył prędkość pobudzeń nerwowych, wynalazł zwierciadło oczne itp.; napisał wiele wybitnych prac; niektóre z nich były tłumaczone na język polski.

Helminthiasis (greck.), choroba czerwiowa; obecność czerwi (wnętrzaków) w jelitach ludzi lub zwierząt.

Helmintologia, nauka o robakach, żyjących w jelitach.

Helmold, kronikarz niemiecki XII w., autor łacińskiej „Cronica Slavorum”, doprowadzonej do r. 1171 (przekład polski z r. 1862).

Helmond, m. w prow. Brabancji ptn. (Holandia), 12.000 mieszk., wyroby bawełn., jedwabne i tytoniowe.

Helmont Jean Baptiste van, lekarz, chemik i filozof belgijski, *1577 w Brukseli, † tamże 1644; główny przedstawiciel chemjatrii; wprowadził do nauki pojęcie „fermentu”, napisał parę prac specjalnych; odkrył dwutlenek węgla; twórca tzw. chemji „pneumatycznej”.

Helmstadt, m. w Brunświku (Niemcy), 16.200 mieszk.; 1576—1809 uniwersytet; węgiel brunatny, fabr. sody.

Helobiae (wodnicowe), rząd roślin jednoliściennych, obejmujący rośliny wodne lub błotne. Należą tu rodziny: Alismaceae. Potamogetonaceae, Hydrocharitaceae.

Heloc, poddańca ludności chłopska w starożytnej Lakonii, pochodzenia achajskiego, pozabawiona praw własności i wolności osobistej wskutek najazdu doryckich Spartiatów. Powstanie helotów 464—455 po uporczywych walkach zostało stłumione.

Heloderma horridum (heloderma), zwierzę; gromada: gady (Reptilia); rząd: łuskonośne

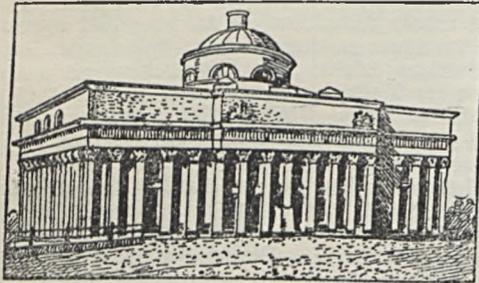
(Squamata), podrząd: jaszczurki (Lacertilia), rodzina: helodermi (Helodermidae). Do 50 cm. długości; żółto-pomarańczowa, niebieskie żyłki i brunatne plamy; skóra pokryta brodawkami; gruczoły jadowite u nasady zęba. Meksyk.

Hélouan-les-Bains, ob. Heluan.

Helowa rurka, rurka próżniowa, napełniona rozrzedzonym helem. Gaz ten świeci intensywnym światłem pod wpływem niewielkich nawet napięć, przyłożonych do elektrod, wtopionych w rurkę. Znajduje ona zastosowanie w radiotechnice w falomierzach.

Helsingborg, m. port w okręgu Malmöhus (Szwecja), nad Sundem, 47.000 mieszk.; rybołówstwo, handel.

Helsingfors (fińsk. Helsinki), stol. Finlandji, nad zatoką fińską; port handl. (drzewo, papier,

Gmach biblioteki uniwers. w Helsingforsie.

skóra, masło), port woj. z twierdzą Sweaborg; 186.000 mieszk. Finnów i Szwedów; uniwersytet, przeniesiony 1827 r. z Abo, politechnika, szkoła marynarki, obserwatorium astronomiczne, ogród botaniczny; cukrownictwo, wyrób maszyn.

Helsingör, m. port. na duńskiej wyspie Zealandji, nad Sundem, naprzeciwko m. szwedzkiego Helsingborg, 15.500 mieszk.; obok twierdza Kronborg i zamek Marienlyst.

Helsinki, ob. Helsingfors.

Helst Bartholomaeus van der, malarz holenderski, * ok. 1613, † 1670; namalował szereg większych kompozycji portretowych; najcenniejsze prace: portret „Pawła Pottera” (Haga) i „Bankiet na cześć pokoju Westfalskiego” (1648).

Heltman Wiktor, publicysta i działacz polityczny polski, * 1796, † 1878; w 1820 utworzył w Warszawie tajny związek „Wolnych Polaków”; uwięziony, oddany jako szeregowiec do korpusu litewskiego; w czasie powstania 1831 przeszedł na stronę polską i służył w wojsku polskim do końca kampanii, poczem emigrował; 1836 wybrany do pierwszego składu Centralnego Towarzystwa Demokratycznego Polskiego; był jednym z głównych autorów słynnego manifestu Tow. Dem. z r. 1836; w czasie rewolucji 1848 r. wysłany do Krakowa, występował jako zdeklarowany stronnik uwłaszczenia włościan; wielki nacisk na radykalne rozwiązanie sprawy chłopskiej kładł również w czasie powstania 1863 r.; w latach 1836—44 wydawał w Póiters, wspólnie z Jankowskim,

„Przegląd dziejów polskich”; autor prac: „Tablica synoptyczna historii polskiej — wiek XV” (1863), „Emigracja polska od 1831 do 1863 r.” (1865), „Demokracja polska na emigracji” (1866).

Heluan (ang. Helwan, franc. Hélouan-les-Bains), miejsc. kąpielowa i stacja klimatyczna w prow. Giza (Egipt Górny), 23 km. na wsch. od Kairu, w sztucznej oazie nad Nilem, 8.000 mieszk.; klimat suchy i gorący; znane już w starożytności źródła gorące (33°).

Helvella, piestrzenica; grzyb z klasy Eumycetes (grzyby właściwe czyli wyższe), podklasy Ascomycetes (workowce), grupy Helvellaceae (piestrzenicowate); kapelusz ma czerwono-brunatny, silnie pofałdowany, trzon jasnobrunatny, szeroki. Spożywanie h. może być powodem zatrucia wśród objawów biegunki, bólu głowy, zaburzeń nerkowych.

Helvetius Claude Adrien, encyklopedysta francuski, * 1715, † 1771; ogłosił m. in. pracę: „De l'esprit”, spaloną publicznie w 1759 roku.

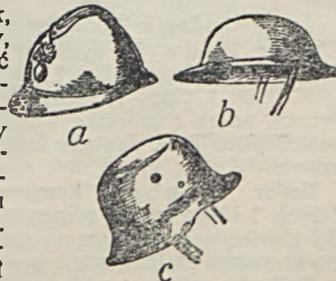
Helwecja, starożytna nazwa dzisiejszej Szwajcarii, ongiś zamieszkiwanej przez celtycki lud Helwetów. W 1798, gdy pod wpływem rewolucji francuskiej doszło w Szwajcarii do przewrotu, Szwajcaria została przekształcona na republikę Helwecką (1798—1803).

Helweckie wyznanie, 1) pierwsze (Confessio helvetica prior), spisane w 27 art. przez teologów szwajcarskich i 2 sztrasburskich w Bazylei 1536; 2) drugie lub większe (C. helv. posterior), ułożone przez Bullingera na żądanie elektora Palatynatu, Fryderyka III, celem wykazania prawdziwej jedności Kościoła ewangelicko-reformowanego w Niemczech, Francji i Szwajcarii. Przyjęte zostało nietylko w Palatynacie, lecz częściowo i w Szwajcarii, Niemczech, Polsce, Węgrzech, Szkocji, Czechach. Składa się z 30 art., poprzedzonych wstępem.

Helwetowie, lud celtycki, zamieszkujący za czasów Cezara nad Renem okolice Bazylei. Wyparci przez Cymbrów, zajęli w I w. przed Chr. Szwajcarię.

Helwig Martin, kartograf niemiecki, * 1517, † 1574; autor pierwszej mapy Śląska (1561).

Helm, szyszak, nakrycie głowy, stanowiące część uzbrojenia ochronnego. Pierwotnie helmy wyrabiano z mocnej skóry, później z metalu (brąz, stal). H. już w starożytności posiadał często przyłbicę, osłaniającą całkowicie twarz i posiadającą tylko otwory oczne, albo szeroką szparę do obserwowania przeciwnika. W średniowieczu h. z przyłbicą stanowił nieodzowną część zbroi rycerskiej. W now-

Helmy nowoczesne.

szych czasach w piechocie helmy bez przyłbicy posiadali tylko pikinierzy (morjony, szturmaki i t. d.). W okresie napoleońskim h. pozostały w użyciu tylko u kirasjerów oraz saperów. Przed wojną światową h. wyszły naogół z użycia. Dopiero ta wojna przywróciła im całkowicie znaczenie we wszystkich armjach. Obecnie prawie każde wojsko posiada helmy szturmowe własnego typu. W Polsce w użyciu jest helm typu francuskiego.

Helm, herb polski: na tarczy w polu czerwonym helm z rogami i ogonem wołowym z tyłu; nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy pióra strusie.

Hemateina, $C_{12}H_{12}O_6$, związek organiczny, ciało krystaliczne o barwie czerwonej, w roztworach alkalicznych barwy niebiesko-fioletowej; otrzymuje się przez utlenienie hematoksyliny tlenem powietrza w roztworze amonjalkalnym. Na powstaniu H. polegają barwienie tkanin wyciągiem drzewa kampszewego.

Hematogen (greck.), środek leczniczy; płyn ciemno-czerwony, gęsty, o zapachu aromatycznym; składa się z hemoglobiny, gliceryny i wina malagi; stosowany jest przy niedokrewnościach (anemiach).

Hematodyna (greck.), barwnik organiczny, wykryty przez Virchowa. Pomarańczowe krystaliczne tafelki w kształcie rombów. Występuje w zastarzałych wylewach krwawych. Powstaje z barwnika krwi, hemoglobiny. Nie zawiera żelaza. Według niektórych badaczy h. jest identyczna z bilirubiną, barwnikiem żółci.

Hematokryt (greck.), przyrząd do określania stosunku (objętościowego) czerwonych ciałek krwi do osocza krwi. Najczęściej stosowany jest h., podany przez Hedina.

Hematoksylina, $C_{12}H_{14}O_6 + 3H_2O$, związek organiczny, żółte kryształki; otrzymuje się z drzewa kampszewego (haematoxylon campechianum, Ameryka Południowa i środkowa). Utleńając się, przechodzi w hemateinę.

Hematologia, nauka o składzie morfologicznym krwi u ludzi zdrowych i chorych.

Hematoporfiryna, związek organiczny; produkt rozkładu hemoglobiny; w odróżnieniu od hemoglobiny nie zawiera żelaza.

Hematoporfirynuria, wydzielanie w moczu hematoporfiryny; zdarza się przy przewlekłych zatruciach wernalem lub sulfonalem.

Hematyna, związek organiczny; część składowa barwnika krwi (hemoglobiny). Powstaje pod wpływem działania ługów lub kwasów na hemoglobinę. Zawiera w cząsteczce swej żelazo (Fe). Wzór chemiczny: $C_{52}H_{52}N_4FeO_4$.

Hematyt, minerał, Fe_2O_3 ; romboedryczny. Rodzimy tlenek żelazowy. Twardość 6. Ciężar właściwy 5,1. Polysk metaliczny. Barwa żelazisto-czarna. W drobnym proszku wiśniowoczerwony. W cienkich płytkach przezroczysty. Minerał rozpowszechniony i powstający w warunkach bardzo różnorodnych; stąd wielka obfitość odmian i gatunków, od pięknych kryształów (blyszcz żelaza albo spekularyt) do skupień bardzo drobnopłastowych (rubryka).

Hemeralopja (greck.), kurza ślepotą; upośledzenie wzroku przy niedostatecznym oświetleniu (wieczorem); objaw wielu chorób ocznych, szczególnie tak zw. wyschnięcia rogówki (xerosis corneae), spowodowanego nieodpowiedniemi odżywianiem (brakiem witamin).

Hemeroherpages (drapieżne), nazwa rzędu ptaków. Budowa ciała silna, muskularna. Górna część dzioba wystaje ponad dolną i zakończona jest haczykowato. Nogi silne, 4 palce, zakończone ostreimi szponami. Oczy bystre, zakrzydła silne. Lot bystry i wytrzymały. Żywią się ssakami, gadami, płazami, rybami, ptakami i padliną. Gnieźdzą się w miejscach mało dostępnych: na wysokich drzewach lub skałach. Rodziny: Pandionidae (rybołowy), Falconidae (sokoły), Serpentariidae (sekretarze), Vulturidae (sępy).

Hemianestezja (greck.), znieczulenie połowicze, objaw, niekiedy towarzyszący hemiplegji.

Hemianopsja, hemiamblyopie (greck.), niedowidzenie połowicze; zniesienie wrażliwości na światło obu prawych lub lewych połów siatkówek (tak zw. h. jednoimienna), albo też prawej połowy jednej siatkówki a lewej drugiej (t. zw. h. różnoimienna). H. jest objawem porażenia mózgowych dróg wzrokowych.

Hemicykl, półkole.

Hemiedrja czyli półściennność albo półpostaciowość, przestarzałe pojęcie krystalograficzne, polegające na tem, że pewne postacie krystalograficzne o symetryczności niższej, wyprowadzono geometrycznie z postaci o symetryczności wyższej, przepuszczając naprzemianległe połowę ich ścian, a pozostałą połowę ścian rozpościerając do wzajemnego się przecięcia. Jednocześnie postacie, których ściany przepuszczano, nazywały się holodryczne, tj. mające pełną ilość ścian.

Hemimorficzne kryształy, ob. hemimorfizm.

Hemimorfizm, typ symetryczności krystalograficznej, w którym istnieje jednoś przystawiania o dwóch zwrotach nierównoznacznych: np. kryształ elektryzuje się tak, że na jednym jej biegunie otrzymuje dodatni a na drugim ujemny ładunek elektryczny. Takie kryształy zazwyczaj na każdym zwrocie mają inne ściany, więc czasami wyglądają tak, jakgdyby były połową kryształu pryzmatycznego, odłamana od drugiej, do niej symetrycznej.

Hemina, związek organiczny, $C_{52}H_{52}N_4FeO_4 \cdot HCl$; drobne brunatne kryształki, wykryte przez anatoma krakowskiego Teichmanna. Kryształki h. powstają przez ogrzewanie próbki krwi z kwasem octowym lodowatym i solą kuchenną; mają one duże znaczenie w medycynie sądowej.

Hemipareza (greck.), niedowład połowiczny; upośledzenie ruchów w jednej połowie ciała; hemiplegja lżejszego stopnia.

Hemipelagiczne zwierzęta stanowią formy przejściowe od fauny pelagicznej do przybrze-

żnej (litoralnej). Należy tu wiele larw robaków, mięczaków, skorupiaków.

Hemiplegja (greck.), porażenie połowicze, porażenie (paraliż) połowy ciała (zwykle ręki, nogi, i dolnej połowy twarzy). Ludzie, dotknięci h., chodzą, pociągając porażoną nogę za sobą, rękę porażoną mają zgiętą w łokciu i przyciągniętą do tułowia. H. następuje najczęściej w wieku starczym, jako następstwo miażdżycy (sklerozy) naczyń mózgowych; u osób młodych częstym powodem h. bywa kiła. H. zaczyna się zwykle od udaru apoplektycznego.

Hemiptera, półpokrywe, dawna nazwa rzędu owadów, obecnie Rhynchota (pluskwiaki).

Hemisfera, półkula.

Hemochromogen (greck.), barwnik krwi, wykryty przez Hoppe-Seylera. Odtleniona hemoglobina. Na powietrzu h. utlenia się na (oksy) hemoglobinę. W ustrojach zwierzęcych h. znajduje się we krwi naczyń żylnych dużego krwioobiegu. ob. krwi krążenie.

Hemocyanina (greck.), barwnik krwi, występujący u niektórych pajęczaków, skorupiaków i mięczaków (brzuchonogów, głowonogów). Zawiera miedź (Cu), organicznie związaną. Utlenia się łatwo, nabierając barwy niebieskiej.

Hemofilja (greck.), zmniejszenie krzepliwości krwi; choroba dziedziczna rodzinna; h. dotknięci bywają tylko mężczyźni; córki hemofilików (krwawców) przenoszą h. na swe męskie potomstwo, same zaś nie wykazują objawów h. Najmniejsze skałeczenie u hemofilika wywołuje długotrwałe, nie dające się zatamować, krwotoki. Istota h. nie jest dokładnie znana.

Hemoglobina (greck.), czerwony barwnik krwi; złożony związek organiczny; pod względem chemicznym składa się z dwóch części: z ciała białkowego — globiny oraz z właściwego barwnika — hematyny. H. może tworzyć kryształki, których forma i wielkość jest charakterystyczna dla każdego poszczególnego gatunku zwierząt. H. tworzy połączenie z tlenem (t. zw. oksyhemoglobina; cecha charakterystyczna: barwa jasno-czerwona), z tlenkiem węgla (tak zw. h. tlenkową globina — roztwór barwy bardzo jasnej). Substancje silnie utleniające (np. chloran potasu), przeprowadzają h. w tak zw. methemoglobinę (zabarwienie czekoladowe). H. tlenkową i meth. tworzą połączenia stałe, oksy. natomiast jest to połączenie luźne, łatwo oddające tlen tkankom, co stanowi istotę oddychania tkankowego. Rozróżnianie rozmaitych rodzajów h. najpewniej odbywa się przy pomocy analizy widmowej.

Hemoglobinometr

Hemoglobinometr (greck.), przyrząd do określania zawartości hemoglobiny we krwi ludzkiej. Przyrządów tego rodzaju istnieje kilka modeli: Go-

wersa, Salliego, Fleischla i in.

Hemoglobinuria (greck.), wydzielanie w moczu rozpuszczonego barwnika krwi (hemoglobiny). Mocz nabiera barwy czerwonej lub bru-

natnej. H. zdarza się przy zatruciach chloranem potasu (KClO₃), arsenowodorem (AsH₃), niektórymi grzybami. H. napadowa, choroba, polegająca na napadowym wydzielaniu w moczu hemoglobiny. Czynnikiem wywołującym napad h. jest zwykle obniżenie temperatury powietrza.

Hemoliza (greck.), rozpuszczanie czerwonych ciałek krwi. Krew shemolizowana jest zupełnie przezroczysta, barwy słabo czerwonej, nie wysyczonej („krew lakowata”). H. łatwo wywołać można w próbówce z krwią przez dodanie wody destylowanej, eteru lub rozcieńczonych roztworów soli. W ustroju h. wywołuje zatrucie grzybami, niektóre zakażenia ropne, niektóre tasiemce (botriocephalus). Znaczna h. w ustroju spowodować może żółtaczkę. Hemolizy zahanowanie, ob. Wasser-manna odczyn.

Hemolizyny, (greck.), jady ustrojowe, przeważnie bakteryjne, wywołujące rozpuszczenie się czerwonych ciałek krwi. Ponadto h. powstają w surowicy krwi zwierząt (np. królików) po zastrzyknięciu tym zwierzętom obcogatkowych krwinek (np. krwinek barana). Istota i budowa chemiczna h. nie jest dokładnie zbadana. Pierwsze badania nad h-ami prowadzili Bordet i Ehrlich.

Hemometr (greck.), ob. Hemoglobino-

metr.

Hemopyrol, C₈H₁₃N, homolog pyrołu, wchodzi jako podstawowe ciało w skład barwnika krwi, hemoglobiny, i zieleni roślinnej, chlorofilu. Odkrycie to przypada badaczom polskim: M. Nenckiemu, J. Zaleskiemu i L. Marciklewskiemu.

Hemoroidy (greck.), guzy krwawnicowe (varices haemorrhoidales), rozszerzenie żył w odbytnicy; powoduje bolesność, swędzenie, wydzielanie się krwi, zaparcie. Leczenie: uregulowanie stolca, unikanie siedzącego trybu życia; czopki; wreszcie, operacja.

Hemosyderyna (greck.) barwnik organiczny; jasno-żółte lub ciemno-pomarańczowe bezpostaciowe ziarenka. H. zawiera żelazo; powstaje z barwnika krwi, hemoglobiny, wszędzie tam, gdzie barwnik ten, poza obre-
bem naczyń krwionośnych, zetknie się z żywymi komórkami ustroju. H. znajduje się w wylewach krwawych lub w wyrobczynkach. H. często występuje wspólnie z hematodyna.

Hempel Jan Marjan, polski inżynier górniczy, * 1818, † 1886; naczelnik rządowych zakładów górniczych w Król. Polskiem do 1883 r.; wydał m. in. „Mapę geognostyczną południowo-zachodniej części Król. Polskiego” (18 arkuszy, 1856).

Henares, dopływ rz. Jarama w N. Kastylii (Hiszpanja), dług. 150 km.; zasila kanały, używane w dolinie rz. Guadalajara.

Hénault Charles Jean François, historyk i poeta francuski, * 1685, † 1770; przewodniczący parlamentu paryskiego w 1723 r.

Hendaye, m. w dep. Basses-Pyrénées (Francja), nad rz. Bidassoa; st. kol. pograniczna z Hiszpanją; 3.500 mieszk.

Hendel Zygmunt, architekt polski, * 1862; studja w Krakowie, Wiedniu i Paryżu; opracował projekt odbudowy zamku w Tęczynie, przeprowadził restaurację szeregu gmachów zabytkowych w Krakowie i w Polsce południowej.

Henderson, m. w stanie Kentucky (St. Zi. Am. Płn.), 12.200 mieszk.

Henderson Arthur, jeden z przywódców angielskiej partii pracy; robotnik fabryczny, * 1863; od r. 1903 poseł do parlamentu; 1905 do 15 kierownik stronnictwa; 1915—17 min. w rządzie Lloyd George'a; 1924 min. spraw wewn.

Hendon, pñ.-zach. przedmieście Londynu, 16.000 mieszk.

Hengel, m. w prow. Geldrii (Holandia), węzł. st. kol., 26.300 mieszk.; przedzalnictwo.

Hénin-Létard, m. w dep. Pas-de-Calais (Francja pñ.), 17.830 mieszk.; kopalnie węgla, przemysł metalurg., wyroby batystowe.

Henkiel Djonizy, literat i publicysta polski, * 1841 na Ukrainie; za udział w powstaniu 1863 r. zesłany na Sybir; po powrocie do kraju współredaktor „Gazety Polskiej” w Warszawie, a potem „Biblioteki Warszawskiej”; wywarł wpływ na rozwój wielu talentów literackich; † 1920.

Henle Jakob, fizjolog i anatom niemiecki, * 1809, † 1885; był profesorem w Zurychu, w Heidelbergu i w Getyndze; założyciel tzw. szkoły racjonalnej; „Handbuch der rationellen Pathologie” (2 t., 1846—52).

Henneberg Rudolf, malarz niemiecki, * 1825, † 1876; przedstawiciel kierunku romantycznego („Dziki strzelec”, „Pogoń za szczęściem” i in.).

Henneberger Kaspar, geograf pruski; * 1529, † 1600; autor pierwszej szczegółowej mapy Prus (1584).

Hennequin Maurice, komedjopisarz francuski, * 1863; autor licznych komedji, fars i wodewilów, wystawianych i na scenach warszawskich.

Henner Jean Jacques, malarz francuski, * 1829 w Bernwiller (Alzacja), † 1905 w Paryżu; uczeń Drollinga; ulubionym tematem jego obrazów były zgrupowania nagich postaci na tle mrocznych krajobrazów, jak np.: „Idylla” (muz. Luksemburskie), „Byblis zamieniona w źródło” (1856, muz. w Dijon), „Zuzanna w kąpielii” i in.; z portretów jego ważniejsze: „General Chanzy” (1873), „Portret Schnetz'a” (1863).

Hennin Pierre Michel, dyplomata francuski, * 1728; w latach 1763—4 minister-rezydent Francji w Warszawie; † 1807.

Henry, praktyczna jednostka samoindukcji. Obwód prądu posiada samoindukcję równą 1 h., gdy zmiana natężenia prądu w obwodzie, równa 1 amperowi na sekundę, wywołuje w obwodzie ekstraprad (ob. ekstrapradu) o napięciu 1 volt. Stąd: henry = volt: $\frac{\text{ampere}}{\text{sek.}} = 10^9$ jedn. EM. Nazwa h. pochodzi od nazwiska Józefa Henry.

Henry Joseph, fizyk amerykański, * 1799, † 1878; główne prace dotyczą samoindukcji.

Od nazwiska H. nazwano jednostkę samoindukcji: „henry”.

Henry, 1) Paul Pierre (* 1848, † 1905) i 2) Mathieu Prosper (* 1849, † 1903), astronomowie francuscy; pracowali w obserwatorium w Paryżu; zakres ich prac obejmował astrofotografię oraz fotograficzne mapy nieba; posiadali pracownię obiektywów fotograficznych i teleskopowych oraz zwierciadeł.

Henry William, fizyk i chemik angielski, * 1774, † 1836; ogłaszał prace, dotyczące gazów. w 1803 odkrył prawo rozpuszczalności gazów, nazwane od jego nazwiska.

Henry'ego prawo, sformułowane przez Will. Henry w 1803, dotyczy rozpuszczalności gazów w cieczach i głosi, że w temperaturze stałej stosunek pomiędzy ciśnieniem pozostałego gazu a jego stężeniem w roztworze jest wielkością stałą. Prawo H. nie ma zastosowania, gdy gaz tworzy z rozpuszczalnikiem związki chemiczne. Odchylenia stwierdzono również dla wysokich ciśnień.

Henrycjańskie artykuły, ta część pacta conventa, zaprzysiężonych w r. 1573 przez Henryka Walezjusza, która obowiązywała i w wszystkich późniejszych polskich królów elekcyjnych. Gwarantowała ona wolność elekcji, wypowiedzenie wojny nie inaczej, jak za zgodą senatu, tolerancję dla dysydentów.

Henryk, imię szeregu królów angielskich. 1) H. I, syn Wilhelma Zdobywcy, 1100—1135; 2) H. II z franc. dynastji Plantagenetów, ks. Andegawenji. Panował w Anglii od 1154 do 1189 r. Za żonę, ks. Eleonorę Akwitańską (rozwidzioną z kr. fr. Ludwikiem VII), otrzymał olbrzymie posiadłości we Francji. W ten sposób większa część ziem franc. została połączona z Anglią, co dało początek wielkim wojnom ang.-franc. w XIII—XV w. Kazał zamordować arcyb. Tomasza Bequeta. 3) H. III, 1216—72. Za jego rządów wybuchło powstanie baronów pod wodzą Szymona de Monfort, podczas którego H. dostał się do niewoli. Wówczas powstańcy zwołali pierwszy parlament angielski (1265 r.) z udziałem posłów hrabstw i miast; 4) H. IV, z linii Lancaster (Róża Czerwona), 1399—1413; 5) H. V, syn poprzedn., 1413—22. Korzystając z pomocy ks. burgundzkiego, wznowił wojnę z Francją. Po zwycięstwie pod Azincourt opanował całą pñ. Francję (do Loiry) i koronował się na króla Francji; 6) H. VI, syn H. V., 1422—71. Nie zdołał utrzymać zdobycy ojca. Za niego zakończyła się (w r. 1453) Stuletnia wojna z pełnym niemal wyparciem Anglików z Francji. Za panowania H. VI rozpoczęły się walki domowe pomiędzy linią Yorków a Lancasterów czyli tak zw. Wojna Czerwonej i Białej Róży (1455); 7) H. VII Tudor, 1485—1509. Pierwszy pokierował polityką Anglii w duchu interesów handlowych i kolonialnych; 8) H. VIII, 1509—47. Początkowo przeciwnik reformacji, wskutek spornego stanowiska papieża w sprawie rozvodu z jego pierwszą żoną (Katarzyną Aragońską), opierając się na parlamencie, zerwał z Rzymem w 1533 roku, przeprowadził zamierzony rozwód i poślubił Annę Boleyn (którą później kazał stracić na szafocie). Ogłoszony został głową koś-

ciola anglikańskiego. Za jego czasów skazany na śmierć słynny humanista Tomasz Morus.

Henryk, imię szeregu królów francuskich. 1) H. I, 1031—60, żonaty z Anną, córką ks. kijowskiego Jarosława; 2) H. II (z linii Valois), 1547 do 1559. Na rządy jego przypada ostatnia faza wielkich wojen z ces. Karolem V i jego sprzymierzeńcami. W wojnie 1552—59 Francuzi zajęli Toul, Metz i Verdun, wypędzili Anglików z Calais, Bankructwo finansowe doprowadziło jednak do upadku autorytetu rządu i stało się podłożem dla rozwoju wielkich wojen domowych; 3) H. III, syn Henryka II i Katarzyny Medici, * 1551. W r. 1573 wybrany na króla Polski, po śmierci starszego brata, Karola IX, zbiegł z Polski i objął tron francuski 1574—89. Były to czasy ostrych wojen domowych o charakterze religijnym. Seniorowie katolicycy utworzyli w r. 1576 „Ligę katolicką”, która, wobec niezastosowania się Henryka III do jej żądań, jawnie zwróciła się przeciw niemu. W wojnie domowej z Ligą H. III, wypędzony z Paryża, został zamordowany przez członka Ligi Jacques Clement'a (1589); 4) H. IV, król franc. z dynastji Bourbonów. Jeden z najświetniejszych monarchów Francji. Syn Antoniego Bourbona i Joanny d'Albret, * 1553. W r. 1572 ożenił się z Małgorzatą Valois, wzmocniając w ten sposób swe prawa do dziedzictwa tronu franc. po Walezjuszach. Sprzymierzywszy się w r. 1589 z H. III, wziął udział w wojnie domowej z Ligą katolicką (popieraną przez Filipa II hiszpańskiego). Zwyciężywszy przeciwników pod Mayenne i Ivry, wreszcie po kilkoletniej wojnie zajął Paryż (1594). Chcąc ułatwić zakończenie walk religijnych, już w r. 1593 przyjął katolicyzm (przedtem był hugonotą) i starał się przeciagnąć na swą stronę przywódców Ligi Gwizjuszów. Z drugiej strony, dla zabezpieczenia protestantyzmu, wydał w r. 1598 edykt tolerancyjny nantejski. Zamordowany przez katol. fanatyka Ravallac'a w r. 1614

Henryk, imię szeregu królów niemieckich i cesarzy rzymskich: 1) H. I. Ptasznik, z dynastji saskiej, król niem. 919—936 r., założyciel Marchji Wschodniej (polabskiej); 2) H. II (ks. bawarski od r. 995), cesarz 1002—24. Na jego czasy przypadają największe wojny polsko-niemieckie (z Bolesławem Chrobrym) 1004—1018, zakończone pokojem w Budziszynie; 3) H. III, z dyn. frankońskiej, 1039—56; 4) H. IV, 1056—1106. Gwałtowne walki o inwestyturę z pap. Grzegorzem VII, upokorzenie w Kanosie (1077). Wypędzenie papieża; 5) H. V, 1106—1125. Zakończenie walk o inwestyturę. Konkordat w Wormacji; 6) H. VI (dyn. Hohenstaufów), 1190—97. Przez małż. z ks. Konstancją odziedziczył hr. Sycylijskie; 7) H. VII, syn ces. Fryderyka II, 1220—1235, † 1242.

Henryk I Brodaty, syn Bolesława Wysokiego (zmarłego 1201 r.), książę wrocławski. W r. 1228 w walce z Konradem Mazowieckim uzyskał opiekę nad małoletnim Bolesławem Wstydlwym i zarazem zdobył tron krakowski. W r. 1229 uwięziony przez Konrada, dopiero w r. 1234 ostatecznie odzyskał tron krakowski; † 1238.

Henryk głogowski ks., (1291—1309); syn Konrada, miał zostać następcą Henryka Probusa na Śląsku i Przemysława II w Wielkopolsce; 1296 objął część Wielkopolski, w r. 1306 zajął całą; po śmierci 1309 r. panowali tu jego synowie do r. 1314.

Henryk II Pobożny, syn Henryka Brodatego, książę wrocławski i krakowski 1238—1241. Zginął w bitwie z Tatarami pod Lignicą 1241 r. Zostawił 3 synów: Henryka III ks. wrocławskiego († 1266), Bolesława Rogatkę (ks. lignickiego) i Konrada (ks. głogowskiego).

Henryk V, ks. lignicki i wrocławski, (1278 do 1296), syn Bolesława Łysego, objął ks. wrocławskie po śmierci Henryka Probusa, obalając w ten sposób testament tego ostatniego i jego plany złączenia Śląska z Polską.

Henryk Probus, syn ks. wrocławskiego, Henryka III, książę wrocławski, a od r. 1288 i krakowski. Otrzymał tron krakowski przy pomocy tamtejszego mieszczanstwa w walce z Władysławem Łokietkiem; † 1290.

Henryk Pyszny, ks. bawarski, 1) H. Pyszny, 1137 zagarnął Saksonję; † 1139. Protoplasta dynastji Wolfów; 2) H. Lew (syn poprzedn.), ks. bawarski i saski, 1139—1181. Przez odmowę pomocy cesarzowi Fryderykowi I spowodował klęskę jego pod Legnano (1176), wypędzony za to z ojcowizny w r. 1180; w r. nast. odzyskał część dawnej Saksonji, Brunświk i Lüneburg.

Henryk von Plauen, wielki mistrz Zakonu Krzyżackiego, * 1370. Na początku wojny z Polską w 1410 r. otrzymał, jako komtur Świecia, polecenie obrony Pomorza na czele 30.000 przed zagonami polskimi. Po bitwie szybko zajął Malborg i bronił twierdzy, dzięki czemu został wybrany na W. Mistrza Zakonu. W 1413 r. został złożony z urzędu i osadzony w więzieniu (do 1422 r.); † 1429 r. w Lochstädt.

Henryk Walezjusz, wybrany na króla polskiego w r. 1573, przybył do kraju w końcu stycznia 1574 r. Opuścił Polskę samowolnie 1574 r., aby objąć tron francuski. W maju 1575 ogłoszono w Polsce oficjalny akt jego detronizacji. O rządach jego we Francji ob. Henryk III franc.

Henryk Żeglarz, syn króla portugalskiego Jana I, * 1394; inicjator pierwszych wielkich wypraw morskich wdluz wybrzeży Afryki; † 1460.

Henryka Marja, córka króla franc. Henryka IV i Marji Medici, żona Karola I, króla ang., * 1605, † 1669.

Hensen Viktor, fizjolog niemiecki, * 1835; profesor w Kiel, pracował głównie nad embriologią i organami zmysłów; założyciel nauki o planktonie; pozostawił kilka prac z zakresu fizjologii.

Henzada, m. w prow. Pegu w Birmie (Indje bryt.), nad rz. Irawadi; 25.000 miesz.

Heortologia (greck.), nauka o powstaniu, rozwoju historycznym i znaczeniu świąt kościelnych.

Hepar (greck.), wątroba.

Hepaticae, wątrobowce, rośliny zarodnikowe; rosną przeważnie w miejscach ciemnych i wilgotnych, rosną w darniach mchów, na liściach drzew w wilgotnych lasach podzwrotni-

kowych, rzadko na miejscach suchych. Obejmuje 4 rzędy: 1) Marchantiaceae (porostnicowate); pospolita u nas Marchantia polymorpha (porostnica wielopostaciowa), stosowana dawniej przeciwko chorobom wątroby, skąd nazwa całej klasy; 2) Ricciaceae (wglębkowate): Riccia ciliata, R. fluitans, R. natans, liczne odmiany wglębków, mogące żyć zarówno w wodzie, jak i na wilgotnej glebie; 3) Antocerothaceae (glewikowate) z wielkimi gatunkami; 4) Jungermanniaceae (meszkowate) i in.

Hepatisatio (greck.), zwątrobiecie; nazwę tę nosi II-gi i III-ci okres włóknikowego zapalenia płuc (pneumonia crouposa): utkanie płuca przypomina wtedy (na przekroju) budowę wątroby.

Hepatitis (greck.), zapalenie wątroby; zwykle ropne, h. purulenta (suppurativa): bolesność w okolicach wątroby, żółtaczka, przebieg temp. o typie ropnym (wysokie wzniesienia się i niskie spadki), brak łaknienia, zły stan ogólny.

Heppen Julian, dziennikarz polski, badacz przeszłości Warszawy, * 1828, † 1897; pisywał do wielu dzienników i tygodników warszawskich, głównie obrazki i wspomnienia z dziejów stolicy.

Heptagon (greck.), siedmiokąt.

Heptakord w muzyce skala siedmiostopniowa diatoniczna.

Heptameron (greck.), dzieło siedmiu dni. Tytuł zbioru nowel Małgorzaty Valois, królowej Nawarry (1492—1549).

Heptan, C₇H₁₆, węglowodór z grupy parafin; ciecz bezbarwna o temp. topn. — 97° 1, t. wrzenia + 98° 3; c. wł. 0.683 w t. = 20°.

Heptarchja anglo saska w Brytanji, siedm królestw germańskich, utworzonych w ciągu V i VI-go w.: 1) Kent, 2) Sussex, 3) Wessex, 4) Essex, 5) Northumberland, 6) Est-Anglia, 7) Mercia. W r. 827 król Essexu, Egbert, zjednoczył wszystkie te państewka pod swoją władzą w jedno królestwo Anglo-saskie.

Hera, u staroż. Greków bogini nieba, żona Zeusa, opiekunka małżeństw. U Rzymian — Junona.

Heracleum Sphondylium, barszcz pospolity, roślina z rodz. Umbelliferae (baldaszkowate); podkrzew zimujący, pospolity na naszych łąkach, o wysokiej lodydze, dosięgającej 1 m.; w Persji; na Kaukazie gatunki przewyższające wzrost ludzki.

Herakleia, u staroż. nazwa kilku miast w Grecji, z nich H. Lynkestis w Macedonii, u podnóża góry Barnos, pamiętna bitwa 220 r. przed Chr. między Filipem III a konsulem Galją.

Herakleion lub **Kandja**, nomarchja na wyspie Krecie; gł. m. Kandja na miejscu staroż. H.

Heraktes (łac. Herkules), bohater mit. grecki, syn Zeusa i królowej teb. Alkmeny. Dzieckiem jeszcze uduśił w kolebce dwa węże, posłane nań przez Herę. Zmuszony spełniać rozkazy króla mekeńskiego Eurystheusza, dokonał 12 bohaterskich czynów: 1) zduśił lwa, który pustoszył okolice świątyni Zeusa w Nemei; 2) zabił potwornego węża czyli hydrę lernejską o 9 głowach; 3) złowił niesłychanie zwinna kery-

nejską lanię; 4) upolował żywcem ogromnego dzika z góry Erymantu, który był postrachem całej okolicy; 5) oczyścił zaniedbaną od lat 30 stajnię kr. Elidy, Augiasza, wprowadziwszy doń potężny prąd wody z sąsiednich rzek (Alfeusa i Peneusa); 6) wypłoszył straszliwe ptaki z doliny Stymtalosu w Arkadii; 7) poskromił oszalałego wielkiego byka kreteńskiego; 8) wprowadził do Myken stado koni zięjących ogniem, zabiwszy uprzednio ich posiadacza, Diomedesa, króla trackiego; 9) zdobył precudny pas kr. Hipolity, dzieło Hefajstosa, pokonawszy, stając w obronie swej królowej, dzielne amazonki; 10) w wyprawie na trzody olbrzyma o trzech ciałach, Gerjona, rozdarł przesmyk, łączący Europę z Afryką i postawił z obu stron, wytworzonej w ten sposób cieśniny, dwie skały, zwane odąd słupami Heraklesa; 11) zdobył złote jabłka z drzewa Gai, pilnowanego przez Hesperydę u zachodnich krańców świata, przyczem, by dowiedzieć się o kraju Hesperyd, musiał stoczyć cały szereg walk, m. in. z bożkiem wodnym, Nereuszem i w. in.; 12) uprowadził z Tartaru straszliwego potwora Cerbera.

Heraklidzi, dynastja grecka, wywodząca się od Heraklesa.

Heraklit (Herakleitos), zwany Ciemnym, filozof grecki, * ok. 535, † 475 przed Chr.; jeden z pierwszych twórców nauki filozofji; autor dzieła o naturze, z którego pozostały tylko fragmenty; uważał ogień za pierwiastek życia i ducha, dowodził, że w świecie niema nic stałego („panta rei” = wszystko płynie), gdyż wszystko ulega zmianom, albo w kierunku materializacji ognia, albo też spalania się rzeczy.

Heraklijusz, 1) H. I, cesarz wschodnio-rzymski 610—641; 2) H. II, ces. wsch.-rzymski 641.

Heraldyka, umiejętność, poświęcona regułom i znajomości godeł ulegalizowanych czyli herbownictwa, zarówno rodzin szlacheckich, jak i jednostek administracyjnych, świeckich i kościelnych; h. powstała w Europie Zachodniej w dobie wojen krzyżowych. W czasie od XI do XV stulecia: na tle dawnych godeł rycerskich tworzyły poczęto pewne konwencjonalne przepisy i normy, usiłujące ustalić zasadnicze podstawy herbownictwa. Nazwę swą wzięła h. od instytucji heroldów (łac. heroldus) czyli mistrzów ceremonji, wywołujących w szranki bojowe rycerzy podczas turniejów. Ci h. byli pierwszymi znawcami godeł rycerskich czyli pewnych znaków, ozdabiających tarcze rycerzy. W związku z panującym wówczas w sztuce stylem gotyckim oraz z wpływami Wschodu, zacerpnieniem podczas wypraw krzyżowych, kształtowały się zaczęły stopniowo zarysy, zarówno samych tarcz i ich ozdób zewnętrznych, jak i właściwych „przedmiotów” czyli tematów godeł herbowych. Obok dawnych, najprostszych znaków w postaci pasów, krzyżów, zwierząt itp., powstały czasem tzw. figury heraldyczne (we Francji np. najczęstsze: lilja, chorągiew, chusta, pień, topór, półksiężyc, grot, wąż, wieża szachowa itd.), które w heraldyce

Herakles.

Europy Zachodniej, opartej na indywidualizacji herbów rodzinnych, niekiedy nawet osobistych, wytworzyły bardzo liczne szeregi odmian herbowych, związanych ściśle z wprowadzaniem stopniowo zwyczajem dzielenia tarczy na osobne pola. Liczba herbów w Niemczech np., obliczona jest przypuszczalnie na 200.000. Kiedy zaś w dobie upadku sztuki heraldycznej przyjęty został w Europie Zach. zwyczaj tzw. tarcz dzielonych (franc. „brisure”) na szereg pól parzysty lub nieparzysty, dochodzący niekiedy do kilkudziesięciu podziałów, wprowadzał zaczęto niebawem do herbów tzw. „podział genealogiczny”, zawierający na osobnych polach herby ojca, matki, dziadków, babek, pradziadków i prababek, a nadto godła żony i jej przodków. H. klasyczna miała pierwotnie za punkt wyjścia tylko tarczę rycerską. Czasem wprowadzało się do tarcz herbowych symbolikę barw heraldycznych, same zaś tarcze ozdabiać hełmami i wreszcie labrami czyli floresami, spływającymi z hełmu na boki tarczy, a powstałymi w zasadzie z tkanin, które nigdy istotnie okalały hełmy rycerskie. Dzielnie tarcz herbowych na liczne pola i półka, szczególnie znamienne dla heraldyki angielskiej, wywołało w nowszych czasach reakcję w formie herbów „skróconych” („badges”), czerpanych przytem często nie z najistotniejszych części herbu, ale z późniejszych jego dodatków. Tak np. „badge” księcia Walji przedstawia trzy pióra strusie, tkwiące w naczółku korony, pod którą widnieje wstęga z napisem „Ja służę”. Zdobnictwo heraldyczne, nie mające często nic wspólnego z właściwymi wskazaniami heraldyki, rozwinęło się niezwykle bujnie w ciągu XVIII-go i początku XIX-go stulecia, znajdując grunt podatny zwłaszcza w Niemczech oraz wśród świeżo nobilitowanych rodzin Francji napoleońskiej. Kwestja powstania i pierwotnego rozwoju godła szlacheckiego w Polsce jest dotychczas niewyjaśniona: prof. F. Piekosiński wypropozował je od run skandynawskich, natomiast A. Małeck i S. Mieroszewski, A. Boniecki i in. gotowi są wywodzić je z pierwiastków rodzinnych. Herbownictwo polskie powstało prawdopodobnie w związku z rodową organizacją wojskową rycerstwa polskiego t. zw. zawołaniami rodowymi („proclamaciones”). Czasem, wobec osłabienia organizacji rodowej, herb stał się jedynym łącznikiem dawnej a ściślej wspólności rodu; w zmienionych warunkach zatarła się później pamięć „zawołania”, a pozostała tylko nazwa herbu. Dzięki temu charakterowi „rodowemu” herbów polskich, heraldyka w Polsce stała się w ostatnim półwieczu przedmiotem studiów, ułatwiających badanie nad pierwotnym ustrojem społecznym.

Herat, staroż. m. handl. w Afganistanie pń-zach., w dolinie rz. Heri Rud, 20.000 mieszk.; wyrób broni siecznej, dywanów i tkanin bawełnianych.

Hérault, 1) rz. we Francji pńd., wypływa z gór Cévennes, wpada do m. Śródziemnego pod Agde, dług. 160 km.; 2) dep. pńd.-wsch. Francji, 6.198 km², 488.200 mieszk.; stol. Montpellier.

Hérault de Séchelles Marie-Jean, * 1759; polityk francuski, przewodniczący Konwentu i Komisji Konstytucyjnej, która ułożyła jako-bińską konstytucję 1793 r. Wraz z innymi Dantonistami zgilotynowany 1794 r.

Herba (łac.), trawa; w medycynie napary lub odvary z traw stosowane są, jako środki lecznicze, np. h. Absinthii (piołun), h. Cannabis indicae (konopie indyjskie).

Herbarium, zielnik.

Herbart Johann Friedrich, filozof niemiecki, * 1776, † 1841; 1833 prof. w Getyndze; filozofja jego stanowi realistyczną reakcję przeciwko transcendentalnemu idealizmowi filozofji niemieckiej po Kancie.

Herbarz, zbiór i opis herbów wraz z wyszczególnieniem i historją pieczętujących się niemi rodzin. Najstarszem dziełem heraldycznym polskiem są Długosza: „Insignia seu clenodia regis et regni Poloniae” (druk 1851 i 1885); z późniejszych ważniejsze: Bartosza Paprockiego (1584—1588), ks. Szymona Okolskiego (1641—48), Waclawa Potockiego (1696), ks. Wojciecha Kojalowicza (ogłosz. 1897), ks. Kaspra Niesieckiego (4 t., 1728; 2-gie wyd. w 10 t., 1839—46), Stan. Duńczewskiego (2 t., 1757); w najnowszych czasach: Adama Bonieckiego (dotychczas 15 t.), Jul. hr. Ostrowskiego („Księga herbowa” i Sew. Uruskiego („Rodzina”, dotychczas 15 t.).

Herbata, zwinięte i wysuszone liście krzewu herbacianego *Thea chinensis*, pochodzącego z Chin i Japonii, a rozpowszechnionego następnie także na Jawie, Cejlonie, w Indjach Wschodnich i w Ameryce. Krzew h-ny uprawia się w specjalnych plantacjach lub też sadzi się w rzędy pośród pól (np. ryżowych); pędy przycina się tak, że krzewy nie wyrastają ponad 3 m. Zbiór liści herbaty chińskiej (4—5 razy w roku) odbywa się dopiero od 7-go roku; pierwsze liście wiosenne, tzw. kwiat herbaciany (Pecco) są najdelikatniejsze, następnie zbiory dają gorsze gatunki. Przez odpowiednie postępowanie otrzymuje się 2 główne rodzaje herbaty: zieloną i czarną. Dla otrzymania h. zielonej zwiija się liście natychmiast po zerwaniu i suszy się je w naczyniach na wolnym ogniu, przyczem zachowują swą zieloną barwę (Haysan); h. czarną uzyskuje się w ten sposób, że lekko ogrzane liście poddaje się 2—3 dniowej fermentacji i następnie dopiero zwiija się je i suszy (Pecco, Koncho, Suchong). Z odpadków zmieszanych z klejem i krwią, wyrabia się tzw. herbata cegiełkową. Najlepsze gatunki h. chińskiej są: Imperial, H. cesarska, H. cejlońska i indyjska posiadają wprawdzie silniejszy smak, niż h. chińska, mają jednak mniej aromatu. Działającym związkiem h. jest kofeina (teina), której ilość wynosi 1—5%; dobroć herbaty jednak i jej aromat zależą nie od kofeiny, lecz od olejków lotnych (0,5—1%), smak zaś ściągający od garbnika, zawartego w h. w znacznej ilości. Z powodu obecności kofeiny, działa h. pobudzająco na system nerwowy; nadużycie powoduje bezsenność, drżenie itp. obja-

wy. Z powodu wysokiej ceny h. podlega często fałszowaniu, a to przez przymieszkę innych liści (wierzbowych, poziomkowych, różanych itp.), lub też gorszych gatunków. Dla zachowania aromatu h. i ochronienia jej przed wilgocią, transportuje się h. w skrzyńkach wybitych blachą ołowianą lub cynową. H. wprowadzili do Europy Holendrzy w w. XVII; od tego czasu spożycie jej rozpowszechniło się we wszystkich krajach. Chiny eksportują przeszło 100 tys. ton h. rocznie, Japonja, Indie Wsch. i Cejlon drugie tyle. Najwięcej stosunkowo h. spożywa Australia; około 3,500 g. na osobę, Ameryka Półn. 650 g., Anglja 2,300 g., Polska 300 g. rocznie.

Herbete, m. w Westfalji (Prusy) nad rz. Ruhra, 12.200 mieszk.

Herben Jan, literat i dziennikarz czeski, * 1857; jeden z założycieli i propagatorów publicystycznego, politycznego i kulturalnego realizmu czeskiego. Dzieła: kilkutomowa kronika słowackiej rodziny na Morawach p. t.: „Do tizeciego i czwartego pokolenia”, literackie odzwierciedlenie psychologii kraju i ludności południowych Czech w powieści p. t.: „Hostiszow” i inne.

Herberstein Sigismund, poseł ces. Maksymiljana I do Moskwy, * 1486, † 1566; autor jednego z pierwszych opisów Rosji i map tego kraju: „Rerum Moscovitarum commentarii” (1549).

Herbert of Cherbury Edward lord, filozof angielski, * 1583, † 1648; twórca deizmu angielskiego, który opiera religię nie na objawieniu, lecz na rozumie ludzkim.

Herbest Benedykt, humanista, mówca, pedagog i teolog polski, * ok. r. 1531 w Nowem Mieście pod Przemysłem, † 1593 w Jarosławiu; kształcił się na uniwers. krak. Przez lat 9 rektor szkół mjejskich we Lwowie, potem w Krakowie; wykładał listy Cycerona i Georgika Wergiljusza w Ak. krak.; potem udał się do Rzymu i wstąpił do zakonu Jezuitów. Pisał po łacinie i po polsku. Z prac polskich najważniejsze są: „Nauka prawego chrześcijanina” i „Chrześcijańska porządna odpowiedź”; z łac.: „Arithmetica linearis”, „Synodica... oratio” i „Explicatio Eclogae cum allegoria et poetica observatione”.

Herbert, herb polski: na tarczy w polu czerwonym jabłko zielone, z trzech stron przebite mieczami; nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy pióra strusie.

Herbert: 1) Jan, autor zbioru praw, * 1508, † 1566; wydał: „Statuta Regni Poloniae” i wiele in.; 2) Jan Szczerbny, * 1567, † 1616. W 1611 założył drukarnię w Dobromilu i rozpoczął wydawnictwo źródeł historycznych. Wydał: „Consilium de recuperanda pace” (za wypędzeniem jezuitów z Polski), „Jezuita” — satyra przeciw Skardze, „Herkules” — poemat, „Praktyka Rakuska” — satyra przeciw Zygmuntovi III.

Herby, ob. Heraldyka, herbarz.

Hercegowina lub **Hercogowina**, dzielnica Ju-

gosławii, w pń-zach. części półwyspu Bałkańskiego, górzysta (Alpy Dynarskie), 9.139 km², 267.000 mieszk. rz.-kat., prawosł. i mahometan; uprawa tytoniu i wina, chów owiec i kóz; stol. Mostar. 1448—1483 samodz. księstwo, do r. 1878 turecka, 1887—1919 austriacka.

Hercen (Gercen) **Aleksandr**, publicysta rosyjski, * 1812, † 1870; w 1833 ukończył uniwersytet; w 1834, za udział w kolach młodzieży, zesłany do Permu; w 1847 emigrował zagranicę; w 1853 założył w Londynie „wolną drukarnię rosyjską”; zaczął wydawać rocznik pt.: „Polarna gwiazda” (1855—6) a od 1857 „Kołokol”; w 1861 „Kołokol” zbliżył się mocno do polskiego obozu nar.-rewol. (tzw. czerwonych) i zajął wobec zar. stanowisko wyraźnie rewolucyjne, domagając się konstytucji, uwłaszczenia chłopów, niepodległości Polski. Po wybuchu powstania równie zdecydowanie popierał sprawę polską, wskutek czego utracił zupełnie swą olbrzymią przed r. 1863 popularność w Rosji. Współdziałał z H. Bakunin, Ogarew i inni; na emigracji wydał cały szereg obszerniejszych prac publicystycznych: „Z tamtego brzegu”, „Listy z Francji i Włoch”, „Rozwój idei”, „Lud rosyjski i socjalizm” i w. in.

Hercenstein (Gercenstein) **Michail**, działacz polityczny i ekonomista rosyjski, * 1859, † 1906; wybrany 1906 posłem do Dumy, był jednym z przywódców stronnictwa Kadetów; uważany za specjalistę w kwestji rolnej; zamordowany przez reakcjonistów. Napisał: „Agrarny wopros”, „Nacjonalizacja ziemi”, „Krestjanski bank”, „Wykupnyja operacjii” (1905) i w. in.

Hercok Ignacy, architekt polski, * 1806, † 1864; był budowniczym rządowym w Krakowie. Wydał wzory architektoniczne zamku krakowskiego i „Opis budowy szkół początkowych w okręgu woln. miasta Krakowa” (1837).

Hercyńska faza górotwórcza miała miejsce w środkowym karbonie. W Europie środkowej wytworzyło się wielkie pasmo górskie, ciągnące się przez Polskę, połud. Niemcy, półn. i środk. Francję i połudn. Irlandję; wtedy powstały góry Świętokrzyskie, w Ameryce pń. Apalacy, w Azji — Altaj.

Herczeg Ferenc, powieściopisarz i dramaturg węgierski, * 1863. Utwory dramatyczne: „Córka nababa”, „Trzej gwardziści” i in. Powieści i nowela, „Gyurkowiczowie”.

Herder Johann Gottfried, poeta i pisarz filozof, niemiecki, * 1744, † 1803; jeden z pierwszych zwrócił uwagę na poezję ludową; 1770 poznał się w Strassburgu z Goethem; dzięki niemu został 1776 kaznodzieją nadwornym w Weimarze. Główne dzieła: „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit”, „Volksliedersammlung” (poetyckie przekłady), „Cid”.

Heredia, stol. prow. H. w rep. Costa-Rica (Am. Środk.), 13.900 mieszk.

Heredia José Maria de, poeta francuski, * 1842 na wyspie Kubie, † 1905; od 1859 we Francji; 1894 członek Akademii francuskiej; przedstawił Szkoły parnasistów;

pierwszy zbiór wierszy ogłosił 1893 p. t.: „Les Trophées“.

Hereford, stol. hr. H. w Anglii zach., nad rz. Wye, 23.000 mieszk.; siedziba biskupa, wyrób rękawiczek, kapeluszy i flaneli; hr. H. żyzne, 2.181 km.², 113.120 mieszk.

Herennius (Gavius Pontius), wódz samnicki, który w czasie drugiej wojny samn. zwyciężył Rzymian w wawozie Kaudyjskim (321 r. przed Chr.) i zmusił ich do przejścia pod jarzmem.

Hercero, wojownicze pasterskie plemię Bantu, zwalczające od XVII w. Hotentotów w Afryce pld.-zach., później i Niemców (powstanie 1903 do 1907); gł. zajęciem ich jest chów bydła i owiec.

Herezja (z greck.), kacerstwo, błędna nauka z punktu widzenia prawowierności religijnej. **Heretyk**, wyznawca błędnej nauki, odszczepieniec.

Herford, m. pow. w Westfalji (Prusy), 35.000 mieszk.; tkactwo, przedziałnictwo.

Hergenröther Joseph, ks. katolicki, niemiecki historyk kościoła, * 1824, † 1890; prof. prawa kanonicznego i historii kościoła w Würzburgu, kardynał, archiwista Watykanu; główne dzieło: „Dzieje powszechne kościoła“ (przekład polski 1901).

Hergt Oskar, polityk niemiecki, * 1869; 1917—18 pruski min. finansów; 1920 poseł do parlamentu; do 1924 prezes nacjonalistów niem. („Deutschnationale Volkspartei“).

Heringsdorf, wieś i kąpiele morskie na wyspie Usedom nad Bałtykiem pod Świnoujściem.

Heri rud, staroż. Arius, rz. w Afganistanie pld.-zach., dług. 800 km.; ginie w piaskach pustyni Turkiestanu rosyjsk.

Herisau, gł. m. półkantonu Appenzell-Ausser-Rhoden (Szwajcaria), 16.000 mieszk.; przedziałnictwo.

Herites Franciszek, powieściopisarz czeski, * 1851; jeden z założycieli i redaktor tygodnika „Máj“. Odtwarza życie małych miast czeskich w doskonałe ujętych szkicach.

Herleadaen, prow. górzysta Szwecji, 13.651 km.², 11.000 mieszk.

Herkner Heinrich, ekonomista niemiecki, * 1863; prof. w Karlsruhe, Zurychu i Charlottenburgu; napisał m. in.: „Die Arbeiterfrage“ (przekład polski p. t.: „Kwestja społeczna w Europie zachodniej“, 1905).

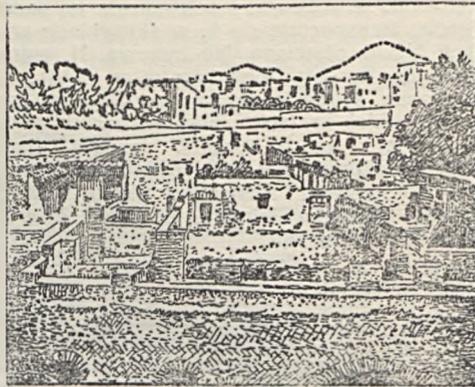
Herkner Józef, litograf polski, * 1802, † 1864; medalier mennicy warszawskiej, potem właściciel zakładu litograficznego, w którym wykonał wiele map.

Herkogamja, obcopylność, tego rodzaju układ organów kwiatowych, że pyłek nie może się dostać na znamię tego samego kwiatu.

Herkomer Hubert, malarz, rodem z Niemiec, naturalizowany w Anglii, * 1849, † 1914; malował portrety wielu wybitnych osobistości współczesnych: Tennysona, Wagnera, Ruskina i in., oraz kompozycje rodzajowe: „Moja wieś“, „Ostatni apel“, „Strajk“. Portret „Damy

w bieli“ (1885) zdobył mu europejską sławę. Był profesorem estetyki w Oksfordzie.

Herkulanum (właśc. **Herculaneum**), w staroż. duże miasto w Kampanji rzymskiej,

Herkulanum.

po między Neapolem i Pompeją, zalane lawą 79 r. po Chr. skutkiem wielkiego wybuchu Wezuwiusza; odkopywane częściowo od r. 1713.

Herkules, ob. **Lamellicornia**.

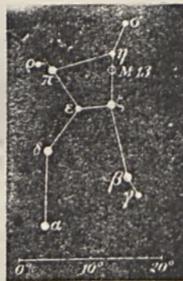
Herkules, ob. **Herakles**.

Herkules, gwiazdozbiór. Najciekawsze obiekty: gwiazda pdwójna α (zielonkawa i czerwona); jedno z najciekawszych skupień gwiazd na niebie północnym M₁₃, około 6.000 gwiazd od 10 do 12 wielkości, średnica 8', duża ilość gwiazd podwójnych, gwiazdy zmienne S, X, g, α, u.

Herkulesa słupy (łac. **Herculis columnae**), w staroż. nazwa cieśniny Gibraltarskiej.

Hermafrodyta (gr.), człowiek, dotknięty obojactwem (hermafrodytyzmem)

Hermafrodytyzm, obojactwo, występowanie męskich i żeńskich organów rozrodczych u jednego osobnika. Hermafrodytyzm u wielu zwierząt i większość roślin jest zjawiskiem normalnym. Osobniki obojaczne mogą posiadać jeden gruczoł obojaczny, wytwarzający i plemniki i jaja, albo też mogą mieć dwa gruczoły odrębne, męski i żeński; pomimo możliwości samozapłodnienia, zjawisko takie zachodzi bardzo rzadko, u zwierząt z reguły dwa osobniki obojacznie zapładniają się nawzajem. U organizmów rozdzielnopłciowych, tj. posiadających tylko organy męskie albo żeńskie, hermafrodytyzm może wystąpić jako anomalia, jak np. hermafrodytyzm boczny u motyli, polegający na tem, że jedna połowa ciała ma cechy samca, a druga samiczki. U człowieka hermafrodytyzm istotny nie był dotychczas obserwowany, występuje natomiast hermafrodytyzm rzekomy (pseudohermafrodytyzm), polegający na upodobnieniu zewnętrznych organów kopula-

Herkules.

cyjnych męskich do żeńskich lub naodwrot, przyczem jednak gruczoły płciowe (jajniki i jądra) nie wykazują obojactwa.

Hermandad, średniowieczny hiszpański związek miast kastylskich i aragońskich przeciwko szlachcie; od XVI w. nazwa żandarmerji, obowiązanej do czuwania nad bezpieczeństwem dróg publicznych. Nazwa ta przysługiwała również policji sądów inkwizycyjnych.

Herman(n), ob. **Arminjusz**.

Hermann Gottfried, filolog niemiecki, * 1772, † 1848; prof. w Lipsku; ogłosił wiele ważnych prac z zakresu metodyki i gramatyki greckiej.

Hermann von Salza, wielki mistrz krzyżacki 1210—1239.

Hermannstadt, niem. nazwa m. Sibiu w Siedmiogrodzie.

Hermas, jeden z tak zw. Ojców Apostolskich. Księga „Pasterza“ Hermasa jest apokalipsa z pierwszej połowy II-go wieku.

Hermeneutyka, dział metodologii historii, dotyczący krytyki wewnętrznej źródła (interpretacji).

Hermes, (łac. **Merkury**), syn Zeusa i Mai, bóg wiatru, żeglugi, handlu; opiekun kupców i złodziei.

Hermes Andreas, polityk i ekonomista niemiecki, * 1878; członek centrum katol.; 1920 min. aprowizacji i rolnictwa Rzeszy; 1922—23 niem. min. finansów.

Hermes Trismegistos (greck.), grecka nazwa egipskiego, bożka mądrości, sztuki i nauk, Toota. H. potrafił zapomocą magicznej pleceży zamykać skarby i naczynia. Nazwą H. Trism. oznacza się zbiór 16 greckich pism treści filozoficznej i religijno-mistycznej z III i IV-go w. po Chr., zwanych krótko księgami hermetycznymi.

Hermetyczny (z greck.), szczelnie zamknięty. Wywodzi się od Hermesa Trismegistosa (ob.).

Hermione hystrix, ob. **Polychaeta**.

Hermite Charles, matematyk francuski, * 1822, † 1901; profesor analizy matematycznej w Sorbonie i w „École Polytechnique“; pracował najprzód nad teorią funkcji eliptycznych i funkcji Abela, a następnie w dziedzinie teorii liczb i niezmienników; „Oeuvres de Charles Hermite“ (4 tomy, Paryż, 1905—17).

Hermogenes z Tarsu, mówca grecki z II w. po Chr.

Hermon, arab. Dżebel Szek, pld. gałąź góriska Antilibanu w Syrii pld. i Palestynie pld., do 2.759 m.

Hermosillo, stol. stanu Senora w Meksyku pld.-zach., 15.000 mieszk.; kopalnie złota, srebra i miedzi.

Hermundurów, lud germański; mieszkali na l. brzegu Łaby na pld. od dziedzin Semnów, w okolicy Gór Olbrymich. W I w. po

Chr. H. przenieśli swe siedziby na pld.-zachód nad Dunaj, gdzie odegrali ważną rolę. Brali udział w wojnie Markomanów przeciw Rzymianom.

Hermupolis lub **Syra**, gł. m. nomarchji greckiej Cykladów na wyspie Syra, 18.200 mieszk.; budowa statków, handel.

Hermy (greck.), popiersia bez rąk z głową Hermesa lub innych bogów, na słupach ostro ściętych.

Hernad, dopływ Cisy w Słowacji, dług. 186 km., początek niedaleko rz. Popradu.

Hernisz Emanuel, malarz polski, * 1858 w Oświęcimiu, † 1889. Uczeń i naśladowca Matejki. Z obrazów: „Zaloty“, „Wyświecenie czarownicy“.

Herne, m. w Westfalji (Prusy), nad kanałem dortmundzko-emskim, 64.000 mieszk.; kopalnie węgla, fabr. żelaza.

Hernhuci lub **Bracia** Morawscy, stowarzyszenie religijne ewangelickie, założone przez potomków, wygnanych z Czech i Moraw, Braci czeskich, a zorganizowane przez hr. Ludwika Zinzendorfa w Herrnhut (w Saksonji); znane z gorliwości religijnej, karności, czystości obyczajów i działalności misyjnej. Rozpowszechnieni są w Niemczech, Anglii, pld. Ameryce, Polsce i Rosji.

Hernia (łac.), ob. **przepuklina**.

Hernikowie, lud sabański, w 306 przed Chr. uzależniony od Rzymian.

Herniotomja (greck.), zabieg operacyjny, usuwający przepuklinę.

Hernösand, gł. m. i port okręgu Westernorrland (Szwecja), na wyspie Hernö, przy ujściu rz. Angermanelot do zatoki Botnickiej, 10.150 mieszk.; żegluga, rybołówstwo, przemysł drzewny.

Hero, kapłanka Artemidy w Sestos, kochanka Leandra, który płynął do niej co noc przez Hellespont, kierując się światłem zapalonej pochodni; pewnej nocy światło zgasło i Leander utonął. Hero zaś zrozpaczona rzuciła się w morze. Podanie to było bardzo szeroko znane w starożytności; wspominają o niem pisarze greccy (Strabo) i łacińscy (Wergiljusz), Owidjusz, Martialis), a wysepka na Bosforze z latarnią morską, pomiędzy Konstantynopolem i Skutari, nosi po dziś dzień nazwę wieży Leandra. Podanie to, za pośrednictwem utworu greckiego Musaios (V w. po Chr.) przeszło do literatury średniowiecznej, gdzie było często opracowywane; zna go również tradycja ludowa Europy północnej.

Herod Wielki, król żydowski od 37 przed Chr. do 4 r. po Chr. Według podania miał zarządzić rzeź niewiątek; H. Antypas, syn poprz., tetrarcha Galilei, rządził od 4—39 r. Miał wydać wyrok śmierci na Chrystusa; H. Agrypa I (wnuk Heroda W.), ojciec Bereniki; panował 39—44 r.; H. Agrypa II Antypater, król Judei. Towarzyszył Tytusowi w czasie zdobycia Jerozolimy; † 100 r.

Hermes.

Herodiones (czaplówate) nazwa rzędu ptaków. Nogi wysokie, przystosowane do brodzenia, czasem tylko krótką błoną spięte. Dziób wydłużony, o kształtach zmiennych. Skrzydła szerokie i silne. W dawniejszej klasyfikacji łączono rząd ten wraz z kulikami (Limicolae) i podkasalem (Gerani) w jeden rząd brodzących. Należą tu rodziny: czaple, Balanicipidae, warzęcha, ibisy, bociany, flamingi. Do właściwej rodziny czaplówatych należą: czapla (Ardea) i bąk (Botaurus stellaris). Liczne są gatunki czapli: Ardea cinerea (cz. siwa); długość 90 cm., dziób 12 cm, upierzenie siwo-popielate, szyja długa, biała, spód ciała także biały; na tyle głowy kilka długich piór, podobnych do wstążek. Karmi się przeważnie rybami, które chwytą brodząc po płytkich wodach, długim swym dziobem; jada też żaby, owady, myszy, ptaszki. Gnieździ się kolonjami na wysokich drzewach nad wodami. Ardea purpurea (czapla purpurowa), głowa czarna, podgardle białe, szyja czerwona. Ardea nivea (czapla jedwabista), upierzenie miękkie, jedwabiste, śnieżno-białe. Ardea alba (czapla srebrzysta).

Herodjada, bratowa i żona króla Judei, Heroda Antypasa; wraz z córką swą, Salome, skłoniła go do stracenia Jana Chrzciciela.

Herodot z Halikarnasu, historyk grecki, zwany „ojcem historii”. * ok. 484 przed Chr. Napisał dzieje wojen grecko-perskich; prace jego, mimo braku krytycyzmu, stanowią jedno z najcenniejszych źródeł do dziejów starożytności, a ponieważ zawierają szereg wiadomości geograficznych, przeto H. uważany jest również za „ojca geografii”; † ok. 424.

Herody, widowisko ludowe, odgrywane przez młodzież wiejską w okresie świąt Bożego Narodzenia, niegdyś bardzo rozpowszechnione, do dziś dnia jeszcze w wielu okolicach spotykane. Akcja jest zwykle bardzo prosta; występuje Herod, który wydaje rozkaz hetmanowi (feldmarszałkowi) ścięcia wszystkich nowonarodzonych dzieci; zjawia się Żyd, uczoney w piśmie, który Herodowi przepowiada nieszczęście; pod koniec śmierć ścina kosa Heroda, a diabeł wrywa ciało i zabiera do piekła. Czasem scen jest więcej: mogą pojawić się trzej królowie, żona Heroda itd. Tekst „herodów” został przeniesiony do szopki, gdzie figurki poruszane przez koledników, całą tę akcję, często zmienioną i uzupełnioną, powtarzają. Herody są niewątpliwie zabytkiem dawnych widowisk religijnych, tzw. misterjów; wywodzą się one ze średniowiecza i były niegdyś grywane dla wszystkich, zanim w miarę rozwoju form scenicznych i smaku artystycznego nie spadły do rzędu tradycyjnych widowisk ludowych.

Herofilos, anatom z Chalcedonu, około 300 r. przed Chr.; uważał nerwy za narzędzie wrażeń; zapoczątkował naukę o pulsie, opisał budowę mózgu.

Heroina (greck.), pochodna morfiny (dwuacetylmorfina), bezbarwny krystaliczny proszek o gorzkim smaku; w wodzie rozpuszcza się dość łatwo. Działanie h. takie same, jak

morfiny (uśmierzanie bólów). Długotrwałe używanie h. prowadzi do zatrucia przewlekłego (tak zw. heroinismus).

Heroína (z greck.), bohaterka. Aktorka, grająca bohaterskie role, bohaterka powieści.

Herold, staropolsk. arald, łac. heroldus, sędzia na turniejach średniowiecznych. Do obowiązków h. należała dokładna znajomość rodów szlacheckich i rozstrzyganie spraw spornych o szlachectwo. H. używano czasami do obwieszczania woli książęcej lub prowadzenia wstępnych pertraktacji. H. nosili specjalną laskę i suknię z wyszytymi herbami, jako oznakę swej godności.

Herold Józef, polityk czeski. * 1850, † 1908; przywódca stronnictwa młodocześnieckiego. Od r. 1888 poseł do parlamentu wiedeńskiego.

Hérolde Louis, kompozytor francuski, * 1791, † 1833; twórca oper komicznych: „Marie” i „Zampa”.

Heron z Aleksandrii, matematyk i fizyk, żył ok. 100 r. przed Chr. W swych traktatach z mechaniki opisał znaczną ilość przyrządów fizycznych; niektóre przez niego wynalezione.

Herona bania składa się z naczynia zamkniętego, napełnionego w części wodą, do której prowadzi rura, sięgająca prawie do dna naczynia i wychodząca nazewnątrz. Przez zgęszczenie powietrza nad cieczą, woda wytryskuje z rury. Syfony do cieczy musujących są zastosowaniem bani Herona. Herona w tryask albo fontanna, bania H., z której wytryskuje woda pod wpływem ciśnienia słupa cieczy.

Heros, w mitologii greckiej półbóg, odznaczający się jakimiś niezwyklei cechami; potomek boga i kobiety lub bogini i mężczyzny.

Herpes, opryszczki, drobne pęcherzyki, występujące na wargach (h. labialis) lub na narządach płciowych (h. progenitalis). Treść pęcherzyków w dalszym przebiegu staje się ropną, poczem zasycha w strup i opada. Opryszczkom może towarzyszyć podniesienie ciepłoty (febris herpetica). H. zoster, ob. półpasiec.

Herpin Lucie, autorka francuska, pisująca pod pseud. Lucien Perey, * 1835, † 1914; ogłosiła „Histoire d'une grande dame au XVIII siècle” (2 t. o Helenie Massalskiej. 1887—88), „Le duc de Nivernais” (2 t., 1890—91), „La vie intime de Voltaire avec Délices et à Ferney” (1885) i in.

Herrera Fernando de, ksiądz, poeta hiszpański, * 1534 w Sewilli, † 1597; pisał kantony, ody i hymny, z których bardziej znane: „Oda na zwycięstwo pod Lepanto” i „Hymn o śmierci św. Ferdynanda”.

Herrera, 1) Francisco de, zw. el Viejo, malarz hiszpański, * 1576, † 1656. Uważany za twórcę stylu narodowego. Najśłynniejsze dzieła: „Sąd ostateczny”, „Św. Bazyl, dyktujący swoją naukę” (Louvre), „Apoteoza św. Hermenegildy” (Sewilla), „Cudowne rozmnożenie chleba i ryb”. Odnaczył się także jako rzeźbiarz, architekt i rytownik; 2) Francisco

de, zw. el Mozo, syn poprz., malarz i architekt hiszpański, * 1622, † 1685. Był nadwornym malarzem Filipa IV i cieszył się wielkimi względami Anny Austriackiej i Karola II. Wykonał plany kościoła N. M. P. del Pilar. Najważniejsze obrazy: „Doktorzy kościoła, adorujący Przenajświętszy Sakrament i Najśw. Pannę” i „Św. Franciszek wznoszący się do nieba” (Sewilla).

Herrera Juan de, architekt i inżynier hiszpański, * 1530, † 1597; był pomocnikiem Juana Bautisty przy budowie Eskurjału; wykonał modele mauzoleów Karola V i Filipa II; był inicjatorem i dyrektorem Akademii Sztuk Pięknych, założonej w 1584 przez Filipa II.

Herriot Edouard, polityk i pisarz francuski, * 1872. Profesor literatury i historii francuskiej; mer Lyonu; przywódca stronnictwa radykalnego; 1912—1919 senator, od 1919 poseł do parlamentu; 1916 min. robót publicznych; 1924—25 prezydent min.; 1925 prezydent parlamentu; 1926 ponownie premier (2 dni), następnie minister gabinetu Poincaré'go. W czasie wojny gorący zwolennik niepodległości Polski. Dzieła: „Pani Récarmier i jej przyjaciół”, „Działac”, „Tworzyć”.

Herrmann Ignacy, literat czeski, * 1854 r. Powieści: „Kondelik i Wejwara”, „Opustoszczone sklepy”, „Kundel” i inne.

Herschel Frederick William, astronom angielski, * 1738, † 1822; w r. 1755 przyjechał H. z Hanoweru do Anglii jako muzykant gwardji; od r. 1765 był organistą w kościele w Halifax; rozpoczął następnie studia nad teorią muzyki oraz matematyką, poczem zajął się optyką; już w r. 1766 rozpoczął szlifowanie pierwszego małego reflektora, następnie pracował nad większemi szklami i zbudował potężny 40 stopowy teleskop. Pozostając jeszcze przez kilka lat organistą w Bath, 13 marca 1781 r. odkrył przez swój teleskop planetę Uranę, za co wybrany został do Royal Society oraz otrzymał pensję roczną 200 funtów szterl. od króla Jerzego. Następnie odkrył jeszcze dwa satelity Urana (Tytanę i Oberon) i dwa satelity Saturna (Mimas i Enceladus); rozpoczął ważną w astronomji stelarnej rachubę gwiazd, zawartych w odpowiednich wycinkach sklepienia niebieskiego (sweeps), i kontynuowaną przez syna John'a; był autorem przeszło 70 prac, drukowanych w „Philosophical Transactions” (1780—1818). Zbiór dzieł jego wydano jako „Scientific Papers” (London 1912, 2 tomy).

Herschel John Frederick William, astronom angielski, * 1792, † 1871, syn poprz.; studiował astronomję i matem. w Cambridge; po krótkiej praktyce prawniczej poświęcił się wyłącznie astronomji; od r. 1816 rozpoczął obserwacje gwiazd podwójnych; po śmierci ojca przejął w posiadanie potężne jego lunety, kontynuując rozpoczętą przez niego pracę; w r. 1833 wyruszył z ekspedycją do Afryki południowej; rezultatem kilkoletnich (1834 do 1838) obserwacji nieba południowego i Obłoków Magelana (odkrył w dużym Obłoku Magelana 278 mgławic i skupień, oraz 600 gwiazd

6—9 wielk.) było dzieło: „Results of astronom. observ. made 1834—1838 at the Cape of Good Hope”; oprócz tego dzieła wydał katalog gwiazd (około 10.000) oraz katalog mgławic i skupień (5.079): „General Catalogue”.

Herschel Karoline, astronom angielski, * 1750, † 1848, siostra Fryderyka Williama; odkryła osiem komet; wydała katalog 561 gwiazd oraz katalog gwiazd, uzupełniający British Association Catalogue (London, 1798).

Herstal, m. w prow. Liège (Belgia), nad Mozą, przedmieście m. Liège, 30.000 mieszk.; kopalnie węgla, fabr. broni, samochodów i rowerów.

Herszaff Adam, malarz i grafik polski, * 1886 w Warszawie; kształcił się w warszawskiej Szkole Szt. Pięk., w Paryżu i w Berlinie; przebywał dłuższy czas we Włoszech. Od 1912 roku mieszka w Warszawie. Maluje portrety, pejzaże, komp. figuralne („Lato”). Ważniejsze prace graficzne: „Portret ks. J. Poniatowskiego”, „Kościół Bernardynów w Warszawie”.

Herten, k. w Westfalji (Prusy), 18.400 mieszk.; kopalnie węgla.

Hertz Ernst, rzeźbiarz niemiecki; * 1846, † 1917; prof. i dyrektor wydziału rzeźby w Akademii berlińskiej; liczne posągi i grupy alegoryczne.

Hertford, stol. hr. H. w Anglii pld.-wsch., nad rz. Lea, 10.000 mieszk.; hr. H. 1.637 km², 3.300.000 mieszk.; rolnictwo, chów owiec.

Hertling Georg, polityk i filozof niemiecki; * 1843, † 1919; przywódca centrum katol.; profesor filozofji w Monachjum; od r. 1875 poseł do parlamentu; 1912 bawarski prezydent min.; 1917—18 kanclerz Rzeszy.

's Hertogenbosch lub **'s Bosch** (franc. Bois-le-Duc, niem. Herzogenbusch), stol. Brabancji pld. (Holandia pld.); 38.500 mieszk.; siedziba biskupa; wyrób koronek.

Hertz, 1) **Benedykt**, bajkopisarz, * 1872; kształcił się w Warszawie, Zurichu i Paryżu. Osobno wydał: „Bajki”, „Bajki i satyry”, „Bajki minionych dni”, „Taś-taś”, „Straszny zamek”, „Kabotyn”, „Czerwony kapturek”, „Przygody Magdusi”, „Henryś”, „Bohater Wilna”, „Bajki, satyry i aktualne piosenki”, „Bażant złocisty”, „Ad maiorem N. D. gloriam” (wespół z E. Słóskim); utwory sceniczne: „Dr. Zygmunt Łomski”, „Legjonistka”, „A. i S.”, „Czupurek” i w. in.; 2) **Jan Adolf**, dramaturg, * 1878 w Piotrkowie. Wydał oddzielnie: „Z teki wrażeń”, „Związek dusz”, „A teraz co?”, „U źródła cnót”, „Błędne drogi”, „Dzień przebaczenia”, „Na sprzedaż”, „Młody las”, „Książę Józef Poniatowski”, „Bez tarczy” i in.

Hertz Heinrich, fizyk niemiecki, * 1857, † 1894; od r. 1889 profesor uniw. w Bonn; dowiódł (1889) istnienia fal elektromagnetycznych, które różnią się od fal świetlnych jedynie większą długością i ulegają tak, jak tamte, załamaniu, odbiciu itd.

Hertz Henrik, poeta duński, * 1798, † 1870; pisał nowele, opowiadania, komedje.

Hertz Wilhelm, poeta niemiecki, * 1835, † 1902; badacz i tłumacz podań ludowych. Poematy epickie.

Hertzberg Ewald Friedrich, mąż stanu pruski, * 1725, † 1795; prowadził w 1763 układy pokojowe w Hubertsburgu; do 1791 min. gabinetowy i sekretarz stanu; zwolennik zarobczej polityki Prus.

Hertzberg Gustaw, historyk niemiecki; * 1826, prof. w Halli, † 1907; zajmował się głównie dziejami starożytnymi, państwem bizantyńskim i osmańskim.

Hertzprung Ejnar, współczesny astrofizyk duński, profesor uniwersytetu w Lejdzie; odkrył zmienność gwiazdy Polarnej (α Ursae minoris); opracował zależność między barwą i temperaturą gwiazd; stwierdził spółkierunkowość ruchu Plejad; opracował elementy podwójnej gwiazdy ξ Ursae majoris (ob. gwiazdy podwójne); wyznaczył paralaksę Mgławicy Oriona = 0".0001 czyli około 33.000 lat świetlnych; podał hipotezę rozwoju fizycznego gwiazd jednocześnie z Russel'em.

Herulowie, lud germ., podbity przez Ermanaryka, władcę Gotów wsch. Po upadku Hunów przeszli z północy przez Karpaty i osiedli nad Cisą. Część H. wpadła w r. 286 do Galji, a w V w. splądrowała ponownie wybrzeża atlantyckie Galji i Hiszpanji. Pewne grupy Herulów przeniosły się potem do Danji, inne osiadły koło Belgradu i zostały wytepiene, jako najemcy w armii bizantyńskiej w VI stul.

Hervé Gustave, polityk francuski, * 1871; przed wojną anarchista, antymilitarysta, skazywany na więzienie za propagandę przeciw wojsku, obecnie zwolennik bloku nar. i sympatyk katolickiego ruchu polit. Od 1906 wydaje w Paryżu dziennik „La guerre sociale“, przemianowany w r. 1916 na „Victoire“.

Hervieu Paul, powieściopisarz i dramaturg francuski, * 1857, † 1915. Powieści: „Flirt“, „Peints par eux-mêmes“; utwory dramatyczne: „L'énigme“, „Connais-toi“ i in.

Herwarth von Bittenfeld Karl, feldmarszałek pruski, * 1796, † 1894; 1866 dowodził armją Elby; 1870 został gen. gubernatorem zachodnich Niemiec.

Herwegh Georg, poeta i rewolucyjny działacz niemiecki, * 1817, † 1875; 1848 uczestniczył w powstaniu bańskim.

Heryng Teodor, lekarz polski, * 1847 w Warszawie; pracował głównie w zakresie laryngologii; napisał wiele prac nauk., prof. honorowy laryngologii na uniwersytecie warszawskim; † 1925.

Heryng Zygmunt, ekonomista polski, * 1854; studja w Akad. handlowej w Wiedniu; ogłosił m. in.: „Logika ekonomii“, „Zasadnicze pojęcia ekonomiczne ze stanowiska nauki o energii“ (1896), wiele rozpraw i przekładów.

Herzl Theodor, przywódca ruchu syjonistycznego, * 1860 w Budapeszcie, literat i dziennikarz w jęz. niemieckim; † 1904; pisał powieści, dramaty, artykuły i książki propagandowe: „Der Judenstaat“ (1896).

Herzog Rudolf, powieściopisarz niemiecki, * 1859. Powieści: „Wiskottens“, „Hanzeaten“, „Das grosse Heimweh“; utwory dramatyczne: „Die Condottieri“, „Auf Nissenskoog“ i in.

Hesbaye, żyzna równina wyżynna, panująca od płn. nad dolinami Sambry i Mozy w Belgii.

Hesja, niem. Hessen, do r. 1866 Hessen-Darmstadt, republika w Rzeszy Niem. (do r. 1918 W. księstwo), w dwóch oddzielnych częściach nad Renem i Menem, 7.688 km.², 1,3 mil. mieszk.; z wyjątkiem części H. Górnej, kraj żyzny, uprawa zbóż, buraków, wina; przemysł rozwinięty: wyroby skórzanego, chemicznego, meblowego, maszynowego; wodne drogi komunikacji: Ren i Men; stol. Darmstadt, najw. m. Moguncja, Offenbach, Wormacja.

Hesperia, nazwa części powierzchni Marsa między Mare Tyrrenum i Mare Cimmerium.

Hesperornis, przedstawiciel ptaków w okresie kredowym; ptak wodny wielkości bociana, z zębami w rynience na szczękach, znaleziony w pokładach górnokredowych Ameryki Północnej.

Hesperos, starożytna nazwa planety Wenus, gdy znajduje się na wschód od słońca (t. zw. „gwiazda wieczorna“), ob. Fosforos.

Hesperidy, w podaniach greckich córki Nocy, strzegące na najdalszym zachodnim krańcu ziemi jabłek złotych, które Hera otrzymała podczas zaślubin swych z Zeusem od bogini Gai.

Hesperydyna, C₂₂H₂₀O₁₂, glikozyd, znajdujący się w niedojrzałych cytrynach i pomarańczach. Białe, trudno rozpuszczalne kryształki.

Hess Germain, chemik szwajcarski, * 1802 w Genewie, † 1852 w Petersburgu; twórca termochemii. Oprócz prac termochemicznych ogłosił szereg innych, poświęconych chemii analitycznej, geologii oraz mineralogii; odkrył i zanalizował szereg minerałów.

Hess'a prawo głosi, że ilość ciepła, wydzielona w reakcji chemicznej, zależy jedynie od początkowego i końcowego stanu układu, nie zależy zaś wcale od stanów pośrednich, przez które układ dany przechodził. Jest to podstawowe prawo termochemii, ogłoszone przez Hess'a w r. 1840.

Hesse Hermann, poeta i powieściopisarz niemiecki, * 1877. Powieści: „Unterm Rad“, „Gertrud“, „Rosbalde“, „Demian“ (pod pseud. Emil Sinclair) i in.

Hesse Ludwig Otto, matematyk niemiecki, * 1811, † 1874; wykładał w Heidelbergu i Monachjum. „L. O. Hesse's Gesammelte Werke“, Monachjum, 1897.

Hessen, ob. Hesja.

Hessen (Gessen), 1) **Josif**, * 1866; 2) **Władimir**, * 1868; prawnicy rosyjscy, którzy odgrywali dużą rolę w okresie rewolucji rosyjskiej 1905 r.

Hessen-Cassel, rej. w pruskiej prow. Hessen-Nassau, do r. 1866 księstwo (elektorstwo) Rzeszy Niem.

Hessen-Darmstadt, ob. Hesja.

Hessen-Homburg, 1622—1866 samodzielna landgrafia w Rzeszy Niem., zagarnięta 1866 wraz z Hessen-Darmstadt przez Prusy.

Hessen-Nassau, prow. Prus, utworzona 1866 z elektorstwa Hessen-Cassel, ks. Nassau, landgrafii Hessen-Homburg, wol. m. Frankfurtu i części Bawarii, 15.702 km.², 2.246.500 mieszkańców; kraj górzysty (Taunus, Westerwald), zalesiony; rolnictwo, winnice, chów bydła, ruda żel., źródła mineralne; stol. Cassel.

Hester, koń, rumak. Rodzaj koni szwedzkich, pospolitych niegdyś na Litwie, a szczególnie na Żmudzi.

Hestja (łac. Westa), grecka bogini ogniska domowego.

Hetera (greck. przyjaciółka), w starożytnej Grecji nazwa załotnicy (tancerki, flecistki itp.); niektóre h. zasłynęły wyższym umysłem, wykształceniem i pięknnością, jak: Aspazja, Thais, Fryne i inne.

Heterarchja, panowanie obcych.

Heterja, tajne stowarzyszenie greckie, mające na celu odzyskanie niepodległości Grecji; założone w 1795 przez Konstantego Rhigasa.

Hetero... (greck.), oznacza w wyrazach złożonych: inny, odrębny, obcy.

Heterobasidion annosum, inaczej zwany **Fomes annosus** lub **Trametes radiciperda**, rodzaj grzybów z rodziny Polyporaceae (żagwiowate czyli huby); pasorzytuje w pniach i korzeniach sosen i świerków, wyrządzając wielkie szkody w lasach.

Heterochronja, zjawisko występujące często w rozwoju organizmów, polegające na wystąpieniu jakiegoś organu wcześniej (przyspieszenie ontologiczne) lub później (opóźnienie ontologiczne), aniżeli należałoby oczekiwać na podstawie wystąpienia tego organu w rozwoju rodowym (czyli na podstawie rozważań filogenetycznych).

Heterocontae, zielenice różnowiciowe, gromada bakterii o komórkach, przeważnie jedno- lub dwu-jądrowych; spotyka się jednak i rodzaje z wielojądrowymi komórkami.

Heterocykliczne związki, są to związki organiczne o budowie pierścieniowej (zamkniętej); pierścienie H. z. oprócz atomów węgla zawierają jeden lub też więcej atomów innych pierwiastków, np.: — pirydyna, posiada pierścień zbudowany z pięciu atomów węgla i jednego atomu azotu; furfuran — cztery atomy węgla i jeden tlenu; tiopen — cztery atomy węgla i jeden siarki; pyrazol — trzy atomy węgla i dwa azotu etc. Oprócz tego istnieją h. z. o skondensowanych pierścieniach benzolowych z pierścieniami heterocyklicznymi np. chinolina = benzopirydyna.

Heterodonta, rząd mięczaków z gromady Lamellibranchiata (małże); mają połówki muszli połączone zapomocą niewielu różnej wielkości żabek; obejmują wielką ilość rodzin, m. in. słodkowodne: Unionidae z pospolitemi u nas skójką (Unio) i szczeżują (Anodonta), Margaritana margaritifera, wytwarzająca perły, żyjąca w górskich strumieniach Europy zach. i płn., u nas na Śląsku; Dreissensidae, z pospolitą w naszych rzekach Dreissensia po-

lymorpha, przytwierdzoną do różnych przedmiotów podwodnych; morskie: Cardidae z żyjącymi w morzach europejskich jadalnym Cardium edule; Tridacnidae z Tridacna gigas w oceanie Indyjskim, do 2 metrów długości i około 500 funtów wagi. Pholadidae, której rodzaj Pholas dactylus (skalotocz) draży dziury w skałach wapiennych, zamieszkuje morza europejskie, jadalny, we Włoszech uważany za przysmak; szkodliwy jest świdrak okrętowy (Teredo navalis) o silnie wydłużonej postaci i malutkiej muszli; wierci w drzewie głębokie dziury, psując tamy, kadłuby drewnianych okrętowych itp.

Heterodyna (greck. obca siła), przyrząd stosowany w radiotelegrafii falami niegasnącymi, a służący do wytwarzania na radiostacji odbiorczej drgań lokalnych, które, wprowadzone do odbiornika, interferują z drganiami odbieranymi i dają dudnienia o częstotliwości słyszalnej.

Heterofonia, różnibrzmienie powstające wtenczas, jeżeli z dwóch osób śpiewających tę samą melodię, jedna wprowadza pewne ozdoby dla jej urozmaicenia.

Heterogamia, kopulacja gamet różnej wielkości; ob. gameta.

Heterogenny, niejednorodny, różnogatunkowy. **Heterogeniczne** zapłodnienie, zjawisko zapłodnienia jaj przez plemniki zwierząt, należących do gatunków filogenetycznie odległych. Np. jaja jeżowca zapłodnione być mogą, przy odpowiednich warunkach, plemnikami mięczaków, robaków, liljowców.

Heterogeny, ob. heterogeniczny.

Heterognathae (nieloty), nazwa rzędu ptaków. Ptaki niewielkie, biegające. Nogi krótkie, ale silne; 4 palce. Skrzydła małe, 6 cm., niezdolne do lotu. Ogona brak zupełnie. Dziób długi, jak u bekasów, zapomocą którego wydłubują z ziemi robaki. Apteryx australis (kiwi, nielot); w dzień siedzi w dziuplach, kryje się wśród drzew, w nocy żeruje. Łatwy do schwywania. Przესławiany i prawie wytepiony. Mięso ma smaczne. Wyłącznie w Nowej Zelandji.

Heterogonja, zjawisko, polegające na tem, że dwa kolejno po sobie następujące pokolenia różnią się między sobą pod względem zewnętrznym, lecz rozmnażają się sposobem płciowym lub też jedno sposobem płciowym, a drugie partenogenetycznie. Ob. Zmiana pokoleń.

Heteronomia (greck.), przeciwieństwo do autonomji; oznacza: niesamodzielność, zależność od praw obcych.

Heteronomia podział ciała na równe części, np. budowa ciała człowieka jest heteronomiczna.

Heteropoda, różnonogi, podrząd mięczaków z gromady Gastropoda (brzuchonogi albo ślimaki); odznaczają się przedewszystkiem budową nogi, dzielącej się na trzy części, z których pierwsza ma kształt cienkiej, pionowo ustawionej pletwy; pływają zwrócone nogą do góry; ciało miękkie, galaretowate, przezroczyste; muszli albo wcale nie posiadają, albo bardzo cienkie. Żyją w oceanach: Atlan-

tyckim i Indyjskim oraz na morzu Śródziemnym.

Heteroptera, różnoskrzydłe, podrząd owadów, rząd: Rhynchota (pluskwiaki); gatunki roślinożerne, drapieżne i pasorzytnicze. Z roślinożernych: szkodziwy Eurygaster maurus, rakłowa kłosa zbóż i wysysa z nich soki, równie szkodliwy ogrodowy *Lygaeus pratensis*; pospolity u nas, na płotach i starych pniach, czerwono-czarny kowal (*Pyrrhocoris apterus*). Z pasorzytów: bezskrzydła pluskwa domowa (*Cimex lectularius*); do drapieżnych należy rodzina *Gerridae*, wodna, żywiąca się owadami.

Heterosporae, różnozarnnikowe paprotniki, w przeciwieństwie do *homosporae*, jednozarnnikowych.

Heterostylja, różnosłupkowość u kwiatów roślin jawnopciowych, odkryta przez Darwina.

Heterotopja, zjawisko polegające na tem, że jakiś organ występuje podczas rozwoju embrjonalnego nie na swoim miejscu.

Heterotropowy albo **anizotropowy**, różnozwrrotny, np.: kryształ dwójłomny.

Hetman (*capitaneus generalis, campiductor generalis*; wywodzone źródłostów od niem. *hauptmann*, czesk. *hejtman* i normańskiego *aetman*), najwyższa godność wojskowa w dawnej Polsce. Termin ten zjawiał się wraz z wojskiem zaciężnym i oznaczał pierwotnie dowódcę wojsk zaciężnych, mianowanego na czas wyprawy. Z czasem urząd hetmana został zatrzymany na czas pokoju, a później jeszcze stał się dożywotnim (pierwszymi dożywotnimi hetmanami byli Mikołaj Kamieniecki, Jan Tarnowski i Jan Zamojski). Oznaczał on wtedy naczelnego wodza wszystkich sił Korony lub Litwy, prócz pospolitego ruszenia. Do niego należało całkowite uregulowanie służby wojskowej we wszystkich zakresach (artykuły hetmańskie), przygotowanie i prowadzenie wojny. Nosił on wtedy tytuł *h. wielkiego*. Pomocnikiem i zastępcą *h. w.* był *h. polny*, który miał specjalną pieczę nad artylerią. Korona i Litwa posiadały po jednym *h. w.* i *p.* Obok nich istniał przez pewien czas *h. nadworny*, jako dowódca wojsk nadwornych. Na Ukrainie istniał urząd *h. wojska zaporoskiego*, przeważnie nadawany w drodze wyboru i tylko potwierdzany przez króla. Oznaką władzy hetmańskiej była *buława* oraz *buńczuk hetm.* z zatknętą na nim magierką.

Hetmańskie artykuły w dawnej Polsce przepisy, wydawane przez hetmanów i regulujące cały bieg służby w wojsku: stosunki dyscyplinarne, zakres władzy poszczególnych urzędów wojskowych, regulamin sądowo-karny, porządek zakładania obozu i ciągnięcia oraz zazwyczaj szereg wytycznych co do prowadzenia wojny i bitwy. Niektóre z *a. h.* tworzyły niejako traktaty o sztuce wojennej i były wykładnikiem doktryny wojennej. W 1609 r. sejm, rozpoczynając walkę z władzą hetmańską, wydał sam „Artykuły hetmańskie auctoritate sejmii approbowane”, ograniczające znacznie władzę hetmanów. Artykuły te jednak wyszły z użycia po kil-

ku latach. Z ważniejszych *a. h.* znamy: Art. Jana Tarnowskiego, Florjana Zebrzydowskiego i Jana Zamojskiego.

Hetmaństwo, jako zakres władzy i atrybucji, przeżywało najrozmaitsze okresy: od zakresu władzy wodza, mianowanego na okres pewnej kampanii o ściśle wytkniętych celach, do zakresu władzy naczelnego wodza wszystkich sił Rzeczypospolitej. W okresie największego rozkwitu było ono urzędem dożywotnim z władzą, w stosunku do wojska, prawie nieograniczoną. Nie posiadając, z tytułu swego urzędu, prawa do krzesła w senacie, *h.* posiadał jednak faktycznie znaczenie ministra spraw wojskowych i naczelnego wodza. Regulował on całkowicie bieg służby w wojsku w drodze artykułów *hetm.* Posiadał ogromną władzę sądowo-karną (kara na gardle, odwołanie się do łaski, zwolnienie podczas służby od ścigania przez sądy cywilno-karne). Faktycznie był odpowiedzialny za gotowość do wojny, a podczas wojny sprawował dowództwo. W niektórych okresach władza *h.* nabierała takiego znaczenia, że ważyła na wszystkich sprawach Rzeczypospolitej i stawała się wprost niebezpieczna nie tylko dla sejmów ale i dla króla.

Hettner Alfred, geograf niemiecki, * 1859; prof. uniw. w Heidelbergu, założyciel w 1895 roku „*Geographische Zeitschrift*”, odbywał parokrotnie podróże naukowe do Ameryki Płd.

Hettner Hermann, niemiecki historyk literatury i sztuki, * 1821, † 1882; ogłosił „*Dzieje literatury XVIII w.*”.

Hetyci (*Hatti*), starożytny lud w Anatolii, nieznanego bliżej pochodzenia; w pocz. II-go tysiąclecia prz. Chr. zaczęli posuwać się z Azji Mniejszej na południe, zajmując większą część Syrii. Po uporczywych walkach z Egipcjanami, którego zwierzchnictwo za far. Tutmesa III zmuszeni byli *H.* uznać w w. XIV przed Chr. zdołali niepodległość i utworzyli jedno z najpotężniejszych ówczesnych mocarstw. W w. VIII przed Chr. ostatecznie ulegli podbojowi asyryjskiemu.

Heuglin Theodor, podróżnik niemiecki po Egipcie, Abisynji, Sudanie, Nowej Ziemi i Szpicbergu; * 1824, † 1876.

Heureka, ob. *eureka*.

Heurich, 1) *Jan*, budowniczy, * 1834 w Warszawie, wychowanek warsz. Szk. Szt. Pięk.; wybudował w kraju wiele kościołów, dworów, i kamienic, przeważnie w stylu renesansu włoskiego; m. in. budował według wskazówek Marcconiego kościół w Wilanowie; † 1887; 2) *Jan*, syn poprzedniego, również budowniczy, * 1873 w Warszawie; studja w Akad. Sztuk Pięknych w Petersburgu; opracowywał plany wielu budowli na wsi i w Warszawie, był prezesem Koła architektów, kierownikiem Ministerstwa kultury i sztuki; † 1925. Z prac: dom Banku Tow. Spółdzielczych (Warszawa), Biblioteka Publiczna (tamże), dom Raczyńskich (tamże).

Heurystyka, dział metodologii historii, podający wiadomości o materiałach historycznych, ich rozmieszczeniu i o sposobach ich wyszukiwania i zbierania.

Heuslera stopy, stopy, mające własności ferromagnetyczne, pomimo, że składają się z metali niemagnetycznych. Tak więc stop manganu i miedzi zyskuje własności ferromagnetyczne przez dodanie do niego któregośkolwiek z metali, jak glin, cyna, antymon, bismut lub nie metali jak arsen, bor.

Hevea, spreża, rodzaj drzewa, rosnącego w Gujanie i Brazylii (z rodziny Euphorbiaceae, ob.), z którego soku mlecznego otrzymuje się kauczuk (5% ogólniej produkcji).

Heves, komitat Węgier środk., pomiędzy Dunajem i Cisa, 3.761 km², 297.250 mieszk.; stol. *H.* 8.000 mieszcz.

Hevesy G., wybitny współczesny fizykochemik duński; odkrył pierwiastek Hafn w r. 1924; liczne prace z dziedziny promieniotwórczości.

Heweljusz Jan, astronom gdański, * 1611, † 1687. Po studjach w Holandii i Anglii osiadł na stałe w Gdańsku w r. 1634. Urządził słynne obserwatorium, wyposażone w dużą lunetę i wielką ilość pomniejszych narzędzi. Obserwował głównie księżyce. Napisał następujące dzieła: „*Selenographia*” (Gdańsk 1647), „*Prodromus cometicus*” (1665), „*Cometographia*” (1668) oraz bardzo ciekawy i szczegółowy opis własnych narzędzi astronomicznych „*Machina coelestis*” (2 tomy 1673—1679).

Hewelke Jerzy, malarz polski, * 1889 w Orenburgu. Studja na politechnice ryskiej, warszawskiej Szkole Szt. P. i u St. Żukowskiego. Pejzaże. Z prac: widoki z Kazimierza nad Wisłą i Zakopanego.

Heyde Jan van der, malarz holenderski; * 1637 w Gorkum, † 1712 w Amsterdamie. Malował niewielkie obrazki, przedstawiające ulice i trakty, głównie Amsterdamu. Najcenniejsze prace: „*Widok starej Brukseli*”, „*Klasztor przy parku*”, „*Ulica z kościołem i klasztorem*” i in.

Heydekrug, ob. *Szyłokarcza*.

Heyduk Adolf, poeta czeski, * 1835, † 1923; zbiorowe wydanie utworów jego, dotychczas niezamknięte, obejmuje około 60 tomów.

Heyman Stanisław, malarz polski, * 1843 w Warszawie, † tamże 1919; kształcił się w Warszawie, Monachjum i Dreźnie. Oprócz kilku obrazków rodzajowych („*Pocięcha starości*”, „*Młoda gosposia*” i t. d.), malował przeważnie portrety ze sfer warszawskich finansistów.

Heyse Paul, poeta niemiecki, * 1830, † 1914; autor nowel, powieści, dramatów i wierszy lirycznych; 1910 otrzymał nagrodę Nobla („*Dzieci świata*”, „*W raju*”).

Heywood, m. w hr. Lancaster (Anglia płn-zach.), 26.000 mieszk.; wyroby bawełn., fabr. maszyn, odlewnie.

Hezjod, grecki poeta epicki, który żyć miał jednocześnie z Homerem lub też ok. 700 r. przed Chr.; ma być autorem poematu: „*Prace i dni*” oraz „*Teogonja*”.

Hezjona, córka Laomedona, króla Troi, uwolniona przez Heraklesa od potwora, któremu oddano ją na ofiarę.

Hf. symbol chemiczny pierwiastka hafnu.

Hg, symbol chemiczny rtęci.

Hi i Ho, nadworni astronomowie cesarza chińskiego. Księga chińska „*Szu-king*” podaje, że za cesarza Czung-kang astronomowie *Hi* i *Ho*, oddając się nałogowi pijaństwa, przeczylili zapowiedź pewnego zjścia słońca, według Oppolzer'a 22. X. 2137 (przed Chr.), za co byli straceni.

Hiacynt, minerał, ob. *Cyrkon*.

Hialograf, narzędzie do zdejmowania perspektywy.

Hialurgia, sztuka robienia szkła.

Hiatus (łac.) czyli *rozdziew*, w gramatyce i metryce oznacza bezpośrednie następstwo po sobie dwóch samogłosek w sąsiadujących ze sobą wyrazach, np. łac. „*sapere aude*”, niem. „*haben ich*”, ściągnięte w „*saper' aude*”, „*hab' ich*” i t. p.

Hiawatha, mityczny wojownik Indian północno-amerykańskich; tytuł poematu ang. Longfellowa, osnutego na jego dziejach.

Hibbing, m. w stanie Minnesota (St. Zj. Am. Płn.), 15.000 mieszk.

Hiberna, 1) leże zimowe, obozy wojskowe w których zimowały armie rzymskie; 2) w Polsce od 1649 do St. Augusta, opłata na rzecz wyżywienia wojska z królewskiej i dóbr kościelnych.

Hibernia, łac. nazwa Irlandji.

Hiberus, łac. nazwa rz. *Ebro*.

Hibisceae, proświnnikowe, podrodzina roślin z rodziny *Malvaceae* (ślazowate), o owocach torebkowych; *Hibiscus* *Ketmia*, powszechnie hodowany, jako roślina ozdobna,

Hibiscus Rosa-sinensis, roślina podzwrotnikowa, ozdobna, o dużych i zazwyczaj czerwonych liściach. Hodowana w licznych odmianach.

Hibometr, narzędzie do mierzenia wypukłości.

Hic jacet, „tu spoczywa”, napis umieszczany na nagrobkach.

Hic Rhodus, **hic salta** (łac.), oto *Rodus*, skacz! Pokaż, co umiesz. Słowa wzięte z bajki *Ezopa*.

Hickiel Joseph, malarz austriacki, * 1734, nadworny portrecista w Wiedniu, † 1807; zostawił ok. 2000 portretów, przeważnie osób należących do rodziny cesarskiej i dworu.

Hickmann Leo, geograf i statystyk austriacki, * 1834, † 1906, wydawca popularnego rocznika-atlasu statystycznego.

Hicks-Beach Michael sir, mąż stanu angielski, * 1837; kolejno minister kolonii, handlu oraz skarbu (1895—1902); † 1916.

Hidalgo (hiszp., *fidelo* portug.), tytuł niższej szlachty w Hiszpanji.

Hidalgo, stan Meksyku środk., 22.373 km², 628.000 mieszk.; stol. *Pachuca*; uprawa bawełny, tytoniu, kukurydzy; kopalnie srebra, złota, rudy żel.

Hidalgo y Costilla dom *Miguel*, ksiądz meksykański, * 1753, † 1811; przywódca pierwszego ruchu niepodległościowego. Rozstrzelany przez Hiszpanów 1811 r.

Hibiscus rosa sinensis.

Hiddensö, piaszczysta, wąska wyspa na Bałtyku, na zach. od Rugji, dług. 18 km., do 3 km. szerokości, 750 mieszk.

Hieber Johannes, demokratyczny polityk niemiecki, * 1862; 1898—1910 poseł do parlamentu; 1920—24 prezydent Wirtembergji.

Hiel Emanuel, poeta flamandzki, * 1834, † 1899; od 1867 prof. deklamacji w konserwatorium w Brukseli; ogłosił szereg zbiorów poezji lirycznych oraz utworów dla dzieci.

Hiena, ob. **Hyaena striata**.

Hieraclum, jastrzębiec, niezmiernie bogaty w gatunki rodzaj roślin zielnych z rodziny Compositae (ob.) o kwiatach jęczmykowych żółtej barwy.

Hieracium pilosella.

Hierakonpolis, m. i cmentarz w Egipcie gór., dzisiejsze Kom-el-Achmar; odkryte przez prof. Fl. Petriego, z czasu pierwszych dynastji. Znane freski i figurka z kości słoniowej (Stary król). Znalaziono tu też przed-dynastyczną paletę malarską z fantastycznymi figurami zwierząt i ludzi.

Hierapolis, nazwa wielu miast starogreckich; znane zwłaszcza frygijskie H. jako miejscowość kąpielowa, obecnie Pambuk-Kalesi.

Hierarchja kościelna, w pojmowaniu kanonistów pełnia władzy nad wiernymi, rozdzielona w różnej mierze pomiędzy rozmaite szczeble zwierzchnictwa kościelnego — w znaczeniu przedmiotowym; w podmiotowym znaczeniu — ogół osób, będących uczestnikami władzy, sprawowanej w ten sposób, że jedni są zwierzchnikami, a inni podwładnymi. Hierarchja dzieli się na hierarchję kapłaństwa (hierarchia ordinis) i rządów (hierarchia jurisdictionis). Władzę kapłaństwa uzyskuje się przez święcenia (ordinatio); celem jej ma być nadprzyrodzone uswięcenie wiernych przez szafarstwo sakramentów i wykonywanie aktów czci bożej. Władza rządów, zwana też jurysdykcją, obejmuje pełnię zwierzchnictwa w dziedzinie prawodawstwa, sądenia i karania; jurysdykcję otrzymują zwierzchnicy mocą osobnego posłannictwa. Dogmatyka kościelna uznaje dwa źródła władzy: ustanowienie boże i kościelne. Z ustanowienia bożego do hierarchji kapłaństwa należą: biskup, kapłan i diakon, do hierarchji rządów — papieństwo i episkopat. Wola państwa i ludu nie może być w żadnym przypadku poczytywana za źródło władzy w kościele.

Hieratyczne pismo, ob. **Hieroglify**.

Hieratyczny styl w dziełach sztuki oznacza niewolnicze trzymanie się dawnych form, przekazywanych tradycyjnie, zwłaszcza w przedstawieniu osób i rzeczy świętych.

Hierofant, najwyższy kapłan w Eleuzis, siedzibie misterjów, sławnych nie tylko w Grecji, ale i w całym świecie starożytnym.

Hieroglify (greck. „święte rzeźby”), nazwa, nadana przez Greków pismu obrazowemu, któ-

rego starożytni Egipcjanie używali przeważnie do napisów, rytych na twardym materiale. Później nazwą tą oznaczać zaczęto wszelkie pismo, składające się ze znaków i rysunków, wyobrażających różne przedmioty. Oprócz właściwych h., będących raczej pismem dekoracyjnym niż świętem, i składających się z przeszło 3.000 rysunków i znaków, rozróżniane jest osobno pismo hieratyczne, jako kursywa h. do pisania pendzlem na papirusie, oraz pismo demotyczne, oparte już na nowych znakach, i będące ostatnią fazą rozwoju h. To ostatnie pismo było w użyciu aż do VI w. po Nar. Chr., chociaż już w II i III w. pisano w Egipcie literami greckimi. Przez dodanie 7 znaków demotycznych do alfabetu greckiego powstało pismo koptyjskie. Odczytanie h. zawdzięcza nauka Champollionowi, który w r. 1822 zdołał objaśnić ich znaki na podstawie odnalezionego w r. 1799 kamienia z Rozety, zawierającego ten sam tekst, wyrażony h. oraz pismem demotycznym i greckim. Badania nad h. prowadził: we Francji oprócz Champolliona, de Rougé (ojciec i syn), Chabas, Maspero, Pierret; w Anglii Birch, Goodwin; w Niemczech Lepsius, Brugsch, Ebers, Erman.

Hierografja, opis świętych obrzędów. tajne pismo święte.

Hierogram (greck.: litery święte), pierwsze symboliczne znaki pisma, tajne pismo kapłanów.

Hierokles z Aleksandrji, filozof grecki, przywódca szkoły neoplatonistów aleksandryjskich z lat 430 do 465 po Chr.

Hierokracja, rządy kapłanów, kościelna forma rządu.

Hierologia, opis spraw duchownych.

Hieromancja albo **hieroskopja**, wróżenie z wnętrzości zwierząt, składanych na ofiarę.

Hieronim Sofronjusz Euzebjusz, święty, doktor Kościoła, * 340 w Dalmacji, † 420; działał w Rzymie i w Palestynie; pisał dużo i zasłynął jako znawca Pisma św.; święto jego obchodzone jest 30 września.

Hieronim z Pragi, przyjaciel Jana Husa, zwolennik nauk Wiktela, wybitny działacz ruchu reformacyjnego w Czechach, potępiony przez sobór i spalony na stosie w Konstancji 1516 r.

Hieronimici, pustelnicy, tak nazwani od swego patrona Hieronima św., którzy utworzyli niezależne zgromadzenie według reguły św. Augustyna, w XIV w. w Hiszpanji i Włoszech.

Hieroskopja, ob. **hieromancja**.

Hietometr, hietoskop, przyrząd do mierzenia opadów atmosferycznych.

Hietzing, pld.-zach. przedmieście Wiednia z pałacem „Schönbrunn”, przed przewrotem w 1918 r. rezydencja cesarska, otoczona wspólnym ogrodem, wzorowanym na ogrodzie wersalskim. W ogrodzie jeden z najbogaciej w Europie uposażonych zwierzyńców.

High Church (ang.), jeden z 3 (H. Ch., Low Ch. i Broad Ch.) kierunków w kościele anglikańskim, konserwatywno-rytualistyczny, opierający się na arystokracji kościelnej i świeckiej.

High life (ang.), wyższe, wytworne towarzysstwo.

High Point, m. w stanie North Carolina (St. Zjedn. Am. Płn.); 14.100 mieszk.

Highgate, północna dzielnica will w Londynie.

Highland Park, m. w stanie Michigan (St. Zj. Am. Płn.), 46.500 mieszk.

Highlands, pld.-zach. wyżyna Szkocji, bezleśna, nieurodzajna, słabo zaludniona (Celtowie)

Higieia lub **Hygiea** (greck.), bogini zdrowia, córka Eskulapa, przedstawiana, jako dziewczica z czarą, z której pije wąż.

Higiena (greck.), dział medycyny, zajmujący się warunkami polepszenia zdrowotności jednostek oraz całych społeczeństw. H. rozpatruje wpływ na zdrowie ludzkie takich czynników, jak woda, światło, odzież, mieszkanie, odżywianie, praca.

Higrograf, higrometr mechanicznie zapisujący swe wskazania.

Higrologja, nauka o wilgotności powietrza.

Higroma (greck.), puchlina torebki stawowej; gromadzenie się treści śluzowej w torebkach stawów.

Higrometr (greck.), przyrząd do wyznaczania wilgotności powietrza. Najczęściej używane h. składają się z włosa końskiego, do którego przymocowana jest strzałka. Wydłużając się w powietrzu wilgotnem, skracając w suchem, włos równocześnie porusza strzałkę, która, na dodanej (uprzędnio skalibrowanej) skali wskazuje stopień wilgotności powietrza.

Higrometrja (greck.), nauka, zajmująca się wyznaczaniem stopnia wilgotności powietrza.

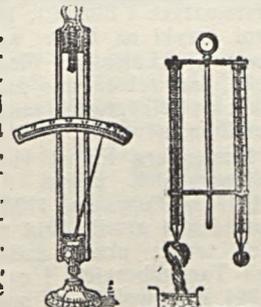
Higroskop, higrometr bez podziałki, przyrząd, raczej zabawka, oddziaływująca na zmiany wilgotności. Np. figurki osadzone na krawku tak, że podczas suszy jedna, przy powietrzu zaś wilgotnem druga figurka, wysuwa się przed domek. Podobne urządzenia, oparte są na higroskopijności włosa lub struny, które przez pochłanianie wilgoci wydłużają się.

Higroskopijna woda, woda pochłonięta z powietrza przez niektóre ciała, np. sól kuchenną NaCl, chlorek wapnia CaCl₂.

Higroskopijne ciała, ciała, które chciwie pochłaniają wilgoć z powietrza, mogą być zatem użyte do osuszania powietrza (kwas siarkowy, pięciotlenek fosforu, chlorek wapnia i inne). H. c. łączą się z wodą powietrza dopóty, dopóki prężność pary wodnej połączenia zrówna się z prężnością pary wodnej w powietrzu.

Higiea.

Higrometr włosowy. Higrometr psychrometryczny.

Higroskopijność (greck.), zdolność łatwego wchłaniania pary wodnej; ciała h. prędko stają się mokre w atmosferze wilgotnej; również prędko scina, o ile się znajdują w miejscach suchych.

Hilarowicz-Nusbaum, ob. **Nusbaum-Hilarowicz**.

Hilary św., papież 461—468.

Hilary święty, 1) biskup Poitiers, * 320, † 366; pogromca arjanizmu, twórca łac. hymnów kościelnych; święto 14 stycznia; 2) biskup arelański, * 401, † 449; odznaczał się niezwykłą światobliwością i głęboką nauką; święto 5 maja.

Hilbert David, matematyk niemiecki * 1862, profesor uniwersytetu w Getyndze, autor słynnej pracy o podstawach geometrii: „Die Grundlagen der Geometrie”.

Hilbert Jaroslav, dramaturg czeski, * 1871; wydał: „Vina”, „O Bohu”, „Piast”, „Czeska komedia” i inn.

Hildebrand, ob. **Grzegorz VII**.

Hildebrand Adolf, rzeźbiarz niemiecki, * 1847, † 1921; głowa współczesnego kierunku klasycznego w Niemczech. Zasady szkoły wyłożył w dziele „Zagadnienie formy w sztukach plastycznych”. Dzieła ważniejsze: „Fontanna Wittelsbachów” w Monachjum, „Fontanna Rennu” w Sztrasburgu, pomnik Brahmsa w Meiningen, portrety Bismarka, Böcklina, rzeźby „Nagi chłopiec” (Muz. Narodowe w Londynie), „Adam” (Lipsk), „Pijący chłopak” i in.

Hildebrand Bruno, ekonomista niemiecki; * 1812, prof. w Marburgu, Zurychu i Berlinie; jeden z twórców tak zw. szkoły historycznej w nauce ekonomji; założył wyd.: „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik”; † 1878.

Hildebrand Hans Olof, archeolog szwedzki, * 1842; od 1879 antykwariusz państwowy; redaktor czasopisma archeologicznego; † 1913; główne prace: „Naród szwedzki w epoce poganiańskiej” (1866), „Życie w Islandji w epoce sag” (1867), „Szwecja w wiekach średnich” (2 t., 1879—85).

Hildegarda św., ksieni klasztoru Dwu Mostów, * 1098, † 1179; autorka licznych utworów mistycznych: „Scivias” i in.; święto 17 września.

Hilden, m. w Nadrenji (Prusy), nad rz. Itter, 18.000 mieszk.; wyroby jedwabne.

Hildesheim, stol. rej. H. w Hanowerze (Prusy), nad rz. Innerste, 53.500 mieszk.; budowle średniowieczne, 1868 cenne wykopaliska artystyczne srebrne z epoki rzymskiej (w muzeum berlińskim); wyroby bawelniane, żelazne, tytuńowe. rej. H. 3.352 km², 557.630 mieszk.

Hilferding Aleksandr, sławista rosyjski, * 1831, † 1872; jeden z tzw. słowianofilów; odbył w 1856 roku podróż po wybrzeżach Bałtyku, między ujściem Odry a Wisłą, celem poznania kraju i mowy Kaszubów i Słowian; 1852 ogłosił pracę: „Ostatki Słowian na jużnym bieregu Bałtyjskiego moria”; pozatem pisał dużo rozpraw naukowych i publicystycznych o Słowianach pld. i zach.

Hilferding Rudolf, socjalistyczny polityk i dziennikarz niemiecki, * 1877; w czasie roz-

lamu w partji, jeden z przywódców niezawisłych socjalistów; 1923 min. finansów Rzeszy.

Hill Dawid Jayne, mąż stanu amerykański, * 1850; prof. prawa w Waszyngtonie, 1903 poseł w Berlinie, 1905 w Hadze, 1908—11 ambasador w Berlinie; ogłosił: „History of diplomacy“ (2 t., 1905—6).

Hill George William, astronom amerykański, * 1838, † 1914; od r. 1861 przez 30 lat prowadził Nautical Almanac; opracował teorię księżycy według nowych metod, wprowadzonych do problemu trzech ciał; podał teorię analityczną perturbacji Jowisza i Saturna; zbiór dzieł jego wydany został przez Carnegie Institution (4 tomy, 1905—1907).

Hill Rowland, angielski reformator poczt., * 1795, † 1879; wprowadził w Anglii 1840 r. pierwsze znaczki pocztowe, które niebawem przyjęte zostały we wszystkich krajach.

Hille Peter, poeta niemiecki, * 1854, † 1904; pisał powieści, wiersze i aforyzmy. Powieści: „Die Sozialisten“, „Semiramis“; poezje: „Aus dem Heiligum der Schönheit“ i in.

Hilleh, m. w Mezopotamji nad Eufratem, zbudowane z ruin staroż. Babilonu, 15.000 mieszk.

Hillel, mędrzec żydowski z I wieku przed Chr., zwany H. Starszym dla odróżnienia od innych podobnego imienia; słynął z wielkiej nauki i łagodności charakteru; † 10 r. po Chrystusie.

Hiller, 1) **Ferdinand**, kompozytor niemiecki, * 1811, † 1855; kapelmistrz i dyrektor konserwatorium w Kolonji; tworzył oratoria, symfonie, uwertury, opery itd.; 2) **Johann Adam**, kompozytor niemiecki, * 1728, † 1804; twórca tzw. „Singspielu“ niemieckiego, powstałego pod wpływem włoskiej opery „buffa“ i francuskiej opery komicznej. Napisał operetki: „Der Teufel ist los“ i „Die Jagd“.

Hilmend, rz. w Afganistanie zach.; wypływa z gór Kuh-i-Baba, uchodzi delta do jez. Hamun, dług. 1.100 km.

Hilty Karl, profesor prawa państwowego i międzynarodowego w Bernie, * 1833, † 1909; autor dzieła religijno-moralnego p. t.: „Glück“ (3 t., 1891—99) i w. in.

Hilversum, m. w prow. Noord-Holland (Holandia), 39.000 mieszk.; przemysł włókienniczy, fabr. obić.

Himalaje, najwyż. na ziemi łańcuch górski pomiędzy Tybetem i Indostanem, łuk otwarty ku płn., z płn.-zach. ku pld.-wsch., od wylomu Indusu do wylomu Bramaputry, dług. 2.400 km., szer. 220 km.; wysokość głównego łańcucha 5.500 m., 160 szczytów powyżej 6.100 m.; najwyższe: Everest 8.840 m., Gaurisankar 7.150 m., Kanczidzanga 8.580 m.; Dawalagiri 8.180 m. Granica wiecznego śniegu od płn. 5.300 m., od pld. 4.940 m.; lodowce do 3.100 m., przełęcz (21 znanych) 6.240 do 4.980 m.; wyraźna granica klimatyczna.

Himedzi (—tsi), m. w pld. części wyspy Hon-do (Japonja), 45.250 mieszk.

Himilko, żeglarz kartagiński, ok. 465 r. przed

Chr. zbadał zach. wybrzeże Europy, docierając aż do wybrzeży Bretanii.

Himjarycy albo **Homerycy**, lud semicki w pld. Arabji (w Jemenie); wywodzili się od Himjara, syna założyciela Saba. Od I r. przed do 525 po N. Chr. istniało państwo H., podobne w 525 przez Etopów. W 575 odbudowane przy pomocy Persów, jako państwo hołdownicze, w 634 musiało ulec przemocy Islamu.

Himmel Friedrich Heinrich, kompozytor muzyczny niemiecki, * 1765, † 1814; tworzył opery („Fanchon“), pieśni i in.

Hinczowe Stawy w Tatrach wys.: 1) Wielki Staw H., 1.965 m. n. p. m., 19 ha obszaru, wypływ potoku Hinczowego, który wraz z potokiem Krupa z jez. Popradzkiego tworzy rz. Poprad; 2) Mały Staw H., 2,8 ha.

Hind John Russell, astronom angielski, * 1823, † 1895; odkrył trzy komety i wiele małych planet, obserwował gwiazdy zmienne, np. Cephei, R Leporis tak zw. gwiazdę małinową. W r. 1852 stwierdził zmienność blasku mgławicy N. G. C. 1555, obliczał również drogi komet. Wydał kilka książek popularnych z astronomji.

Hindenburg, od r. 1915 urząd. nazwa m. Zabrze na Śląsku pruskim.

Hindenburg Karl Friedrich, matematyk niemiecki, * 1741, † 1808; studiował początkowo medycynę, później poświęcił się głównie matematyce i filozofji; 1781 prof. filozofji, 1786 prof. fizyki na Uniw. w Lipsku; 1786—88 redagował „Leipziger Magazin“, 1794—99 „Archiv der reinen und angewandten Mathematik“; wydał: „Kombinatorisch-analytische Abhandlungen“ (1796, 1800).

Hindenburg Paul von Beneckendorf, feldmarszałek pruski i prezydent Rzeszy, * 1847 w Poznaniu. 1903 r. został generałem, dowódcą 4 armji; 1914 r. naczelnym dowódcą 8-ej armji; przez zadanie Rosjanom klęsk pod Tannenbergiem i na jeziorach mazurskich (1914 r.) uwolnił z pod okupacji rosyjskiej Prusy Wschodnie. W 1914 objął naczelną dowództwo nowoutworzonej armji 9-tej. 1 listopada 1914 r. mianowany naczelnym dowódcą frontu wschodniego, 27. XI. feldmarszałkiem; 1916 r. został szefem sztabu generalnego; 1918 r. powierzono mu stanowisko dowódcy wojsk powracających do kraju; 1925, jako kandydat prawicy, otrzymał w drugim głosowaniu większość głosów, wybrany na Prezydenta Republiki Niemieckiej; wydał „Aus meinem Leben“ (1920).

Hindi, jeden z dialektów nowoczesnych dawnego sanskrytu, mocno uproszczony, ma bogatą literaturę; językiem tym mówi około 100 milj. ludzi, niemałometan, między Himalajami, górami Windhja, delta Gangesu i rzeka Setledż. Alfabet indyjski zwany „devanāgarī“.

Hindley, m. fabr. w hr. Lancaster (Anglja pld.-zach.), 25.000 mieszk.; kopalnie węgla, wyrobny bawełn.

Hindö, największa z wysp na zach. wybrzeżu Norwegji z grupy Vesteraalen (Lofoty).

okregi Nordland i Tromsö, 2.238 km², 10.000 mieszkańców.

Hindostan, ob. **Indostan**.

Hindusi, ludność Indji, 1/3 mieszkańców Azji, różnorodna pod względem etnograficznym, językowym, religijnym, kulturalnym i społecznym, właściwie potomkowie napływowej ludności aryjskiej (w r. 1000 przed Chr.) i pierwotnych szczepów Drawida i Kolarjami, dzielący się na Dżatów, Sikhów, Radżputów, Gudżarów, Gurdów itd. Języków aryjskich (Hindi, Bengali, Marathi, Pendżabi, Gudżerati, Kaszmiri itd.) używa 233 milj.; starożytnym językiem Arjów Ind. był sanskryt, zachowany w Wedach, używany od VI w. przed Chr. tylko w literaturze. Hindusi, wyznawcy braminizmu, dzielą się na ok. 3.000 kast, od braminów do parjasów; liczne zabytki świadczą o wysokiej ich kulturze, lecz różnorodność ich i bierność ułatwia panowanie Anglików; obecnie zaznacza się zwrot ku wyzwoleniu się.

Hinduizm, religia indyjska po okresie Wed i bramanizmu, wyznająca bóstwa Sziwa, Wisznu i Brahma. W okresie H. powstały epopeje narodowe: Rāmājana i Mahā-Bhārata.

Hindukusz lub **Hindu-Koh**, góry łańcuchowe, otaczające od płn. wyżynę Irańską (Azja pld.-zach.), od przełęczki Barogil (3.660 m.) do przełęczki Hadżigak (3.715 m.), 600 km. dług., mało zbadane; najwyższa część góry Lahori, szczyt Tiracz Mir 7.750 m., odgałęzienia: góry Kuh-i-Baba i Sefid-Kuh.

Hinduska filozofja (wraz z prawem) stanowi dział II całego korpusu liter. hind. Filozofja hind. zaczyna się od Upaniszadów czyli tajnych posiedzeń pustelników, zwłaszcza z ameszkających w lesie; te Up. zowią się Aranyaki od aranyam = las. Główną myśl Upaniszadów stanowi tożsamość Brahmana (tj. bóstwa) i Atmana (tj. jaźni). Wszystkie późniejsze filozofje są komentarzem pro lub contra tej idei. Uczeń hinduscy podzielili wszystkie systemy filozoficzne na sześć odmian: 1) **Sankhya**, co znaczy „wylczenie“, występuje przeciw tej jedności Boga i duszy, podkreślając ich dualizm. Jest to nauka pesymistyczna, anty-wedyjska, bezbożna. Uważa byt za cierpienie, poznanie za drogę do wyzwolenia. Twórcą tej nauki był Kapila; buddyzm opiera się na Sankhyi; 2) **Yoga**, której twórcą jest Patandźali, zwalczający Sankhyę, mianowicie jej ateizm, i wprowadza bóstwo do jej systemu. Idea jest połączenie z Bogiem drogą rozmyślań i ekstazy. Do tego celu Patandźali obmyślił różne praktyki autosugestji, które doprowadziły do zwyrodnienia jego nauki w rodzaj czarnoksięstwa i fakiryzmu; 3) **Nyaya** (logika), której twórcą jest Gotama, zwany Arystotelesem Indji. Rozważa on teorię poznania w sposób b. głęboki; 4) **Waiśeszika** (od waiśesza — atom), rozwija logikę Gotamy w sferze materji; jest to raczej nauka przyrodnicza niż filozofja. Podstawą budowy materji jest atom; atomy są wieczne, ale ich

agregaty giną przez rozkład; 5) **Mimansa** (badanie) albo **Purva-M.** (badanie pierwsze), którą stworzył Dżaimini, występuje przeciw tym wszystkim filozofjom jako heretykiem i nanowo powraca do powagi ksiąg świętych; 6) **Uttara-Mimansa** (najwyższe badanie) zwane też **Vedanta** (uwieńczenie Wedy) jest jednym z najwspanialszych przejawów geniuszu hinduskiego. Twórcą Vedanty jest Sankara, zwany S.-aczarja (tj. mistrz Ś), który nawraca do Upaniszadów i do prawd objawionych w Wedach. Celem człowieka jest wyzwolenie duszy z wędrówek przez utożsamienie jaźni (Dżi w i - a t m a n) z duszą najwyższą (P a r a m ā t m a n) tj. z Brahmą. Vedanta obok Sankhyj najwięcej jest do dziś studjowana w Indjach. Są też i inne (odrzucone) nauki filozoficzne np. **Lokajata** (zmysłowość, materializm) Czarwaki. Do działu II liter. hind. należy też prawo. Z ksiąg prawnych najważniejsza jest **Manawa-Dharma-śastra** (księga praw Manu), rzekomo ułożona przez Manu, który jest Adamem i Mojżeszem podań hind.; obejmuje ksiąg dwanaście.

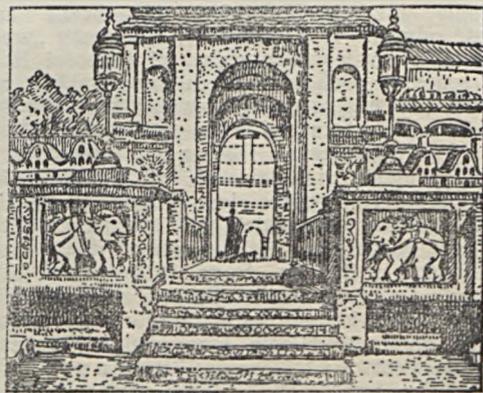
Hinduska literatura. Uczeń hinduscy podzielili h. l. nie na okresy chronologiczne, lecz na kompleksy podług przedmiotów. I. **Liter. wedyjska**. Tu należą święte księgi braminów, zwane **Wedy** tj. Wiedze, w liczbie czterech: **Rig-Weda** (księga pieśni), **Sama-W.** (ks. hymnów), **Yadźur-W.** (księga formuł ofiarnych), **Atharwa-W.** (księga Atharwy, ks. zaklęć). Nadto zaliczają się tu Brahmany tj. komentarze do wedyckich legend o bogach; **Upaniszady**, czyli rozmowy tajne filozoficzne pustelników; **Grihyasutry** czyli księgi ceremonij domowych braminów. Dział II. **Filozofja** i prawo (ob. hinduska filozofja). Dział III. **Itihasa** (epos) i **kawja** (poezja artystyczna). Do eposu zaliczają dwa olbrzymie poematy: **Rāmājana** czyli dzieje podboju plemion kolorowych przez Arjów oraz **Mahā-Bhārata** czyli dzieje wojny domowej między rodami Kuru i Pandu. Tu wtrącone są tzw. epizody (upākhyany) tj. małe poematy epickie, jak **Nali** i **Damajanti**, **Sakuntala**, **Savitri**, a także poemat filozoficzny **Bhagawad-Gita**. Do tego szeregu należą **Purany** tj. legendy i baśnie, nie mające charakteru religijnego. Za autora **Rāmājany** uchodzi **Valmiki**, za autora **Mahā-Bh.** — **Vyāsa**. Poezja artystyczna kwitła na dworach. Najslawniejsi poeci: **Kalidasa** (poemat, **Raghuvansha** — dzieje rodu królewskiego **Raghu** i **Rady**. **Bhartrihari** pisał tak zwane **Setki** (**śatakas**) t. j. krótkie poezje nauczające, rodzaj aforyzmów. Takie aforyzmy pisał: **Bilhana**, **Aśoka**, **Amaru**, **Czanakja** itd. Dział IV. **Teatr** bardzo obfity. Najslawniejsze są sztuki **Kalidasy** (ob. Dział III-c), jak **Urwasi**, a także **Malawika** i **Agnimitra**. **Bhabhuti** napisał **Malati** i **Madhawa**; **Sudraka** — **Wózek gliniany** czyli historje

Wasantaseny. Dział V nosi nazwę Nitiśāstra (książki nauczające). Są to opowiadania w prozie, najczęściej b. krótkie, od rodzaju bajek Ezopa do typu nowel Boccaccia, zwykle splecione w jakąś całość, jak to mamy np. w arabskich 1001 nocy. Pierwszy taki zbiór nosi nazwę Panczatantra (Pięćksiąg), dalej Hitopadeśa (Ucieszna nauka), Kathasarit-Sagara. autor Kszemendra; dwadzieścia pięć opowiadań Vetali, opowiadania Wikramaditji itp. Dandin ułożył bardzo swawolną, obszerną powieść pt.: Daśakumaracarita (Przygody dziesięciu urwisów). Dział VI zowie się Upawedy, jakby powedy. Są to książki prozą lub wierszem dotyczące różnych dziedzin wiedzy, jak np. poetyki (kawjadarśa, Dhwanjaloka), historii (Rādžakarāngini tj. ocean monarchów, z XV w. po Chr.), astronomii (Brihat-Samhita), strategii (Dhanur-Weda, wiedza łuku), medycyny, muzyki, teatru, interesów życiowych (Arthasāstra) i wielu innych, jak np. Kamasutra (księga miłości). Osobny dział lit. hinduskiej stanowi literatura buddyjska, pisana już to w sanskrycie, już to w ludowym języku pāli. Po sanskrycku pisane są edykty króla Aśoki, dotyczące tolerancji religijnej; Buddha-Czarita (Żywot B.). Aśwagosz; Lalita-Wistāra (Jasełka Wielkie, życie B.); Jātakaś (tj. dzieje poprzednich żywotów B.) itd. W języku pāli: Tīpitaka (Trójkosz), w którym się mieszczą zasadnicze teksty nauki B.: Karmawakja, Sutta-Pitaka, Dhammapadam (Droga prawdy). Nadto istnieją w tym języku „Pieśni mnichów i mniszek” oraz apokryficzne mowy B., dalej liczne Suty buddyjskie (o prawidłach życia) itd. Literatura w nowych językach hinduskich; Hindi: Księga legend pt. Bhakts-Mala (autor Nabhadās); parafraza Ramajany (autor Tulsidas); Bengali: Ram mohana Rai (w. XIX) w dziele Brahma-Samadź reformuje rel. hinduizmu. Głośny był poeta Kabir. Po bengalsku pisze dziś Rabindra Nath Tagore; Guzzurāli ma bogatą poezję mistyczną. Z XV w. słyna: Narasimha, Meta, Bhalan i poetka Mira. Literat. mahratti rozwija się na tle nowej sekty, założonej przez Nanaka. Uczniowie jego zebrali jego nauki w księdze Adigranth. Słynny bajkopisarz i epik Tukarama. Literat. hindustani ma przeróbkę Ramajany pod t.: Ramanand, a dekanii pt.: Ramanudźa. Są to zarazem jakby księgi religijne dwóch sekt. W lit. hindustańskiej słynne dramaty p. t.: Indra-Sabha (Dwór Indry). Literatura drawidyjska. Plemiona Tamili i Telugu, zamieszkałe w Indiach południowych, hindomałajskie, uległy silnie wpływom sanskrytu i kultury hinduskiej. Tamili mają parafrazy Ramajany oraz częściowo Mahā-Bhāraty pt.: Czinta Mani. Znakomity poeta Tiruvalluver (XVII w.) ogłosił zbiór poezji pt.: Kural. Śród Telugu słynnie poeta Vemana, satyryk i myśliciel pesymistyczny.

Hinduska religja rozwijała się stopniowo od pierwotnej, znanej nam religii wedyjskiej. do

systemów dzisiejszych, b. rozmaitych i sprzecznych, które noszą nazwę hinduizmu. Wedyzm opiera się na Wedach, nie zna kast, nie zna wędrówki dusz; jest to kult natury. Główni bogowie: Indra (niebo, piorun), Agni (ogień), Iama (podziemia, śmierć), Varuna (morze). Oprócz tego było wiele innych bogów i duchów, dobrych i złych. W późniejszej epoce powstał braminizm, oparty na kastach. Bramini (kapłani) byli najwyższą kastą i mieli wyłączność ofiar. Do religii Hindusów weszła wiara w metempsychozę, jak sądzą, zapożyczona od czarnych ludów Indji. Główne bóstwa to trójca (Trimurti): Brahma-Wisnu-Siwa, tj. stworzenie-zachowanie-zniszczenie. Brahma jest ogólnikiem bezosobowym, niema kultu ani świątyni. Natomiast Wisnu i Siwa mają mnóstwo czcicieli i rozmaite wcielenia. Rama i Kriszna są wcieleniami (awatary) Wisnu. Wyznawcy tych bogów podzielili się na dwie główne grupy: Wisnuitów i Siwaitów, dwie sekty, nieraz wojujące ze sobą; przytem mają setki odmian; mimo to wszystkie noszą ogólne miano hinduizmu, które ich wyróżnia od heretyków dzainitów, buddystów i mahometan. Wisnuici są idealniejsi, zwłaszcza sekty Ramaitów i czciciele Kriszny. Przeciwnie Siwaiti czczą potworne bóstwa, jak Durga i Kali, okrutne boginie śmierci, oraz Bhuty czyli upiory. Od XV w. zaczynają działać wpływy chrystjanizmu i islamu, i niektórzy prorocy starają się odnowić starą religję; tacy byli Kabir, Nanak, Rammohun Radźa († 1833), który utworzył Brahma-Samadź (Zgromadzenie Boże). Jednakże lud woli swoje czarnoksiężskie wierzenia i kapłanów cudownych, tzw. yoginów, wykształconych na filozofii Yogi i umiejących różne sztuki kuglarskie. Niektórzy Europejczycy, jak np. Annie Besant i Bławacka, wyciągnęli z religii hinduskich clementy swojej teozofji.

Hinduska sztuka. Architektura: 1) buddyjska (od III w. przed Chr. do VIII w. po

Świątynia Buddy na Ceylonie.

Chr.). Budowle podziemne, kute w skałach, z rzeźbami i ornamentacją. Zabytki pierwotne: stupy pamiątkowe w Delhi (tzw. Lāts albo

Stambhas, 250 przed Chr., epoka Aszoki), świątynie podziemne w Ajunta (najstarsze z 150 przed Chr., najnowsze z VII w. po Chr.), stupy albo topy (grobowce, wieże na podstawie cylindrycznej) z cegły i okolone balustradą z kamienia. Typ klasyczny z Sanchi, Wielka stupa z Manikyala, w Chakpat, w Guniyar, Barikot i in. Najstarsze z świątyni naziemnych t. zw. chaitya w Buddha-Gaya (I w. przed Nar. Chr.). Nieznaczny wpływ Persji i Grecji na budownictwo, 2) neobrahmańska (V—XVIII w. po N. Chr.). Typowa św. w Parasurameswara (VI w.): piramida z piaszczyną z zlekką łukowatymi bokami ze splaszczonym wierzchołkiem, całkowicie pokryta zdobniczymi motywami. Wielka św. z Bhuwaneswar (VII w.) i w Kanarak. W Radźputanie (półn.-zach. Indje) świątynie w Khajurao, Gwalior, Chittor i wzorowa w Khandaria Mahadeo (X w.). W Indiach centralnych: świątynie w Ellorze (wpływ buddyzmu na brahmanizm); 3) Indji południowych. Najstarsze zabytki z VI w. w Badami i Mahavellipor. Od VI—X w. pojawiają się charakterystyczne pagody piramidalne. Od X—XVIII w. zachowuje się ten sam typ. Zabytki w Bijanagar (pagoda Siwy, XV w.), w Vitoba (XV w.), w Sringam (XVII w., najszerza na świecie, ok. kilometra dług.), w Kombakonum (pagoda Ramy, XVII w.), w Hullabid (XIII w.); 4) hindu-muzułmańska: połączenie elementów hind., perskich i arabskich. Monumentalna wrota Aladyna (1310). Od czasów władztwa Mogolów fuza stylów perskiego i hinduskiego (styl Mogoła). Budowle z XVI w. w Futtehpore, w Agra (mauzoleum, 1631), Delhi (wielki meczet, 1650)

Starożytny posąg Buddy.

Typy ludowe na freskach hinduskich (II w. po Chr.).

i pałac Wielkiego Mogoła z r. 1648 w Lahorze (meczety i pałace zwłerciadłany), w Secundra; 5) hindusko-tybetańska w Nepalu. Styl pośredni, hindusko-chiński. Wielkie topy półsferyczne. Liczne świątynie z drzewa i cegły, najstarsze z 1700, z cechami budownictwa tybetańskiego, wielopiętrowe, z daszkami, zwyżające się ku górze. Schody ozdobione postaciami mon-

strów, bogów i ludzi. Budowle kamienne — odmienne w stylu, do 1500 bardziej hinduskie. W Khatmandu, stolicy, 600 świątyni w kształcie pagod. Największa ok. r. 1550. W Patanie pałac królewski. W Pashpatti bud. z drzewa i kamienia przeważnie z końca XVII w.; 6) współczesna. Od czasów panowania Angli stały upadek budownictwa; wpływ stylów Europy. Rzeźba. Związana z architekturą, przeważnie dekoracyjna; wpływy perskie, greckie i muzułmańskie. Rzeźby oddzielne głównie w muzeach Indji (Indyjskie muz. w Kalkucie, muz. w Lahorze, w Madrasie, w Luknow), przeważnie z wykopalisk z półn.-zachodnich Indji, z prowincji Peshawar, znane pod nazwą Gandhara. Są to rzeźby grecko-hinduskie (greckie w typie kształtowania, buddyjskie w treści). Najstarsza statua kobieca ze św. w Bharhut (II w. przed Chr.). Rzeźbiono: szczyty dachów w stupach, płaskorzeźby wyobrażające Buddę, świątynie, bitwy, zwierzęta (lwy, centaury itd.) i in. Inne szkoły bardziej fantastyczne, egzagerowane, pokrewne rzeźbom europ. średniowiecza lub egipskim. Rzeźby św. w Ajunta (jedne z najstarszych): wielka ilość pagóg Buddy w otoczeniu bóstw. Rzeźbione pilastry i słupy wotywnie w ogrodzie Buddha-Gaya (I w. przed Chr.), płaskorzeźby piramid świątyni w Orissie, wrót w Bhuwaneswarze, statuy św. w Ellorze, 700 posągów w św. w Khandaria. Wrota bronzowe pałacu w Patan. Rzeźby cięte w skałach (Mahavellipore, VIII w.). Malarsstwo. Postacie żywe i pełne ekspresji. Brak perspektywy. Nie posiadamy zabytków (minjatur) z przed inwazji muzułmańskiej. Polichromja murów i rzeźb. Jedyny zabytek z V w., freski w Ajunta, wyobrażające sceny z życia Buddy. Przemysł artystyczny. Roboty w metalu. Naczynia ze złota, srebra, brązu i miedzi. Słynne wyroby z Kaszmiru i Pendżabu, oraz w rejonie Tanjore. Umiejętność damaskowania, inkrustacji z kamieni drogocennych w marmurze (okres mongolski); inkrustacje w drzewie, rzeźby z kości; wyrób tkanin (szale) i szkła.

Hinduski język, przedewszystkiem starożytny sanskryt, mowa dawno wymarła, ale do dziś używana w Indiach, jak u nas łacina. Samskryt jest to jeden z głównych języków tzw. indo-europejskich albo aryjskich, a specjalnie indo-irańskich. Oprócz sanskrytu, panowały w Indiach inne narzecza, tzw. prakryty. Z dawnych prakrytów najważniejszy jest pāli — język Buddy. Z nich wytworzyły się nowe języki Indji, jak hindi, hindustani, bengali, mahratti itd. Dawniej uważano sanskryt za matkę wszystkich języków indoeuropejskich, ale obecnie traktuje się go jako jedną z równoległych form, powstałych z zaginionego języka pra-aryjskiego.

Hindustani, język nowoindyjski, zwany też urdu z aban (język obozowy); powstał w XI—XII w. po Chr. w państwie Delhi, za czasów Wielkiego Mogoła. Jest to język mahometan w zasadzie hinduski, ale mający wiele wyrazów perskich i arabskich (tureckich). Alfabet arabski.

Hinkelstein, duży cmentarz neolityczny z młodszą ceramiką wstęgową, kłóta, koło Monheim pod Wormacją nad Renem; stąd nazwa ceramiki hinkelsztajnskiej.

Hinterland (niem.), kraj położony w głębi la- du, będący sferą interesów wybrzeża.

Hinz Jan, architekt polski, * 1842, † 1902. Wykonał: Przystań Tow. Wioślarskiego na Wiśle, kościół w Kuczynie (1881—82), Szkołę Wawelberga i Rotwanda (1896—97). Wydał: „Szkice architektoniczne krajowych dzieł sztuki“ (1889).

Hiob, ob. Job.

Hiparch, syn tyrana ateńskiego Pizystrata; rządził wraz z bratem swym Hipaszem 527 do 514 przed Chr.; zamordowany przez Harmodiusza i Arystogiona.

Hiparch, największy z astronomów starożytności, * 190, † 125 przed Chr.; w badaniach opierał się w pierwszej linii na obserwacjach, nie zaś na przesłankach spekulatywnych; przerobił teorię epicyklów, podana, jak się zdaje, przez Apoloniusza z Pergii. Wyznaczył elementy ruchu słońca i księżyca, stwierdził nierówność pór roku. Sprawdzając stare obserwacje, odkrył precesję. Wprowadził trygonometrię do astronomii sferycznej.

Hipatia z Aleksandrii; * 370, † 415; zamordowana przez fanatycznych chrześcijan, córka matematyka Teona, słynna z piękności i wiedzy; wykładała w Aleksandrii filozofię.

Hiper (greck. hyper, ponad), w wyrazach złożonych oznacza nadmiar.

Hiperaemia (greck), przekrwienie; stan chorobowy, przy którym ilość krwi w naczyniu krwionośnym przekracza ilość krwi normalnie się tam znajdująca. H. bywa trzech rodzajów: 1) czynna czyli tętnicza; narząd przekrwiony jest żywo-czerwony, naczynia krwionośne są nasycone, temperatura narządu jest wyższa niż normalna; 2) bierna czyli żylna, inaczej zastój (venostasis); narząd z przekrwieniem biernym jest siny, temperatura jego jest niższa niż normalna; 3) tak zw. przekrwienie mieszane; rozszerzenie równoczesne naczyń tętnicznych i żylnych.

Hiperaclitas (greck. i łac.), nadkwaśność żołądka; nadmierna zawartość kwasów w soku żołądkowym, objaw przewlekłego nieżytu lub wrzodu żołądka. H. powoduje odbijanie się i zgagę w 1—2 godz. po przyjęciu pokarmów. Leczenie: dieta, proszki bizmutowe, woda karlsbadzka.

Hiperalgezia (greck.), nadmierna wrażliwość na ból, jeden z objawów hysterji; rzadziej zdarza się przy organicznych chorobach nerwowych.

Hiperbola, w retoryce i poezji przesadne wyrażenia.

Hiperbola, υπερβολή, stożkowa, posiadająca dwa punkty nieskończenie dalekie, różne. Proste, styczne do hiperboli w jej punktach nieskończenie dalekich, noszą nazwę asymptot. Hiperbola posiada dwie osie symetrii: dwusieczne kątów utworzonych przez asymptoty, przyczem jedna z tych osi — oś główna — przecina hiperbolę w punktach rzeczywistych, zw.

wierzchołkami hiperboli. Jeżeli osie hiperboli są osiami układu współrzędnych prostokątnych, i oś główna jest osią odciętych, to równanie hiperboli posiada następującą postać:

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1,$$

gdzie x i y oznaczają współrzędne dowolnego punktu hiperboli i a oznacza połowę odcinka osi głównej, zawartego pomiędzy wierzchołkami hiperboli. Dwa punkty, leżące na osi głównej w odległości $c = \sqrt{a^2 + b^2}$ od początku układu (środek krzywej), są ogniskami hiperboli; różnica odległości dowolnego punktu hiperboli od ognisk posiada stałą wartość, równą $2a$. Gdy $a = b$, hiperbola nazywa się równoboczną.

Hiperboloida, powierzchnia stopnia drugiego o trzech płaszczyznach symetrii, przecinających tę powierzchnię według dwóch hiperboli i elipsy: przecięcia główne. Eliptyczne przecięcie główne może być elipsą rzeczywistą (hiperboloida jednopowłokowa) lub urojoną (hiperboloida dwupowłokowa).

Hiperboloida dwupowłokowa. Hiperboloida jednopowłokowa jest powierzchnią prostokreślną skośną, posiadającą dwa układy tworzących prostoliniowych (rzeczywistych). Gdy płaszczyzny symetrii są płaszczyznami układu współrzędnych prostokątnych, to równanie hiperboloidy posiada następującą postać:

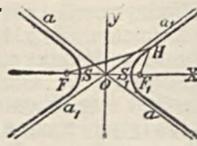
$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} = 1 \text{ (h. jednopowłokowa).}$$

$$-\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1 \text{ (h. dwupowłokowa).}$$

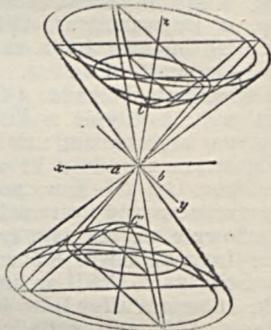
Gdy $a = b$, otrzymujemy hiperboloidę obrotową; osią obrotu jest oś z . Proste, poprowadzone ze środka hiperboloidy i dotykające tej powierzchni w punktach nieskończenie dalekich, tworzą stożek asymptotyczny danej hiperboloidy.

Hiperborejczycy, 1) w starożytności legendarny lud, wiesznie młody i zdrowy, zamieszkujący rajską krainę; 2) później nazwa wszystkich mieszkańców dalekiej północy. **Hiperbojejski**, północny.

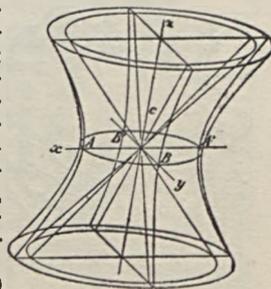
Hiperchlorhydrja (greck.), zwiększenie zawartości kwasu solnego (HCl) w soku żołądkowym.

Hiperbola.

Hiperboloida dwupowłokowa.

Hiperboloida jednopowłokowa.

Hiperdaktylizm (greck. daktylos — palec), zjawisko występowania nadmiernej ilości palców u rąk lub nóg.

Hiperemja, ob. hiperemia.

Hiperestezja (greck.), przeczulica skórna, nadmierna wrażliwość na dotyk; objaw niektórych chorób nerwowych, w szczególności hysterji. Przeciwwstawieniem do h. jest anestezja, znlecznienie dotykowe.

Hiperhidrosis (greck.), nadmierne pocenie się.

Hiperjon, w podaniach greckich jeden z Tytanów, syn Urana i Gei; dziećmi jego byli Helios (słońce), Selene (księżyc) i Eos (jutrzenka).

Hiperkinesis (greck.), nadmierna ruchliwość; dotyczyć może całego ustroju albo też poszczególnych mięśni (ruchy atetotyczne, choreatyczne, miokloniczne).

Hipermastja, występowanie nadmiernej ilości gruczołów mlecznych.

Hipermetropja (greck.), ob. dalekowzroczność.

Hipernephroma (greck.), nadnerczak; nowotwór, stojący na pograniczu między złośliwym a dobrorliwym; najczęściej umiejscawia się w nerkach; wrastać może w naczynia krwionośne (żyłne) i torować sobie drogę aż do serca.

Hiperostosis (greck.), nadmierne grubienie kości; najczęściej umiejscawia się w kościach czaszki.

Hiperplazja (greck.), rozrost; powiększenie narządu wskutek powiększenia ilości elementów tkankowych lub komórkowych, narząd ten tworzących.

Hipertonja, hipertensja, nadmierne podwyższenie ciśnienia krwi; stan bardzo częsty u ludzi starszych.

Hipertrichosis (greck.), nadmierne uwłosienie; bywa albo na całym ciele, tzw. h. generalisata (uogólniona), albo też na pewnych tylko częściach ciała (h. circumscripta, umiejscowiona).

Hipertrofia (greck. trophe — jedzenie), dosłownie: nadmierne odżywianie się; przerost. W biologji oznacza nadmierne powiększenie organu, powstałe przez powiększenie się wielkości komórek. Ob. **Hiperplazja**.

Hipika, nauka o koniach.

Hipjasz, syn tyrana ateńskiego Pizystrata. Po śmierci ojca (527) rządził Atenami wspólnie z bratem swym Hiparchem. Po śmierci brata stał się podejrzliwy i okrutny. W r. 510 wypędzony z Aten, usiłował odzyskać władzę przy pomocy Persów. Zmarł po bitwie pod Maratonem w 490 r.

Hipler Franz, historyk niemiecki, * 1836 w Olsztynie; ksiądz, prof. „Hosianum“ w Brunzberdze, ogłosił szereg prac z dziejów biskupstwa warmińskiego m. in.: „Literaturgeschichte des Bisthums Ermland“ (1871), „Analecta Warmiensia“ (1874).

Hipnos, u staroż. Greków bóg snu; syn Erebu i Nocy.

Hipnotica (greck.), środki nasenne: woda chloralu (chloralum hydratum), woda amyleny (amylenum hydratum), bromural, adalina, wena, sulfonal i inne.

Hipnotyczny (greck.), spowodowany przez hipnozę.

Hipnotyzer (greck.), człowiek, wprowadzający w stan hipnotyczny.

Hipnotyzm (greck.), nauka o odmianach specyficznego snu (stanów psychicznych, w czasie których normalna świadomość częściowo lub całkowicie zanika), wywoływanego sztucznie zapomocą wpływu psychicznego jednej osoby na inne.

Hipnoza (greck.), stan półsnu, połączony z wykonywaniem ruchów automatycznych, z brakiem świadomości rzeczy otaczających i z kompletnym niepamiętaniem, co się w czasie takiego półsnu odbywało. Do stanu h. może doprowadzić uporczywe wpatrywanie się w jeden punkt albo też sugestia ze strony innej osoby. W czasie snu hipnotycznego wola osoby zahipnotyzowanej zupełnie oddana jest pod władzę hipnotyzera, który wywołać u niej może nawet stan kataleptyczny. Czyn, nakazany przez hipnotyzera, wykonany być może albo natychmiast (sugestia hipnotyczna) albo dopiero po obudzeniu się ze snu (sugestia pohipnotyczna). H. stosowana jest obecnie do leczenia niektórych chorób nerwowych.

Tzw. most kataleptyczny

Hipocentaur, herb polski; na tarczy w polu błękitnym centaur, mierzący z łuku w lewo do swojego podniesionego ogona, kształt węża mającego; nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy pióra strusie.

Hipochondrium (greck.), podżebrze; części jamy brzusznej, leżące z każdej strony poniżej łuku żebrowego. W h. prawem u człowieka znajduje się wątroba, w lewym śledziona.

Hipochondria (greck.), stan silnej depresji nerwowej; wstawianie sobie urojonych chorób; h. zdarza się bardzo często u neurasteników.

Hipodrom, miejsce dla ujeżdżania koni, ujeżdżalnia, maneż, miejsce dla wyścigów konnych.

Hipogryf (greck. — koń i gryf), występujący w średniowiecznej poezji włoskiej twór bajeczny o potężnych skrzydłach z głową gryfa; utożsamiano go niekiedy z pegazem.

Hipokrates, największy lekarz starożytności, * 460 przed Chr. na Kos, † 377 w Larissie; zapoczątkował naukę o przesileniach i o diecie; pozostawił wiele dzieł; z tych niektóre, jak: „O powietrzu, wodach i okolicach“, „O lecznictwie pierwotnym“, tłumaczone były na język polski przez Łuczkiwicza.

Hipokratesowe oblicze, wyraz twarzy ludzi, umierających na zapalenie otrzewnej (peritonitis); zaostrenie i wydłużenie rysów twarzy, szczególnie nosa.

Hipokrene (greck. = koń i źródło), w starożytności nazwa źródła na górze Helikon, poświęconego Muzom.

Hipokryzja, obłuda, nieszczerłość, udawanie.

Hipoksantyna, $C_8H_8ON_4$, związek organiczny, pochodna kwasu moczowego, ciało krystaliczne, rozpuszczalne w wodzie i alkoholu.

Hipolit, święty, ojciec Kościoła, autor kanonu świąt wielkanocnych i wielu dzieł z zakresu egzegezy, polemiki, prawa kościelnego i dogmatyki; † ok. 235 r.

Hipolita, według starogreckich podań córka Aresa, królowa Amazonek, której Herakles zrabował pas.

Hipologia, nauka o koniu, o jego hodowli, rasach, użytkowaniu.

Hipomancja, wrózenie ze rżenia koni.

Hipoteka (greck.), prawo rzeczowe, zabezpieczające na nieruchomościach pewne zobowiązanie materialne. H. nie jest prawem samodzielne, lecz dodatkiem, bo stanowiącym jedynie tylko zabezpieczenie istniejącego zobowiązania. Ponieważ takie zabezpieczenie na nieruchomości nie może być wykonane tak, jak to się ma przy ruchomościach, gdzie wierzytel bierze zastaw w przechowanie, więc dzieje się to przez wpisanie tego prawa do ksiąg hipotecznych, pozostających pod opieką władz sądowych (wydziałów hipotecznych). H. była znana już w starożytnej Grecji.

Hipotetyczny, przypuszczalny.

Hipoteza, przypuszczenie; twierdzenie, oparte na prawdopodobieństwie ale niedowiedzione.

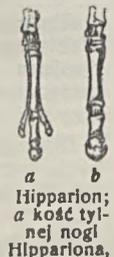
Hipparion, koń kopalny, bezpośrodkowy przodek konia dzisiejszego; czaszkę miał nieco mniejszą, ogólny kształt ciała przypominający dzisiejszego konia, ale był to jeszcze koń trójpalczasty. Kilka gatunków H. znaleziono w pokładach płocenu Indii, Chin i Ameryki półn. W Polsce znaleziono szczątki na Podolu w okolicach Tulczyna.

Hippel Theodor Gottlieb, humorysta niemiecki, *1741, †1796; („O małżeństwie”).

Hippobosca, rzepik, ob. **Hippoboscidae**.

Hippoboscidae, rodzina owadów, rząd: Diptera (dwuskrzydłe); owady uskrzydłone albo bezskrzydłe, z kończynami jednej strony bardzo oddalonymi od strony drugiej, z mocnymi pazurkami, zakończonymi ząbkowato. Dorosłe są pasorzytami. Rodzaje: *Hippobosca equina* (rzepik), skrzydlaty, pasorzytuje na koniach; *Melophagus ovinus* (wpleszcz owczy), bezskrzydły, na owcach; *Ornithomyia avicularia* — na ptakach.

Hippocampus hippocampus (pławikonik, konik morski), ryba; rząd: kostnoszkieletowe (Teleostei), rodzina: iglicowate (Syngnathidae). Mała rybka, dług. kilkunastu cm., której tułów jest powyginany, a głowa pod kątem do tu-

a Hipparion; a kość tylną nogi
b Hippariona, b nogi konia

łowia, jak u konia. Ogon chwytny, może się skręcać. Zapomocą niego czepia się roślin wodnych. Barwa czerwona. Samce noszą jaja i młode w fałdzie skóry. Morza krajów podzwrotnikowych i umiarkowanych.

Hippocastanaceae, kasztanowcowate, rodzina roślin rzędu Aesculinae; *Aesculus hippocastanum* (kasztanowiec pospolity), drzewo pochodzenia górskiego wschodnich okolic śródziemnomorskich, u nas rozpowszechnione; *Aesculus Pavia* (k. czerwony), z gór wybrzeża atlantyckiego Ameryki północnej.

Hippolais hippolais, ptak szczebiotka żółtobrzucha albo gajówka szczebiotliwa.

Hippomane mancinella, roślina podzwrotnikowa należąca do rodz. Wilczomleczowatych (Euphorbiaceae). Owoc pestkowiec (drupa). Sok mleczny tej rośliny zawiera b. silną truciznę, służącą do zatruwania strzał myśliwskich (Ameryka podzwrotnikowa).

Hippophae rhamnoides, rokitnik, rozmarynowiec, krzew z rodz. Elaeagnaceae, dorastający 3 metrów wys., o gałęziach ciemnych, liściach lancetowatych, kwiatkach żółtych, owocu (jagodzie) pomarańczowym. Rośnie na płaszczystych urwiskach nadmorskich; sadzony bywa dla utrwalenia płaszczystych wydm. Nieraz hodowany w parkach.

Hippopotamus amphibius (hipopotam) zwierzę; gromada: ssaki (Mammalia), rząd: kopytne (Ungulata), podrząd: parzystokopytne (Artiodactyla); nieprzeżuwające. Olbrzymie, niekształtne zwierzę, dochodzące do 1 m. 40 cm. wysokości, około 4 m. długości i przeszło 4000 kg. wagi. Głowa w postaci wydłużonego czworoboku. Uszy małe. Dolne kły olbrzymie, wagi do 3 kg i do 75 cm. długości. Skóra gładka, do 4 cm. grub. Ogon krótki. Spędza większą część życia w wodzie. Karmi się roślinami wodnymi, które wyrывa z korzeniami. Żeruje w nocy. Na ludzi nie napada. W obronie życia miażdży zębami i dusi ciężarem ciała. Drugi gatunek *Hippopotamus karlowaty* (*Cheropsis liberiensis*), 75 cm. wysokości, 1 m. 80 cm. długości.

Hippuris, Przęstka, roślina wodna z rodziny Hippuridaceae (Przęstkowate). H. vulgaris (P. pospolita) występuje w lachach, stawach i rowach. Łodyga pojedyncza dosięga 2 m. długości. Liście równowąskie okółkowe (po 8—12 w okółku). Kwiatostan wystaje nad wodą. Kwiaty drobniutkie, siedzące w kątach liści.

Hippomane Mancinella.

Hippophae rhamnoides.

Hippuris.

Hippurites, małże, dziś nie żyjące, których szczątki znajdują się w zbitych wapiach okresu kredowego w formie stożkowatych skorup.

Hipsometr albo **hipsotermometr**, termometr, służący do oznaczania wysokości miejsca przez mierzenie temperatury wrzenia wody w danym miejscu.

Hipsometrija, nauka o mierzeniu wysokości miejsc, czyli wzniesienia ich nad poziom morza.

Hipuwowy kwas $C_6H_5.CO.NH.CH_2.COOH$, związek organiczny; białe kryształki o temp. topn. +187°; rozpuszcza się w wodzie i alkoholu, ma smak gorzki; występuje głównie w moczu kośmiak.

Hiragana albo **Hirakana**, japońskie pismo głoskowe.

Hiram lub **Huram**, król Tyru, sprzymierzeniec Dawida i Salomona (X. w. przed Chr.), twórca wspaniałych budowli.

Hirn Gustave Adolphe, fizyk francuski *1815, †1890; prace z teorii ciepła, przedewszystkiem „Théorie mécanique de la chaleur“ (2 t., 3 wyd. 1875).

Hirosaki, m. w pln. części wyspy Hondo (Japonja), 35.000 mieszk.; wyroby z laki.

Hiroshige Ichiryusai, malarz i drzeworytnik japoński, *1797, †1858; uczeń Hokusai'a. Najbardziej znane serje pejzaży: „Osiem widoków Omi“, „Kinko hakkei“, „Kłoto meisho“, „Sześćdziesiąt kilka prowincji“ i in.

Hiroszima, m. port. ufortyfik. na pld. wybrzeżu wyspy Hondo (Japonja), 161.000 mieszk.; artyst. wyroby brązowe i jedwabne.

Hirsch Max, ekonomista i działacz społeczny niemiecki, *1832, †1905; współzałożyciel „Hirsch-Dunckerowskich“ zw. zawodowych i wydawca ich organu „Der Gewerkeverein“; 1869 członek parlamentu półn.-niem.; 1877—84 i 1890—95 parlamentu Rzeszy (stronictwo postępowe). Napisał: „Was bezwecken die Gewerkevereine“, „Das Invaliditäts- und Altersversicherungsgesetz“, „Die Arbeiterberufsgesetzgebung“, „Arbeiterberufsgesetzvereine in Grossbritannien und Deutschland“ i in.

Hirsch Moritz, baron, filantrop żydowski, *1831; dorobiwszy się wielkiej fortuny na budowie kolei żelaznych w Turcji i na spekulacjach giełdowych, poświęcił znaczną jej część na podniesienie stanu materialnego i moralnego Żydów; w 1889 r. ofiarował 12 milj. fr. na założenie szkół rolniczych i rzemieślniczych dla żydów w Galicji i na Bukowinie, potem 50 milj. fr. na kolonizację żydowską w Argentynie; †1896.

Hirsch Paul, polityk niemiecki kierunku socjal-demokratycznego, *1868; 1919—20 pruski prezes ministrów. Napisał „Zagadnienia polityki komunalnej“ (1920).

Hirschberg, ob. **Jeleniogóra**.

Hippurites.

Hirschberg Alexander, historyk polski, *1847; studja we Lwowie; prezes Tow. Oświaty ludowej, kustosz biblioteki Zakładu Ossolińskich we Lwowie; †1907; ogłosił m. in.: „Zbiór pamiętników do historii powstania polskiego z roku 1830—31“ (1882), „Dymitr Samozwaniec“ (1898), „Maryna Mniszchówna“ (1906).

Hirschfeld Georg, pisarz niemiecki, *1873; autor powieści i dramatów. Dramaty: „Die Mütter“, „Agnes Jordan“, „Pauline“ i in.; powieści: „Das Mädchen von Lille“, „Der japanische Garten“.

Hirschfeld Ludwik, anatom polski, *1816 w Nadarzynie, †1876; kształcił się w Wrocławiu, Berlinie i Paryżu, był szefem kliniki w Hôtel Dieu, następnie prof. anatomii w Szkole Głównej w Warszawie. Napisał wiele dzieł i wydał kilka atlasów z zakresu anatomii.

Hirszbard Napoleon, literat polski, ob. **Jellenta Cezary**.

Hirszel Władysław, architekt polski, *1829 w Kaliszu, †1889; ukończył Szkołę Szt. Pięknych w Warszawie (1854). Z prac: zakład naukowy hr. Zyberk-Plater; przebudowa Hotelu Angielskiego; Dom Stowarzyszenia pań św. W. à Paulo — w Warszawie; Kościół w Tuchowcu na Podlasiu i in. Napisał: „Przewodnik dla malarzy“ (1873).

Hirszenberg Samuel, malarz żydowski, *1866 w Łodzi. studja w Krakowie i Monachium; †1908 w Jerozolimie, jako dyrektor miejscowej Szkoły Sztuk Pięknych. Obrazy przeważnie ze środowiska żydowskiego („Jeszybot“, „Siesta sobotnia“, „Cmentarz żydowski“, „O zmkroku w synagodze“ i w. in.).

Hirsfeld Bolesław, działacz społeczny polski, *1859 w Warszawie; studja przyrodnicze w Warszawie i Zurychu; wybitny działacz oświatowy i filantrop na gruncie warszawskim; †1899 w Perrotet w Szwajcarii.

Hirsfeld Ludwik, serolog polski, dr. med., *1884 w Warszawie; studja i doktorat w Berlinie, asystentura w Instytucie dla badań nad rakiem w Heidelbergu, docentura w Zurychu; obecnie kierownik oddziału w Państw. Instytucie Higieny w Warszawie i profesor Wołnej Wszechnicy. Ogłaszał prace z zakresu serologii i bakterjologii.

Hirudinea (pijawki), nazwa gromady zwierząt; typ: pierścienice (Annelida). Powierzchnia ciała gładka. Nóżek ani szczecinek nie posiadają. Każdy pierścień ciała podzielony jest na drobniejsze pierścienie zewnętrzne. Posuwają się przy pomocy dwóch przyssawek. Rozwój prosty. Hermafrodyty. Wody słodkie lub wilgotne miejsca. Większość żywi się krwią zwierząt, niektóre gatunki polykają drobne zwierzęta. *Hirudo medicinalis* (pijawka lekarska) do kilkunastu centymetr. długości. Otwór gębowy, znajdujący się w przyssawce, uzbrojony jest w trzy szczęki, przy których pomocy przeceiera skórę napadniętego zwierzęcia, a potem wysysa krew. Krew z przetłoku dostaje się do żołądka, którego pojemność jest

stosunkowo bardzo wielka. Pijawka może naraz wysać tak dużo krwi, że potem trawi ją przez kilkanaście miesięcy. Dawniej często stosowana w medycynie do odciągania krwi chorym. Haemodipsa ceylonica (pijawka końska) do 15 cm. długości, karmi się drobnymi zwierzątkami, dżdżownicami. Wyjątkowo tylko wysysa krew ssaków, gdy uda jej się dostać do miejsc, gdzie naskórek jest cienki, np. do nozdry konia; Haemodipsa ceylonica, pijawka lądowa. Żyje na drzewach i krzewach, skąd spada na przechodzące zwierzęta i ludzi. Karmi się krwią. Jeden z najbardziej przykrych pasorzytów krajów podzwrotnikowych.

Hirudyna (łac.), substancja, wydzielana przez gruczoły ślinowe pijawek (Hirudo medicinalis); powoduje niekrzepliwość krwi.

Hirundinidae (jaskółki), nazwa rodziny ptaków wróblowatych (Passeriformes). Hirundo rustica (jaskółka dymówka). Wierzech ciała i głowa czarno-błękitna, o stalowym połysku, czoło i gardło czerwono-brunatne, spód ciała żółtawo-biały. Ogon ma kształt widłowy. Gnieździ się pod dachami domów. Gniazda buduje z gliny, którą lepi śliną; karmi się owadami, chwytanymi w locie. Przelotna. Przyłot w kwietniu, odlot we wrześniu. Mniejsza od dymówki Hirundo urbica (jaskółka oknówka) różni się od niej tem, że ma mniej odstający ogon i białe podbrzusze. Gniazda w kształcie koszyczka z małym otworkiem umieszcza nad oknami domów towarzysko, jedno przy drugim. Jeszcze mniejsza, zaledwie 12 cm. dług. mająca, Cotyle riparia (jaskółka brzegówka albo grzebiółka) ma upierzenie brązowo szare, spód biały. Gnieździ się w urwistych, gliniastych brzegach wód. W takich ścianach wydrąża sobie dziurę, mającą nieraz do 2 metrów długości. Żywi się wyłącznie owadami wodnymi. Przelotna, przyłot w maju, odlot w sierpniu. Skalne doliny południowej Europy zamieszkuje Riparia rupestris (jaskółka skalna).

Hirundo, jaskółka, ob. Hirundinidae.

His, w muzyce oznacza h. z krzyżykiem.

His, 1) Wilhelm, lekarz niemiecki, * 1831, profesor w Bazylei i w Lipsku, pisał prace z dziedziny histologii i embriologii; † 1904; 2) Wilhelm, syn popr., klinicysta niemiecki, * 1863; profesor w Getyndze; od r. 1907 dyrektor kliniki berlińskiej „Charité”; wybitny kardjolog.

Hissar, turecka nazwa zamku lub twierdzy.

Hissar, m. w Bucharze (Azja Środk. ros.), nad rz. Kafiragan, 11.000 mieszk.; wyrób kling damasceńskich i tkanin jedwabnych.

Hissarlik, wzgórze na równinie trojańskiej ze szczątkami zabudowań, prawdopodobnie starożytnego Iljonu.

Histerieza, w fizyce i chemii nazwa podana przez Ewinga, stosuje się do wszystkich takich zjawisk, w których pewna wielkość Y, zależna od innej X, przyjmuje rozmaite wartości dla tej samej wartości X, zależnie od tego, czy dana wartość X została osiągnięta przez zwiększenie, czy

też przez zmniejszenie. H. zaobserwował po raz pierwszy Warburg (1880) dla zjawisk magnetycznych. Jeżeli żelazo poddaje wzrastającym działaniom pola magnetycznego, to namagnesowanie żelaza rośnie wraz z natężeniem pola, do pewnego stopnia; jeżeli teraz natężenie pola ulegnie zmniejszeniu aż do jego wartości początkowej, to okaże się, że namagnesowanie żelaza wprawdzie będzie malało, jednakże będzie ono miało wartości zawsze większe, aniżeli miało poprzednio przy tych samych wartościach natężenia pola podczas jego wzrastania. Wobec tego, po zniesieniu pola, żelazo pozostaje w pewnym stopniu namagnesowane; namagnesowanie to nazywa się pozostałością magnetyczną. Natężenie pola (o działaniu przeciwnym), wystarczające do zniesienia pozostałości magnetycznej, nazywa się koercją (danego gatunku żelaza). Zjawisko h. magnetycznej powoduje rozpraszanie energii, jest przeto z punktu widzenia sprawności działań niepożądane. Japoński badacz, Nagaoaka, pokazał, że histerezie ulega również magnetostrykcja (ob.). Znane są również przypadki histerezy chemicznej, wtedy mianowicie, gdy obserwowanemu procesowi chemicznemu (naprz. odwadnianiu) towarzyszy zmiana stanu (koloidalnego).

Histerja (greck.), przewlekła choroba nerwowa, przeważnie kobieca, występująca jednak i u mężczyzn. Wyraża się rozmaitemi nieokreślonymi przypadłościami (bólami żołądka, wymiotami, biciem serca, uczuciem ciała obcego, stojącego w przelyku — tzw. globus histericus). U osób z h. mogą występować okresowo przemijające zaniemówienia, porażenia kończyn oraz napady drgawkowe. Przy badaniu stwierdza się najczęściej znieczulenie skóry (nie odczuwanie dotyku), rzadziej przeczułość (hiperestezję) skórną, prócz tego często występuje brak odruchów złącznicy i rogówki oka (nie mruganie przy dotknięciu oka jakimś przedmiotem). H. dawniej stawiano w związku z chorobami narządów płciowych kobiecych, nie jest to jednak słuszne w całej rozciągłości. Polska nazwa h. — macinnictwo.

Histios, tyran Miletu. Początkowo wierny sprzymierzeniec Darjusza, później stanął na czele powstania miast Jońskich przeciw Persom. Wzięty do niewoli i ukrzyżowany z rozkazu satrapów Harpagosa i Artafarnesa w r. 494 przed Chr.

Histogeneza (greck.), nauka o powstawaniu tkanek.

Histoliza, zanik tkanek wskutek zgnicia lub uwstecznienia.

Histologia (greck.), nauka o mikroskopowej budowie tkanek normalnych.

Histony, ciała białkowe o własnościach zasadowych; części składowe jąder komórek.

Histopatologia (greck.), nauka o budowie mikroskopowej tkanek, chorobowo zmienionych.

Historja, nauka o dziejach społeczeństw ludzkich, tj. o zmianach, jakie zachodziły w życiu tych społeczeństw od czasów najdawniejszych aż do współczesnych; dzieli się na dwa główne

działy: prehistorję, tj. naukę o życiu społeczeństw i ludów „przedhistorycznych” i historję właściwą. Czasy przedhistoryczne obejmują epokę, w której dane społeczeństwo nie pozostawiło jeszcze żadnych dokumentów piśmiennych, pozwalających na wnikięcie w jego dzieje, które w ten sposób można poznawać tylko na podstawie badań archeologicznych. Czasy przedhistoryczne dzielimy na epoki: eolityczną, paleolityczną i neolityczną a wcześniejszą (obejmowane przez socjologów nazwą „dzikości”) oraz neolityczną późniejszą, brązową i żelazną (obejmowane łączną nazwą „barbarzyństwa”). Właściwą historję dzielimy na cztery wielkie okresy: czasy starożytne — do upadku ces. rzymskiego w r. 476; czasy średniowieczne — do odkrycia Ameryki przez Kolumba w r. 1492; czasy nowożytne — do wybuchu Wielkiej Rewolucji Franc. w r. 1789; czasy nowoczesne — do dni społecznych. Najdawniejsze społeczeństwa starożytne rozwijały się głównie w granicach cywilizacji nadrzecznych (Nilu, Tygrysu i Eufratu, Gangesu itd.), później zaczęły powstawać cywilizacje nadmorskie (fenicka, grecka), które zjednoczyły się wreszcie w olbrzymim śródziemnomorskim imperjum rzymskim. Społeczeństwa te opierały się przeważnie na ustroju niewolniczo-pańszczyźnianym. Społeczeństwa średniowieczne, utworzone przez barbarzyńskie ludy pochodzenia germańskiego i słowiańskiego, na ruinach cywilizacji rzymskiej wytworzyły z stopienia się pierwiastków barbarzyńskich i rzymskich swoisty ustrój feudalny, oparty na poddaństwie chłopów i wyodrębnieniu warstwy rycerskiej, oraz na opanowaniu w wielkiej mierze całego ówczesnego życia społecznego i umysłowego przez organizację kościelną. Ku końcowi średniowiecza, pod wpływem rozwoju gospodarki pieniężnej, ustrój ten uległ rozkładowi, i w większej części Europy powstały zjednoczone państwa narodowe o ustroju absolutnym lub stanowym. Dzieje społeczeństw nowożytnych charakteryzują się rozwojem rękodzielnictwa, wzrostem siły mieszczaństwa, zanikaniem przeżytków poddaństwa, rozwojem kolonizacji europejskiej w krajach zaoceanicznych, rozbudowa aparatu państwowego, i doprowadziły do szeregu rewolucyj, które w rezultacie usunęły przewagę rycerstwa i oddały władzę w ręce warstw przemysłowo-handlowych (rew. niderlandzka, angielska, francuska). Dzieje nowoczesne charakteryzują się rozwojem wielkiego przemysłu maszynowego (o motorach parowych), walkami o demokrację i niezależność narodową tych społeczeństw, które były jej pozbawione, wreszcie wzrostem walk klasowych pomiędzy klasami posiadającymi a proletariatem. Ok. r. 1860 zaczyna się wyprzedanie motorów parowych przez motory spalinowe i elektryczne; tempo rozwoju przemysłu i wymiany międzynarodowej wzrasta jeszcze silniej. Pod względem politycznym okres ten charakteryzują dwa zjawiska: wzrost socjalizmu w życiu wewnętrznym głównych społeczeństw europejskich i tak zw. „zbrojny pokój” w stosunkach międzypań-

stwowych. Zupełny niemal podział świata pomiędzy wielkie mocarstwa wywołuje ku końcowi tego okresu zaostrzenie walk kolonialnych. Najnowszy okres czasów nowoczesnych charakteryzuje się wzrostem potęgi kapitału finansowego, pod postacią trustów i karteli, monopolizujących produkcję, wreszcie przejściem „pokoju zbrojnego” w wojnę światową. Zaostrzenie antagonizmów wewnętrznych ujawnia się w rozwoju obok stronnictw mieszczańskodemokratycznych i socjalistyczno-reformistycznych, skrajnych obozów: faszystowskiego i komunistycznego, oraz w wybuchu, poczynając od r. 1905, całego szeregu rewolucyj społeczno-politycznych. (Rosja, Turcja, Persja, Chiny, Meksyk itd.).

Historjografia, pisanie historii; historjograf, pisarz historyczny.

Historjografia, wykrywanie i uzasadnianie drogą metody naukowej, praw, rządzących rozwojem życia historycznego ludów, narodów i państw. Pierwszą próbę tego rodzaju podjął w XVIII w. Vico w swem dziele „Nuova scienza”; po nim wielu badaczy budowało różne systemy, wychodząc z rozmaitych założeń (Buckle, Comte, Hegel, Herder i in); największe zainteresowanie i namiętne spory wywołało marksowskie „materiaлистyczne pojmowanie dziejów”.

Historyczne malarstwo, malarstwo, uprawiające tematy z historii, mitologii lub z cyklu wierzeń i podań chrześcijaństwa, przyczem obrazy winny posiadać piętno wielkości i prostoty, charakter poważny, odpowiadający znaczeniu scen przedstawianych. W XIX w., w okresie romantyzmu, uznawano h. m. za najdojrzniejszą gałąź sztuki. H. m., wyobrażając sceny z przeszłości rodzimej, wywarło znaczny wpływ na rozwój uczucia narodowego, zwłaszcza w mniejszych krajach Europy. Najznakomitsi malarze historyczni: Delaroche we Francji, Wappers w Belgii, Kaulbach w Niemczech, Brožík w Czechach, West w Anglii, Matejko w Polsce.

Historyczny materializm, ob. materialistyczne pojmowanie dziejów.

Historyka, pomocnicza nauka historii, obejmująca metodologję pracy historycznej. Nauka ta zawiera wykład umiejętnych sposobów zbierania materiałów historycznych, ich badania krytycznego, porządkowania i konstruowania w celu naukowego opracowania. Z prac obcych, przetłumaczonych na jęz. polski, najlepszą w tej dziedzinie jest praca Seignobos'a: „Wstęp do badań historycznych” (tł. 1912); z prac oryginalnych, prof. M. Handelsmana „Historjyka” cz. I, 1921 r.

Histrjoni, nazwa aktorów w starożytnym Rzymie.

Histydyna, związek organiczny, $C_6H_5O_2N_3$; produkt hydrolizy białka.

Hiszpanja (España), królestwo konstytucyjne, zajmujące $\frac{2}{3}$ półwyspu Pireńskiego (Iberyjskiego), wraz z wyspami Kanaryjskimi i Balearami 497.811 km², 21.400.000 mieszkańców; 49 prowincyj, do prow. Kadyksu dochodzą posiadłości w Afryce płn. Ceuta, Wvsvp

CHRONOLOGIA HISTORYCZNA

Rok	Zdarzenia historyczne	Rok	Zdarzenia historyczne
	Starożytność.	70	Zburzenie Jerozolimy przez Tytusa.
	Przed Narodz. Chrystusa:	106	Podbój Dacji przez Trajana. Prześladowanie chrześcijan. Koniec podbojów rzymskich.
ok. 3400	Menes, pierwszy król Egiptu. Zjednoczenie Gór. i Doln. Egiptu.	135	Powstanie Żydów w Palestynie pod dow. Bar-Kochby.
" 2700	Cheops, król Egiptu.	166—180	Najazd Markomanów na granice Imperjum Rzymskiego.
" 2637	Początek ery chińskiej.	226	Perska dyn. Sassanidów obala władzę Partów w Iranie.
" 2000	Hammurabi, król Babilonii. Najstarszy kodeks praw.	226	Perska dyn. Sassanidów obala władzę Partów w Iranie.
" 1700	Podbój Egiptu przez semickich Hyksów.	313	Mediolański edykt tolerancyjny dla chrześcijan.
1500—1400	Wyjście Żydów z Egiptu. Mojżesz.	375	Sobór w Nicei. Potępienie nauki Arjusza.
ok. 1100	Wędrowka Dorów z Grecji środkowej na Peloponez.	395	Hunnowie w Europie. Początek wielkiej wędrowki ludów.
980	Sm. króla żydów., Salomona. Podział państwa Żydowskiego.	410	Ostateczny podział ces. rzymskiego na wschodnie i zachodnie.
900—800	Ustawy Likurga w Sparcie. Założenie Kartaginy.	410	Zdobycie Rzymu przez Wizygotów pod wodzą Alaryka.
ok. 776	Początek ery greckiej — pierwsza olimpiada.	429	Wizygoci opanowują Hiszpanię.
753	Początek ery rzymskiej (Założenie Rzymu).	449	Królestwo Wandalów w północnej Afryce.
718	Upadek królestwa Izraelskiego, podbitego przez Asyryjczyków.	451	Anglowie i Sasi w Brytanii.
ok. 660	Założenie państwa Japońskiego.		Klęska Hunnów na polach Katalańskich.
606	Upadek królestwa Asyryjskiego. Zburzenie Niniwy.		
594	Ustawy Solona w Atenach.		
586	Upadek królestwa Judyjskiego, podbitego przez kr. babil., Nabuchodonozora. Zburzenie Jerozolimy i uprowadzenie Żydów do Babilonu.	476	Upadek zachodniego cesarstwa Rzymskiego, podbitego przez Odoakra.
538	Podbój Babilonii przez kr. persk., Cyrusa.	486	Podbój i zjednoczenie Galii przez Chlodwiga, wodza Franków.
525	Podbój Egiptu przez kr. persk. Kambizesa.	493	Utworzenie w Italii królestwa Ostrogotów przez Teodoryka.
510	Wypędzenie kr. rzymskiego, Tarkwinjusza Pysznego. Rzym republika.	534	Podbój król. Wandalów przez Bizancjum.
493	Początek wojen grecko-perskich.	554	Podbój król. Ostrogotów przez Bizancjum.
478	Śmierć Konfucjusza.	568	Najazd Longobardów na północną Italię.
477	Śmierć Buddy.	622	Hedżra Mahometa. Początek ery mahomekańskiej.
461	Reforma Ejiatesa, zwycięstwo demokracji w Atenach.	ok. 640	Podbój Syrii i Egiptu przez Arabów.
449	Zakończenie wojen gr.-perskich.	645	Podbój Persji przez Arabów.
449	Prawo dwunastu tablic w Rzymie.	660	Moawija, założyciel dynastji Omajadów.
431—404	Wojny peloponeskie.	706	Arabowie podbijają płn. Afrykę.
429	Śmierć Peryklesa.	711	Arabowie wkracają do Hiszpanji.
357	Najazd Galiów na Rzym.	732	Odparcie Arabów pod Tours i Poitiers przez Karola Martela.
371	Zwycięstwo Epaminondasasa p. Leuktrą. Hegemonia Teb.	755	Utworzenie państwa kościelnego.
338	Klęska Greków p. Cheroną. Upadek niepodl. Grecji.	763	Bagdad stolicą Abbasydów.
331	Podbój Persji przez Aleksandra Macedońskiego.	774	Podbój królestwa Longobardów przez Karola Wielkiego.
301	Rozpadnięcie się monarchji macedońskiej.	800	Karol Wielki cesarzem rzymskim.
264	Początek wojen punickich.	814	Śmierć Karola Wielkiego.
216	Klęska Rzymian pod Kannami.	827	Założenie królestwa Angielskiego przez Egberta.
211	Hannibal u wrót Rzymu.	843	Traktat w Verdun. Podział monarchji Karola Wielkiego.
202	Klęska Hannibala pod Zamą. Rzymianie zajmują Hiszpanię.	862	Założenie państwa Ruskiego przez Ruryka.
168	Macedonia uzależniona od Rzymu.	888	Włochy stają się państwem samodzielnym.
167	Powstanie Żydów w Palestynie przeciwko Syrii, pod wodzą braci Machabeuszów.	900	Zjednoczenie ziem duńskich w królestwo przez Gorma Staroego.
146	Zburzenie Kartaginy.	911	Normanowie osiedlają się we Francji, w odstąpieniu im przez Karola Upartego księstwo Normandji.
146	Zburzenie Koryntu, Grecja prow. rzymską.	929	Utworzenie niem. Marchji Wschodniej nad Łabą.
136	Opanowanie Iranu przez Partów.	955	Utworzenie niem. Marchji Wschodniej nad Dunajem (Austria).
183	Reforma agrarna Tyberjusza Grakchusa.	962	Ottón I, kr. niem., cesarzem rzymskim.
88	Początek wojen Marjusa z Sullą (popularów z optymatami).	963	Mieszko I uznaje zwierzchnictwo cesarza.
73—1	Powstanie niewolników pod wodzą Spartakusa w połudn. Italji.	966	Chrzest Mieszka I.
63	Koniec wojen z Pontem. Podbój Azji przedniej przez Rzymian.	969	Kair stolicą Fatymidów.
60	Pierwszy triumwirat w Rzymie (Cezar, Pompejusz, Krassus).	983	Normanowie docierają do Grenlandji.
58—50	Podbój Galji zaalpejskiej przez Cezara.	987	Dynastia Kapetyngów na tronie francuskim (Hugo Capet).
48—44	Dyktatura Cezara. — Kalendarz Juljański.	992—1025	Panowanie Bolesława Chrobrego.
31	Zwycięstwo Oktawiana pod Akcjum. Ustanowienie imperjum w Rzymie.	ok. 1000	Powstanie państwa Inków w połudn. Ameryce.
30	Podbój Egiptu przez Rzymian.	1024	Koronacja Bolesława Chrobrego.
	Po Narodz. Chrystusa:	1027	Normanowie w południowej Italji.
9	Klęska Rzymian w lesie Teutoburskim. Wyparcie Rzym. z Germanji.	1054	Rozłam w kościele chrześcijańskim na Kościół zachodni i wschodni.
64	Spalenie Rzymu przez Nerona. Pierwsze prześladowania chrześcijan.	1066	Wilhelm, ks. normandzki, zdobywa Anglię.
		1074	Zaprowadzenie w kościele zachodnim celibatu przez Grzegorza VII Wielkiego.

Rok	Zdarzenia historyczne	Rok	Zdarzenia historyczne
1076	Walka o inwestyturę między papieżem Grzegorzem VII Wielkim a Henrykiem IV, ces. niemieckim.	1451—85	Wojna Czerwonej i Białej Róży (Lankstrów i Yorków) w Anglii.
1077	Pokuta ces. Henryka IV w Kanossie.	1453	Zakończenie wojny stuletniej.
1080	Zdobycie Hiszpanji maurytańskiej przez arabską dynastję Almorawidów.	1454—1466	Zdobycie Konstantynopola przez Turków. Koniec cesarstwa Bizantyńskiego.
1096	Pierwsza wyprawa krzyżowa.		Wielka wojna Polski z Zakonem Krzyżackim. Przyłączenie „Prus Królewskich“ do Polski.
1099	Zdobycie Jerozolimy przez Krzyżowców pod wodzą Godefroy de Bouillon.	1477	Śmierć Karola Śmiałego. Rozpadnięcie się państwa Burgundzkiego.
1100	Założenie królestwa Jerozolimy.	1479	Zjednoczenie kr. Kastylji i Aragonji przez Ferdynanda Katolickiego.
1122	Konkordat w Wormacji. Zakończenie walk o inwestyturę.	1480	Rosja zrzuca jarzmo tatarskie.
1138	Podział Polski na dzielnice.	1492	Upadek Granady. Wyparcie Arabów z Europy.
1139	Portugalia staje się samodzielnym państwem. Alfons I.		
1147	Druga wyprawa krzyżowa.		
1189	Trzecia wyprawa krzyżowa.		
1190	Utworzenie Zakonu Krzyżackiego.		
1192	Założenie państwa Delhi w Indiach.		
1204	Utworzenie cesarstwa łacińskiego.	1492	Kolumb w służbie hiszp. odkrywa Amerykę.
1212	Dziecięca wyprawa krzyżowa.	1493	Pierwszy walny sejm w Polsce.
1215	Wielka karta wolności w Anglii.		Początki ofensywy rosyjskiej na ziemie W. Ks. Litewskiego.
1216	Śmierć papieża Inocencja III.	1496	Statut Piotrkowski. Przykucie chłopca do ziemi w Polsce.
1217	Czwarta wyprawa krzyżowa.	1498	Vasco de Gama (w służbie portug.) odkrywa drogę morską do Indji.
1224	Śmierć Dżengis Chana.	1500	Odkrycie Brazylii przez Cabraia (Portugalczyka).
1228	Piąta wyprawa krzyżowa.	1505	Konstytucja „Nihil Novi“ w Polsce.
1241	Najazd Tatarów na Polskę i Węgry. Bitwa p. Lignicą.	1517	Turcy Osmani zajmują Egipt.
1248	Szósta wyprawa krzyżowa.		Początek reformacji w Niemczech. Wystąpienie Lutra przeciwko odpuściom.
1250	Utworzenie związku hanzeatyckiego.	1519—21	Podróż Magelana naokoło świata.
1258	Obalenie kalifatu bagdadzkiego przez Mongołów.	1519	Zdobycie Meksyku przez Fernanda Cortezę.
1265	Rewolucyjny parlament w Anglii.	1520	Sztokholmska „krwawa łąźnia“.
1270	Siedma wyprawa krzyżowa pod wodzą Ludwika IX (Świętego).	1523	Oderwanie się Szwecji od Danji.
1282	„Nieszpory Sycylijskie“. Przejście Sycylii pod władzę dyn. aragońskiej.	1525	Wybuch wojny chłopskiej w Niemczech. Sekularyzacja zakonu krzyżackiego; w 1561 — zakonu Kawal. Mieczow.
1288	Założenie państwa Otomańskiego przez Osmana I.	1526	Bitwa pod Mohaczem. Podział Węgier. Państwo Wielkiego Mogoła w Indiach.
1291	Związek szwajcarski.	1530	Deklaracja augsburska protestantów niem.
1295	Pierwszy legalny parlament angielski.	1532—33	Odkrycie Peru przez Francesco Pizarro.
1302	Pierwsze Stany Generalne we Francji.	1533	Oderwanie się kościoła anglikańskiego od Rzymu.
ok. 1302	Busola okrętowa u Europejczyków.	1534—40	Utworzenie i zatwierdzenie zakonu Jezuitów. Do Polski przybywają 1564.
1305	Początki broni palnej.	1545—63	Sobór trydencki.
1306—12	Zjednoczenie Małopolski i Wielkopolski przez Łokietka. Koronacja Władysława Łokietka 1320.	1555	Pokój religijny w Augsburgu.
1339	Początek „wojny stuletniej“ („wojny sukcesyjnej“) m. Francją a Anglią.	1562	Początek wojen hugonockich we Francji.
1340	Połączenie Rusi Czerwonej z Polską.	1564—76	Powstanie w Niderlandach przeciwko Filipowi II.
1347	Statut wiślicki.	1569	Unja lubelska Polski z Litwą.
1348/9	Czarna Śmierć w Niemczech. Prześladowanie Żydów.	1572	„Noc św. Bartłomieja“ (rzeź hugonotów) we Francji.
1354	Usadowienie się Turków w Europie.	1573	Pierwsza wolna elekcja w Polsce.
1355	Złota Bulla Karola IV.	1582	Kalendarz gregoriański (papieża Grzegorza XIII).
1358	Wybuch zakierji (powst. chłopskiego) we Francji.	1588	Klęska „niezwyciężonej armady“ hiszpań Unja brzeska kościoła ruskiego z zachodnim w Polsce.
1370—1400	Podboje Tamerlana w Azji.	1598	Edykt nantejski (tolerancyjny) we Francji.
1378	Wielka schizma w kościele zachodnim.	1600	Założenie angielskiej kompanji wschodnio-indyjskiej.
1381	Wenecja zdobywa stanowczą przewagę na m. Śródziemnym.	1602	Założenie holenderskiej kompanji wschodnio-indyjskiej.
1381	Wybuch powstania chłopskiego (Wat Ty-lora) w Anglii.	1603	Unja personalna Szkocji z Anglią.
1386	Ślub Jagiełły z Jadwigą; połączenie Litwy z Polską.	1610	Bitwa pod Kłuszynem. Wojska polskie zajmują Moskwę.
1386	Bitwa pod Sempach. Arnold Winkelried.	1618	Połączenie Prus z Brandenburgią.
1389	Klęska Serbów na Kosowem Polu. Turcy opanowują Bałkany.	1618—48	Wojna trzydziestoletnia.
1397	Unja Kalmarska (Danji, Norwegji i Szwecji).	1620	Bitwa pod Białą Górą. Upadek państwa Czeskiego.
1405	Śmierć Tamerlana.	1642	Początek wojny domowej w Anglii (pierwsza rewolucja ang.).
1410	Pogrom Krzyżaków pod Grunwaldem.	1644	Dynastia mandzurska opanowuje Chiny.
1414	Sobór w Konstancji.	1645	Zwycięstwo Kromwella nad Karolem I pod Naseby.
1415	Spalenie Husa.	1648	Powstanie Chmielnickiego (Żółte Wody, Korsuń, Piławce).
1419—36	Wojny husyckie; 1420 Husyci ofiarowują kor. czeską Jagielle.	1649	Stracenie Karola I. Anglija republika.
1429	Oswobodzenie Orleanu przez Joannę d'Arc.	1651	Angielski akt nawigacyjny.
1430	Koronacja Karola VII w Reims.		
1431	Przywilej Jedneński: „Neminem captivabimus“.		
1431	Spalenie Joanny d'Arc.		
1435	Sobór w Bazylei.		
1436	Neapol przechodzi pod dynastję aragońską.		
1437	Wynalazek druku.		
1437	Zdobycie Tangeru przez Portugalczyków.		

Czasy nowożytne:

Rok	Zdarzenia historyczne	Rok	Zdarzenia historyczne
1651	Bitwa pod Beresteczkiem.	1808	Powstanie w Hiszpanji przeciwko Napoleonowi.
1652	Pierwsze jednostkowe „liberum veto“ w Polsce.	1809	Kongres erfurcki.
1654	Poddanie się kozacyzny Moskwie.	1812	Wojna Francji z Austrią, Węgrami. Pokój w Schönbrunnie. Rozszerzenie ks. Warszawskiego.
1657	Traktat welawsko-bydgoski z Prusami. Uznanie niezależności Prus.	1812-14	Pochód Napoleona na Moskwę. Borodino. Wojna Stanów Zjedn. Am. Półn. z Anglią.
1658	Ugoda hadziacka z kozacyzną.	1813	Bitwa pod Lipskiem.
1660	Restauracja dynastji Stuartów w Anglii.	1814	Abdykacja Napoleona.
1660	Pokój oliwski ze Szwecją.	1815	Przywrócenie zakonu Jezuitów.
1667	Rozejm andruszowski z Moskwą. Podział Ukrainy.	1815	„Sto dni“. Bitwa p. Waterloo.
	Protেকcyjna taryfa celna Colberta we Francji (merkantylizm).	1819	Kongres wiedeński. Utworzenie Królestwa Polskiego. Święte przymierze.
1668	Trojprzymierze przeciwko Francji (Anglija, Holandia i Szwecja).	1821	Uchwały karlsbadzkie.
1679	Akt „Habeas corpus“ w Anglii.	1822	Wybuch powstania greckiego.
1683	Bitwa z Turkami pod Wiedniem.	1822	Oderwanie się Brazylii i kolonij hiszpańskich od macierzy. Brazylija cesarstwem.
1685	Odwótenie edyktu nanteńskiego.	1823	Doktryna Monroe'ego w Ameryce.
1688	Druga rewolucja angielska.	1824	Wyzwolenie się Ameryki Połudn. z pod zwierzchnictwa Hiszpanji.
1689	Deklaracja praw w Anglii (Declaration of rights).	1825	Otwarcie pierwszej kolei żelaznej w Anglii.
1699	Pokój karłowicki.	1828	Zniesienie testaktu (aktu o przysiędze) w Anglii.
1700-1721	Wojna północna. 1709 bitwa pod Połtawą. Przewaga Rosji na północo-wschodzie.	1829	Pokój adrijanopolski. Uznanie niepodległości Grecji.
1701-1714	Wojna o sukcesję hiszpańską. Podział posiadłości hiszpańskich.	1830	Rewolucja lipcowa w Paryżu.
1701	Prusy królestwem.	1830/1	Oderwanie się Belgii od Holandji.
	Akt o następstwie tronu w Anglii. Ustalenie się w Anglii ustroju ściśle parlamentarnego.	1830-44	Powstanie listopadowe w Polsce.
1703	Założenie Petersburga przez Piotra Wielkiego.	1834	Podbój Algieru przez Francuzów.
1704	Opuszczenie Gibraltaru przez Anglików.	1834	Niemiecki związek celny.
1707	Unja (realna) Szkocji z Anglią.	1835	Manifest Tow. Demokratycznego Polskiego.
1713	Pokój utrechcki.	1842	Otwarcie portów chińskich dla statków europejskich.
1724	Sankcja pragmatyczna ces. Karola VI.	1846	Powstanie krakowskie. Rzeź galicyjska.
1733-5	Wojna o sukcesję polską.	1846-48	Zniesienie Rzpl. Krakowskiej.
1740-48	Wojna sukcesyjna austriacka. Przejście Śląska do Prus.	1848-50	Wojna St. Zjed. Am. Półn. z Meksykiem.
1756-63	Wojna siedmioletnia. Francja traci niemal wszystkie kolonie.	1848	Wojna duńsko-niemiecka.
1768	Maszyna parowa Watta. 1785 ulepszona, wprowadzona do przędzalnictwa.	1848-9	Rewolucja lutowa (22) w Paryżu, marcowa w Wiedniu (13), Berlinie (18); powstanie w północnych Włoszech. Ruch rewoluc. w Czechach, w Polsce, na Węgrzech.
1768-74	Wojna rosyjsko-turecka.	1849	Wojna Sardynji z Austrią.
1772	Pierwszy rozbiór Polski.	1849	Powstanie węgierskie.
1773	Zniesienie zakonu Jezuitów.	1850	Okrojowanie konstytucji w Prusiech.
	Utworzenie Komisji Edukacyjnej w Polsce.	1852	Napoleon III cesarzem.
1775-83	Wojna o niepodległość Stanów Zjednocz. Ameryki Północnej.	1853-6	Wojna wschodnia (krymska).
1781	Zniesienie poddaństwa chłopów w posiadł. austriackich.	1855	Otwarcie Japonji dla handlu europejskiego.
		1859	Wojna Sardynji i Francji z Austrią. Wypędzenie Austriaków z Lombardji.
		1861	Zniesienie poddaństwa chłopów w Rosji. Wiktor Emanuel II królem zjednoczonych Włoch.
	Czasy nowoczesne:	1861-4	Wojna secesyjna w Stanach Zjedn. Ameryki Półn. Zniesienie niewolnictwa.
1789	Początek W. Rewolucji Francuskiej. 14/VII zdobycie Bastylji.	1863-4	Powstanie styczniowe w Polsce.
1791	Konstytucja 3 maja w Polsce.	1864	Utworzenie „Międzynarodowego Towarzystwa Robotniczego“ (I Międzynarodówka).
1793	Ścięcie kr. Ludwika XVI we Francji. Początek wojen rewolucyjnych.	1865	Wojna duńsko-niemiecka.
1793	Drugi rozbiór Polski.		Zamordowanie Lincolna, prezydenta Stanów Zjedn.
1793-4	Rządy Jakobinów we Francji.	1866	Wojna prusko-austriacka. Przyłączenie Wenecji do Włoch.
1794	Powstanie Kościuszkowskie. Manifest po-łaniecki.	1867	Ustalenie się ustroju konstytucyjnego w Austrii i na Węgrzech (Austro-Węgry).
1795	Trzeci rozbiór Polski.		Związek północno-niemiecki.
1796-97	Wyprawa Napoleona do Włoch. Pokój w Campo-Formio. Republiki Cisalpińska i Liguryjska.	1868	Ukazanie się pierwszego tomu „Kapitału“ Marksa.
1798-9	Wyprawa Napoleona do Egiptu. Bitwa pod Abukirem.	1869	Przewrót w Japonji.
1799	Zamach stanu 18 brumalnego; ustanowienie konsultatu we Francji.	1870	Rewolucja w Hiszpanji.
1800	Bitwa pod Marengo i pod Hohenlinden.	1870	Otwarcie kanału Sueskiego.
1801	Pokój w Lunewille.	1870,2	Sobór watykański. Przyłączenie państwa kościelnego do Włoch.
	Unja Irlandji z Anglią (Zniesienie parlamentu irlandzkiego).	1870,2	Wojna prusko-francuska. Upadek cesarstwa we Fr. 3-cia Republika.
1804	Napoleon cesarzem Francji.	1871	Rzym stolicą Włoch.
1805	Wojna Francji z Austrią i Rosją. Austerlitz.		Proklamowanie cesarstwa niemieckiego.
1806	Pokój w Presburgu.	1873-80	Komuna paryska.
	Blokada kontynentalna.	1873-5	„Kulturkampf“ w Prusiech.
	Wojna z Prusami. Bitwa p. Jeną. Powstanie w Polsce.	1874	Hiszpanja republiką.
	Rozwiązanie cesarstwa rzymsko-niemieck	1876	Założenie wszechświatowego związku pocztowego.
1807	Pokój tyliczki. Utworzenie Ks. Warszawsk.	1876	Wojna serbsko-turecka.
	Zniesienie poddaństwa chłopów w Polsce.	1877	Niepodległość Rumunji.
		1877-8	Wojna rosyjsko-turecka.

Rok	Zdarzenia historyczne	Rok	Zdarzenia historyczne
1878	Kongres berliński. Usamodzielnienie Bułgarii. Uznanie niepodległości Serbji.	1917	Abdykacja cara Mikołaja II.
	Austria okupuje Bośnię i Hercegowinę.	1918	Zamordowanie cara Mikołaja II wraz z żoną i dziećmi.
1878-90	Prawa wyjątkowe przeciwko socjalistom w Niemczech.		Pokój niemiecko-rosyjski w Brześciu Litewskim.
1879	Przymierze austriacko-niemieckie.		Niemcy okupują Ukrainę.
1881	Przebiecie tunelu Gotarda.		Załamanie się frontu bułgarskiego, przetamienie linii niem. we Francji.
	Francuzi zagarniają Tunis.	1919	Rewolucja w Bułgarii, na Węgrzech, w Austrii, w Niemczech. Niepodległość Polski.
	Zabójstwo cara Aleksandra II z wyroku „Narodnej Woli“.		Traktaty pokojowe w Wersalu, Neuilly, Saint-Germain, Sévres.
1882	Anglicy zajmują Egipt.		Utworzenie III-lej międzynarodówki (komunistycznej).
	Trojprzymierze (Niemcy, Austro-Węgry i Włochy).		Niepomyślne próby proklamowania dyktatury Rad w Berlinie, w Bawarii, na Węgrzech.
1883	Państwowe ubezpieczenie robotników od chorób, zaprowadzone w Niemczech, jako przeciwwaga wpływom socjalistycznym.	1920	Wojna polsko-rosyjska.
1884	Państwowe ubezpieczenie robotników od nieszczęśliwych wypadków, wprowadzone w Niemczech w tym samym celu, j. w.	1921	Koniec wojny domowej w Rosji.
1885	Wojna serbsko-bułgarska.		Konstytucja 17 marca w Polsce.
1886	Utworzenie niepodległościowej „Ligi Polskiej“ w Paryżu.	1922	Traktat pokojowy polsko-rosyjski w Rydze.
1889	Brazylija republiką.		Proklamowanie „Wolnego p. Irlandzkiego“.
	Międzynarodowy zjazd socjalistyczny w Paryżu. Utworzenie II-lej Międzynarodówki.		Nominalne zniesienie protektoratu angielskiego nad Egiptem.
	Uchwalenie święta 1-go maja.		Podział Górnego Śląska pomiędzy Polskę i Niemcy.
1892	Dwuprzymerze rosyjsko-francuskie.		Wojna grecko-turecka. Wyparcie Greków z Azji Mniejszej.
1893	Założenie „Polskiej Partji Socjalistycznej“.		Dojście do władzy faszystów we Włoszech (Mussolini).
1894	Przekształcenie „Ligi polskiej“ na „Ligę narodową Polską“ (późn. Narod. Dem.).	1923	Zamordowanie G. Narutowicza, pierwszego prezydenta Rzpl. Polskiej.
	Zamordowanie prezydenta franc., Carnota.		Obalenie rządów stronnictwa chłopskiego (Stambulskiego) w Bułgarii.
1894-95	Wojna chińsko-japońska.		Okupacja zagłębia Ruhry przez Francuzów.
1895-96	Powstanie na Kubie.		Turcja republiką.
1897	Powstanie na Kreciej wojna grecko-turecka.	1924	Utworzenie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (S. S. S. R.).
1898	Wojna hiszpańsko-amerykańska.		Śmierć Lenina.
1899-1902	Wojna burska. Upadek niepodległości republik burskich.		Rząd Partji Pracy w Anglii i jego upadek.
1900	Powstanie bokserów w Chinach. Interwencja europ.-japońska.		Rządy konserwatystów.
	Związek australijski.		Proklamowanie republiki w Grecji.
	Zamordowanie kr. włoskiego, Humberta.		Ponowne dojście do władzy stronnictwa radykalnego we Francji.
	Utworzenie Socjaldemokracji Kr. Polskiego i Litwy.	1925	Uznanie Sowietów przez Anglię i in. państwa europejskie.
1901	Zabójstwo prezydenta Stanów Zjednocz., Mac Kinley'a.		Powstanie w Marokku.
1903	Zamordowanie serbskiej pary królewskiej.		Wybór Hindenburga na prezydenta Niemiec.
	Rozłam w rosyjskiej socjalnej demokracji na „bolszewików“ i „mniejszewików“.		Ostry ruch rewolucyjny w Chinach. Rząd rewolucyjny w Kantonie.
1904/5	Wojna rosyjsko-japońska.		Zniesienie okupacji francuskiej w zagłębiu Ruhry.
1904-7	Rewolucja w Rosji, krwawo stłumiona.	1926	Powstanie w Marokku, stłumione wspólnymi siłami Francji i Hiszpanji.
1905	Oddzielenie kościoła od państwa we Francji.		Upadek ekonomiczny państw europejskich, powszechne bezrobocie, spadek walut krajowych, utrata rynków zbytu, olbrzymi wzrost podatków, wyczekiwanie materialnej pomocy od St. Zj. Am Półn., które dźwierzają ekonomiczną hegemonję nad światem.
	Niepodległość Norwegji.		We Włoszech przedłużenie dnia roboczego do 9 godzin.
1906	Konstytucja w Persji.		Zbrojny zamach stanu, dokonany 12-13 maja w Warszawie przez Józefa Piłsudskiego przeciwko rządowi Witosa. Abdykacja prezydenta Wojciechowskiego. Prezydentem obrany Ignacy Mościcki. Rząd bezpartyjny (prezes min. prof. Bartel) otrzymał od sejm ustawowe rozszerzenie władzy prezydenta.
1907	Rozpędzenie trzeciej dumy i zamach stanu w Rosji.		Upadek rządu radykalnego we Francji.
1908	Zamordowanie kr. Karola I i następcy tronu w Portugalji.		Wystąpienie Brazylii, a następnie Hiszpanji z Ligi Narodów.
	Rewolucja (młodo-turecka) w Turcji. Aneksja Bośni i Hercegowiny przez Austrię.		Strajk powszechny w Anglii na tle zatargu węglowego; trwał 10 dni. Strajk węglowy, trwający kilka miesięcy.
1910	Proklamowanie niepodległości Bułgarii.		Rewolucja w Grecji; obalenie Pangalosa.
	Rewolucja w Portugalji. Proklamowanie republiki.		Polska otrzymuje miejsce w Radzie Narodów.
	Aneksja Korei przez Japonię.		
1911-12	Wojna turecko-włoska. Włochy zajmują Trypolis.		
1911	Protektorat francuski nad Marokkiem.		
1912	Rewolucja w Chinach. Chiny republiką.		
1912-13	Pierwsza wojna bałkańska (przeciw Turcji).		
1913	Zamordowanie kr. greckiego Zergo.		
1914	Druga wojna bałkańska (przeciw Bułgarii).		
	Zamordowanie w Sarajewie arcyks. Ferdynanda (aust. następcy tronu).		
	Wybuch wojny światowej.		
	Ogłoszenie protektoratu angielskiego nad Egiptem.		
1915	Przyłączenie się Włoch do wojny.		
	Niemcy zajmują Warszawę.		
	Niemcy i Austria proklamują samodzielną Kr. Polskiego.		
1917	Przystąpienie Stanów Zjedn. Am. Półn. do wojny.		
	Rewolucja marcowa w Rosji. Rewolucja listopadowa (bolszewicka). Niepodległość Finlandji.		

Alhucema, Melilla; granice naturalne: od płn.-zach. Atlantyk, od pld.-wsch. m. Śródziemne, od płn.-wsch. Pireneje; z Portugalją granice polt. Wybrzeże mało rozczłonkowane; na płn., płn.-zach., pld. i pld.-wsch. strome, jednakże posiada liczne zatoki i porty. Ośrodek półwyspu, płyta wyżyna 500 m. n. p. m. (meseta), przedzielony jest pasmem gór Kastylijskich, pomiędzy wyżyną Starej i Nowej Kastylii; na krawędziach mesety, na płn. góry Kantabryjskie (2.650 m.), na pld. system Andaluzyjski z Sierra Morena i nadbrzeżną Sierra Nevada. Rzeki do Atlantyku: Miño, Duero, Tago, Gwadjana i Gwadalkwir, do m. Śródziemnego: Ebro, Gwadalawir, Jukar, Segura, Gwadaluor. Klimat na płn.-zach. morski (łagodne zimy, chłodne lata), bogaty w opady, na pld.-zach. zimy łagodne (pora deszczowa), lata gorące i suche; na pld. i wsch. śródziemnomorski (średnia temperatura +15° do 19°); we wnętrzu kontynentalny (średn. temperatura +13,5°) i suchy, z deszczami wiosennymi i jesieniami. Flora: na płn. lasy dębowe i bukowe, pszenica, kukurydza, ziemniaki; w środku trawy stepowe i włókniste (esparto); na wybrzeżach zach., pld. i wsch. śródziemnomorska: palmy, ryż, trzcina cukr., owoce pld., łoża winna, oliwki. Fauna śródziemnomorska, na pld. afrykańska; hodowla koni, bydła rog., owiec (merynosa), kóz i świni; jedwabnictwo. Ludność rasy romańskiej, wyzn. rz.-kat., Basków 300.000 głów, 7.000 protest., 4.000 Żydów; cyganów 50 tys.; przymieszka krwi arab. na pld.; różnice polit. wykazują Katalończyki, językowo Aragończycy i Andaluzyjczycy; język literacki przyjęty od Kastylijczyków; znaczna emigracja do Am. Pld. i Meksyku; stan oświaty niski, 59% analfabetów. Stan komunikacji słaby: sieć linij kol. 15.840 km., dróg lądowych 77.745 km., linij telegraficznych 117.325 km. Rolnictwo obejmuje 35% obszaru; na wybrzeżach rybołówstwo (tuńczyki, sardynki); na pld. koralce; na płn. przemysł drzewny. Bogactwa kopalniane znaczne, słabo wyzyskane: węgiel kam. i brun., ruda żel., cynk, ołów, miedź, złoto, srebro, rtęć, sól, siarka, grafit, alabaster, marmur. Przemysł słabo rozwinięty; w okręgu katalońskim (Barcelona) przedziałnicy i tkacki, w okręgu baskijskim (Bilbao) metalurgiczny; fabr. maszyn i warsztaty okrętowe (Barcelona, Cartagena, Kadyks, Santander), wyroby lniane, bawełniane, powroźnicze i jedwabne (Walencja, Madryt, Granada), wyroby z włókna esparto (Murcja, Alicante), papier (bibułka do papierosów) i wyroby korkowe (Gerona). Najdawniejszymi mieszkańcami byli Iberyjczycy, zmieszani z Celtami; od r. 1100 przed Nar. Chr. powstawały kolonie fenickie (Kadyks), greckie (Sagunt) i kartagińskie (Cartagena); pld. część H. utracili Kartagińczycy w r. 206 przed N. Chr. na rzecz Rzymian, do których w r. 19 przed N. Chr. należała cała H. Około r. 400 po N. Chr. wtargnęli do H. Wandalowie, Swewi, Alanowie, Wizygoty, i utworzyli swoje państwa. W r. 711 zdobył H. Arabowie (Maurowie); 755—1031 kalifat w Kordoble, z którego w XI w. powstały

państwa chrześc.: Leon, Kastylja, Aragonja i Nawarra; Ferdynand III połączył Leon z Kastylią (1230); małżeństwo Izabeli z Ferdynandem V połączyło Kastylię z Aragonją w królestwo hiszpańskie (1479). Po pobiciu Maurów (w Granadzie) w 1492 i odkryciu Ameryki stała się H. pod Karolem I (V) (1516—1556) państwem, w którym „słońce nie zachodzi”. Filip II (1556—98) utracił Niderlandy i część kolonij, zdobył Portugalję, Filip IV (1621—65) utracił Portugalję i uznał niepodległość płn. Niderlandów. Następca Karola II, Filip V oddał pokojem w Utrechcie (1713) Neapol, Sardinję, Mediolan i Niderlandy na rzecz Austrii, Sycylię na rzecz Sabaudji, Gibraltari i Minorke na rzecz Anglii. Po ustąpieniu 1808 r. Karola IV, który utracił w bitwie z Anglikami pod Trafalgarem (1805) swą flotę, Napoleon osadził na tronie hiszp. swego brata Józefa. Powstanie junty i zwycięstwa Wellingtona pod Salamanką i Witorją dały możliwość Kortezom zaprowadzenia konstytucji (1812), którą zaprzysiął Ferdynand VII w r. 1820, lecz przez państwa europ. został zmuszony do przywrócenia monarchii absolutystycznej. W tym czasie wyzwolli się olbrzymie kolonie amerykańskie. Regentką Marja Krystyna wskrzesiła w r. 1834 konstytucję, lecz rewolucja w r. 1868 zmusiła królową Izabelę do ucieczki, i na czele państwa stanął regent Serrano. Po krótkim panowaniu Amadeusza z Aosty (1870—73) H. została ponownie republika, lecz już w roku 1874 Alfons XII, syn Izabeli, objął władzę, i w roku 1876 nadał H. nową konstytucję. Po śmierci Alfonsa XII (1885) objęła regencję wdowa Marja Krystyna za syna swego Alfonsa XIII (* 1886). Powstanie na Kubie doprowadziło do wojny z St. Zj. Am. Płn.; klęski w r. 1898 pod Manilą i Santiago de Cuba spowodowały utratę Kuby, Portorico i wysp Filipińskich; wyspy Karolińskie i Marjańskie na oc. Spokojnym odkupiły Niemcy. Po uzyskaniu pełnoletności wstąpił w r. 1902 na tron Alfons XIII; w układzie marokańskim z r. 1912 zyskała H. kraj Rifonów. W wojnie światowej zachowała H. neutralność; król zorganizował pomoc dla ofiar wojny. Niepowodzenie wojsk hiszp. wobec powstańców marokańskich spowodowało w r. 1924 zamach stanu; władzę dyktatorską objął gen. Primo de Rivera w porozumieniu z królem; w lipcu 1925 nastąpił układ wojsk z Francją, celem uśmierzenia powstania marokańskiego, stłumionego wspólnymi siłami 1926 r. Dawne olbrzymie kolonie Hiszpanji, które obejmowały Meksyk, Am. Środk., całą prawie Am. Płd. (prócz Brazylii), Kubę, Santo Domingo, wyspy Filipińskie, Karolińskie i Marjańskie, H. utraciła w ciągu XIX w., tak, iż obecnie posiada jedynie posiadłości w Afryce płn. i zach. (Marokko, terytorjum Ifni, Rio de Oro, Adrar, Rio Muni i wyspy Gwinejskie), ogółem 347.000 km² i 1.460.000 mieszcz.

Hiszpańska kreda, ob. talk.

Hiszpańska literatura obejmuje przedewszystkiem dzieła, pisane w narzeczu kastylijskiem; pozatem w H. istnieją i inne literatury, z któ-

rych najważniejsza jest katalońska. Główne okresy l. h. są następujące: I okr. 1150—1400, którego ozdobą jest poemat o bohaterskim Cydzie i jego walkach z Maurami. (Cid Campeador). Nadto liczne mniejsze poematy rycerskie (Cronica rimada). Pierwsze znane nazwiska: Gonzalo de Barco († 1268), autor poezji religijnych, Alfons X († 1284), piszący głównie po portugalsku, Juan Ruiz († 1350), autor Libro de cantares. Kronikarze: Lopez de Ayala (Dzieje królów Kastylii) pisał liczne dzieła historyczne i prawne z polecenia Alfonsa X; syn Alfonsa Sancho V († 1295) ułożył Dzieje Krucjat; Don Juan Manuel († 1348) wydał El Conde Lucanor, zbiór opowieści nauczających. W tym samym czasie powstały nader liczne romanse rycerskie, czerpane z dzieł Aleksandra W., Karola W., z legend bretońskich itd. Z Portugalji zapożyczony został sławny romans Amadis z Walji (de Gaula). Okres II (1400—1520) obejmuje czas od Jana II do Karola V. Wpływy klasyczne i prowańskie, później włoskie. Enrique de Aragon markiz de Villena († 1434) ułożył poetykę (Arte de trovar) i tłumaczył Eneidę; uczeń jego mark. de Santillana († 1458) ogłosił Letra sopra la origen de la poesia española, pisał sonety oraz ułożył pierwszą komedię (Com. de Ponza). Juan de Mena († 1456) zasłynął poematem alegorycznym pt.: Labirynt. Inni poeci godniejsi uwagi: Guzman, Manrique de Badajoz, Al. de Cartagena. Utwory wszystkich poetów tego okresu (138) wydał w r. 1511 Fern de Castillo, pt.: Cancionero general. Pisarze teatralni: Juan de Encina (1469—1534), autor sztuk religijnych; Fern. de Rojas, autor Celestyny (1499); Gil Vincente († 1557), doskonały komik, Portugalczyk, piszący też i po kastylijsku; Lope de Rueda, I. de Cueva i in. Romansopisarze: J. R. de Padron (Siervo libre de amor), Diego de San Pedro (Carcel de Amor, Amalte y Lucenda, Grisel y Mirabella), G. Ord. Montalvo, który przeobraził na nowo dzieje Amadisa z Walji, Okres III (1520—1610). Pisarze tego okresu ulegali wpływom włoskim, zwłaszcza Almogaver († 1543), z którym walczył Castillejo († 1556); wpływy włoskie dały piękne wyniki; Garcilaso de la Vega (1503—1536) zwany był hiszp. Petrarą. Czystym klasykiem był L. Ponce de Leon († 1591). Mieszanią szkołą włoskiej i klasycznej jest sławny romans-sielanka pt.: Diana, napisany przez Jorgea de Montemayora († 1562). Próbowano też epopei: dzieje Karola V (Carolea) i odkrycie Ameryki układano w oktawach. Najlepszym dziełem w tym rodzaju jest Araucana, dzieje podboju Chili przez Hiszpanów, pióra Alonza de Ercilla (1533—95). Pozatem rozchodziły się liczne mniejsze poematy epickie, które zebrano w XVII w. pod nazwą Romanzero general. W teatrze zasłynęło wielu autorów, jak Argensola, Cr. de Virnes, wreszcie Mig. Cervantes (Numancia); sławę Cervantesa (1547—1616) stanowi wielki romans pt.: Don Quijote (Don Kichot), satyra na romanse rycerskie. Zarazem Galatea jego stanowi wzór romansu paster-

skiego. Jednocześnie powstała opowieść „lotrowska“ (novela picaresca). Z tego rodzaju sławny Żywot Lazarilla de Tormes, napisany przez Diego H. de Mendoza (1503—1575), również autora Historji wojny o Grenadę. Florjan de Ocampo ułożył „Kronikę ogólną Hiszpanji“. Z innych autorów najslawniejsza jest Święta Teresa de Avila (1515—1582) oraz Antonio Perez (1542—1611, Pamiętniki). Okres IV (w. XVII) zasłynął wielkim rozwojem teatru. Lope de Vega (1562—1635) oraz Calderon de la Barca (1600—81) należą do największych dramaturgów świata. Z późniejszych słyneli: Guillen de Castro († 1631), autor Cyda, Tirso de Molina († 1645), autor Don Juana, Moreto, Frago de Solis i in. W poezji zaczął panować barok, wprowadzony przez Luisa de Gongora (stał styl, zw. gongoryzmem), który miał wielu naśladowców. Liryka kwitła obficie (Ledesma, bracia Argensola, Estevan, Ocaña). W prozie panował nadal romans lotrowski; Francisco Quevedo (1580—1645) ogłosił El gran Tacano, a L. V. de Cuetała ułożył Djabla kulawego, którego po francusku przeobraził Lesage. Z innych autorów godny uwagi jest Baltazar Gracjan (1601—1658), którego dzieło Oraculo Manual tłumaczył Schopenhauer. Proza naukowa stała bardzo niska, jak wogóle oświata w Hiszpanji w tym okresie. Okres V (do r. 1820) znajdował się pod wpływem francuskim, którego pierwszym apostołem był Luzan († 1754), autor poetyki na wzór Boileau. Na sposób francuski pisał do teatru Moratin († 1780), przeciw któremu wystąpił A. de Zamora (Don Juan), piszący w duchu narodowym. Także w duchu narodowym pisał Yarte (Bałki) oraz Valdez (liryki). Wogóle był to okres mało twórczy. Dopiero w końcu XIX wieku Karol III († 1788) starał się ożywić ducha oświaty i piśmiennictwo w H. Okres VI (do r. 1820 niekiedy łączony z poprzednim). Powoli występować zaczęły wpływy poezji angielskiej i niemieckiej, oraz Wiktora Hugo i Al. Dumasa, ale wielkie talenty ukazały się dopiero później. J. Quintana († 1858), jeszcze klasyk, napisał wolnościowy dramat Pelayo; José de Lara, pierwszy hiszpański byronista, samobójca, de Arriaza, Somoza, J. J. Mora, S. E. Calderon byli pierwszymi romantykami. Najslawniejszym z nich jest Breton de los Herreros (1800 do 73); dalej Rubi, Hertenbusch, pochodzenia niemieckiego, autor „Kochanków z Terule!“, Quattierrez (El Trovador); Martinez de la Rosa († 1862) i Gil y Zarate († 1861) wreszcie arcyromantyk, książę de Rivas († 1865). Najgłośniejsi poeci: José Zorrilla († 1893), autor granego w Warszawie Don Juana, J. de Espronceda, największy byronista hiszp. (1810 do 42), Ramon de Campoamor (1817—1897); Aut. de Trueba, Nuñez de Arce; Becquer (1836 do 70), poeta miłości. Teatr: Ventura dela Vega, L. de Ayala, J. Echequeray (laureat Nobla). Powieść: Fernan Caballero (1797—1877), Gert. de Avellaneda, P. A. de Alarcon, Perez Galdos, ksiądz Coloma, Em. Pardo Bazan (szkoła Zoli). Nowsi pisarze hiszpańscy są albo zwolennikami symbolizmu francuskiego albo

hołdują nowszym kierunkom. Z nich najgłośniejsi: Gomez Castillo, Eug. de Castro, Sarreno. Innego rodzaju sławę, jako bojownik wolności, uzyskał Unamuno.

Hiszpańska mucha, ob. kantarydy.

Hiszpańska sztuka. Budownictwo. Do VIII w. wpływy Syrii i Mezopotamii w budowlach westgockich: kości. św. Jana Chrzciciela w Banjos de Sorato (prawd. 661 r.) z lukami podkowiastymi i syryjskimi motywami zdobniczymi. Od 711 w środkowej i południowej Hiszpanii rozwijała się sztuka arabska pod władztwem Maurów (ob. maurytański styl), w północnej H. rozwijała się sztuka chrześcijańska: styl łacińsko-bizantyjski (kości. S-ta Cristina w Lena, S. Maria de Naranco koło Oviedo z r. 850, kości. benedyktynów San Salvador z r. 892 w Val de Dios, S. Miguel de Lino z r. 845 ok. Oviedo, S. Miguel de Escalada z r. 913 koło Leon'u). W X—XII w. pod wpływem francuskim kształtował się styl romański: kości. S. Pedro w Avila (Fr. Florin de Pituenga i Casandro, r. 1088—1099), katedra w Siguēnza (1123), katedra w Zamora (1149), kości. kolegiacki w Toro i kości. klasztorny w Nawarze, katedry w Avila (r. 1091), w Santiago de Compostella (r. 1188), kościoły S. Isidoro w Leon, Santa Maria w Ripoli. Osobną grupę stanowią kościoły S-ta Vera Cruz koło Segowii (r. 1204) i w Cunate. Połączenie stylów romańskiego z maurytańskim wytworzyło styl mieszany: bazylika Santiago de Arrabal w Toledo, wrota w katedrze w Zamora. Okres gotycki, XIII do XVI w. Wpływy francuskie: katedry w Burgos, Toledo i Leon. Katedra w Grenadzie. Wpływy maurytańskie: katedra w Sewilli (r. 1506), największa z gotyckich świątyń, katedra w Salamance. Bogate zdobienie fasad; motywy ornamentacyjne arabskie; stropy stalaktowe. Wiek XVI, okres renesansu. Wpływy włoskie. Budowa Escorialu (od 1563, Juan de Toledo i Juan de Herrera); Francisco de Mora, Juan Gomez de Mora. Rozwój motywów dekoracyjnych renesansowych, zwłaszcza w ratuszu w Sewilli, uniwersytecie i pałacach w Salamance, w klasztorze św. Marka w León. Okres baroku, w. XVII. Przeważnie budowle kościelne, zwłaszcza jezuitckie. Kolegium jezuitckie w Salamance (1617, Gomez de Moras). San Isidoro el Real w Madrycie (1651, Fray Francisco Bautistas), San Juan Bautista w Toledo, katedra w Sewilli (1692, Miguel Zumarraga), kościoły centralne: Collegio imperial de San Ignacio de Loyola (1738, Carlo Fontana i Ignacio de Ibero), Collegio de donna Maria de Aragon w Madrycie (1599, Domenico Theotocopuli), kości. w Alcalà de Henares (Juan Bautista Monegro. Powstanie swobodnego stylu ornamentacyjnego: S. Maria Magdalena w Grenadzie (Alonso Cano), fasada katedry w Grenadzie. José Churriguera i churrigueryzm w architekturze (barok, rozwinęły do przesyady w zdobnictwie). Szkoła Ximeneza Donoso: Pedro Ribera, bracia Tomé (kolegium św. Tomaza w Madrycie, Hospicio Provincial tamże, uniwersytet w Valladolidzie); portal pałacu San Telmo w Sewilli (1725, Leonardo da Figueroa);

zakrytyj kartuzów w Grenadzie (Fr. Manuel Vazquez i Luis de Arevalo). W XVIII w. rozwinął się klasycyzm akademicki: pałac San Ildefonso w La Granja (1739), przebudowa pałacu w Madrycie (Juvara i Sacchetti), kości. San Justo y Pastor w Madrycie, katedra w Walencji (od r. 1703). Ventura Rodriguez (kości. Nuestra Sennora del Pilar w Saragossie i katedra w Pamplonie, r. 1783) i jego uczniowie: Fr. Sanchez, Augustin Sanz, Manuel Martin Rodriguez, Francesco Sabatini (Puerta de Alcalá, Puerta de San Vicente i Aduana w Madrycie, konwent mnichów z Santa Ana w Valladolidzie). Neoklasyk Juan de Villanueva (muzeum w Prado w Madrycie, r. 1785). Churrigueryzista Vicente Acero (katedra w Kadyksie, 1772—1838). Rzeźba. W okresie romańskim wspaniałe rzeźby w portalach, ołtarzach i pomnikach. Wpływ francuski. Portal w S-ta Maria la Real w Sanguieza; przeładowany statuettami portal w Santiago de Compostella (mistrz Matteo, r. 1180), bramy w Puente la Reina, Tudela i S. Miguel w Estelli. W przemysle artystycznym trwają motywy zdobnicze maurytańskie (kielich w kości. S. Domingo de Silas koło Burgos). Okres gotycki. Wpływy Francji i (później) Niderlandów. Figury apostołów w Puerta del Sacramental w Burgos (XIII w.), portale katedr w Toledo, w Sewilli. Mistrzowie renesansu: Berruguete, Diegode Sillon, Juan de Juan, Gregorio Hernandez. Rzeźby przeważnie z drzewa, polichromowane. W XVII w. Szkoła Juana Martinez'a Moñtaneza: Alonso Martinez Moñtanez, Pedro Roldan. W XVIII w. naturalizm ekspresyjny. Rzeźby ubierają w szaty prawdziwe. Francisco Zarcillo y Alcazar. Nowsi rzeźbiarze przeważnie wykonywali statuy oficjalne i pomniki. Malarstwo. Romańskie: malowidła na sklepieniu w kościele St. Isidore w Leon (1180—1240), postacie świętych w Ermita del Christo de la Luz w Toledo. W zdobnictwie książki motywy maurytańskie, arki podkowiaste, potyczki rycerzy między murami. Do XVI w. wpływy obce: francuskie i flamandzkie. W pocz. XVI w. ukształtowane się bardziej narodowe malarstwo. Domenico Theotokopuli (el Greco) i uczeń jego Luis Tristan. W XVII w. centrum rozkwitu w Sewilli: Juan de las Roelas, Francisco de Herrera st., Francisco Pacheco, Diego Rodriguez de Silva Velazquez; uczniowie jego: Juan de Pareja i Juan Bautista del Mazo. Obrazy religijne malowali: Alonso Cano, Bartolomeo Esteban Murillo, Francisco Zurbaran, Antonio Pereda, Juan Carreno, Mateo Cerezo (portrety), Claudio Coelio. W XVIII w. przeważnie obcy artyści: Luca Giordano, Battista Tiepolo, Rafael Mengs. Na schyłku wieku Francisco Goya zakłada podwaliny nowożytnej sztuki hiszpańskiej. W XIX w.: Mariano Fortuny, Francisco Pradilla, Casado, Manuel Ramirez, wizerunek José Benlliure y Gil, Luis Alvarez, Vinięgra y Lasso. Na przełomie XIX i XX w.: Sorolla y Bastida, Antonio della Gandara, Ignacio Zuloaga.

Hiszpański język należy do grupy języków romańskich; powstał z ludowej łaciny, zmie-

szanej z dawnym językiem tubylców Iberów; na północy zachował się ten język do dzisiaj (ob. Baskowie). Hiszpanja dała Rzymowi takich pisarzy jak Seneka, Lukan, Florus, Martialis. Mowa najeźdźców germańskich (Wizygotów, Wandalów, Swewów) wywarła słaby wpływ na język Iberów; większy wpływ wywarli Arabowie: język hiszpański zbagacił się całym szeregiem wyrazów arabskich, a nadto Arabowie narzucili językowi h. dźwięk j, czyli bardzo mocne ch (prawie chch). Gramatyka hiszpańska pozostała jednak niezmienną. Główne narzecza w Hiszpanii są dwa: 1) kastylijskie i 2) katalońskie. Narzecze Galicji jest to właściwie język portugalski. Pierwsze formy językowe hiszpańskie zapisał biskup Izydor Sewilski († 636) w dziele: „Originum... libri XX“. Najstarsze zabytki pisane pochodzą z XII wieku.

Hit, staroż. Is, m. w Mezopotamii zach. nad Eufratem; 5,000 mieszk.; olej skalny.

Hitler Adolf, polityk niemiecki, * 1889. Z zawodu malarz pokojowy. Założył skrajnie demagogiczną narodową partję socjalistyczną. W listopadzie 1923 usiłował dokonać w Monachium zamachu stanu. Skazany 1924 na 5 lat twierdzy, po upływie roku uwolniony.

Hitopadesa, indyjski zbiór bajek, ułożonych przez Narajana, wyciąg z „Pancatantra“. Niemieckiego przekładu dokonali: Max Müller (1844), Fritze (1888), Hertel (1897).

Hitteren, wyspa na zach. wybrzeżu Norwegii; 526 km²; 2,700 mieszk.

Hittorf Johann Wilhelm, fizyko-chemik niemiecki, * 1824, † 1914; stworzył podstawy teorii przewodnictwa elektrycznego roztworów wodnych (1853—9). Badał wyładowania elektryczne w gazach rozrzedzonych i jeden z pierwszych poznał własności promieni katodowych.

Historia ciemna przestrzeni, zawarta w rurek Geisslera pomiędzy pierwszą i drugą powłoką katodową.

Historia rurki, rurki szklane, w wysokim stopniu ewakuowane, służące do wytwarzania promieni katodowych (zwane również rurekami Crookesa).

Hitze Franz, polityk i ekonomista niemiecki, * 1851, † 1921; 1878 został księdzem katolickim, 1893 profesorem chrześcijańskiej ekonomii społecznej w Münster, 1892—93 był posłem do sejmiku pruskiego, 1895 do parlamentu Rzeszy (centrum), 1919—20 do Zgromadzenia Narodowego. Napisał: „Kapital und Arbeit“, „Agrarfrage“, „Arbeiterfrage“ i in.

Hiuen Tsang, Chińczyk, mnich buddyjski, * 602, † 664 r.; odbył w r. 629 przez Azję środkową i Himalaje podróż do Indji, którą opisał w dziele „Pamiętniki o krajach Zachodu“, cennym źródłem do geografii historycznej Azji pld. i środkowej. Tłumaczył je na jez. francuski Stanisław Julien.

Hjelmar, jez. w Szwecji; 480 km², połączone kanałem z jez. Mälär.

Hjörning, m. pow. w Jutlandji pld. (Danja); 11,000 mieszk.

H. K. T. Vereln, ob. Hakata.

H. L., skrót „House of Lords“, izba wyższa w Anglii.

Hi, skrót, oznaczający hektolitr (100 l.).

Hladik Wacław, pisarz czeski, * 1868; ogłosił szereg powieści oraz dramatów i studiów literackich („Z lepszy społeczności“, „Z pražského ovzduši“, „Vaszeň a sila“, „Valentinovy ženy“, „O sonczasne Francii“ i in.).

Hlavka Józef, budowniczy czeski, * 1831; zbudował szereg gmachów publicz. w Wiedniu (kości. Łazarystów, wielka opera), w Czerniowcach (pałac biskupów grecko-wsch.); później osiadł w Czechach, gdzie zasłynął hojnymi ofiarami na cele nauki, m. in. na założenie czeskiej Akademii nauk, literatury i sztuk pięknych, której został 1890 pierwszym prezesem; † 1908 w Pradze.

Hlebowicz Antoni Bolesław, literat i publicysta polski, * 1801, † 1847; sekretarz rady wychowania publicznego, wizytator generalny szkół; od 1841 wydawał w Warszawie „Pamiętnik religijno-moralny“.

Hliboka, miejsc. na Bukowinie (Rumunja); 5,500 mieszk.; w r. 1359 pierwsze starcie Polski z Wołoszą.

Hlinka Andrzej ksiądz, wybitny działacz narodowy słowacki, * 1865.

Hlinka Wojciech ksiądz, nowelista czeski, * 1817, pisał, pod pseud. Frantisek Prawda, opowiadania dla ludu i młodzieży; † 1904.

Hłińska Turnia, szczyt w pld. Tatrach Wysokich; 2,334 m.

Hlohovec (węg. Galgocz, niem. Freistadt), m. pow. w żupie bratislavskiej w Słowacji (Czechosłowacja), nad rz. Wagiem; 8,500 mieszkańców.

Hłond August ks. dr., prymas Polski; arcybiskup pozn. gnieźnieński, * 1881; zrazu provincial zgromadzenia księży Salezjańskich w Wiedniu; 1912 Administrator Apostolski dla polskiego Górnego Śląska; 1925 pierwszy biskup na Śląsku polskim, 1926 prymas, arcybiskup gnieźnieński.

Hłuchin (niem. Hultschin), powiat na Górnym Śląsku (dawn. część pow. raciborskiego), zamieszkały przeważnie przez Czechów; w 1919 roku, mocą traktatu wersalskiego, odcięty od Niemiec i przyłączony do Czechosłowacji; 289 km², 48,000 mieszk.

Hłasko Józef, polityk i publicysta polski, * 1856 w Przesiemieńcach w gub. witebskiej; studja w Akad. medyczn. w Petersburgu; 1882 zesłany na 5 lat do Jeniejska; po powrocie do kraju współredaktor „Głosu“ warsz. 1896 ponownie zesłany do Rosji, po 3 latach powrócił i osiadł we Lwowie; redagował tam „Wiek XX“, potem w Warszawie został współredaktorem „Gazety Warsz.“. Wybitny działacz dawnej Ligii Narodowej, późniejszego stron. dem.-narodowego.

Hłasko Marian, chemik polski, * 1889; docent Uniw. Jagiell.; prof. Uniw. Wileńskiego. Napisał: „Badania współczesne nad oznaczaniem ciężarów atomowych“ oraz szereg prac fachowych w pismach naukowych.

Hłasko Stanisław, prawnik i poeta polski, *1868; studja prawne w Petersburgu, współpracownik „Kraju” petersb., ogłosił tom „Poezji” (1899); obecnie radca prokuratorji w Warszawie.

H. M. S., skrót „His (Her) Majesty's Service (Ship albo Steamer)”; Jego (Jej) Królewskiej Mości służba (okręt lub parowiec).

Hinlopiat, pr. dopływ Teterowa, ujście pod Zytomierzem; 102 km. długość.

Ho, rzeka w narzeczach pfn.-chińskich.

Ho, symbol chemiczny pierwiastku holmu.

Hoang-hai, chińska nazwa m. Żółtego.

Hoang-ho czyli **Żółta rzeka**, największa rz. w Chinach pfn.; wypływa z wyżyny Tybetańskiej na wys. 4.400 m., przerywa góry Kuenlun, opływa pustynię Ordos, przecina góry graniczne Chin; wpada w delcie do zatoki Peczeli m. Żółtego; długość 4.000 km., dorzecze ok. 1 milj. km²; kanał Wielki (Cesarski) łączy H. z rz. Pei-ho i Jang-tse-kiang; most kolejowy pod Czang-czen, długość 2,5 km.

Hobart, stol. i port bryt.-australijskiej wyspy Tasmanji, przy ujściu rz. Derwent, 40.000 mieszk.; uniwersytet; znaczny handel.

Hobbema Meindert, malarz holenderski, *1638 w Amsterdamie, †1709 tamże. Uczeń Rujsdaela. Główne dzieła: „Młyn wodny” (Louvre), „Aleja w Middelharnis” (National Gallery), „Stare drzy” (Louvre), dwa „Pejzaże” (Buckingham Palace) i in.

Hobbes Thomas, filozof angielski, *1588, †1679; zwolennik nieograniczonej władzy królewskiej. Dzieła: „De cive”, „Behemoth, or a history of the civil wars of England from 1640—60”, „Leviathan, or the matter, form and power of a Commonwealth”. Twierdził, że egoizm jest jedyną siłą kierowniczą ludzi.

Hoboken, 1) m. w prow. antwerpskiej (Belgia), nad Skaldą, 16.900 mieszk.; 2) m. w stanie New Jersey (St. Zj. Am. Płn.), przy ujściu rz. Hudson, naprzeciw N. Jorku; 68.200 mieszk.

Hobrecht (Obrecht) Jakób, kompozytor niderlandzki; *1450; kapelmistrz w Antwerpii; †1505; pisał msze, motety, hymny i in.

Hobson John, ekonomista angielski, *1858; napisał: „The evolution of modern capitalism”, „The problem of the unemployed” (1896), „The Social problem” (1902), „International trade” (1904) i in.

Hoc anno (łac.), w tym roku.

Hoc die, w tym dniu.

Hoc est (łac.), to jest, to znaczy.

Hochberger Juliusz, architekt polski, *1840 w Poznaniu, †1905 we Lwowie. Zawodowo kształcił się w Poznaniu i Berlinie. W r. 1872 dyrektor urzędu budowlanego we Lwowie. Wykonał we Lwowie: gmach sejmowy (1877—1881), gmach Tow. Wzajemn. Ubezpiecz. św. Anny (1883), szkołę wyższą realną (1876). Poza Lwovem — kościół w Pszczewie, kościół św. Pawła w Poznaniu i in.

Hoche Lazare, generał francuski, *1768 w Montreuil. W armji królewskiej służył w stopniu podoficera. Podczas rewolucji, za obronę Dunklerki, otrzymał stopień generała

brygady; dowodził armją Mozeli, uśmierzył Wandee, wreszcie stanął na czele ekspedycji francuskiej do Irlandji (1797). Był obok Bonapartego najzdolniejszym z generałów armji rewolucyjnej. †1797 w obozie pod Wetzlar.

Hochfeiler, najwyższy szczyt w Alpach Zilertalskich, 3.523 m.

Hochgolling, najwyższy szczyt w Alpach wsch. (Niedere Tauern), 2.863 m.

Hochkirch, w. w Górnych Łużycach (Saksonja); tu 14. X. 1758 Fryderyk II pruski pobity został przez Austriaków pod wodzą Dauna.

Hochkönig, szczyt w Alpach Berchtesgadenkich, 2.938 m.

Hochschwab, najwyższy szczyt w pfn. Alpach wapiennych w Styrii, 2.278 m.

Höchst, m. rej. wiesbadeńskiej (Prusy), nad Menem; 16.000 mieszk.; fabryka farb, maszyn, płótna woskowego.

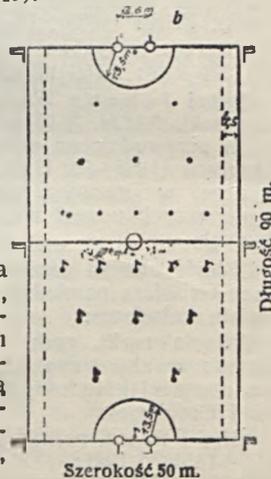
Hochstetter, góra w prow. Nelson, na pld. wyspy N. Zelandja, 3.412 m.

Hochstetter Ferdinand, geolog, geograf i podróżnik austriacki, *1829, †1884; odbył podróż dokoła ziemi w r. 1857; badał N. Zelandję. Napisał: „Neuseeland”, „Reise der österreichischen Fregatte Novara um die Erde”, „Asien”.

Höcker Paul Oskar, powieściopisarz niemiecki, *1865; pisał również dramaty i pamiętniki („Kinderzeit”, 1919).

Gra w Hockey:
a pozycja,
b (obok) tor.

Hockey, angielska gra w piłkę; gracze, przy pomocy specjalnych zakrzywionych kijów, starają się wprowadzić małą twardą piłkę do bramki przeciwnika; zimną grą odbywa się na lodzie, latem na trawie.

Hoc loco (łac.), na tem miejscu.

Hoc tempore, w tym czasie.

Hodeida, m. port. nad m. Czerwonem w Jemnie (Arabja pld.-zach.), 80.000 mieszk.; wywóz kawy, skór i prosa.

Hodgkina choroba (lymphogranulomatosis maligna), ziarnica złośliwa; znaczne powiększenie wszystkich gruczołów chłonnych oraz śledziona.

Hodie mihi, cras tibi (łac.), co mnie dzisiaj, jutro tobie.

Hodler Ferdinand, malarz szwajcarski, *1853, †1918 w Genewie; malował wielkie obrazy historyczne, liczne pejzaże; wyróżnił się własną metodą ekspresjonistyczną; otrzymał 1900 złoty medal na wystawie powszechnej.

Hodmezö Vásárhely, m. w komitacie Csongrád (Węgry środk.), 61.000 mieszk.; chów bydła i jarmarki.

Hodograf, podana przez Hamiltona konstrukcja graficzna do obliczania przyspieszenia dośrodkowego.

Hodonin (niem. Göding), m. na Morawach (Czechosłowacja), nad rz. Morawą, 13.200 mieszk.; zamek; wyroby tyton.; kopalnie węgla brunatnego.

Hodur Franciszek ks.; *1866 kapłan katolicki, później niezależny, wreszcie samozwańczy biskup jednej z niezależnych sekt polskich w Ameryce. Utworzył w r. 1897 sektę swą, zwaną „Polskim Kościołem Narodowym”. Mieszka stale w Scranton w Pensylwanji (St. Zj. Am. Płn.).

Hodza Michał Miłostaw, pisarz słowacki; *1811; kaznodzieja ewangelicki w Lipowie, działacz, zasłużony dla rozwoju narodowości słowackiej; 1867 musiał opuścić kraj ojczysty i zamieszkał w Cieszynie, gdzie †1870; pisał utwory liryczne, poematy, najwięcej jednak rozpraw publicystycznych w języku słowackim, czeskim i niemieckim w obronie narodowości słowackiej.

Hoek van Holland, przylądek i port nad m. Płn., przy ujściu Mozy (Holandia pld.); przeprawa do Harwich w Anglii.

Hoene-Wroński, ob. W r o ś k i.

Hoensbroech Paul hr., publicysta niemiecki, *1852, †1923; wystąpił z zakonu Jezuitów i przeszedł na protestantyzm. Napisał: „Vierzehn Jahre Jesult”, „Das Wesen des Christentums” i in.

Hoernes Moritz, prof. prehistorji Uniw. w Wiedniu, *1852, †1917; autor 165 dzieł i rozpraw archeologicznych. Najznakomitsze: „Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa” (III wyd., 1924), „Natur u. Urgeschichte des Menschen” (1914), „Die Kultur der Urzeit” (III wyd., 1924) i in.

Hoesch Leopold, dyplomata niemiecki, *1881; 1920 poseł niem. w Madrycie, 1924 ambasador w Paryżu.

Hoiesick Ferdynand, literat i krytyk polski, *1867 w Warszawie. Oddzielnie wydał: „Życie J. Słowackiego”, „Anelli i trzy poematy”, „O Słowackim, Kraszińskim i Mickiewicz”, „Chopin — życie i twórczość”, „Miłość w życiu Z. Kraszińskiego”, „Juljan Klaczko”, „J. Klaczki pisma polskie”, „Stan. Tarnowski”, „Chopiniana”, „Sienkiewicz jako felletonista”, „Sienkiewicz i Wyspiański”, „Siła fatalna poezji J. Słowackiego”, „Tatry i Zakopane” i w. innych. Od r. 1924 naczelny Redaktor „Kurjera Warszawskiego”.

Hof, m. pow. w Bawarii, nad rz. Salą, 40.000 mieszk.; przemysł włókienniczy, maszynowy i chemiczny.

Hofburg, b. zamek cesarski w Wiedniu.

Holdijk Willem Jacobszoon, poeta holenderski, *1816, †1888; napisał egzotyczne ballady: „Kennemerland”, dramaty, oraz „Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde” i inne.

Hofer Andreas, bohater narodowy tyrolski, wódz powstania 1809 r., *1767. Rozstrzelany z rozkazu Napoleona w r. 1810.

Hoff Bogumił, etnograf polski, *1829, †1894; przyjaciel i współpracownik O. Kolberga, któremu dostarczył wiele materiału, zwłaszcza do opracowania Poznańskiego; z prac oryginalnych: monografia wsi Wisły pt. „Lud Cieszyński” (1888 r.).

Hoff Jakobus Hendrikus van, fizyko-chemik holenderski i niemiecki, *1852 w Rotterdamie; 1878 prof. w Amsterdamie, 1896 w Berlinie, †1911 tamże; jako 21-letni młodzieniec ogłosił „Chemję w przestrzeni”, która stała się podwaliną stereochemji; 1884 ogłosił swe studja nad dynamiką chemiczną, w których rozwinął teorię równowagi chemicznej i prędkości reakcji chemicznych; wkrótce potem ogłosił fundamentalną dla chemji fizycznej teorię roztworów. W ostatnich latach swego życia zajmował się teorią powstawania oceanicznych złóż soli (głównie stassfurckich). Otrzymał w r. 1911 nagrodę Nobla.

Höfding Harald, filozof i psycholog duński, *1843; profesor w Kopenhadze; ogłosił szereg prac w języku duńskim, tłumaczonych na język niemiecki, częściowo i na polski: „Psychologia doświadczalna w zarysie” (1890), „Jan Jakób Rousseau, życie i dzieła” (1900), „Zasady etyki” (1901), „Historja filozofji nowoczesnej” i in.

Hoffman Gottfried, budowniczy w. XVIII, wznosił świątynię w Poczajowie (1771—1791), zamienioną w r. 1832 na Ławrę poczajowską.

Hoffman Karol, prawnik i wydawca polski, mąż Klementyny z Tańskich, *1798, †1875; wydawał czasopismo prawnicze „Themis polska”. Po upadku powstania udał się do Paryża; należał do stronników ks. Ad. Czartoryskiego; w r. 1838 redagował „Kronikę emigracji polskiej”. Prace: „Wielki tydzień Polaków”, „Rzut oka na stan polityczny Król. Polskiego od 1815 do 1830”, „Cztery powstania”, „O zarządzie skarbu publicznego w dawnej Polsce”, „Obraz rządu i prawodawstwa dawnej Polski”, „Historja reform polit. w dawnej Polsce”, „Król wygnaniec”, „Upadek domu Sobieskich”, „O panslawizmie zachodnim”, „Przyczyny podziału monarchji pol. po Bol. Krzywoustym” i in.

Hoffmann Adolf, radykalny socjalistyczny polityk niemiecki; *1858. 1902—06 i od 1920 poseł do parlamentu. 1918—19 pruski minister oświaty; jeden z wodzów partji „niezależnych”, później komunista. Napisał: „Die zehn Gebote und die besitzende Klasse”.

Hoffmann August Heinrich von Fallersleben, poeta i historyk niemiecki, *1798, †1874; autor „Deutschland, Deutschland über alles” (1841).

Hoffmann Ernst Theodor Amadeus, fantastyczny powieściopisarz i nowelista niemiecki, *1776, †1822. Napisał: „Eliksiry diabła”, „Poglądy na życie Kocura Murra” i in. Również muzyk (opera „Undyna”) i rysownik-karykaturzysta; od 1800—8 przebywał w Polsce, jako urzędnik pruski; w tym charakterze ponadawał polskiej ludności złośliwie śmieszne nazwiska; od 1800—1802 przebywał w Pozna-

niu i tam ożenił się z Polką, Michaliną Röhrer (Trzcinka); za narysowanie karykatury generała pruskiego został wysłany do Płocka, skąd 1804 wrócił do Warszawy; w Warszawie napisał opery: „Die lustigen Musikanten“ i „Die ungeladenen Gäste“.

Hoffmann Johannes, polityk socjalistyczny niemiecki, * 1867; od 1912 poseł do parlamentu; 1919—20 bawarski prezydent ministrów.

Hoffmann Max, generał pruski, * 1869; był pomocnikiem Ludendorffa w czasie bitwy pod Tannenbergiem (28—30. VIII. 1914); w 1916 szef sztabu wschodniego frontu; w 1917 prowadził pertraktacje pokojowe w Brześciu z bolszewikami.

Hoffmann Vlastimil, współczesny malarz polski, * 1881 w Karlínie w Czechach; kształcił się w Krakowie i Paryżu. „Spowiedź”, „Z trumienka”, szereg kapliczek ludowych i naiwnych figur Świętych Pańskich.

Hoffmanowa z Tańskich Klementyna, literatka polska, * 1798 w Warszawie, † 1845 w Passy; była naucz. w inst. guwernantek, od r. 1827 wzytorką wszystkich zakładów naukowych żeńskich w Warszawie; wyszedłszy za mąż, wyjechała zagranicę. Oglasiła: „Pamiętka po dobrej matce”, „Amelja matka”, „Wiązanie Helenki”, „Druga księżeczka Helenki”, „Karolina”, „Krystyna”, „O moralność dla kobiet” i „Jan Kochanowski w Czarnym lesie”; od r. 1824—28 wydawała pierwsze pismo dla dzieci pt.: „Rozrywki dla dzieci”, gdzie pomieszczała dwie powieści: „Listy Elżbiety Rzeczyckiej” i „Dziennik Franc. Krasnkiej”.

Hofheim, m. i miejsc. kąpielowa w rej. wiesbadenckiej w prow. Hessen-Nassau (Prusy); 4.700 mieszk.; fabr. papieru.

Hofriegersrat, od 1556 r. najwyższy austriacki urząd wojskowy, przekształcony w 1848 r. na ministerjum wojny.

Hofmann August Wilhelm, chemik niemiecki, * 1818, † 1892. Ważne prace z chemii barwników anilinowych. Od 1864 prof. chemii w Berlinie. Napisał „Wstęp do chemii nowoczesnej” tłum. na język polski.

Hofmann von Hofmannswaldau Christian, poeta niemiecki, * 1617, † 1679; przywódca drugiej śląskiej szkoły poetyckiej.

Hofmannsthal Hugo, noworomantyczny poeta niemiecki, * 1874. Poematy i dramaty „Śmierć Tycjana”, „Kawaler z różą” (tekst do opery Ryszarda Straussa), „Elektra”, „Śmierć i głupiec” i in. Tłumaczy i przerabia utwory tragików greckich.

Hofuf (El), oaza w Arabji wsch., stol. kraju El Haza; 30.000 mieszk.; zboże, ryż, trzcina cukr., bawełna, indygo; owoce.

Hogarth William, malarz i rytownik angielski, * 1697, † 1764; uczył się rytownictwa u jubilera Gamble'a. Rytował cykle obrazów o treści literackiej, moralizatorskiej, odznaczające się żywą ekspresją, bogactwem charakterystyki i barwnie odtwarzające epokę. „Zycie kurtyzany” (1734), „Zycie hulaki” (1735), „Modne małżeństwo” (1745) i in. Namalował szereg portretów: „Kapitan Coram”, „Wilkes”, „Fielcing”, „Garrick młodszy i jego żona”, „Sprzedawczyni krewetek”.

Hoggar, to samo, co **Ahaggar** (ob.).

Högni ob. **Hagen**.

Hohenheim w. w Wirtembergji (Niemcy), na pld. od Stuttgartu; od r. 1817 Akademia rolnicza, odwiedzana licznie i przez Polaków, w r. 1904 przekształcona na Szkołę wyższą.

Hohenlimburg, m. w Westfalji (Prusy), nad rz. Lenne; 14.000 mieszk.; zamek; walcownia; przemysł włókienniczy.

Hohenlohe, w r. 1806 medjatywowane księstwo w Niemczech pld., oddane Wirtembergji i Bawarii.

Hohenlohe, 1) **Chlodwig**, książę, * 1819; 1867—70 bawarski min. spraw zagr.; 1871—77 wiceprezydent parlamentu niem.; 1874—85 poseł w Paryżu. 1885—94 namiestnik Alzacji i Lotaryngji; 1894—1900 kanclerz Niemiec i pruski prezes ministrów; autor „Denkwürdigkeiten” (1906); † 1901; 2) **Gottfried**, książę, * 1867; 1914—1918 poseł austriacki w Berlinie; 3) **Hermann** książę, * 1832; 1894—1907 namiestnik Alzacji i Lotaryngji. † 1913.

Hohenstaufen, szwabska dynastia książęca, od r. 1138 do 1254 panująca na tronie ces. niemieckim, od końca XII w. również i na sycylijskim (gdzie wygasła w r. 1268). Hohenstaufowie na tronie niemieckim: Konrad III, 1138—1152; Fryderyk I Barbarossa, 1152—1190; Henryk VI, 1190—1197; Fryderyk II, 1212—1250; Konrad IV, 1250—1254. Na tronie sycylijskim zasiadali: Henryk VI, Fryderyk II, Manfred, 1258—1266 i Konradyn, w roku 1268 wzięty do niewoli i stracony w Neapolu przez Karola andegaweńskiego.

Hohenstein, ob. 1) **Olsztynek**; 2) **Pszczółki**.

Hohenzollern, niemiecki ród książęcy (później królewski i cesarski), którego nazwa pochodzi od zamku Hohenzollern w Szwabji. Pierwsze wiadomości o H.-ach sięgają połowy XI w. Po śmierci Fryderyka, burgrabiego norwimberskiego (1200), H. rozdzielili się 1227 na dwie linje, pochodzące od dwóch jego synów: frankońską (od Konrada I, burgr. norwimbersk.) i szwabską (od hr. Fryderyka II). Linja frankońska zdobyła Anspach (1331), Kulmbach (1338) i Plassenburg (1340). Pochodzący z linji tej Fryderyk V w 1363 r. otrzymał tytuł książęcy. Fryderyk VI w r. 1415 został elekt. brandenburskim (jako Fryderyk I). Od drugiego z synów Fryderyka (Alberta Achillesa, † 1486) pochodzą dwie linje: margrabiowska linja Anspach, z której pochodzi Albert, mistrz krzyżacki (po sekularyzacji 1525 — książę pruski) i elektorska. Po śmierci syna Alberta, Alberta Fryderyka w r. 1618, linja elektorska w osobie Jana Zygmunta (na mocy uprzedniej ugody z Polską) odziedziczyła również księstwo pruskie, tworząc w ten sposób podstawę przyszłej potęgi Prus. Elektor Fryderyk III w r. 1701 otrzymał tytuł króla pruskiego (Fryderyk I). Jeden z następców jego, Wilhelm, w czasie wojny prusko-francuskiej w 1871 został cesarzem niemieckim, jako Wilhelm I. W roku 1918, wskutek przegranej wojny i rewolucji, dynastia Hohenzollernów została wypędzona. Szwabska linja H. w XVII w. rozdzieliła się na linje; H. - Hechlingen i H. - Si-

gmaringen (1606), które rządziły w swych państwach aż do r. 1848, kiedy oba te księstwa zostały wcielone do korony pruskiej. Syn ostatniego ks. Sigmaringen (Karola Antoniego), Karol w r. 1866 został księciem, a w r. 1881 królem Rumunii († 1914).

Höhne Antoni, majster mularski w Poznaniu w. XVIII, ojciec filozofa Hoene-Wrońskiego. Zbudował: kościół ewangelicki Św. Krzyża w Poznaniu (1777—86), kościół ewang. w Nowem-Mieście pod Pniewami (1778—89).

Höhnel Ludwig, podróżnik austriacki, * 1857; razem z Teleki'm odkrył w Afryce wsch. jez. Rudolfa i Stefani (1887—89), później (1892—93) jez. Guasso Ndziro i źródła Mackenzie.

Höhscheld, m. w Nadrenji (Prusy); 15.500 mieszk.; odlewnie; wyroby stalowe; młyny.

Hoi-hao, wolny port (od r. 1876) na wyspie Hai-nan (Chiny pld.); 30.000 mieszk.; wywóz świń i cukru.

Hokkaido, Jesso lub Jezo, najb. północna wyspa Japonji, oddzielona od gł. wyspy Hon-do cieśniną Tsugaru; 78.411 km², wraz z wyspami Kurylskimi 94.012 km²; 2.360.000 mieszkańców (18.000 autochtonów Ainów); górzysta i lesista; węgiel, ruda żel., siarka; gł. m. Sapporo, gł. porty Hakodate i Matsumai.

Hokoto (portug. Pescadoes), archipelag wulkan. na m. Chińskim, 80 wysp; od r. 1895 japoński.

Hokus-pokus, formułka kuglarska; sztuki magiczne, kuglarstwo.

Hokusai, wł. **Katsushih**a, malarz i drzeworytnik japoński; podpisywał się również Shunro i Sori; * ok. 1760 w Jedo, † 1849 tamże; uczeń Shunsho; niezmiernie płodny artysta, świetny rysownik, w swoich obrazkach, zaludnionych najczęściej mnóstwem postaci, odwarzał z kipiącą werwą Japonię; był pejzażystą, ilustratorem, karykaturzystą. Najbardziej znane cykle jego dzieł: „Trzydzieści sześć widoków Fudzi”, „Sto widoków Fudzi”, „Wizerunki poetów”, „Kwiaty”, „Żółwie”, „Bażanty”, „Koguty”, „Sto poematów”, „Mosty”, „Kaskady” i in.

Holandja (Koninkrijk der Nederlanden) lub **Niderlandy**, królestwo konstyt. na ptn.-zach. kontynencie Europy, nad m. Płn. u ujścia Renu, Mozy i Skaldy; kraj nizinny, osłonięty od zalewów morskich naturalnymi wydmy i sztucznymi tamami i groblami. Część nadbrzeżna b. żywna, prowincje wsch. pokryte torfowiskami i wrzosowiskami („gaast”) i rzadkimi polami uprawnymi („poldery”); na wybrzeżach delty rzek i wydmy („diun”), na ptn. wybrzeże podwójne; na wyspach Fryzyjskich i na lądzie; zalewy morza od XII—XV w. utworzyły tu zatoki: Zuiderzee, Lauwerzee, Dollart; dotąd osuszono tzw. m. Harlemskie i część Zuiderzee, w projekcie osuszenie całego Zuiderzee (5.000 km²). Obszar: 30.484 km², ludność: 7.650.000, 245 głów na km², na żuławach nadmorskich 400—500 na km² (ok. 70% Holendrów pochodzenia germańsk., 14% Fryzów, 13% Flamandów, 2% żydów; 60% ewangel., 36% rz.-kat.); oświata wysoko rozwinięta. Wysoka kultura

rolna: pszenica, jarzyny, kwiaty, buraki cukr., cykorja, tytun, len, konopie, wielka hodowla bydła rog. („holenderskiego”) i owiec. Rybołówstwo (śledzie, ostrygi). Przemysł: budowa okrętów, wyrób płótna żaglowego, garbarstwo, cukrownictwo, porcelana, wyroby z gliny; b. rozwinięty handel, bogate kolonie zamorskie. Porty (Rotterdam, Amsterdam, Vlissingen) prowadzą handel zbożem, bawełną, herbata, cukrem, tytunem, towarami kolonialnymi; flota handlowa liczy 570 parowców (840.000 ton) i 285 żaglowców (28.000 t.). Komunikacja: rzeczna 1.970 km., kanały 2.511 km., koleje żel. 3.825 km.; stacja iskrowa w Kortwijk. Administracyjnie podzielona jest H. na 11 prowincyj; rezydencja królowej i władz jest Haga, 355.000 mieszk.; stol. i najw. miasto Amsterdam, 700.000 mieszk. Kolonie posiada H. w Azji pld.-wsch., Australji, Am. środk. i Pld., razem 2.030.370 km², z tego: w Indjach wsch. (Jawa, Sumatra, część Borneo, Celebes, część N. Gwinei, wyspy Moluckie itd.) 1.915.421 km², 49.351.000 mieszk. (169.500 Holendrów), w Indjach zach. (Gujana holend. czyli Surinam i Curaçao) 130.230 km², 168.150 mieszk. (2.000 Europejczyków). Dawne swe kolonie w Am. Płn. i Afryce pld. utraciła H. w XVII w. Najdawniejszymi znanymi mieszkańcami Holandji byli Batawowie, którzy ulegli podbojowi rzymskiemu. Później kraj ten został zajęty przez germańskich Fryzów i podbity przez Franków. Za Karola Wielkiego zaczęło się nawracanie ludności H. na chrześcijaństwo. Traktatem w Verdun r. 843, H. (wraz z całą środkową częścią monarchji Karola Wielkiego) przeszła na najstarszego z wnuków Karola W., cesarza Lotara, następnie wraz z całą „Lotaryngją” na syna tegoż (również Lotara), poczem została połączona z król. Niemieckim. Król Karol Gruby utworzył z H. osobne hrabstwo, które następnie podzieliło się na szereg senjoryj. Za Filipa Dobrego (ks. burg.) ziemie holenderskie wraz ze wszystkimi niemal senjorjami niderlandzkimi przeszły w posiadanie ks. burgundzkiej. Po walkach, które wybuchły po śmierci ks. burg., Karola Śmiałego (1477), H., podobnie jak i większość posiadłości burgundzkiej, przeszła wraz z ręką Marji (córką Karola Śm.) na Maksymiljana Habsburga. Przy podziale posiadłości habsburskich w r. 1556 całe Niderlandy (wraz z innymi posiadłościami burgundzkimi Habsburgów) przeszły na syna Karola V, Filipa II, czyli na hiszpańską linję Habsburgów. W tym czasie w północnych Niderlandach szerzyła się gwałtownie reformacja kalwińska. Filip II, przez swą uciążliwą politykę finansową i nietolerancję religijną, doprowadził w r. 1566 do wybuchu powstania w Niderlandach, w którego wyniku 7 północnych prowincyj, związanych unją utrechcką (1579), proklamowało oderwanie się od korony hiszpańskiej i utworzyło samodzielną republikę Holandji. Po długotrwałej walce w r. 1609 H. wymogła faktyczne uznanie swej niepodległości przez Hiszpanję, a w 1648 (traktatem westfalskim) i przez Cesarstwo. H. była republiką związkową z silną władzą stathudera.

piastowaną przez książąt Orańskich. Stany holenderskie, zarówno prowincjonalne jak i generalne (t. j. centralne), wyróżniały się wybitną przewagą żywiolu mieszczańskiego (bogatego kupiectwa). W pierwszej połowie XVII wieku H. stała się znaczną potęgą, zwłaszcza na morzu. W tym czasie H. zdobyła wielkie posiadłości kolonialne na Portugalczykach. W połowie XVII w. w czasie rew. angielskiej, wskutek aktu nawigacyjnego Cromwella (z r. 1651) i zwycięstw angielskich, potęga H. zaczęła ustępować na plan drugi wobec Anglii, z którą zresztą ku końcowi wieku utworzyła wspólny front przeciwko Francji (powołanie Wilhelma Orańskiego na tron angielski w r. 1688). W czasie Wielkiej Rewolucji Francuskiej H. stała się terenem walki pomiędzy Francją a jej wrogami. Przy poparciu wojsk francuskich demokraci holenderscy dokonali przewrotu, którego rezultatem było przekształcenie H. na demokratyczną Republikę Batawską (1795). W r. 1806 Napoleon przemienił tę republikę na kr. Holenderskie, które nadał bratu swemu Ludwikowi, a w parę lat później (1810) wprost wcielił do Francji. Kongres Wiedeński 1815 r. utworzył królestwo Niderlandzkie (z dyn. Orańską na czele), włączając doń również Niderlandy południowe. Od czasu rewolucji 1830 Niderlandy południowe oderwały się i utworzyły samodzielne królestwo Belgji. W wojnie światowej H. zachowała neutralność.

Holandia Płd. (hol. Zuid-Holland), prow. Holandji; 3.022 km², 1.679.000 mieszk.; stol. Haga.

Holandia Płn. (hol. Noord-Holland), prow. Holandji; 2.770 km², 1.298.000 mieszk.; stol. Harlem.

Holarctyczny obszar (greck. holos — cały, arktikos — północny), sfera, obejmująca zarówno nearktyczny, jak i palearktyczny obszar.

Holbach Paul Henri baron, filozof francuski, * 1723, † 1789; autor (lub współautor) dzieła: „Système de la nature ou des lois du monde physique et du monde moral“, które pojawiło się po raz pierwszy w Londynie 1770 r., podpisane przez nieżyjącego już wówczas sekretarza Akademii, Mirabaud'a.

Holbæk, m. i port na wyspie Zelandji (Danja); 11.200 mieszk.

Holbein 1) **Hans** (starszy), malarz niemiecki, * 1460, † 1524; malował portrety i obrazy religijne; 2) **Hans** młodszy, znakomity malarz i grafik niem., syn popr., * 1497 w Augsburgu, † 1543 w Londynie; pracował od 1515 w Bazylei, od 1526—28 i od 1532 w Londynie; krzewiciel renesansu w Niemczech i Austrii;

Hans Holbein: monogram.

do arcydzieł H. należą: „Madonna z rodziną burmistrza Mayera“ (1526, Darmstadt, kopia w Dreźnie), portrety: Erazma z Rotterdamu (Paryż, Parma i Bazylea), arcybiskupa Canterbury (Louvre), Anny von Cleve (Louvre), Joanny Seymour (Wiedeń), Jövy Gisze (1532, Berlin), freski ratusza w Bazylei, „Śmierć Chrystusa“ (Bazylea, 1521). Z drzeworytów:

cykl „Taniec śmierci“ (58 rycin, w wydaniu książkowym w 1538) szkice do prac zdobniczych.

Holberg **Ludwig**, poeta duński, * 1684, † 1754; twórca nowszej literatury i komedii duńskiej.

Hölderlin **Friedrich**, poeta niemiecki, * 1770, † 1843; poezje, powieść „Hyperjon“; 1802 popadł w obłąkanie.

Holcus lanatus, kłósowka wełnista, jedna z ważniejszych traw pastewnych naszych łąk; rodzina: Gramineae (trawowate).

Holeček **Jan**, współczesny astrofizyk czeski. Zajmował się statystyką komęt oraz ich stanem fizycznym. Wyznaczył całkowitą jasność kilku skupień gwiazdnych oraz powierzchnię i całkowitą jasność kilku mgławic.

Holenderska literatura była pierwotnie pisana w narzeczu tzw. południowym czyli w języku flamandzkim; dopiero od XVI w. przeważyć zaczęło narzecze północne, tj. język niderlandzki. Okres I (w. XII—XVI) zasłynął głównie wielkim satyrycznym poematem o lisie (Rainaert de vos, przerobiony później na języki: francuski i niemiecki, aż do Goethego); autor nieznan. W XIV i XV wieku pisano kroniki wierszem i prozą, biblie rymowane; układał je m. in. pisarz bardzo płodny, małego talentu, Jak. v. Maerlant († 1300); on też miał ułożyć po holendersku zbiór bajek Ezopa (Esopet). Przekładano również poezje truverów francuskich (Vorbraechten, von Assenede). Klaus Willems (XIV w.) wydał „Der minnen loop (Bieg miłości), poemat dydaktyczny. Również dydaktykami byli: Detkens († 1351) w swym Laekenspiegel i Weerts w Spyghel van Sonden („Zwierciadło grzechów“). Okres II. W XVI w. powstały osobne cechy tzw. Kamren van Rethorica, które zawodowo (jak niem. Meistesinger) uprawiały wierszopisarstwo. Była to poezja mieszczańska, w której przeważał język niderlandzki. Zwłaszcza sławna była izba amsterdamska, zwana „In liefde bloeiende“ (Kwitnąca w miłości), do której należeli: Cornhart, Filip v. Marinx, Roemer Visscher (protaktor poezji i poeta). Najgłośniejszym poetą hol. tego okresu był Joost van der Vondel (1587—1679), autor poematu o Szatanie. Popularniejszym był J. Cats (1577—1660), realista na wzór malarzy holenderskich. Śladem obu tych poetów szli Heindius, Decker, Six, Broekhuysen. W końcu XVI w. powstała literatura dramatyczna: Bredero (1585—1618) i Sam. Coster (* 1580), który był zarówno pisarzem, jak aktorem i kierownikiem teatru. W wieku XVI i częściowo XVII żyli w Holandji Erazm Rotterdamski, Hugo Grotius i Baruch Spinoza. Okres III (od połowy XVII do końca XVIII w.). Wpływy francuskie. Andre Pels ułożył poetykę na wzór Boileau; Ludwik Rotgans († 1710) napisał epos o Wilhelmie II; Hogvliet († 1763) napisał poemat o Abrahamie, Feitam († 1758) tłumaczył Henrjadę Woltera i in. Dużą samodzielność wykazał M. van Winter († 1795) oraz jego żona Wilhelmina z domu Merken († 1798); oboje poeci dydaktyczni w rodzaju Delille'a. W końcu XVIII w. zaczęła się reakcja przeciw wpływom francu-

skim; w narodowym i zarazem sentymentalnym rodzaju piszą: Scherber, Luyhen, Pootz, piewca natury. Piotr Langendijk († 1756) szuka wzorów angielskich i niemieckich; pisze oryginalne komedje. Rijnvis Feith (1753—1801) naśladował „Werthera“ Goethego; poeci: Jakób Bellamy († 1786), Piotr Niewland (1764 do 94), Elżbieta Wolf († 1804), Agata Deken († 1804) poszli tą samą drogą. Okres IV (w. XIX—XX) rozpoczął się płodną twórczością Wilema Bilderdijka (1756—1831), który sam jeden wydał z górą sto tomów. Był on klasykiem, przeciwnikiem nowych prądów, ale oryginalny i twórczy. Z poematów jego: Chorozy uczonych oraz Upadek pierwszego świata; napisał również Dzieje Holendrów. Helmers († 1813) napisał poemat „Naród holenderski“, Tollens († 1856) był znakomitym lirycznym; Kinker, uczeń Kanta, poeta-myśliciel. Romantyzm otworzył Izaak da Costa (1798—1860), autor poematów wschodnich. Inni romantycy: Loots († 1859), Loosjes († 1848), Simons i satyryk Wildenborch († 1834). J. v. Lenep (1802—1868) w książce pt. Legendy niderlandzkie zebrał poematy i ballady średniowieczne, stylizując je nowoczesnie. W podobnym rodzaju tworzyli: Bogaers, Meyer, Beets, Kate, Potgieter, de Bull i in. Koło r. 1880 powstało czasopismo De Nieuwe Gids, które zerwało z romantyzmem i przeszło do realizmu. Proza w XVIII w. rozwinęła się w czasopiśmie Spektator (Just v. Effen). Powieściopisarze: Elżbieta Bekker, Deken, Simons (koniec XVIII). Początek XIX w.: Palm, Borger, Siegenbeck, Geel i Lenep; dalej Oltmans († 1854), Bosboom-Toussaint, L. Mulder, Adela Opzoomer. Poeta Beets (po pseud. Hildebrand) ogłosił Camera obscura, zbiór humoresek z życia ludowego. Inni humorysty: Cremer, Lindo, Vintring. — Życie kolonij hol. opisywał Dekker (Multatuli), Reses, Brink. Potem występuje „Młoda Holandia“, do dziś istniejąca. Z pisarzy sławę w Europie pozyskali Louis Couperus, Thim, v. Loo, van Groeningen. Najgłośniejszym przez długi czas był Multatuli (tłum. na język polski).

Holenderska luneta, ob. Galileusza luneta.

Holenderskie malarstwo. Powstanie i rozkwit szkoły holenderskiej odpowiada momentowi świetności historycznej kraju po zdobyciu niezależności w 1609 i ratyfikowaniu jej w r. 1648. W XVII w. rozwinęła się w Holandji szkoła wybitnie malownicza, na wysokim poziomie. Surowy protestantyzm, nie uznający obrazów kościelnych, wpłynął na rozwój malarstwa rodzajowego, martwych natur, widoków, portretów, intymnie traktowanych. Motywy: tematy biblijne, natura i życie współczesne. Każde z miast rozwijało własną swoistą szkołę. Lejda i Utrecht (miasta uniwersyteckie) były ogniskiem klasycystycznego kształtowania. Otto van Veen (romanista), Jan Scorel i Antonio Moro stworzyli ogniwo, łączące w w. XVI północne i południowe Niderlandy. W XVII w. głową tej szkoły był Abraham Bloemaert; po-

za tem: miedziorytnik Cornelis Bloemaert, Gerard van Honthorst; Cornelis van Poelenburgh wprowadził do malarstwa holenderskiego wyobrażenia mitologiczne i idylliczne, dalej Giovanni Battista Weenix, Melchior Hondcoeter, Jan Davids i Cornelis de Heem. W Harlemie klasycyzowali Hendrik Goltzius (sztycharz), Cornelis Cornelisz van Haarlem, Carel van Mander, biograf artystów holenderskich. Uczeń jego, znakomity Frans Hals starszy, stworzył oryginalną szkołę portretu: Frans Hals młodszy, Judith Leyster, Antoni Palamedes, Adriaen van Ostade. Pejzażyści: Esaias van de Velde, Jan van Goyen, Jan Wijnants. Inna grupa z Allaertem Everdingen na czele specjalizowała się w scenach pejzażowych burzliwych, romantycznych (z wodospadami); do niej należą dwaj najwięksi mistrzowie harlemskiej szkoły pejzażu; Salomon van Rujsdael i Jacob Ruisdael, następnie Salomon Rombouts, Philips Wouvermann (batalista), Claesz Pieter Berchem. Malarze martwych natur: Pieter Claesz i Willem Claesz Heda. W Amsterdamie, „holenderskich Atenach“, od XVI w. rozwijało się malarstwo portretowe: Dirk Jacobsz, potem Nikolas Elias i słynny (przed Rembrandtem) T. de Keyser. Z pejzażystów: Aert van der Neer, Herkules Segers i romanizujący Lastman. Następuje szczytowy punkt malarstwa i sztycharstwa holenderskiego XVII w. pod wpływem genialnej twórczości Rembrandta Harmensz'a van Rijn (r. 1606 do 1669). Do jego szkoły należą: Govert Flinck, Gerbrand van den Eeckhout, Arent van Gelder, Ferdinand Bol, Hoogstraten, Nikolas Maas, Filip Koninck, konkurujący z Rembrandtem Bartolomäus van der Helst, pejzażysta Hobbema, Jan van der Heijde. Grupa malarzy pastwisk z Pawłem Potterem na czele. Grupa Adriaen'a van de Velde, maryniści: Willem van de Velde, Simon de Vlieger, Jan van de Capelle i Ludolf Bakhuisen. W Hadze, stolicy państwa, rozwój pejzażu (Jan van Goyen) i malarstwa rodzajowego (Gerard Dou, Gabriel Metsu, Frans van Mieris starszy, wykwinny Gerard Terborch, Jan Steen). W Delft — szkoła samodzielna: rodzina Meereveltów, Carel Fabritius, znakomity Jan Vermeer z Delftu, Pieter de Hooch. W Dordrechcie zasłynęli Geritsz i Aelbert Cuyp'owie. W końcu XVII w. upadek malarstwa; w XVIII w. zapanował akademizm pod wpływem Francji: Gérard de Lairesse, Adriaen van der Werff, Troost i in. W XIX w., po krótkich debiutach klasycyzmu i romantyzmu, tylko impresjonizm odbił się silniejszym echem w malarstwie holenderskim, nawiązując zresztą raczej do tradycji światłości Rembrandta i Vermeera z Delftu, niż do współczesnych Francuzów. Znakomity rembrandcista Josef Israels, potem Jacob, Willem i Mattys Maris'owie, Antoni Mauve, Willem Mesdag (marynista), Jan Bosboom (wnętrza), Adolf Artz, H. G. Breitner, Teresa Schwartz. Wpływ impresjonizmu francusk.; B. J. Jongkind, Isaak van Israels; symbolista Jan Toorop, twórca ekspresjonizmu Vincent van Gogh, Kees van Dongen. W XX w. kubiści: Schelfhout, Petrus Alma, Leo Gestel, Mondriaan.

Holewiński Józef, malarz i drzeworytnik polski, * 1848; kierownik po Styfim drzeworytu „Kłosów”, pracował od 1891 w „Tyg. Ilustrowanym”, jako kierownik działu ilustracyjnego; † 1917.

Holewiński Józef, architekt polski, * 1878 w Warszawie. Studja na uniwers. i politechnice warszawskiej. Wybudował m. in. Szkołę handlową w Lublinie. Wydał: „Podręcznik o budowie szkół” (1908, Warszawa), „Miasto przyszłości” (Garden-City, 1909) i in.

Holewiński Władysław, prawnik polski, * 1834; od 1862 prof. prawa cyw. w Szk. Główniej, potem na uniw. warsz. do 1897; od 1900 prezes Kasy pomocy naukowej im. Mianowskiego; ogłosił szereg prac specjalnych, m. in. „O zobowiązaniach podług kodeksu Napoleona” (1875).

Holfeder Jan, haftarz z XVI w.; wyszywał perłami suknie dla królowej Bony wraz z pomocnikami z Wrocławia.

Hollshed Raphael, kronikarz angielski; † 1586; z jego kronik („Chronicles of England, Scotland and Ireland”, 1578) zaczerpnął Szekspir materiał do swoich dramatów z historii angielskiej.

Hollaender Felix, powieściopisarz i dramaturg niemiecki, * 1867. Powieści: „Der Weg des Thomas Truck”, „Unser Haus”, „Der Tänzer” i in.; dramaty: „Katzengold” i „Ackermann”.

Hollak Józef, malarz i grafik polski, * 1890 na Wołyniu. Kształcił się w Szkole Artystycznej im. Stroganowa w Moskwie. Wykonał szereg dekoracji dla Teatru Artystycznego w Moskwie, witraże i część polichromii do cerkwi św. Włodzimierza w Woroneżu. W Polsce pracuje jako ilustrator. Wydał 3 teki graficzne.

Holland, część hr. Lincoln w Anglii wsch., nad rz. Wash, żyzna, sztucznie osuszona, przecięta kanałami; +1.063 km², 85.225 mieszk.; gł. m. Spalding.

Hollandsch Diep lub **Kanał holenderski**, płd. ramię dolnej Mozy, od Willemsdorp do wsch. końca wyspy Overflakkee; dług. 28 km., do 2 km. szer.

Holler Kazimierz, współczesny malarz polski, * 1881. Maluje obrazy rodzajowe.

Holm (Holmium), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy = 163,5, symbol Ho; należy do tzw. „ziem rzadkich”, daje związki typu HoX₃ (trójwartościowe). Odkryty został przez Cleve'go w r. 1880.

Holm Korfiz, powieściopisarz niemiecki, * 1872; 1898—1900 naczelny redaktor hum.-satyrycznego pisma „Simplicissimus” w Monachium; powieści: „Thomas Kerkhoven”, „Herz ist Trumpf” i in.; dramaty: „Marys grosses Herz” i in.

Holmes Oliver Wendell, pisarz amerykański, * 1809, † 1894. Profesor anatomii i fizjologii w Harvard College; pisał dzieła medyczne i filozoficzne, powieści, poezje humorystyczne („The autocrat of the breakfast-table”).

Holmes Sherlock, genialny detektyw, bohater powieści Conan Doyle'a.

Holocephall (zrosłogłowe), nazwa rzędu ryb, których górno-szczękowe kości szkieletowe zrosnięte są z czaszką i szczeliny skrzelowe pokryte są niewielką błoniastą okrywą. Chimaera monstrosa (straszak), ryba o wielkiej głowie, wylupiastych oczach i bardzo cienkim ogonie.

Holoedria, ob. hemiedria.

Holofernes, wódz króla babilońskiego Nabuchodonozora, wróg Żydów, zamordowany przez Judytę.

Holograficzny dokument, dokument oryginalny, pisany ręką samego autora.

Holosteam umbellatum, mokrzyca bal-daszki, pospolita roślina z rodz. Caryophyllaceae (Goździkowate).

Dotyczy do 30 cm. wysokości. Liście dolne wydłużone, łopatkowate, kwiaty drobne, białe, zebrane w pozorny baldach. Owoc torebka pękająca sześcioma skręcającymi się ząbkami; suche łaki, brzegi dróg.

Holowanie, wprawianie w ruch łodzi i statków, niemających własnego popędu. H. może odbywać się przy pomocy ludzi lub zwierząt, albo mechanicznie (zapomocą liny lub lokomotywy); również zapomocą inych statków (holowników).

Holownik, ob. holowanie.

Holstein, ob. Holsztyn.

Holstein-Gottorp, dynastia książęca w Niemczech, pochodząca od ks. Adolfa († 1586). Od dynastji tej pochodzą: linja oldenburska (od Fryderyka Augusta, † 1771), rosyjska (od Piotra III, syna ks. Holstein-Gottorp Karola Fryderyka i Anny, córki Piotra Wielkiego), i zdetronizowana w 1809 szwedzka.

Holsztyn (niem. Holstein), dawn. księstwo udzielne w Niemczech płn., pomiędzy dolną Elbą, rz. Eider, morzem Płn. i Bałtykiem; płn. granica od Szlezewiku rz. Eider i kanał płn.-bałtycki; od r. 1806 połączone z Danją, od r. 1815 z Rzeszą Niemiecką, od r. 1866 płd. część prowincji pruskiej Szlezwig-Holsztyn.

Hölty Ludwig Heinrich, liryczny poeta niemiecki, * 1748, † 1776.

Holtz Wilhelm, fizyk niemiecki, * 1836, 1884 prof. fizyki w Frykji; † 1913. Zbudował influencyjną maszynę elektryczną (1865).

Holtendorff Franz, prawnik niemiecki, * 1829, † 1889; prof. w Berlinie; pracował głównie nad reformą systemu karnego i więzień. Wydał m. in.: Die Deportation als Strafmittel (1859), „Die Kürzungsfähigkeiten der Freiheitsstrafen und die bedingte Freilassung der Sträflinge”.

Holub Emil, podróżnik czeski, * 1847, † 1902; przedsięwziął 4 wyprawy do Afryki płd. (1873—87); ogłosił m. in. „Siedem lat w południowej Afryce” (1880).

Holyhead, port na wyspie tejże nazwy w Anglii, na zach. od wyspy Anglesey; 11.000 mieszkańców.

Holosteam umbellatum

Holy Island, ang. wyspa ufortyfik. na m. Płn., na płd. od ujścia rz. Tweed.

Holyoake George Jakob, polityk angielski, * 1817; jeden z twórców ruchu spółdzielczego w Anglii; † 1906; ogłosił m. in.: „History of cooperation in England” (1875—1879), „Sixty years of an agitators life” (2 t., 3 wyd. 1893).

Holyoke, m. w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Connecticut; 60.200 mieszk.; przemysł bawełn.; fabryki maszyn.

Holywell, m. w Walji (Anglia zach.), przy ujściu rz. Dee; 10.000 mieszk.; kopalnie węgla, miedzi i cyny.

Hollywood, m. w Kalifornji (St. Zjednoczone), centrum amerykańskiego przemysłu filmowego.

Holz Arno, poeta niemiecki, * 1863. Wraz ze Schläferem twórca „konsekwentnego realizmu” niem. Autor poezji („Fantasus”), dramatów („Sozialaristokraten”, „Ignorabimus”, i in.).

Holzminden, m. pow. w Brunświku (Niemcy), nad rz. Wezerą; 10.000 mieszk.; wyroby metalurg., maszyny; cement; kamieniołomy.

Hold, akt uroczysty, stwierdzający uległość; oddawanie należnej czci; czolobitność. **Holdownictwo**, lenno. **Holdowniczy**, lenny.

holda, w górnictwie kupa ziemi, wyrzuconej na powierzchnię, zawierająca jeszcze poszukiwany minerał lub kruszec.

Hołobla, jeden z dwóch dyszliw pobocznych, w które konia wprzegają do pojedynczego wozu.

Hołobok, herb polski: na tarczy w polu czerwonym pół srebrnego łososia głową do góry; nad hełmem w koronie szlacheckiej także ryba między dwoma rogami bawolemi.

Hołosko wielkie, lecznica leśna dla gruźliczych w pow. lwowskim. Własność lwowskiego Towarzystwa walki z gruźlicą.

Hołowczyk Szczepan ks., arcybiskup warszawski, * 1741; zrazu członek zgromadzenia jezuitów, potem proboszcz świeckiej; członek Komisji Edukacyjnej; 1816 biskup sandomierski; 1819 prymas Królestwa Polskiego. † 1823 w Warszawie.

Hołowiński Antoni, fizyk, * 1832; docent fizyki w Szkole Głównej; potem rolnik, członek red. „Przeglądu technicznego”; † 1906; ogłosił szereg prac: „Z zakresu elektrotechniki”, „Metody badania fal fizjologicznych”, „O fotografii tonów serca” i w. in.

Hołowiński Ignacy ks. (pseud. Kefaliński), arcybiskup-metropolita mohylewski, * 1807 w Owruczu, † 1855 w Petersburgu. Tłumaczyl Szekspira („Hamlet”, „Romeo i Julia”, „Sen w wigilję św. Jana”, „Makbet”, „Król Lear” i „Burza”) i kilka sonetów Petrarki; napisał: „Piełgrzymka do Ziemi Sw.”, „Teka rozmałości”, „Rachel” (powieść), „Pisma Rzegoty Kostrowca”, „Mowy pogrzebowe” i „Kazania niedzielne”.

Homagium (polsk. pokora), w dawnym prawie polskiem oznaczało formę sądowego prześlągnięcia przez zabójcę rodziny zabitego.

Homann Johann, kartograf niemiecki,

* 1663, † 1724; właściciel zakładu wydawniczego w Norymberdze; wydał liczne atlasy i mapy.

Homarus vulgaris (homar), zwierzę; typ: stawonogi (Arthropoda), gromada: skrzelodyszne (Bronchiata), podgromada: skorupiaki (Crustacea), rząd: słupkookie (Thoracostraca), podrząd: dziesięcionogi (Decapoda). Podobny do raka rzeczny, lecz znacznie większy, dochodzący średnio do 45 cm. długości i 8 kg. wagi. Jadalny. Wybrzeża Europy.

Homburg, miejsc. w Nadrenji (Prusy), nad Renem; 25.000 mieszk.; kopalnie węgla; wyroby ceramiczne; maszyny; przemysł chemiczny.

Homburg Wilhelm, chemik, * 1652 w Batawji na Jawie; † 1715 w Paryżu; odkrył kwas borny.

Homburg, 1) m. w Palatynacie bawarskim; 9.500 mieszk.; wyroby metalowe i ceramiczne; tkactwo; 2) H. v. d. Höhe, m. kąpielowe w prow. Hessen-Nassau, u podnóża Taurusu; 15.000 mieszk.; maszyny, wyroby skórzane; źródła mineralne, żelazisto-solankowe.

Home (ang.), dom, ognisko domowe, ojczyzna.

Home Henry Lord Kames, filozof angielski, * 1696, † 1782; napisał: „Elements of criticism” i in.

Homel (ros. Gomel), m. gub. w Rosji zach., nad rz. Soż; 61.100 mieszk. (50% żydów); pałac dawn. Paskiewiczów.

Homco..., w wyrazach złożonych oznacza podobny.

Homeopatja (greck.), zasada lecznicza, podana przez Hahnemanna: „similia similibus curantur” — podobne leczy się podobnym. Polega na podawaniu w bardzo małych ilościach tych leków, które u ludzi zdrowych wywołują objawy podobne do choroby, mającej podlegać leczeniu.

Homeotermiczne zwierzęta, zwierzęta o stałej temperaturze ciała, tzw. ciepłokrwiste (ssaki i ptaki).

Homer, największy poeta epiczny grecki, twórca Iljady i Odyssei; o życiu jego nie mamy żadnych prawie wiadomości; miał żyć w IX wieku przed Chr. urodził się w Smyrnie, chociaż i wiele innych miast przypisywało sobie ten zaszczyt. Oba wielkie poematy H. opiewane były przez rapsodów we wszystkich ziemiach greckich, spisane zaś miały być znacznie później, w każdym razie znane już były w tej formie za czasów Arystotelesa. Wyrażane w nowszych czasach hipotezy (F. A. Wolfa i in.), jakoby obie epeje nie były dziełem jednego autora, ale całego grona twórców, nie zdołały dotychczas zachwiać powszechnego prześlądzenia co do autorstwa H., wobec artystycznej jednolitości kompozycji obu poematów.

Homerule (ang.), własny rząd, autonomia. Postulat, wysuwany przez Irlandczyków, zrealizowany w r. 1920.

Homeryci, ob. Himjaryci.
Homespun (ang. „tkane w domu”), 1) płótno domowego wyrobu; 2) gruby, podobny do sukna materiał wełniany, przeważnie farb-

wany na kolor brązowy; 3) materiał na płaszcz nieprzemakalne.

Homicidium, zabójstwo, mężobójstwo.
Homiletyka (greck.), teoria kazania kościelnego, część t. zw. praktycznej teologii.
Homilia (greck.), popularny wykład tekstów Pisma św.

Homiljarz (Homiliarium), zbiór homilij; zestawienie kazań na cały rok, pierwszy raz dokonane w wiekach średnich z przemówień Ojców Kościoła.

„Homme libre“ (L’), francuski organ nacjonalistyczny, założony w r. 1913 przez Clemenceau w Paryżu. 1914—1917 nosił tytuł „L’Homme enchainé“.

Homo (łac.), człowiek. **H. novus**, nowy człowiek, dorobkiewicz. **H. sapiens**, człowiek, obdarzony rozumem; naukowe określenie człowieka.

Homo aurlgnacensis, człowiek pierwotny, istota bardziej uorganizowana od homo neanderthalensis, którego kości znaleziono w 1856 roku w grocie Neandertaleńskiej koło Düsseldorfu. Kości h. a. znalezione były w pokładach dyluwialnych przez Hausera w 1909 r. Badania nad nimi przeprowadził również antropolog niemiecki Klatsch.

Homo neanderthalensis, ob. **homo aurlgnacensis**.

Homo homini lupus, człowiek dla człowieka wilkiem (pow. Plauta).

Homo sum, humani nihil a me alienum puto, „człowiek jestem, nic, co ludzkie, nie jest mi obce“, cytata z Terencjusza.

Homofonia, przewaga melodii w muzyce, niewykluczająca współdziałania harmonii, to jest akordów uderzanych bądź w całości, bądź w rozdrobnieniu (figurowanych). H. przeciwstawiamy polifonię.

Homogeny (homogeniczny), jednorodny, jednofazowy (ob. **faza**); ciało makroskopowo jednorodne, które może być mikroskopowo różnorodne.

Homografia albo **jednokreślność**, termin wprowadzony przez Chasles’a dla oznaczenia tych przekształceń, wzgl. odpowiedności geometrycznych, które podlegają prawu zachowania wartości dwustosunku dowolnej czwórki elementów.

Homogyne alpina, podbiałek alpejski, roślina z rodziny Compositae (Złożone), posiada lodygę podziemną (kłącze) z owłosionymi rozłogami. Liście zaokrąglone, skórzaste, zmotwale, na długich ogonkach i lekko omszone w spodniej części. Pęd kwiatowy omszony, jednokoszyczkowy. Kwiaty czerwone. Kwitnie w maju i czerwcu. Pospolity w Karpatach.

Homogyne alpina.

Homolcki Michał, lekarz i archeolog polski, * 1791, † 1861; kształcił się na uniwersytecie wileńskim, gdzie następnie był profesorem fizjologii; 1827 porzucił medycynę i oddał się pracom historycznym, specjalnie odnoszącym się

do Wilna („Historja Wilna“, „Katedra wileńska“, „Wizerunki i roztrząsania naukowe“, 1838).

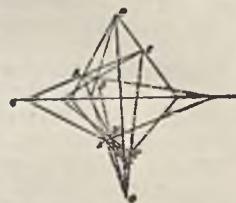
Homolle Théophile, archeolog francuski, * 1849; kierownik 1877—87 prac wykopaliskowych na Delos, 1892—1901 na Delphi, 1891 dyrektor „École française“ w Atenach, 1904 do 1911 dyrektor „Musées nationaux“ w Paryżu. Napisał: „Les fouilles de Delphes“.

Homologia, w biologii odpowiedność, zgodność narządów rozmaitych organizmów bez względu na ich funkcje. Np. skrzydła ptaków, kończyny przednie kręgowców, ręce u ludzi.

Homologia w geografii polega na zgodności linii brzegowych sąsiednich lub przeciwległych sobie lądów i wysp.

Homologia, w geometrii szczególny przypadek odpowiedności homograficznej (ob. **homografia**). Dwie figury płaskie nazywamy homologicznymi, jeżeli

proste odpowiednie przecinają się w punktach, leżących na jednej prostej (osi h.), a jednocześnie punkty odpowiednie leżą na prostych, przechodzących przez jeden punkt (środek h.). Analogiczne określenie stosuje się również do figur przestrzennych; zamiast osi występuje wówczas płaszczyzna h. Pojęcie h. zawdzięczamy Poncelotowi.

Czworokąty homologiczne.

Homologony, szeregi związków organicznych o podobnych własnościach chemicznych, różniące się o jedną lub kilka grup CH₂. Właściwości fizyczne takich szeregów zmieniają się prawidłowo w miarę wzrastania liczby atomów węgla w cząsteczce; prawidłowość ta pozwala niekiedy obliczać temperatury wrzenia poszczególnych członów szeregu homologicznego. Ważniejsze szeregi homologiczne są to tzw. parafiny o wzorze C_nH_{2n+2}:

Wzór	Nazwa	Temp. topnienia	Temp. wrzenia	Ciepota właściwa
CH ₄	metan	-186°	-164°	0.415 (-165°)
C ₂ H ₆	etan	-172.1	-93°	0.446 (0°)
C ₃ H ₈	propan	-	-45°	0.536 "
C ₄ H ₁₀	butan	-135°	+0.1	0.600 "
C ₅ H ₁₂	pentan	-130.8	+36.3	0.627 (+14°)
C ₁₀ H ₂₂	dekan	-31	+173	0.730 (+20°)
C ₂₀ H ₄₂	eikozan	+36.5	+205°)	0.778 (+360.5)
C ₆₀ H ₁₂₂	heksakontan	+101	+331°	-

*) pod zmniejszonym ciśnieniem.

Następnie aleny albo olefyny C_nH_{2n}, etylen, C₃H₄, propylen etc.; szeregi acetyleny C_nH_{2n-2}, benzolu przez podstawienie wodorów grupami CH₃, C₂H₅ etc., np: C₆H₅.CH₃ — toluol; C₆H₄(CH₃)₂ — ksylol etc., oraz inne.

Homonim (greck.), wyraz o tem samym brzmieniu, co wyraz inny, ale innym znaczeniu.

Homonomija, podział ciała na części (segmenty) jednakowe. Np. budowa ciała dżdżownicy jest homonomiczna. Ob. **Heteronomija**.

Homosejsty, ob. **trzęsienia ziemi**.
Homoseksualizm, pociąg płciowy do osób tej samej płci. Stosunki h. między mężczyznami (pederastja) są karalne (Ustawa karna rosyjska z r. 1903, § 516).

Homosporae, ob. **Heterosporae**.
Homotetyczna odpowiedność albo h. przekształcenie (ob. **jednokładność**).

Hompesch Ferdinand, ostatni w. mistrz kawalerów maltańskich, * 1744, † 1805.

Homs, m. w prow. Damaszku (Syrja), nad rz. Nahr el Asi (Orontes), 60.000 mieszk. (2/3 mahom., 1/3 chrześcijan).

Homunculus (łac.), człowieczek; sztucznie stworzony człowiek (2-ga część „Fausta“ Goethe’go).

Ho-nan, 1) prow. Chin płn. w dorzeczu Hoang-ho, 173.500 km², 22,4 milj. mieszk.; 2) m. w prow. H., w VIII—III w. przed Chr i w V—VI w. po Chr. jako Lo-jang, stol. Chin; 3) przedmieście Kantonu, nad rz. Czu-kiang, 200.000 mieszkańców.

Hondecoeter, 1) Gillis (Egidjusz), malarz holenderski, * 1583, † 1638 w Amsterdamie; pejzażysta. 2) Gijbert, syn poprz., również twórca krajobrazów; * 1604, † 1653; 3) Melchior, syn poprz., * 1636, † 1695; malarz ptactwa.

Hondjusz Judokus (Jesse de Hondt-Hondius), sztycharz i kartograf belgijski w Amsterdamie; * 1553, † 1611; twórca atlasów podręcznych (Atlas minor, I wyd. 1607) i wielkiej mapy ziemi, wydanej w r. 1611; zakład jego prowadzili dalej syn Henryk i zięć Jan Janssonius oraz ich potomstwo; z tejże rodziny Wilhelm H., * 1601, † po 1651, sztycharz w Gdańsku; rytował szereg portretów i map polskich.

Hondo (Honsziu), największa wyspa Japonii, wraz z okolicznymi wyspami 226.579 km², 41,5 milj. mieszk.; najgęściej zaludniona część kraju (200 mieszk. na 1 km²) z stolicą Tokio, portami Jokohama i Osaka i ośrodkiem dawn. kultury japońskiej, Kioto.

de Hondt’a system, system obliczania wyników głosowania, przy głosowaniu na listy kandydatów; polega na następującej zasadzie: Liczbę głosów, jakie padły na poszczególne listy, dzieli się kolejno przez 1, 2, 3... Wybranymi są kandydaci, którym odpowiadają największe kolejno ilorazy. Np. niech na listę A padnie 10.000 głosów, na listę B — 3.600, na listę C — 8.200, na listę D. 3.200, a wybranych ma być 6 posłów; otrzymujemy następujące ilorazy:

	A	B	C	D
1	10.000	3.600	8.200	3.200
2	5.000	1.800	4.100	1.600
3	3.333	1.200	2.733	1.066
4	2.500	900	2.050	800

Ilorazy podkreślone są największe kolejno: 10.000 (litera A), 8.200 (C), 5.000 (A), 4.100 (C), 3.600 (B), 3.333 (A). Zatem z listy A wybranych zostało 3 pierwszych kandydatów, z listy B

jeden, z listy C dwóch, z listy D ani jeden. System de Hondta faworyzuje silniejsze ugrupowania.

Honduras, republika Am. Środk., 114.670 km², 613.860 mieszk.; metysów i Indian 95%, 3% murzynów, 2% białych; od wsch. graniczy z m. Karaibskim, od zach. z zatoką Fonseca oc. Spokojnego. Wąski pas nadbrzeżny na zach. podnosi się stromo ku Andom Ameryki środkowej (3.000 m.), łagodny spadek na wsch., wewnątrz zajmuje wyżyna 1.800 do 600 m. z leśnymi łańcuchami gór i szerokimi dolinami rzek: Rio Ulma, Aguan, Patuca; klimat zwrotnikowy. Prezydent i kongres na 4 lata, wyznanie rzymsko-kat., przymus szkolny; uniwersytet w stol. Tegucigalpa. Produkty: banany, orzechy kokosowe, kawa, kaczuk, tytuń, cukier, ryż, zboża, owoce; znaczna hodowla bydła, świń, koni; kopalnie złota, platyny, srebra, miedzi, rudy żel. Stolica połączona drogą samochodową (dług. 135 km.) z portem San Lorenzo nad oc. Spokojnym; tamże port Amapala; nad m. Karaibskim Atlantyku port Puerto Cortez. Linje kol. żel. 895 km., telegr. 7.503. Podział admin. na 17 prow.; niektóre części kraju mało zbadane.

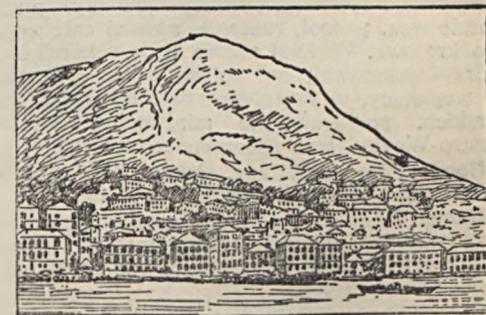

Honduras.

Honduras brytański (ang. British H.), kolonia bryt. w Am. środk. na wsch. wybrzeżu półwyspu Jukatańskiego, nad zatoką H.; 21.535 km², 45.000 mieszk.; wybrzeża płaskie i bagniste, wewnątrz leśniste, na pld. górzyste; wywóz (do St. Zj. Am. Płn.) kauczuku, drzewa mahoniowego, bananów, cukru, bawełny, kakao; stol. Belize.

Hondurasu (zatoka), część m. Karaibskiego, połączona cieśniną Jukatańską z zatoką Meksykańską.

Hong-kong, wyspa górzysta na pld. wybrzeżu Chin przy ujściu rz. Kantonu do zatoki K.; wraz z obszarem Kaulungu na lądzie 1.051

Hong-kong.

km², 648.000 mieszk.; stol. Victoria na pld. brzegu wyspy, ośrodek handlowy, port wolny, stacja marynarki bryt., 360.000 mieszk.; punkt emigracyjny chiński; wywóz herbaty, jedwabiu, cukru, ryżu, tytoniu; budowa statków, rybołówstwo; uniwersytet.

Honfleur, m. i port we Francji (dep. Calvados), niedaleko ujście rz. Sekwany; 10.000 mieszk.; ciekawe stare miasto z domami z XV i XVI wieku; muzeum.

Hönigschmidt Otto, wybitny współczesny chemik niemiecki; prace nad określeniem ciężarów atomowych pierwiastków chemicznych.

Honneur et patrie (franc.), honor i ojczyzna; dewiza franc. orderu legii honorowej.

Honny soit qui mal y pense (franc.), niech się wstydzi ten, kto źle o tem myśli; dewiza angielskiego orderu „Podwiązki”.

Honolulu, stol. i gł. port. wysp. Hawaj w Polinezji na wyspie Oahu (St. Zj. Am. Płn.), 83.300 mieszk.; wywóz cukru, ryżu, kawy, bananów.

Honorarium, zapłata za pracę umysłową (lekarza, autora).

Honoris causa (łac.), dla honoru, honorowo. Skróć h. c., np. doktor h. c.

Honorjusz, syn Teodozjusza I, cesarz zachodnio-rzymski (395—423).

Honorjusz, imię kilku papieży. 1) H. I, 625 do 638; potępiony, jako kacerz, na soborze konstantynopolańskim 680 r.; 2) H. II, 1124—1130; 3) H. III, 1216—1227; 4) H. IV, 1285—1287.

Honorable (ang. skróć: hon.), tytuł, używany w Anglii przez wyższą szlachtę i inne wysoko postawione osoby.

Honszlu, ob. **Hondo**.

Hont, okręg w Słowacji, na l. brzegu Dunaju (Czechosłowacja), dawn. komitat węgierski; 2.634 km², 132.000 mieszk., gł. m. Ipolysag.

Honter Johannes (właśc. Gras), Sas siedmiogrodzki, pastor ewangelicki, * 1498, † 1549; autor mapy Siedmiogrodu oraz podręcznika geografii, wyd. w r. 1530 w Krakowie, gdzie wykładał na uniwersytecie.

Honthorst Gerrit van, malarz holenderski, * 1590 w Utrechcie, † 1656 tamże. Uczeń Bloemaerta. Malował często efekty nocnego oświetlenia, stąd nazwany przez Włochów „Gerardo della notte”. Najcenniejsze obrazy: „Starzec przy stole”, „Starzec ze świecą”, „Scena u dentysty”.

Honwedzi (po węg. obrońcy ojczyzny), pierwotnie węg. pospol. ruszenie, później całe wojsko krajowe. W 1848 nazwa tych ochotników, którzy wstępowali do wojska tylko czasowo. H. węgierscy, w przeciwieństwie do wojsk cesarskich, podlegali nie ministerjum wojny Austro-Węgier, lecz specjalnemu ministrowi h.

Hood Thomas, ang. humorysta, powieściopisarz i dziennikarz, * 1799, † 1845.

Hoogh Pieter de, jeden z wybitniejszych przedstawicieli holenderskiego malarstwa rodzajowego, * 1629, † 1677; malował sceny domowe, wnętrza itd.

Hooke Robert, fizyk i matematyk angielski, * 1635, † 1703; głośny ze swoich uroszczeń do pierwszeństwa w odkryciu wielu praw, przez innych ogłoszonych (m. in. prawa ciążenia powszechnego); autor cennych prac z teorii sprężystości (prawo Hooke'a), włosko-wałości, z nauki o świetle; wynalazł 1658 r. balansjer w zegarkach, 1666 libellę i in.

Hooke'a prawo, „ut tensio, sic vis”: wiel-

kość odkształceń sprężystych jest proporcjonalna do wielkości siły odkształcającej (1675). Prawo to jest słuszne tylko dla małych odkształceń, stanowi jednak podstawę obliczeń konstrukcyj inżynierskich.

Hooker (Mount), szczyt w górach Skalistych w Kanadzie (Am. Płn.), 3.200 m.; źródła rz. Athabaska i Kolumbji.

Hooker Joseph Dalton, botanik i podróżnik ang.; * 1817, † 1911; uczestnik wyprawy antarktycznej Rossa; zwiedził Indie, Tybet, Marokko, zach. Am. Płn. Wydał wraz z Benthamem „Genera plantarum”.

Hooker'a reflektor, reflektor o średnicy 257 cm., największy na kuli ziemskiej, nazwany na cześć ofiarodawcy; znajduje się w obserwatorium na Mont-Wilson.

Hoorn, 1) pld. skrajny przylądek Am. Płd. na wyspie H., 55°58'41" szer. pld.; 2) m. port. w prow. Noord-Holland (Holandia), nad Zunderzee, 12.000 mieszk.; dawn. stol. Fryzji zach.; wyrób płótna żaglowego, budowa statków, rybołówstwo.

Hoorn albo **Hornes Filip II**, prezes rady stanu Niderlandów, admirał Flandrii, gubernator Geldrii i Zütphen, * 1518; odznaczył się w bitwach pod Saint-Quentin (1557) i Gravelingen (1558); stronnik księcia Oranji, uwięziony wraz z Egmontem przez księcia Albę (1567), ścięty w Brukseli 1568.

Hoorne, dwie franc. wyspy wulkan. w Polinezji zach.: Futuna z portem Singawi i Alofi, razem 159 km² i 2.560 mieszk.

Hoover Herbert Clark, polityk amerykański, * 1874; 1917 kierownik aprowizacji w Stanach Zjednoczonych; po wojnie światowej organizował pomoc żywnościową dla Europy; wdzięczną pamięć zyskał sobie w Polsce; 1923 m. handlu; 1928 prezydent St. Zjedn.

Hoplita, ciężkozbrojny żołnierz greckiej i macedońskiej piechoty, walczący zazwyczaj w szyku zwartym falangi i uzbrojony w pikę, miecz i ciężką tarczę.

Hoppe-Seyler Felix, chemik i fizjolog niemiecki, * 1825; prof. w Berlinie, Tubindze i Strassburgu; † 1895. Dzieła: „Handbuch der physiol. und pathol. chem. Analyse”, „Physiologische Chemie”.

Hoppen Jerzy, malarz i grafik polski, * 1891 w Kownie; uczeń A. Wojtkiewicza. Z prac: 2 teki akwafort „Stare Wilno” (1924 i 1925, m. in. w muzeum w Pradze Czeskiej), portret wojewody Raczkiewicza (1926, Wilno), portret pułkownika B. (nagroda w Zach. Szt. P., 1923), ilustracje do „Bajarsza Polskiego” J. Glińskiego (Wilno, 1923).

Hora Józef, poeta najmłodszej generacji czeskiej, * 1891. w poezjach swoich odzwierciedla wszystkie formy życia współczesnego.

Horacjusz lub **Horacy** (łac. Horatius Flaccus Quintus), jeden z najznakomitszych poetów rzymskich, * 65 przed Chr.; mieszkał przeważnie w swojej posiadłości ziemskiej, zwanej Sabinum; † 8 przed Chr.; pisał ody, epody, satyry i listy.

Hora Kutna (niem. Kuttentberg), m. w żupie praskiej (Czechosłowacja), 14.500 mieszk.; za- bytki budownictwa; dawn. kopalnie srebra.

Horain Juljan, literat polski, * 1821; ziemianin, później emigrant w Ameryce, współpracownik wielu czasopism; † 1883.

Horatius Flaccus Quintus, ob. **Horacjusz**.

Horbaczewski Jan, chemik czeski, * 1854; 1883 prof. chemii lekarskiej w Pradze; badania jego dotyczą powstawania kwasu moczowego w organizmie.

Horda albo **orda**, 1) koczowisko, zwłaszcza Tatarów; 2) w dawnej Polsce nazwa Tatarów wogóle; 3) zgraja, tłum.

Horda Złota (zwana też Wielką lub Kipczacką), po śmierci Dżengis-Chana (1227) założona przez Tatarów, koczujących nad Wołgą pod wodzą wnuka jego, Batu-Chana, podbiła Ruś i najechała Polskę w r. 1241. Ruś zachodnia, wskutek podboju litewskiego, została w całości uwolniona od zwierzchnictwa tatarskiego już w ciągu wieku XIV. Ruś wschodnia, czyli Rosja, ulegała zwierzchnictwu H. niemal do w. XVI (1480). Korzystając z walk wewnętrznych w lonie Z. H., w ks. moskiewski Dymitr rozbił Tatarów (Mamaja) nad Donem, na Kulikowym Polu (1380). W tym samym roku Z. H. była pokonana przez hordę zauralską (Tochtamysza), a w r. 1395 przez wielkiego zdobywcę mongolskiego Tamerlana. W XV w. Z. H. rozpadła się ostatecznie; z części jej utworzyły się hanaty: Kazański, Krymski i Astrachański. Ostatni han Z. H. Szyg-Achmet, zmarł 1502 r.

Hörde, m. w rej. Arnsberg (Prusy), nad rz. Emscher, 33.000 mieszk.; kopalnie węgla, walcownie żelaza, fabryki maszyn.

Hordeum vulgare, jęczmień, rodzaj zbóż z rodz. Gramineae, pochodzący z Azji, zdalny do hodowli w klimacie umiarkowanym; hodowany głównie w 3 gatunkach: H. distichum, j. dwurzędowy, H. tetrastichum, j. czterzędowy i H. hexastichum, j. sześciorzędowy. U wszystkich gatunków w każdym wcięciu osi kwiatowej znajdują się po trzy jednokwiatowe kłosi (oddzielne kwiatostany); płodne są wszystkie rzędy u H. hexastichum i H. tetrastichum, zaś u H. distichum tylko środkowe kłosi. W stanie dzikim znany jest tylko H. spontaneum, u którego kłosi, podczas dojrzewania owoców, rozpadają się. Mąka jęczmienna znana była już starożytnym Egipcjanom, którzy wypiekali z niej chleb. W przemyśle rolniczym jęczmień odgrywa poważną rolę: wyrabia się z niego różne gatunki kasz, słód do fabrykacji piwa itp.

Horzyński Zdzisław, polski historyk literatury, * 1856; drukował m. in.: „O Towarzystwie Szubrawców” (1883), „Mickiewicz i Brodziński” (1890) i inni; † 1895.

Horeb, pg. Pisma Św. góra, na której ogłoszone zostało Dziesięcioro przykazań.

Horki, m. pow. w gub. homelskiej na Białej Rusi (Rosja zach.), nad rz. Kopyłką. 4.300 mieszk.; do r. 1864 instytut rolniczy.

Hormayr Joseph, historyk austriacki; * 1782, † 1848; dyrektor archiwum państwowego w Wiedniu, potem w Monachium; ogłosił m. in.: „Oesterreichischer Plutarch” (20 t., 1807—1812), „Allgemeine Geschichte der neuesten Zeit” (3 t., 1817—19).

Hormony (greck.), substancje chemiczne, wydzielane bezpośrednio do krwi i regulujące czynność innych narządów. Pojęcie h. wprowadzone zostało przez fizjologa angielskiego, Starlinga.

Horn Gustaf hr., marszałek szwedzki podczas wojny 30-letniej, * 1592; w 1630 r. zdobył Kołobrzeg; odznaczył się pod Breitenfeld i Lützen; w 1634 r. został pobity pod Nördlingen i wzięty do niewoli; wymieniony w 1642 r., zmusił Duńczyków do zawarcia pokoju w 1644 r.; mianowany marszałkiem w 1652 r.; † 1657.

Hornblendy, ob. **blendy**.

Hornemann Friedrich, podróżnik niemiecki, * 1772, † 1801; w 1798 r. odbył w przebraniu Araba podróż z Kairu przez Murzuk do Kuki. Pierwszy Europejczyk, który zbadał oazy Sahary płn.

Hornik Michał ksiądz, pisarz i patriota serbo-łużycki, * 1833; zbierał pieśni i przysłówia ludowe, badał język łużycki, ogłaszał utwory popularne, redagował „Czasopismo Macierzy serbskiej”; † 1893.

Hornowski Józef Stanisław, profesor anatomii patologicznej Uniw. Lwowskiego, a następnie Warszawskiego, * 1874; w 1907 asystent w instytucie anatomii patologicznej we Lwowie, w 1914 profesor nadzwyczajny; w r. 1912 objął prokuraturę w Zakładzie dla umysłowo chorych w Kulparkowie pod Lwowem; w 1919 powołany na stanowisko profesora zwyczajnego anatomii patologicznej w Uniwersytecie Warszawskim; † 1923 r.; pracował głównie nad powstawaniem miażdżycy, nad narządami wydzielnymi wewnętrznego, nad tzw. rozsiażaniem stwardnieniem mózgu i rdzenia.

Hornsey, płn. przedmieście Londynu; 87.700 mieszkańców.

Hornu, w. w pow. Hainaut (Belgia); 12.000 mieszk.; kopalnie węgla.

Horochów, m. pow. w woj. wołyńskim; 4.420 mieszk.

Horodek, m. pow. na Białej Rusi (Rosja zachodnia), 6.600 mieszk.; garbarnie.

Horodenska, m. pow. na Pokuciu (woj. stanisławowski); 9.700 mieszk.; tkactwo; handel zbożem; fabr. mydła.

Horodło, m. w pow. hrubieszowskim (woj. lubelskie), nad Bugiem; 4.200 mieszk.; 2. X. 1413 Unja Horodelska między Polską i Litwą.

Horodyszczce, grodzisko, fortyfikacja z okresu wczesnohistorycznego (IX—XII w.).

Horodyszczce, m. na Ukrainie w pow. czerkaskim, nad rz. Olszanka; 15.000 mieszk.; cukrownia.

Horologium, zegar, godzinnik; w greckim kościele księga rytualna, zawierająca hory (modlitwy na odpowiednie godziny), wydrukowana po raz pierwszy w 1535 r.

Horoskop (greck.), położenie ciał niebieskich względem siebie w chwili urodzin człowieka; ważne dla przepowiedni astrologicznych.

Horowitz, 1) **Leopold**, wybitny portrecista, * 1844, w Koszycach na Węgrzech, † 1917 w Wiedniu; kształcił się w Akademii Sztuk Pięknych w Wiedniu, potem w Berlinie, Dreźnie, Monachium; w 1868 r. przybył do Warszawy i, ożeniwszy się z siostrzenicą Al. Les-

sera, uważał Polskę za drugą swoją ojczyznę. Był malarzem dworu austriackiego i przez kilka lat dyrektorem Akademii w Peszcie. W Polsce namalował wiele portretów z arystokratycznego świata oraz znany wizerunek A. Mickiewicza. Jedną z jego ostatnich prac był portret inż. Kiślańskiego; 2) Arnim, współczesny malarz i grafik, syn Leopolda, urządził wystawę zbiorową swych prac w Warszawie 1922 r.

Horror (łac.), obawa, wstręt.

Horror vacui, obawa próżni. Według fizyki Arystotelesa, natura lęka się próżni i unemożliwia jej powstawanie. Viviani (1643) obalił tę teorię.

Hors concours (franc.), po za konkursem, po za współzawodnictwem. Wyższy ponad innych.

Hors d'oeuvre (franc.), zakąski, przystawki.

Horsens, m. port. w wsch. Jutlandji (Danja), nad fiordem H. w Katedgacie; 27.600 mieszk.; przemysł włókienniczy, handel.

Horstord Eben Norton, chemik amerykański, * 1818, † 1893; wynalazca mleka skondensowanego, proszku piekarskiego i in.

Horst, ob. Zrąb.

Horst, w. w Westfalji (Prusy), nad rz. Em-scher; 23.400 mieszk. (1/4 Polaków); kopalnie węgla; wyrób maszyn.

Horta, m. okręg. i port. na wyspie Fayal w Azorach portug.; 7.000 mieszk.

Horten, m. port. i twierdza nad fiordem Kristiania (Norwegja); 10.500 mieszk.; gł. przystań marynarki norweskiej.

Hortensius Quintus, sławny mówca rzymski, współpracownik Cicerona, później jego przyjaciel; * 114, † 50 r. przed Chr.

Hortensja, córka Józefiny i hr. Beauharnais, żona Ludwika Bonaparte, króla Holandji, matka Napoleona III; * 1783, † 1837.

Hortensja, ob. Hydrangea.

Horthy Mikolaj, admirał i polityk węgierski, * 1868. W czasie wielkiej wojny komendant austr. krążownika „Novara”. 1918 komendant floty austr., którą musiał oddać Jugosławji; 1919 min. wojny węgierski i wódz białej armji, z którą wkroczył do Budapesztu i pokonał komunistów węgierskich. Od 1920 jest prowizorycznie głową państwa do czasu ustalenia formy rządów na Węgrzech.

Hortologia, nauka ogrodnictwa.

Hortus deliciarum, „Ogród rozkoszy”, dziełko religijne, opatrzone rycinami, ułożone w XII w. przez Herrade von Landsperg, księżkę klasztoru Hohenburg lub St. Odilten w Alzacji; rękopis spalił się podczas ostrzeliwania Strasburga w 1870 r.

Hortus deliciarum: Superbia.

Hortus sanitatis, „Ogród zdrowia”, najstarszy opis ziół, drukowany po łacinie w 1491 r.

Hortykultura, sztuka ogrodnicza.

Horus, bóstwo egipskie, syn Ozyrysa i Izidy, bóg słońca wiosennego, czczony pod postacią uskrzydłonej tarczy słonecznej.

Horus.

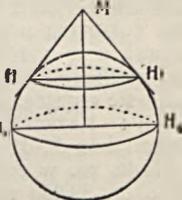
Horvath Mihaly, historyk węgierski, * 1809, † 1878; w 1848 biskup w Csanad, 1849 minister wyznań religijnych; ogłosił: „Dzieje Węgier” (1871), „Dzieje wojny o niepodległość w r. 1848 i 1849” (1871) i in.

Horwich, m. w hr. Lancaster (Anglja pñ.-zach.); 16.300 mieszkańców; kopalnie węgla, wyroby bawełniane.

Horyniec, zdrojowisko siarczane w pow. cieszanowskim (woj. lwowski).

Horyń, pr. dopływ Prypeci, źródła w pow. krzemienieckim, główne ujście naprzeciw ujścia Łani; dług. 650 km.; dopływy: pr. Stucz, l. Wilja.

Horizont, 1) h. pozorny, koło małe, prostopadłe do pionu miejsca obserwacji *M* i powstające z przecięcia się promieni widzeń z powierzchnią ziemi (ob. rys. *HH*); 2) H. astronomiczny (geocentryczny), koło wielkie, prostopadłe do pionu miejsca obserwacji (ob. rys. *H₁H₂*).

Horizont.

Horzontalna paralaksa, ob. paralaksa pozioma.

Horzyca Wila, m. polski autor studiów krytycznych i tłumacz, * 1889 w Lwowie. W 1925 do 1926 kierownik literacki teatru im. Bogusławskiego w Warszawie.

Hosanna (hebr.), w psalmie 118 w. 25 (Vulg. ps. 117), „wspomagal”, krzyk żydowski, odpowiadający polskiemu „niech żyje”. H. jest także formułą liturgiczną, którą się śpiewa po „Sanctus”.

Hospicjum, gospoda, przytułek; zwłaszcza schronisko, urządzone przez mnichów w Alpach dla niesienia pomocy i ratowania podróżnych.

Hospodar, tytuł władców państw wołoskich i moldawskich.

Hostja (od łac. hostia — zwierzę ofiarne), oplatek z prażonej maki pszennej, opatrzone znakiem krzyża i podobieństwem Baranka, używany w kościele rzymsko-katolickim przy Mszy św., a w kościele ewang.-augsb. przy Komunii św.

Hoszowski Celestyn, rzeźbiarz polski, * 1837 w Kozłowie, uczeń prof. Widmanna. Pracował we Lwowie. Z prac: posąg Agenora Gólurowskiego (muz. Lubomirskich, Lwów). Liczne nagrody.

Hoszowski Konstanty, prawnik i historyk polski, * 1805, † 1884; prof., sędzia i senator wolnego miasta Krakowa; ogłosił m. in.: „Żywot Jana Muskaty, biskupa krakowskiego” (1866), „Obraz życia i zasług opatów mogińskich” (1867).

Houchard Jean Antoine, rzeźbiarz francuski, * 1741, † 1828; twórca licznych popiersi (Volter, Mirabeau, Franklin, Waszyngton, Katarzyna II, Lafayette, Diderot, Rousseau i in.).

House of commons (ang.), Izba gmin, Izba poselska w Anglii. House of Lords, Izba lordów, Izba wyższa.

Houssaye, 1) Arsène, powieściopisarz i krytyk sztuki francuski, * 1815, † 1896; dyrektor Komedji francuskiej, potem inspektor generalny sztuk pięknych w Paryżu; napisał „La galerie des portraits du XVIII siècle”,

Hotchkiss Benjamin Berkely, amerykański inżynier artylerji, * 1828 w Sharon (Connecticut); wynalazca dział rewolwerowych, nazwanych od jego imienia, karabina magazynowego i armaty szybkostrzelnej o jednej lufie; † 1885.

Hotei, jeden z siedmiu japońskich bogów szczęścia, wyobrażony jako gruby, śmiejący się człowiek z workiem z workiem.

Hotei.

Hôtel Lambert, rezydencja ks. Czartoryskich w Paryżu, po powstaniu 1831 r. Nazwa używana dla oznaczenia obozu arystokratycznego na emigracji.

Hotentoci, pierwotny lud pasterski Afryki pñ., powstały zapewne ze skrzyżowania Hamitów z Buszmenami; dzieli się na szczepy Nama, Korana, Gonakua, Grikua, Bondelzwards; mieszańcy z Europejczykami zwą się Bastaards, 60.000 głów; wypierani przez murzynów Bantu i Europejczyków, zajmują niewielkie obszary w kraju Przylądkowym, w dorzeczu średniego Oranje i w Afryce pñ.-zachodniej.

Hot Springs, m. w stanie Arkansas (St. Zj. Am. Pñ.); 11.700 mieszk.; uzdrowisko; park narodowy.

Hötzendorf, ob. Conrad von Hötzendorf.

Hottonia palustris, Okrężnica bagienna, roślina wodna z rodziny Primulaceae (Pierwiosnkowate). Posiada kłącza czołgające się na dnie wód. Liście grzebieniastosieczne, zanurzone w wodzie. Kwiaty w gronach, wzniesionych ponad wodę. Korona lejkowata biała lub różowa. Owoc torebka. Wody stojące, od maja do lipca.

Houbraken Arnold, malarz holenderski, * 1660, † 1719; zostawił obrazy religijne, historyczne, mitologiczne; praca jezykowa „Groote schouburgh” (3 t., 1718—21) zawiera bogaty materiał do poznania malarstwa i malarzy holenderskich z XVII wieku.

Houchard Jean Nicolas, generał francuski z czasów W. Rewolucji, * 1738; zwyciężył Anglików pod Hondschoote. Zgilotynowany 1793 r.

Houdon Jean Antoine, rzeźbiarz francuski, * 1741, † 1828; twórca licznych popiersi (Volter, Mirabeau, Franklin, Waszyngton, Katarzyna II, Lafayette, Diderot, Rousseau i in.).

House of commons (ang.), Izba gmin, Izba poselska w Anglii. House of Lords, Izba lordów, Izba wyższa.

Houssaye, 1) Arsène, powieściopisarz i krytyk sztuki francuski, * 1815, † 1896; dyrektor Komedji francuskiej, potem inspektor generalny sztuk pięknych w Paryżu; napisał „La galerie des portraits du XVIII siècle”,

Hottonia palustris (a kwiat, b owoc).

„Les Confessions”, „La vertu de Rosine” i in.; 2) Henri, syn poprzedn., historyk i krytyk, * 1848, † 1911; redaktor „Journal des Débats” i „Revue des Deux Mondes”; ogłosił m. in.: „Histoire de la chute du I empire” (4 t., 1888 do 1905).

Houston, m. w stanie Texas (St. Zj. Am. Pñ.). 138.100 mieszk.; wywóz bawełny, cukru, drzewa.

Houwald Christoph Ernst, poeta i dramaturg niemiecki, * 1778, † 1845. Dramaty: „Das Bild”, „Der Leuchtturm” i in.; opowiadania: „Bilder für die Jugend” i in.

Houx Jean Le, ob. Basselin.

Houzeau de Lehale Jean Charles, astronom belgijski; od 1876 dyrektor obserwatorium w Brukseli.

Hova (Howa), lud pochodzenia malajskiego, który w XIV lub XV w. podbił na Madagaskarze ludy melanezyjskie i w czasie zajęcia wyspy przez Francję (1896) był elementem panującym; 907.000 głów; zajmuje wnętrze kraju.

Hove, m. port. w hr. Sussex (Anglja pñ.-wsch.), nad kanałem La Manche; 46.500 mieszkańców; kąpiele morskie; przedmieście Brightonu.

Hovorka Franciszek, literat i dziennikarz czeski, * 1857; zapoznawszy się gruntownie z literaturą i językiem polskim, ujawniał stale żywe i szczere sympatie dla Polski; tłumaczył wiele dzieł z polskiego; † 1917.

Howard Catharina, piąta żona króla angielskiego Henryka VIII, * 1520; oskarżona o zdradę małżeńską i ścięta 1542.

Howard John, podróżnik angielski, filantrop i reformator więzień, * 1726, † 1790; ogłosił m. in. dzieło: „The state of the prisons in England and Wales” (1777), które wielki wpływ wywarło na ulżenie doli więźniów w zakładach europejskich.

Howarda uniwersytet w Waszyngtonie, założony 1867 r. i nazwany na cześć generała Olivera H., który w latach 1869—78 był jego prezydentem.

Howe Ward, poetka amerykańska, * 1819, † 1910; ogłosiła w roku 1862 hymn „Battle-hymn of the Republic”, znany powszechnie w Stanach Zjednoczonych.

Howe'a belka, konstrukcja, składająca się z drzewa z pretami żelaznymi, wynaleziona przez amerykańskiego inżyniera Howe'a; używana często w budowie mostów i budownictwie.

Howells William Dean, ameryk. powieściopisarz, * 1837, † 1920; biograf Lincoln, redaktor „Atlantic Monthly”, napisał: „Venetian life”, „Italian journeys”, poezje, szkice, komedje.

Howerla, najw. szczyt Beskidów Wsch. w pasmie Czarnohory; 2.058 m.

Howra(h), m. w prow. Bengalji, przedmieście Kalkuty, na prawym brzegu rz. Hugli; 179.000 mieszk.; znaczny przemysł, wyroby jutowe i bawełniane; papiernie, cukrownie, fabryki indygo.

Hoy, skalista wyspa w Orkadach pld., na pln. wybrzeżu Szkocji; 135 km².

Hoya carnosa, roślina z rodziny Asclepiadaceae (Trojeściowate), zamieszkująca wyłącznie kraje podzwrotnikowe. Łodyga wijąca się w prawo. Liście proste, przeciwległe. Kwiaty obupłciowe, pięciocłonkowe i zrosłopłatkowe. Ziarnka pyłkowe zlepione w pyłkowiny (pollinia). Silnie rozgałęzione rurki mleczone. Hodowana jest u nas w ciepłarniach jako roślina ozdobna

Hoya carnosa.

Hoyer Henryk, lekarz polski, * 1834 w Inowrocławiu; kształcił się w Wrocławiu i Berlinie, od 1859 r. był profesorem fizjologii w Warsz. Akademii medyczno-hirurg., 1862 w Szk. Głównej, następnie profesorem histologii, embriologii i anatomii porówn. na uniwersytecie warszawskim; napisał wiele prac naukowych, i wykształcił szereg lekarzy.

Hozjusz Stanisław, kardynał i biskup warmiński, * 1504. Gorący obrońca kościoła katolickiego przeciwko szerzącej się w Polsce reformacji. Był jednym z prezydentów soboru trydenckiego. Sprawił do Polski jezuitów; † 1579. Pisma jego pt.: „Opera omnia” wydano w Kolonii w r. 1584.

HP (ang. horse power, siła konia), koń parowy lub mechaniczny, praktyczna jednostka działalności, wynosi 735 wattów.

Hrabanus Maurus, arcybiskup moguncki, * 776, † 856; autor wielu dzieł pedagogicznych i encyklopedii „De universo libri XXII”.

Hrabstwo, duży okrąg administracyjny już za pierwszych Karolingów. W czasach dzielnicowych hrabstwa we Francji, w Niemczech itd. stały się samodzielnymi dziedzicznymi senioriami. Na czele hr. stał hrabia (niem. Graf, franc. comte). H. pograniczne, zorganizowane na zasadach ściśle wojennych, nazywały się w Niemczech *markami*.

Hradeczn, wysoko położona część miasta Pragi z zamkiem i katedrą.

Hradec Jindřichov (niem. Neuhaus), m. pow. w żupie budziejowickiej (Czechosłowacja); 9.600 mieszk.

Hradec Králové (niem. Königgrätz), m. pow. i stol. żupy w Czechosłowacji, przy ujściu Orlicy do Elby, 13.100 mieszk.; do r. 1884 twierdza; siedziba biskupa; w pobliżu wieś Sadowa (1866 zwycięstwo Prus nad Austrią).

Hranice (niem. Mährisch-Weisskirchen), m. pow. w żupie ostrawsko-morawskiej (Czechosłowacja); 9.300 mieszk.

Hrebentów, lotnisko górskie w pow. skolskim, woj. stanisławowskim, na linii kolejowej Strył—Ławoczne.

Iron 1) ob. Esztergom. 2) węgl. Gran. l. dopł. Dunaju w pln. zach. Węgrzech.

Hroswitha (Roswitha), mniszka niemiecka, * 935, † po 1001; autorka poematu o czynach Ottona I i sześciu łacińskich komedji

Hrubieszów, m. pow. w woj. lubelskim, nad rz. Huczwą; 9.600 mieszk.; dobra hrubieszowskie zapisał w r. 1819 Stan. Staszic włościanom miejscowym.

Hruby Wierch, szczyt w grzbiecie Hrubym, odnoga pld. Tatrz. wys. 2.431 m.

Hruszewskij Mychajło, historyk ukraiński, * 1866 w Chełmie. Ukończył wydz. hist.-filologiczny na uniw. w Kijowie; 1894 powołany na profesora we Lwowie; 1897 został prezesem „Naukowego Towarzystwa im. Szewczenki”, 1899 r. prezesem tow.: „Ukraińsko-ruska spółka wydawnicza”. Ważniejsze prace: „Historja Ukrainy-Rusi”, „Zarys historji ukraińskiego narodu” i w. in.

Hryczyńskie Błoto, bagna na Polesiu, w powiecie luninieckim, w dolnym biegu Cny i Łani, 500 km²; częściowo osuszone.

Hrynakowski Konstanty, chemik polski, * 1878; prof. Uniw. w Poznaniu, dyrektor Oddz. Farmaceutycznego. Szereg rozpraw fachowych w języku polskim, rosyjskim i francuskim.

Hryniewiecki Bolesław, wybitny współczesny botanik polski, * 1875; studia w Dorpacie, Jenie i Lipsku; w l. 1899, 1900 i 1902 podróże naukowe po Kaukazie; 1914 prof. botaniki i dyr. Ogrodu Botanicznego w Odessie; od r. 1919 prof. Uniw. Warszawskiego, 1925 dziekan wydz. filozoficznego, 1926 rektor Uniw. Warszawskiego. Prace naukowe dotyczą flory Kaukazu, Polski i Litwy, szperek u roślin etc. Zorganizował nowy zakład systematyki roślin przy Ogrodzie Botanicznym w Warszawie, gdzie kieruje badaniami w zakresie geografii roślin i ekologii.

Hryniewiecki Karol ks., biskup wileński, * 1841; studia w Akad. duchownej w Petersburgu, potem prof. tamże, 1877 rektor Akademii. 1883 mianowany biskupem wileńskim; w 1885 zesłany do Jarosławia nad Wołgą, skąd w 1890 wyjechał do Szwajcarii, a później osiadł we Lwowie.

Hu, chińska nazwa żelaza.

Huahin, największa z franc. wysp Towarzystwa na oc. Spokojnym; 73 km². 1.350 mieszk.

Huallaga, pr. dopływ rz. Marañon w Peru (Am. Pld.), dług. 1.200 km., żeglowny.

Huancavelca, stol. prow. H. w Peru środk. (Am. Pld.); 3.798 m. n. p. m.; 8.000 mieszk.; niegdyś bogate kopalnie rtęci.

Huanuco, stol. prow. H. w Peru środk. (Am. Pld.), nad rz. Huallaga; 1.872 m. n. p. m.; 7.500 mieszk.; wywóz cukru, kawy, miodu.

Huaquill, rz. w Meksyku pld.-zach., ujście do zatoki Kalifornijskiej; dług. 760 km.

Huaraz, stol. prow. Ancachs w Peru pln. (Am. Pld.); 8.000 mieszk.

Huarte Juan, filozof i lekarz hiszpański, * 1520; praca jego „Examen de ingenios para las ciencias” (1575) miała wielki rozgłos.

Huacaran, szczyt w Andach Peruwjańskich (Am. Pld.); 6.721 m.

Huastecy, lud indyjski z grupy Maja, zamieszkały w Meksyku pld.-wsch.

Huba, **hubka** albo **żagiew** (polyporus), rodzaj grzybów z szeregu podstawczaków (Basidiomycetes); ma wiele gatunków, m. in. H. lekarska (polyporus officinalis), zawiera środek przeciwpotny agarycynę; żagiew pospolita czyli bukowa (polyporus fomentarius), niegdyś używana do krzesania ognia; obecnie ma zastosowanie w fizjologii, jako elektroda do elektryzowania tkanek żywych.

Hube Michał, matematyk i fizyk polski, * 1737; prof. Szkoły Kadetów w Warszawie; autor dzieł: „Wstęp do fizyki” (1781) i „Listy fizyczne” (1791); † 1807.

Hube Romuald, znakomity prawnik i historyk polski, * 1803; profesor historii prawodawstwa polskiego na uniw. petersburskim; członek Rady Stanu Królestwa Polskiego. Po powstaniu mianowany członkiem Rady Państwa w Petersburgu. Pisma jego wyszły w Warszawie nakładem Towarzystwa prawniczego („Pisma Romualda Hubego” 2 t., 1905); † 1890.

Huber Hans, kompozytor szwajcarski, * 1852, † 1921. Z kompozycji najważniejsze: utwory symf. i orkiestrowe (symfonia szwajcarska, symf. böcklinowska).

Huber albo **Hüber Jerzy**, rzeźbiarz krakowski z XV w., pomocnik i współpracownik Wita Stwosza.

Huber Maksymilian Tytus, inżynier, doktor nauk technicznych, 1908 profesor politechniki lwowskiej i dwukrotnie jej rektor, * 1872 w Krościenku pod Tatrami; autor dzieł: „Teoria płyt” (Lwów, 1921), „Właściwa praca odkształcania jako miara wytrzymałości materiału”, „Studia nad belkami”, „Z teorii belki ciągłej”, „O wytrzymałości słupów”, „Ze statyki ustrojów ramowych”, „Czas, przestrzeń, materia i kosmos” i około 60 innych prac z dziedziny mechaniki ogólnej i technicznej, a zwłaszcza nauki o sprężystości i wytrzymałości, ogłaszanych w publikacjach naukowych i technicznych polskich i zagranicznych.

Hubert święty, biskup leodyjski, * ok. 656; zrazu mistrz dworu Teodoryka III, króla Frankonii; miał porzucić uciechy dworskie wskutek widzenia na polowaniu: w Wielki Piątek urządził w lesie jelenia z krzyżem, promieniającym między rogami; zostawszy kapłanem i biskupem, zasłynął pobożnością; † 728; uważany jest za patrona myśliwych.

Hubertusburg, zamek w Saksonji z pocz. XVI w., obecnie zakład dla obłąkanych; 15. II. 1763 traktat pokojowy pomiędzy Austrią, Saksonją i Prusami, kończący Wojnę Siedmioletnią.

Hubli, m. w prow. bombajskiej (Indje bryt.), 61.440 mieszk.; fabryki wyrobów bawełnianych i mydła.

Huc Evariste, misjonarz francuski, * 1813, † 1860; od 1839—1852 przebywał w Chinach, w towarzystwie ks. Gabet'a zwiedził Tybet (1844—1846), przyczem przebył 6 tygodni w Lassie. Opisy jego podróży uchodziły przez długi czas za najlepsze źródła do geografii Chin i Tybetu.

Huch, 1) Friedrich, powieściopisarz nie-

miecki, * 1873, † 1913; napisał m. in.: „Enzio”, „Peter Michel”, „Pitt und Fox”; 2) Ricarda, poetka i pisarka niemiecka, * 1864; powieści i dzieła poetyckie, historyczne i literackie: „Das Leben des Grafen Confalonieri”, „Geschichten von Garibaldi”, „Die Romantik”, „Natur und Geist”, „Aus dem Zeitalter des Risorgimento” i w. in.; 3) Rudolph, brat poprz., powieściopisarz, * 1862.

Huckingen, w. w Nadrenji (Prusy), 12.150 mieszk.; walcownie, fabryki alunu i kwasu siarczanego.

Hucknall-Torkard, m. w hr. Nottingham (Anglja środk.), 16.000 mieszk.; kopalnie węgla, wyroby lniane, Grobowiec Byrona.

Huculi, górale ruscy na pln. zboczach Beskidów Wsch., w pld. powiatów woj. stanisławowskiego w Polsce; ok. 200.000 głów.

Hu-czou, m. w prow. Cze-kiang (Chiny wsch.); 100.000 mieszk.; wyrób atramentu, jedwabnictwo.

Huczwa, lewy dopływ Bugu w pow. hrubieszowskim, dług. 85 km.

Huddersfield, m. w zach. hr. York (Anglja pln.-wsch.), nad kanałem z Manchester do Leeds, 110.200 mieszk.; wyroby sukiennicze i wełniane.

Hudecek Antoni, malarz czeski, * 1872; pejzażysta.

Hudson, rz. w stanie N. Jorku (St. Zj. Am. Pln.), wypływa z gór Adirondack, wpada pod m. N. Jork do Atlantyku; dług. 520 km., żeglowna na 240 km. dla wielkich statków; kanały do rz. św. Wawrzyńca i jez. Erie; największy dopływ Mohawk; na H. robił Fulton 1808 pierwsze próby żeglugi parowej.

Hudson Henry, żeglarz angielski, * 1550, † 1611; dopłynął w r. 1607, koło Grenlandji i Szpicbergenu, do 80°23' szer. pln.; w r. 1609 odkrył w Am. Pln. rzekę i zatokę swego imienia; porzucony przez załogę, zginął na Labradorze.

Hudsona cieśnina, cieśnina w Am. Pln., łącząca zatokę H. z cieśniną Davisa (Atlantyk), dług. 900 km.; żeglowna od lipca do września.

Hudsona zatoka na pln. wybrzeżu Am. Pln., łączy się cieśniną H. z Atlantykiem; 1.200.000 km², wybrzeża skaliste; wolna od lodów w pld. części od maja do listopada.

Hue, stol. Annamu (Indochiny franc.), nad rz. tejsze nazwy, 50.000 mieszk.

Huelva, stol. prow. H. w Andaluzji (Hiszpanja pld.), nad rz. Odiel, 34.500 mieszk.; port dla wielkich statków morskich; wywóz miedzi, wina, pomarańcz i fig.

Huerta, nazwa równin aluwjalnych na wsch. wybrzeżach Hiszpanji, dzięki sztucznemu nawodnieniu zamienionych na bżne ogrody.

Huerta Victoriano, oficer inżynierji, * 1854; 1910 wódz powstańców, 1913—14 prezydent republiki w Meksyku, pochwycony przez władze St. Zj. Am. Pln., † 1916 w więzieniu w El Paso.

Huesca, stol. prow. H. w Aragonji (Hiszpanja pln.), 13.000 mieszk.; siedziba biskupa; sukiennictwo, garbarnie.

Huet, 1) Jean Baptiste, malarz i rysownik francuski, * 1745, † 1811; malował głównie krajobrazy i zwierzęta, również sceny mitologiczne; 2) Paul, malarz francuski, * 1803, † 1869; odtwarzał w krajobrazach siłę żywiołów; uprawiał także malarstwo dekoracyjne.

Huet Pierre Daniel, pisarz i biskup francuski, * 1630, † 1721; ogłosił szereg prac, usiłujących zdyskredytować ówczesną naukę filozoficzną, zwłaszcza kartezjańską.

Huf, hufiec, 1) gromada; 2) kolumna wojska, uszykowana ściśniętymi szeregami do ataku.

Hufeland Christoph Wilhelm, higienista niemiecki, * 1762; 1793 profesor w Jenie, 1809 w Berlinie, † 1836. Napisał „Makrobiotik“, „Guter Rat an Mütter“ i in.

Hufnal (niem. Hufnagel), gwóźdź do podkowy.

Huggins Sir William, astrofizyk i naturalista angielski, * 1824, † 1910; poświęcił się głównie astrospektroskopii; stwierdził, że mgławice dają naogół widmo gazowe; zastosował zasadę Dopplera do ciał niebieskich; wydał „Atlas of Representative Stellar Spectra“.

Hughes Charles Evans, polityk amerykański, * 1862; 1907—10 gubernator N. Jorku; 1921—25 sekretarz stanu dla spraw zagranicznych.

Hughes Dawid Edwin, fizyk angielski, * 1831; wynalazca telegrafu drukującego (1855) i mikrofonu; † 1900.

Hughes William Morris, polityk australijski, * 1864; 1915—1925 prez. min. w Australii.

Hugli, zach. ramię delty Gangesu w Indjach bryt., dług. 195 km.; pod Kalkutą do 900 m. szerokości.

Hugo Capet, ob. Capet.

Hugo Gustav, prawnik niemiecki, * 1764, † 1844; prof. prawa w Getyndze. Ogłosił: „Lehrbuch der Geschichte des römischen Rechts“.

Hugo Victor Marie, wielki romantyczny poeta i demokratyczny polityk francuski; * 1802, † 1885; 1848 wódz demokratów, 1851—70 na wygnaniu, 1876 senator; przywódca szkoły romantycznej. Utwory liryczne („Ody i balady“, „Pieśni o zmierzchu“, „Promienie i cienie“); dramaty („Kromwel“, „Hernani“, „Król się bawi“, „Lukrecja Borgia“, „Ruy Blas“); powieści („Notre-Dame de Paris“, „Nędznicy“, „Rok 1793“ i inne); pisma polityczne („Ostatni dzień skazańca“, „Napoleon mały“).

Hugo Wielki (Hugues le Grand), hr. Paryża, książę Francji, ojciec Hugona Capeta. † 956.

Hugonoci lub Hugenoci, nazwa stronników reformacji we Francji. Hugonotyzm rozwinął się we Francji, jako opozycja religijno-polityczna w pierwszej połowie XVI w. Pomimo edyktu tolerancyjnego 1562, tarcia pomiędzy obozem katolickim a protestanckim nie usłabły. Po rozpędzeniu siłą przez Franciszka Gwizjusza zgromadzenia protestanckiego

w Vassy, w r. 1562—63 wybuchło pierwsze wielkie powstanie hugonotów, a wkrótce po nim w r. 1567—68 i 1569—70 druga i trzecia wojna hugonocka. Rzeź protestantów w Paryżu w noc św. Bartłomieja (24. VIII. 1572 r.) wywołała czwartą (1572—73) i piątą wojnę hugonocką (1574—76). Utworzenie Ligi Katolickiej (1576), mającej na celu m. in. stłumienie protestantyzmu, wywołało dalsze (6-ta, 7-mą i 8-mą) wojny religijne (1576—94). Henryk IV edyktem nantejskim 1594 r., gwarantującym protestantom nie tylko równouprawnienie, ale i zachowanie ich odrębnej organizacji politycznej, oraz całą swą polityką pojednawczą zdołał doprowadzić do uspokojenia. Po złamaniu przez Richelieu'go nowego powstania 1625—28 r., organizacja polityczna h. została zniweczona. Ludwik XIV, po zastosowaniu uprzednio szeregu środków represyjnych (słynne dragonady), w r. 1685 cofnął zupełnie edykt nantejski. Tysiące protestantów wysiedliło się wówczas z Francji, chroniąc się przezważnie do Holandji. W r. 1787 przywrócono resztkom protestantów prawa obywatelskie. Kodeks napoleoński zapewnił im zupełne równouprawnienie z katolikami.

Hulla, prow. w Kolumbji zach. (Am. Płc.); 22.500 km²; 183.350 mieszk.; stol. Neiva.

Hu-kou, m. w prow. Kiang-si (Chiny środk.), nad Jang-tse-kiangiem; 300.000 mieszk.; port rzeczny.

Hulewicz, 1) Benedykt, poeta polski, tłumacz Owidjusza, * 1750, † 1817. Wydał: „Ladański tłumacz Owidjusza: De arte amandi“, „Owidjusza Nazona elegji miłosnych tłumaczenie“; 2) Jerzy, literat z grupy „Zdroju“, * 1886. Studja w Ak. Szt. P. w Krakowie, Paryżu i w szkole graficznej w Monachjum. Wydał: „DIALOGI estetyczne“, „Samskara“ — o pow., „Brzask epoki“, „Kain“ — dram., „Wiano“ — bajka dram., „Bolesław Śmiały“, „Aruna“ — dram., „Joachim Achim“, „Kratery, psy i ludzie“ — pow.; 3) Witold (pseud. Owid), poeta, * 1895. Studjował na uniw. poznańskim. Oddzielnie: „Płomień w garści“ — poez. Artykuły, szkice krytyczne, głównie w „Zdroju“.

Hull, 1) Kingston upon H., m. port. w wsch. hr. York (Anglja wsch.), przy ujściu rz. H., 287.000 mieszk.; przemysł metalurg.; rybołówstwo; przewóz zboża i drzewa. 2) m. prow. Quebec w Kanadzie (Am. Płn.). nad rz. Ottawa; 25.000 mieszkańców.

Hultschin, ob. Hlučín.

Humanista, przedstawiciel humanizmu.

Humanitarność, dbałość o dobro bliźniego.

Humanizm (od łac. humanus — ludzki), prąd umysłowy, który powstał w w. XIV we Włoszech dzięki odrodzeniu sztuki, literatury i nauki klasycznej, rzymskiej i greckiej, i dążył do całkowitego wyzwolenia czynów i myśli ludzkich. W przeciwstawieniu do autorytetów średniowiecznych, dogmatyzmu i scholastycyzmu, h. dążył do swobody myśli, do pełnego rozwoju wszystkich władz duchowych człowieka. Ideałem h. jest człowiek klasyczny, znany z dzieł,

którymi w w. XIV zaczęto się żywiej interesować. Średniowiecze nie znalazło niemal literatury łacińskiej i greckiej, a z tego co znalazło (np. Arystotelesa), czerpało tylko zasady myślenia, myśl samą starano się odepchnąć jak najdalej. H. poznawał ducha świata klasycznego, przyswajał go sobie, przejmował się nim i, zrywając ze skostniałą nauką średniowiecza, stwarzał nowe podstawy dla nauki i sztuki. Pierwsze objawy zainteresowań klasycznych spotykamy już w pocz. w. XIV. Był już pod wpływem starożytności Dante (1265—1321), który w swej Boskiej Komedji zburzył całą mądrość średniowiecza. Za właściwego jednak twórcę studjów klasycznych jest uważany Petrarca (1304—1374), znawca literatury rzymskiej i autor wierszy, rozpraw i listów łacińskich; obok niego, również jako miłośnik starożytności, występuje Boccaccio (1313—75). W końcu w. XIV pojawia się we Włoszech cały szereg uczonych bizantyńskich, którzy wnoszą znajomość języka greckiego i dzieł filozofów greckich (Manuel Chrysoloras, Gemistos Pleton, Bessarion, Laskaris i in.). Próby unji kośc. zach. i wschodniego (1438—9) i upadek Konstantynopola (1453) zwiększyły wpływy greckie. W poszczególnych miastach włoskich utworzyły się ośrodki naukowe; m. in. we Florencji Koźma Medici (1429—64) założył bibliotekę i tzw. Akademię platońską, skupiając tu najwybitniejszych przedstawicieli nowego kierunku; podobnie i w Rzymie powstał ośrodek humanistyczny, zwłaszcza za pontyfikatu Mikołaja V (1447—55), założyciela biblioteki watykańskiej, i Piusa II (1458—64), przedtem Eneasza Sylwiusza Piccolomini, jednego z najwybitniejszych humanistów tej epoki. Do wybitniejszych przedstawicieli nowego kierunku należeli: Mars, Ficinus, Pico de Mirandola, Poggio (historyk), Vittorino (założyciel słynnej szkoły w Mantui), Lorenzo Valla (historyk) i wielu innych. Z Włoch h. szybko zaczął się rozszerzać i w innych krajach europejskich, zwłaszcza od 2-giej poł. w. XV, kiedy wynalazek druku umożliwił szybsze i łatwiejsze rozchodzenie się słowa pisanego. We Francji działał zwłaszcza: Wilhelm Budé (1467—1540), bibliotekarz Ludwika XII, Robert Estienne (1503—1559) i jego syn, Henryk (wydawcy słowników: łacińskiego i greckiego), J. Scaliger (1540—1609), J. de Cujas, Piotr de la Ramée (Ramus, 1515—1572) — filozof i in. W Anglii występowali: Caxton (1422—1491), T. Prinerer, T. Morus (1480 do 1535). W Niemczech do najwybitniejszych przedstawicieli h. należeli Erazm Roterdański (1467—1536), wydawca i tłumacz N. Testamentu, autor dzieła: „Pochwała głupoty“; Jan Reuchlin (1455—1522), autor: „Listów clemnych ludzi“; Ulryk v. Hutten (1488—1523). W Polsce h. zaczął się rozwijać wcześniej nawet, niż w Niemczech, dzięki żywym stosunkom kulturalnym, jakie łączyły wtedy Polskę z Włochami. Początkowo był to prąd wyłącznie estetyczny, przejawiający się w zamiłowaniu do piękna dzieł starożytności, potem jednak coraz bardziej zaczęła działać treść głoszonych haseł i zapuszczać głębokie korzenie. Już dwór

Zbigniewa Oleśnickiego († 1455), biskupa krakowskiego, był wzorowany na zwyczajach humanistów włoskich; sam biskup prowadził korespondencję z wybitnymi humanistami (m. in. z E. S. Piccolominim). Humanistą ze względu na znajomość literatury klasycznej (bo nie z poglądów) można już nazwać J. Długosza (1415 do 1480). Pierwszym jednak humanistą był Grzegorz z Sanoka, od 1451 abp. lwowski († 1477), znawca i wielbiciel literatury klasycznej, opiekun nowego pokolenia humanistów polskich (u niego przebywał po wygnaniu z Włoch humanista Filip Buonacorsi, zw. Kalimachem). Nowy kierunek na krótki czas znalazł też pewien oddźwięk w Akademii Krakowskiej. Wpływ ideologii humanistycznej odbił się w dziele Jana Ostroroga († 1501): „Monumentum pro rei publicae ordinatione“ (np. zasada oddzielenia kościoła od państwa, idea narodowości itd.), a nadto w tzw. „Liście królowej Elżbiety o wychowaniu królewicza“ (1502). Szczyt swego rozwoju osiągnął humanizm w w. XVI, zarówno w zakresie nauki jak i literatury. Największym blaskiem świeci nazwisko Mikołaja Kopernika (1473—1543), którego dzieło „De revolutionibus orbium coelestium libri VI“ jest najwybitniejszym rezultatem pracy wolnej myśli, nie skrepowanej przesadami średniowiecza. Z poetów występowali: Paweł z Krosna († 1517), Jan z Wiślicy, Dantyszek († 1548), Andrzej Krzycki († 1535) i najznakomitszy z nich — Klemens Janicki (1516—1543). Nie kończy się jednak na nich wpływ humanizmu; z nieco zmienionym hasłem — dorównania piękności literatury łacińskiej językiem ojczystym — występuje h. u wszystkich niemal pisarzy i poetów w. XVI, stwarzając — wraz z innymi czynnikami — „Złoty okres Zygmuntowski“.

Humań, m. pow. w gub. kijowskiej na Ukrainie, nad Umanką; 42.000 mieszk.; 18.VI. 1768 rzeź, w której zginęło 15.000 ludzi; pod m. słynny park Zofjówka.

Humańska rzeź, rzeź podczas powstania hajdamaków w Ukrainie 1768, znanego pod nazwą koliszczyzny. Gonta, setnik kozaków nadwornych Franciszka Salezego Potockiego, mając poleconą sobie obronę miasta, gdzie zgromadziła się masa uchodźców (szlachty i żydów), przeszedł na stronę hajdamaków, poczem tłumy hajdamaków zajęły Humań i z wyszukaniem okrucieństwem wyrzuciły tu ok. 18.000 ludności (18. VI. 1768).

Humber, estuarium na wsch. wybrzeżu Anglii, utworzone przez rz. Derwent, Ouse, Don i Trent, dług. 60 km.; przez porty (Hull) wywóz produkcji przemysł. hr. York.

Humbert I (Umberto), król włoski, syn Wiktora Emanuela, * 1844; wstąpił na tron 1878. Zamordowany 1900.

Humbert II, ostatni udzielny władca Delfinatu; 1349 r. ustąpił seniorje swą Filippowi VI-temu, kr. francuskiemu (* 1313, † 1355).

Humbert Marie Georges, matematyk francuski, * 1859, † 1921; prof. analizy w Ecole Polytechnique i w Collège de France; pracował w dziedzinie analizy matematycznej i geometrii

(teoria krzywych i powierzchni algebraicznych).

Humbert Szczepan, architekt polski, * 1756 w Paryżu, † 1829; w Polsce od 1775; od 1783—86 architekt ks. Lubomirskich; od 1788 budowniczy m. Krakowa; wznosił szereg znakomych budowli w Krakowie; zdołał pałac biskupów (1816, tamże).

Humboldt Alexander, przyrodnik i geograf niemiecki, * 1769, † 1859; jeden z twórców geografii nowożytnej; badacz natury i podróznik po Europie, Ameryce i Azji; studiował magnetyzm ziemski, wulkanizm, klimatologię (wprowadzenie pojęcia izoterm 1817), geografję botaniczną i dażył do ujęcia wszystkich spotrzeżeń geogr. w zasady ogólne. Dzieła: „Voyage aux régions équinoxiales du Nouveau Continent” (30 tomów), „Ansichten der Natur”, „Asie Centrale”, „Kosmos”. Tłumaczony na język polski, został mianowany w r. 1829 członkiem honor. Tow. Przyj. Nauk w Warszawie, dokąd przybył w 1830 r. i był przyjmowany uroczystość w pałacu Staszica.

Humboldt Wilhelm, uczyony i mąż stanu niemiecki, brat poprzedniego, * 1767; zrazu dyplomata, potem kierownik spraw oświatowych w pruskim ministerjum spraw wewn., przyczynił się głównie do założenia uniwersytetu w Berlinie; † 1835; ogłosił szereg prac z zakresu językoznawstwa, krytyki literackiej i estetyki.

Humboldt River, rzeka w stanie Nevada (zachodnie St. Zj. Am. Płn.); długość 500 km., wypływa z Wielkiej Kotliny, wpada do słonego jez. H. Sink.

Humboldt'a góry, łańcuch gór Kuen-lun w Azji środk.; 5—6.000 m.

Humbog, amerykańskie wyrażenie, oznaczające błagę, przesadę.

Hume Dawid, filozof i historyk angielski, * 1711 w Edyburgu, † 1776; w 1738—40 ogłosił bezimiennie w Londynie swe pierwsze dzieło: „Treatise upon human nature, being an attempt to introduce the experimental method of reasoning into moral subjects” (3 t.), potem „Essays moral, political and literary” (1742), „Enquiry concerning human understanding” (1748), „Enquiry concerning the principles of morals” (1751) i in.; z dziedziny historii dużą wartość posiada jego „History of England from the invasion of Julius Caesar to the revolution in 1688” (6 t., 1753—64).

Humerus (łac.), kość ramieniowa.

Humiljaci (łac. = pokorni), świeckie stowarzyszenie religijne, powstałe w XI w. głównie wśród rzemieślników Lombardji, później przemienione na zakon, zatwierdzony w r. 1201 przez Inocentego III, a zniesiony w r. 1571. Humiljaci. Blassonki, zwane także „Siostrami szpit. obserwacji” utrzymały się do nowszych czasów.

Hummel Johann Nepomuk, kompozytor niemiecki, * 1778, † 1837; wzorował się na Mozarcie; tworzył koncerty fortepianowe, sonaty, rondo; napisał „Szkolę” (1828).

Humnicki Ignacy, autor dramatyczny, * 1798, † 1864 w Krakowie. Ogłosił trzy dramaty: „Goworek”, „Zółkiewski pod Cecora” i „Edyp”.

Humor (łac.), pogoda ducha, dobre usposobienie. W sztuce: głębsza, poważniejsza forma komizmu.

Humor aquaeus (łac.), „płyn wodny”, nazwa płynu surowiczego, krążącego w komorach ocznych.

Humoralna patologia, dawna teoria patologiczna; za przyczynę chorób uważała nieprawidłowy skład soków ustrojowych (humorów).

Humoreska, krótkie, wesołe opowiadanie.

Humperdinck Engelbert, kompozytor niemiecki, * 1854, † 1921. Główne dzieło: „Hänsel und Gretel” (1893), dramatyczna baśń muzyczna, osnuta na motywach baśni ludowej. Ostatnio H. komponował w duchu reformy wagnerowskiej.

Humulus, ob. Chmiel.

Humusowe połączenia, związki organiczne, masy bezpostaciowe o barwie brunatnej, które wytwarzają się z cukrów pod wpływem kwasu solnego; powstają także w ziemi z rozkładu części roślinnych.

Hu-nan, prow. Chin płd., okolice jez. Tungting-hu i wpadających do niego rz. Siang-kiang i Si-kiang; 201.000 km², 28.500.000 mieszk.; stol. i port wolny Czang-sza; wywóz ryżu i herbaty; kopalnie węgla; w górzystych okolicach płd. H. pierwotna ludność kraju — ludy Miaotse.

Hünenbetten albo **Hünengräber**, niem. nazwa ludowa dla oznaczenia grobów megalitycznych pod kurhanami, przeważnie w Niemczech północnych.

Hunfalvy Paweł, językoznawca i etnograf węgierski, * 1810, † 1891; zajmował się badaniem języka ugro-fińskiego i stosunków etnograficznych na Węgrzech. Napisał: „Etnografia Węgier”, „Podróż po morzu Bałtyckim” i w. in. rozpraw, drukowanych w założonym przez siebie piśmie „Magyar Nyelvet” („Językoznawstwo węgierskie”).

Hungaria, łac. nazwa Węgier.

Hungaria, planetoida, odkryta przez M. Wolfa w r. 1898.

Hunnowie, mongolski lud koczowniczy; w r. 375 ukazali się w Europie, napadli na Ostrogotów i inne ludy wschodnio-germańskie i, połączywszy się z nimi, w l. 445—453 pod dowództwem Attyli ruszyli na podbój zachodniej Europy. Oparci w 451 w wielkiej bitwie na polach Katalańskich (w Galji, nad rz. Marna) przez połączone siły Rzymian i Germanów zachodnich, cofnęli się na wschód i wkrótce (ok. 469 r.) zostali zupełnie wytepieni.

Hunsrück, płd.-zach. część Reńskich gór Łupkowych pomiędzy Saarą, Mozela i Renem; wyżyna o śr. wys. 500 m.; lesista, żyzna.

Hunt Holman, malarz angielski, * 1827 w Londynie, † 1910. Wierny wyznawca doktryny prerafaelizmu angielskiego. Z prac: „Rienzi” (1849), „Światło świata” (1854), „Cień śmierci” (1873).

Hunte, l. dopływ dolnej Wezery (Niemcy płn.), przepływa jez. Dümmer, długość 188 km., kanał do rz. Ems.

Hunter, rz. w N. Płd. Walji (Australia); wypływa z Liverpool Range, wpada do m. Tasmańskiego; długość 300 km.

Huntingdon, stol. hr. H. w Anglii płd.-wsch. nad rz. Ouse; 5.000 mieszk.; wywóz wełny; mlejsce urodz. Cromwell'a.

Huntington, m. w stanie Wirginji zach. (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Ohio; 50.000 mieszk.; fabryka wagonów i maszyn.

Huntington Ellsworth, geograf amerykański, * 1876; prof. Yale University w New Haven.

Hunyady János, w serbskich pieśniach ludowych zw. Sibinjanin Janko, bohater węgierski, * 1387; w 1442 wojewoda siedmiogrodzki, 1443 wypędził Turków za Bałkan; po bitwie pod Warną (1444) namiestnik Węgier w imieniu małoletniego Władysława V; w 1448 pobity przez Turków na Kosowem Polu, 1454 obronił Belgrad, obleżony przez Mohameda II i zmusił Turków do odwrotu; † 1456. Syn jego, Maciej Korwin był od 1458 królem Węgier, ob. Maciej Korwin.

Hu-pe, prow. Chin środk. w dorzeczu Jangtse-Kiang, na płd. od jez. Tung-ting; 181.400 km², 27.200.000 mieszk.; stol. Wu-czang; 400 tys. mieszk.; gl. m. handlowe Han-kou.

Huragan, nazwa wiatru, posiadającego największą szybkość. Ob. Beaforta skala.

Hurban-Vajanský Svetožar, słowacki poeta, powieściopisarz, publicysta i jeden z przywódców narodowych, * 1847, † 1916; poezje: „Tatry i morze”, „Z pod jarzma”, „Wiersze”; powieści: „Babcie lato”, „Leżące cienie”, „Sucha gałązka”; szereg nowel.

Huret Jules, pisarz francuski, * 1864, † 1915; ogłosił szereg wrażeń z podróży: „En Amérique” (2 t., 1904—5), „En Allemagne” (2 t., 1907—8), „L'Amérique moderne” (1910) i in.

Hurko (właśc. Gurko) Osip, generał-gubernator warszawski, * 1828; jako generał rosyjski odznaczył się w wojnie tureckiej; na stanowisku wielkorządcy w Warszawie (1883 do 1894) odznaczał się bezwzględnością w rusyfikowaniu kraju; † 1901.

Huron, jedno z 5 Wielkich Jezior Am. Płn., na pograniczu St. Zj. i Kanady; 59.500 km², 176 m. n. p. m.; liczne wyspy (Great Manitoulin), zatoki (Georgian Bay, North Channel).

Huronowie, szczerp Irokezów (Indian Am. Płn.), zamieszkały pomiędzy jez. Ontario i jez. Huron.

Hurrikan (hurricane), nazwa cyklonu na wyspach Antylskich; od lipca do października.

Hus Jan, reformator czeski, * 1369. Był od 1398 profesorem uniwersytetu w Pradze, od 1402 jednocześnie kaznodzieją, występującym, pod wpływem Wilełfa, przeciwko zepsuciu w kościele katolickim. Domagał się głównie unarodowienia kościoła i zniesienia wyodrębnienia stanu kapłańskiego. Potępiony przez papieża Aleksandra V, otrzymał list żelazny

od cesarza Zygmunta, stawiał się w celu obrony swych zasad na soborze w Konstancji; uwięziony, zasądzony i spalony na stosie w 1415. Śmierć jego znacznie rozszerzyła liczbę jego zwolenników (ob. husyci) i wielce się przyczyniła do wybuchu tzw. wojen husyckich.

Husarja albo **Ussarja**, rodzaj jazdy w dawnej Polsce. H. zjawiała się u nas po raz pierwszy w r. 1500, jako lekka jazda serbska, zbrojna w tarcze i kopie; stopniowo przetworzyła się w jazdę najcięższą, wypierając dawnych kopijników. H. opatrzona była w całkowitą zbroję ze skrzydłami, przymocowanymi do siodła, typowy polski szyszak, kopję nieco lżejszą od rycerskiej z barwnym proporcem, krzywą szablę, długi prosty koncerz, dwa pistolety i często w czekan lub obuszek. Była to jazda linjowa, przeznaczona do łamania szyków w natarciu w zwartych szeregach. Nazwa h. prawdopodobnie pochodzi od węgierskiego husz — dwadzieścia i ar — żołd. Husarz albo ussarz: żołnierz, służący w h.

Husarski Wacław, malarz i literat, * 1883; wykonał: obrazy do wielkiego ołtarza w kościele w Brześciu Kujawskim, witraż w kościele św. Anny w Warszawie i in. Wydał: przekład Dantego „Nowe życie” (1914), „Malarstwo nowoczesne” (1924), „Karykatura w Polsce” (1926). Sprawozdawca art. „Tygodnika ilustr.”, „Wiadomości literackie” i in.

Huși, gł. m. w prow. Falcju w Mołdawji (Rumunja), nad Prutem; 15.500 mieszk.; uprawa tytoniu; winnice.

Husiatyn, m. pow. w woj. tarnopolskim, nad Zbruczem; 2.000 mieszk.

Huskowski Jan, poeta, nowelista i dramaturg polski, * 1883. Wydał: „Po drodze” — poezje, „Spojrzenia” — nowele, „W płomienisku”, „Cienie”, „Gesty” i „Dzieło” — dramat.

Huss Józef, architekt polski, * 1845 w Krzeszowicach, † 1904. Ukończył Instytut techniczny w Krakowie i Akademię budownictwa w Berlinie (1864—66). Z prac: kościół w Czerminie (1881), odbudowa pałacu w Królikarni (1880), odbudowa pałacu w Opinogórze (1894), pałac hr. Tyszkiewicza w Zatrocze pod Wilnem (1896); ponadto szereg domów dochodowych w Warszawie i kilkanaście dworów obywatelskich.

Hussein-ben-Husein, ostatni władca Algierji. Za jego rządów kraj ten został podbity przez Francuzów; † 1838.

Hussein-Kemal, kedyw Egiptu 1914—1917; * 1853, † 1917.

Hussovianus (Husowczyk) Miłkołaj, poeta polsko-łaciński, * między rokiem 1475 a 1485. Wydał: „Carmen de statura, feritate et venatione bisontis”, „Nova et miranda de Turcis victoria” i „De vita et gestis divi Hyacinthi”.

Hust (weg. Huszt), m. pow. na Rusi Podkarpackiej (Czechosłowacja), przy ujściu Wielkiej Rzeki do Cisy; 12.000 mieszk.; ruiny zamku. Miejsce internowania Legionistów polsk. przez Austrię w 1917 r.

Husum, m. pow. w Szlezewiku (Prusy), nad skanaliz. rz. Husum-Aue (do m. Płn.); 9.600

mieszki; rybołówstwo, połów ostryg; handel bydłem.

Husyci, zwolennicy J. Husa, znani z długoletnich walk o wolność religijną i narodową (wojny husyckie); dzielił się na 2 grupy: a) umiarkowana, czyli utrakwistów lub kalikstynów, domagająca się komunii pod dwiema postaciami; ich hasła ujęte są w 4 tzw. „artykuły praskie”; b) radykalna lub taborytów, pod wodzą Jana Žyžki, która chciała wszystko usunąć, co nie jest wyraźnym nakazem Biblii. Większość utrakwistów przyłączyła się do luteranów. Taboryci rozpadli się na szereg drobnych grup. Kwestja husycka po roku 1420 odgrywała ważną rolę w polityce polskiej. Grupa zwolenników utrakwistycznego arcybiskupa Rokiczaney utworzyła później Jednotę braterską, zwaną także Braćmi czeskimi lub morawskimi; należała również do niej pewna część taborytów i zwolenników Waldusa. W życiu swem kładł nacisk na chrześcijaństwo praktyczne. Wielokrotnie prześladowani, zostali Braćmi czeszy w r. 1547 wypędzeni z Czech. Część ich osiedliła się w Wielkopolsce i odgrywała w dobie Reformacji bardzo ważną rolę.

Huszar Karol, wybitny polityk węgierski, należący do grupy chrześcijańsko-społecznej; prezydent ministrów w r. 1919.

Huszt, ob. **Hust**.

Huta, lekka budowla dla zabezpieczenia maszyn; ogólniej zakłady fabryczne dla przetworów rudy i wydobywania z niej metali (h. żelazne, cynkowe i in.). Nazwą h. oznacza się też niekiedy inne fabryki, służące do przetworów materiałów surowych (np. h. szklana).

Huta Królewska (niem. Königshütte) m. pow. (woj. śląskie) 10 km. od Katowic; 75.000 mieszkańców; huty cynku, miedzi, glisernie, wielkie piece, kopalnie węgla kamiennego.

Huta Laura (niem. Laurahütte), w. w pow. katowickim (woj. śląskie); 15.800 mieszki; kopalnie węgla, huty żel. i cynkowe, fabryki śrub.

Huta Pokoju (niem. Friedenshütte), osada w pow. rudzkim (woj. śląskie); 12.500 mieszki; huty cynkowe, walcownia żelaza.

Hutcheson Francis, filozof angielski, * 1694, † 1747; prof. w Glasgowie; etyk i psycholog; napisał 3 dzieła łacińskie (m. in.: „Synopsis metaphisicae”) oraz 3 angielskie („A system of moral philosophy”, „Essay on the nature and conduct of passions” i „Enquiry into the original of our ideas of beauty and virtue”).

Hutchinson, m. w stanie Kansas (St. Zł. Am. Ptn.); 23.300 mieszki.

Hutnictwo, nauka o procesach chemicznych etc., dzięki którym otrzymuje się metale z rudy kopalnej. Często identyfikuje się h. z metalurgią, jakkolwiek h. obejmuje część praktyczną, metalurgia zaś teoretyczną stronę zagadnienia. H. znane jest od czasów przedhistorycznych; w starożytności wydobywano i przetwarzano: złoto, srebro, cynę, miedź, ołów, rtęć i żelazo. Postęp h. zaznaczył się jednak dopiero w XIX w. przy zastosowaniu wielkich pieców hutniczych, oraz po zużytkowaniu elek-

tryczności do wydobywania metali z rudy. W Polsce h. żelazne miało w 1923 r. 20 wielkich pieców i zatrudniało 62.522 robotników, hut cynku i ołowiu było 26 z 13.071 rob. W r. 1923 wydobyto rudy żelaznej 450.000 tonn, produkcja cynku surowego wynosiła 96.500 tonn.

Hutten Ulrich v., humanista niemiecki, * 1488; gorący stronnik reformacji, współredaktor „Epistolae obscurorum virorum”, autor wielu pism agitacyjnych w obronie wolności ducha; † 1523.

Hutton James, geolog szkocki; * 1726, † 1797; zwolennik plutonizmu, t. j. teorii wulkanicznego powstawania ziemi; główne dzieło: „Theory of the earth” (2 t., 1795).

Huxley Thomas Henry, przyrodnik angielski, * 1825, † 1895; prof. w Londynie, autor „Fizjografji” (1877), tłum. na jęz. polski, oraz prac antropologicznych i zoologicznych, m. in. „Lessons in elementary physiology” (1866).

Huy, m. w prow. Liège (Belgia), nad Mozą; 15.000 mieszki; przemysł metalurgiczny.

Huygens, również **Huyghens**, **Hugenius Christian**, fizyk i matematyk holenderski, * 1629, † 1695. Już jako 22-letni młodzieniec zwrócił na siebie uwagę rozprawą o kwadraturze hiperboli, elipsy i koła. Dokonał szeregu odkryć astronomicznych. W 1669 roku ogłosił rozprawę o sile dośrodkowej. W r. 1678 rozwinął zasady teorii falowej światła i wyjaśnił zjawisko podwójnego załamania. Zbudował zegar wahadłowy, wynalazł sprężynę spiralną czyli włoskę zegarków kieszonek.

Huygensa okular, okular, stosowany w lunetach i mikroskopach, zmniejszający aberrację chromatyczną i sferyczną i powiększający pole widzenia. Składa się z dwóch soczewek.

Huygensa zasada, podany przez Huygensa w 1678 szczególny sposób traktowania ruchu falowego, ułatwiający rozwiązywanie wielu zagadnień, odnoszących się do tego ruchu, zwłaszcza w dziedzinie zjawisk świetlnych. Istotą zasady H. jest twierdzenie, że każdy punkt, do którego dotarło zakłócenie, staje się nowym samodzielnym źródłem, wysyłającym fale, zw. cząstkową, oraz, że tworzące się fale są obejmujące wszystkie fale cząstkowych.

Huysmans Jorris Karl, powieściopisarz francuski, * 1848, † 1907; najpierw zwolennik naturalizmu, później gorliwy katolik i mistyk; od 1899 benedyktyn; powieści: „A rebours” (1884), „Là-bas” (1891), „En route” (1895).

Huysum Jan van, holenderski malarz kwiatów i owoców, * 1682, † 1749.

Huzarzy, lekka jazda pochodzenia węgierskiego; do niedawna mieli h. za mundur sznurowaną kurtkę, zarzucony na nią dołman, obcisłe spodnie i kołpak futrzany. Uzbrojenie ich stanowiły szabla, pistolety i karabinek. Obecnie h. nie stanowią odrębnego rodzaju broni i nie różnią się od innej jazdy niczem, prócz galowego munduru. W Polsce spotykamy h. tylko za ks. Warszawskiego w liczbie 2 pułków.

Hvar (włosk. Lesina), wyspa na Adriatyku w Dalmacji (Jugosławja); 303 km², 3.520 miesz-

kańców; górzysta; gl. m. H. na zach. wybrzeżu.

Hviezdoslav, ob. Orszagh Pawel. **Hwal-jang-szan**, krystal. łańcuch górski w Chinach środk., do 2.500 m.; bogaty w rude żel. i inne kopaliny.

Hyacinthus, **hiacynt**, rodzaj roślin cebulkowatych, ozdobnych z podrodziny Liliaceae (lilijowych), rodziny Liliaceae (lilijowatych); ma okwiat dzwonkowaty, zrosłoplatkowy; powszechnie hodowany; słynne hodowle w Haarlem (Holandia). Z rośliny pierwotnie niebieskiej otrzymano białe, różowe, czerwone, purpurowe, fioletowe.

Hyaena striata (hiena przegowana), zwierzę; gromada: ssące (Mammalia), rząd: drapieżne (Carnivora), rodzina: hieny (Hyaenidae). Budowa ciała przypomina wielkiego psa. Nogi przednie dłuższe od tylnych, grzbiet spadzisty. Wzdłuż grzbietu grzywa, ogon krótki. Szerść żółtawo-siwa, czarne poprzeczne pręgi. Wycie h. jest b. przykre. Karmi się przeważnie padliną, wyrzebuje płytko pochowane trupy ludzkie. Napada także na mniejsze zwierzęta domowe, jak jagnięta, kozłeta. Żeby i szczękę ma tak silne, że rozgryza najgrubsze kości, szpik wyjada, a czasem polyka i całą kość. Jest b. tchórzliwa, na ludzi nigdy nie napada. Pożyteczna, gdyż usuwa trupy. Afryka płn., Azja zach. **Hyaena crocuta** (hiena centkowana) o podobnych obyczajach, lecz o sierści siwej, ciemno centkowanej, zamieszkuje Afrykę wschodnią i południową.

Hybl Jan, pisarz czeski, * 1786, † 1834; tłumaczył wiele dzieł z niemieckiego; napisał m. in.: „Życie Mahometa” i „Historje teatru czeskiego”.

Hybrydy, to samo co **bastardy**, zwłaszcza roślinne.

Hyde, m. w hr. Chester (Anglja zach.); 33.000 mieszki; kopalnie węgla, wyroby bawełniane i metalurgiczne.

Hyde Anne, księżna Yorku, * 1637, † 1671; kochanka księcia Yorku, później króla Jakóba II, który się z nią potajemnie ożenił. Z małżeństwa tego miała ośmioro dzieci, między nimi Anne Stuart i Marję II Stuart, późniejsze królowe.

Hyde de Neuville Jean Guillaume, francuski mąż stanu, * 1776, † 1857; zwolennik Burbonów, po upadku Napoleona był w służbie Ludwika XVIII; w Lizbonie otrzymał tytuł hrabiego Bernposta; minister marynarki w gabinecie Martignac'a. Pozostawił ciekawe „Pamiętniki”.

Hyde Park, 1) park w zach. części Londynu; 2) przedmieście Bostonu (St. Zł. Am. Ptn.).

Hiacynt.

Hiena przegowana.

Hyder-All, władca Mysory w Indjach Wschodnich, * 1717, † 1782; zaprowadził w wojsku porządek i karność na sposób europejski; opanał Kalkuttę, Bednore, Onor i Kananor; po nim nastąpił syn jego, Tippto-Saib.

Hydnaceae, kolczakowate, rodzina grzybów, należąca do rzędu Hymenomycetes; posiadają ciało owocowe, pokryte kolczastymi wyrostkami z warstwą zarodnikową; należy tu jadalny kolczak dachówkowaty (Hydnum imbricatum), rosący w lasach sosnowych, z kapeluszem brunatnym, pokrytym u góry łuskami, jakby dachówką.

Hydnum, grzyb kolczak, ob. **Hydnaceae**. **Hydra**, wyspa na pld.-wsch. wybrzeżu Grecji, skalista, 56 km²; jedyna miejscowość H.; 7.100 mieszki., mających opinię najlepszych marynarzy na m. Śródziemnem; przystań; rybołówstwo.

Hydra, według mitów greckich olbrzymi potwór o dziewiciu łbach, ukrywający się w okolicach Lery, gdzie pustoszył całą okolicę i niszczył liczne stada bydła; zabita przez Heraklesa.

Hydra oligactis (stułbia), zwierzę, należące do rzędu: Hydrozoa; gromady: stułbioplawy (Hydrozoa), typu: jamochłony (Cnidaria). Zwierzę słodkowodne, pospolite w naszych wodach stojących, dochodzące do 2 cm. długości. Ma kształt małego, wydłużonego worciska, przytwierdzonego jedną stroną do podłoża, z drugiej strony otwartego i zaopatrzonego długimi czułkami, przytwierdzone dookoła otworu gębowego. Czulkami temi łowi przepływające drobne zwierzątka wodne i wciąga je przez otwór gębowy, który prowadzi do jamy chłonaco-trawiczej. Posiada tzw. knidoblasty, specjalne komórki z parzydełkami, zapomocą których stułbia zabija swoje ofiary. Rozmnaża się przez paczkowanie lub zapomocą tzw. gonad.

Hydrachna cruenta (wodopójka), zwierzę; typ: stawonogi (Arthropoda); gromada: pajączaki (Arachnoidea), rząd: roztocze (Acarina). Do 1,5 mm. długości, czerwona; pasorzytuje na owadach wodnych.

Hydraemia (greck.), wodnistosc krwi, procentowo duża zawartość wody w surowicy krwi; zdarza się przy chorobach nerek i przy niedokrwistościach (anemiach).

Hydrantion, **hydrantios**, (greck.), ob. **wielowodzie**.

Hydrangea: hortensja.

Hydrangea arborescens.

Hydrangea, rodzaj roślin z rodziny Saxifragaceae (skalnicowate); powszechnie hodowana roślina ozdobna (hortensja).

Hydrant, urządzenie przy miejskiej sieci wodociągowej służące do odbierania wody z rur podczas pożaru lub przy zamiataniu ulic. Wylot h. może być nad lub pod powierzchnią ulicy.

Hydrargilit, minerał $Al(OH)_3$; tabliczki sześcioboczne; Norwegia, Ural, Brazylja.

Hydrargyrum, rtęć (ob.).

Hydrarthrosis (greck.), puchlina wodna stawu; zebranie się płynu zapalnego (surowiczego) w jamie stawu; powoduje ból (stosunkowo nieduży), zmniejszenie stawu oraz jego nieruchomość. H. zwykle szybko mija.

Hydrastis canadensis, gorzknik kanadyjski; roślina północnoamerykańska z rodziny jaskrowatych (Ranunculaceae); w kłęczkach swych zawiera alkaloid hydrastyninę.

Hydraty, ob. wodziany.

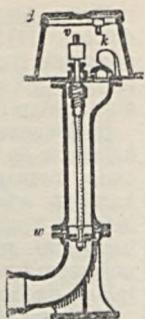
Hydrauliczna prasa, maszyna, składająca się z dwóch różnego przekroju naczyń walcowatych, połączonych rurą i napełnionych cieczą (zwykle olejem lub gliceryną); w walcach poruszają się tłoki; działając zapomocą dźwigni na tłok mniejszy (w węższym walcu), przenosimy ciśnienie za pośrednictwem cieczy i tłoka większego na przedmiot, umieszczony na płycie, popychanej przez tłok większy. Jeśli tłok większy ma przekrój n razy większy od przekroju tłoka mniejszego, to zysk na sile (przy pominięciu oporów tarcia) jest n -krotny (prawo Pascala). H. p. używa się do wytłaczania oleju z konopi, słoneczników i in., do prasowania siana, przy fabrykach konserw itp. Wynaleziona została w r. 1795 przez Bramah'a.

Hydrauliczny baran, przyrząd, wynaleziony przez Montgolfier'a w r. 1797, służący do podnoszenia wody z rzeki, przyczem siłą działającą jest prąd wody. Zasadniczo składa się ze zbiornika a , z którego przez rurę b woda dostaje się do zbiornika d , zawierającego powietrze, zamykającą po drodze automatycznie kłapkę c , a otwierając kłapkę d . Powietrze w zbiorniku f zostaje zgęszczone, wskutek czego woda w rurze g podnosi się ponad poziom wody w zbiorniku a . Po opadnięciu kłapki c i d ten sam proces rozpoczyna się na nowo.

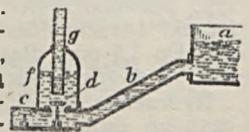
Hydrauliczny hamulec, przyrząd do osłabiania następstw uderzenia; działanie jego oparte jest na nieznacznej ściśliwości cieczy (najczęściej gliceryny).

Hydrauliczny motor, motor wprawiany w ruch przez działanie wody (koło wodne, turbina itp.).

Hydraulika, hydromechanika praktyczna, t.

Hydrant: d przykrywka; e czopik do klucza; k szpona do umocowania waży; w wentyl wodny.

Hydrauliczny baran: a zbiornik wody; b rurka; c kłapka, otwierająca się ku dół; d kłapka, otwierająca się ku górze; f zbiornik z powietrzem; g rurka otwarta.

i. wszelkie zastosowania praw równowagi i ruchu cieczy; obejmuje budowę pomp, turbin, lewarów, pras hydraulicznych, wodociągów itd.

Hydrazobenzol, $(C_6H_5)_2N_2H_2$, związek organiczny, bezbarwne kryształki o temp. topn. 126° ; powstaje przez redukcję nitrobenzolu. Pod wpływem mocnych kwasów h. przechodzi w benzydynie.

Hydrazyna, N_2H_4 , związek chemiczny, ciecz bezbarwna; temp. topn. $1,4^\circ$; temp. wrzenia $113,5^\circ$; ciężar własc. = 1,011; łatwo rozpuszcza się w wodzie i alkoholu. Roztwór wodny h. ma reakcję alkaliczną; zubożenią daje sole. H. jest ciałem silnie redukującym; z soli metalu szlachetnych strąca metale.

Hydria (greck.), nazwa starożytnego dzbanka z jednym uchem pionowym i dwoma poziomymi na brzusku; h. wykonywano niekiedy z gliny, częściej z brązu.

Hydroaeroplan, aeroplan, który wznosi się z powierzchni wody i planuje na wodzie.

Hydrobiologia, nauka o organizmach żyjących w wodzie.

Hydrocephalus (greck.), ob. wodogłowie.

Hydroceres, pluskwy wodne, rodzina owadów; rzad: Rhynchota (pluskwaki); drapieżne, żywią się innymi owadami, żyją w wodzie; u nas gatunki: Napa (płaszczycza), Notonecta (pluskolec).

Hydrocharis morsus ranae, żabiściek pospolity, pływająca roślina wodna, z rodz. żabiściekowatych (Hydrocharitaceae), o liściach kołystych, wyrastających z krótkiego kłacza różyczka, kwiatach dwupłennych, męskich z 12 precikami na długich szypułkach, żeńskich siedzących, białych. Owadopylna.

Hydrocharitaceae, żabiściekowate, rodzina roślin wodnych z rzędu wodnicowców (Helobiales). Należą tu rośliny wodne lub błotne o kwiatach trójkrotnych, rozdzielnopłciowych, o dolnym słupku, np. Hydrocharis (żabiściek), Stratiotes (osoka kolczasta), Vallisneria (nurzaniec tubowaty), Elodea canadensis (zaraza kanadyjska).

Hydrochinon, $C_6H_4(OH)_2$, para — dwuoksybenzol, związek organiczny; białe kryształki o temp. topn. 170° ; wrę w 285° , ciężar wł. = 1,33; rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i eterze. Ma własności redukujące, skąd ma zastosowanie w fotografii, jako wywoływacz.

Hydrochoerus capybara (kapibara), zwierzę, należące do gromady: ssaki (Mammalia), rzędu: gryzonie (Rodentia). Największy z gryzoniów (1 m. dług.). Żyje nad brzegami rzek Ameryki Południowej. Pływa doskonale, do czego ma odpowiednio przystosowane kończyny; palce tylnych nóg połączone są zapomocą błony. Żywi się korzeniami roślin wodnych i trawą.

Hydrodynamiczne ciśnienie, ciśnienie poruszającej się cieczy; jest ono różne od ciśnienia hydrostatycznego i zależne od prędkości ru-

chu cieczy. W strumieniu trwałym, wyjętym z pod wpływu ciężkości, suma ciśnienia na jednostkę pola i energii kinetycznej jednostki objętości jest wielkością stałą.

Hydrodynamika, nauka o ruchu cieczy. Twórcą h. jest Toricelli. Z późniejszych badaczy zasłużyli się Newton, Jakob Bernoulli i zwłaszcza Daniel Bernoulli („Hydrodynamica“, 1738).

Hydroelektryczna fabryka, fabryka, wytwarzająca elektryczność siłą naturalnego spadku wody.

Hydroelektryczna kąpiel, kąpiel lecznicza, polegająca na przechodzeniu prądu elektrycznego przez wodę i ciało pacjenta; h. k. może być stosowana do poszczególnych członków ciała.

Hydroelektryczna maszyna, zbudowana przez Armstronga (1844), oparta jest na tem, że cząstki wody, porywane przez parę wodną, elektryzują się dodatnio przy wychodzeniu z kotła, który wówczas elektryzuje się ujemnie.

Hydrofon, 1) rodzaj mikrofonu, służącego do ujawniania pęknięć w kanałach wodnych; 2) przyrząd telefoniczny, ostrzegający o zbliżeniu się torpedowców lub innych statków nieprzyjacielskich.

Hydrofor, sikawka na wozie, służąca do zasilania wodą kilku innych sikawek.

Hydrogenium, wodór.

Hydrograficzny papier, papier, na którym można pisać wodą. Jest on nasiąknięty roztworem kwasu galusowego i, po wysuszeniu, natarty sproszkowanym siarczanem żelaza. Przy zetknięciu z wodą tworzy się atrament.

Hydrografia, dział geografii fizycznej, zajmujący się badaniem wód: oceanografia (morza), limnologia (jeziora) i potamologia (rzeki).

Hydrohigrometr, przyrząd, służący jednocześnie do mierzenia ilości opadów atmosferycznych i wilgotności powietrza.

Hydroidea, nazwa rzędu zwierząt gromady: stulbiopławy (Hydrozoa), typu: jamochłony (Cnidaria). Są to stulbiopławy, których gatunki, tworzące kolonie, pędzą tryb życia osiadły. Należy tu np. stulbia (Hydra oligactis), Obelia dichotoma i in.

Hydroksyl, nazwa grupy wodorotlenowej (OH).

Hydroksylamina, NH_2OH , związek chemiczny, białe kryształki; temp. topn. $33^\circ C.$, temp. wrzenia 58° (pod ciśnieniem 22 mm). Już poniżej rozkład (w temp. około 15°), przy 130° wybuch; łatwo rozpuszcza się w wodzie. Jest środkiem silnie redukującym; wytwarza sole podobnie do amoniaku.

Hydroliza, działanie wody na chlorowcopochodne metaloidów lub też na sole metalli.

W pierwszym przypadku następuje rozkład, przyczem tworzą się odpowiednie kwasy:

w drugim otrzymujemy kwas i sól zasadowa albo wodorotlenek metalu:

Hydrologia, nauka, zajmująca się wodami podziemnymi.

Hydromagnezyt, minerał, wodny zasadowy węglan magnezu; krystalizuje w igielki lub blaszki; biały o szklistym połysku; Morawy.

Hydromechanika, nauka o cieczach. Dzieli się zwykle na dwa działy: hydrostatykę i hydrodynamikę.

Hydrometr, 1) przyrząd, służący do mierzenia prędkości przepływu wody; 2) przyrząd do mierzenia ciśnienia wody.

Hydrometra, narnik, rodzaj owadów z rodziny Gerridae; żyje na powierzchni wody, karmi się owadami, które chwytają zapomocą przedniej pary kończyn, krótszych od pozostałych, lecz silnych.

Hydrometrja, dokonywanie rozmaitych pomiarów nad zbiornikami wodnymi, np. mierzenia głębokości wód, zmian ich poziomów, prędkości przepływu itp.

Hydrometryczny młynek, przyrząd, używany do pomiaru prędkości wody w rzekach itp.; składa się z drążka lub rury żelaznej, na której osadzony jest młynek, obracający się z prędkością, zależną od prędkości wody. Bardzo duże i ciężkie młynki zawieszają się na łańcuchu.

Hydromotor, ob. hydrauliczny motor.

Hydronephrosis (greck.), wodonercze; zastój moczu w miedniczkach nerkowych, najczęściej spowodowany kamcią nerkową (kamień, tkwiący w miedniczce lub w moczowodzie, mechanicznie nie przepuszcza moczu).

Hydropatja, ob. wodolecznictwo.

Hydropericardium (greck.), zebranie się płynu (niezapalnego) w worku osierdziowym; najczęściej na tle ogólnego zastoj przy chorobach serca.

Hydrophil, ogólna nazwa roślin, zakwitających pod wodą i zapylnych za jej pośrednictwem. Pylek takiej rośliny jest nitkowaty i ma ciężar właściwy wody, to też najlżejszy prąd unosi go i doprowadza na znamię słupka innego kwiatu; np. Zoostera marina (trawa morska).

Hydrophilidae (kałużnicowate), nazwa rodziny owadów tegopokrywych (Coleoptera). Tryb życia wodny, larwy drapieżne, dorosłe roślinożerne. Hydrophilus piceus i Hydrophilus atterimus (kałużnice).

Hydrophobia, ob. wodowstręt.

Hydrophyta, rośliny, przystosowane do życia w wodzie. Jedne z nich są całkowicie pogrążone w wodzie, inne mają liście pływające lub wyrastające nad powierzchnię wody. Ponie-

Kąpiel hydroelektryczna.

waż pobierają pokarm całą swoją powierzchnią, więc albo nie mają wcale korzeni, albo korzenie bardzo zredukowane, służące im tylko do umocowania się w szlamie dna.

Hydroplan, to samo, co **hydroaeroplan** (ob.).

Hydroporus (halawnik), ob. **Dytiscidae**.

Hydrops (greck.), nagromadzenie się płynu przesiąkowego (niezapalnego) w jednej z jam ciała (w jamie otrzewnej, opłucnej lub osierdzalowej); h. **universalis**, nagromadzenie się płynu w jamach ciała przy równoczesnym obrzęku skóry. Zdarza się na tle chorób serca lub nerek.

Hydropterides, dzierzęgi, niewielki rząd drobnych paproci, żyjących na bagnach lub wodach, należących do typu: zarodnikowe (Sporophyta), gromady: rodnioyce (Archegonatae), klasy: wątrobowce (Hepaticae). Należą tu: *Marsilia*, *Pilularia*, *Salvinia*.

Hydrosfera, powłoka wodna, przerywana łąkami, okrywająca 2/3 powierzchni ziemi (ocean, morza, jeziora, sieć rzeczna).

Hydroslarkowy kwas = podsiarkowy kwas, $H_2S_2O_4$, związek chemiczny; kwas h. oraz jego sole są bardzo nietrwałe i prędko utleniają się na powietrzu. Sól sodowa ma duże zastosowanie w technice farbiarskiej.

Hydroskopia, badanie wody, wdg. jej składników; także domniemana zdolność rozpoznawania obecności wód podskórnych.

Hydrostatyczna prasa, przyrząd do wywierania znacznych ciśnień działaniem niewielkiej ilości wody. Polega na tem, że ciśnienie, wywierane na dno naczynia przez słup cieczy, zależy od wysokości słupa, nie zaś od ilości cieczy. Służy m. in. do otrzymywania wyciągów z materiałów roślinnych.

Hydrostatyczna waga, waga, której jedna szalka jest zawieszona na krótszym łańcuchkach i opatrzona od spodu haczykiem do zawieszania na nim rozmaitych ciał. Służy do doświadczalnego sprawdzania prawa Archimedes'a oraz do oznaczania gęstości ciał.

Hydrostatyczne ciśnienie, ciśnienie w cieczy nieruchomej, wywołane przez ciężar własny cieczy. Jeśli gęstość cieczy jest jednostajna, to h. c. rośnie proporcjonalnie względem głębokości; nie równa się wszakże ciężarowi cieczy, znajdującej się nad daną powierzchnią, lecz ciężarowi słupa cieczy o przekroju, równym danej powierzchni, i o wysokości, równej pionowej odległości danej powierzchni od poziomu cieczy.

Hydrostatyczne iózko, iózko, wynalezione przez lekarza angielskiego Arnotta, w którym chory leży wraz z materacem na powierzchni wody, wskutek czego nie doznaje ucisku.

Hydrostatyczny paradoks, odkryty przez Pascala (1648), wyraża się w tem, że ciśnienie całkowite cieczy na dno naczynia nie zależy od postaci naczynia ani od ilości zawartej w niem cieczy; zależy ono wyłącznie od ciężaru właściwego cieczy, od głębokości dna

pod powierzchnią i od wielkości pola dna. Zastosowanie przy prasie hydrostatycznej (ob.).

Hydrostatyka, nauka o równowadze cieczy. Początek h. dał Archimedes w swem dziele o ciałach pływających (III w. przed Chr.). Z późniejszych badaczy szczególnie zasłużył się Stevin, Galileusz i, zwłaszcza, Pascal, który ostatecznie sformułował niektóre zasadnicze prawa h. i odkrył wiele ważnych zjawisk. Twierdzenie Pascala, że ciśnienie w cieczach rozchodzi się we wszystkich kierunkach jednakowo, stanowi podstawę teoretyczną h.

Hydrotachymetr, przyrząd do mierzenia prędkości wody, rodzaj hydrometru.

Hydrotechnika, budownictwo wodne; szczególnie budowa urządzeń, w których woda jest siłą poruszającą.

Hydroterapia, hydropatja, ob. **wodolecznictwo**.

Hydrothorax (greck.), zebranie się płynu (niezapalnego) w jamach opłucnych; zdarza się przy chorobach serca i nerek.

Hydrotorf, nowa metoda wydobywania torfu, wynaleziona w Rosji za rządów bolszewickich, polegająca na spółkowaniu pokładu torfu silnym strumieniem wody pod ciśnieniem ok. 15 atm., i przepompowywaniu zawiesiny na pola osadnikowe. Tam torf ocleka z wody, a walce samochodowe wygnatają zeń cegiełki, gotowe po wysuszeniu do palenia. H. zastosowano w Finlandji i Danji.

Hydrotropizm, zjawisko reagowania istot żywych na obecność wody. Np. korzenie roślin i grzybnia rosną w kierunku większej zawartości wody (hydrotropizm dodatni), zaś podstawki zarodkonośne grzybów rosną w kierunku przeciwnym (h. ujemny).

Hydrozoa (stulbioplawy), nazwa gromady zwierząt, należących do typu: Jamochony (Cnidaria). Należą tu gatunki, które występują zarówno w postaci polipa, jak i meduzy, opatrzonej zawsze żagielkiem. Warstwa środkowa, położona pomiędzy entoderma a ektoderma, nie ma budowy komórkowej. Dziela się na 2 rzędy: **Hydroidea** i **Siphonophora**.

Hydrus platurus, rodzaj gadów z rodziny **Colubridae**; jadowity wąż morski, żyjący w oceanie Indyjskim i Spokojnym.

Hyères, 1) m. w dep. Var (Francja pld.), nad m. Śródziemnym, 21.000 mieszk.; stacja klimat. zimowa; wywóz oliwy, owoców, wina; jedwabnictwo, saliny; 2) Iles d'H., łańcuch wysp na m. Śródziemnym, zasłaniający zatokę H., 26 km², 1.000 mieszk.; kolonia karna; lasy debowe, pinje, palmy, oliwki, owoce; fortyfikacje.

Hygiea, planetoida, odkryta przez de Jaspars'a w r. 1849.

Hygin św., biskup rzymski ok. 136—140. Dwa dekrety, nazwane od jego imienia, były sfałszowane przez biskupa Izydora. Święto 11 I.

Hyginus Gajus Julius, gramatyk rzymski I w. przed Chr., przyjaciel Owidjusza. Uważany jest za autora dwóch dzieł, które doszły do naszych czasów: „*Fabularum liber*“

i „*Poëtilcon astronomicon libri VI*“ oraz innych zaginionych.

Hyjady (greck. Hyades), w mitol. greck. nymfy, córki Atlasa i Pleony, zamienione przez bogów (którzy chcieli usmierzyć ich ból po śmierci brata Hyjasa) — w gwiazdy. H. stanowią skupienie w gwiazdozbiornie Byka (ob.).

Hyksos („królowie pasterzy“), zdobywcy azjatyccy, przypuszczalnie hamickiego pochodzenia, którzy na początku drugiego tysiąclecia przed Chr. opanowali Egipt i założyli 15-tą i 16-tą dynastję królewską. Rządzili dwa stulecia; władza ich prawdopodobnie obejmowała jedynie Egipt Górny.

Hyla viridis (żabka drzewna), ob. **Rana**.

Hylobius abietis (szeliniak jodłowiec), ob. **Curculionidae**.

Hylzen Jan August, dziejopis Inflant Polskich, kasztelan inflancki, wojewoda miński, *1702, †1767; ogłosił historję Inflant (1750).

Hymans Paul, polityk belgijski, *1865; przywódca liberałów, 1918—20 i 1924—25 min. spraw zagr. Wybitną rolę odgrywa w Lidze narodów na konferencjach międzynarodowych.

Hymen, bóg małżeństwa, syn Apollona.

Hymen, ob. **Dziewicza błona**.

Hymenium, nazwa tkanki, tworzącej zarodniki, występująca jako warstwa na powierzchni lub wewnątrz ciał owocujących wyższych grzybów. W skład tej warstwy, obok komórek zarodnikonośnych (worków, podstawek), wchodziją bezpłodne nitki tzw. wstawki (paraphysae).

Hymenolichenes albo **Basidiolichenes**, porosty podstawkowe, grupa porostów, wytwarzanych przez grzyby podstawczaki (Basidiomycetes). Należy tu tylko kilka gatunków porostów podzwrotnikowych, rosnących na gałęziach drzew i na ziemi; najlepiej zbadany gatunek *Cora pavonia* wraz z dwiema formami: *Dictyonema* i *Landatea*.

Hymenomyces, obłoczniaki, bardzo liczny rząd grzybów podstawczaków (ob. **Basidiomycetes**). Należy tu większość znanych polspolnie dużych grzybów-bedek, zarówno jadalnych jak i trujących. Warstwa zarodnikonośna (hymenium, ob.) u H. pokrywa powierzchnię ciała owocującego, od początku otwartego. W zależności od położenia tej warstwy można podzielić ten rząd na kilka rodzin. Najliczniejsza z nich (do 4.600 gatunków) jest rodzina bedek (Agaricaceae, ob.), u której hymenium pokrywa blaszki, ułożone promieniście na dolnej powierzchni kapelusza. Należą tu np. pieczarka, muchomor itp. Następnie rodzina hub (Polyporaceae), do 200 gatunków licząca, u których hymenium wyściela cienkie kanaliki, tworzące ciało kapelusza, jak np. u borowika (Boletus); u rodz. kołczakowatych (Hydnaceae) hymenium znajduje się na powierzchni kołczastych wyrostków. W rodzinie **Clavariaceae** (goździenkowatych) ma postać maczugowatą lub koralową (np. u koziej bródki *Clavaria*). Należą tu jeszcze drobne rodziny: **Exobasidiaceae** i **Thelephoraceae**.

Hymenophyllaceae, liścioblonne, rodzina paproci; należą tu drobne, bardzo ozdobne gatun-

ki o cienkich, błoniastych liściach, bardzo rozpowszechnione w lasach podzwrotnikowych, na pniach różnych paproci drzewiastych; w strefie umiarkowanej rzadkie.

Hymenoptera (błonkoskrzydłe), nazwa rzędu owadów, których przysadki gębowe są albo gryzące albo przystosowane do zlizywania soków roślinnych. Obie pary skrzydeł mniej więcej jednakowe, błonkowate. Przeobrażenia zupełne. U bardzo wielu gatunków spotykamy się z partenogenezą i heterogonją. Larwy niekiedy beznogie, niekiedy zaś występują nogi dodatkowe (do 8 par), lecz nogi te nie posiadają pazurków. Polimorfizm u gatunków, żyjących społecznie. Najważniejsza rodziny: **Cynipidae** (galasówki), **Ichneumonidae** (gąsieniczniki), **Formicidae** (mrówki).

Hymettus (Trelovuni), grupa gór na pld-wsch. od Aten w Grecji, 1.027 m. wys.; łomy marmuru; miód.

Hymir, olbrzym z sag skandynawskich, z brodą z lodu i oczami, wszystko przenikającym. Miał mieszkać na dalekiej północy nieba.

Hymn, nazwa pieśni, często śpiewanej z towarzyszeniem muzyki ku chwale Boga lub bohaterów. „*Te Deum laudamus*“ jest hymnem, skomponowanym przez św. Ambrożego; **hymny narodo we**, ob. **tablica**.

Hymnologia (greck.), nauka, zajmująca się dziejami, krytyką i objaśnianiem hymnów oraz poznananiem ich autorów.

Hymnarium (łac.), księga liturgiczna, zawierająca teksty hymnów, śpiewanych w kościele.

Hynais Wojciech, malarz czeski, *1854; prof. Akademji Sztuk Pięknych w Pradze; maluje portrety, obrazy kompozycyjne i dekoracyjne, m. in. skomponował kurtynę „*Narodnego Divadla*“ i „*Sad Parysa*“.

Hyndman Henry Mayers, działacz socjalistyczny angielski, *1842; 1887 r. wziął czynny udział w organizowaniu „*Federacji Socjalno-Demokratycznej*“ (S. D. F.) i stanął na jej czele. Po wybuchu wojny, wbrew opinii większości partji s. d., zajął stanowisko wojenne, wskutek czego zmuszony był z partji ustąpić; †1921. Napisał wiele prac, związanych przeważnie z zagadnieniami socjalizmu: „*Historic bases of socialism in England*“, „*The coming revolution in England*“, „*Economics of socialism*“ (1896) i w. in.

Hyoscyamus niger, lulek; roślina swojska z rodziny psiankowatych (solanaceae); w naslonach i korzeniach zawiera silnie działający alkaloid, hyoscyne, czyli skopolaminę.

Hypaciditas (greck.), zmniejszenie zawartości kwasów w treści żołądkowej, objaw przewlekłych nieżytych żołądka.

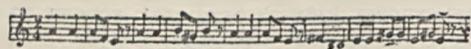
Hyper (greck. pod), w wyrazach złożonych oznacza często nadmiar. W spolszczeniu **hiper**.

Hyperglikemia (greck.), przecukrzyenie krwi; zwiększenie zawartości cukru gronowego (glikozy) w surowicy krwi (ponad 1‰). H. jest jednym z objawów cukrzycy (**diabetes mellitus**). Przeciwwskazanie: **hypoglikemia**.

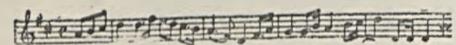
HYMNY NARODOWE POSZCZEGÓLNYCH NARODÓW:

Absynia: Jako hymn służy melodia następująca:

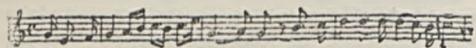
Anglja, ob. W. Brytania.

Argentyna: Hymn „Oid mortales el grito sagrado libertad“. Słowa V. Lopez y Planes (1813), muzyka J. B. Parera:

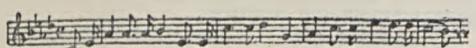

Austria, ob. Niemcy.

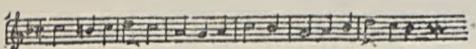
Belgia: La Brabançonne: „Où l'aurait cru, de l'arbitraire“ weszła w życie podczas rewolucji w Brukseli w 1830. Słowa Dechet-Jenneval'a; muz. F. Campenhouta:

Brazylja: W miejsce dawnego hymnu cesarskiego, wprowadzono z nowym ustrojem społecznym tzw. „Hymno de Proclamação de República“: „Seja un pallio de luz desdobrado“. Śl. L. Albuquerque, muz. L. Miguez:

Bułgaria: Do r. 1883 hymn rosyjski, potem „Szumi Marica“, kompozycja ros. kapelm. wojsk. Mareczka:

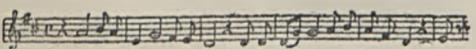
Chile: „Ha cessado la lucha sangrienta“, Śl. B. de Vera y Pintado (1819), muz. J. Zapola:

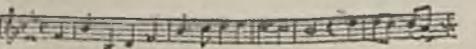
Chiny: nie mają hymnu narodowego; używany jest „Hymn cesarski“, komp. angiłka Benedicta:

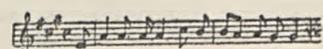
Czechosłowacja: Za hymn służy pieśń „Kde domov moj“. Śl. J. H. Tyla, muz. Fr. Skroupa (1801–61):

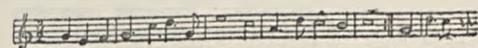
Dania: „Kong Christian stod ved højen mast“ z opery „Rybak“ Ewalda i Hartmanna (1778):

Egipt: hymnu narodowego nie posiada; za hymn służy od 1900 r. pieśń o melodji:

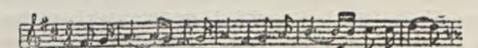
Finlandja: Pieśń „Maamme“. Śl. J. L. Runeberga (1843), muz. F. Pacius'a:

Francja: „Marsyljanka“ jest oficjalnym hymnem narodowym. Wiersz i muzyka Rouget de Lisle'a (ob.), powstały w 1792 w Strassburgu. Śpiewana przez bataljon ochotników z Marsylii, wkraczający w r. 1792 do Paryża, otrzymała swą nazwę Marsyljanki:

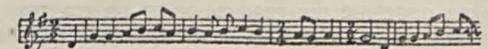
Grecja: „Hymn Wolności“. Śl. D. Solomosa (1798–1857), muz. N. Manzarosa, stał się (za sprawą króla Jerzego I) hymnem narodowym:

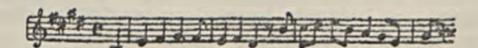
Hiszpanja: Oficjalnym hymnem narodowym jest „Marsz Królewski“ — „La Marcha Real“, który, według jednych, jest marszem wojskowym francuskim, według innych jest kompozycją Fryderyka II, króla Prus:

Holandja: Pieśń „Wilhelmus van Nassouwen“, przypisywana F. van Marnixowi, powstała ok. 1570; kompozytor nieznan:

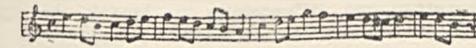
Islandja: Pieśń „O gud vors lands, o lands vors gud“, powstała w r. 1874. Śl. M. Jochumsson, muz. S. Sveinbjörnsson:

Japonja: „Kimiga-jo-wa“, („Niech kwitnie dom cesarski“); tekst ze starych poezji japońskich, muzyka Hajaschi-Eckerta (1880):

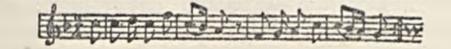

Jugosławia: Hymnem serbskim rozpoczyna się dzisiejszy hymn narodowy Jugosławii. Śl. „Bože prevde ti što spase“ J. Gjordgiewicza, muz. D. Jenko (1872):

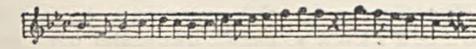

(w dalszym toku ustęp z pieśni kroackiej, a wreszcie słoweńskiej).

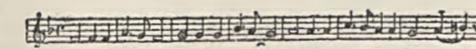
Kanada: Pieśń francuska (Pas derrière chez mon père) z tekstem „Vive la Canadienne“:

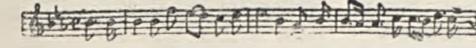
Łitwa: „Lietuva, tevyne musu“. Śl. i muz. B. Kudirka:

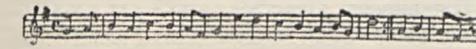
Łotwa: „Deews, swehti Latwiju“. Śl. i muz. K. Baumanna (1835–1904):

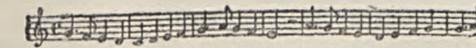
Meksyk: Hymn „Ciña, o Patria!“. Śl. F. G. Bocanegra (1855), muz. J. Nunó:

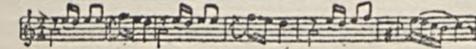
Niemcy: Pieśń „Deutschland, Deutschland über Alles“. Śl. Hoffmana von Fallersleben (1841), muzyka wzięta z austriackiego hymnu J. Haydna, skomp. (1797) pierw. do słów L. L. Haschki: „Gott erhalte Franz den Kaiser“:

Norwegja: Pieśń: „Ja vi elsker dette landet“. Śl. Bj. Björnsona, muz. L. Nordraaka:

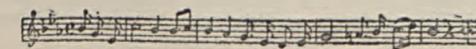
Persja: Marsz kompozycji L. Lemaire'a (1873):

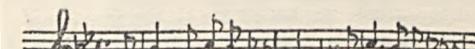
Polska: „Mazurek Dąbrowskiego“ („Jeszcze Polska nie zginęła“), zajmuje miejsce hymnu narodowego. Powstał on w 1797 r. w polskich legionach, które gen. Dąbrowski tworzył we Włoszech. Tekst napisał J. Wybicki, muzykę przypuszczalnie K. Ogiński:

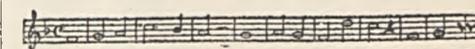
Portugalia: Hymn republikański: „Heroes do mar“. Śl. Lopeza de Mendonça, muz. A. Keila (1890):

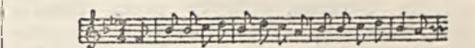
Rosja: W miejsce dawnego „Boże carja chrani“ (Ks. A. Lwowa do śl. Zuchowskiego 1833), ustanowiono obowiązujący obecnie „Internacjonal“: „Wstawaj proklamem wozmuszczony!“:

Rumunja: Hymn „Traeasca regele in pace“, obowiązuje od 1862. Śl. B. Alecsandriego, muz. E. Hübscha:

Stany Zjednoczone: „Yankee Doodle“, pieśń angielska, która przeszła w r. 1755 do Ameryki (nowe śl. R. Sheksburga):

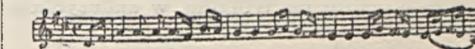
Szwajcaria: „Psalm Szwajcarski“ „Trittst im Morgenrot daher“. Śl. L. Widmera, muz. O. Zwysyga (1843):

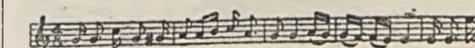
Szwecja: Pieśń „królewska“: „Ur Svenska hjertans“. Śl. A. Strandberga, muz. J. Lindblada (1844):

Turcja: Marsz Neżib Paszy „Hamidje“:

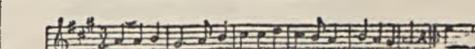

Węgry: Hymn „Szózat“. Śl. Koromarty, muz. Egressy (ok. 1830):

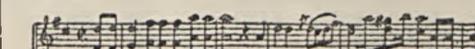

obok marsza narodowego „Rakoczego“.

W. Brytania: Hymn królewski „God save the king“. Muz. H. Carey'a (1743):

Włochy: Marsz Królewski, Marcia Reale (kompozytor Gabelli, 1843):

(Por. S. Rousseau i Montorgueil: „Les chants nationaux de tous les pays“ (1901) i Emil Bohn: „Die Nationalhymnen der europäischen Völker“).

Hyperglobulia (greck.), zwiększenie ilości czerwonych ciałek (erytrocytów) we krwi (ponad 5.000.000 w 1 mm³ u mężczyzn, ponad 4.500.000 u kobiet). Zdarza się podczas pobytu w górach. Ob. także poliglobulia.

Hypericum, dziurawiec, pospolite ziele z rodziny dziurawcowatych, posiadające liście z przeświecającymi punktami („dziury”), ze znajdującymi się tam gruczołami, wydzielającymi olejek. Kwiaty żółte z pręcikami w 3-ch lub 5-ciu wiązkach.

Hypernosus (greck.), zwiększenie krzepliwości krwi. Przeciwwstawienie: hypinosis.

Hyperion (Hiperjon), ósmy według oddalenia satelita Saturna, odkryty przez Bond'a w r. 1848; odległość — 24,49 równikowych promieni Saturna; obrót gwiazdowy 21^h6^m38^s23.⁵⁹; wielkość gwiazdowa 14; średnica 330 km.

Hyperkeratosis, nadmierne rogowacenie naskórka, tworzenie się rogów skórnych, łusek, igiel itp. H. może być wrodzona lub nabyta (w następstwie przewlekłych chorób skórnych). Wrodzona h. prowadzi może do tworzenia się grubych rogowych łusek na powierzchni ciała (tzw. ichtyosis congenita).

Hypersten (hipersten), piroksen rombowy, zawierający przeważnie metakrzemian żelazowy. Nieprzezroczysty. Twardość 6. Ciepły właściwy 3,45. Kryształy wielkie w Bodenmais (Bawaria), drobne w wielu skałach magmowych, np. w gąbro na Wołyniu, w andezydach Czorsztyna.

Hypae (greck. = tkanka), strzępki, komórki, tworzące część rośliny grzybiowej. Mogą być niezróżniczkowane (grzybnia jednokomórkowa) lub rozgałęzione (grzybnia wielokomórkowa).

Hypaena thebaica, roślina afrykańska z rodziny Palmae (palmy). Różni się od innych gatunków palm, że posiada pień (kłodzinę) rozgałęziony.

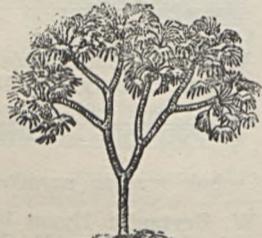
Hypnosis (greck.), zmniejszona krzepliwość krwi. Przeciwwstawienie: hyperinosis.

Hypnal (greck.), związek organiczny, połączenie chloralu z antypiryną; bezbarwne, trudno w wodzie rozpuszczalne kryształki; środek nasenny.

Hypnum cuspidatum, roślina z klasy mchów, należąca do rzędu Bryi-

Hypericum perforatum; a kwiat pojedynczy; b owoc.

Hypaena thebaica.

Hypnum cuspidatum.

nae, czyli mchów właściwych. Rodnie tego gatunku, a tem samem i zarodnie umieszczone są na rozgałęzieniach bocznych, stąd nazwa Bryinae pleurocarpae w odróżnieniu od Bryinae acrocarpae czyli wierzchołko-zarodniowych (Polytrichum). Występuje w lasach, tworząc darń.

Hypo (greck., pod), w wyrazach złożonych oznacza często niedomiar. W spolszczeniu hipo...

Hypoderma bovis (głaz bydłęcy), ob. Oestridae.

Hypogastrum (greck.), podbrzusze; część brzucha, leżąca poniżej linii, którą można przeprowadzić przez najbardziej ku przodowi wystające punkty kości biodrowych, czyli przez tzw. kolce biodrowe przedudzia.

Hypoglossus (greck.), nervus h., nerw podjęzykowy, nazwa dwunastej pary nerwów czaszkowych (mózgowych). Nerw ruchomy mięśni języka.

Hypokaustum (greck.), nazwa starożytnego centralnego ogrzewania, używanego zwłaszcza w domach rzymskich. Wynalazek Sergjusza Orata z pocz. I w. przed Chr. Zasada było rozprowadzanie pary wodnej z kotła, pod ciśnieniem, rurami glinianymi wzdłuż ścian i pod podłogami.

Hypomania (greck.), lżejsze postacie manji (zaburzenia psychicznego, cechującego się nadmierną wesołością, ob. manja); hypomanjak, człowiek dotknięty h.; hypomanjakalny, stan hypomanjakalny, stan lekkiej manji.

Hypophysis (greck.), ob. przysadka mózgowa.

Hypostasis (greck.), w med. przekrwienie opadowe; zbieranie się krwi w najniższych częściach trupa. W znaczeniu ogólnem hipostaza oznacza podstawę, zasadę, również istotę rzeczy, substancję.

Hyracoida, góralowate, podrząd zwierząt, rząd: Ungulata (kopytne); mają przednie kończyny cztero-, tylne zaś trójpalczaste, palce zakończone rozszerzonymi paznokciami. Siewakce górnej szczęki pozbawione korzeni, przypominają siewakce gryzoni, do których H. są podobne. Wśród kopytnych zajmują stanowisko odrębne z powodu zakończenia palców nie kopytami, ale paznokciami. Ponieważ najbliższe są spokrewnione ze słoniami, niektórzy autorowie wyodrębniają je razem ze słoniami w specjalny rząd: subungulata. Góralowate liczą tylko kilka gatunków, należących do jednej rodziny: Procaviidae; zamieszkują skaliste okolice Afryki i pld.-zach. Azji.

Hyrkan, 1) I. syn Szymona Machabeusza, arcykapłan żydowski 135—105 przed Chr.; 2) II. arcykapłan żydowski 78—38 przed Chr. Zabity w 30 r.

Hyrtl Joseph, anatom austriacki; * 1811, † 1892; profesor w Pradze i Wiedniu. Główne dzieło: „Lehrbuch der Anatomie”.

Hyssopus officinalis, hyzop albo izop lekar-

ski, rodzaj roślin z rodziny Labiatae (wargowe); rośnie dziko w Europie pld., u nas hodowana jako roślina ozdobna, kuchenna i lekarska. Okółki kwiatowe, zebrane w kształcie kłosa; wszystkie zwrócone ku jednej stronie.

Hystaspes (Vishtacpa), satrapa perski w VI w. przed Chr.; ojciec kr. Dariusza.

Hysterectomy (greck.), operacja chirurgiczna (ginekologiczna), polegająca na całkowitem lub częściowym wycięciu macicy.

Hysterotomy (greck.), operacja chirurgiczna (ginekologiczna), polegająca na przecięciu

ściany macicy w celu usunięcia nowotworów lub płodu (przy cęciu cesarskim).

Hystrix cristata (jeżozwierz pospoli), zwierzę; gromada: ssaki (Mammalia), rząd: gryznie (Rodentia). Długość do 65 cm., ogon 11 cm. Cały grzbiet i ogon pokryte są kolcami, głowa i bokł twardą szczeni. Zamieszkuje nory pośród skal. Żywi się roślinami, owocami; chwytą też i owady. Mięso jego jest smaczne. Połudn. Europa i Półn. Afryka. Jeżozwierze amerykańskie spędzają życie na drzewach. Mają ogon chwytny.

Hythe, m. w hrabstwie Kent (Anglja), 5.550 mieszcz.; miejscowość kąpielowa.

I

I (i), dziewiąta litera alfabetu, po grecku jota, pochodzi z fenickiego i oznacza rękę; w języku polskim samogłoska podnieblenna, młękcząca poprzedzająca spółgłoskę lub zastępująca znak młękczący; u star. Greków oznaczała cyfrę 9, u Rzymian 1.

Ib., skrót łac. ibidem (ob.).

Ibadan, osada handl. na pld. bryt. kolonii Nigerji (Afryka zach.), w kraju Jomba; 175.000 mieszkańców.

Ibague, stol. prow. Tolima w Kolumbji (Am. Pld.), 1.290 m. n. p. m., 30.000 mieszcz.; wywóz kakao i cukru; kopalnie złota, miedzi i rtęci.

Ibanez Carlos, geodeta i generał hiszpański, * 1825, † 1891; twórca mapy topograficznej Hiszpanji, założyciel Instytutu geodezyjnego, prezes stałego komitetu pomiarów międzynarodowych oraz komisji międzynarod. miar i wag.

Ibanez Vicente Blasco, powieściopisarz hiszpański, * 1869, † 1928; jako republikanin był w ostrej opozycji do rządu hiszpańskiego; mieszkał we Francji. Napisał: „Czterech jeźdźców Apokalipsy”, „Ziemia zdobywców”, „Rudera”, „Katedra” i in.

Ibar, l. dopływ serbskiej Morawy w dorzeczu Dunaju; ujście poniżej m. Kruszewacu, dług. 178 km.

Ibarra, stol. prow. Imbabura w Ekwadorze pln. (Am. Pld.), 2.230 m. n. p. m., 12.000 mieszcz.; przedziałnie bawełny.

Ibbenbüren, 1) m. w rej. münsterskiej w Westfalji (Prusy), 6.350 mieszcz.; tkactwo, fabr. szkła; 2) gmina wiejska tamże, 7.000 mieszcz.; kopalnie węgla i rudy żel.

Iberis, ubiłek, roślina z rodziny krzyżowych (Cruciferae), z kwiatami grzbiecistymi. Kwitnie od czerwca do sierpnia. Hodowana w ogrodach, niekiedy dziczeje.

Iberja, 1) star. nazwa krainy pomiędzy Kaukazem i Armenją, dzisiejsza Georgia (Gruzja); do IV w. po Chr. rzymska, później perska z własnymi królami; 2) staroż. nazwa półwyspu Pirenejskiego.

Iberowie, pierwotna ludność półwyspu Pirenejskiego (Iberyjskiego); zmieszala się z Celtami, Rzymianami, Suewami, Wandalami i Arabami i ostatecznie zromanizowała się; z ich potomków jedyni Baskowie zachowali swój język.

Iberyjski półwysp (od łac. nazwy rz. Ebro, Iberus), co samo co Pirenejski półwysp; Iberyjskie góry odgraniczają dolinę rz. Ebro od wyżyny Kastylskiej; szczyty: Cerro de San Lorenzo (2.305 m.), Pico de Urbion (2.252 m.), Sierra del Moncayo (2.349 m.); I. morze, zachodnią część m. Śródziemnego.

Ibidem (łac.), w tem samym miejscu.

Ibi Gamin, szczyt w Himalajach, 7.625 m.

Ibikos z Reglum, poeta grecki, ob. Grecka literatura.

Ibis aethiops (ibis czczony), ptak; rząd: czaplowate (Herodiones); 75 cm. długość, upierzenie białe, lotki granatowe, dziób czarny, zakrzywiony, silny. Żywi się konikami polnymi, żmijami, żukami; gnieździ się na drzewach. Dawniej czczony był przez Egipcjan jako opiekun płazów i gadów. Tysiące zabalsamowanych mumii ibisów znaleziono w piramidach. Dzisiaj spotkać go można w górnym biegu Nilu.

Ibis falcinellus (ibis brunatny), upierzenie ciemnobronzowe, z zielonym połyskiem; żyje i gnieździ się na niedostępnych bagnach w Europie, Azji zach., Afryce pln.-wsch. W Europie pld. i Azji żyje gatunek Platalea leucorodia.

Ibiza, jedna z wysp Balearskich na m. Śródziemnym (Hiszpanja), górzysta; 597 km², 30.000 mieszcz.; gł. m. i port I., 6.700 mieszcz.

Ibn, również Ebn, po arabsku syn.

Ibn Batuta, Abu Abdallah, podróżnik arabski, * 1304, † 1377; zwłędził kraje od Afryki

Ibis czczony.

Głowa Platalea leucorodia.

zach. do Chin i wysp Sundzkich i od Jeniseju do Indyl.

Ibn Chaldun Abderrahman, historyk i socjolog arabski; * 1332 w Tunisie, † 1406 w Kairze, jako wielki kadi; napisał: „Historja Arabów i Berberów“, „Prolegomena“ i in.

Ibn Chordadbeh, geograf arabski z IX w., autor „Księgi dróg i krajów“.

Ibn el Faridh Omar, arabski poeta mistyczny. * 1181, † 1235 w Kairze; autor „Pieśni nad pieśniami Arabów“.

Ibn Esra (Abraham ben Meir), poeta i uczonek żydowski, * 1092, † 1167; autor wielu komentarzy do Starego Testamentu i gramatyk żydowskich.

Ibn Fodlan (Fozlan) **Ahmed**, podróżnik arabski z X w.; opisał podróże do Bułgarów nadwołżańskich i Chazarów.

Ibn Haukal, geograf i podróżnik arabski z X wieku; zwiedził kraje mahomet. od Chin do Afryki płn., Sycylię, Hiszpanję i Kaukaz.

Ibn Junis, astronom arabski, * 950, † 1008. ulepszył gnomon oraz inne narzędzia astronomiczne.

Ibn Rosteh Abu Ali (zwany dawniej błędnie Ibn Dast), uczonek perski z końca IX lub początku X w.; w dziele „Księga drogocennych kosztowności“ podał wiadomości o Słowianach.

Ibn Roszd, filozof i lekarz arabski, ob. **Averrhoës**.

Ibn Saud, sułtan państwa arabskiego. Ndźdu, przywódca sekty Wahabitów; wróg wpływów europejskich, a zwłaszcza brytyjskich na półwyspie Arabskim i w Mezopotamji; zajął w końcu 1925 r. całe państwo Hedžas, a wraz z nim Mekkę i Medynę, zadając cios angielskiej protekcyjnej polityce na półwyspie.

Ibn Sina, filozof i lekarz arabski, ob. **Avicenna**.

Ibn Tibbon, nazwa rodu żydowskiego z pld. Francji, który się wślawił licznymi przekładami hebrajskimi autorów arabskich i żydowsko-arabskich, począwszy od XII wieku.

Ibrahim-Basza, adoptowany pasierb Mahomeda Alego, * 1789, † 1848 w Kairze; dowodził w l. 1824—28 egipskimi oddziałami pomocniczymi w Morei; w r. 1833 zdobył Syryę; w 1839 odniósł świetne zwycięstwo nad Turkami pod Nisib; w 1848 wice-król Egiptu.

Ibrahim ibn Jakób, kupiec żydowski z Hiszpanji; odbył 960—65 podróże do Niemiec i Czech; w relacji swej, zachowanej w dziele al Bekri'ego, pisze o Polsce jako o „ziemi Mszki“ (Mieszka), o drużynie książęcej, o Krakowie (Krakua).

Ibrahimieh, kanał w Egipcie Górnym, nawadniający prow. Siut i Minje, dług. 98 km.; początek pod m. Siut.

Ibsen Henrik, poeta i dramaturg norweski, * 1828 w Skien w Norwegji, † 1906; 1864 do 91 przebywał przeważnie w Niemczech i we Włoszech. Twórczość: 1-szy okres romantyczny; dramaty: „Święto na Solhaug“, „Rycerze północy“, „Pretendenci do tronu“

(dramat historyczny), „Brand“, „Cesarz i Gallilejczyk“, „Peer. Gynt“ (przejście do następnego okresu); 2-gi okres realistyczny; dramaty współczesne, które rozniosły sławę I. po całym świecie i wywarły olbrzymi wpływ na literaturę światową; „Związek młodzieży“, „Podpory społeczeństwa“, „Nora“, „Upiory“, „Wróg ludu“, „Dzika kaczka“, „Rosmersholm“, „Kobieta z morza“, „Hedda Gabler“. W twórczości I. z tego okresu występował coraz silniej pierwiastek symboliczny, charakterystyczny 3-ci okres symboliczny; „Budowniczy Solmes“, „Mały Ejolf“, „Jan Gabriel Borkman“, „Gdy umarli zmartwychwstali“. I. pisał również wiersze liryczne, refleksyjne i satyryczne.

Ibsen Sigurd, syn poprz., pisarz i polityk norweski, * 1859; 1903—1905 minister.

Ica, stol. prow. nadmorskiej I. w Peru, 17.000 mieszcz.; huty szklane, wywóz wina.

Ica lub **Putumayo**, l. dopływ górnej Amazonki (Am. Pld.); dług. 1.580 km., żeglowny.

Ichneumon, ob. **Mungos ichneumon**.

Ichneumonidae (gasieniczniki), nazwa rodziny owadów błonkoskrzydłych (Hymenoptera) o bardzo długich pokładkach, składają jajka do larw innych owadów. Wyłęgnięte larwy karmią się ciałem gasienic, które żyją jeszcze przez czas jakiś i rosną, a nawet zamieniają się w poczwarki, poczem umierają. Gasieniczniki są bardzo pożyteczne, gdyż w ten sposób tępią dużo szkodliwych gasienic. Gasienicznik barykarz składa jajka do larwy motyla błędnika kapustnika (*Pieris brassicae*).

Ichnogomilka, sztuka tropienia, dochodzenia śladów.

Ichor (greck.), u Homera krew bogów; obecnie posoka krwista przy wrzodach zapalnych.

Ichtyocentaur, starożytny bajeczny potwór morski z tułowiem konia i rybim ogonem.

Ichtyodonty, kopalne zęby ryb.

Ichtyofagi (greck. „rybożercy“), nadmorskie ludy, żywiące się rybami.

Ichtyofthalm, to samo, co apofilit.

Ichtyol (greck.), $C_{22}H_{36}S_3O_8Na_2$, związek organiczny, sulfokwas, otrzymywany przez suchą destylację pokładów górskich z Seefeld w Tyrolu; płyn ciemno-brunatny o nieprzyjemnym zapachu, ma słabe działanie antyseptyczne, wzmacnia wchłanianie produktów patologicznych (wysięków). W lecznictwie używane są sole i, np.: amonowa = ammonium sulfoichtyolicum, litowa, sodowa etc. Stosowany jest jako płyn lub jako maść przy chorobach skórnych i kobiecych.

Ichtyolity, kopalne szczątki ryb.

Ichtyologia, nauka o rybach.

Ichtyophis glutinosus, ob. **Gymnophiona**.

Ichtyornis, ptak z epoki kredowej, wielkości gołębia, z grzebleniem na mostku i z zębami w zębodołach. Znaleziony w pokładach górnej kredy w Ameryce Północnej.

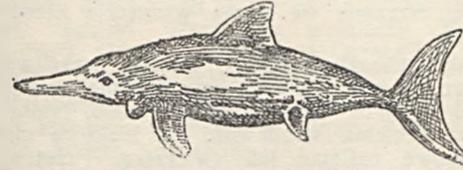

Ichtyornis.

Ichtyosaurus, gad kopalny, sięgający do 10 m. długości, z okresu triasowego i jurajskiego; zwierzę morskie, żyworodne, z odnóżami i ogonem w formie płetw, z mniejszą płetwą na grzbiecie. Głowa wydłużona w długi dziób,

Ichtyosaurus: a) szkielet*

b) prawdopodobny wygląd zwierzęcia.

w wydłużonych szczękach liczne ostre zęby. Były to drapieżniki morskie, które żywiły się amonitami, rybami i mniejszymi gadami.

Ichtyosis (greck.), zrybia łuska, choroba skórna; nadmierne zrogowacenie naskórka; bywa wrodzona (i. congenita: dziecko się rodzi ze skórą, pokrytą rogowymi twardymi płytkami), albo też występuje w pierwszym roku życia (i. acquisita: w najprostszyc przypadkach tworzą się tylko suche otrębiaste łuski, występujące przeważnie na kończynach). Łuski przy i. przeszkadzają normalnemu wchłanianiu powietrza przez skórę. Dzieci, urodzone z i., żyją zwykle bardzo krótko (1—2 dni).

Ichtyos (greck., ryba), symbol Chrystusa, według liter początkowych: Iesus Christus Theon Yios Soter = Jezus Chrystus, syn Boga, zbawiciel.

Ickern, w. w Westfalji (Prusy), nad rz. Em-scher, 12.200 mieszcz.; kopalnie węgla.

Iclea, planetoïda, odkryta przez Palisę w r. 1889.

Icterus (greck.), żółtaczk.

Ictus (łac.), uderzenie; 1) i. cordis, tzw. uderzenie koniuszkowe (wierzchołkowe) serca; normalnie znajduje się w 5-tej przestrzeni międzybrzojowej, nawewnątrz od linii, którą można przeprowadzić przez lewą brodawkę sutkowa. U ludzi z chorem sercem i. przesuwają się nadół lub nazewnątrz; 2) i. apoplecticus, udar mózgowy.

I-czang (ang. Ichang), m. w prow. Hupe (Chiny środk.), nad rz. Jan-tse-Kiang, 55.000 mieszcz.; port rzeczny, otwarty dla żeglugi międzynarodowej od r. 1876.

Ida, 1) obecnie Kas Dagh, góra w Azji Mniejszej, na pld. od ruin staroż. Troi, 1.770 m.; 2) obecnie Psiloritis, środk. grupa w górach wyspy Kreta, 2.457 m.

Idaho, stan zach. St. Zj. Am. Płn. (od r. 1890) na zachodnim stoku Gór Skalistych; 217.261 km², 432.000 mieszcz.; stol. Boise City; na pld. teren górzysty, pokryty lasami i pastwiskami, na pld. równiny (nawadniane); chów by-

dła, rolnictwo; kopalnie złota, srebra, ołowiu, węgla, rudy żel.; wywóz drzewa; linii kolejowych 3.915 km.

Idar, m. w rep. Oldenburskiej (Niemcy pld.); 7.000 mieszcz.; szlifiernie drogich kamieni.

Idatte Krzysztó f, kanonik kapituły krakowskiej, nauczyciel ks. Józefa Poniatowskiego; w 1783 mianowany profesorem języka greckiego w Akademji krakowskiej; † 1792.

Idea (greck., dosłownie: obraz, kształt), w znaczeniu potocznym: myśl, pojęcie, wyobrażenie; u Platona ostateczna, zasadnicza forma, nieodmienna, ponad przestrzenią i czasem; u Kartezjusza i. wrodzone, nabyte i sztuczne mają różną ilość bytu lub doskonałości; u Spinozy i. jest pojęciem, które tworzy duch, jako istota myśląca; u Leibniza i. wrodzone przeryniają duszę, jak żyły marmur, i według nich układa się chaos sprostżeń; u Kanta i. jest koniecznym pojęciem rozumem, któremu nie odpowiada żaden przedmiot zmysłowy; u Schellinga filozofia jest umiejętnością idej czyli odwiecznych pierwowzorów rzeczy; u Berkeley'a i. są wytworem naszych wrażeń, istnieją tylko w istotach czujących; u Hegla i. jest jednością pojęcia i rzeczywistości, samoistnym związkiem przedmiotu z podmiotem; u Schopenhauera i. są stopniami urzeczywistniającej się woli; u Hume'a i. jest podświadomością, która pod wpływem wrażenia staje się świadoma.

Idealizm, kierunek filozoficzny, głoszący, że tylko idee posiadają byt rzeczywisty (Platon, Arystoteles, Leibniz, Kant, Fichte). I. dogmatyczny nie uznaje istnienia świata zewnętrznego, a przyznaje istnienie tylko istot świadomych; i. krytyczny i twierdzi, że możemy poznać tylko stany naszej świadomości, ale nie przedmioty zewnętrzne same w sobie (Kant).

Idealizować, nadawać komuś lub czemuś cechy doskonalsze, niż te, które posiada w rzeczywistości.

Ideal, wyobrażenie, zawierające wzorowy typ dla pewnego rodzaju przejawów życia.

Idée fixe (franc.), natręctwo myślowe; stały nawrót jednych i tych samych myśli, które wkońcu opanowują całą umysłowość danego osobnika; objaw neurastenji oraz niektórych chorób umysłowych.

Idej asocjacja, ob. **asocjacja**.

Idem (łac.), ten sam, to samo; skrót: i. d.

Identyczność (łac.), tak ściśle podobieństwo między dwoma przedmiotami, że wszystko, co można powiedzieć o jednym z nich, można powiedzieć i o drugim. Znak identityczności w matematyce: ≡

Ideografia, pismo pojęciowe, posługujące się obrazami zamiast dźwięków.

Ideolog, 1) tak nazywano pewną grupę filozofów francuskich z pierwszych dziesiątków XIX w., którzy rozwijali filozofję Condillac'a, jak Cabanis, autor rozprawy „Rapports du physique et du moral de l'homme“ (1802), Destutt de Tracy i in.. 2) pisarz, formułują-

cy tzw. „Ideologie“, tj. teorię, doktrynę danego kierunku naukowego, artystycznego, politycznego, ekonomicznego itp.

Ideologia (greck.), nauka o powstawaniu pojęć; doktryna pewnego kierunku naukowego, artystycznego etc.

Ideomotoryczne ruchy, ruchy, które, według dość rozpowszechnionej teorii psychologicznej, mają bezpośrednio wpływać z wyobrażeń ruchów, które sobie przedstawiamy. Tak np., gdy sobie intensywnie przedstawimy w wyobraźni, że wykonujemy jakieś działanie, naturalnym skutkiem tego przedstawienia ma być jego przejście w prawdziwy ruch, wykonany przez daną osobę. Ruch ten jest jakby dalszym ciągiem samego myślenia o nim. Wobrażenie (idea) ma według tego poglądu posiadać w sobie tendencję ku realizacji zewnętrznej (motorycznej — stąd nazwa i. r.). Myśl o ziewaniu sprowadza ziewanie prawdziwe, myśl o tem, że mogę wyciągnąć rękę, by wziąć jabłko, leżące na talerzu, sprowadza automatycznie wykonanie odnośnego ruchu itp. Do ruchów i. r. sprowadza się tzw. odgadywanie myśli. „Odgadywacz myśli“, trzymając za rękę osobę, myślącą intensywnie np. o miejscu, w którym ukryła przedmiot, wyczuwa ruchy jej ramienia, które osoba ta mimowoli wykonuje, gdy myśli o kierunku, w którym należy szukać przedmiotu. Po raz pierwszy terminu i. r. użył uczonego angielskiego Carpenter. Duże znaczenie w psychologii działania przypisuje im słynny psycholog amerykański William James i wielu in. W ostatnich czasach jednak koncepcja teoretyczna i. r. poddana została surowej krytyce, m. in. przez psychologa amerykańskiego Thorndike'a.

Ideopiastyka, ob. metafizyka.

Ideoplazma, ob. metafizyka.

Id est (łac.), to jest, to znaczy; skrót: I e.

Idiazabal, przełęcz w Pirenejach zach., 658 m. n. p. m., linja kol. Bajonna—Madryt.

Idistavisus, równina pod m. Minden w Westfalji, gdzie wódz rzymski Germanicus poblił, w r. 16 po nar. Chr., Armijnusa, księcia Cherusków.

Idjochromatyczne minerały, minerały barwne, mające stały charakterystyczny kolor, będący zazwyczaj wynikiem zawartości pewnego pierwiastka chemicznego; np. sole tlenowe miedzi są błękitne lub zielone, połączenia żelaza trójwartościowego — rdzawo-brunatne itp. Przeciwnieństwem ich są minerały zabarwione czyli alochromatyczne.

Idjokrazja (greck.), przyrodzone właściwości człowieka.

Idjolatrja (greck.), samouwielbienie.

Idjom (greck.), charakterystyczne zwroty językowe; dialekt, gwara.

Idjometryczny wzrost, dla danego gatunku istot uorganizowanych charakterystyczny, lecz nie maksymalny. Odnosi się to pojęcie do zwierząt i roślin, które przez całe swoje życie rosną (krokodyle, ryby, drzewa)

Idjomuskularny skurcz, skurcz mięśniowy

podrażnionego odcinka mięśniowego; objaw zmuszenia mięśni.

Idjopatyczny objaw, samoltna choroba, niezależna od innych zasłabnięć, występująca z powodów, niedających się stwierdzić.

Idjoplazma, według teorii Naegeli'ego ta część protoplazmy komórek rozrodczych, która jest przenosićką wszelkich cech dziedzicznych i która przy podziale komórek zarodka przenika do każdej komórki organizmu, tworząc w dorosłym organizmie jakby sieć, ciągnącą się przez wszystkie komórki ciała.

Idjosynkrazja (greck.), swoista wrażliwość pewnych osobników na czynniki, nie wywołujące żadnych zmian u innych osób. Istota i. jest specjalna wrażliwość na niektóre ciała białkowe roślinne lub zwierzęce. Przejawy: występowanie wysypki pokrzywkowej (urticaria), podniesienie temperatury, przemijające obrzęki po spożyciu poziomek, raków lub homarów.

Idjotermiczne zwierzęta, zwierzęta ciepłokrwiste, które mają stałą temperaturę krwi, niezależną od temp. otoczenia.

Idjotyzm (greck.), najwyższy stopień niedorozwoju umysłowego; wada umysłowa wrodzona, przejawiająca się brakiem wszelkich pojęć, nawet najprostszych, niezdolnością porozumiewania się z otoczeniem zapomocą mowy lub gestów. Niektórzy Idjoci są ociężały, inni bardzo ruchliwi i łatwo wpadający w gniew. Powodem idjotyzmu u dzieci często bywa alkoholizm lub kiła rodziców. Specjalnym rodzajem idjotyzmu jest mongolizm, tzw. choroba Tag-Sachsa.

Idle, przedmieście m. Bradford (Anglja płn.).

Idlib, m. w prow. Alep (Syrja płn.); 15.000 mieszkańców.

Ido (potomek), język sztuczny, odmiana Esperanta w myśl projektu prof. Louis de Beaufront. Ido został uznany i polecony w r. 1907, jako język międzynarodowy, przez „Delegację dla przyjęcia języka pomocniczego“ (Délégation pour l'adoption de la langue auxiliaire) w Paryżu.

Idololatrja (greck.), bałwochwalstwo.

Idomeneusz, król Krety, bohater z pod Troi, wnuk Minosa; podczas burzy na morzu ślubował, że złoży Posejdonowi ofiarę z tego, co spotka przy wkroczeniu do ojczyzny; pierwsza napotkaną istotą był jego syn, którego też złożył w ofierze.

Idria, 1) m. w prow. Wenezja Giulia (Włochy płn.), na pograniczu z Jugosławją; 6.000 mieszkańców (Słoweńców); kopalnie rtęci, ruda żel. i miedź; 2) l. dopływ rz. Isonzo.

Idrjalit, minerał, należący do grupy wosków ziemnych; bezpostaciowy, barwy białej lub szarej; zwykle znajduje się w mieszaninie z cynobrem HgS; łatwo rozpuszcza się w terpentynie. Znajduje się w Idrji w Krajinie.

Idro, jez. w prow. Breścia w Lombardji (Włochy płn.) na zach. od jez. Garda; przepływ rz. Chiese.

Idumea, to samo co Edom (ob.).

Idumejczycy, ob. Edomici.

Iduna (Idhun), skandynawska bogini, strzegąca jabłek, których spożycie zapewniało wieczną młodość.

Idus (Idy), w starożytnym kalendarzu dzień 15-ty marca, maja, lipca i października, w innych miesiącach dzień 13-ty; dni poświęcone Jowiszowi.

Idylla (greck.) albo śielanka, pogodny, spokojny poemat, opisujący przeważnie życie wiejskie. Idylle pisali m. in.: poeta grecki Teokryt, łaciński Wergiljusz, niemieccy Voss („Lulza“), Goethe („Herman i Dorota“) i in.; polski Brodziński („Wiesław“).

Idzi święty (łac. Aegidius, franc. St. Gilles), opat klasztoru w okolicach Nîmes, * ok. 640, † 720; święto 1 września.

Iequitinhonha (Rio), rz. w Brazylii wsch., wpadająca do Atlantyku; dług. 800 km., żeglowna.

Il (Ile d'), wysepka w zatoce Marsylskiej, z zamkiem, zbudowanym przez króla Franciszka I, służącym dawniej za więzienie.

Illand August Wilhelm, aktor i dramaturg niemiecki, * 1759, † 1814; generalny intendent teatrów w Berlinie. Napisał: „Dienstplicht“, „Die Jäger“, „Die Hagestolzen“ i in.

Illigenja, według podań greckich córka Agamemnona i Klitemnestry, złożona w ofierze bogini Artemidzie, przez boginię porwana, przeniesiona do Tauridy i tam uczyniona jej kapłanką. Zgodnie ze zwyczajem taurydzkim, obowiązana była składać w ofierze bogini każdego obcego, przybywającego na wybrzeże. W jednym z cudzoziemców poznała brata swego Orestesa, który zabrał ją wraz z posagiem Artemidy i przewiózł do ziemi attyckiej.

Ilikartydes, rzeźbiarz grecki z Naksos. Nazwisko jego, wyryte na marmurowej podstawie posągu z VI w. przed Chr., znalezionej na wyspie Delos, jest najdawniejszym znany podpisem artysty greckiego. Podstawa jest trójkątna i ozdobiona na każdym rogu dwiema głowami baranów i maską Gorgony.

Ilikrates, wódz ateński, odznaczył się w wojnach: korynckiej (395—387 przed Chr.), tebańskiej (377—363) i przeciwko Sparcie (372 do 371), wprowadzając ulepszone uzbrojenie i nową taktykę; † 352 przed Chr.

Itni, nominalna posiadłość hiszp. nad Atlantykiem w Afryce płn.-zach.; 3.000 km², 20.000 mieszcz.; rybołówstwo; ogrodnictwo, wywóz daktyli.

Ignanie, wieś w powiecie siedleckim (woj. lubelskie), nad rz. Wiśniówka (Muchawka); pałacna świetnia zwycięstwem wojsk polskich 10. IV. 1831 r.

Ignargar (Igharghar), ued w Saharze środk. dług. 1.290 km., posiada wodę tylko podczas deszczów.

Igelström Josif, generał rosyjski; w 1767 przebywał w Warszawie jako pomocnik Repnina, ambasadora rosyjskiego; uwięził Sołtyka, biskupa krakowskiego; odznaczył się

w wojnie z Turcją przy zdobyciu Akermanu, w latach 1784—92 generał-gubernator Syberji; w 1793 dowódca wojsk rosyjskich w Polsce i Litwie, po wybuchu powstania 17. IV. 1794 r. zmuszony był do ucieczki do Marymontu pod osłoną wojsk pruskich i wpadł w niełaskę dworu petersburskiego. Ożeniony z Żaluską, osiadł w jej dobrach na Wołyniu; † 1817.

Igldi (Ighidi), kraina wydm piaszczystych w Saharze zach., nad Atlantykiem.

Iglaste (Coniferae), rząd roślin nagolazkowych ((Gymnospermae). Drzewa lub krzewy o pniach i pędach zdrewniałych, których wspólną cechą jest posiadanie mocnych, niepodzielnych, płaskich lub kanciastych igieł, przeważnie kilkuletniej trwałości (stąd nazwa wiecznozielone). Rosną przeważnie w strefie umiarkowanej, należą do drzew najbardziej wysuniętych ku biegunom. Między zwrotnikami rosną na wysokich górach. W związku z budową kwiatów dzielą się na rodziny: cisowate (Taxaceae) i sosnowate (Pinaceae).

Iglesias, m. w prow. Cagliari, na zach. wybrzeżu Sardynji (Włochy); 21.500 mieszcz.; siedziba biskupa; pszczelnictwo, chów owiec; wywóz wina, oleju i sera; kopalnie ołowiu i cynku.

Iglesias de la Casa José, poeta hiszpański, * 1749, † 1791. Najpopularniejszy zbiór: „Letrillas“ (Listki).

Igllica, szpilka podwójna do włosów; drut do robienia pończoch; narzędzie do wiązania sieci; ostry wierzchołek góry, szczyt wieży; rodzina ryb, ob. Synnathidae; rodzaj roślin, ob. Erodium.

Igllicówka, rodzaj nowoczesnej bezkurkowej broni odcylkowej, używanej do wypraw myśliwskich na większego zwierza; karabin myśliwski.

Igliczka, drut w kształcie igły z uszkiem do przeciągania taselmki; pratek do roboty siatkowej.

Iglicznia, glediczja, ob. Gleditschia.

Iglina, drobne gałęzie sosen.

Igliwie, igły na drzewach iglastych.

Igła, 1) drut stalowy, zaostrowany i zaopatrzony w uszko, do przeciągania nitki, służący do szycia; 2) sztyft na sprężynie, uderzający w patron strzelby.

Igła astatyczna, ob. astatyczny układ. **Igła magnetyczna**, ob. magnetyczna igła.

Iglawa (czeski. Jihlava, niem. Iglau), stol. żupy I. na Morawach (Czechosłowacja), nad rz. Iglawą; 25.640 mieszcz.; przedziałnie, wyrób płótna i tytoniu.

Iglawa (Araucaria), roślina, ob. Araucaria.

Iglawowate, najstarsze rośliny iglaste, odnalezione w jurze.

Ignacew, w. w pow. konińskim (woj. łódzkie); w 1863 bitwa oddziału gen. Taczanowskiego z wojskiem rosyjskim.

Ignacy św., biskup antiocheński, ojciec apostołski, w r. 104 lub 105 skazany przez Tra-

jana na pożarcie przez dzikie zwierzęta; przypisują mu autorstwo 7 listów do zbiorów w Azji Mniejszej, do Rzymian i do bisk. Polikarpa w Smyrnie.

Ignatjew **Nikołaj Pawłowicz** hr., dyplomata i polityk rosyjski; * 1832, † 1908; był 1859—63 posłem w Pekinie, 1864 w Konstantynopolu; brał udział w zawarciu pokoju w San Stefano 1878; był ministrem spraw wewnętrznych 1881—1882, od r. 1888 prezesem Słowińskiego Instytutu Dobroczynności w Petersburgu.

Igni et ferro (łac.), ogniem i mieczem.

Ignipunktura, wbijanie rozpalonych igieł w chore części ciała, celem doprowadzenia ich do uwiadu.

Ignis et aquae interdictio (łac.), formuła wyklęcia w Kościele rzym.-kat., wzbraniająca udzielania wyklętemu ognia i wody.

Ignorabimus (łac.), „nie dowiemy się (nigdy)“, zakończenie dzieła Du Bois-Reymonda „O granicach poznania natury“ (1872).

Ignorant (łac.), niewiedzący, nieuk; ignorować, nie wiedzieć, nie zwracać uwagi, lekceważyć.

Ignorantia legis neminem excusat (łac.), nieznanomość prawa nie tłumaczy nikogo.

Ignorantyni, **Frères ignorantins**, bractwo, założone we Francji w 1680 przez Baptiste de la Salle; zajmują się bezpłatnym nauczaniem ludowem. Rozpędzeni przez W. Rewolucję, przywróceniu w 1808. Bardzo rozpowszechnieni we Włoszech, Belgji, również w Azji, Afryce i Ameryce.

Ignoti nulla cupido (łac.), nieznanane nie neći.

Igor **Światosławowicz**, ks. Nowgorodu i Siewierska, * 1151, † 1202. Jego nieudana wyprawa na Połowców w r. 1185 jest przedmiotem najstarszego eposu małosyjskiego („Słowo o pułku Igora“).

Igorroci, szczep malajski na wyspie Luzon w Filipinach; 40.000 głów.

Igrzyska, zawody publiczne, popisy, konkursy sportowe, wyścigi. **Igrzyska olimpijskie**, zawody gimnastyczne, które odbywały się co 4 lata w dawnej Grecji na cześć bogów, pierwsze w 775 r. przed Chr. w mieściezku Olimpij. **Igrzyska olimpijskie nowoczesne**, wznowione z inicjatywy bar. Pierre de Coubertin, Francuza, organizatora Międzynarodowego Komitetu I. O., odbywają się od r. 1896 (Ateny) co 4 lata w różnych miastach.

Igrzysko w myślistwie: chodzenie ptaków, samców za samicami. Miejsce, gdzie głuszce tokuja. Miejsce gromadnego przebywania ptaków.

Iguajada, m. w prow. barcelońskiej (Hiszpania pñ.-wsch.), nad rz. Noya; 11.000 mieszk.; przedziałnie, tkactwo, garbarnie, wyrób broni.

Iguana tuberculata (legwan), zwierzę; gromada: gady (Reptilia), rząd: łuskonośne (Squamata), podrząd: jaszczurki (Lacertilia), rodzin. legwany (Iguanidae). Dochodzi do 1 m. 80 cm. długości. Brunatne i zielone pasy. U gardła i podbródka szerokie błony w kształ-

cie worka, który zwierzę może nadymać. Silnie ząbkowany grzebień od głowy aż do ogona. Przeskakuje z gałęzi na gałąź, doskonale pływa. Ameryka Płd.

Iguanodon Mantelli, dolnokredowe zwierzę kopalne, należące do klasy gadów, rzędu Dinosaurów, roślinożerne. Poruszało się, biegnąc na dwu nogach, o kościach pneumatycznych, jak u ptaków. Przednie kończyny znacznie krótsze od tylnych chwytne. Palce zakończone mocnymi pazurami. Sięgało do 10 m. długości; całkowite szkielety znaleziono w Belgji i Anglii.

Iguanodon Mantelli.

Iguassu, 1) l. dopływ rz. Parany w Brazylii pld. (Am. Płd.), 26 km. od ujścia wodospady Salto Victoria, 70 m. wys.; dług. 750 km., żeglowny; 2) m. w stanie Rio de Janeiro nad rzeką I.; 5.000 mieszkańców.

Igumen (ihumen), w Kościele grecko-katolickim przełożony klasztorny (przeor, gwardjan w Kościele rzym.-kat.).

Ihering Rudolf v., ob. Jhering.

Ihna, ob. Ina.

Iho, iwo, iwop! okrzyki marynarzy przy wykonywaniu pracy zbiorowej.

I-Hoeng, ostatni cesarz Korei; panował od r. 1897; ustąpił z tronu w r. 1910; † 1926.

Ihram (arab.), szata pielgrzymów, wędrujących do Mekki.

IHS, monogram Jezusa, zamiast IHSVS.

Ihumeń, m. pow. na Białorusi (Rosja zach.), nad rz. Ihumenką; 4.700 mieszk.

Ij (het) lub **Y**, zatoka Zuiderzee, nad którą leży Amsterdam; połączona kanałem z m. Północnem.

Ijssel (Yssel), 1) pr. dopływ dolnej Mozy w Holandji, ujście pod Rotterdamem; 2) (Nie uve), pr. odnoga dolnego Renu w Holandji, od m. Arnhem do Zuiderzee; powstała wskutek przekopania kanału Drususa w 13 roku przed Chr.

Ikar, ob. Ikaros.

Ikarja, idealna kraina, wymyślona przez Etienne Cabet, opisana w jego powieści „Podróż do Ikarji“.

Ikaros (Ikar), syn Dedala, z którym na spójnych włoskach skrzydłach, uciekł z labiryntu na Krecie; wznosił się za blisko słońca, które stopiło włoski, spadł do morza i utonął.

Ikaźń, jez. i m-ko nad niem w pow. dziśnieńskim (woj. wileńskie).

Iki, wyspa na pñ.-zach. od Kiu-sziu (Japonja); 133 km²; 40.000 mieszk.

Ikona, obraz religijny w kościele prawosławnym, przeważnie małych rozmiarów, malowany na drzewie, pochodzenia bizantyjskiego i noszący piętno tego stylu.

IHS.

Ikonodulja, oddawanie czci obrazom i godłom.

Ikonograf, instrument do przenoszenia rysunków, przypominający formą dziób bociana. Człowiek zajmujący się ikonografią.

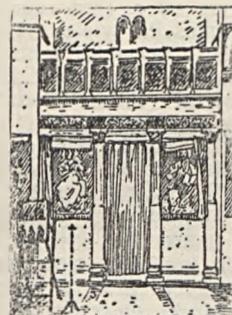
Ikonografja (ikonologia), znanstwo obrazów, umiejętność historycznego rozpoznawania portretów znakomitych osób ze świata starożytnego, przedstawionych w posagach, biustach, na monetach itp.

Ikonoklaści (greck.), obrazoburcy w VIII i IX w. I w. czasach Reformacji, którzy zwalczali część obrazów, szerzącą się w chrześcijaństwie od II w., uznana później przez sobory w Nicei 787 i w Konstantynopolu 869 i 879.

Ikonolatrja, modlenie się do świętych obrazów.

Ikonologia, ob. ikonografja.

Ikonostas, przegroda, oddzielająca w świątyniach kościoła grecko-katolick. sanktuarium od nawy kościelnej, oparta na trojgłom drzew, z których środkowe (największe) zwane są królowskimi i zawieszono zasłonę, boczne zaś nazywają się diakońskimi. Ikonostas budowany jest z kamienia, marmuru lub drzewa, zwykle żelbony i pokryty wielką ilością obrazów.

Ikonostas w klasztorze Osios Lukas w Grecji.

Ikonostrof, przyrząd zwierciadłowy, w którym przedmioty odbijają się odwrotnie (ważne dla miłośników).

Ikopa, l. dopływ rz. Betsiboka (Madagaskar), dług. 500 km.

Ikosaedr (greck.), ob. dwudziestocścian.

Ikositetraedr, ob. dwudziestoczworoscian deltoidowy.

Ikra, jaja rybie.

Ikrazk, ryba-samica, składająca ikre.

Iktinos, budowniczy grecki z czasów Peiryklesa w V w. przed Chr. Wspólnie z Kallikratesem zbudował Partenon, ukończony w r. 438 przed Chr. Twórca świątyni Demetry w Eleusis, gdzie odbywały się słynne misterja, i świątyni Apollona w Bassach w Arkadij, ok. r. 430 przed Chr. Wspólnie z Karpionem opracował dzieło, zawierające opis Partenonu.

Ikwa, pr. dopływ Styru, ujście pod Targowicą, dług. 162 km.

Ilbasan, ob. Elbasan.

Ildefons św., arcybiskup Toledo, * 607, † 667. Napisał m. in.: „Księga o dziewictwie Marji Panny“. Święto 23 stycznia.

Ileck, m. w pow. i gub. orenburskiej (Rosja wsch.); 11.000 mieszk.; kopalnie prawie czystej soli (98,5%).

Ile-de-France, 1) dawna prow. Francji pñ. z stol. Paryżem; 2) dawna nazwa bryt. wyspy Mauritius na oc. Indyjskim.

Ilergetowie, w czasach starożytnych szczep

iberijski w dzisiejszej Aragonji (Hiszpanja); stol. ich była obecna Lerida.

Ileum (łac.), jelito kręte; część jelita cienkiego, leżąca w prawej okolicy biodrowej i łącząca się bezpośrednio z jelitem grubym.

Ileus (łac.), ostry niezły jelit; nagłe występujące objawy zupełnego nieodchodzenia stolca i wiatrów; odbijanie, wymioty (w późniejszych okresach kałowe), silne bóle brzucha, język suchy, tętno przyspieszone, gorączka.

Ilex, ostrokrzew, rodzina Aquifoliaceae; I. aquifolium (ostrokrzew kolczasty), z łodygami i liśćmi o gorzkim smaku, używanymi

Ilex aquifolium.

Ilex paraguayensis.

dawniej jako środek leczniczy; I. paraguayensis (o. paragwajski), którego liście suszone (Yerba) w Ameryce Płd. zastępują herbate chińska; I. Cassine służy w Ameryce Płn. jako środek leczniczy (black-drink).

Il Fiammingo, ob. Duquesnoy François.

Ilford, pñ.-wsch. przedmieście Londynu, 78.000 mieszk.

Ilfov, pow. prow. Muntenia na Wołoszczyźnie (Rumunja); stol. Bukareszt.

Ilfracombe, m. port. w hr. Devon (Anglja pld.-zach.), nad zatoką Bristolską, 9.000 mieszk.; rybołówstwo, kąpiele morskie.

Ilhavo, m. port. w prow. Beira (Portugalia), 12.600 mieszk.; w pobliżu wielka fabryka szkła i porcelany (Vista Alegre).

Ilm, rz. w Azji środk.; jako Kunges wpływa z gór Tian-Szan, wpada w delcie do jez. Bałkasz, dług. 1.300 km.; dolina I. („brama Dżungarska“) była drogą pochodów na zachód.

Ilm, pr. dopływ rz. Angary na Syberji, dług. 540 km.

Ilmiza, góra wulkaniczna w Andach Ekwadoru (Am. Płd.), dwa szczyty (5.300 i 5.160 m.).

Illice, m. nad rz. Sobem, w pow. lipowieckim, gub. kijowska (Ukraina); 9.500 mieszk.; cukrownia.

Iliski, 1) Janusz Stanisław, generał-inspektor kawalerji wojsk koronnych; poległ pod Kurowem w r. 1792; 2) Józef August, brat poprz.; od r. 1792 generał-inspektor kawalerji wojsk koronnych, później marszałek gubernjalny wołyński i generał-major rosyjski. Przyczynił się do uwolnienia jeńców, wziętych przez Rosjan w 1794; † 1844 w Petersburgu.

Ilirja, staroż. kraj nadbrzeżny na wsch. od m. Adriatyckiego, zamieszkały przez indoeurop. Ilirów, podbitych w r. 35 przed Chr.

przez Rzymian (prow. Illyricum); po wdrówce ludów I. została zajęta przez Chorwatów i Serbów. Ilirję jako królestwo przywrócił w r. 1800 Napoleon; w r. 1815 I. przeszła pod panowanie Austrii, podzielona na 5 krajów koronnych: Karyntję, Krainę, Gorycję-Gradiškę, Istrię i Triest; w r. 1919 nastąpił podział I. pomiędzy Austrię, Włochy i Jugosławję.

Ilja, l. dopływ Wilji w dorzeczu Niemna, ujście powyżej Wlejkł.

Ilja Muromiec, „stary Kozak“, legendarny bohater z czasów ks. Włodzimierza W., sławiony w pieśniach ludowych rosyjskich, pochowany rzekomo w pieczarach kijowskich.

Iljada (greck. Ilias), ob. Grecka literatura.

Ilijon, najstarsza nazwa Troi, od Ilosa, syna Trosa; **Ilijona**, córka Priama.

Ikeston, m. w hr. Derby (Anglia środk.); 32.000 mieszk.; odlewnie; wyroby przędzaln. i jedwabne, koronki; kopalnie węgla.

Il, 1) l. dopływ Renu z gór Jura w Alzacji, żeglowny, ujście poniżej Strassburga, dług. 205 km.; 2) pr. dopływ Renu, dług. 75 km.

Ilahun, ob. El Lahun.

Illampu lub **Nevado de Sorata**, masyw w Andach Boliwijskich (Am. Płd.); szczyt I. 6.617 m.

Illecebrum, goździeniec, rodzaj roślin z rodziny Caryophyllaceae (goździkowate), o kwiatach drobnych, białych, owocu bruzdowanym, podługowatym. *I. verticillatum*, g. okółkowy, roślina swojska, rośnie tylko na płd-zach. Polski, na miejscach wilgotnych.

Ille-et-Vilaine, dep. nadmorski w Bretanii (Francja zach.); 6.726 km², 558.600 mieszk.; stol. Rennes.

Iller, pr. dopływ Dunaju, źródła w Alpach Algawskich, ujście pod Ulm w Bawarii; dług. 165 km.

Illicium anisatum, ob. badjan.

Illiman, masyw granit. w Andach Boliwijskich (Am. Płd.), 6.410 m.

Illinois, 1) l. dopływ rz. Mississippi (St. Zj. Am. Płn.), dług. 800 km., żeglowny na 390 km.; 2) jeden z najbogatszych i najlepiej zagospodarowanych stanów St. Zj. Am. Płn. (od 1818); 146.756 km², 6,5 milj. mieszk. (413.230 Polaków); falista, żyzna równina; uprawa zboża i kukurydzy, chów bydła, owiec, świń; węgiel, ruda żel., ołów, cynk, ropa; rzeźnie, fabr. wagonów, maszyn roln., młyny, fabr. mebli i ubrań; linij kol. 19.622 km., tramwajów elektr. 5.816 km.; drogi wodne (wielkie jeziora); stol. Springfield, 59.000 mieszk.; największe m. Chicago, ognisko handlu światowego artykułami żywn.

Illustris (łac.), sławny, dostojny. W Rzymie tytuł rycerzy, od czasów Konstantyna W. pierwszych urzędników w państwie.

Ilm, l. dopływ Sały w dorzeczu Elby; wypływa z Lasu Turyngińskiego; nad I. m. Weimar; dług. 120 km.

Il meglio è l'inimico del bene (włosk.), lepsze jest wrogiem dobrego.

Ilmenau, 1) l. dopływ Elby, wypływa z puszczy Lüneburskiej, dług. 105 km., żeglowny; 2) m. w rep. Turyngińskiej, nad rz. Ilm; 11.700 mieszk.; fabr. porcelany i szkła.

Ilmenit, mineral FeTiO₃, romboedryczny tytanian żelazowy, żelazowoczarny, nieprzezroczysty, nietopliwy; twardość 5½, ciężar właściwy 4,6; w szczelinach łupków krystalicznych, w skałach magmowych.

Ilmeń, jez. w gub. nowogrodzkiej (Rosja płn.), płytkie, rybne; 919 km²; ma odpływ przez rz. Wołchow do jez. Ładogi.

Ilmicka Maria, polska poetka liryczna i autorka utworów dramatycznych, * 1825, † 1895. Kształciła się w Warszawie. Drukowała swe utwory w „Bibliotece Warsz.“, w „Gaz. Codzien.“, w „Tygodniku Il.“ i w „Kółku dom.“. Była od r. 1865 redaktorką „Bluszczu“, gdzie pomieściła wiele artykułów i wierszy, kilkanaście powieści i nowel. Na wyróżnienie zasługują: „Paproć“ („Bibl. Warsz.“), „Miecz ojowski“ („Gaz. Codz.“); osobno: „Ilustrowany skarbczyk polski“ i „Sześć śpiewów“ z muzyką Moniuszki; ogłosiła dramaty: „Alchemik“ („Bibl. Warsz.“), „Kto winien“ („Tyg. Il.“) i „Grób i róża“ („Kółko dom.“). Liczne tłumaczenia z Longfellowa, Goethego i in.

Ilmicki Wasyl ks., pisarz małoruski, kanonik kapituły lwowskiej, * 1823, † 1895; autor licznych prac z zakresu geografii, historii, estetyki, nauk przyrodniczych oraz beletrystyki. Używał pseudonimów Denys z nad Sereta i Denys z Pokutia.

Ilocanos, ludność indonezyjska na zach. wyspy Luzon (Filipiny), ok. ½ milj. głów.

Iloczyn, wyraz, występujący w kilku działach matematyki w różn. znaczeniach: 1) l. liczbowy w najprostszym przypadku mnożenia przez liczbę naturalną *a*, określa się jako suma równych składników ($a \cdot 3 = a + a + a$). W przypadku ogólnym — mnożenia przez liczbę dowolną — określenie jest bardziej złożone; 2) l. zbiorów (część wspólna) — zbiór, złożony ze wszystkich elementów wspólnych zbiorów danych; 3) l. przekształceń — przekształcenie, będące wynikiem kolejnego wykonania przekształceń danych.

Iloczyn logiczny zdań, zdanie utworzone ze zdań danych, przez połączenie ich wyrazem „i“. Symbolicznie iloczyn *a* i *b*. — „*a*·*b*“ lub „*a*×*b*“, niekiedy poprostu „*ab*“.

Iloilo, m. port. na wyspie Panay (Filipiny); 49.000 mieszk.; wywóz cukru i konopi manilskich.

Iloraz dwóch liczb *a* i *b*, taka liczba, która pomnożona przez drugą z nich (dzielnik) daje pierwszą (dzielna). Symbolicznie zamiast „*a* i *b*“ $\frac{a}{b}$ lub „*a*:*b*“. l. całkowity dwóch liczb *a* i *b* — największa z spośród liczb całkowitych, które, pomnożone przez *b*, dają liczbę większą od *a*.

Ilorin, m. w Nigerji (Afryka zach. bryt.), 70.000 mieszk.

Ilość, pojęcie z zakresu matematyki. l. lub liczbą elementów danego zbioru (skończono-

go) jest taka liczba naturalna *n*, iż elementy tego zbioru dają się ustawić w ciąg skończony o wskaźnikach 1, 2...*n*. Np. i. elementów zbioru liczb parzystych, mniejszych od 7, jest liczba 3.

Ilsenburg, stacja klimat. w rej. magdeburskiej (Prusy), u podnóża Harzu, nad rz. Ilse; 4.900 mieszk.; zamek, huty żel.

Illuminaci, członkowie tajnego stowarzyszenia polityczno-religijnego, założonego pierwotnie w 1776 r. przez Adama Weishaupta w Ingolstadtzie, potem propagowanego na innym podłożu i w innych warunkach w płd. Francji, Polsce i Rosji przez Tadeusza Grabiankę.

Illuminacja (łac.), uroczyste oświetlenie; malowanie sztychów kolorami, zdobienie rękopisów barwnymi ilustracjami.

Ilustracja (łac.), obrazek, rycina, dołączona do tekstu książki lub gazety, celem objaśnienia i urozmaicenia treści.

Ilustracja muzyczna, ob. Muzyka w dramacie.

Ilustrowany Kurjer Codzienny, dziennik, założony w 1910 r. w Krakowie przez Marjana Dąbrowskiego (ob.).

Iluzja (łac.), pomyłka zmysłów, złudzenie, polegające na fałszywym ujmowaniu jakiegoś zjawiska.

Il, ziemiste utwory osadowe, składające się z kaolinu i różnych domieszek. W wielkich głębiach morskich poniżej 5.000 m. tworzą się ilły czerwone głębinowe z popiołów wulkanicznych, z pyłu kosmicznego, pochodzącego z meteorytów i gwiezd spadających. Ilły występują też jako skały, składające się z bardzo cienkich warstw, które z łatwością odłupują się jedna od drugiej; są to ilły lupkowe.

Ilawa (niem. Deutsch Eylau), m. w pow. sukim (Prusy Wsch.), nad jez. Jezierzycami; węzł. st. kol., blisko granicy Polski; 10.000 mieszkańców.

Ilawa Pruska (Ilawka), niem. Preussisch Eylau, m. pow. w Prusiech Wsch.; 3.500 mieszk.; w 1807 bitwa Napoleona I z wojskami rosyjskimi.

Ilakowiczówna J. K., poetka polska, * 1892 w Wilnie. Studja uniw. w Krakowie. Wydała: „Ikarowe loty“, „Włci“, „Trzy struny“, „Kolej polskiej Biedy“, „Bajeczna historia Łaf-Czaniu“, „Śmierć Feniksa“, „Obrazy imion wróżebne“, „Połów“.

Iluksza (lot. Ilukstis), m. pow. w Kurlandji (Łotwa), nad Ilukszianką, dopływem Dźwiny; 4.000 mieszk. (większość polska).

Iłowajski Dimitrij, historyk rosyjski, * 1832; prof. na uniw. moskiewskim, pisarz historyczny i publicysta, autor pracy „Grodnieński siewm 1793 goda“; ogłosił szereg podręczników szkolnych do nauki historii, w których w sposób nad wyraz tendencyjny przedstawiał stosunki polsko-rosyjskie. Do używania tych podręczników rząd carski zmuszał szkoły w b. Kongresówce.

Iłowia, l. dopływ Donu w gub. saratowskiej (Rosja wsch.), dług. 266 km.

Iłow, m-ko w pow. sochaczewskim (woj.

warszawskie); 700 mieszk.; stary zamek obronny.

Ilża, m-ko pow. (woj. kielecki) nad Ilżanką; 3.000 mieszk.; na górze ruiny zamku biskupów krakowskich z XIV w.; garncarstwo.

Ilżanka, l. dopływ Wisły, 75 km. dług.

Imaginacja (łac.), wyobraźnia; złudzenie.

Imago (łac.), portret; dorosły owad, po odbyciu przeobrażeń.

Imam (arab. nauczyciel), duchowny mahometański; u Szytów religijny zwierzchnik; tytuł książąt.

Imandra, jez. w gub. archangielskiej na półwyspie Kola (Rosja płn.), 852 km².

Imatra, wodospad na rz. Wuoksie w Finlandji, spadek 21 m.

Imbabura, 1) wulkan w Andach Ekwadoru płn. (Am. Płd.), 4.582 m.; 2) prow. Ekwadoru płn., 30.103 km², 68.000 mieszk.; gł. m. Ibarra.

Imbault-Huart, franc. badacz Indochin i Dalekiego Wschodu, autor prac hist. i geogr. o tych krajach; * 1857, † 1897.

Imbecyllitas, ob. głupkowość.

Imbibicja (łac.), przesiąkanie; przechodzenie pośmiertne barwnika krwi przez ściany naczyń krwionośnych; tworzenie się czerwonych smug wzdłuż przebiegu naczyń, szczególnie żylnych.

Imbierowate, rodzina roślin, ob. Zingiberaceae.

Imbriani Matteo Renato, założyciel i kierownik włoskiej „Irredenty“; * 1843, † 1901.

Imbriani Vittorio, poeta i krytyk włoski, brat poprz., * 1840, † 1886; wydał cenne podania ludowe, zbiory pieśni ludowych; napisał poezje: „Esercizi di prosodia“ i in.

Imbroglio, w kompozycji muzycznej złączenie dwóch tematów o różnym taktie.

Imbros, wyspa górzysta na płn. m. Egejskiego przed Dardanelami, 256 km², 9.500 mieszkańców; kopalnie węgla; wyrób dywanów; gł. m. Kastron; do 1919 turecka, następnie bryt.

Imbusch Heinrich, polityk niemiecki, członek centrum katol., przywódca górników, * 1879; w r. 1919 poseł do Zgromadzenia Narodowego Rzeszy niemieckiej.

Imeretinski Aleksandr Konstantinowicz, ks. Bagration, generał ros., * 1837. Odznaczył się podczas wojny rosyjsko-tureckiej 1877—78 r., był szefem Sztabu Generalnego; od 1897 r. generał-gubernator warszawski; † 1900 w Warszawie.

Imeretja, prow. w Gruzji na Kaukazie, na wsch. brzegu m. Czarnego; dawna Kolchida.

Imerina, wyżyna w środk. Madagaskarze, 1200—1400 m. n. p. m.; mieszkańcy: lud Howa; stol. kraju Tananariwa.

Imersja, sposób osłabiania dużej jasności obrazów w mikroskopach, polegający na wprowadzeniu pewnej ilości cieczy pomiędzy szkiełko pokrywkowe a obiektyw. Abbe (1878 r.) skonstruował układ imersyjny, w którym szkiełko pokrywkowe, ciecz i pierwsza soczewka obiektywu złożonego mają prawie takie same współczynniki załamania. Cieczą jest w tym przypadku olej cedrowy. Działanie i. polega na wprowadzeniu do mikroskopu tych promieni, które, wskutek zała-

mania bez l., nie trafiłyby od przedmiotu do obiektywu mikroskopu.

Imersyjny mikroskop, mikroskop zaopatrzonej w układ imersyjny; ob. imersja.

Imfal (Imphal) stol. państwa hołd. Manipur w Assamie (Indje bryt.); 74.650 mieszcz.

Imhoof-Blumer Friedrich, numizmatyk szwajcarski, * 1838, † 1920; autor licznych prac z tej dziedziny, zwłaszcza z epoki greckiej i rzymskiej.

Imhotep, staroegipski bóg medycyny; ułożony przez Greków z Asklepiosem (Eskulapem).

Imidazol, związek organiczny, inaczej gliko-salina (wzór chemiczny: $C_4H_5N_2$); odgrywa rolę w syntezie kwasów aminowych, składników białka. Pochodna i., histamina, jest jednym ze składników sporyszu; działanie histaminy polega na rozszerzaniu naczyń włoskowatych i na wywoływaniu skurczu mięśni macicy.

Imidowa grupa (=NH), grupa dwuwartościowa, stanowiąca składową część aminów drugorzędowych.

Imiesłów (łac. participium), forma imienna czasownika; i. odmieniający się według przypadków zwie się i. przymiotnikowym (np. patrzacy); nieodmienna forma czasownika nazywa się i. przysłówkowym (patrzac); współczesny język polski posiada trzy imiesłowy przymiotnikowe: czynny współczesny (piszący), czynny przeszły (onlembiały) i bierny (czytany), oraz dwa i. przysłówkowe: współczesny (pisząc) i uprzedni (napisawszy).

Imiona własne. Potrzeba indywidualnego oznaczenia ludzi zjawia się bardzo wczesnie; mamy tu do czynienia z przewiskiem, zwyczajowo wytworzonym oznaczeniem człowieka najczęściej według jakiegoś jego cechy, albo z imieniem, obrzędowo nadawanym i mającym niegdyś znaczenie magiczne (własności, wyrażone w imieniu, miały stać się udziałem tego, któremu imię takie nadawano, np. Stani—sław = stań się sławny); nazwiska tworzą się znacznie później, w miarę wzrostu tradycji rodzin i konsolidacji wewnętrznej państwa. Pogańscy Polacy nadawali dzieciom swym imiona najczęściej dwuczłonowe, mające przynieść sławę i pomyślność; działo się to zapewne przy postrzyżynach, które były uroczystością przejścia dziecka pod opiekę ojcowską. Z dawnych tych imion niektóre do dziś dnia pozostały, uświęcone przez kościół, jak Stanisław, Władysław, Kazimierz, lub też tylko tolerowane, jak Zbigniew, Bolesław, Bronisław; ogromna ich większość uległa przemożnemu naporowi imion świętych chrześcijańskich. Proces chrystianizacji, a wraz z nim i internacjonalizacji imion polskich, dokonywał się zwolna; zrazu współistniały imiona rodzime, zwyczajowo używane, obok nadawanych obrzędowo, chrześcijańskich. Tak np. Mieszko I otrzymał imię chrześcijańskie Dagon, Mieszko II — Lambert, Kazimierz Odnowiciel — Karol, Władysław I — Herman. Stopniowo biorą górę imiona chrześcijańskie, nadawane na cześć świętych; w XV w. zwycięstwo

to jest już zupełne, jedynie w niektórych rodzajach, przedewszystkiem w panujących, tradycyjnie utrzymują się dawne imiona. Do najczęstszych imion chrześcijańskich należą: Jan, Mikołaj, Stanisław, Wojciech, Jadwiga, Dorota, Katarzyna (nadawanie córkom imienia Marii uważane było za zbyt śmiałe; częstą była natomiast Marjanna). Nadawanie takiego lub innego imienia zależy od najrozmaitszych czynników: od dnia, w którym się dziecko urodziło (i imię sobie „przyniosło“), od patrona parafii, okolicy czy kraju (stąd popularność niegdyś św. Florjana, potem św. Stanisława, w Wielkopolsce św. Wojciecha, na Litwie św. Aleksandra), od imion rodziców albo dziadków; wpływ znaczny wywierały także imiona królów (tą drogą rozpowsechnił się Kazimierz i Władysław), wybitnych ludzi (Tadeusz Kościuszko, ksiądz Józef); wreszcie lektura dzieł historycznych i powieści wprowadza imiona literackie (z Ossianem przyszli Oskar i Malwina, z Walterem Scottem — Ryszard i Flora, z Brodzińskim — Wiesław, ze Słowackim — Kordjan, z Sienkiewiczem odżył Andrzej, zjawili się Zbyszko, Danuta, Oleśka itd.).

Imiś Henryk Jaromir, pastor, dr. teologii, uczonej i wybitny działacz narodowy łubczycki, * 1819, † 1897; inicjator akcji Serbów łubczyckich z 1848 r., dążącej do równouprawnienia językowego w szkołach, w kościele, w urzędach i w sądach; jeden z głównych kierowników „Małicy serbskiej“ na Łubzycach w Saksonji pruskiej.

Imitacja (łac.), naśladowanie; w muzyce polega na naśladowaniu jednego tematu lub motywu; gdy jeden głos intonuje melodię, inny głos powtarza ten sam motyw w unisonie lub innym interwale, poczem pierwszy głos rozwija dalej swoją linię melodyjną, a za nim następujące głosy występują kolejno, powtarzając przewodnią melodię. I. kontrapunktyczna może być zbudowana swobodnie lub na ścisłej zasadzie konstrukcyjnej. I. ścisła staje się kanonem lub fugą.

Imitatio Christi (łac.), tytuł dzieła religijnego Tomasza à Kempis(?). W polsk. przekładzie Fr. St. Michalskiego pt.: „O naśladowaniu Chrystusa“.

Immaculata Conceptio, ob. Grzech.

Immanentny (łac.), pozostający, tkwiący w samej rzeczy; przeciwieństwo: transcendentny.

Immatrykulacja (łac.), zapisywanie studentów do spisów uniwersyteckich.

Immermann Karl, romantyczny poeta niemiecki, * 1796, † 1840. Dramaty: „Alexis“, „Merlin“ i in.; powieści „Epigonen“, „Münchhausen“; epos: „Tristan und Isolde“ i in.

Immigracja, przybywanie obcej ludności do jakiegoś kraju na stałe osiedlenie.

Immobilia (łac.), nieruchomości.

Immobilizacja (łac.), unieruchomienie; w chirurgii unieruchomienie kończyn przy złamaniu, zwichnięciu, skręceniu, gruźlicy stawów itp. I. wykonywa się przez zakładanie szyn, opasek krochmalnych (twardniejących), opa-

trunków z gipsu lub ze szkła wodnego. Czas trwania I. zależy od rodzaju uszkodzenia kończyny.

Immunitas (łac.), przywilej, dotyczący osób i rzeczy kościoła, którego mocą osoby duchowne i majątki kościelne uwolnione są od wszelkich opłat, podatków i obowiązków polityczno-administracyjnych.

Immuniacja, w biologii niereagowanie organizmu na pewne trucizny. Taki stan organizmu można osiągnąć przez pobieranie coraz to większych dawek pewnych trucizn, np. arseniku. Niektóre infekcyjne choroby (ospa, szkarlatyna, odra i inne), które są właściwie zatruciem organizmu przez bakterje chorobotwórcze, powodują wytwarzanie się w organizmie pewnych odtrutek (antytoksyny), zwalczających truciznę, dla danej choroby charakterystyczną. Odtrutki te pozostają w organizmie i po chorobie. Szczepienie ospy i inne szczepienia polegają właśnie na i. organizmu przeciwko truciznie, dla danych bakterij charakterystycznej.

Imola, m. w prow. bolońskiej (Włochy pñ.); źródła mineralne; wywóz wina, zbóż i ryżu; 35.000 mieszcz.

Imola Innocenzo da (właśc. Francucci), malarz włoski, naśladowca Rafaela, * 1494, † 1550; freski i obrazy w Bolonii. „Rodzina Święta“ w katedrze w Faenza.

Imp., skrót: imperium (cesarstwo), imperator (cesarz), imperativus (tryb rozkazujący), imprimator (ob.).

Imparitas status (łac.), nierówność stanu; w prawie polskim przywłaszczenie sobie klejnotu szlacheckiego przez osobę, niemającą do tego żadnego tytułu.

Impatiens, rodzaj rośliny z rodz. Balsaminaceae (ob.); I. noli tangere (niecier-

Impatiens noli tangere;
a) owoc.

Impatiens
Balsamina.

pek pospolity) posiada żółte kwiaty i owoce, otwierające się nagle za dotknięciem, i wysypujące nasioną; I. Balsamina (niecierpek balsamina), hodowany jest jako roślina ozdobna.

Impedimenta (łac. impedimentum, przeszkoda), termin prawa małżeńskiego i kanonicznego (kościelnego), oznaczający przeszkody, uniemożliwiające zawarcie związku małżeńskiego. Wzorem prawa kanonicznego różróżnia się kilka grup przeszkód. I. podział, a) i. dirimentia, przeszkody zrywające, tj. powodu-

jące zupełną niemożność małżeństwa (np. bigamia, pokrewieństwo lub powinowactwo w określonych stopniach, błąd, przymus itp.); b) i. impedia, przeszkody tamujące, czyli odraczające związek małżeński (np. brak zezwolenia rodziców, czas żałoby itp.). I. dirimentia z kolei dzielą na I. iuris publici (pr. publicznego) i iuris privati (pr. prywatnego), zależnie od tego, czy nieważność małżeństwa jest dochodzona z urzędu, czy też tylko na skutek skargi strony zainteresowanej; do pierwszej grupy zaliczyć należy np. wielożęństwo, do drugiej błąd, przymus itp. II. Przeszkody bezwzględne (i. absoluta) i względne (i. relativa). Pierwsze działają w stosunku do wszystkich osób (np. trwanie pierwszego małżeństwa), drugie tylko w stosunku do pewnych jednostek (pokrewieństwo). III. Ponadto istnieją jeszcze inne podziały i., np. poprzedzające małżeństwo i następujące po zawarciu małżeństwa (antecedentia i subsequentia), jawne i ukryte itp.

Impennes, bezłotki czyli pingwiny, rząd ptaków; skrzydła, pokryte łuskowatymi piórami są przystosowane do pływania (ściślej, do wiosłowania), a nie do latania; ogon krótki, dziób prosty, z boków ścięziony; nogi zaopatrzone w błony pławne; zamieszkują wybrzeża mórz półkuli południowej.

Imperator, naczelny wódz w państwie rzymskim, który po zwycięstwie otrzymywał od senatu w nagrodę ten tytuł, w następstwie używany stale przez cesarzy rzymskich.

Imperatorowie, w dawnych polskich szkołach zakonnych zamożniejsi uczniowie, lepiej od innych ubrani, którzy występowali zawsze na czele klasy lub szkoły, zajmowali pierwsze miejsca w ławkach, szli z laskami przed swoją szkołą na procesje i prowadzili spisy współkolegów i ich postępów według sprawozdań audytorów.

Imperfecta, w muzyce średniowiecznej nazwa nuty, posiadającej wartość dwóch innych nut; perfecta posiadała trzy takie wartości; w muzyce współczesnej i odpowiada nucie z punktem.

Imperjalizm (łac.), dążność państwa do zagarnięcia władzy poza sweimi granicami; ped do zaborów i zdobyczy.

Imperjał, złota 10-rublowa moneta rosyjska, dzieląca się na dwa półimperjały, wybijana od r. 1764; od r. 1885 waga wynosiła 12,9 gr. złota próby 9/10; od r. 1897 i. te miały wartość 15 rubli.

Imperium (łac.), najwyższa władza wojskowa, sądowa i wykonawcza w starożytnym Rzymie (królowie, konsulowie, pretorzy); później I. oznaczało cesarstwo.

Impertynencki (łac.), suchwały, wyzywający; impertynencia, suchwałstwo, zniewaga.

Impet, ped, gwałtowność. **Impetyk**, człowiek gwałtowny.

Impetigo (łac.), strupień, liszajec; wykwit skórny, najczęściej na twarzy; przedstawia się początkowo jako pęcherzyk, wypełniony przezroczystą (surowiczą) treścią, następnie treść

pecherzyka stałe się ropną a wkońcu zasycha w strup. Strupy odpadają, nie pozostawiając blizn, a tylko plamy barwnikowe. I. powstaje przez zakażenie gronkowcami (staphylococci) lub paciorkowcami (streptococci).

Implantacja (łac.), wszczepienie tkanki (szczeg. nowotworowej, wskutek nieostrożnego manipulowania podczas jej wycinania).

Implicite (łac.), włącznie.

Implikacja (łac.), wciągnięcie, wplatanie.

Impluwjum (łac.), w domu starożytnym zbiornik wody deszczowej, umieszczony w atrjum (główniej sali).

Imponderabilia (łac.), rzeczy niedające się zważyć, obliczyć, przewidzieć; nieważniki (ob.).

Imponować (łac.), wywoływać wrażenie, nakazywać szacunek.

Import, przywóz, wwóz.

Impotentia (łac. *impotentia*), niemoc; u mężczyzny brak lub znaczne osłabienie zdolności płciowej (i. *coeundi*), niezdolność do zapłodnienia (i. *generandi*); u kobiet niezdolność do zajścia w ciążę. Powodem trwałej i. u mężczyzny bywają zwykle organiczne choroby nerwowe; i. przejściową powoduje neurastenja. Wbrew przyjętym twierdzeniom, onanizm (samogwałt) nie jest powodem i.

Impregnacja (łac.), przepajanie, nasycanie jakiegoś ciała stałego (skóry, płótna, drzewa) substancjami płynnymi, w celu ochrony przed ogniem lub wilgocią; i. w medycynie, osadzenie się soli, szczególnie wapniowych, w tkankach normalnych lub patologicznych.

Impresarjo, przedsiębiorca koncertowy lub operowy.

Impresjonizm, kierunek w malarstwie, obejmujący tzw. malarstwo „wrażeniowe”, dążące do przedstawiania przemijających, momentalnych efektów ruchu i subtelnej gry światła. Kierunek ten powstał w ścisłym związku z pleneryzmem środka XIX w. i jest dalszym rozwinięciem barokowych zasad twórczości Tytjana (późny styl), Tintoretta, Guardi, Velasqueza, Goyi, F. Halsa, Rembrandta, Turnera, Delacroix i in. Współczesny i. powstał we Francji (ok. 1874 r.) z Edwardem Manet'em na czele. Najwybitniejsi przedstawiciele i. francuskiego: C. Monet, C. Pissaro, Sisley, A. Renoir, E. Degas. W Niemczech i. przybrał odcień sentymentalny, mniej czysty w kolorze, zw. *secesją* od nazwy towarzystw artystycznych „Sezession” (pierwsze w Monachium, 1874). Wybitni secesjoniści niemieccy: M. Liebermann, F. Uhde, M. Slevogt, W. Trubner, L. Corinth. W Polsce: Mehoffer, Stanisławski, Wyspiański, Fałat; właściwymi impresjonistami (w znaczeniu franc.) byli: W. Podkowiński i J. Pankiewicz.

Impreza (włosk.), zamysł, przedsięwzięcie.

Imprimatur (łac.), „niech będzie drukowane”, forma zezwolenia cenzury (kościelnej) na drukowanie książek.

Impromptu, w muzyce pewna określona forma, używana przez Schuberta, Szopena i w. in.,

polegająca na połączeniu trzech części, z których ostatnia jest powtórzeniem pierwszej, zaopatrzonym w kodę, a środkowa przynosi nowy, zupełnie odmienny temat. Najczęściej pierwsza część bywa ruchliwa, środkowa spokojna, melodyjna. Nazwa oznacza myśl niespodziewanie powstała, zaimprovizowana.

Improperia, tekst liturgiczny, wyrażający skargę (dosłownie — wyrzuty) Chrystusa, cierpiącego za ludzkość na krzyżu. Śpiewane były w Wielki Piątek jako antyfony lub responsoria według melodji gregoriańskiej. W roku 1560 ułożył tę melodię na chór kilkogłosowy (rodzaj falso-bordone) kompozytor rzymski Palestrina. Zazwyczaj więc o improperjach mówi się, jako o utworze Palestriny.

Improwizacja, utwór wierszem lub prozą albo dzieło muzyczne, stworzone bez przygotowania; szczególnie liczni byli we Włoszech improvisatorzy, poeci, którzy ex improviso układali na każdy temat wiersze, deklamowali je lub śpiewali przy towarzyszeniu instrumentu. Znane były i. Egipcjan, Hebrajczyków, Greków, Rzymian, Arabów. Improwizatorami byli skaldowie skandynawscy, bardowie szkoccy, trubadorowie prowansalscy, lirnicy i gęslarze słowiańscy. Świetny dar improwizowania w Polsce posiadali: Mickiewicz,łowacki, Zaleski, Odyniec, Syrokomla, Deotyoma (Jadwiga Łuszczewska). W muzyce celowali Beethoven, Hummel, Chopin.

Impuls, bodziec, podnieta; popęd; w mechanice iloczyn z siły przez czas jej działania; impulsywny, pobudliwy.

Imputacja (łac.), obwinienie; imputować, obwiniać, posądzać, przypisywać.

Imtlaz, turecki order zasługi (1879 r.).

In, symbol chemiczny pierwiastka indu.

Ina (niem. *Ihna*), rz. w Pomeranii pruskiej, w rej. szczecińskiej; uchodzi do jez. Damskiego; długość 112 km.

In absentia (łac.), w nieobecności.

In abstracto (łac.), w oderwaniu; pojęcie rozważane samo w sobie; przeciwieństwo: *in concreto*.

In aeternum (łac.), na wieki.

Inaktywacja surowic (inaktywowanie s., unieczynnianie s.), w bakterjologii i serologii utrata zdolności bakterjobójczych (bakterjolitycznych) przez surowice uodpornione, po nagraniu ich powyżej 55—60° C.; zjawisko to było zbadane po raz pierwszy przez bakterjologów niemieckich Nuttala (1888) i Buchnera (1889); polega ono na zniszczeniu przez ogrzewanie pewnego, bliżej niezbadanego ciała, istniejącego w surowicach, zwanego dopełniaczem lub komplemencem, i niezbędnego do czynności bakterjobójczej (bakterjolizy).

In ambiguo (łac.), wątpliwe.

In anima vili (łac. = na duszy podłej), doświadczenia naukowe lekarzy, dokonywane na zwierzętach żywych, celem badania trucizn, zarazków itp. próby na życiu, niemającym wartości.

Inanities (łac.), wyniszczenie, wycieńczenie, zanik tkanki tłuszczowej, brak sił. Powody I.: długotrwałe głodzenie się, choroby przewlekłe (gruźlica, nowotwory złośliwe).

In armis (łac.), pod bronią.

In articulo mortis (łac.), wobec grożącej śmierci; Kościół kat. udziela rozgrzeszenia w tym przypadku bez odbycia spowiedzi.

Inauguracja (łac.), u Rzymian uwolnienie lub obserwacja poświęconych bogom ptaków, z których augury wyciągali wróżby; zaganienie, uroczyste otwarcie, objęcie władzy.

In blanco, ob. blanco-weksel.

In brevis (łac.), w krótkości.

In casum necessitatis (łac.), w razie koniecznej potrzeby.

Ince-in-Makerfield, m. fabryczne w hr. Lancaster (Anglia póln.-zach.), 22.000 mieszk.; kopalnie węgla i rudy żel., przemysł bawełniany.

Incest, ob. kazirodztwo.

Inch (wym. „incz”), cal angielski = 2,54 cm.

Incidit in Scyllam, qui vult vitare Charybdim (łac.), wpada na Scyllę, kto chce uniknąć Charybdy. Wymijając jedno zło, wpaść w drugie, gorsze.

Incl. = inclusive (łac.), włącznie.

Inclusi albo reclusi (zamknięci), pokutnicy średniowieczni, którzy, zamknięci w celach obok klasztorów, wiodli surowy żywot.

In Coena Domini (łac.), bulla papieża Urbana V, zastrzegająca prawa Kościoła rzymsko-kat. między innymi prawo wyklíniania heretyków.

Incognito (inkognito), utajenie swego prawdziwego nazwiska lub stanu. Panujący i wysocy dygnitarze odbywają nieraz podróże i. chcąc uzyskać swobodę ruchów i uniknąć ceremonjalnych przyjęć.

In commune bonum (łac.), dla dobra powszechnego.

In concreto (łac.), w danym, określonym przypadku.

Incontinentia urinae (łac.), niemożność wstrzymania moczu, objaw organiczny chorób nerwowych (uwład lub zapalenie rdzenia, nowotwory rdzenia lub kręgow).

In contumaciam (łac.), zaocznie; wyrok na obwinionego, który się nie stawiał na rozprawę.

In corpore (łac.), razem, w całości.

Incroyable (franc.), nie do uwierzenia; w czasie Dyrektorjatu (1795—99) kapelusze z szerokim rondem, noszone przez elegantów; również nazwa przesadnie wytwornego młodego człowieka z tej epoki.

In crudo (łac.), w stanie surowym, pierwotnym.

Incubus (łac.), przyłożnik, u Rzymian i w średniowieczu zły duch, obcujący z kobietami; odpowiedni duch żeński: *succubus*.

Incus (l. p. *incusus*), monety srebrne greckich miast Italji pód. z VI w. przed nar. Chr., z jednej strony wypukłe, z drugiej wklęsłe, bardzo rzadkie i cenione w numizmatyce.

Incusus.

Incydencja, incydent, badania stron w procesie, niezależne od skargi głównej, np. ekscpecja i zarzuty, skarga o zabezpieczenie powództwa, przyznanie do sprawy osoby trzeciej. Incydencją w procesie jest również interwencja osoby trzeciej, oraz wyłączenie sędziów i prokuratorów.

Incydent (franc.), zdarzenie.

Incyzja (łac.), przecięcie, najczęściej ropnia (abscessus), w celu wypuszczenia ropy.

I. N. D., skrót lac. „in nomine Dei” (Domini): w imię Boga (Pana).

Ind (Indium), In, ciężar atom. = 114,8, pierwiastek chemiczny; szaro-biały metal o temp. topnienia 155° C.; ciężar wł. = 7.314. Chemiczne własności i. zbliżone są do glinu, lecz oprócz związków typu InX_3 tworzy także i InX_2 . Wykryty został przez Reicha i Richtera w r. 1863 w cynkowych rudach we Fryburgu. I. jest metalem b. rzadkim; znaczenia praktycznego nie posiada.

Indagacja (łac.), badanie, śledztwo.

Indalselj, rz. w szwedzkiej prow. Jemtland, ujście do zatoki Botnickiej, długość 400 km.

Indaur lub Indawar (ang. *Indore*), stol. holenderskiego państwa I. w Indiach bryt. środk., 44.500 mieszk.; państwo I. 21.755 km², 978.000 mieszk. (Mahratów); uprawa opium, bawełny, trzciny cukr., tytoniu, zboża; kopalnie rudy żel. i manganu.

Indawar, ob. Indaur.

Inde irae (łac.), stąd gniew (Juvenalis).

Indeks, wykaz, spis.

Indelta, w Szwecji nazwa żołnierzy, werbowanych i utrzymywanych przez posiadłości wiejskie; otrzymywali mieszkanie z kawałkiem ziemi ornej (tzw. torp) i roczną płacę w gotówce lub w produktach; stanowili główny skład pokojowej armji szwedzkiej; od 1901 r. zniesieni.

Indemnizacja (łac.), odszkodowanie; *indemnizacyja uchwała*, zatwierdzenie przez parlament zarządzenia lub działalności rządu, sprzeciwiających się konstytucji.

Independenci (łac. niezależni), członkowie stowarzyszenia religijnego, założonego 1610 r. w Holandji przez zwolenników Roberta Browna, które w 1616 rozszerzyło się na Anglię, a w 1620 na Amerykę. Zasady i.: źródłem wiary jest tylko pismo święte; odrzucenie wszelkich zewnętrznych form symbolicznych; samodzielność poszczególnych gmin, niezależność ich od państwa i jakiegokolwiek kościoła; równość wszystkich członków gminy i obieralność ich na stanowiska diakonów, kaznodziejów itp.

In deposito (łac.), na przechowaniu, w depozycie.

Indermach, w myślistwie mieszkanie bobra. Indeterminizm, pogląd filozoficzny, będący przeciwstawieniem tzw. determinizmu. Według i. zjawiska przyrody nie podlegały stałym prawom. Wystąpienie danego zjawiska nie jest spowodowane przyczynami stałymi, będącymi koniecznymi i dostatecznymi warunkami, od

których ono zależy. Te same przyczyny mogłyby, według i., wywołać zupełnie inne skutki, i w świecie panować miałyby zupełnie dowolność. W naturalny bieg świata mogłyby wkraçać cuda, o jakich np. mówi Biblia. I. jako pogląd nienaukowy, któremu przeczy na każdym kroku doświadczenie, przez żadnego badacza nie jest uznawany. Nauki przyrodnicze, doszukujące się właśnie stałych praw natury, byłyby przy i. zupełnie niemożliwe. Obecnie próbują niektórzy filozofowie uratować i. w sferze pewnych procesów psychicznych, uznając jednocześnie w sferze procesów fizycznych determinizm. Niezależnie od przyczyn naturalnych, od stałych i koniecznych warunków, mają być według i. nasze dowolne działania, akty woli, która samorzutnie decyduje o tem, jakie działanie ma nastąpić. W tem ostatniem znaczeniu, według którego jedyną kategorią zjawisk „niezależnych” jest dziedzina woli, jest i. doktryna tzw. „wolnej woli”. Obecnie większość psychologów wyznaje determinizm również i w dziedzinie zjawisk woli, twierdząc po pierwsze, że tzw. „poczucie” naszej wolności, jakiego niewątpliwie doświadczamy, nie dowodzi jednak wcale istnienia prawdziwej wolności w sensie i., po drugie zaś, że ze względów metodycznych i. jest nie do przyjęcia. — jako doktryna podważająca istnienie wszelkiej nauki, opierającej się właśnie na założeniu prawidłowego biegu zjawisk przyrody, do których należą również i akty naszej woli.

Index librorum prohibitorum, wykaz książek i pism, zakazanych przez kościół katolicki, które wiernym wońo czytać tylko za specjalnem pozwoleniem władz duchownych; pierwszy ukazał się w 1559, następny (trydencki) w 1564. Pius V ustanowił kongregację indeksową, której zadaniem jest stałe uzupełnianie i. Leon XIII wydał w 1900 r. nowy i. l. p.

Indiana, stan środk. St. Zj. Am. Płn. (od 1816), 94.153 km², 2.930.000 mieszk. (42.200 Polaków, 81.000 murzynów); żyzna, falista równina na płd.-wsch. od jez. Michigan; uprawa roli, chów bydła, kopaliny (ruda żel., węgiel, cynk, nafta, gaz ziemny); przemysł metalurg., maszynowy, samochodowy i meblowy; rzeźnia, młyny; komunikacja wodna na Ohio i Wabash; linii kol. 11.950 km. i tramwajowych 3.946 km.; stol. Indianapolis; większe miasta: port Wayne, Evansville.

Indianapolis, stol. stanu Indiana (St. Zj. Am. Płn.), nad White River, 314.000 mieszk.; przemysł metalurgiczny i maszynowy; młyny, ceglarnie.

Indian Territory (St. Zj. Am. Płn.), od 1837 do 1907 r. schronienie dla Indian, wyganianych ze wsch. stanów Unji; stol. Tequah; obecnie część stanów Oklahoma i Kansas.

Indicatio (fac.), wskazanie lecznicze; wybór metody postępowania leczniczego.

Indigirka, rz. w Syberji wsch., w autonom. rep. Jakuckiej; ujście w delcie do oc. Lodowatego Płn., dług. 1.047 km.

Indigofera, indycht albo indygowiec, gatunek roślin, przeważnie krzewowy, z rodzaju tragankowych (Galegeae albo Astragaleae),

rodziny motylkowatych (Papilionaceae); kraje zwrotnikowe. I. Tinctoria dostarcza farby ciemno-niebieskiej (indygo).

Indjanie (z hiszp. Indos) pierwotni i (wraz z Eskimami) jedyni do czasów przybycia Europejczyków mieszkańcy Nowego Świata. Nadawana im nazwa Czerwonoskórych jest niesłuszna, gdyż kolor ich skóry (raczej o odcieniu brązowym) jest czerwony jedynie wskutek sztucznego malowania. Pod względem języka i kultury rozpada się rasa amerykańska na niezmiernie wielką ilość ludów i plemion, z których część od czasu odkrycia Ameryki wyginęła lub zachowała się jedynie w zmieszaniu z przybyszami europejskimi. Wyjawszy ludy kulturalne Meksyku, Am. środk. i półn.-zach. Am. Płd., była to ludność łowiecka, której jednak niezupełnie obce było rolnictwo. Z Indian Kanady i St. Zjedn. Am. Płn., wyparty obecnie na półn.-zach. i na płd., gdzie egzystują tylko częściowo w dawnej niezależności, jako główne grupy wymienić należy Algonkinów (Mohikanie, Ottawa itd.), Irokezów (Huronowie), Siuksów, Maskoki, Atabasków czyli Dane (Apasze, Hupe itd.), Szoszonów (Komanczowie) itd. W Kanadzie liczba Indian w 1917 r. wynosiła 105.998 głów, w St. Zj. Am. Płn. było ich w 1922 — 340.917 głów, przeważnie w Schronieniach (Indians Reservations), obejmujących (bez Alaski) ok. 140.000 km²; najwięcej Indian mieszka w stanie Oklahoma (57.337 głów), który obejmuje dawne Terytorjum Indian, w Arizonie (32.989 głów), w N. Meksyku (19.512 głów) oraz w Kalifornji (17.360 głów); najmniej we wschodnich stanach, np. w stanie Delaware, Maryland, Vermont itd. W płd.-zach. stanach Unji Amerykańskiej i w Meksyku spotykamy plemiona starej kultury, które posiadały niegdyś ognisko cywilizacyjne w starym państwie Meksykańskiem (Toltecy, Aztecy); jeszcze dziś w rep. Meksykańskiej ok. 38% stanowią Indianie, zaś 43% — mieszańcy; z pośród pierwszych, 1.750.000 przypada na Azteków. Podobnie jak ludy Majaj w Am. Środk., stoją oni znacznie niżej od swych przodków. W niektórych państwach Am. Środk. (Guatemala, Honduras) do dziś przeważają liczebno Indianie. W archipelagu Antylskim zostali Indianie wytopieni całkowicie i zastąpieni przez napływową ludność murzyńską. W Am. Płd. wyróżnić można cztery grupy językowe wśród Indian, osiadłych w dziewiczych lasach Brazylii i Gujany: Karaimów, ludy Tupi-Guarani, ludy Ges i Arowaków. Niektóre ze szczepów, należących do tych grup, stoją na najniższym stopniu rozwoju kulturalnego. Na płd. krańcu Am. Płd. napotyamy Araukonów i Patagończyków. Z najbardziej kulturalnej części ludności dawnej Am. Płd. (ludów Czibcza, Ajmara i Kulczua, które wytworzyły kulturalne państwa, np. Inków w Peru), zachowały się tylko niewielkie grupy, reszta zmieszała się z hiszpańskimi zdobywcami. Wśród ludności Am. Płd. jest ok. 10 milj. Indian, ogółem w Nowym Świecie ok. 20 milionów.

Indjanin, gwiazdozbiór południowy, ob. gwiazdozbiory (tablica).

Indje, niekiedy Indje Przedgangesowe, środkowy i najważniejszy półwysp Azji płd., wyrastający z jej pnia lądowego między Iranem i Arabją zach. a Indochinami; wraz z oddzielną od niego płytką cieśniną Palka wyspą Cejlon tworzy kulturalną i gospodarczą całość o przeszło 3,6 milj. km² obszaru (tj. prawie 1/3 obszaru Europy). Indje składają się z trzech wielkich krain. Pierwszą z nich jest właściwy półwysp, w kształcie równobocznego trójkąta, który w odleglejszej epoce geologicznej stanowił część kontynentu, ciągnącego się poprzez Afrykę, Madagaskar i Arabję od Am. Płd. aż do Australji; jest to starokrystaliczna wyżyna Dekanu, na którą po półn.-zach. stronie wylały ogromne pokrywy law bazaltowych. Wnętrze tej wyżyny, olbrzymiej penepłeny, otoczonej górami skrajnymi, jest do dziś siedzibą pierwotnej ludności Indyj. Drugą krainę Indyj tworzą płd. stoki najpotężniejszego na ziemi łańcucha górskiego — fałdowych gór Himalajskich, trzecią zaś nizina Indostańska lub Indostan, powstała wskutek zasypania przez osady rzek morza, które oddzielało niegdyś Dekan od Himalajów. Wielka ta nizina, ciągnąca się łukiem wzdłuż Himalajów, dzieli się na dwie części: zach. (w dorzeczu Indusu) o gorącym i suchym klimacie, która, z wyjątkiem pasa ziemi nad samym Indusem i górnymi jego dopływami (Pendżab), ma charakter przeważnie pustynny (Thar) i rzadką ludność oraz wsch., w dorzeczu Gangesu i Bramaputry, wyróżniająca się wilgotnością, bujną roślinnością (dżungle) i należąca do najgęściej zaludnionych krajów Indyj (ponad 150 osób na km² w delcie i dolinie Gangesu); ostatnia stanowi ośrodek dawnej cywilizacji indyjskiej i obecnie odgrywa w życiu politycznym i gospodarczym kraju rolę dominującą. Klimat Indyj jest klimatem gorącym, zwrotnikowym, pozostającym całkowicie pod wpływem musonów. Na skrajach Dekanu i w dorzeczu dolnego Gangesu i Bramaputry występuje flora zwrotnikowa (na błotnistych wybrzeżach — mangrowja, w głąb lądu palmy kokosowe, bambusy itd.), pozostałe dzielnice aż do stóp Himalajów zajmuje flora podzwrotnikowa. Z fauny Indyj charakterystyczne są: na stokach Himalajów — jakł, antylopy, niedźwiedzie, dzikie słonie, w lasach Birmy — nosorożce, w dżunglach całych Indyj — tygrys królewski, lampart, wilki, hieny, szakale, małpy, w rzekach Indyj północnych — krokodyl, z węzłów najniebezpieczniejszym jest okularnik. Ludność Indyj składa się z całego szeregu plemion i szczepów, co jest wynikiem zetknięcia i zmieszania się napływowej ludności aryjskiej lub mongoloidzkiej z pierwotnymi mieszkańcami kraju (Kolarjami, Drawida). Ludność ta posługuje się ok. 150 językami i licznymi nareczkami (w samym Pendżabie naliczono 20 języków i 87 dialektów, w Annamie 54 języków i 120 dialektów i t. d.). W ostatnich czasach, mimo dzielących mieszkańców Indyj różnic językowych, kastowych i wyznaniowych, które tak ułatwiały zawsze podbój

kraju przez najeźdźców, budzi się wśród nich poczucie narodowe (ob. Gandhi). Bogactwa i. nęciły oddawna obcych zdobywców, którzy wkroczyli do nich bądź ładem przez przełęcz Hindukuszu, jak Aleksander Macedoński, Arabowie, Turcy i Mongołowie, założyciele państwa „Wielkiego Mogoła”, bądź docierali do nich morzem. Pierwszą tą drogą przybyli Portugalczycy (Vasco da Gama, 1498), po nich w XVII w. Holendrzy, zabierając prawie wszystkie posiadłości portugalskie na wybrzeżach Dekanu, nieco później Anglicy (Kompanja Wschodnio-indyjska) i Francuzi; w końcu XVIII w. ostali się Anglicy, do których obecnie należą prawie cały półwysp (z wyjątkiem Indyj franc. i portug.).

Indje brytyjskie (British India), największa i najważniejsza posiadłość w Azji, obejmująca: półwysp Indyjski (z wyjątkiem kolonii franc. i portug.), na wsch. (na półwyspie Indochińskim) Birnę i państwo Szan, na zach. (na wyżynie Iranu) Beludżystan. Wyspa Cejlon tworzy oddzielną kolonię. Obszar i. bryt., wynoszący wraz z Botanem i Nepalem ok. 4,7 milj. km² (ok. 319 milj. mieszkańców) dzieli się na bezpośrednio przez W. Brytanię administrowane prowincje i ok. 700 państw hołdowniczych o różnym obszarze i rozmaitej zależności. Państwa hołdownicze (Natives states) pozostają pod władzą własnych maharadzów i radźów i mają własne prawa, niekiedy własną siłę zbrojną, są kontrolowane przez rezydentów bryt. lub agencje. Indje zdobywane były początkowo przez Kompanję Wsch.-Ind. pod względem handlowym; w r. 1639 założono Madras, w r. 1696 Kalkuta z słynnym fortem Willama; wraz z upadkiem państwa Wielkiego Mogoła i rozbieciem i. na niezależne państwa, Kompanja zwojowała kolejno znaczną część półwyspu. Po powstaniu w r. 1857 władza przeszła bezpośrednio w ręce rządu W. Brytanji, który dokończył podboju kraju opanowaniem Birmy w r. 1886. Od r. 1876 i. są cesarstwem pod władzą króla W. Brytanji; w Londynie jest minister i rada i., w i. gubernator gen. z tytułem wicekróla. Władzę wykonawczą sprawują sekretarze na czele 11 departamentów, istnieje rada państwa i od 1921 zgromadzenie prawodawcze; w r. 1921 powstała rada kształat państw hołdowniczych; obok wojsk bryt. (ok. 70.000), istnieje oddziały wojskowe tubylców (Sikhów, Gurków itd.), ok. 170.000 żołnierzy. Najwięcej wyznawców ma braminizm (217 milj.), mahometan jest 69 milj., budystów (w Birnie) 11,6 milj., chrześcijan 4³/₄ milj. (2,2 milj. rz.-kat., 2 milj. protest., 1/2 milj. wyznawców kościoła wsch.). Z przeludnionych prow. (Bengalja, Bihar Orissa, Agra-Oudh, Pendżab) ludność emigruje do Indochin, Afryki płd. i Am. Płd. (Surinamu). Stan oświaty, pomimo 12 uniwersytetów i 203.000 szkół, jest b. niski. Mimo rolniczego charakteru kraju istnieją 33 miasta, liczące ponad 100.000 mieszk. Stol. cesarstwa do 1911 była Kalkuta, odąd jest nią dawna rezydencja Wielkiego Mogoła, Delhi; siedzibą letnią wicekróla jest Simla u podnóża Himalajów. Na 318,9 milj. ludności.

PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY INDYJ BRYTAŃSKICH

N a z w a	Obszar w km ²	Ilość mieszkańców
A) Prowincje:		
Birma	613 126	13 206 000
Madras (prezydencja)	368 619	42 319 000
Bombaj (prezydencja) ¹⁾	318 709	19 348 500
Zjedn. Prowincje (Agra-Oudh)	277 810	45 376 000
Prow. Środkowe i Berar	258 531	13 913 000
Pendżab	256 974	20 865 000
Bengalja	203 822	46 696 000
Bihar i Orissa	215 425	34 002 000
Beludżystan	140 445	421 000
Assam	137 303	7 606 000
Póln. Zach. Prow. Pograniczna	34 751	2 251 000
Andamańskie i Nikobarskie wyspy	8 140	27 090
Adźmir-Merwara	7 021	495 000
Kurg	4 097	164 000
Delhi	1 443	488 000
B) Państwa hołdownicze i agencje:²⁾		
Kaszmir	218 670	3 321 000
Hajderabad	214 179	12 472 000
Beludżystan	207 253	379 000
Majsur	76 337	5 979 000
Gwalior	65 024	3 186 000
Manipur	21 900	384 000
Baroda	21 191	2 127 900
Sikkim	7 298	82 000
Państwa w Bengalji	13 967	897 000
" w prez. Bombaj	165 401	7 409 000
" w prow. Bihar i Orissa	74 195	3 960 000
" w prow. Indyj środk.	80 737	2 067 000
" w prez. Madras	27 320	5 460 000
" w Pendżable	94 663	4 416 000
" w Póln.-Zach. Prow. Pogr.	65 970	2 825 000
" w Zjedn. Prow. (Agra-Oudh)	15 394	1 135 000
Agencja Indyj Środk. ³⁾	135 348	5 997 000
Agencja Radżputany ⁴⁾	334 062	9 844 000
Cesarstwo Indyjskie ⁵⁾	4 668 614	318 942 000

¹⁾ w tem Aden (207 km² i 56 500 mieszkańców).

²⁾ większe państwa hołdownicze zestawione są oddzielnie mniejsze podane są według prowincyj i agencji.

³⁾ obejmuje około 150 państw.

⁴⁾ składa się z 21 państw.

⁵⁾ Do tego należałoby jeszcze dołączyć dwa państwa w Himalajach, które, choć niepodległe, pozostają w pewnej zależności od W. Brytanji: Butan (Bhutan) — 51 800 km², ok. 250 000 mieszk. i Nepal (140 000 km² i 5 600 000 mieszk.), dalej wyspy Bahrain w zatoce Perskiej (600 km² i 103 000 mieszk.) oraz protektorat na wybrzeżach Hadramutu, wyspy Sokotra i Kuria Muria (ok. 30 000 km² i ok. 150 000 mieszk.), ogółem 221 800 km² i ok. 6 000 000 mieszkańców.

224,6 milj. zajętych jest rolnictwem, leśnictwem i chowem bydła, 35,3 milj. przemysłem, 17,8 milj. handlem. Główne produkty: ryż, jęczmień, proso, kukurydza, pszenica, bawełna, herbata, indygo, tytuń, trzcina cukrowa, opium, mak, korzenie. Wśród zwierząt domowych pierwsze miejsce zajmują woły (siła pociągowa), dalej idą bawoły, owce, kozy, konie, osły, muły, wielbłądy i słonie do robót polnych i noszenia ciężarów. Kopaliny w niewielkiej ilości: węgiel, rudy manganowe, nafta, sól, złoto i diamenty. Przemysł włókienniczy (dywany, szale kaszmirskie), żelazny (broń), bawełniany, jutowy, metalurg. Handel zagraniczny odbywa się głównie drogą morską przez porty (Bombaj, Kalkuta, Karaczi, Rangun, Madras, Tutikorin); dowóz wyrobów bawełn., metali, maszyn, węgla, nafty, jedwabiu i cukru; wywóz bawełny, juty, ryżu, olejów, opium, herbaty. Dług. linii kol. 59.811 km., telegr. 147.570 km.; drogi wodne: Ganges, Bramaputra, Irawadi; regularna komunikacja statkami z Europą; z Brindisi do Bombaju 12 dni jazdy.

Indje francuskie (Etablissement français de l'Inde) obejmują, po utracie większości kolonij na rzecz W. Brytanji, od r. 1815 tylko 513 km² z 265.000 mieszk. i składają się z 5 terytorjów na zach. i wsch. wybrzeżu Indyj pld.: Pondichéry, Chandernagor, Karikal, Mahé i Yanaon, otoczonych terytorjami bryt.; stol. i gł. port: Pondichéry; trzcina cukrowa, bawełna, tytuń; wyrób tkanin, przedziałnie; linii kol. 69 km.

Indje portugalskie, resztki dawnych kolonij na zach. wybrzeżu Indyj: Goa na wybrzeżu Malabarskiem, Daman (Damao), wysepka Diu; 3.354,8 km², 548.500 mieszk.; stol. Pandżim (Villa nova de Goa).

Indje wschodnie (lac. India orientalis), dawna nazwa obu półwyspów: Indyjskiego i Indochińskiego oraz archipelagu Malajskiego, w przeciwieństwie do Indyj zach. (Ameryka, później wyspy Antylskie).

Indje wschodnie holenderskie (Nederlandsch Oost Indie), posiadłości kolonialne Holandji w Archipelagu Malajskim (Jawa, Celebes, części Sumatry i Borneo, wyspy Moluckie, Timor, Bali i Lombok i in.), podbite przez holend. Kompanje Indyj wsch. (od r. 1602), przejęte przez rząd holend. od 1798 r.; 1.915.421 km², 49.351.000 mieszk., przeważnie Malajów mah. (169.500 Europejczyków, w tem ok. 1.000 Polaków, zatrudnionych w przemyśle naftowym); wyspy i wysepki są podzielone na 42 prowincje i okręgi oraz państwa hołdownicze; ośrodkiem życia gospodarczego i kulturalnego jest Jawa z stol. Batawja i rezydencją gen. gubernatora Buitenzorg. Wywóz cukru, kopru, karczuku, tytoniu, kawy, herbaty, kakao, korzeni, cyny, nafty, węgla. Linij kol. 3.090 km., telegr. i kabli 23.733 km.

Indje zach. duńskie, ob. Dziewicze Wyspy.

Indje zach. holenderskie (Nederlandsch West Indie), posiadłości holenderskie w Am. Środk. (Antylach) i ptn.-wsch. Am. Pld.; dwie kolo-

nje: Curaçao, stol. Willemsted, i Surinamu (Gujana holend.), stol. Paramaribo; 130.230 km², 168.150 mieszk. (ok. 2.000 Europejczyków).

Indochiny, górzysty półwysep pld.-wsch. Azji, pomiędzy zatoką Bengalską i m. Pld-Chińskim wraz z zatokami Tonkińską i Słamską, oddzielony od wyspy Sumatry cieśniną Malakka; przecinają go wzdłuż 4 łańcuchy gór (do 2.500 m.), jako pld. rozgałęzienie fałdowej wyżyny tybetańskiej; z nich środkowy łuk Birmański (góry Arakańskie i Patkoj) tworzy długo wyciągnięty półwysep Malakki i przechodzi w archipelag Malajski. Wybrzeże jest rozczłonkowane przez trzy zatoki, Martabańska, Syjamską i Tonkińską, oraz przez delty potężnych rzek, spływających z ptn. ku pld.: Irawadi (żeglowny), Salwen, Menam, Mekong i Song-koj, z bardzo żyznymi dolinami. Klimat, podobnie jak Indyj, jest pod wpływem musonów, w lecie pld.-zach., przynoszących deszcze, zimą ptn.-wsch. suchych. Flora i fauna zwrotnikowe. Ludność, ok. 44 milj. głów, monogolско-malajska, dzieli się na Birmańczyków, pokrewnych górskim ludom Tybetu i Himalajów, Syjamczyków (Tai), Annamitów, Malajów na pld. końcu Malakki; we wnętrzu kraju (w Laosie) pierwotne, dzikie plemiona Moi i Kambodżanie (potomkowie Khmerów); handel w miastach w rękach Chińczyków; religja: buddyzm. W deltach rzek uprawa ryżu (gł. porty wywozowe: Rangun, Saigon i Bangkok), pszenica, kukurydza, owoce, bawełna, trzcina cukrowa, herbata, korzenie, sago, manjok, pieprz (półwysep Malakka); olbrzymie lasy wewnątrz kraju dostarczają drzewa tekowego (Birna, Syjam); kopalnie węgla znajdują się w Annamie, cyny na półwyspie Malakka; rzeki, główne drogi komunikacyjne, są bardzo rybne. Politycznie dzieli się I. na: posiadłości W. Brytanji od zach. (Indje Zagangesowe czyli Birna, państwa Malajskie i Straits Settlements), 753.768 km², 16,6 milj. mieszk.; posiadłości francuskie na wsch. (ob. I. francuskie) i pomiędzy niemi niepodległe królestwo Syjamskie (582.000 km², 9,2 milj. mieszk.). Od r. 1498 zwiedzane przez Portugalczyków, I. dzieliły się na państwa Annam, Birna i Syjam; w XIX w. wytworzył się stan obecny.

Indochiny francuskie (Indochine française lub Union Indochinoise), wsch. część półwyspu Indochińskiego od zat. Syjamskiej do zat. Tonkińskiej, 803.050 km², 19 milj. mieszk.: 12 milj. Annamitów, 2 milj. Kambodżan, 1,5 milj. Syjamczyków (Tai), 800 tys. Moi, Khas i innych dzikich ludów górskich, ok. 300.000 Chińczyków i 20.000 Europejczyków, I. franc. dzieli się na kolonje Kochinchine, 3 protektoraty (Tonkin, cesarstwo Annam i królestwo Kambodża) oraz Laos, królestwo pod kontrolą franc., wreszcie terytorjum Kuang Czou-Uan w Chinach pld.; gen. gubernator urządzuje w Hanoi. Główne produkty: ryż, pieprz, bawełna, kaczuk, cukier, herbata, kukurydza; węgiel, lignit, cyna, cynk. Porty: Saigon, Haifong, Turan i in.; dług. linij kol. 2.035 km.

Indochińska sztuka. Architektura. Formy architektury, bez względu na czas, zachowały typ jednostajny. W północno-wschodniej części półwyspu, w związku z kultem przodków (z Chin), nieduże świątynie, podobne do domów mieszkalnych (w górach Lingnan, Laos, w państwie Szan) i tegoż typu większe, późniejsze, dla uczczenia pamięci bohaterów i dygnitarzy. Świątynie taoistyczne i buddyjskie z wielką ilością dachów i zrębów wznoszono przeważnie z samego drzewa (Cao-Bien, Nguen-Huu-do). Świątynie konfucjańskie dwóch typów: 1) *chua*, służące do ceremoniału religijnego, i składające się z olbrzymiego portyku z trzech części i ogrodu z oddzielnymi pawilonami i 2) *dink*, budowli czworobocznych, wznoszonych w każdym mieście, służących również jako miejsce zebrań obywateli. W Kambodży (poł. część półwyspu) budowle utalentowanej rasy Khmer, która asymilowała wpływy hinduskie i chińskie, stwarzając odrębną, własną architekturę. Okres rozkwitu od X do XIV w. Świątynie w Angkor Thom i Angkor Wat, w kształcie wież-pagod z wieloma stopniowanymi ku górze piętrami, pokryte całkowicie rzezbami i zdobnictwem architektonicznym. To samo w królestwie Laos (Tatluong). W Birmie, w związku z buddyzmem, wznoszono przekształcone słońce stupy (wpływ Indyj) i masywne, piętrowo stopniowane budowle, kwadratowe lub krzyżowe w rzucie, z wnętrzem, rozbitym na oddzielne korytarze i cele. Główne świątynie w stolicy Pegu należą do XI i XII w. W Syjamie budowle odznaczały się bogactwem ornamentów. Piramida z Montagne (1387), świątynie w dawnej stolicy Ayunthia, kwitnącej od XIV w., w Bangkok (od XVIII w., olbrzymie), pagoda w Bañon. Rozwijało się także budownictwo wojenne: cytadela w Loa (250 przed Chr.), Modong, nowsze w Sontay, Hunghoa, Bac-Ninh, Namdinh. Rzeźba przeważnie dekoracyjna; rola jej polegała na ożywianiu monotonna kształtów budowli. Motywy rzeźbiarskie, określone przez religię i tradycję, miały znaczenie symboliczne. Najczęstsze: smok, feniks, nietoperz, żółw, koń skrzydłaty, lew, słoń. W ornamentie rozpowszechnione wzory meandry, części koła i kanelur, również zdobnicze napisy z liter chińskich. Jako materiał służyły: marmur, wapno i papier chiński (specjalna pap). Figura ludzka odgrywała dużą rolę w zdobnictwie architektonicznym. Rzeźba posągowa wyłącznie religijna. Buddyjskie i taoistyczne statuy genjuszów, mędrców, bohaterów, przodków, często pokryte barwnymi lakami, zdobione złotem i klejnotami. Ulubione monstra wielogłowe i wielorękie. Największe posągi-kolosy Buddy spotyka się w Syjamie, Birmie i w Pegu. Wysoki poziom rzeźb z drzewa i kości słoniowej. Rozwój przemysłu artystycznego: wyroby z miedzi i stopów (znanych już w głębokiej starożytności), ze złota, srebra i metali; emalia i polewy (z Chin).

Indoeuropejczycy (indogermańskie), ludy zamieszkujące zachodnią, południową, a dawniej i wschodnią Azję, całą prawie Europę, oraz Europejczycy, zaludniający inne części świata.

Indogermańskie języki, ob. tablica Język. **Indoksył**, $C_6H_5 \cdot C(OH) \cdot CH_3NH$, pochodna indolu, ciało krystaliczne barwy jasnożółtej, o temperaturze topnienia 85° ; w roztworach słabo kwaśnych dość trwałe, zaś w alkalicznych b. łatwo utlenia się na indygo (indygotyne). Znajduje się w moczu zwierząt roślinożernych.

Indol, benzopyrol, C_8H_7N , związek organiczny, ciało stałe o charakterystycznym nieprzyjemnym zapachu, temp. topn. $52^\circ C$, temp. wrzenia $253^\circ C$; rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i eterze. I. można otrzymać ze smoly pogazowej, gdzie znajduje się w niewielkiej ilości; ma zastosowanie do perfumerji.

Indolencja (łac.), obojętność, niedoleństwo.

Indoloalanina, ob. tryptofan.

Indonezjczycy, ob. Malajowie.

Indonezja, ob. Malajski archipelag.

Indore, ob. Indaur.

Indostan (Hindustan), ośrodek nizinny Indyj u stóp Himalajów, na płn. od wyżyny Dekanu, niegdyś zatoka morska, wypełniona osadami rzek Indusu, Gangesu i Bramaputry; 1,2 milj. km^2 , 170 milj. mieszk.; bardzo żyzny, sztucznie nawodniany; uprawa juty, ryżu, herbaty, bawełny, pszenicy, prosa, trzciny cukrowej, indygo, opium; miasta: Kalkutta, Benares, Agra, Delhi, Lahor, Peszawar i in.; ojczyzna braminizmu, buddyzmu i sekt pokrewnych, ośrodek mahometanizmu w Indjach.

Indra, najwyższy bóg staroindyjski, symbol sklepionego nieba, którego blask walczy z wodnym smokiem (deszczem).

Indragiri, największa rz. na wyspie Sumatrze (Indje wsch.-holend.); wpada kilku ramionami do m. Pld. Chińskiego.

Indramaju, m. port. na płn. wybrzeżu Jawy (Indje wsch. holend.), u ujścia rz. I.; ok. 15.000 mieszkańców.

Indrapura, m. na zach. wybrzeżu Sumatry (Indje wsch. holend.), u ujścia rz. I. do oc. Spokojnego i u stóp wulkanu I.

Indre, 1) l. dopływ rz. Loire we Francji, dług. 266 km., b. rybny; 2) dep. Francji środk., 6.906 km^2 , 260.500 mieszk.; stol. Châteauroux.

Indre-et-Loire, dep. Francji zach., 6.158 km^2 , 328.000 mieszk.; stol. Tours.

In dubio (łac.), w wątpliwym przypadku, w wątpliwości.

Inductorium, ob. cewka indukcyjna.

Indukcja, jeden ze sposobów wnioskowania, stanowiący przeciwieństwo wnioskowania dedukcyjnego (ob. dedukcja). Podczas, gdy w dedukcji wnioskujemy od ogółu do szczegółu, wyprowadzając z praw bardziej ogólnych prawdy bardziej szczegółowe, postępujemy w i. odwrotnie: i. jest wnioskowaniem od szczegółów do ogółu. Podczas, gdy we wniosku dedukcyjnym mamy tylko dwie przesłanki, liczba przesłanek we wniosku indukcyjnym może być większa od dwóch. Podczas, gdy wniosek dedukcyjny jest bezwzględnie pewny (przy trafności przesłanek), wniosek indukcyjny jest jedynie prawdopodobny. Logika rozróżnia i. zupełną i i. niezupełną. Wniosek, otrzymany dzięki i. zupełnej, jest jedynie zarejestrowa-

niem tego, co było dane w przesłankach; nie wychodząc poza nie, nie daje nic nowego i dlatego też w badaniu naukowym nie odgrywa prawie żadnej roli. Natomiast i., niezupełna posiada dla nauki znaczenie pierwszorzędne. Jej głównie zawdzięczamy wspaniały rozkwit nauk przyrodniczych. Wzór indukcji niezupełnej jest następujący:

S_1 jest P

S_2 jest P

S_3 jest P

S_n jest P

Wszystkie S są P.

Podstawą wnioskowania indukcyjnego jest przypuszczenie o prawidłowym biegu świata, posiadające wysoki stopień prawdopodobieństwa. Aby otrzymać wniosek indukcyjny zgodny z rzeczywistością, należy posługiwać się metodami badania empirycznego, tj. obserwacją i eksperymentem. Jedyne tą drogą, dzięki wnioskowaniu indukcyjnemu, nauka wykrywa związki przyczynowe i dochodzi do poznania praw przyrody. W XVII w. sformułował sposoby postępowania indukcyjnego filozof angielski Franciszek Bacon, ale dopiero w XIX wieku John Stuart Mill rozwinął zasady badania indukcyjnego, zgodne z duchem nauk empirycznych.

Indukcja (influencja) elektrostatyczna, ob. elektryczność elektrostatyczna i indukcja.

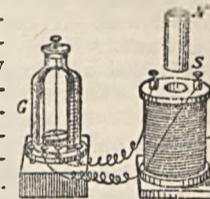
Indukcja magnetoelektryczna, ob. elektryczność i magnetoelektr. indukcja.

Indukcja matematyczna (ind. zupełna, wnioskowanie z n na $n+1$) jest formą rozumowania, bardzo często spotykaną w różnych działaniach matematyki. Stosuje się ind. matemat. przy dowodzie tych twierdzeń, które orzekają cokolwiek o własności dowolnej liczby naturalnej, postępując w ten sposób: wykazuje się, że omawiane twierdzenie jest słuszne dla liczby 1; dowodzi się dalej, że z przypuszczenia, iż pewna liczba naturalna n spełnia to twierdzenie, wynika, że i liczba $n+1$ spełnia to samo twierdzenie; stąd wnosi się wreszcie o prawdziwości rozważanego twierdzenia w całej jego rozciągłości. Dowody (rozumowania) powyższego typu — dowody indukcyjne; uzasadnienia ich szukać należy w t. zw. zasadzie ind. mat. Na tej samej zasadzie oparta jest pewna kategoria definicji, równie często spotykanych w matematyce — definicji indukcyjnych lub rekurencyjnych.

Indukcyjna cewka, ob. cewka indukcyjna.

Indukcyjny prąd powstaje w przewodniku zamkniętym, jeżeli zmienia się liczba linii sił magnetycznych, przechodzących przez powierzchnię, ograniczoną przez ten przewodnik. Prąd ten trwa tak długo, jak długo trwa ta zmiana. Kierunek prądu indukcyjnego określony jest przez prawo Lenza, według którego prąd ten ma taki kierunek, że wskutek swego działania elektromagnetycznego

lub elektrodynamicznego, stara się zahamować przyczynę, wywołującą go, zmiany liczby linii sił magnetycznych. Prądy indukcyjne są skutkiem powstawania tzw. indukowanej siły elektromotorycznej. Dla przewodnika prostego, poruszającego się w polu magnetycznym prostopadle do linii sił, siła ta jest proporcjonalna do liczby linii sił, przecinanych przez ten przewodnik w ciągu jednej sekundy. Prąd całkowity jest proporcjonalny do różnicy liczby linii sił, przechodzących przez powierzchnię, zamkniętą przewodnikiem zamkniętym.

Magnetoindukcja. A cewka, NS magnes, G galwanometr.

W przewodnikach zamkniętych można wzbudzić prądy indukcyjne przez przybliżanie albo oddalanie magnesu stałego (magnetoindukcja), albo przez wzbudzanie, zapomocą innego obwodu elektrycznego, magnetyzmu w kawałku miękkiego żelaza, w pobliżu przewodnika pierwszego. Można je również wzbudzać przez poruszanie sąsiedniego innego obwodu elektrycznego, albo przez zamykanie lub otwieranie prądu w obwodzie sąsiednim (elektroindukcja). Na tem ostatniem zjawisku oparta jest konstrukcja cewek indukcyjnych. Prądy indukcyjne mają olbrzymie zastosowanie w elektrotechnice; na ich wzbudzeniu oparte jest działanie dynamomaszyn, telefonu, prądnic prądu zmiennego.

Induktor, twornik, przyrząd w maszynie dynamo-elektrycznej, wzbudzający prądy.

Induktor ziemski, uwojenie drutu w kształcie kolistego pierścienia, składające się z dużej ilości zwojów, mogące obracać się dookoła osi ruchomej. Końce drutu połączony można z galwanometrem. Podczas obrotu i. o 180° , powstaje w nim siła elektromotoryczna, wskutek przecinania podczas obrotu linii sił magnetycznego pola ziemi. Wychylenie galwanometru jest miarą tej siły oraz pośrednio natężenia pola magnetycznego ziemi; ob. i n d u k c y j n y p r a d.

In dulci júbilo (łac.), w radości, w wesołości

Indulgence, ob. odpusty.

Induliny, barwniki niebieskie, powstające przez ogrzanie zasad aromatycznych z aminobenzolem, albo z aniliną i nitrofenolem lub nitrobenzolem. Służą do wyrobu pokostów i lakierów.

Indult (łac.), w terminologii prawa kanonicznego pozwolenie, udzielone przez papieża na przekroczenie pewnego obowiązującego przepisu; pozwolenie, odpust.

Indult eksklustracji ob. eksklustracja.

Induracja (łac.), stwardnienie; w patologii: nadmierny rozwój tkanki łącznej w narządach, spowodowany zmianami w krążeniu lub długotrwałymi zapaleniami w tych narządach; i. s z c z y t ó w p ł u c n y c h, zanik pomyślny (samowyleczenie) początkowej gruźlicy płucnej.

Indus (Sind, Sindhu), główna rz. Indyj płn.-zach., dług. 3.180 km.; źródła, odkryte w roku 1907 przez Sven Hedina na wys. 6.500 m. na płn. od jez. Manasarowar na wyżynie Tybetańskiej; przerzyna się przez Himalaje; żeglowny od Attok (1.515 km. od ujścia), wpada do m. Arabskiego pod Karaczi; delta od Hajderabad (150 km. od morza), 8.000 km²; dorzecze 960.000 km². Gł. dopływy z pr. strony Kabul, z l. Pandźnad, powstały z połączenia „pieńcu rzek”; dolina Indusu była dawniej zatoką pomiędzy Dekanem i Himalajami, od trzeciorzędu wypełnioną osadami rzek.

Indusl, ob. Hindusi.

Industriajizm, przewaga przemysłu nad innymi gałęziami gospodarstwa krajowego. Belgia jest najlepszym przykładem i. I. jest przeciwstawieniem agraryzmu, tj. przewagi gospodarstwa rolnego.

Indy Vincent, kompozytor francuski, * 1851; symfonia: „Wallenstein”, scena biblijna: „Marja Magdalena”, legenda dramatyczna: „Le chant de la cloche”; opery: „Ferval”, „L'étranger”; pieśni, utwory fortepianowe i inne; napisał biografję Cezara Franck'a i dwutomowe dzieło o kompozycji.

Indycht, ob. Indigofera.

Indyferentny (łac.), obojętny, bierny; indyferentyz m. obojętność religijna lub moralna.

Indygenat, w dawnej Rzplitej Polskiej nadanie szlachcie cudzoziemskiej, osiadającej w Polsce, możliwości pozyskiwania indywidualnie praw i przywilejów rodowitej szlachty polskiej.

Indygo, barwnik błękitny, nierozpuszczalny w wodzie, jeden z najdawniej używanych i najtrwalszych, zastosowany do farbowania bawełny, lnu, wełny, jedwabiu. I. było dawniej wyłącznie produktem roślinnym, otrzymywanym z kilku gatunków indygowca (Indigofera), uprawianego w Bengalu, na Jawie, w Guatemali; obecnie przedmiotem produkcji wielkich fabryk chemicznych jest indygo sztuczne syntetyczne, odkryte przez Bayera 1878 r. Najwięcej indyga sztucznego produkują Niemcy; równocześnie obniżyła się znacznie produkcja indyga roślinnego.

Indygo-karmin (indygosulfonowy kwas), C₁₆H₈N₂O₂(HSO₃)₂, barwnik niebieski; otrzymuje się przez rozpuszczenie indyga w kwasie siarkowym; rozpuszcza się w wodzie.

Indygotl, ob. turmalin.

Indygotyna, (C₆H₄CO.NH.C)₂, związek organiczny, ciało stałe barwy ciemno-niebieskawej; temperatura topnienia 390—392°, przy wyższej temp. sublimuje. Rozpuszcza się w anilinie i terpentynie, nie rozpuszcza się w wodzie, słabych kwasach i innych rozpuszczalnikach. Pierwszy raz syntetycznie i. otrzymał polski chemik Nencki w r. 1874, lecz metodę techniczną dopiero w r. 1900 dał Adolf Bayer; synteza Bayer'a wychodzi z naftaliny, taniego produktu, otrzymywanego w dużych ilościach przy suchej destylacji węgla kamiennego.

Indyjski (ocean) rozciąga się od pld. przylądka Afryki, Agulhas, do pld. przylądka Tasmanji i od Antarktydy do kontynentu Azji, w której ląd wrzyna się m. Arabskim, Czerwonem, zatokami Perską i Bengalską; powierzchnia 74,9 milj. km², średnia głęb. 3.930 m., najw. głęb. 7.000 m.; przeważna część w pasie klimatu gorącego; panują nad nim musony.

Indyjskie terytorjum, ob. Indian Territory.

Indyk, ob. Meleagris gallopavo.

Indykan, 1) i. zwierzęcy, siarczan indoksylopotasowy (C₆H₅.C₂H.NH).HSO₃K, występuje jako objaw chorobliwy w moczu ludzkim. Reakcja poznawcza: zabarwienie niebieskie moczu pod wpływem kwasu solnego i chlorku żelaza w obecności indykanu; 2) i. roślinny, C₁₀H₁₇O₂N + 3H₂O, związek organiczny, połączenie indoksyłu z glikozą; występuje w roślinach Isatis Tinctoria i Indigofera Tinctoria (indycht). Służy do wyrobu barwnika — indyga.

Indykator, 1) przyrząd, służący do obliczania pracy tłoka maszyny parowej. Podczas jednego ruchu tłoka tam i zpowrotem, i. rysuje automatycznie zamkniętą linję krzywą, której powierzchnia daje pracę, wykonaną przez tłok podczas tego ruchu; 2) wskaźnik, substancje (fenolfaleina, oranż metylowy itp.), dodawane do roztworów, w celu stwierdzenia odczynu chemicznego (kwaśnego, zasadowego, obojętnego) tych roztworów. Cechą charakterystyczną i. jest zmiana barwy w zależności od odczynu środowiska, w jakim się znajdują (fenolfaleina np. jest bezbarwna w płynach kwaśnych i obojętnych, różowa — w zasadowych).

Indywidualizm, dążenie do możliwego usamowolnienia jednostki z pod wszelkiej władzy. W filozofii zasada, że tylko jednostki posiadają samoistność i byt rzeczywisty, w przeciwieństwie do uniwersalizmu, który twierdzi, że istnieje tylko całość, a indywidualia są przejściowymi fazami bytu. W etyce kierunek, stawiający za cel rozwój jednostki, a nie gatunku. W polityce przeciwieństwo socjalizmu i kolektywizmu. Przedstawicielami i. są: Leibniz, Herbart, Lotze; skrajnymi: Stirner i Nietzsche.

Indywiduum (łac.), jednostka; osobnik poszczególne w przeciwstawieniu do gatunku, czyli zbioru osobników o jednakowych cechach budowy anatomicznej.

Ineboll, m. port. nad m. Czarnem w Azji Mniejszej (Turcja); 9.000 mieszk.; wywóz miedzi i drzewa.

Inedita (łac.), pisma nie wydane.

In effigie, ob. effigies.

Inercja, bezwładność (ob.).

Inercyjny układ współrzędnych, układ fikcyjny, umieszczony w tak znacznej odległości od wszystkich ciał niebieskich, żeby ciała, w nim się znajdujące, nie podlegały działaniu grawitacji. Ciała te poruszałyby się, zgodnie z zasadą bezwładności, ruchem jednostajnym i prostoliniowym. Fikcja u. i. ma zastosowanie w rozważaniach Einsteina o teorii względności,

Ines de Castro, kochanka, od 1345 żona infanty portugalskiego, Don Pedro, zaszytletowana z rozkazu króla Alfonsa IV. Bohaterka licznych tragedji, m. in. Camoënsa i Gomeza.

In excelsis (łac.), na wysokościach.

In extenso (łac.), w całości, w całej rozciągłości.

In extremis (łac.), w ostateczności.

Infamja, niesława; 1) podług prawa rzymskiego ograniczenie praw obywatelskich za czyny występne lub hańbiące; 2) w nowoczesnych prawodawstwach ograniczenie praw obywatelskich i pozbawienie honoru z wyroku sądowego; 3) kara, nakładana przez władzę kościelną za ciężkie przestępstwa. Przepisy kanoniczne rozróżniają infamię iuris i facti; pierwsza odnosi się do wypadków ściśle w prawie określonych i jest ustalona przez biskupa; druga jest skutkiem utraty dobrego imienia w społeczeństwie wskutek gorszącego trybu życia. Infamja powoduje utratę szeregu praw: infamis nie może piastować godności kościelnych, nie może wykonywać aktów prawno-kościelnych, nie może być ojcem chrzestnym. Od infamji iuris udziela dyspensy stolica Apostolska; infamja facti zostaje zmazana, skoro zniesławiony udowodni poprawę i odzyska dobre imię w społeczeństwie.

Infant, **infantka**, tytuł ksiąząt i księżniczek domu królewskiego w Hiszpanji i (dawniej) Portugalji.

Infanterja, ob. piechota.

Infantylizm (łac.), dziecłocość; niedorozwój fizyczny; pozostawanie na stopniu rozwoju cielesnego, odpowiadającego wiekowi dziecłemu, zwykle z równoczesnym niedorozwojem narządów płciowych. I. często bywa spowodowany przez kłtę lub alkoholizm rodziców.

Infarctus (łac.), infarkt, ob. zawał.

In favorem (łac.), na korzyść.

Infekcja ob. zakażenie.

Infekcyjne choroby, ob. zakaźne choroby.

Inferencja (łac.), wnioskowanie.

Inferno (włosk.), piekło; tytuł 1-ej części „Boskiej Komedji” Dante'a.

Infeudacja, wprowadzenie w stosunek lenny, przy zachowaniu pewnych, związanych z tem, formalności.

In fidem (łac.), za wierność — potwierdzenie zgodności kopji dokumentu z oryginałem.

In fide salus, zbawienie jest w wierze.

Infiltracja (łac.), nasiąknięcie; nagromadzenie się tkanki tłuszczowej w narządach, w których jej normalnie nie ma (najczęściej w wątrobie, sercu, nerkach).

Infima (łac.), w dawnych szkołach polskich najniższa klasa.

In fine (łac.), wkońcu.

Infirmjerja (franc.), izba chorych w zakładzie szpitalnym, w instytucji filantropijnej; miejsce, przeznaczone do doraźnego leczenia chorych żołnierzy. Znajduje się przy pułkach wszelkiego rodzaju bronj.

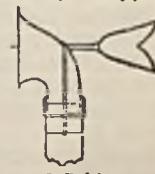
Inflacja, gospodarka skarbowa, polegająca na pokrywaniu niedoboru budżetowego przez drukowanie pieniędzy papierowych, nieopartych na zabezpieczeniu w złocie. Gospodarka inflacyjna wywołuje ciągłe i stopniowe obniżanie się kursu pieniądza papierowego, a w następstwie rozmaite zaburzenia życia gospodarczego, jak pozorną drożyznę towardów importowanych, następnie strajki, pauperyzację kapitalistów, zanik oszczędności prywatnych itd. I. na wielką skalę widzieliśmy w okresie po wielkiej wojnie w różnych państwach, jak Niemcy, Polska, Austria, Węgry i in.

In flagranti (łac.), ob. flagrans.

Inflamacja (łac.), zapalenie.

Infanty (niem. Livland), kraj na pr. od dolnej Dźwiny, od m. Przydrujska do zatoki Ryskiej, zamieszkały dawniej przez Liwów, wypartych przez Łotyszów; w XII wieku zajęty przez zakon Kawalerów Mieczowych, w roku 1561 przyłączony dobrowolnie do Polski, podzielony po r. 1621 pomiędzy Polskę i Szwecję (podział utrwalony w Oliwie 1660 r.). Nadmorska część i. ze stolicą Rygą (i. Szwedzkie), wcielona do Rosji, tworzyła gub. liflandzką; i. Polskie, oderwane przy pierwszym rozbiore Polski (1772 r.), włączone do gub. witebskiej, tworzyły pow. dyneburski, lucyński i rzeżycki. I. Polskie zajmują 13.704 km² z 445.000 mieszk. (Polaaków, rzekomo 6%, w Istocie 18,5%). Zajęte w styczniu 1920 przez wojska polskie, odstąpione dobrowolnie Łotwie, noszą nazwę Letgalji.

Inflektor, nasadka na rury wentylacyjne, która wprowadza powietrze do przewodów, rozprowadzających je po budynkach.

Inflektor.

Inflorescencja, kwiatostan, łączenie się większej ilości poszczególnych kwiatów w skupienie; cecha charakterystyczna dla wielu roślin okrytozalążkowych. Kwiatostany dzielimy na: 1) groniaste: a) grono (botrys), b) kłos (spica), c) baldach (umbella), d) koszyczek (capitulum), e) wiecha albo miotłoka (panicula), f) baldach złożony i 2) wierzchołkowe: a) wierzchołkowa wielodzielna (pleiochasium), b) w. dwudzielna (dichasium), c) w. jednodzielna (monochasium), d) sierpik (drepanium), e) wachlarzyk (rhipidium), f) skrętek (bostryx), g) dwurzędka (cincinnus).

Influencja elektrostatyczna, ob. elektrostatyczna indukcja.

Influencyjne maszyny, ob. elektryczne maszyny.

Influenza (włosk.), ob. grypa.

In folio (łac.), w formacie arkusza.

In foro (łac.), przed sądem.

Infraczzerwone promienie, ob. podczerwone promienie.

Infrakcja (łac.), nadłamanie; niezupełne złamanie kości.

Infuła (łac.), także mitra lub cidaris, u Rzymian ozdoba głowy kapłanów w formie przepaski z białej wełny, później namiestników ce-

sarskich; w kościele rzym.-kat. nakrycie głowy biskupów, ma kształt kończasty dwurożny; w kościele greck.-kat. i wschodnich ma kształt wysokiej, okrągłej czapki (mitry).

Infułat, w kościele rzym.-kat. prałat, niższy od biskupa, używający, na mocy przywileju papieskiego, infuły i pastorału w swoim kościele, trzy razy do roku.

Infusoria (wymoczki), nazwa gromady zwierząt, należących do typu: pierwotniaki (Protozoa). Mają budowę komórki tak skomplikowaną, że przez dłuższy czas przypuszczano, iż są to zwierzęta wielokomórkowe. Ciało pokryte elastyczną błonką, dzięki czemu postać ciała jest stała. Na całej powierzchni, lub też tylko na części ciała, pokryte są małymi rzesami, zapomocą których pływają i napędzają pokarm do specjalnego otworu ustnego. Rozmnażają się drogą podziału komórki albo przez pączkowanie; niekiedy występuje zjawisko koniugacji. Podział na rzędy w zależności od długości i układu rzes na ciele, na: Holotricha, Heterotricha, Oligotricha, Hypotricha i Peritricha.

Infusum (łac.), napar; sposób przygotowywania leków, często stosowany; polega na zalewaniu wodą wrzącą surowców (zwykle pochodzenia roślinnego); naparzenie ma na celu otrzymanie w roztworze substancji czynnych surowca. Najprostszym przykładem i. jest napar z liści herbacianych.

Infuzja (łac.), 1) to samo, co infusum (ob.); 2) wlewanie; wprowadzanie jakiegoś płynu do ustroju inną drogą niż jamą ustną; najczęściej stosowane są podskórne i fizjologicznego roztworu soli (przy krwotokach, chorobach zakaźnych).

Ingar, narzędzie bednarskie do robienia uszu u naczyń.

Ingegneri Marc. Antonio, kompozytor włoski, należący do szkoły rzymskiej, * 1545, † 1592; utwory kościelne i. są wiernym odwzwierciedleniem stylu palestrinowskiego. Jego wielkopostne „Responsoria hebdomadae sanctae” (wyd. w r. 1588) dość długo przypisywano Palestrinie.

In genero (łac.), w ogólności, ogólnie; przeciwstawienie *in specie*, w szczególności.

Ingerencia (łac.), w mieszanie się.

Ingermanlandia (fińsk. Ingerinmaa), prowincja szwedzka nad zatoką Fińska, zdobyta przez Rosję i wcielona do gub. petersburskiej w r. 1702; dawniej kraj Ingrów, należących do plemienia fińskiego.

Ingoda, rzeka w Syberji Wschodniej, jedna z dwóch źródłowych rzek Szyłki, długości 590 km.; płynie przeważnie wśród malowniczych wąwozów.

Ingolstadt, m. i twierdza w rej. górno-bawarskiej (Bawaria), nad Dunajem, 26.000 mieszk.; zamek, uniwersytet od 1472—1800 (1800 przeniesiony do Landshut, 1826 do Monachium); żeluga, fabr. metalurg., huty.

In gratiam (łac.), dzięki.

Ingredjencja (łac.), składnik, przyprawa.

In gremio (łac.), w komplecie.

Ingres, uroczyste objęcie władzy przez biskupa w nowej diecezji.

Ingres Jean Auguste Dominique, znakomity malarz francuski, * 1780 w Montauban, † 1867 w Paryżu; uczeń Roques'a, później Davida; głowa szkoły idealistycznej we Francji. Malarstwo swe opierał na klasycyzmie Rafaela i zwalczał szkołę romantyków z Delacroix na czele; twórca portretów i obrazów treści historycznej, mitologicznej itp. Prace ważniejsze: portret p. Rivière, „Rafael i Fornarina”, „Łaźnia turecka”, „Zeus i Thetis”, „Roger i Angelika”, „Źródło”.

Ingrja, ob. Iżora.

In grosso (łac.), na wielką skalę, w całości.

Ingrycht (niem.), przegroda w zamku, przechodząca przy otwieraniu przez wcięcie w kluczu.

Ingulec, pr. dopływ Dniepru na Ukrainie, dług. 554 km.

Ingul, rz. w pld. Ukrainie, ujście do limanu Bohu, dług. 370 km.; w dolnym biegu żeglowna.

Inguszowie, plemię Czeceńców na Kaukazie.

Ingwinalny (łac.), ob. pachwinowy; i-a her-ni-a, ob. przepuklina pachwinowa.

Inhalacja, wlewanie.

Inhalator, przyrząd, który rozpyla i wydmuchuje płyn, służący do wlewania.

Inhambane, m. port. i okręg w portug. Afryce wsch. przy ujściu rz. I. do zatoki I.

Inhibicja (łac.), przeszkodzenie; wstrzymanie postępowania sądowego z polecenia wyższej instancji; na Litwie nazywała się „list zapowiedni”.

In hoc signo vinces (łac.), pod tym znakiem zwyciężysz; napis, jaki cesarz rzymski Konstantyn, podczas bitwy z Maksencjuszem, miał dostrzec na niebie obok wizerunku krzyża.

In honorem (łac.), na cześć.

Inhumacja (łac.), pogrzebanie, pochowanie zwłok; przeciwieństwo: ekshumacja.

Inicjały (łac.), większe litery początkowe w piśmie lub druku (kapitele, uncjały), często ozdobne.

Inicjały: a i. renesansowy; b i. rokokowy; c i. współczesny.

Inicjatywa (łac.), pierwszy krok, popęd ku działaniu; wniesienie projektu.

In illo tempore (łac.), w owych czasach.

In infinitum (łac.), w nieskończoność.

I. N. J., skrót: In Nomine Jesu — w imię Jezusa.

Injekcja (łac.), wprowadzanie leków do ustroju drogą wstrzykiwań: podskórnych, śródmięśniowych lub dożylnych.

Injektor, wstrzykiwacz, przyrząd do wstrzykiwania płynów w aparaty i maszyny (zwłaszcza kotła parowego).

Injurja (łac.), obraza, zniewaga, obelga.

Inkandescencja, rozżarzenie do białości.

Inkarceracja (łac.), 1) więzienie, zatrzymanie; 2) wydostanie się jakiegoś narządu brzuszno (najczęściej jelit) pod skórę przez otwór normalny lub patologiczny, tak wąski, iż powrót tego narządu do jamy brzusznej jest niemożliwy.

Część narządu, leżąca przed miejscem zatrzymania, ulega martwicy, współcześnie tworzy się zapalenie otrzewnej (peritonitis). I. wymaga natychmiastowej pomocy lekarskiej.

Inkarnacja (łac.), wcielenie.

Inkarnat (łac.), barwa cielisto, białoróżowa.

Inkaso, ściąganie należności; i n k a s e n t, ściągający należności.

Inkerman, m-ko na Krymie, przy ujściu rz. Czarnej do zat. Sewastopolskiej; ruiny dawnej twierdzy geneueńskiej; jaskinie w skałach, niegdyś mieszkania z epoki przedchrześc.; 1854 bitwa pomiędzy Rosjanami a Anglikami i Francuzami.

Inklinacja (łac.), skłonność, upodobanie.

Inklinacja magnetyczna, kąt pomiędzy poziomem i kierunkiem działania siły pola magnetycznego ziemi.

Inklinacyjna igła, igła magnetyczna, obracająca się dokoła osi poziomej i wskazująca na katowej skali pionowej inklinacji magnetycznej danego miejsca.

Inkluz (łac.), siła, przynosząca szczęście, zamknięta w jakimś przedmiocie; według wierzeń ludowych zaczarowany pieniądz, który wydany za towar, wraca sam do pierwotnego właściciela.

Inkognito, ob. incognito.

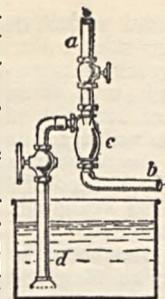
Inkoherencja (łac.), brak powiązania treści w mowie i piśmie; objaw chorobowy, charakterystyczny przy wczesnej tępcie (dementia praecox).

Inkompetencja, ob. kompetencja.

Inkorporacja (łac.), włączenie, wcielenie.

Inkowie, panująca warstwa ludu Keczua w Peru przed podbojem kraju przez Fr. Pizarra (1532); z niej pochodził władca kraju (Sapej Inka — panujący Inka), otaczany czcią boską i uważany za syna słońca, który rezydował w Cuzco.

Inkrustacja (łac.), pokrywanie się przedmiotów osadem, skorupą mineralną; wykładanie mebli, kasetek, broni itp. złotem, hebanem, mozaiką, perłową masą, kością słoniową; osady krystaliczne w skałach; w medycynie: osadzanie się związków nieorganicznych, najczęściej soli wapniowych, w tkankach normalnych (np. chrząstkach) lub patologicznych (jamach gruczołowych).

Injektor Wörtinga: para wodna wchodzi przez a, przy c przechodzi przez przyrząd smoczkowy, dzięki czemu ssie wodę ze zbiornika d i pędzi przez rurę b do kotła.

Inkryminacja (łac.), obwinienie, zarzut; i n k r y m i n o w a ć, obwiniać.

Inkubacja, inkubacyjny okres (łac.), 1) okres, wpływający od chwili zarażenia się chorobą zakaźną do chwili wystąpienia pierwszych objawów tej choroby; 2) okres wylęgania się jaj lub zarodka w jaju.

Inkubator, wylęgarka, przyrząd do sztucznego wylęgania drobiu.

Inkubus, ob. incubus.

Inkulpacja (łac.), czynność, polegająca na wykazywaniu komuś jego winy. Termin nieużywany we współczesnym języku sądowym.

Inkunabuly (łac.) lub paleotypy, pierwsze wytwory sztuki drukarskiej, których do r. 1500 bibliografowie wyliczają ok. 24.000; polskie i. opisał Hoffmann (Gdańsk, 1740). Bandkie, Bentkowski (1812), Lelewel, Maciejowski.

Inkwirent (łac.), urzędnik, prowadzący śledztwo w sprawie karnej. Termin nieużywany we współczesnym języku sądowym. Inkwirowanie — prowadzenie śledztwa sądowego.

Inkwizycja (Sanctum officium), instytucja kościoła rzymsko-katolickiego, przeznaczona do tępienia herezji. IV sobór laterański (1215) uznał walkę z kacerstwem (Albigensami, Waldensami i in.) za najważniejsze zadanie biskupów, ale Grzegorz IX, niezadowolony z nadmiernej łagodności biskupów, uczynił i. instytucją papieską i funkcje papieskich inkwizytorów powierzył Dominikanom, — w Aragonji, Austrii, Niemczech w 1232 r., w pld. Francji i Lombardji 1233 r. Na podstawie tajnych doniesień lub opinii publicznej, podejrzanych o kacerstwo poddawano torturom; zatwardziali, którzy błędów swych się nie wyrzekli, podlegali karom więzienia, konfiskaty majątku, pręgierta i śmierci, najczęściej na stosie (auto-dafé). We Francji i. istniała od 1772 r. W Hiszpanii szalała najgroźniej (na stosie miało zginąć od r. 1481—1808, 31.912 osób, innym zaś karom, jak galery, dożywnie więzienie itp. podległo 291.451 osób); z przyzwolenia Sykstusa IV zamieniona na instytucję królewską, i. służyła Ferdynandowi Katolickiemu za narzędzie w jego walce o rozszerzenie władzy królewskiej; tenże król nazaczył na wielkiego inkwizytora słynnego Tomasza Torquemadę (1493—98). Wprowadzona do kolonii amerykańskich i do Niderlandów, zniesiona przez Napoleona 1808, przywrócona przez Ferdynanda VII w 1814, skasowana ostatecznie 1834. We Włoszech wprowadzona 1235, zniesiona przez Napoleona 1808, przywrócona przez Piusa VII w 1814, zniesiona ostatecznie 1859. W Anglii, z wyjątkiem czasów Marii I (Krwawej), nie znalazła podatkowego gruntu. W Niemczech wprowadzona 1232, rozszerzona przez Innocentego VIII (1484) na czarnoksięstwo, znikła z pojawieniem się Reformacji. W Polsce działalność i. była słaba i pociągnęła nieliczne ofiary; pierw. c e n s o r e s f i d e i w 1318, ostatni inkwizytor lwowski w 1570. Przy kurji rzymskiej i. do dziś dnia istnieje jako kongregacja kardynałów, mająca za zadanie przestrzeganie czystości wiary katolickiej.

In loco (łac.), w miejscu.

In majorem Dei gloriam albo **ad majorem dei gloriam** (łac.), na większą chwałę Boga.

Inman Henry, malarz amerykański, * 1802, † 1846; uczeń John'a Wesleya Jarvisa, portrecista; malował w Filadelfii, Nowym Jorku, potem w Anglii.

In medio stat virtus (łac.), prawda znajduje się pośrodku.

In memoriam (łac.), na pamiątkę, ku pamięci.

In minus (łac.), na niższą; np. licytacja i. m. współubieganie się o wykonanie za cenę niższą od naznaczonej.

Inn, najw. pr. dopływ górnego Dunaju; wpływa z jez. górskiego na Piz Lunghino w Szwajcarii, przepływa przez Engadynę i Alpy Wapienne, wpada pod Passawą; dł. 510 km.

In natura (łac.), w naturze; np. ulszczenie świadczeń i podatków i. n. zamiast w pieniądzu.

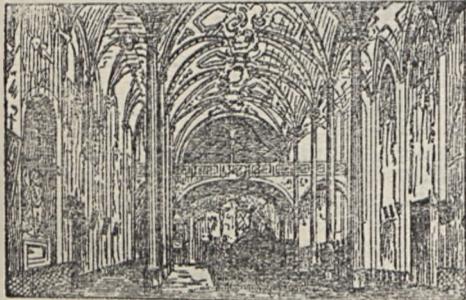
Inner Rhoden, ob. Appenzell.

Innerwacja (łac.), unerwienie; sposób rozgałęzienia się nerwów w danej tkance lub narządzie. Ze względu na rozmaite czynności nerwów (ruchową i czuciową), rozróżniać należy w każdej tkance i. czuciową i ruchową.

Innes George, malarz amerykański, * 1825 w Nowym Jorku, † 1894; rozpowszechnił w Ameryce, wspólnie z Lafarge'm i Huntem, zdobywcę szkoły barbizońskiej; był jednym z najwybitniejszych przedstawicieli szkoły hudsonskiej.

In nomine Dei (łac.), w imię Boga.

Innsbruck, stol. Tyrolu (Austria), nad Innem, 55.700 mieszk.; zamek, katedra z grobem

Innsbruck: katedra z grobem Maksymiljana I.

ksymiljana I; uniwersytet od r. 1673, akademia handl.; fabryki wełn. i bawełn.; malarstwo na szkle.

Inocenty, imię 13 papieży. I. I (402—417), święty; I. II (1130—1143), uciekł przed antypapieżem Anakletem II do Francji, przywrócony na tron papieski przez króla Lotara III; potępił 1139 Abelarda i Arnolda z Brescii; I. III (1198 do 1216), duchowny i świecki władca niemal całego ówczesnego świata chrześcijańskiego; nawoływał do IV wyprawy krzyżowej, zwołał sobór laterański w 1215 r., który zatwierdził naukę o transsubstancjacji i skasował udzielanie komunii pod dwiema postaciami, a także ustanowił inkwizycję; I. IV (1243—54), z powodu sporów z cesarzem Fryderykiem II uszedł do Lugdunu,

skąd wrócił do Rzymu 1251; na soborze lugduńskim usiłował bez skutku połączyć kościół grecki z rzym.-kat.; I. XI (1676—89), przeciwnik tzw. Wolności Galikańskich; zwalczał 65 tez Jezuitów jako niemoralne; popierał Austrię w walce z Turkami.

Inoceramus, rodzaj małży z grupy Lamellibranchiata, przewodnia skamielina dla okresu kredowego.

Inoceramus.

Inochoda, w staropolskim języku bieg koński, pędzys od truchtu.

In octavo (łac.), w ósemce.

In odore sanctitatis (łac.), w stanie świętości.

Inokulacja (łac.), szczepienie; wprowadzanie do ustroju zarazków żywych (bakteryi) lub ich jadów.

Inowłódz, m-ko w pow. rawskim, (woj. warszawskie), nad rz. Pilicą, 2.200 mieszk.; resztki zamku Kazimierza W., gdzie często przebywała królowa Bona; ruda żelazna, źródło mineralne żelaziste, letnia stacja klimatyczna.

Inowrocław, m. pow. w woj. poznańskim, stol. Kujaw, 25.000 mieszk.; państwowe kapienie solankowe, fabr. maszyn roln.; kościół N. Marji Panny, który z powodu podmycia przez podziemne jez. słone, zapadł się częściowo. I. był w XIII i XIV w., wraz z Kujawami, przedmiotem nieustannych walk i zatargów z Krzyżakami; pamiętny zjazdem ich wodzów z Kazimierzem W. w 1343 r. i powtórnym ich spotkaniem z królową Jadwigą w r. 1396, podczas którego przepowiedziała im upadek.

Inozlemcow Fedor, lekarz rosyjski, * 1802, † 1869; wynalazca kropli przeciwko zaburzeniom żołądkowym.

Inozlemcowa krople, lek domowy, często stosowany przy bólach żołądkowych. Mieszanina, składająca się z nalewki z rzewienia (tinctura rhei), nalewki kozłkowej (tinctura valerianae), nalewki z makowca (tinctura opii), z kropli Hoffmanna, z olejku miętowego oraz z wyciągu nasion kulczyby (extractum nucis vomicae) i z nalewki ze stroju bobrowego (tinctura castorei). Działają uspokajająco i wzmacniająco, łagodzą bóle.

Inozyt, $C_6H_{12}O_6 + 2H_2O$, związek organiczny, pochodna sześciometylenu, alkohol sześciowodorotlenowy. Bezbarwne kryształki o smaku słodkim, temp. topn. 210°, przy wyższych temp. następuje rozkład; ciężar wł. = 1.524; rozpuszcza się w wodzie. I. występuje w różnych roślinach, również w mięśniach serca, w wątrobie i mózgu.

In pace (łac.), w pokoju.

In parenthesis (łac.), w nawiasie, nawiasem (mówiąc).

In partibus infidelium (łac.), w prowincjach niewiernych; tytuł, od XIII w. dodawany biskupom, nie mającym własnych djecezyj; nazwy takich biskupstw brane są od miejscowości, w których istnieli lub mieli istnieć biskupi.

In perpetuum rei memoriam (łac.), na wieczną pamiątkę rzeczy.

In perpetuum (łac.), na wieki.

In persona (łac.), osobiście.

In petto (włosk.), w głębi ducha.

In pleno (łac.), w komplecie.

In plus (łac.), na wyższą, np. licytacja i. p., licytacja, przy której podaje się cenę wyższą od żądanej lub zaofiarowanej.

In praxi (łac.), w praktyce, w zastosowaniu.

In principio (łac.), na początku.

In puris naturalibus (łac.), w stanie naturalnym; nago.

In quarto, w czwartej części arkusza.

In rerum natura (łac.), w naturze rzeczy.

I. N. R. I. (Jesus Nazarenus rex Judaeorum), napis, umieszczony przez Pilata na krzyżu, na którym umarł Chrystus.

In saecula saeculorum (łac.), na wieki wieków; odpowiedź na pozdrowienie: laudetur Jesus Christus (niech będzie pochwalony Jezus Chrystus).

In Salah, oaza Sahary środk.; 50.000 palm, 8.000 mieszk.

In salvo (łac.), bezpiecznie.

Insania (łac.), choroby umysłowe wszelkiego rodzaju.

Insecta (owady), nazwa gromady zwierząt, należących do typu: stawonogi (Arthropoda). Podział ciała na głowę, tułów i odwłok. Przykładki głowy: 1 para czułków, żuwaczki i 2 pary szczęk. Z tułowia wyrastają 3 pary nóg i u większości 2 pary skrzydeł. U niektórych słabe szczytki nóg odwłokowych. Oddychają tchawkami. Przechodzą przeobrażenia zupełne i niezupełne. Niezupełne przeobrażenie bywa wtedy, gdy z jajka wylęga się larwa, różniąca się od dorosłego osobnika wielkością, brakiem skrzydeł i niedorozwojem organów rozrodczych. Przeobrażenie bywa zupełne, gdy z jajka wylęga się larwa lub gąsienica zupełnie do dorosłego osobnika niepodobna. Gąsienica ta zbudowana jest z kilkunastu pierścieni i albo wcale nóg nie posiada (larwy pszczoł i innych błonkoskrzydłych), albo też ma długie i mocne nogi tułowiowe, a małe odwłokowe (chrząszcze i siatkoskrzydłe); inne wreszcie mają małe nogi tułowiowe a mocne mięsiste odwłokowe. Postacie poczwerek bywają różne: nieruchome zupełnie, pokryte kokonem (poczwarki motyli) i wolne, poruszające się (komarów). Owady są rozdzielnopłciowe, bardzo często zdarza się jednak dzieworódtwo. Występuje przytem heterogeneza, u niektórych stwierdzono także pedogeneza. Zależnie od 4 grup cech charakterystycznych: 1) podziału ciała, 2) rodzaju skrzydeł, 3) budowy szczęk, 4) rodzaju rozwoju, dzielimy owady na 18 rzędów: Orthoptera (prostoskrzydłe), Thysanoptera (przyłżeńce), Corrodentia (grzyki), Anoplura (wszy), Embiaria (nogoprzedki), Plecoptera (widelnikowate), Odonata (ważki), Ephemeroidea (jętkowate), Neuroptera (siatkoskrzydłe), Panorpa (wojsilkowate), Trichoptera (chróścikowate), Lepidoptera (tuskoskrzydłe), Diptera (dwuskrzydłe), Siphonaptera (pchły), Coleoptera (tęgopokrywe), Strepsiptera (wachlarzyskrzydłe), Hymenoptera (błonkoskrzydłe), Rhynchota (pluskwiaki).

Insectivora (owadożerne), nazwa rzędu zwierząt; gromada: ssące (Mammalia), podtyp: kręgowce (Vertebrata), typ: strunowce (Chordata). Małe ssaki, karmiące się owadami, o uzębieniu zupełnym. Dzielią się na 2 podrzędy: 1) I. vera (o. właściwe) np.: Erinaceus europaeus (jeż), Talpa europaea (kret pospolity), Sorex vulgaris (sorex pospolity); 2) Dermoptera (latawce), należy tu Galeopithecus volans (lotokot).

Insectivora, niewielki rząd roślin owadożernych, do którego należą 3 rodziny: Sarraceniacae, półn.-amerykańskie rośliny błotne i torfowiskowe, Nepenthaceae (dzbaneczniki), pączce Azji tropikalnej, i Droseraceae (rosiczkowate).

Inserować (łac.), ogłaszać w gazetach; insert, ogłoszenie.

Insertio (łac.), końcowy punkt przyczepu mięśnia do kości; przeciwstawienie: origo, punkt początkowy przyczepu mięśnia.

Inskrypcja (łac.), wpisanie, napis.

Insolacja (łac.), 1) działanie promieni słonecznych; 2) udar słoneczny (ob.).

Insolwencja, niewypłacalność.

In spe (łac.), w nadziei, w przyszłości.

In specie (łac.), szczególnie, osobiście; także drobna moneta.

Inspekcja (łac.), nadzór, dozór, przegląd; czynność inspektora.

Inspekcja pracy (we Francji i Belgii inspection du travail, w Anglii factory inspection, w Niemczech i Austrii Gewerbeaufsicht), organ państwowy, którego zadaniem jest czuwanie nad wykonywaniem przepisów ochrony pracy. I. p. powstała w 1833 r. w Anglii, jednocześnie z pierwszymi przepisami o ochronie pracy kobiet, okazało się bowiem, że istniejące tam niemal od lat trzydziestu, ustawy o ochronie pracy dzieci, nie są przestrzegane, mimo różnych prób, czynionych w celu zapewnienia im poszanowania. W miarę rozbudowy ustawodawstwa ochronnego, rozszerzały się również zadania inspektorów pracy i rosła ich liczba. W 1923 r. personel i. p. liczył w W. Brytanii 199 osób (w tem 34 kobiety); w Niemczech 586 inspektorów przemysłowych (z czego 79 inspektorów) i 113 inspektorów górniczych; we Francji 130 inspektorów (w tem 26 inspektorek) pracy, nie licząc inspekcji górniczej. Wszędzie, gdzie istnieją ministerstwa pracy, a więc we wszystkich niemal państwach europejskich, inspekcja pracy stanowi organ tego ministerstwa, z wyjątkiem W. Brytanii, gdzie jest ona związana dotychczas z ministerstwem spraw wewnętrznych. W Polsce w chwili bieżącej jest czynnych w charakterze inspektorów pracy 100 urzędników, w tej liczbie 6 kobiet. Państwo jest podzielone na 12 okręgów inspekcyjnych, odpowiadających mniej więcej podziałowi administracyjnemu. Okrąg obejmuje 2—6 obwodów inspekcyjnych. Inspektory obwodowi podlegają bezpośrednio inspektorowi okręgowemu, wszyscy zaś głównemu inspektorowi pracy, urzędującemu przy Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej. Prawnie podstawami działalności polskiej i. p., która

obejmuje wszelkie rodzaje pracy najmniej, są częściowo ustawy zaborcze, częściowo dekret tymczasowy z dn. 3. I. 1919 r. o urzędzeniu i działalności i .p. (Dz. Pr. R. P. Nr. 5, poz. 90). Do zadań inspektorów pracy należy przede wszystkim odwiedzanie zakładów pracy i czuwanie nad przestrzeganiem w nich obowiązujących przepisów higieny i bezpieczeństwa oraz przepisów, dotyczących czasu pracy, ochrony kobiet i robotników młodocianych, urlopów robotniczych, jak również obowiązujących przepisów ochronnych, bądź rosyjskiej ustawy o pracy w przemyśle, bądź niemieckiej, względnie austriackiej ustawy przemysłowej. Nadto polscy inspektorzy pracy wykonywują rozległe czynności rozjemcze, które, o ile chodzi o zatargi zbiorowe w rolnictwie, zatargi dozorców domowych i in., mają swe źródło w odpowiednich przepisach ustawowych. Obowiązki te obciążają naszą i .p. zupełnie wyjątkowo; w żadnym innym kraju nie wchodzi one w zakres jej działania.

Inspekt (inspekty), rodzaj cieplarni do hodowania roślin, zabezpieczającej je od chłodu; skrzynia napełniona ziemią, przykryta oknami i obłożona nawozem.

Inspektor armii, generał, stojący na czele inspekcji armii i przeznaczony na jej dowódcę na wypadek wojny. Jest on odpowiedzialny za jej wyszkolenie bojowe i gotowość wojenną i nadaje kierunek całemu wyszkoleniu zgodnie z wskazówkami insp. generalnego.

Inspektor generalny, generał, przeznaczony w czasie pokoju na naczelnego wodza na wypadek wojny. Jest on zazwyczaj wiceprzewodniczącym wyższej rady wojennej i bierze udział w opracowywaniu planu wojny; nadaje kierunek wyszkoleniu bojowemu wojska przez inspektorów armii i w porozumieniu z szefem Sztabu Generalnego.

Inspektor pracy, ob. inspekcja pracy.

Inspektorowie broni: piechoty, kawalerii, artylerji itd., nadają kierunek wyszkoleniu odpowiednich broni w porozumieniu z insp. gen. i szefem Szt. Gen.

Inspiracja (fac.), natchnienie; w fizjologii wdech przy oddychaniu (druga czynność: wydech).

In spiritualibus (fac.), w sprawach duchowych.

Instalacja, całokształt urządzeń technicznych jednego rodzaju w pewnym budynku, np. i. elektryczna, gazowa itp. Wprowadzenie na urząd.

Instancja (fac.), 1) w adm. państw. stopniowanie zależnych od siebie urzędów; urząd najniższy zwie się urzędem pierwszej instancji, kolejno wyższy — drugiej i. itd.; 2) wniesiona za kimś prośba.

Instar omnium (fac.), jak wszyscy.

In statu nascendi (fac.), w stanie początkowym, podczas powstawania.

In statu quo (fac.), w stanie, w jakim się pewna sprawa znajdowała w oznaczonym czasie.

Insterburg, ob. **Wystruc**.

Instrukcja, przepis (piśmienny lub ustny).

wydany przez władzę wyższą władzy niższej, ustalający pewien sposób postępowania; w sądownictwie ustanowienie i wyjaśnienie punktów spornych.

Instrukcje sejmikowe, przepisy, wydawane przez szlachtę delegatom czyli posłom na sejm, w sprawie ich żądań i stanowiska wobec zagadnień ogólnych.

Instruktor, 1) i. wojskowy: oficer albo podoficer, zajmujący się wyszkoleniem szeregowych w zakresie pewnej gałęzi służby wojskowej; 2) ogólnie osoba, której zadaniem jest pouczanie, jak dana sprawa ma być przeprowadzona. Instytucje społeczne, jak kooperatywy, związki zawodowe, spółki rolnicze itp., wysyłają instruktorów, którzy wskazówkami swymi dopomagają działaczom lokalnym przy zakładaniu oddziałów i przy prowadzeniu ich zgodnie z celami instytucji centralnej.

Instrument (fac.), narzędzie, przyrząd.

Instrumentacja, sztuka instrumentowania tj. posługiwania się w kompozycji muzycznej dźwiękiem pewnego określonego instrumentu. Gałęzią instrumentacji jest orkiestracja tj. umiejętność układania zespołów orkiestralnych, mieszania dźwięków w najrozmaitsze, bardzo rozliczne kombinacje. Najwybitniejsze dzieła w tym zakresie pisali: H. Berlioz, Gevaert, R. Strauss, Rimski-Korsakow, po polsku Cyrus Sobolewski, Guzewski.

Instrumentalna muzyka obejmuje wszelkie utwory, posługujące się tylko narzędziami muzycznymi: strunowymi, dętymi i perkusyjnymi, bez udziału głosu. Czysto instrumentalnymi formami są: symfonia, uwertura, suita, serena i wszelka muzyka kameralna oraz taneczna. Do tejże gałęzi należą także wszystkie utwory na solowe instrumenty: fortepian, skrzypce i in.

Instrumentarium (fac.), zbiór narzędzi lekarskich, np. chirurgicznych, ginekologicznych, akuszerijnych, dentystycznych.

Instrumentoznawstwo, nauka, zawierająca wiadomości o instrumentach muzycznych, o ich skali, dźwięku, właściwościach i budowie.

Instrumenty chromatyczne, blaszane dęte instrumenty muzyczne, zaopatrzone w klapy, wentyle itp., przy których pomocy wydobyć można kolejno wszystkie tony. I. naturalne wydają tylko niektóre tony.

Instrumenty muzyczne ludów pierwotnych i czasów starożytnych, ob. tablica.

Instrumenty muzyczne nowożytne dzielą się na strunowe, dęte i perkusyjne. W pierwszych wydaje dźwięk struna, w drugich powietrze zamknięte w piszczalce. Strune możemy w ruch wprowadzić bezpośrednim szarpnięciem (harfa, lutnia lub gitara), za pomocą smyczka (skrzypce, altówka, wiolonczela, kontrabas) i za pomocą młotka wzgl. klawisza (cymbalki i klawiszowe instrumenty strunowe). Dęte drewniane wzbudza grający albo przez otwór z boku piszczalki (flet), lub za pomocą ustnika z podwójną blaszką (obój, róg ang., fagot) albo też pojedynczą (klarinet); mają one dźwięk ustalony dzięki szeregowi otworów i kłapek. Blasza bywają na-

Okres kamienny: 1. Kocioł ręczny gliniany (Turyngia). **OKRES BRONZOWY:** 2. Lura, instrument dęty (wiek 14–12 przed Chr., wsch. Zelandia). **Starożytny Egipt:** 3. Flecista. 4. Harfciarz. 5. Ręczny kocioł. 6. Instrument dęty. 7. Sistrum (grzechotka). 8. Dwustrunowa lutnia. **Starożytny Babilion:** 9. Kitarzysta. 10. Harfciarz, psalterjonista i flecista, grający na podwójnym flecie. 11. Talerze czyli żele. **Starożytna Grecja:** 12. Lira. 13. Kitarra. 14. Wójnik z tubą. 15. Tibia. 16. Flecista z podwójną piszczalką i opaską na ustach. **Starożytny Rzym:** 17. Róg rzymsko-etruski. 18. Lituus. 19. Lutnistka. 20. Skrzypce minesengera wraz ze smyczkiem. 21. Puzon. 22. Pomort (Pommer-Bomhard). 23. Platenspiel, rodzaj kobzy. 24. Kobieta grająca na subie. **Ludy pierwotne:** 25. Vina, najstarszy instrument hinduski. 26. Kin, chiński instrument narodowy. 27. Bęben szczepu Baluba, wyrzeźbiony z drzewa. 28. Simba, instrument Kafirów. 29. Strunowy instrument szczepu Mitu. 30. Inny pierwotny instrument strunowy. 31. Kocioł indyj. 32. Drewniany bęben z Nowego Borneo. 33. Flet annamski. 34. Bęben z N. Gwinei. 35. Flet kanadyjski.

turalne lub sztuczne (waltornie i tuby, trąbki i puzony). W naturalnych wydobyte dźwięku zależy tylko od zadęcia. W ten sposób, oprócz tonów naturalnych: C, c, g, c', e', g', b', c'', d'', e'', f'' i dalszych chromatycznych, można jeszcze wydobywać i brakujące, zatykając ręką otwór. Tę procedurę zastępuje się jednak od połowy XIX w. działaniem wentylów, dzięki którym uzupełniona skala posiada wszystkie tony od C. począwszy w górę, ze zdolnością łatwiejszego poruszania się w górę czy też w dół, stosownie do instrumentu. Najniższe są tuby, najwyższe trąbki, środek niższy dają puzony, wyższy — waltornie. Organy są zbiorem instrumentów dętych (piszczalek), opatrzonych klawiaturą; harmonjum wydaje dźwięk z blaszek strojonych, odpowiednio naciskanych przez powietrze i opatrzone jest również klawiaturą. Instrumenty perkusyjne dzielą się na strojone i niestrojone; do pierwszych należą kotły, celesta, ksylofon i dzwonki, do drugich bębny, żele, triangiel i wszelkiego rodzaju grzechotki, nie wydające określonego tonu. Instrumenty nowoczesne zaczęły się pojawiać w średnich wiekach, w XVI w. wykazały znaczny postęp, w XVII, razem z ukazaniem się opery, zaczęły odgrywać rolę coraz ważniejszą; w XVIII ułożyły się już w grupy, stanowiące orkiestrę; w XIX i XX uzyskały doskonałą całość w zespole. Wszystkie postępują w rozwoju, jedynie skrzypce, ponad swą doskonałość, uzyskaną w XVII stuleciu, już się później nie wzniósł.

Instruować (fac.), pouczać; dawać przepisy, wskazywać.

Instygacja, poduszczanie, nastawianie, podżeganie.

Instygator (fac.), 1) w dawnym prawie polskim urzędnik, odpowiadający dzisiejszemu prokuratorowi; 2) ten, co podusza do jakiegoś czynu.

Instygatorowie trybunalscy, w dawnym sądownictwie polskim starsi woźni, jeden przy marszałku, drugi przy prezydencie; utrzymywali porządek w gmachu trybunalskim i całym mieście, aresztowali winnych rozruchów i mieli dozór nad wzięciem. Urząd ten sprawowała niższa szlachta.

Instykt (fac.), popęd wrodzony, bezwiedny, dążący do wykonywania czynności, które wydają się celowymi; u zwierząt dażność do samoobrony i zachowania gatunku lub rasy; u człowieka zastępują go rozum i wola.

Instytucja (fac.), urządzenie, zakład. W prawie kościelnym obrządek uroczysty, przez który oddaje się beneficjum na zasadzie nominacji lub prezentacji; uposażenie kanoniczne.

Instytut, zakład wyższej uczelni, uczelnia. I. pedagogiczny, wyższa uczelnia, kształcąca nauczycieli. W dawn. Polsce najwięcej znane: I. guwernantek, założ. przez Komisję Wyznań i Ośw. Publ. w r. 1825 jako szkoła dla guwernantek, w r. 1826 przekształcony na Instytut rządowy dla wychowywania panien (m. in. wykładała tam Klementyna Tańska);

mieścił się w Warszawie przy ul. Ś-to-Jerskiej, potem przy Młodowej. Od 1833 r. rozporządzeniem Rady administracyjnej Królestwa Polskiego wprowadzono język rosyjski; w 1838 został nazwany Aleksandryjskim, a w r. 1840 przeniesiony do Puław, gdzie przetrwał do czasów przedwojennych. I. pedagogiczny w Łowiczu był jedyną instytucją, kształcąca wówczas nauczycieli. Izba edukacyjna zreorganizowała go i przeniosła do Radzymina. Kurs nauk był roczny. Przy i. prowadzono początkowo szkołę wzorową. I. moralnej poprawy dzieci, z inicjatywy Fryderyka hr. Skarbka założony w r. 1830, mieścił się pierwotnie w Warszawie przy ul. Okopowej, potem za rogatkami Wolskimi, przy ul. Ordynackiej, wreszcie od r. 1862 w Mokotowie.

Instytut francuski (Institut de France), nazywa zbiorową pięciu akademii w Paryżu, najwyższa we Francji urzędowa instytucja dla nauki i sztuki: 1) Académie française z roku 1634, założona przez Richelieu'go, licząca stale 40 członków „nieśmiertelnych”; 2) Académie des inscriptions et belles-lettres (Akademia napisów i literatury), założona przez Colbert'a w 1663 r.; 3) Académie des Beaux-Arts (Akademia Sztuk Pięknych), której różne sekcje, zakładane przez Mazarin'ego i Colbert'a, zjednoczyły się w 1795 r.; 4) Académie des Sciences (Akademia nauk), powołana przez Colbert'a 1666 r., wreszcie 5) Académie des Sciences morales et politiques (Akademia nauk moralnych i politycznych), założona przez Konwent.

Instytut międzynarodowy chłodnictwa w Paryżu, powołany do popierania nauki chłodnictwa.

Instytut międzynarodowy rolniczy w Rzymie, powołany do zbierania wiadomości, dotyczących rolnictwa we wszystkich krajach i do ich ogłaszania.

Instytut oceanograficzny, ob. Oceanograficzny instytut.

Instytut Pasteura, ob. Pasteura instytut.

Instytut prawa międzynarodowego jest organizacją prywatną, do której należą znawcy prawa międzynarodowego bez różnicy narodowości; ma charakter akademii, założony w r. 1873. W 1904 r. otrzymał pokojową nagrodę Nobla.

Insufficiencja (fac.), niedostateczność; w med. i. valvularum, niedomykalność zastawek sercowych, rodzaj wady serca; bywa na tle gościa stawowego, anginy, płonicy; u osób starszych wada ta spowodowana jest przez miażdżycę (arteriosclerosis).

Insulina (fac.), środek leczniczy przeciw cukrzycom, wynaleziony w r. 1922 przez fizjologów amerykań. Banting i Besta; zapomocą specjalnych metod uzyskany wyciąg z trzustki cielęcej. Stosowana w postaci wstrzykiwań podskórnych, ułatwia spalanie węglowodanów i znosi obecność ich w moczu. Szczególnie wielką rolę odgrywa przy leczeniu śpiączki cukrzycowej (coma diabeticum).

Insultus (fac.), udar, nagły napad; i. a. p. plecticus, udar mózgowy.

In summa (fac.), w całości, razem; wogóle, jednym słowem.

In summo gradu (fac.), w najwyższym stopniu.

Insurekcja, 1) powstanie, rokosz; 2) na Węgrzech do r. 1848 pospolite ruszenie szlachty, która obowiązana była wychodzić na wojnę na wezwanie króla wraz ze swymi poddanymi, służąc w kraju na swój koszt, a poza jego granicami, na koszt skarbu.

Insurgent, powstaniec.

In suspensio (fac.), w zawieszaniu, w niepewności.

Insygnja (fac.), zewnętrzne oznaki władzy, n. p. korona, berło, łańcuch, miecz królewski.

Insynuacja (fac.), podsufwanie podejrzania; podejrzenie.

Intabulacja (fac.), termin prawa hipotecznego, oznaczający wpis do ksiąg gruntowych (wieczystych) danych, odnoszących się do nieruchomości i praw rzeczowych, do tej nieruchomości przywiązanych (służebności, długi). Według prawa hipotecznego, obowiązującego na terenie Małopolski, i. (również intabulacja) oznacza wpis hipot. ostateczny, gdy wpis tymczasowy zwie się prenotacją. Subintabulacja czyli suboneracja (ten ostatni termin przyjęty w b. Kongr.) oznacza zabezpieczenie czasowe na wierzytelność hipoteczną. Dobra tabularna — nieruchomości, mające uregulowaną hipotekę. W Małopolsce własność tabularna oznacza większą własność ziemską, dawne dobra szlacheckie, gdy drobna własność wiejska nazywana jest rustykalną. Ekstabulacja jest przeciwstawieniem intabulacji i polega na wykreśleniu wpisu hipotecznego.

Intaglio, ob. gliptyka.

Intarsja, artystyczne wykładanie różno-

barwnym drzewem, sztuka, uprawiana w XV i XVI w. głównie we Włoszech; od końca XVI w. artyści zaczęli posługiwać się, prócz drzewa, metalami, kością słoniową i masą perłową. Za przykład i. mogą służyć meble francuskie w stylu Ludwika XV i Ludwika XVI. Sztuka wschodnio-azjatycka również posługuje się i.

Integrat czyli **integrator**, przyrząd, który pozwala wykreślić całą dowolnej funkcji, jeśli tylko dany jest wykres samej funkcji. Pierwotny pomysł i. należy się W. Żmurce, znacznie udoskonalił go Br. Abdank-Abakanowicz (ok. 1880 r.; obaj Polacy). Jedno z zastosowań i. — kwadratura koła.

Integralny (fac.), tworzący, obejmujący całość; pełny, całkowity.

Integrator, ob. integrat.

Intelekt, w znaczeniu szerszym wszelkie funkcje umysłowe w odróżnieniu od funkcji uczuciowych i od funkcji woli, charakteru.

W tem znaczeniu do i. zaliczyć należy nie tylko rozum, tj. zdolność pojęciowego myślenia i wnioskowania, lecz i pamięć, wyobrażenie, postrzeganie, rozpoznawanie, uwagę i t. p. W znaczeniu węższym przez i. rozumie się jedynie wyższe funkcje umysłowe, a przede wszystkim zdolność myślenia pojęciowego, inteligencję z wyłączeniem pozostałych funkcji. W użyciu potocznym przeważa znaczenie węższe.

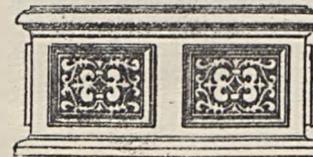
Intelektualizm, kierunek naukowy w psychologii, prowadzący całokształt życia psychicznego z jego bogactwem i różnorodnością do funkcji wyłącznie jednego rodzaju, a mianowicie intelektualnych (ob. intelekt), z pominięciem swoistych i odrębnych funkcji uczuciowych i woli. Przeciwnieństwem i. w psychologii jest woluntaryzm. Typowym przedstawicielem i. w psychologii był filozof niemiecki Herbert. W filozofii przez i. rozumie się kierunek, podkreślający jednostronnie intelektualne potrzeby człowieka.

Intelektualny defekt (fac.), upośledzenie umysłowości, rozwijające się stopniowo; stan nabyty (nigdy wrodzony); objaw wielu chorób umysłowych przewlekłych i nieuleczalnych (stopienia wczesnego, starczego, porażonego — dementia praecox, senilis, paralytica).

Inteligencja, ogólna zdolność umysłowa, przejawiająca się przedewszystkiem w umiejętności myślowego dostosowywania się do sytuacji względnie nowej, której nie napotykalismy w dotychczasowym doświadczeniu, — w umiejętności sprostania nowym zadaniom życiowym i myślowym, w dawaniu sobie rady. Podkreślając nowość sytuacji, odgranicza się przejawy i. od przejawów pamięci, umożliwiającej sprostanie zadaniom i sytuacjom, w których często znajdowaliśmy się dawniej. Podkreślenie ogólnego charakteru zdolności odgranicza przejawy i. od przejawów talentu, który jest uzdolnieniem specjalnym (do muzyki, matematyki itd.). Na pierwotnym szczeblu rozwoju i. przejawia się w możliwości podjęcia praktycznym sytuacjom życiowym — mówimy wówczas o sprycie, o i. praktycznej; na wyższym zaś szczeblu rozwoju i. przejawia się w umiejętności orjentowania się w nowych problematach myślowych i teoretycznych. I. jest zdolnością wrodzoną, innemi słowy, człowiek przychodzi na świat z załączkami większego lub mniejszego stopnia i., która wykształcenie, doświadczenie i ćwiczenie mogą rozwinąć i wysubtelnić. I. nie jest natomiast skutkiem wykształcenia, innemi słowy nie można jej nabyć. W ostatnich czasach opracowano w psychologii dość ściśle metody mierzenia stopnia i. dzieci i dorosłych, osób normalnych i anormalnych, zapomocą prostych i pomysłowych doświadczeń, noszących nazwę testów. Badania te zapoczątkował znakomity psycholog francuski Alfred Binet.

Intencja (fac.), zamiar, cel.

Intendentura, rodzaj służby wojskowej, zajmujący się zaopatrywaniem wojska w żywność, umundurowanie i pieniądze. W miarę rozrostu mas wojska, służba intendenty staje się co-

Intarsja.

raz bardziej skomplikowana i wymaga wiedzy specjalnej. Do tego celu służą szkoły i. Officer i., korpus oficerów i., szef i. I. DOK., urząd, zajmujący się zaopatrywaniem wojska w okręgu korpusu.

Intensywność (łac.), natężenie (ob.); ześrodkowanie energii.

Inter (łac.), między.

Inter arma silent leges (łac.), w czasie wojny milczą prawa (Cicero).

Inter canem et lupum (łac.), franc. entre chien et loup, o zmierzchu, o szarej godzinie.

Interceklularny (łac.), międzykomórkowy; substancja i. (w histologii), masa znajdująca się między poszczególnymi komórkami i będąca prawdopodobnie ich wytworem. Obecność substancji i. cechuje rozmaite rodzaje tkanek łącznej, w ich liczbie chrzęstna i kostna.

Intercostalis (łac.), międzyżebrowy; *musculi i-*les, mięśnie międzyżebrowe; *nervi i-*es, nerwy międzyżebrowe; *neuralgia* i., nerwoból międzyżebrowy.

Intercyza (łac.), umowa przedślubna, ustalająca stosunki majątkowe między małżonkami. Powinna być zawarta w odpowiedniej, przepisanej przez ustawę formie urzędowej, która jest warunkiem jej ważności.

Inter duos litigantes tertius gaudet (łac.), gdzie się dwóch kłóci, tam trzeci korzysta.

Interdykt kościelny, cenzura kościelna, która zabrania korzystania z dóbr duchowych, wyszczególnionych w prawie kanonicznym; od klątwy różni się interdykt tem, że obłożony nim, nie traci łączności ze społecznością kościelną. Skutkiem interdyktu jest niemożność uczestniczenia w ofiach kościelnych i sakramentach; obłożony i. nie może korzystać z pogrzebu chrześcijańskiego. Prawo kanoniczne rozróżnia interdykty osobowe, nakładane na poszczególne osoby, i miejscowe, dotyczące miejsc; *zupelne*, skutkujące odjęciem wszystkich praw duchowych, i *czastkowe*; *ab iure* i *ab homine*; *zastrzeżone* i *niezastrzeżone*. Należy interdykt może tylko ten przełożony, który ma *iurisdykcję in foro externo*.

Interferencja fal, znoszenie się fal przy ich nakładaniu się. I. następuje, jeżeli dwa ciągi fal nakładają się tak, że grzbiety jednego przypadają na doliny drugiego w przypadku fal poprzecznych, albo zgrzeszenia jednego na rozrzedzenia drugiego w przypadku fal podłużnych. Jeżeli spotykają się dwa ciągi fal o jednakowych amplitudach i długościach, powstaje przy fazach przeciwnych interferencja zupełna. W zastosowaniu do głosu mamy wtedy zupełny zanik głosu. W przypadku niejednakowej długości powstaje interferencja przerywana, albo dudnienie. I. światła objaśnił pierwszy Young, opierając się na teorii falowej światła, a matematycznie opracował Fresnel. I. fal świetlnych objaśnia się wiele zjawisk optycznych, jak barwy cienkich płytek, pierścienie Newtona, uginanie i in.

Interferencyjny system odbioru radjotelegraficznego, ob. *heterodyna*.

Interferometr, przyrząd, służący do pomiarów długości fal świetlnych i opierający się na zjawisku interferencji. I. Michelsona posłużył do wykonania słynnego jego doświadczenia (1881), stanowiącego jeden z punktów wyjścia Einsteina teorii względności.

Interglacjał, ob. *międzyodcowy okres*.

Intérieur (franc.), wewnątrz.

Interim (łac.), tymczasem; za czasów reformacji nakaz cesarza Karola V i elektora saskiego Maurycygo zawieszania sporów religijnych aż do decyzji powszechnego soboru trydenckiego.

Interlaken, miejsc. w kantonie berneńskim (Szwajcaria), nad rz. Aar, pomiędzy jez. Brienz i Thun, 568 m. n. p. m., 3.600 mieszk.; międzynarodowa stacja klimatyczna.

Interlinearny (łac.), międzywierszowy; *wersja* i., tłumaczenie dosłowne pomiędzy wierszami tekstu oryginalnego.

Interlinja, cienka blaszka, używana w drukarstwie celem rozsądzania wierszy i tworzenia między nimi więcej światła (przestrzeni).

Interlokutor (łac.), osoba, z którą się rozmawia.

Interludjum, przygrywka instrumentalna w ciągu jakiegoś utworu wokalnego, a także wśród szeregu utworów instrumentalnych o pewnej określonej formie; i., podobnie jak preludjum, określonej formy nie posiada.

Intermaxilaria (łac.), kości międzyszczękowe; części szczęki górnej, zawierające siekacze; na początku życia płodu ludzkiego tworzą oddzielnie kości, lecz około 3-go miesiąca zrastają się z resztą zawiązku szczęki górnej; u człowieka wykryte zostały przez Goethego w r. 1784.

Intermedja, w dawnych widowiskach scenicznych krótkie dialogi zabawne, odgrywane w przerwach pomiędzy aktami właściwej sztuki, mające na celu przerwać monotonię i powagę przedstawienia. Występowały w nich postacie komiczne, zabawiające zebranych niewyszukanym konceptem; były to początki współczesnej farsy. Niektóre z tych i. przetrwały do dzisiaj w żywej tradycji wśród ludu.

Intermezzo, utwór, umieszczony w środku większej jakiejś całości muzycznej, odchylający się przejściowo od ogólnego charakteru kompozycji. Pod koniec XIX stulecia weryści włoscy wprowadzili do opery intermezzo instrumentalne, tj. kompozycję, graną przez orkiestrę przy pustej otwartej scenie, dla wytworzenia nastroju do dalszej akcji. W XVIII stuleciu grano w charakterze i. komiczne, krótkie utwory sceniczne dla urozmaicenia opery poważnej.

Intermittens febris (łac.), gorączka przepuszczająca; po jedno- lub dwudniowym okresie bezgorączkowym następuje wysokie, jeden dzień trwające, wzniesienie temperatury; febris i. jest charakterystyczna dla zimnicy.

Intern, ob. *ekstern*.

Interna (łac.), medycyna wewnętrzna; *internista*, lekarz, zajmujący się i.

Internacjonalny (łac.), międzynarodowy

Internat (łac.), zakład wychowawczy zamknięty. Instytucja ta przeszła do nas z Francji. I. istnieją i dziś przy szkołach zamkniętych, przeważnie klasztornych. Obecnie nosi też nazwę bursy, pensjonatu. Najwięcej i. spotyka się we Francji, Anglii i Ameryce.

International Law Association, towarzystwo prawa międzynarodowego, założone w r. 1873, mogące mieć oddziały we wszystkich krajach.

International Working Men's Association, angielska nazwa I Międzynarodówki albo Internacjonalu; właściwie Międzynarodowe Stowarzyszenie Robotników.

Inter nos (łac.), między nami.

Internować (łac.), ograniczyć kogoś do jednego miejsca pobytu. Internowanie odnosi się zazwyczaj do obcokrajowców, których władza internuje ze względów bezpieczeństwa państwa dla uniemożliwienia porozumiewania się danej osoby z państwem obcym, np. w czasie wojny.

Internuncjusz, tytuł posłów (legatów) papieskich niższego stopnia, niż nuncjusz, wysyłanych do mniejszych dworów zagranicznych lub do miast, nie będących siedzibą panującego.

Interpelacja (łac.), zapytanie, skierowane przez członków ciała parlamentarnego do rządu, dotyczące polityki krajowej lub zagranicznej.

Interpolacja (łac.), przekształcanie pierwotnego brzmienia lub wsuwanie do tekstu wyrazów i myśli obcych; *interpolować*, fałszować tekst. I. w matematyce, określenie zależności funkcjonalnej na podstawie wiadomych wartości funkcji, odpowiadających pewnym wartościom zmiennej niezależnej. W astronomii stosowane są wzory interpolacyjne Bessela, Stirlinga i Newtona.

Interpretacja (łac.), tłumaczenie, objaśnienie tego, co jest niezrozumiałe lub wątpliwe. I. w prawie może być ustawowa, naukowa, autentyczna, zwyczajowa; w zakresie i. naukowej prawa: gramatyczna (dosłowna), krytyczna, filozoficzna, rozciągnięta, ścieśniona.

Interpunkcja, przecinkowanie, stawianie znaków przestankowych.

Interregnum (łac.), ob. *bezkrolewie*.

Interrex, bezkról, rządcą Rzeczypospolitej w czasie bezkrólewia. Był nim prymas, kaźdorazowy arcybiskup gnieźnieński. Jakkolwiek za Jagiellonów prymas zajmował na sejmach pierwsze miejsce, bezkrólem prawnie po raz pierwszy, po śmierci Zygmunta Augusta, zgasłego bezpotomnie, został arcybiskup Uchański (1573). Dzieje Polski znają także wiceprymasa, którym po śmierci prymasa St. Szebeka (1721), za Augusta II, był jego brat stryj. Krzysztof, biskup kujawski. Bezkrołów w czasie bezkrólewia było w Polsce dziesięciu: 1) Jakób Uchański 1574—1575; 2) Stanisław Karnkowski 1575—76; 3) Stan. Karnkowski 1586—87; 4) Jan Wężyk 1632; 5) Maciej Łubieński 1648; 6) Mikołaj Prażmowski 1668—69; 7) Kazim. Florjan Czartoryski 1673—74; 8) Mi-

chał Radziejowski 1696—97 a po nim 9) Stan. Hozjusz; 10) Władysław Aleks. Łubieński 1764.

Interrogatorja (łac.), w dawnym prawie polskim pytania, zadawane przez sędziego świadkom podczas śledztwa.

Interruptor, ob. *przerywacz*.

Interruzione, w muzyce przerwa; *senza interruzione* — bez przerwania.

Interseksualizm, zjawisko zmiany płci w biegu życia. W ostatnich latach zauważono zdolność zmiany płci u niektórych zwierząt, przy czym zmienia się nie tylko gruczoł płciowy, ale i drugorzędne cechy płciowe. Doświadczenia te robiono na najróżnorodniejszych zwierzętach, np. na motylach i ssakach. Ob. *Feminizacja* i *Maskulinizacja*. Interseksualnemi nazywamy zwierzęta w okresie przejściowym przemiany płci.

Interstycjalny (od łac. *interstitium*), śródmiąższowy; dotyczący nie komórek danej tkanki lub narządu, lecz masy między komórkami zawartej (substancji intercelularnej); i. *z zapalenia*, zapalenia śródmiąższowe, zapalenia przewlekłe, zwykle po zapaleniach ostrych; prowadzą do pomniejszenia narządu i upośledzenia jego czynności. Najczęściej zdarzają się w nerkach.

Intertrigo (łac.), wyprzenie; zmiana zapalna skóry, występująca w miejscach, narażonych na silne ocieranie się (najczęściej u dzieci poniżej pachwin). Leczenie: letnie kąpiele, zasypanie pudrem.

Interview (ang.), ogłoszona drukiem rozmowa dziennikarza z interesującą publiczność osobą (politykiem, artystą itp.).

Interwał, odległość muzyczna; prima, sekunda, tercja, kwarta, kwinta, seksta, septyma, oktawa, nona i decyma; *interwały* bywają czyste, wielkie, małe, zwiększone i zmniejszone.

Intervencja (łac.), wmieszanie się, wkroczenie. **Intervenjować**, w prawie międzynarodowym mieszać się w sprawy obcego państwa, co podkopuje jego samodzielność i niezawisłość a. jak w dawnej Polsce, może prowadzić do ich utraty.

Intestinum (łac.), jelita, część przewodu pokarmowego w jamie brzusznej, zaczynająca się od dwunastnicy (duodenum), a kończąca się odbytnicą (rectum); jelita dzielą się na: 1) j. cienkie (I. tenue), w którego skład wchodzi: a) dwunastnica z częścią przewodów żółciowego i trzustkowego, b) j. czcze (Jejunum) i c) j. kręte (Ileum); 2) j. grube (I. crassum), składające się z: a) j. ślepego (coecum) z wyrostkiem robaczkowym (processus vermiformis), b) okrężnicy (colon) i c) esicy (sigmoidum S. romanum). Esica przechodzi bezpośrednio w odbytnicę. Zadaniem jelit jest przyjmowanie substancji pokarmowych i wydalanie niepotrzebnych resztek (kał). Długość jelit ludzkich wynosi 15 metrów.

Intima (łac.), błona wewnętrzna; nazwa tkanki, tworzącej wewnętrzną warstwę ściany naczyń krwionośnych tętniczych lub żylnych.

Intinum, w n e t r z n i a, wewnętrzna warstwa błony, otaczającej ziarenka pyłkowe (pollen) roślin jawnopłciowych, jak również zielone zarodniki skrzypów.

Intoksykacja (łac. i greck.), zatrucie; działanie substancji trujących na ustrój ludzki lub zwierzęcy. Ze względu na swój przebieg i. bywają: ostre, szybko (po paru godzinach) kończące się śmiercią lub wyzdrowieniem; podostre, trwające kilka do kilkunastu dni i przewlekłe, trwające miesiące a nawet lata całe. Przykładem zatrucia przewlekłych są zatrucia ołowiem lub fosforem, zdarzające się u gisierów, zecerów, u robotników w fabrykach zapalek; a u t o — i., samozatrucie, zatrucie produktami przemiany materii własnego ustroju; najczęstszą zdarza się u niemowląt, nieodpowiednio karmionych, pozatem przy moczniczy i śpiączce cukrzycowej.

Intolerancja alkoholowa (łac.), patologiczne nieznośnienie alkoholu, stan upicia się z zamroczeniem świadomości i znaczną agresywnością względem otoczenia, występujący po wypiciu małej ilości alkoholu. Zdarza się u nalógowych pijaków lub u osób neuropatycznych.

Intonacja, sposób atakowania jakiejś muzycznej figury przez głos lub instrument, po wyczytaniu jej w nutach lub z pamięci. Może być czysta lub wadliwa, stosownie do kwalifikacji intonującego.

Intra (łac.), wewnątrz.

Intra, m. w prow. Novara w Piemontie (Włochy ptn.), na zach. brzegu Lago Maggiore; 8.100 mieszk.

Intracelularny (łac.), wewnątrzkomórkowy.

Intramerkurjalna planeta, hipotetyczna niewielka planeta pomiędzy Słońcem a Merkurem, której obecnością Leverrier tłumaczył nieprawidłowość ruchu perihelium Merkurego. Odnosne obserwacje dały jednak wynik ujemny.

Intra muros (łac.), wewnątrz murów; bez rozgłosu, po cichu (nie publicznie).

Intransigent (franc.), nieprzejednany; nazwa radykalnego dziennika paryskiego (także stronnictwa politycznego).

Intrata, dochód, czysty zysk; i n t r a t n o ś ć, dochodowość.

Introdukcja, wstęp do utworu muzycznego, niekiedy zupełnie krótki, z kilku akordów złożony, niekiedy dłuższy, a nawet dość szeroko rozwinięty. Opery, w miejsce dawnej symfonii lub uwertury, w nowszych czasach częściej miewają i. lub tzw. w niemieckim języku „Vorspiel“.

Introit (łac.) początek mszy, gdy chór powtarza antyfonę kapłana.

Introligatorstwo, oprawianie książek, sztuka wiązania oddzielnych kartek i arkuszy w całość; i n t r o l i g a t o r, wykonawca tej czynności; i n t r o l i g a t o r n i a, pracownia introligatora.

Intromisja, sądowe wprowadzenie w posiadanie. Instytucję tę znało dawne prawo sądowe polskie, dając jej bardzo szerokie zastosowanie. Obecnie i. znana jest tylko w usta-

wodawstwie cywilnym, obowiązującym w Polsce na kresach wschodnich.

Intronizacja, akt objęcia władzy przez księcia kościoła, biskupa lub arcybiskupa.

Introspekcja (dosłownie spoglądanie w głąb siebie), samoobserwacja. I. jest jednym z najważniejszych sposobów poznawania procesów i zjawisk duchowych; odgrywa ona w psychologii taką samą rolę, jaką odgrywa obserwacja zewnętrzna w naukach, badających zjawiska fizyczne. I. polega na uważnym i planowym obserwowaniu własnych przeżyć, tj. wrażeń, wyobrażeń, uczuć, nastrojów itp. Możliwość i. była przez niektórych filozofów, jak np. K a n t a, C o m t e ' a, podawana w wątpliwość. Nie jest rzeczą możliwą, twierdzili oni, jednocześnie doświadczać jakiegoś stanu psychicznego i obserwować go, albowiem chęć obserwacji wypacza i zniekształca sam proces, który będzie pozbawiony szczerości i bezpośredniości. Obecnie jednak panuje powszechna niemal zgoda, że filozofowie ci wskazali jedynie na pewne trudności i., i że krytyka ich jest niesprawiedliwa. Rozróżnia się dwa przypadki i., a mianowicie samoobserwację podczas doświadczania danego stanu psychicznego, co jest niezawsze jednak możliwe, i samoobserwację, następującą dopiero po przeżyciu, na podstawie świeżego wspomnienia o danym stanie.

Intruz, natręt, gość nieproszony, człowiek nieprawnie znajdujący się w danym miejscu.

Intryga (franc.), chytry, ukryty plan; i. komedjowa ma charakter wesoły.

Intubacja (łac.), zabieg leczniczy, podany przez lekarza amerykańskiego O'Dwyera; polega na wprowadzeniu do krtani przez usta lub przez nos rurki zakrzywionej; do wprowadzania rurki przeznaczony jest specjalny przyrząd, zwany i n t u b a t o r e m. I. stosuje się przy chorobowych zwężeniach krtani, najczęściej przy dławcu (croup). I. jako zabieg bezkrwawy, jest obecnie metodą lepszą i szerzej stosowaną od tracheotomii (przecięcia krtani).

Intulcja, w filozofii bezpośrednie obejmowanie przedmiotu, bez uciekania się do logicznego rozumowania.

Intumescencja (łac.), obrzmienie; w anatomii: i. l u m b a l i s i l. c e r v i c a l i s, zgrubienia w lędźwiowej i szyjnej części kręgosłupa, jako miejsca wyjścia nerwów, przeznaczonych dla kończyn dolnych, względnie górnych.

Intussuscepcja, wnikanie; w biologii powiększenie się organizmu przez wnikanie nowych cząsteczek pomiędzy już istniejące.

Intymny (łac.), bliski, poufaly; tajny.

Inulci, ob. E s k i m o w i e.

Inula, oman, roślina swojska z rodziny Compositae; dużo gatunków.

Inulina, związek organiczny, należący do klasy węglowodanów (wielosacharydów); substancja zapasowa, występująca w bulwach

Inula germanica.

georginji; pod wpływem uwodnienia powstaje d-fruktoza, stosowana w dietetyce chorych na cukrzycę.

Inundacyjne albo wylewowe koryto, koryto, używane przez rzekę tylko w czasie wylewów; gdy stan wody spadnie, rzeka wraca do swego dawnego koryta, pozostawiając b. dużo materjału skalnego na miejscach koryta inundacyjnego, w postaci żwiru i piasku.

In (albo ad) **usum Delphini** (łac.), dosłownie: na użytek delfina. Do tego celu przeznaczone było wydanie klasyków greckich i rzymskich z opuszczeniem ustępów dla delfina „nieodpowiednich“; z polecenia Ludwika XIV cenzury tej dokonali Bossuet i Huet.

Inuus ecaudatus (magot, małpa turecka lub berberyjska), zwierzę; gromada: ssace (Mammalia), rząd: naczelne (Primates), podrząd: wąskonosy (Catharrina). Jedyna małpa na europejskim lądzie, żyje na skałach Gibraltaru; również w pñ.-zach. Afryce, Wismukla, barwa brunatna, nogi długie, twarz okolona zarostem. Otaczana opieką, lecz coraz radsza. Roślinozerna.

Invenit (łac.), w skróceniu i n v., znak u spodu miedziorytów, jeżeli artysta sam wykonał rysunek, a nie kopjował go.

Inventio, nazwa utworu muzycznego w stylu swobodnym lecz poważnym. Słynne są dwugłosowe i trzygłosowe Sebastjana Bacha.

Invercargill, m. port. na pñ. wyspie N. Zelandji; 18.300 mieszk.; wywóz bydła i skór.

Inverness, m. port. nad zatoką Moray m. Pñ. w Szkocji pñ.; 22.000 mieszk.; w hr. I. większość ludności używa języka celtyckiego.

Inverso ordine (łac.), w odwrotnym porządku.

In vino veritas (łac.), w winie prawda; wino rozwiązuje język (przysłowie polskie: co na sercu u trzeźwego, to na języku u pijanego).

In vivo, w stanie żywym.

Inwaginacja (łac.), wgłębienie; wsunięcie się jednego odcinka jelit w drugi; spowodować może ostre zapalenie jelit. Leczenie operacyjne.

Inwalida, żołnierz, który wskutek kalectwa lub choroby, nabytej w czasie służby wojskowej, utracił całkowicie lub częściowo zdolność do pracy. Wszystkie państwa kulturalne biorą na siebie opiekę nad inwalidami wojennymi, zabezpieczając ich byt przez wypłatę pensji, budując dla nich warsztaty pracy, domy inwalidów, dając im pierwszeństwo przy obsadzeniu pewnych stanowisk oraz uzyskiwaniu koncesyj. Konstytucje polskie XVII i XVIII w. uchwały specjalne zasilki dla inwalidów. W wojsku Królestwa Kongresowego istniał specjalny korpus inwalidów i weteranów.

Inwar, odkryta w 1897 przez Guillaume'a stał. niklowa, zawierająca na 1 kg. całkowitej masy 361 gr. niklu; okazuje w zakresie 0° C — 200° C dwanaście razy mniejszą rozszerzalność cieplną, niż stał bez niklu, i czternaście razy mniejszą, niż nikiel czysty, oraz siedem razy mniejszą od stopu platyny z irydem.

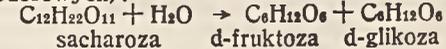
Inwarjant (łac.), ob. niezmiennik.

Inwentarz (łac.), dosłownie wykaz przedmiotów. W prawie s p a d k o w e m i. oznacza

wykaz pozostałości po zmarłym, dający obraz stanu majątkowego. Prawo dozwala spadkobiercom przyjmowanie spadku z dobrodziejstwem inwentarza, t. zn., że spadkobiercy są zobowiązani do spłacenia ewentualnych długów, ciężących na spadku, tylko w tym przypadku, jeśli spadek okaże się czynnym, tj. odpowiadają za długi tylko do wysokości spadku.

Inwersja (łac.), odwrócenie.

Inwersja cukru, hydroliza cukru trzcinowego (sacharozy) pod wpływem kwasów (jonów wodorowych):

Inwersja w atmosferze, zjawisko anormalne, polegające na tem, że wyższe warstwy powietrza są cieplejsze albo gęstsze od dolnych.

Inwersja w geometrii, przekształcenie danego zbioru punktów: A, B, C, ... na nowy zbiór: A', B', C', ... wykonane w ten sposób, że pary punktów odpowiednich leżą na prostych przechodzących przez stały punkt O, zw. środkiem i., przyczem równe są iloczyny odległości każdej pary punktów odpowiednich od środka i.: $OA \cdot OA' = OB \cdot OB' = OC \cdot OC' = \dots$

Inwersja w patologii, wyciszenie; wywrócenie wewnętrznej powłoczki jakiegoś narządu nazewnątrż; najczęściej i. zdarza się w macicy po porodzie, nieumiejętnie prowadzonym.

Inwertaza, enzym, znajdujący się w drożdżach, który rozkłada cukier trzcinowy na fruktozę i glikozę.

Investytura (łac.), obłóczny; w prawie kościelnym w XII w. nadanie biskupowi lenności przez symboliczne wręczenie pierścienia i pastorału; s p ó r o l. pomiędzy papieżami a cesarzami niemieckimi wywołał długie walki i zakończył się wyrokiem konkordatu wormackiego (1122), który zdecydował, że najpierw cesarz ma nadawać biskupom lenno świeckie, a następnie papież oblekać ich w godność duchowną.

Inwitaacja, zaproszenie.

Inwokacja, wzywanie, błaganie.

Inwolucja, 1) w biologii rozwój wsteczny, polegający na zmniejszaniu się organizmu, spowodowany przez wiek (i. starcza) lub chorobę (i. patologiczna); 2) w filozofii mistycznej proces przeciwny ewolucji: zstępowanie ducha do nizin materji; 3) w geometrii przemiana odpowiedniość homograficzna (ob. h o m o g r a f i a) dwóch utworów geometrycznych, posiadających podłoże wspólne.

Inżynier, technik, posiadający wyższe wykształcenie techniczne. Zazwyczaj tytuł inżyniera połączony jest z daną specjalnością, np. i. komunikacji, i. elektrotechnik, i. architekt itd.

Inżynieria, nauka wykonywania robót inżynierskich, jak budowania dróg, mostów, budowli wodnych, kolejowych, twierdz itd. I. wojskowa, pierwotnie nauka i sztuka budownictwa wojskowego, obecnie rodzaj broni, zajmujący się fortyfikacją, budownictwem wojskowym, budową dróg i mostów i wogóle całą techniczną stroną sztuki wojennej. Oficerowie

i. wojsk. musza, poza wiadomościami ogólnowojskowymi, posiadać specjalne wykształcenie techniczne. Stąd konieczność specjalnych szkół i. wojsk. Pierwszą szkołą tego rodzaju w Polsce była od r. 1766 szkoła rycerska w Warszawie. Za księstwa Warszawskiego istniała szkoła aplikacyjna artylerii i inżynierji. W r. 1820 założono wyższą szkołę art. i inż., która do r. 1830 wydała około 100 oficerów i. wojsk. Obecnie istnieje w Warszawie oficerska szkoła i.

Io, w mitologii greckiej kochanka Zeusa, zamieniona przez Herę na białą jałowąkę. Syn jej Epafor stał się praojcem rodu Danaów.

Io, satelita Jowisza.

Ioana, wysepka w Hebrydach (Szkocja zachodnia) z słynnym klasztorem z r. 563.

Ion, w mitologii greckiej protoplasta Jończyków, syn Apollina i Kreuzy.

Iowa, stan w środk. St. Zj. Am. Płn. (od r. 1846), 145.415 km², 2,4 milj. mieszcz.; stępy (prerje); rolnictwo, chów bydła, owiec, świń; węgiel ruda żel.; rzeźnie; rzeki żeglowne Mississippi i Missouri; stol. Des Moines.

Iowa City, m. w stanie Iowa (St. Zj. Am. Płn.), 11.300 mieszcz.

Iowa River, dopływ rz. Mississippi w St. Zj. Am. Płn.; dług. 480 km.

Ip (p)a, l. dopływ Prypeci na Białorusi, dług. 185 km.

Ipatjew Władimir, współczesny chemik rosyjski; liczne prace z chemji organicznej, katalizy itd.

Ipecacuanha, wymiotnica lecarska; roślina brazylijska z rodziny Rubiaceae (marzanowate). W korzeniach *Cephaelis* i zawiera alkaloidy cefaelinę i emetynę. Napar (infusum) z korzenia i. stosowany jest, jako środek wymiotny, albo wykrztuśny (w zależności od dawek przepisanych).

Ipecacuanha.

Ipek (Peć, Pec), m. w Czarnogórze wsch. (Jugosławja), 10.000 mieszcz.; dawniej siedziba patriarchy serbskiego.

Iplidae (korniki), nazwa rodziny owadów tępopokrywych (Coleoptera). Wyrządzają ogromne szkody w lasach. Samice składają jajeczka pod korą drzew, wyjadając uprzednio długie korytarze, zwany matecznikiem. Wylęgnięte larwy wgrzyżają się w boki matecznika i drążą dalsze korytarze o rozmaitych kształtach. Niszczą przeważnie lasy iglaste. Do najszkodliwszych, niszczących sosny, należy *Myclophilus piniperda*. Pod korą świerków żyje: *Ips typographus* i inne.

Ipomoea purga, wilęc, roślina meksykańska z *Ipomoea purga*; a korzeń. wijącą się lodygą. Należy do rodziny powojowatych (Convolvulaceae).

Ipso facto (łac.), tem samem; samym czy. nem.

Ipso iure, z samego prawa.

Ipswich, 1) stol. hr. I. (Anglja wsch.), port nad estuarjum rz. Orwell, 79.400 mieszcz.; port, dokł, fabr. maszyn roln., wyroby jedwabne i tytoniowe; 2) m. w Queensland (Australia pł.-wsch.), 25.000 mieszcz.; kopalnie węgla. przemysł przedziałniczy i metalurg.

Ipuć, l. dopływ rz. Sożu w gub. mohylewskiej (Rosja zach.), dług. 320 km.

Ipurina, szczep indiański Arnaków nad górą rz. Purus, dopływem Amazonki, w płn. Am. Płd.

I. q. e. d., skrócenie id quod erat demonstrandum (łac.), co było do dowiedzenia.

Iquique, m. port. nad oc. Spokojnym w prow. Tarapaca w Chile (Am. Płd.); 47.700 mieszcz.; huty żel., wywóz saletry.

Iquitos, m. i port rzeczny w Peru płn.-wsch. (Am. Płd.), nad Amazonką, 13.000 mieszcz.; handel kauczukiem, stacja radiowa.

Ir, symbol chemiczny irydu.

Irade (arab. „wola”), rozkaz sułtana tureckiego do wielkiego wezyra, celem ogłoszenia go publicznie.

ira furor brevis est (łac.), gniew jest krótkim szaleństwem (Horacy).

Irak el Adżemi, kraj górzysty i suchy, prow. Persji środk., 358.000 km², z m. Teheranem, Ispahanem i Hamadanem; uprawa bawełny, tytoniu i opium; chów owiec i kóz.

Irak el Arabi, staroż. Babilonja i Chaldea, w średniowieczu główny ośrodek Islamu; równina żyzna, pomiędzy Eufratem i Tygrysem, z m. Bagdadem i Basrą; wywóz daktyli; obecnie, pomimo urodzajności, mało uprawna.

Iran, wyżyna w Azji zach., pomiędzy doliną Indusu na wsch., Mezopotamją na zach., morzem Kaspijskim na płn. i oceanem Indyjskim (zatoką Perską i morzem Arabskim) na płd.; 2,41 milj. km², 16 milj. mieszcz.; otoczona krawędziami górskimi, na płn. górami Hindukusz i Elbrus, na wsch. górami Solimańskimi, na płd. pustynnami łańcuchami nadbrzeżnymi. Wnętrze, poprzerzynane górami, jest pustynne, klimat suchy, kontynentalny, jedynie w dolinach nielicznych rzek (Hilmend do jez. Hamun, Heri Rud, Kabul) i na podnóżach gór skrajnych znajdują się żyzne oazy; tu leżą miasta trzech państw Iranu: Persji, Afganistanu i Beludżystanu. Ludność przeważnie aryjska wyznaje mahometanizm (w Persji szyizy, w Afganistanie sunnicy); głównem jej zajęciem jest chów bydła, w dolinach i obszarach podgórskich uprawa pszenicy, ryżu, tytoniu, bawełny, wina i owoców. Iran jest wyjątkowo niedostępny; wobec braku dróg i kolei, nielicznymi dolinami poprzecznymi przez góry krawędzlowe przechodzi tylko wielbłąd. Mimo to l., położony na szlaku do bogatych Indj (z płn. wrota Chorosańskie), odgrywał od wieków wielką rolę w historii. W XIX w. zetknęły się tu interesy W. Brytanji i Rosji; odgraniczają je państwa buforowe: Persja i Afganistan, które dotąd zachowały samodzielność; Beludżystan podlega W. Brytanji.

Irańczycy, grupa narodów, mówiąca językami irańskimi; w starożytności mieszk. Medji, Persji i Arjany, obecnie: 1) Persowie i Parsowie (w Indjach wsch.), Tadżycy, mówiący po persku i mieszkający w Afganistanie, Beludżystanie, Bucharze i Chiwie; 2) plemię Tat w okolicach Baku i plemię Guranów w górach Zagros; 3) Knidowie i Lurowie; 4) Osetyńcy na Kaukazie; 5) mieszkający Beludżystanu i 6) mieszk. Afganistanu.

Irańskie języki, języki, używane przez gałąź indoeuropejskiego szczepu, zamieszkałą w Iranie, zwane także perskimi. W starożytnych czasach dzieliły się na: 1) staroperski; 2) zend lub starobaktryjski, w którym spisane są księgi święte Parsów (Zendawesta); 3) pehlewski lub huzwarsz (do V w. po Chr.) pod silnym wpływem semickiego (przekład z Zoroastra, sanskrytu i in.). W średniowieczu używany był język parsi (do dziś język kościelny czcicieli ognia), pisany alfabetem arabskim, i pazendem z alfabetem zendzkim (poemat Firdusi'ego „Szahnámeh“ z X w. po Chr.). Współczesny: nowoperski pod wpływem arabskiego z alfabetem arabskim, z bogatą literaturą. Pozaatem należą tu języki: pusztu albo afgański, kurdyjski, osetyński (iron), armeński.

Irawadi (ang. Irawaddy), najw. rz. Birmy (Indje bryt. wsch.), dług. 2.150 km., żeglowna; wypływa z Himalajów, wpada do oc. Indyjskiego; delta rz. zaczyna się pod Prome w odległości 220 km. od ujścia; 30.000 km² dorzecza b. żyznego; średnia odnoga Rangun jest ośrodkiem komunikacji wodnej Birmy.

Irazu, wulkan w rep. Costa Rica (Am. środkowa), w pobliżu m. Cartago; 3.417 m.

Irbit, m. pow. w gub. ekaterynburjskiej (Rosja wsch.), nad rz. l., 15.000 mieszcz.; słynne jarmarki na futra.

Ircha (jercha, irzcha, hirzcha, lajka), wyprawiona miękką skórą cielęcą, sarnia, jelenia, barania lub wielbłądzia; rodzaj mocniejszego zamazu.

Ircharz, białoskórnik.

Irduń, l. dopływ Taśminy w dorzeczu Dniepru na Ukrainie; płynie wśród bagien i trzawisk, tworzy wielkie jez. Białe.

Irena, cesarzowa bizantyjska; po śmierci (780) męża swego, Leona IV, którego podobno otruła, została regentką w imieniu dziewięcioletniego syna, Konstantyna VI. Pod jej wpływem sobór nicejski 787 r. przywrócił cześć obrazów. Strącona z tronu przez syna 790 r., odzyskała koronę 797 r., osłepiwszy syna, który wkrótce zmarł; w 802 wypędzona na wyspę Lesbos przez nowoobranego cesarza Nicefora, zmarła tam w klasztorze 803 r. Kościół grecko-katolicki czci ją, jako świętą.

Irendyk, środkowy z 3 łańcuchów Uralu płd.; składa się z porfirów i łupków, na płn. zalesiony; wys. 400—1.000 m.; ruda żelazna i miedziana.

Ireneusz św., biskup Lyonu. * ok. 115; wróg gnostyków, przyczynił się do ustalenia nauki kościoła o Bogu, Logosie i Słowie Bożem

Starego i Nowego Testamentu. Głównem jego dziełem przeciwko gnostykom jest: „Eleuchos kai anatrope tes pseudonymu gnoseos“ (Zdemaskowanie i zbicie fałszywie zwanej gnozy); umęczony w r. 202 za cesarza Sewera.

Ireton Henry, generał angielski, * 1610; szwagier i fanatyczny współpracownik Cromwella. Wzięty do niewoli w bitwie pod Naseby w r. 1645, przez Cromwella oswobodzony 1649 r., zajął się wraz z nim, wylewając potoki krwi, poskramianiem Irlandji. W 1651 zdobył ostatnią warownię Irlandczyków, Lime- rick, i wyrzucił załogę; † 1651; za restauracji zwłoki jego wydobyto z Westminsteru i spalono publicznie.

Irga (Cotoneaster), roślina z rodziny Rosaceae (różowate), podrodziny Pomoideae (jabłkowe); swojska. kilka gatunków: 1. czarna (C. melanocarpa), 1. owłosiona (C. tomentosa), 1. zwyczajna (C. integerrima).

Irgiz (kirg. Tikbutag), 1) rz. stepowa w rep. Kirgiskiej w Azji, dług. 430 km., ujście do jez. Czalkar-Teniz; w górnym biegu ma wodę słodką, w dolnym, na stepie, słoną; 2) Wielki I, l. dopływ Wolgi w gub. samarskiej (Rosja wsch.); ujście pod m. Wolskiem, dług. 960 km; 3) Mały I, l. dopływ Wolgi, dług. 160 km; 4) m. pow. w rep. Kirgiskiej, nad rz. l. w stepie; jarmarki na konie i wielbłądy.

Iri, ob. Eurotas.

Iridaceae, kosaćcowate, rodzina roślin z bulwkami lub kłączami, kwiatami grzbiecistymi albo promienistymi, drobnymi dzwonkowatymi, albo dużymi, o zewnętrznych działkach okwiatu odgiętych, a wewnętrznych wyprostowanych.

Iridectomia (łac.), operacja oftalmologiczna, podana przez Albrechta v. Gräfe; polega na wycięciu tęczówki w całości lub częściowo; stosowana jest przy jaskrze (glaucoma).

Iris, kosaciec, roślina swojska z rodziny Iridaceae; preciki wolne, kwiaty duże, zewnętrzne działki okwiatu mają szorstkowątą smugę włosów wzdłuż nerwu środkowego; kłaczki dość duże.

Iris, planetoida, odkryta przez Hind'a w r. 1847.

Iris (greck.), tęczówka; nazwa błony, znajdującej się w oku, otaczającej źrenicę i zabarwionej u rozmaitych ludzi na poszczególne kolory (niebieski, czarny, szary). Tęczówka może się rozszerzać i zwaćć. Tęczówka składa się przeważnie z naczyń krwionośnych, podobnie jak naczyńówka, której jest częścią.

Iris, w mitologii greckiej bogini tęczy, posłannica bogów do spraw ludzkich.

Iritis (greck.), zapalenie tęczówki, choroba, wywoływana przez kiłę, dnę, gościec stawowy, rzeżączkę, gruźlicę, urazy w okolicy oka. Objawami i. są: silne bóle głowy w okolicy czoła; zmiana barwy tęczówki na kolor zielonkawy; źrenica zwykle jest innej szerokości, niż w oku zdrowym; naczynia krwionośne na

Iris florentina.

spojówce są rozszerzone, barwy ceglaste. Następstwa i.: zrosty pomiędzy tęczówką a soczewką i powstawanie tzw. jaskry wtórnej.

Irkuck, m. gub. na Syberji, nad rz. Angara, st. kol. syberyjskiej; 104.000 mieszk.; uniwersytet, handel, zwłaszcza herbata; gub. Irkucka, na zach. od Jez. Bajkalskiego, dzieli się na dwie części pow. i trzy ajmaki, razem 894.900 km², 822.000 mieszk.; lasy, obfite w zwierzynę; żelazo, węgiel, grafit.

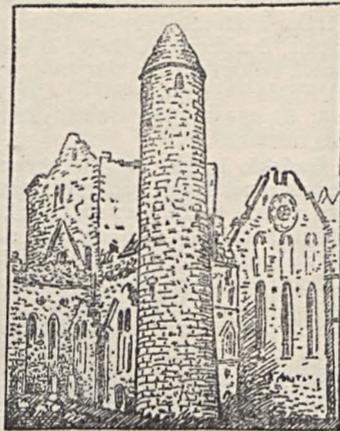
Irkut, l. dopływ Angary na Syberji, ujście naprzeciw Irkucka, dług. 385 km.

Irlandczycy, potomkowie ludności celtyckiej z przymieszką krwi skandynawskiej i anglosaskiej, wyznania przeważnie rz.-kat.; zamieszkują, oprócz Irlandji, St. Zj. Am. Płn., Kanadę, Afrykę pld., Australję; ok. 10 milj. głów.

Irlandja (Irl. Eire, ang. Ireland, łac. Hibernia), wyspa na zach. od W. Brytanji, 82.827 km², 4,43 milj. mieszk. Szczątki starych masywów górskich poprzedzielane są dolinami i wielką niziną środk.; rozległe bagna, torfowiska, łąki i liczne jeziora, przez które przepływa najw. rz. Shannon, połączona kanałami (Grand Canal i Royal Canal) z Innem rzekami i zatoką Dublińską; wybrzeża, zwłaszcza na zach., silnie rozczłonkowane; klimat morski; łagodne zimy, chłodne lata, liczne opady; zalesienie słabe; główne zajęcie rolnictwo (ziemniaki, zboża, len) i chów bydła, owiec, kóz, świń, koni; rybołówstwo; przemysł słabo rozwinięty, brak węgla. Po długowiekowych krwawych walkach Irlandczycy (większość rz.-kat.) wywalczyli sobie prawa dominjów bryt.; ludność protest. wyspy, potomkowie kolonistów szkockich i angielskich, pozostała częścią Zjedn. Królestwa. Tym sposobem l. dzieli się na: 1) Wolne Państwo Irlandzkie (Saorstát Eirean), 69.393 km², 3,18 milj. mieszk. (2,83 milj. rz.-kat., 350 tys. prot.); dług. linii kol. 4.308 km.; stol. Dublin, siedziba rządu, parlamentu i gubernatora bryt.; inne m.: Cork, Limerick, Waterford; języki urzędowe: irlandzki i angielski. Od połowy r. 1923 Wolne Państwo Irlandzkie Zielonej Wyspy należy do Ligi Narodów i jest na prawach domjńów bryt. oraz posiada własną armję; 2) Irlandję Płn., 13.434 km², 1,25 milj. mieszk. (większość protestancka), zajmująca płn.-wsch. część wyspy (większą część prow. Ulster); od r. 1921 autonomiczne terytorjum W. Brytanji z własnym parlamentem i rządem; stol. Belfast, siedziba rządu i gubernatora bryt.; jest to najbogatsza część Irlandji z znacznym przemysłem (wyroby bawełniane i lniane, powroźnictwo, pończosznicтво, gorzelnie); rolnictwo, chów bydła, owiec i świń.

Irlandzka sztuka. W okresie przedhistorycznym (epoka brązu i żelaza) budowie z olbrzymich słupów kamiennych (t u m u s y), często rzeźbionych. Zabytki w New-Grange, Slath-na-Callaghe około Oldcastle. W okresie chrześcijaństwa najtypowszymi pomnikami w stylu irlandzkim były wysokie krzyże z kamienia (High cross'y), przeważnie z wyobrażeniem krucyfiksu, pokryte ze wszystkich stron płaskorzeźbami w kwadratach z scenami z życia Ada-

ma, Samsona, Dawida, Abrahama, Jakóba, Eljasza, Daniela, apostołów, Chrystusa i świętych oraz rzezi niewiastek i poklonu trzech królów. Pozostały całe okolice, pełne tych krzyżów. Najciekawsze z nich (do VIII w.) w Castledermot, Clonmacnois, Dunnamagen, Durrow, Killarney, Kilkispeen, Kells, Monasterboice, Moone Abbey, Termonfechin. W okresie tym budowano domy podobne do

Sztuka irlandzka: ruiny kościoła w Cashel (XII w.).

do dżun; pozostały w hrabstwach Kerry, Galway, Mayo, Sligo, Donegal, Antrim. Pierwsze klasztory (nieduże) w Skellig Michael, pierwsza kaplica izolowana, również w kształcie „dżun”, w Gallerus (hr. Kerry). Między VI a VIII w. kamieniarstwo nosi cechy cyklopienne, ozdobięjsze tylko w odrzwiach i oknach (Maghera, Kilcrouney). W końcu VIII w. rozpowszechniają się wieże cylindryczne, zachowujące tradycje budownictwa karolińskiego. W okresie romańskim dalszy rozwój budownictwa wieżowego i rzeźby słabo wypukłej, przeplatanej motywami geometrycznymi. Wieże liczne; najstarsza w Slane (950), z innych wież w Ardmore (XIII—XIV w.). Najstarszy kościół romański w Iniscaltra (ok. 1010). W XII w. budownictwo nawija się do sztuki anglo-normandzkiej, z pozostałościami ornamentu celtyckiego. Portale w Kimaldekar, S. Farannan, Rahen, Clonaltin, Clonmacnois, Killeshim. Ornament geometryczny (z zygzakami w arkaturach) w portalach: w Roserca, Tuam, Greine, Freshford, w kaplicy króla Cormac'a, w Cashel (1127). Rozwój rzeźby irlandzkiej trwał do XII w. Tympanon w Ardmore, postacie na relikwiarzu św. Magnusa. Malarstwo głównie w postaci minjatur. Najstarsza w „Book of Kells” (ok. 700), potem w „Book of Durrow”, „Manuskrypcie Lindisfarne” (muz. Brytyjskie), „Ewangelji” (Bibl. Publ. w Petersburgu). Rozwój do X w.; wpływ na Szkocję i Northumberland. Również kwitło złotnictwo i emaljerstwo. Od XIII w. rozwój architektury w ścisłej zależności od Anglii. Wzór zamku: Howth Castle około Dublin. Fortecja O'Connor, O'Toole. W XVII—XVIII w. roz-

Sztuka irlandzka: krzyż w Monasterboice.

ma, Samsona, Dawida, Abrahama, Jakóba, Eljasza, Daniela, apostołów, Chrystusa i świętych oraz rzezi niewiastek i poklonu trzech królów. Pozostały całe okolice, pełne tych krzyżów. Najciekawsze z nich (do VIII w.) w Castledermot, Clonmacnois, Dunnamagen, Durrow, Killarney, Kilkispeen, Kells, Monasterboice, Moone Abbey, Termonfechin. W okresie tym budowano domy podobne do dżun; pozostały w hrabstwach Kerry, Galway, Mayo, Sligo, Donegal, Antrim. Pierwsze klasztory (nieduże) w Skellig Michael, pierwsza kaplica izolowana, również w kształcie „dżun”, w Gallerus (hr. Kerry). Między VI a VIII w. kamieniarstwo nosi cechy cyklopienne, ozdobięjsze tylko w odrzwiach i oknach (Maghera, Kilcrouney). W końcu VIII w. rozpowszechniają się wieże cylindryczne, zachowujące tradycje budownictwa karolińskiego. W okresie romańskim dalszy rozwój budownictwa wieżowego i rzeźby słabo wypukłej, przeplatanej motywami geometrycznymi. Wieże liczne; najstarsza w Slane (950), z innych wież w Ardmore (XIII—XIV w.). Najstarszy kościół romański w Iniscaltra (ok. 1010). W XII w. budownictwo nawija się do sztuki anglo-normandzkiej, z pozostałościami ornamentu celtyckiego. Portale w Kimaldekar, S. Farannan, Rahen, Clonaltin, Clonmacnois, Killeshim. Ornament geometryczny (z zygzakami w arkaturach) w portalach: w Roserca, Tuam, Greine, Freshford, w kaplicy króla Cormac'a, w Cashel (1127). Rozwój rzeźby irlandzkiej trwał do XII w. Tympanon w Ardmore, postacie na relikwiarzu św. Magnusa. Malarstwo głównie w postaci minjatur. Najstarsza w „Book of Kells” (ok. 700), potem w „Book of Durrow”, „Manuskrypcie Lindisfarne” (muz. Brytyjskie), „Ewangelji” (Bibl. Publ. w Petersburgu). Rozwój do X w.; wpływ na Szkocję i Northumberland. Również kwitło złotnictwo i emaljerstwo. Od XIII w. rozwój architektury w ścisłej zależności od Anglii. Wzór zamku: Howth Castle około Dublin. Fortecja O'Connor, O'Toole. W XVII—XVIII w. roz-

budowa m. Dublin (Customs House przez Gandona, Parliament House przez Castell'a).

Od 1760 r. kwitnie renesans klasycystyczny. Z pośród rytowników wyróżnili się: E. Luttrell (XVII w.), F. Place (1646—1728), R. Williams (XVII w.), I. Becket (XVII w.), T. Beard (XVIII w.), J. Brooks, I. Ardel i inn. Z malarzy: G. Barnet (szkoła Wilsona; XVIII w.), W. Mulready (1786—1863), pejzażysta E. Hayes.

Irlandzki język i literatura. J. i. jest dialektem jeł. celtyckim i jeł. celtyckich i dzieł się na staro-irl., średnio-wieczno-irl. i nowożytno-irl. Literatura, bogata w legendy bohaterskie, odznacza się dużym odczuciem przyrody. Wiele zabytków w rękopisach. (Hyde: „Literary History of Ireland”).

Irlandzkie morze (ang. Irish Sea), morze pomiędzy W. Brytanją a Irlandją, łączące się kanałem Płn. (North Channel) i cieśniną św. Jerzego (St. George's Channel) z Atlantyką; płytkie (do 150 m. głęb.); żywy ruch statków, porty Liverpool, Belfast, Dublin.

Irmak, nazwa turecka rzeki.

Irokezi, grupa jełk. Indian Am. Płn. w okolicach jez. Erie i Ontario, pokrewnych Huronom. Dawniej obejmowali 5 szczepów, bardzo wojowniczych, o barbarzyńskich zwyczajach skalpowania i torturowania, i władali całą dzielnicą jezior; obecnie tylko około 17.000 głów w ochronnych rezerwach stanu N. York i w sąsiedniej Kanadzie.

Iron, C₁₅H₂₀O, związek organiczny, nienasycony keton; ciecz bezbarwna o temp. wrzenia 114—116° C. l. warunkuje naturalny zapach fiołków, z których można go otrzymać; do niego zbliżony jest, otrzymywany fabrycznie, jonon.

Ironja (greck.), ukryte drwiny.

Ironton, m. w stanie Ohio (St. Zj. Am. Płn.), 14.000 mieszk.

Ironwood, m. w stanie Michigan (St. Zj. Am. Płn.), 15.800 mieszk.

Irpień, pr. dopływ Dniepru na Ukrainie, dług. 178 km.; do r. 1793, na mocy pokoju grzymułtowskiego, granica pomiędzy Polską i Rosją.

Irracjonalizm, pogląd, według którego jakkolwiek dziedzina rzeczywistości, a nawet rzeczywistość całkowita, nie może zostać zrozumiana i wytłumaczona zapomocą środków poznania logicznego, umysłowego, racjonalnego, jako niedostępna naszym kategoriom i funkcjom logicznym. Dla l. środkiem poznania świa-

Sztuka irlandzka: „Ukrzyżowanie”, rycina z psalterza z IX—X w. (Cambridge).

ta jest uczucie, instykt, intuicja. I. w tem znaczeniu prowadzi do mistycyzmu, który stara się ująć i zgłębić istotę świata i bóstwa w akcie irracjonalnym zjednoczenia się podmiotu z przedmiotem poznania.

Irradiacja (łac.), rozpromienienie, 1) w med. przenoszenie się bólu w miejsca, odległe od istotnego punktu powstawania tego bólu; np. bóle, pochodzące z pęcherzyka żółciowego, irradjują (promieniają) w kierunku prawej łopatki; 2) w fizyce zjawisko optyczne, polegające na tem, że powierzchnie jasne wydają się większe, niż tej samej wielkości powierzchnie ciemne. I tłumaczy się tem, że każdy punkt ciała świecącego daje na siatkówce, wskutek aberracji sferycznej, obraz w postaci kółka. Jeżeli zastosować to do punktów, stanowiących granicę jasnej powierzchni, otrzymamy skutek, że powierzchnia taka wydaje się nam rozszerzona.

Irredenta (Italia i. — Włochy niewyzwolone), polityczny związek we Włoszech od roku 1878, dążący do wyzwolenia z pod obcego panowania i przyłączenia do Włoch prowincji, zamieszkałych przez ludność włoską: pld. Tyrolu, Gorycji, Istrii, Triestu, Nicei, Korsyki, Malty a nawet Dalmacji. Dążenia te urzeczywistniła w znacznej części wojna światowa.

Irregularis (łac), nieprawidłowy, nieregularny; pulsus i., tętno nieregularne, tj. takie, w którym nie można wykazać prawidłowości w następowaniu po sobie poszczególnych fal tętna. Pulsus i. występuje przy chorobach serca.

Irritabilis, wrażliwy na bodźce zewnętrzne.

Irruccia, wtargnięcie wrogów w głąb kraju. Wyłaz morza lub rzeki.

Irsza, l. dopływ rz. Teterow, dług. 133 km.

Itysz, l. dopływ rz. Obi w Syberji zach.; wypływa przez jez. Zajsan, stąd splawny; ujście pod Samarowskiem; dług. 3.712 km., żeglowny od Semipałatyńska; liczne dopływy.

Irun, m. w prow. baskijskiej Guipuzcoa (Hiszpania płn.), na l. brzegu rz. Bidassoa; pogr. st. kol. z Francją; 6.000 mieszk.; przemysł metalurgiczny, garbarnie.

Irvine m. portowe w hr. Ayr (Szkocja pld.-zach.), przy ujściu rz. I. do zatoki Clyde; 10.000 mieszk.; warsztaty okrętowe, wywóz węgla i rudy żel.

Irving Edward, kaznodzieja kościoła szkockiego w Londynie, * 1792, † 1834; zapowiadał rychłe przyście Chrystusa na świat i odrodzenie darów ducha pierwszych chrześcijan. Jego dzieło kontynuuje sekta Irwingjan lub zbór katolicko-apostolski, zorganizowany na wzór zbiorów starochrześcijańskich z apostołami na czele. Od nich odłączyła się grupa Nowo-Irwingjan lub nowo-apostolska, która rozpowszechniła się głównie w Niemczech.

Irving Henry Brodribb, aktor i tragic angielski (Hamlet, Henryk VIII i Falstaff Szekspira); * 1838, † 1905.

Irving Washington, pisarz amerykański, * 1783, † 1859; autor opowiadań, opisów podróży, satyr, biografij (Kolumba, Washingtona i in.).

Tłumaczony również na język polski, szczególnie popularny jego „Zywoł Kolumba”.

Irvington, m. w stanie N. Jersey (St. Zj. Am. Płn.), 25.500 mieszk.

Iringera prąd, zach. odnoga prądu Zatokowego od Islandji ku Grenlandji; przedłużeniem jego jest ciepły prąd Zach. Grenlandzki.

Iryd (Iridium), pierwiastek chemiczny, należący do grupy platynowców; ciężar atomowy 193,1; biały metal o temp. topn. 2360° C.; ciężar własc. 22,4. Chemiczne własności zbliżone są do kobaltu; najbardziej charakterystycznymi związkami irydu są chlorki zespolone X_2IrCl_6 i X_3IrCl_6 ; naogół daje związki typów IrX , IrX_2 , IrX_3 oraz IrX_4 ; jest trwalszy i odporniejszy od platyny, w wodzie królewskiej nie rozpuszcza się; w celu zwiększenia odporności platyny dodaje się do niej ok. 10% irydu. I. został odkryty przez Tainnanta (1804).

Irygacja (łac.) nawadnianie sztuczne pól i łąk, celem użyczenia ziemi; przemycanie jelit, macicy, pochwy, żołądka, nosa.

Irygator (łac.), przyrząd do irygacji; składa się z naczynia szklanego, z długiej rurki gumowej oraz z kanki szklanej lub kauczukowej, zaopatrzonej w kurek i posiadającej otwór na końcu lub z boku. I. dziecięce mają kształt gruszek gumowych z długimi rogami lub kauczukowymi nasadkami, na których obwodzie znajduje się otwór.

Irygator.

Irytacja (łac.), podrażnienie.

Iryzacja, mienienie się powierzchni ciał barwnymi tęczy. I. występuje zwykle wskutek interferencji fal świetlnych.

Irzykowski Karol, poeta, dramaturg, powieściopisarz i krytyk, * 1873 w Białej; studia uniwersyteckie w Lwowie. Wydał oddzielnie: „Paluba”, „Nowele”, „Wiersze i dramaty”, „Dobrodziej złodziei” (wraz z H. Mohortem), „Fryderyk Hebbel jako poeta konieczności”, „Czyn i słowo”, „Z pod ciemnej gwiazdy”, „Prolegomena do charakterologii” i „Dziesiąta muza”.

Isaac Heinrich, kompozytor niemiecki, reprezentant szkoły niderlandzkiej Okeghema; † 1517. Do najcenniejszych kompozycji I. należą: motety, wydane po jego śmierci w 3 częściach (1555 r.) p. t. „Chorale Constantinum”, msze, pieśni 4-głosowe i kanzony, cieszące się wielką popularnością. Melodję pieśni „Innsbruck, Ich muss dich lassen” przejął kościół protestancki do chorału „Nun ruhen alle Wälder”.

Isabeau albo **Izabela Bawarska**, córka Stefana ks. Bawarii, * 1371, † 1435; żona Karola VI, króla franc., od r. 1392, z powodu obłąkania męża, regentka; zawarła 1420 r., z krzywdą własnego syna, Karola VII, traktat w Troyes, zapewniający następstwo tronu królowi angielskiemu, Henrykowi V; rozwiązała, rozrzutna, chciwa władcy.

Isabel (Mahaga), bryt. wyspa w grupie wysp Salomońskich na oc. Spokojnym (Melanezja); 5.840 km², 35.000 mieszk.

Isabela, wyspa, ob. Albemarle.

Isabey Jean Baptiste, miniaturzysta i rysownik francuski, * 1767 w Nancy, † 1855; uczeń Davida, malarz nadworny Napoleona I; wykonał m. in. portret pierwszego konsula i miniaturowe członków Kongresu Wiedeńskiego.

Isachar, syn Jakóba i Lei; jego potomkowie mieszkali na równinie pod górą Tabor i w m. Jezrael.

Isakowicz Izaak Mikołaj ks., arcybiskup ormiański lwowski, * 1824; otrzymał 1882 po ks. Romaszkanie godność arcybiskupa, † 1902.

Isar, ob. Izara.

Isargo, ob. Eisack.

Isatis tinctoria, urz. barwierski, roślina z rodziny krzyżowych, rosnąca dziko u nas, dawniej hodowana jako roślina farbiarska. W korzeniach i liściach znajduje się barwnik błękitny, zastępujący indygo.

Ischemia (greck.), niedokrwistość, anemia miejscowa tkanki lub narządu; długotrwała i doprowadzić może do martwicy (necrosis) niedokrwistego odcinka. Powodem i. może być skrzep (thrombus), zator (embolus), albo też zmiana kiłowa lub miażdżycowa w naczyniach tętnicowych tkanki.

Ischia, wyspa wulkan, na m. Śródziemnym, przed zatoką Neapolitańską; 46 km², 27.000 mieszk.; wywóz wina, oleju, kasztanów i słonek; słynne fermy; stol. I., siedziba biskupa; przemysł garncarski i jedwabniczy; 7.400 mieszkańców.

Ischias, (greck.), nerwoból, neuralgia nerwu kulszowego (nervus ischiaddeus); napady bardzo silnych bólów na tylnej powierzchni uda lub podudzia, uniemożliwiających chodzenie oraz siedzenie. Powody i.: przebiegnięcie, przebycie chorób zakaźnych, niekiedy cukrzyca lub nowotwory, umiejscawiające się w t. zw. miednicy małej. Leczenie: gorące okłady z rozgrzanego piasku, elektryzacja; preparaty salicylowe (doustnie).

Ischl, słynna miejsc. kąpielowa w Salzkammergucie (Austria górna), przy ujściu rz. I. (wypływającej z jez. St. Wolfgang) do Traunu; 468 m. n. p. m., 9.700 mieszk.; kąpiele solankowe i siarczane, saliny.

Ischuria (łac.), zmniejszenie wydzielania moczu; objaw organicznych chorób nerwowych.

Iseghem, m. w prow. Flandrii zach. (Belgia), 14.000 mieszk.; przedziałnictwo.

Isegrim, imię wilka w ludowych podaniach i bajkach niemieckich; poemat „Isegrimus” pochodzi z XII w.

Isenbraut, malarz flamandzki, * ok. 1485, † 1551; uczeń Gerarda Davida. Od 1510 przebywał w Bruges. Przypisywane mu prace ważniejsze: dyptyk „Matka Boska bolesna”, „Święci: Michał, Andrzej i Franciszek”, „Pokłon Magów” (katedra w Lubecie).

Iseo (Lago d') lub **Sebino**, jez. u stóp Alp Bergamaskich w Lombardji (Włochy płn.); przepływ rz. Oglio; 61 km², odpływ podziemny; b. rybne.

Iser, ob. Izera.

Isère, 1) l. dopływ Rodanu (Francja płd.-wsch.), ujście pod Valence, dług. 320 km., żeglowny; 2) dep. płd.-wsch. Francji (płn. część Delfinatu), 8.237 km², 562.000 mieszk.; stol. Grenoble.

Iserlohn, m. w Westfalji (Prusy), 29.200 mieszk.; fabr. wyrobów żel., stal. i mosiężnych.

Isernia, m. w prow. Campobasso (Włochy środk.), 8.000 mieszk.; siedziba biskupa, przemysł sukien., papiern., garncarski; źródła mineralne.

Isesus (greck. Isalos), jeden z głośniejszych mówców ateńskich (ok. 390—340 przed nar. Chr.), nauczyciel Demostenesa; zachowanych z 64 tylko 11 mów, przeważnie w sprawach sukcesyjnych.

Isfahan lub **Ispahan**, m. w prow. Irak Adżemi (Persja środk.), ośrodek handl. i przem., w XVII w. jako stolica Persji pół mlj., obecnie 80.000 mieszk., wielu Żydów; wspaniałe, nawpół zniszczone przez trzęsienie ziemi budowle; wyroby skórzan., fajansowe i artyst., tkaniny bawełn. i słynna broń; przedmieście Dżulfa; w okolicy uprawa wina, opjum, bawełny i owoców.

Ishpeming, m. w stanie Michigan (St. Zj. Am. Płn.), 10.500 mieszk.

Iskander, 1) po arabsku Aleksander; 2) pseudonim Aleksandra Hercena.

Iskander-Bej, hr. Iliński, Polak, gen. turecki, * 1810 r. pod Benderami. Po wojnie polsko-rosyjskiej 1831 r. wyemigrował do Portugalji, gdzie walczył w sprawie Don Pedra. Dowodził korpusem ochotników w wojnie domowej w Hiszpanji po stronie Krystynosów. Walczył kilkakrotnie w Algierze. W 1848 r. walczył na Węgrzech pod rozkazami Bema. Następnie wstąpił do służby tureckiej, gdzie walczył w Bośni i Czarnogórze oraz nad Dunajem. Brał udział w wojnie krymskiej 1854—55. Był ranny 40 razy, a odwaga jego była legendarna; † 1861 w Konstantynopolu.

Iskanderieh, ob. Aleksandrja.

Iskanderun, ob. Aleksandretta.

Iskar, w staropolskim języku: myśliwy.

Iskellib, m. w Azji Mniejszej (Turcja), 17.000 mieszk.

Isker lub **Iskra**, pr. dopływ Dunaju w Bułgarii; wypływa z gór Rylo, dług. 300 km.

Iskternik, urządzenie stosowane w elektrotechnice wysokiego napięcia, a w szczególności w radiotechnice, służące do wytwarzania iskry elektrycznej. Składa się zazwyczaj z dwóch elektrod metalowych, oddzielonych t. zw. przerwą iskrową.

Iskra, drobna cząstka ciała rozżarzonego albo płonącego, oderwana od niego.

Iskra dzwiczająca, ob. radiotelegrafia.

Iskra elektryczna, ob. elektryczna iskra.

Iskra oscylująca, iskra powstająca w iskierniku elektrycznego obwodu, złożonego z konden-

satora i cewki samoindukcyjnej o niewielkim oporze omowym, gdy w obwodzie tym zachodzą drgania elektryczne.

Iskrochron, sito, kapa na kominie, chroniąca od isker.

Iskrowa telegrafia, ob. radiotelegrafia.

Isła, hiszp. nazwa wyspy.

Isła de Santlago, dawna hiszp. nazwa wyspy Jamajki.

Isła José Francisco de, pisarz hiszpański, * 1703, † 1781; wstąpiwszy do jezuitów, zasłynął jako kaznodzieja; jego romans satyryczny: „Historia del famoso predicador Fray Gerundio de Campazas alias Zotes” (1758), w którym wyśmiewa się z napuszonej kaznodziejów, został potępiony przez inkwizycję.

Islam (arabsk.), mahometanizm, religia monoteistyczna, stworzona przez proroka Mahometa, pod wielu względami zbliżona do judaizmu i chrześcijaństwa. Jej ośrodkiem była Arabia, stamtąd rozpropagowała się w Azji i Afryce a także w Europie. Liczba wyznawców wynosi około 245 milionów. Naczelny dogmat religijny I. brzmi: „Niema Boga oprócz Allaha, a Mahomet jest jego prorokiem”; inne dogmaty dotyczą wiary w sąd ostateczny, nieśmiertelność duszy i przeznaczenie. Źródłem wiary i etyki są Koran i Sunna. Szczegółowe przepisy podają i ustalają prawnicy, tworzący 4 odrębne szkoły. Wszystkie obowiązki religijno-moralne i. dzieli się na dwie grupy: a) obowiązki względem Boga: modlitwa, daniny, post, pielgrzymka, wojna święta; b) obowiązki względem bliźnich. Już w początkach I. w. rozwijało się sekciarstwo: Szyici, Wahabici, Sunnici, Babiści i in. W przeciwstawieniu do systemu dogmatycznego i nomistycznego, rozwijała się od początków i. mistyka (sufizm), która wyrosła z ascezy. W ostatnich czasach krzewi się bujnie ruch panislamizmu politycznego i religijnego.

Islandja (Island = kraj lodów), wyspa w półn.-zach. Europie, leżąca na podwodnym grzbiecie, ciągnącym się z od W. Brytanji do Grenlandji, oddzielającym basen oc. Lodowatego Płn. od Atlantyku; brzegi (na płn. i zach.) poszarpane przez fiordy; środkowa płyta wyżynna, w połowie zajęta przez lawę trzeciorzęd. z lodowcami stożkami (Vatnajökull 8810 km², z Orfajökull 2.119 m.) i wulkanami czynnymi Eyafjall (1705 m.), Skaptar, Hekla (1557 m.), Askja i in. oraz gejzerami; klimat nadbrzeżny, łagodny, mglisty i burzliwy; z wielkich mas lodowych spływają rzeki stopionej wody (Thorsa, 250 km.). Flora półarktyczna, bez drzew i zbóż, krzaki brzozy i jagód, pastwiska na wybrzeżu; fauna uboga, zaprowadzony ren; bogactwo ptaków i ryb, foki. Na obszarze

Islandja.

rze 102.846 km², z czego tylko 43.365 km² zamieszkałych, przebywa ok. 100.000 mieszk., potomków Wikingów norweskich, ewangelików, żyjących z rybołówstwa i chowu owiec. I. stanowi (od 1918 r.) królestwo, pozostające w unii personalnej z Danją; parlament (althing) dwuizbowy, nauczanie powszechne w języku staronorweskim; stol. Reykjavik; 20.000 mieszk. Kolej żelaznych brak, dróg bitych 514 km., teleg. i telef. 2.486 km. Wywóz owiec, wełny, tłuszczu, skór, tranu, puchu. — Po odkryciu I. w końcu VIII w. przez mnichów irlandzkich pierwszy osadnicy przybyli z Ingolfem z Norwegii w r. 874; w r. 927 Ulfiot zaprowadził althing; ok. r. 1000 Islandczycy przyjęli chrześcijaństwo i mieli 2 biskupów; Magnus VI połączył I. z Norwegią, wraz z nią przypadła w r. 1380 Danji, której król Chrystjan III w r. 1551 zaprowadził tu reformację. Straszne wybuchy licznych wulkanów w XVIII w. zdziesiątkowały ludność, stojącą na wysokim stopniu cywilizacji; konstytucja od r. 1874, do r. 1918 auton. część Danji.

Islandzki mech (Cetraria islandica), roślina lekarska z gromady porostów (Lichenes); rośnie w okolicach północnych; zawiera goryczkę — cetrarynę oraz węglowodan — licheninę. Stosowana była dawniej jako środek odżywczy przy gruźlicy; obecnie odgrywa pewną rolę w dietetyce cukrzycy.

Mech islandzki.

Islay, pld. wyspa Hebrydów (Szkocja zach.), 606 km², 7.000 mieszk.; gł. m. Bowmore.

Isle lub Island, nazwa angielska wyspy.

Isle, pr. dopływ rz. Dordogne (Francja zachodnia), z wyżyny Limousin, ujście pod Libourne, dług. 253 km.; dostępna w dolnym biegu dla statków morskich.

Isle-de-France, ob. Ile-de-France.

Isleworth, willowe zach. przedmieście Londynu nad Tamizą, 16.000 mieszk.

Islington, ptn. część Londynu, 327.000 mieszk.

Islos de los Galapagos, wyspy, ob. Colon.

Isluga, wulkan w Andach, na granicy Chile i Boliwii (Am. Pld.), 5.486 m.; na stronie pld. wawóz Pichuta.

Isłocz, l. dopływ Berezyny Niemnowej, ujście pod Baksztami.

Ismail, ob. Izmail.

Ismailije, 1) m. w Egipcie Dolnym nad kanałem Sueskim, st. kol., 10.000 mieszk.; 2) kanał w Egipcie Dolnym, zbud. 1858—63 dla zaopatrywania w wodę miejscowości nad kanałem Sueskim.

Ismid (starożyt. Nikomedja), m. w Azji Mniejszej (Turcja), nad zatoką I. m. Marmara, st. kol., 20.000 mieszk.; siedziba arcybiskupa greckiego i ormiańskiego; rynek handlowy, rybołówstwo; klimat niezdrowy.

Ismir, ob. Smyrna.

Isnik, ob. Nicea.

Isoetes, poryblin, roślina swojska z rodziny Isoetaceae (poryblinowate), rzędu Isoetales (poryblinowe). I. lacustris, poryblin jeziorny; liście proste, od 3—15 cm. wysok., zaostrzone. Rośnie na dnie czystych jezior Litwy i Pomorza, b. rzadki. I. echni- nospora, p. kolczasty, b. rzadki, tylko w jeziorach na Pomorzu.

Isoetes lacustris.

Isoetinae, porybliny, klasa roślin z gromady Pteridophyta (paprotniki); liście sitowate, zarodnie ukryte wewnątrz nasady blaszki liściowej. W zarodniach liści zewnętrznych zarodniki duże (makrospory), wewnętrznych — małe (mikrospory).

Isola, nazwa włoska wyspy.

Isolepis, rodzaj roślin należących do rodziny Turzycowatych; trawa, posiadająca kłosa wielokwiatowe. I. gracilis rośnie w Indjach, I. pygmaea w pld. Europie. Hodowana jako roślina ozdobna.

Isolepis gracilis.

Isonzo, rz. w Gorycji (Włochy ptn.-wsch.), wypływa z Alp Julijskich, wpada do zatoki Triesteńskiej, dług. 138 km.; 1915—17 dwanaście wielkich bitw austriacko-włoskich.

Isopyrum, zdrojówka, roślina swojska z rodziny Ranunculaceae (jaskrowate), do 30 cm. wysokości, z czolgającymi się kłaczami; kwiaty białe, od kwietnia do maja. Rośnie w całej Polsce w lasach liściastych.

Isparta, m. w wilajecie Konia w Azji Mniejszej (Turcja), 30.000 mieszk.; wyrób dywanów.

Israel Isaac, ob. D'Israeli Isaac.

Israels Jozef, malarz holenderski. *1824. †1911 w Hadze; uczeń Jana Krusemana w Amsterdamie, Pico'ta i Delaroche'a w Paryżu. Wybitniejsze prace: „Gdy się jest starym“, „Syn narodu“, „Kościelny“.

Isser, nazwa dwóch rzek w Algierji, z nich I. wsch. ma 220 km. dług., płynie przez dep. algerski, wpada do m. Śródziemnego; I. zach. pr. dopływ rz. Tafna, płynie przez dep. orafiński i ma 120 km. dług.

Issoudun, m. okręg. w dep. Indre (Francja środk.); 13.750 mieszk.; fabryki maszyn i pergaminy.

Zwycięstwo Aleksandra Wielkiego nad Darjuszem III pod Issus w r. 333 prz. Chr. (mozaika pompejańska).

Issus, staroż. m. nadbrzeżne w Cylicji w Azji Mniejszej nad zatoką I.; w r. 333 przed N.

Chr. zwycięstwo Aleksandra W. nad Darjuszem.

Issy (les Moulineaux), w. w dep. Seine (Francja), fort, pod Paryżem; 23.000 mieszk.; przemysł chemiczny.

Issyk-kul, jez. w rep. Turkiestańskiej (Rosja azjat.), 1.615 m. n. p. m., 6.656 km²; bezodpływowe, bardzo rybne.

Istachri Abu Iszak al Farzi, geograf i kartograf arabski z X w.

Istanbul, turecka nazwa Konstantynopola (stąd polski „Stambul“).

Istebna w. w pow. cieszyńskim (woj. śląskie) u podnóża Beskidów śląskich; 2.360 mieszkańców górali, lotnisko.

Ister, ob. Dunaj.

Isthme, franc. nazwa przesmyku.

Istria, planetoida, odkryta w r. 1878.

Istria (włosk. Istria), półwysp na ptn.-wsch. Adriatyku wraz z wyspami Veglia, Cherso, Lussin 4.950 km², 403.000 mieszk. (57% Słoweńców i Chorwatów na ptn.-wsch. i ptn.-zach., oraz 40% Włochów na wybrzeżach); wnętrze górzyste z odnogami sąsiedniego Krasu (Monte Maggiore, 1.396 m.); krótkie, ubogie w wody rzeki, klimat łagodny; gł. produkty: wino, owoce (figi, migdały), oliwa; jedwabnictwo, rybołówstwo (sardynki, tuńczyki); rolnictwo i chów bydła słabe; osły i owce; gł. m. Pola, dawny port woj. austri. (50.000 mieszk.); na wybrzeżu m. Capodistria, Pirano, Parenzo, Rovigno, na wsch. miejsc. kąpielowe Abacja i Lovrana, we wnętrzu Pisino.

Iszirkow Anastas, geograf bułgarski, profesor uniwersytetu w Sofii. *1863.

Iszkoldź, m-ko w pow. baranowickim (woj. nowogrodzkie), w dolinie rz. Uszy, 700 mieszk.

Isztar, ob. Astarte.

Iszyna, 1) Kirgis. Isel albo Jesel, l. dopływ Irtysza na Syberji, 1.675 km. dług., słabo żeglowny, ujście pod Ust'-Iszymskiem; 2) m. pow. w gub. tiumeńskiej (Syberja zach.), nad rz. I.; 11.500 mieszk.

Ita, palma, ob. Mauritia.

Ita diis placuit (łac.), tak podobało się bogom.

Itabiryty, skały, łupki krystaliczne, składające się przeważnie z magnetytu, hematytu i kwarcu z dodatkiem apatyty, rutylu, ilmenitu, tytanitu, granatów, lyszczyków. Zawierają tak wiele magnetytu i hematytu, że często bywają eksploatowane jako rudy żelaza; pochodzą przeważnie z góry Itabira w Brazylii.

Itacolumi, szczyt gór Serra de Espinhaço w stanie Minas Geraes w Brazylii (Am. Pld.); stąd nazwa gętkiego piaskowca: itakolumit.

Itaka (obecnie Itaki lub Thiaki), górzysta wyspa Jońska (nomarchja Leukas, Grecja), ojczyzna Odyszeusza; 93 km², 10.000 mieszk.; wapienna, żyzna; wino, oliwa; chów kóz, rybołówstwo; gł. m. Itaki lub Vathi, 3.770 mieszkańców; siedziba biskupa.

Italia, ob. Włochy.

Italiki, ukośne pismo łacińskie w druku, zwykle nazywane kursywą.

Itapicuru, 1) rz. w stanie Maranhão w Brazylii ptn.-wsch. (Am. Pld.), dług. 700 km., żeglowna do zatoki San José; 2) rz. w stanie Bahia (Brazylja wsch.), dług. 960 km., nieżeglowna, wpada do oc. Atlantyckiego.

Itasca, jez. w ptn. części stanu Minnesota (St. Zj. Am. Pl.); 45 km²; daje początek rz. Mississippi.

Itatiaya, najwyż. szczyt Brazylii pld.-wsch., w górach Serra de Mantiqueira; 2.987 m.

Ite, missa est! (łac.), idźcie, msza skończona! (w kościele rzym.-kat.).

Item (łac.), także, również.

Iterb (Ytterbium), pierwiastek chemiczny (Yb), należący do tzw. „ziem rzadkich“; ciężar atom. 173,5; daje bezbarwne związki typu YbX₃ (trójwartościowe); odkryty przez Marignac'a w r. 1878, wydzielony w stanie czystym przez Nilson'a w r. 1880.

Ithaca, m. w stanie N. Jorku (St. Zj. Am. Ptn.); 17.000 mieszk.; uniwersytet Cornell'a.

Itinerarium (łac.), opis podróży; opis stacyj i przystanków z oznaczeniem ich odległości; I., zwłaszcza starożytne, posiadają wielką wartość dla geografów. Jedno z najważniejszych pochodzi z czasów prawdopodobnie Karakalli; pt.: „Itineraria Antonini“; opisuje drogi lądowe w prowincjach rzymskich w Europie. Azji i Afryce (I. provinciarum), oraz szlaki morskie (I. maritimum).

Itneryt, mineral, podwójny krzemian glinki, niebieskawo-szary, krystalizujący w szeregu równoosiowym; zawiera tlenek żelaza, potas, sodę i wapno z małą ilością siarczanu wapna i chlorku sody.

Ito Hirobumi, mąż stanu japoński. *1840. †1909, zamordowany przez Koreańczyka w Charbinie. W 1878 minister spraw wewnętrznych, 1886—88, 1892—96, 1898 i 1900—1901 prezydent ministrów. Przyczynił się do wprowadzenia do Japonji cywilizacji europejskiej; współtwórca konstytucji japońskiej. W 1903 i 1909 członek tajnej rady stanu, 1905—1909 zarządca (główny rezydent) Korei. W 1907 mianowany księciem.

Itr (Yttrium), pierwiastek chemiczny (Y) należący do tzw. „ziem rzadkich“, ciężar atomowy 89,0; szary proszek o cięż. właśc. 3,8; daje bezbarwne związki typu YX₃ (trójwartościowe). Odkryty przez Mosander'a w r. 1843.

Itshio, malarz japoński. *1651 w Osaka. †1724 w Yedo; karykaturzysta o tendencjach realistycznych. Ważniejsze prace: „Dwanaście miesięcy“, „Siedmiu bogów szczęścia“.

Iturbide don Augustin de, cesarz meksykański, *1783, ogłoszony cesarzem, jako Augustyn I; 1822 stracony z tronu i wygnany 1823. Podczas próby wylądowania w 1824 pochwycony i rozstrzelany.

Iturup lub Jeturup, najw. z wysp Kurylskich (Japonia ptn.), 2.800 km², słabo zaludniona.

Itzehoe, m. pow. w Szlezwigu (Prusy), nad rz. Stör; 18.050 mieszk.; wyrób sieci, cykorji, tytoniu, maszyn.

Ivory Coast (franc. Côte d'Ivoire), ob. Wybrzeże Kości Słoniowej.

Ivrea, m. okręg. w prow. turyńskiej (Piemont, Włochy ptn.), nad rz. Dora Baltea, 11.330 mieszk.; siedziba biskupa; przemysł jedwabniczy, handel bydłem.

Ivry-sur-Seine, m. w dep. Seine, pld. wsch. przedmieście Paryża; 38.300 mieszk.; przemysł metalurgiczny, wyroby kauczukowe i ceramiczne, ogrodnictwo.

Iwan, imię 5 carów rosyjskich; z nich: I w a n III Wasiljewicz, car i w. ks. moskiewski (1462—1505), ożeniony z Zofją, siostrzenicą cesarza greck. Konstantyna IV, wszedł w związki z państwami europejskimi, wyswobodził się z pod zwierzchnictwa chanów tatarskich; po upokorzeniu książąt i bojarów wzmógł znacznie potęgę Rosji i rozszerzył granice państwa; podbił zach. część Syberji i zajął część Litwy, z której zwrócił Polsce (1505) tylko kilka miast. Iwan IV Groźny, jeden z największych okrutników na tronie (1533—1584); wydał zbiór praw (sudiebnik) i przepisów cerkiewnych (stogław), prowadził kilkakrotnie wojny z Polską, zajął Połock i Inflanty, których rzekł się ostatecznie w r. 1582.

Iwangerod, twierdza na skalistym brzegu Narwy, naprzeciw m. Narwy, założona przez Iwana III w r. 1492. Karol XII szwedzki zbudował tu arsenał.

Iwangród, ob. Dęblin.

Iwaniska, m. w pow. opatowskim (woj. kielecki), nad rz. Pokrzywianką, 3.600 mieszk.; własność niegdyś Zborowskich, którzy w r. 1552 kościół farny obrócili na zbór kalwiński.

Iwanukow Iwan, ekonomista rosyjski, *1844; profesor prawa finansowego w Warszawie 1860—73, ekonomji i statystyki w Petersburgu w 1903. Główne prace: „Politiczeskaja ekonomija“, „Politiczeskaja ekonomija kak uczenie o procesie rozwitja ekonomiczskich jawlenij“ (przekład polski), „Padienje krepostnawo prawa w Rossii“, „Osnownyja położenja ekonomiczeskoj politiki Adama Smitha do nastojaszczawo wremeni“ (przekład polski).

Iwanow Aleksandr, malarz rosyjski, *1806 w Petersburgu, †1858; przedstawiciel malarstwa romantycznego w Rosji. Malował obrazy treści przeważnie biblijnej. Praca najważniejsza: „Kazanie Jana Chrzciciela“ (muz. Rumiancewa w Moskwie).

Iwanow Nikołaj, generał rosyjski, *1851; w 1905 brał udział w wojnie ros.-japońskiej, w 1914 głównodowodzący 8-ą armją, przeprowadził ofensywę na Galię, w 1915 walczył na Wołyniu, 1915—16 w Galię Wschodniej i na granicy Besarabskiej; w marcu 1917 był dyktatorem wojskowym.

Iwanow Paweł, generał-lejtnant armji carskiej, *1853, †1905; prezes zarządu teatrów warszawskich, administrator ks. Łowickiego i pałaców cesarskich, prezes warszawskiego Towarzystwa prawidłowego myślistwa.

Iwanowo-Wozniesiensk, m. gub. w Rosji środk.; 58.100 mieszk.; włókiennictwo; maszyny.

Iwanowski Eustachy, ziemianin i pisarz historyczny; *1814 na Ukrainie; wychowaniec liceum w Krzemieńcu, pracował potem na roli w swoim majątku, ogłaszając za kordonem granicznym (głównie w Krakowie pod pseudonimem Helenjusza) szereg prac i opowiadań z dziejów Rusi południowej, m. in.: „Wspomnienia lat minionych“ (2 t., 1876), „Pamiętki polskie z różnych czasów“ (2 t., 1882), „Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przywiezione“ (2 t., 1901).

Iwanowski Jerzy, działacz polityczny i społeczny, *1870; studja w Petersburgu, w 1919 minister pracy i opieki społecznej.

Iwanowski Wacław, chemik polski i inżynier technolog, brat popr., *1878; studja w Petersburgu i Monachjum, 1910 prof. w Petersburgu, 1922 prof. technologii fermentacji i produktów spożywczych na politechnice warszawskiej.

Iwańska Stanisława, poetka; *1897 w Grabowie w Poznańskiem; wydała: „Pocąłunki i śnieg“ i „Siódma godzina“.

Iwaszkiewicz Janusz, historyk; *1879 pod Słuckiem; studja uniwersytetu w Warszawie i Lwowie, zast. prof. na uniwersytecie wileńskim; ogłosił m. in. pracę: „Litwa w roku 1812“ (1912).

Iwaszkiewicz Jarosław, poeta z grupy „Skamandra“, powieściopisarz, *1894 we wsi Kalniku w ziemi kijowskiej. Wydał osobno: „Oktostychy“, „Zenobia Palmura“, „Legendy i Demeter“, „Djonizje“, „Hilary, syn buchaltera“, „Ucieczka do Bagdadu“, „Siedm bogatych miast nieśmiertelnego Kościeja“ i „Księżyc wschodzi“.

Iwaszkiewicz Wacław, generał polski, syn wygnańca politycznego; *1871 r. w Omsku. Kształcił się w Omsku i Petersburgu. Kilkakrotnie odznaczył się w czasie wojny rosyjsko-japońskiej. W 1914 r., jako gen. rosyjski, brał udział w obronie Warszawy. W r. 1915 otrzymał dowództwo brygady, a w 1916 r. dywizji. W 1917 r. przystąpił do tworzenia 3 dywizji strzelców polskich w Jelni i wykonał z nią niezmiernie trudny marsz zimowy, celem połączenia się z I korpusem polskim. W 1918 r. objął dowództwo kieleckiego okręgu wojskowego. W grudniu t. r. zorganizował obronę kresów białoruskich i utworzył dyw. litewsko-białoruską. Następnie został dowódcą „Obrony Lwowa“, kładąc niezmiernie zasługi w kampanji ukraińskiej. W 1919 r. objął dowództwo frontu galicyjskiego a następnie 6-ej armji. W 1920 r. został dowódcą okręgu warszawskiego, lecz wkrótce usunął się w stan nieczynny; † w 1922 r. w Warszawie, pochowany na cmentarzu obrońców Lwowa we Lwowie.

Iwo Odrowąż, biskup krakowski; w 1218 roku sprowadził Cystersów i Dominikanów do Polski, w sporach książąt wiernie stał przy Leszku Białym, odznaczał się rozumem, cnotą i nauką. Wyprawiony przez Henryka Brodatego, wyjechał do Włoch, gdzie † 1229.

Iwo św., opat w Saint Quentin; *1040, †1116; od r. 1091 biskup w Chartres, występował odważnie w obronie czystości obyczajów (przeciw królowi franc. Filipowi) i przeciw nadużyciom legatów papieskich i duchowieństwa.

Iwoniec, w. w pow. krośnieńskim (woj. lwowski), nad potokiem I.; 2.910 mieszk.; o 11 km. od I. zakład kąpielowy, 410 m. n. p. m., wśród wzgórz i lasów iglastych; 4 źródła mineralne jodowo-bromowo-słone, skuteczne zwłaszcza na gościec stawowy i choroby kobiece; pałace się źródło „Bełkotka“; kopalnie nafty.

Ixelles, pld.-wsch. przedmieście Brukseli; 82.000 mieszk.; wyroby szklane i porcelanowe; fabr. organów; muzea.

Ixodes ricinus (kleszcz psi), zwierzę; typ: stawonogi (Arthropoda), gromada: pajęczaki (Arachnoidea), rząd: roztocze (Acarina). Do 4 mm. długości. Słupy. Wilgotne lasy i zarośla. Spada na przebiegające zwierzęta ssące, którym potem swym ryjkiem krew wysysa. Napastuje często i człowieka. Gdy napęcznieje krwią, dorasta do wielkości orzecha laskowego. Nassawszy się, odpada; pólki nie odpadnie, trudno go od skóry oderwać. Larwy pasorzytują na gadach i ptakach. Bardzo dokuczliwy w lasach podzwrotnikowych Ameryki. U nas trafia się często. Napastuje psy myśliwskie.

Ixtlilxochitl (Fernando de Alva), historyk indyjski, potomek królów meksykańskich, których historję napisał z skrzętnie zbieranych rękopisów; żył w XVI wieku.

Izaak (Isaak), patriarcha, syn Abrahama i Sary, ojciec Jakóba i Ezawa.

Izaak, 1) I. Komnenos, obrany cesarzem bizantyńskim 1057 r.; zwyciężył pod Niceą swego poprzednika, Michała, w roku 1061 i zmusił go do ustąpienia. Umarł w klasztorze, naznacząwszy na zastępcę swego ministra finansów, Konstantyna X Dukasa; 2) II Angelos, cesarz bizantyński, dostał się na tron swego poprzednika Andronikosa I w r. 1185. W r. 1195 stracił go brat Aleksios III i kazał oślepić. Gdy Aleksios uciekł przed Krzyżowcami, wrócił ponownie do władzy 1203 r., lecz już następnego roku stracił go z tronu podkomorzy dworu, Aleksios Dukas, który ogłosił się cesarzem.

Izabela, córka Henryka II, króla francusk. i Katarzyny Medicis; *1545, †1568; żona Filipa II hiszpańskiego. Podejrzewając ją o stosunek miłosny z synem, Don Carlosem, król skazał go na śmierć (Schillera „Don Carlos“).

Izabela Bawarska, ob. Isabeau.

Izabela I Kastylska, królowa hiszp., poślubiła 1469 r. Ferdynanda Katolickiego z Aragonu, zjednoczyła Kastylję z Aragonją w królestwo Hiszpanji. Jej odwadze i roztropności zawdzięcza państwo zdobycie Grenady i częściowe wypędzenie Maurów; od niej doznał Kolumb najwięcej pomocy w swej wyprawie na odkrycie Nowego Świata; w kraju za-

prowadziła powszechny pokój i szybki wymiar sprawiedliwości. Za jej panowania powstała w Hiszpanji inkwizycja. †1504 w Medina del Campo.

Izabela II, królowa hiszpańska, córka Ferdynanda VII i Marii Krystyny; *1830; wstąpiła na tron w r. 1833 (regentką podczas jej małoletności była Marija Krystyna; w 1843 Kortezy proklamowały I. pełnoletnią). Z początku starała się załagodzić skutki wojny domowej, lecz gdy przystąpiła do zniesienia konstytucji, wybuchła rewolucja 1854 r. Stłumienie jej i wzmocnienie kierunku reakcyjnego oraz wpływ jej ulubieńca, margr. Loja, sprowadziły na nią ogólną nienawiść. Powtórna rewolucja 1868 r. zmusiła ją do schronienia się do Francji, gdzie daremnie starała się o interwencję Napoleona III. Za jego namową rzekła się tronu na rzecz syna, Alfonsa XII.

Izabelowaty (koń), maści brunatno-żółtej.

Izagoge, podręcznik w szkołach średniowiecza, wyciąg z pism logicznych Arystotelesa, zawartych w 8-ej księdze Topiki, zebranych w późnej starożytności i w średniowieczu pod nazwą organonu (narzędzia myślenia); ułożony przez nowoplatonika Porfirjusza (III w. po Chr.), przełożony na łacinę przez Boecjusza (VI w. po Chr.).

Izajasz (hebr. Jeszajahn), syn Amosa, pierwszy z czterech wielkich proroków; występował w Jeruzolimie w latach 740—701 przed Chr., zwiastując upadek państwa w strasznym dniu Pana, ale też równocześnie nowa przyszłość dla resztki wiernych pod wodzą króla z domu Dawidowego. I. jest zarazem ewangelistą Starego Testamentu. Księga I., mająca 66 rozdziałów, rozpada się na 2 główne części, z których pierwsza przedstawia stosunki VIII wieku przed Chr., druga zaś (od 40—66) zapowiada czasy zbawienia, w szczególności powrót Żydów z niewoli. Do najważniejszych części tej księgi należą pieśni o tzw. „Słudze Pana“, cierpiącym za innych, osobie, która łączy w sobie typ króla, kapłana i proroka.

Izalco, czynny wulkan w rep. San Salvador (Am. środk.).

Izanabazy, ob. Epirogenetyczne ruchy.

Izara (niem. Isar), pr. dopływ Dunaju, wpływa z Alp Tyrolskich, ujście pod Deggen-dorfem, dług. 352 km.; niezeglowna; siła wodna zużyta do wytwarzania elektryczności.

Izastaw Jarosławowicz, w. ks. kijowski (1054—78), wypędzony z kraju, zwrócił się do Bolesława Śmiałego o pomoc przeciw Wszesławowi i, poparty przez króla, wrócił na tron. Wkrótce zmuszony do ucieczki przez braci Światosława i Wsiewołoda, schronił się powtórnie do Polski, a w r. 1075 udał się do cesarza Henryka IV. Dopiero za wdaniem się papieża Gregorza VII, Bolesław Śmiały osadził go ponownie w Kijowie. Ranny w bitwie z Czernihowianami; †1078.

Izatyna, $C_6H_4 \cdot C_2H_3O_2N$, produkt utlenienia indolu. Ciało krystaliczne, barwy pomarańczowej. Temp. topnienia 20° C. przy wyższej tem-

peraturze sublimuje; rozpuszcza się w wodzie i alkoholu.

Izba obrachunkowa ob. Clearinghouse.

Izbiца, cz. I o d o l a m, budowla, zabezpieczająca filar mostu od uderzeń kry, płynących drzew itp. Przy filarach drewnianych i jest zrobiona z drzewa i stoi na odl. 3 m. przed filarem; przy kamiennym filarze i. stanowi z nim jedną całość. Kra. uderzając o pochylą krawędź przednią i., podnosi się i łamie.

Izbiца, 1) m. w pow. kolskim (woj. łódzkie), 3.200 mieszk.; 2) m. w pow. krasnostawskim (woj. lubelskie), nad rz. Wieprzem, 4.500 mieszkańców.

Izbornik, jeden z najdawn. pomników piśmiennictwa słowiańskiego, napisany przez djaka Jana dla w. ks. Światosława Jarosławowicza w Kijowie w r. 1073. Obejmuje wyciągi z pisma św. i innych ksiąg kościelnych.

Izby adwokackie. Organizacja samorządu zawodowego adwokatury opiera się na i. a., które obejmują ogół adwokatów, mających siedzibę na pewnym określonym terytorjum. I. a. posiadają własną osobowość prawną. Do kompetencji ich należy rozstrzyganie spraw, dotyczących życia zawodowego adwokatury; za pośrednictwem delegowanych organów, i. a. wykonywują sędziownictwo dyscyplinarne nad swymi członkami. W b. Kongresówce i. a. powołane zostały do życia dopiero po powstaniu państwowości polskiej (Dekret o państwie Dz. Pr. Nr. 22 z 1918 r.). Izba adwokacka tworzą adwokaci i aplikanci adwokacy, mający siedzibę w okręgu jednego sądu apelacyjnego (lub w drodze wyjątku w siedzibie jednego lub kilku sądów okręgowych). Organem wykonawczym jest rada adwokacka z dziekanem (jako przewodniczącym) na czele. Dekret o państwie następnie rozciągnięty został na województwa wschodnie. W b. zaborze rosyjskim istnieją następujące i. a. przy sadach apelacyjnych: w Warszawie, w Lublinie, Wilnie i Łucku (ta ostatnia obejmuje tylko adwokatów i aplikantów adwokackich przy sadach okręgowych w Łucku i Równem). Zwierzchnim organem samorządów adwokatury w b. zaborze rosyjskim jest Naczelna Rada Adwokacka z siedzibą w Warszawie, składająca się z przedstawicieli poszczególnych izb. W b. zaborze pruskim i. a. istnieją przy sadach apelacyjnych, tj. w Poznaniu i Toruniu. Organizacja ich oparta jest na ordynacji niemieckiej z dn. 1. VII. 1878 r. ze zmianami, wprowadzoną przez ustawodawstwo polskie (Dz. Urz. Min. b. dzielnicy prusk. z 1920 r., poz. 313). W b. zaborze austriackim i. a. istnieją przy każdym sadzie okręgowym; organizacja ich opiera się na ordynacji adwokackiej z 6. VII. 1868 r.

Izby przemysłowo-handlowe, organizacje powołane do oficjalnej reprezentacji życia gospodarczego kraju, mają charakter gospodarczych związków przymusowych. W Polsce mamy i. p.-h. tylko na terytorjum byłych zaborów pruskiego i austriackiego, a mianowicie izby: Krakowską, Lwowską, w Brodach, Bielsko-Cieszyńska i w Poznaniu. Artkuł 68 Kon-

stytucji polskiej z 17. III. 1921 przewiduje powołanie do życia izb handl. i przem. obok izb rolniczych, rzemieślniczych i pracy najemnej; mają one być połączone w Naczelna Izba Gospodarcza Rzeczypospolitej.

Izenergety, linje krzywe, dające obraz stanów gazu przy stałej energii.

Izera (czes. Jizera, niem. Iser), pr. dopływ Elby w Czechach, wypływa z Karkonoszów, ujście pod Brandysem, dług. 122 km.

Izerskie góry, część Sudetów na Śląsku i Czechach od źródła rz. Queiss do rz. Nisy Łużyckiej; najwyższą część tworzy grzbiet Izery (Iserkamm), stąd na płd. bagnista równina (Iserwiese); granitowe, lesiste, bezładne; cztery grzbiety, góry Hinterberg 1.127 m., Tafelfichte 1.122 m.

Izgrzyca, roślina swojska, ob. Sieglingia.

Izium, m. pow. w gub. charkowskiej (Ukraina), nad rz. Dońcem, 13.100 mieszk.; wywóz wełny.

Izmael (hebr. = wysłuchanie Boże), syn Abrahama i Agary; wypędzony wraz z matką przez jego żonę Sarę, żył na pustyni; uważany przez Arabów (Izmaelitów) za ich protoplastę.

Izmaelici, sekta mahometan w Persji, Syrii i Indjach; gałąź szyitów, powstała w VII w. po Chr.

Izmail (rum. Ismail), m. pow. w Besarabji (Rumunja), nad l. brzegiem ramienia Dunaju. 32.000 mieszk. rozmaitej narodowości; żegluga morska do Odessy, handel produktami rolnymi.

Izmail-Basza, 1) generał turecki; * 1815. Odznaczył się podczas wojny z Rosją w 1828—29, następnie w Syrii oraz w walkach z powstańcami albańskimi i czarnogórskimi. W 1854 dowodził szczęśliwie kawalerją turecką pod Czestate i został mianowany muszyrem (marszałkiem) i generalissimusem w Azji Mn. W 1855 naczelny wódz nad Dunajem, † 1861 w Konstantynopolu; 2) I.-B., wicekról Egiptu z ramienia sultana tureckiego (1863—79), stłumił powstanie w Sudanie Górnym, lecz niepomyślna próba zdobycia Abisynji i bankructwo kraju skutkiem wielkiego marnotrawstwa dworu, spowodowała sultana do jego usuniecia; † 1895 w Konstantynopolu, gdzie zamieszkał po układzie z rządem egipskim (1887 r.).

Izo... (greck. równy), oznacza jednakowość w wyrazach złożonych.

Izoamplitudy (greck.), linje łączące na mapach punkty o jednakowych rocznych wahanach temperatury.

Izobary 1) linje, łączące na mapach punkty o jednakowym w danym okresie ciśnieniu barometrycznym; przebieg izobar wskazuje możliwe kierunki wiatrów i rodzaj pogody; 2) pierwiastki o różnych własnościach chemicznych, lecz posiadające jednakowe ciężary atomowe. Zjawisko to jest zaobserwowane głównie w szeregach pierwiastków promieniotwórczych przy β-przemianie.

Izobaty, linje łączące na mapach punkty o jednakowej bezwzględnej głębokości morza.

Izobronty, linje na mapach geograficznych, łączące miejsca, w których jednocześnie słychać pierwszy grzmot podczas nadciągającej burzy; dają obraz drogi, jaką przechodzi nawałnica.

Izochasmy, linje na mapach, łączące miejsca, w których zorza północna występuje w jednakowym nateżeniu.

Izochromatyzm, jednobarwność. **Izochromatyczne ciała**, ciała o jednakowym zabarwieniu.

Izochroniczne wahanja (drżania), wahanja o jednakowym okresie. Wahanja wahadła są izochroniczne, tzn., że okres wahań jest niezależny od ich amplitudy. Stosuje się to jednak tylko do małych amplitud (Galileusz).

Izochrony, linje na mapach geograficznych, łączące miejsca, w których burza dosięga jednocześnie najwyższego napięcia.

Izocjanki, ob. **Izonitryle**.

Izodynamy, linje na mapach geograficznych, łączące miejsca, posiadające to samo nateżenie pola magnetycznego ziemi.

Izogamety, ob. **Gameta**.

Izogamja, zjawisko kopulacji 2-ch jednakowych komórek.

Izogeotermy, linje na mapach geograficznych, łączące miejsca o jednakowej temperaturze gruntu w głębokości, do której nie sięgają roczne wahanja temperatury.

Izogony, linje, łączące na mapach punkty o jednakowym odchyleniu igły magnesowej od kierunku południkowego (deklinacja).

Izohaliny, linje równej słoności morza, która, niezmienna w warstwach głębokich, zmienia się w warstwach górnych w ten sposób, że w morzach śródlądowych powiększa się wraz z głębokością, w oceanach zmniejsza się

Izohiety (izohysty), linje na mapach geograficznych, łączące miejsca o jednakowej rocznej ilości spadłego deszczu.

Izohipsy, linje na mapach geograficznych, łączące miejsca, jednakowo wzniesione nad poziomem morza.

Izohysty, ob. **izohiety**.

Izoklinalne doliny, doliny przebiegające wzdłuż fałd skalnych o jednakowym nachyleniu.

Izokliny, linje, łączące miejscowości o jednakowym odchyleniu strzałki magnesowej od kierunku poziomego (inklinacja).

Izokrates (Isokrates), ob. **Grecka literatura**.

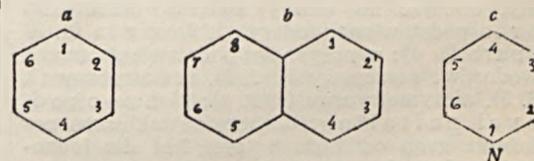
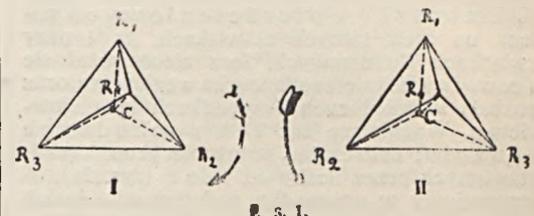
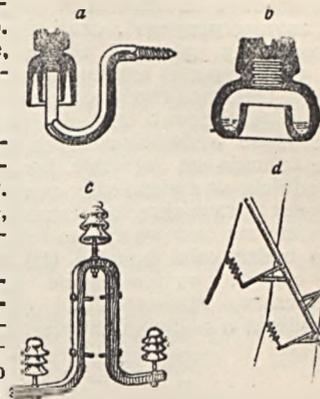
Izokrymy, linje na mapach geograficznych, łączące miejsca o tej samej najniższej temperaturze zimy.

Izolacja, odosobnienie; **izolować**, odosobnić, odłączać od otoczenia; i. stosuje się względem chorych na choroby zakaźne lub umysłowe.

Izolatory, ciała odosobniające, nieprzepuszczające ciepła, inaczej złe przewodniki ciepła jak wełna, bawełna, jedwab. I. elektryczne, ob. **Dielektryk**.

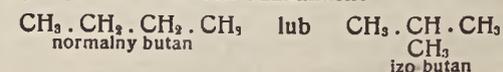
Izomaltoza, $C_{12}H_{22}O_{11}$, izomeryczna odmiana maltozy. Nie fermentuje, znana tylko jako syrop.

Izomerja związków organicznych (σσσ — równy, μμμ — część), zjawisko zaobserwowane przez Berze- Izolatory elektr.: a dla prądu słabego, liusa w r. 1830 i b—d dla prądu silnego (b olejowy). odróżnione od polimerji; polega na tem, że różne pod względem własności chemicznych i fizycznych związki chemiczne, posiadają jednakowy skład ja-

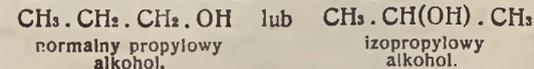

Rys. 2.

kościowy oraz wielkość cząsteczki. I. związków tłuszczowych: a) I. strukturalna polega na tem, że atomy węgla, tworząc łańcuch, mogą posiadać lub też nie posiadać bocznych odgałęzień, np. butan może występować w dwóch odmianach:

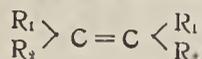
związki o większej liczbie atomów węgla posiadają większą ilość izomerów. Oprócz tego I. powoduje położenie grup, np. OH, NH₂, chlorowców itd. w łańcuchu węglowym, np.:

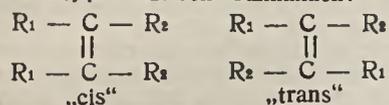
Są to przykłady I. łańcuchowej lub rdzeniowej. b) I. przestrzenna (stereoizomerja). Różniamy I. optyczną oraz geometryczną. 1) I. optyczną posiadają związki o własności

skrećania płaszczyzny polaryzacji. Według van Hoff'a i Le Bel'a przyczyna ta daje się wytłumaczyć obecnością w związku tzw. „węgla asymetrycznego“, czyli atomu węgla, połączonego z czterema różnymi pierwiastkami lub też grupami atomowymi $CR_1 R_2 R_3 R_4$; wtedy jest możliwość odmiennego ugrupowania w przestrzeni (rys. 1). Grupy $R_1 R_2 R_3$ są ułożone w dwóch różnych kierunkach; modele te mają się do siebie, jak obrazy do swego odbicia w zwierciadle; przyjmując, że o ile związek prawoskrętny (oznaczony przez d-ekster) ma budowę (I), to lewoskrętny (l-lae-vus) będzie miał budowę (II). 2) I. geometryczna; wytłumaczenie tej izomerji zawdzięczamy Wislicenus'owi (1887); posiadają ją związki o podwójnym wiązaniu:

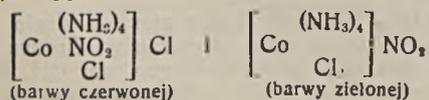

które istnieją w dwóch odmianach:

II. I. związków pierścieniowych polega na tych samych zjawiskach, co i przy związkach tłuszczowych, lecz nieco różni się z powodu zamkniętego łańcucha węglowego, oraz posiada w niektórych przypadkach inne słownictwo. Ważniejsze są: 1) I. pochodnych benzolu; oznaczając położenie grup, przedstawionych przez liczby od 1 do 6 (rys. 2a), otrzymujemy w przypadku podstawienia dwóch atomów węgla trzy izomerony, które rozróżniamy, dodając do nazwy związku przedrostki orto podstawione wodory (1, 2), meta (1, 3) i para (1, 4); w przypadku podstawienia trzech wodorów: szeregowy (1, 2, 3), symetryczny (1, 3, 5), niesymetryczny (1, 3, 4); 2) I. pochodnych naftaliny; oznaczając tak samo położenie grup od 1 do 8 (rys. 2b) dla jednopodstawionych, otrzymujemy, dwa izomerony które oznaczamy α (przy 1, 4, 5, 8) lub β (2, 3, 6, 7); 3) I. pochodnych heterocyklowych, np. pirydyny, przy jednopodstawionych pochodnych mamy, w zależności położenia względem azotu (rys. 2 c), trzy izomerony α (2, 6), β (3, 5) i γ (4).

Izomerja związków zespolonych nieorganicznych. Opierając się na teorii budowy zw. zespolonych Wernera, można przewidzieć następujące typy izomerji: 1) jonizacyjna:

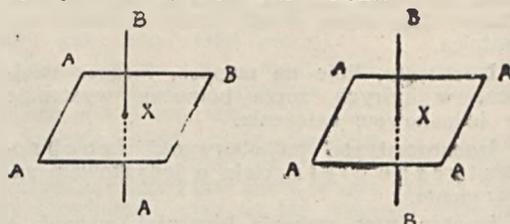

2) koordynacyjna: $[Co(NH_3)_6] : [Cr(CN)_6]$ i $[Co(CN)_6] : [Cr(NH_3)_6]$

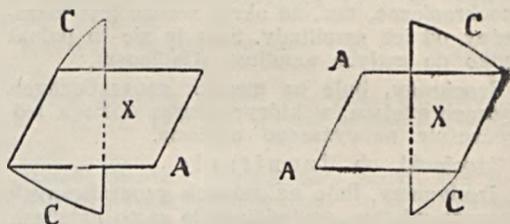
3) wodzianów: $[Cr(H_2O)_6]Cl_3$ barwy szaro-niebieskiej
 $[Cr(H_2O)_5Cl]Cl_2 \cdot H_2O$
 $[Cr(H_2O)_4Cl_2]Cl \cdot 2H_2O$ } barwy zielonej.

4) stereoisomerja; według Wernera 6 grup

jest ułożonych dookoła atomu środkowego (X) w narożach ośmiościanu, np. w związku $[X \begin{smallmatrix} A_4 \\ B_4 \end{smallmatrix}] B$ (rys. 1); np. sole kolbatu szeregu cis są fiołkowe, zaś trans zielone.

Pys. 1.

Rys. 2.

5) Optycznie czynne związki, układ przestrzenny o liczbie koordynacyjnej = 6, szczególnie przy obecności dwóch grup dwuwartościowych (C), powoduje tworzenie związków optycznie czynnych; modele przestrzenne mają się do siebie jak odbicia zwierciadlane (rys. 2). Optycznie czynne związki odróżniają się od organicznych nadzwyczaj wielką zdolnością skrećania płaszczyzny polaryzacji, wynoszącej niekiedy kilka tysięcy stopni.

Izomerony, związki chemiczne o różnych właściwościach chemicznych i fizycznych, lecz wykazujące jednakowy skład chemiczny i wielkość cząsteczki. (Ob. Izomerja).

Izometryczny skurcz mięśniowy, skurcz, przy którym zmienia się napięcie mięśniowe, długość mięśnia natomiast pozostaje bez zmiany. Przeciwwstawieniem skurczu i-go jest skurcz izotoniczny (ob.).

Izomorfizm czyli jednopostaciowość; własność niektórych ciał, polegająca na tem, że kryształy ich są bardzo do siebie podobne. Dawniej sądzono, że izomorfizm właściwy jest tylko tym ciałom, których skład chemiczny jest zbliżony, np. siarczan baru $Ba SO_4$ i siarczan ołowiu $Pb SO_4$. Obecnie jednak wiadomo, że izomorfijnie krystalizuje się wiele ciał o składzie bardzo różnorodnym. Ciała izomorfijne w wielu przypadkach mają zdolność mieszania się czyli rozpuszczania się w sobie nawzajem w stanie stałym. Tworzą się wtedy tzw. kryształy mieszane o własnościach pośrednich pomiędzy własnościami ciał poszczególnych. I. jest podstawą spójniejszej klasyfikacji mineralogicznej, mianowicie minerały układamy w grupy izomorfijne na zasadzie ich postaci i zdolności mieszania się wzajemnego.

Izonard (Col d'), przełęcz w masywie Rochebrune Alp Wysokich, 2.409 m. n. p. m.

Izonefy, linje łączące na mapach miejscowości o jednakowym zachmurzeniu podczas danego okresu czasu.

Izonitryle, związki organiczne izomeryczne z nityrylami (cjankami), mające budowę $R.N \equiv C$, czyli azot łączy się z alkilem. Powstają przy działaniu jodków alkilowych na cjanek srebra. Są to ciecze bezbarwne o wstrętnej woni, prawie nierozpuszczalne w wodzie, natomiast łatwo w eterze i alkoholu; mają własności trujące. Przez hydrolizę I. wytwarzają aminy i kwas mrówkowy.

jest to dowodem ich budowy.

Izoosmotyczne roztwory, ob. Izotoniczne roztwory.

Izopren, związek organiczny, C_5H_8 , należy do szeregu allylenu; ciecz bezbarwna o temp. wrzenia $34^\circ C$.; ciężar wł. 0,6723. Łatwo polimeryzuje się w ciała, podobne do kauczuku; otrzymuje się przez suchą destylację kauczuku, z którym znajduje się w bliskim związku.

Izosejsty, krzywe, łączące punkty równośnie poruszane w czasie trzęsienia ziemi.

Izostatyczna teoria, teoria, szukająca przyczyn zaburzeń tektonicznych w naruszeniu równowagi pomiędzy ładem i dnem morskiem; ład wznosi się, dno morskie opada; na wybrzeżach powstają ciśnienia boczne, które powodują tworzenie się gór fałdowych.

Izotachy, linje łączące punkty jednakowej szybkości prądu w rzece.

Izotalantory, linje na mapach geograficznych, łączące miejsca o jednakowym wahanu rocznej temperatury.

Izotermy, 1) linje łączące na mapie punkty o jednakowej średniej temperaturze (i. roczna, danej pory roku, miesięczna); podobnie jak przy izobarach ciśnienie, tak przy izotermach temperatura zredukowana jest poprzednio do poziomu morza; 2) linje krzywe, przedstawiające przebieg zmiany objętości pewnej masy gazu w zależności od jego ciśnienia, przy stałej temperaturze (dla gazów idealnych, spełniających prawo Boyle-Mariotte'a); izotermy są hiperbolami.

Izotermiczny proces, proces, zachodzący przy stałej temperaturze.

Izotoniczne roztwory, roztwory, posiadające jednakowe ciśnienie osmotyczne. Ob. Osmoza.

Izotoniczny roztwór soli (albo izosmotyczny), roztwór o tem samym ciśnieniu osmotycznym, co surowica krwi; roztwór taki (= 9 gr. soli kuchennej na litr wody destylowanej) nie uszkadza ciałek krwi i stosowany jest do wstrzykiwań podskórnych lub dożylnych.

Izotoniczny skurcz mięśniowy, skurcz, przy którym zmienia się tylko długość mięśnia, a napięcie mięśniowe pozostaje bez zmian.

Izotop ob. Izotopja.

Izotopja, zjawisko, które polega na tem, że pierwiastki, posiadające niejednakowe ciężary atomowe, nie wykazują żadnych różnic we właściwościach chemicznych i fizycznych. Pierwiast-

ki takie nazywamy izotopami. Ob. pierwiastki chemiczne.

Izrael, 1) przydomek patriarchy Jakóba; 2) nazwa ludu, który koło r. 1200 przed Chr. zajął Kanaan, utworzył państwo z Samuelem, Dawidem i Salomonem, jako królami na czele; później nazwa I. oznaczała państwo pln. 10 plemion, które istniało do r. 722 przed Chr., podczas, gdy państwo pld. judzkie utrzymało się do r. 586, przed Chr. Po niewoli babilońskiej nazwa I. oznaczała także resztki żydów, stanowiących niepodległe państwo od 538 r. przed Chr. aż do 70 po Chr.

Izraelci, ludność wyznania mojżeszowego, ob. Żydzi.

Izret-Basza, feldmarszałek turecki. Kształcił się w Niemczech; w r. 1906 szef Sztabu Generalnego, w r. 1918 wielki wicekról i minister wojny.

Izwolskij Pietrowicz Aleksandr, dyplomata i polityk rosyjski, * 1856, † 1919; poseł w Tokio i Kopenhadze; 1906—1910 min. spraw zagr.; 1910—17 ambasador w Paryżu.

Izyda, jedno z głównych i najpopularniejszych bóstw egipskich, córka bożka ziemi, zwanego Seb i bogini nieba Nut, siostra i małżonka Ozyrysa; uznawana była za symbol macierzyństwa w przyrodzie, również za bóstwo opiekuńcze nad moralnym porządkiem świata.

Izydor Oracz św., włościanin hiszpański, † 1170; patron m. Madrytu i rolników.

Izydor Sewilski (Isidorus Hispalensis), święty, biskup w Sewilli († 636), autor dzieł religijnych, etycznych i encyklopedycznych jak: „Etymologiae“ („Origines“) w 20 księgach; księgi 11—17 dzieła tego poświęcone są geografii; prace jego wywarły wielki wpływ na kartografię średniowiecza.

Izydor z Solonki, metropolita całej Rusi w r. 1437, zwolennik unji kościoła wsch. z zachodnim, kardynał i legat apostolski wszystkich krajów północnych. Wydał list pasterski do wszystkich eparchij litewskich, ruskich i inflanckich, oznajmiający o zjednoczeniu obu kościołów. Po przybyciu do Moskwy celem ogłoszenia unji, został uwięziony, uciekł jednakże do Rzymu, gdzie wstąpił do kolegium jako kardynał ruski. Podobna wyprawa do Carogrodu (1452) również nie udała się i zakończyła się dostaniem się do niewoli. Wykupiony z niewoli, pozostał we Włoszech, jako biskup sabiński.

Iż lub Iza, pr. dopływ Kamy (l. dopływu Wołgi), dług. 215 km.

Iżewsk (Iżewskij Zawod), m. w gub. wiackiej (Rosja pln.), nad rz. Iża, 44.300 mieszk.; odlewnia żelaza, fabryka broni.

Iżma, l. dopływ Pecory w Rosji pln., dług. 626 km.

Izora, niegdyś Jugra (stąd Ingrja), lewy dopływ Newy w gub. petersburskiej (Rosja pln.-zach.), dług. 75 km.; od niej używana niekiedy nazwa „ziemia Iżorska“ czyli Ingrja.

Izyda.

J

J — dziesiąta litera alfabetu; symbol chemiczny pierwiastka jodu.

Jabassi, miejsc. i okrąg w Kamerunie (Afryka równikowa franc.), nad rz. Wuri, w pobliżu wybrzeża; ok. 180.000 mieszk.

Jabbulpore, ob. Dżabalpur.

Jabczyński Jan Nepomucen ks., kanonik metropolitalny poznański, historyk i kaznodzieja, * 1799, † 1869; wydawca „Archiwum teologiczne” i autor licznych prac z zakresu dzieł Kościoła oraz prawa kościelnego w Polsce.

Jablonec nad Nisą (niem. Gablonz), m. pow. w żupie Młada Boleslav (Czechosłowacja), nad rz. Nisą Łużycką; 27.000 mieszk. (przeważnie Niemców); akademja handl., wyroby szklane.

Jablonsky Bolesław, ob. Tupy Karol Eugenysz.

Jablonsky Daniel Ernest, teolog ewangeliczno-reformowany, wnuk Amosa Komeńskiego, * 1660, † 1741; kaznodzieja nadworny w Berlinie i prezes tamtejszej akademji umiejętności. Wydał biblię hebrajską, talmud oraz kilka dzieł z zakresu historii reformacji w Polsce.

Jablunkov, ob. Jabłonków.

Jablczyński Feliks, malarz i powieściopisarz, * 1869, † 1928. Wydał: „Romans”, „Pótomans”, „U stóp Partenonu”, „Książę Buonatesta” i in. Malował krajobrazy włoskie oraz szereg kompozycji; wybitny akwafortysta („Stara Warszawa”).

Jablczyński Kazimierz, współczesny fizyko-chemik polski, * 1869; w r. 1913 asystent w Bazylei. W l. 1915—18, z chwilą powstania Uniwersytetu Warszawskiego, pierwszy profesor chemji; od r. 1918 profesor chemji nieorganicznej. W l. 1901—06 współredaktor Chemika Polskiego. Liczne prace z dziedziny chemji nieorganicznej, fizycznej i analitycznej. Skonstruował bardzo czuły ebulioskop.

Jabiko królewskie, jeden z symbolów władzy monarchicznej, w kształcie kuli z krzyżem u góry; zwykle wyrobione z szlachetnego metalu i ozdobione drogiemi kamieniami. Symbol ten oznacza panowanie nad ziemią; utrwalony został już na monetach cesarza rzymskiego Oktawjusza Augusta.

Jabiko niezgody, podług mitologii greckiej złote jabłko z napisem „najpiękniejszej”, rzucone przez boginię Eryde podczas zaślubin Peleusza z Tetydą; boginie: Hera, Atena i Afrodyta, roszczące sobie pretensję do jabłka, zwróciły się o rozstrzygnięcie sporu do Parysa, który ofiarował je Afrodycie.

Jabikowe, ob. Pomoidae.

Jabikowity koń, koń, mający ciemne plamki na jasnej maści.

Jabłkowy kwas, kwas oksyburszynowy, C₆H₆O₆, związek organiczny; kryształki o smaku b. kwaśnym; temp. topn. 100°; ok. 150° następuje rozkład; łatwo rozpuszcza się w wodzie i alkoholu. K. i. istnieje w trzech postać

ciach izomerycznych, lewo i prawoskrętny oraz optycznie nieczynny; w przyrodzie spotykamy lewoskrętny. Występuje w wielu niedojrzałych owocach, szczególnie w jarzębinie; niektóre rośliny zawierają wielką ilość k. j., np. porzeczki australijskie ok. 40%.

Jablóczkow Paweł, inżynier rosyjski, * 1848, † 1894; wstąpił się wynalazkiem świecy elektrycznej (1876), nazwanej jego imieniem.

Jabłonka, 1) m-ko w pow. wysoko-mazowieckim (woj. białostockie), 500 mieszk.; 2) w. na Orawie w pow. spisko-orawskim (woj. krakowskie), nad rz. Czarną Orawą, 2.530 mieszk.; letnisko.

Jablonkowska przełęcz, przełęcz w pobliżu m. Jablonkowa w Beskidzie Zach. na Śląsku Cieszyńskim; 551 m. n. p. m.; tunel kolei bogumińsko-koszyckiej, dług. 606 m.

Jablonków, czesk. Jablunkov, m. pow. na Śląsku Cieszyńskim (Czechosłowacja), nad rz. Olszą, 4.000 mieszk.; pow. jablonkowski, część dawn. pow. cieszyńskiego, 26.700 mieszk., niemal wyłącznie Polaków.

Jabłonna, w. w pow. i woj. warszawskim, nad Wisłą; stacja kol.; park i pałac z pomnikami po ks. Józefie Poniatowskim, zbudowany przez Merliniego w XVIII w. z polecenia prymasa Michała Poniatowskiego; letnisko; huta szklana, fabr. chemicznej.

Jabłonne góry (Jableni Daban), góry w Syberji wsch., od jez. Bajkalskiego ku m. Ochockiemu; granitowe; szczyt Sochondo 2.450 m.; lesiste; rudy kopalne; na pld.-wsch. łączą się z pustynią Szamo (Gobi).

Jabłonowo, w. w pow. brodnickim (w. pomorskie), nad rz. Lutrzyca, węzł. st. kol., pałac i park Ogińskich (obecnie Skórzewskich).

Jabłonowscy, rodzina mazowiecka herbu Prus III, otrzymała w r. 1743 tytuł książęcy od ces. Karola VII, z niej: 1) Jan Stanisław, kanclerz wielki koronny i wojewoda ruski, * 1669, † 1731; autor głośnego traktatu politycznego „Skrupuł bez skrupułu w Polsce, albo oświecenie grzechów Narodowi naszemu polskiemu zwyczajniejszych a za grzechy nie mianych” (1730); 2) Józef Aleksander, książę, wojewoda nowogrodzki, twórca Towarzystwa Naukowego im. Jabłonowskich w Lipsku; wydawca tzw. „Acta Societatis Jablonovianae”, wierszopis, * 1712, † 1777 w Lipsku. Pisał po łacinie, francusku i polsku. Wydał: „Ostafi — tudzież nauka o wierszach i wierszopisach polskich”, poemat, „Museum Polonum”, „L’Empire des Sarmates”, „Lechi et Czechii adversus scriptorum recentissimum Vindiciae” oraz „Tabulae Jablonovianae”; 3) Stanisław Jan hetman w. k., * 1634; odznaczył się w wojnie szwedzkiej pod dowództwem Czarnieckiego; w 1657 r. brał udział w wojnie z Rakoczym; w r. 1664 wojewoda ruski; brał udział we wszystkich kampanjach Sobieskiego, zaczynając od podhajeckiej; w r. 1676 hetman polny; w r. 1682 hetman wielki koronny; dowodził

prawem skrzydłem podczas bitwy wiedeńskiej; walczył na Bukowinie i w Multanach; po śmierci Sobieskiego był kandydatem do ręki królowej i korony; odznaczał się nadzwyczajną ofiarnością dla spraw publicznych i cieszył się dużym poważaniem; † 1702 we Lwowie; 4) Stanisław Wincenty, wojewoda rawski, † 1756; ogłosił pracę: „Tacyt polski albo raczej moralia Tacyta nad podchlebstwem” (1744) oraz „Pamiętne uprowadzenie wojska z części Bukowiny przez JW. Imci Pana Stanisława Jabłonowskiego w r. 1685 uczynione” (1745), wierszem w pięciu pieśniach.

Jabłonowska Anna z Sapiechów, znakomita obywatelka, * 1727, żona Jana Kajetana, wojewody braclawskiego; po śmierci męża zajęła się urządzeniem swoich dóbr, Siemiatycz, Kocka i Wysokiego Lit.; ogłosiła drukiem: „Ustawy powszechne dla dóbr moich zarządców” (8 t., 1785—86); przyczyniła się znacznie do podniesienia dobrobytu, oświaty i moralności wśród mieszczan i ludu wiejskiego na Podlasiu; † 1806.

Jabłonowski Aleksander, historyk Rusi południowej, * 1829 w Goźlinie; studja uniwersyteckie w Kijowie i Dorpacie; w roku 1863 należał do komitetu powstańczego na Rusi, parę lat spędził na zesłaniu w Rosji, potem czas pewien na wschodzie (w Turcji europejskiej i Anatolji). Osiadłszy w Warszawie, napisał szereg rozpraw o Słowiańszczyźnie południowej; w r. 1875 przystąpił wraz z Adolfem Pawińskim do wydawania „Źródeł dziejowych”, w których opracował dział ziem ruskich. Oprócz licznych prac monograficznych z dziejów wewnętrznych Rusi; ogłosił: „Akademja kijowsko-mohilańska” (1899), „Historja Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej”, „Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej; ziemie ruskie. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII” (1904). Zbirowe „Pisma” w 7-tu tomach (1910 do 1914). Był jednym z głównych organizatorów i od r. 1907 prezesem Tow. Nauk. Warsz.; † 1913 w Odesie.

Jabłonowski Władysław, przyrodnik i lekarz polski, * 1841; kształcił się w naukach przyrodniczych i matematyce, uczeń szk. wojskowej w Cuneo, walczył 1863 pod Węgrowem; resztę życia spędził na emigracji; ukończył studja lekarskie w Wiedniu, został lekarzem wojskowym tureckim, wysłany był jako delegat komisji międzynarodowej dla zbadania dżumy w Persji; † 1894 w Burgas nad morzem Czarnem; ogłaszał liczne studja lekarskie oraz szkice z Albanji, Persji itd.

Jabłonowski Władysław, literat i działacz polityczny polski, synowiec obu poprzednich, * 1866 na Podolu; studja uniwers. w Genewie; poseł z m. Warszawy do trzeciej Dumy ros. w latach 1908—1912, do sejmu ustawodawczego 1919—22; od r. 1922 senator; ogłosił szereg studjów krytyczno-literackich, m. in. „Dusza poety”, „Amiel”, „Wśród obcych”, „Dookoła Sfinksa”, „Z ojczyzny Dantata”, oraz zbiór nowel: „W zatoce śmierci”.

Jabłonowski Władysław, zwany „Muzrynkem”, generał wojsk polskich, * 1769;

czynny w Legjonach Dąbrowskiego, wysłany na San-Domingo. † 1802 na żółta febrę.

Jabłonowski Tow. Naukowe (Societas Jablonoviana), założone przez J. A. Jabłonowskiego, wojewodę nowogrodzkiego, w Lipsku (14. XI. 1774).

Jabłonowski Aleksander, powieściopisarz i publicysta rosyjski, * 1870; współpracownik postępowych czasopism i dzienników, które zasiliał ciekawymi satyrycznymi artykułami; po rewolucji schronił się zagranicę; przeciwnik bolszewików.

Jabłonów, m-ko w pow. peczeniżyńskim (woj. stanisławowskie), 1.900 mieszk.

Jabłoń, ob. Malus.

Jabłoński Antoni, budowniczy, * 1854; wznosił m. in. gmach Biblioteki Uniwersyteckiej oraz poczty głównej w Warszawie; ogłosił pracę: „O logice w architekturze” (1899).

Jabłoński Franciszek, dziennikarz i literat polski w Ameryce, * 1863 w Inowrocławiu; kształcił się w Poznaniu i w Louvain, poczem wyjechał do Ameryki, gdzie pracował w redakcjach „Kurjera Polskiego” i „Dziennika Związkowego”; † 1907 w Chicago.

Jabłoński Henryk, poeta, * 1818 pod Borem; walczył w legjonie polskim na Węgrzech; wzięty do niewoli, musiał bić się na Kaukazie; od 1855 w służbie francuskiej w Turcji i Zanzibarze; † 1869; ogłosił zbiorek poezji: „Gwido i dumki” (1855).

Jabłoński Izydor, (vel Pawłowicz), malarz polski, * 1837, † 1906; kształcił się w Krakowie, Monachjum i we Włoszech; był od 1877—95 prof. w Krak. Szk. Szt. Pięknych; malował przeważnie obrazy religijne.

Jabłoński Władysław, w. budowniczy, * 1872; studja na politechnice wiedeńskiej; wiceprezes koła architektów w Warszawie; od 1922 prezydent stoł. m. Warszawy.

Jaborandi folia, liście rośliny brazylijskiej Pilocarpus pennatifolius, rodzina Rutaceae; zawierają pilokarpinę. Dawniej stosowany był opar z folia j. jako środek napotny.

Jaca, m. w Aragonji w prow. Huesca (Hiszpanja ptn.), 5.000 mieszk.; twierdza graniczna w Pirenejach środk. przy przełęczu Somport; siedziba biskupa.

Jacaranda, ob. Javaria.

Jacek Odrowąż św., kanonik katedralny krakowski, później dominikanin; * 1183, † 1257; ukończył nauki wyższe w Pradze czeskiej i Bolonji; kanonizowany w r. 1594.

Jachimecki Zdzisław, muzykolog i kompozytor; * 1882; od 1911 prof. historii muzyki na Uniw. Jagiellońskim; ogłosił m. in. prace: „Mozart” (1906), „Muzyka polska” (1907), „Haydn” (1909), „Wpływy włoskie w muzyce polskiej” (1911), „Wagner” (1911), „Wspomnienia Kurpińskiego z r. 1825” (1912), „Rozwój kultury muzycznej w Polsce” (1914), „Muzyka na dworze Władysława Jagielly” (1915), „Historja muzyki polskiej” (1919), „Stanisław Moniuszko” (1921), „Ryszard Wagner” (1922), „Fryderyk Chopin” (1926), nadto szereg pieśni i poemat symfoniczny.

Jachimowicz Grzegorz, metropolita greko-katolicki lwowski; * 1792; rektor semina-

rjum unickiego; 1848 biskup przemyski, 1859 metropolita; †1863; jeden z twórców ruchu narodowego wśród Rusinów galicyjskich.

Jachowicz Stanisław, pedagog polski; *1796 w Dzikowie, †1857. Był nauczycielem języka polskiego i znanym autorem bajek dla dzieci. Napisał prócz tego „Elementarz” i „Pomysły do poznania zasad języka ojczystego” (1858).

Jacht, statek lekki z wielkimi skośnymi żaglami, jedno lub dwumasztowy; także lekki parostatek.

Jachita, w gwarze ludowej: polowanie.

Jachymov (polsk. Jachimów, niem. Joachimsthal), m. pow. w żupie Karłow Vary (Czechosłowacja), u podnóża Rudaw, nad Bystrzycą; kopalnie uranu i srebra; instytut radiologiczny; 7.100 mieszk. Pokłady rudy smółcowej ze znaczną zawartością uranu i radu, który został wyodrębniony w r. 1898 przez Curie-Skłodowską.

Jacimirski Aleksandr, sławista rosyjski; *1870; prof. uniwersyteckiego; ogłosił m. in. prace: „Mickiewicz i Puszkina w nowym oświetleniu” (1907) i „Najnowsza literatura polska” (2 t., 1908).

Jackowie Jablonkowscy, nazwa żartobliwego pochodzenia, obejmująca mieszkańców miasteczka Jablonka na Śląsku Cieszyńskim (dziś w zaborze czeskim). Miasteczko, położone przy wielkiej drodze handlowej ze Śląska na Węgry przez przełęcz Jablonkowską, cieszyło się niegdyś dobrobytem; zamożni Jackowie, trudniący się handlem wędrownym i tkactwem, wyróżniali się od ubogiej ludności gór śląskich, wykazując w kulturze dużo cech węgierskich. Rozwój komunikacji kolejowej spowodował zubożenie szybko degenerującej się ludności Jablonkowskiej.

Jackowski Maksymilian, ekonomista i działacz społeczny; *1816; ziemianin, działacz na polu oświaty wśród włościan w Poznaniu; twórca i patron kółek włościańskich (do r. 1901) w tej dzielnicy; †1905; ogłosił kilka rozpraw publicystyczno-ekonomicznych.

Jackowski Stanisław, rzeźbiarz polski; *1887 w Warszawie; kształcił się w Akad. Sztuk Pięknych w Krakowie. Z dzieł: „Tancerka” (Muz. Nar. Warszawa), „Zniwiarka”, „Pomnik Bol. Prusa” (Warszawa), „Portret kobiety” (Muzeum Luksemburskie).

Jackson, m. w St. Zj. Am. Płn.: 1) w stanie Michigan, nad Grand River, 48.400 mieszk.; przemysł metalurg.; 2) stol. stanu Mississippi, nad Pearl River, 23.000 mieszk.; 3) w stanie Tennessee, 19.000 mieszk.

Jackson Andrew, siódmy z kolei prezydent St. Zjedn. Am. Płn. (1829—1837). *1767, †1845; rządził w duchu demokratycznym, zwalczał przemożny wpływ wielkich kapitalistów, przeprowadził reformę taryfy celnej i banków.

Jackson Frederic, podróżnik angielski, badacz ziemi Franciszka Józefa (1894—97); dotarł do 81° 20' szer. płn.

Jackson John, oftalmolog i neurolog an-

gielski, *1834, †1911 w Londynie; opisał tzw. jacksonowską epilepsję.

Jackson John, malarz angielski, *1778, †1831; z ważniejszych prac portrety: lorda Malgrave, Canovy, rysownika Johna Flaxmana i lady Dover.

Jackson Thomas Jonathan, przydomek Stonewall, generał południowo-amerykański; *1824; odznaczył się w wojnie meksykańskiej; w czasie wojny secesyjnej przyczynił się do zwycięstwa pod Bull-Run (1861); zwycięzca z pod Gaines-Mills (1862); 1862 r. zdobył Harpers-Ferry wraz z 11.000 jeńców; 1863 r. rozbił Hookera pod Chancellorsville; † od kuli przypadkowej 1863 r.

Jacksonowska epilepsja, napady drgawek, przypominające zwykłą epilepsję, ale różniące się od niej: zupełną świadomością chorego podczas napadu oraz rozpoczynaniem się napadu od drgawek pewnych grup mięśniowych. Epilepsja j. dowodzi organicznej choroby kory mózgowej.

Jacksonville, m. w St. Zj. Am. Płn.: 1) w stanie Floryda, nad St. John River, 30 km. od jej ujścia do Atlantyku, 91.560 mieszk.; handel drzewem, owocami i jarzynami; stacja klimat. zimowa; 2) w stanie Illinois, 16.000 mieszk.

Jacmel, m. port. w rep. Haiti (Antyle), 20.000 mieszk.

Jacobello Bonomo, malarz wenecki z końca XIV w.; pod wpływem Paolo Veneziano malował w duchu sztuki gotycko-bizantyjskiej.

Jacobello del Fiore, malarz wenecki z początku XV w.; pod wpływem Gentile da Fabriano i Guariento namalował: „Sprawiedliwość z dwoma archaniołami” (muzeum weneckie) 1421, „Lew św. Marka” (pałac Dożów, 1415) oraz liczne Madonny wśród złotych ornamentacji.

Jacobello i Pierpaolo delle Massegne, rzeźbiarze bolońscy z końca XIV w.; wykonali pomnik Giovanni'ego da Legnano w Bolonii (pozostały tylko części), wielki ołtarz św. Franciszka i figury Apostołów na ikonostasie w katedrze św. Marka (1394). Jacobello pozostał w Lombardji do 1417 r.; Pierpaolo wykonał wielkie południowe okno w pałacu Dożów; † ok. 1403 r.

Jacobellus, ob. **Jakobek ze Strzibna**.
Jacobi, 1) Friedrich Heinrich, niemiecki filozof panteistyczno-mistyczny i powieściopisarz, *1743, †1819; powieści: „Woldemar”, „Allwills Briefsammlung”; 2) Johann Georg, liryczny poeta niemiecki, brat popr., *1740, †1814.

Jacobi Karl Gustav Jakob, matematyk niemiecki, *1804, †1851; prof. uniwersytetu w Królewcu (od 1827); główne prace J. dotyczą teorii funkcji eliptycznych i mechaniki analitycznej: „Fundamenta nova theorae functionum ellipticarum”, 1829; „Vorlesungen über Dynamik”, 1866 (w opracowaniu Clebscha); Berlińska Akademia nauk wydała zbiór prac J. w siedmiu tomach (1881—91).

Jacobi Maurycy Herman, technolog i fizyk rosyjski pochodzenia niemieckiego, *1801, †1874; profesor budownictwa w Dorpacie, akademik petersburski; wynalazł meto-

dę galwanoplastyki i pracował nad teorią maszyn elektromagnetycznych.

Jacobsen Jens Peter, powieściopisarz duński, *1847, †1885; autor powieści realistycznych: „Fru Marie Grubbe”, „Niels Lyhne”, „Mogens”.

Jacobus de Benedictis, ob. **Jacopone da Todi**.

Jacoby Johann, radykalny polityk i pisarz niemiecki, *1805, †1877; 1841 skazany na 2 i pół roku twierdzy, brał czynny udział w ruchu 1848—49; przeciwnik pruskiej polityki w r. 1866; poseł do sejmiku pruskiego 1863—70; 1870 uwięziony z powodu oświadczenia się przeciw aneksji Alzacji i Lotaryngii.

Jacoby Louis, miedziorytnik niemiecki, *1828 w Havelbergu, †1918 w Berlinie; od 1863 prof. akademii wiedeńskiej, od 1882 w Berlinie. Najcenniejsze sztuchy: „Bitwa Hunnów” Kaulbacha, „Szkoła Ateńska” Rafaela (1882), „Wesele Aleksandra W.” Sodomy (1892).

Jacollot Louis, pisarz francuski, *1837, przez czas dłuższy sędzia w Pondichery w Indjach; †1890; ogłosił szereg opowieści z krajów egzotycznych, m. in.: „Tajemnice Afryki” (przekład polski, 1893).

Jacomart Baco, malarz hiszpański, †1461; wyszedł ze szkoły walenckiej; wprowadził do malarstwa hiszpańskiego wpływy J. Van-Eycka; prace ważniejsze: „Św. Franciszek ustanawiający zakon” (St. Lorenzo), „Chrzest św. Augustyna”.

Jacopo da Firenze, malarz florencki z początku XV w.; szkoła Agnola Gaddi.

Jacopo da Ponte, ob. **Bassano**.

Jacopo della Quercia lub della Guercia, rzeźbiarz sienieński, *1374, †1438; twórczość jego silnie zaważyła na rozwoju rzeźby włoskiej w okresie renesansu; prace ważniejsze: grobowiec Haria del Carretto (Lucca, 1406), „Fonte Gaia” (fontanna w Sienie, zachowana tylko częściowo); dekoracja portalu św. Piotra w Bolonii.

Jacopone da Todi, właśc. **Jacobus de Benedictis**, mnich franciszkański, asceta i poeta włoski, *1240, †1306; autor wierszy w duchu głęboko mistycznym; przypisują mu słynne „Sabat mater”.

Jacotot Jean, profesor i pedagog francuski, *1770, †1841; metoda nauczania J. opiera się na następujących zasadach: 1) uczeń sam poznaje fakty i uogólnia je, 2) musi zupełnie przyswoić sobie treść, 3) ciągle porównywanie rzeczy nabytych z nowymi, 4) różnorodność środków pedagogicznych przy nauce, 5) podniecanie działalności ucznia. Jego „Méthode d'enseignement universel” była kilkakrotnie tłumaczona.

Jacovacci Francesco, malarz włoski, *1838, twórca licznych obrazów historycznych: „Michał Anioł u zwłok Wiktorii Colonna” (1880), „Krzysztof Kolumb”, „Aleksander VI Borgia i ambasador wenecki”; †1908.

Jacquard Joseph Marie, mechanik francuski, wynalazca przyrządu, służącego do tkania materij desenowych, *1752, †1834.

Jacquemart Jules, rytownik francuski, *1837 w Paryżu, †1880; specjalizował się w rytowaniu arcydzieł Rembrandta, Meissoniera, Reynoldsa, Halsy, Van der Meera i in.; rytował planse do „Historji porcelany”.

Jacquerie, powstanie chłopów francuskich w r. 1358, krwawo stłumione.

Jacques Pierre, zwany **Jacques d'Angoulême**, rzeźbiarz i architekt francuski, *1520, †1583 w Reims; twórca jednego z ołtarzy w katedrze w Reims.

Jacuhy, rz. w stanie Rio Grande do Sul (Brazylia pld.), dług. 450 km., żeglowna.

Jacta est alea, ob. **Alea jacta est**.

Jacyna Jan, generał, *1864 r.; służbę wojskową rozpoczął w marynarce rosyjskiej, ukończył Akademię Artyleryjską i był prof. matematyki i artylerji w Akad. Morsk. w Petersburgu; w r. 1914 stał na czele Związku Wojskowych Polaków w Petersburgu; następnie został wiceprzewodniczącym Nacz. Polskiego Komitetu Wojskowego; w 1918 r. powołany na szefa departamentu naukowo-szkolnego M. S. Wojsk., przekształconego potem na Oddział III Szt. Gen., był następnie przez pewien czas generalnym adjutantem naczelnika państwa. Wydał: „Trzydzieści lat w stolicy Rosji” (1925).

Jaczewski Franciszek, biskup lubelski, *1832; prof. w seminarium duch. w Janowie, prekonizowany 1889 na biskupa; ogłosił m. in. pracę: „Hermeneutica sacra” (1883).

Jaczewski Leonard, geolog, badacz Syberji; nadał wodospadom na rzece Chorok (w dorzeczu Angory) nazwę wodospadów Czerskiego, ob. **Czerskiego wodospady**; †1916.

Jaczynowska Katarzyna, pianistka, *1873 w Szawłach; koncertantka, prof. gry fortepianowej w konserwatorium warszawskim, †1920.

Jaćmierz, m-ko w pow. sanockim (woj. lwowskie); 700 mieszk.

Jaćwierz, ob. **Jadźwingowie**.

Jad, toksyna, substancja trująca, pochodzenia przeważnie bakteryjnego, rzadziej roślinnego (abryna, rycyna). Działa trująco w dawkach nieznacznych, przeważnie jest nieczynna przy podawaniu doustnym. Działanie wywiera po pewnym czasie od chwili wprowadzenia do ustroju (okres inkubacyjny), wywołując w ustroju tworzenie się przeciwjadów czyli niweczników.

Jadassohn Salomon, kompozytor i muzykolog niemiecki, *1831, †1902; ogłosił szereg symfonij, utworów fortepianowych i skrzypcowych oraz dzieła: „Harmonielehre”, „Kontrapunkt”, i „Lehrbuch der Instrumentation”.

Jade, rz. żeglowna w Oldenburgu, ujście do zatoki J. m. Północnego pod Wilhelmshafen (Prusy).

Jadeit, mineral, jeden z piroksenów jednoskośnych. Jest to prawie czysty pirosilicjan sodowy, Na₂Al₂Si₆O₁₂. Zazwyczaj zbity, rzadziej krystaliczny. Znajduje się w Tybecie, w Azji połudn. W Chinach od czasów niepamiętnych robiono z niego filizanki, rękojeści do broni

siecznej, statuetki itp. W postaci amuletów i siekierok znajdującego go w wykopaliskach archeologicznych. Pospolicie nieodróżniany od nefrytu.

Jadów, m-ko w pow. radzymskim (woj. warszawskie), nad rz. Osownica, 2.000 mieszk.

Jadrowce **Nikola** J., badacz Syberji, * 1842, † 1894; zesłaniec; jako uczestnik urzędowej wyprawy naukowej, badał Altaj, odkrył (1889) Karakorum, stol. Dżingischana.

Jadro, sieć na ryby lub ptaki.

Jadwiga, 1) córka Bolesława Pobożnego wielkopolskiego, żona króla Władysława Łokietka, matka Kazimierza W.; wstąpiła 1333 r. do zakonu św. Klary w Starym Sączu; † 1339; 2) córka Władysława ks. opolskiego, żona Aleksandra Wigunda (od 1386), brata Władysława Jagiełły; 3) córka Władysława Jagiełły i Zofii, żona Fryderyka brandenburskiego.

Jadwiga d'Anjou, królowa polska, córka króla Ludwika węgierskiego i Elżbiety Bośniaczki, * 1371; poślubiona w r. 1379 Wilhelmowi rakuśkiemu, po rezygnacji siostry Marji przyjęła koronę polską w r. 1383; swatana z Ziemiowitem Mazowieckim i Władysławem Opolczykiem, pragnęła dotrzymać ślubów Wilhelmowi, wreszcie uległa prośbom magnatów i oddała rękę Jagiełły 18. II. 1386. W r. 1387 uzyskała Ruś Czerwoną i Halicz; w r. 1397 na zjeździe Krzyżaków z Jagiełłą w Inowrocławiu zapowiedziała im klęskę i upadek. Tegoż roku uzyskała od papieża Bonifacego X pozwolenie na założenie kolegium teologicznego w Krakowie; † 1399. Przyłączenie i nawrócenie Litwy, ufundowanie Akademii krakowskiej i uczynki miłosierne zapewniły jej pamięć w narodzie.

Jadwiga św., księżna śląska i polska, córka Bertolda, ks. Meranu, żona Henryka Brodatego, * 1166, † 1243; ufundowała wraz z mężem w r. 1203 klasztor Cystersek w Trzebnicy; kanonizowana w r. 1267.

Jadźwingowie lub **Jaćwież** (Jat-wa, analog. do Lit-wa, Łot-wa), dawne plemię wojownicze szczepu litewskiego, na zach. od Niemna; ich potęgę złamał Leszek Czarny; niedobitki prawdopodobnie zlały się z ludem litewskim.

Jaeckel Willy, malarz niemiecki, * 1880 w Wrocławiu; pracuje w Berlinie; od 1920 członek Akademii berlińskiej.

Jaegerndorf, ob. **Karniów**.

Jaén, stol. prow. J. w Andaluzji nad rz. J. (Hiszpania pld.), 33.500 mieszk.; rezydencja biskupa, cytadela maurytańska; płóciennictwo; prow. J., niegdyś królestwo maurytańskie, 13.480 km², 592.300 mieszk.; płóciennictwo, kopalnie łożowiny, źródła gorące.

Jaisen, ob. **Janocki Jan Daniel Andrzej**.

Jaisen **Karolina**, przyjaciółka Adama Mickiewicza w czasie jego pobytu w Moskwie, * 1810; córka profesora; wyszła za mąż za literata rosyjskiego, Pawłowa; pisała poezje, przelożyła na język niemiecki balladę „Trzech Budrysów“.

Jafa, staroż. Joppe, m. port. w Palestynie, nad m. Śródziemnym, odległe o 67 km od Je-

rozolimy; 47.700 mieszk. (20.700 mahometan, 6.850 chrześcijan, 20.150 żydów); zdobyte przez chrześcijan w czasie wojen krzyżowych, utracone w r. 1267, wzięte szturmem w r. 1799 przez Napoleona, zajęte w r. 1832 przez Mehmed-Alięgo, odebrane w r. 1840 przez Turków.

Jafery, krzaki czarnych jagód.

Jafet, trzeci syn Noego, według podania biblijnego protoplasta ludów północnych w Azji i Europie.

Jaffe **Max**, chemik niemiecki, * 1841, † 1911; profesor chemii fizjologicznej na uniwersytecie we Wrocławiu.

Jajfina, ob. **Dżafna**.

Jagicz **Watrośław**, filolog słowiański, * 1838 w Warażdynie w Chorwacji; studja w Wiedniu; przez lat 10 nauczyciel gimn. w Zagrzebiu; 1872 prof. językoznawstwa porównawczego w Odessie; 1874 prof. języków słowiańskich w Berlinie, 1880 w Petersburgu, 1886 w Wiedniu; wydaje od r. 1875 „Archiv für slavische Philologie“; ogłosił osobno m. in.: „Grammatika hrvatskoga jezika“ (1864), „Historja kniževnosti hrvatskoga naroda“; † 1923.

Jagiellonowie, dynastia książąt litewskich, powołana na tron polski w osobie męża królowej Jadwigi d'Anjou, w. ks. Władysława II Jagiełły, w r. 1386. Panowała w Polsce, która pod ich rządami od 1386 r. do 1572 roku doszła do największego rozkwitu. Za Kazimierza III Jagiellończyka zasiadała również na tronie Czech (1471—1526) i Węgier (1480—1526). Wymarła po mieczu z Zygmuntem II Augustem. Królowie z dynastji Jagiellońskiej: Władysław II Jagiełło * 1348, k. 1386, † 1434; Władysław III Warneńczyk * 1425, k. 1434, zabity 1444; Kazimierz IV Jagiellończyk, * 1427, wielki książę 1440, wybr. 1445, k. 1447, † 1492; Jan Olbracht, * 1459, wybr. 1492, k. 1492, † 1501; Aleksander Jagiellończyk, * 1460, w. ks. lit. 1492, wybr. 1501, k. 1501, † 1506; Zygmunt I Stary, * 1467, w. ks. lit. 1506, królem wybr. 1506, k. 1507, † 1548; Zygmunt August, * 1520, w. ks. lit. 1529, królem wybr. 1529, k. 1530, † 1572.

Jagielnica, m-ko w pow. czortkowskim (woj. tarnopolskie), nad rz. Czerkaska, st. kol., 2.700 mieszk.; zamek pod m. w Nagorzance z XVI wieku.

Jagiellończyk **Aleksander**, ob. **Aleksander Jagiellończyk**.

Jagiellończyk **Kazimierz**, ob. **Kazimierz Jagiellończyk**.

Jagiello **Władysław**, ob. **Władysław II Jagiełło**.

Jaglica, egipskie zapalenie oczu ob. **Trachoma**.

Jagły, krupy z ziarna prosa.

Jagmin **Józef**, oficer-emigrant z 1831 r., walczył 1848 r. na Węgrzech, 1863 w lubelskim; uformował oddział polski po stronie tureckiej podczas wojny ros.-tureckiej 1877; † 1877 pod Eskizagra.

Jagmin **Stanisław**, rzeźbiarz, * 1875; studja w Krakowie i Paryżu; 1905 założył fa-

brykę wyrobów ceramicznych w Nieborowie pod Łowiczem, którą przez dwa lata prowadził; wystawia swoje rzeźby głównie w Warszawie; z prac: „Spętany“.

Jagnięcy, szczyt wsch. w Tatrach wys., 2.335 m.

Jagoda (bacca), owoc, w którym owocnia jest we wszystkich warstwach mięsista, np. u borówki (Vaccinium), winorośli (Vitis); i. sucha (capsicuus), jeżeli przy ostatecznym dojrzewaniu wysycha soczysta owocnia.

Jagodyński **Stanisław Serafin**, poeta i tłumacz, autor podręcznika kaligrafji, * w końcu XVI w., † po r. 1633. Wydał: „Grosze“ — epigr. satyr., „Maszkary mięsopustne“, „Wybawienie Rugiera z wyspy Alcyny“ — przekł. z włosk. dram. Saracinellego, przekład trzech sonetów Petrarri, „Pieśni katolickie“ i „Kalligraphia albo Cancellaria“.

Jagodziński **Teofil** ks., pisarz kościelny i pedagog, * 1833, prałat domowy papieski i kanonik archikat. warsz., dyrektor Instytutu głuchoniemych i ociemniałych w Warszawie; opracował „Książkę do nabożeństwa dla głuchoniemych“ (1876) oraz poprawił i uzupełnił „Słownik mimiczny“ (1879); † 1907.

Jagow **Gottlieb**, dyplomata i polityk niemiecki, * 1863; 1909 poseł w Rzymie, 1913 sekretarz stanu spraw zagr., 1914—16 minister; autor książki: „Przyczyny i wybuch wojny światowej“.

Jagow **Traugott**, pruski mąż stanu, * 1865; w 1895 landrat, 1909—16 prezydent policji Berlina; w grudniu 1921, za udział w puczu Kapp'a, skazany na 5 lat twierdzy.

Jagst, pr. dopływ Nekar w Wirtembergji, dług. 202 km.

Jaguar, ob. **Felis**.

Jahn **Friedrich Ludwig**, twórca gimnastyki niemieckiej, * 1778, † 1852; założyciel organizacji turnerów.

Jahn **Otto**, filolog, krytyk muzyczny i literacki oraz archeolog niemiecki, * 1813, † 1869, prof. uniw. w Bonn; napisał: „Deutsches Volkstum“, „Runenblätter“ i in.

Jahorlik, 1) l. dopływ Dniestru, pld. granica Podola; 2) m-ko w pow. balckim na Ukrainie, przy ujściu rz. J. do Dniestru; obok szła za Augusta II granica pomiędzy Rzplita i Turcją.

Jahwe (hebr.), imię Boga Izraelitów. W ostatnich wiekach przed Chr. nie używano tego imienia, zastępując je wyrazem „Elohim“, lub „Adonaj“. Rabin opatrzył spółgłoski Jhwh tekstu hebrajskiego samogłoskami wyrazu adonai (= Pan). Stąd pochodzą z czasów humanistów imię Jehowa, błąd polegający na fałszywym czytaniu imienia hebr. Jahwe.

Jajk, dawna nazwa rz. Uralu.

Jajta-dag, ob. **Krymskie góry**.

Jajna, ob. **Dżajna**.

Jaipur, ob. **Dżajpur**.

Jaja, l. dopływ Czuyłyma w dorzeczu Obi w gub. tomskiej na Syberji, dług. 290 km.

Jajce, m. w Bośni (Jugosławja), nad rz. Pliwą (wodospad 30 m. wys.); 4.250 mieszk.; da-

wna siedziba królów bośniackich i twierdza; 8 meczetów, 2 kościoły, katakumby.

Jajeczne, dziesięcina, składana dawniej księdom, wójtom i podleśnym z domu i rodziny po parze jaj.

Jajnik (ovarium, oophoron), gruczoł płciowy kobiety, narząd parzysty wielkości migdała, znajdujący się wewnątrz jamy brzusznej, przeznaczony do wytwarzania jaj i wydalania ich nazewnątrz (u kobiet płciowo dojrziałych). J. jest podstawowym narządem, regulującym wszelkie przejawy życia fizycznego kobiety (miesiączkowanie, ciąża), oraz warunkującym cechy charakterystyczne budowy kobiecej (t. zw. cechy płciowe drugo i trzeciorzędne). Jajniki występują u wszystkich zwierząt tkankowych (Metazoa).

Jajników choroby, ob. **oophoritis** i **oophoropathia**.

Jajo, komórka rozrodcza żeńska, wytwarzana w żeńskich organach rozrodczych, rozwijająca się zwykle dopiero po zapłodnieniu w zarodek; ob. **embriologia**.

Jajo roślinne, ob. **oosphaera**.

Jajorodne albo **stekowce**, ob. **Monotremata**.

Jajowód, ob. **Fallopjusza trąbka**.

Jajwa, l. dopływ rz. Kamy w gub. permskiej (Rosja wsch.), sławny jedynie wiosną; dług. 320 km.

Jakimowicz **Mieczysław**, malarz polski, * 1881, † 1917 w Zakopanem; studja w Krakowie i Florencji; oprócz obrazów, rysunki piórkiem („Dziwne oczy“).

Jakimowicz **Roman**, dr. fil., archeolog, * 1889, kierownik Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych; ogłosił prace: „Czaszki i kości długie z kurhanu w Kowarach“ (1913), „Warszawa i jej okolice w czasach przedhistorycznych“ (1916), „Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych“ (1919), „Prahistorja a numizmatyka“ (1920), „Jakimi drogami przyszły monety kufickie do Polski“ (1925).

Jakimowski **Marek**, szlachcic z Podola, wzięty do niewoli przez Turków pod Cecora (1620), skazany z innymi jeńcami na galery, zdołał w porcie Mytilene opanować okręt turecki i wraz towarzyszącymi niedoli przybył do Mesyny, skąd przez Rzym wrócił do Polski. Niezwykłe jego przeżycia opisane zostały w broszurze włoskiej „La conquista della galera di Alessandria del capitano Marco Jakimowski Polaco etc.“ (1623), tłumaczonej parokrotnie na język polski.

Jako, ob. **Psittacus erithacus**.

Jakoba, m. w Nigerji pld. (Afryka zach. bryt.); 50.000 mieszk.; ożywiony handel.

Jakobici, 1) sekta monofizytów, uznająca tylko naturę boską Chrystusa, założona przez Jakóba Baradasa Zanzalosa († 578), biskupa edeskiego w Syrii; niegdyś bardzo liczna i rozpowszechniona w Mezopotamji, Syrii i Egipcie, uległa prześladowaniu; część ich, w Egipcie, utworzyła kościół koptyjski, resztki J. połączy-

ly się z Rzymem pod wodzą patriarchy z Alepu; 2) stronniczy wygnanych z Anglii w r. 1688 Stuartów, Jakóba II, jego syna i wnuka, głównie w Szkocji; sprawy powstań na ich korzyść w r. 1715 i 1745, tępieni przez rząd angielski.

Jakobini, ob. Góra.

Jakoblina, roślina, ob. Zinnia.

Jakobstadt (tot. Jekabmeests), m. w Kurlandji (Łotwa) nad Dźwiną; 8.650 mieszcz.

Jakoubek ze Strzibna (łac. Jacobellus), w r. 1400 profesor uniwersytetu praskiego, gorący zwolennik Husa, członek zarządu utrakwistów; wydał swe kazania po czesku i po łacinie; † 1429.

Jakowicki Ignacy, geolog, profesor mineralogii na uniw. wileńskim, * 1797, † 1847; badacz Podola, Wołynia i Ukrainy, autor dzieł geognostycznych o Polsce.

Jakowski Marjan, lekarz, * 1857; medycynę studiował w Warszawie, gdzie osiadł potem na stałe; był przez 5 lat redaktorem „Pamiętnika Tow. lekarskiego”; w latach 1918 do 1920 prezesem „Tow. lekarskiego”, ogłosił m. in. podręcznik bakterjologii; † 1922.

Jakób, syn Izaaka, wnuk Abrahama, trzeci patriarchy, ojciec 12 synów, praojciec tyłuż plemion Izraelskich. W tradycji biblijnej zwany także Izraelem.

Jakób, imię kilku królów szkockich, irlandzkich i angielskich; J. I szkocki, napisał piękny językiem „The King's Quhair” (księgę króla), w której opowiedział swoją niewolę u Anglików. Utwór ten pisany jest siedmiowerszowymi stancjami, które otrzymały nazwę rymów królewskich („rhyme royal”). Wstąpił na tron w r. 1424, naraził się szlachcie, której swawolę i bezprawia starał się ukrócić, zamordowany przez Roberta Grahama w roku 1437. J. II szkocki (1437—60), zginął pod Roxburgh, gdy niósł pomoc wygnanej królowej angielskiej Małgorzacie. J. III szkocki (1460—88), zginął podczas powstania szlachty szkockiej pod Bannockburn. J. IV szkocki (1488—1513), poległ pod Flodden w bitwie z Anglikami, przeciw którym sprzymierzył się z Francją; J. V szkocki (1513—42), usiłował rozkrzewić w Szkocji reformację; ojciec Marji Stuart. J. I król W. Brytanji i Irlandji (1603—25) jako król szkocki (od 1567). J. VI, syn Marji Stuart i Henryka Darnley'a, dał się zjednać królowej Elżbiecie rentą i obietnicą następstwa po niej w Anglii, despota, prześladowca prezbiterjanów i katolików; spowodował spisek „prochowy”; pozostawił „New poems”. J. II angielski (1685—88), pierwotnie w służbie wojsk francuskiej i hiszpańskiej, później admirał floty ang., przeszedł na katolicyzm, zwyciężył dwukrotnie Holendrów; po wstąpieniu na tron dążył do absolutyzmu, ogłosił powszechną tolerancję; musiał ustąpić tronu zięciowi, Wilhelmowi ks. Oranji. Syn jego J. III Pretendent, aczkolwiek uznany przez kilka państw, nie zdołał uzyskać korony angielskiej; ożeniony z Marją Klementyną Sobieską, córką Jakóba; † w Albano 1776 r.

Jakób I, arcybiskup gnieźnieński, w sporach braci wyklął Władysława II, † 1145. J. II Świnka, arcybiskup gnieźnieński, odprawił

synody w Łęczycy (1285) i Gnieźnie (1290); wielki patriota; zwalczał Niemców, wciskających się do Wielkopolski; zwolennik Władysława Łokietka; koronował Przemysława w Gnieźnie (1295); zabronił nadawania beneficjów cudzoziemcom i nakazywał w szkołach mówić po polsku; † ok. 1314. J. III z Sienna, arcybiskup gnieźnieński; J. IV Uchański, arcyb. gnieźnieński (1562—81), pierwszy interrex.

Jakób de Vitry, kardynał i legat papieski, † 1240; nawoływał do wyprawy krzyżowej przeciw Albigenom. Autor dzieł pt.: „Historia orientalis” i „Historia occidentalis”.

Jakób de Voragine, arcybiskup geneueński, autor zbioru legend p. t. „Legenda aurea”, które L. Staff przełożył na język polski; * 1230, † 1298.

Jakób św., zwany Mniejszy, syn Alfeusza; został według podania ukamienowany; autor listu „powszechnego” do chrześcijan; święto 1 maja.

Jakób św., zwany Większy, syn Zebedeusza, starszy brat Jana Ewangelisty, rybak z Betsaidy, apostoł Jezusa Chrystusa, ścięty na rozkaz Heroda Agrypy w r. 44 po Chr.; święto 25 lipca.

Jakób z Nizyby († 338), św., biskup, wróg Arjan; święto 15 lipca.

Jakóba laska, 1) nazwa 3 gwiazd w konstelacji Orjona; 2) (baculus Jacobi) dawny przyrząd astronomiczny do oznaczania odległości katowej 2 gwiazd, wynaleziony przez Katalończyka Levi Israelita († 1344).

Jakuba, ob. Jakoba.

Jakubec Jan, uczony czeski, * 1862; profesor uniwersytetu w Pradze, historyk literatury, uwzględniający głównie epokę czeskiego odrodzenia narodowego.

Jakubowski Adam, kszląd, literat, działacz oświatowy, * 1801 w Warszawie; członek zgromadzenia pijarów, prof. literatury w konwiktach na Żoliborzu, potem rektor pijarów w Krakowie, w końcu proboszcz parafji św. Krzyża w Warszawie, † 1882; z licznych prac jego zasługują na uwagę: „O sposobach rozszerzenia oświaty między ludem wiejskim” (1850), „O wadach w wychowaniu publicznym” (1852), „O wpływie dostrzeżeń meteorologicznych na dobro i postępek rolnictwa”.

Jakubowski Jan, współczesny historyk, prof. Wolnej Wszechnicy Polskiej; wydał: „Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unją Lubelską” (1912).

Jakubowski Józef, jeden z najwybitniejszych polskich artylerzystów, * 1743 w Krakowie. Kształcił się w szkole wojskowej w Metz. Po jej ukończeniu został mianowany kapitanem artylerji; od r. 1779 był profesorem artylerji w korpusie artylerji i kadetów; w 1781 r. opuścił wojsko i wstąpił do zakonu misjonarzy. W 1794 r. znów został powołany do szkoły artylerji i w czasie oblężenia Warszawy objął dowództwo nad baterjami, przyśpieszając oswobodzenie stolicy; † 1814. Z dzieł jego najwybitniejsze: „Nauka artylerji”.

Jakubowski Stanisław, rzeźbiarz polski, * 1880 w Saratowie; kształcił się w warszaw-

skiej Szkole Sztuk Pięknych. Pracował w Lublinie, obecnie w Warszawie. Dzieła ważniejsze: figury w amfiteatrze w Łazienkach królewskich w Warszawie, pomnik biskupa Niedziałkowskiego (z brązu) w Zytomierzu, „Głowa” (zbiory Depart. Sztuki w Warszawie).

Jakubowski Wojciech, marszałek polny wojsk francuskich, * 1713, pod opieką Stan. Leszczyńskiego doszedł do stopnia pułk. w pułku kawalerji Royal-Pologne; 1754 przeszedł do służby dyplomatycznej, bawił szereg lat w Polsce jako agent dyplomatyczny francuski; 1780 mianowany marszałkiem polnym; † 1784 w Warszawie.

Jakubski Antoni, przyrodnik i podróżnik polski, * 1885 we Lwowie; studja uniw. tamże; 1909—10 podróż do wschodniej i środkowej Afryki; w l. 1914—22 służył w Legionach i w armji polskiej; mianowany w 1919 profesorem anatomji porównawczej i biologji na uniw. poznańskim; od r. 1923 również kierownik Morskiego Laboratorium Rybackiego na Helu; oprócz wielu rozpraw specjalnych, ogłosił: „W krainach słońca, kartki z podróży do Afryki Środkowej” (1914), „Z tajemników życia, stosunki i zależność organizmu od otoczenia” (1923), „Rys biologji polskiego morza” (1923) i in.

Jakuci, pln. szczep koczowniczy plemienia tiurksko-tatarskiego w rep. Jakuckiej (Syberja wsch.), w dorzeczu Leny; w 1897 było ich 227.400 głów; uprawiają hodowlę bydła, myślistwo i rybołówstwo; handel futrami.

Jakuck (ros. Jakutsk), stol. rep. Jakuckiej (od 1918), nad rz. Leną (Syberja wsch.), 9.400 mieszcz.; klimat surowy (do —62°), handel futrami; autonom. rep. J. ma 3.971.410 km², 315.600 mieszcz. (Jakutów i Tunguzów); na pln. i w środku tundry, na pld. lasy; rybołówstwo, myślistwo, chów bydła.

Jakut ben Abdallah, geograf arabski, * 1179, † 1229; autor słownika geograficznego. „Mudżam-al-udaba”, odkryty 1889, jeszcze nie został wydany; podróżnik po Wschodzie.

Jalapa (Xalapa), 1) m. w stanie Vera Cruz w Meksyku pld.-wsch. (Am. Pln.), 25.000 mieszcz.; 2) stol. prow. J. w Guatemali (Am. Środk.), 19.500 mieszcz.

Jalisco (Xalisco), stan w Meksyku zach., na wybrzeżu oc. Spokojnego, 86.752 km², 1.220.200 mieszcz.; stol. Guadalajara; górzysty; uprawa kukurydzy, bawełny, ryżu, trzciny cukr.; winnice; wywóz drzewa, miedzi, złota, srebra, saletry; chów bydła.

Jallavar, ob. Dżalawar.

Jallundur, ob. Dżalandar.

Jalomita, 1) l. dopływ Dunaju w Rumunji, wypływa z Alp Siedmiogrodzkich, ujście naprzeciw Hirsovy; 2) pow. w prow. Muntenia na Wołoszczyźnie (Rumunja), m. pow. Calarasi.

Jalon, pr. dopływ rz. Ebro w Hiszpanji, dług. 209 km.

Ja-lu-kiang (Jalu), rz. pomiędzy Mandżurją i Koreą; ujście pod Wi-đu do zatoki Koreań-

skiej; l. V. 1904 zwycięstwo Japończyków nad Rosjanami.

Jałbrzykowski Romuald ks., arcybiskup wileński, * 1876; ordynowany w r. 1901, wybrany i konsekrowany na biskupa w r. 1918; był biskupem sufraganiem łomżyńskim, rządca polskiej części diecezji sejneńsko-augustowskiej; 1926 arcybiskup wileński.

Jałmużnik (franc. aumônier), pierwotnie zakonnik, zarządzający funduszami z jałmużn, później dostojnik królewski, zarządzający wsparciami; w Francji: wielki j. (grand a. de France), ustanowiony przez Franciszka I; w Anglii dziedziczna wysoka godność dworska (lord High-Almoner).

Jałowiec, ob. Juniperus.

Jałowka, samica zwierząt ssących i ptaków; niemająca potomstwa.

Jałta, m. pow. i st. klimat. na pld. wybrzeżu Krymu, nad zatoką m. Czarnego, 13.000 mieszcz.; kąpiele morskie, port; na zach. pałac dawniej cesarski w Liwadji.

Jam (dżem), przetwórz owocowy, pośredni między marmeladą a konfiturą.

Jam satis (łac.), już dosyć.

Jamada, m. w pld. części wyspy Hondo (Japonja), nad zatoką Owari, 25.000 mieszcz.

Jamagata, ob. Yamagata.

Jamajka (ang. Jamaica), jedna z wysp w Wielkich Antylach; kolonia wielkobryt., 10.895 km², 831.200 mieszcz. (15.600 białych, 163.250 mieszcz. kolor., 630.400 murzynów, poza tem Hindusi, Chińczycy i in.); stol. Kingston. Na pln. góry lesiste, spadające stromo ku wybrzeżu, na pld. sawanny; klimat zwrotnikowy; gł. produkty: banany, olej kokosowy, cukier, kawa, kakao, rum; dług. linii kol. 319 km., telegraficznych 1.827 km. Odkryta przez Kolumba w r. 1494, nazywała się pierwotnie Isla de Santiago, do r. 1656 hiszpańska, potem brytyjska.

Jamajkie cięśnina, cięśnina pomiędzy J. a wyspą San Domingo, szer. 85 km.

Jamb (greck.), stopa wierszowa, składająca się z dwóch zgłosek, z których pierwsza jest krótka, druga długa.

Jambicka poezja, ob. Grecka literatura.

Jamblichus, filozof neoplatoński, † ok. 330 po Chr.; komentator Platona i Arystotelesa, zwolennik wielobóstwa. Według niego bezprzymiotnikowy wszechpoczątek wydaje świat rozsądny, a ten tworzy znów świat świadomy; pierwszy obejmuje ideę, drugi istoty myślące.

Jambłusznik goździkowy, ob. Jambosa Caryophyllus.

Jambo lub **Jaubo** (ang. Yambo), m. port. w Hedżasie (Arabja zach.), nad m. Czerwonem; przystań m. Medyny; 7.000 mieszcz.

Jamboli, m. w Bułgarji pld., nad rz. Tundżą, 20.000 mieszcz.; winnice, wyroby wełn. i safjanowe.

Jambosa caryophyllus, jambłusznik goździkowy, roślina z rodziny Myrtaceae; drzewo hodowane w krajach zwrotnikowych dla tzw. „goździków”, które są zamkniętymi jeszcze pąkami kwiatowymi. Pochodzi z wysp Moluckich.

James Bay, pld.-zach. część zatoki Hudsona (Am. Płn.); liczne wyspy.

James Henry, powieściopisarz amerykański, * 1843, † 1916; w polskim przekładzie A. Caliera wyszedł „Amerykanin“.

James Island, ob. San Salvador.

James River, 1) rz. w stanie Wirginia (St. Zj. Am. Płn.), wpada do zatoki Chesapeake, dług. 720 km.; sławna; 2) ob. Dakota.

James William, filozof i psycholog amerykański, * 1842; prof. filozofii na uniwersytecie Harvarda w Cambridge pod Bostonem; ogłosił wiele prac, z nich w przekładzie polskim wyszły: „Filozofia praktyczna“, „Pogadanki psychologiczne“ (1902), „Doświadczenia religijne“; stworzył nową metodę poszukiwań filozoficznych, którą nazwał pragmatyzmem. † 1910.

Jameson Leander Starr, lekarz i urzędnik kolonialny ang., * 1853, † 1917; w r. 1895 wpadł zbrojnie do republiki burskiej w pld. Afryce, lecz pod Krügersdorp pobity i wzięty do niewoli, został odesłany do Anglii i tu skazany na 15 miesięcy więzienia; wkrótce ułaskawiony. Jego zamach na rep. Transwaalkę, inspirowany przez Cecila Rhodes'a, pierwszego ministra kraju Przymykowego, spowodował następną wojnę angielsko-burską.

Jamestown, 1) m. w stanie N. Jorku (St. Zj. Am. Płn.), nad jez. Chautauqua, 39.000 mieszk.; wyroby bawełn. i wełn., fabryka mebli; letnisko; 2) gł. m. i port ufort. na wyspie św. Heleny (bryt.), 1.500 mieszk.; st. węglowa marynarki bryt.

Jamin Jules Celestin, fizyk francuski, * 1818, † 1886; członek Instytutu; pracował nad zagadnieniami z optyki i nauki o elektryczności; wydał znany podręcznik „Cours de Physique“.

Jammes Francis, poeta francuski, * 1868; poezje: „Le deuil des primevères“, „Feuilles dans le vent“ i inne; powieści: „Almaïde d'Étremont“, „Pomme d'annis“ i inne. Nagrodzony przez Akad. Fr. w 1917.

Jamnagar (Dżamnagar), m. w Gudżeracie (Indje bryt. pld.-zach.), 45.000 mieszk.

Jamnik, ob. daks.

Jamochłony, ob. Cnidaria.

Jamontt Bronisław, malarz polski, * 1889; kształcił się w Szkole rysunkowej w Wilnie, w Petersburgu, w Krakowie i w Zakopanem u Neumana i S. Podgórnego; maluje pejzaże i architekturę, przeważnie temperą; z prac ważniejsze: „Pejzaż fantastyczny (1920, zbiory Depart. Sztuki w Warszawie), „Pejzaż z kaplicą“ (1926), „W Puszczy“ i in. Wystawia od 1915.

Jampol, m. pow. w gub. podolskiej na Ukrainie, nad Dniestrem, 7.000 mieszk.

Jampolski Włodzimierz, literat i publicysta, * 1890, 1919—1924 redaktor „Kurjera Lwowskiego. Wyd.: „Stefan Żeromski. Duchowy wódz pokolenia“. Od 1919 członek Zarządu Gł. partji P. S. L. Piasta, od 1924 P. S. L. Wyzwolenia; od 1926 współred. polit. „Głosu Prawdy“.

Jams albo **korzeń chiński**, zwany także ziemniakiem japońskim (Dioscorea Bata-tas), ob. Dioscoreaceae.

Jamundzkie jez. (niem. Jamundersee), jez. w Pomeranii pruskiej, w pobliżu Bałtyku; 23 km², do 3 m. głęb.

Jan (arcykapłan), legendarny władca krajów wschodnich, z którym ludy Europy zach. starają się w średniowieczu nawiązać stosunki w celu wspólnej walki z mahometanami. Legenda geograficzna o arcykapłanie Janie, którego od XII do XIV w. szukano w Azji Środk. i Indjach, od XV w. zaś — w Abisynji, pobudziła do szeregu wypraw i poselstw. Prawdopodobnie legenda ta powstała na tle sprzecznych wiadomości o nestorjanach Azji wsch.

Jan, imię 23 papieży. Jan XXII (1316—1334) założył stolicę papieską w Awinionie. Dodał do kodeksu kanonicznego nowe konstytucje, zwane „Extravaganies“.

Jan, imię kilku cesarzy bizantyńskich; panowali w czasie od 969—1448.

Jan, imię 2 królów francuskich, 1) J. I, syn pogrobowy Ludwika X, * 1316; żył tylko pięć dni; 2) J. II Dobry (1350—64): umarł w niewoli angielskiej.

Jan, imię 6-iu królów portugalskich, z których J. II (1481—95) odrzucił prośbę Kolumba o pomoc w wyprawie. J. IV (1640—56), założyciel dynastji braganckiej; J. VI, król portug. i cesarz brazylijski, uciekł pod naciskiem Napoleona I do Brazyliji (1807), wrócił do Portugalji w r. 1821, w r. 1825 uznał niepodległość Brazyliji; † 1826.

Jan, imię 3 królów szwedzkich; z nich J. III, syn Gustawa Wazy, przeszedł na katolicyzm i ożenił się (1562) z Katarzyną Jagiellonką, siostrą Zygmunta Augusta; ojciec Zygmunta III, króla polskiego; † 1592.

Jan, król saski (1854—73), bardzo wykształcony, tłumacz i komentator „Boskiej Komedji“ Dantego; w wojnie 1866 stał po stronie Austrii, a w wojnie 1870—71 po stronie Prus.

Jan, biskup wileński i poznański, syn naturalny króla Zygmunta Starego, * na Śląsku ok. 1498; usunięty z Wilna przez królową Bonę; † 1538.

Jan, 1) J. I, biskup wrocławski (1062—72), pierwszy Polak na tej diecezji; 2) J. II (Janik), biskup wrocławski, przeniesiony na arcybiskupstwo gnieźnieńskie ok. 1148.

Jan I (negus negesti = król królów), cesarz abisyński (1872—89); po zwyciężeniu licznych przeciwników zapanował nad całą Abisynją, chrzczył przemocą mahometan, utrzymywał stosunki z państwami europejskimi; poległ w bitwie z derwiszami arabskimi 1889.

Jan Albert, kardynał, syn króla Zygmunta III i Konstancji rakuskiej, biskup diecezji warmińskiej, a następnie krakowskiej; † w Padwie 1634.

Jan Bez Ziemi, król angielski (1193—1216), intrygant, despota i okrutnik, wykłęty przez papieża Innocentego III i pozbawiony tronu; uzyskał na warunkach hańbiących abszolucję; został zmuszony przez szlachtę i duchowieństwo angielskie do zaprzysiężenia Magna Charta, podwaliny konstytucji angielskiej (1215).

Jan Boży św. (Jan Ciudad), założyciel zakonu bonifratrów (Braci Miłosierdzia); † 1550 w Grenadzie.

Jan Chryzostom (Złotousty) św., patriarcha konstantynopolski, znakomity mówca, autor 67 kazań o I-ej księdze Mojżesza i kilkuset homilij; * 347, † 407.

Jan Chrzyciel, ob. Chrzyciel Jan.

Jan Damasceniński św. (Chrysorrhoeas), † ok. 754; autor pierwszej dogmatyki chrześcijańskiej (De orthodoxa fide).

Jan z Dukli błogosł., wychowaniec Akademji Krakowskiej, franciszkanin, a po przybyciu do Krakowa św. Jana Kapistrana obserwant (bernardyn), * 1414, † 1484.

Jan Ewangelista św., apostoł, syn Zebedeusza, brat apostoła Jakóba Włęcz., rybak z Betsaidy; według tradycji autor 4-tej ewangelji, 3 listów i Apokalipsy. Zmarł, według Euzebiusza, w Efezie. Podanie kościelne z II w. pomieszało postać Jana św. z Janem Przbyterem, który żył w M. Azji.

Orzeł, jako symbol Jana Ewangelisty.

Jan z Głogowa, ob. Głogowczyk Jan.

Jan z Jenštejna, arcybiskup praski, pisarz teolog. (1350—97); prowadził spór z królem Wacławem IV, który zamierzał założyć w zachodn. Czechach nowe biskupstwo, utworzone z części praskiego. Spór ten przyplacił Jan z Pomuka życiem, a arcybiskup J. z J. zrezygnował z urzędu i wyjechał do Rzymu, jako patriarcha aleksandryjski.

Jan Kanty św., dr. teologii i profesor Akademji Krakowskiej, wybitny kaznodzieja; * w Kętach, † 1473.

Jan Kapistran św., prawnik, franciszkanin, kaznodzieja we Włoszech, Niemczech, Węgrzech, Czechach i Polsce; autor licznych ksiąg religijnych, * 1386, † 1456.

Jan Kazimierz Waza, król polski, syn Zygmunta III i Konstancji, * 1609 w Krakowie; więziony 1638—41 przez kardynała Richelieu we Francji za rzekome szpiegowanie na rzecz Hiszpanji; w r. 1643 został kardynałem; w r. 1646 powrócił do kraju. Po śmierci brata i ustąpieniu Karola Ferdynanda Wazy, wybrany królem 1648; w 1668 zrzekł się tronu; † 1672 w Nevers we Francji. Panowanie jego wypełnione było wojnami z Chmielnickim, Moskwą, Szwecją, najazdem szwedzkim, wewnętrznymi rozterkami i rokoszami; za jego rządów Polska utraciła zwierzchnictwo nad Prusami Wschodnimi (traktat Welawsko-bydgoski 1657), Inflanty (traktat Oliwski 1660), oraz Ukrainę, Białą i Czerwoną Ruś (pokój Andruszewski 1667).

Jan z Kolna, domniemany polski odkrywca Ameryki, który, żeglując jakoby z polecenia króla duńskiego Chrystjana I, miał wylądować w 1476 na brzegach Labradoru. Fakt ten nie został dotychczas przez naukę ustalony, prawdopodobnie wyprawa dotarła tylko do Grenlandji. Nazwisko i narodowość żeglarza (w dawnych źródłach Scolnus, Scolvus lub Seclus) są również sporne; uczeń skandynawscy uwa-

żają go za Norwega lub Duńczyka (Jon Skolv, Skolv lub Skolvson).

Jan z Koszyczek, autor przekładów „Rozmowy, które miał król Salomon mądry z Marcholtem grubym a sprośnym“ (Kraków 1521) i „Historja piękna i uciészna o Poncjanie, cesarzu rzymskim...“.

Jan Luksemburski, król czeski, syn cesarza niem. Henryka VII, ożeniony w r. 1310 z Elżbietą, córką Wacława II, króla Czech i Polski. W r. 1335 uzależnił książąt śląskich od Czech, nadawał Krzyżakom prawa do ziem polskich, za których władce od r. 1332 się uważał, używając tytułu króla Polski; zrzekł się swych pretensyj w r. 1336 wzamian za 20 tys. kop groszy praskich. Nadal jednak popierał czynnie Krzyżaków, a w r. 1345 najechał na Polskę. Poległ w bitwie pod Crécy 1346 r.

Jan z Łańcuta, matematyk polski z XV w., profesor Akademji Jagiellońskiej, autor pierwszego w Polsce podręcznika arytmetyki (Kraków, 1513).

Jan Nepomucen św., kanonik i wikariusz generalny arcybiskupstwa praskiego, skutkiem zatargu z królem Wacławem czeskim uwięziony, wzięty na tortury i zrzucony z mostu do Wełtawy w r. 1393; kanonizowany w r. 1729.

Jan Nepomucen Salwator, arcyksiążę austriacki, artylerzysta, feldmarszałek, autor dzieł wojskowych; skutkiem zatargu z rodziną cesarską zrzekł się rang i nazwiska i jako Jan Orth wyjechał do Valparaiso (1889) i zginął bez wieści.

Jan Olbracht, król polski (1492—1501), syn Kazimierza Jagiellończyka i Elżbiety Rakuszanek; po uchwale oswobodzenia plemion słowiańskich z poddaństwa tureckiego przedsięwziął wyprawę bukowskią (1499), zakończoną straszną klęską Olbrachta, „za którego wyginęła szlachta“. Do odnowienia Unji z Litwą 1499 przyczynił się projekt rozbioru Polski, uknuty przez Iwana Wasiljewicza z ces. niem. Maksymiljanem. Najazd multański Stefana, najazd Iwana W. na Litwę, napaść Tatarów na Ruś Czerwoną z poduszczenia Iwana (1500) zatruły ostatnie lata króla, który † nagle w Toruniu 1501. Przewaga szlachty i pognebnienie kmieci oraz upośledzenie mieszczaństwa znalazły wyraz w potwierdzeniu statutu nieszwawskiego w r. 1454; w stosunku do stanu przywilejowanego zasada „neminem captivabimus nisi iure victum“ (nikt nie będzie uwięziony, jeżeli nie został skazany przez prawo), łączy się z obostrzeniem prawa przenoszenia się kmieci, wyjęciem ich z pod sądów ziemskich, zabronieniem mieszczaństwu kupowania majątków szlacheckich i ograniczeniem swobody handlowania — przy równoczesnym zwolnieniu szlachty od ceł, czołowego i opłat za żeglugę na Wiśle do Gdańska.

Jan z Olkusza, autor odpisu trzeciej księgi „Elementów“ Euklidesa; rękopis ten (z r. 1444) znajduje się w bibliotece uniwersytetu Jagiellońskiego.

Jan Orth, ob. Jan Nepomucen Salwator.

Jan III Sobieski, król polski, syn Jakóba S., kasztelana krak. i Teofili Danilowiczówny.

wnuczki hetmana Żółkiewskiego, *1624; w r. 1665 hetman polny po Czarnieckim i marszałek wielki po Jerzym Lubomirskim, ożeniony z Marią Kazimierą d'Arquien, wojewodziną sandomierską; w r. 1668 hetm. wielki kor.; w r. 1673, wbrew hetmanom litewskim, ruszył przez Bukowinę pod Chocim, gdzie odniósł walne zwycięstwo nad Turkami. 1674 wybrany królem, ruszył zaraz na Ukrainę przeciw Turkom i Tatarom, których pobili pod Lwowem 1675. Po koronacji (1676) podjął nową wyprawę przeciw Turkom, która, zakończona pokojem pod Żurawnem (1676), pozwoliła mu odzyskać 2/3 Ukrainy i zapewniła sojusz z niedawnym wrogiem. W 1683 uratował Wiedeń od oblegających go Turków, których potęga w Europie została dzięki temu ostatecznie złamana. Resztę lat panowania króla wypełniły spiski i intrygi panów przeciw niemu, awanturnicze sejmy i nieudane wyprawy na Wołoszczyznę i Bukowinę. †1696 w Wilanowie.

Jan ze Stobnicy, filozof i geograf polski, † ok. 1530 r.; profesor uniwersytetu krakowskiego, od 1520 r. rektor kolegium Lubrańskiego w Poznaniu, następnie franciszkanin. Jako filozof był skotysta. Wydał m. in.: „Generalis doctrina de modis significandi grammaticalibus“ (1515) i „Parvulus philosophiae naturalis...“ (1507, trzy przedruki). Z dziedziny geografii opublikował w 1512 r. w Krakowie: „Introductio in Ptolomei Cosmographiam“, którą później trzykrotnie (w 1519, 1531 i raz bez daty) przedrukowano. Wprawdzie nie jest to dzieło oryginalne, lecz przeróbka dzieła M. Waldseemüllera, dopełniona kilku opisami geograficznymi, jednakże zajmuje ono wybitne miejsce w dziejach geografii w Polsce, jako popularyzacja współczesnej wiedzy zachodniej, a w szczególności, jako pierwszy u nas dzieło, wzmiankujące o Ameryce. Dodane do wydania 1512 r. półknie (pierwsze mapy wydane w Polsce) nie są również pracą oryginalną J. ze Stobnicy, lecz kopją winięt z wielkiej mapy ziemi Waldseemüllera z 1507 r.

Jan Złotousty św., ob. **Jan Chryzostom**. **Jana**, rz. w Syberji wsch.; wypływa z jez. Molekju w górach Wierchojańskich, wpada delta do oc. Lodowatego, dług. 1.227 km.

Janaček Leoš, kompozytor, przedstawiciel muzyki morawskiej, *1854, †1928; opera J., „Její pastorkyňa“, zdobyła sobie rozgłos; prócz niej do cennych należą: „Katja Kaganova“ i poemat symfoniczny „Taras Bulba“.

Janaon (franc. Yanaon), posiadłość francuska w Indjach wsch., nad zat. Bengalską; m. J.

Janczarka, strzelba, używana przez janczarów, później przez wojska nieregularne; w Polsce przez Kozaków.

Janczarowie, doborowa piechota turecka, utworzona w r. 1329, składająca się z młodych chrześcijańskich braciów (co piąty jeniec szedł do j.), którzy zostali nawróceni na muzułmanizm. Liczba j. dochodziła od 100 do 400 tys. W czasie pokoju pełnili obowiązki policji i gwardji sułtańskiej. W późniejszych czasach zaczęli brać udział w rewolucjach pałacowych i stali się niebezpieczni dla sułtanów. W 1826 r.

Mahmut II wytył j. i zniósł na zawsze ich korpus.

Janczarska muzyka, orkiestra, złożona z dętych instrumentów miedziowych i perkusyjnych (traby, triangul, dzwonki, beben, talerze).

Janczewski Edward Glinka, botanik polski, *1846 na Żmudzi; profesor uniwersytetu w Krakowie, autor licznych dzieł w języku polskim, francuskim i niemieckim; członek Akademii Umiejętności; †1918.

Janet Paul, filozof francuski, *1823, †1899; profesor uniwersytetu paryskiego; przedstawiciel filozofii spirytualistycznej; autor licznych dzieł, tłumaczonych na różne języki; przekład polski: „Materjalizm współczesny“.

Janet Pierre, współczesny psycholog francuski, *1859; prof. Collège de France, członek Akademii; dzieła: „L'automatisme psychologique“, „Les névroses“ i in.

Jang-czou, m. w prow. Kiang-su (Chiny wsch.); wyroby bawełn., jedwabne i porcelanowe.

Jang-Ping (fr. Yang Ping), l. dopływ rz. Mekong w prow. Jun-nan (Chiny pd.), dług. 300 km.

Jang-tse-kiang (Rzeka Niebieska), najw. rz. w Chinach; wypływa z gór Kuen-lun, ujście na ptn. od Szanghaju do m. Żółtego, 5.250 km.; dorzecze 1,775.000 km²; żeglowna dla parowców na 1.600 km.; ważniejsze dopływy: Ja-lung-kiang i Wei-Kiang; porty wolne dla handlu zagranicznego: Czin-kiang, Wu-hu, Kiu-kiang, Hankou, Czong-king, Nan-king.

Jangi-Hissar, m. w Turkiestanie chińskim, na wys. 1.318 m.

Janicki Klemens, poeta laureatus z epoki rodzącego się w Polsce humanizmu, *1516 w Januszkowie, †1543 w Krakowie; uczył się w szkole Lubrańskiego w Poznaniu; był pod opieką Krzyckiego i Kmity i kosztem tego drugiego odbył studia w Padwie; otrzymał od papieża Pawła III wieniec poetycki. Wydał: „Clementis Janicil, poetae laureati, Tristium liber I, Variarum elegiarum l. I., Epigrammatum l. I“, „Querella Reipublicae Regni Poloniae“, „Epithalamium Serenissimo Regi Poloniae Domino Sigismundo Augusto... aeditio posthuma“ i „Vita Regum Polonorum“.

Janicki Konstanty, zoolog polski, *1876; profesor zoologii na uniwersytecie warszawskim; ogłosił szereg prac specjalnych z zakresu parazytologii i pierwotniaków, przeważnie w czasopiśmie „niemieckich“.

Janicki Stanisław, rolnik i ekonomista, *1872; studja na wydziale agronomicznym w politechnice ryskiej; pracował na roli; organizator Min. Rol. i Dóbr. państw. oraz Min. Przem. i Handlu; minister rolnictwa w gab. Paderewskiego 1919; 1924 w gab. Grabskiego.

Janiculum(-um), jeden z siedmiu pagórków, na których zbudowany jest Rzym; na prawym brzegu Tybru.

Janik Michał (pseud. Kordjan, Dr. J. J. Tym, St. Tyrteusz, Leonard), badacz literatury, *1874 w Ulanowie. Wydał: „Z wycieczki do Ameryki“, „Trzy odczyty“, „Najnowsza poezja polska“, „Mikołaj Rej z Nagłowic“, „Literatura polsko-syberyjska“, „Jul. Stow-

wacki“, „Z dziejów wymowy w XVII i XVIII wieku“, „Hugo Kollataj“, „Ostatnia przestroga dla Polski“, „Dzieje szkolnictwa polskiego“, „Mikołaj Reja żywot i dzieła“ i w. in.

Janikowo, w. w pow. inowrocławskim (woj. poznańskie), st. kol. 11 km od Inowrocławia; cukrownia.

Janikowski Andrzej, lekarz polski, *1799 w Pilźnie, †1864; kształcił się w Krakowie, był profesorem chirurgii na uniwersytecie warszawskim i profesorem w szkole farmaceutycznej; następnie objął katedrę medycyny sądowej i psychiatrii w akademii medyczno-chirurgicznej; pozostawił szereg prac, piastował wiele godności naukowych.

Janikowski Leopold, podróżnik polski po Afryce zach. i pd., *1856; zebrane zbiory etnograficzne złożył w Muzeum przemysłu i handlu w Warszawie, które założył wraz z Szczepnym Jastrzębowskiem w r. 1891.

Janikowski Stanisław, lekarz, syn popr., *1833 w Warszawie, †1881 w Krakowie; kształcił się w Dorpacie i zagranicą, był profesorem medycyny sądowej i policji lekarskiej w Krakowie; napisał wiele prac, zasłużył się specjalnie w ustaleniu polskiej terminologii lekarskiej.

Janin Jules, krytyk i romansopisarz francuski, *1804, †1874; twórca felietonu teatralnego i literackiego; od r. 1870 członek Akademii.

Janina, herb polski: na tarczy w polu czerwonym druga tarcza brunatna; nad hełmem w koronie szlacheckiej ogon pawi.

Janina, stol. Epiru w ptn.-zach. Grecji, nad jez. J., 18.900 miesz.; wyroby tkane złotem i saffjanowe, tkaniny jedwabne.

Janiszewski Jan Chryzostom ks., biskup sufragana gnieźnieńsko-poznański, *1818, †1891; świętny kaznodzieja, poseł na sejm pruski w Berlinie oraz do parlamentu w Frankfurcie (1848), gdzie protestował przeciw wcieleniu Wielkopolski do Rzeszy niemieckiej.

Janiszewski Tomasz, lekarz higienista, *1865; praktykował przez długie lata w Zakopanem; 1919 minister zdrowia publicznego.

Janiszewski Zygmunt, matematyk polski, *1888 w Warszawie, †1920; wykształcenie matematyczne i promocję doktorską (1911) otrzymał w Sorbonie; od 1913 był docentem uniwersytetu lwowskiego, a następnie objął katedrę matematyki (1919) na uniwersytecie warszawskim; założyciel i jeden z redaktorów czasopisma „Fundamenta Mathematicae“. Pracował nad różnymi działami matematyki, topologią, teorią mnogości, podstawami matematyki i in.; ogłosił szereg prac w czasopiśmie matematycznych.

Janiszki, dwa m-ka na Litwie, w pow. malackim i szawelskim.

Jankes (Yankee), nazwa nadawana mieszkańcom St. Zj. Am. Ptn.

Janko z Czarnkowa, ob. **Czarnkowski Jan**.

Janko-klawiatura, klawiatura, skonstruowana w r. 1892 przez Pawła Janko. Węgra, muzyka wykształconego w Konserwatorium wiedeń-

skiem; klawiatura ta złożona jest z sześciu rzędów klawiszy, piętrzących się terasowo. Awantażem tej klawiatury była możliwość wykonywania oktaw i decym nawet bardzo małym napięciem palców, przyczem jednak ich układ musiał być inny niż dawniej. Początkowo zainteresowanie dla wynalazku było ogromne; nawet w bieżącym wieku istniały jeszcze w berlińskich szkołach osobne kursy. Konieczność jednak zmian całkowitych w opracowaniu całej literatury fortepianowej na nowo, okazała się zbyt wielką przeszkodą do rozpowszechnienia klawiatury Janko.

Jankowski Czesław, literat i poeta, *1857 w Polanach w woj. wileńskim. Studja uniwers. w Warszawie i Krakowie. Wydał: „Poezje“, „Capriccio“, „Rymów nieco“, „Arabeski“, „Z notatek turysty“, „Po Europie“, „Powiat Osmiański“, „Wybór poezji“, „Korespondencja Radziwiłła Panie Kochanku“, „Sześćset lat stosunków polsko-pruskich“, „Na marginesie literatury“, „Wiersze niektóre“ i „Z dnia na dzień“.

Jankowski Czesław Borys, malarz i ilustrator polski, *1862; studja w Szkole rysunkowej warszawskiej; w latach 1880—89 główny rysownik tygodników warszawskich i krakowskich; wyjechał następnie do Paryża, gdzie na temże polu zdobył sobie sławę i powodzenie; skomponował nadto kilka cykliów kartonowych: „Życie artysty“, „Sen matki“; maluje również olejno: „Wydziedziczony“, „Ide“ i in.

Jankowski Edmund, nestor ogrodnictwa polskiego, *1849; studiował nauki przyrodnicze w Warszawie, hodowlę drzew w Paryżu; założyciel i długoletni prezes Tow. Ogrodniczego w Warszawie; autor licznych prac, szczególnie z zakresu patologii.

Jankowski Jan, inżynier, *1882; studja w Warszawie, Pradze Czeskiej i Krakowie; minister pracy i opieki społecznej 1921 r. w gabinecie Witosa, potem 1926 r. w gabinecie Skrzyńskiego.

Jankowski Jerzy, poeta futurystyczny, *1887. Wydał: „Tram w poprzek ulicy“.

Jankowski Józef, teozof, mistyk, poeta i tłumacz, *1865 w Wiśniczu; ukończył wydział filolog. uniwers. warszawskiego, szkołę dramatyczną warsz. i École des Sciences w Paryżu. Wydał: poezje „Staccato“, „Siostra Lucja“, „Strachy“ (kaprys sceniczny), „Rytmy i rymy“, „Skarbczyk poezji chińskiej“, „Zwrotki“, „Kesa“ i „Poezje“; prozę: „Rzecz o Samueli Zborowskim“, „Magja piękności“, „Nowości okultyzmu“; nadto: „Psalmy Dawidowe“, „Mina“ sielanka, „Pieśni ofiarne“ Rabindranatha-Tagore, „Klucz odrodzenia duchowego“, „Hoene-Wroński: Tajemnica polityczna Napoleona“, „Chrystus na wojnie“ poemat, „Do braci rzemieślników“ i „Rozmowa z Nikodemem“.

Jankowski Józef, wybitny dowódca w powstaniu 1863 r., *1832 w pow. marjampolskim; ukończył instytut agronomiczny w Marymoncie; od końca stycznia 1863 r. przez rok cały walczył na terenach między Wisłą a Bugiem;

wzięty do niewoli, stracony w cytadeli warsz. 1864 r.

Jankowski Józef, współczesny architekt polski, * w Kupczyńcach. Studja we Lwowie, Wiedniu i Dreźnie. Pracował we Lwowie, od 1921 w Warszawie w bud. miejskiej w zakresie urbanistyki.

Jankowski Karol, architekt, * 1868; † 1928; profesor politechniki warsz.; zaprojektował i wykonał większe budowle: w Warszawie — Bank Zjednoczon. Ziemi Polskich, dom towarowy „Bracia Jablkowskich”, Instytut aerodynamiczny przy politechnice, Zakłady wychowawcze SS. Nazaretanek; na prowincji — kościół w Małkini.

Jankowski Placyd, (pseudonim John of Dycalp), ksiądz unicki, powieściopisarz, * 1810, † 1872; ukończył uniwersytet w Wilnie; starał się przeschęcić humor angielski do literatury polskiej i w tym duchu napisał: „Zaścianek”, „Pisma przedślubne i przedsplunowe”, „Ostatni upiór w Bielehradzie”, „Chwila”, „Opowiadania”, „Powieść składana” (do spółki z Kraszewskim), „Doktor Panteusz w przemianach”, „Sędzia Pieniążek”, „Anegdota i fraszkki”, „Kilka wspomnień uniwers.”, „Kabała z odpowiedzi wirujących stołów”, „Adaś”, „Posiedzenia wiejskie”, „Fanaberje pana starosty Kaniowskiego”, „Wspomnienia szkolne i uniwers.”, nadto przekłady z Goethego.

Jan Mayen, niezamieszkała, od 1920 do Norwegii należąca wyspa wulkan. (wulkan wygasły Beerenberg, 2.545 m.) na oceanie Lodowatym Płn., na płn.-wsch. od Islandji, pod 71° szer. płn.; 413 km²; od 1920 stacja meteorologiczna i radiowa.

Jannasch Paul, chemik niemiecki, * 1841, † 1922; od r. 1892 profesor w Heidelbergu, od r. 1918 profesor honorowy; liczne prace z chemii analitycznej, organicznej itd. Napisał: „Analyse von Mineralien und Gesteinen”, „Praktischer Leitfaden der Gewichtsanalyse” (2-gie wydanie).

Jannequin Clément, kompozytor francuski, przedstawiciel francuskiej kanzony w XVI wieku; pieśni J., zwykle 4-o głosowe a capella, miały charakter ilustracyjno-programowy. Do najcenniejszych i najpopularniejszych kompozycji J. należały: „La bataille de Marignan”, „Le chant des oiseaux”, „Les cris de Paris”, „La prise de Boulogne”, „Le chant de l'aloüette”, „La caquet des femmes” i w. in.

Janocki Jan Daniel Andrzej, właściwe nazwisko Jaenisch, pierwszy bibliograf w Polsce; * 1720 w Wyborgu w Finlandji, † 1786; był sekretarzem Załuskiego, a następnie bibliotekarzem; liczne dzieła w języku łacińskim i niemieckim.

Janosik, słynny „zbójnik” tatrzański, żyjący w XVIII w.; w podaniach i pieśniach górali tatrzańskich i podhalan występuje jako dzielny bohater wojny, męczennik okrutnych sądów.

Janota Eugenjusz, ksiądz, pedagog i etnograf, * 1823 w Kętach; od 1871 prof. języka

i literatury niemieckiej na uniwers. lwowskim. † 1878; ogłosił m. in. prace: „Wiadomość historyczna i geograficzna o Żywiecczyźnie” (1859), „Bardów, historyczno-topograficzny opis miasta i okolicy” (1862); jako miłośnik natury przyczynił się wielce do ogłoszenia w r. 1869 ustaw o ochronie świstaków i kozic w Tatrach.

Janowicz Ludwik, działacz socjalistyczny, * 1859 na Żmudzi; podczas studiów w Akademii rolniczej w Moskwie nawiązał stosunki z młodzieżą rewol. ros. i zaczął organizować tam młodzież polską pod sztandarem socjalizmu; 1884 przybył do Warszawy i wstąpił do organizacji „Proletariatu”; skazany na 16 lat katorgi, odbywał ją w Szlisselburgu, potem na osiedleniu w obwodzie jakuckim. Napisał „Zarys rozwoju przemysłu w Król. Polskim”; † 1902 w Jakucku.

Janowiec, 1) m-ko w pow. kozienickim (woj. kieleckie), nad Wisłą, naprzeciw Kazmierza; 1.400 mieszk.; ruiny zamku Firlejów z XVI w.; 2) m-ko w pow. żnińskim (woj. poznańskie); 2.400 mieszk.

Janowiec, ob. Genista.

Janowski Aleksander, autor „Wycieczek po kraju”; inicjator ruchu krajoznawczego; współzałożyciel w r. 1905 Pol. Tow. Krajoznawczego w Warszawie; * 1870.

Janowski Jan Nepomucen, publicysta, * 1803, † 1888; uniwersytet w Krakowie i w Warszawie; podczas powstania w r. 1831 był urzędnikiem w Komisji skarbowej; pisywał do „Kurjera Polskiego” i „Demokraty Pol.”, redagował „Gazetę Polską”; na emigracji był jednym z założycieli Tow. demokratycznego. Osobno wydał: „Krótki katechizm polityczny”, „Les derniers moments de la révolution de Pologne en 1831 r.”, „Prawa człowieka i obywatela”, „Jezuici w Polsce”, „Margrabia Al. Wielopolski”, „O początku demokracji polskiej”.

Janowski Józef Kajetan, członek Rządu Narodowego w 1863 r., * 1832 w Warszawie; ukończył 1856 wydział architektury w warsz. Szkole sztuk pięknych; od grudnia 1862 r. członek Komitetu Centralnego, później sekretarz stanu w Rządzie Narodowym; w lutym 1864 r. opuścił Warszawę i zamieszkał we Lwowie, gdzie † 1914; zostawił „Pamiętniki o powstaniu styczniowym” (2 t., 1923—25).

Janowski Ludomir, współczesny malarz polski, * 1862 w Wileńszczyźnie; kształcił się w Akademii Petersburskiej; malował przeważnie portrety, mieszka w Warszawie.

Janowski Ludwik, historyk kultury polskiej na Litwie i Rusi, * 1878 w Mławie; studja uniwersyteckie w Kijowie i Krakowie; był nauczycielem jęz. greckiego w Kijowie; od 1912 docent uniw. Jagiellońskiego, od 1919 profesor historii kultury na uniwersytecie wileńskim. † tamże 1921; ważniejsze prace: „Historiografia Uniw. Wileńskiego” (1922), „W promieniach Wilna i Krzemienia” (1923).

Janowski Stanisław, malarz, * 1866 w Krakowie; studja w Krakowie i Monachjum; maluje pejzaże („Zima” i in.); w latach 1894 do 1896 wraz z Bollerelem panorama „Tatry”.

Janowski Władysław, dr. med., docent uniw. warsz.; * 1866; † 1928; w Warszawie, gdzie w 1890 uzyskał dyplom lek.; 1894 studjował w Paryżu i Berlinie seroterapię, którą pierwszy w kraju zastosował; 1896 ordynator oddz. chorób wewn. szpitala Dziec. Jezus; 1903 docent Akademii Wojsk.-lek. w Petersburgu; 1897—1900 redaktor „Pamiętnika Tow. Lekarskiego Warsz.”; 1908 sekretarz gen. Twa Nauk. Warsz., 1912 wiceprezes tejże instytucji. Z wielu (95) prac wyróżnia się cykl prac o ropieniu i błonicy, długi szereg prac o ciśnieniu krwi, o pierwotniakach, o nerwobólach, kamieniach żółc. itd. Większość tych prac ogłoszona była w jęz. niem., franc., włoskim i in.

Janów, 1) m-ko w pow. częstochowskim (woj. kieleckie), 2 km. od Złotego Potoku; 1.600 mieszk.; 2) m-ko w pow. drohiczyńskim (woj. poleskie), st. kol.; 3.100 mieszk.; 3) m-ko w pow. gródeckim (woj. lwowskie), 1.820 mieszkańców. W pobliskiej Wolf Dobrostańskiej źródła wodociągów lwowskich; 4) m-ko w powiecie przasnyskim (woj. warszawskie), nad rz. Orzycem; 2.800 mieszk.; 5) m-ko w pow. sokólskim (woj. białostockie); 2.000 mieszk.; 6) m-ko w pow. trembowelskim (woj. tarnopolskie), nad rz. Seretem; 2.300 mieszk.; ruiny zamku; 7) w pow. katowickim; 5.050 mieszkańców; kopalnie węgla kam.

Janów, 1) (lit. Jonawa), m-ko na Litwie nad rz. Wilją. 3.000 mieszk., okolica polska; 2) m-ko w pow. winnickim na Ukrainie, nad rz. Bohem; 2.000 mieszk.; ruiny zamku; kościół rz.-kat. z 1780 r.

Janów Lubelski (Ordynacki), m. pow. w woj. lubelskim, nad rz. Białą, 6.450 mieszkańców; kościół z cudownym obrazem N. M. Panny, pomnik Tadeusza Kościuszki.

Janów Podlaski, m. w pow. konstantynowski (woj. lubelskie), nad rz. Krzywką; 3.360 mieszk.; siedziba niegdyś biskupów łuckich, dziś podlaskich; katedra ufundowana w r. 1428 przez w. ks. Witolda; grób Adama Naruszewicza.

Jansenizm, prąd religijno-filozoficzny w łonie katolicyzmu francuskiego XVII w., wywodzący się od Korneliusza Jansena, profesora Pisma Św. w Lowanium, * 1585, † 1638. Klasycznym dziełem J. jest „Augustinus” (1640), w którym przedstawia właściwą naukę Augustyna o łasce, wolnej woli, predestynacji i grzechu. Skierowane przeciwko Jezuitom, wywołało, podobnie jak dzieło du Verger'a „Petrus Aurelius”, długoletnie spory, spotęgowane bullami papieży, w których były potępione zasady Jansena. Główne oparcie miał w klasztorze Port-Royal, gdzie działał du Verger, a później jego uczeń A. Arnauld; do jego obrońców i wyznawców należał także Pascal (w „Prowincjałkach” i P. Quesnel, który przez Nowy Testament, specjalnie wydany w r. 1693, chciał szerzyć ducha jansenizmu wśród ludu. Klasztor w Port-Royal został w r. 1710 zburzony, a zasady Quesnela w bulli Unigenitus z r. 1713 potępione. Spory

jansenistyczne trwały dalej, a ucichły dopiero po zniesieniu zakonu jezuitów i wybuchu rewolucji francuskiej. Część jansenistów utworzyła w Niderlandach kościół, istniejący pod nazwą kościoła uczniów św. Augustyna albo utrechckiego. Janseniści wyświęcili pierwszego biskupa starokatolickiego, Reinkensa.

Janssen Jules, astrofizyk francuski, * 1824, † 1907. Badał stan fizyczny i chemiczny słońca. Pierwszy zaobserwował widmo chromosfery i protuberancji słońca, oraz podał metody ich obserwacji. Pod kierunkiem J. zostało wybudowane obserwatorium do badań widmowych na Mont-Blanc (4.600 m.). Od r. 1875 dyrektor Obserwatorium astrofizycznego w Meudon.

Janssens Abraham, malarz flamandzki, * 1575 w Antwerpii, † 1632, współzawodnik Rubensa. Ważniejsze prace: „Złożenie do grobu” i „Madonna z dziećmi”.

Janssens Cornelis van Ceulen (także Janon, Jonson), malarz flamandzki, * 1593 w Londynie, † ok. 1664 w Amsterdamie. Z dzieł: „Mężczyzna z rękawiczką” (Drezno), „Dama z wachlarzem” (tamże).

Janssens Viktor Honorius, malarz flamandzki, * 1664, † 1739; malował sceny z życia towarzyskiego.

Janthina fragilis, zwierzę; typ: mięczaki (Mollusca), gromada: brzuchonogi (Gastropoda). W okresie składania jaj wydziela obficie śluz, który zawiera liczne pęcherzyki powietrza, dzięki czemu utrzymuje się na powierzchni morza wraz z przyklepionymi doń jajami. Żyje na otwartym morzu.

Jantra (Jetar), pr. dopływ Dunaju w Bułgarii, dług. 128 km.

Januarjusz św. (właśc. San Gennaro), biskup Benewentu; zginał śmiercią męczeńską w r. 305; patron Neapolu.

Januis clausis (łac.), za zamkniętymi drzwiami; w tajemnicy.

Janus, bóg Rzymian o dwóch lub czterech twarzach; w pierwszym przypadku bóg dnia i nocy, w drugim czterech pór roku; pod jego opieką były drzwi i przejścia. Świątynia J. zbudowana przez Romulusa, otwarta była podczas wojny, zamknięta w czasie pokoju.

Janusz I, zwany Starszym, od roku 1387 książę mazowiecki; przeniósł stolicę swą i kolegiatę z Czerska do Warszawy, gdzie zbudował warowny zamek nad Wisłą. J. II, książę mazowiecki od r. 1463, ostatni ks. płocki; ubiegał się po śmierci Kazimierza Jagiellończyka o koronę na sejmie w Piotrkowie (przeciw Janowi Olbrachtowi). J. III, ostatni książę mazowiecki (1524—26), wraz z poprzednikiem i bratem Stanisławem pochowany w archikatedrze św. Jana w Warszawie.

Janusz Bohdan, współczesny publicysta i archeolog polski, wydał m. i.: „Typy etniczne i kult. w prahistorji Galicji wsch.”, „Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego” (1913), „Zabytki przedhistoryczne w Galicji wsch.” (1918) i in.

Januszajtis Żegota Marjan, gen. wojsk polskich, * 1889 w Mirowie; studja agronomiczne w Dublinach; przed wojną komendant Drużyn Strzeleckich; w Legionach Polskich doszedł do rangi pułkownika; 1918 wicedyrektor Komisji Wojskowej, 1921 generał, 1924—26 wojewoda nowogródzki; ogłosił: „Strategiczne granice Polski na wschodzie” (1919).

Januszkiewicz Adolf, literat, * 1803, † 1857. Uniwersytet w Wilnie. Zimą 1829—30 spędził w towarzystwie Mickiewicza we Włoszech. Po wybuchu powstania znalazł się w Warszawie. Był zesłany do Tobolska. Wydał: „Listy ze stepów kirgiskich”.

Januszkiewicz Aleksander, lekarz-internista polski, * 1872 na Podolu; studja medyczne w Kijowie; mianowany w 1921 r. prof. diagnostyki i terapii ogólnej na Uniwersytecie Wileńskim, przeniesiony na katedrę patologii szczegółowej i terapii z II kliniki chor. wewn. Dziekan wydziału lekarskiego w latach 1921/23. Wyd.: „Wpływ alkoholu na funkcje nerek” i in. rozprawy.

Januszkiewicz Eustachy, brat Adolfa, wydawca, księgarz i publicysta emigracyjny, * 1805, † 1874. Wraz z Jełowickim założył w r. 1835 księgarnię polską w Paryżu. Wydawał „Pielgrzymka polskiego” i „Młoda Polska”. W r. 1856 założył wraz z Kalinką i Klaczką „Spółkę wydawniczą”. Korespondent „Czasu”. Osobno ogłosił: „Polacy w Oporto”.

Januszowski Jan, kodyfikator praw, moralista i wydawca, * 1550, † 1613. Kształcił się w Ak. Krak. i w Padwie. Po śmierci żony został księdzem. Z dzieł ważniejsze: „Nowy charakter polski”, „Statuta, prawa i konstytucje koronne”, „Wywód J. Januszowskiego i obmowa z strony statutów koronnych”, „Cenzor obyczajów niektórych potocznych”, nadto: edycja zbiorowa dzieł J. Kochanowskiego, przekład „Turcyków” Orzechowskiego, ustęp z „Żywotów” Plutarcha.

Janville Sibille, ob. Gyp.

Januż Iwan, ekonomista i publicysta ros., * 1846; prof. prawa finansowego w Moskwie. wydał m. in. prace: „Osnownija naczala finansowej nauki” (1890), „Istoriczeskij ocerk razwitiu fabrycznozawodskoj promyslnosti w Carstwie Polskom” (1887) oraz „Otczot po izsledowanju fabryczno-zawodskoj promyslnosti w Carstwie Polskom” (1887).

Jańsbork (niem. Johannisburg), m. pow. na Mazowszu pruskim (Prusy Wsch.), nad rz. Pisa; zamek krzyżacki; w pow. słynna puszcza Jańsborska, 965 km².

Jański Bohdan, działacz wśród emigracji polskiej we Francji po 1831 r., * 1800; podczas studjów technicznych w Paryżu zwolennik saint-simonizmu, potem gorący apostoł religijny, inicjator zakonu zmartwychwstańców; † 1840.

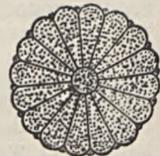
Jańskie Łaźnie (czes. Janské Lázně, niem. Johannisbad), m-ko w żupie Hradec Králové (Czechosłowacja), nad rz. Upą, na pld. sto-

kach Karkonoszów; kąpiele, cieplice, źródła żelaziste.

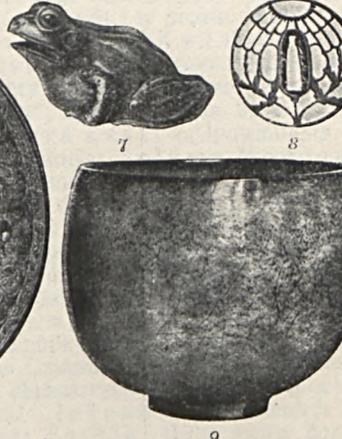
Jap (ang. Yap), zach. wyspa w Karolinach na oc. Spokojnym; 247 km², 8.620 mieszk.; dawna posiadłość niem., obecnie japońska na mocy konferencji waszyngtońskiej St. Zj. Am. Płn. i Japonji, bez prawa jej ufortyfikowania; 3 kable, podzielone pomiędzy St. Zj. Am. Płn., Holandję i Japonję.

Japetus, dziewiąty satelita Saturna, odkryty przez Cassini'ego 25 października 1671. Odległość = 58,91 równikowych promieni Saturna; obrót gwiazdowy 79^d 7^m 56^s 22^z. 7, wielkość gwiazdowa 11—12, średnica 843 kilometry.

Japonja (Nippon), cesarstwo wyspiarskie we wsch. Azji, pomiędzy m. Japońskim i oc. Spokojnym, 385.522 km², 55.961.000 mieszk. (22.000 Chińczyków, 9.000 Europejczyków); wraz z kolonjami 684.750 km², 77.752.800 mieszk.; składa się z 4 głównych wysp (od pld. ku płn.): Kiusiu, Szikoku, Hondo (Honsiu lub Nippon) i Jesso (Hokkaido), i mniejszych: Riu-Kiu (Liu-Kiu), Bonin, Kurylskie, nadto kolonie: wyspa Formoza (Taiwan) z grupą Hokoto (Pescadores lub Pongo) i w. wulkanicznymi, od 1905 r. półowa wyspy Sachalin, półwysp Kuantung (Kuantu), od r. 1910 półwysp Korea (Czosen), od r. 1920 wyspy Karolińskie, Marjańskie i archipelag Marshalla aż do równika w Mikronezji (byłe kolonie niemieckie). Wyspy japońskie są górzyste i wulkaniczne (35 czynnych wulkanów), stąd częste trzęsienia ziemi (1923 na pld. wybrzeżu Hondo zniszczone m. Tokio i Jokohama, ostatnio ponownie wiosną 1925): na wyspie Hondo dwa łańcuchy górskie, szczyt Fudzijama 3.840 m. Rzeki krótkie, mało żeglowne, natomiast wybrzeże silnie rozczłonkowane, dużo zatok i przystani. Klimat na pld. podzwrotnikowy, na płn. borealny, podobnie flora i fauna; na pld. trzcina bambusowa i malpy, na płn. lasy iglaste i niedźwiedź polarny. Autochtonami (na Jesso i wyspach Kurylskich) są Ainowie z odrębnym językiem (ok. 20.000). Japończycy należą do rasy mongolskiej, pokrewni bliżej ludom fińskim i tureckim, niż Chińczykom; wzrost niewielki (147—158 cm.), cera żółta, oczy skośne; bardzo zdolni, pracowici i doskonali kupcy; dawniej stany: szlachecki (kwasoku), rycerski (szisoku czyli samuraj) i lud prosty (hemin); wyznanie: szintoizm (kult przodków) i buddyzm; od r. 1876 zupełna wolność wiary, w ostatnim czasie, z powodu gęstego zaludnienia (187 głów na 1 km²), znaczna emigracja do St. Zj. Am. Płn. (żółte niebezpieczeństwo), Chin, Brazylii, Australji, Kanady. J. od r. 1889 jest monarchją konstytucyjną dziedziczną, z dwuizbowym parlamentem i radą ministrów na wzór europejski, powszechną służbą wojskową, marynarką wojenną (porty wojenne: Hakodate, Jokohama, Nagasaki), przymusem nauczania; pięć uniwersytetów państwowych: Tokio, Kioto, Tohoku, Kiu-szui i Tokaido. Ziemi uprawnej 35%, lasów 55%, brak łąk i pastwisk; produkty: ryż,

Japonja:
herb mikada.

1. Fragment dawnego pałacu cesarskiego w Pekinie (Chiny, ok. 1800). 2. Główny krużganek Toszodajji w Nara (Japonja, VIII w.). 3. Pagoda koło Szanghaju (Chiny). 4. Pagoda Yakusziji w Nara. 5. Waza porcelanowa, z gat. Zielonych (Chiny, okres Khaug-hi, 1662—1722). 6. Chińskie zwierciadło bronzowe z motywami winogron (VI do VIII w.). 7. Netsuke z drzewa (Masanao, Japonja; 1/2 wielk. oryg.). 8. Żelazna garda miecza japońskiego (Owari; 1/3 wielk. oryg.). 9. Naczynie kamienne (Chiun-Yao, Chiny, XI do XII w.). 10. Naczynie do herbaty, (Ninsel, Japonja, XVII w.). 11. Chiński bronz (okres przedchrześcijański). 12. Skrzynka z laki złoconej (Japonja XVII w.).

pszenica, jęczmień, żyto, bób, herbata, indygo, tytuń; plantacje morwowe; b. rozwinięte rybolówstwo, podstawa utrzymania ludności; kopaliny: węgiel, miedź, żelazo, wyroby jedwabne, bawełn., lakowe i porcelanowe; przemysł metalurg., włókienniczy, ceramiczny, papierniczy, drzewny, farbiarski; wywóz do Chin, Indyj, Am. Płd.; wysoka produkcja artystyczna. Stol. Tokjo, 2,2 milj. mieszk.; większe m.: Osaka, Kobe, Kioto, Nagoja, Jokohama, Nagasaki, Hiroszima, Hakodate, Kure, Kanazawa, Sendaj, Otaru i in. Linij kolej. 15.799 km., telegr. 44.464 km.; bardzo ożywiony ruch handlowy morski z St. Zj. Am. Płn., Indjami bryt., W. Brytania, Chinami i Australją. Historia: władca (cesarz) J. zwał się mikado, jego wasale dajmios; w r. 1192 dziedzicznym naczelnym wodzem (szogun) państwa był Yoritomo. Jeden z jego późniejszych następców Jeyasu w r. 1603 nadał krajowi ustrój, którego mocą mikado był tylko nominalną głową państwa, i zamknął wstęp do J. wszystkim cudzoziemcom. Dopiero w r. 1854 St. Zj. Am. Płn. zawarły z J. traktat handlowy; w tymże roku zrobiła to Anglja, w r. 1855 Rosja i Holandja, w r. 1860 Portugalja, w r. 1861 Prusy, w r. 1868 niemiecki związek celny i Austria. Około tego czasu nastąpiło ściśle połączenie dajmiosów z mikadą. W r. 1867 wybuchła wojna domowa, której skutkiem ówczesny cesarz Mutsuhito (122-gi mikado z rządu) stał się władcą rzeczywistym, a szogunat został zniesiony. Japonja w szybkim tempie zaczęła przyjmować cywilizację europejską. W r. 1875 przyłączone zostały wyspy Kurylskie, Bonińskie i Liu-Kiu; w r. 1894 rozpoczęła się wojna z Chinami o protektorat nad Koreą; po zwycięskiej bitwie pod Fiangiangiem, zdobyciu woj. portów Artura (1894) i Wel-hal-weł (1895) i opanowaniu floty chińskiej, zawarty został pokój w Szimonoseki, którego mocą J. otrzymała wyspę Formozę, wyspy Rybackie i 200 milionów taell. W r. 1898 odstąpiła port Wel-hal-weł Anglii. W roku 1904 wybuchła wojna rosyjsko-japońska o przodownictwo w Azji wschodn. Po częściowem zniszczeniu, względnie zablokowaniu floty rosyjskiej w porcie Artura i jego zdobyciu, wojna lądowa, prowadzona w Mandżurji, dała J. zwycięstwo nad rzeką Jalu, pod Wanfangko, nad rz. Szaho (marszałek Ojama), Liaojangiem i wreszcie pod Mukdenem. Równocześnie cała bałtycka flota rosyjska uległa koło wyspy Cuszima zupełnemu zniszczeniu (1905). Pośrednictwem prezydenta St. Zj. Am. Płn., Roosevelta, doprowadziło do pokoju w Portsmouth, który J. stosunkowo niewiele przysporzył korzyści, umożliwił jej jednakże zajęcie stanowiska mocarstwa światowego i uzyskanie wolnej ręki w stosunku do Chin, wskutek czego nastąpiła w r. 1910 aneksja Korei; w r. 1911 zawarty został tajny układ z Meksykiem, skierowany przeciw St. Zj. Am. Płn., celem uzyskania stacji węglowej w zatoce Magdaleny do przyszłej walki o ocean Spokojny. Po śmierci Mutsuhity w r. 1912 wstąpił na tron obecnie panujący cesarz Yosizhito (następca tronu i regent Hirohito). W wojnie światowej J. stanęła po stronie ententy i odebrała Niem-

com Klauzczau i Czingtau, w r. 1915 zawarła sojusz z Chinami i Rosją. W r. 1925 Anglja, pod naciskiem państw kolonialnych, nie wznowiła sojuszu z J., poczem nastąpiło ściślejsze zbliżenie J. z Rosją sowiecką.

Japońska literatura przez długi czas ulegała wpływom chińskim, a nawet wielu uczonych i poetów japońskich pisało po chińsku. L. j. dzieli się na sześć okresów, podług Jokasaki, oraz siódmy najnowszy. Okres I trwał od najdawniejszej przeszłości do 700 r. po Chr. Panowała liryka: wiersze krótkie zwane tanka, oraz dłuższe (naga-uta). Zebrano je później (w VIII w.) w antologjach i księgach historycznych (ob. Okres II). Nadto w VI—VII wieku powstały księgi relig. Norito (wykład szintoizmu) oraz przekład Konfucjusza (Ron-go). Wkrótce też zaczęły się ukazywać pisma w duchu buddyjskim. Okres II obejmuje wiek VIII (700—800); zbierał on materiały okresu poprzedniego. Dwa sławne dzieła historyczne: Koziki (roczniki starożytne) i Nihongi (roczniki Japonji) zawierają wiele poemacików z okresu I. Nadto zbiór Manioszu zawiera 4.500 utworów nowszych. Okr. III (od końca VIII w. do XII) był epoką wyzwolenia Japonji z pod przewagi chińskiej. Język japoński zwyciężył w poezji i w prozie. Ułożono antologię pt. Kokin-szu (IX w.) tj. „Stare i nowe”. Pisano powieści fantastyczno-awanturnicze tzw. „Monogatary”. Najgłośniejsze: Genji Monogatary, której autorką była Mara Saki, oraz Makura Zaszii („Opowiadania do poduszki”). Historia: Jeigwa Monogatary (Historja sławy) oraz O-Kagami (Zwierciadło Wielkie), dzieje doprowadzone do r. 1036. Okres IV (od XII do XIV). Upadek oświaty; wyłącznie kapłani buddyjscy trwają na stanowisku. Kilka dzieł historycznych jak Gamppei Seisuki (dzieje walk rodów Gen i Hei), Midru Kagami. Krytyka literacka: Mumel-szo. Pamiętniki najlepszego autora tych czasów Kamo Czamei. Okres V (od XIV do XVII). Nowo chińszczyzna przeważa. Czika-fusa napisał Tinkoszotoki (historja monarchów jap.); Taihiki (hist. wojen domowych XII—XIII w.). „Pisma z czasów nudy” wydał w XIII w. Kenko-Hosza — satyryczny obraz obyczajów epoki. W tym czasie powstaje teatr; tzw. matsury, rodzaj misterjów na tle religijnem (szinto); rozwinał się z tego no-dramat święty, raczej buddyjski. Sztuki te zebrane są w zbiorze pt. Yo-Kyoku-Tsuge (XV w.), gdzie mamy 245 sztuk (no), oraz Kiyogen-ki (50 sztuk zw. Kiyogen tj. fars, komedji, intermezzów). Okres VI (XVII do połowy XIX). Uczeń zowią się kangakusza, tj. nauczyciele chińscy, a więc znów Japonja podpada pod wpływ obcy. Pisze się dużo i drukuje. Arai Hakuseki (†1725) pisał dzieła historyczne, a także Seijokibun (o Europie), Oranda-ki (o Holandji). Ibara Saikaku pisał krótkie opowiadania. Matsura Baszo (†1694) stworzył wiersz z 17-tu sylab złożony, zwany Haikai, dziś modny w Paryżu i naśladowany. Zaczyna się reakcja przeciw „nauczycielom chińskim”. Mitokomen (†1700) zebrał kroniki japoń-

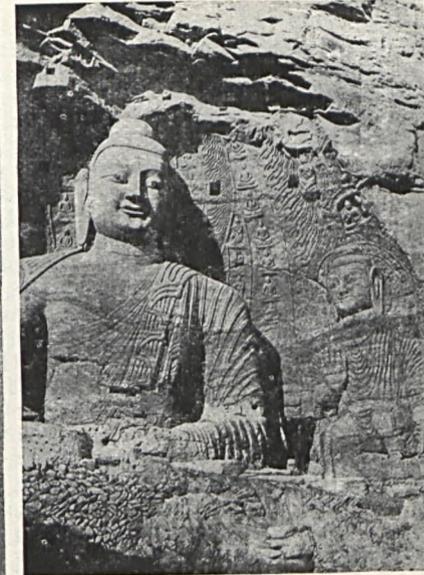
skie i ogłosił „Dzieje J.” (zresztą po chińsku), do dziś b. cenione. Powstali tzw. Waga-kusza (miłośnicy przeszłości narodowej). Po japońsku wyszła wielka antologia: Fusoino szu. Mabuczi (†1769) ogłosił dzieła o jęz. jap. Norinaga (†1801) jest odrodzicielem szintoizmu. Astutane (†1843) wydał Kiszin-Sziran, tj. nowy traktat o bogach. Ohaszi Sanzo (†1862) wystąpił przeciw Europie. Wielki rozwój teatru narodowego: powstaje cech deklamatorów (kataribe); Szekspirem japońskim jest Czika matsu, autor 100 sztuk tragicznych i komicznych. Okres VII (dodatkowy; obejmuje czasy przewrotu, wpływów europejskich, naśladownictw, zwłaszcza lit. angielskiej). Romanse na wzór Walter-Scotta pisali: Tsubuczi, Bakin, Tanehiko, Samba. Zaczęto zbierać podania ludowe, które tłumaczono na różne jęz. europ. Ostatnimi czasy powstała też nowa szkoła poetycka Sintaisi-szu. Tłumaczą pisarzy ang., niem., a nawet polskich („Quo vadis”, „Marta” E. Orzeszkowej), także dzieła naukowe i filozoficzne. Fukuzawa wydał Seijo Jidzo („Stan państw europejskich”). Po wojnie 1904—05 r. wiele nowych pism japońskich tłumaczono na języki europejskie.

Japońska sztuka. Architektura. Z rozpowszechnieniem buddyzmu w VI i VII w. rozwija się budownictwo świątyń, pałaców, fortec, pod wpływem Indji i Chin. Cechy charakterystyczne: drzewo, jako wyłączny niemal budulec (ze względu na trzęsienia ziemi), przewaga otwartych części gmachu (ściany ruchome, lekkie), wielkie rozmiary dachu. Najcelniejsze zabudowy: VIII w. — fort Taga, rozbudowa dawnej stolicy Nara (św. Todajji, św. bogini Kuanou, słynna świątynia Todji) i budowle w Kioto (pałac cesarski Hyeianzo, wielka św. Enriakudzi). W IX w. — pałac Goszo, świątynia Obaku w Ojii. W XII w. stopniowe uwalnianie się od obcych wpływów. Pagoda Hatszman w Komakura. W XV w. po chwilowym upadku budownictwo wznosi się i pozostawia liczne świątynie i rezydencje tzw. klasyczne: pałac Kinkakudji w Kioto, pawilon Ghinkakudji tamże. W w. XVI zjawiają się budowle murowane: cytadela w Osaki. W XVII w. rozkwit architektury japońskiej w związku z intensywnym rozwojem zdobnictwa dekoracyjnego. Najśłynniejsze świątynie: w Jeddo-Sziba, Onigeno, Assaka; buddyjska św. Tsiidzin w Nikko, św. Yeyas w Kioto. Działalność słynnego Hidari Zingoro. Z budowli świeckich: zamek w Nagoya. Od poł. XIX w. wpływy Europy i umyślna europeizacja budownictwa. Rzeźba. Rzeźby buddyjskie; posagi drewniane, olbrzymie, często fantastyczne, wypełniające świątynie buddyjskie. Wizerunki bogów grzmotu i wichrów, diabłów itp. Najstarszy z posagów, wykonany przez samego apostoła buddyzmu w VII w. — posąg „syna Sziotoku Daiszi” (św. Horiouji). Kolosalny posąg Buddy, tzw. Daibutsu, w Nera (739). Posagi w świątyniach Todji w Kioto (VIII w.). W XII w. olbrzymi Daibutsu w Kamakura. Następnie upadek rzeźby. Od XVII w. stały rozwój rzeźb z brązu; cyzelatorstwo (Hi-

dari Zingoro). Figurki zwierząt (w św. Nikko, w muz. Cernuschi w Paryżu, w kolekcji Camondo w Luwrze). W XVIII w. rzeźba naturalistyczna (portret tschijain'a). Rzeźba zdobnicza: gardy mieczów (Kinai, Tomonoszi, Jejiu), drobne figurki tzw. „netzke”. W XIX w. rzeźbiarze: Seimin, Toun, Teijo, Somin, Seifu, Nakoszi. Doprowadzenie sztuki cyzelerskiej (w metalu) do doskonałości. W związku z rzeźbą — wyrób masek, rozpowszechniony od głębokiej starożytności. Słynne maski z laku z IX, X, XI i XII w. w świątyniach Kioto i Nara. Malarstwo odznacza się precyzją rysunku, niezwracaniem uwagi na prawa perspektywy, subtelnymi barwami. Malują Kakemona i Makimona. W drugiej połowie IX w. rozkwit japońskiego malarstwa. Kose-no-Kanaoka (wizerunki bogów w św. Nara i Kioto). W X w. Kose i Kintada malują pod wpływem tradycji hinduskich i chińskich. W XI w. powstają szkoły Tosa (kierunek religijny) i Yamato (epos, legendy rycerskie). W XII w. Mitsunaga, Genkei, Genson, Takanobu, Takayoshi; Toba Sojo stwarza rodzaj karykatury. W XIII w. rozwój szkoły Tosa (styl oficjalny, arystokratyczny): Tsunetaka, Gotoba Tennō, Takatszika. W końcu XIV w. za dynastji Aszikoga i w XV w. ponowny rozkwit (wpływ Chin). Meitszio (1351—1427), Kano Masanobu, Sessziu (1414—1506). Kano Motonobu (1475—1553), założyciel szkoły Kano (legendy buddyjskie). W XVI w. Kano Sanraku i Yeitoku (wpływ Persji i Chin). Uczniowie Sessziju: Szioyei i Tōgan; pod ich wpływem Doan i Tsiokuwan. Okres klasyczny. Powstanie rodzaju realistycznego, intymnego. Od 1600 do 1750 rozwój szkół Kano i Tosa. Tanyu (pejzaże impresjonistyczne), Yemitsu, Naonobu (†1651), Tsunenobu (†1683), Sansetsu (†1652). Szkoła Tosa: Mitsuoki (†1691), Mitsugoszi (†1772) i Mitsusada (†1806). Sotatsu (tworzył ok. 1670; kwiaty), Kano Morikaghe (mal. na porcelanie) i znakomity Korin (1660—1710). Szkoła Matadei (mal. rodzajowe, sceny ludowe): Hiszizawa Moronobu (ok. 1637—1714). Okres od 1750—1850. Szkoła Szijo (1733—95; ptaki, kwiaty): Goszun (1741—1811; pejzaż), Sozen z Osaki (1747 do 1821; zwierzęta), Yosai (1788—1873; postacie ludzkie). Suzuki Harunobu († ok. 1770; aktorzy), Szigemaza, Koriusai, Kijonaga (1750 do 1814; zwierzęta), Szunso (†1790; aktorzy) i Utamaro (1753—1806; aktorzy). Uragawa Toyoharu (pocz. XIX w.; wnętrza), Hokusai (1760 do 1849, uczeń Szunso) i Hokkei. Utagawa Toyokuni (1772—1828). Utagawa Toyohiro (†1828; ilustracje do ksiąg) i jego uczeń Hirozige (1797—1858; pejzaż). Po 1850 europeizacja malarstwa. Fujita. Drzeworytnictwo japońskie (ob. drzeworyt). Pierwsza japońska książka z drzeworytami z 1608. Hiszizawa Moronobu rozwinął sztukę drzeworytniczą. Inni drzeworytnicy: Okumura Masanobu (†1768); Taszibana Morikuni (1670—1748), Niszizawa Sukenobu (1671—1751). Nischimura Szigenaga (†1756) wprowadza druk dwubarwny. Torii Kijonobu (*1664, †1729), założyciel szkoły Tarii (sceny z życia aktorów). Malarstwo z laki uprawia Korin w Kioto i Ritsuo w Jeddo. — Porcelana znana w Japonji od XVI w. (z Chin i Korei).

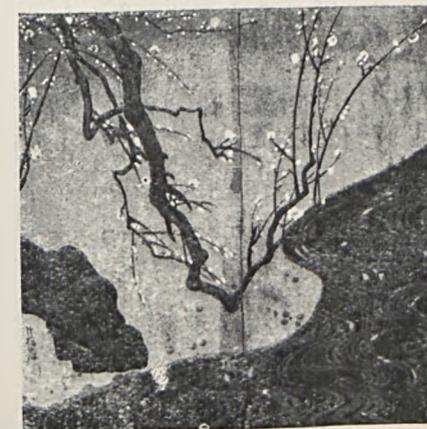
1

2

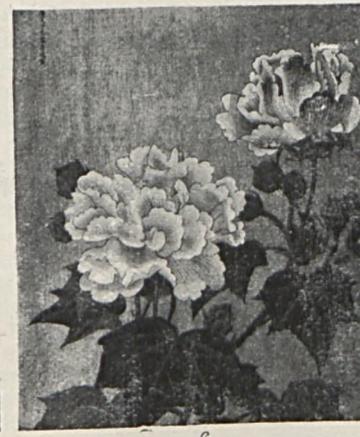
3

4

5

6

1. Pejzaż mal. na jedwabiu (Ma Yuan, [Chiny, XIII w.; 1/2 wielk. oryg.). 2. Wizerunek Buddy, kuty w skale (Yun-Kung, Chiny, V I w.). 3. Fragment z rolkowego obrazu (Japonja, XIII w.). 4. Ekran składany (Korin, 1661—1716; Japonja). 5. Jed-nastogłowa Kwanon z drzewa (Japonja, Hokkeji, X do XI w.; 1/2 wielk. oryg.). 6. Kwiaty, mal. na jedwabiu (Li Ti, Chiny, XII w.; 1/2 wielk. oryg.).

Olbrzymie fabryki porcelany w Arita (prowincja HiZen). Stosowanie pól w fabrykach w Kioto. Artystyczne polewy: Ninsei (XVII w.) i Kenzan (1661—1742). Słynne wazy, tzw. Satsuna. W XVIII rozkwit haftarstwa.

Japoński język uchodzi za należący do grupy uralo-altajskich, ale ma budowę specyficzną, różną zwłaszcza od chińskiego, który doszedł do jednozgłoskowości. Przeciwnie j. j. jest wielozgłoskowy, nie znosi dwóch spółgłosek obok siebie (np. Chrystus — brzmi Ki-ris-setu); jest zlepkowy (aglutynacyjny), tak jak np. język mongolski albo turecki. Przez długi czas j. j. ulegał wpływom chińskim i zawiera wiele słów chińskich, zresztą przerobionych (np. chińskie lik — siła, po jap. riki). Z wielu narzeczy najważniejsza jest mowa mieszkańców prowincji J am a t o, która stała się „językiem literackim“ (j a m a t o k o t o b a). Nowy język zapożyczył wiele wyrazów europejskich.

Japońskie morze, część oceanu Spokojnego pomiędzy Koreą, Syberją i wyspami Japońskimi, 1.043.820 km²; obfite w skały i burzliwe. Cieśnina La Peyrouse łączy je z m. Ochockim, a cieśnina Koreańska z m. Wsch.-Chińskim.

Japońskie pismo jest pochodzenia chińskiego, ale japończycy je uprościli i tysiące znaków chińskich (obrazowych) przerobili na 48 zna-

Katakana

ア	カ	ケ	キ	コ	ク	ケ	キ
ヒ	キ	フ	ノ	子	カ	チ	ロ
モ	ユ	フ	オ	ナ	ヨ	リ	ハ
セ	ノ	エ	ク	ラ	ク	ヌ	ニ
ス	ミ	テ	ヤ	ム	ル	ル	ホ
ン	ン	ア	マ	ウ	ソ	チ	ヘ

Hirakana

カ	キ	ク	ケ	コ	カ	キ	ク
ガ	ギ	グ	ゲ	ゴ	ガ	ギ	グ
カ	キ	ク	ケ	コ	カ	キ	ク
ガ	ギ	グ	ゲ	ゴ	ガ	ギ	グ
				ハ	ヒ	フ	ヘ
				ハ	ヒ	フ	ヘ

Japońskie pismo.

ków sylabicznych. Istnieją przytem dwa systemy pisma: 1) k a t a k a n a, używane w tekstach dwujęzycznych, jako uproszczenie pisma chińskiego i 2) h i r a k a n a albo f i r a k a n a, używane w stosunkach codziennych, na wzór predkiego pisma chińskiego (thsao). Japończycy na sposób chińczyków piszą pędzelkiem z góry na

dół, od strony prawej ku lewej. W ostatnich czasach istnieje w Japonji dążność do wprowadzenia alfabetu łacińskiego (Roma-zi) i nawet drukuje się tak czasami książki i gazety.

Japura, ob. Y a p u r a.

Jar (parów), dolina wąska i głęboka o stromych zboczach; powstaje przez wyżłobienie łożyska rzeki w skałach (jary podolskie).

Jara, pr. dopływ rz. Świętej w dorzeczu Niemna; wypływa z jez. Osja, ujście pod wsią Miczuny; dług. 75 km.

Jaraczew, m-ko w pow. jarocińskim (woj. poznańskie), 860 mieszcz.

Jaraczewska Elżbieta, powieściopisarka, * 1792, † 1832 w Krakowie. Wydała: „Zofia i Emilia“, „Wieczór adwentowy“, „Pierwsza młodość, pierwsze uczucie“, „Upominek dla dzieci“.

Jarak, szturmak, rodzaj strzelby.

Jarama, pr. dopływ rz. Tajó w Hiszpanji; dług. 199 km.; ujście pod Aranjuez.

Jarczak, lekkie siodło, kulbaka.

Jard (yard), angielska miara długości; 1 j. = 0,9143 m.

Jardin d' acclimatation, ogród zoologiczny w Paryżu.

Jardin des plantes, ogród zoologiczny w Paryżu.

Jare zboże (jarka, jarkisz), zboże siane na wiosnę.

Jarecki Henryk, kompozytor polski, reprezentant współczesnej muzyki operowej, * 1846, † 1918. Kapelmistrz opery lwowskiej. Napisał: „Mindowe“, „Barbara Radziwiłłówna“, „Jadwiga“, „Powrót taty“.

Jaremcze, górská stacja klimatyczna w pow. nadwórniańskim (woj. stanisławowskie); przepiękne położenie w dolinie rzeki Prutu w Beskidach Wsch.; otaczające góry pokryte borami szpilkowemi.

Jargotka, grzechotka; kołatka, przywiązywana zwierzętom.

Jarka, sól kamienna, ob. halit.

Jarka, rzeka, ob. Goldapia.

Jarka, jarkisz, ob. jare zboże.

Jarkent (ang. Yarkand), m. w wsch. Turkistanie chińskim, nad rz. J., przy drodze karawanowej z Indji do Kaszgaru, ok. 100.000 mieszcz. (mahometan); chów bydła, wyrób dywanów, handel jedwabiem i szalami kaszmirskimi.

Jarkowski, 1) Antoni, pedagog, pierwszy prefekt i prof. prawa przyrodzonego w liceum krzemienieckim; był nieraz zastępcą dyrektora; † 1828; 2) Paweł, syn popr., również pedagog, * 1781, † 1845; wykładał w liceum w Krzemieńcu język grecki i francuski, potem bibliografje; jednocześnie był bibliotekarzem zakładu; zostawił wiele prac w rękopisach.

Jarkowski Stanisław, bibliograf, * 1882 w Warszawie. Studja uniwers. w Warszawie, Lipsku i Paryżu. Wydał oddzielnie: „Literatura, dotycząca prasy polskiej“, „Czasopiśmiennictwo polskie w Saksonji“, „Czasopiśmiennictwo bibliograficzne polskie a rejestra-

cja bibliogr. „Prasa warszawska w r. 1916“, „Czasopisma rolnicze polskie i treści pokrewne 1914—1919“, „Prasa warsz. od dn. 5. XI. 1916—1. III. 1919“, „Bibliografia ważniejszych prac dotyczących prasy polskiej“, „Wystawa prasy polskiej“.

Jarl, w staroskandynawskich państwach namiestnik; stąd ang. carl.

Jarłak, jagnię tegoroczne; jarłęcy, z młodych rocznych owiec (wełna jarłęca).

Jarłyk, w mongolskich chanatach piśmienny rozkaz chana.

Jarmark (od niem. Jahrmarkt = roczny rynek), zjazd kupców i kupujących, odbywający się w określonych terminach w wielu miejscowościach.

Jarmolińce, m-ko w pow. ploskirowskim na Podolu, u źródła Uszycy; 5.000 mieszk.

Jarmułka, mycka, czapeczka na czubek głowy; krymka; noszona przez Żydów.

Jarmund Stanisław, inżynier, działacz polityczny. * 1824; czynny w robocie spiskowej od 1845 r.; musiał w 1850 r. uciec z kraju; ukończył inżynierię w Paryżu; w powstaniu 1863 r. czynny, jako komisarz nadzwyczajny przy oddziałach, potem w Galicji Wschodniej; przebywał następnie we Lwowie, Wiedniu i Sofji. † 1904; ogłosił dzieło: „O budowie dróg i mostów“ (1862) oraz „Wspomnienia z pobytu w Galicji w 1863 r.“ (1893).

Jarmuta, szczyt w Pieninach nad Szczawnicą Wyżnią (woj. krakowskie), 773 m.; jaskinia po kopalni miedzi.

Jarmuż, odmiana kapusty; liście kędzierzawe różnokolorowe, niezwijające się w głowy.

Jarnik, roślina, ob. Samolus.

Jarochowski Kazimierz, historyk. * 1829. † 1888. studja prawn. na uniwers. w Berlinie. Prace: „Teki Podoskiego“, „Dzieje panowania Augusta II“, „Sprawa Kalksteina“, „Z czasów saskich“, „Rozprawy historyczno-kryt.“, „Literatura poznańska w pierwszej połowie bieżącego stulecia“ i in.

Jarocin, m. pow. w woj. poznańskim; węzł. st. kol., 7.500 mieszk.

Jarocki Feliks Paweł, zoolog. * 1790; od 1819 prof. zoologii na uniwers. warszawskim, po zamknięciu uniwersytetu 1832—62 dyrektor gabinetów uniwersyteckich; † 1864; ogłosił m. in. pracę „Zoologia czyli zwierzetopismo ogólne“ (6 t., 1821—1827).

Jarocki Stanisław, malarz. * 1871 w Warszawie, b. prof. Szkoły rysunkowej w Wilnie; maluje pejzaże i sceny rodzajowe; „Promień słońca“, „U wejścia do katakumb“, „Z okolic Oszmiany“, widoki Wilna.

Jarocki Władysław, współczesny malarz polski. * 1879; profesor Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. Studja z Huculszczyzny. Redaktor „Sztuk Pięknych“.

Jaroczyński Marjan, malarz i działacz polityczny. * 1819 w Toruniu, naucz. rysunków w Poznaniu; malował głównie portrety i obrazy religijne; najważniejsze dzieło treści historycznej: „Traktat toruński 1466 r.“ (1873); w organizacji narodowej 1863 r. w Poznaniu zajmował wybitne stanowisko; † 1901.

Jaromir, imię kilku książąt czeskich w XI i XII w.

Jaromir, książę czeski, syn Bolesława II; otrzymał tron z ręki króla niemieckiego, kiedy wypędzono Polaków z Pragi (1004); wkrótce zrzucony przez brata Oldrycha i zamordowany († 1038).

Jarosiński Feliks, dr. filozofii i dr. teologii. * 1777, † 1827; od roku 1810—1817 profesor filozofii na uniwers. krak. Główne pisma, wydane oddzielnie: „Jakiej filozofii Polacy potrzebują“, „O filozofii“, „De Michaele Vratislaviensi“.

Jarosiński Wiktor, prawnik. * 1870; był posłem do wszystkich czterech dum w Petersburgu z gubernji kieleckiej.

Jaropek, imię kilku książąt ruskich, z nich: J. Izasławowicz († 1087) był księciem na Włodzimierzu i Turowie; J. Władimirowicz († 1133) był wielkim księciem kijowskim.

Jarostaw, starożytne m. pow. w woj. lwowskim nad Sanem, 20.200 mieszk.; zabytki budowlane, fabr. wstążek jedwabnych, biskoptów i cukrów.

Jarostaw, imię książąt ruskich, panujących od XI—XV w., z których niektórzy popierani byli przez Bolesławów Chrobrego i Krzywoustego.

Jarostaw Bogorja ze Skotnik, arcybiskup gnieźnieński za Kazimierza W.; budował kościoły, zamki i dwory.

Jarostaw ze Szternberka, wódz czeski z XIII w., wstawiony zwycięstwem nad Mongołami pod Ołomuńcem w 1241 r.

Jarostaw, m. gubern. nad Wołgą (Rosja), 120.400 mieszk.; przemysł włókienniczy.

Jarostawski Mieczysław, powieściopisarz i autor artykułów przyrodniczych i krytycznych. * 1886. Studja uniwers. w Heidelbergu. Ogłosił: „Loch“, „Głębia uczuć“, „Głos krwi“, „W mocy kabały“, „Historja trzech miłości“ i dramat „Skazaniec“.

Jarosz Bejła, pseud. Henryka Rzewuskiego.

Jarosz Józef, współczesny pejzażysta polski; maluje krajobrazy mazowieckie swoistą techniką, przypominającą nieco „pointylizm“. Mieszka we wsi Rososzka p. Górą Kalwarja; wystawia w Towarzystwie Z. S. P.

Jaroszewicz Józef, dziejopis kultury Litwy. * 1793 w Bielsku Podlaskim. † 1860 tamże. Był prof. prawa w Krzemieńcu, potem na uniwers. w Wilnie. Główne dzieło: „Obraz Litwy pod względem jej oświaty i cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca XVIII w.“ (3 t., 1844—45).

Jaroszyńska Jadwiga, współczesna portrecistka polska. * 1896 na Wołyniu; kształciła się w Warszawie i Paryżu. Zbiorowa wystawa w Tow. Z. S. P. w 1924 r.

Jaroszyński Tadeusz, malarz, powieściopisarz i dramaturg. * 1863; studja malarskie w Paryżu; sprawozdawca artystyczny pism warszawskich; wystawił sztuki: „Scigana“, „Rabus“, „Sasiadka“; ogłosił powieści: „Chimera“, „Dla nich“, „Miasto“, „Doktor Tomasz“, „Wieża z kości słońcovej“; † 1917.

Jarowit, ob. Gerowit.

Jarra Eugeniusz, prawnik. * 1881; prof. prawa na Uniw. Warszawskim; ogłosił prace: „Idea państwa u Platona i jej dzieje“ (1918), „Ogólna teoria prawa“ (1920), „Historja filozofii prawa“ (1923).

Jarres Karl, prawnik polityk niemiecki. * 1874; od 1914 burmistrz Duisburga, 1923—24 minister spraw wewn. Rzeszy; przy pierwszym głosowaniu na prezydenta Niemiec w r. 1925 kandydat prawicy.

Jarrow, m. port. w hr. Durham (Anglja pń-wsch.), nad rz. Tync, 38.000 mieszk.; budowa statków, maszyn, chemikalja; kopalnie węgla.

Jaruga, wódz, jar błotnisty.

Jary, 1) wiosenny, letni, tegoroczny, np. zboże jare, miód jary; 2) krzepki, czerstwy (stary ale jary).

Jary, dopływ rz. Amazonki (Am. Płd.); wypływa z gór Tumak-Humak na granicy Gujany franc.; płynie przez lasy dziewicze.

Jaryczów Nowy, m-ko w pow. i woj. lwowskim nad rz. Jaryczówką; 2.200 mieszk.

Jarząbzy Wierch, szczyt w Tatrach, 2.142 m.

Jarząbek, ob. Tetraonidae.

Jarzec, u Podhalan jezemię.

Jarzemski Adam, poeta i muzyk; członek kapeli nadwornej Władysława IV; wydał: „Gościńc albo krótkie opisanie Warszawy“; † 1652 w Warszawie.

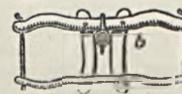
Jarzenie się, ob. Luminescencja.

Jarzębaty, pstokaty, nakrapiany.

Jarzębina, jarząb, ob. Sorbus.

Jarzmianka, ob. Astrantia.

Jarżmo, drewniany zaprząg, kładziony na karki wołów; para wołów roboczych; w przenośni: niewola; przejście zakłęste z jednego pasma gór do drugiego.

Jarżmo podwójne.

Jarzyca, żyto jare.

Jarzymowski Stefan, rzeźbiarz. * 1850 we Lwowie, † 1890 tamże; dzieła: „Lunatyk“, „Czarownica“, „Żydzi“, „Los artysty“, „Grajek“.

Jaselka, przedstawienia teatralne lub marionetkowe, mające za treść narodzenie Jezusa. Wystawianie w okresie świąt Bożego Narodzenia żłobka z dziećmi i nacylonami nad niem postaciami Rodziny Świętej należało do dawnych, średniowiecznych jeszcze tradycji kościołów franciszkańskich; lud zbierał się przed żłobkiem czyli „Jasłkami“ i śpiewał pieśni pobożne. Figury te były zrazu nieruchome, podobnie jak przy, do dziś dnia wystawianym w wielkim tygodniu, „Grobie Chrystusowym“; zczasem figurki uruchomiono, zwłaszcza, gdy stały się liczniejsze i zabawniejsze, a więc i stały się rodzajem teatru marionetek; w związku ze śpiewaniami chóralnie kolendami, poruszano figurki, zabawiając w ten sposób publiczność. Coraz więcej było teatru, coraz mniej pobożności; doszło do zakazów kościelnych, które już w pierwszej połowie XVIII w. usunęły jaselki z kościołów. Od tego czasu stały się one widowiskiem popularnym, ludowym, które przez wchłonięcie tekstu „herodów“, dawnego widowiska misteryjnego, i przez każdorazowe do-

stosowywanie się do potrzeb chwili i miejsca, są najwyższym i najciekawszym tworem teatru ludowego.

Jasienica, 1) w. w pow. bielskim (woj. śląskie), 2.270 mieszk.; fabr. mebli giętych; 2) m-ko w pow. brzozowskim (woj. lwowskie), nad Stobnicą, 2.100 mieszk.; tkactwo.

Jasieńczyk, herb polski; na tarczy w polu błękitnym złoty klucz zębem do góry; nad hełmem w koronie szlacheckiej pięć piór strusich.

Jasieńczyk Marjan, ob. Karczewski Wacław.

Jasieński Bruno, poeta-futurysta. * 1901 w Sandomierskiem. Wydał: „But w butonierce“, „Pieśń o głodzie“, „Nogi Izoldy Morgan“—pow., „Ziemia na lewo“, „Słowo o Jakóbie Szeli“.

Jasieński Feliks, estetyk i zbieracz dzieł sztuki. * 1861; ogłosił w Paryżu po franc. zbiór rozpraw estetycznych pt.: „Mangha“ (1901); w 1903 założył w Krakowie Muzeum, obejmujące własne jego zbiory, głównie obfity dział sztuki japońskiej oraz obrazy artystów krakowskich, i ofiarował je m. Krakowowi, jako specjalny oddział Muzeum Narodowego.

Jasieński Władysław, malarz. * 1872 w Sandomierskiem; studja w Warszawie i Monachjum; zrazu ilustrator książek; od 1906 osiadł w Medjołanie, gdzie stał się, jako odnowiciel starych obrazów; † 1922.

Jasińska (z Leżańskich) Magdalena, znakomita artystka trupy Bogusławskiego. * 1770, † 1800; triumfy święciła w „Krakowiakach i Góralach“, „Hamlecie“ i „Meropie“ Woltera.

Jasiński Feliks, grafik polski. * 1862 na Podlasiu, † 1907 we wsi Ballancourt we Francji; kształcił się w Paryżu, gdzie stałe mieszkał. Za sztychy z obrazów Burne-Jonesa otrzymał złoty medal na wystawie paryskiej. Z polskich obrazów rytował: „Konstytucja Trzeciego Maja“ Matejki i „Chora Matka“ Z. Jasińskiego.

Jasiński Filip, adwokat przy sędzie kasacyjnym Król. Polskiego. † 1843; wydał: „Kodeks postępowania sądowego kryminalnego“, „Kodeks przestępstw i kar“ i in.

Jasiński Ignacy, malarz. * 1834; uczeń warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych; zesłany po 1863 r. do Rosji; po powrocie malował głównie obrazy religijne i portrety; † 1878 w Meranie.

Jasiński Jakób, generał polski; nauczyciel w korpusie kadetów w Warszawie; jako pułk. inżynierów litewskich odznaczył się w bitwach pod Zieleńcami i Dubienką (1792); Kollataj chciał go postawić w miejsce Kościuszki jako naczelnika; po bitwie pod Maciejowicami, broniąc Pragi, zginął 4. XI. 1794; piśmywał wiersze i piosenki.

Jasiński Jan Tomasz Seweryn, aktor, komedjopisarz i powieściopisarz, tłumacz, reżyser i pedagog. * 1806, † 1879; człowiek niezamordowanej pracy, propagator teatru francuskiego Scribe'a i jego naśladowców.

Jasiński Kazimierz Julian, prawnik, publicysta i poeta. * 1849; adwokat w Warszawie; pisywał przeważnie obrazki poetyckie

z życia wiejskiego, lub opiewające przeszłość Warszawy; † 1914.

Jasiński Zdzisław, współczesny malarz polski, * 1863 w Warszawie; kształcił się w Krakowie i Monachium. Tam powstał jego obraz „Chora Matka”, reprodukowany przez Feliksa Jasińskiego, jako premjum Tow. Z. S. P. Oprócz tego wykonał plafon w warsz. Filharmonji, dekoracje alegoryczne w pałacu w Puszczy Białowieskiej, oraz szereg obrazów treści rodzajowej lub alegorycznej. Mieszka w Warszawie.

Jasiński Zymunt, inżynier, * 1860 we Lwowie; szef sekcji budowy w mln. kolei żelaznych; 1920 r. minister kolei żel. w gabinecie Witosza; 1922 prezes Komitetu Państwowej Rady Kolejowej.

Jasiółda, l. dopływ Prypeci; wypływa z błot w pobliżu wsi Truchnowicze; przed ujściem, koło Pińska, łączy się z Pina, Strumieniem i Prypecią; dług. 240 km., żeglowna; połączenie z kanałem Ogińskiego.

Jaslonowski Tadeusz, inżynier, minister robót publicznych w gabinecie Paderewskiego 1919 r.; † 1924.

Jaskier, ob. *Ranunculus*.

Jaskinia Dobszyńska, ob. *Dobszyńska jaskinia*.

Jaskinie, puste przestrzenie pod powierzchnią ziemi lub w zboczach; dzielą się na: pierwotne (pęcherze gazowe w skałach wybuchowych) i erozyjne, wyłobione przez fale morskie, lub wskutek ciepła w lodowcach; sztuczne, dzieło rąk ludzkich. J. były schronieniem w czasach człowieka pierwotnego, stąd w nich jego szczątki.

Jaskółcze gniazda, gniazda lepione ze śliny przez ptaki z rodziny jeżyków, salangany (*Collocalia esculenta*). Wyspy moluckie, pln. Australia; ulubiony przysmak w Chinach.

Jaskółcze ziele, ob. *Chelidonium majus*.

Jaskółki, ob. *Hirundinidae*.

Jaskra (glaucoma), choroba oczu, spowodowana zwiększeniem ciśnienia płynu wodnego (humor aquaeus) wewnątrz gałki ocznej. Bywa albo samoistna czyli pierwotna (u dalekowidzów, po 40-ym roku życia, szczególnie u osób rasy semickiej) albo też wtórna, zapalna (po zapaleniach tęczówki, przy zaćmach itp.). J. bywa albo ostra (g. acutum) wśród objawów bardzo silnych bólów głowy, powiększenia źrenicy, widzenia barwnych obwódok (zwłaszcza koło źródła światła); przy dotknięciu oka wyczuwa się bardzo znaczną twardość gałki ocznej. Objawy te mijają po paru dniach, ale zaczyna się wytwarzać okres przewlekły (g. absolutum), dający te same objawy, tylko bez bólów. Okres przewlekły kończy się kompletną ślepotą wskutek stopniowego zaniku nerwu wzrokowego. Leczenie tylko operacyjne (iridectomia); do wkraplania nie wolno używać atropiny.

Jaskrowate, ob. *Ranunculaceae*.

Jasła, drabinka, rodzaj rynnny, w którą zakłada się prasę dla bydła; żłób; kraty, siatki, które zastawia się wodę podczas wybierania ryb.

Jasło, m, pow. w woj. krakowskim przy uj-

ściu Jasiółki (Wisłoki), 10.400 mieszk.; w powiecie przemysł naftowy, kopalnie nafty.

Jasminum, jaśmin, krzak z rodziny jaśminowatych; kielich rurkowaty 5—8 zębny, korona tarczowata 5—8 dzielna o 7 listkach na 1 szypułce; właściwy Indjom i Afryce w ok. 90 gatunkach. J. z wyczajny (*J. officinale*) w Europie zach. Kwiat biały, wonny, daje olejek jaśminowy.

Jasmundzki półwysp (niem. Jasmund), półw. na wyspie Rugii zeskaleń kredową; w r. 1864 bitwa morską między Duńczykami i Prusakami.

Jasna Góra, wzgórze w Częstochowie; klasztor z cudownym obrazem N. M. P., Królowej Korony Polskiej, słynny z obrony ks. Kordeckiego przed nawałą szwedzką w r. 1655.

Jasna Polana, w. w gub. tułskiej, miejsce urodzenia i zamieszkania L. Tołstoja.

Jasnota, ob. *Lamium*.

Jasnowidzenie, ob. *medjum i telepatja*.

Jaspar Henri, polityk belgijski; minister spr. zagr. 1920—24; od maja 1926 prezydent ministrów. Należy do kierunku katolickiego, antyflamandzkiego.

Jaspis, ob. *chalcedon i kwarc*.

Jassy (rum. Jassi), m. pow., dawna stol. Mołdawji, w Rumunji, nad rz. Bahlui; 76.120 mieszk. (60% żydów); uniwersytet od r. 1860; handel zbożem; 1916—18 podczas wojny światowej siedziba rządu.

Jastarnia, osada rybacka na mierzei Helskiej w pow. puckim (woj. pomorskie); kąpiele morskie.

Jastrowie (niem. Jastrow), m. w Marchji poznańsko-pruskiej (Prusy); nad rz. Wąską; 5.600 mieszkańców.

Jastruń albo złocień, ob. *Chrysanthemum*.

Jastrząb Dolny (Jastrzębie), w. w pow. rybnickim, st. kol. Jastrzębi Zdrój; zakład kąpielowy z solanką jod-brom.

Jastrząb gołębiarz (*Astur palumbarius*), ptak; rząd: drapieżne (*Hemerocharyptidae*); długości do 60 cm.; siąg skrzydeł do 1 m. 10 cm.; wierzch ciała czarniawy, spód biały, nogi wysokie z długimi szponami i ostremi pazurami. Zuchwały, dziki, zapalczywy, krwiożerczy; wzrok bystry; lata niezbyt wysoko; nietowarzyski. Napada ptaki i ssaki, nawet tak duże jak sarny, króliki i zające. Gnieździ się na najwyższych drzewach lasów iglastych. Europa i Azja do Kamczatki.

Jastrzębiec, herb polski: na tarczy w polu błękitnym złota podkowa, ocelami do góry; w jej środku krzyż kawalerski złoty; nad hełmem w koronie szlacheckiej jastrząb z rozpostartymi do lotu skrzydłami i ze złotymi dzwonekami u nóg, trzymający w prawej łapie podkowę z krzyżem, jak na tarczy.

Jastrzębiec, ob. *Hieracium*.

Jastrzębiec, samolówka do łapania jastrzębi i innych drapieżnych ptaków.

Jasminum fruticans; a przekrój podłużny kwiatu.

Jastrzębiec Wojciech, od r. 1399 biskup poznański, 1423 arcybiskup gnieźnieński; koronował królową Zofję, żonę Władysława Jagiełły; rozjemca w sporach z Krzyżakami w r. 1433; w r. 1434 zawarł z nimi pokój; napisał „Gramatykę łacińską” i 4 traktaty; † 1436.

Jastrzębnik, myśliwy polujący z jastrzębiami. **Jastrzębowski Wojciech**, przyrodnik i krajoznawca polski, * 1799, † 1882; prof. Instytutu Agronom. w Marymoncie (1836—58), gdzie wykładał zoologię, botanikę, mineralogię i fizykę; autor „Kompasu polskiego”, „Układu świata...”, „Historji naturalnej...”, „Stychologii...”, „Mineralogji...” i in.

Jaszczurczy związek, związek, który powstał w Pruszech w XV w. przeciw absolutnym rządowi i uciskowi celnemu w mistrzów krzyżackich, z połączenia się rycerstwa z mieszczaństwem. Gdy wszelkie układy, w których pośredniczył cesarz niem. i legat papieski, nie odniosły skutku, związek porozumiał się z prymasem oraz wojewodami, wypowiedział posłuszeństwo w. mistrzowi i w 1454 poddał Prusy Polsce.

Jastrzębowski Wojciech, plastyk polski * 1884 w Warszawie; kształcił się w akademii Szt. Pięknych w Krakowie u Mehoffera. W 1911 do 1912 w Paryżu. Jeden z założycieli i współpracownik „Warsztatów krakowskich” (1913 do 1914); prowadził kursy dla rzemieślników przy muz. im. Baranieckiego w Krakowie, od 1922 prof. w Wyższej Szk. Szt. Pięknych w Warszawie, od 1928 dyr. Dep. Sztuki i Kult. M. Wyz. Rel. i Ośw. Publ. Prac. sgrafitto w zamku wawelskim, kaplica w Szkole Podchorążych w Warszawie, witraże w koście w Radłowie, wzory monet polskich jedno, dwu i pięciogroszowych.

Jastrzębski Zygmunt, finansista polski. * 1874 w Siedlcach; od 1904 przebywał na Dalekim Wschodzie, ostatnio jako dyrektor banku w Szanghaju. W 1921 powrócił do kraju; w gabinecie Śliwińskiego (1922), Nowaka (1922) i Sikorskiego (1923) był ministrem skarbu. † 1925.

Jasyr, niewola u Tatarów lub Turków.

Jaszapáti, m. w komitacie Jasz-Nagy Kun-Szolnok (Węgry środk.), 11.400 mieszk.; komitat pomiędzy Dunajem i Cisą ma 5.251 km².

Jaszcz, wóz amunicyjny do przewożenia pocisków artyleryjskich, wprowadzony w XVIII w. przez Gribeavalla i będący dotąd w użyciu.

Jaszczew, w. w pow. krośnieńskim (woj. lwowski), kopalnia nafty.

Jaszczur, aphtae epizooticae, zaraza pyska i racic, choroba nagminna, występująca u bydła rogatego, świń, owiec, kóz, rzadziej u koni. Cechuje się tworzeniem pęcherzyków na błonie śluzowej pyska, na racicach, oraz niekiedy na wymionach. Pęcherzyki pękają i tworzą się powierzchowne bolesne owrzodzenia. Choroba trwa 6—14 dni. Rokowania dobre. Przez spożywanie niegotowanego mleka chorych krów i. może być przeniesiony na ludzi, szczególnie na niemowlęta.

Jaszczur, skóra konia lub osła, wyprawiona chropowato, mieniaca się i podobna do skóry jaszczurki.

Jaszczurka, ob. *Lacertilia i Lacertidae*.

Jaszczurka, dawna polska nazwa działa, armaty, strzelby.

Jaszczurka (Lacesta), gwiazdozbiór północny. W r. 1911 zjawiała się w tym gwiazdozbiórze gwiazda nowa. Ob. gwiazdozbiory (tablica).

Jaszczurówka, jedyna cieplica w Polsce, 4 km. od Zakopanego; pow. nowotarski (woj. krakowski), 908 m. n. p. m.; temperatura termy + 15,6°.

Jaszmak, zasłona na głowę i twarz kobiet w Turcji.

Jaszowski Stanisław, literat, * 1805 w Czyżkach, † 1842 we Lwowie. Wydał oddzielnie powieści: „Zabawki rymotwórcze”, „Powieści historyczne polskie”, „Mulatka”, „Bitwa pod Stubnem”.

Jaszuny, m-ko pod Wilnem, st. kol., nad rz. Mereczanką; grób Jana Śniadeckiego.

Jaśkiewicz Jan, chemik i mineralog polski, * 1749 we Lwowie, † 1809 w Krakowie. W l. 1783—88 prof. historii naturalnej, chemji i botaniki w kolegium fizycznym Uniwersytetu Krakowskiego. Założył w r. 1774 w Krakowie ogród botaniczny. Liczne prace z chemji i mineralogji.

Jaśkowski Jan Nepomucen, poeta, * 1807 w Wąchocku, † 1882. Rozgłos pozyskał „Elegją na śmierć Brodzińskiego” i „Ballada jakich wiele”. Wyd. zbior.: „Poezje”.

Jaślinek, ob. *Soldanella*.

Jaślińska, m-ko w pow. sanockim (woj. lwowski), nad rz. Jasiółką przy przełęczu Duklińskiej.

Jaśmin, ob. *Jasminum*.

Jaśminek, ob. *Philadelphus*.

Jata, budka z gąlezi, która stawia sobie ptaszniak dla lepszego podejścia i rozstawienia siatek i sieci.

Jatagan, rodzaj wschodniej szabl o krzywym brzeszczycie, wyostrzonym od strony wewnętrznej. J. zatykano zwykle za pas; posiadał zazwyczaj ozdobną pochwę i kosztowną rękociecz.

Jatiba, m. w prow. Walencji (Hiszpanja wsch.), nad rz. Albaida; 13.000 mieszk.

Jatrochemja, chemjatria, czyli chemja lekarska, kierunek, który uważał za cel chemji wynajdywanie i wprowadzanie do medycyny preparatów chemicznych. Założycielem j. był Paracelsus (ob.).

Jatrofizyka (greck.), metoda lecznicza, która istniała w wiekach średnich i polegała na leczeniu chorób środkami fizycznymi (mechanicznymi).

Jatrofiza palmata, gatunek roślin z rodziny Menispermaceae (miesiecznikowate); pochodzi z portugalskiej Afryki i środk.

Jauer, ob. *Jaworz*.

Jauernig, ob. *Jawornik*.

Jaufen, przełęcz w Tyrolu, 2.130 m., droga z Sterzing do Meranu.

Jaunde (franc. Yaounde), stol. Kamerunu (Afryka równikowa franc.), połączona drogą samochodową z portem Kribi nad Atlantykiem.

Jaunde, szczerp murzynów Bantu w płn. części Kamerunu (Afryka równik. franc.).

Jaunpur, ob. Dżanpur.

Jaurès Jean, polityk, mówca i pisarz francuski, * 1859; przywódca socialistów; odgrywał doniosłą rolę w międzynarodowym ruchu robotniczym; przeciwnik stałej armii; zwolennik powszechnej gotowości bojowej narodu; od 1885 poseł do parlamentu; jeden z najlepszych mówców, założyciel „Humanité”; padł 1914 z ręki nacjonalisty Villaina; w r. 1925 zwłoki jego spoczęły w Panteonie.

Javari (Jacaranda), pr. dopływ Amazonki, granica pomiędzy Peru i Brazylią, ujście pod Tabatinga, żeglowny na 500 km.

Javelle'a woda, mieszanina podchlorynu sodowego z chlorem sodowym, używana do bielenia; środek antyseptyczny.

Javórek Józef, muzyk na dworze ks. Michała Radziwiłła, nauczyciel Chopina; * 1756 w Beneszwowie w Czechach, † 1840 w Warszawie.

Javórek Karol, malarz historyczny czeski, * 1815; dzieła: „Pożegnanie J. Husa z Czechami w Kostnicy”, „Śmierć cesarza Albrechta” i in.

Jawa, przeciwieństwo do snu, marzenia sennego. Jest to stan czuwania, nacechowany bardziej lub mniej napiętą uwagą, gotowością do reagowania celowego na bodźce świata zewnętrznego, zachowaniem kontaktu z otoczeniem realnym, gdy tymczasem stan snu lub marzenia sennego nacechowany jest brakiem kontaktu z otoczeniem i względną niewrażliwością na bodźce świata zewnętrznego.

Jawa (holend. Java, malaj. Pulu Dżawa), najmniejsza, ale najgęściej zaludniona wśród wielkich wysp Sundzkich w holend. Indjach Wsch. wraz z Madurą 131.508 km², 35 milj. mieszk.: (135 tys. Europejczyków, 240 tys. Chińczyków i Japończyków, 20 tys. Arabów); wulkaniczny kraj górski, ok. 100 wulkanów, z tego 19 czynnych (Gunung Semeru, 3.670 m.); strome wybrzeże płd., żyzna nizina aluwialna na całym wybrzeżu płn., rzeki krótkie; klimat równikowy, w górach bardziej umiarkowany. Jawańczycy należą do rasy malajskiej, są wyznawcami islamu. J., perła kolonii holend., produkuje: kawę, cukier, tytuń, ryż, indygo, kopre, korę chinową, gutaperkę, cyne, drzewo tekowe. Przemysł żelazny, tkacki i farbiarstwo. Administracyjnie dzieli się J. na 21 rezydentury; osobną rezydent. stanowi Madura. Długość linii kol. 2.230 km. Główne ośrodki handlu i porty: Batawia, stol. Indji wsch.-holend., i Surabaja; inne większe miasta: Surakarta, Dżokżakarta, Buitenzorg. Wyspa, odkryta w r. 1522 przez Portugalczyków, jest od r. 1596 (z przerwą 1811—15 w posiadaniu W. Brytanji) kolonią holend. Badacze polscy Jawy: Michał Śledzicki i Marjan Raciborski.

Jawajskie morze, część oc. Spokojnego pomiędzy Jawa, Sumatra, Borneo i m. Sundzkim; łączy się z oc. Indyjskim przez cieśninę Sundzką, z m. Pld.-Chińskim przez cieśn. Karimata.

Jawiszowice, w. w pow. oświęcimskim (woj.

krakowskie), na pr. brzegu Wisły; st. kol., kopalnia węgla.

Jawnopciowe rośliny, ob. Phanerogamae.

Jawor, *Acer pseudoplatanus*, ob. *Acer*.

Jawornicki Antoni, architekt polski współczesny; studja w Paryżu; współpracuje w bud. miejskim przy opracowaniu planów Wielkiej Warszawy. Z prac: domy spółdzielcze (ul. Grójecka w Warszawie), regulacja placu św. Florjana na Pradze.

Jawornik, 1) niem. Jauernig, m. pow. na Śląsku Opawskim (Czechosłowacja), 2.600 mieszk.; zamek biskupów wrocławskich, kopalnia ołowiu; 2) łańcuch górski w Beskidach, 1671 m.

Jaworów, m. pow. w woj. lwowskim, nad rz. Szkło i stawem Jaworowskim, 9.001 mieszk.; resztki zamku króla Jana III, obecnie więzienie.

Jaworski Apolinary, prawnik i polityk, * 1825; od r. 1870 członek sejmu galicyjskiego i poseł do rady państwa, od r. 1888 prezes klubu polskiego w Wiedniu, od r. 1893 do 95 minister bez teki; † 1904.

Jaworski Franciszek, historyk m. Lwowa, * 1873 w Gródku Jagiell.; studja na uniwersytecie lwowskim; 1897 r. wstąpił do redakcji „Kurjera Lwowskiego”; od r. 1903 urzędnik archiwum miejskiego we Lwowie; ogłosił długi szereg monografii: „Ratusz lwowski” (1907), „Przewodnik po Lwowie” (1907), „Cmentarz gródecki” (1908), „Lwów stary i wczorajszy” (1911) i in., † 1914.

Jaworski Hipolit, literat, partyzant z 1863 r., * 1812 w Opocznie; odbył kampanię 1831 r.; zesłany do wojska na Kaukaz, powrócił do kraju 1846 r.; ogłaszał w pismach pod pseud. Mieczysł. Terlicy „Wspomnienia Kaukazu”. W 1863 r. został dowódcą oddziału rawskiego w stopniu majora pod nazw. Drewnowskiego, opuścił jednak niebawem oddział i udał się na emigrację; † 1877 w Brukseli.

Jaworski Józef, lekarz, * 1860 w Warszawie; studja lekarskie na uniw. warsz.; inicjator i założyciel Komitetu polskiego do badania i zwalczania raka; od 1908 redaktor „Zdrowia”; ogłosił szereg prac lekarskich; † 1920.

Jaworski Roman, nowelista, powieściopisarz i publicysta, * 1883 w Klicku; uniw. we Lwowie; redagował: „Dziennik Polski”, „Nowe Słowo” i „Wiedeński Kurjer Polski”. Osobno wydał: „Historie manjaków”, „Wesele hrab. Orgaza”.

Jaworski Stanisław, jezuita, autor dzieł z zakresu wymowy, * 1711 w Wielkopolsce; był nauczycielem retoryki w Kolegjach jezuickich; wydał: „Pro M. T. Cicerone atque styli oratorij adiumento” i „Pro vera eloquentia oratio”; † 1782.

Jaworski Walery, lekarz, * 1849; profesor medycyny wewnętrznej na uniw. Jagiellońskim w Krakowie; specjalista i autor prac w zakresie chorób żołądkowych.

Jaworski Władysław Leopold, dr. praw, profesor uniwersytetu Jagiellońskiego, jeden z najwybitniejszych prawników i uczonych współczesnych, * 1865; były poseł do parlamentu austriackiego; b. prezes Naczelne-

go Komitetu Narodowego w czasie wojny światowej; autor b. licznych prac zarówno z teorii jak i dogmatyki prawa.

Jaworz (niem. Jauer), m. pow. na Śląsku, nad rz. Szaloną Nissą, 13.600 mieszk.; garbarnie, cukrownictwo; w r. 1303 stol. Księstwa Jaworskiego.

Jaworz, w. w pow. bielskim (woj. śląskie), 2.300 mieszk.; stacja klimat. u stóp Beskidów Zach.; zakład wodoleczniczy.

Jaworznia, w. w pow. i woj. kieleckim; zakłady wapienne.

Jaworzno, m. w pow. chrzanowskim (woj. krakowskie), 16.040 mieszk.; kopalnie węgla kamiennego i galmanu, źródło żelaziste; fabr. chemiczne i materiałów wybuchowych.

Jaworzyna Spiska, osada górnicza u płn. podnóża Tatr, przylegająca od wsch. do Zakopanego i Poronina; część geograficzna i historyczna polskiego Podhala, 136 km²; obszar sporny pomiędzy Polską i Czechosłowacją od r. 1918, przyznany przez Ligę Narodów w grudniu 1923 Czechosłowacji.

Jaxartes, staroż. nazwa rz. Syr-Darji w Turkestanie (Azja środk.).

Jaz, budowla, służąca do spiętrzenia wody w celach wyzyskania siły wodnej, żeglugowych, meljoracyjnych, zaopatrzenia w wodę (wodociąg i itp.). J. bywają stałe, o konstrukcji stałej, ruchome, o konstrukcji, którą można usunąć w czasie wielkiej wody lub pochodzących z niej łodzi. Mogą być drewniane, kamienne, betonowe, żelazo-betonowe i żelazne. J. przelewowe ma koronę położoną nad dolnym zwierciadłem wody; j. zatopiony — poniżej tego poziomu.

Jazda, kawalerja, konnica, rodzaj broni, walczący w szyku konnym. J. znajdowała dosyć znaczne zastosowanie już w starożytności u narodów wschodnich. Znacznie mniejsze znaczenie posiadała u Greków i Rzymian, gdzie używano jej zazwyczaj jako broni pomocniczej na skrzydłach oddziałów piechoty. Dopiero Aleksander Wielki nadał większe znaczenie jeździe, znacznie ją różniczkując pod względem rodzajów, przeważnie używając jej do uzyskania rozstrzygnięcia na skrzydłach przeciwnika. Ogromne znaczenie posiadała również j. w wojsku Hanibala. W średniowieczu dopiero jednak j. wydobyla się na czołowe stanowisko, iako broń główna. Działo się to jednak stopniowo, gdyż początkowo narody germańskie i słowiańskie nie znały wcale jazdy (w Polsce po raz pierwszy zjawiała się ona za Mieszka I w bitwie pod Cydyna). Rycerstwo średniowieczne walczyło przeważnie konno, z wyjątkiem Anglików, którzy chętnie zsiadali do walki z koni. Wskutek wojen krzyżowych, pod wpływem wschodu, stopniowo obok oddziałów rycerskich zaczęły się zjawiać w j. konni łucznicy, którzy nabierali coraz większego znaczenia. Wynalazek prochu i broni palnej, który zbiegł się w czasie z klęskami, zadaniem przez Szwajcarów j. rycerskiej, spowodował w zachodniej Europie z jednej strony powstanie j. zawodowej, karnej i zdolnej do

walki należycie kierowanej w kompaniach ordynansowych, z drugiej zaś wprowadzenie broni palnej do j., a skutkiem tego zmianę jej taktyki. W XVI i XVII w. typ jazdy rajcarskiej, walczącej nie uderzeniem zwartej masy i rozpadem koni, lecz ogniem pistoletowym w szyku głębokim (8—14 szeregów), rozpow szechnił się na zachodzie. Polska natomiast, stale mająca do czynienia z lekką i zwinną j. tatarską, urobiła w tym czasie właściwą taktykę kawalerji, polegającą na uderzeniu zwartym płytkim szykiem przy wyszyskaniu jak największej ilości szabel i kopii w pełnym galopie. Wytworzyły się tutaj rozmaite typy j.: husarsze — ciężka jazda, przeznaczona do łamania sztyków nieprzyjacielskich; pancerni — j. półcieżka (średnio zbrojna), nadająca się zarówno do walki frontowej jak i do manewru, oraz rozmaite rodzaje jazdy lekkiej (lisowczycy, j. tatarska, wołoska itd.) do służby rozpoznawczej i walk podjazdowych. Napoleon stworzył j. rezerwową, której przeznaczeniem było zadanie ostatecznego ciosu i użycie rozstrzygnięcia, przygotowanego przez inne bronie, oraz prowadzenie pościgu. Był to okres wielkiego różniczkowania rodzajów j. Rozwój broni palnej w XIX i XX w. spowodował zasadnicze zmiany w użyciu j. Stopniowo szyk jej, ze względu na możliwość strat od ognia, stawał się coraz płytszy. Wszystkie rodzaje j. zaczęły uczyć się walki pieszej i zatraciły swe odrębne cechy. Coraz większą uwagę zwraca się na zaopatrzenie jej w środki walki ogniowej. Coraz częściej też wypadało jej walczyć w szyku pieszym; przekształcała się niejako w jeżdżącą piechotę. Po wojnie światowej zjawił się nawet pogląd, że j., jako broń rozstrzygająca w szyku konnym, przeżyła się, że pozostaje jej tylko służba rozpoznawcza i pomocnicza oraz możliwość szybkiego przenoszenia środków walki ogniowej na pożądane miejsce i walka w szyku pieszym. Na naszych terenach jednak, gdzie swoboda manewrowania nie jest ograniczona zbyt niemi zapchaniem frontów, j. nie traci dotąd znaczenia broni bojowej i zawsze ma możliwość walki w szyku konnym (za przykład mogą służyć działania j. Budiennego w 1920 roku).

Jazdów (obecnie Ujazdów, część Warszawy), rezydencja książąt mazowieckich z zamkiem obronnym; wymieniany już w XIII w. jako dwór książęcy na Mazowszu, wówczas o 1/2 mili od Warszawy.

Jazgarz (*Acerina cernua*), ryba; rząd: kostnoszkieletowe (Teleostei), rodzina: okuniowate (Percidae); do 20 cm. długości, zwierzchno oliwkowo-zielony, na brzuchu białawy. Stodkie wody północnej i środkowej Europy i Azji.

Jazgrza, ob. *Echinocactus*.

Jazłowiec, m-ko w pow. buczackim (woj. tarnopolskie), nad rz. Olchowcem; 2.000 mieszkańców; ruiny zamku z XVI w.; klasztor i zakład wychowawczy niepokalanek.

Jazłowiecki, 1) **Jerzy**, hetman wielki koronny; przez całe życie ucierał się z Tatarami.

Po śmierci Sieniawskiego został dowódcą wojsk kwarcianych z prawami hetmana. Dwukrotnie posłował do sułtana; † 1575; 2) Mikołaj, syn poprzedniego, słynny zagończyk; mieszkając na pograniczu, ustawicznie bił się z Tatarami i Wołoszą. W 1576 r. jeździł do Stefana Batorego z zawiadomieniem o elekcji. W r. 1594, gdy Tatarzy w pochodzie na Węgry spustoszyli Pokucie, stawał im dzielnie czoło i powziął plan wyprawy na Krym, która bez poparcia rządu, zakończyła się niepowodzeniem. Założył m. Jazłowiec; † 1594.

Jazon, mityczny bohater grecki; przedsięwziął wyprawę Argonautów (rycerzy greckich) po złote runo, celem przywiezienia go z Kolchidy do Grecji.

Jazygowie, lud koczowniczy, należący do szczepu Sarmatów, zajmujący w czasach starożytnych rozległe stepy na północ od morza Czarnego; z czasem przenieśli się bardziej na zachód, nad dolny Dunaj i Cisę; w średniowieczu ślad o nich ginie zupełnie.

Jazykow Nikołaj, poeta rosyjski, * 1801; przyjaciel Puszkina; wydał parę zbiorów poezyj i sztukę wierszowaną „Zar-ptica”; † 1846.

Jazz, słowo pochodzenia nieustalonego (prawdopodobnie od wykonawcy Jasbo Browna); oznacza tańce, wykonywane przez murzynów amerykańskich w zespołach (do 30 ludzi), do muzyki o specjalnym charakterze melodji i rytmiki, wykonywanej przez orkiestry (Jazz-Bandy), zapomocą pewnych instrumentów specjalnych (saksofon, banjo, fleksaton, różne odmiany instrumentów perkusyjnych itp.). Pierwsi autorowie j. (pod koniec wojny) pisali tańce: W. C. Handy „Memphis-Blues”, Shelton-Brooks „Dog-Trott” itd., późniejsi także utwory nie taneczne, np. G. Gershwin „Rhapsody in Blue”. J. naśladowali także europejscy kompozytorowie (Milhaud, Hindemith). Najbardziej znany jazz-band amerykański Pawła Whitemana objeżdżał Europę w 1926 r. O powstaniu muzyki murzyńskiej wydał obszerną pracę James Weldon Johnson, muzykolog murzyński.

Jazdzewski Ludwik ks., dr. teologii i prałat, * 1838 w Poznaniu; kaznodzieja przy katedrze warszawskiej, misjonarz apostołski w Anglii, poseł do parlamentu niem., poseł do sejmu pruskiego; † 1908.

Jaźń, wyraz wprowadzony do słownictwa filozoficznego polskiego przez B. Trentowskiego. Jako określenie psychologiczne oznacza samopoczucie psychofizycznego jestestwa człowieka w odróżnieniu bądź to od innych jestestw, bądź to od poszczególnych, wyodrębniających się części własnego jestestwa (np. ja mam nogę, serce; ja mam myśl, przekonanie). Współczesna psychologia doświadcza stwierdza, iż poczucie własnej jaźni, świadomość własnego „ja” jest tylko względnie trwałym związkiem psychicznym, że tworzy się powoli w ciągu rozwoju jednostki ludzkiej i, mimo zachowania pewnej względnie stałej ciągłości, podlega ustawicznym zmianom. Niektórzy psychologowie twierdzą, iż niema stałego, niezmiennego „ja”. Do składowych części jaźni należą m. in.: poczucie własnego cia-

ła, poczucie ścisłej łączności wszystkich indywidualnych przeżyć psychicznych, poczucie jedności historycznej własnych przeżyć czyli ciągłość pamięci.

Jaźwiński Antoni, w 1794 r. kapitan artylerji, potem dr. filozofji na uniwersytecie warszawskim; twórca głośnej w swoim czasie metody pomagania pamięci przy nauczaniu; ogłosił jej zasady w języku włoskim (1829); tłumaczony potem trzykrotnie na język polski.

Jąder choroby, 1) zapalenie, ob. orchitis; 2) gruźlica, rzadko dotykająca samych jąder, a częściej tzw. najądrzy (epididymis), na których tworzy paciorkowate zgrubienia; wymaga usunięcia operacyjnego jąder (kastracji).

Jąderko, ob. nucleolus.

Jądra (testes), gruczoły rodne męskie, narządy parzyste, znajdujące się w wielu ssaków i u człowieka w worku mosznowym, przeznaczone do wytwarzania plemników (spermatozoidów) oraz powodujące swą wydzieliną wewnętrzną drugo i trzeciorzędne cechy płciowe męskie (uwłosienie, głos, rozwój kośćca).

Jądro komórkowe, ob. nucleus.

Jądro twierdzy. Nowoczesna twierdza składa się z szeregu fortów, otaczających umocnione miasto, których zadaniem jest jego zabezpieczenie przed ogniem artylerji nieprzyjacielskiej. Samo to umocnione miasto nosi nazwę jądra twierdzy. Posiada ono duże znaczenie w systemie obronnym twierdzy, gdyż tu zazwyczaj koncentrują się główne zapasy żywności i amunicji oraz oddziały odwodowe; tutaj też mieści się dowództwo twierdzy.

Jądrzaki, rząd grzybów, ob. Pyrenomycetes.

Jąkanie, wada wymowy, polegająca na utrudnieniu wypowiedzianiu niektórych dźwięków i zgłosek, wskutek nagłych drgawek mięśni, biorących udział w akcie mowy. Zdenerwowanie zwiększa jąkanie; systematyczne ćwiczenia mogą je usunąć całkowicie.

Jean Paul (Jean Paul Friedrich Richter), romantyczny i fantastyczny poeta i pisarz niemiecki, * 1763, † 1825. Powieści: „Hesperus”, „Quintus Fixlein”, „Tytan” i w. in. „Wstęp do estetyki”.

„Jeanette”, nazwa statku, który w r. 1879 pod kierunkiem kapitana St. Zj. Am. Pin. De Long'a odbył tragicznie zakończoną podróż arktyczną do bieguna półn.

Jeannette, wyspa na oc. Lodowatym Północnym, należąca do archipelagu, odkrytego przez De Long'a w r. 1880.

Jeanron Philippe Auguste, malarz francuski, * 1809; brał udział w rewolucji lipcowej; od r. 1848 dyrektor muzeów narodowych w Paryżu, założyciel muzeum egipskiego, autor dzieł z historii sztuki; motywy obrazów z życia ludu; † 1877.

Jeans James Hopwood, współczesny astronom angielski, autor licznych prac z astronomji dynamicznej. Podał ciekawe hipotezy o budowie wszechświata i powstawaniu gwiazd nowych.

Jebuzyci, szczerp kanański, który zamieszkał pierwotnie Palestynę ze stolicą w Jeruzolimie (dawn. Jebus).

Jecor, jecur (łac.), wątroba; oleum jecoris aselli, wyciąg z wątroby wątlusza (gadus morrhua); ob. tran.

Jeddo, dawna nazwa m. Tokio, stol. Japonji.

Jedlicz-Kapuściński Józef, poeta, nowelista i tłumacz, * 1878 na Podhalu. Wydał: „Słoneczna pieśń”, „Nieznany Bogu”; nowele „Jasny i Czarny” i przekład „Ptaków” Arystofanesa.

Jedlicze, m-ko w pow. krośnieńskim (woj. lwowski), 700 mieszk.; kopalnie ropy i rafinerja.

Jedlińsk, m-ko w pow. radomskim (woj. kielecki), nad rz. Radomką; 2.100 mieszk.; w XVI i XVII w. sławna szkoła i zbór kalwiński; w r. 1809 potyczka gen. Zajaczka z wojskiem austrjackim.

Jedliński Władysław, leśnik, * 1886 na Bukowinie; prof. Szkoły Głównej Gosp. Wiejskiej w Warszawie, kierownik Zakładu urządzania lasu; wydał prace: „Modrzew polski” (1918), „Wzory do szacowania oraz nowe metody pomiaru drzewostanów” (1921), „O organizacji i ochronie rezerwatów leśnych” (1925) i in.

Jednanie, godzenie, pojednanie stron wiodących spór; termin używany w dawnej Polsce; jednacze — osoby wyznaczone przez sąd lub same strony, dla przeprowadzenia pojednania.

Jednochloroetan, C₂H₅Cl, chlorek etylu, ciecz wrząca w temp. 12°. Stosowany jako środek znieczulający; mając tak niską temp. wrzenia, paruje bardzo szybko i oziębia ciało, z którego powierzchni się ulatnia, przez co powoduje zamrożenie i miejscowe znieczulenie.

Jednochoda, ob. inochoda.

Jednodworcy (ros. odnodworcy), w dawnej Rosji miano, nadawane wolnym włościanom państwowym; ukaz Mikołaja I z 1831 r. zachylił do j. wszystką zagonową szlachtę polską na Rusi.

Jednójagoda czworolistna albo czworolist, ob. Paris quadrifolia.

Jedno-jednoznaczne przekształcenie figury geometrycznej (ein-eindeutige Transformation, transformation biunivoque), przekształcenie, dokonane w ten sposób, że każdemu punktowi danej figury odpowiada jeden i tylko jeden punkt nowej figury i odwrotnie. Prosty przykładem przekształcenia j.-j. jest przekształcenie homograficzne (ob. homografia). Pojęcie odpowiedniości j.-j. występuje również w innych dziedzinach matematyki (teoria mnogości, topologia).

Jednokładność (homotetja) albo podobieństwo środkowe, szczególny przypadek odpowiedniości homologicznej (ob. homologja), kiedy oś h. (wzgl. płaszczyzna h.) znajduje się w nieskończoności.

Jednokreślność, ob. homografia.

Jednoliścienne, ob. Monocotyedones.

Jednomian, wyrażenie matematyczne, przedstawiające pewną liczbę bez pomocy znaków dodawania i odejmowania, np. a. b².

Jednookwiatowe, ob. Monochlamydae.

Jednookółkowe kwiaty, ob. Haplostemones flores.

Jednoosiowe optycznie ciała, kryształy heksagonalne i tetragonalne. Mają tylko jedną oś optyczną, tj. jeden taki kierunek, w którym promienie światła nie podlegają podwójnemu załamaniu.

Jednopienne rośliny, rośliny u których kwiaty męskie i żeńskie występują na jednym osobniku. Przeciwnieństwo: dwupienne.

Jednopostaciowość, ob. Izomorfizm.

Jednorodne układy, układy, składające się z jednej tylko fazy; ob. faza.

Jednoróżec, gwiazdozbiór ze zmiennymi gwiazdami T, U, S, kilkoma gwiazdami podwójnymi i wielokrotnymi; obfitość skupień gwiazdnych; najciekawsze: 2301 — średnica 20'; M 50 — średnica ok. 30'. Gwiazdozbiór położony jest na tle Drogi Mlecznej. Ob. Gwiazdozbiory, tablica.

Jednorurka, strzelba o jednej lufie.

Jednorzęski, ob. Monoblepharidae.

Jednosiarkowy kwas (kwas Caro), związek nieorganiczny, ciało stałe, pięknie krystalizujące, o temperaturze topn. 45°. K. j. jest kwasem jednozasadowym nietrwałym, gdyż zwolna wydziela tlen i ozon; sole jego są dość trwałe. K. j. oraz jego sole są silnymi środkami utleniającymi i mają zastosowanie w technice.

Jednoskośne kryształy, kryształy, które można podzielić na dwie połowy symetryczne tylko jedną płaszczyzną, albo można obrócić o 180° tylko około jednej prostej i przywieść do przystania samych z sobą.

Jednostajnie ziarniste skały, ob. skały jednostajnie ziarniste.

Jednostka, wielkość ściśle określona, służąca do porównywania z nią innych wielkości tego samego rodzaju. Tak np. w bezwzględnym układzie miar, jednostką długości jest centymetr, masy — gram, a czasu — sekunda.

Jednostka w języku wojskowym oddział, stanowiący pewną organizacyjną całość. Z tego punktu widzenia za najniższą jednostkę administracyjną można uważać kompanię, szwadron itd.; za jednostkę gospodarczą — pułk, samodzielny batalion. Jednostką bojową nazywa się oddział, posiadający dostateczne środki do toczenia walki elementarnej; j. taktyczna — oddział, posiadający wszystkie środki, wystarczające do prowadzenia samodzielnej walki, i posiadający zdolność manewrowania; j. operacyjną — oddział, posiadający dostateczne wyposażenie we wszystkie bronie i służby i mogący prowadzić samodzielną operację; j. zapleczną — oddziały, stojące z tyłu za innymi oddziałami przy ugrupowaniu włąb; j. oboczną — oddział, stojący obok drugiego i ograniczający teren jego działania, i in.

Jedność, symbolicznie 1, najmniejsza z spośród liczb naturalnych; liczba, która, pomnożona przez dowolną liczbę, nie zmienia wartości tej ostatniej (a. 1 = a); ze względu na tę własność nazywamy jednością *modułem mnożenia*. W teorii mnogości 1 czyli ogół (uniwersum) — zbiór, złożony ze wszystkich możliwych przedmiotów; w logice matematycznej jedność logiczna — prawda lub dowolne zdanie prawdziwe.

Jedność ludowa, klub, powstały w 1923 r. z secesji kilkunastu posłów i kilku senatorów z „Piasta”; w 1924 połączył się z „Wyzwoleniem” p. n. „Klubu Związku Polskich Stronnictw Ludowych”, który w 1925 posiadał 47 posłów i 8 senatorów. Z rozbitcia tego klubu w 1926 powstało „Stronnictwo Chłopskie”.

Jednota Braci Czeskich powstała w Czechach w XV w. z rozbitcia się wyznaniowego na utrakwistów i taborytów, którzy przestrzegając surowo moralności, uznawali społeczność chrześcijańską z obowiązkiem żywienia się własną pracą, potępiając bogactwo; w r. 1467 nazwali się „Jednotą”; po przejściu licznych prześladowań, zmuszeni do opuszczenia kraju, utworzyli gminy religijne na Węgrzech i w Polsce (najliczniej osiedlili się w Lesznie), gdzie w r. 1627 przyłączyli się do kościoła kalwińskiego.

Jednowiercy, sekta cerkwi prawosławnej, trzymająca się dawnych obrządków i ksiąg kościelnych, wydanych przed patriarchy Nikonem, nieuznająca zatem jego ksiąg liturgicznych.

Jednowymiarowa figura, ob. *wymiar*.

Jedowlica, kolonia polska w Bośni pld. (Jugosławia), założona 1900 r.

Jedwab, bardzo cienka, mocna i błyszcząca nitka a raczej włókno, jakie wysnuwa gąsienica jedwabnika, gdy przed przybraniem postaci poczwarki oprzędza się w tzw. kokon. J. prawdziwym nazywa się j. wytworzony przez jedwabniki morwowe (*Bombyx mori*), j. zaś, wytwarzany przez inne gatunki przadkówek, nazywa się dzikim. Kokony czyli tzw. oprzędy zbiera się przed rozwinięciem się motyla, uśmierca się poczwarki działaniem gorąca lub pary, a następnie rozwija się jedwab w ten sposób, iż, po zmłóceniu parą i wodą gorącą, odbija się od kokonów zewnętrzną i popłatą warstwą, z której wyrabia się tzw. j. odpadkowy; chwyta się zaś początki nitki kilku oprzędów i nawija się na motowidła; jest to tzw. j. surowy. Następnie skręca się po kilka i kilkanaście nitki razem, przez co powstają różne gatunki jedwabiu kręconego, jak trama, marabut, pęla itp. J. przyjmuje wszelkie barwniki; bielenie odbywa się za pomocą siarkowania. Do Europy dostał się j. z Chin, szybko jednak rozpowszechniła się hodowla jedwabnika w krajach południowych, tak że dziś kraje europ. produkują przeszło 1/3 całej wytwórczości światowej.

Jedwab sztuczny, 1) kollojdjonowy: odpadki bawełniane po gotowaniu z 2% ługiem i na-

stępem przemyciu wodą nitrują się (mieszana równych części 75% kwasu azotowego i 96% kwasu siarkowego); otrzymaną w ten sposób dwunitrocelulozę rozpuszcza się w mieszaninie eteru z alkoholem; otrzymany gęsty roztwór przeciska się następnie przez niewielkie otworki. Otrzymane cienkie nitki podlegają denitryfikacji pod działaniem roztworu siarczku sodowego (Na₂S), następnie przemyciu wodą i wybieleniu podchlorynem; 2) wiskozowy: odpadki bawełniane lub bawełna pod wpływem stężonego roztworu ługu sodowego (NaOH), przechodzą w tzw. „alkali-celulozę”, która łączy się łatwo z siarczkiem węgla (CS₂), tworząc tzw. „wiskożę” czyli ksantogenat celulozy. Wiskoża tworzy z wodą gęsty roztwór koloidalny; otrzymując nitki sposobem wyżej wskazanym, poddaje się je działaniu roztworu siarczku amonowego. W r. 1924 produkcja światowa j. s. wynosiła około 67.300 ton, z których Polska produkowała około 380 t. (zakłady Tomaszowskie). J. s. posiada polysk jedwabiu naturalnego, izoluje równie dobrze jak j. naturalny, lecz źle wytrzymuje pranie.

Jedwabnik, ob. *Bombyx mori*.

Jeetze, l. dopływ dolnej Elby, żeglowny; dług. 80 km.

Jefferson, 1) rz. w stanie Montana (St. Zj. Am. Płn.), zach. ramię Mississippi; ujście pod Madison, dług. 300 km.; 2) J. City, stol. stanu Missuri (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Missuri; 4.500 mieszk.; przemysł fabr.

Jefferson Thomas, prawnik i polityk amerykański, * 1743, † 1826; wraz z Franklinem był autorem deklaracji niepodległościowej St. Zj. Am. Płn.; 1779—82 gubernator Wirginji; 1784—89 poseł w Paryżu; 1790—93 sekretarz stanu; 1801—9 prezydent St. Zj. Am. Płn.; twórca demokracji amerykańskiej. Wielki wpływ na rozwój zasad nowej demokracji, miały jego teorie konstytucyjne, zmierzające do usamodzielnienia poszczególnych Stanów Amerykańskich.

Jeffersonville, m. w stanie Indiana (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Ohio; 10.100 mieszk.; przedmieście m. Louisville.

Jeffrey Francis, krytyk i prawnik angielski, * 1773, † 1850; lord-rektor uniwersytetu w Glasgowie, lord-adwokat Szkocji; redaktor czasopisma Edinburgh Review, w którym bronił zasad liberalnych. Przeciw J. wystąpił Byron w znanej rozprawie „English bards and Scotch reviewers”. Artykuły J. wyszły w zbiorze pt.: „Contributions to the Edinburgh review” (1853).

Jeffreys George, sędzia i lord kanclerz angielski, * 1648; w obronie korony Jakóba II blisko 400 osób posłał na szafot; krwiożerczość i przewrotność jego była powszechnym postrachem; po wygnaniu Jakóba II † 1689 w więzieniu przed procesem.

Jęfta(e), jeden z 7 tzw. wielkich sędziów izraelskich; walczył przeciwko Amonitom; spełniając ślub, miał poświęcić na ofiarę jedyną swą córkę; na tem tle Meyerbeera opera: „Córka Jęfty”.

Jeger Gracjan, budowniczy polski, * 1847 w Szczepieszynie, † 1888; uczeń H. Marconiego; z prac: szereg domów w Warszawie oraz wzorowy zakład wyrobu i wypalania kaffi (tamże).

Jegorjewsk, m. pow. w gub. rjazańskiej (Rosja środk.), nad rz. Gusienka; 20.000 mieszk.; przemysł bawełniany.

Jehol, ob. *Dżehol*.

Jehowa, ob. *Jahwe*.

Jehu, wódz króla izraelskiego Jorama, którego zabił, wytepił ród Achaba i zburzył świątynię Baala; ustąpił Syryjczykom wsch. część kraju nad Jordanem; panował 843 do 816 przed Nar. Chr.

Jehuda ben Samuel Ha-Lewi, filozof i poeta żydowsko-hispański, * ok. 1080, † ok. 1145; autor zbioru poezji i dzieła filozoficzno-religijnego „Kuzari”, w którym broni judaizmu.

Jeja, rzeka w pld. Rosji, odgraniczająca w środkowym i dolnym biegu Kaukaz od Ziemi Wojska Dońskiego; uchodzi do llimanu Jejskiego morza Azowskiego; dług. 235 km.

Jejsk, m. pow., warownia i port w gub. kubańsko-czarnomorskiej (Rosja pld.), nad llimanem Jejskim m. Azowskiego; 42.500 mieszk.; przemysł włókienniczy, wywóz wełny, zboża, skór, kawioru.

Jejunum, ob. *Intestinum*.

Jekabmeests, ob. *Jakobstadt*.

Jekow Nik., generał bułgarski, * 1864; 1915 minister wojny, od 1915 do 1918 głównodowodzący armii bułgarskiej.

Jelala (Yellala), wodospad w dolnym biegu rz. Kongo (Afryka zach.).

Jelec, m. pow. w gub. orłowskiej (Rosja środkowa), nad rz. Sosną; 40.050 mieszk.; młyny, handel zbożem.

Jelenie rogi, kostne narośla u samców, zrastające się z kośćmi czołowymi. Narośla te są z początku miękkie i kolbiaste, jakoteż okryte owłosioną skórą, która następnie obumiera i zostaje zrzucana, gdy róg stwardnieje. Popiół ze spalonego rogu zawiera ok. 52% tlenku wapnia i ok. 48% bezwodnika kwasu fosforowego. Jeleni co rok zrzuca rogi i otrzymuje nowe. Im jeleni jest starszy, tem więcej odnóg posiadają jego rogi. J. r. mają szerokie zastosowanie w przemyśle.

Jeleniec, siedziba jeleni, miejsce gdzie hoduje się jelenie.

Jelenogóra (niem. Hirschberg), m. pow. na Śląsku pruskim, nad rz. Bobrawą; 21.500 mieszkańców; fabr. koronek, papiernie.

Jeleń, w. w pow. chrzanowskim (woj. krakowskie), nad rz. Przemszą; 3.000 mieszk.; kopalnie węgla.

Jeleń europejski, ob. *Cervus elaphus*.
Jeleń zamorski, w staropolskim języku: renifer.

Jeleńska Emma, ob. *Demochowska E.*
Jeleński Jan, publicysta, * 1845 w Łagiewnikach; od r. 1882 redaktor i wydawca tygodnika „Rola” o zabarwieniu wybitnie antyse-

mickim i klerykalnym; ogłosił m. in. książkę: „Niemcy, Żydzi i my” (1876); † 1909.

Jeleński Szczepan, pisarz współczesny, * 1881. Utwory dramatyczne (pod pseud. Bohdan Katerwa): „Przechodzień”, „Urwis”, „Igraszki z ogniem”, oraz prace popularno-naukowe: „Lilawati”, „Pod strażą Sfinksa”.

Jelgawa, ob. *Mitawa*.

Jellinek Edward, literat i publicysta czeski, * 1855, † 1897; propagator jedności czesko-polsk. i słowiańskiej wogóle. O sprawach polskich i kulturze polskiej informował w szkicach turystycznych i feljetonach, zebranych później w szereg tomów, jak np.: „Szkice słowiańskie”, „Szkice literackie”, „Szkice warszawskie”, „Słowiańskie gościny”, „Przez światła i cienie”.

Jelita, herb polski: na tarczy w polu czerwonym trzy złote kopie w gwiazdę, środkowa żelźcem na dół, boczne do góry, ukośnie skrzyżowane; nad hełmem w koronie szlacheckiej pół kozła w prawo.

Jelita, ob. *Intestinum*.

Jelitkowo (niem. Glettkau), w. nad zatoką Gdańską (obszar w. m. Gdańska); kąpiele morskie.

Jelitowy sok, płyn o oddziaływaniu alkalicznym, zawierający fermenty: trypsynę, erepsynę, diastazę, enteropinizę i inwertazę; rozkłada i przygotowuje do wchłaniania węglowodany oraz białka (po uprzednim strawieniu ich przez pepsynę).

Jellachich z Bużyna (Jelaczycz) **Joseph hr.**, generał austriacki, * 1801 w Peterwardein; w 1848 roku ban Krocacji; zwycięzca z pod Schwechat (30.X. 1848). W 1849 r. dowodził armią południową przeciwko Bemowi i został rozbity pod Hegyes 14. VII 1849; † 1859 w Agram.

Jellenta Cezary, krytyk literacki, * 1861 w Warszawie; studja uniwersyteckie tamże; Oddzielnie wydał: „Studja i szkice filozoficzne”, „Wszechpoemat i najnowsze jego dzieje”, „W przesileniu”, „Forpocztę”, „Galicja ostatnich dni”, „Nurty”, „J. Słowacki dzisiaj”, „Dante Alighieri”, „Cyprjan Norwid” i w. in.; oryginalne utwory: „Orfan”, „Kraswa”, „Meduza”, „Grający szczyt”, „Linje Hofera”, „Baletnik”, „Jasny Hubert”. Wydał nadto sceniczny układ „Samuela Zborowskiego” J. Słowackiego.

Jellicoe John Rushwort sir. hrabia od Scapa, admirał angielski, * 1859; głównodowodzący flotą angielską w 1914 r.; w 1916 r. pierwszy lord admiralicji; w 1917 szef sztabu admiralicji.

Jellinek Georg, prawnik niemiecki, * 1851 w Lipsku; prof. prawa publicznego od r. 1883; w Wiedniu, 1889 w Bazylei, 1890 w Heidelbergu; ogłosił szereg znakomych prac tłumaczonych częściowo i na język polski, zwłaszcza: „Die rechtliche Natur der Staatenverträge” (1880), „Gesetz und Verordnung” (1887), „System der subjectiven öffentlichen Rechte” (1892), „Das Recht der Minoritäten” (1897), „Das Recht des modernen Staates” (1900); † 1911 w Heidelbergu.

Jellinek Karl, współczesny fizyko-chemik niemiecki, profesor politechniki gdańskiej. Napisał czterotomowe dzieło pt.: „Lehrbuch der physikalischen Chemie“.

Jelnia, m. pow. w gub. smoleńskiej (Rosja zach.), nad rz. Desna, ok. 5.000 mieszk.

Jelonek (*Lucanus cervus*), owad, ob. *Lamellicornia*.

Jelonek, grzyb, ob. *Lactarius deliciosus*.

Jelski Aleksander, etnograf i krajoznawca, * 1834, † 1916; czynny i zasłużony współpracownik wielkiego „Słownika Geograficznego“, tłumacz „Pana Tadeusza“ na język białoruski, badacz dziejów sztuki i kultury na Litwie („O fabryce szkła i zwierciadeł w Urzeczcu“, „O pasach słuckich“).

Jelski Kazimierz, rzeźbiarz i architekt, * 1782; po ukończeniu studiów artystycznych na uniwersytecie w Wilnie został tam profesorem rzeźby; wykonał wiele popiersi, posągów i płaskorzeźb; ogłosił pracę „O związku architektury, rzeźby i malarstwa“ (1828); † 1867 w Wilnie.

Jelski Konstanty, podróżnik i przyrodnik, * 1837, † 1896; od r. 1863—69 w Gujanie franc., od r. 1870—79 w Peru, gdzie był kustoszem Muzeum Raimondiego; autor dzieła: „Popularno-przyrodnicze opowiadania z podróży po Gujanie francuskiej i po części w Peru“ (1898). Od 1879 r. był kustoszem zbiorów przyrodniczych Akademii Umiejętności w Krakowie.

Jelski Ludwik, działacz społeczny i finansista, * 1785 na Litwie; od 1823 roku był urzędnikiem w Komisji przychodów i skarbu Król. Pol., w 1827 przeprowadził realizację listów zastawnych na giełdach zagranicznych, 1828 został prezesem nowoutworzonego Banku Polskiego, którego był rzeczywistym inicjatorem i duszą; po 1831 r. emigrował do Paryża; † 1844.

Jelski Michał, skrzypek i kompozytor, * 1831; kształcił się w Mińsku, Wilnie, potem zagranicą; koncertował w Niemczech i Warszawie; napisał około stu kompozycji na skrzypce: koncertów, fantazji, polonezów itd.; ogłosił m. in. „Studja muzyczne“ (Mińsk, 1899); mieszkał przeważnie na wsi w Mińszczyźnie, † 1904.

Jelabuga, m. pow. w gub. wiatskiej (Rosja wsch.), nad rz. Kamą; 10.000 mieszk.

Jelczenie tłuszczów, rozkład pod wpływem tlenu z powietrza z udziałem światła; przy j. tworzą się z kwasów tłuszczowych kwasy o mniejszej wielkości cząsteczek, posiadające nieprzyjemny zapach i smak.

Jelowicki Adolf, biskup-sufragan lubelski, * 1863; studja na uniwersytecie w Louvain; od 1901 r. proboszcz parafii św. Trójcy w Warszawie; mianowany 1919 biskupem-sufraganem; ogłosił wiele prac z zakresu archeologii biblijnej i wspomnień z podróży.

Jelowicki, 1) Aleksander ks., kaznodzieja, wydawca i redaktor, * 1805 na Podolu, † 1877

w Rzymie. Studja w Krakowie i w Warszawie. Brał udział w powstaniu 1831 r., potem przebywał na emigracji w Paryżu. Wydawał czasopisma: „Rocznik emigr. pol.“, „Wiadomości krajowe i zagraniczne“, „Kalendarzyk pielgrzymstwa“. Swoim nakładem wydał: „Dziadów cz. III“, „Księgi Pielgrzymstwa“ i „Pana Tadeusza“. W r. 1842 wstąpił do Zgromadzenia OO. Zmartwychwstańców. Wydał prócz wielu innych dzieł: „Kazania świętych polskich i na rocznice narodowe“ i „Moje wspomnienia“; 2) Edward, pułkownik, brat poprzedniego, * 1803 w Hubniku na Podolu; brał udział w powstaniu 1831 r. W czasie rewolucji wrześniowej w Wiedniu w 1848 r. był dowódcą artylerji powstańczej; 20. IX. 1848 r. wyparł Chorwatów z cmentarza św. Marka; po zajęciu Wiednia przez wojska rządowe, rozstrzelany z rozkazu Windischgrätz.

Jemappes, 1) gmina w Belg. prow. Hainaut, nad rz. Haine; 14.500 mieszk.; huty szklane; wyroby chemiczne, kopalnie węgla; w 1792 zwycięstwo Francuzów nad Austriakami; 2) m. w dep. konstantyńskim w Algierji (Afryka płn.).

Jemen (ang. Yemen), płd.-zach. część półwyspu Arabskiego, nad morzem Czerwonym i zatoką Adeńską; ok. 191.000 km², 1 milion mieszkańców; obecnie państwo niepodległe, składa się z wąskiego pasa nizinnego, nadbrzeżnego (Tihama), o klimacie podzwrotnikowym, i górzystego wnętrza (Serat) o wilgotnych i żyznych dolinach; uprawa kawy, indygo, tytoniu, owoców; na wyżynach chów bydła i koni; tu stolica Sana, m. Damar i Taiz, na wybrzeżu porty Hodeida i Mokka (wywóz kawy); staroż. Arabia felix (A. szczęśliwa).

Jemeppe, m. w prow. Liège (Belgia) nad rz. Mozą, przedmieście m. Seraing, 12.000 mieszk.

Jemiolo, ob. *Viscum*.

Jemiolowski Mikołaj, wojownik i ziemianin z belzkiego, † ok. 1693; pozostawił „Pamiętniki“, obejmujące dzieje Polski od 1648 do 1679 r. (Lwów, 1850).

Jemioluska, ob. *Bombycilla garrula*.

Jemtland, prow. (län) w Szwecji, 51.556 km²; 132.000 mieszk.; jedyne miasto Östersund, 14.000 mieszk.

Jen, ob. *Yen*.

Jena, m. w rep. Turynji, nad rz. Saalą, 48.228 mieszkańców; uniwersyt. od 1558 r.; szlifownie szkła i instrumenty optyczne (Zeiss); maszyny; chemikalja; 14. X. 1806 zwycięstwo Napoleona I nad Prusakami.

Jenatsch Jürg, patriota szwajcarski, duchowny protestancki, * 1596; zamordował 1621 Pompejusza Plante, przywódcę katolicko-hiszpańskiego stronnictwa w kantonie Gryzonnów; wstąpił do służby weneckiej, następnie

Jena: uniwersytet

francuskiej; 1635 przy pomocy francuskich wojsk wypędził z kant. Gryzonnów Austriaków i Hiszpanów; 1637 stanął na czele sprzysiężenia przeciwko Francuzom; † 1639, zamordowany.

Jen-Czing, błota słone w prow. Szansi (Chiny płn.), 150 km².

Jenikale, ob. *Kercz*.

Jenike Ludwik, publicysta, tłumacz i pisarz polski, * 1818 w Warszawie; redaktor „Księgi świata“, od r. 1859—86 „Tygodnika Ilustrowanego“, współpracownik „Encyklopedji Powszechnej“ Orgelbranda. Tłumaczył Goethego i Koernera; napisał „O znaczeniu rytmu w poezji, a mianowicie o rytmiczności języka polskiego“, „Stefan Czarniecki“, „Kronika zboru ewang.-augsb. w Warszawie“, „Młodość Goethego“ i inn.; † 1903.

Jenil, ob. *Xenil*.

Jenisej (tungusk. Joanesi), rz. w Syberji, początek jako Ulu-kem w Mongolji płn.; płynie przez góry Sajańskie do zatoki Jenisejskiej, tzw. Limanu 70 wysp oc. Lodowatego Płn.; dopływy z pr. strony: Angara (Wyższa Tunguzka), Dolna Tunguzka, Kurejka; z lewej: Jelugo, Kas, Turachan; długość 4.011 km., żeglowna na 2.960 km.; dorzecze 2,5 km²; kanał Obskonojensejski od M. i W. Kasu do Ketji, dopływu Obi, łączący obie największe rzeki Syberji zach.

Jenisejsk, m. pow. na Syberji, nad rz. Jenisejem; 12.000 mieszk.; gub. jenisejska, 2,6 milj. km², 1.193.300 mieszk., stol. Krasnojarsk.

Jenkinson Antwon y, kupiec angielski; w r. 1558 dotarł przez Moskwę i Astrachań do Buchary, w r. 1562 do Kazwinu w Persji; zebrał materiał geograf. i wykonał mapę Rosji ówczesnej.

Jenner Edward, lekarz angielski, wynalazca szczepienia ospy, * 1749, † 1823; pierwsze szczepienie wykonał w czasie panującej zarazy w 1796 r.; sławiony jako zbawca ludzkości; wydał kilka dzieł w tym zakresie.

Jensen Adolf, kompozytor niemiecki, * 1837, † 1879. Przyczynił się wielce do rozwoju i wiodoskonalenia pieśni.

Jensen Wilhelm, poeta niemiecki, * 1837, † 1911; pisał poezje, dramaty, powieści i nowele: „Gedichte“, „Lieder aus Frankreich“, „Das Pfarrhaus“ i in.

Jentys Stefan, botanik, * 1860; prof. w Akademii Rolniczej w Dublinach, potem na studjum rolniczym uniwersytetu Jagiellońskiego; redaktor „Tygodnika rolniczego“; ogłosił wiele prac z zakresu fizjologii roślin; † 1919 r.

Jeńcy wojenni, żołnierze, którzy dostali się podczas wojny do niewoli. Położenie jeńców wojennych uregulowane jest postanowieniami czwartej umowy pokojowej haskiej z r. 1907. **Jequitinhonha**, rz. w Brazylii; wypływa z gór Serra do Espinhaço, ujście do Atlantyku pod Belmonte; długość 740 km., w końcu żeglowna.

Jefábek Franciszek, poeta i dramaturg czeski, * 1836, † 1893. Utwory dramatyczne: „Służebnik swego pana“, „Syn człowieka“, „Veselohra“ i in.

Jefábek Wiktor Kamil, powieściopisarz

czeski, * 1859; zasłużony działalnością nad organizacją zawodową literatów czeskich na Morawach.

Jeremias Alfred, niemiecki teolog ewangelicki i wybitny asyrjolog, * 1864; współwydawca „Vorderasiatische Bibliothek“.

Jeremiaś Jarosław, kompozytor, reprezentant narodowej muzyki czeskiej; * 1889, † 1919. Opera „Stary król“, oratorium „Jan Hus“.

Jeremicze, m-ko w pow. i woj. nowogrodzkiem, przy ujściu Uszy do Niemna; 620 mieszk.

Jérémie, m. port. na płn.-zach. wybrzeżu rep. Haiti na wyspie San Domingo; wywóz kakao, kukuru, indygo, bawełny.

Jeremjady, żale, skargi, pieśni żalodne.

Jeremiasz, jeden z tzw. wielkich proroków starego testamentu, prorok indywidualizmu religijnego, syn Hilkiasza z Anatolu; działał w Jeruzolimie w latach 625—586 przed nar. Chr.; według legendy zmarł śmiercią męczennika w Egipcie; zapowiadał niechybny upadek państwa i zburzenie Jeruzolimy. Księga J. obejmuje 52 rozdziały.

Jerez de la Frontera, m. w prow. Kadyks (Andaluzja, Hiszpanja pld.), 67.000 mieszk.; zamek maurytański, winnice (Sherry); w r. 711 zwycięstwo Arabów nad Wizygotami.

Jerichau Adolf, rzeźbiarz duński, * 1816 w Assens (wyspa Fionja), † 1883. Kształcił się w Akademii kopenhaskiej i w Rzymie. Od r. 1849 członek i profesor Akademii w Kopenhadze. Z dzieł: „Myśliwy z panterą“, olbrzymia grupa „Herkules i Hebe“ (1846), „Kobieta śpiąca“ (1867).

Jerlicz Joachim, rycerz kresowy z pod znaku Stanisława Żółkiewskiego i Stefana Czarnieckiego; raniony pod Chocimem, osiadł w monasterze Pieczerskim w Kijowie, gdzie rozpoczął pisać kronikę „Latopisiec...“, obejmującą panowanie Wazów i Michała Korybuta do r. 1673.

Jermak Timofiejew, zdobywca Syberji, początkowo ataman jednej z band kozackich nad Wołgą; uchodząc przed pościgiem wojewodów moskiewskich, udał się w 1579 roku z drużyną kozacką na górę rzeki Kamy, a w 1581 r. ruszył z nią na przystopy za „Pas Kamienny“ czyli góry Uralskie; w ciągu paru lat rozgromił szereg gródków tatarskich i ostjackskich, zajmując na rzecz Iwana Groźnego znaczny obszar kraju ze stol. państwem tatarskiego Sibir, skąd późniejsza nazwa Syberji; zabity 1584 r. przez Tatarów nad Irtyszem.

Jermolow Aleksiej, gen. rosyjski, * 1772 w gub. orłowskiej; brał udział w wojnach z Francją od r. 1794; odegrał wybitną rolę w kampanji 1812 r.; w 1817 r. generał-gubernator zakaukaski, a następnie poseł w Persji; w 1826 r. rozbił Persów i Czeczeńców; usunięty jako przeciwnik stronnictwa niemieckiego, zajął się literaturą; po wstąpieniu na tron Aleksandra II generał artylerji, członek rady państwa i dowódca pospolitego ruszenia; opisał swoją podróż do Persji i wojnę 1812 roku; † 1861 r.

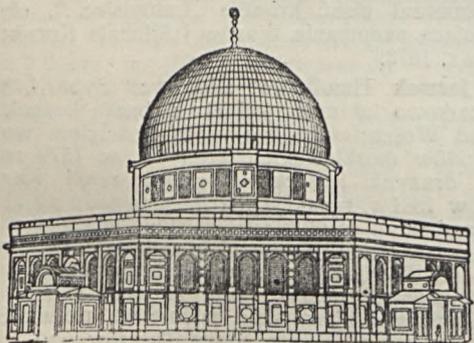
Jernefeldt Eryk, malarz fiński, * 1867. Kształcił się w Petersburgu i Paryżu. Maluje pejzaże, portrety i sceny rodzajowe. Z prac: „Pracznia nad brzegiem rzeki“, „W karczmie“, „Wypalanie lasu“.

Jeroboam, imię dwóch królów izraelskich; J. I (975—954 przed Chr.) zbuntował się przeciw Salomonowi; po jego śmierci wybrany przez dziesięć plemion królem; kazał oddawać cześć cielcom złotym; J. II (783—743 przed nar. Chr.), syn Joasa; pobił Syryjczyków i podniósł państwo izraelskie do szczytu potęgi. Za jego rządów występowali prorocy Amos i Ozeasz przeciwko bałwochwalstwu i zepsuciu moralnemu.

Jérôme, król Westfalii, ob. **Bonaparte**.

Jerome-Jerome Kłapka, humorysta angielski, * 1859, † 1927; komedje, nowele i powieści: „Three men in a boat“, „Three men on the bummel“, „Idle thoughts of an idle fellow“ i in.

Jerozolima (hebr. Jerszalałm, greck. Hierosolyma, arab. El Kuds), stol. Palestyny; 775 m. n. p. m., ok. 80.000 mieszk. (50.000 żydów, 10.000 mahom., 20.000 chrześcijan); 4 dzielnice: mahom. i żyd. na wsch., chrzesc. i ormiańska na zachodzie; siedziba patriarchów: rzym.-kat., greckiego, ormiańskiego i od r. 1842 biskupa anglikańskiego. W kościele Grobu Św. w oddzielnych częściach odprawiane są nabożeństwa rz.-katolickie, greckie i ormiańskie. Obok góra Oliwna, góra Golgoty i Kalwarja, miejsce ukrzyżowania Chrystusa. Pierwotnie J. była w ręku Jebuzytów; Izraelci pod dowództwem Dawida zdobyli miasto i wzięli króla Jebuzytów, Adoniego Zedeka, do niewoli. Dawid i Salomon zbudowali świątynię i przyozdobili miasto licznymi gmachami. Po rozdeleniu się państwa żydowskiego, J. pozosta-

Świątynia mahometńska w Jerozolimie.

ła w ręku plemienia Judy. Miasto lupili Egipcjanie (975), Izraelci (826), Asyryjczycy i Babilończycy. Zburzone przez Nabuchodonozora, odbudowane za Cyrusa perskiego, podniosło się za Machabeuszów; w r. 64 przed nar. Chr. Pompeusz kazał zburzyć mury miasta, w r. 37 po nar. Chr. opanował je Herod przy pomocy Rzymian. Jako prowincja rzymska, Palestyna rządzona była przez prefektów i J. zażywała spokoju aż do r. 70 po nar. Chr., kiedy z powodu powstania żydów, została na rozkaz Tytusa zburzona. Odbudował ją w r.

129 Hadrian jako Aelia Capitolina, przy równoczesnym zakazie osiedlenia się Żydów. Za Konstantyna W. zburzono w J. świątynie i ołtarze pogańskie, a cesarzowa Helena kazała zbudować kościół Grobu Św. J. pozostała w ręku chrześcijan do r. 637, po czym przeszła w ręce Arabów. Zdobyta przez Krzyżowców 1099 roku, była stolicą królestwa jerozolimskiego; przeszła 1187 w posiadanie Saladyna; oddana cesarzowi Fryderykowi II w r. 1229, wróciła w r. 1244 do Arabów, a od r. 1517 była w posiadaniu Turków. Obsadzona wraz z Palestyną w r. 1917 przez Anglików, tworzy obecnie samodzielne państwo arabsko-żydowskie pod protektoratem Anglii.

Godło królestwa Jerozolimy.

Jerrold, 1) Douglas William, humorysta i dramaturg angielski, * 1803, † 1857; współpracownik pism „Punch“; redaktor „Illustrated Magazine“, w którym drukował najświetniejszą swą pracę „Kronki Clovernooku“; 2) William Blanchard, syn poprzedniego, dziennikarz i dramaturg, autor komedji i krotchwil, * 1826, † 1884.

Jersey, najw. z wysp Anglo-Normandzkich, w kanale La Manche, należąca do Anglii, 26 km. od brzegu Francji; 116 km². 51.900 mieszkańców; urodzajna, klimat łagodny; gł. m. St. Helier; lud mówi narzeczem staronormandzkim.

Jersey City, m. w stanie N. Jersey (St. Zj. Am. Płn.), oddzielone od N. Jorku rz. Hudson; liczne mosty i tunele; 297.900 mieszk.; fabr. konserw, przemysł metalurg., handel zbożem, olbrzymie elewatory.

Jerusalem Karl Wilhelm, * 1747, † 1772; popełnił w Wetzlar samobójstwo z nieszcześliwej miłości; Goethe na tle tego wypadku osnuł znany utwór: „Cierpienia młodego Werthera“.

Jerusalem Wilhelm, filozof niemiecki; * 1854; napisał: „Lehrbuch der empirischen Psychologie“, „Einleitung in die Philosophie“ (przekład polski 1907 z wstępem A. Mahrburga), „Kants Bedeutung für die Gegenwart“ i in.

Jerycho (arab. Er-Righa), staroż. m. handlowe Hetytów w Palestynie; 23 km. na płn.-wsch. od Jerozolimy, w dolinie Jordanu, w pobliżu m. Martwego; zburzone przez Izraelitów, później przez Krzyżowców, obecnie wieś. Zabiegi nad odkopaniem J. podjęte od r. 1907 przez prof. Sellina.

Jerychońska róża ob. róża jerychońska.

Jerzmanowice, w. w pow. olkuskim (woj. kielecki), w pobliżu Ojcowa; grot „Nietoperzowa“.

Jerzmanowski Erazm, inżynier i filantrop. * 1844 w Kaliskiem; po powstaniu 1863 r. emigrował; ukończył w Paryżu studia inżynierskie, poczem wyjechał do Ameryki Płn., gdzie zbudował m. in. szereg gazowni; w 1896 r. ze znacznym majątkiem powrócił do kraju i osiadł na wsi pod Krakowem, rozwijając rozległą działalność filantropijną. † 1909, zapisawszy znaczne kapitały Akademii Umiejętności.

Jerzy (ang. George), imię pięciu królów angielskich, 1) J. I, król W. Brytanji i elektor hanowerski (1714—27). * 1660; uśmierzył powstanie szkockie, uwięził z powodu podejrzenia o zdradę małżeńską żonę, Zofję Dorotę księżn. Celle; † 1727; 2) J. II, król W. Brytanji i Irlandji, elektor hanowerski (1727 do 1760); w wojnie 7-letniej stał po stronie Fryderyka II pruskiego; założył uniwersytet w Getyndze i muzeum Brytańskie; 3) J. III, król W. Brytanji i Irlandji (1760—1820), do r. 1815 elektor a następnie król hanowerski, wnuk J. II, przyłączył Indie zach., kraj Przylądkowy w Afryce, wyspy Jońskie; utracił dawne kolonie Am. Płn.; obłąkany i ociemniały od r. 1810; regencja ks. Walji; 4) J. IV, król W. Brytanji, Irlandji i Hanoweru (1820—30), syn J. III; nadał Anglii i Hanowerowi konstytucję (1810), przyjmował sprzymierzonych monarchów Rosji, Austrii i Niemiec w Londynie; na kongresie wiedeńskim (1815) żądał nadania konstytucji państwu niemieckim i odmówił swego udziału w tzw. św. przymierzu; 5) J. V, król W. Brytanji, cesarz Indji, obecnie panujący, następcą zmarłego 1910 r. Edwarda VII. ożeniony z ks. Teck.

Jerzy I, król grecki (1863—1913), syn Chrystjana IX duńskiego; przyłączył 1864 r. do Grecji wyspy Jońskie, w r. 1881 części Tessalii i Epiru; zamordowany w Salonikach. Prowadził nieszcześliwą wojnę z Turcją w r. 1897, w wojnach bałkańskich (1912—13) uzyskał Saloniki, Janinę i 65.000 km² ziemi.

Jerzy V, syn króla Ernesta Augusta, ks. Cumberlandu, król hanowerski (1851—66); oślepy w r. 1840; w r. 1866 stanął po stronie Austrii przeciw Prusom, lecz pobity pod Langensalza, został pozbawiony tronu; † 1878 w Paryżu.

Jerzy Czerny, ob. Czerny.

Jerzy Podiebrad, król czeski (1458—1471); w wojnie domowej stanął na czele husytów, przyłączył Śląsk i Łużyce do Czech, pobił prawo krzyżową niemiecką, nasłaną przez papieża Pawła II i cesarza Ferdynanda; wybrał, z pominięciem synów, na swego następcę Władysława Jagiellończyka.

Jerzy św., rycerz z Kapadocji, patron wojowników, uuczony przez Djoklejana 303 r. Przedstawiany na obrazach jako zwycięzca smoka (złego ducha).

Jerzyk, ob. Cypselus murarius.

Jesenská Bóžena, poetka i powieściopisarka czeska, * 1863. W 1895 nagrodzona przez Akademię czeską.

Jesenský Janko, poeta i powieściopisarz słowacki, * 1873; w utworach swoich zajmuje się losami małego miasta na Słowaczczyźnie i jego mieszkańców, oraz sfer ziemiankich, szlacheckich, z których pochodzi. Utwory jego powojenne cechuje głęboko odczuwany patriotyzm oraz zrozumienie dążeń ludowych.

Jesl, m. w prow. Ancona (Włochy), nad rz. Esino, 24.800 mieszk.; winnice, papiernie; rezydencja biskupa.

Jesienin Siergiej, poeta rosyjski, * 1895; pierwsze jego utwory pojawiły się w czaso-

pismach rosyjskich w r. 1915. Wydał: „Radunica“, „Golubień“, „Preobrażenie“, „Selskij czasostow“, „Kliuczi Marji“, „Trieradnica“, „Isposwied' huligana“, „Pugaczow“, „Moskwa kabackaja“. Zbiorowe wyd. w 4 tomach zaczęło wychodzić w Moskwie 1926 r. † 1925 śmiercią samobójczą.

Jesion, ob. **Fraxinus**.

Jesiotr (Acipenser), gatunek ryb kostnołuskich (Ganoidea); szkielet chrząstkowy, otwór gębowy opatrzone wąsikowatymi czułkami, mocny pancerz, utworzony z tarcz kostnych. Acipenser sturio, dochodzący do 5 m. długości, żyje w oceanie Atlantyckim i rzekach Europy zach. W rzekach, płynących do mórz: Czarnego, Kaspijskiego i Białego i do zatoki Fińskiej żyje najmniejszy gatunek jesiotra, dochodzący do 1 m. długości, A. ruthenus (sterlet), którego mięso jest najsmaczniejsze. Przecierana przez sita, a następnie solona ikra, sprzedawana bywa jako kawior. Z pecherza pławnego jesiotrów wyrabia się klej rybi, zwany karuk (ichtycolla), mający zastosowanie w technice i medycynie.

Jeske August Adam, pisarz pedagogiczny, * 1836, † 1875. Zajmował się wychowaniem domowym. W 1875 r. zaczął wydawać szereg książek pod ogólnym tytułem: „Systematyczny kurs nauk“. J. jeden z pierwszych zwrócił uwagę w swych podręcznikach na metodę indukcyjną i poglądom. Wydał: „Metodyczna geografja“, „Arytmetyka dla dzieci“, „Gramatyka języka polskiego“, „Mała stylistyka dla dzieci“, „Elementarz“.

Jeske-Choiński Teodor, ob. Choiński.

Jesse de Hondt-Hondius, ob. Hondjusz Judokus.

Jesse John Haneage, pisarz angielski, * 1808, † 1874; urzędnik admiralicji w Londynie. Napisał: „Literary and historical memoirs of London“ (1847—50, tomów 3), „Memoirs of celebrated Etonians“ (1875) i in.

Jessner Leopold, inscenizator i reżyser niemiecki, dyrektor teatrów w Królewcu; od 1919 r. intendent państwowego teatru w Berlinie; * 1878.

Jesso (Jezo, Hokaido), najbardziej na płn. wysunięta z 4-ch wielkich wysp japońskich; wraz z wyspami Kurylskimi 94.012 km², 850.000 mieszk.; stolica Sapporo.

Jestestwo, twór, istota. W znaczeniu ścisłym, istota organiczna („Teoria jestestw organicznych“ Jędrzeja Śniadeckiego).

Jeszil-Irmak (greck. Iris), rz. w Azji Mniejszej; wypływa z gór armejskich Antytaurus, wpada do m. Czarnego, tworzy błotnistą deltę; dług. 400 klm.

Jetar, ob. **Jantra**.

Jettel Eugen, malarz niemiecki, * 1845, † 1901. Malował małe, wypracowane obrazy z fragmentami pejzażu lub roślinności.

Jeu de Paume (serment du J. de P.), przysięga, złożona przez przedstawicieli stanu trzeciego 28. VI. 1789, że nie rozejdą się, dopóki nie ułożą konstytucji dla Francji. Temat słynnego obrazu David'a z 1792 r. Nazwa przysięgi pochodzi od nazwy sali obrad.

Jeumont, m. w dep. Nord (Francja pñ.), nad rz. Sambre; pogr. st. kol. z Belgją.

Jeunesse dorée (franc.), złota młodzież. W czasie wielkiej rewolucji franc. od sierpnia 1794 grupa młodych ludzi z domów zamożnych, o usposobieniu rojalistycznym i konserwatywnym. Obecnie nazwa bogatej i zabawom oddanej młodzieży.

Jeux floraux, igrzyska kwiatowe, popisy poetyckie, zaprowadzone w r. 1323 w Tuluzie, celem poparcia poezji trubadurów. Jako *Académie des j. f.* instytucja ta przetrwała do naszych czasów, mając za zadanie premjowanie poetyckich utworów i rozpraw.

Jever, m. pow. w Oldenburgu (Niemcy), połączone kanałem z m. Pñ.; 6.200 mieszk.; zamek; przedalnicwo; księstwo J. należało od r. 1793 do Katarzyny II rosyjskiej, od r. 1807 do Holandji, od r. 1814 do Oldenburga.

Jewje, m-ko na Litwie w pow. koszedarskim, nad jez. Iwis; w XVII w. drukarnia słowiańska.

Jewłaszewski Fiedor, pamiętnikarz ruski, * 1546; podsędek nowogródzki; † po r. 1604; zostawił „Pamiętnik”, pisany po rusku, ogłoszony w r. 1860.

Jewpatorja, ob. Eupatorja.

Jeypore albo Jaipur, ob. Dżajpur.

Jezabel, córka Etbaala, króla Sydonu, żona Achaba, króla izraelskiego; szerzyła cześć dla Baala i Astarty; zabita wraz z mężem i rodziną z rozkazu Jehu, w odwecie za zagładzenie proroków żydowskich.

Jezd (Yesd), m. w prow. Kirman (Persja pñ.), ok. 45.000 mieszk.; farbiarnie, cukrownictwo, wywóz tkanin jedwabnych i dywanów, opjum i owoców.

Jezdnia, część drogi lub ulicy, przeznaczona dla ruchu kołowego.

Jezdny, żołnierz, prowadzący konno zaprząg wozu lub działa.

Jezlerna, m. w pow. zborowskim (woj. tarnopolskie), 5.600 mieszk.; okopy po dawnym zamku.

Jezierski Antoni, malarz, * 1859; studja w Krakowie i Monachjum; obrazy rodzajowe („Komunja”) i krajobrazy.

Jezierski Feliks, historyk literatury i pedagog, * 1817; był naucz. gimn. i redaktorem „Biblioteki warszawskiej”; † 1901; ogłosił m. in. prace: „Przygotowania do wiedzy mowy ludzkiej” (1843), „Nauczyciel ze stanowiska domowego i naukowego” (1847); dokonał pierwszego u nas całkowitego przekładu „Fausta” Goethego (1880), tłumaczył z angielskiego utwory Shelleya i Longfellowa, opracował historję literatury angielskiej od w. XVI do połowy w. XVIII w zbior. wydawnictwie: „Dzieje literatury powszechniej”.

Jezierski Franciszek Salezy, publicysta; * 1738, † 1791 w Warszawie. Był pomocnikiem Kołłątaja. Jako publicysta występował w obronie mieszczan. Stronnictwo konserwatywne nadało mu przezwisko „Wulkan gromów Kuźnicy”. Wydał: „Kazanie przed stanami Rzplitej na sejmie w r. 1788”, „Goworek — powieść z widoków we śnie”, „Rzepicha”, „Kate-

chizm o tajemnicach rządu polskiego”, „Jarosza Kutasińskiego herbu Dęboróg, szlachcica lukowskiego, uwagi nad stanem nieszlacheckim w Polsce”, „O bezkrólewich w Polsce”, „Ktoś piszący z Warszawy”, „Duch nieboszczki Bastylji”, „Głos naprędcy do stanu miejskiego”, „Niektóre wyrazy porządkiem abecadła zebrań” — rodzaj encyklopedji satyrycznej.

Jezierski Jacek, autor mów i dzieł politycznych, * 1722 na Podlasiu, † 1805 w Otwocuku. W r. 1764 był posłem, w 1772—75 brał udział w delegacji sejmowej Ponińskiego. Napisał: „Mowy na sejmie convocationis 1764 miane”, „Mowy różne od początku sejmów (1788) aż do teraźniejszego czasu miane”, „Zgoda i niezgoda z autorem Uwag nad życiem Jana Zamoyskiego r. 1788”, „Kurlandja bez pana, miasta bez prawa” i in.

Jezierski Wacław, przyrodnik i geograf, * 1868 w Warszawie; studja w Dorpacie; był redaktorem „Przyrody”; opracował „Zarys geografji ziem polskich (1915) i wraz z J. Sosnowskim „Zarys biologji ogólnej” † 1928.

Jezierza, herb polski: na tarczy w polu czerwonym krzyż kawalerski złoty, na nim kruk z pierścieniem złotym w dziobie; nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy pióra strusie.

Jezierza, roślina, ob. Najas.

Jezierzycze (niem. Geserich-See), jez. w Prusiech Wsch. (Niemcy), na pograniczu pow. moraskiego i suskiego, o bardzo urozmaiconych kształtach; 42 km², długość 38 km.; połączone kanałem Elbląskim z jez. Drużno i zatoką Świeża.

Jeziorański Antoni, generał z 1863 r., * 1827 w Warszawie; 1848 wyemigrował na Węgry, gdzie walczył przeciwko wojskom austr.; 1857 powrócił do Warszawy. 1863 zorganizował oddział w pow. rawskim, z którym przemarował się do Langiewicza; potem walczył samodzielnie w Lubelskiem pod Kobylanką; na ponownej emigracji przebywał w Paryżu, w końcu osiadł we Lwowie, gdzie † 1882; ogłosił w 1880 swoje „Pamiętniki” (2 t.).

Jeziorański Bolesław, rzeźbiarz, * 1871; po studiach w Monachjum, Paryżu i Rzymie, osiadł na wsi pod Warszawą; † 1920; główne prace: pomnik Kościuszki we wsi Dąbrówce, liczne pomniki grobowe i popiersia; rzeźby: „Filozof”, „Anioł”, „Skarga” i in.

Jeziorański Feliks, prawnik polski, * 1820; prokurator przy trybunale cywilnym, potem sędzia apelacyjny, wybitny znawca prawa hipotecznego; † 1896; ogłosił m. in. osobno: „Prawo o przywilejach i hipotekach z r. 1825” (1881), „Ustawa sejmowa z r. 1818” (2 t., 1892—96); był nadto w r. 1881 aż do zgonu redaktorem odpowiedzialnym „Gazety sądowej” warszawskiej.

Jeziorański Jan, członek organizacji władz powstańczych 1863 r., * 1833 w Lublinie, brat stryjeczny Antoniego, urzędnik w Warszawie; był w pierwszych miesiącach 1864 r. komisarzem komunikacji w Rządzie Narodowym; uwięziony w początk. kwietnia, powieszony 5 sierpnia 1864 r. na stokach cytadeli wraz z R. Traugutem, R. Krajewskim, R. Żulińskim i J. Toczyskim.

Jeziorański Józef, ekonomista, † 1834; z zawodu inżynier wojskowy, potem ziemianin pod Piotrkowem, prezes sekcji ludowej Tow. przemysłu i handlu w Warszawie; ogłosił m. in. prace: „Kolonizacja i parcelacja” (1894), „Potrzeby stanu włościańskiego w Królestwie Polskiem” (1902).

Jeziorna, 1) (Jeziorka), l. dopływ Wisły, ujście poniżej Obór, długość 66 km.; 2) w. w pow. warszawskim, nad rz. J.; papiernia „Mirków”.

Jezioro, zagłębienie w powierzchni ładu, wypełnione wodą źródlaną, rzeczną, deszczową; j-a dzielimy na: j-a zamknięte (bezodpływowe), często słone; j-a otwarte (odpływowe); j-a pozornie odpływowe przy odpływie podziemnym; j-a tektoniczne (np. wschodnio-afrykańskie); j-a akumulacyjne (morenowe, kraterowe, wydmy); j-a erozyjne (wysokogórskie, u stóp wodospadów); j-a tamowe (z zahamowanych ujść dopływów); j-a reliktowe (pozostałości dawnego morza, np. m. Kaspijskie); największe: m. Kaspijskie, 436.000 km²; j. Górne 83.000 km²; j. Wiktorji, 68.800 km²; m. Arabskie, 63.270 km²; jedno z najmniejszych: Morskie Oko, 0,5 km².

Jeziorosy (lit. Ežerenai lub Zarasai, ros. Nowo-Aleksandrowsk), m. pow. na Litwie; okoliczna ludność polska.

Jezirach Sefer, ob. Hebrajska literatura.

Jezo, ob. Jesso.

Jezuaci, zgromadzenie zakonne według reguły św. Benedykta, późnie św. Augustyna, zwane „Apostolskimi klerykami św. Hieronima”; założone w XIV w. przez Jana Colombini, patrycjusza z Steny, dla pielęgnowania chorych i ubogich. Zniesione zostało w r. 1668. Zakon żeński Jezuitek lub sióstr Nawiedzenia N. P. Marji istniał do r. 1872.

Jezuici (Towarzystwo Jezusowe, Societas Jesu), zgromadzenie zakonne, założone w 1534 przez Ignacego Loyolę. Reguła zakonu, zatwierdzona w r. 1540, opierała się na ślubie czystości, ubóstwa i nieograniczonego posłuszeństwa. Pierwszym generałem Jezuików był Loyola. Obdarzony wielu przywilejami papieskimi i osłonięty opieką królów i możnych, w chwili śmierci Loyoli zakon miał w 12 prowincjach 1.000 członków. Organizacja zakonu jezuitów obejmuje 4 klasy: 1) kandydatów, 2) nowicjuszy, 3) koadiutorów (scholastyków) i 4) profesorów. Znamionuje jej ducha rygoryzm i bezwzględne posłuszeństwo. Na czele stoi generał, jego zastępcą w każdej prowincji jest prowincjał. Zakon Jezuików został zniesiony w r. 1773 przez papieża Klemensa XIV bullą „Dominus ac Redemptor noster”, lecz w r. 1814 znów przywrócony przez papieża Piusa VII, a Leon XIII przyznał mu wszystkie dawne przywileje. Działalność jezuitów obejmuje wychowanie, naukę, misję, politykę i dziedzinę filantropji. W teologii katolickiej znani są jezuita, jako autorowie dzieł kazuistyki moralnej. Do Polski sprowadził jezuitów biskup Hozjusz i osadził ich w Brunsberdze 1564 r. Polska prowincja je-

zuitów od 1926 r. podzielona jest na dwie części administracyjne: północną i południową. Z południowej części prowincji, obejmującej teren krakowskiej i lwowskiej metropolji, utworzono prowincję Małopolską (z siedzibą prowincjała w Krakowie). Z północnej części prowincji, obejmującej teren metropolji gnieźnieńsko-poznańskiej, warszawskiej i wileńskiej, została utworzona prowincja Wielkopolsko-Mazowiecka (z siedzibą prowincjała w Warszawie). Teologia młodzieży zakonnej OO. jezuitów w Lublinie, filozofja i pisarstwo w Krakowie, pozostały nadal wspólne dla obydwu prowincji. Misje, należące do zakonnej prowincji OO. jezuitów, przydzielone są w ten sposób, że misja rumuńska i w Rodezji północnej należą do prowincji Małopolskiej, misja wschodnia zaś do prowincji Wielkopolsko-Mazowieckiej. Nazwy nowych prowincji są historyczne, w dawnej Polsce Towarzystwo Jezusowe posiadało cztery prowincje zakonne: małopolską, wielkopolską, mazowiecką i litewską.

Jezuicki, zgromadzenie religijne, założone przez Izabelę Rosellą z Barcelony pod duchowem przewodnictwem Ignacego Loyoli, zniesione przez papieża Urbana VIII w r. 1632.

Jezupol, m-ko w pow. i woj. stanisławowskim, przy ujściu Bystrzycy do Dniestru; 3.000 mieszk.; st. kol., klasztor dominikanów.

Jezus, syn Syracha, eklezjastyk; wydał zbiór przepisów moralnych, napisany pierwotnie ok. r. 200 przed nar. Chr. po hebrajsku, ok. r. 130 przed znuka przetłumaczony na język grecki.

Jezus Chrystus, Zbawiciel, według nauki Kościołów chrześcijańskich prawdziwy człowiek i prawdziwy Bóg, druga osoba Trójcy; urodził się w Betlechemie za czasów króla Heroda W. Od Jego urodzenia (a 754 r. od założenia Rzymu) rozpoczyna się era chrześcijańska. Umarł śmiercią męczennika na krzyżu na czasów prokuratora Poncjusza Piłata (w r. 28 lub 29). Trzeciego dnia po śmierci zmartwychwstał, po czterdziestu dniach wstąpił do nieba. Publiczne, ok. 3-ch lat trwające, nauczanie Chrystusa odbywało się głównie w Galilei i w Judei, szczególnie w Jerozolimie. O życiu J. Chr. dowiadujemy się z czterech ewangelij, Dzieł Apostolskich i listów apóst., nadto z dzieł pisarzy rzymskich i żydowskich. Wzmianki o Chr. znajdujemy u Tacyta (Annaly XV, 44), Swetonjusza (Vita Claudii C. 25). O Chr. wspomina historyk żydowski Józef Flawjusz w Starożytnościach (XVIII, 3 i XX, 9). Pośrednie wiadomości o Chr., spotykamy także w Talmudzie. Nauka o osobie Jezusa, czyli tzw. chrystologia, dotycząca przedewszystkiem złączenia i wzajemnego stosunku ludzkiej i boskiej natury w jednej osobie ustalona, została na soborach powszechnych, z których pierwszy odbył się w Nicei w r. 325.

Jezydzi, lud pokrewny Kurdom w Mezopotamji pñ., Syrii pñ. i Armenji (ok. 100 tys. głów), tworzący oddzielną sektę relig., chrześcijańsko-pogańsko-mahometańska; założyciel szejk Jezyd w IX w.

Jeż, ob. *Erinaceus europaeus*.

Jeź T. T., ob. Miłkowski Zygmunt. Jeżogłów (*Echinorhynchus*), rodzaj robaków walcowatych z gromady *Acanthocephali* (kolcogłów albo cierniogłów), bez otworu ustnego i przewodu pokarmowego, z rykiem, zaopatrzonym w haczyki; żyje jako pasorzyt w przewodzie pokarmowym zwierząt: *E. hirudinacea* w kiszkiach świni, stadium przejściowe w larwach chrabaszca, dochodzi do 65 cm. dł.

Jeżogłówka, roślina, ob. *Sparganium*.

Jeżowa, szczyt w Tatrach zach., na pld. od szczytu Bystra, 2.045 m.

Jeżowce lub **szkarłupnie**, ob. *Echinoidea*.

Jeżowski Józef, filolog, * 1798, † 1855; przyjaciel Mickiewicza i Zana w Wilnie; współtwórca i prezes *Filomatów*; zesłany w r. 1824 w głąb Rosji, był 1826—27 profesorem języka greckiego na uniwersytecie w Moskwie. Wydał: „*Horacjusza ody celniejsze z objaśnieniami*“, „*Dodatek do Horacjusza ód celniejszych*“, „*Odyseae rhapsodiae sex...*“ i „*O postępie badań filologicznych we względzie pism Platona*“.

Jeżowierz **pospółty**, ob. *Hystrix cristata*.

Jeżów, m-ko w pow. brzezińskim (woj. łódzkie), nad rz. Rawka, 2.700 mieszk.; starożytny kościół gotycki.

Jeżyna, ożyna, gatunek roślin z rodzaju *Malina* (*Rubus*).

Jęczmień, ob. *Hordeum vulgare*.

Jęczmień (*hordeolum*), ropień na brzegu powieki; powstaje wskutek zapalenia gruczołów łojowych przy rzesach, przechodzi po paru dniach. Leczenie: okłady ciepłe z kwasu borowego.

Jędrzejewicz Jan, lekarz i astronom polski, * 1835, † 1887; założyciel obserwatorium astronomicznego i stacji meteorolog. w Płońsku, autor podręcznika „*Kosmografia*“ (1886).

Jędrzejewicz obserwatorium, założone przez dra J. Jędrzejowicza w Płońsku, przeniesione następnie do Warszawy; znajduje się pod zarządem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Obserwatorium posiada refraktor Steinheil'a (162 mm.) refraktor Cook'a (125 mm.) oraz inne mniejsze narzędzia.

Jędrzejewski Władysław, generał dywizji, * 1863; ukończył szkołę wojskową w Warszawie; w czasie wojny światowej kontuzjowany 3 razy; do wojska polskiego wstąpił w 1918 r.; w 1919 r. dowódca załogi lwowskiej, następnie dowódca grupy na froncie przeciwukraińskim; w 1920 r. dowódca 1-ej armii; po skończonej wojnie dowódca O. G. Lublin, następnie O. K. Lwów; od 1924 r. w stanie spoczynku.

Jędrzejewicz Adam, polityk, * 1847; w 1883 poseł do Sejmu galicyjskiego, 1891 do parlamentu wiedeńskiego; 1898 minister dla Galicji; 1907 mlaowany dożywotnim członkiem Izby Panów.

Jędrzejewski zjazd, zjazd, zwołany w stycz-

niu 1576, celem poparcia Stefana Batorego na króla polskiego, a przeciw cesarzowi Maksymilianowi austriackiemu.

Jędrzejów, m. pow. w woj. kieleckim, nad rz. Brzeźnica, 11.730 mieszk.; kościół i opactwo pocysterskie z XII w. z prochami bł. Wincen-tego Kadłubka.

Jędrzychowo (niem. Heinrichswalde), osada z władzami powiat w Prusiech Wsch., rej. gabińska; 2.400 mieszk.

Jętka, ob. *Ephemeroidea*.

Jętkowate, ob. *Ephemeroidea*.

Języczka, ob. *Ligularia*.

Języcznik albo **języczka** ob. *Scolopendrium*.

Języcznikowate, ob. *Ophioglossaceae*.

Język (*lingua*), narząd mięśniowy, znajdujący się w jamie ustnej, umożliwiający mowę, smakowanie i polykanie pokarmów; zaopatrzony w gruczołki i brodawki (*papillae*), z nerwami smakowymi, pokryty błoną śluzową.

Język. Językiem bez dalszych określeń nazywamy zazwyczaj tylko język, którego zasobami są wyrazy, składające się z dźwięków mowy ludzkiej (głosek) lub będących pojedynczymi dźwiękami (a, i); te znaki albo słyszymy bezpośrednio, albo spostrzegamy ich zastępców optycznych (druk, pismo, znaki telegraficzne itp.), kojarzących się w naszej świadomości za pośrednictwem znaków akustycznych z odnośną treścią; przy pisaniu wchodzi w rachubę jeszcze ślady czuciowe od ruchu ręki. Im sprawniejsze jest władanie językiem, tem mniej się uświadamiają różne momenty pośrednie. Znak lub obraz znaku wywołuje bezpośrednio obraz znaczeniowy. W szerokim znaczeniu językiem nazywamy każdy zbiór znaków, celowo ujawnianych i dostępnych do apercypowania przez inne osobniki (język gestów itd.); używamy przenośni, mówiąc np. o języku starych ruin, którym przemawia przeszłość. Języki dzielą się pod względem genealogicznym na grupy, podgrupy itd. (por. tablicę). Język literacki nie jest wytworem całkowicie sztucznym, polega na pewnej gwarze miejscowej lub częściej jest mieszaniną dwóch lub kilku gwar i różni się od zwykłej, potocznej mowy ludu większą zachowawczością i doбором środków językowych zarówno ze strony zewnętrznej, jak też wewnętrznej. W formie ustnej ludzi mówiących gwarą literacką (ogólnokulturalną) jest mniej sstrywny, niż w formie pisemnej. Gwary ludowe są żywym rozgałęzieniem danego języka; niema języka bez gwar. co wynika z tego, że język na jednym poziomie może się utrzymać tylko przy stałym i ciągłym obcowaniu osobników z wyłączeniem wszelkich wpływów obcych; żadne zaś społeczeństwo nie jest jednolite, chociażby pod względem terytorjalnym; wskutek tego mamy gwary lokalne, zawodowe, stanowe itd.

Języki tajne, systemy porozumiewania się niektórych grup społecznych, dostępne tylko dla wtajemniczonych. U ludów pierwotnych języki tajne służą celom religijnym i mają ułemożliwić nieprzypuszczonym do kultu

TABLICA GENEALOGICZNA WAŻNIEJSZYCH GRUP JĘZYKOWYCH.

Języki indoeuropejskie (arjoeuropejskie):

1. **Grupa indyjska** (j. staroindyjskie: narzecze wedyckie i narzecze sanskryckie (sanskryt); narzecza średnioindyjskie: j. pali, narzecza prakryckie (prakryk); j. nowohinduskie: bengalski, hindyjski, pendżabski, sindhyjski i inn. w Indjach; także j. cygański.

2. **Grupa irańska** (j. staroirańskie: j. staroperski i j. Awesty; j. średnioirański: pehlwi; j. nowoirański: nowoperski, afgański, baluczy w Beludżystanie, kurdski, narzecza Pamiru, osetyński spokrewniony z j. starych tekstów Sogdyjskich oraz z dialektem strniejącym na wschód od Samarkandy; do grupy j. osetyńskiego należą też irańskie elementy południa Rosji z okresu scytyjsko-sarmackiego).

3. **Grupa armeńska** (j. armeński, do którego zaliczają narzecza starych szczepów tracko-frygijskich).

4. **Grupa albańska** (j. albański, do którego zaliczają narzecza starych szczepów iliryskich).

5. **Grupa grecka** (j. starogrecki w narzeczach: jońsko-atyckiem, eolskiem, doryckim, północno-zachodnich i inn.; j. średniogrecki lub bizantyński, którego podłożem jest t. zw. koine; j. nowogrecki).

6. **Grupa italska**: j. łaciński z potomkami, j. romańskimi (włoski, hiszpański, portugalski, prowansalski, francuski, romański w wschodniej Szwajcarii i inn., rumuński); j. Osków i j. Umbrów, wyparte przez j. łaciński.

7. **Grupa celtycka**: 1) narzecza już nielstniejących szczepów celtyckich, które kiedyś zamieszkiwały różne kraje Europy od Galji aż do dolnego Dunaju i Azji Mniejszej; znamy nieco narzecza Galji celtyckiej; 2) narzecza brytyjskie (j. cymrski w Walji, bretoński w Bretanii i nielstniejący kornski w Kornwalji); 3) narzecza gaelskie (j. irlandzki, szkocki i w. Man).

8. **Grupa germańska**: 1) j. Gotów, j. Burgundów, j. Wandalów i inn. szczepów starogermańskich, z których dokładnie znamy tylko j. gotcki; 2) j. skandy-nawskie: j. staroskandynawski lub st. nordyjski, znany z napisów runicznych; późniejsze, już wyodrębnione, j. norweski, irlandzki, duński i szwedzki; 3) języki zachodnio-germańskie: j. niemiecki (górnio-niemiecki), j. dolno-niemiecki („platt“, do niego należy j. starych Saksów), fryzyjski, angielski, holenderski.

9. **Grupa bałtycka**: j. pruski, od w. XVII nielstniejący, j. litewski i j. łotewski.

10. **Grupa słowiańska**: 1) j. południowo-wschodnie (j. starosłowiański lub inaczej staro-bułgarski, j. św. Cyryla i Metodego, j. bułgarski, j. serbsko-chorwacki i słoweński); 2) j. północno-zachodnie (j. czeski i j. słowacki, stanowiące grupę czesko-słowacką, j. górno- i j. dolnołużycki, j. polski, stanowiący razem z kaszubszczyzną i innemi już nielstniejącymi narzeczami pomorskiemi i j. połabskim, grupę lechicką); 3) j. wschodnio-słowiańskie: rosyjski, ruski (małoruski, ukraiński) i białoruski.

Przypisek. Grupy hinduska i irańska stanowią ze względu na bliższe pokrewieństwo jedną grupę t. zw. aryjską lub indo-irańską; między grupą bałtycką i słowiańską według zdania wielu uczonych istnieje też stosunek bliższego pokrewieństwa, t. j. istniała kiedyś wspólnota bałtycko-słowiańska.

Języki indoeuropejskie (stare), które są mało dotąd znane i których stanowisko w całej grupie nie jest dotąd ściśle określone: j. szczepów Frygijskich

i Trackich (przypuszczalnie zbliżony do grupy armeńskiej); j. iliryski (prawdopodobnie spokrewniony z albańskim); dotąd nie ustalono stosunku pomiędzy t. j. i narzeczami Wenetów i Messapów; j. Ligurów jest indoeuropejski, ale niema pewności, czy jego ślady epigraficzne są w istocie zabytkami tego plemienia; j. tocharski (którego zabytki niedawno odkryto i który istniał w Turkiestanie południowym jeszcze po Chr.) w dwóch dialektach, pewnymi cechami odbiega od grupy aryjskiej (indo-irańskiej); w pstrym składzie etnograficznym kraju Chatów istniały elementy indoeuropejskie (warstwa panująca).

Język etruski do grupy indoeurop. nie należy; są pewne dane, że łączy się z szeregiem języków przedindoeuropejskich i przedemickich na połudn. wsch. Europy i w Azji Mniejszej (j. Karów, Lelelgów i inn. znanych z imion własnych i nazw geograficznych, protomieszkańców wyspy Lesbos, skąd mamy jeden napis). **Język Basków** dotąd nieokreślony pod względem genealogicznym; prawdopodobnie jest to szczątek j. dawnych Iberów.

Grupa uralo-altajska. Do tej grupy niektórzy uczeni zaliczają następujące 5 grup językowych: a) samojedzką, b) fińską (j. fiński i suomi, węgierski i wiele inn.), c) turecko-tatarską; d) mongolską i e) tunguską; niektórzy zaliczają (nieślusnie) do tej grupy j. japoński.

Grupa semicka: 1) j. staroasyryjski (następca j. sumeryjskiego w Mezopotamji); 2) j. hebrajski i zbliżony do niego j. fenicyjski; 3) j. syryjski (dotąd istnieje w nielicznych osadach w ok. Mosulu i jeziora Urmji); 4) j. arabski w licznych gwarach, do której należy też j. amharski w Abisynji.

Grupa chamicza: 1) j. egipski; 2) jego potomek (też już nielstniejący) j. Koptów; 3) liczne narzecza beryberyjskie (w północnej Afryce) i 4) języki tubylców Abisynji (t. zw. Kuszytów), do których zaliczają też język nubijski i jeszcze inne dialekty Abisynji.

W Afryce pozatem bliżej znamy grupę języków bantu (którym mówią szczepy Kafirów).

Grupa malajsko-polinezyjska dzieli się na 1) grupę malajską, 2) polinezyjską i 3) melanezyjską (szczepy ostatnio wymienionemi j. mówiące, prawdopodobnie są mieszaniną rasy malajskiej i papuasów, których narzecza istnieją dotąd na pewnych wyspach).

Języki szczepów tubylczych **Australji** są mało zbadane pod względem genealogicznym.

W Ameryce istnieją różne grupy językowe szczepów tubylczych; geograficznie dzielą je na j. plemion rasy amerykańskiej i plemion Ameryki podbiegunowej. Tu mamy narzecza, ktorými mówią Eskimowie i Aleuci. Są pewne dane, że te j. łączą się genealogicznie z j. północno-wschodniej Azji (po tamtej stronie cieśniny Beringa): j. Czukczów, Kamczadał Jukugirów, Ajnów i Ostjaków nad Jenisejem (którego nie należy identyfikować z j. fińskich Ostjaków).

W Azji pozatem dotąd nie ustalono z pewnością stosunków genealogicznych 1) j. kaukaskich, 2) j. tybetańskiego, j. chińskiego i innych j. izolujących (p. klasyfikacja języków morfologiczna); są zresztą hipotezy, łączące j. Indo-Chin (slamski, birmański i inn.) z j. Kam-bodży, Asama, wysp Nikobarskich i grupy Munda w Indjach, gdzie istnieją języki drawidzkie, j. dawnych tubylców Indji.

zrozumienie jego tajemnic; na wyższych stopniach rozwoju społecznego języki tajne tworzą chętnie grupy przekupniów i przestępców, które posługują się tajemną gwarami dla zakonspirowania swych czynów i porozumiewania się tajnego między sobą. Gwary takie są najczęściej mieszaniną słów różnorodnego, obcego pochodzenia, z nowotworami. Przykładami takich języków, mających za sobą długą tradycję, są języki ofeńskie, przekupniów wędrownych w Rosji, lirników ukraińskich i złoczyńców rozmaitych krajów. W Polsce przykładami są gwary złodziejskie z bogatym słownictwem, zaczerpniętym z niemieczyzny, żargonu żydowskiego i języków bałkańskich, gwary wędrownych przekupniów (np. tzw. „ochweśników” ze Skulska, sprzedających obrazy), przemysłników; gwary uczniów, myśliwych, flisaków itd. są czemś pośrednim pomiędzy językami tajnymi i zawodowymi.

Językoznawstwo porównawcze (lingwistyka), nauka, jako samodzielna gałąź wiedzy istniejąca dopiero od r. 1816, w którym ukazała się pierwsza praca lingwistyczna Fr. Boppa. Początki badań językowych w Europie sięgają czasów starogreckich. Zastanawiano się, początkowo zwłaszcza, nad zagadnieniami ogólnymi (filozoficznymi); nieco później, w okresie aleksandryjskim, powstała gramatyka języka greckiego, na której się wzorowała gramatyka łacińska. Dotąd jeszcze żyje ta tradycja w określeniach i schematach gramatyk szkolnych. Niezależnie od Grecji pracowano w Indiach nad stroną językową tekstów wedyckich (na kilkaset lat przed Chr.) i nad gramatyką j. literackiego (sanskrytu); poruszano też pewne zagadnienia ogólniejsze. W wiekach średnich interesowano się niemal wyłącznie składnią ówczesnego języka naukowego, łaciny. Nowe zdobycze geograficzne oraz wzrost nowych języków literackich znacznie rozszerzyły wiadomości faktyczne, podobieństwa zaś pewnych języków do siebie dodały nowego rozpędu zestawieniom i porównaniom różnych języków. Filozof Leibniz pierwszy zwrócił uwagę na konieczność badań starszych okresów języków, mających zabytki piśmienne. Zasadnicze braki ówczesnych badań (przedewszystkiem pomieszanie podobieństw, polegających na wspólnym pochodzeniu danych języków ze zgodnościami przypadkowymi i osnutymi na zapożyczeniu z innych języków) nie pozwoliły na należyte ugruntowanie językoznawstwa porównawczego. Dopiero na przełomie XVIII—XIX w. nastąpił stanowczy zwrot, zarówno w ogólnych poglądach na język (język, o ile żyje, stałe ulega zmianom; gwary ludowe nie są spaczeniem formy literackiej itd.), jak też w stosowaniu metody porównawczej (porównawcze badanie języków pokrewnych odsłania okres ich byłej wspólnoty; porównanie języków różnych grup ma na celu badanie ogólnych, zasadniczych właściwości). Na rozwój językoznawstwa wielki wpływ wywarła filozofia niemiecka (zwłaszcza Hegla, co do metody historycznej), również romantyzm niemiecki („język jest wyrazem ducha narodowego”). Rodźcem do ce-

lowego stosowania metody porównawczej w zakresie języków indoeuropejskich było bliższe zapoznanie się z sanskrytem, który zachował wiele faktów językowych w formie starszej, niż inne języki indoeuropejskie. Oprócz Boppa, ojcami językoznawstwa są jeszcze I. Grimm i W. v. Humboldt; pierwszy dał wzór gramatyki historycznej jednej ściślej grupy (niemieckiej), drugi, swymi rozważaniami o podstawach życia językowego, przyczynił się do zerwania z dawnymi poglądami na język. Ważnym momentem było wystąpienie w połowie siódmego dziesięciolecia w. XIX szkoły młodogramatyków (Paul, Brugmann, Osthoff), którzy wysunęli na plan pierwszy rolę czynnika psychicznego (kojarzenia) oraz sformułowany przez Leskien postulat, że prawa fonetyczne same przez się nie dopuszczają wyjątków. W czasach nowszych poza szkołą psychologiczną, która zasadniczo tylko z psychologii czerpie objaśnienia przejawów życia językowego, znowu zaczyna się ruch w innym kierunku, oddawna zarzuconym wobec mylnego traktowania przedmiotu; mianowicie są badane zasadnicze przejawy językowe, jako odbicie przebiegów myślowych; nanowo mówi się o filozoficznej gramatyce (Husserl, Iespersen).

Języków klasyfikacja genealogiczna, klasyfikacja j., opierająca się na stosunkach pokrewieństwa; np. języki indoeuropejskie stanowią grupę, która jest rozgałęzieniem i dalszym rozwojem j. praindoeuropejskiego, ich wspólnego przodka; ten język nauka odbudowuje za pomocą badań historyczno-porównawczych języków indoeuropejskich. (ob. tablica).

Języków klasyfikacja morfologiczna, klasyfikacja j., opierająca się na ogólnych podobieństwach w zakresie form gramatycznych. J. izolujące (chiński i inne pld.-wsch. Azji), nieposiadające form deklinacji i konjugacji, i naogół form pojedynczych wyrazów, mają tylko formy połączenia wyrazów w zdaniu (np. porządek wyrazów, podmiot-orzeczenie itp.). J. aglutynacyjne (większość języków) mają formy pojedynczych wyrazów, ale luźnie zlepione z pnia i afiksów (rostków). J. fleksyjne (indoeuropejskie i semickie) nadają formom wyrazów spoistość, bo biorą w tem udział nie tylko afiksy (najczęściej przyrostki), lecz też i zmiany samego tematu lub pnia (por. chodzić i chadzać); w szczegółach zachodzą znaczne różnice między językami indoeurop. i semickimi.

Jhansi, ob. Dżanżi.

Jhelum, ob. Dżilam.

Jhering Rudolph, uczonec niemiecki, * 1818, † 1892; od 1872 r. profesor prawa w Getyndze; napisał: „Geist des römischen Rechts”, „Der Zweck im Recht”, „Der Kampf ums Recht”, „Scherz und Ernst in der Jurisprudenz” i inne.

Jičín (niem. Gitschin), m. pow. w żupie Młada Boleslav (Czechosłowacja), nad rz. Cydliną; 10.500 mieszk.; cukrownia, papiernia.

Jičín Nowy (niem. Neutitschein), m. pow.

w żupie ostrawsko-morawskiej (Czechosłowacja), 13.200 mieszk.

Jidda, ob. Dżidda

Jihlava, ob. Igława.

Jig (dżig), taniec szkocki, rozpowszechniony później w środkowej Europie jako gigue. Ob. giga.

Jildiz Kiosk, pałac sułtański w Konstancy-nopolu.

Jimena de la Frontera, m. w prow. Kadyks (Hiszpanja), ok. 7.500 mieszk.; staroż. zamek maurytański, grotty.

Jing-kou, m. port. w prow. Szang-king w Mandżurji (Chiny pñ.), nad rz. Liao, 19 km. od zatoki Liao-tung; 60.000 mieszk.; port wolny dla handlu zagranicznego.

Jingo (ang.), nazwa nacjonalisty, szowinisty, w Anglii i Stanach Zjednoczonych Am. Pñ.

Jirásek Alois, współczesny powieściopisarz czeski, autor licznych utworów historycznych i dramatycznych, * 1851. Zbiorowe wydanie dzieł jego, dotychczas niekompletne, obejmuje 43 tomy. Trylogia: „Między prądami”, „Przećiw wszystkim”, trylogia „Braterstwo”, „Skały”, „Ciemno”, „F. L. Věk”, „U nas”, „Psohlavci” oraz szereg „Historji z małego miasta”. Z kilkunastu dramatów największem powodzeniem cieszą się „Emigrant”, „Jan Zizka”, „Gero” oraz symboliczna „Latarnia”.

Jireczek Józef, czeski filolog i historyk literatury, * 1825, † 1888; w r. 1871 austriacki minister oświaty; w r. 1879 poseł do parlamentu; pisał również w sprawach szkolnictwa i stosunków wyznaniowych.

Jireczek Konstanty Józef, historyk czeski, * 1854, † 1918; dr. filozofji uniw. praskiego; 1881—2 minister oświaty w Bułgarii; profesor języków słowiańskich w uniwersytetach praskim i wiedeńskim; pisał głównie o Bułgarii, Bośni i Hercegowinie; napisał monografię: „P. S. Szafarzik mezi Jihoslovany”.

Jirkov (niem. Görkau), m. pow. w żupie Lo-uny (Czechosłowacja), pod Rudawami; 6.000 mieszk.; przemysł przedziałniczy; owoce.

Jirsik Jan Walerjan, teolog czeski, biskup, * 1798, † 1883; dzielný patriota i przyjaciel ludu, polityk, poseł na sejm krajowy czeski i do parlamentu wiedeńskiego.

Jiskra z Brandýsa Jan, bojownik czeski XV w. ze szkoły Żyżki i Prokopa Hologo; walczący zwycięsko na Węgrzech z partją Hunyady’ego w obronie praw małoletniego króla Władysława Pogrobowca. Urządził sobie w Koszycach rezydencję i władał na Słowacynie jako samodzielny niemal władca.

Jitka (Edyta) Czeska, żona księcia czeskiego Brzetysława I (1035—1055), który porwał ją z klasztoru.

Jitka (Edyta) Habsburska (1271—97), córka króla niemieckiego Rudolfa I, pierwsza żona króla czeskiego Wacława II. Jako wiano otrzymała kraj chebski.

Jiu-Jutsu (dziu-dzutsu), japońska metoda walki ręcznej, umożliwiającej pokonanie silniejszego przeciwnika zapomocą specjalnych chwytów.

Jivaro, wojowniczy szczep Indian w wsch. Ekwadorze (Am. Płd.), na niskim stopniu kulturalnym.

Jizera, ob. I z e r a.

Jo, symbol chemiczny pierwiastka jonu.

Joab, wódz Dawida; zwyciężył wojska Isbo-setha, syna Saula, pobił Jezubejczyków i zdobył Jerolimę; zamordował Abnara i Absalona, syna Dawida; zabity z rozkazu Salomona 1014 r. przed Chr.

Joachaz, król izraelski (816—800 przed nar. Chr.); syn i następca Jehu; panował podczas powszechnego upadku i niedoli Judejczyków.

Joachim Ernst, książę Anhalt, * 1901; wstąpił w 1918 r. na tron, którego się zrzekł w tym samym roku.

Joachim Joseph, wirtuoz na skrzypcach, * 1831 na Węgrzech, † 1907; był dyrektorem Głównej Szkoły muzycznej w Berlinie.

Joachim św., mąż św. Anny, ojciec N. M. Panny.

Joachimsthal, ob. J a c h y m o v.

Joanna, rzekoma papieżyca; według niewiarogodnego podania miała przez 3 i pół roku zasiadać na Stolicy Apostolskiej w IX w. pod imieniem Jana VIII.

Joanna I, królowa neapolitańska (1343—82); kazała zamordować męża swego Andrzeja, króla węgierskiego; wypędzona z Neapolu, wróciła za protekcją papieża Klemensa VII. Uduszona z rozkazu Karola ks. Durazzo, którego pierwotnie mianowała swym następcą, a potem chciała odstąpić tron Ludwikowi ks. Anjou.

Joanna II, królowa neapolitańska (1414—35), córka Karola ks. Durazzo; wtrącona przez męża, Jakóba Burbon, za rozwiązłe życie do więzienia, z którego wydoszła się jednak wkrótce, podczas gdy mąż uciekł i wstąpił do zakonu franciszkanów we Francji.

Joanna d’Arc, ob. Dziewica Orleańska.

Joanna Szalona, królowa Kastylji, * 1479 w Toledo, † 1554; od r. 1496 żona Filipa Pięknego, po którego śmierci dostała pomieszaną zmysłów; matka Karola V.

Joanne Adolphe, literat i geograf francuski, * 1813, † 1881; wydawca przewodników po Francji oraz „Słownika geograf. i administracyjnego Francji i jej kolonii”.

Joannici, najstarszy zakon rycerski, od imienia św. Jana, patrona szpitala w Jerolimie, założonego przez kupców włoskich w r. 1048; wznosił się szybko po pierwszej wyprawie krzyżowej i zdobyciu Palestyny. Mistrz zakonu Rajmund du Puy (1120—60) zreformował go, dodając do trzech ślubów zakonnych czwarty: ciągłej walki z niewiernymi,— i dzieląc członków na 3 klasy: rycerzy, księży

i braci. Ubiorem był czarny płaszcz z białym ośmioramiennym krzyżem na lewej stronie. Po utracie Palestyny i. przesiedlili się do Akka (1187), a gdy i ta dostała się w ręce Saracenów, na wyspę Cypr, stąd znów na Rodos (1309) i przezwali się Rycerzami Rodyjskimi. Obleżeni przez Solimana II, opuścili Rodos (1522); otrzymawszy od Karola V wyspy Malte, Gozzo i Comino (1530), przybrał nazwę Rycerzy Maltańskich i pod tą nazwą istnieją dotąd w Rzymie.

Joas, syn Achazjasza, król judejski; w 7 roku życia wstąpił na tron (836 przed Chr.); popadł w bałwochwalstwo, zamordowany skutkiem spisku.

Joas, syn Joachaza, król izraelski (ok. r. 800 przed Chr.); zburzył obronne mury Jerozolimy i zrabował świątynię; pobił Syryjczyków.

Joazeiro, m. w stanie Bahia w Brazylii wsch. (Am. Płd.), 15.000 mieszcz.; handel solą i kauczukiem; chów bydła.

Job (Hiob), postać biblijna, występująca w księdze tejże nazwy. Księga Joba przedstawia w formie dramatu zagadnienie cierpienia człowieka cnotliwego w świetle sprawiedliwości Bożej.

Jobi, wyspa na płn. wybrzeżu N. Grwiel (Indje wsch. holend.); 3.500 km²; 8.000 mieszkańców.

Jocher Adam Benedykt, bibliograf i filolog polski. * 1791, † 1860; profesor języka łacińskiego na uniwersytecie wileńskim, po jego zamknięciu bibliotekarz akademii medyczo-chirurgicznej w Wilnie. Wydał: „Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce“ (Wilno, 1839—58).

Jockey (ang.), trener koni do wyścigów; **Jockey club**, ang. tow. sportowe.

Jocus (łac.), żart; *joci causa, per jocus* — dla żartu; *jocosa* — rzeczy żartobliwe, farsy; *joculator* — żartowniś, kuglarz (franc. jongleur).

Jod, **Jodum** (J), pierwiastek chemiczny, należący do grupy chlorowców; ciężar atomowy 126,9. Odkryty przez Courtois w r. 1811; ciało stałe, barwy stalowo-szarej, o polysku nieco metalicznym. Ciężar własc. = 4,94. Temperatura top. = 113°. temp. wrzenia = 184,4°; sublimuje poniżej temp. topnienia; para jodu jest ciemno-fioletkowa. W wodzie rozpuszcza się trudno (w stosunku 1 : 600), natomiast w eterze i alkoholu łatwo. J. barwi roztwór skrobi na ciemno-niebiesko (reakcja b. czuła, służy do wykrywania jodu). Pod względem chemicznym analogiczny do chloru i bromu, tylko łączy się mniej energicznie (z wodorem b. słabo); z metalami daje trwałe związki, tzw. jodki. W roztworach wodnych działa utleniająco. W stanie wolnym w przyrodzie nie występuje, natomiast związki jodu są rozpowszechnione: w soli kuchennej, w wodorostach morskich *Fucus* i niektórych gąbkach, w sałetrze chilijskiej, w wodach mineralnych Ciechocinka i Rabki, chociaż w niewielkiej ilości. Wolny

jod otrzymuje się z jodku sodu przez wylugowanie popiołów wodorostów, które były najważniejszym źródłem otrzymywania jodu; obecnie głównie dostarcza go przeróbka saletry chilijskiej. Związki jodowe mają szerokie zastosowanie.

Jodany, sole kwasu jodowego; oprócz potasowców, j. są trudno- lub prawie nierozpuszczalne.

Jode Gerard de, drukarz holenderski, * 1509, † 1591; kartograf i wydawca map oraz atlasu „Speculum orbis terrarum“ w Antwerpii.

Jodek azotu, związek nieorganiczny, NH₄J, proszek brunatno-czarny; w stanie suchym gwałtownie wybucha już od dotknięcia. Powstaje, jeżeli do roztworu jodu w jodku potasowym dodać amonjaku.

Jodek metylenu, związek organiczny, CH₂J₂, ciecz o temp. topn. 6°, temp. wrzenia 180°; ciężar własc. 3,333; z powodu wysokiego ciężaru właściwego ma zastosowanie dla oznaczania ciężarów właściwych minerałów.

Jodek metylu, związek organiczny, CH₃J; ciecz o temp. topn. —66°; temp. wrzenia 43°; ciężar własc. = 2,279.

Jodek potasu, związek nieorganiczny, KJ; białe kryształki układu regularnego o temp. topn. 680°; ciężar własc. 3,07; łatwo rozpuszcza się w wodzie; ma szerokie zastosowanie w lecznictwie, fotografii itd. Otrzymuje się przez podwójną wymianę: $Fe_2J_3 + 4K_2CO_3 + 4H_2O \rightarrow 8KJ + Fe_2(OH)_6 + 4CO_2$ lub też przez ogrzewanie jodu z mocnym ługiem potasowym i. po wyparowaniu, stąpienie z węglem w celu zredukowania powstającego KJO₃ na KJ.

Jodek sodu, związek nieorganiczny, NaJ + 2H₂O; bezbarwne kryształki układu regularnego o temp. topn. 664° (bezwodny); ciężar wł. 2,46 (wodny) i 3,67 (bezwodny); bardzo łatwo rozpuszcza się w wodzie (przy 100°, 300 gr. w 100 gr. wody).

Jodek srebra, związek nieorganiczny, AgJ; kryształki żółte o temp. topn. 530°. ciężar wł. 5,67; w wodzie nie rozpuszcza się. Stopiony zastyga w kryształki układu regularnego, potem ok. 146° przechodzi w kryształki układu sześciokątnego; ma zastosowanie w fotografii.

Jodelle Etienne, dramaturg francuski z „Plejady“ (ob. Francuska literatura), * 1532, † 1573; napisał „Cléopâtre captive“ i in.

Jodhpur, ob. Dżodpur.

Jodismus, zatrucie jodem przy dłuższym lub krótszym zażywaniu jodków. Objawy: silny nieżyt nosa, spojówek, krtani i oskrzeli, ból głowy, wysypka na ciele (trądzik jodowy — „iodacus“). Wystąpienie j. jest wskazówką do przerwania kuracji jodowej na pewien czas.

Jodko Narkiewicz Witold, lekarz-okulista, * 1834, † 1898; kształcił się w Dorpacie i w Berlinie, był docentem Szk. Główn., następnie lekarzem Instytutu oftalmologicznego w Warszawie; napisał szereg naukowych prac i rozpraw, tłumaczył obce dzieła lekarskie na język polski.

Jodko-Narkiewicz Witold, działacz socjalistyczny, dyplomata, * 1864 w Mińszczyźnie; przez długie lata wybitny członek Polskiej Partji Socjalistycznej, współpracownik „Przedświutu“; występował jako publicysta pod pseud. A. Wroński; mianowany 1920 r. posłem polskim w Konstancynopolu, potem w Rydze; † 1924 w Warszawie.

Jodl Friedrich, filozof i psycholog niemiecki, * 1849 w Monachjum, † 1914 w Wiedniu; od 1885 prof. w Pradze, od 1896 w Wiedniu. Dzieła: „Geschichte der Ethik“, „Ästhetik der bildenden Künste“, „Allgemeine Ethik“, „Vom wahren und vom falschen Idealismus“, „Monismus und die Kulturprobleme der Gegenwart“ i inne.

Jodliowanie, oryginalny sposób śpiewu gardlanego, spotykany u Tyrolczyków.

Jodła, ob. Abies.

Jodłowa, m. w pow. pilzneńskim (woj. krakowski); 4.100 mieszcz.

Jodłowe, ob. Abietoidae.

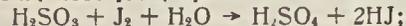
Jodłowski, 1) Kamil, pijar, * 1664, † 1718; rektor kolegium wieluńskiego; wydał: „Praeceptiones rhetoricae“, używane potem w szkołach pijarskich; 2) Norbert, pijar, * 1728, † 1793; nauczyciel, potem dyrektor warszawskiego „Collegium Nobilium“; wydał kilka podręczników szkolnych.

Jodoform, związek organiczny CHJ₃, ciało żółte, krystaliczne, o nieprzyjemnym zapachu; temp. topliwości +119° C.; rozpuszcza się słabo w wodzie gorącej. Otrzymuje się przez działanie jodu na alkohol w roztworze alkalicznym. Stosowany jest jako środek dezynfekcyjny w chirurgii, do zabezpieczenia ran od zakażeń, od r. 1880; przy zetknięciu z powierzchnią rany wydziela jod.

Jodometria (chem.), metoda analizy ilościowej (miareczkowej), oparta głównie na reakcji:

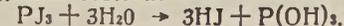
pozwała oznaczyć ilość jodu, wydzielającego się podczas jakiejś reakcji. W tym celu używamy roztworu tiosiarczanu sodowego (Na₂S₂O₃) o wiadomym stężeniu (normalny). Poza tem możemy oznaczyć ilość substancji, związującej wiadomą ilość jodu, np.:

w tym celu używamy roztworu jodu (jodku potasu) o wiadomym stężeniu. Jako wskaźnika używamy roztworu krochmalu, który z wolnym jodem daje zabarwienie niebieskie.

Jodothyryna, właściwie jodotyreooglobulina, substancja, otrzymywana z wysuszonego gruczołu tarczowego barana; stosowana przy obrzęku śluzakowym (myxoedema) oraz przy otyłości.

Jodowódór, związek nieorganiczny, HJ; gaz bezbarwny o ostrym zapachu; temp. topnienia —50,8°; temp. wrzenia —35°. W wodzie rozpuszcza się nadzwyczajnie łatwo (900 gr. w 100 gr. wody); jest silnym kwasem; z tlenkami i wodorotlenkami daje jodki. Najlepszą metodą otrzymywania HJ jest działanie wody na trójjodek fosforu:

Pod działaniem ciał utleniających wydziela jod; następuje to już pod wpływem tlenu powietrza i światła; służy jako środek redukujący.

Jodowy kwas, związek nieorganiczny, HJO₃; białe kryształki układu rombowego; przy 170° następuje rozkład na pięciotlenek jodu J₂O₅ i wodę; łatwo rozpuszcza się w wodzie. Jest dość silnym kwasem; daje sole, tzw. jodany.

Jodwazogen, roztwór jodu w utlenionej wazelinie (wazogenie); stosowany jest nazewnątr zamiast jodyny, nawewnątr zamiast jodków.

Jodyna (tinctura jodi), nalewka jodowa barwy brunatnej, 10% roztwór jodu w alkoholu; środek dezynfekcyjny; przyspiesza wchłanianie wytworzonych zapalnych i pozapalnych (nawet przy stosowaniu na skórę działa na dość znaczną głębokość). Przy zatruciach j. (20 do 30 gr. j., przyjętych do wewnątrz) podawać należy substancje białkowe (mleko).

Joel, jeden z tzw. mniejszych proroków biblijnych. W związku z wielką klęską szarańczy i posuchy zwastował nadejście dnia sądu i zesłanie Mesjasza; ok. 860 przed Chr.

Joffe Adolf, komunistyczny polityk rosyjski, * 1883; w 1917 r. delegat na konferencję pokojową w Brześciu n. B. w r. 1918—1919 przedstawiciel rządu sowieckiego w Berlinie; w 1921 r., jako przewodniczący sowieckiej delegacji pokojowej, podpisał pokój z Polska w Rydze; 1924—25 poseł we Wiedniu; † 1927.

Joffre Joseph Jacques Césaire, marszałek francuski, * 1852; uczestniczył 1870 w obronie Paryża, walczył potem w Tonkinie i Nigerji, 1894 opanował Timbuktú; w 1901 generał brygady, 1905 — dywizji, w 1914 szef sztabu głównego, potem do 1916 r. naczelny wódz armji franc.; mianowany marszałkiem, wysłany 1917 do Stanów Zjedn. Am. Płn., jako dowódca przy organizacji armji.

Jogi, ob. Yogi.

Jogurt, napój, rozpowszechniony na półwyspie bałkańskim, przygotowywany z mleka krowiego, kobilego, koziego, lub owczego, przez wygotowanie i zaprawienie specjalnym fermentem m. a. j.; gęsty płyn o kwaskowym i aromatycznym smaku.

Johannesburg, m. w Transvaalu (Unja Płd. Afryk.), założone w 1886; 1.733 m. n. p. m., u podnóża płd. gór Witwatersrand; węzł. st. kol., 288.000 mieszcz.; uniwersytet, obserwatorium; kopalnie złota.

Johanngeorgenstadt, m. w Saksonji wsch. u podnóża Rudaw, nad rz. Schwarzwasser; 6.000 mieszcz.; wyrób instrumentów muzycznych; kopalnie bismutu.

Johannisbad, ob. Jańskie Łaźnie.

Johannisburg, ob. Jańsbork.

Johannot, 1) Alfred, miedziorytnik i malarz francuski, * 1800, † 1837; namalował: „Wjazd ks. Orleańskiej do Orleanu“; 2) Charles, brat poprz., rysownik i miedziorytnik, * 1793, † 1825; 3) Tony, brat poprz., rysownik, miedziorytnik i malarz obrazów batalistycznych, * 1803, † 1852. Wszyscy trzej, synowie Charles François Johannot'a, założyciela pierwszego zakładu litograficznego w Paryżu na pocz. XIX w.

Johansen Viggo, malarz duński, * 1851; malował sceny rodzajowe z życia rodzinnego. Z prac: „Wieczór sobotni“.

John Edmund, malarz i grafik polski, * 1894 w Warszawie. Studiował architekturę na polit. lwowskiej, później malarstwo w Warszawskiej Szkole Sztuk Pięknych i w szkole prof. K. Krzyżanowskiego. Od 1920 r. pracuje samodzielnie, głównie w dziedzinach grafiki, ilustratorstwa, dekoracji i sztuki stosowanej.

John Eugenia, ob. Marlitt Eugenia.
John of Dycalp, ob. Jankowski Placyd.

Johnson Andrew, 17-ty prezydent St. Zj. Am. Płn. (1865—69), * 1808; wyrósł w bardzo skromnych warunkach, bez możliwości nauzenia się czytania i pisanja; wyuczył się krawiectwa. Zaczął się kształcić jako dorosły; wybrany do kongresu 1843, był dwukrotnie gubernatorem Karoliny Płn. W wojnie domowej (1861) oświadczył się za unją; 1853—57 był gubernatorem woj. Tennessee, wiceprezydentem w r. 1864, po zamordowaniu Lincolna prezydentem. Secesjonistów południowych traktował łagodnie, czem wywołał zatarg z Kongresem. Postawionego w stan oskarżenia, senat 1868 uniewinnił; † 1875.

Johnson Samuel, angielski krytyk literacki, * 1709, † 1784; autor pierwszego słownika języka angielski. Od 1750—52 r. redagował pismo „Rambler“, w r. 1765 wydał dzieła Szekspira. Najlepsze z jego dzieł są szkice literackie. Wspólnie z Reynolds'em i Edmundem Barke założył klub literacki (Literary Club); pochowany w opactwie Westminsteru.

Johnston Albert Sidney, generał południowo-amerykański, * 1805 w Macon-County; w 1835 r. służył w Texas, w 1857 r. dowodził wyprawą w Utah. Podczas wojny secesyjnej stanął po stronie południowców i jesienią 1861 otrzymał naczelną dowództwo na zachodzie. Został wyparty z Tennessee i cofnął się do Missisipi. Wiosną 1862 dotarł zwycięsko do Tennessee, lecz 6. IV. 1862 r. zginął od kuli karabinowej.

Johnston Henry Hamilton, * 1858, badacz i komisarz bryt. Afryki zach. Autor monografii Ugandy.

Johnstone, m. fabryczna w hr. Renfrew (Szkocja pld.-zach.), 12.050 mieszk.; kopalnie węgla, włókiennictwo, wyrób maszyn.

Johnstown, m. w stanie Pensylwanii (St. Zj. Am. Płn.), 67.350 mieszk.; huty stalowe.

Johore, ob. Dżohor.

Joinville François Ferdinand d'Orléans książę, trzeci syn kr. Ludwika Filipa, * 1818 w Neuilly; brał udział w wojnie meksykańskiej (1838); sprowadził zwłoki Napoleona I do Francji (1840); dowodził eskadrami na wodach Marokka; od roku 1872—1886 wiceadmirał floty francuskiej i deputowany do Zgromadzenia Narodowego; † 1900.

Joinville Jean, historyk francuski, * 1224, † 1317; przyjaciel Ludwika św.; był na wyprawie krzyżowej 1248—1254; jego „Histoire de St. Louis“ jest jednym z najcenniejszych dzieł historycznych średniowiecza.

Joinville'a wyspa, wyspa na wybrzeżach Antarktydy zach.

Joinville-le-Pont, m. w dep. Seine (Francja), nad rz. Marną, 8.400 mieszk.; wojskowa szkoła gimnastyczna.

Jokai Maurus, poeta i powieściopisarz węgierski, * 1825, † 1904; poseł do sejmu; wydał przeszło 300 utworów beletrystycznych, z których dużo przełożono na język polski.

Jokasta, żona tebańskiego króla Lajosa, matka i żona Edypa; po wyjaśnieniu tragicznego nieporozumienia powiesiła się z rozpacz.

Jokkaiszi, m. port. na pld. wybrzeżu wyspy Hondo (Japonja), nad zatoką Tseno-umi; 25.000 mieszk.

Jokohama (Yokohama), m. i główny port handl. Japonji na wyspie Hondo, st. kol. 28 km. od Tokio; 423.000 mieszk.; otwarta dla handlu zagranicznego od r. 1858; 1923 niemal zupełnie zniszczona przez trzęsienie ziemi.

Jokosuka (Yokosuka), m., port morski i przystań wojenna japońska na wyspie Hondo; 90.000 mieszk.

Jola, łódź norweska o jednym żaglu prostokątnym i wystającą nad burta sztabami.

Jola (Yola), m. w Nigerji płn. (Afryka zach. bryt.), dawna stol. państwa Adamaua; 20.000 mieszk.; handel kością słoniową i manufakturą; przemysł bawełn. i skórzan.

Jolanta (Helena) blog., księżna kaliska, córka Beli IV, króla węgierskiego, * ok. 1244, wychowana w Krakowie u siostry swej, św. Kunegundy, żony Bolesława Wstydliwego; wyszła za Bolesława Pobożnego, ks. kaliskiego i gnieźnieńskiego; z 3 jej córek pojął najstarsza, Jadwiga, Władysław Łokietek. Wstąpiła wraz z siostrą do franciszkanek; była księżną klasztoru w Gnieźnie; † 1298.

Jolbot (welbat), szalupa z nosem i rufą ostro zakończonymi.

Joliba, nazwa rz. Niger w górnym biegu (Afryka Środkowa).

Joliet, m. w stanie Illinois (St. Zj. Am. Płn.), o 5 km. od Chicago; 38.500 mieszk.; kopalnie węgla, huty stalowe, młyn.

Jollivard André, malarz francuski, * 1787, † 1851; poprzednik szkoły barbizońskiej w odzwierciedleniu pejzażu francuskiego.

Jolliet Louis, francuski badacz Kanady i dzisiejsz. St. Zj. Am. Płn.; * 1645, † 1730.

Jolly Philipp, fizyk niemiecki, * 1809, † 1884; znany z dokładnych pomiarów gęstości ziemi.

Jolly'ego waga, waga sprężynowa, służąca do wyznaczania ciężarów właściwych ciał stałych i cieczy.

Jomard Edmond, geograf francuski, * 1777, † 1862; uczestnik wyprawy egipskiej Napoleona I, współzałożyciel Tow. Geograf. w Paryżu, autor wydawnictwa „Les monuments de la géographie“, zbioru reprodukcji map od średniowiecza aż do Merkatora; w r. 1828 kustosz zbioru map i planów król. biblioteki w Paryżu. 1839 bibliotekarz naczelny.

Jomba (Yomba), kraj w Nigerji pld. (Afryka zach.); gł. osada Ibadan.

Jomelli Nicola, kompozytor włoski, * 1714, † 1744 w Neapolu. Z oper najcenniejsze: „Armida“ i „Ifigenja w Taurydzie“. Napisał słynne „Miserere“ na 2 sopran y z towarzyszeniem orkiestry.

Jomini Henri baron, generał i pisarz wojskowy franc., * 1779, † 1869; był urzędnikiem szwajcarskiego ministerjum wojny, następnie wstąpił do armji francuskiej; w latach 1804—09 szef sztabu Ney'a; w 1811 generał brygady i historjograf Napoleona I; po bitwie pod Budziszynem w 1813 r. przeszedł na służbę rosyjską i był adjutantem cara Aleksandra I. Położył duże zasługi przy organizacji ros. Akademji Sztabu Generalnego w Petersburgu i był jej komendantem. Z prac jego największe znaczenie posiada: „Traité des grandes opérations militaires“.

Jom-Kipur (hebr. właśc. jom-ha-kipurim), dzień przebaczenia (mylnie zwany sądym dniem), najuroczystszy u Żydów dzień, dziesiąty miesiąca tyszi; obowiązują w to święto pokutne białe szaty i ścisły post.

Jomsburg, dawna twierdza koło Wolina u ujścia Odry, zbudowana przez normandzkich korsarzy w IX lub X w.

Jon (Ionium), pierwiastek chemiczny (Io) promieniotwórczy; ciężar atom. 230 (obliczony); okres półtrwania $6,9 \times 10^4$ lat. Pod względem chemicznym jest izotopem toru. Wysyła promienie α o zasięgu 2,75 cm. powietrza przy 0° C. i 760 mm. ciśnienia.

Jon elektrolityczny, ob. Iony elektrolityczne.

Jon gazowy, ob. jonizacja gazów.

Jonasz, jeden z tzw. mniejszych proroków z VIII w. przed Chr.; księga J. opowiada w 4 rozdziałach o losach J. na morzu, cudownym wyratowaniu go i o kazaniu pokutnym w Niniwie.

Jonatan (hebr. Johonathan, tj. Bóg dał = Bogdan), najstarszy syn Saula, wierny przyjaciel Dawida; zginął w walce z Filistynami pod Gilboa.

Jonaty (junaty, jonatki), w kuźnictwie futro z czarnych kotów swojskich.

Jones Inigo, architekt angielski, * 1572, † 1652; wznosił szereg budowli w stylu renesansu włoskiego, tzw. palladiańskiego. Prace ważniejsze: fasady kolegium św. Jana w Oksfordzie, kościół św. Pawła.

Jones Owen, budowniczy angielski, * 1809, † 1874; kierował budową pałacu kryształowego w Hyde Park'u (1851) i pałacu w Sydenham. Wydał: „Plans, elevations, sections and details of the Alhambra“ (Londyn, 1842), „The grammar of ornament“, „Alhambra court“.

Jonesboro, m. w stanie Arkansas (St. Zj. Am. Płn.), 10.000 mieszk.

Jonescu Take, polityk rumuński, * 1858, † 1922; przywódca umiarkowanego odłamu konserwatystów; 1917—18 i 1920—22 minister spraw zagranicznych, 1920—22 prezydent ministrów.

Jonezawa (Yonezawa), m. w płn. części wyspy Hondo (Japonja); 43.000 mieszk.

Jongkind Johan Barthold, malarz holenderski, * 1819, † 1891; większą część życia spędził we Francji, gdzie należał do szkoły z Fontainebleau; w jego pejzażach, nasyconych światłem, w sposobie rozkładania tonów i czystości barwnej, tkwiła zapowiedź zbliżającego się impresjonizmu.

Jongleurs, w średniowieczu zawodowi muzycy francuscy lub prowansalscy, którzy zazwyczaj towarzyszyli trubaduirom lub służyli przy dworach królewskich (we Francji ménestrels, w Anglii minstrels). Istnieli też niezależni śpiewacy wędrowni, którzy łączyli z zawodem swym deklamację, sztuki lincoskoków i kuglarzy, a nawet urządzali widowiska dramatyczno-komiczne. Obecnie nazwa używana na oznaczenie gimnastyków i ekwilibrystów (żonglerzy).

Joniczny wiersz, miara wierszowa, zawierająca w każdej stopie dwie zgłoski długie i dwie krótkie, lub odwrotnie.

Jonizacja gazów polega na odrywaniu się elektronów od cząsteczek albo atomów gazu. Teorię jonizacji zapoczątkował Giese w 1889 r., a rozwinęli J. J. Thomson i E. Rutherford w 1896 r. Gazy w warunkach normalnych są ziemi przewodnikami elektryczności, jednakże istnieje szereg sposobów uczynienia ich dobrymi; do sposobów tych należą: obecność silnie rozgrzanego ciała, oświetlenie gazu promieniami pozafioletkowymi, promieniami Roentgena, promieniami ciał radioaktywnych, katodami, Lenarda i in. We wszystkich przypadkach cząsteczki gazu tracą elektrony, wskutek czego powstają jony dodatnie i swobodne elektrony ujemne. Nabój jonu jest równy wielokrotności naboju elektronu ($4,9 \cdot 10^{-10}$ ES) albo jemu równy. Jony dodatnie wędrują ku elektrodzie ujemnej, a elektrony ku elektrodzie dodatniej, i w ten sposób powstaje w gazie prąd elektryczny. Podobnie tłumaczy się zdolność gazu zjonizowanego do rozbrajania ciał naładowanych, np. elektroscopu. Ruchliwość jonów jest odwrotnie proporcjonalna do ciśnienia gazu, a wprost do jego temperatury bezwzględnej. Ruchliwość elektronów jest, wskutek znacznie mniejszej ich masy, większa od ruchliwości jonów dodatnich. Jony dodatnie i elektrony mają własność skupiania koło siebie grup cząsteczek gazu. W ten sposób tworzą się mniej ruchliwe, cięższe jony dodatnie i ujemne. Jony służą jako ośrodki skupiania się pary wodnej, znajdującej się w gazie, ułatwiają więc tworzenie się mgły. Jeżeli elektron napotka na swojej drodze jon dodatni, następuje ich połączenie się i wzajemne (całkowite lub częściowe) zneutralizowanie się ich naboju (rekombinacja). Jeżeli pomiędzy dwiema elektrodami będziemy powoli zwiększali napięcie, to początkowo natężenie prądu elektrycznego w gazie będzie wzrastało, ponieważ wskutek zwiększania się prędkości jonów coraz większa ich liczba dojdzie do elektrod. Przy dalszym zwiększaniu napięcia prąd przestanie wzrastać, i otrzymamy tzw. prąd nasycony. Będzie to miało miejsce, kiedy wszystkie jony, wytwarzane

przez czynnik jonizujący, dosięgać będą elektrod. Przy jeszcze znacznie większym napięciu, natężenie prądu będzie znów wzrastało. To ostatnie zjawisko tłumaczy Townsend przez jonizację przez zderzenie. Przy dosyć znacznych prędkościach jony i elektrony zderzają się ze spotkaniami na swej drodze cząsteczkami gazu, rozbijają je na elektrony i jony dodatnie, wskutek czego powstają jony nowe. Elektrony, jako ruchliwsze, posiadają większą zdolność jonizowania przez zderzenie, niż jony dodatnie.

Jönköping, prow. (län) w pld. Szwecji, 11.522 km², 229.600 mieszk.; stol. J. nad jez. Wetter, 30.000 mieszk.; żegluga, handel; fabr. zapalek, papierne. Prow. J. jest krajem górzystym, żyznym; liczne jeziora i rzeki; obfita w metale.

Jonon, związek organiczny, C₁₅H₂₀O, keton nienasycony, izomeron żelaza; istnieje w dwóch odmianach izomerycznych: α — ciecz o temp. wrz. 124° (przy 12 mm. ciśnienia) i β — ciecz o temp. wrzenia 132° (przy 12 mm. ciśnienia). J. otrzymuje się przez kondensację cytralu z acetonem; otrzymany wówczas pseudojonon, ogrzewany z rozcieńczonym kwasem siarkowym, daje jonon. J. wytwarza się w większych ilościach fabrycznie, gdyż posiada piękny zapach fiołków.

Jonson Benjamin (Ben Jonson), autor angielski, *1573; przyjaciel Szekspira; pisał dramaty, komedje, satyry; hołdował teorii 3 jedności w sztukach teatralnych: treści, czasu i miejsca. †1637, pochowany w opactwie Westminsterian.

Jonston Jan, przyrodnik i lekarz polski, pochodzenia szkockiego. *1603, †1675; w dziele swem: „Thaumatographia naturalis...“ porusza szereg zagadnień geografii fizycznej; odbył liczne podróże po Europie, znał 15 języków, pisał tylko po łacinie.

Jony elektrolityczne, cząsteczki elektrycznie naładowane, znajdujące się w roztworach wodnych soli, kwasów lub zasad (teoria fizyka szwedzkiego Svante Arrheniusa). Nabój gramojonu jest wielokrotnością 96.540 kulonów i jest proporcjonalny do wartościowości jonu. Liczba 96.540 kul., podzielona przez liczbę atomów w jednym molu wodoru, daje nabój elementarny (elektronu) 4,9 · 10⁻¹⁰ ES. Jony dodatnie nazywają się kationami, a ujemne — anionami. W medycynie j. mają duże znaczenie, bowiem przy lekach, przeważnie nieorganicznych, główne działanie lecznicze przypisywane jest jonom. Ob. elektrolityczna dysocjacja.

Jonicycy, plemię greckie; osiedleni w Grecji środk. (Attyka), zajęli początkowo pln. Peloponez, lecz wyparci w czasie wędrówek ludów greckich, skolonizowali (XI w. przed Chr.) wyspy m. Egejskiego i zach. wybrzeża Azji. Mn., gdzie założyli 12 miast kwitnących. Od nich pas nadbrzeżny od rz. Hermos do rz. Meander wraz z wyspami Chios i Samos otrzymał nazwę Jonii. Miasta, pierwotnie pod rządami królów, później utworzyły luźny związek pod nazwą Jońskie Dodekapolis. Zdo-

był je ok. 560 r. przed Chr. Krezus, w r. 546 Cyrus Starszy; klęski Persów w Grecji wróciły im wolność. Kolejno przystąpiły następnie do związku ateńskiego i spartańskiego; w r. 387 przed Chr. stały się znów łupem Persów, później Aleksandra W. i Rzymian, wreszcie Turcji, pod której panowaniem upadły zupełnie, z wyjątkiem Smyrny.

Jońska szkoła malarska i rzeźbiarska, ob. grecka sztuka.

Jońska szkoła poetycka, ob. grecka literatura.

Jońska tonacja, w teorii muzyki średniowiecznej nazwa gamy autentycznej, zbudowanej na tonie C. (c, d, e, f, g, a, h, c); łuki oznaczają położenie półtonów), wchodzącej w skład dodeka-chordonu. Tonacja jońska unikana była w śpiewie kościelnym, natomiast w tej tonacji utrzymane były piosenki taneczne oraz pieśni ludowe. J. t. jest obecną naszą gamą durową, podstawą tonalną naszej muzyki. Hip-jońska tonacja — nazwa gamy plagalnej, zbudowanej na kwincie tonacji zasadniczej.

Joński porządek, ob. porządki architektoniczne.

Jońskie morze, część m. Śródziemnego pomiędzy Grecją i Włochami pld., głęb. do 4.404 m.; tworzy na wybrzeżu greckim zatoki: Tarentu, Arty, Koryntu, Arkadii i Koroni; przez cieśninę Otranto łączy się z Adriatykiem.

Jońskie narzecze, ob. grecki język.

Jońskie wyspy, wyspy na m. J. u brzegów Grecji: Korfu, Paksos, Itaka, Leukos, Cefalonia i Zante (Zakynthos), 2.526 km²; górzyste (Elatovuni na Cefalonii, 1.620 m.), ubogie w lasy i wody; winnice, oliwki, owoce pld.; 267.000 mieszk.; od 1864 r. należą do Grecji.

Joost Bürgi, matematyk angielski, jeden z twórców logarytmów; *1552, †1632.

Joplin, m. w stanie Missuri (St. Zj. Am. Płn.); 30.000 mieszk.; kopalnie ołowiu i cyny.

Joppe, ob. Jafa.

Joram, król izraelski, syn Achaba; walczył nieszcześliwie z Moabitami i Syryjczykami; zamordowany przez wodza Jehu ok. 842 przed Chr.

Jordaens Jacob, malarz flamandzki, *1593 w Antwerpii, †1678. Prace ważniejsze: portret admirała Ruyter, „Satyr u chłopów“ (temat ten posłużył Jordaensowi do dwunastu obrazów). „Król pije“ (temat również powtarzany wielokrotnie), „Dzieciństwo Bachusa“, „Apollo i Marsjas“, „Chrystus między doktorami“.

Jordan, 1) gł. rz. Palestyny, tureck. Szeriat el Kebire (gdzie konie i bydło poją); wypływa z gór Hermonu, płynie kaskadami, przepływa jez. Genezaret (Tyberjańskie), ujście do m. Martwego; obfity w ryby; dług. 300 km.; 2) rz. w stanie Utah (St. Zj. Am. Płn.); łączy jez. Utah z Wielkim Jez. Słonem.

Jordan, ceremonia święcenia wody w dzień Trzech Króli, uroczystość kościoła greckiego; odbywa się nad wodą (rzeką, potokiem, stud-

nią). Poświęcanej w czasie J. wodzie lud przysługuje cudowne własności.

Jordan, pierwszy (misyjny) biskup polski, ok. 968 po chrzcie Mieszka wyniesiony na tę godność.

Jordan Camille, znakomity matematyk francuski, *1838, †1922; profesor analizy matematycznej w École Polytechnique (od 1876) i w Collège de France. Główne dzieła: „Traité des substitutions et des équations algébriques“ (1870) i „Cours d'analyse de l'École Polyt.“, 3 tomy (wydanie trzecie, 1909—1915).

Jordan Henryk, lekarz polski, prof. położnictwa na Uniwersyt. Jagiellońskim, *1842 w Przemyślu, †1907 w Krakowie; wydział lekarski ukończył w Krakowie w 1869 r.; w 1881 habilitacja na docenta położnictwa i chorób kobiecych, 1895 profesura. Był parokrotnie prezesem Krakowskiego Towarzystwa Lekarskiego, dziekanem wydziału lekarskiego Uniw. Jagiellońskiego, posem na galicyjski sejm krajowy (1895—1901). Ogłosił kilka prac naukowych, z których najważniejsza: „Nauka położnictwa dla użytku położnych“ (Kraków, 1872). Podręcznik ten doczekał się kilku wydań. Dla m. Krakowa J. zasłużył się otwarciem parku swego imienia.

Jordan Jan Piotr, współpracownik J. E. Smolerja przy organizowaniu narodowego życia w Łużycach, literat, językoznawca; autor pierwszej gramatyki łużycko-serbskiej i założyciel pierwszego czasopisma łużyckiego pt. „Serbska Jutnička“; *1818, †1891.

Jordan Wilhelm, poeta niemiecki, *1819, †1904; autor powieści, dramatów i poezji.

Jordan Wilhelm, geodeta niemiecki, *1842, †1899. Długoletni redaktor „Zeitschrift für Vermessungswesen“ autor podręcznika „Handbuch der Vermessungskunde“.

Jordan Zygmunt, dowódca oddziału w powstaniu 1863 r., *1824; walczył w 1846 roku, potem wstąpił do Szkoły Sztabu w Paryżu; w 1863 r. bił się pod Komorowem; †1866 w Paryżu.

Jordanes (Jornandes), dziejopis VI w., biskup w Crotonie; pozostawił cenne wiadomości o literaturze greckiej i łacińskiej oraz o historii Gotów i wędrówce ludów (ok. 551).

Jordanów, m-ko w pow. myślenickim (woj. krakowskie), nad rz. Skawiną; 1.500 mieszk.; letnisko.

Jork, ob. York.

Jornandes, ob. Jordanes.

Joruba (Yoruba), dawne państwo murzyńskie, 48.180 km², 3 milj. mieszk., obecnie część kolonii bryt. Nigerji (Afryka zach.); olej palmowy, kaczuk, indygo; stol. Ojo, ok. 40.000 mieszk.; gł. m. handlowe Ibadan.

Jorullo, wulkan w Meksyku pld., 1.301 m.; powstał w r. 1759.

Josephson Ernst, malarz szwedzki, *1851, †1906. Malował portrety, wnętrza, wielkie symboliczno-naturalistyczne obrazy („Nakken“, „Strömkarlen“), przodując młodemu malarstwu szwedzkiemu.

Josgad, m. w Azji Mniejszej (Turcja), na wsch. od Angory; 16.000 mieszk.

Josika Miklos, powieściopisarz węgierski, *1796 w Siedmiogrodzie; poseł do Związku Węgier i Siedmiogrodu; skazany na wygnanie po 1849; †1865 w Dreźnie. Pisał przeważnie powieści historyczne po węgiersku i po niemiecku („Az utolsó Báthory“ — Ostatni Batory, „A zöld vadász“ — Zielony strzelec, „Ket királynő“ — Dwie królowe i w. inn.).

Josquin des Prés, ob. Deprés.

Jošt (Jodok) Morawski, margrabia mor., kurfirst brandenburski, *1351, †1411; energiczny, ambitny i skąpy; wszedł z morawskimi panami w spisek przeciw bratu stryjcznemu i królowi Wacławowi IV; został wybrany królem niemieckim, jako kontrkandydat brata stryjcznego Zygmunta.

Jostedalsbrå, największy lodowiec w Europie, w okręgu Nordre Bergenhus (Norwegia); 1.300 km².

Jota Aragonese, nazwa szybkiego tańca hiszpańskiego z towarzyszeniem kastaniet, w tempie 3/4.

Jotes, ob. Szwajcar Jerzy.

Joteyko Tadeusz, muzyk i kompozytor; *1872 na Ukrainie; dyrektor stowarzyszeń muzycznych w Radomiu i Łodzi; napisał szereg utworów na orkiestrę, kwartet smyczkowy, sonatę na wiolonczelę, 2 sonaty fortepianowe, operę „Zygmunt August“.

Joteykówna Józefa, fizjolog i psycholog, *1866 na Ukrainie; studja w Genewie i Paryżu; pracowała przez czas pewien w laboratorjach paryskich, następnie w Brukseli, gdzie spędziła lat 17, jako kierowniczka laboratorium psychologicznego przy uniw.; podczas wojny prowadziła wykłady w Collège de France w Paryżu, od 1919 r. w Warszawie; była docentem psychologii na Uniw. Warszawskim; ogłosiła ok. 200 prac w jez. francuskim i polskim, przeważnie z dziedziny badań fizjologicznych i psychologicznych nad zmęczeniem mięśni, nad bólem, nad pracą fizyczną i umysłową, wreszcie nad psychologią dziecka; †1928.

Jütunleidene, dzięki pasmo górskie w Norwegji środk.; szczyt Galdhøpig, 2.560 m., najwyższy w Europie pld.

Joubert Barthélemy, generał francuski, *1769. Wstąpił do wojska jako ochotnik w r. 1791, w 1795 r. generał brygady, w 1796 r. generał dywizji. Odnosił sukcesy pod Rivoli 1797 r., w 1798 r. otrzymał dowództwo armji we Włoszech, zdobył Piemont; w 1799 r. objął dowództwo naczelne w pld. Włoszech; w r. 1799 zginął w bitwie pod Novi.

Joubert Pieter Jakobus, generał południowo-afrykański, *1831 w Cangi w Kolonii Przylądkowej; odznaczył się w walkach z Anglikami w l. 1880—1881 i 1899—1900; †1900 w Pretorji.

Joule James Prescott, fizyk angielski, *1818, †1889; jeden z twórców mechanicznej teorii ciepła.

Joule, jednostka pracy, ob. dżaul.

Joule'a ciepło, ciepło, powstające w przewodniku podczas przechodzenia prądu elektrycznego.

TABLICA SATELITÓW JOWISZA.

Nazwa	Odkrywca	Data odkrycia	Odległość w równikowych promieniach planety	Obrót gwiazdowy	Wielkość gwiazdowa	Średnica km
I (Io)	Galileusz	7. I. 1610	5.906	1 ^d 18 ^h 27 ^m 33 ^s . 5	6—7	3935
II (Europa)	S. Marius	8. I. 1610	9.397	3 13 13 42 . 0	6—7	3260
III (Ganimedes)	Galileusz	7. I. 1610	14.989	7 3 42 33 . 4	6	5700
IV (Kallisto)	Galileusz	7. I. 1610	26.364	16 16 32 11 . 2	7	5360
V	Barnard	9. IX. 1892	2.54	0 11 57 22 . 7	13	—
VI	Perrin	3. XII. 1904	160	251 ^d	14	—
VII	Perrin	2. I. 1905	167	265	16	—
VIII	Mellott	27. I. 1905	329	738 9	16—17	—
IX	Nicholson	21. VII. 1914	351	804	—	—

go. Według prawa J. ilość ciepła, wywiązana przez prąd elektryczny w przewodniku, jest proporcjonalna do różnicy napięć końcowych punktów przewodnika, do natężenia prądu i do czasu, w ciągu którego prąd płynął. Występujący w tym prawie współczynnik proporcjonalności jest wielkością stałą, równą 0,239 kaloryl. i nazywa się stałą elektrotermiczną. Jest to ta ilość ciepła, która odpowiada jednej wattsekundzie; stałość tej wielkości jest jednym z dowodów zasady zachowania energii.

Jour fixe (franc.), dzień, przeznaczany na przyjmowanie wizyt.

Jourdan Jean Baptiste hr., marszałek francuski. *1762 w Limoges; zwycięzca z pod Wattignies (1793). Fleurus (1794); w 1804 r. marszałek Francji, w 1815 wyniesiony przez Ludwika XVIII do godności hrabiego, w 1819 para Francji; w 1830 r. gubernator domu inwalidów. †1833 w Paryżu.

Jourdan Mathieu Jouve, jeden z najkrwawszych terrorystów w czasie rewolucji franc.; †1794, stracony.

Journal (franc.), dziennik; w polskim języku używany w zestawieniu; żurnal mód.

Jouvenet Jean, malarz francuski. *1644 w Rouen, †1717 w Paryżu; uczeń Le Bruna, członek Akademii i profesor; prace ważniejsze: „Zdjęcie z krzyża”, „Chrystus u Marii i Marty”, „Cudowny połów”, „Wskrzeszenie Łazarza”.

Jouy Victor Joseph Etienne, pisarz francuski, autor tekstów operowych i tragedii, członek Akademii. *1764, †1846; („L'Hermite en province”).

Jovanović Jovan, poeta serbski. *1833; lekarz w Belgradzie; ogłosił kilka zbiorów poezji lirycznych i patriotycznych; był dramaturgiem teatru narodowego; †1904.

Jovanović Paja, malarz serbski. *1859; twórca licznych obrazów historycznych i rodzajowych, branych wyłącznie z życia serbskiego.

Jovellanos don Gaspar Melchior de, mąż stanu i pisarz hiszpański. *1744, †1811. w r. 1797 minister sprawiedliwości, członek trzech Akademii; 1802—1808 więziony, odrzu-

cił wszystkie propozycje Józefa Bonaparte; członek junty centralnej; w r. 1810 przeprowadził mianowanie regencji i zwołanie kortezów. Pisał poezje liryczne i satyryczne, dzieła ekonomiczne; wydał „Memoriał do moich towarzyszy”.

Jowisz (łac. Jupiter), nazwa głównego bóstwa starożytnych Rzymian, uosobienie światła dziennego oraz ciepła, jako głównego czynnika życia na ziemi; odpowiada greckiemu Zeusowi.

Jowisz, piąta i największa planeta układu słonecznego. Odległość od słońca 777,700,000 kilometrów (średnia), obrót gwiazdowy = 4,332.59 dnia; mimośród orbity 0.048; nachylenie orbity do ekliptyki = 1° 19'; masa = 1/1047.34 masy słońca lub 318.36 razy większa od masy ziemi; średnica równikowa = 142,728 km.; czas obrotu dookoła osi = 9^h 55^m 40^s. 6; nachylenie równika planety do płaszczyzny ekliptyki 3° 4'; katowa średnica równikowa, widoczna z ziemi, 30".5—49".8; gęstość (wody=1) = 1.35; spłaszczenie 1/15; natężenie światła słonecznego 0.037 (na ziemi = 1.000). Dookoła planety krąży 9 satelitów; dane, dotyczące układu Jowisza, są zestawione w tablicy (ob.).

Jowjalny (łac.), wesoly, dobroduszny.

Jozue, syn Nuna, następca Mojżesza i wódz Izraelitów; zdobył znaczną część Palestyny i podzielił ją pomiędzy 12 plemion Izraelskich. Życie jego i dzieło przedstawia kanoniczna księga J.

Jórski Ignacy, architekt polski. *1854 w Tarnowie, †1905 w Warszawie; kształcił się na Politechnice we Lwowie i Akad. Sztuk Pięknych w Petersburgu. Był dyrektorem warszawskiego T-wa Rolniczego. Z prac: szereg domów w Warszawie, willa Wierzbickiego w Mokotowie.

Józafat, król judzki (873—849 przed Chr.).

Józafata dolna, dolina między Jerozolimą a Górą Oliwną; ma być, według podania, miejscem sądu ostatecznego.

Józef, syn Jakóba, sprzedany przez braci; dostał się do Egiptu gdzie piastował najwyższą po Faraonie godność.

Józef św., mąż N. M. Panny. Był, według podania, cieślą w Nazarecie. Specjalna część

św. J. w kościele kat. sięga XV w., w kościele wschodnim IX w.

Józef, król Neapolu, ob. Bonaparte.

Józef I, cesarz rzymsko-niemiecki (1705—11), syn Leopolda I; prowadził dalej sprężycie hiszpańską wojnę sukcesyjną, zawarł z Karolem XII szwedzkim traktat na rzecz protestantów śląskich, założył akademię nauk i sztuk w Wiedniu.

Józef II, cesarz rzymsko-niemiecki (1765—90), syn Franciszka I i Marii

Teresy; pod jego wpływem Marija T. zgodziła się na pierwszy rozbiór Polski; plany co do rozszerzenia panowania na Bawarię rozbiły się skutkiem wystąpienia Fryderyka II pruskiego (bawarska wojna sukcesyjna); zawarł sojusz z Rosją i wraz z nią rozpoczął wojnę przeciw Turcji (1788). Przeciw jego polityce utworzył Fryderyk II w Niemczech związek ksiąząt. Wewnątrz państwa zaprowadził rozległe reformy administracyjne i kościelne, kazał wypracować nowy kodeks prawny, zniósł poddaństwo chłopów, podniósł przemysł i handel, zniósł 700 klasztorów, ogłosił edykt tolerancyjny (1781). Reformy te wywołały sprzeciw i ruchy (na Węgrzech, w Siedmiogrodzie i Niderlandach).

Józef z Arymatji św., członek najwyższego sądu w Jerozolimie, tajemny uczeń Jezusa, którego zwłoki pochował w własnym ogrodzie.

Józef Emanuel, król portugalski (1750—77), syn Jana V; powierzył rząd kraju ministrowi Pombalowi; wypędzenie jezuitów i konfiskata ich majątków (1758), edykt tolerancyjny, wojna z Hiszpanią (1761) i wielkie trzęsienie ziemi, które zniszczyło dwie trzecie Lizbony, są najważniejszymi wypadkami za jego panowania.

Józef Flawjusz, historyk żydowski, * 37 po Nar. Chr.; autor „Historji wojny żydowskiej” w 7-miu księgach (przeł. A. Niemcewskiego), „Starożytności ludu żydowskiego” w 20 księgach i „Autobiografii”; † po r. 100.

Józefczyk Andrzej, pedagog, *1816, †1878; nauczyciel w Galicji zachodniej, przez 5 przeszło lat więziony za szerzenie oświaty. Pod koniec życia został dyrektorem seminarium nauczycielskiego w Krakowie. Wydał wiele artykułów w czasopiśmie „Szkoła”, ogłosił „Listy pedagogiczne brata do siostry”, „Książkę do czytania dla wyższych klas szkół elementarnych”; opracował „Fizykę” Cruegera dla szkół początkowych.

Józefczyk Zygmunt, współczesny malarz polski, *1881 w Krakowie. Maluje sceny rodzajowe.

Józefici, zgromadzenie zakonne męskie i żeńskie pod wezwaniem św. Józefa.

Józefina Marija Róża, pierwsza żona cesarza Napoleona, córka kapitana portowego Ta-

Jozue: miniaturowa z VIII w. (Watykan). (ob. szp. 780).

scher de la Pagerie, *1763 na Martynice; primo voto vicehrabina Beauharnais, jako wdowa zaślubiła generała Bonaparte w 1796 r.; została w 1804 r. cesarową Francji; z powodu niepełności rozwiedziona 1809 r.; † w Malmaison 1814 r.

Józefinizm, oświecony despotyzm, nieliczący się z dogmatami kościoła, zwany tak od cesarza Józefa II.

Józefowiec, osada przem. w pow. katowickim (woj. śląskie); 6.200 mieszk.

Józefów, 1) (Ordynacki), m-ko w pow. biłgorajskim (woj. lubelskie), nad rz. Nepryszka; 1.800 mieszk.; kamieniołomy; w 1863 poległ tu poeta Mieczysław Romanowski; 2) m-ko w pow. puławskim (woj. lubelskie), nad Wisłą; 5.700 mieszk.; suszarnia i przetwórnia owoców; 3) lotnisko pod Warszawą.

Józefski Henryk, malarz i działacz społeczny. *1882 w Kijowie. Po ukończeniu wydz. matematycznego na uniwers. kijowskim studiował malarstwo w szkołach prywatnych w Kijowie. W 1918 r. wystawił w Kijowie „Balladynę”. Wydał: „Widzenia” (autolitografie), 1924, Warszawa) i „Hamlet” (projekty sceniczne, 1924, Warszawa). Z dzieł: cykl „Adoracja”, portrety i martwe natury.

Juan Bautista, rzeźbiarz hiszpański XVI w.; wykonał w katedrze w Toledo rzeźby na drzwiach chóru.

Juan Fernandez, grupa wysp wulkan. na oc. Spokojnym, należąca do Chile (prow. Valparaíso); gł. wyspa Mas à Tierra, zwana w. Robinsona (95 km²); połów ryb; stacja radiowa, przystań; odkryta w r. 1574 przez żeglarsza hiszp. J. F.; była 1704—1709 miejscem pobytu Aleksandra Selkirka, którego przygodyżytkował Defoe w dziele „Robinson Crusoe” (1719).

Juan Mistrz, rzeźbiarz hiszpański XIV w. Wykonał sarkofag św. Narcyza (kości. San Felix de Gerone).

Juanes, malarz hiszpański z XVI w., należący do szkoły walenckiej. Prace ważniejsze: „Madonna ze św. Anną i dziećciem”, „Madonna z dziećciem i świętymi Dorotą i Agnieszka”.

Juanszika, ob. Yuanszika.

Juarez Benito, polityk meksykański; 1858 1861 i 1871 r. prezydent Meksyku; w 1863 r. wypędzony przez Francuzów; walczył z cesarzem Maksymilianem, zwyciężył go i kazał z wyroku sądu wojennego w 1867 r. rozstrzelać; *1806, †1872.

Juba, ob. Dżuba.

Juba I, król Numidji; w walkach Cezara z Pompeuszem popierał ostatniego, zwyciężył w r. 49 przed N. Chr. dwa legiony Cezara, lecz pobity przez niego w r. 46 pod Thapsus, odebrał sobie życie. Juba II, syn poprzedniego, wychowany w Rzymie, ożenił się z Kleopatram młodszą, córką królowej K. i Antoniusza; August nadał mu część Numidji jako prowincję rzymską; był autorem dzieł historycznych i geograficznych, znanych jeszcze Plinuszowi Starszemu.

Jubilate (lac.), nazwa trzeciej niedzieli po Wielkiej Nocy, od psalmu: Jubilate Deo (Ciescie się w Bogu).

Jubilerstwo, sztuka oprawiania drogich kamieni, wyrabianie biżuterji ze srebra, złota i platyny, ob. złotnictwo.

Jubileuszowy Rok (Rok święty, Miłościwe lato), ustanowiony przez papieża Bonifacego VIII w r. 1300 (miał się powtarzać co 100 lat); od r. 1470 odbywa się co 25 lat, połączony z wielkimi uroczystościami i odpustami. Uroczystości rozpoczynają się od otwierania bramy bazyliki św. Piotra, a kończą się jej zamknięciem.

Jubileuszowy rok: medal Sykstusa IV z 1475 r.

Jucar, rz. w Hiszpanji wsch.; wypływa z gór Iberyjskich, wpada do m. Śródziemnego pod Cullera; dług. 306 km.

Juciewicz Ludwik, autor opisów Litwy i Zmudzi, oraz licznych prac etnograficznych, krajoznawczych i historycznych; * 1810. † 1846.

Juchty, skóry młodych wołów i krów, oraz starszych cieląt, garbowane specjalnym sposobem, przyczem jedną z najważniejszych czynności jest nasycanie skóry dziegciem brzoziowym, nadającym jej charakterystyczną przenikliwą woń. Do zalet j. należy nieprzemakalność, obok mocy i miękkości; nadają się do wyrobu butów, oprawy ksiąg, kufrów itd.

Juda, syn Jakóba i Lei, praojciec plemienia tegoż imienia, które zamieszkiwało terytorjum na pd. od Jeruzolimy, zwane Judea. Z jego pokolenia pochodzili królowie i miał narodzić się Mesjasz.

Judaizm, wyznanie Żydów, mające swe źródło w nauce Mojżesza, a powstałe głównie po niewoli babilońskiej.

Judasz Iskariota, syn Jakóba, jeden z 12 apostołów, który zdradził Jezusa.

Judaszowe drzewo, ob. Cercis.

Judea, pd. część Palestyny od m. Śródziemnego do m. Martwego i pd. biegu Jordanu; obejmowała Jeruzolimę, Betleem, Jerycho i Lyddę; fallsty łańcuch górski, w środku i na zboczach wsch. nieurodzajny, na zach. żyzny (zboża, drzewa oliwne). Za czasów Chrystusa nazwę J. nadawano często całej Palestynie.

Judemcz Nikołaj, rosyjski generał piechoty, * 1862; dowódca armji Kaukaskiej w r. 1916; po przewrocie komunistycznym wódz „białej” armji, z którą w 1919 r. podszedł pod Piotrograd; pobity przez bolszewików i opuszczony przez sprzymierzeńców (Anglię). Schronił się zagranicę; przebywa pod Paryżem.

Judex (lac.), sędzia.

Judicium (lac.), sąd, wyrok; iudicium Dei, wyrok boski.

Judikarja (włosk. Giudicaria), pd. zach. część Tyrolu, od r. 1919 należąca do Włoch.

Judykatura, ob. orzecznictwo, iurysprudencja.

Judyta, bohaterka ks. J. w Starym Testamencie, która uwolniła miasto rodzinne i kraj od wroga, Holoferesa, wodza króla Nabuchodonozora. Temat, opracowany w licznych operach, oratorjach i w tragedji Hebbła.

Judyta, 1) córka Władysława IV, króla czeskiego, druga żona Władysława Hermana, matka Bolesława II Krzywoustego; 2) córka Bolesława Krzywoustego, wydana w r. 1148 za Ottona I, margrabiego brandenburskiego.

Jugata, podrząd motyli o prawie jednakowej wielkości obu par skrzydeł; skrzydła przednie połączone są z tylnymi zapomocą specjalnej płytki, zwanej jugum. Przsadki gębowe zbliżone do typu gryzącego albo w stanie zaniku. Należą tu m.in.: *Micropteryx calthella*, *Eriocrania sparmannella* — Europa, *Zelotypia staceyi* — Australia.

Juglandis folia, ob. *Juglans regia*.

Juglans regia, orzech włoski, drzewo z rodziny Juglandaceae (orzecchowate), właściwe Azji zach. i wybrzeżom m. Śródziemnego, hodowane w całej Europie. Owoc — pestkowiec; w skorupie nasiennej, otoczony cienką łupiną nasienną, mieści się zarodek o dużych olejnych liścieniach, rozlicznie powyginanych przez dalsze niepełne przegrody, wciskające się w pustą przestrzeń owocu; nasienie jadalne; liście dostarczają środka lekarskiego, folia *Juglandis*; drewno bardzo ceniene w przemyśle drzewnym.

Jugosławja (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca = S. H. S.), królestwo konstyt. na półwyspie Bałkańskim na wsch. wybrzeżu Adriatyku, utworzone w 1918 r. z Serbji, Czarnogóry oraz dzielnic austro-węgierskich: Chorwacji z Sławonją, Bośni i Hercegowiny, Wojwodiny, Słowenji (Krainy) i Dalmacji; kraj górzysty; góry Dynarskie wzdłuż Adriatyku, Bośniackie, Serbskie i wapienny Kras, odnogi gór Bałkańskich oraz masywy Trackie; szczyt Triglav (2.865 m.); niziny w ptn.-wsch. części nad Dunajem. Najważniejsza rz. Dunaj (w Jugosławji 560 km.) z dopływami Drawa, Sawą i Morawą; wybrzeże rozczłonkowane, porty: Dubrownik, Kotor, Split, na Adriatyku ok. 160 wysp większych i mniejszych. Klimat łagodny; na równinach i dolinach uprawa pszenicy i kukurydzy; winnice, tytuń, owoce; chów świń i owiec, rybołówstwo; węgiel, rudy żel. i miedziane (mało wyzyskane); rozległe lasy (buk, jodła, sosna, świerk, dąb) w Słowenji, Chorwacji i Bośni. Razem na obszarze 248.656 km², 11.725.567 mieszk.; 82,4% Słowian pd. (Serbów, Chorwatów, Słoweńców), innych Słowian (Czechów, Polaków i Rusinów) 203.000, Niemców 512.200, Węgrów 492.080, Albańczyków 484.000, Rumunów 183.070 i in. Wyznania rz.-kat. 4,4 milj., prawosławnego 5,5 milj., mahometan 1,3 milj., ewangelików 217.000, żydów 64.100; 2 uni-

Jugosławja.

wersytety (w Belgradzie i Zagrzebiu); stol. Belgrad, miasta: Zagrzeb, Subotica, Sarajevo, Lublana. Sieć kolejowa słabo rozwinięta, dług. linii kol. 9.175 km., telegr. 18.393 km. Wywóz kukurydzy, zboża, bydła, świń, sliwek, drzewa; przywóz: produkty roln. i zwierzęce, chemikalja, metale, maszyny; flota handlowa liczy 271 parowców i 259 żaglowców.

Jugra, ob. Iżora.

Jugum (lac.), jarzmo.

Jugurta, król Numidji; chował się na dworze swego stryja Micypsy; kazał, celem dojścia do tronu, zamordować swych braci stryjecznych Hiempsala i Adherbala, z którego to powodu Rzymianie wypowiedzieli mu wojnę w 112 r. przed Chr.; przekupił konsulów, lecz rząd rzymski pokoju z nim zawartego nie uznał; pobił go Kwintus Cecyljusz Metellus, a następnie Marusz J., zdradzonego przez króla Maurytanji Bokchusa, przywiódł do Rzymu jako jeńca (104 r.); wtrącony do więzienia, zginął śmiercią głodową.

Juhas (węg.), pasterz owiec w Tatrach i Karpatach, przepędzający lato z trzodami na pastwiskach górskich.

Juist, wyspa na m. Płn. w grupie wsch.-fryzjskiej, należąca do Prus; 7 km²; kąpiele morskie.

Jujuy (San Salvador de), górzysta prow. w Andach w Argentynie ptn.-zach., 49.162 km², 77.000 mieszk.; trzcina cukrowa, winnice, kawa, pszenica, kukurydza; chów bydła; stol. San Salvador de J.; 14.200 mieszk.

Jukagirzy, plemię koczownicze w Syberji ptn.-wsch., należąca do grupy paleazjatów, ok. 1.000 głów.

Jukatan, 1) zach. półwysp Am. środk., płyta wyżynna uboga w wodę; klimat niezdrowy, na wybrzeżu pd.-wsch. lasy (wywóz drzewa mahoniowego); ludność: szczep indyjski Majja; ptn.-zach. część należy do Meksyku, wsch. do W. Brytanji (Honduras bryt.); 2) stan Meksyku pd.-wsch. na półwyspie J., 91.201 km², 324.400 mieszk.; stol. Merida.

Jukatańska cieśnina, cieśn. łącząca zatokę Meksykańską z m. Antylskim; oddziela Kubę od Jukatana.

Juki, wory podróżne ze skóry; torby, tłomoki, ładowane na łuczne zwierzęta.

Jukler, koń, używany do lekkich zaprzęgów, odznaczający się szybkością kłusu.

Jukon (Yukon), 1) rz. w Alasce (St. Zj. Am. Płn.), wypływająca z gór Nadbrzeżnych w Kolumbji bryt. (jako Lewes); wpada do zat. Norton morza Beringa, dług. 3.570 km.; w górnym biegu (Klondike) tereny złote; 2) dzielnica ptn.-zach. Kanady, granicząca z Alaską, 536.300 km², 8.500 mieszk. (stały znaczny ubytek), ruda złota (Klondike), kopalnie węgla, miedzi, srebra; główna komunikacja na rz. J.; dług. linii kol. 93 km.; stol. Dawson City. 3.000 mieszkańców.

Julianehaab, pd. część Grenlandji, ok. 2.800 mieszk.; osada J. pod 60° 43' szer. ptn. należy do Danji.

Jülich, m. pow. w Nadrenji (Prusy), nad rz.

Roer, 8.000 mieszk.; zamek; od 1356—1814 stol. samodzielnego księstwa J.

Julien Pierre, rzeźbiarz francuski, * 1731, † 1804; uczeń Guillaume'a Coustou; od 1779 członek Akademii. Z dzieł: „Baigneuse dite de Rambouillet” (Louvre).

Julien Stanislas, orientalista i sinolog francuski, * 1799, † 1873.

Julijskie Alpy, część pd. Alp Wapiennych (Wschodnich), pomiędzy rz. Sawą i Isonzo; przechodzi ku pd. w pustą wapienną wyżynę Krasu; najw. szczyt Triglav (włosk. Tri-corno), 2.864 m.

Juliusburg, ob. Dobroszyce.

Julja św., męczennica, * w Kartaginie w pierwszej połowie V w.; poniosła śmierć za wiarę na wyspie Korsyce.

Juljan św., męczennik, * ok. 300 r. w Antiochji; ścięty został tamże z rozkazu starosty rzymskiego.

Juljan (Julianus Flavius) Apostata (Odstępca), ces. rzymski (361—363 po Chr.), odstępcą od chrześcijaństwa, zwolennik greckiej filozofji i poezji; zginął na wyprawie przeciw Persom; pozostawił liczne sofistyczne rozprawy, pisane świetnym stylem.

Juljański kalendarz, ob. kalendarz.

Juljusz, imię 3 papieży. J. I św. (337—352); J. II (1503—13), prowadził ustawiczne wojny celem rozszerzenia posiadłości papieskich, opiekun sztuki i nauki; J. III (1550—55).

Juljusz Cezar, ob. Cezar.

Julus terrestris, krocionóg, drobny europejski gatunek wijów (Myriopoda); rząd: Dwuparce (Diplopoda). Jak wszystkie zwierzęta tego rzędu, żywi się pokarmem roślinnym.

Jumet, m. w prow. Hainaut (Belgia), 28.300 mieszk.; kopalnie węgla; przemysł żelazny.

Jumna, ob. Dżumna.

Jumper (ang.), luźna bluza, wkładana przez głowę, noszona w Anglii przez marynarzy, robotników rolnych itd.; obecnie rozpowszechniony strój kobiecy.

Jumpers (skoczki), sekta metodystów z w. XVIII, którzy podczas nabożeństwa skakali i tańczyli; istnieli w Anglii i Ameryce.

Jumrukczal, najw. szczyt w Bałkanach, 2.378 m.

Junagarh, ob. Dżanagarh.

Juncaginaceae, błotnicowate, rodzina roślin jednoliściennych, do której należą rodzaje: Scheuchzeria (bagnica) i Triglochin (świbka), rosnące u nas na torfowiskach, łąkach i nad brzegami wód.

Junctim (lac.), w związku, razem; rozstrzygnięcie pewnych spraw z jednoczesnym uwzględnieniem dwóch lub więcej kwestyj spornych.

Juncus, sit. rodzaj roślin z rodziny Juncaceae (sitowate), rzędu Liliiflorae (liljowe); wielonasienne; drobna roślina, pod każdym kwiatem na szypułce mająca przynajmniej dwa łuskowate przedliścia. Pospolity u nas, dużo gatunków.

Jundziłł Józef, przyrodnik, * 1794; ukończył studia na uniw. wileńskim; od 1824 prof.

botaniki tamże i dyrektor ogrodu botanicznego; po 1831 r. mieszkał na wsi, † 1877; ogłosił dzieło: „Opisanie roślin w Litwie, na Wołyniu, Podolu i Ukrainie dziko rosnących, jako i oswojonych“ (1830).

Jundziłł Stanisław Bonifacy, botanik, * 1761 w Jasieńcach, † 1847. Pijar, nauczyciel w szkołach pijarskich, od r. 1797—1824 prof. historii naturalnej na uniw. wileńskim i założyciel ogrodu botanicznego w Wilnie. Główne dzieła: „Botanika stosowana“, „Początki botaniki“, „Zoologia krótko zebrana“ i „Pamiętniki“.

Juneau, m. i siedziba władz w Alasce (St. Zl. Am. Płn.), przy wjeździe do fiordu Lynn; 3.000 mieszcz.; przystań; handel futrami.

Junga, nazwa chłopaka okrętowego.

Jungbunzlau, ob. Bolesław Młody.

Jungermaniaceae, meszkowate, rząd drobnych wątrobowców, rosnących na ziemi lub na pnich drzewnych, w lasach podzwrotnikowych na liściach różnych roślin. Gatunek *Frullania Tamarisci*, pięknie rozgałęziony, barwy brunatnej, porasta skały i pnie drzewne.

Jungfrau, szczyt w Alpach berneńskich (Szwajcaria), w paśmie Finsteraarhorn, otoczony lodowcami, 4.167 m.; kolej elektr. prowadzi od Klein Scheidegg (2.064 m.) do Jungfraujoch (3.460 km.); ma dojść do stacji J. (4.093 m.), skąd winda elektr. na szczyt.

Junghuhn Franz Wilhelm, podróżnik niemiecki w służbie holend., * 1809, † 1864; badacz wyspy Jawy.

Jungingen, 1) **Konrad von**, wielki mistrz zakonu krzyżackiego; wybrany 1393 r., † 1407; 2) **Ulrich von**, brat popr., po jego zgonie wielki mistrz zakonu krzyżackiego; skutkiem ciągłych napaści na Żmudź doprowadził do wojny z Litwą i Polską; poległ 1410 r. w bitwie pod Grunwaldem.

Jungmann Józef, w epoce odrodzenia narodowego Czech jeden z najwybitniejszych uczonych. Literatów i przywódców kulturalnych; * 1773 † 1847; tłumacz wielkich utworów poezji światowej; organizator naukowej pracy czeskiej.

Jung-Stilling (Heinrich Jung), niem. pisarz teozoficzny, mistyk; * 1740, † 1817. Pisał o nim Goethe w swym dziele: „Z mego życia“.

Jun-ho, chińska nazwa Wielkiego (Cesarzkiego) Kanału w Chinach wsch., łączącego rz. Peiho pod Tientsinem, Hoang-ho i Jang-tse-kiang z rz. Tsien-tang-kiang pod Hang-czou; dług. 1.400 km.; rozpoczęty w V w. przed Nar. Chr., ukończony przez Kublaj Chana 1260—95.

Jun J u a n d e albo **J o n y**, architekt, malarz i rzeźbiarz hiszpański, * ok. 1507 w Bourgogne, † 1577 w Valladolidzie. Wykonał szereg wspaniałych ołtarzy z posągami świętych w Valladolidzie, w Leon, w Rio Seco, Segowji i Salamanca. Z dzieł ważniejsze: „Zdjęcie z krzyża“ (Segowja, 1571), „Vierge des Epées“ (Valladolid, kość. Las Augustias).

Junia, 1) prow. w Peru środk. (Am. Płd.), 60.484 km², 400.000 mieszcz.; gł. m. Cerro de

Pasco; 2) m. w prow. Mendoza w Argentynie (Am. Płd.), 21.200 mieszcz.

Junior (tac.), młodszy.

Juniperus (jałowiec), roślina z rodz. Pinaceae (sosnowate), o kwiatach rozdzielnopłciowych, żywiczna, wiecznie zielona, głównie na półkuli płn., na ziemiach nieurodzajnych; nibyjagody, dojrzewające w drugim roku, o smaku terpentynowym, zawierają olejek eteryczny (jałowcowy) i są zdolne do fermentacji; używane do pędzenia wódki jałowcówki (u Słowaków „borowiczka“); sok z nich jest środkiem moczopędnym. Zjadane są chętnie przez kwiczoły i jemioluchy; w stanie suchym używane do kadzenia; drewno używane do wyrobów tokarskich. Liczne odmiany: j. alpejski (J. nana), u nas w Karpatach (olejek przeciw parcom u owiec); sawina (J. sabina) daje olejek, używany przy cierpieniach macicy; j. pospolity (J. communis), krzew rozpowszechniony u nas, nibyjagoda czarna, kulista.

Junker Wilhelm, podróżnik rosyjski do Afryce płn. i środk., badacz dorzecza górnego Nilu (Błękitnego), * 1840, † 1892.

Junkier (niem. Junker), 1) młody szlachcic; stąd nazwa reakcyjnej partii szlacheckiej w Niemczech „Junkerpartei“ (p. junkrów); 2) w Rosji przedrewolucyjnej nazwa wychowanków szkół wojskowych.

Jun-nan, prow. w Chinach płd.-zach., 396.700 km², 8.053.000 mieszcz.; węgiel, wyroby jedwabne i metalowe, dywany; stol. Jun-nan-fu, 200 tys. mieszcz.

Juno, jedna z czterech większych małych planet, odkryta w 1804 przez K. L. Hardinga. Średnica J. wynosi ok. 193 km; widoczna jest jako gwiazda 9 wielkości.

Junona (tac. Juno), w mitologii rzymskiej królowa bogiń, małżonka Jowisza (Jupitera), równająca się greckiej Herze.

Junosza, herb polski: na tarczy w polu czerwonym, na murawie lub bez niej, baran biały lub srebrny; w prawo nad hełmem w koronie szlacheckiej pięć piór strusich.

Junosza Klemens, ob. Szaniawski Klemens.

Junosza-Stepowski, ob. Stepowski.

Junot Andoche, ks. d'Abantès, * 1771; adjutant Bonaparte'go w Egipcie; był gubernatorem Paryża (1804), posłem w Lizbonie (1805); odznaczył się pod Austerlitz; w 1807 r. generał-gubernator Portugalji; † 1813.

Junta (hiszp.), związek, komitet polityczny w Hiszpanji.

Juńczyk, herb polski: na tarczy w polu czerwonym krzyż podwójny srebrny, u dołu jak kotwica rozdarty; nad hełmem w koronie szlacheckiej pięć piór strusich.

Jupiter, ob. Jowisz.

Jupiter Ammon, staroż. nazwa oaz Siwa w Libji (Afryka płn.).

Jur św., ruska nazwa św. Jerzego; pod jego wezwaniem kościół unicki we Lwowie; symbol stronnictwa politycznego Świętojureców.

Jura, pasmo gór w Europie zach. od rz. Rodanu we Francji (pod St. Genis), ciągnące się

na 600 km. w kierunku płn.-wsch., a potem płn. aż do górnego Menu w Niemczech. Ren dzieli je na J. Szwajcarską, składającą się z kilku łańcuchów, z których wsch. najwyższy (Crêt de la Neige 1.723 m.), dług. 400 km. i J. Niemiecką, góry wapienne systemu alpejskiego, od Renu pod Szaffhauza do źródeł Menu; doliny Dunaju i rz. Altmühl dzielą je na Czarny Las, Jurę Szwabską i Frankońską.

Jura, 1) pr. dopływ Niemna, ujście poniżej Ragnety, dług. 176 km.; 2) dep. Francji wsch., przecięty górami J., 5.055 km², 230.000 mieszcz.; gł. m. Lons-le-Saulnier; 3) płd. wyspa w Hebrydach, na zach. wybrzeżu Szkocji; 378 km², 600 mieszcz.

Jura, okres geologiczny ery mezozoicznej. Europa była zalana morzem, które poprzez Polskę sięgało daleko na wschód; na południu tzw. ocean Tethy rozciągał się daleko na zachód przez dzisiejszy Atlantyk do Ameryki Centralnej i na wschód przez wyżyny Azji do zatoki Bengalskiej. Świat roślinny był już zbliżony do dzisiejszego: lasy iglaste i rośliny sagowcowe pokrywały lądy; świat zwierzęcy natomiast różnił się jeszcze znacznie od obecnego. Był to okres panowania gadów; na lądzie dinozaury, w powietrzu pterozaury (*Rhamphorhynchus*) w morzu ichtjozaury, olbrzymie jaszczury do 10 m. dług. Pojawił się również pierwszy ptak (*Archaeopteryx*) z zębami, pokrewny jaszczurom; z ssaków gatunki niedoskonałe, przypominające kangury australijskie. Ze zwierząt niższych charakteryzują jurę korale rafowe i gąbczaki, małże, amonity, belemnity i raki; po raz pierwszy pojawiły się kraby i ryby chrząstkowe (rekiny i płaszczki). Formacja jurajska składa się z wapieni koralowych i dolo-mitów o różnym zabarwieniu, stąd jej podział na czarną — Lias (j. dolna), brunatną — Dogger — od obfitości żelaza (j. środkowa) i białą — Malm (j. górna). Nazwa tego okresu pochodzi od gór Jura, w których utwory tego okresu są typowe; wprowadzona w 1796 roku przez A. Humboldta.

Jura stolae (tac.), opłaty, należne duchownemu za wykonywanie czynności kościelnych dla wiernych; ustalają je synody prowincjonalne lub biskupi.

Juracz, gołąb samiec, ciągle prawie gruchalący.

Jurare in verba magistris (tac.), przysięgać na słowa mistrza, ślepo wierzyć.

Jurasz Antoni, lekarz, * 1847; był docentem na uniwersytecie heidelberskim, następnie profesorem laryngologii na uniw. lwowskim; napisał liczne rozprawy i prace naukowe; † 1923.

Jurborg, m. w pow. rosieńskim na Litwie, nad Niemnem, 7.500 mieszcz.; handel zbożem; dawna osada żmudzka.

Jure (tac.), prawnie, na mocy prawa; jure *eaduco*, prawem kaduka, bezprawnie, gwałtem; jure *et facto*, według prawa i stanu rzeczy.

Jurgens Edward, działacz narodowy, * 1823 w Płockiem; ukończył 1850 r. uniw.

dorpacki i został urzędnikiem w Warszawie, gdzie po wojnie krymskiej zorganizował pierwsze kółko inteligencji, obradujące zbiorowo o przyszłości kraju. Będąc przekonany bardzo umiarkowanych, nie uczestniczył zupełnie w działaniach 1861—63, przygotowujących powstanie; pomimo to uwięziony w pocz. 1863 r., zmarł w cytadeli śmiercią dotychczas niewyjaśnioną.

Jurgiewicz Andrzej ksiądz, dr. teologii, polemista, przeciwnik Wolana, zwalczającego jezuitów, przyjaciel kardynała Jerzego Radziwiłła; † 1640 w Wilnie. Wydał kilka dzieł po łacinie.

Jurgów, letnisko i w. na Spiszu w pow. spisko-orańskim, nad Białką (woj. krakowskie).

Jurien de la Gravière Jean Baptiste Edmond, marynarz i pisarz francuski, * 1812, † 1892; brał udział w wojnie krymskiej i wprawie meksykańskiej; w r. 1862 wice-admirał i członek rady administracyjnej; wydał kilka prac z zakresu marynarki historycznej i współczesnej, pamiętniki i monografie.

Jurinea, modrzenciczka, rodzaj roślin z rodziny Compositae; bylina, rosnąca u nas na miejscach piaszczystych i w borach sosnowych.

Juris utriusque doctor, doktor praw obojga, w skróceniu J. U. D.; tytuł łaciński, nadawany przez wydziały prawne uniwersytetów średniowiecznych. Zachował się nawet w czasach najnowszych i pochodzi stąd, że pierwotnie jedynymi, a później głównymi przedmiotami wykładowymi na wydziałach prawnych, były: prawo rzymskie i kanoniczne (kościelne).

Jurjew, ob. Dorpat.

Jurjew Polski, m. pow. w gub. wladimirskiej (Rosja środk.), nad rz. Kołoczka; 7.000 mieszcz.; zbudowane ok. 1152 przez Jurja Monomacha.

Jurkiewicz Benedykt, literat i publicysta, * 1808; pisywał pod pseudonimem Benedykta Dolegi; założył 1846 r. wraz z Z. Piszem i A. Nowosielskim w Kijowie czasopismo postępowe p. n.: „Gwiazda“; † 1875.

Jurkiewicz Karol, przyrodnik, mineralog i geolog, * 1822; profesor w Szkole Głównej, później w uniwersytecie warszawskim, prezes Tow. Ogrodniczego w Warszawie (1894—99); przelożył dużo dzieł francuskich i niemieckich w zakresie swych specjalności; † 1908.

Jurkiewicz Stanisław dr., dyrektor departamentu w ministerstwie pracy i opieki społecznej; minister pracy we wszystkich trzech gabinetach Bartla w 1926 r.

Jurkowski Jan, satyryk za Zygmunta III Wazy; bakałarz Akad. Krak. Najwybitniejsze utwory: „Tragedja o polskim Scitulusie...“, „Lech wzbudzony i lament jego żalony“, „Chora-giew Wandalinowa“ i „Poselstwo z Dzikich“ (1606 r.).

Jurodlwyj, specjalnie rosyjski typ żebraka półdłoty, wiodącego życie ascetyczne; uważany przez lud za istotę natchnioną przez Boga.

Jurt (tur.), 1) u koczowniców azjatyckich jednostka polityczna, obszar koczowniczy, dzielący się na ulusy; 2) u Kozaków obszar ziem,

zostający we władaniu gminnym, wydzierżawiany kawałkami członkom gminy.

Jurta (tatarsk.), namiot ludów koczowniczych w Syberji i Chinach, zbudowany ze ścian pochylonych, z otworem u szczytu do wypuszczania dymu ogniska.

Jurua, pr. dopływ Amazonki w Brazylii płn. (Am. Płd.); ujście pod Fonteboa, dług 1.500 km.; w dorzeczu wielkie lasy kauczukowe; żeglowny.

Jurukowie, lud nieznanego pochodzenia, mówiący po turecku, we wnętrzu Azji Mniejszej; koczowniczy, zajmujący się chowem bydła i tkaniami dywanów.

Jury (ang.), sąd przysięgłych; sąd konkursowy.

Jurydyki, terytorja w obrębie miasta lub obok miasta w dawnej Polsce, wyjęte z pod władzy urzędów miejskich. Instytut ten rozpowszechnił się na szerszą skalę w XVII w. W obrębie jurydyki nie obowiązywały przepisy miejskie, stąd właściciele jurydyk (szlachta i duchowieństwo), nie ponosząc ciężarów miejskich, wyrażali miastom dotkliwe straty. Była to jedna z ważniejszych przyczyn upadku miast polskich. Jurydyki częściowo zniesione zostały na sejmie konwokacyjnym w 1764 r., dalszą reformę w tym względzie wprowadziła konstytucja 3-go maja 1791 r.

Jurydykcja (łac.), prawo sądów do wymierzania sprawiedliwości. J. kościelna, władza sądów, przysługująca zwierzchnikom kościelnym; obejmuje forum internum, tj. dziedzinę stosunków duchowych, oraz forum externum — dziedzinę stosunków zewnętrznych. Forum internum może być sakramentalne, gdy się dopełnia w sakramencie pokuty, albo pozasakramentalne. Jurydykcja, wykonywana w związku z piastowanym urzędem, zowie się ordinarja; jeżeli zostaje zlecona specjalnym aktem, ma charakt. iurisd. delegatae. Jurydykcja ordinarja jest udziałem papieża, biskupa rezydencjalnego, wikariusza generalnego, administratora i wikariusza apostolskiego, proboszcza, wyższego przełoż. zakonu.

Jurykonsult lub **jurykonsultant** (łac. jurisconsultus), radca prawny, doradca instytucji rządowej lub prywatnej, stale prowadzący jej sprawy, inaczej stały adwokat. W tem znaczeniu mówi się o jurykonsulcie ministerstwa, banku, zarządu kolei żelaznej itp.

Juryprudencja (łac. jurisprudentia), znajomość prawa, nauka prawa. Obecnie oznacza sposób wyrokowania sądu w pewnych sprawach — orzecznictwo sądowe, np. juryprudencja, względnie judykatura Sądu Najwyższego, Najwyższego Trybunału Administracyjnego. Ob. orzecznictwo.

Jurysta, znawca prawa; człowiek, poświęcający się zawodowi prawniczemu (adwokat, sędzia, rejent); jurystyczny — prawniczy.

Jus (łac.), prawo; j. canonicum, prawo kanoniczne; j. gentium, prawo międzynarodowe; j. sanguinis, prawo przynależności państwowej dziecka nieślubnego za ojcem lub

matką; j. soli, prawo przynależności państwowej, związanej z miejscem urodzenia.

Jus asyli (łac.), prawo schronienia, przysługujące przestępcom politycznym, chroniącym się na terytorjum obcego państwa, oficjalnie uznawane przez wszystkie państwa europejskie oprócz Prus przedwojennych, które wydawały, na równi z kryminalnymi, zbiegów politycznych z państwa rosyjskiego. Prawo to było kilkakrotnie gwałcone po krwawo stłumionej rewolucji rosyjskiej 1905 r.; Szwajcaria i Belgja, na żądanie rządu ros., wydały kilku zbiegów, zastrzegając jedynie, że ofiary nie podlegną karze śmierci; zastrzeżenia tego nikt z kontrahentów nie brał poważnie i wydani nie uniknęli powieszania. W 1926 r. Mussolini, po zamachu, dokonanym na nim przez włoskiego emigranta politycznego, żądał od Francji, do której schroniło się mnóstwo obywateli włoskich, prześladowanych przez rząd faszystowski, pogwałcenia prawa asyllum, na co Francja się nie zgodziła.

Jus gladii (łac.), prawo miecza, prawo życia i śmierci.

Jus manuarium (łac.), prawo pięści.

Jus primae noctis (łac. = prawo pierwszej nocy), rzekomy przywilej właścicieli ziemskich w wiekach średnich, polegający na spędzaniu pierwszej nocy z wychodzącą zamaż poddaną, dokumentarnie nigdzie nie stwierdzony.

Jus primi occupantis, prawo pierwszego zajęcia; pierwotnie stosowało się do ziemi, do nikogo nienależącej, później do majątków po właścicielach, zmarłych bez spadkobierców, do całych krajów, jak Ameryka, Afryka itd.

Jusqu'au bout (franc.), aż do końca.

Jussieu Antoine de, botanik i lekarz francuski, * 1748; prof. botaniki, dyrektor ogrodu botanicznego w Paryżu; założyciel w 1790 r. Muzeum historii naturalnej; niemal całe życie poświęcił ustaleniu podziału roślin, podług pomysłu stryja swego Bernarda; † 1836.

Justaucorps (franc.), obcisły kaftan męski, sięgający do kolan, wprowadzony w 1670 r.

Juste, rodzina rzeźbiarzy włoskich, pochodząca od Giusto Betti, osiadłego we Francji i pracującego tam w XVI w. Najwybitniejszy z nich Jean J., * 1485, † 1549 w Tours. Z dzieł: „Grobowiec Ludwika XII i Anny Bretońskiej“ (Bazylika Saint-Denis, 1532), grobowiec Artusa Gouffier i jego matki Ph. de Montmorency (1539, w kośc. parafji w Oiron).

Juste z Gandawy, malarz flamandzki XV w. Pracował w Antwerpii (ok. 1460), Gandawie (ok. 1464) i od 1470 we Włoszech. Z prac: „Wieczerza Pańska“ (Inst. Szt. P. w Urbino), „Zwiastowanie“ (1451, Genua; podp. Juste d'Allemagne). Przypisują mu 28 portretów mędrków, artystów i poetów antycznych (Louvre i galerja Barberinich), z których Rafael robił zamłodu szkice (Akad. Szt. P. w Wenecji).

Juste-milieu (franc.), złoty środek; określenie pojednawczej polityki Ludwika Filipa; centrum parlamentarne.

Justi Karl, estetyk i historyk sztuki niemiecki, * 1832 w Marburgu, † 1912 w Bonn. Od

1871 prof. w Kiel, od 1872 prof. historii sztuki w Bonn. Napisał m. in.: „Winckelmann, sein Leben, seine Werke und Zeitgenossen“ (Lipsk. 1866—72), „Diego Velasquez und sein Jahrhundert“ (1888), „Murillo“ (1892), „Michelangelo“ (1900—1909).

Justimontl Wawrzyniec, budowniczy polski XVI i XVII w. W 1606 zbudował kościół drewniany w Krakowie dla OO. Karmelitów bosych.

Justinianeae novellae, ob. Justynjańska kodyfikacja.

Justitia, u dawnych Rzymian bogini sprawiedliwości, z przepaską na oczach i szalą w ręku (u Greków Themis lub Dike). Justicia, orędownik prawa, najwyższy sędzia w Aragonji, najwyższa instancja we wszelkich sporach i sprawach sądowych.

Justitia est fundamentum regnorum, sprawiedliwość jest podstawą państw; dewiza Franciszka I, cesarza austriackiego.

Justo tempore (łac.), we właściwym czasie.

Justować, adjustować, przygotowywać rękopis do druku. Nastawiać przyrząd precyzyjny.

Justycjarjusz, sędzia rozstrzygający drobniejsze sprawy; termin znany dawnemu prawu polskiemu i austriackiemu.

Justyfikacja (łac. justificatio), usprawiedliwienie, tłumaczenie; termin, używany w dawnym języku sądowym.

Justynjan I, cesarz bizantyński 527—565; kazał sporządzić ogólny zbiór praw (Codex Justinianus) i wydać do niego objaśnienia (Pandectae albo Digestae). Z jego też rozporządzenia ułożono podręcznik prawa rzymskiego (Institutiones). Ob. Justynjańska kodyfikacja.

Justynjańska kodyfikacja, zbiór prawa rzymskiego, opracowany na rozkaz cesarza Justynjana. Systematyzację ustawodawstwa, obowiązującego w imperjum rzymskiem, przeprowadziła specjalna komisja pod przewodnictwem ministra sprawiedliwości Triboniana, przy współudziale dwóch znakomitych prawników: Theofilusa i Doretheusa. Kodyfikacja Justynjańska składa się z następujących części: 1) Institutiones — krótki podręcznik historyczno-dogmatyczny w 4 księgach; 2) Digesta — zawierają w 50 księgach wyciągi z pism prawników rzymskich, np. Gajusa, Ulpjana, Celsusa i in.; 3) Codex — zawiera w 12 księgach zbiór konstytucyj cesarskich. Najpierw ogłoszony został kodeks (529 r.), następnie dopiero ukazały się dwie pozostałe części. Uzupełnieniem tych części są tzw. „Novellae“ — tj. zbiór konstytucyj, wydanych przez samego Justynjana po ogłoszeniu kodeksu. Całość kodyfikacji Justynjańskiej znana jest pod nazwą „Corpus juris civilis Justiniani“. W rozwoju nauki prawa kodyfikacja Justynjańska odegrała ogromną rolę jako niewyczerpane źródło poznania klasycznego prawa rzym-

skiego. W średniowieczu powoływano się na nią jako na kodeks obowiązujący.

Jusupow Feliks książę, potomek starego rodu książęcego, pochodzenia tatarskiego; zamordował G. Rasputina 4. XII. 1916.

Juskiewicz Jan, etnograf i pedagog litewski, * 1815 na Żmudzi; studja na uniw. charkowskim, potem przez długi czas naucz. gimn. w Rosji; ostatnie lata poświęcił pracy naukowej nad językiem litewskim; † 1886 w Kazaniu; ogłosił m. in. kilka tomów, zebranych przez brata jego ks. Antoniego, pieśni litewskich (w Petersburgu, Kazaniu i Krakowie).

Juszyński Józef Michał, biskup sandomierski, * 1793 w Bielinach Opatowskich; prekonizowany 1859 na biskupa; † 1880.

Juszyński Michał Hieronim, satyryk i bibliograf, * 1760 we wsi Gniazdowie (pow. olkuski), † 1830. Wydał: „Rymy i proza“, „Asketomoria“ — satyra polityczna przeciw Targowiczanom, „Poemat o stanie Galicji“ i „Dykcjonarz poetów polskich“.

Juta, konopie mongolskie (dżut) lub indyjskie; włókno z tyka rośliny Corchorus capsularis, uprawianej w Indjach Wsch., Chinach, Algerze i Ameryce Płn.; cienkie, gładkie, o połysku jedwabistym, barwy żółtawo-brunatnej; używa się na sznurki, liny, tkaniny (worki) itp.; roślina sprowadzona do Europy około 1850 r.

Jüterbog, m. pow. w Brandenburgji (Prusy) nad rz. Nuthą; 8.000 mieszcz.

Jutlandja (duńsk. Jylland, niem. Jütland), półwysep duński, 29.657 km², 1,5 milj. mieszcz.; kraj rolniczy, chów bydła, rybołówstwo; wybrzeże zach. nieprzystępne z powodu mielizn i burz; na wsch. liczne fiordy, gł. m.: Aarhus, Randers, Horsen. Przyłączona do Danji po plebiscycie w dn. 10.II 1920; część Szlezwigu ma nazwę płd. prow. jutlandzkiej, południowa część z m. Flensburgiem pozostała przy Rzeszy niem.

Jutrzenka, zorza poranna, gwiazda zaranna (Wenera).

Jutrznia, pierwsza część nabożeństwa porannego w kościele katolickim.

Juvante Deo (łac.), z boską pomocą.

Juvara albo Ivara Filippo, architekt włoski, * 1685, † 1735; budował kościoły w Turynie i okolicach (Superga), później w Lizbonie i Madrycie.

Juvenalis Decimus Junius, satyryk rzymski; w utworach swych chłostał występki i zepsucie współczesnych; z pozostałych po nim 16 satyr, dwie są pochodzenia wątpliwego; * ok. 60 r. po Chr., † ok. 140 r.

Juvenus Cajus, pisarz łaciński, † 331; przełożył Ewangelię na łacinę, pt.: „Historia evangelica“, ułożona w heksametrach.

Juventus, ob. Hebe.

Jylland, ob. Jutlandja.

K

K. jedenasta litera w alfabecie polskim; w chemii symbol pierwiastka potasu (Kalium). k. lub km. (skrót) = kilometr.

K-serja, ob. Roentgena promienie.

Kaaba (arab.), czworob. budynek w Mecce, zawierający w płn.-wsch. ścianie tzw. czarny kamień; świętość mahometańska, cel pielgrzymek religijnych.

Kaaden, ob. Kadaan.

Kaalund Johann Wilhelm, poeta duński, * 1818, † 1885; główne utwory: epopeja „Kong Halden den Stoerke”; wybór poezji „Et Poraar” oraz dramat liryczny „Fulvia”.

Kaani Habib-ullah z Farsu, poeta perski, * 1854 w Teheranie; napisał „Dywan” i „Kitabi peryszan”.

Kaap (holend.), przylądek.

Kaarta, żywny kraj w zach. Sudanie franc., 54.500 km², 300.000 mieszk.; stolica Niore.

Kababsz, grupa plemion koczowniczych arabskich, zamieszkujących Sudan anglo-egipski na zach. i pld. od prow. Dongoli; trudnią się głównie chowem wielbłądów i kóz.

Kabała (hebr. kabbalah — tradycja), starożytna żydowska nauka tajemna, której początki sięgają zamierzonych czasów, pełna ciemnych i zawitych myśli oraz spekulacji nad literami, liczbami i słowami, mających jakoby interpretować ukryty sens Biblii. Jej dziełem podstawowym jest **Zohar** (blask), powstały ok. 1300 r. Rozkwit k. przypada na okres średniowieczny, kiedy zajmowali się nią gorliwie Żydzi w Południowej Francji i w półn. Hiszpanii. Rysem charakterystycznym k. jest jej mistycyzm i irracjonalizm, stanowiący przeciwagę Talmudu.

Kabała, wróżenie z kart.

Kaban, na Litwie i Rusi dziki wieprz, dzik.

Kaban Józef, architekt polski, * 1886 w Krakowie; kształcił się w Krakowie i w Dreźnie. Z prac: gmach kurji bisk. w Łodzi, kościół w Bedoninie, projekt kościoła M. Boskiej Zwycięskiej w Łodzi, kościół św. Kazimierza (tamże), przebudowa żeńskiej szkoły ludowej (tamże), projekt Izby skarbowej i Sądu Okręgowego w Łodzi.

Kabara, port rzeczny Timbaktu na lewym brzegu rz. Niger w Sudanie franc. (Afryka zach. franc.).

Kabarda, kraina na półn. stokach gór Kaukaskich w środkowej ich części; rzeki: Terek, Wielka i Mała K. Zamieszkała przez Kabardyńców i Czerkiesów. Po rewolucji rosyjskiej w 1917 r. wchodziła w obręb aut. rep. Góralskiej, od 1921 r. aut. obwód Kabardyński; 90.000 mieszk.

Kabaret (z franc., dosł. szynk, gospoda), teatrzyk.

Kabat Maurycy, prawnik polski, * 1814, † 1890; od 1867 r. prof. prawa cywilnego na uniwers. lwowskim; 1865—76 poseł na sejm ga-

licyjski, 1870—79 do parlamentu wiedeńskiego; ogłosił m. in.: „O prawie cywilnym” (1881).

Kabatkowie, nazwa, nadawana Kaszubom, zamieszkałym w pow. lęborskim, w parafjach cecenowskiej i główczyckiej, zwłaszcza w Izbicy, w Pomeranii pruskiej; pochodzi prawdopodobnie od używanego przez nich ubioru.

Kabel, lina, zwinęta z drutów i ochroniona materiałem izolacyjnym, służąca jako przewodnik prądu elektrycznego, najczęściej podmorski lub podziemny. Pierwszy telegr. k. podmorski założony został w r. 1851 pomiędzy Dover i Calais, następnie w r. 1866 pomiędzy Europą i Ameryką, wreszcie w r. 1902, po połączeniu Vancouveru z Brisbane, uzyskano sieć telegraficzną, opasującą całą ziemię. Długość kabli w r. 1922 wynosiła ogółem 590.000 km.

Kabena, wyspa na m. Sundzkim na pld. od wyspy Celebes (Indje wsch. holend.), 859 km².

Kabestan, kołowrót do zwijania i rozwijania liny okrętowej.

Kabina (franc.), pokój na okręcie. Przedział w zakładzie kąpielowym.

Kabinda (portug. Cabinda), terytorjum portugalskie na zach. wybrzeżu Afryki, na pld. od rz. Kongo. Port tej samej nazwy, 10.000 mieszkańców.

Kablukow Iwan, fizyko-chemik rosyjski, * 1857; prof. uniwersytetu w Moskwie. Liczne prace z fizyko-chemii; wydał kilka podręczników chemii nieorganicznej i fizyko-chemii.

Kabotaż (franc. cabotage), żegluga przybrzeżna, zwłaszcza odbywająca się pomiędzy portami jednego kraju.

Kabrjolet, lekki jednokonny powozik; miełse na przodzie, za kozłem woźnicy, w karecie pocztowej.

Kabul, rzeka w Afganistanie wsch., dopływ Indusu; ujście powyżej twierdzy Atok; długość 500 km.

Kabul, w staroż. Ortospa, stol. Afganistanu, nad rz. K., pr. dopływem Indusu; twierdza na drodze handlowej z Turanu do Indyi; 150.000 mieszk.

Kabulistan, wsch. prow. Afganistanu w dorzeczu rz. Kabul.

Kabylija (franc. Kabylie), kraina wysokogórska w Algierji. Obejmuje najwyższe wzniesienia Atlasu Telskiego. Ludność berberyjska (Kabylowie) trudni się chowem kóz oraz uprawą roli (jeczmień) i drzew oliwnych i figowych.

Kacbacha (niem. Katzbach), 1. dopływ Odry na Śląsku pruskim; długość 98 km.

Statek, zakładający kabel.

Kabel.

Kacierz, to samo co heretyk; ob. herezja.

Kacierz, sieć, sporządzona jak torba, a używana szczególnie do połowu raków.

Kacheksja (greck.), inaczej **chera**, charakterstwo, wyniszczenie; spadek wagi, zanik tkanki tłuszczowej, bladość powłok, znaczne osłabienie. Najczęstsze powody k.: nowotwory, gruźlica, zimnica przewlekła; niedostateczne odżywianie.

Kachetja, wsch. prow. Gruzji na pld. zboczach gór Kaukaskich. Rzeki Jora i Ałasan; winnice; miasta: Telaw i Signach.

Kachhi, ob. Kaczi.

Kachin, ob. Kaczin.

Kachjen lub **Kachjang**, ob. Kaczin.

Kacierz, sito z drutu żelaznego na drągu, do dobowania żwiru.

Kack Mały, w. w pow. wejherowskim (pomorskie); st. kol., 17 km. od Gdańska, 5 km. od Sopotu, 4 km. od Gdyni; letnisko.

Kacper, ludowa nazwa derkacza.

Kacyk, nazwa, oznaczająca w Ameryce Pld. i Środkowej króla lub wodza plemienia.

Kacz (ang. Cutch), państwo holdownicze w prow. bombajskiej (Indje bryt. zach.). Kraj nizinny, piaszczysty, nieurodzajny. Uprawa zbóż, bawełny, trzciny cukrowej i juty; 16.834 km², 484.500 mieszk.; stol. Budż (Bhuj).

Kaczenica, ob. *Lepas anatifera*.

Kaczi (ang. Kachhi), prow. płn.-wsch. Beludżystanu, którą przecina linja kol. z Szikarpur do Kwetty.

Kaczin (ang. Kachin), kraina górzysta w Górnej Birmie (Indje bryt.); mieszk. Kaczinowie (zwani także: Kachjen, Kachjang lub Czingpo), pokrewni są Birmanom.

Kaczka, 1) worek z siatki do łapania małych rybek; 2) deska albo naczynie próżne, przywiązane nad matnią niewodną, po którym widać czy jego skrzydła idą równo.

Kaczka krzyżówka (*Anas boscas*), ptak; rząd: blaszkodziobe (Chenes). Grzbiet szarobrunatny, głowa zielona o połysku metalicznym, piersi czerwonawo-brunatne. Na skrzydłach niebieskie lusterko, na szyi biała obrączka. Gnieździł się wśród sitowia na brzegu wód. Karmi się roślinami i zwierzętami (robaki, ryby, płazy itp.). Przelotna. Większość zimuje na pld. Europy, niektóre w płn. Afryce. Przyłot w lutym i marcu, wielkimi stadami. Mięso jej jest smaczne. Od niej pochodzi k. domowa. Rozmieszczenie: Europa, Azja, płn. Afryka, płn. Ameryka. *Anas querquedula* (cyranka), mniejsza od krzyżówki. *Anas crecca* (cyraneczka), najmniejsza z naszych kaczek, wielkości gołębia. Głowa, szyja i gardło brunatno-czerwone; od głowy do karku barwna wstęga z białą obwódką. Europa, Ameryka płn.

Kaczkowski Karol, lekarz, * 1797 w Warszawie, † 1867 w Chersoniu; wykładał higienę w liceum krzemienieckim, od r. 1829 był profesorem terapii w Warszawie, 1831 — lekarzem naczelnym armii polskiej; od 1842 praktykował w Żytomierzu, gdzie był kuratorem tamtejszego gimnazjum; wielki orędownik oświaty; prace przeważnie z zakresu higieny, oraz „Wspomnienia” (2 t., 1876).

Kaczkowski Zygmunt, powieściopisarz historyczny, * 1826, † 1896 w Paryżu; nauki szkolne we Lwowie, Przemyślu, Samborze i Tarnowie, uniwersytet we Lwowie i częściowo w Wiedniu; w r. 1846 za udział w ruchu narodowym został skazany na dwa lata więzienia; po uwolnieniu odbył podróż zagranicę; w połowie r. 1861 ponownie uwięziony, przesiedział w więzieniu półtora roku; wziął udział w ruchu narod. w 1863 r.; założył rodzaj biura dyplom. w Wiedniu; oskarżono go o zdradę i skazano na banicję; Rząd Narodowy za Traugutta zniósł ten wyrok; ostatecznie osiadł w Paryżu. Z utworów najważniejsze: „Bitwa o chorążankę”, „Kasztelaniec Lubaczewscy”, „Pan Bal”, „Żądza dziedziczenia”, „Swaty na Rusi”, „Murdelio”, „Maż szalony”, „Bracia ślubni”, „Starosta Hołobucki”, „Anuncjata”, „Grób Nieczui”, „Tekla Nieczui”, „Olbrachtwi rycerze”, „Zaklika”, „Abraham Kitaj”; pow. obycz.: „Dziwożona”, „Wnuczęta”, „Bajronista”, „Stach z Kępy”, „Rozbitek”, „Graf Rak” i „Święta Klara”; nadto studja hist. obycz.: „Kobieta w Polsce”, „Słowo o romantyzmie” — artykuł w Gaz. Lw. 1884 r., „O powieści historycznej” i „Mój pamiętnik”.

Kaczorowski Piotr, malarz polski, * 1829, † 1891; kształcił się w Szkole Szt. P. w Warszawie. Wybitny restaurator obrazów. Z dzieł: „Miłosierdzie” (1872), „Scena rodzajowa” (1898).

Kaczy Dół, w. w pow. i woj. warszawskim; letnisko.

Kaczyński Paweł, budowniczy polski * 1799, † 1878; zajmował katedrę budownictwa wiejskiego i mechaniki w Instytucie gospodarstwa rolnego w Marymoncie.

Kadalor (ang. Cuddalore), m. port w prow. madraskiej, na wybrz. Koromandelskim (Indje bryt. pld.); st. kol.; 56.500 mieszk.

Kadaan (niem. Kaaden), m. pow. w żupie Karolowej Wary (Czechosłowacja) nad rz. Ohře; st. kol., 8.250 mieszk.; ratusz z XV w.; rękawicznictwo.

Kadaster, ob. **Kataster**.

Kadaweryna, $\text{NH}_2\text{CH}_2(\text{CH}_2)_s\text{CH}_2\text{NH}_2$, związek organiczny, ciecz o temp. wrz. 178°, temp. topn. 0°. Należy do tak zw. ptomain (ob.), które wytwarzają się podczas gnicia mięsa.

Kadeci, stronnictwo rosyjskie konstytucyjno-demokratyczne (K. D.), które miało duże znaczenie w czasie istnienia dum; program kadetów był liberalny i demokratyczny; w roku 1917 pierwszy rząd rewolucyjny Rosji księcia Lwowa był złożony głównie z kadetów.

Kadelburg Gustav, aktor i komedjopisarz niemiecki, * 1851; pisywał wiele sztuk wspólnie z Oskarem Blumenthałem.

Kaden-Bandrowski Juliusz, ob. **Bandrowski Juliusz**.

Kadencja, okres urzędowania członków sądu, sejmiku, rady miejskiej, magistratu itp. K. oznacza również właściwe akcentowanie końcowych zgłosek w układzie wierszy.

Kadencja w muzyce, zakończenie myśli muzycznej, lub odpoczynek, analogiczny do cesury w poezji. K. końcowa cała jest postę-

pem harmonicznym od dominanty do toniki. K. plagalna, k. poprzedzająca akord dolnej kwinty; k. przerwana posiada pomiędzy dominantą i toniką przerwę, wypełnioną pauzami, k. połowiczna—postęp harmoniczny od toniki do dominanty; k. złudna powstaje, jeżeli po prawidlowym przygotowaniu następuje akord obcy. K. w znaczeniu ogólniejszym nazywa się ozdobna część utworu wokalnego lub instrumentalnego, wykonywana najczęściej przez jeden tylko głos.

Kadet, dawniej młodszy syn rodziny szlacheckiej we Francji, sposobiący się zazwyczaj do służby wojskowej lub dworskiej. Później wogóle młodzieńiec, przygotowujący się do służby wojskowej w stopniu oficerskim. Teraz uczeń szkoły kadetów.

Kadetów szkoły (Korpusy). Pierwsza szk. k. czyli s. rycerska została założona w Polsce w r. 1756 przez St. Augusta. Komendantem jej był ks. Adam Czartoryski. Jakkolwiek szkoła miała charakter szkoły humanistycznej i nie kładła zbyt dużego nacisku na nauki wojskowe, jej urządzenie wewnętrzne nosiło do pewnego stopnia charakter rycerskiego zakonu. Zwracano ogromną uwagę na wyrobienie poczucia honoru, czego najlepszym świadectwem jest obowiązujący w niej „Katechizm rycerski”. Z pośród jej wychowanków wyszli: Tadeusz Kościuszko, gen. Kniaziewicz i w. in. W 1793 r. Fryderyk II założył szkołę kadetów w Chełmnie, a w 1795 r. w Kaliszu, w której zwracano większą już uwagę na nauki wojskowe, zwłaszcza na fortyfikację. Szkoła ta przetrwała Ks. Warszawskie i rozwiązana została w 1830 r. W odrodzonej Polsce powstały obecnie 3 korpusy kadetów, przeznaczone przeważnie dla synów wojskowych, w Chełmnie, Lwowie (pierwotnie w Łobzowie) i w Rawiczu. Wychowawcy k. k., po ich ukończeniu, mogą wstępować do szkół oficerskich, względnie do wyższych cywilnych zakładów naukowych.

Kadi (arab.), sędzia.

Kadiak, wyspa przy pld. brzegach Alaski (St. Zl. Am. Płn.), 9.000 km²; m. port. St. Paul.

Kadikoi, niegdyś Chalcedon (ob.).

Kadinen, ob. Kadyny.

Kadlec Karol, profesor prawa słowiańskiego na uniwersytecie w Pradze czeskiej, * 1865; studjum prawa w Czechach pogłębił i zmodernizował, oparłszy je na naukowych badaniach sławistycznych; znawca stosunków polskich i przyjaciel narodu polskiego.

Kadłub, inaczej tułów, część ciała ludzkiego lub zwierzęcego, jaka pozostaje po odjęciu głowy i kończyn. K. okrętu, okręt bez masztów, samo pudło.

Kadłubek, 1) pułapka na tchórze; 2) skrzynka, zawieszana na drzewach, jako gniazdo dla szpaków.

Kadłubek Wincenty, kronikarz polski, * ok. 1160 w Karwowie pod Opatowem, † 1223 w Jędrzejowie. Wydał po łacinie „Kronikę Polski”, składająca się z czterech ksiąg. Ma ona charakter encyklopedyczny, zbliżona jest

do podręcznika szkolnego. Obejmuje dzieje Polski od początku do r. 1206.

Kadm (Cadmium), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 112,4; metal o srebrzystej barwie, podobnej do barwy cyny, kowalny; temp. topn. 321°; temp. wrzenia 778°, ciężar własc. = 8,64. We wszystkich związkach występuje jako pierwiastek dwuwartościowy, dając związki typu CdX₂; łatwo też tworzy związki zespolone; rozpuszcza się łatwo w kwasach. W przyrodzie spotyka się w rudach cynkowych w niewielkiej ilości. Mineral kadmowy grenokif CdS, bardzo rzadki. K. ma ograniczone zastosowanie, m. in. jako składnik stopu Wooda. Odkryty został przez Fr. Stromeyer'a w r. 1817.

Kadmos, według legendy starogreckiej założyciel Kadmei, grodu w Tebach (Beocja).

Kadmowe ogniwo galwaniczne albo ogniwo Weston'a, składa się z rtęci, siarczanu rtęci, siarczanu kadmu i amalgamatu kadmu. Siła elektromotoryczna równa się ok. 1 woltowi.

Kadmowe związki, pochodne metalu kadmu: siarczek kadmu, CdS, barwnik, zw. żółcień kadmowa; siarczan kadmu, CdSO₄.

Kado Michał, architekt polski, * 1765, † 1824; w 1799 został profesorem architektury cywilnej w Szkole Głównej, potem wykładał na Uniwersytecie wileńskim do 1809; rozgraniczył departament krakowski i podzielił go na powiaty (1810); kierownik budowy twierdzy Modlin; w 1815 wybudował gmach muzeum zoologicznego przy Uniwersytecie warszawskim.

Kadry stanowią w wojsku ci zawodowi oficerowie i podoficerowie, którzy są potrzebni do utworzenia, w razie mobilizacji, nowego oddziału lub do rozwinięcia już istniejącego do rozmiarów, przewidywanych na wypadek wojny. Oficerowie i podoficerowie kadr stanowią stałą obsadę oddziału i są niejako ukrytymi ramami, w które mają być ujęci w czasie mobilizacji przybywający do oddziału rezerwiści.

Kadryl, taniec znany już w XVIII w. bądź jako Anglaise, bądź jako Française. Figur było pięć o rozmaitym taktcie, najczęściej 2/4 lub 3/8. Nazywano go także kontredanse. Według jednego z francuskich autorów z r. 1785. tańczono kadryla o jednej tylko figurze; później ilość ich doszła do sześciu, a nazwy przystosowywały się do rozmaitych zmian, ciągle wprowadzanych; quadrille des dames, quadrille mazurke, -russe, -lanciers. Pod tą ostatnią nazwą (lansier) tańczono w Polsce w XIX w. kadryla-lansiera o charakterystycznym kroku i ze stosowną muzyką.

Kadu (holend. Kedoe), prow. (rezydencja) w środk. części wyspy Jawy (Indje wsch. holenderskie); 2.040 km², 800.000 mieszk.; stolica Magelang.

Kaduk (jus caducum), w dawnym prawie polskim spadek bezdziedziczny, tj. majątek pozostawiony wskutek śmierci obywatela krajowego, który nie pozostawił krewnych do 8-go stopnia lub majątek pozostały po cudzoziemcu zmarłym w Polsce. Majątek kadukowe przechodziły na króla, który obowiązany był pokryć długi, ciążące na kaduku. Król mógł ka-

duki rozdawać, przyczem k. szlacheckie tylko szlachcie, mieszczańskie zaś komukolwiek. W r. 1768 zniesiono ograniczenia w przedmiocie spadkobrania po cudzoziemcach i odtąd krewni do 8-go stopnia mogli poszukiwać spadku, pozostawionego przez cudzoziemca w ciągu 3 lat.

Kadyi Henryk, lekarz polski, * 1851 w Przemyslu, † 1914 we Lwowie; był asystentem przy katedrze anatomji w Krakowie, od r. 1881 prof. anatomji w lwowskiej szkole weterynaryjnej; napisał wiele rozpraw naukowych.

Kadyks (hiszp. Cadiz, star. Gades), stolica prow. K. w Andaluzji (Hiszpanja pld.-zach.); 76.800 mieszk.; siedziba biskupa, port wojenny i handlowy; prow. K., 7.350 km² i 548.700 mieszk., rozciąga się na północne wybrzeże Afryki, ob. Gades.

Kadyny (niem. Kadinen), w. w pow. elbąskim (Prusy Wschodnie), nad Zalewem Świerzym; pałac dawn. cesarski, fabryka majoliki.

Kadzidło (Olibanum), aromatyczne żywice różnych drzew i krzewów arabskich i wsch.-afrykańskich (Boswellia Carteri, B. Bhaudajana, Commiphora Abyssinica, C. Schimperii i in.), używane przy kościelnych obrzędach katolickich do wyrobu trociczek, i w medycynie do sporządzania maści i plastrów.

Kadzielnia, góra wapienna pod Kielcami, przy szosie chełmińskiej, rozkopana niemal do połowy dla celów eksploatacyjnych; zakłady wapienne.

Kadzielnica, naczynie do kadzideł.

Kadz, wielka beczka z jednym dnem u dołu; szeroka kufa, stągiew.

Kaemmel Otto, historyk niemiecki, * 1843, † 1917; autor wielu prac z zakresu historii Saksonji i ogólnej niemieckiej.

Kaempferia kaempferi, olbrzymi krab; odległość między konicami rozłożonych nóg dochodzi do 5 m.; żyje w głębinach Oceanu Wielkiego przy wyspach japońskich.

Kafa, śpiczasty przód statku.

Kafar, przyrząd do wbijania pali w ziemię; bitnia.

Kafarnaum (hebr. Kefar Nachum = dziedzinia Nachuma), m. w górnej Galilei, nad jez. Genezaret, znane z Nowego Testamentu; obecnie nie istnieje.

Kaffa, 1) górzysta prow. pld.-wsch. Abisynji (Afryka wsch.); dzięki łagodnemu klimatowi, znacznej ilości opadów atmosferycznych oraz żyznej glebie, odznacza się bujną roślinnością (ojczyzna kawy); stol. Bonga; 2) ob. Teodozja.

Kafir (po arabsku niewierny), nazwa, nadawana przez mahometan ludom innego wyznania, np. pogańskim mieszkańcom Afganistanu (ob. Kafiristan), murzynom Bantu (ob. Kafrowie).

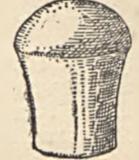
Kafiristan (arab. kraj niewiernych), prow. pld.-wsch. Afganistanu, położona na pld. stokach gór Hindukusz, 150.000 mieszk.; krajobraz typu alpejskiego. Zamieszkała przez szczepy Słahposzów (persk. czarno odziani) i Safedposzów (persk. biało odziani), które oparły się islamizacji i nominalnie tylko uznają wła-

dzę Afganistanu. Te szczepy aryjskie są wojownicze, trudnią się uprawą zbóż, kukurydzy i drzew owocowych, chowem owiec, kóz i bydła.

Kafle, wyroby ceramiczne do wykładania pieców lub ścian. K. robi się z gliny, zawierającej 15% węgla wapnia, i powleka się je polewą ołowianą, zwykle białą. Istnieją kafle majolikowe, barwne, z rysunkiem wglębionym.

Kafla bośniacka.

Kafla styryjska.

Kafla płaska z ornamentem.

Kafrowie (arab. kafir, niewierny), jeden z politycznie najczynniejszych pasterskich ludów Bantu, zamieszkujący niegdyś dorzecze rz. Zambezi, który w XVII i XVIII w. rozpoczął podboje w Afryce pld.; obecnie stanowi najważniejszy element wśród murzyńskiej ludności wsch. części Unji Pld. Afryki. Z plemion k. najważniejszymi są Zulusi i Suazi.

Kagaba, ob. Czibcza.

Kaganek, naczynie gliniane z knotem i olejem do palenia; lampka płaska, używana do świecenia w kopalniach.

Kaganiec, przyrząd z drutu żelaznego albo ze skóry, nakładany na pyski zwierząt, aby nie kąsały; wędzidło; koszyk żelazny.

Kagera, największa z rzek, wpadających do jez. Wiktorji (Afryka wsch.), dług. 650 km.; uważana za górny bieg Nilu.

Kagoszima (ang. Kagoshima), gł. m. i port na wyspie Kiu-Sziu (Japonja); 105.000 mieszk.; tkactwo, ceramika.

Kagul, ob. Kahul.

Kahał (po hebr. zgromadzenie), gmina wyznaniowa żydowska, istniejąca w Polsce od kilkuset lat. Ponieważ Żydzi byli wyłączeni od udziału w życiu politycznym, przeto tworzyli odrębne gminy wyznaniowe. Ale i obecnie, mimo równouprawnienia, Żydzi zachowali samorząd wyznaniowy i k. istnieją i teraz. Zakres działania k. dotyczy synagog (bóżnic), cmentarzy i częściowo szkolnictwa (wyznaniowego).

Kahira (el) lub Masr-el-Kahira (w skr. Masr), arabska nazwa Kairu; ob. Kair.

Kahlenberg, góra w tzw. Lesie Wiedeńskim (odnoga Alp Wsch.), 485 m. wys.; kolejka zębata, miejsce wycieczek; pamiętna pobytom Jana III Sobieskiego podczas odsieczy Wiednia 11—12 września 1683 r.

Kahr Gustaw v., mąż stanu niemiecki, * 1862; 1917 prezydent reg. górno-bawarskiej; w r. 1921 baw. prez. min., min. spraw wewn. i zagr.

Kahul (rum. Cahul, ros. Kagul), m. pow. w Besarabji (Rumunja) nad rz. K.; 10.000 mieszk. Pamiętne bitwą Rosjan z Turkami w r. 1770.

Kaid (arab.), naczelnik pokolenia. W Maroku tytuł gubernatora.

Kaifasz, arcykapłan żydowski od r. 18—36 po Chr. za Poncjusza Pilata; wróg Jezusa.

na którego wydał wyrok śmierci, rzekomo za bluźnierstwo. Prześladował także apostołów.

Kai-feng, stol. prow. Ho-nan (Chiny środk.), st. kol., 200.000 mieszk. W latach 960—1125 stolica Chin.

Kaik (tureck.), lekka łódź, prom, szalupa.

Kaikoura, łańcuch górski na wyspie Nowej Zelandji, dochodzący do 2.400 m. wys.

Kaimakam (arab.), urzędnik turecki, zastępca namiestnika.

Kain, syn Adama i Ewy, morderca Abła. Za karę został skazany na tułactwo. Miał być założycielem miasta Hanoch. Od K. wywodziła się sekta gnostyczna Kainitów w II w. po Chrystusie.

Kaindl Raimond Friedrich, historyk i etnograf austriacki, *1866; do 1919 r. prof. uniwersytetu w Czerniowcach; autor szeregu prac o Galicji i Bukowinie, a w szczególności o Niemcach w tych krajach; najważniejsza: „Geschichte der Deutschen in den Karpathenländer“ (3 tomy).

Kainopolis, ob. **Kene**.

Kainit, minerał, $MgSO_4 \cdot KCl \cdot 3H_2O$, jednoskośny, w kryształach rzadki. Zwykle ziarnisty. Grube warstwy w Kaluszu, w Stassfurcie, w Westeregeln pod Magdeburgiem. Niezwykle cenny jako sztuczny nawóz potasowy i jako surowiec do wyrobu soli potasowych. Towarzystwo soli kamienniej.

Kainsk, m. pow. w gub. tomskiej (Syberja zach.), nad rz. Om; 9.000 mieszk.

Kair (arabsk. el Kahira lub Masr-el-Kahira, w skróceniu Masr), stol. Egiptu. Ważny węzeł kolejowy, 791.000 mieszk.; uniwersytet, ognisko prasy i literatury arabsk.

Punkt handlowy, przemysł tkacki, tytoniowy, złotniczy. Główny rynek dla Beduinów z pustyni Libijskiej i arabskiej, z Synaju i He-dżasu. Miasto piękne, o licznych zabytkach staroż. architektury egipskiej i nowszej arabskiej. Piramidy w Giza. W pobliżu miejscowości leżące: Heliopolis i Heluan. Ożywiony ruch turystyczny.

Kairuan (franc. Kairouan), m. w Tunisie (Afryka półn.), na pld. od m. Tunisu; 19.500 mieszk. Święte miasto Afryki Płn., miejsce pielgrzymek mahometan; wyrób dywanów.

Kaisarije, ob. **Caesarea**.

Kaiser Fryderyk, astronom holenderski, *1808, †1872; astronom-observator obserwatorium w Leidzie od 1826; od 1837 r. dyrektor tegoż obserwatorium; znane są jego pomiary gwiazd podwójnych i badania nad Marsem.

Kaiser Georg, wybitny ekspresjonistyczny dramaturg niemiecki, *1878. Utwory: „Gaz“, „Pożar opery“, „Od poranku do północy“ i in.

Kaiser Isabella, powieściopisarka szwajcarska, *1866; pisze po francusku („La sorcière“ i in.) i po niemiecku („Der wandernde See“ i in.).

Kaiserin-Augusta Fluss, ob. **Sepik**.

Kaiserslautern, m. powiatowe w rejencji Palatynatu w Bawarii, nad rz. Lautern, 56.000 mieszk.; wyrób kotłów parowych i maszyn do szycia; przemysł tkacki; żegluga.

Kaiserstuhl, odosobnione pasmo górskie pochodzenia wulkanicznego w pobliżu górnego Renu w Badenji; składa się ze stożkowatych szczytów bazaltowych (Neun Linden, 557 m. wys.); na zboczach winnice i ogrody.

Kai-song lub **Song-do**, m. w Korei (Japonja), 60.000 mieszk.; stolica kraju od 910—1392 r.; garniarstwo, papiernie.

Kaizl Józef, ekonomista czeski, *1854, †1901; profesor uniwersytetu w Pradze; poseł na sejm krajowy i do parlamentu wiedeńskiego; wraz z Masarykiem twórca czeskiego realizmu; jeden z przywódców stronnictwa młodoczeskiego.

Kaj (franc. Kayes), m. w Sudanie francuskim (Afryka zach.), nad rz. Senegal, 12.000 mieszk. Początek linii kol., dochodzącej do wybrzeży Nigru.

Kajak, jednoosobowa łódź, pokryta zwierzciami skórą, z otworem dla wiosłarza i jednym dwustronnym wiosłem.

Kajdany, okowy, łańcuchy żelazne; pęta, więzy.

Kajenna, ob. **Cayenne**.

Kajetanów, w. w pow. i woj. kieleckim, u stóp góry Wiśniówki; kopalnia czarnego marmuru.

Kalfas, ob. **Kalfas**.

Kaiman, ob. **Emydosauria**.

Kajsiewicz Hieronim, ksiądz, kaznodzieja i pisarz emigracyjny polski, *1812 w Słowikach, †1873 w Rzymie. Ukończył prawo w Warszawie. Brał udział w powstaniu listopadowym. Studja teologiczne w Rzymie. W r. 1842 wraz z Piotrem Semeneńką założył zakon „Zgrom. Zmartwychwstania Pańskiego“. Rozpoczął pracę misyjną we Francji, Bułgarii i Ameryce. Wydał: „Kazania i mowy przygodne“, „Kazania na niedziele“, „O unji bułgarskiej“, „Listy zaatlantyckie“, „Listy z drugiej podróży amerykańskiej“, „Rzecz do braci na wygnaniu zablakanej“, „Głos z kraju do wychodźstwa polskiego z r. 1846“ oraz pow. „Nunc dimittas, Domine“, „Powieść o hr. Wilczku“, wiersz „Boże zbaw Polskę“ i „Sonety“.

Kajuta, pokój mieszkalny dla podróżnych we wnętrzu okrętu. Kajuta dla załogi na przodzie nazywa się **kubrykiem** albo **orlopem**.

Kajzer Mikołaj, Bawarczyk, malarz miniatur; pracował w Polsce za czasów Stanisława Augusta. Z dzieł: „Pałac Łazienkowski“, „Arkadja“, „Posag Jana III“ i in.

Kakadu, ob. **Psittaci**.

Kakao, nasiona drzewa *Theobroma Cacao*, uprawianego w podzwrotnikowych krajach

Ameryki, na Filipinach, Cejlonie i w niektórych krajach Afryki. Nasiona, wyluszczone z torebki owocu, poddaje się fermentacji, która usuwa częściowo gorzki i cierpki smak, następnie oczyszcza się je i suszy. Po upaleniu i złuszczeniu skorupki rozciera się nasiona (ziarna k.) w specjalnych maszynach na jednolitą masę, tzw. masę kakaową, z której wytwarza się dopiero różne dalsze produkty kakaowe, jak masło kakaowe, proszek kakaowy do przyrządzania napoju (odtłuszczony), głównie zaś czekoladę. Obok innych składników zawiera ziarno kakaowe 0,5—1,5% teobrominy (alkaloid, zbliżony do kofeiny), około 50% tłuszczu i 15% skrobi. Łupinki palone i mielone służą do zaprawiania esencji, a także, obok innych przymieszek, do fałszowania proszku kakaowego. K., jako napój, wprowadzili do Europy Hiszpanie na pocz. XVI wieku w Meksyku, gdzie oddawna stanowił napój, powszechnie używany. Obecna konsumpcja światowa wynosi ok. pół miliona tonn rocznie, z czego na Europę przypada przeszło 300.000 tonn; przeważną część tej produkcji przerabiana bywa na czekoladę.

Kakaowe masło, tłuszcz, wytłaczany z ziaren kakaowych; jasno-żółty; topnieje przy 30—35° C.; używany do wyrobu czekolady, poza tem w medycynie i kosmetyce (maść, mydła, pomady).

Kak-Ba (franc. Cac-Ba), wyspa skalista na wybrzeżu Tonkinu (Indochiny francuskie), 375 km².

Kakemono, zwijane malowidło japońskie na papierze lub jedwabiu, obramowane brokatem, przymocowane do dwóch poziomych wałków z drzewa sosnowego lub z kości słoniowej. Przeznaczone do zawieszania na ścianie.

Kakjen lub **Singpo**, autochtoni prow. Junnan w Chinach pld., pokrewni ludom Szan i innym ludom pogranicza Chin i Laosu.

Kakodyl, związek organiczny, $(CH_3)_2As \cdot As(CH_3)_2$, ciecz o odrażającej woni; temp. topn. —6°; temp. wrzenia 170°.

Kakodylowe związki, pochodne kakodylu. Najważniejszym jest tlenek k. $[(CH_3)_2As]_2O$, ciecz o odrażającej woni; temp. topn. 25°, temp. wrz. 120°, ciężar wł. 1.462. Z tlenku k. otrzymują się wszystkie zw. k.

Kakodylowy kwas, związek organiczny $(CH_3)_2AsO \cdot OH$, ciało krystaliczne o temperatur. topn. 200°; łatwo rozpuszcza się w wodzie. Sole k. k. mają zastosowanie w lecznictwie.

Kakofonja, zbiór dźwięków, pozbawiony harmonji.

Kakowski ks. Aleksander, kardynał, arcybiskup metropolita warszawski, *1862; jest arcybiskupem warszawskim od 1913 r., kardynałem od 1918 r.; w latach 1917—1918 był członkiem Rady Regencyjnej.

Kaktusowate, ob. **Cactaceae**.

Kakus, olbrzymi, ogniem ziejący potwór, syn Wulkan, zabity przez Herkulesa za kradzież byków.

Kala-azar, splenomegalia tropica, choroba endemiczna, panująca w Indiach wschodnich, w Chinach, na Cejlonie. Wywoły-

wana jest przez pierwotniaka (wiciowca) *Leishmania Donorani*, przenoszonego prawdopodobnie przez pluskwy. Objawy chorobowe: znaczne powiększenie śledziony i wątroby, gorączka (początkowo o typie przerywanym, następnie stałym), niedokrewność, zmniejszenie ilości ciałek białych (leukocytów) we krwi, cera ziemista, wyniszczenie, obrzęki, wybroczynki, plamy barwnikowe i owrzodzenia na skórze i błonach śluzowych, białko-mocz, biegunki krwawe; śmierć w ciągu 1—2 lat.

Kalabar (ang. Calabar), od r. 1884 posiadłość bryt. z portem K. nad ujściem Nigru do zatoki Gwinejskiej (Afryka Zach.).

Kalabria (włosk. Calabria, w staroż. Brutium), pld.-zach. półwysp Włoch pld., 15.075 km², 1.504.000 mieszk. Obejmuje trzy prow.: Catanzaro, Cosenza i Reggio. Kraja górzysta, mało dostępna. Częste trzęsienia ziemi.

Kalafat, (rum. Calafatu), m. na Wołoszczyźnie (Rumunja), nad rz. Dunajem, naprzeciwko bułg. m. Widynia; 7.600 mieszk.

Kalaifor odmiana kapusty kwiatowej, *Brassica Botrytis*.

Kalafonja, kolofonja (greck.), substancja, otrzymana przez destylację terpentyny; przedstawia się jako ciało stałe, żółtawe, błyszczące, łatwo topliwe; ma zastosowanie do wyrobu mydła żywicznego, kitów, w medycynie jako dodatek do niektórych plastrów; również do pocierania smyczków.

Kalahandi, państwo holdownicze w środk. prow. Indji, bryt.; 9.699 km², 150.000 mieszk.

Kalahari (Karri-karri), pustynia w Afryce pld., 1.200 m. n. p. m., pomiędzy krajem Beczuanów i Dumara; 715.000 km²; zam. przez Buszmenów i Bakalaharów czyli Beczuanów.

Kalait, minerał zwany pospolicie turkusem, zasadowy wodny ortofosforan glinu, o składzie przybliżonym: $AlPO_4 \cdot Al(OH)_3 \cdot H_2O$. Twardość 6, ciężar własc. 2,7. Nerkowaty, naciekowy, zbity. W kryształach nieznan. Niebieski, grynspanowy albo jableczanozielony. Turkus niebieski, aczkolwiek na klejnot za miękki, jednak ceniony jest dla swej barwy. Okazy najpiękniejsze (turkus orjentalny) pochodzą z Persji około Niszapur, a także z Synaju. Znajduje się w próżniach skały magmowej (porfiru). Obecnie wyrabia się turkus sztuczny, poddając działaniu wielkiego ciśnienia fosforan glinu, stracony w obecności związków miedzi, a więc zawierający nieco fosforanu miedziowego. Produkt ten przypomina minerał kalait do złudzenia, lecz jest odcień kruchszy. Za turkus uchodzi też kopalna kość słoniowa o zabarwieniu niebieskim, t. zw. osteolit czyli turkus kostny. Turkus (kalait) nazywano nieraz kamieniem tureckim.

Kalamata lub **Kalame**, główne m. w nomarchji Messenja w Peloponezie (Grecja); port handlowy, 21.000 mieszk.

Kalamazoo, m. w stanie Michigan (St. Zj. Am. Płn.) nad rz. K., wpadająca do jez. Michigan; fabryki narzędzi rolniczych; 48.500 mieszkańców.

Kalambur, dowcipna gra słów, oparta na dwójakiem ich znaczeniu przy jednakowym brzmieniu.

Alabastrowa świątynia Mahometa Ali w Kairze (1824—57).

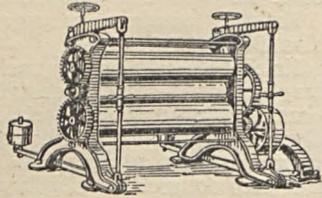
Kalame, ob. Kalamata.

Kalamín, mineral, hydrokrzemian cynku, $H_2Zn_2SiO_8$, zwany też galmanem. Rombowy. Twardość 5, ciężar właściwy 3,4. Bezbarwny, szary, żółty albo zielonawy. Kryształy, a także skupienia groniaste o budowie promienistej. Znajduje się w żyłach kruszcowych, a także w skałach osadowych pospół ze smitsonitem. W Polsce ważne złoża kalaminu w pasmie Olkusko-Bytomskim, gdzie towarzyszy mu smitsonit, ceruzyt, galenit i sfaleryt.

Kalamis, rzeźbiarz grecki z V w. przed Chr., rodem prawdopodobnie z Beocji; rzeźby wykonywał przeważnie z brązu, rzadko z marmuru lub kości słoniowej ze złotem; celował zwłaszcza w postaciach koni. Z dzieł: „Zeus Ammon“, „Apollo Alexikakos“, „Apollo“ — 13 m. wysockości i inne.

Kalamity, ob. Calamites.

Kalander, prasa cylindrowa z ogrzewaniem walcami, służąca do gladzenia sukna, papieru i do nadawania im połysku.

Kalander.

Kalarepa, odmiana kapusty, Brassica gongyloides.

Kalat, ob. Keilat.

Kalatówki, piekna polana w Tatrach, powyżej

Kuźnic, u wejścia do doliny Kondratowej. Wyżnizisko potoku Bystrego, 1.164 m. n. p. m.

Kalchas, w podaniach greckich słynny wróżbita, który towarzyszył Grekom w wyprawie trojańskiej i wspierał ich swoimi wróżbami.

Kalckreuth Friedrich Adolf hr., feldmarszałek pruski, * 1737 w Sotterhausen. Odznaczył się w wojnach z rewolucją francuską i cesarstwem; w 1806 r. dowodził odwrotem wojsk pruskich z pod Jeny; w 1807 r. bronił Gdańska; w 1807 r. podpisał zawieszenie broni w Tylicy, a następnie pokój; † 1818 w Berlinie.

Kalcyt, mineral, $CaCO_3$, romboedryczny. Jeden ze stanów węglanu wapnia, mineral b. ważny, zarówno w powodu rozpowszechnienia jak ze względów teoretycznych. Rozmaitość kryształów nadzwyczajnie wielka. Kryształy nieskazitelnie bezbarwne i przezroczyste pochodzą z Islandji (z jaskini Helgusfadir) i stąd noszą nazwę spatu islandzkiego. Pospolite kryształy kalcytu nazywają się również spatem wapiennym. Doskonała łupliwość równoległa do ścian romboedru. Wyjątkowo wielka dwójłomność czyni go nieocenionym materiałem do wyrobu przyrządów polaryzacyjnych. Twardość 3, ciężar właściwy 2,7. Sposoby występowania i minerały towarzyszące bardzo różnorodnie i wielorakie. Ziarniste masy kalcytu nazywamy marmurami (np. marmur w Carrara, którego używają rzeźbiarze na posagi). Skały kalcytowe nazywamy wapieniami lub wapiakami.

Kaldera, ob. Caldera.

Kaledin Aleksiej Maksim., generał rosyjski, * 1861; 1916 dowódca 12-go korpusu, potem 8 armii, ataman kozacki; 1917—18 przy-

wódca antybolszewickiego powstania Kozaków Dońskich; pozbawił się życia 1918.

Kaledonia (Caledonia), łac. nazwa północnej części W. Brytanji.

Kaledońska iza górótwórcza obejmowała całą pow. ziemi, wyrażając się najsilniej w Am. Płn.; rozpoczęła się zalewem morskim w sylurze; w końcu syluru morze opadło, powstały laguny, wreszcie wypiętrzyły się wielkie pasma gór; Europa płn. i wsch. była wtedy wielkim lądem, na którym w pustynnym klimacie powstały masy czerwonego piaskowca. Kaledońskie pasma, powstałe podczas fazy górótwórczej, ciągnęły się: jedne przez Norwegię, Szkocję (góry Grampian) do Irlandji, drugie — z Irlandji przez Walję, Ardeny, Turynię, góry Harcu, Morawy do Polski.

Kaledoński kanał (ang. Caledonian Channel), kanał w Szkocji płn., łączący m. Północne z Atlantykem; dług. 98 km., 28 śluz.

Kaledońskie morze, dawna, obecnie nieużywana, nazwa części oceanu Atlantyckiego pomiędzy Szkocją i Hebrydami.

Kalefaktór, w dawnych polskich szkołach zakonnych ubogi uczeń, starszy od innych, zazwyczaj już dwudziestoletni, który miał obowiązek palić w piecu, rąbać drwa i karać cięliście winowajców; koszty jego utrzymania pokrywali zamożniejsi uczniowie. Czas, wolny od zajęć obowiązkowych, poświęcał na naukę, wspólnie z innymi uczniami.

Kalejdoskop, przyrząd optyczny, używany często do układania wzorów na desenie, służący też często do zabawy. Zasadniczą część k. tworzą zwierciadła płaskie, ustawione względem siebie pod kątem, i umieszczone w rurze, poczernionej wewnątrz. W rurze tej znajdują się również bezładnie leżące drobne, różnokolorowe szkiełka. Patrząc przez jeden koniec k., widzimy symetryczną barwną figurę, powstającą przez wielokrotne odbicie szkiełek w zwierciadłach. Za każdym potrząśnięciem przyrządu figura się zmienia. K. wynaleziony został przez Brewstera w 1817 r.

Kalema, nazwa, nadawana na wybrzeżach Gwinei olbrzymim falom, które, zbliżając się do brzegu, układają się doń równoległe, a będąc w dolnych swych częściach powstrzymywane przez tarcie o dno, spiętrzają się w b. wysokie wały; fale te uniemożliwiają statkom zbliżenie się do brzegu.

Kalendarz. Nazwa pochodzi od łacińskiego słowa „calare“ ogłaszać, gdyż w Rzymie, z powodu niedokładności kalendarza, ogłaszano publicznie dzień pierwszy każdego miesiąca, który nazywał się „calendae“. Za podstawę każdego k. służą pewne reguły, dotyczące rachuby czasu (podział na oznaczone okresy: lata, miesiące etc.). Oprócz tego k. jest wykazem dni, kolejno po sobie następujących, uporządkowanych według miesięcy i tygodni; zwykle k. daje także wykaz świąt oraz zjawisk niebieskich (fazy księżyca, wschody i zachody itd.). Z początku u narodów kulturalnych, jako większa jednostka przyjmowany był miesiąc księżycowy = 29 lub 30 dniom, gdyż synodyczny miesiąc (ob. księżyc) wynosi około 29½ dni. Egipcjanie, jako lud rolniczy, spostrzegli braki k. księżycowe-

go, którego nie można było uzgodnić z ruchem słońca, i złączyli kilka miesięcy księżycowych w rok. Zadanie to nie było łatwe. Grecy połączyli 12 miesięcy księżycowych, zawierających kolejno 29 i 30 dób, w rok = 354 d.; oprócz tego były lata przestępne = 355 d.; mahometanie i teraz jeszcze posługują się tym k. Zauważono jednak, że k. ten odbiega od prawdziwego słonecznego więcej, niż o 11 dni na rok; z tego powodu Solon (około 594 r. przed Chr.) postanowił dodawać co dwa lata jeden miesiąc 30 dniowy. W ten sposób różnica zmniejszyła się do 4 dni. W r. 433 przed Chr. przyjęto cykl Metona = 19 latom. W cyklu tym w latach: 3, 5, 11, 13, 16, 19 dodawany był trzynasty miesiąc, prócz tego dodawane były dwa miesiące po 30 dni. Cykl Metona obejmował 234 miesiące, rok = 365,263 dnia, czyli był dłuższy od prawdziwego o ¼ godziny. Żydzi dotychczas używają cyklu Metona. W Chinach już około 2.600 r. przed Chr. był używany k. podobny do k. Metona. K. Metona był bardzo złożony i niedokładny, co spowodowało, że w r. 47 przed Chr. błąd wynosił 85 dni. Juliusz Cezar zaproponował astronomowi Sozygenesowi przeprowadzenie reformy k. Nowy k., nazwany Juljańskim, był następujący: rok = 365 d., co czwarty rok = 366 d., czyli średni rok Juljański = 365,25 dn., był o 11^m 14^s dłuższy; ilość miesięcy pozostawała ta sama; do 11 mies. dodano po 1 dniu, tylko ostatni miesiąc, wtedy luty, miał 28 lub 29 dni. Niezgodność roku o 11^m 14^s spowodowała nową reformę k. w r. 1582. Zauważono, że odchylenie od właściwej rachuby wynosi około 10 dni. Papież Grzegorz XIII przeprowadził reformę k. Juljańskiego. Reforma polegała na tem, że, oprócz jednorazowego opuszczenia 10 dni (od 5 do 14 października r. 1582), postanowiono lata 1700, 1800, 1900, 2100 i wogóle lata, wyrażone, po odrzuceniu dwóch zer końcowych, przez liczbę niepodzielną przez 4, uważać wbrew podstawom k. Juljańskiego, za zwyczajne. Średni błąd roczny został w ten sposób zmniejszony do 22 sekund. K. ten, nazwany Gregorjańskim, używany jest teraz powszechnie. Juljański zaś tylko częściowo w kościele prawosławnym.

Kalendarz mobilizacyjny, szczegółowy rozkład wszystkich czynności w każdym dniu mobilizacji. Układany jest przez oddziały według specjalnych tajnych instrukcyj w czasie pokoju.

Kalendarz myśliwski podaje czas ochrony zwierzyzny łownej i czynność myśliwego-hodowcy na każdy miesiąc.

Kalendarz rewolucji francuskiej powstał w r. 1792 i obejmował okres do r. 1805. Zawierał dwanaście miesięcy (Vendemiaire, Brumaire, Frimaire, Nivôse, Pluviôse, Ventôse, Germinal, Floréal, Prairial, Messidor, Thermidor, Fructidor).

Kale Sultanie, ob. Dardanele.

Kaletańska cieśnina (franc. Pas de Calais, ang. Strait of Dover), cieśnina pomiędzy La Manche i m. Północnem, która oddziela Francję od W. Brytanji; szer. 33 km. pomiędzy przylądkami Gris-Nez i South Foreland; głęb. w za-

chodniej części 40—80 m., we wsch. 40 m.; w jesieni i w zimie utrudniają żeglugę burze i mgły; duży ruch statków.

Kaletka, pochwetka, wisząca u pasa, służąca do wkładania w nią oselki do ostrzenia kosi podczas koszenia.

Kalewala (kraj bohatera Kalewa = Finlandja), narodowa epopea fińska.

Kalfas, kalfas, wielka skrzynia przenośna do gaszenia i mieszania wapna.

Kalgoorlie, m. górnicze w Australji zach., w pustynnej okolicy, na płn.-wsch. od Coolgardie; podobnie jak to ostatnie miasto, powstało K. jedynie dzięki odkryciu złota (1892 r.). Liczba ludności nader zmienna, kilka lat temu ok. 30 tys., obecnie 8 tys. mieszk.

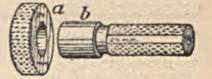
Kaliber, w mechanice praktycznej każdy sprawdzian dokładności wymiarów sfabrykowanego przedmiotu; również średnica lufy broni palnej lub pocisku.

Kaliber lufy.

Kalibrowa rurka, rurka mająca na całej długości jednakowy przekrój.

Kalibrowanie, sprawdzanie i korygowanie dokładności wymiarów sfabrykowanych przedmiotów.

Kaliber do sprawdzania wymiarów.

Kalicki Bernard, historyk i publicysta, * 1840, † 1884; jako student był sekretarzem ociemniałego Szajnochy. Ogłosił: „Zarys historyczny” (1869), „Bogusław Radziwiłł, koniuszy litewski” (1877) i in.

Kalidasa, ob. Hinduska literatura.

Kalif (arab. Khalifa, namiestnik), tytuł, przyjęty przez następców Mahometa, władców arabskich.

Kalifat, władza kalifa lub podległe mu terytorjum. Kalifaty: 1) wschodni, utworzony przez Abu-Bekra (632) w Medynie (i Mekce), przeniesiony przez Omajadów (660) do Damaszku, wreszcie przez Abassydów do Bagdadu (750); w pocz. w. XVI tytuł k. przeniesiono na sultanów osmańskich; 2) kordowski (756—1031), utworzony przez Abd-er-Rahmana; 3) egipski (909—1171).

Kalifornijska zatoka (ang. Gulf of California, hiszp. Mar Bermejo), zatoka oceanu Spokojnego na zach. wybrz. Ameryki Płn.

Kalifornia (ang. California), stan płd.-zach. St. Zj. Am. Płn., 409.973 km², 3,5 milj. miesz. (w tem 17.500 Indian, 39.000 murzynów, 72.000 Japończyków, 34.000 Chińczyków, 76.000 Niemców, pozatem Włochów, Anglików, Szkotów, Meksykanów i Irlandczyków ok. 350.000). Kraj górzysty, dwa pasma: góry Nadbrzeżne i Sierra Nevada, pomiędzy niemi Wielka Dolina Kalifornijska; rzeki Sacramento i Joaquin. Klimat łagodny, chów bydła (cow-boy'e), zboża i owoców; wielkie bogactwa kopalne: złoto, rtec, srebro, miedz, platyna, siarka, asfalt, sól; sztuczne nawadnianie umożliwia hodowlę ziemniaków; chów strusi, rybołówstwo; przemysł drzewny, fabryki suszonych owoców, cukrownictwo, przemysł metalurg., tytoniowy i drukarski. Stol. Sacramento, 66.000 miesz.; większe miasta: port główny San Francisco, Los

Angelos, Oakland, San Diego. K. przed odkryciem złota była mało znaną częścią Meksyku, zaanektowana w r. 1846 przez St. Zj.; w r. 1850 przyjęta do Unji.

Kalifornia Dolna lub Stara Kalifornia (hiszp. Baja California lub C. la Vieja), stan Meksyku płn. na zach. wybrzeżu Am. Płn., zajmujący półwysep K.; 151.100 km², 62.500 mieszkańców. Kraj o słabo rozwiniętych wybrzeżach, górzysty (najwyższy szczyt Santa Catalina, 3.090 m.), ubogi w wodę, słabo zaludniony. Stol. La Paz.

Kaligarjusz, ob. Caligari Jan.

Kaligrafia (greck.), sztuka pięknego pisania, od najdawniejszych czasów wprowadzona do szkół i uważana za przedmiot ważny; poświęca jej się oddzielne godziny.

Kaligula C a j u s C a e s a r, imperator rzymski 37—41 po Chr., syn Germanika; rozpustnik i tyran, został zamordowany przez pretorianów 41 r.

Kalikot, ob. Katun.

Kalkowanie, czynność, związana z grą na organach, polegająca na poruszaniu miechów, przez co powietrze wchodzi w puszczalki organowe, które wydają dźwięki. Przy wielkich organach miechy poruszane są zapomocą elektryczności.

Kalkst, imię czterech papieży: 1) K. I, św. (218—223); 2) K. II (1110—1124), zawarł z Henrykiem V konkordat w Wormacji; 3) K. III (Jan Unghien), antypapież 1168—1177; 4) K. IV (Alfons Borgia), 1455—1458.

Kalkistyni, sekta husycka z w. XV; przyjmowali komunę pod oboma postaciami; nazwa od łac. calix = kielich.

Kalikut (właściwie Kalikodu, ang. Calicut), m. port. w prow. madraskiej na wybr. Malabar-skim (Indje bryt. zach.); 82.500 mieszk.; st. kol., wywóz drzewa, bawełny, korzeni, kawy i orzechów kokosowych. Pierwszy port Indji, do którego dotarli żeglarze europejscy (Vasco de Gama, 1498).

Kalil-basza, wielki wezyr sułtana Amurada II; wstąpił się zwycięstwem pod Warna 1444 r., gdzie zginął Władysław Jagiellończyk.

Kalina, ob. Viburnum.

Kalina Antoni, językoznawca i etnograf polski, * 1846, † 1908; długoletni redaktor czasopisma etnogr. „Lud“.

Kalina Antoni P r a w o s ł a w, czeski mąż stanu, * 1871, † 1921; dziennikarz, polityk, poseł do parlamentu wiedeńskiego ze stronnictwa radykalno-narodowo-państwowego; po przewrocie poseł w Białogrodzie.

Kalinčák J a n, wybitny literat słowacki z epoki Lud. Sztura, * 1822, † 1871; znawca literatury polskiej, pod której wpływem pisane są niektóre z jego utworów powieściowych.

Kalinikow W a s y l, kompozytor rosyjski, * 1866, † 1901; twórczość K. podlegała wpływowi niemieckich mistrzów romantycznych. Należał do przedstawicieli kierunku kosmopolitycznego w muzyce rosyjskiej, jakkolwiek jego kompozycje niepozbawione są nuty narodowej. Wzorował się na Czajkowskim. Główną formą twórczości K. były utwory symfoniczne.

Kalinka Walerjan (pseud. Peławski, Włościanin z nad Wisły, Bronisław Kamieński), historyk i publicysta, * 1826 w Bolechowicach, † 1886 we Lwowie. Uniw. w Krakowie. Był sekretarzem ks. A. Czartoryskiego, należał do zakonu Zmartwychwstańców. Członek Ak. Krak. Wydał: „Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim“, „Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta“, „Sejm czteroletni“ i „Jeneral Dez. Chłapowski“.

Kalinowski Józef, uczestnik powstania styczniowego, * 1835 w Wilnie, † 1907; ukończył Akademię inżynierów wojskowych w Petersburgu, poczem służył w wojsku; w 1863 r. kierownik wydziału wojskowego na Litwie; skazany na katorgę w Usolu, w 1875 wyjechał zagranicę i wstąpił do zakonu karmelitów bosych. Pozostawił pamiętniki.

Kalinowski Konstanty, działacz patriotyczny, * 1838 w pobliżu Świsłoczy; studja na uniw. petersburskim; od r. 1861 jeden z głównych działaczy ruchu powstańczego na Litwie; wydawał m. in. tajne odezwy i pisma białoruskie; czynny głównie w gub. grodzieńskiej, a od lata 1863 r. w Wilnie, gdzie, po rozbiciu i aresztowaniu poprzedniego „Wydziału zarządającego prowincjami Litwy“, sam jeden uosabiał władzę Rządu Narodowego i stąd zwany był „Dyktatorem Litwy“; powieszony w Wilnie 1864 r.

Kalinowski Marcin, wojewoda braclawski, hetman polny koronny. Brał udział w wyprawie smoleńskiej Władysława IV. W 1635 wojewoda czernihowski, w 1646 hetman polny, w 1648 r. wojewoda braclawski. Brał udział w walkach z Chmielnickim i 26. V. 1648 został wzięty do niewoli wraz z wielkim hetmanem Potockim pod Korsunem. Po powrocie z niewoli rozbił Nieczuję i doszedł aż do Winnicy, lecz musiał się cofnąć. W 1651 brał udział w bitwie pod Beresteczkiem, gdzie dowodził lewym skrzydłem. W 1652, gdy rozpoczął się podejrzany ruch Kozaków ku Wołoszczyźnie, chciał zagrozić im drogę pod Batohem, lecz okrażony przez masę Tatarów (około 100.000), naprowadzonych przez Tymoszkę Chmielnickiego, zginął 13. VI. 1652.

Kalinowski Stanisław, fizyk polski, * 1873; studja w Kijowie; od 1905 kierownik pracowni fizycznej przy Muzeum przemysłu i rolnictwa w Warszawie, prof. i rektor Wolnej Wszechnicy Polskiej; od 1921 prof. fizyki na politechnice warsz.; kierownik stacji magnetycznej w Świdrze pod Warszawą; redaktor pism: „Nowe tory“ (od 1906), „Wektor“ (1911), „Przegląd naukowy i pedagogiczny“ (1917 w Kijowie). Prezes Związku zawodowego naucz. polsk. szkół średnich, od 1922 senator. Liczne prace z dziedziny magnetyzmu ziemskiego na obszarach Polski. Wydał również „Fizykę“ (3 t., 1919—26).

Kalinowski Zdzisław, architekt polski, * 1879, † 1926. Studja w Warszawie i Karlsruhe. Wykonał szereg projektów szkół powszechnych, projekt odbudowy Kalisza, projekty miast-ogrodów, wielkie schronisko na Hali Gąsienicowej, renowację kilku domów wła-

snych na Kanonji. Dokonał inwentaryzacji budynków architektonicznych w Kazimierzu nad Wisłą.

Kaliński Jan, biskup chełmski unicki, * 1799 w Radzyniu; ukończył seminarium duchowne w Chełmie, 1863 objął zarząd diecezji jako biskup-nominat; z powodu oporu przeciwko wprowadzeniu języka rosyjskiego do cerkwi, wywieziony do Wiatki; † tamże 1866.

Kalipso, według podań greckich uroczą nimfa, zamieszkuje samotną wyspę Ogygię; po rozbiciu się statku Odysseusza w pobliżu jej siedziby, przyjęła gościnnie bohatera i przez 7 lat zatrzymywała go przy sobie.

Kalisch, 1) Ludwig, satyryk niemiecki, * 1814, † 1882; 2) David, pisarz niemiecki, * 1820, † 1872; założyciel i główny współpracownik znanego pisma satyrycznego „Kladde-radatsch“; autor fars.

Kaliśnik (czeski, od kalich = kielich), inaczej utrakwista, także podoboj, przyjmujący komunę pod obu postaciami (chleba i wina, łac. sub utraque specie), zwolennik Husa. Później stronnictwo to rozdzieliło się i tylko część umiarkowana została wierną kompaktom bazylijskim (ob.).

Kalisto, ob. Callisto.

Kalisz, m. pow. (woj. łódzkie), nad rz. Prośną, 45.000 mieszk.; jedno z najstarszych miast polskich, handlowe i przemysłowe; zburzone po barbarzyńsku przez Niemców w sierpniu 1914, obecnie odbudowane; 3 kościoły, fabryki haftów, koronek, wyrobów tiulowych, trykotarzy, pluszu, aksamitu, wyrobów dzianych, pończosznicy, chemicznych, odlewów żelaznych, tkanin metalowych, wag, fortepianów i t. d.

Kaliszan, napój chłodzący, używany w Polsce w pierwszej połowie XVIII w.; mieszanina piwa, wina francuskiego, soku cytrynowego, cukrem osłodzona i chlebem utartym zakwaszona.

Kaliszańskie (jezioro), jez. w pow. wągrowieckim (woj. poznańskie), 321 ha.

Kaliszewski Antoni, budowniczy polski, * 1808 w Białobielu, † 1885 w Warszawie; kształcił się w Szkole politechnicznej w Warszawie, następnie pracował u Groffego i Cozziego. Wybudował szereg domów czynszowych w Warszawie i ratusze w Mogilnicy, Tarcynie i Mszczonowie; przebudował dawną farę w Rawie na cerkiew (1869—1870).

Kaliszewski Julian, publicysta, pisujący pod pseud. Klin, * 1845, † 1910; ogłosił m. in.: „Szkice“ (2 t., 1870—82), „Moi kochani rodacy“ (1877), przekład „Pieśni Horacego“ (1871).

Kalita Karol, partyzant z 1863 r., * 1830 w Komarnie; w 1849 uczestnik legionów polskich na Węgrzech, służył potem przymusowo w armii austriackiej, w 1863 r. przeszedł do powstania i, jako dowódca pułku stopnickiego pod mianem Rębajły, walczył do marca 1864 r.; przebywał na emigracji w Rumunii i Turcji, 1871 zamieszkał w Galicji. Ogłosił: „Ze wspomnień krwawych walk“.

Kallium, łacińska nazwa pierwiastka chemicznego potasu (K), ob. Potas.

Kalixet, rz. w Laplandji szwedzkiej, ujście do zat. Botnickiej; 440 km. dług.

Kaljubija lub **Kalubeh** (ang. Qalyubiya), prow. Egiptu Doln.; 927 km², 529.000 mieszk.; stol. Benha.

Kalk, przedmieście m. Kolonji na prawym brzegu Renu; odlewnie żelaza, fabr. chemiczne.

Kalka, 1) woskowany lub parafinowany mocny papier przezroczysty, służący do zdejmowania podobizn z rysunków, planów, lub pisma; k. płócienna, cienka tkanina bawełniana, powleczonea kłajstrem mącznym, następnie wysuszona i wygładzona; 2) rysunek, otrzymany przez kalkowanie.

Kalkowanie, przerysowywanie zapomocą nałożonej na wzór kalki papierowej lub płóciennej.

Kalkstein-Stoliński Ludwik Krystjan, szlachcic z Prus Książęcych, * ok. 1630; służył w wojsku w Polsce, miał zatargi z elektorem brandenburskim, który podstępnie porwał go z terytorium polskiego i po długim śledztwie skazał na śmierć w 1672 r.

Kalkulacja (franc.), obliczenie.

Kalkutta (ang. Calcutta), największe miasto Indji bryt., położone w prow. Bengalia nad rz. Hugli, zach. ramieniem Gangesu. Z przedmieściami 1.328.000 mieszk.; miasto portowe, skupiające 40% handlu cesarstwa; przemysł rozwinięty: wyroby jutowe i metalurgiczne. Charakter nowożytny. Uniwersytet, liczne urzędy, sąd najwyższy, mennica, muzeum, ogród botaniczny; twierdza; klimat gorący; średnia temp. roczna + 26°.

Kallas-Korngutówna Aniela (pseud. Piasecki Juljusz), nowelistka i powieściopisarka polska, autorka kilku utworów dramat.; * 1878. Wydała: nowele „Męty“, „Spreżyna życia“, „Duch czasu“; powieści „Nemety“, „Pośród bezdroży“, „On i oni wszyscy“, „Ona i oni“, „Córki marnotrawne“, „Dziecko“, „Kobiety uczciwe“; utwory dramat. „Wśród swoich“, „Podtóż“, „Wesoła pani“, „Odszczepieńcy“, „Nawtórne małżeństwo“ i „Meir Ezołowicz“.

Kallawesi, jez. w Finlandji, w okręgu Kuopio; 1.000 km² pow.

Kallenbach Józef (pseud. K. P. P. i Póboğ Henryk), historyk literatury, * 1861 w Kamieńcu Podolskim; gimnazjum we Lwowie, uniwersytet w Krakowie. Od r. 1887 wykładał na uniwersytetach: krakowskim, lwowskim, fryburskim i wileńskim. Wydał oddzielnie: „Z poezji rzymskiej“, „Kilka słów o elegjach łacińskich J. Kochanowskiego“, „Sobótka miłości z łacińskiego“, „Odprawa posłów greckich J. Kochanowskiego, jej wzory i geneza“, „Rewizja tekstu I cz. Dziadów“, „Kilka słów o balladzie Neryna“, „IV. cz. Dziadów A. Mickiewicza, studj. porównawcze“, „Filozofia J. Kochanowskiego“, „Polacy w Bazylei w XVI wieku“, „O improwizacji Konrada“, „Polacy w Bolonii 1388—1628“, „Szymonowicza dram. Castus Joseph“, „Adam Mickiewicz“, „Tło obrzędowe Dziadów“, „Correspondence de Sig. Krasiński et de H. Reeve“, „Zyg. Krasiński“, „Czas i ludzie“, „O Postylli Reja“, „Lata szkolne Krasińskiego“, „O nieznanym utworach A. Mickiewicza“, „Tradycja domowa w Panu Tadeuszu“, „Twórczość Sienkiewicza“.

„Bard polski A. Czartoryskiego“, „Poezja polska w latach 1800—1863“, „Tryumf Filomatów“, „Piotr Skarga wzorem księdza i Polaka“, „Towianizm na tle historycznym“, nadto pisma Mickiewicza, Słowackiego i Krasińskiego.

Kallikrates, budowniczy grecki z V w. przed Chr., kierownik budowy Partenonu w Atenach. Z polecenia Peryklesa połączył murami Ateny z portem.

Kallima, gatunek motyla, jaskrawy przykład mimikry (ob.); motyl ten jest ludzko podobny do liścia, gdy siedzi na gałązce ze złożonymi skrzydłami.

Kallimach, ob. Buonaccorsi Filippo.

Kallimachos, rzeźbiarz grecki z pocz. V w. przed Chr.; pracował w Atenach. Według Witruwiusza był wynalazcą głowicy korynckiej. Z dzieł: „Tańcząca dziewczyna z Lakonji“ (Berlin).

Kallimachos, uczonec i poeta grecki z epoki aleksandryjskiej, naczelny bibliotekarz w Aleksandrii; † między 240 a 230 r. przed Chr.; wywierał ogromny wpływ na współczesnych; pisał poematy, elegie, erotyki oraz dzieła historyczne; wszystko to dochowało się tylko w ułamkach.

Kallinos, twórca poezji elegijnej w Grecji, rodem z Efezu; żył w VII-m wieku przed Chr.

Kalliope, jedna z dziewięciu Muz, opiekunka poezji epickiej, przedstawiana zwykle z tablicami woskowymi i rylcem.

Kallipygos (greck. = pięknotyła), przydomek Afrodyty; sławny posąg w muzeum neapolitańskim.

Kallisthenes, historyk grecki, * ok. 360, † 328 przed Chr. w Olincie; towarzyszył Aleksandrowi Wielkiemu w wyprawie do Persji i Indji. Z pism jego pozostały drobne fragmenty; przypisywane mu dzieło: „O czynach Aleksandra“ powstało w II-gim lub III-cim w. po Chr.

Kallistratos, sofista grecki, żyjący zapewne w III w. po Chr.; zostawił opis 10 posągów starożytnych.

Kallon z Eginny, rzeźbiarz grecki z końca VI wieku przed Chr. Z dzieł: posąg Ateny (tzw. xoana, tzn. rzeźba drewniana śr. wys.), „Trójnóg“ z figurami Demetri i Kory.

Kalmar, ob. Loligo vulgaris.

Kalmar, gł. m. prow. tejże nazwy w Szwecji, port nad m. Bałtyckim; 170.000 mieszk.; warsztaty okrętowe, znaczny handel. Zamek Kalmar, słynny z zawarcia unji kalmarskiej w 1397 r., między Danją, Szwecją i Norwegią.

Kalmius, rz. na Ukrainie (Rosja pld.); uchodzi do m. Azowskiego pod m. Marjupolem, długość 150 km.

Kalnszewski Piotr, ostatni ataman koszowy Siczy Zaporoskiej, ze szlachty polskiej; powołany 1762 na atamana koszowego, podczas zniesienia Siczy 1775 r. porwany i wywieziony do klasztoru Solowieckiego na morzu Białem; spędził tam 28 lat w ciemnicy; † 1803.

Kalnoky Gustav hr., polityk i dyplomata austriacki. * 1832, † 1898; poseł w Rzymie, Kopenhadze, Petersburgu. W r. 1881—95 minister spraw zagranicznych.

Kalocsa, m. w komitacie peszteńskim (Wę-

gry). Stolica arcybiskupa rzym.-kat., katedra, seminarjum duchowne, obserwatorium.

Kalomel, ob. Calomel.

Kaloria, jednostka energii cieplnej. Jest to ilość ciepła, potrzebna do podniesienia temperatury 1 gr. wody destylowanej od 14,5° C. do 15,5° C. K. wielka równa jest 1.000° kaloryjom.

Kaloryfer, rura, służąca do ogrzewania mieszkań zapomocą wody, pary lub gorącego powietrza, połączona z ogólnym piecem.

Kaloryfer Andrewsa (1845), przyrząd, służący do wyznaczania ciepła właściwego cieczy. Działanie k. polega na kurczeniu się słupka rtęci (pomiędzy dwoma znaczkami) w wąskiej rurce szklanej, stanowiącej przedłużenie naczynia szklanego, napełnionego rtęcią, po zanurzeniu go do cieczy badanej oraz do wody, których temperatura jest niższa od temperatury k.

Kaloryka, nauka o ciepłe.

Kalorymetr, przyrząd do wyznaczania ilości ciepła: ciepła właściwego ciała, ciepła utajonego topnienia, ciepła utajonego wrzenia i t. d. K. wodny składa się z dwóch naczyń metalowych, umieszczonych jedno w drugim na podstawkach ze złego przewodnika ciepła, np. korka. Naczynie zewnętrzne służy do odosobnienia cieplnego. Naczynie wewnętrzne napełnia się wodą i umieszcza w niej termometr i mieszadło. Ciało, którego ciepło właściwe mamy wyznaczyć, ogrzewa się do pewnej wysokiej temperatury i wrzuca do kalorymetru. Jeżeli znana jest temperatura początkowa ciała badanego, temperatura początkowa wody w kalorymetrze, temperatura końcowa wspólna ciała i wody w kalorymetrze oraz wewnętrzne naczynie k. i masa kalorymetru, obliczyć można szukane ciepło właściwe. Do wyliczeń dodać należy szereg poprawek, przede wszystkim poprawkę, wynikającą ze straty ciepła przez promieniowanie. K. 10 do wy (Black, Bunsen, 1870) służy do tego samego celu. Działanie jego oparte jest na topnieniu lodu przez ogrzane ciało badane, przyczem wiadomo, że do stopienia 1 gr. lodu w temperaturze 0° C. potrzeba 80 kaloryj. Ciepło właściwe cieczy wyznacza się zapomocą kaloryferu Andrewsa (ob.), w połączeniu z kalorymetrem wodnym. Ciepło właściwe gazów (Delaroche i Gérard, 1813), wyznacza się przez przepuszczanie ogrzanego gazu przez węzownice, umieszczoną w naczyniu kalorymetrycznym, napełnionem wodą, której gaz, oziębiając się, oddaje ciepło. Ta sama metoda służy do wyznaczania ciepła utajonego wrzenia. K. elektryczny jest to k. wodny, w którym umieszczona jest spiralka metalowa, przez którą przepuszcza się prąd elektryczny. Wskutek wywołującego się ciepła Joule'a (ob. Joule'a ciepło), temperatura wody w k. podnosi się. Przez porównanie wzrostu temperatury wody i innej cieczy, nalanej do k., przy tej samej ilości wattsekund prądu, można wyznaczyć ciepło właściwe tej cieczy. K. e. służy również do wyznaczania równoważnika elektrotermicznego. (ob.).

Kalorymetria, dział nauki o ciepłe, traktujący o sposobach wyznaczania ciepła właściwe-

go ciała, ciepła spalania oraz ciepła utajonego wrzenia i topnienia.

Kalorymetryczna bomba (Berthelot) służy do wyznaczania ciepła spalania. Jest to bomba żelazna, pokryta wewnątrz blachą platynową albo emalją, zawierająca zgęszczony tlen. Ciało badane umieszcza się w bombie i zapala za pomocą ciała, rozżarzonego przez prąd elektryczny. Ciepło spalania badanego ciała oblicza się ze wzrostu temperatury bomby, umieszczonej w kalorymetrze wodnym.

Kalorymetryczny wzór, wzór stosowany w kalorymetrii; ogólnie wzór ten wyraża równość pomiędzy ilością ciepła, straconego przez ciało oziębione, i ilością ciepła, nabytego przez ciało ogrzane, jeżeli ciała te były zetknięte lub zmieszane ze sobą, a cała ilość ciepła straconego przez ciało pierwsze, zużyta została na ogrzanie ciała drugiego.

Kalos-kagathós (greck. kalós = piękny, kai i, agathós = dobry, dzielny), określenie w klasycznej epoce starożytnej Grecji ideału obywatela o harmonijnym rozwoju ciała i ducha.

Kalousek Józef, historyk czeski, * 1838, † 1916; prof. uniwersytetu, znawca prawa państwowego czeskiego i historii ludu wiejskiego, polityk, dziennikarz, poseł na sejm krajowy czeski. Ogłosił: „Czeskie prawo państwowe“ („České státní právo“).

Kalumnia (łac. calumnia, oszczerstwo), calumniatores (oszczercy), w dawnym prawie polskim posadzenie, względnie ludzie posadzający kogoś o nienależenie do stanu szlacheckiego. Nakładano za to ostre kary.

Kalvarija, ob. Kalwarja i Kalwarja Zmudzka.

Kalwarja (lit. Kalvarija), m. na Litwie w pow. marjampolskim nad rz. Szeszupą; 9.000 mieszk., przeważnie Polaków.

Kalwarja Paclawska, w. w pow. dobromilskim (woj. lwowski); kościół franciszkanów z XVIII wieku; znane miejsce odpustowe.

Kalwarja Wileńska, w. pow. i woj. wileńskie; kościół z XVII w.; 35 stacyj męki Pańskiej; miejsce pielgrzymek.

Kalwarja Zebrzydowska, m. w pow. wadowickim (woj. krakowski); st. kol.; 1.700 mieszk.; kościół franciszkanów z pocz. w. XVII; miejsce odpustowe; największy zjazd 9—15 sierpnia (ok. 400.000 pątników rocznie).

Kalwarja Zmudzka (lit. Kalvarija), m-ko na Litwie w pow. teszelskim; kościół i klasztor podominikański z XVII w.; słynne odpusty i „festy“ lipcowe.

Kalwile, odmiana jabłek.

Kalwin Jan (właśc. Calvin lub Cauvin), * 1509 w Noyon, † 1564 w Genewie. Studjował teologię, później prawo w Orleanie i Bourges; pod wpływem kół humanistów i pism Lutra nastąpiła u niego zmiana poglądów kościelnych i religijnych. Rok 1533 oznacza nagły przewrót religijny w jego życiu. Odtąd zajmował się krzewieniem zasad ewangelickich w Paryżu i w Bazylei, gdzie w 1536 r. wydał „Institutio Christianae religionis“, w którym to dziele rozwinął swą naukę. Po krótkim pobycie w Ferrarze przeniósł się do Genewy, wskutek pro-

śby reformatora Wilh. Farela. Tu działał jako kaznodzieja i komentator Pisma Św.; opracował wyznanie wiary i katechizm, starając się zreformować życie moralne i obyczaje. Z powodu stanowczego sprzeciwu obywatelstwa, zmuszony był szukać schronienia w Strasburgu, gdzie został kaznodzieją wychodźców francuskich; pracował jednocześnie nad zbliżeniem ewangelików niemieckich i szwajcarskich. Wezwany w 1541 r. do Genewy, rozpoczął energiczną i stałą pracę nad zorganizowaniem miasta w duchu teokratycznym. Pracował jako kaznodzieja, teolog i organizator kościoła, utrzymując z zagranicą ożywione stosunki przez korespondencję. Genewa stała się ośrodkiem ruchu reformacyjnego, czem był jednocześnie Wittemberg dla zwolenników luteranizmu. Akademią w Genewie, której pierwszym rektorem był T. Beza, kształciła nauczycieli i kaznodziei w duchu K. Charakterystyczną cechą teologii K., ujętej jasno i systematycznie, jest nauka o predestynacji, która wypływa z istoty chwały Bożej, a objawia się w karaniu złych i zbawianiu dobrych. W imię tej chwały Bożej chce K. kształtować świat, biorąc z Pisma św. wskazówki i autorytatywne nakazy. Aktywizm, nieugięta surowość i duch społeczny znamionują etykę K. W nauce o Wierzy Pańskiej różni się od Lutera, ucząc, że Chrystus jest duchowo obecny na Wierzy Pańskiej, a chrześcijanin wierzący przyjmuje niewidzialny pokarm ciała i krwi Chrystusa, wchodząc z Nim w społeczność. Nauka K. rozszerzyła się w Szwajcarii, Holandji, Francji, Węgrzech i Polsce. Jej zwolennicy zwani są reformowanymi lub ewangelikami wyznania reformowanego.

Kalyladnos, ob. Göksu.

Kał, ob. Ekskrementy i Ekskreta.

Kałamarz, naczynie do atramentu; w druk. rezerwar w maszynie drukarskiej; z którego farba przechodzi na walce podczas druku.

Kałamaszka, wózek wąski, wybity łubem, otwarty, bez budki.

Kałanki, futro ze zwierząt, należących do rodziny kun, tzw. kałanków (Mustela Sibirica); włos kałanka używany bywa na pędzelki.

Kałaus, rz. stepowa w gub. stawropolskiej (Rosja pld.), największa z dopływów rz. Manycz; długość 245 km.; w lecie wysycha.

Kałgan (chińsk. Czang-kia-kou), m. w prow. Czili (Chiny pld.-wsch.); st. kol., st. telegr. bez drutu; 200.000 mieszk.

Kałgijew, wyspa na oc. Lodowatym, gub. archangielska (Rosja); 3.496 km².

Kałka, dopływ rz. Kalmius w Rosji pld., pamiętny klęska, jaką wojska książąt ruskich poniosły 1223 r. od Tatarów.

Kałkan, tarcza wschodniego pochodzenia, używana w Polsce w XVII w.; dekoracyjna, pleciona z figowego przecia, owiniętego we wzorzysty jedwab; środek metalowy, tzw. uchwał, złoty lub srebrny, bywał zdobiony często drogiemi kamieniami.

Kałmucka (republika), rep. auton. w Rosji sowieckiej, utworzona z części gub. astrachań-

skiej, stawropolskiej i obwodu dońskiego; 99.000 km², 126.500 mieszk.

Kałmucy, plemię mongolskie w Rosji pld.-wsch., kocujące na stepach, przylegających od pln.-zach. do morza Kaspijskiego; ogółem 190.648 głów według spisu z r. 1897.

Kaługa, m. gub. w Rosji środk., nad rz. Oką; węzł. st. kol.; 41.000 mieszk.; wyroby skórzan. fabr. narzędzi rolniczych; gub. kałuska 23.346 km², 955.000 mieszk.

Kalusowski Henryk, publicysta i polityk, * ok. 1810 w gub. mińskiej; po r. 1831 emigrował i osiadł w Stanach Zjednoczonych, gdzie położył duże zasługi jako prof. kolegium w Maryland; w r. 1863 agent Rządu Narodowego na Amerykę; ogłaszał (1871) w pismach warszawskich „Listy o Ameryce”; † 1895 w Waszyngtonie.

Kałusz, m. pow. (woj. stanisławowskie), st. kol., nad rz. Łomnicą; saliny z kopalniami soli potasowych; gaz ziemny, nafta; odlewnia dzwonów; 6.600 mieszk.

Kałuszyn, m. w pow. mińsko-mazowieckim (woj. warszawskie), nad rz. Witówka; 6.000 mieszk.; garbarnie.

Kałuszyt czyli syngenit, minerał; jest to siarczan potasowawapniowy jednowodny: K₂SO₄ · CaSO₄ · H₂O; jest minerałem wyłączone polskim; występuje wraz z solą kamienną w słynnych pokładach solnych potasowo-magnezowych około Kałusza w Małopolsce.

Kałużnica (Hydrophilus), ob. Hydrophilidae.

Kałużnicowate, ob. Hydrophilidae.

Kama, l. i największy dopływ Wołgi, 1.890 km. dług.; z tego na 1.500 km. żeglowna.

Kamala, ceglasty proszek, otrzymywany z owoców rośliny indyjskiej Rottlerix tinctoria, używany do farbowania jedwabiu, oraz jako lekarstwo przeciw robakom (anthelminthicum).

Kamaon (ang. Kumaon), kraina w Himalajach, w prow. Agra-Oudh Indyj bryt.; 35.000 km², 1,2 milj. mieszk.

Kamaryla (hiszp.), dosłownie pokoik; gro-no zauszników potężnej osobistości, korzystających z jej względów ze szkoda ogółu i wywierających na nią decydujący wpływ.

Kambaj (ang. Cambay), m. port. w prow. bombajskiej (Indje bryt. zach.); nad zatoką K.; 32.000 mieszk., okolica żywna, uprawa bawełny

Kambodża (franc. Cambodge), król. w Indochinach franc., nad zatoką Siamską; 159.900 km², 2.403.000 mieszk.; kraj wyżynny, gleba żywna; uprawa i wywóz ryżu, pieprzu, trzciny cukrowej, bawełny i tytoniu; rybołówstwo; m. stol. i port. Pnom-Penh, 75.000 mieszk.

Kambodżanie, lud pochodzenia mieszanego, zamieszkujący Kambodżę i Kochinchinę zach. w liczbie ok. 1,5 milj. głów. K. są potomkami Khmerów, którzy w IX—X w. pod wpływem cywilizacji indyjskiej stworzyli państwo nad dolnym Menamem i Mekongiem, opanowane później przez ludy Taj. O kulturze Khmerów świadczą ruiny dawnych pałaców i świątyń, np. słynne ruiny w Anghor.

Kambon (Cambon) Marek, lekarz polski, francuz z pochodzenia; był prorektorem przy katedrze anatomii opisowej w Krakowie

(1785—1802). napisał dzieło pt.: „Myologia” (1795).

Kambove (franc. Kambove), osada w Kongo belg. (Afryka środk.); kopalnie miedzi.

Kambr (od Cambria, celytycka nazwa Wajli), nazwa okresu, rozpoczynającego erę paleozoiczną; utwory tego okresu, występujące w Polsce w Górach Świętokrzyskich, w Czechach, w krajach nadbałtyckich, w Szwecji, Norwegii, Anglii i Am. Płn., zawierają najstarsze resztki życia. Ślady działalności lodowców wskazują na obniżenie temp. w tym okresie.

Kambuz, kuchnia okrętowa w języku marynarzy.

Kambyzes, król perski i medyjski, syn Cyrusa; panował 529—522 przed Chr.; podbił Egipt i Libję (525).

Kamczackie (morze), morze na pln.-wsch. wybrzeżu Azji, na wsch. brzegu półwyspu Kamczatki. Wraz z m. Beringa tworzy część oceanu Spokojnego.

Kamczadale, sami nazywający się Itelmenami, plemię, należące do grupy paleazjatów; zamieszkują pld. Kamczatkę; według spisu z r. 1897 było ich 3.978 głów.

Kamczatka, półwysep na pln.-wsch. Azji, pomiędzy m. Kamczackim i Ochockim; 270 tys. km². Dwa pasma górskie, 12 czynnych wulkanów (Kluczewska Sopka, 4.916 m. wys.). Klimat surowy, dużo lasów; 42.000 mieszk.; główne m. Petropawłowski.

Kamea, ob. gemma.

Kamedull, zakon, założony przez Romualda z Rawenny w r. 1018, a zatwierdzony w roku 1072; znany z surowej ascezy. K. dzieli się na mnichów (coenobitae) i pustelników (eremitae); noszą biały habit. Na czele zakonu stoi generał, który jest przeorem w Camaldola. Obecnie istnieją jeszcze 3 kongregacje. W Polsce głównymi ośrodkami były Bielany pod Krakowem i pod Warszawą. Do zakonu k. należał papież Grzegorz XVI. Zakon k. jest nieliczny.

Kameke Arnold Karl Georg von, generał pruski, * 1817 w Pasewalk. W 1866 r. szef sztabu II-go korpusu; brał udział w bitwach pod Giczynem i Königrätz. W 1870—71 dowódca dywizji. Kierował robotami obłężniczymi przy oblężeniu Paryża. W 1873—83 r. minister wojny; † 1893 w Berlinie.

Kameleon, ob. Chamaeleon.

Kameleon, gwiazdozbiór; ob. gwiazdozbiory (tablica).

Kamelja, ob. Camellia japonica.

Kameníček Franc., historjograf czeski, * 1856; dyr. gimnazjum i profesor politechniki w Bernie, organizator pracy naukowej na Morawach. Ogłosił: „Ziemskie zjazdy i sejmy morawskie” (3 tomy).

Kameny (łac. Camenae, śpiewające wieszczki), boginie italskie, szczególnie rzymskie, w późniejszych czasach identyfikowane z muzami greckimi.

Kamenz, ob. Kamjenc.

Kamerallistyka, termin dzisiaj nieużywany, powstały w Niemczech w XVIII st. dla oznaczenia ogółu wiadomości, potrzebnych dla za-

ządu kamera, tj. majątkiem państwowym, który wówczas stanowił podstawę dochodów skarbu państwa. Nauki kameralne (Kameralwissenschaft) obejmowały obecną naukę ekonomii politycznej, leśnictwo, górnictwo, naukę o handlu, prawo skarbowe, naukę administracji. Dla oznaczenia tych nauk obecnie w Niemczech przyjęty jest termin „nauk państwowych” (Staatswissenschaften).

Kameralna muzyka, muz. obejmująca wszystkie poważne utwory na niewielki zespół instrumentów, wymagający ze względów akustycznych przestrzeni nie dużej (pokój = camera). Utwory kameralne pisane są zawsze w tzw. wielkiej formie cyklicznej, a więc w formie sonaty. Suita jednakże należy również do m. k. Typowym zespołem tego rodzaju jest tzw. kwartet smyczkowy, złożony z 1 i 2 skrzypiec, altówki i wiolonczeli. K. m. zaczęła się rozwijać w XVIII w., uprawiali zaś ją, począwszy od Haydna, Mozart, Beethoven i in. aż do dni dzisiejszych. Trio, tj. utwór na skrzypce, wiolonczelę i fortepian, należy tu również.

Kamerton, widełki strojowe, stroik, przyrząd, służący do wzbudzania tonu o określonej częstości drgań; składa się ze sztabki metalowej o przekroju prostokątnym, zgiętej w kształt litery U i osadzonej na nóżce metalowej. Za uderzeniem młoteczką drewnianą, k. wydaje ton zawsze tej samej wysokości, zależnej od jego wymiarów i ciężaru. K. służą do strojenia instrumentów muzycznych. Za k. normalny przyjęto k., wydający ton *a* o częstości 435 drgań na sekundę. W starożytności również ton *a* był podstawą strojenia kitary, lecz o oktawę niższy. Absolutnej wysokości w strojeniu muzyka nie posiadała, według bowiem wszelkiego prawdopodobieństwa w XVI i XVII stuleciu ton normalny był znacznie wyższy, niż nasz dzisiejszy.

Kamerun (z portug. Camaraos = kraby), kraj Afryki Zach., 790.000 km², 1.900.000 mieszk.; przed wojną posiadłość niemiecka, którą traktat wersalski oddał jako mandat W. Brytanii i Francji. K. bryt. 88.000 km², 400.000 mieszk.; stol. Buea, główne porty Victoria i Rio del Rey; K. francuski 424.000 km², 1.500.000 mieszkańców; stol. Jaunde, gł. port Duala. Wybrzeża nizinne, malaryczne, wewnątrz górzyste; lasy dziewicze, klimat zwrotnikowy; ludność murzyńska; wywóz oleju palmowego, kawy, kakao, kauczuku, kości słoniowej, tytoniu; kopalnie złota i rudy żelaznej.

Kameruńskie (góry), młody masz wulkaniczny w Kamerunie w Afryce pln.-zach.

Kamfora, związek organiczny, C₁₀H₁₆O, należący do tzw. terpenów wielopierścieniowych; jest ketonem nasyconym. K. zwykła lub japońska, masa krystaliczna o swoistym zapachu, optycznie czynna (skręca płaszczyznę polaryzacji na prawo); temp. topn. 178,7°, temp. wrzenia 209,1°; ulatnia się łatwo w zwykłej temperaturze. K. otrzymujemy przez destylację drzewa kamforowego z parą wodną.

Kamfora bornejska, borneol, związek organiczny, C₁₀H₁₆.CHOH, alkohol; ciało stałe o swoistym zapachu, temp. topn. 204°, temp.

wrzenia 212°. Otrzymuje się przez redukcję kamfory.

Kamfora sztuczna, chlorowoderek pinenu, C₁₀H₁₆.HCl, związek organiczny; masa krystaliczna, z wyglądu i zapachu przypominająca kamforę. Otrzymujemy, wprowadzając suchy chlorowódor do oleju terpentynowego.

Kamforowy kwas, związek organiczny, C₈H₁₄(COOH)₂; powstaje przez gotowanie kamfory z kwasem azotowym; kryształki bezbarwne o temp. topn. 187°.

Kamgarn czyli wełna czesankowa, nitka, otrzymywana z długiej, czesanej wełny.

Kamica, choroba ustrojowa, polegająca na nieprawidłowej przemianie soli mineralnych, prowadzącej do wytwarzania się złogów tych soli: w pęcherzyku żółciowym (k. żółciowa — cholelithiasis), w miedniczkach nerkowych (k. nerkowa — nephrolithiasis), k. pęcherzowa — w pęcherzu moczowym. Leczenie: przy dużych dolegliwościach (bólach, krwawieniu) operacyjne.

Kamienia epoka, okres dziejów ludzkości, w którym człowiek nie znał kruszców i wyrabiał narzędzia tylko z „kamieni”. Odpowiednio do doskonałości obróbienia materiału, archeologowie dzielą tę epokę na starokamienią (paleolityczną) i nowokamienią (neolityczną).

Kamienica, l. dopływ Dunajca; dług. 26 km.

Kamienica, w. w pow. bielskim (śląskie), 3.500 mieszk.; fabryki wyrobów wełnianych i sukna.

Kamienica, ob. Chemnitz.

Kamienica Polska, w. w pow. częstochowskim (kieleckie); kopalnie rudy żel.; zakłady wyrobu płócien.

Kamienie szlachetne i półszlachetne, ob. Drogie kamienie.

Kamienie żyłne, ob. Phlebolyty.

Kamieniec Litewski, m. w pow. brzeskim (poleskie); 2.500 mieszk.

Kamieniec Podolski, m. pow. w gub. podolskiej (Ukraina); 51.000 mieszk.; ruiny zamku, pamiętnego obroną wojsk polskich w r. 1672; niegdyś 12 kościołów rz.-kat.; katedra biskupia rz.-kat.; browary; fabryki świec i wyrobów tytoniowych.

Kamieniecki Mikołaj, hetman wielki koronny. W 1484 r. był dworzaniem Kazimierza Jagiellończyka. W 1494 r. brał udział w niefortunnej bitwie z Tatarami pod Wiszniowcem. Odtąd ustawicznie walczył z Tatarami do r. 1515, stale się wybitnie odznaczając. W r. 1505 dożyłotni (pierwszy) hetman w koronny i wojewoda sandomierski. W 1509 r. rozbił Wołochów nad Dniestrem, w 1512 r. pobił Tatarów pod Łopuszną. Podczas wojny z Wasylem III miał powierzona osłonę granicy południowej przed Tatarami; † w 1515.

Kamieniecki Witold dr., współczesny historyk polski, * 1883; studia w Krakowie; prace: „Geneza państwa litewskiego”, „Pobyt króla J. Zapolyj w Polsce”, „Rozwój własności na Litwie” i w. in.

Kamienieckie (jeziro), jez. w pow. mogileńskim (poznańskie), 284 ha.

Kamieniew Lew (poprzednio: Rosenfeld), komunista rosyjski, * 1883; w 1917 przewodniczący centr. kom. wykonawczego, potem przewodniczący sowietu moskiewskiego, członek Politbiura.

Kamienjobrodzki Alfred, malarz polski, * 1844 w Tarnowie; akwarelista. Wystawiał od 1881—87 r. Medal złoty za prace architektoniczne na wystawie lwowskiej w 1894.

Kamienlogóra (niem. Landeshut), m. pow. na Śląsku pruskim, rej. lignicka; 14.000 mieszk.; przedziałnie lnu, garbarnie, browary.

Kamienista, szczyt w Tatrach, 2.128 m. wys.

Kamienna, lewy dopływ Wisły, długość 131 km.

Kamienna, m-ko w pow. koneckim (kieleckie); odlewnia żelaza i emalieria.

Kamienne (jezoro), jez. w pow. suwalskim (białostockie), długość 2,5 km.

Kamienne wyroby, wyroby ceramiczne (naczynia kuchenne i techniczne) z gliny bardzo plastycznej, dosyć ogniotrwałej. Po wypaleniu przy wysokiej temperaturze przedstawiają skorupę z masy zbitej, dźwięczącej. Do lepszych k. w. należą wyroby jaspisowe, bazaltowe, biscuit'y. Pokryte przeważnie polewą przezroczystą.

Kamienski Michaił hr., feldmarszałek rosyjski, * 1738. W czasie wojny siedmioletniej ochotnik w wojsku francuskim. W czasie wojny tureckiej brał udział w zdobyciu Chocima, Benderu i Akermanu; w 1774 r. rozbił 40.000-ny korpus turecki pod Adrianopolem. W 1788 r. rozbił krymskiego chana Mehmad-Gireja. W 1806 r. był mianowany naczelnym wodzem, lecz złożył dowództwo z powodu choroby; zamordowany w r. 1809.

Kamień, 1) w. w pow. niskim (lwowskie), 5.500 mieszk.; **2)** m. w pow. sepoleskim (pomorskie), 1.500 mieszk.; **3)** m-ko w pow. stołpeckim, 900 mieszk.; **4)** niegdyś wieś pod Warszawą, miejsce elekcji Henryka Walejusza i Augusta III, prawdop. obecny Kamionek.

Kamień, jednostka ciężaru w dawn. Polsce, pośrednia między funtem a cetnarem; według uchwały sejmu z r. 1565, k. miał się składać z 32 funtów, a cetnar z 5-ciu kamieni.

Kamień alunowy, to samo, co alunit (ob.).

Kamień amoroński, ob. mikroklin.

Kamień filozoficzny, ob. alchemia.

Kamień Koszyński, m-ko pow. (poleskie), nad rz. Cyr; za Kazimierza Wielkiego graniczny zamek obronny; 900 mieszk.

Kamień kotłowy, osad, tworzący się na ścianach i dnie kotłów parowych, garnków, czajników, samowarów, pochodzący z soli wapniowych, rozpuszczonych w wodzie.

Kamień litograficzny, wapień zbity, dobywany w Solenhofen w Bawarii, o budowie jednostajnej i zdolności nasiakania niektórymi farbami; stąd zastosowanie w litografii.

Kamień młotowy, sól glinowa kwasu melitowego, $C_{12}O_{12}Al_2 + 18H_2O$; spotykany w pokładach węgla brunatnego.

Kamień moczowy, ob. mocz.

Kamień nerkowy, ob. nerki.

Kamień plekielny albo lapis, azotan srebra, $AgNO_3$, używany w medycynie i w fotografii.

Kamień probierczy, ob. lityt.

Kamień słoneczny, minerał anderyn (ob. plagioklasy), zawierający liczne blaszki hematytu.

Kamień szprudlowy, ob. aragonit.

Kamień turecki, ob. kalait.

Kamień trzewiowy, ob. anhydryt.

Kamień winny, kwaśny winian potasowy, CaH_2O_6K ; osadza się w postaci masy szarej lub czerwonej przy fermentacji soku winogrownego.

Kamień żółciowy, ob. żółć.

Kamień żydowski, ob. ortoklaz.

Kamieński lub Kamiński, m-ko w pow. piotrkowskim (łódzkie); fabryka mebli giętych i domów przenośnych. Letnisko.

Kamieński Adam, szlachcic polski z przydomkiem Dłużyk, rodem z Białorusi; zesłany w 1660 r. na Syberję, napisał krótki pamiętnik („Dziarsz więzienia moskiewskiego miast i miejsc”), który jest najstarszym polskim opisem Syberji.

Kamieński Adolf, pisarz pedagogiczny, * 1737, † 1781; poglądami swymi wyprzedzał wiek XVIII; domagał się oświaty i nauki dla wszystkich, zakładania szkół rzemieślniczych i technicznych; szkoły dzielił na 3 grupy: szkoły początkowe, ogólno-kształcące i zawodowe.

Kamieński Antoni, współczesny ilustrator i grafik, * 1861 w Wilnie; kształcił się w Petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych; od r. 1890 osiadł w Warszawie, gdzie wykonał mnóstwo ilustracji, przeważnie dla „Tyg. Il.”; za karton: „Niedokończony dzieło” otrzymał w Paryżu 1907 r. „mention honorable”. W 1898 r. zbiorowa wystawa w Zachęcie, gdzie była wystawiona wielka ilość cyklów kompozycyjnych i rysowanych portretów wybitnych osobistości ze świata sztuki i literatury.

Kamieński Antoni, inżynier, wojewoda łódzki; w 1922 minister spraw wewnętrznych w gabinetach Ponikowskiego, Śliwińskiego i Nowaka; † 1924.

Kamieński Bronisław, ob. Kalinka Walerjan.

Kamieński Franciszek, botanik, * 1851, † 1912; studja w Warszawie, Strassburgu i Wrocławiu; docent uniw. lwowskiego; od 1883 r. prof. morfologii i systematyki roślin na uniw. odeskim; ogłosił szereg prac specjalnych w języku polskim, niemieckim i rosyjskim, m. In.: „Spis paproci krajowych” (Pam. Fizjograf. 1885).

Kamieński Gustaw (pseud. Gamaston), powieściopisarz, * 1848 w Siedlcach; studja wyższe w Szk. Głównej i w Petersburgu. Wydał: „Fata morgana”, „Lamparcie życie”, „Włara, nadzieja i miłość”, „Fotografie bez retuszu”, „Pierścionek Maryli” i w. in.

Kamieński Henryk, filozof i socjolog, * 1812 w Warszawie, † 1865 w Algierze; brał udział w powstaniu 1831 r.; zesłany do Wiatki, przebywał tam trzy lata; w r. 1852 wyjechał do Szwajcarii; wydawał pismo pol. społ. pt. „Prawda”. Wydał: „Filozofia ekonomii mat. ludzkiego społeczeństwa”, „Katechizm demokr.” i in.

chał do Szwajcarii; wydawał pismo pol. społ. pt. „Prawda”. Wydał: „Filozofia ekonomii mat. ludzkiego społeczeństwa”, „Katechizm demokr.” i in.

Kamieński Henryk, generał; walczył jako dowódca szwadronu w Hiszpanji i brał udział w zdobyciu wąwozu Somo-Sierra; w 1811 r. pułkownik; w 1812 r. wytrzymał oblężenie Gdańska w korpusie gen. Rappa; w czasie wojny polsko-rosyjskiej 1831 r. brał czynny udział w stopniu generała, jako dowódca dywizji; padł w bitwie pod Ostrołęką 1831 r.

Kamieński Maciej, kompozytor oper polskich, * 1734 na Węgrzech, † 1821 w Warszawie; z pochodzenia Słowak; studjował muzykę w Wiedniu, poczem na stałe zamieszkał w Warszawie; nadał operze polskiej charakter narodowy. Jego „Nedza uszcześliwiona” (1778) i „Zośka”, oparta na motywach pieśni ludowej, zyskały mu wielkie uznanie; napisał także wodewile „Prostota cnotliwa” i „Tragedja załatwiona”, dwie opery do tekstów niemieckich i in.

Kamieński Michał, astronom polski, założyciel i pierwszy dyrektor Obserwatorium morskowego we Władystoku; w l. 1920—22 współpracownik Wydziału hydrograficznego marynarki japońskiej w Tokio, od 1923 r. prof. astronomii na uniw. warszawskim i dyrektor Obserwatorium astronom. w Warszawie.

Kamieński Stanisław, lekarz polski, * 1860, † 1913 w Warszawie. Od 1890 asystent, a następnie ordynator w Domu Wychowawczym przy szpitalu Dzieciątka Jezus w Warszawie. 1900—1907 i 1911—13 redaktor „Pamiętnika T-wa Lekarskiego Warszawskiego”. Prace: „Właściwości fizjologiczne ustroju dziecięcego w stosunku do patologji i terapii” (1898); „Początki hysterji u dziecka — próba objaśnienia przyczyny objawów hysterycznych” (1892), „Zasady żywienia dzieci” (1909).

Kamiesberg, łańcuch górski w kraju Przylądkowym (Unja Płd. Afryki).

Kamiński ob. Kamieński.

Kamińska Bronisława, ob. Węgierska Zofja.

Kamińska-Trzcńska Zofja, współczesna rzeźbiarka polska, * 1890; kształciła się w Warszawie u M. Kotarbińskiego i w Paryżu. Najważniejsze prace: „Lotnik”, portret p. Hortensji Klawe, „Rapsod” (w zbiorach Tow. Zachęty) i wiele innych. Parokrotnie nagrodzona na konkursach, ostatnio i nagroda za projekt do złotej monety (głowa Bolesława Chrobrego). Mieszka w Warszawie. Wystawa zbiorowa w Tow. Zachęty 1923 r. Brała czynny udział przy tworzeniu się Legionów.

Kamiński Aleksander, malarz polski, * 1823 w Warszawie, † 1886 tamże; kształcił się początkowo w Szkole Kukulara, następnie w Petersburgu, wreszcie jako stypendysta w Rzymie. Brał udział w utworzonym przez Mickiewicza legionie; malował portret Mickiewicza w 1849 r. Po powrocie do kraju został profesorem Warszawskiej Szk. Szt. Pięknych. Wystawiał przeważnie we Włoszech; dobre portrety i duży obraz „Święta Rodzina”.

Kamiński Jan Maurycy, prawnik i literat, * 1844, † 1907; magister prawa i administracji Szkoły Głównej, adw. przys., sekretarz Tow. Wyścigów konnych w Warszawie. Ogłosił m. in.: „O sposobach uczenia czytać” (1868), „O prostytucji” (1870), „Krótki rys pięćdziesięcioletniej działalności Tow. Wyścigów Konnych w Królestwie Polskiem” (1891), „Mowy pogrzebowe” (1902).

Kamiński Jan Nepomucen, dyrektor teatru, reżyser, autor sztuk oryginalnych i około 180 tłumaczeń i przeróbek, * 1777 w Kutorku pod Złoczowem, † 1855 we Lwowie. Syn ekonomy. Pod wpływem W. Bogusławskiego, bawiącego w l. 1795—99 we Lwowie, poświęcił się zawodowi aktorskiemu. W r. 1810 założył we Lwowie teatr stały. W r. 1827—48 był redaktorem „Gazety Lwowskiej” i „Rozmaitości”. Wydał poezje oryg.: „Sonety”, „Przekłady i ulotne wiersze”, „Haliczanka”, „Przypadek na odpuszczenie”, „Przekłady z Schillera i Szekspira. Nadto ogłosił w piśmie zbior., pt. „Haliczanin”, rozprawę: „Czy język nasz jest filozoficzny?”, „Wywód filozoficzności naszego języka” i „Myśli o umniactwie dramatycznym”. Osobno wydał: „Dusza uważana jako myśl, słowo i znak”. Z rękopisu wydano po jego śmierci: „Memoriał z r. 1829 o stanie sceny polskiej we Lwowie”.

Kamiński Kazimierz, artysta dramatyczny, * 1865 w Warszawie; od r. 1893 występował w teatrze krakowskim, głównie w rolach charakterystycznych; od 1908 aktor i reżyser dramatu warszawskiego.

Kamiński Zygmunt, współczesny malarz i rysownik polski, * 1888; wykonał wiele rysunków architektonicznych i ornamentalnych, ilustracje do Żeromskiego „Powieści o udułym Walgierzu” oraz dekoracje i plafon w Teatrze Narodowym w Warszawie. Jest profesorem rysunków w politechnice warszawskiej.

Kamionek, dawn. wieś, dziś dzielnica Pragi w obrębie m. Warszawy.

Kamionka, 1) stos kamieni, złożonych na polu; 2) pewien gatunek kuropatwy.

Kamionka, m-ko w pow. czechryńskim, gub. Krzemieńczuckiej (Ukraina), nad rz. Taśminą; 8.800 mieszk.; cukrownia.

Kamionka Strumijowa, m. pow. (tarnopolskie) nad rz. Bugiem; 7.000 mieszk.

Kamionka Wołoska, w. w pow. rawskim (lwowskie); 10.000 mieszk.

Kamit, ob. Bromocjanek benzylu.

Kamizardowie (Camisards), nazwa hugonotów w górach Cevennes we Francji płd.: K. zostali pobici w r. 1705.

Kamjenc (niem. Kamenz), m. pow. na Górnych Łużycach (Saksonja), nad Czarną Elstera, 10.400 mieszk.; fabryki płótna, instrumentów muzycznych.

Kammersee, ob. Attersee.

Kammsetzer Jan, sas z pochodzenia, architekt polski, * 1753 w Dreźnie, † 1795 w Warszawie; studjował w Akademii drezdeńskiej (do 1771); budowniczy nadworny kr. Stanisława Augusta; wykonał: pałac Tyszkiewiczów (dziś Potockich) w 1792, część pałacu Raczyńskich

w Warszawie, kościół Św. Doroty w Petrykach, pałac w Radzyminiu, prace dekoracyjne w salach: Balowej, Rycerskiej i Tronowej Zamku Warszawskiego.

Kamocka Józefa, nauczycielka języka polskiego i pisarka, * 1833, † 1897. Napisała kilka prac z zakresu nauki języka ojczystego, m. in.: „Praktyczny wykład języka polskiego“, „Teoria stylu“, „Zasady poprawnego pisania w przykładach“.

Kamocki Stanisław, współczesny malarz polski, * 1875 w Warszawie; kształcił się w Krakowskiej Akademii pod kierunkiem prof. Stanisławskiego. Maluje przeważnie pejzaże, zajmuje się również grafiką. Od 1920 r. jest prof. pejzażu w Krakowskiej Akad. Szt. Pięk.

Kamocki Walenty, lekarz polski, * 1858, † 1923; poświęcił się okulistyce; w r. 1882 został asystentem w Warsz. Instytucie Oftalmicznym, w którym następnie był ordynatorem i lekarzem naczelnym; w r. 1886 ogłosił pracę pt.: „Badanie anatomo-patologiczne nad oczami chorych na cukrzycę“; pozostawił 25 prac; był członkiem Tow. Naukowego Warszawskiego (1908), Akademii Nauk Lekarskich (1922), członkiem honorowym T-wa lekarskiego, prezesem T-wa lekarskiego francusko-polskiego.

Kamorra, ob. Camorra.

Kamosz, główne bóstwo Moabitów.

Kamp, l. dopływ Dunaju w Austrii Dolnej, dług. 136 km.

Kampanila, dzwonnica; w Polsce i na północnym zachodzie zazwyczaj organicznie związana z kościołem, we Włoszech często stojąca oddzielnie.

Kampanja, pewien zamknięty okres wojny. Mówi się np. o kampanji jesiennej, lub też o kampanji na Białej Rusi.

Kampanja rzymska, ob. Campagna di Roma.

Kampen, m. w prow. Overijssel (Holandia), nad rz. IJssel, 21.000 mieszk.; wydział teologiczny, szkoła wojskowa; handel, budowa statków, fabr. cygar.

Kamper Piotr, ob. Camper Peter.

Kämpf Johann, liberalny polityk niemiecki, z zawodu kupiec, * 1842, † 1918; 1903 poseł do parlamentu; 1907—9 wice-prezydent; 1912—18 prezydent parlamentu.

Kämpfer Engelbert, lekarz i podróżnik niemiecki, * 1651, † 1716; studjował w Krakowie i Królewcu; w l. 1683—94 zwiedził Rosję, Persję Syjam i Japonję. Dzieło K. o Japonji (wydane dopiero w 1777—79) jest pierwszym nowożytnym opisem tego kraju.

Kampinoska (puszcza), niegdyś rozległa puszcza między Wisłą a Dolną Bzurą, słynna z żubrów, łosi i jeleni, dziś znacznie przetrzebiona; gł. osada Kampinos.

Kampong, malajska nazwa wsi, osady

Kampti (ang. Kamptee), m. w prow. Nagpur (środk. Indie bryt.), 40.000 mieszk.

Kamren van Rethorica, ob. Holenderska literatura.

Kämtz Ludwig Friedrich, meteorolog niemiecki, * 1801, † 1867; od r. 1866 dyrektor

Centralnego Obserwatorium Meteorologicznego w Petersburgu; wydał kilka podręczników meteorologicznych.

Kamyk, w., pow. częstochowski (kieleckie); kop. rudy żel.

Kamyszyn, m. pow. (gub. saratowska) w Rosji wsch., nad rz. Wołgą; 25.000 mieszk.

Kan (Kanne), holenderska miara objętości cieczy, równa jednemu litrowi.

Kan, prawy dopływ Jeniseju, dług. 535 km.; spławny od m. Kańska.

Kana (hebr. trzcina), m-ko w Galilei, w którym Jezus Chrystus uczynił pierwszy cud, przemieniając wodę w wino; pozostałe ruiny zwane są dziś Kana el Dżelil.

Kanaan, nazwa zach. Palestyny, między morzem Śródziemnym a Jordanem. Ludność pierwotną K., podbitą przez Izraelitów, nazywa Stary Testament Kananejczykami.

Kanachos, rzeźbiarz grecki z VI w. prz. Chr., rodem z Sykjonu; należał do archaicznej szkoły doryckiej. Z dzieł: „Apollo Phileios“ (bronz; muz. Brytyjskie).

Kanada (ang. Dominion of Canada), dominium W. Bryt., obejmujące obszar na płn. od St. Zj. Am. Płn. (prócz Alaski, Labradoru i Nowej Fundlandji); tworzy związek 9 prowincyj i 2-ich terytoriów; 9.659.400 km², 8.788.500 mieszk. Prowincje: Ontario, Quebec, Nowy-Brunswik (New-Brunswick), Nowa Szkocja (Nova Scotia), Manitoba, Alberta, Kolumbia bryt. (Brit Columbia), Wyspa Ks. Edwarda (Prince E. Island), Saskatchewan (Saskatchewan). Terytoria: Yukon (Yukon) i Płn. Zach. Terytoria (North-West Territories). 1/3 terytorium przypada na obszary arktyczne, częściowo jeszcze dotychczas dokładnie nie zbadał. Kraj na zach. przecięty jest pasmem gór skalistych (Rocky Mountains) i nawadniany przez liczne rzeki i jeziora; posiada olbrzymie bogactwa w lasach i minerałach. Klimat na wschodzie ostry, zimny, na zachodzie, tj. u wybrzeży oceanu Spokojnego, znacznie łagodniejszy, naogół zdrowy. Główne bogactwa: ryby, mięso, zboże, bydło, drzewo, miedź, srebro, złoto, skóry, mąka, nafta, konie, futra, słonina, tran i bawelna. K. została odkryta w 1534 r. przez J. Cartier; stanowiła posiadłość francuska, w 1763 r. przeszła w posiadanie W. Brytanji, która w r. 1867 utworzyła dominium K. Ludność różnorodna, Franko-Kanadyjczycy, potomkowie osadników francuskich, 2.000.000 głów, zatrzymali wyznanie rz.-kat., język ojczysty i kulturę rodzimą; Kanadyjczycy o krwi anglo-saskiej 2.000.000 głów, szkockiej i walijskiej 1 milion, irlandzkiej 1 milj. Poza tem: Włosi, Żydzi, Rusini, Polacy w liczbie 200.000, zamieszkują przeważnie prowincję Manitoba. Stol. Ottawa, 108.000 mieszkańców. Gł. m.: Montreal (620.000 mieszk., 180.000), Toronto (522.000), Winnipeg (180.000), Vancouver (118.000), Hamilton (114.000), Quebec (95.000).

Kanada.

Kanadyjski balsam, balsam, otrzymywany z jodły północno-ameryk. (Abies balsamea);

środek, używany w technice mikroskopowej w celu zalepienia preparatów, przeznaczonych do przechowywania (tzw. preparatów trwałych); K. b. posiada spójczynnik załamania światła, zbliżony do sp. zał. szkła, dzięki czemu używa się do sklejanja szkieł optycznych.

Kanadyjskie (jeziora), ob. Wielkie jeziora.

Kanagawa, m. port. i stol. prow. K. (Japonja); 20.000 mieszk.; obecnie wcielone do Jokohamy.

Kanakowie, nazwa, którą nadają sobie mieszkańcy wysp Hawajskich (kanak = człowiek); Europejczycy rozciągnęli tę nazwę na inne ludy Polinezji i Melanezji.

Kanalikowe promienie, rodzaj promieni, powstających w rurkach katodowych obok promieni katodowych; odkrył je Goldstein w r. 1886, dokładnie zbadał W. Wien (1898 r.). Jeżeli zrobić otwór w katodzie, otrzymujemy podczas wyładowań promienie k., dążące od katody w stronę przeciwną anodzie, a więc w przeciwnym kierunku, niż promienie katodowe. Promienie k. świecą charakterystycznym światłem, zależnie od tego, jakiego gazu resztki znajdują się w rurce. Badania nad odchyleniem tych promieni w polu magnetycznym i elektrycznym doprowadziły do wniosku, że promienie te składają się z atomów, albo z kompleksów atomów gazu, zawartego w rurce, opatrzonych dodatnim nabojem elektrycznym. Są to więc jony, podobne do jonów elektrycznych, które w polu elektrycznym wewnątrz rurki nabywają prędkości od 100—1000 km/sek. Powstają one z neutralnych atomów gazu przez oderwanie się jednego lub większej liczby elektronów, — stąd pojedynczy elementarny lub wielokrotny ich dodatni ładunek. Pomiedzy cząsteczkami promieni k. zdarzają się i atomy neutralne, tj. nienaładowane. Jak każde ruchome źródło światła, dają promienie k. zjawisko Dopplera, jeżeli obserwować je przez spektroskop w kierunku ich ruchu. Zjawisko to pierwszy obserwował Stark w r. 1906 i. z wielkością przesunięcia linii widmowych, wnioskował o wielkości ich dodatniego naboju elektrycznego i o ich prędkości. Widma promieni k. odpowiadają widmom tych gazów, w których te promienie powstają. Obserwacja promieni k. doprowadziła Starka do wykrycia nowego zjawiska, analogicznego do zjawiska Zeemana, mianowicie zjawiska rozszczepienia linii widmowych w polu elektrycznym, ob. Starka zjawisko.

Kanalizacja, ob. Kanał i kanały.

Kanalizacja rzek polega na piętrzeniu wody zapomocą odpowiednich urządzeń, celem uzyskania głębokości, potrzebnej dla żeglugi. Rzekę dzieli się stopniami kanalizacyjnymi; przeszerzenie rzeki między stopniami, tzw. stanowiska (poziomy), mają spad bardzo łagodny i w górnej części najmniejszą wymaganą głębokość.

Kanał, ob. Channel.

Kanał, rów szeroki, pełen wody; ściek murywany podziemny do odprowadzenia wody i nieczystości; ścieki przy pomocy rur z gliny

wypalanej, betonowych lub żelaznych; otwór w murze (dymowy, powietrzny).

Kanał Holenderski, ob. Holandsch Diep.

Kanały, drogi sztuczne, które doprowadzają lub odprowadzają wodę z danego miejsca (k. osuszające lub nawodniająca), umożliwiają

Rura kanalizacji podziemnej. Rury kanalizacyjne.

okretem dotarcie do portu, położonego w płytkiej zatoce, u ujścia rzeki lub w głębi lagu (k. morskie), łączą dwa szlaki komunikacji wodnej jak: oceanu, morza lub systematy rzek, albo pozwalają na obejście przeszkody, napotykaney w postaci wodospadów, porohów (k. obwodowe). Dzięki szluzom k. łączą nawet zbiorniki o znacznych różnicach w poziomie. Najślawniejszymi kanałami są: Sueski dług. 169 km., Panamski 78 km., Jun-ho (Cesarski) w Chinach 1.400 km. i in.; w Polsce kanały: Ogińskiego dług. 55 km., Królewski 80 km., Augustowski 102 km., Bydgoski 27 km.

Kanały na Marsie, prostolinjowe i wąskie utwory na Marsie, odkryte przez Schiaparelliego.

Kananur, ob. Cannanore.

Kanaoka, malarz japoński z IX w.; malował portrety uczonych i poetów chińskich i japońskich; nadto zwierzęta i pejzaże.

Kanara, kraj na zach. wybrzeżu Dekanu (Ind. bryt. pd.); wielkie lasy, uprawa bawełny, ryżu, kawy.

Kanarek ob. Passeriformes.

Kanaris Konstantyn, grecki mąż stanu, * 1790, † 1877; w r. 1822 rozbił flotę turecką pod Chios, 1824 pod Samos; 1848—49 min. marynarki, 1864 i 1877 prezydent ministrów.

Kanaryjskie (wyspy), hiszp. Islas Canarias, archipelag i prow. na zach. wybrzeżu Afryki; 7 dużych i 6 małych wysp, 7.273 km², 473.500 mieszk. Z wysp największa Teneryfa, górzysta, o b. łagodnym klimacie. Wywóz wina, owoców połudn. i tytoniu. Ojczyzna kanarków. Od r. 1427 posiadłość hiszp. Stolica: Santa Cruz de Teneriffa.

Kanavelović Piotr, poeta chorwacki, * 1681, † 1719; ogłosił szereg poezji lirycznych i poematów, m. in.: „Osłobodzenie Becza (Wiednia) od Turczina“ (ogłoszony drukiem dopiero w r. 1850), drugi z kolei (po „Osmanie“ Gundulić) utwór w iteraturze chorwackiej, opiewającej zwycięstwa oręża polskiego nad Turkami.

Kanawha (Great), ob. Great Kanawha.

Kanazawa, stol. prow. Iszikawa na wyspie Hondo (Japonja), 129.500 mieszk.; wyroby metalowe.

Kancelarja (łac.), oddział pisarski (manipulacyjny), istniejący przy wszystkich większych władzach. Kierownicy nazywają się dyrektorami kancelarii. W języku potocznym k. oznacza biuro adwokata, rejenta lub obrońcy.

Kanchipuram (ang. Conjeeveram), m. w prow. madraskiej (Indje bryt.); 54.000 mieszk.; słynne świątynie.

Kancjonał (łac. c a n t u s = śpiew), śpiewnik, zbiór śpiewów i pieśni nabożnych.

Kancelerz (łac. cancellarius), w wiekach średnich wysokie stanowisko dworskie. Do obowiązków kancelerza należało przygotowywanie dokumentów państwowych, a w szczególności aktów dyplomatycznych. Z tego tytułu k. był stróżem pieczęci państwowej. W dawnej Polsce kancelerz prowadził kancelarię królewską; dawni kancelerze prowincjonalni, po zjednoczeniu królestwa, zaczęli przybierać tytuł podkancelerzy, a kancelerz krakowski — kancelerza koronnego. W XV w. wzrosło znaczenie k., prowadził on bowiem całą korespondencję dyplomatyczną, załatwiał sprawy sądowe (przewodnictwo w sądach asesorskich), kierował polityką wewnętrzną, przyjmował prośby, następnie przemawiał w imieniu króla na sejmie. Na pocz. XVI w. kancelerz miał stałego zastępcę-podkancelerzego. Początkowo byli kancelerzami przeważnie biskupi. W myśl konstytucji z 1507 r. obowiązkowo kancelerzem lub podkancelerzem koronnym musiał być duchowny. Urząd kancelerski był połączony z godnością senatorską i czasami łączył się z hetmaństwem (Zamoyski, Żółkiewski). Po utworzeniu Rady Nieustającej w 1774 kancelerze i podkancelerzowie zostali jej członkami. Litwa miała swoich kancelerzy. Ostatnim kancelerzem kor. był Antoni Sulkowski woj. gnieźnieński, a ostatnim kancelerzem litewskim Joachim Chreptowicz. Na Litwie na 22 kancelerzy, poczynając od 1492, było 8 Radziwiłłów i 3 Sapiehów. Obecnie w Polsce istnieje godność kancelerza kapituły orderu Orła Białego i Orderu Odrodzenia Polski (ob. ustawy z 4. II. 1921, Dz. Ust. N. 24, poz. 136 i 137). Kancelerz kapituły orderów jest zastępcą Wielkiego Mistrza (ob. Ordery polskie). Kancelerstwo w Europie: Za czasów św. Cesarstwa Niem. elektor i arcybiskup moguncki był arcykancelerzem Rzeszy. Według konstytucji Związku Północno-Niemieckiego (1866 r.), a następnie po utworzeniu Cesarstwa Niemieckiego (1871 r.), kancelerz był przedstawicielem króla pruskiego w Radzie Związkowej i Naczelnym zwierzchnikiem administracji Rzeszy (Reichskanzler), pomocnikami jego byli sekretarze stanu (Staatssekretäre), którzy stali na czele poszczególnych urzędów. Według konstytucji Wejmarskiej z 1919 r. tytuł kancelerza przeszedł na Prezesa Rady Ministrów Rzeszy. W Austrii cesarskiej tytuł k. nadawano prezydentom ministrów (Metternich), w Republice austriackiej, która jest państwem Związków, tytuł ten nadany został prezesowi Rady Ministrów (Bundeskanzler). W Anglii Lord-kancelerz (Lord high Chancellor) jest marszałkiem izby lordów, a kancelerz skarbu (Chancellor of the Exchequer) — ministrem skarbu. W Rosji, poczynając od Piotra Wielkiego, kancelerzami nazywano ministrów spraw zagranicznych. Ostatnim, który nosił ten tytuł, był ks. Gorczakow za panowania Aleksandra II.

Kan-czou (ang. Kanchow), 1) m. star. w prowincji Kan-su (Chiny). 100.000 mieszk.; 2) m. w prow. Kiang-si (Chiny).

Kandahar, m. w Afganistanie, 31.500 mieszk.; wywóz wełny, jedwabiu, tytoniu i owoców.

Kandelabr, świecznik w kształcie bogato ozdobionej kolumnienki, zazwyczaj na trzech nogach. Dzisiaj k. nazywamy wysoki świecznik z wieloramienną podstawą do dźwigania świec, lamp itp. K. w stylu Ludwika XIV są przeważnie ze złoczonego brązu, z podstawą i wazą u góry z marmuru, porfiru, alabastru itp. K. empirowe i stylu restauracji są z brązu złoczonego matowego lub ciemno-patynowanego.

Kander, rz. w Szwajcarii, wpadająca do jeziora Thun; dług. 44 km.

Kandi, (ang. Kandy); 1) m. w prow. bengalskiej (Indje bryt.), 12.000 mieszk.; 2) m. na wyspie Cejlon, 32.500 mieszk.; od r. 1500 do r. 1815 stol. państwa Syngalezów.

Kandinskij Wasilij, malarz rosyjski, *1866 w Moskwie; od 1914 pracuje w Monachjum; z Fr. Marc'iem założył związek „Blauer Reiter“ (Zw. artystyczny i wydawniczy); przywódca malarstwa bezprzedmiotowego; napisał: „Über das Geistige der Kunst“ (1912).

Kandja, ob. Kreta.

Kandt Richard, podróżnik niemiecki, *1867, † 1918; badacz górnej Nilu i Kagery (1897). Napisał: „Caput Nili“.

Kandydat, tytuł, pochodzący z staroż. Rzymu, i oznaczający ubiegającego się o urząd; tytuł, nadawany dawniej w Rosji tym, którzy ukończyli uniwersytet.

Kandżut (ang. Kanjut), kraj w górach Hindukusz, posiadłość bryt.; dawn. niepodl. chanat; stol. Baltit.

Kane Elisha Kent, podróżnik amerykański, *1820, † 1857; jako lekarz okrętowy brał udział w wyprawie, wysłanej kosztem kupca nowojorskiego Grinnella na poszukiwanie Franklina (1850—1853), w latach 1853—1855 zorganizował własną wyprawę na zach. wybrzeże Grenlandji i dotarł do 80°30' szer. płn.; położył wielkie zasługi w dziedzinie meteorologii i magnetyzmu ziemskiego, odkrył lodowiec Humboldta w Grenlandji płn.-zach. i zimę Grinnella.

Kane (Bay), zatoka morska na wybrzeżu Grenlandji.

Kanea lub **Chanania**, gł. m. i port nomarchii K. na wyspie Kreta (Grecja).

Kanefory (greck. kaneon = koszyk, fero = noszę). w staroż. Grecji nazwa dziewcz. które podczas uroczystych procesyj nosiły na głowie koszyki złote lub spiżowe z darami ofiarnymi. Figury kobiece z koszami kwiatów na głowie, podtrzymujące belkowanie.

Kanele (łac. canna, rura), zwane również tyłkami, półokrągłe żłobki, cięte pionowo na tronach kolumn. Bywa ich zwykle 20—24. W doryckich kolumnach ostro skantowane, w jońskich i korynckich z płaskimi odstępami.

Kanelury (franc. canelure), żłobki na zboczach skał wapiennych, powstałe wskutek działania strumyków deszczowych.

Kanem, kraj w środk. Sudanie, posiadłość franc.; 56.660 km², 100.000 mieszk.

Kanembu, lud pochodzenia mieszanego murzyńsko-hamickiego, zamieszkujący kraj Kanem na pld. od jez. Czad; pokrewny ludom Teda i Kanuri; wpływy arabskie (mahometanizm).

Kang, po chińsku = szczyt.

Kanga, dyby zakładane przestępcom w Chinach na szyję.

Kangury, ob. *Macropodidae*.

Kania Emanuel, pianista i kompozytor polski, *1827 na Śląsku; od 1853 r. zamieszkał w Warszawie, gdzie † 1887; napisał komedjo-operę „Werbel domowy“, szereg polonezów, nokturnów, mazurów i pieśni na jeden głos.

Kania czerwona, ob. *Milvus milvus*.

Kanlanka, ob. *Cuscutaceae*.

Kanankowate, ob. *Cuscutaceae*.

Kanibale (hiszp.), ludożercy.

Kanlewski Ksawery, malarz polski, *1809 na Podolu, † 1870 w Warszawie. Kształcił się w Liceum krzemienieckim, następnie w Petersburgu, Dreźnie i Włoszech. Malował przeważnie portrety, między innymi papieża Grzegorza XVI, grupę rodzinny rektora Mianowskiego w chwili, gdy papież Plus IX ich błogosławił, i wiele innych znakomitych osobistości. W r. 1846 mianowany profesorem Warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych. 1859 został jej dyrektorem. Należał do członków założycieli Tow. Zachęty S. P. i swoim wpływem przyczynił się do jego zatwierdzenia.

Kanigowska Alfonsa, współczesna malarzka polska, *1860; kształciła się u prof. Gersona. Malowała portrety i martwe natury, których w okresie 1885—1900 dużo wystawiła. W czasie wojny znajdowała się w Rosji, skąd więcej do kraju nie wróciła. W zbiorach Tow. Z. S. P. znajduje się jej portret artysty Alchimowicza.

Kanin, półwysep na m. Białem (Rosja płn.).

Kaniów, m. pow. na Ukrainie w gub. kijowskiej, nad rz. Dnieprem; 9.500 mieszk.; w 1918 r. bitwa zw. kaniowska, między 2-gą brygadą Legionów a Niemcami.

Kanizsa, ob. *Nagy-Kanizsa*.

Kanjiża, 1) *Stara*, m. w Jugosławji, w prow. Vojvodina; 17.000 mieszk.; 2) *Nowa*, m. w prow. Vojwodina (Jugosławja); 4.000 mieszkańców; zamek.

Kanjon, ob. *Cañon*.

Kanjut, ob. *Kandżut*.

Kanka, zakończenie rurki przy lrygatorze.

Kankakee, m. w stanie Illinois (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. K.; 16.700 mieszk.; węzł. st. kol.: znaczny przemysł.

Kan-kiang lub **Kia-kiang**, rz. w prow. Kiang-si (Chiny).

Kankrin Jegor hr., mąż stanu rosyjski, 1774, † 1845; 1813 generał-intendent armji

czynnej; od 1823 do 1844 minister finansów; przywrócił w Rosji obieg bilonu metalowego, udoskonalił rachunkowość państwową; ogłosił szereg prac fachowych w jęz. niemieckim.

Kankroid, ob. *Cancroid*.

Kanna, ob. *Canna indica*.

Kanny, ob. *Canna*.

Kano, m. w kraju Sokoto w Nigerji, 80.000 mieszk.; handel tkaninami bawełn., skórami i bronią; linja kol. do Lagos.

Kanon, forma muzyczna, polegająca na tem, że po wystąpieniu pierwszego głosu z melodją (tak w wokalne jak i w instrumentalnej muzyce), następny głos powtarza ją dokładnie, i nadal, w pewnym, ustalonym oddaleniu, ściga się wzajemnie wokół (canon ad infinitum), któremu to biegowi pewna formułka kładzie wkońcu kres. Naśladowanie odbywa się najczęściej w unisonie lub oktawie, ale również do brze i w innych odległościach bez wyjątku: w kwincie lub kwarcie, sekundzie lub septymie, tercji lub sekście. Koniecznym warunkiem k. jest raz przyjęte oddalenie (słowo kanon = zasada), zachowane przez cały ciąg utworu. K. może być dwu-, trzy-, cztero- i więcej głosowy; przeprowadzić go nadto można w powiększeniu, pomniejszeniu, odwróceniu (ruch nadół, naśladowany w takim samym oddaleniu ruchem wgórze i odwrotnie), a nawet (canon cancricans) wstecz. Pierwszy k., skomponowany przez Simona Fornesete w klasztorze Raeding (Anglja) w roku 1240, zwany *Summer-kanon*, dał początek niezliczonym kompozycjom tego rodzaju, nieraz bardzo kunsztownym ale także tak prostym, że dzieci śpiewać je mogą między sobą. W średnich wiekach lubowano się w tzw. *kanonach zagadkowych*, notowanych tylko jednogłosowo. Wpadki głosowe musieli odgadywać sami śpiewacy.

Kanon (greck.), miara, norma. Oznacza spis normatywnych ksiąg i same księgi. Księgi St. i N. T. nazywają się kanonicznymi w przeciwstawieniu do apokryficznych. K. biblijny *St. T.* żydów obejmuje następujące księgi: 1) 5 ksiąg Mojżeszowych, Jozuego, Sędziów, Ruty, 2) *Samuelowe* (= 1 i 2 Regum), 2) *królewskie* (3 i 4 Regum), Izajasza, Jeremjasza, Szechjela i księgę dwunastu: Ozeasz, Joel, Amos, Abdjasz, Jonasz, Micheasz, Nahum, Habakuk, Sofonjasz, Ageusz, Zaharjasz i Malachjasz; 2) *Psalmy Dawida*, *Przypowieści Salomona*, *Job*, *Pieśń nad pieśniami*, *Rut*, *Ester*, *Ecclesiastes*, *Treny*; 3) *Daniel*, *Ezdrasz* (= 1 E.), *Nehemjasz* (= 2 E.) i 2 *kroniki* (= *Parallipomenon*). K. grecki obejmuje jeszcze księgi t. zw. *deutero-kanoniczne*: *Tobiasza*, *Judyty*, *Przydatki do Estery*, *Mądrość Salomona*, ks. *Jezusa Syracha* (= *Ecclesiasticus*), *Barucha*, *Przydatki do Daniela*, 2 ks. *Machabejskie*, *Modlitwa Manasesa*, 3 i 4 *Ezdrasza*. Podczas, gdy kościół rzymsko-katolicki, podobnie jak grecko-katolicki, uznaje wszystkie ks. kanonu greckiego za kanoniczne, kościół ewangelicki księgi deutero-kanoniczne uważa za apokryficzne. **Kanon** N. T. obejmuje 4 ewangelie: św. Mateusza, Marka, Łukasza i Jana, *Dzieje Apostolskie*, listy św. Pawła, list

św. Jakóba, 2 św. Piotra, 3 św. Jana, i 1 św. Judy; nadto Objawienie św. Jana.

Kanon Mszy św., porządek, według którego należy odprawiać Mszę św.

Kanon świętych, rejestr świętych Kościoła katolickiego.

Kanon wiary, decyzje soboru trydenckiego w sprawach wiary, zaczynające się od słów: Si quis dixerit (jeśliby kto rzekł), a kończąca się formułą: Anathema sit (niech będzie przekleństwo).

Kanonada, przewlekły silny ogień artylerji.

Kanoniczki, zgromadzenie panien z domów szlacheckich, mogących wywieść szlachectwo przynajmniej z 3 pokoleń po mieczu i po kazieli, które obowiązane są do czystości i posłuszeństwa, ale nie składają ślubów ubóstwa i mogą wychodzić za mąż. W Warszawie powstała instytucja k. w r. 1745, dzięki fundacji Józefiny Antoniny z Zahorowskich Zamoyskiej.

Kanoniczna postać, albo forma k. (względnie przekształcenie k.), terminy wielokrotnie stosowane w matematyce dla oznaczenia pewnych szczególnych postaci wyrażeń algebraicznych, równań itd. Prosty przykładem przekształcenia kanonicznego jest np. przekształcenie trójmianu kwadratowego według wzoru:

$$ax^2 + bx + c = a \left[\left(x + \frac{b}{2a} \right)^2 + \frac{4ac - b^2}{4a^2} \right].$$

Kanoniczne ewangelje, ob. **Kanon**.

Kanoniczne prawo, ob. **prawo kanoniczne**.

Kanoniczne przeszkody, ob. **Impedimenta**.

Kanonier, szeregowiec artylerji.

Kanonierka, lekki statek wojenny.

Kanonik, członek kapituły katedralnej lub kolejalnej; **prałat-kanonik**, sprawujący dygnitarstwo kapitulne.

Kanonicy, uczeni znawcy prawa kościelnego. Jakkolwiek tezy kanonistów nie są uważane za źródła prawa, to jednak nowy kodeks prawa kanonicznego nakazuje szukać w ich dziełach rozwiązania wszystkich spraw, których prawo powszechne i partykularne wyraźnie nie rozstrzyga.

Kanonizacja, akt kościelny, na mocy którego zmarły wierny, wsławiony świętobliwością życia, zostaje uznany za świętego. K. dokonyuje papież na publicznym konsystorzu.

Kanopus, staroż. m. w Egipcie; w ruinach resztki świątyni Serapisa.

Kanopus, gwiazda, ob. **Canopus**.

Kanopy, pogrzebowe wazy egipskie i etruskie, uwiecznione wyobrażeniem głowy, służące do przechowywania zabalsamowanych wnętrzności zmarłego; wyrabiano je przeważnie z terakoty.

Kanossa, ob. **Canossa**.

Kanpur (ang. Cawnpore), m. w prow. Agra-Oudh (Indje bryt.), nad rz. Ganges; 216.500 mieszk., węzł. st. kol.; wyroby bawełniane, jubilerskie, garbarnie; owoce, jarzyny.

Kansas, stan St. Zj. Am. Płn., 212.780 km²,

1.769.500 mieszk., przeważnie metodystów; 58.000 murzynów; rolnictwo, chów bydła; bogactwa kopalne: węgiel, gaz ziemny, cement; stol. Topeka (50.000 mieszk.).

Kansas City, dwa m. St. Zj. Am. Płn., 1) największe m. w stanie Kansas, nad rz. K., 101.500 mieszk.; fabryki, wielkie rzeźnie; 2) m. w stanie Missouri, 324.500 mieszk.; handel zbożem i bydłem; wyrób maszyn, warsztaty kolejowe.

Kansas River, prawy dopływ rz. Missouri (St. Zj. Am. Płn.), dług. 1.000 km.

Kan-su, prow. płn.-zach. Chin, 351.400 km², 3.810.000 mieszk.; stol. Lan-czou; wywóz włny i owoców.

Kant Immanuel, najznakomitszy filozof niemiecki, * 1724 w Królewcu, syn rymarza; 1755 docent prywatny tamże, 1770 prof.; wykładał do roku 1796; † 1804. Metafizyka nie jest dlań nauką o istocie rzeczy, lecz zadaniem jej jest stwierdzenie granic ludzkiego poznania. Poznanie oparte jest na doświadczeniu zmysłowym. Zmysły dostarczają nam materiału doświadczenia, ale już ujętego w formę, pochodzącą z samego rozumu. Ta nierozdzielna łączność formy doświadczenia z materiałem doświadczenia uniemożliwia nam poznanie „rzeczy samej w sobie”, która dla umysłu ludzkiego istnieje tylko jako zjawisko (Erscheinung). Idee zaś i ideały tworzą świat czystego rozumu (mundus intelligibilis), w przeciwstawieniu do świata zjawisk (mundus sensibilis), który istnieje tylko w podmiocie i nie daje poznania przedmiotowego. Idee i ideały są wytycznymi myślenia i działania, nie są wiedzą, do której doszedł rozum teoretyczny, lecz postulatami rozumu praktycznego; nie są przedmiotami wiedzy, lecz wiary. W etyce Kant kładł nacisk na pojęcie obowiązku. Moralnem jest takie działanie, które zrodziło się z czci dla prawa moralnego, nie zaś z miłości ku temu, co ma wynikać z działania. Najwyższą zasadą moralności jest autonomia, wolność woli. Kanta kategorię imperatyw brzmi: „Czyń tak, aby zasada twej woli mogła zawsze być zarazem zasadą powszechnego prawodawstwa”. Dzieła: „Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels” (1755), „Kritik der reinen Vernunft” (1781), „Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik” (1783), „Grundlegung zur Metaphysik der Sitten” (1785), „Kritik der praktischen Vernunft” (1788), „Kritik der Urteilskraft” (1790), „Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft” i in.

Kant'a-Laplace'a hipoteza, ob. **kosmogoniczne hipotezy**.

Kantabryjskie góry, zachodnie przedłużenie Pirenejów w Hiszpanji płn.; szczyt Peñas de Europa, 2.665 m. wys.

Kantak, pazur wielkiego palca u ptaka, inaczej ostroga.

Kantak Kazimierz, polityk polski, * 1824, † 1886; od 1862 poseł do sejmku pruskiego, od 1873 do parlamentu niemieckiego; słynął ia-

ko wybitny mówca i znakomity obrońca sprawy polskiej.

Kantakuzenos, starożytny ród grecki, z którego pochodzili m. in. Jan VI, cesarz bizantyński (1341—1355); Dymitr, Szczerban i Stefan, w XVII i XVIII w. gospodarowie wołoscy.

Kantar, 1) rodzaj munsztuka dla koni; 2) uźdźnica bez wędzidła, służąca do uwiązywania konia u żłobu.

Kantar, turecka jednostka ciężaru. Od roku 1874 kantar-a-chary wynosi 100 kg.

Kantarej, urzędnik w wojsku zaporoskiem, którego obowiązkiem był pobór dochodów z przedmieść Siczy i wyznaczanie ceny na napoje. Pod jego dozorem i zarządem były mlary i wagi.

Kantarydy (cantharides), muchy hiszpańskie, Lytta vesicatoria, owady z rzędu tęgopokrywych (Coleoptera), pospolite w całej Europie; są barwy zielonej, czasem niebieskawej ze złocistym polyskiem, przebywają przeważnie na jesionach; w odwołku zawierają substancję czynną kantarydynę, środek, silnie drażniący skórę i wywołujący na niej pecherze; przyjęcie kantarydyny nawewnątrz powoduje zapalenie nerek. W dawnej medycynie plasty z k-dyny, tzw. wezykatorje, były szeroko stosowane.

Kantarydyna, C₁₀H₁₂O₄, związek organiczny, ciało krystaliczne o temp. topn. 218°; w wodzie nierozpuszczalne, w alkoholu i eterze b. trudno; jest silną trucizną. Ob. **kantarydy**.

Kantata, utwór wokalny kilkogłosowy, złożony z recytatywów, aryj, duetów, chórów itd. z towarzyszeniem orkiestry. Zasadniczo kantata powinna być utworem lirycznym, ponieważ jednak w dłuższych tekstach trudno uniknąć opisowości a nawet dramatycznego patosu, u wielu kompozytorów k. przybiera formę oratorjów, o ile zaś nie jest utworem kościelnym, zmienia się w inną, bardziej określoną formę: legendy, ballady itp. Przy końcu wieku XVI k. była gałęzią muzyki kościelnej i w tym duchu tworzył przeważnie swe słynne k. J. S. Bach. Świecka k., według dzisiejszego pojęcia jest utworem najczęściej okolicznościowym, napisanym w celu uczczenia jakiegoś dziejowego momentu lub jakiejś wybitnej jednostki.

Kantecki Klemens, historyk i krytyk literacki polski, * 1851, † 1885; z licznych prac: „Hieronim Savonarola, epizod z dziejów Florencji” (1872), „Dwaj Krzemieńczanie: Alojzy Feliński i Józef Korzeniowski” (1879), „Ojciec Stanisława Augusta” (2 t., 1880), „Sumy Neapolitańskie” (1881).

Kantemir, ród gospodarów wołoskich; z niego: K. Antjoch, satyryk i dyplomata rosyjski, * 1709 w Konstantynopolu, † 1744 w Paryżu; autor satyr, bajek i epigramatów.

Kanter Jan Jakób, księgarz w Królewcu, * 1738, † 1786; wydawca wielkiego atlasu geograficznego Polski; dzieło to, znane pod nazwiskiem wydawcy, jest pracą, pochodzącą z czasów Jana Kazimierza, jedynie poprawiona i uzupełniona przez Kantera.

Kanton (franc. canton), pewna granicami określona okolica kraju, — okręg. We Francji kilka gmin tworzy kanton, a kilka kantonów okręg (arrondissement). Ustrój konstytucyjny Szwajcarii opiera się na podziale terytorjalnym na 22 kantony, które w rozwoju historycznym stanowiły oddzielne państwa. Kantonalna rada (Consell des Etats, Ständerath) — jedna z izb parlamentu szwajcarskiego, do której każdy z kantonów wybiera 2 posłów. Ob. **Szwajcaria**.

Kanton (chiński Kuang-czou-fu, ang. i franc. Canton), m. port. i stol. prow. Kuang-tung (Chiny płd.) nad rz. Czu-klang (Perłowa); 900.000 mieszk.; najbardziej przemysłowe m. Chin; wywóz jedwabiu i herbaty; wyroby z kości słoniowej i porcelany.

Kantonicy, w Rosji do 1865 r. nazwa synów wojskowych niższych szarż, którzy aż do śmierci przeznaczeni byli do służby wojskowej. Nazwa zapożyczona z Prus, Piotr Wielki założył w 1721 r. przy każdym pułku szkołę garnizonową dla 50 synów żołnierskich; w 1808 r. szkoły te zreorganizowano i nadano im nazwę kantonijskich. Aleksander II manifestem koronacyjnym zwolnił synów żołnierskich od przymusu wojskowego i skasował kantonistów.

Kantor (franc. comtoir), stół biurowy, sklepowy. Pokój kasowy, biuro.

Kantor, nazwa przodującego w chórze oraz solisty w kościele ewangelickim i w żydowskiej synagodze.

Kantówka, strzelba, mająca graniaste wnętrze lufy; lufa kanciasta.

Kantyczki, zbiór pieśni o treści religijnej.

Kantylena, ustęp melodyjny w utworze instrumentalnym, mający charakter wybitnie śpiewny, wokalny.

Kantyna (franc.), wyszynk, gospoda, zwłaszcza w wojsku.

Kantyzm, kierunek filozoficzny, rozwijający rozmaite zagadnienia filozofji Kanta. Posiada licznych zwolenników w rozmaitych krajach Europy. Ob. **Nowokantyzm**.

Kanuri, lud zamieszkujący Bornu i płn. część kraju Adamaua w Nigerji pokrewny Kanembu pod względem pochodzenia i wyznania.

Kanut albo **Knut** Wielki, kr. duński i angielski (1016—35), * 965; w r. 1027 wraz z ces. Konradem II walczył przeciw Polsce i zajął zach. część Pomorza; 1028 zdobył Norwegię; † 1035.

Kanwa, specjalny rodzaj rzadkiej tkaniny, której kratki służą do wyszywania na nich włóczką lub jedwabiem. Przenośnie oznacza pierwotny zarys pomysłu, szkic.

Kanzona (Canzona, Chanson), solowy śpiew z towarzyszeniem instrumentu, K., śpiewane przez lud nad wybrzeżem morza Śródziemnego, lub układane przez trubadurów zajmowały się przeważnie erotyką; zaczęto je później nazywać romansami, o ile przybierały charakter sentymentalny. Włoskie wiosienki ślaskie nazywają się Canzone villanesche, villanelle, villote alla

Kanopa.

capolltana itp. W XVI w. zaczęto uprawiać k. instrumentalną (canzona a suonar), z czego później powstała sonata; określenie to ma nadal zastosowanie, jeżeli kompozytor podkreśla pieśniewy charakter utworu.

Kańczug, bicz z rzemienia, umocowany na kij.

Kańsk, m. pow. w gub. jenijskiej (Syberja zach.) nad rz. Kana; 7.500 mieszk.

Kaokoveld, wyżyna w Unji Płd. Afryki, 1.800 m. wys.; kopalnie miedzi, cyny, rudy żelaznej, złota.

Kao-li-kou, chińska nazwa Korei.

Kaolin, minerał $H_2Al_2Si_2O_8 \cdot H_2O$, jednoskośny, pseudoheksagonalny, z doskonałą łupliwością równoległą do podstawy. W kryształach rzadki, najczęściej skupienia blaszkowate, zbite, ziemiste lub sypkie. Jest to minerał istotny przeważnej części glin (ob. gliny). Kryształki jego są bezbarwne. Skupienia bywają białe, szarawe, żółtawe, różowe lub zielonawe, zależnie od zanieczyszczeń. Ciężar właściwy od 2,2 do 2,6. Kaolin w postaci wyraźnych kryształków nazywamy nakrytem. Znany w żyłach kruszcowych. W postaci zbitej, twardej, w skupieniach groniastych nerkowych, o budowie skorupowej — litomarga czyli mózg skalny. Ziemiste skupienia kaolinu nazywamy ziemią porcelanową (po chińsku kao-ling) ponieważ zmieszane z odpowiednią ilością skalenia potasowego (ob. ortoklaz) i wypalone w mocnym ogniu dają porcelanę. Wyrabiano ją od czasów niepamiętnych w Chinach, a w r. 1706 ponownie odkrył wyrób porcelany alchemik saski Böttger. Najslawniejsze złoża kaolinu, zazwyczaj spoczywające na granicie, gdyż powstały z zawartego w nim skalenia, znajdują się w miejscowościach, słynnych z wyrobu porcelany: Limoges we Francji, Schneeberg i Meissen w Saksonii, Korzec na Wołyniu.

Kapa, w puszczy metalowe okucie pod kolba strzelby; ogólnie: nakrycie.

Kapadocja, w staroż. kraina na wsch. Azji Mniejszej.

Kapanidża, futro z kun, gronostajów lub sobolów, noszone przez Turków jako oznaka honorowa.

Kapar ciernisty, ob. *Capparis spinosa*.

Kaparowate, ob. *Capparidaceae*.

Kapela (Capella, Chapelle), pierwotnie miejsce boczne w kościele, kaplica, w której umieszczano śpiewaków, skąd nazwa dostała się chórowi (kapeliści), a w czasach, gdy do śpiewu kościelnego zaczęły się dołączać instrumenty — całemu zespołowi. Gdy w XVI w. usunięto instrumenty z muzyki kościelnej i zapanował w Włoszech styl Palestriny, nazwa „a capella” zaczęła oznaczać wyłącznie muzykę chóralną bez akompanjamentu instrumentalnego. Jeżeli chodzi o chóralny utwór poważny, w ten sposób pisany, to do dzisiaj określenie a capella utrzymało swe znaczenie. W XIX w. nazwa niemiecka Kapelle a polska kapela już nie oznaczały chóru, lecz wyłącznie muzykę instrumentalną.

Kapela Rorantystów na Wawelu (chór ka-

picy katedralnej), ufundowana przez króla Zygmunta Starego w r. 1540, należała do chórow, stojących na wyżynie wirtuozostwa koloraturowego XVI wieku. W skład k. wchodził wyłącznie Polacy: 9 śpiewaków-kapelanów, jeden kleryk i dyrektor chóru. K. R. miała duże znaczenie w rozwoju kompozycji kościelnej w Polsce.

Kapela Wielka i Mała, pasma górskie w Alpach Dynarskich, 1.533 m. wys.

Kapelan, ksiądz, zarządzający kaplicą. Również duchowny wojskowy — k. polowy.

Kapelmistrz, muzyk, kierujący chórem lub kapelą, względnie orkiestrą, inaczej — dyrygent. Dawniej dyrygowanie odbywało się tylko ruchem ręki, następnie od klawikordu ustawionego w orkiestrze, później dyrygował pierwszy skrzypek (zwłaszcza przy tańcach), w końcu kapelmistrz zaczął prowadzić orkiestrę pałeczką czyli batutą. Sztuka dyrygowania w ostatnich czasach wystąpiła na pierwszy plan; dzisiejszy kapelmistrz musi posiadać pierwszorzędne wykształcenie artystyczne.

Kapelmistrzowska muzyka (Kapellmeistermusik) oznacza kompozycję, powstałą pod wpływem rutyny i osłuchania się z niezliczonymi wzorami utworów, z którymi kapelmistrz ma do czynienia. W wieku XVIII nadworny muzyk kierujący musiał obowiązkowo dostarczać co rok pewną ilość kompozycji; dało to początek „kapelmistrzowskiej” muzyce. Nie można zaprzeczyć, że i w ten sposób powstawały arcydzieła (Haydn, Mozart i in.). Obecnie k. m. jest określeniem lekceważącym.

Kaper, okręt, uzbrojony przez prywatnego przedsiębiorcę i posiadający upoważnienie rządu do zabierania okrętów nieprzyjacielskich. K., nie posiadające takiego poważnienia, uważane były za okręty rozbójnicze. W wielu wojnach k. odegrały dużą rolę. U nas poraz pierwszy użył k. na Bałtyku Kazimierz Jagiellończyk.

Kapfenberg, m-ko w Styrii (Austria), 12.600 mieszk.; papiernie, stalownia, fabryki żelaza.

Kapibara, ob. *Hydrochoerus capybara*.

Kapica-Milewski Ignacy, heraldyk, * ok. 1763, † 1817, opracował „Herbarz”, dotyczący drobnej szlachty podlaskiej, wydany w r. 1870 przez Z. Glogera.

Kapilarne naczynia, ob. kapilary.

Kapilarność, ob. włoskowatość.

Kapilarny elektrometr, ob. elektrometr włoskowaty.

Kapilary (łac.), w med. naczynia włoskowate, cieniućkie naczynia krwionośne, znajdujące się w postaci rozgałęzionej sieci między naczyniami tętniczymi, a żylnymi. W k. krew tętnicza ulega przemianie na żylną, na ich terenie odbywa się również wymiana gazowa między tkankami ustroju a krwią krążącą (ob. oddychanie tkankowe).

Kapin, w. w Inflantach Polskich, pow. dyneburski (Łotwa); 12.000 mieszk.; 4.000 Polaków.

Kapinosowicz Zyczliwy Wojciech, budowniczy polski w. XVII, syn Wojciecha

Kapinosa, bud. lwowskiego. Wzniósł kośc. św. Krzyża przed bramą Halicką we Lwowie (1628). Pracował nad wymiarami wałów obronnych przedmieścia halickiego (do 1640).

Kapiszon (piston), w puszczy mały kaputek z blaszki miedzianej, zawierający trochę masy, wybuchającej za uderzeniem.

Kapiszonówka (kapiszonka), strzelba dawnego systemu z kapiszonym na panewce.

Kapitalizm, ob. Kapital.

Kapitał. Ricardo określa kapitał, jako „tę część bogactwa narodowego, która zostaje zużyta na wytwórczość”. Według J. St. Milla, kapitałem jest „uprzednio nagromadzony zapas wytworów poprzedniej pracy”, do czego należałoby dodać „który służy do wytwarzania nowych wartości”. Kapitał posiada trzy zasadnicze cechy: 1) jest środkiem, narzędziem lub materiałem dla wytwórczości; 2) jest wytworem uprzedniej pracy ludzkiej; 3) jest tą częścią dochodów żyjącego pokolenia, którą ono — zamiast spożyć — oszczędza w celu wytwarzania nowych wartości. Historycznie kapitałem w okresie myślowym będą najprostsze narzędzia; luk, strzały, sieci; w okresie pasterskim, oprócz tego, stada bydła (dlatego łacińskie pecunia, pieniądz, pochodzi od pecus, bydło); w okresie rolniczym, oprócz uprzednio wymienionych przedmiotów, zapasy zboża od jednego zniw do następnych; w okresie rolniczo-przemysłowym gmachy, narzędzia rzemieślnicze i pieniądze, które zaczęły ułatwiać gospodarkę wymienną; wreszcie w okresie przemysłowym na pierwszy plan wysuwa się kapitał w postaci pieniędzy. Ostatni ten okres bywa nazywany okresem lub ustrojem kapitalistycznym (kapitalizmem), co z naukowego punktu widzenia jest niecisłe, gdyż w poprzednich okresach, z wyjątkiem pierwszego, kapitał odgrywał ogromną rolę. Ponieważ kapitał służy do wytwarzania nowych wartości, więc przynosi zysk tj. pieniężny równoważnik tych nowych wartości. Kapitał dzieli się na stały, włożony w przedmioty bardzo powoli zużywające się, i które tylko w nikłej części wchodzi w koszty produkcji (gmachy, maszyny), i obrotowy, wkładany w przedmioty momentalnego zużycia i całkowicie wchodzi w koszty produkcji (opał, surowiec, koszty robocizny). Poza to kapitał dzieli się na przemysłowy, tj. taki, którym bezpośrednio dysponuje właściciel przedsiębiorstwa i który przynosi zysk w ściślejszym znaczeniu tego wyrazu (dywidendę — w towarzystwach akcyjnych, rentę — od ziemi) i który nie daje zgry ustalonego zysku, gdyż ten zależy od powodzenia przedsiębiorstwa, oraz finansowy, który daje zgry umówiony procent, niezależny od powodzenia przedsiębiorstwa. W ten sposób czynsz dzierżawny może być również zaliczony do kapitału finansowego. Kapitał może być prywatny, publiczny lub prywatno-publiczny. Kapitał prywatny stanowi własność poszczególnych jednostek lub ich grup (towarzystwa udziałowe, towarzystwa akcyjne). Kapitał publiczny stanowi własność

wszystkich obywateli danego terytorjum (np. kolej państwowe należą do państwa, a więc są własnością narodu; przedsiębiorstwa miejskie, gminne, jak również przedsiębiorstwa kooperatyw spożywczych, które mogą należeć do wszystkich, gdyż wszystkich przyjmują na członków); kapitał publiczno-prywatny w przedsiębiorstwach tzw. ekonomii mieszanej, tj. w towarzystwach akcyjnych, gdzie 51% kapitału posiada rząd, 49% prywatni kapitaliści, lub gdzie ten rozdział jest inny, ale zawsze z przewagą kapitału publicznego (np. 33 $\frac{1}{3}$ % państwo, 33 $\frac{1}{3}$ % miasta i kooperatywy spożywcze, 33 $\frac{1}{3}$ % prywatni kapitaliści). Główne poglądy na przyszłość okresu przemysłowego (kapitalizmu) dadzą się sprowadzić do trzech zasadniczych tez: 1) K. prywatny pozostanie zawsze dominującą formą kapitału, gdyż najwięcej sprzyja wytwórczości (pogląd ekonomicznej szkoły liberalnej). 2) K. prywatny powinien być niezwłocznie skonfiskowany na rzecz kapitału publicznego, przeważnie w jego państwowej postaci (pogląd komunistyczny i rewolucyjnie socjalistyczny). 3) K. prywatny powinien konkurować z k. publicznym, a o przewadze powinna decydować większa sprawność (np. jeżeli kolej prywatne lepiej i taniej wożą od kolei państwowych, to winny one być w rękach prywatnych, o czym jednak decydować mogą tylko fakty). Niekiedy k. prywatny może współdziałać z k. publicznym, jak to ma miejsce nie tylko w przedsiębiorstwach ekonomii mieszanej, lecz i w państwowych, miejskich lub komunalnych pożyczkach. Współdziałanie to jest dodatnie dla obydwóch stron, gdyż kojarzy energię i inicjatywę kapitału prywatnego z bezpieczeństwem i poczuciem ogólnej użyteczności k. publicznego.

Kapitał, tytuł dzieła Karola Marxa (ob.).

Kapitał, tytuł dzieła Erazma Majewskiego (ob.).

Kapitan, stopień oficerski, który przyszedł do Polski wraz z autoramentem cudzoziemskim. K. był wtedy z reguły dowódcą kompanii. Obecnie stopień k. jest najwyższym stopniem niższego oficera we wszystkich rodzajach broni, prócz kawalerji, gdzie odpowiada mu stopień rotmistrza. W marynarce k. oznacza zarówno stopień, jak i dowódcę okrętu.

Kapitel (łac. capitulum) lub głowica, górna część kolumny, według której rozpoznajemy porządku stylowe. W introitorstwie k. nazywa się taśmą, naklejana na górnym i dolnym końcu grzbietu książki.

Kapitol (łac. Mons Capitolus), najwyższe z siedmiu wzgórz, na których wznosi się Rzym.

Kapitulacja, umowa, zawierana w przypadku poddania się obleżonego oddziału lub twierdzy. K. oznacza również sam akt poddania się.

Kapitulacje, umowy zawierane, od XV-go w. począwszy, przez państwa chrześcijańskie z Turcją, a wprowadzające dla obywateli

Kapitel.

tych państw sądownictwo konsularne w Turcji. Najstarszą k. jest francusko-tur. z 1535. K. zostały zerwane przez Turcję w r. 1914, co usankcjonował traktat lozański z 1923 r.

Kapitularze (lac.), wyciągi z prawa kościelnego oraz rozporządzeń i przepisów, obowiązujących w danej diecezji, sporządzane przez biskupów.

Kapituła, kolegium duchowne, ustanawiane przy kościołach celem podniesienia kultu. Kapituły dzielą się na katedralne, tj. ustanawiane przy kościołach katedralnych, i kolejalne — przy kościołach zwykłych. Kapituły katedralne stanowią radę przyboczną biskupa, do której zwraca się on w ważniejszych przypadkach, której zdanie jednak go nie krepuje. Kapituły mają osobowość prawną; erekcja i zniesienie kapituł stanowi przedmiot uprawnień stolicy apostolskiej. Członkowie kapituły — kanonicy — dzielą się na dygnitarzy, zw. pospolicie prałatami, oraz zwykłych. Na czele kapituły stoi pierwszy dygnitarz, zwany niekiedy prepozytem albo dziekanem; z innych dygnitarstw kapitułnych należy wymienić stanowisko kanonika-teologa i kanonika-penitencjarjusza.

Kapkan (hak wilczy, węda wilcza), narzędzie do chwywania wilków i lisów; ma kształt rurki, w której są umieszczone dwa ramiona, cokolwiek wystające; kładzie się na nie kawałek mięsa; pociągnięciem, ramiona rozwierają się zwierzęciu w paszczy i wbijają w ciało.

Kaplandja, ob. Przylądkowy kraj.

Kaplice, budowle, przeznaczone do wykonywania kultu, różniące się od kościoła tem, iż dostęp do nich mają tylko uprawnieni. Prawo kanon. rozróżnia kaplice publiczne, urządzone na użytek jakiegoś kolegium tak, że dostęp do nich jest wolny dla wszystkich w czasie nabożeństwa, pół-publiczne, przeznaczone na wyłączny użytek związków, i prywatne.

Kapliński Leon, malarz polski, * 1826, † 1873. Kształcił się w Paryżu u Ary-Scheffera i Roberta Fleury. Malował przeważnie portrety, między innymi Zygmunta Krasieńskiego, Adama i Władysława Czartoryskich, generała Krasieńskiego, Jana Działyńskiego, Raczyńskiego i in. Zajmował się również literaturą; pozostawił kilka dzieł: „Emir Waclaw Rzewuski”, „Nad Wisłą” i inne.

Kapliń ze Sulevic Kasper Zdenek, generał w służbie ces., obrońca Wiednia przeciw Turkom; † 1686.

Kapłaństwo, sakrament, dający władzę spełniania czynności duchownych. Kościół katolicki zna siedem różnych stopni kapłaństwa, z których każdy niższy jest warunkiem uzyskania wyższego; cztery niższe stopnie noszą miano: ostjariat, lektorat, egzorcysta, akolit; trzy wyższe: subdiakon, diakon i kapłaństwo. Dopelnienie kapłaństwa stanowią święcenia biskupie, dające władzę bierzmowania i udzielania święceń kapłańskich; święcenia biskupie, zwane też konsekracją, są zastrzeżone

papieżowi. Ważnie mogą być wyświęceni tylko mężczyźni; wolno wyświęcać tylko tych, którzy mają przez prawo wymagane warunki, są wolni od wadliwości (nieprawie pochodzenie, ułomność na ciele) i przeszkód (niekatolicka wiara rodziców, zawarcie prawnego małżeństwa). Warunkiem udzielenia święceń kapłańskich jest wiek kanoniczny (24 lata), odpowiednia nauka (cztery lata studjów teologicznych w zakładzie publicznym), zapewnione środki utrzymania (beneficjum, majątek własny, pensja).

Kapłon, kogut, któremu wycięto organy płciowe, by uczynić jego mięso smaczniejszym i bardziej tłustym.

Kapnist Wasilij, poeta rosyjski, * 1756, † 1823; pisał liczne ody, utwory liryczne oraz komedię satyryczną „Jabieda” (Pieniactwo), wystawioną w 1798, później zabronioną i dopiero za Aleksandra I przywróconą na scenę.

Kapoewas, ob. Kapuas.

Kapalna, w. w komit. Heresz (Węgry); 26 i 27 lut. 1849 r. bitwa powstańców węgierskich z Austriakami.

Kaponjera, schron lub ganek w twierdzy.

Kaposi Moritz, lekarz węg., * 1837 w Kaposvar (Węgry); prof. w Wiedniu; napisał kilka wybitnych dzieł z zakresu chorób skórnych i wenerycznych; † 1902 w Wiedniu.

Kapostas Andrzej, mieszczanin i radny warszawski, nobilit. 1790; brał udział w przygotowaniu powstania 1794 r.; w czasie powst. członek Najw. Rady Nar., pod koniec r. 1794 wywieziony do Rosji. † na wygnaniu.

Kaposvár, m. w komit. Somogy (Węgry), nad rz. Kapos; 30.000 mieszk.; węzł. st. kol.; handel zbożem i koźmi, tytuń, winnice.

Kapp Friedrich, historyk niemiecki, * 1824, † 1884. Napisał: „Geschichte der Sklawerei in den Ver. Staaten”, „Der Soldatenhandel deutscher Fürsten nach Amerika” i in.

Kapp Wolfgang, urzędnik i polityk niemiecki, * 1858; w czasie wojny, jako jeden z przywódców partii wojennej „Vaterlandspartei”, zwalczał kanclerza Bethmanna-Hollwega; w marcu 1920 usiłował dokonać monarchistycznego zamachu stanu; chwilowo opanował Berlin, lecz powstanie (Kappputsch) szybko się załamało, a K. uciekł do Szwecji.

Kapral, stopień podoficerski, zazwyczaj dowódcą drużyny bojowej.

Kapral mały (mały k.), przezwisko, nadane Napoleonowi przez jego żołnierzy.

Kapri, ob. Capri.

Kapriole (włosk.), gwałtowne skoki.

Kapsberger Johann, kompozytor niemiecki, † 1650 w Rzymie; w twórczości swojej podlegał wpływowi Cavalleri; uprawiał operę religijną; do najcenniejszych kompozycji K. należy „Apoteoza Ignacego Loyoli”; stosował styl jednogłosowy (Stile rappresentativo).

Kapstad, ob. Capetown.

Kapsułki (Capsulae), torebki do lekarstw, pokrywane razem z lekarstwem. Rozróżniamy k. maczne (opłatki, Nebulae medicinales) z ma-

ki pszennej i krochmalu, do proszków i klejowe (Capsulae gelatinosae), z żelatyny z dodatkiem gliceryny i cukru, do leków płynnych.

Kapteyn Jacobus Cornelius, astronom holenderski, * 1851, † 1922; w latach 1875—78 obserwator w obserwatorium w Lejdzie, od 1878 profesor astronomii na uniwersytecie w Gronindze. Studjował ruchy własne gwiazd, z których wyznaczał ich paralaksy, podał nową metodę fotograficzną wyznaczania paralaks gwiazd, badał kierunek ruchu układu słonecznego. Twórca hipotezy o dwukierunkowości ruchu gwiazd.

Kaptur, 1) okrycie rzemieńne na głowę, zasłaniające oczy ptaka drapieżnego, używanego do łowów; 2) klapka, zakrywająca otwór torby myśliwskiej; 3) zasłona, nakładana koniom na oczy; 4) nakrycie głowy.

Kaptur, pierwotnie konfederacje, zawiązywane od r. 1572 na sejmikach szlacheckich w Polsce w czasie bezkrólewia; potem sądy w czasie bezkrólewia (ob. kapturowe sądy).

Kapturowe sądy. W czasie bezkrólewia w dawnej Polsce ustawały wszystkie sądy, gdyż funkcje swe wykonywały jedynie z mocy władzy królewskiej, króla zaś nie było. By utrzymać bezpieczeństwo okazało się nieodzownym powołać do życia jakąś władzę sądową. Tą władzą są utworzone już w czasie pierwszego bezkrólewia — sądy kapturowe, które wyrokowały z mocy zwierzchniej władzy, jaką miały kaptury, jako konfederacje. W pierwszych bezkrólewiach sądy te tworzone, dodając do boku starostom wybranych na sejmiku sędziów. W późniejszych bezkrólewiach tworzą te sądy jedynie z wybieranych sędziów, zwanych kapturowymi, którym dodawano sąd ziemski. Sądy kapturowe tworzone po województwach i ziemiach, uzupełniał je sąd kapturowy generalny, który powoływano do życia w czasie elekcji dla zabezpieczenia spokoju i bezpieczeństwa na sejmie. Członków sądów kapturowych generalnych wybierał sejm. W drugiej połowie XVII w. pojawiają się nieznanne poprzednio sądy konfederacyjne; tworzone je na wzór kapturowych, tylko z nieco szerszą kompetencją. Późniejsze konfederacje osobnych sądów konfederacyjnych nie tworzyły.

Kapua, ob. Capua.

Kapuas (holend. Kapoewas), rz. na wyspie Borneo, 600 km. dług.; żeglowna.

Kapucyn (kapucynek), gatunek gołębia z szyją obrożniętą nakształt kaptura; 2) odmiana jeśiotra.

Kapucyni, odłam zakonu franciszkanów - oberwantów, nazwani tak od spiczastego kaptura; zorganizowani przez Mateusza de Bassi w 1528 r., a zatwierdzeni w r. 1528; obowiązani są do zachowywania ubóstwa; czynili się w młodszych i w duszpasterstwie. Do Polski sprowadził ich król Jan Sobieski

Kapucynki, zakonnice; 1) k. klaryski, ustanowione przez Marię Maurycę Longa w r. 1534 w Neapolu; zachowują regułę św. Franciszka z Asyżu; przyjęły konstytucje kapucynów i ubiór podobny do kapucyńskiego; 2) k. tercjarki, w tych klasztorach tercjarek franciszkańskich, które przyjęły konstytucje kapucyńskie

Kapudan-basza, wielki admirał, dowódca wszystkich sił morskich w Turcji, pod którego zarządem zostawały wszystkie zakłady marynarki oraz wyspy tureckie ze wszystkimi przystaniami i wybrzeżami. Jako minister marynarki był członkiem dywanu.

Kapurthala, państwo holdownicze w Pendżabie (Indje bryt.); 1.632 km², 314.300 mieszkańców; stol. K., 18.500 mieszk.

Kapusta, ob. Brassica.

Kapuściński Józef, działacz patriotyczny. * 1817 w Gorlicach; urzędnik w Pilźnie, ucześnik powstania 1846 r., stracony we Lwowie wraz z Teofilem Wiśniowskim 1847 r.

Kapwerdyjskie (wyspy), ob. Zielonego przylądka wyspy.

Kara, po turecku i w jęz. tureckich — czarna.

Kara, rz. w Rosji płu., 224 km.

Kara, akt reakcji prawnej z powodu przestępstwa, który zawiera ujemne skutki dla przestępcy. Pierwotnie kara stanowiła prywatną sprawę pokrzywdzonego, jako zemsta. Z biegiem czasu państwo wzięło na siebie te funkcje, ponieważ k. „prywatna” zależy od siły i możliwości pokrzywdzonego i wskutek tego albo może być niewykonalna, albo też zbyt dotkliwa, podczas gdy władza państwowa rozporządza potrzebną siłą, a przytem, jako „osoba trzecia”, jest bezstronna. Zapatrywania na istotę i cele k. zmieniały się w ciągu wieków, i dziś jeszcze istnieją różne zapatrywania na karę. Najdawniejsza jest teoria, upatrująca w karze zemstę; inne widzą cel jej w odstraszeniu, względnie w poprawie (kara celowa), inne w odosobnieniu przestępcy, a więc zabezpieczeniu przed nim społeczeństwa. Wszystkie te teorie mają i dziś swych przedstawicieli. Wedle najnowszych zapatrywań kara da się uzasadnić, jako wyrównanie pozycji przestępcy z pozycją ludzi, przestrzegających ustaw, o ile przestępca swój los przez przestępstwo polepszył. O ile nie, to daje się kara uzasadnić jedynie, jako kara celowa.

Karabag, płyta wyżynna o szczytach do 3.600 m. wys., w Azerbejdżanie (Kaukaz wsch.); dawn. oddzielny chanat, włączony w 1813 r. do posiadłości rosyjskiej.

Karabela, lekka, krzywa, wschodnia szabla używana w dawnej Polsce przy uroczystym stroju od czasów Zygmunta I.

Karabin, ręczna broń palna o długiej gwintowanej lufie. Obecnie używane w wojsku k. są bez wyjątku małokalibrowe (6,5 do 8 mm.) i wielostrzałowe (5—12 strzałów), przeważnie powtarzalne (z k. samoczynnymi, tj. wysyskującymi do powtórzenia naładowania siłę odrzu-

Ubiór członka zakonu Kapucynów.

Państwo	Nazwa karabinu	Kaliber	Ciężar		Długość bez bagnetu	Prędkość początkowa pocisku	Liczba naboju w magazynie w ładowaniach	
			karabinu	naboju			w magazynie	w ładowaniach
Belgia	Mauser W. 90	7,65	3,9	28	—	620	5	120
Dania	Krag Jörgensen W. 89	8	4,25	30	—	650	5	—
	Lebel W. 86 93	8	4,18	29	—	632	8+1	120
Francja	Berthier W. 16	8	3,7	29	1,30	—	5	120
Niemcy	Mauser W. 98	7,9	3,8	27	1,25	635	5	120
Austria	Mannlicher W. 95	8	3,3	28,3	—	620	5	130
Anglia	Lee-Enfield W. 93	7,7	3,8	26,7	1,12	610	10	115
Rosja	Mosin-Nagant (3 linjowy)	7,62	4,1	25,8	1,30	620	5	150
Japonia	Avisaka W. 97	6,5	3,9	—	1,27	—	5	—
	Avisaka W. 05	6,5	3,9	—	1,27	—	5	—
Włochy	Mannlicher-Carcano W. 91	6,5	3,9	22	1,28	710	6	192
Holandja	Mannlicher W. 93	6,5	4,1	22,4	—	730	5	162
Hiszpanja	Mauser W. 93	7	3,9	24,2	—	725	5	—
Szwajcaria	Schmidt-Rubin W. 89/96	7,5	4,2	27,5	1,3	620	12	100
Turcja	Mauser W. 90	7,65	3,9	27	—	652	5	—

tu przy strzale, robione są na razie doświadczenia); celownik ich sięga ponad 2000 m., a ciężar nie przenosi 4 i pół kg. Naogół, pod względem swych zalet, k., będące obecnie w użyciu, nie odbiegają zbytnio od siebie. Dobry k. wojskowy powinien posiadać następujące zalety: dalekość przy możliwie płaskim torze pocisku, szybkostrzelność, celność, prostotę konstrukcji oraz wytrzymałość przy użyciu jako broń biała (bagnet). W Polsce nie posiadamy narazie własnego typu k. Z będących u nas w użyciu najbardziej rozpowszechnione są następujące typy k.: Mauser 98, Mannlicher 95, Berthier 16. Por. tablica.

Karabin maszynowy, samoczynna broń palna, strzelająca zwykłymi kulami karabinowymi, naładowanymi w specjalne taśmy lub magazynki, i wyszukująca do ponownego naładowania oraz strzału siłę odrzutu przy poprzednim strzale, dzięki czemu otrzymuje się pewną ciągłość ognia. Pierwotnie k.m. były używane do uzbrojenia twierdz i statków wojennych, lecz z czasem stały się jedną z ważniejszych broni w oddziałach polowych. Poraz pierwszy z doskonałymi wynikami zastosowano k. m. w czasie wojny połudn.-afrykańskiej; późniejsze doświadczenia, przeprowadzone z k. m. w czasie wojny ros.-jap., potwierdziły całkowicie ich znaczenie w wojnie współczesnej. K. m., dzięki ogromnie dużej szybkostrzelności, posiada wielką siłę ognia i pozwala na zastąpienie nim większej ilości strzelców. Obecnie rozróżniamy trzy zasadnicze typy k. m.: ciężkie k. m. (c. k. m.), posiadające specjalną podstawę i dosyć znaczną celność i skuteczność ognia; zwykłe zgrupowane są organizacyjnie w kompaniach c. k. m. i pozwalają dowódcy na wydane zmasowanie ognia, skierowane na jeden punkt; lekkie k. m. (l. k. m.), nieposiadające specjalnej podstawy i nadające się do przenoszenia, lecz zato mniej skuteczne pod względem ogólnym; ręczne k. m. (r. k. m.), przenoszone z łatwością przez jednego

człowieka, nadające się nawet do strzelania z ręki w marszu, lecz najmniej skuteczne pod względem ogólnym. Dwa ostatnie typy stanowią broń kompanii piechoty, a r. k. m. jest ośrodkiem, dookoła którego grupuje się cała walka drużyny bojowej. Polska nie posiada narazie własnego typu k. m. Z najbardziej rozpowszechnionych systemów k. m. należy wymienić: k. m. Maxima (niemiecki i rosyjski typ), Motehkiss, Skoda, Schwarzlose (Austria), Colt (Anglia) i in.

Karabugaz, wielka zatoka na wybrzeżu wschodnim m. Kaspijskiego; zawiera znaczne pokłady soli glauberskiej.

Kara Buran (tureck. — czarna burza), bagniste jezioro w Turkiestanie wsch. (Azja środkowa), przez które przepływa rz. Tarym, wpadająca do jez. Lob-Nor (ob.).

Kara Dag (tureck. — czarna góra), góry w Armenii wschodniej, (Turcja), dosięgające w szczycie Segran 3.000 m. wys.

Kara Darja, pr. dopływ Syr-Darji w aut. rep. Turkiestańskiej, dług. 280 km.; ma ważne znaczenie irygacyjne, gdyż odprowadzono z niej mnóstwo kanałów, zraszających prowincję fergańską.

Karacena, giętka, przylegający do ciała pan-cerz luskowy na mocnej skórze, b. rozpowszechniony w końcu XVII w. noszony przez Jana Sobieskiego.

Karachi, ob. Karaczi.

Karaczajowie, plemię turecko-tatarskie, osiadłe na płn. Kaukazie w pobliżu źródeł rz. Kubań; liczy 27.222 głów według spisu z r. 1897; hodowcy bydła i rybacy.

Karaczan, **karakan**, **karaluch**, ob. Blatta.

Karaczew, m. pow. w gub. orłowskiej (Rosja środk.), 17.000 mieszk.; fabryki powozów i lin.

Karaczl (ang. Karachi), m. port i okręgowe w prow. bombajskiej, nad rz. Indus (Indje bryt.); 217.000 mieszk.

Karadźić Wuk Stefanović, twórca nowoserbskiego języka literackiego i nowszego piśmiennictwa narodowego. *1787, †1864; ogłosił pierwszą gramatykę serbską: „Pisemnica srbskoga jezika po goworu prostoga naroda“ (1814), zbiory pieśni ludowych: „Mała prostonarodna slaveno-srbska pesmarica“ 1814, i in., oraz „Život i obczaji naroda srbskoga“ i w. in.

Karadzordża albo **Karageorgewicz**, książęta serbscy, 1) Georg Pletrowicz Czerny, założyciel dynastji, oswobodziciel i pierwszy książę Serbji. *1762, †1817; 2) Aleksander, syn poprz., *1806; ks. serbski 1842—58; †1885; 3) Piotr I, syn poprz., *1846, król serbski od 1903, od 1918 król serbsko-chorw.-słow.; †1921; 4) Aleksander, syn poprz., *1888, król serbski od r. 1921.

Karafa - Korbut Kazimierz, współczesny profesor higieny na uniwersytecie wileńskim. Wydał szereg prac specjalnych i większe dzieło: „Zasady higieny“.

Karafuto, japońska nazwa płd. części wyspy Sahalin, którą Japonja uzyskała od Rosji w r. 1905 na podstawie traktatu w Portsmouth; 36.400 km², 80.000 mieszk.; rybołówstwo.

Karagan Choch, ob. Burdżula.

Karagana syberyjska, ob. Caragana arborecens.

Karagwe, stepowa kraina wyżynna (Afryka wsch. bryt.).

Karalbowie, jedna z wielkich grup etnicznych Am. Płd. Indianie ci zamieszkiwali wielkie obszary płn. tego kontynentu i większość wysp Antylskich, obecnie zamieszkują tylko wnętrza Gujany i Brazylii płn.-zach., żyjąc przeważnie w stanie pierwotnym; na wyspach Antylskich zostali wytopieni b. szybko przez zdobywców europ. Terytorjum, zarezerwowane dla K. w Antylach, znajduje się na wyspie Dominica, gdzie na 400 mieszk., właściwych K. jest ok. 100, a resztę stanowią mieszkańcy z murzynami, tzw. Czarni Karalbowie. Dawni K., dobrzy żeglarze, rybołowcy i łowcy, byli ludożercami.

Karaibskie góry, góry w Wenezueli płn. (Am. Płd.); kopalnie węgla, miedzi i siarki.

Karaibskie morze, ob. Śródziemne morze amerykańskie.

Karaibskie wyspy, dawna nazwa Małych Antylów.

Karaici, sekta żydowska, nie uznająca Talmudu. Główny ich żrąb zamieszkuje Krym, gdzie podbili przez Tatarów, przyjęli ich język, zachowując hebrajszczyznę jedynie jako język kultu. Z Krymu przybywali do Polski i na Litwę; pierwszy miał ich sprowadzić Witold z końcem XIV w. wraz z tzw. Tatarami litewskimi, osadzając w Trokach potem w Łucku i Haliczu. Prawodawstwo traktowało ich zrazu na równi z Żydami, potem stopniowo zaczęto ich wyróżniać: ustawodawstwo rosyjskie uprzywilejowało ich wyraźnie w porównaniu z Żydami. K. na ziemiach polskich nie byli nigdy liczni; spis z końca XVIII w. wykazał ich ok. 4.000. Obecnie mieszkają jeszcze na Litwie w Trokach, w Poniewieżu i Wilnie, na Wołyniu w Łucku i w b. Galicji w Haliczu.

Mają własne domy modlitwy i literaturę, prawie wyłącznie teologiczną (hebrajską); w życiu codziennem posługują się narzeczem tatarskim.

Karaimi, ob. Karaici.

Karaiskakis Georgios, bojownik o niepodległość Grecji, *1782, †1827; zwyciężył Turków pod Arachowa, poległ pod Atenami.

Kara-Kalpacy, plemię turecko-tatarskie, zamieszkujące w obrębie auton. rep. Turkiestańskiej (Rosja środk.-azjat.) pow. amudaryjskiej i kokański; ogółem było ich 104.274 głów, według spisu z r. 1897; obecnie ok. 140.000.

Kara-Kirgizj należą do plemienia turecko-tatarskiego, ale różnią się znacznie od Kirgizów stepowych, cz. Kirgiz-Kajsaków; prowadzą życie koczownicze, żyją w prow. fergańskiej w auton. rep. Turkiestańskiej (Rosja środk.-azjat.) i w Kaszgarji; według spisu z r. 1897 liczą 201.682 głów; obecnie 600.000.

Karakoła albo **Karakoel**, sposób walki kawalerskiej, wytworzony dzięki przypisywaniu przesadnego znaczenia broni palnej przez niemieckich rajtarów w XVI w., i stosowany przez całą Europę zachodnią do końca XVII w. Polegał na podtrzymywaniu ognia z pistoletów. Ponieważ ładowanie pistoletów odbywało się podówczas nadzwyczaj powolnie, szykowano kornety kawalerji o 8—17 szeregach, przyczem pomiędzy rajtarami istniał odstęp, pozwalający na swobodny przejazd. Oddział taki zbliżał się do przeciwnika na odległość strzału, pierwszy szereg dawał salwę, zawracał w miejscu i pędził przez odstępy za tylny szereg, gdzie ponownie ładował pistolety; za nim kolejno to samo robiły inne szeregi. Kluszyn, Kircholm i Trzciana wykazały przewagę naszej jazdy; ostatnia bitwa wywarła ogromny wpływ na reformę taktyki kawalerji, dokonaną przez Gustawa Adolfa, który spróbował częściowo zastosować taktykę jazdy polskiej.

Karakoel (od 1889—1923 Przewalsk), m. pow. w rep. Turkiestańskiej (Rosja środk.-azjat.), 8.000 mieszk.; pomnik M. Przewalskiego, który zmarł w okolicach K. w 1888 r.

Karakorum lub **Mustag**, łańcuch górski w Kaszmirze (Azja); łączy się z g. Hindukusz i Himalaja; najw. szczyt Dapsang lub Godwin Austen Peak, 8.610 m. wys.

Karakorum, ruina dawn. stol. Dżyngishana (nazwa chińska Ho-lin) na płd.-zach. od Urgi w Mongolji płn. Odkryte przez Jadrincewa (1889).

Karakuł, dwa jez. w Turkiestanie ros.

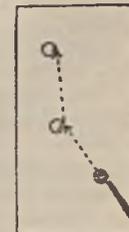
Karakuły, futro z czarnych baranów krymskich.

Karakum, dwie płaszczyste, bezwodne pustynie w Turkiestanie ros.

Karaluch, ob. Blatta.

Karambol (franc.), zderzenie się. W grze billardowej kolejne uderzenie dwóch kul przez jedną, wprowadzoną w ruch zapomocą kija.

Karamuren, mongolska nazwa rz. Hoang-ho (Chiny).

Karambol bilardowy.

Kara-Mustafa, wielki wezyr sultana Mahometa IV. W latach 1677—81 prowadził wojnę z Rosją i zawarł niedogodny dla Turcji pokój radzyński. W 1682—83 r. dowodził wyprawą na Austrię i obłęgł Wiedeń, lecz 12. IX. 1683 został rozbity przez Jana Sobieskiego; † 1683, stracony w Belgradzie na rozkaz sultana.

Karamzin **Nikołaj**, historyk i literat rosyjski, * 1765, † 1826; napisał historię Rosji, począwszy od XVI w. Jako literat dał kilka sentymentalnych powiastek, z których najbardziej znana jest „Biedna Liza”.

Karaoli, m. w wsch. Radżputanie (Indjo środk.), 25.000 miesz.

Karapachowie, plemię turecko-tatarskie, osiadłe w pld. Kaukazie w b. gub. karskiej; według spisu z r. 1897, 29.902 głów.

Karasek ze **Lvovic** **Jerzy**, poeta i literat czeski, * 1871; założyciel wydawnictwa „Moderné Revue”; tłumacz i wydawca dzieł Przybyszewskiego w języku czeskim; związany stosunkami literackimi i osobistymi bardzo ściśle z Polską i jej kulturą. W ostatnich latach założyciel wielkiej galerii sztuki w Pradze. Z lirycznych utworów najwybitniejsze: „Rozmowy z śmiercią”, „Sodoma”, „Endymion”, „Wyspa wygnañców”; z powieści: „Gotycka dusza”; zbiór powieści pt.: „Miłości absurdalne”, „Romans Manfreda Macmillena”, „Scarabeusz”, „Złoty tryptyk” i in.; w dramacie: „Apolloniusz z Tyany”, „Sen o państwie Piękna”, „Cezare Borgia”, „Cesarz Rudolf”. Ponadto jest K. cenionym krytykiem literatury i sztuki („Ideje dnia jutrzejszego” i in.).

Karasiński **Leon**, budowniczy polski, * 1821, † 1876. W 1846 r. uzyskał tytuł budowniczego. Wykonał: odbudowę młyna na Solcu, spichrze Banku Polskiego przy ul. Nowogrodzkiej w Warszawie, gmach resursy obywatelskiej w Warszawie. Uczestniczył w budowie wielkiego spichrza przy ujściu Narwi do Wisły.

Karasiński **Leon**, inżynier mechanik polski, * 1879; studja w Warszawie i Leodjum; w r. 1919 prof. mechaniki technicznej na Politechnice warszawskiej; ogłosił m. in.: „Wytrzymałość tworzyw” (1919).

Karasowski **Maurycy**, wiolonczelista i piosarż muzyczny. * 1823 w Warszawie; 1842—52 nauczyciel prywatny na Podolu, 1852 wiolonczelista w operze warszawskiej, wkońcu w operze królewskiej w Dreźnie, gdzie † 1892; ogłosił „Rys historyczny opery polskiej” (1859). „Fryderyk Chopin, życie, listy, dzieła” (2 t., 1882).

Karasu (tur. = czarna rzeka), rz. w Armenji, zw. także Eufratem zach.; 320 km.

Karasubazar, m. na Krymie, pow. symferopolski (Rosja); 15.000 miesz.; uprawa owoców i wina.

Karasuk, rz. na Syberji, gub. tomska; 375 km.

Karaś (*Carassius vulgaris*), ob. *Cyprinus carpio*.

Karat, jednostka wagi drogich kamieni, używana od czasów bardzo dawnych; od r. 1871 przyjęta powszechnie waga wynosi 205 miligramów.

Karatał, rz. w obwodzie semireczeńskim, auton. rep. Turkiestańskiej (Rosja środk. azjatycka); 320 km.

Karategin, okolica górzysta w pln.-wsch. Bucharze (Azja); 10.792 km², 60.000 miesz., Tadżyków, Kirgizów i Uzbeków.

Kara-ussu, jez. w Mongolji, 1.170 m. n. p. m., 1.800 km².

Karawaka, krzyż o dwóch poprzecznicach; nazwa pochodzi od hiszpańskiego miasta Caravaca, w którym krzyż tej formy okazał się cudownie skuteczną obroną przeciwko zarazie (w pol. XVI w.). W XVII w. używanie k. jako krzyża, noszonego przy sobie lub też wieszanego na ścianie, było powszechne; dla większej skuteczności kładziono na nim siedem krzyżyków i 18 liter. Stawiano również krzyżrze przydrożne o dwóch poprzecznicach, jako ochronę przed zarazą.

Karawana (persk. kerwan = ochrona handlu), nazwa, nadawana na Wschodzie mahometańskim, w Afryce i Azji, orszakom podróży, kupców lub pielgrzymów. Najstłyniejszymi karawanami były do niedawna k. pielgrzymów, liczące do 100.000 ludzi, idące do Mekki; prowadził je tzw. emir el hadżi (= emir pielgrzymów); wódz zwykłej k. zwany jest karawanbaszą. Obecnie handel karawanowy w Afryce jak i w Arabji podupadł wskutek założenia linii kolejowych. Zwierzęciem pociągającym k. na równinach jest wielbłąd, w górach — koń i muł. Najważniejszymi drogami k. Afryki północnej są szlaki, łączące pń. wybrzeże kontynentu z Sudanem, np. z Maroko przez Tenduf, Arauan do Timbaktu, z Trypolisu przez Air do Kano, a w Arabji: z Bagdadu i Kerbeli przez Hail do Mekki, oraz wzdłuż dzisiejszej kolei mekkańskiej do Medyny i Mekki itd.

Karawanbasza, ob. **Karawana**.

Karawanki, odnoga Alp Korynckich; najw. szczyt Stou, 2.239 m. wys.

Karawanseraje, budynki na szlaku karawan, służące za miejsce postoju, pozbawione sprzętów; często o pięknej architekturze; w Turcji i Persji zw. też chan.

Karawela, lekki statek z wieków średnich.

Karawelow **Ljuben**, polityk i pisarz bułgarski, * 1838, † 1879; w latach 1870—76 stał na czele sprzysiężenia młodo-bułgarskiego; pisał nowele, dramaty rewolucyjne i inne.

Karawelow **Petko**, polityk bułgarski, * 1840, † 1903; w r. 1880—81 i 1884—86 prezydent ministrów, 1886 regent; 1892 pod zarzutem zdrady stanu skazany na 5 lat więzienia; 1895 amnestjowany i wybrany do parlamentu; 1901 ponownie prez. min.

Karazin **Nikołaj**, rysownik i pisarz rosyjski, * 1842, † 1908 w Gaczymie. Z prac: ilustracje do „Podróży wschodnich” ks. Uchtomskiego i do własnych opowiadań etnograficznych, nowel i powieści. Ceniony animalista. Napisał powieści: „W kamyszach”, „Na dalekich okrainach” i in.

Karb, 1) nacięcie, kreska wyrznięta na czemś; 2) karność (trzymać kogoś w karbach); 3) w myślistwstwie drewno ząbkowane, po któ-

rem trze się drugim kawałkiem drewna dla zwabienia chruścieli.

Karb (niem. Karf), w. na Śląsku prusk., pow. bytomski, rej. polska; 6.500 miesz.; kopalnie węgla kamiennego i galmanu, fabr. wyrob. metalowych.

Karbazol, związek organiczny, (C₈H₆)₂NH; ciało krystaliczne o temp. topn. 238°, temp. wrz. 355°. Występuje we frakcji antracenowej podczas suchej dystalacji węgla kamiennego.

Karbidy, węgliki, związki węgla z metalami. K. zwykły, węgiel wapnia (CaC₂) otrzymuje się w piecu elektr. z mieszaniny wapna palonego CaO i koksu (C); K. poddany działaniu wody rozkłada się i wydziela acetylen C₂H₂ — gaz palny: CaC₂ + 2H₂O = C₂H₂ + Ca(OH)₂. Węgiel krzemu SiC, ob. **Karborund**.

Karbieniec, roślina, ob. **Lycopus**.

Karbik, hebel ząbkowany, służący do heblowania w karby.

Karbikomierz, przyrząd, wskazujący grubość wełny owiec.

Karbionka, torebka ze świeżo zdartej kory drzewnej, służąca do noszenia zebranych w lesie jagód.

Karboksyl, jednowartościowa grupa (CO.OH), charakterystyczna dla kwasów organicznych; np. kwas octowy CH₃.COOH, kwas propionowy CH₃CH₂.COOH i in.

Karbol, ob. **fenol**.

Karbolineum, czarno-brunatny płyn, używany do smarowania drewna, celem uchronienia go od gnicia; składa się z ciężkich węglowodorów, olejów antracenowych, otrzymywanych jako produkt uboczny przy dystalacji teru węglowego.

Karbolowy kwas, ob. **fenol**.

Karbon, okres geologiczny ery paleozoicznej, ob. węglowy okres.

Karbonado, czarna, krystaliczna odmiana diamentu.

Karbonarjusz, ob. **Carbonari**.

Karboniowa grupa, dwuwartościowa grupa —CO—, charakteryzująca ketony.

Karboniowy chlorek, ob. **fosgen**.

Karbonylki, związki metali z tlenkiem węglowym CO; znane są K. niklu Ni (CO)₄ i żelaza Fe(CO)₅ i Fe(CO)₄; są to ciała ciekłe.

Karboński okres, ob. **węglowy okres**.

Karborator, ob. **Karburator**.

Karborund, węgiel krzemowy, SiC; tworzy bezbarwne przezroczyste kryształki o cięż. wł. 3,12; technicznie otrzymane zabarwione są brunatno lub czarno. Otrzymuje się przez ogrzewanie mieszaniny płasku kwarcowego, koksu i chlorku sodowego w piecu elektrycznym (sposób Acheson'a). Pod względem twardości dorównywa prawie diamentowi; ma rozległe zastosowanie w szlifierstwie.

Karbowiak **Antoni**, historyk polski, * 1856 w Wielkopolsce, † 1919; badał dzieje szkolnictwa polskiego; napisał m. in.: „Dzieje wychowania i szkół w Polsce” (3 tomy).

Karbunkul, 1) dobrotliwy — zlanie się kilku lub kilkunastu czyraków (*furunculus*); najczęściej umiejscawia się na karku, tworząc

duży, bolesny zacerwieniony guz lub stwardnienie; wymaga zabiegu chirurgicznego (przejęcia); 2) złośliwy, ob. **wąglik** (*Anthrax*).

Karbunkul, dawna nazwa jubilerska drogich kamieni koloru czerwonego (rubinów, granatów).

Karburator, **karborator**, przyrząd w motorze samochodowym lub lotniczym, w którym miesza się paliwo płynne lub gazowe z powietrzem, aby w stanie gazowym przejść do cylindra.

Karcer (łac.), areszt w szkołach; ciemna cela bez przycy, nieopalana w zimie — w więzieniach.

Karcz albo **karpa**, **karpina**, korzeń główny i mniejsze korzenie wraz z odziemkiem, pozostałe w ziemi po ścięciu drzewa.

Karczag, m. w komitacie Jász-Nagy Kunszolnok (Węgry), 23.000 miesz.

Karczew, m-ko w pow. warszawskim, 26 km. od Warszawy; 3.000 miesz.

Karczewski **Adam**, lekarz polski, chirurg, * 1860 w Warszawie, † tamże 1910; 1884 r. ukończył akademię lekarską w Petersburgu; 1889 asystent prof. Krajewskiego w Warszawie, następnie ordynator Szpit. Dziec. Jezus. Zostawił kilka prac naukowych, z których ostatnia: „O ciąży śródmiaższowej” 1907 nagrodzona została na Konkursie Warszawskiego Tow. Lekarskiego. Przetłumaczył: „Krótki podręcznik chorób kobiecych” Duehrssen'a i „Wykład chirurgii operacyjnej” Th. Kochera.

Karczewski **Józef**, współczesny malarz polski. Kształcił się w Ak. Szt. Pięk. w Krakowie. Maluje portrety i obrazy rodzajowe.

Karczewski **Juljan**, malarz polski, * 1806 w Wilnie, † 1833. Malował obrazy rodzajowe i pejzaże.

Karczewski **Wacław** (pseud. Marjan Jasińczyk), powieściopisarz i literat polski, * 1855, † 1912; nagrodzony 1885 r. na konkursie za dramat „Lena”; pracował przez szereg lat w dziennikarstwie; od 1900 r. bibliotekarz w Muzeum Rapperswylskim; napisał powieści: „W Wielgim” i „Mieczek Wieliski”.

Karczewski **Wincenty**, pedagog polski, * 1757, † 1817. Wychowywał młodzież w domach prywatnych. Wydał kilka podręczników naukowych różnej treści.

Karczoch, **Cynara scolimus**, ob. **Cynara**.

Karczowanie, **karczunek**, oczyszczanie gruntu z pni i karczów, pozostałych po wyciętych lesie.

Karczownica, maszyna do wydobywania z ziemi karczów i pni; przyrząd do głębokiego poruszania i spulchniania roli.

Karczówka, motyka do karczowania.

Karczówka, góra pod Kielcami; kościół z w. XVII; dawniej kopalnia ołowiu.

Karczunek albo **nowina**, 1) przestrzeń po wyciętych lesie; 2) czynność karczowania.

Kardacz albo **kardybac**, ostra szczotka do czyszczenia skóry koni i bydła.

Kardamon, torebki owocowe z nasionami, lub same nasiona roślin z gatunku *Elettaria*

Cardamomum, używane jako przyprawa

do niektórych potraw, pieczywa i likierów, jak również w medycynie i przy fabrykacji olejków lotnych.

Karditsa, nomarchja w Tessalii (Grecja), 2.647 km²; 93.000 mieszk.; stol. K., 10.000 mieszkańców.

Kardjograf (greck.), przyrząd do zapisywania ruchów serca, znajdującego się w klatce piersiowej lub też wyosobnionego (wyjętego z klatki piersiowej — w doświadczeniach na zwierzętach).

Kardjogram, krzywa uderzeń serca (właściwie uderzeń kołuszka sercowego), zdjęta za pomocą kardjografu.

Kardjoida, nazwa wprowadzona przez francuskiego matematyka Castillona, zastosowana do szczególnego wypadku ślimaka Pascala. Równanie k. w układzie współrzędnych prostokątnych:

$$(x^2 + y^2 - 2ax)^2 = 4a^2(x^2 + y^2).$$

Kardjologia, ob. **Cardiologia**.

Kardybacz, ob. **Kardacz**.

Kardynał liczb, symbol podporządkowany zbiorom „równej mocy”, czyli takim zbiorom, pomiędzy którymi może być ustalona jedno-jednoznaczna odpowiedniość elementów.

Kardynałne cnoty (łac. cardinalis, od cardo — zawiasy), cnoty zasadnicze, według katechizmu: sprawiedliwość, roztropność, umiarkowanie i mięstwo.

Kardynał (od łac. cardo — zawiasy), początkowo każdy zwierzchnik kościelny; z czasem tytuł ten zaczął przysługiwać kapłanom, przełożonym głównych kościołów rzymskich oraz diakonom, naczelnikom okręgów, na które podzielono Rzym dla celów opieki nad ubogimi. Pius V (1566—72) zastrzegł używanie tytułu kardynałskiego dla tych dygnitarzy, którzy wchodzili w skład senatu papieskiego. Liczbę kardynałów określił Sykstus V konstytucją Postquam Verus (1586) na 70: 6 kardynałów-biskupów, 50 kardynałów-kapłanów i 14 kardynałów-diakonów. Każdy z k. kapłanów i k. diakonów otrzymuje w Rzymie kościół, zwany tytułem, ew. diakonią. Przywilej, a zarazem obowiązek, stanowi przysługujące wyłącznie k. prawo wyboru papieża. Odnakami godności są szaty i kapelusze purpurowe; od r. 1630 przysługuje k. tytuł eminenncji.

Karel Rudolf, współczesny kompozytor czeski, * 1880. Przedstawiciel narodowej muzyki czeskiej. Z kompozycji do cennych należy poemat symfoniczny „Demon”.

Karelczycy, plemię fińskie, zamieszkujące Karelję i niektóre wsie w gub. twerskiej, nowogrodzkiej, onieckiej i archangielskiej (Rosja); ogółem było ich w Rosji, według spisu z r. 1897, 208.101 głów; obecnie 220.400.

Karelja, kraj na pld. od Finlandji (Rosja), zamieszkały przez Karelczyków. Utworzona

w r. 1920 Karelska komuna pracy, przekształcona na aut. republikę w r. 1923, ma 73.840 km² i 144.500 mieszk.

Kareta, powóz w formie ozdobnego pudła z oknami; rodzaj omnibusu do przewożenia chorych.

Karewicz Franciszek, biskup kowieński, * 1861 na Zmudzi; studia w Akademii Duchownej petersburskiej; kolejno proboszcz w Samarze i Petersburgu; w maju 1914 konsekrowany na biskupa.

Karf, ob. **Karb**.

Kargat, rz. na Syberji w gub. Tomskiej, 250 km. długość.

Karibib, osada w Unji Pld. Afryki; węzł. st. kol.

Kariejew Nikołaj, historyk rosyjski, * 1850; od 1879 prof. historii powszechnej na Uniw. warszawskim, od 1885 na petersburskim; ogłosił: „Padanie Polści w Istoriceskoj literaturie”, „Oczerk Istorji reformacjonnoho dżiżenja i politiceskoj reakcji w Polśce”, „Osnownyje woprosy filosofji istorji” (3 t.), „Istorja zapadnoj Jewropy w nowoje wremia” (4 t.) i w. in.

Karikal, stol. posiadł. francusk. K., na wsch. wybrzeżu Indyj pld.; 16.500 mieszk.; jeden z głównych portów Indyj franc.; wywóz ryżu.

Karimata, cieśnina pomiędzy wyspami Sumatry i Borneo, łącząca m. Pld. Chińskie z Jawańskim.

Karja, kraina górzysta w zach. Azji Mniejszej, w starożytności ośrodek kolonizacji do-ryckiej.

Kariatydy (greck.), figury kobiece, przeważnie pojedyncze, podpierające belkowanie, zastępując kolumny. Najslawniejsze znajdują się w portyku świąt. Erechteion na Akropolis w Atenach. Witruwusz nazwę k. wywodzi od kobiet, zabranych do niewoli przez Greków w Karji. Rzymianie często stosowali k. w budowlach. Od czasów renesansu stosowanie k. rozpowszechniło się w Europie. Słynne k. J. Goujon'a w Luwrze.

Karjera (franc., dosł. najszybszy bieg konia, 800—900 kroków na minutę), posuwanie się naprzód na drodze hierarchji urzędniczej i społecznej; powodzenie w osiągnięciu wyższych stopni (zrobić karierę).

Karjogamja, zespolenie się jądra plemnika z jądrem jaja; ob. **Zapłodnienie**.

Kariokineza (greck.), szereg złożonych procesów, odbywających się w jądrze komórki (ob. **komórka**), i prowadzących w rezultacie do podziału tego jądra na dwa jądra potomne.

Karjolka (franc.), lekki dwukołowy powozik. **Karjoplazma**, protoplazma jądra, w odróżnieniu od reszty protoplazmy komórki, cytoplazmy.

Kark, tylna strona szyi, granicząca z plecami. Mięśnie karku utrzymują głowę w pozycji prostej i powodują jej ruchy w tył.

Karkas, rodzaj pocisku artyleryjskiego, używanego niegdyś do zapalania odległych przedmiotów; składał się z metalowych żeber.

obszytych drelichem, wewnątrz był wypełniony materiałem palnym i obłany smołą. Do rzucania k. używano moździerzy lub granatników.

Karkonosze, ob. **Olbrzymie (góry)**.

Karku drętewica, nagminne zapalenie opon mózgowych (meningitis cerebro-spinalis epidemica), choroba zakaźna, wywoływana przez dwoinki (bakterje), poraż pierwszy wykryte przez bakterjologa niemieckiego Weichselbauma i nazwane przez niego meningokokkami. Objawy: wysoka temp., sztywność karku, niekiedy szczękocisk (trismus), nieprzytomność, drgawki. Leczenie: zastrzykiwanie do kanału rdzeniowego surowicy przeciw-meningokokkowej. K. d. kończy się często śmiercią.

Karlin (niem. Karolinenthal), m. pow. w żupie praskiej (Czechosłowacja), nad rz. Welta-wą, wcielone do Pragi; 25.500 mieszk.

Karliński Franciszek, astronom polski, * 1830, † 1906; po studiach na Uniwersytecie Jagiellońskim w 1851 r. zastępca adjunkta obserwatorium krakowskiego, następnie adjunkt w Pradze; w 1863 r. profesor matematyki i astronomji na Uniwersytecie krakowskim i dyrektor obserwatorium; zajmował się obserwacjami komet, gwiazd zmiennych (odkrył zmienność R. Corvi); ogłosił: „Verbesserung der Bahnelemente des Planeten Hestia” (1861), „Ueber das Keplersche Problem” (1865), „Nachweisungen für die kleineren Planeten” (1865), „Hestiae planetae minoris XLVI, elementa nova” (1865), „Spostrzeżenia planet mniejszych Klio i lo”, „Ruch gwiazd stałych” i inne; różnorodne prace z zakresu meteorologii; „Materiały do klimatologii Galicji, zebrane w latach 1866 do 1873 (Roczniki tow. nauk. krak.) i in.; ogłosił także: „Rys dziejów Obserwatorium Astronomicznego Uniwersytetu Krakowskiego”.

Karliński Kasper, słynny obrońca zamku olsztyńskiego, obleganego w r. 1588 przez arcyksięcia austr. Maksymiljana.

Karliści, ob. **Carlos Maria Isidoro de Bourbon**.

Karloman: 1) syn Karola Młota, † 754; 2) syn Pepina, brat Karola W., † 771; 3) syn Ludwika Niemca, ks. bawarski; 877 król Italji; † 880.

Karlovac (niem. Karlstadt), m. w Chorwacji, w żupanji Zagrzebskiej (Jugosławja), nad rz. Kulpa; 17.000 mieszk.; niegdyś twierdza dla osłony od najazdów tureckich.

Karlowci (niem. Karlowitz), m. w Sławonji, w żupanji srijemskiej (Jugosławja), nad rz. Dunajem; 6.000 mieszk.; w 1699 r. pokój między Polską, Austrią, Rosją i Wenecją, a Turcją, na którego mocy Polska odzyskała Kamieniec Podolski, Podole i Ukrainę w gran. z przed r. 1672.

Karlovitz, ob. **Karłowci**.

Karłowy Vary, ob. **Karłowe Vary**.

Karlsbad, ob. **Karłowe Vary**.

Karlsbadzka sól sztuczna, sal carolinum factitium, mieszanina 22 gr. siarczanu sodu (natrium sulfuricum), 1 gr. siarczanu potasu (kalium sulfuricum), 9 gr. chlorku sodu (natrium chloratum), 18 gr. dwuwęglanu sodu, czyli so-

dy czyszczonej (natrium bicarbonicum), 6 gr. tej mieszaniny, rozpuszczone w 1 litrze wody gorącej, odpowiada naturalnej wodzie karlsbadzkiej. Sól k. stosowana jest przy przewlekłych niezbytach żołądka i jelit oraz przy kamicy żółciowej.

Karlsborg, gł. twierdza w Szwecji, na zach. wybrzeżu jez. Wetter.

Karlskrona, gł. m. okręgu K. (Szwecja), na wyspie Trossön; 27.500 mieszk., gł. przystań wojenna szwedzka; doki i warsztaty okrętowe; znaczny handel.

Karlsruhe, stol. Badenji (Niemcy), 136.000 mieszk.; zamek; politechnika; fabryki cementu, maszyn, wyrobów majolikowych.

Karlstad, gł. m. okręgu K. (Szwecja), nad rz. Klarelf, na wyspie Tingvalla; 19.500 mieszk.; warsztaty mechaniczne; fabryki zapalek i wyrobów tytuńowych.

Karlstadt (właśc.: **Andreas Bode-stein**), zwolennik reformacji, jeden z wybitniejszych jej bojowników; * 1480, † 1541.

Karlstadt, ob. **Karlovac**.

Karlstein, ob. **Karluv Tyn**.

Karluv Tyn (niem. Karlstein), m-ko w żupie praskiej (Czechosłowacja), nad rz. Berounka; zamek, zbudowany w latach 1348—1365 przez Karola IV, przebudowany w 1888—1897 na muzeum narodowe czeskie.

Karlonur, ob. **Fratercula**.

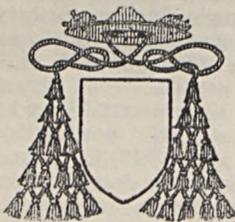
Karłowate ludy, ob. **pigmeje**.

Karłowice, ob. **Karłowci**.

Karłowicz Jan, działacz epoki 1863 r., z ramienia Rządu Narodowego naczelnik policji warszawskiej pod mianem Janka Białego; w końcu 1863 r. zdołał zbiec do Paryża, później osiadł w Snopkowie pod Lwowem; † 1881 w San Remo.

Karłowicz Jan, filolog i etnograf polski, * 1836, † 1903; w zakresie etnografji wielką jego zasługą było redagowanie „Wisły”, najlepszego podówczas w Europie pisma ludoznawczego, które K. przez kilkanaście lat prowadził, skupiając grono wyborowych współpracowników z kraju i z zagranicy; w „Wisłę” ogłaszał długi poczet swych prac, którymi obejmuje literaturę ludową, wierzenia, zwyczaje i obrzędy, a także i kulturę techniczną ludu; liczne studia poza tem ogłaszał w „Pamiętniku fizjograficznym” i „Wielkiej Encyklopedji Ilustrowanej”; w zakresie filologii, prócz licznych studiów, pozostawił ogromne prace słownikowe: sześciotomowy „Słownik gwar polskich” (1900 do 1911), „Słownik języka polskiego” (1900 do 1911), „Słownik języka polskiego” (1900 do 1911), „Słownik języka polskiego” (1900 do 1911), „Słownik języka polskiego” (1900 do 1911), „Słownik języka polskiego” (1900 do 1911).

Karłowicz Mieczysław, wybitny kompozytor, jeden z 4 głównych twórców muzyki symfonicznej polskiej (Fitelberg, Różycki, Szymanowski), przedstawiciel „Młodej Polski”; * 1876 na Litwie, † 1909 tragiczna śmiercią w Tatrach; uczeń Urbana w Berlinie; przez krótki czas dyrektor Tow. muzycznego w Warszawie; charakterystyczną cechą muzyki K. jest nastrój melancholijny, tragizm; w technice orkiestralnej wzorował się na Wagnerze i Straussie, wnosząc jednak wiele indywidual-

Emblemat kardynałski.

Kariatydy.

alnych pierwiastków; główną formą twórczości K. są utwory symfoniczne, z których do najcenniejszych należą: „Symfonia e-moll „Odrodzenie“, koncert skrzypcowy z orkiestrą oraz poematy symfoniczne o wybitnie słowiańskim pierwiastku, nacechowane nutą tragicznej zadumy: „Powracające fale“ (1903), „Rapsodia litewska“, trylogia symfoniczna „Trzy wieczne pieśni“ (pieśń o wiekuistej tęsknocie, pieśń o miłości i śmierci i pieśń o wszechbycie); „Stanisław i Anna Oświęcimowie“, „Smutna opowieść“ i „Dramat na maskaradzie“ (dokończony i zinstrumentowany przez Q. Fitelberga). Do pierwszych kompozycji K. należą popularne pieśni (op. 1, 4, 6); niektóre z nich są typem pieśni po-moniuskowskiej, inne pisane pod wpływem Czajkowskiego i Griega.

Karły w Polsce. Minjaturowe postacie karłów były od niepamiętnych czasów przedmiotem zabawy; i dzisiaj widzimy ich na przedstawieniach komicznych, w cyrkach itd.; dawniej występowały często na dworach magnackich wraz z błaznami, trefniami itp. Mamy liczne wiadomości o karłach na dworach polskich; służyli oni do zabawy, czasami spełniali poufne polecenia, szpiegowali dworzan. Zygmunt III trzymał na dworze 8 karłów. Najslawniejszym karłem polskim był Józef Boryslawski, szlachcic, który w XVIII w. występował na dworach królewskich w całej Europie, zadziwiając nie tylko wzrostem (75 cm.), ale także rzadką u karłów inteligencją; ogłosił po francusku pamiętniki (1788); ob. Karzeł.

Karma, w rel. buddyjskiej suma zasług e-tycznych i intelektualnych poprzednich wcieleń. Jakość k. decyduje o rodzaju wcielenia w metempsychozie buddyjskiej.

Karmański Józef, malarz i właściciel fabryki farb olejnych w Krakowie. † 1904 w Burzynie; wystawiał od 1887—1896.

Karmazyn (tur. „kirmizy“, szkarłatny, czerwony), w przenośni oznaczał w dawnej Polsce szlachcica starożytnego rodu, ponieważ karmazynowy kolor żupana służył zdawna tylko temu stanowi.

Karmel, pasmo górskie w Palestynie, 552 m. n. p. m.

Karmel, mieszanina różnych produktów rozkładu cukru trzcinowego; tworzy się podczas ogrzewania cukru; masa bezkształtna, barwy brunatnej.

Karmélava, ob. Kormiałów.

Karmelici, zakon, utworzony ok. 1156 na górze Karmel (w Palestynie), zatwierdzony 1226, 1238—44 przeniesiony do Europy; 1247 zamieniony na zak. żebraczy. W Polsce od r. 1395 (Kraków).

Karmelitanki, zakon żeński,

założony w r. 1452 przez generała K. Jana Soretha; dzieli się na k. bose i k. trzewickowe; od XV w. istnieją również k. tercjarskie.

Karmienie, podawanie niemowlętom pokarmu naturalnego (mleko kobiece) lub sztucznego

(mleko krowie rozwodnione, kleiki, mączki odżywcze). Idealnym rodzajem pokarmu dla niemowląt jest tylko mleko kobiece, najlepiej ochraniające od zaburzeń żołądkowych i chorób zakaźnych.

Karmin, czerwony barwnik kosenilli, w wodzie nierozpuszczalny; ma zastosowanie jako farba malarska, a także do barwienia tapet, wyrobów cukierniczych i środków spożywczych.

Karminit, albo spat karminowy, mineral rzadki; arsenian żelazowo-olowiowy; 10 FeAsO₄ · P₂(AsO₄).

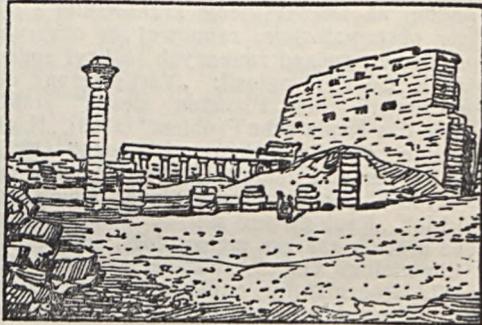
Karminik, roślina, ob. Sagina.

Karmöe, wyspa u brzo. Norwegii, w prow. Stavanger; 177 km.²; kopalnie miedzi.

Karna procedura, ob. procedura karna.

Karnacja (łac.), oddanie barwy nagiego ciała ludzkiego w malarstwie; koloryt skóry, cera.

Karnak, w. w prow. Kene (Egipt); słynne zabytki; ob. Teby.

Ruiny świątyni Ammona w Karnaku.

Karnalit, mineral, sześciowodny chlorek potasowo-magnezowy: KCl · MgCl₂ · 6H₂O. Kryształ rombowe. W kryształach rzadki, przeważnie w masach ziarnistych. W wodzie się rozpuszcza, z powietrza przyciąga wodę i rozpywa się. Towarzyszy złożom halitu.

Karnatak (ang. Carnatic), nizina w Indiach bryt.

Karnauba, twardy wosk roślinny, wydzielający się na liściach brazylijskiej palmy woskowej Copernicia cernifera. Barwy: od brudno-żółtej do zielonkawej; ma zastosowanie przy wyrobie świec, past do obuwia, masy do podłóg itp.

Karnawał (włosk.), okres między Trzema Królami a środą popielcową, w którym odbywają się zabawy i bale.

Karneades z Cyreny, filozof grecki, żyjący między 214 a 129 r. przed Chr.; należał do szkoły sceptyków.

Karne prawo, ob. prawo karne.

Karne zakłady, miejsca, w których więźniowie odsiadują karę. Zakłady te bywają różnych systemów; ciężkie więzienia, więzienia, gdzie skazany ma mniejszą lub większą swobodę w granicach zakładu, lepszy lub gorszy pokarm, odzież, pościel. Istnieją różne zapatry-

Karmelitanka.

wania na urzędzenia więzień; ob. polityka kryminalna.

Karnijskie Alpy, ob. Karynckie Alpy.

Karniów (czeskie Krnov), b. stolica księstwa Karniowskiego, powstałego po śmierci Mikołaja III, ks. opawskiego, w r. 1365, należącego dziś częściowo do Śląska pruskiego, częściowo do Czechosłowacji; m. nad rz. Opawą Czarną w Czechosłowacji, ok. 20.000 mieszkańców; sukiennictwo.

Karniol albo karneol, ob. chalcedon.

Karnkowski Stanisław, arcybiskup gnieźnieński, * 1525; kierownik partii katolickiej w czasie bezkrólewia 1572—73 i 1574—75; przyczynił się do obioru Stefana Batorego; † 1603.

Karność polega na dokładnym wypełnianiu wszystkich otrzymywanych rozkazów oraz obowiązujących przepisów. Karność wojskowa wymaga pozatem umiejętności działania na własną odpowiedzialność w myśl intencji dowódcy. K. marszowa polega na ścisłym przestrzeganiu swego miejsca w kolumnie marszowej, unikaniu zbytecznego rozciągania się kolumny i utrzymywaniu przepisanych odstępów pomiędzy maszerującymi oddziałami. K. ogniowa polega na dokładnym wykonywaniu rozkazów kierującego ogniem oraz na opanowywaniu się przy strzelaniu o tyle, by nie marnować strzałów i, z chwilą zniknięcia celu, szukać nowego.

Karnul m. w prow. madraskiej (Indje bryt.), 25.000 mieszk.

Karo (franc. carreau, kwadrat), kolor w kartach.

Karoca, karetka staroświecka, wehikuł kryty, wybijany drogą materją, wygodny do dalszych podróży, kołyszący się na pasach, które zastępowały późniejsze resory.

Karol Boromeusz św., kardynał i arcybiskup medjołański, * 1538, † 1584; słynny z wielkiej nauki, cnót i pobożności.

Karol Młot (Martel), * ok. 689; syn Pepina z Fleristalu, dziad Karola Wielk.; od 720 marłordom frankoński; w r. 732 pobił Arabów między Tours i Poitiers (stad przydomek); † 741.

Karol imię cesarzy rzymsko-niem. i królów francuskich, 1) K. Wielki (franc. Charlemagne), król frankoński i cesarz rzymsko-niemiecki, syn Pepina Małego, * 742 w Neustriji, † 814 w Akwizgranie. Panował od r. 768 wspólnie z bratem swym, Karlomanem, a po jego śmierci w r. 771, samodzielnie. W wojnach od 772—803 r. podbił Sasów, 774 zajął król. longobardzkę, 788 Bawarię, uzależnił część ludów zachodnio-słowiańskich (Lutyków), rozbił państwo Awarów i na jego gruzach utworzył Marchję Wschodnią (późn. Austria). W r. 800 został ukoronowany przez papieża Leona III w Rzymie na cesarza zachodnio-rzymskiego. Znakomity organizator, twórca administracji państwowej, prawodawca (Capitularia, ob.). Protektor nauki, wpływał na rozwój oświaty; jego epoka nosi nazwę renesansu karolińskiego; 2) K. II Łysy, wnuk poprzedniego, syn Ludwika Pobożnego, * 823; pobił 841 swego

brata, ces. Lotara, i na mocy pokoju w Verdun 843 r. uzyskał Frankonię zach. (Francje); 875 koronowany w Rzymie na cesarza; † 877; 3) K. Gruby, syn Ludwika Niemca, * 839; w r. 865 otrzymał Alemanję, 881 został cesarzem, 884 królem Francji; † 888.

Karol, imię królów francuskich: 1) K. I Wielki, ob.; 2) K. II Łysy, ob.; 3) K. III Prostack, 898—923; † 929; 4) K. IV Piękny (1322—28), * 1294, syn Filipa IV Pięknego, ostatni z Kapetyngów w linii prostej; 5) K. V. Mądry (1364—80), * 1337, z dyn. Walezjusów; 1357—58 siłami powstań Paryża i włościan (jacquerie), zawarł pokój z Anglią 1360 r.; 6) K. VI Szalony (1380—1422), * 1368, syn poprzedn.; 7) K. VII (1422—61), * 1403, koronowany przez Joannę d'Arc 1429 w Reims; zakończył wojnę 100-letnią z Anglią całkowitem zwycięstwem Francji; 8) K. VIII (1483—98), * 1470; przyłączył Bretanię; 9) K. IX (1560—74), * 1550, syn Henryka i Katarzyny Medycejskiej; za jego panowania dokonano rzezi hugonotów w Paryżu (noc św. Bartłomieja 1572); 10) K. X (1824 do 1830), * 1757, hr. d'Artois, brat Ludwika XVI; emigrował po wybuchu wielkiej rewolucji w 1789 r., działał na rzecz interwencji państw europ. we Francji, został królem po śmierci Ludwika XVIII; skrajnie reakcyjną polityką doprowadził do wybuchu rewolucji lipcowej 1830 r., abdykował t. r. na rzecz swego wnuka, hr. Chambord i emigrował; † 1836.

Karol IV, król czeski i cesarz rzymsko-niem. z dynastji Luxemburskiej, * 1316 w Pradze, syn króla czeskiego Jana; 1334 margrabia brandenburski, 1346 wybrany królem niemieck., koronowany 1349; w r. 1355 cesarz rzym.-niem.; 1348 założył uniwersytet w Pradze, 1356 wydał tzw. Złotą Bullę, stwarzającą podstawę organizacyjną cesarstwa niemieckiego; † 1378.

Karol V Habsburg, ces. rzym.-niem., król hiszpański, * 1500 r.; został w r. 1519 cesarzem (koronow. 1530), zwołał 1521 r. sejm w Wormacji celem osądzenia M. Lutra; od r. 1521 do 1544 toczył wojny z Franciszkiem I, król. francuskim, o Włochy, rozbił książąt protestanckich (związek szmalkaldzki) 1547 r., jednak później poniósł klęskę i zawarł traktat w Passawie (1552), który stał się podstawą do późniejszego pokoju religijn. w Augsbu (1555); 1555—56 oddał Hiszpanję, Neapol i Niderlandy swemu synowi Filipowi II, zaś bratu Ferdynandowi I koronę cesarską; † 1558 w klasztorze San Juste w Hiszpanji.

Karol VI Habsburg, ces. rzym.-niem., * 1685; od 1711 cesarz; pokojem w Rastacie (1714) i Wiedniu (1735) otrzymał część posiadłości hiszpańskich we Włoszech i Niderlandy; † 1740. Na mocy Sankcji Pragmatycznej tron austriacki odziedziczyła po nim córka, Maria Teresa.

Karol VII, ces. rzym.-niem., * 1697, syn elektora bawarskiego, Maks. Emanuela, zięć ces. Józefa I; wziął udział w walce o sukcesję austriacką (po śmierci Karola VI); 1742 koronowany na cesarza; wskutek klęsk wojennych władzy nie objął; † 1745.

Karol I (Franciszek Józef), cesarz austriacki, król węgierski, * 1887 w Persenbeug, objął tron w r. 1916 (po śmierci Franciszka Józefa I), a zarazem naczelne zwierzchnictwo nad armią austriacką. 1918 (10. XI) abdykował i zamieszkał w Szwajcarii; po nieudanej próbie zawładnięcia tronem węgierskim 1921, internowany na Maderze; † 1922. (Zona Zyta, ks. Bourbon Parmeńska; najstarszy syn: Fr. Józef Otto, * 1912.

Karol, imię królów angielskich i szkockich, z dyn. Stuartów, 1) K. I (1625—49), * 1600, syn Jakóba I; doprowadził do zatargu z parlamentem angielskim (którego nie zwolywał przez 11 lat) i do wojny domowej (od 1642); pobity pod Naseby 1645 r., uciekł do Szkocji. 1647 r. wydany parlam., 1649 ścięty; 2) K. II (1660 do 1685), * 1630, syn poprzedniego; uciekł 1651 do Francji; po śmierci Cromwella powołany na tron angielski (1660 r.); prowadził niepowodzone wojny z Holandją; był zmuszony przez parlament do wydania Testactu i aktu Habeas corpus; † 1685.

Karol Edward, wnuk Jakóba II, * 1720 w Rzymie, pretendent (jako ostatni ze Stuartów) do tronu angielskiego; po nieudanej próbie 1745 do 1746 zdobycia tronu ang., przebywał we Włoszech (jako hr. Albany); † 1788.

Karol Śmiały, ks. burgundzki (1467—77), * 1433; zmusił Ludwika XI do zrzeczenia się praw do Burgundji (1468), przyłączył do B. hr. Boulogne, Guines, Ponthieu i Lotaryngię; zginął pod Nancy 1477.

Karol, arcyksiążę austriacki, * 1771, syn Leopolda II, feldmarszałek; walczył z Francją; zwycięzca pod Aspern i Essling, w r. 1809 został rozbit pod Wagram; † 1847.

Karol Wilhelm Ferdynand, ks. brunświcki, * 1735, † 1806; brał udział w wojnie 7-letniej; od 1773 gen. armii pruskiej, 1792 do 1794 wódz naczelny; poniósł klęskę pod Auerstedt.

Karol V Leopold, ks. lotaryński, austr. feldmarszałek, * 1643; 1676 dowódca wojsk austr. w wojnie z Francją, 1683—88 walczył z Turcją (współdziałał z J. Sobieskim pod Wiedniem 1683); † 1690.

Karol, imię królów neapol. i sycyl. z dynast. andegawskiej, 1) K. I, otrzymał Sycylię w lenno od papieża Klemensa V w r. 1265; doprowadził do tzw. niesporów sycylijskich i utraty Sycylii; † 1285; 2) K. II (1285—1309); 3) K. III Durazzo, * 1345, zamordowany 1386.

Karol Robert andegawski, król węgierski (1308—42), * 1288, wnuk Karola II andegaw., hr. Neapolu; sprzymierzeniec Wład. Łokietka i Kazimierza W. w akcji antyluksemburskiej. Od r. 1320 żonaty z Elżbietą, córką Łokietka.

Karol, król portugalski, ob. Carlos I.

Karol I, król rumuński z linii Hohenzollern-Sigmaringen, * 1839; w r. 1866 ks. Rumunji, 1881 został królem; † 1914.

Karol August, w. ks. sasko-wejmarski (1755 do 1828), * 1757; nadał swemu ks. konstytucję 1816 r.; przyjaciel Goethego.

Karol Emanuel Wielki, ks. sabaudzki, * 1562; panował 1580—1630.

Karol Emanuel, imię królów sardyńskich, 1) K. E. I, 1730—1773; 2) K. E. II, panował od 1796 r.; 1802 abdykował; † 1819.

Karol Ferdynand Waza, syn Zygmunta Wazy, * 1613; 1633 r. biskup wrocławski; 1647 — płocki; kandydował na króla po śmierci Władysława IV (1648); † 1656.

Karol, ks. kurlandzki, syn Augusta III, * 1733; otrzymał ks. kurlandzkie w 1758 r.; został wyparty przez Rosję; † 1796.

Karol Albert, kr. Sardynji (1831—49), * 1798; 1848 rozpoczął wojnę z Austrią, pobity pod Custoza (25. VII. 1848) i Nowarą (1849), abdykował; † 1849.

Karol, imię królów szwedzkich, z których ważniejsi, 1) K. IX, ks. sudermański, 1598 odebrał tron swemu siostrzeńcowi Zygmuntovi Wazie (kr. polsk.), koron. 1604; toczył wojnę z Polską o Inflanty; 1605 pobity pod Kircholmem przez K. Chodkiewicza; wojsował z Moskwą i Danją; † 1611; 2) K. X Gustaw, * 1622, ks. Dwu Mostów, od 1649 nast. tronu, od 1654 król szw.; w r. 1655 wyruszył na Polskę, która niemal w całości zajął; został wyparty 1659 r.; walczył z Danją; † 1660; 3) K. XI, syn popr. (1660—97), sprzymierzeniec Ludwika XIV, kr. franc.; 4) K. XII, syn popr. (1697—1718), * 1682; znakomity wódz, 1700 pobit Piotra W. pod Narwą, 1702 Augusta II pod Kliszowem, 1704 osadził na tronie polskim St. Leszczyńskiego, 1709 pobity pod Poltawą; zginął 1718 r. pod Frederikshald; 5) K. XIII (1809—1818); 6) K. XIV (1818—44), ob. Bernadotte J.; 7) K. XV (1859—72).

Karol, imię królów hiszpańskich: 1) K. I, ob. Karol V, cesarz; 2) K. II (1665—1700), ostatni Habsburg na tronie hiszp.; jego śmierć była powodem wojny o tzw. sukcesję hiszpańską; 3) K. III (1759—88), * 1716; 4) K. IV (1788—1808), syn popr., * 1748; 1808 abdykował na rzecz Napoleona I; † 1819.

Karol I, król wirtemb., * 1823; panował od 1864—91.

Karola Ludwika góry, łańcuch górski na Nowej Gwinei, 2.300—5.100 m. wys.

Karolek pospolity albo kminek, ob. Carum Carvi.

Karoli Józef Krystjan, złotnik nadworny Stanisława Augusta, * 1765, † 1835.

Karolina Marja, żona Ferdynanda I, kr. obojga Sycylii, * 1752, córka ces. Franciszka I; † 1814. Dwukrotnie musiała uciekać przed wzburzeniem uciskanych poddanych.

Karolina Południowa (ang. South-Carolina), stan zach. St. Zj. Am. Płn., 80.258 km², 1.684.000 mieszcz., w tem 865.000 murzynów. Wybrzeża nizinne, liczne moczary, wyspy; wewnątrz górzyste. Uprawa bawełny, ryżu, kukurydzy, zbóż i tytoniu; chów bydła, kopalnie fosfatu; stol. Columbia, 38.000 mieszcz.; najw. m. Charleston, 68.000 mieszcz.

Karolina Północna (angielski North-Carolina), wschodni stan St. Zj. Am. Płn., 135.778 km², 2.560.000 mieszcz., w tem 76.000 murz. i 12.000 Indjan. Wybrzeża piaszczyste, kraj rolniczy; uprawa kukurydzy, bawełny, zbóż, tytoniu;

chów bydła, przemysł bawełniany, drzewny i tytoniowy; stol. Raleigh, 24.500 mieszcz.

Karolinenthal, ob. Karlin.

Karolingowie, ród frankoński, początkowo majordomowie, potem (od 752) królowie panujący: we Włoszech do r. 875, we Francji do r. 987, w Niemczech do r. 911. Wywodzili się od biskupa Arnulfa z Metz. Nazwa od Karola Wielkiego.

Pierścień Karolingów, noszony przez Arnulfa z Metz.

Karoliny (ang. Caroline Islands), wyspy Mikronezji na oceanie Spokojnym; 710 wysp o obszarze wspólnym ok. 1.000 km², 35.500 mieszcz.; wyspy małe, koralowe; wywóz kopry i fosfatu. Sprzedane w 1899 przez Hiszpanię Niemcom, w r. 1919 oddane Japonii jako mandat na mocy decyzji Ligi Narodów.

Karolowe Wary (czeski Karlovy Vary, niemiecki Karlsbad), stol. żupy i pow. w Czechosłowacji nad rz. Teplą; 19.500 mieszcz. Zdrojowisko dla chorych na żołądek, kamienie żółciowe i wadzę; 12 źródeł alkalicznych; 68.000 gości rocznie.

Karolyl Michał hr., członek jednego z największych i najbogatszych magnackich rodów na Węgrzech; polityk węgierski radykalny i republikański, * 1875; poseł do parlamentu, członek stronnictwa niezawisłości, był w gwałtownej opozycji do rządu hr. Tiszy; przeciwnik przymierza Austrii z Niemcami, zwolennik państw zachodnich; 1914 internowany we Francji; 1918, w czasie przewrotu, węgierski prezydent min.; 1919 prezydent Republiki; rządził w porozumieniu z socjalistami; w marcu 1919 ustąpił przed naporem komunistów; przebywał na emigracji, w ostrej opozycji do obecnych rządów węgierskich.

Karoserja, pudło samochodu; część samochodu, przeznaczona dla pasażerów.

Karotyna, związek organiczny, C₂₀H₃₈; ciało krystaliczne, barwy ciemno-czerwonej, o temp. topn. 167°8 C. Znajduje się w marchwi, pomidorach oraz w liściach i kwiatach wielu roślin.

Karp, ob. Cyprinus carpio.

Karp Maurycy Franciszek, polityk i mówca, poseł na Sejm Czteroletni, † w listopadzie 1817; był członkiem Rady Najw. Nar. Litewskiej w r. 1794. Wydał: „Mowy“, „Obraz sejmików“ i przekład Rousseau'a „Uwagi nad rzadem Polski“.

Karpa, ob. karcz.

Karpathos (włoski Scarpanto), jedna z wysp należących do Dodekanazu, na m. Egejskim, pomiędzy Kretą a Rodosem; 332 km², 9.500 mieszcz., przeważnie Greków. Bardzo górzysta.

Karpaty, pasmo górskie w środk. Europie, ciągnące się łukiem o dł. 1.300 km. od Dunaju pod Bratysławą aż do Żelaznych Wrót na Dunaju pod Orsową. Uważane są za przedłużenie Alp. Wysokość szczytów w Tatrach Wysokich przekracza 2.500 m., reszta Karpat niema charakteru wysokogórskiego, brak lodowców; silnie zalesione; kopalnie rudy żel., soli i nafty. Ludność w pld. zach.-części słowacka, w pld.

i pld.-zach. polska, na wsch. ruska, na pld.-wsch. rumuńska. Obszar K., 190.000 km², należy do Polski, Czechosłowacji i Rumunji. K. polskie tworzą na przestrzeni 600 km. wał graniczny Polski od południa.

Karpeles Gustav, niemiecki historyk literatury, * 1848, † 1909; Biograf Heinego; autor „Historji literatury żydowskiej“.

Karpentaria, ob. Carpentaria.

Karpiele, Brassica napus, odmiana kapusty.

Karpina, ob. karcz.

Karpiński Alfons, współczesny malarz polski, * 1875 w Rozwadowie; kształcił się w Krak. Szkole S. P. oraz w Wiedniu u prof. Pochwalskiego; wystawia obrazy rodzajowe, jak: „Anioł Pański“, „Zapóźno“, „Pogrzeb żołnierza“; uprawia w powódzeniu portret kobiecy. Mieszka w Krakowie.

Karpiński Franciszek, poeta epoki stanisławowskiej, reprezentant sentymentalizmu i sielankowości w poezji polskiej, * 1741 w Hołoszkowie na Pokuciu, † 1825 w Chorowszczyźnie; uczył się u jezuitów w Stanisławowie i Lwowie; był nauczycielem prywatnym; w r. 1780 udał się do Warszawy, którą opuścił z kilkoma nawrotami; wydał: „Zabawki wierszem i prozą“ 7 t. (zawierają: „Sielanki“, „O wymowie w prozie albo w wierszu“, przekład „Ogrodów“ Delille'a, wiersz „Powrót z Warszawy na wieś“, przekład „Psalterza“ i w. in.), „Bolesław III“ — tragedia, „Czynsz“ — komedia, „Alcesta“ — opera, „Pieśni nabożne“, „Zale Sarmaty nad grobem Zygmunta“, „Podróż do Krakowa i jego okolic“, „Rozmowy Platona z uczniami“, „Powiastki dla dzieci“.

Karpiński Stanisław, ekonomista i finansista, * 1870; długoletni dyrektor Banku Towarzystw Spółdzielczych w Warszawie; naczelny dyrektor Polskiej Krajowej Kasy Pożyczkowej (1918—1919); minister skarbu (1919) w gabinecie Paderewskiego; 1922 wybrany senatorem z województwa łódzkiego, zrzekł się mandatu 1924, obejmując stanowisko prezesa Banku Polskiego.

Karpiński Wincenty Józef, chemik i rolnik, * 1868 na Podlasiu, † 1913; studja w Zurychu i Strassburgu; asystent stacji doświadczalnej w Sobieszynie, od 1899 kierownik stacji doświadczalnej w Jeżówce; prof. rolnictwa w politechnice lwowskiej. Ogłosił wiele prac, m. in.: „Zarys uprawy buraków cukrowych“ (1912).

Karpówka, ob. dachówka.

Karpowicz Adam, prawnik, literat i działacz społeczny, * 1842 w Mińsku Lit., † 1914; studja prawne w Moskwie; osiadł w Wilnie jako adwokat; redaktor „Dziennika Wileńskiego“ (1906) i „Zorzy Wileńskiej“ (1907); drukował w pismach wileńskich wiele poezji i artykułów literackich.

Karpowicz Michał, biskup wigierski, * 1744, † 1805; prof. Akademii wileńskiej; słynny z wymowy; 1799 pierwszy biskup nowej diecezji wigierskiej.

Karpowicz Stanisław, pedagog, * 1864, † 1921; autor licznych prac z zakresu nau-

ezania i wychowania, m. in. „*Idealy i metoda wychowania współczesnego*“ (1907), „*Zabawy i gry, jako czynnik wychowawczy*“ (1905), „*Indywidualność i jej kształcenie*“ (1912). W „*Poradniku dla Samouków*“, cz. IV, wysłał jego „*Nauka wychowania*“.

Karpowska-Teodorowicz Helena, malarka współczesna, rodem z Warszawy; kształciła się w Ak. Szt. P. w Petersburgu. Wybitna portrecistka. Poza portretami maluje pejzaże, wnętrza stylowe.

Karr Alphonse, pisarz i dziennikarz francuski, * 1808, † 1890; redaktor naczelny dziennika paryskiego „*Figaro*“; autor powieści „*Geneviève*“, dramatów i in.

Karreeberge, łańcuch górski w kraju Przylądkowym (Unja Płd. Afryki), śr. wys. 1.650 m. n. p. m.

Karri-karri, ob. *Kalahari*.

Karoo, nazwa pustynnej wyżyny Kraju Przylądkowego (Unja Płd. Afryki).

Kars, m. na Kaukazie, dawn. stol. państwa armeńskiego; do 1877 r. w posiadaniu Turcji, później Rosji; 1921 zwrócone Turcji; 21.000 mieszk.

Karska zatoka, zw. także *Bajdaracka*, część morza Karskiego.

Karski Michał Gabrijel, poeta i tłumacz, * 1893 w Warszawie; wydał: „*Drzewo przydrożne*“, „*Gra*“ oraz przekład *Duhamela* „*Żywoty męczenników*“ i „*O poezji*“.

Karskie (morze), część oceanu Lodowatego, pomiędzy N. Ziemią, wyspą Wajgacz i półwyspem Jałmał; zamarznęta corocznie w ciągu 10-ciu miesięcy.

Karskie Wrota (Żelazne Wrota), cieśnina między wyspami Nową Ziemią a Wajgaczem na oceanie Lodowatym.

Karski Jęfimij, filolog rosyjski, * 1860; od 1894 prof. języka rosyjskiego i cerkiewnosłowiańskiego na uniw. warszawskim, obecnie na uniw. białoruskim w Mińsku Litewskim; ogłosił szereg prac o języku białoruskim oraz monografię: „*Bielorusy*“.

Karst, ob. *Kras*.

Karsten Gustav, fizyk i matematyk niemiecki, * 1820, † 1900; od 1847 profesor fizyki i mineralogii w Kiel; 1877 członek rady państwa; od r. 1856 wydawał „*Encyklopedie der Physik*“, do której napisał fizykę ogólną.

Karszl, m. w Bucharze, nad rz. K.-Darja; 70.000 mieszk., dawna cytadela.

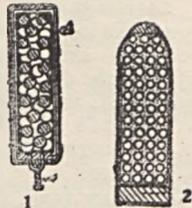
Karta, ob. *Mapa*.

Karta myśliwska, wydawana przez starostwo, upoważnia do polowania na własnym lub zezwolonym terenie; zawiera tabelę czasu ochronnego, ważna jest tylko na jeden rok kalendarzowy dla osoby, na której nazwisko opiewa.

Karta pocztowa bywa pojedyncza i podwójna z opłatą odpowiednią; służy do przesyłania wiadomości nieważnych i korzysta ze zniżonej taryfy. Wprowadzona została najpierw w Austrii

w 1869 r., zaprojektowana przez prof. dra E. Hermana w Wiedniu.

Kartacz, rodzaj pocisku artyleryjskiego, używanego niegdyś na nieznaczne odległości do celów żywych, np. przy odpięciu szturmów. Było to pudełko z dosyć cienkiej blachy, wypełnione niedużymi żelaznymi kulkami lub siekańcami. Przy strzale blaszane pudełko rozrywało się zaraz po wylocie z lufy, a kulki, względnie siekańce, powodowały wynik podobny do wyniku strzału z broni śrutowej. Kartacze z dział lekkich dawały skuteczny strzał na odległość 300 kroków, z ciężkich na 800 do 1000 kr. Obecnie zamiast k. używa się szrapneli.

Kartacz. 1) Dawny typ kartacza: A powłoka wyłożona wewnątrz blachą cynkową; 2) kartacz typu nowego.

Kartaczownica albo *mitraljeza*, rodzaj działka, strzelającego drobnymi pociskami. o znacznej ilości luf, połączonych z sobą i strzelających kolejno z dużą szybkością. K. jest wynalazkiem amerykańskim i ukazała się poraz pierwszy w czasie wojny secesyjnej. Najdawniejszy typ stanowiła tzw. bateria Requa, posiadająca 25 luf. Rewolwerowa k. Gatlinga posiadała 6 luf. K. francuska posiadała 25 luf. K. w Europie zostały zastosowane poraz pierwszy w czasie wojny 1870—71 r. Obecnie zostały całkowicie zastąpione przez karabiny maszynowe. Do pewnego stopnia za prototyp k. można uważać używane w XVI i XVII w. tzw. *organiki*, tj. działka szybkostrzelne o większej ilości luf.

Kartagina (łac. Carthago, fen. Karthada = Nowe miasto), niegdyś m. na płn. wybrzeżu Afryki (według legendy założona w w. IX przed Chr.); osada fenicka z organizacją arystokratyczną (senat, dwaj suffeci); ludność kupiecka i żeglarska. Najstarsza część miasta nazywała się *Byrsa*. Po 3 wojnach punickich (265—241; 218—202 i 149—146) została zajęta przez Rzymian i całkowicie zniszczona. Ruiny K. leżą w odległości 20 km. od m. Tunis.

Kartalinja lub *Kartwelja*, niegdyś udzielny kraj w obrębie państwa Gruzińskiego; na jego terytorjum leży stol. Gruzji, Tyflis.

Kartauna, rodzaj niezbyt ciężkiego dawnego działka oblężniczego, przeznaczonego do łamania murów. K. strzelała kulami, ważącymi 1/4 centnara.

Kartel, używana w Niemczech nazwa dla oznaczania związku przemysłowców jednej gałęzi (np. kartel metalurgiczny), zmierzającego do usunięcia współzawodnictwa pomiędzy poszczególnymi przedsiębiorcami, wspólnego normowania cen itp. W Ameryce w tem znaczeniu bywa używany wyraz *trust*, u nas *syndykat*. We Francji po wielkiej wojnie, termin k. oznacza związek politycznych stronnictw lewicowych (*cartel des gauches*) w przeciwstawieniu do bloku narodowego (*bloc national*), będącego związkiem stronnictw środka i prawicy. Gabinet Poincaré'go

powstały w lipcu 1926 r. i opierający się na stronnictwach umiarkowanej lewicy, środka i umiarkowanej prawicy, połączył kartel z blokiem, stwarzając rząd koncentracji narodowej.

Kartezjanizm, kierunek filozoficzny, rozwijający teorie i idee Descartes'a. K. sprzyjał rozwojowi badań naukowych w dziedzinie fizyki, biologii i medycyny, dzięki wyznawanej przez siebie zasadzie mechanistycznego tłumaczenia zjawisk przyrody. Dzięki swej teorii, według której istnieją dwie odrębne substancje (ciała i duszy), został przyjęty zarówno przez ortodoksalnych teologów francuskich XVII w. (Bossuet i Fénelon), jak też i jansenistów (Arnaud, Nicole). Do wybitnych kartezjanistów, którzy rozwijali samodzielnie teorie Descartes'a, należeli Arnold Geulincx, twórca t. zw. okazjonalizmu, Mikołaj Malebranche, a poniekąd i Błażej Pascal.

Kartezjusz, ob. *Descartes*.

Kartezjusza nurek, figurka wydana ze szkła, połączona z balonikiem szklanym, opatrzonym otworkiem. Nurek umieszcza się w naczyniu cylindrycznym, napełnionem wodą i zamkniętem u góry pęcherzem. W warunkach zwykłych nurek, jako lżejszy od wody, znajduje się u góry naczynia. Naciśnięcie pęcherza palcem powoduje dostanie się wody do balonika i opadnięcie nureka. Jeżeli palec odejmiemy, powietrze, zgęszczone w baloniku, wypycha wodę, i nurek unosi się do góry.

Karthada, ob. *Kartagina*.

Karthaus, ob. *Kartuzy*.

Kartofle, ob. *ziemniaki*.

Kartografia (łac. charta = papier i greck. grafein = opisywać), nauka, ucząca rysować i rozumieć mapy. Rozpada się na poddziały: naukę o rzutach kartograficznych, która stara się zmniejszyć błąd, wynikający z odwzorowania kuli na płaszczyźnie; topografię cz. naukę o zdjęciach terenu, kartometrię cz. naukę o pomiarach na mapach. Ze względu na olbrzymie znaczenie map należy k. do najważniejszych gałęzi geografii; w czasach nowożytnych zastosowana została także w innych naukach, np. w geologii (ob. *mapa*, *rzuty kartograficzne*, *topografia*).

Kartogram, graficzne przedstawienie na mapie stosunków statystycznych, klimatycznych i innych.

Kartometr, przyrząd do mierzenia odległości na mapach; jest to kółko, które posuwa się po danej linii (prostej lub krzywej), i z liczby jego obrotów określa się długość mierzonej linii, którą odczytuje się na cyferblacie licznika obrotów, połączonym z kółkiem.

Kartometrija, ob. *kartografia*.

Kartusz, 1) zdobnik rzeźbiony, malowany lub rytowany w kształcie arkusza papieru z zawiniętymi brzegami, przeznaczony do umieszczenia na nim napisu, emblematu itp.; 2) dawniej ładunek strzelby ręcznej, przygotowany w ten sposób, że proch i kula albo

śrut znajdowały się razem w powłoce z klejonego papieru albo kartonu; 3) nabój, patron; 4) pas myśliwski z ładunkami, inaczej tasak.

Kartuzek, goździk, ob. *Dianthus*.

Kartuzi (Ordo Cartusianis), zakon, założony w r. 1085 przez św. Brunona w La Chartreuse koło Grenoble, zatwierdzony w r. 1175. K. prowadzą życie ascetyczne, przestrzegają ściśle samotności i zachowują milczenie, które wolno im przełamywać w niedziele i na spacerach. Rozkwit zakonu przypada na w. XIII—XV, kiedy k. wydali sławnych uczonych i pisarzy. Klastory k. znajdują się głównie we Włoszech. W Polsce były m. in. w Paradyżu (koło Gdańska), w Berezie nad Jasiołdą i w Gidlach.

Ubiór członka zakonu Kartuzów.

Kartuzy (niem. Karthaus), m. pow. w woj. pomorskim, położone pomiędzy dwoma jeziorami, 3.700 mieszk.; lotnisko.

Kartwalczycy, zbiorowa nazwa, oznaczająca grupę ludów rasy indoeuropejskiej, zamieszkujących środk. i zach. Kaukaz. Należą tu: Gruzini (7 szczepów, w og. liczbie 1.174.600), Mingrelczycy (250.000), Łazowie (2.400) i Swanetyczycy; ogółem według spisu z r. 1897 1.352.455 głów, obecnie 1.443.500.

Kartwelja, ob. *Kartalinja*.

Karty do gry wynalezione były przez Hindusów, przeniesione do Europy za pośrednictwem Saracenów w 1379. Cała talja obejmuje 52 k., istnieją jednak talje z 32, 36 (w Polsce) i 40 k. Kolory różne nazywano: w Polsce: czerwień, żółdź, dzwonka i wino; we Francji i Anglii: coeur (heart), trèfle (club), carreau (diamond) i pique (spade); we Włoszech, Portugalji i Hiszpanji: cupi (puhar), denari (pieniądz), bastoni (kije) i spadoni (szpada). Sztukę gry w karty Włosi zmienili i nazwali „*tarocco*“. Pierwsze karty rysowano i malowano odręcznie; następnie odbijano je z drzeworytów i najczęściej kolorowano ręcznie; w wyrobie k. drzeworytniczych przodowały Niemcy. Najstarsze k. z XV w. znajdują się w Bibliothèque Nationale w Paryżu. Karty współczesne wykonywują się na podstawie typu, ustalonego w w. XVII. W Polsce poznano k. w XV w. (z Niemiec); rozpowszechniły się w XVIII w. Nazywały się (od najwyższej do najniższej): tuz, król, kralka czyli dziesiątka, wyznik, niżnik, dziewiątka, ósemka, siódemka, szóstka (po 9 każdego koloru). Gołębowski podaje nazwy gier polskich: Kupiec, Kasztelan, Wózek, Skrzetulka, Matus primus, Bież albo Bicz, Nosek, Rus, Druzbart, Zegarek, Król, Ramsz, Panfil; gry hazardowe: Chapanka albo Chap (lub Kontra), Tryszak albo Straszak (in. Fluss), Mariasz zwykły i szlifowany, Pikieta albo Rumel i Ćwik.

Karuk (ichtjokolla), klej rybi, otrzymywany przeważnie z wewnętrznej powłoki pęcherza jesiota.

Karun, największa z rzek płd.-zach. Persji, 600 km.; na dług. 250 km. żeglowna.

Karuzel (łac.), pierwotnie zabawa rycerska na koniach. Jazda na obracających się szybko wokół drewnianych koniach.

Karvayal Jan, kardynał, * 1399, † 1469; doradca papieża Eugeniusza IV; studiował stonunki w Czechach jako legat papieski; jeden z sędziów króla czeskiego Jerzego; występował przeciw ustępstwu dla utrakwistów.

Karwan Aleksander, ob. Kleszczyński Dzisiaj.

Karwatki, nadmorscy rybacy w pow. lęborskim i słupskim, zwani tak rzekomo od długiego kaftana, zwanego karwatka.

Karwia, w. w pow. puckim (pomorskie), osada rybacka; piaszczysta plaża, kąpiele morskie, śt. ratunkowa.

Karwice-Ozierany, ob. Mizocz.

Karwicki-Dunin Józef, pamiętnikarz, * 1832 w Mizoczu na Wołyniu, † 1910; ogłosił szereg opowiadań historycznych oraz prac krajoznawczych, dotyczących Wołynia, m. in.: „Szkice obyczajowe i historyczne“, „Wędrowka od źródeł do ujścia Horynia“, „Ze starego autoramentu, typy i obrazy wołyńskie“ (2 serie), „Z moich wspomnień“ (5 t.).

Karwicki-Dunin Stanisław, publicysta i reformator polityczny, autor dzieła: „De ordinanda republica“ (ogłoszonego dopiero w r. 1871); żył w sandomierskiem na przełomie w. XVII i XVIII. Dzieło jego znane było wielu współczesnym. Dążył w swym projekcie do ustalenia i wzmocnienia systemu republikańskiego.

Karwieńskie Błota lub **K. Łęgi**, w. w pow. puckim (pomorskie); lotnisko, kąpiele morskie.

Karwina (czes. Karviná), m. w pow. fryzackim na Śląsku Cieszyńskim w Czechosłowacji; 19.500 mieszk., w tem 15.000 Polaków; kopalnie węgla, przemysł węglowy.

Karwowski Konstanty, lekarz, * 1834 w Suwałkach, † 1918 w Warszawie; studja w Moskwie, w Paryżu i w Heidelbergu. W Paryżu założył „Paryskie Towarzystwo lekarzy polskich“, które rozwiązało się po powstaniu 1863 roku. Po powrocie do Polski założył pierwszą pracownię dla badań chemiczno-mikroskopowych (w warszawskim szpitalu Dzieciątka Jezus w r. 1859) i pierwsze w Polsce ambulatorjum laryngologiczne. Od r. 1859 pracował w szpitalu Dzieciątka Jezus, kolejno jako kierownik pracowni, ordynator oddziału chirurgicznego, starszy ordynator, zastępca lekarza naczelnego i wreszcie lekarz naczelny (1904). W r. 1863 niósł potajemnie pomoc rannym powstańcom. Pracę zostawił niewiele, przeważnie pisanych na początku działalności lekarskiej: „O szkole wiedeńskiej“, „O traumatycynie“, „Pogląd krytyczny na obecne stanowisko fizjologii i patologii nerwów zwojowych“.

Karwowski Stanisław, historyk, * 1848 w Lesznie, † 1917 w Berlinie; studja we Wrocławiu, Berlinie i Halli. Napisał szereg prac, m. in.: „Wcielanie Inflant do Litwy i Polski“, „Kronika miasta Leszna“, „Wiek XVI czyli dzieje odkryć, politycznych przeobrażeń i reformacji“, „Gnieźno“, „Z przeszłości Śląska“ (2 t.), „Czasopisma wielkopolskie 1796—1859“.

„Historja Wielkiego Księstwa Poznańskiego“ (2 t.).

Karykatura (włosk. caricare, przeładować, przesadzić), rysunek zabawny, wyobrażenie literackie lub plastyczne osoby lub przedmiotu, w którym właściwości charakterystyczne są tak przeszarżowane, że robi ono wrażenie śmieszne, humorystyczne. K. znana jest już z czasów najdawniejszych (k. egipskie); w Europie rozwinięta od czasów późnego średniowiecza. Największy rozwój k. przypada na wiek XIX w związku z walkami politycznymi i religijnymi, w których k., powielana zapomocą druku, stawała się dotkliwym orężem (powstanie szeregu pism humorystycznych). Najwybitniejsi karykaturzyści: W. Hogarth, J. Callot, F. Goya, Th. Rowlandson, H. Daumier, O. Gulbransson, W. Busch, T. T. Heine. W Polsce rozwój k. datuje się od XVIII w. Najwybitniejsi karykaturzyści polscy: D. Chodowiecki, J. P. Norblin, M. Płofski, A. Orłowski, A. Oborski, W. Smokowski, J. Sokołowski, F. Kostrzewski, J. Kossak, A. Bartels, B. Tępa, K. Gorski, W. Wojtkiewicz, K. Sichulski, Z. Skwirzyński, K. Grus, A. Świdwiński, E. Glowacki, K. Mackiewicz, Jotes, B. Nowakowski i Z. Czermański.

Karyuckie Alpy, część pld. Alp, tworząca granicę pomiędzy Austrią i Jugosławją, od granic Tyrolu aż do Krainy; gł. szczyty: Kellerwand 2.813 m. i Paralba 2.694 m.

Karyntja, kraj w Austrii pld., 9.538 km², 367.000 mieszk.; bogate kopalnie ołowiu i rudy żel.; stol. Celowice (niem. Klagenfurt). Od r. 15 prz. Chr. należała do prow. rzym. Noricum, w w. VI do państwa ostrogockiego, potem longobardzkiego; w tym czasie była już zaludniona przez Słowian; w poł. VIII w. zajęta przez ks. bawarskiego Tassilona, 788 przez Karola Wielkiego; od 976 odrębne księstwo niemieckie, 1269 przeszła w ręce króla czesk. Przem Ottokara II, potem (od 1276) związana z Tyrolem. W r. 1335 otrzymali ją Habsburgowie; w związku z Austrią pozostawała do r. 1918; na podstawie traktatu w St. Germain (1919) część pld.-zach. odpadła do Włoch, cz. pld. — do Jugosławji.

Karzeł, w dawnej polszczyźnie niziołek lub lókietek, nazwa człowieka, znacznie niższego od przeciętnego wzrostu (naogół niedosięgającego 105 cm.), co pochodzi z wady rozwojowej organizmu. W czasach starożytnych i w średniowieczu panował zwyczaj trzymania karłów na dworach królewskich i pańskich ku zabawie; w nowszych czasach k. pokazywani są często w cyrkach. (Ob. karły w Polsce).

Kasa, oznacza przede wszystkim pomieszczenie dla przechowywania pieniędzy, następnie zapas gotówki, przeznaczony na wydatki bieżące, wreszcie ten wydział instytucji lub przedsiębiorstwa, gdzie przyjmują i wypłacają pieniądze. Transakcje dokonywane za gotówkę noszą często miano per cassa. Kasą zwykle nazywa się również księga kasowa, to znaczy księga, w której zapisuje się dochody i wydatki każdego przedsiębiorstwa. Księgi kasowe mogą być prowadzone buchalterją

zwykłą lub podwójną, czyli włoską. W końcu miesiąca lub nawet w końcu dnia należy zamknąć kasę, to znaczy zsumować dochody i wydatki. Tzw. saldo, tj. przewyżka wpływów nad wydatkami oznacza ilość pieniędzy, faktycznie pozostających w kasie. Saldo przenosi się na następny dzień lub miesiąc. Prowadzenie dokładnych ksiąg kasowych jest prawnie wymagane od kupców, przemysłowców, większych rolników. Ob. buchalterja.

Kasa jako nazwa instytucji finansowych lub społecznych. Cały szereg różnego rodzaju instytucji nosi nazwę kas, np.: Kasy przemysłowców, Kasa Literacka, Kasy pożyczkowe-oszczędnościowe, Kasy Raiffeisena, (Kooperatywy kredytowe), Kasy emerytalne, Kasy pogrzebowe. Na specjalną wzmiankę zasługuje Kasa im. d-ra Józefa Mianowskiego, istniejąca w Warszawie, która wydaje dzieła naukowe z odsetek od funduszy i dóbr na ten cel zapisanych przez dra Mianowskiego. W Prusach wielkie usługi ruchowi spółdzielczemu oddała Pruska Centralna Kasa Spółdzielcza (Preussische Zentral Genossenschaftskasse), założona w 1885 r., specjalnie dla dawania pożyczek Kooperatywom typu Raiffeisena. Ob. Kasa chorych.

Kasa chorych, organizacja społeczna, mająca na celu obowiązkowe ubezpieczenie na wypadek choroby. K. ch. w Polsce wprowadzone zostały na terenie b. zaboru rosyjskiego w r. 1920 (ust. z dnia 19.V 1920, Dz. Ust. Nr 44, poz. 272). w Austrii i b. zaborze austriackim istnieją od 1888, w Niemczech i byłym zaborze pruskim od r. 1883. Obowiązkowi ubezpieczenia w myśl art. 3 ust. z 1920 „podlegają wszystkie osoby bez różnicy płci, zatrudnione na podstawie stosunku roboczego lub służbowego“. „K. Ch. udziela pomocy lekarskiej i zasiłków na koszty pogrzebu swym członkom i ich rodzinom oraz zasiłków pieniężnych w czasie choroby“ (art. 22). Ubezpieczeni korzystają z bezpłatnej pomocy lekarskiej i zasiłków w przeciągu 26 tygodni, w Kasach zaś, istniejących ponad 3 lata, w przeciągu 29 tygodni (art. 23, I). Zasiłek pieniężny wynosi 60% płacy ustawowej (art. 23, III). Również osobom, zamieszkującym razem z obowiązkowo ubezpieczonym, i utrzymywanym wyłącznie z jego zarobku, należy się bezpłatna pomoc lekarska i lekarstwa (art. 33). Członkowie K. mają prawo wolnego wyboru lekarzy z pośród tych, z którymi K. zawarła umowę (art. 42, II).

Kasa oszczędności, ob. Oszczędnościowa Kasa (tamże o Kasach Raiffeisena, Kasach Schulzego z Delitsch); o Polskiej Krajowej Kasie Oszczędności, ob. Bank Polski i Polska Krajowa Kasa Oszczędności.

Kasa Oszczędności Pocztowa (P. K. O.), ob. Pocztowa Kasa Oszczędności.

Kasa sądowa, organ kasowy sądu. W kasie sądowej uiszcza się opłaty sądowe, nabywa się znaczki sądowe, przechowuje się walory które załączone są do spraw jako dowody rzeczowe.

Kasa skarbowa istnieje w Państwie Polskiem

na zasadzie ustawy z dnia 31.VII 1919 r. o ustroju władz skarbowych (Dz. P. Nr. 63 poz. 391 z 1919 r.) i obejmuje zakresem swego działania jeden powiat, w większych miastach jak w Warszawie, Łodzi istnieje kilka Kas skarbowych. Zadaniem ich jest pobieranie i przechowywanie pieniędzy, dokonywanie wypłat na podstawie właściwych poleceń (talonów) i prowadzenie rachunkowości wpływów i wydatków. Centralnym organem, skupiającym całą kasowość Rzeczypospolitej jest Centralna Kasa Państwa przy Ministerstwie Skarbu; wypłaty ministerstwa odbywają się za pośrednictwem tej Kasy. Ob. Władze skarbowe.

Kasacja, skarga na wyrok ostateczny do najwyższej instancji sądowej. K. dopuszczalna jest tylko z powodu obrazy prawa materialnego lub formalnego (przepisów proceduralnych oraz błędnej wykładni prawa). Skargi kas. rozpoznaje Sąd Kasacyjny (u nas zwany Najwyższym), który nie zajmuje się rozpoznawaniem faktycznej strony sprawy, lecz ogranicza się jedynie do rozwiązania strony prawnej; dlatego Sąd Kasacyjny właściwie nie sędzi sprawy, lecz sędzi zaskarżony wyrok. Gdy Sąd Kas. uzna, że kasacja ulega uwzględnieniu, uchyla wyrok, i sam sprawy nie sędzi, lecz przesyła ją do osadzenia sądowi 2-ej instancji. Kasacyjne punkty, kas. otwory — przesłanki prawne na których opiera się kasacja. Kasacyjne postępowanie — rozpoznawanie prawnej strony sprawy, bez wnikania w meritum, tj. jej stan faktyczny. Ob. Sąd Kasacyjny.

Kasai lub **Kassa**, l. dopływ rz. Kongo w Afryce zach., 1.940 km.; żeglowny; stanowi granicę Angoli i Konga belg.

Kasander, syn Antipatra, * ok. 355 przed N. Chr.; od 319 władca Macedonii i Grecji; † 297.

Kassandra, według legendy greckiej, córka Priama, przez Apollona obdarzona darem przewiadań.

Kasar, mała siatka na drąжку do podchwytywania ryb. łowionych na wędkę, lub do czerpania ryb z kadzi.

Kaselka, gatunek strzelby myśliwskiej.

Kasetka (franc.), pudełko do pieniędzy, klejnotów, papierów.

Kasetony (z włos.), wgłębione płyty czworoboczne lub wielokątne, rzeźbione i obramowane profilowaniem, używane w budownictwie jako ozdoba sufitów, sklepień, podniebienia luków itp.

Kashmir, ob. Kaszmir.

Kasimow, m. pow. w gub. riazkańskiej (Rosja środk.) nad rz. Oką; 14.000 mieszk.; szewstwo i garbarstwo.

Kasian św., umęczony w mieście Imola we Włoszech za panowania Juliana Apostaty.

Kasjoepa, ob. Cassiopea.

Kasjoepa, w podaniach greckich małżonka Keфеusa, króla etjopskiego, matka Andromedy.

Kasetony.

Kasjusz (Cassius) Avidius, wódz rzymski w Syrii, Arabii i Egipcie, za czasów Marka Aureliusza. Na fałszywą wiadomość o śmierci cesarza sięgnął po władzę w r. 175 (podobno za poparciem cesarzowej), ale zginął zamordowany.

Kasjusz (Cassius) Cajus Longinus, prawnik rzymski z I w. po Chr., założyciel własnej szkoły, której uczniowie zwali się *Cassiani*. Napisał „*Libri iuris civilis*”. W r. 30 za cesarza Tyberjusza był konsulem, 45—49 za Klaudjusza rządził Syrią; wypędzony przez Nerona, wrócił do kraju za rządów Wespazjana.

Kasjusz (Cassius) Cajus Longinus, główny uczestnik spisku przeciwko Cezarowi. W r. 42 prz. Chr. uciekł do Azji; został pokonany przez Antoniusza i kazał się zabić swemu jemu wyzwoleniowi.

Kasjusz (Cassius) Lucius Hemina, autor roczników rzymskich (ok. 146 r. przed Chr.), z których zachowały się tylko fragmenty.

Kasjusz (Cassius) Lucius Longinus Ravilla, trybun ludowy rzymski w r. 137 przed Chr., konsul w r. 127, cenzor w r. 125. Słynął z bezwzględnej sprawiedliwości. *Cassianus iudex*, wyrażenie, oznaczające w Rzymie surowego sędziego.

Kasjusz (Cassius) Parmensis (z Parmy), jeden z morderców Cezara. Po bitwie pod Actium zabity w Atenach z rozkazu Oktawiana. Był znanym poetą.

Kasjusz (Cassius) Quintus Longinus, brat K. Cajusa Longinusa, pretor w Hiszpanii za czasów Cezara (49 przed Chr.). Przeciwnie niemu wybuchło powstanie w Hiszpanii. K. musiał uciekać i utonął w rzece Ebro.

Kasjusz (Cassius) Spurius Vecellinus, konsul rzymski w 502, 493 i 486 przed Chr. Chciał podobno przeprowadzić pierwszą reformę agrarną, wymierzoną przeciwko bogaczom. Oskarżony o zdradę stanu, został stracony.

Kask, ob. *Hełm*.

Kaskada (franc. cascade), wodospad, w którym spadająca woda nie tworzy jednolitej ściany wodnej, lecz łączy się na szereg spadków mniejszych, zależnie od nierówności dna, które występują jako stopnie jeden pod drugim.

Kasliński zawód, osada fabryczna w pow. i gub. ekaterynburjskiej (Rosja wsch.); 17.500 mieszkańców.

Kasmała, l. dopływ rz. Obi na Syberii w gub. Tomskiej, 140 km.

Kasownik (♯), znak muzyczny, przywracający nutę jej poprzednie brzmienie przez skasowanie naciśnięciem klawisza lub bębna.

Kasownik pocztowy, stempel pocztowy.

Kasperek Franciszek Ksawery, prawnik, * 1844 w Samborze, † 1903; od 1872 prof. filozofii prawa i prawa narodów na uniwersytecie Jagiellońskim; później wykładał naukę administracji i encyklopedję umiejętności politycznych; ogłosił wiele prac, m. in.: „Prawo polityczne ogólnie razem ze wstępną nauką ogólną o państwie” (2 t., 1877—1881).

Kaspijskie (morze), zw. dawniej m. Chwałyńskim, największe jezioro na kuli ziemskiej, między Europą i Azją; 438.688 km², z czego 2.236 km² zajmują wyspy; niema przypływów ani odpływów; gł. dopływy rzeczne: Wołga, Ural, Kuma, Terek i Kura; graniczny z trzech stron z Rosją, od pld. z Persją; obfitość ryb.

Kasprowicz Jan, wielki poeta współczesnej Polski, dramaturg i tłumacz, prof. porówn. historii lit. na uniwersytecie lwowskim, * 1860 w Symborzu na Kujawach, † 1926 w Poroninie; gimnazjum w Inowrocławiu, Opolu, Raciborzu i Poznaniu; uniwersytecie w Lipsku, Wrocławiu i we Lwowie. Wydał: „*Poezje*”, „*U trumny mistrza*”, „*Z chłopskiego zagonu*”, „*Chrystus*”, „*Anima lachrimans*”, „*Miłość*”, „*Krzak dzikiej róży*”, „*Baśń nocy świętojańskiej*”, „*Ginacemu swiatu*”, „*Salve Regina*”, „*Bajki, klechdy i baśnie*”, „*Ballada o słoneczniku*”, „*Album współczesnych poetów*”, „*Moja pieśń wieczorna*”, „*Chwile*”, „*Księga ubogich*” i „*Księga miłości*”; dram.: „*Świat się kończy*”, „*Bunt Napierskiego*”, „*Uczta Herodjady*”; proza: „*O bohaterkim koniu i walącym się domu*”; przekłady z Schillera, Goethego, Tassa, Grillparzera, Hauptmanna, Spittlera, Emersona, Hoffmanna, Dehmla, Maeterlincka, Rostanda, d'Annunzia, Rabindranath-Tagore, Bracca, Ibsena, Björnsona, Marlowa, Szekspira, Byrona, Shelleya, Browninga, Yeatsa, Swineburna, tragików starożytnych i w. in.

Kasprzak Marcin, działacz socjaldemokratyczny, członek partii S. D. K. P. i L. (Socjaldemokracja Kr. Polsk. i Litwy), * ok. 1861, † 1905. Robotnik, dekarz z zawodu, prac społeczna rozpoczął w Poznańskiem, skąd uciekł przed wyrokiem sądowym i działalność swą przeniósł do Królestwa. Przesiedział 2 i pół roku w cytadeli warszawskiej i pod obserwacją w szpitalu, skąd uciekł do Poznania. W r. 1903 schronił się przed sądami pruskimi do Warszawy. W 1904 r. ujęty na Woli w tajnej drukarni, stawił wraz z towarzyszymi zbrojny opór i zabił kilku żandarmów i szpiegów. Wyrokiem sądu wojennego skazany na śmierć i powieszony 1905 r.

Kasprzycki Jan ksiądz, * 1858 w Rozentalu w Prusiech Zach.; wstąpił do Zgromadzenia XX. Zmartwychwstańców, a odbywszy studia i nowicjat w Rzymie, poświęcony tam został w 1886 r. W cztery lata później przybył do Ameryki i przebywał w Chicago, przez dłuższy czas jako współpracownik i pomocnik ks. W. Barzyńskiego, później jako proboszcz par. św. Stanisława Kostki i prowincjał swego Zgromadzenia. W 1905 r. obrany generalnym przełożonym Zgromadzenia, pojechał do Rzymu, po dwukrotnej zaś kadencji, w ciągu której piastował godność gen. przełożonego powrócił do Ameryki, gdzie w Chicago od lat kilku jest przełożonym tamtejszego nowicjatu XX. Zmartwychwstańców.

Kasprzycki Wincenty, malarz polski, * 1802 w Warszawie, † 1849 tamże. Od 1821 do 1828 pracował w Wilnie, następnie w Warszawie. Z prac: „*Widok placu bankowego w Warszawie*”, „*Dzieci z figurkami*”, „*Pracownia rzeźbiarza*” (Tow. Przyj. Nauk. w Poznaniu).

„*Młyn Strawberry nad Tamizą*” (muz. im. Lubomirskich, Lwów).

Kasr, w jęz. arabskim = zamek.

Kasr-el-Kebir albo **Arkassar**, m. w Maroku hiszp. nad rz. Luccos, 37 km. od morza, 5.000 mieszcz.; pamiętne klęską i śmiercią króla portugalskiego Sebastjana, w 1578 r.

Kassa, ob. *Koszyce*.

Kassaba, m. w Azji Mniejszej (Turcja), st. kol.; 35.000 mieszcz.

Kassał, ob. *Kasai*.

Kassala, stol. prow. K. w Sudanie anglo-egipskim; 3.000 mieszcz.

Kassel, ob. *Cassel*.

Kaseteridy (łac. Cassiterides), wyspy na wybrzeżach Europy zach., z których Fenicjanie, a później Grecy, przywozili w starożytności cynę. Niektórzy uczeni uważają K. za wyspy Scilly, leżące na pld.-zach. od Walji, inni za wyspy wybrzeża Bretanii, na pln. od ujścia Loiry.

Kasta (portug. casta, ród), zamknięty dziedziczny stan (w Egipcie, Indjach). Duch kasty — uporczywa obrona przywilejów stanowych i przenoszenie ich nad dobro narodu.

Kastalja, **Kastalskie źródło**, źródło, tryskające ze skały Hiampea na stokach Parnasu w Grecji; woda z tego źródła miała budzić natchnienie poetyckie.

Kastalskie źródło, ob. *Kastalja*.

Kastamuni, m. w Azji Mniejszej (Turcja); 20.000 mieszcz.

Kastaniety, drewniane klekotki w kształcie muszli, robione zazwyczaj z hebanu, przywiązywane do palców u ręki i ukrywane w dłoni; hiszpański narodowy instrument, towarzyszący w tańcu dźwiękom gitary, a nieraz używany solowo. W rękę uzdolnionej tancerki k. wybijają charakterystyczne rytmy, nieraz bardzo skomplikowane i trudne. K. znajdują zastosowanie i w muzyce symfonicznej lub operowej.

Kastaniety.

Kastet (franc. casse-tête), w ogólności maczuga, używana przez ludy pierwotne. Specjalnie rodzaj broni ręcznej, w postaci pierścienia żelaznego, nakładanego na złożone palce prawej ręki. W ostatnich czasach używa się k. w postaci sprężystego pręta, zakończonego kulą ołowianą.

Kastor, ob. *Dioskurowie*.

Kastracja, utrata gruczołów płciowych (jajników lub jąder), wskutek choroby lub ich wyłączenia.

Kastrat, ob. *eunuch*.

Kastriota Jerzy, ob. *Skanderbeg*.

Kastron lub **Kastro**, 1) stol. wyspy Imbros na m. Egejskim (Turcja); 15.000 mieszkańców; port; 2) nazwa nadawana m. Chios, stol. wyspy C.; 13.000 mieszcz.

Kastylja (hiszp. Castilla), wyżyna w środk. Hiszpanii, przedzielona łańcuchem górskim na Starą i Nową K.; dawniej oddzielne królestwa; St. K. — 8 prowincyj, 104.229 km² i 2.839.500 mieszcz.; N. K. — 5 prowincyj,

72.463 km² i 2.101.500 mieszcz. Historia K., ob. *Hiszpanja*.

Kasydy (persk.), twory panegiryczno-liryczne, w których dwa pierwsze wiersze, a później wszystkie parzyste, zakończone są jednakowym rymem.

Kasyno (włosk.), dom wiejski. Zamknięte towarzystwo i jego lokal. Dom gry i rozrywek w miejscowościach kąpielowych.

Kasyteryt, minerał, SnO₂, dwutlenek cyny. Tetragonalny. Twardość 6—7, ciężar właściwy 7. Barwa bardzo różna; od żółtawo-brunatnej do czarnej, połysk diamentowy. Przezroczystość niepełna. Występuje w zewnętrznych częściach głębinowych skał magmowych. Jedyny kruszec cyny. Najczystszy w Australji.

Kasza, ziarna zboża, zmielone albo utłuczone i oddzielone od plew. Z gryki otrzymuje się tzw. kaszę krakowską i gryczaną. Z jęczmienia k. perłowa, z pszenicy drobna albo pszenka.

Kszak, ob. *Atheroma*.

Kaszalot, ob. *Physeter macrocephalus*.

Kaszan, m. w prow. Irak Adżemi (Persja); 30.000 mieszcz.; wyroby jedwabne i wełniane, dywany, tytuń, bawełna.

Kaszel (*Tussis*), zmodyfikowany ruch oddechowy: głęboki wdech, który kończy się zamknięciem głośni (glottis, ob.), potem następuje nagły wydech, otwierający głośnię z charakterystycznym odgłosem. Kaszel powstaje przez podrażnienie zakończeń nerwowych w oskrzelach, tchawicy, krtań, gardzieli a nawet w uchu zewnętrznym. Miejscem najbardziej pobudliwym na kaszel jest tzw. rozgałęzienie tchawicy.

Kaszewski Kazimierz, autor rozpraw krytycznych, estetycznych i filozoficznych, tłumacz i filolog polski; * 1825 w Warszawie, † 1910 tamże. Był nauczycielem prywatnym na Litwie. Studjował na uniwers. zagr. Od r. 1862—69 był sekretarzem Szkoły Głównej. Rozprawy swoje ogłaszał w „*Biblij. warsz.*”, „*Tyg. ilustr.*”, „*Kłosach*”, „*Ateneum*”, „*Wędrowcu*” i in.; krytyki teatralne w „*Tyg. ilustrowanym*”, „*Kłosach*”, „*Biblij. warszawskiej*” i w „*Echu muz.*”. Oddzielnie wydał: „*Historja literatury greckiej*”, „*Tragedja Sofoklesa*”, „*Tragedja Eschilosa*”, „*Utwory Teokryta*”, „*Hezjoda Dni i prace*”, „*Hezjoda Teogonia*”, „*Anakreon*”.

Kaszgar (chińskie Szu-fu-hien), m. w Turkiestanie chińskim, nad rz. Kaszgar-Darją; 40.000 mieszcz., Kaszgarów, Chińczyków i Sartów.

Kaszgar-Darja, rz. w Turkiestanie wsch.

Kaszgarja, kraina w Turkiestanie chińskim, zamieszkała przez ludy tureckie (Kirgizów, Kaszgarów); gł. m. Kaszgar i Jarkend.

Kaszgarowie, plemię turecko-tatarskie, zamieszkujące dorzecze Tarymu w Turkiestanie; mahometanie; zajmują się chowem bydła i handlem. K. mieszkają też w prow. fergańskiej Turkiestanu ros.

Kaszkiet, nakrycie głowy, używane w XIX w., mające chronić żołnierzy od cięcia pałasza.

Kaszmir, tkanina z nadzwyczajnie cienkiej wełny kóz kaszmirskich; wełny tej używa się przeważnie do wyrobu szali, które odznaczają się wspaniałymi barwami i osobliwymi rysunkami, zwłaszcza zaś cienkością i miękkością.

Kaszmir (ang. Kashmir), największe państwo hołdownicze w Indiach bryt., 218.670 km², 3,321.000 mieszcz.; położone w górnym dorzeczu Indusu; klimat łagodny, uprawa roli; wyrób szali kaszmirskich; stol. Srinagar.

Kasznica Józef, prawnik polski, * 1834, † 1887, prof. b. Szkoły Głównej w Warszawie. Wydał m. in.: „O istocie prawa“ i „Kilka słów o znaczeniu prawa w społeczeństwie“.

Kasznica Stanisław dr., syn poprzedniego, * 1875; profesor Uniwersytetu Poznańskiego na wydz. prawnym; w latach 1913—1914 poseł do Sejmu galicyjskiego; od roku 1922 senator z listy państwowej Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej.

Kaszta, szuflada z przegródkami na czcionki; w górnictwie podpory, podtrzymujące opróżnione miejsca w kopalni.

Kasztan jadalny, ob. *Castanea vulgaris*.

Kasztanowiec, ob. *Aesculus hippocastanum*.

Kasztelan. W pierwszym okresie istnienia państwowości polskiej książę osadzał w grodach swoich ludzi, którzy dzierżyli władzę wojskową, zarządzali sprawami gospod. i sprawowali sądownictwo; zwali się oni kasztelanami (*comites castellani*), a stąd gród wraz z przynależnym mu okręgiem nazywano kasztelanją. W XII w. kasztelan składał coraz częściej swoje obowiązki na barki przez siebie mianowanych urzędników kasztelanji: włodarzy i sędziów kasztelańskich. W sprawach wojskowych zastępował go wojski (*tribunus*). Zaczęła więc ta instytucja chylić się ku upadkowi. K. przestał być reprezentantem i organem księcia, a stał się urzędnikiem ziemskim. W pierwszej połowie XIV w. król wydzielał kasztelanowi część dóbr kasztelanji, które służyły na jego potrzeby, resztą zaś zarządzał starosta. Znaczenie kasztelana polegało głównie na tem, że łączył swój urząd z godnością senatorską. Zasadniczo kasztelan był niższym urzędem od wojewody, wyjątek w tym względzie stanowił kasztelan krakowski, co tłumaczy się rozwojem historycznym administracji królewskiej w Małopolsce. Kasztelanowie wileński i trocki byli równi wojewodom. K. krakowski był pierwszym senatorem świeckim (ob. *senat*). Kasztelanowie dowodzili pospolitem ruszeniem swego powiatu i doprowadzali je do wojewody, ponadto sędziłi gwałty w czasie pochodu i winni byli bywać w sejmikach w Kole lub Korczynie.

Kaszubi, gałąź plemienia polskiego, tworząca pod względem językowym grupę przejściową do wygasłych już ludów połabskich; zamieszkują nadmorskie powiaty Pomorza polskiego, sięgając na wschód niemal do Gdańska, na zach. najdalej nad jez. Gardzięńskie (Pomerania pruska). K. w Pomeranii są zw. Słowieńcami, Niniakami, Kabatkami i Karwatkami; na Po-

morzu polskim niektóre grupy noszą miana: Lyczaków, Lasaków, Belaków, Rybaków (na Helu). Ogółem liczą 200 do 300 tys. głów.

Kaszubska Szwajcaria, ob. Szwajcaria Kaszubska.

Kaszyn, m. pow. w gub. twerskiej (Rosja środk.), nad rz. Kaszynką, dopływem Wołgi; 7.000 mieszcz.

Kaszyra, m. pow. w gub. tulskiej (Rosja środk.), nad rz. Oką; 5.500 mieszcz.

Kat, człowiek, wykonywający na skazanym prawnym wyrok śmierci. Od średniowiecza katami byli specjaliści urzędnicy, tworzący cech katów. Byli oni przez naród uważani za obywateli drugiego rzędu; otrzymywali ostatnie miejsce przy Komunii, osobną ławkę w kościele i t. p. Pomocnicy k. nazywają się oprawcami, lub pacholkami k.

Katabolizm, przy przemianie materji przewaga ilości związków odsuwających nad przyswajaniem (przewaga dysymilacji nad asymilacją). Ob. *metabolizm*.

Katafalk, drewniane podwyższenie ze stopniami, opatrzone ozdobami i przykryte sukniem, na którym ustawia się trumnę ze zwłokami.

Kataforeza, ob. *elektroforeza*.

Kataj (w źródłach średniowiecznych *Cathay*, *Kathay*, *Kithai* itp.), nazwa nadawana Chinom w średniowieczu; pochodzi od szczepu tunguskiego Kitanów, którzy w XI w. opanowali Chiny pñ.; nazwa ta pozostała do dziś w jęz. rosyjskim — „Kitaj“.

Katak (ang. *Cuttack*), m. w prow. Bihar-Orissa (Indje bryt.), nad rz. Mohanadi; 53.000 mieszcz.; pola ryżowe.

Katakaustyka, ob. *kaustyczne powierzczenie*.

Kataklastyczna struktura, ob. *struktura kataklastyczna*.

Katakлизм, katastrofa żywiołowa. Teoria *katakлизм* w w geologii stworzona została przez Cuvier'a („*Les révolutions de la surface du globe*“, 1812). Według tej teorii życie na ziemi burzone było całkowicie co pewien czas przez katakлизмy, poczem powstawało na nowo. Rozwój paleontologii, której zawdzięcza się odkrywanie form przejściowych, obalili zczasem teorię katakлизмów.

Katakumby (greck. *lac.*), obszerne podziemia, służące pierwszym chrześcijanom za kryjówki i miejsca grzebania umarłych. Dawna ich nazwa jest: *Coemeterium*. Są to wysokie i bardzo rozgałęzione korytarze o kilku nieraz piętrach, biegnące równolegle lub krzyżujące się; w ich ścianach wykute są groby. Ściany mają różne ozdoby, obrazy i symbole z motywami biblij-

Katakumby w Rzymie.

nemi, liturgicznymi lub dogmatycznymi. Obzerniejsze miejsca z grobem męczennika przeznaczone były na zebrania. K. zakładano w krajach nad M. Śródziemnym; najważniejsze i najliczniejsze istnieją w okolicach Rzymu, przy wielkich drogach strategicznych Kampa-nji. Jest ich przeszło 50. Do największych należą: *Coem. Domitillae*, *Callisti*, *Priscillae*. Początek k. sięga r. 100 po Chr. Poszukiwania w k. przypadają po r. 1578, głównie zaś od r. 1593, kiedy A. Bosio rozpoczął swe studia. Po r. 1849 badał k. rzymskie de Rossi.

Katalaunskie pola, rozległa wyżyna około *Châlons-sur-Marne*, gdzie w r. 451 wojska rzymskie wraz z Wizygotami i Frankami pod wodzą *Aetiusa* rozbiły *Hunnów* pod *Atyllą*.

Katalaza (greck.), ferment utleniający, znajdujący się we krwi, w mleku świążem, watrobie. Obecnością k. we krwi jest uwarunkowany odczyn gwałkowy.

Katalepsja, stan kataleptyczny, stan krócej lub dłużej trwającego obezwładnienia mięśniowego; zdarza się przy histerji, katatonji, przy stanach hipnotycznych. Bezwładności mięśniowej towarzyszy zwykle znieczulenie ciała (bódcze czuciowe i bólowe), oraz zamroczenie świadomości, mniej lub więcej głębokie.

Kataliza, przyspieszanie lub też zwalnianie szybkości przebiegu przemian chemicznych pod wpływem pewnych substancji, które nazywamy katalizatorami.

Katalizator, ob. *Kataliza*.

Katalog (greck.), systematyczny spis zawartości zbiorów (biblioteki, muzeum, galerji obrazów itd.).

Katalog znaczków pocztowych zawiera zgrupowany podług krajów ilustrowany i objaśniony spis znaczków z całego świata. Takie katalogi wydają największe firmy światowe, zajmujące się handlem znaczkami. Najbardziej rozpowszechnione katalogi są: angielski firmy „*Stanley Gibbons*, *Strand*, *London*, *W. C.*“, francuski firmy „*Yvert et Tellier*, *Amicus*“, niemiecki firmy „*Gebrüder Senf*, *Leipzig*“ etc.

Katalonia (katalońsk. *Catalunya*, hiszp. *Cataluña*), kraina w Hiszpanji, obejmująca prowincje: *Barcelona*, *Gerona*, *Lerida* i *Tarragona*, 32.330 km², 2,039.500 mieszcz.; mało ludna kraina górska; bogactwa naturalne; od 1479 r. należy do Hiszpanji.

Katalończycy, mieszkańcy Katalonji, używający jęz. własnego, należącego do grupy romańskiej, ale odrębnego od języka hiszpańskiego i zbliżonego więcej do prowansalskiego. Język ten posiada zabytki z XIII wieku; w ciągu XVI i XVII w. wziępchnięty przez Hiszpanów na poziom gwary ludowej, od połowy XIX odzyskuje znów prawa obywatelstwa. Dziś istnieje już literatura katalońska, dzienniki, teatr. Język ten jest używany w Katalonji, z pewnemi odmianami w Walencji, na wyspach Balearskich i Kubie oraz w Argentynie. W Europie używa tego języka ok. 4 miliony ludzi.

Katalońska mapa ziemi, b. cenny zabytek kartografji średniowiecznej, wykonany w 1375

roku dla Karola V franc. przez kartografów katalońskich; znajduje się w Bibliotece Narodowej w Paryżu.

Katamenja (greck.), krwawienia miesięczne u kobiet płciowo dojrzałych.

Katanga, prow. nad górn. Kongo (Afryka środk.); należy do Kongo belg.; stol. *Elisabethville*; bogate kopalnie cyny i miedzi.

Kataplazm (greck.), ciepłe, wilgotne okłady z substancji olejowych (siemię lniane); wywołują większy napływ krwi do tkanek, zmniejszają ból, przyspieszają ropienie miejsc, dotkniętych zapaleniem.

Katapult, u starożytnych maszyna wojenna do rzucania pocisków.

Katar, ob. *Kat* (e).

Katar (greck.), nieżyt, zapalenie nieżyłowe z wytwarzaniem dużej ilości wydzieliny o charakterze śluzowym lub śluzowo-ropnym. K. nosa, nadmierna produkcja śluzu przez błonę śluzową nosa. Przebiegać może z podwyższeniem ciepłoty, bólami głowy. Powikłanie — zapalenie ucha środkowego (trakki *Eustachjusza*). **Kataralne zapalenie płuc**, ob. *Pneumonia*.

Katarakta (greck.), ob. *zaćma*.

Katarakty (greck. *katarrhaktes* = wodospad) cz. *porohy*, nagły spadek wód rzeki, spowodowany przez zmianę w poziomie dna na dłuższej przestrzeni, gdy woda, erodując silnie, tworzy progi i stopnie. Najslyniejsze są: w Europie *porohy Dniepru*, w Afryce *katarakty Nilu*.

Katarowie (greck.), nazwa sekt dualistycznych zach. Europy, wywodzących się od manicheizmu, rozpowszechnionych we Włoszech i Francji od XI—XV w. Zwalczali hierarchję kościelną, dążąc do prostoty życia apostołskiego. Nie uznawali kultu obrazów i świętych, odrzucali wszelkie obrzędy, kapłaństwo i małżeństwo. Do nich zaliczają: *Albingsów*, *Bogomilów*, *Euchitów*, *Concorreznów*, *Bagnolesów*, *Ortlicebarów*, *Paulicjanów*, *Lucyferjanów* i in. Wytepieni zostali w XIII wieku przez inkwizycję. Od wyrazu k. pochodzi polski wyraz *kacierz*.

Katarynka, mechaniczny instrument muzyczny pischczalkowy z mieszkciem, poruszany korbą.

Katarzyna, imię kilku świętych kościoła katolickiego; 1) *K. męczennica*, patronka wydziału filozoficznego w Paryżu, święta w r. 307 w Aleksandrii za publiczne głoszenie Ewangelji; zakon Katarzynek (Sióstr św. K. męczennicy) zajmuje się nauczaniem i pielęgniowaniem chorych; 2) *K. z Genui* (1447—1510), opiekowała się chorymi w czasie zarazy w r. 1497 do 1501; 3) *K. z Sieny* (1347—1380), wywierała wpływ na politykę kościoła. Od niej wywodzi się kongregacje dominikanek-tercjarek, zachowujących regułę św. Augustyna.

Katarzyna, imię królowych angielskich: 1) *K.* córka *Karola VI* francuskiego, * 1401; od 1420 żona *Henryka V* angielskiego, † 1438; 2) *K. aragońska*, córka *Ferdynanda* Katolic-

kiego, * 1485, od 1509 żona Henryka VIII, roz-wiedziona 1533; † 1536.

Katarzyna Austriacka, córka Ferdynanda I, od r. 1533 żona Zygmunta Augusta; † 1572.

Katarzyna Jagiellonka, córka Zygmunta Sta-rego, * 1526; 1562 zaślubiona Janowi Wazie, od 1569 królowi Szwecji, Matka Zygmunta Wa-zy; † 1583.

Katarzyna Medici, żona Henryka II francu-skiego, córka Wawrzyńca Medici, * 1519 we Florencji; od r. 1559 (po śmierci Henryka) mia-ła całkowity wpływ na rządy swych synów (Franciszka II, Karola IX i Henryka III); za jej rządów noc św. Bartłomieja (1572); † 1589 w Blois.

Katarzyna I, caryca Rosji, * 1679 w Kur-landji, od r. 1707 potajemna, od 1711 jawna żona Piotra Wielkiego; 1724 koronowana, pa-nowała samodzielnie po śmierci Piotra (1725); † 1727.

Katarzyna II, caryca Rosji (1762—96), * 1729, córka ks. Chrystjana Aug. Anhalt-Zerbst, od 1745 żona Piotra III; po jego zamordowaniu (1762), objęła tron rosyjski, prowadziła polity-kę zaborczą, w zwycięskich wojnach (z Tur-cją) rozszerzając granice Rosji. Wprowadziła na tron polski Stanisława Augusta Poniatow-skiego, uzależniając go od siebie, nadto narzu-ciła Polsce tzw. gwarancje, oddające ustrój Rzpltej pod opiekę Rosji; doprowadziła do pierwszego rozbioru Polski; po konstytucji 3-go maja zorganizowała Targowicę i kampa-nię 1792 r., poczem przeprowadziła drugi, a po powstaniu kościuszkowskim, trzeci rozbiór Polski; † 1796.

Kataster, dokładne ocenianie nieruchomości ziemskich w celach podatkowych wraz z wy-kazaniem ich dochodów. Do czynności kata-strowych należy zatem wymierzanie wszyst-kich posiadłości ziemskich, sporządzanie pla-nów, klasyfikacja gruntów i ocena dochodów. Na ziemiach Rzpltej zaprowadzony jest kata-ster tylko w b. zaborze austriackim i pruskim. Katastrem nazywa się również sam podatek, na-łożony na nieruchomość. Kataster wyborczy—kurja, do której należą wyborcy, płacący pe-wien podatek. K. wyborczy narodowościowy, stosowany w krajach o mieszaną ludność, polega na stworzeniu kurj narodowościowych, z których każda wybiera określoną ilość po-słów.

Katastralny plan, plan mierniczy, na którym oznaczone są granice poszczególnych parcel oraz parcele budowlane i rodzaj uprawy grun-tów. K. plany sporządzane są obecnie w Pol-sce, zgodnie z przepisami, w skali 1:2.500 dla wsi, 1:1.250 dla miast.

Katastrof teoria, ob. kataklizm.

Katastrofa (greck.), nieszczęśliwa zmiana lo-su, zagłada.

Katatonja (greck., dosł. osłupienie); jedna z postaci choroby psychicznej, ośpienia przedwczesnego (dementia praecox); wyraża się w stanach okresowego bezruchu chorego, którzy jakby zastygają w jednej po-zycji, nie zwracając uwagi na otoczenie (stupor catatonicus). Po okresach bezruchu nastę-

pują okresy podniecenia i nadmiernej ruchli-wości (podniecenie katatoniczne). K. jest chlo-robą nieuleczalną.

Katawotra (nowogreck. catavothron = prze-paść), nazwa dawana w Grecji szczelinom i przepaściom podłoża wapiennego, w których gina rzeki, płynąc dalej pod ziemią.

Katecheta (greck.), duchowny, który w pier-wotnych czasach chrześcijaństwa wykładał re-ligię tym, którzy chcieli stać się chrześcijana-mi, i przygotowywał ich do chrztu. Dziś k. na-zywa się nauczyciela religii w szkołach po-wszecznych i średnich.

Katechetyka (greck.), teoria, zajmująca się początkowym nauczaniem religii.

Katechina, kwas katechu, otrzymywany z ro-sliny Uncaria Gambir z rodz. Rubiaceae; zna-na w trzech różnych odmianach, w różnym stopniu rozpuszczających się w wodzie. Uży-wana jako garbnik.

Katechizacja, nauczanie zasad wiary dzieć-i i ludzi ciemnych.

Katechizm (greck.), zwięzły wykład zasad wiary w formie pytań i odpowiedzi. Kościół rzymsko-katolicki używa katechizmu, ułożone-go z polecenia soboru trydenckiego przez arcy-biskupa Leona Marino, bisk. Egidjusza Fosca-rari i Franciszka Foreiro, przejrzanego przez kardynałów: Karola Boromeusza, Sirleta i An-tonjana, a zatwierdzonego przez papieża Piu-sa V. K. ten, zwany rzymskim lub trydenckim, składa się z 4 części: wiara, łaska, cnota i grzech, modlitwa. Do najbardziej rozpo-wszeczonych wydań k. należy opracowanie Canisiusa z r. 1574. Kościół ewang.-augsburski trzyma się k. Lutra (tzw. Mniejszego) z r. 1529, który dzieli się na 5 części: Dekalog, Skład wiary, Ojciec nasz, Sakrament chrztu św. i Sakrament ołtarza, nadto dodatki. Ko-ściół ewangelicko-reformowany ma k. Kal-wina z roku 1542 (genewski), J. Łaskiego emdeński z roku 1541; najważniejszym jest k. heidelberski z roku 1563, ułożony przez Kacpra Oleviana i Zachariasza Ursina w je-zyku niemieckim; w roku 1618 uznany za wyznanie wiary. Ma 3 części: o nędzy ludz-kiej, o zbawieniu, o wdzięczności dla Boga. Ko-ściół prawosławny ma k., ułożony przez Pio-tra Mohyle, metropolitę kijowskiego w r. 1642 (Confessio orthodoxa lub k. Wielki); k. ten za-wiera 3 części: o wierze, o nadziei, o miłości względem Boga i bliźnich. Z k. tego powstał k. wydany w Moskwie w r. 1866. Socynjanie (Arjanie) trzymali się k. rakowskiego z r. 1605. Inne kościoły i wyznania mają również swoje katechizmy.

Katechu, ob. Catechu.

Katechumenat (grec.), instytucja pierwotnego kościoła chrześcijańskiego, zajmująca się przy-gotowywaniem Żydów i pogan do chrztu przez naukę, praktyki i ceremonie religijne; kandyda-tów do chrztu nazywano katechumenami.

Katedra (greck.), 1) kościół kate-dralny, nazwa kościoła, przy którym biskup ma swoją stolicę; szkoły przy k. biskupich

nazywały się katedralnymi; 2) stół wykłado-wy w audytorjach.

Katedra, zatoka pomiędzy wybrzeżem wsch. Jutlandji, zach. Szwecji i wyspami duńskimi; 27.550 km², do 60 m. głęb.

Kategorematyczny termin, wyraz w zdaniu, który stanowi sam przez się pełny termin (rzeczownik, przymiotnik i pewne formy cza-sownika) w przeciwieństwie do t. synkate-gorematycznego, który, jak przedimki przysłówki, spójniki itp., musi być użyty wraz z innymi wyrazami, aby stanowić termin.

Kategorjalny, odnoszący się do kategorii.

Kategorje (greck. kategoriai — orzekać). Od czasów Arystotelesa nazywa tak filozofia naj-bardziej ogólne klasy, którym można podpo-rządkować wszystkie przedmioty, wzgl. poję-cia. Kokolwiek orzekamy o czymkolwiek, zaw-sze orzeczenie to musi podpaść pod jedną z k. Arystoteles rozróżnił dziesięć k. (1. substan-cja, 2. cecha, 3. ilość, 4. stosunek, 5. czynność, 6. bierność, 7. położenie, 8. posiadanie, 9. gdzie, 10. kiedy). Filozofia współczesna przyjmuje najczęściej cztery k.: 1. rzeczy albo substan-cje, 2. własności albo cechy, 3. czynności albo stawiania się i 4. stosunku.

Kategoryczność układu pewników, ob. p-e-wnik.

Kategoryczny, bezwzględny, bezwarunko-wy.

Kategoryczny imperatyw, nakaz bezwzględ-ny, dotyczący według Kanta zasady moralne-go postępowania. Nakazem tym winniśmy się kierować z racji zawartego w nim prawa mo-ralnego.

Kategoryczny sąd, jedna z klas sądów lo-gicznych, rozpatrywanych z punktu widzenia t. zw. kategorii relacji. Innymi klasami sądów, z punktu widzenia tej kategorii, są sady hypo-tetyczne (warunkowe) i dyzjunktywne (roz-jemcze). Sąd k. (bezwarunkowy) jest to sąd, w którym bez żadnych zastrzeżeń przypisuje-my albo odmawiamy orzeczenie podmiotowi, np.: człowiek jest śmiertelny.

Katerla, ob. Zeromski Stefan.

Katernberg, w. w Nadrenji (Prusy), rej. dūs-seldorfska; 17.000 mieszk.; kopalnie węgla ka-miennego.

Katerwa Bohdan, ob. Jeleński Szcze-pan.

Kateter (greck.), cewnik, przy-rząd do odprowadzania moczu z pę-cherza moczowego, jeżeli nie może być wydany z jakichkolwiek po-wodów. K. męskie są długie i za-krzywione, kobiece — krótkie i pro-ste; ze względu na materiał, z ja-kiego są zrobione, k. dzielą się na metalowe — jedne sztywne, jedwab-ne — półsztywne i gumowe — miękkie. **Kateteryzacja**, cewnikowanie, od-prowadzanie moczu przy pomocy k.; wymaga idealnej aseptyki.

Katetometr, przyrząd, służący do mierzenia pionowej odległości dwóch punktów. Zasadni-czą częścią k. jest słup metalowy, opatrzony

podziałką milimetrową, ustawiany w położeniu pionowym za pomocą poziomnic, umieszczo-nych na jego podstawie. Wzdłuż skali przesu-wa się lunetka, opatrzona zazwyczaj nonju-szem, którą nastawia się kolejno na oba punk-ty, poczem odczytuje się na skali różnicę jej obu położeni.

Kat'exochen (greck.), przedewszystkiem, w pierwszym rzędzie.

Katharinenhafen, dawna nazwa m. Murmań-ska (Rosja).

Katharsis (greck.), oczyszczenie się. termin podstawowy Poetyki Arystotelesa w jego wy-jaśnianiu działania utworów tragicznych. Wed-ług Arystotelesa celem tragedji jest wywoła-nie u widza „oczyszczenia się“ t. j. uwolnie-nia się od wzruszeń strachu i litości.

Kathay, ob. Katakaj.

Kathlavar, ob. Katiwar.

Kathlamba, tubylcza nazwa gór Smoczyc (Drakensbergen) w Unji Płd. Afryki.

Katib Czelebi, ob. Hadzi Kalfa.

Katiwar (ang. Kathiavar), półw. w Indjach bryt. zach., pomiędzy zatoką Kacz i Kambaj-ską; 53.246 km², 2.500.000 mieszk.; zajęty przez 187 państw hołdowniczych.

Katjon, jon, wędrujący ku katodzie, czyli jon o naboju dodatnim; ob. jony.

Katkov Michail Nikoforowicz, poli-tyk i dziennikarz rosyjski, * 1820, † 1887; do 1861 r. liberal i przywódca partji postępowej; od powstania polskiego reakcjonista, panslawi-sta i namiętny polakożerca; miał silny wpływ na Aleksandra III. Redagował „Moskowskija Wiedomosti“.

Katmandu, stol. państwa Nepal w Himala-jach, 80.000 mieszk.

Kato (Katon, 1) Marcus Porcius C. (Stary), * ok. 230 przed Chr.; 195 konsul rzym-ski, nieprzejednany wróg Kartaginy; przyczynił się do wypowiedzenia jej wojny; odzna-czał się surowością obyczajów; autor najstar-szego rzymskiego dzieła prozaicznego pt.: „De agricultura“; † 149; 2 Marcus Porcius Młodszy, * 95 przed Chr. obrońca ustroju re-publikańskiego państwa rzymskiego, przeciwnik J. Cezara; po zwycięstwie tego ostatnie-go odebrał sobie życie w 46 r.

Kato Takaaki, bar. japoński mał stanu, * 1860; 1894—99 poseł w Londynie, 1900—1901 i 1906—07 min. spraw zagranicznych, 1908 am-basador w Londynie, 1914—15 min. spraw za-granicznych (zawarł sojusz angielsko-japoń-ski).

Katoda, elektroda ujemna, tj. ta elektroda, która połączona jest z biegunem ujemnym źró-dła prądu. Ob. katodowe promienie.

Katodowa lampa, ob. radiotelegrafia.

Katodowa rurka, rurka, w której wywołuje się promienie katodowe. Jest to w najprost-szej postaci rurka szklana z wtopionymi w nią przeciekami albo krawkami metalowymi, tzw. e-lektrodami. Końce drucików platynowych, wtopionych w szkło, łączy się z drutami miedzia-nymi, a te z biegunami silnej maszyny influ-encyjnej albo z biegunami cewki. Rurkę k. nasadza się zapomocą przytopionej do niej dru-

Kateter.

giej rurki szklanej na wylot pompy ssacej, która wypompowuje z niej powietrze do ok. 0,001 mm. rtęci. Po wzbudzeniu maszyny inftyencyjnej albo cewki indukcyjnej, otrzymuje się w r. k. promienie katodowe.

Katodowe promienie, promienie, składające się z pędzących elektronów, wywoływane w rurkach z rozrzedzonym powietrzem. Pierwsze spostrzeżenia, dotyczące promieni k., pochodzą od Davy (1822) i Plücker'a (1858). Stwierdzili oni, że w rurkach z rozrzedzonym powietrzem, przez które przechodzą wyładowania elektryczne, zauważyć się daje zielone świecenie ścianki rurki, leżącej naprzeciwko katody. Hittorf (1869) wypowiedział mniemanie, że świecenie to wywołane jest przez pewnego rodzaju promienie, wychodzące z katody, a Goldstein (1876) nazwał je promieniami katodowymi. Pierwsze badania poważniejsze przeprowadził Crookes (1879) i opisał je w pracy pt.: „Materia promienista albo czwarty stan skupienia”. Użył on do swoich doświadczeń rurki szklanej z wypompowaniem powietrzem i dwiema wtopionymi elektrodami. Jedną z nich w kształcie krążka, katodę, połączył z ujemnym biegunem silnej maszyny inftyencyjnej, drugą, której nadał kształt krzyża, z biegunem dodatnim (obie elektrody można połączyć również z biegunami cewki indukcyjnej). Po wypompowaniu rurki do 0,01—0,001 mm. rtęci i przyłożeniu napięcia pomiędzy elektrodami, otrzymał Crookes ciemny cień krzyża na tle zielono świecącej ścianki rurki. Dalsze spostrzeżenia jego były następujące: promienie k. rozchodzą się prostoliniźnie; promienie k. pochłaniane są przez materię i wywołują przytem fluorescencję w tych przypadkach, gdzie ona występuje i w innych warunkach; pozbawienie te rozgrzewają silnie pochłaniające je ciała; promienie k. rozchodzą się zawsze od katody prostopadle do jej powierzchni. Crookes z doświadczeń swoich wysnuł wniosek, że promienie k. składają się z molekuł gazu, zawartego w rurce, które elektryzują się ujemnie przez zetknięcie z katodą i są przez nią w następstwie z wielką siłą odpychane. Hittorf spostrzegł, że promienie k. są odchyłane w polu magnetycznym, a Goldstein i J. J. Thomson (1897), że są one również odchyłane w polu elektrycznym. Kierunki tych odchył odpowiada ujemnemu naboju elektrycznemu promieni k., i potwierdzają w ten sposób przypuszczenie Crookes'a. Natomiast badania Wiecherta, J. J. Thomsona i Kaufmanna obaliły hipotezę Crookes'a o istocie tych promieni. Wykazały one mianowicie, że masa cząsteczek, składających się na promienie k., jest ok. 1.800 razy mniejsza, niż masa atomu wodoru. Odkrycie to dało początek nowej, panującej i dzisiaj, elektronowej teorii promieni k., według której promienie te składają się ze swobodnych atomów elektryczności ujemnej, elektronów, pędzących wewnątrz rurki z prędkością $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ prędkości światła, tj. do 100.000 $\frac{\text{km}}{\text{sek}}$. Teoria ta znalazła potwierdzenie w badaniach Lenarda (1894), któremu udało

się wypuścić promienie k. nazewnątrz rurki, w której powstają, przez cieniutką blaszkę aluminiową i zbadać pochłanianie ich przez materię. Z badań tych wynika, że zdolność pochłaniania ciał dla promieni k. jest proporcjonalna do gęstości tych ciał i niezależna od ich rodzaju. W powietrzu o zwykłym ciśnieniu rozchodzą się promienie k. na odległość 2—3 cm. Dalsze badania promieni k. doprowadziły do wykrycia zależności masy elektronów od ich prędkości oraz dały bodziec do stworzenia nowego poglądu na budowę atomu, według którego atomy składają się z jąder dodatnich i krążących dookoła nich elektronów. (Ob. atomu modele). Również teoria względności Einsteina ma swoje źródło w badaniach promieni k.

Katolicki (greck.), powszechny, nazwa kościoła zbiorowego, w przeciwstawieniu do pojedynczych zborów lub miejscowych kościołów. W tem znaczeniu występuje ona w II w.; używana pierwotnie jako określenie jednego kościoła, stosowana jest po rozłamie w r. 1053 zarówno w kościele rzymskim jak i wschodnim. Przeciwnicy dogmatu nieomyślności papieża, zorganizowani w odrębny kościół, nazywają się starokatolikami. K. listy w Nowym Testamencie: jest ich 7, w tem 1 św. Jakóba, 3 św. Jana, 2 św. Piotra i 1 św. Judy.

Katon, ob. Kato.

Katona József, dramaturg węgierski, *1792, †1830; napisał: „Bánkban” i in.

Katonga, rz. w Ugandzie (Afryka równ.).

Katoptromancja, wróżenie ze zwierciadła.

Katoptryka, dział optyki, traktujący o zjawiskach, polegających na odbijaniu się światła. Twórcą k. był Euklides (ok. 300 lat przed Chr.), który w dziele swoim „Katoptryka”, pierwszy podał prawo o równości katów padania i odbicia.

Katorga, roboty katorżne, w carskiej Rosji przymusowe ciężkie roboty państwowe, połączone z zamknięciem w specjalnych więzieniach katorżnych, dożywotnim osiedleniem, po ich odbyciu, na Syberji i pozbawieniem wszystkich praw. Początek sięga czasów Piotra W. pod postacią przymusowej pracy na galerach. W XVIII w. skazańców zmuszać zaczęto do pracy przy fortecach, manufakturach państwowych i kopalniach. Od 1869 zaczęto katorżników umieszczać w specjalnych więzieniach o bardzo surowych przepisach, do pracy ich nie zmuszając. Od 1875 r. część skazańców wysyłano na Sachalin, gdzie zmuszano ich do bardzo ciężkich robót, zaprzestano zaś w 1905, od chwili utraty przez Rosję połowy tej wyspy na rzecz Japonji. Na katorgę skazywano przestępców kryminalnych i politycznych. Z okrutnego obchodzenia się z więźniami politycznymi słynne były katorgi: orłowska, nerczyńska i inne.

Katowice (niem. Kattowitz), m. w woj. i pow. śląskim, 45.000 mieszk.; jeden z głównych ośrodków przemysłu śląskiego; kopalnie węgla kamiennego, huty żelazne i cynkowe, walcownie, tartaki parowe; miasto nowożytnie, ma sze-

reg pięknych gmachów publicznych, teatr polski; w r. 1921 po plebiscycie wcielone do Polski.

Katr (el) lub Katar, półwysep na pń.-wsch. wybrzeżu Arabji, 43.000 km²; połów pereł.

Katsura Taro, książę, japoński gen. i mąż stanu, *1847; odznaczył się w czasie wojny chińsko-japońskiej 1894—95; 1898—1900 minister wojny, 1901—06, 1908—11 i 1912—13 premier; †1913.

Katsushiba, ob. Hokusai.

Katta-Kurgan, m. pow. w obwodzie samarkandzkim (ros. Azja środk.), na pograniczu Buchary; 15.000 mieszk., przeważnie Uzbeków i Tadżyków.

Katte Hans Hermann von, oficer pruski, *1704; przyjaciel Fryderyka II jako nast. tronu; za próbę ucieczki z Fryd. ścięty 1730 r.

Kattigara, m. w pńd.-wsch. Azji, często wzmiankowane w epoce wielkich odkryć geogr., jako cel żeglarzy hiszpańskich i portugalskich; wspominają o niem starożytni geografowie greccy; nowsi badacze nie są zgodni co do identyfikacji K.; prawdopodobnie K. leżało nad zatoką Tonkińską w miejscu dzisiejszego Hanol.

Kattowitz, ob. Katowice.

Katullus (Catullus) Cajus Valerjus, poeta-liryczny rzymski, *87 przed Chr. w Weronie. Przeniósłszy się do Rzymu, zyskał przyjaźń ówczesnych osobistości wpływowych i zasłynął szybko, dzięki niezwykłemu darowi poetyckiemu. Początkowo K. naśladował utwory greckie z epoki aleksandryjskiej, później zaczął pisać oryginalne poezje liryczne i epigramatyczne, pełne szczerzego uczucia. Poezje te wydane zostały po raz pierwszy na pocz. XIV w. przez Benvenuta de Compasani w Weronie. Szczególnie piękne: „Epithalamium” i „Atys”. Utwór „Pervigilium Veneris”, przypisywany dawniej K., należy do czasów późniejszych.

Katun, gęsta tkanina bawełniana, biała (szyrting), barwiona lub drukowana w desenie (kalikot); brunatna lub barwy naturalnej (nanking).

Katunia lub Katuń, rz. w Syberji zach., 867 km. długości.

Katwijk, w. w pow. Zuid-Holland (Holandia), 8.200 mieszk.; kąpiele morskie.

Katylina Lucius Sev. C., patrycjusz rzymski, twórca spisku 63 r.; zginął 62 r. przed Chr.

Katzbach, ob. Kacbacha.

Katzbachgebirge, ob. Kocie góry.

Kauai, jedna z wysp Hawajskich, 1.400 km², 25.000 mieszkańców.

Kauar (franc. Kaouar), wielka oaza Sahary (Afryka równ. franc.), 2.750 km², 6.000 mieszk.

Kaucja, zabezpieczenie, suma składana jako gwarancja dotrzymania warunków umowy i mogąca stanowić odszkodowanie w razie niedopełnienia zobowiązania.

Kauczuk, wieloterpen o składzie (C₅H₈)_n; związek organiczny, zaschły sok niektórych roślin podzwrotnikowych (Hevea brasiliensis i in.). Budowa chemiczna k. nie jest dostatecz-

nie wyjaśniona. Działaniem S₂Cl₂ lub też ogrzewaniem z siarką, otrzymujemy k. wulkanizowany, gdyż niewulkanizowany k. około 30° staje się lepki. K. wulkanizowany jest elastyczny i trwały; K., zawierający większą ilość siarki nazywamy ebonitem (ob.).

Kaudyńskie wąwozy (łac. Furculae Caudinae), dwa przejścia górskie w pobliżu m. Caudium na pograniczu dawnego Samnium i Kampanji, słynne klęską, jaką 321 r. przed Chr. zadały Rzymianom wojska samnickie; wzięwszy do niewoli całe wojsko rzymskie, Samnici wypuścili je następnie, zmusiwszy je uprzednio do przejścia pod hańbiącym jarzmem.

Kaufbeuren, m. w Szwabji (Bawarja), nad rz. Wertach; 9.000 mieszk.; przemysł włókienniczy.

Kaufman Konstantin, generał rosyjski, *1818. †1882; w l. 1865—66 gen.-gub. wileński, następcą Murawjewa, prześladowca żywołu polskiego na Litwie; 1867 dowódca wojsk w okręgu turkiestańskim; zdobył 1868 Samarkandę, dowodził 1873 wyprawą przeciw Chiwie, podbił 1875 chanat Kokanu.

Kaufman Leon, malarz polski, *1873 w Płocku; kształcił się w Warsz. Szk. rysunkowej, następnie w Monachjum; od r. 1898—1902 mieszkał w Warszawie, gdzie wystawiał portrety, pejzaże nastrojowe, oddając się z upodobaniem studjowaniu sztucznego światła; w 1901 zbiorowa wystawa w Salonie Krywulca; w r. 1902 przeniósł się do Paryża, gdzie na stałe zamieszkał, zmieniając swe nazwisko na Kamir.

Kaufmann Anglika, malarka szwajcarska, *1741 w Chur, †1807 w Rzymie. Pracowała głównie we Włoszech, lecz dużo podróżowała, m. in. była i w Polsce, gdzie wykonała szereg portretów. Z dzieł: „Sybilla”, „Westalka” (Drezno), „Powrót zwycięskiego Arminiusza”, „Matka Grakchów”.

Kaufmann Georg, historyk niemiecki, *1842; autor dziełw niemieckich do Karola W., historii uniwersytetów niemieckich i w. in.

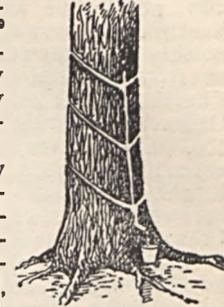
Kaufmanna szczyt, najwyższy szczyt gór Transaltajskich, na pograniczu Pamiru, 7.000 m. n. p. m.

Kaukaska rasa, ob. Śródziemnomorska rasa.

Kaukaski (pow.), pow. w gub. kubańsko-czarnomorskiej (Rosja pńd.); 443.000 mieszk.; gł. m. Futor Romanowski i Futor Tichorecki.

Kaukaskie (góry), góry na pograniczu Europy i Azji, na przesmyku K. pomiędzy m. Czarnem i Kaspijskiem. Zupełny brak jezior i wódospadów; ponad 3.000 m. wys.; gł. szczyty: Elbrus 5.629 l., Dych-Tau 5.198 m.

Kaukaz, kraj po obu stronach gór K., 469.000 km², 11.735.000 mieszk., podzielony g. K. na: Kraj Przedkaukaski w dorz. Kubania i Terek

Wydobywanie soku z roślin kauczkowych.

na płu., który obejmował przed 1918 r. gubernię stawropolską i obwody kubański i tatarski, łącznie 222.127 km² i 5.039.000 mieszkańców, przeważnie Rosjan i Rusinów; kraj Zakaukaski obejmował gubernie: bakuńska, czarnomorska, elizawetpolską, erywańska, kubańska i tyfliska i obwody: batumski, dagestański i karski, łącznie 247.093 km² i 6.695.000 mieszcz., Gruzinów, Tatarów, Ormian i in., Rosjan tylko 150.000. K. płu. ma klimat ostry, suchy i kontynentalny, przeważa rolnictwo i hodowla bydła; K. pld. ma klimat wilgotny, morski, ciepły; uprawa wina, jedwabnictwo, owoce południowe. Głównym bogactwem są kopalnie ropy (1/3 cz. produkcji światowej), obfite pokłady manganu, kopalnie miedzi, żelaza, soli, ołowiu i srebra. Gł. m. Tyflis, gł. port — Batum. K. ma najbardziej różnorodną ludność: Rosjan, Rusinów, Ormian, Greków, Irańczyków, Osetyńców, Gruzimów, Kurdów, Tatarów, Persów, Arabów, Turków i in. K. tworzył cały szereg państw i państewek, podbitych przez Rosję. Po rewolucji ros. w 1917 r. powstały niezależne narodowe republiki: armeńska, azerbejdżańska, gruzińska i derbencka; zostały one następnie ujarzmione przez Rosję sowiecką i wchodzą obecnie w jej skład. Kraj Przekaukaski tworzy teraz jedną całość administracyjną pod nazwą „Kaukaz Płn. i Don“, republiki zaś Zakaukaskie utworzyły w dn. 12 marca 1922 r. Zakaukaską Federację Socjalistycznych republik o obsz. 189.950 km² i 6.000.000 mieszkańców.

Kaulbach Friedrich, malarz niemiecki, * 1822, † 1903. Z dzieł: portrety cesarzowej Elżbiety, ks. Stolberg, ks. Albrechta i in.; „Koronacja Karola Wielkiego“.

Kaulbach Wilhelm, malarz niemiecki, * 1804, † 1874; malował olbrzymie obrazy historyczne, z których najważniejsze: „Bitwa Hunnów“ i „Zburzenie Jeruzolimy“. Dla Pina-koteki monachijskiej wykonał cykl fresków, wyobrażających rozwój nowoczesnej sztuki. Liczne portrety i ilustracje do Nowego Testamentu, do dzieł Szekspira, Goethe'go i Schiller'a. Od 1849 był dyrektorem Akademii monachijskiej.

Kaulbars Aleksandr baron, generał rosyjski, * 1844, † 1905; 1882—83 bułgarski min. wojny, 1904 głównodowodzący w Mandżurji.

Kaulfuss Jan Samuel, rektor liceum poznańskiego i czł. Tow. Prz. Nauk.; autor dzieła p. t.: „Ueber den Geist der polnischen Sprache und Literatur“; † 1832.

Kau-lun (ang. Kowloon), m. w Chinach pld., w posiadaniu W. Bryt. st. kol.; 120.000 mieszkańców.

Kauuas, ob. Kowno.

Kaunitz Wenzel Anton książę, austriacki mąż stanu, * 1711; od 1753 kanclerz; zorganizował koalicję przeciw Fryderykowi II; wciągnął Austrię do I rozbioru Polski; † 1794.

Kausik Jan, współczesny malarz polski, * 1860; kształcił się w Warszawie i Monachium; profesor Warsz. Szkoły rysunkowej od 1915 r.; obecnie jest kustoszem Muzeum Narodowego w Warszawie.

Kaustyczne powierzchnie, miejsca geometryczne punktów przecięcia się promieni odbitych lub załamanych. Pierwsze nazywają się katakaustykami, drugie diakaustykami. Opisał je pierwszy Tschirnhausen w r. 1682.

Kautyczny (greck.), żrący, przyżegający. K-e środki: ług sodowy (natrium causticum), ług potasowy (k. causticum), kwas octowy (acidum aceticum), kwas mleczny (acidum nitricum fumans) i inne, przeważnie stosowane do wypalania brodawek w skórze.

Kauter, **kauterjum**, narzędzie lub środek do przyżegania.

Kauteryzacja (greck.), przyżeganie środkami lekarskimi lub rozpaleniem żelazem w celu zniszczenia tkanek chorobowych (brodawek, guzków, tocznic — lupus vulgaris itp.).

Kautsky Karl, niemiecki pisarz i polityk socjalistyczny, * 1854. W r. 1883 założył pismo: „Die Neue Zeit“. Dzieła o Marksie, o kwestii agrarnej, o rewolucji społecznej. Po 1918, z upoważnienia rządu niem., wydał tajne dokumenty z dyplomatycznych archiwów niemieckich.

Kawa, nasiona drzewa kawowego (*Coffea arabica*), uprawianego w krajach podzwrotnikowych; owoce, podobne do czereśni, o mięszku czerwonym, zawierające po 2 pestki (ziarnka kawy), gniecie się po sfermentowaniu lub na świeżo, następnie płucze się i suszy. Ziarna kawy zawierają 1—3,5% kofeiny; przez palenie tracą do 25% na wadze, natomiast objętość ich zwiększa się 30—40%; przy paleniu k. wydaje charakterystyczny zapach. Działanie k. na organizm polega na pobudzeniu systemu nerwowego i naczyniowego. Najwięcej k. produkują: Brazylja, Jawa, Sumatra, Wenezuela, Guatamala. Najlepsze gatunki pochodzą z Arabji (mokka), Jawy, Cejlonu. K. surogaty — palone nasiona różnych roślin, przeważnie żyta, lubinu, żołądź, fig; także korzenie buraków, cykorji itp. Surogaty te nie zawierają kofeiny.

Kawaguczi, mnich buddyjski, podróżnik japoński, dotarł w 1900 r. do Lassy, stol. Tybetu.

Kawala lub **Kawalla**, m. port. w Macedonii greck. nad m. Egejskim, 23.000 mieszcz.; handel tytunem.

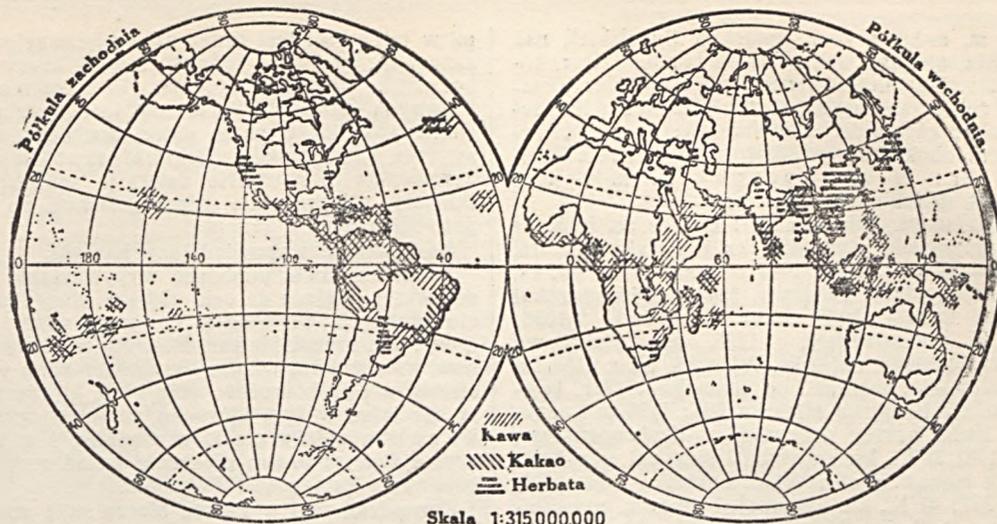
Kawaler (łac.), jeździec, rycerz, szlachcic; człowiek nieżonaty.

Kawalerja, ob. j a z d a.

Kawalkada (franc.), zastęp jeźdźców, świta.

Kawczyński Maksymilian, filolog, germanista i romanista, * 1842, † 1906; od 1892 prof. filologii romańskiej na uniwersyt. Jagiel. Ogłosił m. in.: „Porównawcze badania nad rytmem i rytmem“ (3 cz., 1886—89), „Życie Apulejusza“ (1899), „Amor i Psyche“ (1903), „Folklor a historia literatury“ (1903).

Kaweckie Zygmunt, dramaturg, * 1876, w Samborze; uniwersytet we Lwowie i w Krakowie. Wystawił sztuki: „Dramat Kaliny“, „Widziadła“, „Pająk“, „Gość uparty“, „Szkoła“, „Trójprzymierze“, „Balwierz zakochany“, „Poczekalnia I klasy“ i „Ludzie tymczasowi“.

Światowa produkcja kawy, kakao i herbaty.

Kawelin Konstantin, prawnik rosyjski, * 1818, † 1885; napisał szereg dzieł historyczno-prawnych: „Dworianstwo i oswożenie krestjan“, „Krestjański wopros“, „Obszczinnoje wladienie“ i w. in.

Kaweri, ob. Ca u v e r y.

Kawerna, ob. c a v e r n a.

Kawęczyn, w. w pow. koneckim (kieleckie); kopalnie rudy żel., wielki piec.

Kawlor (tur. lub tatar.), konserwa solona z ikry ryb, głównie z gatunku jesiotrów; różni się parę gatunków, zależnie od grubości ziarna i barwy. Głównym punktem produkcji jest Astrachan.

Kawka (*Corvus monedula*), ob. C o r v i d a e.

Kawkazioni, ormiańska nazwa Kaukazu.

Kawon, ob. *Citrullus vulgaris*.

Kaysler Friedrich, aktor i pisarz niemiecki, * 1874; autor dramatów, nowel i poezji.

Kazalińsk, m. pow. w obwodzie Syr-Daryjskim (ros. Azja Środk.), nad rz. Syr-Darja; 7.600 mieszcz.

Kazalnica, miejsce podwyższone w kościele, często ze sklepieniem artystycznym, z którego duchowny wygłasza kazania. Nazwa pochodzi od łac. cancelli. W meczetach k. nazywa się minbar; ob. ambona.

Kazalnica, m. w Bułgarii, 11.000 mieszcz.; plantacje róż i wyrob olejku różanego.

Kazamans, ob. C a s a m a n c e.

Kazamaty, sklepienie i zabezpieczone przed bombami, zazwyczaj betonowe pomieszczenia w fortyfikacjach stałych, służące jako maga-

zyny, jako izby mieszkalne lub jako zabezpieczone stanowiska do ostrzeliwania przeciwnika.

Kazanie, ob. k a z n o d z i e j s t w o.

Kazanowski Marcin, wojewoda podolski, hetm. polny kor., * 1553; walczył przy oblężeniu Smoleńska 1609—11 r.; w czasie wyprawy do Moskwy królewicza Władysława dowodził jego strażą przyboczną; w 1617 r. zdobył Starodub, ale później wznicił szereg zatargów z hetm. Chodkiewiczem; w 1620 dostał się do niewoli pod Cecora, lecz szybko odzyskał wolność. Na schyłku życia dostał buławę polną; † 1636.

Kazań, stolica auton. rep. Tatarskiej nad rz. Kazanka, 146 tys. mieszcz.; do XV w. stol. samodzielnego carstwa Tatarów; uniwersytet, instytut weterynaryjny, garbarnie, fabr. mydła, świec i sukna; znaczny handel.

Kazatin, ob. K o z i a t y n.

Kazbek, szczyt w górach kaukaskich, 5.043 m.

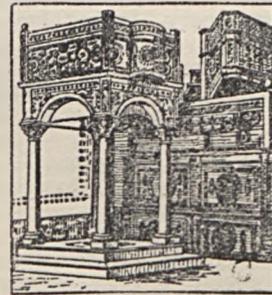
Kazbecka Marja, poetka, * 1887. Wydała: „Kędy milczy słońce“, „Akwarela“ i „Poezje“.

Kazeina, ciało białkowe, należące do grupy proteid (ob. nukleoalbumina), główny składnik mleka. W wodzie nie rozpuszcza się, natomiast dość łatwo w zasadach; łatwo hydrolizuje. Jako produkty rozkładu zostały wyodrębnione: leucyna, tyrozyna, lizyna, kwas glutaminowy. W mleku znajduje się w postaci soli wapniowej.

Kazembek Aleksandr (Muchammed-Ali), orientalista rosyjski, z pochodzenia Pers, * 1801, † 1870; od 1826 r. prof. uniw. Kazańskiego, od 1849 petersburskiego; napisał: „Gramatykę języka turecko-tatarskiego“, „Bab i babidy, religijno-polityczeskija smuty w Persji“, „Derbend-nameh“ i in.

Kazimierzowski Eugeniusz, współczesny malarz polski, * 1873 w Czortkowie w Małopolsce; kształcił się w Krakowie i Monachium; maluje krajobrazy i dekoracje kościelne.

Kazimierz, 1) zw. B i s k u p i m, m-ko w pow. słupeckim (łódzkie), 2.000 mieszcz.; 2) zw. D o l-

Kazalnica.

n y m, m-ko w pow. pułaskim (lubelskie), nad Wisłą, niegdyś ważny punkt handl., 3 star, kościoły, 3 kamienice renesansowe, spichlerze stare, ruiny zamku Kazimierza Wielkiego; dziś leśniczka; garbarnie, sadownictwo; 3) zw. Górny m, obok Krakowa, dziś tworzy jedną z dzielnic Kr.; 4) zw. Łęczyckim, m-ko pow. i woj. łódzkie na rz. Nerem.

Kazimierz, imię książąt i królów polskich, 1) K. Odnowiciel, syn Mieszka II i Ryksy, * 1016, panował od r. 1038; 1047 pokonał Masława, ks. mazowieckiego, między r. 1048 a 1050 odzyskał Śląsk (zajęty 1038 przez Czechów), † 1058; 2) K. Sprawiedliwy, * 1138, syn Bolesława Krzywoustego, objął ks. Wiślickie po r. 1166, ks. krakowski, sandom. po zamachu 1177 r. (wygnanie z Krakowa Mieszka III); 1180 w Łęczycy nadał szereg przywilejów duchowieństwu; † 1194; 3) K., ks. kujawski i łęczycki, syn Konrada mazow., ojciec Wład. Łokietka, * ok. 1211, † 1267; 4) K., ks. inowrocław. i gniewk., syn Ziemomysła kujawskiego, * ok. 1278—80 r., † ok. 1343—53 r.; 5) K. Wielki, król, syn Władysława Łokietka, * 1310; objął władzę 1333 r.; 1343 r. zawarł pokój z Krzyżakami w Kaliszu (odzyskał Kujawy), 1340—52 zajął Ruś Halicką; 1347 nadał Statut Wiślicki; 1364 założył uniwersytet w Krakowie; w r. 1335—9 musiał zrzec się praw do Śląska; † 1370; 6) K. Jagiellończyk, król, syn Władysława Jagiełły, * 1427, w ks. lit. od r. 1440, król od 1447 r.; w czasie wojny 13-letniej (1454—1466) zdobył na Krzyżakach Pomorze; 1454 wydał Statuta nieszwaskie; syna swego, Władysława, osadził na tronie czeskim (1471 r.); † 1492.

Kazimierz, imię książąt mazowieckich, 1) K. I, ks. czerski, rawski etc., syn Trojdena I, * ok. 1329, † 1355; 2) K. II, ks. bełski, syn Ziemowita IV, * ok. 1396—1407, † 1442; 3) K. III, ks. płocki, wyszogr. etc., syn Bolesława IV; * 1453, biskup płocki od r. 1471, † 1480.

Kazimierz, imię książąt śląskich, 1) K. opolski (1211—1233), syn Mieszka raciborskiego; 2) K. bytomski, wnuk poprzedniego († 1312).

Kazimierz, ks. zachodnio-pomorski, syn Bogusława i Elżbiety, córki Kazimierza Wielkiego, * 1345; po śmierci K. W. miał otrzymać półn. Wielkopolskę, Kujawy i ks. łęcz.-sieradzkie, jednak wskutek akcji Ludwika węg. musiał z większej części tych posiadłości zrezygnować; † 1377.

Kazimierz św., syn Kazimierza Jagiellończyka, * 1458, † 1484. Kanonizowany 1520 r.; święto 4 marca.

Kazimirski A. de Biberstein, orientalista i leksykograf polski, * 1808 w Lubelskiem, † 1887 w Paryżu; po 1831 na emigracji w Paryżu; był tłumaczem poselstwa franc. w Persji; ogłosił słownik arabsko-francuski, przedkład francuski Koranu; na polski język przełożył poemat Mosliheddina Saadego: „Gulistan tj. ogród różany”; wraz ze Stan. Ropelewskim opracował tzw. „Słownik emigracyjny” francusko-polski.

Kazirodztwo, obcowanie płciowe z osobą krewną lub spokrewnioną. Związek małżeński pomiędzy krewnymi wstępnymi i powinowaty-

mi w tejże linii jest przez prawo bezwzględnie zakazany; to samo odnosi się do krewnych bocznych drugiego stopnia. W stosunku do krewnych dalszych konieczna jest dispensa. Dzieci kazirodcze są to dzieci pochodzące ze związku kazirodczego. Niektóre prawodawstwa ograniczają tę kategorię dzieci w sposób dotkliwszy, niż pozostałe dzieci nieślubne, np. nie pozwalają na ich uznanie.

Kaznodzieja, wypowiadający kazanie.

Kaznodziejstwo, publiczne wypowiedzianie zasad wiary, mające na celu głębsze uświadomienie wiernych. Obowiązek szerzenia wiary dotyczy, wg. przepisów kanonicznych, tych kapłanów, którzy mają władzę duszpasterską, a więc biskupów i proboszczów, oraz tych, którzy mają specjalne w tym kierunku upewnomoćnienia. Kazania należy głosić w niedziele i w uroczyste święta; prawo głoszenia kazań przysługuje tylko kapłanom i diakonom.

Kaznodziejstwo w Polsce bierze swój początek w czasach wprowadzenia chrześcijaństwa do Polski; zrazu w jęz. łacińskim, od XIV w. w polskim. Pierwszy ze znanych kaznodziej polskich: Stanisław Stojkon z Książa († 1395), późniejsi: M. Wigandow († 1420) i Stanisław ze Skalmierza († 1431), w XVI i XVII w. najznakomitsi: St. Karnkowski, J. Wujek, P. Skarża, H. Powodowski, K. Warszawski, F. Birkowski, K. Sarbiewski, Sz. Starowski; w XIX w.: P. Semeneńko, arcyb. Z. S. Feliński, St. Załęski; w XX w.: ks. arcyb. J. Bilczewski, ks. arcyb. J. Teodorowicz, ks. bisk. J. Pelczar i Wł. Bandurski, ks. J. Kłos i w. in.

Kazuar helmisty, ob. Casuarium galeatus.

Kazuistyka (łac. casus, przypadek), 1) kierunek badań etycznych, zajmujący się zatargami, skrupułami sumienia, gdzie trzeba rozstrzygać pomiędzy niezgadującymi się wzajemnie obowiązkami; kazuistykę uprawiali talmudyści scholastycy i jezuita; 2) w znaczeniu prawn., rozstrzygnięcie wątpliwych przypadków, rozważanie rozmaitych stanów faktycznych, pociągających za sobą takie lub inne skutki prawne.

Kazuro Stanisław, kompozytor i literat, * 1881 w Ziemi Wileńskiej; profesor konserwatorium muzycznego w Warszawie; autor opery „Bajka” (wystawiona 1914 r.), suit wokalnych: „Paki”, „Tuberozy” i in.; ogłosił: „Solfeggio czyli nauka czytania nut głosem”, „Małe solfeggio”, pieśni ludowe na fortepian i chóry; powieści: „Profesor Zubrewicz”, „Sorbionści” i in.

Kazwin, stol. prow. K. w Persji, 40.000 mieszkańców; wyroby bawełniane i brokatowe, wóz rodzynek.

Kazwinl Zakarija ibn Mohamed el, geograf arabski, † 1283; autor dzieła przyrodn.-geograf. b. rozpowszechnionego na Wschodzie. Wiadomości geograficzne zaczerpnął K. z dawniejszych autorów (Masudiego, Tartuskiego i in.); stamtąd też wzięł wiadomości o Słowianach.

Kazub albo **Kożub**, 1) kosz, służący jako sztuczne gniazdo dla ptaków; 2) naczynie z łubku, z kory drzewnej.

Każyński Wiktor, kompozytor, * 1812, † 1867; studja prawne na uniwersytecie wileńskim; od 1845 r. kapelmistrz opery petersburskiej; napisał kilka oper i operetek („Żyd wieczny tułacz”, „Maż i żona”), wiele uwertur, kantat, pieśni i utworów tanecznych; wydał „Śpiewnik polski”.

Każmierczyk Andrzej, współczesny działacz polsko-amerykański, prezes zarządu „Zjednoczenia Polskiego Rz.-Kat.”; mieszka stale w Chicago.

Kącki Marcin Kazimierz, generał artylerji koronnej od 1667 r., wojewoda krakowski. Był jednym z najdłuzszych generałów artylerji. Przyczynił się do zwycięstwa pod Chocimem w 1673 r., wytrzymał obleżenie pod Żórawnem w 1676 r. W 1683 r., podczas kampanji wiedeńskiej, zdołał z całej armji sprzymierzonej przeprowadzić przez Las Wiedeński tylko polską artylerję w dniu bitwy 12. IX. 1683 r.; odznaczył się pod Strygoniem. Podpisał pokój karłowicki; † 1710.

Kadzziel, 1) len, wełna lub konopie, przygotowane do przedzenia na wrzecionie; 2) linja żeńska — pokadzielei (linja męska — pomiechu).

Kąkol, kąkolnica, ob. Agrostemma.

Kąpiel (lecnicza), zabieg wodolecniczy, polegający na krócej lub dłużej trwającym pożegnaniu w wodzie zwykłej lub mineralnej całego, lub tylko części ciała. K. gorące (37—48° C), krótkotrwałe, 5—10 min. (na głowę kładzie się zimny okład), stosowane być mogą przy gościu mięśniowym, stawowym, rwie kulszowej itp. K. letnie (32—38° C), czas trwania 5—25 min., działają uspakajająco na układ nerwowy, łagodzą bóle. K. zimne (15—22° C.) działają uspakajająco, wzmacniają naczynia skórne. K. rzeczne działają jak zimne, pobudzając równocześnie przemianę materji. K. słoneczne działają przez promienie pozafioletkowe na wchłanianie się patologicznych tworów zapalnych (np. przy gruźlicy). K. powietrzne przyuczają skórę do zmian bodźców atmosferycznych. K. morskie łączą równocześnie cechy k. rzecznych, słonecznych i powietrznych.

Kąsina, ob. Carlina.

Kąt, 1) płaski, jedna z dwóch części, na które dzieli płaszczyznę dwie półproste, wychodzące z jednego punktu; punkt ten nazywa się wierzchołkiem k., półproste — ramionami. Najważniejsze rodzaje k.: k. półpełny, którego ramiona tworzą prostą; k. pełny, którego ramiona pokrywają się, tworząc półprostą; k. wklęsły, większy od półpełnego; k. wypukły, mniejszy od półpełnego; k. prosty, połowa k. półpełnego; k. ostry, mniejszy od prostego; k. rozwarty, większy od prostego; k. kolejne są to k. o wspólnym wierzchołku i wspólnym ramieniu; jeśli nadto dwa pozostałe ramiona tworzą prostą, to k. te nazywają się przyległymi; 2) k. dwuścienny, jedna z dwóch części, na które dzieli przestrzeń dwie półpłaszczyzny o wspólnej krawędzi. Półpłaszczyzny te nazywają się ścianami k. dwu-

ściennego. Dla szczególnych kątów dwuściennych istnieje terminologia analogiczna do tej, jaką podano dla kątów płaskich; 3) k. bryłowy, w szczególności k. trójścienny, ob. naroże. O mierze kąta ob. stopień i radjan.

Kąt Campera, ob. Camper Peter.

Kąt graniczny, ob. załamanie światła.

Kąt odbicia, ob. odbijanie się światła.

Kąt padania, ob. odbijanie się światła.

Kąt widzenia przedmiotu, kąt, utworzony przez dwa wpadające do oka promienie, wychodzące z krańcowych punktów przedmiotu, na który skierowana została oś gałki ocznej. Kąt ten jest tem mniejszy, im mniejszy i im bardziej odległy jest przedmiot. Przy k. w. mniejszym od 1-ej minuty, oba obrazy krańcowych punktów przedmiotu przypadają w tem samym miejscu siatkówki, przedmiot staje się więc niewidoczny. Przyrządy optyczne, służące do oglądania przedmiotów odległych, mają na celu powiększenie k. w.

Kątnica, nazwa polska jelita ślepego (caecum).

Kątomiar, gwiazdozbiór, ob. gwiazdozbiory (tablica).

Kątomiar (kątomierz, kątownica), przyrząd do mierzenia kątów; ob. gonjometr.

Kątowa prędkość, ob. obrotowy ruch.

Kątowe przyspieszenie, ob. obrotowy ruch.

Kątownica, ob. kątomiar.

Kątów stałych prawo, ob. kryształy.

Kątski Antoni, pianista i kompozytor, * 1817 w Krakowie, † 1899; już w ósmym roku życia ogłaszał pierwsze swoje utwory („Polonez” i „Mazur”); koncertował we wszystkich stolicach świata, dłużej mieszkał w Petersburgu, Londynie i Stanach Zjednoczonych; napisał ok. 200 kompozycji, m. in.: „Przebudzenie się lwa”, „Patrol polski”.

Kątski Apolinary, brat popr., kompozytor, współczesny Moniuszce; skrzypek, uczeń Paganini'ego, * 1825, † 1879; położył duże zasługi dla muzyki polskiej, przyczyniając się do założenia „Konserwatorium muzycznego” w Warszawie w r. 1859.

Kciuk (pollex), nazwa wielkiego palca ręki.

Kcynia (niem. Exin), m-ko w pow. szubińskim (woj. poznańskie), 3.500 mieszk.

Kea lub **Zea**, w staroż. Keos, wyspa grecka, na m. Egejskiem, 103 km², 11.500 mieszk.; winnice.

Keats John, poeta ang., * 1795, † 1821; napisał: „Endymion”, „Poems”, „The Eve of St. Agnes” i wiele innych.

Kebabo, największa oaza w grupie Kufra w pustyni Libijskiej.

Ke-bao, wyspa na wybrz. Tonkinu (Indochiny franc.), 400 km²; kopalnie węgla.

Kecskemét, m. w komit. peszteńskim (Węgry), 73.000 mieszk.; handel bydłem i zbożem, uprawa jarzyn i owoców, winnice.

Kecz, mały statek o dwóch masztach ze skosnymi żaglami.

Keczua (hiszp. Quechua lub Khechua), Indianie Am. Płd., potomkowie pierwotnej ludności Peru. Panującą warstwą ludu K. byli Inkowie. O kulturze ich świadczą ruiny pałaców, świątyń i twierdz. Językiem K. mówi dziś jeszcze ludność indyjska Peru, pomiędzy 3 szer. płn. i 22° szer. płd.

Keda (ang. Kedah), państwo holdownicze na półwyspie Malakka, zależne dawniej od Syjamu, a od 1909 r. od W. Brytanji; 9.840 km², 339.000 mieszk.; stol. K., 8.000 mieszk.; wywóz ryżu.

Kedalnai, ob. Kiejdany.

Kedrl, stol. prow. K. na wyspie Jawie (Indje wsch. holend.); 40.000 mieszk.; uprawa trzciny cukrowej, ryżu, kawy, indygo.

Kedlona, zimowe spodnie rybaków.

Kedoe, ob. Kadu.

Kedy (persk. Chediv), w l. 1867—1914 oficjalny tytuł wicekrólów egipskich.

Keeler James Edward, astro-fizyk amerykański, * 1857, † 1900. Pracował nad pomiarami bolometrycznymi. Opracowywał widma mgławic, na których podstawie określał prędkości radialne; otrzymywał widma planet, komet oraz dużej ilości gwiazd. Od r. 1891 dyrektor obserwatorium Allegheny; od r. 1898 dyrektor obserwatorium Lick'a, gdzie prowadził fotografowanie mgławic za pomocą reflektora Crossley'a. Ważniejsze dzieła: „Spectroscopic observation of Nebulae“, „A Spectroscopic Proof of the Meteoric Constitution of Saturn's Rings“ oraz opublikowane w r. 1908 fotografie mgławic.

Keeling Islands lub **Cocos Islands**, grupa wysp koralowych na oceanie Indyjskim, od 1857 bryt.; wywóz orzechów kokosowych i oleju palmowego; st. radiotelegr.

Kefaliński, ob. Hołowiński Ignacy.

Kefalonia, ob. Cefalonja.

Kefalos, ob. Cephalus.

Kefir, przetwór mleczny, otrzymywany przez działanie grzybków (drożdżaków) kefirowych na mleko krowie; z zawartej w mleku laktozy, pod wpływem wspomnianych drożdżaków, powstaje bezwodnik kwasu węglowego (CO₂) i alkohol etylowy (C₂H₅O). K. stosowany jest jako środek odżywczy u ozdrowieńców lub osób osłabionych. Do domowego przygotowywania k. istnieje w sprzedaży wysuszone hodowle grzybków kefirowych.

Kehl, m. pow. w Badenji (Niemcy), na pr. brzegu rz. Renu; niegdyś twierdza, obecnie pograniczna st. kol. z Francją; 8.700 mieszk.

Kehr Karl, pedagog niemiecki, * 1830, † 1885. Od 1873 r. był inspektorem, potem dyrektorem seminarjum nauczycielskiego. Napisał: „Zajęcia w szkole ludowej“ (przełożone na 7 języków), „Historja metodyki w niemieckich szkołach ludowych“. Od 1872 r. redagował w Gocie pismo „Pädagogische Blätter für Lehrerbildung und Lehrerbildungsanstalten“.

Kel, rz. w Unji Płd. Afryki, dług. 280 km. **Kei** lub **Key**, grupa wysp koło N. Gwinei, nal. do Indyj. wsch. holend.; 1.482 km²; uprawa kukurydzy, sago, bananów; wywóz drzewa tekowego.

Keidzo (ang. Keijo), japońska nazwa Seulu, stol. Korei.

Keighley, m. w zach. hr. York (Anglja), nad rz. Aire; 43.500 mieszk.; tkactwo, fabr. maszyn i papierni.

Keijo, ob. Keidzo.

Kellberg, najwyższy szczyt w Rudawach czeskich, 1.244 m. wys.

Kelplasma, ob. Dziedziczność.

Keir Hardie, ob. Hardie James Keir.

Keisai Yeisen, malarz i rytownik japoński, * 1790, † 1848. Pracował pod wpływem Hokusai'a. Pejzaże, ryty ptaków, kwiatów i owoców. Wykonał kilka bardzo dużych plasz, m. in.: „Karp płynący pod wodą“.

Keiser Reinhard, kompozytor niemiecki, reprezentant opery hamburskiej, * 1674, † 1739.

Napisał szereg oper: „Octavia“, „Claudius“, „La forza della virtù“. Wywarł wpływ na pierwszą fazę twórczości Haendla.

Keith George, wicehrabia, admirał angielski, * 1746, † 1823. W 1795 r. opanował kolonję Przylądkową i Ceylon. W 1815 r. kierował deportacją Napoleona na wyspę św. Heleny.

Kekawa, ob. Kircholm.

Kekrops, syn króla ateńskiego, według legendy założyciel najstarszej części m. Aten (Kekropia).

Kekule von Stradonitz Friedrich August, chemik niemiecki, * 1829, † 1896; od r. 1858 profesor w Gandawie, od r. 1867 w Bonn. Główną zasługą K. jest wprowadzenie wzorów strukturalnych do chemii organicznej oraz jego teoria związków aromatycznych (wzór benzolu itd.). Badania te wpłynęły na rozkwit chemii związków aromatycznych.

Kelantan, państwo holdownicze na półwyspie Malakka, 15.200 km², 286.751 mieszk.; zależne dawniej od Syjamu, od 1909 od W. Brytanji; rolnicze, wielkie lasy; złoto, cyna; stol. Kota-Bharu.

Kelat (ang. Kalat), chanat w Beludżystanie pod protekt. bryt., 190.000 km², 329.000 mieszk.; stol. K., 8.000 mieszk.

Keller Gottfried, pisarz szwajcarski, * 1819, † 1890; autor powieści i nowel: „Zielony Henryk“, „Ludzie z Seldwyla“, „Marcin Salander“, „Nowele zurychskie“ i in.

Keller Helen, autorka amerykańska, * 1880 w Tuskumbia w Stanie Missouri w St. Zi. Am. Płn.. Na skutek choroby w drugim roku życia utraciła wzrok i słuch. Ociemniała i głuchoniema, mogła jedynie zapomocą zmysłów powonienia i dotyku komunikować się ze światem zewnętrznym. Dzięki poświęceniu się jej nauczycielki Miss Sullivan, która wymyśliła dla niej specjalny alfabet dotykowy, wystukiwany na dłoni uczennicy, nauczyła się mowy dotykowej; wstąpiła na wydział fi-

lozoficzny uniwersytetu Harvard w Cambridge (Boston). W r. 1903 wydała niezmiernie interesującą książkę pt.: „Historja mego życia“ (istnieje przekład polski); później ukazały się: „Optymizm“, „Mój świat“ i in.

Keller Joseph, sztycharz niemiecki, * 1811, † 1873; od 1846 prof. rytownictwa w Akademji w Düsseldorfie; wykonał wiele sztychów z obrazów Rafaela, Hübnera, Degera. Najważniejszy z nich: „Dysputa“ z obr. Rafaela.

Kellermann Bernhard, powieściopisarz niemiecki, * 1879. utwory: „Jester i Li“, „Morze“, „Tunel“, „Ingeborga“, „Głupiec“, „Przełom“ („Der neunte November“) i in.

Kellermann François Christophe ks. Valmy, marszałek Francji, * 1735. Wstąpił do wojska w 1750 r.; 20. IX. 1792 zmusił pod Valmą Prusaków do odwrotu. W 1806 dowodził armją rezerwową nad Renem. Po upadku Napoleona stronnik Ludwika XVIII i par Francji; † 1820.

Kellgren Johan Henrik, poeta szwedzki, * 1751, † 1795; od 1788 redaktor i wydawca w Sztokholmie, wybitny liryczny i krytyk literacki; zbiór pism: „Samlade Skrifter“ (3 t., 1776; liczne wydania późniejsze).

Kelmé, ob. Kiełmy.

Keloid (greck.), bliznowiec; nowotwór dobrośliwy, występujący na skórze; ma wygląd blizny błyszczącej. Leczenie operacyjne.

Kelowi, grupa plemion Tuaregów, zamieszkująca Air w Saharze płd.

Kelsjew Wasilij Iwanowicz, pisarz i polityk rosyjski, * 1835, † 1872; pracował w redakcji „Kokokola“; w r. 1857 uciekł z Rosji do Londynu; w r. 1862 założył agencję rewolucyjną w Tulczy; w 1868 powrócił do Rosji, pisując odtąd do dzienników zachowawczych; ogłosił m. in.: „Sbornik prawitelskich swiadenij o raskolnikach“ (4 t., 1861).

Kelvin lord, ob. Thomson William.

Kem, 1) rz. w Karelii (Rosja), 430 km; 2) l. dopływ Jenisieju, 200 km.

Kemal Pasza Mustafa, turecki generał i mąż stanu, * 1881; 1917 dowódca armji dardanelskiej; od 1920 z ramienia Zgromadzenia Narodowego w Angorze naczelny wódz wojsk tureckich; w 1922 r. wyparł Greków z Malej Azji i Wschodniej Tracji. Prezydent Zgromadzenia Narodowego.

Kemangeh-a-guz, nazwa pierwotnego muzycznego instrumentu strunowego u Arabów.

Kemble John Mitchell, historyk angielski, * 1807, † 1857; autor dzieła o epoce saskiej: „The Saxons in England“.

Kemi, 1) rz. w Finlandji, dług. 494 km.; wpada do zatoki Botnickiej; 2) jez. w Finlandji, 144 km².

Kemmerer Edwin Walter, ekonomista amerykański, * 1875; prof. ekonomji i skarbowości na uniwersytecie w Princetown, doradca rządu amerykańskiego w sprawach finansowych wysp Filipińskich; przyjechał w 1926 r., na zaproszenie rządu, do Polski w celu zbadania jej położenia finansowego.

Kemmern, miejscowość kuracyjna na Łotwie, w odległości 4 km. od zatoki Ryskiej; źródła mineralne siarczane i wapienne; zakład kąpielowy.

Kempen, ob. Kępno.

Kempen, m. w Nadrenji (Prusy), rej. düsseldorfskiej; 8.000 mieszk.; miejsce urodzenia św. Tomasza à Kempis; tkalnie i przedziałnie wełny i jedwabiu.

Kempendaj, pr. dopływ Wiluju na Syberji, 160 km. dług.

Kempf Paul, astrofizyk niemiecki, * 1856, † 1920. Od r. 1878 pracował w Obserwatorium astrofizycznym w Poczdamie. Ważniejsza praca: „Potsdamer photometrische Durchmusterung“ (razem z G. Müller'em); badał widmo słoneczne (razem z G. Müller'em), gwiazdy zmienne, planetę Jowisz, mgławice, skupienia gwiazd itd.

Kempis Tomasz, ob. Tomasz à Kempis.

Kempner Gabriel, prawnik i literat polski, * 1855 w Kaliszu, † 1916; adwokat w Warszawie, krytyk teatralny, tłumacz wielu utworów scenicznych.

Kempner Stanisław Aleksander, brat poprz., publicysta i ekonomista, * 1857 w Kaliszu, † 1924; studja prawne w Warszawie; przez długie lata redaktor „Gazety Handlowej“, od 1905 r. „Nowej Gazety“ w Warszawie; ogłosił osobno wiele prac ekonomicznych i publicystycznych, m. in. „Zarysy ekonomji społecznej“ (1901), „Handel w przeszłości i w stanie dzisiejszym świata“ (1901), „Sjonizm, kilka uwag polemicznych“ (1903), „Gielda, jej istota, cel i ustrój“ (1905).

Kempton, m. pow. w rej. szwabskiej (Bawaria), nad rz. Iller, 20.200 mieszk.; przemysł drzewny, tkactwo.

Kenai, górzysty półwysp Alaski, 20.000 km².

Kendal, m. w hr. Westmoreland (Anglja), 15.000 mieszk.; garbarnie, wyroby wełniane, pończosznicze.

Kene (ang. Oena, franc. Keneh, w star. Kainepolls), stol. prow. K. w Egipcie, nad Nilem; 24.000 mieszk.; garniarstwo.

Kenia (ang. Kenya), 1) szczyt w Afryce w krainie K., wygasły wulkan, położony pod równikiem, pokryty lodowcami i śniegiem, 5.240 m.; 2) kolonja bryt. w Afryce, 642.000 km², 2.376.000 mieszk.; największe m. Mombasa, 32.000 mieszk.; stol. Nairobi; gł. porty: Malindi i Lamu; wywóz bawelny, cukru, kawy, wełny i kości słoniowej.

Kenig Józef, znakomity dziennikarz polski, * 1821 w Płocku, † 1900; był współpracownikiem i współredaktorem „Gazety Warszawskiej“; pisał artykuły polityczne i teatralne; osobno ogłosił: „Wojna japońsko-chińska“.

Kenitra, ob. Knitra.

Kennan George, podróżnik i pisarz amerykański, * 1845; zwiedził Alaskę i Syberję. Głośne dzieło o Syberji pt.: „Tent Life in Siberia“, tłum. na wiele języków.

Kennebec, rz. w stanie Maine (St. Zi. Am. Płn.), wpadająca do Atlantyku; 240 km. dług.

Kennedy'ego (kanal), cieśnina pomiędzy Grenlandią i ziemią Ellesmere.

Kennemann Hermann, jeden z założycieli Ostmarkenvereinu, t. j. Hakaty (ob.); * 1815, † 1910.

Kennet, prawy dopływ rz. Tamizy (Anglia), 71 km.

Kenosha, m. port. nad jez. Michigan w st. Wisconsin (St. Zj. Am. Płn.), 41.000 mieszk., w tem 1.700 Polaków; wywóz mięsa i zboża.

Kenotoksyny (greck.), jady z męczenia; według Neichardta hipotetyczne substancje, tworzące się w ustroju ludzkim lub zwierzęcym pod wpływem zmęczenia, znikające zaś podczas odpoczynku (snu). K. mają być produktem rozpadu białka ustrojowego.

Kenozoiczna era (greck. kainos = nowy, zoon = zwierze), najmłodsza z er w dziejach ziemi, podczas której z dna rozpadającego się oceanu Tetydy wyrósł system Alpejski, w Ameryce Kordyljery i Andy, w Azji góry Iranu i Himalaje; w drugiej połowie ery zaszły wielkie zmiany klimatyczne, powodujące okres lodowcowy, po którym ustaliły się obecne warunki geograficzne.

Kensington, dzielnica Londynu, ogród i pałac królewski.

Kent, hr. nadmorskie w Anglii, nad kanałem La Manche, 3.925 km², 1.020.000 mieszk.; tutaj w 55 r. przed Chr. wylądował Cezar z legionami rzymskimi; kraj rolniczy, chów owiec, rybołówstwo, polów ostryg; stol. Maidstone (dawniej Canterbury).

Kentucky, lewy dopływ rz. Ohio (St. Zj. Am. Płn.), 375 km.

Kentucky, stan St. Zj. Am. Płn., 105.145 km², 2.417.000 mieszk. (w tem 235.000 murzynów); przyjeżdży do Unii w 1792 r.; uprawa tytoniu (2/3 całego zbioru St. Zj.), konopi, kukurydzy, pszenicy, owsa, jęczmienia, żyta; chów koni i bydła; kopalnie węgla, rudy żelaznej, ropy i gazu ziemnego; wielkie lasy; przemysł metalurgiczny, drzewny, tytoniowy; stol. Frankfort, 10.000 mieszk.; największe m. Louisville, 235.000 mieszk.; inne m.: Livingston, Lexington i Newport.

Kenya, ob. Kenia.

Kenzan - Ogata, malarz i ceramik japoński, * 1663 w Kioto, † 1743 w Yedo. Wyroby ceramiczne K. należą do najoryginalniejszych i najdoskonalszych w Japonii.

Keos, ob. Kea.

Kephalhaematoma (greck.), krwawk czaszkowy; wylew krwawy między okostną a kośćmi czaszki u noworodków, wskutek pęknięcia naczyń krwionośnych podczas ciężkiego długotrwałego porodu. Ma kształt guza miękkiego, chęlboczącego, zwykle nieprzekraczającego szwów czaszkowych. Przechodzi po kilku dniach. Leczenia specjalnego nie wymaga.

Kepheus (Cepheus), mitologiczny król Egiptu, mąż Kasjopei i ojciec Andromedy. Brał udział w wyprawie Argonautów. Został przez Jowisza przeniesiony do nieba. Od niego otrzymał nazwę gwiazdozbiór Cefeusz (ob.).

Kephisodotos, rzeźbiarz ateński z początku IV w. przed Chr. Przypuszczalnie ojciec Prak-

sytelesa. Wykonywał posągi wotywnie, jak np. boginię pokoju Irene z małym Plutosem (Mnachim). W opracowaniu szczegółów przypominał mistrzów V w.

Kepi (arabsk.), nazwa używanej w wojsku francuskim czapki sukiennej, węższej u góry, z kwadratowym daszkiem skórzanym.

Kepler Johannes, słynny astronom niemiecki, * 1571, † 1630; jeden z twórców astronomii nowożytnej. Zapoznawszy się z nowym systemem Kopernika, zaczął studiować astronomię i matematykę; od 1594 nauczyciel matematyki i etyki w Gracu; w r. 1600, z powodu prześladowań protestantów, musiał porzucić Grac i wyjechał do Pragi, gdzie został początkowo pomocnikiem Tycho Brahe, a potem „cesarskim matematykiem”; od 1612—1626 prof. w Linz; od r. 1628 na służbie Wallensteina; podał teorię lunety, opracował dioptrykę, odkrył tzw. prawa K. (ob.). Dzieła: „Astronomia nova” (1609), „Dioptrice” (1611), „De cometis” (1619), „Kurzgefasste Darstellung der Kopernikanischen Weltordnung” (1618), „Harmonie der Welten” (1619) i in.

Keplera luneta, ob. luneta.

Keplera prawa, dotyczące ruchu planet oraz komety naokoło ciała centralnego, głoszą: 1) środek masy planety (lub komety) porusza się w płaszczyźnie, przechodzącej przez środek masy słońca; droga jest przecięciem stożkowem, a środek masy słońca znajduje się w jednym z ognisk; 2) pola, opisane przez promień wodzący, łączący środek masy słońca ze środkiem masy planety (lub komety), są proporcjonalne do czasu, w ciągu którego zostały opisane; 3) prawo, dotyczące tylko orbit eliptycznych, brzmi: kwadraty czasów obiegu planet i komet o zamkniętych orbitach są odwrotnie proporcjonalne do sześcianów wielkich osi ich orbit.

Kerak (Ei), m. w Zajordanji (Palestyna), 20.000 mieszk.

Kerak (emirat), ob. Zajordania.

Keramohalit czyli sól włosista, rodzimy siarczan glinu, Al₂(SO₄). 18H₂O; znany w łupkach menilitowych z okolic Korczyńa około Skolego (Małopolska).

Kerarglyt czyli srebro rogowe, rodzimy chlorek srebra, AgCl. Rzadko kryształuje (sześciiany regularne), najczęściej naskorupienia. Kowalny. Twardość 1, ciężar właściwy 5,5. Szary, zielonawy albo niebieskawy. W górnych częściach żył kruszców srebronośnych.

Keratitis (greck.), zapalenie rogówki albo tworzenie się ropni (owrzodzeń) rogówkowych; również tzw. zapalenie miąższowe rogówki (k. parenchymatosa). Owrzodzenia rogówkowe zdarzają się wskutek urazów, gruźlicy spojówki lub rogówki, wreszcie przy wysypkowych chorobach gorączkowych. K. parenchymatosa, w połączeniu ze zmętnieniem całej rogówki lub z tworzeniem się na rogówce naczyń krwionośnych, zasłaniających pole widzenia, jest jednym z objawów kiły wrodzonej (lues congenita).

Keratoconus (greck.), stożkowa tość rogówki; nieprawidłowy kształt rogówki w for-

mie stożka, którego wierzchołek najczęściej znajduje się na obwodzie w dolnej części rogówki. K. jest jednym z powodów nieźorności (astygmatyzm). Zdarza się przeważnie u kobiet i spowodowana jest prawdopodobnie wrodzonymi zmianami w utkanu rogówki. Leczenie: szkła cylindryczne, zabronienie patrzenia zbliżka, zakładanie opasek uciskowych na oczy.

Keratyna, ob. albuminoidy.

Kerbela albo **Meszed Husein**, m. w Mezopotamji, 40.000 mieszk.; założone na miejscu zamordowania w 680 r. Huseina syna Aliego, czwartego kalifa; miejsce pielgrzymek szytów.

Kercha, lewy dopływ rz. Szat-el-Arab, dług. 600 km.

Kercz, w star. Pantikapeum, m. port. na Krymie (Rosja), 53.500 mieszk.; rybołówstwo, kop. rudy żel., hutnictwo, handel.

Kerczeńska (cieśnina), w staroż. Bosphorus Cimmericus, cieśn. łącząca morze Azowskie z Czarnem, 40 km. dług.

Kerczeński (półwysep), wsch. odnoga półw. Krymskiego, 3.000 km²; nizina bezleśna, słabo zaludniona; obfituje w sól i naftę.

Kerguelen, grupa wysp na oc. Indyjskim, posiadłość francuska.

Kerguelen Trémarec Yves, żeglarz francuski po oceanie Spokojnym, * 1734, † 1797; odkrył w 1772 r. wyspy, które noszą jego imię.

Kerka, ob. Krka.

Kerkidas (Cercydias) z Megalopolis, filozof szkoły cynickiej z IV w. przed Chr. Pisał melijamby — zwrotki żartobliwe.

Kerkrada, m. w prow. Limburg (Holandia), 28.500 mieszk.; kop. węgla kamiennego.

Kerkyra, ob. Korfu.

Kermadec (Islands), grupa wysp na oc. Spokojnym, należących do N. Zelandji.

Kerman, ob. Kirman.

Kermanszah, ob. Kirmanszah.

Kermesse (pol. kiermasz), nazwa, nadawana w Belgji, Holandji i Flandrii francuskiej odbywającym się w każdej gminie raz do roku wroczystościom, połączonym z wesolemi zabawami.

Kernbaum Mirosław, fizyk polski, * 1882, † 1911; ogłosił: „Rozpad polonu, badanego metodą spektroskopową” (praca doktorska, 1907), „Czy promienie X działają na ciała promieniotwórcze?” (1908), „O rozkładzie wody pod wpływem promieni radu i promieni nadfioletowych” (1910); pośmiertne wydanie: „Wybór pism” (1921).

Kerner Justinus, poeta niemiecki, * 1786, † 1862; liryk szkoły szwabskiej; był również lekarzem i zajmował się magnetyzmem zwierzęcym. Wydał: pow. „Reiseschatten” (1811), wiersze i ballady „Gedichte” (1826), „Die Seherin von Prevorst” i inne.

Kerniga objaw, objaw chorobowy, występujący przy zapaleniach opon mózgowo-rdzenio-

wych; niemożność wyprostowania kończyn dolnych w stawie kolanowym przy równoczesnym zgięciu ich w stawie biodrowym.

Kerr Alfred, niemiecki krytyk dramatyczny, * 1867; napisał: „Das neue Drama”, „Die Welt im Drama” i inne.

Kerr John, fizyk szkocki, * 1824, † 1907; prace z zakresu magnetooptyki.

Kerra zjawisko (1877) polega na skróceniu płaszczyzny polaryzacji światła przez odbicie od magnezu. Wielkość i rodzaj skrócenia są zależne od warunków padania światła: przy padaniu prostopadłym na czołową płaszczyznę magnezu kąt skrócenia jest wprost proporcjonalny do momentu magnetycznego jednostki objętości magnezu.

Kerrinx (Keirinx) Alexander, malarz flamandzki, * 1600 w Antwerpii, † w Amsterdamie; pracował w Antwerpii od 1619—1626, nast. w Amsterdamie, a od 1641 w Londynie; pejzażysta; z dzieł: „Droga leśna nad wodą” (Drezno), „Scena myśliwska w lesie” (tamże).

Kerry, hr. w prow. Munster (Irlandja), 4.799 km², 160.000 mieszk.; stol. Tralee; malownicze okolice.

Kersantyty, ob. lamprofiry.

Kerschensteiner Georg, niemiecki teoretyk pedagogiki, * 1854 w Monachium; reformator szkolnictwa powszechnego w kierunku tzw. „szkoły pracy”; od 1895 miejski radca szkolny; od 1919 profesor uniwersytetu w Monachium; dzieła: „Rozwój zdolności do rysunków”, „Pojęcie szkoły pracy”, „Pojęcie wychowania obywatelskiego”, „Pojęcie charakteru i jego kształcenie” i w. in.

Kerulen, rz. w Mongolji, dług. ok. 1.000 km.

Kervyn de Lettenhove Joseph, historyk belgijski, * 1817, † 1891; autor „Histoire de Flandre”, „Les Huguenots et les Gueux”.

Kesmark, ob. Kieżmark.

Keson, ob. kieson.

Kessler Harry hr., dyplomata niemiecki, * 1868; W r. 1918 przez krótki czas poseł niemiecki w Polsce.

Kesteven, część hr. Lincoln (Anglja), 108.500 mieszkańców.

Keszisz Dag (greck. Olimp), najw. szczyt Azji Mniejszej (Turcja), 2.550 m.

Keť, pr. dopływ rz. Obi na Syberji, 1.088 km.

Ketel Cornelis, malarz i architekt holenderski, * 1548, † 1616; w 1566 pracował w Fontainebleau, później w Anglii, gdzie wykonał wiele portretów; od 1581 w Amsterdamie; z dzieł: „Korporacja milicji obywatelskiej” (Amsterdam), „Portret J. B. Claesz'a, burmistrza Amsterdamu”.

Ketmia, roślina, ob. Hibisceae.

Kettering m. w hr. Northampton (Anglja), 30.000 mieszk.; wyroby jedwabne.

Keton Michler'a, czterometylodiaminobenzofenon, CO[CaH₄N(CH₃)₂]₂, związek organiczny; bezbarwne białki o temp. topn. 173°. Służy do otrzymywania barwników.

Ketonoalkohole (węglowodany), związki organiczne, posiadające obok grup alkoholowych (OH) także grupę karbonylową (CO).

Ketonokwasy, związki organiczne, kwasy posiadające w łańcuchu grupę karbonylową (CO); najprostszym k. jest kwas lewulinowy.

Ketony, związki organiczne, zawierające grupę karbonylową—CO—; k. można uważać za produkty utlenienia drugorzędowych alkoholi.

Ketozy, cukry proste, zawierające grupę ketonową.

Kettler lub **Ketteler**, stary ród szlachecki z Westfalii, którego jedna gałąź, osiadła w Kurlandji, w osobie Gottharda K., ostatniego mistrza zak. kawalerów mieczowych, zdobyła tytuł księżący (1561) i panowała do r. 1737.

Kew, zach. przedmieście Londynu; zamek król., ogród botaniczny.

Kewanee, m. w st. Illinois (St. Zj. Am. Płn.); 16.500 mieszk., w tem 700 Polaków.

Keweenaw, półwysep nad jez. Górnem w st. Michigan (St. Zj. Am. Płn.); kopalnie miedzi.

Kewir (Daszt-i-kewir), wielkie pustynie słone w prow. Chorasana (Persja płn.); w czasie deszczów tworzą się bagna, niebezpieczne dla karawan.

Kexholm (fińskie Käksalmi), m. pow. w dep. wyborskim (Finlandja), na wyspie rz. Wuoksy, przy ujściu jej do jez. Ładogi; 2.000 mieszk.; dawna twierdza.

Key, nazwa nadawana przez Amerykanów wysepkom i rafom koralowym, ciągnącym się półkolem (dług. 320 km.) na pld.-zach. i pld. półwyspu Florydy; odpowiada hiszp. cayo i franc. cayé.

Key, ob. Kei.

Key Ellen, pisarka szwedzka, jedna z głównych propagatorek ruchu kobiecego, * 1849, † 1926. Napisała m. innemi: „Stulecie dziecka“, „O miłości i małżeństwie“, „Młode pokolenie“.

Key Wilhelm, malarz flamandzki, * 1520, † 1568; portrecista. Z dzieł: „Lazare Spinola“ (Hampton-Court), „Portret G. Mastaerta“ (Wiedeń), „Portret ks. Alby“.

Keynes John Maynard, ekonomista angielski, * 1883; prof. w Cambridge, doradca Lloyd George'a za czasów jego rządów. W książkach swoich („Traktat pokojowy wersalski“, „Skutki traktatu wersalskiego“) zajmuje się stanem ekonomicznym świata po wojnie i doradza politykę pobłażania w stosunku do Niemiec.

Keynon Frederic George, filolog i historyk angielski, dyrektor British Museum; * 1863.

Keyser Hendrik de, rzeźbiarz i architekt holenderski, * 1565 w Utrechcie, † 1621; mistrz płaskorzeźby rodzajowej. Z dzieł: „Grobowiec Wilhelma Orańskiego“ (1620, Delft), „Posąg Erazma z Rotterdamu“ (Rotterdam, Rynek).

Keyser Nicaise de, malarz belgijski, * 1813, † 1887; należał do szkoły romantyków; od 1845 członek belgijskiej Akademii; w 1855 dyrektor Ak. malarskiej w Antwerpii. Z dzieł: „Bitwa pod Wöringen“ (1839, Bruksela), „Bitwa pod Courtray“ (1836).

Keyser Thomas de, malarz holenderski, * 1596 w Amsterdamie, † 1667 tamże; poprzednik Rembrandt'a. Z pośród słynnych portretów: „Lekcja anatomji“ (Amsterdam), „Burmistrzowie Amsterdamu“ (Haga), „Związek milicji obywatelskiej“ (Amsterdam), „Dwaj rycerze“ (1661, Drezno).

Keyserling Eduard, powieściopisarz niemiecki, * 1855, † 1918; powieści: „Wellen“, „Beate und Mareile“, nowele, dramaty.

Keyserling Gierman Karl, dyplomata rosyjski, * 1677; poseł rosyjski w Polsce 1733 do 1736 i 1763—64; † 1764. Popierał Augusta III przeciw Leszczyńskiemu, a później St. A. Potanowskiego.

Keyserling Hermann, pisarz filozoficzny niemiecki, * 1880; główne dzieło: „Das Reisetagebuch eines Philosophen“.

Key West, m. w st. Floryda (St. Zj. Am. Płn.), na wyspie tej samej nazwy, 19.000 mieszkańców; port, stacja marynarki woj. St. Zj.; przemysł tytoniowy, połów gąbek i żółwi.

Kezmarok, ob. Klezmark.

Kędzierski Apolinary, współczesny malarz polski, * 1861 w Suchedniowie w kleleckim; kształcił się początkowo w Warszawskiej Szk. Rysunkowej, następnie w Monachium u prof. Gysisa, głównie zaś pod kierunkiem Brandta, pod którego wpływem powstały jego najlepsze prace: „Ogrodnik“, „Antek astronom“ i in. Od r. 1891 mieszka stale w Warszawie. W zbiorach Tow. Z. S. P. znajduje się jego: „Przesiewanie“, obraz olejny, nagrodzony w Paryżu 1900 brązowym medalem. W ostatnich czasach maluje przeważnie akwarela, a jego prace, wystawiane w Zachęcie, były parokrotnie nagradzane na konkursach.

Kędzior Andrzej, inżynier, * 1851; działacz polityczny Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piast“; 1911—18 poseł do parlamentu austriackiego w Wiedniu i wiceprezes Koła Polskiego; 1919—1922 poseł na Sejm Ustawodawczy; od 1922 senator z województwa lwowskiego; w 1919—20 był ministrem robót publicznych w gabinecie Skulskiego.

Kepa, wyspa w łożysku rzeki, utworzona z naniesionego przez nią materiału w miejscu, gdzie spadek dna się zmniejsza; k. zarosnięta lud nazwę ostrowu. K. nazywa również też wyspy, powstałe z części wybrzeża rzeki, odcięte od stałego ładu, oraz suche i wynioślejsze miejsca wśród bagien.

Kepno (niem. Kempen), m. pow. (woj. poznańskie) nad rz. Samicą, 6.500 mieszk.; fabryki cygar, papy, asfaltu.

Kętrzyński Stanisław, współczesny historyk i dyplomata; 1919—25 profesor nauk pomocniczych historii na Uniw. Warsz.; 1923 dyrektor dep. M. S. Z.; od 1925 poseł polski w Moskwie; autor prac: „Gall-Anonim i jego kronika“, „Kazimierz Odnowiciel“, „O paluszu biskup. pol. w XI“ i in.; wydał kronikę Galla—Anonima (1899).

Kętrzyński Wojciech, historyk, * 1838; studiował w Królewcu; od 1876 dyrektor bi-

blioteki Ossolińskich we Lwowie; † 1918; autor wielu cennych prac z zakresu historii Polski średniowiecznej i nauk pomocniczych: „Studia nad dokumentami XII w.“, „O ludności polskiej w Prusiech niegdyś zakonnych“, „O powołaniu Krzyżaków przez ks. Konrada“ i w. in.; wydawca źródeł historycznych.

Kęty, m. w pow. białskim (krakowskie), nad rz. Soła, 6.000 mieszk.; dawny gród; m. rodzinne św. Jana Kantego; fabryki sukna i wyrobów wełnianych.

Kg, oznaczenie kilograma.

Kgm, oznaczenie kilogrammetra.

Kha, nazwa zbiorowa dzikich wojowniczych plemion, zamieszkujących Laos (Indochiny).

Khaibar, ob. Chajber.

Khaki (ind., brud), kolor mundurów wojskowych, wprowadzony w czasie wielkiej wojny.

Khamsin, wiatr gorący i suchy, wiejący w Egipcie.

Khanbalik, ob. Pekin.

Khechua, ob. Keczua.

Khmerowie, ob. Kambodżanie.

Khnopff Fernand, malarz belgijski, * 1853; symbolista i mistyk; z dzieł: „Sfinks“.

Khol Franciszek, powieściopisarz czeski, * 1879; propagator polskiej literatury dramatycznej, która, za pośrednictwem założonej przez siebie instytucji literacko-wydawniczej „Centrum“, wprowadza na sceny czeskie i zagraniczne.

Khond, ob. Kolarjowie.

Khuen Hedervary Karol hr., polityk węgierski, * 1849, † 1918; konserwatysta, zwolennik ścisłego związku Węgier z Austrią; jako ban Krocacji prowadził politykę madjaryzacyjną; 1903 i 1910—12 węgierski prezydent min.; zwalczał gwałtownie niepodległościową opozycję węgierską.

Khun Bela, ob. Bela Khun.

Kiachta, m. w okr. Zabajkalskim w Syberji, na granicy Mongolji, 4.500 mieszk.; punkt handlowy na drodze karawanowej z Chin do Rosji.

Klaipeda, ob. Klaipeda.

Kia-kiang, ob. Kan-kiang.

Kia-ling-kiang, l. dopływ rz. Jang-tse-kiang w Chinach zach., dług. 1100 km.

Kiamil Pasza, tur. mąż stanu, * 1832; od 1885 do 1912, z częściami przerwami, wielki wazyr; obalony 1913 przez rewolucję Enwer-beja; † 1913.

Kiang, wyraz chiński, znaczy rzeka; także skrótowa nazwa rz. Jang-tse-kiang.

Kiang-czou, m. w prow. Szan-si (Chiny), nad rz. Fen-ho; kop. węgla, główny rynek handlowy prowincji.

Kiang-ning, ob. Nanking.

Kiang-si, prow. Chin, 179.500 km², 16.255.000 mieszk.; stol. Nan-czang; dla handlu z Europą otwarty jest port Kiu-kiang nad rz. Jang-tse-kiang.

Kiang-su, prow. nadmorska w Chinach, 104.000 km², 15.380.000 mieszk.; równina przy ujściu rz. Jang-tse-kiang i Hwai-ho; stol. Nanking; miasta: Szang-haj, Su-czou, Jang-czou,

Zing-kiang; klimat łagodny; wywóz ryżu, bawelny, jedwabiu i owoców południowych.

Kiaochow, ob. Kia o-c z o u.

Kiao-czou (ang. Kiaochow, niem. Kiau-tschou), m. okr. w prow. Szan-tung (Chiny), 70.000 mieszkańców; od miasta K. nazwany został obszar z m. Tsing-tau, który od r. 1898—1914 był w rękach niemieckich; w 1914 r. zdobyty został przez Japończyków i w 1922 r. zwrócony Chinom.

Kia-ting, m. w prow. Seczuen (Chiny), 150.000 mieszk.; wywóz jedwabiu.

Kiau-tschou, ob. Kia o-c z o u.

Kibałka, kimbalka, drewniana obrączka, noszona przez kobiety ruskie na głowie pod czepkiem.

Kibitka, szeroki, kryty wóz na kołach lub saniach, używany w Rosji; namiot ze skór u Kirgizów.

Kibo, najw. szczyt gór Killmandżaro w Tanganice (Afryka wsch. bryt.), 6.010 m.

Kiciński Bruno, dziennikarz i publicysta, * 1796 w Lachowicach w Galicji, † 1844 w Ojrzaniu w Plockiem; uczył się w Teresianum w Wiedniu, potem w Warszawie u Pijarów; brał udział w powstaniu 1831 r.; wydawca i redaktor kilku czasopism literackich; wydał osobno: poemat oryginalny „Kobiety“, „Trzeci Maj“, „Zbiór poezji, wydanych w czasie powstania listopadowego“; tłumaczenia: „Owidjusz przemiany“, „Hymn wojenny Marsylczyków“ i w. in.

Kiciński Pius, sekretarz Stan. Augusta, * 1752, † 1828; poseł na Sejm 4-letni; w Król. Kongres. senator (od 1817).

Kicki Kajetan, filantrop, * 1803 we Lwowie, † 1878 w Warszawie; zapisał Towarzystwu Osad Rolnych majątki: Sobierzyn w pow. garwolińskim, Orłów Drewniany i Murowany w pow. krasnostawskim, Ryczki w pow. rawsko-ruskim oraz domy w Warszawie.

Kicki Ludwik, generał polski, * 1799; w 1809 r. wstąpił do wojska i został wkrótce adiutantem gen. Roźnieckiego, a następnie kapitanem sztabu ks. Józefa; walczył pod Smoleńskiem, Możajskiem, nad Berezyną i pod Lipskiem, gdzie został ciężko ranny; za królestwa Kongresowego adiutant W. ks. Konstantego; † w bitwie pod Ostrołęką 1831 r.

Kiczu, dopł. rz. Sangpo w Tybecie (Azja środk.).

Kidderminster, m. w hr. Worcester (Anglja), 25.000 mieszk.; wyrób dywanów.

Kiderlen-Wächter Alfred, dyplomata niemiecki, * 1852, † 1912; 1910 sekretarz stanu dla spraw zagranicznych; zawarł w 1911 umowę z Francją w sprawie Marokka.

Klecak, ludowa nazwa derkacza na Kuja-wach.

Kiedrzyński Stefan, komedjo- i powieściopisarz polski, * 1886. Wydał: „Śladem kobiety“, „Stodysz grzechu“, „Trujący kwiat“, „Krzyk w nocy“, „Pożar“, „Uśmiech szatana“, „Romans z pajacem“, „Oczy księżniczki Fatmy“, „Chimera“, „Karzełki“, „Wolna kobieta“, „Dziśsi“, „Gra serc“, „Pierścień miłości“, „Poca-

lunek wojny", „Czysty interes“, „Zabawa w miłość“, „Cudowne medjum“ i „Najszcześniejszy z ludzi“.

Kiejdany, (lit. Kėdainiai), m. pow. na Litwie, nad rz. Niewiaża, 7.500 mieszk. Polaków i Żydów; dawna rezydencja Radziwiłłów; garbarnie, browary, handel zbożem.

Kiejstut, ks. trocki (od 1345), syn Gedymina; *1297, †1382; w walce z Krzyżakami poniósł klęskę nad Strawą (1348); od 1367 ks. brzeski (podlaski); po śmierci Kazimierza W. najechał ziemie ruskie (Włodzimierz); po śmierci brata swego Olgierda (1377), wystąpił przeciw W. ks. Jagielle, synowi Olgierda; został uwięziony i uduszony w Wilnie 1382; był obrońcą starych tradycji pogańskiej Litwy i jej ostatnim bohaterem; synem K. był Witold.

Kiekrz Wielki, jez. w pow. i woj. poznańskim, 310 ha.

Kiel, ob. Kilonja.

Kiel Friedrich, kompozytor niemiecki, *1821, †1885. Z dzieł: „Requiem“, msze, oratorium „Chrystus“ i liczne kompozycje fortepianowe.

Kielce, m. woj. i pow., nad strumieniem Silnicą, 41.500 mieszk.; węzł. st. kol.; stary gród, niegdyś siedziba lenia biskupów krakowskich, po których pozostał pałac renesansowy z roku 1638; 3 kościoły, m. in. kolegiata z XII w., dzisiaj siedziba szkół i urzędów; odlewnie stali i żelaza, fabr. wyrobów z marmuru i piaskowca, nawozów sztucznych, garbarnie.

Kielecko-Sandomierska wyżyna, ob. Łysogóry i Sandomierska wyżyna.

Kielhorn Wilhelm, rzeźbiarz niemiecki, *1843 w Luneburgu. Wynalazca cyrka o ramionach owalnych (do mierzenia brył). Z prac: ołtarz w katedrze Strassburskiej, „Lorelei“ (Monachjum).

Kielsiński Kajetan Wincenty, rytmik, *1810, †1849 w Kórniku; był kustoszem zbiorów w Medyce; wydał album „Monety i medale polskie“ (54 tablice, 1832) oraz wiele oddzielnych prac rytmicznych.

Kjelland Alexander, powieściopisarz norweski, *1849, †1906. Napisał: „Novelletter“, „Fortuna“, „Arbeidsfo'k“ i in.

Kielmy (lit. Kelmė), m-ko na Litwie w pow. rosieńskim, nad rz. Kroženta, 4.500 mieszk.; kościół z roku 1596 i dwór murów. z XVI w.

Kielnia, łopatkowate narzędzie mularskie, służące do nabierania wapna lub gipsu i rzucania na ścianę.

Kielski Bolesław, historyk literatury, *1879 w Limanowej; prof. Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie; ogłosił prace: „O wpływie Molière'a na rozwój komedji polsk.“ (1906), „Ślady wpływu V. Hugo w dramatach J. Słowackiego“ (1909), „Nowa Heloiza jako jedno ze źródeł Pana Podstolego“ (1913), „Słownik francusko-polski i polsko-francuski“ (1916) oraz podręczniki do nauki języka francuskiego.

Kielek, ob. zarodek.

Kielkowanie, ob. zarodek

Kien-czang, część prow. Seczuen (Chiny zach.).

Kiental, w. w kantonie berneńskim (Szwajcaria); miejsce konferencji w kwietniu 1915 przedstawicieli socjalistycznych partji europejskich, przeciwstawiających się wojnie; z polskich partji byli tam obecni przedstawiciele P. P. S. (lewicy) i S. D. K. P. i L. (Sojaldem. Król. Polsk. i Litwy).

Kienzl Wilhelm, kompozytor niemiecki, *1857 w Waizenkirchen; naśladowca muzyki wagnerowskiej; napisał opery: „Der Evangelmann“ (1895), która zdobyła sobie dużą popularność, „Der Kuhreigen“, „Don Kichot“ i in.

Kiepert Heinrich, geograf niemiecki, *1818, †1899; autor cennych map i podręcznika „Lehrbuch der alten Geographie“; prof. uniwersyteckiego.

Kier, ob. Coeur.

Kierat, silnik, wprawiany w ruch obrotowy zapomocą siły zwierząt lub ludzi, używany dziś przeważnie w gospodarstwach rolnych.

Kierbedź Stanisław, inżynier, *1810, †1899; ukończył Korpus inżynierów komunikacji w Petersburgu; od r. 1837 profesor tamże; zbudował most stały na Newie oraz pierwszy most żelazny na Wiśle pod Warszawą; był prezesem wydziału technicznego w ros. min. komunikacji; ogłosił kilka prac w jez. rosyjskim.

Kierdeja, herb polski; na tarczy dwudzielnej w polu lewym błękitnem trzy lilje srebrne, jedna nad drugą; prawe pole czerwone; nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy pióra strusie.

Kierenski Aleksander, radykalny polityk rosyjski, *1881; z zawodu adwokat; od 1912 r. poseł do Dumy, przywódca partji trudowików; znakomity mówca; po wybuchu rewolucji 1917 r., min. sprawiedliwości, wojny, prezydent min. i dyktator; próbował bezskutecznie wskresić front rosyjski; obalony przez bolszewików w listopadzie 1917 r., uciekł zagranicę; przywódca demokratycznego skrzydła emigracji rosyjskiej.

Kierkegaard Sören, filozof i pisarz duński, *1813, †1855. Napisał: „Albo-albo“, „Psychologia grzechu, nawrócenia i wiary“ i in.

Kiermasz, ob. Kermesse.

Kiernik Eugenjusz, zoolog, *1878, †1921; docent na uniwersytecie Jagiellońskim, potem prof. uniwersyteckiego; kierownik doświadczalnej stacji morskiej na Helu; ogłosił m. in.: „Życie na dnie oceanu“.

Kiernik Władysław, adwokat i działacz polityczny Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piast“, *1879; poseł na Sejm Ustawodawczy (1919—1922) i od 1922 poseł na Sejm z okręgu Bochnia—N. Sącz; w roku 1923 był ministrem spraw wewnętrznych w gabinecie Witosa.

Kiernozia, m-ko w pow. gostyńskim (woj. warszawskie), nad rz. Nidą, dopływem Bzury; 700 mieszk.

Kiernów, dziś wieś nad Wilją w pow. wileńskim, niegdyś (w XIII w.) stolica książąt litewskich.

Kierownica, przyrząd w pługu, regulator; linja z głowicą do rysunków technicznych — rajszyzna.

Kierownica stożkowej, ob. stożkowa.

Kierownik ministerstwa, urzędnik, stojący na czele ministerstwa, a nie będący ministrem; nasza Konstytucja wspomina o kierownikach ministerstw w artykule 62, stosując do nich te same przepisy, co i do ministrów.

Kierpce, chodaki skórzane, sznurowane zapomocą cienkich rzemieni, używane powszechnie przez górali tatrzańskich.

Kierski Emil, literat i krajoznawca polski, †1874; wydawał „Przegląd wielkopolski“ (1867 do 69), ogłosił pracę: „Opis historyczny i statystyczny obwodu boreckiego w W. Ks. Poznańskim“ (1865).

Kierski Feliks, pedagog; *1884; studja filoz. we Lwowie i w Lipsku; opracował „Podręczną encyklopedję pedagogiczną“ (2 t., 1923, 1925); †1926.

Kierski Kazimierz, prawnik i publicysta, *1873; prezes prokuratury generalnej w Poznaniu; autor wielu prac związanych z traktatem wersalskim i stanem prawnym mniejszości niemieckiej; ogłosił m. in.: „Zdobyc wojenna i pretensje do niej osób prywatnych“ (1920), „Likwidacja majątków niemieckich według traktatu pokoju“ (1921), „Prawa mniejszości niemieckiej w Polsce“ (1923), „Zbiór ustaw i rozporządzeń o obywatelstwie polskiem według traktatów wersalskich“ (1925).

Kierzanka, kierznia, naczynie w kształcie konewki do wyrabiania masła ze śmietany.

Kierzkowski (właściwie Kieszkowski) **Jakób Filip**, wojownik i pamiętnikarz, *1771, †1862; czynny w kampanjach 1792, 1794, w legji naddunajskiej i na San-Domingo, w 1807, 1809, 1812, 1831; pozostawił „Pamiętniki... kapitana wojsk franc., na ostatku majora w wojsku polskiem 1831 r.“ (1866).

Kiesza, worek do pieniędzy, trzos, sakiewka.

Kieson albo **Keson**, wóz na amunicję; cylinder żelazny, zapuszczany w wodę, w którym, po jej wypompowaniu, muruje się filar pod most; wielka skrzynia żelazna bez dna, używana do prac pod wodą.

Kieszzeniec (Cancer pagurus), zwierzę; typ: stawonogi (Arthropoda), gromada: skorupiaki (Crustacea), rząd: słupekookie; odznacza się bardzo rozszerzonym głowotulowiem i krótkim odwłokiem. Szerokość 30 cm. Nogi silne. kleszcze wielkie. Barwy zmiennej, przeważnie czerwono-brunatne. Żyje na brzegu morza, karmiąc się zwierzętami, które morze wyrzuca. Jadalny. Morze Północne.

Kieszowski, ob. Kierzowski.

Kięs lub **Kiesła**, zamek i m. w Inflantach (Łotwa), ob. Wenden.

Kieter (kiejter), rodzaj psów chłopskich.

K'ieu Ying, malarz chiński XV w., obok Lin Leang'a najznakomitszy artysta swego czasu; jego arcydzieło: „Park Chang Lin“, znajduje się w muz. Brytyjskim.

Kieżajto, jeden z najznakomitszych rodów szlacheckich na Litwie, wygasł w r. 1556.

Kieżmark (słow. Kežmarok, niem. Kesmark), m. na Spiszu (Czechosłowacja), nad rz. Poprad, 6.500 mieszk.; kościół farny z XV w., fabr. pluszu i sukna.

Kiffhäuser lub **Kyffhäuser**, odosobniony grzbiet górski w Turynji (Niemcy), wznoszący się do 466 m. Do położonego tam zamku K. przywiązana jest legenda o śpiących rycarzach Fryderyka Barbarossa.

Ki-hien, m. w prow. Szan-si (Chiny półn.), ok. 30.000 mieszk.

Kij, według najdawniejszych kronik ruskich bajeczny założyciel Kijowa.

Kijanka, narzędzie do uderzania bielizny przy praniu na wsi. Kijanka polska posiada wedle K. Moszyńskiego trzy typy: 1) półwałcowaty (Pomorze, Mazowsze), 2) łopatkowy (W.-polska, Kujawy, część Małopolski, Karpaty), 3) mieczykowaty (Małopolska, zwłaszcza między Sandomierzem a Dęblinem).

Kijanki, larwy płazów bezogoniastych. Ob. płazy (Reptilia).

Kijewski Franciszek, doktor medycyny, *1858, †1919 w Warszawie; ordynator oddziału chirurgicznego w szpitalu Dzieciątka Jezus, współpracownik „Warszawskiej Gazety Lekarskiej“; pozostawił 34 prace; najważniejsze: „Promienica“ (1886, 1890 i 1891), „O ropniach podprzeponowych“ (1894), „O pneumatoniach przy ropniach płuc“ (1897), „O wycinaniu płuc“ (1903), „O gojeniu się ran nerek“ (1907).

Kijów, m. gub. na Ukrainie, stary gród książąt ruskich, zdobyty w r. 1018 przez Bolesława Chrobrego (Złota Brama); należał potem znowu do Rusi, od 1340 do Litwy, za Jagiellonów wraz z nią w unji z Polską, od r. 1569 bezpośrednio włączony do Polski, ustąpiony Rosji tymczasowo w 1667 i na stałe w 1687. Centrum polityczne i handlowe

Katedra św. Zofji w Kijowie (1020—37).

ziem Rusi pld.; liczne cerkwie (słynna Ławra Pieczerska), uniwersytet, politechnika, znaczny przemysł i handel. Od czasu wybuchu rewolucji 1917 r. K., przechodząc z rąk do rąk, znacznie podupadł. Od d. 7 maja do 11 czerwca 1920 r. zajęty był przez wojska polskie.

Kikinda Velika (węg. Nagy-Kikinda), m. w Banacie (Jugosławja), 26.000 mieszk.; młyny, hodowla bydła, handel zbożem.

Kikonowie, w staroż. lud, zamieszkały w Tracji nad rz. Hebros, wspomniany przez Homera.

Kikut, w chirurgji nazwa części kończyny, pozostałej po amputacji.

Kil, belka wiązania okrętowego, biegnąca przez całą długość spodu statku, z przodu zakrzywiona do góry.

Kilaki, ob. kiła.

Kilauea, olbrzymi krater na pld.-wsch. stokach wulkanu Mauna-Loa, na wyspie Hawaj.

Kildare, hr. w prow. Leinster (Irlandja), 1693 km² i 66.500 mieszk.; gł. m. Naas.

Kildin, ros. port wojenny na wyspie K. na wybrzeżu Murmańskim.

Kilian, rodzina miedziozników augsburskich, 1) Lucas, * 1579. † 1637; pracował w Wenecji; 2) Wolfgang, * 1581, † 1662; brat poprz., rytuał obrazy włoskie; 3) Philipp, * 1628, † 1693; syn poprz., portrecista; 4) Bartholomeus, * 1630, † 1696; brat poprz.; z dzieł: „Portret cesarza Józefa I na koniu”; 5) Andrea, * 1714, † 1759; pracował na dworze saskim; ryty z obrazów, „Picturae veteris” i „Novi Testamenti”.

Kilim, ob. Dywany.

Kilimandżaro, masyw wulkaniczny na płn.-zach. pograniczu terytorjum Tanganiki (Afryka wsch.), 6.010 m. wys.

Ki-lin, prow. zach. Mandżurji (Chiny płn.), 5.350.000 mieszk.; stol. Kirin (Ki-lin-fu); wielkie lasy, rybołówstwo, łowiectwo.

Ki-lin-fu, ob. Kirin.

Kiliński Jan, jeden z głównych kierowników powstania warszawskiego w r. 1794, * 1760 w Trzemesznie; z zawodu szewc; 1780 r. osiadł w Warszawie, gdzie nabył dom na Szerokim Dunaju; czynny już podczas Sejmu Wielkiego, dał się poznać jako gorący patriota; po upadku konstytucji 3-go Maja wstąpił do „Związku patriotów”, kierowanego przez Działyńskiego, Kapostasa i in.; po nadejściu wiadomości o zwycięstwie Kościuszki pod Racławicami, stanął w dn. 17 kwietnia 1794 r. na czele ludu warszawskiego i wraz z wojskiem regularnym po dwudniowej walce wypędził Rosjan ze stolicy kraju. Mianowany przez Kościuszkę pułkownikiem, czynny przez cały okres wojny, po rzezi praskiej wyjechał do Poznania; wydany przez Prusaków w ręce rosyjskie, wywieziony do Petersburga, przesiedział w twierdzy Petropawłowskiej do grudnia 1796 r.; potem przebywał w Wilnie, w końcu wrócił do Warszawy, gdzie † 1819; pozostawił dwa pamiętniki: jeden spisany w więzieniu, bezpretensjonalny i zgodny z prawdą dziejową (wydany po raz pierwszy w 1830 r.) i drugi, pisany w starości, o dużo mniejszej wartości historycznej (wyd. 1899).

Killa (rum. Chilia nouă), m. w Besarabji (Rumunia), w pobliżu ujścia rz. Dunaju, nad jego płn. odnogą; 11.600 mieszk.

Kiljan św., męczennik, rodem ze Szkocji; apostoł Franków; ochrzcił w Würzburgu księcia frankońskiego Gosberta; zamordowany 689 r.; święto 8 lipca.

Kilkenny, hr. w prow. Leinster (Irlandja), 2.063 km², 75.000 mieszk.; stol. K., 11.000 mieszkańców.

Kilki, ob. Clupea harengus.

Killarney, m. w hrabstwie Kerry (Irlandja), nad trzema jez. teje nazwy; 6.000 mieszk.

Kilmarnock, m. w hr. Ayr (Szkocja), 36.000 mieszk.; wyroby lniane, skórzane i jedwabne, pończosznictwo, rekawicznictwo; browary.

Kilo (greck. chilloi), w połączeniu z nazwą jakiejś jednostki oznacza jednostkę tysiąc razy większą.

Kilof, młot ze szpiczastym końcem, służący do rozbijania murów i ziemi.

Kilogram (kg), masa równa masie ciała, zrobionego z irydoplatyny, które znajduje się w Biurze Międzynarod. Miar i Wag w Sèvres pod Paryżem, i nazywa się międzynarodowym wzorcem kilograma, lub krócej, kilogramem wzorcowym. W przybliżeniu jest to masa 1 dm³ wody destylowanej przy 4° C. K. jest również jednostką siły (= 1000 Gr.), określona, jako ciężar jednego k. masy. Jako masa, kilogram oznaczany jest przez kg., jako siła — przez Kg.

Kilogrammetr, jednostka pracy, równa pracy, wykonanej przez siłę jednego kilograma, działającej wzdłuż drogi jednego metra. Wielkość jednego K. zależy od położenia geograficznego i równa się w Warszawie 981,22 · 10⁵ ergów. K. oznacza się przez Kgm.

Kilolitr, miara objętości, równa 1000 litrom.

Kilometr, miara długości w układzie metrycznym = 1000 m = 0,13477 mil geogr. = 0,94 wiorsty; 1 k. kwadratowy = 100 ha. W skróceniu km.

Kilonja (niem. Kiel), m. pow. i port w Szlezewiku (Prusy), założ. 1665 r.; 205.500 mieszk.; gł. port woj. maryn. niem.; rybołówstwo, fabryk. maszyn, papiernie.

Kilofski (kanał), niem. Nordostseekanal, łączy Bałtyk z morzem Północnym; zbudowany w latach 1887—95, ma dług. 98,6 km, głęb. 11 m; przejazd trwa ok. 10 godzin; nad kanałem 6 mostów; żegluga od 1919 międzynarodowa.

Kilofski pokój 14.I 1814 r. oddał Szwecji Norwegię, Danii Pomorze szwedzkie i Rugię, Anglii Helgoland.

Kilowat, jednostka dzielności prądu elektrycznego, równa 1000 watom.

Kilowatgodzina, jednostka praktyczna pracy prądu elektrycznego, równa pracy, wykonanej przez prąd o dzielności jednego kilowata w ciągu jednej godziny. Jedna kilowatgodzina ma 36 · 10⁵ dżułów.

Kiloztok, ozębniacz, część aparatu destylacyjnego, w której odbywa się ochładzanie i skraplanie par cieczy, destylowanej w browarach; przyrząd do chłodzenia piwa, chłodnica.

Kiła (lues, syfilis, przymiot; nazwy ludowe: franca, choroba francuska; nazwa dawna — niemoc dworska), choroba zakaźna przewlekła, wywoływana przez prątki blade (spirochaeta pallida). Droga zakażenia przeważnie płciowa. W 2—3 tygodni po zakażeniu tworzy się guzek stwardniały lub nieznacznie owrzodzenie, równocześnie brzękną gruczoły w okolicy miejsca zakażonego. Gruczoły te nie są bolesne. Jest to I-szy okres kiły, czyli okres tzw. stwardnienia pierwotnego (sclerosis initialis, popularnie — twardy szankier). Okres I-szy mija nawet bez leczenia. W sześć tygodni po okresie I-szym zaczyna się okres II-gi; ogólne powiększenie gruczołów chłonnych, wysypka w postaci czerwonych (miedzianych) plam na całym ciele, lub grudek, przeważnie umiejscowionych na twarzy i czole (tzw. corona veneris). Wysypka ta żadnych dolegliwo-

ści nie sprawia, mija samoistnie, ale ma tendencję do nawrotu. Zmiany występują również na błonie śluzowej ust i odbytu. Okres III-ci występuje w trzy do czterech lat po zakażeniu: w skórze, w kościach, w gruczołach, oponach mózgowodeniowych tworzą się guzy lub guzki rozpadające się, tzw. kilaki (gummata). Powodują one owrzodzenia w skórze, na błonach śluzowych, oraz organiczne choroby nerwowe (porażenia połowicze, zapalenia rdzenia). W 10 do 15 lat po zakażeniu występują tzw. choroby pokilowe: wjad rdzenia i porażenie postępujące. Leczenie: preparaty rtęciowe, arsenowe (salwarsan); w okresie III-cim — jodowe. K. wrodzona (nieprawidłowo k. dziedziczna, lues congenita), występuje u dzieci rodziców, z których jedno albo oboje oboje zakażeni są k. Objawy wystąpić mogą bardzo wcześnie po urodzeniu: tuczzenie się stóp i dłoni, nieżyt nosa z wyraźną sapką i małą ilością wydzieliny, nadłamanie kości, szczególnie ramiennej, wysypki skórne, zabarwienie powłok zewnętrznych koloru mlecznej kawy. Niekiedy objawy k. wrodzonej występują około 7-go roku życia jako tzw. triada Hutchinsona: głuchota, zapalenie rogówki (keratitis parenchymatosa) oraz swoiste zniekształcone zęby siekacze (małe, z wycięciami na dolnej powierzchni, szeroko rozstawione).

Kim Mac, współczesny architekt amerykański, przedstawiciel tzw. Szkoły włoskiej z dzieł: dziedziniec Biblioteki w Bostonie.

Kimbarówka, słynny niegdyś klasztor Cystersów na Polesiu, na prawym brzegu Prypeci, w pobliżu m. Morzyrza, zamieniony w r. 1864 na cerkiew.

Kimberley, 1) m. okręg. w Kraju Przylądk. (Unja Płd. Afryki), 39.700 mieszk.; kopalnia diamentów, odkryta w 1870 r.; 2) okrąg nadmorski w Australji zach., kopalnie złota.

Kimbrowie, ob. Cymbrowie.

Kimmerowie, lud tracki między Dunajem a Donem; w VII w. przed Chr. wywędrowali do Małej Azji, gdzie rozgromił ich król lidyjski Alyattes ok. 600 r. przed Chr.

Kimografjon, aparat, używany do badań naukowych w dziedzinie fizjologii i psychologii. Jest to walec metalowy, obracający się z prędkością, którą można regulować w pewnych granicach, poruszany zapomocą mechanizmu zegarowego lub motoru elektr. Na papierze, okopconym sadzą i pokrywającym powierzchnię walca, lekkie pióro rejestruje w postaci krzywych zmiany pulsu, oddechu, objętości kończyn, znużenia itp., przy udziale aparatów pomocniczych. Krzywe te po ich utrwaleniu stanowią materiał dla wniosków naukowych.

Kimolos, ob. Argentiera.

Kimon (Cimon), ateński wódz i mąż stanu, syn Milcjadesa, * 504 r. przed Chr.; walczył pod Salaminą w 471 r.; został wybrany na naczelnego wodza; w 465 r. pobił Persów pod Eurymedonem; † 449 r. na Cyprze.

Kimono, ubiór ludowy w Japonji: długa, o-twartą z przodu tunika z szerokimi rękawami,

w biodrach ściągnięta pasem.

Kimpolung, ob. Cämpulung.

Kimulec, rodzaj hebla.

Kimura Hisashi, współczesny astronom japoński; zasłynął głównie z badań nad zmiennością szerokości geograficznej.

Kin, prastary instrument muzyczny chiński, podobny do cytry o mniejszej ilości strun.

Kinburn, niegdyś twierdza turecka przy ujściu Dniepru do m. Czarnego, naprzeciwko Oczakowa, wzniesiona dla utrudnienia Zaporozcom swobodnego wpływu na morze; od 1774 r. zajęta przez Rosję, od 1855 zupełnie zniszczona.

Kincardine (The Mearns) hr. w Szkocji wsch., 993 km² i 41.800 mieszk.; stol. Stonehaven.

Kinchinjunga, ob. Kinczindżanga.

Kinchow, ob. Kin-czou.

Kin-cza-kiang, chińska nazwa górnego biegu rz. Jang-tse-kiang.

Kinczindżanga (ang. Kinchinjunga), szczyt w Himalajach, 8.578 m.

Kin-czou (ang. Kinchow), 1) m. w prow. Kansu (Chiuy); 2) m. w prow. Szeng-king w Mandżurji (Chiny).

Kind Friedrich, poeta niemiecki, * 1768, † 1843; autor libretta do „Wolnego strzelca”.

Kinderfreund Aleksander, ob. Konar Alfred.

Kindiak, dawniej rodzaj guni albo dery do okrywania koni.

Kindybał, u górników w Boryslawiu nazwa czarnej, lepkiej masy, mieszaniny ozokerytu i oleju skalnego.

Kindżał, długi nóż obosieczny, na końcu nieco zakrzywiony, z krótką rękojeścią, używany głównie przez plemiona kaukaskie oraz przez ludy, zamieszkujące dawną Turcję.

Kineas, grecki polityk z Tessalii, na służbie u Pyrrusa, króla Epiru, † ok. 278 przed nar. Chrystusa.

Kinematograf, przyrząd, wynaleziony w r. 1895 przez braci Lumière, służący do fotografowania i projektowania przedmiotów ruchomych. W dzisiejszej kinematografii zdjęcie i projekcja odbywają się zapomocą dwóch różnych aparatów. Fotografowanie odbywa się przez przesuwanie za obiektywem kamery wstążki filmowej, pokrytej warstwą światłoczułą. Fotografowanie odbywa się sposobem przerywanym. Przy reprodukowaniu obrazów w teatrach świetlnych (tzw. kinach), w aparacie projekcyjnym przesuwają się diapozytyw, przyczem projekcja odbywa się również sposobem przerywanym. Zanim zniknie wrażenie jednego obrazu w oku obserwatora, następuje wrażenie nowego obrazu, wskutek czego otrzymuje się wrażenie ciągłości (ob. stroboskop). We wszystkich prawie państwach istnieją wielkie wytwórnie kinematograficzne-

Kimono.

z których najważniejsze: „Paramount“ w Ameryce (Hollywood), „Nordisk“ w Danji, „Pathé frères“ i „Gaumont“ we Francji, „Universum-Film“ w Niemczech, „Sfinks“ w Polsce (Warszawa). Teatry świetlane wypożyczają pozytywy filmowe od specjalnych agencji. Pod względem treści filmy podzielić można na rozrywkowe (dramat, komedia, filmy fantastyczne itp.) i naukowe (biologiczne, zoologiczne, botaniczne, geologiczne itp.). W przemyśle filmowym, zarówno pod względem jakości jak i ilości wytwarzanych filmów, przoduje Ameryka.

Kinematyka, ob. **foronoma**.

Kinemograf, przyrząd, samozapisujący prędkość ruchu pojazdów lub maszyn.

Kinometr, przyrząd, służący do wykazywania prędkości ruchu pojazdów lub maszyn.

Kinestetyczne czucia, zespół czuć, które odbieramy za pośrednictwem mięśni, stawów i ścięgien. Pod wpływem bodźców zewnętrznych zmiany w odnośnych nerwach dośrodkowych, które przewodzą podrażnienia do mózgu. Czucia te informują nas o ciężarze przedmiotów, które podnosimy, o oporze, jaki stawiają nam ciała fizyczne, o rodzaju ruchów, jakie wykonywamy, o stopniu napięcia mięśni, o położeniu, w jakim znajdują się członki naszego ciała. Najważniejszą rolę odgrywają w zespole tych narządów prawdopodobnie mięśnie, następnie stawy. K. c. noszą również nazwę czuć ruchowych. Dawniej przypuszczano, że czucia te powstają wskutek zmian w inervacji nerwów ruchowych (zw. czucia innerwacji) — pogląd błędny i zbiły przez Williama Jamesa.

Kinetyczna teoria materji, teoria o budowie materji, opierająca się na koncepcji materji, składającej się z oddzielnych cząstek (molekuł, drobin), będących w bezustannym ruchu. Bezpośrednio z k. teorji materji związana jest k. teorja ciepła (ob. **termodynamika**). Początki teorji o atomistycznej budowie materji sięgają czasów starożytnych. Wyrażał ją mianowicie Leukippos (około 500 przed Chr.) i uczeń jego Demokryt, a później Epikur (341—270 przed Chr.), którego naukę opisał poeta rzymski Lucretius w dziele „De rerum natura“ (1-szy wiek przed Chr.). Pierwsze hipotezy bardziej naukowe wypowiedział Gassendi (1592—1655), który uważał już, że cząsteczki są złożone z atomów. Twórcami nowoczesnej k. teorji materji, a jednocześnie k. teorji ciepła, są J. R. Mayer („Mechanik der Wärme“, 1842 r.), Clausius i Boltzmann. Według ich poglądów cząsteczki ciał stałych wykonywują drgania dookoła swoich położeń równowagi; ze wzrostem temperatury drgania te stają się obszerniejsze i objętość ciał powiększa się. Jeżeli temperatura ciała wzrasta jeszcze bardziej, cząsteczki opuszczają położenie równowagi i poruszają się pod wpływem działania cząstek sąsiednich — ciało przechodzi w stan płynny. Przy jeszcze większym wzroście temperatury, cząsteczki otrzymują tak znaczne prędkości, że odrywają się od po-

wierzchni cieczy; w ten sposób powstają pary. Pomiedzy parami i gazami niema zasadniczej różnicy. I jedne i drugie złożone są z bezładnie latających cząstek; ruch cząstek jest jednostajny i prostoliniowy, póki nie ulegną zderzeniu, albo nie natrafią na ścianę naczynia; wtedy zmienia się kierunek ruchu. Twórcą matematycznej k. teorji gazów jest Daniel Bernoulli (1738), któremu udało się wyprowadzić teoretycznie prawo Boyle'a (1662 r.); według tego prawa objętości pewnej masy gazu przy stałej temperaturze są odwrotnie proporcjonalne do ciśnienia. Bernoulli uważał cząsteczki gazu za kulki sprężyste, podlegające prawom mechanicznego zderzenia. Dowiódł on również, że gazy powinny wykazywać odstępstwa od prawa Boyle'a, jeżeli przyjąć pod uwagę wymiary cząstek. Joule (1851) obliczył prędkości cząstek gazów: dla powietrza przy ciśnieniu 1 atmosfery i temperaturze 0°C. znalazł 485 m./sek., dla wodoru 1839 m./sek. Główne twierdzenia k. teorji gazów, dotyczące gazów idealnych, są następujące: 1) ciśnienie gazu jest przy stałej objętości wprost proporcjonalne do jego temperatury bezwzględnej; 2) energia kinetyczna gazu przy stałej objętości jest wprost proporcjonalna do jego temperatury bezwzględnej; 3) w jednakowych objętościach różnych gazów przy tej samej temperaturze zawarte są jednakowe liczby cząstek (prawo Avogadry, 1811); 4) ciśnienie mieszaniny gazów równe jest sumie ciśnień cząstkowych, któreby miały oddzielne składniki, gdyby każdy z nich zajmował całkowitą objętość mieszaniny (prawo Daltona). Maxwell w 1860 podał prawo, według którego wszystkie możliwe prędkości rozdzielone są na cząsteczki gazu; według tego prawa największa liczba cząstek ma prędkość najbardziej prawdopodobną w danych warunkach. Maxwell posługiwał się do swoich obliczeń metodą statystyczną. Badania nad ciepłem właściwym gazów doprowadziły do wniosku, że, oprócz ruchu postępowego cząstek, należy wziąć pod uwagę ruchy atomów wewnątrz cząstek, ruchy obrotowe cząstek oraz ich energię potencjalną. Ilościowe wnioski z teorji k. gazów dają doskonałą zgodność z doświadczaniem. Liczba cząstek gazu, zawarta w 1 cm³ gazu przy ciśnieniu 1 atm. i temperaturze 0°C (liczba Loschmidta) wynosi średnio 2,77.10¹⁹. Średnica cząstek gazu jest porządku 10⁸ cm. Liczba molekuł w 1 „molu“ (ob.), zw. liczba Avogadry, wynosi 6,20.10²³. Średnia swobodna droga cząsteczki tlenu (droga, przebyta przez cząsteczkę pomiędzy jednym zderzeniem a drugim) wynosi przy ciśnieniu 1 atm. i temperaturze 0° C.: 0,0000102 cm. Liczba zderzeń cząstek tlenu w tych samych warunkach wynosi 4180 milionów na sekundę. Świetnem doświadczeniem potwierdzeniem k. teorji materji jest zjawisko ruchu Browna, odkryte przez Browna w 1827. Zjawisko to polega na szybkim i bezładnym ruchu drobnych cząstek, zawieszonych w cieczach. Zjawisko to zbadane i obliczone było przez Zsigmondy w 1905, Smoluchowskiego w 1906 i 1908, Perrin'a w 1910 i Einsteina

w 1905 i 1906. Ruch cząstek zawieszonych wynika bezpośrednio z ruchu cząstek cieczy.

Kinetyka, dział dynamiki, traktujący o ruchu ciał pod wpływem działających na nie sił. Termin k. używany bywa często zamiast terminu **dynamika**.

Kineziterapia (greck), metoda leczenia nie-ruchomości lub zsztywnień narządu kostno-mięśniowego przy pomocy stopniowego przyuczania do ruchów czynnych lub biernych.

King, wyraz chiński = miasto.

King William, geograf i geolog angielski, * 1843, † 1900; dyrektor „Geological Survey of India“.

King William Land, ob. **Króla William** a kraj.

Kinga św., ob. **Kunegunda** św.

King-ho, lewy dopływ rz. Hoi-ho (Chiny).

King's County, hr. w prow. Leinster (Irlandja), 1.999 km², 56.900 mieszk.; gł. m. Tullamore.

Kingsley Charles, pisarz angielski, duchowny, * 1819, † 1875; w r. 1847 ogłosił poemat dramatyczny „The Saint's Tragedy“, którego treścią są dzieje św. Elżbiety Węgierskiej; pisał też powieści obyczajowe: „Alton Locke“, „Yeast“; historyczne: „Westward ho!“ i „Two Years ago“; opowieści dla dzieci: „The Water-Babies“.

Kingston, 1) stol. wyspy Jamaiki (Antyle bryt.) i m. port., 63.000 mieszk.; st. węglowa, wywóz rumu, kawy i owoców; 2) m. w prow. Ontario w Kanadzie, 23.500 mieszk.; uniwersytet, fabryki lokomotyw; 3) m. w st. N. Yorku (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Hudson, 27.000 mieszk. w tem 850 Polaków; 4) m. w st. Pensylwanii (St. Zj. Am. Płn.), 9.000 mieszk. w tem 4.500 Polaków.

Kingston-on-Thames, m. w hr. Surrey (Anglja), nad rz. Tamizą, 40.000 mieszk.; niegdyś miejsce koronacji królów ang.; lotnisko, wywóz jarzyn.

Kingston upon Hull, ob. **Hull**.

Kingstown (do r. 1821 zw. Dunleary, obecnie po Irl. Dun Laoghaire), m. w prow. Leinster (Irlandja), 18.000 mieszk.; zewn. port Dublinu.

Knibal, szczyt na wyspie Borneo, 4.175 m. n. p. m.

Kingorski Marjan, ziemianin i działacz polityczny polski, * 1868; był posłem do I i II-ej dумы z gubernji warszawskiej; długoletni wiceprezes, potem prezes Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie; od 1922 r. senator z listy państwowej Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej.

Kinkel Gottfried, poeta niemiecki, * 1815, † 1882. Brał udział w ruchu rewolucyjnym w r. 1848; uciekł zagranicę, mieszkał w Anglii i Szwajcarii. Napisał: „Gedichte“, tragedję „Nimrod“ i inne.

Kinkiet, lampa, osadzona na kroksztynie, przytwierdzonym do ściany.

Kinnor, instrument muzyczny hebrajski, zbliżony do harfy.

Kino, teatr świetlny, ob. **kinematograf**.

Kinorhyncha, nazwa rzędu robaków z gromady Aschelminthes, reprezentowanego przez jeden rodzaj z wieloma gatunkami, żyjącymi w morzu. Bardzo małe robaki o wydłużonym ciele, pokrytem chityną, tworzącą pierścienie. Na przednim końcu ciała wciągany ryjek, na tylnym długie przysadki szczeciniowate. Rozdzielnołciowe, przypuszczalnie żyworodne.

Kinsky, stary szlachecki ród w Czechach, od 1747 w młodszej linii książęcy. Z nich: K., właściciel Vchynský z Vchynic a Tetova Wilhelm, generał czeski XVII w. w wojsku cesarskiem, wierny towarzysz Wallensteina, wtajemniczony w jego intrygi. Zamordowany w Eger (1634).

Kinson François, malarz francuski, * 1770 w Bruges, † 1839 tamże; portrecista, malarz nadworny Hieronima Bonaparte i ks. d'Angoulême.

Kinzig, 1) pr. dopływ Menu (Niemcy), 82 km.; 2) pr. dopływ Renu, dług. 112 km.

Kiołbassa Piotr, jeden z najwybitniejszych działaczy-pionierów Polonii amerykańskiej, * 1838 we Świbiu (na Śląsku); jako kilkunastoletni chłopak przybył do Ameryki, gdzie rodzice jego osiedlili się w Stanie Texas w miejscowości Panna Marja. Brał udział w Wojnie Domowej amerykańskiej, zrazu po stronie południowej, lecz wzięty przez północnych, poznaawszy ideje Abrahama Lincolna, wstąpił do szeregów wojsk północnych; odbywszy kurs oficerski, został w r. 1865 kapitanem kawalerji. Po wojnie osiadł w Chicago, gdzie pośród Polonii zaczął odgrywać rolę przewodnią, a jednocześnie zajmował się polityką miejscową; był posłem do Legislatury st. Illinois, następnie został obrany na urząd skarbnika miasta; o popularności jego świadczy fakt, iż choć był człowiekiem niezamożnym, potrzebną na ów urząd kaucję milionową złożył, uzyskawszy jej subskrypcję dobrowolną od współobywateli Polaków i obcych. W późniejszych latach piastował urzędy radnego miasta, komisarza budowy, komisarza robót publicznych i inne. Należał do organizatorów „Zjednoczenia Polskiego Rzym.-Kat.“; † 1905 w Chicago.

Kionga, terytorjum Afryki wsch., do 1919 r. należące do Niemiec, potem włączone do Afryki wsch. portug.

Kiosai, malarz japoński, * 1835, zw. przez Japończyków „drugim Hokusai'em“. Odnaczał się zacięciem doskonałego karykaturzysty. Wydał liczne albumy w kolorach, znane w całej Europie.

Kiosk (tur.), altana, opierająca się na kolumnach; drewniana budka sprzedawców gazet itp.

Kioto, m. w prow. Jamasziro na wyspie Hondo (Japonja), 591.350 mieszk.; uniwersytet; architektura starojapońska; miejsce pielgrzymek.

Kiowia, łac. nazwa Kijowa.

Kipa, 1) kosz pleciony; 2) miara bawełny.

Kipa Emil dr., historyk, * 1886; studja na uniw. lwowskim; radca Min. Spraw Zagr.; o-

głosił: „Fryderyk Gentz a Polska“ (1911), studja o r. 1809, o Talleyrandzie i o r. 1848.

Kipczaacka Orda, ob. Horda Złota.

Kipczakowie, plemię turecko-tatarskie w autonomicznej republ. Turkiestańskiej, w gub. fergańskiej; 7.607 głów, według spisu z r. 1897.

Kiptel, silne falowanie morza przy wybrzeżu, utrudniające dostęp do niego; występuje przy brzegu niskim, gdzie fale na płytkiej wodzie, hamowane w dolnych częściach przez tarcie o dno, tworzą pieniały się wał, spadając ku brzegowi; również przy brzegu wysokim, gdy fala, przyparta przez idące za nią fale następne, spiętrza się do znacznej wysokości.

Kipling Rudyard, poeta i powieściopisarz angielski, * 1865 w Bombaju; kształcił się w Anglii. Napisał: „Plain Tales from the Hills“, „Soldiers Three“, „The Light that failed“, „Many Inventions“, powieść na tle życia Indyjskiego „Kim“, „Captain Courageous“, „The Jungle Book“. W 1907 otrzymał nagrodę Nobla.

Kłopa przyrząd, przyrząd, służący do otrzymywania różnych gazów, np. CO₂ (dwutlenek węgla), H₂S (siarkowodor), H (wodór) itd.

Kiprenskij Orest, malarz rosyjski, * 1783, † 1836. Pierwszy romantyk rosyjski. Malował portrety i obrazy rodzajowe. Z dzieł: „Portret D. Dawydowa“, „Autoportret“, „Portret Thorwaldsena“, „Portret hr. Potockiej wraz z siostrą i murzynką“.

Kirasjer (franc. cuirassier = pancerny), żołnierz, należący do jazdy ciężkiej, dawniej odkryty pancerzem z blachy; pułki k. istniały do ostatnich czasów już tylko w Rosji i w Anglii, jako pułki gwardyjskie, służące nietyle do celów wojskowych, ile do uświetniania uroczystości.

Kirch Christfried, astronom niemiecki, * 1694, † 1740. Obserwował komety i gwiazdy zmienne, odkrył komety okresowa.

Kirch Gottfried, astronom niemiecki, * 1639, † 1710; był dyrektorem obserwatorium w Berlinie.

Kirchbach Günter hr., generał pruski, * 1850 w Erfurcie. W 1916 r. dowodził nad Somą, w 1918 był głównodowodzącym na Ukrainie.

Kirchberg, m. w Saksonii, u podnóża Rudaw; 6.600 mieszk.; garbarnie, wyrób płótna.

Kirchelsen Friedrich, historyk niemiecki, * 1877; autor wielu prac z zakresu epoki neopoleońskiej.

Kircher Athanasius, jezuita niemiecki, * 1601, † 1680; autor dzieła „Mundus subterraneus“, w którym znajduje się szereg ważnych poglądów geologicznych (np. z dziedziny wulkanizmu); do tego dzieła załączona jest pierwsza mapa prądów morskich. Napisał też dzieło o Chinach pt. „China illustrata“.

Kirchhelm unter Teck, m. w Wirtembergii, nad rz. Lauter, 10.000 mieszk.; fabryki wyrobów wełnianych, mebli, fortepianów.

Kirchhoff Alfred, geograf niemiecki, * 1833, † 1907; profesor uniwersytetu w Halli n. Sałę; wydawca zbiorowej geografii powszechnej oraz

wydawnictwa: „Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde“.

Kirchhoff Robert Gustav, fizyk niemiecki, * 1824 w Królewc, † 1887 w Berlinie. Od 1854 prof. w Heidelbergu, od 1875 w Berlinie. Wstąpił się głównie odkryciem analizy widmowej, którego dokonał razem z Bunsenem i które wyłożył w pracy pt.: „Über das Sonnenspectrum und die Spectren der chemischen Elemente“ (1861). Pracował również nad elektrodynamiką i teorią promieniowania. Wydał świetne „Vorlesungen über mathematische Physik“ (1876—91).

Kirchhoffa prawa, 1) K. prawa o rozgałęzieniu prądu elektrycznego dają możliwość obliczania natężenia prądu w rozgałęzieniach dowolnego obwodu. Pierwsze prawo K. głosi, że suma natężeń prądów, spotykających się w jednym węźle, jest równa zeru, jeśli natężenia prądów dopływających do węzła oznaczymy znakiem plus, a odpływających — znakiem minus. Drugie prawo K. głosi, że suma iloczynów z natężeń prądu przez odpowiednie opory równa jest sumie wszystkich sił elektromotorycznych, działających w obwodzie; 2) prawo K. o promieniowaniu głosi, że stosunek zdolności emisyjnej energii cieplnej do zdolności absorpcyjnej jest dla wszystkich ciał wielkością stałą, zależną tylko od temperatury i długości fali. Stosunek ten równy jest zdolności emisyjnej ciała bezwzględnie czarnego dla tej samej temperatury i długości fali.

Kirchhörde, w. w Westfalii (Prusy), rej. arnsberska, nad rz. Ardey; 14.500 mieszk.; kopalnie węgla kamiennego.

Kirchmeier Georg Kaspar, alchemik niemiecki, * 1635, † 1700; napisał: „De phosphoro“ i inn.

Kirchner Theodor, kompozytor, epigon romantyzmu niemieckiego, * 1824, † 1903. Na twórczość K. wybitny wpływ wywarła muzyka Chopina. Do najcenniejszych kompozycji należą minjatury liryczne o subtelnym wyrazie.

Kircholm (niem. Kircholm, lot. Kekawa), w. na Łotwie nad rz. Dźwiną; zwycięstwo wojsk polskich pod hetmanem Chodkiewiczem nad Szwedami w r. 27. IX. 1605.

Kirdżall, nazwa uczestników band zbrojnych, częściowo rozbójniczych, częściowo powstańców, jakie przy końcu XVIII w. ukazały się na półwyspie Bałkańskim, przeważnie nad Dunajem; rozproszyły się ostatecznie w początkach XIX w. podczas walk o niepodległość Serbji.

Kirejew Aleksandr, publicysta rosyjski, * 1833; generał jazdy; pisał wiele w sprawach słowianofilstwa i wzajemnego stosunku dwóch kościołów, wschodniego i zachodniego.

Kirejewskij Iwan, pisarz i filozof rosyjski, * 1806, † 1856; należał do grupy tzw. „słowianofilów“.

Kirensk, m. pow. w gub. irkuckiej na Syberji, 1.700 mieszk.; pow. K. liczy 58.900 mieszk.; rolnictwo, kopalnie złota.

Kirgiska republika, aut. rep. w Rosji sowieckiej, utw. w r. 1920 z części obwodów: semi-

pałatyńskiego, akmołińskiego, surgajskiego i uralskiego, café gub. orenburskiej, pow. mangy-szlackiego, gub. astrachańskiej i byłych ziem rządowych, przylegających do 1-go i 2-go okręgu nadmorskiego; 2.154.552 km² i 5.039.000 mieszk. Kirgizów; kraj o charakterze częściowo stepowym, częściowo piaszczystym, bogaty w słone jeziora; drzewa trafiają się rzadko. Życie koczownicze, pasterskie. Hodowla koni, owiec, bydła rogatego i wielbłądów.

Kirgizl, lud koczowniczy, należący do szczepu turecko-tatarskiego; dzieli się na Kara-Kirgizów i właściwych K. czyli Kirgiz-Kajsaków, którzy wyznają przeważnie mahometanizm i zamieszkują stepy Kirgiskie od dolnej Wołgi aż po góry Altaju. Spis w r. 1897 wykazał ich ogółem (w Rosji europ., na Syberji i w Azji środk.) w obrębie państwa ros. 4.084.139 głów. Zamieszkują też zach. Kaszgarję w państwie chińskim.

Kirid, turecka nazwa wyspy Krety.

Kirin lub **Girin** (chińsk. Ki-lin-fu lub Czuan-czang), stol. prow. Ki-lin w Mandżurji (Chiny), nad rz. Sungari; 200.000 mieszk.

Kirkaldy, m. port. w hr. Fife (Szkocja), 40.000 mieszk.; przem. lniany, garbarnie, gorzelnie, rybołówstwo, wywóz węgla.

Kirkcudbright (East Galloway), hr. w Szkocji pld.-zach., 2.325 km², 38.400 mieszk. Gł. m. K., port, 2.200 mieszk.; wywóz bydła i ziemniaków.

Kirkintilloch, m. w hrabstwie Dumbarton w Szkocji; 11.900 mieszk.; kopalnie węgla, tkactwo, wyrób perkalów.

Kirk-Kilisze (bułg. Losengrad), m. w Tracji (Turcja), 16.500 mieszk.; handel winem, masłem i serami.

Kirkor Adam Honory, archeolog i historyk polski, * 1818, † 1886 w Krakowie. Założyciel pisma rosyjskiego w Petersburgu (późniejsze „Nowoje Wremia“) dla obrony interesów Kraju Zachodniego. W 1871 osiadł w Krakowie, oddając się studjum archeologicznemu. Wydał: „Album wileńskie“, „Przechadzki po Wilnie“, „Litwa i Ruś pod względem historycznym, geograficznym, statyst. i archeologicznym“, „Skarbiec katedry wileńskiej“ i in.

Kirman (ang. Kerman), stol. prow. K. w Persji; 60.000 mieszk.; wyrób dywanów, szali, koronek.

Kirmanszah (ang. Kermanshah), stol. prow. Kurdystan (Persja); 60.000 mieszk.; wywóz wełny, dywanów i owoców.

Kirpicznikow Aleksandr, rosyjski historyk literatury, * 1845, † 1903; prof. literatury powszechnej na uniwers. charkowskim, od 1885 odeskim; ogłosił wiele prac.

Kirsanow, m. pow. w gub. tambowskiej (Rosja środk.), 11.000 mieszk.

Kirsztrot-Prawnicki Józef, prawnik i ekonomista polski, * 1842 w Warszawie, † 1906; studja w Szkole Głównej; czynny propagator zasad spółdzielczości; ogłosił m. in.: „O stowarzyszeniach zaliczkowych, a w szczególności o Kasie przemysłowców warszawskich“ (1870), „Kredyt włościański“ (1886), „O osz-

zczędności, kasach i stowarzyszeniach oszczędnościowych i pożyczkowo-oszczędnościowych“ (1898).

Kiruna, m. w okr. Norbotten (Szwecja); 8.500 mieszk.; ogromne pokłady rudy żelaznej.

Kis, wyraz węgierski = mały.

Kisfaludy Károly, poeta węgierski, * 1788, † 1830. Twórca narodowego dramatu węgierskiego, liryk i nowelista. Dramaty: „Irena“, „Tatarzy na Węgrzech“ i inne.

Kisfaludy Sándor, poeta węgierski, * 1772, † 1844; wydanym w 1807 r. zbiorkiem poezji „Pieśni miłosne Himfy“, powołał do nowego życia węgierską literaturę piękną; zbiór pism w 6-ciu tomach (1847).

Kisiel Adam, magnat polski z w. XVII; od 1648 wojewoda czernihowski, od 1649 kijowski. W okresie buntu B. Chmielnickiego zwolennik polityki pokojowej; † 1653.

Kisielew Paweł hr., mąż stanu rosyjski, * 1788, † 1872; 1823 generał-adjutant, 1829—34 organizator zarządu w Mołdawji i Wołoszczyźnie; 1856—62 poseł w Paryżu; ożeniony był z Zofją z Potockich, córką Szczęsnego.

Kisielewski, 1) Jan August, dramaturg polski, * 1876, † 1918. Wydał: „W sieci“, „Spotkanie“, „Karykatury“, „Sonata“, zbiór feljetonów i krytyk pt.: „Panmusaion“ i „Życie dramatu“; 2) Zygmunt (pseud. Zysław), brat popr., powieściopisarz o tendencji społecznej, * 1882 w Rzeszowie; studja we Lwowie. Wydał nowele: „Wędrowiec“, „Żołnierka“, „Paskareczka“; pow.: Swity“, „Juliusz Syreń“, „Krwawe drogi“, „Siostra Marja“, oraz satyry polit.-społeczne pt.: „Szydłem i kropidłem“, dwie serje.

Kisielin, m-ko w pow. horochowskim na Wołyniu, 500 mieszk.; słynne niegdyś siedlisko arjańskie (zbor i szkoły).

Kisielnicka Józefa, powieściopisarka, pseudonim Estcja, * 1865; ogłosiła: „Kartki z życia kobiety“ (1888), „Za Oceanem“ (1891), „We czworo“ (1892), „Fuga Bacha“ (1892), „Mgławica“ (1896) i in.

Kiskörös, m. w komitacie peszteńskim (Węgry środk.), 11.600 mieszk.; winnice, chów bydła.

Kiskunfélegyháza, m. na Węgrz. pld.; 37.000 mieszk.; winnice, uprawa tytoniu, ogrodnictwo.

Kistowodsk, m. na Kaukazie, stacja klimat.; źródła mineralne, źródło Narzanu.

Kismet (arabsk.), u mahometan przeznaczenie, ślepe oddanie się losowi.

Kispest, przedmieście Budapesztu, 50.000 mieszkańców.

Kiss August, rzeźbiarz niemiecki, * 1802, † 1865; z dzieł: „Amazonki“ (1843, muz. berlińska), posag konny Fryderyka W. w Wrocławiu, liczne posagi.

Kissingen (Bad), miejscowość kąpielowa w Bawarii (Niemcy); 5 źródeł słonych i żelazistych; 8.500 mieszk.

Kistendze, ob. Konstanca.

Kistiakowski Aleksandr, prawnik rosyjski, * 1833, † 1885; prof. prawa karnego na uniwers. kijowskim; wydał: „Prawa po którym sudiłta matorosijskij narod“; napisał kilka prac

specjalnych, m. in.: „Izsladowanie o smier-
noy kazni“.

Kistiakowski **Władimir**, współczesny chemik rosyjski, profesor Politechniki petersburskiej. Bardzo liczne i cenne prace z fizykochemii i fotochemii, m. in.: badania nad pasywnością metali (1906—10), nad przewodnictwem związków zespolonych i in.

Kistna lub **Kriszna**, rz. w Dekanie (Indje bryt.), dług. 1.280 km.

Kistrzyń (niem. Cüstrin), m. i do 1919 r. twierdza w Brandenburgii (Prusy), przy ujściu rz. Warty do Odry; węzł. st. kol.; 18.500 mieszkańców.

Kisuaheli, ob. **Suaheli**.

Kisuca, pr. dopływ rz. Wagu, 56 km.; dorzeczne Dunaju.

Kisuszaszallas, m. w komit. Jasz-Nagy-Kun-Szolnok (Węgry), węzł. st. kol.; 14.000 mieszkańców.

Kiszyniew, ob. **Kiszyniów**.

Kiszka, starożytny ród litewski: 1) Jan, kasztelan wileński, †1592; 2) Janusz, od 1640 hetm. w lit., †1653; 3) Stanisław, wojewoda smoleński, od 1498 hetm. pol. lit., †1508; 4) Stanisław, biskup żmudzki, †1626.

Kiszka Leon, unicki metropolita kijowski, †1728 we Włodzimierzu na Wołyniu; ogłosił szereg prac z zakresu teologii i historii kościoła w jęz. polskim, ruskim i łacińskim, m. in.: „Żywot Hipacjusza Pocieja“ (Supraśl, 1714).

Kiszki, jelita, ob. **intestinum**; k-owy sok, ob. **jelitowy sok**; kiszek zapalenie, ob. **enteritis gastroenteritis, enterocolitis**.

Kiszpork, ob. **Dzierzgoń**.

Kiszyniów (rum. Chisinau, ros. Kisziniw), gł. m. Besarabii (Rumunia), nad rz. Bykiem; 114.000 mieszk.; przemysł młynarski, wyroby tytoniowe; ogrodnictwo.

Kisłański Władysław, inżynier i przemysłowiec. *1841, †1926; budował przez czas dłuższy koleje i mosty w Rosji; 1878 został dyrektorem zarządzającym Tow. zakładów mechan. i hutniczych „Lilpop, Rau i Loewenstein“ w Warszawie, później prezesem zarządu zakładów górniczych Starachowickich; działacz społeczny i filantrop.; od 1895 prezes komitetu Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, założyciel i prezes Muzeum Rzemiosł i Sztuki Stosowanej, prezes centralnego Związku polskiego Przemysłu, Handlu i Finansów. Pisywał do „Przeglądu Technicznego“ i innych pism.

Kisłański Zygmunt, budowniczy polski, *1834, †1897; kształcił się w Szkole Sztuk Pięknych w Warszawie, potem pracował pod kierunkiem H. Marconiego; zbudował: kościół w Studzieńcu, kaplicę kat. w Aleksandrowie, kilka domów czynszowych w Warszawie. Po śmierci Marconiego prowadził budowę kośc. Wszystkich Świętych w Warszawie.

Kit, masa plastyczna do spajania ciał stałych. K. bywają mineralne (szkło wodne zgęszczone, slarka stopiona, k. ołowiany, k. asfal-

towy itp.), roślinne (olejne, żywiczne i gumowe), zwierzęce (klej stolarski itp.). K. szklarski czyli okienny składa się z pokostu, oleju lnia-nego i kredy.

Kitaj, ob. **Kataj**.

Kitajewski Adam Maksymilian, chemik polski, *1789, †1837; prof. uniw. warsz.; napisał wiele rozpraw naukowych, m. in.: „O wodach mineralnych w Królestwie Polskim“.

Kitara, starożytny instrument muzyczny grecki, będący odmianą liry, lecz ozdobniejszy i zaopatrzony większą ilością strun. Uważano k. za najszlachetniejszy instrument; poeci śpiewali przy jej dźwiękach (Apolina wyobrażano zawsze z k. w ręku). W późniejszych czasach instrumentem podobnym do k. była crotta. Z nazwy k. powstały później „gitara“ i „cytra“.

Kitchner (od 1916 r. zw. Berlin), m. w prow. Ontario (Kanada), 15.200 mieszk.

Kitchner Herbert lord, gen. angielski, *1850 r.; w 1884—85 r., podczas nińskiej ekspedycji, generał kwatremistrz; w 1888 r. dowódca bryg. w czasie wyprawy do Sudanu; w 1896 r. dowódca drugiej wyprawy do Sudanu; dzięki zwycięstwu pod Omdermanem (1898) podbił ponownie Sudan; w 1899 r. szef sztabu generalnego; w 1900 r. naczelny wódz w czasie wojny południowo-afrykańskiej; w 1902 r. dowódca armii w Indiach; w 1911 r. agent dyplomatyczny w Egipcie; w 1914 minister wojny; †1916 r. na storpedowanym statku „Hampshire“.

Kitowa substancja, jednolita substancja białkowego pochodzenia, służąca do spajania poszczególnych komórek w tkance nabłonkowej.

Kitowicz Jędrzej, autor pamiętników politycznych i obyczajowych, *1728, †1804 w Rzęczy. Wydał pamiętniki polityczne, zatytułowane: „Historja polska“, oraz obycz. pt.: „Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III“.

Kitzingen, m. pow. w Bawarii, na prawym brzegu rz. Menu, 8.000 mieszk.; winnice, fabryki farb, cementownie.

Kiu-fu, m. w prow. Szan-tung (Chiny płn-wsch.), 25.000 mieszk.

Kiu-kiang, m. w prow. Kiang-si (Chiny), nad rz. Jang-tse-kiang; 53.500 mieszk.; port rzeczny; wywóz herbaty.

Kiung-czou (ang. Kiungchow), gł. m. na wyspie Hai-nan (Chiny płd.), 59.000 mieszk.

Kiu-sziu lub **Saikado** (ang. Kiushiu lub Kyushu), najbardziej płd. z wysp Japońskich, górzysta, wulkaniczna; 42.003 km² i 8.158.000 mieszk.; gł. m. Nagasaki.

Kiwacz, wodospad w Karelii (Rosja płn.), na rz. Sumie; 15 m. wys., 18 m. szerokości.

Kiwerce, m-ko w pow. łuckim (woj. wołyńskie); węzł. st. kol.; 900 mieszk.

Kiwł (*Apteryx australis*), ob. **Heterognathae**.

Kiwu (ang. Kivu), jez. w Afryce środk.; 2.650 km², 1.455 m. n. p. m.

Kiwutka, w gwarze myśliwskiej czajka.

Kiyohiro Torii, malarz i rytownik japoński, †1776. Impresyjne sztychy jego są bardzo rzadkie.

Kiyomassu Torii, malarz i rytownik japoński, *ok. 1679, †1763. Ze sztychów: postacie kobiece, zwierzęta (w stylu chińskim) i zwłaszcza sceny z aktorami.

Kiyomitsu Torii, malarz i rytownik japoński, *ok. 1735, †1785. Uczeń i syn Torii Kiyomassu. Malował impresje w dwóch barwach.

Kiyonaga Torii, malarz i rytownik japoński, *1742, †1812 albo 1815. Uczeń Torii Kiyomitsu. Z spośród słynnych sztychów: „Uroczystość w świątyni“ (1783), serja „Macierzyństwo“, „Dwie gejsze“, „Przechadzka nocna“, „Scenka uliczna“ (Louvre), „Kapiące się“ i in.

Kiyonobu Torii, malarz i rytownik japoński, *1663, †1729. Dzieła jego cechuje ekspresja i energia wyrazu mimicznego. Słynne sztychy „Aktorów“.

Kizel, malarz XVIII w., z czasów Stanisława Augusta; pracował w Warszawie; malował pejzaże i dekoracje teatralne.

Kizeryt, mineral, jednowodny siarczan magnezowy, MgSO₄·H₂O, jednoskośny. W wielkich ilościach jego drobnoziarniste i zbite skupienia znajdują się około Stassfurtu; w Hallsztacie nleżą masy, w Kaluszu (Małopolska) drobno rozsiąsane. Towarzyszy soli kamiennej.

Kizil Irmak (star. Halys), największa rzeka w Azji Mniejszej (Turcja), wpada do m. Czarnego; 950 km.

Kizlar, m. pow. na Kaukazie płn., nad rz. Terek; 10.000 mieszk.; uprawa latorośli winnej, rybołówstwo.

Kizlar-Aga, nazwa dozorczy haremu sultanańskiego w Turcji.

Kizogawa, rz. na wyspie Hondo (Japonja); 250 km.

Kizner **Nikołaj**, współczesny chemik rosyjski, *1867; od 1901 profesor uniwersytetu w Tomsku; liczne prace z chemii organicznej.

Kjeldahl Johan Gustav Christopher Thorsager, chemik duński, *1849, †1910. W r. 1892 profesor w Christianji (Oslo); w 1894 r. otrzymał dyplom „Doctor honoris causa“ na uniwersytecie w Kopenhadze. Liczne prace z chemii i fizjologii.

Kjelland Alexander, ob. **Kielland**.

Kjerulf Halfdan, kompozytor norweski, *1815, †1868. Układał pieśni (solowe, chóralne), którym nadawał koloryt narodowy. Prócz pieśni pisał utwory fortepianowe.

Kjöbenhavn, duńska nazwa Kopenhagi.

Kjökkenmøddinger (duńskie „śmieciiska kuchenne“), nazwa wzgórzy, powstałych z nagromadzenia odłamków gospodarstwa z okresu kamiennego; dawniej uważano je niestusznie za ławice muszli i żwiru. Spotykane dość często, zwłaszcza w Danji.

Klabund (właściwe nazwisko **Alfred Henschke**), poeta i powieściopisarz niemiecki, *1891; autor wierszy lirycznych: „Morgenrot“, „Dreiklang“, „Die Himmelsleiter“ i in. oraz powieści: „Moreau“, „Bracke“, „Spuk“; **Tyż**

Klaczko **Juljan**, krytyk literacki i historyk kultury, *1827 w Wilnie, †1906 w Krako-

wie. Z pochodzenia Żyd, kształcił się na uniw. w Królewcu i w Heidelbergu pod kier. Gervinusa. Po r. 1850 wyjechał do Paryża. Pisał po francusku i po polsku. Po r. 1866 był posłem na Sejm i do Rady państwa w Wiedniu. Pierwsze utwory ogłosił po hebrajsku. Artykuły i rozprawy w czasopismach franc. i pol. Francuskie wyszły w polskim przekładzie pt.: „Szkice i rozprawy literackie“. Osobno wydał „Die deutschen Hegemonen“, „O szkole narodowej polskiej na Batignolles“, „Korespondencja Mickiewicza“, „Studia dyplomatyczne“, „Aneksja w dawnej Polsce“, „Notatki z podróży“, „Eust. Januszkiewicz“, „Dwaj kanclerze“, „Wieczory florenckie“, „Rzym i Odrodzenie“, „Listy włoskie“ i „Zapomniane pisma polskie“.

Kladderadatsch, nazwa założonego w 1848 r. pisma satyrycznego niemieckiego.

Kladno, m. pow. (Czechosłowacja), 19.000 mieszk.; przemysł górniczy, kopalnie węgla, fabr. żelaza.

Klagenfurt (polsk. Celowiec), gł. m. Karyntji (Austria), 26.000 mieszk.; wyroby skórzanne, tytuńowe, płócienne.

Klajć **Viekoslav**, historyk chorwacki, *1849; prof. historii powszechnej na uniw. zagrebskim; ogłosił m. in.: „Powieści Bosne do propasti królestwa“ (1882), „Slawonija od X do XII st.“ (1882), „Opis zemalja, u kojich stanuju Hrvati“ (3 t., 1883)

Klajster, ob. **kr o c h m a l**.

Klaka (franc. claque), ludzie, wynajęci przez przedsiębiorców, artystów lub ich przyjaciół, dla oklaskiwania widowisk i produkcji publicznych.

Klampenborg, miejscowość kąpielowa na wyspie Zelandji (Danja).

Klamra, żelazo, zagięte hakowato na obu końcach, służące do spajania drzewa; belka, spajająca wiązanie; zwo-
 ra, antaba; splecie u pasów.

Klamry.

Klan (celt. clann), nazwa rodu u Celtów szkockich i irlandzkich; mieszkańcy każdej dzielnicy kraju tworzyli odrębny k. pod wodzą „clanncinnidh“ (głowy szczepu) i łączyli się ze sobą solidarnie, zarówno w sprawach gospodarczych, jak i podczas wypraw wojennych.

Klangor, głos żórawia.

Klapa, **wentyl**, pokrywa w różnych przyrządach, otwierająca się tylko na jedną stronę. W pompach wodnych k. pozwalają wodzie przejść w jednym kierunku i nie wypuszczają jej z powrotem. K. bezpieczeństwa stosowana jest do kotłów parowych; jest to pokrywa, zamykająca otwór w kotle i odpowiednio obciążona. Zanim ciśnienie pary w kotle przekroczy granicę jego wytrzymałości, k. b. otwiera się i nadmiar pary wypuszczony zostaje nazewnątrz. K. w przyrządach muzycznych dętych służą do otwierania i zamykania dziurek.

Klapak, młoda, dzika kaczka, już upierzona, ale nie umiejąca jeszcze dobrze latać.

Klapka **Georg**, węgierski gen. rewolucyjny, *1820 w Temesvár. W czasie powstania

1848 r. wslawił się obroną Komorna. † 1892 w Budapeszcie.

Klapka na muchy, kawałek skóry, przymocowany do kijka; służy do zabijania much; dawniej rozpowszechniona.

Klaproth Julius, orientalista niemiecki, * 1783, † 1835; badacz Kaukazu, Azji środk. i wsch.; autor dzieł z zakresu etnografii i lingwistyki, m. in.: „Reise in den Kaukasus und nach Georgien“.

Klaprotyn, ob. **Lazulit**.

Klara św., * ok. 1194 w Asyżu, † 1253; słynęła z pobożności i miłosierdzia; współzałożycielka zakonu Klarysek; święto 12 sierpnia.

Klara z Montefalco św., * ok. 1268, † 1308, rodem z m-ka Montefalco we Włoszech; przeorysza zakonnic reguly św. Augustyna; jaśniała przykładem życia świętego; pamiątka jej obchodzona 18 sierpnia.

Klarelf, rz. w Skandynawji, uchodząca do jez. Wener.

Klarner Czesław, ekonomista, * 1872 w Płońsku; ukończył instytut technologiczny w Petersburgu; 1924—25 wiceminister skarbu; 1925 minister przemysłu i handlu; 1926 minister skarbu w gabinecie Bartla.

Klarnet, instrument muzyczny drewniany, zajmujący, ze względu na obszar tonów, miejsce pomiędzy obojem a fagotem, jakkolwiek charakter jego dźwięku jest odmienny. Wynaleziony i wprowadzony do orkiestry w połowie XVIII w., stanowisko swoje, jako jeden z najważniejszych solowych instrumentów muzyki symfonicznej perowej, zajął dopiero w XIX w., zwłaszcza

Klarnet.

dzięki C. M. Weberowi. Zewnętrznie podobny do oboju, ale posiada ustnik odmienny w kształcie dzłoba z pojedynczą blaszką, wyłot kielichowy, 16 dziurek, klap najmniej 13 (w nowszych instrumentach jest ich więcej). Mechanizm klap w k., bardziej skomplikowany niż w innych dętych instrumentach, spowodował konieczność budowania k. w rozmaitych strojach: B i A, co ułatwia grę w tonacjach bemolowych i krzyżkowych, zwłaszcza oddalonych. Gdy k. B gra swoją skalę C-dur, to brzmi ona jak B-dur; na tej samej zasadzie, gdy gra swoją B-dur, to brzmi ona jak As-dur itd. K. A swoją C-dur skalą równą się skrzypcowej lub fortepianowej skali A-dur, a swoją G-dur — skali E-dur itd. Tylko k. C tak brzmi, jak jest napisana. Skala k. rozpoczyna się od małego c, a dochodzi do trzeciego wioolinowego g. Nuty dolne są piękne, potem następuje rejestr słabszy, w dalszym ciągu znowu piękny i jasny, w górze trochę krzykliwy. Istnieją także niższe odmiany k., mianowicie k. altowy (Corno di bassetto) i o oktawę niższy k. basowy. W orkiestrach wojskowych, gdzie k. ewentualnie zastępuje miejsce skrzypiec, bywają używane jeszcze wysokie k. w As.

Klaryski, drugi zakon św. Franciszka z Asyżu, założony przez św. Klare. Zakon ten

podlegał częstym reformom, wskutek których powstały K. Urbanistki, Koletki (ok św. Colety, † 1447), Bose Pustelniczki, Kapucynki (od XVI w.). We Włoszech K. nazywają się Ubogiemi Pannami lub Damjankami.

Klasa, 1) termin używany dla oznaczenia rocznego okresu nauki w szkołach; 2) grupa społeczna, np. klasa robotnicza; 3) ob. klasyfikacja.

Klass-Kazanowska Marja, malarka polska, * 1860 w Zytomierzu, † 1896. Kształciła się w Petersburgu. Umierając, zostawiła swe prace na rzecz Tow. Zachęty. Malowała przeważnie sceny wiejskie i krajobrazy.

Klášterský Antoni, poeta czeski, * 1866; tłumacz poezji angielskiej; obecnie, po Vrchlickim, redaktor „Zbornika“ poezji światowej.

Klasycy, najlepsi pisarze starożytni Grecy i Rzymianie. Nazwą tą obejmujemy również poetów nowożytnych, których znaczenie w literaturze zostało ustalone. Klasycyzm, dążenie do wzorowego, jasnego oddania objawów i zjawisk typowych, w przeciwstawieniu do romantyzmu, wyrażającego indywidualizm ludzki.

Klasyczna muzyka posiada dwojakie znaczenie, 1) bezwzględnej wyższości i doskonałości; 2) produktu pewnej epoki, w arcydzieła najbardziej bogatszej. Ponieważ nasza dzisiejsza muzyka oparta jest na podstawach zupełnie odmiennych, niż starożytna, przeto w odległej sztuce greckiej nie możemy znaleźć klasycznych wzorów dla muzyki, jak np. dla rzeźby lub architektury. Epoką klasyczną muzyki nowożytnej jest XVIII stulecie ze swoimi wielkimi mistrzami, jak Bach, Händel, Haydn, Gluck, Mozart i Beethoven, których nazywamy **klasycami**.

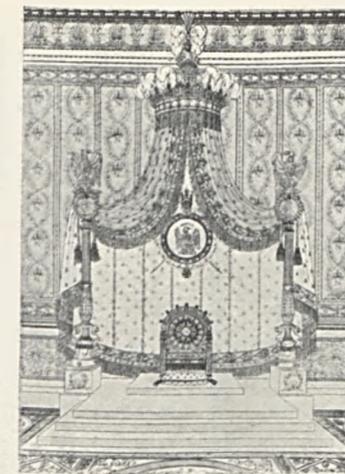
Klasyfikacja, uporządkowany podział różnorodnych przedmiotów lub pojęć według ich podobieństwa. K. jest prawidłowa, gdy w każdej klasie zawarte są przedmioty, posiadające te same własności. Pojęcia, tworzące odrębne klasy, winny znajdować się w stosunku współrzędności. Za podstawę k. obiera się jakąś własność (zasadę k.), którą posiadają jedne przedmioty, a nie posiadają inne. Wybór tej zasady podziału winien być celowy. Ody w każdej poszczególnej klasie zawarte są przedmioty, podobne do siebie pod jednym tylko względem, mówimy o k. sztucznej, gdy zaś do danej klasy wchodzi przedmioty podobne do siebie jednocześnie pod wielu względami, k. jest naturalna. Nauka dąży zawsze do k. naturalnej.

Klasyfikacja nauk może być przeprowadzana albo według przedmiotów nauk poszczególnych, albo według metod, które się te nauki posługują. K. n. zajmowali się: Platon, Arystoteles, Bacon, Comte, Spencer, Wundt. K. n. według Wundta, ob. tablica.

Klasztory. Powstawanie k. wiąże się z ascetą pustelników (eremitów), uciekających od świata i poszukujących całkowitej samotności, których nazywano mnichami (greck. monachoi — samotni). Życie klasztorne zostało zor-

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

1. Napoleon I. w stroju koronacyjnym (obraz R. Lefevre'a 1806). 2. Projekt tronu Napoleona I. (Ch. Percier). 3. Tron Napoleona I. (Fontainebleau). 4. Biurko mahoniowe (wedł. proj. Ch. Percier'a). 5. Madame Récamier (obr. L. Davida 1800 r.). 6. Szafka na biżuterję Mariji Ludwiki (wedł. proj. Ch. Percier'a). 7. Meble ze zbioru ks. Karola Teodora Bawarskiego w Monachium. 8. Stylowe urządzenie pałacowe. 9. Idylla rodzinna (obr. P. Schwingen'a 1844). 10. Wnętrze mieszczańskiego domu w 1820 r. 11. Pokój w stylu Biedermeier.

ganizowane po raz pierwszy w Egipcie przez Pachomiusa (ok. r. 320), który wprowadził szereg reguł do życia zbiorowego w obrębie klasztoru (greck. monasterion, koinobion, łac. claustrum, monasterium, coenobium). Celem życia klasztornego jest osiągnięcie doskonałości, środkiem do tego — asceza, zerwanie ze światem doczesnym. Z Egiptu k. rozpowszechniły się w Syrii i na wschodzie helleńskim. W poł. IV w. k. pojawiły się na zachodzie (w Rzymie — św. Hieronim, w Medjolanie — św. Ambroży, w Afryce płn. — św. Augustyn itd.), dopiero jednak w VI w. zaczęły się silniej rozwijać, przybierając zupełnie specyficzny ustrój i reguły. W 529 r. założył św. Benedykt z Nursji (* ok. 480 r.) klasztor według własnej reguły na Monte Cassino (w Kampanji). Obok zadań ascetycznych zakonnicy św. Benedykta (Benedyktyni) opiekowali się ubogimi i chorymi i zajmowali się nauczaniem. Pod wpływem Cassiodora Benedyktyni zaczęli zajmować się nauką i pracą gospodarczą. Obok Benedyktynów w zach. Europie rozwijała działalność mniisi iro-szkoccy (od końca VI w.), zwłaszcza św. Columban (590 r., k. w Luxeuil, ok. 612 w Bobbio) i Gallus (St. Gallen). Synod akwizgrański 817 r. nakazał ogólne wprowadzenie reguły benedyktyńskiej; w X w. szereg reform (bezpośrednia zależność od papieża, ścisłe przestrzeganie reguły św. Benedykta etc.) wprowadził burgundzki klasztor Cluny (założ. 910 r.). We Włoszech w tym czasie rozwijało się pustelnicтво (św. Nil, † 1005 i Romuald, † 1027, który założył w Camaldoli zakon Kamedułów w 1012 r.). W XI w. powstał Kartuzi (k. w La Chartreuse, 1084 r.); w XII w. Cystersi (od k. benedykt. w Citeaux — Cistercium, który w 1118 r. oddzielił się od Benedyktynów). Nowe zakony wprowadziły bractwa ludzi świeckich. W pocz. XIII w. powstały zakony żebracze: Franciszkanie czyli Minoryci (Bracia mniejsi), założ. przez św. Franciszka z Asyżu 1208 i Dominikanie czyli zakon kaznodziejski, zał. przez św. Dominika z Kastylii 1216 r. (Dominikanie stanęli od 1222 na czele inkwizycji). Jako żeńska gałąź Franciszkanów powstał w 1212 r. Klaryski (założ. przez Kl. Sciffi z Asyżu). W 1156 r. założono k. Karmelitów na górze Karmel w Palestynie (od 1238 — w Europie zach.), w 1256 — zakon eremicki Augustjanów. Wszystkie powyższe zakony zaczęły od XIV w. stopniowo upadać, mimo prób przeprowadzenia reform (np. próba reformy Dominikanów przez Sawonarolę w XV w.). W okresie reformacji (kiedy duża ilość k. upadła), powstał nowy zakon, Jezuitów, zał. przez Ign. Łołą (Societas Jesu, zał. 1530, zatwierdz. 1540), mający na celu walkę z protestantami, zorganizowany niemal wojskowo. 1732 powstał Redemptoryści. W 1773 papież Klemens XIV rozwiązał zakon Jezuitów. Cesarz austr. Józef II przeprowadził w l. 1781—90 redukcję k. w Austrii o 1/3 (z 2.163 na 1.425). We Francji Zgromadzenie Narod. sekularyzowało posiadłości klasztorne i rozwiązało wszystkie zakony (13. II. 1790), które powróciły (częściowo) dopiero w 1850 r. (wraz z zakonem Jezuitów, wznowio-

nym w 1814 r.). We Włoszech k. skasowano (z wyjątkiem zajmujących się nauczaniem i pielęgniowaniem chorych) w l. 1850 i 1870. Z Niemiec usunięto jezuitów i inne zakony w r. 1872; w r. 1887 niektórym zakonom kontemplacyjnym pozwolono wrócić (Jezuitom w 1917 r.). W l. 1901—3 odebrano zakonem we Francji prawo nauczania szkolnego i szereg k. zamknięto. Dziś swobodny rozwój posiadają k. w Hiszpanji, Włoszech (od lat 80-tych ub. w.), częściowo Austrii i Polsce.

Klasztory w Polsce. Najstarsze osady klasztorne powstały pod koniec X w. (Eremita włoscy w Międzyrzeczu, wymordowani 1003 r., i Benedyktyni, wprowadzeni przez św. Wojciecha do Trzemeszna lub Łęczycy); w drugiej poł. XI w. k. Benedyktynów w Tyńcu i Lubiniu; na pocz. XII w. — na Łysej Górze, w Sieciechowie; w Lubiążu (od 1175 — Cystersi); we Wrocławiu (od 1190 — Premonstr.). W XII w. pojawili się Kanonicy reg. lateran. (Trzemeszno przed r. 1136; Sobota na Śląsku 1108—10, potem Wrocław od 1149, Czerwińsk przed 1136 r. i in.), Cystersi (Jędrzejów, Lebnio, Łąd w poł. XII w., Lubiąż 1175, Sulejów ok. 1176, Wąchock ok. 1179 itd.), Premonstratensi cz. Norbertanie (pod Kaliszem, potem we Wrocławiu od r. ok. 1190, Brzesku, Płocku w drugiej poł. XII w., w Strzelnie na pocz. XIII w. itd.), Bożogrobcy (w Miechowie), Joannici (w Zagościu, Poznaniu); w XIII w. Templariusze, Dominikanie i Franciszkanie; w XIV w. Augustianie, Paulini, Karmelici, w XV w. Bernardyni; w XVI w. Jezuiti i Kapucyni; w XVII w. Pijarzy (Zgromadzenie szkół pobożnych), zasłużeni dla naszej oświaty (Stanisł. Konarski). Po rozbiorach k. na ziemiach polskich zostały częściowo skasowane w zaborach austriackim i pruskim; w Król. Polskim zniósł znaczną część k. ukaz 1864 r.; w 1905 r. było tu 6 k. męskich i 8 żeńskich. Po 1918 r. część ograniczeń zniesiono.

Klatka, sprzęt w kształcie domku z pretów drewnianych lub metalowych, na ptaki lub zwierzęta; zagroda dla koni z żerdzi; skrzynia do ryb; zamknięcie więzienne; w anatomji k. piersiowa, jama ciała, otoczona żebrami, zawierająca serce i płuca; k. schodowa, pomieszczenie na schody; winda w szybie kopalni.

Klatovy (niem. Klattau), m. pow. w żupie pilzeńskiej (Czechosłowacja), 13.600 mieszk.; fabryki bielizny, cykorji i zapalek.

Klattau, ob. Klatovy.

Klaudian Mikołaj, wydawca czeski; opublikował w r. 1518 pierwszą mapę Czech.

Klaudjan (łac. Claudius Claudianus), poeta rzymski, żyjący na przełomie IV i V w. po Chr.; pisał przeważnie poematy: „Bellum Gothicum“, „De raptu Proserpinae“, „Gigantomachia“ i inne.

Klaudjusz (C. Marcus Aurelius), cesarz rzymski 268—270, zwycięstwa Gotów w r. 269; † 270.

Klaudjusz (Tiberius Claudius Germanicus), cesarz rzymski, † 10 r. przed Chr.; panował 41

do 54; żoną jego była Messalina, potem Agrypina, której syna, Nerona, adoptował; † 54 r., otruty przez Agrypinę.

Klaudy Karol Leopold, prawnik czeski, prezydent Pragi, * 1822, † 1894; poseł na sejm czeski i do parlamentu wiedeńskiego od 1848 r.

Klaus Karl, chemik, farmaceuta i botanik rosyjski, * 1796, † 1864; w latach 1839—51 profesor na uniwersytecie kazańskim, w r. 1851 prof. farmacji w Dorpacie; badania nad platinowcami; w 1844 odkrył pierwiastek ruten.

Klausenburg, ob. Cluj.

Klauzula (łac.). warunek, umieszczony w akcie prawnym, od którego przestrzegania zależne są granice jego działania lub nawet jego ważność.

Klauzula egzekucyjna, uproszczony sposób nadania aktom notarialnym lub weksłom protestowanym mocy wykonawczej przeciwko dłużnikom. Według procedury franc. w k. e. były zaopatrzone akty notarialne, a przeto nie zachodziła zupełnie potrzeba uciekania się do sądu. Według obecnie obowiązującej procedury cywilnej w b. zab. ros., k. e. nadaje sąd w trybie uproszczonym, bez wzywiania stron, sposobem zaocznym.

Klauzula największego uprzywilejowania, zastrzeżenie zawarte w umowach handlowych międzynarodowych, polegające na tem, że dana kwestja unormowana jest w myśl zasady, najdogodniejszej dla drugiego państwa, a przyjętej lub mogącej być przyjętą w przyszłości przez państwo kontraktujące w jakimkolwiek traktacie, zawartym z innym państwem; ob. obszernie traktaty międzynarodowe.

Klauzula powszechnego udziału, postanowienie umów międzynarodowych, głoszące, że dane umowy obowiązują tylko w razie, gdy wszystkie państwa, które w danym stosunku biorą udział, są niemi związane.

Klauzula ratyfikacyjna, umowne zastrzeżenie, uzależniające nabranie mocy prawnej przez umowę od zatwierdzenia jej przez władzę przełożoną, ciało ustawodawcze itp. Umowy międzynarodowe w zasadzie zawsze zaopatrzone są w klauzulę ratyfikacyjną.

Klauzula „rebus sic stantibus“, wyraźne lub domniemane zastrzeżenie umowy, że obowiązuje ona tylko w warunkach, które istniały przy jej zawarciu, a w razie ich zmiany tem samem upada, względnie zmienia się umowę. K. r. s. s. ma zastosowanie w umowach politycznych pr.—międzyn. Panująca nauka prawa prywatn. odnosi się do niej z zastrzeżeniami; w pewnych jednak okresach teoria ta zyskuje licznych zwolenników, czego dowodem są niedawne czasy dewaluacji pieniądza, które musiały w konsekwencji odbić się na judykaturze.

Klauzura, w znaczeniu formalnem, ogół przepisów, odnoszących się do wychodzenia z domów zakonnych; w znaczeniu materialnem, część klasztoru, do której nie mają wstępu osoby obce. Poza k. klasztorów męskich nie mogą

wchodzić kobiety; klauzury mniszek nie wolno przekraczać nikomu bez pozwolenia Stolicy Apostolskiej; wyjątek stanowią spowiednicy, urzędowi wizytatorzy, kardynałowie i naczelnicy państw. Mniszkom profesjonalnym nie wolno opuszczać klauzury pod sankcją kławy.

Klawesyn, instrument muzyczny klawiszowy, w kształcie wydłużonego trójkąta, z którego powstał dzisiejszy fortepian. K. (clavicin, clavicembalo) nie należy uważać za jedno i to samo z klawikordem. Różnica polega na tem, że klawesyn miał już tyle strun, ile klawiszów, a nadto na końcu wewnętrznym każdego klawisza miał drewnienko, opatrzone piórem ostro zaciętem, które zaczeplając o strunę, powodowało jej drganie i dźwięk. Używano do tego twardych piór kruka, stąd nazwa: stromenti da penna, epinette, szpinet. W nowszych czasach zaczęto w Paryżu reprodukcować dawne klawesyny; na nowo wprowadziła k. Wanda Landowska do wykonywania utworów XVIII w.

Klawiatura, przyrząd, należący do instrumentu muzycznego, złożony z szeregu klawiszów (claves), będących dźwigniami, zaopatrzonymi w młoteczki, które uderzają w struny lub w inne ciało, wydające dźwięk. W organach klawiszowe otwierają przewody powietrzne, w harmonjum za pośrednictwem powietrza wywierają nacisk na metalowe sztabki. Oprócz powyższych instrumentów klawiaturę posiadają: fortepian, dzwonki (harmonika metalowa), celesta, a nawet prymitywna lira wiejska.

Klawicymbał, instrument o klawiszach i strunach metalowych.

Klawiharfa, ob. klawilira.

Klawikord, instrument muzyczny, używany w XVI w.; posiadał klawiszów więcej niż strun, gdyż każdy klawisz zakończony był wewnątrz języczkiem, który strunę według potrzeby skracał, a jednocześnie wydobywał z niej dźwięk. K. był szkatułką czworoboczną o klawiaturze, nie przekraczającej początkowo trzech oktaw (od G począwszy), a później czterech. W czasach późniejszych dodano mu nóżki, podobnie jak klawesynowi, który miał kształt trójkąta. Nazwy, jakie dawano instrumentom tego rodzaju, były bardzo rozliczne; najdawniejsza: exaquir (hiszp.), echiquier (franc.); późniejsze: Virginal, claviciterium (początek dzisiejszego pianina), Giraffenklavier i inne. Z wynalezieniem młotków, tak klawikord jak klawesyn, ustąpiły miejsca dzisiejszemu fortepianowi.

Klawilira, klawiharfa, rodzaj harfy o klawiszach, pod którymi umieszczone są pionowe struny.

Klawisz, ob. klawiatura.

Kłazma, l. dopływ Oki w Rosji, 682 km.

Kłątwa, cenzura kościelna, która wyklucza ochrzczonego ze społeczności wiernych. Obłożony kławtą traci, według przepisów kanonicznych, nie tylko łączność z kościołem, ale i te wszystkie prawa, które nabył wskutek chrztu: nie może przyjmować ani sprawować sakramentów, nie uzyskuje odpustów, nie ma moż-

ności spełniania aktów prawnych w zakresie prawa kościelnego. Zgodnie z przepisami kanonicznymi wyklęci są *v i t a n d i*, jeśli klątwe nałożyła na nich imiennia Stolica Apostolska, w przeciwnym zaś przypadku *t o l e r a t i*; wyklęty *v i t a n d u s* nie może być obecny na nabożeństwach, obcowanie z nim jest w zasadzie potępione. Jak od wszelkich cenzur, tak i od klątwy, obłożony może żądać od właściwego zwierzchnika rozgrzeszenia, o ile dał zadośćuczynienie i wykazał poprawę; co się tyczy właściwości przełożonego, to prawo kanoniczne rozróżnia klątwy *s p e c i a l i s s i m o m o d o*, *s p e c i a l i m o d o* i *s i m p l i c i t e r* — zastrzeżone stolicy Apostolskiej, zastrzeżone biskupom i niezastrzeżone.

Kleantes, filozof i poeta grecki, żyjący w III wieku przed Chr.; należał do szkoły stoików; napisał hymn na cześć Zeusa.

Kléber Jean Baptiste, gen. francuski, * 1753 w Strassburgu. W 1793 walczył zwycięsko w Wandei, następnie w armii północnej. W 1795 odznaczył się podczas wojny w Niemczech pod dowództwem Jourdan'a. W 1798 r. towarzyszył Napoleonowi w wyprawie do Egiptu i, po jego powrocie do Europy, został naczelnym wodzem w Egipcie; 1800 rozbił armię turecką pod Heliopolis; zamordowany w 1800 w Kairze.

Klechdy, fantastyczne opowieści ludowe o zaklętych królewnach, czarodziejach, jędzach itp. **Kleck**, m. w pow. nieświeskim (nowogródzkie); 6.000 mieszcz.; 6. VIII. 1506 wojska polskie zadały tu klęskę Tatarom.

Klecki Karol, lekarz, * 1866; profesor patologii ogólnej na Uniwers. Jagiellońskim; uniwersytet ukończył w r. 1894; ogłosił liczne prace ze swej specjalności.

Klecki Walerjan, chemik i agronom, * 1868 w Radomiu; 1894 asystent w Dublinach; 1897 docent, 1899 prof. hodowli zwierząt i mleczarstwa na Uniw. Jagiellońskim; od 1908 dyrektor Studium rolniczego tamże; ogłosił wiele prac specjalnych.

Kleczka Jan, adwokat polsko-amerykański w Milwaukee, stan Wisconsin (St. Zjedn. Am. Płn.). Przez lat parę był posłem do Kongresu w Waszyngtonie.

Kleczkowski Adam, filolog, * 1883 w Krakowie; studja uniw. w Krakowie i Fryburgu; naucz. gimn., od 1919 prof. filologii germańskiej na Uniw. Poznańskim; ogłosił: „Rejestr budowy galeony — zabytek z r. 1572” (1913), „Dialekt Wilamowic w zach. Galicji” (1919 do 21) i in.

Kleczkowski Kazimierz, budowniczy polski, * 1856, † 1898. Architekturę studjował w krakowskiej Szk. Szt. Pięknych, w Petersburgu i w Paryżu. Pisał artykuły z dziedziny estetyki i architektury, m. in.: „Analiza kształtów architektury” (1885). Był docentem Politechniki Lwowskiej.

Kleczkowski Wojciech, wódz Lisowczyków. Wysłany w 1620 r. przez Zygmunta III w 4.000 Lisowczyków do Austrii na pomoc Ferdynandowi II przeciwko Czechom, w ciągu 8 dni stanął pod murami Wiednia. W początku

marca 1620 rozbił jazdę czeską w bitwie pod górą Schleinit; zginął od kuli.

Kleczyński Jan, pianista, kompozytor i krytyk muzyczny, * 1837 na Wołyniu, † 1895 w Warszawie; redaktor „Echa Muzycznego”, prof. Instytutu Muz.; ogłosił: „O wykonywaniu dzieł Chopina”, „Słownik wyrazów używanych w muzyce”, „Melodje zakopiańskie i podhalskie” i in.

Kleczyński Jan, literat polski, * 1875 w Warszawie; studja uniw. w Krakowie. Wydał: „Ziemia snu”, poemat prozą; studjum „Rzeźba współczesna”, oraz szereg broszur polit.

Kleczyński Józef, prawnik i statystyk, * 1841 na Podolu, † 1900 w Zakopanem; jako student Szkoły Głównej czynny w organizacji cywilnej 1863 r., potem na emigracji w Paryżu; od 1881 r. prof. statystyki i prawa administracyjnego na Uniw. Jagiellońskim; współredaktor „Przeglądu Polskiego” i kierownik miejskiego biura statystycznego w Krakowie; ogłosił wiele prac, m. in.: „Spisy ludności w Rzeczypospolitej Polskiej”, „Poglądne generalne w Polsce”, „Ludność diecezji krakowskiej w r. 1787”, „Liczba głów żydowskich w Koronie”, „Stosunki włościańskie w Galicji”.

Klee Paul, rysownik i malarz niemiecki, * 1879; ekspresjonistyczne grafiki, akwarele; od 1919 obrazy olejne.

Klein Christian Felix, jeden z najwybitniejszych matematyków ostatniej doby, * 1849, † 1925; asystent i kontynuator prac Plückera (Liniengeometrie), autor epokowej rozprawy habilitacyjnej o nowoczesnych badaniach w dziedzinie geometrii (tzw. Erlanger Programm, 1872); prof. uniwersytetu w Lipsku (od 1880) i w Getyndze (od 1886); współredaktor czasopisma „Mathematische Annalen” (od 1873) i „Encyclopädie der mathematischen Wissenschaften”. Znaczna część wykładów i monografii Kleina wydana została w opracowaniu innych matematyków. Istnieje poza tym trzyciome wydanie zbioru rozpraw Kleina: „Gesammelte mathematische Abhandlungen” (1921—23).

Klein Franciszek, dr., polski historyk sztuki, * 1882. Wydał: „Klejnoty Krakowa”, „Gdańsk, wrota korony polskiej” i in.

Klein Franz, austr. mąż stanu i prawnik, * 1854; 1905—8 i 1916 minister sprawiedliwości, prof. (od 1895) uniw. wiedeńskiego; szef delegacji austr. na konferencję pokojową w St. Germain.

Klein Hermann Joseph, astronom niemiecki, * 1842, † 1914; obserwował powierzchnię księżyca, ogłosił wiele prac meteorologicznych; wydał, cieszącą się w swoim czasie popularnością, książkę pt.: „Astronomische Abende”.

Klein Stanisław, lekarz polski, * 1863; ukończył wydział lekarski w Warszawie, od 1890—98 był ordynatorem kliniki byłego uniw. warsz.; równocześnie pracował pod kierunkiem prof. Brodowskiego nad anatomją patologiczną. Od 1898 był ordynatorem oddziału chorób wewnętrznych w Szpitalu Starozakonnym na Czystem w Warszawie. Od 1923 r. był do-

centem chorób wewnętrznych na Uniw. Warszawskim; ogłosił wybitne prace naukowe o istocie błednicy i o białaczce, o przetaczaniu krwi w niedokrwistości złośliwej.

Kleiner Juliusz, historyk i krytyk literatury; profesor Uniwersytetu Lwowskiego, * 1886 we Lwowie. Studja uniw. we Lwowie, w Niemczech i w Paryżu. Dzieła: „Zygmunt Krasieński — dzieje myśli”, „Studja o Slowackim”, „Układ i tekst dzieł J. Slowackiego”, „Pojęcie idel u Berkeleja”, „Mesjanizm narodowy w systemie Krasieńskiego”, „Horsztyński — rozbiór i rekonstrukcja”, „Jul. Slowacki, dzieje twórczości” i w. in.

Kleist, 1) Ewald, poeta niemiecki, * 1715, † 1759. Autor utworów lirycznych, m. in. „Der Frühling”; 2) Heinrich, pisarz niemiecki, * 1777, † 1811 śmiercią samobójczą. Napisał dramaty: „Katarzyna z Heilbronn”, „Książę Homburg” i in., komedję „Stłuczony dzbanek”; nowelę „Michał Kohlhaas” i in.

Kleistenes (Klistenes), 1) tyran Sikjonu (596 do 565 przed Chr.); 2) wnuk poprzedniego, syn Megaklesa, archont ateński; przeprowadził nowy podział Atyki na fyle i demy, oraz wprowadził zmiany w organizacji państwa, demokratyzując je ostatecznie (509 przed Chr.). W r. 506 odparł najazd spartańsko-tebański.

Klej, substancja w stanie czystym bezbarwna, bez zapachu i smaku, pęczniejąca w zimnej wodzie, a rozpuszczająca się w gorącej; otrzymuje się przez dłuższe wygotowywanie kości zwierzęcych, chrząstek, skóry, pecherza rybiego itp. Najczystszy gatunek k. jest żelatyna.

Klejnot, cenny przedmiot roboty jubilerskiej. **Klejnot szlachecki** (łac. *clenodium*), oznacza w heraldyce górna, tj. nadhelmowa część herbu; określenie to używane bywa w polspolicie, choć nieściśle, na oznaczenie całego herbu.

Klekotka, ob. kołatka.

Klekwisko, mlejsce parzenia się głąszców.

Klemens, imię wielu papieży, 1) K. I św., I w.; 2) K. II, 1046—47; 3) K. III, 1187—91; 4) K. IV, 1265—68; 5) K. V, 1305—14; 6) K. VI, 1342—52; 7) K. VII, 1523—34; 8) K. VIII, 1592 do 1605; 9) K. IX, 1667—69; 10) K. X, 1670—76; 11) K. XI, 1700—21; 12) K. XII, 1730—41; 13) K. XIII (U. Rezzonico), 1758—69; 14) K. XIV, 1769—74; 1773 bulla „Dominus ac Redemptor noster” zniósł zakon Jezuitów.

Klemens, imię 3-ch antypapieży: 1) K., 1080 do 1100 (przeciw Grzegorzowi VII); 2) K., 1378—94 (przeciw Urbanowi VI); 3) K., 1424 do 1429.

Klemens Aleksandryjski, ojciec Kościoła, filozof i pedagog grecki z Aleksandrii, † ok. r. 217 po Chr.; napisał „Stromateis” (szereg rozpraw o nauce chrześcijańskiej), ogłoszone po raz pierwszy drukiem 1550 r.

Klemensów, w. w pow. zamojskim (lubelskie); cukrownia i rafinerja cukru.

Klementyny, ob. *Clementinae constitutiones*.

Klemperer Georg, klinicysta niemiecki, * 1865; od r. 1910 profesor i kierownik instytutu badań doświadczalnych nad rakiem w Berlinie; od 1914 kierownik szpitala w Moabit. Dzieło jego „Diagnostyka”, tłumaczone zostało na wszystkie prawie języki europejskie.

Klengel August, kompozytor niemiecki, * 1783, † 1852; naśladowca Bacha; napisał dzieło: „Canons et fugues dans tous les tons majeurs et mineurs” (2 części po 24 kanony i fugi), odznaczające się doskonałością pod względem technicznym.

Kleniewski Antoni, działacz na polu kooperatyw polskich, * 1885; dyrektor Polskiego Związku Spółdzielni Kredytowych, obecnie Związku Spółdzielni Polskich; przez pewien czas redaktor „Sily” i „Poradnika Spółdzielni Kredytowych”, autor licznych prac o kooperacji kredytowej, umieszczanych w czasopiśmie fachowych.

Klenze Leo, architekt niemiecki, * 1784, † 1864; wybudował wiele gmachów publicznych w Monachjum (Gliptoteke, stara Pinakoteke i in.) oraz w Petersburgu (Ermitaż, cerkiew św. Izaaka i in.).

Kleń, ob. *Squalius cephalus*.

Kleomenes III, król spartański (236—219 przed Chr.); 227 pobił związek achajski.

Kleon, demagog ateński; garbarz; po śmierci Peryklesa zdobył władzę z pomocą niższych warstw ludności (429 przed Chr.); zginął w walce ze Spartą pod Amfipolis 422 r.

Kleopatra, słynna z piękności córka króla egipskiego Ptolemeusza Auletesa, * 66 przed Chr.; od 47 królowa Egiptu, kochanka J. Cezara (z którym miała syna Cezariona), potem kochanka (od 41 r.) Antoniusza; po pobiciu tego ostatniego przez Oktawjana, odebrała sobie życie w r. 30 (przez przystawienie do pierśi jadowitej żmii).

Klep, w myślistwie, 1) naganka, napędzająca zwierzę klaskaniem w ręce albo grzechotkami; 2) przyrząd rybacki, złożony z łańcucha i zaczepionych na nim deseczek, służący do napędzania ryb w sieci.

Klepacz Wacław v. Clepacz, „fidelis architekt” Jana z Tarnowa, wojewody sandomierskiego. Zbudował w r. 1396 drewniany zamek i młyn w Przeworsku.

Klepadło, kłoc do ubijania ziemi.

Kleparów, przedmieście Lwowa, 6.800 mieszcz.

Klenarz, dawne przedmieście Krakowa, obecnie dzielnica miasta.

Klepiśko, ziemia uklepana w stodole; boisko; podłoga ubita z gliny.

Klepka, deszczulka zwykle wygięta, używana do wyrobu beczek, balij itp.

Klepsydra, 1) przyrząd, służący do mierzenia czasu. Najczęściej składa się z dwóch szklanych naczyń stożkowych, połączonych ze sobą wąskim kanalikiem. W jednym z naczyń znajduje się pewna ilość piasku. Jeżeli naczynie to umieścimy nad naczyniem próżnym, piasek przesypane się w pewnym określonym przeciągu czasu. Następnie k. należy odwrócić. Na

tej samej zasadzie oparta jest budowa k. wodnych. K. używane były w czasach starożytnych i średnich, a i obecnie bywają czasami stosowane, np. do oznaczenia trwania kąpieli leczniczej; 2) ogłoszenie o czyjejs śmierci.

Kleptomanija (greck.), zboczenie psychiczne, polegające na nieprzepartem dążeniu do przylaszczania sobie cudzych przedmiotów.

Kler, ogół osób przynależnych do stanu duchownego. Prawo kanoniczne, ustalając przywileje kleru, wymienia na pierwszym miejscu cztery główne uprawnienia: zdolność do otrzymania władzy kapłańskiej, jurysdykcji, beneficjum i pensji. Z innych praw, przyznanych klerowi ustawami kościelnymi, należy wymienić: a) prawo do szczególnej ochrony czci, b) prawo do odpowiadania wyłącznie przed sądem duchownym (*privilegium fori*), c) prawo niewykonywania czynności niezgodnych z powołaniem (*privilegium immunitatis*) i d) prawo do zachowania kwot, potrzebnych na utrzymanie, w przypadku egzekucji sum dłużnych (*privilegium competentiae*). Prawa te tylko w nieznacznej części są uznawane przez ustawy świeckie. Do obowiązków kleru należy: 1) szacunek i posłuszeństwo dla władzy, 2) uprawianie ćwiczeń duchownych, 3) pielęgnowanie nauk, 4) zachowanie celibatu, 5) noszenie przepisanych miejscowemi zwyczajami szat, 6) wstrzymywanie się od czynności niezgodnych z powagą stanu i 7) stałe przebywanie w obrębie diecezji. Przywilejów, związanych z przynależnością do stanu, nie wolno się zrzekać. Redukcja duchownego do stanu świeckiego może nastąpić na mocy reskryptu apostołskiego, wyroku sądownego i kary degradacji. Zredukowany jest wolny od obowiązków, związanych z przynależnością do kleru, nie ma jednak prawa wstępowania w związki małżeńskie.

Kleryk, należący do stanu duchownego, w przeciwstawieniu do osób świeckich, czyli laików. K. dzieli się na niższych i wyższych. Nazwa k. oznacza zwykle k. niższych, a także uczniów seminarjów teologicznych, przygotowujących się do stanu duchownego.

Klerykalizm, kierunek polityczny, który biega i rozwój spraw świeckich chce poddać wpływowi kleru, religii lub kościoła.

Kleszcz, ob. *Ixodes ricinus*.

Kleszcze (forceps), przyrząd akuszerijny w postaci dwóch skrzyżowanych, rozkładających się łyżek, wynaleziony w r. 1683 przez położnika angielskiego Chamberlain'a, i stanowiący początkowo tajemnicze rodziny Chamberlain'ów. Kleszcze są przeznaczone do ukończenia porodu, który nie może się odbyć w sposób naturalny.

Kleszczotek kślązkowy, ob. *Chelifer cancellides*.

Kleszczyki, cążki do chwytania naczyń krwionośnych przy operacji; lewerek do wyrywania zębów.

Kleszczyński Zdzisław (pseud. *Karwan Aleksander*), poeta, nowelista, powieściopisarz i autor utworów scenicznych, *1889

w Warszawie. Gimnazjum w Wilnie, uniwers. w Petersburgu. Wydał oddzielnie: „Pogrzyb lalki“, „Poezje“, „Zdrada“, „Rewja“, „Podróż poślubna“, „Żywot Kolombiny“, „Białe noce“; utwory sceniczne: „Lekcja miłości“ (grana w Teatrze Polskim 1918 r.), „Zamach“ napisany wspólnie z W. Sieroszewskim (grany w Rozmaitościach 1922 r.), „Zwycięzca“ (grany w Teatrze Małym 1923).

Klewa, l. dopływ Berezyny, dług. 75 km.

Klewań, m. w pow. rówieńskim (wołyńskie), 2.000 mieszk.; zamek niegdyś Czartoryskich z XV w.; huta szklana.

Klewer Julij, malarz rosyjski, *1850 w Dorpacie; ukończył Akademię Sztuk Pięknych w Petersburgu; pejzażysta.

Kłęczany, w. w pow. nowosądeckim (krakowskie); kopalnia ropy, 60 otworów wiertniczych; produkcja 30 cystern ropy.

Kłęczka (w gimnastyce), postawa, w której zgięte kolana dotykają ziemi.

Kłęcznik, ławeczka do kłęczenia z pulpitem na kślążkę.

Klepiński Jan, malarz polski, *1872 w Łodzi, †1913 r. na wycieczce w górach pod Medjolanem. Studja w Monachjum, gdzie również na stałe się osiedlił. Malował przeważnie widoki morskie.

Klicki Stanisław, generał polski, *1770. Walczył w r. 1794 pod rozkazami Kościuszki. Służył w legjonach Dąbrowskiego, gdzie zyskał stopień pułkownika. W 1808 walczył w korpusie Lannes'a w Hiszpanji i dał dowody niezwykłego męstwa pod Espinosa de los Monteros i Tudelą. Brał udział w kampanji 1812 r. W czasie wojny 1831 r. dowodził dywizją. Po upadku powstania wyemigrował do Włoch. †1847.

Klicpera Wacław Kliment, dramaturg czeski, *1792, †1859; autor kilkudziesięciu utworów patriotycznych, romantyczno-historycznych i ludowych. Przyczynił się do uświadomienia narodowego wśród czeskich mas ludowych.

Klient (lac.), w starożytn. Rzymie człowiek, pozostający pod opieką możnego pana, patrona, od którego był zależny. W znaczeniu dzisiejszym, oddający swoją sprawę adwokatowi.

Killy (ang. cliff, skała nadbrzeżna), ob. *falezy*.

Klika (franc. clique), związek ludzi, czasem tajny, dążący do zapewnienia sobie korzyści osobistych.

Klimakterjum, ob. *climacterium*.

Klimañska Zofja, z domu Chłopiczka (pseudonim *Zofja z Brzozówki*), zasłużona autorka kślążek dla ludu, powieściopisarka polska, *1819 w Furmaniskach, †1870 w Warszawie. Wychowywała się w Wilnie. Mickiewicz wprowadził ją do salonu senatora w III cz. „Dziadów“ pod nazwą „Panny“. W 1852 wywieziona w głąb Rosji. Powróciwszy z wygnania, osiadła w Kowieńszczyźnie. Wydała: „List Zofji z Brzozówki“, „Samojedy salonowe“, „Człowiek niewidzialny“, „Obrazki

miejskie i parafjalne“, „Mateusz Zbiluta“ i „Chorzy i zdrowi“.

Klimaszewski Hipolit, komentator i gramatyk polski, *1802, †1875. Wydał: „Rozbiór poezji Stanisława Trembeckiego“, „Skład i rozkład mowy czyli gramatyka obrazowa języka polskiego“ i in.

Klimat, ogół warunków meteorologicznych, panujących na danym obszarze i wyodrębniających go z pośród obszarów sąsiednich, innymi słowy przebieg pogody w danej miejscowości w ciągu roku. Rozróżnia się k. na zasadzie średniej temperatury rocznej (np. chłodny, umiarkowany, gorący), zależnie od szerokości geograficznej (k. polarny, podzwrotnikowy, okołozwrotn., równikowy), zależnie od wyniesienia nad poziom morza i ukształtowania powierzchni (k. wyżyn, gór); k. różni się także wahaniami rocznymi temp. (k. oceaniczny, morski, kontynentalny, lądowy), zwłaszcza zaś ilością i rozmieszczeniem opadów (k. wilgotny, przejściowy, suchy, o deszczach zimowych); wyróżniane są też k., warunkujące istnienie pewnych zbiorowisk roślin (k. tundry, stepu, sawanny, pustyni, lasów podzwrotnik.). Mnogość składników, z jakich składa się pojęcie klimatu, ich zmienność, doniosłość dla rozwoju i rozmieszczenia na pow. ziemi istot żywych, a co za tem idzie dla krajozbrazu i działalności gospodarczej człowieka, spowodowała powstanie licznych prób klasyfikacji klimatów ziemi. Jedne wydzielają prowincje klimat. na podstawie wpływu k. na ukształtowanie, morfologję pow. ziemi (Supan, Penck), inne ustalają podział klimatów zgodnie z wytworzeniem przez nie zbiorowiskami roślin (Köppen, Hult), jeszcze inne operują charakterystycznymi jednostkami klimat. regionalnymi, co pozwala na wszechstronne, dokładne ujęcie drobnych skomplikowanych różnic (de Martonne), ostatnie wreszcie ustalają ten podział według gospodarczej działalności człowieka (Herbertson, Friedrich). Klasyfikacje te są tak dokładne, że operują licznymi podziałami na typy, prowincje, obszary, strefy; np. 35 prow. Supana, 24 typy k. Köppena itd.

Klimatologia, nauka o klimacie; jeden z działów geografji fizycznej.

Klimatoterapia (greck.), wyzyskiwanie dla leczenia czynników fizycznych, panujących w danej miejscowości, jak promieni słonecznych, powietrza, stopnia wilgotności, charakteru gleby.

Klimatyczne stacje, miejscowości, w których warunki geologiczno-atmosferyczne (charakter gleby, zalesienie, stopień nagrzewania słonecznego, brak opadów) wykorzystane są w celach leczniczych. Stacje k. dzieli się na letnie, zimowe i całoroczne.

Klimczak, szczyt w Beskidach śląskich, 1119 m.

Klimkiewiczów, osada fabr. w pow. opatowskim (kieleckie); wielkie piece i zakłady „Ostrowieckie“.

Klimkówka, w. w pow. sanockim (lwowskie); kopalnie ropy.

Klimontów, m-ko w pow. sandomierskim (kieleckie), nad rz. Klimontówką; 2.000 mieszk.; kolegiata z początku XVII w.

Klimontówka, l. dopływ Koprzywianki w dorzeczu Wisły, 37 km.

Klimowleze, m. pow. w gub. homelskiej na Białorusi (Rosja zach.), 5.100 mieszk.

Klimt Gustav, malarz dekorator austriacki, *1862 w Baumgarten ok. Wiednia, †1918; przywódca wiedeńskiej secesji; malował pejzaże, portrety kobiece, dekoracyjne paneauy ścienne. Z prac: „Judith“, „Schubert grający“, „Złote ryby“.

Klin, ob. *Kaliszewski Julian*.

Klin, m. pow. w gub. moskiewskiej (Rosja środk.), nad rz. Sięstrą; 4.000 mieszk.

Klin, szczyt w Tatrach, 2.189 m.

Klin, jedna z maszyn prostych, której działanie oparte jest na działaniu równoległych. K. składa się z dwóch jednakowych równi pochyłych, zwanych bokami k. i złączonych ze sobą podstawami. K. służy najczęściej do rozszczepiania ciał sztywnych, np. drzewa lub kamieni; skuteczniejszą się to zapomocą wbijania k. ostrą krawędzią w przedmiot, który należy rozszczepić. K. jest w równowadze, jeżeli stosunek siły czynnej, działającej na szeroką krawędź k., do pokonywanego oporu, równy jest stosunkowi szerokości tej krawędzi do długości boku. Narzędzia do kraniania, jak: nóż, siekiera itp. mają kształt klina. Również okrety, łódki mają kształt k. w celu łatwiejszego pokonywania oporu wody.

Klinger Friedrich Maximilian, poeta niemiecki, *1752, †1831; przyjaciel Goethego. Z dramatu jego „Sturm und Drang“ wywodzi się nazwa, nadawana całemu okresowi literatury niemieckiej (Sturm- und Drangperiode).

Klinger Max, malarz, sztycharz i rzeźbiarz niemiecki, *1857 w Lipsku, †1920; kształcił się w Berlinie, Brukseli i Paryżu; od 1894 członek Akademji berlińskiej; pracował w Rzymie, od 1893 w Lipsku. Z obrazów: „Pietà“ (1890, Dreźnie), „Ukrzyżowanie Chrystusa“ (1891, Lipsk), „Sommerglück“ (Berlin-Schöneberg). Ze sztuków: cykl „Życie“, „Dramat“, „Miłość“, „Ewa i wąż“. Z rzeźb: „Beethoven“ (Lipsk), „Pomnik Brahmsa“ (Hamburg), „Salome“, „Kassandra“. Napisał: „Malarstwo i rysunek“ (5 wyd., 1907).

Klinger Witold, folklorysta polski, *1875 w Warowcach na Podolu; studja uniwers. w Kijowie; 1920 profesor uniwersytetu w Poznaniu. Wydał: „Ambrozja i Styks a woda żywa i martwa“, „Do wpływów starożytności na folklor“, „Stanisław Brzozowski jako człowiek“, „Z motywów wędrownych pochodzenia klasycznego“ serja I i II, i w. in.

Klingspor Karl Arvid, heraldyk szwedzki, *1829; wydał m. in.: „Baltisches Wappen-

Klin.

buch" (1881), zawierający herby szlachty inflancko-polskiej.

Klingstedt Karl Gustav, miniaturzysta szwedzki, * 1657 w Rydze, † 1734 w Paryżu; zwany „Rafaelem tabakierem“, które pokrywał miniaturami treści erotycznej.

Klinicysta, lekarz, bardziej zajmujący się obserwowaniem i leczeniem chorych, niż teoretycznymi zagadnieniami medycyny.

Klinika, oddział szpitalny, przeznaczony do szkolenia studentów lub początkujących lekarzy.

Klink Edward, lekarz, * 1850 w Warszawie, † 1884 tamże; wychowaniec Szkoły Głównej, wybitny wenerolog, ordynator szpitala św. Łazarza; pisywał liczne prace do medycznych pism krajowych i zagranicznych.

Klinkerfues Ernst Friedrich Wilhelm, astronom niemiecki, * 1827, † 1884; od roku 1855 astronom obserwator w Getyndze, następnie profesor (1863) i dyrektor wydziału astronomii praktycznej w obserwatorium (1868); odkrył sześć komety; obliczał elementy komet, planet i gwiazd podwójnych, oraz perturbacje małych planet; stwierdził związek meteoroidów z kometami; autor dzieła pt.: „Theoretische Astronomie“.

Klinkerfues'a-Wilsing'a hipoteza tłumaczy zmienność blasku niektórych gwiazd przyplywami lub pulsacjami materii gwiazdowej, wywołanymi przez ciemnego satelitę w atmosferze głównej gwiazdy.

Klinkier, cegła bardzo twarda, wypalana w wysokiej temperaturze, używana do bruków.

Klinochlor, ob. chloryty.

Klinometr, przyrząd służący do pomiarów pochyłości płaszczyzn względem poziomu. zasadniczą część k. stanowi poziomnica.

Klinowe pismo, pismo oparte na znakach klinowych lub strzałowych, używane niegdyś w Mezopotamji, Persji i Armenji. Rozróżnia się: 1) hieratyczne (sumeryjsko-akadyjskie); 2) starobabilońskie; 3) nowobabilońskie albo kursywę babilońską; 4) staro-asyryjskie (w. XV przed Chr.); 5) nowo-asyryjskie (w. XII—VII przed Chr.) — wszystkie ideograficzne; 6) medyjskie lub suzańskie; 7) staro-perskie; 8) armeńskie. Pierwsze próby odczytania k. p. rozpoczął Grotefend 1802 r., potem Lassen, Burnouf, Rawlinson, Oppert, Benfey, Westergaard i in.

Klinowy fotometr, używany do pomiaru jasności gwiazd, posiada klin ze szkła ciemnego, przeważnie odcienia zielonego. K. f. bywa dwóch rodzajów: 1) klin bezpośrednio przesuwany w aparacie aż do chwili zniknięcia gwiazdy i 2) fotometr tak urządzony, że posiada tzw. gwiazdy sztuczne porównania (światło lampki elektrycznej, przechodzące przez małe otworki itp.); umieściwszy obraz sztucznej gwiazdy obok obrazu gwiazdy, regulujemy jasność pierwszej zapomocą klina tak, aby obie gwiazdy wydały się nam jednakowej jasności.

Klino, estońska nazwa wybrzeża morskiego o prostopadłych zboczach (ob. falezy).

Klio, jedna z dziewięciu Muz, opiekująca się dziejopisarstwem, przedstawiana zazwyczaj z napół rozwiniętym zwojem pergaminów.

Klipa, moneta trójkątna, czworokątna, a nawet 6 lub 8 kątna. Nazwa pochodzi od szwedzkiego wyrazu „klippa“ — ciąc nożycami. K. bywały bite w miedzi, srebrze i złocie. Najwięcej k. opisuje numizmatyka siedmiogrodzka i szwedzka. W polskiej numizmatyce znamy kilkanaście k., m. in. z 1613 i 1614 roku. W Chinach po dziś dzień są w użyciu monety dziurkowane miedziane lub mosiężne, czworokątne, nawlekane na sznurek.

Klipper, fregata o niskich masztach i długich rejach.

Klistenes, ob. Kleistenes.

Klisz (włosk. Clissa), dawna twierdza wenecka w Dalmacji, 13 km. od Spalato; dziś wioska.

Klisza, płyta metalowa, będąca kopią drzeworytu itp., służąca do odbijania rycin; w fotografii płyta, pokryta warstwą światłoczuła, na której otrzymuje się negatywy.

Kliszczacy, plemię górali polskich, zamieszkujących Gorce; nazwa ma pochodzić od spodni „w kliszcz“ ściągniętych. Noszą gunie brązowe, dłuższe niż inni górale, ze skromnym obszyciem, spodnie szersze, bez ozdób; mieszkają w chatkach dwuizbowych. Jest to ludność uboga; emigracja sezonowa i zamorska jest częstym zjawiskiem. Charakterystyczne opisy z życia kliszczaków daje w swych utworach powieściowych Wł. Orkan.

Klisze pocztowe, tablice, z których pomocą drukuje się znaczki. Tablice te bywają wykonane na stali (staloryty), na miedzi (miedziority), w cynku (cynkotypy) i na kamieniu (litografje). Znaczki polskie są przeważnie drukowane z cynkotypów.

Kliszów, w. w pow. pińczowskim (kieleckie), pamiętna bitwa 20. VII. 1702 r. między wojskami Karola XII i Augusta II.

Klitemnestra (Klitaimnestra), córka Tyndareosa i Ledy, żona Agamemnona; za zabicie męża zamordowana przez swojego syna, Orestesa.

Kilwja, ob. Cleve.

Kloaka (cloaca), stek. Nazwą tą oznacza się ostatni, tylny odcinek przewodu pokarmowego, gdy uchodzą doń narządy wydalnicze i płciowe. Kloakę posiadają ryby rekinowate (Selachia), płazy (Amphibia), gady (Reptilia, z wyjątkiem żółwi), ptaki, a z pośród ssaków jedynie dziobak i kolczatka, tworzące grupę stekowców (Monotremata).

Kłoczek koronkarski, toczona pałeczka drewniana, grubsza z jednego końca i zakończona na drugim rodzajem szpulki do nawijania nici. Zależnie od grubości nitki i zwyczajów miejscowych, k. k. bywają różnej grubości i formy.

Kłocki, polski zwyczaj ludowy przywieszania w dzień popielcowy kawałków drzewa ze śledziami, kurzą nogą itp., pannom, które podczas ubiegłego karnawału nie weszły w związki małżeńskie.

Kłodowusz, ob. Chłodwig.

Kłód v. Jurgensburg Piotr, rzeźbiarz rosyjski, * 1805, † 1867. Realista. Celował w rzeźbach zwierząt. Z dzieł: 4 grupy z koźmi na moście Aniczki w Petersburgu, pomnik Kryłowa (tamże).

Kłofiac Wacław J., dziennikarz i polityk czeski, * 1868; założyciel i wódz stronnictwa narodowo-socjalistycznego, poseł na sejm krajowy i do parlamentu wiedeńskiego; po Wielkiej Wojnie pierwszy min. spraw wojsk.; członek rewol. Zgromadzenia narodowego, prezes senatu.

Klon, drzewo, ob. Acer.

Klondike, pr. dopływ rz. Jukonu w Kanadzie; w dolinie ruda złota.

Klong, nazwa kanałów rzecznych w Syjamie. **Klonowicz** Sebastian Fabjan (pseud. Acernus), sielankopisarz polski z XVI w., * ok. 1545, † 1602 w Lublinie. Był przez jakiś czas naucz. w szkole Zamoyskiego. Burmistrz Lublina. Pisał po łacinie i po polsku. Wydał: „Roxolania“, „Załe nagrobne na śmierć J. Kochanowskiego“, „Gorais“ — poemat panegiryczny, „Victoria Deorum“, „Pamiętnik książąt i królów polskich“, „Flis“ — poem. opisowy, „Pożar“, „Worek Judaszów“ i in.

Kłonowskie pasmo, pasmo dewońskie w Łysogórach; główny szczyt góra Bukowa, 478 m. **Kłof** (holend., rozpadlina), nazwa wąskich wąwozów w Afryce pld.

Kłofier Karol, malarz polski, * 1859 w Warszawie. Kształcił się w Warsz. Szkole Rysunkowej, pracował następnie u dekoratora teatralnego Malinowskiego; 1890 objął kierownictwo dekoratorni, gdzie pracował przez kilkanaście lat. Malował wiele krajobrazów.

Kłofstock Friedrich Gottlieb, poeta niemiecki, * 1724, † 1803. Epos „Mesjasz“, ody, utwory patriotyczne.

Kłose Friedrich, kompozytor, przedstawiciel narodowej muzyki szwajcarskiej, * 1862. Z licznych kompozycji do najważniejszych należą: „Msza D-moll“ i poemat symfoniczny z chórem: „Das Leben ein Traum“.

Kloss Karol, rzeźbiarz i dramaturg polski, * 1849 w Warszawie, † 1881; mieszkał przeważnie we Lwowie i Rzymie. Rzeźby: „Wisła“, „Kordecki“, „Popiersie Kościuszki“. Utwory dramatyczne bez większej wartości.

Klosterneuburg, m. w Austrii Dolnej nad rz. Dunajem, 13.500 mieszk.; klasztor Augustjanów z XII w.; winnice.

Kłosz, szklana pokrywa w kształcie półkuli; abażur szklany u lampy; rodzaj kroju spódnicy kobiecej.

Kłotylda św., † ok. r. 540; nawróciła na wiarę chrześcijańską swego małżonka, króla Kłodowusza; usilnie pomagała mu w szerzeniu chrześcijaństwa.

Kłotz Louis Lucien, francuski mąż stanu, * 1868; początkowo adwokat, 1910—13 i 1917—20 minister finansów.

Klub (ang.), stałe zgromadzenie pewnego grona ludzi dla celów towarzyskich, sportowych, politycznych itp.; również nazwa lokalów, w których odbywają się te zgromadzenia.

Klub Pracy Konstytucyjnej, polski związek parlamentarny, o charakterze konserwatywnym, w Sejmie Ustawodawczym w latach 1919 do 1922; należeli do niego przeważnie posłowie konserwatywni z Małopolski. Klub posiadał 15 posłów i wykazywał tendencje ugodowe względem lewicy.

Kluby filatelistyczne, związki zbieraczy znaczków pocztowych, mające za zadanie rozpowszechnianie zamilowania do tego sportu, zapomocą odczytów, referatów i częstych pokazów lepszych zbiorów. Obowiązkiem klubów jest ułatwianie ekspertyzy znaczków, jednanie nowych członków oraz tępienie fałszerstw i wszelkiej niesumienności w handlu znaczkami. Poza tem k. f. redagują i wydają pisma fachowe oraz zajmują się gromadzeniem bibliotek w swym zakresie. W Polsce mamy kluby: w Warszawie, Lwowie, Krakowie, Poznaniu, Toruniu i in.

Kłuck Alexander von, generał pruski, * 1846. Na początku wojny światowej w 1914 roku otrzymał dowództwo najważniejszej pod względem strategicznym i armji na froncie zachodnim; stoczył zwycięskie walki pod Maubeuge, St. Quentin i Combles. W 1915 r. został ciężko ranny i skutkiem tego zwolniony.

Kłucz, 1) narzędzie do otwierania zamków i klódek; 2) duża węda na ryby w kształcie haka żelaznego; 3) stado dzikich gęsi lub żurawi, lecących w kształcie widełek; 4) miara majątności ziemskiej, składającej się z większej ilości folwarków; 5) bleg zająca.

Kłucz, w muzyce oznacza znak, który umieszczany bywa na początku pięciolinii i który wskazuje, jak należy czytać nuty. Rozróżniamy k.: 1) wiolinowy czyli F, 2) basowy czyli F i 3) klucz C; gdzie on się znajduje, tam czytać należy c jednokreślne.

Kłucz Morse'a, ob. telegraf.

Kłuczborck (niem. Kreuzburg), m. pow. na Śląsku pruskim w rej. opolskiej, 11.000 mieszk.; wezl. st. kol.; przedsiębiornie i tkalnia, fabr. maszyn i papy, garbarnie, młyny parowe.

Kłucze, w. w pow. oluskim (kieleckie); kopalnia rudy żelaznej, fabr. portland-cementu, paplarnia.

Kłuczewska Sopka, wulkan na Kamczatce (Syberja), 4.916 m.

Kłuczewskij Wasilij, historyk rosyjski, * 1845; od 1879 docent, potem prof. historii Rosji na uniwersytecie moskiewskim; napisał m. in.: „Bojarskaja дума drevniej Rusi“, „Proischozhdienje kriepostnago prawa“, „Podusznaja podat' i otmiena chołopstwa“.

Kłuczowice, w. w pow. puławskim (lubelskie); wzorowe gospodarstwo rolne, fabryka koszyków.

Kłuczownik, zając, który często kluczy w biegu, tj. myli celowo własny trop w celach bezpieczeństwa.

Kluczycki Franciszek Ksawery, historyk, * 1821 w Krechowie, † 1904 w Krzeszowicach; był bibliotekarzem w Wilanowie, potem w Krzeszowicach; wydał: „Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego“ (2 t.), „Lauda sejmików ziemi Dobrzyńskiej“.

Kluczyński Wincenty, arcybiskup-metropolita mohilewski od 1910 r.; * 1847, † 1917 w Jalcie.

Kluger Władysław, inżynier i podróżnik polski. * 1849 w Krakowie; † 1884; studja techniczne w Paryżu; 1874—80 przebywał w Peru, gdzie pracował jako prof. w Limie; projektował drogi i kanały, budował gmachy publiczne i kościoły; ogłosił wraz z F. Kucharzewskim „Wykład hydrauliki wraz z teorią machin wodnych” (1873), „Wykład wytrzymałości materiałów i stałości budowli” (1877) oraz „Listy z Peruwji i Boliwji” (1878).

Kluk, ob. *Otiorrhynchus*.

Kluk Krzysztof, przyrodnik polski, * 1739 w Ciechanowcu na Podlasiu, † 1796 tamże. Główne dzieła: „Roślin potrzebnych, pożytecznych utrzymanie, rozmnożenie i zażycie”, „Zwierząt potrzebnych i pożytecznych domowych chowanie”, „Rzeczy kopalnych osobliwie zdniejszych szukanie, poznanie i zażycie”, „Dykjonarz roślinny”, „Botanika dla szkół narodowych”, „Zoologia czyli zwierzętopismo”.

Klupcina, związek organiczny, amino-kwas, otrzymywany przez rozkład niektórych białek.

Kluszewski Jacek, starosta brzegowski, założyciel stałego teatru w Krakowie, * ok. 1751, † 1841; właściciel pałacu Spiskiego na Rynku krakowskim; urządził scenę i rozpoczął przedstawienia w r. 1780; 1801 wznosił osobny budynek teatralny na placu Szczepańskim; prowadził teatr do r. 1830.

Kluwerjusz (Cluverius), właśc. Philipp. Clüver, geograf gdański, * 1580, † 1622; profesor uniwersytetu w Lejdzie, twórca geografii historycznej, autor szeregu popularnych w w. XVII podręczników geografii.

Kluz, otwór w kadłubie okrętu, przez który przechodzi łańcuch kotwiczny. **Kluzak**, przykrycie do zamykania kluzka.

Klysm (greck.), lewatywa, irygacja.

Kładka, bal, deska, rzucona nad wodą lub rowem i służąca do przechodzenia.

Kładzko (niem. Glatz), m. pow. na Śląsku pruskim, w rej. wrocławskiej, nad rz. Niszą; 15.000 mieszk.; do r. 1878 silna twierdza.

Kłajpeda (lit. Kiaipeda, niem. Memel), m., stol. okr. teje nazwy, nad zatoką Kurońską (Litwa); port; 41.400 mieszk.; handel drzewem, zbożem, lnem. Okrag K., przyłączony do Litwy w 1923 r., ma 1.920 km² i ok. 130.000 mieszkańców (w połowie Litwinów, w połowie Niemców). Ma częściową autonomję.

Kłańce, w myślistwie zęby wilka.

Kłagiewicz Jędrzej Benedykt, biskup wileński. * 1765, † 1841; zrazu prof. i regens seminarjum duchownego w Wilnie, 1828 administrator diecezji, 1830 biskup-sufagan, 1841 mianowany biskupem diecezjalnym; ogłosił kilka mów i kazań.

Kłobucko, m. w pow. częstochowskim (kieleckie), nad rz. Okszą; 5.500 mieszk.; pokłady rudy żelaznej.

Kłobuk, w dawnej polszczyźnie okrycie głowy, kapelus; u mnichów kościoła wschodnio-zo wysołki kapelus; z czarnej krep, szerszy

u góry i bez skrzydeł, u wyższych duchownych aksamitny fioletowy.

Kłobukowski Stanisław, publicysta i podróżnik, * 1852; w latach 1895—1898 podróżował po Ameryce Południowej; ogłosił m. in.: „Wspomnienia z podróży po Brazylii, Argentynie, Paragwaju, Patagonji i Ziemi Ognistej” (1899) oraz „Wycieczka do Parany” (1908).

Kłoda, dolna grubsza część pnia, ucięta przy korzeniu; kawał ciężkiego drzewa; walec do równania ziemi; dawna miara cieczy = 62 garcom; dawna miara ciał sypkich = 4 korcom.

Kłoda popielcowa, zabawa ludowa przy końcu zapust, polegająca na zmuszaniu dziewcząt i parobków do ciągnięcia kłody lub kloca, jako kara za pozostanie w beżeństwie.

Kłodawa, m. w pow. kolskim (łódzkie), nad rz. Kłodawicą, 4.000 mieszk.

Kłodnica, pr. dopływ Odry, dług. 75 km.

Kłodziński Jan, prawnik i sędzia polski, * 1791, † 1876; wydał kilka prac prawnych.

Kłomka, niewielka kwadratowa lub okrągła siatka, używana na Pomorzu do łowienia ryb z brzegu lub łódki.

Kłomla, sieć rybacka rozpięta na drewnianych ramach, w kształcie leżącego graniastopłupa trójściennego.

Kłonka, dźwąg podtrzymujący boki wozów drabiniastych.

Kłopotowski Bolesław Hieronim ks., arcybiskup mohilewski, * 1848 na Podolu, † 1903 w Petersburgu; prof. seminarjum w Żytomierzu, potem Akademii duchownej w Petersburgu; 1899 biskup łucko-żytomierski, 1901 arcybiskup.

Kłos, ob. *Spica*.

Kłos Józef, ksiądz, prałat w Poznaniu, b. poseł do parlamentu niemieckiego i poseł do Sejmu Ustawodawczego (1919—1922); * 1860.

Kłos Juliusz, architekt polski, * 1881 w Warszawie; od 1920 prof. architektury na Uniwersytecie St. Batorego w Wilnie, tamże w 1926/7 dziekan Wydziału architektury polskiej. Prace ważniejsze: kości. w Czezelniku (na Podolu), kości. w Miesanach (pow. Bracławski), dwór w Kamionie. Wydał drukiem: „Wieś i miasteczko, materiały do arch. polskiej” (1916), „Projekty wzorowych budynków szkół ludowych” (1917, Warszawa), i in.

Kłos Konrad, architekt polski, * 1885 w Mławie. W 1918—21 architekt powiatowy w Skierniewicach i Rawie Mazowieckiej. Z prac: kościoły w Cielądzu i Makowie, gmach sejmiku w Skierniewicach, dwory w Ossowicach, Dylewie, Jankowicach i in.; przebudowa gmachu centr. telefonicznej w Wilnie, gmach starostwa w Mołodecznie. Kilka nagród konkursowych.

Kłos Tomasz ks., autor najdawniejszej arytmetyki w języku polskim: „Algoritmus — To jest nauka Liczby — polską rzeczą wydana” (Kraków, 1538). Żył w pierwszej połowie XVI w.

Kłusak, koń chodzący klusem, ciężko noszący; rysak.

Kłusownictwo, nieprawne polowanie na cudzym gruncie.

Kłusownik, złodziej zwierzyny łownej.

Kłuszyn, w. w pow. gżackim gub. smoleńskiej (Rosja); 4 lipca 1610 r. zwycięstwo hetmana Żółkiewskiego nad Rosjanami.

Kły, canini, dentes canini, zęby ssaków, znajdujące się między siekaczami (incisiri) a zębami przedtrzonowemi (praemolares). Posiadają jeden korzeń, kształt mają stożkowaty, zaostrowany. Największego rozwoju dosięgają u zwierząt drapieżnych; u wielu zwierząt nie występują. Ilość k. nigdy nie przewyższa 4. Tzw. „kły” słoni są silnie rozwiniętymi i przerosłymi siekaczami; prawdziwych k. słonie nie posiadają.

Kłykciny, ob. *Condyloma*.

Kłykieć, w dawnej polszczyźnie nazwa członków, palców, zwłaszcza ich końców stawowych.

Km, skrócone oznaczenie kilometra.

Kmeť Andrzej ks., działacz i pisarz słowacki, * 1841, † 1908; pisał wiele w sprawach narodowych i gospodarczych, założył w 1895 roku Tow. muzealne słowackie w Turczańskim Św. Marcynie i sam przez szereg lat gromadził dla niego zbiory.

Kmicie Samuel, pułkownik wojsk polskich w XVII w., starosta krasnosielski, pierwowzór sienkiewiczowskiego Kmicica w „Potopie”.

Kmieć, u ludów słowiańskich (Polaków, Czechów, Serbów) wieśniak wolny; w Polsce ta nazwa pojawia się w wieku XIII. Z czasem, w miarę ograniczania osobistej i gospodarczej swobody k., zaczęto ich nazywać chłopami. W Serbji w w. XIX k. oznaczał właścianina, zasiadającego w sądach wiejskich; w Czarnogórze — sędziego polubownego (arbitra); wybierano ich po 12 z każdej strony. W czasach dawniejszych w Czechach, Polsce, Serbji i Rusi nazywali się także k. wyżsi dygnitarze państwowi (w w. XIII—XIV). Pochodzenie nazwy nie jest wyjaśnione (według niektórych uczonych — od łac. comes).

Kmin, ob. *Cuminum*.

Kminek, ob. *Carum carvi*.

Kmita (herbu Sreniawa), stary ród szlachecki polski, 1) Jaśko, starosta sierakowski i krakowski, * 1351, † 1378; 2) Piotr, marszałek wielki koronny, † 1509; 3) Piotr, * 1477, marsz. w. kor., woj. krak.; intrygował wraz z Boną, potem przeciw niej i Zygmuntovi I (wojna kokosza) i Zygmu. Augustowi. Popierał nauki; † 1553; 4) Stanisław, wojewoda ruski, † 1503.

Kmita Jan Achacy, płodny wierszopis polski, autor wiersz. broszur antysemickich, * ok. 1628. Szczegóły życia nieznanne. Z ważniejszych jego utworów: „Łów Diany”, „Pasterskie Pub. Vergiljusza Marona rozmowy”, „O Aeneaszu Trojańskim księgi trzynaste”, „Spitamegeranomachia” („Wojna pigmejów z zórawiami”), „Feniks”, „Penelopa” i „Kruk w złotej klatce albo Żydzi w świebodnej wolności Korony Polskiej”.

Kmita Piotr Blastus, drukarz i literat polski XVII w. Posiadał oficynę w Wilnie, następnie w Lubiczu do 1639. Pisał epigramaty.

Kmita-Czarnobyłski Filon, słynny wojownik XVI w.; odznaczył się w walkach z Tatarami i Moskwą; mianowany przez Stefana Batorego wojewodą smoleńskim, zarządzał zdobytą twierdzą moskiewską. Wielkimi Łukami; † ok. 1597.

Knaffus J. B., budowniczy polski, † 1790. Architekt królewski. Projektował dla Wilna: obserwatorium astronomiczne, pałace Łopacińskich, Derensów, pałac przy zbiegu ul. Niemieckiej i Trockiej. U niego się uczył W. Gucewicz.

Knapdale, górzysty półwysep Szkocji zach. **Knapieński Władysław** ks., teolog i historyk kościelny, * 1838, † 1910; od 1887 prof. Pisma św. i języków wschodnich na Uniwersytecie Jagiellońskim; jeden z najczynniejszych współpracowników „Encyklopedji Kościelnej”; ogłosił szereg prac: „Norbertanie w Polsce”, „Kraj Ophir” i w. in.

Knapp Georg Friedrich, historyk i ekonomista niemiecki, * 1842; autor: „Bauernbefreiung in Preussen”, „Staatl. Theorie des Geldes” i in.

Knapski Grzegorz, leksykograf i filolog, * 1564 w Grodzisku, † 1638 w Krakowie; jezuita, nauczyciel w kolegiach zakonnych w Wilnie i in. miastach; opracował „Thesaurus polono-latino-graecus” w 3-ch częściach (1621—32), nieocenione źródło dla badań nad historią i rozwojem języka polskiego.

Knaster, gatunek mocnego tytoniu do palenia.

Knaus Karol, budowniczy polski, * 1836, † 1905. Ważniejsze z prac: restauracja zamku w Suchej (1883); restauracja kości. OO. Paulinów na Skalce (1888), projekty sarkofagów Asnyka, Lenartowicza, Pola, Siemieńskiego i Siemiradzkiego; gmach głównej poczty w Krakowie (razem z T. Stryjeńskim); klinika chirurgiczna tamże; kasyno wojskowe tamże; klasztor Niepokalanek w Nowym Sączu i inne.

Knaus Ludwig, malarz niemiecki, * 1829 w Wiesbaden, † 1910. Kształcił się w Akademii düsseldorfskiej; od 1874—84 profesor akademii w Berlinie. Z dzieł: „Pierwszy zysk”, „Madrość Salomona”, „Złote wesele”, „Za kulisami”, „Fałszywi gracze” i in.

Knebel, 1) w myślistwie kawałek drzewa, które złowionemu wilkowi albo dzikowi kładzie się w paszczę; 2) zwitek, który kładzie się do ust ofierze napadu, aby nie krzyczała. **Kneip Sebastian**, ksiądz i lekarz niemiecki, * 1821; twórca własnego systemu wodoleczniczego; napisał kilka dzieł, z których parę przetłumaczono na wszystkie prawie języki; w polskim tłumaczeniu: „Moje leczenie wodą”, „Poradnik”, „O cholery” i in.; † 1897.

Kneller Gottfried, malarz, * 1646 w Lubece, † 1723 w Twickenham koło Londynu. Osiedlił się w Anglii (od 1674), gdzie został nadwornym malarzem Karola II; w 1715 otrzymał tytuł baroneta von Whitton. Z dzieł: „Portret młodego lorda Euston’a” (Drezno), „8 Hampton Court Beauties” (damy dworu Wilhelma III).

Knesebeck Karl Friedrich, feldmarszałek i dyplomata pruski. *1768, †1848; autor projektu, podsuwanego przezeń w r. 1813 Rosji, w sprawie nowego podziału ziem Polski: linia graniczna miała oprzeć się o Prosnę, Wisłę i Narew, włączalaby zatem do Prus pń-zach. część utworzonego w r. 1815 Królestwa Kongresowego. Projekt ten wznawiane były przez Prusy w r. 1831 i 1863.

Kniaziewicz Karol, generał polski. *1762 pod Mitawą. Ukończył szkołę kadetów w Warszawie i w 1778 wstąpił do artylerji. W wojnie 1792 został majorem. W 1794 szef sztabu Zajączka, którego uchronił od zupełnej klęski pod Chełmem (8. VI. 1794); 9. VII. 1794 został mianowany generałem na polu bitwy pod Gorkowem. W bitwie pod Maciejowicami dowodził lewym skrzydłem i walczył najdłużej. Wzięty do niewoli, mieszkał za poręką na Ukrainie, skąd przedarł się do legjonów (1797). Objął dowództwo legjonu I i świetnie się odznaczył w szeregu bitew. Zorganizował następnie legję naddunajską, na której czele przyczynił się do zwycięstwa pod Hohenlinden. Po rozwiązaniu legjonów opuścił służbę. W 1812 wstąpił ponownie do wojska i dowodził 18 dywizją. Odznaczył się pod Smoleńskiem, Możajskiem i nad Berezyną, gdzie został ciężko ranny. Za Królestwa Kongresowego pracował w Komitecie wojskowym. W 1817 wyjechał z kraju. W 1825 został aresztowany przez Austrjaków i przebył jako więzień 8 miesięcy w Koenigstein. Po wypuszczeniu z twierdzy przeniósł się do Paryża; †1842 w Paryżu.

Kniaziołucki Zbigniew, historyk i literat. *1852 na Podolu galic.; adjunkt archiwum w Krakowie, potem skryptor Bibl. Jagiellońskiej i współredaktor „Czasu”; wydał m. in.: „Materjały do biografji Reja”; †1905 w Krakowie.

Kniaznin Jakow, dramaturg rosyjski. *1742, †1791; pisał dramaty i komedje, przeważnie przerabiane z francuskiego; najwięcej sławy zjednał mu „Wadim”, wydany po jego zgonie i skonfiskowany za nieprawomyślność.

Kniaź, tytuł panującego na Rusi i Litwie; na Litwie w w. XV i XVI tytułowano też tak księży. W państwie rosyjskim od pocz. w. XVIII, tytuł niektórych rodów. Na Rusi Czerwonej k. był to rodzaj sołtysa we wsiach. Ob. książę.

Kniaź lub Żyd, jez. w pow. mozyrskim (Rosja), 80 km²; b. rybne.

Kniaźdwór, w. w pow. kolomyjskim (stanisławowskie); las cisowy, największy w Europie.

Kniaźnin Franciszek Dionizy, poeta polski, autor ód okolicznościowych i utworów scenicznych. *1750 w Witebsku, †1807; ok. 1793 dostał obłąkania. Wydał: „Bajki”, „Erotyki”, „Carmina”, „Wiersze”, „Poezje”, „Idylle z Teokryta, Gresseta, Gessnera, Metastazego”, „Pieśni Horacjusza, Anakreona i Ossjana”, nadto utwory dramatyczne: „Troiste wesela”, „Trzy gody”, „Zosiny”, „Marynki”, „Cyganie”, „Matka Spartanka”, „Temistokles”, „Hektor” i „Anakreon”.

Knidoblast lub **Nematocysta**, komórka, w której wewnątrz istnieje specjalny aparat (parzydelko), służący do chwytania zdobyczy lub do obrony. Parzydelka charakteryzują całą grupę parzydelkowców czyli jamochłonów (ob. Cnidaria). Parzydelko przedstawia się jako mały pęcherzyk, znajdujący się wewnątrz komórki, którego jeden koniec wydłuża się w cienką, bardzo długą nitkę, w czasie spoczynku skręconą spiralnie wewnątrz pęcherzyka. Komórka parzydelkowa posiada na swej wolnej powierzchni włoski czuciowe (knidocyli); przy dotknięciu knidocyli przez jakieś zwierzę, nit spiralna zostaje wyrzucona nazewnątrz, przyczepiając się do napastnika lub zdobyczy, przyczem z pęcherzyka wypływa ciecz piekaca, paraliżująca małe zwierzęta.

Knidocyl, ob. knidoblast.

Knidos, niegdyś miasto w Karji; w pobliżu K. została rozbita flota spartańska przez flotę persko-ateńską w 394 przed Chr.

Knieć błotna, ob. *Caltha palustris*.

Knjeja, 1) pewna określona część lasu lub zarośli, gdzie się zapuszczają myśliwi z psami gończymi; 2) wielka sieć rybacka, niewód.

Knietzsch Rudolf, chemik niemiecki. *1854 †1906; liczne prace z technologii barwników.

Knigge Adolf, pisarz i pedagog niemiecki. *1752, †1796. Autor książki „O obcowaniu z ludźmi” i in.

Knight (ang.), rycerz; w Anglii dawny tytuł osobistego (niedziedzicznego) szlachectwa.

Knights of Labor (Rycerze pracy), robotniczy związek amerykański o tendencjach antysocjalistycznych, założony w 1869 r.

Knibinia, m. w pow. stanisławowskim, przedmieście Stanisławowa, 16.600 mieszk.; garbarnie.

Knihinin Kolonia, w. w pow. i woj. stanisławowskim, 6.500 mieszk.

Kniprode Winrich von, od 1351 r. Wielki Mistrz Zakonu Krzyżackiego, na którego czasy przypada okres rozkwitu Zakonu. †1382.

Knitra lub **Kenitra**, m. w Marokku, 10.000 mieszk.; węzeł kolejowy.

Knittelfeld, m. w Styrii (Austria), 11.000 mieszk.; warsztaty kolejowe.

Knöbel Johann Friedrich, budowniczy. *1724, †1792. Z prac: restauracja zamku w Grodnie, budowa kościoła na Woli. W Polsce przebywał do roku 1765.

Knoblauch Karl Hermann, fizyk niemiecki. *1820 w Berlinie, †1895. Pracował głównie nad promieniowaniem cieplnym.

Knock-out (ang.), cios ostateczny w boksie, który czyni przeciwnika niezdolnym do dalszej walki.

Knöffel Jan, architekt saski. *1686 w Dreźnie, †1752 tamże. Wykonał plan przebudowy zamku w Warszawie (częściowo zrealizowany przez A. Solari). Wykończył kaplicę w pałacu Saskim (ok. 1747); zbudował pałac Brühlowski.

Knoll Konrad, rzeźbiarz niemiecki. *1829, †1899; studja w Ak. Szt. P. w Monachjum. Z dzieł: „Fischbrunnen” (Marktplatz w Monachjum), „Sapho” (1860), bust Beethovena, posagi Henryka Lwa i Ludwika bawarskiego dla ratusza w Monachjum.

Knoll Roman, prawnik i dypomata polski. *1887; studja na uniw. kijowskim; od r. 1919 radca legacji w Min. Spraw Zagr.; od 1922 poseł w Moskwie, potem w Angorze; od czerwca 1926 wiceminister spraw zagr., od grudnia t. r. poseł polski w Rzymie.

Knop Wilhelm, chemik niemiecki. *1817 w Altenau, †1891; prof. w Lipsku; prace z dziedziny chemji rolniczej.

Knorr Ludwig, chemik niemiecki. *1859 w Monachjum, †1921; odkrył antypirynę; profesor, a potem dyrektor instytutu chemicznego w Jenie, następnie w Fryburgu (w Badenji).

Knox John, reformator szkocki. *1505, †1572. Od r. 1547 występował jako zwolennik reformacji. Po dwuletniej (1547—49) niewoli na galerach we Francji był kaznodzieją w kilku miejscowościach angielskich; po wstąpieniu na tron kr. Marji, uciekł 1554 r. do Genewy, lecz w r. 1555 powrócił do Szkocji, gdzie z krótką dwukrotną przerwą pracował aż do końca życia, zwalczając odprawianie mszy, cześć obrzędów i szerząc prezbiterjanizm. Współ z innymi dokonał przekładu Pisma Św., znanego pod nazwą Biblii genewskiej.

Knox Philander, polityk amerykański. *1853, †1921; w 1917 senator. Przeciwnik prez. Wilsona i traktatu wersalskiego.

Knox Robert, podróżnik angielski. * ok. 1640, †1720; zwiedził Cejlon, na którym przebywał od 1657—79.

Knoxville, m. w stanie Tennessee (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Holston; 78.000 mieszk.; węgiel, ruda żelazna, marmur.

Knudsen Gunnar, polityk norweski. *1848. Minister finansów 1903 i 1905, prezydent ministrów 1908—10.

Knur, wieprz, samiec.

Knurów, w. i osada przem. w pow. rybnickim (śląskie), 4.500 mieszk.; dwie rządowe kopalnie węgla.

Knut, ob. Kanut.

Knut, rodzaj bata, kańczug, do 1845 r. używany w Rosji dla chłostania skazańców.

Knyp, krzywy nóż szewcki.

Knypel, kij, jako narzędzie kary; młotek drewniany, używany przez kamieniarzy, rzeźbiarzy, stolarzy, tokarzy.

Knyszyn, m. w pow. i woj. białostockim, nad rz. Jaskrzanką, 4.000 mieszk.; zgon króla Zygmunta Augusta w 1572 r.

Koadjutor, biskup tytularny, wspierający biskupa rezydującego w sprawowaniu czynności liturgicznych. K. mianuje Stól. Apostolski, bądź do osoby biskupa z prawem następstwa lub bez, bądź do samej stolicy biskupiej. Prawa i obowiązki zależą od treści nominacji oraz zleceń biskupa diecezjalnego.

Koagulacja, zmiana zolu, czyli roztworu koloidalnego na gel, czyli osad galaretowaty.

Koagulacyjna nekroza, martwica skrzepowa, obumarcie jakiejś tkanki, połączone z przekształceniem się jej w bezpostaciową skrzepłą masę. Przykładem nekrozy k. są zawały.

Koalicja (łac.), związek państw lub stronnictw (koalicja w czasie wielkiej wojny); gabinet koalicyjny, tj. złożony z przedstawicieli sprzymierzonych stronnictw. Ob. prawo koalicyj.

Koanza, ob. Kuanza.

Kobalt (Cobaltum), pierwiastek chemiczny, metal o barwie srebrzysto-białej z nalotem czerwonawym; temp. topn. 1490°; ciężar atomowy 58,97; ciężar wł. 8,8. W związkach chemicznych występuje jako dwu- i trójwartościowy, CoX₂ i CoX₃, lecz w niektórych związkach zespolonych występuje jako pierwiastek cztero- i pięciowartościowy; tworzy wielką ilość związków zespolonych; najlepszym rozpuszczalnikiem dla k. jest kwas azotowy. K. występuje prawie zawsze obok niklu, np. w smaltynie CoAs₂ i kobaltynie CoAsS; odkryty został przez Brandt'a w r. 1735.

Kobalt w malarstwie jest jedną z najtrwałszych farb, użyteczny we wszystkich technikach. Wynaleziony przez wiedeńczyka Leithner'a w 1795, w kilka lat potem przez Francuza Thénard'a. Najtrwalsze są najciemniejsze odmiany kobaltu. Cenny w ceramice. K. zielony (połączenie tlenków kobaltu i cynku), barwnik odkryty przez Szweda Rinnmanna w końcu XVIII w.; trwały i wytrzymały na światło, blaknie pod wpływem wilgoci; daje się mieszać ze wszystkimi szlachetnymi barwnikami, nie tworząc niepożądanych związków chemicznych. W handlu przeważnie fałszowany. K. fioletowy, jasny i ciemny, barwnik trwały; jasny (z odzieniem różowym) jest związkiem arseniku z solą kobaltu, ciemny (mocno fioletowy), jest połączeniem soli kobaltu z fosforem. Nie można go mieszać stalową szpachlą, ani z farbami, w których skład wchodzi żelazo i chromy.

Kobaltu związki, pochodne metalu kobaltu; chlorek kobaltu CoCl₂ ma zastosowanie jako tzw. „atrament sympatyczny”; głównie używany jest rodzaj szkła kobaltowego tzw. „smalta”, w postaci proszku, jako barwnik niebieski do malowania porcelany.

Kobaltyn, minerał CoAsS, regularny. W Norwegii i Szwecji w łupkach krystalicznych tworzy pokłady z innymi połączeniami siarki.

Kobdo, m. w Mongolji zach. (Chiny), nad rz. Bujantu, 6.000 mieszk.; ważny ośrodek handlu między Chinami a Rosją.

Kobe, m. port. w pld. części wyspy Hondo (Japonia); 608.650 mieszk.; wywóz ryżu, bawełny, metali, herbaty, jedwabiu.

Kobelaki, m. pow. w gub. połtawskiej (Rosja pld.), nad rz. Worskłą; 12.000 mieszk.

Kober Marcin, malarz polski z końca XVI w.; pracował na dworze Zygmunta III. Z dzieł: portrety Zygmunta III i Stefana Batorego.

Kobiątka, koszyk z tyka.

Kobiec, rodzaj sieci na ptaki.

Kobięca kwestja w znaczeniu gospodarzem; datuje się od okresu dziejów, w którym gospo-

darstwo domowe przeniesione zostało poza granice domu. Przedtem samowystarczalność gospodarstwa domowego wymagała jak największej liczby sił kobiecych do pracy. Z oderwaniem się rzemiosł od domu, siły kobiece zaczęły zbywać. W średniowieczu większość cechów dostępna była dla kobiet; zajmowały się one hafciarstwem, tkactwem, a nawet rymarstwem i złotnictwem. Również pracą umysłową zajmowały się kobiety, jak o tem świadczy znaczna ilość średniowiecznych kobiecych przełożonych klasztorów, poetek, literatek, nawet lekarzek. Pomimo to pozostawała wielka ilość kobiet bez zajęcia, wskutek czego wstępowały one licznie do klasztorów, gdzie pracowały jako hafciarki, szwaczki, pielęgniarki itp. Stanowi zakonnemu poświęcać się mogły jedynie kobiety pochodzenia szlacheckiego, podczas gdy znaczna liczba kobiet z ludu musiała szukać zajęcia w grupach wędrownych, co sprzyjało szerzeniu się prostytucji. W XVI w. cechy zaczęły usuwać kobiety, ratując w ten sposób swój zły stan ekonomiczny, a w XVIII w. były już zupełnie wolne od sił kobiecych. Rozwój przemysłu w XVIII i XIX w. otworzył dla kobiet, pochodzących z klas nieposiadających, nowe pole do pracy, początkowo przy warsztatach domowych, a później w fabrykach. Jednakże kobiety ze sfer mieszczańskich pozostawały prawie bez zajęcia. W XIX w. wzmożła się, wskutek tego, świadoma praca kobiet nad zapewnieniem sobie w społeczeństwie stanowiska, niezależnego od mężczyzny, datująca się już od czasów Odrodzenia, a poparta przez Rewolucję francuską, w pierwszym rzędzie przez pisma Condorcet'a. W r. 1789 przez kluby kobiece pod przewodnictwem Olimpii de Gouges ogłoszona została „Deklaracja praw kobiety“. W r. 1792 Angielka Mary Wollstonecraft wydała znaną książkę pt.: „Obrona praw kobiety“. W pierwszej połowie XIX w. duchową przewodniczką ruchu kobiecego była George Sand. W r. 1869 wydana została praca Johna Stuarta Milła pt.: „The Subjection of Women“, która przyczyniła się w znacznej mierze do wzmocnienia się ruchu kobiecego. W połowie XIX w. wywalczyły sobie kobiety w Ameryce Płn. prawie zupełne równouprawnienie z mężczyznami pod względem możności pracy zawodowej; w r. 1890 powstało tam stowarzyszenie „National American Suffrage Association“, walczące o prawa wyborcze kobiet. Również w Anglii ruch kobiecy w końcu zeszłego stulecia miał charakter przeważnie polityczny. Jednocześnie stowarzyszenia kobiet we wszystkich państwach walczyły o radykalną zmianę wychowania dziewcząt i dostęp do średnich i wyższych zakładów naukowych. Od początku XX w. datuje się praca nad wyzwoleniem kobiety z pod praw, ograniczających jej samodzielne stanowisko w społeczeństwie, nad opieką nad matkami, reformą położenia dzieci nieślubnych, zmianą panujących poglądów na kwestie seksualne i na prostytucję. Kobiety Ruch w Polsce w znaczeniu nowoczesnym datuje się od drugiej połowy XIX w. Wcześniejsze próby społecznej emancypacji kobiet (Kl. Hoffmanowa, N. Zmichowska i in.)

miały za główny cel odpowiednie przygotowanie opinii publicznej. Pierwsze wyjazdy kobiet z kraju na studia uniwersyteckie datują z lat 1870—80. W r. 1905 powstało w Warszawie „Polskie stowarzyszenie równouprawnienia kobiet“, które, rozproszone dotychczas wysiłki, ujęło w stałą organizację. Walny przegląd sił kobiecych i osiągniętych do tego czasu rezultatów dokonany został w 1907 r. w Warszawie na zjeździe kobiet. W odbudowanej Polsce kobiety uzyskały teoretycznie zupełne równouprawnienie. Według urzędowych danych za r. 1923 z ogólnej liczby funkcjonariuszów, zatrudnionych w administracji państwowej, było 46.688 kobiet, mianowicie: w urzędach centralnych obok 2.329 urzędników, 1.353 urzędniczek; w urzędach i instytucjach lokalnych i specjalnych obok 70.602 urzędników, 44.686 urzędniczek. W szkolnictwie wyższym w roku akad. 1923—24 zarejestrowano 29.420 studentów i 9.063 studentek: na uniwersytecie warszawskim na 9.419 słuchaczy i słuchaczek było 3.289 kobiet, na uniwersytecie Jagiellońskim na 5.379 słuch. 1.213 kobiet, na uniwersytecie Jana Kazimierza na 6.091 słuch. 1.546 kobiet, na uniwersytecie Stefana Batorego na 3.313 słuch. 560 kobiet, na uniwersytecie w Poznaniu na 3.313 słuch. 567 kobiet, na uniwersytecie w Lubelsku na 421 słuch. 150 kobiet. Mniej wybitny jest udział kobiet w innych wyższych zakładach naukowych: na politechnice warszawskiej na 4.323 słuchaczy i słuchaczek było w 1923—24 r. 244 kobiety, na politechnice lwowskiej na 2.354 słuchaczy 82 kobiety. Kobieta w prawie dawstwie współczesnym. Ograniczenie prawne kobiet może być dwojakiego rodzaju, 1) ograniczenie praw publicznych (pozbawienie pr. polit.; niemożność zajmowania pewnych urzędów, np. sędziego, notariusza, adwokata); 2) ograniczenie praw prywatnych; np. kobieta nie może być świadkiem, członkiem rady familijnej, opiekunem. Ograniczenie mężatek, ob. mężatka. Odnośnie praw politycznych kobiet, przodującymi w okresie przedwojennym (do 1919 r.), były państwa skandynawskie i niektóre stany Ameryki Płn. Obecnie, odnośnie ograniczeń prawa prywatnego, kobieta zajmuje nadal upośledzone stanowisko w prawie francuskim. W Polsce kobieta posiada pełnię praw politycznych, ma czynne i bierne prawo wyborcze do Sejmu, Senatu i ciał komunalnych. Ograniczenia w prawie cyw. b. Kongresówki zniesione zostały przez ustawę z dn. 1 lipca 1921 r. (Dz. Ust. Nr. 64 poz. 397).

Kobierce wschodnie, wiązane i tkane dywany (technika ob. Dywany), od najdawniejszych czasów były nosicielami form artystycznych koczowniczych ludów Wschodu, służąc im dla budowy i upiększenia jurt, kibitek i namiotów, zarówno jak i dla celów religijnych (modlitewniki). W Persji i Indjach k. w. osiągnęły najwspanialszy rozwój techniczny, z przędzy wełnianej, jedwabnej i złotej („Polentepiche“), i artystyczny, w stosowaniu barw i wzorów. K. w. dzieli się na gładkie, zw. przez Turków, Persów i Turkmenów „gilim“, na Kaukazie — „palas“, i na strzyżone, pluszowe, po

turecku zwane „chali“, po tatarsku „kalidze“. Z pośród k. w. najcenniejsze są perskie, zwłaszcza z Farahanu w prowincji Arak (na szerok. 1 m. posiadają one 400—500 węzełków), hinduskie (300—350 węzełków) i tureckie tańsze, mające największe znaczenie dla handlu europejskiego, zwłaszcza k. smyrneńskie (120—200 węzełków). Te ostatnie posiadają zawsze wełnianą osnowę, perskie zaś i hinduskie bawelnianą osnowę. Czysty typ k. narodów koczowniczych zachował się u Turkmenów (Tekińców, Salorów, Saryków, Yomudów) i Kirgizów. W przeciwieństwie do k. perskich i tureckich, przeważnie komponowanych centralnie, stosują one nieskończony wzór szachownicowy z tzw. „róż“, czyli motywów zdobniczych, powstałych z dawnych herbów i znaków plemion. Najstojniejsza z nich jest „róża salorska“, w kształcie ośmiobocznego wzoru, powtarzane rzędami na charakterystycznym ciemnoniebieskim tle. Stare turkmeńskie k., robione dla użytku domowego z najlepszej wełny i zabarwione wypróbowanymi przez wieki naturalnymi barwnikami, niezmiernie są dzisiaj rzadkie. Od 1840 agenci europejscy dostarczają tubylcom tańsze, zabarwionej aniliną i niestrawnej przędzy. K. w., zwłaszcza smyrneńskie, wielokrotnie próbowano imitować w Europie, głównie w Niemczech (w Schmiedebergu od 1856, w Neustadt na Górnym Śląsku, w Wurun, Springe, w Linden koło Potsdamu) i w Wiedniu. Ornament k. w. od czasów wystawy w Wiedniu w 1890 badają A. Riegl, Bode, Lessing, Churchill, Strzygowski, Karabacek, Robinson i in.

Kobierzycki Stanisław, historyk polski, kasztelan gdański, potem wojewoda pomorski. † 1665; ogłosił: „De luxu romanorum commentarius“ (1628), „Historia Vladisława Poloniae et Sueciae Principis... usque ad excessum Sigismundi III“ (1655), „Obsido Clari montis Czesstochoviensis ab exercitu Suecorum“ (1659).

Koblerzyn, w. w pow. wielickim (krakowskie), zakład dla umysłowo chorych.

Koblencja (niem. Coblenz), gł. m. w prow. reńskiej w Prusiech; 57.000 mieszcz.; fabryki fortepianów, wyrób win musujących.

Kobold Hermann, astronom niemiecki, * 1858; profesor w Kiel; redaktor czasopisma astronomicznego pt.: „Astronomische Nachrichten“; badacz ruchów własnych gwiazd i wspólnych ich prądów; mniej więcej w tym samym czasie, co i Kapteyn, podał hipotezę o dwukierunkowości ruchu gwiazd; wyznaczył kierunek ruchu układu słonecznego.

Koboldy, w niemieckich podaniach ludowych nazwa złośliwych duchów górskich i domowych.

Kobryń, m. pow. (poleskie), nad rz. Muchawcem; 8.300 mieszcz.

Koburg (niem. Coburg), gł. m. rejencji K. w Bawarii; 24.000 mieszcz.; zamek z bogatymi zbiorami przyrodniczymi i historyczno-artystycznymi. Rejencja K. do 1920 r. samodzielne księstwo, ma 560 km² i 75.000 mieszcz.

Kobuz, ob. Falco communis.

Kobylagóra, w. w pow. ostrzeszowskim (pozn.); pokłady rudy żelaznej.

Kobylanka, 1) osada leśna w pow. biłgorajskim (lubelskie); 1 i 6 maja 1863 r. bitwy powstańców pod wodzą gen. A. Jeziorańskiego; 2) w. w pow. gorlickim (krakowskie); kopalnia nafty; 71 otworów wiertniczych.

Kobylany, w. w pow. krośnieńskim (lwowskie); kopalnia nafty.

Kobylański Piotr, prawnik polski, * 1822 w Warszawie; studja prawnicze w Petersburgu; obrońca senatu, prezes radykalnego Związku Narodowego tzw. „majowego“ (od 25 maja do połowy czerwca 1863 r.); twórca dekretu o trybunałach rewolucyjnych; aresztowany w 1864 r., skazany na katorgę, umarł w Uralu na Syberji.

Kobylenie, 1) drewno, pełne ostrych kolców, umieszczane w bramach dla utrudnienia wjazdu; 2) rodzaj przeszkód sztucznych, stosowanych w XVI i XVII w. w celach osłonięcia piechoty przed szarżami jazdy.

Kobyleni, ob. czosnek.

Kobylica, 1) przyrząd drewniany w kształcie konia, służący do gimnastyki; 2) belka na czterech nogach do podpierania pomostu.

Kobyłka, w. w pow. radziwiłłskim (warszawskie); kościół z r. 1740; bitwa w r. 1794 między wojskami polskimi i Rosjanami.

Kobza, instrument ludowy, złożony z piszczałek i miechów, służących do wprowadzania powietrza w piszczałki, przez co powstaje stały bas, tj. kwinta wtrzymana, podobnie jak w lirze. Również ukraiński instrument strunowy.

Koc, 1) rodzaj sieci z mat trzciniowych do obstawiania i łowienia ryb pod lodem; 2) to samo co pled.

Kocanki (Helichrysum), rodzaj roślin z rodz. złożonych (Compositae). K. piaskowe rosną w suchych lasach, zaroślach, na łąkach, zwłaszcza na glebie piaszczystej.

Kocel, książę słowiański (861—84), syn i następca wypędzonego ze Słowaczyny Pribiny; popierał szerzenie się chrześcijaństwa.

Koch Eric h, polityk niemiecki, * 1875; przywódca stronnictwa demokratycznego. W roku 1913 członek Izby panów. Od 1919 poseł do parlamentu; 1919—1921 min. spraw wewn. Rzeszy.

Koch Robert, bakterjolog niemiecki, * 1843, † 1910. Najświetniejsze prace K. przypadają na okres 1872—1880, kiedy był lekarzem okręgowym w Wollstein (wykrycie prątków węglik i cholery). W 1882 odkrył prątki gruźlicy. Od 1885 r. był profesorem, a od 1890 dyrektorem Instytutu Higieny w Berlinie; w r. 1905 przeprowadził badania nad śpiączką afrykańską. Ulepszył metody barwienia, stosowane w bakterjologii. W r. 1905 otrzymał nagrodę Nobla. Ob. Kocha prątki.

Koch Wilhelm, polityk i działacz społeczny niemiecki, * 1863; duży wpływ wywarł na prawodawstwo robotnicze w sprawach ochrony pracy, ubezpieczeń i innych; od 1912 prezes Państwowego Urzędu Ubezpieczeniowego.

Kocha prątki, prątki, powodujące gruźlicę, wykryte w 1882 przez bakterjologa niemieckiego Roberta Kocha; mają wygląd drobnych nieruchomych pałeczek, gram-dodatnich; przy

barwieniu nie odbarwiają się kwasem i alkoholem (kwasoodporne i alkoholoodporne); znajdują się w płwocinie, mocz, kale, rzadziej we krwi osób chorych na gruźlicę.

Kochanowski Andrzej, karmelita bosy; słynął z kazań pogrzebowych; † 1667 w Lublinie. Ogłosił szereg mów pogrzebowych.

Kochanowski Jan, najznakomitszy poeta polskiego Odrodzenia, * 1530 w Sycynie, † 1584 w Lublinie. W 1544 był zapisany w księgach Uniw. Krak. W 1551 wyjechał do Włoch, gdzie 1552 r. imatrykułował się w Padwie. Pisał w tym czasie wiersze łacińskie. W 1556 był w Paryżu. Na wieść o śmierci matki wrócił do kraju i otrzymał w spadku połowę Czarnolesia. Przebywał jako dworzanin na dworze Pirleja, gdzie zawiązał bliższe stosunki z biskupami Padnieńskim i Myszkowskim; w 1564 został dworzaniem królewskim. Brał udział w wyprawie Zygmunta Augusta przeciw Iwanowi Groźnemu. Około 1570 opuścił dwór królewski i osiadł na wsi. Z Stefanem Batorym i z Janem Zamoyskim pozostawał w bliższych stosunkach. Z godności mu ofiarowanych przyjął tylko urząd wojskiego. Trzy zasadnicze etapy życia: padewski, dworski i czarnoleski, zdecydowanie zaważyły na jego twórczości i jej trzech okresach. W okresie pierwszym pisał po łacinie. Powstały wówczas elegie i niektóre epigramaty łacińskie. W okresie dworskim napisał i wydał: „Pieśń o potopie“, „Szachy“, „Zgoda“, „Zuzanna“, „Satyr“, „Wróżki“, niektóre „Pieśni“ i „Fraszki“, „Carmen macaronicum“, „Muza“, „Dziwosłab“ i „Proporzec“. Najplodniejszy i na najwyższym poziomie był okres czarnoleski. Napisał wówczas i ogłosił: wiele „Fraszek“ i „Pieśni“, „Sobótka“, „Psalterz“, trag. „Odprawa posłów greckich“, „Orpheus Sarmaticus“, „Monomachia Parysowa“, „Dryas Zamechka“, „Treny“, „Jezda do Moskwy“, „Epinicjon“, „Epithalamon“, „Pieśni trzy“. Po śmierci jego wyszedł: „Nowy charakter polski z drukarni Łazarzowej y Orthographia polska“.

Kochanowski Jędrzej, brat Jana, tłumacz. Wydał: „Eneidę“ Wergiljusza.

Kochanowski Lucjan, grafik i rytownik polski, * 1870 w Warszawie. Kształcił się w Krakowie i Monachium. Wystawiał rysunki, akwaforty, gwasze i pastele.

Kochanowski Mateusz, poeta XVIII w. Ogłaszał utwory w stylu panegirycznym.

Kochanowski Michał, członek Rządu Tymczasowego 1831 r.; ziemianin z pod Grójca, wychowaniec korpusu kadetów; poseł sandomierski na Sejmie Wielkim, zastępca w Radzie Najwyższej Narodowej 1794 r., senator kasztelan Król. Kongresowego; † 1832 w Warszawie.

Kochanowski Mikołaj, brat Jana, tłumacz; napisał wierszem: „Rotuły“; † ok. 1584; w rękopisach pozostał przekład Plutarcha.

Kochanowski Piotr, syn Mikołaja, tłumacz i poeta. * 1566, † 1620. Kształcił się zagranicą. Przetłumaczył: „Goffred abo Jeruzalem wyzwolona“ Tassa i „Orland szalony“ Ariosta.

Kochanowski Roman, współczesny malarz polski, * 1856 w Krakowie, gdzie się początko-

wo kształcił. Mieszkał stale w Monachium, biorąc udział we wszystkich poważniejszych wystawach europejskich. Należy do wybitniejszych pejzażyistów polskich.

Kochanowski-Korwin Jan, historyk polski, * 1869; studia w Krakowie i Wrocławiu; w 1895 r. osiadł w Warszawie; prof. Uniw. Warszawskiego, prezes kapituły orderu „Polonia restituta“; ogłosił m. in.: „Kilka słów w sprawie teorii histor.-heraldycznej dra F. Piekosińskiego“, „Dzieje Akademii Zamoyskiej“ (1899—1900). „Szkice i drobiazgi historyczne“ (2 serie, 1904 do 1908), „Echa prawnie“ (1910), „Księgi sądowe brzesko-kujawskie 1418—1424“ (1905), „Kodeks dyplomatyczny Mazowsza“ (1919), „Polska w świetle psychiki własnej i obcej“.

Kochańówek, szpital dla umysłowo chorych pod Łodzią.

Kochańska-Sembrich Marcelina, śpiewaczka polska, * 1858; od 1877 zaczęła występować w operach; odbyła szereg podróży artystycznych po Europie i Ameryce.

Kochański Adam, jezuita, matematyk polski, * 1631 w Dobrzyniu nad Wisłą, † ok. 1695; wykładał matematykę we Florencji; był potem matematykiem i bibliotekarzem króla Jana III; podał przybliżone rozwiązanie kwadratury koła (Acta Eruditorum, 1685, str. 394—398).

Kochawina, w. w pow. żydaczowskim (stanisławowskie); kościół z cudownym obrazem Matki Boskiej; miejsce odpustowe.

Kocher, prawy dopływ Nekar; źródła w Jurze Szwabskiej; dług. 180 km.

Kocher, nazwa wielu narzędzi chirurgicznych, podanych przez Teodora Kochera. Najczęściej pod mianem tem rozumie się szczypczyki, używane do zaciskania naczyń krwionośnych podczas operacji chirurgicznych lub ginekologicznych.

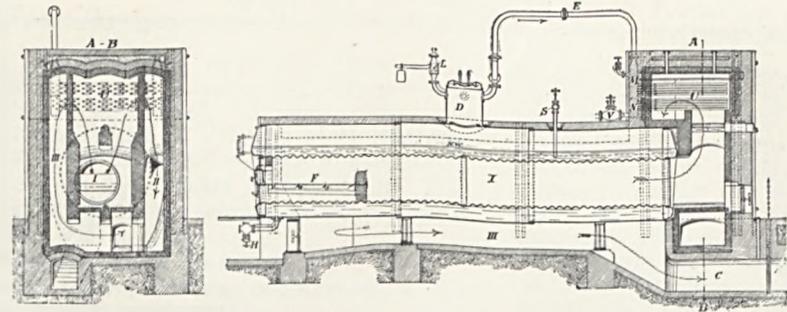
Kocher Theodor, chirurg szwajcarski, * 1841 w Bernie, † 1917; w 1872 prof. chirurgii w Bernie. W 1909 r. otrzymał nagrodę Nobla za epokowe prace nad fizjologią i patologią gruczolu tarczowego, rozpoczęte w 1883 r. Badania nad mechaniką złamań i zwichnięć, nad działaniem pocisków. Liczne nowe sposoby operacyjne w zakresie chirurgii stawów, żołądka, odbytnicy. Podał wiele nowych narzędzi operacyjnych. Ilość prac przekracza 130; najważniejsza: „Podręcznik chirurgii operacyjnej“ (tłumacz. polskie).

Kochi, ob. Koczi.

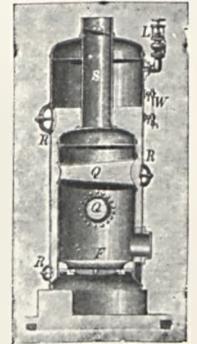
Kochinchina (franc. Cochinchine), kolonia franc. w Indochinach; 56.960 km², 3.798.304 mieszk. (Annamitów, Kambodżan, Chińczyków); uprawa ryżu, ryby, oleje rybne, bawełna, kopr.

Kochłowice lub **Kochlowice**, w. w pow. katowickim (Śląskie); kopalnie węgla.

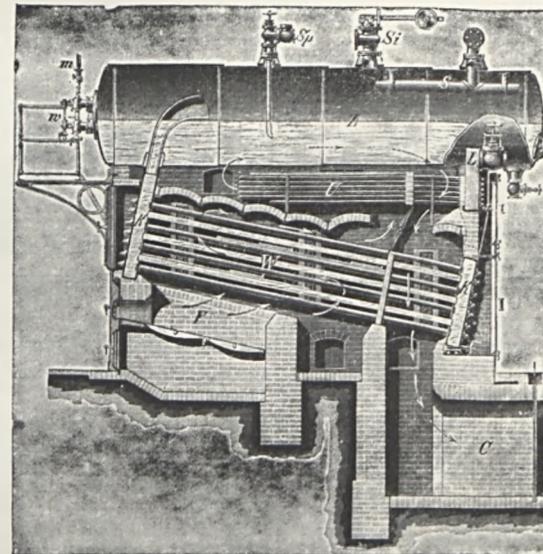
Kochowski Hieronim Wespazjan, poeta polski, autor fraszek, wierszy lirycznych, religijnych i annałów historycznych, * ok. 1633 w Gaju, † 1700 w Krakowie. Pisał po łacinie i po polsku. Brał udział w wyprawie wiedeńskiej. Najważniejsze z utworów pol.: „Niepróżnujące próżnowanie“, „Ogród Panień-

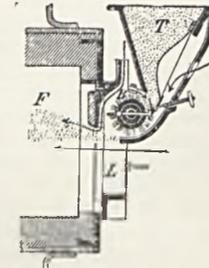
1. Kocioł jednoprzeniowy z przegrzewaczem (przekrój poprzeczny A-B i podłużny): I, II, III rura płomieniowa i 1, 2, 3 kanały ogniowe; F palenisko, NW normalny stan wody, D zbiornik pary, z którego para idzie przez E i M do przegrzewacza U i stąd przez N do wentyla V; L kłapa bezpieczeństwa, S wentyl samo-czynny, H kurek odpływowy, C wylot spalinowy.

2. Kocioł o rurach poprzecznych; F palenisko, Q rury poprzeczne, S komin, L przewód parowy, W rurka wodostkazowa, R otwory do czyszczenia.

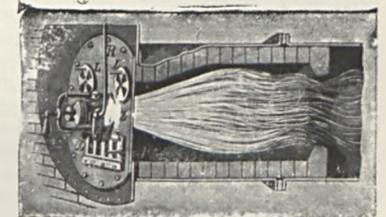
3. Kocioł oplotkowy z przegrzewaczem; A palenisko, W rury wodne (oplotki), K komory wodne, Z kocioł wałcowaty, S zbiornik pary, U przegrzewacz, L przewód parowy, Sp wentyl samoczynny, Si kłapa bezpieczeństwa, W rurka wodostkazowa z manometrem m, C kanał kominowy.

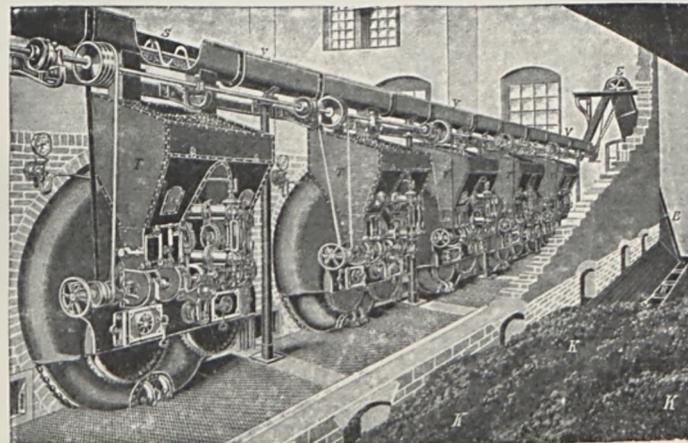
4. Palenisko dla młotu węglowego; T lej doprowadzający młot węglowy, B szczotki obrotowe, P palenisko, L zasawa powietrzna.

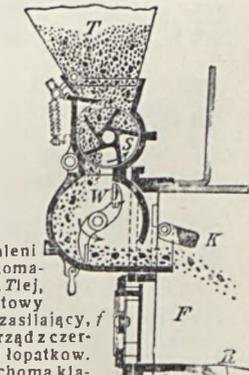
5a. Rozpryskiwacz z chodem śrubowym, nającym ruch obrotowy strumienia cieczy, która się, dzięki temu, rozpryskuje w postaci stożka.

5. Rozpylacz dla ciał palnych ciekłych; R rura dopływowa, Z rozpylacz z rozpryskiwaczem (Fig. 5a), L zasawa powietrzna.

6. Paleniska automatyczne; węgiel K, który dzięki śrubie transportowej, dochodzi przez rynnę E do elewatora E, skąd przez rynnę rozdzielczą V przy pomocy śruby transportowej S dostaje się do lejów T; droga dalsza Fig. 7.

7. Palenisko automatyczne. T lej, S obrotowy wałek zasilaający, f W przyrząd z czerpakiem lopatkow. w, K ruchoma kłapa rozdzielcza, P palenisko z rusztem R, f drzwiczki paleniskowe.

ski", „Dzieło Boskie albo Pieśni Wiednia wybawionego“, a z utworów łac.: „Hypomnema Reginarum Poloniae“, „Commentarius belli adversum Turcas ad Viennam et in Hungaria“ i „Annalium Poloniae“ — trzy klimaktery.

Kocie lub Trzebnickie (góry), niem. Katzbachgebirge, pasmo wzgórz na Śląsku środk. (Prusy), 245 m. wys.

Kocie oko, ob. k w a r c.

Kocie srebro, drobne, połyskujące w piaskach blaszki moskowitzu.

Koclewie, nazwa, nadawana niekiedy części woj. pomorskiego, obejmującej pow. starogardzki, tczewski i gniewski, zamieszkałej przez lud, używający gwary polsko-pomorskiej z charakterystycznymi właściwościami wymowy; od ptn.-zach. Koclewiacy stykają się z Kaszubami, od pld. z Borowiakami z puszczy tucholskiej.

Kocioł Papina, naczynie żelazne o grubych ściankach, opatrzone klapą bezpieczeństwa. K. Papina napełnia się wodą i ogrzewa od spodu. Odpowiednie obciążenie klapy bezpieczeństwa zwiększa ciśnienie pary wodnej w kotle i podwyższa w ten sposób temperaturę wrzenia wody powyżej 100° C.

Kocioł parowy, instalacja do wytwarzania pary wodnej o ciśnieniu wyższym niż atmosferyczne, która jest czynnikiem pracującym w maszynach i turbinach parowych. Działanie k. p. jest następujące: w palenisku spala się opał i powstają gazy gorące cz. spaliny, oddające ciepło wodzie w parniku (kotle). Górna część kotła jest wypełniona parą, dolna wodą. Para z kotła przechodzi do k o l p a k a, gdzie się osusza i skąd jest odprowadzana. Spaliny po oddaniu ciepła wodzie dążą do przewodu kominowego i do komina. Prócz tego k. może posiadać przegrzewacz dla otrzymywania pary przegrzanej i podgrzewacz wody doprowadzanej do k., których zastosowanie zwiększa sprawność techniczną całej instalacji. Z energii dostarczonej do k. w postaci opału, część otrzymujemy w formie użytecznej i używamy na odparowanie wody (i ew. na przegrzanie pary i podgrzanie wody), reszta zaś ciepła zostaje stracona (strata paleniskowa, ochłodzenie kotła, strata kominowa). Stosunek ilości ciepła, doprowadzonego do pary, do ciepła zużytego, zwany współczynnikiem sprawności k., jest miarą jego sprawności i wynosi od 40—75%. Niezbędną częścią k. p. jest jego uzbrojenie (armatura). Tu należą: wodowskazy, wskazujące poziom wody w kotle, manometr, zawory (cz. wentyle lub klapy) bezpieczeństwa itp. Powierzchnia ogrzewalna, tj. omywana przez spaliny, charakteryzuje wielkość k. Powierzchnia ta powinna być duża w stosunku do powierzchni zewnętrznej i znaczna jej część powinna znajdować się wprost nad paleniskiem, gdyż ogrzewanie odbywa się również przez promieniowanie paleniska. Palenisko musi posiadać dużą powierzchnię przewiewu, aby spalanie było możliwie zupełne i odbywało się z najmniejszym nad-

miarem powietrza. Paleniska bywają obsługiwane ręcznie lub mechanicznie (automatycznie) zapomocą rozsypywania lub posuwania węgla; pozatem istnieją specjalne paleniska dla paliw ciekłych lub gazowych. Dla palenia konieczny jest dostateczny ciąg: naturalny, otrzymywany dzięki wysokim kominom, lub sztuczny, zapomocą wentylatorów i dmuchawek. Ze względu na wysokie ciśnienia, jakie się obecnie stosuje (robiono próby do 100 atm.), wszelkie połączenia w k. p. muszą być bardzo wytrzymałe. Ustroje kotłów k. walcowe (walce ogrzewane zewnątrz przez spaliny); z nich najczęściej dziś używany jest k. wielowalcowy (buljerowy, bateryjny). K. płomienno-rurowe, czyli płomienicowe: rury płomienne w których znajdują się paleniska, przebiegają wewnątrz kotła i otoczone są wodą; są to k. proste i obsługa ich jest łatwa; dla zwiększenia powierzchni ogrzewalnej i ogrzania wody daje się rury poprzeczne, wypełnione całkowicie wodą. Do większych ciśnień (elektrownie) stosuje się k. wodno-rurkowe (opłomkowe) ze skrzyniami wodnymi lub bez nich; woda rozdzielona jest na szereg rurek, omywanych przez spaliny. Do k. płomienno-rurkowych (płomieniówkowych) należą k. lokomobilowe stałe i przewoźne, parowozowe i statkowe, różniące się między sobą konstrukcją, lecz oparte wszystkie na zasadzie ogrzewania wody zapomocą całego szeregu rurek, przez które przechodzą spaliny; mamy tu dużą powierzchnię ogrzewalną, lecz słabe krążenie wody, gdyż nagrzewa się ona równomiernie. Pozatem istnieją k. kombinowane (np. k. Tischbeina — połączenie płomienno-rurkowego z płomienno-rurkowym), k. stojące (do celów drugorzędnych) i in.

Kocłpiński Antoni, kompozytor i wydawca muzyczny, * 1816, † 1866 w Kamieńcu Podolskim; napisał wiele utworów na fortepian i do śpiewu; wydał: „Polki“, „Mazury“, „Pieśni, dumki i szumki ruskaho naroda na Podoli, Ukraini i w Małorosji“ (1861—62) i in.

Kociuba, narzędzie drewniane do wygarniania węgla z pieca chlebowego.

Kock, m. w pow. łukowskim (lubelskie), nad rz. Wieprzem, 4.000 mieszk.; pałac z XVIII wieku.

Kock Paul de, pisarz francuski, * 1794, † 1871. Autor niezwykle w swoim czasie poczytnych powieści: „Georgette“, „Gustave“ i in.

Kocor Karol August, kompozytor łużycki, * 1822, † 1905; propagator pieśni ludowej łużyckiej.

Kocyłowski Józefat ks., biskup greckokatolicki przemyski, * 1876; prekonizowany na biskupa 1917 r.

Kocz, powóz półkryty.

Koczalski Raul, pianista i kompozytor polski, * 1885 w Warszawie; studja we Lwowie; koncertuje w Europie i Ameryce; napisał większy utwór na chór, sola i orkiestrę pt.: „Bolesław Śmiały“, operę „Rajmond“ oraz wiele utworów fortepianowych.

Koczarga, licha strzelba.

Koczi (ang. Kochi), m. port. na wyspie Sikok (Japonia); 49.400 mieszk.

Koczln (ang. Cochln), m. portowe w Indjach, na wybrzeżu Malabarskim, stol. państwa holdowniczego K.; ok. 18.000 mieszk.; budowa statków, wywóz korzeni i kawy.

Koczorowski Stanisław, krytyk literacki, * 1888 w Warszawie. Studja uniwersyteckie we Lwowie, Krakowie i Paryżu. Wydał: „Dante w Polsce”, „Coup d'oeil sur l'histoire de la bibliographie en Pologne”.

Koczorowski Walenty, lekarz polski. † 1878 w Piotrkowie. Cały swój majątek przekazał na stypendja i nagrody za prace naukowe.

Kodagu, ob. Kurg.

Kodak, nazwa specjalnego typu aparatów fotograficznych, wprowadzonych przez londyńską firmę Eastman Company.

Kodelna, metylowy eter morfiny, $C_{18}H_{21}O_3N$, związek organiczny, ciało stałe; znajduje się w opium (ok. 0,3%). Ma duże zastosowanie przy chorobach płucnych; działa narkotycznie słabiej niż morfina.

Kodeks (łac. codex), systematyczny zbiór przepisów, odnoszących się do całego prawa lub pewnej jego gałęzi, np. kodeks cywilny, karny, prawa kanonicznego, administracyjnego, handlowego. Dawne kodeksy, ob. codex.

Kodeń, m-ko w pow. białskim (lubelskie), nad rz. Bugiem, 2.000 mieszk.; dawny zamek Sapiechów z XVI w.

Kodjal, ob. Mangalur.

Kodisowa Józefa z Krzyżanowskich, filozofka polska, * 1865 w gub. mińskiej; studja filozoficzne w Genewie i Zurychu; mieszkała przez lat kilka w Stanach Zjednoczonych potem na Litwie; zwolenniczka kierunku empirjokrytycznego w filozofii; ogłosiła szereg prac w języku niemieckim i polskim, m. in.: „Zadania biologiczne psychologii” (1898), „Energetyka” (1900), „Empirjokrytycyzm” (1901), „Studja filozoficzne” (1903), „Kwestja rodziny” (1910).

Kodok, dawn. Faszoda, osada w Sudanie anglo-egipskim, ważny punkt strategiczny.

Kodor, rz. na Kaukazie, wpadająca do m. Czarnego, 180 km.

Kodros, mityczny król ateński, który przez swą śmierć ofiarną uratował miasto od najeźdu doryckiego.

Kodycył (łac. codicillus), w dawnym prawie rzymskim pismo spadkodawcy do sukcesora, w którym pierwszy zmieniał częściowo rozporządzenia ostatniej woli, zawarte w formalnie sporządzonym testamencie, apelując do dobrej woli dziedzica, aby on te nowe rozporządzenia po jego śmierci wykonał. Początkowo k. nie miał żadnego znaczenia prawnego, z biegiem czasu jednak stał się formą aktu rozporządzenia na wypadek śmierci, nie zawierającego jednak postanowienia, dotyczącego się ustanowienia dziedzica, czem się różni od testamentu. K. dzieli się na testamentowe, tj. dołączone do testamentu, i zwykłe k., zwrócone do dziedzica ab intestato. Większość prawodawstw współczesnych nie zna zupełnie k. We-

ług prawa francuskiego testament może być zmieniony lub odwołany tylko przez inny testament, względnie przez akt równoznaczny. Ob. testament.

Kodyfikacja, praca ustawodawcza, mająca na celu uporządkowanie całego ustawodawstwa, względnie pewnego działu praw danego państwa. Wynikiem tej pracy jest wydanie kodeksu. Od kodyfikacji należy odróżnić inkorporację prawa, która jest tylko zbiorem obowiązującego prawa, bez jego systematyzacji. Najtrudniejsza do przeprowadzenia jest kodyfikacja prawa cywilnego. O kodyfikacji prawa międzynarodowego, ob. prawo międzynarodowe. Z ważniejszych kodyfikacji pr. prywatnego należy prawo dwunastu tablic — (ob. lex duodecim tabularum), kodyfikację Justyniańską (ob. Justyniański kodeks), pruskie prawo krajowe z 1794 (Allgemeines Landrecht für preus. Staaten), kodeks Napoleona (ob. Napoleona kodeks), ustawę cywilną austriacką z 1811 roku (Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch), dotychczas obowiązującą na terenie b. zab. austr. Kodeks cywilny Niemiecki Bürgerliches Gesetzbuch (w skr. B. G. B.), obowiązuje od 1900 r., za twórcę jego uważać można prof. Windscheida. Kodeks cywilny szwajcarski z 1907 r. i szwajc. prawo obligacyjne z 1911 r. są najnowszymi pomnikami ustawodawstwa cywilnego, autorem ich jest prof. Eug. Huber. O kodyfikacji w dawnej Polsce ob. prawo polskie, o kodyfikacji w Rosji — prawo rosyjskie. Anglia nie posiada kodeksu cywilnego, głównym źródłem prawa prywatnego jest zwyczaj i praktyka sądowa (common law). Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę, ustawa z dn. 6. VI. 1919 r. (Dz. Pr. Nr. 44 poz. 415) powołała do życia Komisję Kodyfikacyjną, celem opracowania jednolitych dla całego Państwa Polskiego kodeksów: cywilnego i karnego oraz opracowania innych ustaw. Na czele komisji stoi Prezydent Kom. Kodyf., którym jest prof. Ksaw. Fierich z Krakowa. Komisja dotychczas opracowała: prawo wekslowe i czekowe (obowiązujące od 1. I. 1925 r.), prawo autorskie (od 1926 r.) oraz prawo międzydzielnicowe i międzynarodowe prawo prywatne (od 1926 r.).

Kodyma, pr. dopływ Bohu, dług. 154 km.

Koebke Christian Skjellerup, malarz i rytownik duński, * 1810 w Kopenhadze, † 1848 tamże. Z dzieł: „Stary marynarz” (gal. w Kopenhadze), „Poranek na Capri” (1844, Frederiksberg), dekoracje (freski) w muzeum Thorwaldsena (1846).

Koedukacja (łac. cum — razem, educatio — wychowanie), wspólne wychowywanie i nauczanie dzieci i młodzieży obojga płci; k. zdobyła sobie w w. XX prawo obywatelstwa w szkolnictwie Europy i Ameryki. Zagadnienie k. zostało rozstrzygnięte praktycznie w sensie dodatnim w szkolnictwie elementarnym i wyższym (uniwersyteckim), najwięcej ma przeciwników w zastosowaniu do szkolnictwa średniego. W szkolnictwie średnim największym wzięciem cieszy się k. w Szkocji i Stanach Zjedn. Am. Płn., gdzie daje dobre wyni-

ki. W Polsce w r. 1921—22 liczba średnich szkół koedukacyjnych wynosiła ok. 30%.

Koficjent, ob. spółczynnik.

Koercytywna siła, własność metalu namagnowanego do zatrzymywania magnetyzmu po ustaniu działania magnetyzującego. Żelazo miękkie nie posiada prawie wcale siły k., stal posiada ją w znacznym stopniu. Ob. histereza.

Koerner Edward, czeski adwokat i polityk, * 1863; poseł do parlamentu wiedeńskiego, obrońca dra K. Kramarza w procesie o zdradę stanu w czasie wojny światowej; obecnie prezydent najwyższego urzędu kontrolnego.

Kofeina (teina), trójmetyloksantyna, $C_8H_{10}O_2N_4$, związek organiczny; bezbarwne kryształki o smaku gorzkim; temp. topn. 236°; rozpuszcza się w wodzie i alkoholu; znajduje się w kawie (ok. 1%) i herbacie (3—6%).

Kofu, m. na wyspie Hondo (Japonia); 56.300 mieszk.; przedalnie jedwabiu.

Kognacja (łac. cognatio), pokrewieństwo oparte na związku krwi, tj. pochodzeniu od wspólnego przodka. Przeciwieństwem tak pojętej rodziny jest familia rzymska, oparta na podporządkowaniu władzy pater familias, tj. na zasadzie agnacji (agnatio). Z rodziny w tym znaczeniu występowała córka po wyjściu za mąż, jak i syn w razie emancypacji. Natomiast przeciwnie, kto został usynowiony, nawet gdyby nie był krewny, stawał się członkiem rodziny agnackiej.

Kognowicki Kazimierz, pisarz historyczny polski, * ok. 1752 na Litwie; ksiądz i kaznodzieja w Grodnie, później jezuita, † 1825 w Przeworsku; ogłosił m. in.: „Życie Sapiechów i listy od monarchów, ksiąząt i różnych panujących do tychże pisane” (3 t., 1790—92).

Kogutek (kur, kuras, kuraczek, kokotek), obrzęd ludowy, odprawiany przez parobków w okresie wielkanocnym lub w ostatki zapust, a posiadający znamiona święta wiosennego.

Koh lub Kuh, wyraz perski = góra.

Kohat, m. okreg. w prow. Pendżab (Indje bryt.), 28.000 mieszk.

Koherencja fal, własność dwóch ciągów fal, polegająca na tem, że mają one równe amplitudy, jednakowe kierunki drgań i odpowiadające sobie fazy.

Koherer, najdawniejszy typ detektora fal elektromagnetycznych, używanego przy radiotelegrafii, wynaleziony przez Branly'ego w 1890 roku. Składa się z rurki szklanej, zamkniętej z obu stron elektrodami metalowymi i zawierającej opiłki metalowe. K. włącza się w obwód elektryczny stacji odbiorczej, zawierający przyrząd zapisujący i baterję galwaniczną. W warunkach zwykłych k. jest nieprzewodnikiem prądu elektrycznego, ale trafiony przez fale elektromagnetyczne, staje się przewodnikiem i w ten sposób zamyka obwód stacji odbiorczej. Przez wstrząśnienie mechaniczne k. staje się znowu nieprzewodnikiem. Dziś k. ustąpiły miejsca innym detektorom, umożliwiającym słuchowe (a nie zapisujące) łowienie depesz. Popow w 1895 zastosował k. do

zapisywania wyładowań elektrycznych w atmosferze, łącząc go z piorunochronem.

Kohezja, ob. spójność.

Koh-i-Baba, łańcuch górski między Afganistanem i Turkiestanem, do 5.486 m. wys.

Koh-i-Dena, najwyższy szczyt gór Zagros (Persja), 5.180 m. wys.

Koh-i-Hasar, najwyższy szczyt gór Koh-i-Rud (Persja), 4.020 m. wys.

Koh-i-Rud, góry w Persji, do 4.020 m. wys.; kopalnie miedzi, ołowiu i rudy żelaznej.

Kohistan, nazwa perska kilku krajów górzystych na płn. od gór Hindukusz oraz w prow. Sind Indji bryt.

Koh-i-Taftan, szczyt wulkaniczny w Persji, 3.800 m. wys.

Kohl Horst, historyk niemiecki, * 1855, † 1917; autor szeregu prac dotyczących polityki i działalności Bismarcka.

Kohl Johann Georg, geograf niemiecki, * 1808, † 1878; podróżnik po Am. Płn., autor szeregu opisów podróży po Am. Płn., oraz dzieł geograficznych, m. in. z zakresu historii geografii i odkryć.

Kohler Joseph, prawnik niemiecki, * 1849, † 1919; w 1878 prof. w Würzburgu, 1888 w Berlinie; ogłosił: „Studien aus dem Strafrecht” (6 t., 1890—97), „Hammurabis Gesetz” (5 t., 1904—10), „Lehrbuch des bürgerlichen Rechts” (3 t., 1904—15) i w. in.

Kohlrausch Friedrich, fizyko-chemik niem., * 1840 w Getyndze, † 1910. Pracował głównie nad prądami elektrycznymi, specjalnie nad przewodnictwem elektrycznym cieczy. Jego „Leitfaden der praktischen Physik” stanowią najlepszy podręcznik przy wykonywaniu ćwiczeń praktycznych z fizyki.

Kohn Albin, archeolog i etnolog polski, * 1826 w Bydgoszczy; od 1856 w Warszawie, współpracownik „Gazety Warszawskiej”; za udział w ruchu 1863 r. zesłany na Sybir, po powrocie do kraju osiadł w Poznaniu i ogłosił szereg prac w języku niemieckim: „Sibirien und das Amurgebiet” (1876), „Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im östlich. Europa” (2 t. i in.; † 1879).

Kohn Tobiasz, lekarz polski z XVII w., syn lekarza i matematyka Mojżesza z Narola w woj. łódzkiej, * 1655 w Metz, † 1729 w Jeruzolimie; w 8-ym roku życia przeniósł się do Polski; studja medyczne w Frankfurcie nad Odrą, doktorat w Padwie. Po długoletniej praktyce w Polsce przeniósł się do Konstancy-nopola, gdzie został nadwornym lekarzem sultana Achmeda III. Wydał encyklopedję medycyny pt. Maase Tobia (Praca Tobiasza).

Kohorta, ob. cohors.

Koi koin (ludzie), nazwa, którą nadają sobie Hotentoci.

Koimbatur (ang. Coimbatore), m. okregowe w prezydencji madraskiej (Indje bryt.), 47.000 mieszk.; kolegium rolnicze.

Koine (greck.), język grecki, który rozwinął się od czasów Aleksandra Wielkiego z dialektu attyckiego. Tym językiem pospolitym napisane są n. p. księgi Nowego Testamentu.

Kojalowicz Michaił, historyk rosyjski, * 1828, † 1891; prof. akad. duchownej w Petersburgu, autor dzieła o Unii Lubelskiej 1569 roku i innych prac z historii Litwy, pisanych w duchu słowianofilskim.

Kojalowicz-Wijuk Kazimierz ks., kaznodzieja i tłumacz Tacyta, * 1617, † 1674; prof. i rektor Akademii wileńskiej; wstąpił się jako kaznodzieja, w końcu rektor kolegium Jezuitów w Połocku; ogłosił podręcznik „Institutionum rhetoricarum pars prima” (1645); później znacznie wydano „Kaja Korneliusza Tacyta kronika od zejścia cesarza Augusta, przekładania Kaz. Kojalowicza” (1803).

Kojalowicz-Wijuk Wojciech, jezuita, historyk polski, * 1609, † 1677; autor historii Litwy (1650 i 1669), dzieła o wojnach kozackich 1648—49 i in.

Kojarzenie, termin używany w psychologii, oznaczający łączność, powiązanie dwóch lub więcej jakichkolwiek procesów lub treści psychicznych, występujących w świadomości bądź jednocześnie, bądź też w szybkim po sobie następstwie. Zespół tak skojarzonych ze sobą procesów tworzy bardziej lub mniej zwartą całość, wskutek czego, gdy później wystąpi w świadomości jeden z nich, ma on tendencję do pociągania za sobą reszty procesów, z którymi był poprzednio skojarzony. Samo ponowne występowanie w świadomości procesów wskutek dawnego skojarzenia, nosi nazwę **odtwarzania** (reprodukcji). Odtwarzanie jest więc uwarunkowane skojarzeniem. Mechanizm skojarzeniowy jest podstawą zarówno przypominania ubiegłych zdarzeń, jak też i wykonywania złożonych ruchów, nabywania wprawy, przyzwyczajajeń, uczenia się na pamięć itp. Np. szereg ruchów, wykonywanych kolejno przez pianistę, kojarzy się ze sobą, utrwała przez częste powtarzanie i wreszcie pozwala na błęgie i swobodne odegranie utworu z pamięci. Widok znajomego przypomina, dzięki uprzednim skojarzeniom, jego nazwisko, albo okoliczność, w jakiej go spotkaliśmy itp. Niektórzy psychologowie mieszają pojęcie skojarzenia z pojęciem odtwarzania, wskutek czego formułują cztery tzw. prawa skojarzenia, a mianowicie: 1) prawo skojarzenia przez związek w przestrzeni (widok znajomego przypomina mi miejsce, w którym go widziałem), 2) pr. sk. przez związek w czasie (początek melodii przypomina jej dalszy ciąg), 3) pr. sk. przez podobieństwo (fotografia przypomina oryginał) i 4) pr. sk. przez kontrast (góry przypominają doliny, życie — śmierć). Nowsza psychologia sprowadza prawo związku w przestrzeni i prawo kontrastu do prawa związku w czasie, a tzw. prawa podobieństwa nie uważa za prawo kojarzenia, lecz za prawo odtwarzania. Wielką załugę sformułowania teorii kojarzeń mają szczególnie filozofowie angielscy John Locke, Dawid Hume oraz James Mill. W czasach nowszych przyczynili się do rozwinięcia nauki o skojarzeniach: Ebbinghaus, G. E. Müller i in.

Kojdanów, m-ko w pow. mińskim na Białorusi sowieckiej, nad rz. Niecieszką, 3.800

mieszk.; kościół rz.-kat. z XV w., starożytny zbiór kalwiński.

Kojec, klatka na drób; przegroda w stajni, w oborze.

Kojec albo **kaponiera**, w fortyfikacji schron lub ganek, zabezpieczony przed pociskami, stanowiący odrębne dzieło fortyfikacyjne, a służący do obrony rowu forttecznego (fosy), lub też jako bezpieczna komunikacja z wysuniętymi naprzód działami.

Kojsiewicz Ferdynand, prawnik polski, * 1801, † 1874; prof. umiejętności politycznych i prawa kanonicznego na uniwersytecie Jagiellońskim, sekretarz Tow. Naukowego krakowskiego; wydał 4-tomową korespondencję Kollataja z Czackim (1844).

Kojwa, l. dopływ rz. Czusowej w górach Uralskich, 160 km.; w dorzeczu kopalnie złota i rudy żelaznej.

Kok, najpospolitszy gatunek gołębi z jaskrawymi piórami.

Kokaina, związek organiczny, C₁₇H₂₁O₄N, bezbarwne kryształki; temp. topn. 98°; rozpuszcza się w alkoholu i eterze, w wodzie trudno. Należy do grupy alkaloidów o skondensowanych pierścieniach pirolidynowym i piperidynowym; znajduje się w liściach rośliny Erytroxylon Coca. Ma zastosowanie przy wywoływaniu przemijającego miejscowego znieczulenia; silna trucizna.

Kokanada (ang. Cocanada), m. w prow. madraskiej (Indje bryt.), w delcie rz. Godawari, 54.100 mieszk.; handel bawełna, cukrem i ryżem.

Kokand (Kokan lub Chokand), m. pow. w obwodzie fergańskim, rep. Turkiestańskiej (Rosja środk.-azjatycka); 119.000 mieszk.; handel bawełna.

Kokenhuza (lot. Koknese), w. w pow. ryskim (Łotwa); ruiny zamku z XIII w.; zwycięstwo wojsk polskich pod wodzą Radziwiłła i Chodkiewicza nad Szwedami.

Koklusz albo **krztusiec** (pertussis), choroba zakaźna, występująca przeważnie u dzieci; zaczyna się od zwykłego nieżyty górnych dróg oddechowych (kaszel); po 2—3 tygodniowym trwaniu nieżyty zaczyna się właściwy okres: kaszel napadowy, męczący, przypominający pianie, występujący równocześnie ze znacznym ślinotokiem, wymiotami, zasinieniem twarzy. Powikłania: zapalenie płuc lub szerzenie się istniejącej wcześniej gruźlicy. K. jest chorobą zaraźliwą; wywołują ją prątki, wykryte przez bakterjologa francuskiego Bordet'a.

Kokolit, minerał, ziarniste skupienia białego lub jasnozielonego diopsydu.

Kokomo, m. w stanie Indiana (St. Zj. Am. Płn.); 30.000 mieszk.

Kokon, przedza, którą owija się poczwarka owadów, przechodzących przez przeobrażenia zupełne.

Kokornak, ob. Aristolochia.

Kokorycz, ob. Corydalis.

Kokos, orzech kokosowy, ob. Cocos nucifera

Kokoschka Oskar, malarz i poeta niemiecki, * 1886; od 1919 prof. akademii sztuk pięknych w Dreźnie. Przedstawiciel kierunku ekspresjonistycznego. Obrazy i rysunki w muzeach Wiednia, Berlina, Monachium, Kolonii i Dreźnie. Napisał: „Die träumenden Knaben”; sztuki dramat.: „Der brennende Dornbusch”, „Hlob” i in.

Kokosowe (wyspy), ob. Keeling Islands.

Kokosowe włókno, włókno, obrastające skorupę orzecha kok.; przesortowane według grubości służy do wyścienia mebli, do wyrobu dywanów (z domieszką wełny), do wyrobów powroźniczych, szczotek itp.

Kokosza wojna, ironiczna nazwa rokoszu szlachty pod Lwowem w 1537, w czasie wyprawy mołdawskiej, wybuchłego skutkiem niezadowolenia szlachty z intryg Bony, oraz przekraczania ustaw przez dwór królewski. Żądania szlachty („egzekucji praw”) częściowo spełniono na sejmie w 1538.

Kokoszka wodna, ob. Gallinula chloropus.

Kokoszki, w. w pow. kartuskim (woj. pomorskie); st. kol. węzłowa.

Kokoszki, bogate ubranie głowy kobiet rosyjskich.

Kokowcew Władimir, rosyjski mąż stanu, * 1847; w 1905 minister finansów, od kwietnia 1906 ponownie minister finansów w gabinetach Goremykina i Stołypina.

Koks, produkt prażenia tłustych gatunków węgla kamiennego bez dostępu powietrza w specjalnych piecach. K. ma kolor czarny z odcieniem szarym, jest porowaty, dźwięk posłada metaliczny. Ciepła wlaśc. 1,2—1,9, wydajność ciepła 6.600 do 8.100 kaloryj, zawartość węgla 84—92%. Używa się głównie do wielkich pieców hutniczych, w kuźniach, cukrowniach itp.

Kokoak, rz. w Kanadzie, uchodząca do zat. Hudsonskiej, 650 km.

Koksu, l. dopływ rz. Karatał w Turkiestanie, 215 km.

Koksun, l. dopływ rz. Katuni w dorz. Obi (Syberja), 150 km.

Kokular Aleksander, malarz historyczny i portrecista polski, * 1793, † 1846; kształcił się w Wiedniu, a następnie w Rzymie i Paryżu. Po 1832 założył w Warszawie szkołę malarską, potem został profesorem w warsz. Szkole Sztuk Pięknych. Ważniejsze prace: „Edyp i Antygona”, „Śmierć Priama”, „Ślub Jadwigi z Jagiellą” itd.

Kokura, m. port. na płn. wybrz. wyspy Kinszin (Japonja); 30.000 mieszk.

Kola, ob. Kolski półwysp.

Kolacjonowanie (łac.), porównywanie, sprawdzanie.

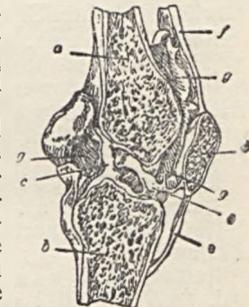
Kolada, bóstwo pogańskie na Rusi.

Kolaja Maksymilian, pedagog i pisarz czeński, * 1883; prof. Szkoły Przem. w Bernie mor. Opracował dział literatury polskiej w „B. Kościho mały Słownik naučný”.

Kolanina, ob. Cola acuminata.

Kolankowski Ludwik, historyk i polityk. * 1882 w Nadwornie; studja na Uniw. Lwowskim; bibliotekarz Bibl. Jagiellońskiej; 1918 szef Wydziału Wschodniego w Min. Spraw Zagranicznych, 1919 dyrektor departamentu litewsko-białoruskiego, potem generalny komisarz Ziem Wschodnich; w r. 1919 zajmował się organizacją Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie; docent historii Europy Wschodniej na Uniwersytecie Jagiellońskim; ogłosił prace: „Elekcja Zygmunta Augusta” (1905), „Kościół a cerkiew w Galicji Wschodniej” (1907), „Zygmunt August, wielki książę Litwy” (1913), „Dzieje chanatu krymskich Girejów w XV i XVI w.” (1917) i in.

Kolano, staw kolonowy (genus, articulatio genus), staw między dolną nasadą kości udowej a kością goleniową (ob. kończyny); w skład stawu k. wchodzi prócz tego spłaszczona pięciokątna kość, zwana rzepką (patella). K-y odruch, wyprostowanie podudzia przy uderzeniu w ścięgno, znajdujące się powyżej rzepki. Brak odruchu k-ego (objaw Westphala) zdarza się przy wadzie rdzenia (tabes), porażeniach mięśniowych, zapaleniach nerwów kończyny dolnej.

Kolano; a kość udowa; b kość goleniowa; c więzadło pomiędzy kością udową a goleniową; d rzepka; e więzadło rzepkowe; f ścięgno; g uchylki torebki stawowej.

Kolanowski Szczepan, jeden z młodszej generacji polsko-amerykańskich działaczy; wychowany w Ameryce; pracował w „Dzienniku Chicagowskim” i w „Nowinach” w Milwaukee. Powróciwszy do Chicago, zapoczątkował tzw. „Szkoły Obywatelskie”, których cały szereg założył i prowadził.

Kolapur lub **Kolhapur**, stol. państwa holdowniczego tejsze nazwy w prow. bombajskiej (Indje bryt. pd.); 54.400 mieszk.

Kolar, m. w państwie holdow. Majsur (Indje bryt. pd.); najbogatsze kopalnie złota; 13.000 mieszk.

Kolár 1) Franciszek, aktor czeński ze słynnej plejady Teatru Tymczasowego i pierwszej epoki Teatru Narodowego, * 1830, † 1895; dyskretny odtwórca ról komicznych, wybitny reżyser i znakomity artysta-malarz, ceniony głównie jako ilustrator i karykaturzysta; 2) Józef Jerzy, znakomity aktor z pierwszej epoki rozwoju teatru czeńskiego (przed wybudowaniem Teatru Narodowego), * 1812, † 1896; reżyser o wykształceniu europejskim, wybitny dramaturg i powieściopisarz.

Kolarjowie, najstarszy odłam autochtonów Indyj, zamieszkujący góry pomiędzy Goo i Delhi.

Kolator, nazwa fundatorów kościołów lub klasztorów i ich potomków, którzy z tego tytułu mieli prawo przedstawiania kandydatów do pewnych beneficjów.

Kolb Annette, powieściopisarka niemiecka, * 1875; napisała: „Das Exemplar“, „Wege und Umwege“, „Zarastro“ i in.

Kolb Georg Friedrich, demokratyczny publicysta i polityk niemiecki, * 1808, † 1884. W 1848 r. poseł do parlamentu. Zwolennik idei federacyjnej; główne dzieło: „Handbuch der vergleichenden Statistik“.

Kolba, 1) ustrzeby części łoża drewnianego, służąca do oparcia o ramię; 2) naczynie szklane, używane przy destylacji, gotowaniu cieczy itd.

Kolbe Hermann, chemik niemiecki, * 1818, † 1884. Od r. 1842 asystent Bunsena, od 1852 profesor w Marburgu. Wydał m. in. „Ausführliches Lehrbuch d. organischen Chemie“.

Kolbe Tomasz, partyzant z 1863 r., * 1828 w Płocku; po 1848 r. na emigracji; w powstaniu styczniowym jeden z wybitniejszych działaczy; sformował własny oddział w pow. przasnyskim; poległ 5. V. 1863 w pobliżu Cichanowa.

Kolberg, ob. Kolobrzeg.

Kolberg Antoni, malarz polski, * 1816, † 1890; malował portrety, obrazy religijne i rodzajowe.

Kolberg Juliusz, kartograf i geodeta polski, * 1776, † 1831; pochodzenia niemieckiego; brał udział w pomiarach pruskich na ziemiach polskich przy trzecim rozbiórce, później profesor uniwersytetu warszawskiego i pracownik cywilny polski na polu kartografii. Wydał „Kartę pocztową Królestwa Polskiego“ (1817), „Atlas Królestwa Polskiego“ (1827), „Wzory rysowania map różnego rodzaju“ (1825) oraz szereg artykułów; wielką mapę Królestwa w 8 serjach wydał już po jego śmierci syn jego Wilhelm.

Kolberg Oskar, syn popr., badacz na polu ludoznawstwa polskiego, * 1814, † 1890; ogłosił „Pieśni ludu polskiego“ (1857), potem kolejno pod ogólnym tytułem: „Lud, jego zwyczaj, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, guśla, zabawy, pieśni, muzyka i tańce“, zbiory materiałów w liczbie 35 tomów, z których część wydana została przez Akademię Umiejętności w Krakowie po jego śmierci.

Kolberg Wilhelm, brat popr., kartograf i hydrograf polski, * 1807, † 1877; inżynier w Dyrekcji komunikacji lądowych i wodnych; pod jego nadzorem opracowano dokładny plan Wisły (1860—1866); wydał dzieło o Wiśle (ukazał się tylko t. II) i plan Warszawy (1846); wydawał także prace kartograficzne ojca.

Kolbokwietne, ob. Spadiciflorae.

Kolbuszewski Kazimierz, badacz literatury, prof. uniwers. w Wilnie, * 1884 w Przemysłu. Uniwersytet w Krakowie i Lwowie, dalsze studia w Berlinie, Dreźnie, Lipsku i Paryżu. Wydał: „Czasy barskie w poezji J. Słowackiego“, „Lud. Śniadecka w rzeczywistości i w poezji J. Słowackiego“, „Z. Krasieńskiego twórczość w stosunku do literatury niem.“, „Napoleonizm Krasieńskiego“. „Postyllografia polska XVI i XVII w.“. „Ruchy husyckie

w Polsce“, „Z dziejów krytyki literackiej w czasopiśmie emigracyjnych“ (1924).

Kolbuszowa, m. pow. w woj. lwowskim, 3.000 mieszkańców.

Kolce, u roślin twarde, ostro zakończone wyrostki na różnych jej częściach; k. są wytworem tylko naskórki, czem różnią się od cierni, i służą do ochrony roślin. Niektóre k. są pokryte tkanką zieloną i spełniają wtedy funkcje brakujących liści; k. niektórych zwierząt są również wytworem skóry, jak włosy.

Kolchicyna, ob. Colchicum autumnale.

Kolchida, staroż. nazwa kraju na wybrz. m. Czarnego, później gub. kutańska (Rosja) i okr. Trebizondy (Turcja). Cel wyprawy Argonautów po złote runo.

Kolcow Aleksiej, poeta rosyjski, * 1809 w Woroneżu, † 1842. Autor wierszy lirycznych, pięknych pod względem formy, opiewających naturę i życie ludu.

Kolcza zbroja, ob. kolczuga.

Kolczakowate, ob. Hydnaceae.

Kolczatka, ob. Echidna aculeata.

Kolczuga albo **kolcza zbroja**, w XVI i XVII w. używana w Polsce zbroja, składająca się z ogniw metalowych. Stanowiła ją koszulka drucziana z rękawami poza ramionami oraz czepek, osłaniający głowę, kark i szyję.

Koldewey Karl, żeglarz niemiecki, * 1837, † 1908; kierownik pierwszej (1868) i drugiej (1869—1870) wyprawy arktycznej niem. (1869—1870), które zbadały wsch. wybrzeże Grenlandji i odkryły fiord Franciszka Józefa.

Kolding, m. port. w Danii; 21.000 mieszk.

Koleba, koliba, szałas pasterski w Karpatach.

Kolebka, 1) duży koszyk bez kablaka do łowienia ryb; 2) rodzaj pułapki na niedźwiedzie; 3) kołyska.

Kolegia (łac. collegia), zakłady naukowe, które powstały w wiekach średnich w ścisłym związku z uniwersytetami. Nazwa k. utrzymała się do dziś, jako nazwa szkół średnich we Francji, Belgii, Ameryce i Anglii. Najstarsze k. spotykamy we Włoszech, założone w Bolonii w 1275 przez biskupa Swena. We Francji „Collège des dixhuit“ przy Notre Dame w Paryżu, założone w 1253, oraz Collège de France, założone przez Franciszka I. W Anglii najstarsze k.: w Oksfordzie w 1262 i, założone przez lorda kanclerza Waltera de Merton, w Cambridge w 1284. Najwięcej znaczenia i powagi miały kolegia angielskie.

Kolegia rzymskie, zakłady naukowe i wychowawcze w Rzymie dla kleryków krajowych i zagranicznych. Najstarszym k. jest Collegio Capranica z 1457 r. Od 1551 istnieje C. Romanum, od 1552 C. Germanicum, a od 1865 K. polskie.

Kolejalny system w przeciwstawieniu do biurowego, inaczej wieloosobowy w przeciwstawieniu do jednostkowego. Nazwy te oznaczają dwa różne sposoby załatwiania spraw urzędowych, bądź drogą rezolucji, powziętej po naradzie kilku osób, bądź drogą decyzji jednej osoby. System k. jest kosztowniejszy

i przewlekleszy od biurowego; przeważa w sądownictwie, gdzie chodzi o możliwie największą ścisłość.

Kolejata (łac.), kolegium kanoników, mające własną autonomię, ustanowione przez papieża przy kościele, który nie jest katedrą.

Kolegium, 1) ogół osób, zajmujących równorzędne stanowiska w tej samej dziedzinie (k. sędziów, profesorów); 2) sala wykładowa na uniwersytecie; 3) wykład, seria wykładów.

Kolegium kardynalskie, ob. kardynał.

Kolegium kościelne, władza autonomiczna, zarządzająca sprawami zboru ewangelickiego (z wyjątkiem ściśle religijnych), wybrana przez zgromadzenie zboru. Na czele k. stoi prezes. W niektórych zborach Polski k. nazywa się prezbiterstwem lub Radą starszych.

Kolegium św. Stanisława w Chicago, jedna z wyższych uczelni polskich, stworzonych przez Polonję amerykańską. Założył je ks. W. Barzyński w r. 1890; zbudował wielki gmach w centrum polskiej dzielnicy miasta i sprawdził profesorów. Jako rektorzy kolegium tego zasłużyli się: ks. J. Piechowski, ks. Jan Krużyński, który przez czas dłuższy zarządzał zakładem, i ks. W. Zapala; K. św. Stanisława należy do lepszych szkół wyższych w Polonji amerykańskiej, posiada właściwie zakres szkoły średniej i przygotowuje do szkół wyższych.

Kolegium Związku Nar. Pol. w Ameryce, jeden z większych zakładów naukowych, stworzonych przez Polonję amerykańską. W r. 1912 „Związek Narodowy Polski“ nabył wielki gmach pohotelowy w miejscowości Cambridge Springs w St. Pennsylvania i urządził tam własną szkołę, którą uroczyście otwarto w obecności przybyłego umyślnie ówczesnego prezydenta Stanów Zł., W. Tafta. Szkoła ta, o zakresie średnim, a więc wyższym od tzw. szkół parafjalnych, przyspasabia młodzież do uniwersytetów i wogóle do uczelni wyższych. Przy szkole istnieje wydział rzemieślniczy, który kształci młodzież w zawodach praktycznych. K. to, ze względu na obszerne zabudowania i rozległy grunt, do szkoły należącej, posiada warunki dla młodzieży bardzo pomysne.

Koleje żelazne, drogi lądowe, na których lokomocja odbywa się po szynach żelaznych, dzieło XIX w. Wozy, poruszane na szynach przy pomocy koni (koleje konne), budowano w kopalniach angielskich już na początku XIX wieku. Po wynalezieniu przez Jerzego Stephensona (1825) lokomotywy parowej, stały się koleje jednym z najważniejszych środków lokomocji, który z czasem przewycięzył największe trudności techniczne i osiągnął olbrzymie znaczenie w życiu gospodarczym, politycznym, społecznym, w działaniach wojskowych. Istnieją k. górskie, napowietrzne, podziemne itd., a w ostatnich czasach powstały k. elektryczne. Pierwsze linje kolei parowych powstały w 1830 r. w Anglii (Liverpool-Manchester) i St. Zjedn. Am. Płn. (Baltimore — Ohio), w Niemczech w 1835 r. (Norymberga — Fürth), w Austrii, Francji i Rosji w 1838 r., na ziemiach polskich tak zwaną Kolej War-

szawsko-wiedeńską otwarto dla ruchu w 1845 roku. K. osiągały początkowo prędkość 30 kilometrów, obecnie pociągi pośpieszne we Francji i Anglii robią 90—100 km. na godzinę, nieco mniej w Niemczech (88,7 km.); w St. Zjedn. prędkość pociągów jest naogół mniejsza, jednak pociąg pośpieszny Camden — Atlantic City przebywa 109 km. na godzinę. W Polsce najszybszy kurjer Warszawa — Kraków idzie ze średn. prędkością 75 km. na godz. Istnieją różnice w szerokości toru w poszczególnych krajach, co zmusza do przeladowywania towarów lub stosowania wagonów z rozsuwalnymi osiami. Najszerze toru (1.676 mm.) mają: Hiszpanja, Portugalia, Argentyna, Indje Bryt. i wyspa Cejlon, nieco węższe (1.601 mm.) — Irlandja i Wiktorja (Australia); w Rosji, Estonji i na Łotwie szer. toru wynosi 1.524 mm., w St. Zjedn. Am. Płn. i Meksyku — 1.448 mm., we Francji 1.445 mm., w Anglii, Szkocji, Belgii, Niemczech, Austrii, Szwajcarii, Włoszech, Jugosławii (z wyjątkiem Bośni), Polsce, Czechosłowacji, Rumunii, Bułgarii, na Węgrzech, w Turcji, w Kanadzie, Chinach, Syjamie i N. Płn. Walji (Australia), szer. toru wynosi 1.435 mm., w Unji Płd. Afryki, Sudanie, Japonji, Wenezueli, N. Zelandji, w Queensland i Australji zach. — 1.067 mm.; kolej Mekkańska (Syria, Palestyna, Hedžas) ma tor szer. 1.050 mm., w Brazylji i Indochinach — 1.000 mm., w Bośni (Jugosławia) — 760 mm. Najwęższą jest kolej Escadale Raiway w Szkocji płn. o szer. toru 381 mm. „Normalnym“ jest zwany tor najczęściej rozpowszechniony, niewymagający przeladunku (różnica niewielka), którego szerokość wynosi od 1.435 do 1.445 mm.; k. o szerszych torach są zw. szerokotorowymi, węższe — wąskotorowymi. Obecnie pierwszych jest 12%, drugich 14%. Pod względem ilości torów przeważają k. jednotorowe; w Anglii ilość k. dwutorowych wynosi 56%, w Belgii 50%, we Francji 44%, w Niemczech 40%. w St. Zjedn. Am. Płn. 10%. Sieć kolejowa jest najgęstsza w Europie zach. i zach. St. Zjedn. Am. Płn., innemi obszarami o gęstej sieci są pozostałe części Europy, Indje Bryt., Unja Płd. Afryki, Argentyna i Australia zach. W 1913 na 100 km² wypadło w Europie średnio 3,5 km. kolei, w Am. (jako całość) 1,45 km., w Azji 0,243 km., w Afryce 0,15 km., w Australji 0,8 km.; na 100 km² wypadło wówczas w Belgii 29 km., w Anglii 12 km., w Niemczech 11,8 km., we Francji 9,5 km., we Włoszech 6,1 km., w St. Zjedn. Am. Płn. 4,4 km.; w Polsce (1922) przypada 4,1 km. na 100 km². Sieć kolejowa coraz bardziej opuszcza ziemię, możliwa już jest podróż koleją z Lizbony do Pekinu, wkrótce będzie możliwa do Hongkongu, nawet do Singapore. Do najdłuższych linii kolejowych należą k.: syberyjska (5.062 km.), płn. amerykańskie i kanadyjskie, transandyjska w Am. Płd., bagdadzka i transaustraljska (1.693 km.), gdzie kolej nie zatrzymuje się na odcinku, mającym 563 km., gdy w Europie zach. śr. odległość między stacjami = 3 km., w Rosji wschod-

Długość linii kolejowych w poszczególnych państwach i posiadłościach kolonialnych.

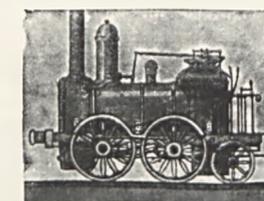
L. p.	Data otwarcia pierwszej kolei na terytorjum państwa	Nazwa państwa	Rok statystyki	Kilometrów
EUROPA				
1	1835	Niemcy	1920	57.545
2	1835	Rosja (S. S. S. R.)	1920	57.000
3	1828	Francja	1922	52.424
4	1825	W. Brytania	1920	42.524
5	1839	Włochy	1920	20.118
6	1845	Polska	1923	16.850
7	1848	Hiszpania	1920	15.840
8	1851	Szwecja	1920	15.061
9	1839	Czechosłowacja	1920	13.700
10	1856	Rumunia	1923	12.245
11	1835	Belgia	1924	11.093
12	1846	Jugosławia	1921	9.175
13	1846	Węgry	1920	7.052
14	1838	Austria	1923	6.339
15	1844	Szwajcaria	1920	5.345
16	1847	Dania	1921	4.284
17	1838	Finlandja	1923	4.532
18		Irlandja	1920	4.308
19	1839	Holandja	1920	3.825
20	1854	Portugalia	1920	3.293
21	1854	Norwegia	1921	3.445
22	1869	Grecja	1920	2.992
23		Łotwa	1920	2.849
24	1860	Bułgaria	1920	2.544
25		Litwa	1920	1.543
26		Estonja	1920	1.455
27		Turcja europ.	1920	1.000
28	1859	Luksemburg	1920	525
29		Albanja	1920	35
A Z J A				
1	1853	Indje brytańskie	1922	59.973
2	1880	Rosja azjatycka	1920	17.336
3	1872	Japonja	1921	10.559
4	1876	Chiny	1920	11.227
5	1867	Indje wsch. holend.	1921	6.691
6	1860	Turcja azjatycka	1920	5.600
7		Syjam	1920	2.214
8		Indochiny franc.	1921	2.063
9		Związkowe państwa Malajskie	1921	1.645
10		Mezopotamja	1922	1.361
11		Filipiny	1921	1.252
12		Cejlon	1921	1.145
13		Syrja	1922	998
14		Palestyna	1922	770
15		Persja	1921	563
16		Borneo bryt.	1921	209
17		Cypr	1922	122
18		Indje portug.	1922	82
19		Indje franc.	1921	69
20		Hedżas		
21		Afganistan		
A F R Y K A				
1	1859	Unja Pld. Afryki	1922	17.532
2	1856	Egipt	1922	4.894
3		Kongo belg.	1921	4.205
4		Rodezja	1920	3.973
5	1862	Algerja	1920	3.576
6		Afryka zach. franc.	1921	2.997
7		Sudan anglo-egipski	1921	2.414
8		Tunis	1921	2.028

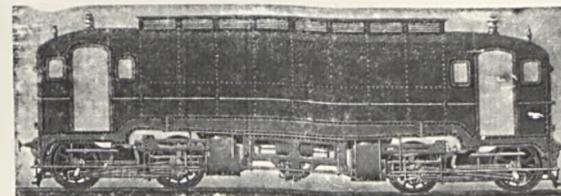
1. Pierwszy wóz kolejowy (wagon na szynach, r. 1800).

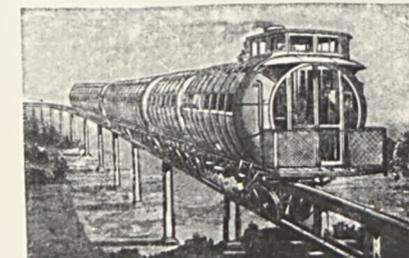
2. Lokomotywa Stephensona (1825).

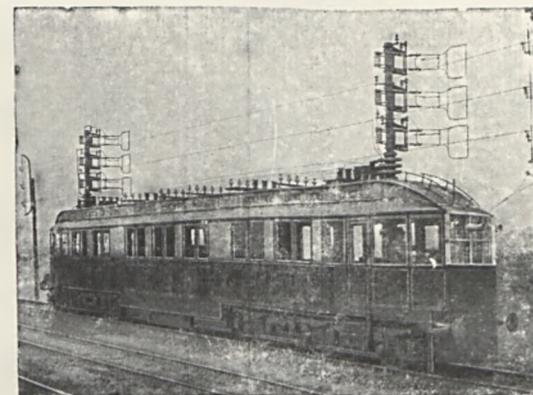
3. Pierwsza lokomotywa, zbudowana w Niemczech (r. 1838).

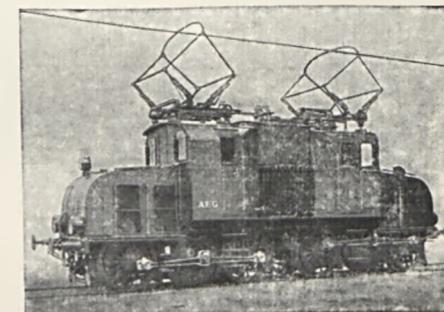
4. Lokomotywa, pracująca przy pomocy zgęszczonego powietrza (franc. koleje zachodnie).

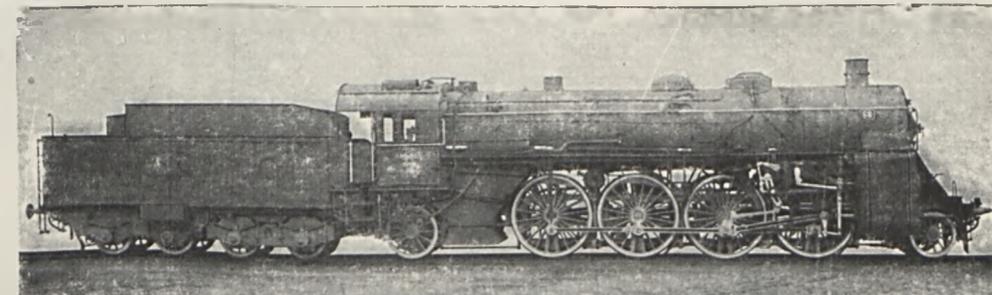
5. Projekt nadziemnej kolei do Bostonu.

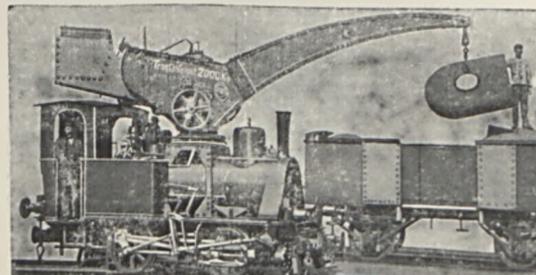
6. Elekrowóz pociąg z r. 1905 (200 km. na godzinę).

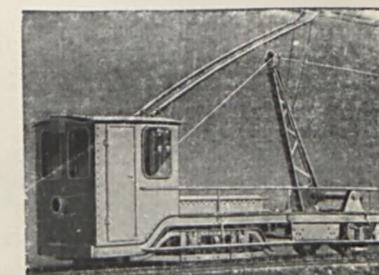
7. Lokomotywa elektryczna (13.000 volt).

8. Nowoczesny typ lokomotywy pociągów pociągów pociągów.

9. Lokomotywa dworcowa do obsługi (zaopatrzona w dźwigar).

10. Elektryczna lokomotywa-dźwigar.

L. p.	Data otwarcia pierwszej kolei na terytorjum państwa	Nazwa państwa	Rok statystyki	Kilometrów
9		Nigerja	1921	1812
10		Tanganika	1922	1680
11		Angola	1921	1316
12		Madagaskar	1919	1288
13		Marokko	1920	1018
14		Kenia	1921	904
15		Abisynja	1922	693
16		Afryka równik. franc.	1921	578
17		Afryka wsch. portug.	1922	575
18		Sierra Leone	1921	533
19		Erytrea włoska	1922	312
20		Złote Wybrzeże	1921	311
21		Libja włoska	1922	262
22		Mauritius	1922	232
23		Réunion	1921	126
24		Somali franc.	1921	90
25		Basutoland	1922	26
26		Zanzibar	1921	11
27		Liberja		
A M E R Y K A P Ó Ł N O C N A				
1	1827	Stany Zjednoczone Am. Płn.	1920	426.522
2	1840	Kanada	1922	82.620
8	1850	Meksyk	1920	27.000
4		Nowa Fundlandja	1920	1.530
A M E R Y K A Ś R O D K O W A				
1	1837	Kuba	1922	4.863
2		Guatemala	1920	987
3		Honduras	1921	895
4		Costa Rica	1921	647
5		Porto Rico	1913	547
6		Salvador	1922	407
7		Jamajka	1922	321
8		San Domingo	1919	246
9		Nikaragua	1922	235
10		Martynika	1913	224
11		Trinidad	1915	198
12		Panama	1921	105
13		Haiti	1919	80
14	1855	Panama (strefa kanałowa)	1922	76
15		Barbados	1919	45
16		Honduras bryt.	1921	40
A M E R Y K A P O Ł U D N I O W A				
1	1854	Brazylja	1922	41.228
2	1857	Argentyna	1922	35.235
3	1852	Chile	1921	9.080
4	1851	Peru	1920	3.014
5	1869	Urugwaj	1920	3.213
6		Bolwja	1921	2.418
7		Kolumbia	1920	1.434
8		Ekwador	1920	1.050
9	1866	Wenezuela	1920	1.020
10		Paragwaj	1921	497
11		Gujana bryt.	1921	158
12		Gujana franc.		
13		Gujana holend.		
A U S T R A L J A I O C E A N J A				
1	1850	Związek Australijski	1924	39.430
2		Nowa Zelandja	1924	5.081
3		Hawai	1920	1.560
4		Fidżi	1921	193
5		Nowa Kaledonia	1921	40

DLUGOŚĆ LINIJ KOLEJOWYCH ZELEKTRYFIKOWANYCH.

L. p.	Państwo	Rok	Kilometrów
1	Stany Zjednoczone Ameryki Płn.	1923	2.402
2	Szwajcaria	1923	1.803
3	Austria	1924	629
4	Niemcy	1924	625
5	Włochy	1923	613
6	Szwecja	1924	495
7	Związek Australijski	1923	240
8	Wielka Brytania	1923	239
9	Francja	1923	222
10	Chile	1924	130
11	Hiszpania	1923	77
12	Brazylja	1923	47
13	Norwegja	1924	42
14	Holandja	1923	35
15	Japonja	1923	30

ROZWÓJ SIĘCI KOLEJOWEJ.

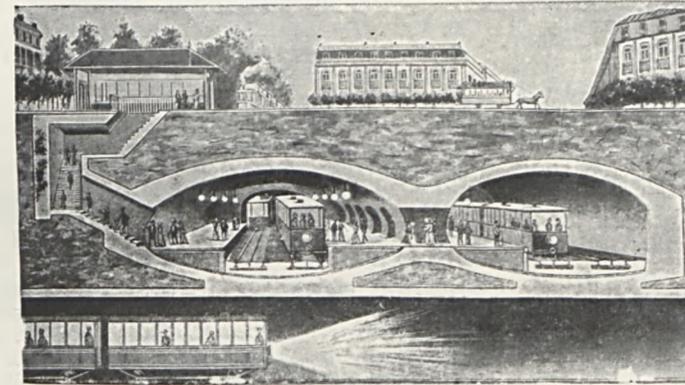
Część świata	Długość linii kolejowych w poszczególnych latach										
	1835	1855	1865	1875	1885	1895	1900	1905	1910	1913	1920
Ameryka	1282	32417	62927	134098	249425	370321	402171	460196	526382	570108	611722
Europa	673	34185	75148	142494	195057	251421	283525	309393	333848	346235	379847
Azja	—	350	5422	11332	22178	43375	60301	81421	101916	108147	119185
Afryka	—	144	818	2576	6895	13147	20114	26616	36854	44309	51881
Australja i Oceanja	—	38	808	5738	12947	22349	24014	28069	31014	35418	46304
Ogółem	1955	67134	145123	296238	486502	700613	790125	905696	1030014	1104217	1208939

WYPADKI KOLEJOWE.

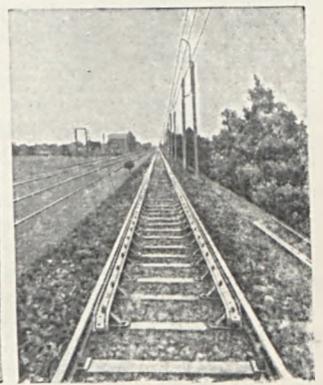
Koleje	W trzyleciu	Średnia ilość zderzeń i wykolejeń pociągów na 1 milj. km ich przebiegu	Ilość osób zabitych i okaleczonych w związku z ruchem kolejowym na 1 milion pociągo-kilometrów	
			Ogółem	w tem właściwych podróżnych
polskie	1922—1924	2,90	18,79	3,45
rosyjskie	1909—1911	5,06	23,19	3,33
austrjackie	1910—1912	3,32	15,82	2,66
prusko-heskie	1911—1913	1,27	4,62	0,96
francuskie	1911—1913	0,37	5,78	1,19
niemieckie	1920—1922	1,89	7,38	2,61
angielskie	1921—1923	0,97	10,27	4,20
St. Zjedn. Am. Płn.	1921—1923	11,71	26,80	3,25

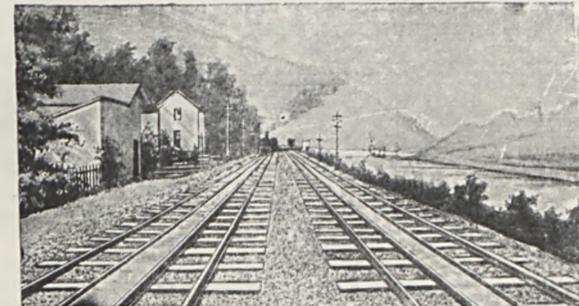
1. Hale dworcowe i perony jednego z największych w Europie dworców kolejowych w Frankfurcie nad Menem.

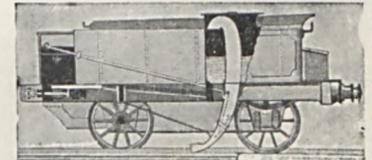
2. Paryska kolej podziemna (Place de l'Etoile).

3. Tor pospiesznej kolei elektrycznej o podwójnych szynach.

4. Między szynami znajduje się łożysko z wodą, którą czerpie tender w czasie jazdy.

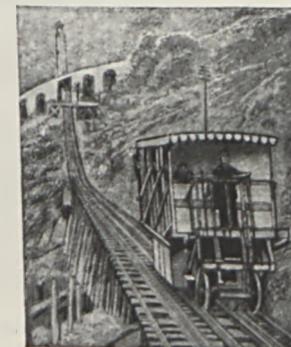
5. Tender, mogący zaopatrywać się w wodę w czasie jazdy.

6. Tor płaskowy s, umożliwiający zatrzymanie pociągu w razie zepsucia hamulców.

7. Górską kolejką napowietrzną.

8. Kolej górską linową.

9. Kolejka zębata.

niej — 42 km. Długość linii kolejowych wynosiła ogółem w 1830 r. 300 km., obecnie wynosi 1.196.260 km., z czego na Europę przypada 370.119 km., na Azję — 119.185 km., na Afrykę — 53.386 km., na Am. Płn. — 527.762 km., na Am. Środk. — 9.916 km., na Am. Płd. — 83.396 km., na Australję i Oceanję — 46.304 km. Długość linii kolejowych w poszczególnych państwach i posiadłościach kolonialnych, ob. tablica.

Kolejka, kolej żelazna o torze węższym niż zwykle, obsługująca miejscowości uboczne, fabryki.

Kolek Jerzy ks., wikariusz generalny i oficjał księcia biskupa wrocławskiego dla Śląska Cieszyńskiego, * 1840; protonotarjusz apostołski, prałat infulat; wyświęcony na kapłana 1864, mianowany wikariuszem w 1914.

Kolekcjonerstwo, namiętność lub umiejętność zbierania przedmiotów jednego rodzaju, mających szczególną wartość. K. artystyczne dotyczy zbiorów dzieł sztuki: obrazów, rzeźb, naczyń, wyrobów ceramicznych, broni ozdobnej, tkanin, wyrobów jubilerskich, medali itp. W Egipcie i Grecji w skarbcach świątyń i bibliotekach kolekcjonowano przedmioty zabytkowe i drobne współcz. wyroby artystyczne. W Rzymie rozwija się k. obrazów i posągów (Verres, Agrippa). W średniowieczu k. zajmują się kościoły i klasztory (antyczne naczynia, gemmy, szkło, monety, manuskrypty), skarbcze osób prywatnych (tryptyki, relikwiarze, rzeźby z kości słoniowej, emalie), ratuszów, instytucyj cechowych (majstersztyki) i korporacyj. Właściwe k. rozwija się dopiero w XV w., wraz z wzrostem liczby dzieł sztuki świeckiej, nieprzeznaczonej dla kościołów lub miejsc publicznych. We Włoszech obrazy kolekcjonują władcy Ferrary, Urbina, Neapolu i in., znakomite rody florenckie (ceniono zwłaszcza obrazy niderlandzkie). K. rzeźb spotykamy w Padwie i Florencji (przeważnie kopje brązowe z rzeźb antycznych i gemmy). W XVI w. powstają książęce „galerje” dzieł sztuki i „kurjuzów” (słynne zbiory obrazów Izabelli d'Este w Mantui i Elżbiety Gonzaga w Urbino). K. uprawiają patrycjusze miast, szczególnie weneccy, uczeni (w Padwie); wyróżnia się galerja portretów Paolo Giovio. Patrycjusze Norymbergi i Augsburga kolekcjonują gemmy, naczynia, wyroby złotnicze, małe brzozy, zwłaszcza Giovanni'ego da Bologna. Zbierają obrazy: król Franciszek I franc., ces. Karol V, Henryk VIII ang., później Filip II, ces. Rudolf II, zakładając podwaliny muzeów Luwru, galerji Wiedeńskiej, muzeum w Prado. W XVII w. systematycznie wzbogacają galerje: Karol II ang., ks. of Buckingham, Henryk V franc., Filip V i księżęta niemiecscy (obrazy włcskie, flamandzkie i holenderskie). Medyceusze zapoczątkowują zbiory Uficijów we Florencji. W końcu XVII w. w k. przoduje Francja. Ludwik XIV przejmuje zbiory Mazarini'ego. Poza obrazami poszukiwano wytwornej porcelany, bronzów, porcelany chińskiej i japońskiej laki, rzeźb z kości słoniowej. Budują specjalne szafy do przechowywania tych drobnych

wyrobów. W XVIII w. w związku z wielką podażą obrazów niderlandzkich i włoskich (zaśtój ekonomiczny), powstają liczne kolekcje prywatne w Anglii i Francji. Zbiory Fryderyka Wielkiego, Augusta Mocnego, Katarzyny II, zapoczątkowują muzea w Berlinie, Dreźnie i Petersburgu. Z rzeźb w okresie rococo, oprócz bronzów, namiętnie zbierano biskwity, zwłaszcza Clodiona i in. franc. rzeźbiarzy. Wiek XIX rozpoczyna się obrzymim zjednoczeniem państwem w Luwrze dzieł sztuki wszystkich krajów, jako rezultat zwycięskich pochodów Napoleona. Zaczyna się okres k. naukowego. A. Lenoir zakłada Musée de Monuments Français (m. in. zbiór wielkich rzeźb), w 1830 zakłada się muzeum w Cluny, Sauvageot oddaje do Luwru bogatą kolekcję wyrobów artystycznych. We wszystkich niemal państwach budują się specjalne gmachy muzealne, w zbiorach staraia się reprezentować sztuke wszystkich epok i narodów. Powstają galerje Londynu, Berlina, Frankfurtu n./M., z których od 1824 National Gallery staje się najbogatszą galerją świata. Germańskie Muzeum, założone w 1852 r., South Kensington - Museum w 1885 r., Nationalmuseum w Monachjum w 1867 r. Powstają zbiory rzeźb i wyrobów artystycznych w Berlinie, w Hofmuseum w Wiedniu, w Ermitażu, w Oksfordzie, w Lionie; w 1868 r. Museo Nazionale we Florencji skupuje rzeźby ze zbiorów prywatnych, również muzeum Civico w Modenie, muzeum Nazionale w Neapolu, w Lateranie i in. Powstaje typ k. amatorskiego, tzw. „cabinet d'un amateur” (dywany, meble, szkło, szafy itp.) oraz typ malarskich „ateliers” ok. 1870 r. Kolekcje i muzea polskie, ob. muzea.

Kolekta (łac.). 1) zbiórka pieniężna; 2) krótka modlitwa w Mszy i w nabożeństwie ewangelickim przed epistolą.

Kolektor elektryczny, część składowa dynamomaszyny, służąca do zbierania prądu i przesyłania go do obwodu zewnętrznego. Kolektory są to pierścienie metalowe, ślizgające się na osi obrotu dynamomaszyny. K. nazywa się również jedna z okładek kondensatora.

Kolektywizm, kierunek, dążący do wprowadzenia wspólnej własności. Termin ten przez dłuższy czas był używany jako pojęcie jednoznaczne z socjalizmem lub komunizmem. Więcej nieco ścisłości otrzymał w określeniu socjalizm kolektywistyczny, co miało go odróżnić z jednej strony od systemu gospodarki, opartej na prywatnej własności, z drugiej — od innych odmian socjalizmu, kładących nacisk nie tylko na zbiorowość własności, lecz i na metodę dojścia do niej (rewolucyjna, ewolucyjna, państwowa, zrzeszeniowa) z trzeciej wreszcie od komunizmu, który dąży nie tylko do zbiorowej własności środków wytwarzania, lecz i do zbiorowej własności środków spożycia. Takie znaczenie nadał terminowi „socjalizm kolektywistyczny” lub „kolektywizm” socjalista francuski Juljus Guesde.

Kolendra siewna, ob. Coriandrum sativum.

Kolet, kurta z łosłowej skóry, nakładana do konnej jazdy i polowania.

Koleta św., *1380 w Pikardji, †1447; wstąpiwszy do klasztoru Franciszkanek, utworzyła tam specjalną kongregację za zezwoleniem papieża Benedykta XIII, zwana Koletankami, albo Koletystkami.

Koleđa (kolenda), 1) pieśni ludowe, osnute na tle narodowym, przedstawiające narodzenie Jezusa; 2) podarunki na Boże Narodzenie i Nowy Rok.

Kolhapur, ob. Kolapur.

Kolibry, ob. Trochilidae.

Kollgacja, pokrewieństwo, powinowactwo; skollgacyony — spokrewniony.

Kollkwacja (łac.), rozplywanie się ciał organicznych białkowych, najczęściej pod wpływem działania ługów. Nekroza k-yjna, martwica rozplywna, obumarcie jakiejś tkanki z równoczesnym rozplywaniem się jej. Martwicę rozplywną spowodować może zakażenie danej tkanki bakteriami ropnymi lub gnilnemi.

Kollimator, część składowa przyrządów spektralnych. Jest to rura metalowa, zamknięta z jednej strony przykrywką, zaopatrzoną w wąską prostokątną szczelinę, a z drugiej w soczewkę zbierającą. Szczelina, której szerokość daje się regulować, znajduje się w ognisku soczewki. Źródło światła, którego widmo podlega badaniu, umieszcza się przed szczeliną; rozbieżne promienie światła, wychodzące ze szczeliny, opuszczają soczewkę k. jako wiązka promieni równoległych, i padają na pryzmat albo siatkę dyfrakcyjną.

Kolln, m. pow. przemysłowe (Czechosłowacja); 16.300 mieszcz.

Kolineacja, nazwa wprowadzona przez matematyków niemieckich (A. F. Möbius, 1827 i L. I. Magnus, 1833) dla oznaczenia tych odpowiedniości (wzgl. przekształceń) zbiorów punktowych płaskich albo przestrzennych, których cechą wspólną jest zachowanie prostoliniowości każdego szeregu punktowego. Szczególny przykład kolineacji stanowi homologia płaska i przestrzenna (k. środkowa albo perspektywna).

Kolliszczyzna, nazwa powstania hajdamackiego na Ukrainie w 1768 r., pod wodzą Gonty i Żeleźnika.

Kollizja, zbieg dwóch niezgodnych lub wprost sprzecznych interesów lub zasad. Kollizja w znaczeniu prawnym polega na istnieniu dwóch sprzecznych przepisów prawnych, regulujących ten sam stan faktyczny. W myśl przyjętych przez naukę prawa zasad, prawo późniejsze uchyla wcześniejsze (lex posterior derogat priori), a prawo specjalne uchyla ogólne (lex specialis derogat generali). Przy zbiegu współczesnych przepisów, sprzecznych ze sobą, kollizja ustawowa winna być rozstrzygnięta przez wykładnię prawną.

Kollka jelitowa ob. Enteralgia.

Kollageny, ciała białkowe, albuminoidy, tworzące główną część składową tkanek: łącznej, kostnej i chrząstkowej; pod względem składu

chemicznego różnią się od białek właściwych większą zawartością azotu (około 18%).

Kollaps (collapsus), zapaść, zapad; stan nagłego osłabienia serca, cechujący się obniżeniem temperatury poniżej normy, omdleniem, sinicą, zimnemi kończynami, słabym napięciem tętna. Występuje w przebiegu chorób zakaźnych lub po zabiegach operacyjnych. Postępowanie: środki wzmacniające serce (kamfora, kofeina, kompresy gorące na kończyny).

Kollar Jan, poeta czeski, lingwista i etnograf słowiański, *1793, †1852; wielki siewca idei słowiańskiej jedności kulturalnej. Z utworów najwybitniejsze: cykl 615 sonetów pt. „Córka Sławy” i dzieło etnograficzne pt.: „Starožitja słowiańska”.

Köllner Ernst Matthias v., pruski mąż stanu, *1841; 1894—95 minister spraw wewn.

Koller Jerzy Włodzimierz, polski autor szeregu szkiców literackich, *1882 w Mogilnicy. Gimnazjum w Tarnopolu, uniwersytet we Lwowie. Wydał oddzielnie: „Wpływ podróży na Wschód na uczucia religijne J. Słowackiego”.

Kollidyna, trójmetylopirydyna, C₈H₂N(CH₃)₃; związek organiczny, istniejący w trzech postaciach izomerycznych.

Kölliker Albert, anatom szwajcarski, *1817 w Zurychu; prof. od 1847—1902 w Würzburgu; najwyższa powaga w kwestjach anatomji mikroskopowej; napisał: „Mikroskopische Anatomie“, „Handbuch der Gewebelehre“, „Grundriss der Entwicklungsgeschichte“ i inne; †1905 w Würzburgu.

Kollinear, typ obiektu fotograficznego, konstruowany przez firmę Voigtländer.

Kollokacja (łac.), oznaczenie kolejności wierzycieli przy konkursie. Tytuł znanej powieści Korzeniowskiego.

Kolmar (franc. Colmar), m. w Alzacji (Francja wsch.), 42.000 mieszcz.; przędzalnia bawełny.

Kolmar in Posen, ob. Chodzież.

Kol nidre (hebr.), początek modlitwy żydowskiej, odmawianej w wigilję Świąt Dnia.

Kolno, m. pow. w woj. białostockiem, nad rz. Łabną, 4.500 mieszcz.

Kolo, serbski taniec ludowy, podobny do bułg. „choro”, do rum. „horo”, greck. „choros”; nazwa pochodzi stąd, że tańczący trzymają się za ręce w kolo i wykonywują taniec o zmiennem tempie.

Kolodjon albo **Kolodium**, ob. Collodium.

Kolofonja, ob. kalafonja.

Koloid ochronny, koloid zabezpieczający dany roztwór koloidalny od koagulacji, np.: żelatyna, kazeina, albumina z białka, guma arabska itd.

Koloidy. W latach 1844—47 F. Selmi stwierdził, że niektóre substancje, np.: błękit pruski, siarka, krochmal itp. nie dają z wodą właściwych roztworów. Następnie T. Graham wykazał, że substancje, które łatwo krystalizują się, łatwo przechodzą przez błonę zwierzęcą, natomiast inne substancje tworzą z wodą roztwory, lecz trudno lub wcale nie przechodzą przez błonę; te ostatnie Graham nazwał kolo-

idami, gdyż podobne są do kleju (κόλλα). Następnie Graham podzielił ciała na koloidy i krystaloidy; podział ten obecnie nie jest ścisły, gdyż można otrzymać wszystkie krystaloidy w stanie koloidalnym. Badanie k. wykazało, że stan koloidalny materji polega na rozdrobieniu substancji (układu dyspersyjnego), która może występować w stanie stałym, ciekłym lub gazowym, zawieszony w innym ośrodku (dyspersyjnym) o dowolnym stanie fizycznym. Rozdrobienie to osiąga pewną granicę, w każdym razie cząsteczki k. tworzą mniej lub bardziej liczne skupienia; im mniejsze jest rozdrobienie układu dyspersyjnego, tem więcej cząsteczek wchodzi w skład cząstki koloidalnej. Roztwory koloidalne trzeba odróżniać od suspensji, czyli zawiesin gruboziarnistych; przyjmujemy, że cząstki k. mają wymiary od 1,10⁻⁵ cm. do 1,10⁻² cm. (1—100 μμ). Cząstki k. posiadają nabój elektryczny; w celu wyznaczenia znaku naboju posługujemy się metodą kataforezy. Dodatni nabój mają wodorotlenki metali, kwas krzemowy i barwniki zasadowe; ujemny — wszystkie metale, siarczki metali, mastyka, krochmal i in. Roztwory koloidalne naogół nie są trwałe; dodanie niewielkiej ilości elektrolitu wywołuje koagulację; różne co do naboju koloidy tracą się wzajemnie. Otrzymany przy koagulacji gel niezawieszony daje się przeprowadzić powolotem w żol; k., który pozwala przeprowadzić powyższą przemianę, nazywamy odwracalnym; w wypadku przeciwnym — nieodwracalnym. Zeby zabezpieczyć roztwory koloidalne od koagulacji, używamy tzw. k. ochronnych. Prócz tego roztwory koloidalne posiadają następujące własności: światło odbite często bywa innej barwy, niż światło przepuszczone; ciśnienie osmotyczne bardzo małe lub prawie niedostrzegalne; przeźność pary roztworu koloidalnego jest nieco mniejsza, niż czystego rozpuszczalnika, lecz w tym przypadku nie znajduje zastosowania prawo Raoula; ten brak prawidłowości można tłumaczyć nietrwałością roztworów k.; cząstki roztworu koloidalnego posiadają swoisty ruch (R. Brown, 1827); ruch ten jest chaotyczny, bardzo prędko i odbywa się nieograniczenie długo; ruch ten tłumaczony jest na zasadzie teorii kinetycznej gazów. Bardzo cenne prace, dotyczące ruchu Brown'a, zawdzięczamy polskiemu badaczowi Smoluchowskiemu. Z tego powodu, że k. są podstawą budowy organizmów roślinnych i zwierzęcych, chemja k. nabiera specjalnego znaczenia w fizjologii; oprócz tego chemja k. ma wielkie zastosowanie w patologji, farmakologji, chemji rolnej, mineralogji itd. K. w biologji i medycynie odgrywają ważną rolę: 1) jako budulec (białka, wyższe węglowodany, lipidy), z którego składają się tkanki i soki ustrojowe; 2) jako k. ochronne w płynkach fizjologicznych (we krwi, moczu, śluzie); 3) jako niektóre leki (collargol, protargol, emulsje). Pecznieniem k. stara się tłumaczyć Fischer (1911) tworzenie się ohrzeków. Zmiany stanu skupienia k. (koloidoklajza Widala) wpływać mają na krzepi-

wość krwi, ciśnienie krwionośne oraz na ilość ciałek białych krwi (leukocytów) w 1 mm³. Narzędziem regulującym stan skupienia k., według Widala, ma być wątroba. Badania nad rolą biologiczną k., a w szczególności nad koloidoklajzą, znajdują się w toku.

Kolokotronis Theod., bohater grecki z okresu walk o niepodległość, *1770, †1843.

Kolokwiat, ob. Cucumis colocythis.

Kolokwia, ob. colloquia.

Koloman, imię królów węgierskich, 1) 1095 do 1114, syn Gejzy II; 2) 1214—1221, syn Andrzeja II, kr. węgierskiego, książę halicki, mąż Salomei, córki Leszka Białego; †1241.

Kolombina, kobieca postać w dawnej komedji włoskiej, kochanka Arlekina.

Kolonizacja, ob. osadnictwo.

Kolonja (niem. Köln), gł. m. Nadrenji (Prusy), 643.000 mieszcz.; uniwersytet, fabryki masyzyn, kabli, motorów gazowych, mydła, czekolady; wyroby szklane, skórzan; słynna woda kolońska; katedra.

Kolonjalne towary, towary sprowadzane z kolonij europejskich: kawa, herbata, cukier trzcinowy, ryż, korzenie, drzewa farbierskie itp.

Kolonje, ob. posiadłości kolonjalne.

Kolonje letnie, instytucje społeczne, mające na celu wysyłanie ubogiej dziatwy miejskiej w miesiącach letnich na wieś. Pierwsze kolonje letnie powstały w Zurychu w r. 1876 staraniem ks. Wattera Biona, który wysłał 68 dzieci na kilkutygodniowy pobyt do miejscowości lesistych. Kolonje letnie powstały w Warszawie w r. 1882 staraniem Dr. Stanisława Markiewicza. W pierwszym roku istnienia tej instytucji z pobytu na wsi korzystało 54 dzieci. Towarzystwo Kolonij letnich w Warszawie utrzymuje się: a) ze składek członków, b) ofiar w gotówce, c) dochodów z koncertów, balów itd., d) dochodów z majątków, pochodzących z darowizn i zapisów, e) dochodów z kapitałów własnych. W r. 1925 z ogólnej liczby zapisanych dzieci wysłano na kolonje 2.800 dzieci, które rozmieszczone były w następujących kolonjach: Cieclocinek (k. im. Dr. Markiewicza), Cieclocinek (Wzgórze), Gdynia, Zofjówka, Górka, Wilhelmówka, Milanówek, Lipki, Perły, Nowy Dwór. Koszt utrzymania jednego dziecka na Kolonji wynosił od 51 zł. 16 gr. (Wilhelmówka), do 100 zł. 88 gr. (Gdynia). Prezesem T-wa K. l. jest Jadwiga Pawińska.

Kolonowie (łac. colonus), włościanie w cesarstwie rzymskiem, przypisani do ziemi, pod względem gospodarczym i sądowym zależni od swych panów.

Kolońska woda, ob. Eau de Cologne.

Kolor, ob. barwa.

Kolorado (ang. i hiszp. Colorado), 1) rz. w zach. Am. Płn.; powstaje ze zlewu rzek Green River i Grand River, przepływa dolinę (kanjon) Grand Cañon (350 km. dług., 1.800 m. głęb.) i pustynię k.; wpada do zatoki Kalfornijskiej; 2.900 km. dług.; 2) rz. żeglowna w stanie Teksas (St. Zj. Am. Płn.); wpada do zatoki Meksykańskiej; 1.450 km. dług.; 3) rz. w Argentynie (Am. Płd.); wypływa z Andów, wpada do Atlantyku, 1.000 km.; 4) stan St. Zj. Am. Płn.

(od r. 1876); 269.214 km², 1.045.000 mieszk.; stol. Denver.

Koloratura oznaczała dawniej wszelkie ozdoby, dodawane do melodii wokalne lub instrumentalne. Dziś koloraturowym głosem nazywamy najczęściej sopran, jeżeli jest dość lekką i giętką, ażeby mógł wszelkie ozdoby, tryle, błęgniaki, grupetta, rulady szybko i dokładnie wyśpiewywać. W operach istnieją koloratury partje i także arje. Muzyka instrumentalna miała okresy, w których tzw. kolorysty dopuszczali się wielkiej przesady w stosowaniu k.

Kolorometr, przyrząd służący do ilościowego oznaczania ciał, tworzących roztwory zabarwione. W najprostszej postaci polega na użyciu cieczy o koncentracji znanej, z którą porównywa się ciecz badana, i uważa, jakiej grubości warstwa pierwszej daje tak samo zabarwienie, co dana warstwa drugiej. K. nazywa się również przyrząd, służący do mierzania barw. Przez mieszanie optyczne trzech barw, otrzymuje się barwę taką samą, jak barwa badana; w k. Ostwolda porównywa się barwę badaną z odpowiednią barwą na krążku barw.

Kolorometr astronomiczny, przyrząd do porównywania barw gwiazd z odpowiednio dobraną skalą barw. Najbardziej rozpowszechniona jest skala barw Osthoffa: stopień 0 odpowiada barwie białej; 1 — żółtawo-białej; 2 — biało-żółtej; 3 — jasno-żółtej; 4 — żółtej; 5 — ciemno-żółtej; 6 — czerwono-żółtej; 7 — pomarańczowej; 8 — żółtawo-czerwonej; 9 — czerwonej.

Kolorymetria, 1) ilościowe oznaczanie zapomocą kolorymetru barwiących ciał rozpuszczonych; 2) mierzenie barw.

Koloryt w obrazie oznacza zharmonizowanie, zrównoważenie dekoracyjne lub rozwiązanie w jednym wspólnym tonie wszystkich barw obrazu. Obraz barwny, nieodpowiadający tym warunkom, nie jest rozwiązany kolorystycznie. Malarz kolorysta winien posiadać specjalną zdolność sprowadzania do jedności tonalnej wszystkich barw i odcieni danego obrazu, może przytem operować wieloma barwami albo też tylko dwiema (np. białą i czarną). Wszyscy wielcy malarze posiadali własną ulubioną gamę kolorystyczną. Jako kolorysty specjalnie słynęli weneccy malarze XVI w. (Tycjan, Giorgione, Palma Vecchio), hiszpańscy malarze XVII w. (Velazquez), impresjoniści francuscy (Renoir).

Kolorystyka w muzyce, sztuka wydobywania zapomocą instrumentów pewnych efektów, niemal wzrokowych. Polegają one na analogii światła z wysokim brzmieniem instrumentów, a ciemności z niskim ich brzmieniem. Kombinowanie instrumentów o rozmaitych barwach do wspólnego brzmienia, obok siebie lub jednocześnie, jest podstawą k. orkiestrowej, odgrywającej w muzyce nowoczesnej bardzo wielką rolę.

Kolos (greck.), olbrzymi przedmiot, olbrzymi człowiek, w szczególności olbrzymie posąg. K. rodyjski, posąg Helosa na wyspie

Staroegipskie kolosy w Tebach.

Rodos, wysokości 32 m. Liberty, posąg Wolności w N. Jorku, 46 m.; Hermann (koło Detmold), 28 m.; Boromeusz (Arona), 23 m.; Madonna (Le Puy), 16 m.; Bawaria (Monachjum), 15 m.; Wiktor Emanuel (Rzym), 12 m.

Koloseum, ob. Colosseum.

Kolostrum (colostrum), siera, płyn żółtawo-biały, kleisty, wydzielany z sutek w czasie ciąży i pierwszych dni po porodzie; zawiera większą ilość ciał białkowych, niż mleko; przy ogrzewaniu ścina się; mikroskopowo składa się z kuleczek tłuszczu oraz tzw. ciał słary, komórek, wypełnionych ziarenkami tłuszczu.

Kolovrat Franc. Ant. hr., szlachcic czeski. *1778, †1861; najwyższy burgrabia w Czechach, następnie minister spraw wewnętrznych, rywal Metternicha w gabinecie wiedeńskim, Założyciel muzeum, obecnie Muzeum Narodowego.

Kolozsvár, ob. Cluj.

Kolpitis (greck.), nieprawidłowo: vaginitis, zapalenie pochwy; zaczerwienienie, obrzęk i bolesność błony śluzowej pochwy; upływy zielonawe swędzące. Niekiedy na śluzówce pochwy tworzą się jakby ziarenka (k. granulosa). K. jest zwykle cierpieniem wtórnym, wywołanym najczęściej przez przewlekłe zmiany zapalne lub nowotworowe szyjki macicznej. Leczenie: przestrzykiwanie środkami ściągającymi, tampony, zasyplki itp. K. emphysematosa, odma pochwowa, tworzenie się w pochwie drobnych pęcherzykowatych torbieli, zawierających treść gazową (trójmetylaminę). Choroba, występująca u ciężarnych, i powodująca upływy pieniste. K. vetularum, wzrostowe zapalenie pochwy u kobiet w wieku starszym.

Kolporafia, (greck.), zabieg operacyjny, polegający na zszywaniu pochwy lub krocza, pękniętych podczas porodu.

Kolportować (franc.), sprzedawać (książki, pisma etc.) przez roznosicieli; kolporter, sprzedawca uliczny gazet, książek; kolportaż, sprzedaż przez roznoszenie.

Kolski półwysep lub Kola, półwysep pomiędzy Białem m. a oc. Lodowatym, zajmujący dużą część gub. murmańskiej (Rosja); 100.000 km², 19.000 mieszk.; rybołówstwo i myślistwo.

Kolubryna, działo oblężnicze o długiej lufie, wyrzucające pociski 20-funtowe; używane w XVII wieku.

Kolomb Bartłomiej, młodszy brat wielkiego odkrywcy, żeglarz i kartograf, * ok. 1461, † 1514; brał udział w czwartej wyprawie brata, starał się pozyskać króla ang. i franc. dla jego planów; przebywał w 1494—1500 na San Domingo, zastępując Krzysztofa K. w zarządzie nowoodkrytymi ziemiami.

Kolumb Ferdynand, syn wielkiego odkrywcy, * 1488, † 1539; autor jego biografii, która w oryginalnej hiszp. zaginęła; włoskie jej tłumaczenie wydano w Wenecji 1571; towarzyszył ojcu w czwartej podróży.

Kolumb Krzysztof, zw. po włosku Cristoforo Colombo, po hiszp. Cristóbal Colon, żeglarz włoski, odkrywca Ameryki. * 1446 albo 1447 w Genui, † 1506 w Valladolid; początkowo tkacz, podobnie jak jego ojciec Dominik, po podróży do Anglii (1477), osiedleniu się w Portugalii (od 1477 lub 1478), zajął się planami żeglarskimi; pod wpływem dzieł Piotra d'Ailly, Marka Polo i Piusa II, a zwłaszcza listów Pawła Toscanelli'ego, powziął projekt szukania drogi morskiej do Indyj w kierunku zach. i w 1483 r. przedstawił go królowi Janowi II, który go odrzucił; K. udał się wtedy na dwór hiszpański, jednocześnie brat jego Bartłomiej szukał poparcia dla planów Krzysztofa w Anglii i we Francji; warunki, jakie stawiał nieznanemu żeglarz (wyekwipowanie trzech karaweli, szlachectwo, dziedziczna godność admirała oceanu, wicekrólestwo ziem odkrytych), utrudniały rokowania. Po dwukrotnych bezskutecznych propozycjach na dworze hiszpańskim, chciał już K. udać się do Francji, gdy, dzięki poparciu podskarbiego aragońskiego Luis'a de Santangel, propozycje te zostały wreszcie przyjęte w 1491 r. przez Ferdynanda Aragońskiego i Izabelę Kastylską; wyprawa K. wyruszyła 1492 w składzie trzech statków. Po przeszło dwumiesięcznej podróży, w czasie której K. po raz pierwszy zauważył zboczenie igły magn. i odkrył morze Sargasso, w paźdz. 1492 r. statki dotarły do wyspy Guanahani, nazw. przez K. San Salvador (obecnie Watling Island w grupie wysp Bahama); tegoż miesiąca odkryta została Kuba (nazwana Juana) i San Domingo (Espanola); 1493 r. nastąpił powrót K., przekonanego, że dotarł do wybrzeży Azji wsch. Druga podróż K. trwała od 1493 do 1496; dowodził wówczas 25 statkami; odkryte zostały wyspy: Desirade, Dominica, Marie Galante, Guadelupa, Monserrat i Jamajka; trzecia wyprawa K. (trzy statki) trwała od 1498 do 1500; podczas niej K. odkrył wyspę Trinidad i po raz pierwszy dotarł do stałego lądu Am. Płd. (w delcie rz. Orinoko, 1498); w nowoodkrytych ziemiach K. jako wicekról rządził nieumiejętnie, został

wraz z braćmi aresztowany przez komisarza król. Fr. de Bobadilla i wysłany do Hiszpanii; uwolniony, przedsięwziął czwartą wyprawę (od 1502 do 1504) i opłynął wsch. wybrzeże Jukatany i wybrzeże Am. środk. aż do przemyku Panamskiego; w 2 lata po powrocie zmarł; o życiu i podróżach K. krąży wiele mylnych wiadomości, np. co do pochodzenia albo co do wielkiego ubóstwa lat ostatnich, stawienia K. na dworze hiszp. w kajdanach po powrocie z 3-ej wyprawy, zastawienia przez kr. Izabelę kosztowności na wyekwipowanie 1-ej wyprawy, której koszty w istocie były tak niewielkie (ok. 38.000 zł.), że z łatwością ponieść mógł je skarb Kastylji; wskutek błędu Waldseemüllera, który nadał nowoodkrytemu kontynentowi imię Ameriga Vespucci'ego, tylko poszczególne państwa (Kolumbja), prow. i okręgi (Kolumbja bryt. i okrąg Kolumbji), rzeki (Kolumbja) i miasta (Columbus, Colon), nie zaś cała Am., noszą nazwę wielkiego odkrywcy.

Kolumba łańcuch, góry w środk. części państwa Kuen-Lun (Azja); do 6.000 m. wys.

Kolumbit, ob. niobit.

Kolumbja, rzeka, ob. Columbia.

Kolumbja, (La Republica de Colombia), rep. płn.-zach. Am. Płd., dawn. wicekról. Nowej Granady, niepodległa od 1819; od 1858 do 1861 związek 8 stanów pod nazwą „Confederacion Grenadina“, późn. Stany Zj. Nowej Granady; po rew. 1886 jest republiką, złoż. z 14 prowincyj, 3 intendencji i 6 komisarjatów; w r. 1903 jedna prow. Panama oddzieliła się i utworzyła oddzielne państwo. Granice z Brazylią i Peru jeszcze nieustalone. Obszar 1.147.550 km² i 5.855.000 mieszk., 10% ludności białej, 15% Indjan i murzynów, reszta metysów. Kraj na zach. górzysty, na płn. i wsch. stopy nizinne. Liczne lasy, kop. złota, srebra, platyny, rudy żelaznej, ropy, ołowiu; plantacje kawy, tytoniu, bawełny, chów bydła; stol. Bogota, 160.000 mieszk.

Kolumbja brytyjska (ang. British Columbia), prow. Kanady zach., 921.600 km², 525.000 mieszk.; górzysta, klimat łagodny. Kopalnie miedzi, srebra, złota, ołowiu, węgla; rybołówstwo, leśnictwo. Stolica Victoria, najw. miasto port. Vancouver.

Kolumbji okrąg (ang. District of Columbia), obszar związkowy St. Zjedn. Am. Płn., 181 km² i 438.000 mieszk. Okrąg zajęty przez stolicę Stanów Zjedn. Waszyngton. Uprawa warzyw, hodowla kwiatów; zakłady drukarskie, introligatorskie, rytownicze państwowe; fabryki lodu sztucznego, porcelany, młyny, odlewnie żelaza.

Kolumienka, zasadniczy szyk zbliżania się drużyny bojowej, w którym drużyna ta

Kolumbja.

może posuwać się w całości, w pojedynkę, w dwójkach, lub też sekcjami.

Kolumna (wojsk.), głęboki szyk, w odróżnieniu od płytkiego szyku, t. zw. rozwiniętego. K. jest zasadniczym szykiem marszu. Rozróżniamy rozmaite rodzaje k.: dwójkową, czwórkową, plutonową i in. Dawniej używano k. jako szyku do natarcia piechoty na białą broń (k. szturmowa) oraz do odpięcia szarż kawalerji. K. nazywamy również rozmaite jednostki organizacyjne, służące do przewożenia wszelakiego zaopatrzenia: k. amunicyjne, k. samochodowe itd.

Kolumna, forma architektoniczna w kształcie słupa walcowego lub zleńka stożkowego, z kamienia, żelaza lub drzewa, służąca za podporę leżących na niej części budowli. Zasadniczo k. składa się z trzech części: głowicy, odbierającej ciężar, trzonu, utrzymującego ciężar i podstawy (bazy), rozkładającej ciężar na niższe części budynku. Najbardziej znane typy k. stylowych: egipskie (lotosowe, palmowe, papirusowe, bogini Hator i tzw. protodoryckie z Beni-Hassan), perskie z głowicami w kształcie byków, indyjskie i in. Architektoniczna idea k. najdoskonalej rozwinęła się w Grecji. Powstały trzy typy: dorycka (bez bazy), jońska i koryncka (ob. porządku architektoniczne). W Rzymie kształtował się dalszy rozwój typów greckich; w okresie późniejszym rzymskie k. stały się dekoracyjnymi. W średniowieczu proporcje k. zagięły, formy zgrubiały, głowice były często fantastycznie ozdobione. W okresie Odrodzenia nastąpił ponowny rozkwit klasycznej idei k. Odrębną kategorię stanowią k. wolno stojące, na których stawiano posągi. Najstojniejsze z nich: k. Trajana w Rzymie, k-y z lwami na Piazzetta w Wenecji, k. Vendôme w Paryżu i k. Zygmunta III w Warszawie.

Kolumna w drukarstwie oznacza złamaną (ostatycznie przygotowaną) stronę druku. K. powstaje ze szpalt, te zaś z wierszy, one zaś z wyrazów, składanych czcionkami. K. ze szpalt układają (łamią) specjaliści metrapaży (metteurs en page).

Kolumna masztu, najniższa część masztu, opierająca się o belkę, zwaną kilson, przylegająca do kiju czyli stępki, belki spodniej, idącej wzdłuż całego okrętu i stanowiącej jak gdyby kręgosłup statku.

Koluszki, w. w pow. brzezińskim (łódzkie); wczł. st. kolejowa.

Koła biegunowe, dwa równoleżniki, $66\frac{1}{2}^{\circ}$ szer. płn. i $66\frac{1}{2}^{\circ}$ szer. pd., przeprowadzone przez punkty, w których promień słońca jest styczną do pow. ziemi w dniach przesilen; stanowią granice obszarów okołobiegunowych, gdzie noce i dni trwają dłużej, niż 24 godziny. Ponieważ położenie punktu styczności zależy od nachylenia ekliptyki, które ulega wahaniom, liczba $66\frac{1}{2}$ jest przybliżona.

Koła zębate, maszyny, służące do przeniesienia ruchu obrotowego. K. zębate proste mają osie równoległe, k. zębate kątowe mają osie, tworzące ze sobą pewien

kąt. Koła te mają obwody zazębione; zęby zahaczają o siebie wzajemnie i w ten sposób ruch obrotowy wału jednego z kół przeniesiony zostaje na wał drugiego. K. zębate działają na zasadzie koła wrotu. Jeżeli promienie wałów obu kół są jednakowe, wtedy, w przypadku równowagi, stosunek siły czynnej, przyłożonej do wału koła mniejszego, do oporu, przyłożonego do wału koła większego, równy jest stosunkowi promieni tych kół.

Kołacze, ciasto weselne, według starodawnego zwyczaju ludu polskiego wypiekane z maki pszennej, okrągłe i gładkie. Również niekiedy wszelkie placki, przekładane makiem, serem lub kapustą.

Kołaczkowski Julian, inżynier, badacz dzieł sztuki w Polsce. * 1837, † 1889; ogłosił: „Słownik rytowników polskich“, „Wiadomości dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce“ (1888) i in.

Kołaczkowski Klemens, generał, pamiętnikarz, * 1793, † 1870; ukończył wojskową szkołę aplikacyjną i od 1809 pełnił służbę wojskową; w 1820 został dyrektorem szkoły aplikacyjnej w stopniu pułkownika inżynierji, w r. 1831 był kwatermistrzem generalnym; pozostawił „Wspomnienia“ (5 t. 1901).

Kołaczkowski Stefan Brunon, krytyk literacki, * 1887. Studja filozoficzne na uniwersytecie w Lipsku, fryburskim, berlińskim i krakowskim. Wydał oddzielnie studjum: „Stanisław Wyspiański“ oraz rozprawę o J. Kasprzowiczu.

Kołażyny, uczta obrzędowa, odprawiana przez Huculów przy narodzinach dziecka.

Kołakowski Hieronim, profesor medycyny w Akademji Zamojskiej; w l. 1639 i 1643 był rektorem tejże akademji.

Kołatka, klekotka, narzędzie z deszczułki drewnianej, opatrzone ruchomymi młoteczkami i rękojeścią. Przy odpowiednich ruchach dłoni k. wydaje charakterystyczny dźwięk. K. używana bywa w kościołach rzymskokatolickich podczas wielkiego tygodnia.

Kołbiel, u ludu grzaskie jezioro lub bagno.

Kołczak Aleksandr, admirał rosyjski, * 1870. W 1916 dowódca floty czarnomorskiej. W 1918 objął dowództwo przeciwrewolucyjnej armji na Syberji i stworzył tam rząd antybolszewicki. Wydany bolszewikom przez Czechów, rozstrzelany 1920 w Irkucku.

Kołczan albo **sajdak**, pochwa na strzałę od łuku.

Kołoduny, potrawa litewska, rodzaj pierogów, nakładanych drobno posiekanym mięsem, zmieszaniem z równie drobno posiekanym lojem tartkowym, solą, pieprzem, majerankiem i tartą cebulą.

Kołki, m. w pow. łuckim (woj. wołyńskie), nad rz. Styrem; walki w 1915 i 1916 r.

Kołataj Hugo, ksiądz, pisarz polityczny z okresu Sejmu Czteroletniego, * 1750 w Dederkach na Wołyniu, † 1812 w Warszawie. Początkowe nauki w Pińczowie, potem w Akademji Krak. Studja dalsze w Wiedniu i we Włoszech. Jako delegat Komisji Edukacyjnej

zreformował Akad. Krak. Był jednym z twórców Konstytucji 3-go maja. Przygotował po Targowicy insurekcję kościuszkowską. Po upadku powstania osiem lat przesiedział w więzieniu w Galicji. Uwolniony, wyjechał na Wołyń i wraz z Czackim organizował Liceum Krzemienieckie. Główne dzieła: „Do St. Małachowskiego“, „Prawo polityczne narodu polskiego“, „Do prześwietnej Deputacji dla ułożenia projektu konst. rządu polskiego od Sejmu wyznaczonej“, „Uwagi nad pismem Seweryna Rzewuskiego o sukcesji tronu w Polsce“, „Ostatnia przestroga dla Polski“, „Mowy“, „O ustanowieniu i upadku Konstytucji polskiej 3 maja 1791“, „Uwagi nad teraźniejszym położeniem...“, „Stan oświecenia w Polsce“, „Rozbiór krytyczny zasad historii o początek rodu ludzkiego“ i „Memoriał o przygotowaniach do powstania 1794 r.“

Koło, 1) m. pow. (łódzkie) nad rz. Wartą; 12.000 mieszk.; zwałiska zamku, zakłady ceramiczne; 2) w. pod Warszawą, należąca do gminy i dóbr Czyste, poza koleją obwodową, obecnie włączona do Warszawy.

Koło, część płaszczyzny, ograniczona okręgiem. Środek i promień okręgu są zarazem odpow. środkiem i promieniem k. (ob. okrąg). Odcinek koła — jedna z dwóch części, na jakie cięciwa dzieli koło; wycinek koła — jedna z dwóch części, na jakie dzieli koło dwa promienie. Pole k. — ob. pole. Funkcje kołowe, ob. arcus, gonjometria.

Koło Barłow'a, ob. kółko Barłow'a.

Koło Młodzypartyjne w Warszawie, blok stronnictw, które w latach 1914—18, podczas okupacji niemieckiej Królestwa Polskiego zajmowały względem początnych okupantów stanowisko bierne; do K. M. należały: Stronnictwo Polityki Realnej, Narodowa Demokracja, Polska Partja Postępowa, Chrześcijańska Demokracja i Narodowe Zjednoczenie.

Koło podzielnice, koło, opatrzone w limb z podziałką, służące do mierzenia katów.

Koło Polskie, nazwa przedstawicielstwa parlamentarnego polskiego w parlamentach austriackim, niemieckim, sejmie pruskim, dumie i radzie państwa w Rosji w okresie przed odzyskaniem niepodległości.

Koło południkowe, ob. południkowe koło.

Koło rozpedowe, koło o wielkiej masie, zmontowane koncentrycznie z wałem maszyny lub połączone z maszyną zapomocą transmisji. Koło to, dzięki wielkiemu momentowi bezwładności, przeciwdziała drobnym zmianom prędkości obrotowej wału maszyny i uniezależnia jej bieg od drobnych zmian siły czynnej.

Koło równonocne, ob. ekliptyka.
Koło rycerskie, jazd, narada stanu rycerskiego w Polsce przedrozbiorowej (np. w czasie sejmów).

Kołobieg, kraźnik, słupek z umocowanym na wierzchu przyrządem ruchomym, z hakami i zawieszonymi na nich linkami; służy do biegow wokoło i skoków z huśtaniem.

Kołoobrzeg (niem. Kolberg), m. pow. i port w Pomeranii prus., rej. koszalińskiej; 27.000 mieszk.; kąpiele morskie i solankowe; rybołówstwo; dawniej twierdza.

Kołodziejczyk Edmund, bibliograf, * 1886; naucz. gimn. w Krakowie, czynny współorganizator Tow. Słowiańskiego tamże, poległ 1915 nad Sanem; prace: „Ludność polska na Górnych Węgrzech“ (1910) oraz „Bibliografia słowianoznawstwa polskiego“ (1911).

Kołodziejski Walery, inżynier, * 1826 we Lwowie, † 1900. Kształcił się na politechnice w Pradze. Wzniósł wiele zakładów przemysłowych. W latach 1866—1868 wydawał „Gazetę Przemysłową“.

Koło kwint (Quinten-Zirkel), w muzyce gamy kolejno po sobie następujące, ułożone dla ułatwienia w koło, pozwalające przejść cały ich szereg w każdym kierunku.

Koło mna, m. pow. w gub. moskiewskiej (Rosja środk.), nad rz. Moskwa, 11.000 mieszk.; fabryka lokomotyw i maszyn, wyroby jedwabne.

Koło myja, m. pow. (woj. stanisławowskie), stolica Pokucia, 41.000 mieszk.; muzeum pokuckie, tkalnia mechaniczna i apretura; handel zbożem.

Koło myjka, taniec karpaccich Rusinów, w żywym takcie dwucwerciovym, z melodią w tonacji minorowej. Rytm ósemkowy wstrzymuje się raz w drugim takcie na drugiej ćwierci, a raz w czwartym, złożonym z dwóch nut ćwierciowych.

Koło wacizna, choroba jagniąt, powodowana przez rozwijanie się w mózgu pasorzytya Coenurus cerebralis. Objawy: skrócenie się zwierzęcia na prawo lub na lewo, wyniszczenie. K. kończy się śmiercią.

Koło punkty (imaginäre Kreispunkte, points cycliques), urojone punkty przecięcia dowolnego okręgu prostą nieskończenie daleką, współpłaszczyznową z tym okręgiem; nazwę p. k. stosujemy także do takiego punktu powierzchni krzywej, w którym wszystkie przecięcia płaskie posiadają jednakową krzywiznę.

Kołowrotek, przyrząd do przedzenia.

Kołowrotek w rybołówstwie, przyrząd z drzewa orzechowego, umieszczony na wędcie, dający rybakowi sygnał, że ryba jest już na haczyku.

Kołowrót, jedna z maszyn prostych, składająca się z koła, osadzonego na wale poziomym. Koło i wał mają wspólną poziomą oś obrotu, sztywno z niemi połączoną i obracającą się w łożyskach, umieszczonych na jej obu końcach. Wał i koło owinięte są sznurami albo łańcuchami w przeciwnych kierunkach. Do sznura pierwszego przyłożony jest opór, a do obwodu koła — siła czynna. W przypadku równowagi stosunek siły czynnej do oporu równy jest stosunkowi średnicy koła do średnicy wału. K. służy najczęściej do podnoszenia ciężarów i jest często stosowany. np. przy studni wiejskiej.

Kołowy szczyt, szczyt w Tatrach, wys. 2.425 m.

Kołozą, przedmieście m. Grodna.

Kołpacki Bernard, współczesny architekt polski w Ameryce; osiadł w Milwaukee, st. Wisconsin, gdzie projektował i budował szereg gmachów i kościołów; jego dziełem jest olbrzymi gmach poczty w Milwaukee.

Kołpino, m. w gub. petersburskiej (Rosja pñ.), nad rz. Izora, 11.400 mieszk.; zakłady mechaniczne, wyrób panczerzy, łańcuchów i kotwic dla okrętów wojennych.

Kołtryny (z włosk. coltrina), płótna, malowane w ornamenty, kwiaty, widoki td., a używane niegdyś w Polsce w domach szlacheckich do tapetowania ścian. Wykonywano je w Polsce oraz sprowadzano je z Włoch, Gdańska i Norymburgi.

Kołatun (plica polonica, Weichselzopf), włosy zlepienie i pokręcone, niedające się rozdzielić, występujące u ludzi niechlujnych. Powodem jest wszawica (pediculosis). Leczenie: obcięcie włosów i środki przeciw wszawicy.

Kołudzki Augustyn, prawnik i historyk, †1720; ogłosił m. in.: „Promptuarium legum et constitutionum regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae” (1695).

Kołwa, 1) lewy dopływ Wiszery, dług. 380 km.; 2) prawy dopływ Usy, dług. 320 km.

Kołyma, rz. w rep. Jakuckiej (Syberja wsch.), dług. 1.787 km.

Kołymsk, nazwa kilku osad w Syberji wsch.; znane jako miejsca zesłania: Wierchnie-K., Srednie-K., Niżnie-K.

Kołyško Benedykt, generał, * 1751, †1833; walczył w powstaniu kościuszkowskim jako generał brygady, potem emigrował zagranicę; po powrocie do kraju osiadł w Siwrukach na Wołyniu; w 1831 powołany na wodza powstania na Rusi, dowodził pod Daszowem, Obodnem i Majdankiem; ogłosił zniesienie poddaństwa i zapewnił chłopom własność posiadanej ziemi.

Kołyško Bolesław, partyzant z r. 1863, *1838 w pow. lidzkim †1863; z uniw. moskiewskiego udał się w 1861 r. do szkoły wojskowej polskiej w Genui; po wybuchu powstania dowodził oddziałem w pow. kowieńskim; przeszedł z nim pod naczelne dowództwo Z. Sierakowskiego; wzięty do niewoli pod Birzami, powieszony w Wilnie 1863 r.

Kołyško Feliks, brat poprz., również dowódca partji w powstaniu styczniowym, * 1837, † 1889; jako 14-to letni uczeń gimn. w Wilnie zesłany do bataljonów dyscyplinarnych, uwolniony w 1861 r.; walczył w powstaniu w pow. trockim i kalwaryjskim; po upadku ruchu zbrojnego emigrował do Francji.

Koływań, m. w Syberji zach. nad rz. Czausa, 11.700 mieszk.

Koływańskie (jezioro), jez. w Syberji zach., 4 km. dług., 2 km. szerok.; w pobliżu fabr. Koływańska.

Koma (komma) muzyczna, różnica pomiędzy dwoma tonami jednej wysokości, otrzymanymi przez podwyższenie jednego a obniżenie drugiego, np. cis i des. Równa się 1/8 tonu.

Komadugu lub **Uaube** (franc. Komadougou

lub Ouaooubé), rz. w Afryce zach., dług. 625 km.

Komanczowie lub **Numa** (= ludzie), szczer Indjan Am. Pñ., najbardziej wrogi kolonistom, niegdyś zamieszkujący prerje Teksasu, dziś zaledwie ok. 1500 głów; znakomici jeźdźcy; typowi Indjanie prerji południowej.

Komandor, 1) w dawnych zakonach rycerskich tytuł dostojnika, zarządzającego ich posiadłościami; w zakonie Joannitów kres istnieniu faktycznych komandoryj i k-ów położyło zajęcie wyspy Malty przez Napoleona; 2) w marynarce współczesnej stopień oficerski, odpowiadający randze pułkownika wojsk lądowych.

Komandorskie (wyspy), wyspy na m. Beringa (Syberja wsch.), 1.734 km², 647 mieszk.; wyspy te badali przyrodnicy polscy Benedykt Dybowski i Józef Morozewicz.

Komandytowa spółka, ob. spółki handlowe.

Komar Tadeusz, poeta, * 1836, † 1871; studja w uniw. kijowskim; jego poezje patriotyczne („Słowo do siostr Polek” i in.) krążyły po kraju w odpisach; uczestniczył w powstaniu 1863 r.; na emigracji ogłosił 1865 r. „Dumy i pieśni Ludomira” pod pseud. Tadeusza Zabuzińskiego.

Komarnicki Lucjan, współczesny pedagog i historyk literatury, † 1926; ogłosił: „Dotychczasowy stan stylistyki polskiej i najważniejsze postulaty na przyszłość” (1910), „Stylistyka polska” „Historja literatury polskiej wieku XIX” (do r. 1830), „Teatr szkolny” (1926).

Komarnicki Wacław, prawnik * 1891; od 1920 prof. prawa państwowego i międzynarodowego na Uniw. Wileńskim; ogłosił m. in.: „Powstawanie państw” (1916), „Polskie prawo polityczne” (1922), „Ordynacje wyborcze do Sejmu i Senatu” (1922), „Likwidacja mienia niemieckiego w Polsce” (1925); od 1925 redaktor „Rocznika prawniczego wileńskiego”.

Komarno, m. w pow. rudeckim (łwowski); 5.000 mieszk.; tkacki przemysł domowy.

Komarno (niem. Komorn, węg. Komárom), m. pow. (Czechosłowacja), 18.000 mieszk.; niegdyś twierdza austriacka.

Komary, ob. Culicidae.

Komarzewski Jan Chrzeciciel, generał, ulubieniec i zaufany dworzanin króla Stanisława Augusta, * 1744; był klerownikiem królewskiej kancelarji wojskowej; w r. 1795 towarzyszył królowi do Petersburga; przeniósł się potem do Paryża, † 1810; ogłosił: „Coup d'oeil rapide sur les causes réelles de la décadence de la Pologne” (1807).

Komasacja, scalanie gruntów, czynność, polegająca na popieraniu skupiania gruntów, należących do jednego gospodarza, a rozproszonych w różnych częściach gminy. Skupienie wszystkich gruntów, a przynajmniej całej ziemi ornej, należącej do jednej osoby, ma dla gospodarstwa b. doniosłe znaczenie, albowiem pozwala na zastosowanie najwłaściwszego systemu gospodarowania, ułatwia dozór, oszczędza dużo gruntu na niepotrzebne drogi

i miedze, ułatwia uprawę i zbiór, a wskutek tego podnosi wartość gruntu. Większość państw na zachodzie przeprowadziło k. łącznie z uwłaszczeniem. W b. zab. rosyjskim i częściowo w b. Galicji k. dotychczas nie została przeprowadzona.

Kombatant (franc.), żołnierz regularny, biorący rzeczywisty udział w walce.

Kombinacja (łac.), złączenie kilku pokrewnych pojęć. Tworzenie całości z danych składników. Sprytny plan.

Kombinacyjne tony, tony, powstające przy współbrzmieniu kilku tonów wtedy, jeżeli dudnienia następują tak szybko po sobie, że ucho nie może ich złowić oddzielnie. Ob. dudnienie.

Kombinatoryka czyli **teoria połączeń**, dział algebry, który zajmuje się np. takimi zagadnieniami: na ile sposobów można ustawić przedmioty pewnej kategorii w ciąg, na ile sposobów można z danego zbioru przedmiotów wybrać pewną ich ilość itd. Pojęcia i metody k. stosuje się m. in. w teorii prawdopodobieństwa i w topologii.

Komedja (greck.), sztuka teatralna, przedstawiająca życie, charaktery i zawikłania z wesołej strony.

Komedjant, aktor (używa się zazwyczaj w znaczeniu lekceważącym). Człowiek nieszczerzy, kłamca.

Komemoracja (łac.), wspomnienie umarłych lub wezwanie świętych w modlitwie.

Komenda używana jest w wojsku do nakazywania głosem pewnym czynności regulaminowo określonych. K. tem się różni od rozkazu, że zarówno jej słowa, jak i kolejność ruchów, mających po jej wydaniu nastąpić, są określone dokładnie. K. nazywa się również sztab komendanta pewnej instytucji wojskowej, np. k. szpitala, k. miasta itd.

Komendant, dowódca pewnej instytucji wojskowej lub też miejscowości, w której są rozłożone oddziały wojskowe, niesprawujący jednak bezpośredniego dowództwa taktycznego, np. k. szkoły podchorążych (dowództwo sprawuje tu dowódca bataljonu szkolnego), k. miasta (posiada władzę dyscyplinarną lecz oddziałami nie dowodzi), k. etapu itd.

Komencow S. T., rzeźbiarz rosyjski, przedstawiciel archaicznego kierunku w rzeźbie, * 1874; opracowuje głównie drzewo; tematy prac związane przeważnie z eposem rosyjskim, z legendami i wierzeniami ludu; „Młodzieniec” (Ros. Muz., Petersburg).

Komensky Jan, ob. Comenius.

Komentarz (łac.), wyjaśnienie, np. trudnego dzieła.

Komers (łac.), zwyczajowy bankiet studencki.

Komet poszukiwacz, luneta krótkoogniskowa o dużym polu widzenia, ponad 1—1,5°.

Kometry, ciała niebieskie, różniące się od planet mniejszym stopniem zagęszczenia materji (rozrzedzenie materji komet dorównywa nieraz rozrzedzeniu w rurkach Geissler'a). W starożytności poczytywano k. za zjawiska meteo-

rologiczne; hipoteza ta stopniowo ustąpiła miejsca teorii, że są to ciała niebieskie pochodzenia kosmicznego, które, dostawszy się w pole grawitacji słońca, krążą dookoła niego. Regiomontanus w 1472 pierwszy zaczął określać położenie k. na niebie, lecz dokładniejsze obserwacje mogły być prowadzone dopiero po odkryciu lunety przez Galileusza. Pomiary takie, dokonane przez Heweliusza, umożliwiły mu ujęcie ich we wzory matematyczne, oparte na założeniu, że k. krążą dookoła słońca; dopiero jednak Newton i Halley, stanawszy na gruncie newtonowskiego prawa grawitacji, podali właściwe metody obliczania dróg k. K. poruszają się po drogach trzech rodzajów: elipsach, parabolach i hiperbolach. K., poruszające się po elipsach, tak zw. k. okresowe, w przeciwieństwie do większości planet, krążą po elipsach bardziej wydłużonych i bardziej nachylonych do ekliptyki. K. okresowych znamy stosunkowo niewiele (około 20), przeważająca większość k. (około 96%) porusza się po parabolach i tylko niektóre po hiperbolach. Budowa fizyczna k. jest następująca: naogół składa się z jądra, otoczonego powłoką gazową (aczkolwiek komety teleskopowe nie posiadają wyraźnego jądra), oraz, w niektórych przypadkach, z warkocza. Warkocz zazwyczaj jest słaby lub wogóle go nie ma, o ile k. znajduje się daleko od słońca, natomiast w pobliżu punktu przysłonecznego rozwija się niekiedy dość potężnie, w niektórych przypadkach do kilkuset milionów kilometrów długości. Nad teorią warkocza k. pracowało dużo uczonych. Zasłużony ich badacz Bredichin wyróżnił trzy typy warkoczy w zależności od siły odpychania cząsteczek (natury tej siły Bredichin nie podał). Typ pierwszy obejmował warkocze, składające się z najlżejszej materji, drugi i trzeci ze stopniowo cięższych elementów. S. Arrhenius, opierając się na teorii elektromagnetycznej Maxwell'a, przewidującej ciśnienie światła, wywnioskował, że, przy pewnej określonej wielkości cząsteczek materji warkocza, ciśnienie światła słonecznego przeważa nad siłą przyciągania. Tem się też tłumaczy, że warkocz bywa odwrócony od słońca. Jądro oraz powłoka gazowa jest zbudowana z pyłu kosmicznego (ob. meteory, kosmiczny pył) oraz cyjanu (C₂N₂), warkocz zaś głównie z cyjanu i tlenku węgla. Uderzające podobieństwo elementów niektórych k. okresowych jest tłumaczone dzieleniem się komet na części pod wpływem odpowiedniego układu sił grawitacyjnych słońca i którejś z wielkich planet. Kometry takie tworzą grupę lub rodzinę k., np. rodzina Jowisza etc. Od roku 240 przed Chr. do 1926 odkryto przeszło 550 komet okresowych i nieokresowych. Rok 1926 był rekordowy, gdyż odkryto w nim 11 komet, z nich 2 przez polskich astronomów (Orkisz, Wilk). Do najciekawszych k. zaliczyć należy k. okresowe Halley'a i Bieli, kometę 1843 roku, Encke'go, Donati'ego, Morehous'a (1908).

Komfort (franc.), wygoda, dostatek.

Komi, ob. Zyrjański obwód.

Komiaska, ob. komięga.

Komiażeczka, ob. komięga.

Komicja (łac. comitia), zebranie ludu rzymskiego. Najstarsze k. zwano kurjalne-mi (od głosowania według 30 kuryj patrycjuszowskich), potem (według tradycji rzymskiej w czasach Serwusza Tuljusza) powstały k. centurjalne (głosowali patrycjusze i plebejusze według centurji); k. trybalne, początkowo plebejskie, potem ogólne, w których każda gmina (tribus) miała jeden głos.

Komierowski Jan, poeta (pseud. Wacław Pomian), * 1850, † 1897; ogłosił m. in.: „Sonata wiosenna“ (1897), „Herkules i Omfala“ (nie-dokończona).

Komięga, statek, używany niegdyś przez fliśaków wiślanych, czworoboczny i bezmasztowy, sprzedawany w Gdańsku na rozbiórke, niezdatny do podróży w górę rzeki. Obejmował 15 łasztów, do obsługi potrzeba było 7—9 wioseł. Znane były też i komiaski, obejmujące około pięciu łasztów, i komiażeczki, nieprzekraczające łaszta.

Komin, od pieca przeprowadzony kanał, przez który dym wychodzi nazewnątrz.

Kominek, zagłębienie w ścianie, opatrzone kanałem kominowym i służące do palenia drzewem lub węglem.

Komis (franc. commis), umowa, mocą której handlujący pojedynczo lub spółka obowiązuje się za wynagrodzeniem na zlecenie drugiego, zwanego komitentem, dokonać na jego rzecz i wyłączny rachunek, lecz we własnym imieniu, jedną lub szereg transakcyj handlowych. Osoba, podejmująca się komisu, zwie się komisantem, wynagrodzenie, za które pracuje, komisowem lub prowizją. Komis jest rodzajem pełnomocnictwa handlowego. Z zasady, że komisant działa w swoim, a nie komitenta imieniu wypływa, że w stosunkach z trzecią osobą tylko jemu i jedynie przeciwko niemu przysługuje skarga.

Komisariat, nazwa pewnego rodzaju władzy, np. komisariat morski, wyborczy, do walki z epidemią; w szczególności w Polsce władza policyjna, to samo co okrąg. Na czele k. stol. komisarz, Komisariat Rządu na m. st. Warszawy, władza polityczna drugiej instancji, odpowiadająca pod względem kompetencji wojewodzie. W Rosji Sowieckiej k. ludowemi nazywają się ministerstwa, np. k. ludowy spraw zagranicznych.

Komisja, to samo co komitet; mniejsze zgromadzenie, delegowane z większego, w celu przeprowadzenia pewnej ściśle określonej czynności, ew. zadania. Komisjami nazywano u nas dawniej niektóre władze rządowe, np. k. wojewódzkie, przekształcone następnie na Rządy gubernjalne. W okresie Król. Kongr. Komisjami rządowymi nazywano ministerstwa, np. K. rządowa wyznań religijnych i oświecenia publicznego, K. rząd. skarbu i przychodów. Stąd mówiono: minister prezydujący w K. sprawiedliwości. Po powstaniu listopadowym na czele K. stali dyrektorowie.

Komisja edukacyjna ustanowiona została na

sejmie 1775 r. na wniosek Joachima Chreptowicza. Uchwalono, by fundusze i dobra, pozostałe po skasowanym w 1773 zakonie Jezuitów, przekazać Komisji na edukację młodzieży. W skład komisji weszli: ks. Ignacy Massalski (jako prezes), książę Michał Poniatowski, Sulkowski, Ignacy Potocki, Andrzej Zamoyski, Adam Czartoryski, Chreptowicz, Niemcewicz, Piramowicz, Strojnowski i wielu innych. Przez uchwałę sejmu 1775 zostały oddane pod nadzór K. wszystkie bez wyjątku szkoły wyższe, średnie i niższe. K. stała przebywała w Warszawie. Członkowie placu nie wybierali. Wyślannicy K. organizowali szkoły 6-io klasowe, przekształcając je z kolegów pojezuickich. W 1776 K. przejęła nadzór, dzięki uchwale sejmowej, nad dobrami pojezuickimi, które rozporządzały dotychczas dwie komisje rozdawnicze: koronna i litewska, czyniące ogromne nadużycia. K. podzieliła kraj na wydziały naukowe: 6 w Koronie i 4 na Litwie. W każdym wydziale były szkoły wydziałowe i podwydziałowe. Na wniosek Ignacego Potockiego powstało również Towarzystwo ksiąg elementarnych, do którego należeli: Kollataj, Piramowicz, Kopczyński i inni. Ogłosiło ono konkurs na napisanie dobrych podręczników szkolnych, przeznaczając nagrody od 50—100 dukatów. Zreformowano Akademię, a przy Akademii krakowskiej i wileńskiej założono seminarja nauczycielskie. 10-go kwietnia 1794 r. odbyło się ostatnie posiedzenie K. Edukacyjnej.

Komisja kolonizacyjna pruska, utworzona na mocy uchwały sejmu pruskiego z dn. 26. IV. 1886 r. „celem popierania osadnictwa niemieckiego w Prusach Zachodnich i Poznańskim“, otrzymała fundusz 100 milionów marek, powiększony 1898 roku do 200 milj., w 1902 r. o dalsze 150 milj., nadto o fundusz specjalny w wysokości 100 milj. marek, celem twórczenia w obrębie działania k. k. domen i lasów państwowych. 20. III. 1908 r. przyjęta została przez sejm pruski ustawa o wywłaszczeniu (obszar, mogący ulec wywłaszczeniu, ograniczony został do 70.000 ha), powiększony został fundusz osadniczy o 125 milionów marek oraz fundusz na zakup domen i lasów państwowych o 25 milj. marek.; w 1913 r. zwiększono znowu fundusz osadniczy o 175 milj. m. i na zakup domen i lasów o 25 milj. m. Ustawy z 1908 i 1913 r. utworzyły nadto dwa nowe fundusze: 1) na tworzenie majątków ziemskich dla zbywania ich prawem renty ziemiom niemieckim (50 milj. i 30 milj.); 2) na przemianę niemieckich gospodarstw włościańskich na włości rentowe i osiedlanie robotników niemieckich w większych majątkach ziemskich (75 milj. m.). Od 1886—1913 k. k. nabyła ogółem 438.517 ha ziemi, w tej liczbie 313.637 ha od Niemców, 124.880 ha od Polaków (większej własności nabyto od Niemców 294.954 ha, od Polaków 114.483 ha, gospodarstw włościańskich od Niemców 18.683 ha, od Polaków 10.397 ha). W ostatnich latach swej działalności k. k. nabyła: w 1914 r. 14.614 ha (w tej liczbie 1.408 ha od Polaków), w 1915 r. 364 ha, w 1916 r. 2.255 ha,

w 1917 r. 3.213 ha i w 1918 r. (ostatnim r. działalności k. k.) 1.446 ha. Przeciętne ceny, płacone przez k. k., wynosiły w okresie 1886—88 582 m. za 1 ha, w okresie 1903—06 — 1.381 m. za 1 ha. Liczba ludności niemieckiej w gminach osadniczych dosięgała ku końcowi 1913 r. ok. 153.000 głów (21.984 rodzin osadników) oraz 23.000 głów ludności robotniczej i rzemieślniczej, osiadłej w gminach i debrach, należących do k. k. Z liczby 21.984 rodzin osadniczych, 12.571 rodzin pochodziło z Prus (w tem 7.914 z dzielnic polskich), 1.547 z Saksonji, 2.404 z innych państw niemieckich, 5.462 z emigracji z Rosji i Austrii. K. k. zakładała przeważnie średnie gospodarstwa włościańskie, obszaru 10 do 20 ha (12.102 osady, tj. 56%), poniżej 10 ha obszaru założono 6.544 osady, tj. 30%, powyżej 20 ha 3.138 osad, tj. 14%.

Komisja radomska, ustanowiona w 1613 r. dla korony w Radomiu a dla Litwy w Wilnie, była władzą administracyjną i skarbową, dla załatwiania spraw skarbowych i wojskowych.

Komisje delimitacyjne, ob. delimitacja.

Komisje dobrego porządku (tzw. boni ordinis) ustanowione zostały w Polsce 1765 r. dla uporządkowania stosunków miejskich (zwłaszcza skarbowych).

Komisje rządowe, władze wykonawcze (ministerstwa wyzn. rel. i ośw., sprawiedl., spr. wewn., skarbu) w Król. Pol. od 1815.

Komisje sejmowe i senackie, ob. Sejm i Senat.

Komisje skarbowe koronna i litewska, ustanowione były w 1764 r.; do zakresu ich działania należało: zarządzanie dochodami, najwyższe sądownictwo w sprawach skarbowych, nadzór nad wagami i miarami, regulacja rzek, budowa mostów i kanałów itp.

Komisje wojskowe, utworzone dla Korony i Litwy w 1764, objęły, z hetmanem wielkim na czele, zarząd spraw wojskowych i spraw sądowo-wojskowych. Zwinięto je w 1776.

Komitadzi, nazwa powstańczych organizacji w Macedonji.

Komitat, jednostka administracyjna na Węgrzech, posiadająca samodzielny zarząd; wprowadzona przez Stefana św. w X w.

Komitet (franc.), wydział, mający przygotować lub wykonać wnioski.

Komitet Narodowy, utworzony w czasie wielkiej wojny przez emigrację polską w Paryżu (1917 r.) nosił oficjalną nazwę „Polski Komitet Narodowy“ i był reprezentacją Polski, uznaną przez Francję, Anglię, Włochy oraz Stany Zjednoczone Ameryki Płn. Na czele Komitetu stał, jako prezes, Roman Dmowski, wiceprezesem był Maurycy hr. Zamoyski. K. N. uznawał mocarstwa centralne za stronę wojującą z Polską i stanął po stronie Koalicji, wysyłając na front walki wojskowe formacje polskie, których organizatorem był gen. Józef Haller. W czasie Kongresu wersalskiego imieniem Polski występował prezes Komitetu Narodowego R. Dmowski. Po utworzeniu się rządu polskiego w War-

szawie i przekazaniu mu agend i spraw swoich, K. N. rozwiązał się w kwietniu 1919 r.

Komitet Narodowy Polaków w Kanadzie, organizacja patriotyczna, stworzona w czasie wielkiej wojny przez Polaków, osiadłych w Kanadzie; Komitet ten istniał w Winnipeg, stolicy prowincji Manitoba, i współdziałał z „Wydziałem Narodowym“ w Chicago; jednym z najdzielniejszych jego pracowników był ks. Ignacy Ostaszewski, zmarły w r. 1920.

Komitet Obrony Narodowej w Ameryce, jedna z organizacji politycznych, stworzona przez Polonję amerykań. w przededniu wojny światowej. K. O. N. opierał się w swych pracach o N. K. N. krakowski. W postępowaniu swem nie umiał zachować umiarkowania; występował nieraz zbyt ostro, wreszcie ściągnął na siebie nawet rygory władz Stanów Zjedn. zwłaszcza, gdy te również przystąpiły do koalicji przeciwko państwu centralnym. Koniec wojny światowej zlikwidował K. O. N.

Komitet Ocalenia publ. (Comité de Salut public), najwyższa instytucja wykonawcza i nadzorcza we Francji, wyłoniona przez Konwent 1793; istniała do 1795; rządy K. stanowią okres teroru (Danton, Robespierre i in.); zorganizował armie, które odparły wojska najezdnicze.

Komitet urządzający, ob. urządzający komitet.

Komivojazer (franc. commis-voyageur), subjekt handlowy, jeżdżący z próbkami towarów w celu wyszukiwania nabywców i przyjmowania zamówień.

Komizm, właściwość przedmiotu, sytuacji, zdarzenia lub powiedzenia, wzbudzająca w nas śmiech. Istota k. zdaje się polegać na zderzeniu się dwóch przeciwieństw albo sprzeczności, wywołującym w nas napięcie, przechodzące momentalnie w stan odprężenia, spowodowany tem, że uroszczenie rozplywa się w nicłość. Teoria komizmu zajmowało się wielu estetyków i psychologów, m. in. T. Lipps („Komik und Humor“), oraz H. Bergson („Śmiech“).

Kommenowie, dynastia cesarzy bizantyjskich, panująca 1057—1185 w Konstantynopolu i 1204—1461 w Trapezuncji.

Komodatum, ob. wygodzenie.

Komodor lub Kommodor, w marynarce wojennej Wielkiej Brytanji tytuł kapitana statku, któremu czasowo powierzono dowództwo nad flotyllą, tworzącą jeden oddział.

Komoe (franc. Comœ), rz. w Afryce zach., wpadająca do zatoki Gwinejskiej.

Kom-ombo, w. w prow. Esne (Egipt Górny); słynne ruiny świątyni; cukrownie.

Komora celna, w języku staropolskim celnica, mytnia, mytnica, mytni dwór, obecnie urząd celny, ob. urzędy celne.

Komorn, ob. Komarno.

Komornica, na wsi kobieta, nie posiadająca własnej chaty, mieszkająca kątem u ludzi.

Komornicka Marja, poetka i literatka, * 1878; ogłosiła: „Szkice“ (1894), „Baśnie i psalmodje“ (1900), „Biesy“ (1903), „Czarne płomienie“ i in.

Komornik (camerarius), w Polsce średn. chłop, obowiązany do posług w grodzie. W czasach późniejszych (w. XIV i nast.) nazywano tak urzędników sądowych, zastępujących sędziego w sprawach mniejszej wagi.

Komornik sądowy, urzędnik, wykonywujący wyroki sądowe. Do jego obowiązków należy opis, opieczętowanie majątku dłużnika, wreszcie sprzedaż w drodze licytacji. Komornicy istnieją w b. zab. rosyjskim i pruskim. W Małopolsce egzekucja odbywa się za pośrednictwem sądu.

Komorowska Gertruda, słynna z tragicznych losów pierwsza żona Szczęsnego Potockiego, porwana i zamordowana 1771 r. z polecenia rodziców Szczęsnego; bohaterka poematu Malczewskiego „Marja”.

Komorowski Bronisław, poeta i literat. * 1847, † 1912; ogłosił szereg powieści, tragedj i dramatów, m. in.: „Męczennicy” (1869), „Rejtan” (1869), „Krok” (1873), „Błędna gwiazda” (1882), „Kniaziowie Rożyńscy” (1889).

Komorowski Ignacy, kompozytor. * 1824, † 1857 w Warszawie; wiolonczelista w orkiestrze operowej, twórca melodj do „Kaliny” (słowa Lenartowicza) i w. in.

Komorowski Józef, znakomity artysta dramatyczny, odtwarzający role bohaterów i amantów w duchu romant., * 1818, † 1857; pracował na scenie za kierownictwa Jasifskiego.

Komorowy proces, ob. siarkowy kwas.

Komorskie wyspy (franc. Iles Comores), wyspy w środk. części pln. wjazdu do kanału Mozambickiego (Afryka wsch.); 2.190 km², 84.000 mieszk.; składają się z czterech wysp: Mayotte, W. Komory (Grande Comore), Anjouan (Anjouan) i Moheli. Wywóz trzciny cukrowej, wanilji, kakao, paczuli; jako oddzielna prow. przyłączone do Madagaskaru 1912.

Komosa, ob. Chenopodium.

Komosowate, ob. Chenopodiaceae.

Komotau, ob. Chomutov.

Komórka (cellula), zasadniczy element składowy ciała zwierząt i roślin. K. jest zwykle drobnym, tylko przez mikroskop dostrzegalnym utworem; w organizmach wielokomórkowych łączą się one w tkanki. K. składa się z ciała komórki, wewnątrz którego leży jądro komórkowe (nucleus); ciało komórki składa się z ciagliwej, półpłynnej, bezbarwnej masy białkowej, obdarzonej życiem, tzw. protoplazmy. Obok jądra zawiera komórka zwykle dwa śródcialka, czyli centrozomy. W protoplazmie k. istnieją małe utwory morfologiczne, zależnie od kształtu różnie nazywane (mitochondria, chondriokonty itp., obejmowane wspólną nazwą chondriozomów). U najniższych grup zwierzęcych i roślinnych ciało organizmu składa się tylko z jednej komórki, tutaj więc jedna komórka pełni wszystkie funkcje organizmu. U zwierząt i roślin wielokomórkowych następuje podział pracy, przyczem pewne grupy komórek obejmują pewne specjalne funkcje. Główne typy komórek tkankowców: 1) nabłonkowe (tu należą między innymi komórki rzęskowe, pa-

rzydelkowe itp.); 2) gruczołowe; 3) zmysłowe; 4) nerwowe; 5) łącznotkankowe; 6) kostne i chrząstkowe; 7) mięśniowe; 8) tłuszczowe; 9) krwinki; 10) płciowe. Komórki rozmnażają się przez podział.

Kompaktat, w średniowieczu układ.

Kompaktaty bazylejskie, umowa pomiędzy Czechami a Soborem Bazylejskim w 1432/33 r. Zawierały pozwolenie na przyjmowanie komunj pod obu postaciami wyłącznie dla dorosłych. Pius II zniósł ich moc obowiązującą, pomimo to pozostały w mocy jako ustawa krajowa aż do króla Maksymiljana.

Kompanja (franc.), 1) towarzystwo, spółka; 2) wojskowa zasadnicza jednostka organizacyjna we wszystkich rodzajach broni, z wyjątkiem artylerji i kawalerji. K. dzieli się na 3 lub 4 plutony, z reguły dowodzone przez poruczników lub podporuczników. Dowódcą k. etatowo jest kapitan.

Komparator, przyrząd, służący do dokładnego wyznaczania małych długości, specjalnie do sprawdzania długości podziałek skal. Jest to mikroskop pionowy, przesuwający się wzdłuż metalowej skali poziomej. Mikroskop nastawia się kolejno na dwa punkty końcowe mierzonej długości i odczytuje na skali różnicę obu położań mikroskopu.

Komparator astronomiczny, przyrząd do wyznaczania klisz astronomicznych, np. fotografii widm ciał niebieskich, gwiazd (pomiar odległości jednej gwiazdy od drugiej). Pewną odmianę przedstawia tzw. stereokomparator, stosowany m. in. do wykrywania gwiazd o dużym ruchu własnym.

Kompars (włosk.), aktor, przedstawiający nieme, podrzędne role w teatrze; statysta.

Komparycja (łac. comparatio), stawianie osobiste stron przed sądem, zapisanie sprawy, wstępna część podania do sądu, w której wymienia się, kto i przeciw komu wytacza sprawę; wstępna część wyroku lub decyzji sądowej, zawierająca te same dane.

Kompas, gwiazdozbiór, ob. gwiazdozbiory (tablica).

Kompas, zw. też busola, przyrząd, służący do wyznaczania stron świata; składa się z igły magnesowej, obracającej się na osi pionowej, przechodzącej przez środek koła z różą wiatrów, a umieszczonego na dnie pudełka, zamykającego cały przyrząd i zaopatrzonego w szybkie, pozwalające na obserwowanie położenia strzałki. K. znany w Europie od XII w., został zapewne przjęty od Chińczyków za pośrednictwem Arabów. Ob. również zegar słoneczny.

Kompendjum (łac. compendium, oszczędność, zysk), dzieła podręczne z zakresu pewnych gałęzi wiedzy: słowniki, encyklopedje, zwięzłe wykłady akademickie itp.

Kompensacja w med., stan przerosu komór sercowych przy wadach serca; k. warunkuje

normalne krążenie krwi w ustroju ludzi chorych na serce.

Kompensacja w fizyce, wzajemne znoszenie się dwóch działań. K. stosuje się wtedy, jeżeli jakieś działanie na pewien przyrząd jest szkodliwe. Tak np. wydłużanie się wahadła zegara pod wpływem wzrostu temperatury opóźnia bieg zegara. Stosuje się więc k. w ten sposób, że wydłużenie wahadła ku dołowi kompensuje się wydłużeniem ku górze, wskutek czego długość wahadła pozostaje bez zmiany. Urządzenia kompensacyjne nazywają się kompensatorami. Przy ruchach wodociagowych, w celu usunięcia szkodliwego wpływu zmian temperatury, stosuje się kompensatory w postaci zagiętych rurek albo w postaci płyt metalowych, tworzących giętką puszkę. Kompensacyjna metoda badania polega na kompensacji pewnego działania działaniem równym i odwrotnie skierowanym, oraz na mierzeniu działania pierwszego pośrednio zapomocą pomiarów działania kompensacyjnego.

Kompensacyjny okular Abbe'go, okular mikroskopu, niedający aberracji chromatycznej.

Kompensata (łac.), w znac. prawnem potrącenie; zachodzi wtedy, gdy dwie strony są wzajemnie sobie dłużne pewną ilość pieniędzy lub rzeczy, niekoniecznie równą, i wyrównują tylko ewentualną nadwyżkę. K. jest jednym ze sposobów umorzenia zobowiązania; ob. zobowiązanie.

Kompensator Barlow'a, przyrząd, kompensujący działanie przedmiotów żelaznych na kompas.

Kompert Leopold, pisarz i dziennikarz niemiecki, * 1822 w Münchengrätz w Czechach, † 1886; studia na uniwersytecie w Pradze; nauczyciel prywatny w domu hr. Andrasy; do r. 1852 redaktor pisma „Oesterreichischer Lloyd”; wydał: „Geschichten aus dem Ghetto”, „Geschichten aus der Gasse”, „Zwischen Ruinen”, „Böhmische Juden”. Zbiorowe wydanie ukazało się w r. 1882 w Berlinie.

Kompetencja (łac.), właściwość, zakres działania. W tem znaczeniu mówi się o kompetencji władz sądowych w przeciwstawieniu do władz administracyjnych, władz świeckich — do duchownych, cywilnych — do wojskowych. **Kompetencja rzeczowa**, podział przeprowadzony na podstawie przedmiotowej: władze skarbowe, władze polityczne, sądy pokoju, sądy okręgowe, apelacyjne. **Kompetencja terytorjalna**, według zakresu działania na określonym terytorjum: województwo warszawskie, poznańskie, sąd apelacyjny w Krakowie, Lublinie itp.

Kompetencja kompetencji, prawo państwa do określenia swej własnej władzy.

Kompilacja (łac.), nieoryginalna praca naukowa, która powstała z zestawienia paru innych. **Kompilator**, pisarz, korzystający wyłącznie z cudzych prac.

Komplanacja (łac. complanatio), akt, zawierający ugodę między osobami, prowadzącymi spór; układ pojednawczy, kończący proces.

Kompleks w psychologii, 1) zespół jakichkolwiek stanów psychicznych, będących składnikami złożonego przeżycia i tworzących całość; 2) według terminologii psychiatry szwajcarskiego Junga, teoretyka psychoanalizy, k. jest to silnie zabarwiony uczuciowo zespół, ośrodek psychiczny wyobrażeń, związanych z jakąś sytuacją lub zdarzeniem z naszej przeszłości, przeważnie z okresu wczesnego dzieciństwa, o których wspomnienie zostało wyparte ze świadomości do tzw. podświadomości, i które wskutek tego uległy zapomnieniu. Pomimo to jednak wskutek swego silnego zabarwienia wzruszeniowego k. jest, według psychoanalityków, przyczyną zarówno zaburzeń psychicznych, cechujących historję i pewne psychozy, jak też i zakłóceń funkcjonalnych w organizmie. Wydobyć k. z podświadomości na światło dzienne świadomości ma, według psychoanalizy, pociągąc za sobą usunięcie zaburzeń i sprowadzać wyzdrowienie.

Kompleks prostych (w geom.), ciągły, trójparametrowy układ prostych (Plücker: „Neue Geometrie des Raumes”, 1868—69).

Kompleksja (łac.), cecha charakterystyczna budowy fizycznej danego osobnika.

Komplement (franc.), uprzejma uwaga, nieodpowiadająca przekonaniu wypowiedzianego ja, którą się czyni dla pozyskania danej osoby. Zdawkowa, przesadna pochwała.

Komplement w med., dopełniacz, ciało chemiczne, o budowie bliżej nieznannej, znajdujące się w surowicy krwi wszystkich zwierząt; charakteryzuje się tem, że zanika, względnie ulega przemianie w jakąś substancję nieczynną, po ogrzaniu surowicy do 56° C. k. jest niezbędnym składnikiem surowicy, warunkującym zarówno w doświadczeniach naukowych, jak i w ustroju żywym, wiele odczynów bakterjologicznych, szczególnie bakterjolizę.

Komplet, 1) ogół jednostek, przedmiotów lub osób tworzących pewną całość; np. komplet dzieł danego autora; komplet członków danego stowarzyszenia itp.; 2) kilku uczniów, pobierających wspólną naukę.

Kompleta, ostatnie modlitwy wieczorne, odmawiane po niesporach.

Komplikacja (łac.), zawikłanie; dołączenie się nowych trudności.

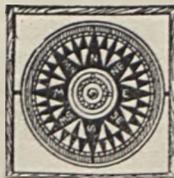
Komplot (franc.), spisek, zмова, sprzysiężenie.

Kompong, ob. k a m p o n g.

Kompost (ang.), nawóz mieszany, powstały z wszelkich odpadków, jakie się tworzą w gospodarstwie.

Kompot (franc.), gotowane owoce.

Kompozycja w muzyce polega na układaniu pewnej całości z tonów, należących do skali, które, razem wzięte, powinny przedstawiać jakiś sens w znaczeniu melodycznym, rytmicznym i harmonicznym. Do takiego układania niezbędna jest, obok zdolności wrodzonej, umiejętność, którą zdobywa się umuzykalnieniem słuchu i wyobraźni, oraz zapoznaniem się z prawami tonalności, współbrzmienia (har-

Kompas.

monji), dopełniającego się wzajemnie ruchu (kontrapunkt) i form muzycznych. Tylko przy pomocy tych środków może z krótkiego pomysłu powstać obszerniejszy utwór czyli kompozycja.

Kompozycja w plastyce oznacza rodzaj zespolenia wszystkich elementów dzieła w daną całość. K. k l a s y c z n a dąży do wzajemnego statycznego zrównoważenia elementów dzieła wokół zasadniczej osi kompozycyjnej, przy czym zasada ta rozprzestrzenia się na całość i na każdą część składową całości. W obrazach pozatem, k. klasyczna wymaga zrównoważonego zamknięcia wszystkich części w granicach ram obrazu, oraz zachowania płaszczyzny obrazu przez rozwiązanie k. w kolejnych warstwach (planach), równoległych do płaszczyzny obrazu. Wybitne przykłady k. klasycznej: Partenon, Panteon Hadriana, płaskorzeźby szkoły Fidjasza, dzieła Perugina, Rafaela, Holbeina, Bramantego; w Polsce niektóre dzieła A. Corazzi'ego, M. Lalewicza, A. Brodowskiego, L. Sienkiewicza. K. b a r o k o w a dąży do uzyskania dynamicznej więzi wszystkich elementów składowych, wywołując w całości wrażenie pewnego napięcia kierunkowego, wykraczającego niejako poza ramy dzieła. W obrazach niweczy płaszczyznowość przez łączenie kompozycyjne planów ku głębi (przeważnie z pomocą oświetlenia). Przedstawiciele: L. Bernini, Tintoretto, Rubens, Rembrandt, w Polsce Norblin, Michałowski, Matejko.

Kompres (łac.), okład; płótno lub gaza zwilżona, okryta ceratką i watą (okłady ogrzewające), albo użyte bez ceratki (okłady wysychające). K. stosowane są jako środki przeciwważne.

Kompresja, ob. e k s p a n s j a.

Kompromis (łac.), polubowne załatwienie sporu na podstawie wzajemnych ustępstw; układ na podstawie wzajemnych ustępstw. K o m p r o m i s o w y, pojednawczy.

Kompromitować (łac.), zachowaniem swoim ścigać na siebie lub na kogoś ujemne sądy, niszczyć.

Komput wojska, w dawnej Polsce stan liczebny wojska, uchwalany przez sejmy. K. wytworzył się z jednej strony z wojska kwarcianego, z drugiej zaś strony z wojska, zaciąganego doraźnie podczas wojny z podatków, dostarczanych przez sejmy, oraz z oddziałów, dostarczanych przez powiaty i województwa.

Komtur, w państwie krzyżackim zwierzchnik administracyjny okręgu (komturji) i naczelnik grodu, a w czasie wojny dowódca oddziału wojska.

Komuły, drażki, do których rybacy przywiązują sieci.

Komuna (franc. commune), gmina.

Komuna paryska 1792 r. Od 10-go sierpnia do 2-go grudnia 1792-go r. Paryż był pod władzą ciała, noszącego powyższą nazwę. Ciało to powstało poza Radą Miejską, stawiając żądania skrajne (deponowanie Ludwika XVI-go, wprowadzenie ustroju republikańskiego). 10-go sierpnia K. udało się rozpedzić Radę Miejską

i wymóc na Zgromadzeniu prawodawczym (Konstytuancie) zgodę na swój program. K. działała zapomocą teroru. 2-go września w skład jej wszedł Marat. W myśl uchwalonej pod wpływem K. Konstytucji, zawiązało się Zgromadzenie Prawodawcze i został powołany republikański K o n w e n t. K. uważając wówczas swoje zadanie za spełnione, rozpisała nowe wybory do Rady Miejskiej. Na 160.000 osób uprawnionych do głosowania głosowało zaledwie 7.000. Na 122 radców miejskich wybrano 98 członków Komuny. Pierwsze posiedzenie nowowybranej Rady Miejskiej odbyło się 2-go grudnia. K. tegoż dnia rozwiązała się.

Komuna paryska 1871 była wojną domową między paryskimi robotnikami a rządem francuskim, który, oddawszy Paryż Prusakom, schronił się do Wersalu. K., obrana 26. III, proklamowana 28. III, zadekretowała 2. IV oddzielenie kościoła od państwa i zamianę wszystkich dóbr duchowieństwa na własność narodową; 16. IV poleciła sporządzić statystykę fabryk, opuszczonych przez właścicieli, i opracować plan prowadzenia tych fabryk przez stowarzyszenia współdzielcze zatrudnionych w nich dawniej robotników; 20. IV zakazała pracy nocnej piekarzy, 15. IV nakazała zniesienie lombardów. Rząd wersalski, wzmocniony przez wypuszczonych z niewoli żołnierzy, przerwał układy w sprawie wymiany zakładników i od 22. IV rozpoczął regularne bombardowanie Paryża, zakończone zupełną porażką komunistów, na których zwycięzcy wywarli straszną zemstę. Odznaczył się zwłaszcza generał de Gallifet, który kazał masowo rozstrzeliwać bezbronnych jeńców. W walkach po stronie komuny brali udział Polacy: Jarosław Dąbrowski i Walery Wróblewski, który zginął na barykadach.

Komuna średniowieczna. Pod mianem komun w średniowieczu (koniec X, XI i XII w.) we Francji rozumiano ruchy wyzwolenicze mieszczaństwa, skierowane przeciwko szlachcie. Miasto, gdzie utworzyła się komuna, na której czele z reguły stali najzamożniejsi i najwplywowsi mieszczaństwo, wypowiadało posłuszeństwo swojemu senjorowi (hrabiemu, baronowi lub biskupowi) i samo ujmowało w swoje ręce zarząd sprawami, zaprzestając jednocześnie dokonywania opłat na rzecz senjora. Konflikty takie często kończyły się kompromisami, niemniej w k. śr. mieszczaństwo, czyli tzw. później stan trzeci albo stan średni, po raz pierwszy uzyskało świadomość swej odrębności i przeczuło doniosłą rolę, jaką odegrać miało w przyszłości.

Komunalne jednostki, ob. s a m o r z a d t e r y t o r j a l n y.

Komunikacja (łac.), połączenie; środki przejazdu i przewozu.

Komunikacyjne środki, ob. k a n a ł y, k o l e j e, l o t n i c t w o, r z e k i, s a m o c h o d y.

Komunistyczna partja, ob. k o m u n i z m.

Komunistyczna Partja Robotnicza Polski powstała 16. XII 1918 ze zjednoczenia Socjalde-

mokracji Królestwa Polskiego i Litwy i Polskiej Partji Socjalistycznej Lewicy. Zjazd organizacyjny odbył się jawnie. Partja ta jest nielegalna, ma jednak swych przedstawicieli w sejmie (Fracja komunistyczna).

Komunistyczny manifest, ob. M a n i f e s t k o m u n i s t y c z n y.

Komunistyczny program, ob. k o m u n i z m.

Komunistyczny ustrój, ob. k o m u n i z m.

Komunizm. Termin ten może być rozumiany jako ustrój, który historycznie istniał lub istnieje, i jako teoria, która dąży do realizacji w przyszłości. K. jako ustrój: a) G o s p o d a r k a s p o ł e c z e ń s t w p i e r w o t n y c h jest wspólna. W okresie myśliwskim plemię wspólnie poluje na grubego zwierzca i wspólnie go spożywa, dzieląc jednak zdobycz na niezupełnie równe części, jak również udzielając pożywienia tym członkom plemienia, którzy w polowaniu nie brali udziału. W okresie pasterskim stada też są przeważnie wspólne i plemię żyje z nierównego podziału produktów stada. Okres rolniczy rozpoczyna się również zbiorową gospodarką rodową. Z gospodarki tej stopniowo wychodzą „na rolę” poszczególne jednostki, karczując sobie w lesie polane dla własnego użytku. Przejście od gospodarki zbiorowej do gospodarki indywidualnej trwa w rolnictwie bardzo długo i przechodzi bardzo wiele różnych faz rozwoju. W Europie pierwotna wspólnota rolna dotrwała do ostatnich czasów w postaci „miru” rosyjskiego i serbskiej „zadrugi”. W Chinach, w Indjach i w krajach muzułmańskich spotyka się ona i dziś jeszcze. W Rosji mir nie był już wspólnotą gospodarczą, pierwiastek komunistyczny wyrażał się tylko w dzieleniu ziemi gromadzkiej („perediel”) co lat dziesięć pomiędzy coraz liczniejszą ludność. Reforma Stołypina 1907 r. silnie podkopala ten pierwotny komunizm, a po upadku caratu (1917), kiedy chłopcy poczęli zabierać na indywidualną własność ziemie wielkich właścicieli, mir ostatecznie upadł. W Polsce ostatnim śladem tego pierwotnego komunizmu agrarnego są tzw. serwituty, tj. prawo wspólnego pasania bydła gromady wiejskiej na gruntach lub w lasach wielkiego właściciela. b) Ustrój komunistyczny napotyka się sporadycznie i wśród ludów, stojących na wyższych szczeblach rozwoju. Klasycznym przykładem tego rodzaju ustroju było państwo Peru, gdy odkryli je Hiszpanie w XV w. Ziemia stanowiła własność panującego (Inki), a każde młode małżeństwo, zawarte za zezwoleniem władzy, otrzymywało używalność domu i gruntu. Państwo, które nieco później założyli Jezuita w Paragwaju, było oparte na tych samych zasadach. Były to przypadki k. klasowego, gdyż rządząca warstwa, chociaż także zorganizowana na zasadach wspólnoty, stosunkowo otrzymywała znacznie więcej, niż warstwa rządzona. W Chinach w XIII wieku naszej ery wybuchła rewolucja komunistyczna, która zakończyła się wielkim wstaniem nędzy i bandytyzmu, poczem powrócono do dawnych urzędów gospodarczych, które już od wieków były ściśle indywidualistyczne. Na

krótce i na zasadach demokratycznych ukazuje się ustrój komunistyczny w religijnych rewolucjach europejskich. W XV w. w czasie rewolucji husyckiej w Czechach obóz skrajnej lewicy, tzw. Adamci, sporadycznie wprowadzali ustrój k. Wogóle ludność, walcząca w szeregach husyckich, dzieliła się na gminę walczącą (wojsko) i gminę domową, tj. ludność pozostającą w domu, która zbiorowo pracowała i zbiorowo dostarczała pożywienia walczącym. W czasie reformacji niemieckiej podobny ustrój chwilowo udało się urzeczywistnić anabaptystom. Na większą skalę zakrojona próba wprowadzenia ustroju komunistycznego jest obecny ustrój Rosji, w której upaństwowiony jest wielki przemysł i wielki handel, zwłaszcza zagraniczny, handel wewnętrzny i spożycie oparte są przeważnie na zasadach współdzielczości. K. jako d o k t r y n a. Już w starożytności, jako protest przeciwko nierówności majątkowej i społecznej, występuje marzenie zbiorowej pracy na zbiorowej ziemi i w zbiorowych warstwach przy równym podziale produkcji pomiędzy pracownikami. Łączy się z tem niekiedy wspólność mężów i żon, zbiorowe wychowanie dzieci, zbiorowe pożywienie. Organizacja taka ma być niezależna i obejmować ma niewielkie terytorjum. Cechami komunizmu są więc: wspólnota własności i środków produkcji, równy podział środków spożywczych i silna decentralizacja. Doktryna komunistyczna na przestrzeni kilkudziesięciu wieków ciągle powraca do tych samych postulatów. W starożytności Platon skłaniał się ku komunizmowi, pierwsze gminy chrześcijańskie i niektóre sekty średniowieczne (Humiljaci, Berghardowie i inni) wysuwały podobne nauki. W późniejszych czasach w bardziej wyrozumowane formy przybierają doktrynę komunistyczną anglicy: Tomasz Morus („Utopja”), Roger Bacon („Atlanta”) i Harrington („Oceana”). We Francji Morelly w XVIII w. pisze romans „La Basiliade”, opisujący szczęśliwy żywot w wyimaginowanym społeczeństwie komunistycznym. Podczas rewolucji francuskiej program k. rozwija Baboef i jego „egalitaires” (równościowcy). Na początku XIX w. powstaje prąd zakładania kolonii komunistycznych, złożonych z wychodźców, w dziewiczych lasach amerykańskich. Podobną próbę z ogromnym nakładem zrobił milioner angielski Robert Owen („Nowa Harmonja”). Próba ta zakończyła się niepowodzeniem. W poł. XIX w. Karol Marx dał doktrynie tej uzasadnienie filozoficzne i ekonomiczne. W końcu XIX w. k., jako doktryna, zdaje się zanikać, dopiero w 1917 r. odłamał rosyjskich socjal-demokratów, zwany bolszewikami, przybrał nazwę Rosyjskiego Stronnictwa Komunistycznego, a za jego przykładem i w innych krajach powstają partje komunistyczne, które łączą się w nową, tzw. trzecią, lub czerwoną Międzynarodówkę. Głównym twórcą rosyjskiego komunizmu był Włodzimierz Uljanow (Lenin), od początku 1918 roku do śmierci (1924) faktyczny dyktator Rosji. Rewolucje komunistyczne, węgierska i bawarska (1919), były zbyt krótkotrwałe,

aby wywrzeć wpływ na teorię i praktykę komunizmu.

Komunja Święta, ob. Wieczerza Pańska.

Komura Jutarō margr., japoński mąż stanu, * 1854; 1901 i 1908 min. spr. zagr., 1905 delegat Japonji na konferencję pokojową w Portsmouth; † 1911.

Komutator, przełącznik, przyrząd, służący do zmiany kierunku prądu elektrycznego w obwodzie.

Komysz, 1) miejsce pobytu zająca, zakopane głęboko w śniegu; 2) legowisko, miejsce stałego pobytu zwierza; 3) gęstwina, krzaki, chróst, oczerety, zwłaszcza na bagnach i w jarach.

Komża (łac. *camisia*), szata liturgiczna, używana przy administrowaniu Sakramentów Świętych oraz przez duchowieństwo, asystujące przy odprawianiu nabożeństw.

Kon Feliks, działacz społeczny, antropolog i publicysta, * 1864 w Warszawie; jako student uniwersytetu w Warszawie brał udział w tajnym stowarzyszeniu „Proletariat”, skazany w 1884 r. na ciężkie roboty, przebył w nich 6 lat; na osiedleniu prowadził badania antropologiczne wśród plemion syberyjskich (rezultaty ich ogłaszał w jęz. rosyjskim). W r. 1904 powrócił do kraju, był czynnym członkiem P. P. S., a po rozłamie P. P. S. — Lewicy; w 1905 r. redaktor radykalnego „Kurjera Codziennego”, aresztowany 1906, wypuszczony za kaucją, osiadł we Lwowie; ogłosił 2 tomy wspomnień: „Etapem na katorgę” i „W katordze na Karze”, oraz „Historję ruchu rewolucyjnego w Rosji” (1908). Po wybuchu rewolucji 1917 r. w Rosji przyłączył się do bolszewików. Przebywa w Rosji.

Konak (tureck.), pałac.

Konakri (franc. Konakry lub Conacri), stol. Gwinei franc. (Afryka zach. franc.) na wyspie Tumba; 10.000 mieszk.; linja kol. do Kaukazu, 663 km. długi.

Konanie, ob. *agonja*.

Konar Aleksander Alfred, powieściopisarz, * 1862 w Warszawie. Po ukończeniu wyższej szkoły handlowej kształcił się przez dwa lata na Uniw. Krak., następnie w Berlinie i w Heidelbergu. Wydał: „Hrabina Sylwia”, „Przed ślubem”, „Bankruci”, „Siostry Malinowskie”, „Pierwsza miłość”, „Jesień”, „Panny”, „Oazy”, „W syrenim grodzie”, „Młodość panny Mani”, „Dwór w Jędrzejewicach”, „Księżna Irena”, oraz sztuki: „Gasienice” i „Figle amora”.

Konarowski, herbu Abdank, ród szlach. polski; Jan, biskup krakowski (1504—1525), * 1447, † 1525; Adam, biskup poznański, 1562—74.

Konarowski Franciszek, filolog i poeta, * 1857, † 1907; ogłosił zbiorek poezji: „Śmiech i łzy” (1890) oraz liczne przekłady: Arystofanesa „Rycerze”, Muzajosa „Hero i Leander”. Katulla, Seneki, Eschilosa i in.

Konarowski Kazimierz, historyk, * 1886;

studja na Uniw. Jagiellońskim; od 1921 r. dyrektor Archiwum akt dawnych w Warszawie; ogłosił m. in.: „Pałac Brühlowski w Warszawie”, „Dzieje szkolnictwa w b. Królestwie Kongresowem” oraz „Bibljoteka Kwaternistów-stwa generalnego wojska” (1925).

Konarski Michał, literat i filantrop, * 1784 w Słonimie, † 1861 w Odessie; drukował wiele rozpraw i wspomnień w pismach wileńskich i petersburskich; testamentem zapisał cały swój znaczny majątek na cele publiczne; z zapisu tego powstała m. in. w Warszawie Szkoła Rzemiosł.

Konarski Stanisław, pijar, reformator szkolnictwa, poeta i dramaturg, * 1700 w Zarzyczach, † 1773 w Warszawie. Uczył się w szk. pijarskich. Po ich ukończeniu wstąpił do zakonu Pijarów. Dalsze studja w Rzymie w Collegium Nazarenum, gdzie następnie był naucz. retoryki. Z Rzymu udał się do Paryża, gdzie badał szkolnictwo. W 1731 wrócił do kraju. Obrany w 1741 prowincjałem Pijarów, przeprowadził reformę szkół. W 1747 założył Collegium Nobilium w Warszawie. Wydał: „Volumina legum”, „O skutecznym rad sposobie”, „De viro honesto et bono cive”, „Epistolae familiares”, „Uwagi szlachcica polskiego nad usposobieniem sąsiedzkich mocarstw względem naszych sejmów”, „De emendandis eloquentiae vitiis”, „Institutiones oratoriae”, „Wiersze”, oraz trag.: „Tragedja Epaminondy” i „Otto”.

Konarowski Szymon, działacz patriotyczny, * 1808 w Dobkiszkach w pow. kalwaryjskim; wstąpił 1825 r. do wojska, w 1831 z podporucznika awansował na kapitana; uczestniczył w wyprawie Chłapowskiego na Litwę, emigrował potem do Francji; należał w 1833 do wyprawy Zaliwskiego, w 1834 r. do wyprawy Sabaudzkiej; jako skrajny demokrat pracował w redakcji „Północy”; w 1835 wyruszył do kraju dla propagandy i przygotowania nowego powstania. W Krakowie wstąpił do zawiązywanego wówczas pod przewodnictwem Seweryna Goszczyńskiego „Stowarzyszenia Ludu Polskiego”. Przekradł się niebawem przez kordon graniczny na Podole i tam tworzyć zaczął organizację rewolucyjną, sięgającą stopniowo na Wołyń, Litwę, Ukrainę, w celu przygotowania gruntu do powszechnego wybuchu. Niezwykły zapał i talenty organizacyjne K. zjednywały spiskowi coraz więcej zwolenników. W czerwcu 1837 r. na jarmarku w Berydyczowie odbył się ogólny zjazd osób, wciągniętych do spisku, i K. powołano na kierownika organizacji. Pojmany przypadkowo w Wilnie 1838 r., okazał hart niezłomny, pomimo zadawanych mu tortur. Skazany na śmierć, rozstrzelany w Wilnie na Pohulance 27. II. 1839.

Konary mózgowie, ob. *Pedunculi cerebri*.

Konarzewski Daniel, generał, * 1870 na Litwie; studja w Akad. wojskowej w Petersburgu; służył w wojsku do r. 1907, potem osiadł na roli; od r. 1914 znów w wojsku; wstąpił w r. 1917 do wojska polskiego, był komendantem załogi w Mohilewie nad Dnieprem; odznaczył

się w odsieczy Lwowa 1919 r.; w 1926 wiceminister spraw wojskowych.

Konaszewicz Piotr (Sahajdaczy), hetman kozacki, † 1622. Odnaczył się w szeregu wojen, m. in. pod Chocimem.

Koncedować (łac.), ustępować, przyznawać.

Koncentracja (łac.), system administracji, polegający na jednolitości, a więc załatwianiu spraw przez władzę centralną (ob. *centralizacja*); w znaczeniu ekonomicznym, ob. *koncentracja kapitału*.

Koncentracja w chemii, ilość ciała rozpuszczonego, znajdującego się w roztworze. Istnieje kilka różnych sposobów oznaczania k.: 1) w procentach wagowych całości; 2) w procentach objętościowych całości; 3) w procentach wagowo-objętościowych (gr. w 100 cm³); 4) w procentach wagowych rozpuszczalnika; 5) k. molarna (molów w 1 litrze); 6) k. równoważnikowa (liczba równoważników gramowych w 1 litrze); 7) w procentach molowych.

Koncentracja kapitału, teoria, głosząca, że wielkie kapitały pochłaniają średnie i małe. Wygłosił ją Marx w swem dziele: „Kapitał”. Zdaniem Bernsteina („Teoria i praktyka socjal-demokracji”) teoria ta nie jest ścisła, gdyż do rolnictwa, gdzie zachodzi proces rozdrabniania własności, nie stosuje się zupełnie, w przemyśle zaś należy odróżnić koncentrację kapitału od koncentracji przedsiębiorstwa. Dzięki systemowi akcyjnemu bardzo wielkie przedsiębiorstwo może należeć do ogromnej ilości właścicieli, a więc służyć nie koncentracji, lecz demokratyzacji kapitału.

Koncentracja uwagi albo skupienie uwagi, własność, przejawiająca się w tem, że treści, na które uwaga zostaje skierowana, osiągają najwyższy stopień jasności i wyraźności, podczas gdy wszelkie inne zostają wyparte na obwód świadomości. K. u. pociąga za sobą wężenie się zakresu uwagi. Mierzenie k. u. posiada doniosłe znaczenie teoretyczne i praktyczne, związane jest jednak z dużymi trudnościami. Próbowano ją mierzyć siłą, do jakiej musi dojść bodziec, którego zadaniem jest zakłócenie i odciągnięcie uwagi od czynności, na którą uwaga jest skoncentrowana. Ponieważ jednak, przy jednakowym stopniu k. u., u różnych osób jej odciągalność, tj. podatność do ulegania bodźcom zakłócającym, jest niejednakowa, więc metoda ta nie jest ścisła. W praktyce mierzy się k. u. szybkością i dokładnością wykonanej pracy umysłowej, zapomocą tzw. testu Bourdon'a: poleca się osobie badanej możliwie szybko wykreślanie pewnych liter w tekście obcym albo też w specjalnie przygotowanym zbiorze rozmaitych liter, ułożonych niealfabetycznie, w przeciągu pewnego ograniczonego czasu (np. 3 minut). Miara k. u. jest ilość przejrzanych i wykreślonych liter oraz ilość opuszczeń i błędów. Ob. *uwaga*.

Koncentracyjne ogniwa, ogniwa galwaniczne, w których elektrolitami są dwa roztwory tego samego ciała, o różnej koncentracji.

Koncentrować (łac.), gromadzić w jednym miejscu.

Koncentryczne koła, koła współśrodkowe, o jednym środku (centrum).

Koncepcja (łac.), poczęcie; pomysł trwały, obejmujący szeroką dziedzinę.

Koncept (łac.), pomysł.

Konceptualizm, teoria filozoficzna, dotycząca istoty pojęć ogólnych, a właściwie przedmiotów tych pojęć, która wyłoniła się w średniowieczu jako jeden z etapów sporu o tzw. uniwersalja. Stara się pośredniczyć pomiędzy dwoma poglądami krańcowymi, a mianowicie pomiędzy tzw. realizmem i nominalizmem. Według tej teorii pojęcia ogólne (uniwersalja) są jedynie wytworami naszego umysłu (*conceptus mentis*); nie są one samymi tylko nazwami, jak to twierdził nominalizm, lecz nie odpowiada im również żaden ogólny byt realny, jak twierdził realizm. Twórcą k. był prof. francuski Abélard (* 1079, † 1142).

Koncern, wspólna organizacja kilku samodzielnych przedsiębiorstw przemysłowych.

Koncert (concerto, concert), wykonanie zbiorowe utworów muzycznych przy udziale pewnych grup, rywalizujących ze sobą. Wykonania publiczne za opłatą pojawiły się dopiero pod koniec XVII stulecia w Londynie; w r. 1725 rozpoczęły się w Paryżu słynne Concerts spirituels. W Niemczech urządzano już około roku 1740 publiczne abonamentowe koncerty, a w r. 1781 otworzono słynne koncerty Gewandhausu w Lipsku, które w XIX stuleciu pod Mendelssohmem osiągnęły wysoki poziom artystyczny. Pierwsze koncerty publiczne w Polsce przypadają na koniec XVIII w. Warszawska Filharmonja powstała z początkiem XX wieku. W innym znaczeniu słowo k. oznacza formę utworu muzycznego o charakterze popisowym, np. koncert na fortepian, koncert skrzypcowy, organowy itp. Warunkiem tu jest zawsze towarzyszenie orkiestry. Dawniejsze k. kościelne miały budowę dowolną; klasycy XVIII wieku nadali k. formę sonaty, złożonej z trzech części, w ostatnich czasach złączonych w jedną. W k. klasycznych pod koniec pierwszej części pojawiła się tzw. kadencja, tj. miejsce pozostawione do improwizacji. Literatura muzyczna jest w dziale koncertów, zwłaszcza fortepianowych, bardzo bogata; spotykamy tu arcydzieła Mozarta, Beethovena, Chopina, Liszta, Brahmsa i w. in.

Koncert europejski, ściślejsze porozumienie wielkich mocarstw europejskich dla przeprowadzenia pewnych celów politycznych. K. e. powstał w okresie walki z Napoleonem (Austria, Anglja, Prusy, Rosja) w 1814; do k. e. przystąpiła Francja 1818; oficjalnie po raz ostatni występuje nazwa k. e. w 1856 (przyjęcie Turcji do k. e.). Dalszym ciągiem k. e. są wspólne wystąpienia w. mocarstw (1897, 1900).

Koncerz, długi obosieczny dwuręczny rapier, używany dawniej przez husarię polską. Najczęściej przytraczano go bez pochwy u siodła. Walczono nim po skruszeniu kopji, używano również do przebijania leżącego przeciwnika.

Koncesja (łac. *concessio*), pozwolenie wła-

dzy państwowej na założenie i prowadzenie pewnego przedsiębiorstwa, na trudnienie się pewnym zawodem, stąd nazwa przemysłu koncesjonowany. Otwarcie apteki wymaga koncesji, to samo tyczy się handlu wyrobami tytoniowymi od czasu wprowadzenia w Polsce monopolu. Koncesjonariuszem zowie się ten, kto otrzymał koncesję. Koncesjonowany, zapewniony przez koncesję, np. koncesjonowane biuro informacji kredytowej.

Koncha, ob. muszla.

Konchoida Nikomedesa, krzywa płaska rzędu czwartego, wyznaczona zapomocą stałego punktu *O* i stałej prostej *r*, jako miejsce geometryczne zmiennego punktu *P*, znajdującego się w stałej odległości *l* od punktu przecięcia prostych *OP* i *r*. Równanie k. N. w układzie współrzędnych prostokątnych:

$$(x-a)^2 \cdot (x^2 + y^2) - l^2 x^2 = 0,$$

gdzie *a* oznacza odległość prostej *r* od punktu *O*.

Koncyllacja, postępowanie, przewidziane przez szereg umów międzynarodowych, zwłaszcza zawartych w ostatnich latach, oddające rozpatrzenie sporów międzynarodowych komisjom przedstawicieli państw, wiodących spór, i państw trzecich; komisje te, po rozpatrzeniu sporu, zalecają formę jego załatwienia, niewiążącą jednak stron; tem właśnie dowolnem zastosowaniem się stron do opinii komisji różni się k. od arbitrażu.

Koncylium, ob. Concilium.

Koncze-Darja, l. dopływ rz. Tarymu w Turkestanie chińsk.

Konczyński Tadeusz (pseud. Oldar Juliusz), powieściopisarz i dramaturg, * 1875 w Krakowie. Studja uniwersyteckie w Krakowie. Wydał powieści i nowele: „Śladem tęsknoty“, „Nad głębiami“, „Zawrotne drogi“, „Głód szczęścia“, „Ostatnia godzina“, „Ginąca Jerozolima“, „Jej romans“, „Bunt“, „Śmiertelny bieg“, „Dom Magdaleny“, „Rajodzyskany“, „Wyspa smutku“ i „Pielgrzymi“; dramaty: „Otczań“, „Kajetan Orug“, „Białe pawie“, „Srebrne szyćty“, „Stracęcy“, „Demostenes“, „Królewna lilijska“, „Powrót wiosny“, „Marja Leszczyńska“ i „Eros wygnany“.

Konda, l. dopływ rz. Irtyszu na Syberji, dług. 595 km.; niezeglowny.

Kondemnata (od łac. condemnare), wyrok, w szczególności wyrok zaoczny, ob. wyrok sądowy.

Kondensacja, 1) zgęszczanie, skraplanie; 2) łączenie się dwóch lub kilku cząsteczek (związków organicznych), prowadzące do powstania związków, z których prostymi środkami nie można otrzymać związków wyjściowych.

Kondensator elektrostacyjny, ważny przyrząd fizyczny, służący do zbierania znacznych nabojeń elektrycznych przy stosunkowo małym napięciu. K. składa się z dwóch okładek metalowych, przegrodzonych warstwą izolatora. Przy stałym napięciu nabój zebrany na kondensatorze jest tem większy, im

większa jest pojemność k. Pojemność k. jest w przybliżeniu wprost proporcjonalna do powierzchni okładek i do stałej dielektrycznej warstwy izolującej, a odwrotnie do wzajemnej odległości okładek. Najważniejsze typy k. są: k. płaski albo Franklina, z płaskimi okładkami i płaską warstwą izolatora; k. kulisty, którego okładki są dwiema koncentrycznymi powierzchniami kulistymi, i k. cylindryczny, którego odmianą jest tzw. butelka lejdecka, skonstruowana przez Kleista w 1745 r.

Kondensator w maszynie parowej, rezerwuuar o stałej niskiej temperaturze, w którym skrapla się para wodna, wypchnięta z cylindra; woda, powstała w k., zapomocą pompy dostaje się zpowrotem do kotła.

Kondensator światła (również kondensator), układ soczewek, umieszczony pomiędzy lusterkim i stolikiem mikroskopu i służący do otrzymywania jaśniejszego pola widzenia.

Kondeusz, ob. Condé.

Kondolencja (łac.), współczucie; wyrażenie współczucia, np. z powodu zgonu bliskiej komuś osoby.

Kondor, ob. Sarcorhamphus gryphus.

Kondotjer (włosk. condottiere), dowódca oddziału wojskowego; w w. XIV i XV we Włoszech rycerze i dowódcy zawodowi, najmowani przez poszczególne miasta; k. uzyskiwali nieraz dużą władzę.

Kondratowa (dolina), dolina w Tatrach, u pld. stoków Giewontu, na wsch. od Czerwonych Wierchów.

Kondratowa (góra), góra w Tatrach środkowych w grupie Czerwonych Wierchów, zwana również Małym Czerwonym Wierchem; 2.004 m. wys.

Kondratowicz Daniel, malarz polski, * 1765 na Żmudzi, † 1846 w Warszawie; uczeń Smuglewicza; od 1824 dyr. galerji J. Ossolińskiego; malował obrazy historyczne i portrety; z prac: „Leszek Biały i Goworek“, „Chrzanowski w Trembowli“.

Kondratowicz Hieronim, inżynier górnik, * 1846 w Sandomierzu, † 1925; był prezesem Tow. Biblioteki Publicznej; ogłosił: „Górnictwo“ (2 t., 1903).

Kondratowicz Ludwik (pseud. Syrokoma Władysław), poeta-gawędziarz, powieściopisarz, tłumacz i hist. liter., * 1822 w Smolhowie, † 1862 w Wilnie. Był dzierżawcą u Tyszkiewiczów. Pierwsze utwory drukował w „Athenaeum“ Kraszewskiego. Osobno wydał: „Gawędy i rymy ulotne“ — 6 seryj, obejmujących: „Urodzony Jan Deboróg“, „Kęs chleba“, „Margier“, „Zgon Acerna“, „Chatka w lesie“, „Wielki czwartek“, „Janko cmentarnik“, „Stare wrota“, „Nocleg hetmański“, „Garść pszenna“, „Hrabia na Watorach“, „Dni doroczne na Litwie“, „Dni pokuty i zmartwychwstania“, „Starpolskie rotaty“, „Utas“, „Kasper Karliński“, „Starosta Kopanicki“, „Marcin Studziński“, „Stella Fornarina“, „Szkolne czasy Deboroga“,

„Możnowładcy i sierota“ — dramat, „Więscy politycy“ — dram., „Franciszek z Asyżu“, „Wrażenia pielgrzyma po swojej ziemi“, „Wyrok Jana Kazimierza“, „Natura wilka wyciąga z lasu“. Powieści wychodziły w „Athenaeum“ w l. 1845—46. Osobno wydał prozą: „Dzieje literatury w Polsce“, „Wędrowki po moich niegdys okolicach“, „Wycieczki po Litwie“, „Niemen od źródeł do ujścia“, „Życie i pisma Ign. Chodźki“, „Podróż swojaka po swojszczyźnie“.

Konduita (franc.), zachowanie się.

Kondukt (łac.), pochod; k. żałobny, porzeb.

Kondycja (łac. conditio), 1) warunek, zastrzeżenie w umowie; 2) stan, los, położenie, np. kondycja szlachecka; 3) służba, obowiązek, posada.

Koneczny Feliks, historyk, * 1862 w Krakowie; studja na Uniw. Jagiellońskim; pracował w Archiwum watykańskim, potem w Bibliotece Jagiellońskiej; prof. w uniw. Stefana Batorego w Wilnie; ogłosił: „Polityka Zakonu w latach 1389—1390“, „Dzieje Śląska“ (1897), „Dzieje Rosji“ i in.

Konetabl (franc. cométable, od łac. comes stabuli — koniuszy), pierwotnie urząd dworski w Bizancjum; we Francji od XI w. k. był naczelnym dowódcą wojsk królewskich. Urząd k. został zniesiony przez Ludwika XIII w 1627 r. Napoleon I mianował k. cesarstwa brata swojego, Ludwika; tytuł ten został ponownie zniesiony przez restaurację.

Konewka Paul, malarz niemiecki, syn Polaka, * 1840 w Greifswaldzie, † 1871 w Berlinie; wslawił się wykonywaniem czarnych sylwetek (wycinanych); „Obrazy do niemieckich pieśni ludowych“, „Czarny Piotr“, „Falstaf i jego towarzysze“ (1871) i in.

Kontabulacja (łac.), zmyślone podawanie faktów nieistniejących; objaw niektórych chorób umysłowych, szczeg. psychozy Korsakowa. Chory wierzy k., przez siebie podawanym.

Konfederacja (związek, zrzeszenie), 1) w znaczeniu prawnopolitycznym oznacza związek kilku państw, powstały na podstawie traktatów, przyczem występuje w postaci państwa związkowego (np. Stany Zjedn. Am. Płn., Szwajcarja, Niemcy) albo związku państw (np. Niemcy przed 1866/70 r.); 2) k. w Polsce: związek szlachty (lub nieraz innych stanów), zawarty dla osiągnięcia pewnych celów publicznych. K. była generalna, jeżeli obejmowała cały kraj; na czele stał marszałek generalny oraz walna rada. Decydowano większością głosów. Najważniejsze k.: 1352 (Maćka Borkowicza), 1382 i 1384, 1439 (husycka). Od śmierci Zygma. Augusta z reguły k. zawiązywały się w czasie bezkrólewia (1573. 87; 1632, 48, 68, 74, 95; 1733. 64), poza tem w różnych innych sprawach (k. tysięczna 1655, gołabska i szczebrzesz. 1672, tarnogrodzka 1715, barska 1768—71). K. wyradzały się nieraz w rokose.

Konfederacja Barska, ob. Barska konfederacja.

Konfederacja Pracy, ob. Confédération Générale du Travail.

Konfederatka, czapka, noszona przez konfederatów barskich: rogatywka amarantowa, obszyta czarnym lub siwym barankiem, ozdobiona piórem czaplem.

Konfekcja (łac.), sporządzanie części stroju; handel odzieżą.

Konferencja (łac.), obrady nad oznaczonym zgóry przedmiotem w ustalonym gronie uczestników. Konferować — obradować.

Konferencje i kongresy międzynarodowe, zjazdy porozumiewawcze przedstawicieli państw; kongresy mają charakter zjazdów powszechnych, w konferencjach zaś biorą udział przedstawiciele tylko mniejszej ilości państw. Rola kongresów i konferencji dla życia międzynarodowego była ogromna (w Arras 1535, w Münster i w Osnabrück w latach 1644—1648, w Utrechcie 1713); ob. kongres.

Konfesja (łac.), spowiedź; wyznanie religijne.

Konfesonal (łac.), miejsce, krzesło w kościele rz.-katol., w którym duchowny słucha spowiedzi.

Konfidencja (łac.), zaufanie. Konfident — zaufany. K. policyjny, wywiadowca, szpieg.

Konfiguracja (łac.), ukształtowanie, zwł. terenu.

Konfinować (łac.), wyznaczać komuś przymusowe miejsce pobytu, z którego nie wolno mu się wydaleć.

Konfirmacja (łac.), uroczystość kościoła ewangelickiego, poprzedzona nauką konfirmacyjną i egzaminem z nauki i zasad kościoła. Wprowadzona najpierw przez Bucera w Strasburgu, poprzedza pierwszą komunję świętą, a ma na celu ponowienie przymierza z Bogiem, zawartego przy chrzcie. Odpowiada sakramentowi bierzmowania w kościele katol., składa się z mowy duchownego, wyznania wiary, modlitwy, podania ręki duchownemu i błogosławieństwa. Wieklem normalnym k. jest zwykle r. 14-ty.

Konfiskata, zabranie dóbr lub innego mienia ra rzecz Skarbu Państwa lub osoby pokrzywdzonej, jako skutek popełnienia przestępstwa. Konfiskaty dóbr nieruchomości były w szerokim zakresie stosowane przez rząd rosyjski po powstaniach 1830 i 1863 roku. Jako przykład konfiskaty ruchomości posłużyć może konfiskata kontrabandy.

Konfiskata prasowa, ob. prasa.

Konfitury, konserwy owocowe, przyrządzane przez smażenie w cukrze.

Konflikt (łac.), spór, zatarg.

Konfraternja, łac. nazwa bractwa.

Konfrontacja (łac.), środek, stosowany w procesie karnym, polegający na sprowadzeniu przed sąd równocześnie osób, dających niezgodne zeznania w danej sprawie. Przyczynia się do wykrycia prawdy.

Konfucjusz (zlatynizowane imię chińskie Kung-fu-tse), * 551 przed Chr. w pobliżu dzis. Jentszau w prow. Szantung, ze starożytnego

książęcego rodu. Działal od 22 r. życia w czasie długoletnich wędrówek, wypowiadając swe nauki w krótkich sentencjach. Zmarł w 478. Nawiązując do dawnych tradycji i poglądów, starał się je odnowić i pogłębić, oraz stworzyć naukę moralną, której głównym celem jest dobrobyt państwa. Ideał człowieka — to szlachetny charakter, który można uzyskać przez udoskonalenie samego siebie, umożliwiające wypełnianie obowiązków człowieka i obywatela. Nauka K., rozpowszechniona głównie po jego śmierci, stała się podstawą państwowości chińskiej. K. czczony jest jako bóstwo-bohater; na jego cześć wznoszą Chińczycy świątynie i składają ofiary dwa razy w roku. Konfucjanizm uchodzi obecnie za prawowity system moralno-filozoficzny chiński.

Kong, 1) łańcuch górski w Afryce zach.; 2) m. okr. na wybrz. Kości Stoniowej (Afryka Zach. franc.); 15.000 mieszk.

Konge-Aa (niem. Königsau), rzeka w Danii, granica między Szlezwikiem i Jutlandją; 75 km. dług.

Kongenitalny, wrodzony.

Kongenjalny (łac.), bliski duchem, podobny.

Kongestia (łac. congestio), przekrwienie, nadmierny napływ krwi do danego narządu lub tkanki. K. jest pierwszym okresem zapalenia.

Konglomeraty, ob. zlepienie.

Kong-mun (ang. Kongmoon), m. w prow. Kuang-tung (Chiny pd.); 70.000 mieszk.

Kongo, rz. w Afryce środk.; powstaje jako Lualaba, przyjmując Luapulę, Niangwa, Lukugę z jez. Tanganika; na szerokości równika tworzy wodospady Stanley'a (7 katarakt), przyjmuje dalsze dopływy; z prawego brzegu Aruwimi, Rubi, Mongalla, Ulangi (Uelle), Sanga-Mambere, Likuala-Lekoli, Alima, Lefini; z lewego brzegu Lomami, Lulongo, Ikelembe, Ruki, Kasai; rozszerza się pod Stanley Pool w jezioro (450 km²), tworzy w dolnym biegu 32 duże wodospady, zwane wodosp. Livingstone'a; przy ujściu, dostępna dla okrętów, ma 11 km. szer. i 300 m. głęb. Długość ogólna rzeki 4.650 km., z czego 1.600 km. żeglowne.

Kongo (Colonie du Congo lub Congo Belge), kol. belg. w Afryce środk., wraz z b. niem. terytorjum Ruanda i Urundi (tr. wersalskim przył. do K. belg.) ok. 2.420.000 km², 17 milionów mieszk.; zajmuje część dorzecza rz. Kongo po obu stronach równika; klimat zwrotnikowy, duża ilość opadów; wnętrze kraju pokryte przeważnie olbrzymim lasem dziewiczym, w którym żyją słonie, goryle, szympansy; resztę kraju zajmują sawanny ze stadami antylopy. Główny wywóz: kawa, kaka, kość słoniowa, miedź z Katangi, złoto

Kongo.

z nad Ituri i z nad Uelle, diamenty z okr. Kasai, kakao i olej palmowy. Główne miasta: Elisabethville, Leopoldville, Coquilhatville, Stanleyville.

Kongo francuskie, ob. Afryka równikowa francuska.

Kongregacje (łac.), zgromadzenia, stowarzyszenia, a) k. kardynalskie czyli wydziały kolegium kardynalskiego kurji rzymskiej, które są albo stałe (zwyczajne) albo też nadzwyczajne; b) związki, grupy kilku klasztorów jednego i tego samego zakonu, np. zakon Benedyktynów ma k. Maurynów i k. Busfeldzką; c) stowarzyszenia religijne (Congr. religiosae), zatwierdzone przez papieża, o ślubach prostych (vota simplicia), np. Redemptoryści, Pasjoniści, Bromeuszki; d) stowarzyszenia religijne (C. saeculares), o ślubach prostych lecz nie dożywotnich, np. Łazaryści, Eudyści; e) bractwa, np. k. Marjańskie.

Kongregacjonalisci, ewangelicy wyznania reformowanego w Anglii i Ameryce Płn. (zwani także independentami), którzy nie tworzą jednoty kościelnej, uznając każdy zbór (Congregation) za samoistny kościół.

Kongres, termin prawa międzynarodowego dla oznaczenia zgromadzenia przedstawicieli wielu państw, celem zawarcia pokoju lub rozstrzygnięcia jakiegokolwiek kwestji z prawa międzynarodowego. Najważniejsze k. czasów nowszych: Wiedeński 1815 r., Berliński 1878 r., Wersalski 1919 r. Według konstytucji St. Zj. Am. Płn. władza prawodawcza należy do Kongresu, który składa się z izby deputowanych i senatu. Siedzibą k. jest Waszyngton.

Kongresówka, ob. Królestwo Polskie.

Kongresy i konferencje międzynarodowe, ob. konferencje i kongresy międzynarodowe i kongres.

Kongresy geograficzne międzynarodowe odbyły się: I Antwerpja (1871), II Paryż (1875), III Wenecja (1881), IV Paryż (1889), V Bern (1891), VI Londyn (1895), VII Berlin (1899), VIII Waszyngton—N. Jork—Chicago—St. Louis (1904), IX Genewa (1908), X Rzym (1913); XI k., który miał się odbyć w Petersburgu, nie doszedł do skutku.

Kongresy polskie w Ameryce. Zjazdy polsko-amerykańskich instytucji i organizacji, przewidziane przez ich statuty, nazywają tam sejmami, zjazdy zaś pozaorganizacyjne i międzyorganizacyjne nazywają kongresami. Kongresy były następujące: Kongres I, w r. 1816 w mieście Buffalo, zwołany przez najważniejsze żywioly ówczesnej Polonji, głównie z racji powstania schizmy „Niezależnych“, omawiał sprawy: założenie ogólnopolskiej organizacji Polaków w Ameryce, podniesienie szkół i prasy polsko-amerykańskiej, kwestje „Niezależnych“ i żądanie równouprawnienia kleru polskiego w Ameryce. Podobny program miały następne dwa Kongresy: II również w Buffalo w r. 1901, i trzeci w Pittsburgu w r. 1904. Na II-gim k. podano myśl stworzenia „Federacji Polaków-Katolików w Ame-

ryce“ i obrano dla jej przeprowadzenia i wykonania innych zleceń K. Wydział Wykonawczy. Wydział ten wysłał w r. 1903 delegację do Rzymu dla przedstawienia papieżowi Leonowi XIII próśb polskich („supplices preces“) o mianowanie biskupów polskich dla Polaków amerykańskich. Na III-cim K. delegacja owa w osobie ks. W. Kruszkii zdawała sprawę ze swych czynności. Prócz tego, trzeci k. omawiał ważniejsze sprawy Polonii, a najsilniej i najpoważniej ujął sprawę szkolnictwa polsko-amerykańskiego. Prace tych trzech k. pozostały głównie w zakresie teoretycznych wskazań i pragnień, lecz stały się ważnymi i cennymi dyrektywami, które przejęły i wykonywały inne organizacje polskie w Ameryce. Wielki powszechny „Kongres Polski“ w Ameryce zwołał „Związek Narodowy Polski“ w r. 1910 w dniach 12—14 maja w stolicy St. Zj. Waszyngtonie, z okazji odsłonięcia w tem mieście dwóch pomników polskich: T. Kościuszki i K. Pułaskiego. Kongres ten, na który przybyło wielu wybitniejszych rodaków z ojczyzny, miał program prac bardzo obszerny, podzielony na rozliczne komisje, ale z prac tych wszystkich pozostało tylko bardzo okazały i ciekawy „Pamiętnik“, wydany przez „Związek“.

Kongrua, prawnie przepisane utrzymanie, pensje duchownych.

Kongruencja prostych (w geometr.), ciągly, dwuparametrowy układ prostych (Plücker: „Neue Geometrie des Raumes“, 1868—69).

Kongsbergit, minerał, rodzime srebro, zawierające ponad 13,5% rtęci; przejście do rodzimych ortęci czyli amalgam.

Konla (w staroż. Iconium), m. w Azji Mniejszej (Turcja); 60.000 mieszk.

Konic Henryk, prawnik, *1860, adwokat w Warszawie; był posłem do II-ej dумы (1906—1907) z gubernji Płockiej. Autor wielu prac z zakresu prawa cywilnego.

Konicz Tadeusz (Kuntze Tadeus), malarz polski, *1700 w Krakowie, †ok. 1780. Kształcił się w Rzymie. Pracował w Polsce, następnie w Rzymie, wreszcie na dworze króla hiszpańskiego. Dzieła znajdują się przeważnie w kościołach krakowskich. W galerji St. Augusta były: „Morderstwo Ammona przez Absalona“, „Młodzieniec poznający grzechy rozpusty“, „Fortuna“, „Ucieczka do Egiptu“.

Koniczyna, ob. Trifolium.

Konidja, ob. Fungii.

Konieczpol, m-ko w pow. radomskim (woj. łódzkie), nad rz. Pilicą; 3.000 mieszk.; fabryka żelaza.

Konieczpolski, 1) Aleksander, wojewoda sandomierski, *1620. Walczył w Niemczech i Holandji. Po powrocie do kraju walczył z Kozakami i Tatarami. W r. 1648 był jednym z trzech nieudolnych regimentarzy, winnych klęsk pod Pilawcami; †1659; 2) Przedbór (z Konieczpola), dzielny zagonczyk z XV wieku. Wyszedł cało z nieszczęsnej wyprawy 1450 r. przeciw Bohdanowi, hospo-

darowi wołoskiemu, pamiętnej klęska pod Krasnem. W r. 1451 wypędził Bohdana i osadził na jego miejscu Piotra; †1476; 3) Stanisław, kasztelan krakowski, hetman wielki kor., *1591. Walczył pod rozkazami J. K. Chodkiewicza w wyprawie moskiewskiej. Usmierzył konfederację Korwackiego w 1614. Otrzymał po Żółkiewskim buławę polną w r. 1616, walczył obok niego w wyprawie cecorskiej i dostał się do niewoli, skąd powrócił w 1623. Objął po powrocie dowództwo wszystkich wojsk Rzp. i rozbił Tatarów pod Martynowem. W 1625 kasztelan krakowski. W 1626 wezwany został z Ukrainy do Prus przeciwko Gustawowi Adolfowi, którego rozbił w 1627 pod Hamersteinem i w 1629 pod Trzcianą. W 1632 rozbił Tatarów pod Sasowym Rogiem, 1633 zadał klęskę Turkom pod Paniowcami. W celu utrzymania Kozaków w posłuszeństwie zbudował twierdzę Kudak. W 1644 rozbił Tatarów pod Ochmatowem. Był upatrzony na naczelnego wodza wyprawy Władysława IV na Turcję, lecz w trakcie jej przygotowania †1648 w Brodach.

Konieczność, 1) przyczynowa, realna, ten charakter zjawisk i faktów, który jest uwarunkowany istnieniem stałych praw przyrody. Realnie koniecznym jest wszelkie zjawisko, mające swoje przyczyny naturalne, wszelki fakt, podległy prawom przyrody, który jako dany w doświadczeniu empirycznym, musi być uznany przez nasz umysł; 2) k. logiczna cechuje wszelkie sady, które bądź są same przez się logicznie oczywiste, tak, że ich zaprzeczenie byłoby absurdem, bądź też sady, które jako warunki, wynikają z przesłanek logicznych sylogizmu.

Konieczny Włodzimierz, poeta, rzeźbiarz i grafik polski, *1886 w Jarosławiu, zabity na polu walki w 1916. Kształcił się w Szk. rzeźbiarskiej w Zakopanem i w Ak. Szt. P. w Krakowie. Z prac: „Teką graficzną“ (1909), „Projekt ołtarza“ (1911; wspólnie z Jastrzębowskiem), „Model pomnika dla Z. Krasieńskiego“ w katedrze lwowskiej (1912), „Immaculata“; ozdoby graficzne do K. Tetmajera „Na skalnem Podhalu“. Napisał dramaty: „Wieczny budowniczy“ i „Straceńcy“.

Koniferyna, związek organiczny, C₁₆H₂₂O₈ · 2H₂O, glukozyd; ciało krystaliczne o temp. topnienia 185° C; w wodzie rozpuszcza się dość łatwo, trudno w alkoholu. Znajduje się w roślinach iglastych.

Königgrätz, ob. Hradec Králové.

Königinhof, ob. Dvur Králový nad Labem.

Königsau, ob. Konge-Aa.

Königsberg, ob. Królewiec.

Königshütte, ob. Królewska Huta.

Königsmark Maria Aurora hrab., córka feldmarszałka szwedzkiego Jana Krzysztofa, *ok. 1669; kochanka Augusta II Mocnego, matka Maurycego Saskiego; †1728.

Königssee lub Bartholomäussee, jez. w Bawarii, 5,2 km².

Königsstele, w. w Westfalji (Prusy); 16.000 mieszk.; kopalnie węgla kamiennego, huty szklane.

Konina, związek organiczny, $C_6H_{11}N$; ciecz bezbarwna o ostrym smaku i odurzającym zapachu; temp. wrzenia 167° ; w wodzie rozpuszcza się trudno; silna trucizna. Należy do grupy alkaloidów pirydynowych. Znajduje się w pietraszniku plamisty (ob. *Conium maculatum*).

Konik morski, pławikonik, ob. *Hippocampus hippocampus*.

Konik Zwierzyniecki, ob. *Lajkonik*.

Konin, m. pow. (woj. łódzkie), nad rz. Warta; 11.000 mieszk.; fabryki maszyn rolniczych i gorzelniczych.

Koninck Philips, malarz holenderski, * 1619 w Amsterdamie, † 1688 tamże. Pracował w Rotterdamie i Amsterdamie. Pejzażysta. Z dzieł: „Krajobraz holenderski“ (Drezno).

Koninck Salomon, malarz holenderski, * 1609 w Amsterdamie, † 1656 tamże. Malował pod wpływem Rembrandta. Z dzieł: „Pustelnik“ (1643, Drezno), „Astronom“ (tamże).

Koninkrijk der Nederlanden, ob. *Holandja*.

Koniokradyt, przestępstwo, polegające na kradzieży koni.

Konisk Jerzy, dyzunicki arcybiskup białoruski, * 1717, † 1795; jeden z głównych agentów Rosji w Rzpltej Polskiej; od r. 1755 biskup, od 1783 arcybiskup. Dopóki pozostawał pod władzą Polski, wnosił ciągle skargi na brak tolerancji, po dokonanych zaś zaborze ziem Białorusi przez Rosję, sam przyłączał przemocą do prawosławia setki tysięcy unitów.

Konitz, ob. *Chojnice*.

Koniuszko Wacław, malarz polski, * 1854 w Krakowie, † 1900 tamże w przytułku im. Helców. Kształcił się początkowo w Krak. Szk. Szt. P., następnie w Monachjum u prof. Wagnera. Wybitny malarz rodzajowy; namalował: „Pogrzeb ubogiego“, „Lichwiarz“, „Żydzki modlący się“ i wiele innych obrazów i portretów.

Koniuszy, w Polsce początkowo urząd zarządzającego stajniami książęcimi lub królewskimi; potem tytuł. Ostatni k. koronny — Onufry Kicki, † 1810; litewski — Michał Grabowski, † 1821.

Konjak (franc. Cognac, od miasta tejże nazwy), wódka, otrzymywana z wina przez destylację, pierwotnie fabrykowana głównie w pld. Francji, teraz i w innych krajach; k. należy do wódek szlachealnych, wysoko cenionych.

Konjugacja, ob. *conjugatio*.

Konjugacja w gramatyce, odmiana czasowników.

Konjunkcja, złączenie; mówimy, że planeta znajduje się w k. ze słońcem, kiedy długość planety równa się długości słońca. Dla planet dolnych rozróżniamy konjunkcję „dolną“ P_1 , gdy planeta znajduje się między ziemią a słońcem, i k. „górną“ P_2 , gdy planeta znaj-

duje się po drugiej stronie słońca. W przypadku planet górnych zachodzi tylko k. „górną“ P_2 .

Konkan, kraina w zach. Indiach bryt.; wywóz drzewa, uprawa ryżu i prosa.

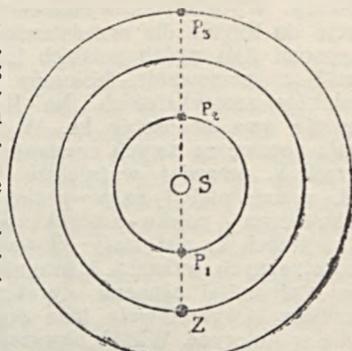
Konklawe, zgromadzenie kardynałów, zebranych celem skutecznego wyboru papieża.

Konkluzja, 1) wniosek, wypływający z przesłank sylogizmu z koniecznością logiczną; 2) jako termin prawny oznacza tę część podania sądowego, w którym zawarte jest żądanie, wniosek strony.

Konkluzje, sztuki jedwabnej materji, najczęściej białego lub żółtego atlasu, na których drukowano ostatnią sentencję mowy pogrzebowej, malowano wizerunek patrona świętego i herb zmarłego; konkluzje taką, z wypisaną szumną dedykacją pozostawiał rodzinie, wieszano w kaplicy domowej lub też chowano w archiwum rodzinnem.

Konkomitancja (łac.), nauka kościoła rzymsko-katol. o łączności ciała i krwi Jezusa Chrystusa w hostji.

Konkordat, w znaczeniu ogólnem każdy układ, np. układ między wierzycielami a upadłym, regulujący zapłatę wierzytelności i podciągający za sobą umorzenie upadłości. W specjalnym znaczeniu układ między Państwem a Stolicą apostołską w celu określenia i ustalenia wzajemnych stosunków między duchowieństwem danego państwa a władzą świecką. Przedmiotem k. bywają prawa, przywileje i dochody duchowieństwa, liczba i wielkość diecezji, sposób obsadzania biskupstw, wzajemny stosunek i granice władzy świeckiej i duchownej. K. w ścisłym znaczeniu zawiera stolica apostołska z państwami katol., natomiast stosunek z państwami niekatolickimi regulowany jest przez konwencję. Stosunek państwa do Kościoła oparty może być na trojakiem podstawie: 1) podporządkowanie państwa Kościołowi; system ten panował we wczesnym średniowieczu; 2) współrzędność państwa i Kościoła; 3) rozdział Kościoła od państwa (Francja, Czechosłowacja, St. Zj. Am. Pln.). Kościół zajmuje wówczas w państwie położenie, jak prywatne stowarzyszenie. Z ważniejszych k. wymienić należy: k. wormacki w 1122 r., zawarty między Henrykiem V a papieżem Kaliksem II, kończący spór o inwestyturę. K. 1801 r., zawarty między Napoleonem jako pierwszym konsulem, a Piusem VII; k. z Rosją 1847 r., z Austrią 1855, konwencja z Prusami 1821 r. Po odzyskaniu niepodległości Rzeczpospolita Polska rozpoczęła pertraktacje ze Stolicą apo-

Konjunkcja.

stolską, które w imieniu Rządu Polskiego prowadził ambasador Władysław Skrzyński i prof. St. Grabski. W wyniku tych rokowań 10 II. 1925 r. podpisany został k. ogłoszony w Dz. Ust. Nr. 72 poz. 501 W myśl art. XI k. żadna część Rzpltej nie będzie zależała od biskupa, którego siedziba znajduje się poza granicami Państwa Polskiego. Konkordat różni hierarchje obrządków: łacińskiego, grecko-katolickiego i ormiańskiego. Hierarchja łacińska składa się z 5 prowincji (arcybiskupstwa: gnieźnieńsko-poznańskie, warszawskie, krakowskie, lwowskie i wileńskie) i 15 biskupstw (diecezji).

Konkordja, księga k., zbiór ksiąg symbolicznych kościoła luterańskiego z r. 1580. Zawiera 3 wyznania powszechne: apostołskie, niceno-konstantynopolitańskie i atanazjańskie, Confessio Augustana z r. 1530, apologię Augustana, artykuły szmalkaldzeńskie, oba katechizmy Lutera i formułę konkordii.

Konkordji formuła (Formuła concordiae), ob. *Formuła konkordji*.

Konkrete, w mineralogji utwory kształtu zbliżonego do kuli, powstałe w skałach przez zbieranie się jednego jakiegoś ciała w jednym miejscu. W takiej postaci np. pospolite są krzemienie w kredzie.

Konkrementy (łac.), złogi jakichś soli (wapniowych, moczanowych) w tkankach ustroju.

Konkretne pojęcie, pojęcie, zawierające w sobie całkowity zespół cech przedmiotu pogładowego, oznaczające rzecz, w przeciwstawieniu do pojęcia oderwanego, obejmującego jedynie pewne, wyróżnione przez nas cechy przedmiotu, jak np. białość.

Konkretny (łac. concretus — od concrecere — zrastać), cechujący wszystko to, co jest dane w bezpośrednim doświadczeniu pogładowym, w przeciwieństwie do pojęć oderwanych, danych jedynie symbolicznie.

Konkubinaty (łac.), faktyczne współzycie męzczyzny z kobietą, jako przeciwstawienie małżeństwa, które jest węzłem prawnym, a według prawa kościelnego sakramentem. W zasadzie k. we współczesnym ustawodawstwie pozbawiony jest znaczenia prawnego, jednakże w pewnych przypadkach nowsze orzecznictwo przywiązuje do k. skutki prawne (alimenta, obowiązek odszkodowawczy). W starożytnym Rzymie k. był bardzo rozpowszechniony, będąc instytucją obyczajową, a nie prawną. Rozpowszechnił się z tego względu, że obywatel rzymski (civis romanus) mógł zawrzeć tylko związek małżeński w określonej formie z przedstawicielkami rzymskich rodów lub ludów, zrównanych z obywatelami rzymskimi (ius connubii). Z wyzwolenicami z czasów klasycznych można było współżyć tylko w konkubinacie.

Konkurencja, współubieganie się, współzawodnictwo. Obecny ustrój ekonomiczny opiera się na zasadzie wolnej konkurencji. Przeciwstawieniem jej jest monopol. O konkurencji nieuczciwej, ob. *nieuczciwa konkurencja*. **Konkurent**, ubiegający się, współzawodnik.

Konkurs (łac.), 1) zbiorowe działanie wierzycieli pod powagą sądu w celu zbadania sta-

nu majątkowego niewypłacalnego dłużnika i rozdzielenia masy w pewnym stosunku między wierzycieli, 1a częściowe przynajmniej pokrycie ich wierzytelności; 2) współubieganie się (np. konkursowy egzamin).

Konkursowe prawo, ob. *upadłość*.

Konkwistador (hiszp.), zdobywca, zwł. dawnych hiszpańskich posiadłości w Ameryce.

Konon, wódz ateński; rozbił Spartan 394 r. przed Chr. pod Knidos; † ok. 390.

Kononowicz Władysław, partyzant z r. 1863, * 1820; w powstaniu styczniowym dowódca partji czerskiej w randze podpułkownika, rozstrzelany 4.VI 1863 r. w Warce.

Konopacki Jan, malarz polski, * 1853, † 1894 w Warszawie; kształcił się w Warszawie i w Petersburskiej Akademji. Mieszkał przez czas dłuższy we Włoszech. Wykonał wiele rysunków do „Kłosów“ i „Tygodnika Ilustrowanego“, którego był przez pewien czas kierownikiem artystycznym. Malował również pejzaże i obrazy rodzajowe: „Rodzina węglarzy w lesie“, „Coś się stało“, „Wspomnienie z Capri“ itd.

Konopacki Leszek, literat, * 1884 na Wołyniu. Studja uniwer. w Kijowie i Lwowie. Wydał: „Poezje“, „Na krymskim wybrzeżu“, „Królestwo ziemi“, „Kultura uczuć“, „Misterjum wiosny“ i in.

Konopacki Mieczysław, lekarz, * 1880; ukończył wydział przyrodniczy w Warszawie, wydział lekarski we Lwowie (1909); studja anatomiczne i histologiczne zagranicą; w 1914 docent prywatny na Uniwersytecie Lwowskim; od 1916—19 kierownik i organizator zakładu histologii i embriologii na Uniwersytecie Warszawskim; w 1919 profesor nadzwyczajny, od 1921 zwyczajny histologii i embriologii; prace specjalne w języku polskim, francuskim i niemieckim z zakresu embriologii i histologii.

Konopacki Szymon, autor ballad i wierszy, * 1790 na Wołyniu. † 1884. Wydał: „Poezje“, „Św. Stanisław“, „Chronologia dziejów Królestwa Polskiego“ i „Pamiętniki“.

Konopczyński Emiljan, pedagog, * 1839, † 1911 w Warszawie; naucz., potem dyrektor gimn.; wydał przekład Ksenofonta „Wspomnienia o Sokratesie“ (1896); drukował wiele rozpraw w „Przeglądzie Pedagogicznym“ i in.

Konopczyński Władysław, współcz. historyk, prof. Uniw. Jagiell., poseł na Sejm; * 1880; napisał: „Polska w dobie wojny siedmioletniej“, „Liberum veto“, „Rada nieustająca“, „Stanisław Konarski“, „Od Sobieskiego do Kościuszki“ i w. in.

Konopie, ob. *Cannabis sativa*.

Konopliński Michał, publicysta, * 1855 w Tarnowie; po odbyciu studjów na Uniw. Jagiellońskim naucz. gimnazjalny w Krakowie i Lwowie; od 1888 sekretarz redakcji „Nowej Reformy“ przy Romanowiczu, potem przy Asnyku; od 1894 r. naczelny redaktor tego dziennika.

Konopnicka Marja, z domu Wasiłowska (pseud. *Sawa Jan*), znakomita poetka. **no-**

welistka, tłumaczka i autorka studjów literackich, * 1842 w Suwałkach, † 1910 we Lwowie. W l. 1882—83 redagowała „Świt”. Wydalona z Królestwa, przebywała zagranicą: w Monachjum, we Francji i we Włoszech. Od 1902 zamieszkała w Żarnowcu na Podgórzu Karpaczkim w posiadłości, ofiarowanej jej w darze narodowym. Wydała: „Poezje” — 4 ser., „Z przeszłości” — frag. dram., „W piwnicznej izbie”, „Nad mogiłą”, „Linje i dźwięki”, „Dumnata”, „Italia”, „Drobiazgi z podróży teki”, „Nowe pieśni”, „Śpiewnik historyczny” (pod pseud.), „Ludziom i chwilom”, „Głosy ciszy”, „Prometeusz i Syzyf”, „Przez głębinę”, „Pan Balcer w Brazylii”, „Imagina”; nowele: „Wrażenia z podróży”, „Cztery nowele”, „Moi znajomi”, „Na drodze”, „Nowele”, „Ludzie i rzeczy” i „Na Normandzkim brzegu”; studja liter.: „O Mickiewiczowskiej Odzie do młodości”, „Mickiewicz, jego życie i duch”, „Z roku Mickiewiczowskiego”, „Trzy studja”, „Szklane”, „O Beniowskim”; książki dla dzieci: „Moja książeczka”, „Wesołe chwile małych czytelników”, „Śpiewnik dla dzieci”, „Czytania dla Tadzia i Zosi”, „Pod majowym słonkiem”, „W domu i w świecie”, „O Janku Wędrowniczku”, „Szczęśliwy światek”, „O Marysi sierotce i o krasnoludkach”, „Nowe latko”, „Na jagody” i „Jasulka”; przekłady: Heinego „Atta Troll”, „Podróże po Harcu”, „Z melodyj hebr.”, „Księga Le Grand”, „Florenckie noce”, Heysego „Wieszczka lalek”, Hauptmanna „Hanusia”, Rostanda „Cyrano de Bergerac”, Ady Negri „Niedola” i w. in.

Konopny, taniec zwyczajowy u ludu polskiego, tańczony w niektórych okolicach kraju na Popielec na intencję, aby się gospodarzom rozdziły piękne i gęste konopie.

Konosament (franc. connaissance), list przewozowy morski, fracht morski, dowód, wydany przez kapitana statku handlowego, względnie kompanię okrętową, stwierdzający przyjęcie transportu ładunku. Nabycie k. jest równoznaczne z nabyciem własności towaru, na który k. opiewa. Z tego względu k. odgrywa w handlu zamorskim bardzo doniosłą rolę. K. służyć może również jako podkład pożyczki, udzielanej pod zastaw towaru transportowanego.

Konotkiewicz Ferdynand, budowniczy polski XIX w. W l. 1829—37 był budowniczym obw. lubelskiego. Według jego planów odrestaurowano pałac Radziwiłłowski w Lublinie.

Konotop, m. pow. w gub. czernihowskiej (Rosja pd.), nad rz. K., 20.000 mieszk.; w r. 1659 hetman kozacki Wyhowski, w sojuszu z chanem krymskim, zadał klęskę wojskom moskiewskim.

Konował, w dawnej polszczyźnie nazwa zawodowca, zajmującego się leczeniem zwierząt, a zwłaszcza koni.

Konowałow Dimitrij, współczesny chemik rosyjski, * 1865; od 1886—1905 profesor uniwersytetu petersburskiego; liczne prace z fizykochemii.

Konrad św., biskup w Konstancji 934—976; cały majątek swój rozdał na upiększenie kościołów i wspomaganie ubogich; dbał o karność w kościele i o ukrócenie samowoli panów.

Konrad, papież 686—687.

Konrad, imię książąt mazowieckich: 1) K. I, ks. maz., kuj. i łęcz., syn Kazimierza Sprawiedliwego, * 1187 lub 1188, † 1247; sprowadził Krzyżaków do Polski 1226—30; 2) K. II, wnuk poprz., syn Ziemowita I, ks. czerski, * między 1251 i 55, † 1294; 3) K. III Rudy, syn Bolesława IV, ks. czerski i warsz., * ok. 1450, † 1503.

Konrad, imię książąt śląskich, 1) K. I głogowski, syn Władysława II, † 1203; 2) K. II, ks. głog., syn Henryka Pobożnego, † 1273; 3) K. III, syn poprzedn., † 1304; 4) K. I, syn Henryka III, ks. kalisko-oleśnicki, * 1293, † 1366; 5) K. II, syn poprzedn., ks. oleśn., * 1338, † 1403; 6) K. III, syn poprzedn., † ok. 1412; 7) K. IV, syn poprz., † 1444; 8) K. V, brat poprzedn., ks. ścieniaw., † 1427; 9) K. ks. oleśn., syn poprz., † 1471; 10) K. ks. oleśn., brat poprzedn., † 1492.

Konrad, imię książąt czesko-morawskich, 1) K., syn Brzetysława I, ks. moraw., 1055—1092; 2) K., wnuk poprz., ks. morawski, 1142—1150; 3) K. Otton, ks. czeski, 1189—91.

Konrad, imię królów i cesarzy niemieckich, 1) K. I, 911—918, obrany królem po wygaśnięciu Karolingów; 2) K. II salijski, cesarz 1024—39, następca Henryka II, koronowany 1027 w Rzymie; w 1029 i 1031 przedsięwziął wyprawę na Polskę, 1033 zmusił Mieszka II do uznania swego zwierzchnictwa; 3) K. III, król 1138—52, pierwszy z dynastji Hohenstaufów, * 1094, 1128 król włoski, 1138 — niemiecki; 1146 przedsięwziął wyprawę na Polskę, 1147—49 brał udział w 2-jej wyprawie krzyżowej; 4) K. IV, syn Fryderyka II, * 1228, 1237 obrany królem niemieckim; † 1254.

Konrad, margr. Montferrat, 1191 obrany królem jerozolimskim, zamordowany 1192.

Konrad von Würzburg, poeta niemiecki z XIII w., † 1287; autor eposów rycerskich, legend, pieśni na cześć Najśw. Marji Panny: „Trojanerkrieg”, „Sylwester”, „Alexius”, „Die goldene Schmiede”, a także drobnych opowieści: „Der Schwanritter”, „Otto mit dem Bart” i in.

Konrad Wallenrod, ob. Wallenrod.

Konradyn, ks. szwabski, syn Konrada IV, króla niemieckiego, ostatni z Hohenstaufów, * 1252; został pobity w czasie walki o Sycylię; wzięty do niewoli i ścięty 1268.

Konsekracja (łac.), ob. kapłaństwo.

Konsekwencja (łac. cum — wraz, sequor — postępuję), konieczność logiczna, z jaką wypływa wniosek z przesłanek.

Konsens (łac.), zgoda, przyzwolenie. Zezwolenie władzy na prowadzenie procedury handlowego lub przemysłowego. K. zwie się także pozwolenie, dawane przez właściciela gruntu posiadaczowi emfiteutycznemu na nabycie, względnie sprzedaż takiego gruntu.

Konsens Sandomierski (Consensus sandomiriensis), Zgoda sandomierska.

akt ugody, zawartej na Synodzie w Sandomierzu w 1570, pomiędzy ewangelikami wyznania augsburskiego, helweckiego i braćmi czeskimi, celem wzmocnienia protestantyzmu i obrony przeciw reakcji katolickiej.

Konservatorjum (conservatorio, conservatoire), w dzisiejszych czasach wyższa szkoła muzyczna, obejmująca całkowite wykształcenie w grze na instrumentach, w śpiewie, teorii, a nawet niekiedy i sztuce dramatycznej. Początek tych szkół sięga wieku XVI, kiedy we Włoszech zaczęto je coraz liczniej zakładać, przetwarzając ochronki dla biednych dzieci w szkoły śpiewu. Pierwsze k. powstało w Neapolu w r. 1537 pod nazwą Santa Maria di Loreto. Poza Włochami, pierwsze k. zostało założone w Paryżu w r. 1784. Z innych, wybitniejszych w Europie, powstały: w Pradze 1811, Wiedniu 1818 (zmienione w 1909 w Akademię), w Lipsku 1843 (założone przez Mendelssohna, miało przez długi czas sławę najznakomitszego), w Berlinie 1850, w Petersbrugu 1862 (Anton Rubinstein). W Polsce istnieją cztery k.: w Warszawie od 1821 (Elsner), we Lwowie od 1858, w Krakowie od 1888 i w Poznaniu od 1919.

Konserwatywne leczenie, leczenie zachowawcze, bez uciekania się do zabiegów chirurgicznych.

Konserwatywny (łac.), przywiązany do dotychczasowego stanu rzeczy, zwalczający dążenie do zmian.

Konserwatyzm jako kierunek polityczny dąży do utrzymania dawnego stanu prawno-politycznego (m. in. monarchji, ograniczenia praw parlamentu, dominującego stanowiska religii, praw własności prywatnej, rodziny itd.). K. nie sprzeciwia się ewolucji, przeciwstawia się rewolucji.

Konserwy, produkty spożywcze, głównie mięso, ryby, owoce i jarzyny, przyrządzane specjalnie i przechowywane trwale w blaszanych puszkach, słojach lub flaszkiach, hermetycznie zamkniętych.

Konskrypcja (łac.), spisywanie, np. ludności, obowiązanej do służby wojskowej.

Konsola, wspornik, kamień, występujący ze ściany w celu istotnego lub pozornego podtrzymania jakiejś części budowli (gzymsu, balkonu, występującej ściany), sprowadzający jej ciężar na powierzchnię pionową. K. zazwyczaj zdobła zapomocą linii spiralnej, zaginającej się nawewnątrz przy ścianie, w górę zaś nawewnątrz. W meblarstwie k. zwą się stoliki przed lustrami, oknami, oraz sprzęty, służące do umieszczania na nich figur. K. w zakładach naukowych, zrobione z marmuru albo betonu, służą do ustawiania przyrządów precyzyjnych, które należy chronić od wstrząszeń.

Konsolidacja (łac.), wzmocnienie, utwalenie, złączenie (np. stronnictw).

Konsonans, zgodne brzmienie dwóch lub więcej tonów. Do k. zaliczają się jako doskonałe:

czysta oktawa (6 całych tonów), czysta kwarta (2^{1/2}), czysta kwinta (3^{1/2}); jako niedoskonałe: tercja wielka (2 całe tony), mała (1^{1/2}), seksta wielka (4^{1/2}) i mała (4); pozatem, według zasad harmonji, wszystkie inne tony uderzone razem, dają dysonans czyli brzmienie niezgodne. Z pomiędzy akordów tylko trójdźwięk wielki i mały uważane są za konsonujące.

Konsorcjum (łac.), spółka przedsiębiorstw, zawiązywana w pewnym wspólnym celu.

Konspekt (łac.), przegląd; skrót.

Konspiracja (łac.), sprzysiężenie, spisek. Konspirator, sprzysiężony, spiskowiec.

Konstanca (rum. Constanta, tur. Kistendze, w starożytn. Tomi), gł. port Rumunii na m. Czarnem; 28.000 mieszk.

Konstancin, letnisko w pow. warszawskim, nad rz. Jeziorną.

Konstancja, osada fabr. w pow. kutnowskim (warszawskie); cukrownia.

Konstancja (niem. Konstanz), m. pow. w Badenji (Niemcy), przy ujściu Renu do jez. Bodeńskiego; 29.200 mieszk.; fabr. rowerów, tkactwo; od 560 siedziba biskupa, 1192—1548 wolne miasto, potem należało do Austrii, od rku 1805 do Badenji; biskupstwo zniesione w r. 1827; 1183 zawarcie pokoju między ces. Fryderykiem I i miastami lombardzkimi; w 1414—1418 sobór rz.-kat.

Konstancjeński sobór (1414—1418), XVI-ty z kolei sobór powszechny; zajmował się sprawami schizmy zachodniej, zmusił 3 papieży: Jana XXIII, Benedykta XIII i Grzegorza XII do ustąpienia i obrał na ich miejsce Ottona Colonnę (Marcina V); potępił i wydał władzy świeckiej Husa i Hieronima, którzy zostali spaleni.

Konstancjusz Chlorus (Flavius Valerius Eutropius), * 250; od 282 rzymski namiestnik Dalmacji; 292 adoptowany przez ces. Maksymiljana. Podzielił się państwem z Galerjuszem i panował w części zachodniej, jako Augustus; † 306.

Konstantan, stop, zawierający 60% miedzi i 40% niklu. K. posiada tę własność, że jego opór elektryczny jest mało zależny od temperatury i posiada dlatego ważne zastosowanie w elektrotechnice.

Konstanty, imię książąt ruskich, 1) K. Wsiewołodowicz, ks. rostowski, † 1219; 2) K. Borysowicz, ks. rostow., † 1316; 3) K. Dimitrowicz, * 1380, † 1433.

Konstanty, 1) Pawłowicz, w. ks. rosyjski, drugi syn ces. Pawła I, * 1779; brał udział w wojnach napoleońskich 1799, 1805, 1812—1814; 1816 mianowany naczelnym wodzem wojsk polskich; 1820 ożenił się z Joanną Grudzińska, przyczem zrzekł się praw do tronu rosyjskiego (1822); po wybuchu powstania listopadowego 1830 opuścił Warszawę, potem Polskę; † 1831 w Witebsku; 2) Mikołajewicz, w. ks. rosyjski, drugi syn ces. Mikołaja I, * 1827; 1862—63 był namiestnikiem w Królestwie Polskiem, od 1865 prezesem Rady Państwa; † 1892.

Konsola.

Konstanty VII Porfirogeneta, cesarz bizantyjski od 912 r. do 959 r., któremu zawdzięczamy dzieło „O zarządzie państwem“ (tytuł późniejszy), dotyczące się geografii Europy pld-wsch., które za jego sprawą zostało sporządzone na podstawie urzędowych doniesień i materiałów. Jest to geogr.-etnograficzny obraz pld-wsch. części naszego kontynentu, podający wiadomości o półwyspie Bałkańskim, Węgrach, Rusi, Pieczenegach, Chazarach, o Kaukazie; nader cenny jest opis Dniepru i jego porohów.

Konstantyn, 1) K. I (C. Flavius Valer. Aurel. Cl. Const.) Wielki, cesarz rzymski (306 do 337); * 274, syn Konstancjusza Chlorusa; po pobiciu Maksencjusza w 312 i Licynjusza 313, jedynowładca państwa rzymskiego; chrześcijaństwo uczynił religią panującą; przeniósł stolicę do Bizancjum (Konstantynopola); † 337; 2) K. II, syn K. I, * 316; od 338 cesarz zachodnio-rzymski; otrzymał przy podziałach tzw. prefekturę galijską.

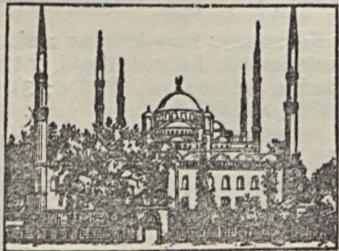
Konstantyn, papież 708—15.

Konstantyn, król grecki, * 1868 w Atenach; naczelny wódz wojsk greckich 1897 i 1912—13; był królem od 1913 r. W czasie wielkiej wojny neutralny, został zmuszony przez ententę do abdykacji na rzecz swego syna Aleksandra (1917); po śmierci Aleksandra w 1920, na podstawie plebiscytu, powtórnie obrany królem. W 1922, wskutek klęsk w Azji Mniejszej i wybuchu rewolucji, abdykował i opuścił Grecję; † 1923 w Palermo.

Konstantyna (franc. Constantine, arab. Kustantina lub Ksantina, w staroż. Cirta), stol. dep. K. w Algierji (Afr. Płn.); 74.000 mieszk.; wyroby skórzan, wełniane, lniane; handel zbożem; wielkie lasy, uprawa tytoniu, winnice, kopalnie rudy żelaza i fosfatu.

Konstantyna donacja, darowizna, rzekome rozporządzenie Konstantyna W., wymienione najpierw w dekretach Pseudoizydora, moca którego cesarz obdarzył papieża Sylwestra I przywilejami i wielkim terytorjum. Nieprawdziwość tego dokumentu wykazał Wawrzyniec Valla (1440).

Konstantynopol lub Stambuł, Carogród, tur. Istantol, dawna stol. Bizancjum; składa się z szeregu dzielnic: Ejub, Chaskoj, Kassim-Pasza, Pera, Galata, Fanar, Top-Hanc, Fındikli, oraz osad podmiejskich: Kabataş, Dolma-Bakçe na brzegu europ., Kadiköy, Hajdar-Pasza i Skutari na brzegu azjatyk.; 1.200.000 mieszkańców; 700

Konstantynopol: Meczet sułtana Achmeda.

meczetów, 172 świątyni chrześc., 40 synagog, liczne pałace, uniwersytet; wywóz dywanów, wełny, olejku różanego, jedwabiu, koronek, wyrobów filigranowych; od r. 1453—1923 stol. Turcji.

Konstantynopolitańskie sobory: I w 381, ułożył symbol, który zawiera wykład nauk o Duchu św. (filioque); II (V powszechny) w 553, miał na celu pojednanie monofizytów z kościołem; III lub trullański (VI powszechny), 680 do 681, ułożył symbol wiary, w którym określił naukę o dwóch wolach naturalnych i dwóch naturalnych działaniach Chrystusa; IV (VIII powszechny) 869—870, potępił Focjusza, patriarchę konstantynopolitańskiego.

Konstantynowicz z Ostrawicy Michał, pamiętnikarz, rodem Serb, * 1435; uprowadzony do niewoli tureckiej, zbiegł po dziesięciu latach do Polski za panowania Jana Ojbrachta i tu spisał pamiętniki o Turkach, ich wierze i obyczajach, walkach ze Słowianami itd. Pierwsze ich wydanie ukazało się w r. 1828 p. t.: „Pamiętniki Janczara“.

Konstantynów, 1) m-ko pow. (woj. lubelskie), pałac i park dawn. Sednickich, dziś Plater-Zyberków; 2) m-ko w pow. łódzkim (woj. łódzkie), nad rz. Nerem; 8.000 mieszcz.; tkalnie wełny, fabryka chustek wełnianych.

Konstanz, ob. Konstancja.

Konstatować (łac.), stwierdzać, potwierdzać.

Konstelacja (łac.), ugrupowanie, układ gwiazd; ob. gwiazdozbiory.

Konstelacja w psychologii, termin, oznaczający zespół różnorodnych czynników natury postrzeniowej, wyobraźniowej, myślowej, uczuciowej, które wpływają na wyznaczenie kierunku, w jakim podaży proces, oparty na uprzednich skojarzeniach odtwarzania wyobrażeń. Jeżeli jakaś treść psychiczna znajduje się w związku skojarzeniowym z szeregiem innych, to odtwarzanie wzgl. przypomnienie pójdzie po linii skojarzenia najsilniejszego. Odtwarzanie może jednak pójść i w innym kierunku, a nawet po linii skojarzeń słabszych, dzięki sprzyjającym za każdym razem okolicznościom postronnym, t. j. konstelacjom, jak np. dzięki sytuacji, w jakiej się znajdujemy, kontekstowi, w jakim występuje dane słowo, myślenie, jakimi byliśmy przed chwilą zajęci itp. Tak np. wyraz „rak“ przeczytany w podręczniku zoologii, naprowadzi myśl w kierunku zwierzęcia, w podręczniku medycyny — w kierunku choroby, w podręczniku astronomii — w kierunku gwiazdozbioru.

Konsternacja (łac.), zmieszanie.

Konstrukcja, w znac. technicznym — składanie w całość pojedynczych części budowli, maszyn, przyrządów itd., odpowiednio do zasad wytrzymałości materiałów i trwałości budowy. K. w malarstwie oznacza sposób kompozycyjnego układu kształtów i barw w obrazie, oraz technikę malowania.

Konstrukcja geometryczna, wykreślenie obrazu graficznego żądanej figury geom. przy pomocy danych przyrządów. W geom. elementarnej dozwolone jest użycie przy konstrukcji dwóch tylko przyrządów, któreimi posługiwali się już starożytni Grecy: linijka i cyrkiel. Nie wszystkie jednak zadania, wogóle możliwe do rozwiązania, dają się rozwiązać przy pomocy tych przyrządów (mianowicie te tylko, które się sprowadzają do rozwiązywania szeregu rów-

nał 1-go i 2-go stopnia); ob. podwojenie sześciianu, kwadratura.

Konstrukcja stolcowa, ob. dach.

Konstrukcja wisząca, ob. dach.

Konstrukcje żelbetowe (połączenie żelaza z betonem) polegają na zespoleniu znacznej wytrzymałości betonu na ściskanie z dużą wytrzymałością żelaza na rozciąganie; żelazo i beton w k. ż. pracują wspólnie na podstawie przyczepności żelaza do betonu. K. ż. zapoczątkował ogrodnik paryski Józef Monier, który pierwszy wpadł na pomysł stworzenia konstrukcji, składającej się z żelaznego szkieletu, umieszczonego wewnątrz zaprawy cementowej. Obecnie k. ż. są bardzo rozpowszechnione w budownictwie.

Konstrukttywizm, kierunek w sztukach plastycznych, powstały w okresie wojny światowej, polegający na zestawieniu w dziele sztuki różnorodnych materiałów w kształtach, zapożyczonych przeważnie z dziedziny maszyn, w ten sposób, że zespół form wywiera wrażenie pewnego ogólnego napięcia dynamicznego. Wybitniejsi art.-konstruktywiści: Tatlin (Moskwa), W. Baumeister (Niemcy), Sluifers, M. Szczuka (Polska), Moholy-Nagy (Węgry).

Konstypacja (łac. constipatio), zaparcie.

Konstytuanta, zgromadzenie ustawodawcze, powołane do uchwalenia konstytucji. O k. podczas Wielkiej Rewolucji Francuskiej, ob. rewolucje francuskie. K. był Sejm ustawodawczy polski (1919—22). Ob. Sejm Ustawodawczy.

Konstytucja, ustawa, zawierająca przepisy o podstawach ustroju władz naczelnych danego państwa, określająca ich wzajemny stosunek i prawa obywateli. Ustrój konstytucyjny, oparty na prawie, przeciwstawia się ustrojowi absolutystycznemu, który nie zna żadnych szrank prawnych. W tem znaczeniu ustrój konstytucyjny stopniowo wytwarzał się w rozwoju historycznym w Anglii i Polsce. Etapami rozwoju konstytucyjnego w Anglii były następujące akty: Magna charta libertatum (1215 r.), wydana za panowania Jana bez Ziemi, Petition of right (1629 r.), Bill of rights (1689 r.), Act of settlement (1701 r.). O rozwoju polskiego konstytucjonalizmu, ob. polski konstytucjonalizm. Na początku XX w. z państw europejskich nie posiadały k.: Rosja, Turcja, Monako i Czarnogóra. W momencie wybuchu wojny światowej (1914) nie było w Europie ani jednego państwa absolutystycznego. W trojaki sposób k. dochodzi do skutku: 1) z woli monarchy absolutystycznego, wówczas mówi się o k. nadanej czyli oktrojowanej; np. rosyjska 1905, k. francuska z 1814 r.; 2) wskutek umowy pomiędzy monarchą a przedstawicielstwem narodem, np. francuska z 1830 r.; 3) z woli ludu, np. k. rewolucyjne francuskie, k. Stanów Ameryki Północnej. Prototypem k., zrodzonych z woli ludów, jest pakt, zawarty na okrecie „May Flower“ przez naczelników rodzin purytańskich, emigrujących z Anglii do Nowego Świata. celem założenia tam kolonii (1620 r.). W 1766 r. ogłosiły k. poszczególne stany amerykańskie.

a w 1787 r. uchwalona została, w wyniku zwycięskiego powstania przeciwko metropolji, k. Związku Amerykańskiego. W 1789 r. rewolucja francuska proklamowała Deklarację praw człowieka i obywatela, która następnie stała się wstępem do konstytucji 1791 r. Zasadniczo k. winna się składać z 3-ch części, odnoszących się: do cywilnych i politycznych praw obywateli, do organizacji władz, i wreszcie trzeciej części, normującej tryb zmiany k. W rozwoju historycznym przepisy konstytucyjne powstawać mogą w dwojaki sposób: drogą zwyczajową i drogą ustawodawstwa. W Anglii poza aktami, o których była mowa wyżej, cały szereg przepisów konstytucyjnych zawdzięcza swe powstanie tylko zwyczajowi. K. legalnie ulega zmianie tylko w trybie ustawodawczym, przy czym niektóre k. dla swojej zmiany wymagają kwalifikowanej większości i dopuszczają rewizję dopiero po upływie pewnego przeciągu czasu. Przepisy konstytucyjne w zasadzie uważane są za przepisy wyższego rzędu; żadna ustawa nie powinna być sprzeczna z k., jednakże zasada ta na kontynencie europejskim ma przeważnie znaczenie teoretyczne, gdyż brak jej sankcji. Natomiast w Stanach Zj. Am. Płn. sądy zwyczajnie władne są nie stosować ustawy, niezgodnej z k.; wyjątkowo tylko niektóre z nowszych k., np. czeskosłowacka, austriacka, powołały do życia Trybunały konstytucyjne, których zadaniem jest badać, czy uchwalane przez parlamenty ustawy są w zgodzie z k. Z nowszych k. europejskich, oprócz polskiej z dn. 17 marca 1921 r., wymienić należy: k. Rzeszy Niemieckiej (11. VIII. 1919 r.), k. pruska (30. XI. 1920), k. Republiki Austriackiej (1. X. 1920 r.), k. Czechosłowacka (29. II. 1920 r.), k. Ros. Sow. Rep. Rad (10. VII. 1918), k. Wolnego M. Gdańska (1920 r.), k. rep. Finlandzkiej (1919 r.), k. estońska (1920 r.), k. litewska (1922 r.), k. łotewska (1922 r.).

Konstytucja 3-go maja, „Ustawa rządowa“, uchwalona 3. V. 1791 na Sejmie 4-letnim, była pierwszą konstytucją polską w znaczeniu nowożytnym. Wnosiła doniosłe zmiany ustrojowe, usuwając wiele przeżytków i szkodliwych instytucji: a) wprowadzała zasadę dziedziczenia tronu w obrębie dynastji (usuwała wolne elekcje), nieodpowiedzialność króla, natomiast pozbawiała go prawa sankcji ustawodawczej; b) sejm był zawsze „gotowy“ (posłów obierano na lat 2); co 25 lat miał przeprowadzać rewizję konstytucji; dwuizbowy (Izba poselska 204 posłów i 24 plenipót. miejskich); c) w zakresie ustroju społecznego utrzymywała dotychczasowy podział stanowy; szereg praw przyznawała mieszczaństwu, m. in. możliwość nabywania szlachectwa; sytuacji włościan nie zmieniała, brała ich pod opiekę prawa i rządu, zapewniała publ. charakter umowom, zawartym między włościanami a panem; d) w zakresie ustroju państwowego wniosła unję pol.-lit., przeprowadzając całkowitą unifikację; e) władze wykonawczą oddawała „Straży praw“, złożonej z króla, prymasa i 5 ministr.; ci ostatni byli odpowiedzialni przed sejmem. Na niektóre zasady k. wpłynęła

konst. franc. 1791 r., choć k. 3 maja nie zerwała jeszcze ze stanowością. Została unieważniona na sejmie grodzieńskim w 1793 r.

Konstytucja w medycynie, suma charakterystycznych cech wrodzonych, warunkujących specjalną skłonność danego osobnika do pewnych chorób. Ze znaczeniem k. bardzo się liczy obecna medycyna, szczególnie pedjatria.

Konstytucje apostołskie, przypisywane Klemensowi Rzymskiemu, zawierają przepisy o porządku kościelnym i służbie Bożej. K. kościelne: rozporządzenie papieża, biskupa lub też uchwały synodów.

Konstytucje francuskie. Poczynając od wybuchu Wielkiej Rewolucji (1789), aż do utworzenia III Republiki, Francja kilkakrotnie zmieniała swe konstytucje. K. 1791 r. zaprowadziła monarchję konstytucyjną; cała władza należy i pochodzi od narodu, którego organami są: ciało ustawodawcze (Corps législatif) i król; k. 1793 r., uchwalona przez Konwent, nie weszła w życie; k. 1795 r. zw. k. roku III-go, powierzyła władzę ustawodawczą Radzie pięcuset (Conseil des Cinq Cents) i Radzie starszych (Conseil des Anciens), a władzę wykonawczą Dyrektorjatowi. K. te również uchwalili Konwent; obowiązywała ona do zamachu 18 brumaira (1799 r.); k. r. VIII ustanowiła konsulat, władza ustawodawcza rozdzielona została pomiędzy Radę stanu, Trybunał, Ciało ustawodawcze i Senat. K. X r. wzmocniła władzę pierwszego konsula, którego godność uznana została za dożywotnią. K. XII r. (1804) obwołała cesarstwo. Po upadku Napoleona I. Karta Ludwika XVIII (1814). Wskutek rewolucji lipcowej i powołania na tron Ludwika Filipa, uchwalona została k. 1830 r., a po rewolucji lutowej k. 1848 r., rozpoczynająca okres II-ej republiki. Przewrót 2 grudnia 1851 r. doprowadził do stworzenia drugiego cesarstwa (1852 r.). Obecny ustrój Francji opiera się na ustawach konstytucyjnych z 24 i 25 lutego oraz 16 lipca 1875 r.

Konstytucje polskie. W dawnym prawie politycznym polskiem k. nazywano uchwały Sejmu (ob. Volumina Legum). O polskim konstytucjonalizmie w okresie przedrozbiorowym i Konstytucji 3-go Maja 1791 r. oraz o konstytucjach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego, ob. Konstytucja 3-go maja i polski konstytucjonalizm. Po odzyskaniu niepodległości rozwój konstytucyjny państwa polskiego przeszedł następujące etapy: Dekret Józefa Piłsudskiego z 22. XI. 1918 r. o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej (Dz. Pr. Nr. 41 (17) z 1918 r.), regulujący stan przejściowy do czasu ukonstytuowania się Sejmu Ustawodawczego; 20 lutego 1919 r. uchwała Sejmu Ustawodawczego dalsze sprawowanie urzędu Naczelnika Państwa powierzone zostało Józefowi Piłsudskiemu (Dz. Pr. Nr. 19, poz. 226, z 1919 r.). Jest to tzw. „Mała Konstytucja“, w myśl której Naczelnik Państwa jest przedstawicielem Państwa i najwyższym wykonawcą uchwał Sejmu w sprawach cywilnych i wojskowych; władzą suwerenną i ustawodawczą jest Sejm Ustawodawczy. Celem Małej Konstytucji

było uregulowanie stanu prawnego do czasu wejścia w życie konstytucji, która dopiero miała być uchwalona. Po dwuletnich obradach k. uchwalona została 17 marca 1921 r. i ogłoszona (Dz. Ust. Nr. 44, poz. 267, 1921 r.) 1 czerwca 1921 r. Składa się ze wstępu i 126 artykułów, ujętych w następujące 7 rozdziałów: Rzeczpospolita, władza ustawodawcza, władza wykonawcza, sądownictwo powszechne, obowiązki i prawa obywatelskie, postanowienia ogólne, postanowienia przejściowe. O poszczególnych kwestjach ob. Sejm, Senat, Prezydent Rzeczypospolitej, samorząd. W tymże Nr. 44 Dz. Ust. pod poz. 268 ogłoszona została ustawa przechodnia z dn. 18. V. 1922 r., regulująca stan prawny do czasu ukonstytuowania się nowych władz ustawodawczych na podstawie uchwalonej konstytucji. Po wypadkach majowych 1926 r. nastąpiła zmiana konstytucji przez ustawę z dn. 2. VIII. 1926 r. (Dz. Ust. Nr. 78 poz. 442, 1926). W szczególności zmieniony został art. 26, odnośnie prawa Prezydenta Rządu rozwiązywania Sejmu i Senatu, art. 44, zezwalający w nowej redakcji na wydawanie przez Prezydenta rozporządzeń z mocą ustawy, oraz art. 4 i 25, dotyczące prawa budżetowego; ponadto nowelizacji uległy art. 22 i 58 konstytucji. Niezależnie od tego jeszcze przed uchwaleniem k. marcowej, Sejm Ustawodawczy uchwalili 15. VII. 1920 r. Ustawę Konstytucyjną dla Województwa Śląskiego (Dz. Ust. Nr. 73, poz. 497, r. 1920); ob. Śląsk.

Konstytucje w prawie rzymskim, postanowienia cesarzy rzymskich. Za czasów republiki władza ustawodawcza w Rzymie należała do zgromadzeń ludowych (comitia), po powstaniu zaś cesarstwa organem ustawodawczym stopniowo stawał się senat, którego uchwały senatus-consulta zyskały moc prawa. Jednocześnie w rozwoju prawa tego okresu coraz większą rolę zaczęły odgrywać postanowienia samych cesarzy, tzw. constitutiones principum. Nazwą tą objęte są: a) edicta, ogólne postanowienia, b) decreta, decyzje o charakterze sądowym, c) rescripta, odpowiedzi na pytania prawne, d) mandata, instrukcje dla podwładnych urzędników. Edicta i mandata opierały się na imperium cesarza, który łączył w sobie władzę szereg rzymskich urzędników, i dlatego początkowo traciły moc ze śmiercią cesarza. Za cesarza Hadriana przeważała opinia, że wszystkie konstytucje cesarskie mają moc prawa (legis vicem). Konstytucje cesarzy rzymskich zebrane są w następujących zbiorach: 1) Codex Gregorianus (k. ces. od 196—295 po Chr.), 2) uzupełnieniem jego jest Codex Hermogenianus (314—324 r.), 3) Codex Theodosianus (438 r.), wreszcie zbiory Justyniana; ob. Justyniańska kodyfikacja.

Konstytucjonalizm, forma rządu, w której panujący jest ograniczony w zakresie władzy ustawodawczej i innych ważniejszych aktach państwowych przez przedstawicielstwo ludności. Sfera działalności organów państwowych jest wtedy dokładnie określona w konstytucji. Przeciwnieństwem k. jest absolutyzm.

Konstytucyjne prawo, ob. prawo państwowe.

Konsul (łac.), 1) w republice rzymskiej tytuł dwóch najwyższych urzędników, wybieranych na 1 rok przez zebranie ludowe (najpierw z pośród patrycjuszów, od 366 przed Chr. także i z plebejuszów); należała do nich najwyższa władza wykonawcza i wojskowa. Według imion konsułów oznaczano lata (Fasti consulares). Monety z czasów republ. rzymskiej nosiły wizerunki konsułów (tzw. nummi consulares). Jako godność, konsulatus przetrwał w państwie rzymskim i bizantyjskim do 541 po Chr.; 2) w znaczeniu dzisiejszym, ob. konsul handlowy.

Moneta z wizerunkiem Cezara.

Konsul handlowy, urzędnik, wysyłany do ważniejszych pod względem handlowym środowisk zagranicznych, celem czuwania nad interesami rodzimego handlu, żeglugi, opieki nad rodakami. Ponadto konsulowie mają szeroki zakres działania: są urzędnikami stanu cywilnego, sprawują czynności notarialne, pełnią funkcje sądowe; w tym ostatnim charakterze przesłuchują świadków. Konsulowie dzielą się na zawodowych i honorowych, wybieranych przeważnie z wybitnych przedstawicieli miejscowego świata przemysłowego i handlowego. Dla całego państwa lub pewnej prowincji mianuje się zazwyczaj konsułów generalnych, którym podlegają konsulowie i wicekonsulowie. Konsul może rozpocząć w zagranicznym państwie urzędowanie dopiero po otrzymaniu od obcego państwa pozwolenia na sprawowanie obowiązków konsularnych (exequatur). Konsul nie korzysta z prawa zakrawość.

Konsul honorowy, ob. konsul handlowy.

Konsul sądowy, urząd w państwach wschodnich, gdzie konsulowie wykonywują sądownictwo nad własnymi obywatelami. Konsulowie sądowi istnieli w Turcji do wielkiej wojny, w Japonii do roku 1898.

Konsulat, urząd państwowy zagranicą, na którego czele stoi konsul. Ob. konsul handlowy.

Konsulat we Francji, ustrój, wprowadzony przez Napoleona po 28 Brumaire'a; trwał od 9. XI. 1799 do 18. V. 1804.

Konsulent (z łac.), doradca, zwł. prawny.

Konsultacja (łac.), zasięgnięcie porady lekarza, adwokata.

Konsum (łac.), sklep, zorganizowany przez spożywców na własny użytek.

Konsumcja, ob. spożycie.

Konsumcyjne podatki, podatki, nakładane na artykuły spożywcze (alkohol, cukier, tytuń).

Konsument, spożywca, ob. spożycie.

Konsyljarz (łac.), dosłownie doradca; w znaczeniu ogólnie przyjętym, lekarz (określenie, używane obecnie tylko na prowincji).

Konsylium (łac.), narada (lekarska).

Konsystencja (łac.), spoistość; w medycynie stwierdzanie k. ma ważne znaczenie w różniczkowaniu guzów nowotworowych lub zapalnych.

Konsystorz (łac.), w kościele rzymsko-kat.: a) zgromadzenie kardynałów, publiczne lub tajne, dla załatwienia ważnych spraw; b) k. biskupów pod przewodnictwem biskupa (oficjalna lub wikariusza generalnego) dla rozstrzygnięcia ważnych spraw diecezjalnych; c) konsystorski urząd przy stolicy biskupa, załatwiający sprawy kościelno-sądowe. W kościołach ewangelickich k. jest to najwyższa lub wyższa władza duchowna administracyjno-sądowa, która ma nadzór nad sprawami kościoła. W Polsce istnieją 3 k. ewang.: a) ewangelicko-augsburski w Warszawie z prezesem świeckim (według nowej ustawy z r. 1923 z biskupem na czele), składający się z wiceprezesa, 2 członków świeckich i 2 duchownych; b) ewangelicko-reformowany w Warszawie, złożony z prezesa świeckiego, dwóch duchownych i dwóch członków świeckich; c) ewangelicko-unijny w Poznaniu.

Kontakt, stykanie się. K. elektryczny, stykanie się dwóch przewodników.

Kontaktowa teoria elektryczności, teoria, według której siła elektrodźwiczna i różnica potencjałów, powstająca przy zetknięciu się dwóch metali albo metalu z elektrolitem, istnienie swoje zawdzięcza jedynie zetknięciu. Twórcą tej teorii był A. Volta, który wykazał, że przy zetknięciu przewodników różnorodnych, zawsze występuje różnica potencjałów. Późniejsza teoria chemiczna twierdziła, że źródłem siły elektrodźwicznej są procesy chemiczne, odbywające się w miejscach zetknięcia. Twórcą tej teorii był De la Rive, który uważał, że procesy chemiczne odbywają się nie bezpośrednio pomiędzy metalami, a pomiędzy niemi i zawsze obecną warstwą wilgotnego powietrza. Obie teorie zastąpiła później teoria elektronowa, dopuszczająca w metalach istnienie swobodnych elektronów (Riecke, 1898). Ostatnia teoria tych zjawisk, podana przez Frenckla w 1917, oparta jest na współczesnych pojęciach o budowie atomu, mianowicie na koncepcji Bohra o atomie, składającym się z jądra o elektrycznym naboju dodatnim i krążących dookoła niego ujemnie naładowanych elektronów.

Kontaktowe substancje, kontakty, substancje stałe, przyspieszające bieg reakcji chemicznej w ośrodkach ciekłych lub gazowych; k. s. są właściwie katalizatorami.

Kontaktowy sposób otrzymania kwasu siarkowego, ob. siarkowy kwas.

Kontakty w mineralogii, petrografii i geologii, utwory skalne, powstałe przez współdziałanie ognistociekłej masy (magmy), wydobywającej się z głębi ziemi, i skał już istniejących. Z magmy wydzielają się różne ciała gazowe i obfitość pary wodnej. Te ciała gazowe w wysokiej temperaturze magmy działają bardzo energicznie na skały i przetrwarzają je chemicznie. W pasach kontaktowych powstają różne minerały, zawierające fluor, bor, cynę i in.

Kontekst, tekst, otaczający dane słowo, od którego zależy znaczenie tego słowa.

Kontemplacja (łac. *contemplor* — oglądam), dosł. oglądanie. Stan duchowy, będący przeciwieństwem stanu aktywnego, czynnego, z jego pożądaniami i popędami. Jest również przeciwieństwem rozumowania i pojęciowego myślenia. Cechuje go bierność, całkowite oddanie się przedmiotowi, będącemu treścią k., pograżenie się w nim bezwolne, pociągające za sobą chwilowe zapomnienie o reszcie przedmiotów otoczenia oraz o własnych postronnych myślach i pożądaniami. K. cechuje postawę estetyczną wobec dzieł sztuki i rzeczywistości, i jako taka warunkuje rozkosz estetyczną. Mówimy wówczas o k. estetycznej. Pojęcie k. odgrywa ważną rolę w estetyce Kanta i Schopenhauera oraz u wielu estetyków współczesnych, jak też i w doktrynach mistycznych, gdzie jest mowa o k. bóstwa.

Konterfekt, ob. *portret*.

Kontinuum, ob. *continuum*.

Kontkiewicz Marjan, architekt polski, * 1884 w Warszawie, † 1926 tamże; kształcił się na Politechnice Warszawskiej i w Wiedniu. Pracował w Warszawie, był architektem Banku Gospodarstwa Krajowego. Z prac: 3 domy mieszkalne dla Banku G. K., projekt ulicy i zabudowy jej na Żoliborzu, gimnazjum im. Staszica na Polnej (wspólnie z arch. Stan. Zaleskim), szkoła w Ursynowie, radiostacja atlantycka pod Warszawą, projekt szkoły rekolekcyjnej żeńskiej, kolonia mieszkalna dla sędziów (kol. Staszica) i „Spójni“ (na ul. Filtrowej). Pierwsza nagroda za projekt konkursowy na odbudowę Teatru Rozmaitości w Warszawie.

Kontra (łac. *contra*), przeciw, naprzeciw.

Kontrabanda (franc.), towar nieprawnie wprowadzony do kraju z zagranicy, lub wywieziony z kraju zagranicę. W przenośnym znaczeniu k. oznacza rzemiosło ludzi, trudniących się przemycańcami towarów przez granicę, celem obejścia przepisów celnych lub zakazów wwozu i wywozu towarów. K. wojenna jest to towar, który dostarcza się, wbrew zakazowi, państwu wojującemu.

Kontrabas (contrabasso, violone contrebasse, basse double), najniższy i największy instrument wśród smyczkowych, o 4-ch strunach, strojonych kwartami: E, A, d, g. Struny te brzmia jednak o oktawę niżej, obszar tonów rozpoczyna się zatem od E kontra, dochodzi do małego a. Instrument ten daje w zespołach fundament harmonii; używany jest w orkiestrach wspólnie z wiolonczelami lub osobno. Jako instrument solowy ma rzadko zastosowanie. K. nazywają czasem instrument dęty, między tubami najniższy, tzw. bombardon. W organach istnieje 16 lub 32 stopowy rejestr, zwany k.

Kontrabas.

Kontradycja (łac.), ob. *contradictio*.

Kontradycyjne pojęcie, sprzeczne pojęcie, będące zaprzeczeniem innego, np. biały-niebiały. K. sądy, para sądów, z których prawda jednego pociąga za sobą fałsz drugiego,

z nim sprzeczne. Takimi parami sądów k. są: 1) ogólno-twierdzący w stosunku do szczegółowo-przeczącego i odwrotnie (np. wszyscy ludzie są śmiertelni — niektórzy ludzie nie są śmiertelni); 2) sąd ogólno-przeczący w stosunku do szczegółowo-twierdzącego i odwrotnie (np. żaden człowiek nie jest wieczny — niektórzy ludzie są wieczni). Ob. kwadrat logiczny.

Kontradycyjne postępowanie, ob. *postępowanie sądowe*.

Kontrafagot, niższa odmiana fagotu, dająca subkontra B. Nuty piszą się o oktawę wyżej niż brzmia.

Kontrabent (łac.), osoba, zawierająca umowę. W innym znaczeniu poborca podatków.

Kontrakcja, ściągnięcie, zmniejszenie się wymiarów przestrzennych. W szczególności zmniejszenie się objętości mieszanin, połączone z wydzieleniem ciepła; zjawisko to obserwujemy przy mieszanii się wody z alkoholem metylowym lub etylowym.

Kontrakt (łac. *contractus*), umowa. W b. Kongresówce zwyczajowo pod nazwą k. rozumie się umowę, zawartą na piśmie. W innym znaczeniu k. używa się dla oznaczenia zjazdów przedstawicieli kupiectwa pewnej dzielnicy. W tem znaczeniu w dawnej Polsce mówiono o kontraktach kijowskich, które odbywały się na Nowy Rok, o kontraktach warszawskich na św. Jana, o kontraktach wileńskich w dzień św. Jerzego.

Kontrakcja, ob. *przykurcz*.

Kontralt, najniższy głos kobiecy, dziś rzadziej pojawiający się niż dawniej, wskutek czego kontraltowe partie operowe rzadko się już spotyka. Skala kontraltu rozpoczyna się od tzw. małego e (pod trzecią dodaną dolną w kluczu wiolinowym). Kwalifikacja tego głosu zależy nietylko od najniższych tonów skali, ile od położenia w tesyturze, niewyższej ponad e a opartej przeważnie na tonach rezonansu pierwszego.

Kontramarka, stempel, wybity na monecie obokrajowej w celu dania jej prawa obiegu u siebie. Np. w Polsce król Zygmunt August przez nabicie 15 AS. 64, nadał prawo obiegu pewnej liczbie półtalarów hiszpańskich, pochodzących z sum neapolitańskich. Tak nadrukowane półtalary znane są w numizmatyce polskiej pod nazwą półtalarów Zygmunta Augusta kontrasygnowanych.

Kontra-oktawa, najniższa oktawa w fortepianie i organach.

Kontrapozycja, w logice jeden z rodzajów wnioskowania bezpośredniego, polegający na następującym sposobie odwrócenia sądu ogólno-twierdzącego: podmiotem nowego sądu ogólno-przeczącego jest zaprzeczenie orzeczenia sądu pierwotnego, orzeczeniem zaś — zaprzeczenie podmiotu sądu pierwotnego. Np.: wszystkie anioły są wieczne; w k.: żadna niewieczna istota nie jest aniołem.

Kontrapunkt, sztuka układania dwóch melodii w ten sposób, ażeby, przy zachowaniu swej własnej odrębności tonalnej i rytmicznej, zgadzały się harmonicznie ze sobą. Podobny

stosunek może zachodzić i między trzema, a nawet czterema i pięcioma melodiami, względnie głosami. K. może być zatem dwu- trzy- cztero- i więcej głosowy. Przy ćwiczeniach różniami specjalny k.: nuta przeciw nutcie (stąd nazwa: *contrapunctus*, *contrapuncto*, *contrapoint*); dwie nuty na jedną, trzy, cztery itp., są to tzw. gatunki. Podwójnym nazywamy k., dopuszczający zmianę miejsca w głosach bez ujemy zgodności i czystości; melodia górna przenosi się nadół, dolna zaś zajmuje miejsce górnej; podobnie konstruować można potrójny i poczwórny k. Melodia zasadnicza nosi w takich razach nazwę *cantus firmus* (c. f.), a dorobiona do niej melodia nazywamy k. (ctp), także *kontratematem*. K. był przedmiotem głębszych studiów i wytworzył całą poważną literaturę, począwszy od Vicentina i Zarlina (XVI). Fux, Martini, Albrechtsberger, Cherubini, Fetis, Bellermann, Dehn, Richter, Jadusohn, Riemann i inni pozostawili słynne dzieła, któreimi karmiły się wieki XVIII i XIX. Muzyka nowoczesna wprowadza w k. znaczne zmiany, zatrzymując bowiem odrębność głosów rytmiczną i tonalną, o zgodności przestaje dbać, uważając kierunek poziomy w prowadzeniu głosu za ważniejszy w k., niż kierunek pionowy.

Kontrast (łac. *contra* — przeciw, stare — stać), 1) dobitne i spotęgowane uwydatnianie się różnicy pomiędzy dwoma przedmiotami, występujące w doświadczeniu w sąsiedztwie przestrzennem lub czasowem, które, należąc do tej samej kategorii, stanowią maksymalne przeciwieństwo. Np. olbrzym i karzeł, światła i cienie; 2) k. b a r w i ś w i a t e l n a z y w a psychologia wzajemne wpływanie na siebie zabarwień i jasności różnobarwnych powierzchni, sąsiadujących w przestrzeni. K. jest zobopólny, jednakże z dwóch powierzchni nlejednakowej wielkości, mniejsza podlega k. ze strony większej w znacznie wyższym stopniu, niż większa ze strony mniejszej. Prawo k. jest następujące: powierzchnia, podlegająca k., zostaje zabarwiona w tonie dopełniającym do barwy powierzchni, wpływającej kontrastowo. Tak np. skrawek papieru szarego na tle zielonem nabiera zabarwienia czerwonego, na czerwonym — zielonego, na białym — ciemnieje, na czarnym zaś rozjaśnia się. Oprócz k. jednoczesnego istnieje k. następczy, przejawiający się w tzw. *powidokach dopełniających* (ob).

Kontrasygnatura, podpis ministra na akcie konstytucyjnego monarchy lub prezydenta Rzeczypospolitej. Ob. *minister*.

Kontratak, ob. *przeciwnatarcie*.

Kontrawencja (łac.), w znaczeniu ogólnem wszelkie działanie, przeciwne prawu. W szczególności używa się dla oznaczenia uchybień przeciwko przepisom stemplowym, skąd nazwa samej kary za to uchybienie, np. kontrawencja za uchybienie przepisów stemplowych, odnoszących się do weksli.

Kontredans, ob. *kadryl*.

Kontrola (łac.), sprawdzanie; nadzór.

Kontrowersja (łac.), rozbieżność sądów, spór.

Kontrrewolucja, dążenie do obalenia rządów rewolucyjnych, celem przywrócenia dawnego ustroju państwowego.

Kontrybucja, przymusowe świadczenie pieniężne, jakie nakłada nieprzyjaciel na ludność zajętego kraju, celem pokrycia potrzeb armii i administracji okupacyjnej. Według prawa haskiego pobór tych opłat wymaga piśmiennego nakazu samodzielnie komenderującego generała i następuje, w miarę możliwości, podług przepisów o wymiarze i rozdziale podatków. Ponadto prawo międzynarodowe rozróżnia jeszcze dwa rodzaje kontrybucji, mianowicie: kontrybucje, żądane wzamian za świadczenie przymusowe w naturze (rekwizycje), i kontrybucje, nakładane za karę.

Kontrym Kazimierz, działacz społeczny i literat, * ok. 1762, † 1836; sekretarz i adiunkt biblioteki w uniw. wileńsk.; założyciel „Tow. Szubrawców“; w latach 1815—1818 redaktor „Dziennika Wileńskiego“, po 1825 urzędnik Banku Polskiego w Warszawie; ogłosił osobno: „Podróż, odbyta w r. 1829 po Polesiu“ (1839).

Kontur (fr. *contour*), obrys czyli linia, zaznaczająca w rysunku granice danego kształtu. K., jako samodzielny element kształtowania w obrazach, rozwinął się zwłaszcza w okresie secesji XIX i XX w. (Gauguin, Hodler, Klimt, Wyspiański).

Kontusz, część stroju polskiego, używana od XVI do XVIII w. i później; była to długa wierzchnia suknia z rozcięciami rękawami, zwanymi wylotami, które zarzucało się na ramiona; k. wdzielany był na żupan, a w biodrach owijano go pasem. Był to strój świąteczny; na codzień używano przeważnie samego żupana.

Kontuzja (łac. *contusio*), stłuczenie, uszkodzenie tkanek głębszych (tkanki podskórnej, narządów wewnętrznych) bez równoczesnego przerwania ciągłości skóry (tj. bez rany lub krwotoku). K. wojenne, k. spowodowane wielkim ciśnieniem powietrza przy rozrywaniu się dużych pocisków armatnich; nie wywołując żadnych zmian stwierdzalnych, prowadzić mogą do szeregu zaburzeń czynnościowych (drżenie, jękanie, bezwład kończyn).

Kontyna, ob. *kontyna*.

Kontynentów powstanie, ob. *Węgierska teoria*.

Kontynenty (łac. *continus* — ciągły), lądy stałe, zajmujące 29% pow. ziemi i grupujące się przeważnie na półkuli półn.-wsch.; dzielą się na ląd Antarktyczny, dookoła bieguna półn. na ląd Wschodni — Starego świata na wsch. od pld. Ferro i na mniejszy ląd Zachodni Nowego Świata. K. te, oprócz Antarktydy, zostały podzielone przez wdarcie się pomniejszych części oceanu na części, zw. częściami świata: ląd wsch. na Azję 44,5 milj. km², Europę 10 milj. km², Afrykę 29,8 milj. km² i Australję z Polinezją 9 milj. km²; ląd zach. składa się z dwóch części świata: Ameryki Płn., 24,2 milj. km² i Ameryki Płd. 17,7 milj. km². Ląd Antarktydy z 14 milj. km² dopełnia cyfry 149,2 milj. km², która do pow. wód (= 361 milj. km²) ma się jak 1 : 2,4.

Kontyngens liwerunkowy, specjalna danina za czasów dawnej Rzeczypospolitej Polskiej, w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego, polegająca na obowiązku, obciążającym dobra ziemskie, dostarczania określonej ilości zboża, celem uzupełnienia funduszu na utrzymanie wojska.

Konwalia, ob. *Convallaria majalis*.

Konwekcja, odprowadzanie. K. ciepłą nazywa się odprowadzanie ciepła od ciała nagrzanego, przez tworzące się prądy gazu lub cieczy w sąsiedztwie tego ciała. Nagrzane warstwy gazu lub cieczy unoszą się w górę, a miejsce ich zastępują nowe warstwy chłodne itd. K. elektryczną nazywa się porwanie elektryczności przez poruszające się ciała nadelowane. Promieniami konwekcyjnymi nazywają się promienie, polegające nie na ruchu falowym, ale na ruchu cząsteczek, jak promienie katodowe, kanalikowe.

Konwencja (łac. *conventio*), umowa międzynarodowa, ob. *traktaty*.

Konwencja Genewska, ob. *Genewska Konwencja*.

Konwencja Haska, ob. *Haskie Konwencje*.

Konwent (łac.), 1) zgromadzenie, stowarzyszenie; w kościele rz.-kat. zgromadzenie mnichów; 2) konwent seniorów, zebranie przedstawicieli najważniejszych stronnictw parlamentu; 3) Konwent Narodowy (*Convention nationale*), zgromadzenie prawodawcze we Francji po obaleniu monarchii, od 20 września 1792. K. n. proklamował republikę, utworzył komitet Ocalenia Publiczn., obronił Francję w czasie I-ej wojny koalicyjnej, utworzył cały szereg szkół wyższych i średnich. Rozwiązał się 26. X. 1795 r.

Konwentualni członkowie zakonu, mający prawo głosu; w ścisłym znaczeniu Franciszkanie, którzy nie przyjęli obostrzonej reguły św. Franciszka; również umiarkowana grupa Karmelitów.

Konwentykiel, zebranie religijne sekt lub stowarzyszeń religijnych.

Konwergencja, zbieżność, np. promieni światła w jednym punkcie.

Konwergencja w biologii, zjawisko, polegające na tem, że pierwotnie niepodobne do siebie narządy lub organizmy stają się do siebie podobne w miarę wykonywania jednakowych funkcji i przebywania w jednakowych warunkach.

Konwersacja (łac.), rozmowa, zabawianie rozmową.

Konwersja, zamiana pożyczki państwowej lub komunalnej o wyższym oprocentowaniu na pożyczkę o niższym procencie. Zamiana obligacji i listów zastawnych, ob. *pożyczka*.

Konwersja logiczna, jeden z rodzajów tzw. wnioskowania bezpośredniego, polegający na następującym sposobie odwracania sądów: podmiot sądu pierwotnego staje się orzeczeniem sądu nowego, orzeczenie zaś sądu pierwotnego — podmiotem sądu nowego, przyczem tzw. jakość sądu pozostaje niezmienną. Logika rozróżnia dwie formy k.: 1) k. prostą, gdy

nowy sąd zachowuje formę dawnego z względu na tzw. ilość (np. gdy sąd ogólnoprzeczący po odwróceniu pozostaje ogólnoprzeczącym: żaden człowiek nie jest wieczny — odwr. żadna istota wieczna nie jest człowiekiem); 2) k. przez ograniczenie, gdy nowy sąd zmienia formę ilościową (np. gdy sąd ogólnoprzeczący po odwróceniu staje się szczegółowo-twierdzącym: każdy człowiek jest śmiertelny — odwr. niektóre istoty śmiertelne są ludźmi). Z sądami szczegółowo-przeczącymi nie można dokonać k.

Konwertyci, nazwa ewangelików, którzy przeszli na łono kościoła katolickiego, lub też katolików, którzy przyjęli protestantyzm.

Konwikt (łac.), wspólne mieszkanie dla uczniów poza obrębem szkoły. Dawniej istniały k. przy kolegiach jezuickich. W Polsce było ich bardzo wiele i cieszyły się ogromnym uznaniem. Jednym z najbardziej znanych i cenionych był k., założony w 1740 przez księdza Konarskiego, jako *Collegium Nobilium*.

Konwisarnia (niem. *Kannegiesserei*), w dawnej Polsce nazwa odlewni konwi żelaznych, cynowych, talerzy, mis i półmisków, również dzwonów, rusznic i dział.

Konwokacja, ob. *Sejm konwokacyjny*.

Konwój (franc.), ochrona wojska lub policji, dana transportowi więźniów, żywności, pieniędzy.

Konwulsje, ob. *drgawki*.

Koń, ob. *Equus caballus*.

Kończa Maciej, podróżnik polski, * 1884; wziął udział w wyprawie Workmanów do Himalajów zach. i gór Karakorum (1911).

Kończone Tadeusz (Grot-Bęczkowski), literat, * 1881; wydał: „Bracia”, „Nowym szlakiem”, „Z życia Naci”, „O Polsko! Polsko!”, „Satyry i bajki”, „Na bursztynowym wybrzeżu”, „Śladem ostatnich snów” i in.

Kończyce (niem. *Kunzendorf*), w. w pow. rudzkim (woj. śląskie); 6.000 mieszk.; osada przemysłowa, kopalnia węgla, piec koksowy.

Kończyny (*extremitates*), odnóża; ruchome przydatki ciała zwierząt, służące przeważnie do ruchu (nogi, skrzydła, płetwy itp.); u kręgowców istnieje kończyn dwie pary: 1) przednie, u człowieka górne (płetwy piersiowe ryb, przednie nogi płazów, gadów i ssaków, skrzydła ptaków, ręce człowieka); 2) tylne, u człowieka dolne (płetwy brzuszne ryb, nogi tylne płazów, gadów i ssaków, nogi ptaków i człowieka). U ryb prócz tego istnieją jeszcze kończyny nieparzyste: płetwa grzbietowa, ogonowa i odbytowa. K. górne u człowieka składają się z tzw. łuku barkowego (łopatka i obojczyk), z ramienia (humerus), przedramienia (kości promieniowej — ulna i łokciowej — radius) oraz z ręki właściwej (8 kości nadgarstka, 5 kości dłoni i 14 kości palców, zw. falangami). Cztery palce dłoni mają po 3 falangi, palec wielki (kciuk) ma tylko dwie. K. dolne składają się z tzw. łuku biodrowego, w którego skład wchodzi 2 kości miednicowe, z uda (femur), z podudzia (kość goleniowa — tibia i tydkowa — fibula) oraz ze stopy (7 kości stępu, 5 kości

śródstopia i 14 kości palców, czyli falangi). Rozmieszczenie falang na palcach k. dolnej jest identyczne z rozmieszczeniem falang na k. górnej.

Końskie, m. pow. (woj. kieleckie), 8.200 mieszk.; 60-morg. park, pałac dawniej Małachwskich, dziś Tarnowskich; fabryki odlewów żelaznych, warsztaty mechaniczne.

Końskowola, m. w pow. puławskim (woj. lubelskie); 5.000 mieszk.; fabrykacja grubego sukna.

Kooperacja (łac. *cooperatio*, dosłownie współdziałanie). Termin k. często bywa używany dla oznaczenia kooperatywy (spółdzielni, współdzielni), specjalnej odmiany współdziałania. Kierunek ideowy, mający na celu zakładanie spółdzielni, nazywa się kooperatywizmem (spółdzielczością, współdzielczością). Pierwiastek kooperacji, jako współdziałania, istnieje równie dobrze w przyrodzie jak i w społeczeństwie, i przeciwstawia się pierwiastkowi współzawodnictwa, wyrażającemu się w formach walki lub wojny. K., jako współdziałanie, nosi często miano solidarności i w tem znaczeniu, ob. *solidarność*, *solidaryzm*. K. jako współdzielczość, może być rozpatrywana jako szereg instytucji realnie istniejących (spółdzielni), lub jako idea, która powołała je do życia i przyświeca ich dalszemu rozwojowi. Kooperatywa jest każde zrzeszenie osób, przeważnie słabych gospodarczo, założone w celach gospodarczych dla swoich członków. Pomimo ich różnorodności, kooperatywy można podzielić na cztery zasadnicze grupy: 1) spożywcza, 2) wytwórcza, 3) kredytowa, i 4) rolna. 1) K. spożywcza jest to stowarzyszenie o nieograniczonej ilości członków. Nowi członkowie mogą wciąż przybywać, korzystając z tych samych praw, co członkowie założyciele. Każdy członek wnosi pewien niewielki udział. Za zebrane pieniądze zakłada się jakieś przedsiębiorstwo, zwykle sklep spożywczy, piekarnię. Przedsiębiorstwo to jest prowadzone przez najęty personel, dozorowany przez reprezentację członków (radę, zarząd). Udziały dają prawo do dywidendy, która nie może przewyższać najniższej stopy procentowej, praktykowanej w danym kraju. Wiele udziałów, skupionych w reku jednego człowieka, daje prawo tylko do jednego głosu. Prowadzi się rachunek zakupów każdego członka, i od rocznej sumy tych zakupów (pro rata zakupów) członek otrzymuje tzw. zwrot, w wysokości uchwalonej przez ogólnie zebranie. Część zysków może iść również na fundusz rezerwowy, przeznaczony na powiększenie przedsiębiorstwa. Najęty personel przedsiębiorstwa powinien zapisać się na listę członków stowarzyszenia i w ten sposób pośrednio i częściowo może wywierać wpływ na własne warunki pracy, oraz korzystać z tych samych praw, co inni członkowie. Wyłożone powyżej zasady organizacji współdzielczego stowarzyszenia spożywczego noszą miano *zasad roczdelskich*, gdyż po raz pierwszy na nich oparto stowarzyszenie w miasteczku Rochdale w Anglii w 1844 r. Odtąd zasady

te rozpowszechniły się po całym świecie, a kooperatywa roczdelską nazywa się każde stowarzyszenie, na nich oparte. Zarząd każdej kooperatywy roczdelskiej, oprócz zadań gospodarczych, stawia sobie również zadania kulturalne, tworząc sekcje propagandy kooperacji, oświatowe, sportowe itp. Gdy w danym kraju istnieje już kilkadziesiąt lub kilkaset kooperatyw roczdelskich, tworzą one z wiażek (federację), również o podwójnym charakterze: gospodarczym i kulturalnym, aczkolwiek pod tym względem stosunki ułożyły się rozmaicie w różnych krajach. W Anglii np. wiażek kulturalny (tzw. Unja Kooperatywna) jest zupełnie niezależny od związku gospodarczego (Wholesale Cooperative Society). Przeważnie jednak wiażek kulturalno-propagandowy jest zwykłą sekcją związku gospodarczego. Wiażek, jako organizacja gospodarcza, zakłada hurtownię tych wszystkich towarów, których potrzebują stowarzyszenia wiażekowe. Członkami związku powinny być wszystkie stowarzyszenia spożywcze w danym kraju; każde z nich wnosi udział, który również daje prawo tylko do dywidendy według najniższej stopy procentowej, praktykowanej w danym kraju, a oprócz tego utrzymuje w końcu roku zwrot pro rata zakupów. Wiażek jest rządzony przez Radę, obieralną przez wszystkie stowarzyszenia. Ordynacje wyborcze są bardzo rozmaite w różnych krajach. Usiłuje się znaleźć w nich kompromis pomiędzy zasadami: jedno stowarzyszenie — jeden głos, reprezentacja stowarzyszenia proporcjonalna do liczby członków lub do wartości zakupów. Rada mianuje Zarząd, Dyrekcję lub dyrektora, który zarządza hurtownią. Pierwsza hurtownia stowarzyszenia spożywczego powstała w Anglii w 1863 r. Obecnie istnieją one we wszystkich krajach europejskich i w wielu pozaeuropejskich. Hurtownie kooperatywne przeznaczają również pewną część czystego zysku na rozszerzenie przedsiębiorstwa; rozszerzenie to polega na zakładaniu fabryk tych wytworów, których hurtownia potrzebuje. Teoretycznie więc może ono objąć cały przemysł, całe rolnictwo, całe rolnictwo, nie mówiąc już o handlu, gdyż wytwory tych wszystkich produkcji są potrzebne hurtowni do zaspokojenia osobistych potrzeb członków stowarzyszeń wiażkowych. Doktryna, która przewiduje taki właśnie wszech-ogarniający rozrost kooperacji spożywczej, nosi miano *doktryny roczdelskiej* i została wygłoszona po raz pierwszy w drugiej połowie XIX w. przez angielskich chrześcijańskich demokratów (T. Hughes, Vansittart Neel), następnie ściślej sformułowali ją małżonkowie Beatrice i Sidney Webb, wreszcie na grunt kontynentu europejskiego przeniósł ją Karol Gide. Francuz. Ostatnio uległa ona pewnym modyfikacjom, które uczynił prof. Bernard Lavergue, również Francuz. Rozrost kooperatyw spożywczych i ich hurtowni jest imponujący. W roku 1923 w 27-miu krajach (Anglia, Austria, Azerbejdżan, Belgia, Bułgaria, Czechosłowacja, Danja, Estonia, Finlandia, Francja, Gruzja, Holandia, Japonia,

Jugosławia, Litwa, Łotwa, Niemcy, Norwegia, Polska, Rosja, Rumunia, Stany Zł. Am. Płn., Szwajcaria, Szwecja, Ukraina, Węgry, Włochy) było 79.646 spółdzielni spożywczych, które liczyły 24,115,599 członków i zatrudniały 452.450 pracowników. W Polsce w 1923 r. Związek Polskich Stow. Spożywczych obejmował 762 spółdzielnie, liczące 264.723 członków i zatrudniał 350 pracowników. Związek Robotniczych Stow. Spoż. obejmował 123 spółdzielnie ze 130.859 członkami i 55 pracownikami. Obecnie obydwie te organizacje tworzą jedyny Związek Spółdzielni Spożywców Rzeczypospolitej Polskiej. W Polsce kooperatywy spożywcze zaczęły powstawać ok. 1865 roku. W 1903 r. pisał o kooperacji Krzywicki. Szerzy rozpad ruch ten zyskał dopiero w 1906 r., dzięki usiłowaniom Stanisława Wojciechowskiego, Romualda Mielczarskiego i in. Przed wojną powstał Warszawski Związek Stowarzyszeń Spożywczych, który wchodził do Zw. Spółdzielni Spożywców Rzpltej Polskiej. Związek ten stoi na gruncie tzw. autonomii i neutralności ruchu spółdzielczego, to znaczy niezależności od stronniczo politycznych i przyjmowania na członków wszystkich spżywców. 2) Kooperatywa wytwórcza. Jeżeli k. spożywcza można określić jako przedsiębiorstwo, stanowiące własność klientów, to k. wytwórczą można nazwać przedsiębiorstwem, stanowiącym własność pracowników. Każdy pracownik k. wytwórczej jest jej współwłaścicielem. Pierwszą k. wytwórczą założył Bucher w Paryżu w 1834 r. Louis Blanc, a później Lassalle, żądali subwencjonowania k. wytwórczych przez państwo. Jednym z naczelnych haseł rewolucji 1848 w Paryżu było zakładanie k. wytwórczych. Później przywiązywał do nich duże znaczenie Marx. Przypuszczano, że drogą przekształcania przedsiębiorstw prywatnych na przedsiębiorstwa kooperatywno-wytwórcze zapomocą subwencji rządowych, będzie można własność prywatną zastąpić zbiorową własnością robotniczą. K. wytwórcze, naogół biorąc, zawiody pokładane w nich nadzieje. Złożył się na to cały szereg przyczyn: trudność wyboru odpowiedniego zarządu technicznego, trudność przyjmowania nowych członków na prawach członków-właścicieli, trudność wprowadzania nowych maszyn wobec konieczności redukcji pracowników itd. Obecnie ilość k. wytwórczych w Europie jest niewielka. Jedne z nich przekształciły się w Towarzystwa udziałowe, w których są udziałowcy niepracujący, udziałowcy pracujący i najemni pracownicy. Inne sprzedają całą swą produkcję k. spożywczym, lecz wobec tego zmuszone są podlegać ich dyktando (tzw. kooperatywy inkorporowane). W czystej postaci utrzymały się przeważnie tylko te, które pracują na uprzywilejowane zamówienia rządowe. Rolnicze k. wytwórcze, tj. eksploatacja wielkiego majątku ziemskiego przez zespół jego pracowników, istnieją we Włoszech, Rumunii i Czechosłowacji; zapoczątkowały je Włochy i dlatego noszą one miano rolniczych kooperatyw wytwórczych typu włoskiego (dla odróż-

nienia od roln. koop. wytw. typu duńskiego, które są zupełnie inaczej zorganizowane). Zbliżone do k. wytwórczych są k. pracy (rosyjskie artele, włoskie braccianti), to znaczy zespoły wykwalifikowanych robotników (ziemnych, mularskich), które za umówioną ogólną cenę wykonują pewien całokształt roboty (np. wykopanie kanału, usypanie grobli itp.). Z pewnymi modyfikacjami doktryna k. wytwórczej ożyła na początku XX w. w syndykalizmie, oraz w pcwojennym neo-syndykalizmie (ob. syndykalizm). Dalszym ciągiem k. pracy są angielskie gildje, z których najwięcej udana jest gildja budowlana, tj. zespół mularzy, budowniczych i architektów, podejmujący się robót budowlanych i dzielący w pewien umówiony sposób zyski pomiędzy siebie. Należy jednak zaznaczyć, że angielska gildja budowlana zawdzięcza swe powodzenie tej okoliczności, że rady miejskie, zamawiając u niej budowę domów, udzieliły jej jednocześnie znacznych kredytów na zakup materiałów budowlanych. Głównym teoretykiem włoskich k. roln.-wytw. i pracy jest Lugatti, angielskich gildji — Dawid Cole. U nas k. wytwórczą zajmuje się Gustaw Simon. 3) K. Kredytowa jest to stowarzyszenie osób, oszczędzających i pożyczających pieniądze. O udzielaniu pożyczki decyduje obieralny przez członków zarząd (ew. specjalny komitet pożyczkowy). Oszczędności i wkłady bywają przymiowane od nieczłonków. Dwaj twórcy k. kred. Raiffeisen i Schultze-Delitsch stworzyli dwa zasadnicze jej typy. Obydwaj działali w Niemczech w poł. XIX wieku. K. Kred. typu Raiffeisena polega na nieograniczonej odpowiedzialności wszystkich członków stowarzyszenia za dług, zaciągnięty przez jednego członka. Członkowie nie wnoszą udziałów. Kapitał rozpożyczany może pochodzić z pożyczki rządowej. Ten typ rozpowszechnił się szczególnie na wsi, wśród włościan, uwalniając ich od lichwy i obniżając stopę procentową z 100—150% do 7—10% na przestrzeni trzydziestu lat (1860 do 1890). K. Kredytowe typu Raiffeisena początkowo trudniły się również operacjami rolniczo-handlowymi, niebawem jednak operacje te wyodrębniły się, tworząc specjalny typ. W kilku krajach (Niemcy, Czechosłowacja) istnieją bardzo bliskie stosunki pomiędzy związkami raiffeisen., a związkami stow. roln.-handl. Pierwsze związki raiffeisen. założył w końcu XIX w. w Zachodniej Małopolsce Franciszek Stefczyk. K. Kredyt. typu Schultze-Delitsch polega na ograniczonej (zwykle dziesięciokrotnej w stosunku do włożonego udziału) odpowiedzialności członków za dług, zaciągnięty przez jednego członka. Członkowie wnoszą udziały. Pożyczki są udzielane na weksle, które mogą być dyskontowane bądź w innych k. kredytowych, bądź w zwykłych bankach. Wogóle weksel kursuje jak w zwykłym obrocie bankierskim. U nas k. kredytowe typu Schultze-Delitsch, złożone tylko z Polaków, istnieją w Poznańskim (ks. Wawrzy-

niak, ks. Adamski). Przed wojną przyczyniły się one do obrony gospodarce polskości przed ekonomicznym imperjalizmem niemieckim. Na tle k. kredytowej wytworzyła się specjalna ideologia kooperatywna, dotycząca wszystkich jej odmian. Głównym teoretykiem tego kierunku jest następca Schultze-Delitscha, Krüger. Według tej doktryny zadaniem każdej k. (a więc i spożywczej) jest tworzenie oszczędności, które dopomogą do założenia własnego warsztatu rzemieślniczego, rolnego lub handlowego. Ideologią tą był przeniknięty Powszechny Związek (Allgemeiner Verband) kooperatyw niemieckich, w którego skład wchodzi obok k. kredytowych, k. spożywcze i rolnicze. Ideologia ta, sprzeczna z ideologią rocdzelską, wytworzyła rozłam, wskutek którego na początku XX w. większość k. spożywczych wystąpiła z Powszechnego Związku i stworzyła własny Centralny Związek (Zentral-Verband) z siedzibą w Hamburgu; pewna ilość k. spożywczych pozostała w Powszechnym Związku. U nas na gruncie pcywzszej ideologii stoi Unja Poznańskich Kooperatyw, łącząca również różne odmiany kooperacji. Pokrewne duchowo k. kredytowym typu Schultze-Delitsch są k. rzemieślnicze, często przez pierwsze finansowane. K. rzemieślnicze są to związki samodzielnych rzemieślników (np. szewców) w celu zbiorowego zakupu surowego materiału i niekiedy zbiorowej sprzedaży swojej produkcji. Sam Schultze-Delitsch (Schultze, burmistrz miasteczka Delitsch w Saksonji) pomyślał k. kredytową jako środek pomocniczy dla zorganizowania k. rzemieślniczej stolarzy, którzy stanowili znaczną część ludności miasteczka Delitsch. W dalszym rozwoju jednak k. kredytowa typu Schultze-Delitsch oddaliła się od k. rzemieślniczej i osiągnęła daleko wyższy od niej stopień rozwoju. K. kredytowe, zarówno jednego jak drugiego typu, łączą się w związki krajowe lub dzielnicowe. Związki te zwykle mają charakter gospodarczy (centralnego banku), oraz charakter ideowy (propagandy). 4) K. rolnicza jest to stowarzyszenie samodzielnych rolników (drobnych i większych) dla wspólnego zakupu przedmiotów użytku gospodarczego (np. nawozów sztucznych, narzędzi rolniczych, żelaza itp.) oraz niekiedy dla wspólnej sprzedaży produkcji (zboża, bydła) członków. Stowarzyszenie, działające w takim zakresie, nosi miano k. spółdzielni lub stowarzyszenia rolniczo-handlowego. Niekiedy stowarzyszenie takie zakłada przedsiębiorstwo przemysłowe dla przerobu produkcji członków i dla sprzedaży tej produkcji w postaci bardziej wykończonej (np. młyn). Niekiedy rolnicy danej okolicy bezpośrednio zakładają takie przedsiębiorstwo (np. młyn). Przedsiębiorstwa takie są to k. rolniczo-wytwórcze typu duńskiego (w odróżnieniu od k. roln.-wytw. typu włoskiego, w których nie produkcja wykończonego wytworu, lecz wytworu surowego jest wspólna). K. rolniczo-handlowe i roln.-wytwórcze, w odróżnieniu od zwykłych towarzystw udziałowych, przyjmują na członków wszyst-

kich rolników-właścicieli danego terytorjum, od udziałów placą niewielką dywidendę, natomiast większą część zysków dzielą pomiędzy członkami pro rata dostarczonego produktu. K. roln.-wytw. typu duńskiego z natury rzeczy poświęcone są zawsze produkcji jednego tylko wytworu (młyn, gorzelnia, młyn, masłarnia, mogą produkować tylko mąkę, spirytus, masło), natomiast k. roln.-handlowe mogą być ogólne lub też poświęcone handlowi jednym tylko produktem. Specjalną odmianą k. rolniczych są k. maszynowe, gdy zespół rolników kilku wsi zakupuje dla wspólnego użytku wielką maszynę rolniczą (np. młocarnię parową, pług mechaniczny), która ich wszystkich może obsłużyć. Bywają też k. melioracyjne dla przeprowadzenia pewnej melioracji (np. osuszenia), możliwej tylko na większej przestrzeni. Wogóle typy k. rolniczych są bardzo różnorodne. Wspólną jednak ich cechą jest to, że prywatną własność ziemi pozostawiają nietkniętą, natomiast zwiększają jej dochodowość przez zbiorowy zakup rzeczy, potrzebnych do gospodarstwa, i przez zbiorową sprzedaż produkcji, w postaci, o ile możności, zupełnie wykończonej, oraz przez zakładanie zbiorowych instalacji, korzystnych dla wszystkich członków. Opcyjną k. rolniczej jest Danja, gdzie powstała ona ok. 1860 r., zupełnie niezależnie od k. kredytowej. Natomiast w dwóch innych krajach, gdzie k. rolnicza osiągnęła niezmiernie wysoki stopień rozwoju (Czechosłowacja, Niemcy), k. rolnicza powstała na pniu k. kredytowej i dotąd znajduje się w pewnej z nią łączności. W Polsce k. rolniczo-handlowe powstały na początku XX w. w Poznańskim („rolniki”), k. roln.-wytwórcze (przeważnie młynarnie, inicjator Zygmunt Chmielewski) w tym samym czasie w b. Kongresowie. Dłż k. te osiągnęły znaczny stopień rozwoju i połączone są w kilka związków.

Kooperatystów Towarzystwo założone zostało w Warszawie w 1906 r. dla propagandy idei kooperatywnych i dla pogłębienia wiedzy kooperatywnej. Jego długoletnim prezesem był Stanisław Wojciechowski, ostatnio Marjan Rapaeki.

Kooperatystyczny Instytut założony został przez Steficyka w Krakowie, w 1926 przeniesiony do Warszawy; ma być naukową placówką kooperacji.

Kooperatywa, ob. kooperacja.
Kooperatywny Związek Międzynarodowy (International Cooperative Alliance) powstał w 1895 z inicjatywy kooperatystów angielskich i francuskich. Odbywa periodyczne zjazdy co kilka lat. Posiada stałe biuro, stałego sekretarza generalnego i wydaje miesięczny biuletyn w trzech językach (francuskim, angielskim, niemieckim). Utrzymuje się ze składek, wnoszonych przez różne narodowe związki kooperatywne. Jest instytucją, jak dotąd, wyłącznie ideową. Na zjazdach (kongresach) dyskutują się kwestie teoretyczne (większa lub mniejsza celowość k. spożywczej czy wytwórczej dla przyszłości kooperacyjnej; zależność lub niezależność kooperacji od stronniczo politycznych; uznanie lub nieuznanie zależnej od pań-

stwa kooptacji w Rosji). Na ostatnich kongresach przeważała doktryna rocdzelska (pierwszeństwo k. spożywczej, niezależność od stronictw politycznych, nieuznanie kooperacji u państwowej). Sekretarzem generalnym K. Z. M. jest May, siedzibą — Londyn. Najbliższe praktyczne zadanie, jakie sobie stawia K. Z. M., jest założenie hurtowni między narodowej, która miałaby się w takim stosunku do hurtowni narodowych, jak te ostatnie do lokalnych stowarzyszeń. Tymczasem ułatwia transakcje pomiędzy poszczególnymi hurtowniami krajowymi.

Kooptacja (łac.), przybranie albo wybór dodatkowy nowego członka do liczby istniejących, celem wzmocnienia komisji, komitetu, wydziału wykonawczego. Ten sposób uzupełniania pewnych ciał reprezentacyjnych, a w szczególności organów wykonawczych, jest często stosowany w życiu publicznym i społecznym, kiedy zakres działania pewnego ciała zgóry nie może być przewidziany, a przeto zachodzi konieczność pozostawienia możności wybrania nowych osób do liczby już desygnowanych, bez potrzeby powtórnego odwołania się do wyborów.

Koordinacja (łac.) w fizjologii, zdolność do celowego regulowania czynności mięśni przy ruchach zamierzonych. Zaburzenia k.: asynergja, ataksja i dysmetria. Narzędem k. jest u kregowców mózdzek. Im ruchy danego zwierzęcia wymagają większej k., tem mózdzek ulega większemu rozwojowi.

Koordinacyjno miejsca, ob. **Wernera teoria**.

Koordinaty, ob. **współrzędne**.

Koorlinga, m. w Australji pld.; w pobliżu bogate kopalnie miedzi (Burra-Burra).

Kootenay, okrąg pld.-zach. Kolumbji bryt. w Górach Skalistych (Am. Płn.); bogactwa kopalne (złoto, srebro, ołów, nafta).

Kopa, 1) miara, oznaczająca 60 sztuk ciał jednorodnych, w dawnej Polsce (od XIII w.) specjalnie 60 groszy. Obecnie często stosowana do oznaczania ilości jaj; 2) w geografii nazwa, nadawana zaokrąglonym kopulastym wierzchołkom górskim, np. Kopa Magóry w Tatrach.

Kopals lub **Topolla**, jez. w Grecji, w prow. Beocji, o trujących wyziewach; w 1833 przeprowadzono kanalizację, a 1887 osuszono całą nizinę, tworząc obszar kultury zbóż.

Kopalwany balsam, ob. **Copaiva**.

Kopajgród, m-ko w pow. mohylowski gub. podolskiej (Ukraina), nad rz. Niemiją; kościół rzym.-kat. z r. 1798.

Kopajwa, ob. **Copaifera officinalis**.

Kopal (kopalowa żywica), ogólna nazwa wielu gatunków żywicy twardej, trudnotopliwych, podobnych do bursztynu, pochodzących z roślin żyjących, a także kopalnych, lub znajdujących w płaskach rzecznych; najlepsze gatunki pochodzą z Afryki i służą do wyrobu lakierów.

Kopalnie, ob. **górnictwo**.

Kopasina, herb polski: na tarczy w polu czerwonym, między dwiema rzekami, w kształcie litery S symetrycznie od siebie odwróconymi,

długi krzyż końcem nadół; nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy pióra strusie.

Kopatkiwicz, m-ko na Białorusi (Rosja), w pow. mozyrskim; kościół rzym.-kat. z r. 1696.

Kopciuszek (*Ruticilla Tithys*), ptak; rząd: wróblowate (*Passeriformes*).

Kopczyński Bronisław, współczesny malarz polski, * 1880; kształcił się w warszawskiej Szk. Szt. Pięknych. Wykonał wielkich rozmiarów obraz „Uroczystość ku czci X. Kopczyńskiego w warszawskim Tow. Naukowym”; oddawał się studjom nad zabytkami architektonicznymi w Polsce. Wykonał mnóstwo akwarel z widokami Warszawy, Krakowa, Gdańska, zamków Orawskich itd. W Warszawskiej Zachęcie urządzał kilkakrotnie wystawy zbiorowe.

Kopczyński Onufry, filolog, „prawodawca języka polskiego”, * 1735 w Czerniejewie, † 1817. Uczył się w szkołach pijarskich w Warszawie. Był naucz. w kolegiach pijarskich w Warszawie. Za Ks. Warszawskiego był członkiem Izby Edukacyjnej i wizytatorem szkół. Główne pisma: „Gramatyka dla szkół narodowych”, „Nauka pisania i czytania w Elementarzu dla szkół paraf. narod.”, „Układ gramatyki dla szkół narod.”, „Zbiór nauki chrześc. i obyczajowej”, „O duchu języka polskiego”, „Poprawa błędów w ustnej i pisanej mowie polskiej”, „Treść gramatyki pol., służąca za wstęp do nauk filozof.” i „Gramatyka języka polskiego”.

Kopczyński Stanisław, lekarz-higienista, * 1873 w Płońsku; studia medyczne w Warszawie, Berlinie i Wiedniu. Ogłosił wiele prac z zakresu higieny szkolnej.

Kopczyński Wiesław, agronom, * 1880; studia na Uniw. Jagiellońskim; 1924—25 minister rolnictwa w gabinecie Grabskiego.

Kopeć, ob. **sadza**.

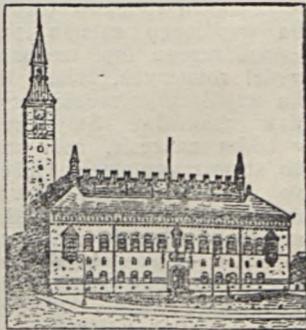
Kopeć Józef, brygadjer wojsk polskich, * 1762, † 1810; po bitwie pod Maciejowicami zesłany na Kamczatkę, powrócił po kilku latach do kraju i wydał swój „Dziennik podróży”, który jest jednym z pierwszych opisów Kamczatki i jej mieszkańców.

Kopenhaga

(duńsk. *Kjøbenhavn*), stolica Danii, na wyspach Zelandji i Amager nad Sundem, z przedmieściami Frederiksberg i Gjentofte-Ordruk 711 tys. mieszk.; 4 zamki królewskie, muzeum Thorwaldsena, uniwersytet z r. 1479; słynne wyroby z porcelany; port wojenny i handlowy (od 1894 port wolny); wywóz mąki, bydła, skór, wełny, masła.

Koper, ob. **Anethum**.

Kopera Feliks, historyk sztuki i archeolog, * 1871 w Krakowie; studia uniwersyteckie w Krakowie,

Ratusz w Kopenhadze.

Bazylii i Berlinie; 1901 docent, 1910 prof. historii sztuki na Uniw. Jagiellońskim; od 1901 dyrektor Muzeum Narodowego w Krakowie. Ogłosił m. in. „Spis druków epoki Jagiellońskiej w zbiorze Emeryka hr. Hutten-Czapskiego w Krakowie” (1900), „Spis rycin w zbiorze E. hr. Hutten-Czapskiego” (1901), „Dzieje skarbcza koronnego czyli insygniiów i klejnotów koronnych polskich” (1904), „Dzieje budownictwa i rzeźby w Polsce” (1907), „Dzieje malarstwa w Polsce” (3 t., 1925—26).

Kopernicki Izidor, lekarz i antropolog, * 1825, † 1891; studjował medycynę w Kijowie, był profesorem w Jassach, następnie pierwszym prof. antropologii Uniw. Jagiell. i twórcą zakładu antropologii w Krakowie; bogaty zbiór czaszek pozostawił uniwersytetowi krak.; napisał wiele prac z zakresu antropologii plemion słowiańskich.

Kopernicki Walery, filolog, * 1819; naucz. języków starożytnych w Nieżynie, Kijowie i Niemirzowie; po r. 1863 zesłany, po powrocie do kraju osiadł w Warszawie, gdzie † 1895; opracował m. in. „Mapę hydrograficzną dawnej Słowiańszczyzny (część północno-zachodnią)” wraz z tekstem objaśniającym (1883).

Kopernik Mikołaj, genialny astronom polski, * 1473 w Toruniu, † 1543 w Frauenburgu; syn Mikołaja K. z Krakowa, po którego śmierci wychowywał się u wuja, Łukasza Watzelroda, biskupa warmińskiego. Pierwsze nauki odebrał w Toruniu, w 1491 zapisał się na Akademię Krakowską, gdzie studjował matematykę. W 1494 opuścił Kraków, poświęcił się zawodowi duchownemu i został kanonikiem frauenburskim. W 1495 wyjechał do Włoch; w Bolonji otrzymał tytuł doktora, a w 1499 katedrę astronomii w Rzymie. W 1501 powrócił do Frauenburga, poczem wyjechał powtórnice na studia do Włoch; w Padwie otrzymał tytuł doktora medycyny. Lata 1504—1509 przebywał w Krakowie, poczem osiadł na stałe w Frauenburgu. W 1522 był wysłany przez kapitułę na sejmik w Grudziądzu, gdzie brał udział w pracach nad kwestjami monetarnymi. Na żądanie króla zajął się sprawami mennicznymi w Polsce i w 1526 ogłosił pracę: „Optima monetae cudendae ratio”. Od czasu osiedlenia się na stałe w Frauenburgu, pracował nad astronomją, dokonyując pomiarów w obserwatorium, wzniesionem przez siebie. Ponieważ wieści o nieopublikowanych jeszcze pracach K. rozchodziły się po Europie, profesorowie witemberscy wysłali do K. Joachima Retyka (Rheticus) w celu zapoznania się z nowym systemem. W liście do Schonera ogłosił Retyk krótkie sprawozdanie pt.: „De libris revolutionum eruditissimi viri et mathematici excellentissimi reverendi D. Nicolai Copernici” (wyd. 1540); pozatem Retyk ogłosił trygonometrię K. Za namową przyjaciele, Tidemana Gize’go, K. zdecydował się ogłosić swoje dzieło, które Retyk wydrukował w Norymberdze w 1543 pt.: „Nicolaus Copernicus Torunienis de revolutionibus orbium coelestium libri VI”. Dzieło to, opatrzone przedmową papieża Pawła III i jemu zadedykowane, otrzymał K. już w ciężkiej choro-

bie. Wkrótce K. zmarł i pochowany został w katedrze frauenburskiej. Odkryciem K. jest poznanie dwóch ruchów ziemi, uważanej przedtem za nieruchomą: dookoła swej osi i dookoła słońca, oraz przeniesienie początku układu planetarnego z ziemi na słońce. Ponieważ K. posługiwał się przyrządami jeszcze bardzo niedokładnymi, przypisywał planetom drogi kołiste, a nie eliptyczne. Dziełem swoim K. obalił geocentryczny system Ptolemeusza i stworzył nowy, heliocentryczny, nazwany od jego nazwiska. Pogląd K. ugruntowali Kepler i Newton. Nauka K. spotkała się z krytyką kościoła i dzieło jego było na indeksie od 1616—1822.

Kopersztych, ob. **medzioryt**.

Koperta pocztowa do przesyłania listów zamkniętych ma w prawym górnym rogu na przedniej stronie wydrukowany znaczek opłaty, odpowiadający kosztom przesyłki pocztowej wraz z opłatą za kopertę. Najstarsza k. w Sydney (Australja) w 1838 r.

Koperwas zielony, ob. **melanteryt**.

Kopet-Dag, część płn. krawędzi górskiej Iranu, na pograniczu Persji i Turkiestanu ros.; 3.000 m. wys.

Kopff (Köppf) Jan, malarz polski, * 1763 w Iglawie na Morawach, † 1832 w Krakowie; malował portrety (przeważnie minjatury) i obrazy mitologiczno-historyczne. Z dzieł: „Trzej królowie”, „Leda z labędziem”, „Sardanapal i Arbaces”.

Kopff Wiktor, prawnik i pamiętnikarz polski, * 1805, † 1899; 1840 senator Rzeczypospolitej Krakowskiej; 1855 radca apelacyjny w Krakowie; pozostawił „Wspomnienia z ostatnich lat Rzeczypospolitej Krakowskiej” (wyd. 1906 roku).

Kopiec, pagórek usypany sztucznie, służący naogół do oznaczania granic. Pochodzenie i przeznaczenie istniejących pod Krakowem dwóch starożytnych kopców, jakoby zawierających zwłoki Krakusa i Wandy, nie jest dotychczas wyjaśnione; mają one: pierwszy 16 m., drugi 13 m. wys. Trzeci podobny kopiec pod Krakowem usypano w latach 1820—23 ku czci Tadeusza Kościuszki na górze, zwanej Sikornikiem; kopiec ten ma 80 m. średnicy u podstawy i 34 m. wys.

Koplejka, moneta zdawkowa w Rosji, setna część rubla; nazwę swą wzięła od wyobrażenia kopijnika (św. Jerzego), jakie w połowie XVI w. zaczęto umieszczać na dawnych „diegach” moskiewskich.

Kopienactwo, najpierwotniejsza forma rolnictwa, uprawiana wyłącznie przez kobiety; jedynym narzędziem był prosty, zaostriżony kij, późniejsz motyka.

Kopijówka, w. w pow. braclawskim, gub. podolska (Ukraina); kościół rzym.-kat. z r. 1740.

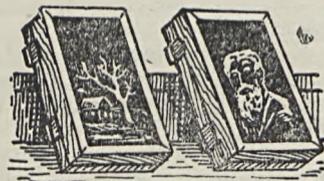
Kopisch August, pisarz i malarz niemiecki, * 1799, † 1853. Tłumaczył Dantego, wydawał pieśni ludowe niemieckie. Odkrył Niebieską Grotę na Capri.

Kopitar Bartłomiej, sławista słoweński, * 1780, † 1844; kustosz biblioteki cesarskiej w Wiedniu; ogłosił w 1808 pierwszą „Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kär-

ten und Steiermark"; zajmował się wydaniem jednego z najstarszych zabytków języka polskiego, tzw. „Psałterza Florjańskiego” (z bibl. opactwa św. Florjana w pobliżu Linzu w Austrii Górnej; pracami swymi wpłynął na rozwój badań języka i literatury Słowian południowych).

Kopja (łac.) 1) odpis, naśladowanie; kopia — przepisywanie; 2) rodzaj lancy, używanej przez średniowieczne rycerstwo oraz polskich husarzy. Długość kopji husarskiej dochodziła do 6 m. Grot czworograniasty, dług. 50 cm., w celu wzmocnienia drzewa, posiadał dwa metalowe pręty, tzw. pióra, długie na 75 cm., które były przymocowane do drzewca. Tuleja, tj. żelazne okucie od dołu, miała 75 cm. dług. Bojowe kopje rycerskie robiono z twardego drzewa niż kopje husarskie, które łatwo kruszyły się w starciu.

Kopjować, odbijać, powielać; do kopjowania klisz fotograficznych na błonach światłoczułych używa się tzw. ram do kopjowania.

Ramy do kopjowania.

Koplika plamy, białe punkciki na ciemnym tle, zjawiające się na słówce jamy ustnej w początkowych okresach odry.

Kopnia, w myślistwie pole niepokryte śniegiem, na którym śladu zwierząt widzieć nie można; inaczej stopa czarna, pole ślepe.

Kopp Georg, książę biskup wrocławski, * 1837, † 1914; zrazu urzędnik telegrafu, 1862 ksiądz, 1881 biskup Fuldy, 1887 powołany do Wrocławia; 1893 kardynał.

Kopp Hermann, chemik i historyk chemii niemiecki, * 1817, † 1892; pierwszy zaczął określać stałe fizyczne związków chemicznych, badał związek tych stałych ze składem chemicznym i budową tych związków. Napisał wiele dzieł z historii chemii: „Geschichte der Chemie” (4 tomy), „Über die Entdeckung der Zusammensetzung des Wassers” (1875), „Entwicklung der Chemie in der neueren Zeit” i in.

Köppen Piotr, statystyk i etnograf rosyjski, * 1793, † 1864; urzędnik na Krymie i w Petersburgu; autor pierwszej „Mapy etnograficznej Rosji Europejskiej” (1851).

Köppen Włodzimirz, klimatolog rosyjski, * 1846, osiadł w Niemczech; od 1875 kierownik stacji morskiej w Hamburgu; autor cennych prac, dotyczących się klasyfikacji klimatów, m. in.: „Klimakunde”.

Koprolalia (greck.), wypowiedanie słów nieprzyzwoitych, jako objaw niektórych chorób umysłowych.

Koprolity, skamieniałe odchody zwierząt przedhistorycznych, zawierające znaczne ilości kwasu fosforowego; stanowią materiał do wyrobu nawozów sztucznych; znajdują się przeważnie w Anglii.

Koprostaza (greck.), zastój kału, zatrzymywanie się mas kałowych w jelitach, przeważnie

grubych. Powód: przeszkody mechaniczne (zwężenia, nowotwory), utrudniające przesuwanie się kału.

Koprowy Wierch, góra w Tatrach wys., oddzielająca doliny Ciemnosmreczyńska i Hlińska od Mięszowickiej; 2,370 m. wys.

Koprzywianka, l. dopływ Wisły, dług. 49 km.

Koprzywnica, m-ko w pow. sandomierskim (woj. kieleckie); kościół i klasztor pocysterski z w. XII.

Koptowie (przekrecona przez Greków nazwa Egipcjan), potomkowie dawnych mieszkańców Egiptu, chrześcijanie. Od chwili podboju Egiptu (641) aż do początku XIX w. byli przeludnieni, obecnie są zupełnie równouprawnieni, stanowią w miastach element kupiecki, urzędniczy lub rzemieślniczy. K. osiedli przeważnie pomiędzy Siutem i Esne, liczba ich wynosi ok. 750 tys. głów. Kościół koptyjski (monofizyczny) powstał w V w. po Chr. skutkiem rozłamu na soborze chalcedońskim; patriarcha mieszka w Kairze. Język koptyjski pochodzi od staroegipskiego; od XIII w. jest językiem martwym, używanym tylko w kościele, gdyż K. mówią językiem arabskim.

Koptyjska sztuka, jedno ze stałych rozwojowych sztuki egipskiej od ok. II w. przed Chr. do VIII w. po Chr.; skojarzyła elementy sztuki egipskiej, greckiej i syryjskiej. Upatrywano w niej odnogę sztuki starożytności, jednak rozwinięła się ona raczej pod wpływem helenizmu. Rozwój rękodzielnictwa artystycznego i tkanin.

Kopuła (copula), nazwa, dawana w muzyce rejestrowi organowemu, łączącemu dwa manualy, lub też manual z pedalem w taki sposób, że przy naciśnięciu klawiszy jednego, klawisze w drugim zagłębiają się i powodują dźwięki.

Kopulacja, zjawisko zlewania się dwóch komórek w jedną. Pojęcie to odnosi się zarówno do zapłodnienia u jednokomórkowców (ob. copulatio), jak i do łączenia się komórki jajowej i plemnika przy zapładnianiu zwierząt wielokomórkowych.

Kopuła, sklepienie okrągłe, półkolisty lub spłaszczone, pokrywające budynki okrągłe, kwadratowe lub wieloboczne; u góry jest albo otwór okrągły, przez który światło wpada, albo też wieżyczka z oknami (latarnia). Ojczyzną k. jest wschód, zwłaszcza dolina Tygrysu i Eufratu. K. znano już w Asyrii. Do dziś dnia budowle kopulaste są w Iranie zwykłą formą bud. mieszkalnego. Stąd umiejętność stosowania k. przeszła do Azji Mniejszej, Grecji, Etrurji i Rzymu. K. specjalnie rozwinięła się w bud. bizantyjskim, do-

Tkanina koptyjska.

choząc do kilkunastu w jednym budynku. W Indiach, Persji, Turcji i Rosji k. jest bardzo rozpowszechnioną formą architektoniczną, zwłaszcza jako kształt dekoracyjnego wieńczenia budowli (k. pękatę na wzór cebulki, jajo-wate, stożkowate i in.). Najśłynniejsze k.: Panteonu w Rzymie (średnica 43,5 m., tyleż prawie w wysok.), Sw. Zofii w Konstantynopolu (średn. 31,5 m. i 56 m. wys. w świetle; w podstawie ma 44 okna), katedry florenckiej (ośmiokątna) i kośc. Sw. Piotra w Rzymie (średn. 42,5 m., wysokość w świetle 127 m.). W XVIII i XIX w. słynna k. kośc. Sw. Karola Boromeusza w Wiedniu, Panteonu w Paryżu, gmachu Inwalidów tamże, kośc. Sw. Pawła w Londynie, Pałacu Pokoju w Brukseli. W Polsce k. kośc. Sw. Adauka na Wawelu (IX w.), kopułka katedry w Płocku, kośc. ewangelickiego w Warszawie i dawnej sali giełdowej w Banku Polskim (tamże). W 1830 pierwsza k. żelazna (katedra w Mainz).

Kopułowe grobowce, podziemne grobowce, rozpowszechnione w epoce neolitycznej w Europie zachodniej, w kształcie okrągłego pomieszczenia, przesklepionego poziomymi warstwami kamienia, stopniowo zbliżającymi się ku środkowi. Rozwój k. g. daje się wysledzić od Hiszpanji (ok. Antequera, Granada), poprzez wyspy Balearskie, Sardinję, Malte, do Krety (pocz. 2 tysiąclecia przed Chr.), stąd zaś do Grecji w okresie mykeńskim (1500—900 przed Chr.), gdzie osiągnęły szczyt rozwoju; w Mykenach („Skarbiec Atreusza”), w Orchomenos, w Tyransie, w Vaphio i in.

Kopuły wulkaniczne, wzniesienia, tworzące się na powierzchni ziemi z wydostających się skał wybuchowych, lub powstające wskutek odsłonięcia mas skał osadowych, obnażonych przez zniszczenie warstw przykrywających.

Kopczyńce, m. w pow. husiatyńskim (woj. tarnopolskie); 8.000 mieszk.

Kopyl, m-ko na Białorusi (Rosja); 4.000 mieszk.; kościół rzym.-kat. z r. 1859.

Kopytne, ob. Ungulata.

Kopytnik, ob. Asarum.

Kopytowski Władysław, lekarz, * 1858, † 1925 w Warszawie; dermatolog, długoletni ordynator Szpitala św. Łazarza w Warszawie. Ogłosił liczne badania nad histologią patologiczną skóry (szczególnie przy łuszczycy) oraz nad działaniem leków, stosowanych w dermatologii.

Kora (mitol.), córka bogini Demeter (Cerey), ob. Persefona.

Kora, ob. Cortex.

Korab, herb polski: na tarczy w polu czerwonym korab (okręt morski) złoty z taką wieżą; nad hełmem w koronie szlacheckiej taki sam korab.

Koral szlachetny, ob. Corallium rubrum.

Korał morze (ang. Coral Sea), część oceanu Spokojnego między Australją i N. Gwineą.

Korałek, ob. Corallina.

Koralowce (Anthozoa), nazwa gromady zwierząt; typ: jamochłony (Nidaria). Są to jamochłony, występujące tylko pod postacią polipa. Jama chłono-trawiąca posiada przegrody,

dzieliące ją na komory. Przegród może być 8, 6, lub tych liczb wielokrotna. Otwór gębowy otoczony jest dużą ilością czulków, opatrzonych parzydełkami. Żyją pojedynczo albo koloniami. Formy kolonijalne wytwarzają silnie rozwinięte szkielety, dając początek olbrzymim rafom koralowym. Do pojedynczo żyjących należą ukwiały. Zwierzęta te prowadzą naogół osiadły sposób życia, dzięki dużej ilości czulków podobne są z kształtu do kwiatów. Kolonie koralowców powstają przez pączkowanie. Ukwiał europejski (Anemonia sulcata), koral czerwony (Corallium rubrum).

Koran, Alkoran (arabsk.), księga święta Mahometan, złożona z 114 rozdziałów czyli sur. Zawiera objawienia Mahometa, zebrane po jego śmierci przez kalifa Abu-Bekra, wydane przez kalifa Osmana. Najlepsze wyd. k. opracował Flügel (Lipsk, 1922); polski przekład Mirzy Buczackiego wyszedł w Warszawie 1858 r.

Korana, ob. Hotentoci.

Koranda Wacław, gorliwy utrakwistyczny mistrz na uniwersytecie praskim, 1462 członek poselstwa królewskiego do Rzymu, które miało wymóc na papieżu potwierdzenie kompaktów; † 1519.

Koraszewski Bronisław, publicysta polski, * 1863, † 1924; 1888 osiadł na Śląsku Górnym; założyciel i redaktor „Gazety Opolskiej”, którą przez lat 30 prowadził; czynny w okresie plebiscytu 1921 r.

Korba, część maszyny, służąca do wywoływania ruchu obrotowego. K. stosowana była często zamiast koła w kołowrocie.

Korbacz, bat z krótkim trzonkiem i długim rzemieniem; inaczej harap, bykowiec.

Korbel, przyrząd do łowienia raków.

Körber Ernst, austriacki mąż stanu, * 1850; 1897—98 min. handlu, potem spraw wewnętrznych; 1900—1904 prezydent ministrów, 1915 do 1916 min. finansów, 1916 prez. min.; † 1919.

Korbówód, część maszyny, poruszająca korbę.

Korbut Gabrjel, badacz literatury, * 1862. Wydał: „Wpływ niemieczyny na język polski”, „M. Wiszniewski i puścizna po nim”, „Początki wpływu Boileau’a w Polsce”, 3 tom. „Literatura polska od początków do powstania styczniowego” oraz „Wstęp do literatury polskiej”.

Korčuła (włosk. Curzola), wyspa na m. Adriatyckim (Jugosławia); 259 km², 21.500 mieszk.; główne m. K.

Korczak, herb polski: na tarczy w polu czerwonym trzy srebrne belki poprzeczne równoległe, ku dołowi stopniowo jedna od drugiej krótsze; nad hełmem w koronie szlacheckiej w czarze złotej pół psa-wyżła w prawo.

Korczak Janusz, (Goldschmidt Henryk), autor nowel i powieści, * 1878 w Warszawie. Studja uniwersyteckie tamże. Wydał oddzielnie: „Dzieci ulicy”, „Koszalki-opalki”, „Dziecko salonu”, „Bobo”, „Jak kochać dziecko”, „Józki, Jaski i Franki”, „Moški, Joski i Srule”, „Stawa”, „Król Maciuś pierwszy”, „Bankrucstwo małego Dżeka”. Wybitny pedagog, kierownik przytulku dla sierot pod nazwą „Dom Sierot” w Warszawie i wychowawczego domu

dla dzieci robotniczych „Nasz Dom“ w Pruszkowie.

Korczeni, lud kaszubski w połudn.-zach. części pow. kartuskiego i zach. pow. kościerskiego, nazywany tak od drewnianych chodaków, korek.

Korczenbach Jan, budowniczy i kanonik krakowski XVI w. Odbudował kościół św. Agnieszki i Łucji z klasztorem św. Klary w Krakowie.

Korczewski Michał, botanik, * 1889; 1922 docent Uniw. Jagiellońskiego, t. r. prof. fizjologii roślin w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Ogłosił: „Studia nad oksydazą jodkową“ (1922), „Mikroskopja“, „Fizjologia roślin“ (wspólnie z prof. Emilem Godlewskim sen. w „Por. dla samouków“ t. VI.

Korczewski Wit, pisarz polski XVI wieku; ogłosił 1553 r. w Krakowie „Rozmowy polskie łacińskim wierszem przeplatane, rytmy ośmiorzeczyni złożone“ itd. (przedruk 1889 roku).

Korczyk, l. dopływ rz. Słuczy wołyńskiej, dług. 89 km.; tworzy granicę polsko-ukraińską.

Korczyn, letnisko podgórskie, w pow. skolskim (woj. stanisławowskie), nad rz. Stryjem wśród rozległych lasów; klimat o charakterze podgórskim; frekwencja do 400 osób w ciągu lata.

Korczyn Nowy lub **Nowe Miasto Korczyn**, m-ko w pow. stopnickim (woj. kieleckie); 5.500 mieszkańców.

Korczyzna, 1) w. w pow. gorlickim (woj. krakowskie), nad rz. Ropą, kopalnia ropy; 2) m-ko w pow. krośnieńskim (woj. lwowskie), 5.000 mieszk.; wielka tkalnia płótna.

Korczyński Antoni, chemik polski, * 1879 w Krakowie; studja wyższe w Karlsruhe, Monachium, Krakowie; doktorat w Erlangen (1902), docentura w Krakowie (1909); od 1919 prof. chemii organicznej na Uniwersytecie Poznańskim. Prace głównie z chemii organicznej.

Korczyński Michał, biskup przemyski, * 1784, † 1839; redagował czasopismo teologiczne „Przyjaciel chrześcijańskiej prawdy“ (1833—38); napisał kilka dzieł treści religijnej i „Krótka gramatyka języka polskiego“.

Korczyński Sas Edward Jan, lekarz polski, * 1844, † 1905; kształcił się w Krakowie; był prymarjuszem szpitala św. Łazarza, od 1874 profesorem patologii i terapii na Uniwersyt. Jagiellońskim oraz prezesem Tow. Lekarskiego w Krakowie; napisał wiele prac naukowych.

Kord, rodzaj miecza, używanego w dawnej Polsce.

Kordač Fr. Józef, doktor teologii, czeski pisarz kościelny, * 1852; polityk, poseł, arcybiskup praski.

Kordatowe margle, nazwa pewnego marglastego poziomu jury górnej (malmu); charakterystyczna skamielina — głowonóg Ammonites cordatus; w Polsce: Krakowskie, Częstochowskie.

Kordecki Augustyn, przeor Paullinów, obrońca Jasnej Góry w czasie najazdu szwedzkiego, * ok. 1603, † 1673; opisał i wydał dzieło obłężenia Częstochowy, pt.: „Nova Gigantoma-

chia contra Sacram Imaginem Deiparae Virginis“.

Kordegarda, izba żołnierska na odwachu, służąca do odpoczynku żołnierzy, chwilowo wolnych od służby.

Kordelas, nóż myśliwski, zwykle obosieczny, do dobijania zwierzyny.

Kordeljerzy (franc. Cordeliers, „owiazani sznurem“), nazwa Franciszkanów regularnych. W czasie wielkiej rewolucji francuskiej nazwę tę nadano klubowi politycznemu, który zbierał się w ich klasztorze. Przywódcami jego byli Marat, Kamil Desmoulins i Danton.

Kordjalny (franc.), serdeczny.

Kordjeryt, minerał, glinokrzemian magnezu Mg₂Al₂Si₂O₁₀; rombowy. Twardość 7,5, ciężar właściwy 2,6. Niebieskawy, żółtawy lub szary. Mało rozpowszechniony, znajduje się w różnych skałach magmowych.

Kordoba, ob. Cordoba.

Kordofan, prow. Sudanu angloegipskiego (Afr. wsch.), dawn. niezależne państwo, podbite przez Egipt w 1822; na płn. stepy, na płd. lasy; 250.000 km², 300.000 mieszk.; chów bydła, polowanie na strusie, uprawa zbóż i bawełny. Stol. El Obeid; linja kol. do Chartum.

Kordon (franc.), łańcuch posterunków wojskowych, policyjnych, mający zapobiec przekraczaniu granicy, szmuglowaniu, demonstracjom, tamowaniu ruchu itd.

Kordyban albo **Korduan** (Cordovan), skóra zbytkowna, wyrabiana ze skór kozich przez Maurów w Kordobie (stad nazwa); podobna do safjanu, tylko grubsza i mniej gładka. K. bywa czerwony, żółty i czarny, zabarwiony środkami, używanymi przy garbowaniu; jest prażony i nie błyszczący. Grubszych gatunków używa się na obuwie, cieńszych w introligatorstwie, meblarstwie itp.

Kordyljery, ob. Andy.

Kordyt, proch bezdymny, używany w armii angielskiej; mieszanina bawełny strzelniczej, wazeliny i nitrogliceryny.

Kordzikowski Józef, historyk polski, * 1860 na Żmudzi, † 1919; studja uniw. w Dorpacie; opiekun Muzeum Narodowego w Rapperswyli; zbierał materiały do wielkiej monografii o Krzysztofie Radziwiłł; ogłosił wraz z J. Jakubowskim tom XIII wydawnictwa „Polska XVI wieku“, poświęcony opisowi Infant (1915).

Korea (japońsk. Czo-sen, chińsk. Kao-li-kou), półw. górzysty między morzem Żółtym i Japońskim (Azja wsch.); do 1895 nominalnie hołdownicze państwo Chin, od 1879 do 1910 niezależne cesarstwo; wraz z wyspą Quelpart 217.826 km²; 17.300.000 mieszkańców Koreańczyków szczepumongolsko-chińskie; podzielona na 13 prow., zarządzanych przez gubernatorów; stol. Seul, gł. m i porty Fusan i Czemulpo. Rywalizacja o wpływy doprowadziła do wojny w r. 1894 pomiędzy Japonją i Chinami. Pokój zawarty w Szimo-noseka w 1895 przyniósł K.

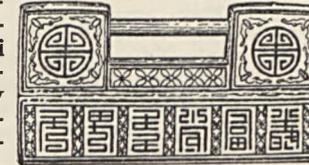
Koreańczycy.

całkowitą niezależność. W 1905 uzależniona od Japonji, w 1910 została do niej wcielona. Klimat kontynentalny, zimy surowe; rolnictwo, robotolstwo, kop. rudy żelaznej i złota, zaczątki przemysłu.

Korealny (łacińsk.), współdłużny. **Korealne zobowiązanie**, solidarne zobow.; ob. solidarność.

Koreańska cieśnina, cieśnina pomiędzy Koreą a Japonją; koło wyspy Cuszyma w 1905 japońska flota odniosła zwycięstwo nad rosyjską.

Koreańska sztuka zjawiała się w VI w. po Chr., jako swoiste kształtowanie buddyjskie, i w ciągu VII w. wywierała wpływ na sztukę Gandhara (ob. Hinduska sztuka). Rzeźba, obrazy, zwłaszcza pejzaże wykazują w pocz. VII w. wysoki poziom; z czasów późniejszych słynne są rzeźby kremowe z polewanej gliny. Rozkwit sztuk zdobniczych.

Koreańska kłódka inkrustowana srebrem.

Koreańska zatoka, zatoka pomiędzy Koreą i półw. Liao-tung.

Korecki, ród książęcy na Wołyniu, 1) K. Samuel, słynny wojownik, † 1620, uduszony w niewoli tureckiej; 2) K. Karol, brat poprzedniego, † 1633; 3) K. Samuel Karol, syn poprzedniego, ostatni z rodu, † 1651.

Koreferent (łac.), współsprawozdawca, mający oświetlić przedmiot z innego punktu widzenia, niż sprawozdawca główny.

Korek, produkt roślinny, otrzymywany z zewnętrznej warstwy drzewa korkowego (Quercus niber), rosnącego w Hiszpanji, Francji połudn., Algierze. Ma zastosowanie do wyrobu korków butelkowych, podeszew, pływaków, do wykładania podłóg, do wyrobu masy korkowej, czerni węglowej itp.

Korekcja (łac.), w okulistyce kompensowanie wad wzroku przy pomocy odpowiednich szkieł optycznych.

Korekta, w drukarstwie poprawianie błędów, zrobionych przez składacza (zecera), polegające na zaznaczaniu błędnych czcionek kreskami lub innymi, w drukarstwie przyjętymi, znakami i napisaniu właściwego znaczenia (lityry, znaków przestankowych lub całych słów) obok powtórzonych znaków na marginesie odbitki. K. zwą się również odbitki, przeznaczone do korekty.

Korektura pruska, ustawa, dotycząca stosunków prawnych w Prusach król., uchwalona na sejmie 1598.

Korelacja, 1) w logice stosunek, zachodzący pomiędzy dwoma pojęciami korelatywnymi (ob); 2) w geometrii płaskiej: jedno-jednoznaczna odpowiedniość różnoimiennych elementów: punktów i prostych — w dwóch układach płaskich, podlegająca temu warunkowi, że każdemu zbiorowi punktów współliniowych (szeregowi punktowemu) odpowiada zbiór prostych współpunktowych (pek promieni). Analo-

giczną odpowiedniość rozważa się w geometrii przestrzennej, gdzie punktowemu jednemu układowi odpowiada płaszczyzna drugiego układowi (i nawzajem), przyczem, odpowiednikiem prostej, stanowiącej podłoże szeregu punktowego, jest oś peku odpowiednich płaszczyzn; 3) w naukach przyrodniczych, biologii, psychologii, współzależność pomiędzy dwoma jakimiś zjawiskami, procesami lub funkcjami, będąca wyrazem bądź tego, że zależą one od jakiejś wspólnej przyczyny, bądź też tego, że zachodzą pomiędzy nimi silniejsze lub słabsze związki strukturalne; znaleziono np. pewną k. pomiędzy muzykalnością a zdolnością do matematyki, pomiędzy pamięcią logiczną a inteligencją, pomiędzy postępami w nauce u rodziców i dzieci itp. Ustaleniem stopnia k. zajmuje się rachunek korelacyjny.

Korelacja morfologiczna, współzależność form powierzchni, wymagająca, by np. morfologicznie młodym grzbietom odpowiadały doliny również młode; reguła ta rzadko daje się zastosować, wskutek różnej odporności skał.

Korelacyjny rachunek, metoda matematyczno-statystyczna, której zadaniem jest wyliczenie stopnia korelacji na podstawie materiałów, otrzymanych bądź drogą obserwacji, ankiety, pomiarów, bądź też drogą eksperymentu, z pomocą stosowania odnośnych wzorów matematycznych. Wzory te opracowali uczeni angielscy Pearson, który zużytkował wzór matematyka francuskiego Bravais, i psycholog Spearman. Symbolem korelacji dla wzoru Pearsona jest *r*, dla wzoru Spearmana *p*.

Korelat, każdy z dwóch członów stosunku korelatywnego, każde z dwóch pojęć korelatywnych, tzw. fundamentów k. K. w stosunku do siebie są np. pojęcia ojciec-syn, przyczyna-skutek.

Korelatywne pojęcia, para pojęć, wzajemnie warunkujących się logicznie tak, że jedno pozbawione drugiego jest bez sensu, np. pojęcie ojca każe domyślać się pojęcia dziecka, pojęcie przyczyny — pojęcia skutku.

Korepetytor (łac.), powtarzający, przygotowujący z uczniami zadane lekcje szkolne, z aktorami i śpiewakami ich role i partje.

Korespondent (łac.), piszący listy, załatwiający korespondencję; sprawozdawca pism zamiejscowych.

Koreywo Bolesław, powieściopisarz polski, * 1880. Wyd.: „Memento“, „Bez bielma“, „Te i tamte“, „Życie na bakier“ i in.

Korfi, rodzina pochodzenia westfalskiego, osiadła w XV w. w Infantach, której wielu członków zaznaczyło się w dziejach Polski i Rosji.

Korfanty Wojciech, działacz społeczny i polityczny, * 1873; b. poseł do sejmiku pruskiego (1902—1918) i do parlamentu niemieckiego (1903—1911 i w 1918 r.) z Górnego Śląska; poseł na Sejm Ustawodawczy (1919—22) i od 1922 poseł na Sejm. W r. 1923 minister bez teki i wice-premier w gabinecie Witosy.

Korfu (greck. Kerkyra, łac. Corcyra), 1) wyspa archipelagu Jońskiego, 588 km², 94.000 mieszk.; wywóz wina, oliwek i pomarańcz; 2)

główne m. i port na wyspie K., 27.000 mieszk.; miejsce lecznicze i wypoczynkowe; w pobliżu willa Achilleja, własność niegdyś cesarzowej austr. Elżbiety, później ces. niem. Wilhelma.

Korla, państwo holdownicze w prow. Bihar-Orissa (Indje bryt.), 4.224 km², 25.000 mieszk.

Korlica, m. w pln. Grecji, do 1919 r. albańskie; 23.500 mieszk.

Korin Ogata, malarz japoński, * 1660 w Kioto, † 1716. Wykonywał szkice do albumu i kakemona. Słynne są również jego wyroby z laki (Parawan w kol. Gardnera w Bostonie).

Koriusal, wł. Isoda Shobei, malarz i rytownik japoński, czynny między 1770 a 1785 r. Z prac: „Walka kogutów”, „Bocian w trzcinie”, „Czapla z krukiem”, „Sokół biały” i in.

Korjacy, plemię w Azji pln.-wsch., zaliczane do paleazjatów; zamieszkuje wybrzeża morza Ochockiego, ok. 6.100 głów.

Korjolan (łac. Coriolanus), patrycjusz rzymski, obrońca przywilejów arystokracji, znany z męstwa, skazany 491 r. przed Chr. na wygnanie za nadmierne wywyższanie interesów patrycjuszowskich; udał się do Wolsków i na ich czele podsunął się pod mury Rzymu; uległ prośbom matki i żony i odstąpił od oblężenia, za co został zamordowany przez Wolsków.

Korkunow **Nikołaj**, prawnik i publicysta rosyjski, * 1853, † 1904; prof. prawa państwowego na uniwersytecie petersburskim; ogłosił wiele prac, głównie z dziedziny prawa państwowego rosyjskiego; ok. 1899 próbował naukowo uzasadnić politykę rusyfikacyjną w Finlandii.

Kormlatów (lit. Karmelava), m-ko w pow. kowieńskim (Litwa), nad rz. Wilją; kościół r.-kat. z r. 1529 ufund. przez króla Zygmunta I; 2.572 mieszk., w tem 1.956 Polaków.

Kormoran, ob. *Phalacrocorax carbo*.

Kornak, dozorca słoni.

Kornatek, kurtka, pies do pilnowania bydła, z obciętemi uszami lub ogonem.

Korneina, ciało białkowe, podstawowy związek organiczny koralu.

Kornelja, córka Publ. Scypjona afryk., żona Tyberjusza Sempronjusza Grakchusa, * 177 przed Chr.; matka słynnych reformatorów rzymskich, Tyberjusza i Gajusa Grakchów.

Korneliusz św., męczennik, papież, ze sławnej rodziny rzymskiej Korneliuszów; rządził Kościołem 251—253; za nawracanie pogan skazany na wygnanie do Centum Cellae, potem sprowadzony do Rzymu i ścięty; pamiątka 16 września.

Körner, 1) **Christian Gottfried**, pisarz niemiecki, * 1756, † 1831. Przyjaciel Schillera; 2) **Karl Theodor**, syn popr., poeta niemiecki, * 1791, † 1813 jako oficer niemiecki w wojnie przeciw Napoleonowi. Autor wierszy wojennych i dramatów: „Zriny”, „Rozamunda” i in.

Kornerupin, ob. *pryzmatyn*.

Kornet (cornetto, cornet), najmniejszy instrument dęty blaszany, pochodzący od trąbki pocztowej (Posthorn) po dodaniu do niej mechanizmu wentylowego. Ma obszar tonów zwykłej trąbki, tylko dźwięk miększy, nie tak energiczny.

Kornet, 1) jednostka wojskowa dawnej rajtarii, odpowiadająca dzisiejszemu szwadronowi lub też współczesnej polskiej chorągwi; 2) do niedawna pierwsza ranga oficerska w kawalerji, odpowiadająca randze chorążego (oficera). K. nosił dawniej sztandar swego oddziału, zwany k.

Korniki, ob. *Ipidae*.

Kornilow Lew, generał rosyjski, * 1870; dow. bryg. 1915; 1915—16 w niewoli austrj.; 1917 komendant wojsk. okręgu petersb., potem dowódca 8 armji; 1917 nac. wódz armji ros., wkrótce dymisjon.; 1918 walczył z bolszewikami; † 1918.

Kornilow Władimir, admirał rosyjski i szef sztabu floty czarnomorskiej, * 1806. Brał udział w bitwie pod Synopem. Odznaczony się przy obronie Sewastopolu; † 1856 od rany.

Kornilowicz Edward, lekarz, * 1848, † 1909; kształcił się w Warszawie, gdzie później stale praktykował jako ordynator na oddziale chorób umysłowych w Szpitalu Ujazdowskim; napisał wiele prac naukowych.

Korniszon, ob. *Cucumis sativus*.

Kornwalja, 1) ob. Cornwall; 2) franc. Cornouaille, nazwa Dolnej Bretanii (Francja zach.).

Kornwalji wyspa (ang. Cornwall Island), wyspa w Am. Pln. arktycznej.

Korocza, m. pow. w gub. kurskiej (Rosja środk.), nad rz. Koroczą, 15.000 mieszk.; garbarnie, owocarstwo.

Korolenko Władimir, powieściopisarz rosyjski, * 1853 w Żytomierzu, † 1921. Zesłany na Syberję za sprawy polityczne. Napisał tam najlepsze swoje szkice: „Zapiski Syberyjskiego turysty”, „Sen Manara” i in. Do najlepszych dzieł należą „W złem towarzystwie” i „Ślepy muzykant” (1887). K. jest idealistą i optymistą, w przeciwieństwie do współczesnych mu Garszyna i Czechowa.

Koromandel lub **Koromandelskie wybrzeże** (ang. Coromandel Coast), nizinnie wybrzeże pld.-wsch. Indyj bryt., nad zatoką Bengalską; piaszczyste, nieurodzajne.

Korona, jedyna kolonja polska w st. Florydy (St. Zj. Am. Pln.).

Korona, corolla, część kwiatu, złożona z organów liściowych, zwanych płatkami (pétala), których liczba bywa nader różna. Płatki korony są zazwyczaj pięknie zabarwione. Różniamy korony wolno i zrostopłatkowe.

Korona (corona), ozdoba głowy, rozdawana od najdawniejszych czasów w nagrodę za bardzo ważne czynności i zasługi. Zwycięzca na igrzyskach olimpijskich otrzymywał wieniec laurowy. Wódz, powracający do Rzymu zwycięzca, otrzymywał prawo triumfalnego wjazdu, podczas którego nosił koronę „triumphalis” tj. wieniec laurowy złoty. K. bywały: *corona muralis*, k., której obręcz wyglądała jak blanki zębata na muracu; *corona navalis*, z ozdobami, podobnymi do dziobów okrętowych, itd. Pierwsi rzymscy cesarze nosili wieniec laurowy, jako oznakę najwyższej władzy; w III w. po Chr., za czasów Aurelianów i Antoniuszów, nosili cesarze rzymscy koronę promienną na głowie.

jak widzimy na monetach z tego czasu. W w. średnich i nowszych czasach k., ozdobione liljami, krzyżami i cennymi kamieniami, są stale atrybutem władzy królewskiej i cesarskiej. K. żelazna, pochodząca z czasów królów longobardzkich, używana była do koronacji przez wielu królów i cesarzy, ostatnio przez Napoleona I w 1805 r. i przez cesarza austriackiego, Ferdynanda I, w r. 1838. Korona polska z czasów Bolesława Chrobrego zaginęła z końcem XIII w.; nowa, wykonana z polecenia Władysława Łokietka, służyła następnie jego aż do Stanisława Augusta; w r. 1794 zaginęła bez śladu.

Korona, jednostka monetarna, wprowadzona w Austro-Węgrzech w r. 1892; k. zawierała 100 halerzy i tłoczona była ze srebra 0.835 próby (200 sztuk z kilograma); srebrne były również 5-cio koronówki; w złocie bito 10, 20 i 100 koron; obecnie korony obowiązują w Szwecji, Danji i Norwegji.

Korona południowa, gwiazdozbiór, ob. gwiazdozbiory (tablica).

Korona północna, gwiazdozbiór. W nim zmienne gwiazdy S i R, kilka gwiazd podwójnych. W r. 1886 zjawiała się gwiazda nowa, ob. gwiazdozbiory (tablica).

Korona słoneczna, ob. słońce.

Koronacji zatoka (ang. Coronation Bay), zat. na wybr. Ameryki arktycznej.

Koronatka, medalik, wybijany na pamiątkę koronacji obrazu Bogarodzicy; k. odbijane były zazwyczaj w Rzymie i przywożone do Polski po poświęceniu przez papieża.

Koronea, m. w Beocji (Grecja); w 447 przed Chr. zwycięstwo Beotów nad Ateńczykami, 394 przed Chr. zwycięstwo Spartanów nad Tebańczykami i Ateńczykami; ruiny starożytne.

Koronka, ob. różaniec.

Koronka, lekka ażurowa tkanina wzorzysta, powstała z różnorodnych splotów nici lnianych, bawełnianych, jedwabnych, wełnianych, srebrnych i złotych. K. zazwyczaj ozdabiano ząbkami, stąd francuska nazwa dentelle, niemiecka — Spitze. W Polsce k. zwano forbotami (od hiszp. forpado, ząbkowanie), antołażami (franc. entoilage), i k., od korony, jaką zdobiło ubiór głowy panny młodej lub druchny. K. dzieli się na robione igłą (point à l'aiguille), klockowe (dentelles au fuseaux), robione szydełkiem (irlandzkie), maszynowo-ręczne (haft ręczny na tiulu, tzw. k. brukselskie) i maszynowe. K. klockowe wykonywane są drogą obwodzenia nici, nawiniętych na szpulkowe zakończenia klocków, wokół szpilek, wytykających dany wzór na papierze, utwierdzonym na specjalnej poduszce. K. znano z najdawniejszych czasów (drobne siatki, filets). Właściwy rozwój k. przypada na w. XIV i XV we Włoszech (tkaniny ażurowe, ząbki na brzegach krez, wykonywane igłą, tzw. ściegiem w powletrzu; wypracowuje się typ k., robionych igłą; najsłynniejsze w Wenecji). Jednocześnie rozwój k. klockowej w Niderlandach i we Włoszech. Słyną z k. w XVI w. Ragusa, Genua, Medjolan i Wenecja (słynne k. „giplura”, point de rose); w tym samym czasie k.

holenderskie i flamandzkie (brabanckie) z nici lnianych. W XVIII w. słyną k. brukselskie (point de Bruge i point de Flandre). We Francji rozkwit k. za Walezjuszów. Za Ludwika XIV zakładano fabryki rządowe. Sławne k. point d'Alençon (bogate w rysunku, mocne i lekkie), Valenciennes (klockowe, z deseniem na lekkim tie, bardzo drogie; fabryka w Valenciennes w 1725—70 zatrudniała ponad 6.000 robotników), k. „blonde” (w Bayeux) z złotego surowego jedwabiu. Obecnie wyrabiają „blondy” czarne, rozpowszechnione w Hiszpanji (mantyle). W XVI w. k. rozpowszechniły się w Anglii, Niemczech i krajach skandynawskich. W Polsce do XVIII wieku sprowadzano k. z Włoch. W XVIII w. Tyzenhaus założył pierwszą szkołę koronkarską na kresach wschodnich (do dziś k. klockowe w Mińszczyźnie). W Warszawie pierwsza szkoła k. powstała w 1880 r. (zał. przez H. Gabrjelową), w Zakopanem w 1882 r. Najdroższe i najdelikatniejsze k. wyrabiają się z nici lnianych (brabanckie). K. mechaniczne powstały w XIX w.: w 1809 r. Heathcote założył warsztat mechanicznej fabrykacji tiulu, w 1837 r. Jacquard wynalazł maszynę do wyrobu tiulu deseniowego. Odtąd rozpowszechniły się k. mechaniczne zw. bobbinetami, od nazwiska Anglika, wynalazcy odpowiedniego warsztatu tkackiego. Najwzorniejszemi i cenniejszemi pozostają jednak k. robione ręcznie.

Koronowo, m. w pow. bydgoskim, pamiętne zwycięstwem Polaków nad Krzyżakami 10. X. 1410.

Koropiec, w. w pow. buczackim (woj. tarnopolskie), 5.500 mieszk.

Körös, l. dopływ Cisy w Siedmiogrodzie, 267 km. dług.

Korotojak, m. pow. w gub. woroneskiej (Rosja pld.), nad rz. Donem; 10.000 mieszk.

Korotyński Wincenty, literat, * 1831 w Siedliszczach, † 1891 w Warszawie. Pracował w pismach wileńskich i warszawskich. Wydał oddzielnie: „Czem chata bogata...” poezję; „Tomilo” poem.; „Kilka szczegółów o rodzinie, miejscu urodzenia i młodości A. Mickiewicza”, „Salomon Ryciński”, „Zygmunt Kaczkowski” i in.

Korotyński Władysław, literat, badacz dziejów Warszawy, * 1866 w Wilnie, † 1924; pracował w dziennikarstwie warszawskim; był redaktorem „Kurjera Codziennego”; w latach 1899—1903 „Kurjera Warszawskiego”, w którym zamieścił wiele rozpraw z dziejów stolicy Polski; drukował studja literackie: „Syrokomla o sobie”, „Panteon polski wiedzy i sztuki”; przygotował do druku nowe wydanie „Gosińca” Jarzemskiego (1906).

Korowaj, obrzędowe pieczywo weselne z pszennej maki, ozdobione na wierzchu plecionkami, kaczkami lub ptaszkami z ciasta. Chleb ten, zwykle okrągły, uroczyście kraje się i rozdziela wszystkim w czasie uczytu weselnej. W Polsce pieczywo to zwie się przeważnie kołacz, a korowaj, właściwy Rusinom i Słowianom połudn., spotyka się tylko we wschodnich województwach.

Korowicki Aleksander, prawnik polski, * 1797, † 1864; wychowanek uniwersytetu wileńskiego, prof. prawa polskiego na uniwersytecie moskiewskim; ogłosił m. in.: „Proces cywilny litewski“ (1826), „Proces graniczny“ (1827).

Korowin Konstantin, malarz rosyjski, * 1861. Kształcił się w Szkole moskiewskiej, następnie w Paryżu. Pierwszy wybitny impresjonista rosyjski. Z dzieł: „Hiszpanki“ (1889, Abramcewo), „Kawiarnia“ (kol. Morozowa w Moskwie). Reformator malarstwa scenicznego.

Korpal, nazwa zajęcia na Podlasiu.

Korporacja, związek osób. W wiekach średnich pojęcie k. było równoznaczne z pojęciem cechu. Obecnie termin ten bywa używany równoznacznie z pojęciem zawodu, w zastosowaniu przeważnie do zawodów tzw. wyzwolonych, np. k. lekarska. Specjalnie termin k. oznacza dziś stowarzyszenia studentów w wyższych uczelniach. Studenckie k. powstały w Niemczech na początku XIX w., za przykładem Niemiec i w innych krajach środkowej Europy, m. in. w Polsce. Dzisiejsze polskie k. studenckie trudnią się samokształceniem, samopomocą, wyrabianiem pojęć honoru i patriotyzmu itd. Członkowie k. studenckiej dzielą się na trzy kategorie: początkujących (fuchs'ów, giermków), rzeczywistych (commilitones) i tzw. filistrów, tj. ludzi dyplomowanych, skończonych, którzy jednak nie zrywają ze środowiskiem z czasów studenckich. Niektóre k. stanowią osobę prawną i posiadają majątek. Słynne są k. studentów polskich politechnik w Rydze: Arkonia, Welecja; lwowska Scytla; warszawska Sarmacja itd. Mają one swoją centralę: „Związek Polskich Akademickich Korporacji“ z siedzibą w Warszawie.

Korpułentny (łac.), gruby, otyły.

Korpus (corpus), nazwa, dawana w muzyce skrzyni w fortepianie; przy strojeniu oznacza środek klawiatury; w skrzypcach, wiolonczeli oznacza pudło.

Korpus, wyższa jednostka operacyjna, składająca się z kilku dywizyj i mogąca toczyć walkę z przeważającym przeciwnikiem conajmniej w przeciagu doby.

Korpus dyplomatyczny, ob. Ciąło dyplomatyczne.

Korpuskularna teoria, teoria cząsteczkowa. K. t. materji. cząsteczkowa (molekularna) teoria materji. ob. kinetyczna teoria materji. K. teoria światła, to samo co emisyjna teoria światła, podana przez Newtona; ob. światło.

Korpuskularne promienie, to samo co konwekcyjne promienie, ob. konwekcja.

Korpuskuła, to samo, co cząsteczka, cząstka.

Korrozja, niszcząca działalność wiatrów, które rysują, kruszą i ścierają skały. Powierzchnia skał, podlegających k., staje się gładka i połyskliwa, pojawiają się na niej desenie i wypukłości, odpowiadające twardym częściom skały, gdyż miększe zostają łatwiej usunięte.

Tak powstały np. bruzdy, przecinające oblicze i pierś sfinksów w Giza (Egipt).

Korsak, rodzaj niewielkiego siwego lisa ze stepów tatarskich, którego futro pod tą nazwą znane było w Polsce w XVI i XVII w.

Korsak, 1) **Juljan**, tłumacz i poeta polski, bajronista, * 1807 w Słonimie, † 1855 w Nowogródku. Uniwersytet w Wilnie. Przyjaciel Mickiewicza, Odyńca i Chodźków. Wiersze swoje drukował w czasopiśmie wileńskim: „Dziennik Wileński“, „Dzieje dobrocz. kraj.“, „Złocz“, „Wizerunki i roztrząsania nauk.“, „Pamiętnik nauk.“, oraz warszawskich: „Gazeta Warsz.“ i „Biblioteka Warsz.“. Przekłady z Horacego, z Lamartina, z Wergilijusza, z Byrona. Nadto wydał: „Lara“ Byrona i „Boską komedię“ Danteo; 2) **Rajmund**, popularny poeta Podola, * 1767, † 1817. Poezje, rozproszone po czasopiśmie. Z ważniejszych utworów: „Bibejda czyli Garniec“ poem. satyryczno-kom. i „Brutus i Kasjusz“ trag. oryg.

Korsak Rafał, metropolita unicki Rusi, * 1601, † 1641; kształcił się w Nieświeżu, Wilnie i Rzymie; był archimandrytą św. Trójcy w Wilnie, 1625 r. biskupem halickim, 1637 r. metropolitą kijowskim.

Korsak Tadeusz, poseł na sejm czteroletni; † 1794 w czasie obrony Pragi.

Korsakow-Rimskij, ob. Rimskij-Korsakow.

Korsakowa psychoza, choroba umysłowa, występująca po długotrwałym nadużywaniu alkoholu; objawy: brak orientacji w czasie i przestrzeni, brak zdolności zapamiętywania faktów, niedawno minionych; konfabulacja, objawy zapalenia nerwów obwodowych (bolesność nerwów na ucisk, porażenie mięśni kończyn).

Korsarstwo, rozbójnictwo morskie, piractwo.

Korsarz, w znaczeniu ogólnym rozbójnik morski. Według prawa międzynarodowego k. zwie się statek prywatny, który za zezwoleniem państwa wojującego poluje na statki handlowe wroga.

Korso (włosk.), towarzyska jazda spacerowa po ulicy.

Korsuń, m-ko w gub. kijowskiej (Ukraina), nad rz. Rosją, 6.000 mieszk.; 1648 r. zwycięstwo Bohdana Chmielnickiego nad wojskami polskimi.

Korsyka (franc. la Corse, włosk. Corsica), wyspa na m. Śródziemnym, należąca od 1768 do Francji; 8.722 km², 282.000 mieszk.; górzysta, brzegi skaliste na wsch., nizinne na zach., żyzne; chów owiec, koni i nierogacizny; drzewa pomarańczowe, cytrynowe i migdałowe, gałę oliwne; stol. Ajaccio, miejsce urodzenia Napoleona I-go.

Kort, tkanina sukienna wzorzysta, tj. utkana z różnobarwnej przędzy i wykończona w taki sposób, że wzór widoczny jest pod meszkiem.

Kortez (Cortez) **Fernando**, hiszp. konkwistador, * 1485, † 1547; w l. 1519—21 podbił Meksyk, uwięził ostatniego króla meks., Guatemozina i oddał kraj królowi hiszpańskiemu (ces. Karolowi V), 1524—26 odbył wyprawę na

Jukatan i Honduras; wysłane przez niego wyprawy w latach 1535—37, odkryły Kalifornię.

Kortezy, zgromadzenie stanowe hiszp., potem nazwa parlamentu hiszp. i portug.

Kortrijk, ob. Courtrai.

Kortum Karl Arnold, poeta niemiecki, * 1745, † 1824. Autor satyryczno-humorystycznego poematu „Jobsiade“.

Korund, mineral, Al₂O₃, heksagonalny (dwutrygonalnie skalenoedryczny). Ze swej twardości znany od czasów najdawniejszych. Twardszy od niego jest tylko diament; twardość 9, ciężar właściwy 4. Rzadko przezroczysty, bezbarwny. Połysk szklisty. Piękne okazy czerwone nazywamy rubinem, a błękitne szafirem. Piękne rubiny znajdują się w Birmie (w wapieniu w kontakcie ze skałami wybuchowymi), szafiry w Syjamie i na Cejlonie (w granicie). Okazy ciemne, niepokazne, w bardzo wielu skałach: Ural, Indie, Chiny, Cejlon, Ameryka Północna (Massachusetts). Szmergiel jest to nazwa korundu drobnoziarnistego: Naksos, Gumuszdağu w Azji Mniejszej. Ceniony jako materiał szlifierski.

Korundofilit, ob. chloryty.

Korupcja, zepsucie, przekupstwo, uleganie przekupstwu. Korumpować, psuć, przekupywać.

Korweta, dawniej nieduży lecz ruchliwy statek wojenny, uzbrojony w armaty, używany do służby rozpoznawczej i łączności tam, gdzie chodziło o szybkie dostarczanie wiadomości.

Korwin, herb polski: na tarczy w polu czerwonym pień ucięty, wpoprzek leżący, o dwóch sękach od góry i dwóch od dołu; na nim kruk w lewo zwrócony, z pierścieniem złotym w dziobie; nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy pióra strusie.

Korwin Gracjan, technolog, * 1779, † 1821; założyciel i redaktor pierwszego czasopisma technicznego polskiego: „Izys Polska“.

Korybancl (greck.), kapłani bogini Cybele (Rhei).

Korybut Zygmunt, drugi syn Dymitra Korybuta Olgierdowicza, księcia na Nowogródku Siewierskim; walczył pod Grunwaldem, 1421 został z ramienia Witolda namiestnikiem-wielkorządcą Czech; odwołany 1423 r.; zwolennik husytyzmu, uczestnik dysputy teologicznej 1431 r. w Krakowie; † 1435 z ran w bitwie pod Wilkomierzem.

Korycki Michał, jezuita, poeta łaciński, * 1714, † 1791 w Mińsku. Po kasacie zakonu był rektorem szkół w Mińsku. Obdarzony medalem Merentibus. Wydanie zbiorowe jego utworów wyszło po śmierci pt.: „Carmina“.

Koryfeusz (greck.), 1) przodownik chóru; 2) osoba, mająca przodujące znaczenie w sztuce, nauce, polityce itd.

Korygiełło Bazyli Kazimierz, ks. litewski, syn Olgierda; poległ 1390 r. w czasie obrony Wilna przed Krzyżakami.

Korygować (łac.), poprawiać, prostować.

Korygujące środki (corrigentia), substancje, dodawane do leków w celu poprawienia ich

smaku, barwy lub zapachu. Najprostszym środkiem k. jest roztwór wodny cukru (syrupus simplex) lub też sok malinowy (syrupus rubi idaei).

Koryncka głowica, w greckim budownictwie w końcu V w. przed Chr. powstałe uwieńczenie kolumny w kształcie koszyka albo kielicha z jedynym lub dwoma rzędami liści akantusa, z których łodyg wznoszą się zwinęte woluty.

Koryncka głowica.

Koryncki kanał, kanał, łączący m. Egejskie z Jońskiem (Grecja).

Koryncki spíž (Corinthium aes), kruszec, ceniony w starożytności, bronz z pewną zawartością metalu szlachetnego; na powietrzu stop ten otrzymuje patynę jasnozieloną. Odlewano z niego przedmioty, posagi etc.

Koryncki styl, ob. porządk architektoniczne. Najstarsze i najpiękniejsze zabudki: pomnik Lizykratesa w Atenach, świątynia Westy w Tivoli, portyk Panteonu w Rzymie.

Korynna, 1) grecka poetka liryczna, żyła ok. 500 r. przed Chr.; nauczycielka Pindara; 2) fikcyjna kochanka Owidjusza w jego „Amores“; 3) tytuł powieści p. de Staël.

Korynt, m. w staroż. Grecji, na przesm. Korynckim, łączącym Helladę z Peloponezem; K. miał gród Akrokorynt i trzy porty; był ośrodkiem handlowym między Włochami i Azją. Podczas wojen niszczony wielokrotnie i odbudowywany, ostatecznie został zburzony przez trzęsienie ziemi w 1858. Obecnie istnieje na tym miejscu wioska Palea-Korinthos (Stary-Korynt), 900 mieszk., i o 5 km. Nea-Korinthos (Nowy-K.), 5.500 mieszk.; port nadmorski; stolica nomarchii K. Od 1896 bogate wykopaliska.

Korynty (rodzynki korynckie), jagody winogronowe, wysuszone na słońcu, pochodzące z krzewu Vitis rotundifolia, uprawianego na wyspach Jońskich.

Korytko Emil, zbieracz pieśni ludu słoweńskiego, Polak, rodem z Pokucia, * 1839; znaczną część życia spędził w Krainie. Ogłosił: „Slovenske pesmi krajskega naroda“.

Korytkowski Jan, ks. sufr. gnieźnieńsko-poznański, historyk, * 1824, † 1888.

Korytnica, w. w pow. rużomberskim w żupie liptowsko-spiskiej (Czechosłowacja), u podnóża Niższych Tatr; zakład kąpielowy, 4 źródła żelazisto-siarczane.

Korytowski Witold, prawnik i finansista * 1850, † 1923; w l. 1906—08 austriacki minister skarbu, 1913—15 namiestnik Galicji.

Korytyński, ob. Trembecki Stanisław.

Korytyński Onufry, tłumacz Horacego i poeta, † 1770. W zbiorze „Pieśni wszystkie Horacjusza przekładania różnych“ (Warszawa, 1773) znajduje się 13 ód w jego przekładzie. Wydał oddzielnie: Horacjusza „O sztuce rymotwórczej“ i „Olkinięca potyczka“, poem. oryg.

Korzbok, herb polski: na tarczy w polu srebrnym lub błękitnym trzy karpie złote, je-

den nad drugim wpoprzek, w lewo zwrócone; nad hełmem w koronie szlacheckiej pięć piór strusich.

Korzec, polska miara objętościowa ciał psych. Miara ta przechodziła wiele zmian. K. warszawski równy jest 128 litrom. K. używany również bywa jako miara ciężaru i równa się sześciu pudom (98,28 kg.).

Korzec, m. nad rz. Korczykiem w pow. rówieńskim (woj. wołyńskie); 5.000 mieszk.; cukrownia i rafineria, garbarnia.

Korzeliński Seweryn, wojskowy polski, † 1876; emigrował po 1831 r., zwiedził Australię i opis tej podróży wydał w Krakowie (1858 do 1859).

Korzenie, w handlu nazwa ogólna roślin lub części roślinnych, dostarczających substancji aromatycznych, jak np. liście bobkowe, anyż, kolender, gorczyca, pieprz, cynamon, muszkatołowa galka itp. Zawierają olejki lotne i substancje ostre, drażniące organy trawienia i układ nerwowy; używane są do przyprawiania środków spożywczych, fabrykacji olejków eterycznych itp.

Korzenionózek, ob. Rhlzopoda.

Korzeniowska Marja Regina, pisarka polska, * 1793, † 1874; przy współudziale J. Lelewela i S. Szawaskiewicza opracowała „Atlas historyczny, genealogiczny, chronologiczny i geograficzny polski” (Warszawa, 1831), który miał składać się z 10 tablic kolorowych; ukazało się ich tylko 7; wydała „Genealogię królów polskich” (1839) i in.

Korzeniowski Apollo, poeta, ojciec znakomitego pisarza ang., piszącego pod pseud. Joseph Conrad, * 1820 na Podolu, † 1869 w Krakowie. Kształcił się na uniwersyt. petersburskim. Był jednym z pierwszych organizatorów ruchu narodowego w 1861. Uwięziony w 1861, zesłany w roku 1863 do Wologdy, potem do Czernihowa. W 1868 osiadł we Lwowie. Drukował swe utwory: „Komedja”, przekład „Hernani’ego” V. Hugo i „Studja nad dramatem w utworach Szekspira” w Biblj. Warsz. Osobno wydał: „Komedja”, „Strofy oderwane”, „Dla miłego grosza” i in.

Korzeniowski Hipolit, lekarz polski, syn Józefa, powieściopisarza i dramaturga, * 1827 w Krzemieńcu, † 1879; 1858 docent anatomii opisowej w warszawskiej Akademii medycy-chirurg., 1868 profesor chirurgii w Szkole Głównej, a następnie na uniw. warszawskim; 1871—78 profesor w Petersburgu. W czasie wojny turecko-serbskiej w 1877 organizator służby sanitarnej w armii serbskiej. Pozostał przeszło 60 prac i rozpraw naukowych.

Korzeniowski Józef, lekarz polski, * 1806 w powiecie sluckim, † 1870; w 1837 profesor nadzwyczajny, 1840 zwyczajny w Akademii medycy-chirurg. w Wilnie. Od r. 1829 był członkiem wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego, któremu w r. 1840 przewodniczył. Prace o wycięciu macicy, o ortopedji i in.

Korzeniowski Józef, pseud. Ambroży, powieściopisarz i tłumacz, * 1797 w Galicji,

† 1863 w Dreźnie. Nauki gimnazjalne w Brodach, w Zbarażu i w Czerniowcach. Następnie kształcił się w Liceum Krzemienieckim. Był nauczycielem domowym Zyg. Krasińskiego, później bibliotekarzem ordynacji Zamojskich. W l. 1823—32 profesor wymowy i poezji w Liceum Krzemienieckim; 1833—38 prof. filol. na uniw. kijowskim, 1838—46 dyrektor gimn. w Charkowie, następnie w Warszawie w tym samym charakterze. Członek Rady Wykonawczej i wizytator szkół. Za Wielopolskiego dyrektor Wydziału Oświecenia w Komisji Wyznań i Ośw., wypracował Ustawę Eduk. i zorganizował Szkołę Główną. W początkach r. 1863 złożył urząd i wyjechał zagranicę. Pierwsze utwory drukował w „Tygodn. Wil.”, w „Pamiętn. Nauk.”, w „Wandzie”, w „Pamiętn. warsz.” i w „Melitele”, wszystkie w rodzaju pseudoklasyycznym. W tym okresie przełożył „Zairę” Voltaire’a, „Intrygę i miłość” Schillera oraz wydał utwory oryginalne: „Próby dramatyczne”, „Mnich” trag., „Pelopidowie” trag. (wystaw. w Teatrze Narod. w r. 1830); „Bitwa nad Mozgawa” trag.; „Dymitr i Maria” (dram. nap. w 1828, wyst. we Lwowie w 1831 r.), „Piękna kobieta” (dram. nap. w 1829, wyst. we Lwowie w r. 1834), nadto opow. wierszem pt.: „Fragment”. Po r. 1831 wydał dramaty: „Platy akt” (nap. 1833, wyst. we Lwowie 1836 r. w Warszawie 1838), „Dziewczyna i dama” (nap. 1836 r., we Lwowie grany w 1838 r. pt.: „Płochę ukarana”), szereg powiastek, drukow. po czasopiśmie; 1838—60 dramaty i komedje: „Karpaccy górale” (nap. 1840, wyst. we Lwowie w r. 1843), „Umarli i żywi”, „Panna Katarzyna w długach”, „Fabrykant”, „Stary mąż” (grany we Lwowie 1842), „Żydz” (we Lwowie w 1843, w Warszawie 1844), „Młoda wdowa”, „Zareczyny aktorki”, „Panna mężatka” (nap. 1844, wyst. we Lwowie w 1844 r.), „Mąż i artysta”, „Okno na pierwszym piętrze”, „Izabella d’Ayamonte”, „Pani kasztelanowa”, „Andrzej Batory”, „Pośredniczka”, „Pierwej mama”, „Majster i czeladnik”, „Przyjaciółki”, „Wojna z kobietą”, „Dwaj mężowie”, „Określone”, „Stara elegantka”, „Narzędzone”, „Qui pro quo”, „Wąsy i peruka”, „Młody mąż”, „Pustynia”, „Plotkarz”, „Cyganie”, „Reputacja w miasteczku”, „Podrózomanja”, „Stary kawaler”, „Konkurent i mąż”, „Sad przysięgłych czyli pozory”, „Autorka”, „Beata”, „Majątek albo imię”, „Złote kajdany”, „Obraz”, „Gentle Bellini”, „Śpiący Kupłdyn” i libretto do muz. Moniuszki pt.: „Rokiczana”; powieści: „Spekulant”, „Kollokacja”, „Wędrowki oryginalne”, „Emeryt”, „Druga żona”, „Tadeusz Bezimienny”, „Garbaty”, „Pan Stolnikowicz Wołyński”, „Wdowiec”, „Krewni”, „Szczęście za górami”, „Wyprawa po żonę” i w. in.; przekłady: Szekspira „Król Jan” i akt I „Ryszarda II” i in.

Korzeniowski Józef, historyk polski, * 1863, † 1921; bibliotekarz i archiwista; wydał szereg źródeł histor. (Analecta Romana) i in.

Korzeniowski Stanisław, współczesny malarz polski, * 1872 w Kowieńszczyźnie; studja w Monachjum, gdzie stale mieszka. Ważniejsze prace: „Świętojańskie ogniki”, „W praco-

wni”, „Dudarz”, „Ciekawa bajka” itd. Prace swe przeważnie wystawiał w Poznaniu.

Korzeniowski-Conrad, ob. Conrad-Korzeniowski.

Korzeń, ob. radix.

Korzon Tadeusz, historyk polski, * 1839 w Mińsku lit., † 1918 w Warszawie. Studja uniwers. w Moskwie. Nauczyciel historii w gimnazjum w Kownie. W 1862 r. zesłany do Orenburga. Po pięciu latach pobytu wrócił do kraju, najpierw do Piotrkowa, w 1869 do Warszawy. Był dyrektorem Biblioteki Zamojskich. Osobno ogłosił dzieła: „Wewnętrzne dzieje Polski za Stan. Augusta”, „Kościuszko”, „Dola i niedola Jana Sobieskiego”, „Dzieje wojen i wojskowości w Polsce”, „Historja handlu w zarzysie” i „Listy otwarte...”.

Korzuchowski Jerzy, współczesny batalista polski, * 1893; kształcił się w Akademii krak. i u Wojciecha Kossaka.

Korzul, ob. Korčula.

Kos (tureck. Istanböl, włosk. Stanco), wyspa grupy Sporadów (Dodekanez) na m. Egejskim; 286 km², 22.000 mieszk.; od 1912 włoska; gł. m. K.

Kos, ob. Merula merula.

Kosaćcowate, ob. Iridiaceae.

Kosárek Antoni, malarz czeski drugiej połowy XIX w.; malował widoki Czech i pejzaże kompozycyjne, m. in.: „Pustelnik”, „Bagno”, „Burza”.

Kosarze, ob. Opilionidea.

Koser Reinhold, historyk niemiecki, * 1852, † 1914; od 1896 dyr. prusk. archiwum państw., od 1898 historjograf państwa pruskiego; autor szeregu dzieł o Fryderyku II.

Kosi, l. dopływ Gangesu (Indje bryt.), dług. 520 km.

Kosiakiewicz Wincenty, powieściopisarz, * 1860, † 1918. Wydał: „Nasz mały”, „Widmo”, „Druty telegraficzne”, „Przy budowie kolei”, „Gasiorkowski”, „Władek”, „Bawelna”, „Plama”, „Hallall”, „Niebezpieczny człowiek”, „Rick-Rock”, „Sarna”, „Dzwonnik”, „Powrót z za świata”, „Poezje”; studja: „Kobieta nowoczesna”, „Co demokracja dała Polsce”, „Idea konserwatywna” i „Prasa jako organ życia społecznego”.

Końce, ob. Koszycce

Kosiński Adam Amilkar, heraldyk i literat, * 1815, † 1893; ogłosił m. in.: „Powiastki i opowiadania żołnierskie z wojen od roku 1789—1812” (3 t., 1844), pięć części „Przewodnika heraldycznego” (1877—85).

Kosiński Amilkar, generał polski, * 1769, † 1823; w Legionach Polskich we Włoszech dosłużył się stopnia generała brygady; napisał: „Zbiór korespondencji z lat 1815—20, dotyczącej się formacji siły zbrojnej narodowej w W. Ks. Poznańskim” (wyd. 1861), „A. K. we Włoszech 1795—1803. Zbiór materiałów do historii Legionów Polskich we Włoszech” (wyd. 1877) i inne.

Kosiński Józef, malarz polski, † 1821

w Warszawie. Nadworny malarz minjatur kr. Stanisława Augusta.

Kosiński Julian, lekarz polski, * 1833; studjował medycynę w Petersburgu, był profesorem chirurgii w Szkole Głównej warsz., następnie w uniwersytecie; napisał wiele rozpraw naukowych. Wstąpił się jako wybitny operator; † 1914.

Kosiński Krzysztof, watażka kozacki z końca XVI wieku, szlachcic polski z Podlasia, udał się na Niż dla „kozakowania” czyli wypraw łupieżczych; rozgromiony 1593 pod Piątką, umknął na Niż i próbował wejść w układy z Moskwą i Turkami; † 1593 w Czerkasach.

Kosiński Wincenty, geolog, * 1835, † 1883; kierownik hut cynkowych, kopalń galmanu i rud żelaznych w zagłębiu kieleckim; opracowywał projekty osuszenia starych kopalń olkuskich; ogłosił szereg prac: „O możliwości znalezienia w Król. Polskiem soli kamiennej” (1873), „O badaniach i mapach geologicznych Król. Polskiego”, „Kopalnie Olkuskie, ich przeszłość i przyszłość” (1882) i in.

Kosista lub **Koszysta**, szczyty i grzbiec górski w Tatrach wys., 1) Wielka K., 2.193 m. wys.; 2) Mała K., 2.013 m. wys.

Koskinen Yrjö, uczonej i polityk fiński, * 1830, † 1903; od 1863 prof. historii powszechnej na uniw. helsingforskim, przywódca stronnictwa narodo-fińskiego; od 1882 senator; przyczynił się znacznie do równouprawnienia języka fińskiego ze szwedzkim w życiu społecznym; naraził się w końcu na niepopularność przez zajęcie w r. 1899 stanowiska ugodowego względem Rosji, burzącej konstytucję Finlandji. Ogłosił wiele prac: „Najdawniejsze badania nad przeszłością szczepu fińskiego” (1862), „Historja narodu fińskiego” (1882), „Badania nad stosunkami rolnymi w Finlandji w wiekach średnich” (1881), „Powstanie w Polsce” (1902) i in.

Koskinomancja (greck. κοσκινομαντεία), wróżba z sita, znana już w starożytności, częsta w średniowieczu, do dziś dnia jeszcze u ludu, także w Polsce, znana i stosowana, zwłaszcza do czarodziejskiego wykrywania złodziei. Wróżba ta polega najczęściej na chwytaniu obęgami lub nożycami sita za obręcz i trzymaniu go przed sobą; wymienia się następnie szereg osób, podejrzanych o kradzież i, jeżeli przy którym z nich sito się poruszy, uważa się wymienionego za faktycznego sprawcę.

Koskowski Bolesław, publicysta i polityk polski, * 1870 w Tyszowcach. Uniwersytet w Warszawie. Wydał oddzielnie: „Odrodzenie Śląska”, „Gmina wiejska”, „Zarys samorządu gminnego w Królestwie Polskiem” i wiele innych; 1922 senator.

Koskowski Bronisław, farmaceuta polski, * 1868; studjował w Warszawie, stopień magistra farmacji otrzymał w Moskwie, w 1923 doktorat „honoris causa” w Nancy; od 1917 docent propedeutyki farmacji na Uniw. Warsz., od 1920 prof. nadzwyczajny farmacji stosowanej; współred. „Farmakopei Polskiej”. Członek państwowej Rady Zdrowia, prezes Polskiego

Powszechnego Towarzystwa Farmaceutycznego. Prace z zakresu farmacji i higieny. Wydał „Recepturę“ i „Naukę o przyrządzaniu i postaciach leków“.

Kosmacz, w. w pow. bohorodczańskim (woj. stanisławowski); kopalnie nafty, 11 otworów wiertniczych.

Kosmas (Cosmas), kronikarz czeski, *1045, †1125; autor bardzo dokładnej kroniki Czech, ważnej zwłaszcza dla dziejów X i XI w.

Kosmas Indikopleustes, kupiec bizantyjski, żyjący w pierwszej połowie VI w., podróżnik; autor „Topografii chrześcijańskiej“, w którym to dziele odrzuca kulistość ziemi, występuje przeciw istnieniu antypodów, ale zarazem podaje cenne wiadomości geograficzne o Indjach.

Kosmetyka (greck.), szereg zabiegów, mających na celu zachowanie cery, włosów, gładkości skóry. K-e środki: mydła, wody, maści, elektryzacja.

Kosmiczny pył, skupienia drobnych ciałek, rozproszonych w przestrzeni międzygwiazdowej.

Kosmki jelitowe (villi intestinales), małe (0,2—1,2 mm. wysokości) palcowate wyrostki na błonie śluzowej jelit cienkich. Ustawione są bardzo gęsto (w jelicie kota 4500 k. na 1 cm²). Powiększają znacznie powierzchnię jelit i nadają śluzówce wygląd jedwabisty; służą do wchłaniania przetrawionej miazgi pokarmowej i do przeprowadzania jej do naczyń krwionośnych (woda, sole, cukry, aminokwasy itp.) lub chłonnych (tłuszcze), zawartych wewnątrz każdego kosmka.

Kosmogoniczne hipotezy, hipotezy, objaśniające powstanie układów słonecznych i gwiazdowych. Już szkoła jońska (Anaksymenes) pouczała, że gwiazdy powstają z kondensacji lekkiej materji, rozproszonej w przestrzeni. Spekulatywny ten punkt widzenia przetrwał aż do czasów Brahe'go i Keplera, którzy zjawisko gwiazd nowych tłumaczyli oddziaływaniem się substancji świetlnej od Drogi Mlecznej. Hipoteza Kanta i Laplace'a tłumaczy powstanie układu słonecznego i innych układów również przez skupianie się rozproszonej materji. Wraz ze wzrostem materiału obserwacyjnego, np. odkrycia rozrzuconych po całym niebie mgławic (Herschel) a także w miarę wykrywania aperywnych cech ogólnych w ruchu planet i ich satelitów w układzie słonecznym, oraz w ruchu gwiazd (w. XVIII i XIX), a zwłaszcza wobec obfitego plonu zastosowania do badań gwiazd fotometrii, fotografii i spektografii, jak również metod statystycznych (w drugiej połowie XIX w. i w pocz. XX), spekulatywne wyobrażenie o ewolucji świata poczęło ustępować miejsca koncepcjom, opartym na danych obserwacyjnych, powiązanych ze sobą naukowo i uzasadnianych hipotezami (ob. Russel'a hipoteza).

Kosmogonia (greck.), nauka o powstaniu i rozwoju świata; ob. Kosmogoniczne hipotezy.

Kosmografia, opis zjawisk na niebie i ich wyjaśnienie na mocy wyników badań poszczególnych działów astronomji i astrofizyki.

Kosmologia, nauka o budowie świata i prawach, które nim rządzą.

Kosmopolityzm (greck.), obywatelstwo świata), kierunek myślowy i uczuciowy, dążący do ogarnięcia całej ludzkości, nie zadawalnijac się granicami własnej ojczyzny; przeciwieństwo patriotyzmu.

Kosmos (greck.), wszechświat. „Kosmos“, czasopismo miesięczne, wychodzące we Lwowie od r. 1876; organ Polskiego Tow. Przyrodników im. Kopernika.

Kosmowska Irena, nauczycielka i posłanka, *1880 w Warszawie; studja uniwersyteckie w Krakowie i Lwowie; kierowniczką Szkoły Gospodarczej dla dziewcząt włościańskich w Krasieniu, współpracowniczką „Zarania“, posłanka na Sejm 1919 i 1922; należy do „Wyzwolenia“.

Kosmowski Stanisław, pamiętnikarz z końca XVIII w.; służył przez długi czas w przybocznej gwardji królewskiej aż do stopnia pułkownika; walczył w 1794 r., później wszedł do Legionów polskich na Wołoszczyźnie. Ogłosił pamiętnik pt.: „Historja polska czyli rys panowania Stanisława Augusta, króla polskiego“ (1807).

Kosmowski Wiktoryn, lekarz polski; studja w Warszawie i Francji; po powrocie do kraju osiadł w Warszawie, gdzie za jego inicjatywą powstała pierwsza lecznica dla niezamożnych chorych; w 1880 redaktor i wydawca „Kroniki lekarskiej“.

Kosmowski Władysław, budowniczy polski, *1830, †1889. Kształcił się w warszawskiej Szkole Sztuk Pięknych, praktykował u Marconiego. Z prac: pawilon przy gmachu Uniwersytetu (Warszawa), przebudowa domu dyrektorów Banku Polskiego (tamże) i domy czynszowe.

Kosmówka (chorion), ob. błony płodowe.

Kosodrzewina czyli sosna karłowata, ob. Pinus mughus.

Kosogol, jez. górskie w Mongolji, 3.300 km², 1.683 m. n. p. m.

Kosowe pole, równina w Serbji, pamiętna bitwa, stoczona 1389 między Serbami a Turkami i zakończoną zwycięstwem Turków.

Kosów, uzdrowisko klimatyczne w wojew. stanisławowskim, 400 m. n. p. m.; osłonięte górami lesistemi; klimat bardzo łagodny; wspaniałe sady i ogrody; 2 km. od K-a słynny zakład przyrodolecznicy dra Tarnawskiego.

Kossak Juliusz, malarz polski, *1824 w Wiśniczcu, †1899 w Krakowie. Kształcił się początkowo we Lwowie, następnie w Paryżu, dokąd przybył już jako dojrzały artysta, aby słuchać rad Horacego Verneta. Studjował przeważnie konie; zwiedził całą Polskę, rysując i malując; poznał Podole, Wołyń, Ukrainę oraz Węgry, wreszcie w 1860 osiedlił się w Warszawie, gdzie objął kierunek artystyczny Tyg. Ilustrowanego. W 1873 przeniósł się do Krakowa. Jako malarz koni i ilustrator dawnego życia rycerskiego Polski, K. jest uważany za twórcę malarstwa batalistycznego w Polsce.

Niezliczona ilość jego rysunków i akwarel, wielokrotnie reprodukowanych w postaci albumów lub też premij Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych, uczyniła jego nazwisko nadzwyczaj popularnym w całym kraju.

Kossak Wojciech (syn Juljusza), współczesny batalista polski, *1856 w Paryżu; kształcił się w Paryżu i Monachjum. Wykonał wiele obrazów treści batalistycznej oraz dwie panoramy: „Raclawice“ z Janem Styką i „Bezeżynę“ z Jul. Fałatem i Wywiórskim. Przebywał przez dłuższy czas w Berlinie, jako malarz nadworny cesarza Wilhelma II. Wydał ilustrowane „Pamiętniki“. Od ukończenia wojny światowej przebywa stale w Warszawie.

Kossak-Szczuczka Zofja, ob. Szczuczka. Kossakowska Katarzyna z Potockich, kasztelanowa kamieńska, wybitna postać historyczna z drugiej połowy XVIII w., głośna z wielkiego dowcipu i niechęci do króla Stanisława Augusta; *1716, †1801; „Listy“ jej wydał Kaz. Walszowski (1888).

Kossakowski Józef, autor broszur politycznych, powieści i komedji, *1738, powieszony w 1794 w Warszawie. Był koadjutorem bisk. wileń.; jako senator brał udział w obradach Sejmu Czteroletniego. Przeciwnik reform, Targowiczanin. Wydawał broszury polit. i pamflety, wymierzone przeciwko zwolennikom reform. Wydał oddzielnie 2 pow.: „Książd pleban“ i „Obywatel“, trylog. komed.: „Warszawianin w domu“, „Panicz gospodarz“ i „Mądry Polak po szkodzie“; „Pamiętniki“.

Kossakowski Stanisław Kazimierz, heraldyk, *1837 w Wojtkuszkach, †1905 tamże; ogłosił „Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich“ (3 t., 1859—72).

Kossakowski Szymon, brat Józefa K., *1742, †1794 (zabity); 1769 brał udział w konfederacji barskiej, przeciwnik reform; w 1792 generał w służbie rosyjskiej; przez Targowiczan mianowany hetmanem polnym lit.

Kossowski Henryk, biskup płocki, *1828, †1903; rektor Akademji duchownej w Warszawie; 1883 sufragan płocki, 1889 sufragan kujawsko-kaliski, później administrator diecezji płockiej.

Kossowski Henryk, rzeźbiarz i pedagog polski. Był w latach 1850—70 profesorem rzeźby w krakowskiej Szkole Sztuk Pięknych.

Kossowski Stanisław Leopold (pseudonim S. K. Dr. Kwilecki Tadeusz), historyk literatury, *1880 w Stanisławowie. Uniwers. we Lwowie. Osobno wydał: „Bibliogr. liter. czasopism pol. za r. 1901, 1902 i 1903“, „Studja o dziejach Renesansu i Reformacji w Polsce“, „Kwestja słońska w murach szkoln.“, „Brodzińskiego tłumaczenie pieśni lud.“, „Matka poety“, „Testament mój“, „Przyczynki i materiały do dziejów lit. pol.“, „Kraśniński a Norwid“, „Wśród romantyków i romantyzmu“ i w. in.; opracował Chmielowskiego „Historje literatury“.

Kossów Sylwester, metropolita kijowski kościoła wschodniego, rodem z pod Witebska, †1657; archimandryta Ławy Peczerskiej w Kijowie; 1649 mianowany metropolitą; ogłosił

w języku polskim „Patericon albo żywot świętych ojców peczerskich, obszernie słowiańskim językiem przez Nestora napisany, teraz z greckich, łacińskich, słowiańskich i polskich pisa-rzów objaśniony i krócej wydany“ (1635).

Kossuth Ludwik, polityk węg., działacz 1848 r., *1802, †1894; 1848 minister finansów, przywódca partji niepodległ., gubernator Pesztu; po stłumieniu rewolucji uciekł do Turcji, mieszkał w Anglii i we Włoszech.

Kossuth-Lorecowa Zofja, malarka polska, *1891 w Radomsku, †1922 w Warszawie; kształciła się w szkole Sztuk Pięknych p. Nieldzielskiej w Krakowie; w 1913—14 pracowała w „Warsztatach krakowskich“. Z prac: batiki (w Zbiorach państwowych w Warszawie), kilimy i projekty materji. Szereg nagród na konkursach.

Kostanecki Antoni, ekonomista, *1866; studja na uniwersytecie w Berlinie; od 1901 prof. ekonomji politycznej i skarbowej na uniwersytecie fryburskim w Szwajcarii; 1910 prof. ekonomji polit., socjologii i statystyki na Politechnice Lwowskiej; 1915 prof. Uniw. Warszaw.; ogłosił m. in.: „Der öffentliche Kredit im Mittelalter“ (1889), „Der wirtschaftliche Wert vom Standpunkt der geschichtlichen Forschung“ (1900).

Kostanecki Kazimierz, brat poprz., anatom, *1863; studja na uniwersytecie berlińskim; od 1892 prof. anatomji porównawczej na Uniw. Jagiell.; ogłosił szereg prac specjalnych.

Kostanecki Stanisław, chemik, *1860, †1910; po ukończeniu uniwersytetu w Bernie asystent tamże; w roku 1890 profesor chemji organicznej w Bernie (Szwajc.); w r. 1910 zaproszony do Uniwersytetu Krakowskiego, w drodze do Krakowa zmarł. Główną zasługą K. jest wyjaśnienie budowy żółtych barwników roślinnych oraz brazyliny i hematoksyny. Oprócz dużej ilości prac, drukowanych zagranicą, pisał także w „Chemiku Polskim“; z prac: „Les synthèses dans les groupes de la flavone et de la chromone“ (1903), „O budowie brazyliny i hematoksyny“. Chemik polski (1904).

Kostarika, ob. Costa Rica.

Kostecki Franciszek, lekarz, *1758, †1844; był zastępcą profesora chirurgji i położnictwa w Krakowie, 1791 profesorem patologji i terapii tamże.

Kostecki Platon, literat polsko-ruski, *1832, †1908; studjował prawo we Lwowie; redagował 1854—55 pismo ruskie „Zoria hałycyka“; od 1856—66 współredaktor „Dziennika literackiego“, potem red. „Ruchu literackiego“; od 1869 red. „Gazety Narodowej“; ogłosił kilka zbiorów poezji w jęz. ruskim i polskim.

Köster Adolf, socjalista niemiecki, *1883; 1920 min. spr. zagr. Rzeszy, 1921—22 min. spr. wewn.

Kosti, gł. m. handlowe w prow. Kordofan (Sudan anglo-egipski), nad Białym Nilem.

Kostinskij Sergiej, współczesny astrofizyk rosyjski; badał ruchy własne gwiazd, wyznaczał drogą fotograficzną paralaksy gwiazd oraz ruch włowy mgławic spiralnych.

Kostjum (włosk. costume), ubiór, strój, suknia, przebranie; k. oznacza zwłaszcza ubiory, właściwe wyłącznie danym epokom, narodom, poszczególnym stanom, zawodom itp. (ob. ubiory i tabl. kostjumologia).

Kostjumologia, historia kostjumy; jako nauka rozwinęła się głównie od połowy XIX w., w okresie romantyzmu, łącznie z rozkwitem malarstwa historycznego. K. bada rozwój i typy ubiorów czasów minionych i współczesnych jako jeden z przejawów kultury różnych epok i narodów. Wybitniejsi badacze i teoretycy k.: Planché, Jacquemin, B. Köhler, Quincke, Weiss; w Polsce: Ł. Gołębiowski, Z. Gloger, Wł. Łoziński, St. Lam.

Kostka, w anatomii opisowej, ob. malleolus.

Kostka, ród zasłużony w Polsce, pieczętujący się herbem Dąbrowa; z rodu tego pochodzili: 1) Stanisław w, wojewoda chełmiński, †1555; 2) Jan, wojewoda sandomierski za czasów Zygmunta Augusta; 3) Stanisław, podkomorzy chełmiński, generał artylerji, †1587; 4) Paweł, chorąży ciechanowski, syn Jana, brat Stanisława Kostki, kanonizowanego na świętego.

Kostka Stanisław, ob. Stanisław Kostka św.

Kostka z Postupic Zdenek, burgrabia praski, *1438, †1468; doradca poufny króla Jerzego, oddany jego przyjaciel.

Köstlin Christian Reinhold, prawnik niemiecki, *1813, †1856; znakomity znawca niemieckiego prawa karnego, prof. uniw. w Tübingen. Ważniejsze prace: „System des deutschen Strafrechts“, „Geschichte des deutschen Strafrechts“.

Köstlin Karl, teolog i estetyk niemiecki, *1819, †1894; profesor filozofji w Tübingen, autor dzieła pt.: „Aesthetik“.

Kostna blizna (callus), tkanka, łącząca odłamy kości przy gojeniu się złamań; tworzy się częściowo z okostnej (blizna okostnowa czyli zewnętrzna, callus periostalis), częściowo z wyściółki jamy szpikowej (blizna szpikowa czyli wewnętrzna, callus endostalis). Warstewka tkankowa, łącząca bliznę zewnętrzną z wewnętrzną, nosi miano blizny pośredniej (callus intermedius). W pierwszych okresach gojenia się złamań, blizna k. zbudowana jest z tkanki łącznej (tzw. blizna prowizoryczna, tymczasowa), w następstwie tkanka łączna przekształca się w tkankę kostną, poczem ulega impregnowaniu solami wapniowymi (właściwa blizna k.). Okres tworzenia się blizny k. (wraz z całkowitem jej skostnieniem) wynosi 7—10 tygodni od chwili złamania; blizna k. przeistacza się następnie w prawidłową mocną tkankę kostną o swoistej budowie beleczek kostnych (całkowite wygojenie złamania).

Kostna piła, narzędzie do piłowania kości przy operacjach chirurgicznych (amputacji, resekcji stawów itp.). Modele: łańcuskowa,

zabkowana (najczęściej stosowana), druciana (z ostrego drutu, model Gigliego).

Kostnawa tkanka, osteoidna tkanka, tkanka kostna niezwapniała; tworzy się przy gojeniu złamań kostnych. W dalszym rozwoju ulega zwapnieniu, przekształcając się w bliznę kostną (callus).

Kostne nożyce, nożyce sprężynowe do przecinania kości (model Listona), stosowane w chirurgji operacyjnej.

Kostne szczypcy, k. kleszczy, narzędzie chirurgiczne do podtrzymywania kikutów kostnych przy operacjach (amputacji, resekcji stawów itp.).

Kostnienie, ob. osyfikacja.

Kostnoszkieletowe ob. Teleostel.

Kostny węgiel, produkt zwęglenia kości w odpowiednich retortach; używa się do odbarwiania cieczy, zwłaszcza w cukrownictwie, do farb malarskich i na nawóz sztuczny.

Kostomarow Nikołaj, historyk rosyjski, *1817, †1885; 1847 aresztowany, po roku więzienia zesłany do Saratowa; autor wielu dzieł, m. in. o Chmielnickim, ostatnich latach Rzeczypospolitej Polskiej, Kościuszcze itd.; zajmował się żywo stosunkami polsko-rosyjskimi.

Kostomłoty, w. w pow. i woj. kieleckim; kopalnia marmuru zielonego w czerwone centki.

Kostopol, m. pow. w woj. wołyńskim, 3.000 mieszk.; pokłady rudy żel., fabryka mechaniczna i odlewnia.

Kostroma, lewy dopływ Wołgi, dług. 398 kilometrów.

Kostroma, m. gub. w Rosji środk., 48.500 mieszk.; fabryki płótna, wyroby tytuńowe.

Kostrouch, pies gończy z małymi, sterczącymi uszami.

Kostrowicki (Apollinaire Guillaume), poeta francuski, *1880 w Rzymie, †1918 w Paryżu; wydał manifest futurystyczny „Antitradition futuriste“, poezje „Le bestiaire au Cortège d'Orphée“, „Calligrammes“, powieść pt.: „L'héresiarque et Cie“ (1910), tom rozpraw pt.: „Le théâtre italien“ (1910) i in.

Kostrzewa, ob. Festuca.

Kostrzewski Franciszek, malarz polski, *1826, †1911 w Warszawie. Kształcił się w Warszawskiej Szk. Szt. Pięk., następnie przez krótki czas w Paryżu. Osiedlił się w Warszawie, gdzie przez lat sześćdziesiąt zgórą zasilal swemi rysunkami pisma ilustrowane, zyskując sobie nadzwyczajną popularność. Jego rysunki, pod koniec życia manleryczne, posiadały wiele humoru. Wykonał ilustracje do „Ramotek“ Wiikońskiego, wydawał wraz z W. Szymanowskim „Szkice“. Wystawiał również rodzajowe obrazy olejne: jarmarki prowincjonalne, odpusty itd., z których kilka znajduje się w zbiorach Tow. Zachęty.

Kostrzewski Jakób, dr. med. Kształcił się w Wiedniu (1775), był profesorem Akademii

1. Grecki chiton (statua z 4 w. przed Chr.; Ateny, Muzeum narodowe). 2. Tunika rzymska (statua z czasów cesarstwa; Rzym, Muzeum watykańskie). 3. Toga rzymska (bronz; z czasów około Nar. Chrystusa; Neapol, Muzeum narodowe). 4. Strój nowożytny (statua kamienna z 13 w. Strassburg). 5. Stroje burgundzkie (John van Eyck 1434: „Arnolfini i jego żona“; Londyn; Galeria nar.). 6. Stroje niemieckie z końca 15 w. (Dürer ok. 1495). 7. Moda hiszpańska z 16 w. (obraz przedstawiający Infantkę Izabelę; Muzeum Wersalskie). 8. Suknia damy z 17 w. (Journal Bonnarta, Paryż 1695). 9. Francuskie stroje dworskie (Miedzioryt z rys. J. M. Moreau'a 1777).

lwowskiej; napisał kilka dzieł o położnictwie i o zarazkach bydła.

Kostrzewski Józef, archeolog, * 1885 w Węglewie poznańskim; kierownik działu przedhistorycznego w Muzeum Wielkopolskim; prof. prehistorji na Uniw. Poznańskim; napisał: „Wielkopolska w czasach przedhistorycznych“ (1914 i 1923), „Album zabytków przedhistorycznych W. Ks. Poznańskiego“ (1914—15), „Słowniczek prehistoryczny niemiecko-polski“ (1921) i in.

Kostrzyn, m. w pow. średzkim (woj. pozn.); 3.000 mieszk.; fabryka wyrobów leczniczo-żywicznych.

Kosz (tur.), obóz, oddział kozaków; stąd ataman kozowy.

Koszalin (niem. Köslin, Cöslin), m. pow. w Pomeranii (Niemcy), 27.000 mieszk.; paplernie, tartaki.

Koszarski Stefan, generał polski, * 1769, † 1824; od 1783 służył w wojsku; po rozbiorze udał się do Włoch; tam zaciągnął się do legjonów polskich i wraz z nimi wszedł do armji Księstwa Warszawskiego; 1817 generał wojsk Królestwa Polskiego. Walczył pod Szczekocinami, Szepietówką, Warszawą, Piaceneją, Gaetą, Fondi, Hohenliden, Gdańskiem, Friedlandem itd.

Koszary, wielki budynek, służący na pomieszczenie wojska.

Koszczyk Wacław, powieściopisarz polski, * 1839, † 1904; uczestnik powstania 1863 r., potem na emigracji w Turcji; po kilku latach osiadł we Lwowie, gdzie ogłosił pod pseud. „Sahibej“ szereg wspomnień i powieści na tle życia wschodu: „Wschód; ze Stambułu do Angory“ (1874), „Praca Syzyfa“ (1876), „Wybrańcy losu“ (1882), „Ład Boży“ (1884), „Z tajemnic Wschodu“ (1884), „Wici wyroczne“ (1899).

Koszenila, ob. *Coccidae*.

Koszer (hebr.), rzecz dozwolona u Żydów, w przeciwstawieniu do słowa „trefoh“ — niedozwolone; wyrażenie to odnosi się najczęściej do przepisów o pokarmach rytualnych.

Koszko Samuel, wódz kozaków zaporoskich w wojnie wołoskiej i inflanckiej; zginał 1602 w drodze powrotnej z Infilant na Niż dnjeprawy, zamordowany przez swych towarzyszy.

Kosznica, budynek pleciony z chróstu, zwłaszcza kosz wysoko wypleciony, na toku albo obok chaty, szerszy u góry niż w dole, z podwiewem u spodu, a przeznaczony na Podolu do przechowywania kukurydzy w strakach.

Koszokop, dawniej w fortyfikacji przykop, zbudowany z koszuw szaficowych, wypełnionych piaskiem lub ziemią.

Koszorek, rodzaj siatki do nabierania ryb.

Kosztorys, przypuszczalna ocena kosztów projektowanej inwestycji. Przed rozpoczęciem budowy domu, fabryki, drogi żelaznej, wogóle wszelkiej inwestycji i meljoracji, należy sporządzić kosztorys, aby zorientować się w wydatkach i obmyśleć środki na ich pokrycie.

Koszutić Radovan, poeta i filolog serbski, * 1866; lektor języka i literatury polskiej, rosyjskiej i czeskiej na uniw. belgradzkim; ogłosił poezje: „Plamenovi“, „Sinovi boga Mra-ka“ oraz rozprawę literackie, gramatykę i wy-pisy polskie dla Serbów.

Koszutska Ludwika (z Jahotkowskich), działaczka społeczna i pisarka, * 1869; jedna z pierwszych założycielek szkół freblowskich w Warszawie, jedna z inicjatorek „Stowarzyszenia równouprawnienia kobiet“, czynna w ruchu kobiecym, na polu pedagogiki, krytyki literackiej i beletrystyki; powieść „Z oddali“; nadto „Herezje w ruchu kobiecym“, „Z teki wrażeń“, † 1928.

Koszutski Stanisław, ekonomista i prawnik, * 1872; studja uniw. w Kijowie, adw. przys. w Warszawie; od 1900 wykładał ekonomję polityczną w szkołach średnich i na kursach handlowych; ogłosił: „Rozwój przemysłu wielkiego w Królestwie Polskiem“ (1901), „Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim 30-leciu“ (1905), „Podręcznik ekonomji politycznej“ (1907) i in.

Koszyce (słow. Košice, węg. Kassa, niem. Kaschau), m. pow. (Czechosłowacja); 53.000 mieszk.; katedra gotycka z XV w., akademja duchowna; młyny, tartaki parowe, papiernia, cukrownia, garbarnie; w pobliżu miejscowość kąpielowa Banko.

Koszyczek (calathium), forma kwiatostanu. Kwiaty pojedyncze siedzą na osi głównej skrótowej, rozszerzającej się na końcu płasko, lub zlekką wypukło; np. kwiaty słonecznika, stokrotki.

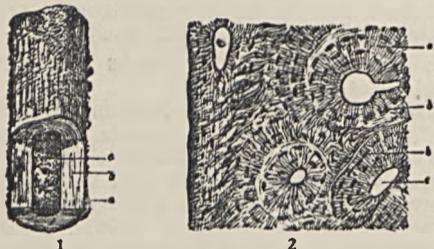
z **Koszyczek Jan**, ob. **Jan z Koszyczek**.

Koszykarstwo, umiejętność wyplatania plecionek z wici, gałązek, rozszczepionego drzewa, trawy, słomy itp., znana w najbardziej odległych czasach. Oblepianie koszyków gliną doprowadziło do wynalezienia kunsztu garncarskiego. Do robót koszykarskich używa się wierzby migdałolistnej (krzew do 4 m. wys.), wiklastej albo koszykowej, czerwonej (krzew do 2 m. wys.), złotej, palmowej, koziej i in., pozatem słomy, sitowia, trzciny, prętów leszczyny, czeremchy, topoli czarnej, srebrzystej i włoskiej, liści palmowych, trawy zw. Esparto (Hiszpanja, Alger i Ameryka Płn.) itd. Przed użyciem pręty 1 lub 2 letniej wierzby okoronowuje się (ostrożnie pozbawia się kory); do robót delikatniejszych rozłupuje się je zapomocą specjalnych noży o ostrzu w kształcie X (na 4 części) lub Y (na 3 części) i wyrównywa się ich szerokość, przesuując między dwoma nożami. Przy wyrobie koszyków przygotowuje się najpierw dna, do których przytwierdza się ściany, układane według form drewnianych. Wyroby staranniejsze wymagają wielu przyrządów dodatkowych. K. stanowi obecnie gałąź przemysłu. Najstynniejsze są japońskie koszyki z bambusu. W Polsce k. rozwija się w Małopolsce i okolicach Warszawy.

Koszysta, ob. **Kosista**.

Kość (ossa), twory zbite, sprężyste, służące jako materiał podporowy w budowie ciała

kręgowców, nie wylaczając człowieka. K. zbudowane są z substancji organicznej osseiny, przepojonej substancją nieorganiczną — solami wapniowymi. Ze względu na swój wygląd k. dzieli się na długie czyli rurkowe (ramię, udo, goleń), płaskie (k. czaszki) i krótkie (kręgi). W kościach długich rozróżnia się część środkową (trzon — diaphysis) i części obwodowe (nasada — epiphysis). Na powierzchni swej k. pokryte są młęką, obficie unaczynioną błoną (okostną), która

Budowa kości długich:
1. a okostna; b substancja kostna; c szpik kostny.
2. a blaszki miedzykostne; b jamki ciałek kostnych; c kanalik Haversa.

odżywia kość. Na przekroju k. składają się jakby z dwóch utkań: z istoty zbitiej twardej (tzw. substantia compacta) oraz z istoty bełczkowatej, w postaci szeregu łączących się blaszek (substantia spongiosa — istota gąbczasta). Istota zbita znajduje się na powierzchni kości, istota gąbczasta — wewnątrz. Wewnątrz kości (w trzonie) oraz między bełczkami znajduje się tkanka czerwono-żółtawa, bogata w tłuszcz i krew (tzw. szpik kostny — medulla ossium). W szpiku kostnym odbywa się produkcja czerwonych i białych ciałek krwi (ob. krew). Zespół wszystkich k. ustroju nazywa się koścem (szkieletem).

Kość choroby, 1) krzywica (rachitis); 2) zmięknienie kości (osteomalacia), utrata soli wapniowych z kości, które przez to stają się miękkie i wyginają się; zdarza się najczęściej u kobiet ciężarnych; 3) gruźlica kości, umięściwia się w nasadach kości długich; prowadzi do odcinkowego obumierania kości i do wydalania się obumarłych kawałków przez tkanki miękkie (tworzenie się przetok); gruźlica k. łatwo przechodzi na stawy.

Kościakiewicz Antoni, lekarz polski, * 1809 w Białej, † 1887 w Paryżu; studja lekarskie w Warszawie i w Paryżu, dokąd wyemigrował po r. 1831. Osiadł w Prowancji, a w r. 1870 zasłużył się jako wojskowy lekarz francuski; zostawił kilka prac naukowych.

Kościakowska-Zyndram Wilhelmina (Wila), pisarka, * 1847, † 1926; ogłosiła m. in.: „W półcieniu“ (1885), „Jedna z wielu“ (1903), „Obrazki“ (1904), „Bajki archaiczne i nowele“ (1906), „Szkice literackie“ (2 t., 1907—9), studjum o Chodźce.

Kościakowski Stanisław, historyk, * 1881; studja na Uniwersytecie Jagiellońskim; na-

uczyciel języka, literatury i historii polskiej w Wilnie; od 1921 prof. historii polskiej na uniwersytecie Stefana Batorego. Ogłosił: „Ze studiów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie“ (1914) i in.

Kościan, m. pow. nad rz. Obrą (Poznańskie); 8.000 mieszk.; cukrownia.

Kościeliska dolina, dol. w Tatrach zachodniej Czerwonej Wierchami a Tylkowem Kominami, dług. 8 km.

Kościelna muzyka dzieli się na liturgiczną i figuralną. Liturgiczna czyli obrzędowa sięga czasów najdawniejszych; początek swój wywodzi ze śpiewów świątyni izraelskiej, jakkolwiek wpływ poezji greckiej musiał także oddziaływać na tworzenie się pierwszych hymnów kościelnych. Najstarsza muzyka kościelna była jednogłosowa i wyłącznie wokalna. Pierwszy jej wzlot widzimy w tzw. chorale ambrożyjskim (IV wiek po Chr.), przypisywanym św. Ambrożemu, biskupowi medjołańskiemu. Wytworzyły się w nim następujące formy: hymny, psalmy, ofertoria, responsoria i antyfony. Z melodyjnych jubilatów powstały później sekwencje, a z nich pieśni kościelne nieliturgiczne. Chorał gregoriański, do dziś dnia w obrzędach kościoła katolickiego zachowany, pochodzi od papieża Grzegorza I W. Wielogłosowość, wytworząca się od IX w., pociągnęła za sobą udział instrumentów w muzyce k., a szczególnie organów; dzięki nim wchodziła w użycie zwolna i m. figuralna, tj. osobno tworzona na podstawie melodji chorału, muzyka wielogłosowa, wykonywana przez śpiewaków, specjalnie kształconych. Następnie wciągnięto i pieśń świecką do muzyki k. w charakterze tak zw. Cantus firmus, powierzono tenorowi. Formą główną była msza i motet. Szkoły niderlandzkie w XIV—XVI w. uprawiały w nich swą, do zbyt kunsztowną, wielogłosowość bardzo intensywnie, aż wreszcie sobór trydencki 1562 nakazał reformę w duchu ściśle kościelnym, z wykluczeniem wszystkiego, co nie odpowiadało powadze świątyni. Od tej chwili zaczęto usuwać pieśni świeckie z kontrapunktycznej muzyki k., a razem z nimi i tytuły kompozycji mszalnych, pochodzące od piosenek (L'homme armé, L'amour me bat i in.) i bardziej rażące, niż sama obecność świeckich motywów muzycznych. Ponieważ reforma muzyki zalecała powrót do prostoty, której wzór dał w XVI w. Palestrina, przeto w tymże czasie rozpoczęło się panowanie stylu a capella, czysto wokalnego, właściwego szkole tzw. rzymskiej. Szkoła ta wydała wiele arcydzieł muzyki figuralnej, nie trwała jednak długo, gdyż powstanie opery (1600) zmieniło smak ogółu i wpłynęło na wprowadzenie instrumentów do muzyki k., jak również i tzw. basso continuo, tj. instrumentalnego basu nieustającego. Styl koncertowy coraz częściej dawał się słyszeć w kościele, w formie tzw. Laudii sacri, Concerti ecclesiastici, Concerti di Deo, Sonate da chiesa itp. W XVII i XVIII w. muzyka k. zaczęła tracić swoją odrębność; zapanował w niej ozdobny styl barokowy.

stała się powierzchownym, nieraz bardzo nawet błyskotliwym środkiem oświetlenia nabożeństwa i ceremonij kościelnych. Haydn (1732—1809) reprezentuje ten właśnie kierunek. Ponieważ w XIX w. Kościół uznał tę muzykę za niestosowną, papież Pius X zalecił powrót do stylu Palestriny, nad czem zwłaszcza szkoła ratybońska pracuje nieustannie. Benedyktyni w Solmes specjalizują się w chorale gregoriańskim. Powrót do jego dawnej czystości stał się obecnie w kościele przedmiotem usilnych starań.

Kościelne państwo, do r. 1870 świeckie posiadłości papieża we Włoszech. Powstało z darowizny Pepina Małego 755 r. (patrimonium s. Petri) i zwiększało się w ciągu stuleci, zwłaszcza w w. XI i XVI, obejmując, obok Rzymu, Włochy środkowe. Utracone w okresie wojen napol., wróciło pod władzę papieża w 1814; w okresie jednoczenia Włoch państwo traciło jedną posiadłość po drugiej, od 1860 posiadało tylko Rzym, zajęty przez wojska włoskie 1870, poczem K. p. włączono do królestwa włoskiego.

Kościelne prawo, ob. prawo kanoniczne.

Kościelne tonacje czyli skale, stanowiące tonalną podstawę śpiewów gregoriańskich, pochodzą ze starożytnej Grecji; miały ogólne zastosowanie w muzyce aż do początków w. XVIII, poczem ustąpiły miejsca systemowi diatoniki majorowej i minorowej, ale w gruncie rzeczy usunięte z muzyki nie zostały. Śpiewy liturgiczne trzymają się ich zawsze, w muzyce zaś świeckiej tonacje te nierzadko się pojawiają, stanowiąc nawet bardzo ciekawe nieraz jej urozmaicenie. Dla ucha, przyzwyczajonego do systemu dzisiejszego (c-dur i a-moll), brzmią one obco, gdyż jakkolwiek przypominają nasze gamy, to jednak z pewną zmianą: gama dorycka równa się gamie d-moll ze zmianą tonu b na h i tonu cis na c; frygijska — gamie e-moll bez tonów fis i dis, eolska gamie a-moll bez gis; lidyjska jest to gama f-dur z tonem h zamiast b; miksolidyjska równa się g-dur z tonem f zamiast fis. Znaczenia toniki zmiany te nie naruszają. Bliższe szczegóły posługiwania się temi tonacjami, jak i specjalnie dla każdej zakończeniami, należą do osobnej nauki.

Kościelnski Józef, polityk i poeta, * 1845 w Służewie, † 1911; po studjach w Heidelbergu i Berlinie i podróży na Wschód, osiadł w majątku własnym pod Inowrocławiem, skąd posłował do sejmu pruskiego; 1881 członek pruskiej Izby panów; za rządów kanclerza hr. Capriviego odgrywał przez czas krótki wybitną rolę, próbując prowadzić politykę ugodową; potem osiadł w nabytym Miłosławiu, gdzie 1899 r. wystawił w parku pomnik J. Słowackiego; ogłosił parę zbiorów poezji: „Sonety nadgoplańskie“, „Co mi Tatry dały“ i dramaty: „Władysław Biały“ (1874), „Arja“ (1875) i inne.

Kościelnski Władysław, literat, * 1886. Wydał przekład „Fausta“ Goethego; w latach 1911—13 wydawał miesięcznik literacki „Mu-

seion“; założyciel Instytutu wydawniczego „Biblioteka Polska“ w Warszawie.

Kościerzyna (niem. Berent), m. pow. nad Wierzyca (woj. pomorskie); 5.700 mieszk.; meble stylowe.

Kościeszka, herb polski: na tarczy w polu czerwonym strzała srebrna, ostrzem do góry, w środku przekrzyżowana, w końcu bez opierzenia rozdarta; nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy pióra strusie.

Kościński Konstanty, literat i publicysta, * 1860, † 1914; sekretarz sądowy, od 1905 r. współpracownik „Dziennika Poznańskiego“; ogłosił długi szereg prac i przyczynków, dotyczących Pomorza polskiego, m. in.: „Kaszubi gina“ (1905), „Przyczynki do etnografii Kaszub: parafia borzyszkowska“ (1905), „Miasto Lidzbark“ (1906), „Parafia kaszubska Konażyny“ (1906), „Człuchów“ (1907), „Przyczynki do historii Kaszub; parafia przechlewska“ (1910).

Kościński Leopold, adwokat polsko-amerykański, urodzony w Polsce, wychowany w Ameryce; bierze żywy udział w życiu Polonii amerykańskiej; mieszka stale w Detroit (St. Zj. Am. Płn.), gdzie jest prezesem spółki, wydającej największy dziennik tamtejszy „Record Codzienny“.

Kościółuski, niszczyca, ob. Lepidostenus.

Kościóły, gmachy, przeznaczone na wykonywanie kultu religijnego. Kościoły istniały już w zaraniu chrześcijaństwa; jako budowle publiczne zaczęto je wznosić dopiero za czasów Konstantyna Wielkiego. Według przep. kanonicznych na budowę kościoła należy uzyskać pozwolenie biskupa; kościół winien być budowany wg. prawideł sztuki kościelnej. Odanie kościoła na służbę Bożą następuje przez konsekrację lub poświęcenie; od tej chwili wolno w nim wykonywać wszelkie obrządki liturgiczne. Wstęp do kościołów jest z zasady wolny dla wszystkich; prawo kanoniczne przyznaje kościołom przywilej przytułku (jus asyli) i netykalności (jus immunitatis).

Kościóły polskie w Ameryce są dziełem składkowym ludu polskiego. Są to przeważnie olbrzymie gmachy, często o dwóch piętrach; zwykle na górnym piętrze mieści się właściwy kościół, a na dolnym szkoła i sale sukursyjne lub też kościół pomocniczy. Wiele jest kościołów polskich w Ameryce, które niestety nie pomieścić mogą od dwóch do pięciu tysięcy wiernych; średniej wielkości świątynie mieszczą do dwóch tysięcy. Kościoły zajęte są w całości przez ławki; wszyscy mają miejsca siedzące, za które odpłaca się miesięcznie lub każdorazowo. W kościołach polskich naogół panuje obyczaj i porządek polski, przestrzegają też polskich „starokrąjskich“ śpiewów i nabożeństw; są jednak także kościoły, w których nabożeństwa bywają mieszane, ze względu na należących do tych parafij inowierców. Kościołów konsekrowanych jest wśród polsko-amerykańskich stosunkowo niewiele, bo wszystkie parafie budowały i budują swe świąty-

nie na wypłatę wieloletnią, a kanoniczne prawo pozwala konsekrować kościół jedynie ten, na którym już żadne nie ciąży długi; skutkiem tego kościoły polskie mają tylko tzw. u-błogosławienie biskupie do odprawiania w nich służby Bożej, a dopiero po wypłacie zobowiązań następuje uroczyste poświęcenie.

Kościół, społeczność wiernych. W nauce k. rzym.-katolickiego obejmuje on trzy stany wyznawców, jako k. wojujący (ecclesia militans), k. cierpiący (e. patiens) i k. triumfujący (e. triumphans). W ściślejszym znaczeniu k., założony przez Jezusa Chrystusa, jest zgromadzeniem wiernych, wyznających jedną wiarę chrześcijańską, złączonych sakramentami, których jest 7, i prowadzonych przez prawych pasterzy, a zwłaszcza przez zastępcę Boga na ziemi, tzn. papieża. K. jest instytucją zbawczą (Extra ecclesiam nulla salus). K. rzym.-katolicki liczy obecnie 265 milj. wyznawców. K. w znaczeniu ewangelickim jest zgromadzeniem świętych (wiernych), w którym właściwy sposób opowiada się Ewangelję, a sakramenty wiernie są sprawowane. Kalwin dodaje do tych dwóch cech k. (Słowo Boże i 2 sakramenty) jeszcze trzecią, nowe życie (karność). Oba k. ewangelickie różnią się k. widzialny (jako instytucję na ziemi) i k. niewidzialny jako przedmiot wiary. Mają razem 167 milj. wyznawców. K. wschodni (prawosławny) uważa się za nieodzowną, nadprzyrodzoną instytucję zbawczą. Ma hierarchję i 7 sakramentów. Liczy przeszło 109 milj. wyznawców.

Kościół grecko-katolicki w Polsce, ob. Grecko-unickie Kościoły.

Kościół katedralny, ob. katedra.

Kościół prawosławny w Polsce, ob. autokefalia.

Kościuszką góra (ang. Mount Kosciuszko), najwyższy szczyt w Alpach Australijskich (N. Ptd. Walja), 2.241 m. n. p. m. Nazwa została nadana przez podróżnika polskiego Edwarda Strzeleckiego.

Kościuszką wyspa (ang. K. Island), wyspa na zach. wybrzeżu Am. Płn.; górzysta, poszarpana fiordami.

Kościuszką (ang. Kosciuszko), 1) nazwa hr. w st. Indiana (St. Zj. Am. Płn.); 2) gmina w st. Indiana; 3) m. w st. Missisipi (St. Zj. Am. Płn.); 4) gmina w st. Texas.

Kościuszką Tadeusz Andrzej Bonawentura, * 1746 w Mereczowszczyźnie, syn Ludwika K.; uczył się w szkole Pijarów w Lubieszowie w l. 1755—60; w r. 1765 wstąpił do Szkoły Rycerskiej (Korpus Kadetów) w Warszawie; w r. 1769 wyjechał zagranicę (do Paryża), skąd powrócił w r. 1774. W połowie r. 1776 wyjechał do Ameryki, aby wziąć udział w wojnie o wolność Stanów Zjednoczonych przeciw Anglii. Wylądował w Filadelfji i zaraz ofiarował swe usługi dowództwu wojsk amerykańskich; polecono mu opracowanie planu fortyfikacyj dla miasta i portu Filadelfji; projekty Kościuszką musiały zyskać uznanie, skoro go bezzwłocznie zamianowano pułkow-

nikiem wojsk inżynierskich. Następną wielką i ważną pracą K. było założenie warownego obozu pod Saratoga. Anglicy przeważającymi siłami zdobywali go dwukrotnie, ale daremnie, a bezpośrednio po odstąpieniu z pod Saratoga, zostali rozbici przez Amerykanów w 1777 r., przyczem 6.000 Anglików wzięto do niewoli. Następnie powierzono K. ufortyfikowanie obronnej linii amerykańskiej wzdłuż rzeki Hudson i budowę głównej twierdzy West Point. Prócz swych prac inżynierskich, brał K. również czynny udział z bronią w rękę w walkach z Anglikami; odznaczył się w bitwach pod Trenton i pod Princeton. a pod Yorktown, choć ranny w prawą rękę, poprowadził atak na angielskie pozycje, zdobył dwa sztandary, trzy działa i wziął wielu jeńców. Generalowie amerykańscy, Gates, Green i Armstrong, z najwyższym uznaniem pisali raporty do głównego dowódcy o zasługach i dzielności K., a gdy po siedmioletniej walce zawarli Amerykanie pokój z Anglią, uzyskując zupełną niezawisłość swego kraju, Kongres Stanów Zj. zamianował K. generałem-brygadajerem, nadał mu obywatelstwo i „Order Cyn-cynnata“, najwyższe odznaczenie amerykańskie, wreszcie przyznano mu pensję i rozległe ziemie. W 1784 r. wrócił do Polski i osiadł w majątku rodzinnym Siechnowiczach. W czasie Sejmu 4-letni, po podwyższeniu liczby wojska do 100.000, został (1789) generałem-majorem wojsk polskich, poczem brał czynny udział w tworzeniu nowej armji (w Małopolsce i na Podolu). W czasie kampanji 1792 r. dowodził brygadą, brał udział w bitwie pod Zieleńcami oraz bronił przejścia przez Bug (pod Dubienką). Po przystąpieniu St. Augusta do Targowicy, K. (awansowany na gen.-lejt.) podał się do dymisji (1792). W październiku 1792 r. wyjechał zagranicę; przebywał w Lipsku, gdzie się skupiało stronnictwo patriotyczne, twórcy konstytucji 3-go maja. 1793 wyjechał do Paryża, aby się starać o pomoc rewolucyjnej Francji, lecz nie uzyskawszy nic, wrócił do Saksonji. Pod koniec r. 1793, powołany przez organizację powstańcze w Polsce na Naczelnika, rozpoczął przygotowania do powstania; 24 marca 1794 r. w Krakowie ogłosił akt powstania narodowego; dn. 4. IV. 1794, jako Najwyższy Naczelnik powstania, rozbił gen. Tommasowa pod Raclawicami; 17. IV. wybuchło powstanie w Warszawie, 23-go w Wilnie; 7. V. 94 z obozu pod Polańcem ogłosił K. uniwersał, zapewniający wolność osobistą włościanom, opiekę sądową, zmniejszenie ciężarów pańszczyźnianych. 6. VI. 94 poniósł klęskę od połączonych wojsk prusko-rosyjskich pod Szczekocinami; 15. VI. zajęli Prusacy Kraków. 28. VI. K. przybył do Warszawy; 13 lipca rozpoczęło się oblężenie Warszawy przez wojska rosyjsko-pruskie pod dowództwem Fryderyka Wilhelma II, zdjęte 6 września. 10 października K. został rozbity przez wojska ros. (gen. Persena) pod Maciejowicami, poczem wojska ros. zajęły Warszawę (rzeź Pragi, dokonana przez Suworowa 4 listopada), likwidując (17. XI) powstanie. K. został przewieziony do Petersburga; uwolnio-

ny w listopadzie 1796 przez Pawła I, musiał złożyć przysięgę na wierność cesarzowi rosyjskiemu, poczem (1797) wyjechał przez Szwecję i Anglię do Stanów Zjednoczonych Ameryki Płn. Bawił wówczas niedługo, a likwidując swe interesy w Ameryce, ziemie, nadane mu, przeznaczył na oświatę wśród murzynów amerykańskich. Na wieść o tworzeniu się Legionów polskich we Włoszech, wyjechał (1798) do Francji. Jednak niedowierzanie Napoleonowi i niechęć do niego odsunęły go od życia pol.-wojskowego. Do r. 1815 przebywał we Francji, interwenjując w r. 1814 u ces. Aleksandra I w sprawach Polski. 1815 wyjechał do Bawarii, w celu widzenia się z Aleksandrem I, i do Wiednia, poczem wrócił do Szwajcarii i zamieszkał w Solurze; † 1817. Pochowany na Wawelu w Krakowie. W West Point istnieje Akademia Wojskowa im. Kościuszką i jego pomnik. Pomniki jego znajdują się też w Waszyngtonie, w Chicago, Milwaukee i Cleveland.

Kość, ob. kości.

Kość biodrowa, ob. biodrowy łuk.

Kość ciemieniowa, ob. ciemieniowa kość.

Kość słoniowa, substancja z kłów słoni (samców), zębów hipopotamów, oraz niektórych wielkich ssaków morskich; barwy białej lub żółtawej, podobna do kości, lecz nadzwyczaj twarda, elastyczna, nieco przeświecająca i poprzecinana drobnymi żyłkami; daje się toczyć, barwić; używa się do wyrobów galanteryjnych. Najwięcej k. s. pochodzi z Afryki; sztucznie k. s. wyrabiana bywa z gipsu, kauczuku, celulozoidu itp.

Kośmiński Stanisław, historyk medycyny i bibliograf, * 1837. † 1883; lekarz-okulista w Warszawie, bibliotekarz Tow. Lekarskiego; ogłosił m. in.: „Wykaz rzeczy zawartych w 72 tomach Pamiętnika Tow. Lek. Warsz. z lat 1837—76“ (1877), „Słownik lekarzy polskich“ (1883—85).

Kot, herb polski: na tarczy w polu czerwonym kot morski biały, siedzący, opasany złotą lub srebrną przepaską; nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy pióra strusie.

Kot Stanisław dr. fil., historyk literatury, prof. Uniwers. Krak. * 1885 w Rudzie. Uniwers. we Lwowie. Wydał oddzielnie: „A. Frycz z Modrzewa o wychow. i szkole“, „Szkoła lewartowska“, „Wpływ starożytności klasycznej na teorię polit. A. Frycza Modrzewskiego“, „Szkolnictwo parafialne w Małopolsce w XVI—XVIII w.“, „Andrzej Frycz Modrzewski“, „Historja wychowania“, „H. Gróttus a Polska“; nadto wydał szereg tekstów z komentarzami i wstępami.

Kot Wincenty z Dębna, arcybiskup gnieźnieński (od 1437), † 1448.

Kot domowy, ob. Felis.

Kot workowaty, ob. *Dasyurus viverrinus*.

Kota, 1) wymiar na rysunku technicznym; 2) na mapie topograficznej wysokość punktu nad poziomem morza.

Kota (ang. Kotah), stol. państw. holdown. w Radżputanie wsch. (Indje bryt. środk.); 40.000 miesz.

Kotarbiński Józef, literat, krytyk i aktor, * 1849; † 1928; Studja w Szkole Głównej i w uniwersytecie warszawskim. Wydał oddzielnie (poza wielką ilością artykułów): „Niezdrwa miłość“, „Pogrobowiec romantyzmu“, „Aktorzy i aktorki“, „Ze świata uludy“.

Kotarbiński Mieczysław, współczesny malarz polski; był prof. rysunku na uniwersyt. wileńskim, obecnie prof. w Warsz. Szkole Sztuk Pięknych.

Kotarbiński Miłosz, współczesny malarz i pedagog polski, * 1854 w lubelskiem, kształcił się w petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych. Mieszka stale w Warszawie, jest profesorem Warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych. Główne prace: „Pod strażą aniołów“, „Trytony“; wiele obrazów treści religijnej.

Kotarbiński Tadeusz, filozof, * 1886 w Warszawie; studja na Uniw. Lwowskim; prof. filozofji na Uniw. Warszawskim; ogłosił: „Szkice praktyczne, zagadnienia z filozofji czynu“ (1913), „Utylitaryzm w etyce Milla i Spencera“ (1915) oraz szereg rozpraw w „Przeglądzie Filozoficznym“.

Kotarbiński Wilhelm, współczesny malarz polski, * 1849; kształcił się w Warszawskiej Szkole rysunkowej pod kierunkiem Hakiewicza, następnie w Rzymie, gdzie przebywał lat 17. Wykonał ilustracje do Pisma św. i sceny z życia starożytnego. W r. 1900 zbiorowa wystawa w Zachęcie. † 1921.

Kotarnina, związek organiczny, C₁₂H₁₅O₃N; alkaloid, pochodna izochinoliny, powstaje podczas hydrolizy narkotyny.

Kotera Jan, czeski architekt, * 1871 w Bernie Morawskim; wybudował Muzeum w Hradec Králove, księgarnię Urbanka w Pradze, ratusz w Radborzu.

Koterje (franc.), grupy osób, związanych wspólnymi interesami i odsuwających się od ogółu, bądź w stosunkach towarzyskich, bądź też dla względów politycznych.

Köthen, ob. Cöthen.

Kotielnyj, wyspa na oceanie Lodow. Płn., odkryta w 1773; ok. 56.000 km²; niezamieszkała z powodu surowego klimatu.

Kotiużyński Aleksy, pijar, * 1763, † 1842; prefekt i rektor kolegium w Międzyrzeczu Koreckim, potem w Lubieszowie; ogłosił przekład „Georgik“ Wergiljusza.

Kotiużyński Zygmunt, działacz społeczny, * 1826, † 1894; ziemianin z pod Czehryna, jeden z twórców cukrownictwa na Ukrainie; zostawił „Pamiętniki“ (wyd. 1911).

Kotka, m. w Finlandji nad zat. Fińska, w okręgu wyborczym; 11.400 miesz.; port morski.

Kotkowski Julian, filolog i lekarz, * 1824 na Wołyniu; studja uniw. w Kijowie; prof. języka starosłowiańskiego w Szkole Głównej; ogłosił m. in. przekład „Kroniki“ Nestora (1860).

Kotlak, nazwa zajęca, od kotliny, w której się ukrywa.

Kotlarewski Aleksander, sławista rosyjski, * 1837, † 1881; prof. filologii słowiańskiej na uniw. kijowskim; ogłosił m. in.: „Drewniana russkaja pismienność“ „Opyt bibliologiczkiego izłożenia istorji i jeja izuczenia“ (1881), „Soczinenja“ (4 t., 1881—91).

Kotlarewski Iwan, jeden z twórców literatury ruskiej (ukraińskiej), * 1769, † 1838; nauczyciel i urzędnik na Zadnieprzu, autor satyry wierszowanej: „Eneida perelcywana“ (1798) i dwóch sztuk teatralnych: „Natałka-Poltawka“ i „Moskal Czariwnik“.

Kotlina, dolina tektoniczna, powstała przez zapadnięcie mniej więcej koliste; k. zalane przez morze tworzą łukowate zatoki, jak Neapolitańska i sąsiednie.

Kotlubaj Edward, pisarz historyczny, * 1822 w Wilnie, † 1871; inżynier wojskowy, potem ziemianin; ogłosił prace: „Galerja nieświeska portretów radziwiłłowskich, opisana historycznie“ (1857), „Odsiecz Smoleńska i pokój polanowski“ (1858), „Życie Janusza Radziwiłła na Birzach i Dubinkach“ (1859).

Kotlubaj Henryk, syn poprz., weterynarz i rolnik, * 1851 w Wilnie, † 1911; inspektor weterynaryj w Warszawie, redaktor „Rolnika, Hodowcy i Rybaka“, prezes Tow. rybackiego w Warszawie; napisał: „Weterynaryja gospodarska“.

Kotły, nazwa instrumentu muzycznego perkusyjnego w postaci kociołka, obitego skórą, w którą uderza się pałeczkami. W orkiestrze używane są zwykle 3 rodzaje k.: wielki o stroju od f do c, mały od b do f i średni od a do d; k. pedałowe, ulepszone, posiadają pedał, zapomocą którego można natychmiast, nie przerywając gry, zmienić strój.

Kotły olbrzymie, cylindryczne doły z okrągłymi kamieniami na dnie, wystające pod lodowcem, jako ślad działalności młyna lodowcowego.

Kotły parowe, ob. Kocioł parowy.

Kotonu (franc. Kotonou), m. port. w Dahomeju (Afryka zach. franc.); linja kolejowa do Sawe (251 km.).

Kotor, ob. Cattaro.

Kotorośl, l. dopływ Wołgi, dług. 172 km.

Kotorska zatoka, ob. Bocche di Cattaro.

Kotowski Feliks, agronom, * 1895; prof. Szkoły Głównej Gosp. Wiejskiego w Warszawie; ogłosił m. in.: „Zmienność i korelacja pszenicy“ (1919), „Studia biometryczne nad czereśniami i wiśniami“ (1921), „Spółczynnik jednolitości gleby“ (1924), „Wpływ wielkości nasion na plon“ (1926).

Kotowski Jan, współczesny malarz rodzajowy polski, * 1885 w kieleckim; kształcił się w krakowskiej Akademii, następnie w Paryżu. Mieszka w Warszawie. Na konkursie 1925 r. Tow. Z. S. P. za obraz „Zima“ otrzymał nagrodę.

Kotra, prawy dopływ Niemna, dług. 143 km.

Kotsis Aleksander, malarz polski, * 1836 w krakowskim, † 1877; kształcił się w Krakowie, Wiedniu i Brukseli. Głównym terenem pracy K. był lud krakowski; na tem tle wykonał dużo obrazów, wystawiając w Krakowie 1857, w Warszawie od 1867. Za obraz „Piskłeta“ otrzymał medal w Wiedniu w 1873 r.

Kotula Bolesław, przyrodnik, * 1849 w Cieszynie, † 1898; studia medyczne i przyrodnicze na uniw. wiedeńskim i krakowskim; naucz. gimn. we Lwowie i Przemysłu; ogłosił długi szereg prac i przyczynków z dziedziny fauny i flory krajowej, m. in. „Rozmieszczenie roślin naczyniowych w Tatrach“ (1890).

Kotula Kazimierz ks., pisarz i działacz społeczny, * 1880; prof. teologii w Seminarjum duchownym w Przemysłu; założyciel kilku czytelni i kółek rolniczych, poseł na Sejm ustawodawczy; napisał: „Socializm w świetle krytyki“, „Pamiętnik z Poznańskiego“, „Historja socjalizmu w Galicji“.

Kotula Rudolf, dyrektor Bibl. Uniw. we Lwowie, * 1875; w l. 1915—23 dyr. Bibl. Baworowskich; wyd. „Instrukcja o katalogach alfab. w bibl. naukowych“ i wiele rozpraw w czasopismach fachowych.

Koturny (greck.), wysokie obuwie o grubychi podeszwach i wysokich obcasach, używane w teatrze greckim w tragediach, aby aktorom dać bohatera, nadludzka postawę.

Kotwica (dawniej również kotew), narzędzie z kutej stali, opuszczane na dno, w celu przytrzymywania statków na wodzie w określonym miejscu.

Kotwica, herb polski: na tarczy w polu czerwonym srebrna kotwica; nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy pióra strusie.

Kotwicz, herb polski: na tarczy w polu srebrnym pas poprzeczny czerwony; nad hełmem w koronie szlacheckiej ręka zbrojna z mieczem.

Kotwicz Janisław ks., arcybiskup gnieźnieński (1318—41); z ramienia papieża godził spory pomiędzy Krzyżakami a Polską, zawyrokował zwrot Pomorza państwu polskiemu; wraz z Łokietkiem, na wezwanie Jana XXII, zaprowadził inkwizycję w Krakowie.

Kotwicz Władysław, polski badacz kultury, literatury i języka Mongołów, Tunguzów i Mandżurów, * 1872; prof. Uniw. Lwowskiego.

Kotwiczne, opłata za zarzucenie w porcie kotwicy.

Kotwy (ankry), szyny żelazne, łączące dwa mury przeciwległe dla ich usztywnienia. K. składają się z szyny żelaznej (5—8 cm. szer. i 0,5—1 cm. grubości), zakończonej z jednej strony hakiem, z drugiej oczkiem, do którego wtyka się trzpień.

Koty, ob. Felidae.

Kotyjskie Alpy, część Alp Wysokich; szczyty: Monte Viso 3.836 m. i Mont Tabor 3.182 m.

Kotzebue August, artysta dramatyczny i b. płodny komedjopisarz niemiecki, * 1761, † 1819. Był szpiegiem politycznym w służbie

rosyjskiej. Zamordowany przez studenta Sanda. Pozostawił 216 komedji.

Kotzebue Otton, żeglarz rosyjski, * 1787, † 1846; kierował dwiema wyprawami morskimi dookoła ziemi (1815—18 i 1825—26).

Kotrzebue Paweł, generał rosyjski, * 1801, † 1880; w l. 1874—80 generał-gubernator warszawski; na tem stanowisku przeprowadził zniesienie Unji (kościola unickiego) oraz zupełną rusyfikację sądownictwa.

Kou, wyraz chiński, oznacza kraj.

Koubek Jan Prawosław, literat czeski, poeta i satyryk, * 1805, † 1854; gorący słowiofil; żył przez szereg lat w Polsce w ścisłych stosunkach z polską kulturą i literaturą, zwłaszcza z bajronistami polskimi. Na uniwersytecie praskim wykładał, prócz języka i literatury czeskiej, o języku i kulturze polskiej. Napisał: „Noc Sylwestrowska“, „Podróż poety do piekła“, „Groby poetów słowiańskich“ oraz idyllę „Rokoko“.

Kouis, ob. Kui.

Kounic Wacław, czeski mąż stanu, * 1848, † 1912; poseł na sejm krajowy i do parlamentu wiedeńskiego, mecenas studentów.

Kovačević Lubomir, historyk serbski, * 1848; prof. historii serbskiej na uniw. w Belgradzie, w l. 1895—96 minister oświaty; napisał m. in.: „Istoria srbskoga naroda“; zbierał pieśni i klechdy ludowe.

Kovař Emanuel, językoznawca i etnograf czeski, * 1861, † 1898; prof. uniw. w Pradze; ogłosił wiele prac, m. in.: „O puvodě lidske mluvy“ (1898), „Nakres mluvnice starobulharske“ (1888) i in.

Kovařovic Karel, kompozytor czeski, * 1862, † 1920. Dyrektor opery praskiej; przedstawiciel kierunku narodowego w muzyce czeskiej. Z oper: „Psohlavci“ (Psie głowy) i „Na starém Belidle“.

Kovats Edgar, budowniczy, * 1849 w Kapraczowie, † 1912. W l. 1895—1900 dyrektor szkoły wyrobów drzewnych w Zakopanem; od 1900 r. prof. Politechniki Lwowskiej. Restaurował cerkiew Bazylianów w Żółkwi (1901). Wydał: „Ołtarze w zakopiańskim kościele parafjalnym“, „Sposób zakopiański“ (1899) i in.

Kowal, m. w pow. włocławskim (woj. warszawski); 4.000 mieszk.; miejsce urodzenia Kazimierza Wielkiego 16 kwietnia 1316 r.

Kowalczyk Jan, astronom polski, * 1833, † 1911; w r. 1862—65 adjunkt Obserwatorium krakowskiego 1865—1906 starszy astronom Obserwatorium warszawskiego; pod koniec istnienia Szkoły Głównej wykładał w niej astronomję praktyczną i geodezję; mimo uzyskania w 1861 dektoratu, 1865 habilitacji i 1875 magisterstwa, nie danem mu było objąć katedry astronomji, wobec panującego naówczas rusyfikatorstwa. Członek korespondent Akademji Umiejętności, założyciel Towarzystwa Naukowego Warszawskiego; pozostawił liczne obserwacje i prace rachunkowe z astronomji teoretycznej, rzeproszone po różnych czasopi-

smach, głównie niemieckich (Astr. Nachrichten, Berl. Astr. Jahrbuch, Vierteljahresschrift d. A. G.) i polskich (Wiadomości matematyczne, Przyroda i Przemysł, Wszzechświat). Główne dzieła: „Observations faites au cercle méridien à l'observatoire de Varsovie“ i oparty na nich „Katalog von 6041 Sternen zwischen 1° 50' u. 7° 10' südlicher Declination“ (1904), uwieńczone nagrodą z fundacji im. M. Kopernika w r. 1899 książka pt.: „O sposobach wyznaczania biegu ciał niebieskich“, „O sposobach obliczania przeszkod biegu ciał niebieskich“ (1901); praca: „O spostrzeżeniach meteorologicznych w Warszawie od r. 1825—80“, stanowi ważny przyczynek do badań klimatologicznych kraju.

Kowalczyk Jan Jakób, publicysta i działacz społeczny, * 1872 na Górnym Śląsku, studja prawnicze we Wrocławiu; od 1902 redagował wraz z W. Korfantym „Górnoślazaka“ w Katowicach; 1906 r. wyjechał do Ameryki, gdzie do 1913 redagował pisma polskie, potem w Warszawie; w latach 1915—18 w Kopenhagdzie; w 1919 prowadził propagandę w Stanach Zjedn.; 1920 konsul polski we Wrocławiu; czynny podczas plebiscytu; 1922 wybrany na senatora; ogłosił m. in. książkę: „Patagia“ (1918) o zadaniach gospodarki społecznej i narodowej na zasadach akcji współdzielczej.

Kowalewo (niem. Schönsee i. Westpr.), m-ko w pow. wąbrowskim (pomorskie); 3.500 mieszk.; cukrownia i zakłady przemysłowe.

Kowalewszka Sofja, z domu Korwin-Krzkowszka, mat. rosyjska, * 1850, † 1891. Kształciła się w Heidelbergu, Berlinie i Getyndze; od 1884 profesor analizy wyższej w Sztokholmie. Pracowała nad zagadnieniami z zakresu analizy, głównie nad równaniami różniczkowymi. Pozostawiła szereg prac, drukowanych w czasopismach matematycznych.

Kowalewski Bronisław, współczesny malarz polski, * 1870 w Plocku; kształcił się w Warszawie i w Krakowie u prof. Stanisławskiego. Maluje krajobrazy; w zbiorach Tow. Zachęty znajduje się jego obraz pt.: „Stogi w zimie“.

Kowalewski Józef, badacz jęz. wsch., autor słownika mongolsko-rosyjsko-franc., * 1800, † 1878. Należał do Filomatów, był zesłany do Kazania. Po licznych podróżach naukowych został prof. jęz. mong. w Kazaniu. Był prof. historii pow. w Szkole Głównej, a następnie prof. uniwers. ros. w Warszawie.

Kowalewskidae, nazwa rodziny zwierząt; typ: strunowce (Chordata), gromada: ogonice (Copekata). K. nie posiadają serca, worek skrzelowy pozbawiony jest endostylu i smug rząskowych. Kowalewszka tenuis żyje w morzu Śródziemnym.

Kowalewski Jegor, podróżnik rosyjski po Czarnogórze, Egipcie, Abisynji i Chinach, * 1811, † 1868. W szeregu prac opisał zwiedzane kraje.

Kowalewski Maksym, socjolog, prawnik i polityk rosyjski, * 1851, † 1916; prof. prawa państwowego na uniw. w Moskwie, Oxfordzie i Petersburgu, członek pierwszej Dumy rosyjskiej; ogłosił wiele prac z dziedziny prawa

i socjologii: „Historja administracji policyjnej w Anglii po śmierci Edwarda I“, „Prawodawstwo fiskalne francuskie od XIV w. do śmierci Ludwika XIV“, „Pochodzenie społecznej demokracji“, „Własność wspólna“, „Prawo pierwotne“, „Rozwój ekonomiczny Europy od początków kapitalizmu“ i w. in.

Kowalski Bolesław, dr. med., akuszer, * 1885; prof. położnictwa na Uniw. Poznańskim, dyrektor krajowej kliniki dla kobiet i szkoły położnych w Poznaniu; ogłosił szereg prac specjalnych.

Kowalski Franciszek, autor popularnych piosenek żołnierskich, tłumacz Moliera, * 1799 w Pawłowcu, † 1862 w Kijowie. Kształcił się w Liceum Krzemienieckim. Był naucz. pryw. w Warszawie. Brał udział w powstaniu 1831. Wydał: „Piosenki żołnierskie i powstańcze“, „Fraszki“, „Dzieła Moliera“, „Miecz i lutnia“, „Wspomnienia“ i „Legends herbowe“.

Kowalski Józef, fizyk i dyplomata, * 1866 w Puławach; studja uniwersyteckie i w Berlinie; 1894 prof. fizyki na uniw. we Fryburgu szwajcarskim; zajmował się upaństwowieniem sił wodnych kantonu fryburskiego i ich eksploatacją; ogłosił szereg prac z dziedziny elektryczności i in.; 1910 prezes Tow. fizyków szwajcarskich; od r. 1916 do r. 1920 prof. fizyki na Uniwersytecie i Politechnice w Warszawie; od 1919 r. poświęcił się dyplomacji i był kolejno posłem polskim przy Watykanie, w Hadze, Wiedniu i Angorze. † 1927.

Kowalski Leon, współczesny malarz polski, * 1870 w Kijowie, gdzie początkowo kształcił się w szkole Muraszk. Ukończył potem szkołę krakowską. Oprócz malarstwa, uprawia również grafikę. Ważniejsze prace: „Wiedźma“, „Portrety rodziców“, „Ukrainka“.

Kowalski Marjan, astronom polski, * 1821, † 1884; studja uniwersyteckie w Petersburgu; 1848 wysłany z wyprawą naukową na póln. Ural; 1854 prof. astronomii na uniw. kazańskim; ogłosił szereg prac w jęz. rosyjskim: „Północny Ural“, „Teoria biegu Neptuna“, oraz w niemieckim i francuskim.

Kowalski Tadeusz, rolnik i działacz społeczny, * 1841, † 1904; po studjach w Marymoncie i Getyndze prof. rolnictwa w Instytucie w Puławach, potem ziemianin; redaktor „Kurjera Rolniczego“, członek Komitetu Tow. Kred. Ziemskiego; czynny w wielu stowarzyszeniach i instytucjach.

Kowalski Teofil ks., muzyk i pisarz kościelny, * 1866 w Płocku; wydawał od 1895 miesięcznik „Śpiew kościelny“, poświęcony propagowaniu śpiewu gregoriańskiego; ogłosił: „Historja muzyki kościelnej“ i in.

Kowalski-Wierusz Alfred, malarz polski, * 1849 w Suwałkach, † 1916 w Wiedniu. Kształcił się początkowo w Warszawie, następnie w Dreźnie. Od 1873 r. przebywał stale w Monachjum, początkowo jako uczeń Brandta. Wątkiem jego obrazów był krajobraz, koń i chłop polski. Otrzymał medale złote w Monachjum, Berlinie i Lwowie, a w 1907 w Paryżu. Posiadał tytuł honorowego profesora

i członka Akademii berlińskiej i Akad. monachijskiej.

Kowalski-Wierusz Czesław, współczesny malarz polski; pracuje w Wilnie, gdzie wykonał liczne portrety; działacz na polu krzewienia sztuki zdobniczych.

Kowalski-Wierusz Karol, współczesny malarz polski, * 1869 w Warszawie. Kształcił się w Monachjum. Uprawia malarstwo rodzajowe, polowania, sceny z życia wiejskiego. Wystawia przeważnie w Poznaniu.

Kowarski Felicjan Szczęsny, malarz polski, * 1890; kształcił się w Szkole malarzkiej w Odesie, w Monachjum i w Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu (1910—1918). Po 1923 profesor Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. W 1921 r. wystawiał z tow. „Rytm“ w Warszawie; 1923 zbiorowa wystawa w Krakowie, 1924 w salonie krakowskim, 1925 i 1926 w „Jednorogu“ i „Sztuce“ w Krakowie.

Kowarski Ferdynand, budowniczy polski, * 1834 w Cieszynie, † 1906 w Grecji. Z prac ważniejsze: gmach poselstwa rosyjskiego i austro-węgierskiego w Pekinie.

Koweit, stol. sultanatu K. w Arabii póln.-wsch., port zatoki Perskiej, 25.000 mieszk.; wywóz wełny, skór, handel perłami. Krańcowa stacja kolei bagdadzkiej (w projekcie).

Kowel, m. pow. (woj. wołyńskie), nad rz. Turja; ważny węzeł kolejowy; 21.000 mieszk.; garbarnie.

Kowelin, minerał, CuS, heksagonalny; bardzo rzadki w kryształach, zazwyczaj ziarnisty lub zbity. Występuje pospolicie jako utwór wtórny na chalkopirycie i chalkozynie. Twardość 2, ciężar właściwy 4,6. Dla pięknej barwy ciemnobłękitnej nazywano go indygiem mineralnym.

Kowerska Zofja, powieściopisarka polska, * 1845 we Wronowie. Z pośród wielu powieści najbardziej znane są: „Bracia z wyboru“ i „Z pamiętnika ornitologa“.

Kowerski Edward, kartograf wojskowy polski, * 1837, † 1916; generał broni w służbie rosyjskiej; autor prac pomiarowych i kartograficznych (m. in. mapy Rosji Azjatyckiej w skali 1:840.000) i szeregu artykułów z dziedziny geodezji i kartografii.

Kownacki Hipolit, pisarz historyczny, * 1761, † 1854; bibliotekarz zbiorów wilanowskich; wydał w przekładzie polskim kronikę Galla, Kadłubka i kilka rozpraw historycznych.

Kownia, herb polski: na tarczy w polu czerwonym trzy miecze, u dołu końcami ze sobą złączone; nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy pióra strusie.

Kowno (litewsk. Kaunas), stol. Litwy; 90.500 mieszk., przeważnie Polaków i Żydów; 7 kościołów, ruiny zamku, ratusz z XVIII w.; 2 mosty na Niemnie; uniwersytet.

Kowrow, m. pow. w Rosji środk.; 17.500 mieszk.; wyroby bawełniane.

Koza (gwiazda), ob. Capella.

Koza domowa, ob. Capra hircus.

Kozacka Republika Autonomiczna Sowiecka, proklamowana 20. VIII. 1920 pod nazwą Republiki Kirgiskiej (obecna nazwa nadana na kongresie wszechrosyjskim w maju 1925), składa się z 5 gubernij: adajewskiej, akmolińskiej, bukiejewskiej, aktubińskiej i dietyjskiej i z obwodu autonomicznego Kara-Kalpak, utworzonego w końcu 1924; obejmuje 2,995.000 km², 5,970.800 mieszk.; stolica Ak-Meczet; część instytucyj administracyjnych w Orenburgu. Rolnictwo, hodowla koni.

Kozacy, dawna wojownicza, półkoczownicza ludność na Ukrainie, tworząca bractwo rycerskie. Składała się przeważnie ze zbiegów, częściowo z ludności miejscowej. Od połowy w. XVI królowie polscy starali się poddać k. pewnej dyscyplinie, tworząc rejestry (1541, 1572, 1578, 1590) i organizację wojskową. Ograniczenie swobód kozackich, uważanie k. nieregularnych za chłopów, doprowadziło do buntów, z których najważniejszy Chmielnickiego, doprowadził ostatecznie do odpadnięcia części ziem ruskich i k. od Rzeczypospolitej (ugoda perejaś, 1654, hadziacka 1658, pokój andruszowski 1667 i Grzymułtowskiego 1686). K. w Rosji (dońscy, małoruscy, uralscy itd.) stanowili oddzielny stan, obowiązany do specjalnej służby wojskowej.

Kozak, taniec małoruski z charakterystycznymi „prysiadami“ i muzyką na 3/4.

Kozaki, urządzenie przy gołębniku, przez które gołąb może wejść do środka, ale nie może wyjść.

Kozakiewicz Antoni, współczesny malarz polski, * 1841 w Krakowie, gdzie kształcił się początkowo; przez lat blisko 30 mieszkał w Monachjum, gdzie powstały najlepsze jego obrazy; malował sceny z życia ludu krakowskiego; potem mieszkał na wsi na Podgórzu Tatrzzańskim.

Kozakiewicz Bronisław, literat i publicysta, rodem z Płocka, zamieszkały w Paryżu, † 1924; przyswoił literaturę francuską i wszystkie prawie dzieła Sienkiewicza, pisał studja o romantyzmie polskim.

Kozenn Błażej, ks. pedagog austr., * 1821, † 1871; autor atlasów geograficznych.

Kozi Wierch, szczyt w Tatrach Wys., 2.295 m. wys.

Koziar, nazwa góralska, oznaczająca strażnika, ustanowionego przez Towarzystwo Tatrzzańskie do strzeżenia kozic i świstaków przed kłusownikami.

Kozlary, nazwa drobnej szlachty, zamieszkującej szereg wsi pomiędzy Siedlcami i Łukowem.

Koziatyn (ros. Kazatin), m-ko na Ukrainie w pow. berdyczowskim, gub. kijowskiej, nad rz. Hujwa; węzeł st. kolej.; 4.000 mieszk.

Kozicki Stanisław, publicysta i działacz polityczny, * 1876; członek Komitetu Narodowego w Paryżu (1917—1919); od 1922 poseł na Sejm i przejął dowództwo Szeregu Klubu Związku Ludowo-Narodowego; redaktor nac. „Gazety Warszawskiej“ od 1910 do 1915 i ponownie od 1925; redaktor „Przeglądu

Wszechpolskiego“; 1926 poseł polski w Rzymie.

Kozicki Władysław (pseudonim: Andrzej Plotr Lubicz), literat i historyk sztuki, * 1879; studja uniwersyteckie w Lwowie. Wydał: „Św. Sebastian“, „Michał Anioł“, „Wolno duchy“ — dram., „W gaju Akademosy“ — poez. i szkice krytycz., „Euforion“ — dytyramb dram., „W obronie kościołów i cerkwi drewnianych“, „Ziemia“ — powieść.

Koziebrodzki Władysław, komedjopisarz i publicysta, * 1839, † 1893; po 1863 r. przez lat parę na emigracji; pisał broszury polityczne; po powrocie do kraju osiadł na roli; pisał powieści, komedje i dramaty: „Po śliskiej drodze“, „Hrabia Marjan“, „Nauczycielka“ i in.

Koziegłowy, m-ko w pow. będzińskim (woj. kieleckie); 6.000 mieszk.

Kozielec, m. pow. w gub. czernihowskiej (Rosja), nad rz. Ostrem; 7.000 mieszk.

Koziełski Jan (pseud. Capet), teolog protestancki, * 1608; był przez lat 28 pastorem ewangelickim w Międzyrzeczu wielkop.; został później kalwinem, w końcu przeszedł na socjanizm; napisał: „Dialogus de sacra coena inter Marchitum et Polonum“ (1565).

Koziełło Jan, wybitny uczestnik ruchu 1863 r., * 1838 na Litwie, † 1896 w Bobrujsku; ukończył Akademię inżynierów wojskowych w Petersburgu; czynny w okresie przygotowań do powstania w Wilnie, został w czerwcu 1863 r. jako „pułkownik Skala“ komendantem i naczelnikiem wojskowym Warszawy, zimą dowódcą korpusu III, mającego działać na terenie wojew. augustowskiego; po paru niepowodzeniach udał się na emigrację; w 1874 oddał się w ręce władz ros. i został zesłany na Kaukaz.

Koziełło Wincenty, brat poprz., * 1839; ukończył Akad. inż. wojsk.; dowódca powstania wilejskiego, poległ 1863 r. pod Władysławem.

Kozienice, m. pow. (woj. kieleckie), 6.900 mieszk.; pałac, zbudowany przez Stan. Augusta; fabryka blachy miedzianej, cynkowej, żelaznej.

Kozierowski Stanisław ks., współczesny badacz toponymii polskiej, autor prac: „Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej“, „Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zach. i środk. Wielkopolski“ i in.

Kozietulski Jan Leon Hipolit, pułkownik polski, * 1781 w Skierniewicach; kształcił się w Korpusie kadetów w Warszawie; w 1806 wstąpił do legji Dąbrowskiego; odznaczył się pod Nasielskiem, Pułtuskim i Iławą, za co otrzymał szefostwo szwadronu w pułku szwoleżerów gwardji 1808 wstąpił się wspaniałą szarżą pod Somo-Sierrą; odznaczył się w 1809 pod Wagram, oraz w 1812 pod Mało-Jarosławcem; brał udział we wszystkich kampaniach Napoleona; w armji Królestwa dowodził 4-tym pułkiem ułanów; † 1821 w Warszawie.

Kozikowski Edward, poeta i krytyk liter., * 1891 w Warszawie; studja filoz. i histor.-liter. w Krakowie. Wydał: poez. „Plomyk świecy“

i „Teśknota ramy okiennej“ oraz studjum pt.: „Henryk Sienkiewicz“.

Kozin, m-ko na Ukrainie, w pow. kaniowskim (Rosja pld.), 5.000 mieszk.; było częściowo terenem bitwy kaniowskiej w r. 1918.

Kozioł skalny, ob. Capra ibex.

Koziorowski Franciszek, weterynarz, * 1835, † 1898; docent Instytutu weter. w Warszawie; ogłosił: „Rys historyczno-bibliograficzny literatury weterynaryjnej“ (1871) oraz szereg prac specjalnych.

Koziorożec (Capricornus), gwiazdozbiór, ob. gwiazdozbiory (tablica).

Kozioróg, ob. Cerambycidae.

Kozłokwate, ob. Valerianaceae.

Kozłowiec, ob. Eupatoria.

Kozłowiec Iwan, poeta rosyjski, * 1774, † 1838; tłumacz „Sonetów krymskich“ Mickiewicza (1829), autor poematu „Czerniec“ (1824).

Kozłowiec Piotr, podróżnik rosyjski po Azji Środkowej, * 1863; brał udział w wyprawie Przewalskiego (1883—1885), w ekspedycji tybetańskiej Piewcowa (1888 do 1891); w 1893 wraz z Roborowskim dotarł do Tarymu i jez. Lob-Nor, zbadał wsch. część gór Nan-Szan i pln.-wsch. Tybet; kierował wyprawą (1899—1901) do pustyni Gobi, źródeł rz. Hoang-ho, górnego brzegu rz. Jang-tse i Mekongu oraz prow. Chin zach. Seczuan. W latach 1907—1909 i 1925 odbył nowe podróże do Mongolji i Seczuanu, przyczem odkrył ruiny miasta Karachoto, a w nich cenne zabytki i rękopisy.

Kozłowska Felicja (Mateczka Kozłowska), założycielka sekty Marjawitów; * ok. 1864; córka oficjalisty; pracowała jako pielęgniarka; ok. 1898 wraz z innymi tercjarkami założyła w Płocku pracownię haftów i robot kościelnych; zasłynęła z pobożności, przez swych wyznawców ogłoszona za świętą; † 1921.

Kozłowski Antoni ks., jeden z twórców sekty „Niezależnych“ w Polonji Amerykańskiej, † 1907; wyklęty przez Kościół katolicki, sam się obrał biskupem, postarał się o święcenia staro-katolickich biskupów, odpadłych od Jedności z Kościołem, został „niezależnym“ biskupem i głową swej sekty, która zrazu rozszerzyła się dość znacznie, później jednak zmalała i podupadła.

Kozłowski Edward ks., biskup-sufragan archidiecezji Milwaukee w St. Wisconsin (St. Zjednoczone Ameryki Półn.), * 1860 w Tarnowie, † 1916; po odbyciu studiów przyjechał do Ameryki w r. 1885, a odbywszy nauki w seminarjum w St. Francis pod Milwaukee, został tam wyświęcony na księdza w r. 1887; pracował w szeregu parafii polskich w Stanie Michigan, wykazując wielkie zdolności organizacyjne; w roku 1914 został wyniesiony do godności biskupiej i powołany na stanowisko sufragana archidiecezji milwauckiej.

Kozłowski Felician Antoni, filolog, tłumacz Platona, * 1805, † 1870; wydał: „O cywilizacji początkowej Grecji“, „Dzieła Platona: Apologia, Kriton i Phaedon“, nadto „Dzieła Mazowsza“.

Kozłowski Józef, lekarz, * ok. 1790, † 1856; od roku 1815 do 1835 profesor anatomii i fizjologii na Uniw. Jagiellońskim; zostawił kilka prac i rozpraw.

Kozłowski Józef, kompozytor, * 1757, † 1831; nauczyciel muzyki Michała Kleofasa Ogińskiego; od 1787 dyrektor teatrów cesarskich i kapeli dworskiej; napisał „Requiem“ na zgon króla Stanisława Augusta, mnóstwo polonezów, kantat i utworów tanecznych.

Kozłowski Karol, budowniczy polski, * 1847 w Warszawie, † 1902 w Karlsbadzie; kształcił się w Warszawie i we Francji; wykonał: gmach teatru i resursy w Lublinie (1886), gmach panoramy na ul. Karowej w Warszawie (1897), gmach Filharmonji, szereg domów czynszowych, gmach panoramy na Dynasach i inne.

Kozłowski Kornel, historyk i etnograf, * ok. 1838, † 1904 w Dąbrowie Górniczej; ogłosił: „Czersk historycznie i statystycznie opisany“ (dod. do dzieła ojca, Felicjana, „Dzieje Mazowsza“), „Przed rokoszem 1598—1605“ (1866), „Lud, pieśni, podania, baśnie i przesady ludu z Mazowsza Czerskiego wraz z tańcami i melodjami“ (1868—73).

Kozłowski Leon, prehistoryk, * 1892; prof. Uniw. Lwowskiego; prace: „Groby megalityczne“ (1921), „Starsza epoka kamienna w Polsce“ (1922), „Epoka kamienna na wydmach wsch. części wyż. małopolsk.“ (1923), „Młodsza epoka kamienna w Polsce“ (1924) i in.

Kozłowski Roman, geolog polski, * 1887; badacz Boliwji (1915—1920).

Kozłowski Stanisław, dramaturg, * 1860, † 1922; gimnazjum w Warszawie, politechnika w Rydze. Wydał, względnie wystawił na scenach polskich sztuki: „Albert, wójt krakowski“, „Esterka“, „Turniej“, „Taboryci“, „Dyana“, „Reduta“, „Luminiarz“, „Symbolista“, „Pod okretem“, „Jeniec Napoleona“, „Trybuni“; nadto „Trylogia hist. Sienkiewicza“.

Kozłowski Szymon ks., arcybiskup-metropolita mohilewski, * 1819 w Olicie, † 1899; wychowanek Akademii duchownej w Wilnie i Petersburgu; 1851—64 rektor seminarjum duch. w Wilnie, 1877 rektor Akademii w Petersburgu, 1891 arcybiskup.

Kozłowski Władysław, pisarz filozoficzny, * 1832 w Berdyczowie, † 1899; studia prawne i medyczne na uniwers. kijowskim; do 1863 naucz. jęz. polskiego w gimn. w Białej Cerkwi; po 1863 r. na emigracji, w końcu osiadł we Lwowie; ogłosił m. in.: „Współczesne kierunki filozoficzne“ (1885), „Stanowisko filozofii doświadczalnej wobec intuicyjnej“ (1888), „Logika elementarna“ (1891) i długi szereg rozpraw i przekładów.

Kozłowski Władysław Adolf, architekt, * 1859; studia w Rydze, Wiedniu i Charlottenburgu; wykonał szereg budowli publicznych i prywatnych w Warszawie i wiele pałaców, dworów i willi zamieszkałych.

Kozłowski Jastrzębiec Władysław Mieczysław, filozof, * 1858. Studja uniwersy-

teckle w Kijowie i w Krakowie. Był profesorem filozofii w Genewie; od r. 1920 prof. teorii i metodologii nauk przyrodniczych i hum. na Uniwersytecie Poznańskim. Wydał oddzielnie: „Co i jak czytać?“, „Jak czytać twory piękne?“, „Podstawy logiki“, „Z zagadnień metodol. socjologii“; z zakresu historii: „Kościuszkowcy w Ameryce“, „Pułaski w Ameryce“, „Wyprawa Dąbrowskiego do Wielkopolski“, „Historja rewolucji francuskiej“; z zakresu literatury: „Manfred, hr. Henryk i Płoszowski“, „Mickiewicz i Puszkyn“ i w. in.

Kozłowski Michail, rzeźbiarz rosyjski, * 1753, † 1808 w Petersburgu; kształcił się w Akademii Szt. P. w Petersburgu, nast. we Włoszech; przedstawił późnego baroku rosyjskiego; z dzieł: pomnik Suworowa (Petersburg), „Minerwa i geniusz sztuk pięknych“ (Akademia, Petersburg), statua „Samson“ (Peterhof), posag „Katarzyny II“. Szereg płasko-rzeźb na pałacu Potiemkina, w Ermitażu i in. Kozodół, ob. Caprimulgus europaeus.

Kozowa, m. w pow. brzeżańskim (woj. tarnopolskie), nad rz. Koropcem; 5.000 mieszk.

Kozubalec, w dawnej polszczyźnie — okup, oplata, łapówka.

Kozubowski Antoni, lekarz polski, * 1805, † 1880; kształcił się w Würzburgu; od 1835 do 1868 roku profesor anatomii i fizjologii w Krakowie; jako emeryt oddał się jedwabnictwu, pszczelnictwu i sadownictwu; zakładał odnośnie stowarzyszenia i napisał kilka broszur. Szereg preparatów anatomicznych, wykonanych przez K., do dziś dnia znajduje się w muzeum anatomii porównawczej Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Kozubowski Feliks, literat, * 1832, † 1907; czynny w okresie powstania 1863 r., potem na emigracji; ogłaszał pod własnym nazwiskiem i pod pseud. Zyg. Grabowskiego poezje, powieści i wspomnienia: „Z życia Polaków po świcie“, „Trzy lata w Algierze“ i in.

Kozulki, siła z drutu do chwytania zwierzyzny, głównie saren.

Koźanródki, m-ko w pow. łuninieckim (woj. poleskie), nad rz. Cną; 3.000 mieszk.

Koźub, ob. Kaźub.

Koźubek, mała okrągła siatka do łowienia raków.

Koźuchów (niem. Freystadt), m. pow. na Śląsku pruskim, rej. lignicka; 4.500 mieszk.

Koźle (niem. Cosel), m. pow. na Śląsku pruskim w rej. opolskiej, nad rz. Kłodnicą; 7.000 mieszk.; fabryka celulozy, tartak parowy, przystań rzeczna; w pow. kozielskim 78,1 proc. Polaków.

Koźma i Damjan, męczennicy z Arabji, żyli w III-cim wieku; zajmowali się sztuką przyrządzania leków. W czasach Dioklecjana zostali skazani na śmierć przez ścięcie. Pamiętkę ich śmierci obchodzi kościół rzymsko-katolicki 17 września, wschodni zaś 1 listopada. Są patronami aptekarstwa.

Koźmian Andrzej Edward, literat i tłumacz polski, * 1804, † 1864. Kształcił się

na uniwersytecie warszawskim. Wydał: „Dwa dni w Szwajcarii Saskiej“, „O stanie włościńskim w Polsce od najdawniejszych czasów“, „O kmiotku polskim“, „Pamiętnik przygód Fr. Dmochowskiego“, „Dom starego wieszczki wielkopolskiego“, przekład „Makbeta“, „Ludwik Asiński“, dramat „Rok 1846“ i „Pamiętniki XIX w.“.

Koźmian Jan, publicysta, * 1814 we Wronowie, † 1877 w Wenecji. Brał udział w powstaniu. Potem przebywał zagranicą przez lat kilka. W 1845 założył „Przegląd Poznański“. Po śmierci żony odbywał studia teologiczne i został księdzem. Był prałatem domowym Ojca Św. Jego „Pisma“ (3 t.) ukazały się po śmierci.

Koźmian Józef Szczepan, biskup kujawski, * 1772, † 1831; 1818 biskup sufragan lubelski, 1822 biskup kujawski.

Koźmian Kajetan, poeta z okresu stanisławowskiego; autor pism politycznych. * 1771, † 1856. Szkoły ukończył w Lublinie. Z główniejszych dzieł: „5 ód Napoleońskich“, „Ziemiaństwo polskie“, „Mowy“, „Stefan Czarniecki“, „Pisma proza“ i „Pamiętniki“.

Koźmian Stanisław, brat Jana i bratanek Kajetana, publicysta, poeta i tłumacz, * 1811 we Wronowie, † 1885. Kształcił się w Lublinie i w Liceum warszawskim, gdzie kolegiował z Krasińskim i Gaszyńskim. Uniwersytet w Warszawie. Wziął udział w powstaniu 1831 r., poczem osiedlił się w Anglii. Pisał do czasopism angielskich. Po dwunastu latach wrócił do kraju. Wydał: „Do mistrzów słowa“, „Mowa polska“, „Anglja i Polska“, „Podróż nad Renem i w Szwajcarii“ i dramat „Szpieg“; przekłady: „Dzieła dram. Szekspira“, „Wilhelm Tell“ Schillera i „Klawigo“ Goethego. Nadto zbiór feljetonów pt.: „I zbliska i zdaleka“.

Koźmian Stanisław w, polityk, literat i teolog, * 1836 w Piotrowicach. Studja w Krakowie, w Paryżu i w Bonn. Od 1863—65 należał do współpracowników „Czasu“. Był współautorem „Teki Stańczyka“. Wydał osobno: „Listy o Galicji“, „O działaniach i dziełach Bismarcka“, „Pisma polityczne“, „Rzeczy teatralne“ i „Rok 1863“; † 1922.

Koźmin (niem. Koschmin), m. pow. (woj. poznańskie); 5.000 mieszk.

Koźminek, m-ko w pow. kaliskim (woj. łódzkie); 2.000 mieszk.; fabryka wyrobów bawełnianych.

Koźmodemjansk, m. pow. w gub. niżegorodkiej (Rosja środk.), nad Wolgą, 7.000 mieszk.; handel i rybołówstwo.

Koźniewska Marja, współczesna malarka polska, * 1880; kształciła się w Paryżu. Wystawia przeważnie portrety. Ostatnia zbiorowa wystawa w Zachęcie 1926.

Koźniewski Tadeusz, chemik, dr. medycyny, * 1880 w gubernji Kutaiskiej, † 1921. Pierwsze prace K., wykonane w pracowni Marchlewskiego w Krakowie, dotyczyły chlorofilu. Następnie ogłosił badania nad jodowem

po pochodniami alkaloidów. W 1912 habilitował się rozprawą o barwniku dziurawca. Badał skład chemiczny bakterij gruźliczych i wyjaśnił istotę ich kwasoodporności. Na oddz. farm. Uniw. Warszawskiego objął katedrę chemii farmaceutycznej.

Kółka, przyrząd do gimnastyki; dwie obręcze żelazne, obszyte skórą lub obłożone drzewem, o średnicy 25 cm.; zawieszane na linkach, służą do zwieszania, przewrotów i ćwiczeń zamachowych.

Kółka rolnicze, organizacje zawodowo-oświatowe drobnych rolników w Polsce; powstały w drugiej połowie XIX-go w. w Wielkopolsce, gdzie szczególne zasługi koło ich rozwoju położyli Marcinowski i Maksymilian Jackowski. Na terenie b. Kongresówki istnieją dwa rodzaje k. r.: jedne przy Centralnym Towarzystwie Rolniczym, drugie, zgrupowane w Centralnym Związku Kółek Rolniczych. Kółka Rolnicze zajmują się głównie szerzeniem wiedzy rolniczej, wydawnictwami rolniczymi, pokazami itd. W Małopolsce k. r., zgrupowane w Towarzystwie Rolniczym w Krakowie, trudnią się nie tylko działalnością zawodowo-oświatową, lecz i handlową.

Kółko Barłowa, przyrząd, demonstrujący ponderomotoryczne działanie pola magnetycznego na przewodniki, przez które przechodzi prąd elektryczny. Kółko metalowe, mogące obracać się około osi poziomej, pograża się dolnym brzegiem w korytku z rtęcią, umieszczonym pomiędzy biegunami magnesu w kształcie podkowy. Prąd doprowadza się do osi kółka i do rtęci, płynie więc w kółku wzdłuż jego pionowego promienia w dolnej połowie. Promień ten doznaje siły, działającej prostopadle do kierunku prądu i do linii sił pola magnetycznego, wskutek czego kółko wprowiane zostaje w ruch obrotowy.

Kórnik, m. w pow. śremskim (woj. poznański), 2.500 mieszk.; park i zamek, dawn. Działyńskich, późn. Zamoyskich; dziś fundacja, bogata biblioteka, zbrojownia, zbiory sztuki.

Kózkowate, ob. C e r a m b y c i d a e.

Kr, symbol chemiczny kryptonu.

Kra, przesmyk, łączący półwysp Malakka z pld.-zach. kątem Indochin (Azja pld.-wsch.).

Kra lodowa, kawały splekanej pokrywy lodowej, płynące wiosną na rzekach.

Kra tektoniczna, płaty warstw jednego wieku, znajdujące się wewnątrz warstw wieku młodszego. Na Pomorzu np. spotyka się kry trzeciorzędowe we wnętrzu utworów dyluwialnych, zwane też „porwakami”, gdyż zostały porwane ze swego miejsca przez obcą masę.

Kraal, pallasada otoczona ogromną przestrzenią w południowo-afrykańskich stepach, w którą myśliwi zapędzają zwierzęta.

Kraba, przyrząd do łowienia śledzi.

Kraby, ob. B r a c h y u r a.

Krach (niem.), gwałtowne przesilenie giełdowo-spekulacyjne, pociągające za sobą szereg bankructw.

Kradzież, przestępstwo, polegające na zabo-

rze, w celu przywłaszczenia, cudzego mienia ruchomego. K. zagrożona jest przez kodeks karny więzieniem (art. 581 Kod. Karn. ros., § 242 Kod. Karn. niem. i § 171 Ust. Karnej austr.). K., popełniona w nocy, w bandzie, z bronią w rękę, oraz kilkakrotne odbycie kary za kradzież, wpływają na kwalifikację kradzieży i, w następstwie, pociągają za sobą podwyższenie kary za to przestępstwo.

Kraepelin Emil, psychiatra i psycholog niem., * 1856, † 1926; od 1903 prof. psychiatrii w Monachjum, jeden z twórców psychiatrii współczesnej. Autor: „Einführung in die Psychiatrie”, „Lehrbuch der Psychiatrie”, szeregu prac o psychologii pracy umysłowej i znużenia, i in.

Krafft J o h. P e t e r, malarz niemiecki, * 1780 w Hanau, † 1856 w Wiedniu. Profesor Akademii i dyr. Galerji Belwederskiej w Wiedniu. Malarz historyczny. Z dzieł: „Bitwa pod Lipskiem” (1814), „Edyp i Antygona”.

Krafft P i o t r (zw. S z w e d z k i m), malarz szwedzki, * 1720 w Aborga, † 1743 w Sztokholmie. Pracował za Stanisława Augusta w Polsce, gdzie wykonał szereg portretów.

Krafft-Ebing Richard, lekarz niemiecki, * 1840 w Mannheimie, † 1902; był profesorem psychiatrii w Strasburgu, Gracu i Wiedniu; napisał szereg wybitnych dzieł: „Lehrbuch der Psychiatrie”, „Psychopathia sexualis” i in. Najważniejszą zasługą K.-E. była nowa klasyfikacja chorób psychicznych, oparta na obrazach klinicznych tych chorób.

Kraft (Krafft) A d a m, rzeźbiarz niemiecki, * ok. 1440, † 1507. Dzieła główne przeważnie w Norymberdze: siedem stacyj drogi krzyżowej, cyborjum w kośc. św. Wawrzyńca (1493—1500).

Krag Wilhelm, poeta norweski, * 1871, † 1913; liryk i powieściopisarz, kierownik teatru narod. w Chrystjanji po Björnsonie.

Krag-Jørgensena karabin, karabin powtarzalny, 5-cio strzałowy, używany w Danji. Wynalazca jego, Erik Jørgensen, * 1848, † 1896 w Kongsbergu w Norwegii; ob. k a r a b i n.

Kragujevac, m. pow. w Serbii (Jugosławia), 16.000 mieszk.; arsenał, odlewnia armat; handel produktami rolnymi.

Kraich, prawy dopływ Renu w Badenji, 65 km. długości.

Kraina, nazwa dawn. kraju koron. w obrębie Austrii, zamieszkałego przez Słowenów; obecnie część Jugosławii pod nazwą Słowenji.

Kraina, dawna nazwa dzielnicy między Pomorzem a Wielkopolską, obszar między Nakłem a Złotowem.

Kraina Julska, obszar dawn. Austrii, włącz. 1919 do Włoch, zamieszkały przez ludność słowiańską. Należą tu: Gorycja, Gradiska, Triest z okregiem, Istrija oraz pld.-zach. część dawn. Krainy; 920.000 mieszk.

Kraiński Krzysztof ks., superintendent kościołów reformowanych w woj. bełżkiem, wołyńskim i kijowskim, * 1556, † 1618; autor katechizmu (1602) i Postylli (1611).

„Kraj”, ugodowe pismo tygodniowe, założone 1882 r. w Petersburgu przez Erazma Piltza, który prowadził je do r. 1908; następca jego, B. Kutylowski, przekształcił tygodnik na pismo codzienne, ale już w lipcu 1909 musiał zawiesić wydawnictwo.

Krajcar, k r e u z e r, drobna moneta, początkowo srebrna, następnie miedziana; otrzymała nazwę od krzyża, który na niej w średnich wiekach był wybity po jednej stronie. W Austrii 1858—93 K. wynosił jedną setną florena.

Krajczy (łac. incisor lub strueter), urząd w dawnej Rzplitej Polskiej, nakładający pierwotnie obowiązek zastawiania stołu i krąjania potraw, później wyłącznie honorowy; w szeregu dostojników k. szedł za stolnikiem, a przed podczaszym.

Krajewski Aleksander Albert, literat, * 1818 w Warszawie, † 1903; uczestnik tajnego Stowarzyszenia Ludu Polskiego („Świętokrzyszcy”), zesłany 1839 r. do katorgi syberyjskiej; 1844 przeszedł tam do kategorii osiedleńców w kraju Zabajkalskim; po powrocie do kraju w 1857 r., redaktor wydawnictw Tow. Rolniczego, współpracownik „Biblioteki Warszawskiej”, potem „Gazety Polskiej”; ogłosił przekład „Fausta”, wybory utworów Schillera, Horacego i Byrona.

Krajewski Henryk, prawnik, działacz polityczny, * 1824, † 1897; studia prawne w Warszawie i Moskwie; za udział w tajnym spisku 1846 r. uwięziony i zesłany do katorgi syberyjskiej, powrócił do Warszawy 1860 r.; w 1861 roku członek t. zw. „Delegacji”, w 1862 wybrany na członka rady miejskiej, tegoż roku zesłany do Tambowa; po kilku miesiącach powrócił, był czynny znów w 1863—1864 r., za rządów Majewskiego i Traugutta, jako kierownik Wydziału polityki zagranicznej, zesłany po raz trzeci, spędził trzy lata w gub. penzeńskiej.

Krajewski Michał Dymitr, pijar, autor powieści o zagadnieniach społecznych, wyrażający tendencje Swifta i Rousseau, * 1746 na Rusi, † 1817 w Końskich. Był nauczycielem w konwiktie pijarskim warsz., potem, jako ksiądz świecki, był kanonikiem lwowskim. Wydał: „Gry nauk dla dzieci”, „Podolanka wychowana w stanie natury” (powieść ta wywołała ożywioną polemikę w 1784), „Odpis meza Podolanki na list Sandomierzanki”, „List Podolanki... do swej przyjaciółki”, „Wojciech Zdarzyński, życie i przypadki swoje opisujący”, „Pani Podczaszyna” (wpływ „Nowej Heloizy”) i w. in.

Krajewski Rafał, budowniczy polski, * 1834, † 1864 w Warszawie. Kształcił się w Szkole Szt. Pięknych w Warszawie. Wykonał plan odbudowy ratusza warszawskiego, spalonego w r. 1863, wykorzystany następnie przez J. Orłowskiego.

Krajewski Władysław, lekarz polski, * 1855 w Janowie; kształcił się w Warszawie, był prosektorem przy katedrze anatomii uniw. warsz., następnie ordynatorem oddziału chirurgicznego w Szpitalu Dzieciątka Jezus. Napisał szereg doskonałych prac i rozpraw z zakresu chirurgji. Zyskał rozgłos jako pierwszorzędny operator; † 1907.

Krajobraz, przestrzeń pow. ziemskiej, która budzi pewne określone ogólne wrażenie; k. stanowi syntezę wszystkich elementów geograficznych, jest odbiciem danego środowiska geograficznego. W skład k. wchodzi elementy nieorganiczne, jak: rzeźba pow. ziemskiej, masy wód w najrozmaitszej postaci (morza, jeziora, rzeki, śniegi itd.) i atmosfera, oraz elementy organiczne: świat roślinny i zwierzęcy, człowiek. Składniki k. pozostają ze sobą w bardzo ścisłej zależności, np. stosunki klimatyczne decydują zwykle o hydrografji, a zatem o roli wód, jako czynnika rzeźbiącego, o charakterze roślinności, świata zwierzęcego. K. zmieniają się wskutek zmian w ustosunkowaniu się składników; wiele zmian wywołuje człowiek (wycinanie lasów, budowanie osiedli, uprawa roli itd.). Pod wpływem człowieka k. pierwotny staje się k. kulturalnym. Wyróżniamy typy krajobrazowe na podstawie bądź właściwości rzeźby (górskie, morenowe, pustynne itd.), bądź na podstawie szaty roślinnej (k. lasów, tundr. łąk), bądź też na podstawie stosunków klimatycznych, które tworzą typy najostrej zarysowane (k. wilgotnej krajiny zwrotnikowej, k. zwrotnikowy pustynny, podbiegunowy, nadmorski itd.). Z powodu stopniowych przejść od zupełnie jednolitych k. do najbardziej różnorodnych, można w powyższych typach wyodrębnić szereg poddziałów; zajmuje się tem dział geografji nowoczesnej, który w Niemczech rozwinął Passage pod nazwą „Landschaftskunde”, tzn. krajobrazoznawstwo.

Krajowość zasada w międzynarodowym prawie prywatnem karnem głosi, że prawo karne państwa, w którym przebywają cudzoziemcy, jest dla nich obowiązujące.

Krajoznawstwo, zbiór wszelkich wiadomości o danym obszarze (kraju, prowincji, mieście itp.), zarówno w zakresie nauk przyrodniczych jak i w dziedzinie statystyki, etnografji, historii i in. Jako zbiór faktów z różnych dziedzin nie tworzy k. oddzielnej gałęzi wiedzy i, w przeciwieństwie do geografji, nie dąży do syntezy.

Krak (Krakus), według legendy, podanej przez Winc. Kadłubka, jeden z pierwszych władców w Polsce i założyciel Krakowa.

Krakatao lub **Krakatau**, niezamieszkała górzysta wyspa w cieśninie Sundzkiej (Indje wsch. holend.). Wulkan K. (Rokata), wygasły od 1681, w dn. 26—27 sierpnia 1883 wybuchł i wyrzucił chmury popiołu do 33 km. wys., zmniejszył obszar wyspy z 32,5 km² do 10,5 km², wywołał fale zwałowe i zniósł szereg wysp.

Krakowiak, polski taniec ludowy na 3/4, posiadający znamienne cechy w akcentach na słabej części taktu i w synkopach. Żywy, wesoly i wdzięczny, tańczy się parami, posuwającymi się różnym krokiem jedna za drugą. Przerwy wypełniają po kolei przodujący tancerze improwizowanymi śpiewkami.

Krakowieckie iły, nazwa polska dla utworu ilastowego, wieku miocenowego; występuje w północnej części środkowego Podkarpacka. Nazwa pochodzi od miejscowości Krakowice.

Krakowowa Paulina, autorka powiastek dla młodzieży i dzieci, * 1813 w Warszawie, † 1882; redaktorka pisma „Pierwiosnek” i pisma dla dzieci pt. „Zorza”. Napisała szereg popularnych powiastek dla młodzieży; najważniejsze: „Pamiętniki młodej sieroty” i „Wspomnienia wygnanki”.

Krakowska Jura, pasmo skaliste, część wyżyny Małopolskiej, od Krakowa do Wielunia i Częstochowy; najw. szczyt Góra Zamkowa pod Ogrodzieńcem, 504 m. n. p. m.; liczne grotty i wywierzyśka, przeszło 100 jaskiń, grotty Ojcowskie i Mnikowskie.

Krakowska Rzeczpospolita, nosząca również nazwę: „Wolne miasto Kraków wraz z okręgiem”, powstała na mocy traktatu wiedeńskiego w 1815 r.; miała ok. 1.100 km² na lewym brzegu Wisły (m. Kraków, 3 m-ka i 244 wsi) i ok. 140 tys. mieszcz.; 1846 r. zagarnięta przez Austrię.

Krakowski Nikodem, ekonomista, * 1848, † 1903; ogłosił szereg prac ekonomicznych oraz z dziedziny handlowości.

Krakowskie jezioro (niem. Krackower See), jezioro w rep. Mecklenburg-Schwerin, w pobliżu m. Krakowa (Krackow).

Krakowskie obserwatorium, założone w 1787 do 1791, jest obserwatorium Uniwersytetu Krakowskiego. Główny instrument: refraktor 203 mm. oraz kilka mniejszych. Zakres prac: astronomia teoretyczna, fotometria.

Krakowskie województwo rozciągało się (do 1772) na pln. po Wartę i Nidę, na wsch. po Nidzicę i Dunajec. Składało się z 8 pow. i 3 księstw (zatorskie, oświęcimskie i siewierskie).

Krakowsko-Sląska płyta, ob. Małopolska Wyżyna.

Kraków (łac. Cracovia), gł. m. w pow. i woj. krakowskim, po obu brzegach Wisły, jedno z najstarszych miast w Polsce, znane już w X w.; stolica państwa od czasu Piastów aż do 1609, kiedy Zygmun III przeniósł ją do Warszawy, K. pozostał miejscem koronacyjnym królów polskich; 1795 okupowany przez Austrię; od 1809—1815 należał do księstwa Warszawskiego; od 1815—1846 samodzielna Rzeczpospolita, zajęta w 1846 roku ponownie przez Austrię i włączona do Galicji. W dniu 1. XI. 1918 roku K. stał się stolicą wojew. krakowskiego Rzeczypospolitej Polskiej. 1909 uchwała sejmiku galicyjskiego włączono do K. szereg gmin: Zakrzówek, Dębniki, Półwieś Zwierzynieckie, Czarna i Nowa Wieś, Krowodrże, Łobzów, Prądnik, Grzegórzki i Piaski; nieco później: Dąbie, Ludwinów i Płaszów, wreszcie Podgórze. Obszar 47 km², 182.000 mieszcz. K. obfituje w gmachy pamiątkowe i zabytki sztuki: brama Florjańska i barbakan, pozostałości po dawnych murach obronnych; Wawel z zamkiem i katedrą z grobami królewskimi w podziemiach; kościoły: Marjański, św. Wojciecha,

Kraków.

św. Anny, św. Katarzyny, św. Krzyża, Paulinów na Skalce; biblioteka Jagiellońska, Sukiennice; piękne kamienice średniowieczne. Muzeum Narodowe wraz ze zbiorami Hutten-Czapskich i domem Jana Matejki, muzeum Czartoryskich; najstarszy w Polsce i jeden z najstarszych w Europie uniwersytet (Uniw. Jagielloński), założ. 1364 przez Kazimierza Wielkiego, Akademia górnicza, Akademia Sztuk Pięknych, Akademia Umiejętności. Ostatnio rozwija się w K. znaczny przemysł: fabryki maszyn i wagonów, wyrobów metalowych, odlewnie żelaza, fabr. narzędzi rolniczych, fabr. tytoniowe, lin konopnych i drucianych, urządzeń elektrycznych i in. Okolice K. są bardzo malownicze: Sikornik czyli góra św. Bronisławy z kopcem Kościuszki, kopiec Krakusa i Wandy, Bielany, Tynec, Mogiła, Wola Justowska i in.

Krakus, ob. Krak.

Krakusy, rodzaj polskiej lekkiej jazdy, utworzonej za czasów Ks. Warszawskiego. W 1831 istniały dwa pułki K.

Kral Józef, filolog czeski, * 1853; studja na uniw. praskim; naucz. gimn.; 1880 docent, 1883 prof. filologii klasycznej w Pradze; redaktor czasopisma „Listy filologicke”; ogłosił wiele prac: „Recké a římské rhytmiky a metriky” (1890), „O prosodii české” (1893—98) i w. in.

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, ob. Jugosławia.

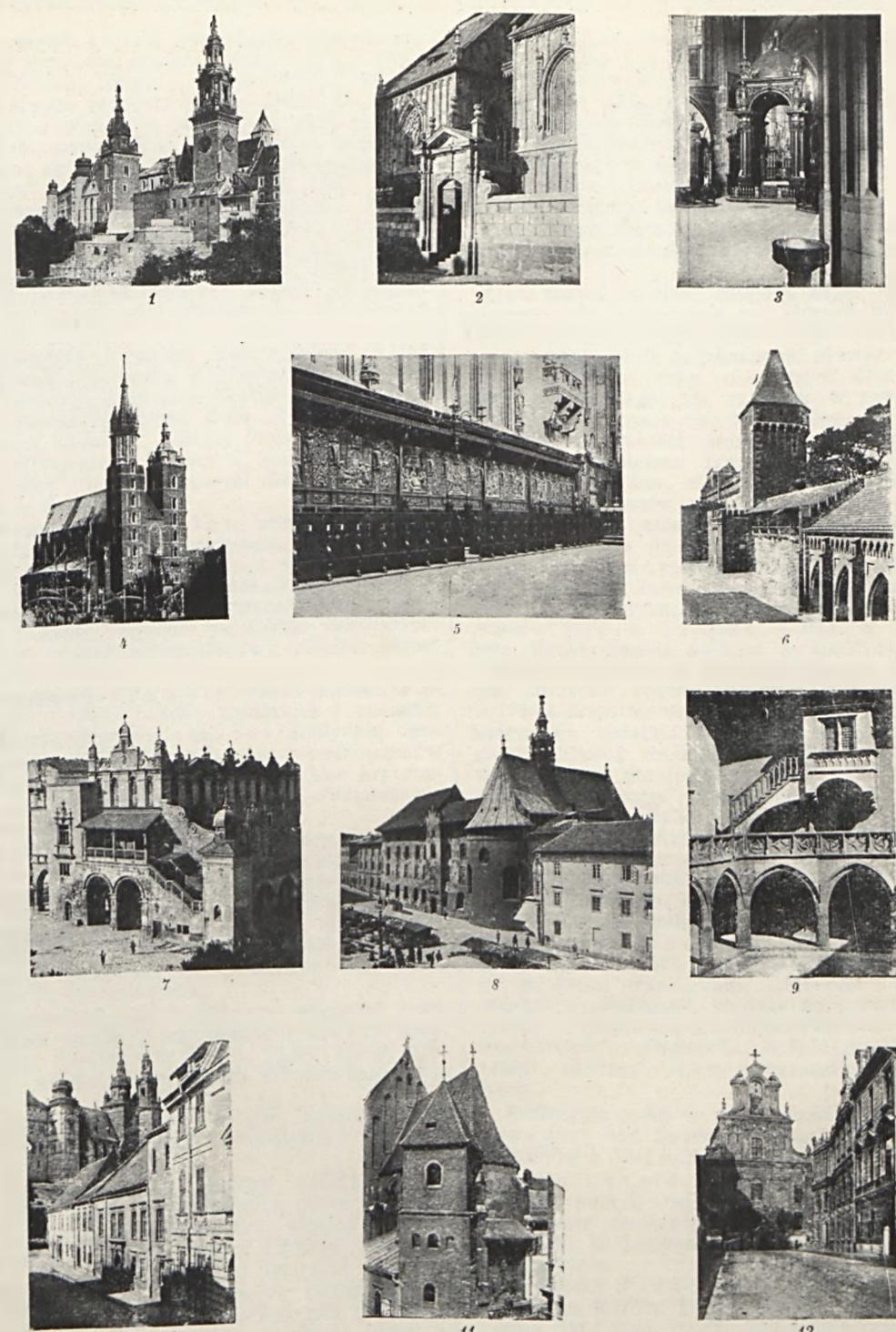
Kramarz Karol, polityk czeski, * 1860; poseł do parlamentu austr., przywódca młodoczechów (narodowych demokratów), stronnictwa krańcowego i nacjonalistycznego; 1916 skazany przez sąd austr. na karę śmierci, potem ulaskawiony i 1917 wypuszczony na wolność. 1918—19 prezydent min.; poseł do sejmiku czechosłowackiego.

Kramer Jan, budowniczy polski XVI w., czynny w Gdańsku w l. 1565—77. Zbudował tam: dom „angielski” (1569), „Lwi zamek”, „Zieloną Bramę”, jako dworzec dla królów polskich (1564).

Kramerius Wacław Maciej, wydawca pierwszej patriotycznej gazety czeskiej, * 1753, † 1808; założyciel księgarni, drukarni i wydawnictwa czeskiego w Pradze. Autor i propagator utworów literatury ludowej.

Kramskoj Iwan, malarz rosyjski, * 1837, † 1887; wpłynął na reorganizację Ak. Szt. P. w Petersburgu w 1863; wybitny portrecista. Z dzieł: „Chrystus w pustyni” (1872, galeria Tretjakowa, Moskwa), „Rozpacz” (1884, tamże), liczne portrety współczesnych znakomitości, z nich „Portret I. Szyszkina” (tamże).

Kramsztyk Feliks, adwokat w Warszawie, * 1854, † 1918; ogłosił szereg prac prawniczych, m. in.: „Prawo fabryczne obowiązujące i ubezpieczenie robotników w niektórych państwach europejskich” (1897), „O prawie fabrycznym” (1896), „O inspekcji fabrycznej” (1895), „O ubezpieczeniu robotników” (1898), „Podręcznik prawa cywilnego i handlowego” (1916).

1. Zamek na Wawelu. 2. Katedra na Wawelu. 3. Wnętrze katedry. 4. Kościół Marjański. 5. Stalle w kościele Marjańskim. 6. Mury i baszty forteczne. 7. Sukiennice. 8. Mały Rynek. 9. Działalność Biblioteki Jagiellońskiej. 10. Ulica Kanoniczna. 11. Kościół św. Marka. 12. Kościół OO. Pijarów.

Kramsztyk Izak, kaznodzieja i pisarz religijny żydowski, patriota polski, * 1814, † 1889; wychowaniec Szkoły rabinów; w 1852 wygłosił pierwsze przemówienie w synagodze warszawskiej w języku polskim; w 1863 zesłany do gub. saratowskiej, po powrocie pracował piórem; ogłosił m. in. przekład „Przysłów Salomona“ (1867) i „Kazania“ (wyd. 1892).

Kramsztyk Julian, lekarz-pedjatra, * 1851, † 1926; współzałożyciel Tow. pediatrycznego w Warszawie, autor wielu prac specjalnych, m. in.: „Epidemia różyczki i odry“ (1891), „Tężyca samoistna u dzieci“ (1892), „O rumieniu powracającym, podobnym do szkarlatyny“ (1900).

Kramsztyk Roman, malarz polski, * 1885 w Warszawie; studia w Warszawie, Krakowie i Monachjum. Pracuje w Warszawie i w Paryżu; członek założyciel T-wa „Rytm“. Z dzieł: „Portret Lechonia“ (Zbiory Państwowe), „Portret Winawera“, „Portret K. Szustra“, „Wenus z Lesbos“ (1922), „Generał Berbecki“ (Muz. Nar. w Krakowie).

Kramsztyk Stanisław, przyrodnik, * 1841, † 1906; nauczyciel i urzędnik, popularyzator nauk przyrodniczych; ogłosił szereg książek, m. in.: „Wiadomości początkowe z fizyki“ (1883), „Fizyka bez przyrządów“ (1891), „Ziemia i niebo, wykład popularny astronomji“ (1898), „Szkice przyrodnicze“, „Wybór pism“ (1909).

Kramsztyk Zygmunt, lekarz-okulista i literat, * 1849, † 1920; założyciel i redaktor „Krytyki lekarskiej“; zał. Tow. Medycyny Społecznej; oprócz licznych prac i podręczników z zakresu okulistyki, ogłosił: „Szkice krytyczne z zakresu medycyny“ (1899), „Bohaterowie Pana Tadeusza“ (1908).

Kran, kurek, przyrząd, służący do zamykania przepływu cieczy lub gazu przez rurę.

Kranach Lucas, ob. **Cranach Lucas**.

Kranjologia, nauka o budowie kości czaszki. **Kranjometria** (greck.), dział antropologii, zajmujący się mierzaniem czaszki; **kranjometr**, przyrząd do określania wymiarów czaszki, czaszkomierz.

Krapf Johann Ludwig, misjonarz i podróżnik niemiecki po Abisynji i wnętrzu wsch. Afryki równikowej; * 1810, † 1881; podał pierwsze wiadomości o górach Kilimandżaro i Kenia.

Krapiwna, m. pow. w gub. tułskiej (Rosja środk.), 7.000 mieszk.; ślusarstwo i ogrodnictwo.

Krapka Jozef, polityk czeski, * 1862, † 1909; jeden z organizatorów ruchu socjal-demokratycznego w Czechach; kolejno robotnik, aktor, dziennikarz, agitator i literat; pisał poezje, opowiadania i sztuki teatralne.

Kraplak, barwnik czerwony (jasny, ciemny, purpurowy) i fioletowy, pochodzenia roślinnego, wydobywany z korzeni marzanny; znany od najdawniejszych czasów jako barwnik tkacki (znali go Rzymianie, Grecy, Egipcjanie, Persowie i Hindusi). Przywożono go ze wschodu do Włoch, a stąd do Francji. W poł. XVI w. uprawiano marzannę w Holandji, zaś w końcu XVII

w. we Francji. K. ma dwie główne substancje barwiące: alizarynę i purpurową, z których pierwsza jest trwalsza. Od 1869 odkryto sposób wydobywania alizaryny z antracytu. K. naturalny i sztuczny blaknie od światła, trwalszy jest jednak od karminu; używa się we wszystkich technikach z wyjątkiem freskowej, gdyż świeże wapno niszczy go doszczętnie. Najtrwalsze odmiany: purpurowa i fiołkowa.

Kras (włosk. Carso, niem. Karst), góry wapienne na pogr. między Włochami a Jugosławią.

Kras, nazwa terenów, zajętych przez skały wapienne lub dolomitowe, na których opady atmosferyczne wnikają wgłąb skał i, krażąc w całej sieci tuneli podziemnych, pieczar, komór itd., tworzą rzeki o znacznej długości biegu podziemnego, np. rz. Poik w grotach w Postojnie, mająca ok. 9 km. długość. Na powierzchni k., wskutek erozji wody, powstają zagłębienia, mniejsze tzw. „doliny“ i większe „polja“, o dnie, wysłanem ciężką glebą. W Polsce typowym terenem zjawisk k. jest pasmo wapieni, ciągnące się od Częstochowy przez Ojców do Krakowa.

Krasicki Ignacy, arcybiskup (pseud. Bakalarz Błażej), bajkopisarz, satyryk, autor eposów komicznych, powieści, komedji i rozpraw, * 1735 w Dubiecku, † 1801 w Berlinie. Nauki szkolne pobierał w Kolegium jezuickim we Lwowie. Nie mając jeszcze święceń, otrzymał szereg godności kościelnych; w 1766 biskupstwo warmińskie ze stol. w Heilsbergu. Po ostatnim rozbiorze został arcybiskupem. Szereg drobnych utworów drukował w „Zabawach przyjemn. i pożytn.“. Wydał oddzielnie: „Myszels“, „Monachomachja“, „Satyry“, „Listy“, „Bajki i przypowieści“, „Wojna chocimska“, „Antimonachomachja“, „Wiersze X. B. W.“; przekłady: „Pieśń Ossjana“, „Rozmowy zmarłych“ Lukjana, „Życia zacnych mężów“ Plutarcha; powieści: „Mik. Doświadczyńskiego przypadku“, „Pan Podstoli“, „Powieść prawdziwa o narożnej kamienicy“; komedje: „Solenizant“, „Statysta“ i „Łgarz“, grane za życia, oraz „Frant“, „Mędrzec“, „Krosienka“ i „Pieniacz“, wydane po śmierci; artykuły i rozprawy: „O rymotwórstwie i rymotwórcach“, „Organy“, „Kalendarz obywatelski“, „Uwagi“, „Listy o ogrodach“ i „Herbarz“.

Krasieczyn, m-ko w pow. przemyskim (woj. lwowskie), nad Sanem, renesansowy zamek Sapiechów z XVI w.; 1.000 mieszk.

Krasin Leonid Borysowicz, komunistyczny polityk rosyjski, * 1870, † 1926. Znawca spraw finansowych; 1922 przedstawiciel sowiecki w Londynie, 1924 w Paryżu, 1926 w Londynie.

Krasieńska Franciszka, żona królewicza polskiego Karola, księcia Kurlandji, syna Augusta III; * 1743, † 1796; potajemnie zaślubiona 1760 r.; czynna w Konfederacji Barskiej.

Krasieński Adam, literat, * 1870, † 1909; syn Władysława, wnuk Zygmunta; studia uniw. we Fryburgu i Heidelbergu; ogłosił 1898 rozprawę doktorską: „Geschichtliche Darstellung d.

Bauern-Verhältnisse in Polen und d. wirtschaftlich-rechtlichen Reformen in ersten Decennien d. Regierung Stanislaus Augustus" (2 cz., 1896); ok. 1900 objął redakcję i wydawnictwo „Biblioteki Warszawskiej”, zamieszczając szereg rozpraw i materiałów literackich, zwłaszcza do życia i prac Zyg. Krańskiego; w 1905 r. próbował założyć stronnictwo polityczne p. n. „Spójnia”; ogłosił rozprawę „W sprawie rolniej” (1907).

Krański, 1) **Adam Stanisław**, * 1714, † 1800, biskup kamieniecki, jeden z wybitniejszych kierowników konfederacji barskiej; brał udział w pracach sejmu 4-letniego; 2) **Franciszek**, od 1572 r. biskup krak. i (od 1569) podkanclerzy koronny, * 1525., † 1577; jedyny z biskupów podpisał akt konfederacji warszawskiej 1573 r.; 3) **Jan**, * 1550, † 1612, historyk; 4) **Józef**, senator-kasztelan, pamiętnikarz, * 1783, † 1845; od 1806 roku w wojsku polskim; po 1815 członek dyrekcji teatrów warszawskich, potem senator-kasztelan i ochmistrz dworu polskiego; zostawił obszernie wspomnienia, drukowane częściowo w „Bibliotece Warszawskiej” (1912—1913); 5) **Kazimierz**, * 1725, † 1802, 1782 marszałek sejm; 6) **Michał Hieronim**, brat poprzedniego, * 1712, † 1784, marszałek konfederacji barskiej 1768—1771 roku; 7) **Wincenty**, * 1789, † 1858; generał wojsk polsk., marszałek sejm Król. Polsk. 1818, potem senator ces. ros., zwolennik związku Polski z Rosją, 1855 do 1856 namiestnik Król. Polskiego.

Krański Zygmunt, jeden z trójcy największych polskich poetów romantycznych, * 1812 w Paryżu, † 1859 tamże, pochowany w Opinogórze. Do 14-go roku kształcił się w domu pod opieką nauczycieli, wśród których był Józef Korzeniowski, 1826 do 1827 był w Liceum warszawskim, 1827—29 na uniwers. warsz. W 1829 wyjechał do Szwajcarii. Od tam do końca życia przebywał w Niemczech, Włoszech i Francji. Od 3. XI. 1829 do 3. XI. 1830 mieszkał w Genewie, gdzie spotkał się z Mickiewiczem. W Rzymie 1834 poznał się z Joanną Bobrową, z którą łączyły go węzły przyjaźni aż do roku 1838; 1836 zetknął się bliżej ze Słowackim. Dnia 26. VII. 1843 zawarł w Dreźnie ślub z Elżbietą Branicką. W Krańskim polska myśl mesjaniczna znalazła swego głębokiego przedstawiciela. Twórczość Krańskiego obejmuje olbrzymią ilość utworów prozą i wierszem. W okresie lat 1825—1832 powstały utwory powieściowe: „Pan trzech pagórków”, „Grób rodziny Reichstälów”, „Władysław Herman i dwór jego”, „Sen Elżbiety Pileckiej”, „Mściwy karzeł i Maślak”, „Teodoro”, „On”, „Zamek Wilczki”, „Gastold”, „Panie Kochanku”, „Agay-Han” i in., nadto szereg utworów po francusku. W l. 1833—38 napisał: „Nie-boska komedia”, „Irydion”, „Modlitewnik”, fragm. dram. „Wanda”, „Noc letnia”, „Pokusa” i „Herburt”; utwory ostatniego okresu: „Ułamek poematu”, „Trzy myśli, pozostałe po śp. Henryku Ligenzie”, „Fantazja konania”, „Fantazja życia”, „Kilka słów o Jul. Słowackim”, „Przedświt”, „Nie-dokończony poemat”, „Gnoziś”, „Psalmy przy-

szłości”, „Glossy św. Teresy”, „Dzień dzisiejszy”, „Ostatni”, „Resurrecturis” i in. Nadto w l. 1836—58 K. napisał 120 wierszy lirycznych.

Kraska, ob. *Coracias garrula*.

Krasko Iwan (Jan Botto), najwybitniejszy z żyjących poetów słowackich, subtelny liryk, * 1876; utwory: „Nox et solitudo”, „Wiersze” i in.

Kraslice (niem. Graslitz), m. pow. w półn. Czechosłowacji; 12.700 mieszk.; wyrób instrumentów muzycznych, koronek klockowych.

Krasław (lot. Kreslavas), m. w Inflantach Polskich w pow. dyneburskim (Łotwa); 3.564 mieszk., w tem 1.300 Polaków i 1.446 Żydów.

Krasnoarmejsk, do r. 1920 Sarepta, m. w gub. dawniej carycyńskiej, dziś stalingradzkiej (Rosja wsch.), nad Wołgą; ok. 5.000 mieszk.

Krasnodar, ob. *Ekaterynodar*.

Krasnodelski Piotr Hipolit, współczesny malarz polski, * 1876 w Łęczycy; kształcił się w Warszawie i Krakowie. Oprócz malarstwa uprawia grafikę, wystawia barwne drzeworyty, z których na wyróżnienie zasługują: portret malarza Lenca, bar. Kronenberga, Dobrzańskiego i in. Mieszka w Warszawie.

Krasnohorska Eliszka, poetka czeska, * 1847, przywódczyni ruchu kobiecego w Czechach. Tłumaczyła „Pana Tadeusza”; † 1926.

Krasnojarsk, m. pow. w gub. jenijskiej na Syberji, 67.500 mieszk.; warsztaty kolejowe, garbarnie i cegielnie.

Krasnoje Sielo, w pow. dietskosielskim, gub. petersburskiej (Rosja), 3.500 mieszk.; pałac dawn. cesarski, pole ćwiczeń wojskowych, lotnisko. Od r. 1920 nosi nazwę Krasnyj Gorod.

Krasnokokszajsk, od r. 1920 nowa nazwa m. Carewokokszajsk, poprzednio m. pow. w gub. kazańskiej (Rosja wsch.), obecnie stolica autonomicznego obwodu Marijskiego (Czeremskie-go), 2.500 mieszk.

Krasnoludki, według wierzeń ludu polskiego przyjazne duchy domowe.

Krasnopol, m-ko w pow. żytomierskim, gub. wołyńskiej (Ukraina), 3.000 mieszk.; kościół rzym.-kat. z r. 1751; w okolicy K. w 1831 i 63 początek powstania na Wołyniu przeciw rządowi rosyjskiemu.

Krasnorosty, ob. *Rhodophyceae*.

Krasnoufimsk, m. pow. w gub. permskiej (Rosja wsch.), nad rz. Ufą, 9.000 mieszk.; fabryki zapalek i mydła.

Krasnow Aleksandr, astronom rosyjski, * 1866, † 1907; 1898—1907 dyrektor Obserwatorium astronomicznego w Warszawie. Poza obserwacjami zapomocą refraktora i heliometru, pozostawił kilka cennych prac, poświęconych badaniu ruchu księżyca.

Krasnow Andrej, geograf i podróżnik rosyjski, prof. uniwers. w Kazaniu. * 1862, † 1914.

Krasnowodsk, m. pow. w prow. Zakaspijskiej (Azja środk. ros.), nad zat. K. morza Kaspijskiego; 6.300 mieszk.; punkt wyjścia kolei Zakaspijskiej.

Krasnowolski Antoni, badacz języka i gramatyki, tłumacz dzieł filozof., * 1855 w Prusach zach.; studja uniwers. w Berlinie. Wy-

dał oddzielnie: „Systematyczna składnia jęz. polsk.”, „Słownik frazeolog.”, „Poradnik dla piszących” i w. in.; † 1911.

Krasnowolski Józef, współczesny malarz polski, * 1879 w Kwidzynie; studja w Warszawie, Krakowie i Monachium. Mieszka przeważnie w krakowskim, malując obrazy z życia ludu wiejskiego. Ważniejsze prace: „Oczepiny”, „Do kościoła”, „Przyśpiewek”.

Krasnostaw, m. pow. (woj. lubelskie), nad rz. Wieprzem, 9.500 mieszk.

Krasowski Edward, lekarz, * 1821, † 1898; prof. położnictwa na uniwers. petersburskim; ogłosił: „Materiały do statystyki medycznej gubernji wileńskiej” (1861) i wiele prac w jęz. obcych.

Krasowski Jan, współczesny astronom polski, * 1885; profesor Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie.

Krasowski Piotr (właśc. Petrus Crassowski Italus Swanzar) z Teszynu, budowniczy lwowski XVI w. Z prac: wieża przy katedrze ormiańskiej (spalona w 1788), wieża przy cerkwi Wołoskiej, dom w Rynku No 4.

Krassus (Crassus) **Marcus Licinius**, pretor rzymski; 71 przed Chr. zwyciężył bunt Spartaka; * 115, † 53 przed Chr.; w r. 60 utworzył z J. Cezarem i Pompejuszem I triumwirat; zginął w wojnie z Partami w Mezopotamji. Znany z niezmiernych bogactw.

Krasycyl Fotij, malarz i dekorator rusiński, * 1873 w Zielonej Dąbrowie (Kijowszczyzna); kształcił się w Akad. Szt. P. w Petersburgu; malował obrazy rodzajowe. Z prac: „W święto”, „U studni”, portrety wybitnych Ukraińców.

Kraszanek, ob. *pisanki*.

Kraszeninnikow Sergiej, podróżnik rosyjski, autor pierwszego opisu Kamczatki, * 1702, † 1757.

Kraszewska Otylja, współczesna malarka polska, uczennica Ajwazowskiego; mieszka stale w Monachjum; współpracowniczka pisma „Jugend”. Maluje kwiaty, obrazy rodzajowe („Pokusa”, „Kabalarka”, „Prima vera”), również wachlarze, odznaczające się wielkim smakiem i subtelnością wykonania.

Kraszewski Józef Ignacy (pseud. Bolesławita), powieściopisarz obyczajowy i historyczny, poeta, publicysta i historyk, * 1812 w Warszawie, † 1887 w Genewie. Pochowany na Skalce w Krakowie. Początkowo nauki pobierał w Białej na Podlasiu, w Lublinie i w Swisłoczy; uniwers. w Wilnie; 1830 aresztowany, odsiadywał więzienie do marca 1832. Po uwolnieniu przebywał na wsi, od czasu do czasu tylko przyjeżdżał do Warszawy lub Odessy. 1863 z rozkazu Wielopolskiego opuścił Warszawę, w której mieszkał stale od 1860, i osiadł w Dreźnie. Stąd wyjeżdżał kilka razy do Galicji i Poznania. Był założycielem „Macierzy Polskiej” we Lwowie (1882); 1883 został zaarrestowany w Berlinie pod zarzutem zdrady stanu i skazany na 3 i pół roku twierdzy w Magdeburgu. Wypuszczony po 1 i pół roku za kaucją, wyjechał do Szwajcarii. Płodność K. była olbrzymią. Cykl powieści z dzieł Polski obejmuje 29 utworów w 76 tomach.

Wiele drukował po czasopismach: w „Tygodniku petersburskim”, „Gazecie Warsz.”, „Czasie”. Sam redagował „Atheneum”, „Gazetę Codzienną”, „Gazetę Polską”, „Przegląd Europejski”, „Hasło” i „Omnibus”. Z najwybitniejszych utworów wymienić należy: „Pan Walery”, „Wielki świat małego miasteczka”, „Pan Karol”, „Cztery wesela”, „Majster Bartłomiej”, „Poezje”, „Wędrowki literackie”, „Rok ostatni panowania Zygmunta III” (1830—39), „Poeta i świat”, „Anafielas”, „Latarnia czarnoksięska”, „Szatan i kobieta”, „Ułana”, „Pamiętniki nieznanego”, „Ostap Bondarczuk”, „Sfinks”, „Budnik”, „Jaryna”, „Złote jabłko”, „Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy”, „Studia literackie”, „Nowe studja literackie”, „Litwa” (1839—51); „Ostatni z Siekierzyńskich”, „Ładowna pieczara”, „Chata za wsią”, „Djabła”, „Powieść bez tytułu”, „Dwa światy”, „Jermola”, „Boża czeladka”, „Historja kolka w płocie”, kom. „Miód kasztelański”, „Caprea i Roma” (1851—63); pod pseudonimem: „Dziecię starego miasta”, „Szpieg”, „My i oni”, „Zyd”, „Tułacz”, „Hybrydy”, „Zagadki”, dramat historyczny „Trzeci maj”, „Morituri”, „Resurrecturi”, „Dajmon”, „Szalona”, „Warszawa w 1794 r.”, „Pod blachą”, „Hrabina Cosel”, „Brühl”; nadto „Program Polski 1872 r.”, „Polska w czasie trzech rozbiorów” i „Rachunki”. Z cyklu pow. hist. pol. pierwszą jest „Stara baśń”, ostatnią „Saskie ostatki”.

Kraszewski Kajetan, literat, * 1827, † 1896; brat Józefa Ignacego; ogłaszał liczne opowiadania, gawędy i wspomnienia: „Chelmianie, opowiadanie z lat 1792—96” (1878), „Od szkolnej ławy” (1880), „Tradycje kodeńskie” (1893) i w. in.

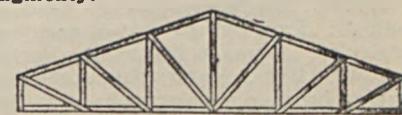
Krańnik, m. w pow. janowskim (woj. lubelskie), nad rz. Stróżą; 8.500 mieszk.; walki w r. 1914 i 1915.

Krater, otwór lejkowy w skorupie ziemskiej, przez który odbywają się wybuchy wulkaniczne; k. zmieniają kształt i rozmiary prawie po każdym wybuchu; położone są zwykle na szczycie lub zboczu stożka wulkanu.

Krates z Mallos, uczonek grecki, żyjący w połowie II w. przed Chr.; zajmował się studjami filologiczno-gramatycznymi; przybył do Rzymu ok. r. 165, zaszczytnieją tam swoje teorie naukowe o zabarwieniu stołkiem.

Kratinos, poeta i komedjopisarz grecki; żył ok. 450 r. przed Chr., współczesny i rywal Arystofanesa; z utworów jego pozostały tylko drobne fragmenty.

Kratowa belka, belka, która składa się z poszczególnych części (prętów), połączonych ze sobą w kratę, najczęściej składającą się z trójkątów. Belki takie, przeważnie żelazne, używane są na dachy, mosty kratowe itd. (ob. il.).

Kratowa belka.

Krater wulkanu.

Kratylos, 1) filozof grecki, uczeń Heraklita (V w. przed Chr.); 2) tytuł dialogu Platona o pochodzeniu mowy.

Kratzer Franciszek Ksawery, muzyk i pamiętnikarz, * 1740, † 1818; kantor Katedry krakowskiej, dyrektor szkoły śpiewu; pozostał pamiętnik, częściowo ogłoszony przez L. Siemieńskiego w „Bibliotece Warszawskiej” (1879).

Kraus Franz Xaver, niemiecki teolog katolicki, archeolog i historyk, * 1840, † 1901; wydał m. in. „Geschichte der christlichen Kunst” (1895—1900).

Kraus Karl, publicysta i poeta austriacki, * 1874; założyciel (1899) i wydawca pisma „Die Fackel”; napisał: „Sittlichkeit und Kriminalität”, „Die chinesische Mauer”, „Gedichte” i in.

Krause Karl Christian Friedrich, filozof niemiecki, * 1781, † 1832; twórca doktryny filozoficznej, którą nazwał „panenteizm”: Bóg jako istota absolutna zawiera świat w sobie, nie jest jednak z nim identyczny. Filozofia K. przepojona jest pierwiastkami mistycyzmu. Dzieło podstawowe: „Urbild der Menschheit”, Drezno 1811.

Kraushar Aleksander (pseud. Alkar), współczesny historyk i literat, * 1842 w Warszawie; kształcił się w Szkole Głównej. Najważniejsze prace: „Listki”, „Arjon z Koryntu i Tytan”, „Pieśni Heinego”, „Strofy”, „Strofy jesienne”, „Elekcja w Babinie”, „Nowe epizody z ostatnich lat życia J. Chr. Paska”, „Kartki hist. i lit.”, „Sylwetki liter.”, „Obrazy i wizer. hist.”, „Jeden z Kraszewskich”, „Dziecię Warszawy”, „Z dni niedoli Szajnochy”, „Wolność druku w czasach listopadowych”, „Kartka z życia Narc. Zmichowskiej”, „Okruchy przeszłości”, „Zarysy literacko hist.”, „K. Gröll”, „Typy i oryg. warsz. z czasów Król. Kongr.”, „I. J. Kraszewski i red. Ojczyzny”, „Kraszewski i Wielopolski”, „Listy K. Brzozowskiego do Alkara”, „Neocyganeria warsz.”, „Arjergarda liter. warsz.”, „Salony i zebrania liter. w Warszawie”, „Gen. Sowińska i Kl. Hoffmanowa”, „Echa przeszłości”, „Historja Żydów w Polsce”, „Olbracht Łaski”, „Frank i Frankiści polscy”, „Książę Repnin i Polska”, „Towarzystwo król. Przyjaciół nauk.” i w in.

Kraus-Kelles Kazimierz, baron, socjolog i działacz społeczny, * 1872 w Szebrzeszynie, † 1906; studja w Paryżu, gdzie od 1897 wykładał w „Collège libre des sciences sociales”; wybitny działacz i publicysta P. P. S.; pisywał pod pseud. M. Luśnia, El. Esse i Radosławski; oprócz prac w jęz. francuskim w „Annales” Instytutu Międzynarodowego Socjologicznego, ogłosił: „Rzut oka na rozwój socjologii w XIX stuleciu”, „Pisma polityczne”, „Portrety socjologów” (1906), „Materjalizm ekonomiczny” oraz szereg broszur popularnych: „Czy teraz niema pańszczyzny?”, „Jak się narody rządzą” i in.

Krawczinskij Sergiej, pisarz i rewolucjonista rosyjski, znany pod pseud. Stiepaniak, * 1852, † 1895; od 1871 agitator grupy „Czajkowiec”, 1876 walczył w powstaniu Hercegowińskim, 1877 należał do spisku rewolucyj-

nego we Włoszech, 1878 przewiózł do Rosji tajną drukarnię „Ziemli i Woli”; wykonał zamach na gen. Mezencowa; przebywał potem w Szwajcarii, od 1886 w Londynie, gdzie dom jego był głównym ogniskiem rewolucjonistów rosyjskich; z prac najwięcej rozgłosu miała „Podziemna Rosja” (przekład polski, 1904).

Krawędziaki, drzewo budulcowe, sprzedawane na metry wypełnione; dzieli się na: belki bez bielu, belki ostrokrawędziowe, belki penckrawędziowe, belki o krawędziach zaokrąglonych, słupy kanciaste.

Krawędź łamiąca pryzmatu, ta krawędź, w której schodzi się ściana, przez którą światło wchodzi do przezroczystego pryzmatu, ze ściana, przez którą światło wychodzi z pryzmatu.

Krawędź wielościanu, ob. wielościanu.

Krawiec Władysław, współczesny malarz polsko-amerykański; studja w chicagowskiej Akademii Sztuk Pięknych; ilustrator-karykaturzysta „Dziennika Chicagoskiego”; mieszka stale w Chicago.

Kray, w. w. Nadrenji (Prusy), 20.500 mieszk.; kopalnia węgla kamiennego, przemysł żelazny.

Kraślaki budulcowe (długopienne, nieciosane), towar drzewny; podług grubości i długości dzieli się na: strzały proste (średnica wierzchu 35 cm. i więcej, długość 14 m. i więcej), budulec wielki (średn. wierzchu 25 do 35 cm., dług. 12—14 m.), budulec średni, słupowy (średn. 20—25 cm., dług. 9—12 m.), budulec drobny, krokwiowy (średn. 15—20 cm., dług. 9—11 m.), pnie tarcicowe (średn. 13—15 cm., dług. 7—9 m.), pnie żerdziowe nałaty itp. (średn. 8—13 cm., dług. 7—9 m.).

Krażek maciczny, ob. pessarium.

Krażenie krwi, ob. krwi obieg.

Krażkopławy (Acalephae), nazwa gromady zwierząt; typ: jamochłony (Cnidaria); jamochłony przeważnie wielkie, najczęściej w postaci meduz, różniących się od meduz stulbiopławów (Hydrozoa) brakiem żagielka, który jest zastąpiony przez silny rozwój włókien mięśniowych w subumbrelli; dzięki ich działaniu parasol może się kurczyć i rozszerzać i w ten sposób meduza porusza się w wodzie. Z brzegów parasola zwisają czułki (4 albo 8, niekiedy znacznie więcej). Tu, osadzone między wycięciami festonów, znajdują się organy zmysłów (tzw. ciała brzeżne): narząd równowagi, narząd zmysłu chemicznego i narząd wzroku o dość wysokiej organizacji, w postaci jednego lub kilku oczek. System nerwowy mieści się również na brzegu parasola. U niektórych form znajdują się okolo otworu gębowego 4 ramiona gębowe, do których przedłuża się jama trawiaco-chłonna; u nich czułki te zrastają się w ten sposób, że znika otwór gębowy, a pokarm jest wchłaniany przez drobne otwory na ramionach. Meduzy, z nielicznymi wyjątkami, są rozdzielnopłciowe. Z zapłodnionych jaj wylęga się planula, która u gatunków, nieprzechodzących zmiany pokoleń, zamienia się w meduzę; w przeciwnym razie planula przetwarza się w scyfostomę (polip), następnie w strobilę, złożoną z wielu krawków, wyrastających jeden z drugiego; w następnym stadium krawki te zaczynają się od-

rywać i żyć oddzielnie jako efiry (Ephyra), które wreszcie przekształcają się w dojrzałą meduzę. Niektóre krażkopławy pozostają w postaci polipa (scyfostomy — Scyphistoma) przez całe życie, są to jednak gatunki wyjątkowe. Meduzy należą do najpiękniejszych zwierząt morskich, o wszelkich odcieniach barw i delikatnej, prawie przezroczystej budowie tkanek. Dochodzą do 1 metra średnicy. Dziela się na 4 rzędy: 1) *Stauromedusae* (Tesserantha conxeteus, ocean Spokojny, Lucernaria campanulata, wybrzeża europejskie), 2) *Peromedusae* (Peripalma corona, m. Śródziemne, Periphylla hyacinthina, głębiny oc. Indyjskiego i Atlantyckiego), 3) *Cubomedusae* (Charybdea marsupialis, m. Śródziemne, Chirodopus palmatus, oc. Atlantycki), 4) *Discomedusae* (Cyanea capillata, m. Bałtyckie, chelbia modra — Aurella aurita, morza europejskie).

Krażnik, ob. kołobieg.

Krażownik, okręt wojenny, przeznaczony do specjalnej służby na morzu; posiadać musi lety następujące: szybki bieg (silna maszyna parowa), rozległe pole działania (znaczny zapas paliwa), zdolność niezwalniania biegu na wzburzonym morzu itp.; głównym zadaniem k. jest służba wywiadowa, posiada on jednak i dużą wartość bojową.

Kręć Franciszek, filolog i literat polski, * 1869 w Lwowie, gdzie ukończył uniw.; nauczyciel gimn., 1906 docent filologii słowiańskiej na Uniw. Lwowskim; ogłosił: „Modlitewnik Nawojki” (1894), „Jasełka krośnieńskie z r. 1661” (1900), „Nowe przyczynki do Księgi przysłów” (1910), „W sprawie pisowni polskiej” (1910); † 1916.

Kreacja, 1) utwór, odtworzenie, np. k. w dramacie; 2) wybór, obieranie, np. k. kardynałów.

Kreatura (franc.). stworzenie; wyraz używany w znaczeniu pogardliwym.

Kreatyna, związek organiczny, $C_4H_9O_2N_3 + 2H_2O$, pochodna kwasu węglowego; ciało krystaliczne o temp. topnienia 100° (tworzy się bezwodnik — kreatynina, ob.); łatwo rozpuszcza się w wodzie, bardzo trudno w alkoholu. Znajduje się w mięśniach.

Kreatynina, związek organiczny, $C_4H_7ONO_2$, bezwodnik kreatyny; ciało krystaliczne, łatwo rozpuszczalne w wodzie, trudno w alkoholu. Znajduje się w moczu i mięśniach.

Krebs Norbert, geograf austriacki, prof. uniw. w Fryburgu w Br., * 1876.

Krechowiecki Adam (pseud. Daniłowicz Władysław), powieściopisarz historyczny, dramaturg i autor artyk. literack., * 1850 w Beżyniach na Wołyniu, † 1919 we Lwowie. Studja uniwers. w Kijowie i Lwowie. Wydał powieści: „Banita”, „Starosta Zygmuntowski”, „Veto”, „Szary Wilk”, „Tarlówna”, „O tron”, „Piast”, „Sława”, „Mrok”, „Fiat lux”, „Najmłodszy”, „Jestem”, „Kres”, „Rdza”, „Amen”; nowelę „Zmarnowani”; utw. dramat.: „Jeden dzień”, „My”, „Syn królewski”; studja literackie: „O Cyprjanie Norwidzie” i „Zygmunt Kaczkowski”.

Krechowiecki Jan, literat i działacz polityczny, * ok. 1803 na Ukrainie, † 1885; wy-

chowaniec uniw. wileńskiego, należał w literaturze do ówczesnej „Szkoły ukraińskiej”; uczestniczył w rewolucji 1831 r., potem w spisku Konarskiego, więziony i zesłany do Rosji; od 1843 archiwista w Sławucie, należał potem do Spółki wydawniczej w Zytomierzu; po r. 1863 zamieszkał w Lwowie. Ogłosił: „Wiadomości o życiu i pismach Michała Grabowskiego” (1868), „Bazylianie w Humanu” (1871 do 1872) i wiele prac bezimiennych.

Krechetnikow Piotr, generał i gubernator ros., * ok. 1730, † ok. 1792; od 1767—69 dowódca sił zbrojnych rosyjskich w Polsce; w 1792 r. stanął na czele wojsk, popierających konfederację targowicką na Litwie. Zostawił: „Dziennik działań wojennych” z lat 1767—68, wydany w przekładzie polskim 1874 r.

Kreda, skała osadowa wapienna, złożona ze skorupki otwornic i okruców szkieletów wapiennych innych żyjątek morskich. W Polsce pod Chelmem.

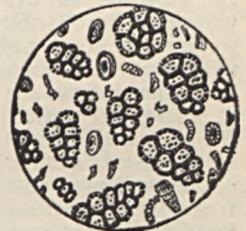
Kreda w malarstwie używa się głównie jako domieszka do farb klejowych i do przyrządzania gruntów pod wszelkiego rodzaju malowanie; jako biała farba jest mało kryjąca, z olejem zaś szybko czernieje. Najbielsza jest k. chemicznie czysta.

Kreda czerwona, ob. lubryka.

Kreda hiszpańska, ob. talk.

Kredowy okres, najmłodszy w erze mezozoicznej, biorący nazwę od częstych w jego osadach skal kredowych i marglowych; zaczyna się ruchami górotwórczymi kimeryjskimi, silniejszymi w Ameryce niż w Europie, gdzie wytworzyły wzniesienia o kierunku płn.-zach. — pld.-wsch., jak np. pasmo Krakowsko-Wieluńskie. Morze, cofające się podczas tej fazy, wkracza następnie na ląd, zajmując największe obszary w o. k. dolnym. Ląd Gondwana w ciągu o. k. rozpadł się, wskutek czego przewało się połączenie Afryki z Ameryką Pld. Klimat oziębił się. Zamknęły o. k. ruchy górotwórcze, zwiastujące potężną fazę alpejską.

Kredyt (łac. credere, wierzyć), w znaczeniu ekonomicznym transakcja, przy której jedna strona ofiarowuje na własność pewne dobra drugiej stronie, z warunkiem otrzymania równoważnika tych dóbr po upływie pewnego okresu czasu. Ogólnie biorąc, takie transakcje są płatne, tj. druga strona winna oddać więcej, niż otrzymała. Strona, która pozabawia się swych dóbr, nazywa się wierzycielem (kredytorem), strona, która je przyjmuje — dłużnikiem. Stosunek, który pomiędzy nimi powstaje, nazywa się długiem. Nadwyżka, jaką dłużnik oddaje wierzycielowi, jest zyskiem, lub, gdy chodzi o pieniądze, procentem. Transakcje kredytowe nazywają się wogóle pożyczkami. Na niższych szczeblach rozwoju gospodarczego k. nie istnieje. Ukazuje się dopiero w indywidualną własno-

Skorupki otwornic i okrucy szkieletów żyjątek w kredzie.

ścią była. Staro-indyjski kodeks Jassa, zarówno jak „Russka Prawda“, oznaczają legalny procent na 50 od sta rocznie, motywując to tem, że cielę w ciągu dwóch lat wyrasta na krowę. W wiekach średnich k. zaczął się rozwijać głównie we Włoszech, na tle nagromadzonych, dzięki operacjom handlowym, kapitałów. Tam też powstały pierwsze banki i różnorodne formy kredytu: k. wekslowy, zastaw (lombardowanie), renty dożywotnie itd. K. wekslowy polega na wydaniu, wzamian za otrzymane pieniądze lub towary, zwykłego skryptu dłużnego. Przy zastawie (pierwotnie praktykowanym przez banki lombardzkie) dłużnik otrzymuje pieniądze wzamian za pewien przedmiot, który oddaje wierzycielowi. Wierzyciel przed umówionym terminem zwrotu pieniędzy sprzedać tego przedmiotu nie może, staje się on własnością wierzyciela tylko wówczas, jeżeli dłużnik nie oddał pieniędzy w terminie. Przy rentach dożywotnych właściciel, wzamian za nieruchomość, otrzymuje pewną dożywotnią pensję roczną. Po śmierci wierzyciel staje się właścicielem majątku. Renty wieczyste (emiteuty) są wieczystymi dzierżawami i polegają na tem, że właściciel, wzamian za ustaloną nieruchomość, otrzymuje pewne roczne wynagrodzenie. W wiekach średnich procenty były bardzo wysokie, wynosiły 50—100 rocznie, chociaż prawo kanon. zabraniało pożyczania pieniędzy na procent. Wreszcie i prawo kanon., robiąc subtelną różnicę pomiędzy karą za spóźnienie oddania w terminie (damnum emergens), która jest dozwolona, a pozbawieniem zysku (lucrum cessans) niedozwolonem, pośrednio ulegalizowało procenty. K., idąc w ślad za gromadzeniem oszczędności, które z kolei szły za rozkwitem handlu, w nowych wiekach rozwinął się, zwłaszcza w zachodniej Europie: Niderlandach, Anglii i Francji. Powstały giełdy i spekulacje giełdowe. Znaczne nagromadzenie oszczędności (obfitość luźnych kapitałów) w końcu XVIII-go wieku w zachodniej Europie ekonomicznie umożliwiło powstanie wielkiego przemysłu, wymagającego wielkich kapitałów. W ciągu XIX wieku wielkimi wierzycielami świata, obok Holandii i Belgii, stały się Anglia i Francja. Na początku XX-go wieku zaczęły im dorównywać Niemcy. Stopa procentowa obniżyła się do 4—10 rocznie. Procent, wyższy niż 12 rocznie, był karany jako lichwa. Zniszczenie Europy wskutek wielkiej wojny (1914—18) zmieniło ten stan rzeczy. Największą ilość luźnych kapitałów, a więc i największą możliwość udzielania k., mają odtąd Stany Zj. Am. Pln. K. może być osobisty, gdy jest oparty na zaufaniu do osoby, lub rzeczowy, gdy wierzyciel otrzymuje gwarancję w postaci zastawu ruchomości (lombard), lub nieruchomości (k. hipoteczny). Przy k. osobistym dłużnik wydaje zwykły skrypt, który niekiedy bywa wzmocniony solidarną odpowiedzialnością całej wsi (kasy Reiffeisena), lub weksel, tj. skrypt, wzmocniony pewnymi rygorami prawnymi, który w dodatku bywa gwarantowany (zażyrowany) przez pewną ilość osób, podpisanych na odwrotnej stronie weksłu (indosan-

ci). Weksłami operują wszelkiego rodzaju kooperatywy kredytowe typu Schultze-Delitsch, jak również banki. Dyskontem weksła nazywa się sprzedaż weksła przez jednego wierzyciela drugiemu. Pierwszy wierzyciel otrzymuje wówczas o tyle mniej niż wynosi nominalna suma długu, oznaczonego na weksłu, ile kosztuje procent za czas, jaki pozostaje do terminu spłaty długu przez pierwszego dłużnika (wystawcę), oznaczonego na weksłu. Wszyscy dyskonterzy weksła stają się jednocześnie indosantami i żyrantami pierwszego dłużnika, jak również każdy indosant jest żyrantem w stosunku do następnego. Weksel ułatwia obieg kredytowy, gdyż nabywca weksłu musi mieć zaufanie tylko do ostatniego żyranta. Dyskonto, powtarzane kilkakrotnie (redyskonto), niejako automatycznie kieruje weksel do takiej instytucji finansowej, która ma nadmiar luźnej gotówki, działa więc wyrównawczo. K. osobisty bywa przeważnie kredytem wekslowym i krótkoterminowym (3—6 miesięcy). K. rzeczowy, oparty na zastawie ruchomości (lombard), bywa także przeważnie krótkoterminowy, natomiast k. hipoteczny bywa przeważnie długoterminowy (kilkoletni). K., zależnie od tego, kto go ostatecznie udziela, może być państwowy, kooperatywny, bankowy, prywatny. W stosunku do dłużnika k. może być produkcyjny, gdy dłużnik zużyje go na cele wytwórcze, przynoszące zysk, lub konsumcyjny, gdy dłużnik zużyje go na zakup osobistego pożywienia i innych środków utrzymania osobistej egzystencji.

Kredytor, ob. kredyt.

Kredytowe papiery, wszelkiego rodzaju dłużne skrypty, na których są wypisane warunki spłaty i zyski, należne wierzycielowi. Są to więc wszelkiego rodzaju pożyczki państwowe, listy zastawne towarzystw kredytowych ziemskich i miejskich, pożyczki miejskie i komunalne, renty państwowe, weksle, obligacje przedsiębiorstw państwowych lub akcyjnych. Papiery te kursują, tj. bywają sprzedawane z rąk do rąk, a ich kurs, tj. cenę, regulują transakcje giełdowe.

Kredytowe Towarzystwa Miejskie. Pierwsze powstało w Warszawie w 1870 r. z inicjatywy ks. Jana Tadeusza Lubomirskiego. Za przykładem Warszawy w 1872 poszła Łódź, a następnie i inne miasta Królestwa. Są to kooperatywne instytucje kredytu rzeczowego i długoterminowego, zorganizowane na wzór Tow. Kred. Ziemskiego, z tą różnicą, że zastawem tu są nieruchomości miejskie (domy, fabryki). Listy zastawne Tow. Kred. miejskich przynoszą 5%. Kurs ich, który przed wojną, zależnie od miasta, wahał się od 80—100 za sto, obecnie nie dochodzi 50 za sto. Ostatnia pożyczka, jaką otrzymał szereg miast polskich od amerykańskiej firmy Ullen i Sp., jest oparta na robotach inwestycyjnych (kanalizacje, wodociągi), które sama ta firma wykonywa, i stanowi zwykły dług tych miast w stosunku do tej firmy.

Kredytowe Towarzystwa Ziemskie. Pierwsze w Europie Tow. Kred. ziemskie powstało na Śląsku 1770 r. W Królestwie Polskiem powstało w 1825 r. z inicjatywy ks. Franciszka Druc-

kiego-Lubeckiego i Dominika Kalinowskiego. W XIX w. T. K. Z. uwolniło wielką własność ziemską od lichwy i podniosło całokształt produkcji rolnej. Zadłużenie ziemi dochodziło wówczas do 60% jej wartości. Rok 1863 T. K. Z. przeżyło bez silniejszego wstrząsu, pomimo uwłaszczenia 7 milionów morgów, obciążonych pożyczkami T. K. Z. W latach przedwojennych T. K. Z. odgrywało ogromną rolę, jako jedyna półurzędowa instytucja polska z obieralnemi władzami. Wskutek wojny i inflacji, pożyczki T. K. Z., na zasadzie dekretu z 14 maja 1924 r., zostały zwaloryzowane na 50% w złotych. Organizacja T. K. Z. jest samorządno-kooperatywna. Organy dłużników, t. j. dyrekcje szczególne w miastach gubernjalnych (dziś zniesione), dyrekcja główna i komitet administrują instytucją; interesów wierzycieli broni komitet właścicieli listów zastawnych. T. K. Z. wypuszczało 4½ i 5% listy zastawne, amortyzujące się przez szereg lat. Listy te właściciele ziemscy sprzedają na giełdzie, otrzymując w ten sposób pożyczkę; przed wojną kurs listów zastawnych był 90—100%, dziś wynosi 30—40%.

Kredytu Wzajemnego Towarzystwa. W 1870 roku powstała w Warszawie, z inicjatywy bar. Leopolda Kronenberga, pierwsza w kraju kasa pożyczkowa przemysłowców warszawskich, która, staraniem Antoniego Wieniawskiego, przekształciła się w 1872 r. w Warszawskie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu. Niebawem instytucje podobne powstały w innych miastach i kraj pokrył się siecią kas pożyczkowo-oszczędnościowych. Są kooperatywne kredyty typu Schultze-Delitsch, gdzie zasada kooperatywna wyraża się w tem, że dłużnicy (tj. spożywczy kredytu) sami są członkami tych towarzystw, i, za pośrednictwem obieralnych przez siebie organów, dysponują kredytem, decydując komu go udzielić. Wierzyciel musi się zadowolnić procentem, jaki mu zgóry wyznaczono, a dalsze przeznaczenie jego oszczędności zależy wyłącznie od organizacji dłużników. Wojna, a następnie inflacja i zmniejszenie oszczędności, wywołały ogromny przewrót w tych stosunkach, którego miarą jest podniesienie się stopy procentowej z 5—10% do 20—30%. Większość tego rodzaju instytucji zanikła, inne przyjęły nazwę banków. Główną rolę odgrywa poznański Bank Spółek Zarobkowych, który rozszerzył swoją działalność na całą Polskę.

Krefeld (niem. Crefeld), m. pow. w Nadrenji (Prusy), 124.500 mieszk.; fabryki wyrobów jedwabnych, aksamitnych, farbiarnie; 1758 bitwa między Francuzami i Niemcami.

Krejci Franciszek W., czeski krytyk literatury i sztuki, dramaturg i powieściopisarz, * 1867.

Krek Grzegorz, sławista słoweński, * 1840, † 1905; naucz. gimn., 1866 docent, 1870 prof. filologii słowiańskiej na uniwersytecie w Gracu; oprócz licznych rozpraw i przyczynków w Jez. słoweńskim, ogłosił większe prace: „Ueber die Wichtigkeit der slavischen traditionellen Literatur als Quelle der Mythologie“ (1869) „Einleitung in die slavische Literaturgeschichte und Darstellung ihrer älteren Perioden“ (1874).

Kremaljera, część składowa wielu mechanizmów, służąca do zamiany ruchów obrotowych na prostolinijne lub odwrotnie. Składa się z zażebionego pręta, ruchomego równoległego do swojej długości, i koła zębatego, zahaczającego o zęby pręta. K. stosowana bywa w mikroskopach i lunetach do regulowania odległości pomiędzy obiektywem i okularzem.

Krematorjum (lac.), budynek, przeznaczony do spalania ciał umarłych. W Polsce k. dotychczas niema.

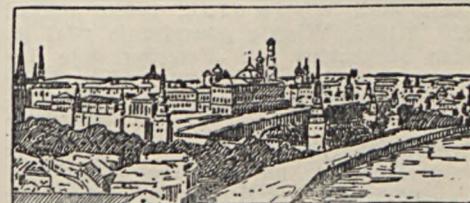
Kremer Aleksander, lekarz, * 1810 w Krakowie, † 1880; studja lekarskie w Krakowie, Berlinie i Paryżu; najpierw osiadł w Kamieńcu Podolskim, gdzie zasłużył się na polu pracy społecznej; założyciel Tow. lekarzy podolskich (1859—1865); w Krakowie, dokąd się przeniósł, założył w 1866 Tow. lekarskie; pracował w Towarzystwie Naukowym, m. in. jako sekretarz komisji fizjograficznej ogłosił wiele prac lekarskich i „Słowniczek prowincjonalizmów podolskich“ (1860).

Kremer Alfred, austriacki podróżnik po Egipcie i Syrii, badacz historii i kultury wschodu; * 1828, † 1889.

Kremer Józef, esteta i historyk sztuki, * 1806 w Krakowie, † 1875 tamże. Studja uniwersyteckie w Krakowie, dalsze w Berlinie, Heidelbergu, Paryżu i Londynie. Był prof. filozofii na Uniwersytecie Jagiellońskim, a od 1850 prof. estetyki i historii sztuki. Z dzieł najważniejszych: „Fenomenologia ducha“, „Listy z Krakowa“, „Wykład systematyczny filozofii“, „Podróż do Włoch“, „Grecja starożytna i jej sztuka“, „O dziewicy Orleańskiej“ Schillera, „Kilka słów o epoce, w której rozkwitła sztuka bizantyjska“, „O przenośniach i porównaniach“, „Sztuka w starożytnym Rzymie“, „O wdzięku“, „Kraków wobec Polski i Sukiennice jego“, „O zadaniach młodzieży, kształcącej się na Uniwersytecie Jagiellońskim“.

Kremer Karol Roman, budowniczy polski, * 1812 w Krakowie, † 1860 tamże. W 1833 budowniczy akademicki, w 1841 dyr. budownictwa Rzplitej krak. Przeważnie restaurował zabytki; odnowienie wieży Marjackiej i Barbakanu (1841), restauracja Kolegium Jagiellońskiego. Napisał „O budowlach krakowskich itd.“ (Roczn. Tow. Nauk. Kr., t. I), „Zabytki sztuk pięknych na naszej ziemi“ (tamże, t. 19) i in. Założyciel muzeum starożytności w Krakowie.

Kremieńczyg, ob. Krzemieńczyk.

Kreml w Moskwie.

Kreml, gród, położony w centrum Moskwy, dawna siedziba carów ros., obecnie władz sowieckich, wybudow. na pocz. XIV w. W cerkwi

Kremlu mieszczą się groby w. ks. i carów do Piotra W.

Kreml, szczyt w górach Kucn-lun (Azja środkowa).

Kreml-Bicêtre, gm. w dep. Seine (Francja), przedmieście Paryża; przytułek dla starców i zakład dla obłąkanych.

Kremnica (węg. Kőrmöczbanya), m. pow. w żupie trenczyńskiej (Czechosłowacja), 4.600 mieszk.; mennica, kopalnie złota i srebra.

Kremnitz Mite, pisarka niemiecka, * 1854, † 1916; pisała bajki i powieści (częściowo pod pseud. George Allan), współpracowała z królową Elżbietą rumuńska.

Kremona, ob. Cremona.

Krems, m. pow. w Austrii Dolnej, nad rz. K. i Dunajem, 14.000 mieszk.; fabryki wyrobów stalowych.

Kremsmünster, m-ko w Austrii Górnej nad rz. Krems, 1.100 mieszk.; opactwo Benedyktynów z VIII w.

Kreole (hiszp. „criollo”), nazwa, nadawana w dawnych koloniach franc., hiszp. i portug. w Ameryce Płd., oraz w Afryce i Indiach Wsch., osobnikom rasy obcej (zwłaszcza europejskiej), urodzonym w tych krajach.

Kreolina, mieszanina krezolu z rozmaitemi żywicami; środek przeciwparazytyczny i przeciwbakteryjny, dawniej często używany do mycia sprzętów drewnianych.

Kreop, król Tebańczyków, brat Jokasty i szwagier Edypa, sławny w podaniach greckich z tragicznych losów; jedna z postaci „Antygony” Sofoklesa.

Kreozot, jeden z produktów suchej destylacji drzewa bukowego, składający się z mieszaniny fenolów; plyn oleisty barwy żółtawej, o nieprzyjemnym zapachu; stosowany bywa przy przewlekłych niezbytach dróg oddechowych i przy gruźlicy płucnej, jako środek dezynfekujący.

Krepa, tkanina jedwabna, wełniana lub bawełniana, matowa; k. kolorowe używane są na suknie kobiece, k. czarna (flor) na suknie i odznaki żałobne.

Kreptacja (łac.), trzeszczenie; charakterystyczny szmer, przypominający pocieranie włosów, wysłuchiwany przy badaniu klatki piersiowej chorych na zapalenie płuc (w początkowych i końcowych okresach choroby).

Krescencja (łac.), staropolska nazwa pólów rolniczych.

Kreslawas, ob. Kraslaw.

Krestowski Wsewołod, pisarz rosyjski, * 1820, † 1895. Wielkie powodzenie miał jego romans sensacyjny pt.: „Peterburgskie typy”. Ponadto napisał na temat powstania polskiego „Dwie siły” i opowiadania z życia żydowskiego.

Kresy, ziemię, znajdujące się na skraju państwa polskiego, cz. ukraińskie (stąd nazwa Ukrainy — na wsch., zaś Krainy na zach. Polski), obejmujące, zwłaszcza w nowszych czasach, znaczne obszary pograniczne. We Francji zwano je „marches”, w Niemczech — Mark (marchja).

Kret, ob. Talpa europaea.

Kreta (nowogreckie Kriti, tureckie Kirid, włoskie Candia), największa z wysp greckich, między m. Egejskim a Śródziemnym, 8.618 km², 336.000 mieszk.; podzielona na 5 nomarchji, stol. Kanea, Wyspa, znana w starożytności z **rozw** ju sztuki; posiadłość mitycznego króla Minosa; 67 przed Chr. stała się kolonią rzymską, później własnością Bizancjum, 824—92 należała do Arabów, 1204 kupiona przez Weneccjan, 1669 zdobyta

Wyroby zdobnicze znalezione na Krecie: a głowa lwa, b waza.

przez Turków, pozostawała w ich władaniu do ostatnich czasów. Częste rozruchy i powstania (1821, 1866, 1868 i 1895), które doprowadziły do wojny grecko-tureckiej 1897. Wskutek interwencji mocarstw, K. otrzymała autonomię pod zwierzchnictwem sultana; gl. komisarzem został książę Jerzy grecki. 1913 przyłączona ostatecznie do Grecji.

Kreteńska sztuka, ob. egejska sztuka.

Kretkowski Władysław, matematyk polski, * 1840, † 1910; studja w Paryżu; inżynier kolejowy w Warszawie, potem prof. Uniw. Jagiellońskiego; ogłosił szereg prac specjalnych, m. in.: „Wykład teorii wyznaczników”, „Kilka uwag, dotyczących się funkcji wielowymiarowych”.

Kreton (franc. cretonne), rodzaj płótna, wyrabiany w Normandji; również mocna tkanina bawełniana, używana na pokrycia mebli itp.

Kretony, jez. w pow. święciańskim (woj. wileńskie), 5 km. dług., 3 km. szer.

Kretschmer Edmund, kompozytor niemiecki, naśladowca stylu wagnerowskiego, * 1830, † 1908; najcenniejszą kompozycją K. jest staro-szwedzka opera „Die Folkunger”, wzorowana na wagnerowskim Lohengrinie.

Kretschmer Konrad, zasłużony historyk geografii, * 1864; prof. Uniw. w Berlinie; autor „Die Entdeckung Amerika's”, „Historische Geographie v. Mitteleuropa”.

Kretynga (lit. Kretinga), m. pow. na Litwie, nad rz. Okmiana, 3.000 mieszk.; pałac Tyszkiewiczów.

Kretynizm (greck.), stan niedorozwoju fizycznego i umysłowego, przeważnie wrodzonego, rzadziej nabytego (po operacjach całkowitego wycięcia gruczołu tarczowego). Objawy k. wrodzonego: wzrost mały, twarz lekko obrzękła, wargi grube i wywinięte, nos szeroki i przyplaszczony, słabe uwłosienie, narządy płciowe nierodozwinięte, inteligencja niska. Powodem k. wrodzonego jest niedorozwój gruczołu tarczowego. W niektórych miejscowościach (w Alpach) k. panuje endemicznie, w innych zdarzają się pojedyncze przypadki. Leczenie: wprowadzanie wyciągu z gruczołu tarczowego.

Kretz Józef (pseud. Mirski Józef), literat, * 1882 we Lwowie. Studja uniwers. we

Lwowie, Wiedniu i Monachium. Ważniejsze utwory: poez. „Tajemnice”, „Baśnie i bajki”, „De profundis”; studja kryt. „Mistyka Wyspiańskiego”, „Akropolis St. Wyspiańskiego jako dramat świadomości narodowej” oraz szereg przekładów.

Kretzer Max, poeta niemiecki, * 1854. Powieści realistyczne („Meister Timpe”), poezje.

Kreutz Feliks, mineralog i geolog polski, * 1844 w Nowym Sączu, † 1910; studja uniwers. we Lwowie i Krakowie; 1870 prof. mineralogji na Uniwersytecie Lwowskim; 1887 w Krakowie, gdzie pozostawał do emerytury (1903); jeden z założycieli Tow. Przyrodników im. Kopernika; ogłosił szereg prac z dziedziny petrografji i mineralogji, m. in. „Tatry i wapienie rafowe w Galicji” (1868), „O stosunkach geologicznych Mraźnicy i Schodnicy” (1881), „O pochodzeniu wosku ziemnego i nafty” (1881), „O fluorescencji oraz fosforescencji soli kamiennej” (1897).

Kreutz Heinrich, astronom niemiecki, * 1854, † 1901; asystent obserwatorium w Bonn (1880—81); od 1882 współpracownik Instytutu rachunkowego w Berlinie; od 1883 obserwator w Kilonji; od 1896 do 1901 redaktor czasopisma „Astronomische Nachrichten”.

Kreutz Stefan, mineralog polski, * 1883 we Lwowie; studja uniwers. w Krakowie i Wiedniu; 1910 docent, 1916 prof. mineralogji na Uniw. Jagiellońskim; ogłosił szereg prac specjalnych.

Kreutzer Rudolph, kompozytor, sławny skrzypek-wirtuoz, przedstawiciel klasycznej gry skrzypcowej, * 1766, † 1831. Był uczniem G. Viotti'ego. Należał do szkoły paryskiej. Napisał „40 études”, posiadających wybitną wartość dla techniki skrzypcowej.

Kreuz, ob. Krzyż.

Kreuzburg, ob. Kluczbork.

Kreuzlingen, m-ko w kantonie Turgowja (Szwajcaria), nad jez. Bodeńskim, 6.700 mieszkańców; dawne opactwo Augustjanów ze stajami pasyjnemi.

Kreuznach, m. pow. w Nadrenji (Prusy), nad rz. Nahe, 24.500 mieszk.; źródła słone, winnice, garbarnie; ruiny zamku Kautzenburg, zburzonego 1689.

Krew (sanguis), płyn odżywczy, krążący w ustroju ludzkim lub zwierzęcym. Składa się ze składnika płynnego (osocze, plasma sanguinis) oraz z części stałych (składników morfologicznych): krwinek czerwonych i białych, płytek Bizzozera i tzw. pyłków krwi (haemokonia). Krwinki czerwone (4,5 do 5 milj. w 1 mm³) są to, u ludzi, komórki okrągłe bez jąder, zawierające barwnik — hemoglobinę. Krwinki białe (5—6 tysięcy w 1 mm³) są to komórki jedno- (limfocyty) lub wielojądźrzaste (leukocyty). Płytki Bizzozera (300.000—600.000 w 1 mm³) są to twory bezjądrzaste o budowie bliżej nieokreślonej, odgrywające rolę przy krzepnięciu krwi. Pyłki krwi nie mają określonego znaczenia. Ob. krwi obieg, krwi odciąganie, krwi tamowanie.

Krewetki, ob. Palaeomon.

Krewki, in. sangwicznicy. Nazwa jednego

z czterech temperamentów, rozróżnianych w starożytności. Cechuje go wybuchowość, tj. łatwe i szybkie występowanie uczuć, szybkie ich przemijanie (tzw. „słomiany ogień”) oraz usposobienie raczej optymistyczne. Temperament cechujący w znacznej mierze Polaków.

Krewni zstępni i wstępni, ob. dziedzictwo.

Krewo, m-ko w pow. oszmiańskim (woj. wileńskie); ruiny zamku, w którym więziony i uduszony był książę Kiejstut 1382 r.

Krezilas, rzeźbiarz grecki z Kydonji na Krecie; żył w V w. przed nar. Chr. Z dzieł: „Zrąniona Amazonka” (niegdyś stała razem z „Amazonkami” Fidjasza i Polykleta w Efezie; obecnie kopja w muz. na Kapitolu), „Umierający ranny” (kopja z brązu w St. Germain).

Krezka (mesenterium), fałd otrzewnej, przeznaczony do podtrzymywania jelit. K. składa się z dwóch warstw otrzewnej, między którymi przebiegają naczynia krwionośne, nerwy i gruczoły chłonne.

Krezol, związek organiczny, CH₃.C₆H₄.OH, wodorotlenowa pochodna toluolu; istnieje w trzech postaciach izomerycznych. Otrzymuje się ze smoły pogazowej; ma zastosowanie jako środek dezynfekcyjny.

Krezus, ostatni król Lidji (w Azji mn.), od 560 do 546 przed Chr.; legendarny bogacz starożytności.

Kregarstwo, metoda leczenia, polegająca na prawidłowym nastawianiu odchylnych ogniw kręgosłupa; opiera się na zasadzie, że nerwy w otworze międzykręgowym doznają ucisku, i w ten sposób organizm, zależnie od tego, który nerw jest uciskany, podlega różnym chorobom. Normalne nastawienie kręgowo usuwa przyczynę choroby. Kregarstwo, jako naturalny środek leczniczy, stosowane było od najdawniejszych czasów przez Indian amerykańskich. Badania teoretyczne nad k. rozpoczął w r. 1895 Palmer w Davenport w Ameryce. Od tej pory k. zyskuje coraz szersze rzesze zwolenników.

Kregosłup (columna vertebralis), słup kostny, składający się z poszczególnych ogniw (kręgow) i będący osią całego szkieletu ludzkiego lub zwierzęcego (u zwierząt kręgowych, Vertebrata). K. u człowieka składa się z 33—34 kręgow (7 szyjnych, 12 piersiowych, 5 lędźwiowych, 5 krzyżowych, zrosniętych w jedną kość krzyżową, oraz z 4 lub 5 ogonowych). K. nie przebiega w linii prostej, ale posiada 4 fizjologiczne wygięcia (część szyjna k. wygięta jest ku przodowi, piersiowa ku tyłowi, lędźwiowa znów ku przodowi, krzyżowa i ogonowa zwrócone są ku tyłowi).

Kreghoste, ob. Cyclostomata.

Kregowce, ob. Vertebrata.

Krepowiecki Tadeusz, rewolucjonista i krańcowy działacz społeczny, * 1798, † 1847; z zawodu nauczyciel; po wybuchu listopadowym służył w artylerji pod Dwernickim, potem był czynnym uczestnikiem wypadków 15.VIII 1831 roku; na emigracji przedstawiciel najskańniejszej grupy radykalnej; założyciel komunistycznej „Gromady Grudziądz”.

Krętaki, ob. *Gyrinidae*.

Krętek, krętki (*Spirochaete*), pasorzyty ludzkie i zwierzęce, należące do typu pierwotniaków (Protozoa); wyglądają jak cieniutkie, drobne, nieco pofalowane niteczki. K-i wywołują następujące choroby: dur powrotny (krętek Obermayera), kiłę (krętek bładny), tzw. anginę Plaut-Vincentii, żółta febra afrykańska (krętek Duttona).

Kręzeł, drewniany stożek, na który nawija się len, przywłazuje i wkłada na prześlicie.

Kribl, port przy ujściu rz. K. do Atlantyku w Kamerunie (Afryka zach. franc.); wywóz kauczuku.

Krička Piotr, poeta czeski młodszej generacji, * 1887; tłumacz W. Brjusowa i Moliéra.

Kridl Manfred, krytyk literacki, obecnie doc. Uniwersytetu w Warszawie, * 1882 we Lwowie. Wydał: „Mickiewicz i Lamennais“, „Mickiewicz w świetle nieznanych pism“, „Dziennik Malinowskiego“, „Listy J. Słowackiego“, „Powieści poet. J. Słowackiego“, „Krytyka i krytycy“, „Antagonizm wieszczów“, „Literatura polska XIX w.“.

Krik, ob. *Creeks*.

Krimml, w. w Salzburgu (Austria); w pobliżu największe wodospady w Alpach (ogółem 430 m. długości).

Kriofor, przyrząd demonstracyjny, wykazujący pochłanianie ciepła przez wodę parującą, tzw. ciepło utajone parowania wody. K. składa się z dwóch kulek szklanych, połączonych szklaną rurką, i zawierających pewną ilość wody i pary wodnej, ale niezawierających powietrza. Dla demonstracji przelewa się wodę do jednej z kulek, a drugą umieszcza się w naczyniu z mieszaniną oziębiającą; ochłodzona para wodna ulega skropleniu, a woda zaczyna szybko parować wskutek zmniejszonego ciśnienia. Parowanie (wrzenie) odbywa się tak gwałtownie, że ciepło, potrzebne do tego, pobierane jest nie z otoczenia, ale z samej wody parującej, która zamarza.

Kriogeniczny Instytut, zakład naukowy w Lejdzie (Holandia), poświęcony badaniom niskich temperatur. Założycielem i kierownikiem jego jest Kammerling Onnes, który wraz z współpracownikami: Crommelin'em, Keesom'em, Weber'em, Holst'em i in. dokonał szeregu ważnych doświadczeń nad skraplaniem gazów, opalescencją, ciepłem właściwym w niskich temperaturach itd. Najniższa osiągnięta temperatura wynosi — 271,53° C.

Kriohydracja, ob. *kriohydrat*.

Kriohydrat, określona mieszanina lodu i soli, wydzielająca się z wodnego roztworu soli w stałej proporcji składników. K. wydzielają się przy pewnej określonej temperaturze, tzw. temperaturze kriohydracji. Zamiast wody możliwy jest również inny rozczynnik. Temperatura kriohydracji i zawartość procentowa soli w k. zależą od rodzaju soli, rodzaju rozczynnika oraz od ciśnienia zewnętrznego.

Kriolit, minerał, fluoroglinian sodowy: Na₃AlF₆. Jednoskośny. Bardzo łatwo topliwy. Stopiony i poddany elektrolizie wydziela glin, jest więc cennym kruszcem tego metalu. Jedy-

ne znaczniejsze jego złożo na południu Grenlandji około Eviytoku. W ilościach niewielkich Miask (Ural) i Pikes Peak (Kolorado).

Krishnawarma Shyamaji, lingwista i polityk hinduski, * 1857; kształcił się w Anglii, gdzie pierwszy z Hindusów uzyskał stopień naukowy; był kolejno ministrem trzech państw holdowniczych w Indiach; z powodu akcji państwowej i politycznej, skierowanej przeciw rządowi angielskiemu, musiał uciekać z kraju; 1909 osiadł w Paryżu.

Kristjanja, ob. *Oslo*.

Kristiansand, m. portowe w Norwegii pld. 1.500 mieszcz.; rybołówstwo, handel; siedziba biskupa, katedra.

Kristianstad, m. w Szwecji, stol. okręgu K. nad rz. Helgea; 13.000 mieszcz.

Kristiansund, m. portowe w okr. Romsdal (Norwegia), 16.000 mieszcz.; handel rybami.

Kristinehamn, m. w okr. Wermland (Szwecja), nad jez. Wener; 12.000 mieszcz.

Kriszna, jeden z panditów w służbie topograficznej bryt. w Indiach; odbył podróż po Tybecie (1878—1882), przyczem zbadał 4.500 km. drogi (2.700 km. przedtem nieznaną).

Kriszna, ob. *Kistna*.

Krisznagar (ang. Krishnagar), m. w prow. bengalskiej (Indje bryt.), 25.000 mieszcz.

Kritias, ob. *Krytjasz*.

Kriton, ob. *Kryton*.

Kriwoj Rog, ob. *Krzywy Róg*.

Krk lub **Kerk** (włoskie Veglia), wyspa w zatoce Quarnero morza Adriatyck. (Jugosławia), 424 km²; górzysta i skalista; winnice, hodowla jedwabników, rybołówstwo; gl. miasto K. (włoskie Veglia) na ptn.-zach. wybrzeżu; przystań, siedziba biskupa.

Krka lub **Kerka**, rz. w Dalmacji, dług. 60 km.; wpada do Adriatyku; piękne wodospady, 40 m. wysok., 100 m szer.

Krn, szczyt w Alpach Julijskich, 2.246 m. wys.

Krnov, ob. *Karniów*.

Kroacja, ob. *Chorwacja*.

Kroacka (Chorwacka) literatura, jakkolwiek językowo identyczna z serbską, skutkiem warunków dziejowych odrębna i samoistna. Lit. serbska używa pisma cyrylicy, dziś grażdanki; jest prawosławna, wschodnia, ulegała wpływom Bizancjum, Turcji, potem Rosji. Lit. kroacka używa liter łacińskich, jest katolicka, zachodnia; wpływy włoskie i węgierskie. Początkowo kościół tu miał osobny alfabet (glagolika) i nabożeństwo słowiańskie, co się do dziś zachowało w diec. seńskiej. W. XIII—XV. Pisma relig. glagolickie. Kronika Duklańska i Latopis Popalica. Pomniki prawne (Vinodolski z XIII w., Kerški z XIV w., Policki z roku 1400). Sławny Mszał z r. 1483. W. XVI. Pisarze religijni, Reformacja. Humanisci; jeźdźcy sławnie łaciński. Dobrotić († 1520), obrońca Savonaroli; Tomasz Illyricus walczy z herezją. Poeci: Cervinus, Bonus, Verantius, Pannonius, Broderians; Skalicz († 1575) ułożył Encyklopedję. Marulić († 1524), pierwszy poeta kroacki (poematy religijne, misterja, satyry). Matullić i Boziczewić naśladowają Włochów. Lite-

ratura Dalmacka czyli Dubrownicka rozwija się wspaniale pod wpływem włoskim od połowy XVI do poł. XVII w. Vetranić († 1576): „Putnik“, „Chrystus“; Hektorević († 1572): „Rybołówstwo“; Gucezić († 1525): „Derwiszada“; Czubranović († 1550): „Cyganka“; Bobaljević († 1585) pisał po kroacku i po włosku; Najeszkarović († 1587): „Pieśni maskaradowe“; Karnarutić († 1600): epos „Obłężenie Szigetu“. W. XVII. Gundulić († 1638), jeden z największych poetów europ.: „Osman“ (epos); Vuciczević († 1658): „Magdalena“; Kanavelić († 1700): „Pomemat na cześć Sobieskiego“; Bogaszinović: „Odsiecz Wiednia“. W. XVIII. Kaczić-Miotić († 1760): „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“, pierwszy zbiór pieśni ludowych serbskich i kroackich. W. XIX. Ludewit Gaj (1809—1872) stworzył illiryzm, tj. dążenie do zjednoczenia wszystkich Serbów i Kroatów. Wynikł stąd żywy ruch literacki o charakterze romantycznym. Ośrodkiem tego ruchu był Zagrzeb. Gaj napisał pieśń „Još Hrvatska nij propala“, a Mihanović „Ljepa nasza domovina“. Do illiryzmu należeli: hr. Drasković, Babukić, Vukotinić, Stanko Vraz, Mažuranić, Topalović (Słoweniec), Demeter (pochodz. greckiego). Dragutin Seljan ułożył „Historję literatury illirskiej“; Kukuljević „Słownik artystów kroackich“, „Monumenta historica“, „Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae“. Poeci romantyczni. Piotr Preradović (1818—1872), naśladownictwo Krasieńskiego. Botić pisał powieści prozą i wierszem. Tkalczević tłum. Irydżona. Powieść. Aug. Szenoa (1838—1881), Tomić Józef i Aleksander, Marković, Vezić (epos o Zrinyim), Kovaczić, Ciraki, Zahar, Kamenar, Jan Despot, Nowsi poeci. Harambaszić (* 1861), Kranjcević, Alaupović, Pariczić. Z mahometan: Osman Staficz-bey i Riza-bey Kapetanović, Ljubaszak. Naturalizm. Kumičić, Vojnović, Vodopić, Kozarac, Boczić, Lepuziće. Nauka. Ljubić — bistoryk literatury, Smicziklas — hist. Chorwacji, Matković — statystyk, Bogišić — prawnik, W. Jagić — filolog-slawista. Bogišić zebrał „Pieśni ludowe“.

Krobatin Alexander, generał austro-węgierski, * 1849; 1912—1917 minister wojny, 1917 dowódca 10-tej armji, w październiku 1917 mianowany feldmarszałkiem.

Krobia, m-ko w pow. gostyńskim (woj. poznańskie); pałac letni biskupów poznańskich; 2.500 mieszkańców.

Kročehlawy, m. w żupie Louny, pow. Kladno (Czechosłowacja); 11.000 mieszcz.

Krochmal (skrobia), związek organiczny (C₆H₁₀O₅)_x, należący do grupy węglowodanów, polioz. Znajduje się w tkankach i narządach roślin w postaci ziarn, odłożonych w komórkach roślinnych. Ziarnka krochmalu poszczególnych roślin różnią się kształtem i wielkością. Ziarnka k. składają się z dwóch części: błony — amylocelulozy (40%), nierozpuszczalnej, i granulozy, rozpuszczalnej i dającej z jodem zabarwienie fioletowe. K. w wodzie nie rozpuszcza się; tworzy z wodą gorącą t. zw. klajster. K. otrzymuje się głównie z ziemniaków, ryżu, kukurydzy i pszenicy.

Krocionóg, ob. *Julus terrestris*.

Krocze, ob. *perinaeum*.

Kroczek, karp dwuletni.

Kroita Ka mil, historyk czeski, * 1876; pracował w archiwach watykańskich; 1901 urzędnik w Archiwum król. czeskiego; od 1905 wkłada na uniw. praskim; ogłosił szereg prac, głównie z dziedziny stosunków Czech z Watykanem.

Kröger Timm, poeta niemiecki, * 1844, † 1918; pisał opowiadania z życia chłopów holenderskich: „Aus alter Truhe“, „Eine stille Welt“ i in.

Krogulec (*Accipiter nisus*), ptak; rząd: drapieżne (*Hemerocharpages*). Do 32 cm. długości, siąg skrzydeł do 64 cm. Popielato-szary, spód biały, rdzawo faliste linje i prążki. Zuchwały, krwiożerczy, zwinnny, Napada na małe ptaszki. Gnieździ się na wysokich sosnach. Europa, Azja środkowa.

Kroja, ob. *Kruja*.

Kroja, prawy dopływ Muszy w dorzeczu Aa Kurlandzkiej; dług. 55 km.

Krojanka lub **Krajenka** (niem. Krojanke), m. w pow. złotowskim, prow. Grenzmark Posen-Westpreussen (Prusy); 3.550 mieszcz.

Kroje, herb polski: na tarczy w polu czerwonym trzy zakrzywione ostrza (kroje), wybiegające młyncem od środka pola; nad hełmem w koronie szlacheckiej ogon pawli.

Krok, długość drogi, o jaką przesuujemy się przy chodzie za każdym wysunięciem nogi. Jako miara długości k. wynosi jedną tysięczną mili (1 mila = 7,42 km.).

Krok, mityczny książę czeski, rzekomo ok. w. VI; władca szczepu, mieszkającego w środku kraju; mądry i przezorny.

Krokidolit, minerał, jeden z amfibolów trójskośnych, zawierający przeważnie żelazipirosilicjan sodowy, Na₂Fe₂Si₂O₇; indygowo-niebieski lub brunatny, o włóknach bardzo mocnych i spoistych. Żłocisto-brunatny produkt rozkładu tego minerału bywa czasami wrośnięty w kwarc. Pod nazwą „tygrysiego oka“ używany bywa na wyroby galanterijne.

Krokiet, ogrodowa gra towarzyska, polegająca na przeprowadzaniu kul drewnianych przez niewielkie druczane bramki, zapomocą uderzeń młotka.

Krokiew, pochyła belka w wiązaniu dachowym, podtrzymująca łąty lub szalowanie.

Krokiewicz Adam, filolog, * 1890 w Krakowie; dr. fil., prof. filologii klasycznej na Uniw. Warszawskim; ogłosił: „Tytusa Lukrecjusza Karusa — O rzeczywistości ksiąg sześć“ (1923), „O tak zwanej indukcji epikurejskiej“ (1923), „Moment satyryczny w komedjach Terencjusza i geneza satyry rzymskiej“ (1925) i in.

Krokodil River, ob. *Limpopo*.

Krokodilopolis, ruiny staroż. m. w Egipcie Górnym.

Krokodyle, ob. *Emydosauria*.

Krokoit albo **krokosz** ołowiany, minerał, rodzimy chromian ołowiany, PbCrO₄; jednoskośny; twardość 2½, ciężar wł. 5,9; połysk diamentowy, barwa hiacyntowo-czerwona. Znajduje się w żyłach w Berezowsku, w Mudzince, w Niżnietagilsku (Ural).

Krokowierz, przyrząd do liczenia kroków, mający kształt zegarka i trzymający podczas chodzenia w kieszeni; każdy wstrząs, wywołany przez krok, przesuwa, za pomocą odpowiedniego mechanizmu, skazówkę na cyferblacie przyrządu.

Krokosz ołowiany, ob. krokoit.

Krokowo, w. w pow. puckim (woj. pomorskie); stacja odnogi krokowskiej, wiodącej od Pucka, dług. 25 km.

Kroksztyn (niem. Kragstein) albo konsola, wyskok w murze, ob. konsola.

Krokus, ob. Crocus.

Krolewiec, m. pow. w gub. czernihowskiej (Ukraina), 14.000 mieszcz.

Kromarograf, przyrząd do spisywania nut przy pomocy prądu elektrycznego. Przenosi dźwięki z fortepianu wprost na papier. Przydatny do utrwalania improwizacji, ale nierozpowszechniony. Wynałazca Kromar w Wiedniu, pod koniec XIX stulecia.

Kromer Marcin, historyk, humanista, * 1512 w Bieczu pod Krakowem, † 1589. Pisał po łacinie i po polsku. Studja w Akad. krak. i bolońskiej. Po powrocie do kraju został księdzem, później sekretarzem królewskim. Posłował kilkakrotnie do różnych dworów. Po śmierci Hozjusza został biskupem warmińskim. Główne dzieło: „De origine et rebus gestis Polonorum”; nadto: „Polonia sive de situ. populis, moribus, magistratibus et republica Regni Polonici libri duo”, „Oratio in funere... Sigismundi” i „O wierze i o nauczaniu luterskiej”.

Kroměříž (niem. Kremsier), m. pow. w Czechosłow., 17.500 mieszcz.; pałac arcybiskupów olomunieckich, w którym 1840—49 odbył się pierwszy sejm austriacki; fabryki maszyn, odlewnia żelaza, cukrownia.

Kromlauf Kasper (v. Kromlauf), budowniczy, stolarz i malarz XVII w.; pracował na zamku warszawskim za czasów Jana Kazimierza.

Kromolów, m-ko w pow. będzińskim (woj. kieleckie), w pobliżu źródeł Warty i Czarnej Przemszy, 3.000 mieszcz.; przemysł sukieniczy, garbarstwo.

Kromwel (Cromwell) Oliver, słynny republikanin angielski, * 1599, † 1658; był członkiem Izby Gmin 1628 i 1629 r., potem 1640 do 1642 w parl. Długim; w czasie walki Karola I z parlamentem, K. należał do opozycji; zorganizował oddział wojska, złożonego z fanatycznych purytanów; stojąc na czele independentów, osiągnął w r. 1645 dowództwo nad kawalerią i przyczynił się głównie do zwycięstwa pod Naseby; 1648 po usunięciu z parlam. prezbiterjan, przeprowadził proces przeciw Karolowi I i, po skazaniu go na śmierć (1649) oraz ustanowieniu republiki, został naczelnym wodzem. W l. 1649—52 stłumił powstanie rojalistyczne w Irlandji, następnie szkockie (1650 do 1651); 1653 został dożywotnim lordem-protektorem republiki, obejmując w ten sposób pełnię władzy wykonawczej; rządy jego były okresem umocnienia potęgi handlowej i morskiej Anglii (zwycięskie wojny z Holandją 1652—54 i Hiszpanją 1654—59).

Kromwel Richard, syn poprz., * 1626.

† 1712; protektor rep. ang. po śmierci ojca; abdykował 1659 r.

Krondorf, w. w Czechosłowacji, w dolinie rz. Ohré; źródła alkaliczne, kąpiele.

Krone, ob. Koronowo.

Kronecker Leopold, matematyk niemiecki, * 1823, † 1891; od 1883 prof. w Berlinie; napisał szereg cennych prac specjalnych z dziedziny algebry wyższej i teorii funkcji.

Kronenberg lub **Cronenberg**, m. w Westfalji (Prusy), 13.500 mieszcz.; wyroby stalowe.

Kronenberg, 1) Leopold, przemysłowiec i finansista, * 1812, † 1878; jeden z założycieli Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej, instytucji finansowo-handlowych, m. in. Banku Handlowego w Warszawie; 2) Stanisław Leopold, syn poprz., przemysłowiec i finansista, * 1846, † 1894; prezes Banku Handl.; 3) Władysław Edward, brat poprz., inżynier i przemysłowiec; * 1848, † 1892; 4) Leopold Julian, brat poprz., finansista i przemysłowiec, * 1849.

Krones Franz, historyk austriacki, * 1835, † 1902; autor dzieła: „Handbuch der Geschichte Österreichs” i w. in. prac naukowych.

Kronglas, rodzaj szkła o współczynniku załamania $n=1,51-1,63$, mniejszym niż szkła flint. Soczewki achromatyczne składano dawniej z jednej, sporządzonej ze szkła krown, i drugiej ze szkła flint.

Kronika (greck. chronos, czas), praca historyczna, zajmująca pośrednie miejsce między suchym rocznikiem, czyli annalem, a dziełem, opracowanym zgodnie z wymaganiami pragmatyki; wartość k. jest bardzo rozmaita; niektóre zawierają bogactwo nieznanych skądinąd wiadomości i szczegółów, inne poprzestały na streszczeniach i wyciągach z prac cudzych. Do najważniejszych należą: z bizantyjskich Jordanesa i Kasjodora; z niemieckich Einharda (frankońska), Arnolda, Helmolda, Widukinda, Ditmara; z krzyżackich Dusburga, Wiganda, Possilgego, Schütza; z czeskich Kosmasa; z ruskich tzw. Nestora czyli mnicha Laurentego, latopisy: ipatjewski, woskreszeński, nowogrodzki, pskowski, sofijski i in.; z polskich Galła, Kadłubka, kronika wielkopolska, Janka z Czarnkowa, Miechowity, Macieja Strykowski, Joachima (pod imieniem Marcina) Bielskiego, oraz, stojące już na wyższym poziomie, prace Długosza i jego kontynuatorów i kompilatorów, jak B. Wapowskiego, M. Kromera i in. Od końca XVI w., zamiast kronikarzy, zjawiają się już i w Polsce historycy, opracowujący dzieje współczesne.

„**Kronika lekarska**”, dwutygodnik naukowy, poświęcony przeglądowi postępów nauk lekarskich, założony w 1880 przez dr. K. Kosmowskiego. Wydawnictwo to trwało do r. 1908, kiedy K. lekarska połączona została z „Medycyną”, p. t. „Medycyna i K. lekarska”. Ostatnim redaktorem był dr. Józef Zawadzki.

Kronoberg lub **Wexiö**, okrąg w pld. Szwecji, część prow. Smalandji; 9.910 km², 158.000 mieszkańców; główne i jedyne miasto Wexiö.

Kronos, ob. Chronos.

Kronstadt, ob. Brasov.

Kronsztadt, m. w gub. petersb. (Rosja pld.), na wyspie Kotlin, w głębi zatoki Fińskiej; twierdza, główny port wojenny Rosji, warsztaty okrętowe; w r. 1920 K. miał 23.734 mieszcz.

Kropidelko, ob. Aspergillus herbariorum.

Kropidło, ob. Oenanthe.

„**Kropidło**”, pismo satyryczne i polemiczne polsko-ameryk.; wychodziło przez krótki czas w ośmdziesiątych latach zeszłego wieku w Chicago; redaktorem był S. Ślisz, którego od pisma tego nazwano „kropidlarzem”; nazwę tę nadawano później wszystkim stronnikom obozu religijno-ludowego w Polonji, w przeciwieństwie do obozu liberalno-narodowego.

Kropidło Jan, syn Bolesława III, ks. opolskiego; 1382 biskup poznański, 1384 kujawski, 1389 kamieński, od 1404 powtórnie kujawski; † 1421.

Kropiński Ludwik, poeta i dramaturg, * 1767, † 1844. Wychowywał się w Puławach. Brał udział w powst. Kościuszk. i w kampanjach Napoleona I. Wyznawca szkół gubern. na Wołyniu. Główne utwory: „Ludgarda” trag., „Gustaw Waza” trag.; „Julja i Adolf” powieść, „Sztuka rymotwórcza”, „Emrod” elegja; „Dumy” i „Mowy”.

Kropiwnicki Alfons, budowniczy polski, * 1803 w Warszawie, † 1881. Ukończył wydział sztuk pięknych uniwersytetu warszawskiego. Budował domy czynszowe w Warszawie, restaurował kościoły: N. M. Panny na Nowem mieście (1853), OO. Pijarów (1835—36), Św. Karola Boromeusza na Powązkach (1854), pałac Namiestnikowski po pożarze 1852 i in.

Kropła, charakterystyczna postać cieczy nieściśliwych. Najprostszym kształtem k. jest kula. Postać tę przybierają k., jeżeli wyjęte są z pod działania siły ciężarnej, albo jeżeli spójność cząsteczek cieczy znacznie tę siłę przewyższa. K. oliwy otrzymać można, nalewając nieco oliwy do mieszaniny wody i alkoholu tak dobranej, żeby jej gęstość równa była gęstości oliwy. Ponieważ siła ciężarnej ziemi na k. jest wtedy zrównoważona parciem ku górze, k. przybiera kształt kuli (analogja do powstania kulistych ciał niebieskich, ob. Plateau'a doświadczenie).

Kropotkin, nowa nazwa m. Romanowskiej (chutor) w gub. kubańsko-czarnomorskiej (Rosja pld.); 32.000 mieszcz.

Kropotkin Piotr, książę, rewolucjonista w Rosji, * 1842, † 1921. Teoretyk anarchizmu, autor: „In Russian and French prisons”, „Paroles d'un revolté”, „La conquête du pain”, „Memoirs of a revolutionist”, „La grande revolution” i w. in. Liczne prace geograficzne.

Kropywnycki Marko, pisarz dramatyczny i aktor ukraiński, * 1841, † 1910; w 1880 utworzył w Charkowie własną trupe, z którą wędrował po Rosji i Ukrainie; napisał szereg dramatów, komedji i fraszek scenicznych.

Krosno, m. pow. (woj. lwowskie), nad rz. Wisłokiem u podnóża Karpat, 6.500 mieszcz.; szkoła tkacka, wielka kłalnia mechaniczna płócien,

fabryki olejów maszyn., smarów, parafiny, świec, zegarów wieżowych; kopalnie ropy; gazy ziemne, rozprowadzone po okolicy z szybów rurociągami; miasto lokalica opalane i oświetlane gazem ziemnym.

Krosnowski-Tabasz Adolf hr., emigrant po 1831 r., major wojsk polskich, † 1875 w Paryżu; opracował i wydał „Almanach historique ou Souvenir de l'Emigration Polonaise” (I wyd. 1837, II wyd. 1847), zawierający wykazy alfabetyczne emigrantów polskich, rozproszonych po świecie.

Krościenko, m-ko w pow. nowotarskim (woj. krakowskie), nad Dunajcem, u stóp Pienin, 2.000 mieszcz.; dwa źródła mineralne, szczyawy alkaliczne; połów pstrągów i lososi.

Krościenko Niżne, w. w pow. krośnieńskim (woj. lwowskie), nad rz. Wisłokiem, 2.500 mieszcz.; kopalnie ropy, 35 otworów wiertniczych.

Krościenko Wyżne, w. w pow. krośnieńskim (woj. lwowskie), 2.500 mieszcz.; kopalnie ropy.

Krośniewice, m-ko w pow. kutnowskim (woj. warszawskie), 2.000 mieszcz.

Krotale, cymbalki egipskie, najstarszy z instrumentów muzycznych, używany w starożytnym Egipcie. K. robione były z drzewa, końcówki słoniowej lub metalu; kształtem przypominały ręce, złożone do klaskania; służyły do wybijania rytmu.

Krotochwila, ob. drama t.

Kroton, stator, miasto w pld. Italji, siedziba szkoły Pitagorasa, zburzone przez Pyrrusa; 205 i 195 przed Chr. kolonizowane przez Rzymian; obecnie Cotrone w Kalabrii (Włochy pld.).

Krotonowy olejek (oleum crotonis), płyn oleisty barwy ciemnożółtawej, otrzymywany z nasion rośliny wschodnio-azjatyckiej Croton tiglium, z rodz. wilczomleczowatych (Euphorbiaceae); jeden z najsilniejszych środków przeczyszczających; zastosowany na skórę, wywołuje długotrwałe ropienie.

Krotoski-Szkaradek Kazimierz, historyk polski, * 1860 w Zbąszyniu; studja na uniw. krak., lipskim i monachijskim; jeden z twórców ston. katolicko-narodowego; ogłosił m. in.: „Stosunki polskie po śmierci Leszka Białego” (1891), „Walka o tron krakowski w r. 1228” (1895), „O łacińskich panegirykach” (1904), „Święty Stanisław, biskup krakowski, i jego zatarg z Bolesławem Śmiałym” (1905), „Stosunki etnograficzne na Spżżu” (1908).

Krotoszyn, m. pow. (woj. poznańskie), 11.000 mieszcz.; fabryki maszyn, narzędzi rolniczych, kawy słodowej i cykorji; browar, zakłady ceramiczne.

Krotowski-Krauthofer Jakób, prawnik polski, działacz patriotyczny w Wielkopolsce, * ok. 1810 w Bninie, † 1853 w Berlinie; studiował prawo na uniw. berlińskim; adwokat i notariusz w Poznaniu, energiczny obrońca praw języka polskiego; w 1848 członek Komitetu Narodowego, uczestnik deputacji do Berlina; walczył w powstaniu poznańskim; więziony przez czas dłuższy.

Krowa morska, ob. Sirenia.

Krowicki Marcin, polski pisarz protestancki, *ok. 1500, †1573; zrazu pleban w Wiszni, przyjaciel Stan. Orzechowskiego; od 1551 minister protestancki w Pińczowie, Wodzisławiu i Książu, przyłączył się później do Arjan; ogłosił szereg dzieł i rozpraw polemiczno-teologicznych; głównie z nich: „Obrona nauki prawdziwej i wiary starodawnej chrześcijańskiej” (Pińczów 1560).

Kröyer Peter Severin, malarz duński, *1851, †1909. Przywódca impresjonistycznego malarstwa w Danii. Malował portrety i pejzaże. Z prac: „Poławiacz sardynek we Włoszech” (1881), „Gielda w Kopenhadze” (1895), „Sędziowie francuskiej wystawy w Kopenhadze” (1888), „Portret Björnsona”.

Kroże (lit. Kražiai), m-ko na Litwie w pow. rosińskim, 2.000 mieszk.; kościół farny z r. 1413 i kościół Benedyktynów, którego zamknięcie przez wojska ros. w r. 1893, połączone z gwałtami nad ludnością, odbiło się głośnym echem w słynnej sprawie sądowej w Wilnie.

Kroźenta, pr. dopływ Dubissy w dorzeczu Niemna, dług. 82 km.

Króćica, mały pistolet kieszonkowy lub mała strzelba.

Król (czes. král, serbsk. kralj, węg. király), najwyższy władca kraju, absolutny lub konstytucyjny, dziedziczny lub wybieralny. Nazwa k. u ludów słowiańskich wzięta jest od imienia Karola Wielkiego, jako uosobienia największej potęgi i władzy. Nazwy k. w innych językach: łac. rex, greck. basileus, niem. König (od germ. Kuning). W Polsce k. był dziedziczny tylko w w. XIV, potem elekcyjny (w XV w. przez możnowładztwo, od 1573 przez ogół szlachty). Znaczenie i zakres władzy k. ulegały stałym ograniczeniom. K. zwoływał sejmy i sejmiki, prowadził politykę zagraniczną, był zwierzchnikiem sił wojsk. Rzpłitej, rozdawał urzędy, godności, starostwa etc., ogłaszał konstytucje sejm., uniwersały, dekryty etc.; do 1578 r. był najwyższą instancją sądową. Konstytucja 1791 ustanowiła tron dziedziczny w obrębie dynastji, jednak prerogatywy k. znacznie zmniejszyła.

Król Kazimierz, autor rozpraw histor. i literackich, współpracownik Toussaint Langenscheidta, gdzie opracował metodę języka polskiego; *1853 w Częstochowie; studja uniwersytetu w Warszawie. Wydał przekł. Struve'go: „Filozofja polska”, „Koronacja Ludwika”, „Krzyżacy w Polsce”, „Tatarzy a Polska”, „J. Paweł Woronicz”, „Parsywal” i w. in.; współpracował w „Słowniku języka polskiego” J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego.

Król Marcin z Żorawicy, matematyk polski z XV w. Wprowadził do uniwersytetu krakowskiego trygonometrię, wykładaną na sposób arabski.

Króla Chrystjana IX ziemia, część wsch. wybrzeża Grenlandji.

Króla Edwarda VII ziemia, ang. King Edward VII Land, kraj antarktyczny na wsch. krańcu barjery Rossa.

Króla Fryderyka VI ziemia, pld. wsch. wybrzeża Grenlandji.

Króla Jakóba ziemia, pld.-zach. część Szpicbergenu zach.

Króla Jerzego V ziemia, ang. King George V Land, wybrzeże Antarktydy na wsch. od ziemi Adelji, odkryte w 1911—13.

Króla Karola wyspa, wyspa na m. Lodowatym pld., na wsch. od Szpicbergenu.

Króla Oskara II ziemia, ang. King Oskar II Land, część lądu Antarktydy pld.-zach. na pld. od Ziemi Grahama.

Króla Wilhelma ziemia, pld.-wsch. część Grenlandji.

Króla Williama kraj, ang. King Williams Land, kraj na wsch. wybrzeżu Grenlandji.

Króla Williama wyspa (ang. King William Island), wyspa w Ameryce arktycznej, na zach. od półwyspu Boothia.

Królestwo Polskie, zwane również Kongresówką, twór traktatów, zawartych na kongresie wiedeńskim w 1815; istniało do 10. XI. 1918 i obejmowało ośrodek dawnych ziem Rzeczypospolitej, utworzony z Księstwa Warszawskiego po okrojeniu dzielnic zach. na rzecz Prus; 123.326 km², 12.000.000 mieszk. Początkowo było podzielone na 8 województw: augustowskie, kaliskie, krakowskie, lubelskie, mazowieckie, płockie, podlaskie i sandomierskie, tyleż diecezji rzym.-kat. i jedną greckounicką — chełmską. W 1837 województwa przekształcono na gubernje, a w 1844 zmieniono podział i utworzono 5 gub., łącząc niektóre: z kaliskiej i mazowieckiej utworzono warszawską, podlaską wcielono do lubelskiej, kielecką i sandomierską złączono w radomską, wreszcie płocką i augustowską. Nowy podział zaprowadzono w 1866 r., dzieląc K. na 10 gub.: kaliską, kielecką, lubelską, łomżyńską, piotrkowską, płocką, radomską, siedlecką, suwalską i warszawską. Ten ostatni podział przetrwał aż do 1918, tj. do czasu wypędzenia okupantów niemieckich; przedtem, w 1912, utworzono gub. chełmską ze wsch. pow. gub. lubelskiej i siedleckiej. Początkowo K. posiadało pewną autonomję, było rządzone przez namiestnika, który rezydował w Warszawie; po nieudanym powstaniu listopadowym w 1831 roku, autonomję tę ograniczono i stopniowo dążono do jej zniesienia, co w zupełności uskuteczono po powstaniu 1863. Odtąd rozpoczął się okres rządów eksterminacyjnych i rusyfikacyjnych, na wzór stosowanego w Prusach. Język polski wyrugowano ze szkół i urzędów, polskich urzędników i nauczycieli zastąpiono Rosjanami. Rewolucja z 1905—1907 przyniosła pewne pozorne zwolnienie systemu rusyfikacyjnego: dopuszczono do tworzenia szkół prywatnych z językiem wykładowym polskim, nie dając im jednak prawa publiczności, rugując wzamian żywioł polski z innych dziedzin (upaństwowienie kolei Warszawsko-Wiedeńskiej i usunięcie z niej urzędników Polaków). K. P. obejmowało kraj przeważnie rolniczy, dający nawet pewien nadmiar produktów rolnych; najżyźniejsze okolice: Kujawy i lubelskie; żyto, pszenica, jęczmień, owies,

buraki cukrowe i in. Kopalnie węgla kamiennego, rudy żel., marmuru; przemysł metalowy, przedzielany i włókienniczy, drzewny, cukrownictwo itd., Ob. Polska.

Królewiec (niem. Königsberg), stolica Prus Wschodnich (Niemcy), nad rz. Pregolą, 262.000 mieszk.; założone w 1255 i nazwane na cześć króla Ottokara czeskiego; zamek z XVI w., uniwersytet, założony w r. 1544; znaczny handel i żegluga, wiele zakładów przemysłowych; obserwatorium, ogród botaniczny.

Królewska Hala (słow. Kralova Hala), najwyższy szczyt w Niższych Tatrach, 1.982 m. wys. (Czechosłowacja).

Królewska Huta (niem. Königshütte), m. pow. (woj. śląskie), 5.000 mieszk.; gisernie, wielkie piece; kopalnie węgla kamiennego, fabryka wagonów.

Królewski lub Rzeczypospolitej kanał, zwany kanałem Muchawieckim lub Dnieprowsko-Buskim; łączy dorzecza Dniepru i Wisły za pośrednictwem Piny i Prypeci od wschodu, a Muchawca i Buga od zachodu. Zbudowany za Stanisława Augusta, ukończony w 1775; 45 km. dług.; służy tylko do spławu drzewa.

Królewskie honory, prerogatywy, służące w stosunkach międzynarodowych cesarstwu, królestwu, wielkim księstwom oraz wielkim republikom; sprawa k. h. państw straciła praktyczne znaczenie, odkąd znikła ogromna ilość państweczek, zwłaszcza niemieckich.

Królewskie księgi należą do historycznych w kanonie Starego Testamentu; przedstawiają dzieje narodu izraelskiego od śmierci Dawida aż do upadku państwa judzkiego w 586 roku. W Wulgacie nazwą powyższych objęte są 2 księgi Samuelowe (jako 1 i 2 królestwo).

Królewszczyny, w dawn. Polsce dobra ziemskie, z których dochody szły do kasy królewskiej. Rozdawano je czasem zasłużonym obywatelom jako „panis bene merentium”.

Królik, ob. Leporidae.

Królikarnia, park z pałacem z r. 1786, obecnie włączony w obręb miasta Warszawy, przy drodze bitej za Mokotowem i Wierzbem.

Królikowski Dobiesław, malarz polski, *1859 w Warszawie, †1910 tamże; kształcił się w Warszawie i Krakowie. Malował obrazy do kościołów, portrety, a także wielką ilość główek kobiecych.

Królikowski Jan, artysta dramatyczny polski, *1820 w Warszawie, †1886; 1838 wstąpił do teatru lubelskiego, lat parę spędził w Krakowie, 1847 wszedł do teatru „Rozmaitości” w Warszawie, którego niebawem stał się jednym z głównych filarów, zwłaszcza w dramacie i wyższej komedji.

Królikowski Józef Franciszek, autor wielu dzieł z zakresu estetyki, *1781 w Galicji, †1839 w Warszawie. Uniwersytet we Lwowie. Był nauczycielem języka i literatury polskiej w Poznaniu i inspektorem szkół początkowych w Warszawie. Wydawał „Mrówkę poznańską” i „Pismo miesieczne poznańskie”. Ogłosił rozprawę: „Uwagi nad jednozgłoskowym rymem”, „Uwagi nad dziełem: Rozprawa o metryczności i rytmiczności języ-

ka polskiego Józ. Elsnera”, „O śpiewach polskich z muzyką”, „Prozodia polska”, „Proste zasady stylu polskiego”, „Wzory estetyczne poezji polsk.”, „Rys poetyki”, „Biblioteka konwersacyjna” i „Rozrywki literackie prozą i wierszem”.

Królikowski Karol, pisarz polityczny polski, *1807, †1871; po 1831 r. emigrował do Paryża, gdzie nabył po E. Januszkiewicz księgarnię nakładową polską; napisał bezimiennie broszurę: „Posiedzenie nadzwyczajne Polaków w departamencie des Landes” (1841); był jednym z założycieli „Instytucji czci i chleba”.

Królikowski Ludwik, pisarz filozoficzny i społeczny, *1799, †1883 w Nowym Jorku; studja uniwersytetu w Warszawie; w 1831 r. członek redakcji „Gazety Polskiej”, od 1831 na emigracji we Francji, głosił zaczął skrajne hasła religijno-społeczne pod wpływem doktryny Saint-Simona i Cabeta; wydawał 1842—46 własne pismo: „Polska Chrystusowa”, w którym uzasadniał obszernie swoje teorie; następnie wydawał „Zbratanie”; ogłosił: „Pochwała rodu gesiego, wypowiedziana przed obliczem Bóżem” (1862), „Do Panlawistów. Pogłos z odwiedziny niby słowiańskich w Moskwie 1867” (1874); w 1876 r. przeniósł się do Ameryki.

Króliński Kazimierz (nazw. Denes), powieściopisarz, poeta i autor szeregu prac dla ludu i młodzieży, *1874 w Królinie. Studja na uniwersyt. lwowskim. Z wielu prac ważniejsze: poez. „Z ugorów” i „Mówi do mnie wieś”; powieści „Tonie” i „Zwycięstwo”; dramaty „Sufrażystki” i „Płomienna miłość”; z utworów popularn.: „Nasze dzieje”, „Dzieje Polski po jej rozbiorach”, „Naród polski i jego dzieje”, „O Kościuszkowskim powstaniu”, „Polska literatura dla dzieci i młodzieży” i in.

Królowej Adelajdy archipelag, hiszp. Archipelago de la Reina Adelaida, archip., należący do terytorjum Magelana w Chile pld. (Am. Pld.).

Królowej Marji ziemia, ang. Queen Mary Land, część lądu antarktycznego.

Królowej Maud góry, ang. Queen Maud Range, łańcuch górski w Antarktydzie, 3—5.000 m. wys.

Królowej Szarlotty wyspy, 1) ang. Queen Charlotte Islands, górzyście wyspy na wybrzeżu Kolumbji bryt. w Kanadzie zach. (Ameryka Pld.), odkryte w 1774; wielkie lasy, klimat łagodny; 2) ob. Santa Cruz.

Krótka oktawa, niekompletna oktawa w organach starego typu.

Krótkoczaszkowość, ob. brachycephalia.

Krótkowzroczność (myopia), wada wzroku, polegająca na tem, że oko krótkowzroczne widzi wyraźnie tylko przedmioty bliskie. Oko krótkowzroczne jest bardziej wydłużone od normalnego, wskutek czego obrazy przedmiotów odległych tworzą się przed siatkówką. Korekcja odbywa się przy pomocy szkieł rozpraszających (wkleśłych).

Krtani choroby, 1) ostre: nieżyt k. (laryngitis catharrhalis), chrypka, uczucie drapania w krtani, kaszel, niemożność mówienia;

mija po kilku dniach; 2) przewlekłe: gruźlica, kila, nowotwory, prowadzą do długotrwałej chrypki, bólów przy polykaniu, duszności. Rozpoznawanie tych chorób możliwe jest tylko przy zastosowaniu zwierciadła krtaniowego.

Krtaniowe zwierciadło, laryngoskop, małe, płaskie zwierciadło z nasadką, wynalezione przez laryngologa włoskiego Garcia w 1855. Daje obraz wnętrza krtani.

Krtań (larynx), górny odcinek dróg oddechowych; składa się z całego szeregu chrząstek (nagłośnia, chrząstka tarczowa, obrączkowa, chrząstki nalewkowe; ku dołowi k. przechodzi w tchawicę. Na wewnętrznej powierzchni k. znajdują się dwa zgrubienia, wiązadła (struny głosowe), podzielone zagłębieniem (tzw. kieszonka Morgagna). Drgania dolnej pary tych wiązadeł, regulowane przez specjalny układ mięśni k., powodują wydawanie głosu.

Kru, szczep murzynów sudańskich, zamieszkujący Gwineę franc., Liberję i kolonię bryt. Sierra Leone w Afryce zach.

Kruchość, wrażliwość ciał fizycznych, polegająca na ich zdolności do rozdrabniania się. K. jest wynikiem słabej spójności międzycząsteczkowej albo nierównomierniej budowy ciała, np. w przypadku kryształów albo szkła złe studzonego.

Kruczta, ob. babiniec.

Krucyjaty, ob. Krzyżowe wyprawy.

Krucyfer (łac. noszący krzyż), ksiądz, noszący krzyż srebrny przed biskupem w uroczystym pochodzie. Przed prymasem, jadącym w karecie, jechał konno ksiądz krucyfer z wysokim krzyżem; do funkcji tej przeznaczano któregoś z prałatów, opata itp.

Krucyliks, ob. krzyż.

Kruczkiewicz Bronisław, filolog polski, * 1849, † 1918; studja uniwers. w Krakowie, Wiedniu i Lipsku; 1877 docent, 1888 prof. filologii klasycznej na Uniwersytecie w Lipsku. Ogłosił długi szereg prac, m. in.: „O różnicy, która zachodziła w złotym wieku literatury rzymskiej między językiem łacińskim gminnym a poprawnym czyli klasycznym” (1879—81), „O filozofii L. Annesusa Seneki” (2874).

Krüdener Juliane baronowa, mistyczka, * 1764 w Rydze, † 1824 na Krymie; po śmierci męża rozpoczęła wędrówki pobożne po Rosji, nawracając ludzi; zawsządy wypędzana, udała się na Krym, by założyć osadę dla swej sekty. Autorka głośnego swego czasu romansu „Valérie”.

Krüger Franz, malarz pruski, * 1797, † 1857. Malował konie, żołnierzy, parady wojskowe. Z prac: „Ks. Wilhelm i malarz Krüger” (Berlino).

Krtań z przodu; a nagłośnia, b kość gnykowa, c chrząstka tarczowa, d chrząstka obrączkowa.

Krtań, przekrój poprzeczny na wysokości nalewk; a chrząstka obrączkowa, b chrząstki nalewkowe.

Krtaniowe zwierciadło.

Krüger Karl, astronom niemiecki, * 1832, † 1896; razem z Schönfeldem dopełnił „Bonner Durchmusterung”. Obserwował komety, małe planety i gwiazdy zmienne; wyznaczał paralaksy gwiazd.

Krüger Paulus, prezydent republ. Transwalskiej (1883—1900), * 1825, † 1904; wódz Boerów w walce z Anglikami (1877—81, 1899 do 1900).

Krugersdorp, m. w Transwalu (Unja Północy), 43.000 mieszk.; kopalnie złota; w 1896 zwycięstwo Boerów nad Anglikami.

Kruja albo **Kroja** (tureck. Ak-hissar), m. w Albanii, 4.000 mieszk.; niegdyś siedziba Skanderberga, bohatera albańskiego.

Kruk, ob. gwiazdozbiory (tablica).

Kruki, ob. Corvidae.

Krukienice, m-ko w pow. mościckim (woj. łwowski), 9.000 mieszk., przeważnie szewców.

Krukowiecki Jan hr., generał, * 1770. W r. 1796 walczył jako oficer austriacki przeciwko Francji, w 1806 wstąpił do wojska polskiego. Brał udział we wszystkich kampaniach 1807 do 1813. W czasie wojny 1831 dowodził nieudolnie dywizją pod Białoleką. Był gubernatorem stolicy 17. VIII. 1831, prezesem rządu 7. IX. 1831; podpisał akt poddania się Warszawy. Po upadku powstania mieszkał w Rosji; † 1850 w Warszawie.

Krukowski Olgierd, lekarz, * 1893; studja uniwers. w Odessie; 1916—18 asystent kliniki chorób wewn. w Odessie; od 1924 w Warszawie; specjalnie zajmuje się kregarstwem. Wyd. „Kregarstwo jako nowa metoda lecznicza” (1926).

Krukowski-Korwin Henryk, inżynier polski, * 1860; studja w Petersburgu; dyr. fabryki w Rosji; 1915—20 prof. technologii metali na Politechnice Warszawskiej.

Krumau, ob. Krumlov Český.

Krumirja, część Atlasu Telskiego w Tunisie, do 1.014 m. wys.; kopalnie rudy żel., ołowiu, cynku.

Krumlov Český (niem. Mährisch Krumau), m. pow. w żupie budziejowickiej (Czechosłowacja), nad rz. Weltawą, 8.500 mieszk.; zamek Schwarzenbergów; fabr. celulozy, papiernia, 3 browary, fabr. sukna.

Krumlov Moravsky (niem. Mährisch Krumau), m. pow. w żupie igławskiej na Morawach (Czechosłowacja), 3.500 mieszk.; zamek Lichtensteinów; taktwo.

Krümmel Otto, geograf niemiecki, * 1854, † 1912; prof. uniwers. w Kilonji i Marburgu; autor prac z dziedziny oceanografii.

Krup (croup), ob. dławiec.

Krupa Józef, architekt polski, * 1890 w Piotrkowie; kształcił się w Instytucie Inż. Cyw. w Petersburgu. Od 1925 współzałożyciel i współredaktor „Architektury i Budownictwa”, autor szeregu artykułów z dziedziny techniki budowlanej.

Krupczyce, w. w pow. kobryńskim (woj. poleskie), nad rz. Bugiem; 17. IX. 1794 bitwa między wojskiem polskim pod Sierakowskim, a rosyjskiem.

Krupe, w. w pow. krasnostawskim (woj. lubelskie); ruiny zamku Samuela Zborowskiego.

Krupiński Apolinary, historyk literatury, * 1890, poległ 1920; ogłosił: „Wielki bojownik o jutro — Maurycy Mochnacki” (1914), „Poezja Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego” (1919), „Pieśń o Józefie Piłsudskim” (1920).

Krupiński Franciszek, pijar, filozof polski, * 1836 w Łukowie, † 1898 w Warszawie; studja w Kolegium Pijar. i w Akademii Duchownej. Był prefektem i nauczycielem religii w gimnazjum rządowym. Rozprawy i artykuły, rozproszone po czasopismach. Z rozpraw ważniejsze: „O filozofii w Polsce”, „Przyszłość filozofii”, „Szkoła pozytywna”, „Wczasy warszawskie”, „Romantyzm i jego skutki”, „Nasza historiozofia”, „Logika i metafizyka”, „Nauka jez. polskiego”. Przełożył: Schweglera „Historję filozof.”, „Logikę” i „Naukę wychowania” Baina.

Krupiński Jędrzej, lekarz polski z drugiej połowy XVIII w.; był protomedykiem Galicji i Lodomerji; napisał 5-cio tomowy podręcznik anatomii.

Krupjer, ob. croupier.

Krupowicz Maurycy, historyk polski, * 1823, † 1890; studja uniwers. w Moskwie; sekretarz naukowy Komisji archeologicznej w Wilnie; ogłosił: „Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych, posługujących do rozjaśnienia dziejów Litwy 1387—1710” (1858); opracował do druku „Skarbiec” Daniłowicza.

Kruppa zakłady, fabryki w pobliżu Essen w Nadrenji, założone 1811 r. przez Fryderyka K.; do r. 1918 wyrabiała głównie broń (zwłaszcza armaty), od 1918 przeważnie maszyny, lokomotywy, motory, szyny stalowe i t. d.; zakłady zatrudniają ogółem 99.000 ludzi, z tego w samym Essen 53.000 osób.

Krupy, 1) kasze; 2) zbite ziarnka śniegu lub gradu.

Kruse Max, rzeźbiarz niemiecki, * 1854 w Berlinie. Pracuje w Berlinie, gdzie wykonał „Posłańca z Maratonu” (Berlin), oraz busty znakomitych współczesnych, m. in. Liebermanna i Nietschego.

Krusenstern Adam Iwan, pierwszy żeglarz w służbie rosyjskiej, * 1770, † 1846; odbył podróż dookoła ziemi (1803—1806); zbadał wybrzeża Kamczatki i Sachalin, odwiedził Japonię, Formozę, wyspy Hawajskie i Sandwich; autor atlasu oceanu Spokojnego i wielu prac naukowych.

Kruševac, m. pow. w Serbji (Jugosławja), 8.400 mieszk., fabryki prochu.

Kruševo, m. w Macedonji (Jugosławja), 13.000 mieszk.

Krusiński Stanisław, socjolog i ekonomista polski, * 1857, † 1836; studiował medycynę w Warszawie; wybitny działacz radykalny wśród młodzieży; pozostały po nim: „Szkice socjologiczne” (1891) i „Szkice ekonomiczne” (1891).

Krusiński Tadeusz, jezuita, orientalista polski, * 1675, † 1756; wydał: „Relatio de mutationibus memorabilibus regni Persarum”, „Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam” i wiele innych z tej dziedziny. Ogłosił nadto: „Pragmatographia de legitimo

usu ambrozji tureckiej”, to jest opis należytego sposobu używania kawy tureckiej.

Krusza, śnieg, po wierzchu zamrożony. **Kruszec**, wszelki minerał lub skała, z której wytopić można jakikolwiek metal, z wyjątkiem żelaza lub manganu. Minerale i skały, dające żelazo lub mangan, nazywają się rudami.

Kruszec miedzi czerwony, to samo, co kupyrt.

Kruszec ołowiu czerwony, to samo co krukowit.

Kruszelnicka Salomea, śpiewaczka polska, * 1873; 1898—1902 śpiewała w operze warszawskiej, potem zagranicą (w Neapolu i in.); znakomita odtwórczyni „Hrabiny” i „Halki”.

Kruszewan Pawoła kija, dziennikarz i literat rosyjski, * 1860; od 1897 wydawca gazety „Besarabiec”, organu czarnosecinnej reakcji i antysemityzmu; 1907 wódz kiszyniowskiego oddziału „Związku prawdziwie rosyjskich ludzi” (Sojuz istinno ruskich ludiej), inspirował i organizował słynnych kiszyniowskich pogromów żydowskich; poseł do 2-iej Dumy. Napisał kilka powieści.

Kruszewski Józef, malarz karykaturzysta, * 1856 w Brukseli; kształcił się w Krakowie; autor popularnych obrazków humorystycznych: „Proszony obiad u żyda”, „Majówka”, „Emigracja do Ameryki” itd. Wystawia przeważnie w Krakowie.

Kruszewski Mikołaj, lingwista polski, * 1851, † 1887; studja na uniwers. warsz.; 1881 docent, 1883 prof. gramatyki porównawczej i sanskrytu na uniwers. kazańskim; ogłaszał rozprawy w jez. polskim, niemieckim i rosyjskim.

Kruszewski Stanisław, inżynier i działacz społeczny polski, * 1872; wyższe studja w petersburskim Instytucie Technologicznym; od 1894 zajmował się społeczną pracą oświatową; czytelnie bezpłatnie W. T. D., uniwersytet ludowy, Komitet pomocy więźniom politycznym; współzałożyciel zawod. związków pracowników kolejowych; w pierwszych latach wojny i w czasie okupacji zakładał kuchnie robotnicze. Był profesorem w szkole technicznej im. Wawelberga; napisał kilkanaście dzieł technicznych. Niejednokrotnie więziony i prześladowany przez władze rosyjskie.

Kruszewski-Habdank Ignacy, wojskowy, pamiętnikarz polski, * 1799, † 1879; ukończył korpus kadecki w Kaliszu, potem służył w wojsku, po 1831 r. w stopniu pułkownika wyjechał na emigrację; wstąpiwszy do armii belgijskiej, służył w niej przez czas dłuższy w stopniu generała; 1852 osiadł na wsi w Galicji; 1863 był kierownikiem Wydziału wojskowego w Krakowie; zostawił „Pamiętniki z roku 1830—1831” (1890).

Kruszka, 1) Michał, działacz wśród emigracji polskiej w Ameryce, * 1860 pod Żninem, † 1918 w Milwaukee; od 1879 w Ameryce Płn. gdzie założył drukarnię, a 1888 dziennik „Kurier polski” w Milwaukee; 1892 wybrany do senatu w Stanie Wisconsin; czynny również w Związku Narodowym polskim; 2) Wacław ks., brat poprz., * 1868; proboszcz parafii pa-

skich w stanie Wisconsin, wysłany 1903 przez kongres katolicki polski do papieża w sprawie mianowania biskupów polskich; autor dzieła: „Historja polska w Ameryce; początek, wzrost i rozwój dziejowy osad polskich w Północnej Ameryce (w St. Zjedn. i Kanadzie)“ w 10 tomach (Milwaukee 1904—10).

Kruszwica, m-ko w pow. strzelińskim (woj. poznańskie), nad jez. Gopłem; 3.500 mieszk.; tzw. Mysia wieża; według podania, siedziba książąt z rodu Piasta; w XI w. siedziba biskupa.

Kruszyna, m. w pow. radomskowski (woj. łódzkie); pałac z 1630 r. wojewody sieradzkiego Kacpra Denhafa; 29. VIII. 1863 bitwa powstańców z wojskami rosyjskimi pod dowództwem gen. Taczanowskiego.

Kruszynek, w. w pow. wrocławskim (woj. warszawskie); od 1905 szkoła gospodarstwa wiejskiego z internatem dla dziewcząt właścicielskich.

Kruszyński Jan, tłumacz i poeta dworski, uważany w dobie pseudoklasycyzmu za luminarza piśmiennictwa, * 1773, † 1846. Przetłumaczył: Wergilijusa „Georgiki“ (ks. I), Horacego ód kilkanaście, Owidjusza „Heroidy“, Racine'a „Atalję“, „Brytanikę“ i „Fedrę“, Voltaire'a „E-dypa“ i „Tankredę“, Boileau „Satyrę“, Alfieri'ego trag.: „Orestę“, „Antygona“, „Polinik“, i in.

Kruszyński Stanisław, zoolog i rolnik, * 1851, † 1887; 1880 docent zoologii w Dublanach, potem inspektor hodowli bydła w Galicji; ogłosił „O badaniach bydła krajowego“ i w. in.

Krutilo Jan, malarz krakowski XVI wieku; w 1545 wykonał obraz ołtarzowy do kościoła św. Marka w Krakowie.

Kruziński Wincenty, kompozytor polski, * 1840 we Wronkach; od 1877 wydawca „Echa muzycznego“ w Warszawie; ogłosił m. in. „Mszę na 4 głosy“, „Szkołę kompozycji muzycznej“.

Kruźganek (niem. Kreuzgang), kryty korytarz klasztorny, pałacowy lub zamkowy, bieżący naokoło dziedzińca wewnętrznego, jak w zamku królewskim na Wawelu lub w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie. K. oznacza również ganek, portyk, przysionek.

Krwawiaczka, ob. hemofilia.

Krwawnicowate, ob. Lythraeae.

Krwawnicowe guzy, ob. hemoroidy.

Krwawnik, ob. chalcidon.

Krwawnik, ob. Achillea.

Krw barwnik, ob. hemoglobina.

Krw choroby, ob. anemja i białaczka.

Krw ciśnienie, krwi parcie, ciśnienie, wywierane na ściany naczyń krwionośnych przez krążącą w nich krew. W każdym poszczególnym punkcie układu naczyniowego ciśnienie k. jest równe oporom, jakie strumień krwi ma jeszcze do przewyciężenia w drodze do serca. Największy opór stawiają naczynia włoskowate (kapilary). Najwyższe ciśnienie k. panuje w układzie tętniczym (120 mm. rtęci), zwłaszcza w tętnicy głównej; najniższe — w układzie żylnym. Im dana żyła znajduje się bliżej serca, tem ciśnienie w niej jest

mniejsze. Ciśnienie np. w żyły udowej = 11 mm. rtęci, a w żyły próżnej (vena cava) w pobliżu serca staje się nawet ujemne. Dział medycyny, zajmujący się mierzeniem ciśnienia krwi, nazywa się kymografią. Przyrządami, używanymi do mierzenia ciśnienia k., są sfigmomanometry (Riva-Rocciego, Korotkowa i in.). Wzrost ciśnienia k., ob. hipertonia. Spadek ciśnienia (hipotonja) występuje przy chorobach gorączkowych, po znacznych utratkach krwi oraz u osobników gruźliczych.

Krw kzepnięcie, ścinanie się krwi, znajdującej się poza naczyniami krwionośnymi; polega na wydzieleniu się z osocza krwi gęstej siatki włókien (włóknika czyli fibryny). K. krwi stanowi ważny dla ustroju czynnik ochronny przed skrwawieniem się. Do k. krwi niezbędna jest obecność soli wapniowych; strącanie ich, np. solami kwasu cytrynowego, powoduje niekrzepliwosć krwi.

Krw obieg, krwi krążenie, ruch krwi z serca w kierunku do kończyn, skóry, jelit, mózgu, oraz ruch powrotny z tych narządów do serca. K. krwi odbywa się w sposób następujący: przy każdym skurczu lewa komora serca wyrzuca przez elastyczną rurę (tętnicę główną, aortę) krew, zaopatrzoną w tlen i substancje odżywcze (krew tętnicza — jasna). Tętnica główna, rozgałęziając się, doprowadza krew do wszystkich narządów ciała; rozgałęzienia tętnic stają się coraz drobniejsze, wreszcie dochodzą do grubości kilku milimetrów (naczynia włoskowate, kapilary). W naczyniach włoskowatych następuje oddanie tkankom tlenu i substancji odżywczych, a przyjęcie z tkanek dwutlenku węgla i niedopałków materji. Krew taka, ciemno-czerwona, zbiera się w większych naczyniach — żyłach (venae) i stamtąd przez dwie duże żyły (tzw. żyły czyste — vena cava superior i inferior) dostaje się do prawego przedsionka sercowego, stąd do komory prawej, skąd, w czasie skurczu serca, przez tzw. tętnicę płucną idzie do płuc, gdzie ulega utlenieniu. Krew utleniona (jasna, tętnicza) idzie do przedsionka lewego, stąd do komory lewej, poczem znowu powtarza się ten sam cykl. W całym k. o. dadzą się wyróżnić jakby dwa zamknięte koła: 1) z komory lewej do przedsionka prawego, tzw. krążenie wielkie i 2) z komory prawej do przedsionka lewego, tzw. krążenie małe czyli płucne.

Krw odciąganie, wywoływanie przekrwienia skóry celem zmniejszenia ukrwienia narządów wewnętrznych. Odciąganie k. z mózgu wywołuje się zapomocą pljawk, kapieli nożnych, środków przeczyszczających. Chorobowe przekrwienie w płucach zmniejszają bańki, stawiane na klatkę piersiową.

Krw przetaczanie, ob. transfuzja krwi.

Krw tamowanie, środki i zabiegi, stosowane przy krwotokach: 1) mechaniczne: bandażowanie miejsca krwawącego, ucisk lub podwiązanie naczyń krwionośnych, zacisk Es-marcha; 2) chemiczne: stosowanie na miejsce krwawące chlorku żelaza, zastrzyki-

wanie podskórne żelatyny, ergotyny itd., lub zastrzykiwanie dożylnie soli wapniowych.

Krw uderzenie, uczucie nagłego przypływu krwi do głowy i twarzy, często z równoczesnym zacerwienieniem się. Zdarza się u osobników neurastenicznych, pobudliwych, u kobiet w okresie przekwitania oraz przy chorobach żołądka.

Krw upust, krwi puszczanie, wypuszczanie krwi z żyły przez nacięcie lub nakłucie jej; zabieg, stosowany w średniowieczu przeciwko wszystkim chorobom, obecnie przy chorobach serca, nerek, udarze mózgowym.

Krw zakażenie, popularna nazwa ciężkich zakażeń ogólnych gronkowcami lub paciorkowcami (staphylococci lub streptococci). Punktem wyjścia zakażeń może być najdrobniejsze nawet zdarcie naskórka, najczęściej jednak k. zakażenie zdarza się po położu (zakażenie położowe). Objawy zakażenia k.: dreszcze wstrząsające, gorączka wysoka do 40°5, trzymająca się stale (lub rano spadająca do normy), bóle głowy, osłabienie, brak łaknienia, niekiedy wybroczyny na skórze lub krwotoki z błon śluzowych. W niektórych przypadkach tworzą się ropnie w skórze lub narządach zewnętrznych.

Krwiak, ob. haematoma.

Krwiał czaszkowy, ob. kcephalhaematoma.

Krwłomocz, ob. haematuria.

Krwłoplucie, ob. haemoptoe.

Krwłściąg, ob. sanguisorba.

Krwotok, ob. haemorrhagia.

Krwotok z nosa, ob. epistaxis.

Kryciński Walerjan, malarz i pedagog polski, * 1852 w Jaworowie; kształcił się w Krakowie i Wiedniu. Wykonał wiele dekoracji ściennych (w Sukiennicach krakowskich, cerkwi św. Mikołaja w Kolomyi, w teatrze lwowskim itd.). Profesor w państwowej Szkole Przemysłowej we Lwowie; pisywał artykuły z dziedziny sztuki.

Kryg, w. w pow. gorlickim (woj. krakowskie); źródła i rafinerja nafty; 11 otworów wiertniczych.

Krygler Oswald, jezuita, budowniczy polski, * 1598, † 1665. Profesor matematyki uniwersytetu wileńskiego. Odbudował kościół w Nieświeżu; z polecenia Jana Kazimierza pracował jako inżynier w Gdańsku.

Krygowski Zdzisław, matematyk polski, * 1872 we Lwowie; studja w Krakowie, Berlinie i Paryżu; 1899 naucz. gimn., 1901 docent, 1909 prof. Politechniki Lwowskiej; od 1919 profesor Uniw. Poznańskiego; ogłosił prace: „Przyczynek do teorii funkcji w obszarach o-sobliwych“, „Z teorii funkcji analitycznych“, „O rozwinięciu funkcji hiperliptycznych na szeregi trygonometryczne“ i w. n.

Krylenko A w r a m, polityk rosyjski, * 1885; 1917—18 generalissimus wojsk sowieckich, potem prokurator Trybunału rewolucyjnego.

Kryłow I w a n, bajkopisarz rosyjski, * 1768 w Moskwie, † 1844. Tematy do swoich bajek czerpał głównie z La Fontaine'a, ale umiał im nadać typowo rosyjski koloryt. Odnaczał

się znajomością ludzi i dowcipem. Morały jego bajek przeszły w przysłowia.

Krym lub Krymski półwysep, w starożytności Taurysda lub półwysep Taurydski; leży między m. Azowskim i Czarnym, połączony jest z lądem przesmykiem Perekopskim; 25.300 km², 579.300 mieszk.; przeważnie pła-ski, tylko na pld. pasmo gór K., do 1.661 m. wys.; na pld. wybrzeżu roślinność południowa, winnice. K. od 1441 do 1783 był chanatem pod zwierzchnictwem tureckim, od 1783 należał do Rosji; od 18.X 1921 Sowiecka Socjalistyczna Republika Krymska z stol. Symferopol; gł. porty: Kerz, Teodozja, Jałta, Sewastopol i Eupatorja. Rolnictwo, ogrodnictwo, uprawa winorośli, tytoniu; rybołówstwo; kopalnie soli i siarki; słynne stacje klimatyczne: Jałta, Alupka, Eupatorja itd.

Krymhilda, bohaterka niemieckiego poematu bohaterskiego „Nibelungi“; siostra króla burgundzkiego Gunthera, żona Zyzfryda, który z rozkazu króla zginął z ręki mordercy Hagena K., mszcząc śmierć męża, jako żona Atylli stała się sprawczynią zagłady Nibelungów.

Kryminalistyka, ob. prawo karne.

Krymki, małe gołębie białe z czarnymi lub kasztanowatymi ogonami i głowami, z charakterystyczną czapczką czarną lub ceglastą.

Krymska wojna, wojna Turcji, Anglii, Francji i Sardynji przeciw Rosji 1853—56; wybuchła wskutek zatargu o protektorat nad miejscami św. w Palestynie (istotna przyczyna: ekspansja Rosji ku m. Śródziemnemu), zakończona zajęciem Sewastopola i pokojem w Paryżu 1856 r.

Krymskie góry (tatar. Jajla-dag), pasmo gór na pld. Krymu; najwyższe szczyty: Roman-Kosz 1.541 m. n. p. m. i Czatur-Dag 1.521 m. n. p. m.

Krynica, w. w pow. nowosadeckim (woj. krakowskie), nad rz. Kryniczanka, 2.500 mieszk.; wielki zakład kąpielowy; 6 źródeł mineralnych wapniowo-żelazistych; kąpiele mineralne, naturalne kwasowowęglowe (jedynie w Polsce) i borowinowe; dom zdrojowy, lasy iglaste.

Krynicky Jan, przyrodnik i mineralog polski, * 1799, † 1838; studja uniwersytetu w Wilnie; profesor tamże, potem w Charkowie; badał specjalnie faunę Rosji pld.; pisał wiele w jęz. łacińskim, polskim i rosyjskim.

Krynki, m. w pow. grodzieńskim (woj. białostockie), 5.500 mieszk.; garbarnie, gorzelnie.

Krynolina, spódnica z obrączkami trzciniowymi lub stalowymi, nadająca sukni postać wy-dętą, w kształcie dzwonu; modę tę wprowadziła w połowie XIX w. cesarzowa Eugenia.

Kryński Adam Antoni, językoznawca i gramatyk, prof. uniwers. w Warszawie, * 1844 w Łukowie. Studja wyższe w Szkole Głównej. Wydał, poza wielką liczbą artykułów, około 80 większych prac oddzielnie. Najważniejsze z nich: „O dźwiękach nosowych w jęz. słow.“, „Kwestja językowa“, „O jez. Wojciecha Ozckiego“, „Gwara zakopiańska“, „Gramatyka jez. polskiego“, „Pisownia polska“, „Zabytki jęz. staropolskiego“, „Jak nie należy mówić i pisać

po polsku", „Z dziejów jęz. polskiego“, „Słownik wyrazów“, „O aoryście w jęz. polskim“, „Postaci osobliwe przysłówków“, „O deklinacji polskiej“, „Z historii wyrazów“, „Język polski“, „Historia i lingwistyka“, „Język i językoznaństwo“, „Języki słowiańskie“, „Prawidła pisowni“, „W sprawie czystości języka“, „Formy gramatyki jęz. polskiego“, „Pochodzenie jęz. literackiego“, „Z dziejów jęz. polskiego“, „Upodobnienie składniowe“.

Kryński Jan, rzeźbiarz polski, * 1849, † 1890; kształcił się w Petersburgu. Pozostawił wiele prac rzeźbiarskich, rozsianych po kościołach i cmentarzach: pomnik Kraszewskiego, pomnik Sarbiewskiego i in.

Kryński Leon, lekarz, * 1866 w Warszawie; studia uniwersyteckie w Warszawie i w Krakowie, studia specjalne w Berlinie u prof. Kocha, w Paryżu, Wiedniu i w Szwajcarii; od 1891—96 asystent kliniki chirurgicznej u prof. Rydygiera w Krakowie; w 1901 prof. nadzwyczajny chirurgii w Krakowie, od 1915 prof. chirurgii operacyjnej i anatomii topograficznej na Uniwersytecie Warszawskim; od 1920 dyrektor zakładu chirurgii operacyjnej; założyciel Tow. Nauk. Warsz. (1917), 1913—24 wiceprezes Tow. Nauk. Warsz. Liczne prace z zakresu chirurgii operacyjnej wyrostka robaczkowego, wrzodu żołądka, raka okrężnicy, o chirurgii wojennej, o leczeniu nowotworów zapomocą zastrzyków terpentyny i inne.

Krypa, statek rzeczny płaskodenny, podobny do galara.

Krypta, ukryte pomieszczenie, przeważnie podziemne. Na pamiątkę k. w katakumbach chrześcijańskich, budują kaplice-k. pod kościołami, przeznaczane do nabożeństw żałobnych.

Kryptofon, to samo co mikrofon (ob.).

Kryptografia (greck.), tajne pismo, którego sposoby obmyślano i używano już w czasach starożytnych; wiadomo np., że Pausanjasz w 470 roku przed Chr., podczas wyprawy wojennej, dostał od eforów rozkazy cyfrowane.

Kryptokalwinści, nazwa Melanchtona i jego zwolenników, którzy w nauce o Wierzy Pańskiej przechylali się na stronę Kalwina. Działali głównie w Saksonii.

Kryptomeryzm, w teorii dziedziczności zjawisko występowania cech atawistycznych u bastardów. Np. potomkowie skrzyżowanych 2-ech różnych ras gołębi domowych wykazują cechy dzikich gołębi, od których pochodzą wszystkie rasy gołębi domowych.

Kryptomnezja, dosł. pamięć utajona. Pojęciem k. operował psycholog polski Edward Abramowski.

Krypton (Kryptonum), pierwiastek chemiczny, gaz bez barwy i zapachu; ciężar atomowy 82.9, temp. topn. — 169°, temp. wrz. — 152°; ciśnienie krytyczne 54.3 atm. Należy do grupy 0-jej układu okresowego, czyli do t. zw. „gazów szlachetnych“, nie tworzących związków chemicznych; w atmosferze ziemskiej znajduje się w ilości 0.5 × 10⁻⁵ proc. objętościowych. Odkryty przez Ramsay'a i Travers'a w r. 1898.

Kryptonim (greck., imię ukryte), pierwsze

głoski imienia i nazwiska, podpisywane pod artykułami i pracami.

Krysiński Anzelm Dobromir, budowniczy polski, * 1836 w Chrzastowie, † 1885 w Warszawie; Szkołę Sztuk Pięknych w Warszawie ukończył w 1859; za prac: dom Zamoyckiego w Warszawie, gmach Szkoły Technicznej na Pradze, szereg dworów, restauracja kościoła i pałacu w Złoczowie i in.

Krysiński Dominik, ekonomista polski, * 1786, † 1853; naucz. w Szkole prawa w Warszawie, później prof. uniwersyteckiej w Warszawie; poseł na sejmy; ogłosił m. in.: „O ekonomii politycznej“ (1812), „Niektóre myśli o naucz. gospodarstwa zawodowego“ (1829).

Krysiński Stanisław, lekarz polski, * 1846, † 1897. Zapoczątkował wydawnictwo „Słownika terminologii lekarskiej“; pozostawił szereg prac specjalnych, przeważnie z zakresu farmakologii: „Pathologische und kritische Beiträge zur Mutterkornfrage“ (Jena, 1888) i inne.

Kryspin św., biskup Pawil, słynny ze swej nieustraszonej gorliwości pasterskiej i wielkiej pobożności; † 465 r.

Krystaliczne łupki, ob. łupki krystaliczne.

Krystalizacja, tworzenie się kryształów ciał rozpuszczonych z roztworów przesyconych (ob. roztwór). Jedno i to samo ciało daje naogół kryształy jednakowe, jednakże przy zmianie warunków, w których k. się odbywa, otrzymać można różne kryształy tego samego ciała; zjawisko to nazywa się polimorfizmem. Zjawisko, polegające na tem, że różne ciała dają podobne kryształy, nazywa się izomorfizmem. Przez k. wielu ciał, zawartych w roztworze, otrzymać możemy t. zw. kryształy mieszane. Ob. kryształy.

Krystalografia, nauka, zajmująca się badaniem kryształów. K. dzieli się na następujące działy: 1) k. opisowa albo geometryczna, 2) k. fizyczna, 3) k. chemiczna. K. opisowa zajmuje się badaniem kształtów kryształów i ich klasyfikacją. K. fizyczna zajmuje się badaniem fizycznych własności kryształów, mianowicie ich sprężystości, łupliwości, własności optycznych, elektrycznych i magnetycznych, jak również ich wewnętrzna budowa. K. chemiczna zajmuje się zależnością kryształów od ich składu chemicznego. Już w starożytności znano niektóre własności kryształów, jednakże pierwsze naukowe wiadomości z krystalografii opisowej znajdujemy w dziele Vannucci Biringuccio, pt.: „Della pirotechnia libri X“ (1540). Ścisłe wiadomości zawarte są w rozprawie Keplera o śniegu „De nive sexangula“, ogłoszonej w r. 1611. W tym samym czasie Gassendi poznał prawo kątów stałych. W 1669 r. wyszła praca Stensena „De solido intra solidum naturaliter contento dissertationis prodromus“. Budowa kryształów zajmował się pierwszy R. J. Haüy w dziele: „Essai d'une théorie sur la structure des cristaux“ (1781). W wie-

ku XIX nad k. opisową pracowali: Sehler, Bravais, Gadolin; nad k. fizyczną: w w. XVII Barolin i Huyghens, w w. XIX Brewster, Daniell, Cauchy, Neumann, Mitscherlich, Duhamel, Kundt, lord Kelvin. W 1912 r. rozpoczęły się prace nad wewnętrzną budową kryształów; na tem polu zasłużyli się: Laue, bracia Bragg, Debye i in.

Krystaloidy, ciała stałe, przybierające zwykle postać krystaliczną.

Krystianja, ob. Oslo.

Krystjan, pierwszy kronikarz czeski z X w.; pochodził z rodu panującego. Prawdziwość jego kroniki udowodnił J. Pekař.

Krystyn, ob. Chrystjan.

Krystyna, król. szwedzka, córka Gustawa Adolfa, * 1626, † 1689 w Rzymie; panowała 1633—1654; złożyła koronę na rzecz Karola X, ks. Dwóch Mostów.

Krystyna św., panna i męczennica, więziona za wiarę przez ojca-poganina, umęczona ok. r. 300.

Krysza Antoni, lekarz polski, * 1818 w Radomiu, kształcił się w Krakowie, Wilnie i Dorpacie; 1858 prof. fizjologii, terapii ogólnej i receptury w Szkole Głównej, następnie prof. farmakologii na uniwersytecie warszawskim; pozostawił dużo prac naukowych.

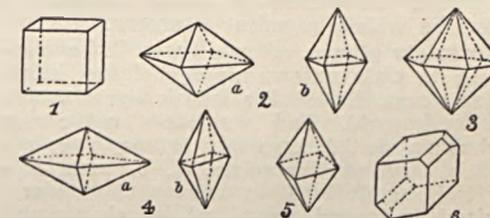
Kryształ górski, ob. kwarc.

Kryształ skalny, ob. kwarc.

Kryształów optyka, ob. optyka kryształów.

Kryształy (greck.: kristallos, lód), ciała stałe fizycznie jednorodne (homogeniczne) i różnokierunkowe (anizotropowe); jednorodność k. oznacza, że własności jego są jednakowe w kierunkach równoległych; różnokierunkowość k. oznacza, że własności jego są różne w różnych kierunkach. Nauka, zajmująca się badaniem k., nazywa się krystalografją; opiera się ona na trzech zasadniczych prawach. Prawo pierwsze dotyczy stwierdzenia jednorodności i różnokierunkowości k. Prawo drugie, prawo kątów stałych, głosi, że ściany jednego k. są względem siebie nachylone tak samo, jak ściany każdego innego k. tej samej substancji. Prawo trzecie, zwane prawem pasów, głosi, że ściany każdego kryształu znajdują się w związku pasów, który polega na tem, że każda ściana jest wspólna przynajmniej dwóm pasom. Pasem nazywa się grupa ścian, przecinająca się w krawędziach równoległych. Osią pasów nazywa się linja prosta, do której są równoległe ściany, należące do jednego pasa. Badaniem kształtów k. zajmuje się część krystalografii, zw. krystalografią opisową lub geometryczną; podporządkowuje ona każdej ścianie k. trzy liczby wyznaczające, charakterystyczne dla danej ściany. Zbiór tych trzech liczb nazywa się znakiem ściany. Liczby wyznaczające są liczbami rzeczywistymi i całkowitymi, zwykle małymi. Trzy płaszczyzny, równoległe do trzech ścian kryształu, tworzących kąt bryłowy, nazywają się płaszczyznami osiowymi, a ich przecięcia — osiami krystalograficznymi. Istnieją k., które mają jednakowe własności

fizyczne, nie tylko w kierunkach równoległych. Kierunki nierównoległe, w których wszystkie własności k. są jednakowe, nazywają się kierunkami równymi. Kierunki te leżą w k. zawsze w pewnym ładzie, t. zn. że posiadają symetryczność. Różne k., jak również k., powstałe w różnych warunkach fizycznych, mają różne rodzaje symetryczności, których badanie jest głównym zadaniem krystalografii geometrycznej. Symetryczność określa się, jako ten stosunek przestrzenny, który zachodzi pomiędzy pewnym utworem (kryształem) i jego odzwierciedleniem w jednej lub kilku przecinających się płaszczyznach zwierciadlanych. K. może mieć jeden (lub wcale nie mieć) środek symetrii, jedną do trzech płaszczyzn symetrii i jedną do czterech osi symetrii. Przekształceniem symetrycznym nazywa się odzwierciedlenie utworu jedną lub kilku przecinającymi się płaszczyznami zwierciadlanymi. Przekształcenie symetryczne, dokonane jedną płaszczyzną zwierciadlaną, nazywa się odbiciem, dwiema — obrotem, trzema — inwersją. Wszystkie przypadki symetryczności ująć można w trzydzieści dwa przypadki albo rodzaje symetryczności, które łączą się w sześć układów. Każdy układ ma charakterystyczny dla siebie pewien utwór geometryczny, tzw. czworoszczian jednostkowy, będący podstawą klasyfikacji k.

1. k. regularny; 2. a, b k. tetragonalne; 3. k. heksagonalny (piramida dwuheksagonalna); 4. a, b k. romboidalne; 5. k. jednoskośny; 6. k. trójskośny.

KLASYFIKACJA KRYSZTAŁÓW

I. Kryształy trójskośne.

1. Jednoszczany trójskośne.
2. Dwuszciany trójskośne.

II. Kryształy jednoskośne.

3. Daszki jednoskośne.
4. Sfenoidy jednoskośne.
5. Słupy jednoskośne.

III. Kryształy romboidalne.

6. Piramidy romboidalne.
7. Dwusfenoidy romboidalne.
8. Dwupiramidy romboidalne.

IV. Kryształy tetragonalne.

9. Dwusfenoidy tetragonalne.
10. Skalenoedry tetragonalne.
11. Piramidy tetragonalne.
12. Dwupiramidy tetragonalne.
13. Trapezoedry tetragonalne.
14. Piramidy dwutetragonalne.
15. Dwupiramidy dwutetragonalne.

V. Kryształy trygonalne i heksagonalne.

16. Piramidy trygonalne.
17. Trapezoedry trygonalne.
18. Piramidy dwutrygonalne.
19. Romboedry.
20. Skaleonoedry dwutrygonalne.
21. Dwupiramidy trygonalne.
22. Dwupiramidy dwutrygonalne.
23. Piramidy heksagonalne.
24. Trapezoedry heksagonalne.
25. Piramidy dwuheksagonalne.
26. Dwupiramidy heksagonalne.
27. Dwupiramidy dwuheksagonalne.

VI. Kryształy regularne.

28. Dwunastościany tetraedrycznie pentagonalne.
29. Czworosciany poszostne.
30. Dwunastościany podwójne.
31. Dwudziestoczworosciany pentagonalne.
32. Czterdziestoośmiościany.

Badania ostatnich czasów wykazały, że kryształ zbudowane są według sieci przestrzennej, t. zn. najdrobniejsze cząstki, z których składa się kryształ, leżą tak jak węzły w takiej sieci. Teoria ta znalazła potwierdzenie w doświadczeniach Lau'e go, który dowiódł, że kryształ tworzą dla promieni Röntgena przestrzenną siatkę dyfrakcyjną (ob. siatka dyfrakcyjna i Röntgena promienie). Zapomocą kryształów otrzymać można dyfrakcyjne widma promieni Röntgena.

Kryształy płynne, odkryte przez O. Lehmana, są to ciała przeważnie organiczne, które, będąc cieczami, posiadają jednak wyraźną różniczkowość. Pod względem optycznym zachowują się jak kryształy jednoosiowe; posiadają również dychroizm. K. p. mają najczęściej kształt brył, ograniczonych powierzchniami krzywymi, mogą być jednak również wielościanami. Niektóre k. p. wykazują ruchy samorzutne, dzięki czemu nazwano je również kryształami pozornie żywymi.

Kryterjum (greck. kriterion, od krinein — sądzić), probierz, t. j. znak, objaw, z którego można wnosić o obecności przedmiotu, z którym znak ów jest nierozłącznie związany. Tak np. według wielu filozofów oczywistość jest kryterjum prawdy.

Krytjasz, jeden z 30 tyranów ateńskich w 405 przed Chr.

Krytjasz albo „O Atlantydzie“, tytuł jednego z dialogów Platona, który zdaje się być dalszym ciągiem „Rzeczypospolitej“ i „Timalosa“.

Kryton, tytuł jednego z dialogów Platona, w którym Sokrates dyskutuje o poszanowaniu praw, nawet niesłusznych, z uczniem swoim, proponującym mu ucieczkę.

Kryty registr organowy, nazwa rejestru, w którym piszczałki u góry założone są szpuntem drewnianym, obniżającym ich dźwięk o oktawę.

Krytycyzm, system filozoficzny Kanta i jego szkoły, którego celem jest wyznaczenie zakresu i granic poznania. Według K. umysł ludz-

ki może się poruszać jedynie w granicach doświadczenia, których nie ma prawa przekroczyć.

Krytyczna gęstość, ob. krytyczny stan.

Krytyczna objętość, ob. krytyczny stan.

Krytyczna prędkość, prędkość, jaką musi posiadać jakieś ciało, ażeby mogło przezwyciężyć siłę grawitacyjną pola. W przypadku ziemi prędkość k. równa się około 11 km. na sekundę.

Krytyczna temperatura, ob. krytyczny stan.

Krytyczne ciśnienie, ob. krytyczny stan.

Krytyczny stan ciała, stan, w którym skraplanie albo parowanie ciała odbywa się bez zmiany objętości. Dla każdego ciała mamy pewną określoną temperaturę (leżąca zawsze powyżej temperatury wrzenia tego ciała) i, odpowiadające jej, określone ciśnienie, przy których niema granicy pomiędzy tem ciałem w stanie ciekłym a tem samym ciałem w stanie lotnym. Temperatura ta i to ciśnienie nazywają się krytycznymi, odpowiednia objętość właściwa — objętością krytyczną (gęstość — gęstością krytyczną), a stan ciała w tych warunkach — ogólnie stanem krytycznym. Pierwszy na k. s. ciała zwrócił uwagę Cagniard de Latour 1822, a wyjaśnił Andrews w 1869. Dla bezwodnika kwasu węglowego temp. kryt. wynosi 30,9° C., ciśnienie krytyczne 74 atm. Dla wody temp. kryt. 364° C., ciśnienie krytyczne 195 atm. Dla tlenu temperat. kryt. — 118,4° C., ciśnienie kryt. 50,4 atm. Teoretyczne podstawy do badania stanu krytycznego daje znany wzór Van der Waals'a (1879).

Krytyka (greck. krinein: sądzić), rozważanie i ocena wytworów myśli, nauki, sztuki, urzędzeń itp. bądź z punktu widzenia ich prawdopodobieństwa lub też ich zgodności z rzeczywistością i z logiką, bądź też z punktu widzenia ich celowości, bądź wreszcie z punktu widzenia wymagań artystycznych i smaku. O k. rzeczowej mówimy wówczas, gdy rozpatrujemy dany system myśli z punktu widzenia ich zgodności z faktami, o k. zaś i m n a n e n t n e j — gdy oceniamy konsekwencję samego systemu.

„**Krytyka lekarska**“, miesięcznik, mający na celu rozbiór pojęć zasadniczych z zakresu medycyny i nauk przyrodniczych oraz krytykę nowych teorii naukowych i metod leczniczych. Założona w r. 1897 przez dr. Z. Kramsztyka, istniała lat 11 (do r. 1907 włącznie).

Krywań, szczyt w Tatrach Wys., 2.496 m. wys.

Krywe-Krywejtos (litewsk.), rzekomy najwyższy kapłan w świątyni Perkunasa, który w ważnych chwilach ukazywał się ludowi.

Krywicze lub **Krywiczanie**, niekiedy **Krzywiczanie**, w zaraniu dziejów słowiańskich potężne plemię, zajmujące górne porzeczka Niemna, Dniepru, Dźwiny i Wołgi, z najdawniejszymi ogniskami życia zbiorowego

w Połocku i Smoleńsku; podbici ostatecznie w r. 1127 przez książąt wareskich, weszli w skład Rusi, potem Litwy i Polski; z czasem zwać ich zaczęto Białorusinami.

Krywult, 1) Aleksander, założyciel popularnego w Warszawie Salonu Sztuki, który prowadził w ciągu dwudziestu lat z wielką umiejętnością i zamiłowaniem, * 1848, † 1903; 2) Jan, syn poprzedniego, * 1873, † 1922; był dyrektorem administracji Tow. Zachęty Sztuk Pięknych i przyczynił się znacznie do rozwoju tej instytucji.

Krywuła (litew.), zakrzywiona laska kapłańska.

Kryzys, przesilenie, wstrząśnięcie, katastrofa, decydujący obrót rzeczy; w tem znaczeniu używa się terminu k. dla oznaczenia przesilenia gospodarczego, społecznego, państwowego; mówi się o kryzysie parlamentarnym, gabinetowym i t. p.; w medycynie zaś o przełomie choroby.

Krze, w. w pow. chrzanowskim (woj. krakowskie); huta cynkowa.

Krzeczułowicz Kornel, mąż stanu, * 1813, † 1881; studja prawnicze we Lwowie; przez lat kilka badał urządzenia państwowe w Europie zachodniej; w 1844 poseł na sejm stanów galicyjskich, gdzie pierwszy, razem z T. Wasilewskim, podniósł potrzebę zniesienia pańszczyzny; posłował później stale do sejmu lwowskiego, był członkiem Wydziału krajowego, zasłużył się wielu pracami i obroną ważnych potrzeb kraju. Napisał: „Przeciw ustawie o podatku gruntowym“, „Rzecz o katastrze w Galicji“ i inn.

Krzem (silicium), pierwiastek chemiczny, symbol Si; ciężar atomowy 28.06; ciało stałe; otrzymuje się jako proszek brunatny bezpostaciowy lub też w postaci czarnych kryształków układu regularnego; temp. topn. 1480°; ciężar wł. k. kryst. = 2.49. Pod względem chemicznym jest bardzo podobny do węgla; we wszystkich związkach występuje jako pierwiastek czterowartościowy Si X₄. Występuje tylko w postaci związków i jest bardzo rozpowszechniony, gdyż więcej niż 1/4 skorupy ziemskiej składa się z k. Odkryty przez Potta w r. 1746; w stanie krystalicznym otrzymano przez H. Sainte Claire Deville'a w r. 1854.

Krzemiany rodzime, czyli sole kwasów krzemowych samorzutnie powstałe w powłoce ziemskiej, są minerałami najważniejszymi, z nich bowiem powłoka ziemska prawie wyłącznie się składa. Oprócz krzemu i tlenu zawierają przeważnie wapń, żelazo i magnez. Glinokrzemiany i żelazokrzemiany są to sole, przeważnie w stanie wolnym, nieznanym sprzężonych kwasów glinokrzemowych i żelazokrzemowych. Z pośród krzemianów najwięcej rozpowszechnione w powłoce ziemskiej są pirokseny, amfibole, oliwiny, z pośród glinokrzemianów skalenie i lyszczyki. W technice k. mają znaczenie pierwuszorzędne. Szkło jest mieszaniną krzemianów, a porcelana, cement hydrauliczny oraz wszelkie materiały ceramiczne (majolika, terakota, fajans itp.) są to mieszaniny glinokrzemianów.

Krzemieniec, m. pow. (woj. wołyńskie) w górach krzemienieckich, nad rz. Ikwa, 16.500 mieszk.; miejsce urodzenia Juliusza Słowackiego w 1809; 1805—31 liceum Tadeusza Czackiego.

Krzemieniecka Hanna, nazwisko literackie Janiny z Bobińskich Zyrkiewiczowej, * 1865 na Ukrainie, autorki zbioru nowel „Pod cichą falą“ i powieści: „Przed wyrokiem“, „A gdy odejdzie w przepaść wieczna“, „Lecą wichry“ i in.

Krzemienieckie góry, północna krawędź wyżyny Podolskiej w województwie wołyńskim od rz. Ikwy po Horyń; najw. góra Królowej Bony w Krzemieńcu, 400 m. wys.

Krzemienny łupek, ob. lidyt.

Krzemień, ob. chalcodon.

Krzemieńczuk (ros. Kremieńczug), m. gub. na Ukrainie, nad rz. Dnieprem, 70.000 mieszk.; przystań handlowa, młyny parowe, browary, tartaki, fabr. mydła i wyrobów tytoniowych.

Krzemiński Stanisław, publicysta i historyk polski, * 1839 w Warszawie; † 1912; studja na uniw. w Paryżu i Heidelbergu; w 1863 od czerwca do września członek Rządu Nar., redaktor „Niepodległości“; w 1864 wstąpił do Szkoły Głównej, którą ukończył 1867; pracował później jako literat, publicysta i urzędnik; był współredaktorem „Złotej przędzy“, sekretarzem komitetu Wielkiej Encyklopedji Ilustr.; ogłosił osobno: „Zarysy literackie“ (1895) i bezimiennie „Dwadzieścia pięć lat Rosji w Polsce“ (1892); pisywał przez szereg lat do „Nowej Reformy“, pod pseud. Narransa, „Listy z zaboru rosyjskiego“.

Krzemionka, dwutlenek krzemu SiO₂, związek nieorganiczny; występuje w przyrodzie w odmianach: bezpostaciowych (agat, chalcodon i t. p.) oraz krystalicznych (kwarc, trydymit); otrzymany laboratoryjnie przedstawia się jako biały bezpostaciowy proszek; temp. topn. 1750°, ciężar wł. 2.2—2.6; rozpuszcza się w kwasie fluorowodorowym (H₂F₂) i mocnych zasadach. Z powodu wielkiej odporności na działanie chemikali i temperatury, topiona k. używana jest przy wyrabianiu różnych naczyń i przyrządów.

Krzemionki, skały wapienne pod Krakowem; część zach., zw. Skałami Twardowskiego (do 245 m. wys.), obfituje w grotty; część wsch., zw. Lasota, obfituje w kamieniołomy; w niej Kopiec Krakusa, 276 m. wys.

Krzemowe związki, pochodne pierwiastka krzemu; oprócz zw. k., występujących w przyrodzie i mających duże zastosowanie (ob. krzemiany rodzime), ma wielkie znaczenie otrzymywany technicznie węglík krzemowy SiC, t. zw. karborund.

Krzepice, m. w pow. częstochowskim (woj. kieleckie), nad rz. Liczwartą; 4.500 mieszk.

Krzepnięcie, przechodzenie ciała ze stanu stałego w stan ciekły wskutek obniżania temperatury (inaczej zamarzanie). K. jest zjawiskiem odwrotnym do topnienia. Krzepnięcie odbywa się przy pewnej, dla każdego ciała stałej temperaturze, zwanej temperaturą krzepnięcia. Temperatura krzepnię-

cia równa jest dla danego ciała temperaturze topnienia. Ponieważ krzepnięcie odbywa się naogół ze zmniejszeniem się objętości, więc temperatura krzepnięcia zależy od ciśnienia zewnętrznego: ze wzrostem ciśnienia wzrasta temperatura krzepnięcia. Zjawisko odwrotne zachodzi dla ciał, które rozszerzają się przy krzepnięciu, jak: woda, bizmut, żelazo łane. Na tej anomalii polega zjawisko, zwane *regelacją*: lód topnieje pod wpływem zwiększonego ciśnienia i zamarza zpowrotem pod ustaniu tego ciśnienia (ślizganie się na łyżwach, ruchy lodowców). Przy ochładzaniu cieczy bez wstrząśnień można otrzymać ciecz *przechłodzoną* poniżej temperatury krzepnięcia. Przy krzepnięciu ciecz oddaje otoczeniu ciepło utajone, równe ciepłu utajonemu topnienia (podwyższenie się temperatury powietrza przy tworzeniu się śniegu). Temperatura krzepnięcia roztworów leży niżej, niż temperatura krzepnięcia rozczynnika czystego.

Kzesany, rodzaj tańca ludowego w olkuskiem.

Kzesiwo, przyrząd prymitywny, służący do wzniecania ognia. Najbardziej rozpowszechnionym typem k., przed wynalezieniem zapalnika, był kawałek stali, którą silnie pocierało się o krzemień. Wskutek tarcia powstaje przytem ciepło, rozżarzające drobne, oderwane cząstki krzemienia. Iskry te, padając na hubkę, wywołują tlenie się jej. *K. pneumatyczne* jest to rurka metalowa, w której porusza się tłok, opatrzony od spodu ciałem łatwo palnym. Tłok wbija się szybko, zapomocą rączki, do rurki; następuje adiabatyczne zgęszczenie powietrza, a z niem znaczne podwyższenie jego temperatury, wystarczające do zapalenia ciała, umieszczonego na tłoku. *K. powyższe*, jak i używane dawniej *k. chemiczne*, polegające na rozżarzeniu się gąbki platynowej przez zgęszczenie wodoru, ma obecnie jedynie znaczenie demonstracyjne.

Kzesz Męcina Józef, współczesny malarz polski, * 1866 w Krakowie; kształcił się w Krakowie u Matejki, następnie w Paryżu u J. P. Laurens'a. Ważniejsze prace: „Jadwiga“, „Ostatnie chwile Szopena“, cykl siedmiu obrazów p. t.: „Ojciec nasz“.

Kzeszowice, m. w pow. chrzanowskim (woj. krakowskie), 3.000 mieszk.; pałac Potockich ze zbiorami dzieł sztuki; źródła starczone i żelaziste; kop. węgla i fabr. wyr. cementowych.

Kzeszów, m-ko nad rz. Sanem, w pow. biłgorajskim (woj. lubelskie); 2.000 mieszk.

Krzewin, ob. Krzywina.

Krzna, l. dopływ Bugu, dł. 121 km.

Krzusiec, ob. koklusz.

Krzycki Andrzej, poeta-dworak, autor wierszy okolicznościowych, * ok. 1482, † 1537 w Krakowie; wyższe studia w Bolonji; odbywał różne misje dyplomatyczne; pod koniec życia był arcybiskupem gnieźnieńskim i prymasem.

Krzykawa, w. w pow. olkuskim (woj. kieleckie); kopalnia rudy żelaznej.

Krzykawa, w. w pow. olkuskim (woj. kieleckie); w maju 1863 śmierć płk. Franciszka Nullo w bitwie z wojsk. ros.

Krzymski Edmund, prawnik polski, * 1851; 1881 docent, od 1883 prof. prawa karnego na Uniw. Jagiellońskim; ogłosił wiele prac specjalnych, m. in. „Teoria karna Kanta“ (1881), „O znaczeniu filozofii prawa i metodzie jej wykładu“ (1881), „Wykład prawa karnego ze stanowiska nauki i prawa austriackiego“ (2 t. 1885—87).

Krzyształowicz Franciszek, dr. med., * 1868 w Krakowie; 1901 docent, 1911 prof. chorób skórnych i wenerycznych na Uniw. Jagiellońskim, od 1919 na Uniw. Warszawskim; ogłosił ok. 70 prac w zakresie swojej specjalności, m. in. „Etiologia i patogenez chorób skórnych“ (1926).

Krzyształowicz-Turbia Stanisław, malarz polski, * 1867 w Krakowie; studja w mieście rodzinnym, w Monachjum i Paryżu; głównie pejzaże i portrety.

Krzysztof św., męczennik, za rządów Decjusza, katowany żelaznymi różgami, wkońcu ścięty; święto 25 lipca; wyobrażany bywa w postaci olbrzyma, niosącego na ramieniu Dzieciątka Jezus.

Krzysztof z Cieszyna, malarz polski z XVI wieku. Z prac: szkice do obrazów „Święta Trójca“ i „Chrzesz ces. Konstantyna“.

Krzywa albo **linia krzywa**, termin geometryczny, oznaczający taką linię, której żadna część nie jest odcinkiem linii prostej. W geometrii analitycznej płaskiej *k.* określamy jako miejsce geometryczne tych punktów płaszczyzny, których współrzędne czynią zadość odpowiedniemu równaniu (równanie krzywej). Nazwę *k. algebraicznych* nazywamy *przezestępnymi*. *K.* nazywa się *skośną*, gdy wszystkie jej punkty nie są punktami jednej płaszczyzny. *K. skośna* może być rozważana jako przecięcie dwóch powierzchni; jest ona wówczas określona przez układ dwóch równań z trzema zmiennymi (równania danych powierzchni). *K. płaska* albo *skośna* może być określona zapomocą dwóch — wzgl. trzech — równań, określających zależność współrzędnych dowolnego punktu krzywej od pewnej wielkości zmiennej, noszącej wówczas nazwę *parametru* (parametryczne określenie krzywej).

Krzywa erozyjna, zw. też terminanta erozyjna, linia teoretyczna, łącząca źródło rzeki z jej ujściem; w przekroju podłużnym doliny rz. stanowi granicę wcinania się rzeki w dno, wy prowadzoną z praw hydromechaniki.

Krzywa rozwijająca, ob. ewolwenta.

Krzywcze Górne, m-ko w pow. borszczowskim (woj. tarnopolskie), 2.000 mieszk.; piękna jaskinia z labiryntami alabastrowemi.

Krzywczyk, m-ko nad rz. Tarnawą w pow. uszyckim, gub. podolskiej (Ukraina); 1.000 mieszk.; jaskinie ze stalaktytami.

Krzywda, herb polski: na tarczy w polu błękitnym podkowa srebrna z krzyżem kawalerskim srebrnym w środku i drugim bez pra-

wego ramienia na barku; nad hełmem w koronie szlacheckiej trzy pióra strusie.

Krzywe pomocnicze, ob. *epicykle*.

Krzywica (rachitis), inaczej choroba angielska; nieprawidłowe kostnienie, choroba, występująca u dzieci; zaczyna się w końcu pierwszego roku życia. Dzieci, dotknięte *k.*, mają głowę spłaszczoną, kwadratową; ząbkowanie i chodzenie zaczyna się u nich późno; na kończynach zaznacza się zgrubienie nasad oraz zniekształcenie kości. Wczesnym objawem *k.* jest obfite pocenie się głowy. Leczenie: podawanie tranu, soli wapniowych, fosforu, zabezpieczenie dostępu świeżego powietrza.

Krzywicki Józef, geograf, * 1838, † 1900; od 1885 współpracownik i współredaktor „Słownika geograf. Król. Polsk. i innych krajów słowiańskich“; opracował (od litery M) cały dział dawnej Litwy i Rusi, dopełnił w suplemente początkowe litery.

Krzywicki Kazimierz, działacz polityczny, współpracownik marg. Al. Wielopolskiego. * 1820, † 1883; studja w Dorpacie; zrazu urzędnik w Petersburgu; od 8. VI. 1862 do 22. IX. 1863 r. dyrektor Komisji rządowej wyznań i oświecenia publicznego w Król. Polskiem; potem na emigracji w Dreźnie, gdzie w 1872 r. ogłosił słynną broszurę: „Polska i Rosja w r. 1872 przez b. Członka Rady Stanu Królestwa Polskiego“, w której zalecał roztopienie się Polski w morzu słowiańskim i porzucenie przez Polaków języka własnego na rzecz rosyjskiego.

Krzywicki Ludwik, prof. Uniw. Warszaw., socjolog, ekonomista, etnolog i antropolog. * 1859; położył wielkie zasługi w dziedzinie etnologii ogólnej; najważniejsze prace: „Ustroje społeczno-gospodarcze w okresie dzikości i barbarzyństwa“ (1914), „Studia socjologiczne“ (1924); pozatem ogromna ilość studiów, opracowań, tłumaczeń, sprawozdań z literatury. Wykładał socjologię i etnologię na Kursach Naukowych w Warszawie (prze kształconych następnie w Wolną Wszechnicę Polską); bierze żywy udział w organizacji statystyki państwowej; przez pewien czas wicedyrektor Głównego Urzędu Statystycznego. Szczegółowy wykaz prac *K.*, systematycznie ułożony, wydano w 1924 r. pt.: „Bibliografia prac Ludwika Krzywickiego“.

Krzywik (krzywka), szablon drewniany do kreślenia linii krzywych.

Krzywin, 1) m-ko w pow. kościańskim (woj. poznańskie), nad rz. Obrą, 2.000 mieszk.; 2) inaczej Krzewin (ros. Kriwin), w. w pow. zaslawskim, gub. wołyńska (Ukraina); pałac niegdyś Jabłonowskich.

Krzywizna, pojęcie matematyczne, związane z pojęciami linii krzywej i powierzchni. *K.* okręgu nazywamy odwrotność promienia tegoż okręgu. *K. krzywej płaskiej* (i jednocześnie „pierwszą krzywizną krzywej skośnej“) określamy pośrednio jako krzywiznę odpowiedniego okręgu „ściśle stycznego“; ten ostatni termin oznacza graniczne położenie zmiennego okręgu, posiadającego z krzywą trzy punkty wspólne, z których jeden jest danym punktem

stałym, stanowiącym jednocześnie położenie graniczne dla obu pozostałych zmiennych punktów krzywej. Inne określenia pojęcia krzywizny stosują się do krzywych skośnych („skreślenie“) i do powierzchni krzywych.

Krzywonos Maksym, watażka kozacki z czasów Chmielnickiego, słynny z okrucieństwa (rzezie w Barze i Połonnem), zabity prawdopodobnie w 1648 r.

Krzywoprzysięstwo, przestępstwo, polegające na złożeniu przed sądem przez świadka lub biegłego świadomie fałszywego zeznania, względnie opinii, na szkodę wymiaru sprawiedliwości. Według współczesnej teorii prawa karnego, *k.* jest przestępstwem przeciw wymiarowi sprawiedliwości, a nie przeciw religii.

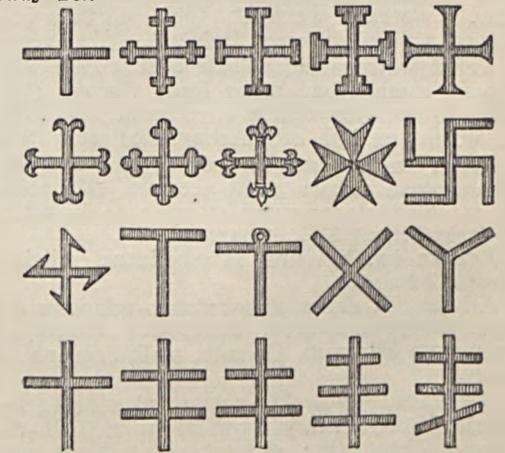
Krzywosąd, w. w pow. nieszawskim (woj. warszawskie), koło bagien Bachorzy; 1863 r. bitwa powstańców pod wodzą gen. Ludwika Mierosławskiego.

Krzywoszewski Stefan, dramaturg i powieściopisarz polski, * 1866; studja handlowe w Warszawie i w Antwerpii; napisał: „Aktorki“, „Piękna ogrodniczka“, „Małe dusze“, „Tęcza“, „Edukacja Bronki“, „Przywódca“, „Rusalka“, „Djabel i karczmarzka“, „Biały król“, „Rozstaje“, „Zmartwienia pana Hamelbeina“, „Głuszc“, „Pani Chorażyna“, „Kolombina“, „Szał“ i „Historja nie z prawdziwego zdarzenia“ — wszystkie te sztuki grane były na scenach polskich; ogłosił nadto powieści: „Pani Julia“ i „Zmierzech“ oraz zbiór nowel: „W walce życiowej“ i „Rusalka“.

Krzywula, dawny instrument muzyczny dęty drewniany, z rodzaju klarnetów.

Krzywula, zwana też kula, laska, którą podawano niegdyś z rąk do rąk, od chaty do chaty, od wsi do wsi, zwołując w ten sposób zebrania.

Krzywy Róg (ros. Kriwoj Rog), m. pow. na Ukrainie w gub. mikołajewskiej, nad rz. Ingulec; 15.000 mieszk.; ognisko przemysłowe, kop. rudy żel.

Różne rodzaje krzyża.

Krzyż (łac.), figura z dwóch pali, złożonych napoprzek, używana jako narzędzie kary śmierci w krajach starożytnego wschodu, u Indów,

Egipcjan i Rzymian (ob. *c r u x*). Karę k. wykonywano na zloczyńcach i niewolnikach, podając nazwisko skazanego i powód kary na tabliczce. K. Zbawiciela, godło chrześcijan, jest odmianą tzw. k. wcinanego: pal poprzeczny przecina główny powyżej jego środka. K., używany w kościele prawosławnym, jest dwuramienny z ukośnym przekreśleniem. K. z wyobrażeniem Ukrzyżowanego nazywa się krucyfiksem. K. w znaczeniu przenośnym oznacza mękę i śmierć Chrystusa, a także cierpienia dożeszne. K. odgrywa ważną rolę w życiu kościołów chrześcijańskich, szczególnie w liturgii, a także jako znak żegnania się. K. katolicki obchodzi 14 września święto K. Św. Podwyższenia, na pamiątkę ukazania się krzyża Konstantynowi W., a dnia 3 maja święto Znalezienia K.

Krzyż (niem. Kreuz), w. w pow. dawn. wieleńskim, dziś w Marchii Poznańsko-Pruskiej (Prusy); ważny węzeł kolejowy.

Krzyż, ob. *k r z y ż o w a k o ś ć*.

Krzyż, herb polski, mający wiele odmian, m. in.: na tarczy w polu czerwonym krzyż kawalerski złoty, pod nim sześciopromienna gwiazda srebrna; nad hełmem w koronie szlacheckiej krzyż kawalerski złoty.

Krzyż biały, „Związek Białego Krzyża“, organizacja, założona w 1883 przez biskupa z Durham w Anglii, mająca na celu zwalczanie demoralizacji i pornografii, oraz szerzenie ducha zdrowej moralności i ratowanie moralnie podupadłych.

Krzyż czerwony, ob. *C z e r w o n y k r z y ż*.

Krzyż niebieski, właśc. „Stowarzyszenie wstrzeźliwości nieb. krzyża“, organizacja, założona w Genewie w 1877 przez Rochat'a i A. Bove't'a, celem zwalczania alkoholizmu i szerzenia wstrzeźliwości.

Krzyż południowy, bardzo piękny gwiazdozbiór nieba południowego w kształcie krzyża: 1 gwiazda I wielkości, 2—do drugiej i 1—trzeciej. W gwiazdozbiórze tym znajduje się bardzo ciekawa ciemna przestrzeń bezgwiazdowa, tzw. „worek z węglem“ (ob. *m g ł a w i c e i g w i a z d o z b i o r y* (tablica).

Krzyż walecznych, polskie odznaczenie wojskowe, ustanowione przez Radę Obrony Państwa rozporządzeniem z 11 sierpnia 1920 roku. K. w. można być odznaczonym czterokrotnie.

Krzyż zasługi, polskie odznaczenie cywilne, ustanowione ustawą z 23 czerwca 1923 roku. K. z. dzieli się na trzy stopnie: 1) k. złoty, 2) k. srebrny i 3) k. brązowy.

Krzyża św. bractwa, zgromadzenia religijne męskie i żeńskie.

Krzyża św. droga, nabożeństwo odpustne dla rozpamiętywania drogi krzyżowej Jezusa od pretorjum Piłata na Golgotę, podzielone na 14 stacji.

Krzyżacy, rycerski zakon niemiecki św. Marii Panny, który powstał w r. 1191 dla obrony Ziemi św.; składał się z braci wyświęconych (kapłanów) i braci rycerskich pod zarządem Wielkich Mistrzów. Osiągnął duże znaczenie za rządów W. M. Hermana v. Salza (1210—39), zręcznego dyplomaty. W. 1211 część Krzyżaków osiedlono na Węgrzech (dla obrony

przeciw Kumanom), zostali jednak przez króla Andrzeja II wypędzeni w 1225. W 1226 zawarli umowę z Konradem, ks. mazow., na której mocy mieli otrzymać w lenno ziemię chełmińska wzamian za walkę z Prusakami. H. Salza postarał się o dokument Fryderyka II, który nadał im tę ziemię i inne, mające ulec podbojowi, na własność; później Krzyżacy postarali się o fikcyjne nadanie uprawomocnień. W 1230 przybyli pod dow. landmistrza Hermana Balke i rozpoczęli podbój Prus, zakończony 1283. W 1237 połączyli się z inflanckimi Kawalerami Mieczowymi. Za panow. Wł. Łokietka skorzystali z najazdu Brandenburszczyków na Pomorze i zajęli ten kraj (1309), przenosząc od razu stolicę W. Mistrza z Wenecji do Malborka. Walki o Pomorze za Łokietka nie dały żadnych wyników (bitwa pod Płowcami 1331); 1343 król Kazimierz W. musiał zawrzeć z K-kami pokój, odzyskując zajęte w 1332 Kujawy i ziemię dobrzyńską, pozostawiając w rękach krzyżackich Pomorze. Szczytem potęgi zakonu był okres rządów W. M. Winrycha v. Kniprode (1351 do 82). Zakon był znakomicie zorganizowanym państwem, a rzekoma akcja chrześcijańska na Litwie ściągała mu tłumy rycerstwa; był zarazem potęgą finansową. Ciągłe najazdy na Litwę i Żmudź i wroga polityka w stosunku do Polski, doprowadziły do tzw. Wielkiej Wojny i klęski Krzyżaków pod Grunwaldem 1410. Od tej chwili zaczyna się stopniowo upadek zakonu; w wojnie 13-letniej (1454—1466) Krzyżacy utracili Pomorze i z. chełmińską i musieli uznać zwierzchność Polski. Stolicę od 1457 przeniesiono do Królewca. Za rządów ostatniego W. M. Albrechta Brandenburskiego, Krzyżacy zostali raz jeszcze zwyciężeni; w r. 1525 nastąpiła sekularyzacja zakonu; Albrecht został ks. pruskim i lennikiem Polski. Pozostała część zakonu przeniosła się do Szwabji i została rozwiązana w 1809.

Krzyżak, pajak, ob. *E p e i r a*.

Krzyżak, 1) w myślistwie: sarna, zwykle sześciolletnia, mająca rogi w kształcie, podobnym do krzyża; również lis, mający jedną pręgę czarną przez grzbiet aż do ogona, a drugą w poprzek przez łopatki (inaczej łuszczak); 2) rzemień w lejach, idący na krzyż od jednego konia do drugiego.

Krzyżanowski Adam, ekonomista i prawnik. * 1873 w Krakowie; studja na Uniw. Jagiellońskim, w Berlinie i Lipsku; pracował w prokuraturji skarbu w Krakowie, był sekretarzem Tow. rolniczego, prof. ekonomji na Kursach im. Baranieckiego i w Akademji Handlowej, 1912 prof. ekonomji i polityki ekonom. na Uniw. Jagiell.; ogłosił drukiem m. in.: „Studja agrarne“ (1900), „Pieniądz“ (1911), „Socjalizm a prawo natury“ (1911), „Zasady ekonomji“ (2 t., 1919—20), „Nauka o pieniądzu i kredycie“ (1920), „Drożyzna“ (1920), „Nauka i skarbowość“ (1923), „Pauperyzacja Polski współczesnej“ (1926) i razem z K. Kumanieckim „Statystykę Polski“ (1915).

Krzyżanowski Andrjan, matematyk i pedagog. * 1788, † 1852 w Warszawie; profesor matematyki na uniwersytecie warszawskim. Głó-

wne dzieło: „Geometria analityczna linii i powierzchni drugiego rzędu“ (1822).

Krzyżanowski Anatol (pseud. Natalji z Krzyżanowskich Korwin Szymanowskiej), powieściopisarka. * 1868, † 1922; oddzielnie wydała: „Dwa prądy“, „Za cudze winy“, „Galatea“, „Mimoza“, „Pasierby“, „W więzach“, „Przełom“, „Na strażnicy“, „Ogniwa“, „U progu nowego życia“ i „Psyche“.

Krzyżanowski Jan Kanty, pedagog polski. * 1780, † 1854; był nauczycielem w szkołach średnich; wydał podręczniki szkolne fizyczne i chemiczne.

Krzyżanowski Konrad, portrecista polski. * 1872 w Krzemieńczuku na Ukrainie, † 1923 r. w Warszawie; kształcił się początkowo w Kijowie, potem w Akad. Petersburskiej, wreszcie w Monachjum; od 1900 zamieszkał w Warszawie, gdzie malował przeważnie portrety i studja, pełne zalet kolorystycznych; 1923 pośmiertna wystawa w Zachęcie, z której do zbiorów zakupiono „Portret damy“. W 1912 otrzymał w Monachjum medal za „Portret starszki“.

Krzyżanowski Platon, uczestnik powstań, ziemianin z pod Lipowca, * ok. 1800; walczył w powstaniu 1831 r., objął dowództwo oddziału w 1863 r.; wzięty do niewoli i rozstrzelany w Kijowie 1863.

Krzyżanowski Seweryn, wojskowy polski. * 1787 na Ukrainie; od 1808 w wojsku polskim; odbył kampanje 1809—11 w Hiszpanji, 1812 w Rosji, 1813 w Niemczech; wkońcu podpułkownik strzelców konnych gwardji; założyciel Tow. Patriotycznego, mającego na celu odrodzenie Polski niepodległej. Aresztowany 1826 r., skazany 1828 r. przez sąd sejmowy na 3¹/₄ lat więzienia, wywieziony do twierdzy Petropawłowskiej w Petersburgu, a w początkach 1830 r. wysłany na osiedlenie do Berezowa na Syberji z oddaniem na miejscu „pod dozór najsurowszy“; w pocz. 1832 z powodu choroby przeniesiony do Iszymu, zmarł tam 1839 r. w stanie pomieszania zmysłów.

Krzyżanowski Stanisław, historyk polski. * 1865, † 1917; zasłużony badacz w zakresie nauk pomocniczych historii; od 1891 prof. Uniw. Jagiell.; napisał: „Dyplomy i kancelarja Przemysława II“, „Początki dyplomatyki polskiej“, „Poselstwo Kazimierza W. do Awinjonu“, „Morstynowie w XV w.“ i in.; wydał: „Monumenta Poloniae palaeographica“.

Krzyżanowski Stanisław Filip Jakób, archeolog i historyk, * 1841 w Petersburgu, † 1881 w Warszawie; studja uniwers. w Odesie i Krakowie; w 1861 wydał w Humanium pismo zbiorowe „Równianka“, w Krakowie w latach 1869—70 „Roczniki dla archeologów, numizmatyków i bibliografów polskich“; pracował nad monografią Braclawszczyzny, ogłosił „Spis miejscowości woj. braclawskiego“ (1869) i wiele in.

Krzyżanowski Włodzimirz, generał wojsk Stanów Zł. Am. Płn. * 1824, † 1887 w N. Jorku; od 1846 w Ameryce, wstąpił tam do wojska; zasłużony w wojnie o wyzwolenie murzynów, doszedł do rangi generała, był po-

tem gubernatorem Alabamy; zostawił pamiętniki, drukowane częściowo w „Kłosach“.

Krzyżmo (greck. chrisma), oliwa, zmieszana z balsamem, używana przy sakramentach, przy poświęcaniu kościołów i ołtarzy. W kościele katolickim aktu poświęcenia k. dokonuje biskup w Wielki Czwartek.

Krzyżne, szczyt w Tatrach Wys., 2.151 m. wys.

Krzyżne Liptowskie, szczyt w Tatrach Liptowskich, 2040 m. wys.

Krzyżodźbł, ob. *L o x i a*.

Krzyżowa kość, krzyż (os sacrum), pięć kręgow krzyżowych (ob. *k r ę g o s ł u p*), zrosniętych w jedną całość i wklonowanych między kości miednicowe (ossa coxae). Kość k. u człowieka ma kształt trójkąta, zwróconego podstawą ku górze a wierzchołkiem ku dołowi; odgrywa ważną rolę w statyce ustroju ludzkiego, przenosząc ciężar kręgosłupa na kości miednicowe.

Krzyżowa sztuka, staropolski sposób walki na krzywe szable. Obecnie ten sposób już nie jest w użyciu. Miał on polegać, według jednych, na zadawaniu kolejno krzyżujących się z sobą cięć, według drugich na tem, że cięcia i osłony tworzyły rzekomo ze sobą krzyż. Prawdopodobniejsze jest pierwsze określenie.

Krzyżowanie, zjawisko połączenia się dwóch komórek płciowych osobników, należących do różnych jednostek systematycznych, np. do różnych gatunków, do różnych rodzajów. Ob. *b a s t a r d*.

Krzyżowanie się fal, to samo, co interferencja fal (ob.).

Krzyżowe, ob. *C r u c i f e r a e*.

Krzyżowe dni, nazwa trzech dni, poprzedzających Wniebowstąpienie, nadana z powodu odbywających się zwykle w tym czasie procesyj do krzyżów.

Krzyżowe wyprawy, krucjaty, wojny, toczone przez rycerstwo europejskie w celu uwolnienia Palestyny z pod panowania Arabów i Turków. I. 1096 do 99, uchwalona w Clermont 1095, doprowadziła do zajęcia Jerozolimy i utworzenia królestwa Jerozolimsk. (1099); II. 1147—49 (Konrad III niem. i Ludwik VII francuski); III. 1189—92 (po zajęciu Jerozolimy przez Saladyna 1187); IV. 1204; V. 1228—29; VI. 1248—50; VII. 1270, Ludwika IX franc., do Tunisu. Utrata Akkony 1291 stanowiła koniec panowania chrześcijan w Ziemi św. i wypraw krzyżowych.

Krzyżowy ogień, ogień karabinowy lub działowy, skierowany z kilku punktów na jeden cel w ten sposób, że tory pocisków wzajemnie się krzyżują. K. o. wywiera duże wrażenie moralne na przeciwniku i powoduje znaczne straty. Zarówno w obronie jak w natarciu dąży się do ostrzeliwania przeciwnika o. k.

Krzyżujące się pojęcia, pojęcia, których zakresy zachodzą na siebie tylko częściowo, np. rzeczy jadalne i rzeczy pachnące: tylko niektóre rzeczy jadalne są jednocześnie rzeczami pachnącymi i tylko niektóre rzeczy pachnące są rzeczami jadalnymi.

Krzyżyk podwójny (X), znak muzyczny, podwyższający nutę o cały ton; f, fisis.

Ksantyna, ob. Konstantyna.

Ksantogenowy kwas, związek organiczny, ciecz, $C_2H_2O \cdot CS \cdot SH$; k. k. w stanie wolnym jest bardzo nietrwały.

Ksantony, barwniki roślinne barwy żółtej, o budowie bardzo skomplikowanej, zbadane przez chemika polskiego Kostaneckiego.

Ksantoproteinowy odczyn, odczyn substancji białkowych: powstawanie osadu żółtego przy działaniu na białka kwasu azotowego stężonego.

Ksantyna, związek chemiczny, $C_8H_7O_2Na$, pochodna kwasu moczowego, bezbarwny proszek, trudno rozpuszczalny w wodzie; występuje we wszystkich tkankach organizmów zwierzęcych.

Ksantypa, żona Sokratesa, przedstawiana zazwyczaj jako typ kobiety złośliwej, niecierplivej i wiecznie zrzedzającej.

Ksar el Kebir, arabska nazwa m. Alkazar w Marokko.

Ksenofanes, poeta i filozof grecki, * ok. 570 w Kolofonie; po długich wędrówkach osiadł w Elei italskiej i tam zmarł w wieku ok. 90 lat; twórca szkoły Eleatów; powstawał przeciw antropomorficznemu pojmowaniu bogów u Homera i Hezjoda i uczył, że bóstwo nie jest podobne do człowieka ani z wyglądu ani ze sposobu myślenia.

Ksenofont, znakomity historyk, filozof i wódz ateński, uczeń Sokratesa, * ok. 434, † ok. 359 przed Chr.; odznaczył się w wojnie peloponeskiej; dowodził odwrotem dziesięciu tysięcy greckich żołnierzy z armii Cyrusa w Azji; później walczył pod Koroną przeciw swym współobywatelom, za co został skazany na długoletnie wygnanie; autor „Anabasis”, „Cyropedji”, „Wspomnień o Sokratesie” i innych dzieł.

Ksenoglossja (greck. ksénos — obcy i glossa — język), rzekoma zdolność posługiwania się jednym z istniejących obcych języków, którego się dotąd ani nie uczyło ani nie słyszało. Tak np. opowiada św. Hieronim o pewnym Germaninie, opętanym przez złego ducha, który rozmawiał z Hilarjonem w najczystszej języku syryjskim, jakkolwiek znał jedynie języki łaciński i germański.

Ksenon (Xenon), pierwiastek chemiczny, symb. X; gaz bez barwy i zapachu; ciężar atomowy 130,2, temp. topn. -140° , temp. wrz. -109° , ciśnienie krytyczne 58,2 atm. Należy do grupy O-ej układu okresowego czyli do tzw. „gazów szlachetnych”, nietworzących związków chemicznych; w atmosferze ziemskiej znajduje się w ilości $0,6 \times 10^{-6}$ proc. objętościowych. Odkryty przez Ramsay'a i Travers'a w r. 1898.

Kserkses, syn Darjusza i Atossy, król Persów, * ok. 519 przed Chr.; wstąpił 485 r. na tron; podbił Egipt i Babilonję, 480 r. przedsięwziął wielką wyprawę wojenną przeciw Grecji; pomimo oporu Greków pod wodzą Leonidasa w wąwozie Termopolskim, zdobył i zburzył Ateny; po klęskach pod Salaminą (na morzu) oraz pod Plateą i Mykale powrócił do swojej stolicy Suzy; zabity 465 r. przez spiskowców, nie bez wiedzy syna swego Artakserksesa.

Kserofity, suchorosty, rośliny wielkich wymagań pod względem ciepła i nader skromnych, co do wilgoci. Przeważnie roślinność pustyń, stepów i sawann. Listowie pod wpływem suchego klimatu słabo jest rozwinięte: liście albo przekształcają się w łuski (np. u cyprysów), albo w kolce (kaktusy), albo stają się mięsiste (np. u przypoludnika), wreszcie pokrywają się grubym naskórkiem, włoskami i gruczołami aromatycznymi, chroniąc się tym sposobem przed nadmiernym parowaniem. Niektóre rośliny suchorostowe (kaktusy) wytwarzają mięsiste pędy, które, jak i mięsiste liście, mają za zadanie gromadzenie zapasów wody na okres suszy.

Książ, każdy duchowny, świecki lub zakonny, zwłaszcza wyświęcony na kapłana. Ob. książę.

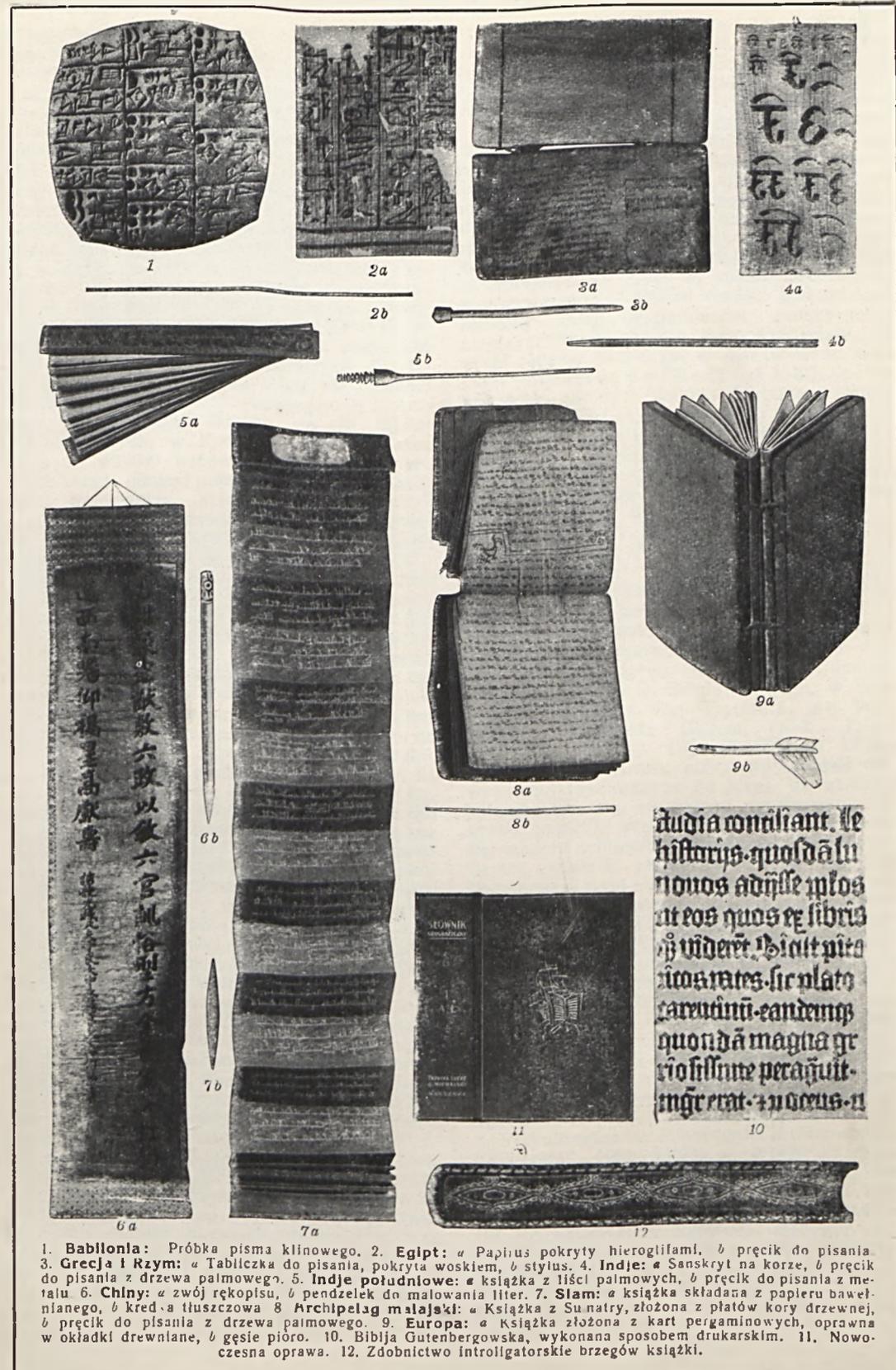
Książ, m. w pow. śremskim (woj. poznańskie), 1.000 mieszk.

Książ Wielki, m-ko w pow. miechowskim (woj. kieleckie), nad rz. Nidzicą; 3.000 mieszk.; w sąsiednim Mirowie zamek z XVI w. dawn. Myszkowskich, dzisiaj Wielopolskich.

Książę, nazwa panującego lub tytuł niektórych rodów artystokratycznych. Z jęz. gockiego (kuning) zapożyczili Słowianie wyraz knez, który u różnych ludów słowiańskich przybrał formy: kniaz (rus.), knez (serb.-chorw.), knęz (st.-cz. i luz.). W języku staropolskim brzmiał pierwotnie knęz, który czasem — w ciągu 1-ej połowy w. XIII — zamienił się na: książę; tak tytułowano w Polsce książąt aż do w. XVI włącznie (np. książę wielki litewski). Ponieważ początkowo książę oznaczał tyle co „pan”, stał się on także tytułem duchownych (np. ks. biskup = pan biskup), a czasem zaczął tylko ich oznaczać (od 2-ej poł. w. XVI). Jednocześnie do osób świeckich zaczęto stosować wyraz książę, będący zdrobnieniem słowa książę, i oznaczający niejako niższy stopień panującego. W Polsce średniowiecznej książętami byli tylko panujący, członkowie dynastji Piastów, posiadający początkowo władzę nieograniczoną. Obok k. dzielnicowych, na mocy testamentu Bolesława Krzywoustego istnieli k. zwierzchni krakowscy, którzy przybrali tytuł k. „całej Polski”. Jednocześnie ziem polskich w w. XIV szło równoległe z wygasaniem poszczególnych gałęzi k. piastowskich; po przyłączeniu Mazowsza 1526 r. do Korony, Polska właściwa k. nie posiadała. Co do Litwy i Rusi, ob. k. ni i ż.

Książęce wyspy (tur. Kizil Adalar), grupa 9 wysepek na m. Marmara (Turcja); z nich zamieszkałe są tylko Prinkipo, Proti, Antigoni i Chalki; ogółem 180 km²; klimat łagodny, kąpiele morskie; wywóz wina, oliwy i owoców; gł. m. Prinkipo na wyspie tejże nazwy.

Książka, połączenie w jedną całość arkuszy drukowanego, wzgl. zapisanego ręcznie, papieru, pergaminu, papieru itp. W star. Egipcie k. składała się ze zwojów papirusu; w VII w. prz. Chr. przeszła w tym kształcie do Grecji i Rzymu. K. ówczesna miała kształt zwoju, zawiniętego na kijek z grubszymi końcami; przechowywano ją w specjalnym futerale ze skóry tak, że pozostawał widoczny jeden z końców kijka, z uwieszonym na nim signum k.; końca-

1. Babilonia: Próba pisma klinowego. 2. Egipt: a Papius pokryty hieroglifami, b precik do pisania. 3. Grecja i Rzym: a Tabliczka do pisania, pokryta woskiem, b stylus. 4. Indje: a Sanskryt na korze, b precik do pisania z drzewa palmowego. 5. Indje południowe: a książka z liści palmowych, b precik do pisania z metalu. 6. Chiny: a zwoj rękopisu, b pendzelek do malowania liter. 7. Siam: a książka składana z papieru bawełnianego, b kreda tłuszczowa. 8. Archipelag malajski: a Książka z Sumatry, złożona z płatów kory drzewnej, b precik do pisania z drzewa palmowego. 9. Europa: a Książka złożona z kart pergaminowych, oprawna w okładki drewniane, b gęsie pióro. 10. Biblja Gutenbergska, wykonana sposobem drukarskim. 11. Nowoczesna oprawa. 12. Zdobnictwo intriigatorskie brzegów książek.

mi temi nazewnątrz układano na półkach, przenoszono zaś zwoje w koszach, posiadających odpowiednie otwory w wewnętrznym wieku. Pisano po jednej stronie, w pojedynczych albo kilku równoległych kolumnach wzdłuż całego zwoju. Niewolnicy przepisywali teksty; powstawały biblioteki, posiadające do 30.000 tomów (zwojów), rozwijał się handel księgarski. Zwoje niekiedy były b. małe. Cyzero widział egz. Iliady, który mógł się mieścić w skorupie orzecha. Z początkiem średniowiecza papirus zastąpiono pergaminem. Zapisane arkusze pergaminu łączy się w tomy, podobne do k. współczesnej. Piękno tych k. polegało na czystym i wyraźnym piśmie, ozdobnych literach tytułowych i iluminacjach kolumny tekstowej. Od III—VII w. pergamin zabarwiano na czerwono, pismo zaś było srebrne ze złotymi inicjałami. K. takie były b. drogie; szereg miast nie posiadał ani jednej k. Od VII w. k. rozwinęły się u Arabów. W Hiszpanji liczone do 70 bibliotek publicznych, w Kordobie biblj. posiadać miała do 400.000 tomów. Wynalazek papieru szmacianego obniżył cenę k. W XIII w. specjalni pracownicy, stationarii, pośredniczyli w sprzedaży k. i kierowali pracą przepisywania. W XIV w. w Paryżu rozwinął się handel księgarski pod kontrolą uniwersytetu. W XIV i XV w. istniało tam w „Quartier Latin“ całe osiedle intrologatorów, iluminatorów, pisarzy, kartografów, wyrabiaczy pergaminu itp. W Anglii (Londynie) i Holandji tworzyli oni cechy. We Włoszech od XV w. kupcy księgarze utrzymywali biura przepisywaczy. W tym też czasie powstały w Europie pierwsze biblioteki publiczne, wypożyczające k. do domu (libri vagantes), zaś cenne egz. przytwierdzano do łań łańcuchami. Od czasu wynalezienia druku, t. j. od poł. XV w., zdobnictwo k. polegało na dobrym kroju czcionek, umiejętnie złożonej kolumnie druku, na wykonanych artystycznie inicjałach, winietach i ilustracjach, na dobrym papierze, wreszcie na zbroszowaniu i oprawieniu. Inicjały zrazu często iluminowano na wzór wczesnego minjaturowego malarstwa. W końcu XV i pocz. XVI w. w zdobnictwie k. panował styl gotycki (szwabacha), w pocz. XVI w. styl renesansowy (antykwa), najpierw we Włoszech, następnie w Niemczech, Francji i Polsce (oficyny Fr. Unglera, H. Vietora, Scharfenberga). Artyzm k. zależał ściśle od rozwoju technik drukarskiej i rytowniczej. Z drukarzami współpracowali artyści rysownicy i sztycharze. Najpiękniejsze dzieła tłoczono w oficynach Wenecji (Aldus Manutius XV w., Giunta XVI w.), Bazyli (J. Froben, XVI w.), Paryża (Estienne, XVI w.). Lyonu, Norymbergi, Augsburga, Frankfurtu n. M., Halli, Antwerpji (Christoph Plantin, kon. XVI w.) i Krakowa (M. Scharfenberg, oficyna Łazarzowa, XVI w.). Wzorem starych manuskryptów specjalną wagę przykładano do karty tytułowej, którą dla podkreślenia treści zdobiono rytami bogatych ornamentów, scen rodzajowych, emblematów itp., wykonywanych w XVI w. techniką drzeworytniczą. Karty tytułowe, inicjały, nawet cały alfabet były komponowane i rytowane przez wielkich mistrzów renesansu. H. Holbein mł. pracował dla dru-

karń bazylejskich (sławne jego alfabety „śmierci“ i „dziecinny“); H. Burgkmaier dla tłoczni augsburskich; Ł. Cranach w Halle i Wittembergu; H. Sebald Beham w Frankfurcie nad M., Geoffroy Tory, rysownik, drukarz i nakładca, wykształtował typ książki francuskiej, który zachował się nawet przy przejściu do baroku i rococo. Drzeworytnicy włoscy wprowadzili typ ozdobników z białym rysunkiem na czarnym tle, co później powszechnie naśladowano. Z końcem XVI w. szeroko stosowano miedziorytnictwo w zdobnictwie k. Słynne ryt-y Rubensa dla drukarń Moretusa i Plantina w Antwerpji. W XVII w. upadek artyzmu k. w Niemczech i w Polsce (papier gorszy, szablonowy układ typograficzny, ozdoby mało artystyczne). W okresie tym wyróżniały się druki rodziny Elzevirów w Amsterdamie, drukarń królewskiej we Francji (od 1640), w Polsce druki gdańskie Jerzego Förstera i Heweliusza. W XVIII w., okresie stylu rococo, przodowały wydawnictwa paryskie (tłocznie Didot'a i wyd. „de l'imprimerie de la Société Littéraire“). Rozwój ozdobników (fleuronów, cul de lampe i in) i ilustracji całostronicowych, z czystą stroną odwrotną. Nad stroną graficzną k. pracowali graficy: Fr. Boucher, Ch. N. Cochin, P. F. Chaffard, Hubert Fr. Gravelot, J. M. Morau mł., Ch. Eisen, P. C. Marillier i in. W Anglii piękne druki Johna Baskerville'a w Birmingham, wpływ T. Bewick'a na zdobnictwo k.; w Hiszpanji poprawne k. Joachima Ibarra († 1785); w Niemczech czołowe tłocznie Joh. G. I. Breitkopfa (prac. od 1754—1794), działalność ilustratorska D. Chodowieckiego; w Wiedniu J. T. Edler von Trattnera, we Włoszech Giambattista Bodoni (1740—1813); w Polsce oficyny OO. Pijarów w Wilnie i piękne druki Grölla, który wprowadził egz. wytworne (exemplaires de luxe) na papierze holenderskim i z szerokimi marginesami (en grand papier). W końcu XVIII w. uprościły się winiety i inicjały, o pięknie k. decydował czysto drukarski układ czcionek. Z upadkiem Napoleona i stylu empire poziom k. obniżył się powszechnie (szablon w układzie; akcentowano jedynie okładkę). Z okresu romantycznego w Polsce wyróżniają się druki Natana Glücksberga w Warszawie. W końcu XIX w. nastąpiło odrodzenie artyzmu k. za przewodem Anglii (Walter Crane, k. secesyjna; tłocznia W. Morrisa „Kelmscott Presse“, k. gotycyzująca, od 1891). Pod ich wpływem i zdobniczych form secesji powstał okres indywidualnego zdobienia k. W Polsce kierunek ten propagowano w drukarniach krakowskich (Narodowa, Anczyca i in.), St. Wyspiański, J. Bukowski, A. Procajłowicz, w Warszawie Z. Przesmycki („Chimera“, 1901—1907), w Wilnie F. Ruszczyk. Podczas wojny światowej artyści A. Półtański, T. Gardowski, W. Jastrzębowski, oraz tłocznie warszawskie i krakowskie, nawróciły do najlepszych dawnych tradycji drukarstwa polskiego i obecnie podnoszą ściśle typograficzne wartości k. współczesnej (ob. St. Lam: „Książka wytworna“ (1923).

Ksieng, wyraz w jez. tal (syjamskim), oznaczający główne miasto.

Ksieni, przeorysza, przełożona klasztoru żeńskiego.

Księcia Edwarda wyspa (ang. Prince Edward Island), prow. Kanady nad zat. Św. Wawrzyńca, 5.600 km², 89.000 mieszk.; przyłączona do N. Szkocji w 1763, potem oddzielna kolonia od 1769; w 1873 przyjęta do Związku Kanadyjskiego; wyrzeże skaliste, wnętrze płaskie; kraj żyzny, rolnictwo, chów koni i bydła, rybołówstwo; stol. Charlottetown.

Księcia Edwarda wyspy (ang. Prince Edward Islands), 2 wyspy, Marion i ks. Edwarda, na m. Rossa (Antarktyda).

Księga dnia sadnego, ob. *Domesdaybook*.

Księgarstwo, gałąź handlu, poświęcona wymianie płodów produkcji umysłowej. Początki k. sięgają czasów starożytnych: już w V w. przed Chr. istnieli w Atenach kupcy, specjalnie pośredniczący przy nabywaniu rękopisów; z rozrostem literatury zwiększała się wciąż liczba tych „bibliopolów“, tak, iż np. w Aleksandrii w epoce rozkwitu miasta, tworzyli już osobną grupę handlujących; w Rzymie za cesarów sklepy ich zastępowały poniekąd kluby literackie. Odróżniano już tu oryginały rękopisów od kopii, dokonywanych przez fachowych, licznych już bardzo przepisywaczy; za oryginał „Eneidy“ jakiś bibliofil zapłacił 20 sztuk złota. Po wielkiej wędrówce narodów i zburzeniu cywilizacji rzymskiej, sztuka przepisywania i ozdobnego iluminowania rękopisów ześrodkowała się w klasztorach, które przez szereg wieków były jedynymi rozsądnymi wiedziami w ówczesnych ksiązkach rękopiśmiennych. Wynalazek druku (1450 roku w Moguncji; pierwszy datowany druk: psalterz z 1457 r.) wywołał zasadniczy przewrót w księgarstwie. Narazie rządy wszędzie uzależniały w dalszym ciągu jak najściślej wydawnictwo ksiąg (jak dawniej obieg rękopisów) od cenzury uniwersyteckich, mających czuwać nad ich prawomyślnością. Już jednak w ciągu XVI w., budzący się powszechnie coraz żywszy ruch umysłowy, usuwać zaczął te więzy, tworząc w ten sposób podłoże dla nowoczesnego rozkwitu drukarstwa i jak najściślej związanego z niem księgarstwa. W Paryżu w końcu XV w. było 143 drukarzy, księgarzy i odlewaczy czcionek, w końcu XVI w. już 1143. W Rzeszy Niemieckiej na tle reformacji rozwinęła się w tym czasie olbrzymia literatura teologiczna. Najwyższy stopień rozwoju drukarstwa i księgarstwa (w owych czasach niemal zawsze łącznych ze sobą) zaznaczył się w zaraniu wieków nowych (XVI i XVII w.) w Niderlandach i Brabancji; na tle odbijanych tu licznych atlasów, map geograficznych i widoków miast wysunęły się na czoło zakłady drukarskie Krzysztofa Plantina w Antwerpii (od 1555 r.) oraz drukarnie i księgarnie rodziny Elzevirów w Lejdzie i Amsterdamie (1592—1681). Liczne wynalazki i ulepszenia w zakresie techniki drukarskiej, które zwłaszcza w ciągu XVIII i XIX w. tak silnie pchnęły naprzód sztukę drukarską, wpłynęły potężnie na ułatwienie masowej produkcji książek i przyczyniły się do znakomitego rozkwitu

księgarstwa. We Francji głównym ośrodkiem ruchu księgarskiego pozostawał wciąż Paryż, w Anglii — Londyn, natomiast we Włoszech zaznaczył się kolejno cały szereg ważniejszych centrów księgarskich: Medjolan, Wenecja, Florencja, Neapol, Turyn, Rzym; w Rzeszy Niemieckiej: Moguncja, Frankfurt nad Menem, Augsburg, Lipsk, Berlin, Monachjum, Stuttgart i inn. (nie licząc Wiednia); przez długie lata cały ruch księgarski niemiecki regulowany był na dorocznych jarmarkach (kiermaszach) we Frankfurcie n. M.; dopiero 1764 r. siedziba tych jarmarków przeniesiona została do Lipska, który stał się odtąd głównym ogniskiem wszystkich organizacji i instytucji księgarskich w Niemczech. W Polsce najdawniejszy ślad księgarstwa znajdujemy w przywileju Kazimierza Wielkiego z r. 1364, w którym, zakładając Akademię krakowską, udzielał rozmaitych praw i przywilejów rektorom, doktorom, magistrum, żakom, przepisywaczom i utrzymującym kramy (stationarii). W późniejszych konstytucjach zwać zaczęto księgarzy *bibliopola*e. Byli oni z początku całkowicie zależni od władz uniwersyteckich, które nie tylko cenzurowały rękopisy, ale również wyznaczały ich ceny wraz z taksą księgarską. Po założeniu w Krakowie pierwszej drukarni (1473) pojawiły się interesy księgarskie we Lwowie; już 1477 sprzedawał książki jakiś Piotr z Lubeki; wiadomo dalej, że w Krakowie 1486 r. przebywał „venditor librorum“ Jan Pfeffer, a z końcem XV wieku istniały tu trzy duże księgarnie: Jana Hallera z Rothenburga, Jana Klemesza z Lignicy i Mikołaja Szykwika z Olawy; ok. 1514 tę ostatnią przejął Marek Scharfenberg; z czasem powstały księgarnie: Macieja Wierzbiety, Pawła Fabrycego i in. Ten sam Fabrycy był po Janie Gieraszu drugim z kolei księgarzem warszawskim (od 1586 r.). Wiek XVII, zwłaszcza druga jego połowa, zaznaczyła się poważnym upadkiem księgarstwa w Polsce, dopiero od połowy XVIII w. zaczęło się ponowne ożywienie na tem polu, choć surowa cenzura duchowna trwała aż do upadku Rzplitej. Na czoło nakładców i drukarzy wysunął się za Stanisława Augusta Michał Gröll (od 1768), którego księgarnia istniała do r. 1806. Utrzymywali również w tym czasie księgarnie w Warszawie Jezuiti, Pijarzy i misjonarze. Liczba księgarń w Warszawie wzrastała szybko w XIX w.: w 1829 było ich 9, w 1847 już 27, w 1900 — 30, nie licząc 42 antykwariatów, ogółem zaś na ziemiach polskich było w pocz. XX w. ok. 500 księgarń; liczba ta znacznie jeszcze wzrosła od r. 1918. Organizacja księgarstwa postępowoła stopniowo, w miarę rozwoju masowej produkcji książek. W średnowieczu bardzo skromne jeszcze formy organizacyjne narzuciły mu uniwersytety, które były głównymi odbiorcami rękopisów. Widzimy już jednak i wtedy takie zjawiska, jak sprzedaż rękopisów na raty i naukowa ocena ich treści przed rozpowszechnieniem kopii. Ze wzrostem ruchu księgarskiego, po wynalezieniu druku, wzmogły się próby doskonalenia organizacji księgarskiej. Pierwsi drukarze byli

jednocześnie sprzedawcami książek, gdy jednak zapotrzebowanie na książki stale wzrastało, drukarz, sam prowadzący swój warsztat, nie mógł już jeździć na jarmarki dla zbycia towaru. Od tego momentu rozpoczyna się podział pracy: zjawili się roznosiciele ksiąg, komisjonerzy i tzw. sortymentyści. Ostatni zbierali u drukarzy ostatki książek, kupując je na własne ryzyko, gdy komisjonerzy sprzedawali je na rachunek drukarzy. W końcu XV wieku zjawily się również pierwsze katalogi i prospekty, ogłaszane po łacinie, gdyż w tym języku wychodziła wówczas ogromna większość książek; nie podawały one jednak cen, gdyż wogóle stałych cen jeszcze wówczas nie było. Powstające w XVI w. księgarnie sortymentowe korzystały już z procentu księgarskiego i kredytu, zazwyczaj półrocznego, regulowanego na następnym jarmarku. Dopiero w końcu XVIII w. przyjął się zwyczaj dostarczania przez wydawców księgarzom sortymentowym książek warunkowo (*à condition*), z rozrachunkiem w określonym terminie: nakładca otrzymywał gotówkę za książki sprzedane, pozostałe zaś obowiązywał przyjąć zpowrotem. Nowoczesna organizacja księgarstwa ustala podział jego według czterech typów zasadniczych: nakładowe, sortymentowe, komisowe i antykwarskie. Największą centralizacją handlu księgarskiego odznacza się Wielka Brytania; wielkie firmy wydawnicze i hurtownie księgarskie Londynu panują bezwzględnie nad rynkami zbytu zarówno w całym kraju macierzystym, jak i w dominjach oraz kolonjach. Firmy nakładowe londyńskie oddają swoje wydawnictwa hurtownikom, u których z kolei zaopatruje się w towar księgarz-sortymentista. Hurtownik (*Wholesale bookseller*, *Discount bookseller*), nabywając większe partje wydawnictw, otrzymuje od nich 30—40%, a tak duży procent pozwala mu na utrzymanie licznych agentów, kolportujących książki na prowincję oraz na odsprzedawanie ich księgarzom sortymentowym (*Retail bookseller*) z ustępstwem 15—20 procent. Hurtownik nawiązuje również bezpośredni kontakt z klientelą i, dzięki wymienionym przywilejom, może dostarczać żądanych książek szybciej i taniej, aniżeli miejscowy sortymentista. Stąd też w wielu prowincjonalnych miastach angielskich niema wcale księgarń, pomimo znacznego zapotrzebowania na książki. Księgarstwo w Stanach Zjedn. Am. Płn. wzorowane jest na angielskim; niema tu jednak tej centralizacji, co w Anglii; oprócz bowiem Nowego Jorku poważnymi ośrodkami ruchu księgarskiego są również Boston i Filadelfja, a w ostatnich czasach także Waszyngton, Chicago i San-Francisco. Osobliwością amerykańską jest działalność specjalnych agentów, którzy z ramienia wielkich firm objeżdżają kolejno różne miasta, urządzając w nich wystawy pokazowe swych wydawnictw dla sortymentistów miejscowych. Na kontynencie europejskim specjalną organizację zawodową wytworzyło księgarstwo niemieckie. Łączy się ono w Związku giełdowym księgarskim (*Börsenverein der deutschen Buch-*

händler), założonym 1825 r. z siedzibą w Lipsku; należy do niego (1920) 9.544 firm księgarskich; organizacja ta ustala ceny, reguluje rabaty, przedewszystkiem zaś zajmuje się wewnętrznym obrotem książek na rynku niemieckim. Organem jej jest *Börsenblatt für den deutschen Buchhandel*, wychodzący stale od r. 1835. W Rosji, rozwijający się pomyślnie od dłuższego czasu ruch księgarski (w 1913 r. 3.000 księgarń, 1.000 drukarni, 300 papierni), podjęty został w 1918 r. dekretem o nacjonalizacji, z pod której narazie wyłączone były kooperatywy księgarskie; w 1920 r. i one jednak zostały zamknięte, a wszystkie zapasy książek z całego państwa przekazano „Centropieczati“, ale już w 1921 r., w związku z nową polityką ekonomiczną, nastąpiła częściowa zmiana dekrétów o nacjonalizacji, i ruch księgarski wchodzić zaczął zpowrotem w dawne łożysko. O nakładcach polskich, ob. *Wydawcy i nakładcy polscy*.

Księgi, o *masus*, *psalterium*, część żołądka zwierząt przeżuwających (*Ruminantia*), do której przechodzi pokarm po przeżuciu. Służy do rozdrobnienia miazgi pokarmowej i do przesunięcia jej w kierunku właściwego żołądka trawiącego (*abomasus* — *trawieniec*). Błona śluzowa ksiąg składa się z licznych poprzecznych fałd.

Księgi handlowe prowadzą handlujący czyli kupcy celem zobrazowania stanu swych interesów. Z k. h. widać, jaki majątek kupiec posiada, jakie ma długi i wierzytelności, jakim przemianom podlega jego majątek, które transakcje dały zyski, a które przyniosły straty. K. h. mają bardzo ważne znaczenie przy upadłości, albowiem na ich podstawie sąd ocenia, czy upadły ma być uznany za bankruta (ob. *upadłość*). Niektóre prawodawstwa wskazują, jakie książki kupiec obowiązkowo winien prowadzić, np. kodeks franc. nakazuje prowadzenie: dziennika, kopiału listów i inwentarza. K. h., należycie prowadzone, stanowią dowód w procesach między handlującymi.

Księgi hipoteczne, zwane również księgami gruntowymi lub wieczystymi, zawierają dane, odnoszące się do nieruchomości, mających uregulowaną hipotekę. W b. Król. Kongr. obowiązują w tej mierze przepisy ustaw hipotecznych z 1818 i 1825 r. rozciągnięte na województwa wschodnie (1919 r.). K. h. składa się z 3-ch części: 1) z wykazu hipotecznego, 2) z właściwej księgi umów wieczystych, 3) ze zbioru dokumentów. Wykaz hipoteczny przedstawia skrócony obraz nieruchomości, w dziale I opis samej nieruchomości, w dziale II wywód własności, tj. imię i nazwisko właściciela, w dziale III ciężary, w dziale IV długi. Hipoteka przymusowo zaprowadzona została tylko w stosunku do nieruchomości ziemskich (obszarów dworskich), a w b. Król. Kongr. dla dźwignięcia miast, w których w 1818 r. urzędowały sądy trybunalskie. Ustawa z 1825 r. zezwoliła na zaprowadzenie k. h. i dla innych posiadłości. Na zasadzie ustaw z 1818 i 1825 r. każda nieruchomość winna posiadać oddzielną k. h. W b. zaborze austr. obowiązuje ustawa z r.

1871, w myśl której istnieją trzy rodzaje ksiąg gruntowych: k. tabularne, wiejskie i wiejskie. Oprócz tego istnieją oddzielne księgi dla posiadłości kolejowych, górniczych i naftowych. Każda księga składa się z dwóch części: z księgi głównej i ze zbioru dokumentów. Pewna ilość wykazów hipotecznych, zebrana według gmin i okręgów sądowych, tworzy księgę główną. Każdy wykaz składa się z 3-ch kart: A — stan posiadania, B — własność i C — ciężary. Wszystkie nieruchomości mają uregulowaną hipotekę. W b. zab. prusk. obowiązuje ustawa z 1897 r. Powołanemi do prowadzenia ksiąg są sądy powiatowe; z reguły dla każdej jednostki gruntowej istnieje w księdze gruntowej osobny wykaz, zwany kartą gruntową. Wykaz składa się z trzech działów, które odpowiadają 2, 3 i 4 działom wyk. hip. w b. Kongr. Wszystkie nieruchomości mają uregulowaną hipotekę. Ob. hipoteka.

Księgi metrykalne, ob. metrykalne księgi.

Księgi symboliczne, ob. symboliczne księgi.

Księgosusz, septicaemia haemorrhagica, epidemiczna zakaźna choroba bydła, bakterjalnego pochodzenia, polegająca na porażeniu błon śluzowych i płuc, zaburzeniach w trawieniu i biegunce. Leczenie polega na stosowaniu odnośnych szczepionek, jakkolwiek przepisy sanitarne żądają reglamentacji i zabijania chorych zwierząt za odszkodowaniem.

Księżacy, nazwa, nadawana włóścianom dawnego księstwa Łowickiego, zachowującym dotychczas swój strój ludowy.

Księżarski Feliks, budowniczy polski, * 1820 w Krakowie, † 1884; kształcił się w Monachjum i w Metz. Od 1848 pracował w Krakowie. Wykonał: kościół w Chocholowie, zakład w Krynicy (1857), odnowienie „Collegium Majus” w Krakowie (1873), biblioteki Jagiellońskiej, „Collegium Novum” (1887), gmach naświetlania we Lwowie (1876) i in.

Księżopolski Antoni, współczesny inżynier technolog; studja w Petersburgu; 1887 do 1922 dyrektor wytwórni taboru kolejowego w Rosji i prof. Instytutu technologicznego w Petersburgu, od 1922 prof. budowy lokomotyw na Politechnice Warszawskiej.

Księżyc, satelita ziemi; masa = $\frac{1}{81.45}$ masy ziemi; średnica kąta w średniej odległości księżyca od ziemi 31'3".74; średnica w kilometrach = 3.473; gęstość (wody = 1) 3.383; średnia paralaksa 57'2".70; średnia odległość od ziemi 384.344 km. (czyli promień świetlny przebiega tę odległość w 1.28 sekundy); czas obrotu dookoła osi 27^d 7^h 43^m 11^s.5; nachylenie równika k. do płaszczyzny ekliptyki 1°31'; obroty: gwiazdowy 27^d.3216609, zwrotnikowy 27^d.3215816, synodyczny 29^d.5305881; mimośród 0,054901; nachylenie orbity względem równika 5°8'43".3. Z powodu nieznacznej odalenia od ziemi powierzchnia k., właściwie mówiąc, część powierzchni ($\frac{1}{7}$), zwrócona ku nam (ob. libracja). Zbadana jest nadzwyczajnie dokładnie. K. nie posiada atmosfery, co

wynika z obserwacji zakryć gwiazd przez księżyc: gdyby księżyc posiadał atmosferę, gwiazda nie znikałaby momentalnie, lecz przysgaszałaby stopniowo. Powstanie kraterów na k. do tej pory nie jest dostatecznie wyjaśnione, aczkolwiek istnieje kilka hipotez, z których jednak żadna nie jest zupełnie zadawalająca.

Księżyc fazy powstają wskutek różnego położenia wzajemnego ziemi, słońca i księżyca. W zależności od tego, jaka część oświetlonej półkuli księżyca jest zwrócona ku ziemi, różniamy główne fazy: 1) pierwsza kwadra; 2) pełnia; 3) ostatnia kwadra i 4) nów, a także przejściowe fazy — oktasy. Okres czasu między dwiema kolejnymi jednakowymi fazami nazywamy miesiącem synodycznym = $29^d 12^h 44^m 2^s$ .8.

Księżyc ruch, Z powodu znacznych perturbacji słońca, ruch księżyca jest bardzo zawiły, przedstawiając jeden z trudniejszych przypadków zagadnienia trzech ciał, Tablice ruchu k., podane przez Hansena okazały się z biegiem czasu niewystarczające i wywołały potrzebę ich rewizji (ob. Newcomb). Zagadnieniu ruchu k. poświęcono wiele prac; z ostatnich badaczy, oprócz wymienionego Newcomb'a: E. W. Brown, H. Poincaré, G. W. Hill.

Księżyc zaćmienie, ob. zaćmienia.

Księżycowo-słoneczna precesja, ob. precesja.

Ksylidyna, aminoksyloł (CH_3)₂.C₆H₃.NH₂, związek chemiczny organiczny; istnieje w 3-ch postaciach izomerycznych; ma zastosowanie przy syntezach barwników.

Ksylił, związek organiczny, C₅H₇(OH)₅, alkohol pięciowodorotlenowy; syrop bezbarwny, optycznie nieczynny.

Ksylofon, instrument muzyczny, złożony ze sztabek drewnianych, w które uderza się pałeczkami; rozpowszechniony szczególnie w Tyrcju; należy do rzędu instrumentów, używanych w orkiestrach symf. Saint-Saëns w słynnym swem „Danse macabre” zastosował świetnie jego charakterystyczny głuchy dźwięk.

Ksyloł, dwumetylobenzol, C₆H₄(CH₃)₂, związek organiczny; znane są trzy izomery, ciecze o swoistym zapachu. K. otrzymuje się ze smoły pogazowej (70—85% meta-ksylołu).

Ksylołit, ogniotrwała mieszanina magnezji z trocinami drzewnymi, z dodatkiem farb. K. używa się na posadzki. Posadzka z k. jest jednolita (nie ma spoin) i dlatego stosuje się ją w salach operacyjnych, szpitalach itp.

Ksyloza, związek organiczny, C₆H₅(OH)₄.COH, pentoza, tzw. cukier drzewny; otrzymuje się przez gotowanie otrębów, drzewa, słomy itd. z kwasami rozcieńczonymi.

Ktesiphon, m. w Mezopotamii nad rz. Tygrys; od 162—226 stol. Partów, do 637 Sasaniów, potem zburzone przez Arabów; obok leżało m. Seleukja, zburzone przez Rzymian w 162 r. po Chr.; w 1915 K. był teatrem bitwy turecko-angielskiej.

Ktezjasz, historyk grecki, spółczesny Ksenofonta, wzięty ok. 415 r. przed Chr. do niewoli perskiej; przeżył tam na dworze królewskim, jako lekarz. lat 17; po powrocie do ojczystego Knidos napisał w 23 księgach „Persika”. dzie-

je Persji, z których dochowały się tylko fragmenty.

Kuala Lipis, stol. sultanatu Pahang na półw. Malakka.

Kuala Lumpur, stol. Związkowych Państw Malajskich i sultanatu Selang na półw. Malakka, 80.000 mieszk.

Kuan-czeng-tse, ważny węzeł kol. w Mandżurji, w prow. Ki-lin, na linjach: mandżurskiej, wschodnio-chińskiej i kiryńskiej.

Kuang-czou-fu, ob. Kanton.

Kuang-czou-uan (franc. Kouang-tchéou-ouan), zatoka i wybrzeże w Chinach pld.-wsch. w r. 1898 wydzierżawione Francji; należy adm. do Indochin; stol. Fort Bayard.

Kuang-si (ang. Kwangsi), prow. Chin, 217.300 km², 12.259.000 mieszk.; stol. Kwei-ling-fu; kop. rudy żelaznej.

Kuang-tung (ang. Kwangtung), prow. Chin, 243.000 km², 37.168.000 mieszk.; stol. Kanton (Kuang-czou-fu); wywóz herbaty.

Kuan-tung, terytorjum prow. Szen-king w Mandżurji (Chiny), 3.374 km² i 722.768 mieszk.; okupacja japońska; od 1898—1905 rosyjska; gł. port i siedziba gubernatora japońskiego Dairen (dawn. Dalnij); Port Artur; linja kolejowa do Charbina i Mukden; wywóz kukurydzy, ryżu, tytoniu, rybołówstwo, kop. soli.

Kuanza lub Koanza (portug. Quanza), rz. w Angoli (Afryka zach.); wpada do Atlantyku, 950 km. dług.

Kuba, m. pow. w auton. rep. Azerbejdżańskiej na Kaukazie, nad rz. Kubinką; 15.000 mieszk.; wyrób dywanów; warzywa.

Kuba (Cuba), największa z wysp Antylskich, 114.524 km², 2.889.000 mieszk., w tem 462.000 mulatów, 323.000 murzynów i 16.500 Chińczyków i Japończyków; górzysta (Sierra Maestra do 2.560 m. wys.); klimat zwrotnikowy, w lecie niezdrowy; uprawa trzciny cukrowej, tytoniu, bawełny, kakao, kawy, pomarańczy, ananasów, bananów; fabr. cygar i rumu, kopalnie żelaza, miedzi i manganu. Stol. Hawana, 364.000 mieszk.; miasta: Cienfuegos, Camagüey, Santiago de Cuba. Odkryta przez Kolumba w roku 1492, a podbita przez Velasqueza w roku 1511 i skolonizowana przez Hiszpanów, była widownią częstych powstań; w 1880 zniesiono niewolnictwo. Powstanie z r. 1895 doprowadziło w r. 1898 do wojny między Hiszpanją a St. Zj. Am. Płn., zakończonej zwycięstwem St. Zj. i traktatem paryskim, na którego mocy K. została odstąpiona St. Zj. W 1902 K. ogłoszona została jako samodzielną republiką pod zwierzchnictwem St. Zj. Am. Płn.

Kubala Ludwik, historyk polski, * 1838, † 1918; nauki gimn. pobierał w Nowym Sączu i Krakowie, studja uniwersyteckie w Wiedniu i w Krakowie. Z dzieł jego najważniejsze: „Szkice hi-

storyczne”. „Stan. Orzechowski”, „Jan Czarnkowski i jego kronika”, „Handel i przemysł za czasów Stan. Augusta”.

Kubalski Mikołaj, wojskowy i pisarz polityczny, * 1794, † 1873; po r. 1831 na emigracji we Francji; ogłosił m. in.: „Mémoires sur l'expédition des réfugiés Polonais en Suisse et en Savoie dans les années 1833—34” (1836), „Statistique et ethnographie des peuples Slaves en Europe” (1840).

Kubań, rz. na Kaukazie, wpadająca do m. Czarnego i Azowskiego, 880 km. dług.; w staroż. Vardanes lub Hypanis.

Kubański obwód Północnego Kraju Kaukaskiego, 37.000 km² i 1.398.300 mieszk.; rolnictwo, rybołówstwo, przemysł drzewny; gł. m. Krasnodar (dawn. Ekaterynodar).

Kubary Jan, podróżnik i etnograf polski, * 1846; od 1869 prowadził studja na wyspach oc. Spokojnego, w 1874 osiedlił się na wyspie Ponape w archipel. Karolińskim, gdzie † 1896. Autor prac i przyczynków etnograficznych; wydał m. in. „Obrazki z wysp Żeglarskich”, „Obrazki pogrzebowe Pelauczyków”.

Kubelik Jan, skrzypek czeski, * 1880 pod Pragę; kształcił się w konserwatorium praskim; wybitny wirtuoz.

Kubicki Jakób, architekt polski, * 1753 w Warszawie, † 1833. Zawodowo kształcił się u Merliniego. Pracował przy budowie kościoła ewang.-augsburskiego w Warszawie (1777 do 1779). Od 1806 budowniczy rządowy, w 1818 intendent wszystkich budowli rządowych. Wybitny przedstawiciel polskiej architektury klasycystycznej. Z prac ważniejsze: pałac Belwederski (1818—1822, Warszawa); Ujeżdżalnia w Ogrodzie Saskim (1820, tamże); projekty domków rogatkowych (1816—18, tamże); zniszczenie bramy krakowskiej, przebudowa zamku królewskiego i urządzenie ogrodu przed zamkiem na tarasie od strony Wisły (1818—1821, tamże), pałac w Białaczewie i in.

Kubin Alfred, malarz i grafik austriacki, * 1877 w Leitmeritz w Czechach. Z prac: ilustracje do dzieł Poege, E. T. A. Hoffmanna, Dostojewskiego i in.

Kubina Teodor ks., biskup częstochowski, * 1880 w Świętochłowicach na Śląsku; od 1917 proboszcz w Katowicach, obrońca polskości Śląska; 1925 mianowany biskupem.

Kubizm, kierunek w sztukach plastycznych, powstały w pierwszym dziesięcioleciu XX w., zapoczątkowany przez Picassa, jako reakcja przeciwko wrażeniowemu, pozbawionemu konstrukcji kompozycyjnej malarstwu impresjonistycznemu. K. podporządkowuje wszystkie kształty obrazu tylko wymaganiom danego zestroju kompozycyjnego, nie licząc się z realnymi kształtami przedmiotów świata zewnętrznego. Ostatnio operuje wyłącznie abstrakcyjnymi formami. Rozwija się przeważnie we Francji i w Polsce. Ważniejsi przedstawiciele k.: Léger, Ozenfant, Braque; w Polsce: H. Stażewski i M. Nicz-Borowiakowa.

Kublaj, wnuk Dżyngis-chana, w. chan mongolski 1259—1294, * 1215; założyciel dynastji

Kuba.

mongolskiej w Chinach; przeniósł stolicę do Pekinu.

Kubu, pierwotne plemię na pld. Sumatrze, odznaczające się mieszaną kulturą weddo-malajską.

Kuc, kucyk, zwierzę bez ogona; koń małego wzrostu.

Kucharski Aleksander, malarz polski, * 1741 w Wilanowie, † 1820 w Paryżu; stypendysta Stanisława Augusta; kształcił się w Paryżu, gdzie zamieszkał na stałe; wybitny portrecista (portrety Izabeli ks. Czartoryskiej i jej córki, Józ. Sapiehy, M. Wielhorskiego, królowej Marii Antoniny, robiony w więzieniu Temple).

Kucharski Andrzej, sławista polski, * 1795, † 1862; stypendysta uniwersytetu warszawskiego w latach dwudziestych ubiegłego wieku, zwiedził w kilkuletnich podróżach całą niemal Słowiańszczyznę, studiując języki, literatury i etnografię; wszedł w kontakt osobisty z najwybitniejszymi ludźmi Słowiańszczyzny. Liczne prace i artykuły z zakresu filologii słowiańskiej.

Kucharski Eugenjusz, krytyk historyczno-literacki, * 1880 w Drohobyczu. Studja uniwersyteckie w Lwowie, specjalne we Francji i Włoszech. Wydał oddzielnie: „Geneza Zemsty“, „Cud czyli Krakowiaci w Górale“, „Chronologia komedij Al. Fredry“ oraz liczne komentarze przy wydaniach dzieł literatury polskiej.

Kucharski Władysław, inżynier, * 1884; od 1922 poseł na sejm; w r. 1923 w gabinecie Witosa kolejno minister przemysłu i handlu i skarbu; w l. 1920—21, w gabinecie Witosa, minister b. dzielnicy pruskiej.

Kucharzewski Feliks, inżynier polski, * 1849 w Warszawie; studja w Warszawie i Paryżu; pracownik na polu technicznym i naukowym, 1878—84 redaktor „Przeglądu technicznego“, jeden z założycieli Stow. techników w Warszawie. Ogłosił m. in.: „O astronomii w Polsce“ (1872), „Wykład hydrauliczny“ (wraz z Wład. Klugerem, 1873), „Bibliografia polska techniczno-przemysłowa“ (1894), „Z dziejów techniki“ (1900), „Piśmiennictwo techniczne polskie“ (1911).

Kucharzewski Jan, historyk i polityk polski, * 1876; pierwszy polski prezes rady ministrów za czasów Rady Regencyjnej; ustąpił w r. 1918 po podpisaniu przez Niemcy traktatu w Brześciu Litewskim i nieuwzględnieniu w nim życzeń polskich; wydał szereg prac historycznych, m. in.: „Maurycy Mochnacki“ oraz „Od białego caratu do czerwonego“ (1923, 1925).

Kucharzewski Ludwik, rzeźbiarz polski, * 1840 w Pułtuskach, † 1889 w Warszawie; brał udział w powstaniu styczniowym, poczem wyjechał do Rzymu. Powróciwszy 1870 do kraju, był nauczycielem w szkole dla głuchoniemych. Pozostawił kilka większych pomników i nagrobków oraz kompozycję „Ks. Falkowski w otoczeniu dzieci ocemniałych“.

Küchenmeister Friedrich, lekarz niemiecki, * 1821, † 1890; praktykował w Dreźnie; ba-

dania robaczków trzewnych i innych pasorzytów. Napisał kilka prac, z których najważniejsza: „Parasiten des Menschen“.

Kuchmistrz, w Polsce urząd nadworny, od końca XVI w. — koronny.

Kucja, nazwa wieczery wigilijnej na Mazowszu, powstała od ruskiej potrawy obrzędowej — kutji (pszenica gotowana z miodem).

Kucowołosi, zwani też Cyncarzy, Połudn.-Rumuni, Makedorumuni, lud koczowniczy pochodzenia rumuńskiego, który już w X w. oddzielił się od głównej masy i udał na południe. Za G. Weigandem, najlepszym ich znawcą, nazywa się ich obecnie Aromunami. Rozproszyli się na półwyspie bałkańskim, zwłaszcza w Macedonii, Tesalji, Epirze i Albanji (ok. 200.000 głów).

Kucz Karol, autor utworów dram., * 1815 w Brzezinach, † 1892 w Warszawie. Drukował w szeregu pism ówczesnych. W 1848 objął red. „Kurjera Warsz.“, którą prowadził do końca 1863 r. Był założycielem w 1866 „Kuriera Codziennego“. Osobno wydał: „Próby poetyczne“, „Pamiętnik Warszawy“, „Jasna Góra“ gawęda, oraz szereg grywanych na scenach utworów dramatycznych.

Kucz Bihar (ang. Cooch B.), państwo hołdownicze w prow. Bihar-Orissa (Indje bryt.); 3.385 km², 593.000 mieszk.

Kuczalska-Reinschmidt Paulina Marja, polska działaczka na polu równoupraw. kobiet, * 1860, † 1921; występować zaczęła w prasie od 1879 r.; redagowała 1895—98 „Ster“ we Lwowie; 1907—14 w Warszawie; inicjatorka i przewodnicząca od 1907 „Związku równouprawienia kobiet polskich“; ogłosiła szereg rozpraw: „Młodzież żeńska i sprawa kobieca“ (1904), „Wyborcze prawa kobiet“ (1907) i in.

Kuczbork, m-ko w pow. mławskim (woj. warszawskie), nad rz. Przylepnicą; 2.000 mieszk.

Kuczborski Stanisław, malarz polski, * 1870 w Warszawie, † 1911 tamże; kształcił się w Krakowie; wybitny karykaturzysta i malarz obrazów rodzajowych; z prac: „Pogrzeb“ (1904), „Kukielki“ (portrety warszawskich osobistości w teatryku „Momus“).

Kuczborski Walenty, pisarz i kaznodzieja polski, * 1525, † 1573; kanonik warmiński, wkońcu krakowski; ogłosił m. in.: „Katechizm albo nauka wiary i pobożności chrześcijańskiej“ (1568); w 1843 r. wydano jego „Wykład nad lament Jeremiasza“.

Kuczowski Tomasz, lekarz polski, * 1786, † 1843; był nadwornym lekarzem ks. Konstantego Pawłowicza oraz prezydentem Akademii medycy chirurgicznej w Wilnie; drukował wiele prac naukowych, m. in.: „O epidemicznym zapaleniu oczu“.

Kuczyński Antoni, lekarz polski, * 1866, † 1922; od 1916—1919 pierwszy asystent przy katedrze fizjologii we wskrzeszonym Uniwersytecie Warszawskim.

Kuczyński Dominik, senator-kasztelan, * 1760 w Karczewie, † 1819 w Warszawie; ziemianin z Podlasia; po rozbiorach kraju osiadł w Warszawie i wstąpił do związku „Jakobi-

nów polskich“; głośny z opozycji przeciwko rządowi za Księstwa Warszawskiego; za Krolestwa Kongresowego mianowany sen.-kasztelanem.

Kuczyński Stefan, fizyk polski, * 1811 we Lwowie, † 1887. Był profesorem fizyki w Insbrodu, od 1859 w Krakowie. Między innymi ogłosił: „Przyczynek do teorii soczewek“ (Kraków, 1872), „O sposobie użycia soczewek dwuwypukłych grubych, zamiast szkieł jednobarwnych“ (1884), „Pierwiastki siły magnetycznej ziemskiej w Krakowie“ (1870).

Kudak, twierdza polska na Ukrainie, nad Dnieprem, założ. 1635 dla obrony przeciw Kozakom, zburzona 1648.

Kudasiewicz Adolf, pedagog i gramatyk polski, * 1820, † 1865. Uniwersytet ukończył w Krakowie. Początkowo nauczał w domach prywatnych, w 1852 został nauczycielem w Szczepreszynie, a od 1862 w Warszawie. Wykładał pedagogikę i język polski. Wydał m. in.: „Kurs początkowy języka polskiego“ (1861), „Kurs II nauki języka polskiego“ (1862).

Küddow, ob. Głda.

Kudelka Szczęsny, przyrodnik i rolnik, * 1844 w Kętach, † 1917 we Lwowie; naucz. w Żabikowie, potem w Dublanach; od 1879 chemik cukrowni w Uładówce na Podolu; założył tam plantacje nasion buraczanych; 1893 przeniósł się do Kijowa; 1907 do Lwowa; napisał: „Choroby roślin gospodarskich“ i „Burak cukrowy i jego uprawa“.

Kuder Hugo, budowniczy polski * 1866; budował wiele kościołów oraz gmachów użyteczności publicznej, m. in. kościoły w Zawierciu, Koziegłowach i Jeziornie, kąpiele i szpital fabryczny w Zawierciu; przeprowadzał ostatnie odnowienie katedry warszawskiej.

Kudlich Hans, adwokat i działacz polityczny austriacki, * 1823 na Śląsku Opawskim; członek parlamentu wiedeńskiego w 1848 r., uczestnik rewolucji 1849 r., potem na emigracji w Ameryce Płd.; ogłosił „Rückblicke und Erinnerungen“ (3 t., 1873).

Kudlicz Bonawentura, jeden z świetnych aktorów sceny warszawskiej za dyrekcji Osiańskiego, znakomity nauczyciel i kierownik szkoły dramatycznej; * 1780 w Pleszewie, † 1848.

Kudowa, ob. Chudoba.

Kudryńce, m-ko w pow. borszczowskim (woj. tarnopolskie), 2.500 mieszk.; ruiny zamku.

Kudyrko Wincenty, (Kudirka Vincas), literat i działacz litewski, * 1858 w pow. wykowskim, † 1899; studja na uniwersytecie w Warszawie; lekarz w Szakach i Władysławowie; starał się o wyrobienie i podniesienie kultury litewskiej we wszystkich dziedzinach; pisał poezje, powiastki (zwłaszcza wiele tłumaczył z polskiego i in. języków); tworzył łatwe kompozycje muzyczne z litewskich motywów ludowych; założył i redagował czasopisma miesięczne: „Varpas“ (Dzwon) od 1889, „Ukinikas“ (Gospodarz), dla ludu, od 1890 r.

Kuei-czou (ang. Kweichow), 1) prow. Chin, 157.200 km², 11.216.400 mieszk.; stol. Kuei-jiang;

uprawa zbóż, chów koni i bydła; wywóz jedwabiu; 2) m. w prow. Seczuan (Chiny), 40.000 mieszk.; tkactwo, przędzalnictwo, kop. soli.

Kuei-lin (ang. Kweilin), m. w prow. Kuangsi (Chiny), 80.000 mieszk.

Kuener Abraham, teolog holenderski, * 1828, † 1891; autor dzieła „Historyczno-krytyczny wstęp do ksiąg Starego Testamentu“ (3 t., 1861—65), w którym kładzie podwaliny nowoczesnej krytyki literackiej pięcioksięgu Mojżesza.

Kuen-lun (ang. Kwenlun), najdłuższy łańcuch górski w Azji środk., pomiędzy wyżyną Tybetańską i Turkiestanem chińskim; długość 3.800 km., wys. 6.500—7.500 m.

Kuesta, ob. Cuesta.

Kufa, niegdyś sławne ze swej szkoły m. nad Eufratem w Mezopotamji, założone w 636 przez Arabów; przed Bagdadem stol. Mezopotamji; najstarsze ognisko cywilizacji mahometańskiej; dawn. siedziba kalifów, obecnie osada bez znaczenia.

Kufa, 1) beczka wielkich rozmiarów do piwa = 4,58 hektolitrow w Prusiech, 114,5 garnców w Królestwie; 2) w myślistwie: pysk psa legawego.

Kufra, grupa 5 oaz w pustyni Libijskiej (Afryka płn.); Kebabo, Buseima, Erbeha, Taiserbo i Sirhen; nominalnie przynależna do Libji włoskiej; główny ośrodek związku religijnego Senusi.

Kufstein, m. pow. nad rz. Inn w Tyrolu (Austria), położone na skalistej górze; dawna twierdza Geroldseck z więzieniem dla przestępców politycznych, później koszary; 7.000 mieszkańców.

Kügelgen Gerhard, malarz niemiecki, * 1772, † 1820 (zamordowany); pracował w 1791 w Rzymie, w 1798 w Petersburgu, od 1805 w Dreźnie, gdzie był prof. Akademii (od 1814); z prac: „Portret K. Fernow'a“ (Drezno), „Syn marnotrawny“ (tamże).

Kugler Franz, niemiecki historyk sztuki, * 1808, † 1858 w Berlinie; napisał: „Podręcznik historii malarstwa“ (1837), „Podręcznik historii sztuki“ (1841).

Kuguar, ob. Felis.

Kuh, ob. Koh.

Kühlmann Richard, dyplomata niemiecki, * 1873; 1916 poseł w Konstantynopolu, 1917—18 sekretarz stanu dla spraw zagranicznych; 1918 brał udział w układach pokojowych w Brześciu lit. i Bukareszcie.

Kuhn Albert, niemiecki historyk sztuki, * 1839; od 1876 prof. liceum w Einsiedeln; z dzieł: „Roma“ (1878), „Powszechna historia sztuki“ (3 t., 1891).

Kuhnau Joseph, kompozytor, kantor przy kościele św. Tomasza w Lipsku, * 1667, † 1722. Wprowadził do muzyki klawesynowej formę tria sonatowego, która stała się pierwowzorem sonaty fortepianowej. Sonaty K. są pierwszymi próbami programowości w muzyce fortepianowej.

Kühne Max Hans, architekt niemiecki, * 1874 w Dreźnie; budował m. in. dworzec ko-

lejowy w Lipsku, synagogę w Görlitz, teatr w Dreźnie.

Kühnel Artur Antoni, inżynier, * 1874, w Słotwinie, † 1925; prof. Politechniki Lwowskiej; ogłosił m. in.: „Drogi“, „Ulice“, „Zasady budowy miast i małych miasteczek“.

Kuhnert Wilhelm, malarz niemiecki, * 1865; pracuje w Berlinie; z dzieł: „Walka nosorożca z lwem“, „Barwne obrazki zwierząt“ i in.

Kul (franc. Kouis), nazwa dwóch grup etnicznych w Indochinach. Jedna, zamieszkująca pód-wsch. dzielnicę Syjamu i pón.-zach. Kambodży, należy do grupy ludów Moi, druga jest odłamek Lolów i zamieszkuje państwa Szan.

Kuindźl Archip, malarz rosyjski, * 1842, † 1910; kształcił się w Akad. Szt. P. w Petersburgu; z dzieł: „Gaj brzozy“ (1879, gal. Tretjakowa w Moskwie), „Po burzy“ (tamże), „Noc księżycowa na Dnieprze“. Wykształcił całe pokolenie pejzażystów, m. in. F. Ruszczyca.

Kujalnicki liman, kotlina w pobliżu Odessa, położona 5 m. poniżej poziomu m. Czarnego, oddzielona od niego mierzeją („peresypem“); około 60 km²; kapiele słone i zakłady lecznicze.

Kujawa, golizna wśród lasów, wydma.

Kujawiak, polski taniec ludowy, pochodzący z Kujaw; podobny do mazura, ale nieco wolniejszy i w melodji smutniejszy. Takt 3/4.

Kujawicze, podmokłe, świeżo wytrzebione obszary na Zadniestrzu.

Kujawski Kazimierz, przyrodnik i pedagog, * 1874 w Warszawie; po ukończeniu studiów uniwersyteckich w Warszawie i Kopenhadze, kierownik kursów i stacji doświadczalnej Zgromadzenia piwowarów; naucz. w szkołach prywatnych; od 1906 dyrektor gimnazjum w Warszawie; poseł na sejm; ogłosił m. in.: „O stonunku jądra do ciała komórki“ (1896), „Rady praktyczne dla piwowarów“ (1902) itd.

Kujawy, dzielnica Polski; w XIV w. obejmowała księstwa: inowrocławskie, brzeskie i dobrzyńskie, od XV w. województwa: brzesko-kujawskie i inowrocławskie ze stolicą w Brześciu i biskupstwem we Włocławku; miasta: Włocławek, Brześć Kujawski, Kruszwica, Inowrocław, Dobrzyń. K. obecnie wchodzi w skład województw: warszawskiego i poznańskiego.

Kujot Stanisław ks., historyk Pomorza, * 1845 pod Tucholą, † 1917; studja w Monachium i Berlinie; 1872—1893 naucz. w progimnazjum biskupim w Pelplinie; potem pleban w Grzybnie pod Toruniem; ogłosił osobno: „Opactwo pelplińskie“ (1875), „Kronika pelplińska, szkic bibliograficzny“ (1876), „O majątkach biskupich na Pomorzu“ (1880), „Toruń“ (1884), „Sprawa toruńska 1724“ (1894), „Miejscu cudowne N. M. Panny w Prusach Król.“ (1905), „Kto założył parafję w dzisiejszej diecezji chełmińskiej“ (2 t., 1906), wreszcie „Dzieje Prus Królewskich“ (2 cz., 1914—25).

Kuka, m. w Bornu (Nigeria, Afryka środk.),

dawniej kwitnąca stolica państwa Bornu, dziś w ruinach; 60.000 mieszk.

Kuki-Czin, grupa ludów tybeto-birmańskich, zajmująca większą część górzystego obszaru między Bengalją i Birma.

Kukiel Marjan, generał i historyk polski, * 1885 w Dąbrowie; studja uniwersyteckie we Lwowie; należał do szkoły historycznej Sz. Askenazego; od 1908 r. uczestnik tajnej organizacji wojsk. p. n. Związek Walki Czynnej; uczestniczył w szkołach i kursach wojskowych tej organizacji; od 1914 oficer legionów, dowodził kompanją i bataljonem; w 1917—19 r. komendant wskrzeszonej Szkoły Podchorążych; w 1920 r. dowodził w polu pułkiem i brygadą; następnie szef oddziału szkolnictwa i wykształcenia w Szt. Gen.; w 1923—25 r. dowódca dyw. piech.; w 1925—26 szef Biura Historycznego Szt. Gen.; w walkach majowych 1926 r. dowodził jedną z grup wojska, wiernego Prezydentowi; ważniejsze prace naukowe: „Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej“ (Poznań 1912, wyd. II p. t. „Dzieje wojska polskiego w dobie napoleońskiej“, Warszawa, 1918—1920); „Próby powstańcze po trzecim rozbiorze“ (1912), „Jazda polska nad Moskwą“ (Poznań 1919), „Zarys historii wojskowości w Polsce“ (Warszawa, 1921).

Kukiewicz Konstanty, malarz polski XIX w.; kształcił się w Akad. Szt. P. w Petersburgu; z prac: „Widok karczmy żydowskiej w Werkach pod Wilnem“, „Żydzi przemycający towary“, litografie scen ludowych z Wilna (1840, Wilno).

Kukiewka, w myślistwie: rodzaj wabika na ptaki.

Kukizów, m-ko w pow. i woj. lwowskim, 1.000 mieszk.; osada Karaitów.

Kuklux-Klan, terrorystyczna tajna organizacja w Stanach Zjedn., zał. 1867; grupowała zwolenników niewolnictwa; 1871 rozwiązana. odżyła obecnie na nowo; występuje przeciw murzynom, żółtym, imigrantom i katolikom. Posługuje się dziwnym ceremoniałem (maski, zebrania nocne, przysięgi); doprowadziła do wielu krwawych zająć.

Kukolnik Paweł, prof. uniwersyteckiego, wileńskiego, * 1795, † 1884; rusyfikator; objął 1824 po dymisji Lelewela katedrę historii powszechnej i statystyki, po zamknięciu uniwersyteckiego przedmiotu w Akademii Duchownej rz.-kat., następnie w seminarjum duch.; w latach 1851 do 1865 cenzor w Wilnie.

Kuks, udział w stowarzyszeniu górniczym (gwarectwie); tem się różni od akcji, iż zobowiązuje członków do dopłaty, w miarę potrzeby powiększenia kapitału zakładowego.

Kukućin Marcin (Maciej Bencúr), największy z żyjących powieściopisarzy słowackich, * 1860; pisał powieści, oparte na życiu ludu. Najwybitniejsze utwory: „Dom na wzgórzu“, „Komasacja“, „Cienie i światła“, „Świąteczne dumki“ (tłumaczone na język polski przez F. Gwiżdża), „Rekruci“, „Dies irae“.

Kukuljević-Sakciński Jan, literat, historyk i działacz społeczny chorwacki, * 1816, † 1889; uczestnik ruchu literackiego „illirskiego“, pi-

sał wiele poezji i powieści, potem poświęcił się historii, ogłaszał dokumenty archiwalne; wydał „Bibliografia hrvatska“ (1860—1862), „Słownik umjetnikah jugo-slavenskih“ (1858—1862).

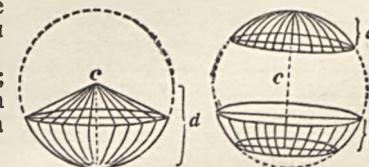
Kukułka, ob. *Cuculus canorus*.

Kuku-Nor, 1) jez. słone w górach Kuen-lun (Azja), 3.040 m. n. p. m.; 6.000 km²; rybne; święte jez. Tybetańczyków; 2) prow. Tybetu.

Kukurydza, ob. *Zea*.

Kul, w jęz. tureckich znaczy jezioro.

Kula, bryła, ograniczona powierzchnią, utworzoną przez wszystkie punkty przestrzeni, równo oddalone od punktu

Kula.

stałego — środka k.; kulę można uważać za bryłę, powstałą wskutek obrotu koła dookoła średnicy. Odcinek łączący środek k. z punktem powierzchni k. — promień k. Koło, otrzymane przy przecięciu kuli płaszczyzną, przechodzącą przez środek k. — koło wielkie k. Część k., ozn. literą d — wycinek k.; część a — odcinek k.; część b — warstwa kulista; c — środek k. Pole i objętość k., ob. pole, objętość.

Kula-Lis Leopold, uczestnik walk o niepodległość, * 1898 w Rzeszowie; walczył w Legionach Polskich od 1914 r., w 1918 komendant naczelny P(olskiej) O(rganizacji) W(ojskowej) na Ukrainie i Białorusi; poległ 1919 pod Torczynem na Wołyniu, jako podpułkownik i dowódca grupy wojsk.

Kula obrączkowa, ob. *armilarna sfera*.

Kulbaka, 1) drewniana osada siodła; 2) strzeżenie u siodła; 3) wysokie siodło z szerokimi drewnianymi łękami.

Kulczycki Adam, astronom polski, * ok. 1810, † 1883; wychowaniec Szkoły aplikacyjnej; w r. 1831 emigrował w stopniu oficera kwaterymistrzostwa i jako technik zaangażowany został do Brazylii; po powrocie do Francji powołany przez rząd francuski do służby w wydziale kolonij; osiadł w Tahiti, założył obserwatorium astronomiczne, wkońcu został dyrektorem spraw wewnętrznych na wyspie Nowej Kaledonii, z zachowaniem obowiązków astronoma.

Kulczycki Ludwik, socjolog i publicysta polski, * 1866 w Warszawie; 1888—93 więziony za udział w stow. „Proletariat“, w 1895 uwięziony ponownie, zesłany na Syberję, skąd uciekł i zamieszkał we Lwowie; po opuszczeniu Królestwa przez Rosjan wrócił do Warszawy; prof. Szkoły Nauk Politycznych. Ogłosił: „Zarys podstaw socjologii“ (1900), „Współczesne prądy umysłowe i polityczne“ (2 serie, 1902—4), „Anarchizm współczesny“ (1902), „Autonomia i federacja“ (1906), „Rewolucja rosyjska“ (1909—11), „Historia polskiego ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim“ (pod pseud. Mazowieckiego, 1904) i in.

Kulczycki Władysław, literat i polityk polski, * 1834, † 1895; kształcił się w Niemurówie i Odesie; 1860 osiadł w Rzymie, w 1863 był przez czas pewien agentem dyplomatycznym Rządu Narodowego przy Watykanie; ogłaszał wiele poezji i broszur politycznych, był korespondentem kilku pism.

Kulczyński Władysław, przyrodnik polski, * 1854 w Krakowie, gdzie ukończył uniwersytet; od 1879 naucz. gimn., od 1891 prof. Uniw. Jagiellońskiego. Zajmował się specjalnie systematyką pajaków; ogłosił szereg prac specjalnych.

Kuldża, stol. prow. Si-kiang (Chiny), nad rz. Ili; 30.000 mieszk.; rynek handlowy, pokłady węgla kamiennego; część zachodnia prow. K. w 1871 odstąpiona Rosji, w 1881 zwrócona Chinom.

Kule dum-dum, pociski o twardym płaszczu, który nie ostaną zupełnie jądra lub jest zaopatrzony w nacięcia. Rany od k. d.-d. są bardzo niebezpieczne. Nazwa tych kul pochodzi od arsenału angielskiego Dum-Dum pod Kalkutą, gdzie je zaczęto wyrabiać. Według oświadczenia haskiego z 1899 r., państwowemu wojującym nie wolno używać tych pocisków.

Kulesza Marjan, malarz polski, * 1878; kształcił się u Gersona w Warszawie i w Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu; obrazy rodzajowe, portrety i martwe natury. Z prac: „Osierocenie“ (1909, Tow. Przyjaciół Nauk w Wilnie); „Przy pracy“ (1913), portrety: W. Dawidowskiego, Jeneralowej Konarzewskiej; fragmenty architektury wileńskiej i inne.

Kulczkowski Adam, historyk literatury, * 1834; naucz. gimn. we Lwowie; ogłosił m. in. popularny w swoim czasie „Zarys dziejów literatury polskiej“ (1872).

Kulig, gromadne zabawy zimowe w dawnej Polsce, przejażdżki saniami z muzyką i pieśniami; nazwa prawdopodobnie pochodzi od „kuli“, którą przesyłano od domu do domu, gdy zwoływano zabawę.

Kuligowski Mateusz Ignacy, wierszopis polski XVII w. Szczegóły życia nieznanne. Wydał zbiór anegdot i wierszy herbowych pt.: „Demokryt śmieszny“ oraz kilka przekładów.

Kulik morski, ob. *Haematopus ostralegus*.

Kulikowo pole, równina w gub. tułskiej (Rosja); w 1380 r. zwycięstwo Dymitra Dońskiego nad chanem tatarskim Mamajem.

Kulikowska Marcelina, literatka i działaczka oświatowa, † 1910; ogłosiła m. in.: „Dziśniejszym dniom“ (1904), „W promieniach“ (1907), „Dusze kobiece“ (1909), „Barwy duszy“ (1911), „Z wędrówek po kraju“ (1911).

Kulików, m. w pow. żółkiewskim (woj. lwowskie), 3.000 mieszk.

Kuliński Mieczysław, generał polski, * 1871 w pow. złoczowskim; ukończył Szkołę Sztabu Generalnego w Wiedniu, służył w wojsku austriackim, w wojnie światowej doszedł do rangi pułkownika; od list. 1918 r. w wojsku polskim; 1920 generał; uczestnik konferencji pokojowej w Rydze.

Kuliński Tomasz Teofil ks., biskup kielecki, * 1823, † 1907; ukończył Akademię duchowną w Warszawie; prof. i regens seminarium kieleckiego, 1870 administrator diecezji kieleckiej, 1883 pierwszy biskup kielecki.

Kulis, kolorowy robotnik dzienny w Chinach, Indjach, Płd. Ameryce, Kalifornii i in. Złe wynagradzany, a ciężko pracujący wyrobnik.

Kulisa, ob. gielda.

Kulisy (franc. coulisse), boczne części składowe dekoracji teatralnych, przeważnie z malowanego płótna, naciągniętego na ramy. W teatrze greckim, znane pod nazwą paraskenia, ustawiały się po bokach sceny, i obracając się wokół osi, zmieniały się stosownie do tekstu sztuki. W teatrze nowożytnym k., w formie ścian wysuwalnych ustawiane szeregiem, zasłaniają boki sceny, umożliwiając zarazem swobodne przechodzenie występujących aktorów.

Kulisz Pantelejmon, literat i działacz polityczny ruski (ukraiński), * 1819, † 1897; naucz. szkół w Łucku i Kijowie; pisywać zaczął ok. r. 1840, nawiązał stosunki z Szewczenką i Kostomarovem, był członkiem tajnego Bractwa św. Cyryla i Metodjusza, za co był więziony i zesłany do Kurska; potem na służbie państwowej w Petersburgu i Warszawie (w „Komitecie rządzącym”); w końcu wyjechał do Lwowa; oprócz poezji i powieści ogłosił w jęz. rosyjskim: „Historja wozwojodienienia Rossii” (3 t., 1874) oraz „Otpadnienie Małorossii od Polski, 1340—1654” (3 t., 1890).

Kuliszer Michaił, rosyjski badacz dziejów kultury, * 1847; studiował prawo; założył „Razswiet”, organ Żydów rosyjskich, ogłaszał w jęz. niemieckim wiele rozpraw z dziedziny dziejów kultury, rodziny i własności; osobno wydał: „Oczerki srawnitelnoj etnografii i kultury” (1887), „Razwod i położenie ženszcziny” i in.

Kulka próbna, kulka metalowa, osadzona na nóżce izolującej, służąca do zbierania naboju elektrycznego z różnych miejsc ciała naładowanego, i oddawania go elektroskopowi. W ten sposób porównywa się gęstości naboju elektrycznego w różnych miejscach ciała naładowanego.

Kulm, nazwa, nadana utworom dolnowęglowym, plynym, niezawierającym naogół węgla kamiennego; utwory takie w Polsce na powierzchni są rzadkie: krakowskie, Górny Śląsk, Góry Świętokrzyskie.

Kulmbach, m. pow. w Bawarii nad rz. Białym Menem, 10.500 mieszk.; fabryki pluszu, browary.

Kulmbach Hans von, wł. Hans Süß z Kulmbachu, malarz niemiecki, * 1476, † 1522, uczeń Dürera. Najcenniejsze dzieło: ołtarz w kościele św. Sebaldy w Norymberdze (1513).

Kulminacja, górowanie (culminatio superior), lub dolowanie (culminatio inferior) ciał niebieskich, czyli osiągnięcie przez nie największej, względnie najmniejszej wysokości nad horyzontem. W przypadku gwiazd stałych kulminacje zachodzą w południku miejsca obserwacji.

Kulmus, 1) Jan Adam, lekarz polski, * 1689 we Wrocławiu, † 1745 w Gdańsku;

w 1725 profesor medycyny i filozofii w Gdańsku. Z licznych prac, przeważnie z dziedziny anatomii, „Anatomische Tabellen” (Gdańsk, 1722) miały 14 wydań; tłumaczone na język francuski (1734); 2) Jan Jerzy, lekarz nadworny Augusta II, * 1680 we Wrocławiu, † 1731 w Gdańsku.

Kulociąg, narzędzie do ściągania szyjki macicznej przed szparą sromową, stosowane przy operacjach położniczych i ginekologicznych.

Kulon (coulomb), ob. elektryczny nabój.

Kulpa, pr. dopływ Sawy (Jugosławia), dług. 379 km.

Kulparków, w. pod Lwowem, 3.000 mieszk.; od 1875 zakład dla obłąkanych.

Kulpat (lac.), podsądny, obwiniony, oskarżony; termin używany w starej polszczyźnie.

Külpe Oswald, filozof niemiecki, * 1862, † 1915; studja w Lipsku i Getyndze; 1887 asystent Wundta w laboratorium psychologii eksperymentalnej, potem prof. filozofii w Würzburgu, w Bonn, 1913 w Monachjum; ogłosił „Grundriss der Psychologie” (1893), „Einleitung in die Philosophie” (1895), „Die Philosophie der Gegenwart” (1902), „Die Realisierung” (2 t., wyd. 1912—20), „Grundlagen der Aesthetik” (wyd. 1921) i inne.

Kulszowa kość, siedzeniowa kość (os ischii), jedna z trzech kości, wchodzących w skład kości miednicowej (os coxae).

Kulszowa rwa, ob. ischias.

Kulszowy nerw, największy nerw w ustroju ludzkim i wyższych zwierząt kręgowych, przebiegający na tylnej powierzchni uda i podudzia; unerwia kończyny dolne.

Kult (lac.), w ogólnym znaczeniu część religii, w której stosunek człowieka do Boga lub do sił nadludzkich wyraża się w czynnościach, posługujących się różnymi środkami. K. wykonywany jest przez osoby, które mają specjalne kwalifikacje, dary lub też powołanie i przygotowanie. Są to „osoby święte” lub „wyświęcone”, pośredniczące między Bogiem a ludźmi. Protestantyzm uznaje powszechne kapłaństwo. Do takich „osób świętych” należał w starożytności król i kapłan. K. odbywa się w pewnych „miejscach świętych” lub „poświęconych”, odgradzonych od miejsc niepoświęconych, w gajach, u źródeł, na wzgórzach, w świątyniach, kaplicach i kościołach. Czas k. jest również święty. Pewne pory dnia, pamiątkowe dni w życiu człowieka lub w roku były „świętami”. W kościołach chrześcijańskich święta związane są z życiem Jezusa i Świętych (w kościele rzymsko-katolickim i wschodnim). Do środków, stosowanych w k., należą w ogólności: środki akustyczne (nieartykułowane głosy, muzyka i in.), słowo jako formułka, tekst obrzędowy i modlitwa, ruchy ciała (taniec święty, pocałunek, przyklęknięcie, procesje i in.), sakramentalne czynności oraz rytuały oczyszczania lub czynności apotropieczne, które napotyamy w kulcie zmarłych. K. w ściślejszym tego słowa znaczeniu jest czczeniem, składaną osobie wyższej, Bogu (latria), Świętym (dulia) i Bogarodzicy (hyperdulia). Przedmiotami kultu w religiach

prymitywnych są różne przedmioty lub siły przyrody (kamienie, drzewa, źródła, ciała niebieskie).

Kultura, zespół zbiorowych wytworów ludzkich, właściwych pewnej grupie społecznej w zakresie dóbr duchowych i materialnych; dawniej k. utożsamiana była z cywilizacją, ob. cywilizacja.

Kulturkampf (walka kulturalna), walka rządu pruskiego z kościołem katolickim w l. 1872 do 1880. K. rozpoczął zarazem nowy okres walk z polskością.

Kultywator, przyrząd rolniczy, wprawiany w ruch zapomocą motoru parowego, służący zwłaszcza do spulchniania gruntu i niszczenia chwastów.

Ku-luen, ob. Urga.

Kulwiec Kazimierz, przyrodnik i krajoznawca polski, * 1871 w Trubiszkach w pow. kalwaryjskim; studja zoologiczne i chemiczne na uniw. warszawskim; naucz. gimn., 1904 kierownik pracowni naukowej do badań nad ochroną roślin w Warszawie; od 1907 dyrektor Szkoły handlowej żeńskiej, 1916—18 dyr. gimn. polskiego w Moskwie, od 1918 w Warszawie; ogłosił m. in.: „Materiały do fizjografii jez. Wigierskiego”, „Chrząszcze polskie” (1907); współzałożyciel, wiceprezes, wreszcie prezes Pol. Tow. Krajoznawczego, od 1910 wydawca „Ziemi”, od 1922 do 1925 jej redaktor.

Kulakowski Feliks, filareta, piosenkarz, autor „Yambów” i „Szejnekaterynki”, * 1798 † 1831 w Petersburgu; uwięziony, skazany na wygnanie do Kazania.

Kulakowski Henryk, lekarz polski, * 1808; był asystentem J. Śniadeckiego, zebrał jego prace, które następnie wydał Baliński; później był asystentem prof. Mianowskiego w Petersburgu, od 1852 profesorem farmakologii i głównym lekarzem Tow. dróg żelaznych.

Kulundy, jez. gorzko-słone w gub. tomskiej (Syberja), 900 km²; bezrybne.

Kum, w jęz. tureckim i innych jęz. tiurkskich znaczy piaski, pustynie.

Kum, m. w prow. Irak-Adżemi (Persja), 20.000 mieszk.; groby świętych mahometanów i miejsce pielgrzymek.

Kuma, rzeka na Kaukazie, dług. 640 km.

Kumamoto, stol. prow. K. na wyspie Kiu-Sziu (Japonja), 70.500 mieszk.

Kumaniecki Kazimierz Władysław, prawnik polski, * 1880; studja na Uniw. Jagiellońskim, prof. prawa administracyjnego tamże od 1917; Minister Wyznań Rel. i Ośw. Publ. 1922 w gabinecie Nowaka; ogłosił: „Prawdopodobieństwo w statystyce” (1910), „Akt administracyjny” (1913), „Statystyka Polski” (wraz z prof. Krzyżanowskim, 1915), „Ustrój państwowych władz administracyjnych” (1920), „Zarys ustroju władz samorządowych” (1921), „Strategia wielkiej wojny 1914—1918” (1921), „Odbudowa państwowości polskiej, najważniejsze dokumenty 1912—1924” (1924) i in.

Kumanja, dzisiejsza Mołdawja; kraj, zajęty w XI w. przez Kumanów, pochodzenia tiurk-

skiego, w XIII w. skolonizowany przez Rumunów.

Kumanowie, ob. Polowcy.

Kumanowo, m. pow. w Serbii (Jugosławia), 14.000 mieszk.; w 1912 bitwa turecko-serbska.

Kumaon, ob. Kamaton.

Kumarowy kwas (trans), ortooksycynamonowy, C₆H₄.OH.CH:CH.COOH, związek organiczny; istnieje w trzech postaciach izomerycznych: orto-k., ciało krystaliczne o temp. topnienia 200°; meta-k., o temp. topn. 191° i para-k., o temp. topn. 206°. W stanie wolnym nie istnieje.

Kumaryna, bezwodnik kwasu kumarynowego, C₆H₄.C₂H₃CO₂; związek organiczny, ciało krystaliczne o przyjemnym zapachu; temp. topnienia 67°, temp. wrz. 291°; rozpuszcza się w wodzie i alkoholu; warunkuje zapach barwicy wonnej (Asperula odorata).

Kumasi (ang. Coomassie), niegdyś stol. kraju Aszanti w górnej Gwinei (Afryka bryt.), 6.000 mieszk.

Kumbakonam (ang. Combaconam), m. w prowincji madraskiej (Indje bryt.), 65.000 mieszkańców; miejsce pielgrzymek.

Kumelki, w. na Ukrainie w gub. krzemieńczuckiej w pow. czerkaskim; w grudniu 1637 bitwa wojsk polskich z kozakami.

Kumka, ob. Bombinator igneus.

Kumulacja (lac.), nagromadzenie, połączenie, skupienie, np. kilku stanowisk, urzędów. We współczesnych państwach niedopuszczalna jest k. stanowiska sędziego z piastowaniem mandatu członka parlamentu.

Kumulacja w medyc., sumowanie się działania niektórych leków, np. naparstnicy (digitalis), strychniny itp.; k. polega na tem, że poprzednia dawka danego leku nie została jeszcze wydalona z ustroju, wówczas, gdy się podaje nową dawkę; wspólne działanie obu dawek może wywołać objawy zatrucia.

Kumulacja kar, połączenie kar, na które skazana została dana osoba przez kilka wyroków, albo wskutek jednego wyroku, skazującego za kilka przestępstw. Odróżnić należy pochłonięcie (absorbcję) kary lżejszej przez cięższą (np. ciężkie więzienie pochłania więzienie) od kilku kar.

Kumykwowie lub **Kumycy**, plemię turecko-tatarskie, osiadłe w obwodach terskim i dagestańskim, na wybrzeżu m. Kaspijskiego, w liczbie 110.000.

Kumys, narodowy napój kirgiski, sfermentowane mleko kobyłe, zawierające pewną ilość kwasu węglowego i alkoholu etylowego. K. jest płynem musującym o przyjemnym, orzeźwiającym smaku i dużej wartości odżywczej.

Kun Bela, ob. Bela K Hun.

Kuna, w dawnym prawie zwyczajowym polskim narzędzie kary na wsi, słup drewniany z wrzeczadłem żelaznym czyli szyną wygiętą, do zamykania człowieka za szyję lub rękę; miejsce jego było zazwyczaj w pobliżu kościoła; karę k. nakładali ci wszyscy, którzy mieli władzę sądową nad kmięciem; k. odpowiadała przegierzdowi po miastach.

Kuna domowa i leśna, ob. *Mustelidae*.

Kuna Henryk, współczesny rzeźbiarz polski; kształcił się w Krakowie i Paryżu. Prace przeważnie stylizowane, na wzór antyków greckich; brał udział w Wystawie Paryskiej 1925 w pawilonie polskim.

Kunar, l. dopływ rz. Kabul w dorzeczu Indusu, 770 km. długość.

Kunasiewicz Stanisław, archeolog i historyk polski, * 1842, † 1879 we Lwowie; ogłosił m. in.: „Przechadzki archeologiczne po Lwowie“ (3 cz., 1873—76), „Lwów w r. 1809“ (1878).

Kunat Stanisław, prawnik polski, * 1799, † 1866 w Paryżu; wydział prawny na uniwersytecie warszawskim i 3-letnie studia zagranicą; po powrocie rozpoczął wykłady nauk handlowych i statystyki na uniwersytecie warszawskim. Po rewolucji 1831 roku zamieszkał na emigracji w Paryżu; 1834—1837 współredaktor, 1837—40 redaktor „Kroniki Emigracji Polskiej“; ogłosił długi szereg prac z dziedziny prawa i ekonomii politycznej.

Kunaxa, star. m. w Azji Mniejszej nad Eufratem, 90 km. na półn.-zach. od Babilonu; w 401 bitwa między Artakserksesem II a jego bratem Cyrusem; w bitwie tej brali udział Grecy, którzy następnie rozpoczęli odwrót do Grecji (ku morzu) pod wodzą Ksenofonta.

Kuncewicz Józef św., unicki arcybiskup połocki i witebski, * 1579, † 1623; odznaczał się gorliwością w szerzeniu unii. Kanonizowany 1867.

Kundel, pies podwórzowy albo owczarski; wiejski pies pospolity.

Kundt August, fizyk niemiecki, * 1838 w Schwerynie, † 1894; był prof. fizyki w Bonn; główne prace z akustyki.

Kundt'a figury są jedną z metod wyznaczania prędkości rozchodzenia się głosu. Dno rury szklanej (rura Kundt'a), zamkniętej z jednej strony ruchomym tłokiem, zaopatrzonej w długi wystający nóżką przęt szklany, posypuje się bardzo miłym proszkiem, najlepiej pyłkiem lycopodium. Szklany przęt pokrywa się wilgotnym galankiem, przez co wprawia się go w drgania podłużne, które udzielają się gazowi, zawartemu w rurze. W rurze tworzą się fale stojące (ob. fale w ruchu), które zdmuchują proszek, pozostawiając go tylko w miejscach, gdzie przypadają węzły. Odległość dwóch sąsiednich skupień proszku równa więc jest połowie długości fali. Częstość drgań wyznacza się zapomocą dostrojenia widełek strojowych do tonu, otrzymywanego przy pocieraniu przęta. Z długości fali i częstości drgań oblicza się prędkość głosu w danym gazie. Metoda ta, podana przez Kundt'a, nadaje się z pewnymi modyfikacjami, również do wyznaczania prędkości głosu w cieczach i ciałach stałych.

Kundurowie, koczownicze plemię tureckie, należące do grupy Nogajców (ok. 10.000).

Kunegunda (Kinga) św., księżna polska, córka Beli IV, kr. węgierskiego, żona Bolesława Wstydliwego (od 1239), * 1224; po śmierci mę-

ża wstąpiła do zakonu Klarysek w Sączu; † 1292; beatyfikowana 1690 r. (Święto 24 lipca).

Kunegunda Czeska, księżniczka węgierska, * 1245, † 1285, druga małżonka króla czeskiego Przemysława II, matka Wacława II; owdowiawszy, wyszła za szlachcica Zawiszę z Falkensztejnu.

Kunene (portug. Cunene), rz. w Afryce zach., długość 1.200 km.; w dolnym biegu granica pomiędzy Angolą portug. i terytorjum Płd.-Zach. Afryki.

Kunersdorf, w. w Brandenburgii (Prusy), nad rz. Odrą; w 1759 klęska wojsk Fryderyka II, zadana przez Rosjan i Austriaków.

Kung-fu-tse, ob. *Konfucjusz*.

Kungur, m. pow. w gub. permskiej (Rosja) nad rz. Sylwą, 14.000 mieszk.; garbarstwo i szewstwo.

Kunica, opłata, składana na Rusi księciu, względnie dziedzicom, w czasach poddaństwa, od dziewczyn, wychodzących za mąż.

Kunicki Leon, powieściopisarz, * 1828, † 1873; opisywał krajobraz i ludzi Podlasia; wydał: „Dwór i dworki“, „Krajowe obrazki i zarysy“, „Nadbużne obrazy i powiastki“, „Iwanko“, „Obrazki z mojego sąsiedztwa“ i w. innych.

Kunicki Ryszard, lekarz i działacz robotniczy na Śląsku Cieszyńskim, * 1873; członek Polskiej Partii Socjalistycznej, poseł do parlamentu austriackiego w latach 1907—1911 i poseł na Sejm Ustawodawczy (1919—1922).

Kunicki Stanisław, inżynier polski, * 1859; studja w Petersburgu; prof. statyki budowli i rektor Instytutu inżynierów komunikacji w Petersburgu; 1922 zastępca, 1925 prof. statyki budowli na Politechnice Warszawskiej.

Kunicki Stanisław, jeden z pierwszych socjalistów polskich, * 1861 na Kaukazie; ukończył gimn. w Tyflisie i wstąpił do Instytutu dróg i komunikacji w Petersburgu, gdzie niebawem został członkiem organizacji „Narodnaja Wola“, potem pierwszej organizacji socjalistycznej wśród tamtejszej młodzieży polskiej; 1883 członek centralnego komitetu polskiej organizacji „Proletariat“; aresztowany w Warszawie w czerwcu 1884 r., stracony na stokach cytadeli 28. I. 1886 wraz z Bardowskim, Ossowskim i Pietrusińskim.

Kunicki Wacław, autor „Obrazu szlachcica polskiego“; * 1580, † 1640.

Kunik Ernst (Arist), historyk niemiecko-rosyjski, * 1814 w Lignicy, † 1899; studja uniwersyteckie w Berlinie; przeniósł się do Petersburga, gdzie był od 1850 starszym kustoszem Ermitażu i głównym redaktorem wydawnictwa komisji archeograficznej; ogłosił m. in.: „Die Berufung der schwed. Rodsen durch die Finnen und Slaven“ (1844), „Izwiestija Al-Bekri i druzich o Slawianach i Rusi“ (1878) i in.

Kunlsada, malarz i rytownik japoński, * 1786, † 1865; odtwarzał sceny z życia aktorów, pejzaże i zwierzęta.

Kuniyoshi, malarz i rytownik japoński, * 1797, † 1861. Wykonywał sceny z romansów rycer-

skich i pejzaże. Z dzieł: „Łowcy węgorków“, „Kobiety w barce“, „Most“ i in.

Kunne (kunowe), opłata, uiszczana w dawnej Polsce przez bartnika dziedzicowi lasu za dozwolenie zabijania kun, czyniących szkodę w barciach.

Kunova, kolonia polska w pow. Prnjavor w Bośni (Jugosławja), 400 mieszk. Polaków.

Kunowski Włodzimierz, inżynier, chemik, działacz społeczno-polityczny polski, * 1876, † 1917; studja w Szwajcarii; dyrektor bielniku jaktorowskiego fabryki żyrardowskich; zorganizował robotniczą piekarnię spółdzielczą w Żyrardowie, która, aż do jego przymusowego wyjazdu, świetnie pod jego kierunkiem się rozwijała; ok. 1907 wstąpił do P. P. S.; wyjechał do Galicji i osiedlił się w Borysławiu; w ostatnich latach przed wybuchem wojny był jednym z wodzów „opozycji“ przeciwko oficjalnej P. P. S., zmienił stanowisko i zgłosił akces do legijonowej polityki P. P. S. W 1916 członek Centralnego Komitetu P. P. S., członek Tymczasowej Rady Stanu, autor pomysłu ustanowienia Rady Regencyjnej.

Kunów, m-ko w pow. opatowskim (woj. kieleckie), nad rz. Kamienna, 9.000 mieszk.; łomy białego piaskowca.

Kuntz Jan (właśc. Gluez), budowniczy krakowski, * 1544, † 1632; nadworny budowniczy Zygmunta Augusta, H. Walezego, Stefana Batorego i Zygmunta III.

Kuntz Karl, malarz i sztyczarz niemiecki, * 1770 w Mannheimie, † 1830 w Karlsruhe; malarz nadworny i dyrektor szkoły tamże. Malował obrazy z życia zwierząt i pejzaże.

Kuntze Tadeusz, ob. *Koniecz Tadeusz*.

Kunz Stanisław, polityk polsko-amerykański, * w Polsce, wychowany w Ameryce; zamieszkały w Chicago, przez lat szereg był radnym tego miasta i posłem do legislatury (sejmu) Stanu Illinois; od 1920 poseł do Kongresu Stanów Zjednoczonych.

Kunzendorf, ob. *Kończyce*.

Kuopio, m. w Finlandji, 18.000 mieszk.; huty żelazne, znaczny handel.

Kuoryna, związek organiczny, $C_{71}H_{125}NP_2O_{21}$, lipid, wyodrębniony przez Erlandsena z mięśnia sercowego; należy do grupy fosfatydów, rozpuszcza się w eterze, słabo w alkoholu; z wodą tworzy emulsję, utlenia się przy leżeniu.

Kupałnik górski albo *pomornik górski*, ob. *Arnica montana*.

Kupała, 1) bóstwo starosłowiańskie, mające opiekować się urodzajami; według nowszych badaczy nazwa ta urobiona została w czasach późniejszych, pod wpływem kultu Jana Chrzciciela, i związana następnie z pogańskimi zwyczajami nocy sobótkowej; 2) ruska nazwa sobótki w wigilję św. Jana.

Kupczyński Tadeusz, historyk i pedagog polski, * 1885; studja na Uniwersytecie Jagiellońskim; dyrektor Państwowego Instytutu Nauczycielskiego w Warszawie; ogłosił m. in.: „Kraków a powstanie Kościuszkowskie“ (1912), „Często-

chowa za Konfederacji Barskiej“ (1910), „Żołnierze kościuszkowscy“ (1916).

Kupetzky Johann, malarz węgierski, * 1667, † 1740. Przez 22 lata pracował we Włoszech, następnie w Wiedniu; zasłynął z portretów książąt współczesnych.

Kuper, zakończenie tułowia u ptaków, z którego wyrastają pióra ogonowe.

Kupidyń, ob. *Cupid*.

Kupiec czyli handlujący, osoba, która stale i zawodowo (zarobkowo) trudni się we własnym imieniu czynnościami handlowymi. Ze stanowiskiem k. łączy się liczne prawa i obowiązki, np. k. podlega prawu upadłości, obowiązany jest prowadzić księgi handlowe; sprawy, wynikające z czynności k., podlegają sądom handlowym; kupiec może wybierać i być wybrany, jako członek sądu handlowego, jest członkiem izb handlowych; firma jego może, a w pewnych przypadkach winna być wciągnięta do rejestru handlowego.

Kupka Franciszek, malarz i grafik czeski, * 1871 w Dorzacach (Czechosłowacja); autor ilustracji akwafortowych do „Eryni“ Leconte de Lisle'a.

Kuplerstwo, stręczenie do nierządu, rajfurstwo; kupler, stręczyciel.

Kuplet (franc.), krótka piosenka aktualna i dowcipna, zazwyczaj z powtarzającą się zwrotką, tzw. refrainem.

Kupno, umowa, mocą której jedna osoba, zwana sprzedawcą, przenosi własność rzeczy, do niej należącej, na drugą osobę, t. j. nabywcę, wzamian za określoną sumę pieniężną, zwaną ceną. Powyższy stosunek prawny, rozpatrywany ze strony sprzedawcy, jest sprzedażą, a ze strony nabywcy — kupnem, skąd łączna nazwa kupno-sprzedaż. Koniecznymi elementami kupna-sprzedaży są: rzecz i cena. Wszystko, co nie jest wyłączone z obrotu, może być przedmiotem kupna-sprzedaży. K. tem się różni od zamiany, że przy tej ostatniej tranzakcji, za określoną rzecz daje się inną rzecz, a nie sumę pieniężną.

Kupon (franc.), odcinek papieru publicznego (akcji, obligacji, listu zastawnego), tworzący asygnację na wypłatę w określonym terminie właściwego procentu.

Kuprin Aleksandr, powieściopisarz rosyjski, * 1870 na Wołyniu; młodość spędził w wojsku; najlepsze utwory: „Pojedynek“, „Wesele“, „Jama“, „Gambrynus“, „Obraz“, „Uczeń“.

Kupryski, suchy piasek lub miękka sucha ziemia, w której tarzają się żubry po kąpieli.

Kupryt, minerał, Cu_2O , tlenek miedzi; regularny. Barwa koszenilowo-czerwona do oliwiano-szarej, połysk metaliczno-diaamentowy; twardość $3\frac{1}{2}$, ciężar właściwy 5.8. W wielu pokładach chalkocynu, chalkopiryty i innych kruszców miedzi; wraz z nimi przetapia się na miedz.

Kura, rzeka na Kaukazie, b. rybna; wpada do m. Kaspijskiego, 1328 km. długość.

Kura bankiwa, ob. *Gallus bankiwa*.

Kuracja, leczenie się, szczególnie leczenie się zapomocą zabiegów dietetycznych; k. g ł o d o w a polega na przeprowadzeniu postów zupełnych lub częściowych (np. 4 szklanki mleka na dzień, lub określona ilość jarzyn), ma na celu uwolnienie ustroju od zbytnio nagromadzonych szkodliwych produktów przemiany materji. Stosuje się przedewszystkiem w chorobach przemiany materji jak cukrzyca, dna i otyłość, a następnie w pewnych przypadkach chorób serca i nerek; k. w o d o l e c z n i c z a polega na zewnętrznym stosowaniu wody zimnej lub ogrzanej do kąpieli, natrysków, naciekań itp. Do wodolecznictwa zalicza się również picie wód mineralnych; k. p r z e c i w k i ł o w a, stosowanie salwarsanu lub rtęci przy leczeniu kłły, itp.

Kurant, ob. Courante.

Kurara, ob. Curara.

Kuraryna, związek organiczny, $C_{10}H_{20}N_2O$, alkaloid, należący do grupy pochodnych indolu, o budowie niedostatecznie zbadanej; bezkształtny proszek, b. silna trucizna; nawet w małych ilościach wywołuje całkowite porażenie. Występuje w roślinie Strychnos nuxvomica i in.

Kuratela (fac.), instytut prawny, którego celem jest otoczenie opieką osoby, niezdolnej do działań prawnych, lub majątku w nieobecności właściciela; ob. kurator.

Kurator, 1) termin, używany w prawie w rozmaitych znaczeniach: k. nad majątkiem nieobecnego; k. usamowolnionego; k. z powodu ciąży, tj. opiekun praw spadkowych dziecka, które ma się dopiero urodzić; k. spadku wakującego, tj. spadku, którego dziedzice nie są znani; k. masy upadłości, ob. u p a d ł o ś ć; 2) kierownik spraw naukowych w danym okręgu. K. mianuje nauczycieli, przedstawia do zatwierdzenia inspektorów i czuwa nad całokształtem szkolnictwa.

Kurbskij Andrej ks., wojewoda cara Iwana Groźnego, * ok. 1528, † 1583; wódz armji, mającej dokonać podboju Inflant; po porażce pod Newlem, w obawie o życie, uciekł w r. 1563 do Polski; otrzymał starostwa kowelskie i krewskie, walczył niejednokrotnie z Moskwą i Tatarami; ród jego spolszczył się, lecz wygasł niebawem.

Kurciusz (Curtius) Franciszek, nadworny lekarz Stanisława Augusta, potem Sanguszków; pozostawił kilka prac specjalnych.

Kurcz (spasmus), nagłe drgawki mięśni gładkich lub poprzecznie prążkowanych. K. przepony są powodem czkawki.

Kurczewski Józef ks., historyk, * 1854, † 1916; ukończył Seminarjum wileńskie i Akademię duchowną w Petersburgu ze stopniem magistra św. teologii; potem prałat, prof. seminarjum w Wilnie, kaznodzieja katedralny; prezes Tow. Przyj. Nauk od założenia w 1907 r.; ogłosił szereg prac, z których główne: „Biskupstwo wileńskie“ (1912) oraz „Kościoł zamkowy czyli katedra wileńska“ (3 t., 1908—16).

Kurczyński Stanisław, malarz polski, * 1780 w Warszawie, † 1822; prof. topografii

i rysunków w Szkole artylerji i inżynierji; malował przeważnie akwarele.

Kurd-Dag, góry na pograniczu Turcji azjatyckiej i Syrii.

Kurdesz (tur. kardasz, przyjaciel, towarzyszy), rozpowszechniona w Polsce w końcu XVIII w. piosenka towarzyska.

Kurdowie, rozbójniczy lud pasterski Azji zachodniej, pochodzenia mieszanego, jęz. irańskiego, religji mahometańskiej (szyjci); rozpadła się na szereg szczepów, zamieszkujących Kurdystan, sięgających na zach. aż do Angory w Azji Mn., na płn. do Armenji płn., na wsch. w głąb Persji (do prow. Chorasan). Liczą ok. 2,6 milj. głów (1½ milj. w Turcji, 1 milj. w Persji, 100.000 w Rosji), oprócz pokrewnych Lurów i Jezydów.

Kurdystan, kraj na pograniczu Armenji, Azji Mniejszej, Persji i Mezopotamji, zamieszkały przez Kurdów. Większość K. należy do Turcji, mniejsza do Persji; kraj górzysty, dobre pastwiska; chów owiec i kóz, uprawa zbóż, bawełny, tytoniu. Traktat w Sèvres przewidywał utworzenie autonomicznego K., do czego jednak nie doszło. W 1925 powstanie Kurdów przeciw Turcji na tle religijnem zostało szybko stłumione.

Kurejka, pr. dopływ Jeniseju na Syberji (Rosja), dług. 500 km.; na wybrzeżach pokłady grafitu i węgla kamiennego.

Kurek, ob. k r a n.

Kurek, 1) drewniany kogut, do którego strzela się z luków, kuszy i rusznic w strzelnicach. Kto takiego kurka zestrzeli, obierany bywa na cały rok „królem kurkowym“; 2) część zamka na strzelby, uderzająca w kapiszon, albo pchająca iglicę, uderzającą w kapiszon nabojowy; dawniej zakładano w tę część skalke krzemienną.

Kurella Ludwik, malarz polski, * 1836 w Warszawie, † 1902; kształcił się początkowo w Warszawskiej Szk. Sztuk Pięknych, następnie w Dreźnie i Monachjum, gdzie osiadł na stałe; malował początkowo obrazy historyczne i rodzajowe, osnute na tle ballad Mickiewicza; pod koniec życia poświęcił się malarstwu religijnemu.

Kurenda (fac.), urzędowe zawiadomienie, rozesłane osobom zainteresowanym.

Kureń, właśc. kurzeń, 1) na Ukrainie dawna nazwa miejsc nad rzeką, gdzie odbywa się suszenie ryb; 2) chałupa pod lasem, zamieszkała przez pobereżników (gajowych); 3) nazwa administracyjnej jednostki u Kozaków; kilka osiedli stanowiło k. z atamanem kurenym na czele.

Kurg albo **Kodagu**, 1) prowincja brytyjska w pld.-zach. Indjach, 4.097 km², 17.500 mieszk.; stolica Merkara, 6.750 m.; 2) język używany przez niewielki szczep wschodnio-indyjski (ok. 40.000 głów), zamieszkujący prowincję K.

Kurgan, m. pow. na Syberji (Rosja) w gub. czelabińskiej, nad rz. Tobolem; 27.000 mieszk.; wywóz bydła, mięsa, drobiu, jaj, masła; wielkie młyny.

Kurhany (tatarsk.), nazwa wielkich usypisk (mogił) na stepach Ukrainy, datujących się przeważnie z czasów przedchrześcijańskich. Według obliczeń M. Grabowskiego w obrębie gub. kijowskiej było przed stu laty 12.418 kurhanów.

Kurja, 1) diecezjalna, ogół funkcjonariuszy, wspierających biskupa w sprawowaniu rządów nad diecezją; dzieli się na dwa główne wydziały: do spraw administracyjnych — konsystorz, oraz dla spraw sądowych — oficjalat. Z członków k. należy wymienić: wikariusza generalnego, oficjała, kanclerza, fiskala, obrońcę węzła, sędziów synodalnych, audytorów i notariuszy; wszystkich mianuje biskup; 2) rzymska, ogół urzędów kościelnych, które z ramienia papieża rozstrzygają lub regulują sprawy, przedstawione Stolicy Apostolskiej przez wiernych z całego świata. W skład k. rz. wchodzi: kongregacje, trybunały papieskie i urzędy zwyczajne. Funkcjonariuszami k. rz. są: kardynałowie, pralaci kurjalni oraz kurjaliści w ścisłem tego słowa znaczeniu, tzn. notariusze, adwokaci, prokuratorowie.

Kurjalne prawo wyborcze, ob. wyborcze prawo.

Kurjer (franc.), 1) goniec, chłopiec na posyłki; 2) pociąg pośpieszny; 3) gazeta.

„**Kurjer Codzienny**“, dziennik polski, jeden z mniejszych, wydawany w Bostonie (St. Massachusetts).

„**Kurjer Lwowski**“, dziennik, założony w r. 1883; długie lata redaktorem „K. L.“ był Bolesław Wyślouch, potem Wł. Jampolski.

„**Kurjer Łódzki**“, dziennik informacyjno-polityczny, założony w r. 1902.

„**Kurjer Polski**“, warszawski dziennik informacyjno-polityczny, założony w roku 1897. Ostatnio redagowany do r. 1920 przez St. Krzywoszewskiego, od 1920—1926 przez Ignacego Rosnera, który w lutym 1926 założył „Nowy Kurjer Polski“, zmieniony następnie na organ półurzędowy pt.: „Epoka“.

„**Kurjer Polski**“, jeden z większych i najstarszych dzienników polskich w Ameryce. Założony przez Michała Kruskę w 1888 r. w Milwaukee.

„**Kurjer Poranny**“, dziennik informacyjno-polityczny, wychodzący w Warszawie od 29. III. 1877 r. Założycielem pisma i jego długoletnim redaktorem był Feliks Fryze († 1907); obecnie wydawcą i redaktorem naczelnym jest Ludwik Feliks Fryze, redaktorem politycznym Kazimierz Erenberg.

„**Kurjer Poznański**“, dziennik informacyjny, organ Związku Ludowo-narodowego, założony w r. 1906; redaktor polityczny Marjan Seyda.

„**Kurjer Warszawski**“, dziennik informacyjno-polityczny, wychodzący w Warszawie od 1. I. 1821 r. Założycielem pisma i jego pierwszym redaktorem był Bruno Kiciński († 1844). Następnie „K. W.“ redagowali: od 1822—47 L. A. Dmuszewski († 1847), od 1847—48 Ludwik Vidal († 1862), od 1848—63 Karol Kucz († 1892), od 1863—66 Z. Zaborowski, od 1866

do 1867 A. E. Odyniec († 1885), od 1867—68 St. Bogusławski († 1870), od 1868—86 Wacław Szymanowski († 1886), od 1886—96 Fr. Olshewski († 1918), od 1897—99 Fr. Nowodworowski, od 1899—1903 Wł. Korotyński, od 1903 do 1905 Dr. J. Brzeziński, od 1905—24 Konrad Olchowicz sen. († 1924), od 1924 K. Olchowicz (jun.) i F. Hoesick. Redaktorem politycznym „K. W.“ jest senator Bolesław Koskowski.

Kurkiewicz Tadeusz, histolog i embriolog polski, * 1885; studja na Uniw. Warsz. i Jagiellońskim; 1914—16 i 1918—22 wykładał embriologję w Tomsku; 1922 docent i prof. histologii i embriologii na Uniw. Poznańskim; ogłosił kilka rozpraw w języku niemieckim, rosyjskim i polskim.

Kurkowe towarzystwa, inaczej **Bractwa Strzeleckie**, datujące się od czasów średniowiecza organizacje, tworzone dla wyćwiczenia w strzelaniu obywateli miejskich, na których ciążył obowiązek obrony grodu. Rozwijały się najświetniej w XV i XVI w. W Polsce bractwo strzeleckie powstało w r. 1286 w Świdnicy, potem w Krakowie i innych miastach.

Kurkuma, ostryż lub ostrzyż, ob. Curcuma.

Kurlandja, kraj nad m. Bałtykiem i zatoką Ryską, 27.286 km², 742.000 mieszk.; zamieszkały był niegdyś przez Liwów, zwanych później Kuronami, w XIII w. przez Kawalerów Mieczowych, złączonych później z Krzyżakami; od 1561 kraj lenny Rzeczypospolitej Polskiej, w 1795 okupowany przez Rosję; od 1918 wchodzi w skład Łotwy. Bogate lasy, uprawa roli, hodowla bydła. Rzeki: Dźwina, Aa i Windawa; stol. Mitawa (Jelgawa); gł. porty: Libawa (Leepaja) i Windawa (Wentspils).

Kurmysz, m. pow. w gub. sybirskiej (Rosja wsch.), przy połączeniu się rz. Kurmyszki z Surą, 6.000 mieszk.

Kurna izba, ob. czarna izba.

Kurnakow Nikołaj, współczesny fizykochemik i metalograf rosyjski, * 1861; profesor Instytutu Górniczego; od r. 1899 prowadzi badania stopów; podał nowe metody analizy termicznej stopów, przewodnictwa itd. Pod redakcją K. ukazało się dzieło pt.: „Materiały dla izuczenia metalografji“ (Petersburg, 1902, 3 tomy).

Kurnatowski Jerzy, publicysta i ekonomista, * 1874; studja w Warszawie i Paryżu; ogłosił: „Nietzsche, studja i tłumaczenia“ (1903), „Dobro i zło“ (1907), „Zarys solidarności politycznej“ (1905), „Katolicyzm i polskość“ (1906), „O solidaryzmie“ (1907), „Doktryny ekonomiczne“ (1909) i in.

Kurnatowski Mieczysław, numizmatyk, * 1840, † 1905; 1873 osiadł w Krakowie, gdzie był współzałożycielem Tow. Numizmatycznego; 1884—88 wydawał: „Zapiski numizmatyczne“; ogłosił: „Skorowidz monet polskich od r. 1506—1864“ (1882).

Kurnatowski Wiktor, działacz patriotyczny, kartograf, * ok. 1810 na Litwie; walczył 1831 r.; uczestnik spisku w poznańskim w r. 1846; więziony przez Prusaków, nie chcąc wy-

dać towarzyszy, odebrał sobie życie. Wydał „Mapę Wielkopolski“.

Kuroczkin Wasilij, pisarz satyryczny rosyjski, twórca prasy satyrycznej w Rosji, *1831, †1875; tłumacz Berangera, wydawca (1859—73) pisma satyrycznego „Iskra“.

Kuroki Tamemoto baron, generał japoński, *1844 †1923; w wojsku od 1871; w randze generała odbył wojnę chińsko-japońską; w r. 1904 w wojnie z Rosją dowódca pierwszej armji; wybitny uczestnik walk nad Jalu, pod Laojanem i Mukdenem.

Kurońska mierzewa (niem. Kurische Nehrung) długi i wąski półwysp na m. Bałtyckim między zalewem Kurońskim a morzem; 96 km. dług., do 3 km. szer.; piaszczysty, sztucznie pokryty zaroślami; dawn. cały w Prusiech; w r. 1919 płu-wsch. część włączona została do okręgu kłajpedzkiego, obecnie zajęta przez Litwę.

Kuroński zalew (niem. Kurisches Haff), zatoka, połączona z m. Bałtyckim cieśniną Kłajpedzką; 1.587 km².

Kuropatkin Aleksiej, generał rosyjski, *1848, †1923, szef Sztabu Skobielewa w wojnach 1877—78 i 1880—81. W l. 1898—1904 minister wojny. Przegrał, jako głównodowodzący wojsk lądowych w czasie wojny rosyjsko-japońskiej, bitwy pod Laojanem i Mukdenem, i objął dowództwo I armji. W czasie wojny światowej w 1916 dowodził armją na froncie północnym, następnie był gubernatorem Turkiestanu.

Kuropatnicki Ewaryst Andrzej, pisarz heraldyczny, * ok. 1730, †1788; kasztelan buski, potem bełzki; ogłosił: „Geographia albo dokładne opisanie królestw Galicji i Lodomerji“ (Przemysł, 1786) i „Wiadomość o klejnocie szlacheckim oraz herbach domów szlacheckich w Koronie Polskiej i W. Ks. Litewskim, tudzież w przyległych prowincjach“ (1789).

Kuropatwa, ob. *Perdix perdix*.

Kuro-Szlwo, ciepły prąd morski, zw. także prądem Japońskim; zaczyna się przy w. Formozie, opływa wsch. wybrzeże Japonji, spotyka się z zimnymi prądami Sachalińskim i Kurylskim, skręca ku płu. Ameryce i łączy się z prądem Północno-Równikowym.

Kurowate, ob. *Galli*.

Kurowski Apolinary, uczestnik powstania 1863 r., * ok. 1820, †1878; spiskowiec z 1846 r., skazany w Berlinie na karę śmierci, uwolniony dzięki rewolucji, mianowany po wybuchu 1863 r. naczelnikiem woj. krakowskiego; pomógł klęskę pod Miechowem; potem pułkownik i komisarz przy Boku.

Kurowski Jan Nepomucen, rolnik, *1783, †1866; 1835—41 redaktor „Tygodnika rolniczo-technologicznego“, 1841—1850 „Ziemianina“ w Warszawie; ogłosił szereg prac specjalnych.

Kurozwecki, **Zawisza z Kurozwek**, biskup krakowski; stronnik dynastji andegawskiej w Polsce; od 1381 jeden z 3-ch zarządców Polski; †1382.

Kurozweki, m-ko w woj. kieleckim w pow. stopnickim, nad rz. Czarną; 1.000 mieszk.; stary zamek, przerebobiony na pałac, niegdyś Kurozweckich i Sołtyków, dziś Popielów.

Kurów, m-ko w pow. puławskim (woj. lubelskie), nad rz. Kurówką; 4.000 mieszk.

Kurpie, mieszkańcy wsi w obrębie puszczy kurpiowskiej, pomiędzy prawym brzegiem środkowej Narwi a granicą Prus Wsch., w powiatach: ostrołęckim, przasnyskim i kolneńskim. Puszcza ta, zw. dawniej Zieloną, nosi dziś przeważnie nazwy miejscowe: myszyniecka, ostrołęcka lub nowogrodzka. K. odznaczają się charakterystycznymi właściwościami gwary, dawniej stroju i obyczajów; jest ich ok. 80.000 głów; głównymi ośrodkami są parafje: Myszyńiec i Kadzidło.

Kurpiński Karol, kompozytor, jeden z wybitniejszych przedstawicieli opery polskiej przed Moniuszką, *1785 we wsi Włoszakowice w poznańskim, †1857 w Warszawie; był kapelmistrzem opery warszawskiej. Z oper, osnutych przeważnie na tle historycznym, najważniejsze: „Jadwiga“ (do słów Niemcewicza), „Zamek na Czorsztynie“, „Nowe krakowiaki“ (utrzymana do dziś w repertuarze pt.: „Krakowiacy i Górale“), „Cecylja Piaseczyńska“. Wydawał czasopismo: „Tygodnik muzyczny“.

Kurs, 1) bieg; 2) cena obiegowa pieniądza albo papierów wartościowych (ob. *Kredytyowe papiery*); 3) całokształt pewnej nauki; 4) kursy, specjalne zakłady naukowe, np. kursy hadlowe; 5) kierunek polityczny, np. k. liberalny.

Kurschat Friedrich, pisarz niemiecki, badacz języka litewskiego, *1806 pod Królewcem, †1884; kapelan wojskowy, potem lektor języka litewskiego na uniwersytecie w Królewcu; ogłosił: „Beiträge zur Kunde der litauischen Sprache“ (2 cz., 1843—49), „Grammatik der litauischen Sprache“ (1876), „Wörterbuch der litauischen Sprache“ (1870—83), nadto zbiór pieśni litewskich: „Dainos oder litauische Volkslieder“ (1843).

Kursk, m. gub. w Rosji nad rz. Kurą i Tuskarą, 49.000 mieszk.; młyny parowe, fabryki świec, drożdży, wyrobów tytoniowych; gorzelnie, browary, garbarnie.

Kursywa (łac. *cursum*, *bieg*), pismo pochyle, łatwiejsze czyli uproszczone, znane już w Egipcie i Rzymie. K., jako zwykły typ pisma, weszła w użycie w wiekach średnich. W druku oznaczają ją czcionkę pochylą, zbliżoną do pisanej. Pierwszy użył jej Aldus Manutius w Wenecji w wyd. Wergilijusza 1501 r. (za wzór służyć mu miał rękopis Petrarki). K. używa się w druku celem podkreślenia nazwisk, cytowanych ustępów, przedmów.

Kursywa babilońska, ob. *klinowe pismo*.

Kurszany (lit. *Kuršenai*), m. na Litwie w pow. szawelskim, nad rz. Windawą; miejsce pobytu polskiej rady wojennej 9. VII. 1831.

Kurtaż (franc. *courtage*), wynagrodzenie pośrednika (przy kupnie lub sprzedaży) sumą ustawowo ustanowioną, albo zależną od umowy i wysokości obrotu.

Kurth Godefroid, historyk belgijski, *1847, †1916; napisał: „Saint Boniface“, „La cité de Liège au moyen âge“, „Les origines de la civilisation moderne“ i in.

Kurtyna (z franc. *courtine*), zasłona w teatrze, oddzielająca scenę od widzów, spuszczana

przed rozpoczęciem sztuki i po skończeniu każdego aktu. Dawniej k. wciągano ku górze, spuszczenie jej przeto oznaczało początek sztuki lub aktu. K. często traktuje się jako zdobę salii teatralnej i w tym celu maluje się na niej całe obrazy, np. słynna k. pendzla Siemiradzkiego w teatrze im. Jul. Słowackiego w Krakowie.

Kurtyzana (franc.), pierwotnie dama dworska, potem określenie kobiety lekkich obyczajów.

Kurtz Aleksander, działacz społeczny, *1814 w Warszawie, †1870; studiował zagranicą prawo i agronomię, od 1848 pracował na roli; jeden z założycieli „Biblioteki Warszawskiej“; należał do komitetu organizacyjnego i do zarządu Tow. rolniczego, w 1862 członek Rady Stanu; potem mieszkał w Krakowie, gdzie był jednym z organizatorów i dyrektorów Banku dla Handlu i Przemysłu.

Kurtzman Ludwik, pisarz niemiecki, badacz literatury polskiej, naucz. szkół w Poznańskim, †1895; tłumaczył na język niemiecki: „W Szwajcarii“, „Pieśń o ziemi naszej“ i in.; ogłosił: „Die polnische Litteratur in Deutschland“ (1881), „Die Mickiewicz-Litteratur in deutscher Sprache“ (1888), „Goethe in Polsce“ (1887) i in.

Kuruk, arkan tatarski do chwywania koni.

Kuruk-tag, łańcuch górski w Turkiestanie chińskim (Azja).

Kurweometr (*longimetr*, *kartometr*, *opizometr*), przyrząd, służący do mierzenia długości linii krzywych, np. na mapach. Zasadniczą częścią k. jest kółko zębate, osadzone na rączce, które przesuwa się wzdłuż linii mierzonej. W niektórych typach k. kółko to wprawia w ruch wskazówkę, która na skali kółkowej wskazuje bezpośrednio długość przebieżonej linii.

Kurylskie wyspy, łańcuch 32 wysp na oceanie Spokojnym, między Kamczatką a wyspą Jesso, należący do Japonji; trzy zamieszkałe przez Ainów; rybołówstwo i handel futrami.

Kurylto Adam, inżynier polski, *1889 w Potoczku w Lubelskiem; prof. Politechniki Lwowskiej; ogłosił m. in.: „Zelbetnictwo“, cz. I (1925); opracował projekt konstrukcji żelazobetonowych, związanych z odnowieniem zamku na Wawelu.

Kuryłowce Murowane, m-ko w pow. uszyckim, gub. podolskiej (Ukraina), 2.000 mieszk.; pałac na wzór Luwru, wzniesiony przez Komarów.

Kurytyba (portug. *Curityba*), stol. stanu Parana (Brazylja), 79.000 mieszk., w tem 5.000 Polaków; stol. biskupa rzym-kat., centralne ognisko kolonij polskich i siedziba polskich związków i stowarzyszeń; znaczny handel wozowy.

Kurz, drobne cząstki różnych ciał, znajdujące się w powietrzu. K. powoduje często choroby dróg oddechowych. Istnieje specjalne urządzenie do usuwania szkodliwego k., tworzącego się w niektórych fabrykach. Powietrze

wysokogórskie prawie zupełnie wolne jest od k.

Kurz atmosferyczny, drobniutkie zawiesiny w powietrzu; pochodzenie: 1) kosmiczne; pył z meteorytów, znajdujący w Grenlandji, badania Nordenskjölda; 2) lądowe; a) pył z wybuchów wulkanicznych, który może utrzymywać się miesiacami w powietrzu, i b) pył, nanoszony przez wiatry z pustyni, np. czerwony pył, opadający na Atlantyku, nad morzem Śródziemnem (stąd tzw. deszcze krwawe).

Kurza Stopka, nazwa skrajnego wschodniego skrzydła zamku królewskiego na Wawelu, opartego na wysokim podmurowaniu skarpo-wem.

Kurza ślepotą, **kurzoślepa**, ob. *hemeralopia*.

Kurzawa Antoni, rzeźbiarz polski, *1851 na Podkarpaciu, †1898 w Krakowie; kształcił się w Krakowie. Wykonał rzeźby: „Siewacz“, „Oberek“, „Polonez“, znakomitą grupę: „Mickiewicz, budzący geniusza poezji“.

Kurze łajno, ob. *pitycyt*.

Kurzej, ludowa nazwa koguta hermafrodyty.

Kurzyna Jan, uczestnik ruchu narodowego z 1859—64, *1835, †1865; student Akademji Medycznej w Warszawie, kierownik tajnego „Kółka akademickiego“; wydalony w 1859 z Akademji za działalność polityczną, wyjechał do Paryża, gdzie został sekretarzem zaufanym gen. Mierosławskiego; w 1863 czynny był w kraju, potem znów na emigracji.

Kurzyśląd, ob. *Anagallis arvensis*.

Kusin, osada fabr. w pow. zlatoustowskim (Rosja), 11.000 mieszk.

Kusmanek Hermann, generał austro-węgierski, *1860; odparł pierwsze oblężenie Przemyśla (IX. i X. 1914), bronił twierdzy w czasie drugiego oblężenia (XI. 1914); po poddaniu miasta wzięty do niewoli rosyjskiej, powrócił 1918. Napisał: „Der Sanitätsdienst“ (1897).

Küsnacht, w. w kantonie zuryskim (Szwajcarya), nad jez. Zuryskiem, 4.600 mieszk.; letnisko.

Kussmaul Adolf, lekarz niemiecki, *1822, †1902; profesor w Heidelbergu, Erlangen, Fryburgu i Strassburgu; prowadził badania nad epilepsją, użyciem zgłębnika żołądkowego, torakocentezą; napisał szereg wybitnych dzieł i prac naukowych, szczególnie w zakresie neurologji i psychjatrji.

Kussmaula oddech, rytm oddechowy, cechujący się głębokimi wdechami i krótkimi, powierzchniowymi, wydechami. Między fazą wdechu a wydechem zaznacza się wyraźna pauza (czego normalnie niema). Oddech K. jest charakterystyczny dla śpiączki cukrzyczej (*coma diabeticum*).

Küssnacht, m-ko w kantonie Schwyz (Szwajcarya), u stóp góry Rigi, nad zatoką jeziora Czterech Kantonów, zw. Küssnachter See; 4.100 mieszk.; letnisko, ruiny zamku.

Kustanaj, m. pow. w gub. turgajskiej (Rosja azjat.), 23.000 mieszk.

Kustantina, ob. Konstantyna.

Kustendil (w staroż. Pantalía), m. okr. w Bułgarii, 14.000 mieszk.; źródła siarczane, wywóz owoców i wina.

Küstenland, od 1867—1919 nazwa prow. austriackiej nad m. Adriatykiem, w której skład wchodziły kraje koronne: Gorycja, Istrija i Triest; od 1919 prow. ta przyłączona jest do Włoch.

Küster Friedrich Wilhelm, chemik niemiecki, * 1861, † 1918; 1888—96 asystent na uniwersytecie w Marburgu, 1896 prof. w Göttingen, 1897 prof. we Wrocławiu, 1899 prof. Akademii Górniczej w Clausthal. Prace z zakresu chemii fizycznej i organicznej; konstruował liczne przyrządy.

Kustosz, dosł. strażnik, dozorca. Dyrektor biblioteki, muzeum itp.

Kusza, rodzaj dawnej broni miotającej, składającej się z metalowego łuku, umocowanego na kołbie (samostrzał). K. przebijały zbroję na 600 kroków.

Kuszel Franciszek, wojskowy i pamiętnikarz, * 1807, † 1871; walczył w 1831 r.; na emigracji w Anglii; 1862 prof. języka angielskiego w Instytucie politechnicznym w Puławach, potem lektor w Szkole Głównej; pozostawił pamiętniki.

Kuszkana, twierdza rosyjska na granicy Afganistanu w aut. rep. Turkiestańskiej (Rosja); końcowa st. kol.

Kuszka, koszka, koszyk, nazwa ula, uszytego ze zwójów słomianych, o kształcie stożkowym lub półkolistym.

Kuszlejo Tomasz, partyzant 1863 r. na Żmudzi, ziemianin z pow. kowieńskiego, b. major wojsk ros.; prowadził swą partię od marca do końca 1863 r., następnie emigrował do Szwajcarii.

Kusztelan Józef, działacz społeczny, * 1843, † 1907 w Poznaniu; od 1885 dyrektor Banku Związku Spółek Zarobkowych w Poznaniu; ogłosił szereg prac: „O wartości pieniężnej człowieka“, „Kilka uwag o organizacji i rozwoju spółek polskich pod panowaniem pruskim“ i in.

Kuszwiński Zawod, osada fabr. w pow. niżnietagilskim, gub. ekaterynburskiej (Rosja); 13.500 mieszk.

Kuśnierstwo, wyrabianie ze skór zwierzęcych pokrytych włosami, kozuchów, futer i wszelkich wyrobów futrzanych.

Kut el Amara, m. w Mezopotamji (Azja), 6.000 mieszk.; w 1915 zajęte przez wojska angielskie, które po 143 dniach oblężenia w 1916 poddały się Turkom; w 1917 ponownie zdobyte przez wojska angielskie.

Kuta, l. dopływ Tunguzki w gub. irkuckiej (Syberja), 280 km. długość.

Kutachla, m. w Azji Mniejszej (Turcja), 30.000 mieszk.; wyroby fajansowe i miedziane, wywóz opium i zboża.

Kutals, m. gub. na Kaukazie w aut. rep. Gruzińskiej (Rosja), nad rz. Rionem; 50.000 mieszkańców; dawna stolica Kolchidy, później Ime-

retji; ruiny świątyni Bagrata III z XI w.; winnice.

Kuter albo **tender**, niewielki jednomasztowy statek morski o pięciu żaglach.

Kutna Hora, ob. Hora Kutna.

Kutno, m. pow. (woj. warszawskie), nad rz. Ochnią, 16.000 mieszk.; fabryki maszyn i narzędzi rolniczych, węzł. st. kol.

Kutrzeba Stanisław, historyk prawa polskiego, * 1876 w Krakowie; 1902 docent, 1908 prof. dawnego prawa polskiego na Uniw. Jag.; napisał m. in.: „Historja rodziny Wierzyńskich“ (1899), „Sądy grodzkie i ziemskie w wiekach średnich“ (1901), „Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich“ (1903), „Stanowisko prawne Żydów w Polsce w XV w.“ (1901), „Historja ustroju Polski w zarysie“ (4 t., 1905—17), „Polska odrodzona 1914—22“ (wyd. II, 1922), „Polskie prawo polityczne według traktatów“ (1923), „Polska współczesna, trud i wartość Państwa Polskiego“ (1926).

Kutrzeba Tadeusz, pisarz historyczny wojskowy, * 1886; pułkownik sztabu gen.; ogłosił: „Bitwa nad Niemnem, wrzesień—październik 1920 r.“ (1926).

Kuttenberg, ob. Hora Kutna.

Kutuzow - Goleniszczew Michaił ks. Smoleński, feldmarszałek rosyjski, * 1745, † 1813. Walczył z Turkami w 1770. Przegrał 2. XII. 1805 bitwę pod Austerlitz. Dowodził zwycięsko armją rosyjską w czasie kampanji 1812.

Kuty, m. w pow. kosowskim (woj. stanisławowskie), nad rz. Czeremosz, nad granicą rumuńską; 6.000 mieszk., w tem wielu Ormian z Bukowiny, Besarabji i Armenji; lotnisko; przemysł majolikowy, garbarnie.

Kutyłowski Bohdan, prawnik i publicysta, * 1863, † 1922; adwokat w Petersburgu, współpracownik, a od 1909 redaktor „Kraju“; 1918 r. przedstawiciel Rady Regencyjnej w Kijowie, potem radca prokuratorji generalnej Rzplitej Polskiej; pisał wiele w sprawach narodowościowych ziem Wschodnich.

Kuwada (franc. couvade), zwyczaj kładzenia się męża do łóżka, kiedy żona wyda na świat dziecko, obserwowany u Basków, na Antylach wśród pierwotnych mieszkańców, w dorzeczach Amazonki i Orinoko, w Indjach i niektórych okolicach Rosji.

Kuyper Abraham, teolog holenderski, * 1837, † 1920; 1901—1905 prezes rady ministrów; wyznawca tzw. neokalwinizmu; wydał dzieła Jana Łaskiego.

Kuzańczyk Mikołaj (Nicolaus Cusanus), nazwiska właściwe Chrypffs lub Krebs, * 1401 w Kues pod Trewirem, † 1464 w Todji w Umbriji. Studjował w Deventer, później w Padwie, prawo i matematykę; został w 1448 kardynałem, w 1450 biskupem w Dixen. Z pochodzenia Niemiec, należy do kultury włoskiej. Wybitny filozof o zabarwieniu mistycznym, stoi na pograniczu scholastyki i Odrodzenia. Najslawniejsze dzieło: „De docta ignorantia“ (1440). Poprzednik teorii Kopernika o obrotach ziemi. Wyznawał zasadę nieskończoności świata.

Kuziemski Michał, unicki biskup chełmski, * 1809, † 1879; kanclerz konsystorza unickiego

w Lwowie, działacz oświatowy ruski; 1868 powołany na biskupa w Chełmie, dał się użyć za narzędzie do obalenia Unji; 1871 zażądał dymisji i wrócił do Galicji.

Kuzmin-Karawajew Władimir, prawnik, publicysta, działacz społeczno-polityczny rosyjski, * 1859; demokratyczny działacz „ziemstwa“ gub. twerskiej, członek rady miejskiej w Petersburgu; na rozkaz Plehwego 1905 usunięty z obu placówek; do 1906 profesor Akademii Wojskowo-prawniczej w Petersburgu, w II Dumie przedstawiciel partji „kadełtów“; oprócz licznych artykułów w miesięcznikach, wydał oddzielnie: „Wojenno-ugolownoje prawo“, „Ziemstwo i dierewnia“ i in.

Kuźma Jan, konfederat barski, * 1742, † 1822; uczestnik zamachu na Stanisława Augusta w 1771 r.; mimo, że przyczynił się głównie do ocalenia króla, skazany na wieczną banicję; osiadł we Włoszech, skąd za Księstwa Warsz. powrócił do Warszawy.

Kuźmiński Bolesław, współczesny malarz polski, * 1880; kształcił się w Akademii Krakowskiej. Jako oficer legionowy wykonał wiele portretów rysunkowych wybitnych osobistości z armji polskiej.

Kuźniar, 1) Czesław, geolog polski, * 1889 w żywieckiem; szkoły w Krakowie i Paryżu; przeprowadził badania Uralu; czł. Państw. Inst. Geolog., kierownik działu kruszcowego, redaktor, wydanej w 1926 r. przez P. I. G., Mapy Geologicznej Rzeczypospolitej Polskiej (1: 750.000); 2) Wiktor, brat poprzedniego, geolog; liczne prace o Tatrach.

Kuźnica albo **kuźnia** (hamernia), 1) budynek, w którym się mieści warsztat kowalski; 2) fabryka, w której przetapia się stal i obraca w sztaby.

Kuźnica, 1) m-ko w pow. sokólskim (woj. białostockie), nad rz. Łosośną, 2.000 mieszk.; 2) K. lub Kuźnice (niem. Kusfeld), osada rybacka w pow. puckim (woj. pomorskie), na mierzei Helskiej; lotnisko.

Kuźnice, część Zakopanego (woj. krakowskie); niegdyś huty żelaza u podnóża Tatr, dziś zarząd dóbr i szkoła gospodarstwa domowego dla dziewcząt; wycieczki turystyczne, sporty zimowe.

Kuźnice Drzewickie, w. w pow. opoczyńskim (woj. kieleckie); fabryka wyrobów stalowych ostrych.

Kuznieck, 1) m. pow. w gub. saratowskiej (Rosja), 27.500 mieszk.; 2) m. pow. w gub. tomskiej (Syberja), nad rz. Tonią, ok. 3.000 mieszk.; górnictwo.

Kvapil Jarosław, 1) poeta i dramaturg czeski, * 1868. Świetny reżyser nowoczesny. Sztukę słowiańską, zwłaszcza polską, propagował w Teatrze Narodowym (1900—18) i w Teatrze Miejskim w Pradze (od 1921) ze specjalnem umiłowaniem; 2) Franciszek, czeski tłumacz poezji polskiej, * 1855, † 1925; z przekładów najwybitniejsze: Mickiewicza „Grażyna“ i „Księżki narodu polskiego“, Stowackiego „Beatrix Cenci“, Krasieńskiego „Nieboska komedia“ i „Irydjon“. „Wybór poezji“

Asnyka i Kaz. Tetmajera, oraz czterotomowa „Antologia poezji polskiej“ od Norwida aż po najmłodszych. Wpływy romantyki polskiej odbijają się i w oryginalnej twórczości poetyckiej K.

Kvapilová Hanna, jedna z największych aktorek czeskich, * 1860, † 1907; pisywała również powieści.

Květ Franciszek Bolemir, pisarz czeski, * 1825, † 1864; 1862 lektor języka czeskiego, potem prof. filologii słowiańskiej w Szkole Głównej w Warszawie; pisywał poezję oraz rozprawy z dziedziny filozofji, pedagogiki i filologii, m. in.: „Staročeska mluvnice“ (1860) i in.

Kwaczała, w. w pow. chrzanowskim (woj. krakowskie); liczne zabytki przedhistoryczne: ślady budowli palowych i cmentarzysko z epoki neolitycznej.

Kwadrant, 1) ćwiartka okręgu koła; 2) dawny, dzisiaj nieużywany, przyrząd astronomiczny Arabów, zbudowany po raz pierwszy w Europie przez Tychona de Brahe w 1582.

Kwadrantowy elektrometr, b. czuły elektrometr, zbudowany przez Lorda Kelvina (W. Thomsona), a udoskonalony przez Dolezaleka w 1901.

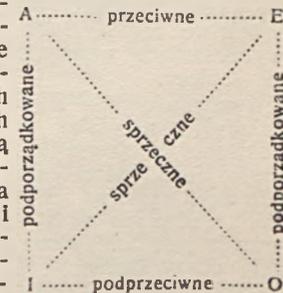
Kwadrantydy, rój meteorów okresowych; radant położony około w Herkulesa; maximum około 2—3 stycznia.

Kwadrat, 1) czworokąt foremny, czyli czworokąt o wszystkich kątach prostych i wszystkich bokach równych. Pole kw., ob. pole: 2) K. liczby, ob. potęga.

Kwadrat logiczny, figura w formie kwadratu, symbolizująca wszelkie możliwe sądy kategoryczne z punktu widzenia t. zw. jakości i ilości, oraz ich wzajemne stosunki logiczne, t. j. sądy ogólnotwierdzące (symbol A od pierwszej samogłoski słowa affirmo = twierdzą), szczegółowo-twierdzące (symbol I od drugiej z rzędu samogłoski tegoż słowa), ogólnoprzeczące (symbol E od pierwszej samogłoski słowa nego = zaprzeczam) i wreszcie szczegółoprzeczące (symbol O od drugiej z rzędu samogłoski tegoż słowa). Stosunki logiczne pomiędzy temi sądami uwidocznione są na schemacie obok. Są one następujące: 1. prawda jednego z dwóch sądów sprzecznych (A i O) pociąga za sobą fałsz drugiego i odwrotnie. 2. Obydwa sądy przeciwne (A i E) nie mogą być jednocześnie prawdziwe, ale mogą być jednocześnie fałszywe.

3. Fałsz sądu szczegółowego (I lub O) pociąga za sobą fałsz sądu ogólnego (A lub E), ale nie odwrotnie. 4. Oba sądy podprzeciwnie (I lub O) mogą być jednocześnie prawdziwe, lecz nie mogą być jednocześnie fałszywe.

Kwadratowa forma (w teorii liczb), wyrażenie postaci $ax^2 + bxy + cy^2$, gdzie a, b, c ozna-

czają dane liczby całkowite. K. f. (w algebrze), funkcja całkowita, jednorodna, stopnia drugiego.

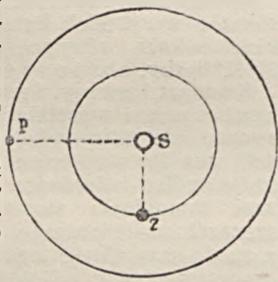
Kwadratowe miary, miary powierzchni; jednostką miary k. jest kwadrat o boku, równym odpowiedniej jednostce liniowej; oznaczają się drugą potęgą odpowiedniej jednostki liniowej, np.: m² (metr kwadratowy).

Kwadratowe reszty, reszty, otrzymane przy dzieleniu kolejnych kwadratów przez daną liczbę.

Kwadratowy poziom, nazwa dolnej części poziomu senońskiego (najwyższa kreda); charakterystyczna skamielina, głowonóg Actinocamax quadrata (stąd nazwa).

Kwadratura, wyznaczanie wartości pola figury płaskiej albo pola powierzchni krzywej. Rozwiązanie analityczne wymaga, wogóle zastosowania odpowiednich wzorów rachunku całkowego. W pewnych przypadkach możliwe jest rozwiązanie konstrukcyjne zapomocą linjalicyrki. Nad k. koła pracowali bezskutecznie już Egipcjanie (Ahmes, XX w. przed Chr.) i Grecy. Usiłowania w tym kierunku trwały do najnowszych czasów, i dopiero w końcu XIX w. wykazano nierozwiązalność tego zadania (Lindemann, 1882). Istnieją liczne przybliżone konstrukcje, wystarczające praktycznie, np. prosta i dokładna konstrukcja Kochańskiego, polskiego matematyka z XVII w.

Kwadratura w astronomii; mówimy, że planeta znajduje się w kwadraturze, kiedy długość planety różni się o 90° albo 270° od długości słońca, czyli planeta P, słońce S i ziemia Z tworzą kąt prosty. W k. mogą być tylko planety górne (ob. planety).

Kwadratura.

Kwalgetsudo, nazwa japońskiej szkoły malarstwa, która kwitła ok. 1714; dzieła jej synowano Norishigé, Noritoki albo Yasutomu. Właściwe jej są duże czarno-białe sztychy, wyobrażające przeważnie pojedyncze postacie kobiece.

Kwakrowie lub **Kwakrzy** (ang. quaker, drzący), przewisko, nadane członkom sekty, założonej w połowie XVII w. w Anglii przez Jerzego Foxa, której członkowie sami zwali się „Chrześcijańskim Stowarzyszeniem Przyjaciół”. Jądro ich nauki stanowił twierdzenie, że prawda jest „objawiona przez Boga bezpośrednio duszy ludzkiej”, że istnieje wewnętrzne światło boskie, które we właściwym czasie każdego nawiedza, i które jest jedynym rzeczywistym źródłem poznania Boga i prawdziwie chrześcijańskiego życia. W r. 1900 K. było w Stanach Zjedn. Am. Płn. ok. 120.000 głów, w Anglii i Irlandji ok. 20 tys.

Kwalifikacja, 1) zaliczenie do danej kategorii, np. kwalifikacja przestępstwa, kwalifikacja prawna; 2) zdolność do czegoś, uzdolnienie, np.

człowiek bez żadnych kwalifikacji; 3) świadectwo, stwierdzające uzdolnienie.

Kwalifikacyjne decyzje, postanowienia władz lub sądów, dotyczące winy urzędników państwowych lub osób prywatnych (zwyczajnych przestępców). Postanowienia takie stawiają dane osoby w stan obwinienia i kończą się zasądzeniem, uniewinnieniem, albo też pozostawiają je nadal pod zarzutem.

Kwangsi, ob. Kuang-si.

Kwangtung, ob. Kuan-tung.

Kwantów teoria, teoria, wprowadzona do fizyki przez M. Plancka (1901). Teoria k. powstała na gruncie badań nad promieniowaniem. Wszystkie prawa, dotyczące natężenia promieniowania, jak prawo Boltzmanna (1884), prawo Wiena (1893), prawo Rayleigh'a (1905), były niewystarczające. Prawa te dotyczą promieniowania ciała doskonale czarnego i określają zależność gęstości promieniowania (ilości energii promienistej, zawartej w jednostce objętości) i natężenia promieniowania od temperatury bezwzględnej i częstości drgań. Prawo Wiena jest słuszne tylko dla znacznych częstości drgań, tzn. dla krótkich fal, a w przypadku fal długich daje znaczne odstępstwa od doświadczenia, prawo zaś Rayleigh'a ma własność odwrotną, Planckowi udało się znaleźć prawo zależności gęstości promieniowania ciała czarnego od temperatury, zgodne z doświadczeniem. Wprowadził on nową hipotezę, że energia nie może być wysyłana ani pochłaniana sposobem ciągłym, ale tylko w pewnych określonych ilościach, które są całkowitymi wielokrotnościami elementarnej, tzn. najmniejszej możliwej ilości energii, tzw. kwantu energii. Kwant ten jest zależny od częstości drgań fali wysyłanej lub pochłanianej i równa się iloczynowi z częstości drgań danej fali przez tzw. stałą uniwersalną Plancka, którą oznacza się przez h, i która równa jest 6,5 · 10²⁷ erg. sek. Do wprowadzenia swojego prawa Planck posługiwał się metodą statystyczną, opartą na rozważaniach o prawdopodobieństwie, i zapożyczoną przez niego dla teorii promieniowania od Boltzmanna, który stosował ją do kinetycznej teorii gazów. W 1909 Planck zmodyfikował swoją teorię w ten sposób, że emisja energii promienistej odbywać się ma skokami, tzn. kwantami energii, a pochłanianie — sposobem ciągłym. Fizykalne znaczenie k. energii nie jest dotychczas jasne. Niektórzy uczeni przypisują atomom materji zdolność tylko przerywanego wysyłania energii promienistej, inni doszukują się przyczyny w samej budowie eteru. Einstein (1905, 1906 i 1910) wprowadził hipotezę atomów światła. Według tej hipotezy, promienie światła nie są nieprzerwanymi ciągami fal, ale składają się z oddzielnych impulsów, atomów, albo kwantów światła, rozchodzących się w przestrzeni z prędkością $300.000 \frac{\text{km}}{\text{sek}}$. Chociaż w hipotezie istnienia kwantów energii kryje się jeszcze wiele niejasności, hipoteza ta ogarnęła całą fizykę współczesną i znalazła zastosowanie przy objaśnieniach wszystkich zjawisk, związanych z emisją i absorpcją energii promienistej.

Kwarantanna (franc.), przymusowe odosobnienie osób, przyjeżdżających z miejscowości lub krajów, w których panuje jakakolwiek epidemia.

Kwarc, minerał SiO₂, heksagonalny (trapezoedrycznie trygonalny); kryształy nieskazitelnie piękne nie są rzadkością; pospolite w szelinach i próżniach skal głębinowych oraz łupków krystalicznych; najczęściej mają przekrój słuza sześciobocznego z dwoma romboedrami na końcach, co sprawia wrażenie dwupiramidy. K. skręca płaszczyznę polaryzacji. Rozróżniamy kwarc α, istniejący do temperatury +575° C., i kwarc β, który istnieje w temperaturach wyższych. Twardość 7, ciężar właściwy 2,653. Spółczynniki załamania: promienia zwyczajnego 1,5418, promienia nadzwyczajnego 1,5508. Nietopliwy w zwykłych źródłach ciepła; w płomieniu gazu piorunującego lub w łuku Volty topi się na tak zwane szkło kwarcowe, z którego wyrabia się przyrządy, wytrzymałe na wysokie temperatury i na ich raptowne zmiany. W kwasach, z wyjątkiem fluorowodorowego, nie rozpuszcza się. K. jest główną częścią składową granitów i wielu innych skal głębinowych, a więc z niego całkowicie składają się rozpowszechnione pozostałości zniszczonych granitów: piaski, piaskowce itp. Gleba również prawie całkowicie składa się z ziarenek kwarcu. K. bywa zabarwiony drobnymi ilościami ciał obcych; piękne osobniki fioletowe noszą nazwę ametystu. Awantury n jest to k. czerwony lub brunatny, zawierający wrostki miki; kocie oko jest to k., zawierająca włókienka amiantu. Morjon jest to k. czarny, cytryn jest to kwarc żółty, praz albo prazem jest k. zielony. Kryształy k. nieskazitelnie bezbarwne i przezroczyste nazywane bywają kryształem górskim lub skalnym. K. zbity, tj. masa kwarcowa bardzo drobna, barwy żółtej, czerwonej, brunatnej, szarej, o przełamie muszlowym, matowa lub słabo połyskująca, nazywa się rogowcem. Rogowce, mocno zabarwione tlenkami żelaza na czerwono, noszą nazwę jaspisu. K. jest cenny pod względem technicznym. Nieskazitelnie doskonały jest niezastąpiony w wielu przyrządach optycznych.

Kwarciane wojsko, inaczej kwarta albo kwarciani, stałe zaciężne wojsko, utworzone w 1562 przez Zygmunta Augusta w celu obrony granic, i utrzymywane z 1/4 części (kwarty) dochodów z dóbr królewskich. Liczebność tego wojska nigdy nie przekroczyła 6.000. W drugiej połowie XVII w. kwarta złała się w kompanie z innymi rodzajami zaciężnego żołnierza.

Kwarcowa lampa, lampa elektryczna (łukowa) z elektrodami rtęciowymi, zbudowana z kwarcu. Podczas przepuszczania prądu elektrycznego, lampka k. wysyła w dużej ilości promienie pozafioletowe, które przepuszczone zostają przez kwarc. K. l. ma duże zastosowanie w lecznictwie. Przy naświetlaniu lampką k., promienie pozafioletowe powodują szybką przemianę materji i pomagają wchłanianiu się za-

palnych tworów patologicznych. Stosowanie lampy k.: przy gruźlicy gruczołów, skóry i kości.

Kwarcyt, ob. piaskowiec.

Kwarcytowe łupki, ob. łupki łyszczykowe.

Kwarta, 1) polska miara objętości ciał płynnych i sypkich, równa 1/4 garnca albo 1 litrowi; 2) w muzyce oznacza odległość 1 i 4 stopnia gamy; k. bywa czysta, zwiększona i zmniejszona; 3) ob. kwarciane wojsko.

Kwartet, w muzyce utwór, skomponowany na 4 głosy lub na 4 instrumenty.

Kwartnik, mała moneta srebrna, wybijana przeważnie za króla Władysława Jagielly, mająca na av. orła i tytuł królewski a na rev. krzyż patriarchalny i wartość. W latach 1393 do 1396 szło ich 4 na grosz, a w latach 1396 do 1399, kiedy były bite z gorszej mieszaniny srebrnej, 6 na grosz.

Kwartyl, termin wprowadzony przez Francis'a Galtona w związku ze stworzoną przezeń metodą statystyczną per centyli (ob.), używaną w psychologii. K. dolny, dwudziesty piąty percentyl, k. górny, siedmdziesiąty piąty percentyl.

Kwas, ob. kwas y.

Kwas lewulinowy, najprostszony ketonokwas.

Kwas mleczny, ob. cukry.

Kwas słuzowy, COOH · (CHOH) · COOH, związek organiczny, ciało krystaliczne o temp. topn. 213°; w wodzie rozpuszcza się trudno. K. s. jest produktem utlenienia d-galaktozy; jest on optycznie nieczynny.

Kwasica (acidosis), stan nadmiernego zakwaszenia krwi; zdarza się przy ciężkiej cukrzycy, długotrwałym głodzeniu się, zatruciu kwasami nieorganicznymi. Prowadzi do zatrucia ustroju; nieprawidłowego oddychania, braku łaknienia, osłabienia, śpiączki (coma). Często kończy się śmiercią.

Kwasoodporne bakterje, drobnoustroje, nieobarwiające się na preparatach barwionych przy działaniu kwasów mineralnych (i alkoholu); prątki gruźlicze, trądowe, prątki młaski napletkowej (bacillus smegmae praeputialis), prątki kwasu masłowego i inne. **Kwasoodporność bakterji** zależy prawdopodobnie od własności ich otoczki impregnowania się barwnikami.

Kwasoryt, sztych, trawiony na płytach miedzianych lub cynkowych zapomocą kwasu azotowego. Istnieje kilka rodzajów k. 1) Akwaforta. Rysunek wykonywane się igłą na płycie, pokrytej cienką warstwą twardego werniksu (mieszanina wosku, asfaltu i żywicy) i zakopconej równomiernie nad kopciuchem woskowym. Kwas trawi płytę w miejscach zarzysowanych igłą (wolnych od werniksu). Z nagrzaną płytę zmywa się werniks zapomocą terpentyny, w wyłobione w metalu żłobki wciera się farbę drukarską i odbija. Po sporządzeniu próbnej odbitki, miejsca dostatecznie wytrawione izoluje się płynnym werniksem, resztę, w miarę potrzeby, trawi się dalej. Technika ta znana była już w XV w. (Wacław z Olomuńca, Dürer). 2) Akwainta

(gravure au lavis), technika operowania tonalnymi płaszczyznami, nie kreską. Powierzchnię płyty pokrywa się pyłkiem kalafonji lub asfaltu, który przylepia się do rozgrzanej następnie płyty. Kwas trawi metal tylko w odstępach między ziarnkami pyłu, dając w odbicie ton jednolity. Trawiąc kilkakrotnie, i za każdym razem pokrywając płynnym werniksem miejsca dostatecznie wytrawione, wydobywa się szereg ciemnych i jasnych plam, po odbiciu nasładowujących tony rysunku tuszem lub sepją. Anglicy przypisują wynalazek akwatinty Gilpinowi (pol. XVIII w.), Francuzi — J. B. le Prince'owi. 3) Sposób kredkowy (gravure à la manière du crayon). Na płytę, przygotowaną jak do akwaforty, kładzie się stroną zarysowaną rysunek, wykonany kredką czerwoną na papierze. Przez nacieranie papieru kredką przylega do werniksu, odbijając w ten sposób na nim rysunek, który następnie wierne rytuje się na płycie suchą igłą, mającą kilka końców, i radełkiem. Trawi się jak w akwafortcie, retuszując płytę wyżej wymienionymi narzędziami. Odbitka z takiej płyty, odbita w kolorze sangwiny, imituje do złudzenia rysunek oryginalny. Technika, wynaleziona przez J. K. François (ok. 1740), Gilles Demarteau i Mikołaja Magny. 4) Miękki werniks (vernis mou). Płytę pokrywa się cienką warstwą mieszaniny werniksu z łojem, przykrywa ziarnistym papierem, na którym rysuje się kredką albo ołówkiem. Pod naciskiem ołówka werniks przylepia się do papieru i odsłania powierzchnię płyty, którą trawi się kwasem jak w akwafortcie. Odbitki z takich płyt przypominają litografie. Technika ta stosowana była w okresie impresjonizmu i seccji (u nas Mehoffer).

Kwasowglowe kapiele, ob. gazowe kapiele.

Kwasy, nazwa pewnej grupy związków chemicznych o określonych własnościach, zawsze zawierających w swym składzie wodor. W rozтворach wodnych k. rozpadają się na jony wodorowe i jony reszty kwasowej (rodnik kwasowy). Ogólne reakcje kwasów są właściwie reakcjami jonu wodorowego, który powoduje własności kwasów: smak kwaśny, niebieski papier lakmusowy czerwienieje itd. Wodór kwasów daje się zastąpić przez metal; ilość atomów wodoru, dających się zastąpić przez metal, pozwala sądzić o wartościowości reszty kwasowej. Czyste (bezwodne) kwasy nie są przewodnikami prądu elektrycznego. W praktyce mamy do czynienia z kwasami, zawierającymi mniejszą lub większą ilość wody.

Kwasy porostowe, ciała o charakterze kwasnym, występujące w dużych ilościach w komórkach plechy porostów (Lichenes). Dotychczas poznano około 150 rodzajów tych kwasów. Skład ich chemiczny nie jest bliżej znany; około $\frac{2}{3}$ wszystkich k. p. należy do pochodnych benzolu, $\frac{1}{3}$ do związków tłuszczowych. Biologiczne znaczenie nieznane.

Kwaśnica pospolita, ob. Berberys vulgaris.

Kwaśnicki August, lekarz polski, * 1839;

od 1864 lekarz gwardji sultańskiej w Konstantynopolu, potem w Adrianopolu; w r. 1874 osiadł w Krakowie; napisał wiele prac z zakresu higieny.

Kwatera, gospoda, w której czasowo rozlokowane zostało wojsko. K. g l ó w n a, gospoda, w której mieści się dowództwo danego oddziału oraz jego sztab. Termin k. gl. stosuje się zazwyczaj do dowództw większych oddziałów: dywizyj, korpusów, armij itd.

Kwaterniony, liczby zespolone czterojednostkowe, czyli symbole matematyczne postaci: (a_1, a_2, a_3, a_4) , gdzie a_1, a_2, a_3, a_4 oznaczają liczby rzeczywiste. Teorię k.-ów stworzył W. R. Hamilton („Lectures on Quaternions“, 1853, „Elements of Quaternions“, 1866, 1899).

Kweichow, ob. Kuei-czou.

Kweilin, ob. Kuei-lin.

Kwenlun, ob. Kuen-lun.

Kwerulant (łac.), człowiek, który ustawicznie się skarży i spiera; pieniacz.

Kwestarz, zakonnik, chodzący lub jeżdżący za kwestą dla utrzymania braci w klasztorach uboższych; słynęli w dawnej Polsce, jako k., głównie Bernardyni, którzy dobierali w tym celu ludzi, znających świat, pełnych humoru i dowcipu.

Kwestja (łac. quaestio), pytanie, badanie; w języku prawniczym odróżnia się quaestio facti od quaestio juris. Pierwsza oznacza badanie faktycznego stanu rzeczy, druga badanie, czy dane prawo jest w danej sprawie zastosowalne. W Rzymie istniał stały sąd karny, zwany quaestio perpetua.

Kwestjonariusz, sformułowany pisemnie szereg pytań, dotyczących pewnej określonej kwestji, np. k. o dochodach lub majątku, rozsyłany do płatników podatków.

Kwestjonariuszy metoda, metoda, używana m. in. w psychologii ogólnej i wychowawczej; polega na sformułowaniu pisemnym na odpowiednich arkuszach szeregu pytań, dotyczących rozmaitych zjawisk i procesów psychicznych, skłonności, upodobań, ideałów, kłamstw itp. Na pytania te odpowiadają pisemnie albo same osoby zainteresowane, albo też osoby, obserwujące dzieci, jak np. rodzice, wychowawcy, nauczyciele itp.; w ten sposób uzyskany obfity materiał obserwacyjny poddaje się analizie psychologicznej i wyliczeniom statystycznym.

Kwetta (ang. Quetta), m. w Beludżystanie (Azja), st. kol., ważny punkt strategiczny, panujący nad drogą z Indji przez przełęcz Bolan do Afganistanu; w 1877 zajęta przez W. Brytanję; siedziba władzy Beludżystanu bryt.; 35.000 miesz.

Kwiat (łac. flos), pęd skrócony, którego liście wytwarzają organy rozrodcze. Typowy kwiat spotykamy u roślin okrytonasiennych (Angiospermae). Liście kwiatu stoją skupione na rozszerzonej części pędu, zwanej osadnikiem albo dnem kwiatowym, tworząc zazwyczaj 4 różne okółki listków kwiatowych, a mianowicie, postępując z zewnątrz ku wnętrzu, odróżniamy: listki kielichowe — działki; listki korony — płatki; listki przęcikowe — przęciki;

listki owocowe, które u większości roślin nasienrych zrastają się z sobą brzegami, tworząc tzw. słupek. Cztery te okółki nazywamy popolicie: kielichem, koroną (razem tworzą one tzw. okwiat), przęcikiem i słupek. K. bez okwiatu nazywamy nagimi (niezupelnymi), bez słupek — przęcikowemi, bez przęcików — słupekowemi. Rozróżniamy k. prawidłowe i nieprawidłowe; pierwsze posiadają kilka płaszczczyń symetrii, np. kwiaty słonecznika, stokrotki, drugie tylko jedną, np. kwiaty grochu, mięty. K. zwykle łączą się w mniej lub więcej gęste skupienia, tzw. kwiatostany (ob. inflorescencja).

Kwiat kobaltowy, ob. erytryn.

Kwiatek Józef, socjalista polski, * 1878, † 1910 śmiercią samobójczą w Krakowie. Członek PPS., w 1905 r. członek Centralnego Komitetu. Działal w Królestwie, w Galicji, na Śląsku. Wielokrotnie więziony. Pisywał dużo do prasy nielegalnej.

Kwiatkowski Eugenjusz, inżynier-chemik, * 1888; studja we Lwowie i Monachjum; 1914—18 legionista; potem docent Politechniki Warszawskiej, 1923—26 jeden z dyrektorów fabryki w Chorzowie; 1926 Minister Przemysłu i Handlu.

Kwiatkowski Józef, budowniczy polski, * 1820 w Kaliszu, † 1881; kształcił się przy Cozzim i Golońskim; pracował w Paryżu pod kier. Viollet-le-Duc'a i Lassus'a; od 1856 pracował w Warszawie i Krakowie, kierując budową domów w Galicji, wznoszonych przez T-wa parcelacji i budowy.

Kwiatkowski Kajetan, literat i pisarz historyczny, * 1770, † 1852; szambelan Stanisława Augusta, potem dyrektor gimn. w Kielcach; napisał: „Dzieje narodu polskiego za panowania Władysława IV“ (1825), „Próbka pióra bezstronnego obywatela nad stanem teraźniejszym i przyszłym Polski“; przełożył „Dzieje XII cesarzy rzymskich“ Swetonjusza.

Kwiatkowski Kazimierz, malarz polski, * 1893 w Białymstoku; kształcił się w Petersburgu i Wilnie, maluje portrety i kompozycje. Z dzieł: „Serce Jezusowe“ (kości. SS. Wizytek, Wilno), „Przemienienie Pańskie“ (Kalwaria wileńska), „Ewa“ (Wilno), „Niepokalane poczęcie“.

Kwiatkowski Marcin z Różyc, polski pisarz protestancki, † 1585; ogłosił: „Confessio augustanae fidei tj. wyznanie wiarej krześcijańskiej itd.“ (1561), „Wszystkiey Lifflandzkiej ziemie opisanie“ (Królewiec, 1567) i in.

Kwiatkowski Remigiusz (pseud. Ajaks), poeta-tłumacz, * 1884 w Warszawie. Wydał obok oryg. „Liryków“, przekłady: „Przekłady poetów chińskich i japońskich“, „Antologia chińska“, „Chiakunin izszu“, „Orjentale“, „Parasol noś i przy pogodzie“, „Liście z bambusu“, „I nocą nie wychodź nago“, „Nie zaglądać za parawan“ oraz studjum „O poezji i przyrodzie w Japonji“.

Kwiatkowski Saturnin, historyk, * 1856, † 1902; naucz. gimn. we Lwowie, potem referent ministerjalny w Wiedniu; ogłosił szereg prac, m. in.: „Urzednicy kancelaryjni koronni

dworscy Władysława III“ (1884), „Ostatnie lata Władysława Warneńczyka“ (1883).

Kwiatkowski Teofil, malarz polski, * 1809 w Pultusku, † 1891 we Francji. Jako emigrant w 1831 mieszkał początkowo w Anglii, później w Paryżu, gdzie malował niewielkie obrazki albumowe i portrety akwarela. Malował wielokrotnie Chopina.

Kwiatkowski Władysław ks. dr., kapłan i działacz narodowy Polonji amerykańskiej. * 1876 w Polsce, wykształcony i wyswięcony w Rzymie; początkowo członek Zgromadzenia XX. Zmartwychwstańców; wydawał dwa pisma: „Abstynent“ w Chicago i „Odrodzenie“ w Filadelfji, oraz zorganizował kilka towarzystw abstynenckich; mieszka stale w But-tonwood, w pobliżu Wilkes Barre, w Stanie Pensylwania, gdzie jest proboszczem parafji polskiej.

Kwiatostan, ob. inflorescencja.

Kwiczoł, ob. Turdidae.

Kwidzyn (niem. Marienwerder), m. pow. w Prusach Wsch., nad Małym Nogatem, 13.500 miesz.; fabryki maszyn, octu i mydła.

Kwieciak jabłkowiec (Anthonomus pomorum), ob. Curculionidae.

Kwieciński Janusz, działacz kooperatywny polski, * 1875 w Kaliszu; od 1921 prezes Rady Spółdzielczej, profesor Szkoły Nauk Politycznych. Autor kilku rozpraw z dziedziny spółdzielczości kredytowej.

Kwiel, wabik, piszczałka drewniana do wabienia ptaków.

Kwietniewski Kazimierz, zoolog, * 1873 w Warszawie; studja w Zurichu, Monachjum i Jenie; 1897—1906 asystent i prof. na uniwersytetach w Messynie i Padwie, 1907 prof. anatomji porównawczej na Uniw. Lwowskim; ogłosił: „Ein Beitrag zur Anatomie und Systematik der Actiniarien“ (1897), „Esplorazione del Mare“ (1906), „Nauki biologiczne we Włoszech w epoce Odrodzenia“ (1908).

Kwietyzm (łac. quies — spokój), doktryna mistyczna, według której doskonałość chrześcijańską można osiągnąć wyłącznie miłością Boga i bezczynnością, bez uczynków zewnętrznych. Twórcą k. był ksiądz hiszpański Molinos w XVII w. Sympatje dla k. zdradzał m. in. Fénelon.

Kwinta, w muzyce odległość 1 i 5 stopnia gamy; kwinta bywa czysta, zwiększona i zmniejszona.

Kwintessencja (łac. quinta essentia — piąta esencja), pierwotnie: substancja subtelna i eteryczna, otrzymywana z ciała, w którym jest zawarta, po usunięciu z niego czterech innych pierwiastków, bardziej gęstych. Późniejsze znaczenie przenośne: to, co jest najistotniejsze w danej rzeczy.

Kwintyljan (M. Fabius Quintilianus), * ok. 35 r. po Chr., † 95; z pochodzenia Hiszpan, wybitny w Rzymie za czasów Domicjana mówca sądowy i pierwszy publiczny nauczyciel („professor“) wymowy. Idealem mówcy był według niego Cicero. Napisał „O wykształceniu mówcy“ (Institutio oratoria) w 12 księgach,

dając wskazówki dla przyszłego mówcy już od pierwszych lat jego życia.

Kwiryn św., biskup Sycji w Panonji i męczennik z początku IV w., zrzucony z mostu do rzeki, z kamieniem młyńskim u szyi; święto 4 czerwca.

Kwiryn Władysław, ob. Chomętowski Władysław.

Kwirynał (włosk. Quirinale), jeden z siedmiu pagórków, na których był zbudowany staroż. Rzym; pałac, od 1870 rezydencja króla włoskiego.

Kwitka Grigorij (pseud. Osnowjanienko), pisarz ruski i rosyjski, * 1778 w Osnowie pod Charkowem, † 1843; kolejno rotmistrz gwardji, zakonnik, dyrektor teatru, marszałek szlachty pow. charkowskiego, prezes sądu kryminalnego; po rusku napisał szereg powieści i operetek „Swatanje na Gonczariwci“, po rosyjsku powieść „Pan Chalawskij“ i inne.

Kybele, ob. Cybele.

Kyffhäuser, ob. Kiffhäuser.

Kyll, l. dopływ rz. Mozeli w Nadrenji, 142 km. dług.

Kynologia, nauka o psach, o ich doborze i hodowli.

Kynoskefalal, wzgórze w Tessalji; 197 przed Chr. zwycięstwo Rzymian nad Filipem V macedońskim.

Kynžvart (niem. Königswart), m. pow. w żupie Karolowe Wary (Czechosłowacja), 2.000 mieszk.; zamek Metternichów; źródła żelaziste.

Kyrie eleison (greck.), „Panie, zmiłuj się“; słowa biblijne, używane w liturgji.

Kyoto, ob. Kioto.

Kypros, ob. Cypr.

Kyropolis, ob. Chodźent.

Kyros, ob. Cyrus.

Kysibl, ob. Giesshübl.

Kysztym, osada fabr. w pow. i gub. ekaterynburskiej (Rosja), 16.500 mieszk.

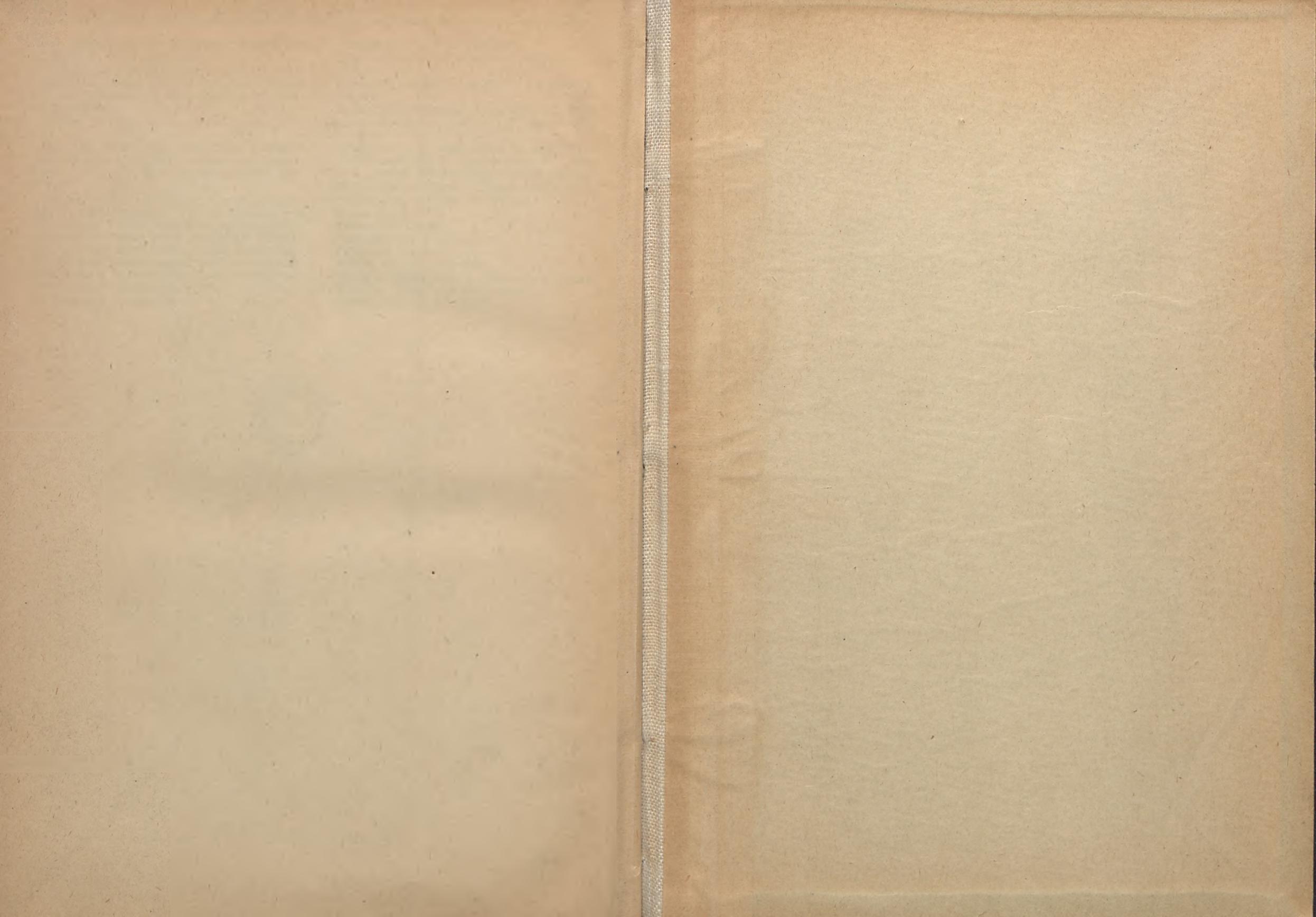
Kyushu, ob. Kiu-sziu.

18

16395

152